

EDITORIAL BOARD

- 1 N. S. Sontakke, B. A. (T. U.) (*Managing Editor*)
- 2 C. G. Kashikar, M. A. (T. U.)
- 3 T. S. Varadaraj Sharma, Vedānta Vidya
Pravaga
- 4 B. V. Umranikar

Consulting Editors

Prin. V. K. Rajawade, M.A.
M. M. Vasudevashastri Abhyankar

॥ सादरं समर्पणम् ॥

माण धामनिर्वात्मनो द्वित्रयराजानादृणेशाभिधा
हत्वा जन्म सुनिर्मले द्वित्रकुले साधव्यो रमायां शशम् ।
माहाश्रायमभीष्ट आश्वनिवते कृत्वात्मसादयसा
मन्कर्मैकपरायणो वितयते देवेकुलान्कृतिः ॥ १ ॥

नीवान श्रीमभवाणवे निर्वातानुद्धनुकामः सदा
प्रन्धाभिर्काविधान स्वधासुविमलज्ञानकथायानिधीन ।
नानादीर्घनिपद्यणे विहितधीर्योगाधिमन्थाचलो
आनन्दभारतभूमिभालविलकः श्रीवामदेवो यतिः ॥ २ ॥

तस्याग्धां धुतिगोचरां निरुपमां ज्ञात्वा स्वधर्मं रति
स्मारंस्मारमनर्पितस्मृत्युत्पणानृषमंहिताया अमी ।
विशारदस्यमुभीष्टमाप्त्यकलितो भागो द्वितीयोऽयंने
नःपुण्यस्मरणे कृतज्ञपराया वृद्धया समोदादरम् ॥ ३ ॥

प्राग्भाः स्वदुःकर्मणां सुमहतां मिथ्यन्ति ये देहिनां
श्रीगणेशदेहिनुः कृपाङ्कुरमिषा दृष्टीव न ह्यन्यथा ।
भागस्यास्य यदङ्कुरं समभवद्दीनान्तरायं द्रुतं
दिष्टया तत्र तदिन्द्रियामृकृपा हेतुत्वमापणत ॥ ४ ॥

INTRODUCTION

We have great pleasure in presenting to scholars and devout admirers of Ancient Indian culture the second volume of the R̥gveda comprising four Maṇḍalas namely 2, 3, 4 and 5, together with the commentary of Sāyaṇāchārya.

As in the case of the first volume, we have laid under contribution twenty five manuscripts of Sāyaṇa's commentary to make the present one as critically thorough as possible. The following gives a detailed account of the manuscripts—

The Bhāndārkar Oriental Research Institute, Poona.

- 18 b 2nd Ashtaka with गुणवत्. Samvat 1609.
1870-71
- No. 5 No. 4 2 to 8 Ashtakas. Shaka 1739.
1916-18 1916-18
- No. 15 2, 3 & 4 Ashtakas.
Vis. 1
- No. 4 3 to 7 Ashtakas. Samvat 1785.
Vis. 1

The Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.

- Z/ A 21 Ashtakas 1 to 6. This MS. was used for the first volume.
- B D. 115 & 240. Ashtakas 2 to 8. The first volume refers only to the second Ashtaka of this MS. Samvat 1730.

The Oriental Institute, Baroda.

- Acc. No. 12211. 4th Ashtaka with गुणवत्. Samvat 1452.
- Acc. No. 12210. 3rd Ashtaka. Samvat 1880.
- Acc. No. 12231. 2nd Ashtaka. Samvat 1871. Leaves are missing at frequent intervals. The first volume wrongly refers to this MS. by no. 12331.

The India Office Library, London.

- 2992 to 2999 Ashtakas 1 to 8 complete.
R. R. 14c
- 3126 to 3129 " " "
R.R. 15f.
- 1861 to 1864 Ashtakas 3 to 8.
R.R. 4d.

Saraswati Mahāl Library, Tanjore.

- Burnell's catalogue. A complete manuscript of the commentary.

The Prājñā Pāthashālā, War. Dist. Satara.

- Ashtakas 1, 2, 5, 6, 7 & 8. This MS. could not be used for the first volume as we acquired it only recently.

The Theosophical Society, Adyar, Madras.

- 1, 2, 4, 5 & 8 Ashtakas. Samwat 1835. The first volume refers to the third Ashtaka which is really lacking.
- 2nd Ashtaka, from the 2nd Adhyāya to the end of the Ashtaka. Written on palm-leaves in Grantha character.

The Sanskrit College Library, Benares.

- 2nd Ashtaka. Samwat 1851.

The Ānandāshrama, Poona.

- Ashtakas 1 to 4.
- 2nd Ashtaka.

The State Library, Bikaner.

- A complete MS. of the commentary written in 1747 of Samwat Era. This MS. could not be fully availed of as it was discovered only after the major portion of this volume had gone through the press. We have, however, consulted it for important readings as will be seen from the discussion of readings. It will, of course, be utilized in editing the subsequent volumes.
- Ashtakas 1 to 8 complete. From the private library of Shrimant Sardar M. V. Kibe of Indore. The first volume wrongly refers to Veda-Shāstra-Sampanna Digambar Shastri Nene as the source of this MS.
- Ashtakas 2, 5 & 7. Shaka 1596. From Veda-Shāstra-Sampanna Chidambar Dikshit of Badli, Dist. Belgaum.
- Ashtakas 3 to 8 complete and some portion from 164th hymn of the first Maṇḍala. Procured from Veda-Shāstra-Sampanna Kriṣṇāchārya Malgi of Bagalkot, Dist. Bijapur.
- Ashtakas 1, 2, 4, 5, 6, 7 & 8. Shaka 1779. This MS. arrived just after some portion of this volume had been printed. Veda-Shāstra-Sampanna Mahābaleshwar Dikshit of Gokarna, Dist. N. Kanara, kindly lent it to us from his private collection.
- 3rd Ashtaka only. From Veda-Shāstra-Sampanna Dattatreya Prabhakar Khadilkar of Poona.

Classification of the above MSS.

Ashtaka II—

Division I—न-य-न-व—conforming to our text. Subdivisions—(a)—न-व—more approximate to the text. (b)—न-य—gives explanatory and also supplementary readings.

Division II—क-म-म-म—differs much from the text, but generally supports readings different from those of Prof. Max Müller. म१, being in Grantha character, sometimes differs from the rest.

Division III—म-म-व-म-म-म—gives a considerable number of variants. Subdivisions—(a) म-व-म, (b) म-म-म१. म generally resembles म-म-म१, but sometimes agrees with the text.

Ashtaka III—

Division I—म-म-म-म—closely conforming to the text.

II—व-व-क. क sometimes differs from व-व; व-व omit grammatical portions and alternative explanations.

Division III—म-म-व-म—differs frequently from the text. Subdivisions—(a) म-म-व, (b) म-म.

Ashtaka IV—

Division I—म-व-म-म—mostly conforming to the text. म occasionally differs. व always omits the grammatical portion and alternative explanations and abridges the introduction to hymns; while म-म do so from the fourth Ashtaka.

Division II—म-व-म-व-म—shows some differences with the text. Subdivisions—(a) म-व-म—introduction to hymns is a little abridged. (b) व-म-व.

Division III—म-म-म-म-म—also shows differences with the text, frequently resembling म-व-म. These MSS. omit a number of words from the commentary.

In choosing readings we have given due importance to the authenticity of manuscripts. Every reading adopted in the text is generally based on manuscript or printed material. Sometimes we have had to adopt readings on the authority of even a single manuscript. The mere number of manuscripts has had no influence in the selection of readings. Prof. Max Müller says that he has manufactured readings out of the incorrect material before him and, in a few cases, even without any manuscript authority. Such readings have been marked *म. Some of the readings so manufactured by him

have been found in certain MSS. used by us. Readings other than these suggested by him have been adopted even though they have not been supported by any MS. in our possession. The Bombay edition does not mention the MS. material on which its text is based. But on comparison of that edition and our MSS., we feel convinced that MSS. were utilized by the editors. In a few cases, therefore, we have adopted the Bombay readings where our MSS. and Prof. Max Müller's edition have failed. We too have manufactured a few readings when all the above sources could give us no guidance. We have frequently differed from Prof. Max Müller and most of the above MSS. generally support our text in almost all such cases. We have stated reasons for such difference where necessary and have also quoted the readings in the Bombay edition ; vide discussion of readings at the end of the Sanskrit preface.

It is obvious that the reliability of a work like this depends on a number of complete and independent manuscripts acquired from different parts of India. In editing the first volume, we were able to consult a few palm-leaf manuscripts from the South. In the case of the present volume, however, we had only one and that too, covering only a portion of the second Ashtaka. These palm-leaf manuscripts form a class by themselves. They generally contain better readings and also occasionally additional elucidation. The importance of these MSS. will be evident from the foot-notes to the first volume. We hope to secure more manuscripts of this class for the subsequent volumes.

We gratefully acknowledge the many critical reviews, suggestions and encouragements from renowned scholars, which the publication of the first volume called forth. Their kind yet discriminating appreciation has redoubled our enthusiasm and energy for a task admittedly taxing and arduous. A critic remarks that " no MSS. of the text portions appear to have been consulted". But we have followed the traditional recitation of the Samhitā and the Padapāṭha; we do not think that there can be differences with regard to these two. We do not attach any importance to manuscripts in such a matter. Another critic remarks that we had not utilized manuscripts from Nepal. But on enquiry we were informed by Rājaguru Pandit Hemarāj of that State that no manuscripts of Sāyaṇa's commentary were available there; he also stated that the one MS. he knew of was merely a copy

of a printed work. We need not say that we have used every material available so far. It is the duty of lovers of Vedic literature to search for more manuscripts so that the edition may be as faultless and as useful as possible.

Notwithstanding scrupulous care, misprints have unfortunately occurred, a full list of which will be found at the end. We request our readers to bring defects to our notice and we shall see in future volumes that such defects do not recur.

In conclusion, we feel it a duty to thank those institutions and individuals who have so kindly and so readily lent us or procured for us valuable manuscripts. We cannot conclude without expressing our deep sense of gratitude to the generous-hearted ruling princes in Kathiawar, Rajputana, Central India and the Southern Maratha Country and also those others that are helping us in our undertaking. Especially we must mention here with deep regard and gratitude the name of Her Highness Mahārāni Saubhagyavati Indirābāi Mā Saheba Holkar, Indore, whose encouragement has been of immense service to us. Financial reasons have delayed the publication of this volume and the delay would have been greater, but for the timely noble assistance rendered by Her Highness. In obedience to Her Highness's earnest desire we are dedicating this volume to the sacred memory of her revered Guru Shrimat Paramahansa Parivrājākāchārya Shri Vāsudevānanda Saraswati Tembe Swāmi who departed this life some twenty five years ago. It is well known what a great Yogi he was and how he brought many an erring soul to the path of righteousness. We must also acknowledge the services of Mr. S. R. Sardesai, manager of the Samartha Bhārat Press, who has helped in making this edition as accurate as possible. We hope, this volume, too, will meet with the approval of scholars.

20th December, 1936
Vaidika Samshodhana Maṇḍala,
Tilak Memorial, Poona 2 (India)

N. S. SONTAKKE
Managing Editor

The Executive Committee of the V. S. Mandala

President

Prin. V. K. Rajawade, M.A.

Vice-President

Mr. C. V. Vaidya, M.A., LL.B.

Members

Mr. N. C. Kelkar, B.A., LL.B.

Shrimant Sardar M. V. Kibe, M.A.

Mr. J. S. Karandikar, B.A., LL.B.

Mr. Y. R. Date, B.A., LL.B.

Āyurvedāchārya P. G. Nanal Shastri

Vidyānidhi Siddheshwarashastri Chitrav

Āchārya V. P. Limaye, B.A., (T.U.)

Secretaries

Mr. N. S. Sontakke, B.A. (T.U.)

Mr. S. K. Bhawe, B.A. (T.U.)

प्रास्ताविकम्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

अथायम् ऋग्वेदसंहितायाः श्रीसायणाचार्यभाष्यसमेतायाः द्वितीयादिपञ्चमान्तमण्डलचतुष्ट-
यात्मको द्वितीयो भागः विद्वज्जनकरकमलेषु सादरं समर्प्यत इति निवेदयितुमतिमात्रं मोदामहे ।

प्रथमभागवदस्यापि संशोधने बहूनि भाष्यलिखितपुस्तकान्युपयुक्तानि । तेषां संज्ञाद्यधो
निर्दिश्यते—

पुण्यपत्तनस्थ-भाण्डारकर-प्राच्यविद्यासंशोधनमंदिरसंबन्धीनि—

क 18 B 1870-71 द्वितीयाष्टकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १६०९ । पृष्ठमात्रावन्यक्षराणि ।

ख 5 1916-18 4 1916-18 द्वितीयाष्टमान्ताष्टकसप्तकभाष्यम् । लेखनकालः शकः १७३९ ।

ग 15 Vis. I. द्वितीय-तृतीय-चतुर्थाष्टकानां भाष्यम् ।

घ 4 Vis. I. तृतीयादिसप्तमान्ताष्टकपञ्चकभाष्यम् । लेखनकालः संवत् १७८५ ।

मुम्बापुरीस्थ—' रॉयल एशियाटिक सोसायटी '—संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

च ZZ A 21 प्रथमादिषष्ठान्ताष्टकषट्कभाष्यम् । प्रथमभागसंशोधनार्थमिदमुपयुक्तम् ।

ज B. D. 115 and 240 द्वितीयादिपञ्चमान्ताष्टकचतुष्टयभाष्यम् । प्रथमभागे द्वितीयाष्टकसंशोध-
नार्थं यत् ज-संज्ञाङ्कितं पुस्तकमुपयुक्तं तदेतदेव ।

वटोदर(बडोदा)नगरस्थित—' ओरिएण्टल इन्स्टिट्यूट '—संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

र ACC. 12211 चतुर्थाष्टकभाष्यम् । पृष्ठमात्रावन्यक्षराणि । लेखनकालः संवत् १४५२ ।

ल ACC. 12210 तृतीयाष्टकभाष्यम् । संवत् १८८० ।

व ACC. 12231 द्वितीयाष्टकभाष्यम् । संवत् १८७७ । मध्ये कचित् कचित् पत्राणि विनष्टानि ।

प्रथमभागेऽस्योल्लेखः कृतः । परंतु तत्र प्रमादात् १२३३१ इति क्रमाङ्को दत्तः ।

लण्डननगरस्थित—' इन्डिया ऑफिस लायब्ररी '—नामकग्रन्थसंग्रहालयादानीतानि—

प 2992-2999 (R.R. 14 C) आदित आरभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् ।

फ 3126 -3129 (R.R. 15 f) " " "

ब 1861-64 (R. R. 4 d) तृतीयाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं भाष्यम् ।

मद्रपुर(मद्रास)निकटवर्ति-अडयारग्रामस्थित—' थिऑलॉफिकल सोसायटी '—संबन्धि-
ग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

श प्रथमद्वितीयचतुर्थपञ्चमाष्टमाष्टकानां भाष्यम् । प्रथमभागप्रस्तावनायामिदमुल्लिखितम् । परंतु
तत्र तृतीयाष्टकस्यापि भाष्यमस्तीति यन्निर्दिष्टं तत्प्रामादिकम् ।

इ१ द्वितीयाष्टकस्य द्वितीयाध्याप्रमारभ्य द्वितीयाष्टकसमाप्तिपर्यन्तम् । इदं ग्रन्थलिपिलिखितं तालपत्रपुस्तकम् ।

पुण्यपत्तनस्थ-‘आनन्दाश्रम’-संबन्धिग्रन्थसंग्रहालयादानीते—

ण प्रथमाष्टकादारभ्य चतुर्थाष्टका-तं भाष्यम् ।

ण१ द्वितीयाष्टकभाष्यम् ।

ज द्वितीयाष्टकभाष्यम् । वाराणसीस्थ—‘संस्कृत-महाविद्यालय’-संबन्धि । संवत् १८५१ ।

त तञ्जौरनगरस्थ—सरस्वतीमहालग्नग्रन्थसंग्रहालयस्थं समग्रं भाष्यम् ।

थ तृतीयचतुर्थवर्जमितरेषामष्टकानां भाष्यम् । वैराज (वाई) क्षेत्रस्थित-प्राज्ञपाठशालासंबन्धि । प्रथमभागमुद्गणानन्तरमिदमुपलब्धमतस्तत्संशोधने नास्त्योपयोगः कर्तुं पारितः ।

न प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् । इन्दूर-नगरवास्तव्य-श्रीमत् मा. वि. किवे-महोदयानामिदं पुस्तकम् । प्रथमभागप्रस्तावनायां वेदशास्त्रसंपन्न-दिगम्बरशास्त्री नेने-महाशयानामिदमिष्यज्ञानत उल्लिखितमिति मन्तव्यम् ।

भ अस्यवासीयसूक्ते (म. १ सू. १६४) केषांचिन्मन्त्राणां तथा तृतीयाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तभागस्थ च भाष्यम् । इदं पुस्तकं विजापूरप्रान्तीय बागलकोटग्रामवास्तव्य-कृष्णाचार्य-मळगी-महोदयैर्दत्तम् ।

म द्वितीय-पञ्चम-सप्तमाष्टकानां भाष्यम् । लेखनकालः शकः १५९६ । इदं पुस्तकं वेणुग्राम- (बेळगांव) प्रान्तीय-बडलीग्रामवास्तव्य-चिदम्बरदीक्षितमहोदयैर्दत्तम् ।

य प्रथमाष्टकादारभ्य अष्टमाष्टकान्तं समग्रं भाष्यम् । बिकानेरराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्थम् । अस्य पुस्तकस्योपलब्धेः प्रागेव एतन्नागमुद्गणमवसितप्रायमासीत् । अतः प्रधानानामेव केषांचिष्वाठानां पाठभेदादिविचारे संग्रहः कृतः । तथाप्यवशिष्टभागमुद्गणे इदं पुस्तकं सुष्ठुपयोक्ष्यते ।

श तृतीयाष्टकवर्जं समग्रं भाष्यं १७७९ शके लिखितम् । इदं पुस्तकं गोकर्णक्षेत्रवास्तव्य-वेदशास्त्रसंपन्न-महाबलेश्वरदीक्षितमहाशयैर्दत्तम् । अस्य भागस्य कियदंशमुद्गणानन्तरमिदमुपलब्धम् ।

स तृतीयाष्टकभाष्यम् । पुण्यपत्तनवास्तव्य-वेदशास्त्रसंपन्न-दत्तात्रेयशास्त्रि-खाडिलकर-महाशयैर्दत्तम् ॥

पुत्रेषु पुस्तकेषु समानपाठाद्युपलम्भनिबन्धनं केषां केषां परस्परसादृश्यं समीक्षितमिति निरूप्यते ।

द्वितीयाष्टकपुस्तकमध्ये तावत्—

१ त-थ-न-व-पुस्तकेषु पाठाः प्रायशः समाना एव अस्मत्स्वीकृतपाठानुसारिणश्च । तत्रापि न-व-पुस्तकपाठानामस्मदीयपाठानां च विशेषतः साम्यमुपलभ्यते । त-थ-पुस्तकयोः कचिदधिकानि विवरणवाक्यान्युपलभ्यन्ते ।

२ क-झ-झ१-म-पाठाः अस्मत्स्वीकृतपाठेभ्यः प्रायशो विभिन्नाः तथापि यत्र मेवमुद्धरपाठेभ्यो विभिन्नाः पाठा अस्माभिः स्वीकृताः तत्रैते अस्मत्स्वीकृतपाठैः संबदन्ते ।

३ ख-ग-च-ज-झ-ण-ण१-पुस्तकेषु बहवः पाठभेदा उपलभ्यन्ते । तत्रापि ख-च-झ-पुस्तक-पाठानां ग-ज-ण१-पुस्तकपाठानां च विशेषतः परस्परसाम्यं दृश्यते । ण-पुस्तके पाठभेदा न्यूनाः ये चोपलभ्यन्ते ते ग-ज-ण१-पुस्तकपाठसंवादिनः ।

तृतीयाष्टकपुस्तकेषु—

१ त-न-भ-ल-स-पुस्तकानि मूल(text)पाठानुसारीणि ।

२ घ-प-फ । प्रायशः परस्परसाम्यवन्ति । तत्रापि फ-पुस्तकमितराभ्यां भिद्यते क्वचित् । घ-प-पुस्तकयोः व्याकरणप्रक्रिया विकल्पितार्था इत्यादयो न सन्ति ।

३ ख-ग-च-ज-ण । बहुत्र मूलपाठविसंवादीनि । एवंपि ख-ग-च-पुस्तकानां ज-ण-पुस्तकयोश्च विशेषतः परस्परसाम्यमुपलभ्यते ।

चतुर्थाष्टकपुस्तकेषु—

१ ग-घ-ज-श । एतानि मूलपाठसंवादीनि । व-पुस्तके, चतुर्थाष्टकादारभ्य ग-ज-पुस्तकयोश्च व्याकरणप्रक्रियादिकं न विद्यते, प्रतिसूक्तं ऋष्यादिबोधकप्रस्तावनायाश्च संक्षेपः कृतः ।

२ ख-च-ण-प-फ-य । कचिमूलपाठविसंवादीनि । एवंपि ख-च-ण-पुस्तकानां प-फ-य-पुस्तकानां च विशेषतः परस्परसाम्यं दृश्यते । ख-च-ण-पुस्तकेषु प्रतिसूक्तं ऋष्यादिबोधकप्रस्तावनायाः संक्षेपः कृतोऽस्ति ।

३ झ-न-न-भ-र । एवंपि मूलपाठविसंवादः कचिदुपलभ्यते । एतानि ख-च-ण-पुस्तकैः सहापि सामान्यतः साम्यमावहन्ति । एषु सप्तैवपि पुस्तकेषु इतस्ततः पदानि वाक्यानि च गलितानि ।

इमानि सर्वाण्यपि लिखितपुस्तकान्यवलोक्य एतदुपलब्धाः विभिन्नाः पाठाः सस्मृष्टाः पदा-स्माभिः । तत्र ये अर्थतः शब्दतन्त्रानवद्याः ते मूले स्वीकृताः । एकस्मिन्पि पुस्तके समीचीनः पाठ उपलब्धश्चेत् प्रायशः स एव स्वीकृतः । परंतु कचित्कचित्सर्वेष्वपि पुस्तकेषु लेखकप्रमादनिबन्धनाः अशुद्धा एव पाठा उपलभ्यन्ते । एतादृशस्थलेषु प्रायशः शुद्धपाठाः स्फुटं शक्यन्त एवानुमानम् । मैक्स-मुल्लरपण्डितैरपि एतादृशस्थलेष्वभ्यूहिता एव पाठाः स्वीकृताः । परंवेतैरभ्यूहिताः केचित् पाठा अस्म-दीयादर्शपुस्तकेष्वप्युपलभ्यन्ते । यत्र आदर्शपुस्तकेषु शुद्धपाठा नोपलब्धाः तत्र मैक्समुल्लरस्वीकृता एव पाठाः प्रायशः अस्माभिरपि स्वीकृताः । ये च मैक्समुल्लरमहाशयैर्मूलपुस्तकेष्वनुपलब्धाः पाठाः संभावना-मात्रेण स्वीकृताः तेऽस्माभिः पाठभेदादिविचारे निर्दिष्टाः । एतेषां पृथगवगमार्थं मे इत्यक्षरात्पूर्वं ताराचिह्नमपि कृतं समस्ति । मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकस्य मूलपुस्तकं किमिति तत्संशोधकैर्न निर्दिष्टमस्ति । तथापि तत्पुस्तकस्यास्मदीयादर्शपुस्तकानां च तुलनयेदमवगम्यते यत्तैरपि संशोधनकृते कानिचिन् पुस्तकान्युपायुज्यन्तेति । तस्माद्यत्रास्मदीयादर्शपुस्तकेषु मे-पुस्तके च शुद्धपाठा नोपलब्धा एतादृशेषु द्वित्रेषु प्रदेशेषु मुम्बापुरीपुस्तकपाठा अप्यस्माभिः स्वीकृताः । यत्रादर्शपुस्तकेषु पूर्वोक्तमुद्रितपुस्तकयो-श्चाशुद्धा एव पाठा उपलभ्यन्ते तत्रास्माभिरपि पाठा अभ्यूहनीया एव संवृताः । परंवेतादृशप्रदेशाः अतीव विरलाः । अस्मिन् भागे बहुत्र मैक्समुल्लरपुस्तकपाठापेक्षया समीचीना विभिन्नाः पाठा अस्माभिः प्रायशः बहुलिखितपुस्तकानुसारेण स्वीकृताः, ते सर्वेऽपि पाठभेदादिविचारे प्रपञ्चिता एव । एतादृशस्थलेषु मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तकपाठा अपि तुलनार्थं पाठभेदादिविचारे उल्लिखिताः ।

प्रथमभागसंशोधने तावत् कानिचन दाक्षिणात्यानि तालपत्रपुस्तकान्यस्माभिरुपलब्धानि । परंवेतज्ञागसंशोधनार्थमेकमेवोपलब्धम् । तदपि द्वितीयाष्टके केषांचिदध्यायानामेव । एतेषु पुस्तकेषु

नागरीलिपिलिखितपुस्तकपाठेभ्यो भिन्नाः समीचीनतराश्च पाठा बहुश उपलभ्यन्ते । प्रथमभागस्थाना-
मेतत्पुस्तकपाठानामवलोकनेनैवैतेषां वैशेष्यमवगन्तुं शक्यते । यावच्छक्यमस्माभिरेतादृशपुस्तकसंपादने
प्रयत्नः क्रियत एव ।

यैश्च मनीषिप्रवरैः प्रथमभागप्रकाशनानन्तरं तद्गुणदोषपरीक्षणेन उपयुक्तसूचनाभिश्च अस्माक-
मतिमहत्त्येतस्मिन् कार्ये प्रवृत्तिरूत्सहश्च द्विगुणीकृतौ तेभ्यो बहुशो धन्यवादान् वितरामहे । केनचित्सु-
धिया निरूपितमासीत् यत्संहितापदपाठयोः संशोधने न कान्यपि पुस्तकानि प्रमाणीकृतानांति प्रति-
भातीति । अत्रेदं ब्रूमो यन्मात्रयापि भ्रमप्रमादादिदोषरहितोऽनादिकालप्रवृत्तो वैदिकसंप्रदाय एवास्माभिः
प्रमाणीकृत इति । लिखितपुस्तकेषु लेखकप्रमादानां संभाव्यमानतामनुचिन्त्य द्वाभ्यां श्रोत्रियप्रवराभ्यां
संहितापदपाठयोः संशोधनमकारि । अपरेण विपश्चिता समसूच्यत यत् नेपालदेशस्थानि भाष्यपुस्तकानि
संशोधनकृते नोपयुक्तानीति । परंतु नेपालमहाराजगुरवः पण्डितवर्याः हेमराजमहोदयाः पत्रद्वारास्माभिः
पृष्टा एवं निवेदयन्ति—सायणभाष्यपुस्तकं तद्देशे नास्त्येव । यत्कुत्रचिदेकं विद्यते तत्कस्यापि सुद्वित-
पुस्तकस्य प्रतिलिपिरेवेति । यथोपलभ्यमस्माभिः संशोधनकृते पुस्तकानि समग्राहिषत । यत्र
कचिदस्माभिरज्ञातानि पुस्तकानि विद्यन्ते चेत् वेदविद्याप्रमिनोऽस्मानवगमयेयुरिति संप्रार्थयामहे येन
तेषामुपयोगः संशोधनविधौ क्रियेत ।

अङ्गीकृतायामपि महत्यां जागरूकतायां ये केचन मुद्रणदोषाः समभवन् तेऽन्ते संगृहीताः । यदीतरे
केचन दोषाः सुधियां दृष्टिपथमवतरेयुस्तेऽस्माकं निवेदनीया इत्यभ्यर्थ्यते, येनैतादृशदोषपरिहरणेऽस्माभिः
इतः परं यत्न आस्थीयेत ।

अन्ते च अस्यापि भागस्य संशोधनकृते भाष्यलिखितपुस्तकदानेनास्माननुगृहीतवता-
मुपकारभरमविस्मरणीयं मन्यामहे । अपि च यैश्च सौराष्ट्र-राजस्थान-मध्यभारत-महाराष्ट्रादि-
देशीयैर्नृपवर्यैरितरैश्चोद्गारहृदयैरेतद्भागप्रकाशनार्थमनल्पेन द्रविणदानेन साहाय्यकमारचितं तेषामपि
बहुशो धन्यवादान् वितरामहे । अत्र च इन्दूरनगरस्थ-होलकरकुलेन्दिराया महाराज्या सां. इन्दिरादेव्या
नाम विशेषत उल्लेखाहं मन्ये । यद्येपा महाराज्ञी सामयिकेन द्रव्यदानेन नोपाकरिष्यन् तर्हि तद्भाग-
प्रकाशनमितोऽपि व्यलम्बिष्यत । एतस्या एव महाराज्या आदेशादयं भागः एतत्परमपूज्यगुरुणां ब्रह्मीभूत-
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीस्वामिनां स्मृतये समर्प्यते । एते च योगिवर्याः
स्वसूक्तिभिलोकानां मोहजालमपाकुर्वन्त इमां भारतभूमिमलमकार्षुः, उपपञ्चविंशत्वारसरेभ्यः प्राक् ब्रह्मभूयं
चागमन् । अपि च श्रीसमर्थभारतमुद्रणालयाधिकृतानां श्री. स. रा. सरदेसाई-महाशयानामपि
कृतज्ञतां प्रदर्शयामहे । अन्ते चायमपि भागः प्रथमभागवत् बुधानामादरार्हः स्यादित्याशास्महे ।

१८५८ शकवत्सरे

मार्गशीर्षशुद्ध सप्तम्याम्

}

विद्वज्जनविधेयो वै. सं. मण्डलकार्यवाहः

सोनटके इत्युपाह्वो नारायणशर्मा

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ पाठभेदादिविषयकविचारः ॥

मै = मैक्समुल्लरसंशोधितपुस्तके । एतस्मात्पूर्वं यत्र * एतच्चिह्नं दत्तं तत्र मैक्समुल्लरमहाशयानां तत्संशोधितपुस्तकेषु तादृशः पाठो नोपलब्ध इति मन्तव्यम् ।

मु = मुम्बापुरीमुद्रितपुस्तके ।

§ = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते । परंतु यत्र य-पुस्तकपाठः पृथङ्निर्दिष्टः तत्र तद्वर्जं ध्विति बोध्यम् ।

× = सर्वेषु लिखितपुस्तकेषु नास्ति । अत्रापि य-पुस्तकपाठः पृथङ्निर्दिष्टश्चेत् तद्व्यतिरिक्तेषु नोपलभ्यते इत्यर्थो ज्ञेयः ।

२. १ सनन्तस्य—अत्र ‘डम्पो हस्वात्’ (पा. सू. ८. ३. ३२) इति सूत्रेण यद्यपि ‘सन्नन्तस्य’ इति भाव्यं तथापि ‘आगमशास्त्रमनित्यम्’ इति परिभाषया समाधेयोऽयं पाठः । एतादृशस्थलेषु क्वचित् डमुडागमसहितः क्वचित् तद्विरहितश्च पाठः लिखितपुस्तकेषु उपलभ्यते । यथोपलम्भं चास्माभिः स्वीकृतः । वैयाकरणैस्तु ‘सन्नन्तः’ इत्यादौ डमुडागमः क्रियते । ‘यङन्तः, यणचि’ इत्यादौ न क्रियते च ॥ २.२ आशु शीघ्रं शुचं दीप्तः सन् यतः संसेव्यते—ख-च-ण१-य । आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यते—ज्ञ-ण-थ-न-व । आशु शीघ्रं शुचा दीप्ता सन् यतः संसेव्यते—क-झ । आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या सन् यतः संसेव्यते—त । आशु शीघ्रं शुचं दीप्तः सन् यतः स संसेव्यते—*मै । आशु शीघ्रं शुचं दीप्तः सन् यतः संसेव्यते—मु । अत्र ‘आशु शीघ्रं शुचा दीप्त्या सन् यतः संसेव्यते’ इति पाठः स्यादिति मैक्समुल्लरमहाशयः उत्प्रेक्षन्ते ॥ २. १५ आग्नीध्रश्च—क-ख-च-झ१-ण१-भ-व-मु । अग्नीध्रश्च—थ-न-य-मै ॥ ३. १७ शोभनवीर्यं धनम्—§-मु । शोभनवीर्यम् । वीर्यं धनम्—मै । परंतु वीर्यशब्दस्य धनवाचित्वमितरत्र कापि न दृश्यते । क्र. सं. १. ३६. १७, १. ४०. २, ३. १०. ८ इत्यादिप्रदेशेषु सुवीर्यशब्दस्य शोभनवीर्येति धनमिति धनं विशेष्यत्वेनाध्याहृत्य व्याख्यानं दृश्यते । अस्मत्स्वीकृतपाठेऽपि शोभनवीर्यम् इत्यस्य बहुव्रीहिमाश्रित्य शोभनवीर्येति धनविशेषणत्वेन अर्थो बोध्यः ॥ ४. १० नुन्नः—क-म-य । उपन्नः—मै-मु ॥ ५. १८ पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय पुत्रस्थानीयो भवसि । अत्र अग्निनिष्ठं पितृत्वादिकं कामयमानाय—अग्निं स्वपितृत्वेन भ्रातृत्वेन पुत्रत्वेन वा कामयमानाय—इत्यर्थो बोध्यः ॥ ५. २५ मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण । लिखितपुस्तकेषु ‘मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण’ इति दृश्यते तदशुद्धं प्रतिभाति ॥ ६. १० होमनिष्पादिका—क-म-मु । होमनिष्पादिका ?—मै । अपाणिनीय एष पाठः ॥ ६. १४ एतन्निधामिका—झ१-ण-म । एतन्निधामिका ?—मै-मु । एषोऽप्यपाणिनीयः ॥ ७. २० वसुः—§-मै-मु । अत्र ‘शुचिः’ इत्यस्य स्थाने ‘वसुः’ इति भाष्यकारः पठितवान् ॥ ८. ३-४ मन्वसाहितमथनेन—§-मु । शोभनमन्त्रसहितमथनेन—मै ॥ ८. १६ एतद्द्वयं प्राधान्याभिप्रायम्—§-मु । एतद्द्वयप्राधान्याभिप्रायम् ?—मै ॥

९. ६ प्रवर्धत—म-वर्जपुस्तकेषु मै-पुस्तके च । प्रवर्धयत—म-मु । अयमेव युक्तः पाठः ॥ ९. १० अग्निपाटवे सति शरीरं बलं भवतीति प्रसिद्धम्—झ१ । अग्निपाटवे सति शरीरं भवतीति प्रसिद्धम्—ख-ग-च-ण१ । अग्निपाटवे सति शरीरबलं स्य भवतीति सिद्धम्—क । अग्निपाटवे

यति शरीरं बलं भवतीति प्रसिद्धम्—य-न-य-व । अग्निपाटवे सति शरीरबलं भवतीति प्रसिद्धम्—
 में । अग्नेः पाटवे सति शरीरं बलवत् भवतीति प्रसिद्धम्—मु ॥ १. १७ आकाङ्क्षन्ते—च-
 झ१-व्यतिरिक्तेषु लिखितपुस्तकेषु । आकाङ्क्षते—च-में । आकाङ्क्षन्ति—झ१ ॥ १. १९ सुगुह्य-
 णाधिकरणेषु—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण१-त-थ-न-य । स्वस्वराधिकरणेषु—में । स्वराधिकरणेषु—
 मु ॥ ११. १० द्युलोकांन्तरिक्षम्—ई-में । अत्र द्युलोकोऽन्तरिक्षमिति सु-पुस्तके पाठः । अयमेव
 साधुः ॥ ११. २४ वि दिद्युतुः । वि दिद्युतः—में । परंतु अत्र वेदिका 'वि दिद्युतुः' इत्येव अभ्यस्यते ॥
 १३. १८ पिता दीप्यते—मु । पिता दीप्यति-ख-ग-च-ण-त-थ-न-य-व । दीप्यति क-म ।
 दीप्यते-झ१ । पित्रा दीप्यते—में ॥

१७. ५ समाङ्काम्—म-मु । समक्तम्—क-ख-झ-म । समङ्कम्—ग-च-ज-ज-ण१-त-थ-
 न-फ-य । सक्तम्—व ॥ १७. १०-११ सरस्वती एतन्नामिकेयं देवी तथा इला देवी भारती च
 क-झ-झ१-म । सरस्वती इलैतन्नामिका देवी भारती च—में-मु । सरस्वती एतन्नामिका देवी भारती
 च—य ॥

१९. २१ य एवं देवैः—ऽ । स एवं देवैः—म । एवं देवैः—मु ॥ २०. ६-१ यद्वा
 अस्याग्नेः संवन्धिनी पुष्टिः यजमानविषया रण्वा स्वस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्—य-म ।
 यद्वा अस्याग्नेः संवन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत्—य-मे-मु । अग्नेः स्वीयपुष्टिर्यथा
 रमणीया तद्वद्यजमानस्य पुष्टिरपि अग्नेः रमणीया इति अस्मत्स्वीकृतपाठस्यार्थः ॥ २०. ८ धक्षोः—
 क-झ-म-य-मु । दक्षोः—में ॥ २१. २० व्यथाकराः—क-झ-म-मु । व्यथाकराः ?—य-मे ॥ २१.
 २२ संततानि—ऽ । संततानि—में-मु ॥ २. १० छान्दसं भजन्तः ?—ख-ग-च-ण-ण१-त-
 थ-य-व-में । त्वां संभजन्तः—मु । अयं समीचीन इति प्रतिभाति ॥ पारोक्ष्येण—क-ख-ग-च-ण१-फ-
 मु । परोक्ष्येण ?—य-में ॥ २२. १२ उपरेऽधिकत्वेन—? में । उपरि अधिकत्वेन—मु । अत्र ' उपरो-
 धकत्वेन ' इति स्यादिति संभाव्यते ॥

२२. २८ प्रयक्षम् । ' प्रयक्षन् ' इति पदपाठः । भाष्यकारः ' प्रयक्षम् ' इत्यर्थेति ॥ २३. १४
 पूर्वास्मिन् मन्त्रे—क-झ-थ-म । पूर्वं मन्त्रे—ख-ग-च-झ१-ण१-ण१-न-य-व-मे-मु ॥ २३. १८ काव्या
 काव्यानि—ख-ग-च-झ१-ण-न-म-मु । काव्यानि-य-में ॥ २४. ८ अङ्गुलयः—ख-ग-झ१-ण-ण१-
 न-य-मु । या अङ्गुलयः—थ-व-में ॥ २५. १२ तमेव तस्मात्त्वम्—क-च-ण-थ-म-य-ल । त्वमेव
 तस्मात्त्वम्—ख-ग-ण-मु । त्वमेव तस्मात्त्वम्—में ॥ २५. १३ सर्वदेवार्थं यागम्—क-ग-च-ण-ण१-न-
 म । सर्वदेवार्थं यागम्—में-मु ॥

२५. १६ अपराह्णिक्याम् । अत्र ' आपराह्णिक्याम् ' इति भाष्यम् ॥ २६. ३ संत्वरमाणा
 ह्युपसदाचरन्ति—में । संत्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ति—य-मु ॥ २६. ५ स्तुत्युपब्रंहितेन—म-मु ।
 २६. २२ युवतम्—ऽ-मु । युवत्तम्—में ॥

२७. १७ श्रावणार्कर्मणि—झ१-वर्जेषु । श्रवणार्कर्मणि—में-मु । अयमेव समीचीनः पाठः ॥
 २७. २० युवतम्—ऽ-मु । युवत्तम्—में ॥ २७. २१ मथनहविःस्तोवादिना—थ-वर्जितेषु । मथन—
 में-मु ॥ २८. ८ अल्पस्तुतीरिव—में । अल्पस्तुतीरिव-यः ; अल्पस्तुतीरिव-मु ॥ त्वना । ' त्वया '
 इत्यस्य स्थाने ' त्वना ' इति भाष्यकारः पठति ॥

३०. ११ सचेमहि संगच्छेमहि—क-च-झ-झ१-ण१-म-ल-मु । सचेमहि—ख-ग-ण-थ-
 न-य-में ॥

३२. २६ यद्वा मनोता ?—ऽ । यद्वा मानयिता—में-मु ॥ ३३. ८ इत्यत्रोक्तः—ऽ-में-
 मु । अत्र ' अत्र ' इति पदमनावश्यकम् । ' इत्यत्रोक्तः ' नास्ति-य ॥ ३३. १९ हविष्प्रदानेन ।

एतादृशप्रदेशेषु 'हविःप्रदानेन' इति सविस्सर्गापाठः लिखितपुस्तकेषु दृश्यते । तथापि स व्याकरण-
विरुद्ध इति उपेक्षितः ॥

३४. १७ अथ्वा रथं वहतः—ऽ-मँ । अधौ वहतः—य । मु-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ ३४. १८
उत अपि च अरुषा आरोचमानां शुक्रवर्णावथ्वा वहतः—क-झ-य-व । मँ-पुस्तके एत-
न्नास्ति । उत अपि च अरुषा आरोचमानावथ्वा रथं वहतः—ण-मु ॥ ३५. १३-१४ सिञ्चामि
दीपयामि वा । 'वृक्षरणदीप्योः' । लटि रूपम् । अस्मिन्तुचे (?) वाजसनेयकम्—
जुहाम्यग्निं हविषा घृतेन—क-झ-म-व । अयं भागः मैक्समुल्लरमहाशयैर्नोपलब्धः । (तृचे=स्वे-
म । जुहाम्यग्निं=जिघर्म्यग्निम्—म) । सिञ्चामि—मु । इदं ब्राह्मणवाक्यं 'जिघर्म्यग्निं हविषा,' 'आ
विश्वतः प्रत्यञ्चम्' इति मन्त्रद्वयस्य व्याख्यानरूपं दृश्यते । परं त्वेतादृशानुपूर्वीं कुत उद्घृतेति न
ज्ञायते । शतपथब्राह्मणगतः एतन्मन्त्रव्याख्यानरूपः काण्वमाथ्यंदिनशाखयोः प्रायशः समानः
ब्राह्मणभागः अधो दीयते—

आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेनेति । आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन चेयेतप्रतिक्षियन्तं
भुवनानि विश्वेति प्रत्यङ्घ्र्येप सर्वाणि भुवनानि क्षियति पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमिति पृथुर्वा एष
तिर्यङ्घ्र्येप वयसो बृहन्धुमेन व्यचिष्टमन्त्रै रभसं दृशानमित्यवकाशवन्तमन्त्रैरन्नादं दीप्यमानमित्येतन् ॥ १९॥
आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्मीति । आ सर्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतदरक्षसा मनसा तज्जुपेतेत्यद्दे-
मानेन मनसा तज्जोषयेतेत्येतन्मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरिति मर्यश्रीर्ह्येप स्पृहयद्वर्णोऽग्निर्नाभिर्मृशे
तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषांऽभिर्मृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

तैत्तिरीयसंहितायामप्येतन्मन्त्रद्वयव्याख्यानमुपलभ्यते । यथा—जिघर्मि ॥ ४ ॥ अग्निं मनसा
घृतेन प्रतिक्षयन्तं भुवनानि विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्त्रै रभसं विदानम् । आ त्वा
जिघर्मि वचसा घृतेनारक्षसा मनसा तज्जुपस्व । मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिर्मृशे तनुवा जर्भुराणः
(तै. सं. ४. १. २. ४-५) ॥

जिघर्म्यग्निं मनसा घृतेनेत्याह । मनसा हि पुरुषो यज्ञमभिगच्छति । प्रतिक्षयन्तं भुवनानि
विश्वेत्याह । सर्वं ह्येप प्रत्यङ्घ्र्येप क्षेति । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तमित्याहालो ह्येप जातो महान् ॥ २ ॥
भवति । व्यचिष्टमन्त्रै रभसं विदानमित्याहाहमेवास्मै स्वदयति सर्वमस्मै स्वदते य एवं वेदा त्वा
जिघर्मि वचसा घृतेनेत्याह । तस्माद्यत्पुरुषो मनसाभिगच्छति तद्वाचा वदत्यरक्षसेत्याह रक्षसामपहस्यै ।
मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निरित्याहापचितिमेवास्मिन् दध्रात्यपचितिमान्भवति य एवम् ॥ ३ ॥ चेद मनसा
स्वै तामापनुमर्हति यामध्वयुरनग्नावाहुतिं जुहोति मनस्वतीभ्यां जुहोत्याहुत्योराप्यै द्वाभ्यां प्रतिष्ठित्यै
(तै. सं. ५. १. ३. २-४) ॥

३५. १४ पृथिव्या एष वयसा—ऽ । पृथुं तिरश्चा वयसा—मँ-मु ॥ ३५. १५ इत्यनवका-
शनवन्तम्—झ-त-थ । इत्यनवकाशनवलम्—ख-ग । इत्यनवकाशनवनम्—ण-य । इत्यनवकाश-
नवतम्—म । इत्यवकाशनवन्तम्—मँ-मु ॥ ३६. ८ ब्रूयाम—म-मु । ब्रूयामः ?—य-मँ ॥

३८. २२ एकधातुः अनुवादः—ख-ग-ण१-य-व-मु । एकधातोरनुवादः—मँ ॥ ३८. २२
लङि रूपम्—ऽ । अत्र 'लुङि रूपम्' इति भाव्यम् ॥ ३८. २४ लुङि रूपम् । लङि रूपम् ?—ऽ ॥
३९. १४ महान्तम्—ख-झ-१-फ-मु । मँ-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ ३९. २४ मनुष्याणां रहितम्—
मँ-मु । 'मनुष्याणामहितम्' इति पाठः झ१-पुस्तके उपलब्धः स एव समीचीनः प्रतिभाति ॥ ४०. २
वञ्चनानि—झ१-ण-त-थ-मु । वचनानि—य-मँ ॥ ४०. २० प्रकृष्टं शंसनम्—क-झ-झ१-ण-त-थ-
न-म-य-व । प्रकृष्टशंसनम्—मँ-मु ॥ ४१. ३ दानभोगायाहृतया—क-झ-म-व-मु । दानभोगायाहृतया—
मँ ॥ मन्दसानाः—क-झ-व । मदन्तः—मँ । मन्दसाना मदन्तः—मु ॥ ४२. ६ अङ्गागमः । अत्र

‘आडागमः’ इति भाव्यम् ॥ ४२. ७ भवन्ति । वेति पूरणः—क-झ-म-व-मु । भवेति पूरणः—य । भवन्तीति पूरणः—मं ॥ ४२. २२ थास आर्धधातुकत्वात्—झ । इतरेषु मे-पुस्तके च ‘वा स आर्धधातुकत्वात्’ इति पाठः । परंतु सोऽशुद्ध इति प्रतिभाति । वा आर्धधातुकत्वात्—मु ॥ ४२. २३ ऊर्णवाभिः—म । ऊर्णनाभिः—य-मं-मु ॥ और्णः । अत्र म-पुस्तकस्थः और्णवः इति पाठः समीचीनतरः ॥ ४३. २२ तीर्णतमस्कस्य—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण१-फ-म-व । तीर्णतमस्कस्य—ण-थ-न-य-मं । तीर्णतमस्य—मु ॥

४४. २२ सूक्तं शंसेत्—च-ण१ । शंसेत्?—य-मं-मु ॥ ४५. २१ भूवादिः ? । ‘भोवा-दिकः’ इति भाव्यम् ॥ ४५. २१ अस्मिन् पक्षे भवतेर्व्यत्ययेन क्स्—मं-मु । अस्मिन्यजे प्रत्यये व्यत्ययेन क्स्—य । इतरेष्वशुद्धाः पाठाः । ४६. ९ तस्तम्भ निरुद्धामकरोत्—झ१-य-मु । तस्तम्भनिरुद्धामकरोत्?—मं ॥ ४६. १६ ‘रीड् श्रवणे’ । क्रयादिः—क-अ१-म-मं । रीड् श्रवणे । क्रयादिः—य-मु । धातुपाठे तु ‘री गतिरेपणयोः’ इति क्रयादौ पठितम् । ‘रीड् श्रवणे’ इति दिवादी । ऋ. सं. १. ५६. ६, १. ११७. ११, ३. ६०. २ इत्यादिमन्त्रभाष्येषु ‘री गतिरेपणयोः । क्रयादिकः’ इत्येव उपलभ्यते ॥ ४७. ७ जिघृक्षितम्—क-झ-म-मु । जिघृक्षितम्—य । जिघृक्षितम्—मं ॥ ४७. १६ तथा च मन्त्रः—क-झ-म-मु । तथा च मन्त्रे—य । तथा च मन्त्रः?—मं ॥ ४७. २१ निर्धारणीयमहिमोपेतः—क-झ-म । निर्धारणमहिमोपेतः—य-मं-मु ॥ ४८. २५ अमित्राः शत्रवः यमाह्वयन्ति—क-ण-म-व-मु । उभयमाह्वयन्ति—य-मं ॥ ४९. १६ अनुपूर्वात्तु दुदाञ् दाने जौहोत्यादिकः । अनुपूर्वादिति अनन्वितम् ॥ ५०. ६ गृहमेधाश्चेत्येते—ऽ-मु । गृहमेधाश्चेतीति?—मं ॥ ५१. ८ प्रति ब्रूते—क-झ-झ१-ण-न-म । प्रब्रूते—य । प्रति प्रब्रूते—म-मु ॥

५३. १४ व्यरेचयः—क-झ१-ण१-त-थ-न-म-य-व । अरेचयः—मं-मु ॥ ५३. १६ अजनन् अवर्धयन्—ण-त-मु । अजनन्—य-मं ॥ ५४. १७ कर्तः—म-य-मु । कर्ता—मं ॥ ५५. १८ विष्टिरः विस्तीर्णः—ऽ-मु । विष्टिरः विस्तीर्णाः—मं ॥ ५६. २७ अन्तर्णीतण्यर्थत्वादकर्मकत्वम् । यथा रोदितीति । सत्यम्—अत्र अन्तर्णीतण्यर्थत्वात् इत्यस्य स्थाने ‘अन्तर्णीतकर्मत्वात्’ इति भाष्यमिति प्रतिभाति । रूधातोर्थथा धात्वर्थोपसंगृहीतकर्मत्वादकर्मकत्वम् एवं श्रवस्याः इति वयजन्तधातोर्गपि तर्हि चित्रं धनमिति कर्मान्वयः कथमिति चेत्, तस्योत्तरत्वेन सत्यमित्यादि संदन्धनीयम् ॥ सत्यम्—झ१ । सत्वन्त्यः—मं-मु । सत्वन्त्यम्—क-ग-झ-त-थ-म-व; सत्वं स-त्वं; सत्वत्वम्—च-ण१; सत्यत्वम्—ण-न; वसन्त्यम्—य ॥

५९. २४ पौरुरवसस्य—मं । पौरुरवसस्य—ख-ग; पौरुषस्य—म; पौरुरवस्य—ण-त-थ-न-य-मु ॥ ६०. ५ लेट्याडागमः—क-ज-झ-ण-त-थ-म । लेट्याडागमः—य-मं-मु ॥ ६०. ७ मार्जनदेहना-दिभिः—ण-मु । मोज्जनं—य । मज्जनं—मं ॥ ६१. २ अस्य सोमस्य—म-य-वर्जलिखित-पुस्तकेषु पु-पुस्तके च । सोमस्य—य-मं ॥ ६१. ६ अत्र.....सकारस्य तत्त्वम्—मं-मु । अत्र लोपोभ्यासस्यार्धधातुक इति सकारस्य तत्त्वम्?—ऽ ॥

६२. ५ सत्या सत्यानि—ऽ-मु । सत्यानि—य-मं ॥ ६३. २ सिन्धून् लोकान्वानृजून्वा । अस्फुटार्थमेतत् ॥ ६४. १६ विभग्नजानुः । अनन्विनमिदं प्रतिभाति ।

६६. १५ किम् । न—ऽ-मं । मु-पुस्तके ‘किंच न’ इति पाठः ॥ ६७. १ दिग्विजयकाले । अस्मादनन्तरं ‘आशुभिः शीघ्रगामिभिरथैः’ इति मु-पुस्तके अधिकः पाठः ॥ ६७. १२ विद्वत्तर-स्त्वम्—ऽ-मु । विद्वत्तरस्त्वम्—मं ॥ ६७. १९ पव गतौ । अयं धातुः धातुपाठे नोपलभ्यते ॥ ६७. २४ श्वेदादेशः—ऽ-मु । श्वोऽदादेशः—मं ॥ ६८. ९ नृनमन तृप्नोति—क-झ१-थ-म-य । ‘नृनमन तृप्नोति’

इति इतरेषु । नृमन तृनोति—मै-सु ॥ ६८. १८ किंच । अस्मादनन्तरं ' नोऽस्माकम् ' इति सु-पुस्तके पाठः ॥

७०. ७ तिरतेः—मै-सु । अत्र ' तिरतेः ' इति भाव्यम् । ऋ. सं. ३. ३४. १, ५ अत्र द्रष्टव्यम् ॥
७०. ८ वर्मणा—ख-ग-च-त-थ-फ-य-व-सु । कर्मणा—मै ॥ ७०. १४ प्रथमं मुख्यम्—मै-सु । प्रथममुख्यम्—§ ॥ ७२. ८ लिट्युत्तम इति । अत्र ' लिट्युत्तम इटि ' इति स्यादिति प्रतिभाति । आत्मनेपदस्योत्तमपुरुषैकवचनमिदं ॥

७३. १६ सनोतेद्विवचनादि—§-मै । ' सनोतेद्विवचनादि ' इति सु-पुस्तके । अयमेव शुद्धः पाठः ॥ ७३. १९ प्राप्तव्यो भवति—§ । व्याप्तव्यो भवति—मै-सु । ७६. १ यष्ट्यष्ट्यलक्षणम्—क-ख-ग-च-ज-झ-ण-ण-न-फ-य-व-सु । यष्ट्यं यष्ट्यलक्षणम् ?—मै ॥

७७. १० प्राप्यन्ते इति स्वसराणि—च-ण-थ-य । प्राप्यन्त इति स्वराणि स्वसराणि—मै-सु ॥
७७. १९ ' विदिर् लाभे ' । लुङि ' इरितो वा ' इति च्लेरडादेशः—§-मै-सु । अत्र ' विदूल् लाभे । लुङि लुटित्वात् च्लेरडादेशः ' इति भाव्यम् । ऋ. सं. १. ६१. ६, ६२. ३, ७२. ४ इत्यादि-मन्त्रभाष्येषु द्रष्टव्यम् ॥ ७८. ३ सूर्यसंभजनविषयभूते—झ-ण-ण-त-थ-म-सु । सूर्यसंभजनविषये भूते—य-मै ॥ ७८. १५ सोमरूपधनम् आ भरत्—ख-ग-च-ण-फ । सोममभरत्—य । सोमरूपम-भरत्—मै । सोमरूपमभरत्—सु ॥ ७९. ११ सप्तपुरुषसंबन्धि साप्तपदीनम्—? । ' सप्तपुरुष-संबन्धि साप्तपदीनं वा ' इति स्यादिति प्रतिभाति ॥ ७९. १३ तदधोऽनमयः—ख-ग-झ-ण-त-थ-म-य । तदधो नमय—मै-सु ॥ ७९. १३-१४ ' मितां ह्रस्वः ' इति ह्रस्वः—मै-सु । हि स्वरः—ख-ग-च-ण-ण । हिंसकस्यासुरस्य स्वमिति स्वरः—क-झ-त-थ-म । हिंसकस्यासुरस्य नमनम् कृ चङ्यन्य-तरस्यामि—झ-ण । हिंसकस्यासुरस्य स्यामिति स्वरः—ण-न-व । हिंसकस्यासुरस्यामिति स्वरः—य ॥

८०. २४ पालनाभिः—क-झ-झ-ण-ण-त-थ-न-म-य-व । पालनादिभिः—मै-सु ॥ ८१. ९ फलस्य शमयिता—§-मै-सु ॥ ८१. १२ पुरोडाशादिकानि हवींषि—क-झ-म । पुरोडाशादिकं हवींषि ?—य-मै । पुरोडाशादिहवींषि—सु ॥ ८३. १५ दधुः । ' धुः ' इत्यस्य स्थाने ' दधुः ' इति भाष्यकारः पठति ॥

८४. ६ भरेति समन्वयः—ख-ग-झ-ण-ण-त-थ-फ-म-सु । भर समन्वयः—य । भरतेति समन्वयः—मै ॥ ८४. १४ किप्रत्ययः—क-झ-ण-ण । कप्रत्ययः ?—य-मै-सु ॥ ८६. ७ धेहि—क-झ-म-वर्जलिखितपुस्तकेषु । निधेहि—मै-सु ॥

८७. ८ कामयमानमिन्द्रम्—य-मै । अत्र ' कामयमानमेनमिन्द्रम् ' इति पठनीयम् । ख-ग-च-झ-ण-ण-त-थ-फ-म-सु—पुस्तकेषु एवमुपलभ्यते ॥ ८८. १६ असुं प्राणं रिणन्—य-मै । अत्र ' प्राणम् ' इत्यस्यानन्तरं ' शवसा बलेन ' इत्याधिकं पठनीयम् । तथैव—ख-ग-च-प-फ—लिखित-पुस्तकेषु । शवसा बलेन असुं प्राणं रिणन्—सु ॥ ८८. १९ विदात् लभतु—ख-ग-च-सु । अत्र ' लभतु ' इत्यस्य स्थाने ' लभताम् ' इति पठनीयम् । विदात्—मै ॥ ८८. २० ' विदिर् लाभे ' । पृ. ७७. प. १९ द्रष्टव्यम् ॥ ८८. २० लेट्याडागमः—ख-त-थ-झ-व-सु । लेट्याडागमः—मै ॥

९०. १४ शोभनं नीतयः—य-मै । शोभननीतयः—य । शोभना नीतयः—इति सु-पुस्तके पाठः । स एव साधुः ॥ ९०. १६ लेट्याडागमः । पृ. ८८. प. २० द्रष्टव्यम् ॥ ९१. ५ हिंसिकाः—मै-सु । हिंसिकाः—§ ॥ ९१. १० सन्मार्गकृच्च—क-म-सु । सन्मार्गश्च—मै ॥ ९१. २३ देवानां वीतिः सोम-भक्षणमवेति—§ । देवानां वीतिं सोमभक्षणमवेत्यतीति ?—मै-सु । ९२. ८ त्वा त्वाम्—ख-ग-च-ण-फ-सु । त्वाम्—य-मै ॥ ९२. १७ गृह्णीमहि—ख-ग-ण-त-थ-सु । गृह्णीमहे—मै ॥ ९३. ३ ' धी धारणे ' । ' धीङ् आधारे ' इति दिवादी । माधवीयधातुवृत्तौ तु ' धीङ् आदाने ' इति पाठः ॥ ९३. २६ शासां शासितृणाम्—ख-ग-च-ण-ण । शासितृणाम्—मै-सु ॥ ९५. २ लेट्याडागमः । पृ. ८८. प. १६

दृष्टव्यम् ॥ ९५. २१ दृष्टत्वादपरस्यापि—त-थ-मु । दृष्टस्यापि?—य-मे ॥ ९५. २३ साम्नः—य-मे-मु । सर्वं साम्नः—§ ॥ ९६. ६ भवति—त-थ-म । भवेति?—य-मे-मु ॥

९८. १९ वीळिता वीळितानि—क-झ-फ-म-व-मु । वीळितानि—य । वीळिता—मे ॥ ९८. २२ सर्वस्यावारकम्—त-मे । सर्वस्यावरकम्—इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । ९८. २२-२३ मन्त्र-सामर्थ्येन—ख-ग-ण-त-थ-म-य-मु । मन्त्रस्य सामर्थ्येन—मे ॥ ९८. २३ गुह्य संवरणे—ग-च-झ-झ-थ-म-य-व-मु । गुह्य संवरणे—मे ॥ ९९. ३ मधुर्मादयित्री—मे-मु । मधु मादयित्री—§ ॥ १००. ४ अगच्छन्—§ -मु । आगच्छन्—*मे ॥ १००. २५ ग्राह्या मन्त्रभूताः—य-मे । ग्राह्यमन्त्रभूताः—च-ण-फ-मु । ग्राह्या मन्त्रभूताः—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १०१. ७ स सुपुतः—क-ज-झ-झ-ण-त-थ-म-य-व-मु । सुपुतः—मे ॥ १०२. १४ यद्येवशब्दस्य पूर्वपदेन । अत्र 'यथेवशब्दस्य पूर्वपदेन' इति स्यात् । इवशब्दस्य यथा पूर्वपदेन सहैकपद्यम् 'अंशेव, अक्षरेव' इत्यादिषु अध्यापकसंप्रदाय प्राप्तं तद्वत् चन इत्यस्यापि इत्यर्थः ॥ १०३. १ यज्ञम्—मे-मु । यज्ञः—§ ॥ १०३. ५ वशायाः—झ-१ । वशायागो—ख-ग-च-ण-ण-१-थ-न-व । वशायाग-य । वश यागो—क-झ-म । वशायाः गोः—*मे-मु ॥ १०३. २१ रीडु स्त्रवणे । पृ. ४६. प. १६ दृष्टव्यम् ॥ १०३. २२ विभिन्नम्—§ -मु । विभिन्नः—मे ॥ १०४. २ रौधादिकः—§ -मु । रौधादिकम्—मे ॥ १०४. ४ 'वी गतिप्रजनकान्यशनखादनेषु'—§ -मु । वी गतिप्रजननकान्यसनखादनेषु—मे ॥ १०४. १५ ब्रवाम्—क-ख-ग-च-ण-ण-१-त-थ-म-य-व । ब्रवाम—मे-मु ॥

१०४. २५ लुडि चडि रूपम्—क-झ-झ-१-ण-१-म-व । लुगिटिवडि—य । लुडि रूपम्—मे-मु ॥

१०७. ९ वृत्राणामावरकाणाम्—मे । वृत्राणामावरकाणाम्—§ -मु ॥ १०७. २१ आत्मीयेन बन्धुजनेन—§ -मु । (स एव जन्मना स एव पुत्रैः—मु) । जन्मना आत्मीयेन बन्धुजनेन—मे । 'जन्मना' इति पदं मेक्समुल्लरमहाशयेनापि लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धम् । केवलं संभावनामात्रेण निवेशितम् ॥ १०८. ३ तं यजमानम्—मे-मु । स तं यजमानम्—§ ॥ १०८. ४ प्रकृष्टं फलम्—§ -मु । प्रकृष्टफलम्—मे ॥ १०८. ७ आचार्यभूतः—§ -मु । आश्चर्यभूतः—मे । एष एव पाठो युक्ततरः प्रतिभाति । तथापि पुस्तकेषु नोपलब्धः ॥

१०८. २१ यद्वचोऽधीते—च-झ-१-त-थ-म-य-व-मु । तैत्तिरीयारण्यकेऽप्येवमेव । य ऋचाऽधीते—मे ॥ १०९. २५ अत एव । 'एत एव' इति भाव्यम् ॥ ११०. १३ एवंगुणविशिष्टा महानुभावाः । एवंगुणविशिष्टा ग्रहा वा—ख-ग-च-ण-१-प-फ । एवंगुणविशिष्टा ग्रहा नु वा—क-झ-झ-१-ण-त-थ-न-म-य-व । एवंगुणविशिष्टानुग्रहा वा—*मे । एवंगुणविशिष्टा महानुभावा आदिश्यासः आदिश्याः—मु । स्वीकृतपाठः यद्यपि लिखितपुस्तकेषु नोपलब्धः तथापि मेक्समुल्लरमहाशयोपलब्धे एकस्मिन् लिखितपुस्तके तथा मु-पुस्तके चोपलब्ध इति स्वीकृतः ॥ ११०. २१ मित्रावरुणौ—§ -मु । मित्रावरुणा—मे ॥ १११. २० भूमिशब्दः—व-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । भूमिशब्दः?—मे ॥ ११२. ६ ऋजीकाय स्तोत्राणाम् । ऋजीकाय उपार्जिकाय स्तोत्राणाम्—मु ॥ ११३. ६ तिस्वरितः—ख-ग-च-झ-१-ण-१-त-थ-न-य-व-मु । तिस्वरितम्—मे ॥ ११३. १४ ऋतस्य यज्ञस्य—ख-ग-च-ण-१-फ-मु । ऋतस्य—य-मे ॥ ११४. ९ अकर्म—§ -मे-मु । अशुद्धिमिदम् । 'अकुर्म' इति भाव्यम् ॥ ११४. १२ प्राप्नुवन्तु—ख-ग-च-झ-१-ण-१-थ-न-य-व । प्राप्नुवन्तु—मे-मु ॥ ११५. ५ अभितो द्रोहं कुर्वते—क-ख-ग-च-ज-झ-१-ण-न-फ-म-य-व । अभिद्रोहं कुर्वते—मे-मु ॥ ११५. ६ 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः'—§ -मु । चृती हिंसाग्रन्थनयोः—मे । 'चृती हिंसाग्रन्थनयोः' इति साधवीयधातुवृत्तौ ॥ ११५. १७ मा आवेदयानि—मे-मु । आवेदयामि—§ ॥

११६. ६ सन्ति—§-मु । सान्ति-मं ॥ ११९. १८ ऋणानि अपकृत्य—मं । ' ऋणानि अपा-
कृत्य ' इति म-पुस्तके पाठः । अयमेव साधीयान् । ऋणान्यपहृत्य-मु ॥ १२०. ६ अव स्थाम्
अवयुत्य स्थितः—व । अवयुत्य स्थितः—मं-मु ॥

१२०. १८ देवाः—§-मु । देवाश्च—मं ॥

१२३. ४ षष्ठ्येन्द्रासौमी—मं-मु । अत्र ' षष्ठ्येन्द्रासौमी ' इति पठनीयम् । झ-म-पुस्तकयोः
तथैव पाठः ॥ यो नो बृहस्पतिस्तं वोऽन्त्या मारुती—ख-ग-झ१-ण-त-थ-न-य-व । सर्वानुक्रम-
ण्यामपि एवमेव दृश्यते । यो नो बार्हस्पत्या तं वो मारुती—मं-मु ॥ १२४. ३ स हि खलु—ख-ग-
च-ज-ण-त-थ-य-मु । स हि स खलु—मं ॥ १२४. १४ वज्रेण—§-मु । बलेन—मं ॥ १२४. २१
प्रक्षिप—क-ख-झ-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-य-व । क्षिप—मं-मु ॥ १२४. २२ लेट्याडागमः ।
पृ. ८८. प. २० द्रष्टव्यम् ॥ तोकस्य पुत्रस्य—ज-व-मु । तोकस्य-य-मं ॥ १२४. २३
संभजनार्थम्—मं । संभजनार्था—मु । संभजनार्थः—§ ॥ १२५. ७ प्रकर्षेण—मं-मु । हि प्रकर्षेण—§ ॥
१२५. ११ पूरणः—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण-ण१-न-म-य-व । पादपूरणः—मं । पदपूरणः—मु ॥ १२५. १७
तमयतु—मं-मु । तमयत्—§ ॥ १२५. २६ लेट्याडागमः । पृ. ८८ प. २० द्रष्टव्यम् ॥
१२६. ९ शृधु प्रसहने—ण-मं-मु । शृधु प्रहसने—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १२६. २६ वीर्या
वीर्याणि—ख-ग-च-झ१-त-थ-म-मु । वीर्याणि-य । वीर्या—मं ॥ १२७. १२ लेट्याडागमः ।
पृ. ८८ प. २० द्रष्टव्यम् ॥

१२८. ६ अभि अभिमुखम्—ख-ग-ज-ण-त-थ-न-म-व-मु । अभिमुखम्—य-मं ॥
१२८. २० स्यः सः—क-झ-झ१-त-थ-म-य-मु । स्य सः—मं ॥ १२९. ४ लुङि चङि रूपम्—
क-झ-झ-म । लुङि रूपम्—य-मं-मु ॥ तिसृणाम्—क-ख-ग-झ-ण-त-थ-य-व-मु । तिसृणाम् ?—मं ॥
१२९. २० स्तुम् आच्छादने—क-झ-थ-म-य-मु । स्तुङ् आच्छादने—मं ॥ १३०. २ अहिनामा देवः—
मं-मु । हीना देवः—ख-ग-ण-ण१-म-य; हीनो देवः—क-झ-झ१-म-व ॥ १३०. ६ पौचीयस्थानीयः ।
' पौत्रस्थानीयः ' इति साधु ॥ १३०. ८-९ यद्वा धियः.....भवत्विति शेषः—§-मु । मं-पुस्तके
एतन्नास्ति ॥ १३०. १४ एता एतानि उद्यता उद्यतानि—मं-मु । एतानि उद्यता उद्यतानि—
क-झ । एता एतानि उद्यतानि—ख-ग-व । एता एतानि—झ१ । एतान्युद्यतानि—ण-ण१-त-थ-म-य ॥
१३०. १६ कामितानि—मं-मु । कमितानि—§ ॥

१३१. २५ वसोः संप्रसारणम्—झ१ । संप्रसारणम्—य-मं-मु ॥ १३३. ३ आग्निमारुतेऽप्येते—
§-मु । असि(न्नि)मारुते-य । आग्निमारुतेष्वेते—मं ॥ १३२. २० शोभना बुद्धयः—क-ख-ग-झ-ण-
ण१-त-म-य-व । शोभनबुद्धयः—मं-मु ॥ १३२. २८ तत्रानुवाक्या—§-मु । मं-पुस्तके एतन्नास्ति ॥
१३३. ६ स्वयंसारिणी—ख-झ१-ण-ण१-न-य-व । स्वयं संचारिणी—मं-मु ॥

१३५. २ शतसंवत्सरान्—ख-ग-झ१-ण-ण१-थ-न-म-य-व । शतं संवत्सरान्—मं-मु ॥ १३५. ४
अञ्जतीः—ख-ण-त-थ-य-मु । अञ्जन्तीः—मं ॥ १३७. २ मा माम्—ख-ण१-फ-म-मु । माम्—मं ॥

१४०. १९ यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः—क-झ-झ-म-मु । य-मं-पुस्तकयोरे-
तन्नास्ति ॥ १४०. २६ भृम्याख्यः—मं-मु । भृमिणाख्या—क-झ-ण-त-थ-न-म-व । भृमिणा
(विशेषः)—य ॥ १४१. २६ समानमनस्काः—झ१-मं-मु ॥ १४४. ५ प्रस्तुतस्तनी—क-झ-झ१-
ण-थ-म-मु । प्रस्तुत्वस्तनी—ख-ग-च; प्रस्तुवस्तनी—झ; प्रस्तुत्वस्तनी—ण१; प्रस्तुतस्तनी—त-न-व;
प्रस्तुनीसनी—य । प्रस्तुतस्तनी—मं ॥ १४६. १ वाणाख्यैः वीणाविशेषैः—ण-न-य । ' धमन्तो वाणम् '
(ऋ. सं. १. ८५. १०) इत्युक्तेरयमेव पाठो युक्ततरः प्रतिभाति । वीणाख्यैः वीणाविशेषैः—मं-मु ॥
१४६. ४ चिन्तयन्तः—§-मं । सिञ्चन्तः—मु ॥ १४६. १० तत् मरुतः ? ॥ १४६. १६ आवर्तयत्—

मं । आवर्तयेत्—§-मु ॥ १४६. १७ पूर्वत्र संबन्धः—मु । संबन्धः—मं ॥ १४६. २६ सु सुपठु-
ख-ग-च-फ-य-मु । सुपठु—मं ॥ १४६. २७ एव गच्छतु—क-ख-ग-झ१-ण-ण१-त-थ-न-य-व । एवं
गच्छतु—मं । आगच्छतु—मु ॥

१४८. ३ शम्या—झ१-मं-मु । शम्या—क-झ-ण-त-थ-न-म-य-व । श्रया—ख-ग-ण१ ॥
१४८. १२ पृणन्ति प्रीणयन्ति—क-झ-म-व-मु पृणन्ति—य-मं ॥ १४९. ११ व्यत्ययेनान्तादेशः—§-
मु । व्यत्ययेनान्त्यादेशः—मं ॥ १४९. १४ हि पूरणः—ख-ग-च-ण१-फ । मं-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥
१५०. १९ च पूरणः—ख-ग-च-ण१-फ । मं-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ १५१. ६ प्रवहनाय—
§-मु । प्रवाहनाय—मं ॥ १५२. ११ गार्हपत्यादिरूपेण स्थितम्—ख-ग-च-ण१ । गार्हपत्यादिरूपेण—
य-मं-मु ॥ १५२. १९ अद्भिः—? ॥ १५२. २२ काष्ठेन्यनलक्षणेन—§-मु । काष्ठेन्यनलक्षणेन—
मं ॥ १५३. १०-११ अस्मदीयपुत्रादिजनार्थम्—क-ख-ग-झ१-ण-ण१-न-य-व । अस्मदीयपुत्रादि-
जनार्थम्—मं-मु ॥ १५३. १८ ऋतुयाजेषु—मं-मु । ऋतुयागेषु—क-झ-म । ऋतुयागेषु—द्वत-
लिखितपुस्तकेषु ॥ १५३. १८ उपरिष्टादेवताः—§-मु । उपरिष्टादेव ताः—मं । एष एव युक्तः
पाठः ॥ १५३. १९ उपरिष्टात्त्वृचः—य-मं-मु । आश्वलायनश्रौतसूत्रे च । उपरिष्टात् त्वृचः—
इतरलिखितपुस्तकेषु ॥

१५३. २७ श्रयणद्रव्याणि—§ । श्रयणद्रव्याणि—मं-मु ॥ १५३. २९ पुनन्ति—मं-मु ।
पुनन्तु—च । अपुनन्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १५४. १ सः त्वम्—क-झ-झ-म । त्वम्—य-मं-मु ॥
१५६. १६ सिच्यमानाहुतिम्—ग-च-झ१-ण-ण१-न-य-व । सिच्यमानामाहुतिम्—मं ।
आसिच्यमानाहुतिम्—मु ॥

१५८. २७ विभक्त्यन्तनिर्दिष्टः शब्दपरः—क-झ-झ१-त-थ-म । निर्दिष्टशब्दः परः—य ।
विभक्त्यन्तनिर्दिष्टशब्दपरः—मं-मु ॥ १५९. ५ महत्करः । 'महाकरः' इति भाष्यम् ॥ १६०. ८
अदर्दः । 'अदर्धः' इत्यस्य स्थाने 'अदर्दः' इति सायणः पठति ॥ १६०. ८ विदारयति—मं-मु ।
विदारयतीति—§ ॥ १६१. ७ मृगयसः—मं-मु । यथा मृगयसः—§ ॥ १६१. १५ संगर्धनीयम्—
क-ख-च-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-य-व । राधनीयम्—मं-मु ॥

१६३. २१ आगच्छथः—ख-ग-च-झ१-ण१-त-थ-न-य-व-मु । आगच्छथ—मं ॥ १६४. २
आ गन्तम् । गन्तम्—मु ॥ १६४. १५ एथा—मं-मु-× ॥ १६४. २३ हस्तेव । 'हस्ताविव' इति
मन्त्रपाठः ॥

१६८. ६ पञ्चानां तृचानाम्—क-झ-झ-व । पञ्चानाम्—मं-मु ॥ १६८. ८ द्यावापृथिव्य-
निविद्धानत्वेन—मं-मु । द्यावापृथिव्यनिविद्धानत्वेन—§ ॥ १६८. १७ आवापनीयः । आवपनीयः
इति साधु ॥ १६८. ३० प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा—§-मं । प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवाम्—मु । आश्वलायन-
श्रौतसूत्रेऽप्येवमेव । एष एव पाठो युक्तः ॥ १६९. १३ आश्रयणसाधनम्—झ-झ१-ण-थ-न-म-य-
व-मु । आश्रयणसाधनम्—मं ॥ १६९. १९ हवमाह्वानम् इहास्मिन् यज्ञे—ख-ग-च-फ । हवम्
आह्वानम्—य-मं । इहास्मिन् यज्ञे हवमाह्वानम्—मु ॥ १७०. ३ देयस्य—झ१ । देवस्य—मं-मु ॥
१७१. १० विविधस्य द्रष्टा—§ । विश्वस्य द्रष्टा—य । विविधं द्रष्टा—मं-मु ॥ १७१. १५ विश्वे
देवासः—§-मु । मं-पुस्तके एतन्नास्ति ॥

१७४. ११ उत अपि च । 'उत्' इत्यस्य स्थाने 'उत' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥ १७४.
२२ अनर्थकानां शंसकः । 'अनर्थानां शंसकः' इति साधु ॥

१७७. ५ प्रत्यग्निरुपस इति—ख-ग-च-फ । प्रत्यग्निरिति—य-मं-मु ॥ १७७. १४ शशमानो
जरति—§-मं । मु-पुस्तके निघण्टौ च 'शशमानो रंजयति' इति ॥ १७८. ८ उ इति पूरणः—ण-य-मं-

मु । ऊ इति पूरणः—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ १७९. १७ योनौ स्थाने—ऽ-मु । योनौ गर्भस्थाने—मै ॥ १८०. १९-२० जनयितुः ब्रह्मणश्च—झ१ । जनयितुः ब्राह्मणश्च—य । जनयितुश्च ब्रह्मणश्च—मै-मु ॥ १८३. १ नञिवयुक्तन्यायेन—झ१-मु । वटिवयुक्तन्यायेन ?—ख-ग-च-झ१-ण१-न-फ-य-व-मै । ‘नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगतिः’ (परिभा. ७४) इति हि न्यायः । नञ्युक्तमिवयुक्तं च शब्दस्वरूपं स्वभिन्नस्वसदृशार्थबोधकमित्यर्थः ॥ १८३. २ इति वा योज्यम्—ऽ-मु । इति योज्यम्—मै ॥ १८५. ३. बृहतीः महतीः—ख-ग-च-ज-झ१-ण१-न-फ-य-व । बृहतीः—मै-मु ॥

१८५. २६ तस्मै अग्नये—ख-ग-च-ण१-फ-मु । तस्मै—य-मै ॥ १८६. २४ प्रशस्यम्—मै-मु । प्रपश्यम्—क-झ-म-व; पश्या—ख-ग-ण१; पश्यम्—च-झ१-थ; पश्य—ण-न ॥ १८८. १६ समिन्धिकाः—मै-मु । समेधिकः—त-थ । समेधिकाः—इतरेषु ॥ १८९. २० स्वरोहिद्धिः—*मै । स्वशोचिभिः—मु; स्वदेशोभिः—क-ज-झ-झ१-त-थ-म-व; स्वरितोऽग्निः—ख-ग-च-ण१-फ; स्वरितोभिः—ग-न ॥ १९०. ९ शुचिं दीप्तम्—मै-मु । शुचिं दीप्तिम्—ऽ ॥ १९०. १२ बृहत्—मै-मु । महत्—ऽ ॥ १९०. १८ अद्वयाविनम् द्वयहीनम्—मु । अद्वयाविनम्—मै ॥ अद्वयाविनं यद्वयहीनम्—य ॥

१९१. २५ सुखानि आचके—झ१-त-थ । आचके—य । सुखानि प्राप्य आचके—मै । सुखानि प्राप्तुमाचके—मु ॥ १९२. ६ विमानम्—ऽ-मु । विमानं च—मै । चकारः मेक्समुल्लरमहाशयेनाभ्यूहितः ॥ १९२. १४ चन्द्ररथम् । चन्द्रः आह्लादकः—मै । चन्द्ररथं हिरण्मयरथं चन्द्रः आह्लादकः—मु । चन्द्ररथं चन्द्रवदाह्लादकः—क-झ । इतरेषु—चन्द्ररथं चन्द्रमाह्लादकः ॥ १९२. १४ यस्येति—*मै । यस्येति वा—लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । वाशब्दात् चन्द्ररथमिति पदस्य अपरं व्याख्यानं विवक्षितं स्यात् ॥ १९३. १८ वाघतां च ऋत्विजाम्—क-ख-ग-च-झ-झ१-ण१-त-थ-न-य-व-मु । वाघताम् ऋत्विजाम्—मै ॥ १९३. २० सदा प्रशंसन्ति—ख-ग-च-ण१-फ । प्रशंसन्ति—य-मै । सदा सर्वकालं प्रशंसन्ति—मु ॥ १९४. १९ तोषकारीभ्यः । ‘तोषकारिणीभ्यः’ इति भाव्यम् ॥

१९४. २५ याज्या तच्च इत्येषा—*मै-मु । याज्ये एवमित्येषा—क-झ-म; याज्येषुवमित्येषा—ख-ग-ण१; याज्येवमित्येषा—च-ण-त-न-भ-य-व; यागे तन्नस्तुरीपमित्येषा—झ१ ॥ १९५. १४ न पातयितः—*मै-मु । न पातः—ख-ग-च-ण१ । पातः—इतरेषु ॥ १९७. १७ संगता इळा—ख-ग-च-ण१-फ । संगता त्यस्य इळा—य । संगत्या इळा—मै । संगताः सत्यः इळा—मु ॥ १९७. २४ रराणः रममाणः—मै । विराणः रममाणः—झ१ । वि रराणः रममाणः—इतरेषु । विरराणः विश्लेषेण रममाणः—मु ॥ १९८. ८ सत्यः सत्यतरः—ऽ-मु । सत्यः—मै ॥ १९८. १५ अर्वाक् । ‘अर्वाङ्’ इति संहितापाठः ॥

१९९. १८ उ पूरणः—ख-ग-च-ण१-फ । उः पूरणः—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ २००. १७ ज्ञातव्यानि पदार्थानि । अत्र ‘ज्ञातव्यान् पदार्थान्’ इति भाव्यम् ॥ २००. २० रक्षति—ऽ-मै । पदं स्थानं रक्षति—मु ॥ इत् पादपूरणः—ख-ग-च-फ । इदिति पूरणः—मु । मै-पुस्तके नास्ति । २०२. ४ समैन्द्र—मै । समीधे—य । समेधत—ऽ-मु ॥

२०३. ६ आपूरयः—मै । आपूरयो—क-झ । आपूरय—ख-च-ण-त-थ-न-य-व-मु । आपूरयम्—ग-ण१ । पूरयः—झ१ ॥ २०३. ९ नु पूरणः—ख-ग-च-ण१-फ । मै-मु-पुस्तकयोरेतज्ज्ञास्ति ॥ २०४. ११ विस्तृतवानसि—क-झ१-त-थ-म-मु । विस्तृतवानसि—य-मै ॥ २०५. १७ त्वद्रथम्—मै । त्वद्रथे—ऽ । आत्मानं त्वद्रथे—मु ॥ २०५. २० सोममुद्दिश्य—त-थ-व-भ्यतिरिक्तेषु । बलार्थमन्नार्थं वा—मै-मु ॥ शेषः—क-ख-ग-च-फ-मु । विशेषः—य-मै ॥

२०७. ६ त्रिष्टुप्—§ । त्रिष्टुप् छन्दः—मै-मु ॥ २०९. १२ आरोहति—च-त-प-य-ल । आरोहयति—मै-मु ॥ २०९. १७ पातेर्डतिः इति ङतिः—य-ल-व्यतिरिक्तेषु । पातेर्डतिः इति—य-मै-मु ॥ २०९. २० अत्यवि... माहिभ्यः—मै । अत्यविचमितमिणमिरभिलभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यः—मु । अत्यविचमितमिरभिमपिपतिभ्यः—ख-न-भ-स । अत्यविचमिरभितमिपतिभ्यः—ग-च-ज-ण । अत्यविचमिरमितमिरभिलभिमपिपतिभ्यः—त-य-ल ॥ २१०. १ बलिनं कुर्वत्यः—घ-प-य । बलिनं कुर्वन्त्यः ?—मै-मु ॥ २१०. ६ तदिच्छन्तम्—मै-मु । तमिच्छन्तम्—§ ॥ २१०. ८ क्यजन्तधातुस्वरः—त-न-य-ल । क्यजन्ताद्धानुस्वरः—मै-मु ॥ २१०. २४ क्रयादिः । तस्य—ख-ग-च-ज-ण-भ । क्रयादिवाचन्य—य-मै-मु ॥ २११. २ ईड् स्तुतौ—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मु । ईड् स्तुतौ—य-मै ॥ २११. १७ ओत्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । ऊत्—य-मै ॥ २१२. ९ देवा ऋत्विजः—घ-प-य । देवाः—मै-मु ॥ २१२. १०—हविर्लक्षणाश्रवन्तः—ख-ग-च-ज-ण-भ । य-मु-मै-पुस्तकेषु नास्ति ॥ २१२. २५ भृजी भर्जने—मै । भृजी वर्जने—क-ग-च-ज-ण-ल-मु । भृजि वर्जने—त । भृजी मर्जने—न ॥ २१३. १२ वृषायन्ते—§-मु । वृषयन्ते—मै ॥ २१३. १८ पादादिवादनघातः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । पादादिवाद्य निघातः—य-मै-मु ॥ २१३. २२ मिः—*मै । 'मिः' नास्ति-मु । कुः—य । नित्—§ ॥ २१३. २८ ढत्वकत्वषत्वानि—त-न-भ-ल-व-मु । ढत्वकत्वषत्वानि—मै ॥ २१४. १२ इनप्रत्ययः—§-मु । इनप्रत्ययः—मै ॥ २१४. २४ अप्रः दंसः वेषः—§ । अपः अप्रः दंसः वेषः—मै-मु ॥ २१५. १ हे अग्ने—ख-ग-च-ज-ण । य-मै-मु-पुस्तकेषु नास्ति ॥ २१५. २ अवन्ध्या—ज-ण-न-य-ल-मु । अवन्ध्याः—मै ॥ २१५. ३ उच्छादिषु—ण-व-मु । उच्छादिषु ?—य-मै ॥ २१५. ४ लोटि—मै-मु । लिटि—§ ॥

२१५. २६ दैव्येन मधुना—§ । दैव्येन मधुना देवमन्त्रिणा मधुना—मै-मु ॥ २१६. ५ अञ्जू व्यक्तिकान्तिगतिप्रक्षणेपु—मै । अञ्जू व्यक्तिकप्रक्षणकान्तिगतिपु—ल-मु । धातुपाठेऽपि एवमेव । अञ्जू व्यक्तिलक्षणे—ख-ग-च-ज-ण-भ ; अञ्जू व्यक्तिलक्षणेपु—च ; अञ्जू व्यक्तिकप्रक्षणे ज-ण-न ; अञ्जू व्यक्तिलक्षणे—भ ; अञ्जू व्यक्तिगतिप्रक्षणेपु—य ; अञ्जू व्यक्तिगतिप्रक्षणे—व ॥ २१६. १३ आमन्त्रितस्य च—य-मै-मु । आमन्त्रितस्य—इतरेषु ॥ २१६. १६ आढागमः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । आढागमः—य-मै-मु ॥ २१६. २२ क्षियन्ति निवसन्ति—§ । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति—मै-मु ॥ २१६. २३ इत्याद्युदात्तत्वम्—ल-मै-मु । इत्याद्युदात्तः—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ २१०. २० पूर्वपदस्य च—मै-मु । पूर्वपदस्य—§ ॥ २१८. १ शोभना मितिः—ग-च-न-भ । शोभनया मित्या—मै-मु ॥ २१८. १३ तयापि—ख-ग-च-ज-ण-न । तया रक्षनया—य-मै-मु ॥ २१८. २७ अन्येभ्योऽपि दृश्यते—§ । दृश्यन्ते—मै-मु ॥ २१८. ३० क्यच्चि—§ । क्यच्—य-मै-मु ॥ २१९. १९ इतीत्वे—§ । इति—य । इतीत्वम्—मै-मु ॥ २२०. ३ धि धारणे—ख-न-य-मु । धा धारणे—मै । धी धारणे—इतरपुस्तकेषु । २२०. ४ खङ्गः—मै-मु । इस्वः—§ ॥ २२०. ५ रूपादनिघातः—ल-मै-मु । सूपादनिघातः—ख-ग-च-ज-ण-भ ; रूपम् । यच्छब्दानुषङ्गादनिघातः—य ; रूपम् । यच्छब्दयोगादनिघातः—न । अयमेव समीचीनः पाठः ॥ २२०. १९ ददातीति क्षेत्रम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-व । ददातीति क्षेत्रं यज्ञः—मै-मु ॥ २२०. २० वरणीयम्—§ । वारणीयम्—मै-मु ॥ २२०. २५ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः—मै-मु । पूर्वपदस्वरः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-व । प्रकृतिस्वरः—ल ॥ २२१. १७ संप्रसारणं च—मै-मु । संप्रसारणम्—§ ॥ २२१. २४ रशनाभ्यानि वासांसि—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-य । वासांसि—मै-मु ॥ २२१. २७ आहवनीयपूर्वभागे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । आहवनीयस्य पूर्वभागे—य-मै-मु ॥ २२२. ४

बह्वलपार्थात्—मै । बह्वल्पात्—ऽ-मु ॥ २२२. १८ लङ्ङर्थे—मै । लङ्ङर्थे—य । लिङ्ङर्थे—मु ॥ २२३. ३ 'स्कोः संयोगाद्योः'—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-मु । स्कोः संयोगाद्योरन्ते च—मै ॥

२२३. १८ त्वा त्वाम्—ख-घ-ज-ण-प-भ । दीप्यमानं त्वा—य । त्वाम्—मै-मु ॥ २२४. १९ मित्रत्वे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । मैत्र्ये—य । मैत्रे—मै-मु ॥ २२६. ८ 'अशिप्रुषि.....कन्'—मै । अशिप्रुषिलिटिरणिखणिवाशिभ्यः कन्—ऽ । उणादिपाठस्तु—'अशूप्रुषिलटिकणिखटिविशिभ्यः कन्' ॥ २२६. ११ जसादयः—*मै-मु । मासादयः—य । जसादयः—ऽ ॥ २२६. २६ 'शलीत्यादिना—*मै । शलित्यादिना—मु । शेत्यादिना—ऽ ॥ २२८. १ त्रीणि शता—मै-मु-५ ॥ त्री सहस्राणि—य-मै-मु । त्री—ऽ ॥ २२८. ६ महिमानः—य-मै । महिमानम्—ऽ-मु ॥ २२८. ७ त्रयस्त्रिंशौ—य-मै । त्रयस्त्रिंशत्—ऽ-मु ॥ इन्द्रश्चैव—य-मै-मु । इन्द्रश्च—ऽ ॥ २२८. ११ गुदंशोर्नुदश्च—*मै-मु । नुदश्च—ख-ग-च-ज-ण; नुदशोर्नुदश्च—त; गुदशोर्नुदश्च—न-भ; नुदशोर्नुदश्च—य; गुदशोर्नुदश्च—ल ॥ २२८. १२ लङ्ङि—त-ल-मु । 'लङ्ङि' नास्ति—मै ॥ २२८. १४ लङ्ङि—ख-ग-ज-ण-त-भ-य-ल । लङ्ङि—मै-मु ॥ २२८. १६ भिन्न....भावः—ख-ग-च-ज-न-भ-य । अभिन्न...भावः—त-ल । वाक्येत्यनुवृत्तौ चादित्वाज्ञिघाताभावः ?—*मै । अभिन्नवाक्यत्वाज्ञिघाताभावः । वाक्येत्यनुवृत्तौ चादित्वाज्ञिघाताभावः ?—मु ॥ २२८. १७ तत्संनियोगेन—मै-मु । तत्संयोगेन—ऽ ॥

२२८. ३० 'मोऽनुस्वारः' इत्यनुस्वारे—ल-मै-मु । मोऽनुस्वारे—ख-ग-च-ज-ण-न-भ ॥ २३०. ४ हविःशब्दोऽन्तोदात्तः—मै-मु । हविःशब्द उदात्तः—ऽ ॥ २३०. १४ पूर्वैः कृत-मिनयो च—य-य-मु—गा. सू. ४. ४. १३३ । पूर्वैः कृतमिनियो च—मै ॥ २३०. १६ भृञ् भरणे—य-ल-मै-मु । डुभृञ् धारणपोषणयोः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । अयमेव युक्तः पाठः ॥ २३१. ७ यष्टव्याग्न्यादीन्—ग-च-स-मै । यष्टव्याग्न्यादीन्—ख-घ-ज-ण-न-भ-य-मु ॥ मद-यिता—घ-स । मादयिता—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-ल-मै-मु ॥ २३१. २१ ण्वुल्—ख-ग-च-ज-ण । ण्वुच्—भ-य-ल-मै-मु ॥ २३१. २३ अभ्यासदीर्घत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल । अभ्यासस्य दीर्घत्वम्—य-मै-मु ॥ २३२. ७ सोमाज्याद्याहुतिभिः—घ-त-य-ल-मु । सोमाद्याहुतिभिः—मै । सोमाज्यत्वाद्याहुतिभिः—प; सोमाज्याहुतिभिः—स ॥ २३२. ९ रन्प्रत्यये इत्वम् । नित्वादाद्युदात्तत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । रन्प्रत्ययेत्वयोर्निपातनादाद्युदात्तत्वम्—य-मै । रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तत्वम्—मु ॥

२३३. ४ हव्यवाद्—ग-च-ज-ण-त-भ-मु । स हव्यवाद्—मै ॥ २३३. १० चनः—ऽ । चनःशब्दः—मै-मु ॥ २३३. २० 'गार्तिभ्यस्थन्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । 'गार्तिभ्यश्चेति थन्—य । 'गार्तिभ्यस्थन्—मै-मु ॥ २३४. १० दम्भु दम्भने—ऽ-मु । दम्भु दम्भे—य-मै ॥ २३५. १ श्रूयतेऽन्न-मिति—मै-मु । श्रूयतेः कर्मणीति—ख-ग-च-ज-ण; श्रूयतेऽत्तमिति—त; श्रूयते कर्मिति—न-भ-स; श्रूयत सत इति—य; श्रूयन्ते तमिति—ल । २३५. ७ प्रीञ् तर्पणे—मै । प्रीङ् प्रीणने—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-स-मु । प्रीङ् तर्पणे—ल ॥ २३५. २३ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते—य-मै-मु । अन्येभ्योऽपि दृश्यते—ऽ ॥ २३६. १ अगमन्—मै । आगमन्—ऽ-मु ॥ २३६. ४ सिञ्चबहुलम्—य-मै-मु । बहुलम्—ऽ ॥

२३६. १५ आगतं सुतमिन्द्रे—न-य-ल-आश्व. श्री. । आगतमिन्द्रे—मै-मु । अत्र मूलेऽस्माभिः स्वीकृत एव पाठो युक्तः । हीनपादग्रहणे तु 'सूक्तं सूक्तादौ हीने पादे' (आश्व. श्री. १.१) इति परिभाषया सूक्तविनियोगबोधकत्वं स्यात् ॥ २३६. १७ इति तिस्रः—न-पुस्तके वर्तमानोऽयं पाठ आश्वलायनश्रौतसूत्रानुसारेणास्माभिः स्वीकृतः । य-मै-मु-पुस्तकेषु—इत्याद्यास्तिस्रः ॥ २३६. २३

देवौ—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ । इन्द्राग्नी देवौ—य-म-मु ॥ २३६. २४ आहुतौ—ख-ग-ज-ण-फ-भ-य-मु । आहुतौ—म- ॥ २३७. ७ अस्मदीयस्तुतिलक्षणया—ख-ग-च-ज-प-भ । अस्मदीययास्तुतिलक्षणया—य-म-मु ॥ २३७. १४ यज्ञस्य—घ-त-न-प-य-ल । अस्य यज्ञस्य—म-मु ॥ यज्ञसाधनभूतस्य—त-न-प-य-ल । साधनभूतस्य—म-मु ॥ २३८. १ समानजेतारौ—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-य । समानजेतारौ परस्परापेक्षया जयशीलौ—म- । समानजेतारौ परस्परापेक्षया जयशीलौ—मु ॥ २३८. २ अपराजिता अपराजितौ—ख-ज-ण-भ । अपराजितौ—ग-च । अपराजिता—न-य-ल-म-मु ॥ २३८. १७ इषः—य-स । इषे—इतरेषु लिखितपुस्तकेषु म-मु—पुस्तकयोश्च ॥ २३९. १९ अविपुज्य—म-मु । विपुज्य— ॥

२४०. ५ प्रथमम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । आद्यम्—य-म-मु ॥ २४०. ६ तथा चानुकान्तम्—ख-ग-च-ज-ण-भ । अत्रानुक्रमणिका—य-म-मु ॥ २४१. ४ हविषप्रदत्वेन—ख-ग-च-ज-ण-भ । हविषां प्रदातृत्वेन—य-म-मु ॥ २४१. ८ 'पच समवाये'—ख-ग-च-ज-ण-म-मु । सच समवाये—य-म- ॥ २४१. १८ मंहनीयम्—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-स-मु । गहनीयम्—य-म- ॥ २४१. १९ तं तादृशम्—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल । तादृशम्—म-मु ॥ २४१. २२ अथाहि—ख-ग-ज-त-न-भ-य-ल-स । अथा—म- । अथ—मु ॥ २४२. १ हविषप्रदातृभ्यो नोऽस्मभ्यम्—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल । नः हविषप्रदातृभ्योऽस्मभ्यम्—य-म-मु ॥ २४२. १९ लोपो व्यर्थात्यति वलोपः—ल । लोपो व्यर्थिति लोपः—म- । लोपो व्यर्थिति वलोपः—य-मु ॥

२४४. ११ सहसस्पुत्रः बलस्य सूनुः—म- । सहस्य सूनुः बलस्य पुत्रः—ख-ग-च-ल । सहसः सूनुः बलस्य पुत्रः—न-भ-य-स-मु । सहसस्पुत्रः सहस्य सूनुः बलस्य पुत्रः—ज-ण ॥ २४४. १६ अनुदात्तस्वरे—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल । अनुदात्तस्वे—म-मु ॥ कृतं—य-म-मु । कथते— ॥ २४५. ३ 'इण् गतौ' भौवादिकः । 'इण् गतौ' इति भवादौ नास्ति पाठः । 'इट् कित् कर्त्तौ' (धा. पा. ३१८-२०) इत्यत्र प्रश्लिष्टस्य इ इति धातो रूपम् 'अयामि' इति स्यात् ॥ २४५. १० सदिरप्रतेः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य-मु । सदिरप्रतेः—म- ॥ २४५. २३ लिट्यनुस्मि—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ । लिट्य इति-यः लिट्युसि ?—ल-स-म-मु ॥ २४६. २४ तत्पुरुषे इति—म-मु । तत्पुरुषे—ख-ग-च-ज-ण-न-य-ल-स ॥

२४९. २ उच्छो विवासे—ख-ग-च-ज-ण-भ-य । उच्छो विवासे—म-मु ॥ २४९. ११ नृणाम्— ॥ नृणाम्—म- ॥ २५०. ७ दिदीहि—घ-प-य-स-मु । दीदिहि—म- ॥ २५०. ११ अस्य—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-य । इत्यस्य—म-मु ॥ २५०. १२ पृत्वेन ढः—म-मु । पृत्वेन—त । इतरपुस्तकेष्वेतज्जास्ति ॥ २५१. २० पीपय । इत्यस्थानन्तरं मु-पुस्तके 'प्यायतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि शपो लुगभावश्छान्दसः' इत्यधिकम् । य-पुस्तके च—'पीप्यायतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि शपो लुगभावश्छान्दसः' इत्यधिकम् ॥ २५१. २१ इवि...प्रीणनार्थाः । धातुपाठस्तु—'हिवि दिवि धिवि जिवि प्रीणनार्थाः' इति ॥ २५१. २२ आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्वेन—म-मु । आमन्त्रितस्य विद्यमानवत्वेन— ॥

२५३. ७ अभि अभितः सन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । अभि सन्ति अभि—य । सन्ति—म-मु ॥ २५३. १३ गतिकारकयोरपि—य-ल-म-मु । गतिकारकयोः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ ॥ २५३. १५ उत्तरपदादिष्टुत्वं च— ॥ उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वम्—म- । उत्तरपदादेश्च ष्टुत्वं च—मु ॥ उत्त्वदत्वं—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल । उत्त्वदत्वे—त-प-मु । उत्त्वदत्वे—य । उत्त्वदत्वे—म- ॥ २५३. १६ 'स्वरेणान्तोदात्तः'—म-मु । 'स्वरेणान्तोदात्तः'—न-ल । 'स्वरेणोदात्तः'—य । 'स्वरेणोदात्तः'—इतरेषु ॥ २५३. १७ यद्वृत्तयोगादनिघातः—य-ल-म-मु । इतरेषु नास्ति ॥ २५४. ३ रैविशेषणतया—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । विशेषणतया—म-मु । रायो विशेषणतया—य ॥ २५४. ४ अञ्जेन च—फ-भ-म-मु । अञ्जेन—म-

शिञ् निशाने—य-मै-मु । शिञ् निशामने—§ ॥ २५५. ५ शत्रुभूताय—ख-प-फ-भ-य-स-मु । शत्रुभूताय—मै ॥ २५५. ६ वीरशब्देन—त-न-य-ल । अवीरशब्देन—मै-मु ॥

२५८. ७ सवर्णदीर्घः—च-त-न-फ-य-ल-मु । वर्णदीर्घः—मै ॥ २५८. २४ नमस्—§ । नमस्—मै-मु ॥ २५९. ९ धर्मत्रिषयचेतनावन्—मै । °चेतनावान्—ख-घ-प-फ-भ-मु । कर्मविषयचेतनावन्—त-य; कर्मविषयचेतनावान्—ल ॥ २५९. १५-१६ °प्रकृतिस्वरत्वम्—मै । °प्रकृतिस्वरः—§-मु ॥

२६१. १० यावद्धनम्—त-ल । यावद्धनम्—य । यावद्धनम्—मै-मु ॥ २६१. १५ हवनम्—ख-ग-च-ज-ण-त-भ-स । हवम्—य-मै-मु ॥ २६२. ३ विधेहि—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ रोगाणा-मुपशमनम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । रोगाणां शमनम्—य-मै-मु ॥ २६२. ११ मृजूष शुद्धौ—मु । मृजू शुद्धौ इति मै-पुस्तके । किन्तु मैक्समुलरमहाशयैः मृजूप् इति शुद्धीकृतम् । वस्तुतस्तु भिदादिगणे मृजाशब्दपाठसामर्थ्यादस्य पिप्पमनार्पमिति बोध्यम् । ४९९. १६ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ २६२. २४ सर्पणशीलो—ख-ग-च-ज-ण-भ । प्रसर्पणशीलो—य-मै-मु ॥

२६३. २० नजस्वरः—ख-ग-च-ज-ण-त-भ । तस्य स्वरः—य । तस्य नजस्वरः—मै-मु ॥ २६४. ४ धनैः—ख-ग-च-ज-प-फ-भ । धनैः सह—य । धनैः सह सन्—मै-मु ॥ २६५. २ पूर्वलोपः—ज-ण । वलोपः—य । अलोपः—मै-मु ॥ २६६. ७ सादिरप्रतेः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-य-स । सादिरप्रतेः—मै ॥

२६६. १२ आद्यान्त्ये—ख-ग-ज-ण-भ-य-स । आद्यान्ते—मै-मु ॥ २६६. १४ विश्वेदेवदेवताके—त-न-स । विश्वदेवताके—य । वैश्वदेवताके—मै । वैश्वदेवदेवताके—मु ॥ २६६. २७ °प्रकृतिस्वरः—§-मु । °प्रकृतिस्वरत्वम्—मै ॥ २६८. ५ च पूरणः—घ-ज-ण-प-भ । 'च पूरणः' नास्ति—मै-मु ॥ २६८. ७ णम प्रह्वत्वे—ज-ण-मु—मै ॥

२७२. १५ पञ्चम्यास्तसिः । 'प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः' इति सूत्रात् 'पञ्चम्यास्तसिः' इत्यनुवृत्तौ 'अपादाने चाहीयस्त्वाः' इति सूत्रेण तसिरिति योज्यम् ॥

२७५. ४ °ह्रस्वत्वादयः—ख-च-ज-ण-न-भ-य-ल-स । °ह्रस्वादयः—मै-मु ॥ २७५. १५ प्रयच्छताम् । अत्र 'प्रयच्छत' इति पठनीयम् । न-पुस्तके तथा पाठ उपलभ्यते ॥ २७५. २२ °प्रकृतिस्वरत्वम्—त-ल-मु । °प्रकृतिस्वरः—य-मै ॥

२७६. ९ असकृदुक्तः—§ । असकृदुपदिष्टः—मै । असकृदुदिष्टः—य । सकृदुपदिष्टः—मु ॥ २७६. १६ प्रकर्षेण नेता—§-मु । प्रकर्षेणानेता—मै ॥ २७७. १८ पूर्वपदस्वरः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः—य-मै-मु ॥ २७८. १७ मनुष्यसंचरणविषये—घ-त । मनुष्यसंचारविषये—य-मै-मु ॥ २७८. १८ उत्तमेषु स्थानेषु—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-य । स्थानेषु—मै ॥

२७९. १६ दुष्टरः दुस्तरः—घ-ज-ण-न-प-स । दुष्टरः—य-मै-मु ॥ २७९. २१ दिवादेः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । दिवादिः—य-मै-मु ॥ २७९. २२ कृच्छार्थे—ल-मै । अकृच्छार्थे—मु ॥ २८०. ११ आहुत—मै । आहुत—प-य-मु । अयमेव साधीयान् ॥ २८०. १३ जशस्तुजागृभ्यः—मै-मु । जागृभ्यः—§ ॥ २८०. २१ त्वद्विषय—य-ल । उक्तविषय—मै-मु ॥ २८०. २२ महय—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥

२८२. ४ अनुदात्तत्वे—य-मै-मु । उदात्तत्वे—ल । आद्युदात्तत्वे—इतरेषु ॥ २८२. २७ समीपमागच्छतम्—ख-ग-च-ज-ण-भ । समीपे आगच्छतम्—य-मै-मु ॥

२८५. २ रघुष्यदम्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । रघुष्यदं लघुष्यदम्—मै । रघुष्यदं लघुष्यदम्—य-मु ॥ २८५. ११ रघुष्यदम्—§ । रघुष्यदम्—य-मै-मु ॥ २८७. २४ बहुव्रीहौ—न-मै-मु ॥ २८९. १८ जगत्—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ । जगच्च—य-मै-मु ॥ २९०. ७ लुप्तोपममेतत्—त-य-मु । मै-पुस्तके एतन्नास्ति ॥ २९०. ७ सततप्रवाहोपेतम्—त-य-मु । शतप्रवाहोपेतम्—मै ॥

२९१. ३ तिस्त्रः सामिधेयः—य-मै-मु । इतरत्र नास्ति ॥ २९१. ११ तथा—मै-मु । तथा—
-ऽ ॥ २९४. १४ 'अगुणः' इत्यस्यानन्तरं 'यद्वा घञर्थे कविधानमिति अधिकरणे कः' इत्यधिकं
मु-पुस्तके ॥ २९४. २३ कृदुत्तरपदस्वरः—ऽ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः—य-मै-मु ॥ २९५. ७ हुन्-
प्रत्ययः—य-ल-मै । हुज्प्रत्ययः—ख-ग-ज-ण-न-भ-स-मु । हुप्रत्ययः—च ॥ २९५. ७ नित्स्वरः—य-ल-
मै । नित्स्वरः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु ॥ २९५. १५ तित्स्वरितः—ज-ण-त-य-ल । तित्स्वरितम्—मै-
मु ॥ २९५. २२ आज्याहुतिप्रदानेन—ख-ग-च-ज-ण-प-भ । आहुतिप्रदानेन—य-मै-मु ॥ २९६. ५
घृताज्याहुतीनाम्—मै । घृताद्याहुतीनाम्—य-मु ॥ २९६. ८ त्वा त्वाम्—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ ।
तभिमम्—य-मै । इमम्—मु ॥ २९६. ९ निघातः—त-य-ल-मु । इतरेषु लिखितपुस्तकेषु मै-
पुस्तके च नास्ति ॥

२९७. ९ पुरोळाः—ख-त-फ-भ-य-मु । पुरोडाः—मै—इतरेषु च ॥ २९८. २४ हि पूरणः—ज-ण-
प-भ । मै-मु—पुस्तकयोः इतरेषु च नास्ति ॥ २९८. २६ अणिति तत्रानुवर्तनात्—ल । अणिति
तत्रानुवर्तमानात्—भ-स । अत्र 'अणः इति तत्रानुवर्तनात्' इति भाव्यम् । 'हलः' इति सूत्रे 'द्वलोपे
पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति सूत्रात् 'अणः' इत्यनुवर्त्य अणो दीर्घः स्यादिति व्याख्यानेन 'तृतीये' इत्यत्र
ऋकारस्य अण्त्वाभावात् 'हलः' इति दीर्घो न भवतीत्यर्थः । अत्रिति तत्र नानुवर्तनात्—मै-मु ॥

३०४. २० स्वरः—ऽ-मु । प्रकृतिस्वरः—मै ॥ ३०५. ८ भस्मज्ञाधीनः—त-य-ल-मु ।
संज्ञाधीनः—मै—इतरेषु च ॥

३११. ५ हरिद्वर्णी—च-ज-त-प-फ-ल-मु । हरिवर्णी—मै ॥ ३११. ६ तस्मात्—मै ।
यस्मात्—ऽ । यस्मात् तस्मात्—मु ॥ ३१२. ५ करोतेरकारस्य—त-ल-मु । अकारस्य—मै ॥ ३१२.
१६ पर्वतासः पर्वताश्च—च-ज-ण-त-न-य-ल-मु । पर्वताश्च—मै ॥ अनुकूलाः—य-मै । इतरलिखित-
पुस्तकेषु मु-पुस्तके चैतन्नास्ति ॥ ३१३. १० यावत्—मै-मु । यत्—ऽ ॥ ३१४. १५ दानशक्तिः—
च-ज-ण-त-न-भ-य-ल-मु । धनशक्तिः—मै ॥ ३१४. २७ यद्वा—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३१५. २०
तदस्यास्तीति सामनः—मै । तदस्यास्तीति सामना—त-भ-स-मु । अयं पाठः समीचीनः प्रतिभाति ।
अस्मिन् पक्षे 'तदस्याः अस्तीति' इति भाव्यम् ॥ ३१५. २६ इप गतो—मै-मु । इपि गती—य । इपु गतो—ऽ ॥
इषिमदि' इत्यादिना—मै-मु । इषुमुदित्याना—ख-ग-भ; इषुमुदित्यादिना—च-स; इषिमदित्याना—ज-ण;
इषुमदीत्यादिना—न; इषिमदिमुत्यादिना—ल ॥ ३१६. ११ विशिष्टः—य-मै-मु । विशिष्टः—ऽ ॥ ३१६.
१७ अलातृणः । तृहि हिंसायाम् । अलंपूर्वात् तृहेः । तृदि हिंसायाम् । अलंपूर्वात्तृदेः इति य-
वर्जलिखितपुस्तकेषु । धातुपाठे 'तृह हिंसि हिंसायाम्' 'उतृदिर् हिंसानादरयोः' इति चोपलभ्यते ।
'अलातृणः बहुदकतया अलमत्यर्थमातृघते,' 'अलातृणोऽलमातृदनः' इति च भाष्यनिरुक्तपर्यालो-
चनया तृदधातोरेवायं शब्दो निष्पन्न इति युक्तम् ॥ ३१७. ७ परस्परं संगते—घ-न-भ-य-ल-स ।
परस्परसंगते—मै-मु ॥ ३१७. २४ सुसूधागृधिभ्यः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-मु । सुसूधाकृतिभ्यः—
य । सुसूधान्गृधिभ्यः—मै ॥ ३१८. ८ संबन्धिनः ? । 'संबन्धिन्याः' इति भाव्यम् ॥ ३१९. २०
रिपवः...प्रत्ययः—मै-मु । रपवचवसिवक्ते परेति चोपधाया इत्युप्रत्ययः—ख-ग-भ; रप हिंसा-
याम् । रेपरिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—च; रप व्यक्तायां वाचि । वचवसिवक्ते रेपरिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—
ज; रप व्यक्तायां वाचि । रपति चोपधाया इत्युप्रत्ययः—ण; रपवचवसिवक्ते रेपरिचोपधाया
इत्युप्रत्ययः—न; रपवचवसिवक्ते रेपरिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—ल; रिपवचवसिवक्ते रेपरिचोपधाया
इत्याप्रत्ययः—स; रिपवः । रपवसिवक्ते रेपरिचोपधाया इत्युप्रत्ययः—य ॥ ३२०. ७ नुमागमः—ऽ ।
नुडागमः ?—मै-मु ॥ ३२०. १२ रक्षःकुलम्—ऽ-मु । रक्षः रक्षःकुलम्—मै ॥ ३२२. १८ गोपते—ऽ ।
गोपते गवां पते—य-मै-मु ॥ ३२२. २७ अस्मात्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स । इत्यस्मात्—य-मै-मु ॥

३२३.५ तस्मिन्—ऽ-सु । अस्मिन्—म् ॥ ३२३. १३ करणे घः—य-ल । घः—म्-सु इतरेषु च ॥
 ३२३. १७ कुत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-सु । यत्वम्—म् ॥ तुक्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-
 सु । मँ-पुस्तके नास्ति ॥

३२४. ५ नप्यं नमृभवम्—ऽ-सु । नप्यं नसारं पौत्रं गात् गच्छति दुहितुः पुत्रत्वेन
 स्वीकारात् दौहित्रं नमृभवम्—य-म् ॥ ३२४. ७-८ यच्च यस्या दुहितुः—ऽ-सु । यत्र यस्मिन्
 विषये पितापुत्रो जनको दुहितुरप्रतायाः स्वकन्यायाः सेकं रेतसः सेकं तस्यां रेतःसेकमृज्जन् प्रसाधयन्
 शम्भ्येन सुखनिमित्तेन मनसा संदधन्वे आत्मानं संधत्ते अपुत्रत्वनिमित्तदुःखापगमात् यस्या दुहितुः—
 य-म् ॥ ३२४. ८ यः—ऽ-सु । सम्—म् ॥ ३२४. १५ रेफलोपइच्छान्दसः—ऽ । रेफलोपइच्छान्दसः ।
 तिस्वरः—म्-सु ॥ ३२४. १८ अनित्यत्वज्ञापितत्वात्—ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-स । अनित्यत्वस्य
 ज्ञापितत्वात्—य-म्-सु ॥ धवि-य-म्-सु । धन्व इति—ऽ ॥ ३२४. १९ यद्योगादनिघातः—य-म्-सु ।
 इतरेषु नास्ति ॥ ३२५. २ तुरीयकम्—य-याज्ञ. स्मृ-म्-सु । तृतीयकम्—ऽ ॥ ३२५. ४ वह्निश्च-घ-ज-ण-
 न-प-भ । वह्निः—य-म्-सु ॥ ३२५. ७ दुहितुस्तथात्वं नेति—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-ल । दुहिता
 तथा नेति—य-म्-सु ॥ ३२५. १२ इत्यञ्—ऽ । इत्यञ् ?—म्-सु ॥ ३२५. १५ लिट्स्वरः—ख-ग-च-
 ज-ण-त-न-भ-य-सु । तिस्वरः—म् ॥ ३२५. १६ द्विवचनस्य—म्-सु । अत्र 'द्विवचनस्य' इति
 पठनीयम् । न-भ-स- पुस्तकेषु तथा पाठ उपलभ्यते ॥ ३२५. १७ जनेणिचि-म्-सु । जनेर्लिङि—ऽ ॥
 ३२५. २३ रोचमानस्य—ल-वर्जितेषु मु-पुस्तके च । आरोचमानस्य-म् ॥ ३२५. २६ यजनाहैः—
 घ-च-ज-ण-न-प-भ-य-ल-सु । यजाहैः—म् ॥ ३२५. २७ सोमाज्याहुतिभिः—घ-ज-ण-त-न-प-भ-सु ।
 सोमाज्याहुति (ति ?)भिः—ख-ग-च-फ । सोमाहुतिभिः—य-ल-म् ॥ ३२६. ६ समगच्छन्—य-म्-सु ।
 संगच्छन्—ल ॥ ३२६. ६ मरुतः—ऽ । मरुतस्तस्मिन् वृत्रे हते—य-म्-सु ॥ ३२६ ७ उदितं सूर्यं—ऽ ।
 तत इन्द्रं वृत्रहन्तारमुदितं सूर्यम्—म्-सु ॥ ३२६. १२ अय गतौ—ऽ-सु । अय पय गतौ—य-म् ॥
 ३२६. १८ स इन्द्रः—य-म्-सु । इन्द्रः—ऽ ॥ ३२६. २१ निगूढाः—ख-घ-ज-ण-प-भ-सु । निरूढाः—
 य-म् ॥ ३२६. २२ अतृन्दन्—ऽ । अतृन्दन् निधानमपावृण्वन्—य-म्-सु ॥ ३२६. २३ उपेक्षामकुर्वन्
 —म्-सु इतरेषु च । अपेक्षामकुर्वन्—ल ॥ ३२७. २० लुङि लटित्वात् च्लेरडादेशः—म्-सु ।
 लुङि शतृदित्वात् च्लेरडादेशः—य । कृताविति रिडादेशः—ख-ग-ज-ण-भ-स । च्लेरडादेशः—च । लटि-
 त्वाद्डादेशः—न । लुटि कृतो वेति च्लेरडादेशः—ल ॥ ३२७. २१ सरतीति सरमा—ख-ग-च-ज-ण-त-न-
 भ-य-स-सु । सरतीति—म् ॥ ३२८. ६ अगच्छदु—घ-ज-ण-सु । अगच्छत्—ख-ग-च-न-भ-य-ल-म् ॥
 ३२८. १४ परस्याकारस्यैत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-सु । परस्यैत्वम्—य-म् ॥ ३२८. २१
 वसुनः—ल-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । वस्तुनः—य-म् ॥ ३३०. ७ हृष्टा अभूवन्—
 ख-ग-घ-च-ज-ण-त-प-फ-भ । अहृष्यन्—य-म्-सु ॥ ३३०. ८ अतपिष्ट—म्-सु । अवतिष्ट-य । इतरेषु
 अशुद्धम् ॥ ३३०. १२ सिच्यङि—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-य-ल-स । अङि—च । णिच्यङि—म्-सु ॥
 ३३१. ४ पृषोदरादित्वात्—ऽ-सु । य-म्-पुस्तकयोः एतच्चास्ति ॥ ३३१. १४ उन्नतम्—ख-ग-च-ज-ण-
 त-न-भ । उचितम्—य । उत्तमम्—म्-सु ॥ तदुच्यते—ऽ-सु । चेदुच्यते—म् ॥ सुकृतकर्माणः—
 घ-ज-ण-य-ल । कर्माणः—म्-सु ॥ ३३१. १७ विष्टब्धे कुर्वन्तः—घ-ज-ण-न-प-य-सु । विष्टब्धं
 कुर्वन्तः—ख-ग-भ । विष्टब्धं कुर्वन्तः—च-ल । विष्टाच कुर्वन्तः—त । विध उच्चैः—ल । विष्टब्धे—
 स ॥ ३३२. २ विश्वं विभुम्—य-म्-सु । विभुम्—ख-ग-भ-ल-स । विश्वं विभुवम्—घ । च-
 पुस्तके एतत् नास्ति । विश्वं विश्वम्—ज । विश्वं—ण ॥ ३३३. १८ अपः प्र असृजत्—घ-ल ।
 अपः असृजत्—इतरेषु । अपश्चित् अपोऽपि प्रासृजत्—य-म्-सु ॥ ३३३. २० अक्तुभिः चित्
 राविभिः च—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । अक्तुभी रात्रिभिः—य-म्-सु ॥ ३३३. २१ राविदिवम्—

ख-व-ज-ण-प-भ । रात्रिदिवम्—य-म-मु ॥ ३३४. २१ सरण्यन्—§ । तथा सरण्यन्—मे-मु ॥ ३३४. २७ मलोपः—मे-मु । नलोपः ?—§ ॥ ३३६. ११ गाः—य-म-मु । इतरेषु नास्ति ॥

३३८. १० वज्रयुक्तः हस्तः—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-य-ल । वज्रयुक्तौ हस्तौ—मे-मु ॥ ३३९. ६ हे हर्यश्च हरितवर्णाश्चोपेत—ख-ग-व-च-ज-ण-प-फ-भ । हे हर्यश्च—य-म-मु ॥ ३४१. १५ तत्र—घ-च-ज-ण-भ-म-मे । ते तत्र—मु ॥ ३४१. १७ द्यावः दिवः—ख-ग-च-ज-ण-य । द्यावः—मे-मु ॥ ३४१. २५ सद्यस्क्रीनाग्नि—य-म-मु । सद्यस्क्रीनाग्नि—ख-ज-ण-त-भ-ल-स; यद्यस्क्रीनाग्नि—ग-च; सद्यस्क्रीनाग्नि—त ॥ ३४३. ४ स्फिग्या । यच्च भमिति भस्मज्ञायाः बाधितत्वात् स्वादिष्व-सर्वनामस्थाने इति पदसंज्ञायां जश्त्वम् । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । इदमयुक्तं प्रतिभाति । स्फिचशब्दोत्तरतृतीयायाः 'सुपां सुलूक्' इत्यादिना यादेशे 'यचि भम्' इति भस्मज्ञां बाधित्वा छान्दस्मत्त्वात् 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां जश्त्वे कुत्वे च स्फिग्या इति रूपं निष्पन्नम् ॥ भस्मज्ञाया बाधितत्वात्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-स । भस्मज्ञां बाधित्वा—य-म-मु ॥ ३४३. १३ अस्मदीयोऽयं यज्ञः—§ । अस्मदीयो यज्ञः—मे-मु ॥ ३४३. १४ सारभूतोऽयं यज्ञः—ख-व-ज-ण-त-प-भ-ल-स-मु । यज्ञः—य-म-मु ॥ ३४४. ६ शैषिकार्थे—य-म-मु । शैषिकार्थे—ख; शैषिकार्थे—ग-ज; शैषिकार्थे—न; शैषिकार्थे—भ-स; शैषिकेऽर्थे—ल ॥ ३४४. ७ नवशब्दस्य 'तनमनन्दाश्च' (तनमनन्दाश्च-मु; तनतनाश्च-य) प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च 'इति तननप्रत्ययः—य-मु-मे । नवशब्दान् तनश्च प्रत्ययो (तनप्रत्ययो-ख-ज-ण) वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति तनप्रत्ययः—ख-ग-च-ज-ण-त-न; नवशब्दात्तनश्च प्रत्ययो वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति तनप्रत्ययः—भ; नवशब्दस्य नतनश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च । तेन तनप्रत्ययः—ल; नवशब्दस्य नपुनश्च प्रत्ययो वक्तव्यो नू इत्यादेशश्चेति जन-प्रत्ययः—स ॥ ३४४. २७-२८ आपूर्णां अस्य कलशः स्वाहेति माध्यंदिन्यः—मे । ...मध्यंदिनः—ख-ग-च-ज-त-न-भ । ...माध्यंदिनः—य-ल-स-मु ॥ ३४५. ८ सेक्ता सेचकः—§ । सेचकः—य । सेक्तासेचकः—मे-मु ॥ ३४५. १४ आववृचन्—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । अववृचन्-य-मे ॥ ३४६. १ ईरच्प्रत्ययः—च-ज-न-ल-मे । ईरच्प्रत्ययः—मु ॥

३४७ ४ अन्तर्णीतसन्नर्थो—ख-ग-ज-ण-न-भ-य-ल-स । अन्तर्णीतमनर्थो—मे-मु ॥ ३४७. ६ कूलविपाटनाद्विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाद्—मे । कूले विपाटनात् विपाशनाद्वापुत्रोऽभूत् तमावृतेर्मूर्धोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाद्—ख-ग-च-ज-ण-न-प-भ-ल-स । कूले विपाटनाद्विपाशनाच्छतपुत्रमरणोद्भूततमोवृतेर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यन्त विमोचनाद्वा विपाद्-मु । कूलविपाटनात् विपाशनात् हतपुत्रोद्भूततमोवृत्तेः समूर्धोर्वसिष्ठस्य पाशा अस्यां व्यपास्यं विमोचनाद्वा विपाद्—य ॥ ३४७. १७ भौवादः—§-मु । भौवादः—य । भौवादिकः—मे । अयमेवसाधुः ॥ युवां—य-म-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३४८. ३ विभक्त्यलोपः इत्यादि—त-न-य-ल-स-मु । विभक्त्यलोपः—मे ॥ ३४८. १५ यथा—मे-मु-× ॥ ३४९. ३ एतच्छब्दस्य—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-य-ल-स । इदंशब्दस्य—मे-मु ॥ ३४९. ७ इति क्यच्—य-म-मु । क्यच्—§ ॥ ३४९. ८ ह्यञो—ख-ग-च-ज-ण-त-न-य-स । ह्यञो—ल-मे-मु ॥ ३४९. ३० ह्यनेतर्लुङि सिचः । 'सिचः' इत्यस्य स्थाने 'ल्लेः' इति भाव्यम् ॥ ३५१. ३ व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम्—मे-मु । व्यत्ययेन प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वम्—य । व्यत्ययस्याद्युदात्तत्वम् ?—ख-ग-ज-ण-त-न-भ-ल-स ॥ ३५१. १५ नोऽर्भात्या—मे-मु । धी इत्या—न-ल । धीष इत्या—स ॥ ३५१. १९ प्रागल्भाः । 'प्रागल्भाः' इति पठनीयम् । एवमेव घ-ज-ण-न-प-य-ल-स पुस्तकेषु । प्रागल्भ्यम्—मे-मु ॥ ३५१. २६ सिचो लोपः । अत्र 'सिचो लोपः' इति भाव्यम् ॥ ३५२. १० ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा । 'ओदिति प्रगृह्यसंज्ञा' इति पठनीयम् । तथैव न-भ-स-लखितपुस्तकेषूपलभ्यते ॥ ३५२. २४ विश्वामित्रम्—ख-ग-च-ज-ण-भ । विश्वामित्रवाक्यम्—

य-म-मु ॥ ३५३.३ नम्रीभवति—॥ नम्रा भवति-म-मु ॥ ३५३.२७ लेट आडागमः—च । लेटोऽ-
डाटावित्याडागमः—य । लेटोऽडागमः—म-मु ॥ ३५४.२२ युग्यकण्ठपार्श्वदिसेलन्नाः—घ-ज-ण-
न-प-भ-य-ल । युगकीला युग्यकण्ठ—मै । युगकीला युग्यकण्ठ—मु ॥

३५५.२५-२६ ब्रह्मणा जूतः स्तोत्रेणाकृष्टः—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-ल । ब्रह्मणा स्तोत्रेणाकृष्टः—
य-म-मु ॥ ३५६. ३ दानगतिरक्षणाहिसादानेषु—च-फ । हिंसाग्रहेषु—य-म-मु ॥ ३५६. १५
नहेहेलोपश्च—य-मै । महेहेलोपश्च—९-मु ॥ ३५७. २ अरुधत्—ग-घ-च-ज-ण-य-ल-मु ।
अरुधत्—मै ॥ ३५७. १२ धेट इच्च—ज-फ-स-मु । धेट ई च—य-मै ॥ ३५७. १५ राममर्हन्तीत्यर्थे—
ग-च-ज-ण । राममर्हन्तीत्यर्थे—य । राममर्हन्तीत्यर्थे—म-मु ॥ ३५७. २४ यजमानाय—मै । यजमानाय
तदर्थं तथा—मु । यजमानाय तथा—ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स । यजमानाय तथा च—घ-प-ल ॥
३५७. २४ तथा च—न-य-ल-स-म-मु । यथा च—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ ॥ ३५७. २५ बृहते
महते—ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-मु । बृहते—य-मै ॥ ३५८. १ शकन्धादिवात् पररूपत्वम्—
य-म-मु । एमनादिवात्पररूपत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स । अयमेव युक्तः पाठः ॥ ३५९. ९
तद्वत्तः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । तद्वन्तः—य-म-मु ॥ ३५९. २१ वृबहननवहुप्रदानादीनि—
य-ल-मु । बहूप्रदानानि—मै ॥ ३६०. ७ संभजमानमिन्द्रम्—घ-ज-ण-प-फ-भ-य-ल । भजमान-
मिन्द्रम्—म-मु ॥ ३६१.८ अभिदत्—९ । अभिन्दत् ?—म-मु ॥ ३६१.१० अभवत् अभूत्—ख-
ग-च-ज-ण-फ-भ । अभवत्—य-म-मु ॥

३६१. २३-२४ मध्यंदिनः इति—य-मै । माध्यंदिन इति—ल-मु । माध्यंदिने सवने—इतरेषु ॥
३६१. २५ मध्यंदिन इति—म-मु । माध्यंदिन इति—९ ॥ ३६१. २६ प्र मंदिन इमा—ज-ण-
य-मु । प्र मन्दिने इमा—मै ॥ ३६३. १-२ सम्यगवहताम्—९ । सम्यगावहताम्—म-मु ॥ ३६३. ३
विभक्तेरुदात्तत्वम्—ख-ग-च-ज-ण-भ । विभक्तेरुदात्तता—य-म-मु ॥ ३६३. १२ वि मुच विमुञ्च—
घ-न-प-भ-य-मु । वि मुच—मै ॥ ३६३. २० दृग्दृशवतुषु—९-मु । दृग्दृशवतुषु ?—मै ॥
३६४. ७ समानप्रसिद्धी—मै । वेगबल्योः समानप्रसिद्धी—घ-ज-ण-य-मु ॥ ३६४. ७
क्षिप्रगमनावेतौ—ख-ग-ज-ण-न-भ-स । क्षिप्रगमनोपेतौ—य-म-मु ॥ ३६४. १८ हरी अश्वो—ख-ग-
घ-च-ज-ण-प-फ-भ । हरी—य-म-मु ॥ ३६५. ६ अस्येमं सोमं शश्वत्तमं बहुतमं पाहि—ख-ग-ज-
ण-प-फ-भ । शश्वत्तमं भूयांसमस्येमं सोमं पाहि—य-म-मु ॥ ३६५. १२ सदिरप्रतेः—ख-ग-च-ज-ण-
स-मु । सदिरप्रतेः—य-मै ॥ ३६६. ६ सम्यगकार्षुः—य-ल-स-म-मु । सम्यगकार्षुः । तस्यागत्य तत्पा-
नार्थमागत्य—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ ॥ ३६६. ७ स्वाः स्वकीयाः—य-म-मु । इतरेषु नास्ति ॥
३६६. ७-८ पथि कर्मणि—च-स-मै । कर्मणि—य-मु । पथि कर्मणि स्वाः—ख-ग-ज-ण-भ-ल ॥ ३६६. ८
त्वमागत्य—ल-मु । त्वम्—य-मै ॥ ३६६. ८ तस्य पाहि—मै । तस्य अस्य पाहि—मु । अस्य
पाहि—९ ॥ ३६७. १ तेन बलादपहत्य—९-मु । तेन । चिद्विकल्पार्थः । बलादपहत्य—य-मै ॥

३६८. १७ कालात्मकः—म-मु । कामात्मकः—९ ॥ ३६८. २७ अच्छावाकशस्त्रे याज्या—
ल-म-मु । अच्छावाकशस्त्रयाज्या—इतरेषु लिखितपुस्तकेषु ॥ ३६९. ५ तव त्वदर्थम्—ख-ग-घ-च-ज-
ण-प-फ-भ-य-मु । त्वदर्थम्—ल-स-मै ॥ ३६९. १८ सर्वैः स्तुत्यः—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-स-मु । स सर्वैः
स्तुत्यः—मै ॥ ३७०. ११ पूर्वपदस्य—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-मु । पूर्वस्य—य-मै ॥ ३७०. २४
अयतेर्लङि रूपम्—म-मु । एतेर्लङि रूपम्—फ । अयं समीचीनः प्रतिभाति ॥ ३७०. २६ गमेर्लिटि
रूपम्—य-मै । गमेर्लिटि—९-मु ॥ ३७१. २५ ई सोयमिन्द्रः—य-म-मु । सोयमिन्द्रः—९ ॥
३७१. २५-२६ सं विव्याच—य-म-मु । समीं विव्याच—९ ॥ ३७२. १३ हे हर्यश्व इन्द्र—
ख-ग-घ-च-ज-ण । हे हर्यश्व—य-म-मु ॥ ३७३. ११ शुनं हुवेमेति व्याख्याता—त-न-मु । म-पुस्तके
एतन्नास्ति ॥

३७३. १५ गायत्रीतृचाशीतौ—ल-स-मै-मु । गायत्रे वृधाशीतौ—ख-ग-च-ज-ण; गायत्रे तुयाशीतौ—त-न; गायत्रे तृचाशीतौ—भ-य । ऐतरेयारण्यके तु औष्णिहृतृचाशीताविदं पठितम् ॥ ३७३. २० पृतनापाह्याय—त-ल-स-मु । पृतनासाह्याय—मै ॥ ३७४. ८ आयुदात्तश्च—ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-मु । आयुदात्तः—य-मै ॥ ३७४. २४-२५ महयामः स्तोत्रं कुर्मः—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-य-मु । स्तोत्रं कुर्मः—मै ॥ ३७५. १४ संग्रामेषु—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७५. १९ द्युम्नेषु—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । हे इन्द्र द्युम्नेषु—य-मै ॥ ३७५. २१ हे इन्द्र साक्षव—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-व । साक्षव—य-मै-मु ॥ ३७५. २३ पृतनानामाज्यं पृतनाज्यम्—मै-मु । पृतनानामाज्यम्—९ ॥ ३७५. २६ षह मर्षणे—ख-ग-च-ज-ण-य-ल-मु । सह मर्षणे—मै ॥ ३७६. २३ हे इन्द्र वृत्रहन्—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स । हे इन्द्र—य-मै ॥

३७८. ३ पूर्वमनुष्ठितयज्ञाः देवभूयम्—ख-ग-च-ज-ण-न-य-ल । पूर्वमनुष्ठितयज्ञादेवभूयम्—च-भ-मै-मु ॥ ३७८. २१ देवभूयं गतानाम्—घ-ज-ण-त-य-मु । देवभूयगतानाम्—मै ॥ ३७९. ६ गुह्यानि कर्माणि—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ । गुह्यानि कर्माणि—य-मै-मु ॥ ३७९. ७ उतापि च—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३७९. १० नियमितवन्तः—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके चैतन्नास्ति ॥ ३७९. २४-२५ वसानः आच्छादयन्—य-मै-मु । वसानः धार्यमाणः—९ ॥ ३८०. ११-१२ शुरुधः शुचः पिपासाया रोधयिष्यः सन्ति भवन्ति—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ । शुरुधः शुचः पिपासाया रोधयिष्यः भवन्ति—न-ल-स । शुरुधः सन्ति शुचः पिपासाया रोधयिष्यो भवन्ति—मै-मु ॥ ३८०. १६ ईकारस्य आकारादेशः—ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ । आकारादेशः—य-मै-मु ॥ ३८०. २६ वायुवच्चञ्चलरश्मीन्—त-मु । वायुवच्चलनरश्मीन्—य-मै ॥ ३८१. १३ इत्पूरणः—ज-भ । इत्पूरणम्—मै-मु ॥ ३८२. २ अमर्ति दीप्तिम्—य-मै । अमर्ति कान्तिम्—९-मु ॥ ३८२. ५ वृणोति तद्वत्—मै । आवृणोति तद्वत्—मु । यथा वृणोति तद्वत्—९ ॥ ३८२. ५ नुः पूरणः—ग-च-ज-ण-फ-भ-मु । य-मै-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ३८२. २० स्वाराज्यलक्षणम्—घ-ज-ण-त-भ-य-ल-स । स्वाराज्यलक्षणम्—मै-मु ॥ ३८३. ५ व्याख्यातेयम्—त-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

३८४. १ पूर्वे भवा—९-मु । पूर्वकाले भवा—य-मै ॥ ३८५. १ पणिभिरपहतेषु तन्निमित्तम्—य-मै । पणिभिरपहतेषु—९-मु ॥ ३८५. ३-४ दंहिता दंहितानि—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-मु । दंहितानि—य-मै ॥ ३८५. २५ आहो पूरणो—ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोरेतन्नास्ति ॥ ३८५. २६-२७ उदात्त इत्युक्तत्वेन—ख-ग-न-न-भ-य-स-मु । उदात्त इत्युक्तेन—मै ॥ ३८६. ११ गूलहं गूढचारिणम्—घ-च-प-फ-मु । गूढचारिणम्—य । गूढं गूढचारिणम्—मै ॥ ३८७. ३ तादृशस्य तव कारोः—ज-ण-य-ल-मु । तादृशस्य कारोः—मै ॥ ३८७. २५ व्याख्यातेयम्—त-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

३८८. ४ अथ तृतीयाष्टकस्य तृतीयाध्याय आरभ्यते—स । अथ तृतीयाध्याय आरभ्यते—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ३८९. १५ नः—९-मु । णः—मै ॥ ३८९. २२ तव क्षयम्—घ-ज-ण । क्षयम्—य-मै-मु ॥ ३९०. ४ स्वभूतान् तान्—त-ज-य-ल । तान्—मै-मु ॥ ३९०. २६ सोमस्य पीत्वी सोमं पीत्वा—य-मै-मु । सोमस्य पीत्वी पीत्वा—ख-ग-च-ज-ण-फ-भ; सोमस्य सोमं पीत्वा पीत्वा—घ-ज; सोमस्य पीत्वा—न-ल; सोमस्य पीत्वी—स ॥ ३९१. ३ नजा समासे तस्य स्वरः—य-मै-मु । नजा समासः तस्य स्वरः—९ ॥ ३९१. १२ अतिसंनिकृष्टस्य—ख-ग-च-ज-ण-प-भ । संनिकृष्टस्य—य-मै-मु ॥

३९१. २१ अद्रिवः वज्रिन्—घ-ज-ण-मु । हे अद्रिवः हे वज्रिन्—य-मै ॥ ३९२. १३-१६ तिस्तिरे ... प्रत्ययस्वरः—य-मै-मु । इतरेषु नास्ति ॥ ३९२. २१ ब्रह्मवाहः । ब्रह्मणि

स्तोत्राणि—ख-ग-घ-च-ज-ण-प । ब्रह्माणि स्तोत्राणि—य-मै-मु ॥ ३९२. २२ हे स्तुत्य इन्द्र—ज-ण । हे ब्रह्मवाह इन्द्र—य-मै-मु ॥ ३९४. ५ हविःस्वीकरणार्थम्—§-मु । अस्मदीयहविःस्वीकरणार्थम्—मै ॥ ३९५. ३ अञ्चतेः किनि—य-मै-मु । अञ्चतेः किपि—§ ॥ ३९५. ४-५ कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरः—मै-मु । कृदुत्तरपदस्वरः—§ ॥

३९५. १२ ते तव रथः—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ । तव रथः—य-मै-मु ॥ ३९५. १४ आशिर इत्यादेशः—मु । 'शिर इत्यादेशः' इति पठनीयम् । तथा न-य-स-लिखितपुस्तकेषूपलभ्यते । आशिरित्यादेशः—मै । पृ. ३९७. प. ९, ४१२. २४, ४३१. १४ एतेषु प्रदेशेषु शिरित्यादेशः इति पठनीयम् ॥ ३९५. १८ मद्यते अनेन—ख-ग-घ-च-ज-ण-फ । मद्यते अनेन—य-मै-मु । 'मद्यत्यनेन' इति भाव्यम् ॥ ३९७. ८ इमं सोमं—य-मै-मु । इमम्—§ ॥ ३९७. १९ ररन्तु—ख-ग-घ-च-त-न-भ-य-ल-स-मु । ररन्तु—मै ॥

३९८. १४ आ अभिलक्ष्य—मै-मु ॥ ३९९. ४ त्वा त्वामाह्वयन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । त्वामाह्वयन्ति—य-मै-मु ॥ ३९९. २० अञ्जिघृसिभ्यः क्तः—ज-ण-य । अञ्जिघृसिभ्यः क्तः—मै-मु ॥ ४००. २ त्वामावहातः—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-मु । त्वामावहातश्च—य-मै ॥ ४००. ४ स्तोत्राणि शृणवत् च—घ-ज-ण-त-य-स-मु । स्तोत्राणि शृणवत्—मै ॥ ४००. २६ द्विता द्विधा यथा—ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ । द्विता द्विविधं यथा—मु । द्विता द्वैधं यथा—य-मै ॥ ४०१. १३ वर्षास्वृतुषु—ल-स-मै-मु ॥ ४०१. १४ अपावृणोषि—§-मु । अपवृणोषि—मै ॥ ४०१. २५ शुनं हुवेमेत्येषा व्याख्याता—न । व्याख्यातेयमृक्—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

४०३. १९ प्राणापहारकम्—ख-ग-घ-ज-ण-प-भ । प्राणहारकम्—य-मै-मु ॥

४०४. २० शीघ्रमतिगच्छन्ति—मै-मु । शीघ्रमभिगच्छति—§ ॥ ४०५. २१ प्र आशत व्याप्नुवन्ति—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । आशत व्याप्नुवन्ति—य-मै-मु ॥

४११. १० मघवन् धनवन् इन्द्र—त-न-स-मु । मघवन् इन्द्र—य-मै ॥

४१२. ९ अहरहःशस्यसंज्ञकम्—§ । संज्ञम्—मै-मु ॥ ४१३. २० विक्षिताङ्गः सन्—घ-ज-ण-त-य-ल-मु । विक्षिताङ्गः—मै ॥ ४१४. १० जनुषा जन्मना—य-मै-मु । जनुषा—§ ॥

४१५. ९ ब्रह्मणा तष्टम्—§ । ब्रह्मणा—मै-मु ॥ ४१५. २३ कोऽप्यभ्यस्ति—मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वेवं पाठः नोपलभ्यते ॥ ४१५. २६ अमिनात् संग्रामेषु मिनाति हिनस्ति—ज-ण । अमिनात् हिनस्ति—मै-मु ॥ ४१६. ८ सहावा बलवान्—त-न-ल-स-मु । सहावा बलवान्—मै ॥ ४१६. २६ ऊर्ध्वगन्ता—§ । ऊर्ध्वं गन्ता—मै-मु ॥ ४१७. १४ शुनं हुवेमेति पूर्ववत्—ज-ण । व्याख्यातेयमृक्—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

४२१. १ खनिकप्यज्यसिवासि—त-फ-भ । खनिकप्यज्यसिवासि—मै-मु ॥ ४२१. १८ नञि हन—न-स-मै-मु । नञ्या हन (?) इति मैक्समुल्लरमहाशयैः शुद्धीकृतम् ॥ ४२१. २७ स्वस्वकर्मणि—घ-त-य-ल-मु । स्वकर्मणि—मै ॥ सामर्थ्योपेतं त्वा त्वाम्—घ-ज-ण । सामर्थ्योपेतं त्वाम्—य-मै-मु ॥ ४२३. १९ इति णत्वम्—ज-ण-य । णत्वम्—मै-मु ॥ ४२३. २६ पुरुभिर्बहुभिः—ज-ण । पुरुभिः—य-मै-मु ॥ ४२३. २६ सोमपानेन प्रबलम्—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । पानेन प्रबलम्—य-मै-मु ॥ ४२४. २१ अभिषुतं अस्येमं सोमम्—घ-ज-ण-मु । अभिषुतं सोमम्—य-मै ॥ ४२५. १ ते त्वदर्थम्—घ-ज-ण । त्वदर्थम्—य-मै-मु ॥

४२७. ४ इत्यात्मनेपदम्—मै-मु । आत्मनेपदम्—§ ॥ ४२७. १५ तद्वन्तं त्वा त्वाम्—घ-ज-ण-त-मु । तद्वन्तं त्वाम्—य-मै ॥ ४२७. २६ चकृम भक्षणार्थं कुर्मः—ख-ग-घ-च-ज-ण-भ । भक्षणार्थं कुर्मः—य-मै-मु ॥ ४२८. १३ त्वा त्वां वर्धन्तु—घ-ज-ण-प । त्वां वर्धन्तु—य-मै-मु ॥

४२९. १५ त्वा त्वां यक्षि यजे-ज-ण-प-मु । त्वां यक्षि यजे-य-मँ ॥ ४३०. ४ कृणवाव कर-
वाव-घ-च-ज-ण-त-ल-मु । करवाव-य । कृणवाव-मँ ॥ ४३२. २ मंहनीयानि धनानि-ख-ग-च-ज-
ण-न-भ-स । मंहनीयानि धनानि-य-मँ ॥ ४३६. ४ स्वाहाकारवाचा तनोति--ख-ग-घ-च-ज-ण-न-
प-फ-भ । स्वाहाकारवाचं तनोति-य-मँ-मु ॥ ४३६. २५ विनष्टो मा भवतु-ज-ण-न । मा भवतु-ख-
ग-च ; विनाशो मा भवतु-व ; सृधो मा भवतु-त ; विराशो मा भवतु-भ ; व्यृद्धो मा भवतु-ल ; व्यृद्धो
मा भवतु-मँ । व्यृद्धो विनष्टो मा भवतु-मु ॥ ४३७. ९ अनलुत्सु अनहुत्सु-ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-
फ-भ-ल-मु । अनलुत्सु-य । अनलुत्सु-मँ ॥ ४३७. १२ नोऽरमभ्यम् । नः इति प्रतीकं मूले नाम्नि ।
एवं कचित् ऋचि अविद्यमानानामपि पदानां व्याख्यानं कृतं दृश्यते ॥ ४३७. १९ सारम् । सारेण
हि-मँ-मु । सारं-ख-ग-च-ण-भ ; सारं यस्य-ज ; सारेण हि-य-ल-स ॥ ४३८. १-१० लुङि मन्त्रं...न
निघातः-य-मँ-मु । लुङि चङि रूपम् । द्वितीयात्वाद्निघातः-ऽ ॥ ४३८. २३-२४ सुपां सुलुगिति
शसो लुक्-त-य-मु । सुपां सुलुगिति शपो लुक्-मँ ॥ ४३९. ५ हे इन्द्र परशुं चित् यथा कुठारम्
-व । हे इन्द्र परशुं चित् कुठारम्-ख-ग-च-ज-ण-भ । हे इन्द्र परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा
परशुं कुठारम्-मु । परशुं चित् । चिच्छब्द उपमार्थः । यथा परशुं कुठारम्-य-मँ ॥ ४३९. ६ वृन्तात्
विच्छिद्यते-ऽ । विवृश्चति विच्छिद्यते-मँ-मु ॥ ४३९. ७ मदद्रेष्टा-ख-घ-ज-ण-न-भ-ल । स
द्रेष्टा-य-मँ-मु ॥ ४४०. ६ बाह्या एव ते-ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-य । ब्राह्मणा एव ते-मँ-मु ॥ ४४०.
८ ज्यावाजं बलं धनुः । अस्पष्टार्थमिदम् । ज्यावाजं मौर्वीबलं धनुः-मु ॥

४४०. १२ ततः पराः-ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ । ततः परं-य-मँ-मु ॥ ४४१. ३
उत्तरोऽर्धर्चः-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मु । उत्तरार्धर्चः-य-मँ ॥ ४४१. ६ जसु मोक्षणे । नञ्पूर्वः-ऽ ।
जसु मोक्षणे-मँ-मु ॥ ४४१. १५ देवाः स्तोतारो वा-य-मँ । देवाः स्तोतारः-ऽ । देवा
इन्द्राद्याः स्तोतारो वा-मु ॥ ४४१. २४ सु । संहितायाम्-ऽ-मु । पु संहितायाम्-मँ ॥ ४४१. २५
नः । संहितायाम्-ऽ-मु । णः । संहितायाम्-मँ ॥ ४४१. २६ तत्सुवितम्-ऽ । सुधितम्-
मँ-मु ॥ ४४२. १५ रे इत्यादेशः-ऽ-मु । रेआदेशः-मँ ॥ ४४३. ४ अस्यतिवक्तृख्यातिभ्योऽङ्
-ख-ग-च-ज-ण-न-भ । अस्यतिवक्तृख्यातिभ्यः-य-मँ-मु ॥ ४४४. २ भवन्ती भवन्त्यौ-घ-ज-त ।
भवन्ती-य-मँ-मु ॥ ४४४. २ आदु अनन्तरम्-घ-ज-ण-त । आदु अनन्तरम् । उः पूरणः-मु ।
आदनन्तरम्-य-मँ ॥ ४४४. ८ जागुरुकः-मँ । जागुरुकः ?-ऽ-मु ॥ ४४४. १७ ते न
व्यथेते-ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-स । न व्यथेते-य-मँ-मु ॥ ४४५. १६ स्तोमं स्तोत्रम्-
घ-ज-ण-न-य-ल-मु । स्तोमम्-मँ ॥ ४४७. २९ अतिष्ठत । 'अतिष्ठत्' इति भाष्यम् ॥ ४४८. १४
पितरा पालयितारौ-ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-य । पितरौ पालयितारौ-मँ-मु ॥ ४४९. ४ इत्यञ्च
संहितायाम्-ख-ग-च-ज-ण । इत्यस्य संहितायाम्-य-मँ-मु ॥ ४४९. २० गायहिभ्यश्च-
ख-ग-च-ज-ण-भ-ल । गापाहिभ्यश्च-य-मँ-मु ॥ ४५०. १ सापराधाघोऽस्मान्-ख-ग-च-ज-ण-फ-
भ-य-मु । सापराधानप्यस्मान्-मँ ॥ ४५१. १३ विश्वान् सर्वान्-ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-मु ।
विश्वान्-य-मँ ॥ ४५१. १८-१९ टेरेद्यादेशः...उदात्तस्वरितयोरिति-ल । मँ-मु-पुस्तक-
योरेतज्जास्ति ? ॥

४५२. ८ उप समीपं नेष्यति-ख-ग-घ-च-ज-ण-त-भ-य-ल । उप समीपं तिष्ठति-मँ-मु ॥
४५३. १२ शयासु वेदिषु-ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ । शयासु-य-मँ-मु ॥ ४५३. १९ पूर्वस्य
न निघातः-य-मँ । पूर्वस्य निघातः-ऽ-मु ॥ ४५४. २४-प्रकर्षेण कुर्वन्ति-ख-ग-घ-च-ज-ण-
फ-भ । प्रणयन्ति प्रकर्षेण कुर्वन्ति-मु । प्रणयन्ति कुर्वन्ति-य-मँ ॥ ४५६. २२ क्षीररूपरसस्य-
ख-ग-च-ज-ण-भ । क्षीररूपस्य रसस्य-य-मँ-मु ॥ ४५६. २३ ते द्यावापृथिव्यौ-ख-ग-घ-च-ज-

ण-भ । द्यावापृथिव्यां—य-मै-मु ॥ ४५७. २१ पादसंचारे—य-मै-मु । पादासंवरे—ख-ग-च-भ;
पादयोः संवरणे—ज; पादसंवरणे—ण; पादसंवरे—न; पादुसंचारे—ल; पादाः सवैः—स ॥ ४५८. १३
अन्यत् अन्या द्यौः—ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स । अन्यत् द्यौः—य-मै-मु ॥ ४५८. १४ गूढा वर्तते—
त । गूढं वर्तते—य-मै-मु ॥ ४५९. २१ नु क्षिप्रं विदुः—ख-घ-ज-ण-भ-मु । विदुः—य-मै ॥ ४६०. ६
प्रजाः पुरुधा—य-मै-मु । पुरुधा—§ ॥ ४६०. ६ जनयति—मै-मु । जनयति प्रजाः—§ ॥ ४६१. ४
शर्मसदो न । नश्चार्थे—§-मु । शर्मसदो नश्चार्थे—मै ॥

४६२. १५ सहिते तानि कर्माणि—ल । सहितानि कर्माणि?—मै-मु ॥ ४६३. २२
बहुव्रीहौ 'ऊधसोऽनङ्'—ख-ग-ण । बहुव्रीहेः 'ऊधसोऽनङ्'—य-मै-मु ॥ ४६४. ९
कर्तरि चिण् । चिणो लुक्—त-मु । कर्तरि चिणो लुक्—य-मै ॥ ४६६. ११ कृच्छार्थे—*मै ।
अकृच्छार्थे—§-मु ॥

४६८. १२ युजिवुधिशः—*मै-मु । युजिवन्दिदृशेः—ख-भ; युजिवन्दिदृशेः—फ । युधि-
बुधिशिभ्यः—उ. सू. २. २४७ ॥

४७०. २१ किं कथयन्ति—ख-ग-घ-ज-ण-भ-स । किं कथयन्तीति—मै-मु ॥ ४७१. ६-८
मन्येथाः ... .. प्रकृतिभावः—य-ल-मु । मै-पुस्तक एतन्नास्ति ॥ ४७१. १६ आयातम्
आगच्छतम्—त-य-ल-मु । आयातम्—मै ॥ ४७२. २ नरा नरौ—ख-ग-घ-ज-ण-भ । हे नरा
नरौ—य-मै-मु ॥ ४७२. ३ युवयोः सख्या सख्यानि—ख-ग-घ-ज-ण-फ-भ-मु । युवयोः
सख्यानि—य-मै ॥ ४७२. ४ एकीभूताः सन्तः—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके
चेतन्नास्ति ॥ ४७२. ४ वां युवां सह—§ । युवां सह—मै-मु ॥ ४७२. २१ पुरु अञ्चन्ति—*मै ।
लिखितपुस्तकेष्वेवं पाठः नोपलभ्यते । पुरुतममञ्चन्ति—मु ॥ ४७३. १३ रूपं वा—य-मै । इतर-
लिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥

४७५. १९ शोभनायां बुद्धौ—§ । शोभनायां बुद्ध्याम्—मै-मु ॥

४७८. १३ तथा च मन्त्रवर्णः—त-य-मु । तथायं मन्त्रवर्णः—मै-मु ॥ ४७९. १ तथा च
मन्त्रः—घ-ण-न । तथा च मन्त्रवर्णः—मु । तथा मन्त्रः—य-मै ॥ ४७९. २३ आतो लोपाभाव-
श्छान्दसः—च-त-फ-य । आतो लोपश्छान्दसः?—मै-मु ॥ ४७९. २५ आद्या तृतीयसवने—य-मु ।
आद्यास्तृतीयसवने—त । आद्यस्तृतीयसवने—इतरलिखितपुस्तकेषु मै-पुस्तके च ॥ ४८०. ६ बप्स-
त्यदन्त्याभ्याम्—*मै-मु । लिखितपुस्तकेष्वनुद्धाः पाठा उपलभ्यन्ते । बभसति वादत्याभ्याम्—ख-
ग; विभसति खादत्याभ्याम्—ण; गभसति वादत्याभ्याम्—च-फ; वभसत्यादात्याभ्याम्—त-भ; वभसत्य-
दन्त्याभ्याम्—न; वभसत्याभ्याम्—ल; वभसत्यादन्त्याभ्याम्—स ॥ ४८०. ११ भस भर्त्सनदीप्त्योः ।
धातुपाठोऽप्येवमेव । क्र. सं. १. २८. ७ मन्त्रभाष्ये 'भस भक्षणदीप्त्योः' इति दृश्यते । 'वभस्ति-
रत्तिकर्मा' (निरु. ५. १२) इति निरुक्तम् ॥ ४८०. ११ भर्त्सर्गट्च इति—*मै-मु । भासराद्वेति-
ख-ग-ण-त-न-भ-स; भास भासेति—च-फ; भर्त्सर्गति—ल ॥ ४८१. २ जरितुः स्तोतुः स्तोमम्—घ-ण-
ल । जरितुः स्तोतुः—य । जरितुः स्तोमम्—मै-मु ॥

४८१. १६ प्रकृष्टज्ञानवती सती त्वम्—ख-घ-भ । प्रकृष्टज्ञानवती सती—य-मै-मु ॥ ४८४. ६
येयम्—मै-मु । सेयम्—§ ॥ ४८४. १७ वृष्टिद्वारा अपां प्रेरक—त-न-य-मु । वृष्टिद्वारा
प्रेरक—मै ॥

४८५. ८ हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ—ख-ग-घ-ज-ण-फ-भ । हे इन्द्रावरुणौ—य-मै-मु ॥
४८५. १२ तत्कास्ति—ख-ग-घ-ज-ण-फ-भ । तत्कास्ते—य-मै-मु ॥ ४८५. १४ न तुज्याः—*मै-मु ।
मा त्वं तुज्याः—ख-ग-ल-स; मा त्वं तुज्याः—च-त-फ-भ; न त्वं तुज्याः—ण; तुज्याः—न-य ॥ ४८५. २४

हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । हे इन्द्रावरुणौ—य-मै-मु ॥ ४८५. २५ महानयं यजमानः—§ । महान् यजमानः—मै-मु ॥ ४८६. १ सजोषौ संगतौ युवाम्—§-मु । सजोषौ संगच्छन्तौ युवाम्-य-मै ॥ ४८६. ३ संप्रसारणे कृते रूपम्—§-मु । संप्रसारणे रूपम्-मै ॥ ४८६. १० इन्द्रावरुणा हे इन्द्रावरुणौ—ख । हे इन्द्रावरुणौ—य-मै-मु ॥ ४८६. १५ हूयतेऽत्र हविरिति—त-य-ल-मु । हूयते तत्र हविरिति-मै ॥ ४८७. ८-९ विश्वरूपानामकगोवाह-नोपेतम्—मै । विश्वरूपानामक—च-ण-फ-य-ल-मु; विश्वरूपं नामक—ख-ग-न-भ-स ॥ ४८७. १२ विश्वरूपा अस्यास्तीति—न । विश्वरूपा अस्य सन्तीति—मु । विश्वरूपा अस्य सन्तीति-य-मै ॥ ४८७. १७ आघृणे दीप्तिमन्—§-मु । आघृणे आगतदीप्तिमन्-य-मै ॥ ४८७. १८ शस्यते क्रियते-घ-ण । शस्यते-य-मै-मु ॥ ४८९. ८-९ वेदांश्छन्दांसि...तदु ते...प्रचोदयन्सविता—मै-मु । वेदांश्छ-न्दांसि...तनुते...प्रचोदयात्सविता—§ ॥ ४८९. २२ कर्मणा बुद्ध्या वा—य-मै-मु । कर्मणा बुद्ध्या च—§ ॥ ४८९. २५ अग्नीषोमप्रणयने—य-मै-मु । अग्नीषोमीयप्रणयने-§ ॥ ४९०. १ अस्मदीयाभ्यः द्विपा-द्भ्यः प्रजाभ्यः—य-मै । अस्मदीयेभ्यः द्विपाद्भ्यः—§-मु ॥ ४९०. ११ इत्सुसोः सामर्थ्ये इति सत्वम् । आदेशप्रत्ययोः इति पत्वम् । इयं प्रक्रिया न संगच्छते । ऋ. सं. १. ४९. ३ मन्त्रभाष्ये 'चतुष्पत्...इणः षः इत्यनुवृत्तौ इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति विमर्जनीयस्य पत्वम्' इत्युक्तम् । ऋ. सं. १. ९४. ५ मन्त्रभाष्येऽपि 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इति विमर्जनीयस्य पत्वम्' इत्येव दृश्यते ॥ ४९०. २४ दाक्षायणे यज्ञे—मै । दाक्षायणयज्ञे—§-मु ॥ ४९१. ५ मधुरेण रसेन—ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-मु । मधुररसेन-य-मै ॥ ४९१. १०-११ अत्यन्तं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिः—मै-मु । अत्यन्तदीर्घस्तुतिलक्षणाभिः-§ । अत्यन्तवद्वनीपौ वा दीर्घस्तुतिलक्षणाभिः—य ॥

४९२. ७ चतस्रः—मै-मु । तिस्रः—§ ॥ ४९२. ८ आद्या—मै-मु-X ॥ ४९३. ७ यजनोर्ध्व-विभिः—य-ल । वननीयैर्विभिः—मै-मु ॥ ४९३. १० देवनशीलान् स्तोतृन्—मै-मु । देवनशीलान् देवान्—ख-ग-घ-च-फ-भ-स; देवनशीलान् स्तोतृन् देवान्—त-न-ल ॥ ४९४. २६-२७ सार्वधातुकत्वाणिलोपाभावः—मै-मु । सीयुटः सकारात्प्रागिडागमः निलोपश्च नेत्यर्थो बोध्यः । सार्वधातुकत्वात् सिलोपाभावः—ख-ग-च-य; सार्वधातुकत्वस्यापि लोपाभावः—ण; सार्वधातुकत्वास्मि-लोपाभावः—न-भ; सार्वधातुकत्वेत्वाणिलोपाभावः—ल; सार्वधातुकत्वाभिलोपाभावः—स। ४९५. ८ आवरकं पापं वा—ख-ग-च-ण-न-भ-मु । आवरकं पापं वा—य-मै ॥ ४९५. १९ सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्य—य-मै । सुष्ठु भजनीयस्य—§-मु । 'सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्य वा' इति भाष्यम् ॥ ४९६. २३ अन्नादिमत् समृद्धं—ण । अन्नादिवत् समृद्धम्?—य-मै-मु ॥ ४९७. १६ रत्नं धनम्—मै-मु । रत्नं-य । धनम्—§ ॥ ४९७. २० आदित्यादग्निः इत्याम्नानात्—य-मै-मु । आदित्यादग्नेराम्नानात्—§ ॥ ४९८. १० शब्द विकरणी—ख-ग-च-ण-न-फ । शविकरणी-य-मै-मु ॥ ४९८. १६ योना योनौ स्थाने—ख-ग-घ-च-फ-भ । योनौ स्थाने-य-मै-मु ॥ ४९९. १५ यज्ञानकुर्वन्—§-मु । यज्ञानकल्पयन्नकुर्वन्—य-मै ॥ ४९९. १६ मृजु शुद्धौ—§ । मृजुप शुद्धौ—य-मै-मु । पृ. २६२ प. ११ द्रष्टव्यम् ॥ ५०१. ६ पृष्ठदेशेषु व्यस्यन्—घ-ण-य-ल । पश्चा पश्चात् पृष्ठदेशेषु व्यस्यन्—मु । पृष्ठदेशेषु व्यस्यन्—मै ॥ ५०२. ६-७ इयं वा अग्निर्वैश्वानरः—य-ल । तैत्तिरीया-रण्यकं (३. ९. १७) द्रष्टव्यम् । अयं वा अग्निर्वैश्वानरः—मै-मु ॥ ५०२. ७ मानुपाणां मनुष्या-णाम्—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । मानुपाणाम्-य-मै-मु ॥

५०३. १० यजमानान् शुक्रान् दीप्तान्—च-य-ल । यजमानान्—मु । यजमानान् दीप्तान्—मै ॥ ५०४. ६-७ अर्यमणं...यष्टव्यान्—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । अर्यमादीनुतापि चाश्विनौ यष्ट-न्यान्—य-मै-मु ॥ ५०४. १५ अस्य सन्तीति—ख-ग-च-ण-य । अस्य सन्ति-मै-मु ॥ ५०५. १

सिष्विदानः—ख-ग-व-च-ण-त-भ-ल-स-मु । सिष्विदानः सिस्विदानः—य-मँ ॥ ५०५. ३ स्वतवान्—
 *मँ-मु- $\times$ ॥ ५०५. १५ उरुशब्दः कण्डवादिः—मँ-मु । उरुस्शब्दः कण्डवादिः—त-य ॥ ५०७. ७
 तस्य यजमानस्य—य-मँ-मु । यस्य यजमानस्य— $\S$ ॥ ५०७. २० हेयोपादेयत्वेन—ख-च-ण-फ-भ ।
 ज्ञेयोपादेयत्वेन—य-मँ-मु ॥ ५०८. १५ घर्षणशील—न-ल-मँ-मु ॥ ५०८. १५-१६ अपेक्षित-
 फलप्रदानेन—त-न-मु । अपेक्षितप्रदानेन—य-मँ ॥ ५०९. १ अधा ह—ख-घ-च-ण-त-फ-भ-य ।
 अध ह—मँ-मु ॥ ५१०. २४ भस्त्रेण । ' भस्त्रया ' इति भाव्यम् ॥ ५११.१ गोसंघमगमन्—य-मँ-
 मु । गोसन्तमगमन्— $\S$ ॥ ५११. १४-१५ यूथा यूथे—मँ-मु । यूथा यूथेव— $\S$ ॥

५१३.६ तनिः शब्दार्थः...इत्नुचप्रत्ययः । चुरादौ ' स्तन ' इति धातुः पठितः । तस्माण्य-
 न्तादौणादिके इत्नुचि स्तनयित्नुरिति रूपं स्यात् । छान्दसेन आदिसकारलोपेन तनयित्नुरिति रूपं
 निष्पन्नमिति प्रतिभाति ॥ ५१३.१७ प्रवर्तन्ते । उ पूरणः—घ-ण-प । प्रवर्तन्ते—य-मँ-मु ॥ ५१४.२-३
 ग्राव्णां शब्दकर्तृत्वम्—ण । ग्राव्णां कर्तृत्वम्—य-मँ-मु ॥ ५१५. २१ बहुभिर्गायमानाय—न-य-
 ल-मु । बहुभिर्गायमानाय ?—मँ ॥ ५१६.७ त्वरितगमनाय वायवे च—ख-घ-च-ण-भ । त्वरितगमनाय
 वायवे—य-मँ-मु ॥ ५१६. ८ एतत्सर्वं जानानस्त्वम्—ख-घ-च-ण-भ-य-ल । तत्सर्वं जानानस्त्वम्—
 मँ-मु ॥ ५१६. २० तासाममर्येण—ल-स । ताममर्येण—य । ताः जाः अमर्येण?—मँ-मु ॥ ५१८.
 १९ नः । नश्च— $\S$ । णः । नश्च—मँ-मु ॥ ५१९. २ वाजानन्नानि—ख-घ-च-ण-प-फ-भ । वाजान्-
 य-मँ-मु ॥

५२०. २ राज्ञा सह वर्तते—त-भ-ल । राजा सह वर्तते—मँ । अमा राज्ञा सह वर्तते—मु ॥
 ५२०. १० तप्ततमैस्तुप्ततमैः—ख-ग-ण-भ-मु । तप्ततमैः—य-मँ । निरुक्तं (६. १२) द्रष्टव्यम् ॥
 ५२२. ८ जामि बन्धुमजामिमबन्धुमेतादृशान्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । जामि बन्धुमजामिम-
 बन्धुम्—मु । जामिमजामिं बन्धुमबन्धुम्—य-मँ ॥ ५२२. १० उपेक्षां मा कृथाः—ख-ग-च-ण-फ-
 य । अपेक्षां मा कृथाः—मँ-मु ॥ ५२२.२१ विश्वानि सर्वाणि सुदिनानि—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ ।
 विश्वानि सुदिनानि—य-मँ-मु ॥ ५२२. २२ द्युतिमन्ति—य-मँ । द्युमन्ति— $\S$ । द्योतमानानि—
 मु ॥ ५२४. ११ त्वा त्वामनु—ख-ग-घ-च-ण-भ । त्वामनु—य-मँ-मु ॥ ५२४. २४ त्वा त्वामुप-
 याति—ण-मु । उपयाति—य । त्वामुपयाति—मँ ॥ ५२५. १२-१३ मा मां वामदेवमन्वियाय
 प्राप्तम्—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । मा वामदेवं मामन्वियाय—य-मँ-मु ॥ ५२५. २१ अस्वपन्तः—
 य-मँ-मु- $\times$ ॥ ५२६. २६ शंसितारावुभा उभौ—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-मु । शंसितारावुभौ—
 य-मँ ॥ ५२७. १० समिधा दीप्त्या स्तुत्या । सु-पुस्तके ' समिधा दीप्त्या स्तुत्या ' इति पाठो
 विद्यते । अयं समीचीनः प्रतिभाति ॥ ५२७. १० ते त्वाम्—य-मँ-मु- $\times$ ॥

५२८. २-३ इत्थं...व्याकरिष्यते— $\S$ -मु । इत्थं ... व्याकरिष्यति—य । मँ-पुस्तके नास्ति ॥
 ५२८. १३ विश्वनरसंबन्धिने—त-न-य । विश्वनरसंबन्धिने—मँ-मु ॥ ५२८. २२ अडभावः—
 $\S$ -मु । अडागमाभावः—मँ ॥ ५२९. १६ मह्यं प्रेदु वोचत्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । प्रेदु वोचत्—
 य-मँ-मु ॥ ५३०. १७ दातव्यत्वेन प्रसिद्धम्—ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ । ज्ञातव्यत्वेन प्रसिद्धम्—
 य-मँ-मु ॥ ५३१. २-३ समानं सर्वेषामेकरूपम्—*मँ-मु । सर्वेषामेकरूपं समानम्— $\S$ ॥ ५३१. ३
 धीतिर्मतिः—य-मँ-मु । धीतिर्गतिः— $\S$ ॥ ५३१. ८ सस्यादीनीति—ण-य-ल । सस्यादीनि—
 मँ-मु ॥ ५३३. २० उपासः उपसः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । उपासः—य-मँ-मु ॥ ५३३. २१
 ततनन् । तनोतेः—न । तनोतेः—य-मँ-मु ॥ ५३४. १ फल्गेन तुच्छेन—घ-त-य-ल । फल्गे-
 नोक्थेन—मँ-मु ॥

५३५. १४ घृताची । घृतम्—मै । घृतम्—§-मु ॥ ५३६. २४ न वारयन्ति—त-न-य-ल-स-मु । वारयन्ति—मै ॥ ५३७. १६ कीदृशमग्निम्—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५३७. १७ दन्तमदन्तम्—ल । दन्तम्—य-मै-मु ॥ ५३८. ४ कजुमुष्काः कजुवृषणाः—ख-ग-घ-ण-प-फ-भ । कजुमुष्काः साधनमुष्काः—मै-मु ॥

५३९. ५ यज्ञार्थं कर्म—य-मै-मु । यज्ञार्हं कर्म—§ ॥ ५४०. १० विवस्वन्त इति—न-ल । विवस्वत इति—य-मै-मु ॥ ५४०. १० मनुष्यनाम—ख-ग-घ-ण-प-फ-भ-य-स । मनुष्यनामेदम्—मै-मु ॥ ५४१. ५ एवंभूतं तमग्निम्—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । एवंभूतमग्निम्—य-मै-मु ॥ ५४२. १३ अथ एमञ्जुब्देन—§ । अत्रैव एमञ्जुब्देन—मै-मु ॥ ५४२. १६ त्वज्जननहेतुम्—मै-मु । त्वज्जननहेतुम्—घ-ण-त-न-भ-य-ल-स । त्वहेनकहेतुम्—ख-ग; त्वदेतुकहेतुम्—च ॥

५४४. २ दृक्त्वत्पत्वानि । 'क्त्वपत्वे' इति भाव्यम् ॥ ५४४. १८ ते तव । 'ते' इत्यस्य 'तव' इति व्याख्यानं विसंगतं प्रतिभाति । 'ते इत्युक्तं के इत्युच्यते' इति उत्तरवाक्यविरोधात् ॥ ५४५. ४ अभिलक्ष्यमाणाः—य-मै-मु । अभिलक्ष्यमाणाः—§ ॥ ५४५. ६ शेआदेशः—य-मै-X । शेआदेशे—मु ॥ ५४५. ६ इत्यादिना च—य-मै-मु । इत्यादिना वा—§ ॥ ५४५. ६ तस्यादात्तत्वम्—य-मै । तस्याः उदात्तत्वम्—§-मु ॥ ५४५. ८ यज्ञार्थम्—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५४५. १२ बलनाम.....तन्नामसु—य-मै-मु । बलनामसु § ॥

५४७. ९ लोणमध्यमैकवचनं सिप्—§ । 'वचने सिप्?'—मै-मु ॥ ५४७. १४ ते त्वदीयः दूळभः—घ-च-ण-भ । त्वदीयः दूळभः—य-मै-मु ॥

५४८. ५ ते त्वां ऋध्याम—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । त्वामृध्याम—य-मै-मु ॥ ५५०. २ इनोपि हि स्म—मै । इनोपि स्म हि—§-मु ॥ ५५०. १० सस्मिन्धन्—ख-ग-घ-च-ण-त-भ । सस्मिन्धनि—य-मै-मु ॥

५५१. १६ स्विष्टकृतोऽग्निः—य-मै । स्विष्टकृतोऽग्निः—§-मु ॥ ५५१. २३-२४ कर्माणि वा त्वन् त्वत्तः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । कर्माणि वा त्वत् भवतः—य-मै-मु ॥ ५५१. २७ विक्रान्तरूपम् § । विक्रान्तरूपम्—य-मै-मु ॥ ५५२. १५ मर्ताः मर्त्याः मनुष्याः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मर्ताः मनुष्याः—य-मै-मु ॥ ५५२. २० दमु उपशमे—ल-स । दमु उपशमने—य-मै-मु ॥ ५५३. १० विश्वां सर्वां दुर्मतिम्—ण-प । दुर्मतिम्—मै-मु ॥

५५३. ११ त्रैष्टुभं छन्दः—न-मै । त्रैष्टुभः—मु । त्रिष्टुप् छन्दः—घ ॥ ५५४. ५ परिचरभ यो यजमानः—मै । परिचरन् सः यजमानः—य । परिचरन् यजमानः—§-मु ॥ ५५५. १४ निवासयितारः—मै-मु । निवासितारः—घ-त-ण-प-ल ॥

५५७. १ जगन्निर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थम्—मै-मु । जगन्निर्वाहात्मकस्य दानार्थम्—ख-ग-घ-ण-त-प-फ-भ; जगन्निर्वाहात्मकस्यादानार्थम्—घ-ल; जगन्निर्वाहात्मकस्यादानार्थम्—न; जगन्निर्वाहात्मकसंरस्यादानार्थम्—य; जगन्निर्वाहात्मकस्यादानार्थम्—स ॥ ५५७. ३ अत्यन्तं शक्तैः मै-मु । अत्यन्तं शक्तैः—§ ॥

५५८. ७ अन्तरिक्षं च—ख-ग-घ-च-ण-त-न-फ-भ-य-स-मु । चान्तरिक्षं च—मै ॥

५६१. ६ सोमकाद्याद्राक्षः—घ-ण-त-प-य-ल । सोमकादाक्षः—मै-मु ॥ ५६१. १२ अश्विनाश्विनौ—§-मु । अश्विनौ—य-मै ॥ ५६१. १८ तं साहदेव्यम्—घ-ण-प । साहदेव्यम्—य-मै-मु ॥

५६१. २१ वामदेवस्यार्थम्—च । वामदेव्यं—मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥ ५६३. २ अमुष्मात् दूलोकात्—य-ल । अमुष्माहोकात्—मै-मु ॥ ५६४. ६-७ पर्वतमपि.....मेघनामैतत्—

य-^{*}म-सु । पर्वतं मेघं पर्वतमिति मेघनामैतत्—ख-ग-च-फ-भ; पर्वतं मेघम्-घ-प; पर्वतमिति मेघनामैतत्-ग; पर्वतमिति मेघं वा मेघनामैतत्-त-न-ल-स ॥ ५६५. ९ असौ अब्रह्मा—ख-ग-घ-च-ण-भ । अब्रह्मा-य । सोऽब्रह्मा-म-सु ॥ ५६५. २५ सरूपा सरूपौ—ख-ग-घ-ण-त-भ-स-सु । सरूपा—म ॥ ५६९. १८ नू चित् क्षिप्रमेव—घ-ग-प । नू चित्—य-म-सु ॥ ५७०. ७ हे हरिवः—ख-च-ण-प-फ-भ-य-ल । हे इन्द्र हरिवः—म-सु ॥

५७०. १० वामदेवस्यार्पम्—ख-ग-च-ण-फ-भ । म-सु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ५७०. १३ त्वं महानिति—ल-^{*}म-सु । त्वं महानिन्द्र तुभ्यमिति—य ॥ ५७२. २ विद्युतिरहितम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । विचाररहितम्—त-न-ल-स । विनाशरहितं-य-म-सु ॥ ५७२. १३ अनु लक्ष्यकृत्य—य-म । अनुलक्ष्य—^{*}म-सु ॥ ५७४. ८ दृढं दृढम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । दृढम्-य-म-सु ॥ ५७५. २४ एतश्चेतशनामानम्—ख-ग-घ-च-ण-भ । एतशनामानम्-य-म-सु ॥

५७९. ५ इन्द्रवाक्यम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । म-सु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ५८०. १६ प्रतिमानमुपमानम्—त-य-ल-सु । प्रतिमानम्-म ॥ ५८१. १३ मेघं भङ्क्त्वा—घ-त-न-भ-स-सु । मेघं भङ्क्त्वा-म ॥ ५८१. २० निविदः मरुत्वतीयशस्त्रे—म-सु । मरुत्वतीयशस्त्रे—^{*}म-सु ॥ ५८१. २२ पापं प्राप्नुवन्तम्—^{*}म-सु । प्राप्नुवन्तम्—^{*}म-सु ॥ ५८१. २३ इन्द्रं पापरहितम्—त-य-ल-सु । पापरहितमिन्द्रम्-म ॥ ५८३. १ स्वरथाय—स-^{*}म-सु ॥ ५८३. १७ पितुः सकाशात् जनिष्यमाणात्—? ॥ ५८३. २१ अयमर्थः.....प्रपञ्चितः—? ॥ ५८४. ९ मधुरोपेतम् । 'माधुर्योपेतम्' इति भाष्यम् ॥

५८५. ३-४ व्याख्यातः वर्णयते—ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-य-स-सु । म-पुस्तके नास्ति ॥ ५८७. १०-११ एजता चलता—^{*}म । एजत अचलत—त-न-सु । एजत अचलत्—ख-ग-ण-प-फ; एजत् अचलत्-च-ल; एजत अचलत-य; एजत अचलत्-भ; एजत् अचलत-स ॥ ५८७. १७ शत्रूणां हिंसिकाः—^{*}म-सु । शत्रूणां हिंसिकाः—^{*}म-सु ॥ ५८८. १२ अग्रू नाम काचित्—^{*}म-सु । अग्रू नाम काचित्-य । अग्रूनामा काचित्—ख-ग-ज-ण-भ; अग्रूनाम कश्चित्—घ-न-ल-स ॥

५९०. २२ पृष्ठशब्देन—ग-च-य-स । पृष्ठशब्देन—^{*}म-सु ॥ ५९१. २ यः—^{*}म-सु-X ॥ ५९१. १९ नु नूनं सत्यम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । नु सत्यम्—म-सु ॥

५९३. २२ तस्येत् तस्येन्द्रस्यैव—य-म-सु । तस्यैतस्येन्द्रस्य—ख-ग-घ-च-ण-प-भ; तस्येन्द्रस्य—त; तस्येत् तस्यैवेन्द्रस्य—न; तस्येत् तस्येन्द्रस्य-फ-स ॥ ५९३. २५ विदथार्हः यज्ञार्हः—प-फ । विदथार्हो न यज्ञार्हः—य-म-सु ॥ ५९६. २१ ऐन्द्रस्य वार्त्रेणस्य पशोः—घ-त-ल-स-सु । इन्द्रस्य वार्त्रेणस्य पशौ—य-म ॥

५९८. ६ हस्ताभ्याम्—य-म । इतरलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च नास्ति ॥ ५९८. २१ उन्नतप्रदेश उच्यते—ख-ग-ण-न-फ-भ-स । उन्नतप्रदेशा उच्यन्ते—य-म-सु ॥ ६००. १० अभ्यसूयतेत्यर्थः—ख-ग-घ-च-ण-भ । अभ्यसूयतेत्यर्थः—य-म-सु ॥ ६०१. ३ त्वमस्माकं गोदाः—ख-ग-च-ण-प-फ-भ-य-ल । अस्माकं गोदाः—म-सु ॥

६०५. २२ परमैश्वर्ययुक्तम्—^{*}म-सु । परमैश्वर्यम्—^{*}म-सु ॥ ६०७. १८ अविवेनम् । अत्र संहितापदपाठयोः 'अविवेनम्' इति वैदिका अधीयते । 'अविवेनम्' इति सायणः पठति ॥ ६०८. २३ चेतकृतः—ल-^{*}म-सु ॥ ६०९. २० आरम्भणीयायाः—य-म-सु । आरम्भणीयायाम्—^{*}म-सु ॥ ६१०. १-२ कामयमानः को यजमानः—य-म । कामयमानः—^{*}म-सु ॥

६१४. १० यद्यदा आवम्—ख-ग-घ-च-ण-ल-मु । यदावम्—य-मै ॥

६१९. ७ सर्वा सर्वाणि । 'सर्वा' इत्यस्य स्थाने 'सर्वा' इति सायणः पठति ॥ ६२०. १ मघवाना मघवानौ—ख-ग-घ-च-ण-भ । मघवाना—मु । मघवानौ—य-मै ॥

६२४. ४ उपसः संबन्धि—ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स । उपःसंबन्धि—य-मै-मु ॥ ६२४. २१ धृष्णुः—य-मै । इतरलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च नास्ति ॥ ६२६. ६ प्रभवतीति—य-मै-मु । भवतीति—§ ॥ ६२७. ९ तथा भगोऽपि वामं धनं ददातु—ख-घ-ण-न-भ-ल-स । तथा भगोऽपि धनं ददातु—य । भगोऽपि धनं ददातु—मै-मु ॥

६३४. २१ द्रोणकलशान् याचामहे—ख-ग-घ-च-ण-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ६३५. ५ अस्मासु त्वदीयम्—य-मै । अस्मदीयम्—§-मु ॥

६३७. १२ देवेभ्यः—§-मै । ऐतरेयारण्यके (३.३०) 'देवेषु' इति । एवमेव मु-पुस्तके ॥ ६३८. १ अत्यर्थमक्रन्—मै-मु । अत्यर्थमक्रन् व्याप्ताः—§ ॥ ६४१. २ हि पूरणः—घ-च-प-फ-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

६४२. १९ रयिं धनम्—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-ल । रयिम्—य-मै-मु ॥ ६४३. १८ यूयं नोऽस्मान्—ख-ग-घ-च-ण-भ । यूयं नः—य-मै-मु ॥ ६४४. ४ तदुचिताश्वनिर्माणात्—ख-ग-घ-च-ण-न-भ-य । तदुचिताश्च निर्माणात्?—मै-मु ॥

६४८. ३ शच्या हरी अश्वौ—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । शच्या हरी—य-मै-मु ॥ ६४९. ३ सुधन्वन्तः पुत्राः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ६४९. ११ परिषेचनवत्—मै-मु । परिषेचनवन्तम्—ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स; परिषेचनवन्तः—त ॥

६५१. ५ श्रवोऽन्नं यशो वा—न-मु । अन्नं यशो वा—य-मै ॥ ६५१. ६ वाजैरश्वैः सह—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । वाजैः सह—य-मै-मु ॥ ६५२. ३-४ ज्ञानवन्तः स्थ भवत—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । ज्ञानवन्तः स्थ भवथ—मु । अयमेव पाठः समीचीनः । ज्ञानवन्तः स्थ-मै ॥ ६५२. २२ अस्मत्समानान्—§ । अस्मत्समान्—मै-मु ॥

६५३. १८ युष्मद्भृदयाय—ख-च-ण-प-फ-भ-ल । हृदयाय—य-मै-मु ॥

६५६. २४ प्रवतेव प्रवणवता—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । प्रवता प्रवणवता—य-मै-मु ॥ ६५८. ८ कृष्वानः कुर्वाणः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । कृष्वानः—य-मै-मु ॥ ६५९. ७ अभिभूतिं..... उभयं वा?—ल-मै । अभिभूतिं.....पराभिभूतिमिदुभयं वा—मु ॥

६६०. १३ पुरुभिर्वहुभिः—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । बहुभिः—य-मै-मु ॥ ६६१. १ अनागसं पापरहितम्—घ-त-प-मु । अनागसम्—य-मै ॥ ६६१. १४ उद्योगं कुर्वन्तः—ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-मु । उद्योग्यं कुर्वन्तः?—य-मै ॥ ६६१. १६ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । मित्रावरुणा—य-मै-मु ॥

६६२. १६-१७ अपामग्नेः.....देवतानामहम्—ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-मु । अहमप्यबादि-देवतानाम्—य-मै ॥ ६६३. २ इति तुरण्यसत्—मै-मु-X ॥ ६६३. १० अस्य दधिक्रावणः देवस्य—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । अस्य देवस्य—य-मै-मु ॥

६६५. १३ फलकत्वेन । 'फलत्वेन' इति साधु ॥ ६६६. १६ दभीतिः हिंसकः—मै । दभीतिर्हिंसकः शत्रूणाम्—§-मु ॥ ६६६. १७ युवं युवां मिमाथाम्—त-मु । मिमाथाम्—य-मै ॥ ६६७. २१ आपिरिति बन्धुनाम—त-न-य-ल-मु । आपिरिति बन्धुः—मै ॥ ६६९. १० आजैः युद्धस्य—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । आजैः—य-मै-मु ॥

६७१. १० आर्जि रणं कृणोमि—ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ । आर्जि कृणोमि—य-मै-मु ॥

६७३. १९ सुषुतिं शोभनां स्तुतिम्—ख-ग-व-च-ण-त-प-मु । सुषुतिम्—य-मै ॥ ६७४. २०. हूयमाना आहूयमानौ—त-मु । हूयमानावाहूयमानौ—य-मै ॥

६७६. ११ वयं स्तोतारोऽद्य—च-त-प-फ-य-ल-मु । स्तोतारोऽद्य—मै ॥ ६७६. २० विभक्तिव्यत्ययः । ' वचनव्यत्ययः ' इति युक्तम् ॥ ६७६. २२ अभिसचन्ते प्राप्नुवन्ति—ख-ग-च-ण-प-फ-भ-मु । अभिसचन्ते—य-मै ॥ ६७७. ७ हे अश्विना अश्विनौ—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । हे अश्विना—य-मै-मु ॥ ६७८. ५ बृहन्तं महान्तम्—मै । बृहन्तं महान्तं धनम्—§-मु ॥

६७९. १ विरण्शते इति वा—ख-ग-च-ण-न-भ-स । वा रण्शते इति वा—य-मै-मु ॥ ६८२. २-३ अभिषुतं नः अस्मदीयं सोमम्—त-प-मु । अभिषुतं सोमम्—य-मै ॥ ६८३. १५ प्रतिनियतोऽश्वः—न-भ-ल-स । प्रतिनियतोऽश्वः—मै-मु ॥ ६८६. १-२ उत वा अपि च—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । उत वा अथवा—य-मै-मु ॥ ६८६. १३ चारुः शोभनः—च-मै-मु ॥ ६९०. ११ प्रथमं संभक्तारं कृत्वा—ख-ग-ण-भ-ल । प्रथमसंभक्तारं कृत्वा—य-मै-मु ॥

६९२. २६ अग्रन् व्यावृण्वन्—ख-ग-ण-न-भ-य-ल-स । अग्रन् व्यावृण्वन्—मै-मु ॥ ६९५. ५ उपकारत्वाच्च । ' उपकारत्वाच्च ' इति युक्तम् ॥

६९६. ९ वामदेवस्यार्पि गायत्रम्—च-फ । गायत्रम्—य-मै-मु ॥

७०२. १८ देव्यस्येत्यधिकरणे षष्ठी—मै-मु । देव्यधिकरणे षष्ठी—य । ' देव्यस्येति व्यधिकरणे षष्ठी ' इति पठनीयम् । एवमेव न-भ-स—लिखितपुस्तकेपूलभ्यते ॥ ७०२. २१ उरुत्वे च सुवति प्रेरयति—ख-ग-व-च-ण-त-प-फ-भ-मु । उरुत्वे च सुवति—य-मै ॥ ७०३. १८ द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ—ख-ग-च-ण-भ । द्यावापृथिव्यौ—य-मै-मु ॥ ७०५. १८ यच्छतम् । उ पूरणः—ख-ग-व-च-ण-प-फ-भ-स । यच्छतम्—य-मै-मु ॥ ७०६. ४ नोऽस्मानुरुध्येत्—ख-ग-व-च-ण-त-प-फ-भ-मु । न उरुध्येत्—य-मै ॥ ७०६. ११ समुद्रं न समुद्रमिव—घ-त-न-प-भ-य-मु । समुद्रमिव—मै ॥

७०९. १६ यजमानं वा युवाम्—य-मै-मु । यजमानं वां युवाम्—§ ॥ ७०९. १७ काण्येन चन्द्रमसि स्थितेन—त-य । काण्येन चन्द्रमवस्थितेन—ख-ग-णः । काण्येन चन्द्रमवस्थितेन—च-फः । काण्येन चन्द्रमवस्थितेन—न-भ-लः । काण्येन चन्द्रमसि स्थितेन—मै-मु ॥ ७०९. २३ नि षेदथुः आश्रयथः—ग-च-ण-भ-मु । निषेदथुः आश्रयतः—य-मै ॥

७१०. ३ ते अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च—त-वर्जलिखितपुस्तकेषु मै-पुस्तके च । ते चानुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च—य । ते चानुष्टुभावाद्याश्चतुर्थी च—मु । ' ते चानुष्टुभावाद्याश्चतुर्थी च ' इत्यनुक्रमण्यम् ॥ ७१०. २४ सुपूतम्—न-स-मै-मु ॥ ७११. ९ अहिंस्यन्तः । ' अहिंस्य-मानाः ' इति युक्तम् ॥ ७१२. १५ सीताधारकाष्टम्—त-प-भ । सीताधारकाष्टम्—मै-मु ॥ ७१३. १ भूमिविदारककाष्ठाः—घ-न-मै-मु ॥

७१७. ७ अज्ञाना व्यञ्जयन्तीः—मै । अज्ञाना व्यञ्जयन्त्या—य । अज्ञाना व्यञ्जयन्त्यः—§-मु ॥

७२०. ३ पर्वभूतो महान् देवः—ख-ग-व-ज-ण-भ । अथ तथाभूतो महान् देवः—य-मै-मु ॥ ७२२. १९ यस्मै यज्ञाय—ख-ग-व-च-ण-प-फ-भ । यस्मै—य-मै-मु ॥ ७२३. १ क्षितयो मनुष्या यजमानास्तुभ्यम्—ख-ग-व-च-ण-प-फ-भ । तुभ्यं क्षितयो मनुष्याः—य-मै-मु ॥ ७२३. १२ इहास्मिन् यज्ञे—ख-ग-व-च-ण-प-फ-भ । इह—य-मै-मु ॥

७२३. २१ जननाम्नः—न-म् । जरनाम्नः—इतरेषु सु-पुस्तके च । अनु., वृहदे. ५. १४, देवराज (निरु. ४. १८), ताण्ड्य ब्रा. १३. ३. १२ एषु द्रष्टव्यम् ॥ ७२३. २४ वृशो वा जानः—स-म् । वृशो वा जारः—इतरेषु सु-पुस्तके च ॥ ७२४. ६ वृशो जानः—य-स मे । वृशो जारः—इतरेषु सु-पुस्तके च ॥ ७२४. १० निहतो द्विजः—ख-ग-च-ण-त-फ-य-ल । निहतो द्विजाः—मै-मु ॥ ७२४. २५ जानो वा—म् । जारो वा—ऽ-मु ॥ ७२६. ११ व्ययोजयन्—म् । वियोजयन्—मु ॥

७३०. ८ मित्रमिव त्वाम्—ऽ । मित्रमिव—मै-मु ॥ ७३१. २१ मर्तान्—ग-घ-ज-ण-प-भ-य-ल-स-मु । मर्त्यान्—म् ॥

७३५. ७ उपरितनभागे आज्योपेतम्—ख-ग-ण-त-भ-य-ल-स-मु । उपरितनभागाज्यो-पेतम्—म् ॥ ७३६. २ उपागच्छ—ख-ग-घ-ण-त-न-प-फ-भ-य-स । उपागच्छ—मै-मु ॥ ७३७. ९ दुःखेन गाह्यानि—म् । दुःखेन ग्राह्याणि—मु ॥ ७३७. १९ अविनाशम्—ख-ग-घ-च-ण-त-प-भ । अनाशम्—य-मै-मु ॥ ७३८. ९ गोमन्तं गोभिर्युक्तम्—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । गोमन्तम्—य-मै-मु ॥

७४५. ७ सं संस्कुरुत—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । संस्कुरुत—य-मै-मु ॥ ७४५. २३ मानुषाणां मनुष्याणाम्—ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-स-मु । मनुष्याणाम्—य । मानुषाणाम्—मै ॥ ७४७. ३ चित् पूरणः—ख-ग-च-ण-प-फ-भ । मै-मु-पुस्तकयोः नास्ति ॥ ७४७. १० उरु भवन्—न-ल-स-म्-मु ॥ ७४८. १० अग्नेः । ' अग्ने ' इत्यस्य स्थाने ' अग्नेः ' इति सायणेन पठितम् ॥

७४९. १६ होवाणां होमानाम्—ख-ग-च-ण-फ-भ । होमानाम्—य-मै-मु ॥ ७५०. ८ बहुभिः स्तुत—ख-ग-च-ण-फ-भ । बहुभिः स्तुत्य—य-मै-मु ॥

७५३. २० औणादिकइस्पत्ययान्तः—ख-च-झ-त-न-र-मु । औणादिकइस्पत्ययान्तः (स्वरेणान्तोदात्तः)—य । औणादिकइस्पत्ययान्तत्वात्—म् ॥ ७५३. २२ देवम्—मै-मु- $\times$ ॥ मर्तासः—मै-मु- $\times$ ॥ ७५३. २४ टेरेत्वम्—ऽ-मु । शेरेत्वम्—म् ॥ ७५४. २० मतुप आदु-पधत्वात् त्वम् । प्रकृतेराकारोपधत्वात्तः परस्य मतुपो मकारस्य ' मादुपधायाः ' (पा. सू. ८. २. ९) इति सूत्रेण वक्ष्यमित्यर्थः । मतुप आदुपधात्वाद्भवम्—य । मतुपोऽदुपधत्वाद्भवम् ?—मै-मु ॥ ७५५. १७-१८ विभक्तेरुदात्तत्वम्—मै-मु । विभक्तेरन्तोदात्तत्वम्—ऽ ॥ ७५६. १४ ध्मातरि यथा । यथा ध्मातृसमीपे—मै-मु । ध्मातरि यथा ध्मातृसमीपे—ऽ ॥ ७५६. १९ उमे अभ्यस्तमित्यभ्यस्तसंज्ञायाम्—ऽ-मु । उमे अभ्यस्तसंज्ञायाम्—म् ॥ ७५६. २५ हे अग्ने अहम्—ऽ-मु । हे अग्ने—म् ॥ ७५७. ३ इत्यन्तोदात्तत्वेन—ख-च-झ-ण-त-भ-य । इत्यन्तोदात्तत्वे-मु । इत्यन्तोदात्तः—म् ॥ ७५७. ५ गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्—ख-च-झ-ण-त-भ-य-र । गतेरुदात्तत्वम्—मै-मु ॥ ७५७. १४ हविषां नेता त्वम्—त । हविषां नेतारः—य-मै-मु ॥

७५८. ९ उज्जेर्वले बलोपश्च—ऽ-मु । उज्जेर्वलोपश्च—म् ॥ ७५८. १५ तत्तथोक्तम्—म्-मु । तथोक्तम्—ऽ ॥ ७५९. २ यज्ञघातुकराक्षसं—ख-च-झ-ण-त-भ-य-र-श । यज्ञघातक-राक्षसं—म्-मु ॥ ७५९. १८-१९ वर्धय वृद्धिं प्रापय—ग-ज-न-र-मु । वर्धय प्रापय वृद्धिं प्रापय—य-मै ॥ ७६०. २ सर्वसमृद्धिं—झ-त-न-य-र-श-मु । समृद्धिं—म् ॥ ७६०. ४-५ सर्वदिगन्तराल-वर्तिनी—ख-च-झ-ण-त-भ-य-र-मु । सर्वदिगन्तरावर्तिनी—म् ॥ ७६०. १७ तव अर्चयः—ऽ-मु । तव अर्चिषः—य । अर्चयः—म् ॥ ७६१. १ दारिद्र्यानिमित्तं—झ-न-भ-य-र-मु । दारिद्र्यानिमित्तं—म् ॥ ७६१. २ अस्माकासः आस्माकाः—ग-न । अस्माकासः अस्माकाः ?—य-मै-मु ॥ ७६१. १७

पूर्वः—§ । पूर्वः पुरातनैः—मै-मु ॥ ७६१. २३ भवतेरगागमम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । भवतेरगागमे—मै-मु ॥

७६२. १५ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम्—मै । इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम्—§-मु ॥ ७६३. ३ प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः—*मै । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः—§-मु ॥ ७६३. ८ स्वजनन-निमित्तत्वात्—झ-न-भ-य-र-श-मु । स्वजनननिमित्तात्—मै ॥ ७६३. १५ क्रमेरिन्—न-*मै । क्रमेरिन्—मु ॥

७६५. १३ सस्यपोषणार्थम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । तस्य पोषणार्थम्—मै-मु ॥ ७६५. २४ पश्वादिलक्षणस्य धनस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । पश्वादिलक्षणस्य—मै-मु ॥ ७६६. ९ ते त्वदीयाः कीदृशाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । ते त्वदीयाः के कीदृशाः—य । त्वदीयाः के कीदृशाः—मै-मु ॥ ७६६. १३ द्युमन्तः दीप्तिमन्तः—§ । द्युमन्तः—मै-मु ॥ ७६६. २१ परनिन्दादीनि कुर्वाणाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । परनिन्दादि कुर्वाणाः—मै-मु ॥ ७६७. १० त्वत्परिचर्या गच्छतः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । परिचर्या गच्छतः—मै-मु ॥

७६७. १३ आग्नेये कृतौ गायत्रे छन्दसि—झ-त-न-भ-य-र-श-मु । आग्नेयकृतौ गायत्रछन्दसि—मै ॥ ७६८. १३ त्वां वर्धन्ति—§-मु । तं त्वां वर्धन्ति—मै ॥ ७६८. २० गध्नुवन्ति साधयन्ति अनेन—ख-झ-ण-त-न-य-र-श-मु । साधयन्त्यनेन—मै ॥

७७०. ३ अष्टादश सूक्तानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । दश सूक्तानि?—मै ॥ ७७०. २० नृन् नेतृन्—§-मु । नृन्—मै ॥ ७७१. २१-२२ यद्वा तमापद्भ्योऽपारयः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । मै-पुस्तके नास्ति ॥

७७१. २३ पुरोराषम्—मै-मु । पुरोराषम्—§ । ७७३. १६ अत्राप्येवमेव ॥ ७७२. १४ हविः आनुषक्—ख-झ-फ-य-र-मु । हविर्देवेषु आनुषक्—मै ॥ ७७२. २१ वृद्धानि प्रवृद्धानि शोर्चीपि—ख-ग-च-ज-ण-त-न-प-फ-ब-भ-य-र । वृद्धानि शोर्चीपि—घ-श-मै ॥

७७४. ६ साधनेन तं प्रसिद्धम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । साधनेन प्रसिद्धम्—मै ॥ ७७४. २१ दस्मस्य दर्शनीयस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । अस्य दस्मस्य दर्शनीयस्य—मै ॥ ७७५. ५ क्षिप्रं प्रयच्छ—ख-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । क्षिप्रं यच्छ—मै ॥ ७७५. ८-९ व्यत्ययेन मध्यमः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । व्यत्ययेन मध्यमा—मै ॥

७७७. १६ जनाः अनिमिषम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । जनास्त्वा अनिमिषम्—मै ॥ ७७७. १६ जुहुरे जुहुविरे—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । जुहुरे जुह्विरे—मु । जुहुरे—मै ॥ ७७८. २० अस्तेर्लेटि रूपम्—मै । अस्तेर्लेटि रूपम्—मु । अस्तेर्लेटि रूपम्—श । अस्तेर्लेडि रूपम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । अस्तेर्लेडि—य ॥

७७९. ६ श्रवणीयं प्रशस्यम्—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । श्रवणीयं शस्यम्—मै ॥ ७७९. १३ अपनीताः—मै । अप अपनीताः—मु । अपनीत्वा—ख-च-झ-ण-भ-य-र-श-मु ; अपनीयाः—ग-घ-ज-त-न-भ-य-र-श-मु ; अपनीचाः—न-य-र-श-मु ; अपनीय—श ॥ ७७९. १५ ह्वरः अति हिंसाम्—मै । ह्वरः हिंसाम्—§-मु । एवमेव पठनीयम् ॥

७८१. १८ योनिं कारणम्—झ-न-भ-य-र-श-मु । योनिः कारणम्—मु । योनिं योनि-कारणम्—मै ॥

७८२. १४ प्रेतु प्रगच्छतु—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । प्रेतु प्रगच्छतु—मु । प्रेतु गच्छतु—मै ॥ ७८३. १ स्तोत्रं च चिकिद्धि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । स्तोत्रं चिकिद्धि—मै ॥

७८३. १२ मह्यं ऋषये—ग-व-ज-प-फ-ब । सम ऋषये—य-मै-मु ॥ ७८४. ९ अस्मदीयेषु एषु क्षयेषु—ख-झ-न-प-फ-ब-भ-य-र । अस्मदीयेषु क्षयेषु—मै-मु ॥ ७८४. १० आदीदिहि आदीप्यस्व—त-न-भ-य-र-मु । दीदिहि दीप्यस्व—मै ॥

७८४. १४-१५ इत्युक्तत्वाच्चतस्रो.....लौपायना वा—अ-न-न-भ-य-र-मु । इत्युक्तत्वाच्च—मै ॥ ७८५. ९ अतिशयेन शोचिष्मन्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । अतिशोचिष्मन्—मै-मु ॥ ७८५. १४ इत्युचमनुवृत्तात्.....इत्युचमन्वाह ?—ई-मै । इति नृचमनुवृत्तात्.....इति नृच-मन्वाह—मु । आश्च. श्रौ. ५. ७ अत्र द्रष्टव्यम् ॥ ७८७. १ याज्यानुवाक्ये—मै-मु । याज्या-नुवाक्ये इति—ई ॥ ७८७. १७ जेतारं शत्रून्—ई । जेतारं शत्रूणाम्—मै-मु ॥ ७८८. २ अन्नं धनं चार्च—ग-व-च-झ-न-य-र-श । अन्नं धनमर्च—मु । अन्नं धनं वाच—मै ॥ ७८८. १० उतो अपि च—मै । उत अपि च—ई-मु ॥ ७८८. १६ अस्माकं बलमाचरन्तम्—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । अस्माकं बलमिवाचरन्तम्—मै-मु ॥

७९१. २ सतां पालयिता—ई-मु । सतां साधूनां पालयिता—मै ॥ ७९१. ४ गवां हिरण्यानां वा—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । गवां हिरण्यादीनाम्—मै ॥ ७९१. १८ यथा मां ब्रवीति—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-मु । तथा मां ब्रवीति—मै ॥

७९३. २५-२६ अग्ने त्वं जास्पत्यं—ख-च-झ-न-प-भ-य-र । अग्ने त्वं जाःस्पत्यम्—ग-व-ज-फ । अग्ने सं जास्पत्यम्—श-मै-मु ॥

७९५. १ मण्डलादिपरिभाषया—ई-मु । मण्डलादिपरिभाषयाः—मै ॥ ७९६. १४ व्ययतेर्वा—मै-मु । वेतेर्वा—ई ॥ ७९७. २ कः अकार्षीः—मै । अकः अकार्षति—ख-च-झ-ण-न-भ-र-मु ; अकः अकार्षीः—ग-व-ज-प-फ-व-य-श ॥ ७९७. २ स्वश्वपुत्रेण—मै । स्वभावेन—त-न-श-मु ; स्वभावे—झ-भ-य-र ; स्वभाव—ख-च-ण ॥ ८००. ८ त्वं या चो—मै । या चो—ई-मु ॥ ८०१. ३ उपहारवत् ग्राह्याणि—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । उपसंहारवत् ग्राह्याणि—मै-मु ॥

८०२. ९-१० विद्वान् शृणवच्च—मै । शृणवच्च—ई-मु ॥ ८०३. ४ कीदृशीः—य-मै । कीदृशः—ग-व-ज ; कीदृशाः—इतरलिखितपुस्तकेषु सु-पुस्तके च ॥ ८०३. २४ एतन्नामकस्य दासस्य—ख-ग-व-च-ज-झ-ण-न-प-फ-ब-भ-य-मु । एतन्नामकस्य—र-श-मै ॥ ८०४. १५ प्राहितवान्—च-त-य-मु । प्रतिहितवान्—मै ॥ ८०५. २३ प्रतिगृहीतवन्तः स्मः—मै । प्रतिगृहीतवन्तः स्म—ई-मु ॥

८०७. १६ अन्यत् वस्तुजातम्—ई । अन्यद्वस्तुजातम्—मै-मु ॥ ८०९. १३ मायाः प्रज्ञाः—मै । मायाः युवतीः—मु । मायाः वञ्चनाः—ई ॥ ८०९. १४ समीपं वा यन्—मै-मु । समीपं यन्—झ-न-भ-य-र ; समीपयन्—ख-च-ण-त-श ॥ ८०९. २२ अयातमगच्छतम्—मु । अगच्छतम्—य । अयातमागच्छतम्—मै ॥ ८१०. २३ गच्छन्त्यस्यां भटाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । गच्छन्त्यस्यां भये—मै-मु ॥ ८११. १० प्रेरणं चरन्ति कुर्वन्ति—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । प्रेरणं चरन्ति—मै ॥ ८११. १६ धनार्थिनो ये जनाः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । धनार्थं ये जनाः—मै-मु ॥

८१२. ७ मेघस्थोदकनिर्गमनद्वाराणि—झ-न-भ-य-र । मेघस्थोदकानां निर्गमनद्वाराणि—मै-मु ॥ बाध्यमानान्—मै-मु ॥ ८१२. १२-२० ऊधः जलमरंहः—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र-श । ऊधः बलमरंहः—मै-मु ॥ ८१३. ६ अन्यः असुरः शुष्णः—ग-व-ज-प-फ-ब । अन्यः असुरः—य-मै-मु ॥ ८१३. १५ दासवस्य

दनुजस्य वृत्रस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । दानवस्य दनुजस्य—मै-मु ॥ ८१४. ६ त्वं चित्तमेव
वृत्रम्—§ । तं चित्तमेव वृत्रम्—मु । तं चित्तमेव वृत्रासुरम्—मै ॥ ८१४. ८ तं चिदिति—§ ।
त्वं चिदिति—मै-मु ॥ ८१४. २३ सपत्नानवक्षेसारम्—ग-घ-ज-त-प-फ-ब । सपत्नानां क्षेसारम्—य ।
सपत्नानामवक्षेसारम्—मै-मु ॥ ८१४. २४ स इमाल्लोकानवृणोत् यदिमाल्लोकानवृणोत्—§-मु ।
स इमाल्लोकानवृणोत्—मै ॥ ८१५. २ अमत्रममात्रम्—य-मै । अत्रममात्रम्—मु । नूनं
सायणः ‘अत्रम्’ इत्यस्य स्थाने ‘अमत्रम्’ इति पठति ॥ ८१५. १९ स्वधृतिः—मै-मु-X ॥ ८१६. ५
एकं नु मुख्यमेव—श-वर्जलिखितपुस्तकेषु मु-पुस्तके च । एकं मुख्यमेव—श-मै ॥ ८१६. ६
सतां पालकम्—§-मु । सतां साधूनां पालकम्—मै ॥ ८१६. १७ किं गृह्णते—§ । किं गृह्णते—
मै-मु ॥

८१७. ७ प्रजापतिपुत्रः संवरणाख्य ऋषिः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । प्रजापतिपुत्रः
संवरण ऋषिः—मु । प्रजापतिपुत्रस्य संवरणस्यार्थम्—मै ॥ ८१७. ७-८ तथा चानुक्रान्तम् । महि
दश प्राजापत्यः संवरणः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । महि...संवरणः इति—य । महि दश प्राजापत्यः
संवरण इत्यनुक्रान्तम्—मै ॥ ८१९. १८ अव पालय—मै । अव पाहि अवपालय—मु । अव पाहि
पालय—ग-घ-ज-प-फ-ब । अव च पालय—य ॥ ८२०. १३ माहनीया अश्वाः—मै । महनीया
अश्वाः—मु । मोहनीया अश्वाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । साहनीयः अश्वाः—ग-घ-ज-प-फ-ब ॥
८२०. २२ जुष्टाः मां प्राप्ताः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । मा जुष्टा मां प्राप्ताः—मै ॥ ८२०. २३
वहनाय यतमानाः—झ-न-भ-य । वहमानाय यतमानाः—मै-मु ॥

८२१. १७ जठरं स्वकीयम्—§-मु । जठरं स्वकीयोदरम्—मै ॥ ८२२. १५ प्रयता
प्रदत्तानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । प्रयता दत्तानि—मै ॥ ८२२. १७ पित्रादिवध—मै ।
पित्रादिवध—मु ॥ ८२३. २० वणिज इव—न-श-मै-मु ॥

८२५. १२ चतुर्षु—मै । चतुस्रु—मु ॥ ८२५. १२ यत् याश्च हे शूर—ग-घ-ज-प-फ-ब ।
याश्च हे शूर—य-मै-मु ॥ ८२६. १९ शत्रूणां हन्तरिन्द्र—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । वृत्राणां
हन्तरिन्द्र—मै ॥

८२९. ५ द्योततेः दीव्यतेर्वा—मै-मु । द्योततेः दीव्यतेः—§ ॥

८३०. ११ जरति स्तौति—मै-मु । जरते—§ ॥

८३२. १० उभा उभौ देवौ—ग-घ-ज-प-फ-ब । उभौ देवौ—य-मै-मु ॥

८३३. १२ हे चित्र चायनीय—ग-घ-च-ज-ण-न । हे इन्द्र हे चित्र चायनीय—य-मै-मु ॥

८३३. १४ यदिन्द्र चित्र चायनीय—य-मै । यदिन्द्र चित्र चायनीयम्—मु । अत्र निरुक्तपुस्तकेषु
विभिन्नाः पाठा दृश्यन्ते—यदिन्द्र चित्रं चायनीयम्—निरु. (बॉम्बे संस्कृत सीरीज; वेंकटेश्वर प्रेस);
यदिन्द्र चित्र चायनीयम्—निरु. (आनन्दाश्रम) ॥

८३६. ५ गतसारस्य सोमस्य—ग-घ-ज-झ-न-र-श । गतसारस्य सोमरसस्य—मै-मु ॥

८३६. ९ आगत्य च माध्यंदिने सवने—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । माध्यंदिने सवने—मै-मु ॥

८३७. ३ निरावरणं शुद्धं वा । ‘निवारणं शुद्धं वा’ इति मै-मु-पुस्तकयोः लिखितपुस्तकेषु च ।
तथापि ‘प्राणो ब्रह्मा’ इत्यष्टममन्त्रभाष्ये ‘निरावरणं तेजःसंस्थायम्’ इति पाठस्य लिखित-
पुस्तकानुसारेण अर्थानुसारेण च स्वीकृतत्वाद्वापि ‘निरावरणम्’ इत्येव पाठः स्वीकृतः ॥ ८३७. ११
तमसा—§ । तमसान्वकारेण—मै-मु ॥ ८३७. १४ स च वरुणश्च—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र ।

वरुणश्च-मै-मु ॥ ८३७.१९ अग्निः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । अत्रिर्मांसिहावतमित्युपशिक्षन-
मै ॥ ८३७. १९ अभिषवसाधनानि—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । अभिषवसाधनाय-मै-मु ॥
८३७. २१-२२ किंच नमसा...एवमुक्तैः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । नमसा उक्तैः—मै ॥
८३७. २४ स्वाश्रयमव्यामोहयन्ती—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । ८३७ वृष्टे ३०-३१ पङ्क्तौ
'स्वाश्रयमव्यामोहयन्ती' इति यदुक्तं तत्प्रमादजनितमिति बोध्यम् । स्वाश्रयमया मोहयन्ती—मै-मु ॥
परांस्तु तथा—ख-च-ण । परांस्तथा—झ-त-न-भ-र-श-मै-मु ॥ यत्तुरीयेण—ख-च-झ-ण-न-भ-य-
र-श । तुरीयेण—मै-मु ॥ ८३७. २५ तुरीयं ब्रह्म—ख-च-झ-ण-न-भ-य-र । यत्तुरीयं ब्रह्म—मै-मु ॥
८३८. १ निरावरणं तेजःसंस्तयायम्—झ-न-भ-य-र । निवारणं तेजःसंस्तयायम्—मै-मु ॥
८३८. ८ निगदव्याख्यैषा—श । निगदितं व्याख्यैषा—य । निगतव्याख्यैषा—मै-मु ॥ ८३८. ९
तमोऽवरुध्य लब्धवन्तः—ख-च-झ-ण-न-भ-र । तमोऽवरुध्यद्व्यलब्धवन्तः—य । तमो विरुध्य
लब्धवन्तः—मै-मु ॥

८३८. १९ तस्मात्कृपयैव—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श । तस्मात्कृतं मयैव—मै-मु ॥ ८३८.
२१ यज्ञायते यज्ञमिच्छते—ग-घ-ज-प-फ-ब-मु । यज्ञायते—य-मै ॥ ८३९.१ प्रयच्छथः—मै-मु ।
प्रयच्छथ-भ; प्रयच्छतम्—घ-न ॥ ८४१. ३-४ प्रकृणुध्वं स्तुत—मै-मु । प्रकृणुध्वं स्तुतिम्—§ ॥
८४५. १ केन प्रकारेण—मै-मु-× ॥ ८४५. २१ प्रतिगम्याः प्रतिगम्यात्—ख-च-झ-ण-त-न-
भ-य-र-मु । प्रतिगम्याः गम्यान्—मै ॥ ८४६.८ वा अथवा—§ । अस्य स्थाने मु-पुस्तके 'अथवा
अन्तरिक्षस्थाना देवता नोऽस्माकं प्राशस्यं गृणातु । वा अथवा उर्वशी बहूनां वशयित्री आदित्याख्या
द्युस्थानदेवता नः प्राशस्यं गृणातु । कीदृशी सा' इति वर्तते ॥ ८४६. १० उदकस्य वा—मै-मु ।
उदकस्य—§ ॥

८४६. २४ शंतमा—ख-च-झ-ण-भ-य-र-मु । प्र शंतमा—मै ॥ ८५०. ६ शशमानस्य
शंसमानस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-मु । शशमानस्य—मै ॥ ८५०. १५ सांसारिकस्य चारि-
ष्टस्य—§ । सांसारिकस्य वारिष्टस्य—मै-मु ॥ ८५०. १५ ईश्वरव्यतिरिक्तस्य—य-च-ण-भा ।
ईश्वरसेवातिरिक्तस्य—मु । ईश्वरस्य व्यतिरिक्तस्य—य-मै ॥

८५३. ९ सुखस्य भावयिचीः—मै । सुखस्य भावयिष्यः—§-मु ॥ ८५६. १४ अनन्यप्रेरण-
यैव—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । अनन्यप्रेरणायैव?—मै-मु ॥ ८५७. १७ तथा संतम—मै-मु ।
तम्—ग-घ-ज । स यथा सन्तम्—इतरेषु ॥ ८५७. १८ हिरण्यवर्णं हितरमणीयवर्णम्—झ-न-भ-
य-मु । हिरण्यवर्णम्—मै ॥ ८५८. २ कामान् प्रयच्छन् वा—ख-झ-न-भ-य-र-श-मु । कामान्
प्रयच्छन् आ—मै ॥ ८५८. १४ रातहव्या दत्तहविष्काः—ग-घ-ज-त-न । रातहव्या दत्तहव्या
हविष्काः—य-मै-मु ॥ ८५८. २१ स्त्रिया अप्यधिकारः—ख-च-ण-भ । स्त्रिया अन्यधिकारः—य-
मै-मु ॥

८५९.१८ उपपत्तिमेवमाहुः—ख-च-झ-ण-न-भ-र-मु । उपपत्तिमेवमाहुः—य । उपपत्तिमेवाहुः—
मै ॥ ८५९. २० इन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्य—मै-मु । इन्द्राय प्रातःसावस्य—§ ॥ ८६०. २
तद्वद्वयमपि—ख-ग-घ-ज-झ-त-न-भ-य-र-श । तद्वद्वयमपि—मै-मु ॥ ८६०.२ त्वमपि ज्येष्ठतातिम्—
श-मै-मु । ज्येष्ठतातिम्—इतरलिखितपुस्तकेषु ॥ ८६०. १५ शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मभिन्द्र—न ।
°कर्मैन्द्र—इतरलिखितपुस्तकेषु । °कर्मकेन्द्र—मै-मु ॥ ८६१. ३ सः स खलु होता—§-मु । सः
स खलु—य । स खलु होता—मै ॥ ८६३. १४ सवनं यज्ञगृहम्—य-मै-मु । सवनं यज्ञगृहम्—§ ॥
८६४. २२ तस्मादेवं भवतीति—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । तस्मादेवं भातीति—मै-मु ॥

८६६.६ गा निगूढा इति संबन्धः—मै-मु । गा इति संबन्धः निगूढाः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-
र-श; गा इति संबन्धः—ग-व-ज ॥ ८७०. ५ अस्मिन्मिताम्—ग-व-ज-श—मै-मु ॥ ८७०. ६-७
अतरन् सत्रमनुतिष्ठन्तः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । अतरन् समनुतिष्ठन्तः—मै-मु ॥ ८७२. १५
नोऽस्माकं भुवन्—न-य-मु । अस्माकं भुवन्—मै ॥ ८७३. १६ वेतु—मै । व्यन्तु—मु ॥

८७५. ११ संमोदन्तेऽस्मिन् देवाः—ख-च-ण-त-भ-श ॥ संमोदन्ते तस्मिन् देवाः—
य-मै-मु ॥ अवयवलक्षणेयम्—मै । पूर्वावयवलक्षणेयम्—मु ॥

८७८. १३-१४ तपनपरिस्पन्दाधीनत्वात्—ख-झ-त-न-भ-य-र । तपपरिस्पन्दा—मु ।
तपनपरिस्पन्दा—मै ॥ ८७८. २० स्वस्वामिनोऽभिमतम्—ग-व-ज । स्वस्वामिनेऽभिमतम्—
य । स्वस्वामिन्यभिमतम्—मै-मु ॥

८८०. ७ गमयन्तम्—मै । ददतम्—मु ॥ ८८०. १९ भद्रा शोभनानि—ख-च-झ-ण-त-
न-भ-य-र । भद्रा शोभनीयानि—मै-मु ॥

८८२. ८ आपृचे आपर्चनीयाः—मै-मु । आपृचे आपृचनीये—ख-च-ण; आपृचे आपर्च-
नीये—ग-व-ज-झ-न-भ-य-र-श ॥

८८३. १२ सप्तमम्—मै-मु । पष्ठम्—§ ॥ ८८५. २० आगहि—? (आगच्छ) ॥ ८८७. ६
स्वस्त्यात्रेय—मै । स्वस्त्यात्रेयम्—ख-च-झ-ण-त-र-श-मु; स्वस्त्यात्रेयो—न ॥ ८८७. ७ तथा
भयादिके सति—ख-च-ण-त; तथादिके सति—झ-न-भ-र । तथारूपादिके सति—श-मै-मु ॥
८८७. २१ पन्था अन्तरिक्षमार्गः—ग-व-ज—मै । पन्था स्वस्ति देवि पन्था अन्तरिक्षमार्गः—मु ॥
८८८. ८ बन्धुजनेन सं गमेमहि संगच्छेमहि—ख-च-झ-ण-त-भ-य-र । बन्धुजनेन संगमेमहि—
मै-मु ॥ ८८८. ९ प्रवासकोपेन—ख-च-ण-श; प्रयासकोपेन—झ-त-न-भ-र । प्रयासकोपेन—मै-मु ॥

८९०. १५ एतान्—मै-मु । तान्—§ ॥ ८९१. १५-१६ ऊर्णाः दीप्ताः शुन्ध्यवः
शोधिकाः—य-र-मै । ऊर्णा दीप्ताः (झ-दीप्तिः; न-दीप्तयः) शुन्ध्यवः शोधिकाः—ख-ग-व-च-ज-झ-
ण-त-न-श । ऊर्णा दीप्ताः शुन्ध्यवः शोधिका अपः—मु ॥ ८९४. १६ गोसंबन्धि वा राधः—मै-मु ।
गोसंबन्धिनं वा राधः—§ ॥ ८९४. १७ तत्संबन्धि वा राधः—मै-मु । तत्संबन्धिनं वा राधः—§ ॥

८९७. ५ स्यन्दमाना अपः—मै-मु । स्यन्दमाना आपः—§ ॥ ८९७. ७ अश्वा इव अश्वा
यथा—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य । अश्वा इव यथा—मै-मु ॥ ८९९. २० स मर्त्यश्च सुदेवः—ख-च-
झ-ण-त-न-भ-य । सुदेवः—मै-मु ॥ ८९९. २१ स सुवीरः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य । स मर्त्यः सुवीरः—
मै । सुमर्त्यः सुवीरः—मु ॥ ८९९. २२ एवं भवति—य-मै । य एवं भवति—त-मु ।
अनन्वितमिदम् ॥

९०१. १०-११ अब्दया मुहुरुदकानाम्—§-मु । अब्दयाचिन्मुहुरुदकानाम्—मै ॥
९०१. ११ जसो याजादेशः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य । जसो याजादेशः—?—मै-मु ॥ ९०२. १०
निहतवन्तः स्थ—झ-त-न-भ-र; निहतवन्तः स्थ—य । निहतवन्तः—मै-मु ॥ ९०४. ८ स्नुगतयः—
मै । सुगतयः—मु । स्नुतयः—ख-च-ण-त; मतयः—ग-व-ज; स्नुतयः—झ-त-भ-र; सुमतयः—श ॥
९०५. २ मधुराप्रुषाः—?—मै-मु । मधुराः पुष्टाः—न-भ; मधुराः—व ॥ ९०५. २५ रमयत ह
मरुतः—मै-मु । रमयन्त हे मरुतः—§ ॥ ९०६. ५ धत्थ दत्थ—मै-मु । धत्थ दत्त—§ ॥

९०९. १० विश्वस्य उक्तस्य—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र । विश्वस्योत्कृष्टस्य—मै-मु ॥

९११. १५ गावो न—मै-मु । गावो न अश्व इव—§ ॥

९१५. २ सुसदृशः—§-मु । सुसदृशः—मै ॥ ९१५. १३ नमनहेतुकम्—मै-मु । नमन-
हेतुम्—§ ॥ ९१५. १९ विपरिणन्तव्यः—मै । विपरिणेतव्यः—§-मु ॥ ९१५. २० ओजो नाम—
ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु । ओजनाम—मै ॥ ९१५. २२ तनूषु युष्मदीयेषु—ख-च-झ-ण-त-भ-
य-र । तनूषु तदीयेषु—मै-मु । तनूषु तदस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् 'युष्मदीयासु' इति युक्तम् ॥ ९१६.
१८ हविर्भिः सेविताः—ग-घ-ज-न-मै-मु । हविर्भिः सेविताः—ख-च-झ-ण-त-भ-य-रः । हविर्भिः
सेविताः—श ॥

९१७. २ एषाम्—ग-घ-ज-श—मै-मु ॥ ९१८. १८ वैसादृश्याभावः—त-य-र-मु ।
वैसादृश्याभावः—मै ॥ ९१९. ३ सामानाधिकरण्यप्रयोगः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-र-श-मु ।
सामानाधिकरण्यप्रयोगः—मै ॥

९२०. ७ लङि तिपि रूपम्—ख-च-झ-ण-त-भ-य-र-श । लङि तिपि रूपम्—मै-मु ॥
९२१. १ °पट्टादिकम्—मै-मु । °भेद्यदिकम्—ख; °भट्टादिकम्—च-झ-ण-त-भ-य-रः । °पट्टादिकम्—
श ॥ ९२१. १६ करोतीत्यर्थः—मै-मु । करोतीति—§ ॥ ९२२. १७ भनतेः—मै । नभतेः—§-
मु ॥ ९२२. १८ प्राचुच्यवुः—मै-मु । प्राचुच्यवुः—§ ॥ ९२२. १९ आग्रायणादौ—ख-च-झ-ण-
त-भ-य-र-श-मु । आग्रायणादौ—मै ॥ ९२३. ४ पुत्रा इति शेषः—ख-च-झ-ण-त-भ-य । पुत्रा
इत्यर्थः—मै-मु ॥

९२५. १६ प्रक्षिपाम—§ । प्रक्षिपामः—य-मै-मु ॥ ९२५. २४ निवसत्येयथः—मै-मु ।
निवसत्येयथः—§ ॥

९२६. २० अत्राश्चर्य... इत्यादि । बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ (मेकडानेल
पृ. ११७) अत्र दृश्यम् ॥ ९२७. ६ राश्या—न—मै । राज्ञा—मु ॥ ९२७. १९ तत्र दृश्यते—
ख-च-झ-ण-त-भ-य-र । तत्र दृश्यते—मै-मु ॥ ९२८. १ पुत्रोत्पादनकामाः—ख-च-झ-ण-त-भ-य-र ।
पुत्रोत्पादनकाले—मै-मु ॥ ९२८. २३ देवा अनन जायन्ते स्तुत्यादिना स देववः । न देववः
अदेववः—(न-सदेववः)—न । देवा न येन जायन्ते स्तुत्यादिना सोऽदेववः—मै-मु ॥ ९२९. ४
उपक्षपणकर्मा—ख-च-झ-ण-त-न-भ-र । वा उपक्षपणकर्मा—य । उपक्षपणकर्मा—श-मै-मु ॥
९३१. १६ संपन्न°.....इत्यादि । बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ अत्र दृश्यम् ॥
९३१. १८ स सत्यमृषिम्—मै-मु । स सत्य ऋषिम्—ख-च-झ-ण-त-भ-य-र । स सत्य ऋषिम्
श ॥ ९३१. २२ भगवन्नृषेः—ख-च-झ-ण-त-न-भ-य-श । भगवानृषेः—मै-मु ॥ ९३२. ८
कन्यां..... इत्यादि । बृहदेवता ५. ५०-८०; अनु. भा. ५. ६१ अत्र दृश्यम् ॥

९३२. २० स्थितिस्तत्—मै । स्थितं तत्—मु ॥ ९३४. २० मित्रावरुणा—§-मु ।
मित्रावरुणौ—मै ॥ ९३५. १२ यूपयष्टिरवस्थितः—ग-घ-ज-श-मै-मु । यूपयष्टिरवस्थितम्—ख-च-
झ-ण-त-न-भ-य-र । अनन्वितमेतत् । 'यूपयष्टिरिव स्थितः' (रथः) इति भाष्यमिति प्रतिभाति ॥

९३८. १६ मेघेन वृष्ट्या—मै-मु । मेघेन वृष्ट्या च—§ ॥ ९३८. १७ पर्जन्य देव—
ग-घ-ज । पर्जन्य देव त्वया—य-मै-मु ॥ ९३८. १७ प्रेरितेन त्वया—§ । प्रेरितेन—मै-मु ॥
९३९. १९ विदीपयथः—ग-घ-ज-श—मै-मु ॥

१४०. १४ आर्मेव ज्ञाना—व-च-अ-ण-त-न-भ-र-श । आर्मेव ज्ञाना—मे-सु ॥ १४१. १६ नोऽस्माकम्—व-च-अ-ण-त-न-भ-र । नोऽस्माकम्—मे-सु ॥ १४१. २४ युवाभ्यां श्रुतमर्चं च—ग-घ-ज-र-श । युवाभ्यां श्रुतं ध्वनमर्चं च—व-च-अ-ण-त-न-भ-य । युवाभ्यां श्रुतं बलमर्चं च—सु । अथसेव मर्माभीतः पाठः ॥ १४२. १० अर्कनान्तर्ग—युवाम्—ग-घ-ज । मे-सु-पुस्तकयोरेतदस्ति ॥

१४२. २० यश्च । 'यस्य' इत्यस्य स्थाने 'यस' इति साव्यकारेण पठितम् ॥ १४३. २० सुतेतुना । मूले 'सु तेतुना' इति विद्ये पदं ॥

१४३. १५ आह्वयामः—मे-सु । आह्वयामि—व-च-अ-ण-त-न-भ-र-श; आह्वयाम—ग-घ-ज ॥

१४४. १ उदकमृशस्य कर्तारः—व । उदकमृशस्य कर्तारः—मे । उदकमृशस्य कर्तारः—व-सु ॥ १४४. १२ अनाज्ञानान्—न-मे-सु ॥

१४५. २३ दानसुनितायाः—व । दानसुनितायाः—व-च-अ-ण-त-न-भ-र-श । दानसुनितायाः—ग-घ-ज-श-मे-सु ॥ १४५. २३ महानुसर्द्ध—मे-सु । महानुसर्द्धो युवाम्—१ ॥

१५२. ५ रुद्राङ्गः—ग-मे-सु ॥ १५२. १० द्राघेथां पालयेथाम्—व-च-अ-ण-त-न-भ-य-सु । द्राघेथां पालयेतम्—मे ॥ १५३. १५ सुमुखपक्षते—व-च-अ-ण-त-न-भ-य । सुमुखपक्षते—श; सुमुखपक्षते-त; सुमुखपक्षते—य-र; सुमुखपक्षते—श । सुमुखपक्षते ?—मे-सु ॥ १५७. ८ द्व्यर्थ्या—य-मे-सु । द्व्यर्थ्या—न ॥

१५८. १४ अथवा—मे-सु-५ ॥ १५८. २३ निष्ठतः—मे । निष्ठतः—१-सु ॥ १५९. ८ कस्य चन—भ-य । कस्य वचन—श; कस्य न—व । कस्य च—मे-सु ॥ १५९. १७ युवाभ्—मे । युवाम् । ईमिति पूरणः—व-च-अ-ण-त-न-भ-र-श-सु; युवाम् । हि पूरणः ग-घ-ज ॥ १६१. २ बहुनपि—व । बहुनपि ?—मे-सु ॥ १६१. ५ उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य । ? (उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य) ॥ १६१. ११ युवाभ्याम् । ? (युवयोः) ॥ १६३. १२ मृगो मृगाश्विना—मे । मृगो मृगाश्वितः—सु ॥

१६४. ६ अश्विना अश्विनो ग-घ-ज-सु । अश्विना—य । अश्विनो—मे ॥ १६५. १ अश्विना अश्विनो—व-च-अ-ण-त-न-भ-र । अश्विना—मे-सु ॥

१६६. १ हिस्ताम् ग-घ-ज-मे-सु ॥ १६६. १८ पञ्चदशश्च समानाः—मे । पञ्चदशधेति समानाः—सु । लिखितपुस्तकेषु अलुब्धाः पाठाः ॥ १६६. १९ दोहभूमिम्—व-च-अ-ण-त-न-भ-य-र-श । दोहभूमिम्—मे-सु ॥ १६७. १२ अर्णा कारणान्—मे-सु । अर्णः करणान्—व-च-अ-ण-त-न-भ-र; अर्णः कारणान्—ग-घ-ज-अ-भ-य; अर्णः करणान्—श ॥

१६८. ५ यज्ञं सन्तर्गा व-ग-घ-व-ज-अ-ण-त-श । यज्ञसन्तर्गा—अ-भ-य-र-मे-सु ॥ १६९. ४ दुर्गमनान् मार्गान् ग-घ-ज-मे । दुर्गमनान् मार्गान् वा—व-च-अ-ण-त-न-भ-य-र-श । पापानि दुर्गमनान् मार्गान् वा—सु ॥ १६९. ११ पालयेत् ग-घ-ज-श-मे-सु ॥

१७०. ७ नो यथा मे-सु-५ ॥ १७१. ८ निर्ममिष्यन्ति—मे-सु । निर्ममिष्यन्ति—व-च-अ-ण-त-न-भ-र; निर्ममिष्यन्ति—न; निर्ममिष्यन्ति—ग-घ-ज-श ॥ १७२. १७ जरया सहितः पतेत्—व-भ । जरया सहितः पतेत्—च-अ-ण-त-न-भ-य-र-श; जरयासूततः पतेत्—अ-भ-य-र; जरयागततः पतेत्—न; जरयासूततः पतेत्—श । जरयासूततः पतेत् ?—मे । जरयासूततः पतेत्—सु ॥

१७३. २० उच्छी विवासे—मै-सु । व्युच्छी विवासे—ख-च-ण; उच्छी विवासे—अ-न-भ-
र-श ॥ १७४. २१ यच्चिद्धीत्यत्र—ख-च-ण-श । यवद्धीत्यत्र—य । यद्धीत्यत्र—मै-सु
१७६. २ मा तनुथाः सा कृथाः—ख-च-ण-न-भ-य । मा तनुथाः—मै-सु ॥

१७६. १३ अत्रानुक्रमणिका—अ-न-भ-य-र-श-सु । तत्रानुक्रमणिका—मै ॥ १७७. २
प्रथममध्यमयोः स्थानयोः—ख-च-अ-ण-त-न-भ-य-र-सु । प्रथममध्यमयोः—मै ॥

१८१. १५ असुरादयः—मै-सु । सुरादयः—§ ॥ १८३. १ स हि सर्वात्मा—न
स हि सर्वात्मत्वात्—त-भ । तं हि सर्वात्मत्वात्?—मै-सु ॥ १८३. १८ प्र मुवाति च—ख-च-
ण-त-न-भ-य-र-श-सु । प्र मुवाति—मै ॥ १८३. १९ वृणीमह इति—§-सु । वृणीमह इत्यर्थः - मै ॥

१८७. २० °स्तोमे चैषा—मै । °स्तोमेऽप्येषा—अ-न-र-श-सु । स्तोमेऽप्येषा—न । स्तो
ह्येषा—भ ॥ १८८. १ प्रत्यक्षा देवतापि च—ख-च-अ-ण-न-भ-य-श-सु । प्रत्यक्षदेवतापि च—मै

१८९. ८ चैतन्नामकाय—ख-च-अ-ण-त-न-भ-य-र । एतन्नामकाय—मै-सु ॥ १८९. २
ध्यायति—न-श-सु । ध्यायति—मै ॥ १९२. ५-६ ते दीप्ति न—ख-च-ण-त-न-भ-य-श । न दीप्ति
न—मै-सु ॥

१९३. २ अक्षेपु वा—मै-सु । अक्षेपु—§ ॥ १९३. १० द्रुमविकारेण—ख-च-अ-ण-त-
भ-य-र-श । द्रुमविकारेण—मै-सु ॥ १९३. ११ आवरकमेवहननाय—मै-सु । आवरकमेवे हननाय—
ख-अ-भ-य; आचरमेवे हननाय—च-ण ॥ १९३. ११ प्रतीपे, प्रतिगच्छतः—मै-सु । भवा
ईषते अभिगच्छति—ख-च-अ-ण-त-भ-य-र; प्रतिगच्छतः । आ पूरणः—ग-च-त; प्रतिगच्छति—श
१९३. २५ मर्तेव । 'मर्ताय' इत्यस्य स्थाने 'मर्तेव' इति भाष्यकारेण पठितम् ॥

१९५. २१ बृहतः महतः—ख-च-अ-ण-भ-य । बृहतः—मै-सु ॥ १९५. २२ शुश्रूकानः
मूले 'सुश्रूकानः' इति ॥ १९६. ७ विस्तीर्णक्रमणः—मै-सु । विस्तीर्णक्रमणः—§ ॥ १९६. २
द्वितीयायाः लुक्—ख-च-ण-भ-सु । द्वितीयालुक्—मै ॥ १९७. १७ ते मरुतः—§-सु ।
मरुतः—मै ॥

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

२-५ मण्डलानि

ॐ

ऋग्वेदसंहिता

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता

॥ अथ द्वितीयं मण्डलम् ॥

शतर्चिनां प्रथमं मण्डलं व्याख्यातम् । अथ गार्त्समदं द्वितीयं मण्डलं व्याख्यायते । ' त्वमग्ने
द्युभिः ' इत्यादिकं द्वितीयं मण्डलम् । चत्वारोऽनुवाकाः । तेषु प्रथमेऽनुवाके एकादश सूक्तानि ।
तत्र ' त्वमग्ने द्युभिः ' इति षोडशर्चं प्रथमं सूक्तम् । मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । स च पूर्वम्
आङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोक्षितः । पश्चात् तद्वचनेनैव भृगुकुले
शुनकपुत्रो गृत्समदनामा अभूत् । तथा चानुकमणिका—' य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः
शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयं मण्डलमपश्यत् ' इति । तथा तस्यैव शौनकस्य वचनम् ऋष्यनु-
क्रमणे—' स्वमग्न इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु ' य आङ्गिरस उच्यते '
इति । तस्मान्मण्डलद्रष्टा शौनको गृत्समद ऋषिः । जगती छन्दः । मण्डलादिपरिभाषया आग्नेयम् ।
अत्रानुकमणिका—' त्वमग्ने जागतं तु ' इति ॥ प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्जागते छन्दसि इदमादि-
सूक्तद्वयस्य विनियोगः । ' त्वमग्ने द्युभिरिति सूक्ते ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति सूत्रितत्वात् ॥
उपाकरणोत्सर्जनयोरपि^१ आद्या विनियुक्ता ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाशुशुक्षणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मन्स्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । द्युभिः । त्वम् । आशुशुक्षणिः । त्वम् । अद्भ्यः । त्वम् । अश्मन्ः । परि ।

त्वम् । वनेभ्यः । त्वम् । ओषधीभ्यः । त्वम् । नृणाम् । नृपते । जायसे । शुचिः ॥ १ ॥

हे ऽग्ने अग्रणीत्वादिगुणविशिष्ट हे ऽनृणां ऽनृपते । नृणां मनुष्याणां मध्ये ये नरा यष्टारः
सन्ति तेषां विशेषेण पालयितः । यद्वा उभाभ्यां पदाभ्यां बहुत्वं नित्यस्वामित्वं च प्रतिपाद्यते^२ ।
सर्वेषामपि नराणां नित्यपालकेत्यर्थः ॥ नृणामित्यस्य निघाताभावश्छान्दसः ॥ तादृश हे देव ऽत्वं
ऽद्युभिः यागदिवसैर्निमित्तभूतैः ऽजायसे यागार्थं मथनेन^३ उत्पद्यस् इत्यर्थः । यद्वा । तादृशैर्दिवसैः
सहितो जायसे । तत्तद्यागदिवसेषु प्रसिद्धः^४ भवसीत्यर्थः । तथा ऽत्वम् ऽआशुशुक्षणिः जायसे आ सर्वतो

१. ण-ण१-न-व-नु । २. म-उपाकर्मोत्सर्जनयोरपि । ३. ण-प्रतिपद्येते । ४. ण१-म-मन्यनेन ।

५. क-क्ष-क्ष१-म-प्रवृद्धः ।

दीप्यमानो भवसि ॥ आङ्युपपदे ' शुच दीप्तौ ' इत्येतस्य सनन्तस्य छान्दसमिदं रूपम् । यद्वा । आशु शीघ्रं शुच दीप्तः सन् यतः संसेव्यते इति । आशु शुचं शोकं सनोति ददाति शत्रुभ्यो दाहादिना इत्याशुशुक्षणिः ॥ तादृशो भवसि । एवं सर्वत्र प्रतिविशेषणं जायस इति योज्यम् । हे अग्ने ^१त्वम् ^२अद्भ्यः वृष्ट्युदकेभ्यो जायसे वैद्युतरूपेण वाडवरूपेण वा समुद्रोदकेभ्यः । ^३अश्मनः मेघात्पापाणाद्वा ^४परि जायसे । ' यो अश्मनोऽन्तरग्निं जजान ' (क्र. सं. २. १२. ३) इति हि मन्त्रान्तरम् । ^५त्वं ^६वनेभ्यः वृक्षादिसमूहेभ्यो दावरूपेण । ^७त्वम् ^८ओषधीभ्यः वैश्वानररूपेण^१ । एवं महानुभावस्त्वं मथनेनोत्पन्नः सन् सर्वात्मको भवसीत्यर्थः । ^९शुचिः एव जायसे । यद्वा । शुचिः आदित्यरूपः^२ जायस इत्यर्थः । अत्र ' त्वमग्ने द्युभिरहोभिः ' (निरु. ६. १) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ।

तवाग्ने होत्रं तवं पोत्रमृत्त्वियं तवं नेष्टृं त्वमग्निदत्तायतः ।

तवं प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तवं । अग्ने । होत्रम् । तवं । पोत्रम् । ऋत्त्वियम् । तवं । नेष्टृम् । त्वम् । अग्नित् । ऋतुऽयतः ।

तवं । प्रशास्त्रम् । त्वम् । अध्वरिऽयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहपतिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२होत्रं होतुः कर्म शस्त्रयाज्यादिलक्षणं यदस्ति तदपि ^३तव एव स्वदर्थमित्यर्थः । तथा ^४पोत्रं पोतुः कर्म यदस्ति तदपि ^५तव एव । तथा ^६ऋत्त्वियं प्राप्तकालमात्विज्यं तवैव । ^७नेष्टृं नेष्टुः कर्म प्रस्थितयाज्यादिरूपं ^८तव । हे अग्ने ^९त्वम् ^{१०}अग्नित् आग्नीध्रश्च त्वमेवासि । तथा ^{११}ऋतायतः यज्ञमिच्छतः ^{१२}तव एव ^{१३}प्रशास्त्रं यत्प्रशास्तुमैत्रावरुणस्य कर्म तत् । हे अग्ने ^{१४}त्वम् ^{१५}अध्वरीयसि अध्वरं यज्ञं कामयसे । अध्वर्युर्भवसीत्यर्थः । तथा अध्वर्युशब्दव्युत्पत्तेः । ' अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं कामयत इति वा ' (निरु. १. ८) इति हि निरुक्तम् । तथा ^{१६}ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंस्यपि^३ ^{१७}असि । तथा ^{१८}नो ^{१९}दमे अस्मद्यज्ञगृहे ^{२०}गृहपतिश्च असीति ॥

त्वमग्र इन्द्रो वृषभः सुतामसि त्वं विष्णुरुरुगायो नमस्यः ।

त्वं ब्रह्मा रयिविद्वहणस्पते त्वं विधर्तः सचसे पुरंध्या ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सुताम् । असि । त्वम् । विष्णुः । उरुऽगायः । नमस्यः ।

त्वम् । ब्रह्मा । रयिऽवित् । ब्रह्मणः । पते । त्वम् । विधर्तरिति विधर्तः ।

सचसे । पुरंऽध्या ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं यतः ^३सतां ^४वृषभः वर्णिता ^५असि अतः ^६इन्द्रः असि । यद्वा । सतां साधूनाम् इन्द्रोऽसि । कामानां वर्णितासि । ^७त्वं ^८विष्णुः असि । यतः ^९उरुगायः बहुभिर्गीयमानः ^{१०}नमस्यः नमस्कार्यश्च भवसि । हे ^{११}ब्रह्मणस्पते परिवृद्धस्य कर्मणो मन्त्रस्य वा पालयितः ^{१२}त्वं यतः ^{१३}रयिवित्

१. क-क्ष१-म-व्रीह्यादिभ्यो वैश्वानररूपेण । २. त-म-य-आदित्यरूपेण । ३. क-ण-ग१-न-व-ब्राह्मणाच्छन्दस्यपि ।

गवादिधनस्य वेत्ता अतः ^१व्रह्मा असि । हे ^२विधर्तः विविधकारक वैश्वानररूपाग्ने ^३पुरंध्या बहु-
प्रकारया^१ बुद्ध्या ^४सचसे सह वर्तसे सर्वदा बुद्ध्या स्तूयस इत्यर्थः ॥

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भवसि दस्म ईड्यः ।

त्वमर्यमा सत्पतिर्यस्य संभुजं त्वमंशो विदथे देव भाजयुः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । राजा । वरुणः । धृतऽव्रतः । त्वम् । मित्रः । भवसि । दस्मः । ईड्यः ।

त्वम् । अर्यमा । सत्पतिः । यस्य । सम्भुजम् । त्वम् । अंशः । विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं यतः ^३धृतव्रतः धारितकर्मासि अतः ^४वरुणः ^५राजा असि । यतः ^६दस्मः शत्रूणामुपक्षपयिता ^७ईड्यः स्तुत्यश्च अतः ^८मित्रः पुत्रग्रामको देवोऽसि । यतः ^९सत्पतिः सतामभिमत-
प्रदानेन पालयिता अतः ^{१०}अर्यमा ^{११}भवसि । दातृत्वं च अर्यम्णो लिङ्गम् । अर्यमेति तमाहुयो ददातीति ।
^{१२}यस्य अर्यम्णः दानं ^{१३}संभुजं संततभुजं^२ व्यापकं^३ भवति । यद्वा । यस्य धनं संभुजं सम्यक् भोगाय साधु
ग्रहीतृणाम् । तथा ^{१४}त्वम् ^{१५}अंशः सूर्यमूर्त्यन्तरभूत पुत्रग्रामको देवोऽसि । तादृश हे ^{१६}देव ^{१७}विदथे
अस्मदीये यज्ञे ^{१८}भाजयुः फलानां भाजयिता प्रापयितासि ॥

त्वमग्ने त्वष्टा विधत्ते सुवीर्यं तव ग्रावो मित्रमहः सजात्यम् ।

त्वमाशुहेमा ररिषे स्वश्र्व्यं त्वं नरां शर्धो असि पुरुवसुः ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । त्वष्टा । विधत्ते । सुवीर्यम् । तव । ग्रावः । मित्रमहः । सजात्यम् ।

त्वम् । आशुहेमा । ररिषे । सुश्र्व्यम् । त्वम् । नराम् । शर्धः । असि । पुरुवसुः ॥ ५ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वष्टा फलस्य साधु संपादयिता ^३त्वं ^४विधत्ते परिचरते जनाय ^५सुवीर्यं शोभनवीर्यं
धनम् । तद्वेतुर्भवसि । ^६ग्रावः याः स्तुतिवाचः सन्ति ताः ^७तव स्वभूताः । हे ^८मित्रमहः
हितकारितेजः ^९सजात्यम् अस्माकं बान्धवं भजस इत्यर्थः । हे अग्ने ^{१०}आशुहेमा आशु प्रेरयिता ^{११}त्वं
^{१२}स्वश्र्व्यं शोभनाश्वसमूहोपेतं फलं ^{१३}ररिषे ददासि । हे अग्ने ^{१४}पुरुवसुः प्रभूतधनः ^{१५}त्वं ^{१६}नरां नराणां
^{१७}शर्धः बलस्थानीयः ^{१८}असि ॥ ॥ १७ ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्धो मारुतं पृक्ष ईशिषे ।

त्वं वातैररुणैर्यासि शंगयस्त्वं पूषा विधत्तः पांसि नु तमना ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वम् । शर्धः । मारुतम् । पृक्षः । ईशिषे ।

त्वम् । वातैः । अरुणैः । यासि । शम्भुगयः । त्वम् । पूषा । विधत्तः । पांसि । नु । तमना ॥ ६ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वं ^३महो ^४दिवः महतो ब्रुलोकात् । उपलक्षणमेतत् । लोकत्रयात् । ^५असुरः शत्रूणां निरसिता ^६रुद्रः असि । रुहुःखं दुःखहेतुर्वा पापादिः । तस्य द्रावयिता पुतन्नामको देवोऽसि । ‘रुद्रो वा एष यदग्निः’ (तै. सं. ५. ४. ३. १) इत्यादिष्वग्नेः रुद्रशब्देन व्यवहारात् । यद्वा । त्वं रुद्रः । रौति मामनिष्ठा नरा दुःखे पतिष्यन्तीति रुद्रः । तादृशोऽसि । ‘रुद्रो रौतीति सतः’ (निरु. १०. ५) इति हि निरुक्तम् । तथा महो महतो ब्रुलोकस्य संबन्धी असुरोऽसि । असुर्वलम् । तस्य दाता आदित्यरूपश्च त्वमसि । अग्नेर्ब्रुलोकसंबन्ध्यसुरत्वम् ‘उत वा दिवो असुराय मन्म’ (ऋ. सं. ५. ४. १. ३) इत्यादिषु । तथा ^७त्वं ^८मरुतं ^९वृक्षः मरुत्समूह रूपं बलमसि । वायुरूपश्च त्वमसीत्यर्थः । एवम् अग्न्यादित्यवायुरुपसंवम् । ^{१०}वृक्षः अन्नस्य हविलक्षणस्य त्वम् ^{११}ईशिषे ईश्वरो भवसि । यस्मादेवं तस्मात् ^{१२}त्वं ^{१३}वातैः वायुसदृशैः ^{१४}अरुणैः अरुणवर्णैरश्वैः ^{१५}शंगयः सुखस्य गृहरूप आवासभूतः सन् ^{१६}यासि प्राप्नोषि यागगृहम् । यद्वा । अरुणैर्गमनशीलैर्वातैर्वायुभिः नृजः^१ सन् यासि वने । तथा ^{१७}त्वं ^{१८}पृषा सर्वस्य पोषकः^२ सन् ^{१९}नु क्षिप्रं ^{२०}तमना आत्मना अनुग्रहरूपया स्वबुद्धयैव^३ ^{२१}विधतः परिचरतो यजमानान् ^{२२}पासि^४ ॥

त्वमग्ने द्रविणोदा अरंकृते त्वं देवः सविता रत्नधा असि ।

त्वं भगो नृपते वस्व ईशिषे त्वं पायुर्दमे यस्तेऽर्विधत् ॥ ७ ॥

त्वम् । अग्ने । द्रविणः सदाः । अरम् सकृते । त्वम् । देवः । सविता । रत्नधाः । असि ।

त्वम् । भगः । नृपते । वस्वः । ईशिषे । त्वम् । पायुः । दमे । यः । ते । अर्विधत् ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वम् ^३अरंकृते त्वामलंकुर्वते यजमानाय ^४द्रविणोदाः हिरण्यस्य^५ दाता^६ असि । ^७देवः द्योतमानः ^८सविता^९ सर्वस्य सत्कर्मसु प्रेरकः ^{१०}त्वं ^{११}रत्नधाः रमणीयानां धनानां मणिमुक्तादीनां धारयिता ^{१२}असि । तथा हे ^{१३}नृपते नृणां पालकाग्ने ^{१४}त्वं ^{१५}भगः भजनीयः सन् ^{१६}वस्वः वसुनः धनस्य ^{१७}ईशिषे समर्थो भवसि दातुम् । ^{१८}यः यजमानः ^{१९}दमे यज्ञगृहे ^{२०}ते त्वाम् ^{२१}अर्विधन् परिचरति तस्य ^{२२}पायुः पालकः ^{२३}त्वम् असि ॥

त्वमग्ने दम् आ विस्पतिं विशस्त्वां राजानं सुविदत्रमृजते ।

त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यसे त्वं सहस्राणि शता दश प्रति ॥ ८ ॥

त्वम् । अग्ने । दमे । आ । विस्पतिम् । विशः । त्वाम् । राजानम् । सुविदत्रम् । ऋजते ।

त्वम् । विश्वानि । सुऽअनीक । पत्यसे । त्वम् । सहस्राणि । शता । दश । प्रति ॥ ८ ॥

हे ^१अग्ने ^२विस्पतिं यजमानानां पालकं ^३त्वां ^४विशः यजमानाः ^५दमे स्वर्काये यज्ञगृहे ^६आ आसादयन्ति ॥ उपसर्गवशाद्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ तथा कृत्वा ^७राजानं दीप्यमानं ^८सुविदत्रं शोभनज्ञानम् अस्मदनुकूलचेतस्कं सुधनं वा ^९त्वाम् ^{१०}ऋजते प्रसाधयन्ति ॥ ‘ऋजतिः प्रसाधनकर्मा’ इति

१. च-ण१-व-उत्पन्नः । २. ण-त-न-म-व१-पोषणः । ३. क-म-सुबुद्धयैव । ४. क-म१-यासि रक्षति । ५. थ-ब-हिरण्यदाता । ६. म-सविता सर्वस्य प्रसविता ।

यास्कः ॥ यत् एवं ततो हे ऽस्वनीक शोभनज्वालारूपसेन ऽत्वं ऽविश्वानि सर्वाणि । हवींषीति शेषः ॥ षष्ठ्यर्थे द्वितीया ॥ विश्वेषां हविषाम् आज्यसोमपुरोडाशादीनां ऽपत्यसे ईश्वरो भवसि ॥ ईश्वरनामैतत् । ' इरज्यति पत्यते ' (नि. २. २१. २.) इति तन्नामसु पाठात् ॥ यद्वा पतिभावमाचरसि । ऽत्वं तु ऽसहस्राणि ऽशता शतानि ऽदश एतत्संख्याकानि ऽप्रति । एतत्संख्याकानामभिमतसाधनानां प्रतिनिधिरित्यर्थः ॥ ' प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः ' (पा. सू. १. ४. ९२) इति कर्मप्रवचनीयत्वम् । तैर्यत्फलं भवति तत्त्वया लभ्यत इत्यर्थः ॥

त्वामग्ने पितरमिष्टिभिर्नरस्त्वां भ्रात्राय शम्या तनूरुचम् ।

त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्त्वं सखा सुशेवः पास्यधृषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । अग्ने । पितरम् । इष्टिभिः । नरः । त्वाम् । भ्रात्राय । शम्या । तनूरुचम् ॥

त्वम् । पुत्रः । भवसि । यः । ते । अविधत् । त्वम् । सखा । सुशेवः ।

पासि । आऽधृषः ॥ ९ ॥

हे ऽग्ने ऽपितरं पालकं ऽत्वां ऽनरः नेतारो यजमानाः ऽइष्टिभिः एपणसाधनैर्यागैर्यजन्त इति शेषः । पितृवत्पालनाय यजन्त इत्यर्थः । तथा ऽतनूरुचं शरीराणां दीपकं शरीरेषु दीप्यमानं वैश्वानरात्मना ऽत्वां ऽभ्रात्राय भ्रातृवाय सौभ्रात्राय ऽशम्या ॥ कर्मनामैतत् ॥ कर्मणा यजन्त इति शेषः । यद्वा । उभयत्र वक्ष्यमाणेन ' अविधत् ' इत्यनेन संबन्धः । हे अग्ने ऽयः नरः ऽते त्वाम् ऽअविधत् परिचरति तस्य ऽत्वं ऽपुत्रो ऽभवसि पुत्रवत्पालयिता भवसि । तथा ऽत्वं ऽसखा समानख्यानः सखिवद्धितकारी ऽसुशेवः ॥ शेवमिति^१ सुखनाम ॥ सुष्टु सुखकारी सन् ऽआधृषः आधर्षकात्मा ऽपासि रक्षसि । पितृत्वकामाय पितृत्वेन भ्रातृत्वकामाय भ्रातृत्वेन पुत्रत्वकामाय^२ पुत्रस्थानीयो भवसि । त्रिप्रकारेण रक्षसीत्यर्थः ॥

त्वमग्न ऋभुराके नमस्यस्त्वं वाजस्य क्षुमतो राय ईशिषे ।

त्वं वि भास्यन् दाक्षि दावने त्वं विशिक्षुरसि यज्ञमातर्निः ॥ १० ॥

त्वम् । अग्ने । ऋभुः । आके । नमस्यः । त्वम् । वाजस्य । क्षुऽमतः । रायः । ईशिषे ।

त्वम् । वि । भासि । अनु । दाक्षि । दावने । त्वम् । विशिक्षुः । असि । यज्ञम् । आऽतर्निः ॥ १० ॥

हे ऽग्ने ऽत्वम् ऽऋभुः । उरुभासमानो मेधावी वा । त्वम् ऽआके अन्तिके संनिधावेव ऽनमस्यः नमस्कार्यः । स्तुत्य इत्यर्थः । इतरदेवतावत् मन्त्रप्रतिपाद्याकारेण^३ स्तुत्यो न भवसि किन्तु प्रत्यक्ष इत्यर्थः । तथा ऽत्वं ऽक्षुमतः शब्दवतः सर्वत्र श्रूयमाणस्य ऽवाजस्य अग्नस्य ऽरायः धनस्य च ऽईशिषे स्वामी भवसि । अतस्तद्देहीत्यर्थः । हे अग्ने ऽत्वं ऽवि ऽभासि विशेषेण दीप्यसे । तदर्थम्

अनुक्रमेणैव षधक्षि दहसि काष्ठादीन्^१ ॥ दहेर्लटि सिपि रूपम् । संहितायां भष्मावाभावश्चान्दसः ॥
किमर्थमेवम् । षदावने छेदनायान्वकारस्य । यद्वा । हविषो दानवते यजमानाय वा । किंच षत्वं
षयज्ञं^२ विशिष्टुः विशेषेण शिक्षयिता^३ साधयिता^४ षअसि ॥ ‘न लोकाव्ययः’ (पा. सू. २. ३. ६९)
इति षष्ठ्या निषेधः ॥ तथा षआतनिः फलस्य सर्वतो विस्तारयिता ॥ १८ ॥

त्वमग्ने अदितिर्देव दाशुषे त्वं होत्रा भारती वर्धसे गिरा ।

त्वमिळा शतहिमासि दक्षसे त्वं वृत्रहा वसुपते सरस्वती ॥ ११ ॥

त्वम् । अग्ने । अदितिः । देव । दाशुषे । त्वम् । होत्रा । भारती । वर्धसे । गिरा ।

त्वम् । इळा । शतहिमा । असि । दक्षसे । त्वम् । वृत्रहा । वसुपते । सरस्वती ॥ ११ ॥

हे षअग्ने षदेव षत्वं षदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय षअदितिः अखण्डयिता परिपालयितामि ।
यद्वा । अदीना भूमिरसि । किंच षत्वं षहोत्रा होमनिष्पादिका षभारती भरतस्य आदित्यस्य^५
आदित्यसंबन्धिनी^६ रश्मिरूपा सती षगिरा स्तुत्या षवर्धसे प्रवृद्धो भवसि । किंच षत्वं षशनहिमा ।
हिमशब्दः कालोपलक्षकः । अपरिमितकाला नित्या षइळा भूमिः षअसि । तादृशी सती षदक्षसे
दानाय समर्थो^७ भवसि ॥ तिङ उत्तरत्वादनिघातः ॥ तथा हे षवसुपते धनपालक षवृत्रहा पापादहन्ता
षत्वं षसरस्वती सरणवान् वायुः । तत्संबन्धिनी एतन्नियामिका माध्यमिकासि । आदित्याग्निवायूनां
संबन्धिन्यो भारतीळासरस्वत्याख्या यास्तिस्रो देव्यः सन्ति ता अपि त्वमेवेत्यर्थः ॥

त्वमग्ने सुभृत उत्तमं वयस्तव स्पाह्णे वर्ण आ संदृशि श्रियः ।

त्वं वाजः प्रतरणो बृहन्नसि त्वं रयिर्बहुलो विश्वतस्पृथुः ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । सुभृतः । उत्तमम् । वयः । तव । स्पाह्णे । वर्ण । आ । सम्दृशि । श्रियः ।

त्वम् । वाजः । प्रतरणः । बृहन् । असि । त्वम् । रयिः । बहुलः । विश्वतः । पृथुः ॥ १२ ॥

हे षअग्ने षत्वं षसुभृतः सुष्ठु पोषितः सन् षउत्तमं निरतिशयं षवयः अन्नमायुष्यं वा त्वमसि
तत्संपादकोऽसीत्यर्थः । तथा षतव षस्पाह्णे स्पृहणीये षवर्णे लोहितशुक्लादिलक्षणे षसंदृशि सम्यग्दर्शनीये
षश्रियः ऐश्वर्याणि कान्तयो वा षआ आश्रित्य वर्तन्ते ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥ किंच षत्वं
षवाजः अन्नम् । तत्साधकत्वात्तच्छब्दम् । अन्नसाधक इत्यर्थः । षप्रतरणः प्रतारयिता पापान् ।
अत एव षबृहन् महान् षअसि । तथा षत्वं षरयिः धनरूपोऽसि । षबहुलः सर्वविषयबाहुल्योपेतः
षविश्वतः^८ षपृथुः विस्तीर्णः प्रख्यात इत्यर्थः ॥

१. त-कायादीन्; थ-कामादीन् २. म-शिक्षयिता शोधयिता; ण-न-क्षिपयिता साधयिता; व-क्षेपयिता
साधयिता । ३. क-क्ष-आदित्यस्य संबन्धिनी । ४. ख-म-समर्थः । ५. त-थ-न-व-पातात् ।
६. झ-विश्वतः सर्वतः ।

त्वामग्र आदित्यासं आस्यं न्वां जिह्वां शुचयश्चक्रिरे कवे ।

त्वां रातिषाचो अध्वरेषु सश्चिरे त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ॥ १३ ॥

त्वाम् । अग्ने । आदित्यासः । आस्यम् । त्वाम् । जिह्वाम् । शुचयः । चक्रिरे । कवे ।

त्वाम् । रातिऽसाचः । अध्वरेषु । सश्चिरे । त्वे इति । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ॥ १३ ॥

हे ऽग्ने ऽत्वाम् ऽआदित्यासः अदितेः पुत्रा इन्द्रादयः ऽआस्यं स्वकीयं मुखं भक्षणपानादिसाधनं चक्रिरे इति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तथा हे ऽकवे क्रान्तप्रज्ञ ऽत्वाम् एव ऽशुचयः शुद्धा दीप्ता वा देवाः ऽजिह्वां स्वकीयजिह्वास्थानीयम् आस्वादनसाधनं ऽचक्रिरे । त्वन्मुखेनैव भक्षयन्ति त्वजिह्वयैव आस्वादयन्तीत्यर्थः । तथा ऽत्वाम् एव ऽरातिषाचः । रातिर्दानं दत्तं हविरादि धनं वा । तेन समवेता देवाः ऽअध्वरेषु यज्ञेषु ऽसश्चिरे सेवन्ते त्वामेव प्रतीक्षन्ते विना त्वया स्वेपां^१ हविर्भक्षणायोगात् । एवं कृत्वा ऽत्वे त्वयि ऽदेवाः सर्वे ऽआहुतं सर्वतो दत्तं ऽहविरदन्ति भक्षयन्ति । एवं सर्वदेवोपकारिणं महानुभावं स्तौमीत्यर्थः ॥

त्वे अग्ने विश्वे अमृतासो अद्रुह आसा देवा हविरदन्त्याहुतम् ।

त्वया मर्तासः स्वदन्त आसुति त्वं गर्भो वीरुधां जज्ञिषे शुचिः ॥ १४ ॥

त्वे इति । अग्ने । विश्वे । अमृतासः । अद्रुहः । आसा । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ।

त्वया । मर्तासः । स्वदन्ते । आऽसुतिम् । त्वम् । गर्भः । वीरुधाम् । जज्ञिषे । शुचिः ॥ १४ ॥

हे ऽग्ने ऽत्वे त्वयि ऽविश्वे सर्वे ऽअमृतासः अमरणधर्माणः ऽअद्रुहः अद्रोग्धारः ऽदेवाः ऽआसा त्वदीयेन आस्येन ऽआहुतं ऽहविरदन्ति भक्षयन्ति । आस्यशब्दस्य तृतीयैकवचने 'पद्मोमास्' इत्यादिना आसन्नादेशः । 'ऊडिदंपदादि' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । तथा ऽमर्तासः मनुष्या अपि ऽत्वया साधनभूतेन ऽआसुतिं रसरूपमन्नादिकं ऽस्वदन्ते आस्वादयन्ति । ऽत्वम् एव ऽवीरुधां लतादीनां ऽगर्भः गर्भस्थानीयः तेषां मध्येऽवस्थानात् । वसुः सर्वेषां निवासभूतः सन् ऽजज्ञिषे । उत्पादयसि सस्याद्यन्नम् ॥

त्वं तान्त्सं च प्रति चासि मज्मनाग्रै सुजात प्र च देव रिच्यसे ।

पृक्षो यदत्र महिना वि ते भुवदनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे ॥ १५ ॥

त्वम् । तान् । सम् । च । प्रति । च । असि । मज्मना । अग्ने । सुऽजात । प्र । च । देव । रिच्यसे ।

पृक्षः । यत् । अत्र । महिना । वि । ते । भुवत् । अनु ।

द्यावापृथिवी इति । रोदसी इति । उभे इति ॥ १५ ॥

हे अग्ने ^१त्वं ^२मज्जना बलेन ^३तान् प्रसिद्धान् देवान् ^४सं ^५च ^६असि संगच्छसि । तेः सहितोऽपि भवसि । तथा सामर्थ्येन ^७प्रति ^८चासि । प्रत्येकं तैर्विभिन्नः प्रतिनिधिर्वा भवसि । प्रतिस्वीकारसमये तैः सहितो भवसि विभुश्च भवसीत्यर्थः । हे ^९सुजात शोभनजनन । मन्त्र-सहितमथनेन उत्पन्नत्वात् अग्नेः सुजन्मत्वम् । तादृश ^{१०}अग्ने हे ^{११}देव ^{१२}प्र ^{१३}रिच्यसे ^{१४}च । तैर्बलेन चाधिको भवसि । आधिक्ये कारणमाह । ^{१५}यत् यस्मात् ^{१६}अत्र अस्मिन् यज्ञे ^{१७}पृक्षः सर्वमप्यन्नम् । व्यत्ययेन बहुवचनम् । ^{१८}ते तवैव ^{१९}वि ^{२०}भुवत् समर्थं भवति ^{२१}महिना माहात्म्येन । यतो महत्त्वमस्ति अत इत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । ^{२२}रोदसी सर्वनिरोदनस्वभावे ^{२३}उभे द्यावापृथिव्यौ ^{२४}अनु । ते प्रति । तयोर्मध्ये व्याप्तमित्यर्थः । त्वयि हुतमन्नं त्वन्महत्त्वेन लोकत्रये व्याप्तमित्यर्थः ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्रे रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।

अस्माञ्च तांश्च प्र हि नेपि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोअग्राम् । अश्वपेशसम् । अग्रे । रातिम् । उपसृजन्ति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेपि । वस्यः । आ ।

बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १६ ॥

अनया होता स्तुतिनिगमव्याजेन^१ अभिमतमाशारते । हे ^२अग्ने ^३सूरयः मेधाविनः प्रशयितारो वा यजमानाः ^४स्तोतृभ्यः स्तुतिकर्तृभ्यः ^५गोअग्रं गावोअग्रगामिन्यो यस्याः तादृशीं गोप्रमुखां ^६अश्वपेशसम् ॥ पेश इति रूपनाम ॥ अश्वेन निरूपणीयाम् । एतद्वद्वयं प्राधान्याभिप्रायम् । गोश्च अश्वश्च अजाश्चेति दक्षिणापरिगगनेषु गवाश्वयोः प्राथम्यात् । तादृशीं ^७रातिम् ^८उपसृजन्ति ददते । ^९तान् यजमानान् ^{१०}अस्मांश्च कत्विजः ^{११}वस्यः वसीयः श्रेष्ठं स्वर्गादिस्थानम् ^{१२}आ सर्वतः ^{१३}प्र^{१४} हि ^{१५}नेपि^{१६} प्रकर्षेण नयसि खलु । नयेत्यर्थः । हि प्रसिद्धौ । वयं च ^{१७}सुवीराः शोभनपुत्रादिसहिताः ^{१८}विदथे यज्ञे ^{१९}बृहन् महन्मन्त्रजातं ^{२०}वदेम उच्चारयामः स्तुम इत्यर्थः ॥ १९ ॥

‘यज्ञेन वर्धत’ इति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं मण्डलद्रष्टुर्गृत्समदस्यार्पम् । ‘मण्डलादित्वाग्नेयम्’ इति परिभाषयाग्नेयम् । तुशब्दानुकर्षादिदमपि जागतम् । ‘यज्ञेन सप्तोना’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्जागते छन्दसि अस्य विनियोगः । सूत्रं तु पूर्वसूक्ते एवोक्तम् । तथा चातुर्विधिके तृतीयसवने जातवेदस्यनिविद्वानीयम्^१ इदम् । ‘यज्ञेन वर्धतेत्याग्निमारुतम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति सूत्रितत्वात् । पृष्ठयाभिष्टुवपडहयोद्वितीयेऽहन्यपि जातवेदस्यनिविद्वानम्^२ इदम् । ‘चातुर्विधिकं तृतीयसवनम्’ इति चतुर्विंशदतिदिष्टत्वात् ।

१. म-स्तुतिं निगमय्य । २. म-प्र णेपि हि; ख-ण१-न-व-प्र हि णेपि; न-प्र णहि पि; क-प्रणेपि । ३. ण-न-म-^०निविद्वानम् । ४. ख-ग-^०निविद्वानीयम् ।

यज्ञेन वर्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा तना गिरा ।

समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं द्युक्षं होतारं वृजनेषु धूर्षदम् ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्धत । जातवेदसम् । अग्निम् । यजध्वम् । हविषा । तना । गिरा ।

समऽइधानम् । सुऽप्रयसम् । स्वऽऽनरम् । द्युक्षम् । होतारम् । वृजनेषु । धूऽसदम् ॥ १ ॥

हे यजमाना ऋत्विजो वा यूयं यजतवेदसं जातानां वेदितारं जातधनं जातप्रज्ञं वा अग्निं यज्ञेन यागेन वर्धत प्रवर्धत^१ । सामान्येनोक्तवा विशेषेणाह । हविषा चरुपुरोडाशादिना तना विस्तृतया गिरा स्तुत्या च यजध्वं पूजयध्वम् । कीदृशं तम् । समिधानं समिध्यमानम् । सुप्रयसं शोभनान्नम् । स्वर्णरं स्वर्गे नेतव्या यजमाना यस्य तादृशम् । यद्वा स्वरिति सर्वपर्यायः । स्तुतीनां नेतारः स्तोतारः । बहुस्तोतारमित्यर्थः । द्युक्षं दीप्तं द्युनिवासिनं वा । होतारं होमसंपादकम् । वृजनेषु बलेषु धूर्षदं^२ बलस्य कर्तारमित्यर्थः । अग्निपाटवे सति शरीरं बलं^३ भवतीति प्रसिद्धम्^४ ॥

अभि त्वा नक्तीरुपसो ववाशिरेऽग्ने वत्सं न स्वसरेषु धेनवः ।

दिवइवेदरतिमानुषा युगा क्षपो भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥

अभि । त्वा । नक्तीः । उपसः । ववाशिरे । अग्ने । वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः ।

दिवऽइव । इत् । अरतिः । मानुषा । युगा । आ । क्षपः । भासि । पुरुऽवार । समऽयतः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वा त्वां अभि प्रति नक्तीः रात्रीः उपसः अहानि । सर्वासु रात्रिषु सर्वेष्वपि^५ अहःसु । यद्वा नक्तशब्दः सायंकालं लक्षयति सायंप्रातरग्निहोत्रस्य सद्भावात् । सर्वेषु कालेषु सायंप्रातः-कालेषु वा ववाशिरे आकांक्षन्ते यजमाना यष्टुम् । यद्वा अहानि रात्रयश्च त्वामेव कामयन्ते होतुम् । काले कर्मणश्चोदनात् कालानां कामनमुपचर्यते । तत्र दृष्टान्तः । स्वसरेषु स्वयंसरणशीलेष्वहःसु सुखसरणाधिकरणेषु^६ गोष्ठेषु वा धेनवः वत्सं न । वत्समिव । किंच हे पुरुवार बहुभिर्वरणीयाग्ने संयतः नियतस्त्वं दिवइव द्युलोकस्येव अरतिः । व्याप्तो विस्तृतः । तत्रत्यानां देवानां हविः-प्रदानायैव सर्वत्र व्याप्त इत्यर्थः । मानुषा मनुष्याणां^७ यजमानानां संबन्धीनि युगा युगानि । युगशब्दः कालोपलक्षकः । प्रातरादिसवनानि । सर्वेषु सवनेषु ॥ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ क्षपः रात्रीः । सर्वासु रात्रिष्वपि आ भासि समन्तादीप्यसे ॥

१. म-प्रवर्धयत । २. थ-म-धूर्षदं तम् । ३. म-शरीरस्य बलं भवति हि सिद्धम् । ४. क-ज-ण- १ म-ख-सर्वेषु । ५. व-सुखशरणाधिकरणेषु । ६. क-ण-न-म-मानुषाणाम् ।

तं देवा बुध्रे रजसः सुदंससं दिवस्पृथिव्योररतिं न्येरिरे ।

रथमिव वेद्यं शुक्रशोचिषमग्निं मित्रं न क्षितिषु प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥

तम् । देवाः । बुध्रे । रजसः । सुदंससम् । दिवः पृथिव्योः । अरतिम् । नि । एरिरे ।

रथम् इव । वेद्यम् । शुक्रशोचिषम् । अग्निम् । मित्रम् । न । क्षितिषु । प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥

तं प्रसिद्धम् उक्तगुणविशिष्टमग्निं देवाः प्रसिद्धा व्यवहर्तारं ऋग्विजं वा रजसः रत्ननात्मकस्य लोकस्य बुध्रे मूले । पृथिव्यां वेद्यामित्यर्थः । तत्र न्येरिरे नितरामारयन्ति । व्यापारयन्ति स्वस्व-
हविर्लाभाय । ऋग्विष्वक्पक्षे स्तोत्रादिना नितरां गच्छन्ति भजन्ते । कीदृशमित्याह । सुदंससं
शोभनदर्शनं दिवस्पृथिव्योः द्यावापृथिव्योः अरतिम् । ईश्वरं गन्तारं व्याप्तं वा । वेद्यम् । वेद्यो धनम् ।
तस्मै हितम् । रथमिव । रथं यथा स्वाभिमतलाभाय आश्रयन्ते तद्वत् । यद्वा रथमिव प्राप्तिसाधनत्वेन
वर्तमानं वेद्यं वेदितव्यम् । शुक्रशोचिषं दीप्तवर्णम् अग्निं मित्रं न न सखिवत्कार्यसाधकम् । यद्वा
आदित्यमिव । क्षितिषु यागभूमिषु मनुष्येषु वा प्रशंस्यं प्रकर्षेण स्तुत्यम् । एवं महानुभावमग्निं
न्येरिरे इति ॥

तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चन्द्रमिव सुरुचं ह्यार आ दधुः ।

पृश्न्याः पतरं चितयन्तमक्षभिः पाथो न पायुं जनसी उभे अनु ॥ ४ ॥

तम् । उक्षमाणम् । रजसि । स्वे । आ । दमे । चन्द्रम् इव । सुरुचम् । ह्यारे । आ । दधुः ।

पृश्न्याः । पतरम् । चितयन्तम् । अक्षभिः । पाथः । न । पायुम् ।

जनसी इति । उभे इति । अनु ॥ ४ ॥

तं स्तुत्यतरं रजसि अन्तरिक्षे आ उक्षमाणं सर्वतः सिद्धान्तं वृष्टिजलं रजसि पृथिव्यां
वेद्यां घृतादिना आसिच्यमानं वा । स्वे स्वकीये ह्यारे विजने दमे यागगृहे आ दधुः आदधते ।
कीदृशं तम् । चन्द्रमिव सुरुचम् । चन्द्रमिति हिरण्यनाम । हिरण्यमिव शोभनदीप्तिम् । पश्चात् प्रवृद्धा-
वस्थायां पृश्न्याः पतरं द्युलोकस्यान्तरिक्षस्य गन्तारम् । अक्षभिः स्वर्कार्यज्वालास्पैरवयवैः
चितयन्तं चेतयमानम् । पाथो न पायुम् । उदकमिव रक्षकम् । उभे जनसी सर्वस्य जनयिष्वो
द्यावापृथिव्यौ अनु व्याप्तम् । भूम्यां होमाधारत्वेन स्थित्वा हविष्पापणाय द्युलोकगामिनमिति
भावः । एवंप्रथममिमादधते ॥

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तमु हव्यैर्मनुष ऋञ्जते गिरा ।

हिरिशिप्रो वृधसानासु जर्भुरद्वयौ न स्तुभिश्चितयद्रोदसी अनु ॥ ५ ॥

सः । होता । विश्वम् । परि । भूतु । अध्वरम् । तम् । ऊँ इति । हव्यैः । मनुषः । ऋञ्जते । गिरा ।
हिरिऽशिप्रः । वृधसानासु । जर्भुरत् । द्यौः । न । स्तुऽभिः । चितयत् । रोदसी इति । अनु ॥ ५ ॥

वसः अग्निः होता होमनिष्पादकः सन् विश्वं सर्वम् अध्वरं यागं परि भूतु परितो भवतु ।
तमु तमेवाग्निं हव्यैः हविर्भिः गिरा स्तुत्या च मनुषः मनुष्याः ऋञ्जते प्रसाधयन्ति । ऋञ्जतिः
प्रसाधनकर्मा । हिरिशिप्रः हरणशीलहनुदीप्तोष्णीषो वा । 'शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः'
(ऋ. सं. ५. ५४. ११) इत्यादि मन्त्रान्तरात् । वृधसानासु प्रवर्धमानास्त्रोपधीषु ज्वालासु वा
जर्भुरत् । पृथमापो यज्ञं गन्ता । शत्रन्ते पदम् । यद्वा द्वितीयाथै ससमी । वर्धमाना ओपधीर्जर्भुरत् ।
पुनःपुनर्दहन्नित्यर्थः । द्यौः स्थूलोकान्तरिक्षं स्तुभिः न नक्षत्रैरिव रोदसी अनु द्यावापृथिव्यावनु
चितयत् चेतयति । ज्वालाभिर्विस्फुलिङ्गैश्च भुवमन्तरिक्षं च व्याप्नोतीत्यर्थः ॥ ॥ २० ॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये संददस्वान्रयिमस्मासु दीदिहि ।

आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी अग्ने हव्या मनुषो देव वीतये ॥ ६ ॥

सः । नः । रेवत् । समऽऽधानः । स्वस्तये । समऽददस्वान् । रयिम् । अस्मासु । दीदिहि ।

आ । नः । कृणुष्व । सुविताय । रोदसी इति । अग्ने । हव्या । मनुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

हे अग्ने वसः तादृशस्वं नः अस्माकं स्वस्तये । स्वस्तीत्यविनाशनाम । क्षेमाय । रेवत् रयिमन्
रयिं धनं उपयुं परिबृद्धिमदानयोग्यं वा धनम् अस्मासु संददस्वान् सम्यक् प्रयच्छन् समिधानः
अस्माभिः सम्यगिध्यमानः सन् दीदिहि दीप्यस्व । यद्वा रेवदिति क्रियाविशेषणम् । रा धनं समृद्धिमद्यथा
तथा दीप्यस्वेति । तथाभूतः सन् नः अस्मभ्यं सुविताय सुविताय शोभनफलाय रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ आ कृणुष्व सर्वतः कुरुष्व । उभौ लोको भोगप्रदौ कुर्वित्यर्थः । किमर्थमिति तदुच्यते । हे
देव अग्ने मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य मम संबन्धीनि हव्या हवींषि वीतये देवेभ्यो भक्षणाय ।
पुनःपुनर्यागाद्यनुष्ठानायेत्यर्थः ।

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न वाजं श्रुत्या अपा वृधि ।

प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा कृधि स्वर्यं शुक्रमुषसो वि दिद्युतुः ॥ ७ ॥

दाः । नः । अग्ने । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः । न । वाजम् । श्रुत्यै । अप । वृधि ।

प्राची इति । द्यावापृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्वर्यः । न । शुक्रम् । उषसः । वि । दिद्युतुः ॥ ७ ॥

हे अग्ने नः अस्मभ्यं बृहतः महतः प्रभूतान् गवाश्चादिभ्रनविशेषान् दा देहि । तथा मह-
स्त्रिणः सहस्रसंख्योपेतान् पुत्रभृत्यादीन् दा देहि ॥ ददातेऽश्वान्दसे लुङि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥
पशुस्यै कीर्त्यै वाजम् अन्नं दुरो न तस्य द्वाराण्यपि । नशब्दश्चार्थः । अपा वृद्धि अपवृणु ।
प्रेरयेत्यर्थः । यद्वा द्वाराणीव । तत्प्राप्युपायान् विशदयति । तदर्थं दद्यावापृथिवी ब्रह्मणा परिवृटेन
कर्मणा प्राची प्रकृष्टाञ्जने अस्मदनुकूले कृधि कुरु । स्वर्णं आदित्य इव । स यथा जगत्प्रकाशयति
तद्वत् । शुक्रं दीप्तं त्वाम् उपसः उषःकालाः वि दिशुतुः विद्योतयन्ति । उपःकाले ह्यग्नयः
प्रज्वालन्ते ॥

स इधान उपसो राम्या अनु स्वर्ण दीदेदरुषेण भानुना ।

होत्राभिरग्निर्मनुषः स्वध्वरो राजा विशामतिथिश्चारुरायवे ॥ ८ ॥

सः । इधानः । उपसः । राम्याः । अनु । स्वः । न । दीदेत् । अरुषेण । भानुना ।

होत्राभिः । अग्निः । मनुषः । सुऽअध्वरः । राजा । विशाम् । अतिथिः । चारुः । आयवे ॥ ८ ॥

उसः अग्निः राम्याः रमणहेतुभूताः उपसः अनु अनुलक्ष्य इधानः इध्यमानोः दीपितः मनु
अरुषेण रोचमानेन भानुना तेजसा स्वर्णं आदित्य इव दीदेत् दीप्यते । सः अग्निः मनुषः
मनुष्यस्य होतुः होत्राभिः । होत्रेति वाङ्नाम । होमसाधनभूताभिः स्तुतिभिः स्तूयमानः स्वध्वरः
शोभनयागः विशां प्रजानां राजा राजमानः स्वामी आयवे मनुष्याय यजमानाय तदर्थं चारुः
चरणशीलः अतिथिः अतिथिवत्पूज्यो भवति ॥

एवा नो अग्ने अमृतेषु पूर्वं धीष्पीपाय बृहद्विवेषु मानुषा ।

दुहाना धेनुर्वृजनेषु कारवे त्मना शतिनं पुरुरूपमिषणि ॥ ९ ॥

एव । नः । अग्ने । अमृतेषु । पूर्वं । धीः । पीपाय । बृहत्ऽद्विवेषु । मानुषा ।

दुहाना । धेनुः । वृजनेषु । कारवे । त्मना । शतिनम् । पुरुऽरूपम् । इषणि ॥ ९ ॥

बृहद्विवेषु प्रभूतद्युतिषु अमृतेषु देवेषु मध्ये हे पूर्वं पूर्वभाविन् अग्ने त्वां मानुषा मनुष्याणां
मध्ये नः अस्मदीया धीः बुद्धिः स्तुतिः कर्म वा एव एवं पीपाय प्याययति । यद्वा मानुषा
मनुष्यान् धीस्त्वदीया बुद्धिः कर्म वा प्याययतु । तथा त्वदीया धीः वृजनेषु यज्ञेषु कारवे स्तोत्रे
दुहाना धेनुः । दोग्ध्री धेनुरिव । लुप्तोपममेतत् । त्मना आत्मनैव इषणि पुण्यायां सत्यां
शतिनम् अपरिमितसंख्याकं पुरुरूपं गवाश्चादिरूपेण नानारूपं धनसमूहं दुहाना भवति ॥

वयमग्रे अर्वता वा सुवीर्यं ब्रह्मणा वा चितयेमा जनान् अति ।

अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिषूच्चा स्वर्यं शुशुचीत दुस्तरम् ॥ १० ॥

वयम् । अग्रे । अर्वता । वा । सुवीर्यम् । ब्रह्मणा । वा । चितयेम् । जनान् । अति ।

अस्माकम् । द्युम्नम् । अधि । पञ्च । कृष्टिषु । उच्चा । स्वर्यः । न । शुशुचीत । दुस्तरम् ॥ १० ॥

हे अग्रे वयं यजमानाः सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं यथा तथा अर्वता वा अरणकुशलेनाश्वेन । वाशब्दश्चार्थः । ब्रह्मणा वा अग्नेन च त्वदत्तेन जनान् अस्मत्समानान् अति चितयेम अतिक्रम्य ज्ञायेमहि । कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । यद्वा त्वदत्तेनाश्वेनाग्नेन च सुवीर्यं चितयेम प्रकाशयेम । तदर्थम् । अस्माकं पञ्च पञ्चसु कृष्टिषु जनेषु निपादपञ्चमेषु चतुर्षु वर्णेषु उच्चा उच्चैरतिप्रभूतं दुस्तरम् अन्येनाप्राप्तं द्युम्नं धनं स्वर्यं सूर्य इवाधिकं शुशुचीत दीप्यताम् । अधीत्ययमनर्थको वा ।

स नो बोधि सहस्य प्रशंस्यो यस्मिन्त्सुजाता इषयन्त सूरयः ।

यमग्रे यज्ञमुपयन्ति वाजिनो नित्यं तोके दीदिवांसं स्वे दमे ॥ ११ ॥

सः । नः । बोधि । सहस्य । प्रशंस्यः । यस्मिन् । सुजाताः । इषयन्त । सूरयः ।

यम् । अग्रे । यज्ञम् । उपयन्ति । वाजिनः । नित्यं । तोके । दीदिवांसम् । स्वे । दमे ॥ ११ ॥

हे अग्रे सहस्य शत्रूणामभिभवितर्बलप्रभव वा प्रशंस्यः स्तुत्यः सः त्वं नः अस्मदीयं स्तोत्रादिकं बोधि बुध्यस्व । स इत्युक्तं क इत्याह । यस्मिन् अग्नौ सुजाताः शोभनजननाः सूरयः स्तोतारं ऋत्विजः इषयन्त गमयन्ति स्तोत्राणि । किंच हे अग्रे यज्ञं यजनीयं यं वाजिनः हविर्लक्षणाश्रवन्तो यजमानाः नित्यं तोके औरसे पुत्रे निमित्तभूते सति । यद्वा । तस्मिन् यथा दीप्यते । पुत्रगृहे यथा पिता दीप्यते तद्वत् स्वे दमे स्वकीये यागगृहे सवनीयादिस्थाने दीदिवांसं दीप्यमानम् उपयन्ति हविःस्तोत्रादिना । स बोधि इत्यन्वयः ॥

उभयासो जातवेदः स्याम ते स्तोतारो अग्रे सूरयश्च शर्मणि ।

वस्वो रायः पुरुश्चन्द्रस्य भूर्यसः प्रजावतः स्वपत्यस्य शग्धि नः ॥ १२ ॥

उभयासः । जातवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्रे । सूरयः । च । शर्मणि ।

वस्वः । रायः । पुरुश्चन्द्रस्य । भूर्यसः । प्रजावतः । सुऽअपत्यस्य । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

हे जातवेदः जातानां वेदितः अग्रे स्तोतारः त्वां स्तुवन्त ऋत्विजः सूरयः मेधाविनो यजमानाः च इति उभयासः उभये वयं शर्मणि सुखे निमित्तभूते सति ते त्वत्संबन्धिनः स्याम भवेम । यद्वा । ते शर्मणि स्याम । त्वं च नः अस्माकं वस्वः निवासहेतोर्वसिष्ठस्य रायः

गवादिधनस्य ^१पुष्टश्चन्द्रस्य अतिशयेनाह्लादकस्य बहुहिरण्योपेतस्य वा ^२भूयसः प्रभृतस्य ^३प्रजावतः भृत्वाद्युपेतस्य पुत्रादिभोगपण्यास्य वा ^४स्वपस्यस्य शोभनपुत्रस्य । ईदृग्रूपं धनं ^५नः अस्मभ्यं ^६शग्धि देहि । दातुं शक्तो भवसि ॥

ये स्तोतृभ्यो गोअग्रामश्वपेशसमग्रे रातिमुपसृजन्ति सूरयः ।

अस्माश्च तांश्च प्र हि नेषि वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोअग्राम् । अश्वपेशसम् । अग्रे । रातिम् । उपसृजन्ति । सूरयः ।

अस्मान् । च । तान् । च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १३ ॥

‘ ये स्तोतृभ्यः ’ इति त्रयोदशी व्याख्याता ॥ ॥ २१ ॥

‘ समिद्धो अग्निः ’ इत्येकादशच तृतीयं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभम् । सप्तमी जगती । समिद्धोऽग्निश्चिना नराशंसतनूनपादादय एकादश प्रयाजदेवताः । ‘ समिद्ध एकादशार्गं सप्तमी जगती ’ इत्यनुक्रमणिका । पशौ शुनकानामिदमाग्नीसूक्तम् । गृत्समदस्यापि शुनकत्वात् । ‘ समिद्धो अग्निरिति शुनकानाम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. २) इति हि सूत्रितम् ।

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वानि भुवनान्यस्थात् ।

होता पावकः प्रदिवः सुमेधा देवो देवान्यजत्वग्निरर्हन् ॥ १ ॥

समिद्धः । अग्निः । निहितः । पृथिव्याम् । प्रत्यङ् । विश्वानि । भुवनानि । अस्थात् ।

होता । पावकः । प्रदिवः । सुमेधाः । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अर्हन् ॥ १ ॥

^१पृथिव्यां वेदिलक्षणायां ^२समिद्धः सम्यक् दीप्त एतन्नामकः ^३अग्निः ^४निहितः स्थापितः सन् ^५विश्वानि सर्वाणि ^६भुवनानि भूतजातानि ^७प्रत्यङ् अभिमुखः सन् ^८अस्थात् तिष्ठति । यथा सर्वे जनाः पश्यन्ति तथा प्रवृद्धः^९ अभवदित्यर्थः । किंच सोऽग्निः ^{१०}होता होमनिष्पादको देवानामाह्लाता वा ^{११}पावकः शोधकः ^{१२}प्रदिवः पुराणः ^{१३}सुमेधाः शोभनप्रज्ञः ^{१४}देवः द्योतमानः । एवं महानुभावः ^{१५}अग्निः ^{१६}अर्हन् यागयोग्यः सन् ^{१७}देवान्यजतु । अत्र यष्टव्यानिन्द्रादीन् पूजयतु^१ ।

नराशंसः प्रति धामान्यञ्जन् तिस्रो दिवः प्रति मद्वा स्वर्चिः ।

घृतप्रुषा मनसा हव्यमुन्दन्मूर्धन्यज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः । प्रति । धामानि । अञ्जन् । तिस्रः । दिवः । प्रति । मद्वा । सुअर्चिः ।

घृतप्रुषा । मनसा । हव्यम् । उन्दन् । मूर्धन् । यज्ञस्य । सम् । अनक्तु । देवान् ॥ २ ॥

नराशंसः नरैर्नैतृभिः ऋत्विग्भिः^१ शंसनीयः एतन्नामकोऽग्निः । स्वर्चिः शोभनज्वालः सन्
 धामानि स्थानान्याहुत्यधिकरणानि तेजांसि प्रति प्रत्येकं महा स्वमहिम्ना अजन् व्यक्तीकुर्वन्
 तिस्रो दिवः द्योतमानांस्त्रीन् भूम्यादिलोकांश्च प्रति प्रत्येकमजन् । स्थित्वा^२ भूमिं प्रकाशेनान्तरिक्षं
 हविष्प्रापणेन दिवमित्यभिप्रायः । यद्वा लोकानां प्रत्येकं त्रिवोपेतत्वात् तिस्रो दिव इत्यविरुद्धम् ।
 'तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिष्ठः' (ऋ. सं. ४. ५४. ५) इत्यादिमन्त्रवर्णात् 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो
 लोकाः' (ऐ. ब्रा. २. १७) इति ब्राह्मणाच्च । तथा घृतपुषा घृतं सिञ्चता मनसा हव्यम् उन्दन्
 क्लेदयन् स्निग्धीकुर्वन् यज्ञस्य मूर्धन् मूर्धनि मुखे होमसमये देवान् यष्ट्यान् समनक्तु सम्यक्
 व्यक्तीकरोतु । तर्पयत्वित्यर्थः ॥

ईळितो अग्ने मनसा नो अर्हन्देवान्यक्षि मानुपात्पूर्वो अद्य ।

स आ वह मरुतां शर्धो अच्युतमिन्द्रं नरो बर्हिषदं यजध्वम् ॥ ३ ॥

ईळितः । अग्ने । मनसा । नः । अर्हन् । देवान् । यक्षि । मानुपात् । पूर्वः । अद्य ।

सः । आ । वह । मरुताम् । शर्धः । अच्युतम् । इन्द्रम् । नरः । बर्हिःसदम् । यजध्वम् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ईळितः अस्माभिः स्तुतः सन् मनसा अस्मदनुरक्तेन देवानां यागबुद्ध्या वा
 अर्हन् यागयोग्यः सन् मानुपात् होतुः पूर्वः पूर्वभावी नः अस्मदर्थम् अद्य अस्मिन् दिने देवान्
 यष्ट्यान् यक्षि त्वमेव यजसि । सः तादृशो यष्टास्वम् आ वह आकारय । कान् । मरुतां शर्धः
 गणम् । अच्युतम् अक्षोणम् इन्द्रं तदविनाभूतमिन्द्रमपि । यद्वा मरुद्वलोपेतमिन्द्रम् । अनन्तरं हे
 नरः नेतार ऋत्विजः बर्हिषदं बर्हिषि सीदन्तं तमिन्द्रं यजध्वं पूजयध्वम् ॥

देव बर्हिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं राये सुभरं वेद्यस्याम् ।

घृतेनाक्तं वसवः सीदतेदं विश्वे देवा आदित्या यज्ञियांसः ॥ ४ ॥

देव । बर्हिः । वर्धमानम् । सुवीरम् । स्तीर्णम् । राये । सुभरम् । वेदी इति । अस्याम् ।

घृतेन । अक्तम् । वसवः । सीदत । इदम् । विश्वे । देवाः । आदित्याः । यज्ञियांसः ॥ ४ ॥

हे बर्हिः देव एतदभिमानिन्नाग्ने वर्धमानं सुवीरं शोभनवीरसंपादकं सुभरं सुपूर्णं स्तीर्णम्
 अस्मदीयैर्ऋत्विग्भिरास्तुतं भव । किमर्थम् । राये धनाय । अस्यां वेदी वेद्याम् ॥ ससम्यर्थं
 प्रगृह्यसंज्ञा । संहितायां यणादेशश्चान्दसः ॥ घृतेन आज्येन अक्तम् इदं स्निग्धं बर्हिः सीदत ।
 के । हे वसवः एतन्नामकाः । हे विश्वे सर्वे देवाः । हे आदित्याः । यज्ञियांसः यज्ञार्हास्ते
 यूयमिदं बर्हिर्निषीदत अस्मिन् बर्हिषि निषीदतेत्यर्थः ॥

वि श्रयन्तामुर्विया हूयमाना द्वा रौ देवीः सुप्रायणा नमोभिः ।

व्यचस्वतीर्वि प्रथन्तामजुर्या वर्णं पुनाना यशसं सुवीरम् ॥

वि । श्रयन्ताम् । उर्विया । हूयमानाः । द्वारः । देवीः । सुप्रऽअयनाः । नमःऽभिः ।

व्यचस्वतीः । वि । प्रथन्ताम् । अजुर्याः । वर्णम् । पुनानाः । यशसम् । सुवीरम् ॥ ५ ॥

१द्वारो १देवीः अग्नेर्द्वाराभिमानिन्यो देव्यः १वि १श्रयन्तां विविच्य श्रयन्तां विवृतापिधाना भवन्तु । कीदृश्यस्ताः । १उर्विया । उर्व्यो महस्यः । १नमोभिः नमस्कारोपेतैः स्तोत्रैः १हूयमानाः । १सुप्रायणाः सुष्ठु प्रकर्षेण गन्तव्याः । ईदृश्यो देव्यो विश्रयन्ताम् । किंच १व्यचस्वतीः व्याप्तिमत्यः १अजुर्याः अहिंस्या अजनना वा १सुवीरं शोभनपुत्राद्युपेतं १यशसं यशोयुक्तं १वर्णं वर्णनीयं रूपविशेषं १पुनानाः यजमानाय शोधयिष्यः संपादयिष्यो देव्यः १वि १प्रथन्तां विशेषेण प्रथ्याता भवन्तु ॥ २२ ॥

साध्वपांसि सनता न उक्षिते उषासानक्ता वय्येव रण्विते ।

तन्तुं ततं संवयन्ती समीची यज्ञस्य पेशः सुदुधे पर्यस्वती ॥ ६ ॥

साधु । अपांसि । सनता । नः । उक्षिते इति । उषासानक्ता । वय्याऽडव । रण्विते इति ।

तन्तुम् । ततम् । संवयन्ती इति सम्ऽवयन्ती । समीची इति सम्ऽईची ।

यज्ञस्य । पेशः । सुदुधे इति सुऽदुधे । पर्यस्वती इति ॥ ६ ॥

१साधु साधूनि १नः अस्मदीयानि १अपांसि कर्माण्युद्दिश्य १सनता सनातनेनाविच्छिन्नप्रवृत्तिकेन स्तोत्रादिना १उक्षिते पूजिते । यद्वा । पुराणवाची विभक्त्यन्तः सनच्छब्दोऽस्ति । तस्य प्रथमाद्विवचन-स्याकारः । सनातने नित्ये इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे उक्षिते फलस्य सेचयिष्यौ ॥ कर्तारि निष्ठा ॥ १उषा-सानक्ता अहोरात्रदेवते १वय्याडव वानकुशले इव १रण्विते शब्दिते स्तुते परस्परं गच्छन्त्यौ वा १तत्वं विसृतं १तन्तुं तन्तुस्थानीयं यज्ञावयवं १संवयन्ती सम्यक् चित्रं सह वा वयन्यावुत्पादयिष्यौ १समीची सम्यक्प्रवृत्तिके परस्परानुकूले । किमर्थं संवयन्ती । १यज्ञस्य अनुष्ठीयमानस्य १पेशः रूपं निर्मानुमिति शेषः । यज्ञं निर्वर्तयितुं तदवयवानुक्रमेण १अनुष्ठापयिष्यावित्यर्थः । अहोरात्राभ्यां हि यज्ञास्तन्यन्ते । १सुदुधे सुष्ठु फलस्य दोग्ध्यौ १पर्यस्वती उदकवत्यौ । अहोरात्राभ्यां खलु वृष्टिर्जायते । एवं महानुभावं अहोरात्रदेवते अस्मद्यज्ञं निर्वहतामित्यर्थः ॥

दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यक्षतः समुचा वपुष्टरा ।

देवान्यजन्तावृतुथा समञ्जतो नामा पृथिव्या अधि सानुषु त्रिषु ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । विदुऽर्तरा । ऋजु । यक्षतः । सम । ऋचा । वपुऽर्तरा ।

देवान् । यजन्तौ । ऋतुऽथा । सम । अञ्जतः । नामा । पृथिव्याः । अधि । सानुषु । त्रिषु ॥ ७ ॥

वद्व्या । दिवि भवो दिव्योऽग्निः । तस्माद्व्यादग्नेर्जातौ ^१होतारा आह्वातारौ देवानां होम-
निष्पादकौ वा अग्नी पार्थिवान्तरिक्ष्यौ ^२प्रथमा प्रथमं^१ यष्टव्यौ^१ विदुष्टरा विद्वत्तमौ ^३वपुष्टरा प्रकृष्ट-
वपुषौ देवौ ^४ऋचा मन्त्रेण ^५ऋजु अविकलं यथा तथा सम्यक् ^६यक्षतः पूजयतः । ^७ऋतुथा तत्तद्वतौ
तत्र तत्र काले ^८देवान् यष्टव्यान् ^९यजन्तौ^२ देवौ ^{१०}पृथिव्याः ^{११}नाभा नाभावुत्तरवेद्याम् ^{१२}अधि उपरि
^{१३}त्रिषु ^{१४}सानुषु समुच्छितेषु प्रदेशेषु गार्हपत्यादिषु ^{१५}समञ्जतः समाङ्कताम् ॥ अञ्जेलैर्व्यडागमः ॥

सरस्वती साधयन्ती धियं न इळा देवी भारती विश्वतूर्तिः ।

तिस्रो देवीः स्वधया बहिरेदमच्छिद्रं पान्तु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥

सरस्वती । साधयन्ती । धियम् । नः । इळा । देवी । भारती । विश्वतूर्तिः ।

तिस्रः । देवीः । स्वधया । बहिः । आ । इदम् । अच्छिद्रम् । पान्तु । शरणम् । निऽसद्य ॥ ८ ॥

नः अस्मदीयां धियं बुद्धिं यागं वा साधयन्तो निर्वर्तयन्ती सरस्वती^३ एतन्नामिकेयं देवी
तथा इळा देवी भारती च^४ विश्वतूर्तिः विश्वानि तूर्णानि यस्याः सा तादृशी सर्वविषयगता वाक् ।
एतदुभयविशेषणम् । तिस्रो देवीः एतास्तिस्रो देव्यः स्वधया अस्मद्वत्तद्विषा निमित्तेन इदं
बहिः यज्ञम् अच्छिद्रं यथा तथा पान्तु पालयन्तु । किं कृत्वा । शरणं यागगृहम् आ निषद्य
आश्रित्य । यद्वा । स्वधया इदं बहिः इमं यज्ञमागत्यास्मदीयं शरणं गृहं निषद्याच्छिद्रं यथा तथा
पान्तु ॥

अथ 'पिशङ्गरूपः' इति नवमी त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्य याज्या । 'पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः
प्रथमभाजं यज्ञसं वयोधाम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितत्वात् । पाठस्तु^५—

पिशङ्गरूपः सुभरो वयोधाः श्रुष्टी वीरो जायते देवकामः ।

प्रजां त्वष्टा वि ष्यतु नाभिमुस्मे अथा देवानामप्येतु पार्थः ॥ ९ ॥

पिशङ्गरूपः । सुभरः । वयःऽधाः । श्रुष्टी । वीरः । जायते । देवकामः ।

प्रऽजाम् । त्वष्टा । वि । स्यतु । नाभिम् । अस्मे इति । अथ । देवानाम् । अपि । एतु । पार्थः ॥ ९ ॥

पिशङ्गरूपः सुवर्णवर्णो नानारूपो वा सुभरः शोभनयज्ञः शोभनभरणो वा वयोधाः वयसोऽन्नस्य
धारयिता दाता वा श्रुष्टी क्षिप्रगुणः वीरः विविधमीरयिता देवकामः देवाः काम्यन्ते येन
तादृशः^६ पुत्रः जायते जायतामुपयतां त्वष्टरनुग्रहात् । स च त्वष्टा एतन्नामको देवः अस्मे अस्मभ्यं
नाभिं कुलस्य बन्धिकां प्रजां पुत्रादिरूपां वि ष्यतु विमुञ्चतु वितरस्वित्यर्थः । अथ अपि च देवानां
संबन्धि पाथः अन्नम् अपि अस्मान् एतु गच्छतु । अपिः क्रियया वा संदध्यते । गच्छदित्यर्थः ॥

१. म-व-प्रथमयष्टव्यौ । २. ऋ-इ-ऋ१-म-यजन्तौ पूजयन्तौ । ३. ख-ग-च-ण-थ-न-व-सरस्वती
एतन्नामिका देवी भारती च । ४. त-नवमीपाठस्तु । ५. ऋ१-ण-त-ध-न-व-तादृशः । ईदृशः ।

वनस्पतिरवसृजन्नुप स्थादग्निर्हविः सूदयाति प्र धीभिः ।

त्रिधा समक्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः शमितोप हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवऽसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः । सूदयाति । प्र । धीभिः ।

त्रिधा । समऽअक्तम् । नयतु । प्रऽजानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । शमिता । उप । हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः यूपभिमान्येतन्नामकोऽग्निः । अवसृजन् अस्मदीयं कर्मानुजानन् । उप अस्मत्समीपं । स्थात् तिष्ठतु । अग्निः पाकाधारोऽग्निश्च । हविः पशुरूपं । धीभिः कर्मेभिः विशेषैः पाकसाधनैः प्रकर्षेण । सूदयाति क्षारयति । अपाकाधिकपाकादिराहित्येन^१ हविः पचतीत्यर्थः । किंच । दैव्यः देव-संबन्ध्याहुत्यधिकरणभूतोऽग्निः । शमिता हविषः संस्कर्ता । यद्वा । दैव्यः शमितैतन्नामकोऽग्निः । ‘अग्निर्वै देवानां शमिता’ इति श्रूयते । त्रिधा त्रिप्रकारम् उपस्तरणावदानाभिधारणैः । समक्तं सम्यक् सिक्तं । हव्यं हविः । प्रजानन् विद्वान् नयनप्रकाराभिज्ञः सन् । देवेभ्यः । उप नयतु समीपं प्रापयतु ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृतम्वस्य धाम ।

अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहाकृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ११ ॥

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः । घृतम् । ऊँ इति । अस्य । धाम ।

अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व । स्वाहाऽकृतम् । वृषभ । वक्षि । हव्यम् ॥ ११ ॥

अस्य अग्नेः । घृतम् आज्यं । मिमिक्षे सिद्धामि । यतः । अस्य । घृतं । योनिः कारणम् । उत्पन्नोऽपि । घृते । श्रितः । आश्रितः । अस्य अग्नेः । घृतम् एव । धाम तेजः । घृतेन हि अयं दीप्यते । इदानीं संबोधोच्यते । हे अग्ने । वृषभ फलस्य वर्णितस्त्वम् । अनुष्वधं प्रतिहविः सर्वेष्वपि हविःषु दीयमानेषु । आ । वह देवान् । आहूय तान् । मादयस्व प्रीणय । ततस्त्वं । स्वाहाकृतं स्वाहाकारेण दत्तं । हव्यं^२ । वक्षि वह ॥ ॥ २३ ॥

‘हुवे वः’ इति नवचं चतुर्थं सूक्तम् । भार्गवः सोमाहुतिनामक ऋषिः । अग्निर्देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । ‘हुवे नव सोमाहुतिर्भार्गवो ह’ इत्यनुक्रमणिका ॥ प्रातरनुवाकाधिनशस्त्रयोस्तैष्टुभे छन्दसीदम् । सूत्रितं च-‘हुवे वः सुद्योत्मानं नि होता होतृपदन इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिं विशामग्निमर्तिथिं सुप्रयसम् ।

मित्रइव यो दिधिषार्यो भूदेव आदेवे जने जातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुऽद्योत्मानम् । सुऽवृक्तिम् । विशाम् । अग्निम् । अर्तिथिम् । सुऽप्रयसम् ।

मित्रऽइव । यः । दिधिषार्यः । भूत् । देवः । आऽदेवे । जने । जातवेदाः ॥ १ ॥

हे यजमानाः वः युष्मदर्थम् अग्निं धुवे आह्वयामि । कीदृशं तम् । सुद्योत्मानं सुष्ठु द्योत-
मानं सुवृत्तिं सुवर्जितं पापैः शोभनस्तुतिं वा । विशां यजमानानाम् अतिथिम् अतिथिवत्सदा
पूज्यं सुप्रयसं शोभनहविलक्षणाग्रम् । किञ्च जातवेदाः जातानां वेदिता वयः देवः अग्निः
मित्र इव सखेव आदित्य इव वा दिधिपाय्यः धारयिता भूत् भवति । कुत्रेति उच्यते । आदेवे
देवपर्यन्ते जने मनुष्यप्रभृतिदेवपर्यन्तेषु । तेषां धारकोऽभवदित्यर्थः ॥

इमं विधन्तो अपां सधस्थे द्वितादधुर्भृगवो विश्वाद्योः ।

एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानामग्निररतिर्जीराश्वः ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधस्थे । द्विता । अदधुः । भृगवः । विश्व । आयोः ।

एषः । विश्वानि । अग्नि । अस्तु । भूम । देवानाम् । अग्निः । अरतिः । जीराश्वः ॥ २ ॥

इमम् अग्निं विधन्तः परिचरन्तः भृगवः अस्मत्पूर्वं महर्षयः अपां सधस्थे सहस्थाने
अन्तरिक्षे आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य स्वभूतासु विश्व प्रजास्त्वित्विषु तेषां मध्ये च द्विता द्वयोः^१
स्थानात् अदधुः आधारयन् ॥ दधातेर्लङि रूपम् ॥ एषः अग्निः भूम भूमा अत्यर्थं विश्वानि भूत-
जातानि अस्मद्विरोधीनि अभ्यस्तु अभिभवतु । स कीदृशः । देवानाम् अरतिः ईश्वरः । तेषां मध्ये
शीघ्रम् अरणशीलो वा अस्मच्छागं प्रति । तथा जीराश्वः क्षिप्राश्वः ॥

अग्निं देवासो मानुषीषु विश्व प्रियं धुः क्षेप्यन्तो न मित्रम् ।

स दीदयदुशतीरुर्म्या आ दक्षाय्यो यो दास्वते दमे आ ॥ ३ ॥

अग्निम् । देवासः । मानुषीषु । विश्व । प्रियम् । धुः । क्षेप्यन्तः । न । मित्रम् ।

सः । दीदयत् । उशतीः । ऊर्म्याः । आ । दक्षाय्यः । यः । दास्वते । दमे । आ ॥ ३ ॥

देवासः देवाः क्षेप्यन्तः स्वर्गं प्रति गच्छन्तः सन्तः पूर्वं मानुषीषु मनुष्यसंबन्धिनीषु विश्व
प्रजासु प्रियं देवानां प्रीणयितारम् अग्निं धुः अधुः स्थापितवन्तः । तत्र दृष्टान्तः । क्षेप्यन्तः
मित्रं न । रायं प्रति गच्छन्तो नराः मित्रं प्रियं सखायं स्वगृहकार्थं स्थापयन्ति तद्वत् । वयः एवं
देवैः स्थापितो योऽग्निः दास्वते हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थं दमे तदीये यागगृहे आ आहितः
स्थापितः दक्षाय्यः समर्धयिता दाता वा सः अग्निः उशतीः कामयमानाः ऊर्म्याः रात्रीः सर्वासु
रात्रिषु आ दीदयत् दीप्यते सर्वतः । सर्वरात्रीरादीपयति वा ॥

१. क-म-द्वयोः स्थानयोस्तायः तायमानम् । छान्दसं रूपम् । यद्वा द्विता द्वित्वेन वैद्युतात्मनान्तरिक्षं
यागार्थम्वित्विषु वा आधारयन् ; झ-क्षिप्यन्तरिक्षयोः स्थानयोस्तु अस्तायमानम् । छान्दसं रूपम् । यद्वा द्विता
द्वित्वेन वैद्युतात्मनान्तरिक्षे यागार्थम्वित्विषु वादधुः आधारयन् ।

अस्य रण्वा स्वस्यैव पुष्टिः संदृष्टिरस्य हियानस्य दक्षोः ।

वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्वामत्यो न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥ ४ ॥

अस्य । रण्वा । स्वस्यैव । पुष्टिः । सम्दृष्टिः । अस्य । हियानस्य । दक्षोः ।

वि । यः । भरिभ्रत् । ओषधीषु । जिह्वाम् । अत्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

अस्य अग्नेः पुष्टिः शरीरवृद्धिः । रण्वा रमणीया शब्दयुक्ता वा । तत्र दृष्टान्तः । स्वस्य पुष्टिः इव । यथा लोके स्वकीया पुष्टिः स्वस्मै रमणीया भवति तद्वत् । यद्वा^१ अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिः यजमानविषया रण्वा स्वस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत्^२ । किंच हियानस्य समृद्धिं गच्छतो व्याप्नुवतः दक्षोः^३ काष्ठान् दिधक्षोर्दग्धुमिच्छोः अस्य अग्नेः संदृष्टिः संदर्शनाविर्भावोऽपि रण्वा । यः अग्निः ओषधीषु काष्ठेषु जिह्वां ज्वालाम् । जात्येकवचनम् । ज्वालाः वि भरिभ्रत् अत्यर्थं विहरति । कम्पयतीत्यर्थः ॥ हृतेर्यङ्लुगन्तत्वेन दाधर्त्यादिसु (पा. सू. ७.४.६५) निपातितान्^४ लेख्यडागमः । यद्योगादनिघातः ॥ तत्र दृष्टान्तः । रथ्यः रथार्हः । अत्यो न वाजी यथा वारान् देशवारणसाधनान् बालान् दोधवीति कम्पयति तद्वत् । योऽग्निज्वालाः कम्पयति अस्याग्नेः पुष्टी रण्वेति ॥

आ यन्मे अभ्वं वनदः पनन्तोऽशिग्भ्यो नार्मिमीत वर्णम् ।

स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजुर्वा यो मुहुरा युवा भूत् ॥ ५ ॥

आ । यत् । मे । अभ्वम् । वनदः । पनन्त । अशिक्भ्यः । न । अर्मिमीत । वर्णम् ।

सः । चित्रेण । चिकिते । रम्सु । भासा । जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥

यत् यस्य अभ्वं महत्त्वं मे मम संबन्धिनः वनदः वनन्तः संभक्तारः । यद्वा वनदोऽवनदो भृशं शब्दयन्तः^५ स्तोतारः ॥ अवशब्दो भृशार्थवाची । तत्पूर्वाद्भेदः क्तिप् । 'अवाप्योः' इत्यकारलोपः ॥ आ पनन्त समन्तात् स्तुवन्ति । सः अग्निः अशिग्भ्यः अस्मदीयं रूपं कामयमानेभ्य ऋत्विग्भ्यः वर्णं स्वसदृशं^६ रूपं नार्मिमीत । नशब्दश्चार्थः । निर्मिमीते च । स च रंसु रमणीयेष्वाज्यादिहविःसु निमित्तेषु चित्रेण भासा हिरण्यकनकादिनानावर्णया दीप्या चिकिते विज्ञायते । किंच यः अग्निः जुजुर्वान् जीर्णः सन् ज्वालोपशमे स एव मुहुः पुनः पुनः आ युवा सर्वतो मिश्रयिता तरुणा वा आ भूत् आभवति पुनराज्यादिसंयोगात् ॥ ॥ २४ ॥

१. त-यद्वास्याग्नेः संबन्धिनी तद्वत् । यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यजमानविषया रण्वा तस्याग्नेः पुष्टिर्यथा रण्वा तद्वत् ; ख-ग-यद्वा अस्याग्नेः संबन्धिनी पुष्टिर्यथा यजमानविषया रण्वा तद्वत् । २. ख-व-ग-य-दक्षोः । ३. व-निपातितः । ४. क-ख-च-ज्ञ-ण-ण-त-ध-न-म-व-यतः । ५. ख-ग-व-ण-त-शब्दयन्तः । ६. त-सदृशम् ।

आ यो वनां तातृषाणो न भाति वार्णं पथा रथ्येव स्वानीत् ।

कृष्णाध्वा तपू रण्वचिकेत द्यौरिव स्मर्यमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वनां । तातृषाणः । न । भाति । वाः । न । पथा । रथ्याऽइव । स्वानीत् ।

कृष्णाऽध्वा । तपुः । रण्वः । चिकेत । द्यौऽइव । स्मर्यमानः । नभःऽभिः ॥ ६ ॥

वयः अग्निः वना वनानि वृक्षसमूहान् वतृषाणो वन तृपित इव । त्वरमाण इत्यर्थः ।
 वआ वभाति आभासयति । दहतीत्यर्थः । यद्वा वना वने आभाति । किंच वार्णं उदकमिव पथा
 प्रवणेन मार्गेण गच्छति तद्वत् इतस्ततो गच्छति । रथ्येव^१ रथस्य वोढाश्च इव स्वानीत् शब्दयति ।
 यद्वा रथशब्दान् सोढ्यादेशः । यथा रथो युद्धमार्गेण गच्छन् स्वनति तद्वत् । किंच कृष्णाध्वा
 कृष्णवर्मा वतपुः तापकः रण्वः रमणीयः पुवंभूतः सन् वचिकेत ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः । क इव ।
 वनभोभिः नक्षत्रैः वस्मर्यमानः प्रकाशमानः द्यौरिव तुलोक इव । यद्वा नभोभिरन्तरिक्ष-
 प्रदेशविशेषैः स्मर्यमानः शोभमानो द्यौरादित्य इव । नीलवर्णान्तरिक्षचार्यादित्यो यथा ज्ञायते तद्वत्
 स्वसंचारेण कृष्णीभूते मार्गे ज्ञायते । प्रकाशत इत्यर्थः ॥

स यो व्यस्थादृभि दक्षदुर्वी पशुनैति स्वयुरगोपाः

अग्निः शोचिष्मा अतसान्युष्णन्कृष्णव्यथिरस्वदयन्न भूम ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्थात् । अभि । दक्षत् । दुर्वीम् । पशुः । न । एति । स्वयुः । अगोपाः ।

अग्निः । शोचिष्मान् । अतसानि । उष्णन् । कृष्णव्यथिः । अस्वदयत् । न । भूम ॥ ७ ॥

वयः अग्निः व्यस्थान् विविधं तिष्ठति । व्याप्नोति विश्वम् । तथा योऽग्निः उर्वीं विस्तृतां
 पृथिवीं सर्वांम् । यश्च अभि दक्षन् आभिमुख्येन प्रवर्धमानो भवति ॥ उभे अपि यच्छब्दयोगान्न
 निहन्ते ॥ वसः वअग्निः वपशुर्न पशुरिव । यथा जातः^२ पशुः स्वच्छन्देन चरति तथा स्वयुः स्वयमेव
 गच्छन् अगोपाः गोपरहितः^३ । नियामकवर्जित इत्यर्थः । एति गच्छति । किं कुर्वन् । शोचिष्मान्
 प्रकृष्टदीप्तिः कृष्णव्यथिः कृष्णवर्णं प्राप्ता दग्धा व्यथाकराः कण्टकादयो येन तादृशः सन् भूम
 अत्यधिकम् अस्वदयन्न आस्वादयतीव वृक्षगतान् रसान् । अतसानि संततानि नीरसानि वा
 तरुगुल्मादीनि उष्णन् दहन्नेति ॥

नू ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीये विदथे मन्मं शंसि ।

अस्मे अग्ने संयद्वीरं बृहन्तं क्षुमन्तं वाजं स्वपत्यं रयिं दाः ॥ ८ ॥

नु । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइतौ । तृतीये । विदथे । मन्मं । शंसि ।

अस्मे इति । अग्ने । संयद्वीरम् । बृहन्तम् । क्षुमन्तम् । वाजम् । सुऽअपत्यम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

१. क-अ१-तृपित इव बुभुक्षित इव । २. अ१-तथा रथ्येव । ३. ख-ग-च-ण१-फ-शोभमानः ।

४. अ१-जातमात्रः । ५. अ१-गोपविरहितः ।

हे अग्ने षते तव संबन्धिनः षपूर्वस्य पूर्वं यागसमये कृतस्य षअवसः अभिमततर्पणस्य षअधीर्ता स्मरणे सति तस्मैऽस्या षनु अद्यापि षतृतीये षविदथे यागे तृतीयसवने । यद्वा प्रातरनुवाकमंबन्धिनाम् आग्नेयोषस्याश्विनानां मध्येऽन्यतमे तृतीये कृतौ षमन्म मननीयं स्तोत्रं षशंसि अशंसि । शस्यतेऽस्माभिः । हे षअग्ने त्वं च षअस्मे अस्मभ्यं षसंयद्वीरं संयतो वीरा यस्मिन् तादृशं षवृहन्ते महान्तं षध्रुमन्तं शब्दवन्तं कीर्तिमन्तं षवाजम् उक्तलक्षणमन्नं षस्वपत्यं षरयि च षदाः देहि ॥

त्वया यथा गृत्समुदासो अग्ने गुहा वन्वन्त उपरां अभि प्युः ।

सुवीरासो अभिमातिषाहः स्मत्सूरिभ्यो गृणते तद्वर्यो धाः ॥ ९ ॥

त्वया । यथा । गृत्सुऽमुदासः । अग्ने । गुहा । वन्वन्तः । उपरान् । अभि । स्युरिति स्युः ।

सुऽवीरासः । अभिमातिऽसहः । स्मत् । सूरिऽभ्यः । गृणते । तत् । वर्यः । धाः ॥ ९ ॥

हे षअग्ने षत्वया रक्षकेण षवन्वन्तः छान्दसं^१ भजन्तो^२ गृत्समदा ऋषयः । आस्मिनि पारोक्ष्येण^३ वचनम् । षयथा षगुहा गुहायां वर्तमानान् षउपरान् उपरमणसाधनान् उपरि उत्कृष्टे वर्तमानान्वा धनविशेषान् षअभि षस्युः अभिभवेयुः । स्वाधीनान् कुर्युः । यद्वा गूढानुपरान् उपरेऽधिकत्वेन वर्तमानान् पापान् अभिस्युः अभिभवेयुः । तथा कुर्वित्यर्थः । कीदृशाः । षसुवीरामः शोभन-पुत्राद्युपेताः षअभिमातिसहः वैरिणां पापादीनां सोढारः । किंच षसूरिभ्यः मेधाविभ्यो यजमानेभ्यो गृणते ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ शब्दयुग्मयः स्तोत्रभ्यः । यद्वा सूरिभ्यो यजमानेभ्यो गृणते स्तोत्रे च षस्मत् सुमत् अतिप्रभूतं षतत् तादृशं प्रसिद्धं षवयः अन्नं षधाः धेहि ॥ ॥ २५ ॥

‘होताजनिष्ट’ इत्यष्टच पञ्चमं सूक्तं सोमाहुतेरार्षमाग्नेयमानुष्टुभम् । ‘होताष्टावानुष्टुभम्’ इत्यनु-कान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये कृतौ अस्य विनियोगः । सूत्रितं च—‘अभ्यायो होताजनिष्ट’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । चतुर्विंशेऽहन्यपीदमेवाज्यम् । ‘चतुर्विंशे होताजनिष्टेत्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । आभिष्विके द्वितीयेऽहनीदमेवाज्यम् । ‘द्वितीयस्य चतुर्विंशेनाज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इत्यतिदिष्टत्वात् ॥

होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये ।

प्रयक्षञ्जेन्यं वसु श्केम वाजिनो यमम् ॥ १ ॥

होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृभ्यः । ऊतये ।

प्रऽयक्षन् । जेन्यम् । वसु । श्केम । वाजिनः । यमम् ॥ १ ॥

षहोता होमनिष्पादकः षचेतनः चेतयितास्मदनुष्ठितस्य षपिता पालकोऽस्मद्यज्ञस्य ईदृशोऽग्निः षअजनिष्ट उत्पन्नः । किमर्थम् । षपितृभ्यः पालकेभ्यो यजमानेभ्यः ॥ पृष्ठयर्थे चतुर्थी ॥ तेषाम् षऊतये रक्षणाय च । वर्यं च षवाजिनः हविलक्षणाच्चवन्तः सन्तः षप्रयक्षं प्रकर्षेण पूज्यं षजेन्यं जेतव्यं षयमं यम-यितव्यं^३ षवसु धनं षश्केम । शक्ता भूयास्म लब्धुमिति शेषः । यद्वा वाजिनोऽन्नस्य यमं यमनं कर्तुं शक्तेम । प्रयक्षं जेन्यं वसु धनमित्युपमानम् । उक्तलक्षणं धनमिव । तद्यथावरोद्धुं शक्नुमस्तद्वत् ॥

१. क्ष१-म-‘छान्दसं भजन्तः’ नास्ति । २. क्ष-क्ष१-ण-म-व-परोक्षेण । ३. न-त-यमितव्यम् ; क-ख-च-ण१-त-थ-व-यमेतव्यम् ।

आ यस्मिन्त्सप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।

मनुष्वदैव्यमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । सप्त । रश्मयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।

मनुष्वत् । दैव्यम् । अष्टमम् । पोता । विश्वम् । तत् । इन्वति ॥ २ ॥

यज्ञस्य नेतरि यागस्य निर्वाहके यस्मिन् अग्नौ सप्त रश्मयः सप्तसंख्याका रश्मिवद्व्यासा होत्रकाः वा तताः स्वस्वकर्मभिः सर्वतो व्यासा भवन्ति । सः पोता पावको देवानां पोत्राख्य ऋत्विग्भूपो वा अग्निः मनुष्वत् मनुष्यपोतृवत् दैव्यम् । देवो यज्ञः । तत्संबन्धि अष्टमम् अष्टत्विक्संबन्धि तत् विश्वं कर्तव्यजातं सप्तहोत्रकैः^१ सह स्वयमष्टमः सन् इन्वति व्याप्नोति । यद्वा तदित्यस्य लिङ्गव्यत्ययः । स पोतेति संबन्धः । सप्तहोत्रकैः सहाष्टमो भूत्वा तद्व्यज्रं निर्वहतीत्यर्थः ॥

दधन्वे वा यदीमनु वोचद्रह्माणि वेरु तत् ।

परि विश्वानि काव्या नेमिश्चक्रमिवाभवत् ॥ ३ ॥

दधन्वे । वा । यत् । ईम् । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि । वेः । ऊँ इति । तत् ।

परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः । चक्रम् ईव । अभवत् ॥ ३ ॥

पूर्वस्मिन् मन्त्रे होत्रादिवत् स्वयमपि यज्ञं निर्वहतीत्युक्तम् । अत्र तु सर्वं तत्तदात्मना स्थित्वा स्वयमेव निर्वहतीत्याह । वा अथवा ईम् एनं यज्ञम् अनु लक्ष्यकृत्य यत् हविरादिकं दधन्वे धारयति अध्वर्यादिरूपः । यानि ब्रह्माणि शस्त्रादीनि अनु वोचत् अनुवक्ति होत्रादिरूपः । अत्र वानु इत्येतद्योज्यम् । तत् सर्वं वेरु वेरेव । कामयते जानाति वा स्वयमनुष्ठातुम् । अयमग्निः विश्वानि सर्वाणि काव्या^२ काव्यानि^३ । कवयो मेधाविन ऋत्विजः । तत्संबन्धीनि कर्माणि परि अभवत् परिभवति । स्वायत्तानि करोति । व्याप्नोतीत्यर्थः । व्याप्तौ दृष्टान्तः । नेमिः बहिर्वेष्टनवलयः चक्रं रथाङ्गं यथा कार्त्स्न्येन व्याप्नोति तद्वत् ॥

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि ।

विद्वाँ अस्य व्रता ध्रुवा वयाइवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकम् । हि । शुचिना । शुचिः । प्रशास्ता । क्रतुना । अजनि ।

विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाः ईव । अनु । रोहते ॥ ४ ॥

शुचिः स्वयं शोधकः प्रशास्त देवानाम् एतन्नामक ऋत्विक् प्रशासिता वा यज्ञविघ्नानां शुचिना क्रतुना शोधकेन अग्निहोत्रादिकर्मणा साकं हि सहैव अजनि उत्पन्नः । जातमात्र एव

जुहः सर्वस्य प्रशास्ता च सन् अग्निहोत्रादिनिर्वाहाभवदित्यर्थः। अस्य अग्नेः ध्रुवा ध्रुवाणि फलपर्यव-
साधीनि व्रतानि कर्माणि विद्वान् जानन् यजमानः वयाइव विस्तृताः शाखा इव अनु रीहने
क्रमेणानुतिष्ठति ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचन्त धेनवः ।

कुवित्सुभ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णम् । आयुवः । नेष्टुः । सचन्त । धेनवः ।

कुवित् । तिसृभ्यः । आ । वरम् । स्वसारः । याः । इदम् । ययुः ॥ ५ ॥

यथाः वक्ष्यमाणलक्षणा अङ्गुलयः^१ इदम् अनुष्ठीयमानं कर्म ययुः प्राप्नुवन्ति । अनु-
तिष्ठन्ति । यताः आयुवः गन्ध्यो व्याप्ताः धेनवः प्रीणयिष्यः स्वसारः स्वयं सारिण्योऽङ्गुलयः
नेष्टुः हविर्याचितुर्भक्षयितुः शोधयितुः^२ पोषयितुः^३ नेतुर्वा अस्य अग्नेः । यद्वा एतन्नामकऋग्विभूषणस्य^४ ।
तिसृभ्य आ गार्हपत्यादिमूर्तीनामपि वरं वर्णं कुवित् बहुकृत्वः सचन्त सेवन्ते । परिचरन्ति ॥

यदी मातुरुप स्वसा घृतं भरन्त्यस्थित ।

तासामध्वर्युरागतौ यवो वृष्टीव मोदते ॥ ६ ॥

यदि । मातुः । उप । स्वसा । घृतम् । भरन्ती । अस्थित ।

तासाम् । अध्वर्युः । आगतौ । यवः । वृष्टीइव । मोदते ॥ ६ ॥

यदि यदा मातुः सर्वस्य निर्मातुर्भूम्या वेदिलक्षणायाः स्वसा स्वसृस्थानीया जुहः घृतं
भरन्ती सती उप अस्थित उपतिष्ठेदस्मिन्^५ । एकवचनमविवक्षितम् । जुहूपभृदध्रुवा घृतं भरन्त्यस्तिष्ठ-
न्तीत्यर्थः । तदा तासां जुह्वादीनाम् आगतौ यागाय प्राप्तौ सस्याम् अध्वर्युः एतन्नामकऋग्वि-
भूषणोऽध्वरं कामयमानो वा अयमग्निः मोदते हृष्यति । यवो वृष्टीव वृष्ट्या यथा मोदते तद्वत् ॥

स्वः स्वाय धायसे कृणुतामृत्विगृत्विजम् ।

स्तोमं यज्ञं चादरं वनेमा ररिमा वयम् ॥ ७ ॥

स्वः । स्वाय । धायसे । कृणुताम् । ऋत्विक् । ऋत्विजम् ।

स्तोमम् । यज्ञम् । च । आत् । अरम् । वनेम । ररिम । वयम् ॥ ७ ॥

१. थ-व-या अङ्गुलयः । २. थ-शोधयितुः; म-पोषयितुः । ३. क-झ-झा-म- 'ऋत्विभूषणस्य'
इत्यस्यानन्तरं 'तिसृभ्यो लोकत्रयवर्तिश्रुतिभ्यो वे(व)रमधिकं वर्णं वर्णनीयं रूपम् । यद्वा । तिसृभ्योऽपि
श्रुतिभ्योऽधिकम् । यद्वा । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी' इत्यधिकम् । ४. झ-झा-उपतिष्ठेदस्मिन् ।

अयमग्निः ^१स्वः स्वयमेव ^२स्वाय स्वकीयाय ^३धायसे कर्मणे हविषां धारणाय वा ^४ऋत्विक्
‘होताजनिष्ट’ इत्यादिनोक्तलक्षणो होतृपोतृप्रशास्त्राद्यृत्विग्रूपः सन् ^५ऋत्विजम् आर्विज्यम् ॥ भाव-
प्रधानोऽयं निर्देशः ॥ देवर्त्विग्रूपः सन् ऋत्विजं मानुषमार्विज्यं ^६कृणुताम् करोतु । ^७वयं च तदनुग्रहात्
^८आत् अनन्तरमेव ^९स्तोमं स्तोत्रं ^{१०}यज्ञं ^{११}च तदाश्रयं यागमपि ^{१२}अरम् अलमत्यर्थं ^{१३}वनेम संभजेमहि ।
^{१४}ररिम ददेमहि च हविः । यद्वा स्तोमं वनेम यज्ञं यज्ञयोग्यं हविः ररिम ॥

यथा विद्वाँ अरं करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः ।

अयमग्ने त्वे अपि यं यज्ञं चकृमा वयम् ॥ ८ ॥

यथा । विद्वान् । अरम् । करत् । विश्वेभ्यः । यजतेभ्यः ।

अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । यम् । यज्ञम् । चकृम । वयम् ॥ ८ ॥

हे ^१अग्ने ^२विद्वान् त्वन्माहात्म्याभिज्ञः प्रयोगज्ञो वा यजमानः ^३यथा ^४विश्वेभ्यो ^५यजतेभ्यः
सर्वेभ्यो यजनीयेभ्यो देवेभ्यः ^६अरं पर्याप्तं ^७करत् कुर्यात् तथा त्वमनुगृहाणेत्यर्थः । ^८वयम् अपि ^९यं
^{१०}यज्ञं यागविशेषं ^{११}चकृम कर्महे स यागः ^{१२}त्वे ^{१३}अपि । अपिरेवार्थे । तवैव स्वप्नीत्यर्थः । तमेव तस्मात्वं
सर्वदेवार्थं^१ यागं^२ तत्तद्विग्रूपः सन् निर्बहेत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

‘इमां मे’ इत्यष्टचं पठं सूक्तं सोमाहुत्यार्षमाग्नेयं गायत्रम् । ‘इमां मे गायत्रं हि’ इत्यनुक्रान्तम् ।
प्रातरबुवाकाश्विनशस्त्रयोगायात्रे छन्दस्यस्य विनियोगः । सूत्रितं च — ‘इमां मे अग्ने समिधमिमामिति
त्रयाणामुत्तमामुद्धरेत्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अपराह्निक्यामुपसदि ‘इमां मे अग्ने समिधम्’ इति
तिल ऋचस्त्रिभ्यस्ता नव सामिधेन्यः कृत्वा विनियोक्तव्याः । ‘अथोपसत्’ इति खण्डे सूत्रितम्—
‘इमां मे अग्ने समिधमिमामिति तु सामिधेन्यः’ (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः । इमा उ पु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्ने । समऽइधम् । इमाम् । उपऽसदम् । वनेरिति वनेः ।

इमाः । ऊँ इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२मे मदीयाम् ^३इमाम् आधीयमानां ^४समिधम् ^५इमामुपसदम् उपसदनसाधनामाहुतिम्
उपसद्यागे क्रियमाणां वा ^६वनेः संभजेथाः । तथा ^७इमा ^८उ इमा अपि ^९गिरः स्तुतीः ^{१०}सु सुष्टु
^{११}श्रुधि शृणु ॥

अया ते अग्ने विधेमोर्जो नपादश्वमिष्टे । एना सूक्तेन सुजात ॥ २ ॥

अया । ते । अग्ने । विधेम । ऊर्जः । नपात् । अश्वम्ऽइष्टे । एना । सुऽउक्तेन । सुऽजात ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२ते त्वाम् ^३अया अनयाहुत्या ^४विधेम परिचरेम । हे ^५उजो ^६नपात् बलस्य नसः
तस्य नपातयितर्वा हे ^७अश्वमिष्टे व्यापकयज्ञ । यद्वा आशु क्रियमाणं कर्माश्वम् । तदिच्छन्ताश्वमिष्टिः ।
संस्वरमाणा ^८ह्युपसदमाचरन्ति ^९। 'ते कर्मभिः समत्वरन्त ते तिस्रः सामिधेनीरनूच्य तिस्रो देवता
अयजन्' (ऐ. ब्रा. ३. ४५) इति ब्राह्मणम् । तादृशाग्ने ते त्वामयानयाहुत्या विधेम परिचरेम । तथा
हे ^{१०}सुजात शोभनजनन ^{११}एना एतेन ^{१२}सूक्तेन स्तोत्रेण प्रीणयेमेति शेषः । यद्वा स्तुत्युपबृंहितेन ^{१३}विधेम ॥

तं त्वा ^१गीर्भिर्गिर्वणसं ^२द्रविणस्युं ^३द्रविणोदः । ^४सपर्येम ^५सपर्यवः ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । गीःभिः । गिर्वणसम् । द्रविणस्युम् । द्रविणःऽदः । सपर्येम । सपर्यवः ॥ ३ ॥

हे ^१द्रविणोदः धनस्य दातः अग्ने ^२तं तादृशं ^३गिर्वणसं गीर्भिः स्तुतिभिः वननीयं ^४द्रविणस्युं
हविलक्षणधनेच्छुं ^५एवा त्वां ^६सपर्यवः परिचरणकर्तारो वयं ^७गीर्भिः स्तुतिभिः ^८सपर्येम परिचरेम ॥

स बोधि ^१सूरिर्मघवा ^२वसुपते ^३वसुदावन् । ^४युयोध्य ^५स्सद्वेषांसि ॥ ४ ॥

सः । बोधि । सूरिः । मघवा । वसुपते । वसुदावन् । युयोधि । अस्मत् । द्वेषांसि ॥ ४ ॥

^१मघवा अन्नवान् ^२सूरिः विद्वान् प्रेरको वा ^३सः उक्तलक्षणकः ^४त्वं ^५बोधि वृध्यस्व
अस्मदीयं स्तोत्रम् । किंच हे अग्ने ^६द्वेषांसि द्वेषन् ^७अस्मत् अस्मत्तः ^८युयोधि पृथक्कुरु ॥

स नो ^१वृष्टिं दिवस्परि स नो ^२वाजमनर्वाणम् । स नः ^३सहस्रिणीरिपः ॥ ५ ॥

सः । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । सः । नः । वाजम् । अनर्वाणम् ।

सः । नः । सहस्रिणीः । रिपः ॥ ५ ॥

^१सः स एवाग्निः ^२नः अस्मदर्थं ^३दिवस्परि द्युलोकादन्तरिक्षात् ॥ परीति पञ्चम्यर्थानुवादी ॥
^४वृष्टिं करोतीति च शेषः । ^५सः एव ^६नः अस्मदर्थम् ^७अनर्वाणम् अविचलमनल्पं ^८वाजं बलं ददातु ।
तथा ^९सहस्रिणीः अपरिमितप्रकाराणि ^{१०}रिपः अन्नानि ^{११}सः एवाग्निर्ददातु ॥

ईळानायावस्यवे यविष्ठ दूत नो गिरा । यजिष्ठ होतरा गहि ॥ ६ ॥

ईळानाय । अवस्यवे । यविष्ठ । दूत । नः । गिरा । यजिष्ठ । होतः । आ । गहि ॥ ६ ॥

हे ^१यविष्ठ युवतम् ^२दूत देवानां यज्ञादिसूचकं ^३यजिष्ठ अतिशयेन यष्टव्यं ^४होतः देवाना-
माह्वतः अग्ने ^५नः ^६गिरा अस्मदीयया स्तुत्या ^७ईळानाय पूजयित्रे ^८अवस्यवे स्वरक्षणमिच्छते मदर्थम्
^९आ ^{१०}गहि आगच्छ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व-सत्वरमाणा ह्युपसदाचरन्ति । २. क-च-झ-ण-थ-न-म-व-स्तुत्या
उपबृंहि तेन (?) ; झ१-स्तुत्युपबृंहितेन मंत्रहितेन (?) । ३. ख-ग-च-ण१-व-उक्तलक्षणः ; झ१-उक्तगुणकः ;

अन्तर्ह्यग्र ईयसे विद्वान् जन्मोभया कवे । दूतो जन्यैव मित्र्यः ॥ ७ ॥

अन्तः । हि । अग्रे । ईयसे । विद्वान् । जन्म । उभया । कवे । दूतः । जन्याऽइव । मित्र्यः ॥ ७ ॥

हे ऋक्वे मेधाविन् ऋग्ने अन्तः जनानां हृदये^१ ईयसे ऋहि गच्छसि जानासि वा । हिः 'स होता सेदु दूयं चिकिर्वां अन्तरीयते' (ऋ.सं. ४. ८. ४) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । कीदृश-स्वम् । उभया उभयविधानि जन्म जन्मानि यष्टृणां यजमानानां यष्टव्यानां देवानां च संबन्धीनि विद्वान् जानन् सन् ईयसे इति संबन्धः । तत्र दृष्टान्तः । जन्यः जनेभ्यो हितः मित्र्यः विशेषेण मित्रेभ्यो हितः दूतः इव । स यथा प्रजानां चित्तवृत्तिज्ञानाय^२ राज्ञा प्रेरितः तासां मनो जानाति तद्वत् त्वमप्यस्माकमन्तरीयसे इत्यर्थः ॥

स विद्राँ आ च पिप्रयो यक्षि चिकित्व आनुषक् ।

आ चास्मिन्सत्सि बर्हिषि ॥ ८ ॥

सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वः । आनुषक् ।

आ । च । अस्मिन् । सत्सि । बर्हिषि ॥ ८ ॥

हे अग्रे ऋसः त्वं विद्वान् विशेषाभिज्ञः सन् आ च पिप्रयः सर्वतोऽस्मान् पूरय च कामैः । हे चिकित्वः चेतनावन् आनुषक् अनुक्रमेण यक्षि यज देवान् । आ सत्सि आसीद चास्मिन् स्तीर्णे बर्हिषि ॥ २७ ॥

'श्रेष्ठं यविष्ठ' इति पठ्यं सप्तमं सूक्तं सोमाहुत्यार्पम् आश्रेयं गायत्रम् । प्रातरनुवाकाश्विन-शस्त्रयोगायत्रे छन्दसि अस्य विनियोगः पूर्वसूक्ते एवोक्तः । श्रावणीकर्मण्याद्या^३ विनियुक्ता ॥

श्रेष्ठं यविष्ठ भारताग्रे द्युमन्तमा भर । वसो पुरुस्पृहं रयिम् ॥ १ ॥

श्रेष्ठम् । यविष्ठ । भारत । अग्रे । द्युमन्तम् । आ । भर । वसो इति । पुरुस्पृहम् । रयिम् ॥ १ ॥

हे अग्रे यविष्ठ युवतम हे भारत । भरता ऋत्विजः । तेषां संबन्धी भारतः । ते^४ अध्वर्या-दिभिः मथनहविःस्तोत्रादिना व्याप्रियमाणत्वात् । तादृश हे वसो वासक व्यास वा एवंप्रसाद-श्रेष्ठम् अतिप्रशस्यं द्युमन्तं दीप्तिमन्तं पुरुस्पृहं बहुभिरर्धिभिः स्पृहणीयं रयिम् आ भर आहर ॥

मा नो अरातिरीशत देवस्य मर्त्यस्य च । पर्षि तस्या उत द्विषः ॥ २ ॥

मा । नः । अरातिः । ईशत । देवस्य । मर्त्यस्य । च । पर्षि । तस्याः । उत । द्विषः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वदनुग्रहात् नः अस्मान् अरातिः अदानं शत्रुत्वम् । यद्वा छन्दमि अरातिशब्दः शत्रुवाची स्त्रीलिङ्गे भवति । अदाता शत्रुः नमो ईशत पराभविनुं शक्तं मा भूत् । मा विपर्या कुर्यात् । अरातिर्विशेष्यते । देवस्य च मर्त्यस्य च संबन्धिनी तैः कारिता । उत अपि च तस्याः उभयविधायाः द्विषः^१ अस्मदरातेः परि परम् ॥

विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव । अति गाहेमहि द्विषः ॥ ३ ॥

विश्वाः । उत । त्वया । वयम् । धाराः । उदन्याः इव । अति । गाहेमहि । द्विषः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे अग्ने वयं त्वदनुग्रहात् विश्वाः द्विषः सर्वानपि द्वेष्टुन् उदन्याः धाराः इव उदकसंबन्धिनीधारा अत्यस्तुतीरिव^२ त्वना आत्मनैव अन्यनिरपेक्षेण अति गाहेमहि अतिक्रम्य^३ गच्छेम ॥

शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने बृहद्वि रोचसे । त्वं घृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥

शुचिः । पावक । वन्द्यः । अग्ने । बृहत् । वि । रोचसे । त्वम् । घृतेभिः । आहुतः ॥ ४ ॥

हे पावक शोधक अग्ने शुचिः शुद्धः वन्द्यः नमस्कार्यः सन् बृहत् महत् अत्यधिकं वि रोचसे विविधं दीप्यसे । यतः त्वं घृतेभिः घृतैः आहुतः समन्तान् सिक्तः । अतो विरोचसे ॥

त्वं नो असि भारताग्ने वशाभिरुक्षभिः । अष्टापदीभिराहुतः ॥ ५ ॥

त्वम् । नः । असि । भारत । अग्ने । वशाभिः । उक्षभिः । अष्टापदीभिः । आहुतः ॥ ५ ॥

हे भारत ऋग्विजां पुत्रस्थानीय अग्ने नः अस्मदीयः त्वं वशाभिः वन्ध्याभिर्गोभिः उक्षभिः सेक्तृभिर्बलीवदैः अष्टापदीभिः गर्भिणीभिश्च आहुतः आराधितः अस्मि ॥

द्वन्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सहसस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ६ ॥

द्वुऽन्नः । सर्पिः आसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः । सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥ ६ ॥

द्वन्नः समिद्रूपान्नः सर्पिरासुतिः सर्पिः आसूयते आसिच्यते यस्मिन् नादृशः प्रत्नः पुरातनः होता होमनिष्पादकः वरेण्यः वरणीयः सहसस्पुत्रः सहस्रो बलस्य पुत्रस्थानीयः । बलिनोऽपन्नवान् । अद्भुतः आश्चर्यभूतः । रमणीय इत्यर्थः । एवंमहानुभावोऽग्निः मामनुजानातिव्यर्थः^४ ॥ २८ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ण-ण१-थ-न-प-म-व-विद्विषः । २. ख-ग-ण१-त-प-फ-झ-असस्तुतिरिव; क-ज-झ-थ-म-व-असस्तुतीरिव; न-अस्तुतीरिव; च-असस्तुतिरिव; झ१-अत्यस्तुतिरिव; ण-आसस्तुतीरिव । ३. ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-न-व-अभिक्रम्य । ४. झ१-मामनुजानातीत्यर्थः ।

‘वाजयन्त्रिव’ इति षडृचमष्टमं सूक्तम् । सोमाहुतेर्हिशब्दानुवृत्तस्याभावात् मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता । हिशब्दाद्वायव्री छन्दः । अन्त्यानुष्टुप् । ‘वाजयन्त्रिवान्त्यानुष्टुप्’ इत्यनुकान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्तृतीयसूक्तत्वेन अस्योक्तमावर्जितस्य विनियोग उक्तः ॥

वाजयन्त्रिव नू रथान्योगाँ अग्नेरुप स्तुहि । यशस्तमस्य मीळहुषः ॥ १ ॥

वाजयन्इव । नु । रथान् । योगान् । अग्नेः । उप । स्तुहि । यशःस्तमस्य । मीळहुषः ॥ १ ॥

हे अन्तरात्मन् ^१नु क्षिप्रम् ^२अग्नेः ^३योगान् अश्वान् ^४उप ^५स्तुहि । कीदृशस्याग्नेः । ^६यशस्तमस्य प्रवृद्धयशसः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ ^७मीळहुषः सेकुः फलस्य । ईदृशस्य योगान् स्तुहि । होतरिति वा संबोध्यम् । स्तुतौ दृष्टान्तः । ^८वाजयन्त्रिव अन्नमिच्छन् पुरुष इव । स यथा अश्वान् गमनाय स्तौति तद्वत् । यथोक्तलक्षणस्याग्नेः ^९गमनसाधनान् ^{१०}रथान् स्तुहि ॥

यः सुनीथो ददाशुषेऽजुर्यो जरयन्नरिम् । चारुप्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुनीथः । ददाशुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिम् । चारुप्रतीकः । आहुतः ॥ २ ॥

^१सुनीथः शोभननयनः ^२अजुर्यः अजरणीयोऽनभिभाव्यः ^३चारुप्रतीकः शोभनोपक्रमः ^४यः अस्ति सोऽग्निः ^५ददाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय तदर्थम् ^६अरिं तस्य शत्रुं ^७जरयन् नाशयन् ^८आहुतः समन्तादाराधितो भवति ॥

य उ श्रिया दमेष्वा दोषोषसि प्रशस्यते । यस्य व्रतं न मीयते ॥ ३ ॥

यः । ऊँ इति । श्रिया । दमेषु । आ । दोषा । उषसि । प्रशस्यते ।

यस्य । व्रतम् । न । मीयते ॥ ३ ॥

^१यः अग्निः ^२उ ^३श्रिया ज्वालाया युक्तः सन् ^४दमेषु ^५आ आगत्य ^६दोषा रात्रिषु ^७उषसि अहःसु च ^८प्रशस्यते स्तूयते । ^९यस्य अग्नेः ^{१०}व्रतं कर्म ^{११}न ^{१२}मीयते न हिंस्यते न क्षीयते वा ॥

आ यः स्वर्ण भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा । अज्ञानो अजरैरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चित्रः । विभाति । अर्चिषा । अज्ञानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

^१यः अग्निः ^२चित्रः चायनीयो नानावर्णो वा ^३अर्चिषा ज्वालाया रश्मिसमूहेन ^४आ ^५विभाति सर्वतो भासते । तत्र दृष्टान्तः । ^६स्वः ^७भानुना किरणेन सूर्य इव । स यथा विभाति तद्वत् । किं कुर्वन् । ^८अजरैः निरर्थैः ज्वालासमूहैः ^९अभि सर्वतः ^{१०}अज्ञानः व्यञ्जयन् प्रकाशयन् ॥

अत्रिमनु स्वराज्यमग्निमुक्त्यानि वावृधुः । विश्वा अधि श्रियो दधे ॥ ५ ॥

अत्रिम् । अनु । स्वराज्यम् । अग्निम् । उक्त्यानि । ववृधुः । विश्वाः । अधि । श्रियः । दधे ॥ ५ ॥

अत्रिं शत्रूणामन्नानां वा भक्षकं स्वराज्यं स्वयमेव राजमानं स्वराज्यम्^१ अनु अभिलक्ष्य वा अग्निम् उक्त्यानि शस्त्राणि ववृधुः^२ वर्धयन्ति । स चाग्निः विश्वाः सर्वाः श्रियः अधि दधे धारयति ॥

अग्रेरिन्द्रस्य सोमस्य देवानामूतिभिर्वयम् ।

अरिष्यन्तः सचेमहि प्याम पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अग्नेः । इन्द्रस्य । सोमस्य । देवानाम् । ऊतिभिः । वयम् ।

अरिष्यन्तः । सचेमहि । अभि । स्याम । पृतन्यतः ॥ ६ ॥

अरिष्यन्तः केनाप्यहिंस्यमानाः वयम् अग्नेः इन्द्रस्य सोमस्य देवानाम् अन्येषामपि ऊतिभिः रक्षणाभिः सचेमहि संगच्छेमहि । युक्ता भवेम । तथा रक्षायुक्ता वयं पृतन्यतः पृतना-मात्मन इच्छतः शत्रून् अभि प्याम अभिभवेम ॥ पृतनाशब्दात् क्यचि 'कन्यध्वरपृतनस्यचि लोपः' इत्यवर्णलोपः ॥ ॥ २९ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

धुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण^३ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके

पञ्चमोऽध्यायः

समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘नि होता’ इति षड्वचं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्पं ‘नि होता’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्चिनशाखयोराम्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे^१ छन्दसि^२ अस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘नि होता होतृपदन इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥ अग्निप्रणयन आये ऋचौ विनियुक्ते । ‘पञ्चम्यां पौर्णमास्याम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘नि होता होतृपदन इति द्वे’ (आश्व. श्रौ. २. १७) ॥

नि होता होतृपदने विदानस्त्वेषो दीदिवान् असदत्सुदक्षः ।

अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निः ॥ १ ॥

नि । होता । होतृऽसदने । विदानः । त्वेषः । दीदिऽवान् । असदत् । सुऽदक्षः ।

अदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रम्ऽभरः । शुचिऽजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तोति । ^१होता देवानामाह्वाता ^२विदानः विद्वान् ^३त्वेषः प्रवृद्धः ^४दीदिवान् दीप्यमानः ^५सुदक्षः शोभनबलः ^६अदब्धव्रतप्रमतिः । अदब्धान्यहिंसितानि व्रतानि कर्माणि यस्यः सा अदब्धव्रता प्रमतिः प्रकृष्टा बुद्धिर्यस्य स तथोक्तः । ^७वसिष्ठः सर्वस्य वासयितृत्तमः ॥ वासयते-स्तृजन्तस्य इष्टनि रूपम् ॥ ^८सहस्रंभरः सहस्रस्यानेकविधस्य भर्ता । विहरणेन नानाविधरूपस्य धारक इत्यर्थः । यद्वा सहस्रस्य सर्वस्य भर्ता । तथा च वाजसनेयं—‘सर्वं वै सहस्रं सर्वंभर इत्येव तदाह’ इति । ^९शुचिजिह्वः शुचिर्दीप्ता जिह्वा ज्वाला यस्य स तथोक्तः । एवंभूतः ^{१०}अग्निः ^{११}होतृपदने । होतात्र सीदतीति होतृपदनम् उत्तरा^{१२} वेदी^{१३} ॥ अधिकरणे ल्युट् ॥ तत्र ^{१४}नि ^{१५}असदत् नितरां सीदतु ॥ उक्तार्थे ब्राह्मणं—‘नि होता होतृपदने विदान इत्यग्निर्वै देवानां होता तस्यैतद्धोतृपदनं यदुत्तरवेदीनाभिस्त्वेषो दीदिवान् असदत्सुदक्ष इत्यासन्नो हि स तर्हि भवत्यदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठ इत्यग्निर्वै देवानां वसिष्ठः सहस्रंभरः शुचिजिह्वो अग्निरित्येषा ह वा अस्य सहस्रंभरता यदेनमेकं सन्तं बहुधा विहरन्ति’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ॥

त्वं दूतस्त्वमु नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ प्रणेता ।

अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयच्छन्दीर्घद्वोधि गोपाः ॥ २ ॥

त्वम् । दूतः । त्वम् । ऊँ इति । नः । परऽपाः । त्वम् । वस्यः । आ । वृषभ । प्रऽनेता ।

अग्ने । तोकस्य । नः । तने । तनूनाम् । अप्रयच्छन् । दीर्घत् । बोधि । गोपाः ॥ २ ॥

हे षष्ठम अभिमतफलवर्षक^१ हे अग्ने त्वं दूतः अस्मदीये यज्ञे देवाह्वानार्थं दूतो भव । त्वमु त्वमेव नः अस्माकं परस्पाः आपद्भ्यः पारयिता पाता च भव । किंच त्वं वस्यः वसुनां धनस्य आ प्रणेता अस्मदाभिमुख्येन प्रापयिता भव । अग्रयुच्छन् अग्रमाद्यन् । दीद्यत् । दीदयतिर्दासि-
कर्मा । शोभमानः । त्वं नः अस्माकं तोकस्य पुत्रस्य तने । तनोति विस्तारयति कुलमिति तनः पौत्रः ।
तस्मिन् अस्मदीयानां तनूनां गोपाः गोपायिता^२ । तथा च ब्राह्मणम्—‘ अग्निर्वै देवानां गोपा अग्निमेव
तत्सर्वतो गोसारं परिदत्त आत्मने च यजमानाय च ’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति । तादृशत्वं च
गोपायिता भवामीति बोधि बुध्यस्व ॥

विधेम ते परमे जन्मन्ने विधेम स्तोमैरवरे सधस्थे ।

यस्माद्योनैरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधस्थे ।

यस्मात् । योनैः । उत्तुआरिथ । यजे । तम् । प्र । त्वे इति । हवींषि । जुहुरे । समुद्धे ॥ ३ ॥

हे अग्ने परमे उत्कृष्टे जन्मन् । जायते प्रादुर्भवत्यस्मिन्निति जन्मस्थानं द्यौः । तस्मिन्
द्युलोकेश्वस्थिताय ते तुभ्यं विधेम स्तुतिभिः परिचरेम । अवरे द्युलोकादधस्तने सधस्थे अन्तरिक्षे
स्थिताय तुभ्यं स्तोमैः स्तोत्रैः विधेम परिचरेम । यस्माद्योनैः पृथिवीरूपान् स्थानान् त्वम् उदा-
रिथ उद्गतोऽसि प्रादुर्भूतोऽसि तं पृथिवीप्रदेशं यजे पूजयामि । तत्र हि समिद्धे समिद्धिः समिध्यमाने
एवे त्वयि हवींषि पुरोडाशादीनि प्र जुहुरे अध्वरवादयः प्रजुह्वति ॥ जुहोतेर्लिङि रूपम् ॥

अग्ने यजस्व हविषा यजीयाञ्छुष्टी देष्णामभि गृणीहि राधः ।

त्वं हसि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने । यजस्व । हविषा । यजीयान् । शुष्टी । देष्णम् । अभि । गृणीहि । राधः ।

त्वम् । हि । असि । रयिपतिः । रयीणाम् । त्वम् । शुक्रस्य । वचसः । मनोता ॥ ४ ॥

हे अग्ने यजीयान् यष्टतमस्त्वं हविषा अस्मदत्तेन यजस्व देवान् संयोजय । देष्णं देयं राधः
अन्नं शुष्टी । शुष्टीति क्षिप्रनाम । क्षिप्रम् अभि गृणीहि । देवानां पुरत इदं स्वादुतरमिदं स्वादुतरमिति
ब्रूहि । यद्वा शुष्टी क्षिप्रकारी त्वं देष्णं देयं राधो धनमभिगृणीहि अस्मदाभिमुख्येन ब्रूहि प्रयच्छेयर्थः ।
दानसामर्थ्यं दर्शयति । त्वं रयीणां धनानां मध्ये रयिपतिः उत्तमस्य धनस्य पतिः असि हि ।
यद्वा रयीणां रयिपतिरित्यत्रैको रयिशब्दोऽनुवादः । त्वं शुक्रस्य दीप्तस्य वचसः अस्मदीयस्य
स्तोत्रस्य मनोता प्रज्ञाता भवसि । यद्वा मनोता (?) ॥

उभयं ते न क्षीयते वसव्यं दिवेदिवे जायमानस्य दस्म ।

कृधि क्षुमन्तं जरितारमग्रे कृधि पतिं स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥

उभयम् । ते । न । क्षीयते । वसव्यम् । दिवेऽदिवे । जायमानस्य । दस्म ।

कृधि । क्षुमन्तम् । जरितारम् । अग्रे । कृधि । पतिम् । सुऽअपत्यस्य । रायः ॥ ५ ॥

वदस्म दर्शनीय हे वअग्रे वदिवेदिवे प्रतिदिनमग्निहोत्रकाले वजायमानस्य वते तव वउभयं ववसव्यं दिव्यं भौमं च वसु ॥ वस्वादित्वात्स्वार्थिको यत्प्रत्ययः (पा. सू. ५. ४. ३०. ४) ॥ तादृशमुभयं वसु वन वक्षीयते न हीयते । अस्योभयविधधनसद्भावे मन्त्रवर्णः—‘ त्वं ह्यग्रे दिव्यस्य राजसि त्वं पार्थिवस्य ’ (ऋ. सं. १.१४४. ६) इत्यत्रोक्तः । अतस्त्वं वजरितारं तव स्तोत्रं कुर्वाणमिमं यजमानं वक्षुमन्तम् अन्नवन्तं^१ कीर्तिमन्तं वा वकृधि कुरु । किंच वस्वपत्यस्य शोभनापत्ययुक्तस्य वरायः धनस्य वपतिं स्वामिनं कुरु ॥

साकमेधे पर्वणि पूर्वैद्युरनुसवनं तिस्र इष्टयः कर्तव्याः । प्रथमायामग्नेरनीकवतः ‘ सैनानीकेन ’ इति याज्या । तथा ‘ ततः साकमेधाः ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे ’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

सैनानीकेन सुविदत्रो अस्मे यष्टा देवाँ आयजिष्ठः स्वस्ति ।

अदब्धो गोपा उत नः परस्पा अग्रे द्युमदुत रेवदिदीहि ॥ ६ ॥

सः । एना । अनीकेन । सुऽविदत्रः । अस्मे इति । यष्टा । देवान् । आऽयजिष्ठः । स्वस्ति ।

अदब्धः । गोपाः । उत । नः । परऽपाः । अग्रे । द्युमत् । उत । रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥

हे वअग्रे वसः तादृशस्त्वम् एना एतेन वअनीकेन युक्तस्त्वं वसुविदत्रः सुप्रतिज्ञः सुधनो वा वअस्मे अस्माकं भव । वदेवान् वयष्टा देवानां हविष्प्रदानेन पूजकः वआयजिष्ठः यष्टृतमः वअदब्धः केनाप्यतिरस्कृतः वगोपाः देवानां गोपायिता । वउत अपि च वनः अस्माकं वपरस्पाः दुरितेभ्यः पारयिता पाता च त्वं वद्युमत् कान्तियुक्तम् वउत अपि च वरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा वस्वस्ति वदिदीहि क्षेमेण सर्वतो दिदीहि क्षेमेण सर्वतो दीप्यस्व ॥ ॥ १ ॥

‘ जोहूत्रः ’ इति षड्वचं दशमं सूक्तं गार्ग्समदं त्रैष्टुभमाग्नेयं ‘ जोहूत्रः ’ इत्यनुकान्तस्वात् । सूक्तविनियोगः पूर्वेण सहोक्तः ॥

जोहूत्रो अग्निः प्रथमः पितेवेळस्पदे मनुषा यत्समिद्धः ।

श्रियं वसानो अमृतो विचेता मर्मजेन्यः श्रवस्यः स वाजी ॥ १ ॥

जोहूत्रः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽईव । इळः । पुदे । मनुषा । यत् । सम्ऽईद्धः ।

श्रियम् । वसानः । अमृतः । विऽचेताः । मर्मजेन्यः । श्रवस्यः । सः । वाजी ॥ १ ॥

°जोहूत्रः सर्वैर्यज्ञार्थं ह्वातव्यो होतव्यो वा ॥ ह्ययतेर्जुहोतेर्वा रूपम् ॥ तादृशः °प्रथमः । °अग्निर्वै देवानामवमः ’ (ऐ. ब्रा. १.१) इत्याम्नानात् । मुख्यो यः °अग्निः । °यत् यदा °इळः इळायाः °पदे उत्तरवेद्यात्मके स्थाने °मनुषा मनुष्येण यजमानेन °समिद्धः सोऽग्निः °पितेव देवानां हविःप्रापणेन पालको भवति । °श्रियं दीप्तिं °वसानः आच्छादयन् °अमृतः मरणधर्मरहितः °विचेताः विविधप्रज्ञः °श्रवस्यः । श्रव इत्यन्ननाम । तस्मै हितः । °वाजी बलवान् । °सः अग्निः °मर्मजेन्यः सर्वैः परिचरणीयो भवति ॥ यङ्लुगन्तात् केन्यप्रत्ययः ॥

श्रूया अग्निश्चित्रभानुर्हव मे विश्वाभिर्गीर्भिरमृतो विचेताः ।

श्यावा रथं वहतो रोहिता वोतारुषाह चक्रे विभृत्रः ॥ २ ॥

श्रूयाः । अग्निः । चित्रऽभानुः । हवम् । मे । विश्वाभिः । गीऽभिः । अमृतः । विऽचेताः ।

श्यावा । रथम् । वहतः । रोहिता । वा । उत । अरुषा । अह । चक्रे । विऽभृत्रः ॥ २ ॥

°अमृतः मरणधर्मरहितः °विचेताः विशिष्टप्रज्ञः °चित्रभानुः विचित्रदीप्तिश्चायनीयदीप्तिर्वा सः °अग्निः °विश्वाभिर्गीर्भिः स्तुतिसाधनभूतैः सर्वैर्वाक्यैः क्रियमाणं °मे मम °हव स्तोत्रं °श्रूयाः शृणोतु । तस्याग्नेः °रथं °श्यावा श्याववर्णावश्चौ °वहतः । °वा अपि वा °रोहिता रोहिद्वर्णौ अश्वौ °रथं वहतः । °उत अपि च °अरुषा आरोचमानौ शुक्रवर्णावश्चौ °वहतः । °रोहिद्वर्णयोरश्वयोः श्यावादिवर्णपरिग्रहः स्वेच्छया भवति । °विभृत्रः नानास्थानेषु विहतः °चक्रे ऋत्विग्भिर्कारि खलु ॥ करोतेः कर्मणि लिट् ॥

उत्तानायामजनयन्त्सुषूतं भुवदग्निः पुरुपेशासु गर्भः ।

शिरिणायां चिदक्तुना महोभिरपरीवृतो वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अजनयन् । सुऽसूतम् । भुवत् । अग्निः । पुरुऽपेशासु । गर्भः ।

शिरिणायाम् । चित् । अक्तुना । महऽभिः । अपरिऽवृतः । वसति । प्रऽचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् उत्तानशयायामरण्यां वसुपूतम् अग्निहोत्रार्थं सुष्ठु प्रेरितमग्निम् वज्रनयन् अध्व-
र्वाद्य उद्पादयन् । सः वज्रिः वपुरपेशासु । पेश इति रूपनाम । बहुरूपास्वोपधीषु गर्भः वभुवत्
अन्तर्वर्तमानतया गर्भ इव भवेत् ॥ भवतेर्लिङ्गि रूपम् ॥ वशिरिणायाम् । शीर्यन्तेऽस्यां भूतानीति
शिरिणा रात्रिः । तस्यामपि वक्तुना । अजनादकुस्तमः । तेन तमसा वपरीवृतः^१ असंसृष्टः अत
एव महोभिः तेजोभिर्युक्तः वप्रचेताः प्रकृष्टप्रज्ञः सन् वसति दीप्यमानो वर्तते ॥

जिघर्ष्यग्निं हविषा घृतेन प्रतिक्षियन्तं भुवनानि विश्वा ।

पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानम् ॥ ४ ॥

जिघर्षिम् । अग्निम् । हविषा । घृतेन । प्रतिक्षियन्तम् । भुवनानि । विश्वा ।

पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् । व्यचिष्टम् । अन्नैः । रभसम् । दृशानम् ॥ ४ ॥

विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतिक्षियन्तं वैश्वानरात्मनाधितिष्ठन्तं पृथुं महान्तं तिरश्चा
सर्वतः प्रवर्तमानेन वयसा पेशसा^२ वृहन्तं प्रवृद्धम् अन्नैः हविर्यक्षणेः व्यचिष्टं व्याप्तं रभसं
बलवन्तं दृशानम् एवंगुणवत्तया दृश्यमानम् अग्निं पुरोडाशादिलक्षणेन हविषा घृतेन च
जिघर्षिं सिञ्चामि दीपयामि वा ॥ 'घृ क्षरणदीप्त्योः' । लटि रूपम् ॥ अस्मिन्नुच्ये (?) वाज-
सनेयकम्- 'जुहाम्यग्निं हविषा घृतेन प्रति ह्येप सर्वाणि भूतानि क्षेति पृथिव्या एष वयसा धूमेन बृहन्तं
व्यचिष्टमन्नै रभसं दृशानमिस्थानवकाशनवन्तमन्नैरश्नादं दीप्यमानमित्येतद्वा विश्वत इत्या सर्वतः प्रत्यञ्चं
जुहोमीत्येतदरक्षसेत्यहेळमानेन मनसेदं जुषेतेत्येतन्मर्यश्रीरिति मर्यश्रीरित्येष स्पृहयद्गणो अग्निर्नाभिमुश
इति न ह्येष मृशेत दीप्यमानो भवति' इति ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्ष्यरक्षसा मनसा तज्जुषेत ।

मर्यश्रीः स्पृहयद्गणो अग्निर्नाभिमुशे तन्वा जर्भुराणः ॥ ५ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । जिघर्षिम् । अरक्षसा । मनसा । तत् । जुषेत ।

मर्यश्रीः । स्पृहयत्स्वर्णः । अग्निः । न । अभिऽमुशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥ ५ ॥

विश्वतः सर्वत्र व्याप्य वर्तमानं प्रत्यञ्चं यज्ञं प्रत्यागच्छन्तमग्निं येन घृतेन आ जिघर्षिं
आसिञ्चामि । अरक्षसा बाधकरहितेन^३ मनसा स्तोत्रेण सह तत् आज्यं जुषेत भवान् सेवेत ।
मर्यश्रीः । मर्यैर्मर्यैः श्रयणीयो भजनीयः । स्पृहयद्गणः । यादृशं वर्णं यजमानः स्पृहयति तादृश-
वर्णोपेतः । तन्वा तेजसा जर्भुराणः पूर्यमाणः अग्निः नाभिमुशे । अतितेजस्वितयाभिमर्शनीयो न
भवति ॥ अभिपूर्वात् मृशेः कृत्यार्थे केन्द्रस्थयः ॥

ज्ञेया भागं सहसानो वरेण त्वादूतासो मनुवद्वदेम ।

अनूनमग्निं जुह्वा वचस्या मधुपृचं धनसा जोहवीमि ॥ ६ ॥

ज्ञेयाः । भागम् । सहसानः । वरेण । त्वाऽदूतासः । मनुऽवत् । वदेम ।

अनूनम् । अग्निम् । जुह्वा । वचस्या । मधुऽपृचम् । धनऽसाः । जोहवीमि ॥ ६ ॥

वरेण । वारयत्यनेन शत्रूनि त्वं वरं तेजः । तेन सहसानः शत्रून् भिभवन् त्वं भागं भजनीयं स्तोत्रं ज्ञेयाः जानीहि ॥ आशीर्लिङि 'वान्यस्य संयोगादेः' (पा. सू. ६. ४. ६८) इति एत्वम् ॥ त्वादूतासः । त्वं दूतो येषामसि ते त्वादूतासः । यद्वा स्वया प्रेरिता वयं मनुवन् मनुरिव वदेम स्तोत्रं ब्रूयाम । जुह्वा । हूयतेऽस्यामिति जुह्वर्वाला पात्रविशेषो वा । तथा अनूनं संपूर्णं मधुपृचं मधुना कर्मफलं यजमानं संयोजयन्तम् अग्निं धनसाः धनस्य सम्पत्कामं वचस्या स्तुतिकामनया जोहवीमि आह्वयामि ॥ २ ॥

'शुधी हवम्' इत्येकविंशत्यृचमेकादशं सूक्तं गार्ग्यमदम् । अत्रानुक्रमणिका—'शुधि सैकेन्द्रं विराट्स्थानमृतेऽन्त्याम्' इति । विराट्स्थाना त्रिष्टुप् । तल्लक्षणमनुक्रमण्यासुक्तं—'नवकौ वैराजस्त्रेष्टुभश्च द्वौ वा वैराजौ नवकस्त्रेष्टुभश्च विराट्स्थाना' इति । अन्त्या त्रिष्टुप् विशेषस्यानुक्तत्वात् । इन्द्रो देवता । पृष्ठयस्य चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे द्वे सूक्ते निविद्धाने । तत्रेदं तृतीयं सूक्तम् । 'चतुर्थेऽहनि' इति खण्डे सूत्रितं—'शुधी हवमिन्द्र मरुत्वा इन्द्रेति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

शुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने वसूनाम् ।

इमा हि त्वामूर्जो वर्धयन्ति वसूयवः सिन्धवो न क्षरन्तः ॥ १ ॥

शुधि । हवम् । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते । दावने । वसूनाम् ।

इमाः । हि । त्वाम् । ऊर्जः । वर्धयन्ति । वसूयवः । सिन्धवः । न । क्षरन्तः ॥ १ ॥

गृत्समदः स्तौति । हे इन्द्र मे हवं मदीयमिदं स्तोत्रं शुधि शृणु । इमा रिषण्यः मा हिंसीः । इदमल्पं न साधीय इति मा निराकार्षीः ॥ 'दुरस्युर्देविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति' इति निपातितः ॥ वयं एते तव वसूनां दावने दानाय स्याम पात्रभूता भवेम । इमाः अस्माभिर्देवतानि वसूयवः दातुर्यजमानस्य धनमिच्छन्ति । छन्दसि परेच्छायां क्यच् ॥ तादृशानि क्षरन्तः क्षवन्तः सिन्धवः इव घृतक्षरणोपेतानि ऊर्जः हविल्लक्षणान्यन्नानि त्वां वर्धयन्ति एहि ॥

सृजो महीरिन्द्र या अपिन्वः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वीः ।

अमर्त्यं चिदासं मन्यमानमवाभिन्दुकथैर्वीवृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः । अहिना । शूर । पूर्वीः ।

अमर्त्यम् । चित् । दासम् । मन्यमानम् । अव । अभिन्दत् । उक्थैः । ववृधानः ॥ २ ॥

१शूर शत्रूणां हिंसक हे १इन्द्र १याः अपः १अपिन्वः अवर्धयः । १पूर्वीः प्रभूतास्ताः १अहिना मेवेन वृत्रेण वा १परिष्ठिताः अधिष्ठिताः^१ आक्रान्ताः । ततस्त्वं तस्मादहे सकाशात् १महीः महतीरपः १सृजः व्यसृजः । १उक्थैः शस्त्रैः १वावृधानः वर्धमानस्त्वं १दासं सर्वस्योपक्षपयितारम् १अमर्त्यं १चित् मरणधर्मरहितमेवात्मानं १मन्यमानं तमसुरम् १अवाभिनत् अवाङ्मुखं यथा भवति तथा ॥ 'भिदिर् विदारणे' । लङि सिपि रूपम् ॥

उक्थेष्विन्नु शूर येषु चाकन्स्तोमेष्विन्द्र रुद्रियेषु च ।

तुभ्येदेता यासु मन्दसानः प्र वायवे सिस्त्रते न शुभ्राः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । नु । शूर । येषु । चाकन् । स्तोमेषु । इन्द्र । रुद्रियेषु । च ।

तुभ्य । इत् । एताः । यासु । मन्दसानः । प्र । वायवे । सिस्त्रते । न । शुभ्राः ॥ ३ ॥

हे १शूर १इन्द्र १येषु १उक्थेषु होत्रादिभिः क्रियमाणेषु शस्त्रेषु १रुद्रियेषु । रुद्रियं सुखम् । तत्साधन-भूतेषु । यद्वा रुद्राः स्तोतारः । तत्कृतेषु उद्गातॄणां १स्तोमेषु । १च १नु क्षिप्रं १चाकन् स्तुतीः काम-यसे ॥ कमतेः कनतेर्वा यङ्लुकि रूपम् ॥ १यासु स्तोत्रशस्त्ररूपासु स्तुतिषु १मन्दसानः हृष्यन् भवसि ताः १एताः १शुभ्राः दीप्यमानाः स्तुतयः १वायवे अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छते १तुभ्येत् तुभ्यमेव १प्र सिस्त्रते त्वदर्थमेव प्रसरन्ति । १न संप्रत्यर्थे । ता अधुना सेवस्व ॥

शुभ्रं नु ते शुभ्रं वर्धयन्तः शुभ्रं वज्रं बाहोर्दधानाः ।

शुभ्रस्त्वमिन्द्र वावृधानो अस्मे दासीर्विशः सूर्येण सहाः ॥ ४ ॥

शुभ्रम् । नु । ते । शुभ्रम् । वर्धयन्तः । शुभ्रम् । वज्रम् । बाहोः । दधानाः ।

शुभ्रः । त्वम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मे इति । दासीः । विशः । सूर्येण । सहाः ॥ ४ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १शुभ्रं शोभनं १शुभ्रं बलं स्तोत्रैः १वर्धयन्तः १शुभ्रं दीप्तं १वज्रम् आयुधं १नु क्षिप्रं तव १बाहोर्दधानाः निदधानाः । स्तुयमानो हि इन्द्रः असुरवधाय वज्रमादत्त इतीत्येवरूपेण^२ आयुधं निदधाना भवामः । १वावृधानः स्तोत्रैः वर्धमानः १शुभ्रः तेजसा युक्तः १त्वं १अस्मे अस्माकं १दासीः उपक्षपयित्रीः १विशः आसुरीः प्रजाः १सूर्येण सुष्ठु प्रेरकेण । आयुधं हि प्रेरयति त्वं युध्यस्वेति । एवंरूपेण बाहोर्निहितेन वज्रेण १सहाः अभिभव ॥ सहतेर्यत्ययेन लिङि परस्मैपदम् ॥

गुहां हितं गुह्यं गुळ्हमप्स्वपीवृतं मायिनं क्षियन्तम् ।

उतो अपो द्यां तस्तम्बांसमहन्नहि शूर वीर्येण ॥ ५ ॥

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गुळ्हम् । अप्सु । अपिऽवृतम् । मायिनम् । क्षियन्तम् ।

उतो इति । अपः । बाम् । तस्तम्बांसम् । अहन् । अहिम् । शूर । वीर्येण ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२गुहा गुहायां ^३हितं निहितं अत एव ^४गुह्यम् अप्रकाश्यं ^५गूढं गूढम् ^६अपीवृतं तिरोहितम् । अत्रैकस्मिन्तिरोधानरूपेऽर्थे पुनरुक्त्यस्तिरोधानभूयस्त्वप्रतिपादनपराः । अभ्यासे हि भूयानर्थो भवति । यथाहो दर्शनीयाहो दर्शनीयेति । तादृशं ^७मायिनं मायाविनमसुरं ^८क्षियन्तं निप-
सन्तं ^९उतो अपि च ^{१०}अपो ^{११}द्यां दिवं च ^{१२}तस्तम्बांसं स्वसामर्थ्येन स्तम्भयन्तम् इत्थंभूतम् ^{१३}अहिम् असुरं मेवं वा ^{१४}वीर्येण सामर्थ्यभूतेन वज्रेण ^{१५}अहन् हतवानसि ॥ ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लङि रूपम् ॥ ॥ ३ ॥

स्तवा नु त इन्द्र पूर्या महान्युत स्त्वाम नूतना कृतानि ।

स्तवा वज्रं बाह्वोरुशन्तं स्तवा हरी सूर्यस्य केतू ॥ ६ ॥

स्तव । नु । ते । इन्द्र । पूर्या । महानि । उत । स्त्वाम् । नूतना । कृतानि ।

स्तव । वज्रम् । बाह्वोः । उशन्तम् । स्तव । हरी इति । सूर्यस्य । केतू इति ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२पूर्या पुरातनानि ^३महानि महान्ति ^४ते तव कर्माणि ^५नु क्षिप्रं ^६स्तव स्त्वाम् । ^७उत अपि च ^८नूतना अधुनातनानि ^९कृतानि कर्माणि ^{१०}स्तवाम् । ^{११}बाह्वोरुशन्तं दीप्यमानं ^{१२}वज्रं ^{१३}स्तव स्त्वाम् । किंच ^{१४}सूर्यस्य सुष्टु प्रेरकस्य सुवीर्यस्य वा सूर्यात्मनो वेन्द्रस्य ^{१५}केतू प्रजापको ^{१६}हरी एतन्नामकावधौ ^{१७}स्तव स्त्वाम् ॥ ' एष्टु स्तुतौ ' । ' तिङां तिङो भवन्ति ' इत्युत्तमवहुवचनस्य मध्यमैकवचनादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुगभावः ॥

हरी नु त इन्द्र वाजयन्ता घृतश्रुतं स्वारमस्वार्ष्टाम् ।

वि समना भूमिरप्रथिष्टारंस्त पर्वतश्चित्सरिप्यन् ॥ ७ ॥

हरी इति । नु । ते । इन्द्र । वाजयन्ता । घृतश्रुतम् । स्वारम् । अस्वार्ष्टाम् ।

वि । समना । भूमिः । अप्रथिष्ट । अरंस्त । पर्वतः । चित् । सरिप्यन् ॥ ७ ॥

१. हे इन्द्र ^२वाजयन्ता वेगं कुर्वन्तौ ॥ ' तत्करोति ' इति णिच् ॥ ^३ते तव ^४हरी एतन्नामकावधौ ^५घृतश्रुतं घृतस्योदकस्य च्यावयितारं ^६स्वारं मेघध्वनिं ^७नु क्षिप्रम् ^८अस्वार्ष्टाम् ॥ स्वरतिः शब्दकर्मा । पाकं पचतीतिवत् एकधातुः^१ अनुवादः । लङि रूपम् ॥ ^९समना समस्थला यद्वा समना मर्वतः ^{१०}वि ^{११}अप्रथिष्ट । गर्जनं श्रुत्वा मनोपरि वृष्टिर्भवतीति प्रथिताभूत् । तथा ^{१२}पर्वतश्चित् मेघोऽपि ^{१३}सरिप्यन् वर्षणार्थमितस्ततो गमिष्यन् ^{१४}अरंस्त अरमत ॥ रमतेलङि रूपम् ॥

नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्त्सं मातृभिर्वावशानो अक्रान् ।

दूरे पारे वाणीं वर्धयन्त इन्द्रैषितां धमनिं पप्रथन्नि ॥ ८ ॥

नि । पर्वतः । सादि । अप्रयुच्छन् । सम् । मातृभिः । वावशानः । अक्रान् ।

दूरे । पारे । वाणीम् । वर्धयन्तः । इन्द्रैषिताम् । धमनिम् । पप्रथन् । नि ॥ ८ ॥

अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् वर्षणे सावधानः पर्वतः मेघः नि वधादि नभसि निषण्ण आसीत् ।
मातृभिः अङ्गिर्माध्यमिकाभिर्वाग्भिर्वा वसं वावशानः सह शब्दं कुर्वाणः अक्रान् अक्रीत् । इतस्ततः
संचारमकरोत् ॥ क्रमतेर्लेङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लुक् ॥ दूरे पारे अतिदूरेऽन्तरिक्षे
स्थितां वाणीं माध्यमिकां वाचं वर्धयन्तः स्तोत्रैः समृद्धां कुर्वन्तः स्तोतारो मस्तो वा इन्द्रैषिताम्
इन्द्रेण प्रेरितां धमनिं शब्दं कुर्वाणां तां वाचं नितरां पप्रथन् अप्रथयन् ॥

इन्द्रो महां सिन्धुमाशयानं मायाविनं वृत्रमस्फुरन्निः ।

अरेजेतां रोदसी भियाने कनिक्रदतो वृष्णो अस्य वज्रात् ॥ ९ ॥

इन्द्रः । महाम् । सिन्धुम् । आशयानम् । मायाविनम् । वृत्रम् । अस्फुरत् । निः ।

अरेजेताम् । रोदसी इति । भियाने इति । कनिक्रदतः । वृष्णः । अस्य । वज्रात् ॥ ९ ॥

बलवान् इन्द्रो महान्तं सिन्धुम् । स्यन्दते इतस्ततः संचरतीति सिन्धुर्मेघः । तम् आश-
यानं तमधिष्ठाय शयानं मायाविनं वृत्रम् असुरम् । यद्वा सिन्धुरुदकम् । तदधिष्ठाय शयानं वृत्रम् ।
वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं निः अस्फुरत् निरहन् । वृष्णः वर्षकस्य अस्य इन्द्रस्य कनि-
क्रदतः शब्दं कुर्वाणात् वज्रात् भियाने भयं प्राप्ते रोदसी द्यावापृथिव्यां अरेजेताम् अकम्पेताम् ॥
' दाधतिर्दधति ' इत्यादिना कनिक्रदत्तशब्दो निपातितः ॥

अरोरवीवृष्णो अस्य वज्रोऽमानुषं यन्मानुषो निजूर्वात् ।

नि मायिनो दानवस्य माया अपादयत्पिबान्तसुतस्य ॥ १० ॥

अरोरवीत् । वृष्णः । अस्य । वज्रः । अमानुषम् । यत् । मानुषः । निजूर्वात् ।

नि । मायिनः । दानवस्य । मायाः । अपादयत् । पिबान् । सुतस्य ॥ १० ॥

वृष्णः कामानां वर्षकस्य अस्य इन्द्रस्य वज्रः अरोरवीत् भुशं शब्दमकरोत् । कदेत्यपेक्षा-
यामाह । यत् यद्वा अमानुषं मनुष्याणां रहितम् । यद्वा मानुषोऽहं न भवामीत्येवं मन्यमानं तमसुरं
मानुषः मनुष्याणां हितकारी यद्वा मतिमानिन्द्रः निजूर्वात् नितरां हिंस्यात् जिघांसतीत्यर्थः ॥ जूर्वते-
हिंसाकर्मणो लेटि रूपम् ॥ सुतस्य अभिषुतं सोमं पिबान् पीतवान् मायिनः मायाविनः

वदानवस्य । दानुर्नाम वृत्रमाता, 'दानुः शये' इत्यादिषु दृष्टत्वात् । तस्याः पुत्रस्य वृत्रस्य मायाः वञ्चनानि^१ ऽनि ऽअपादयत् न्यपातयत् बबाधेति यावत् ॥ ४ ॥

पिब॑पिबेदिन्द्र॑ शूर॑ सोमं॑ मन्दन्तु॑ त्वा म॒न्दिनः॑ सुतासः॑ ।

पृ॒णन्त॑स्ते कुक्षी॑ वर्धयन्ति॒वत्था सुतः॑ पौर॑ इन्द्र॑माव ॥ ११ ॥

पिब॑ऽपिब । इत् । इन्द्र॑ । शूर॑ । सोमम् । मन्दन्तु । त्वा । म॒न्दिनः॑ । सुतासः॑ ।

पृ॒णन्तः॑ । ते । कुक्षी॑ इति । वर्धयन्तु । इत्था । सुतः । पौरः । इन्द्र॑म् । आव॑ ॥ ११ ॥

वशूर बलवन् हे वइन्द्र वपिबपिबेत्^२ अभिषुतमिमं वसोमं पिबैव । आदरार्थेपा वीप्सा । वमन्दिनः मदकराः सुतास्तेऽभिषुताः सोमाः वत्वा वमन्दन्तु त्वां मादयन्तु ॥ मदि स्तुत्यादिषु । व्यस्ययेन परस्मैपदम् ॥ ते सोमाः वते तव वकुक्षी उदरस्योभौ पार्श्वौ वपृणन्तः पूरयन्तः सन्तस्त्वां वर्धयन्तु । वइत्था अनेन प्रकारेण वपौरः उदरपूरकः वसुतः अभिषुतः सोमः वइन्द्रं त्वाम् वआव तर्पयन्तु ॥ अवने-स्तर्पणार्थस्य लिटि^३ रूपम् ॥

त्वे इन्द्रा॑र्प्यभूम॑ वि॒प्रा धियं॑ वनेम॑ ऋत॒या स॑र्पन्तः ।

अ॒व॒स्यवो॑ धीम॒हि प्र॑श॒स्ति स॒द्यस्ते॑ रा॒यो दा॒वने॑ स्याम ॥ १२ ॥

त्वे इति । इन्द्र॑ । अपि । अभूम॑ । विप्राः । धियम् । वनेम॑ । ऋत॒या । स॑र्पन्तः ।

अ॒व॒स्यवः॑ । धीम॒हि । प्र॑श॒स्तिम् । स॒द्यः । ते । रा॒यः । दा॒वने॑ । स्या॒म ॥ १२ ॥

हे वइन्द्र वविप्राः मेधाविनो वयं वत्वे त्वयि त्वद्गृदये वअभूम । अपि सानुनयप्रभे वर्तते । ते तव हृदये किं वर्तामहे इति । वऋतया । ऋतं कर्मफलम् । तत्कामनया वसर्पन्तः त्वां परिचरणाख्येन कर्मणा स्पृशन्तो वयं वधियं त्वदुद्देशेन क्रियमाणं कर्म ववनेम संभजेमहि ॥ 'वन पण संभलौ' । आशीलिङि 'लिङ्याशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः ॥ किंच वअवस्यवः स्वस्तो रक्षणमिच्छन्तः वप्रशस्तिम् । शस्तिः शंसनम् । प्रकृष्टं शंसनं स्तोत्रं वधीमहि त्वयि निदधीमहि । ततः वते त्वदायस्य वरायः धनस्य वदावने दानाय पात्रभृताः^४ वसद्यः वस्याम इदानीं भवेम ॥

स्या॒म ते तं॑ इन्द्र॑ ये तं॑ ऊ॒ती अ॒व॒स्यव॑ ऊ॒र्जं वर्ध॑यन्तः ।

शु॒ष्मिन्त॑मं यं चा॒कना॑म दे॒वास्ते॑ र॒यिं रा॑सि वी॒रव॑न्तम् ॥ १३ ॥

स्या॒म । ते । ते । इन्द्र॑ । ये । ते । ऊ॒ती । अ॒व॒स्यवः॑ । ऊ॒र्जम् । वर्ध॑यन्तः ।

शु॒ष्मिन्त॑मम् । यम् । चा॒कना॑म । दे॒व । अ॒स्मे इति । र॒यिम् । रा॑सि । वी॒रव॑न्तम् ॥ १३ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ण१-न-म-व- वचनानि । २. झ१-पिबपिब । ३. ख-ग-ण-न-ध-म-लङि । ४. ख-ग-ण१-प्रकृष्टशंसनम् ; च-प्रकृष्टशंसनम् । ५. क-झ-म-पात्रीभृताः ।

हे ^१इन्द्र ^२ते तव ^३उत्ती ऊत्या प्रणयनेन ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य क्तिनि रूपम् ॥ ^४ये^१ ^५ते तव^१
^६अवस्यवः रक्षाकामाः ^७ऊर्जं हविलक्षणमन्त्रं ^८वर्धयन्तः भवन्ति ते^२ तव वयं ^९ते^३ ^{१०}स्याम त्वदधीना
 भवेम । ^{११}देव द्योतमान हे इन्द्र ^{१२}शुष्मिन्तमं दानभोगायाहृतया^३ बलवत्तमं यद्वा शत्रूणां शोषयितृत्तमं
^{१३}यं रयिं ^{१४}चाकनाम कामयामहे ॥ कनतेः कान्त्यर्थस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि रूपम् ॥ ^{१५}वीरवन्तं पुत्रपौत्रैः
 सहितं तादृशं ^{१६}रयिं ^{१७}अस्मे अस्मभ्यं ^{१८}रासि देहि ॥

रासि क्षयं रासिं मित्रमस्मे रासि शर्थे इन्द्र मारुतं नः ।

सजोषसो ये च मन्दसानाः प्र वायवः पान्त्यग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

रासि । क्षयम् । रासि । मित्रम् । अस्मे इति । रासि । शर्थः । इन्द्र । मारुतम् । नः ।

सजोषसः । ये । च । मन्दसानाः । प्र । वायवः । पान्ति । अग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यत्रेति क्षयो गृहम् । तदस्मभ्यं ^३रासि देहि । तथा
^४मित्रं सखायम् ^५अस्मे अस्मभ्यं ^६रासि ॥ वाक्यभेदादनिघातः ॥ ^७मारुतं मरुतां देवविशां संबन्धि
^८शर्थः बलं ^९नः अस्मभ्यं ^{१०}रासि । एतेन मरुतामप्यागमनं प्रार्थ्यते । ^{११}ये मरुतः ^{१२}सजोषसः सह
 प्रीयमाणाः ^{१३}मन्दसानाः^४ मोदमानाः ^{१४}वायवः यज्ञं प्रति गन्तारः सन्तः ^{१५}अग्रणीतिम् अग्रे नीयमानं
 सोमं ^{१६}प्र ^{१७}पान्ति प्रकर्षेण पिबन्ति तेषां शर्थे इति समन्वयः । यद्वा ये च वायवः अग्रे नीयमानं सोमं
 पिबन्ति तेषां वायूनां बलं रासि ॥ वायवः इति पूजायां बहुवचनम् । वायुर्हि सोमस्याग्रपातेति ॥

व्यन्त्वित्तु येषु मन्दसानस्तृप्तसोमं पाहि द्रव्यदिन्द्र ।

अस्मान्सु पृत्स्वा तरुत्रावर्धयो द्यां बृहद्भिरर्कैः ॥ १५ ॥

व्यन्तु । इत् । नु । येषु । मन्दसानः । तृप्त । सोमम् । पाहि । द्रव्यत् । इन्द्र ।

अस्मान् । सु । पृत्सु । आ । तरुत्र । अवर्धयः । द्याम् । बृहत्सुभिः । अर्कैः ॥ १५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२येषु तव सहायभूतेषु मरुसु ^३मन्दसानः माद्यन् भवसि ते मरुतः ^४नु क्षिप्रं ^५व्यन्तु
 सोमं भक्षयन्तु । ^६इत् एवार्थे^५ । द्रव्यत् ॥ दृढतेरिदं रूपम् ॥ आत्मानं दृढीकुर्वन् त्वं तृप्तं तर्पयन्तमिमं
^७सोमं ^८पाहि पिब । ^९तरुत्र शत्रूणां हिंसक हे इन्द्र ^{१०}बृहद्भिः बलवद्भिः अर्कैः अर्चनीयेर्मरुद्भिः सहित-
 स्वम् । ^{११}आ इति चार्थे । तेन अस्मान् ^{१२}द्यां च ^{१३}सु सुष्ठु ^{१४}पृत्सु पशुपुत्रादिभिः^६ अस्मान्
 अस्मत्पालनेन^७ च दिवम् ^{१५}अवर्धयः । यद्वा येषु सोमेषु मन्दसानो मोदमानो भवसि ते सोमा व्यन्तु
 त्वां गच्छन्तु । शेषं पूर्ववत् ॥ ॥ ५ ॥

१. ख-ग-तेन; झ१-ण-त-थ-न-व-ते तव । २. म-तव ते । ३. ख-ग-च-ण-ण१-दानभागायाहृतया;
 झ१-दानाय भोगाय वाहृतया; थ-न-दानाभागायाहृतया । ४. ख-ग-च-ण-ण१-थ-न-मदन्तः; झ१-मन्द-
 सानाः मदन्तः । ५. ख-ग-ण-त-इवार्थे; झ१-चार्थे; थ-वार्थे । ६. क-झ-पशुपुरोडाशादिभिः; म-
 पुरोडाशादिभिः । ७. क-च-झ-ण१-त-थ-न-व-पालनेन; ख-ग-ण-अस्मान् पालनेन; झ१-सोमपानेन;
 म-पालयते न ।

बृहन्त इन्नु ये ते तरुत्रोक्थेभिर्वा सुममाविवासान् ।

स्तृणानासो बर्हिः पस्त्यावत्त्वोता इदिन्द्र वाजमगमन् ॥ १६ ॥

बृहन्तः । इत् । नु । ये । ते । तरुत्र । उक्थेभिः । वा । सुमम् । आऽविवासान् ।

स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्यऽवत् । त्वाऽऊताः । इत् । इन्द्र । वाजम् । अगमन् ॥ १६ ॥

१ तरुत्र आपद्भ्यस्तारक^१ हे १ इन्द्र १ ये पुमांसः १ सुमं सुखकरं त्वामुक्थैः शस्त्रैः १ आविवासान् परिचरेयुः ॥ विवासतेल्लेदि अडागमः ॥ १ ते तव पुमांसः १ नु क्षिप्रमविलम्बेन १ बृहन्तः महान्तो भवन्ति । वेति^२ पूरणः । किंच १ बर्हिः १ स्तृणानासः वेद्यां बर्हिराच्छादयन्तो ये त्वां परिचरन्ति ते १ त्वोता १ इत् त्वया रक्षिताः सन्त एव १ पस्त्यावत् गृहसहितं १ वाजम् अन्नम् १ अगमन् गच्छन्ति ॥

उग्रेष्विन्नु शूर मन्दसानस्त्रिकद्रुकेषु पाहि सोममिन्द्र ।

प्रदोधुवच्छश्रुषु प्रीणानो याहि हरिभ्यां सुतस्य पीतिम् ॥ १७ ॥

उग्रेषु । इत् । नु । शूर । मन्दसानः । त्रिकद्रुकेषु । पाहि । सोमम् । इन्द्र ।

प्रऽदोधुवत् । श्मश्रुषु । प्रीणानः । याहि । हरिभ्याम् । सुतस्य । पीतिम् ॥ १७ ॥

हे १ शूर बलवान् १ इन्द्र १ उग्रेषु उदूरेषु बहुस्तोत्रशस्त्रवत्सु १ त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरिष्येनशाम-
केष्वाभिष्विकेवहःसु १ मन्दसानः हृष्यन् १ सोमं १ पाहि पिव । ततः १ प्रीणानः सोमपानेन प्रीतो भवन् १ श्मश्रुषु लिप्तं सोमं १ प्रदोधुवत् ॥ 'धून् कम्पने' । यङ्लुगन्तस्य शतरि रूपम् ॥ पुनःपुनर्धुन्वन् १ सुतस्य अभिषुतस्य १ पीतिं पानमुद्दिश्य १ हरिभ्यां अश्वभ्याम् युक्तः सन् १ याहि गच्छ ॥

धिष्वा शवः शूर येन वृत्रमवाभिन्दानुमौर्णवाभम् ।

अपावृणोज्योतिरार्याय नि सव्यतः सादि दस्युरिन्द्र ॥ १८ ॥

धिष्व । शवः । शूर । येन । वृत्रम् । अवऽअभिन्त् । दानुम् । और्णऽवाभम् ।

अप । अवृणोः । ज्योतिः । आर्याय । नि । सव्यतः । सादि । दस्युः । इन्द्र ॥ १८ ॥

१ शूर हे १ इन्द्र १ शवः तादृशं बलं १ धिष्व धारय ॥ दधातेल्लेदि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इति थास आर्धधातुकत्वात् इडागमः ॥ १ येन बलेन १ दानुं दानोः^३ पुत्रं १ वृत्रम् १ और्णवाभम् । ऊर्णवाभिः^४ कीटविशेषः और्णवाभः इत्युच्यते । तमिव १ अवाभिन्त् विभे-
दित् । यद्वा और्णः^५ ऊर्णनाभिः । तदाभं तत्सदृशमित्यर्थः । ततस्तमोरूपस्य हननात् १ आर्याय कर्मणाम्

१. ख-ण-त-थ-आपाद्भिस्तारक; ग-तारक । २. झ१-इदिति; ३. क-ख-ग-च-झ१-ण१-दानोः ।

४. ख-ऊर्णनाभिः; ग-ऊर्णनाभिः; ण-त-थ-कुम्भनाभिः । ५. म-और्णवः ।

अनुष्ठात्रे जनाय कुत्साय राजर्षये वा ^१ज्योतिः प्रकाशकमादित्यम् ^२अपावृणोः उद्घाटितवानसि । ^३दस्युः कर्मणामुपक्षययिता स वृत्रः ^४सव्यतः तव सव्यपार्श्वे ^५नि ^६वादि त्वया नितरां सन्नो बाधितो वर्तते ॥

सनेम ये तं ऊतिभिस्तरन्तो विश्वाः स्पृध आर्येण दस्यून् ।

अस्मभ्यं तत्त्वाष्ट्रं विश्वरूपमरन्धयः साख्यस्य त्रिताय ॥ १९ ॥

सनेम । ये । ते । ऊतिभिः । तरन्तः । विश्वाः । स्पृधः । आर्येण । दस्यून् ।

अस्मभ्यम् । तत् । त्वाष्ट्रम् । विश्वरूपम् । अरन्धयः । साख्यस्य । त्रिताय ॥ १९ ॥

^१सनेम तान् पुरुषान् संभजेम ^२ये ^३ते तव ^४ऊतिभिः पालनैः ^५विश्वाः ^६स्पृधः स्पर्धमानाः सर्वा विशाः ^७तरन्तः हिंसन्तः तथा ^८आर्येण आर्यभावेन ^९दस्यून् उपक्षययितृन् हिंसन्तो भवन्ति । ^{१०}तत् ^{११}अस्मभ्यं वशमानय । किं तत् । तदाह । ^{१२}त्वाष्ट्रं त्वष्टुः सुतं ^{१३}विश्वरूपम् एतन्नामकमसुरम् ^{१४}अरन्धयः ॥ ‘रध्यतिर्वशगमने’ ॥ वशमानयः । यद्वा तमसुरमवधीः ॥ ‘रध हिंसासंराद्धयोः’ । ‘रधिजभोरचि’ इति नुम् ॥ इन्द्रस्त्वाष्ट्रमवधीदित्ययमर्थस्तैत्तिरीयके ‘विश्वरूपो वै त्वाष्ट्रः’ (तै. सं. २. ५. १. १) इत्यत्र महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः । किंच ^{१५}साख्यस्य सखिभावस्यानुपालनाय ^{१६}त्रिताय महर्षये वशमानयः । यद्वा सनेम ते वयं प्रवृद्धा भवेम ये वयं तव रक्षाभिः स्पर्धमानाः प्रजा दस्यूश्च तरन्तोऽतिक्रामन्तो भवेम ॥ सनेम इति वृद्धयर्थः आद्युदात्तः । ‘यथा सनेम मित्रावरुणा सनन्तः’ (ऋ. सं. ७. ५२. १) इति । सकर्मकश्चेत् मध्योदात्तः । ‘सनेम वाजं तव’ (ऋ. सं. ८. ६१. ४) इति ॥ तरन्तः । ‘तृष्ठवनतरणयोः’ । शतरि रूपम् । संज्ञावचनश्चेदन्तोदात्तः । यथा ‘तरन्त इव मंहना’ (ऋ. सं. ५. ६१. १०) इति ॥

अस्य सुवानस्य मन्दिनस्त्रितस्य न्यर्बुदं वावृधानो अस्तः ।

अवर्तयत्सूर्यो न चक्रं भिनद्वलमिन्द्रो अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

अस्य । सुवानस्य । मन्दिनः । त्रितस्य । नि । अर्बुदम् । ववृधानः । अस्तरित्यस्तः ।

अवर्तयत् । सूर्यः । न । चक्रम् । भिनत् । वलम् । इन्द्रः । अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

^१मन्दिनः ^२अस्य मदकरमिमं ^३सुवानस्य सुतवतः ^४त्रितस्य तीर्णतमस्कस्य महर्षेरर्थं ^५वावृधानः सोमेन वर्धमान इन्द्रः ^६अर्बुदम् । अम्बूनि ददातीत्यर्बुदो मेघः । अनुस्वारस्य रेफञ्छान्दसः । यद्वा नामैतत् । अर्बुदाख्यमसुरं ^७नि ^८अस्तः ॥ ‘स्तृ हिंसायाम्’ इत्यस्य लङि तिपि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लृक् । गुणे कृते हलङ्घ्यादिना तिलोपः ॥ नितरामवधीत् । ‘महान्तं चिदुर्बुदं नि क्रमीः पदा’ (ऋ. सं. १. ५१. ६) इत्यादिषु अर्बुदवधः स्पष्टमुक्तः । किंच ^९अङ्गिरस्वान् अङ्गिरोभिः सहितः ^{१०}इन्द्रः ^{११}अवर्तयत् असुरहननार्थं वज्रमग्राभयत् । ^{१२}सूर्यो ^{१३}न । यथा सूर्यः ^{१४}चक्रं ग्राभयति

तद्वत् । यद्वा यस्मादसुराद्विया सूर्यः स्वकीयं रथचक्रं नावर्तयत्^१ । निषेधार्थीयोऽत्र नकारः । वर्तयितुं नाशकत्वं तं^२ वलं पणीनां प्रभुमसुरं^३ षभिनत् वज्रेणाभिनत्^४ । यद्वा द्विचक्रो हि पूर्वं सूर्यस्य रथः । तस्य पुनं चक्रमिन्द्रेणापहतम् ॥ सूर्य इति 'सुपां सुलुक्' इति पष्ठ्येकवचनस्य सुः ॥ सूर्यस्य संबन्ध्यपहतं तदेकं चक्रमवर्तयत् । रक्षोहननार्थमभ्राभयत् । तेन चक्रेण बलमभिनञ्च । नश्चार्थे ॥

अहर्गणेषु माध्यंदिनसवनेषु तायमानरूपेषु अच्छावाकस्य अहरहः शस्यसंज्ञकम् 'अभितष्टेव' इति सूक्तम् । 'नूनं सा ते' इत्येषा तस्यान्ते शंसनीया । सूत्रितं च—'नूनं सा त इत्यन्तमुत्तमम्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो मारिं धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २१ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ २१ ॥

हे^१ इन्द्र या^२ दक्षिणा । दक्षमुत्साहनं करोतीति दक्षिणा । स्तोतृभ्यो देया^३ षते त्वत्संबन्धिनी^४ मघोनी धनवती^५ जरित्रे^६ स्तोत्रे^७ वरं श्रेष्ठमभितमर्थं^८ नूनं^९ प्रति^{१०} दुहीयत् इदानीं^{११} प्रतिदोग्धि संपादयतीत्यर्थः । तादृशीं दक्षिणां^{१२} स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं^{१३} शिक्ष प्रयच्छ । किञ्च^{१४} भगः भजनीयस्त्वं^{१५} मारिं^{१६} धक् ॥ दहेदानीयस्य लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् ॥ नः अस्मान् अतिक्रम्यान्येभ्यो दक्षिणां मा दाः । प्रथममस्मभ्यं दत्त्वा पश्चादन्येभ्यो दीयतामित्यर्थः । यद्वा नोऽस्माकं कामात् मा धक् मा धाक्षीः अपेक्षितफलदानेन पूरयेत्यर्थः । सुवीराः शोभनपुत्रपौत्राः सन्तो वयं^{१७} विदथे अस्मिन्यज्ञे^{१८} बृहत् प्रभूतं स्तोत्रं^{१९} वदेम त्वासुद्दिश्य ब्रवाम । अत्र 'सा ते प्रतिदुग्धाम्' इति प्रकृत्य 'वीरो वीरयत्यमित्रान् वेतेर्वा स्यादितिकर्मणो वीरयतेर्वा' (निरु. १. ७) इत्यन्तं निरुक्तमनुसंधेयम् ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'यो जातः' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् ॥ संसवे निष्केवल्ये निविद्धानीयस्य पुरस्तात् 'यो जात एव' इति सूक्तं^१ शंसेत् । 'यदि पर्यायान्' इति खण्डे सूत्रितं—'यो जात एवेति निष्केवल्ये' (आश्व. श्रौ. ६. ६) इति । अभिप्लविके तृतीयेऽहनि निष्केवल्ये 'यो जात एव' इति निविद्धानीयम् । सूत्रितं च—'तृतीयस्य श्र्ययमा यो जात एवेति माध्यंदिनः'^२ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । विश्वजिति माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणः स्वशस्त्रे प्राकृतात् सूक्तात्पूर्वं 'यो जातः' इति सामसूक्तं शंसेत् । 'विश्वजितोऽग्निं नरः' इति खण्डे सूत्रितं—'सत्रा मदासो यो जात एवाभूरेक इति सामसूक्तानि' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अग्निष्टुश्चिकेवल्ये^३ निविद्धानमिदम् । 'श्येनाजिराभ्याम्' इति खण्डे सूत्रितं—'तिष्ठा हरी इति यो

१. ण-थ-म-आवर्तयत् । २. ण-थ—'वज्रेणाभिनत्' नास्ति; ख-ग-म-तेन वज्रेणाभिनत् । ३. क-धनवती धनवते; झ-म-व-धनवती सा दक्षिणा धनवती धनवते । ४. क-ख-ग-झ-म-व-सूक्तं शंसेत्; झ१-शंसत्; ण-थ-न-शंस्येत् । ५. च-झ१-ण१-थ-माध्यंदिनः; न-व-माध्यंदिने । ६. क-झ-अग्निनि०; ख-ग-च-ण१-अतिषु नि०; झ१-आतिषु नि०; ण-थ-न-अनिषु नि०; त-व-अग्निषु नि०; म-अतिनि० ।

जात एवेति मध्यंदिनः^१ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । महाव्रते निष्केवल्ये ' यो जात एव ' इति सूक्तम् । ' ऊरु ' इति खण्डे सूत्रितं—' वने न वा यो न्यधायि चाकन् यो जात एव प्रथमो मनस्वान् ' (ऐ. आ. ५. ३. १) इति । अत्रेतिहासो बृहदेवतायामुक्तः—' संयुज्य तपसात्मानमैन्द्रं बिभ्रन्महद्वपुः । अदृश्यत मुहूर्तेन दिवि च व्योम्नि चेह च ॥ तमिन्द्र इति मत्वा तु दैव्यौ भीमपराक्रमौ । धुनिश्च चुमुरिश्चोभौ सायुधावभिपेततुः ॥ विदित्वा स तयोर्भावमृषिः पापं चिकीर्षतोः । यो जात इति सूक्तेन कर्माण्येन्द्राण्यकीर्तयत् ' (बृहदे. ४. ६६-६८) ॥ अन्ये त्वन्यथा वर्णयन्ति । पुरा किल इन्द्रादयो वैन्ययज्ञं समाजग्मुः । गृत्समदोऽपि तत्रागत्य सदस्यासीत् । दैव्याश्चेन्द्रजिघांसया तत्र समागमन् । तान् दृष्ट्वा निर्जगामेन्द्रो यज्ञाद्गृत्समदाकृतिः । स च गृत्समदो वैन्येन पूजितो यज्ञवाटान्निरगच्छत् । निर्गच्छन्तं तमृषिं दृष्ट्वा अयमेवेन्द्र इति मन्यमानास्तमसुराः परिवव्रुः । नाहमिन्द्रस्तुच्छः किंत्वेवंगुणोपेतः स इत्यनेन सूक्तेन तान् प्रत्युवाच ॥ अपरे त्वेवं कथयन्ति । गृत्समदस्य यज्ञे प्रविष्टमेकाकिनमिन्द्रं ज्ञात्वासुराः परिवव्रुः । स इन्द्रो गृत्समदरूपेण यज्ञवाटान्निर्गत्य स्वर्गं जगाम । ततोऽसुरा इन्द्रो विलम्बित इत्यन्तः प्रविश्य गृत्समदं दृष्ट्वा पूर्वमेव गृत्समदो गतः अयं त्विन्द्रोऽस्मद्भ्यात् गृत्समदरूपेणास्ते इति तं जगृहुः । स तान् नाहमिन्द्रोऽयमित्यनेन सूक्तेन प्रत्युवाच । अयमेवार्थो महाभारते प्रपञ्चितः ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान्देवो देवान्क्रतुना पर्यभूषत् ।

यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृम्णस्य मद्वा स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् । क्रतुना । परिऽअभूषत् ।

यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति । अभ्यसेताम् । नृम्णस्य । मद्वा । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । १ जनासः जना हे असुराः १ यो १ जात १ एव जायमान एव^२ सन् १ प्रथमः देवानां प्रधानभूतः १ मनस्वान् मनस्विनामग्रगण्यः १ देवः द्योतमानः सन् १ क्रतुना वृत्रवधादिलक्षणेन स्वकीयेन कर्मणा १ देवान् सर्वान् यागदेवान् १ पर्यभूषत् रक्षकत्वेन^३ पर्यग्रहीत् ॥ ' भूष अलंकारे ' । भूषादिः लङि रूपम् ॥ यद्वा सर्वानन्यान्देवान्पर्यभूषत् पर्यभवत् अत्यक्रामत् ॥ अस्मिन्^४ पक्षे भवते-र्व्यत्ययेन क्तः^५ । ' श्र्युकः किति ' इति इट्प्रतिषेधः ॥ १ यस्य इन्द्रस्य १ शुष्मात् शरीरात् बलात् १ रोदसी द्यावापृथिव्यौ १ अभ्यसेताम् अविभीताम् ॥ ' भ्यस भये ' । अनुदात्तेत् । ' भ्यस भयवेषनयोः ' (निरु. ३. २१) इति नैरुक्ताः ॥ अभ्यसेतामवेपेतां वा । तथा च मन्त्रान्तरम्—' इमे चित्तव मन्यवे वेपेते भियसा मही ' (ऋ. सं. १. ८०. ११) इति । १ नृम्णस्य सेनालक्षणस्य बलस्य १ मद्वा महत्त्वेन युक्तः १ सः १ इन्द्रः नाहमिति ॥ अत्र निरुक्तं—' यो जायमान ' एव प्रथमो मनस्वी देवो देवान् क्रतुना कर्मणा पर्यभवत्यर्थगृह्णात्यर्थरक्षदत्यक्रामदिति वा यस्य बलात् द्यावापृथिव्यावप्यविभीतां नृम्णस्य मद्वा बलस्य महत्त्वेन स जनास इन्द्र इत्युपेष्टार्थस्य प्रीतिर्भवत्याख्यानसंयुक्ता ' (निरु. १०. १०) इति ॥

१. च-झ१-ण१-माध्यंदिने; थ-न-म-व-माध्यंदिने । २. झ१-ण-त-थ-न-व-एव' नास्ति । ३. क-झ-ण-त-थ-न-म-व-रक्षत्वेन; झ१-रक्षत्वेन । ४. ख-ग-अस्मिन्यज्ञे प्रवृत्तव्यत्ययेन क्तः; ण-त-थ-अस्मिन्यज्ञे प्रत्यये व्यत्ययेन क्तः; म-अस्मिन्यज्ञे पवतेर्व्यत्ययेन च सः । ५. ख-ग-च-ण-ण१-त-थ-न-व-जात ।

यः पृथिवीं व्यथमाना^१दृह^२द्यः पर्वतान्प्रकुपिताँ अरम्णात् ।

यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्यामस्त^३भ्रात्स जनास इन्द्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदृहत् । यः । पर्वतान् । प्रकुपितान् । अरम्णात् ।

यः । अन्तरिक्षम् । विममे । वरीयः । यः । द्याम् । अस्त^३भ्रात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ २ ॥

हे जनाः । यः इन्द्रः । व्यथमानां चलन्तीं पृथिवीम् । अदृहत् शर्करादिभिर्दहामकरोत् ॥
‘ दृह दृहि वृद्धौ ’ ॥ यः च प्रकुपितान् इतस्ततश्चलितान् पक्षयुक्तान् पर्वतान् अरम्णात् निय-
मितवान् स्वे स्वे स्थाने स्थापितवान् ॥ अरम्णात् । ‘ रमु कीडायाम् ’ । अन्तर्भावितपथस्य
व्यत्ययेन श्वाप्रत्ययः ॥ यः च वरीयः उरुतमम् अन्तरिक्षं विममे निर्ममे विस्तीर्णं चकारेत्यर्थः ।
यः च द्यां दिवम् अस्तभ्रात् तस्तम्भ^१ निरुद्धामकरोत् ॥ ‘ स्तम्भ रोधने ’ इति सौत्रो धातुः ॥
यसः एव इन्द्रः नाहमिति ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धून्यो गा उदाजदपधा वलस्य ।

यो अश्मनोरन्तरग्निं जजान संवृक्समत्सु स जनास इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः । हत्वा । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । यः । गाः । उदाजदपधा । वलस्य ।

यः । अश्मनोः । अन्तः । अग्निम् । जजान । समवृक् । समत्सु । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः अहिं मेवं हत्वा मेघहननं कृत्वा सप्त सर्पणशीलाः सिन्धून् स्यन्दनशीला अपः अरि-
णात् प्रैरयत् । यद्वा सप्त गङ्गायमुनाद्या मुख्या नदीरिणात् ॥ ‘ रीड् स्रवणे ’ । क्रयादिः ॥ यः च
वलस्य वलनामकस्यासुरस्य अपधा तत्कर्तृकान्निरोधान्निरुद्धाः गाः उदाजन्तिरगमयत् ॥ अपधा ।
अपपूर्वाद्धातेः ‘ आतश्चोपसर्गे ’ (पा. सु. ३. ३. १०६) इति भावे अङ्प्रत्ययः । ‘ सुपां सुलुक् ’
इति पञ्चम्या आकारः ॥ यः च अश्मनोः । अश्रुते व्याप्नोत्यन्तरिक्षमित्यश्मा मेघः । अत्यन्तमृदु-
रूपयोर्मेषयोः अन्तः मध्ये वैद्युतम् अग्निं जजान उत्पादयामास । यश्च समत्सु । संभक्षयन्ति
योद्धृणामायुषीति समदः संग्रामाः । तेषु संवृक् भवति ॥ वृणक्तैर्हिंसार्थस्य क्विपि रूपम् ॥ यसः
इन्द्रः नाहमिति ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्णमधरं गुहाकः ।

श्वघ्नीव यो जिगीवां लक्षमादर्यः पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासम् । वर्णम् । अधरम् । गुहा । अकृत्यकः ।

श्वघ्नीइव । यः । जिगीवान् । लक्षम् । आदत् । अर्यः । पुष्टानि । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-झ-ण-ण-त-थ-न-म-व-स्तम्भनिरुद्धामकरोत् । २. झ-ण-ण-थ-न-व-निरुद्धे । ३. च-
प्रस्रवणे; ण-ण-त-थ-न-व-प्रवणे । ४. ख-ग-म-संवृक् । वृणाक्तिं हिनस्ति शत्रूनि सन्वृणक् ।

यथेन इन्द्रेण वइमा इमानि विश्वा^१ वच्यवना नश्वराणि भुवनानि वृत्तानि स्थिरीकृतानि ।
 वयः च दासं वर्णं शूद्रादिकम् । यद्रा दासमुपक्षपयितारम् । अधरं निकृष्टमसुरं गुहा गुहायां
 गूढस्थाने नरके वा अकः अकार्षीत् ॥ करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुङि रूपम् ॥ लक्षं
 लक्ष्यं विजिगीवान् ॥ 'जि जये' । कसौ 'सन्लिद्योर्जेः' इति अभ्यासादुत्तरस्य कुत्वम् । दीर्घ-
 ञ्छान्दसः ॥ जितवान् । वयः वयः अरः ॥ पष्ठ्येकवचने छान्दसो यणादेशः ॥ शत्रोः संबन्धीनि पुष्टानि
 समृद्धानि आदत् आदत्ते । तत्र दृष्टान्तः । श्वधीव । श्वभिर्मृगान् हन्तीति श्वधी व्याधः । यथा
 व्याधो जिघृक्षितं मृगं परिगृह्णाति तद्वत् ॥

यं स्मां पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नैषो अस्तीत्येनम् ।

सो अर्यः पुष्टीर्विजइवा मिनाति श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् ।

उत । ईम् । आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ।

सः । अर्यः । पुष्टीः । विजः इव । आ । मिनाति ।

श्रत् । अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५ ॥

अपश्यन्तो जनाः घोरं शत्रूणां घातकं वयं पृच्छन्ति स्म कुह वसेति । स इन्द्रः कुत्र वर्तते
 इति ॥ सेति । 'सोऽचि लोपे चत्पादपूरणम्' इति सोर्लोपे गुणः ॥ न कचिदसौ तिष्ठतीति मन्थमाना
 जनाः एनम् इन्द्रम् आहुः एषः इन्द्रः न अस्तीति । तथा च मन्त्रः^२—'नेन्द्रो अस्तीति नेम उ त्व
 आह' (क्र. सं. ८. १००. ३) इति । ईम् इति पूरणः । वसः इन्द्रः विजइव । इवशब्द एवार्थः ।
 उद्वेजक एव सन् अर्यः अरः संबन्धीनि पुष्टीः पोषकाणि गवाश्वादीनि धनानि आ मिनाति सर्वतो
 हिनस्ति ॥ 'मीड् हिंसायाम्' । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वः ॥ तस्मात् श्रदस्मै इन्द्राय धत्त ।
 स इन्द्रोऽस्तीति विश्वासमत्र कुरुत । यद्यप्यसौ विशेषतोऽस्माभिर्न दृश्यते तथापि अस्तीति विश्वासं
 कुरुत । एवं निर्धारणीयमहिमोपेतः^४ वसः इन्द्रः नाहमिति ॥ ७ ॥

यो रघस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो नाधमानस्य कीरेः ।

युक्तग्राण्णो योऽविता सुशिप्रः सुतसोमस्य स जनास इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । रघस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः । नाधमानस्य । कीरेः ।

युक्तग्राण्णः । यः । अविता । सुशिप्रः । सुतसोमस्य । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-ग१-फ-विश्वा विश्वानि; च-विश्वानि । २. ख-ग-च-झ१-ग१-फ-जिघृक्षन्तम्; ण-त-थ-न-व-
 जिघृक्षन्तम् । ३. ख-ग-च-झ-मन्त्रैः; झ१-त-थ-व-मन्त्रे । ४. ख-ग-च-झ१-ग-ण-१-थ-न-व-निर्धारण-
 महिमोपेतः ।

य्यो वरधस्य ॥ ' रथ हिंसासंराद्धयोः ' ॥ समृद्धस्य चोदिता धनानां प्रेरयिता भवति ।
 य्यः^१ च वृक्षस्य च^२ दरिद्रस्य च य्यः च वनाधमानस्य ॥ ' नाष्ट णाष्ट यास्त्रोपतपैश्वर्याशीःपु ' ॥ याच-
 मानस्य वृक्षेः ॥ करोतेः कीर्तयतेवा ॥ स्तोतुः ब्रह्मणः ब्राह्मणस्य च धनानां प्रेरयिता । य्यः च
 वसुक्षिप्रः शोभनहनुः सुशीर्षको वा सन् वयुक्तग्राणः अभिपवार्थमुद्यतग्राणः सुतसोमस्य अभिपुत-
 सोमस्य यजमानस्य अविता रक्षिता भवति यसः एव इन्द्रः नाहमिति । ब्रह्मशब्दस्य स्वन्नपरत्वे
 ह्याद्युदात्तता स्यात् यथा ' ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम् ' (ऋ. सं. ३. ८. २) इति । अयं त्वन्तो-
 दात्तः पठ्यत इति नात्रपरः ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा यस्य विश्वे रथासः ।

यः सूर्यं य उषसं जजान यो अपां नेता स जनास इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रदिशि । यस्य । गावः । यस्य । ग्रामाः । यस्य । विश्वे । रथासः ।

यः । सूर्यम् । यः । उषसम् । जजान । यः । अपाम् । नेता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य सर्वान्तर्यामितया वर्तमानस्य प्रदिशि प्रदेशनेऽनुशासने अश्वासः अश्वा वर्तन्ते । यस्य
 अनुशासने गावः । यस्य अनुशासने ग्रामाः । ग्रसन्तेऽत्रेति ग्रामा जनपदाः । यस्य आज्ञायां
 विश्वे सर्वे रथासः रथा वर्तन्ते । य्यः च वृत्रं हत्वा सूर्यं जजान जनयामास । य्यः च उषसम् ।
 तथा मन्त्रः—' जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः ' (ऋ. सं. ३. ३२. ८) इति । य्यः च मेघभेदनद्वारा
 अपां नेता प्रेरकः यसः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यं क्रन्दसी संयती विह्वयेते परेऽवर उभया अमित्राः ।

समानं चिद्रथमातस्थिवांसा नाना हवेते स जनास इन्द्रः ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्दसी इति । संयती इति समुद्यती । विह्वयेते इति विह्वयेते ।

परे । अवर । उभयाः । अमित्राः ।

समानम् । चित् । रथम् । आतस्थिवांसा ।

नाना । हवेते इति । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ८ ॥

यं क्रन्दसी रोदसी शब्दं कुर्वाणे मानुषी दैवी च द्वे सेने वा संयती परस्परं संगच्छन्त्यौ
 यमिन्द्रं विह्वयेते स्वरक्षार्थं विविधमाह्वयतः । परे उत्कृष्टाः अवरं अधमाश्च उभयाः उभयविधाः
 अमित्राः^३ शत्रवः यमाह्वयन्ति^४ । समानम् इन्द्ररथसदृशं रथम् आतस्थिवांसा आस्थितौ द्वौ रथिनौ
 तमेवेदं नाना पृथक् पृथक् हवेते आह्वयेते । यद्वा समानमेकरथमारूढाविन्द्राग्नी हवेते यज्ञार्थं यज-
 मानैः पृथगाह्वयेते तयोरन्यतरः यसः इन्द्रः नाहमिति ॥

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना अवसे हवन्ते ।

यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो अच्युतच्युत्स जनास इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विजयन्ते । जनासः । यम् । युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते ।

यः । विश्वस्य । प्रतिमानम् । बभूव । यः । अच्युतच्युत् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् ऋते जनासः जनाः न विजयन्ते विजयं न प्राप्नुवन्ति । अतः युध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा जनाः अवसे स्वरक्षणाय यम् इन्द्रं हवन्ते आह्वयन्ति । यः च विश्वस्य सर्वस्य जगतः प्रतिमानं प्रतिनिधिः बभूव । यः च अच्युतच्युत् अच्युतानां क्षयरहितानां पर्वतादीनां व्यावयिता सः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः शश्वतो महेनो दधानानमन्यमानाञ्छवीं जघान ।

यः शर्धते नानुददाति शूध्यां यो दस्योर्हन्ता स जनास इन्द्रः ॥ १० ॥

यः । शश्वतः । महि । एनः । दधानान् । अमन्यमानान् । शर्वी । जघान ।

यः । शर्धते । न । अनुददाति । शूध्याम् । यः । दस्योः । हन्ता । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ १० ॥

यः महि महत् एनः पापं दधानान् शश्वतः बहून् अमन्यमानान् आत्मानमजानत इन्द्रमपूजयतो वा जनान् शर्वी । शृणाति शत्रून्नेनेति शस्वजः । तेनायुधेन जघान ॥ हन्तेलिटि रूपम् ॥ यः च शर्धते उत्साहं कुर्वते अनात्मज्ञाय जनाय शूध्याम् उत्साहनीयं कर्म नानुददाति न प्रयच्छति ॥ अनुपूर्वात् ‘दुदाश् दाने’ जौहोत्यादिकः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इति ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः । यः च दस्योः उपक्षपयितुः शत्रोः हन्ता वातकः सः इन्द्रः इत्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् ।

ओजायमानं यो अहिं जघान दानुं शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् । शरदि । अनुऽअविन्दत् ।

ओजायमानम् । यः । अहिम् । जघान । दानुम् । शयानम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः पर्वतेषु क्षियन्तम् इन्द्रमिया बहून् संवत्सरान् प्रच्छन्नो भूत्वा पर्वतगुहासु निवसन्तं शम्बरम् एतन्नामकं मायाविनमसुरं चत्वारिंश्यां शरदि चत्वारिंशे संवत्सरे अन्वविन्दत् अन्विष्यालभत । लब्ध्वा च यः ओजायमानम् ॥ ‘कर्तुः क्यङ् सलोपश्च’, ‘ओजसोऽप्सरसो नित्यम्’ (पा. सू. ३. १. ११. २) इति सकारलोपः ॥ बलमाचरन्तम् अहिम् आहन्तारं दानुं दानवं शयानं शम्बरमसुरं जघान हतवान् सः इन्द्रः नाहमिति ॥

यः सप्तरश्मिर्वृषभस्तुर्विष्मान्वासृजत्सर्तवे सप्त सिन्धून् ।

यो रौहिणमस्फुरद्बज्रबाहुर्धामारोहन्तं स जनास इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्तऽरश्मिः । वृषभः । तुर्विष्मान् । अ॒व॒ऽअसृजत् । सर्त॑वे । सप्त । सिन्धून् ।

यः । रौहि॑णम् । अस्फु॑रत् । वज्र॑ऽबाहुः । धाम् । आ॒ऽरोह॑न्तम् । सः । ज॒ना॒सः । इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्त॑रश्मिः सप्तसंख्याकाः पर्जन्या रश्मयो यस्य । ते च रश्मयः^१ 'वराहवः स्वतपसो विद्युन्महसो धूपयः श्वापयो गृहमेधाश्चेत्येते ये चेमेऽग्निमिविद्विपः पर्जन्याः सप्त पृथिवीमभिवर्षन्ति वृष्टिभिः' (तै. आ. १. ९. ४-५) इति तैत्तिरीयारण्यके व्याख्याताः । वृषभः वर्षकः । तुर्विष्मान् वृद्धिमान् बलवान् वा । सप्त सर्पणस्वभावान् । सिन्धून् अपः^२ । सर्तवे सरणाय । अवासृजत् अवसृष्टवान् । यद्वा गङ्गाद्याः सप्त मुख्या नदीरसृजत् । यः च । वज्र॑बाहुः सन् । धाम् दिवम् । आरोहन्तं । रौहि॑णम् असुरम् । अस्फुरत् जघान ॥ 'स्फुर स्फुरणे' । तुदादिः ॥

धावां चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य पर्वता भयन्ते ।

यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १३ ॥

धावां । चि॒त् । अ॒स्मै । पृ॒थि॒वी इति । न॒मे॒ते इति । शु॒ष्मा॒त् । चि॒त् । अ॒स्य । पर्व॑ताः । भ॒य॒न्ते ।

यः । सोम॑पाः । नि॒ऽचि॒तः । वज्र॑ऽबाहुः । यः । वज्र॑हस्तः । सः । ज॒ना॒सः । इन्द्रः ॥ १३ ॥

अस्मै इन्द्राय । धावा पृथिवी ॥ इतरेतरापेक्षया द्विवचनं 'प्र मित्रयोर्वरुणयोः' (क्र. सं. ७. ६६. १) इतिवत् ॥ नमेते स्वयमेव प्रह्वीभवतः ॥ 'णमु प्रह्वस्वे' । कर्मकर्तरि 'न दुहस्नुनमां यक्चिणौ' इति यकः प्रतिषेधः ॥ चित् अपि च । अस्य इन्द्रस्य । शुष्मात् बलात् । पर्वताः भयन्ते बिभ्यति । यः । सोम॑पाः सोमस्य पाता । निचितः सर्वैः । यद्वा अन्येभ्योऽपि देवेभ्यो दृढाङ्गः । वज्र॑बाहुः वज्रसदृशबाहुः । यः च । वज्र॑हस्तः वज्रयुक्तः । सः । इन्द्रः । इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः सुन्वन्तमवति यः पचन्तं यः शंसन्तं यः शशमानमूती ।

यस्य ब्रह्म वर्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधः स जनास इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः । सु॒न्वन्त॑म् । अ॒वति॑ । यः । प॒चन्त॑म् । यः । शं॑सन्तम् । यः । श॒श॒मा॒नम् । ऊ॒ती ।

यस्य॑ । ब्रह्म॑ । वर्ध॑नम् । यस्य॑ । सोमः॑ । यस्य॑ । इ॒दम् । राधः॑ । सः । ज॒ना॒सः । इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः । सु॒न्वन्तं॑ सोमाभिषवं कुर्वन्तं यजमानम् । अ॒वति॑ रक्षति । यः च । पुरोडाशादीनि हवींषि । पचन्तं । यः च । ऊ॒ती उ॒तये॑ ॥ 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थ्याः । पूर्वसवर्णदीर्घः । स्वरक्षायै शस्त्राणि

वृंशंसन्तं वयः च वृशशमानम् अवति स्तोत्रं कुर्वणं रक्षति । वृहन्न परिबृढं स्तोत्रं वयस्य वृधेन वृद्धिकरं भवति । तथा वयस्य सोमः वृद्धिहेतुर्भवति । वयस्य च वृद्धम् अस्मदीयं वराधः पुरोडाशादिलक्षणमन्नं वृद्धिकरं भवति । वसः इन्द्रः इत्यादि प्रसिद्धम् ॥

यः सुन्वते पचते दुध्र आ चिद्राजं दर्दपि स किलसि सत्यः ।

वयं ते इन्द्र विश्वह प्रियासः सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुध्रः । आ । चित् । वाजम् । दर्दपि । सः । किल । असि । सत्यः ।

वयम् । ते । इन्द्र । विश्वह । प्रियासः । सुवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १५ ॥

इदानीमपिः साक्षात्कृतमिन्द्रं प्रति ब्रूते^१ । हे इन्द्र वयः दुध्रः दुर्धरः सन् सुन्वते सोमाभिष्वं कुर्वते पुरोडाशादिहवींषि पचते यजमानाय वाजम् अन्नं बलं वा आ दर्दपि भृशं प्रापयसि वसः तादृशस्वं सत्यः यथार्थभूतः असि न पुनर्नास्तीति बुद्धियोग्योऽसि । किल इति प्रसिद्धौ । ते तव प्रियासः सुवीरासः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तः वयं विश्वह सर्वेष्वहः सु विदथं स्तोत्रम् आ वदेम ब्रूयाम ॥ १५ ॥

‘ऋतुर्जनित्री’ इति त्रयोदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्ग्यमदम् । ‘ऋतुः सप्तोनान्या त्रिष्टुप्’ इत्यनु-क्रमणिका । ‘अस्मभ्यं तदसौ’ इति त्रयोदशी त्रिष्टुप् । शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्पयः । इन्द्रो देवता । उक्थ्ये तृतीयसवने अच्छावाकशस्त्रेऽस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च—‘ऋतुर्जनित्री नू मतो भवा मित्रः’ (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । दशरात्रे पष्ठेऽहन्यपि तृतीयसवने अच्छावाकशस्त्रे एतत्सूक्तम् । ‘ऋतुर्जनित्रीति नित्यान्यैकाहिकानि’ (आश्व. श्रौ. ८. ४) इति सूत्रितम् ॥

ऋतुर्जनित्री तस्या अपस्परि मक्षु जात आविशद्यासु वर्धते ।

तदाहना अभवत्पिप्युषी पर्योऽशोः पीयूषं प्रथमं तदुक्थ्यम् ॥ १ ॥

ऋतुः । जानित्री । तस्याः । अपः । परि । मक्षु । जातः । आ । अविशत् । यासु । वर्धते ।

तत् । आहनाः । अभवत् । पिप्युषी । पर्यः । अंशोः । पीयूषम् । प्रथमम् । तत् । उक्थ्यम् ॥ १ ॥

वृक्तुः वर्षाख्यः कालः वृजनित्री सोमस्य जनयित्री जननी भवति । तस्याः परि तस्या जनन्याः सकाशात् जातः सोमः अपः उदकानि मक्षु शीघ्रम् आविशत् । यासु अप्सु सोमः वर्धते ता अविशदित्यन्वयः । तस्मादप्सु प्रविष्टत्वात् सोमः आहनाः आहन्तव्योऽभिषोतव्यो भवति । आहनाः इति सकारान्तमिदं पदम् । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ये ते मदा आहनसो विहायसः’ (ऋ. सं. ९. ७५. ५) इति । या च अंशुरूपा सोमलता पयः सारभूतं पिप्युषी वर्धयन्ती अभवत् ॥ प्यायतेर्लिटि कसौ ‘लिङ्यङोश्च’ इति पीभावः । वसोः संप्रसारणम् । ‘उगितश्च’ इति डीप् ॥ अंशोः तस्याः सोमलतायाः पीयूषं रसभूतं पयः उक्थ्यं प्रशस्यं हविरिन्द्रस्य भवति ॥

सुध्रीमा यन्ति परि विभ्रतीः पर्यो विश्वस्न्याय प्र भरन्त भोजनम् ।

समानो अध्वा प्रवतामनुष्यदे यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युकथ्यः ॥ २ ॥

सुध्री । ईम् । आ । यन्ति । परि । विभ्रतीः । पर्यः । विश्वस्न्याय । प्र । भरन्त । भोजनम् ।

समानः । अध्वा । प्रवताम् । अनुस्यदे । यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ २ ॥

सुध्री । अञ्जतेर्लुक् छान्दसः । ‘ सहस्य सध्रिः ’ इति सध्यादेशोऽन्तोदात्तत्वेन निपातितः ।
सुध्रीचीनाः प्रयः उदकं परि परितः विभ्रतीः विभ्राणाः ईम् एता नद्यः आ यन्ति सर्वतो
गच्छन्ति । ता नद्यः विश्वस्न्याय विश्वासामपाम् आश्रयभूताय^१ समुद्राय भोजनम् । भुज्यते इति
भोजनं पर्यः । प्र भरन्त प्रकर्षेण संपादयन्ति । कुत एतत् तदाह । प्रवतां प्रवणवतां निम्नगानां
पयसाम् अनुष्यदे ॥ ‘ कृत्यार्थं तवैकैकेन्धत्वनः ’ इति केन्प्रत्ययः ॥ अनुष्यन्दीनां अध्वा
मार्गः समानः एको हि । यस्ता तानि सोमोत्पादनदीप्रवर्तनादीनि कर्माणि प्रथमं पूर्वम् अकृणोः
अकरोः । सः तादृग्महिमोपेतस्त्वम् उक्थ्यः असि सर्वैः प्रशस्यो भवसि ॥

अन्वेकौ वदति यद्दाति तद्रूपा मिनन्तदपा एकं ईयते ।

विश्वा एकस्य विनुदस्तिक्षते यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युकथ्यः ॥ ३ ॥

अनु । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा । मिनन् । तत् अपाः । एकः । ईयते ।

विश्वाः । एकस्य । विनुदः । तितिक्षते । यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ३ ॥

यजमानः यत् हविः देवेभ्यः ददाति तत् एकः होता अनु वदति । याज्यापुरोनुवाक्याभ्यां
देवताः स्मारयति । एकः अध्वर्युः रूपा पश्वादीनां रूपाणि मिनन् हिसन् तदपाः तत् विश्वस्ना-
त्यम् अपः कर्म यस्य तादृशः सन् ईयते देवयजने सर्वत्र गच्छति । एकस्य अध्वर्योः विश्वाः विनुदः
सर्वाणि तत्कर्तृकाणि विक्षेपणरूपाणि कर्मवैगुण्यानि तितिक्षते । तद्योग्यप्रायश्चित्तकरणेन ब्रह्मा मूहते ॥
गुह्यजिह्वयः सन् क्षमायामिष्यते ॥ तानि हविष्प्रदानादीनि कर्माणि यः स्वम् अकृणोः अकारयः
सः स्वम् उक्थ्यः असि ॥

प्रजाभ्यः पुष्टिं विभर्जन्त आसते रयिर्मिव पुष्टं प्रभवन्तमायते ।

असिन्वन्दष्टैः पितुरत्ति भोजनं यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युकथ्यः ॥ ४ ॥

प्रजाभ्यः । पुष्टिम् । विभर्जन्तः । आसते । रयिम् ईव । पुष्टम् । प्रभवन्तम् । आयते ।

असिन्वन् । दंष्ट्रैः । पितुः । अत्ति । भोजनम् ।

यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ^१पुष्टिं त्वया दत्तं पोषकं धनं स्वकीयाभ्यः ^२प्रजाभ्यः ^३विभजन्तः अस्यैतावदस्यै-
तावदिति^४ विभागं कुर्वन्तो गृहमेधिनः ^५आसते स्वस्वगृहेषु निवसन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^६आयते गृहं
प्रत्यागच्छतेऽतिथये ^७पृष्ठं धारकं ^८प्रभवन्तं बहुभरणसमर्थं ^९रयि धनं यथा विभज्य प्रयच्छन्ति तद्वत् ।
^{१०}असिन्वन् सेतुबन्धादिकं कर्म कुर्वन् लोकः ^{११}पितुः पालयित्र्या दिवः सकाशादागतं ^{१२}भोजनम् उदकं
तत्कार्या ओषधीः ^{१३}दंष्ट्रैः दन्तैः ^{१४}अत्तिं भक्षयति । यद्वा असिन्वन् अव्याप्रियमाणोऽग्निः पितुः पालकस्य
यजमानस्य संबन्धि भोजनं हविर्लक्षणमन्नं दंष्ट्रैर्दन्तरूपैर्ज्वलैरत्ति । ^{१५}यस्ताकृणोः इत्यादि सिद्धम्^२ ॥

अधाकृणोः पृथिवीं सृष्ट्यै दिवे यो धौतीनामहिहन्नारिणक्पथः ।

तं त्वा स्तोमैभिरुदभिर्न वाजिनं देवं देवा अजनन्त्सास्युक्थ्यः ॥ ५ ॥

अध । अकृणोः । पृथिवीम् । सम्ऽदृष्ट्यै । दिवे । यः । धौतीनाम् । अहिहन् । अरिणक् । पथः ।

तम् । त्वा । स्तोमैभिः । उदभिः । न । वाजिनम् ।

देवम् । देवाः । अजनन् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१अध अपि च त्वं ^२दिवे द्योतमानाय सूर्याय ^३पृथिवीं चलित्वां सतीं दृढीकृत्य ^४सृष्ट्यै
संदर्शनीयाम् ^५अकृणोः अकरोः ॥ ‘ दृष्ट्यै विष्ट्यै च ’ इति केन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः ॥ ^६यः च त्वं
^७धौतीनां चलन्तीनां नदीनां ^८पथः मार्गान् ^९अरिणक् व्यरेचयः^३ । गन्तुं योग्यान्करोरित्यर्थः ॥ ‘ रिचिर्
विरेचने ’ । लङि सिप् । तस्य हलङ्यादिना लोपः ॥ ^{१०}अहिहन् अहेवृत्रस्य मेघस्य वा हन्तर्हे इन्द्र
^{११}देवाः स्तोतारः ^{१२}पतं तादृशं ^{१३}देवं त्वां ^{१४}स्तोमैभिः स्तोत्रैः ^{१५}अजनन् अवर्धयन् । तत्र दृष्टान्तः । ^{१६}उदभिर्न
^{१७}वाजिनम् । यथा वाजिनमश्वमुदभिर्दुर्धयन्ति तद्वत् ॥ ‘ पद्विशोमास्’ इत्यादिना उदकस्य
उदन्भावः ॥ शेषं सिद्धम् ॥ ॥ १० ॥

यो भोजनं च दयसे च वर्धनमार्द्रादा शुष्कं मधुमदुदोहिथ ।

सः शेवधि नि दधिषे विवस्वति विश्वस्यैक ईशिषे सास्युक्थ्यः ॥ ६ ॥

यः । भोजनम् । च । दयसे । च । वर्धनम् । आर्द्रात् । आ । शुष्कम् । मधुमत् । दुदोहिथ ।

सः । शेवधिम् । नि । दधिषे । विवस्वति । विश्वस्य । एकः । ईशिषे । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ^१यः त्वं ^२भोजनम् । भुज्यते इति भोजनमन्नादि । ^३च ^४दयसे यजमानेभ्यः प्रयच्छसि ॥
‘ दय दानगतिरक्षणहिंसाग्रहणेषु ’ । आत्मनेपदी ॥ किंच ^५वर्धनं वृद्धिकरं धनं बलं वा दयसे । तथा
^६आर्द्रात् काण्डात्^४ ^७शुष्कम् अनाद्रं व्रीह्यादिकं ^८मधुमत् मधुररसोपेतं^५ ^९दुदोहिथ दुग्धवानसि । दुहेल्लिङि
कादिनियमादिडागमः ॥ ^{१०}सः तादृशस्त्वं ^{११}विवस्वति ते परिचरणं कुर्वाणे यजमाने ^{१२}शेवधि
धनसदनं ^{१३}नि ^{१४}दधिषे निदधासि । किं बहुना । ^{१५}विश्वस्य सर्वस्य जगतः ^{१६}एकः अद्वितीय एव सन्
^{१७}ईशिषे स्वामी भवसि ॥ ‘ ईश ऐश्वर्ये ’ । ‘ ईशः से ’ इतीडागमः ॥ ^{१८}सः इत्यादि सिद्धम् ॥

१. ख-ग-झ-ण-त-न-व-अस्यैतावदिति । २. क-झ-म-प्रसिद्धम् । ३. ख-ग-च-अरेचयः । ४. ख-काष्ठात् ।
५. क-झ-ण-ण-म-मधुरसोपेतम् ।

यः पुष्पिणींश्च प्रस्वश्च धर्मणाधि दाने व्यवनीरधारयः ।

यश्चासमा अजनो दिद्युतो दिव उरुर्वी अभितः सास्युक्थ्यः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने । वि । अवनीः । आधारयः ।

यः । च । असमाः । अजनः । दिद्युतः । दिवः ।

उरुः । ऊर्वान् । अभितः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यः त्वं पुष्पिणीः पुष्पवतीः च प्रस्वः प्रसूताः प्रसूयमाना वा अवनीः अवित्री-
रोवधीः दाने अधि ॥ उपलूयन्ते सस्यान्यत्रेति दानं क्षेत्रम् । अधिकरणे ल्युट् ॥ तस्मिन् क्षेत्रे
धर्मणा सकललक्षणेन कर्मणा वि आधारयः न्यदधाः । यः च त्वं दिवः योतमानस्य सूर्यस्य
असमाः विषमा नानाप्रकाराः दिद्युतः दीप्तिः अजनः अजनयः । यद्वा दिवो नक्षत्राणि ॥ जनेलेङि
व्यत्ययेन शप् ॥ यः च उरुः महांस्त्वम् अभितः सर्वतः ऊर्वान् महतः प्राणिनिकायान्
पर्वतान् वा अजनयः ॥ शिष्टं स्पष्टम् ॥

यो नार्मरं सहवसुं निहन्तवे पृक्षाय च दासवेशाय चावहः ।

ऊर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमुतैवाद्य पुरुकृतसास्युक्थ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मरम् । सहवसुम् । निहन्तवे । पृक्षाय । च । दासवेशाय । च । अवहः ।

ऊर्जयन्त्याः । अपरिविष्टम् । आस्यम् ।

उत । एव । अद्य । पुरुकृत् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ८ ॥

पुरुकृत् पुरुणां कर्मणां कर्तः हे इन्द्र यः त्वं नार्मरम् । नन् मनुष्यान्मारयनीति नृमरः
कश्चिदसुरः । तस्यापत्यं नार्मरः । तं सहवसुम् । वसुना सह वर्तत इति सहवसुः । अस्मुरनामेतत् ।
एतन्नामकमसुरं निहन्तवे ॥ हन्तेस्तुमर्थे तवेन्द्रप्रत्ययः । ‘ तादौ च निनि ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरवम् ॥
निहन्तुम् ऊर्जयन्त्याः बलवत्या वज्रधारायाः अपरिविष्टं मलादिभिरग्यातम् आस्यम् अथ एव
अवहः तमसुरं प्रापयः । यद्वा ऊर्जयन्त्याः पिशाचिकाया आस्यं प्रापयः । किमर्थम् । पृक्षाय
तव हविर्लक्षणाञ्जलाभाय । दासवेशाय दासानां दस्यूनां वेशाय विनाशाय च । यद्वा अस्माक-
मञ्जलाभाय दस्युविनाशाय च ॥

शतं वा यस्य दश साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ यद्ध चोदमाविथ ।

अरज्जौ दस्यून्तसमुनब्दभीतये सुप्राव्यो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ ९ ॥

शतम् । वा । यस्य । दश । साकम् । आ । अद्यः । एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदम् । आविथ ।

अरज्जौ । दस्यून् । सम् । उनप् । दभीतये । सुप्राव्यः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ^१एकस्य एकाकिनः श्रेष्ठस्य वा ^२यस्य ते ^३श्रुष्टौ सुखनिमित्ते तदर्थं ^४शतं ^५दश दश शतानि हरयो वाहनार्थं भवन्ति । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य हरयः शता दश ’ (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । अपि च यश्च ^६आ ^७अद्यः सर्वेषां सर्वत उपजीव्यः । ‘ न तस्येशे यं नाद्याद्यदैनं नाद्युः ’ इति हि श्रुतिः । ^८यद्ध यश्च त्वं ^९चोदं स्तोत्राणां^{१०} प्रेरकं यजमानम् ^{११}आविथ रक्षितवानसि । किंच यस्वम् ^{१२}अरज्जौ रज्जुवर्जिते बन्धनागारे ^{१३}दस्यून् उपक्षपयितुन् ^{१४}दभीतये । दभीतिर्नाम कश्चिदपिः । तदर्थं ^{१५}समुनप् हिंसितवानसि ॥ उभतेः^{१६} हिंसाकर्मणो लङि व्यत्ययेन श्रम् । हृड्यादिना सिपो लोपः । अडभावश्छान्दसः ॥ किंच ^{१७}सुप्राव्यः सुखेन सर्वैरुपसर्पणीयः ^{१८}अभवः । शिष्टं सिद्धम् ॥

विश्वेदनुं रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे कृत्नवे धनम् ।

पठस्तन्ना विष्टिरः पञ्च संदशः परिं परो अभवः सास्युकथ्यः ॥ १० ॥

विश्वा । इत् । अनुं । रोधनाः । अस्य । पौंस्यम् । ददुः । अस्मै । दधिरे । कृत्नवे । धनम् ।

पठ् । अस्तन्नाः । विस्तिरः । पञ्च । समुदशः ।

परिं । परः । अभवः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ १० ॥

^१विश्वेत् ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति जस आकारः ॥ सर्वा एव ^२रोधनाः रोधस्वात्थो नद्यः ^३अस्य इन्द्रस्य ^४पौंस्यम् । पुंसो भावः पौंस्यम् । वीर्यमिति यावत् । ^५अनु तद्वीर्यमनु वर्तन्ते । ^६अस्मै इन्द्राय ^७ददुः हविलक्षगमत्रं यजमानाः प्रयच्छन्ति । किंच ^८कृत्नवे कर्मणां कर्त्रे इन्द्राय ^९धनं ^{१०}दधिरे सर्वे जना धारयन्ति । तथा च मन्त्रः—‘ इन्द्राय द्याव ओषधीस्तापो रथि रक्षन्ति जीरयो वनानि ’ (ऋ. सं. ३. ५१. ५) इति । ^{११}विष्टिरः विस्तीर्णः ^{१२}पद् पट्संख्याका उर्वीः । ताश्च द्यौश्च पृथिवी चाहश्च रात्रिश्चापश्चोपधय इत्येवंरूपाः । ताः ^{१३}अस्तन्नाः नियमितवानसि । ^{१४}संदशः । सम्यक् पश्यन्तीति संदशो जनाः । ^{१५}पञ्च संदशः पञ्च जनान् ^{१६}परि सर्वतः ^{१७}परः पारयिता पालयिता वा ^{१८}अभवः भवसि । गतमन्यत् ॥ ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यं यदेकेन क्रतुना विन्दसे वसु ।

जातूष्टिरस्य प्र वयः सहस्वतो या चकर्थं सेन्द्र विश्वास्युकथ्यः ॥ ११ ॥

सुप्रवाचनम् । तव । वीर । वीर्यम् । यत् । एकेन । क्रतुना । विन्दसे । वसु ।

जातूस्थिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः । या । चकर्थं । सः । इन्द्र । विश्वा । असि । उक्थ्यः ॥ ११ ॥

^१वीर बलवान् हे इन्द्र ^२तव ^३वीर्यं सामर्थ्यं ^४सुप्रवाचनं सुष्ठु प्रवचनीयम् । सर्वैः श्लाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । ^५एकेन ^६क्रतुना कर्मणा ^७वसु ^८विन्दसे शत्रूणां धनं लभसे ॥ ‘विदू लाभे’ ।

तुदादिः स्वरितेत् ॥ यद्वा तदीयं धनं स्तोतृन् प्रापयसीति यत् तत्प्रशस्यमित्यर्थः । ऽसहस्वतः बलवतः ऽजातृष्टिरस्य । एतन्नामकः कश्चित् । तस्य ऽवयः अन्नं ऽग्र अदः । यद्वा जातृष्टिरस्य । जातु कदाचित् सर्वदा स्थिरस्य सहस्वतः बलवतो यज्ञादेः कर्मणः संयन्धि वयः हविलैश्चणमन्नं प्र विन्दसे इति समन्वयः । ऽया यानीमान्यन्यानि ऽविश्वा सर्वाणि कर्माणि ऽचकथं कृतवानसि । ऽसः तादृशस्त्वम् ऽउक्थ्यः सर्वैः प्रशंसनीयो भवसि ॥

अरमयः सरपसस्तराय कं तुर्वीतये च वय्याय च सुतिम् ।

नीचा सन्तमुदनयः परावृजं प्रान्धं श्रोणं श्रवयन्त्सास्युकथ्यः ॥ १२ ॥

अरमयः । सरऽअपसः । तराय । कम् । तुर्वीतये । च । वय्याय । च । सुतिम् ।

नीचा । सन्तम् । उत् । अनयः । पराऽवृजम् ।

प्र । अन्धम् । श्रोणम् । श्रवयन् । सः । असि । उक्थ्यः ॥ १२ ॥

हे इन्द्र ऽसरपसः । सरणमपः कर्म यासां ताः सरपसः ॥ शकन्धादित्वात् पररूपत्वम् ॥ ता अपः ऽकं सुखेन ऽतराय तरणाय ऽअरमयः अक्रीडयः । किंच । ऽतुर्वीतये । तुर्वीतिनाम कश्चिद्राजपिः । तस्मै ऽवय्याय ऽच । वय्यो नाम कश्चित् तस्मै । ताभ्यां ऽसुतिं सरणं प्रत्यरमयः । तौ हि जल-
पूर्णं महानदीं दृष्ट्वा तरोमुसमर्थावास्ताम् । तौ च त्वया तारितौ । ऽपरावृजम् । परितः पापानि वृणक्ति दहतीति परावृक् कश्चिदपिः । तमसु मग्नं तथा ऽनीचा नीचं ऽसन्तम् ऽउदनयः आपद्भयः^१ ऊर्ध्वं नीतवानसि । किंच ऽअन्धं सन्तं ऽश्रोणं पङ्क्तुं सन्तं चक्षुर्दानादपङ्क्तुकरणाद्योदनयः । किं कुर्वन् । प्रकर्षेण^२ ऽश्रवयन् । आत्मानं कीर्तिमन्तं कुर्वन् । उदनयः इति समन्वयः । ऽसः इत्यादि मिश्रम् ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यम् ।

इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्वृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यम् ।

इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । वृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १३ ॥

वसो सर्वस्य वासक वसुमन्वा हे इन्द्र स्तोत्रभ्यः ऽअस्मभ्यं ऽतत् । राधः धनं ऽदानाय । उपलक्षणमेतत् । भोगाय च ऽसमर्थयस्व देहि । अस्मान् संगमयेत्यर्थः ॥ 'अर्थ याचने' चुरादिरदन्त आत्मनेपदी ॥ ऽते तव तत् ऽबहु प्रभूतं ऽवसव्यम् ॥ वस्वेव वसव्यम् । वस्वादित्वात् स्वाधिको यत् ॥ तादृशं प्रभूतं धनमस्ति खलु । ऽचित्रं चायनीयं यत् धनम् ऽअनु ऽद्यून् अन्वहम् ॥ 'काला-
ध्वनोः'^३ इति द्वितीया ॥ ऽश्रवस्याः भोग्यमिच्छेः ॥ अन्तर्णीतिष्यर्थत्वात्^३ अकर्मकत्वम् । यथा रोदितीति । सत्यम् । द्वे ह्यत्र कर्मणी उद्देश्यकर्म च विधेयकर्म च । विधेयकर्मान्तर्भूतम् । उद्देश्यकर्मणा सकर्मको

१. ख-अद्भयः; न-आद्भयः; झ-अपेद्भयः; ण-आभ्यः । २. क-प्र प्रकर्षेण; म-प्र प्रव(क)र्षेण ।

३. ख-अन्तर्भावितण्यर्थत्वात्; फ-अन्तर्भावितण्यर्थात्, म-अन्तरण्यर्थत्वात् ।

भविष्यति । यथा माणवकं पुत्रीयति (पा. सू. ३.१.८.२) इति भाष्ये उदाहृतम् । श्रवःशब्दाच्छन्दसि परेच्छायां क्यच् । तदन्तस्य लेख्याडागमे रूपम् । सुवीराः कल्याणपुत्रपौत्राः सन्तो वयं विदधे अस्मिन्यज्ञे बृहत् प्रभूतं शस्त्रादिकं वाक्यं वदेम ॥ ॥ १२ ॥

‘अध्वर्यवो भरत’ इति द्वादशर्चं तृतीयं सूक्तं गार्ग्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अध्वर्यवो द्वादश’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये होतुः शस्त्रयाज्या ‘अध्वर्यवः’ इत्येषा । ‘अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति सूत्रितम् ॥

अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चता मद्यमन्धः ।

कामी हि वीरः सदमस्य पीति जुहोत वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । भरत । इन्द्राय । सोमम् । आ । अमत्रेभिः । सिञ्चत । मद्यम् । अन्धः ।

कामी । हि । वीरः । सदम् । अस्य । पीतिम् । जुहोत । वृष्णे । तत् । इत् । एषः । वष्टि ॥ १ ॥

गार्ग्समदो ब्रूते । अध्वर्यवः अध्वरस्य नेतारः । अध्वरं यजमानायेच्छन्तः ॥ ‘कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः’ इत्यकारलोपः ॥ अत्र यास्कः—‘अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्यध्वरस्य नेताध्वरं कामयते’ (निरु. १. ८) इति । हे अध्वर्यवः इन्द्राय देवाय सोमं हविर्धानादुत्तरवेदिं प्रति भरत हरत ॥ आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वादनिघातः ॥ हत्वा अमत्रेभिः । अमा सहादन्यत्र होत्रादय इत्यमत्राणि चमसाः । तैः मद्यं मदकरम् । अन्धः सोमलक्षणमन्नम् । आ सिञ्चत अग्नौ प्रक्षिपत । अत्र यास्कः—‘आ सिञ्चतामत्रैर्मदनीयमन्धोऽमत्रं पात्रममा अस्मिन्नदन्ति’ (निरु. ५. १) इति । वीरः स इन्द्रः अस्य सोमस्य पीतिं पानं प्रति सदं सदैव कामी हि कामयमानो हि । तस्मात् वृष्णे वर्षित्र इन्द्राय सोमं जुहोत जुहुत ॥ ‘हु दानादनयोः’ । लोटि ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तबादेशः ॥ एषः इन्द्रः तदित् तदेव सोमद्रव्यं वष्टि कामयते ॥

अध्वर्यवो यो अपो वत्रिवांसं वृत्रं जघानाशन्येव वृक्षम् ।

तस्मा एतं भरत तद्वशा एष इन्द्रो अर्हति पीतिमस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । यः । अपः । वत्रिवांसम् । वृत्रम् । जघान । अशन्याऽइव । वृक्षम् ।

तस्मै । एतम् । भरत । तत्त्वशा । एषः । इन्द्रः । अर्हति । पीतिम् । अस्य ॥ २ ॥

* हे अध्वर्यवः यः इन्द्रः अपः उदकानि वत्रिवांसम् आवृत्य स्थितं वृत्रम् । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघं वज्रेण जघान हतवान् । अशन्येव । यथाशन्या वैद्युताग्निना

१. झ१-ण-त-थ-न-व—‘अध्वरं कामयते’ इति नास्ति । २. ख-ग-ण१-न-व-शब्दकरम् ; झ१-शब्द-मदकरम् । * म-पुस्तके अस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं दृश्यते—

‘हे अध्वर्यवः य इन्द्रः अपः मेघसंवन्धीनुदकानि वत्रिवांसं निरोधकं वृत्रमसुरं जघानाहतवान् । यथा अशन्या वृक्षमिव । तस्मै एतस्मादेतामिन्द्रं वशां हु (हु) यमानायां भजत एष इन्द्रः अस्य सोमस्य पीतिं पानमर्हति ।’

वृक्षं दहति तद्वत् । तस्मै तद्वशाय सोमकामाय तस्मा इन्द्राय एतं सोमं भरत उत्तरवेदि
प्रति हरत । एवम् इन्द्रः अस्य सोमस्य पीतिं पानम् अर्हति ॥

अध्वर्यवो यो दधीकं जघान यो गा उदाजदप हि वलं वः ।

तस्मा एतमन्तरिक्षे न वातमिन्द्रं सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । यः । दधीकम् । जघान । यः । गाः । उत्तऽआजत् । अप । हि । वलम् । वरिति वः ।

तस्मै । एतम् । अन्तरिक्षे । न । वातम् । इन्द्रम् । सोमैः । आ । ऊर्णुत । जूर्न । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

हे अध्वर्यवः यः इन्द्रः दधीकम् । सर्वान् विदारयति भियं करोतीति दधीको नामासुरः । तमसुरं
जघान । यः च ब्रह्मासुरेण निरुद्धाः गाः उदाजत् निरगमयत् । ततश्च तमेव वलम् असुरम्
अप वः अपावृणोत् । हिसितवानित्यर्थः ॥ वृणोतेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेत्लृक् । हन्त्यादिना
तिपो लोपः ॥ तस्मै इन्द्राय एतं सोमम् अन्तरिक्षे वातं न वातमिव धाराभिः व्याप्तं कुरुत ।
तदेवाह । सोमैः इन्द्रम् आ ऊर्णुत सर्वत आच्छादयत ॥ 'ऊर्णु आच्छादने' । आदादिकः । लोटि
रूपम् ॥ तत्र दृष्टान्तः । जूर्ण । जीर्णो यथा वस्त्रैः अङ्गमाच्छादयति तद्वत् ॥

अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चख्वासं नवतिं च बाहून् ।

यो अर्बुदमव नीचा ववाधे तमिन्द्रं सोमस्य भूथे हिनोत ॥ ४ ॥

अध्वर्यवः । यः । उरणम् । जघान । नव । चख्वासंम् । नवतिम् । च । बाहून् ।

यः । अर्बुदम् । अव । नीचा । ववाधे । तम् । इन्द्रम् । सोमस्य । भूथे । हिनोत ॥ ४ ॥

हे अध्वर्यवः यः इन्द्रः नव नवतिं च एकोनशतं बाहून् चख्वासंम् ॥ चष्टेति रूपम् ।
यद्वा खनतेः कसौ रूपम् । जने (? अनो) लोपः । छान्दसं रूपम् ॥ सर्वस्य दर्शयन्तम् । यद्वा आत्मनो देहे
निखातवन्तम् उरणम् एतन्नामकमसुरं जघान । यः च अर्बुदम् एतन्नामकमसुरं च नीचा अधोमुखं
कृत्वा अव ववाधे । तम् एनम् इन्द्रं सोमस्य भूथे सोमं विध्नति पात्रे हिनोत वर्धयत ।
यद्वा सोमस्य भूथे भरणे संपादने सति हिनोत स्तोत्रैः प्रीणयत ॥ 'हि गतिवृद्धयोः' । स्वादिः ॥

अध्वर्यवो यः स्वश्रै जघान यः शुष्णमशुषं यो व्यंसम् ।

यः पिप्रुं नमुचिं यो रुधिकां तस्मा इन्द्रायान्वसो जुहोत ॥ ५ ॥

अध्वर्यवः । यः । सु । अश्रम् । जघान । यः । शुष्णम् । अशुषम् । यः । विऽअंसम् ॥

यः । पिप्रुम् । नमुचिम् । यः । रुधिकां । तस्मै । इन्द्राय । अन्वसः । जुहोत ॥ ५ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽयः इन्द्रः ऽअश्वम् । अश्राति भक्षयति प्राणिजातमिति । यद्वा अश्रुते स्वतेजसा सर्वं व्याप्नोतीत्यश्वः कश्चिदसुरः । तमसुरं ऽसु सुष्ठु ऽजघान । ऽअशुषं केनाप्यशोषणीयं ऽशुष्णम् असुरं ऽयः' च तमसुरं' ऽव्यसम् अंसहीनं कृत्वा जघान । ऽयः च ऽपिपुं तेजसा जगद्वाप्य वर्तमानमेतन्नामकमसुरं ऽनमुचिम् असुरं जघान ऽयः च । तैत्तिरीयके 'नमुचिमसुरं नालभत' इति प्रकृत्य 'फेनेन शिर उदवर्तयत्' (तै. ब्रा. १. ७. १. ५-६) इत्यन्तेन वाक्यसंदर्भेण नमुचिवधः प्रपञ्चितः । तथा मन्त्रश्च— 'अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः' (ऋ. सं. ८. १४. १३) इति । ऽरुधिकाम् एतन्नामकमसुरं ऽयः च जघान । ऽतस्मै ऽइन्द्राय ऽअन्धसः हविल्लक्षणान्यन्नानि ऽजुहोत जुहुत ॥

अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य पुरो विभेदाश्मनेव पूर्वीः ।

यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रमपावपद्भरता सोममस्मै ॥ ६ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतम् । शम्बरस्य । पुरः । विभेदः । अश्मनाऽइव । पूर्वीः ।

यः । वर्चिनः । शतम् । इन्द्रः । सहस्रम् । अपऽअवपत् । भरत । सोमम् । अस्मै ॥ ६ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽयः इन्द्रः ऽशम्बरस्य मायाविनोऽसुरस्य ऽपूर्वीः पुरातनीः ऽशतं ऽपुरः पुरीः ऽअश्मनेव अश्मसदृशेन वज्रेण ऽविभेदः । ऽयः च ऽइन्द्रः ऽवर्चिनः ॥ 'वर्च दीप्तौ' । 'गमेरिनिः' (उ. सू. ४. ४४६) इति विधीयमान इनिर्बहुलवचनादस्माद्भवति ॥ यद्वा नामैतत् । तस्यासुरस्य ऽशतं ऽसहस्रम् एतत्संख्याकानपरिमितान्वीरान् पुत्रान् ऽअपावपत् युगपदेव भूम्यामपातयत् । तथा च मन्त्रवर्णः— 'शतं वर्चिनः सहस्रं च साकं हथो अप्रत्यसुरस्य वीरान्' (ऋ. सं. ७. ९९. ५) इति । ऽअस्मै इन्द्राय ऽसोमं ऽभरत ॥ ॥ १३ ॥

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवपज्जघन्वान् ।

कुत्सस्यायोः रतिथिग्वस्य वीरान्यवृणभरता सोममस्मै ॥ ७ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतम् । आ । सहस्रम् । भूम्या । उपऽस्थे । अवपत् । जघन्वान् ।

कुत्सस्य । आयोः । रतिथिग्वस्य । वीरान् । नि । अवृणक् । भरत । सोमम् । अस्मै ॥ ७ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽजघन्वान् पूर्वं शत्रून् हतवान् ऽयः इन्द्रः ऽशतं ऽसहस्रम् असुरान् ऽभूम्याः ऽउपस्थे उत्सङ्गे ऽअवपत् एकैकेन प्रकारेणापातयत् । किंच यः ऽकुत्सस्य एतन्नामकस्य राजर्षेः । ऽआयोः पौरुरवस्य राजर्षेः । ऽरतिथिग्वस्य दिवोदासस्य । एतेषां त्रयाणां ऽवीरान् अभिगन्तृन् प्रतिद्वन्द्विनः शुण्यादीनसुरान् ऽन्यवृणक् । वृणक्ति हिंसाकर्मा । अवधीत् । तथा च मन्त्रवर्णः— 'त्वं कुत्सं शुण्णहृत्वेष्वाविथारन्धयोऽतिथिगवाय शम्बरम्' (ऋ. सं. १. ५१. ६) इति । तादृशायेन्द्राय ऽसोमं ऽभरत ॥

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे श्रुष्टी वहन्तो नशथा तदिन्द्रे ।

गमस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥

अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । श्रुष्टी । वहन्तः । नशथ । तत् । इन्द्रे ।

गमस्तिपूतम् । भरत । श्रुताय । इन्द्राय । सोमम् । यज्यवः । जुहोत ॥ ८ ॥

नरः कर्मणां नेतारो हे अध्वर्यवः यत् अभिलषितमर्थं कामयाध्वे^१ ॥ कामयतेत्येवाऽऽगमः ॥
श्रुष्टी क्षिप्रम् इन्द्रे सोमं वहन्तः प्रापयन्तो यूयं यत् अभिलषितं फलं नशथ प्राप्तम् । श्रुताय
लोके प्रसिद्धाय इन्द्राय गमस्तिपूतं हस्ताभ्यां मार्जनदोहनादिभिः^२ शोधितं सोमं भरत
उत्तरवेदिं प्रति हरत । ततः यज्यवः यागं कुर्वाणा हे अध्वर्यवः आहृतं सोमम् इन्द्राय जुहोत
जुहुत । अग्नौ प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः कर्तॄणा श्रुष्टिर्मस्मै वने निपूतं वन उन्नयध्वम् ।

जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥

अध्वर्यवः । कर्तॄन् । श्रुष्टिम् । अस्मै । वने । निपूतम् । वने । उत् । नयध्वम् ।

जुषाणः । हस्त्यम् । अभि । वावशे । वः । इन्द्राय । सोमम् । मदिरम् । जुहोत ॥ ९ ॥

हे अध्वर्यवः अस्मै इन्द्राय सोमं श्रुष्टिं सुखकरं कर्तॄन् कुरुत ॥ करोतेत्येति 'बहुलं
छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनवादेशः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वाच्च
निघातः ॥ किंच वने संभजनीये वने उदके निपूतम् आप्यायनेन शोधितं सोमम् उन्नयध्वम्
ऊर्ध्वं नयत । यद्वा वने तद्विकारे चमसे निपूतं दशापवित्रेण शोधितं सोमं वने चमस्य उन्न-
यध्वम् । जुषाणः प्रीयमाणः स इन्द्रः वः युष्माकं हस्त्यं हस्ताभ्यामभिपुतं सोमम् अभि वावशे
कामयते ॥ 'वश कान्तौ' । यद्भुगन्तस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति
तलोपः ॥ मदिरं मदकरमिमं सोमम् इन्द्राय जुहोत । इन्द्रोद्देशेनाग्नौ प्रक्षिपत ॥

अध्वर्यवः पर्यसाध्वर्यथा गोः सोमैभिरीं पृणता भोजमिन्द्रम् ।

वेदाहमस्य निभृतं म एतदित्सन्तं भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवः । पर्यसा । ऊर्ध्वः । यथा । गोः । सोमैभिः । ईम् । पृणत । भोजम् । इन्द्रम् ।

वेद । अहम् । अस्य । निभृतम् । मे । एतत् । दित्सन्तम् । भूयः । यजतः । चिकेत ॥ १० ॥

१. कन-म-कामयाध्वे कामयध्वे । २. ख-ग-झ-झ१-व-माप्रन^०; क-च-ज-ण-ण१-ध-न-फ-म-
आजन^०; त-माजनदोहनाभिः ।

हे ऽअध्वर्यवः ऽयथा ऽगोः ऽऊधः ऽपयसा पूर्णं तद्वत् ऽईम् एनं ऽभोजं फलस्य दातारं
रक्षितारं च ऽइन्द्रं ऽसोमेभिः सोमैः ऽपृणत पूरयत । ऽमे मदीयस्य ऽअस्य सोमस्य ऽनिभृतं गूढं सुख-
साधनस्वभावम् ऽअहम् एव ऽवेद जानामि । इति पूर्वं न परस्मै कथितं तथापि युष्मभ्यं ब्रवीमी-
त्येवम् । ऽदित्सन्तं सोमं दानुमिच्छन्तं यजमानं ऽयजतः यष्टव्य इन्द्रः ऽभूयः अतिशयेन ऽचिकेत ॥
दित्सन्तम् । 'हुदाञ् दाने' । इच्छायां सन् । 'सनि भीमाधु' इत्याकारस्य इसादेशः^१ । 'अत्र
लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । 'सः स्याध्वधातुके' इति सकारस्य तत्वम् ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य राजा ।

तमूर्दरं न पृणता यवेनेन्द्रं सोमैभिस्तदपो वो अस्तु ॥ ११ ॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य । क्षम्यस्य । राजा ।

तम् । ऊर्दरम् । न । पृणत । यवेन । इन्द्रम् । सोमैभिः । तत् । अपः । वः । अस्तु ॥ ११ ॥

हे ऽअध्वर्यवः ऽयः इन्द्रः ऽदिव्यस्य सुलोकार्हास्य ऽवस्वः वसुनः ऽराजा भवति । ऽयः
च ऽपार्थिवस्य । पृथिवीशब्देन विस्तीर्णमन्तरिक्षमुच्यते । तत्रत्यं धनं पार्थिवम् । तस्य राजा । यश्च
ऽक्षम्यस्य । क्षमा भूमिः । तत्रत्यं धनं क्षम्यम् । तस्य च राजा भवति । ऽतम् एवंविधम् ऽइन्द्रं
ऽसोमेभिः सोमैः ऽपृणत पूरयत । तत्र दृष्टान्तः । ऽऊर्दरं ऽन । ऊर्ध्वं^२ दीर्णमूर्दरं कुसूलम्^३ । यथा
ऽयवेन तत्^३ पूर्णं तद्वदिन्द्रं पूरयतेति । तादृशं सोमादिनेन्द्रोदरपूरणलक्षणम् ऽअपः कर्म ऽवः युष्माकम्
ऽअस्तु ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसव्यम् ।

इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १२ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यम् ।

इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १२ ॥

एषा ऋग्व्याख्याता ॥ ॥ १४ ॥

'प्र घा न्वस्य' इति दशर्चं चतुर्थं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र घ दश' इति ।
दशरात्रे षष्ठेऽहनि निष्केवल्ये त्रीणि सूक्तानि । तत्रेदं द्वितीयम् । 'षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'एन्द्र
याद्युप नः प्र घा न्वस्याभूरेक इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । श्रेकमामके निष्केवल्ये
'प्र घा न्वस्य' इत्येषा सूक्तमुखीया । उशनःस्तोमे सूत्रितं—'ज्ययमा मनुषो देवताता प्र घा न्वस्य
महतो महानि' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

१. झ-त-इकारादेशः । २. थ-ऊर्ध्वं दीर्णमूर्जेन दीर्णमूर्दरं कुसूलम् ; म-ऊर्ददीर्णमूर्जदीर्णम् उदरम् ।
३. ण-'तत्' नास्ति ।

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य करणानि वोचम् ।

त्रिकदुकेष्वपिबत्सुतस्यास्य मदे अहिमिन्द्रो जघान ॥ १ ॥

प्र । घ । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्य । करणानि । वोचम् ।

त्रिकदुकेषु । अपिबत् । सुतस्य । अस्य । मदे । अहिम् । इन्द्रः । जघान ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । १ महतः बलवतः २ सत्यस्य सत्यसंकल्पस्य ३ अस्य इन्द्रस्य ४ सत्या सत्यानि यथा-
र्थानि ५ महानि महान्ति ६ करणानि अस्मिन्सूक्ते वक्ष्यमाणानि कर्माणि ७ नु अथ ८ प्र ९ वोचं प्रकपेण
ब्रवीमि ॥ 'वच परिभाषणे' । 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लुङि 'अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ्' ।
'वच उम्' । १० घ इति प्रसिद्धौ । कानि तानि उच्यन्ते । ११ त्रिकदुकेषु द्योतिगौरायुस्त्विवंस्वरूपेऽपिबत्वि-
केष्वहःसु १२ सुतस्य अभिषुतं सोमम् इन्द्रः १३ अपिबत् । ततः पीतस्य १४ अस्य सोमस्य १५ मदे हर्षे संजाते
सति १६ इन्द्रः १७ अहिं वृत्रमसुरं १८ जघान हतवान् ॥

अवंशे घामस्तभायद्बृहन्तमा रोदसी अपृणदन्तरिक्षम् ।

स धारयत्पृथिवीं पप्रथच्च सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ २ ॥

अवंशे । घाम् । अस्तभायत् । बृहन्तम् । आ । रोदसी इति । अपृणत् । अन्तरिक्षम् ।

सः । धारयत् । पृथिवीम् । पप्रथत् । च । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ २ ॥

१ अवंशे आकाशे २ घां द्योतमानं सूर्यं द्युलोकं वा ३ अस्तभायत् इन्द्रोऽस्तभ्रात् । अनवलम्बनस्य
तस्यावस्थापनमकरोदित्यर्थः ॥ स्तम्भु इति सौत्रो धातुः क्रयादिः । लङि 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यहावपि
शायजादेशः ॥ ४ बृहन्तं महत् ५ अन्तरिक्षं ६ रोदसी द्यावापृथिव्यौ च ७ अपृणत् स्वतेजसा पूरितवान् ।
किंच ८ सः इन्द्रः ९ पृथिवीं विस्तीर्णां भूमिं १० धारयत् अधारयत् । तथा ११ पप्रथच्च एनां
भूमिमप्रथयत् ॥ 'प्रथ प्रख्याने' । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति मध्योदा-
त्तत्वम् । १२ सोमस्य १३ मदे हर्षे संजाते सति तानीमानि कर्माणि १४ इन्द्रश्चकार ॥

सन्नैव प्राचो वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यत्पृणद्दीनाम् ।

वृथासृजत्पृथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ३ ॥

सन्नैव । प्राचः । वि । मिमाय । मानैः । वज्रेण । खानि । अतृणत् । नदीनाम् ।

वृथा । असृजत् । पृथिभिः । दीर्घयाथैः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ३ ॥

वसन्नेव यथा यज्ञगृहान् वमानैः पदत्रिंशत्प्रक्रमप्राचीत्येवंरूपैः परिमाणैः प्राक्प्रवणान् कुर्वन्ति तद्वत् सिन्धून् लोकान्वानुजृन्वा मानैः परिमाणैः प्राचः प्राङ्मुखान् वि विमाय । इन्द्रो विशेषेण निर्मितवान् । तथा नदीनां खानि निर्गमनद्वाराणि वज्रेण च अतृणत् अखनत् ॥ 'तृदि हिंसाना-दुरयोः' । रुधादि । लङ् ॥ तथा च मन्त्रः—'इन्द्रो अस्माँ अरदद्वज्रबाहुः' (ऋ. सं. ३. ३३. ६) इति । तथा दीर्घयाथैः बहुकालं गन्तव्यैः^१ पथिभिः मार्गैः वृथा असृजत् अनायासेन ताः नदीः सृष्टवान् । सोमस्य इति सिद्धार्थ इति ॥

स प्रवोळ्हृन्परिगत्या दभीतेर्विश्वमधागायुधमिद्वे अग्नौ ।

सं गोभिरश्वैरसृजद्रथेभिः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ४ ॥

सः । प्रवोळ्हृन् । परिगत्य । दभीतेः । विश्वम् । अधाक् । आयुधम् । इद्वे । अग्नौ ।

सम् । गोभिः । अश्वैः । असृजत् । रथेभिः । सोमस्य । ता । मद । इन्द्रः । चकार ॥ ४ ॥

प्राक्लिङ् चुमुरिधुनिप्रभृतयोऽसुरा दभीतेः पुरं संरुध्य परिगृह्य तस्मात्पुरान्निरगुरिति कथा । वसः इन्द्रः दभीतेः । दभीतिर्नाम कश्चिद्राजपिः । तस्य प्रवोळ्हृन् प्रवोदृन् ॥ 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्यो-त्वम् ॥ प्रकर्षेण तं दभीतिं वहतस्तानसुरान् मध्येमार्गं परिगत्य तेषां विश्वं सर्वम् आयुधम् इद्वे अग्नौ दीप्यमाने वह्नौ अधाक् अधाक्षीत् ॥ दहेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् ॥ पश्चात्तं दभीतिं गोभिः अश्वैः रथेभिः रथैश्च वसम् असृजत् संयोजितवान् । सोमस्यादि सिद्धमिति ॥

अतिमूर्तिनाम्येकाहे मरुवतीये सूक्तमुखीया । 'अतिमूर्तिना' इति खण्डे सूत्रितं—'स ईं महीं धुनिमेतोररम्णात्' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

स ईं महीं धुनिमेतोररम्णात्सो अस्नातृन्पारयत्स्वस्ति ।

त उत्स्नाय रयिमभि प्र तस्थुः सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ५ ॥

सः । ईम् । महीम् । धुनिम् । एतौः । अरम्णात् । सः । अस्नातृन् । अपारयत् । स्वस्ति ।

ते । उत्स्नाय । रयिम् । अभि । प्र । तस्थुः । सोमस्य । ता । मद । इन्द्रः । चकार ॥ ५ ॥

वसः इन्द्रः ईम् एनां महीं महतीं धुनिम् । धुनोति स्तोतृणां पापानीति धुनिः परुणी नदी । ताम् एतोः ॥ ईश्वरपदासंनिधानेऽपि तोसुन्द्रस्ययः (पा. सू. ३. ४. १३) ॥ ऋषीणां गमनार्थम् अरम्णात् उपाशमयत् । महाजलां नदीमल्पोदकामकरोदित्यर्थः । ततः वसः इन्द्रः अस्नातृन् स्नातुमशक्तान् तरणासमथानृषीन् स्वस्ति क्षेमेण अपारयत् । एते महर्षयः उत्स्नाय तां नदीमुत्तीर्य यं रयिमपेक्ष्य गच्छन्ति तं रयिम् अभिलक्ष्य प्र तस्थुः प्रतस्थिरे । शिष्टं सिद्धम् ॥ १५ ॥

सोद॑श्च॒ सिन्धु॑मरिणान्महि॒त्वा वज्रे॑णान॒ उप॑सः स॒ं पिपे॑ष ।

अज॒वसो॑ ज॒विनी॑भिर्विवृ॒श्चन्त्सोम॑स्य॒ ता मद॑ इन्द्र॑श्चकार ॥ ६ ॥

सः । उद॑श्चम् । सिन्धु॑म् । अ॒रिणा॑त् । म॒हिऽत्वा । वज्रे॑ण । अनः॑ । उप॑सः । सम् । पिपे॑ष ।

अज॒वसः॑ । ज॒विनी॑भिः । वि॒वृश्चन् । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्रः॑ । च॒कार ॥ ६ ॥

१सः इन्द्रः १सिन्धुं प्राञ्चं सन्तं १महित्वा स्वकीयेन महिम्ना १उदञ्चम् १अरिणान् । उदञ्चमुन्म-
मकरोत् ॥ सिन्धुशब्दश्चन्द्रसि पुल्लिङ्गः ॥ १उपसः उपोदेव्याः १अनः शकटं १वज्रेण १सं १पिपेप । चूर्णी-
चकार । एतच्च 'दिवश्चिद्वा दुहितरम्' (ऋ. सं. ४. ३०. ९) इत्यत्र स्पष्टं वक्ष्यते । किं कुर्वन् ।
१अजवसः जवहीना दुर्बलाः सेनाः १जविनीभिः जवयुक्ताभिः सेनाभिः १विवृश्चन् विशेषेण भिन्दन् ।
पिपेषेति समन्वयः ॥ 'ओञश्चु छेदने' । शतरि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥

स वि॒द्रां अप॑गोहं क॒नीना॑म॒विर्भव॑न्नुद॑तिष्ठ॒त्परा॑वृक् ।

प्रति॑ श्रो॒णः स्था॒व्य॑न॒र्गच॑ष्ट॒ सोम॑स्य॒ ता मद॑ इन्द्र॑श्चकार ॥ ७ ॥

सः । वि॒द्वान् । अ॒प॒गो॒हम् । क॒नीना॑म् । आ॒विः । भव॑न् । उ॒त् । अ॒ति॒ष्ठत् । प॒रा॒वृक् ।

प्रति॑ । श्रो॒णः । स्था॒त् । वि । अ॒नक् । अ॒चष्ट॑ । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्रः॑ । च॒कार ॥ ७ ॥

पुरा किल कन्यकाश्चक्षुर्हीनं पादहीनं परावृजं जिष्टक्षुमृषिं दृष्ट्वाभिदुद्रुवुः । ततः स ऋषिरिन्द्रं
स्तुत्वा चक्षुः पादं च लेभे । तदेतदाह १कनीनां कन्यकानाम् १अपगोहम् अपगोहनं तिरोभावं १विद्वान्
१परावृक् ऋषिः १आविर्भवन् सर्वेषां प्रत्यक्षो भवन् १उदतिष्ठत् । १श्रोणः पूर्वं पङ्क्तिरिदानीमिन्द्रस्य
प्रसादात् विभज्जानुः^१ ताः कन्याः १प्रति १स्थात् । पूर्वमन्वोऽधुना चक्षुर्लभान् १वि १अचष्ट ।
ताः कन्यका विशेषेण पश्यति स्म । तानीमानि कर्माणि सः १इन्द्रश्चकार ॥

भि॒न॒द्र॒लम॑ङ्गि॒रोभि॑र्गृ॒णानो॑ वि पर्व॑तस्य दृ॒ढिता॑न्यै॒स्त् ।

रि॒णग्रो॑धा॒सि कृ॒त्रिमा॑ण्येषां॒ सोम॑स्य॒ ता मद॑ इन्द्र॑श्चकार ॥ ८ ॥

भि॒न॒त् । व॒लम् । अ॒ङ्गि॒रऽभिः॑ । गृ॒णानः॑ । वि । पर्व॑तस्य । दृ॒ढिता॑नि । ऐ॒स्त् ।

रि॒णक् । रो॒धा॒सि । कृ॒त्रिमा॑णि । ए॒षाम् । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्रः॑ । च॒कार ॥ ८ ॥

१अङ्गिरोभिः १गृणानः स्तूयमानः स इन्द्रः १वलं वलनामकमसुरं १भिनत् अभिनत । तथा
गवां निरोधकस्य १पर्वतस्य १दृढितानि शिलाभिर्दृढीकृतानि द्वाराणि १वि १ऐस्त् उद्धाटितवान् ।
तदेवाह । १एषां पर्वतानां १कृत्रिमाणि क्रियया निर्वृत्तानि १रोधासि निरुद्धानि द्वाराणि १रिणक्
उद्धाटयत् । गतमन्यत् ॥

अतिमूर्तिनाभ्युपग्राहे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया 'स्वप्नेन' इत्येपा । सूत्रितं - 'स्वप्नेनाभ्युपग्राह्यं चुमुरिं धुनिं चेति सूक्तमुखीया' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

स्वप्नेनाभ्युपग्राह्यं चुमुरिं धुनिं च जघन्थ दस्युं प्र दभीर्तिमावः ।

रम्भी चिदत्र विविदे हिरण्यं सोमस्य ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ९ ॥

स्वप्नेन । अभिऽउप्य । चुमुरिम् । धुनिम् । च । जघन्थ । दस्युम् । प्र । दभीर्तिम् । आवः ।

रम्भी । चित् । अत्र । विविदे । हिरण्यम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ९ ॥

स त्वं दस्युं सर्वस्योपक्षपयितारं चुमुरिं धुनिं च एतन्नामानावसुरौ स्वप्नेन दीर्घ-
निद्रया अभ्युपग्राह्यं संयोज्य जघन्थ हतवानसि । ततः ताभ्यां युध्यमानं दभीर्तिं राजर्षिं प्र
आवः रक्षितवानसि । तथा च मन्त्रवर्णः—'त्वं नि दस्युं चुमुरिं धुनिं चास्वापयो दभीतये सुहन्तु'
(ऋ. सं. ७. १९. ४) इति ॥ आवः । अवते रक्षणार्थस्य लङि सिपि रूपम् ॥ रम्भी चित् वेत्रधारी
चास्य दौवारिकः अत्र अस्मिन्युद्धे तयोरसुरयोः हिरण्यं धनं विविदे लेभे । 'विद् लामे' स्वरितेत् ।
तानीमानि कर्माणि सोमस्य मदे सति चकार इति ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो मार्ति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १० ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १० ॥

पृथा ऋग्व्याख्याता ॥ १६ ॥

'प्र वः सताम्' इति नवचं पञ्चमं सूक्तं गास्समदमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वो नवान्या
त्रिष्टुप्' इति । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगस्यः ॥ तृतीये पर्यायेऽच्छावाकशस्त्रे 'प्र वः
सताम्' इति सूक्तम् । 'अतिरात्रे' इति खण्डे सूत्रितं—'प्र वः सतां प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्नञ्जिति याज्या'
(आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमग्राविं स मिधाने हविर्भरे ।

इन्द्रमजुयं जरयन्तमुक्षितं सनाद्युवानमवसे हवामहे ॥ १ ॥

प्र । वः । सताम् । ज्येष्ठतमाय । सुऽस्तुतिम् । अग्नौऽहव । समऽमिधाने । हविः । भरे ।

इन्द्रम् । अजुयम् । जरयन्तम् । उक्षितम् । सनात् । युवानम् । अवसे । हवामहे ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । हे यजमानाः १वः युष्मदर्थं १सतां महतां देवानां १प्रेष्यमाय अतिशयेन
 श्रेष्ठायैन्द्राय तदर्थम् । १अग्नाविव १समिधाने । इवशब्द एवार्थः । दीप्यमान एवाग्नीं १प्रविः १प्र
 १भरे संपादयामि । ततः परं १सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिं करोमि ॥ भर इति 'भृज् भरणे' तिच्वा-
 दुभयपदी । लटि रूपम् ॥ १अजुर्यम् अजरणीयं १जरथन्तं सर्वमन्यज्जरथन्तम् १उक्षितं सोमेन मितं
 १सनात् सनातनं १युवानं नित्यतरुणं तादृशम् १इन्द्रम् १अवसे अस्माकं रक्षणाय तस्य तर्पणाय वा
 १हवामहे आह्वयामः ॥

यस्मादिन्द्राद्बृहत्तः किं चनेमृते विश्वान्यस्मिन्त्संभृताधि वीर्या ।

जठरे सोमं तन्वी सहो महो हस्ते वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुम् ॥ २ ॥

यस्मात् । इन्द्रात् । बृहत्तः । किम् । चन । ईम् । ऋते ।

विश्वानि । अस्मिन् । सम्भृता । अधि । वीर्या ।

जठरे । सोमम् । तन्वि । सहः । महः । हस्ते । वज्रम् । भरति । शीर्षणि । क्रतुम् ॥ २ ॥

१बृहत्तः महत्तः १यस्मात् १इन्द्रात् १ऋते १किम् अपि १ईम् इदं जगत १चन नाम्नात्यर्थः ॥
 चेति नेति निपातद्वयसमुदायश्चेति । चेति चिदित्यर्थे नेति निषेधार्थः । एकपक्षे तु सांप्रदायिकम् ॥
 उक्तार्थे मन्त्रः—'नेन्द्रादृते पवते धाम किं चन' (क. सं. ९. ६९-६) इति । यद्वा इन्द्रादृते ईमिदं जगत
 किम् । न क्षुद्रमत्यल्पमित्यर्थः । कुत एतत् तदेवोच्यते । १अस्मिन् इन्द्रे १विश्वानि सर्वाणि वीर्याणि
 सामर्थ्यानि १अधि १संभृता अधिकं संभृतान्यासते । यश्चेन्द्रः १जठरे स्वादरे १सोमम् अभिपुनं सोमरसं
 १भरति विभर्ति । किंच १तन्वि तन्वां स्वकीये सर्वस्मिन् शरीरे १सहः बलं १महः तेजश्च विभर्ति ।
 १हस्ते १वज्रम् आयुधं विभर्ति । १शीर्षणि शिरसि १क्रतुं विज्ञानं भरति विभर्ति ॥ यद्वृत्तयोगाद-
 निपातः । वाक्यभेदाद्वा निपाताभावः । शीर्षणि । 'शीर्षच्छन्दसि' इति ॥

न क्षोणीभ्यां परिभ्वै त इन्द्रियं न समुद्रैः पर्वतैरिन्द्र ते रथः ।

न ते वज्रमन्वश्नोति कश्चन यदाशुभिः पतसि योजना पुरु ॥ ३ ॥

न । क्षोणीभ्याम् । परिभ्वै । ते । इन्द्रियम् । न । समुद्रैः । पर्वतैः । इन्द्र । ते । रथः ।

न । ते । वज्रम् । अनु । अश्नोति । कः । चन ।

यत् । आशुभिः । पतसि । योजना । पुरु ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र १ते तव १इन्द्रियं बलं १क्षोणीभ्यां छावापृथिव्याभ्यां १न १परिभवे न परिभवनीयम् ॥
 'कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वनः' इति केन्द्रस्थयः । 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् ॥ किंच १ते
 १रथः १समुद्रैः १पर्वतैः च १न परिभवनीयः । १ते १वज्रम् १आयुधं १कश्चन पुमान् १न १अन्वश्नोति

न व्याप्नोति परिभवितुम् ॥ 'अशू व्याप्तौ' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ 'यत् यदा असुरवधार्थं दिग्विजय-
काले पुरु पुरुणि बहूनि 'योजना योजनानि 'पतसि गच्छसि । तदा तव बलादि न परिभवनीय-
मिति समन्वयः ॥

विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णवे क्रतुं भरन्ति वृषभाय सश्वते ।

वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिबेन्द्र सोमं वृषभेण भानुना ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुम् । भरन्ति । वृषभाय । सश्वते ।

वृषा । यजस्व । हविषा । विदुःस्तरः । पिब । इन्द्र । सोमम् । वृषभेण । भानुना ॥ ४ ॥

हे यजमान 'विश्वे सर्वे जनाः 'यजताय सर्वैर्यजनीयाय 'धृष्णवे शत्रूणां धर्षणशीलाय 'वृषभाय
कामानां वर्षित्रे 'सश्वते सज्जमानाय स्तुत्यादिकर्मवत्सु स्तोतृषु पुतादृशायेन्द्राय 'क्रतुं यज्ञादिलक्षणं
कर्म 'भरन्ति 'हि हरन्ति खलु । प्रणयन्तीत्यर्थः ॥ भरन्ति । ह्योगादनिघातः ॥ यस्मादेवं तस्मात्
'वृषा सोमरससेचनसमर्थः 'विदुष्टरः ॥ विद्वच्छब्दात्तरपि छान्दसं संप्रसारणम् । 'शासिवसिघसीनां च'
इति संहितायां पठवम् ॥ विद्वत्तरस्त्वं 'हविषा तमिन्द्रं 'यजस्व । इदानीमिन्द्रं संबोध्याह । हे 'इन्द्र
'वृषभेण कामानां वर्षकेण 'भानुना दीप्यमानेनाग्निना सह 'सोमं 'पिब ॥

वृष्णः कोशः पवते मध्व ऊर्मिर्वृषभान्नाय वृषभाय पातवे ।

वृषणाध्वर्यु वृषभासो अद्रयो वृषणं सोमं वृषभाय सुष्वति ॥ ५ ॥

वृष्णः । कोशः । पवते । मध्वः । ऊर्मिः । वृषभऽअन्नाय । वृषभाय । पातवे ।

वृषणा । अध्वर्यु इति । वृषभासः । अद्रयः । वृषणम् । सोमम् । वृषभाय । सुष्वति ॥ ५ ॥

हे इन्द्र 'वृष्णः फलस्य वर्षितुः 'मध्वः मदकरस्य सोमस्य 'कोशः रसः^१ 'ऊर्मिः अनुष्ठातृणां
पातृणां च प्रेरकः सन् 'पवते गच्छति ॥ 'पव गतौ' । अनुदात्तेत् ॥ किमर्थम् । 'वृषभान्नाय । बलवर्ष-
काणि^२ अन्नानि यस्य स तथोक्तः । तादृशाय 'वृषभाय कामानां वर्षित्रे इन्द्राय 'पातवे पानार्थपवत
इति समन्वयः । किंच 'वृषणा सोमरससेचनसमर्थौ 'अध्वर्यु अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ 'वृषभासः
वर्षकाः 'अद्रयः अभिषवप्रावाणश्च 'वृषणं स्वर्गादिफलस्य सेत्तारं 'सोमं 'वृषभाय देवानां श्रेष्ठाय
तुभ्यं 'सुष्वति सुष्वन्ति ॥ सुनोतेलेटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । 'अदभ्यस्तात्' इति
शेरदादेशः ॥ ॥ १७ ॥

वृषां ते वज्रं उत ते वृषा रथो वृषणा हरीं वृषभाण्यायुधा ।

वृष्णो मदस्य वृषभ त्वमीशिष इन्द्र सोमस्य वृषभस्य तृष्णहि ॥ ६ ॥

वृषां । ते । वज्रः । उत । ते । वृषा । रथः । वृषणा । हरी इति । वृषभाणि । आयुधा ।

वृष्णः । मदस्य । वृषभ । त्वम् । ईशिषे । इन्द्र । सोमस्य । वृषभस्य । तृष्णहि ॥ ६ ॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र ते तव वज्रः वृषा कामवर्षकः । तथा ते रथः अपि वृषा । ते हरी एतन्नामकावधौ वृषणा वर्षकौ । तव आयुधा वज्रव्यतिरिक्तान्यायुधान्यपि वृषभाणि । वृष्णः वर्षकस्य मदस्य मदकरस्य सोमस्य त्वम् एव ईशिषे स्वामी भवसि । हे इन्द्र वृषभस्य वर्षकेण सोमस्य सोमेन तृष्णहि तृप्तो भव ॥ 'तृप प्रीणे' । स्वादिः । क्षुधादिषु (पा. सू. ८. ४. ३९) 'नृनमन नृमोति' इति पठितम् । तथापि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा न त्वप्रतिषेधो न भवति ॥

प्र ते नावं न समने वचस्युवं ब्रह्मणा यामि सर्वनेषु दधृषिः ।

कुविन्नो अस्य वचसो निबोधिषदिन्द्रमुत्सं न वसुनः सिचामहे ॥ ७ ॥

प्र । ते । नावम् । न । समने । वचस्युवम् । ब्रह्मणा । यामि । सर्वनेषु । दधृषिः ।

कुवित् । नः । अस्य । वचसः । निबोधिषत् ।

इन्द्रम् । उत्सम् । न । वसुनः । सिचामहे ॥ ७ ॥

वदधृषिः' स्वप्नसादाच्छत्रूणां धर्षकोऽहं वसमने संग्रामे वचस्युवम् ॥ अमि तन्वादिवाद्बुध-
देशः ॥ स्तोत्रमिच्छन्तं वनावं वन नावमिवापद्रवस्तारकं ते त्वां सर्वनेषु त्रिषु ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्र
यामि प्राप्नोमि' । किंच अस्य वचसः स्तुतिलक्षणमेतद्वाक्यं कुवित् बहु निबोधिषत् इन्द्रो
नितरां बुध्यताम् ॥ 'बुध अवगमने' । लेटि 'सिब्वहुलम्' इति सिप् । कुविद्योगादनिघातः । 'तिष्ठि
चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥ वयं च उत्सं वन जलस्य निधानभूतं कूपमिव वसुनः निधानभूतम्
इन्द्रं सिचामहे सोमेन सिञ्चामः ॥ 'सिचिर् क्षरणे' । स्वरितेत् । आगमानुशासनस्यान्वित्यत्वात्
नुमभावः ॥

पुरा सैवाधादभ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वत्सं यवसस्य पिप्युषी ।

सकृत्सु ते सुमतिभिः शतक्रतो सं पत्नीभिर्न वृषणो नसीमहि ॥ ८ ॥

पुरा । समऽवाधात् । अमि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः । न । वत्सम् । यवसस्य । पिप्युषी ।

सकृत् । सु । ते । सुमतिभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

सम् । पत्नीभिः । न । वृषणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र^१ संवाधात् शत्रुजन्यात् संवाधात्^२ पुरा^३ नः अस्मान्^४ अभ्या^५ ववृत्स्व आवर्तय^६ । यथा संवाधोऽस्मान् न स्पृशति तथा कुर्वित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । धेनुर्न^७ वत्सम् । यथा^८ यवसस्य घासेन^९ पिप्पुषी आप्यायिता धेनुर्वत्सं क्षुद्राधात्परावर्तयति तद्वत् । हे^{१०} शतक्रतो वयं^{११} सुमतिभिः खद्विपयैः शोभनैः स्तोत्रैः^{१२} सकृत् सकृदपि^{१३} सु^{१४} नसीमहि सुष्ठु व्याप्येमहि । तत्र दृष्टान्तः । वृषणः^{१५} न । सेक्तारो युवानो यथा^{१६} पत्नीभिः व्याप्यन्ते तद्वत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षं । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ १८ ॥

‘तदस्मै’ इति नवचं पठं सूक्तं गार्त्समदमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—‘तदस्मै द्वित्रिष्टुबन्तम्’ इति । अन्ये द्वे त्रिष्टुभौ शिष्टाः सप्त जगत्स्यः । अतिरात्रे द्वितीये पर्यायेऽच्छावाकशब्दे ‘तदस्मै’ इति सूक्तम् । ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘तदस्मै नव्यमस्य पिव यस्य जज्ञान इन्द्रेति याज्या’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चत शुष्मा यदस्य प्रत्नथोदीरते ।

विश्वा यद्गोत्रा सहसा परिवृता मदे सोमस्य दंहितान्यैरयत् ॥ १ ॥

तत् । अस्मै । नव्यम् । अङ्गिरस्वत् । अर्चत । शुष्माः । यत् । अस्य । प्रत्नथा । उत्तर्द्वैरते ।

विश्वा । यत् । गोत्रा । सहसा । परिवृता । मदे । सोमस्य । दंहितानि । ऐरयत् ॥ १ ॥

गृत्समदो ब्रूते । हे स्तोतारः^१ नव्यं नवतरमन्येवदृष्टपूर्वं^२ यत् तादृशं स्तोत्रम्^३ अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव^४ अस्मै इन्द्राय^५ अर्चत ब्रूत । यत् यस्माज्जातमात्रस्य^६ अस्य इन्द्रस्य^७ शुष्माः शत्रूणां शोषकाणि तेजांसि^८ प्रत्नथा ॥ ‘प्रत्नपूर्वविश्वेमास्थाल्छन्दसि’ इति इवार्थे थाल्प्रत्ययः ॥ प्रत्नानि पुरातनानीव^९ उदीरते उद्गच्छन्ति ॥ ‘ईर गतौ’ । अनुदात्तेत् । ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः ॥ यत् यसमाच्च^{१०} विश्वा सर्वान्^{११} गोत्रा मेघान् । गा उदकानि त्रायन्ते रक्षन्तीति गोत्रा मेघाः ।^{१२} परिवृता वृत्रेणाक्रान्तान् ॥ सर्वत्र सुपो ङादेशः ॥ तान्^{१३} दंहितानि तेन दहीकृतान् मेघान्^{१४} सोमस्य^{१५} मदे हर्षे संजाते सति^{१६} सहसा बलेन^{१७} ऐरयत् उदघाटयत् । मेघभेदनेनापः प्रेरयामासेत्यर्थः । यद्वा विश्वा सर्वाणि परिवृता वलासुरेण^{१८} आक्रान्तानि दंहितानि पर्वतबिले निरुद्धानि गोत्रा ॥ ‘इनित्रकट्यश्च’ इति समूहार्थे त्रप्रत्ययः ॥ गवां वृन्दानि सहसैरयत् ॥ तस्माद्विलक्षिणमयत् । तस्मादचैतेति समन्वयः ॥ ऐरयत् । ‘ईर गतौ’ । ण्यन्तस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

स भूतु यो ह प्रथमाय धार्यम् ओजो मिमानो महिमानुमातिरत् ।

शूरो यो युत्सु तन्वं परिव्यत शीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुञ्चत ॥ २ ॥

सः । भूतु । यः । ह । प्रथमाय । धार्यसे । ओजः । मिमानः । महिमानम् । आ । अतिरत् ।

शूरः । यः । युत्सु । तन्वम् । परिव्यत । शीर्षणि । द्याम् । महिना । प्रति । अमुञ्चत ॥ २ ॥

वसः इन्द्रः वभूतु भवतु । वर्धतामित्यर्थः । वयः इन्द्रः वओजः तेजो बलं वमिमानः कुर्वाणः सन् वप्रथमाय प्राथमिकाय वधार्यसे ॥ 'धेद् पाने' ॥ सोमपानाय वमहिमानम् वआतिरगु अवर्धयत् ॥ तिरतेर्व्यत्ययेन शः । यद्योगादनिघातः ॥ वशूरः शत्रूणां शातयिता वयः इन्द्रः वयुत्सु युद्धेषु वतन्वं स्वकीयं शरीरं वपरिव्यत वर्मणा^१ परिवीतमकरोत् । स इन्द्रः वमहिना स्वकीयेन महिम्ना वशीर्षणि स्वशिरसि वद्यां वप्रत्यमुञ्चत आधारयत् ॥

अर्धाकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्यदस्याग्रे ब्रह्मणा शुष्मैरयः ।

रथेष्टेन हर्यश्चेन विच्युताः प्र जीरयः सिस्रते सध्यक् पृथक् ॥ ३ ॥

अर्ध । अकृणोः । प्रथमम् । वीर्यम् । महत् । यत् । अस्य । अग्रे । ब्रह्मणा । शुष्मम् । ऐरयः ।

रथेऽस्थेन । हरिऽअश्चेन । विऽच्युताः । प्र । जीरयः । सिस्रते । सध्यक् । पृथक् ॥ ३ ॥

वअर्ध अपि च हे इन्द्र त्वं वप्रथमं मुख्यं तत् ववीर्यं सामर्थ्यम् वअकृणोः अकरोः । किं तत् । वब्रह्मणा स्तोत्रेण स्तुतिसाधनभूतेन वेदवाक्येन वअस्य वीर्यस्य स्तोतुर्जनस्य वअग्रे पुरतः वयत् वशुष्मं शत्रूणां शोषकं बलम् वऐरयः उदगमयः । वजीरयः जरयितारः बाधका असुराः वरथेष्टेन रथस्थितेन वहर्यश्चेन त्वया^२ विच्युताः स्वस्थानाच्छ्याविताः सन्तः वसध्यक् सधीचीनाः परस्परं संगताः वपृथक् भीत्या वियुक्ताः^३ सन्तः वप्र वसिस्रते प्रकर्षेण धावन्ति ॥ 'न्नु गन्तौ' । जुहोस्यादिः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ सध्यगिति 'सहस्य सध्रिः' इति सध्यदेशः । अद्रिमध्योरन्तोदात्तत्वेन निपातनात् 'उदात्तस्वरितयोः' इति यणः स्वरितत्वम् ॥

अथा यो विश्वा भुवनाभि मज्मनैशानकृत्प्रवया अभ्यवर्धत ।

आद्रोदसी ज्योतिषा वह्निरातनोत्सीव्यन्तमांसि दुधिता समव्ययत् ॥ ४ ॥

अर्ध । यः । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना । ईशानऽकृत् । प्रऽवयाः । अभि । अवर्धत ।

आत् । रोदसी इति । ज्योतिषा । वह्निः । आ । अतनोत् ।

सीव्यन् । तमांसि । दुधिता । सम् । अव्ययत् ॥ ४ ॥

१. ज-ण-न-चर्मणा; झ १-वर्षेण । २. झ १-ण-त-थ-न-व- 'त्वया' नास्ति । ३. क-स्त्र-ग-व-ज- झ-ण-ण १-न-फ-व-अभियुक्ताः; झ १-युक्ताः ।

वअध अपि च वप्रवयाः प्रवृद्धान्नः पुरातनो वा वयः इन्द्रः वविश्वा वभुवना सर्वान् लोकान्
वमज्मना बलेनाभिभूय वईशानकृत् आत्मानं सर्वस्याधिपतिं कुर्वन् । यद्वा अग्न्यादीन् देवान् तत्तल्लोका-
धिपतीन् कुर्वन् वअभ्यवर्धत सर्वतः प्रवृद्धोऽभवत् । वआत् अनन्तरं ववह्निः जगतां वोढा स इन्द्रः
वज्योतिषा स्वीयेन^१ तेजसा वरोदसी द्यावापृथिव्यौ वआतनोत् व्याप्नोत् । किंच वतमांसि तमोरूपाणि
रक्षांसि वदुधिता दुःस्थितानि^२ दुर्गतानि वसीव्यन् विस्तारयन् वसमव्ययन् आवृणोत् । जगद्व्याप्य
वर्तत इत्यर्थः ॥

स प्राचीनान्पर्वतान्दंहदोजसाधराचीनमकृणोदपामपः ।

अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्रान्मायया द्यामवस्रसः ॥ ५ ॥

सः । प्राचीनान् । पर्वतान् । दंहत् । ओजसा । अधराचीनम् । अकृणोत् । अपाम् । अपः ।
अधारयत् । पृथिवीम् । विश्वधायसम् । अस्तभ्रात् । मायया । द्याम् । अवस्रसः ॥ ५ ॥

वसः इन्द्रः वप्राचीनान् इतस्ततः प्रकर्षेणाञ्चतो गच्छतः सपक्षान् वपर्वतान् वओजसा बलेन
वदंहत् । पक्षच्छेदं कृत्वा भूमौ दृढीचकार । अचलानकरोदित्यर्थः । वअपां मेघस्थितानामुदकानाम्
वअपः स्यन्दनलक्षणं कर्म वअधराचीनम् । अधःप्रदेशमञ्चति गच्छतीत्यधराचीनम् । तादृशम्
वअकृणोत् । मेघभेदनं कृत्वापो भूमावपातयदित्यर्थः । किंच वविश्वधायसं विश्वस्य धात्रीं वपृथिवीं
बलेन वअधारयत् । वमायया प्रज्ञोपायेन वद्यां द्युलोकम् वअवस्रसः ॥ 'संसु गतौ' । संपदादिलक्षणो
भावे किप् ॥ अवपतनात् वअस्तभ्रात् ॥ ॥ १९ ॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा जनुषो वेदसस्परि ।

येना पृथिव्यां नि क्रिविं शयध्यै वज्रेण हृत्व्यवृणक्तुविष्वणिः ॥ ६ ॥

सः । अस्मै । अरम् । बाहुभ्याम् । यम् । पिता । अकृणोत् ।

विश्वस्मात् । आ । जनुषः । वेदसः । परि ।

येन । पृथिव्याम् । नि । क्रिविम् । शयध्यै । वज्रेण । हृत्वी । अवृणक् । तुविस्वनिः ॥ ६ ॥

वसः तादृश इन्द्रः वअस्मै जगते वअरम् अलं पर्याप्तिं बभूव । रक्षकत्वेन स्वामी बभूवेत्यर्थः ।
वपिता सर्वस्य पालकः प्रजापतिः वविश्वस्मात् सर्वस्मात् वजनुषः जनात् वपरि ततोऽप्युत्कृष्टात् वेदसः
ज्ञानात् तद्विशिष्टं वबाहुभ्यां स्वकीयाभ्यां बाहुभ्यां वयम् वआ वअकृणोत् । वतुविष्वणिः बहुकीर्तिः
महास्वनो वा स इन्द्रः वयेन ज्ञानेन वक्रिविम् एतन्नामानमसुरं ववज्रेण वहृत्वी ॥ 'स्ताव्यादयश्च' इति
त्वी ॥ हृत्वा ताडयित्वा वपृथिव्यां भूमौ वशयध्यै शयनाय दीर्घनिद्राय वनि वअवृणक् ॥
वृणक्तिर्हिसाकर्मा ॥ न्यवधीत् ॥

अमाजूरिब पित्रोः सचा सती समानादा सदसस्त्वामिये भगम् ।

कृधि प्रक्रेतमुप मास्या भर दद्धि भागं तन्वोऽ येन मामहः ॥ ७ ॥

अमाजूऽईव । पित्रोः । सचा । सती । समानात् । आ । सदसः । त्वाम् । इये । भगम् ।

कृधि । प्रक्रेतम् । उप । मासि । आ । भर । दद्धि । भागम् । तन्वः । येन । मामहः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र ^१अमाजूः यावज्जीवं गृह एव जीर्यन्ती ^२पित्रोः ^३‘सचा’ मातापितृभ्यां सह भवन्ती तयोः शुश्रूषणपरा पतिमलभमाना ^४‘सती’ दुहिता ^५समानात् आत्मनः पित्रोश्च साधारणान् ^६‘सदसः’ गृहात् ॥ ‘अधिकरणे चोपसंस्थानम्’ इति पञ्चमी ॥ गृह उपस्थायैव यथा भागं याचति तथा स्तोताहं ^७‘भगं’ भजनीयं धनं ^८‘त्वाम्’ ^९इये ॥ ईं गत्यादिषु । लिट्युत्तम इति व्यत्ययेनात्मनेपदम् । इयङादेशः ॥ स्वां याचे । तत्र देयं धनं ^{१०}‘प्रक्रेतं’ प्रकर्षेण ज्ञातव्यं विश्वजनीयं ^{११}‘कृधि कुरु’ । तत्र ^{१२}‘उप’ ^{१३}‘मासि’ एतावदिदं धनमिति कुरु ^{१४}। ^{१५}‘आ’ ^{१६}‘भर’ तत्र धनं संपादय । ^{१७}‘भागं’ भजनीयं धनं ^{१८}‘तन्वः’ शरीराय मह्यमिति यावत् ^{१९}‘दद्धि’ देहि । ^{२०}‘येन’ धनेन ^{२१}‘ममहः’ स्तोतृनिमान् पूजयामि ^{२२}॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम ददिष्टमिन्द्रापांसि वाजान् ।

अविड्मिन्द्र चित्रया न ऊती कृधि वृषन्निन्द्र वस्यसो नः ॥ ८ ॥

भोजम् । त्वाम् । इन्द्र । वयम् । हुवेम । ददिः । त्वम् । इन्द्र । अपांसि । वाजान् ।

अविड्मि । इन्द्र । चित्रया । नः । ऊती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्यसः । नः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२‘भोजं’ पालयितारं भोजयितारं वा ^३‘त्वां’ ^४‘वयं’ ^५‘हुवेम’ ॥ ह्वयनेलिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम् ॥ हे ^६इन्द्र ^७‘त्वम्’ ^८‘अपांसि’ कर्माणि ^९‘वाजान्’ अश्वानि ^{१०}‘ददिः’ ॥ ‘दाण् दाने’ ^{११}‘आद्यामहनजनः’ इति किप्रत्ययः । लिङ्ङावादभ्यासादिकार्यम् । ‘न लोकाव्ययनिष्ठा’ इति षष्ठी-प्रतिषेधः ॥ दाता खलु । हे ^{१२}इन्द्र ^{१३}‘चित्रया’ नानाप्रकारया ^{१४}‘ऊती’ ऊत्या पालनेन ^{१५}‘नः’ अस्मान् ^{१६}‘अविड्मि’ रक्ष । ^{१७}‘वृषन्’ कामानां वर्षक हे ^{१८}इन्द्र ^{१९}‘नः’ अस्मान् ^{२०}‘वस्यसः’ अतिशयेन वसुमतः ^{२१}‘कृधि कुरु’ ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मुघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मुघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

१. क-झ-म-जीवन्ती (झ-जीर्यतीति) पित्रोः सचा सा अमा । २. ण-त-थ-म-‘सती’ नास्ति । ३. झ-ण-त-थ-म-व-विश्वसनीयम् (?) । ४. क-झ-त-थ-न-म-व-तं कुरु; झ-म-मितं कुरु । ५. व-ज-ण-ण-न-म-व-आपूजयसि; त-थ-आपूजयति; म-येन पूजयसि ।

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २० ॥

‘प्राता रथः’ इति नवचं सप्तमं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘प्रातः’ इत्यनुक्रान्तम् ।
लैङ्गिको विनियोगः ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्निश्चतुर्युगस्त्रिकशः सप्तारश्मिः ।

दशारित्रो मनुष्यः स्वर्षाः स इष्टिभिर्मतिभी रंह्यो भूत् ॥ १ ॥

प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्निः । चतुःऽयुगः । त्रिऽकशः । सप्तऽरश्मिः ।

दशऽअरित्रः । मनुष्यः । स्वःऽसाः । सः । इष्टिऽभिः । मतिऽभिः । रंह्यः । भूत् ॥ १ ॥

रथः रंहणाद्रथो यज्ञः । स च नवः । नूयते स्तूयतेऽत्रेति नवः स्तुतिमान् । सस्निः ॥
‘स्ना’ शौचे । ‘आद्यगमहन’ इति किन्प्रत्ययः ॥ शुद्धः । एवंविधो यज्ञः प्रातः प्रातःकाले योजि
अयोज्यस्माभिः । चतुर्युगः । युज्यन्त इति युगानि प्रावाणः । चत्वारि युगानि यस्य स तथोक्तः ।
अध्वर्यावृत्तिगभिप्रायं वा । त्रिकशः । तिस्रः कशा वाचो मन्द्रमध्यमोत्कृष्टरूपा यस्य स तथोक्तः ।
सवनत्रयाभिप्रायं वा । सप्तारश्मिः । अश्ववते व्यामुवन्ति कर्माणीति रश्मयश्छन्दांसि । सप्तसंख्याकानि
गायत्र्यादीनि छन्दांसि यस्य स तथोक्तः । दशारित्रः । अरिभ्यः पापेभ्यस्त्रायन्त इत्यरित्रा ग्रहाः ।
दशसंख्याका ग्रहा यस्य स तादृशः । चमसाध्वर्यवभिप्रायं वा । मनुष्यः मनुष्याणां हितः । स्वर्षाः
स्वर्गस्य दाता । सः एवंविधो यज्ञः इष्टिभिः प्रायणीयातिथ्यादिभिः मतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः
रंह्यः शब्दनीयः भूत् अभूत् । यद्वा नवोऽभिनवः । सस्निः ॥ सनोतेर्द्विवचनादि ॥ कामानां दाता ।
रथः । रमन्तेऽस्मिन्निति रथः स्थन्दनः प्रातःसवने च सोमपानार्थं योजि अश्वैरयोजि । क्रीदशः ।
चतुर्युगः । त्रिकशः । तिस्रः कशा यस्य स तथोक्तः । सप्तारश्मिः सप्तरज्जुः । दशारित्रो दशचक्रः^१ ।
मनुष्यो मनुष्यहितः स्वर्षाः स्वर्गस्य संगमयिता इन्द्ररथः^२ इष्टिभिर्यागैर्मतिभिः स्तोत्रैश्च प्राप्तव्यो भवति ॥

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः स होता ।

अन्यस्या गर्भमन्य ऊँ जनन्त सो अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥ २ ॥

सः । अस्मै । अरम् । प्रथमम् । सः । द्वितीयम् । उतो इति । तृतीयम् । मनुषः । सः । होता ।

अन्यस्याः । गर्भम् । अन्ये । ऊँ इति । जनन्त । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः । वृषा ॥ २ ॥

सः यज्ञः सोमो वा अस्मै इन्द्राय प्रथमं प्रातःसवने अरं पर्याप्तोऽभूत् । सः च
द्वितीयं माध्यन्दिने सवने पर्याप्तोऽभूत् । उतो अपि च सः तृतीयं तृतीये सवने पर्याप्तोऽभूत् ।
सर्वत्र ‘कालाध्वनोः’ इति द्वितीया ॥ सः यज्ञः सोमो वा मनुषः मनुष्यस्य होता शुभानां वोढा
भवति । किंच अन्ये ऋत्विजः अन्यस्याः पृथिव्या वेदात्मिकायाः^३ वाचो वा गर्भं सन्तं सोमं

१. झ१-म-ष्णा । २. क-व-ण१-त-थ-न-र-व-दशवक्त्रः; ख-ग-ण-दशवक्त्राः; झ-दशवक्त्रः ।

३. म-ईदप्रयः । ४. ख-ग-व-ज-झ१-ण-ण१-त-थ-न-फ-व-वेद्यात्मिकायाः ।

यज्ञं वा ऽजनन्त अजनयन्त । ऽउ प्रसिद्धयर्थः । ऽवृषा अभिमतफलवर्षकः ऽजेन्यः जयसमर्थः ऽसः यज्ञः सोमो वा ऽअन्येभिः अन्यैः इन्द्रादिभिर्देवैः ऽसचते संगच्छते ॥ 'सच समयाथे' । अनुदात्तेन ॥

हरी नु कं रथ इन्द्रस्य योजमायै सूक्तेन वचसा नवेन ।

मो षु त्वामत्र बहवो हि विप्रा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ॥ ३ ॥

हरी इति । नु । कम् । रथे । इन्द्रस्य । योजम् । आऽयै । सुऽउक्तेन । वचसा । नवेन ।

मो इति । सु । त्वाम् । अत्र । बहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ॥ ३ ॥

ऽइन्द्रस्य संबन्धिनि ऽरथे ऽहरी एतन्नामकावधौ ऽनु क्षिप्रं ऽकं सुखेन ऽआयै गमनाय ऽनवेन अन्यैरकृतपूर्वेण ऽवचसा वेदात्मकेन ऽसूक्तेन साधनेन ऽयोजं युनजि ॥ 'युजिर् योगे' । लुङि 'हरितो वा' इति च्लेरडादेशः ॥ ऽअत्र अस्मिन् यज्ञे ऽबहवः ऽविप्राः मेधाविनः स्तोतारो भवन्ति ऽहि । तथापि ऽअन्ये मद्वातिरिक्ताः ऽयजमानासः यजमानाः ऽत्वां ऽसु सुष्टु ऽमो ऽनि ऽरीरमन् नितरां मा रमयन्तु । अतोऽस्मदीयं यज्ञमागत्य सोमं पिबेति भावः ॥ रीरमन् । रमतेर्ष्यन्तस्य लुङि चङि सन्वद्वापादभ्यासस्येत्वदीर्घौ । वाक्यभेदादत्र हियोगाभावेन निघातः ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याह्या चतुर्भिरा षड्विहूयमानः ।

आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयमयं सुतः सुमख मा मृधस्कः ॥ ४ ॥

आ । द्वाभ्याम् । हरिऽभ्याम् । इन्द्र । याहि । आ । चतुऽभिः । आ । षट्ऽभिः । हूयमानः ।

आ । अष्टाभिः । दशभिः । सोमऽपेयम् । अयम् । सुतः । सुऽमख । मा । मृधः । करिति कः ॥ ४ ॥

हे ऽइन्द्र होतृभिः ऽआ हूयमानः त्वं ऽद्वाभ्यां ऽहरिभ्याम् अश्वाभ्यामिमं यज्ञं प्रति सोमपानार्थम् ऽआ याहि । ऽचतुभिः हरिभिः ऽआ याहि । तथा ऽषड्भिः आगच्छ ऽसोमपेयम् ॥ 'पा पानं' । कर्मणि 'अचो यत्' । 'ईद्यति' इतीत्वम् । पातव्यं सोमं प्रति ऽअष्टाभिः अश्वैः ऽआ याहि ॥ 'अष्टनो दीर्घात्' (पा. सू. ६. १. १७२) इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ऽदशभिः हरिभिरागच्छ । ऽसुमख सुयज्ञ सुधन वा हे इन्द्र ऽअयं सोमस्त्वदर्थमभिषुतः । अतो यज्ञस्य ऽमृधः हिंसाः ऽमा ऽकः मा कार्याः ॥ करोतेर्लुङि 'मन्त्रे घसं' इत्यादिना च्लेर्लुक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना सिपो लोपः ॥ यद्यपीन्द्रस्य द्वावेव हरी तथापि तयोर्विभूतिभेदान्नानास्त्वम् । अतोऽश्वबहुत्वमविरुद्धम् ॥

आ विंशत्या त्रिंशता याह्यर्वाडा चत्वारिंशता हरिभिर्युजानः ।

आ पञ्चाशता सुरथैभिरिन्द्रा षष्ट्या सप्तत्या सोमपेयम् ॥ ५ ॥

आ । विंशत्या । त्रिंशता । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता । हरिऽभिः । यूजानः ।

आ । पञ्चाशता । सुऽरथैभिः । इन्द्र । आ । षष्ट्या । सप्तत्या । सोमऽपेयम् ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२सोमपेयं पातव्यं सोमं प्रति ^३अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् ^४विंशत्या विंशति-
संख्याकैरश्वैः ^५आ ^६याहि । ^७त्रिंशता त्रिंशत्संख्याकैर्हरिभिरागच्छ । ^८चत्वारिंशता चत्वारिंशत्संख्याकैः
^९हरिभिः ^{१०}युजानः युज्यमानस्त्वं सोमपानं प्रति ^{११}आ याहि । ^{१२}सुरथेभिः सुरंहणैः सुगमनैः ^{१३}पञ्चाशता
हरिभिः ^{१४}आ याहि । तथा ^{१५}षष्ट्या षष्टिसंख्याकैर्हरिभिः ^{१६}सप्तत्या एतत्संख्याकैर्हरिभिः सोमपानं
प्रत्यागच्छ ॥ ॥ २१ ॥

आशीत्या नवत्या याह्यर्वाङ् शतेन हरिभिरुह्यमानः ।

अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्र त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥ ६ ॥

आ । अशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । शतेन । हरिऽभिः । उह्यमानः ।

अयम् । हि । ते । शुनहोत्रेषु । सोमः । इन्द्र । त्वाऽया । परिऽसिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

^१अशीत्या अशीतिसंख्याकैरश्वैः सोमपानार्थम् ^२अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन् ^३आ ^४याहि ।
^५नवत्या एतत्संख्याकैरश्वैरागच्छ । ^६शतेन शतसंख्याकैः ^७हरिभिरुह्यमानः धार्यमाणस्त्वम् ^८आ याहि ।
हे ^९इन्द्र ^{१०}हि यस्मात् ^{११}ते ^{१२}मदाय हर्षाय ^{१३}शुनहोत्रेषु । सुखेन हूयते सोमो यैरिति शुनहोत्राः पात्र-
विशेषाः । तेषु ^{१४}अयं ^{१५}सोमः ^{१६}त्वाया त्वत्कामनया ^{१७}परिषिक्तः ॥

मम ब्रह्मेन्द्र याह्यच्छा विश्वा हरीं धुरि धिष्व रथस्य ।

पुरुत्रा हि विहव्यो बभूथास्मिञ्छूर सर्वने मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इन्द्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी इति । धुरि । धिष्व । रथस्य ।

पुरुऽत्रा । हि । विऽहव्यः । बभूथ । अस्मिन् । शूर । सर्वने । मादयस्व ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२मम ^३ब्रह्म अस्मदीयामेव स्तुतिम् ^४अच्छ अभिलक्ष्य ^५याहि । ^६विश्वा व्याप्तौ ^७हरी
^८रथस्य ^९धुरि युगप्रान्ते ^{१०}धिष्व संयोजय । ^{११}पुरुत्रा पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैस्त्वं ^{१२}विहव्यः विविधं
ह्लातव्यः ^{१३}बभूथ बभूविथ ॥ ‘ बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्थ ’ इति निपातनादिङभावः ॥ हे ^{१४}शूर
^{१५}अस्मिन् ^{१६}सर्वने यज्ञे ^{१७}मादयस्व सोमपानेन हृष्टो भव ॥

न म इन्द्रेण सुख्यं वि योषदस्मभ्यमस्य दक्षिणा दुहीत ।

उप ज्येष्ठे वरूथे गर्भस्तौ प्रायेप्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इन्द्रेण । सुख्यम् । वि । योषत् । अस्मभ्यम् । अस्य । दक्षिणा । दुहीत ।

उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गर्भस्तौ । प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

वृद्धेण सह ऽमे मम ऽसख्यं यष्टृष्टव्यलक्षणं सख्यं ऽन ऽवि ऽशोषन् कदाचिदपि न वियुज्यताम् ॥ यौतेलेति ' सिव्वहुलम् ' इति सिप् । अडागमः ॥ ऽअस्य इन्द्रस्य ऽदक्षिणा इन्द्रकर्तृकं दानम् ऽअस्मभ्यं ऽदुहीत अभिमतफलं दुग्धाम् ॥ दुहेर्लिङि रूपम् । ऽज्येष्टे अतिशयेन प्रशस्ये ऽवह्ये आपदां वारके वरणीये वा ऽगभस्तौ वाहौ ऽउप समीपे वर्तिनः ऽस्याम । इन्द्रस्य दस्तस्पर्श-योग्या भवेमेत्यर्थः । किंच ऽप्रायेप्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञशालायां प्रवेशप्रवेशे ऽजिगीवांसः शत्रूणां जेतारो भवेम । यद्वा प्रायेप्राये । प्रकर्षेणेत्येते गम्यते योद्धुमिरिति प्राथं युद्धम् । तस्मिन् युद्धे जिगी-वांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मधोनी ।

शिक्षां स्तोतृभ्यो मारिं धृग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मधोनी ।

शिक्षां । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धृक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २२ ॥

‘अपाय्यस्य’ इति नवचर्मष्टमं सूक्तं गार्ग्यमदं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘अपायि’ इत्यनुक्रान्तम् । तैत्तिः सूक्तविनियोगः । द्वितीये पर्याये होतृशस्त्रयाज्या अपायीत्येषा (आश्व. श्रौ. ६. ४) ॥

अपाय्यस्यान्धसो मदाय मनीषिणः सुवानस्य प्रयसः ।

यस्मिन्निन्द्रः प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यन्तश्च नरः ॥ १ ॥

अपायि । अस्य । अन्धसः । मदाय । मनीषिणः । सुवानस्य । प्रयसः ।

यस्मिन् । इन्द्रः । प्रदिवि । ववृधानः । ओकः । दधे । ब्रह्मण्यन्तः । च । नरः ॥ १ ॥

वसुवानस्य सोमाभिषवं कुर्वाणस्य ऽमनीषिणः प्राज्ञस्य यजमानस्य संवन्धिनः ऽप्रयसः ॥ ‘प्रीङ् तर्पणे’ । असुन् ॥ प्रीतिकरस्य^१ ऽअस्य सोमलक्षणस्य ऽअन्धसः ऽमदाय ऽअपायि । एतद्वक्ष-मिन्द्रेण पीतमित्यर्थः ॥ यद्वा अपायीति पातेः ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति चिण् कर्तरि भवति । ‘इन्द्रमि लुङ्लुङ्लिटः’ इति लोटर्थे लुङ् ॥ प्रीतिकरस्य^२ अन्धसो मदायापायि ॥ शोषविवक्षया कर्मणि पठ्यते ॥ इन्द्रः सोमं पिबतु । ऽप्रदिवि पुराणे ऽयस्मिन् सोमलक्षणेऽन्धसि^३ ऽवावृधानः वर्धमानः ऽइन्द्रः ऽओकः ऽदधे सेव्यतया निवासं चकार । किंच ऽब्रह्मण्यन्तः इन्द्राय स्तोत्रमिच्छन्तः ऽनरः कर्मणां नेतार ऋत्विजो यस्मिन्निवासं दधिरे^४ । तदेतदपायीति पूर्वोणावयवः ॥

१. त-प्रीतिकरणस्य । २. झ १-ण-व-प्रीतिकरणस्य । ३. त-सोमलक्षणान्धसि । ४. झ १-म-व-विदधिरे ।

अस्य मन्दानो मध्वो वज्रहस्तोऽहिमिन्द्रो अणोवृतं वि वृश्चत् ।

प्र यद्वयो न स्वसराण्यच्छा प्रयांसि च नदीनां चक्रमन्त ॥ २ ॥

अस्य । मन्दानः । मध्वः । वज्रहस्तः । अहिम् । इन्द्रः । अणःऽवृतम् । वि । वृश्चत् ।

प्र । यत् । वयः । न । स्वसराणि । अच्छ । प्रयांसि । च । नदीनाम् । चक्रमन्त ॥ २ ॥

अस्य मध्वः ॥ तृतीयार्थे पृष्ठी ॥ अनेन मदकरेण सोमेन मन्दानः हृष्यन् वज्रहस्तः वज्रयुक्तो हस्तो यस्य सः इन्द्रः अणोवृतम् उदकस्यावरकमुदकेनावृतं वा अहि वृत्रं मेघं वा वि वृश्चत् विशेषेणाच्छिनत् ॥ 'ओन्नश्चू छेदने' । तौदादिकः । लङि ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् ॥ यत् यदाहि-
भेदने जाते नदीनां प्रयांसि ग्रीणयितृणि जलानि अच्छ समुद्रमभिलक्ष्य प्र चक्रमन्त गन्तु-
मुपाक्रमन् । तत्र दृष्टान्तः । वयो न । यथा पक्षिणः स्वसराणि । सुष्ठु अर्थन्ते प्राप्यन्त इति
स्वसराणि^१ कुलायाः । तानभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् ॥

स माहिन् इन्द्रो अणो अपां प्रैरयदहिहाच्छा समुद्रम् ।

अजनयत्सूर्यं विदद्रा अक्तुनाह्वां वयुनानि साधत् ॥ ३ ॥

सः । माहिन् । इन्द्रः । अणः । अपाम् । प्र । ऐरयत् । अहिहा । अच्छ । समुद्रम् ।

अजनयत् । सूर्यम् । विदत् । गाः । अक्तुना । अह्वाम् । वयुनानि । साधत् ॥ ३ ॥

माहिन् महनीयः^२ पूजनीयो यद्वा महिमोपेतः । अहिहा अहिं मेघं हतवानिन्द्रः ॥ 'ब्रह्म-
भ्रूणवृत्रेण क्पि' , 'बहुलं छन्दसि' इति भूतकाले क्पि ॥ सः इन्द्रः अपाम् अणः ॥ 'ऋ गतौ' ॥
स्रोतोऽलक्षणं प्रवाहं समुद्रम् अच्छ अभिलक्ष्य प्रैरयत् । किंच स इन्द्रोऽङ्गिरसां बिलान्तर्वर्ति-
नामावृतानां गवां लाभाय सूर्यम् अजनयत् । ततः गाः पणिभिरपहता गाः विदत् अलभत ॥
'विदिर् लाभे' । लुङि 'हरितो वा' इति च्छेरडादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥ तथा अक्तुना तेजसा
अह्वां दिवसानां वयुनानि प्रज्ञानानि प्रकाशान् साधत् असाधयत् ॥

सो अप्रतीनि मनवे पुरूणीन्द्रो दाशदाशुषे हन्ति वृत्रम् ।

सद्यो यो नृभ्यो अतसाय्यो भूत्पस्पृधानेभ्यः सूर्यस्य सातौ ॥ ४ ॥

सः । अप्रतीनि । मनवे । पुरूणि । इन्द्रः । दाशत् । दाशुषे । हन्ति । वृत्रम् ।

सद्यः । यः । नृभ्यः । अतसाय्यः । भूत् । पस्पृधानेभ्यः । सूर्यस्य । सातौ ॥ ४ ॥

१. ण-किंच यत् । २. क-ख-ग-झ-ण-त-न-म-व-स्व इति स्वसराणि । ३. क-च-झ-ण-त-थ-म-
महनीयः ।

१सः १इन्द्रः १दाशुपे हविर्दत्तवते १मनवे मनुष्याय यजमानाय १पुरुणि बहूनि १अप्रतानि
उत्कृष्टानि धनानि १दाशत् ददाति । किंच १वृत्रम् असुरं १हन्ति । कीदृशः । १यः इन्द्रः १सूर्यस्य
१सार्ता । सार्तिः संभजनम् । सूर्यसंभजनविषयभूते १पस्पृधानेभ्यः अहमेव १प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयामः १मेव
प्रथमं सूर्यं प्राप्नुयाम् इति स्पर्धमानेभ्यः स्तोत्रेभ्यः नृभ्यः १सद्यः तदानीमेव १अतन्याय्यः तदप्राप्ति-
हेतुभूतः सन् समाश्रयणीयः १भूत् अभूत् । यद्वा सूर्यस्य सार्ता ॥ 'पोऽन्तर्कर्मणि' । अधिकरणे
किन् ॥ सूर्यस्य संबन्धिनि युद्धे पस्पृधानेभ्यः सूर्येण सह स्पर्धमानेभ्योऽतसाय्योऽभूत् ॥

स सुन्वत इन्द्रः सूर्यमा देवो रिणञ्जत्यीय स्तवान् ।

आ यद्रयिं गुहर्दवद्यमस्मै भरदंशं नैतंशो दशस्यन् ॥ ५ ॥

सः । सुन्वते । इन्द्रः । सूर्यम् । आ । देवः । रिणक् । मर्त्याय । स्तवान् ।

आ । यत् । रयिम् । गुहत् १अवद्यम् । अस्मै । भरत् । अंशम् । न । एतंशः । दशस्यन् ॥ ५ ॥

१स्तवान् एतशेन स्तूयमानः १देवः द्योतमानः १सः १इन्द्रः १सुन्वते सोमाभिपवं कुर्वते
१मर्त्याय मनुष्यायैतशाय १सूर्यम् १आ १रिणक् । एतशेन स्पर्धमानं सूर्यं बलेनारेचयत् । तथा च
निगमः— 'प्रैतशं सूर्यं पस्पृधानं सौवर्भ्ये सुखिमावदिन्द्रः' (ऋ. सं. १. ६१. १५) इति । १यत्
यस्मात् १एतशः सौवर्भ्यो राजा १दशस्यन् यजमानः १अस्मै इन्द्राय १गुहर्दवद्यं प्रच्छन्नावद्यं १रयिं
सोमरूपधनम् १आ १भरत् १संपादयामास । तत्र दृष्टान्तः । १अंशं १न । यथा पिता अंशं भागं पुत्राय
भरति तद्वत् ॥ ॥ २३ ॥

स रन्धयत्सदिवः सारथ्ये शुष्णमशुषं कुर्यवं कुत्साय ।

दिवोदासाय नवतिं च नवेन्द्रः पुरो व्यैरच्छम्बरस्य ॥ ६ ॥

सः । रन्धयत् । सऽदिवः । सारथ्ये । शुष्णम् । अशुषम् । कुर्यवम् । कुत्साय ।

दिवः १दासाय । नवतिम् । च । नव । इन्द्रः । पुरः । वि । ऐरत् । शम्बरस्य ॥ ६ ॥

१सदिवः दीप्तियुक्तः १सः इन्द्रः १सारथ्ये आप्मनः सारथ्यं कुर्वते १कुत्साय १राजर्षये
१शुष्णम् । शोषयति सर्वमिति शुष्णः कश्चिदसुरः । तम् १अशुषं न केनापि शोषणीयम् । १कुर्यवम्
एतन्नामानमसुरं १रन्धयत् । रन्धयतिर्वशगमने । वशमनयत् ॥ यद्वा 'रध हिंसासंराद्धयोः' इत्यस्य
ण्यन्तस्य 'रधिजभोरचि' इति नुम् ॥ अवधीत् । किंच सः १इन्द्रः १दिवोदासाय एतन्नामकाय राज्ञे
१शम्बरस्य असुरस्य १नव १नवतिं १पुरः १व्यैरत् विदारितवान् ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ण-न-व-सूर्यसंभजनविषये भूते । २. ख-ग-च-झ-ण-ण-त-थ-न-म-व-अहमेव प्रथमं
सूर्यं प्राप्नुयाम् । ३. क-झ-भ-म-व-‘नृभ्यः’ नास्ति । ४. क-झ-झ-त-व-सोममभरत्, ण-न-सोममभरत्,
थ-सोममारभत्, म-सोममारभत् । ५. क-झ-थ-म-व-कुत्साय अरये (स्मै?); झ-ण-कुत्साय अस्मै ।
६. म-असुरम् ।

एवा तं इन्द्रोचथमहेम श्रवस्या न त्मना वाजयन्तः ।

अश्याम तत्साप्तमाशुषाणा ननमो वधरदेवस्य पीयोः ॥ ७ ॥

एव । ते । इन्द्र । उचथम् । अहेम । श्रवस्या । न । त्मना । वाजयन्तः ।

अश्याम । तत् । साप्तम् । आशुषाणाः । ननमः । वधः । अदेवस्य । पीयोः ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२श्रवस्या ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ अन्नेच्छया ^३वाजयन्तः त्वां बलिनं कुर्वन्तः । यद्वा श्रवस्या यशःकामनया वाजयन्तोऽन्नमिच्छन्तः ॥ इच्छायामपि णिच् दृश्यते । अश्यायन्तो गव्यन्तो वाजयन्त इति । वयजन्तस्वे चित्प्रातिपदिकस्य ^४अन्तोदात्तत्वं स्यात् ‘वाजयन्तः शतक्रतुम्’ इति यथा ॥ तादृशा वयं ^५ते तुभ्यम् ^६एव ^७उचथं स्तोत्रं ^८त्मना आत्मना स्वयमेव ^९न ^{१०}अहेम इदानीं प्रापयेम ॥ ‘अहि गतौ’ । न संप्रत्यये ॥ ^{११}आशुषाणाः ॥ अश्रोतेः कानचि ‘व्यस्यो बहुलम्’ इति लिट्यपि विकरणद्वय उप्रत्ययः स च ॥ त्वामश्रुवाना वयं ^{१२}यदभिलषितं ^{१३}तत् ^{१४}साप्तं सप्तपुरुषसंबन्धि साप्तपदीनं सख्यम् ^{१५}अश्याम व्याप्त्याम । ^{१६}अदेवस्य देवान् इन्द्रादीनजानतः ^{१७}पीयोः ॥ पीयति हिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य ^{१८}वधः ॥ वध्यन्ते शत्रवोऽनेनेति वधरायुधम् ॥ ^{१९}ननमः तदधोऽनमयः ॥ ननमः । ‘णमु ग्रहत्वे’ । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वः ॥

एवा तै गृत्समदाः शूर मन्मावस्यवो न वयुनानि तक्षुः ।

ब्रह्मण्यन्त इन्द्र ते नवीय इषमूर्ज सुक्षिति सुन्नमशुः ॥ ८ ॥

एव । ते । गृत्समदाः । शूर । मन्म । अवस्यवः । न । वयुनानि । तक्षुः ।

ब्रह्मण्यन्तः । इन्द्र । ते । नवीयः । इषम् । ऊर्जम् । सुक्षितिम् । सुन्नम् । अशुः ॥ ८ ॥

^१शूर बलवान् हे ^२इन्द्र ते तुभ्यं ^३गृत्समदाः । अत्र यास्कः—‘गृत्समदो गृत्समदनो गृत्स इति मेधाविनाम गृणातेः स्तुतिकर्मणः’ (निरु. ९. ५.) इति । तथाविधाः ^४मन्म मननीयं स्तोत्रं ^५ते तुभ्यम् ^६एव ^७तक्षुः ततक्षुः चक्रुः । तत्र दृष्टान्तः । ^८अवस्यवो ^९न ॥ अवः । गत्यर्थादवतेरसुनि रूपम् अव इति ॥ अवो गमनमिच्छन्तः पुमांसः ^{१०}वयुनानि मार्गान् यथा कुर्वन्ति तद्वत् । किंच ^{११}नवीयः ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति षष्ठ्या लुक् ॥ नवीयसो नवतरस्य ^{१२}ते तव ^{१३}ब्रह्मण्यन्तः स्तोत्रं कर्तुमिच्छन्तो गृत्समदाः ^{१४}सुक्षितिम् ^{१५}इषम् शोभननिवासोपेतमन्नम् ^{१६}ऊर्जं बलं ^{१७}सुन्नं सुखं च ^{१८}अशुः प्राप्नुयुः । एकस्मिन् गृत्समदे बहुवचनं परोक्षनिर्देशश्च ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो मार्ति धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति सिद्धार्था ॥ २४ ॥

‘वयं ते वयः’ इति नवचं नवमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । ‘वयं ते’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्त-
विनियोगो लिङ्गादवधार्यताम् ।

वयं ते वयं इन्द्र विद्धि पु णः प्र भरामहे वाजयुर्न रथम् ।

विपन्यवो दीध्यतो मनीषा सुम्रमियक्षन्तस्त्वावतो नृन् ॥ १ ॥

वयम् । ते । वयः । इन्द्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजस्युः । न । रथम् ।

विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुम्रम् । इयक्षन्तः । त्वावतः । नृन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र वते तुभ्यं वयं वयः सोमलक्षणमन्नं प्र भरामहे प्रकर्षेण संपादयामः । तत्र
दृष्टान्तः । वाजयुर्न । यथान्नमात्मन इच्छन् पुमान् रथं शकटं संपादयति तद्वत् । एवं हविः-
संपादकान् वनः अस्मान् सु सुष्ठु विद्धि जानीहि ॥ विदेज्ञानार्थस्य लोटि रूपम् । वाक्यादिस्वाद-
निघातः ॥ किं कुर्वन्तो वयम् । विपन्यवः तव स्तोत्रं कुर्वाणाः । मनीषा मनस ईपया स्तुत्या
दीध्यतः दीप्यमानाः ॥ ‘दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः’ । व्यत्ययेन शतृ ॥ त्वावतः ॥ ‘व्युष्मदस्मद्भ्यां
छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्’ इति वतुप् ॥ त्वत्सदृशान् नृन् नेतृन्गन्यादीन् सुम्रं सुखम् इयक्षन्तः
याचमानाः । यद्वा सुम्रं सुखेन नृन् नेतृन् अग्न्यादीन् देवानियक्षन्तः ॥ इयक्षतिर्गतिकर्मा ॥ हविषा
तान् प्राप्नुवन्तो वयं भरामहे इति समन्वयः ॥

त्वं न इन्द्र त्वाभिर्ऋती त्वायतो अभिष्टिपासि जनान् ।

त्वमिनो दाशुषो वरूतेत्थाधीरभि यो नक्षति त्वा ॥ २ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । त्वाभिः । ऊती । त्वायतः । अभिष्टिपा । असि । जनान् ।

त्वम् । इनः । दाशुषः । वरूता । इत्याधीः । अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं त्वाभिः त्वदीयाभिः ऊती उतिभिः पालनाभिः वनः अस्मान् पाहि ।
किंच त्वायतः ॥ ‘सुप आत्मनः क्यच्’ । ‘शतुरनुमः’ इति विभक्तैरुदात्तत्वम् ॥ त्वत्कामान् जनान्
अभिष्टिपा ॥ ‘सुपां सुलुक्’ इति सोराकारः ॥ अभिष्टयोऽभिगन्तारः शत्रवः । तेभ्यः पाता रक्षकः

वअसि भवसि । वदाशुपः हविर्दत्तवतः यजमानस्य वत्वम् वइनः ईश्वरः खलु ववस्ता ॥
 'प्रसितस्कभितस्तभितः' इति निपातनादीकारस्य उकारः ॥ बाधकानां निवारकोऽसि । किंच त्वं तस्य
 स्तोतुः वइथाधीः पुर्वविधोपद्रवोपशमरूपकर्मासि^१ । वयः वत्वा स्वाम् वअमि वनक्षति हविषा
 परिचरति ॥

स नो युवेन्द्रो जोहूत्रः सखा शिवो नरामस्तु पाता ।

यः शंसन्तं यः शशमानमूती पचन्तं च स्तुवन्तं च प्रणेषत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूत्रः । सखा । शिवः । नराम् । अस्तु । पाता ।

यः । शंसन्तम् । यः । शशमानम् । ऊती । पचन्तम् । च । स्तुवन्तम् । च । प्रऽनेषत् ॥ ३ ॥

वयुवा तरुणो यष्टृणां फलस्य शमयिता वा वजोहूत्रः स्तोतृभिराह्वातध्वो होतव्यो वा वसखा
 सखिभूतः वशिवः सुखकरः वसः वइन्द्रः वनराम् ॥ नृशब्दस्यामि छान्दसो गुणः नरशब्दस्य वा आमि
 आगमानुशासनस्यानित्यत्वाद्बुद्धभावः ॥ कर्मनेतृणामस्माकं वपाता पालको भवति । वयः शस्त्राणि
 वशंसन्तं वयः च वशशमानम् ॥ 'शश पुतगतौ' ॥ क्रियाः कुर्वाणं पुरोडाशादिकानि^२ हवींषि वपचन्तं
 वस्तुवन्तं सामभिः स्तोत्रं कुर्वाणम् । स्तुतशस्त्रयोः प्रगीताप्रगीतमन्त्रसाध्यत्वेन^३ भेदस्य प्रतिपादितत्वात्
 अत्र पृथङ्निर्देशः^४ । एवमयं^५ यजमानम् वऊती ऊत्या रक्षणेन वप्रनेषत् । नयतेर्लेटि 'सिद्धद्वलम्'
 इति सिप् । अडागमः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः ॥ कर्मणां पारं प्रापयेत्^६ ॥

तमु स्तुष इन्द्रं तं गृणीषे यस्मिन्पुरा वावृधुः शाशदुश्च ।

स वस्वः कामं पीपरदियानो ब्रह्मण्यतो नूतनस्यायोः ॥ ४ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुषे । इन्द्रम् । तम् । गृणीषे । यस्मिन् । पुरा । वावृधुः । शाशदुः । च ।

सः । वस्वः । कामम् । पीपरत् । इयानः । ब्रह्मण्यतः । नूतनस्य । आयोः ॥ ४ ॥

वतमु तमेव वइन्द्रं वस्तुषे स्तौमि । तथा वतम् इन्द्रं वगृणीषे शंसामि ॥ उभयत्र पुरुष-
 व्यत्ययः ॥ वयस्मिन् इन्द्रे वपुरा पूर्वं स्तोतारः ववावृधुः प्रवृद्धा अभवन् । वशाशदुश्च शत्रून् हिंसित-
 वन्तश्च ॥ 'शदु शातने' । लिटि 'तुजादीनाम्' इत्यभ्यासस्य दीर्घः ॥ वइयानः स्तोतृभिर्याच्यमानः
 वसः इन्द्रः वब्रह्मण्यतः स्तोत्रमिच्छतः वनूतनस्य वआयोः मनुष्यस्य यजमानस्य ववस्वः वसुनः
 वकामम् अभिलाषं वपीपरत् अभिलषितफलदानेन पूरयतु ॥

१. ख-ग-च-झ १-ण-ण १-त-थ-न-व-प्रसितस्कभित । २. त-थ-°शमनं (न)रूपकर्मासि । ३. ख-
 ग-ण-त-थ-पुरोडाशादिकम् । ४. झ १-प्रगीताप्रगीतभेदेन भेदः । ५. क-ख-ग-झ-ण-ण १-त-थ-न-म-व-
 एवं वयम् । ६. झ १-त-थ-व-प्रापयत् ।

सो अङ्गिरसामुचथा जुजुष्वान्ब्रह्मा तूतोदिन्द्रो गातुमिष्णन् ।

मुष्णन्नुपसः सूर्येण स्तवानश्रस्य चिच्छिश्रथत्पूर्याणि ॥ ५ ॥

सः । अङ्गिरसाम् । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्मा । तूतोत् । इन्द्रः । गातुम् । इष्णन् ।

मुष्णन् । उपसः । सूर्येण । स्तवान् । अश्रस्य । चित् । शिश्रथत् । पूर्याणि ॥ ५ ॥

अङ्गिरसां संबन्धीनि उचथा उक्तानि जुजुष्वान् ॥ 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य लिटि कसौ रूपम् ॥ सेवमानः सः इन्द्रः गातुं पणिभिरुपदुतानामङ्गिरसां मार्गम् इष्णन् प्रेरयन् ब्रह्म तेषां स्तोत्रं कामप्रदानेन तूतोत् ॥ 'तु वृद्धौ' इत्यस्य लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्रुः ॥ अवर्धयत् । किञ्च स्तवान् स्तोतृभिः स्तूयमानः सूर्येण स्वात्मभूतेन उपसः मुष्णन् अपहरन् । उदिते हि सूर्ये उपसो व्यावर्तन्ते । तादृशः स इन्द्रः अश्रस्य । अश्रुते स्वतेजसा सर्वं जगदित्यश्रः कश्चिदसुरः । तस्य पूर्याणि पुरातनानि पुराणि बलानि वा शिश्रथत् अश्रथयत् शिश्रिलीचकार ॥ ॥ २५ ॥

स ह श्रुत इन्द्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे दस्मतमः ।

अव प्रियमर्शसानस्य साह्वान्छिरो भरदासस्य स्वधावान् ॥ ६ ॥

सः । ह । श्रुतः । इन्द्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् । मनुषे । दस्मतमः ।

अव । प्रियम् । अर्शसानस्य । साह्वान् । शिरः । भरत् । दासस्य । स्वधावान् ॥ ६ ॥

देवः द्योतमानः श्रुतः कीर्तिमान् अत एव दस्मतमः सर्वैरतिशयेन दर्शनीयः सः इन्द्रः मनुषे मनोरथम् ऊर्ध्वः भुवत् कामप्रदाने प्रवृत्ते उन्मुखः भवतु ॥ नाम प्रसिद्धौ । ह इति पूरणः ॥ तदुच्यते । साह्वान् शत्रून् अभिवन् स्वधावान् बलवानिन्द्रः अर्शमानस्य लोकं बाधमानस्य दासस्य एतन्नामकस्यासुरस्य प्रियं शिरः अव भरत् अधः पातयतु ॥ हरतेर्लेङ्यङागमः । ह्रप्रहोर्भः ॥

स वृत्रहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरंदरो दासीरैरयद्वि ।

अर्जनयन्मनवे क्षामपथं सत्रा शंसं यजमानस्य तूतोत् ॥ ७ ॥

सः । वृत्रहा । इन्द्रः । कृष्णयोनीः । पुरम्दरः । दासीः । ऐरयत् । वि ।

अर्जनयत् । मनवे । क्षाम् । अपः । च । सत्रा । शंसम् । यजमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता पुरंदरः शम्बरपुरां दारयिता सः इन्द्रः कृष्णयोनीः निकृष्टजार्ताः दासीः उपक्षपयित्रीरासुरीः सेनाः वि ऐरयत् व्यनुदत् । किञ्च मनवे मनोरथं क्षां पृथिवीम् अपः

उदकानि च वज्रमनयत् । वज्रमानस्य सत्रा महान्तं शंसम् अभिलाषं तूतोत् कामप्रदानेन पूरयत् ॥ 'तु वृद्धौ' इति सौत्रो धातुः । शपः श्लुः । तुजादिवादीर्घः ॥ यद्वा सत्रा महत् इंसं शंसनीयं शस्त्रं कामप्रदानेन वर्धयत् । यद्वा कृष्णयोनीः कृष्णाख्येनासुरेण निषिक्तेतस्का दासीभीर्या ध्यैरयत् व्यनुदत् । तथा मन्त्रः—'यः कृष्णगर्भा निरहवृजिश्चना' (क. सं. १. १०१. १) इति ॥

तस्मै तवस्यमनुं दायि सत्रेन्द्राय देवेभिरर्णसातौ ।

प्रति यदस्य वज्रं बाह्वोर्धुहृत्वी दस्यूपुर आयसीर्नि तारीत् ॥ ८ ॥

तस्मै । तवस्यम् । अनुं । दायि । सत्रा । इन्द्राय । देवेभिः । अर्णऽसातौ ।

प्रति । यत् । अस्य । वज्रम् । बाह्वोः । धुः ।

हृत्वी । दस्यूपुर । पुरः । आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

वदेभिः देवनशीलैः स्तोतृभिः वार्णसातौ उदकलाभे निमित्ते तस्मै इन्द्राय तवस्यं तवसे बलाय हितं बलवर्धनं हविः सत्रा संततं सर्वेष्वहःसु अनु अनुक्रमेण सवनत्रये दायि अदायि । यद्वा तवस्यम् । यद्वलं प्रवृद्धाय दीयते तत्तवस्यम् । देवेभिर्देवैरुदकभजनेऽनुक्रमेण तद्वलं तस्मा इन्द्रायादायि । तथा मन्त्रः—'अनु ते दायि मह इन्द्रियाय' (क. सं. ६. २५. ८) इति । यत् यदा अस्य इन्द्रस्य बाह्वोः वज्रं प्रति धुः स्तोतारोऽसुरवधसूचकेन रतोद्रेण प्रतिनिदधुः । स्तूयमानो हीन्द्रो दस्युवधार्थं वज्रमादत्ते ॥ दधुः । दधातेर्लुङि 'गातिरथा' इति रिचो लुक् । 'आतः' इति श्लेङ्गस् ॥ ततस्तेन वज्रेण दस्यूपुर असुरान् हृत्वी हावा तदीयाः आयसीः अयोमयीः पुरः नि तारीत् नितरामनाशयत् ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा मघोनी ।

शिक्षा स्तोतृभ्यो मातिं धग्भगो नो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी ।

शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥

नूनं सा त इति व्याख्याता ॥ ॥ २६ ॥

'विश्वजिते' इति पठ्यं दशमं सूक्तं गार्ग्यमदमैन्द्रम् । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टाः पञ्च जगत्यः ॥ तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—'विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आयुज्यमानेति याज्या' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

विश्वजिते धनजिते स्वर्जिते सत्राजिते नृजिते उर्वराजिते ।

अश्वजिते गोजिते अग्निजिते भरेन्द्राय सोमं यजताय हर्यतम् ॥ १ ॥

विश्वऽजिते । धनऽजिते । स्वऽजिते । सत्राऽजिते । नृऽजिते । उर्वराऽजिते ।

अश्वऽजिते । गोऽजिते । अग्निऽजिते । भर । इन्द्राय । सोमम् । यजताय । हर्यतम् ॥ १ ॥

हे अध्वर्यो^१ इन्द्राय सोमं भर संपादय । कीदृशाय । विश्वजिते सर्वस्य जेत्रे । तदेव प्रपञ्चयति । धनजिते शत्रुविजयेन तदीयधनानां जेत्रे । स्वर्जिते स्वर्गस्य जेत्रेऽधिपतये । सत्राजिते सत्रा संततं जयशीलाय महतो जेत्रे वा । नृजिते नृणां नायकानां जेत्रे । उर्वराजिते । उर्वरा सर्व-सस्याढ्या भूः । तस्या जेत्रे । अश्वजिते गोजिते बलेनापहतानां गवां जेत्रे । अग्निजिते वृत्रेणाक्रान्ता-नामपां जेत्रे । यजताय यजनीयाय तस्मा इन्द्राय हर्यतम् ॥ ' हर्य गनिकान्त्योः ' । ' भृष्टृदृशि ' इत्यादिना कर्मण्यतच् ॥ कर्मनीयं स्पृहणीयं वा सोमं भरेति समन्वयः ॥

अभिभुवे^२ अभिमङ्गाय वन्वते^३ अषाढहाय सहमानाय वेधसे ।

तुविग्रये वह्नये दुष्टरीतवे सत्रासाहे नम इन्द्राय वोचत ॥ २ ॥

अभिभुवे । अभिमङ्गाय । वन्वते । अषाढहाय । सहमानाय । वेधसे ।

तुविग्रये । वह्नये । दुष्टरीतवे । सत्रासाहे । नमः । इन्द्राय । वोचत ॥ २ ॥

अभिभुवे सर्वस्याभिभवित्रे अभिमङ्गाय असुराणां भञ्जकाय वन्वते ॥ ' वन यण संभक्तौ ' । व्यत्ययेन उपत्ययः ॥ शत्रूणां धनानां^१ संभजकाय^२ । अषाढहाय ॥ सहेः कर्मणि निष्ठा । उत्वाभाव-श्चान्दसः ॥ शत्रुभिरनभिभूताय । सहमानाय सर्वसहाय वेधसे सर्वस्य विधात्रे । तुविग्रये पूर्णग्रीवाय ॥ यद्वा ' गृ शब्दे ' । औणादिकः कर्मणि क्प्रत्ययः ॥ तुविभिर्बहुभिः स्तोतव्याय । वह्नये सर्वस्य वोदे दुष्टरीतवे अन्यैर्दुस्तराय दुहिंसाय । सत्रासहे^३ सर्वदाभिभवित्रे महतोऽभिभवित्रे वा एवंविधाय इन्द्राय नमः नमःशब्दपूर्वकं स्तोत्रं वोचत हे स्तोतारो यूयं द्यूत ॥ द्यूतो लुहि ' द्युवो वचिः ' । ' अस्यतिवक्तिव्यातिभ्योऽङ् ' इत्यङादेशः । ' वच उम् ' इत्युम् । गुणः ॥

सत्रासाहो जनभक्षो जनसहस्र्यवनो युध्मो अनु जोषमुक्षितः ।

वृतंचयः सहुरिर्विष्वारित इन्द्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्यी ॥ ३ ॥

सत्रासाहः । जनभक्षः । जनसहस्रः । च्यवनः । युध्मः । अनु । जोषम् । उक्षितः ।

वृतंचयः । सहुरिः । विक्षु । आरितः । इन्द्रस्य । वोचम् । प्र । कृतानि । वीर्यी ॥ ३ ॥

सत्रासहः^१ बहुनामभिभविता जनभक्षः जनानां यजमानानां कामप्रदानेन संभक्ता तैः संभजनीय इति वा । जनसहः बलिनां जनानामभिभविता च्यवनः शत्रूणां च्यावयिता स्वस्थानात् । युध्मः योद्धा जोषम् अनु प्रीतिमनु उक्षितः सिक्तः सोमेन । वृतंचयः वृतस्यार्भाष्टस्याचेता संचेता दातेत्यर्थः । यद्वा वर्तते पुनःपुनरभिमुखमागच्छतीति वृत् शत्रुः । तं चयते हिनस्तीति वृतंचयः । चयतिहिसाकर्मा । तथा च ब्राह्मणं- ' यो वै भागिनं भागाशुदते चयते वैनं स यदि वैनं न चयतेऽथ पुत्रमथ पौत्रं चयते त्वेवैनम् ' (ऐ. ब्रा. २. ७) इति । सहुरिः ॥ ' जसिसहोररिन् '

१. क-म-वधं संभजनाय; ख-ग-ण१-धनानां संभजनस्य; झ-वधं संभजनय; झ१-वधभजनाय; ण-त-थ-न-वधं भजनाय; व-वधं भजमानाय । २. ख-ग-ण-थ-सत्रासाहे । ३. थ-म-सत्रासाहः ।

इत्युरिन्प्रत्ययः ॥ अभिभविता शत्रूणां विक्षु प्रजासु आरितः पालकत्वेन प्रापितो भवति । तादृशस्य
इन्द्रस्य कृतानि वृत्रहननादिरूपाणि वीर्यां सामर्थ्यानि प्र वोचं प्रकर्षेण वदामि ॥

अनानुदो वृषभो दोधतो वधो गम्भीर ऋष्वो असमष्टकाव्यः ।

रध्रचोदः श्रथनो वीळितस्पृथुरिन्द्रः सुयज्ञ उषसः स्वर्जनत् ॥ ४ ॥

अननुदः । वृषभः । दोधतः । वधः । गम्भीरः । ऋष्वः । असमष्टकाव्यः ।

रध्रचोदः । श्रथनः । वीळितः । स्पृथुः । इन्द्रः । सुयज्ञः । उषसः । स्वः । जनत् ॥ ४ ॥

अनानुदः^१ । अनु पश्चाद्गतातीत्यनुदः । ‘आतश्चोपसर्गे’ इति कर्तरि कः । स नास्ति यस्य स
तथोक्तः । प्रभूतधनदानेन समानः^२ नास्तीत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्षिता । दोधतः ॥
दुग्धिहिंसाकर्मा ॥ हिंसकस्यासुरस्य वधः हन्ता गम्भीरः महत्त्वेन गाम्भीर्योपेतः । ऋष्वः महान्
यद्वा दर्शनीयः सर्वैः । असमष्टकाव्यः ॥ ‘अशू व्याप्तौ’ ॥ कर्मणि निष्ठा । ऊदित्वात् इङ्गिकल्पः ।
नञ्समासः ॥ अन्यैरव्याप्तकर्मा । रध्रचोदः ॥ ‘रध हिंसासंराद्धयोः’ ॥ रधाणां समृद्धानां प्रेरकः ।
यद्वा हिंसकानां^३ शत्रूणां^३ चोदकः । श्रथनः शत्रूणां बलापहारेण शातयिता । वीळितः दृढाङ्गः स्पृथुः
स्वतेजसा जगन्व्याप्य वर्तमानः सुयज्ञः सुकर्मा । एतादृशः इन्द्रः उषसः स्वः सूर्यं ज्योतिः ।
‘स्वः सूर्यः’ इति हि ब्राह्मणम् । सूर्यं च जनत् प्रादुश्चकार ॥

यज्ञेन गातुमसुरो विविद्विरे धियो हिन्वाना उशिजो मनीषिणः ।

अभिस्वरा निषदा गा अवस्यव इन्द्रे हिन्वाना द्रविणान्याशत ॥ ५ ॥

यज्ञेन । गातुम् । अप्सतुरः । विविद्विरे । धियः । हिन्वानाः । उशिजः । मनीषिणः ।

अभिस्वरा । निऽसदा । गाः । अवस्यवः । इन्द्रे । हिन्वानाः । द्रविणानि । आशत ॥ ५ ॥

धियो हिन्वानाः स्तुतीरिन्द्रे प्रेरयन्तः उशिजः इन्द्रं कामयमानाः मनीषिणः मेधा-
विनोऽङ्गिरसः असुरः अपां प्रेरकादिन्द्रात् गातुं गवां मार्गं यज्ञेन तपसा विविद्विरे लेभिरे ।
ततः अवस्यवः रक्षणमिच्छन्तः इन्द्रे गाः स्तुतीः हिन्वानाः ॥ ‘हि गतिवृद्धयोः’ । स्वादिः ॥
प्रेरयन्तस्तेऽङ्गिरसः अभिस्वरा अभितः स्वरः स्वरणं शब्दं यस्य तेन स्तोत्रेण निषदा उपसदेन च
द्रविणानि गोधनानि आशत प्राप्नुवन् ॥ अश्रोतेर्लुङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् ॥

१. त-अननुदः । २. क-ज्ञ-ण-त-ध-न-म-व-समानोऽनु । ३. ख-ग-च-ज्ञ-ण-ण-त-ध-न-व-
शत्रूणां हिंसकानाम् ।

इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे ।

पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाज्ञानं वाचः सुदिनत्वमहाम् ॥ ६ ॥

इन्द्र । श्रेष्ठानि । द्रविणानि । धेहि । चित्तिम् । दक्षस्य । सुभगत्वम् । अस्मे इति ।

पोषम् । रयीणाम् । अरिष्टिम् । तनूनाम् । स्वाज्ञानम् । वाचः । सुदिनत्वम् । अहाम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र श्रेष्ठानि उत्तमानि द्रविणानि धनान्यस्मभ्यं धेहि निधेहि । दक्षस्य ॥ दक्षेर्भावे यञ् ॥ कर्मकरणसामर्थ्यस्य चित्तिं ध्याति धेहि । अस्मे अस्मभ्यं सुभगत्वं शोभनधनवत्त्वं सौभाग्यं वा धेहि । रयीणां त्वया दत्तानां धनानां पोषं समृद्धिं धेहि । तनूनाम् अङ्गानाम् । यद्वा तायत एभिः कुलमिति तन्वः पुत्राः । तनोतेः करणे उपत्ययः । तेषाम् अरिष्टिम् अहिंसां धेहि । तथा अस्मदीयायाः वाचः स्वाज्ञानं स्वादुताम् । अह्नां सुदिनत्वं शोभनदिनत्वं च धेहि । येषु हीन्द्रादयो देवा इज्यन्ते तानि सुदिनानि । तेषां भावः सुदिनत्वम् ॥ ॥ २७ ॥

‘त्रिकद्रुकेषु’ इति चतुर्ऋचमेकादशं सूक्तं गार्त्समदमैन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘त्रिकद्रुकेषु चतुष्कमष्टयाद्यतिशाक्रमन्त्याष्टिर्वा’ इति । आद्यायामष्टिञ्छन्दश्चतुःषष्ट्यक्षरा । अवशिष्टाः षष्ट्यक्षरा अतिशक्त्यः । अन्त्याष्टिर्वा । षोडशिक्षां ‘त्रिकद्रुकेषु’ इति तृचः । सूत्रितं—‘त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं प्रो ध्वस्मं पुरोरथमिति तृचावातिञ्छन्दसौ’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥ अत्रिवाक्येऽहनि मरुत्वतीये प्रतिपत्तृचस्य ‘त्रिकद्रुकेषु’ इति प्रथमा । ‘दशमेऽहनि’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘आ त्वा रथं यथोतय इत्येतस्याः स्थाने त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति’ (आश्व. श्रौ. ८. १२) इति । आश्वमेधिकं मध्यमेऽहनि मरुत्वतीय आद्या । ‘तस्य विशेषान्वक्षामः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत्’ (आश्व. श्रौ. १०. १०) इति ॥ महाव्रतेऽपि माध्यन्दिनं गवने ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियस्तृचः । ‘त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरमिति स्तोत्रियः’ (ग. आ. ५. १) इति सूत्रितम् ॥

त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुष्मस्तृपत्सोममपिबद्धिष्णुना

सुतं यथावशत् । स ई ममाद महि कर्म कर्तवे

महामुरुं सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ १ ॥

त्रिकद्रुकेषु । महिषः । यवऽआशिरम् । तुविशुष्मः ।

तृपत् । सोमम् । अपिबत् । विष्णुना । सुतम् । यथा । अवशत् ।

सः । ईम् । ममाद । महि । कर्म । कर्तवे । महाम् । उरुम् ।

सः । एनम् । सश्वत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ १ ॥

१. कञ्ज-म-निधेहि । २. त-थ-शोभनत्वम् ।

गृत्समदो ब्रूते । ^१महिपः महान् पूज्यः ^२तुविशुष्मः बहुबलः ^३तृपत् ॥ 'तृप ग्रीणने' । तुदादिः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥ तृप्यन् इन्द्रः ^४त्रिकद्रुकेषु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेष्वभि-
 ष्टविकेष्वाहःसु ^५सुतम् अभिषुतं ^६यवाक्षिरं यवमयैः सक्तुभिर्मिश्रितम् ॥ आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः
 क्रिपि 'अपस्पृधेयाम्' इत्यादिना क्षिर इत्यादेशः ॥ तं ^७सोमं ^८विष्णुना सह ^९अपिबत् । यथावशात्
 पूर्वं यथा तं सोममकामयत तथापिबत् ॥ 'वश कान्तौ' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुगभावः ॥
 पीतः ^{१०}सः सोमः ^{११}महां महान्तम् ^{१२}उरुं तेजसा विस्तीर्णम् ^{१३}ईम् एनमिन्द्रं ^{१४}ममाद अमादयत् ।
 किमर्थम् । ^{१५}महि महत् वृत्रहननादिलक्षणं ^{१६}कर्म ^{१७}कर्तुं कर्तुम् । ^{१८}सत्यः ^{१९}इन्दुः सवन् ^{२०}देवः दीप्यमानः
^{२१}सः सोमः ^{२२}सत्यं यथार्थभूतं ^{२३}देवं सोमं कामयमानम् ^{२४}इन्द्रं ^{२५}सश्वत् । सश्रुतिर्व्याप्तिकर्मा । व्याप्तोऽनु ॥

अध त्विषीमाँ अम्भोजसा क्रिवि युधाभवदा रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे ।

अधत्तान्यं जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ २ ॥

अध । त्विषिमान् । अभि । ओजसा । क्रिविम् । युधा । अभवत् । आ ।

रोदसी इति । अपृणत् । अस्य । मज्मना । प्र । वावृधे ।

अधत्त । अन्यम् । जठरे । प्र । ईम् । अरिच्यत ।

सः । एनम् । सश्वत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ २ ॥

^१अध अथ सोमपानानन्तरं ^२त्विषीमान् दीप्तिमानिन्द्रः ^३ओजसा बलेन ^४क्रिवि नामासुरं
^५युधा युद्धेन ^६अभि ^७अभवत् अभिभूतवान् । किंच स इन्द्रः ^८रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^९आ
^{१०}अपृणत् स्वतेजसा समन्तात् पूरयामास । तथा ^{११}अस्य पीतस्य सोमस्य ^{१२}मज्मना बलेन ^{१३}प्र ^{१४}वावृधे
 प्रकर्षेण वर्धते । यद्वा अस्य क्विरसुरस्य मज्मना सारेण रोदसी अपूरयत् । ^{१५}सः इन्द्रः सोमं द्वेधा
 विभज्य ^{१६}अन्यं भागं स्वकीये ^{१७}जठरे ^{१८}अधत्त । ^{१९}ईम् एनम् अपरं भागं देवेभ्यः ^{२०}प्र ^{२१}अरिच्यत
 प्रारेचयत् । एतेनार्धमिन्द्राय अर्धमन्येभ्यः ^{२२}देवेभ्य इत्युक्तं भवति । तथा तैत्तिरीयकं- 'यत्सर्वेषामर्ध-
 मिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः' (तै. सं. ५. ४. ८. ३) इति ॥

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं वृद्धो वीर्यैः

सासहिर्मृधो विचर्षणिः । दाता राधः स्तुवते काम्यं वसु

सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ ३ ॥

साकम् । जातः । क्रतुना । साकम् । ओजसा । ववक्षिथ ।

साकम् । वृद्धः । वीर्यैः । सासहिः । मृधः । विचर्षणिः ।

दाता । राधः । स्तुवते । काम्यम् । वसु ।

सः । एनम् । सश्वत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ ३ ॥

वक्रतुना कर्मणा प्रज्ञया वा वसाकं सह जातः वसाकभोजसा बलेन सह ववक्षिथ विश्वं वोढुमिच्छसि ॥ बहेः सनन्तस्य लिटि मन्त्रत्वादाम् न भवति ॥ किंच एवं वीर्यैः शत्रुहन्तनादि-
लक्षणैः पराक्रमैः वसाकं सह^१ वृद्धः^२ प्रवृद्धः वृद्धः हिंसकान् संग्रामान्वा वसासहिः । ‘ न
लोकाव्ययं ’ इति षष्ठीप्रतिषेधः ॥ तेषामभिभविता वविचर्पणिः पुण्यकृतः अपुण्यकृतश्च^३ विशेषेण
दृष्टा वस्तुवते स्तोत्रं कुर्वाणाय यजमानाय वराधः साधकं काम्यं प्रार्थनीयं वसु धनं वदाता सन्
ववक्षिथेति समन्वयः । सैनमिति परोक्षनिर्देशः सिद्धार्थश्च ॥

तव त्यन्नर्यं नृतोऽप इन्द्र प्रथमं पूर्यं दिवि प्रवाच्यं कृतम् ।

यदेवस्य शर्वसा प्रारिणा असुं रिणन्नपः ।

भुवद्विश्वमभ्यादैवमोजसा विदादूर्जं शतक्रतुर्विदादिपम् ॥ ४ ॥

तव । त्यत् । नर्यम् । नृतो इति । अपः । इन्द्र । प्रथमम् । पूर्यम् । दिवि । प्रवाच्यम् । कृतम् ।
यत् । देवस्य । शर्वसा । प्र । प्रारिणाः । असुम् । रिणन् । अपः ।
भुवत् । विश्वम् । अभि । अदैवम् । ओजसा । विदात् । ऊर्जम् ।
शतक्रतुः । विदात् । इषम् ॥ ४ ॥

नृतो सर्वेषां नर्तयितः हे इन्द्र नर्यां नराणां हितकरं प्रथमं प्रततम्^३ ॥ ‘ प्रथमं प्रततम् ’ इति
यास्कः । पूर्यं पूर्वकालभवं त्वया वृद्धं तव तस्यत् तत् अपः कर्म दिवि स्वर्गलोके प्रवाच्यं
प्रकर्षेण वक्तव्यम् । श्लाघनीयमित्यर्थः । किं तत् । देवस्य विजिगीषोरसुरस्य असुं प्राणं रिणन्
हिंसन् त्वं अपः तेन निरुद्धान्युदकानि प्रारिणाः प्रेरयः इति यदेतत्कर्म तत्प्रवाच्यमिति समन्वयः ।
परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः^४ । स इन्द्रः विश्वं व्याप्तम् अदैवं तमोरूपमसुरम् ओजसा बलेन अभि
भुवत् अभिभवतु । किंच शतक्रतुः इन्द्रः ऊर्जं बलं विदात् लभतु । इषं हविर्लक्षणमश्वं च^५
विदात् ॥ ‘ विदिर् लाभे ’ । शविकरणी । छेद्याडागमः^६ ॥ ॥ २८ ॥ ॥ २ ॥

तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रेदमेकोनविंशत्युच्चं गार्ग्यैर्महं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—
‘ गणानामेकोना ब्राह्मणस्पत्यं ह बार्हस्पत्यास्तु दृष्टलिङ्गाः पञ्चदश्यन्त्ये त्रिष्टुभौ ’ इति । पञ्चदश्येकोनविंशी
च त्रिष्टुभौ । शिष्टा जगत्यः । यासु बृहस्पतिशब्दः श्रूयते ता बार्हस्पत्याः । शिष्टा ब्राह्मणस्पत्याः ॥
प्रवर्ग्ये अभिष्टवे^७ एतत्सूक्तम् । ‘ सृष्ट्वोदकम् ’ इति खण्डे सूत्रितं— ‘ गणानां स्वा प्रथश्च यस्य ’
(आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

१. ण-त-थ-म-‘ सह वृद्धः ’ नास्ति । २. म-पापकृतश्च । ३. थ-प्रततम् । ४. क-ग-ग-ण-ण-
न-व-परोक्षनिर्देशो वशिष्टः; स-श-१-परोक्षनिर्देशो वशिष्टः; च-त-थ-परोक्षनिर्देशोऽवशिष्टः । ५. स्व-ग-
ण-त-थ-‘ च ’ नास्ति । ६. ग-ण-ण-न-लेख्यडागमः । ७. म-अभिष्टवे एव ।

गुणानां त्वा गुणपतिं हवामहे कविं कवीनामुपमश्रवस्तमम् ।

ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥ १ ॥

गुणानाम् । त्वा । गुणस्पतिम् । हवामहे । कविम् । कवीनाम् । उपमश्रवःस्तमम् ।

ज्येष्ठराजम् । ब्रह्मणाम् । ब्रह्मणः । पते ।

आ । नः । शृण्वन् । नूतिभिः । सीद । सादनम् ॥ १ ॥

हे ऽब्रह्मणस्पते ब्रह्मणोऽन्नस्य परिवृढस्य कर्मणो वा पते पालयितः ऽगणानां देवादिगणानां संबन्धिनं ऽगणपतिं स्वीयानां पतिम् । ऽकवीनां क्रान्तदर्शिनं ऽकविम् । ऽउपमश्रवस्तमम् । उपमीयतेऽनयेत्युपमा । सर्वेषामन्नानामुपमानं श्रवोऽन्नं यस्य स तथोक्तः । अतिशयेनोपमश्रवा उपमश्रवस्तमः ॥ उपमा 'माङ् माने' । 'आतश्चोपसर्गे' करणेऽङ्प्रत्ययः । 'लघापोः संज्ञाछन्दसोः' इति ह्रस्वत्वम् ॥ ऽज्येष्ठराजम् । ज्येष्ठाः प्रशस्यतमाः । तेषां मध्ये राजन्तं ऽब्रह्मणां मन्त्राणां स्वामिनं ऽत्वा त्वां ऽहवामहे अस्मिन् कर्मण्याह्वयामः । किञ्च ऽनः अस्माकं स्तुतिः ऽशृण्वन् त्वं ऽनूतिभिः पालनैर्हेतुभूतैः ऽसादनम् । सीदन्त्यस्मिन्निति सादनम् । यज्ञगृहं ऽआ ऽसीद उपविश ॥

देवाश्रिते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं भागमानशुः ।

उस्त्राईव सूर्यो ज्योतिषा महो विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्यं । प्रचेतसः । बृहस्पते । यज्ञियम् । भागम् । आनशुः ।

उस्त्राःईव । सूर्यः । ज्योतिषा । महः । विश्वेषाम् । इत् । जनिता । ब्रह्मणाम् । असि ॥ २ ॥

ऽअसुर्यं असुराणां हन्तः हे ऽबृहस्पते ऽप्रचेतसः प्रकृष्टज्ञानाः ऽपते त्वदीयाः ऽदेवाश्रित् देवा अपि ऽयज्ञियं यज्ञाहं ऽभागम् ऽआनशुः प्राप्नुवन् । यद्वा प्रचेतस इति बृहस्पतेर्विशेषणम् । प्रकृष्टज्ञानवतस्ते तव संबन्धिनो देवा इति योजनीयम् । यद्वा प्रचेतसः । विशक्तिपरिणामः । प्रचेतसि त्वयि सति देवा यज्ञियं भागमानशिरः । कर्मविघ्नकारिणामसुराणां रक्षोघ्नमन्त्रैरपाकरणत् । 'न वै ब्रह्मण्वद्रित्यति' (ऐ. ब्रा. १. १३) इति श्रवणात् । ऽज्योतिषा तेजसा ऽमहः मंहनीयः^१ ऽसूर्यः ऽउस्त्राईव । उस्त्राः^२ किरणाः ॥ 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः ॥ यथा किरणान् जनयति तथा ऽविश्वेषां सर्वेषां ऽब्रह्मणां^३ मन्त्राणां^३ ऽजनिता जनयितैव ऽअसि ॥ 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णिलोपः ॥

१. क-ख-ग-झ-न-म-महनीयः । २. म-सत्वेषु (? वसत्येषु) परं तेज इति उस्त्राः । ३. म-ब्राह्मणानाम् ।

आ वि॒बा॒ध्यां परि॒राप॒स्तमाँ॑सि च ज्योति॑ष्मन्तं रथ॑मृतस्य॑ तिष्ठसि ।

बृह॑स्पते भी॒मम॑मित्र॒दम्भ॑नं रक्षो॒हणं॑ गोत्र॒भिदं॑ स्व॒र्विदं॑ ॥ ३ ॥

आ । वि॒ऽबा॒ध्य । परि॒ऽरपः । तमाँ॑सि । च । ज्योति॑ष्मन्तम् । रथ॑म् । ऋ॒तस्य॑ । तिष्ठ॑सि ।

बृह॑स्पते । भी॒मम् । अ॒मित्र॑ऽदम्भ॑नम् । र॒क्षःऽह॑नम् । गो॒त्रऽभि॑दम् । स्वः॒ऽवि॑दम् ॥ ३ ॥

हे १बृहस्पते १परिरपः । परितो रपः पापरूपं रक्षः ॥ यद्वा 'रप लप व्यक्तायां वाचि' । किप् ॥ परिवदतो निन्दकान् १तमाँसि १च १विबाध्य तेजसा निराकृत्य १ज्योतिष्मन्तं ज्योतिषा तद्वन्तम् १ऋतस्य यज्ञस्य प्रापकं १भीमं शत्रूणां भयंकरं १अमित्रदम्भनं शत्रूणां हिंसकम् । तदेवाह । १रक्षोहणं रक्षसां हन्तारं १गोत्रभिदं मेघानां भेत्तारं १स्वर्विदं स्वर्गस्य १लम्भकं १रथम् १आ १तिष्ठसि अधितिष्ठसि ॥

सुनी॒तिभिर्न॑यसि त्राय॑से ज॒नं यस्तु॑भ्यं दा॒शा॒न्न तम॑हो अ॒श्रव॑त् ।

ब्र॒ह्मद्वि॒षस्त॑र्प॒नो म॒न्युमी॑र॒सि बृह॑स्पते म॒हि तत्ते॑ म॒हित्व॑नम् ॥ ४ ॥

सुनी॒तिऽभिः । न॒य॑सि । त्राय॑से । ज॒नम् । यः । तु॒भ्यम् । दा॒शात् । न । तम् । अ॒हः । अ॒श्रव॑त् ।

ब्र॒ह्मद्वि॒षः । त॑र्प॒नः । म॒न्युऽमीः । अ॒सि । बृह॑स्पते । म॒हि । तत् । ते । म॒हिऽत्वन॑म् ॥ ४ ॥

हे १बृहस्पते १सुनीतिभिः । शोभनं २नीतयः २ येषु ते सुनीतयः सन्मार्गाः । तैः १जनं १नयसि । अपेक्षितफलं प्रापयसि । १त्रायसे जनमापद्भ्यो रक्षसि च । १यः यजमानः १तुभ्यं हविलेक्षणमन्नं १दाशात् प्रयच्छेत् ॥ 'दाश्च दाने' । लेट्याडागमः ३॥ १तम् १अहः पापं पापरूपं दारिद्र्यं वा १न १अश्रवत् न प्राप्नुयात् ॥ अश्रोतेर्लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अडागमः ॥ १ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणानां मन्त्राणां वा द्वेष्टुः १तपनः तापकः १असि । किंच १मन्युमीः मन्योः क्रोधस्य परेषां ज्ञानस्य वा हिंसकोऽसि ॥ 'मीड् हिंसायां' । किप् ॥ १ते तव १तत् तादृशं १महि महत् प्रभूतं १महित्वनं माहात्म्यमस्ति ॥

न तम॑हो न दु॒रितं॑ कु॒तश्च॑न ना॒रा॒तय॑स्तातिरु॒र्न द्र॑यावि॒नः॑ ।

वि॒श्वा इ॒दस्मा॑द्भ॒रसो॑ वि बा॒धसे॑ यं सु॒गो॒पा रक्ष॑सि ब्र॒ह्मण॑स्पते ॥ ५ ॥

न । तम् । अ॒हः । न । दुः॒ऽइ॒तम् । कु॒तः । च॒न । न । अ॒रा॒तयः । ति॒तिरुः । न । द्र॒यावि॒नः ।

वि॒श्वाः । इ॒त् । अ॒स्मात् । ध॒रसः॑ । वि । बा॒धसे॑ ।

यम् । सु॒गो॒पाः । रक्ष॑सि । ब्र॒ह्मणः॑ । प॒ते ॥ ५ ॥

१. क-झ-सर्वलम्भकम्; ख-ग-च-झ १-ण-ण १-थ-न-व-सर्वस्य लम्भकम्; म-सर्गलम्भकम् । २. ख-ग-झ-ण-म-शोभननीतयः । ३. ख-ग-च-झ १-न-लेट्याडागमः ।

हे वृहस्पते सुगोपाः सुष्ठु पालयिता त्वं वयं जनं वरक्षसि पालयसि वतं जनं वंहः
आहन्तव्यं दुःखं वन बाधते । वदुरितं तत्कारणं पापं च वन बाधते । वरातयः हिंसकास्तं जनं वकुत-
श्चन सर्वासु दिक्षु वन वतितरुः ॥ तिरतिहिंसाकर्मा । लिट् ॥ न हिंसन्ति । तथा वद्व्याविनः ।
मनस्यन्यत्क्रियायां चान्यदित्येतद्द्वयं येषामस्ति ते द्व्याविनो वञ्चकाः । तेऽपि तं जनं वन बाधन्ते ।
किंच वध्वरसः हिंसिकाः विश्वाः सर्वाः सेनास्तदर्थं वि वबाधसे विशेषेण बाधस एव ॥ २९ ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृद्विचक्षणस्तवं व्रताय मतिभिर्जरामहे ।

वृहस्पते यो नो अभि हरो दधे स्वा तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वती ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तवं । व्रताय । मतिभिः । जरामहे ।

वृहस्पते । यः । नः । अभि । हरः । दधे । स्वा । तम् । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥ ६ ॥

हे वृहस्पते त्वं वनः अस्माकं गोपाः पालयिता पथिकृत् सन्मार्गकृच्च^१ भवसि । विचक्षणः
विशेषेण दृष्टा सर्वज्ञस्त्वम् । तव व्रताय त्वत्संबन्धिने यज्ञाय मतिभिः स्तोत्रैः जरामहे
स्तुमः ॥ जरतिः स्तुतिकर्मा ॥ वयः पुमान् वनः अस्मान् अभि अभिलक्ष्य वहरः ॥ ' ह्र कौटिल्ये ' ।
भावेऽसुन् ॥ कौटिल्यं वदधे विदधाति वतं वस्वा स्वीया दुच्छुना दुर्बुद्धिः वहरस्वती वेगवती सती
वर्मर्तु मोचयतु ॥ ' मृड् प्राणत्यागे ' । अन्तर्भावितव्यर्थस्य यङ्लुकि लोटि रूपम् ॥

उत वा यो नो मर्चयादनागसोऽरातीवा मर्तः सानुको वृकः ।

वृहस्पते अप तं वर्तया पथः सुगं नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनागसः । अरातिऽवा । मर्तः । सानुकः । वृकः ।

वृहस्पते । अप । तम् । वर्तय । पथः । सुगम् । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

उत वा अपि च हे वृहस्पते वरातीवा अभिमुखमागमनवान् सानुकः समुच्छ्रितः ।
' सानु समुच्छ्रितम् ' (निरु. २. २४) इति यास्कः । वृकः ॥ ' वृक आदाने ' ॥ धनादीनामादाता वयः
वर्मतः मनुष्यः वनागसः अपराधहीनान् वनः अस्मान् मर्चयात् ॥ मर्चयति हिंसाकर्मा ॥
हिंस्यात् । वतं मर्तं पथः वैदिकान्मार्गात् वप वर्तय निवर्तय । वनः अस्माकं अस्यै देववीतये
देवानां वीतिः सोमभक्षणम् अत्रेति^२ देववीतिर्यज्ञः । अस्यै देववीतयेऽस्मै यज्ञाय नोऽस्माकं सुगं
सुष्ठु गन्तव्यं मार्गं कृधि कुरु । यज्ञानुष्ठानाय सुमतिं देहीत्यर्थः ॥

त्रा॒तारं॑ त्वा त॒नूनां॑ ह॒वामहे॑ऽव॒स्पतर॑रधि॒व॒क्तार॑मस्म॒युम् ।

बृह॑स्पते दे॒वनि॑दो नि ब॒र्हय॑ मा दुरे॒वा उत्तरं॑ सु॒घ्नमु॒न्नश॑न् ॥ ८ ॥

त्रा॒तार॑म् । त्वा । त॒नूना॑म् । ह॒वाम॑हे । अ॒व॒स्पत॑रः । अ॒धि॒व॒क्तार॑म् । अ॒स्म॒ऽयु॑म् ।

बृह॑स्पते । दे॒व॒ऽनि॑दः । नि । ब॒र्ह॒य॒ ।

मा । दुः॒ऽए॒वाः । उ॒त्त॑रम् । सु॒घ्नम् । उ॒त् । न॒श॑न् ॥ ८ ॥

व॒स्पत॑रः उप॒द्रव॑ेभ्यः पारयितः । यद्वा अवसा रक्षणेनाप॒द्भ्यः पार॑यितः हे वृहस्पते त॒नूना॑म् अ॒ङ्गानां॑ पु॒त्रादी॑नां वा व॒त्रा॒तारं॑ पालयितारम् व॒अधि॑व॒क्तारम् अ॒स्मासु॑ प॒क्षपा॑तेन अधिकं व॒क्तारम् अ॒स्मयुं॑ हविष्यदानस्मान् कामयमानं व॒त्वा॑ त्वां व॒ह्वाम॑हे अस्मिन् कर्मण्याद्द्वयामः । किंच दे॒वनि॑दः दे॒वनि॑न्दकानसुरान् व॒नि ब॒र्हय॑ विनाशय । व॒दुरे॒वाः दु॒ष्ट्याम॑ना दु॒र्बुद्ध॑यः शत्रवः व॒उत्तर॑म् उत्कृष्टतरं व॒सुघ्नं॑ सु॒खं मा व॒उन्न॑शन् मा व्यामु॒वन्तु ॥

त्वया॑ व॒यं सु॒वृधा॑ ब्रह्मणस्पते स्पा॒र्हा वसु॑ मनु॒ष्या द॑दीमहि ।

या नो॑ दूरे त॒ल्लितो॑ या अ॒रा॒तयो॑ऽभि सन्ति ज॒म्भया॑ ता अ॒न॒मसः॑ ॥ ९ ॥

त्वया॑ । व॒यम् । सु॒ऽवृ॒धा । ब्र॒ह्मणः॑ । प॒ते । स्पा॒र्हा । वसु॑ । मनु॒ष्या । आ । द॑दीमहि ।

याः । नः । दूरे । त॒ल्लितः॑ । याः । अ॒रा॒तयः॑ । अ॒भि । सन्ति । ज॒म्भय॑ । ताः । अ॒न॒मसः॑ ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते सु॒वृधा॑ सु॒ष्ठु वर्ध॑यित्रा व॒त्तया॑ हेतुना व॒यं स्पा॒र्हा स्पृह॑णीयानि व॒सु धना॑नि मनु॒ष्या ॥ 'सुपां सुलुक्' इति चतुर्थीबहुवचनस्याकारः ॥ मनुष्येभ्यो दातृभ्यः व॒आ द॑दीमहि गृह्णीमहि ॥ 'आङो दोऽनास्यविहरणे' इत्यात्मनेपदम् ॥ व॒दूरे दूर॑देशे व॒याः व॒आरा॒तयः॑ व॒याः च व॒तल्लितः॑ अ॒न्तिके॑ऽरा॒तयः॑ व॒नः अ॒स्मान् व॒अभि॑ सन्ति अभि भवन्ति व॒अन॒मसः॑ कर्महीनान् व॒ताः अ॒राती॑स्तान् शत्रून् व॒जम्भ॑य नाशय । 'जभि नाशने' । चुरादिः ॥ अत्र निरुक्तं—'त्वया वयं सुवर्धयित्रा ब्रह्मणस्पते स्पृहणीयानि वसूनि मनुष्येभ्य आददीमहि याश्च नो दूरे तल्लितो याश्चान्तिकेऽरातयोऽदानकर्माणो वादानप्रज्ञा वा जम्भय ता अनमसोऽम इति रूपनाम' (निरु. ३. ११) इति ॥

त्वया॑ व॒यमु॒त्तमं॑ धी॒महे॑ वयो बृहस्पते प॒प्रिणा॑ स॒स्विना॑ यु॒जा ।

मा नो॑ दुःशंसो॑ अभिदि॒प्सुरी॑शत प्र सु॒शंसा॑ म॒तिभि॑स्तारिणीमहि ॥ १० ॥

त्वया॑ । व॒यम् । उ॒त्त॑मम् । धी॒म॒हे॒ । व॒यः । बृह॑स्पते । प॒प्रि॒णा । स॒स्वि॒ना । यु॒जा ।

मा । नः । दुःशंसः॑ । अ॒भि॒दि॒प्सुः । ई॒शत॑ ।

प्र । सु॒शंसः॑ । म॒तिभिः॑ । ता॒रि॒णी॒म॒हि ॥ १० ॥

१. क-झ-ण-न-म-व-अधि॒व॒क्तारम् ; ख-ग-च-ण१-अधि अधिकं व॒क्तारम् । २. क-झ-झ१-ण-ध-न-म-व-त्वा नास्ति ।

हे वृहस्पते वप्रिणा ॥ 'पृ पालनपूरणयोः' । 'आदगमहन' इति किन्प्रत्ययः । छान्दसो यणादेशः ॥ कामानां पूरणे वसस्तिना शुद्धेन वयुजा सहायेन वत्वया हेतुना वउत्तमं ववयः हविलक्षणमन्त्रं ववयं वधीमहे धारयामः ॥ 'धी धारणे' । दैवादिकः ॥ वदुःशंसः दुःशंसनीयः वअभिदिप्तुः अभिदिम्भितुमभिभवितुमिच्छुः पुरुषः वनः अस्माकं वमा वैशत मा ईशिष्ट । ईश्वरो मा भवतु ॥ 'ईश ऐश्वर्ये' । लेख्यडागमः ॥ वयं वमतिभिः स्तोत्रैः वसुशंसाः शोभनशंसनोपेताः सन्तः वप्र वतारिणीमहि प्रकर्षेण वधेमहि ॥ ३० ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराहवं निष्टमा शत्रुं पृतनासु सासहिः ।

असि सत्य ऋणया ब्रह्मणस्पत उग्रस्य चिदमिता वीळुहर्षिणः ॥ ११ ॥

अननुदः । वृषभः । जग्मिः । आसहवम् । निःस्तता । शत्रुम् । पृतनासु । ससहिः ।

असि । सत्यः । ऋणयाः । ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । दमिता । वीळुहर्षिणः ॥ ११ ॥

हे व्रह्मणस्पते वअनानुदः । अनु पश्चाद्दातीत्यनुदः । स यस्य नास्तीत्यननुदः । दान्तरशून्य इत्यर्थः । अत एव वृषभः कामानां वर्पिता वआहवम् ॥ आहूयतेऽन्नेत्याहवो युद्धम् । 'आङि युद्धे' (पा. सू. ३. ३. ७३) इत्यप्प्रत्ययः संप्रसारणं च ॥ तद्युद्धं वजग्मिः गन्ता ॥ 'आदगमहन' इति किन्प्रत्ययः । लिङ्ङावादाहवमित्यत्र पठ्यप्रतिषेधः । वशत्रुं शातयितारं वनिष्टमा नितरां तस्य तापकः ॥ वृनन्तत्वात् पठ्यप्रतिषेधः । 'निसस्तपतावनासेवने' (पा. सू. ८. ३. १०२) इति पत्वम् । 'तादौ च निति' इति गतेः स्वरः ॥ वपृतनासु संग्रामेषु वसासहिः शत्रूणामभिभविता । एतादृशस्त्वं वसत्यः सत्यपराक्रमः सत्यप्रज्ञो वा वअसि । वऋणयाः ऋणस्य यावयितासि । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । ण्यन्तस्य क्विप् णिलोपे 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः ॥ किंच वउग्रस्य वचित् ओजस्विनोऽपि वदमिता उपशमयिता ववीळुहर्षिणः ददहर्षस्य कामुकस्य नास्तिकस्य चिदमितासि ॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति ।

वृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासाम् । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति ।

वृहस्पते । मा । प्रणक्त् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युम् । दुःऽएवस्य । शर्धतः ॥ १२ ॥

वयः पुमान् वअदेवेन देवानमन्यमानेन यद्वा आसुरवृत्तिविशिष्टेन^१ वमनसा अस्मान् वरिषण्यति हिनस्ति ॥ 'दुरस्युर्द्विगणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति' इति निपातितः ॥ यश्च वउग्रः पापचित्तः वमन्यमानः आत्मानं बहु मन्यमानः पुमान्^२ वशासाम् उक्थस्य शंसितारम् । यद्वा अस्माकमाशंसाम् । शासां^३ शासितृणामुग्र इति वा योजनीयम् । अस्मान् वजिघांसति हन्तुमिच्छति ॥ हन्तेः सनि 'अज्ज्ञानगमां सनि' इति दीर्घः । हे वृहस्पते वतस्य ववधः । वध्यतेऽनेनेति वधः आयुधम् । वनः अस्मान्

१. क-ज्ञ-त-थ-म-दमितासि । १. ख-ग-ज्ञ-ण-म-असुरवृत्तिविशिष्टेन । २. ख-ग-व-फ-यः पुमान् ।

३. क-ज्ञ-म-'शासां' नास्ति; झ-ण-थ-न-म-शापाम्

१मा १प्रगक् ॥ 'पृची संपर्के' । श्रमविकरणी । व्यत्ययेनामागमः । 'चादिलोपे' इति न निघातः । व्यत्ययेनायुदात्तः ॥ किंच १दुरेवस्य दुष्टगमनस्य १शर्धतः बलवतः । यद्वा दुष्टाभिसंधेर्वगे कुर्वतः तस्य १मन्यु क्रोधं ज्ञानं वा १नि १कर्म त्वत्प्रसादाच्चिराकुर्मश्च ॥

भरैषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता धनधनम् ।

विश्वा इदर्यो अभिदिप्स्वो मृधो बृहस्पतिर्वि ववर्हा रथान् इव ॥ १३ ॥

भरैषु । हव्यः । नमसा । उपसद्यः । गन्ता । वाजेषु । सनिता । धनम् । धनम् ।

विश्वाः । इत् । अर्यः । अभिदिप्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान् । इव ॥ १३ ॥

सः १बृहस्पतिः १भरेषु संग्रामेषु १हव्यः योद्धृभिः स्वरक्षणार्थम्^१ आह्वातव्यः १नमसोपसद्यः सर्वैर्मसोपसदनीयः । किंच १वाजेषु १गन्ता संग्रामेषु रक्षार्थं गमनशीलः । तथा १धनधनं १सनिता संभक्ता दाता ॥ तृन्तत्वात् पृष्टीप्रतिषेधः ॥ तथा १अर्यः स्वामी बृहस्पतिः १अभिदिप्स्वः अभिभवनेच्छावतीः १विश्वाः इत् सर्वा एव १मृधः हिंसिकाः सेनाः १रथानिव युद्धे वेगेन परकीयान् रथानिव १वि १ववर्ह विशेषेण शिथिलीचकार । यद्वा इवशब्दश्चार्थः । रथान्श्च विववर्ह ॥ लङर्थे लिट् ॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसस्तप ये त्वा निदे दधिरे दृष्टवीर्यम् ।

आविस्तत्कृष्व यदसत्त उक्थ्यं बृहस्पते वि परिरापो अर्दय ॥ १४ ॥

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे । दधिरे । दृष्टवीर्यम् ।

आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् । ते । उक्थ्यम् । बृहस्पते । वि । परिरापः । अर्दय ॥ १४ ॥

हे १बृहस्पते १तेजिष्ठया अतिशयेन तिग्मया १तपनी तापकारिण्या हेत्या १रक्षसः राक्षसान् १तप तापय । १ये राक्षसाः १दृष्टवीर्यं युद्धे दुष्टपराक्रमं स्वां १निदे निन्दाया विषयं १दधिरे कृतवन्तः तान् तापयेति समन्वयः । १ते तव १उक्थ्यं सर्वैः प्रशंसनीयं १यत् वीर्यं १असत् पूर्वमासीत् १तत् अथुना १आविः १कृष्व प्रकटीकुरु । तेन^३ च^३ वीर्येण १परिरापः परिवदतः निन्दकानसुरान् १वि १अर्दय विशेषेण बाधस्व ॥

बार्हस्पत्ये पञ्चावेषा हविषोऽनुवाक्या । 'प्रदानानाम्' इति खण्डे सूत्रितं—'बृहस्पते अति यदर्यो अर्हात्तमृत्विद्या उप वाचः सचन्ते' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति । एषैवाश्विनशस्त्रे परिधानीया । सूत्रितं—'बृहस्पते अति यदर्यो अर्हादिति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्युमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।

यद्दीदयच्छर्वस क्रतुप्रजात तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १५ ॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्यः । अर्हात् । युमत् । विभाति । क्रतुमत् । जनेषु ।

यत् । दीदयत् । शर्वसा । क्रतुप्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १५ ॥

वृक्तप्रजात सत्येनोत्पन्न हे वृहस्पते अर्थः श्रेष्ठो ब्राह्मणः सर्वान् कामानतीत्य वयत् ब्रह्म-
वर्चसं तेजः अर्हात् पूजयेत् ॥ 'अर्हं पूजायाम्' । लेख्याडागमः ॥ वजनेषु ब्राह्मणेषु वृष्टुमत् दीसियुक्तं
वृक्तुमत् ज्ञानोपेतं यद्ब्रह्मवर्चसं विभाति विशेषेण दीप्यते । वयत् च वशवसा बलेन स्वाश्रयं
जनं दीदयत् । दीदयति दीसिकर्मा । दीपयति । चित्रं चायनीयं तत् ब्रह्मवर्चसरूपं^१ वृष्टिणिम्
अस्मासु धेहि निधेहि । यद्वा अर्थ उदारोऽपि त्वया दत्तं धनम् अतीवार्हात् श्रद्धात् । यच्च त्वद्दत्तं
धनं जनेषु तव स्तोत्रं कुर्वाणेषु दीसियुक्तं कर्मसाधनं च विभाति यच्च धनं शवसा अन्नादिसमृद्ध्या
दीदयत् स्वाश्रयं दीपयति तादृशं धनमस्मासु धेहि । तथा च ब्राह्मणं—'वृहस्पते अति यदर्थो
अर्हादित्येतया परिदध्यात्तेजस्कामो ब्रह्मवर्चस्कामोऽस्तीव वान्यान्ब्रह्मवर्चसमर्हति वृष्टुमदिति वृष्टुमदिव
वै ब्रह्मवर्चसं विभातीति वीव वै ब्रह्मवर्चसं भाति यद्दीदयच्छवसा ऋतप्रजातेति दीदायेव वै ब्रह्मवर्चसं
तदस्मासु वृष्टिणं धेहि चित्रमिति चित्रमिव वै ब्रह्मवर्चसं ब्रह्मवर्चसी ब्रह्मयशसी भवति' (ऐ. ब्रा. ४.
११) इति ॥ ॥ ३१ ॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि द्रुहस्पदे निरामिणो रिपवोऽन्नैषु जागृधुः ।

आ देवानामोहते वि त्रयो हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥ १६ ॥

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । द्रुहः । पदे । निरामिणः । रिपवः । अन्नैषु । जागृधुः ।

आ । देवानाम् । ओहते । वि । त्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

हे वृहस्पते नः अस्मान् स्तेनेभ्यः । स्थानमस्ति येष्विति स्तेनाश्चौराः । तेभ्यो नमा दाः ।
तान् दर्शयति । ये चौराः द्रुहः प्राणद्रोहस्य पदे स्थाने निरामिणः नितरां रमणशीलाः रिपवः
हिंसकाः सन्तः अन्नेषु परकीयेषु अभि जागृधुः अभिकाङ्क्षन्ति ॥ 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । लिटि
रूपम् ॥ ये च देवानां वि त्रयः विशेषेण वर्जनम् । व्री व्री इति घातु वर्जनं वर्तते । 'य एवं
विद्वान् दक्षिणां प्रतिगृह्णाति नैनं दक्षिणा वृणाति' (तै. ब्रा. २. २. ५. १) इत्येकस्य वर्जनार्थं
दृष्टत्वादपरस्यापि^२ वर्जनार्थत्वम् ॥ तत् हृदि स्वकीये हृदये आ ओहते आवहन्ति । देवानां यागान्
स्तुतीश्च न करवामेति मन्यन्त इति यावत् । तेभ्योऽस्मान् मा दा इति समन्वयः । ये पुमांसः
साम्नः साममयात्त्वतः परः परस्तादन्यदुक्कष्टं साम यद्रक्षोघ्नम् । साम वै रक्षोहेति । न विदुः
न जानन्ति । किंतु सर्वसाधकं^३ साम त्वामेव विदुषोऽस्मान् स्तेनेभ्यो मा दाः ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजन्तसाम्नःसाम्नः कविः ।

स ऋणचिद्वृणया ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो हन्ता मह ऋतस्य धर्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा । अर्जनत् । साम्नःऽसाम्नः । कविः ।

सः । ऋणऽचित् । ऋणऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । द्रुहः । हन्ता । महः । ऋतस्य । धर्तरि ॥ १७ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ण-ग-य-न-म-व-ब्रह्मवर्चसं रूपम् । २. क-ख-ग-च-झ-झ-ग-ण-ग-य-न-व-दृष्टस्यापि;
म-दृष्टस्यापि इतरस्य. ३. क-ख-ग-च-झ-ण-ग-य-न-म-व-सर्व साधकम् ।

हे ब्रह्मणस्पते^१ त्वष्टा प्रजापतिः विधेभ्यः भुवनेभ्यः परि सर्वेभ्यो भूतजातेभ्य उल्कृष्टं त्वां
 वज्रजन्तुं हि अजीजनत् खलु । ततस्त्वं साम्नःसाम्नः सर्वस्यापि साम्नः कविः ॥ 'कु शब्दे' ।
 'अच इः' इति द्वप्रत्ययः ॥ उच्चारयिता कर्तासि । यद्वा कविः क्रान्तदर्शी त्वष्टा साम्नःसाम्नः
 सर्वस्यापि साम्नः सारेण^२ त्वाम्^३ अजीजनत् । किंच वसः ब्रह्मणस्पतिः ममः महतः ऋतस्य यज्ञस्य
 धर्तरि धारके यजमाने ऋणचित् स्तोतृकाममृणमिव चिनोतीति ऋणचित् । किंच ऋणयाः
 पापरूपस्य ऋणस्य यावयिता पृथक्कर्ता च^४ दुहः कर्मणो दोग्धुरसुरस्य हन्ता भवति ॥

तव श्रिये व्यजिहीतुं पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः ।

इन्द्रेण युजा तमसा परिवृतं बृहस्पते निरपामौञ्जो अर्णवम् ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । अजिहीत । पर्वतः । गवाम् । गोत्रम् । उत्सृजः । यत् । अङ्गिरः ।

इन्द्रेण । युजा । तमसा । परिवृतम् । बृहस्पते । निः । अपाम् । औञ्जः । अर्णवम् ॥ १८ ॥

अङ्गिरः आङ्गिरस हे बृहस्पते गवाम् आवारको वलेनाधिष्ठितः पर्वतः तव श्रिये
 आश्रयणार्थं व्यजिहीत विवृतद्वारतामगच्छत् । ततस्त्वं यत् यदा गोत्रम् ॥ 'इनित्रकट्यचश्च' इति
 समूहार्थे त्रप्रत्ययः ॥ गवां समूहं उदसृजः निरगमयः तदा^५ इन्द्रेण युजा सहायेन युक्तस्त्वं
 तमसा वृत्रासुरेण परिवृतं परित आक्रान्तम् अपाम् अर्णवं स्थानभूतं मेघं निः औञ्जः नितराम्
 अधोमुखमकार्षीः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

वश्वि तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १९ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुउक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ब्रह्मणां स्तोत्राणामधिपते अस्य जगतः यन्ता मियामकः पर्वं सूक्तस्य
 अस्मदीयमिदं ब्राह्मणस्पत्यं सूक्तं बोधि बुध्यस्व । त्वं तनयं पुत्रपौत्रादिलक्षणं संतानं^६ जिन्व ॥
 जिविः प्रीणनार्थः । लोटि रूपम् ॥ प्रीणय । भवादृशाः देवाः यदवन्ति रक्षन्ति तत् तादृशं
 विश्वं सर्वं भद्रं कल्याणं भवति । अतो वयं विदथे अस्मिन् यज्ञे सुवीराः बोभनपुत्रपौत्राः
 सन्तः बृहत् प्रभूतमिदं स्तोत्रं वदेम ब्रूयाम ॥ ॥ ३२ ॥ ॥ ६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण^१ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

द्वितीयाष्टके षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. क-ख-ग-च-ण-क्ष-ज्ञ-ण-ण-ण-त-थ-न-म-व-ब्रह्मणस्पतिं मुहो महतो ऋतस्य यज्ञस्य धर्तरि धारके
 यजमाने । २. त-थ-साधारणं त्वाम् ; म-साधारणत्वम् । ३. क-क्ष-ण-त-थ-न-म-व-त्वम् । ४. क-ख-ग-
 च-क्ष-ज्ञ-ण-ण-थ-न-म-व-तदा तदा । ५. ख-ण-पुत्रपौत्रादिलक्षणं ; ग-ज्ञ-ण-ण-थ-न-व-पुत्रपौत्रादिलक्षणं ।
 ६. क-क्ष-सायणामात्येन ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ ऋषिच्छन्दोदेवताविनियोगपुरःसरं सप्तमः^१ व्याख्यायते । गात्समदस्य द्वितीयमण्डलस्य तृतीयेऽनुवाके दश सूक्तानि । तत्रैकं सूक्तं व्याकृतम् । ‘सेमाम्’ इति षोडशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘सेमां षोडशान्त्या त्रिष्टुब्द्वादशी च सैन्द्री च’ इति । मण्डलद्रष्टा गृत्समद ऋषिः । द्वादशीषोडश्यौ त्रिष्टुभौ । शिष्टाश्चतुर्दश जगत्पत्यः । ‘ब्राह्मणस्पत्यं ह’ इत्युक्तत्वात् तुह्यादिपरिभाषया इदमादीनि त्रीणि सूक्तानि ब्राह्मणस्पत्यानि । अस्य सूक्तस्य द्वादशी ऐन्द्री इन्द्रदेवस्या । चशब्दात् ब्राह्मणस्पत्या च । सामान्यविनियोगः पूर्वमेवोक्तः । विशेषतस्तु लिङ्गादवगन्तव्यः ।

सेमामविडुि प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम नवया महा गिरा ।

यथा नो मीढ्वान्तस्तवते सखा तव बृहस्पते सीषधः सोत नो मतिम् ॥ १ ॥

सः । इमाम् । अविडुि । प्रऽभृतिम् । यः । ईशिषे । अया । विधेम । नवया । महा । गिरा ।

यथा । नः । मीढ्वान् । स्तवते । सखा । तव ।

बृहस्पते । सीषधः । सः । उत । नः । मतिम् ॥ १ ॥

हे ब्रह्मणस्पते ऽयः त्वम् ऽईशिषे सर्वस्य जगत ईश्वरो भवसि ऽसः त्वम् ऽइमाम् अस्मदीयां ऽप्रभृतिं प्रकर्षेण भृतां स्तुतिम् ऽअविडुि प्राप्नुहि ॥ अवतेः प्राप्त्यर्थस्य लोटि एतद्रूपम् ॥ वयं च त्वाम् ऽअया अनया ॥ छान्दसो वर्णलोपः ॥ ऽनवया नूतनया प्रस्यग्रया ऽमहा महत्या ऽगिरा वेदरूपया स्तुतिलक्षणया वाचा ऽविधेम परिचरेम ॥ विधतिः परिचरणकर्मा ॥ ऽउत अपि च ऽनः अस्माकं मध्ये ऽमीढ्वान् सेक्ता स्तुतेर्वर्षिता कर्तेति यावत् । ऽतव ऽसखा मित्रभूतः सन् ऽयथा येन प्रकारेण यत्कामनया ऽस्तवते त्वां स्तौति । हे ऽबृहस्पते बृहतो ब्रह्मणो मन्त्रस्य स्वामिन् ऽसः त्वं ऽनः अस्माकं ऽमतिं तदभिमतं फलं ऽसीषधः साधय ॥ छान्दसे लुङि चङि एतद्रूपम् ॥

यो नन्त्वान्यनमन्त्रयोजसोतादर्दर्मन्युना शम्बराणि वि ।

प्राच्यावयदच्युता ब्रह्मणस्पतिरा चाविशद्वसुमन्तं वि पर्वतम् ॥ २ ॥

यः । नन्त्वानि । अनमत् । नि । ओजसा । उत । अदर्दः । मन्युना । शम्बराणि । वि ।

प्र । अच्यवयत् । अच्युता । ब्रह्मणः । पतिः ।

आ । च । अविशत् । वसुऽमन्तम् । वि । पर्वतम् ॥ २ ॥

वयः वब्रह्मणस्पतिः वनन्वानि नमनीयानि राक्षसादीनि वओजसा बलेन वि वअनमत्
 नितरामनमयत् प्रह्वीभृतान्यकरोत् । वउत अपि च स ब्रह्मणस्पतिः वमन्युना मनुना क्रोधेन वा ॥
 'मन्युर्मन्यतेर्दीप्तिकर्मणः क्रोधकर्मणो वधकर्मणो वा' (निरु. १०. २९) इति यास्कः ॥
 वशम्बराणि । मेघनामैतत् । मेघान् वि वअददः वर्षणार्थं विदारितवान् ॥ 'दृ विदारणे' इत्यस्मात्
 यङ्लुगन्तात् लङि एतद्रूपम् ॥ तदनन्तरम् वअच्युता अच्युतानि नैश्चल्येन मेघेऽवस्थितान्युदकानि
 वप्राच्यावयत् प्रकर्षेणागमयत् । मेघाक्षिरगमयदित्यर्थः । तथा ववसुमन्तं गोरूपधनवन्तं वपर्वन्तं
 वलनान्ना असुरेण बिलद्वारे पिधानार्थं निहितं शिलोच्चयम् वआ वच आभिमुग्येन चन् ॥ चशब्दश्चे-
 दर्थः । समुच्चयार्थत्वे तु 'चवायोगे प्रथमा' इति पूर्वस्य अच्चावयदित्यस्य आद्युदात्तत्वं स्यात् ।
 अस्य च सर्वानुदात्तत्वम् । चेदर्थे तु 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः सिध्यति ॥
 ववि वअविशत् विशेषेण प्रविशति । तदानीं तत् गोरूपं धनं प्राप्तोदित्यर्थः ॥

तद्देवानां देवतमाय कर्त्त्वमश्रन्दृळहाव्रदन्त वीळिता ।

उद्गा आजदभिनुद्वहणा वलमगूहत्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानाम् । देवऽतमाय । कर्त्त्वम् । अश्रन् । दृळहा । अत्रदन्त । वीळिता ।

उत् । गाः । आजत् । अभिनत् । ब्रह्मणा । वलम् ।

अगूहत् । तमः । वि । अचक्षयत् । स्वः । रिति स्वः ॥ ३ ॥

वदेवानाम् इन्द्रादीनां मध्ये वदेवतमाय अतिशयेन दानादिगुणयुक्ताय ॥ पृथगर्थं चतुर्थी ॥
 ईदृशस्य ब्रह्मणस्पतेः वतत् वकर्त्तुं कर्तव्यं कर्म । किं पुनस्तदिति चेत् उच्यते । वदृळहा दृळानि
 पर्वतादीनि वअश्रन् ॥ 'श्रन्थ विमोचनप्रतिहर्षणयोः' ॥ अस्य बलेन श्रथितानि विळिष्टान्यभवन् ।
 तथा ववीळिता वीळितानि संस्तम्भितानि दृढीकृतानि वृक्षादीनि । 'वीळयतिश्च व्रीळयतिश्च
 संस्तम्भकर्मणौ' (निरु. ५. १६) इति यास्कः । वअव्रदन्त मृदून्यभवन् । व्रदतिमृदूभावकर्मा ।
 अपि च स ब्रह्मणस्पतिः बलेनापहृताः वगाः वउत् वआजत् ॥ 'अज गतिक्षेपणयोः' ॥ देवान् प्रति
 उद्गमयत् । तथा वब्रह्मणा आत्मीयेन मन्त्रेण ववलं सर्वस्यावारकम् असुरम् वअभिनत् मन्त्र-
 सामर्थ्येनामैत्सीत् । तदनन्तरं वलेनोत्पादितं वतमः ध्वान्तम् वअगूहत् ॥ 'गूह संवरणे' ॥
 गूढमदृश्यमकरोत् । तदनन्तरं वस्वः आदित्यं वव्यचक्षयत् तमसो निराकरणेन तत्स्थमदर्शयत् ॥
 चष्टिः पश्यतिकर्मा ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमोजसातृणत् ।

तमेव विश्वे पपिरे खर्दशो बहु साकं सिसिचुरुत्समुद्रिणम् ॥ ४ ॥

अश्मऽआस्यम् । अवतम् । ब्रह्मणः । पतिः । मधुऽधारम् । अभि । यम् । ओजसा । अतृणत् ।

तम् । एव । विश्वे । पपिरे । स्वः । दृशः । बहु । साकम् । सिसिचुः । उत्सम् । उद्रिणम् ॥ ४ ॥

वब्रह्मणस्पतिः ब्रह्मणो मन्त्रस्य पतिः पालयिता देवः वअश्मास्यम् अश्मवत् दृढतरास्यम् ।
यास्कस्त्वाह—‘ अशनवन्तमास्यन्दनवन्तम् ’ (निरु. १०. १३) इति । व्यापनवन्तमासेचनवन्त-
मिति तस्यार्थः । वमधुधारं मधुर्मादयित्री उदकधारा यस्य तादृशम् वअवतम् अवस्तात् तत् विस्तृतं
वयं मेघम् वओजसा बलेन वअभि वअतृणत् ॥ ‘ उतृदिर् हिंसानादरयोः ’ ॥ अहिंसीत् वर्षणार्थमवधी-
दित्यर्थः । वतमेव मेघं वविश्वे सर्वे वस्वर्दशः । स्वः आदित्यः । तस्य संबन्धिनो द्रष्टारो रश्मयः
वपिरे घर्मकाले पिबन्ति । मेघेन वृष्टस्योदकस्य पानात् तमेव पिबन्तीत्युच्यते । ते च रश्मयो वर्षासु
वउरसम् उत्सेचनवन्तम् वउद्रिणम् उदकवन्तं मेघं वसार्कं सह युगपदेव वबहु वसिसिन्धुः । घर्मकाले
यत्पीतं ततोऽपि बहुतरं सहस्रगुणितं सिञ्चन्तीत्यर्थः ॥

सना ता का चिद्भुवना भवीत्वा माद्भिः शरद्भिर्दुरो वरन्त वः ।

अयतन्ता चरतो अन्यदन्यदिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्ऽभिः । शरत्ऽभिः । दुरः । वरन्त । वः ।
अयतन्ता । चरतः । अन्यत्ऽअन्यत् । इत् । या । चकार । वयुना । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ववः युष्मदर्थं वसना सनातनानि वता तानि वका वचित् कानि चित्
ब्रह्मणस्पतेः प्रज्ञानानि वभुवना भुवनानाम् ॥ ‘ सुपां सुलुक् ’ इति पष्ठया लुक् ॥ भुवनानामुदकानां
वभवीत्वा भाव्यानां वदुरः द्वाराणि वमाद्भिः मासैः ॥ ‘ पद्म् ’ इत्यादिना मासशब्दस्य मास्-
भावः । ‘ स्वतवस्मासोषसां च त इष्यते ’ (पा. सू. ७. ४. ४८. २) इति तत्वम् ॥ वशरद्भिः
संवत्सरैश्च ववरन्त विवृण्वन्ति । तत्काले वर्षणार्थं मेघद्वाराणि उद्घाटयन्तीत्यर्थः । कानि पुनस्तानि ।
वब्रह्मणस्पतिः वया यानि ववयुना ॥ ज्ञाननामैतत् ॥ ज्ञानानि मन्त्रविषयाणि वचकार कृतवान् ।
तदनन्तरम् वअयतन्ता अयतमानौ अप्रयत्नौ उभौ लोकौ द्यौश्च पृथिवी च वअन्यदन्यदित् अन्यदन्यदेव
पृथिवी वृष्टिजलं दिव्यमुदकं द्यौः उदककार्यं हविलक्षणं पार्थिवमन्नम् एवं परस्परव्यतिहारेण वचरतः
भुञ्जाते ॥ ‘ चर गतिभक्षणयोः ’ ॥ ॥ १ ॥

अभिनक्षन्तो अभि ये तमानशुनिधिं पणीनां परमं गुहा हितम् ।

ते विद्वांसः प्रतिक्षयानृता पुनर्यत उ आयन्तदुर्दियुराविशम् ॥ ६ ॥

अभिऽनक्षन्तः । अभि । ये । तम् । आनशुः । निऽधिम् । पणीनाम् । परम् । गुहा । हितम् ।
ते । विद्वांसः । प्रतिऽक्षय । अनृता । पुनः ।
यतः । ऊँ इति । आयन् । तत् । उत् । ईयुः । आऽविशम् ॥ ६ ॥

गोसमूहे पणिभिरसुरैरपहते सति पणीनां स्थानं सरमाख्यया देवशुन्या ज्ञात्वा ब्रह्मणस्पतिना
सृष्टा अङ्गिरसस्तत्स्थानं प्राप्य गोसमूहं पणिभिर्निर्मिता मायाश्च दृष्ट्वा असुरनिवासस्थानं स्वहस्तोद्-
तेनाग्निना दग्ध्वा प्रत्यागच्छन् । तदेतत् दृष्टेनोच्यते । वअभिनक्षन्तः अभितो गच्छन्तः वये अङ्गिरसः

१त्तं १निधिं गोसमूहरूपं निधानं धनं १परमम् उत्कृष्टं १पणीनाम् ॥ तृतीयार्थे पठ्यते ॥ पणिभिर्गुहायां
निहितं स्थापितम् १अभि १आनशुः अभिलक्ष्य आनशिरे प्राप्तवन्तः । १विद्वांसः अभिज्ञाः १ते
अङ्गिरसः १अनृता अनृतानि असुरैः कृता मायाः १प्रतिचक्ष्य दृष्ट्वा १आविशाम् आवेष्टुं प्रवेष्टुं १यत १उ
यत एव स्थानात् १आयन् अगच्छन् १तत् स्थानं १पुनः १उदीयुः उदगच्छन् । उत्कर्षेण प्राप्ताः ॥

ऋतावानः प्रतिचक्ष्यान्तृता पुनरात आ तस्थुः क्वयो महस्पथः ।

ते बाहुभ्यां धमितमग्निमश्मनि नकिः पो अस्त्यरणो जहुर्हि तम् ॥ ७ ॥

ऋतऽवानः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । आ । अतः । आ । तस्थुः । क्वयः । महः । पथः ।

ते । बाहुऽभ्याम् । धमितम् । अग्निम् । अश्मनि ।

नकिः । सः । अस्ति । अरणः । जहुः । हि । तम् ॥ ७ ॥

१ऋतावानः । ऋतमिति सत्यनामधेयम् । तद्वन्तः १क्वयः क्रान्तदर्शिनः सर्वज्ञा अङ्गिरसः
१अनृता अनृतानि १प्रतिचक्ष्य पूर्वोक्तप्रकारेण दृष्ट्वा १अतः अस्मात् स्थानात् १पुनः आजिगमिषवः
१महस्पथः महतो मार्गान् प्रति १आ १तस्थुः अवतस्थिरे । अवतिष्ठमानाश्च १ते १बाहुभ्यां हस्ताभ्यां
१धमितं मथनोत्पादितं प्रज्वालितम् १अग्निम् १अश्मनि पणीनां निवासभूते शिलोच्चये १जहुर्हि
दग्धुं त्यक्तवन्तः खलु । १अरणः अरमयिता दाहेन दुःखकारी १सः अग्निः पूर्वं तत्र १नकिः १अस्ति
न विद्यते । अविद्यमानमग्निं स्वसामर्थ्यात् उत्पाद्य तत्र प्रचिक्षिपुर्नित्यर्थः ॥

ऋतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्र तदश्नोति धन्वना ।

तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति नृचक्षसो दृश्ये कर्णयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि । प्र । तत् । अश्नोति । धन्वना ।

तस्य । साध्वीः । इषवः । याभिः । अस्यति । नृचक्षसः । दृश्ये । कर्णयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतं सत्यमेव ज्या यस्य तेन १क्षिप्रेण इपूणां क्षेपकेण १धन्वना धरणभूतेन धनुषा १ब्रह्मण-
स्पतिः १ब्रह्मणो मन्त्रस्य पालयिता देवः १यत्र यस्मिन् विषये १वष्टि कामयते १तत् १प्र १अश्नोति प्रकर्षेण
व्याप्नोति ॥ अश्नोतेर्व्यस्येन परस्मैपदम् ॥ १तस्य धनुषः १साध्वीः साधिकास्ताः १इषवः भवन्ति
१याभिः इषुभिः ब्रह्मणस्पतिः १अस्यति राक्षसादीन् क्षिपति । कीदृशस्ताः । १नृचक्षसः नृन् पश्यतः ।
उपलक्षणमेतत् । सर्वज्ञस्य ब्रह्मणस्पतेः १दृश्ये दर्शनाय ज्ञानाय जाताः १कर्णयोनयः श्रोत्रेभ्यो ज्ञेयं
ग्राह्या मन्त्रभूताः आकर्णकृष्टा वा बाणाः । ब्रह्मणस्पतिर्मन्त्रैरेव सर्वं साधयतीति भावः ॥

१. क-अ-अ १-ण-त-य-म-व-हे ब्रह्मणस्पते त्वया सृष्टाः ब्रह्मणस्पतिः; ख-ग-फ-यः ब्रह्मणस्पतिः; न-हे
ब्रह्मणस्पते त्वया सृष्टाः ।

स संनयः स चिनयः पुरोहितः स सुष्टुतः स युधि ब्रह्मणस्पतिः ।

चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मती धनादित्थ्यस्तपति तप्यतुर्वृथा ॥ ९ ॥

सः । समुनयः । सः । विनयः । पुरःहितः । सः । सुस्तुतः । सः । युधि । ब्रह्मणः । पतिः ।

चाक्ष्मः । यत् । वाजम् । भरते । मती । धना ।

आत् । इत् । सूर्यः । तपति । तप्यतुः । वृथा ॥ ९ ॥

पुरोहितः देवैः पुरतोऽत्र स्थापितः सः ब्रह्मणस्पतिः संनयः विश्लिष्टानां मन्त्रैः संगमयिता भवति । चिनयः संगतानां विविधं नेता पृथक्कर्तापि सः एव । तथा स सुष्टुतः शोभनं स्तोतृभिः स्तुतश्च भवति । तथा युधि संग्रामे सः स्तोतृणामनुग्रहाय प्रादुर्भवतीति शेषः । यत् यदा चाक्ष्मः ॥ चष्टेः क्षमतेर्वा ॥ सर्वस्य द्रष्टा सर्वसहो वा ब्रह्मणस्पतिः वाजम् अन्नं मती मननीयं प्रशस्तं धना धनं च स्तोतृणामर्थाय भरते विभक्तिं वृष्टिद्वारा पोषयति । आदित् अनन्तरमेव तप्यतुः तापकः सूर्यः वृथा । अनायासवचनमेतत् । अनायासेन तपति दीप्यते । ब्रह्मणस्पतिना दत्तैरन्नैर्धनैश्च यज्ञस्य सिद्धत्वात् स्वयं केवलं हवींषि भुञ्जान एव वर्तते इत्यर्थः ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतेः सुविदत्राणि राध्या ।

इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥ १० ॥

विभु । प्रभु । प्रथमम् । मेहनाऽवतः । बृहस्पतेः । सुविदत्राणि । राध्या ।

इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः । येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥ १० ॥

विभु विभूनि व्याप्तानि प्रभु प्रभूणि प्रौढानि प्रथमं प्रथमानि मुख्यानि एवंभूतानि मेहनावतः वर्षणवतो वृष्टिप्रदस्य बृहस्पतेः बृहतो मन्त्रस्य पालयितुः संबन्धीनि सुविदत्राणि ॥ 'विद् लभे' । 'सुविदेः कत्रन्' (उ. सू. ३.३८८) ॥ सुष्टु लब्धव्यानि । 'सुविदत्रं धनं भवति' (निरु. ७. ९) इति यास्कः । राध्या राध्यानि सम्यक् साधनीयानि । प्राप्तव्यानीति यावत् । इमा सातानि इमानि धनानि वेन्यस्य कमनीयस्य वाजिनः अन्नवतो ब्रह्मणस्पतेः ॥ तृतीयार्थे षष्ठी ॥ ब्रह्मणस्पतिना दत्तानि । येन धनेन उभये उभयविधाः जनाः स्तोतारो यजमानाश्च देवा मनुष्याश्च वा विशः निविष्टाः सन्तः भुञ्जते भोगान् लभन्ते । तत्सर्वं ब्रह्मणस्पतिना दत्तमित्यर्थः ॥ ॥ २ ॥

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महाम् रण्वः शर्वसा ववक्षिथ ।

स देवो देवान्प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अवरे । वृजने । विश्वथा । विभुः । महाम् । ऊँ इति । रण्वः । शर्वसा । ववक्षिथ ।

सः । देवः । देवान् । प्रति । पप्रथे । पृथु ।

विश्वा । इत् । ऊँ इति । ता । परिभूः । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

विश्वथा सर्वप्रकारेण विभुः व्यासः रण्वः रमयिता स्तोतव्यो वा यः ब्रह्मणस्पतिः अवरे
निकृष्टे वृजने वर्जनहेतुभूते बले वर्तमानम् । दुर्बलमिति यावत् । महामु महान्तं च ॥ छान्दसो
वर्णलोपः ॥ उभयविधं स्तोतारं शवसा आत्मीयेन बलेन ववक्षिथ वोढुमिच्छति । सर्वदा वहतीति
यावत् ॥ वहतेः सन्नतस्य लिटि एतद्रूपम् । पुरुषव्यत्ययः ॥ सः देवः दानादिगुणयुक्तः देवान्
प्रति सर्वेषां देवानां प्रतिनिधिः सन् पृथु पप्रथे अत्यन्तं प्रथते । यशसा विस्तीर्णो भवतीति यावत् ।
यस्मादेवं तस्मात् विश्वेदु सर्वाण्येव ता तानि सर्वाणि भूतजातानि परिभूः परिभवन् अभिभवन्
वर्तते इति शेषः ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्र भिनन्ति व्रतं वाम् ।

अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव वाजिना जिगातम् ॥ १२ ॥

विश्वम् । सत्यम् । मघवाना । युवोः । इत् । आपः । चन । प्र । भिनन्ति । व्रतम् । वाम् ।

अच्छ । इन्द्राब्रह्मणस्पती इति । हविः । नः । अन्नम् । युजाऽइव । वाजिना । जिगातम् ॥ १२ ॥

हे मघवाना । मघमिति धननाम । तद्वन्तौ इन्द्राब्रह्मणस्पती युवोरित् युवयोरेव विश्वं
सर्वं स्तोत्रं सत्यं यथार्थम् । स्तुत्या यद्यत् गुणजातं प्रतिपाद्यते तत्सर्वं युवयोर्विद्यमानमेव नत्वारोपित-
मित्यर्थः । तथा चन इत्येतत्पदद्वयसमुदायः । ऐकपद्यं^१ त्वध्यापकसांप्रदायिकं यद्येव शब्दस्य पूर्वपदेन (?) ।
आपश्च आपोऽपि । उपलक्षणमेतत् । एतदुपलक्षितानि सर्वाण्यपि भूतानि वां युवयोः व्रतं कर्म
न प्र भिनन्ति न हिंसन्ति ॥ 'मीड् हिंसायां' । कैयादिकः । 'मीनातेर्निगमे' इति ह्रस्वत्वम् ॥
हे इन्द्राब्रह्मणस्पती नः अस्माकं हविः अच्छ अभिमुख्येन जिगातं गच्छतम् । आगच्छतमिति
यावत् ॥ जिगातिर्गतिकर्मा । जौहोत्यादिकः ॥ तत्र दृष्टान्तः । युजेव वाजिना । युजा रथे नियुक्तौ
वाजिनौ वेजनवन्तौ अश्वौ अन्नं घासं प्रति यथा स्वयमेव शीघ्रं गच्छतः तद्वत् शीघ्रमागच्छतमित्यर्थः ॥
युजेवेत्यत्र 'सुपां सुलुक्' इति प्रथमाद्विवचनस्य आकारः । तृतीयायां हि 'सावेकाचः' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उताशिष्ठा अनु शृण्वन्ति वह्नयः सभेयो विप्रो भरते मती धना ।

वीळुद्वेषा अनु वशः ऋणमाददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः ॥ १३ ॥

उत । आशिष्ठाः । अनु । शृण्वन्ति । वह्नयः । सभेयः । विप्रः । भरते । मती । धना ।

वीळुद्वेषाः । अनु । वशा । ऋणम् । आऽददिः । सः । ह ।

वाजी । समऽइथे । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १३ ॥

उत अपि च आशिष्ठाः आशुतराः शीघ्रगामिनः वयः । अश्वनामैतत् । वोढारो
ब्रह्मणस्पतेरश्वः अनु शृण्वन्ति । अस्माभिः कृतं स्तोत्रमनुक्रमेण शृण्वन्ति । यद्वा ब्रह्मणस्पतिना

१. ख-ग-ण१-रूपजातम् । २. ख-ग-च-झ१-ण-ण१-त-थ-न-म-व-एकपद्यम् ।

कृतमनुशासनं शृण्वन्ति । अतस्ते तमस्मदीयं यज्ञं प्रापयन्त्विति शेषः । ^१सभेयः सभायां साधुः ॥
 ‘ढञ्छन्दसि’ इति ढः ॥ ^२विप्रः मेधावी अध्वर्युर्होता वा ^३मती मत्या मननीयेन स्तोत्रेण ॥ ‘सुपां
 सुलुक्’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः ॥ ^४धना हविलक्षणाणि धनानि तस्मै ब्रह्मणस्पतये ^५भरते बिभर्ति ।
 संपादयतीति यावत् । यद्वा स्तोत्रेण धनानि भरते बिभर्ति पोषयति । अतः ^६वीलुद्वेपाः । वीदन्
 दृढान् प्रबलान् राक्षसादीन् द्वेष्टीति तादृशो ब्रह्मणस्पतिः ^७वशा वशायाः ॥ ‘सुपां सुलुक्’
 इति पष्ठया लुक् । ‘ऋत्यकः’ इति प्रकृतिभावः ॥ ^८ऋणम् अस्माभिर्यज्वभिः प्रदेयमवदानात्मकम्
 अनुक्रमेण ^९आददिः आदाता भवत्विति शेषः । अवदानस्य ऋणत्वं च तैत्तिरीये ‘त्रिभिर्ऋणवा
 जायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यः’ (तै. सं. ६. ३. १०. ५) इत्यादिना स्पष्टमाज्ञातम् । यद्वा अनुः
 आनुगुण्ये । वशा वशस्य कामस्याभिलापस्य अनुगुणमादाता भवत्विति योज्यम् । ह्रस्वदः
 प्रसिद्धौ । ^{१०}सः खलु ^{११}ब्रह्मणस्पतिः ^{१२}समिथे । संयन्ति संगच्छन्तेऽस्मिन्नाहुतिभिर्देवा इति समिथो
 यज्ञः । तस्मिन् ^{१३}वाजी अन्नवान् । तस्माद्विष आदाता भवत्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पतैरभवद्यथावशं सत्यो मन्युर्महि कर्म करिष्यतः ।

यो गा उदाजत्स दिवे वि चाभजन्महीव रीतिः शर्वसासरत्पृथक् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः । पतैः । अभवत् । यथाऽवशम् । सत्यः । मन्युः । महि । कर्म । करिष्यतः ।

यः । गाः । उत्ऽआजत् । सः । दिवे । वि । च । अभजत् । महीऽव ।

रीतिः । शर्वसा । असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

^१महि महत् ^२कर्म ^३करिष्यतः ^४ब्रह्मणस्पतेः ^५मन्युः मननसाधनो मन्त्रः क्रोधो वा ^६यथावशं
 यथाकामं ^७सत्यः अवितथः ^८अभवत् । स यथा कामयते तथा करोतीत्यर्थः । ^९यः ब्रह्मणस्पतिः
 पणिभिरपहृताः ^{१०}गाः ^{११}उदाजत् उदगमयत् । गुहाया निरगमयदित्यर्थः । ^{१२}सः ब्रह्मणस्पतिः ^{१३}दिवे
 झुलोकाय तत्रत्येभ्यो देवेभ्य इत्यर्थः । ^{१४}वि ^{१५}अभजत् ^{१६}च ता गा विभक्ताश्चाकरोत् । स च गोसमूहः
^{१७}महीव ^{१८}रीतिः । महती सुतिरिव ^{१९}॥ ‘रीङ् सवणे’ ॥ यथा गङ्गादीनां स्रोतो विभक्तं सत् निम्नदेशा-
 भिसुखं प्रसरति तथा ^{२०}शर्वसा आत्मीयेन बलेन तत्तदेवगृहं ^{२१}पृथक् विभिन्नम् ^{२२}असरत् अगच्छत ॥

ब्रह्मणस्पते सुयमस्य विश्वहा रायः स्याम रथ्योऽवयस्वतः ।

वीरेषु वीराँ उप पृङ्धि नस्त्वं यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः । पते । सुऽयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

वीरेषु । वीरान् । उप । पृङ्धि । नः । त्वम् । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा । वेषि । मे । हवम् ॥ १५ ॥

हे ^१ब्रह्मणस्पते मन्त्राधिपते ^२सुयमस्य सुष्ठु नियन्तव्यस्य ^३वयस्वतः अन्नयुक्तस्य ^४रायः धनस्य
^५विश्वहा विश्वेषु सर्वेष्वहःसु ^६रथ्यः अधिपतयः ^७स्याम भूयास्म । रथा एषां सन्तीति रथ्यः ॥

१. ख-ग-अनु अनुक्रमेण; ण-अनु अनुक्रमेण । २. क-च-झ-ण-थ-म-व-स्तुतिरिव । ३. क-च-झ-
 त-थ-म-व-श्रवणे ।

‘ छन्दसीवनिषौ° ’ इति मस्वरथीय ईकारः ॥ अपि च वनः अस्माकं वीरेषु वीर्याजातेष्वस्मदीयेषु पुत्रेषु वीरान् पुत्रान् वत्वम् उप वृद्धिं संपृक्तान् कुरु उत्पादय ॥ ‘ पृची संपर्के ’ । रौघादिकः ॥ वयं पौत्रानपि लभेमहीति यावत् । ईशानः सर्वस्येश्वरस्त्वं ब्रह्मणा । अन्ननामैतत् । हविलक्षणे-
नात्रेन सह मे हवं मदीयं स्तुतिलक्षणमाह्वानं वेधि कामयसे ॥ ‘ वी गतिप्रजनकान्यशान-
खादनेषु ’ ॥ अतो मयोक्तं कुर्वित्यर्थः ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं च जिन्व ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य । बोधि । तनयम् । च । जिन्व ।

विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १६ ॥

हे ब्रह्मणस्पते यन्ता सर्वस्य जगतो नियन्ता त्वमस्य सूक्तस्य इदं सूक्तम् ॥ ‘ क्रियाग्रहणं कर्तव्यम् ’ इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ बोधि बुध्यस्व । बुद्ध्वा तनयं पुत्रं च अस्मभ्यं जिन्व प्रेरय ॥ जिविः प्रीणनार्थोऽत्र प्रेरणे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ॥ यत् भद्रं कल्याणं देवाः सर्वे अवन्ति रक्षन्ति विश्वं सर्वं तत् भद्रं च जिन्वेति शेषः । वयं च सुवीराः शोभनैवीरैः पुत्रपौत्रादिभिरुपेताः सन्तः बृहत् प्रौढं स्तोत्रं विदथे । विदन्ति यष्टव्यतया अस्मिन् देवान् जानन्तीति विदथो यज्ञः । तस्मिन् वदेम ब्रवाम ॥ ॥ ३ ॥

‘ इन्धानः ’ इति पञ्च तृतीयं सूक्तं गार्गसमदं जागतं ब्राह्मणस्पत्यम् । तथा चानुकान्तम्—
‘ इन्धानः पञ्च जागतं तु ’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

इन्धानो अग्निं वनवद्वनुष्यतः कृतब्रह्मा शूशुवद्रातहव्य इत् ।

जातेन जातमति स प्र ससृते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इन्धानः । अग्निम् । वनवत् । वनुष्यतः । कृतब्रह्मा । शूशुवत् । रातहव्यः । इत् ।

जातेन । जातम् । अति । सः । प्र । ससृते । यमस्यम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

अग्निम् इन्धानः ब्रह्मणस्पतेर्यागार्थमग्निं प्रज्वलयन् यजमानः वनुष्यतः हिंसिष्यतो हिंसां कुर्वतो वा शत्रून् वनवत् वनुयात् हिंस्यात् । ‘ वनुष्यतिहेन्तिकर्मा° ’ इति यास्कः । इत् इति चार्थः । कृतब्रह्मा । ब्रह्म स्तोत्रं कृतं येन स तथोक्तः । रातहव्यः । रातं दत्तं हव्यं हविर्येन । एवंभूतः सन् शूशुवत् वर्धते । ‘ दुओश्चि गतिवृद्धयोः ’ । अस्माण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ तथा यजमानः जातेन पुत्रेण जातं जनितमुत्पादितं स्वस्य पौत्रम् अति प्र ससृते अतीत्य भृशं प्रसरति । पौत्रमपि पश्यन् चिरकालं जीवेदित्यर्थः ॥ सतैर्यङ्गुलुगन्तात् व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ ययं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः स्तोत्रहविषोः स्वीकरणेन युजं सखायं कृणुते कुरुते सः समान एव भवतीत्यर्थः ॥

१. ख-म-प्रज्वालयन् । २. क-झ-ज्ञ-त-म-‘ वनुष्यतिहिंसाकर्मा । ३. च-य-‘ चङि ’ नास्ति ।
४. त-थ-उत्पादितम् ।

वीरेभिर्वीरान्वनवद्रुष्यतो गोभीं रयिं पप्रथद्वोधति त्मना ।

तोकं च तस्य तनयं च वर्धते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ २ ॥

वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुष्यतः । गोभिः । रयिम् । पप्रथत् । बोधति । त्मना ।

तोकम् । च । तस्य । तनयम् । च । वर्धते । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ २ ॥

स यजमानः वीरेभिः वीरैः आत्मीयैः पुत्रैः वनुष्यतः हिंसतः वीरान् शत्रुपुत्रान् वनवत् वनुयात् हिंस्यात् । अपि च गोभिः सहितं धनं^१ पप्रथत् प्रथयति विस्तारयति ॥ प्रथयतेर्लुङि चङि एतद्रूपम् ॥ तथा रश्मना आत्मनैव बोधति सर्वं जानाति । अनन्याधीनज्ञानो भवतीत्यर्थः । किंच तस्य यजमानस्य तोकं पुत्रः तनयम् ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ तनयस्तत्पुत्रः च वर्धते प्रवृद्धो भवति । यद्वा^२ तोकं तनयं पुत्रं पौत्रं च ब्रह्मणस्पतिर्वर्धयति ॥ वृधिरन्तर्भावितप्यर्थो द्रष्टव्यः । अन्यद्वत् ॥

सिन्धुर्न क्षोदः शिमीवाँ ऋघायतो वृषेव वर्ध्रीरभि वृष्ट्योजसा ।

अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्तवे ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिन्धुः । न । क्षोदः । शिमीवान् । ऋघायतः । वृषाऽइव । वर्ध्रीन् । अभि । वृष्टि । ओजसा ।

अग्नेऽइव । प्रऽसितिः । न । अहं । वर्तवे । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

सिन्धुः स्यन्दनशीला नदी क्षोदः न क्षुद्यमानं कूलं यथा भिनत्ति तथा शिमीवान् । शिमीति कर्मनाम । ब्रह्मणस्पतेः परिचरणात्मना कर्मणा युक्तो यजमानः ऋघायतः हिंसतः शत्रून् ओजसा बलेन अभि वृष्टिं हन्तुमभितः कामयते । ‘वशं कान्तौ’ । इदमपरं निदर्शनम् । वृषेव वर्ध्रीन् । वर्धयो निष्पिष्टमुष्का निर्वीर्या बलीवर्दाः । तान् यथा वृषा सेचनसमर्थः सर्वायौ वृषभोऽभिभवति तद्वच्छत्रून् अभिभवतीत्यर्थः । अपि चासौ अग्नेरिव प्रसितिः । प्रसीयते बध्यतेऽनयेति प्रसितिर्ज्वाला ॥ ‘पिञ्च बन्धने’ । करणे क्तिन् ॥ यथा अग्नेर्ज्वाला प्रतिहतप्रसरा एवमपि न वर्तवे वारयितुं निवर्तयितुं वा नैव शक्यते ॥ अहशब्दोऽवधारणे । वृणोतेरन्तर्भावितप्यर्थात् वर्ततेवा तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥ अन्यद्वत् ॥

तस्मा अर्षन्ति दिव्या असुश्चतः स सत्त्वभिः प्रथमो गोषु गच्छति ।

अनिभृष्टविषिहन्त्योजसा ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षन्ति । दिव्याः । असुश्चतः । सः । सत्त्वभिः । प्रथमः । गोषु । गच्छति ।

अनिभृष्टविषिः । हन्ति । ओजसा । यम्ऽयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै यजमानाय विद्याः दिवि भवा वृष्टिलक्षणा आपः असञ्चतः असज्यमाना अनिरुद्धाः सत्यः अर्पन्ति गच्छन्ति ग्रामुवन्ति ॥ अर्तेल्लेष्टि रूपम् ॥ तथा सः यजमानः सत्वभिः । सत्वानः साधकाः^१ परिचास्कास्तैः सहितः प्रथमः अन्येभ्यो यजमानेभ्यः पूर्वभावी सन् गोषु गच्छति । गवादिधनं प्राप्नोतीत्यर्थः । किञ्च अनिभृष्टतविपिः । तविपीति बलनाम । अनिभृष्टा परैस्त्राधिना तविपी बलं यस्य तादृशः^२ सन् ओजसा बलेन हन्ति शत्रून् ॥

तस्मा इद्विश्वे धुनयन्त सिन्धवोऽच्छिद्रा शर्म दधिरे पुरूणि ।

देवानां सुप्ते सुभगः स एधते ययं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयन्त । सिन्धवः । अच्छिद्रा । शर्म । दधिरे । पुरूणि ।

देवानाम् । सुप्ते । सुभगः । सः । एधते । ययम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥

तस्मा इत् तस्मै एव यजमानाय विश्वे सिन्धवः सर्वाः स्यन्दनशीला नद्यः धुनयन्त चलयन्ति । एतदभीष्टफलसिद्धयर्थं प्रवहन्तीत्यर्थः । तथा अच्छिद्रा अच्छिद्राणि छिद्ररहितानि संततानि पुरूणि बहूनि शर्म शर्माणि सुखानि दधिरे तस्मा एव धार्यन्ते । यद्वा शर्मेति गृह्णाम । छिद्ररहितानि बहूनि सदनानि धार्यन्ते । सुभगः शोभनधनः देवानां सुप्ते देवैः प्रप्ते सुखे वर्तमानः सन् एधते वर्धते । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ॥ ४ ॥

‘ऋजुः’ इति चतुर्लक्षं चतुर्थं सूक्तं गृहसमदस्यार्पं जागतं ब्राह्मणस्पत्यम् । तथा चानुक्रान्तम्—
‘ऋजुश्चतुष्कम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

ऋजुरिच्छंसो वनवद्वनुष्यतो देवयन्निददेवयन्तमभ्यसत् ।

सुप्रावीरिद्वनवत्पृत्सु दुष्टरं यज्वेदयज्योर्वि भजाति भोजनम् ॥ १ ॥

ऋजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुष्यतः । देवयन् । इत् । अदेवयन्तम् । अभि । असत् ।

सुप्रऽअवीः । इत् । वनवत् । पृत्सु । दुस्तरम् ।

यज्वा । इत् । अयज्योः । वि । भजाति । भोजनम् ॥ १ ॥

ऋजुरित् आर्जवयुक्त एव । यद्वा ऋज्वितिः प्रसाधनकर्मा । स्तोत्राणां प्रसाधक एव शंसः ब्रह्मणस्पतेः स्तोता वनुष्यतः हिंसतः शत्रून् वनवत् वनुष्यात् हिंस्यात् ॥ वनोतेर्हन्तिकर्मण एतद्रूपम् ॥ तथा देवयन्निदं देवं दानादिगुणयुक्तं ब्रह्मणस्पतिमात्मन इच्छन्नेव अदेवयन्तं तद्विपरीतं पुरुषम् अभ्यसत् अभिभवेत् ॥ अर्तेल्लेष्टि एतद्रूपम् ॥ तथा सुप्रावीरित् ॥ अवतेस्तृप्त्यर्थादौणादिक ईकार-प्रत्ययः ॥ सुष्टु प्रकर्षेण ब्रह्मणस्पतेस्तर्पयितैव पृत्सु पृतनासु संग्रामेषु दुस्तरं तरीतुमशक्यं वनवत्

हिंस्यात् । तथा यज्वेत् ब्रह्मणस्पतिं हविषा इष्टवानेव अयज्योः अयज्वनः भोजनं भोगसाधनं
विवि भजति विशेषेण भजेत^१ इत्यर्थः ॥

यजस्व वीर प्र विहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्ये ।

हविष्कृणुष्व सुभगो यथासंसि ब्रह्मणस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रतूर्ये ।

हविः । कृणुष्व । सुभगः । यथा । असंसि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

ऋषिः आत्मीयं पुरुषं शास्ति । हे वीर विशेषेण स्तुतीनां प्रेरक सखे यजस्व ब्रह्मणस्पतिं स्तुत्या
पूजय । मनायतः मन इव शीघ्रं प्रवर्तमानान् हिंसकान् । यद्वा अभिमन्यमानान् शत्रून् प्रति प्र
विहि प्रकर्षेण युद्धार्थं गच्छ ॥ वी गत्यादिषु । छान्दसो ह्रस्वः ॥ वृत्रतूर्ये वृत्राणामावारकाणां
शत्रूणां हिंसाहेतुभूते संग्रामे भद्रं कल्याणं धार्ष्ट्योपेतं मनः कृणुष्व कुरुष्व । ब्रह्मणस्पतेरनुग्रहात्तैव
जयो भविष्यति । तथा ब्रह्मणस्पतये हविः चरुपुरोडाशादिकं कृणुष्व कुरुष्व । यथा त्वं सुभगः
शोभनधनः असंसि भवेः ॥ अस्तेलेंटि अडागमः ॥ ब्रह्मणस्पतेर्यागेन त्वं शोभनधनो भविष्यसीति
यावत् । अपि च वयं ब्रह्मणस्पतेः अवः रक्षणम् आ अभिसुख्येन वृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं भरते धना नृभिः ।

देवानां यः पितरमाविवासति श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः । पुत्रैः । वाजम् । भरते । धना । नृभिः ।

देवानाम् । यः । पितरम् । आविवासति । श्रद्धामनाः । हविषा । ब्रह्मणः । पतिम् ॥ ३ ॥

यः यजमानः श्रद्धामनाः श्रद्धा मनसि यस्य तादृशः सन् देवानां पितरं पालयितारं
ब्रह्मणस्पतिं हविषा चरुपुरोडाशादिना आविवासति परिचरति । विवासतिः परिचरणकर्मा ।
स इत् स एव यजमानः जनेन जातेन सर्वेण लोकेन वाजम् अन्नं भरते विभक्तिं संभरति वा ।
सः एव विशा प्रजया आत्मीयेन बन्धुजनेन वाजं भरते । स एव पुत्रैः आत्मीयैरपत्यैः
वाजं भरते । तथा नृभिः नेतृभिरन्यैः परिचारकैः धना धनानि भरते विभक्तिं संपादयति वा ।
ब्रह्मणस्पतिमिष्टवतो यजमानस्य सर्वतो जना अन्नधनयोः साधका भवन्तीति यावत् ॥

यो अस्मै हव्यैर्घृतवद्भिरविधत्प्र तं प्राचा नयति ब्रह्मणस्पतिः ।

उरुष्यतीमंहसो रक्षती रिषोऽंहोश्चिदस्मा उरुचक्रिरद्भुतः ॥ ४ ॥

यः । अस्मै । हव्यैः । घृतवत् । उभिः । अविधत् । प्र । तम् । प्राचा । नयति । ब्रह्मणः । पतिः ।

उरुष्यति । ईम् । अंहसः । रक्षति । रिषः । अंहोः । चित् । अस्मै । उरुचक्रिः । अद्भुतः ॥ ४ ॥

यः यजमानः वस्मै ब्रह्मणस्पतये ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थी ॥ इमं ब्रह्मणस्पतिं वृत्तवद्भिः उपस्तरणाभिवारणात्मकेनाज्येनोपेतैः वह्न्यैः हविर्भिः अविधत् परिचरति ॥ 'विध विधाने' । तौदादिकः । अयं परिचरणकर्मसु पठितः ॥ यतं यजमानं ब्रह्मणस्पतिः प्राचा प्राचीनेन ऋजुना मार्गेण प्र नयति प्रकृष्टं फलं प्रापयति । अपि च ईम् एनम् अंहसः पापात् उरुष्यति रक्षति । 'उरुष्यती रक्षाकर्मा' इति यास्कः । तथा रिपः हिंसकादेनं रक्षति । अंहोश्चित् अवृत्तेर्दारिद्र्यात् । यद्वा आगत्य हन्तुरपि रक्षति । अपि च अस्मै यजमानाय अद्भुतः । महन्नामैतत् । आचार्यभूतो महान् ब्रह्मणस्पतिः उरुचक्रिः उरोः विस्तीर्णस्य उपकारस्य कर्ता भवति ॥ ५ ॥

'इमा गिरः' इति सप्तदशर्चं पञ्चमं सूक्तं गृत्समदपुत्रस्य कर्मस्य आपं गृत्समदस्यैव वा त्रैष्टुभमादित्यदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'इमा गिरस्थ्यूना कूर्मो गार्त्समदो हि वादित्यम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आदित्यदेवताके पशौ पुराडाशस्य 'इमा गिरः' इत्येषा अनुवाक्या । 'अग्नीषोमौ' इति खण्डे सूत्रितम्—'इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूस्त आदित्यास उरवो गभीराः' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

इमा गिर आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजभ्यो जुह्वा जुहोमि ।

शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तुविजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥ १ ॥

इमाः । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतस्नूः । सनात् । राजभ्यः । जुह्वा । जुहोमि ।

शृणोतु । मित्रः । अर्यमा । भगः । नः । तुविजातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥ १ ॥

आदित्येभ्यः अदितेः पुत्रेभ्यः राजभ्यः राजमानेभ्य इश्वरेभ्यो वा मित्रादिभ्यः घृतस्नूः घृतप्रसाविणीघृतं क्षरन्तीः इमा गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः सनात् सर्वदा जुह्वा । वाङ्नामैतत् । वागिन्द्रियेण जुहोमि प्रयच्छामि^१ करोमीति यावत् । यद्वा जुहूस्थानीयेन^२ घृतं क्षरन्ति वाग्प्राणि हवींषि जुहोमि आदित्यानुद्दिश्य त्यजामि । मन्त्राणां पयोघृतादिक्षरणहेतुत्वं च 'यदचोऽधीते पयसः कृत्या अस्य' (तै. आ. २. १०) इत्यादिना तैत्तिरीये स्पष्टमान्नातम् । नः अस्मदीयास्ता गिरो मित्रादयः प्रत्येकं शृणोतु । ते च तैत्तिरीये 'अष्टौ पुत्रासो अदितेः' इत्युपक्रम्य स्पष्टमनुक्रान्ताः—'मित्रश्च वरुणश्च धाता चार्यमा च अंशश्च भगश्च इन्द्रश्च विवस्वाश्चेत्येते' (तै. आ. १. १३. ३) इति । मित्रः प्रमीतेस्त्रायकः । यद्वा सर्वेषां स्निग्धः । अरीन् यच्छति नियच्छतीति अर्यमा । भगः भजनीयो देवः । तुवीति बहुनाम । बहुषु देशेषु अनुग्रहार्थं प्रादुर्भूतः । वरुणविशेषणमेतत् । पापस्य निवारणात् वरुणः । दक्षः^४ समर्थः^५ । एतच्च अंशस्य^६ विशेषणम् । एते प्रत्येकं शृण्वन्तु ॥

पूर्वोक्त एव पशौ 'इमं स्तोमम्' इत्येषा वपाया^६ याज्या^६ । सूत्रितं च—'इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य तिस्रो भूमीर्धारयन् त्रीरुतं द्यून्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

१. ण-त-इत्येका । २. ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-व- 'प्रयच्छामि' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण१-न-जुह्वास्थानीयेन । ४. ण१-त-थ-म- 'दक्षः समर्थः' नास्ति । ५. क-झ-म-अंशोः । ६. झ१-त-थ-न-म-व-वपाया यागस्य याज्या; ण- वपायागस्य याज्या ।

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा वरुणो जुषन्त ।

आदित्यासः शुचयो धारपूता अवृजिना अनवद्या अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमम् । स्तोमम् । सऽक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । जुषन्त ॥

आदित्यासः । शुचयः । धारऽपूताः । अवृजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥

‘इमं’ ‘मे’ अस्मदीयं ‘स्तोमं’ स्तोत्रं ‘सक्रतवः’ समानकर्माणः समानप्रज्ञा वा मित्रादयः ‘अद्य’ इदानीं ‘जुषन्त’ जुषन्तां सेवन्ताम् । कीदृशास्ते । ‘आदित्यासः’ अदितेः पुत्राः ‘शुचयः’ दीप्यमानाः ‘धारपूताः’ उदकधाराभिरिव पूताः । ‘निर्मला’ इत्यर्थः । ‘अवृजिनाः’ । ‘वृजी’ वर्जने । ‘अवर्जितारः’ सर्वानुग्राहका इत्यर्थः । ‘अनवद्याः’ अवद्येन गच्छेण पापेन रहिताः ‘अरिष्टाः’ केनाप्यहिंसिताः ॥

तस्मिन्नेव पक्षौ ‘त आदित्यासः’ इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

त आदित्यास उरवो गभीरा अदब्धासो दिप्सन्तो भूर्यक्षाः ।

अन्तः पश्यन्ति वृजिनोत साधु सर्वं राजभ्यः परमा चिदन्ति ॥ ३ ॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदब्धासः । दिप्सन्तः । भूरिऽअक्षाः ।

अन्तरिति । पश्यन्ति । वृजिना । उत । साधु । सर्वम् । राजऽभ्यः । परमा । चित् । अन्ति ॥ ३ ॥

‘ते’ ‘आदित्यासः’ अदितेः पुत्राः ‘उरवः’ महान्तः ‘गभीराः’ गाम्भीर्यपिताः ‘अदब्धासः’ शत्रुभिरहिंसिताः सन्तः ‘दिप्सन्तः’ शत्रून् दम्भितुं^१ हिंसितुमिच्छन्तः ॥ ‘दम्भु दम्भे’ । अस्मात् इच्छासनि ‘सनीवन्तर्धं’ इति इडभावपक्षे ‘दम्भ इच्च’ इति इकारः । ‘दम्भेर्हूलग्रहणस्य जातिवाचकत्वात् सिद्धम्’ (पा. सू. १. २. १०. १) इति सनः कित्त्वे अनुनासिकलोपः ॥ तथा ‘भूर्यक्षाः’ भूरीणि बहूनि अक्षीणि चक्षूंषि येषां ते तथोक्ताः बहुतेजसो वा ॥ ‘बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः’ इति पच् समासान्तः ॥ एवंभूता आदित्याः ‘अन्तः’ मध्ये प्राणिनां हृदि प्रेरकतया वर्तमानाः सन्तः ‘वृजिना’ वृजिनानि पापानि ‘उत’ अपि च ‘साधु’ साधूनि पुण्यानि च प्राणिभिः कृतानि ‘पश्यन्ति’ जानन्ति । ‘परमा’ चित् परमाणि दूरदेशावस्थितान्यपि ‘सर्वं’ सर्वाणि दृश्यमानानि ‘राजभ्यः’ राज्ञामीश्वराणामादित्यानाम् ‘अन्ति’ अन्तिके समीपे वर्तन्ते इति शेषः ॥ ‘कादिलोपो बहुलम्’ इत्यन्तिकशब्दस्य कादिलोपः ॥

साप्तिचित्ये क्रतौ दीक्षणीयायामादित्ययागस्य ‘धारयन्तः’ इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । अत एव भुवद्वद्भुवनपतिविशेषणविशिष्टादित्ययागोऽपि । तथा च ‘दीक्षणीयायाम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था इति द्वे^२ एते एव भुवद्वद्भुवो भुवनपतिभ्यो वा’ (आश्व. श्रौ. ४. २) इति ।

धारयन्त आदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य भुवनस्य गोपाः ।

दीर्घार्धियो रक्षमाणा असुर्यमृतावानश्चर्यमाना ऋणानि ॥ ४ ॥

धारयन्तः । आदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपाः ।

दीर्घऽर्धियः । रक्षमाणाः । असुर्यम् । ऋतऽवानः । चर्यमानाः । ऋणानि ॥ ४ ॥

वजगत् जङ्गमं वस्थाः स्थावरं च ॥ तिष्ठतेः कर्तरि असुन् ॥ एतदुभयविधं भूतजातं वधारयन्तः अवस्थापयन्तः वदेवाः दानादिगुणयुक्ताः विश्वस्य वभुवनस्य सर्वस्य लोकस्य वगोपाः गोपयितारो रक्षकाः वदीर्घार्धियः दीर्घाणि धियः कर्माणि ज्ञानानि वा येषां तादृशाः ॥ 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥ असुर्यम् । असवः प्राणाः । तेन च तद्धेतुभूता आपो लक्ष्यन्ते । अपां तद्धेतुत्वं च छान्दोग्ये स्पष्टमाश्नातम्—'आपोमयः प्राणः' (छा. उ. ६. ५. ४) इति । असुमुदकं ददातीत्यसुरो मेघः । तत्र भवं मेघान्तर्वर्तमानमुदकं वरक्षमाणाः । तत्त्वकाले वृष्ट्युत्पादनाय रक्षन्तः ॥ असुरशब्दात् 'भवे छन्दसि' इति यत् ॥ वृतावानः सत्यवन्तो यज्ञवन्तो वा ॥ 'छन्दसीवनिपौ' इति मत्वर्थीयो वनिप् । पूर्ववद्दीर्घः ॥ वृणानि स्तोत्रभिः अन्येभ्यः प्रदेयानि वचयमानाः अपगमयन्तः ॥ 'चय गतौ' । भौवादिकोऽनुदात्तेत् ॥ एवंगुणविशिष्टा महानुभावा अस्मदधीना भवन्त्विति शेषः ॥

विद्यामादित्या अवसो वो अस्य यदर्यमन्भ्य आ चिन्मयोभु ।

युष्माकं मित्रावरुणा प्रणीतौ परि श्वभ्रैव दुरितानि वृज्याम् ॥ ५ ॥

विद्याम् । आदित्याः । अवसः । वः । अस्य । यत् । अर्यमन् । भ्ये । आ । चित् । मयऽभु ।

युष्माकम् । मित्रावरुणा । प्रणीतौ । परि । श्वभ्राऽश्व । दुऽदुरितानि । वृज्याम् ॥ ५ ॥

हे आदित्याः अदितेः पुत्राः वः युष्माकम् अस्य अवसः ॥ कर्मणि पष्ठी ॥ इदं रक्षणं विद्यां लभेय । भ्ये राक्षसादिभ्य आगते सति यत् युष्मदीयं रक्षणम् । चिच्छब्दश्चार्थः । मयोभु मयसः सुखस्य भावयितुं च तदिदं लभेयेत्यन्वयः । हे अर्यमन् हे मित्रावरुणौ युष्माकं प्रणीतौ अस्मद्विषये प्रकृष्टे नयने सति श्वभ्रैव श्वभ्राणीव स्थातुमयोग्यानि गतवन्ति स्थलानीव दुरितानि पापानि परि वृज्यां परित्यजेयम् ॥ 'वृजी वर्जने' । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् ॥ ॥ ६ ॥

सुगो हिं वौ अर्यमन्मित्र पन्था अनृक्षरो वरुण साधुरास्ति ।

तेनादित्या अर्धि वोचता नो यच्छता नो दुष्परिहन्तु शर्म ॥ ६ ॥

सुऽगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पन्थाः । अनृक्षरः । वरुण । साधुः । अस्ति ।

तेन । आदित्याः । अर्धि । वोचत । नः । यच्छत । नः । दुऽदुष्परिहन्तु । शर्म ॥ ६ ॥

हे ^वअर्थमन् ^वमित्र ^ववरुण ^ववः युष्माकं ^वसुगः सुखेन गन्तव्यः ^वअनुक्षरः । 'ऋक्षरः कण्टक
कच्छतेः' इति । तद्रहितः ^वसाधुः साधकः शोभनो वा । एवंगुणविशिष्टः ^वपत्न्याः मार्गः ^वअस्ति विद्यते
खलु । अतः ^वतेन पथा अस्मान् शोभनं नयतेति शेषः । हे ^वआदित्याः ^वनः अस्माकम् ^वअधि
^ववोचत अधिवचनं पक्षपातेन वचनं कुस्त । अपि च ^वनः अस्मभ्यं ^वदुष्परिहन्तु परिहन्तुं विनाश-
यितुमशक्यं ^वशर्म सुखं ^वयच्छत दत्त ॥ 'दाण् दाने' । शपि 'पात्रा' इत्यादिना यच्छादेशः ॥

पिप॑र्तु नो अदि॑ती राज॑पुत्राति द्वे॑षांस्य॒र्यमा सु॒गेभिः ।

बृ॒हन्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ शर्मो॑प॒ स्याम॒ पुरु॑वीरा॒ अरि॑ष्टाः ॥ ७ ॥

पिप॑र्तु । नः । अदि॑तिः । राज॑पुत्रा । अति॑ । द्वे॑षांसि । अ॒र्यमा । सु॒गेभिः ।

बृ॒हत् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । शर्म॑ । उप॑ । स्या॒म । पुरु॑वीराः । अरि॑ष्टाः ॥ ७ ॥

^वराजपुत्रा राजानो राजमाना मित्रादयः पुत्रा यस्यास्तादृशी ^वअदितिः अदीना^१ अखण्डनीया
वा देवी ^वनः अस्मान् ^वद्वेषांसि द्वेषुणि रक्षांसि ^वअति ^वपिप॑र्तु अतिपारयतु । अतिक्रम्य तद्रहितं
देशं प्रापयस्वित्यर्थः । ^वअर्यमा च ^वसुगेभिः सुष्ठु गन्तव्यैर्मागैरस्मान् पारयतु । अपि च वर्यं ^वपुरुवीराः
बहुभिर्वीरैः पुत्रादिभिरुपेताः ^वअरिष्टाः केनाप्यहिंसिताश्च सन्तः ^वमित्रस्य ^ववरुणस्य च ^वबृहत्
परिवृढं ^वशर्म सुखम् ^वउप ^वस्याम उपगता भवेम ॥

पूर्वोक्ते पशौ 'तिस्रो भूमीः' इति पुरोडाशस्य याज्या । सूत्रं पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

ति॒स्रो भूमी॑र्धारय॒न् त्री॑रु॒त द्यून्त्री॑णि॒ व्र॒ता वि॒दथे॑ अ॒न्तरै॑षाम् ।

ऋ॒तेना॑दि॒त्या महि॑ वो महि॒त्त्वं तद॑र्यमन्वरुण मि॒त्र चारु॑ ॥ ८ ॥

ति॒स्रः । भूमीः । धा॒रय॒न् । त्रीन् । उ॒त । द्यून् । त्रीणि॑ । व्र॒ता । वि॒दथे॑ । अ॒न्तः । ए॒षाम् ।

ऋ॒तेन॑ । आ॒दि॒त्याः । महि॑ । वः । महि॒ऽत्वम् । तत् । अ॒र्यमन् । वरु॑ण । मि॒त्र । चारु॑ ॥ ८ ॥

^वतिस्रो ^वभूमीः । अत्र भूमिशब्दो लोकत्रये वर्तते । 'यो द्वितीयस्यां तृतीयस्यां पृथिव्याम्' इत्यत्र
यथा पृथिवीशब्दः । भूम्यन्तरिक्षस्वर्गास्त्रीन् लोकान् आदित्याः ^वधारयन् वृष्टिप्रदानादिना धारयन्ति ।
^वउत अपि च ^वद्यून् दीप्तान् तत उपरितनान् महारादिकानपि ^वत्रीन् लोकान् धारयन्ति । यद्वा
दीप्तान् अग्निं वायुं सूर्यं च धारयन्ति । अपि च ^वएषाम् आदित्यानां ^वविदथे यज्ञे ^वअन्तः मध्ये
त्रीणि ^वव्रता सवनत्रयनिष्पाद्यानि ^वत्रीणि कर्माणि सन्ति । यद्वा एषां लोकानामन्तर्मध्ये विदथे यज्ञे
निमित्तभूते सति एषामादित्यानां त्रीणि कर्माणि रसादानधारणविसर्जनलक्षणानि^२ सन्ति । उत्तरोऽर्धचः
प्रत्यक्षकृतः । हे ^वआदित्याः ^वऋतेन सत्येन यज्ञेन वा ^वमहि महत् प्रभूतं ^ववः युष्माकं ^वमहित्वं
महत्त्वं यन्महाभाग्यं हे ^वअर्थमन् ^ववरुण ^वमित्र ^वतत् महाभाग्यं ^वचारु शोभनम् । सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः ॥

त्री रोचना दिव्या धारयन्त हिरण्ययाः शुचयो धारपूताः ।

अस्वमजो अनिमिषा अदब्धा उरुशंसाः ऋजवे मर्त्याय ॥ ९ ॥

त्री । रोचना । दिव्या । धारयन्त । हिरण्ययाः । शुचयः । धारपूताः ।

अस्वमजः । अनिमिषाः । अदब्धाः । उरुशंसाः । ऋजवे । मर्त्याय ॥ ९ ॥

१त्री १रोचना त्रीणि रोचनानि रोचमानाग्न्यादीनि तेजांसि १दिव्या दिव्यानि दिवि भवानि १धारयन्त आदित्या अवास्थापयन् । किमर्थम् । १ऋजवे ऋजीकाय स्तोत्राणां १मर्त्याय मनुष्याय भोगसिद्ध्यर्थमिति यावत् । कीदृशा आदित्याः । १हिरण्ययाः हिरण्ययाः^१ हिरण्यालंकृतसर्वाङ्गाः । यद्वा हितरमणीयवेपाः । १शुचयः दीप्यमानाः १धारपूताः उदकधारया क्षालिता इव निर्मलाः । १अस्वमजः असंजातस्वप्नाः ॥ 'सुपां सुलुक्' इति जसः सुः ॥ अपर आह । अस्वमजः अस्वपन्तो विगतनिद्राः ॥ 'स्वपितृपोर्नजिङ्' इति नजिङ्प्रत्यय इति । तदेतत् पदकारस्यानभिमतम् ॥ १अनिमिषाः निमेषरहिताः । १अदब्धाः असुरादिभिरहिंसिताः १उरुशंसाः उरुभिर्बहुभिः शंसनीयाः स्तोतव्याः । एवंगुणविशिष्टा अधारयन्तेत्यन्वयः ॥

त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ये च देवा असुर ये च मर्ताः ।

शतं नो रास्व शरदो विचक्षेऽश्यामायूषि सुधितानि पूर्वा ॥ १० ॥

त्वम् । विश्वेषाम् । वरुण । असि । राजा । ये । च । देवाः । असुर । ये । च । मर्ताः ।

शतम् । नः । रास्व । शरदः । विचक्षे । अश्याम । आयूषि । सुधितानि । पूर्वा ॥ १० ॥

हे १असुर शत्रूणां क्षेपक १वरुण १त्वं १विश्वेषां सर्वेषां १राजा १असि । केपाम् । १ये १च १देवाः देवजनाः १ये १च १मर्ताः मरणधर्माणो मनुष्याः तेषामित्यर्थः । अतस्त्वं १मः अस्मभ्यं १शतं १शरदः शतसंख्याकान् संवत्सरान् १विचक्षे विश्लेषेण दर्शनाय १रास्व प्रयच्छ ॥ 'रा दाने' । व्यस्ययेनात्मनेपदम् ॥ वयं च १पूर्वा पूर्वैर्देवैः १सुधितानि सुष्ठु हितानि शतसंवत्सरलक्षणानि १आयूषि १अश्याम व्यामुयाम ॥ 'सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च' इति निपात्यते । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । पूर्वा । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया डादेशः ॥ ॥ ७ ॥

आदित्यदेवताके पशौ 'न दक्षिणा' इत्येषा हविषो याज्या । 'तिष्ठो भूमीर्धारयन्त्रीहेत धून् न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

न दक्षिणा वि चिकिते न सव्या न प्राचीनमादित्या नोत पश्चा ।

पाक्या चिद्वसवो धीर्या चिद्युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्याम् ॥ ११ ॥

न । दक्षिणा । वि । चिकिते । न । सव्या । न । प्राचीनम् । आदित्याः । न । उत । पश्चा ।

पाक्या । चित् । वसवः । धीर्या । चित् । युष्माऽनीतः । अभयम् । ज्योतिः । अश्याम् ॥ ११ ॥

हे ^१आदित्याः ^२दक्षिणा दक्षिणो भागः ^३न ^४वि ^५चिकित्ते मया न विज्ञायते । ^६सव्या सव्यो वामभागोऽपि ^७न ज्ञायते ॥ उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इति सोः आजादेशः ॥ तथा 'प्राचीनं पुरस्तादपि ^८न ज्ञायते' ॥ 'विभाषाध्वरेदिकृष्टियाम्' इति स्वार्थे खः ॥ ^९उत अपि च ^{१०}पश्चा पश्चात् पृष्ठभागोऽपि ^{११}न ज्ञायते । नैज्ञेन तमसा आवृतत्वात् आन्तरादज्ञानाद्वा ॥ 'पश्च पश्चा च छन्दसि' (पा. सू. ५. ३. ३३) इति निपात्यते ॥ किं बहुना । ^{१२}पाक्या ^{१३}चित् पाक्यः पक्तव्यः अपरिपक्वानोऽपि ॥ 'लुपचप् पाके' । 'ऋहलोर्ण्यत्' । तिस्वरितः ॥ ^{१४}धीर्या ^{१५}चित् धीरे नेतव्यत्वेन भवो धीर्यः कातरः ॥ 'भवे छन्दसि' इति यत् ॥ कातरोऽपि ॥ उभयत्र 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ॥ हे ^{१६}वसवः वास-
यितार आदित्याः ^{१७}युष्मानीतः युष्माभिर्नीतः शोभनेन मार्गेण प्रापितः सन् ^{१८}अभयं भयरहितं ^{१९}ज्योतिः सौरं तेजः आन्तरं वा ज्ञानात्मकम् ^{२०}अज्ञयां प्राप्नुयाम् ॥

यो राजभ्य ऋतुनिभ्यो ददाश यं वर्धयन्ति पुष्टयश्च नित्याः ।

स रेवान्याति प्रथमो रथेन वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः । राजभ्यः । ऋतुनिभ्यः ददाश । यम् । वर्धयन्ति । पुष्टयः । च । नित्याः ।

सः । रेवान् । याति । प्रथमः । रथेन । वसुदावा । विदथेषु । प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः यजमानः ^१राजभ्यः राजमानेभ्यः ^२ऋतुनिभ्यः ऋतस्य यज्ञस्य^३ सत्यस्य वा नेतृभ्य आदिभ्यः ^४ददाश चरुपुरोडाशादिकं ददाति । ^५यं यजमानं ^६पुष्टयः पोषकाः ^७नित्याः शाश्वता आदिभ्यः च ^८वर्धयन्ति । ^९सः यजमानः ^{१०}रेवान् धनवान् ^{११}प्रथमः प्रथितः प्रख्यातः ^{१२}वसुदावा वसूनां धनानां दाता सन् ^{१३}प्रशस्तः सर्वैः प्रशस्यमानः ^{१४}विदथेषु वेद्येषु लब्धव्येषु गृहेषु ^{१५}रथेन वाहनेन ^{१६}याति गच्छति ॥

शुचिरपः सुयवसा अदब्ध उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः ।

नकिष्टं म्रन्त्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ ॥ १३ ॥

शुचिः । अपः । सुयवसाः । अदब्धः । उप । क्षेति । वृद्धवयाः । सुवीरः ।

नकिः । तम् । म्रन्ति । अन्तितः । न । दूरात् । यः । आदित्यानाम् । भवति । प्रणीतौ ॥ १३ ॥

स यजमानः ^१शुचिः दीप्यमानः शुद्धो वा ^२अदब्धः सप्तनैरबाधितः ^३वृद्धवयाः प्रभूताद्यः ^४सुवीरः शोभनपुत्रश्च सन् ^५सुयवसाः शोभनसस्यानि ^६अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि ^७उप ^८क्षेति उपनिवसति । सर्वदा सुसस्यानामपां समीपे निवसतीत्यर्थः । तथा ^९नकिः न च ^{१०}पतं^३ म्रन्ति हिंसन्ति ^{११}अन्तितो न अन्तिकत्वा समीपदेशाच्च ^{१२}दूरात् विप्रकृष्टाच्च देशादागता बाधकाः ॥ अन्तिकस्य तसि^४ 'कादिलोपः' इति लोपः ॥ यः यजमानः ^{१३}आदित्यानाम् अदितेः पुत्राणां मित्रादीनां ^{१४}प्रणीतौ प्रकृष्टे नयने प्रापणे ^{१५}भवति वर्तते स इति पूर्वत्र संबन्धः ॥

१. झ-म-विज्ञायते । २. क-झ-झ-ण-थ-न-म-व- 'यज्ञस्य' नास्ति । ३. ण-त-थ-म-यम् ।

४. ख-ग-त-थ-म-तसिलादिलोपः ।

अदिते मित्र वरुणोत मृळ यद्वो वयं चकृमा कच्चिदार्गः ।

उर्वश्यामभयं ज्योतिरिन्द्र मा नो दीर्घा अभि नशन्तमिस्राः ॥ १४ ॥

अदिते । मित्र । वरुण । उत । मृळ । यत् । वः । वयम् । चकृम । कत् । चित् । आर्गः ।

उरु । अश्याम् । अभयम् । ज्योतिः । इन्द्र ।

मा । नः । दीर्घाः । अभि । नशन् । तमिस्राः ॥ १४ ॥

उत अपि च हे अदिते मित्र वरुण ॥ 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवन्' इति पूर्वपूर्वस्य आमन्त्रितस्य अविद्यमानवद्भावात् सर्वेषां पाठिकम् 'आमन्त्रितस्य' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ यूयं प्रत्येकं मृळ अस्माकमुपरि दयां कुरु । रक्षेत्यर्थः । यत् यद्यपि वयं वः युष्माकं कच्चित् किञ्चित् आर्गः अपराधं चकृम अकर्म । तथापि मृळेत्यर्थः । हे इन्द्र परमैश्वर्योपेत आदित्य उरु विस्तीर्णम् अभयं भयरहितं ज्योतिः त्वदीयं प्रकाशं ज्ञानात्मकं वा अश्याम् अहं प्राप्नुयाम् । दीर्घाः विस्तृताः तमिस्राः तमसा युक्ता निशाः ॥ 'ज्योस्तातमिस्राश्चङ्गिणाः' (पा. सू. ५. २. ११४) इति निपात्यते ॥ ताः नः अस्मान् मा अभि नशन् मा अभिमुख्येन प्राप्नुवन्तु ॥

उभे असौ पीपयतः समीची दिवो वृष्टिं सुभगो नाम पुष्यन् ।

उभा क्षयावाजयन्त्याति पृतसूभावधौ भवतः साधू असौ ॥ १५ ॥

उभे इति । असौ । पीपयतः । समीची इति समऽईची ।

दिवः । वृष्टिम् । सुभगः । नाम । पुष्यन् ।

उभा । क्षयौ । आऽजयन् । याति । पृतऽसु ।

उभौ । अधौ । भवतः । साधू इति । असौ ॥ १५ ॥

'य आकित्यानां भवति प्रणीतौ' इति व्यवहितोऽप्यत्र इदंशब्देन परामृश्यते । असौ यजमानाय समीची संगच्छमाने उभे द्यावापृथिव्यौ पीपयतः प्याययतः कामान् वर्धयतः ॥ 'प्यायी वृद्धौ' । अस्माक्यन्तात् छान्दसो लुङ् । व्यत्ययेन तसस्तामादेशाभावो धातोः पीभावश्च ॥ स च सुभगः शोभनधनः दिवः द्युलोकादागतं वृष्टिं पुष्यन् वर्धयन् भवति । नाम इति प्रसिद्धिर्द्योत्यते । किञ्च पृतसु पृतनासु संग्रामेषु आजयन् शत्रूनाभिमुख्येनाभिभवन् उभा क्षयौ उभौ निवासौ ॥ क्षयन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति क्षयो निवासस्थानम् । 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति अधिकरणे घः । 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ तौ परैरनाक्रान्तं स्वकीयं निवासस्थानम् आत्मनापहतं परकीयं निवासस्थानं च याति गच्छति । तथा असौ यजमानाय उभावधौ जगतो भागौ चराचरात्मकौ मर्त्यामर्त्यात्मकौ वा साधू साधकौ भवतः ॥

या वो माया अभिद्रुहे यजत्राः पाशा आदित्या रिपवे विचृत्ताः ।

अश्वीव ताँ अति येषु रथेनारिष्टा उरावा शर्मन्त्स्याम ॥ १६ ॥

याः । वः । मायाः । अभिद्रुहे । यजत्राः । पाशाः । आदित्याः । रिपवै । विऽचृत्ताः ।

अश्वीऽइव । तान् । अति । येषम् । रथेन । अरिष्टाः । उरौ । आ । शर्मन् । स्याम् ॥ १६ ॥

हे वयजत्राः यष्टव्याः वआदित्याः ववः युष्माकं वयाः वमायाः वअभिद्रुहे अभितो^१ द्रोहं^२ कुर्वते राक्षसादये निर्मिताः ये च वपाशाः वरिपवे शत्रवे वविचृत्ताः ॥ ‘वृती हिंसाप्रन्थनयोः’ ॥ प्रसारिता इत्यर्थः । वतान् पाशान् मायाश्च वरथेन वअति वयेषम् अतीत्य प्रयतेयम् । अतितरेयमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । वअश्वीव । यथा शोभनाश्वः कश्चित् पुरुषः^३ दुस्तरान्मार्गान् शीघ्रमतिक्रामति तद्वत् ॥ ‘येषु प्रयत्ने’ । भौवादिकोऽनुदात्तेत् । छान्दसो लङ् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ तथा वयम् वअरिष्टाः शत्रुभिः अहिंसिताः सन्तः वउरौ विस्तीर्णे वशर्मन् । शर्मेति गृहनाम । त्वया दत्ते सुखे गृहे वा वआ समन्तात् वस्याम वर्तमाना भवेम ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदात्र आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्सुयमादव स्था बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १७ ॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदात्रः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १७ ॥

हे वरुण वमघोनः धनवतः वप्रियस्य अनुकूलस्य वभूरिदात्रः भूरेर्बहुलस्य दातुराढ्यस्य वअहं वमा वआ विदं मा आवेदयानि । आवेदनं विज्ञापनं मा करवाणि । किं तदनावेद्यम् । वआपेः ज्ञातेः वशूनं शून्यं दारिद्र्यम् ॥ वर्णलोपश्छान्दसः ॥ यद्वा शूनं गतं प्राप्तं दारिद्र्यम् ॥ ‘दुओश्च गतिवृद्धयोः’ । ‘श्रीदितो निष्ठायाम्’ इति इत्यतिषेधः । यजादित्वात् संप्रसारणम् । ‘ओदितश्च’ इति नकारः । वृषादित्वादाद्युदात्तत्वम् ॥ एतदुक्तं भवति । अस्मदीयाः पुत्रादयः क्षुधिता इति प्रभुप्रभु-समीपे^३ अभिधाय याचमानो मा भूवमिति । हे वराजन् वसुयमात् । सुष्ठु नियम्यतेऽनेन पुरुषो गृहे इति सुयमः ॥ ‘ईषहुःसुष्ठु’ इति खलु ॥ तादृशात् वरायः धनात् वमा वअव वस्थाम् अवयुत्य स्थितो मा भूवम् । वयं वसुवीराः शोभनपुत्राः वविदथे यज्ञे गृहे वर्तमानाः सन्तः वबृहत् प्रौढं स्तोत्रं ववदेम उच्चारयाम ॥ ॥ ८ ॥

‘इदम्’ इत्येकादशार्चं पष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रम्यते—‘इदमेकादश वारुणम्’ इति । पूर्वसूक्ते ‘कूर्मो गात्समदो हि वा’ इत्युक्तत्वादस्योत्तरस्य च कूर्मो गृत्समदो वा ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । वरुणो देवता । विनियोगो लैङ्गिकः । अत्र केचिदाहुः—‘इदमेकादशार्चं तु वारुणं भयपापनुत् । ऋणदारिद्र्य-दुःस्वप्ननाशनं चेति शुश्रुम’ इति ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सान्त्यभ्यस्तु महा ।

अति यो मन्द्रो यजथाय देवः सुकीर्तिं भिक्षे वरुणस्य भूरैः ॥ १ ॥

इदम् । कवेः । आदित्यस्य । स्वराजः । विश्वानि । सन्ति । अभि । अस्तु । महा ।

अति । यः । मन्द्रः । यजथाय । देवः । सुकीर्तिम् । भिक्षे । वरुणस्य । भूरैः ॥ १ ॥

कवेः कान्तदक्षिणः । आदित्यस्य अदितेः पुत्रस्य । स्वराजः स्वयमेव राजमानस्य ईश्वरस्य वा । वरुणस्य । इदं हविः स्तोत्रं वा यजमानः करोतीति शेषः । स च विश्वानि सर्वाणि सन्ति द्वितीय-
भावविकारभाजि भूतजातानि । महा महिम्ना वरुणप्रसादात् लब्धेन । अभ्यस्तु अभिभवतु । यः ।
देवः द्योतमानो वरुणः । यजथाय यष्टे पुरुषाय । अति अतिशयेन । मन्द्रः स्तुत्यो हर्षयिता वा भवति
तस्य । भूरैः भर्तुवरुणस्य । सुकीर्तिं शोभनां स्तुतिं । भिक्षे प्रार्थये । यद्वा वरुणस्येति तृतीयाथे पठ्यते ।
तेन वरुणेन दातव्यां शोभनां कीर्तिमहं याचे ॥

तव व्रते सुभगासः स्याम स्वाध्यो वरुण तुष्टुवांसः ।

उपायन उषसां गोमतीनामग्नयो न जरमाणा अनु द्यून् ॥ २ ॥

तव । व्रते । सुभगासः । स्याम । सुआध्यः । वरुण । तुष्टुवांसः ।

उपऽअयने । उषसाम् । गोऽमतीनाम् । अग्नयः । न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे वरुण स्वाध्यः शोभनाध्यानाः । तुष्टुवांसः स्तुतवन्तः^१ वयं । तव । व्रते त्वदीये परिचरणाल्ये
कर्मणि वर्तमानाः । सुभगासः । स्याम शोभनधना भवेम । अपि च । गोमतीनां रश्मिभिर्युक्तानाम्
उषसाम् । उपायने उपागमने सति । अग्नयो । न यथाग्नयोऽग्निहोत्रादिकर्मार्थं समिध्यन्ते एवम् । अनु
द्यून् अनुदिनं । जरमाणाः त्वां स्तुवन्तो वयं दीप्यमाना भवेम ॥

तव स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्नुशंसस्य वरुण प्रणेतः ।

यूयं नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमध्वं युज्याय देवाः ॥ ३ ॥

तव । स्याम । पुरुवीरस्य । शर्मन् । उशंसस्य । वरुण । प्रनेतरिति । प्रऽनेतः ।

यूयम् । नः । पुत्राः । अदितेः । अदब्धाः । अभि । क्षमध्वम् । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

हे प्रणेतः सर्वस्य जगतः प्रकर्षेण नेतः । वरुण । पुरुवीरस्य पुरुभिर्बहुभिर्वीरैरुपेतस्य ।
यद्वा पुरुणां बहूनां शत्रूणां विशेषेण प्रेरकस्य । उशंसस्य उरुभिर्बहुभिः स्तूयमानस्य । तव । शर्मन्
शर्मणि सुखे गृहे वा । स्याम । अदितेः । पुत्राः मित्रादयः ॥ 'परमपि छन्दसि' इति परस्य षष्ठ्यन्तस्य

पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावेन^१ अनुप्रवेशात् पदद्वयसमुदायस्याष्टमिकं सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ^२अदब्धाः शत्रुभिरहिंसिताः । एवंभूता हे ^३देवाः ^४यूयं ^५नः अस्मान् कृतापराधान् ^६युज्याय सख्याय ^७अभि ^८क्षमध्वम् अस्माभिः कृतमपराधं सहध्वम् ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्ता क्रतुं सिन्धवो वरुणस्य यन्ति ।

न श्राम्यन्ति न वि मुचन्त्येते वयो न पतु रघुया परिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सीम् । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्ता । क्रतुम् । सिन्धवः । वरुणस्य । यन्ति ।

न । श्राम्यन्ति । न । वि । मुचन्ति । एते । वयः । न । पतुः । रघुया । परिज्मन् ॥ ४ ॥

^१विधर्ता सेतुरिव जलस्य विधारयिता ^२आदित्यः अदितेः पुत्रो वरुणः ^३क्रतुं विधारणहेतुभूतं सत्यं यद्वा नदीनामुपादानभूतमुदकं ^४सीं सर्वतः ^५प्र ^६असृजत् प्रकर्षेण सृष्टवान् ॥ ‘अणोऽप्रगृह्यस्यानु-
नासिकः’ इत्याकारः सानुनासिकः ॥ तेन ^७वरुणस्य क्रतेन ^८सिन्धवः स्यन्दनशीला नद्यः ^९यन्ति गच्छन्ति । प्रवहन्ति । ^{१०}एते सिन्धवः ^{११}न ^{१२}श्राम्यन्ति श्रान्तिं न प्राप्नुवन्ति । ^{१३}न ^{१४}वि ^{१५}मुचन्ति उप-
रता न भवन्ति । अनलसाः सर्वदा ऐकरूप्येण प्रवहन्तीत्यर्थः । एतदेवोच्यते । ^{१६}वयो ^{१७}न । वयः पक्षिण इव ^{१८}रघुया रघवः^२ शीघ्रगामिनः ^{१९}परिज्मन् परिज्मनि भूग्यां ^{२०}पतुः पतन्ति । गच्छन्ति ॥ ‘पतु गतौ’ । लिट्युसि ‘तनिपत्योश्छन्दसि’ इति उपधालोपः । स्थानिवद्भावात् द्विवचनादि । रघुया इत्यत्र ‘सुपां सुलुक्’ इति जसो याजादेशः ॥

वि मच्छ्रथाय रशनामिवागं क्रुध्याम ते वरुण खामृतस्य ।

मा तन्तुश्छेदि वर्यतो धियं मे मा मात्रा शार्यपसः पुर क्रतोः ॥ ५ ॥

वि । मत् । श्रथय । रशनाम्ऽइव । आगः । क्रुध्याम । ते । वरुण । खाम् । क्रतुस्य ।

मा । तन्तुः । छेदि । वर्यतः । धियम् । मे । मा । मात्रा । शारि । अपसः । पुरा । क्रतोः ॥ ५ ॥

हे ^१वरुण ^२मत् मत्सकाशात् ^३रशनामिव रज्जुमिव ^४आगः विहिताननुष्ठानजनितं^३ पापं^३ ^५वि ^६श्रथय शिथिलीकुरु । विमोचयेत्यर्थः । ^७एते त्वत्संबन्धिनः ^८क्रतुस्य उदकस्य पूर्णां ^९खां नदीम् । खा इति नदीनाम् । ताम् ^{१०}क्रुध्याम लभेमहि । अपि च ^{११}धियं कर्म ^{१२}वयतः संतन्वतः ^{१३}मे मम ^{१४}तन्तुः कर्मसंततिः ^{१५}मा ^{१६}छेदि छिन्नो मा भूत् । नैरन्तर्येणेत्यर्थः । तथा ^{१७}क्रतोः समाप्तिकालात् ^{१८}पुरा पूर्वम् ^{१९}अपसः कर्मणः ^{२०}मात्रा शरीरं प्राच्योदीच्याङ्गलक्षणं ^{२१}मा ^{२२}शारि शीर्णं विकलं^४ मा भूत् ॥ ‘शृ हिंसायाम्’ । कर्मणि लुङ् । पुर क्रतोः इत्यत्र ‘क्रत्यकः’ इति प्रकृतिभावः ॥ ॥ ९ ॥

१. ख-ग-ण-पूर्वमनाङ्ग°; त-पूर्वमताङ्ग°; थ-पूर्वाङ्ग° । २. व-लघवः । ३. ख-ग-ण-त-थ-म-
°जनितपापम् । ४. म-शिथिलम् ।

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्सप्राकृतावोऽनु मा गृभाय ।

दामेव वत्साद्वि मुमुग्ध्यहो नहि त्वदारे निमिषश्चनेशे ॥ ६ ॥

अपो इति । सु । म्यक्ष । वरुण । भियसम् । मत् । सम्प्राद । कृतऽवः । अनु । मा । गृभाय ।

दामऽइव । वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः । नहि । त्वत् । आरे । निऽमिषः । चन । ईशे ॥ ६ ॥

हे वरुण वभियसं भयं वमत् मत्तः वसु सुष्ठु अपो वम्यक्ष अपगमय । हे वसन्नाद् सस्यग्राजमान हे वक्रतावः सस्यवन् यज्ञवन् वा वरुण वमा माम् वानु वगृभाय अनुगृहाण ॥ 'छन्दसि शायजपि' इति श्रः शायजादेशः । 'ह्रग्रहोर्भः' इति भवम् ॥ अपि च दामेव वत्सात् यथा दोग्धा वत्ससकाशात् बन्धनीं रज्जुं विमुञ्चति तथा अंहः पापं मत्सकाशात् वि वमुमुग्धि विमुञ्च ॥ छान्दसः शपः श्लुः ॥ पृथक्कुरु । वत्वदारे त्वत्तो दूरदेशे वर्तमानस्त्वदन्य इत्यर्थः । त्वत्तोऽन्यः कश्चित् निमिषश्चन निमेषस्यापि अक्षिपक्षमचलनस्यापि नहि वृद्धे नेष्टे । त्वमेवेश्वर इत्यर्थः ॥ 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः ॥

मा नो वधैर्वरुण ये त इष्टावेनः कृण्वन्तमसुर भ्रीणन्ति ।

मा ज्योतिषः प्रवसथानि गन्म वि षू मृधः शिश्रथो जीवसे नः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृण्वन्तम् । असुर । भ्रीणन्ति ।

मा । ज्योतिषः । प्रऽवसथानि । गन्म । वि । सु । मृधः । शिश्रथः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

हे वरुण नः अस्मान् वधैः हननसाधनैरायुधैः वमा हिंसिरिति शेषः । हे असुर पापकृतां निरसितः ते त्वदीये इष्टौ यज्ञे एनः विहितानुष्ठानेन^१ जनितं पापं कृण्वन्तं कुर्वन्तं पुरुषं ये वधाः भ्रीणन्ति हिंसन्ति तैः इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ 'भ्रीप् हिंसयाम्' । क्रैयादिकः ॥ अपि च ज्योतिषः गृहे वर्तमानादग्नेः सौरप्रकाशात् वा प्रवसथानि प्रवासान् वमा गन्म मा गच्छाम । सर्वदा गृहे वर्तमानः सूर्यं पश्यन् चिरकालं जीवेयमित्यर्थः ॥ गमेर्लुङि 'मन्त्रे घस' इति च्लेर्लुक् । तथा नः अस्माकं जीवसे जीवनाय मृधः हिंसकान् सुष्ठु वि शिश्रथः विश्लेषय । बाधस्त्वेत्यर्थः ॥

नमः पुरा ते वरुणोत नूनमुतापरं तुविजात ब्रवाम ।

त्वे हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि दूळभ व्रतानि ॥ ८ ॥

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनम् । उत । अपरम् । तुविऽजात । ब्रवाम ।

त्वे इति । हि । कम् । पर्वते । न । श्रितानि । अप्रऽच्युतानि । दुऽदृढम् । व्रतानि ॥ ८ ॥

हे वरुण वपुरा पूर्वस्मिन् काले ते तुभ्यं वनमः नमस्कारप्रतिपादकं नम इति शब्दमवादिष्म ।
 उत अपि च नूनम् अद्यापि व्रवाम । उत अपि च हे तुविजात बहुषु प्रदेशेषु प्रादुर्भूत वरुण
 अपरम् आगामिन्यपि काले नमःशब्दं व्रवाम उच्चारयाम । कस्मादिति चेदुच्यते । वृळभ दुर्दभ
 दम्भितुं हिंसितुमशक्य ॥ 'दुरो दाशनाशध्यादभेषु' (पा. सू. ६. ३. १०९. ५) इति रेफस्योत्वम्
 उत्तरपदादेः घृत्वं च । वकम् इत्येतत् पादपूर्णम् ॥ वहि यस्मात् त्वे त्वयि पर्वते न शिलोच्चये इव
 अप्रच्युतानि अन्यैः प्रच्यावयितुमशक्यानि व्रतानि कर्माणि विधरणानि श्रितानि आश्रितानि ।
 तस्माद्वित्यर्थः ॥

परं ऋणा सावीरध मत्कृतानि माहं राजन्नन्यकृतेन भोजम् ।

अव्युष्टा इन्नु भूयसीरुषास आ नो जीवान्वरुण तासु शाधि ॥ ९ ॥

परा । ऋणा । सावीः । अध । मत्कृतानि । मा । अहम् । राजन् । अन्यकृतेन । भोजम् ।

अविऽउष्टाः । इत् । नु । भूयसीः । उषसः । आ । नः । जीवान् । वरुण । तासु । शाधि ॥ ९ ॥

हे वरुण ऋणानि ऋणानि पित्रादिभिः कृतान्यस्माभिर्देयानि परा सावीः परा सुव ।
 पराचीनं प्रेरव ॥ 'घू प्रेरणे' । छान्दसो लुङ् ॥ अध अधुना मत्कृतानि मया निष्पादितानि
 ऋणानि परा सुव । अपि च हे राजन् स्वामिन् वरुण अहम् अन्यकृतेन अन्यैरर्जितेन धनेन मा
 भोजं भोगं मा लभेयम् । किं कारणमिति चेदुच्यते । भूयसीः भूयस्यो बहुतराः उषसः अव्युष्टाः
 इन्नु । सत्यमव्युष्टा एव । अपररात्रेषूत्थाय ऋणानि चिन्तयतो जाग्रतो मम व्युष्टा अप्यव्युष्टकल्पा
 आसन् । हे वरुण तासु उपःसु नः अस्मान् जीवान् जीवनवतः आ शाधि आ समन्तात्
 अनुशिष्टान् कुरु । ऋणान्यपकृत्य भोगपर्याप्तं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वमे भयं भीरवे मह्यमाह ।

स्तेनो वा यो दिप्सति नो वृको वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान् ॥ १० ॥

यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वमे । भयम् । भीरवे । मह्यम् । आह ।

स्तेनः । वा । यः । दिप्सति । नः । वृकः । वा ।

त्वम् । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ॥ १० ॥

हे राजन् वरुण मे मदीयः युज्यः योजनसमर्थः पित्रादिः वा सखा समानख्यानोऽन्यो
 बान्धवः वा स्वमे दृष्टं त्वद्विषयं भयं भीरवे भयशीलाय मह्यं यः आह ब्रूते । तथा स्तेनः
 चोरः वा वृकः अरण्यश्वा वा यः नः अस्मान् दिप्सति जिघांसति ॥ 'सनीवन्तर्ध' इति विकल्प-
 नादिङ्भावः । 'दम्भ इच्च' इति इत्वम् ॥ हे वरुण त्वं तस्मात् सर्वस्मात् अस्मान् पाहि रक्ष ॥

माहं मधोनो वरुण प्रियस्य भूरिदान् आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्त्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ११ ॥

मा । अहम् । मधोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदानः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ११ ॥

हे वरुण प्रियस्य भूरिदानः भूरेर्धनस्य दातुर्धनवत् आह्वस्य पुरतः पुत्रादेर्दारिद्र्यम् अहं
मा आ विदम् आवेदयानि ज्ञापयानि । हे राजन् सुष्ठु नियामकाद्धनात् अव^१ स्थाम् अवयुत्य
स्थितः^१ मा भूवम् । शोभनपुत्राः^२ यज्ञे गृहे वा वर्तमानाः प्रौढं स्तोत्रमुच्चारयाम ॥ १० ॥

‘धृतव्रताः’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं गार्ग्समदस्य^३ कर्मस्य गृत्समदस्य वा^३ आपं त्रैष्टुभं
वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रान्तं—‘धृतव्रताः सप्त वैश्वदेवम्’ इति । गतो विनियोगः ॥

धृतव्रता आदित्या इषिरा आरे मत्कर्त रहस्रिवागः ।

शृण्वतो वो वरुण मित्र देवा भद्रस्य विद्वान् अवसे हुवे वः ॥ १ ॥

धृतव्रताः । आदित्याः । इषिराः । आरे । मत् । कर्त । रहसूऽईव । आगः ।

शृण्वतः । वः । वरुण । मित्र । देवाः । भद्रस्य । विद्वान् । अवसे । हुवे । वः ॥ १ ॥

हे धृतव्रताः धृतकर्माणः आदित्याः अदितेः पुत्राः इषिराः गमनशीलाः सर्वैरभ्येषणीयाः
प्रार्थनीया वा हे विश्वे देवाः मत् आरे मत्तो दूरदेशे आगः विहिताननुष्ठानादिजनितं पापं कर्तं
कुरुत ॥ करोतेऽहान्दसो विकरणस्य लुक् । ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तत्रादेशः ॥ तत्र दृष्टान्तः । रहसूरिव ।
रहस्यन्वैरज्ञाते प्रदेशे सूयत इति रहसूर्यभिचारिणी । सा यथा गर्भं पातयित्वा दूरदेशे
परित्यजति तद्वत् । हे वरुण मित्र देवाः वः युष्मदीयस्य भद्रस्य युष्माभिः करणीयं श्रेयः
विद्वान् जानन्नहं शृण्वतः मत्कृतानि स्तोत्राणि श्रोत्रेण जानतः वः युष्मान् अवसे रक्षणार्थं हुवे
आह्वयामि ॥

यूयं देवाः प्रमतिर्युयमोजो यूयं द्वेषांसि सनुतर्युयोत ।

अभिक्षत्तारो अभि च क्षमध्वमद्या च नो मृळयतापरं च ॥ २ ॥

यूयम् । देवाः । प्रऽमतिः । यूयम् । ओजः । यूयम् । द्वेषांसि । सनुतः । युयोत ।

अभिऽक्षत्तारः । अभि । च । क्षमध्वम् । अद्य । च । नः । मृळयत । अपरम् । च ॥ २ ॥

१. क-ख-ग-च-झ-ञ-१-ण-१-त-थ-म-‘अव स्थाम् अवयुत्य स्थितः’ नास्ति । २. व-सुवीराः
शोभनपुत्राः । ३. म-गृत्समदस्य ।

हे देवाः प्रमतिः प्रकृष्टा मतिर्यस्य पित्रादेस्तादृशा अपि यूयम् एव । तथा ओजः बल-
मपि यूयम् एव । अपि च यूयं द्वेषांसि द्वेषुणि रक्षःपिशाचादीनि । सनुतः इत्यव्ययम् । अन्तर्हित-
नामैतत् । अन्तर्हिते प्रदेशे यूयोत पृथक्कृत ॥ 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' । छान्दसः शपः श्लुः । पूर्ववत्
तस्य तवादेशः ॥ अभिक्षत्तारः अभितः शत्रूणां हिसितारः यूयम् अभि च क्षमध्वम् अभिभवत्
च शत्रून् । अद्य अस्मिन् दिने नः अस्मान् मृळयत सुखयत । अपरं च अपरमपि कालम्
आगामिन्यपि काले अस्मान् मृळयत ॥

किम् नु वः कृणवामापरेण किं सनेन वसव आप्येन ।

यूयं नो मित्रावरुणादिते च स्वस्तिमिन्द्रामरुतो दधात ॥ ३ ॥

किम् । ऊँ इति । नु । वः । कृणवाम । अपरेण । किम् । सनेन । वसवः । आप्येन ।

यूयम् । नः । मित्रावरुणा । अदिते । च । स्वस्तिम् । इन्द्रामरुतः । दधात ॥ ३ ॥

हे देवाः वः युष्माकं नु अवेदानीं किम् कृणवाम किं खलु कर्तुं शक्नुवाम । न
किमपीत्यर्थः । तथा अपरेण अपरकालभाविना कर्मणा किं कर्तुं शक्ताः । तथा हे वसवः
वासयितारो देवाः सनेन सनातनेन आप्येन आसव्येन कर्मणा युष्माकं किं कर्तुं शक्ताः । सर्वदापि
युष्मदनुगुणं परिचरणं कर्तुं न शक्ता इत्यर्थः । हे मित्रावरुणौ हे अदिते हे इन्द्रामरुतः ॥ 'देवता-
द्वन्द्वे च' इति पूर्वपदस्यानुङ् ॥ ते च सर्वे यूयं स्वस्तिम् अविनाशं नः अस्मभ्यं दधात धत्त
प्रयच्छत ॥ लोटि तस्य तवादेशे छित्वाभावेन अतोलोपाभावः ॥

हये देवा यूयमिदापर्यः स्थ ते मृळत् नाधमानाय मह्यम् ।

मा वो रथो मध्यमवाळते भूमा युष्मावत्स्वापिषु श्रमिष्म ॥ ४ ॥

हये । देवाः । यूयम् । इत् । आपर्यः । स्थ । ते । मृळत् । नाधमानाय । मह्यम् ।

मा । वः । रथः । मध्यमवाट् । ऋते । भूत् । मा । युष्मावत्सु । अपिषु । श्रमिष्म ॥ ४ ॥

हये देवाः ॥ छान्दसो वर्णोपजनः ॥ हे देवाः यूयमित् यूयमेव आपयः धनस्य
प्रापयितारो बन्धवः स्थ भवथ । ते यूयं नाधमानाय अभिमतं फलं याचमानाय मह्यं स्तोत्रे
मृळत् सुखयत । तथा वः युष्माकं रथः ऋते अस्मदीये यज्ञे निमित्तभूते मध्यमवाट् मा
भूत् मध्यमेन मन्दगमनेन वाहको मा भूत् । शीघ्रं युष्मान् वहत्वित्यर्थः । वयं युष्मावत्सु
युष्मत्सदृशेषु आपिषु बन्धुषु सत्सु मा श्रमिष्म श्रान्ता मा भूम् ॥ 'वतुपूप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां
छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम्' इति वतुप् । 'आ सर्वनाम्नः' इत्याखम् ॥

प्र वृ एको मिमय भूर्यागो यन्मा पितेव कितवं शशास ।

आरे पाशा आरे अघानि देवा मा माधि पुत्रे विमिव ग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

प्र । वः । एकः । मिमय । भूरि । आगः । यत् । मा । पिताऽईव । कितवम् । शशास ।

आरे । पाशाः । आरे । अघानि । देवाः । मा । मा । अधि । पुत्रे । विम्ऽईव । ग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

हे देवाः वः युष्माकं मध्ये अहम् एकः सन् भूरि बहुलम् आगः पापं प्र मिमय अहं प्रकर्षेण अहिंसिषम् । कथमस्माकं मध्ये त्वमेवेति चेदुच्यते । यत् यस्मात् मां पितेव कितवं यथा अपथप्रवृत्तं पुत्रं पिता अनुशास्ति तथा शशास अनुशिष्टं चकृद्वे ॥ 'शासु अनुशिष्टौ' इत्यस्माद्धिटि मध्यमस्य रूपम् ॥ अपि च हे देवाः युष्मदीयाः पाशाः आरे अस्मत्तो दूरदेशे सन्तु । अघानि पापानि च आरे सन्तु । मा माधि पुत्रे ॥ अधिः सप्तम्यर्थानुवादी ॥ पुत्रे पश्यति सति पितरं सन्तं विमिव पक्षिणमिव व्याधः मा ग्रभीष्ट मा गृह्णीध्वम् ॥ माडि लुडि 'ह्यग्रहोर्भः' इति भवम् ॥

अर्वाञ्चो अद्या भवता यजत्रा आ वो हार्दि भयमानो व्ययेयम् ।

त्राध्वं नो देवा निजुरो वृकस्य त्राध्वं कर्तादिवपदो यजत्राः ॥ ६ ॥

अर्वाञ्चः । अद्य । भवत । यजत्राः । आ । वः । हार्दि । भयमानः । व्ययेयम् ।

त्राध्वम् । नः । देवाः । निजुरः । वृकस्य । त्राध्वम् । कर्तात् । अवऽपदः । यजत्राः ॥ ६ ॥

हे यजत्राः यष्टव्या देवाः अद्य इदानीम् अर्वाञ्चः अस्मदभिमुखाः भवत । वः युष्माकं हार्दि ह्यवस्थितं रक्षणं भयमानः विभ्यदहम् आ व्ययेयम् अभिमुख्येन प्राप्नुयाम् ॥ 'व्यय गतौ' । भौवादिकः ॥ हे देवाः वृकस्य तस्करस्य अरण्यशुनो वा संबन्धिनः निजुरः निहननात् ॥ जूरी हिंसार्थः । अस्मात्संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । छान्दसो ह्रस्वः ॥ नः अस्मान् त्राध्वं त्रायध्वम् । तथा^१ हे यजत्राः अवपदः आपदः कर्तात् कर्तुः सकाशात् त्राध्वं त्रायध्वम्^१ ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदान आ विदं शूनमापेः ।

मा रायो राजन्त्सुयमादव स्थां बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ७ ॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदात्रः । आ । विदम् । शूनम् । आपेः ।

मा । रायः । राजन् । सुऽयमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ७ ॥

व्याख्यातेयम् ॥ ॥ ११ ॥

‘ऋतं देवाय’ इत्येकादशर्चमष्टमं सूक्तं गार्ग्समदम् । अन्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । ‘प्र हि क्रतुम्’ इत्येषा इन्द्रासोमदेवताका । ‘सरस्वति स्वमस्मान्’ इत्यर्धर्चः सारस्वतः । ‘यो नः सनुत्यः’ इत्येषा बार्हस्पत्या । अन्या मास्ती । शिष्टा ऐन्द्र्यः । तथा चानुकान्तम्—‘ऋतमेकादश जगत्यन्तं षष्ठ्यैन्द्रासोमी सरस्वति स्वमिति सारस्वतोऽर्धर्चो यो नो बृहस्पतिस्तं’ वोऽन्या’ मास्ती’ इति । गतो विनियोगः ॥

ऋतं देवाय कृण्वते सवित्र इन्द्रायाहिम्ने न रमन्त आपः ।

अहरहयात्यक्तुरपां कियात्या प्रथमः सर्ग आसाम् ॥ १ ॥

ऋतम् । देवाय । कृण्वते । सवित्रे । इन्द्राय । अहिऽन्ने । न । रमन्ते । आपः ।

अहःऽअहः । याति । अक्तुः । अपाम् । कियति । आ । प्रथमः । सर्गः । आसाम् ॥ १ ॥

वृत्तम् उदकं वृष्टिलक्षणं कृण्वते कुर्वते देवाय द्योतमानाय सवित्रे सर्वस्य प्रेरकाय अहिम्ने अहिं वृत्रं हतवते इन्द्राय यागार्थम् आपः न रमन्ते । तस्माद्देतोर्भीत्या नोपरता भवन्ति ॥ तस्मात् व्यस्ययेन चतुर्थी ॥ अपि तु तासाम् अपाम् अक्तुः सेचकं स्रोतः अहरहः प्रस्यहं याति गच्छति । आसां प्रथमः सर्गः प्राथमिकं जन्म कियात्या कियति काले निष्पन्नम् । आकारः प्रश्ने । किंशब्दः आक्षेपे । यावति काले ता अजायन्त स कालः कियान् । किं परिमाणं तस्य कालस्य । न किमपि । नित्या एव हि ता इत्यर्थः ॥

यो वृत्राय सिनमत्राभरिष्यत्प्र तं जनित्री विदुष उवाच ।

पथो रदन्तीरनु जोषमस्मै दिवेदिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥ २ ॥

यः । वृत्राय । सिनम् । अत्र । अभरिष्यत् । प्र । तम् । जनित्री । विदुषे । उवाच ।

पथः । रदन्तीः । अनु । जोषम् । अस्मै । दिवेऽदिवे । धुनयः । यन्ति । अर्थम् ॥ २ ॥

यः पुरुषः वृत्राय असुराय सिनम् अन्नम् अत्र पाकस्थाने आहर्तुम् अभरिष्यत् संपादितवान् तं पुरुषं जनित्री जनयित्री इन्द्रस्य माता अदितिः विदुषे अभिज्ञायेन्द्राय प्र उवाच प्रोक्तवती । प्रवचनस्य हननार्थत्वात् तं वृत्रं हतवानिति शेषः । अपि च अस्मै अस्येन्द्रस्य अनु जोषम् अनुकामम् । इच्छामनुसृत्य पथः मार्गान् रदन्तीः विलिखन्त्यः धुनयः नद्यः दिवेदिवे प्रतिदिवसम् अर्थम् अर्तव्यं गन्तव्यं समुद्रं प्रति यन्ति गच्छन्ति ॥

ऊर्ध्वो ह्यस्थादध्यन्तरिक्षेऽधा वृत्राय प्र वधं जभार ।

मिहं वसान उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुधो अजयच्छत्रुमिन्द्रः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्थात् । अधि । अन्तरिक्षे । अध । वृत्राय । प्र । वधम् । जभार ।

मिहम् । वसानः । उप । हि । ईम् । अदुद्रोत् । तिग्मऽआयुधः । अजयत् । शत्रुम् । इन्द्रः ॥ ३ ॥

वहि हेतौ । यस्मादयं वृत्रः ^१अन्तरिक्षे ^२ऊर्ध्वः सन् सर्वमावृत्य ^३अधि ^४अस्थात् अधिष्ठितोऽभूत् ।
^५अध अतः कारणात् ^६वृत्राय वृत्रं प्रति ^७वधं हननसाधनं वज्रमिन्द्रः ^८प्र ^९जभार प्रचिक्षेप ॥
 ‘हृग्रहोर्भः’ ॥ सः ^{१०}वहि खलु^१ वृत्रः ^{११}मिहं वृष्टेः सेक्तारं मेघं ^{१२}वसानः आच्छादयन् ^{१३}ईम् एन-
 मिन्द्रम् ^{१४}उप ^{१५}अदुद्रोत् उपागमत् ॥ ‘दु द्रु गतौ’ । लङि छान्दसः शपः श्लुः ॥ ^{१६}वतिगमायुधः
 तीक्ष्णायुधः ^{१७}इन्द्रः ^{१८}शत्रुं शातयितारं तं वृत्रम् ^{१९}अजयत् जितवान् ॥

बृहस्पते तपुषाश्चैव विध्य वृकद्वरसो असुरस्य वीरान् ।

यथा जघन्थ धृषता पुरा चिदेवा जहि शत्रुमस्माकमिन्द्र ॥ ४ ॥

बृहस्पते । तपुषा । अश्नाऽह्व । विध्य । वृकऽद्वरसः । असुरस्य । वीरान् ।

यथा । जघन्थ । धृषता । पुरा । चित् । एव । जहि । शत्रुम् । अस्माकम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

हे ^१बृहस्पते बृहतां परिवृढानां पालयितरिन्द्र ^२तपुषा तापकेन दीप्तेन वज्रेण ^३अश्नेव अशन्त्येव
^४वृकद्वरसः संवृतद्वारस्य ^५असुरस्य ^६वीरान् पुत्रान् । यद्वा संवृतद्वारानसुरस्य वीरान् ^७विध्य
 ताडय ॥ वृगोतेः ‘सवृभूयुषिमुषिभ्यः क्तिन्’ इति कर्मणि कन्प्रत्ययः । ‘द्रु गतौ’ । अस्मादौणादिकः
 असन्प्रत्ययः । वृकाणि संवृतानि द्वांसि द्वाराणि येषाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ हे ^८इन्द्र
^९पुरा ^{१०}चित् पुरापि ^{११}धृषता धर्षकेण वज्रेण ^{१२}यथा ^{१३}जघन्थ त्वं हतवान् ^{१४}एव एवमेव ^{१५}अस्माकं
^{१६}शत्रुं ^{१७}जहि नाशय ॥ ‘हन्तेर्जः’ इति हौ जादेशः ॥

अव क्षिप दिवो अश्मानमुच्चा येन शत्रुं मन्दसानो निजूर्वाः ।

तोकस्य सातौ तनयस्य भूरैस्माँ अर्धं कृणुतादिन्द्र गोनाम् ॥ ५ ॥

अव । क्षिप । दिवः । अश्मानम् । उच्चा । येन । शत्रुम् । मन्दसानः । निजूर्वाः ।

तोकस्य । सातौ । तनयस्य । भूरैः । अस्मान् । अर्धम् । कृणुतात् । इन्द्र । गोनाम् ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१दिवः नभसः सकाशात् ^२अश्मानम् अश्मचाकटिनं वज्रम् ^३उच्चा उच्चैर्वर्तमानस्वरम्
^४अव ^५क्षिप अस्मदीयान् शत्रूनुद्दिश्य अवस्तात् प्रक्षिप^२ । ^६येन वज्रेण ^७मन्दसानः स्तोत्रभिः
 स्तूयमानः सन् ^८शत्रुं ^९निजूर्वाः न्यहिंसीः ॥ ^{१०}जूर्वा हिंसार्थः । लेट्याडागमः^३ ॥ तथा ^{११}तोकस्य पुत्रस्य
^{१२}भूरैः भर्तव्यस्य ^{१३}तनयस्य पौत्रस्य ^{१४}सातौ संभजने ॥ निमित्ते सप्तम्येषा ॥ संभजनार्थम् । तथा हे
^{१५}इन्द्र ^{१६}गोनां गवां संभजनार्थं च ^{१७}अस्मान् अस्माकम् ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ ^{१८}अर्धं समृद्धिं ^{१९}कृणुतात्
 कुरु ॥ ‘गोः पादान्ते’ इति गोशब्दस्यामो नुडागमः ॥ ॥ १२ ॥

१. क-झ-झ१-ण१-न-म-व-स खलु । २. ग-च-क्षिप । ३. च-झ१-ण१-लेट्याडागमः । ४. ख-
 ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-‘पुत्रस्य’ नास्ति ।

प्र हि क्रतुं वृहथो यं वनुथो रध्रस्य स्थो यजमानस्य चोदौ ।

इन्द्रासोमा युवमस्माँ अविष्टमस्मिन्भयस्थे कृणुतमु लोकम् ॥ ६ ॥

प्र । हि । क्रतुम् । वृहथः । यम् । वनुथः । रध्रस्य । स्थः । यजमानस्य । चोदौ ।

इन्द्रासोमा । युवम् । अस्मान् । अविष्टम् ।

अस्मिन् । भयस्थे । कृणुतम् । ऊँ इति । लोकम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्रासोमौ यं वैरिणं वनुथः हिंस्रः । 'वनुष्यतिर्हन्तिर्कर्मा' इति यास्कः । तं वक्रतुं द्वेषस्य कर्तारं प्र वहि वृहथः प्रकर्षेणोद्यच्छथः खलु । उन्मूलयथ इत्यर्थः ॥ 'वृह उद्यमने' । तौदादिकः ॥ तथा रध्रस्य राधकस्य यजमानस्य चोदौ शत्रूणां प्रेरकौ स्थः भवथः । तथा हे इन्द्रासोमौ युवं युवाम् अस्मान् अविष्टम् अवतम् । अस्मिन् भयस्थे भयस्थाने युद्धे ॥ 'घजर्थे कविधानम्' इति अधिकरणे कप्रत्ययः । मरुद्वृधादिवात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । तस्मिन् युद्धे लोकं भयरहितं स्थानं कृणुतं कुरुतम् । वउ इति पूरणः ॥

न मां तमन्न श्रमन्नोत तन्द्रन्न वोचाम मा सुनोतेति सोमम् ।

यो मे पृणाद्यो ददद्यो निबोधाद्यो मा सुन्वन्तमुप गोभिरायत् ॥ ७ ॥

न । मा । तमत् । न । श्रमत् । न । उत । तन्द्रत् । न । वोचाम । मा । सुनोत । इति । सोमम् ।

यः । मे । पृणात् । यः । ददत् । यः । निबोधात् ।

यः । मा । सुन्वन्तम् । उप । गोभिः । आ । अयत् ॥ ७ ॥

स इन्द्रो मां वन वतमत् न तमयतु न ग्लपयतु । तथा वन वश्रमत् श्रान्तं मा करोतु ॥ 'तमु ग्लानौ' १, 'श्रमु तपसि खेदे च' । अनयोर्हेतुमण्यन्तर्योर्लेख्यडागमः । 'छन्दस्युभयथा' इति शप आर्धधातुकत्वात् 'गेरनिटि' इति णिलोपः ॥ वउत अपि च मां वन वतन्द्रत् न तन्द्रयेत् । तन्द्रया आलस्येन युक्तं मा करोतु ॥ तन्द्रीशब्दात् 'तत्करोति' इति णिच् । 'णाविष्टवप्रातिपदिकस्य' इति टिलोपः । अन्यत् पूर्ववत् ॥ इन्द्रयागाय सोमं मा सुनोत माभिषुणुत इति अन्यान् यजमानान् प्रति वन वोचाम न ब्रवाम ॥ वक्तेच्छान्दसो लुङ् । सुनोतेत्यत्र 'तसनसनथनाश्च' इति तस्य तबादेशः । तस्य पितृवैन इत्तिवाभावाद्गुणः ॥ वयः इन्द्रः वमे मम पृणात् कामान् पूरयेत् वयः च वदत् अभीष्टं फलं दद्यात् वयः च निबोधात् अस्मदीयं स्तोत्रं यागं वा अवगच्छेत् वयः इन्द्रः सुन्वन्तं सोममभिषुण्वन्तं मामस्मभ्यं दातव्यै गोभिः सह उप आयत् उपागच्छेत् । स इन्द्रः इति पूर्वत्रान्वयः ॥ पृणादित्यादिषु लेख्याडागमः ॥

१. क-झ-झ१-म-वनुष्यतिर्हिसाकर्मा ।

२. त-थ-पदपूरणः ।

३. क-झ-झ१-थ-म-ग्लाने;

ण-त-न-व-ग्लामे । ४. ख-ग-झ-ण-थ-म-उपयात् । ५. ग-च-झ१-ण१-न-लेख्याडागमः ।

सरस्वति त्वमस्माँ अविडि मरुत्वती धृषती जेषि शत्रून् ।

त्यं चिच्छर्धन्तं तविषीयमाणमिन्द्रो हन्ति वृषभं शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

सरस्वति । त्वम् । अस्मान् । अविडि । मरुत्वती । धृषती । जेषि । शत्रून् ।

त्यम् । चित् । शर्धन्तम् । तविषीयमाणम् । इन्द्रः । हन्ति । वृषभम् । शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

हे ^१सरस्वति सरणवति देवि ^२त्वमस्मान् स्तोतृन् ^३अविडि रक्ष ॥ रक्षार्थस्यावतेर्लेटि एतद्रूपम् ॥
तथा ^४मरुत्वती मरुद्विर्युक्ता । मध्यमस्थाना हि वाक् सरस्वती मरुतश्च मध्यमस्थानस्थाः । अतस्तद्वती
सती ^५धृषती धर्षयन्ती ^६शत्रून् शातयितृन् वैरिणः ^७जेषि जय ॥ जयतेऽष्टान्दसः शपः श्लुः ॥ किंच
अयम् ^८इन्द्रः ^९त्यं चित् तमप्यसुरं ^{१०}हन्ति हतवान् ॥ व्यत्ययेन भूतार्थे लट् ॥ कीदृशम् । ^{११}शर्धन्तं
प्रसहन्शीलम् ॥ ‘श्रु प्रसहने’ ॥ ^{१२}तविषीयमाणम् । तविषी बलमिवाचरन्तं सर्वस्य भजने शक्तम् ।
^{१३}शण्डिकानाम् । ‘शण्डामर्कावसुरपुरोहितौ’ (तै. सं. ६. ४. १०. १) । शण्डवंश्यानां मध्ये
^{१४}वृषभं प्रधानम् ॥

यो नः सनुत्य उत वा जिघत्सुर्भिख्याय तं तिगितेन विध्य ।

बृहस्पत आयुधैर्जेषि शत्रून्द्रुहे रीषन्तं परि धेहि राजन् ॥ ९ ॥

यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्सुः । अभिख्याय । तम् । तिगितेन । विध्य ।

बृहस्पते । आयुधैः । जेषि । शत्रून् । द्रुहे । रिषन्तम् । परि । धेहि । राजन् ॥ ९ ॥

हे बृहस्पते ^१यो नः अस्माकं ^२सनुत्यः । सनुतरित्यन्तर्हितनाम । अन्तर्हिते देशे भवश्चोरः ॥
‘सगर्भसयूथसनुताद्यत्’ ॥ ^३उत वा अपि वा यः ^४जिघत्सुः जिघांसुर्भवति । ^५तम् ^६अभिख्याय
संवीक्ष्य ^७तिगितेन तीक्ष्णेनायुधेन ^८विध्य ताडय । तथा अस्मदीयान् ^९शत्रून् ^{१०}आयुधैः आयोधन-
साधनैः इष्वादिभिः ^{११}जेषि जय । तथा हे ^{१२}राजन् राजमान ^{१३}बृहस्पते ^{१४}द्रुहे द्रोघे शत्रवे ^{१५}रिषन्तं
हिसन्तं वज्रं ^{१६}परि ^{१७}धेहि परितो धारय प्रक्षिपेत्स्यर्थः ॥

अस्माकैभिः सत्वभिः शूर शूरैर्वीर्या कृधि यानि ते कर्त्तव्यानि ।

ज्योगभूवन्ननुधूपितासो हृत्वी तेषामा भरा नो वसूनि ॥ १० ॥

अस्माकैभिः । सत्वभिः । शूर । शूरैः । वीर्या । कृधि । यानि । ते । कर्त्तव्यानि ।

ज्योक् । अभूवन् । अनुधूपितासः । हृत्वी । तेषाम् । आ । भर । नः । वसूनि ॥ १० ॥

हे ^१शूर शौर्यवन्निन्द्र ^२अस्माकैभिः आस्माकैः ^३सत्वभिः परेषां सादकैः ^४शूरैः शौर्योपेतैर्भटैः
तानि ^५वीर्या वीर्याणि ^६वीरकर्माणि ^७कृधि कुरु ^८यानि ^९ते त्वया ^{१०}कर्त्तव्यानि करणीयानि ॥ ‘कृत्यार्थे’

तवैकेन्०' इति करोतेस्त्वन्प्रत्ययः ॥ √ज्योक् चिरकालम् √अनुधूयितासः धूपायमानहृदया मदीयाः शत्रवः √अभूवन् आसन् । √हृत्वी तान् हृत्वा ॥ 'स्नात्वाद्यश्च' इतीकारः ॥ √तेषां शत्रूणां √वसूनि धनानि √नः अस्मभ्यम् √आ √भर आहर ॥

तं वः शर्धं मारुतं सुमुयुगिरोपं ब्रुवे नमसा दैव्यं जनम् ।

यथा रयिं सर्ववीरं नशामहा अपत्यसाचं श्रुत्यै दिवेदिवे ॥ ११ ॥

तम् । वः । शर्धम् । मारुतम् । सुमुऽयुः । गिरा । उप । ब्रुवे । नमसा । दैव्यम् । जनम् ।

यथा । रयिम् । सर्वऽवीरम् । नशामहै । अपत्यऽसाचम् । श्रुत्यम् । दिवेऽदिवे ॥ ११ ॥

हे मरुतः √वः युष्माकं √शर्धं बलं √मारुतं मरुत्समूहरूपं √दैव्यं देवेनेन्द्रेण संबद्धं √जनं प्रादुर्भूतम् एवंगुणविशिष्टं बलं √नमसा नमस्कारेण हविषा वा √गिरा स्तोत्रेण √उप √ब्रुवे स्तौमि । √यथा येन प्रकारेण वयं √सर्ववीरं सर्ववीरैः विशेषेण शत्रूणां प्रेरकैर्भटैरुपेतम् √अपत्यसाचम् अपत्यैः अपतनहेतुभूतैः पुत्रादिभिरुपेतं √श्रुत्यं श्रवणीयं प्रशस्यभूतं √रयिं √दिवेदिवे प्रतिदिवसं √नशामहै व्याप्रवाम ॥ नशतिर्व्यासिकर्मा । लेख्याडागमः^१ । 'वैतोऽन्यत्र' इत्यैकारः ॥ ॥ १३ ॥

'अस्माकम्' इति सप्तचं नवमं सूक्तं गृत्समदस्यार्षं वैश्वदेवम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । तथा चानुकान्तम्—'अस्माकं सप्त वैश्वदेवं त्रिष्टुबन्तम्' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अस्माकं मित्रावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रैर्वसुभिः सचाभुवा ।

प्र यद्वयो न पतन्वस्मनस्परि श्रवस्यवो हृषीवन्तो वनर्षदः ॥ १ ॥

अस्माकम् । मित्रावरुणा । अवतम् । रथम् । आदित्यैः । रुद्रैः । वसुऽभिः । सचाऽभुवा ।

प्र । यत् । वयः । न । पतन् । वस्मनः । परि । श्रवस्यवः । हृषीवन्तः । वनऽसदः ॥ १ ॥

√मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ √आदित्यैः धात्र्यर्थादिभिर्द्वादशभिः √रुद्रैः एकादशसंख्याकैः √वसुभिः धरो^२ ध्रुवः^३ इत्यादिभिरष्टसंख्याकैः एवं त्रिभिर्देवगणैः √सचाभुवा सह भवन्तौ सह वर्तमानौ युवाम् √अस्माकं √रथम् अन्नलाभाय प्रवृत्तम् √अवतम् । √यत् यदा अस्मदीया रथाः √वस्मनस्परि । वसन्त्यस्मिन्निति वस्म निवासस्थानम् । औणादिको मनिन् ॥ तस्मात् स्थानात् परि उपरि देशान्तरे ॥ 'पञ्चम्याः परावध्यर्थे' इति सत्वम् । अध्यर्थ उपर्यर्थ इति वृत्तिः । √वयो √न पक्षिण इव √प्र √पतन् प्रपतन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति ॥ पतेऽश्चान्दसे लुङि लटिच्वात् च्छेरच्चादेशः । 'पतः पुम्' इति पुमागमः ॥ कीदृशा वयः । √श्रवस्यवः अन्नकामाः । √हृषीवन्तः प्राप्तहर्षाः । √वनर्षदः वने वृक्षादौ निषण्णाः ॥ सांहितिकश्चान्दसो रेफोपजनः ॥

अध॑ स्मा न॒ उद॑वता सजोषसो॒ रथं॑ देवासो॒ अभि॑ वि॒क्षु वा॑ज॒युम् ।

यदा॑शवः पद्या॑भिस्ति॒त्रतो॑ रजः॒ पृथि॑व्याः सानौ॒ जङ्घ॑नन्त पा॒णिभिः॑ ॥ २ ॥

अध॑ । स्म । नः । उत । अव॑त । स॒जोष॑सः । रथ॑म् । दे॒वाःसः । अभि॑ । वि॒क्षु । वा॑ज॒ऽयुम् ।

यत् । आ॒शवः । पद्या॑भिः । ति॒त्रतः । रजः॑ । पृथि॑व्याः । सानौ॑ । जङ्घ॑नन्त । पा॒णिऽभिः॑ ॥ २ ॥

हे १सजोषसः समानं प्रीयमाणाः २देवासः देवाः ३अध अधुना ४नः अस्माकं ५वाजयुं वाज-
मन्त्रं कामयमानं गतिविशेषयुक्तं वा ६रथं ७विक्षु प्रजासु जनपदेषु १ ८अभि २ अभिसुखम् ३उदवत
उदगमयत । अवतिरत्र गत्यर्थः । ४यत् यदा अस्मिन् रथे युक्ताः ५आशवः व्यापनशीला अश्वाः
६पद्याभिः पादसाध्याभिर्गतिभिः ७रजः रज्ज्वर्कं मार्गं ८तित्रतः तरन्तः ॥ तरतेः शतरि 'बहुलं छन्दसि'
इति शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥
९पृथिव्याः प्रथिताया भूमेः १०सानौ समुच्छिन्ते प्रदेशे ११पाणिभिः पाण्युपलक्षितैः पादैः १२जङ्घनन्त
अत्यर्थं गच्छन्ति ॥ हन्तेर्यङ्लुगन्तात् छान्दसो लङ् । व्यस्येनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति
शपो लुगभावः ॥

उ॒त स्य न॒ इन्द्रो॑ वि॒श्वच॑र्षणिर्दिवः॒ शर्धे॑न॒ मारु॑तेन सु॒क्रतुः॑ ।

अनु॑ नु॒ स्था॑त्यवृ॒काभि॑रु॒तिभी॑ रथं॒ महे॑ स॒नये॑ वा॒जसा॑तये ॥ ३ ॥

उ॒त । स्यः । नः । इन्द्रः॑ । वि॒श्वऽच॑र्षणिः । दि॒वः । शर्धे॑न । मारु॑तेन । सु॒ऽक्रतुः॑ ।

अनु॑ । नु । स्था॑ति । अ॒वृ॒काभिः॑ । उ॒तिऽभिः॑ । रथ॑म् । म॒हे । स॒नये॑ । वा॒जऽसा॑तये ॥ ३ ॥

१उत अपि च २विश्वचर्षणिः विश्वस्य सर्वस्य द्रष्टा यद्वा विश्वे चर्षणयः मनुष्याः यस्य
परिचारकाः । अथवा विश्वे सर्वे लोकाश्चर्षणयो द्रष्टव्या येन ॥ 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्व-
पदान्तोदात्तत्वम् ॥ ३मारुतेन मरुत्समूहरूपेण ४शर्धेन बलेन सह ५सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनप्रज्ञो वा
६स्यः सः ७इन्द्रः ८अवृकाभिः हिंसकरहिताभिः ९उतिभिः रक्षाभिः सहितः सन् १०दिवः सुलोकात्
आगत्य ११नु अद्य १२नः अस्माकं १३रथम् १४अनु १५स्थाति आनुगुण्येनाधितिष्ठतु ॥ छान्दसः शपो
लुक् ॥ किमर्थम् । १६महे १७सनये महते धनाय । तथा १८वाजसातये वाजस्याश्वस्य सातये संभजनार्थम् ॥

उ॒त स्य दे॒वो भु॑र्वनस्य स॒क्षाणि॑स्त्वष्टा॒ ग्राभिः॑ स॒जोषा॑ जू॒जुव॑द्रथम् ।

इळा॑ भगो॑ बृह॒द्दि॒वोत॑ रोद॒सी पू॒षा पु॒रंधि॑र॒श्विना॒वधा॑ प॒ती ॥ ४ ॥

उ॒त । स्यः । दे॒वः । भु॑र्वनस्य । स॒क्षाणिः । त्वष्टा॑ । ग्रा॒भिः । स॒जोषा॑ । जू॒जुव॑त् । रथ॑म् ।

इळा॑ । भगः॑ । बृह॒त्ऽदि॒वा । उ॒त । रोद॑सी इति ।

पू॒षा । पु॒रम्ऽधिः॑ । अ॒श्विनौ॑ । अध॑ । प॒ती इति॑ ॥ ४ ॥

उत अपि च यस्य सः देवः दानादिगुणयुक्तः भुवनस्य भूतजातस्य सक्षणिः सचनीयः सेव्यः प्राभिः देवपत्नीभिः । 'छन्दांसि वै भाः' इति तैत्तिरीयकम् । गायत्र्यादीनि छन्दांसि च देवपत्न्यः इत्युक्तम् । सजोपाः समानग्रीतिः । एवंगुणविशिष्टः स्वप्ता अस्मदीयं रथं जूजुवत् प्रेरयतु ॥ जु इति सौत्रो धातुर्गत्यर्थः । अस्माप्प्यन्तात् लुङि चङि^१ रूपम् ॥ तथा इच्छा तिसृणां देवीनाम् आद्या^२ इडाख्या देवी च रथं प्रेरयतु । बृहद्देवा । बृहन्महद्देव्यति द्योतते इति बृहद्देवः ॥ इगुपधलक्षणः कः । 'सुपां सुलुक्' इति विभक्तेराकारः ॥ तादृशः भगः च प्रेरयतु । उत अपि च रोदसी द्यावापृथिव्यौ पुरंधिः बहुधीः पूषा पोषको देवश्च ॥ अधश्चन्द्रश्चार्थे ॥ पती सूर्याया भतारौ अश्विनौ च एते सर्वेऽस्मदीयं रथं प्रेरयन्त्वित्यर्थः ॥

उत त्वे देवी सुभगे मिथुदृशोपासानक्ता जगतामपीजुवा ।

स्तुषे यद्वा पृथिवि नव्यसा वचः स्थातुश्च वयस्त्रिवया उपस्तिरे ॥ ५ ॥

उत । त्वे इति । देवी इति । सुभगे इति सुभगे । मिथुदृशा । उपासानक्ता । जगताम् । अपिऽजुवा । स्तुषे । यत् । वाम् । पृथिवि । नव्यसा । वचः । स्थातुः । च । वयः । त्रिवयाः । उपस्तिरे ॥ ५ ॥

उत अपि च त्वे ते प्रसिद्धे देवी देव्यौ देवनशीले सुभगे शोभनधने मिथुदृशा मिथः परस्परं पश्यन्त्यौ एवंभूते उपासानक्ता उपाश्च रात्रिश्च जगतां जङ्गमानाम् अपीजुवा^३ प्रेरयिष्यौ भवतः । तस्मादस्मदीयमपि रथं प्रेरयताम् । उत्तरोऽर्धर्चो द्यावापृथिव्यः प्रत्यक्षकृतः । हे पृथिवि वां युवां त्वां दिवं च नव्यसा नवीयसा भवतरेण प्रशस्येन वचः वचसा ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया लुक् ॥ यत् यदा स्तुषे स्तुवे ॥ उत्तमस्य व्यत्ययेन मध्यमः ॥ तदानीं स्थातुः स्थावरस्य^४ ब्रीह्यादेः संबन्धि वयः अन्नं चतुपुरोडाशादिलक्षणं त्रिवयाः । वय इत्यन्ननाम । ओषधिपशुसोमात्मकानि^५ हविर्लक्षणान्यन्नानि यस्य तादृशोऽहम् उपस्तिरे उपस्तृणे । आज्येनोपस्तरणाभिधारणपूर्वकं प्रयच्छामीत्यर्थः ॥ 'स्तृज् आच्छादने' । लट्युत्तमे छान्दसो विकरणस्य लुक् । अत्रत्यश्चन्द्रादः चणिति निपातान्तरं पादपूरणम्^६ । 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वम् । 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति निघातप्रतिषेधः ॥

उत वः शंसमुशिजामिव श्मस्यर्हिर्बुध्योऽज एकपादुत ।

त्रित क्रमुक्षाः सविता चनो दधेऽपां नपादाशुहेमा धिया शमि ॥ ६ ॥

उत । वः । शंसम् । उशिजाम् इव । श्मसि । अर्हिः । बुध्यः । अजः । एकपात् । उत । त्रितः । क्रमुक्षाः । सविता । चनः । दधे । अपाम् नपात् । आशुहेमा । धिया । शमि ॥ ६ ॥

उत अपि च हे देवाः उशिजामिव । इवेति संप्रत्यर्थीयः । अस्मत्तः स्तुतिं कामयमानानां वः शुष्माकं शंसं स्तुतिं संप्रति श्मसि उश्मसि कामयामहे ॥ 'वश कान्तौ' । इदन्तो मसिः^७ ।

१. ण-थ-व- 'चङि' नास्ति । २. ण-थ-साया; म-सथो । ३. ख-ग-झ१-ण१-व-अपिजुवा । ४. म-स्थावरस्य चरस्य । ५. ख-ग-ण-ओषधयश्च । ६. ख-ग-झ१-ण-ण१-व-स्तृज् । ७. ख-ग-ण१-पूरणम्; थ-व-पदपूरणम् । ८. ख-ग-झ१-ण१- मसि ।

ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । छान्दसो वर्णलोपः ॥ ^१उत अपि च ^२अहिर्बुध्नयः । बुध्नमन्तरिक्षम् । तत्र भवः अहिनामा देवः । ^३अजः ^४एकपात् । न जायते इत्यजः । एक एव पद्यते गच्छतीत्येकपात् । अज एकपात्संज्ञकः सूर्यः । ^५व्रितः तीर्णतमः ^६ऋभुक्षाः उरुक्षयः उरुनिवासः ऋभूणां निवासयिता वा इन्द्रश्च ^७सविता सर्वस्य प्रसविता ^८चनः अन्नं ^९वदधे विदधातु । अस्मभ्यं करोतु । तथा ^{१०}आशुहेमा शीघ्रगामी ॥ ‘हि गतौ’ इत्यस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् ॥ तादृशः ^{११}अपां ^{१२}नपात् अपां पौत्रीयस्थानीयोऽग्निः । अद्भ्य ओपधिवनस्पतयो जायन्ते ओपधिवनस्पतिभ्यश्चायमग्निर्जायते इत्यग्नेरपां पौत्रत्वम् । स च ^{१३}धिया स्तुत्या ^{१४}शमि । शमीति कर्मनाम । यज्ञकर्मणि प्रीतो भवत्विति शेषः । यद्वा धिया कर्मणा अस्मदीयेन परिचरणलक्षणेन शमि शं सुखं तन्निमित्तं भवत्विति शेषः ॥

एता वो वृश्म्यद्यता यजत्रा अतक्षन्नायवो नव्यसे सम् ।

श्रवस्यवो वाजं चक्रानाः सप्तिर्न रथ्यो अहं धीतिर्मश्याः ॥ ७ ॥

एता । वः । वृश्मि । उत्पद्यता । यजत्राः । अतक्षन् । आयवः । नव्यसे । सम् ।

श्रवस्यवः । वाजम् । चक्रानाः । सप्तिः । न । रथ्यः । अहं । धीतिम् । अश्याः ॥ ७ ॥

हे यजत्राः यजनीया विश्वे देवाः ^१वः युष्मदीयानि ^२एता एतानि ^३उद्यता उद्यतानि वचांसि ^४वृश्मि कामये । ^५नव्यसे नवतराय स्तुत्यतमाय युष्मद्वृणाय ^६आयवः मत्प्रभृतयो मनुष्याः कामितानि ^७स्तोत्राणि ^८सम् ^९अतक्षन् समस्कुर्वन् । किमिच्छन्तः । ^{१०}श्रवस्यवः श्रवणीयं यशोऽन्नं वा आत्मान इच्छन्तः । ^{११}वाजं बलं ^{१२}चक्रानाः कामयमानाः ॥ ‘कन दीप्तिकान्तगतपि’ । लिट् कानच् ॥ ^{१३}रथ्यः रथसंबन्धी ^{१४}सप्तिर्न सर्पणशीलोऽश्व इव युष्मद्वृणः ^{१५}धीतिम् अस्मदीयं कर्म ^{१६}अश्याः प्राप्नोतु ॥ ‘अशू व्यासौ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदमध्यमौ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् ॥ १४ ॥

‘अस्य मे’ इत्यष्टवं दशमं सूक्तं गृत्समदस्यापं पृथ्वाद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । शिष्टाः पञ्च जगत्स्यः । प्रथमा द्यावापृथिवीया ततो द्वे ऐन्द्रयौ त्वाष्ट्रयौ वा । ततो द्वे राकादेवस्ये द्वे सिनीवाली-देवस्ये अन्या गुड्गवादिषड्देवताका । तथा चानुकान्तम्—‘अस्य मेऽष्टौ जागन्तं व्यनुष्टुबन्तम् । द्यावापृथिव्यैका द्वे ऐन्द्रयौ त्वाष्ट्रयौ वा द्वे द्वे राकासिनीवालयोरन्या लिङ्गोक्तदेवता’ इति । आभि-ल्लविके चतुर्येऽहनि वैश्वदेवशब्दे आद्यस्तुचो द्यावापृथिवीयनिविद्धानः । तथा च सूत्रितम्—‘अस्य मे द्यावापृथिवी इति तिस्रस्ततं मे अप इति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अस्य मे द्यावापृथिवी ऋतायतो भूतमवित्री वचसः सिसासतः ।

ययोरार्युः प्रतरं ते इदं पुर उपस्तुते वसूयुर्वी महो दधे ॥ १ ॥

अस्य । मे । द्यावापृथिवी इति । ऋतुऽयतः । भूतम् । अवित्री इति । वचसः । सिसासतः ।

ययोः । आर्युः । प्रतरम् । ते इति । इदम् । पुरः ।

उपस्तुते इत्युपऽस्तुते । वसुऽयुः । वाम् । महः । दधे ॥ १ ॥

वद्यावापृथिवी हे द्यावापृथिव्यौ वक्रतायतः कृतं यज्ञमात्मन इच्छतः वसिषासतः युवां संभक्तु-
मिच्छतः अस्य^१ वचसः ॥ वक्तीति वचाः स्तोता । असुन् ॥ स्तोतुः अस्य वमे मम वअवित्री अवित्र्यौ
पालयिव्यौ भूतं भवतम् । ययोः द्यावापृथिव्योः वायुः अन्नं प्रतरं प्रकृष्टतरम् उत्पद्यते इति
शेषः । इदम् इदानीं ते द्यावापृथिव्यौ उपस्तुते तत्र तत्र स्थितैः स्तोतृभिः स्तुते वं युवां वसूयुः
धनकामोऽहं महः महतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ महता स्तोत्रेण पुरः वदधे पुरस्करोमि ॥

मा नो गुह्या रिप आयोरहन्दमन्मा न आभ्यो रीरधो दुच्छुनाभ्यः ।

मा नो वि यौः सख्या विद्धि तस्य नः सुम्रायता मनसा तत्त्वमेहे ॥ २ ॥

मा । नः । गुह्याः । रिपः । आयोः । अहन् । दमन् । मा । नः । आभ्यः । रीरधः । दुच्छुनाभ्यः ।

मा । नः । वि । यौः । सख्या । विद्धि । तस्य । नः । सुम्रायता । मनसा । तत् । त्वा । ईमहे ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वष्टर्वा आयोः मनुष्यस्य शत्रुभूतस्य गुह्याः गोप्याः ज्ञातुमशक्याः रिपः हिंसा-
रूपा मायाः नः अस्मान् अहन् । उपलक्षणमेतत् । अहनि रात्रौ च मा वदमन् मा हिंसिषुः ।
तथा नः अस्मान् आभ्यः दुच्छुनाभ्यः । शुनमिति सुखनाम । दुःशुनाः दुच्छुनाः । दुःखकारिणीभ्यः
शत्रुसेनाभ्यः^२ मा रीरधः वशं मा नैषीः ॥ 'रथ्यतिर्वशगमने' इति यास्कः । 'रथ हिंसासंराद्धयोः'
अस्माप्प्यन्तात् लुङि चङि रूपम् ॥ अपि च नः अस्माकं सख्या सख्यानि सखित्वानि मा वि
यौः त्वया वियुक्तानि मा कार्षीः । अपि तु नः अस्माकं तस्य तत्सखित्वं सुम्रायता सुखमस्माक-
मिच्छता मनसा विद्धि जानीहि ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् चतुर्थ्यर्थे
षष्ठी ॥ तत् त्वा तादृशं त्वाम् ईमहे अभिमतफलं याचामहे ॥ 'सुपां सुलुक्' इति तच्छब्दात्
उत्तरस्या विभक्तेर्लुक् ॥

अहेळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं पिप्युषीमसश्चतम् ।

पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥ ३ ॥

अहेळता । मनसा । श्रुष्टिम् । आ । वह । दुहानाम् । धेनुम् । पिप्युषीम् । असश्चतम् ।

पद्याभिः । आशुम् । वचसा । च । वाजिनम् । त्वाम् । हिनोमि । पुरुहूत । विश्वहा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वष्टर्वा अहेळता अक्रुध्यता मनसा श्रुष्टिं सुखकरीं दुहानां दोग्ध्रीं पिप्युषीं प्रवृद्धां
पीनाम् ॥ 'प्यायी वृद्धौ' । लिट् क्तुः । 'लिङ्यङोश्च' इति पीभावः । 'उगितश्च' इति ङीप् ।
'वसोः संप्रसारणम्' इति संप्रसारणम् । 'शासिवसिषसीनां च' इति षत्वम् ॥ असश्चतम् असक्ता-
वयवाम् एवंभूतां धेनुं गाम् आ वह आभिमुख्येन प्रापय । अपि च हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र
त्वष्टर्वा पद्याभिः पादगतिभिः आशुं व्यापनशीलं वचसा वाचा वच वाजिनं वेगवन्तं त्वां
विश्वहा सर्वेष्वहःसु हिनोमि स्तुतिभिः प्रेरयामि ॥ 'हि गतौ वृद्धौ च' ॥

१. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व-अस्य' नास्ति । २. क-ज-झ-त-थ-म-व-शत्रुसेनाभ्यः नोऽस्मान्;
ख-ग-शत्रुसेनाभ्यः' नास्ति; झ-१-न-अस्मान्; ण-नोऽस्मान् ।

पत्नीसंयाजेषु गृहपतेः प्राक् राकासिनीवाल्मीक्ये । तत्र राकायागस्य ' राकामहम् ' इत्यादिके याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—' राकामहं सिनीवालि कुहूमहमिति द्वे द्वे याज्यानुवाक्ये ' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । तथा आशिमास्तेऽप्येते धाव्ये । सूत्रितं च—' राकामहमिति द्वे ' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नः सुभगा बोधतु त्मना ।

सीव्यत्पः सूच्याच्छिद्यमानया ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥ ४ ॥

राकाम् । अहम् । सुहवाम् । सुस्तुती । हुवे । शृणोतु । नः । सुभगा । बोधतु । त्मना । सीव्यतु । अपः । सूच्या । अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरम् । शतदायम् । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

संपूर्णचन्द्रा पौर्णमासी राका । तां देवीं सुहवां स्वाह्वानाम् आह्वानप्रयोजनकारिणीं सुष्टुतीं शोभनया स्तुत्या अहं हुवे आह्वयामि ॥ सुष्टुतिशब्दात् तृतीयैकवचनस्य ' सुपां सुलुक् ' इति पूर्वसवर्ण ईकारः ॥ सा च सुभगा शोभनधना नः अस्माकमाह्वानं शृणोतु । श्रुत्वा च त्मना आत्मना स्वयमेव बोधतु अस्मदभिप्रायं बुध्यताम् । बुद्ध्वा च अपः कर्म पुत्रोत्पादनलक्षणं सूच्या सूचीस्थानीयया अच्छिद्यमानया अविच्छिद्यया अनुग्रहबुद्ध्या सीव्यतु संतनोतु । यथा वस्त्रादिकं सूच्या स्यूतं चिरं तिष्ठति एवमिदं करोतु । कृत्वा च वीरं विक्रान्तं शतदायं बहुधनं बहुमदं वा उक्थ्यं प्रशस्यं पुत्रं ददातु ॥

यास्ते राके सुमतयः सुपेशसो याभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।

ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ५ ॥

याः । ते । राके । सुमतयः । सुपेशसः । याभिः । ददासि । दाशुषे । वसूनि ।

ताभिः । नः । अद्य । सुमनाः । उपऽआगहि । सहस्रऽपोषम् । सुभगे । रराणा ॥ ५ ॥

हे राके देवि सुपेशसः शोभनरूपाः ते तव याः सुमतयः शोभना बुद्धयः याभिः मतिभिः दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वसूनि धनानि ददासि प्रयच्छसि । अद्य इदानीं ताभिः मतिभिः सहिता त्वं सुमनाः शोभनमना भूत्वा उपागहि उपागच्छ ॥ गमेश्चान्दसः शपो लुक् । ' अनुदात्तोपदेश ' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । ' असिद्धवदत्राभात् ' इत्यस्यासिद्धत्वात् हेलुङ्भावः । किं कुर्वती । हे सुभगे शोभनधने सहस्रपोषं सहस्रसंख्याकस्य धनस्य पुष्टिं रराणा ददती । ' रा दाने ' । व्यत्ययेन शानच् । छान्दसः शपः श्लुः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तरवम् ॥

सिनीवाल्या यागे ' सिनीवालि ' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रं पूर्वमुदाहृतम् । तत्रानुवाक्या ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।

जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिद्धि नः ॥ ६ ॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानाम् । असि । स्वसा ।

जुषस्व । हव्यम् । आऽहुतम् । प्रजाम् । देवि । दिदिद्धि । नः ॥ ६ ॥

दृष्टचन्द्रा अमावास्या सिनीवाली । हे ऽसिनीवालि ऽपृथुष्टुके पृथुजघने पृथुसंहते वा ऽया त्वं ऽदेवानां ऽस्वसा ऽअसि स्वयंसारिणी^१ भगिनी वा भवसि सा त्वम् ऽआहुतम् आभिमुख्येनाग्नौ प्रक्षिप्तं ऽहव्यम् अस्मदीयं हविः ऽजुषस्व सेवस्व । किं च हे ऽदेवि सिनीवालि ऽनः अस्माकं ऽप्रजां पुत्रादिकां ऽदिदिद्धि उपचिनु अतिसर्जय वा । देशित्यर्थः ॥ ‘दिह उपचये’ । लोटि छान्दसः शपः श्लुः । ‘दिश अतिसर्जने’ इत्यस्मात् वा ॥

या सुबाहुः स्वङ्गुरिः सुषूमा बहुसूवरी ।

तस्यै विश्पत्न्यै हविः सिनीवाल्यै जुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुऽबाहुः । सुऽअङ्गुरिः । सुऽसूमा । बहुऽसूवरी ।

तस्यै । विश्पत्न्यै । हविः । सिनीवाल्यै । जुहोतन ॥ ७ ॥

ऽया सिनीवाली ऽसुबाहुः शोभनबाहुः ऽस्वङ्गुरिः शोभनाङ्गुलिः ऽसुषूमा सुष्ठु प्रसवित्री ॥ ‘पूङ् प्राणिप्रसवे’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ऽबहुसूवरी बह्वीनां प्रजानां सवित्री ॥ तेनैव सूत्रेण कनिप् । ‘वनोर च’ इति ङीब्रिकौ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥ ऽतस्यै ऽसिनीवाल्यै ऽविश्वपत्न्यै विशां पालयिष्यै ॥ ‘विभाषा सपूर्वस्य’ इति पत्युर्नकारान्तादेशः । अयस्मयादित्वेन भत्वात् विशो जश्त्वाभावः । ‘परादिश्छन्दसि बहुलम्’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । हे ऋत्विग्यजमानाः ऽहविः ऽजुहोतन जुहुत ॥ ‘तप्तनप्तनथनाश्च’ इति तनबादेशः ॥

या गुङ्गुर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती ।

इन्द्राणीमह ऊतये वरुणानीं स्वस्तये ॥ ८ ॥

या । गुङ्गूः । या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती ।

इन्द्राणीम् । अहे । ऊतये । वरुणानीम् । स्वस्तये ॥ ८ ॥

अत्र^१ गुङ्गुशब्देन राकासिनीवाल्योः साहचर्यात् कुहूरुच्यते^२ । ऽया ऽगुङ्गूः कुहूः^३ ताम् ऽअहे आह्वयामि^४ । एवमुत्तरत्रापि^५ योज्यम् । ऽइन्द्राणीम् इन्द्रस्य पत्नीम् ऽऊतये रक्षणार्थमहे आह्वयामि ।

१. क-झ-थ-म-स्वयंसारिणी । २. ख-ण१-थ-‘अत्र... कुहूरुच्यते’ इत्येतच्चास्ति । ३. क-झ-सं१-ण-त-न-म-व-‘कुहूः’ नास्ति । ४. ख-आह्वयामि । या सिनीवाली या राका या सरस्वती साः (ताः) एताः अहे; थ-आह्वयामि । सिनीवाली या राका या सरस्वती ताः एताः अहे । ५. ख-थ-‘एवमुत्तरत्रापि योज्यम्’ नास्ति ।

तथा ष्वरुणानीं वरुणस्य पत्नीं ष्वस्वस्तये अविनाशाय आह्वयामि ॥ ' इन्द्रवरुण० ' इत्यादिना
कीष् आनुगागमश्च ॥ १५ ॥ ॥ ३ ॥

चतुर्थेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र ' आ ते पितः ' इति पञ्चदशचं प्रथमं सूक्तं गृत्समदस्यार्प
त्रैष्टुभं रौद्रम् । अनुक्रान्तं च—' आ ते पञ्चोना रौद्रम् ' इति । शूलगवादिरुद्रयज्ञेषु अनेन सूक्तेन
प्रतीची दिगुपस्थेया । सूत्रितं च—' कदुद्रायेमा रुद्राया ते पितरिमा रुद्राय स्थिरधन्वन इति सर्वरुद्र-
यज्ञेषु दिशामुपस्थानम् ' (आश्व. गृ. ४. ८. २३) इति । रुद्रदेवत्ये पशौ ' आ ते पितः ' इति
हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—' आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीच इति तिस्रः '
(आश्व. श्रौ. ३. ८) इति । अत्र शौनकः—' चतुर्दशीमुपोष्यैकां कृष्णस्य जुहुयाच्चरम् ' । आतेसूक्तेन
रौद्रेण प्रत्यृचं वाग्यतः शुचिः ॥ पूर्वमाज्याहुतीर्हुत्वाथोपस्थाय^१ च^२ शंकरम् । हविःशेषेण वर्तेत एका-
न्तरमतन्निद्रतः^३ । पूर्णमासे^४ जयेन्मृत्युं रोमैश्च परिसुच्यते ' (ऋग्वि. १. १६८-१७०) इति ॥

आ ते पितर्मरुतां सुम्नमेतु मा नः सूर्यस्य संदृशो युयोथाः ।

अभि नो वीरो अर्वति क्षमेत प्र जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पि॒तः । म॒रु॒ताम् । सु॒म्नम् । ए॒तु । मा । नः । सूर्य॑स्य । स॒म् दृ॒शः । यु॒यो॒थाः ।

अ॒भि । नः । वी॒रः । अ॒र्वति । क्ष॒मे॒त । प्र । जा॒ये॒महि । रु॒द्र । प्र॒जाभिः ॥ १ ॥

हे ष्वरुतां ष्वपितः मरुतसंज्ञानां देवानामुत्पादक रुद्र ॥ ' परमपि छन्दसि ' इति पष्ठयन्तरस्य
पूर्वामन्त्रिताङ्गवद्भावात् सर्वानुदात्तत्वम् ॥ ष्वते त्वदीयमस्मभ्यं दातव्यं ष्वसुम्नं सुखम् ष्वआ ष्वएतु
आगच्छतु । रुद्रस्य च मरुतां पितृत्वम् ' इदं पित्रे मरुताम् ' (ऋ. सं. १. ११४. ६)
इत्यत्राख्यायिकामुखेनावदिष्टम् । तथा त्वं ष्वनः अस्मान् ष्वसूर्यस्य ष्वसंदृशः संदर्शनात् ष्वमा ष्वयुयोथाः
मा पृथक्कर्षीः ॥ ' यु मिश्रणामिश्रणयोः ' । लङि छान्दसः शपः श्लुः । ' छन्दस्युभयथा ' इत्यार्धघात-
कत्वेन डित्त्वाभावात् गुणः ॥ ष्वअर्वति शत्रौ । ' आतृच्यो वा अर्वा ' (तै. सं. ६. ३. ८. ४) इति श्रुतेः ।
ष्वनः अस्माकं ष्ववीरः वीर्यवान् पुत्रादिः^१ ष्वअभि ष्वक्षमेत अभिभवतु । यद्वा वीरस्त्वं नोऽस्मानभिष्वमेथाः
अस्मान् कृतापराधानभिष्वमस्व । हे ष्वरुद्र ष्वप्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः ष्वप्र ष्वजायेमहि प्रभृताः स्याम ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शतमेभिः शतं हिमा अशीय भेषजेभिः ।

व्यसद्वेषो वितरं व्यहो व्यमीवाश्चातयस्वा विषूचीः ॥ २ ॥

त्वा॒दत्ते॒भिः । रु॒द्र । श॒त॒मे॒भिः । श॒तम् । हि॒माः । अ॒शीय॑ । भे॒ष॒जेभिः ।

वि । अ॒स्मत् । द्वे॒षः । वि॒स्तर॑म् । वि । अ॒हः । वि । अ॒मी॒वाः । चा॒त॒य॒स्व । वि॒षू॒चीः ॥ २ ॥

१. क-झ-झ१-ण-न-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्णस्य जुहुयाच्चतम्; त-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्ण जुहुयाच्च
तम्; थ-चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्ण जुहुयाच्चरम्; म-कृष्णचतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्णस्य जुहुयाद्धृतम्; व-
चतुर्दश्यामुपोष्यैकं कृष्णस्य जुहुयात्सतम् । २. म-हुत्वा अथोपस्थाय । ३. क-त-थ-म-नैकान्तर^०; झ-
मैकान्तर^०; झ१-नैकान्तर^० । ४. झ-पूर्णमासे; झ१-पौर्णमासे; ण-न-पूर्णमास । ५. ण-त-थ-पुत्रो हि ।

हे रुद्र त्वा दत्तेभिः त्वया दत्तैः शतमेभिः अतिशयेन सुखकरैः भेषजेभिः भेषजैरौषधैः शतं हिमाः शतं हेमन्तान् शतसंवत्सरान्^१ अक्षीय व्याप्नुयाम् ॥ अश्रोतेर्लिङि छान्दसो विकरणस्य लुक् ॥ अपि च अस्मत् अस्मत्तः द्वेषः द्वेष्टृन् वि^२ चातयस्व विनाशय । तथा अंहः पापं वितरम् अत्यन्तं विचातयस्व । अमीवाः रोगान् विपूचीः विपु^{*} नाना अञ्जतीः कृत्स्नशरीरव्यापकान् रोगान् विचातयस्व अस्मत्तः पृथक्कृत्य विनाशय^२ ॥

श्रेष्ठो जातस्य रुद्र श्रियासि त्वस्तमस्तवसां वज्रबाहो ।

पर्षि णः पारमंहसः स्वस्ति विश्वा अभीती रपसो युयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि । त्वःऽतमः । त्वसाम् । वज्रबाहो इति वज्रबाहो ।

पर्षि । नः । पारम् । अंहसः । स्वस्ति । विश्वाः । अभिऽइतीः । रपसः । युयोधि ॥ ३ ॥

हे रुद्र जातस्य उत्पन्नस्य सर्वस्य जगतो मध्ये श्रिया ऐश्वर्येण श्रेष्ठः प्रशस्यतमः असि भवसि । तथा हे वज्रबाहो आयुधहस्त रुद्र त्वसां प्रवृद्धानां मध्ये त्वस्तमः अतिशयेन प्रवृद्धोऽसि । स त्वं नः अस्मान् अंहसः पापस्य पारं तीरं स्वस्ति क्षेमेण पर्षि पारय । तथा रपसः पापस्य विश्वाः सर्वाः अभीतीः अभिगमनानि युयोधि पृथक्कुरु ॥ यतैश्छान्दसः शपः श्लुः । 'वा छन्दसि' इति अपित्वस्य विकल्पनात् ङित्त्वाभावे 'अङितश्च' इति हेर्धिः ॥

मा त्वा रुद्र चुकुधामा नमोभिर्मा दुष्टुती वृषभ मा सहूती ।

उन्नो वीराँ अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ॥ ४ ॥

मा । त्वा । रुद्र । चुकुधाम् । नमःऽभिः । मा । दुःऽस्तुती । वृषभ । मा । सहूती ।

उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेषजेभिः । भिषक्ऽतमम् । त्वा । भिषजाम् । शृणोमि ॥ ४ ॥

हे रुद्र त्वा त्वां नमोभिः अथवाक्रियमाणैर्नमस्कारैर्हविर्भिर्वा मा चुकुधाम मा क्रोधयाम कुदं मा कर्म ॥ 'कुध कोपे' । अस्माण्यन्तात् लुङि चङि^१ रूपम् ॥ हे वृषभ कामानां वर्पितः दुष्टुती दुःस्तुत्या अशोभनया स्तुत्या मा चुकुधामेत्येव । तथा सहूती सहूत्या विसदृशैरन्यैर्देवैः सहाह्वानेन मा क्रोधयाम । श्रेष्ठो हि स्वस्मान्नयूनेन सहाह्वाने कुदो भवति । स त्वं नः अस्माकं वीरान् पुत्रान् भेषजेभिः त्वदीयैर्भेषजैरौषधैः उत् अर्पय उत्कृष्टं संयोजय । हे रुद्र त्वा त्वां भिषजां चिकित्साभिज्ञानां मध्ये भिषक्तमम् अतिशयेन भैषज्यस्य कर्तारं शृणोमि । 'प्रथमो देव्यो भिषक्' (तै. सं. ४. ५. १. २; वा. सं. १६. ५) इति च मन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् ॥

१. क-झ-शतं संवत्सरान् । २. झ१-१ 'विचातयस्व पृथक्कुरु । अंहः पापं च वितर दूरतरं कुरु । अमीवाः राक्षसान् विपूचीः नानादिग्गताम् । * ख-ण१-विष्वक् । ३. ण-त-१ 'चङि' नास्ति ।

हवीमभिर्हवते यो हविभिर्व स्तोमैभी रुद्रं दिषीय ।

ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै बभ्रुः सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥ ५ ॥

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविऽभिः । अव । स्तोमैभिः । रुद्रम् । दिषीय ।

ऋदूदरः । सुहवः । मा । नः । अस्यै । बभ्रुः । सुशिप्रः । रीरधत् । मनायै ॥ ५ ॥

यः रुद्रः हविभिः चरुपुरोडाशादिभिः सहितैः हवीमभिः आह्वानैः स्तुतिलक्षणैः हवते आहूयते स्तूयते ॥ व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः । ' बहुलं छन्दसि ' इति ह्यतेः संप्रसारणम् ॥ तं रुद्रं स्तोमेभिः स्तोत्रैः अव दिषीय अवखण्डयामि पृथकरोमि । अपगतक्रोधं करोमीति यावत् ॥ ' दो अवखण्डने ' । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इतीत्वम् ॥ ऋदूदरः । ' ऋदूदरो मृदूदरः ' (निरु. ६. ४) इति यास्कः । सुहवः शोभनाह्वानः बभ्रुः भर्ता सर्वस्य बभ्रुवर्णो वा । सुशिप्रः । शिप्रे हनू नासिके वा । शोभनशिप्रः । एवंगुणविशिष्टः स रुद्रः अस्यै मनायै । हन्मीति मन्यमाना बुद्धिर्मना । तस्यै नः अस्मान् मा रीरधत् मा वशं नेषीत् ॥ ' रध हिंसासंराद्धयोः ' । अस्माण्यन्तात् लुङि चङि रूपम् । ' रध्यतिर्वशगमने ' इति यास्कः ॥ १६ ॥

उन्मा ममन्द वृषभो मरुत्वान्त्वक्षीयसा वयसा नार्धमानम् ।

वृणीव छायामरपा अशीया विवासेयं रुद्रस्य सुन्नम् ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममन्द । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा । वयसा । नार्धमानम् ।

वृणिऽइव । छायाम् । अरपाः । अशीय । आ । विवासेयम् । रुद्रस्य । सुन्नम् ॥ ६ ॥

वृषभः कामानां वषिता मरुत्वान् मरुद्भिः पुत्रैर्युक्तो रुद्रः नाधमानं याचमानं मा मां त्वक्षीयसा दीप्तेन वयसा अग्नेन उत् ममन्द उत्कर्षेण तर्पयतु । अपि चाहं वृणीव छायां यथा सूर्यकिरणसंतप्तः छायां प्रविशति एवं रुद्रस्य सुन्नं सुखम् अरपाः अपापः सन् अशीय व्याप्नुयाम् । तदर्थं तं रुद्रम् आ विवासेयं परिचरेयम् । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥

कस्य ते रुद्र मृळयाकुहस्तो यो अस्ति भेषजो जलापः ।

अपभर्ता रपसो दैव्यस्याभी नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

क । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति । भेषजः । जलापः ।

अपभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि । नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

हे रुद्र ते तव मृळयाकुः सुखयिता स्यः सः हस्तः क कुत्र वर्तते । यः हस्तः भेषजः भेषज्यकृत् जलापः सर्वेषां सुखकरः अस्ति भवति । स हस्तो विद्यते एव । तेन हस्तेन मां रक्षेति

भावः । अपि च हे वृषभ कामानां वर्धितः वैव्यस्य देवकृतस्य वरपसः पापस्य वृषभर्ता
अपहर्ता विनाशयिता भूत्वा कृतापराधं मा^१ मां नु क्षिप्रम् अभि वक्षामीथाः अभिक्षमस्व ॥
'क्षमूष सहने' । लङि छान्दसः शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इतीडागमः ॥

रुद्रदेवस्ये पशौ वपापुरोडाशहविषां क्रमेण 'प्र बभ्रवे' इत्याद्यास्तिस्रो याज्याः । 'प्र बभ्रवे
वृषभाय श्वितीच इति तिस्र आ पश्चात्ताच्चास्त्या पुरस्तात्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

प्र बभ्रवे वृषभाय श्वितीचे महो महीं सुष्टुतिमीरयामि ।

नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गृणीमसि त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

प्र । बभ्रवे । वृषभाय । श्वितीचे । महः । महीम् । सुऽस्तुतिम् । ईरयामि ।

नमस्य । कल्मलीकिनम् । नमःऽभिः । गृणीमसि । त्वेषम् । रुद्रस्य । नाम ॥ ८ ॥

वृषभे विश्वस्य भर्त्रे बभ्रुवर्णाय वा वृषभाय कामानां वर्धिते तद्वत्प्रसङ्गकारिणे वा श्वितीचे
श्वेत्यमञ्जते ॥ 'श्विता वर्णे' । औणादिक इन्प्रत्ययः । श्वितिमञ्जतीत्यञ्जतेः 'कृत्विकृ०' इत्यादिना
किन् । चतुर्थ्येकवचने 'अचः' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घत्वम् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण विभक्ते-
रुदात्तत्वम् ॥ एवंगुणविशिष्टाय रुद्राय महो महीं महतोऽपि महतीं सुष्टुतिं शोभनस्तुतिं प्र
ईरयामि प्रकर्षेणोच्चारयामि । हे स्तोतः कल्मलीकिनम् । ज्वलतो नामधेयमेतत् (नि. १. १७) ।
ज्वलन्तम् । कलयति अपगमयति मलमिति कल्मलीकं तेजः । तद्वन्तं रुद्रं नमोभिः नमस्कारैः
हविर्भिर्वा नमस्य पूजय । वयं च रुद्रस्य महादेवस्य त्वेषं दीप्तं नाम गृणीमसि गृणीमः संकीर्त-
यामः ॥ 'गृ शब्दे' । क्रैयादिकः । इदन्तो मसिः । 'प्वादीनां ह्रस्वः' ॥

स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूप उग्रो बभ्रुः शुक्रेभिः पिपिशे हिरण्यैः ।

ईशानादस्य भुवनस्य भूरेन वा उ योषद्रुद्रादसुर्यम् ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः । अङ्गैः । पुरुऽरूपः । उग्रः । बभ्रुः । शुक्रेभिः । पिपिशे । हिरण्यैः ।

ईशानात् । अस्य । भुवनस्य । भूरेः । न । वै । ऊँ इति । योषत् । रुद्रात् । असुर्यम् ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः स्थिरैः दृढैः वृङ्गैः अवयवैर्युक्तः पुरुरूपः अष्टमूर्त्यात्मकैर्बहुभी रूपैरुपेतः उग्रः
उद्गूणस्तेजस्वी बभ्रुः भर्ता बभ्रुवर्णो वा रुद्रः शुक्रेभिः दीप्तैः हिरण्यैः हिरण्यैर्हितरमणीयैर्वाङ्कारैः
पिपिशे दीप्यते ॥ 'पिश अवयवे' । कर्मणि लिट् ॥ ईशानात् ईशरात् अस्य भुवनस्य भूत-
जातस्य भूरेः भर्तुः रुद्रात् असुर्यम् ॥ 'असु क्षेपणे' । असेरन् । असुरः क्षेप्त । 'तत्र साधुः' ॥
असुर्यं बलं न वा उ योषत् नैव पृथक् भवति ॥ यौतेल्लेख्यडागमः । 'सिन्वहुलं लेटि'
इति सिप् ॥

१. क-झ-ण-थ-व- 'मा' नास्ति । २. क-झ-ण-त-थ-न-म-वर्णे च ; व-वर्णे वर्णे च ।

अर्हन्विभर्षिं सायकानि धन्वार्हन्निष्कं यजतं विश्वरूपम् ।

अर्हन्निदं दयसे विश्वमभ्वं न वा ओजीयो रुद्र त्वदस्ति ॥ १० ॥

अर्हन् । विभर्षि । सायकानि । धन्व । अर्हन् । निष्कम् । यजतम् । विश्वरूपम् ।

अर्हन् । इदम् । दयसे । विश्वम् । अभ्वम् । न । वै । ओजीयः । रुद्र । त्वत् । अस्ति ॥ १० ॥

हे रुद्र त्वम् अर्हन् अर्हो योग्य एव सन् सायकानि शरान् धन्व धनुश्च विभर्षिं धारयसि । तथा अर्हन् एव यजतं यजनीयं पूजनीयं^१ विश्वरूपं बहुविधरूपयुक्तं निष्कं हारं विभर्षि । तथा अर्हन् एव इदं विश्वं सर्वम् अभ्वम् । महन्नामैतत् । अतिविस्तृतं जगत् दयसे रक्षसि । 'देह रक्षणे' । हे रुद्र त्वत् त्वत्तोऽन्यत् किञ्चित् ओजीयः ओजस्वितरं बलवत्तरं न वै अस्ति न खलु विद्यते । अतस्त्वमेव उक्तव्यापारेषु योज्य इत्यर्थः ॥ ओजःशब्दात् मत्वर्थीयो विनिः । ततः आतिशायनिकः इष्टन् । 'विन्मतोलुक्' । 'टेः' इति टिलोपः ॥ ॥ १७ ॥

प्रयागे मृगस्य अमनोजवचः श्रुत्वा 'स्तुहि श्रुतम्' इत्येतां जपेत् । सूत्रितं च—'स्तुहि श्रुतं गतंसदं युवानमिति मृगस्य' (आश्व. गृ. ३. १०. १०) इति ॥

स्तुहि श्रुतं गतंसदं युवानं मृगं न भीममुपहन्तुमुग्रम् ।

मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते अस्मान्नि वपन्तु सेनाः ॥ ११ ॥

स्तुहि । श्रुतम् । गतंसदम् । युवानम् । मृगम् । न । भीमम् । उपहन्तुम् । उग्रम् ।

मृळ । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः । अन्यम् । ते । अस्मत् । नि । वपन्तु । सेनाः ॥ ११ ॥

हे स्तोतः श्रुतं विश्रुतं प्रख्यातं रुद्रं स्तुहि । कीदृशम् गतंसदं गतो रथः । तत्र सीदन्तं युवानं नित्यतरुणं मृगं न भीमं मृगं सिंहमिव भयंकरम् । उपहन्तुम् उपहन्तारं शत्रूणाम् उग्रम् उद्गूणं हे रुद्र त्वं स्तवानः अस्माभिः स्तूयमानः सन् जरित्रे स्तोत्रे मह्यं मृळ सुख्य । ते त्वदीयाः सेनाः अस्मत् अन्यम् अस्मद्व्यतिरिक्तं पुरुषं नि वपन्तु निघ्नन्तु ॥

कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं प्रति नानाम रुद्रोपयन्तम् ।

भूरर्दातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं भेषजा रास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः । चित् । पितरम् । वन्दमानम् । प्रति । नानाम् । रुद्र । उपयन्तम् ।

भूरे । दातारम् । सत्पतिम् । गृणीषे । स्तुतः । त्वम् । भेषजा । रासि । अस्मे इति ॥ १२ ॥

वन्दमानम् आयुष्मान्भव सौम्य इति स्तुवन्तं वपितरं कुमारश्चित् यथा कुमारः ॥ चिद्विद्ये-
तदुपमार्थं ॥ हे रुद्र उपयन्तम् अस्मत्समीपे गच्छन्तं त्वां प्रति ननाम प्रतिनतोऽस्मि । अपि च
भूरेः बहुतो धनस्य दातारं सत्पतिं सतां पालयितारम् ॥ 'पत्यावैश्वर्ये' इति पूर्वपदप्रकृति-
स्वरत्वम् ॥ हे रुद्र एवंभूतं त्वां गृणीषे स्तौमि ॥ मिपः 'तिङां तिङो भवन्ति' इति सेआदेशः ॥
स्तुतः च त्वम् अस्मे अस्मभ्यं भेषजा भेषजानि रासि देहि ॥

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शंतमा वृषणो या मयोभु ।

यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता शं च योश्च रुद्रस्य वश्मि ॥ १३ ॥

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शमस्तमा । वृषणः । या । मयःभु ।

यानि । मनुः । अवृणीत । पिता । नः । ता । शम् । च । योः । च । रुद्रस्य । वश्मि ॥ १३ ॥

हे मरुतः रुद्रपुत्राः वः युष्माकं या यानि भेषजा भेषजान्यस्मदारोग्यहेतुभूतान्यौषधानि
शुचीनि शुद्धानि निर्मलानि सन्ति । हे वृषणः कामानां वर्षितारो मरुतः या यानि च युष्मदीयानि
भेषजानि शंतमा अतिशयेन सुखकराणि । या यानि च भेषजानि मयोभु मयोभूनि मयसः सुखस्य
भावयितृणि नः अस्मत्पिता^१ मनुः यानि भेषजानि युष्मदीयानि अवृणीत वृत्तवान् ता तानि
भेषजानि रुद्रस्य महादेवस्य संबन्धि शं च योश्च यच्छमनीयानां रोगाणामुपशमनं यावनीयानां
भयानां यद्यावनमस्मत्तः पृथक्करणं तदुभयं च वश्मि कामये ॥ 'वश कान्तौ' । आदादिकः ॥

परि णो हेती रुद्रस्य वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्मतिर्मही गात् ।

अव स्थिरा मघवद्भ्यस्तनुष्व मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ ॥ १४ ॥

परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परि । त्वेषस्य । दुःस्मतिः । मही । गात् ।

अव । स्थिरा । मघवत्तुभ्यः । तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ १४ ॥

रुद्रस्य महादेवस्य हेतिः आयुधं नः अस्मान् परि वृज्याः परिवर्जयतु । तथा त्वेषस्य
दीप्तस्य रुद्रस्य मही महती दुर्मतिः दुःखकारिणी बुद्धिश्च परि गात् अस्मान् वर्जयित्वा
अन्यत्र गच्छतु ॥ 'अपपरी वर्जने' (पा. सू. १. ४. ८८) ॥ हे मीढ्वः सेचनसमर्थ रुद्र स्थिरा
स्थिराणि स्वदीपानि धनूषि मघवद्भ्यः हविलक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यः अव तनुष्व
अवततज्यानि कुरु । तथा तोकाय अस्मत्पुत्राय तनयाय तपुत्राय च मृळ सुखं कुरु ॥

ए॒वा व॑भ्रो वृष॒भ चे॒कितान॑ यथा॒ दे॒व न ह॑णी॒षे न ह॑ंसि ।

ह॒व॒न॒श्रु॒न्नो रु॒द्र॒ह बो॑धि बृ॒ह॒द्र॒दे॒म वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ १५ ॥

ए॒व । व॑भ्रो इति । वृष॒भ । चे॒कितान॑ । यथा । दे॒व । न । ह॑णी॒षे । न । ह॑ंसि ।

ह॒व॒न॒ऽश्रु॒त् । नः । रु॒द्र । इ॒ह । बो॑धि । बृ॒ह॒त् । व॒दे॒म । वि॒दथे॑ । सु॒वीराः॑ ॥ १५ ॥

हे ऽवभ्रो जगतो भर्तृर्बभ्रुवर्ण वा ऽवृषभ कामानां वर्णितः ऽचेकितान सर्वं जानन् हे ऽदेव द्योतमान रुद्र ऽयथा येन प्रकारेण ऽन हृणीषे न कुध्यसि ऽन च ऽहंसि ॥ 'हृणीङ् लज्जायाम्' । अयं कुध्यतिकर्मा च ॥ एवं ऽहवनश्रुत् अस्मदीयमाह्वानं शृण्वन् ऽनः अस्मान् हे ऽरुद्र ऽइह अस्मिन् देशे ऽबोधि बुध्यस्व । ऽविदथे यज्ञे गृहे वा ऽसुवीराः शोभनपुत्राः सन्तः ऽबृहत् प्रौढं त्वदीयं स्तोत्रं ऽवदेम उच्चारयाम ॥ ॥ १८ ॥

'धारावराः' इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तं गार्त्समदं^१ मारुतम्^२ । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः^३ । तथा चानुक्रान्तं—'धारावरा मारुतं त्रिष्टुबन्तम्' इति । पृष्ठयाभिष्टुवपडहयोस्तृतीयेऽह्न्याग्निमारुत-शस्त्रस्य इदं मारुतनिविद्धानम् । सूत्रितं च—'वैश्वानराय धिपणां धारावरा मरुतस्त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा इत्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

धा॒रा॒व॒रा म॒रु॒तो धृ॒ष्ण॒वो॒ज॒सो मृ॒गा न भी॑मास्त॒र्विषी॑भि॒र्चिनः॑ ।

अ॒ग्न॒यो न शु॑शु॒चाना॑ ऋ॒जी॒षिणो॑ भृ॒मिं ध॑म॒न्तो अ॒प॒ गा अ॒वृ॒ण्व॒त ॥ १ ॥

धा॒रा॒व॒राः । म॒रु॒तः । धृ॒ष्ण॒ऽओ॒ज॒सः । मृ॒गाः । न । भी॑माः । त॒र्वि॒षी॒भिः । अ॒र्चिनः॑ ।

अ॒ग्न॒यः । न । शु॑शु॒चानाः । ऋ॒जी॒षि॒णः । भृ॒मिम् । ध॑म॒न्तः । अ॒प॒ । गाः । अ॒वृ॒ण्व॒त ॥ १ ॥

धारावराः उदकधारया अन्तरिक्षमावृण्वन्तः । यद्वा धाराणां धृतानां स्थिराणां वृक्षादीनां निवारयितारः चालयितारः । यद्वा सर्वस्य जगतो धारयितारः । ऽधृष्णवोजसः परेषां धर्पकेण बलेन युक्ताः । अत एव ऽमृगा ऽन भीमाः सिंहा इव भयंकराः । ऽतर्विषीभिः आस्मीयैर्वैलैर्वृष्टिप्रदानादिना ऽअर्चिनः सर्वं जगत् पूजयन्तः । ऽअग्नयो ऽन ऽशुशुचानाः दीप्ता वह्नय इव दीप्यमानाः ॥ 'शुच दीप्तौ' । लिट् कानच् । ऽऋजीषिणः । ऋजीपमुदकं तद्वन्तः । यद्वा ऋजीपोऽपगतसारः सोमः । तेन युक्ताः । तृतीय-सवने ह्याग्निमारुते मरुतः स्तूयन्ते । तत्र च सवनद्वयेऽभिपुतं गतसारं सोममभिपुण्वन्ति । अतस्तेषां तद्युक्तत्वम् । एवंभूताः ऽमारुतः ऽभृमिं श्राम्यन्तं मेघं ऽधमन्तः वर्षणार्थमितस्ततः प्रेरयन्तः ऽगाः^३ तदन्तर्गताः^३ वर्ष्या अपः ऽअप ऽअवृण्वत अपावृताः कुर्वन्ति । यथा सर्वैर्दृश्यन्ते तथा प्रवर्पन्तीत्यर्थः । यद्वा भृम्याह्वयः^४ वीणाविशेषः । तं धमन्तो वादयन्तो गा वलनाग्रासुरेणापिहिता अपावृण्वत अपगतावरणा अकुर्वन् ॥

१. ख-च-ण१-गृत्समदस्यार्धम् । २. ख-च-ण१-जगत्यः । मरुतो देवता । ३. म-गच्छन्तीति गाः । ४. क-क्ष१-ण-त-थ-न-म-व-मुमिणाख्या ।

द्यावो न स्तुर्भिश्चितयन्त खादिनो व्यभ्रिया न द्युतयन्त वृष्टयः ।

रुद्रो यद्वो मरुतो रुक्मवक्षसो वृषाजनि पृश्न्याः शुक्र ऊर्धनि ॥ २ ॥

द्यावः । न । स्तुऽभिः । चितयन्त । खादिनः । वि । अभ्रियाः । न । द्युतयन्त । वृष्टयः ।
रुद्रः । यत् । वः । मरुतः । रुक्मऽवक्षसः । वृषा । अजनि । पृश्न्याः । शुक्रे । ऊर्धनि ॥ २ ॥

स्तुभिः । नक्षत्रनामैतत् । यदाह यास्कः—‘ ऋक्षाः स्तुभिरिति नक्षत्राणाम् ’ (निरु. ३.२०)
इति । नक्षत्रैः १ द्यावो २ न यथा द्युलोकाः ३ चितयन्त चेतयन्ति स्वात्मानं ज्ञापयन्ति ॥ ‘ चिती
संज्ञाने ’ ॥ प्रकाशन्त इत्यर्थः । तथा ४ खादिनः शत्रूणां खादका मरुतः स्वकीयैराभरणैर्ज्ञायन्ते । यद्वा
खादः कटकम् । तद्युक्ताः सन्तः प्रकाशन्ते । तथा ५ वृष्टयः वर्षका मरुतः ६ व्यभ्रिया ७ न । अभ्रेषु
भवा विद्युत इव ८ वि ९ द्युतयन्त सर्वं जगद्विद्योतयन्ति प्रकाशयन्ति ॥ अभ्रशब्दाद्भवार्थे
‘ समुद्राभ्रादः ’ इति घप्रत्ययः ॥ शेषः प्रत्यक्षकृतः । १० रुक्मवक्षसः । रुक्मं रोचमानाभरणं वक्षसि
उरसि येषां तादृशा हे ११ मरुतः १२ यत् यदा १३ वः युष्मान् १४ वृषा सेचनसमर्थः १५ रुद्रः महादेवः १६ पृश्न्याः ।
पृश्निः माध्यमिका १ वाक् । तस्याः संबन्धिनि १७ शुक्रे निर्मले १८ ऊर्धनि उद्धते १९ प्रदेशे २० अजनि अजनयत् ।
तदानीमिति पूर्वत्र २ संबन्धः । यद्वा पृश्निर्नानावर्णयं भूमिः पुरा गोरूपधरासीत् । तस्यां महेशो वृषो
भूत्वा मरुत उत्पादयामासेत्याचक्षते । तदत्रोच्यते । हे मरुतो यद्यस्माद्वो युष्मान् वृषा वृषरूपो रुद्रः
पृश्न्या गोः शुक्रे निर्मले ऊर्धनि ऊर्धसि पयस उत्पत्तिस्थाने अजनि अजीजनत् तस्माद्ययमेवं महानु-
भावा जाता इत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयकं—‘ पृश्न्यै वै पयसो मरुतो जाताः ’ (तै. सं. २. २. ११.
४) इति ॥

उक्षन्ते अश्वाँ अत्याँइवाजिषु नदस्य कर्णैस्तुरयन्त आशुभिः ।

हिरण्यशिप्रा मरुतो दर्विध्वतः पृक्षं याथ पृषतीभिः समन्यवः ॥ ३ ॥

उक्षन्ते । अश्वान् । अत्यान्इव । आजिषु । नदस्य । कर्णैः । तुरयन्ते । आशुभिः ।

हिरण्यशिप्राः । मरुतः । दर्विध्वतः । पृक्षम् । याथ । पृषतीभिः । समन्यवः ॥ ३ ॥

मरुतः १ अश्वान् व्यासान् लोकान् २ उक्षन्ते सिञ्चन्ति ॥ ‘ अशू व्यासौ ’ । औणादिकः कन्-
प्रत्ययः ॥ ३ आजिषु संप्रामेषु ४ अत्यानिव सततगामिनस्तुरगान् यथा खेदापनोदाय ५ उदकैः
सिञ्चन्ति तद्वत् । अपि च ते मरुतः ६ आशुभिः शीघ्रगमनैरश्वैः ७ नदस्य शब्दवतो मेघस्य ८ कर्णैः
कृतैर्मध्यप्रदेशैः ९ तुरयन्ते वर्षणार्थं वृष्ट्युत्पादनाय त्वरितं गच्छन्ति ॥ ‘ तुर स्वरणे ’ ॥ शेषः प्रत्यक्ष-
कृतः । हे १० हिरण्यशिप्राः । शिप्रं शिरस्त्राणम् । सुवर्णमयशिरस्त्राणाः ११ समन्यवः समानमनस्काः १२
समानक्रोधा वा हे १३ मरुतः १४ दर्विध्वतः महीरूहादिकं कम्पयन्तो यूयम् ॥ ‘ धूश् कम्पने ’ इत्यस्मात्

१. म-माध्यमिकी । २. क-क्ष-ण-न-उद्धते । ३. क-क्ष-म-सर्वत्र । ४. च-ज-क्ष-क्ष-ण-थ-न-म-
खेदापनोदाय । ५. ख-ग-कृतैर्मध्य°; च-कृतैर्मध्य°; क्ष-ण-न-कृतैर्मध्य°; थ-कृतैर्मध्य°; त-व-कृतैर्मध्य° ।
६. क-ख-ग-च-ज-क्ष-ण-त-फ-समानवयस्काः ।

दाधत्यादौ एतद्रूपं निपात्यते ॥ १४२ ॥ पृषतीभिः युष्मद्वये योजिताभिः श्वेतविन्दुक्लिताभिः मृगीभिर्वडवा-
भिर्वा १ पृक्षम् । अन्ननामैतत् । हविल्लक्षणाश्रयन्तं यजमानम् ॥ अर्शआदिवाद्च् ॥ १४३ ॥ याथ गच्छथ ॥

पृक्षे ता विश्वा भुवना ववक्षिरे मित्राय वा सदमा जीरदानवः ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधस ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्षदः ॥ ४ ॥

पृक्षे । ता । विश्वा । भुवना । ववक्षिरे । मित्राय । वा । सदम् । आ । जीरदानवः ।

पृषत्सअश्वासः । अनवभ्रराधसः । ऋजिप्यासः । न । वयुनेषु । धूःसदः ॥ ४ ॥

१ पृक्षे पृक्षवते १ हविल्लक्षणाश्रयुक्ताय यजमानाय २ ता तानि ३ विश्वा सर्वाणि भुवनानि २
उदकानि मित्राय । वाशब्द उपमार्थः । मित्रायेव ५ सदं सदा ५ आ ५ ववक्षिरे मरुत आवहन्ति ।
यद्वा वाशब्दोऽवधारणे । मित्रभूताय यजमानायैव पृक्षेऽन्ने निमित्तभूते सति वृष्ट्युदकान्यावहन्ति ।
कीदृशा मरुतः । ५ जीरदानवः क्षिप्रदानाः । ५ पृषदश्वासः पृषद्भिः श्वेतविन्दुभिर्मुक्ता अश्वा येषां ते
तथोक्ताः । ५ अनवभ्रराधसः ॥ ' भृशु भ्रंशु अधःपतने ' । अवभ्रंशनमवभ्रः । ' डोऽन्यत्रापि दृश्यते '
(पा. म. ३. २. ४८. ४) इति डप्रत्ययः । नास्यवभ्रो यस्येति बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । अनवभ्रं भ्रंशनरहितं राधो धनं येषां ते । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥
५ ऋजिप्यासो ५ न । ऋजु अकुटिलं प्राप्नुवन्तः ३ गच्छन्तोऽश्वा इव ५ वयुनेषु गन्तुषु मध्ये ५ धूर्षदः दुरि मेघस्य
वहने सीदन्तो निषण्णा इत्यर्थः ॥

इन्धन्वभिर्धेनुभि रप्शदूधभिरध्वस्मभिः पथिभिर्भ्राजदृष्टयः ।

आ हंसासो न स्वसराणि गन्तन मधोर्मदाय मरुतः समन्यवः ॥ ५ ॥

इन्धन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रप्शदूधऽभिः । अध्वस्मऽभिः । पथिऽभिः । भ्राजत्सृष्टयः ।

आ । हंसासः । न । स्वसराणि । गन्तन । मधोः । मदाय । मरुतः । सऽसमन्यवः ॥ ५ ॥

५ समन्यवः समानमनस्काः ४ समानक्रोधाः समानतेजसो वा हे ५ मरुतः ५ भ्राजदृष्टयः दीप्य-
मानाधुधा यूयम् ५ इन्धन्वभिः समिन्धनवद्भिः ॥ इन्धनशब्दात् ' छन्दसीवनिपौ ' इति मरुर्थयो
वनिप् । छान्दसो वर्णलोपः ॥ ५ धेनुभिः प्रीणयितृभिश्च ५ रप्शदूधभिः । विरप्शीति महन्नाम ।
महोदस्कैः । ऊर्धांसि जलस्रोतोमार्गः । यद्वा ' रप लप व्यक्तायां वाचि ' । शब्दायमानोच्छ्रितप्रदेशैः
५ अध्वस्मभिः ध्वंसनरहितैः ५ पथिभिः । पतन्ति गच्छन्तीति पन्थानो मेघाः । एवंभूतैर्मधैः सह मार्गैरेव
वा ५ आ ५ गन्तन आगच्छत । किमर्थम् । ५ मधोर्मदाय सोमस्य मदार्थम् । तत्र दृष्टान्तः । ५ हंसासो
५ न यथा हंसाः ५ स्वसराणि स्वकीयानि निवासस्थानानि प्राप्नुवन्ति तद्वत् ॥ ॥ १९ ॥

१. क-श-ण-त-थ-न्-म-पृक्षवति; श-व-पृक्षवती । २. व-फ-भुवना भुवनानि । ३. म-पृष्ठावन्तः ।
४. म-समानवयस्काः ।

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरां न शंसः सर्वनानि गन्तन ।

अश्वामिव पिप्यत धेनुमूर्धनि कर्ता धियं जरित्रे वाजपेशसम् ॥ ६ ॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । समन्यवः । नराम् । न । शंसः । सर्वनानि । गन्तन ।

अश्वाम्ऽइव । पिप्यत् । धेनुम् । ऊर्धनि । कर्तम् । धियम् । जरित्रे । वाजऽपेशसम् ॥ ६ ॥

वसमन्यवः समानमनसः समानक्रोधा वा हे वमरुतः वनः अस्माकं ब्रह्माणि । अन्नानामैतत् । अन्नानि वसवनानि अभिषुतसोमलक्षणानि हवीषि वा गन्तन आगच्छत ॥ गमेलोऽटि छान्दसः शपो लुक् । 'तसनतनथनाश्च' इति तस्य तनबादेशः । अत एव ङित्त्वाभावादनुनासिकलोपाभावः ॥ तत्र दृष्टान्तः । वनरां वन शंसः । नरामस्माकं शंसः शंसनीयं स्तोत्रं यथा आगच्छथ तद्वत् ॥ नरशब्दात् षष्ठीबहुवचनस्य 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुडभावः । शंसः कर्मणि घञन्त आद्युदात्तः । 'सुपां सुलुक्' इति अमः सुआदेशः ॥ आगत्य च धेनुम् उदकदानेन प्रीणयितारम् वश्वामिव ऊर्धनि^१ पिप्यत । यथाश्वाः पीनावयवा भवन्ति तद्वन्मेघं वर्षणसमर्थमाप्यायितं कुरुतेत्यर्थः । अपि च जरित्रे स्तोत्रे वाजपेशसं वाजैरन्नैराश्लिष्टम् ॥ 'पिश अवयवे' ॥ धियं कर्म कर्तं कुरुत ॥ करोतेछान्दसः शपो लुक् । पूर्ववत् तशब्दस्य तबादेशः ॥

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथ आपानं ब्रह्म चितयदिवेदिवे ।

इषं स्तोतृभ्यो वृजनेषु कारवे सनि मेधामरिष्टं दुष्टरं सहः ॥ ७ ॥

तम् । नः । दात । मरुतः । वाजिनम् । रथे । आपानम् । ब्रह्म । चितयत् । दिवेऽदिवे ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । वृजनेषु । कारवे । सनिम् । मेधाम् । अरिष्टम् । दुष्टरम् । सहः ॥ ७ ॥

हे वमरुतः वतं पुत्रं वनः अस्मभ्यं दात दत्तं प्रयच्छत ॥ छान्दसः शपो लुक् ॥ कीदृशम् । वाजिनम् अन्नवन्तं बलवन्तं वा । रथे रंहणे युष्मदीये आगमने निमित्तभूते सति दिवेदिवे प्रतिदिवसं चितयत् प्रज्ञापयत् युष्मद्गुणप्रस्थापकं ब्रह्म स्तोत्रम् आपानम् आमुवन्तम् । अपि च इषम् अन्नं स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं दात प्रयच्छत । तथा वृजनेषु संग्रामेषु कारवे स्तोत्रे ॥ वचनव्यत्ययः ॥ मेधां^२ युद्धप्रज्ञानं* सनि धनदातृत्वं च अरिष्टं^३ शत्रुभिरहिंसितं दुष्टरं शत्रुभिस्तरुतुमशक्यं सहः बलं च प्रयच्छत ॥

यद्युज्जते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वात्रथेषु भग आ सुदानवः ।

धेनुर्न शिश्वे स्वसरेषु पिन्वते जनाय रातहविषे महीमिषम् ॥ ८ ॥

यत् । युज्जते । मरुतः । रुक्मवक्षसः । अश्वान् । रथेषु । भगे । आ । सुदानवः ।

धेनुः । न । शिश्वे । स्वसरेषु । पिन्वते । जनाय । रातऽहविषे । महीम् । इषम् ॥ ८ ॥

^१वृक्षमवक्षसः रोचमानाभरणोरस्काः ^२वसुदानवः शोभनदानाः ^३वमस्तः ^४यत् यदा ^५वरथेषु ^६भग्नो भजनीये स्थाने । धुरीत्यर्थः । ^७अश्वान् ^८आ ^९युञ्जते आभिमुख्येन युक्तान् कुर्वन्ति । तदानीमेव ^{१०}रातहविषे दत्तहविष्काय यजमानाय ^{११}महीं महतीम् ^{१२}इपम् अन्नं तत्कारणभूतमुदकं वा ^{१३}स्वसरिषु स्वकीयेषु गृहेषु ^{१४}पिबन्ते सिद्ध्यन्ति किरन्ति ॥ ‘पिबि सेचने’ ॥ तत्र दृष्टान्तः । ^{१५}धेनुर्न ^{१६}विक्षिप्ते । यथा धेनुः प्रस्रुतस्तनी सती स्वकीयाय वत्साय क्षीरं प्रयच्छति तद्वत् ॥

यो नो मरुतो वृकताति मर्त्यो रिपुर्दधे वसवो रक्षता रिषः ।

वर्तयन्तु तपुषा चक्रियाभिः तमव रुद्रा अशसौ हन्तना वधः ॥ ९ ॥

यः । नः । मरुतः । वृकऽताति । मर्त्यः । रिपुः । दधे । वसवः । रक्षत । रिषः ।

वर्तयत । तपुषा । चक्रिया । अभि । तम् । अव । रुद्राः । अशसः । हन्तन् । वधरिति ॥९॥

हे षमरुतः षयः षमर्थ्यः मनुष्यः षवृकताति आदाता वृकः ॥ ‘वृक आदाने’ ।
‘वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि’ (पा. सू. ५. ४. ४१) इति स्वार्थिकस्तातिल्प्रत्ययः ॥
तादृशः सन् षनः अस्माकं षरिपुर्दधे रिपुतयात्मानं धारयति । हे षवसवः वासयितारो मरुतः षरिपः
हिंसकादस्मान् षरक्षतं पालयत । अस्माकं^१ शत्रुभूतं मर्थं^२ षतपुषा तापयिष्या षचक्रिया ऋष्याग्यया
शक्त्या षअभि षवर्तयत अभितो^३ निवर्तयत^३ । हे षरुद्राः रुद्रपुत्राः । यद्वा रोख्यमाणा द्रवन्तः ।
षअशसः भक्षकस्य ॥ ‘अश भोजने’ इत्यस्मादौणादिकोऽसिप्रत्ययः ॥ तादृशस्य राक्षसादेः
षवधः हननसाधनमायुधम् षअव षहन्तन अवयुस्य अस्मत्तः पृथक्कृत्य नाशयत ॥ हन्तेर्लोटि ‘तस-
नतनथनाश्च’ इति तनप् ॥

चित्रं तद्वो मरुतो याम चेकिते पृश्न्या यदूधरप्यापयो दुहुः ।

यद्वा निदे नवमानस्य रुद्रियास्त्रितं जरायं जुस्तामदाभ्याः ॥ १० ॥

चित्रम् । तद् । वः । मरुतः । याम् । चेकिते । पृश्न्याः । यत् । ऊर्धः । अपि । आपयः । दूढुः ।

यत् । वा । निदे । नवमानस्य । रुद्रियाः । त्रितम् । जराय । जुरताम् । अदाभ्याः ॥१०॥

हे मरुतः ववः युष्माकं चित्रं चायनीयं याम प्रापणं चेकिते सर्वैर्ज्ञायते । इदानीं परोक्ष-
वदाह । अपिशब्दः प्रसिद्धौ । यत् यदा खलु पृथ्याः माध्यमिकाया वाचः संबन्धनम् ऊधः उद्धतं
मेघम् आपयः प्रापयितारो मरुतः दुहुः दुहन्ति ॥ दुहेऽछान्दसो लिट् । ‘ छन्दसि चेति वक्तव्यम् ’
इति द्विवचनाभावः ॥ यद्वा यदा च नवमानस्य स्तुवतः त्रितस्य निदे निन्दकाय शत्रवे हिंसां
कृतवन्त इति शेषः ॥ ‘ निदि कुरसायाम् ’ । ‘ किप् च ’ इति किप् ॥ तदानीं हे अदाभ्याः अहिंस्याः
रुद्रियाः रुद्रस्य पुत्राः मरुतः त्रितम् ऋषिं तुरतां हिंसां शत्रूणां जराय जरणाय विनाशाय अभूत
इति शेषः ॥ ॥ २० ॥

१. क-झ-म-अस्मभ्यम् । २. ण-त-थ-‘अमितो निर्वर्तयत’ नास्ति । ३. क-झ-उद्धन्तम्; ख-ण १
ऊहनम्; ग-च-उद्धनम्; ज-ण-त-न-व-उद्धतम् ।

तान्वो म॒हो म॒रुत॑ ए॒व॒या॒न्नो वि॒ष्णोरे॒षस्य॑ प्रभृ॒थे ह॒वामहे ।

हिर॑ण्यवर्णा॒न्ककु॒हान्य॒तसु॒चो ब्र॒ह्मण्य॒न्तः शंस्यं॑ राध॒ ईमहे ॥ ११ ॥

तान् । वः । महः । मरुतः । ए॒व॒या॒न्नः । वि॒ष्णोः । ए॒षस्य॑ । प्र॒भृ॒थे । ह॒वामहे ।

हिर॑ण्यवर्णान् । क॒कु॒हान् । य॒तसु॒चः । ब्र॒ह्मण्य॒न्तः । शंस्य॑म् । राधः । ई॒महे ॥ ११ ॥

हे १मरुतः १ए॒व॒या॒न्नः एवं गन्तव्यं स्तोत्रं यज्ञं वा गन्तृन् १महः महतो महानुभावान् १तान्
१वः यु॒ध्मान् १वि॒ष्णोः व्यापकस्य ग्रहचमसादिषु सर्वत्र व्याप्य वर्तमानस्य १ए॒षस्य ए॒षणीयस्य
प्रार्थनीयस्य सोमस्य १प्रभृ॒थे प्रभरणे अभिषवादिभिः प्रकर्षेण संपादने सति १ह॒वामहे आ॒ह्वयामहे ।
आ॒ह्वय च १हिर॑ण्यवर्णान् हितरमणीयवर्णान् वा १ककु॒हान् श्रेष्ठान् स्तुत्यान् वा ए॒वंभू॒तांस्तान् १यत-
सु॒चः यागाय उद्यतसु॒चः १ब्र॒ह्मण्य॒न्तः । ब्रह्म स्तोत्रम् । तदिच्छन्तो वयं १शंस्यं प्रशंसनीयं १राधः
धनम् १ईमहे याचामहे ॥

ते दश॑ग्वाः प्रथ॒मा य॒ज्ञमू॑हिरे ते नो हि॒न्वन्तूष॑सो व्यु॒ष्टिषु ।

उ॒षा न रा॒मीर॑रु॒णैरपो॑र्णुते म॒हो ज्योति॑षा शु॒चता॑ गोअ॒र्णसा ॥ १२ ॥

ते । दश॑ग्वाः । प्र॒थ॒माः । य॒ज्ञम् । ऊ॒हिरे । ते । नः । हि॒न्वन्तु । उ॒षसः । वि॒ऽउ॒ष्टिषु ।

उ॒षाः । न । रा॒मीः । अ॒रु॒णैः । अप॑ । ऊ॒र्णुते । म॒हः । ज्योति॑षा । शु॒चता॑ । गो॒ऽअ॒र्णसा ॥ १२ ॥

१ते मरुतः १दश॑ग्वाः । ये दशभिर्मासैः सिद्धिं गता अङ्गिरसस्तद्रूपा भूत्वा १प्रथ॒माः आ॒दि॒त्येभ्यः
प्रथमभाविनः सन्तः १य॒ज्ञमू॑हिरे अवहन् । आ॒दि॒त्याना॒मङ्गि॒रसां च स्वर्गगमनं प्रति स्पर्धमानानां मध्ये
पूर्वमेवाङ्गिरसो यागाननुष्ठाय स्वर्गं प्राप्ताः । तथा च श्रूयते—‘ आ॒दि॒त्याश्चै॒वेहा॒सन्न॑ङ्गि॒रसश्च तेऽग्ने॑ऽग्नि-
ना॒ग्निम॑यजन्त ’ (ऐ. ब्रा. १. १६) इति । तादृशाः १ते १उ॒षसो १व्यु॒ष्टिषु वि॒वासेषु प्रभा॒तेषु स॒ख्यु
१नः अ॒स्मान् १हि॒न्वन्तु प्रेरयन्तु । ‘ हि गतौ वृद्धौ च ’ । १रा॒मीः कृष्णवर्णा रात्रीः १उ॒षा १न
यथोषाः १अ॒रु॒णैः आ॒रोच॑मानैः स्वतेजोभिः १अपो॑र्णुते अपवृणोत्यपसारयति । तथा १महः महता
१शु॒चता दी॒प्यमा॒नेन १गोअ॒र्णसा गच्छ॒दुद॑केन १ज्योति॑षा सूर्याख्येन तमो निवारयन्ति । सूर्यमण्डल-
मावृण्वतो वृत्रादीन् हत्वा सर्वं जगत् प्रकाशयन्तीत्यर्थः ॥

ते क्षोणी॑भि॒ररु॒णेभि॑र्ना॒ञ्जिभी॑ रु॒द्रा ऋ॒तस्य॑ स॒र्दनेषु॑ वावृधुः ।

नि॒मे॒र्धमा॒ना अ॒त्ये॒न पा॒र्जसा॑ सु॒च॒न्द्रं वर्णं॑ दधिरे सु॒पेश॑सम् ॥ १३ ॥

ते । क्षो॒णीभिः । अ॒रु॒णेभिः । न । अ॒ञ्जि॒ऽभिः । रु॒द्राः । ऋ॒तस्य॑ । स॒र्दनेषु॑ । व॒वृधुः ।

नि॒ऽमे॒र्धमा॒नाः । अ॒त्ये॒न । पा॒र्जसा॑ सु॒ऽच॒न्द्रम् । वर्ण॑म् । दधि॑रे । सु॒ऽपेश॑सम् ॥ १३ ॥

वृद्धाः रुद्रपुत्राः षते मरुतः वक्षोणीभिः शब्दकारिभिः^१ वाणाख्यैः^२ वीणाविशेषैः वरुणेभि-
र्नाभिभिः । नशब्दः समुच्चये । आरोचमानैः अरुणवर्णैः^३ वा रूपाभिव्यञ्जकैरलंकारैश्च समन्विताः सन्तः
वृत्तस्य उदकस्य वसदनेषु निवासभूतेषु मेघेषु वावृधुः वर्धन्ते । अपि च वत्येन सततगामिना शीघ्रं
व्यामुवता वपाजसा आत्मीयेन बलेन वनिमेघमानाः नितरां मेघादुदकं चिन्तयन्तः^४ ते वसुध्वं
शोभनाह्लादनं वसुपेशसम् । पेश इति रूपनाम । शोभनरूपं वर्णं वदधिरे कान्तिं धारयन्ति ॥

तां इयानो महि वरूथमूतय उप घेदेना नमसा गृणीमसि ।

त्रितो न यान्पश्च होतृन्भिष्टय आववर्तदवराञ्चक्रियावसे ॥ १४ ॥

तान् । इयानः । महि । वरूथम् । ऊतये । उप । घ । इत् । एना । नमसा । गृणीमसि ।

त्रितः । न । यान् । पश्च । होतृन् । अभिष्टये । आववर्तत् । अवरान् । चक्रिया । अवसे ॥ १४ ॥

वतान् मरुतः महि महत् वरूथं वरणीयं प्रशस्ते धनं तत् मरुतः वृत्तये रक्षणार्थम् इयानः
इयाना याचमाना वयम् ॥ ' सुपां सुलुक्' इति जसः सुः ॥ एना अनेन वनमसा नमस्कारेण स्तोत्रेण
वा उप इत् उपेत्य गृणीमसि स्तुमः ॥ घ इति पादपूरणः^५ । एना इत्यत्र ' सुपां सुलुक्' इति
तृतीयाया आज्ञादेशः । नशब्दः समुच्चये ॥ त्रितः ऋषिश्च यान् एतान् मरुतः पश्च होतृन्
अध्यात्मप्राणापानादिपञ्चवृत्त्यात्मना वर्तमानान् अत एव होमनिष्पादकान् अवरान्^६ मुख्यान्^७
वभिष्टये अभिलषितसिद्धयर्थं वक्रिया नाभिचक्रेण अवसे अविर्तुं संगन्तुम् आववर्तत् स्वस्मा-
न्निर्जिगमिषून् प्राणान् स्वात्माभिमुखमावर्तयत् । यद्वा चक्रिया ऋष्ट्याख्येनायुधेन युक्तान् अवसे
स्तुत्यादिभिः तर्पयितुम्^८ आवर्तयत् । तान् स्तुम इति पूर्वत्र संबन्धः ॥ ववर्तदिति वृत्तेर्धन्तात् लुङि
चङि रूपम् ॥

यया रध्रं पारयथात्यंहो यया निदो मुञ्चथ वन्दितारम् ।

अर्वाची सा मरुतो या व ऊतिरो षु वाश्रेव सुमतिर्जिगातु ॥ १५ ॥

यया । रध्रम् । पारयथ । अति । अंहः । यया । निदः । मुञ्चथ । वन्दितारम् ।

अर्वाची । सा । मरुतः । या । वः । ऊतिः । ओ इति । सु । वाश्राड् इव । सुडमतिः । जिगातु ॥ १५ ॥

हे मरुतः यया ऊत्या वरध्रम् आराधकं यजमानम् अंहः पापम् अति पारयथ अति-
क्रमयथ । यया ऊत्या वन्दितारं स्तोतारं निदः निन्दितुः शत्रोः सकाशात् मुञ्चथ मोचयथ ।
हे मरुतः वः युष्मदीया यया वृत्तिः सा अर्वाची अस्मदभिमुखा भवन्तु । तथा सुमतिः
युष्मदीया शोभना मतिः अनुग्रहात्मिका बुद्धिश्च वाश्रेव हम्भारवं कुर्वती धेनुरिव वत्सं सु सुष्टु
वो जिगातु एव गच्छतु । अस्मान् प्रति सर्वथा आगच्छत्वित्यर्थः ॥ ॥ २१ ॥

१. म- शब्दकारिणीभिः । २. क-च-क्ष-झ-थ-म-व- वीणाख्यैः; ण-वारणाख्यैः । ३. क-ख-ग-क्ष-
ण-थ-न-म-व- आरुणवर्णैः । ४. क्ष-ण-च- चितयन्तः । ५. क-क्ष-ण-थ-न-म-व- पदपूरणः; झ-
पूरणः । ६. क-क्ष-झ-ण-थ-न-म-व- ' अवरान् मुख्यान्' नास्ति; ख-ग-ण-व- अवरान्मुख्यान् । ७. ख-
ग-च-न-थ-फ-पर्ययितुम् । ८. च-झ-म- एवम् ।

‘उपेम्’ इति पञ्चदशचं तृतीयं सूक्तं गार्त्समन्दं त्रैष्टुभम् अपानपादेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्— ‘उपेमपोनपत्रीयम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

उपेमसृक्षि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो गिरौ मे ।

अपां नपादाशुहेमा कुवित्स सुपेशसस्करति जोषिषद्भि ॥ १ ॥

उप । ईम् । असृक्षि । वाजऽयुः । वचस्याम् । चनः । दधीत । नाद्यः । गिरः । मे ।

अपाम् । नपात् । आशुऽहेमा । कुवित् । सः । सुपेशसः । करति । जोषिषत् । हि ॥ १ ॥

ववाजयुः वाजमन्त्रमात्मन इच्छन्नहम् । ईम् एनां वचस्यां वचसः स्तोत्रस्येच्छाम् । उपेम् असृक्षि उपासृजामि उत्पादयामि । अपां नपातं स्तोतुं प्रवृत्तोऽस्मीत्यर्थः ॥ सृजेऽन्धानदसो लुङ् । ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’ इति सिचः कित्वाहुणाभावः ॥ वसः च वनाद्यः नदीनां शब्दकारिणीनां मेघस्थानामपां संबन्धी । आशुहेमा आशु शीघ्रं गन्ता ॥ ‘हि गतौ’ इत्यस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि इश्यन्ते’ इति मनिन् ॥ एवंभूतः । अपां नपात् अपां पौत्रस्थानीयः । अन्धय ओषधिवनस्पतयो जायन्ते ओषधिवनस्पतिभ्य एषोऽग्निर्जायत इति तत्पौत्रत्वम् । एतत्संज्ञको देवः । गिरः । गृणातीति गीः स्तोता । तस्य मे मम । कुवित् । बहुनामैतत् । बहुलं चनः अन्नं । दधीत दधातु विदधातु । प्रयच्छत्वित्यर्थः । अपि चास्मान् । सुपेशसः शोभनरूपान् शोभनालंकारान् वा । करति करोतु ॥ करोतेत्यर्थस्येन शप् । ‘कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः’ (पा. सू. ८. ३. ५०) इति विसर्जनीयस्य सखम् ॥ । हि यस्मात् अयं देवः । जोषिषत् स्तोत्राणि सेवते तस्मादस्मानेवमनुगृह्णात्वित्यर्थः ॥ ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ । लेट्यडागमः । विकरणः सिप् । इडागमश्च । ‘हि च’ इति निघातप्रतिषेधः ॥

इमं स्वस्मै हृद आ सुतष्टं मन्त्रं वोचेम कुविदस्य वेदत् ।

अपां नपादसुर्यस्य मद्वा विश्वान्यर्यो भुवना जजान ॥ २ ॥

इमम् । सु । अस्मै । हृदः । आ । सुतष्टम् । मन्त्रम् । वोचेम । कुवित् । अस्य । वेदत् ।

अपाम् । नपात् । असुर्यस्य । मद्वा । विश्वानि । अर्यः । भुवना । जजान् ॥ २ ॥

वअस्मै अपानपासंज्ञकाय देवाय । हृदः हृदयात् । सुतष्टं सुष्टु निर्मितम् । इमं । मन्त्रं सुष्टु । आ अभिसुह्येन । वोचेम ब्रवाम । अस्य अस्माभिस्तुमिमं मन्त्रं । कुवित् । वेदत् बहुलं जानातु ॥ वेत्ते-लेट्यडागमः । ‘निपातैर्यद्यदिहन्त’ इति निघातप्रतिषेधः ॥ किं स्तोत्रमिति चेदुच्यते । अर्यः स्वामी अपानपासंज्ञको वैद्युतोऽग्निः । असुर्यस्य । असुरः शत्रून् क्षेप्ता । तस्य स्वभूतस्य बलस्य । मद्वा महिम्ना महत्त्वेन । विश्वानि । सर्वाणि । भुवना भुवनानि वृष्ट्युदकानि वृष्ट्युत्पादनेन भूतजातानि वा । जजान जनयामास ॥

अपोनप्त्रीये वसतीवरीसमीपे एकधनासु^१ प्राप्तासु 'समन्या यन्ति' इत्येपानुवक्तव्या । सूत्रितं च — 'समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इति तीर्थदेशे' (आश्व. श्रौ. ५. १) इति । सारस्वते च शस्त्रे यद्यप्सु शम्या निपतेत्तदानीम् अपोनप्त्रीयश्चरुः कार्यः । तत्रैवैव याज्या । सूत्रितं च — 'समन्या यन्त्युप यन्त्यन्या इत्यातः समानं सर्वेषाम्' (आश्व. श्रौ. १२. ६) इति ॥

समन्या यन्त्युप यन्त्यन्याः समानमूर्ध्वं नद्यः पृणन्ति ।

तम् शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं परि तस्थुरापः ॥ ३ ॥

सम् । अन्याः । यन्ति । उप । यन्ति । अन्याः । समानम् । ऊर्ध्वम् । नद्यः । पृणन्ति ।

तम् । ऊँ इति । शुचिम् । शुचयः । दीदिवांसम् ।

अपाम् । नपातम् । परि । तस्थुः । आपः ॥ ३ ॥

१अन्याः^२ वर्ध्याः^३ आपः १सं १यन्ति भूस्या संगच्छन्ते । १अन्याः च पूर्वं तत्रावस्थिताः १उप १यन्ति उपगच्छन्ति । ताः सर्वा आपः १समानं सह १नद्यः नदीभूताः १ऊर्ध्वं समुद्रमध्ये वर्तमानं वडवानलं १पृणन्ति प्रीणयन्ति^४ ॥ 'पृण प्रीणने' । तौदादिकः ॥ १तसु तमेव १अपां १नपातं १शुचिं निर्मलं १दीदिवांसं दीप्यमानम् ॥ दीदिति छान्दसो दीप्तिकर्मा । लिट् कसुः । 'वस्वेकाजाद्रसाम्' इति नियमादिडभावः । 'छन्दसि वेति वक्तव्यम्' इति वचनात् द्विवचनाभावः ॥ एवंभूतं १शुचयः शुद्धाः १आपः १परि १तस्थुः परिवृत्य तिष्ठन्ति । एष हि वैद्युताग्निरूपेण मेघे वर्तमानः अस्मानजीजनदिति बुद्ध्या वडवानलरूपेण वर्तमानं तं पर्युपासते इत्यर्थः । यद्वा अन्या एकधनाख्या आपः संयन्ति चात्वालोत्तरयोर्मध्ये वसतीवरीभिः संगच्छन्ते । अन्या वसतीवर्याख्या आपश्चोपयन्ति उपगच्छन्ति । ऐकमत्यं प्राप्ता भवन्ति । एताश्च मिलित्वा यज्ञं साधयन्त्यः तत्साध्यवृष्टिद्वारा^५ नद्यो भूत्वा ऊर्ध्वं पृणन्ति इत्यादि समानम् । एवं हि 'आपो वा अस्पधन्त वयं पूर्वं यज्ञं वक्ष्यामः' (ऐ. ब्रा. २. २०) इत्यादिकं ब्राह्मणविनियोगश्चानुगृह्यते ॥

तमस्मेरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि यन्त्यापः ।

स शुक्रेभिः शिकभी रेवदस्मे दीदार्यानिध्मो घृतनिर्णिगप्सु ॥ ४ ॥

तम् । अस्मेराः । युवतयः । युवानम् । मर्मृज्यमानाः । परि । यन्ति । आपः ।

सः । शुक्रेभिः । शिकभिः । रेवत् । अस्मे इति । दीदार्य । अनिध्मः । घृतनिर्णिक् । अप्सु ॥ ४ ॥

१तम् अपां नपातमग्निम् १अस्मेराः अस्मयमाना दर्परहिताः १युवतयो १युवानं युवराजमिव १मर्मृज्यमानाः अत्यर्थमलंकुर्वाणाः १आपः ॥ 'मृजू शौचालंकारयोः' ॥ १परि १यन्ति परितो

१. ण-थ-म-वा धनासु । २. क-क्ष-म-अन्यवरिष्या; ख-ग-वर्षा; ण-थ-न-व-वरिष्या । ३. ख-ग-व-क्ष-१-ण-१-थ-न- 'प्रीणयन्ति' नास्ति । ४. ख-ग-त्वत्साध्यः; च-क्ष-१-ण-१-त-थ-स्वसाध्यः; ण-स्वत्साध्यः ।

गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । ^१वृत्तनिर्णिकृ^१ क्षरणशीलोदकनिर्नेजनः । यद्वा निर्निगिति रूपनाम । दीप्तिरूपः^२
^३वसः अपां नपादग्निः ^४अप्सु मेघान्तर्गतासु समुद्रगतासु वा मध्ये ^५अनिधमः इन्धनरहित एव सन्
^६अस्मे अस्माकं ^७रेवत् धनयुक्तमन्नं यथा भवति तथा ^८शुक्रैः ^९शुभैः^३ निर्मलैः ^{१०}शिकभिः तेजोभिः
^{११}दीदाय दीप्यते ॥

अस्मै तिस्रो अव्यध्याय नारीदेवाय देवीर्दिधिषन्त्यन्नम् ।

कृताइवोप हि प्रसर्से अप्सु स पीयूषं धयति पूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥

अस्मै । तिस्रः । अव्यध्याय । नारीः । देवाय । देवीः । दिधिषन्ति । अन्नम् ।

कृताऽइव । उप । हि । प्रऽसर्से । अप्सु । सः । पीयूषम् । धयति । पूर्वऽसूनाम् ॥ ५ ॥

^१नारीः नेत्र्यः ^२तिस्रः ^३देवीः देव्यः इलासरस्वतीभारत्याख्याः ^४अव्यध्याय अव्यथनाय
^५अस्मै ^६देवाय अपां नपाते ^७अन्नं सोमाख्यं ^८दिधिषन्ति धारयन्ति ॥ 'धिष' शब्दे । जौहोत्यादिकः ।
व्यत्ययेनान्तादेशः । धातूनामनेकार्थत्वादत्र धारणार्थः ॥ ^९अप्सु उदकेषु ^{१०}कृताइव ^{११}उप ^{१२}प्रसर्से
प्रसरन्ति ॥ 'सू गतौ' । लिटि 'इरयो रे' इति रेआदेशः । छान्दसो हलादिशेषाभावः ॥ यस्मादेवं
तस्मात् ^{१३}पूर्वसूनां पूर्वं ब्रह्मणः सकाशादुत्पन्नानामपां ^{१४}पीयूषं सारभूतं सोमाख्यममृतं ^{१५}सः अपां
नपादग्निः ^{१६}धयति पिबति । ^{१७}हि^४ पूरणः^५ ॥ ॥ २२ ॥

अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्वर्द्रुहो रिषः संपृचः पाहि सूरीन् ।

आमासु पूर्षु परो अग्रमृष्यं नारातयो वि नशन्नानृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्य । अत्र । जनिम । अस्य । च । स्वः । द्रुहः । रिषः । समऽपृचः । पाहि । सूरीन् ।

आमासु । पूर्षु । परः । अग्रऽमृष्यम् । न । नारातयः । वि । नशन् । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

^१अत्र अस्मिन्नपानपात्संज्ञके देवे ^२अश्वस्य ^३जनिम जन्म भवति । अपानं पत्रधिष्ठितात् समुद्रात्
उच्चैःश्रवसो जातत्वात् । किं बहुना । ^४अस्य ^५च ^६स्वः सुष्टरणीयस्य सर्वस्य जगतो जन्म अस्मिन्नेव
भवति । अयं हि मेघमध्ये वर्तमानो बृष्टिद्वारेण सर्वं जगज्जनयति । तादृशोऽपानपात्त्वं ^७द्रुहः द्रोणुः
अपहर्तुः । ^८रिषः हिंसकस्य च ^९संपृचः संपर्कात् ^{१०}सूरीन् स्तोतृन्तस्मान् ^{११}पाहि रक्ष । ^{१२}आमासु अपरि-
पक्वासु ^{१३}पूर्षु पूरयितव्यास्वप्सु ^{१४}परः परस्तात् वर्तमानम् ^{१५}अग्रमृष्यम् अग्रमृष्यमाणं देवम् ^{१६}नारातयः
अदातारः पुरुषाः ^{१७}न ^{१८}वि ^{१९}नशन् न प्राप्नुवन्ति ॥ नशतिर्व्यासिकर्मा । लेट्यडागमः ॥ ^{२०}अनृतानि
मायाविनो रक्षांसि च ^{२१}न प्राप्नुवन्ति ॥

१. क-च-झ-झ-ण-म-घृतनिर्णिकृ; ख-ग-ण-घ-घृतनिर्णिकृ । २. क-ख-ग-च-झ-ण-ण-थ-न-म-व-
दीप्तिरूपः । ३. थ-शुक्रैः । ४. क-झ-झ-ण-थ-न-म-व- 'हि पूरणः' नास्ति ।

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय सुभ्वन्नमत्ति ।

सो अपां नपादूर्जयन्नप्स्वः^१ अन्तर्वसुदेयाय विधत्ते वि भाति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे । सुदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधाम् । पीपाय । सुऽभु । अन्नम् । अत्ति ।

सः । अपाम् । नपात् । ऊर्जयन् । अप्सु । अन्तः । वसुदेयाय । विधत्ते । वि । भाति ॥७॥

यः अपां नपात् वस्वे वदमे स्वकीये गृहेऽन्तरिक्षलक्षणे वा सीदति । यस्य च धेनुः माध्य-
मिका वाक् सुदुघा सुखेन दोग्धव्या भवति । स देवः स्वधां वृष्ट्युदकं पीपाय वर्धयति ॥
'प्यायी वृद्धौ' । 'लिङ्यङोश्च' इति पीभावः ॥ सुसु सुष्टु भूतं वृष्टेः सकाशादुत्पन्नं हविलक्षणम्
अन्नं च अत्ति भक्षयति । सः अपांनपात्संज्ञको देवः ऊर्जयन् बलं कुर्वन् अप्सवन्तः
मेघस्थास्वप्सु मध्ये विधत्ते परिचरते यजमानाय वसुदेयाय धनदानार्थं वि भाति
विशेषेण दीप्यते ॥

यो अप्स्वा शुचिना दैव्येन क्रतावाजस उर्विया विभाति ।

वया इद्व्या भुवनान्यस्य प्र जायन्ते वीरुधश्च प्रजामिः ॥ ८ ॥

यः । अप्सु । आ । शुचिना । दैव्येन । क्रतुऽवा । अजसः । उर्विया । विभाति ।

वयाः । इत् । अन्या । भुवनानि । अस्य । प्र । जायन्ते । वीरुधः । च । प्रजामिः ॥८॥

यः अपां नपात् क्रतावा । क्रतमित्युदकनाम । तद्वान् सत्यवान् वा अजसः नित्यः
एकरूपेण सदा वर्तमानः उर्विया उरुर्विस्तीर्णः अप्सु मेघस्थासु मध्ये शुचिना शोचकेन
दैव्येन देवसंबन्धना तेजसा वा समन्तात् विभाति विशेषेण प्रकाशते । अस्य अपांनपातः
अन्या अन्यानि भुवनानि सर्वाणि भूतजातानि वया इत् शाखा एव । वीरुधः ओषधयः
प्रजामिः स्वकीयाभिः^१ पुष्पफलादिभिः सह अस्मादेव प्र जायन्ते । च पूरणः^२ ॥

पूर्वोक्ते^३ सारस्वतसत्रस्यापोनप्त्रीये चरौ 'अपां नपादा हि' इत्येवानुवाक्या । सूत्रितं च-
'अपां नप्त्रे चरुमपां नपादा ह्यस्यादुपस्थम्' (आश्व. श्रौ. १२. ६) इति ॥

अपां नपादा ह्यस्यादुपस्थं जिह्वानामूर्ध्वो विद्युतं वसानः ।

तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्ती हिरण्यवर्णाः परि यन्ति यद्हीः ॥ ९ ॥

अपाम् । नपात् । आ । हि । अस्थात् । उपस्थम् । जिह्वानाम् । ऊर्ध्वः । विद्युतम् । वसानः ।

तस्य । ज्येष्ठम् । महिमानम् । वहन्तीः । हिरण्यवर्णाः । परि । यन्ति । यद्हीः ॥ ९ ॥

१. ण-थ- 'स्वकीयाभिः' नास्ति; म-स्वकीयादिभिः । २. क-च-क्ष-ज्ञ-ण-थ-न-म-व- 'च पूरणः' नास्ति । ३. ख-ग-ण-त-थ-पूर्वोक्तं ।

अपांनपात्संज्ञकोऽग्निः । उपस्थम् अपामुपस्थानमन्तरिक्षम् । आ । ह्यस्थान् आस्थितवान् आरूढवान् खलु । किं कुर्वन् । जिह्मानां कुटिलगतीनामपां मध्ये । ऊर्ध्वः स्वयमूर्ध्वं ज्वलन् । विद्युतं विद्योतमानं मेघं । वसानः आच्छादयन् । अन्तरिक्षमास्थाय वर्षणं कृतवान् । तस्य वर्षितुरपांनपातः । ज्येष्ठं प्रशस्यतमे । महिमानं माहात्म्यं । वहन्तीः वहन्त्यः सर्वत्र प्रापयन्त्यः । यद्वाहीः यद्वाह्यः महत्यः । हिरण्यवर्णाः । नदीनामैतत् । हिरण्यवर्त्तिर्मलरूपा नद्यः । परि । यन्ति परितो गच्छन्ति । अपांनप्रा महती वृष्टिरस्माकं प्रवहनायोत्पादिता इति कृतज्ञतया तदीयं माहात्म्यं सर्वत्र प्रकटयन्त्य इव नद्यः प्रवहन्तीत्यर्थः ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंदृग्गपां नपात्सेदु हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात्परि योनेर्निषद्या हिरण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥ १० ॥

हिरण्यरूपः । सः । हिरण्यसंदृक् । अपाम् । नपात् । सः । इत् । ऊँ इति । हिरण्यवर्णः ।

हिरण्ययात् । परि । योनेः । निऽसद्य । हिरण्यदाः । ददति । अन्नम् । अस्मै ॥ १० ॥

वसः । अपां । नपात् । हिरण्यरूपः । रूप्यते इति रूपं शरीरम् । सुवर्णमयशरीरो हितरमणीयशरीरो वा । तथा । हिरण्यसंदृक् । सम्यक् पश्यन्तीति संदृश इन्द्रियाणि । सुवर्णमयेन्द्रियो हितरमणीयेन्द्रियो वा । सेदु स एवापांनपात् । हिरण्यवर्णः हिरण्यसदृशकान्तियुक्तः । एवंभूतः सन् । हिरण्ययात् सुवर्णमयात् । योनेः स्थानात् । परि उपरि । निषद्य उपविश्य राजते इति शेषः । अस्मै ईदृग्विधाय अपां नपाते । हिरण्यदाः दक्षिणारूपस्य सुवर्णस्य दातारो यजमानाः । अन्नं हविल्लक्षणं । ददति प्रयच्छन्ति ॥ २३ ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामापीच्यं वर्धते नमुरपाम् ।

यमिन्धते युवतयः समित्था हिरण्यवर्णं घृतमन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकम् । उत । चारु । नाम । अपीच्यम् । वर्धते । नमुः । अपाम् ।

यम् । इन्धते । युवतयः । सम् । इत्था । हिरण्यवर्णम् । घृतम् । अन्नम् । अस्य ॥ ११ ॥

अस्य । अपां । नमुः देवस्य । अनीकं रश्मिसमूहरूपं शरीरं । चारु शोभनम् । उत अपि च अस्य । नाम संज्ञा च चारु शोभनम् । न पातयति न विनाशयतीति नपादिति तद्व्युत्पत्तेः । तदुभयम् । अपीच्यम् । अन्तर्हितनामैतत् । मेघान्तर्हितं सत् । वर्धते । युवतयः संगमनस्वभावा आपः । हिरण्यवर्णं हिरण्यसमानतेजसं । यम् अपांनपातम् । इत्था अमुत्रान्तरिक्षे । सम् । इन्धते सम्यक् दीपयन्ति । अस्य च देवस्य । घृतं क्षरणशीलमुदकम् । अन्नं भक्ष्यम् । अविन्धनो ह्यसौ वैद्युतोऽग्निः ॥

अस्मै बहूनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

सं सानु मार्जिम दिधिषामि बिल्मैर्दधाम्यन्नैः परि वन्द ऋग्भिः ॥ १२ ॥

अस्मै । बहूनाम् । अवमाय । सख्ये । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविःऽभिः ।

सम् । सानु । मार्जिम । दिधिषामि । बिल्मैः । दधामि । अन्नैः । परि । वन्दे । ऋक्ऽभिः ॥ १२ ॥

वअस्मै पुरोवर्तिने वबहूनां देवानाम् ववमाय आद्याय वसख्ये अस्माभिः समानख्यानाय^१ अपां नपाते वयज्ञैः यागसाधनैः वहविभिः चरुपुरोडाशादिभिः वनमसा नमस्कारेण च वविधेम परिचरेम । अस्यापांनपातः वसानु समुच्छ्रितप्रदेशं वसं वमार्जिम सम्यक् शोधयामि अलंकरोमि वा ॥ 'मृजू शौचालंकारयोः' । 'चादिलोपे विभाषा' इत्यस्य निघातप्रतिषेधः ॥ वदिधिषामि धारयामि च वबिल्मैः भासनैः काष्ठैरेनम् ॥ 'धिष शब्दे' । अयं धारणार्थोऽपि । जुहोत्यादित्वात् शपः श्लुः । मिपो व्यत्ययेनाडागमः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ वदधामि धारयामि चैनं गार्हपत्यादिरूपेण स्थितम्^२ वअन्नैः हविलक्ष्णैः । तथा वऋग्भिः मन्त्रैः वपरि ववन्दे परितः^३ स्तौमि^३ ॥

स ई वृषाजनयत्तासु गर्भं स ई शिशुर्धयति तं रिहन्ति ।

सो अपां नपादनभिस्लातवर्णोऽन्यस्येवेह तन्वा विवेष ॥ १३ ॥

सः । ईम् । वृषा । अजनयत् । तासु । गर्भम् । सः । ईम् । शिशुः । धयति । तम् । रिहन्ति ।

सः । अपाम् । नपात् । अनभिस्लातऽवर्णः । अन्यस्येव । इह । तन्वा । विवेष ॥ १३ ॥

वस ई सोऽयमपांनपात्संज्ञको देवः ववृषा सेक्ता भूत्वा वतासु मेघस्थास्वप्सु वगर्भम् वअजनयन् स्वात्मानमेव गर्भरूपेण वर्षणार्थं कृतवानित्यर्थः । गर्भो भूत्वा च वस ई सोऽयं माध्यमिकः^४ वैद्युतोऽग्निस्तासां वशिशुः पुत्रः सन् वधयति मेघस्थास्ताः पिबति । अबिन्धनो ह्यसौ । वतं पुत्रस्थानीयमग्निः आपश्च परिहन्ति लिहन्ति ॥ 'लिह आस्वादने' । कपिलकादित्वाल्लवविकल्पः ॥ वसः अयम् वअपां वनपात् वृष्ट्या सह भूमौ निपतितः वअनभिस्लातवर्णः अभितो म्लातो म्लानः क्षीणो वर्णो यस्य तद्विपरीतोऽत्यर्थं दीप्यमानः सन् वइह अस्मिन् लोके वअन्यस्येव । इवशब्दोऽवधारणे । अन्यस्य पार्थिवस्यैवाग्नेः वतन्वा शरीरेण काष्ठेन्धनत्वलक्षणेन वविवेष व्याप्तो बभूव ॥ 'विप्लु व्याप्तौ' ॥

अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांसमध्वस्मभिर्विश्वहा दीदिवांसम् ।

आपो नष्ट्रे घृतमन्नं वहन्तीः स्वयमत्कैः परि दीयन्ति यद्हीः ॥ १४ ॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिऽवांसम् । अध्वस्मऽभिः । विश्वहा । दीदिऽवांसम् ।

आपः । नष्ट्रे । घृतम् । अन्नम् । वहन्तीः । स्वयम् । अत्कैः । परि । दीयन्ति । यद्हीः ॥ १४ ॥

१. ख-ग-च-ण-ण १-त-थ-न-व-समानख्यानाय । २. क-झ-झ १-ण-थ-न-म-व-'स्थितं' नास्ति ।

३. ख-ग-च-झ १-ण-ण १-त-थ-न-व-परिस्तौमि । ४. क-ग-च-झ-न-म-व-माध्यमकः ।

वपरमे उत्कृष्टे वअस्मिन् वपदे अन्तरिक्षलक्षणे स्थाने वतस्थिवांसं स्थितवन्तम् वअध्वस्मभिः
ध्वंसनरहितैस्तेजोभिः वविश्वहा सर्वाण्यहानि वदीदिवांसं दीप्यमानमपां नपातं वयह्नीः यह्यो मह्यः
वआपः वस्वयम् आत्मनैव वअस्कैः अतनशीलैः सततगन्तुभिः स्वकीयै रूपैः वपरि वदीयन्ति परि-
गच्छन्ति ॥ दीयतिर्गतिकर्मा । 'दीहृ क्षये' । व्यस्ययेन परस्मैपदम् ॥ किं कुर्वत्यः । वनत्त्रे अपां
नपाते वघृतं क्षरणशीलोदकात्मकम् वअन्नं ववहन्तीः ववहन्त्यः ॥

अयांसमग्रे सुक्षितिं जनायायांसमु मधवद्भयः सुवृक्तिम् ।

विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥

अयांसम् । अग्रे । सुऽक्षितिम् । जनाय । अयांसम् । ऊँ इति । मधवत्ऽभ्यः । सुऽवृक्तिम् ।
विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् । अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १५ ॥

हे वअग्रे वसुक्षितिं शोभननिवासं त्वाम् वअयांसम् उपागच्छम् । किमर्थम् । वजनाय अस्मदीय-
पुत्रादिजनार्थम्^१ । तथा वमधवद्भयः हविर्लक्षणधनयुक्तेभ्यो यजमानेभ्यश्च वसुवृक्तिं शोभनावर्जकं
वद्विषयं स्तोत्रम् वअयांसम् उपागच्छम् । 'यम उपरमे' । अतः कारणात् वयत् वभद्रं सर्वं
वदेवाः वअवन्ति रक्षन्ति वविश्वं सर्वं वतत् भद्रम् अस्माकं भवतु । वसुवीराः सुपुत्रा वयं वविदथे यज्ञे
गृहे वा वबृहत् प्रौढं स्तोत्रं ववदेम उच्चारयाम^२ ॥ ॥ २४ ॥

'तुभ्यम्' इति षट्त्वं चतुर्थे सूक्तं गार्त्समदं जागतम् । प्रथमाया इन्द्रो मधुश्च देवता ।
द्वितीयाया मरुतो माधवश्च । तृतीयायास्त्वष्टा शुक्रश्च । चतुर्थ्या अग्निः शुचिश्च । पञ्चम्या इन्द्रो नभश्च ।
षष्ठ्या मित्रावरुणौ नभस्यश्च । तथा चातुक्रान्तं—'तुभ्यं षट्त्वं तु जागतं तु' इति । दशरात्रे
षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु ऋक्षिरस्कैः प्रैषैः प्रेषितव्यं यष्टव्यं च । तत्राद्यानां षण्णां प्रैषाणामुपरिष्ठाद्देवताः
षट्चोऽहोरात्रादिभिः क्रमेणावपनीयाः । तथा च सूत्रितम्—'उपरिष्ठात्षट्त्वं ऋतुयाजानाम्' इत्युपक्रम्य
'तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अप इति द्वादश' (आश्व. श्रौ. ८.१) इत्यन्तेन ॥

तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अपोऽधुक्षन्त्सीमविभिरद्विभिर्नरः ।

पिवेन्द्र स्वाहा प्रहुतं वर्षदृतं होत्रादा सोमं प्रथमो य ईशिषे ॥ १ ॥

तुभ्यम् । हिन्वानः । वसिष्ठ । गाः । अपः । अधुक्षन् । सीम् । अविऽभिः । अद्विऽभिः । नरः ।
पिव । इन्द्र । स्वाहा । प्रऽहुतम् । वर्षऽदृतम् ।
होत्रात् । आ । सोमम् । प्रथमः । यः । ईशिषे ॥ १ ॥

हे इन्द्र वतुभ्यं त्वदर्थं वहिन्वानः प्रेर्यमाणः सोमः वगाः गोविकाराणि दधिपयःप्रभृतीनि
श्रयणद्रव्याणि वसतीवर्याख्याः वअपः च ववसिष्ठ वस्ते आच्छादयति । तैः संयुज्यत इत्यर्थः । वनरः
यज्ञस्य नेतारोऽध्वर्यवश्च वसीम् पूनं सोमम् वअविभिः अवैर्वालमयैर्दशापवित्रैः वअद्विभिः प्रावभिश्च
वअधुक्षन् अक्षारयन् । प्रावभिरभिषुत्य दशापवित्रेण पुनन्तीत्यर्थः । हे वइन्द्र वयः त्वम् वईशिषे सर्वस्य

१. च-थ-°जनार्थम् । २. ख-च-फ-उच्चारयाम । उ पूरणः; ग-ण१-उच्चारयाम । पूरणः ।

जगत ईश्वरो भवसि सः^१ त्वं^२ प्रथमः अन्येभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावी सन्^३ स्वाहा स्वाहाकारेण^४ प्रहुतं प्रकर्षेणाग्नौ क्षिप्तं^५ वषट्कृतं वषट्कारेण च त्यक्तं तं^६ सोमं^७ होत्रात् होतुर्यागात्^८ आ समन्तात्^९ पिब ॥

यज्ञैः संमिश्राः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामञ्जुभ्रासो अञ्जिषु प्रिया उत ।

आसद्या बर्हिर्भरतस्य सूनवः पोत्रादा सोमं पिबता दिवो नरः ॥ २ ॥

यज्ञैः । सम्मिश्राः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । यामन् । शुभ्रासः । अञ्जिषु । प्रियाः । उत ।

आसद्य । बर्हिः । भरतस्य । सूनवः । पोत्रात् । आ । सोमम् । पिबत । दिवः । नरः ॥ २ ॥

हे मरुतः^१ यज्ञैः^२ यागैः^३ संमिश्राः^४ संयुक्ताः^५ पृषतीभिः^६ स्ववाहनभूताभिः^७ पृषद्वतीभिर्बद्धवाभिर्युक्ते^८ यामन्^९ यामनि गमनसाधने रथेऽवस्थिताः^{१०} ऋष्टिभिः^{११} स्वकीयैरायुधैः^{१२} शुभ्रासः^{१३} शुभ्राः शोभमानाः । उतशब्दश्चार्थः । अञ्जिषु आभरणेषु प्रियाः च हे भरतस्य^{१४} सूनवः सर्वस्य जगतो भर्तु रूद्रस्य पुत्राः^{१५} दिवो नरः दिवोऽन्तरिक्षस्य नेतारः एवम्भूता हे मरुतस्ते यूयं बर्हिः आस्तीर्णे बर्हिषि आसद्य उपविश्य पोत्रात् होतुर्यागात् सोमम् आ पिबत ॥

तृतीयसवने 'अमेव नः' इत्येषा नेष्टुः प्रस्थितयाज्या च । तथा च सूत्रितम्—'अमेव नः सुहवा आ हि गन्तनेन्द्राविष्णू पिबतं मध्वो अस्य' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तन नि बर्हिषि सदतना रणिष्टन ।

अथा मन्दस्व जुजुषाणो अन्धसस्त्वष्टदेवेभिर्जनिभिः सुमद्गणः ॥ ३ ॥

अमाऽइव । नः । सुहवा । आ । हि । गन्तन । नि । बर्हिषि । सदतन । रणिष्टन ।

अथ । मन्दस्व । जुजुषाणः । अन्धसः । त्वष्टः । देवेभिः । जनिभिः । सुमद्गणः ॥ ३ ॥

इवशब्दोऽवधारणे । हे सुहवाः शोभनाह्वानास्त्वष्टृप्रभृतयः नः अस्मान् अमेव सहैव आ गन्तन आगच्छत । गमेच्छान्दसः शपो लुक् । 'तप्तनप्तनथनाश्च' इति तनवादेशः । हिशब्दः पूरणः ॥ आगत्य च बर्हिषि वेद्यामास्तीर्णे नि सदतन निषण्णा भवत ॥ सदेच्छान्दसः सीदादेशाभावः ॥ उपविश्य च रणिष्टन रमध्वम् ॥ रण शब्दार्थः । अत्र क्रीडायां वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । अस्माच्छान्दसो लुङ् । पूर्ववत्तनवादेशः ॥ अथ अनन्तरं हे त्वष्टः देवेभिः अन्यैर्देवैः जनिभिः देवपत्नीभिश्च सुमद्गणः शोभनगणस्त्वम् अन्धसः सोमलक्षणस्यान्नस्य । द्वितीयार्थे पृष्टी । सोमलक्षणमन्नं जुजुषाणः सेवमानः मन्दस्व तप्तो भव ॥

आ वक्षि देवाँ इह विप्र यक्षि चाशन्होतर्नि पदा योनिषु त्रिषु ।

प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं मधु पिवाग्नीध्रात्तव भागस्य तृष्णुहि ॥ ४ ॥

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । अशन् । होतः । नि । सद । योनिषु । त्रिषु ।

प्रति । वीहि । प्रस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पिब । आग्नीध्रात् । तव । भागस्य । तृष्णुहि ॥ ४ ॥

हे वृषि मेधाविज्ञे देवान् यष्ट्यानिन्द्रादीन् आ वक्षि आवह । वक्षि च तान् यज च । हे होतः देवानामाह्वातस्त्वं च उशन् अस्मदीयं कामयमानः सन् त्रिषु योनिषु स्थानेषु गार्हपत्यादिलक्षणेषु नि^१ पद^२ उपविश । उपविश्य च प्रस्थितं होमार्थमुत्तरवेदिं प्रत्यानीतं सोम्यं सोममयं मधु प्रति वीहि प्रतिकामयस्व । कामयित्वा च आग्नीध्रात् अग्नीध्रयागात्^३ सोमं पिब । पीत्वा च तव आगस्य त्वदीयेन भागेन तृष्णुहि तृप्तो भव ॥

एष स्य ते तन्वो नृम्णवर्धनः सह ओजः प्रदिवि ब्राह्मोर्हितः ।

तुभ्यं सुतो मध्वन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य ब्राह्मणादा तृपत्तिपिब ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृम्णवर्धनः । सहः । ओजः । प्रदिवि । ब्राह्मोः । हितः ।

तुभ्यम् । सुतः । मध्वन् । तुभ्यम् । आऽभृतः । त्वम् । अस्य । ब्राह्मणात् । आ । तृपत् । पिब ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वस्यः सः एषः सोमः एते तव तन्वः शरीरस्य नृम्णवर्धनः बलस्य वर्धकः । तुभ्यं सुत इत्युत्तरत्र संबन्धः । येन सोमेन प्रदिवि पुराणे त्वयि ब्राह्मोः हस्तयोः सहः परेषामभिभवनलक्षणं सामर्थ्यम् ओजः तत्कारणभूतं बलं च हितः निहितं भवति ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ हे मध्वन् धनवन्निन्द्र तुभ्यं त्वदर्थं तादृशः सोमः सुतः अध्वर्युभिरभिषुतः । तुभ्यं होतुम् आभृतः उत्तरवेद्यां प्रत्याहृतश्च । अस्य इमं सोमं ब्राह्मणात् ब्राह्मणाच्छंसिनो यागात् तृपत् तृप्यन् त्वम् आ पिब आभिमुख्येन पिब ॥ 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानत्वात् अस्य इति चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता निविदः पूर्या अनु ।

अच्छा राजाना नम एत्यावृतं प्रशास्त्रादा पिबतं सोम्यं मधु ॥ ६ ॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । सत्तः । होता । निविदः । पूर्याः । अनु ।

अच्छ । राजाना । नमः । एति । आऽवृतम् । प्रऽशास्त्रात् । आ । पिबतम् । सोम्यम् । मधु ॥ ६ ॥

हे मित्रावरुणौ मदीयमिमं यज्ञं जुषेथां सेवेथाम् । मे मम हवस्य हवमाह्वानम् ॥ पूर्ववत् कर्मणि षष्ठी ॥ बोधतम् अवगच्छतम् । तथा सत्तः निपण्णः अस्मदीयः होता पूर्याः चिरन्तनीः निविदः । वाङ्मामैतत् । शस्त्रलक्षणा वाचः अनु शंसतीति शेषः । उद्गातृभिः कृतस्य स्तोत्रस्यानु-गुण्येनाज्यादीनि शस्त्राणि शंसतीत्यर्थः । अपि च नमः सोमलक्षणमन्त्रम् आवृतम् ऋत्विग्भिर्वेष्टितं राजाना राजमानौ युवाम् अच्छ आभिमुख्येन एति गच्छति प्राप्नोति । तादृशं सोम्यं सोममयं मधु मादकं हविः प्रशास्त्रात् प्रशास्तुर्यागात् आ पिबतम् आभिमुख्येन पिबतम् ॥ ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरब्रह्मपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण^१

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टके सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. ख-ग-ण-त-थ-म-निषाद । २. क-ज्ञ-म-आग्नीध्रयागात्; ख-ग-ण-१-न-व-अग्नीधो यागात् ।

३. क-म-सायणामात्येन; त-सायणार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ द्वितीयाष्टकस्याष्टमोऽध्याय आरभ्यते । द्वितीयमण्डलस्य चतुर्थानुवाके 'मन्दस्व' इति षडृचं पञ्चमं सूक्तं गात्स्समदम् । 'मन्दस्व' इत्यनुकान्तम् । पूर्वत्र 'ऋतव्यं तु जागतं तु' इति तुशब्द-प्रयोगादिदमपि जागतमृतव्यम् । तत्राद्याश्वत्स ऋचो द्रविणोदोदेवताकाः पञ्चम्याश्विनी पष्ठ्याश्वेयी । दशरात्रे षष्ठेऽहनि ऋतुयाजेषु प्रैषानुक्शिरस्कान् कृत्वा तैः प्रैषैः प्रेषितव्यं यष्ट्यं च । तत्र सप्तमादीनां प्रैषाणामुपरिष्ठात् 'मन्दस्व' इत्याद्याः षडृचः क्रमेण प्रक्षेपणीयाः । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

मन्दस्व होत्रादनु जोषमन्धसोऽध्वर्यवः स पूर्णा वष्ट्यासिचम् ।

तस्मा एतं भरत तद्वशो ददिहोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिबं ऋतुभिः ॥ १ ॥

मन्दस्व । होत्रात् । अनु । जोषम् । अन्धसः । अध्वर्यवः । सः । पूर्णाम् । वष्टि । आऽसिचम् ।

तस्मै । एतम् । भरत । तत्तद्वशः । ददिः ।

होत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिबं । ऋतुभिः ॥ १ ॥

हे द्रविणोदः द्रविणसो धनस्य दातः एतन्नामक देव ऽअन्धसः देवानामन्नरूपस्य सोमस्य सोमेन ऽहोत्रात् होतृकर्तृकाद्यागात् ऽअनु ऽजोषं प्रीतिमनु ऽमन्दस्व । हे ऽअध्वर्यवः ऽसः द्रविणोदाः ऽपूर्णा संपूर्णाम् ऽआसिचं सिच्यमानाहुतिं ऽवष्टि कामयते । अतः ऽतस्मै द्रविणोदसेऽग्नये ऽएतं सोमं ऽभरत प्रापयत । ऽतद्वशः तत्कामो द्रविणोदाः ऽददिः दाता युष्माकमभीष्टफलस्य दाता भवतीति शेषः । किंच हे ऽद्रविणोदः ऽहोत्रात् होतुर्यागात् ऽऋतुभिः इपमासाभिमानिभिर्ऋतुदेवैः सह ऽसोमं ऽपिब ॥

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो ददिर्यो नाम पत्यते ।

अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु पोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिबं ऋतुभिः ॥ २ ॥

यम् । ऊँ इति । पूर्वम् । अहुवे । तम् । इदम् । हुवे ।

सः । इत् । ऊँ इति । हव्यः । ददिः । यः । नाम । पत्यते ।

अध्वर्युभिः । प्रऽस्थितम् । सोम्यम् । मधु ।

पोत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिबं । ऋतुभिः ॥ २ ॥

हे द्रविणोदः ऽयमु यं त्वामेव ऽपूर्वं होतृकर्तृके सोमयागे ऽअहुवे आहूतवानस्मि ऽइदं संप्रति ऽतं तमेव पोतृकर्तृके सोमयागे ऽहुवे आह्वयामि । ऽसेत् स एव द्रविणोदाः ऽहव्यः ह्वातव्यः ॥

वउ इति पूरणे । वददिः अभीष्टफलस्य दाता वयो वनाम यः खलु वपत्यते देवतात्वेनेष्टे तस्मै द्रविणोदसे
वसोम्यं सोमात्मकं वमधु वध्वर्युभिः वप्रस्थितं प्रणीतमासीत् । हे वद्रविणोदः वपोत्रात् पोतुर्यागात्
वऋतुभिः ऊर्जसंज्ञकैः सह वसोमं वपिब ॥

मेघन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीळ्यस्वा वनस्पते ।

आयूया धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ ३ ॥

मेघन्तु । ते । वह्नयः । येभिः । ईर्यसे । अरिषण्यन् । वीळ्यस्व । वनस्पते ।

आयूय । धृष्णो इति । अभिगूर्या । त्वम् । नेष्ट्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिब । ऋतुभिः ॥ ३ ॥

हे वद्रविणोदः येभिः यैवाहैः ईर्यसे प्राप्नोषिः । वते तव 'वह्नयो वोढारः' (निरु. ८. ३)
इति यास्कनोक्तत्वात् । ते मेघन्तु तृप्यन्तु । हे वनस्पते वनानां पते वरिषण्यन् अहिंसन्
वीळ्यस्व दृढीभव । हे धृष्णो धर्षक एत्वम् आयूय आगत्य अभिगूर्य उद्यम्य नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागात्
ऋतुभिः सहःसंज्ञकैः सह वसोमं वपिब ॥

अपाद्रोत्रादुत पोत्रादमत्तोत नेष्ट्रादजुषत प्रयौ हितम् ।

तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु द्राविणोदसः ॥ ४ ॥

अपात् । होत्रात् । उत । पोत्रात् । अमत्त । उत । नेष्ट्रात् । अजुषत । प्रयः । हितम् ।

तुरीयम् । पात्रम् । अमृक्तम् । अमर्त्यम् । द्रविणःऽदाः । पिबतु । द्राविणःऽदसः ॥ ४ ॥

अच्छावाकस्येयम् । यो द्रविणोदाः होत्रात् होतुर्यागात् सोमम् अपात् पीतवात् । उत
किंच पोत्रात् पोतुर्यागात् अमत्त सोमं पीत्वा अमाद्यत् । उत अपि च नेष्ट्रात् नेष्टुर्यागात् वहितं
दत्तं प्रयः देवानामन्नरूपं सोमम् अजुषत असेविष्ट । सः द्राविणोदसः हवीरूपद्रविणस्य प्रदातुभ्य
ऋत्विग्भ्यो हितः ॥ 'ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैमं जनयन्ति' (निरु.
८. २) इति यास्कनोक्तत्वात् ॥ तादृशः द्रविणोदाः अमृक्तं दशापवित्रेण अमृष्टम् अमर्त्यम्
अमरणसाधनं तुरीयं पात्रं चतुर्थपात्रस्थं सोमं पिबतु ॥

अर्वाञ्चिमद्य यय्यं नृवाहणं रथं युञ्जाथामिह वा विमोचनम् ।

पृङ्कं हवींषि मधुना हि कं गतमथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू ॥ ५ ॥

अर्वाञ्चिम् । अद्य । यय्यम् । नृवाहनम् । रथम् । युञ्जाथाम् । इह । वाम् । विमोचनम् ।

पृङ्कम् । हवींषि । मधुना । आ । हि । कम् । गतम् ।

अथ । सोमम् । पिबतम् । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ^१अद्य अस्मिन्नहनि ^२ययं ययि गन्तारं ^३नृवाहणं नेत्रोर्युवयोर्वोढारम् ^४इह यज्ञे
^५वां युवयोः ^६विमोचनं विमोचयितारं ^७रथम् ^८अर्वाञ्च यथा अर्वाक् भवति तथा ^९युजाथाम् ।
 किञ्च ^{१०}मधुना स्वादुरसेन ^{११}हवींषि ^{१२}पृङ्क्तं संयोजयतम् । अथ च ^{१३}आ ^{१४}गतम् आगच्छतम् ॥ ^{१५}हि
^{१६}कम् इति पूरणे ॥ ^{१७}अथ अनन्तरं हे ^{१८}वाजिनीवसू । वाज एव वाजिनी । अन्नेन वासयितारौ बलवर्धनौ
 वा ^{१९}सोमं ^{२०}पिबतम् ॥

जोष्यंशे स॒मिधं॑ जोष्याहु॒तिं जोषि॑ ब्रह्म॒ जन्यं॑ जोषिं सुष्टुतिम् ।

विश्वेभिर्वि॒श्वान् क्र॒तुना॑ वसो॒ मह॑ उ॒शन्दे॒वाँ उ॒शतः॑ पा॒यया॑ ह॒विः ॥ ६ ॥

जोषिं । अग्ने । स॒म॒इध॑म् । जोषिं । आ॒हु॒तिम् । जोषिं । ब्रह्म । जन्यम् । जोषिं । सु॒स्तु॒तिम् ।

विश्वेभिः । विश्वान् । क्र॒तुना॑ । व॒सो इति॑ । महः ।

उ॒शन् । दे॒वान् । उ॒शतः॑ । पा॒यय॑ । ह॒विः ॥ ६ ॥

हे ^१अग्ने ^२समिधं ^३जोषि जुषस्व । ^४आहुतिं ^५जोषि जुषस्व । ^६ब्रह्म शब्दं ^७जन्यं जनेभ्यो
 हितं ^८जोषि जुषस्व । ^९सुष्टुतिं शोभनस्तोत्रं ^{१०}जोषि जुषस्व । किञ्च ^{११}वसो सर्वेषामावासभूत हे
 अग्ने ^{१२}उशतः कामयमानान् ^{१३}महः महतः ^{१४}विश्वान् सर्वान् ^{१५}देवान् ^{१६}उशन् कामयमानस्त्वम्
^{१७}क्रतुना तपस्यसंज्ञकेन सह तथा ^{१८}विश्वेभिः ^{१९}सर्वैर्देवैः सह ^{२०}हविः हवीरूपं सोमं ^{२१}पायय ॥ ॥ १ ॥

‘उदु ष्यः’ इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सवितृदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—
 ‘उदु ष्य एकादश सावित्रम्’ इति । व्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशब्दे एतत्सूक्तं सावित्रनिविद्धा-
 नीयम् । ‘व्यूढश्चेत्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘षष्ठस्योदु ष्य देव इति गार्त्समदम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ।

उदु ष्य दे॒वः स॒विता॑ स॒वाय॑ श॒श्वत्त॑मं तद॒पा॒ वह्नि॑रस्थात् ।

नूनं॑ दे॒वेभ्यो॑ वि हि धा॒ति रत्न॑मथाभ॒जद्वी॒तिहो॑त्रं स्व॒स्तौ ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । स॒विता । स॒वाय॑ । श॒श्वत्॒ऽत॒मम् । तत्॒ऽअ॒पाः । वह्निः । अ॒स्थात् ।

नूनम् । दे॒वेभ्यः । वि । हि । धा॒ति । रत्न॑म् । अथ । आ । अ॒भ॒जत् । वी॒तिऽहो॑त्रम् । स्व॒स्तौ ॥ १ ॥

^१स्यः सः ^२देवः द्योतमानः ^३सविता ^४सवाय लोकानां प्रसवाय अनुज्ञायै ^५शश्वत्तमं प्रतिदिनम्
^६उत् ^७अस्थात् उत्तिष्ठति । कीदृशः सविता । ^८तदपाः तत्प्रसवकर्मा ॥ ‘अपः अमः’ (नि. २. १. १)
 इति कर्मनामसु पाठत् ॥ ^९वह्निः वोढा जगताम् । किञ्च ^{१०}नूनं संप्रति ^{११}देवेभ्यः स्तोतृभ्यः ^{१२}रत्नं धनं
^{१३}वि ^{१४}हि ^{१५}धाति प्रयच्छति । ^{१६}हि इति पूरणे । ^{१७}अथ अपि च ^{१८}वीतिहोत्रं कान्तयज्ञं यजमानं ^{१९}स्वस्तौ
 अविनाशे क्षेमे ^{२०}अभजत् भागिनं करोतु । यद्यपि स्वस्तिशब्दः विभक्त्यन्तनिर्दिष्टः ^{२१}शब्दपरः ^{२२}तथापि
 अपर्यवसानादर्थपरो भवति ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र बाहवा पृथुपाणिः सिसर्ति ।

आपश्चिदस्य व्रत आ निमृग्रा अयं चिद्वातो रमते परिऽज्मन् ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । बाहवा । पृथुपाणिः । सिसर्ति ।

आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ । निऽमृग्राः । अयम् । चित् । वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥ २ ॥

१देवः द्योतमानः सविता १पृथुपाणिः महत्करः १विश्वस्य १श्रुष्टये जगतः सुखाय १ऊर्ध्वः उद्गतः सन् १बाहवा बाहू १प्र १सिसर्ति प्रसारयति । १आपश्चित् आपोऽपि १अस्य १व्रते प्रसवाख्ये कर्मणि सति । ‘व्रतं कर्वरम्’ (नि. २. १. ७) इति तन्नामसु पाठात् । १आ स्यन्दन्त इति शेषः । ताश्च १निमृग्राः नितरां शोधयिष्यो गङ्गादिरूपेण जगत्पावयन्तीत्यर्थः । १अयं १चिद्वातः अयमपि वायुः १परिज्मन् परितो गते व्याप्तेऽन्तरिक्षे १रमते १ ॥

आशुभिश्चिद्वान्वि मुचाति नूनमरीरमदतमानं चिदेतोः ।

अहर्षूणां चिन्वयाँ अविष्यामनु व्रतं सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥

आशुभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनम् । अरीरमत् । अतमानम् । चित् । एतोः ।

अहर्षूणाम् । चित् । नि । अयान् । अविष्याम् ।

अनु । व्रतम् । सवितुः । मोकी । आ । अगात् ॥ ३ ॥

१यान् गच्छन् सविता १आशुभिश्चित् शीघ्रगामिभिरपि रश्मिभिः १वि १मुचाति विमुच्यते । १नूनम् इति पूरणः । १अतमानं १चित् सततं गच्छन्तमपि जनम् १एतोः गमनात् १अरीरमत् उपरमयति । किंच १अहर्षूणाम् । अहिमाहन्तारं शत्रुमर्षेभ्यभिगच्छन्तीत्यहर्षवः । तेषामपि १अविष्यां गमनेच्छां १न्ययान् नियच्छति । १सवितुः प्रेरकस्य सूर्यस्य १व्रतं कर्म १अनु पश्चात् १मोकी रात्रिः । ‘मोकी शोकी’ (नि. १. ७. १८) इति रात्रिनामसु पाठात् । १आगात् आगच्छति । सवितुश्चेष्टोपरतौ रात्रिरागच्छतीति यावत् ॥

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती मध्या कर्तोर्न्यधाच्छकम् धीरः ।

उत्संहायास्थाव्यूहैर्दधरमतिः सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सम् । अव्यत् । विऽततम् । वयन्ती । मध्या । कर्तोः । नि । अधात् । शकम् । धीरः ।

उत् । सम्ऽहाय । अस्थात् । वि । ऋतून् । अदधः ।

अरमतिः । सविता । देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

वयन्ती वस्त्रं वयन्ती नारीव रात्रिः विततम् आलोकं पुनः समव्यत् संवेष्टयते^१ । पुनः-
शब्दः पूर्वचुरत्येवमकार्षीदिति द्योतयति । धीरः प्रज्ञोऽपि सर्वो लोकः कर्तोंः क्रियमाणं कर्म ॥
'कर्तोंः कर्तवै' (नि. २. १. १८) इति तन्नामसु पाठात् ॥ शक्म कर्तुं शक्यमपि मध्या मध्ये
उपक्रान्तं कर्मापरिसमाप्येत्यर्थः । न्यधात् निहितवान् । सवितर्युपरते इति शेषः । सर्वो लोकः
संहाय शय्यां विहाय उत् अस्थात् । अवशिष्टं कर्म कर्तुं पुनरुत्तिष्ठति ॥ संपूर्वो जहातिः
शय्यापरित्यागे वर्तते । तथा च श्रूयते—'कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः' (ऐ. ब्रा.
७. १५) इति । सविता सर्वस्य प्रसविता सूर्यः अरमतिः अनुपरतिः देवः द्योतमानः आगात्
आगच्छति । उदेतीति यावत् । क्रतून् कालविशेषांश्च वि अददं विदारयति ॥

नानौकांसि दुर्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः शोको अग्नेः ।

ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥

नाना । ओकांसि । दुर्योः । विश्वम् । आयुः । वि । तिष्ठते । प्रभवः । शोकः । अग्नेः ।

ज्येष्ठम् । माता । सूनवे । भागम् । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतम् । इषितम् । सवित्रा ॥ ५ ॥

प्रभवः प्रभूतः अग्नेः शोकः तेजः दुर्यः गृह्यो गृहे भवः नानौकांसि यजमानानां
पृथग्भूतान् गृहान् वि तिष्ठते अधितिष्ठति । विश्वमायुः सर्वमन्नं चाधितिष्ठति ॥ 'आयुः
सूनृता' (नि. २. ७. २३) इत्यन्ननामसु पाठात् ॥ माता उषाः सवित्रा अनु इषितं
प्रेषितम् अस्य केतं प्रज्ञापकमग्नेः ज्येष्ठं प्रथममग्निहोत्राख्यं भागं सूनवे अग्नये आधात्
आदधाति ॥ ॥ २ ॥

समावर्तति विष्टितो जिगीषुर्विश्वेषां कामश्चरताममाभूत् ।

शश्वान् अपो विकृतं हित्व्यागादनु व्रतं सवितुर्दैव्यस्य ॥ ६ ॥

समावर्तति । विस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषाम् । कामः । चरताम् । अमा । अभूत् ।

शश्वान् । अपः । विष्कृतम् । हित्वी । आ । अगात् । अनु । व्रतम् । सवितुः । दैव्यस्य ॥ ६ ॥

जिगीषुः विजयेच्छुः^२ योद्धा विष्टितः युद्धार्थं प्रस्थितः समावर्तति समावर्तयति । विश्वेषां
सर्वेषां चरतां जङ्गमानाम् अमा । 'अमा दमे' (नि. ३. ४. ११) इति गृहनामसु पाठात् ।
गृहं प्रति कामः अभूत् भवति । शश्वान् नित्यं कर्मरतः अपः कर्म विकृतम् अर्धकृतं हित्वी
हित्वा आगात् गृहमागच्छति । एतत्सर्वं दैव्यस्य दिवि भवस्य सवितुः प्रेरकरस्य सूर्यस्य व्रतम्
अस्तमयाख्यं कर्म अनु जायते इत्यर्थः ॥

त्वया हितमप्यमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो वि तस्थुः ।

वनानि विभ्यो नर्किरस्य तानि व्रता देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

त्वया । हितम् । अप्यम् । अप्सु । भागम् । धन्वं । अनु । आ । मृगयसः । वि । तस्थुः ।

वनानि । विभ्यः । नर्किः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः । मिनन्ति ॥ ७ ॥

हे सवितः ^१त्वया ^२अप्सु अन्तरिक्षे । ‘आपः पृथिवी’ (नि. १. ३. ८) इत्यन्तरिक्षनामसु पाठात् । जलाधारे^३ वा ^४हितं निहितम् ^५अप्यम् अपां संबन्धनं ^६भागं ^७धन्वानु निर्जलप्रदेशेष्वरण्येषु ^८मृगयसः मृगयमाणा मृगाः ^९आ समन्तात् ^{१०}वि ^{११}तस्थुः अधितिष्ठन्ति । किंच ^{१२}वनानि वृक्षाः^३ ^{१३}विभ्यः पक्षिभ्य आवासादिरूपेण त्वया भागो दत्तः । ^{१४}अस्य ^{१५}देवस्य^३ ^{१६}सवितुः^३ ^{१७}तानि तादृशानि ^{१८}व्रता व्रतानि कर्माणि ^{१९}नर्किः ^{२०}मिनन्ति केऽपि न हिंसन्ति ॥

याद्राध्यं वरुणो योनिमप्यमानिशितं निमिषि जर्भुराणः ।

विश्वो मार्ताण्डो व्रजमा पशुर्गात्स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥

यात्स्राध्यम् । वरुणः । योनिम् । अप्यम् । अनिशितम् । निमिषि । जर्भुराणः ।

विश्वः । मार्ताण्डः । व्रजम् । आ । पशुः । गात् ।

स्थऽशः । जन्मानि । सविता । वि । आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

^१वरुणः ^२याद्राध्यं यातां गच्छतां राध्यं संराधनीयम्^४ ^५अप्यम् आसुं योग्यम् ^६अनिशितम् अतीक्ष्णम् । सुखकरमिति यावत् । ^७योनिं स्थानं ^८निमिषि निमेषे सवितुरस्तमये सति विश्रमार्थं प्राणिभ्यः प्रयच्छति । वरुणस्य रात्रेर्निर्वाहकत्वात् । ^९जर्भुराणः भृशं गच्छन् ^{१०}विश्वः सर्वः ^{११}मार्ताण्डः मृतास्त्रिभ्रातृ अण्डादुत्पद्यमानः पक्षी ^{१२}आ ^{१३}गात् आगच्छति । विश्वः ^{१४}पशुः अपि ^{१५}व्रजं गोष्ठमागात् ^{१६}सविता प्रेरकः ^{१७}स्थशः स्थाने स्थाने ^{१८}जन्मानि जातानि भूतानि ^{१९}व्याकः पृथगकार्षीत् ॥

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो व्रतमर्यमा न मिनन्ति रुद्रः ।

नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । व्रतम् । अर्यमा । न । मिनन्ति । रुद्रः ।

न । अरातयः । तम् । इदम् । स्वस्ति । हुवे । देवम् । सवितारम् । नमःऽभिः ॥ ९ ॥

^१यस्य सवितुर्देवस्य ^२व्रतं प्रसवार्थं कर्म ^३इन्द्रः ^४न मिनाति न हिनस्ति । ^५वरुणः च ^६न मिनाति । ^७मित्रः च ^८अर्यमा च न मिनाति । ^९रुद्रः च ^{१०}न मिनाति । ^{११}अरातयः असुराश्च ^{१२}न

१मिनन्ति ॥ मिनातीति श्रुतमाख्यातं यथायोगं विपरिणामेन प्रत्येकमभिसंबध्यते ॥ १तं १सवितारं सर्वस्य प्रेरकं १देवं द्योतमानम् १इदम् इदानीं १नमोभिः अन्नरूपैर्हविर्भिः सह । ‘ नमः आयुः ’ (नि. २. ७. २२) इत्यन्नामसु पाठात् । १स्वति क्षेमाय १हुवे स्तौमि ॥

भगं धियं वाजयन्तः पुरंधि नराशंसो ग्रास्पतिर्नो अव्याः ।

आये वामस्य संगथे रयीणां प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥

भगम् । धियम् । वाजयन्तः । पुरम्धिम । नराशंसः । ग्राःपतिः । नः । अव्याः ।

आऽअये । वामस्य । सम्ऽगथे । रयीणाम् । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम ॥ १० ॥

१भगं भजनीयं १धियं ध्यातव्यं १पुरंधि पुरस्य धारयितारं बहुप्रज्ञं वा सवितारम् ॥ ‘ पुरंधि-बहुधीः ’ (निरु. ६. १३) इति यास्कः ॥ १वाजयन्तः वाजिनं बलिनं कुर्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ १नः स्तुवतोऽस्मान् १नराशंसः नरैः शंसनीयः १ग्रास्पतिः देवपत्नीनां पतिः छन्दसां पतिर्वा । तथा च श्रूयते-‘ छन्दांसि वै ग्राः ’ इति, ‘ उत ग्रा व्यन्तु देवपत्नीः ’ (ऋ.सं. ५. ४६. ८) इति च । सविता १अव्याः अव्यात् । किंच १वामस्य धनस्य १रयीणां पशूनां च । तथा च श्रूयते-‘ पशवो वै रयिः ’ इति । १आये आगमने १संगथे संगमने च निमित्ते १देवस्य द्योतमानस्य १सवितुः प्रेरकस्य वयं १प्रियाः १स्याम भवेम ॥

अस्मभ्यं तद्विवो अद्भ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं काम्यं राध आ गात् ।

शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवात्युरुशंसाय सवितर्जरित्रे ॥ ११ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । दिवः । अत्ऽभ्यः । पृथिव्याः । त्वया । दत्तम् । काम्यम् । राधः । आ । गात् ।

शम् । यत् । स्तोतृभ्यः । आपये । भवाति । उरुऽशंसाय । सवितः । जरित्रे ॥ ११ ॥

हे सवितः १अस्मभ्यं १त्वया १दत्तं १तत् प्रसिद्धं १काम्यं कमनीयं १राधः धनं १दिवः द्युलोकात् १अद्भ्यः अन्तरिक्षलोकात् १पृथिव्याः भूमेश्च १आ १गात् आगच्छतु । किंच १स्तोतृभ्यः स्तोतृणाम् १आपये बन्धवे तद्वंशजाय १यत् धनं १शं सुखकरं १भवाति भवेत् १उरुशंसाय बहुस्तुतये १जरित्रे स्तोत्रे मह्यम् । ‘ जरिता कारुः ’ (नि. ३. १६. २) इति स्तोत्रानामसु पाठात् । हे १सवितः तत्प्रयच्छ ॥ ॥ ३ ॥

‘ ग्रावाणेव ’ इत्यष्ट्वं सप्तमं सूक्तं गात्समदं त्रैष्टुभमाश्विनं ‘ ग्रावाणेवाष्टावाश्विनम् ’ इत्यनु-कान्तत्वात् । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे पूर्वे पटलेऽस्य विनियोगः । सूत्रितं च-‘ ग्रावाणेवेळे द्यावापृथिवी ’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरपीदं सूक्तम् । सूत्रितं च-‘ ग्रावाणेव नासत्याभ्यामिति त्रीणि ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति ॥

प्रावाणिव तदिदर्थं जरथे गृध्रेव वृक्षं निधिमन्तुमच्छ ।

ब्रह्माणेव विदथे उक्थशासा दूतेव हव्या जन्या पुरुत्रा ॥ १ ॥

प्रावाणाऽइव । तत् । इत् । अर्थम् । जरथे इति । गृध्राऽइव । वृक्षम् । निधिऽमन्तम् । अच्छ ।

ब्रह्माणाऽइव । विदथे । उक्थऽशासा । दूताऽइव । हव्या । जन्या । पुरुऽत्रा ॥ १ ॥

हे अश्विनौ प्रावाणेव अरातिं प्रति प्रेषितौ पाषाणाविव तत् अर्थम् । अर्तेर्घातोरर्थशब्दः । 'अर्थोऽर्तेः' (निरु. १. १८) इति यास्कः । तमरातिमित्यर्थः । इत् इति पूरणः । जरथे जरथेथे अरातिं बाधेथाम् । यद्वा यथा गुरु प्रावाणौ क्षिप्तौ तदानीमेव शीघ्रं गच्छतस्तथा तत् तमर्थं गन्तारं जरथे । शीघ्रं गत्वा स्तुतमित्यर्थः । जरतिः स्तुतिकर्मा । किंच गृध्रेव गृध्राविव पक्षिणाविव वृक्षं फलितं वृक्षं निधिमन्तं धनवन्तं यजमानम् अच्छ । आगच्छतमिति शेषः । विदथे यज्ञे । 'विदथः सवनम्' (नि. ३. १७. ५) इति यज्ञनामसु पाठात् । उक्थशासा उक्थशसितारौ ब्रह्माणेव ब्राह्मणाविव जन्या जनपदेषु दूतेव राज्ञा प्रेषितौ दूताविव पुरुत्रा बहुभिः पुरुषैः हव्या ह्यातव्यौ युवाम् । अत्र उपमेयद्वित्वानुसारेण उपमानद्वित्वम् ॥

प्रातर्यावाणा रथ्येव वीराजेव यमा वरमा सचेथे ।

मेनेइव तन्वा शुम्भमाने दम्पतीव क्रतुविदा जनेषु ॥ २ ॥

प्रातःस्यावाना । रथ्याऽइव । वीरा । अजाऽइव । यमा । वरम् । आ । सचेथे इति ।

मेने इवेति मेनेऽइव । तन्वा । शुम्भमाने इति ।

दम्पतीइवेति दम्पतीऽइव । क्रतुऽविदा । जनेषु ॥ २ ॥

हे अश्विनौ प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञार्थं गन्तारौ रथ्येव रथिनाविव वीरौ स्वकर्मणि शूरी । अजेव अजाविव छागाविव यमा यमलौ । मेनेइव नार्याविव तन्वा शरीरेण शुम्भमाने शोभमानौ । दम्पतीव जायापती इव संगतौ जनेषु विषयेषु क्रतुविदा कर्मविदौ युवा वरं संभक्तारम् आ सचेथे आगच्छथः ॥

शृङ्गेव नः प्रथमा गन्तमर्वाक्छुफाविव जर्भुराणा तरौभिः ।

चक्रवाकेव प्रति वस्तोरुस्त्रावाञ्चा यातं रथ्येव शक्रा ॥ ३ ॥

शृङ्गाऽइव । नः । प्रथमा । गन्तम् । अर्वाक् । शफौऽइव । जर्भुराणा । तरःऽभिः ।

चक्रवाकाऽइव । प्रति । वस्तोः । उस्त्रा । अर्वाञ्चा । यातम् । रथ्याऽइव । शक्रा ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ऽश्वेव पशोः शृङ्गे इव ऽप्रथमा देवानां प्रथमौ ऽशफाविव अश्वदेः खुराविव
 ऽतोभिः वेगैः ऽजश्रुणा भृशं गच्छन्तौ युवां ऽनः अस्मान्प्रति ऽअर्वाक् अभिमुखम् आ ऽगन्तम्
 आगच्छतम् । किं हे अश्विनौ ऽवस्तोः ऽप्रति अहः प्रति ऽचक्रवाकेव चक्रवाकाविव हे ऽउत्सा
 शत्रूणामुत्सारकौ गमनशीलौ वा ऽरथ्येव रथिनाविव हे ऽशक्रा स्वकर्मणि शक्तौ ऽअर्वाच्चा अस्मद-
 भिमुखौ ऽयातं गच्छतम् ॥

नावेव नः पारयतं युगेव नभ्येव न उपधीव प्रधीव ।

श्वानेव नो अरिषण्या तनूनां खृगलेव विस्त्रसः पातमस्मान् ॥ ४ ॥

नावाऽइव । नः । पारयतम् । युगाऽइव । नभ्याऽइव ।

नः । उपधी इवेत्युपधीऽइव । प्रधी इवेति प्रधीऽइव ।

श्वानाऽइव । नः । अरिषण्या । तनूनाम् । खृगलाऽइव । विस्त्रसः । पातम् । अस्मान् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ ऽनावेव नावाविव सिन्धून् ऽनः अस्मान् दुर्गाणि ऽपारयतम् । ऽयुगेव यथा रथस्य
 युगे ऽनभ्येव यथा च रथचक्रनाभिफलके । ऽउपधीइव यथा तत्पार्श्वस्थे फलके ऽप्रधीइव यथा वा
 चक्रबाह्यबलयौ रथं पारयतः तथा ऽनः अस्मान् दुर्गाणि पारयतम् । किं च ऽश्वानेव श्वानाविव यथा
 श्वानौ बाधकेभ्यो रक्षन्तौ तनोहिंसामपनयतः तथा ऽनः अस्माकं ऽतनूनाम् अङ्गानाम् अरिषण्यौ
 अहिंसकौ भवतम् । ऽखृगलेव यथा तनुव्राणे तनुहिंसाया रक्षतः तथा ऽविस्त्रसः जरायाः ऽअस्मान्
 युवां ऽपातम् ॥

वातेवाजुर्या नद्येव रीतिरक्षीइव चक्षुषा यातमर्वाक् ।

हस्ताविव तन्वेऽशंभविष्ठा पादेव नो नयतं वस्यो अच्छ ॥ ५ ॥

वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षी इवेत्यक्षी इव । चक्षुषा । आ । यातम् । अर्वाक् ।

हस्तौऽइव । तन्वे । शम्भविष्ठा । पादाऽइव । नः । नयतम् । वस्यः । अच्छ ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ऽवातेव वाताविव ऽअजुर्या जरितुमशक्यौ ऽनद्येव नद्याविव ऽरीतिः ॥ व्यत्यये-
 नैकवचनम् ॥ शीघ्रं गन्तारौ युवाम् । ऽअक्षीइव अक्षिणी इव ऽचक्षुषा दर्शनेन ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखम्
 ऽआ ऽयातम् आगच्छतम् । किं च हस्तेव हस्ताविव ऽपादेव पादाविव ऽतन्वे शरीराय ऽशंभविष्ठा
 सुखस्य भावयितृत्वमौ युवां ऽनः अस्मान् ऽवस्यः वसीयः श्रेष्ठं धनम् ऽअच्छ प्रति ऽनयतं
 प्रापयतम् ॥ ४ ॥

ओष्ठाविव मध्वास्ते वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं जीवसे नः ।

नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णविव सुश्रुता भूतमस्मे ॥ ६ ॥

ओष्ठौऽइव । मधु । आस्ते । वदन्ता । स्तनौऽइव । पिप्यतम् । जीवसे । नः ।

नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा । कर्णौऽइव । सुश्रुता । भूतम् । अस्मे इति ॥ ६ ॥

हे अश्विनौ ^१ओष्ठाविव ^२आस्ने आस्याय मधुरस्सवद्वचनं^३ वदन्तौ ^४स्तनाविव ^५नः अस्मान्
^६जीवसे जीवनाय ^७पिप्यतं प्याययतम् । किं च ^८नासेव नासिके इव ^९नः अस्माकं ^{१०}तन्वः तनोः
^{११}रक्षितारा रक्षितारौ भूतं भवतम् । अपि च ^{१२}कर्णाविव ^{१३}अस्मे अस्माकं ^{१४}सुश्रुता सुश्रवणे युवां
^{१५}भूतं भवतम् ॥

हस्तेव शक्तिमभि सँददी नः क्षामेव नः समजतं रजांसि ।

इमा गिरौ अश्विना युष्मयन्तीः क्षणेत्रेणैव स्वधितिं सं शिशीतम् ॥ ७ ॥

हस्ताऽइव । शक्तिम् । अभि । सँददी इति समऽददी । नः ।

क्षामऽइव । नः । सम् । अजतम् । रजांसि ।

इमाः । गिरः । अश्विना । युष्मयन्तीः । क्षणेत्रेणऽइव । स्वधितिम् । सम् । शिशीतम् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ ^१हस्तेव हस्ताविव ^२शक्तिं सामर्थ्यं ^३नः अस्माकम् ^४अभि ^५सँददी आभिमुख्येन
सम्यक् प्रयच्छन्तौ भवतम् । किं च ^६क्षामेव रोदसी इव ^७रजांसि स्थानान्युदकानि वा । ‘उदकं
रज उच्यते’ (निरु. ४. १९) इति यास्कः । ^८नः अस्माकं ^९समजतं प्रेरयतम् । अपि च
^{१०}अश्विना हे अश्विनौ ^{११}इमा ^{१२}गिरः अस्माभिः कृताः स्तुतीः ^{१३}युष्मयन्तीः युवामिच्छन्तीः ^{१४}स्वधितिम्
असि ^{१५}क्षणेत्रेणैव तेजनशाणवत् ^{१६}सं ^{१७}शिशीतं सम्यक् तीक्ष्णीकुरुतम् ॥

एतानि वामश्विना वर्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्समदासो अक्रन् ।

तानि नरा जुजुषाणोप यातं बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ८ ॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वर्धनानि । ब्रह्म । स्तोमम् । गृत्समदासः । अक्रन् ।

तानि । नरा । जुजुषाणा । उप । यातम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ८ ॥

^१अश्विना हे अश्विनौ ^२वां युवयोः ^३एतानि ^४वर्धनानि वृद्धिसाधनानि ^५ब्रह्म ब्रह्माणि मन्त्रान्
^६स्तोमं स्तोत्रं च ^७गृत्समदासः गृत्समदाः ^८अक्रन् अकुर्वन् । ^९एतानि ब्रह्माणि ^{१०}नरा नेतारौ
^{११}जुजुषाणा भृशं प्रीयमाणौ युवाम् ^{१२}उप ^{१३}यातम् उपगच्छतम् । किं च ^{१४}सुवीराः शोभनपुत्रा वयं
^{१५}विदथे यज्ञे युवां ^{१६}बृहद्वदेम प्रभूतं स्तुमः ॥ ॥ ५ ॥

‘सोमापूषणा’ इति षट्चमष्टमं सूक्तं गार्त्समदं त्रैष्टुभं सोमापूषदेवताकम् । तथा चानुकान्तं—
‘सोमापूषणा षट् सोमापूषणमन्त्रोऽर्धचौऽप्यदितेः’ इति । ‘अवतु देव्यदितिः’ इत्यस्य^२ अन्त्या-
र्धचस्य अदितिर्देवता । सोमापूषणे पशौ वपापुरोडाशहविषामाद्यास्तिस्रः क्रमेणानुवाक्या उत्तरास्तिस्रो
याज्याः । ‘अग्नीषोमौ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘सोमापूषणा जनना रयीणाम्’ (आश्व. औ. ३.
८) इति ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो जनना पृथिव्याः ।

जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥ १ ॥

सोमापूषणा । जनना । रयीणाम् । जनना । दिवः । जनना । पृथिव्याः ।

जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ १ ॥

१ सोमापूषणा हे सोमापूषणौ युवां १ रयीणां धनानां १ जनना जनयितारौ १ दिवः द्युलोकस्यापि १ जनना जनयितारौ १ पृथिव्याः प्रथितायाश्च जनयितारौ भवथः । किंच १ जातौ जातमात्रावेव युवां १ विश्वस्य १ भुवनस्य कृत्स्नस्य जगतः १ गोपौ गोसारौ १ देवाः १ अमृतस्य अमरणस्य १ नाभिं हेतुम् १ अकृण्वन् अकार्षुः ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गूहतामजुष्टा ।

आभ्यामिन्द्रः पक्वमासास्वन्तः सोमापूषभ्यां जनदुस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्त । इमौ । तमांसि । गूहताम् । अजुष्टा ।

आभ्याम् । इन्द्रः । पक्वम् । आमासु । अन्तरिति । सोमापूषभ्याम् । जनत् । दुस्त्रियासु ॥ २ ॥

१ इमौ सोमापूषणौ १ देवौ द्योतमानौ १ जायमानौ उत्पन्नमात्रावेव १ जुषन्त सर्वे देवा अजुषन्त । सेवितवन्त इति यावत् । किंच १ इमौ सोमापूषणौ १ अजुष्टा असेच्यानि १ तमांसि सर्वस्य १ गूहतां नाशयतः । किंच १ आभ्याम् पृताभ्यां १ सोमापूषभ्यां सह १ इन्द्रः १ आमासु तरुणीषु १ दुस्त्रियासु गोषु १ अन्तः मध्ये ऊधःप्रदेशे १ पक्वं परिपक्वं पयः १ जनत् जनयति ॥

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् ।

विषुवृतं मनसा युज्यमानं तं जिन्वथो वृषणा पञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

सोमापूषणा । रजसः । विमानम् । सप्तचक्रम् । रथम् । अविश्वमिन्वम् ।

विषुवृतम् । मनसा । युज्यमानम् । तम् । जिन्वथः । वृषणा । पञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

१ वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ १ सोमापूषणा हे सोमापूषणौ १ रजसः लोकस्य । 'लोका रजांस्युच्यन्ते' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । १ विमानं परिच्छेदकम् । सर्वमानम् १ इत्यर्थः । १ सप्तचक्रं सप्ततुचक्रम् । त्रयोदशो मासः सप्तम ऋतुः । 'अस्ति त्रयोदशो मासः' (तै. सं. ६. ५. ३. ४) इति श्रुतेः । १ अविश्वमिन्वं विश्वस्यापरिच्छेद्यं १ विषुवृतं विष्वक् सर्वत्र परिवर्तमानं १ पञ्चरश्मिं पञ्चतुरश्मिम् । हेमन्तशिशिरयोः

समासेन ऋतवः पञ्च । तथा च श्रूयते—‘द्वादश^१ मासाः पञ्चर्तवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन’
(ऐ. ब्रा. १. १) इति । ^२मनसा ^३युज्यमानं मनोमात्रेण युज्यमानम् । ^४तं प्रसिद्धं ^५रथं
^६जिन्वथः अस्मान्प्रति प्रेरयथः ॥

दिव्य^१न्यः सदनं चक्र उच्चा पृथिव्यामन्यो अध्यन्तरिक्षे ।

तावस्मभ्यं पुरुवारं पुरुक्षुं रायस्पोषं वि व्यतां नाभिस्मे ॥ ४ ॥

दिवि । अन्यः । सदनम् । चक्रे । उच्चा । पृथिव्याम् । अन्यः । अभि । अन्तरिक्षे ।

तौ । अस्मभ्यम् । पुरुवारम् । पुरुक्षुम् ।

रायः । पोषम् । वि । व्यताम् । नाभिम् । अस्मे इति ॥ ४ ॥

^१अन्यः तयोरेकः पूषा ^२उच्चा उच्चैरुच्छ्रिते ^३दिवि द्युलोके ^४सदनं स्थानं ^५चक्रे चकार । ^६अन्यः
अपरः सोमः ^७पृथिव्याम् ओषधिरूपेण ^८अध्यन्तरिक्षे अन्तरिक्षे^२ च चन्द्ररूपेण सदनं चक्रे । ^९तौ^३
सोमापूषणौ युवां ^{१०}पुरुवारं बहुभिर्वरणीयं ^{११}पुरुक्षुं बहुकीर्तिं ^{१२}रायस्पोषं धनस्य पुष्टिम् । पश्चात्सकं
धनमित्यर्थः । तथा च ब्राह्मण—‘पशवो वै रायस्पोषः’ (तै. सं. ५. ४. ६. २) इति । ^{१३}अस्मे अस्माकं
^{१४}नाभिं विश्वस्य भोगस्य^४ हेतुभूतम्^५ ^{१५}अस्मभ्यं ^{१६}वि ^{१७}व्यताम् विमुञ्चताम् । प्रयच्छतामित्यर्थः ॥

विश्वान्यन्यो भुवना जजान विश्वमन्यो अभिचक्षाण एति ।

सोमापूषणाववतं धियं मे युवाभ्यां विश्वाः पृतना जयेम ॥ ५ ॥

विश्वानि । अन्यः । भुवना । जजान । विश्वम् । अन्यः । अभिचक्षाणः । एति ।

सोमापूषणौ । अवतम् । धियम् । मे । युवाभ्याम् । विश्वाः । पृतनाः । जयेम ॥ ५ ॥

हे सोमापूषणौ ^१अन्यः युवयोरेकः सोमः ^२विश्वानि ^३भुवना भुवनानि भूतानि ^४जजान
अजनयत् । तथा च मन्त्रः—‘सोमः पवते जनिता मतीनाम्’ (ऋ. सं. ९. ९६. ५) इति । ^५अन्यः
अपरः पूषा आदित्यः ^६विश्वम् ^७अभिचक्षाणः अभिपश्यन् ^८एति गच्छति । तौ युवां ^९सोमापूषणौ ^{१०}मे
^{११}धियं कर्म । ‘धीः शची’ (नि. २. १. २१) इति कर्मनामसु पाठात् ॥ ^{१२}अवतं रक्षतम् ।
किंच वयं ^{१३}युवाभ्यां हेतुभ्यां ^{१४}विश्वाः ^{१५}पृतनाः सर्वाः शत्रुसेनाः ^{१६}जयेम अभिभवेम ॥

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वो रयिं सोमो रयिपतिर्दधातु ।

अवतु देव्यदितिरनुर्वा बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ६ ॥

धियम् । पूषा । जिन्वतु । विश्वमिन्वः । रयिम् । सोमः । रयिपतिः । दधातु ।

अवतु । देवी । अदितिः । अनुर्वा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ६ ॥

* १. क-च-झ-झ१-ण१-त-थ-न-व-द्वादश वै । २. थ-म-‘अन्तरिक्षे’ नास्ति । ३. ण-त-थ-‘तौ’
नास्ति । ४. म-भोगहेतुम् ।

पूषा आदित्यः विश्वमिन्वः विश्वस्य प्रीणयिता धियम् अस्माकं कर्म जिन्वतु तर्पयतु ।
 रविपतिः धनपतिः सोमः रयिं धनं दधातु अस्मभ्यं ददातु । किंच देवी द्योतमाना अनर्वा
 अप्रत्युता केनापि प्रातिकूल्यमप्रापिता अदितिः अवतु अस्मान् रक्षतु । अन्यत् सिद्धम् ॥ ६ ॥

‘वायो ये ते’ इत्येकविंशत्युचं नवमं सूक्तं गार्त्समदं गायत्रम् । ‘अम्बितमे’ इति पृष्ठस्य तृचस्य
 आदितो द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती । ‘वायो ये ते’ इत्यादिके द्वे ऋचौ वायव्यौ । ‘शुक्रस्याद्य’
 इत्येषा ऐन्द्रवायवी । ‘अयं वां मित्रावरुणा’ इति पञ्चानां तृचानां मित्रावरुणौ अश्विनौ इन्द्रः
 विश्वे देवाः सरस्वती इति क्रमेण देवताः । ‘प्रेतां यज्ञस्य’ इत्यस्यस्तृचो ब्राह्मणसूत्रयोर्हविर्धानप्रवर्तने
 द्वावापृथिव्यनिविद्धानस्त्वेन च विनियुक्तत्वात् द्वावापृथिव्यो हविर्धानदेवस्यो वा । ‘अग्निं च हव्य-
 वाहनम्’ इति पादोऽग्निदेवस्यो वा । तथा चानुक्रान्तं—‘वायो सैका गायत्रमुक्ता देवताः प्रउगेणाद्ये
 तु तृचेऽन्येन्द्रवायवी द्वावापृथिव्योऽन्यस्तृचो हाविर्धानो वा तृतीयः पादो वाग्नेयोऽम्बितमेऽनुष्टुभौ
 बृहती च’ इति । पृष्ठयाभिप्लवपडहयोर्द्वितीयेऽहनि प्रउगेऽन्यतृचवर्जमेतत्सूक्तम् । वायव्यतृचस्य ‘वायो
 ये ते सहस्रिणः’ इत्याद्ये द्वे ऋचौ ऐन्द्रवायवतृचस्य ‘शुक्रस्याद्य’ इत्येषा तृतीया । तथा च सूत्रितं—
 ‘वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीवाः सोमास आ गहीत्येकोभा देवा दिविस्पृशेति द्वे शुक्रस्याद्य
 गवाशिर इत्येकायं वां मित्रावरुणेति पञ्च तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । चातुर्वैशिकेऽहनि प्रातः-
 सवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘अयं वां मित्रावरुणा’ इति षष्ठस्तोत्रियसंज्ञकः । ‘चतुर्वैशे होताजनिष्ट’
 इति खण्डे सूत्रितम्—‘अयं वां मित्रावरुणा पुरुषा चिद्धयस्ति’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ।
 आभिप्लविकेऽहःसु प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽयमेव तृचः पञ्चदशादिस्तोमनिमित्तमावापनीयः ।
 ‘अयं वां मित्रावरुणा नो मित्रावरुणेति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति सूत्रितत्वात् । आद्या
 मैत्रावरुणग्रहस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘मैत्रावरुणस्य अयं वां मित्रावरुणा’ (आश्व. श्रौ. ५. ५)
 इति । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोगार्थये छन्दसि ‘गोमदूषु’ इति तृचो विनियुक्तः । ‘गोमदूषु
 नासत्येति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितत्वात् । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसि-
 शस्त्रे ‘इन्द्रो अङ्ग महद्भ्यम्’ इति तृचः । ‘अतिरात्रे पर्यायाणाम्’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘इन्द्रो अङ्ग
 महद्भ्यमभि न्यूषु वाचम्’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति । आग्रयणे वैश्वदेवस्य हविषः ‘विश्वे देवासः’
 इत्यनुवाक्या । ‘आग्रयणम्’ इति खण्डे सूत्रितं—‘विश्वे देवास आ गत ये के च जमा महिनो
 अहिमायाः’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति । दशरात्रे प्रथमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ‘अम्बितमे नदीतमे’ इति
 सारस्वतः सप्तमस्तृचः । ‘चतुर्थेऽहनि’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अम्बितमे नदीतम इत्यानुष्टुभं प्रउगम्’
 (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । व्यूढे दशरात्रे प्रथमे छन्दोमे वैश्वदेवशस्त्रे ‘प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा’ इति
 द्वावापृथिव्यनिविद्धानीयस्तृचः । ‘अथ छन्दोमाः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘प्रेतां यज्ञस्य शंभुवायं देवाय
 जन्मन इति तृचाः’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । हविर्धानप्रवर्तनेऽप्ययं तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं
 च—‘प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा यमे इव यतमाने यदैतम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ९; ऐ. ब्रा. १. २९)
 इति ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरा गहि । नियुत्वान्तसोमपीतये ॥ १ ॥

वायो इति । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः । आ । गहि । नियुत्वान् । सोमं पीतये ॥ १ ॥

हे वायो ते त्वदीयाः ये सहस्रिणः सहस्रसंख्याकाः रथासः रथाः तेभिः तैः नियुत्वान्
नियुद्ध्युक्तस्त्वं सोमपीतये सोमपानार्थम् आ गहि आगच्छ । नानारूपत्वाद्वायोः सर्वाभिर्विभूतिभिः
सहागमनं प्रार्थयति इति भावः ॥

नियुत्वान्वायुवा गृह्ययं शुक्रो अयामि ते । गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २ ॥

नियुत्वान् । वायो इति । आ । गृहि । अयम् । शुक्रः । अयामि । ते ।

गन्ता । असि । सुन्वतः । गृहम् ॥ २ ॥

हे वायो नियुत्वान् । नियुतो वाहनानि वायोः । तैर्युक्तस्त्वम् आ गहि आगच्छ । अयं
शुक्रः दीप्यमानः सोमः ते तुभ्यम् अयामि नियतो गृहीत आसीत् ॥ यमेः कर्मणि लुङ् ॥ सुन्वतः
सोमाभिषवं कुर्वतो यजमानस्य गृहं गन्तासि याता भवसि ॥

शुक्रस्याद्य गवाशिर इन्द्रवायू नियुत्वतः । आ यातं पिबतं नरा ॥ ३ ॥

शुक्रस्य । अद्य । गोऽशिरः । इन्द्रवायू इति । नियुत्वतः । आ । यातम् । पिबतम् । नरा ॥ ३ ॥

हे नरा नेतारौ हे इन्द्रवायू अद्य अस्मिन्नहनि नियुत्वतः ॥ विभक्तिव्यत्ययः ॥ नियुत्वन्तौ
युवां गवाशिरः गव्यं पय आशीराश्रयणसाधनं यस्य तस्य शुक्रस्य दीप्तस्य सोमस्य पानार्थम् आ
यातम् आगच्छतम् । आगत्य सोमं पिबतम् ॥

अयं वा मित्रावरुणा सुतः सोमं क्रतावृधा । ममेदिह श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

अयम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । क्रतुऽवृधा ।

मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

मित्रावरुणा हे मित्रावरुणौ वां युवाभ्याम् अयं सोमः सुतः अभिषुतः । क्रतावृधा हे
सत्यस्य यज्ञस्य वा वर्धकौ ममेत् ममैव हवम् आह्वानम् इह अस्मिन् यज्ञे श्रुतं शृणुतम् ॥

राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे । सहस्रस्थूण आसाते ॥ ५ ॥

राजानौ । अनभिद्रुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्तमे । सहस्रस्थूणे । आसाते इति ॥ ५ ॥

राजानौ ईश्वरौ दीप्यमानौ वा अनभिद्रुहा अनभिद्रोऽधारौ यौ मित्रावरुणौ ध्रुवे स्थिरे
उत्तमे उत्कृष्टे सहस्रस्थूणे सदसि स्थाने आसाते उपविशतः तावागच्छतमिति शेषः ॥ ७ ॥

ता सम्राजा घृतासुती आदित्या दानुनस्पती । सचेते अनवह्वरम् ॥ ६ ॥

ता । सम्राजा । घृतासुती इति घृतऽआसुती । आदित्या । दानुनः । पती इति ।

सचेते इति । अनवह्वरम् ॥ ६ ॥

सन्नाजौ आज्ञयैव सर्वेषां शास्तारौ वृतासुतो वृताब्रौ । 'तद्वां महित्वं वृतान्नावस्तु' (ऋ. सं. ६. ६७. ८) इति मन्त्रान्तरात् । वृतादित्या अदितेः पुत्रौ वृदानुनस्पती दानुनो दानस्य देयस्य^१ वा धनस्य पती स्वामिनौ । वृता तौ मित्रावरुणौ वृअनवह्वरम् अकुटिलं यजमानं वृसचेते सेवेते ॥

गोमदू षु नासत्याश्वावद्यातमश्विना । वर्ति रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ७ ॥

गोऽमत् । ऊँ इति । सु । नासत्या । अश्वऽवत् । यातम् । अश्विना ।

वृतिः । रुद्रा । नृऽपाय्यम् ॥ ७ ॥

वृअश्विना हे अश्विनौ हे वृनासत्या अनृतभाषणरहितौ हे वृरुद्रा रोरुयमाणौ द्रवन्तौ युवां वृवृतिः मार्गः । तेन मार्गेण रथेन वा वृनृपाय्यं नृभिर्नृतभिर्देवैः पातव्यं सोमं वृगोमत् गोमद्यथा भवति तथा वृअश्ववत् अश्ववच्च यथा भवति तथा वृयातं गच्छतम् । वृऊँ वृषु इति पूरणौ ॥

न यत्परो नान्तर आदधर्षदृषण्वसू । दुःशंसो मर्त्यो रिपुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आऽदधर्षत् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू ।

दुःऽशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८ ॥

वृवृषण्वसू हे धनस्य वर्धितारौ वृयत् धनं वृपरः दूरस्थः वृदुःशंसः शंसनायोग्यः वृमर्त्यो रिपुः यत् वृन वृआदधर्षत् तथा^२ उक्तलक्षणेतरः वृअन्तरः समीपवर्ती मर्त्यो रिपुरपि यत् वृन आदधर्षत् तद्धनम् आवोळ्हमिति शेषः ॥

ता न आ वोळ्हमश्विना रयिं पिशङ्गसंदशम् । धिष्ण्या वरिवोविदम् ॥ ९ ॥

ता । नः । आ । वोळ्हम् । अश्विना । रयिम् । पिशङ्गऽसंदशम् । धिष्ण्या । वरिवःऽविदम् ॥ ९ ॥

हे वृधिष्ण्या धिषणाहौ वृअश्विना हे अश्विनौ वृता तौ युवां वृपिशङ्गसंदशं नानारूपं वृवरिवोविदं धनस्य लम्भकं वृरयिं पशुं वृनः अस्मभ्यम् वृआ वृवोळ्हम् आवहतम् ॥

इन्द्रो अङ्ग महद्भयमभी षदप चुच्यवत् । स हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ १० ॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप । चुच्यवत् ।

सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥

१इन्द्रः १महत् अधिकम् १अभी १पत् अभिभवत् १भयं^१ भयकारणम् १अप १चुच्यवत् अप-
च्यावयेत् । १हि यस्मात्कारणात् १सः १स्थिरः केनापि चालयितुमशक्यः १विचर्षणिः विश्वस्य द्रष्टा ॥ ८ ॥

इन्द्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चादघं नशत् । भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रः । च । मृळयाति । नः । न । नः । पश्चात् । अघम् । नशत् ।

भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

१इन्द्रश्च परमैश्वर्यवानिन्द्रश्चेत् १नः अस्मान् १मृळयाति सुखयेत् । १पश्चात् पृष्ठतः १नः अस्मान्
१अघं दुरितं १न १नशत् न प्राप्नोति । १नः अस्माकं १पुरः पुरस्तात् १भद्रं कल्याणं च १भवाति भवति ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् । जेता शत्रून्विचर्षणिः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् । जेता । शत्रून् । विऽचर्षणिः ॥ १२ ॥

१विचर्षणिः विविधस्य द्रष्टा १जेता । १शत्रून् असुरान् जेता ॥ तुनन्तत्वात् षष्ठ्यभावः ॥ १इन्द्रः
परमैश्वर्यवान् १सर्वाभ्यः १आशाभ्यः दिग्भ्यः अस्माकम् १अभयं १करत् करोतु ॥ १परि इति पञ्चमीद्योतकः ॥

विश्वे देवास आ गत शृणुता म इमं हवम् । एदं बर्हिनि षीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् । हवम् ।

आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ १३ ॥

१विश्वे १देवासः हे विश्वे देवाः १आ १गत इहागच्छत । १मे मदीयम् १इमं १हवम् आह्वानं
१शृणुत । १इदं १बर्हिः अस्मिन्बर्हिषि १आ १नि १षीदत उपविशत ॥

तीव्रो वो मधुमाँ अयं शुनहोत्रेषु मत्सरः । एतं पिबत काम्यम् ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुऽमान् । अयम् । शुनऽहोत्रेषु । मत्सरः । एतम् । पिबत । काम्यम् ॥ १४ ॥

हे विश्वे देवाः १तीव्रः तीव्रमदः १मधुमान् रसवान् १मत्सरः मदकरः सोमः १अयं १वः^२
युष्मदर्थं १शुनहोत्रेषु गृत्समदेवस्मासु स्थितः । १काम्यं कमनीयम् १एतं सोमं १पिबत ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूर्षरातयः । विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ १५ ॥

इन्द्रऽज्येष्ठाः । मरुद्गणाः । देवासः । पूर्षरातयः । विश्वे । मम । श्रुत । हवम् ॥ १५ ॥

हे ^१इन्द्रज्येष्ठाः इन्द्रपुरोगमाः ^२मरुद्गणाः मरुत्समूहरूपाः ^३पूषरातयः पूषाख्यो देवो रातिर्दाता
येषां ते पूषरातयः ^४देवासः हे द्योतमाना देवाः ^५विश्वे सर्वे यूयं ^६मम मदीयं ^७हवम् आह्वानं
^८श्रुत श्रुत । इन्द्रज्येष्ठादयः संबोधनान्ताः (ऋ. सं. १. २३. ८) ॥ ॥ ९ ॥

अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति ।

अप्रशस्ताइव स्मसि प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि ॥ १६ ॥

अम्बितमे । नदीतमे । देवितमे । सरस्वति ।

अप्रशस्ताः इव । स्मसि । प्रशस्तिम् । अम्ब । नः । कृधि ॥ १६ ॥

^१अम्बितमे मातृणां श्रेष्ठे ^२नदीतमे नदीनां श्रेष्ठे ^३देवितमे देवीनां श्रेष्ठे हे ^४सरस्वति ^५अप्रशस्ता-
इव धनाभावादसमृद्धा इव वयं ^६स्मसि भवामः । ^७अम्ब^१ हे मातः सरस्वति ^८नः अस्मभ्यं ^९प्रशस्तिं
धनसमृद्धिं ^{१०}कृधि कुरु । प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥

त्वे विश्वा सरस्वति श्रितार्यूषि देव्याम् ।

शुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिद्धि नः ॥ १७ ॥

त्वे इति । विश्वा । सरस्वति । श्रिता । आर्यूषि । देव्याम् ।

शुनहोत्रेषु । मत्स्व । प्रजाम् । देवि । दिदिद्धि । नः ॥ १७ ॥

हे ^१सरस्वति ^२देव्यां द्योतमानायां ^३त्वे त्वयि ^४विश्वा विश्वानि सर्वाणि ^५आर्यूषि अन्नानि ।
' आयुः सूनुता ' (नि. २. ७. २३) इत्यन्नानामसु पाठात् । ^६श्रिता आश्रितानि । सा त्वं ^७शुन-
होत्रेषु गृत्समदेवस्मासु विषयेषु ^८मत्स्व सोमपानेन तृप्य । किंच हे ^९देवि सरस्वति ^{१०}नः अस्मभ्यं
^{११}प्रजां ^{१२}दिदिद्धि पुत्रान् देहि ॥

इमा ब्रह्म सरस्वति जुषस्व वाजिनीवति ।

या ते मन्म गृत्समदा ऋतावरि प्रिया देवेषु जुह्वति ॥ १८ ॥

इमा । ब्रह्म । सरस्वति । जुषस्व । वाजिनीवति ।

या । ते । मन्म । गृत्समदाः । ऋतवरी । प्रिया । देवेषु । जुह्वति ॥ १८ ॥

^१वाजिनीवति अन्नवति ^२ऋतावरि उदकवति हे ^३सरस्वति ^४इमा इमानि ^५ब्रह्म ब्रह्माणि
हवीषि ^६जुषस्व स्वीकुरु । ^७या^२ यानि ^८मन्म मननीयानि ^९देवेषु ^{१०}प्रिया देवानां मध्ये तुभ्यं प्रियाणि
देवेषु प्रियाणि वा ^{११}ते त्वदर्थं ^{१२}गृत्समदाः ^{१३}जुह्वति ॥

प्रेतां यज्ञस्य शंभुवा युवामिदा वृणीमहे । अग्निं च हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

प्र । इताम् । यज्ञस्य । शम्ऽभुवा । युवाम् । इत् । आ । वृणीमहे ।

अग्निम् । च । हव्यऽवाहनम् ॥ १९ ॥

यज्ञस्य यागस्य शंभुवा सुखसंपादके हविर्धाने अनसी तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा^१ प्रेताम् उत्तरवेदेः पश्चिमभागं प्रति प्रगच्छताम्^२ । अथ प्रत्यक्षकृतः । युवामित् युवामेव वा^३ वृणीमहे प्रार्थयामहे । हव्यवाहनम् अग्निं च आवृणीमहे । अग्निरत्र निपातभागिति ॥

द्यावा नः पृथिवी इमं सिधमद्य दिविस्पृशम् । यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावा । नः । पृथिवी इति । इमम् । सिधम् । अद्य । दिविऽस्पृशम् ।

यज्ञम् । देवेषु । यच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावा द्यौः पृथिवी च उभे^३ सिधं स्वर्गादिः साधकं दिविस्पृशं देवान् गच्छन्तं नः अस्माकम् इमं यज्ञं देवेषु यच्छतां नियच्छताम् ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः । इहाद्य सोमपीतये ॥ २१ ॥

आ । वाम् । उपऽस्थम् । अद्रुहा । देवाः । सीदन्तु । यज्ञियाः । इह । अद्य । सोमऽपीतये ॥ २१ ॥

अद्रुहा द्रोहवर्जिते हे हविर्धाने तद्रूपे द्यावापृथिव्यौ वा^१ वामो युवयोः उपस्थं समीपं यज्ञियाः यज्ञार्हाः देवाः इह यज्ञे अद्य अस्मिन्नहनि सोमपीतये सोमपानाय वा^३ सीदन्तु ॥ १० ॥

‘ कनिकदत् ’ इति तृचं दशमं सूक्तम् । अत्रैवमनुक्रमणिका—‘ कनिकदत्तुचम् ’ इति । मण्डल-द्रष्टा गुत्समदोऽस्य ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । कपिञ्जलरूपीन्द्रो देवता । वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वैतत्सूक्तं जपेत् । सूत्रितं च—‘ वयसाममनोज्ञां वाचः श्रुत्वा कनिकदत्तनुषं प्रब्रुवाण इति सूक्ते जपेत् ’ (आश्व. गृ. ३. १०. ९) इति ॥

कनिकदत्तनुषं प्रब्रुवाण इयति वाचमरितेव नावम् ।

सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा का चिदभिमा विख्या विदत् ॥ १ ॥

कनिकदत् । जनुषम् । प्रऽब्रुवाणः । इयति । वाचम् । अरिताऽईव । नावम् ।

सुऽमङ्गलः । च । शकुने । भवासि । मा । त्वा । का । चित् । अभिऽमा । विख्या । विदत् ॥ १ ॥

१. ख-ग-च-ण-ण-त-थ-न-‘ वा ’ नास्ति । २. ख-ग-च-झ-ण-ण-ण-न-म-व-गच्छताम् । ३. ख-ग-च-ण-उभे हविर्धाने वा यच्छताम् ; फ-उभे हविर्धाने वा यच्छतां नियुच्छताम् ।

१ कनिकदत् पुनः पुनः शब्दायमानः २ जनुषं जनिष्यमाणमर्थं ३ प्रब्रुवाणः सूचयन् कपिञ्जलः
 ४ अरितेव कर्णधार इव ५ नावं ६ वाचम् ७ इत्यति प्रेरयति । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे ८ शकुने कपिञ्जल त्वं
 ९ सुमङ्गलः प्रकृष्टकल्याणः १० च ११ भवासि भव । किंच १२ का १३ चिदभिमा कोऽप्यभिभवः १४ त्वा त्वां
 १५ विभ्या विश्वतः सर्वासु दिक्षु १६ मा १७ विदत् मा प्रापत् । ‘ शकुनिः शक्रोऽयुञ्जेतुमात्मानम् ’;
 ‘ न्यक्रन्दीज्जन्म प्रब्रुवाणो यथास्य शब्दस्तथा नाभेरयति वाचमीरयितेव नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने
 भव कल्याणमङ्गलो मङ्गलं गिरतेर्गुणात्यर्थे गिरत्यनर्थानिति वा ’ (निरु. ९. ३; ४) इति यास्कः ॥

मा त्वां श्येन उद्वधीन्मा सुपर्णो मा त्वां विददिषुमान्वीरो अस्ता ।

पित्र्यामनुं प्रदिशं कनिकदत्सुमङ्गलो भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

मा । त्वा । श्येनः । उत् । वधीत् । मा । सुपर्णः । मा । त्वा । विदत् । इषुमान् । वीरः । अस्ता ।

पित्र्याम् । अनु । प्रदिशम् । कनिकदत् । सुमङ्गलः । भद्रवादी । वद । इह ॥ २ ॥

हे शकुने १ त्वा त्वां २ श्येनः प्रबलः ३ पक्षिविशेषः ४ मा ५ वधीत् मा हिंसीत् । उत् ६ अपि च
 ७ सुपर्णः गरुडः पक्षी ८ मा वधीत् ९ । तथा १० इषुमान् बाणवान् ११ वीरो १२ अस्ता शराणां क्षेसा धन्वी १३ त्वा
 १४ त्वां १५ मा १६ विदत् मा प्रापत् १७ । किंच १८ पित्र्यां १९ प्रदिशं दक्षिणां दिशम् २० अनु । दक्षिणस्यां दिशीत्यर्थः ।
 २१ कनिकदत् पुनः पुनः शब्दं कुर्वन् २२ सुमङ्गलः कल्याणमङ्गलः २३ भद्रवादी शोभनवादी सन् २४ इह अस्म-
 द्विषये २५ वद मङ्गलं सूचय ॥

अवं क्रन्द दक्षिणतो गृहाणां सुमङ्गलो भद्रवादी शकुन्ते ।

मा नः स्तेन ईशत माघशंसो बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥

अवं । क्रन्द । दक्षिणतः । गृहाणां । सुमङ्गलः । भद्रवादी । शकुन्ते ।

मा । नः । स्तेनः । ईशत । मा । अघशंसः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ३ ॥

१ शकुन्ते हे कपिञ्जल त्वं २ सुमङ्गलो ३ भद्रवादी च सन् ४ गृहाणां ५ दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि
 ६ अव ७ क्रन्द शब्दं कुरु । दक्षिणतः शब्दायमानः शकुन्तो मङ्गलसूचको हि । ८ नः अस्माकं ९ स्तेनः
 तस्करः १० मा ११ ईशत मेशिष्ट । १२ अघशंसः अनर्थकानां १३ शंसकोऽपि १४ मा ईशिष्ट । उत्तमः पादो
 व्याख्यातचरः ॥ ११ ॥

‘ प्रदक्षिणित् ’ इति तृचमेकादशं सूक्तं गार्ग्यमदं जागतम् । तथा चानुक्रान्तं—‘ प्रदक्षिणि-
 ज्जागतं मध्येऽतिशक्त्यष्टिवां ’ इति । द्वितीयातिशकरी अष्टिवां । इतरे जगत्यौ । कपिञ्जलरूपीन्द्रो
 देवता । वयसाममनोज्ञां वाचं श्रुत्वा ‘ प्रदक्षिणित् ’ इति सूक्तं जपेत् । सूत्रं प्रागेवोदाहृतम् ॥

१. त-थ-प्रबलः मा सुपर्णः । २. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व-‘ उत्त.....वधीत् ’ नास्ति; ख-ग-
 ‘ उत्त.....वधीत् । ३. ख-ग-च-ण-ण१-थ-न-व-प्रापयत् । ४. म-अनर्थानाम् ।

प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो वदन्त ऋतुथा शकुन्तयः ।

उभे वाचौ वदति सामगाइव गायत्रं च त्रैष्टुभं चानु राजति ॥ १ ॥

प्रदक्षिणित् । अभि । गृणन्ति । कारवः । वयः । वदन्तः । ऋतुऽथा । शकुन्तयः ।

उभे इति । वाचौ । वदति । सामगाइव । गायत्रम् । च । त्रैस्तुभम् । च । अनु । राजति ॥ १ ॥

वशकुन्तयः कपिञ्जलाः वऋतुथा कालेकाले वयः अन्नं वदन्तः सूचयन्तः वकारवः स्तोतार इव प्रदक्षिणित् प्रदक्षिणम् अभि वगृणन्ति अभिवदन्तु । बहुवचनं पूजार्थम् । किंच उभे ववाचौ गानं च श्रौतं च वसामगाः वगायत्रं वत्रैष्टुभं वच सामनी इव शकुन्तिः^१ ववदति । वअनु वराजति वच । शृण्वतोऽनुरक्तान् करोतीत्यर्थः ॥

उद्गातेव शकुने सामं गायसि ब्रह्मपुत्रइव सर्वनेषु शंससि ।

वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्यां सर्वतो नः शकुने भद्रमा वद

विश्वतो नः शकुने पुण्यमा वद ॥ २ ॥

उद्गाताइव । शकुने । सामं । गायसि । ब्रह्मपुत्रःइव । सर्वनेषु । शंससि ।

वृषाइव । वाजी । शिशुमतीः । अपिऽइत्यं । सर्वतः । नः । शकुने ।

भद्रम् । आ । वद । विश्वतः । नः । शकुने । पुण्यम् । आ । वद ॥ २ ॥

वशकुने हे कपिञ्जल उद्गातेव वसाम यथोद्गाता साम गायति तथा त्वं वगायसि गानस्वनं^२ करोपि । वब्रह्मपुत्रइव यथा ब्राह्मणाच्छंसी वसवनेषु शस्त्राणि शंसति तथा^३ त्वं^३ कालेषु वशंससि श्रौतस्वरं करोपि । ववृषेव ववाजी सेचनसमर्थोऽश्वः वशिशुमतीः वडवाः वअपीत्य अभिगत्य यथा^४ शब्दं करोति तथा त्वमपि ववद । शिष्टं स्पष्टम् ॥

आवदंस्त्वं शकुने भद्रमा वद तूष्णीमासीनः सुमतिं चिकिद्धि नः ।

यदुत्पतन्वदसि कर्करिथेया बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥

आऽवदन् । त्वम् । शकुने । भद्रम् । आ । वद । तूष्णीम् । आसीनः । सुऽमतिम् । चिकिद्धि । नः ।

यत् । उत्पतन् । वदसि । कर्करिः । यथा । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ३ ॥

१. थ-म-शकुनिः । २. ण-थ-म-मानस्वनम् । ३. ण-त-थ-म-‘ तथा त्वं ’ नास्ति । ४. ण-त-थ-म-‘ यथा ’ नास्ति ।

वशकुने हे कपिञ्जल वआवदन् शब्दं कुर्वन् वत्वं वभद्रमा ववद मङ्गलं वद । वतूष्णीमासीनः
 तूष्णीं तिष्ठन्नपि वनः अस्माकं वसुमतिं वचिकिद्धि बुध्यस्व । वयत् यदा वउत्पत्तन् ववदसि तदा
 वकर्करियथा कर्करिरिव वदसि । कर्करिवाद्यविशेषः । अन्यद्व्याख्यातचरम् ॥ ॥ १२ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

द्वितीयाष्टके द्वितीये मण्डले चतुर्थोऽनुवाकः ।

समाप्तं च द्वितीयं मण्डलम् ॥

॥ अथ तृतीयं मण्डलम् ॥

वैश्वामित्रे तृतीये^१ पञ्चानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'सोमस्य मा' इति त्रयोविंशत्युक्तं प्रथमं सूक्तम् । तथा चानुक्रान्तं—'सोमस्य व्यधिका' इति । अस्य मण्डलदृष्टा^२ विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् छन्दः । 'मण्डलादिष्वाग्नेयम्' इति परिभाषयाग्निर्देवता । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि विनियोगः । तथा च सूत्रितं^३—'सोमस्य मा तवसं प्रत्यग्निषस इति त्रीणि' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सोमस्य मा तवसं वक्ष्यग्ने वह्निं चकर्थ विदथे यजध्वै ।

देवाँ अच्छा दीद्युञ्जे अद्रिं शमाये अग्ने तन्वं जुषस्व ॥ १ ॥

सोमस्य । मा । तवसम् । वक्षि । अग्ने । वह्निम् । चकर्थ । विदथे । यजध्वै ।

देवान् । अच्छ । दीद्यत् । युञ्जे । अद्रिम् । शम्ऽआये । अग्ने । तन्वम् । जुषस्व ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने त्वं ऽविदथे यज्ञे ऽयजध्वै यष्टुं ऽसोमस्य ऽवह्निं वोढारं यं मां ऽचकर्थं कृतवानसि तं मां ऽतवसं तवस्विनं बलिनं ऽवक्षि कामयस्व । किंच हे अग्ने ऽदेवान् ऽअच्छ अभि ऽदीद्यत् दीप्यमानोऽहम् ऽअद्रिं प्रावाणं ऽयुञ्जे अभिषवणाय युनज्मि ऽशमाये शम्यामि^४ च । तथा च मन्त्रान्तरम्—'ऋतेन देवः सविता शमायते' (ऋ. सं. ८. ८६. ५) इति । यद्वा शमाये स्तौमि । 'शशमानो जरति' इति स्तुतिकर्मसु पाठात् । तथा च मन्त्रान्तरं—'सो अग्र ईंजे शशमे च मर्तः' (ऋ. सं. ६. १. ९) इति । किंच हे ऽअग्ने ऽतन्वं शरीरं ऽजुषस्व रक्षायै सेवस्व । यद्वा कर्माणि तन्वन्तं मां सेवस्वेत्यर्थः ॥

प्राञ्चै यज्ञं चकृम वर्धतां गीः समिद्धिरग्निं नमसा दुवस्यन् ।

दिवः शशासुर्विदथा कवीनां गृत्साय चित्तवसे गातुमीषुः ॥ २ ॥

प्राञ्चम् । यज्ञम् । चकृम । वर्धताम् । गीः । समित्ऽग्निः । अग्निम् । नमसा । दुवस्यन् ।

दिवः । शशासुः । विदथा । कवीनाम् । गृत्साय । चित् । तवसे । गातुम् । ईषुः ॥ २ ॥

हे अग्ने वयं ऽयज्ञं ऽप्राञ्चं प्रकर्षेण गच्छन्तं ऽचकृम अकार्म । ऽगीः मदीया स्तुतिः ऽवर्धताम् एधताम् । ऽअग्निं ऽसमिद्धिः ऽनमसा हविषा च ऽदुवस्यन् अस्मदीयाः परिचरेयुः । किंच ऽदिवः द्युलोकादागत्य देवाः ऽकवीनां स्तोतृणां ऽविदथा ज्ञानानि स्तोत्राणि वा ऽशशासुः अन्वशिषन् । अपि च ऽगृत्साय । गृणातेरिदं रूपम् । स्तोतव्यायाम्ने ऽतवसे वृद्धाय ऽगातुं स्तोतुम् ऽईषुः ऽचित् स्तोतार इच्छन्ति च । चिदिति चार्थे ॥

१. झ-म-तृतीये मण्डले । २. च-म-मण्डलस्य दृष्टा । ३. क-ख-झ१-ण-थ-न-म-व-सूत्रम् ।

४. क-च-झ-झ१-ण-थ-व-शम्यामि ; ख-ण१-शस्यामि ।

मयौ दधे मेधिरः पूतदक्षो दिवः सुबन्धुर्जनुषा पृथिव्याः ।

अविन्दन् दर्शतमप्स्वन्तर्देवासौ अग्निमपसि स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

मयः । दधे । मेधिरः । पूतदक्षः । दिवः । सुबन्धुः । जनुषा । पृथिव्याः ।

अविन्दन् । ऊँ इति । दर्शतम् । अपसु । अन्तः । देवासः । अग्निम् । अपसि । स्वसृणाम् ॥ ३ ॥

१मेधिरः मेधावान् प्राज्ञः १पूतदक्षः शुद्धबलः १जनुषा जन्ममात्रेण १सुबन्धुः शोभनबन्धुः ।
स्वत एव बन्धुरिति यावत् । योऽग्निः १दिवः द्युलोकस्य १पृथिव्याः भूमेश्च १मयः सुखं १दधे विदधाति ।
देवानां मनुष्याणां च सुखं करोतीति यावत् । तं १दर्शतं दर्शनीयम् १अग्निं १देवासः देवाः १स्वसृणां
सरणशीलानां नदीनाम् १अप्स्वन्तः गूढं स्थितम् १अपसि यज्ञवहनरूपे कर्मणि निमित्ते । १उ इति
पूरणः । १अविन्दन् लब्धवन्तः ॥

अवर्धयन्त्सुभगं सप्त यद्वाहीः श्वेतं जज्ञानमरुषं महित्वा ।

शिशुं न जातमभ्यारुरश्वा देवासौ अग्निं जनिमन्वपुष्यन् ॥ ४ ॥

अवर्धयन् । सुभगम् । सप्त । यद्वाहीः । श्वेतम् । जज्ञानम् । अरुषम् । महित्वा ।

शिशुम् । न । जातम् । अग्निम् । आरुः । अश्वाः । देवासः । अग्निम् । जनिमन् । वपुष्यन् ॥ ४ ॥

१सप्त सर्पणशीलाः १यद्वाहीः यद्वाहयः महत्यो नद्यः १सुभगं शोभनधनं १श्वेतं शुभ्रं १जज्ञानं
जातं १महित्वा महत्वेन १अरुषम् आरोचमानमप्सु स्थितमग्निम् १अवर्धयन् । स्वकार्यभूताभिरपधी-
भिर्वृद्धिं प्रापितवत्यः । यद्वा दिव्यमग्निमापो वर्धयन्त्यविन्धनत्वात्तस्य । किंच १शिशुं १न १जातं
यथा जातं शिशुम् १अश्वाः वडवाः १अभ्यारुः अभिगच्छन्ति तथा नद्य उद्वत्तमग्निमभ्यारुः
अभिजग्मुः । अपि च १देवासः देवाः १अग्निं १जनिमन् जन्मन्युदके वा १वपुष्यन् वपुर्दीप्तिमकुर्वन् ॥

शुक्रेभिर्गङ्गै रजं आततन्वान् क्रतुं पुनानः कविभिः पवित्रैः ।

शोचिर्वसानः पर्यायुरपां श्रियो मिमीते बृहतीरनूनाः ॥ ५ ॥

शुक्रेभिः । अङ्गैः । रजः । आततन्वान् । क्रतुम् । पुनानः । कविभिः । पवित्रैः ।

शोचिः । वसानः । परि । आयुः । अपाम् । श्रियः । मिमीते । बृहतीः । अनूनाः ॥ ५ ॥

अग्निः १शुक्रेभिः शुक्रैः १अङ्गैः तेजोभिः १रजः अन्तरिक्षम् १आततन्वान् आतन्वन् व्याप्नुवन्
१क्रतुं कर्मणां कर्तारं यजमानं १कविभिः क्रान्तप्रज्ञैः स्तोतव्यैर्वा १पवित्रैः शोधकैस्तेजोभिः १पुनानः

शोधयन्^१ शोचिः दीप्तिं वस्त्रस्थानीयं^२ परि परितः^३ वसानः आच्छादयन्^४ अपाम् अपस्यतां कर्मवताम्^५
 वआयुः अन्नं^६ बृहतीः प्रभूताः^७ अनूनाः संपूर्णाः^८ श्रियः संपदश्च^९ मिमीते करोति ॥ १३ ॥

वव्राजा^१ सीमनदतीरदब्धा^२ दिवो^३ यहीरवसाना^४ अनग्नाः ।

सना^५ अत्र^६ युवतयः^७ सयोनीरेकं^८ गर्भं^९ दधिरे^{१०} सप्त^{११} वाणीः ॥ ६ ॥

वव्राज^१ । सीम् । अनदतीः । अदब्धाः । दिवः । यहीः । अवसानाः । अनग्नाः ।

सनाः । अत्र । युवतयः । सयोनीः । एकम् । गर्भम् । दधिरे । सप्त । वाणीः ॥ ६ ॥

वअनदतीः अभक्षयन्तीः^१ वदब्धाः अहिंसिता मातृभूता अपोऽग्निः^२ सर्वा सर्वतः^३ वव्राज
 व्रजति । अग्निरपां शोषकः तं चापः शमयन्ति तदुभयमिह नास्तीत्युक्तं भवति । कीदृश्यस्ताः । वदिवो
 वयहीः अन्तरिक्षस्यापत्यभूताः^४ अवसानाः वस्त्रमनाच्छादयन्त्यः । वस्त्रस्थानीयस्य जलस्य
 विद्यमानत्वात् । अत एव वअनग्नाः । किंच ता अपि वसनाः सनातन्यः^५ युवतयः नित्यतरुण्यः ।
 नित्यवृद्धा इत्यर्थः । वसयोनीः समानमन्तरिक्षं स्थानं यासां ताः वसत ववाणीः नद्यः^६ एकम् अग्निं
 वगर्भं गर्भस्थं^७ दधिरे दधते ॥

स्तीर्णा^१ अस्य^२ संहतो^३ विश्वरूपा^४ घृतस्य^५ योनौ^६ स्रवथे^७ मधूनाम् ।

अस्थुरत्र^८ धेनवः^९ पिन्वमाना^{१०} मही^{११} दस्मस्य^{१२} मातरा^{१३} समीची ॥ ७ ॥

स्तीर्णाः । अस्य । सम्संहतः । विश्वरूपाः । घृतस्य । योनौ । स्रवथे । मधूनाम् ।

अस्थुः । अत्र । धेनवः । पिन्वमानाः । मही इति । दस्मस्य । मातरा । समीची इति सम्सृची ॥ ७ ॥

वघृतस्य उदकस्य^१ योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे^२ संहतः पुञ्जीभूताः । हन्तेः कृिप् । विश्वरूपाः
 नानारूपाः^३ वस्तीर्णाः सर्वत्र प्रसृताः^४ अस्य अग्नेः रश्मयः^५ मधूनाम् उदकानां^६ स्रवथे स्रवणे सति
 वअस्थुः तिष्ठन्ति । वपिन्वमानाः पूर्यमाणाः^७ अत्र अग्नौ आपः^८ धेनवः सर्वेषां प्रीणयिष्योऽभवन् ।
 वसमीची समञ्जस्यौ^९ शोभमाने^{१०} मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ^{११} दस्मस्य दर्शनीयस्य अग्नेः^{१२} मातरा
 मातरौ भवतः ॥

वभ्राणः^१ सूनो^२ सहसो^३ व्यद्यौ^४ दधानः^५ शुक्रा^६ रभसा^७ वपूषि ।

श्रोतन्ति^८ धारा^९ मधुनो^{१०} घृतस्य^{११} वृषा^{१२} यत्र^{१३} वावृधे^{१४} काव्येन ॥ ८ ॥

वभ्राणः । सूनो इति । सहसः । वि । व्यद्यौत् । दधानः । शुक्रा । रभसा । वपूषि ।

श्रोतन्ति । धाराः । मधुनः । घृतस्य । वृषा । यत्र । ववृधे । काव्येन ॥ ८ ॥

हे ऽसहसः ऽसूतो सहसस्पुत्र ऽबभ्राणः सर्वैर्धायमाणस्त्वं ऽशुका शुकाणि भास्वराणि ऽरभसा वेगवन्ति ऽवर्षीपि अर्चोपि ऽदधानः धारयस्त्वं ऽव्यद्यौत् विद्योतसे । ऽवृषा अग्निः ऽयत्र यस्मिन्यजमाने ऽकाव्येन स्तोत्रेण ऽववृधे वृद्धिं प्राप्नोति तदानीं ऽमधुनः अत्यन्तं मधुरस्य ऽवृतस्य उदकस्य ऽधाराः ऽश्रोतन्ति स्ववन्ते । यदा यजमानस्तोत्रेणाग्निस्तुष्टो भवति तदानीं वृष्टिर्भवतीत्यर्थः ॥

पितुश्चिदूर्ध्वर्जनुषा विवेद व्यस्य धारां असृजद्वि धेनाः ।

गुहा चरन्तं सखिभिः शिवेभिर्दिवो यद्द्वीभिर्न गुहां बभूव ॥ ९ ॥

पितुः । चित् । ऊर्ध्वः । जनुषा । विवेद । वि । अस्य । धाराः । असृजत् । वि । धेनाः ।

गुहा । चरन्तम् । सखिभिः । शिवेभिः । दिवः । यद्द्वीभिः । न । गुहा । बभूव ॥ ९ ॥

पितुः अन्तरिक्षस्य ऽऊर्ध्वः ऊर्ध्वःस्थानीयं जलप्रदेशमयमग्निः ऽजनुषा स्वयमेव ऽविवेद जानाति । किंच अयमग्निः ऽअस्य ऊर्ध्वसः संबन्धिन्यः ऽधाराः पयोधाराः ऽवि ऽअसृजत् । ऽधेनाः माध्यमिका वाचश्च विसृजति । ऽशिवेभिः शिवंकरैः ऽसखिभिः आत्मनः सखिभूतैर्वायुभिः ऽदिवः ऽयद्द्वीभिः अन्तरिक्षत्यापत्यभूताभिरङ्गिश्च सह ऽगुहा गुहायां ऽचरन्तं वर्तमानमेनमग्निं ऽगुहा ऽचित् गुहायां स्थितः कोऽपि ऽन ऽबभूव प्राप्तुं समर्थो नाभवत् ॥

पितुश्च गर्भं जनितुश्च बभ्रे पूर्वैरेको अधयत्पीप्यानाः ।

वृष्णे सपत्नी शुचये सबन्धु उभे अस्मै मनुष्येऽनि पाहि ॥ १० ॥

पितुः । च । गर्भम् । जनितुः । च । बभ्रे । पूर्वीः । एकः । अधयत् । पीप्यानाः ।

वृष्णे । सपत्नी इति सऽपत्नी । शुचये । सबन्धु इति सऽबन्धु ।

उभे इति । अस्मै । मनुष्येऽ इति । नि । पाहि ॥ १० ॥

अयमग्निः ऽपितुः ऽच^१ अन्तरिक्षस्य ऽगर्भं वृष्टिद्वारा गर्भभूतं ऽजनितुः सर्वस्य लोकस्य जन-
यितुः ब्रह्मणः^२ ऽच^२ लोकमोषध्यादिकं ऽबभ्रे विभर्ति । ऽएकः एवाग्निः^३ ऽपूर्वीः बह्वीः ऽपीप्यानाः
प्यायमाना वृद्धिं प्राप्ता ओषधीः ऽअधयत् धयति भक्षयति । ऽसपत्नी समान एकः सूर्यः पतियथोस्ते
ऽमनुष्ये मनुष्येभ्यो हिते ऽउभे द्यावापृथिव्यौ ऽवृष्णे वपिन्ने ऽअस्मै ऽशुचये अग्नये ऽसबन्धु भवतः ।
अनयोरग्निरेव बन्धुरित्यर्थः । हे अग्ने त्वं ते द्यावापृथिवी ऽनि ऽपाहि नितरां रक्ष ॥ १४ ॥

१. झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व-‘च’ नास्ति । २. क-झ-ण-त-थ-न-म-ब्राह्मणश्च ; ख-ग-च-ण१-च-
ब्राह्मणस्य ; व-ब्राह्मणस्य । ३. ग-ण-एक एवाग्निः ।

उरौ महौ अनिबाधे ववर्धापो अग्निं यशसः सं हि पूर्वीः ।

ऋतस्य योनावशयदमूना जामीनामग्निरपसि स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

उरौ । महान् । अनिऽबाधे । ववर्ध । आपः । अग्निम् । यशसः । सम् । हि । पूर्वीः ।

ऋतस्य । योनौ । अशयत् । दमूनाः । जामीनाम् । अग्निः । अपसि । स्वसृणाम् ॥ ११ ॥

महान् अयमग्निः अनिबाधे असंवाधे उरौ विस्तीर्णोऽन्तरिक्षे ववर्ध वर्धते । अस्य वर्धने कारणमाह । हि यस्मात्कारणात् पूर्वीः बह्व्य यशसः । यशोऽन्नम् । तद्वत्यः आपः अग्निं वसं वर्धयन्ति । एवमद्विवृद्धिं प्राप्तः अग्निः ऋतस्य उदकस्य योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितः स्वसृणां स्वतः सरन्तीनां जामीनां भगिनीस्थानीयानां हेतुभूते अपसि पयसि दमूनाः दान्तमनाः सन् अवशयत् शेते ॥

अक्रो न बभ्रिः समिथे महीनां दिदृक्षेयः सूनवे भाःऋजीकः ।

उदुस्त्रिया जनिता यो जजानापां गर्भो नृतमो यद्दो अग्निः ॥ १२ ॥

अक्रः । न । बभ्रिः । समऽइथे । महीनाम् । दिदृक्षेयः । सूनवे । भाःऋजीकः ।

उत् । उदुस्त्रियाः । जनिता । यः । जजान । अपाम् । गर्भः । नृतमः । यद्दो । अग्निः ॥ १२ ॥

जनिता सर्वस्य लोकस्य जनयिता अपाम् उदकानां गर्भः गर्भरूपः नृतमः नेतृतमः अतिशयेन मनुष्याणां रक्षिता यद्दो महान् ययः अग्निः अक्रः परेषामाक्रमिता परैरनाक्रमणीयो वा । न इति पादपूरणः^१ । समिथे संग्रामे महीनां महतीनां स्वसेनानां बभ्रिः भर्ता दिदृक्षेयः सर्वैर्दर्शनीयः भाऋजीकः स्वदीप्त्या प्रकाशमानः सोऽग्निः सूनवे हविषां प्रदात्रे यजमानाय तदर्थम् उदुस्त्रियाः अपः उत् जजान उदजनयत् ॥ सूनवे । ' घू प्रेरणे ' इत्यस्माद्धातोर्गौणादिको नुप्रत्ययः ॥

अपां गर्भं दर्शतमोषधीनां वनां जजान सुभगा विरूपम् ।

देवासश्चिन्मनसा सं हि जग्मुः पनिष्ठं जातं तवसं दुवस्यन् ॥ १३ ॥

अपाम् । गर्भम् । दर्शतम् । ओषधीनाम् । वनां । जजान । सुभगा । विरूपम् ।

देवासः । चित् । मनसा । सम् । हि । जग्मुः । पनिष्ठम् । जातम् । तवसम् । दुवस्यन् ॥ १३ ॥

सुभगा सुभाग्या वना सर्वैर्वननीयारणिः दर्शतं दर्शनीयं विरूपं नानाविधरूपम् अपाम् ओषधीनां च गर्भम्^२ अग्निं जजान अजनयत् । देवासश्चित् सर्वे देवा अपि पनिष्ठं स्तुत्यं तवसं वृद्धं जातं जातमात्रं तमग्निं मनसा स्तुत्या सं जग्मुः उपागच्छन् । हि इति पूरणः । त एव दुवस्यन् पर्यचरन् ॥

बृहन्त इद्धानवो भाक्कजीकमग्निं सचन्त विद्युतो न शुक्राः ।

गुह्येव बृद्धं सदसि स्वे अन्तरपार ऊर्वे अमृतं दुहानाः ॥ १४ ॥

बृहन्तः । इत् । भानवः । भाःऽऋक्जीकम् । अग्निम् । सचन्त । विद्युतः । न । शुक्राः ।

गुहाऽइव । बृद्धम् । सदसि । स्वे । अन्तः । अपारे । ऊर्वे । अमृतम् । दुहानाः ॥ १४ ॥

वअपारे अगाधे वऊर्वे समुद्रे वअन्तः मध्ये वअमृतम् उदकं वदुहानाः क्षरन्तः वबृहन्त वइद्धानवः महान्तः^१ सूर्या एव^२ वशुक्राः दीप्यमानाः वविद्युतो वन विद्युत इव वस्वे स्वकीये वसदसि सदने अन्तरिक्षे वगुह्येव गुहायामिव वबृद्धं प्रबृद्धं वभाक्कजीकं प्रभया दीप्यमानम् वअग्निं वसचन्त आश्रयन्ति ॥

ईळे च त्वा यजमानो हविर्भिरीळे सखित्वं सुमतिं निकामः ।

देवैरवो मिमीहि सं जरित्रे रक्षां च नो दम्येभिरनीकैः ॥ १५ ॥

ईळे । च । त्वा । यजमानः । हविःऽभिः । ईळे । सखिऽत्वम् । सुऽमतिम् । निऽकामः ।

देवैः । अवः । मिमीहि । सम् । जरित्रे । रक्षं । च । नः । दम्येभिः । अनीकैः ॥ १५ ॥

वयजमानः अहं वहविभिः साधनैः वत्वा त्वाम् वईळे वच पश्वादिलक्षणं धनं च याचे । वसुमतिं शोभनां मतिं धर्मविषयां बुद्धिं वनिकामः नितरां कामयमानस्त्वया सह वसखित्वम् वईळे याचे । त्वं वदेवैः सह वजरित्रे स्तोत्रे^३ स्तोत्रं कुर्वते मह्यमस्मदर्थम् वअवः पश्वादिविषयां रक्षां वमिमीहि कुरु । वदम्येभिः दमनीयैर्नियन्तव्यैः । प्रयत्ननियन्तव्यतयोच्छृङ्खलतोक्ता । वअनीकैः तेजोभिः वनः अस्मान् वरक्ष वच ॥ ॥ १५ ॥

उपक्षेतारस्तव सुप्रणीतेऽग्रे विश्वानि धन्या दधानाः ।

सुरेतसा श्रवसा तुङ्गमाना अभि ष्याम पृतनायूरदेवान् ॥ १६ ॥

उपक्षेतारः । तव । सुऽप्रणीते । अग्रे । विश्वानि । धन्या । दधानाः ।

सुरेतसा । श्रवसा । तुङ्गमानाः । अभि । स्याम् । पृतनाऽयून् । अदेवान् ॥ १६ ॥

हे वसुप्रणीते शोभनप्रणयन हे वअग्रे वतव वउपक्षेतारः उपगन्तारः । अत्र क्षितिर्गत्यर्थे वर्तते । वविश्वानि सर्वाणि वधन्या धन्यानि^३ पश्वादिधनप्राप्तिहेतुभूतानि कर्माणि वदधानाः विदधानाः^४ कुर्वन्तः वतुङ्गमानाः हवींषि प्रयच्छन्तो वयं वसुरेतसा शोभनवीर्येण वश्रवसा त्वत्कृतेनाञ्जेन

१. क-झ-झ १-ण-त-थ-न-म-व- ' महान्तः सूर्या एव ' नास्ति । २. ख-ग- ' स्तोत्रे ' नास्ति; म- स्तोत्रैः । ३. ख-ग-च-ण-ण १-त-थ-न-व-धनानि । ४. ख-ग-च-झ-झ १-ण-ण १-त-थ-न-व- ' विदधानाः ' नास्ति ।

वअदेवान् देवेभ्योऽन्यान् । नञिवयुक्तभ्यायेन राक्षसा एव गृह्यन्ते । यज्ञविघ्नकारिणस्तान् वृत्तनाथून् च शरीराद्युपद्रवकारिणः शत्रूश्च वअभि वव्याम अभिभवेम । यद्वा देवानपूजयतः शत्रूनिति वा योज्यम् ॥

आ देवानामभवः केतुरग्रे मन्द्रो विश्वानि काव्यानि विद्वान् ।

प्रति मर्ता^१ अवासयो दमूना अनु देवान्रथिरो यासि साधन् ॥ १७ ॥

आ । देवानाम् । अभवः । केतुः । अग्रे । मन्द्रः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ।

प्रति । मर्तान् । अवासयः । दमूनाः । अनु । देवान् । रथिरः । यासि । साधन् ॥ १७ ॥

हे वअग्रे वमन्द्रः स्तुत्यः वकेतुः यज्ञेषु देवानां प्रज्ञापकस्त्वम् वआ वअभवः आ समन्ताद्भवसि । सर्वव्यापको भवसीत्यर्थः । किंच वविश्वानि सर्वाणि वकाव्यानि यजमानादिभिः कृतानि स्तोत्राणि वविद्वान् जानंस्त्वं वमर्तान् मर्त्यान् स्तोतृन् स्वाभिलषितवस्तुसंपादनेन प्रीतान् विधाय गृहेषु वप्रति वअवासयः प्रतिवासयसि । वरथिरः रथी^२ वसाधन् देवानां हितानि कर्माणि साधयन् देवान् वअनु वयासि च अनुगच्छसि च ॥

नि दुरोणे अमृतो मर्त्यानां राजा ससाद विदथानि साधन् ।

घृतप्रतीक उर्विया व्यद्यौदग्निर्विश्वानि काव्यानि विद्वान् ॥ १८ ॥

नि । दुरोणे । अमृतः । मर्त्यानाम् । राजा । ससाद । विदथानि । साधन् ।

घृतऽप्रतीकः । उर्विया । वि । अद्यौत् । अग्निः । विश्वानि । काव्यानि । विद्वान् ॥ १८ ॥

वअमृतः नित्यः वराजा राजमानो योऽग्निः वविदथानि यज्ञान् वसाधन् साधयन् वमर्त्यानाम् अग्निहोत्रिणां^३ वदुरोणे गृहे वनि वससाद निषीदति । वविश्वानि वकाव्यानि वविद्वान् जानन् वघृतप्रतीकः घृतेन संधुक्षितावयवः वउर्विया विस्तीर्णः सः वअग्निः वव्यद्यौत् विद्योतते ॥

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिर्ऋतिभिः सरण्यन् ।

अस्मे रयि बहुलं संतरुत्रं सुवाचं भागं यशसं कृधी नः ॥ १९ ॥

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऋतिभिः । सरण्यन् ।

अस्मे इति । रयिम् । बहुलम् । समस्तरुत्रम् । सुवाचम् । भागम् । यशसम् । कृधि । नः ॥ १९ ॥

वसरण्यन् सर्वत्र सरणं गमनमिच्छन् महान् त्वं वशिवेभिः शिवंकरैः वसख्येभिः सख्यैः सखि-
कर्मभिः वमहीभिः महतीभिः वऋतिभिः रक्षाभिश्च वनः अस्मान्प्रति वआ वगहि आगच्छ । वअस्मे

अस्मभ्यं^१ वबहुलं विस्तीर्णं^२ संतरुत्रं सर्वेषामुपद्रवाणां संतारकं^३ सुवाचं शोभनवाचं^४ भागं सर्वैर्भजनीयं^५ यशसं यशसा कीर्त्या संयुक्तं^६ रथिं धनं^७ नः अस्मभ्यं^८ कृधि देहि । अस्मभ्यमिति पुनर्वचनमादरातिशयार्थम् ॥

एता ते अग्ने जनिमा सनानि प्र पूर्याय नूतनानि वोचम् ।

महान्ति वृष्णे सर्वना कृतेमा जन्मजन्मन् निहितो जातवेदाः ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । जनिम । सनानि । प्र । पूर्याय । नूतनानि । वोचम् ।

महान्ति । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । जन्मन्जन्मन् । निहितः । जातवेदाः ॥ २० ॥

हे अग्ने पूर्याय पुरातनाय^१ ते तुभ्यं सनानि सनातनानि महद्भिः संभजनीयानि वा नूतनानि अन्येष्वविद्यमानानि^२ अद्यतनानि वा एता एतानि जनिम जन्मानि कर्माणि स्तोत्राणि वा प्र वोचम् । जातवेदाः जातप्रज्ञो जातधनो वा जन्मन्जन्मन् । जायन्त इति जन्मानः । तेपु सर्वेषु मनुष्येषु निहितः यागार्थम् । तस्मै वृष्णे संपदां वर्धित्रेऽग्नये इमा इमानि सवना सवनानि कृता कृतानि ॥

जन्मजन्मन् निहितो जातवेदा विश्वामित्रेभिरिध्यते अजस्रः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्जन्मन् । निहितः । जातवेदाः । विश्वामित्रेभिः । इध्यते । अजस्रः ।

तस्य । वयम् । सुमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ २१ ॥

जन्मन्जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु निहितः जातवेदाः विश्वामित्रेभिः विश्वामित्रैः । पूजायां बहुवचनम् । महर्षिणा विश्वामित्रेण यो जातवेदाः अजस्रः अजस्रमनवरतम् इध्यते दीप्यते । सुमतौ वर्तमानाः वयं तस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य अग्नेः भद्रे भजनीये सौमनसे सुमनोभावे अनुग्रहबुद्धौ अपि स्याम अपि भवेम । प्रार्थनायां लिङ् ॥

इमं यज्ञं सहसावन् त्वं नो देवत्रा धेहि सुक्रतो रराणः ।

प्र यसि होतवृहतीरिषो नोऽग्ने महि द्रविणमा यजस्व ॥ २२ ॥

इमम् । यज्ञम् । सहसाऽवन् । त्वम् । नः । देवत्रा । धेहि । सुक्रतो इति सुक्रतो । रराणः ।

प्र । यसि । होतः । बृहतीः । इषः । नः । अग्ने । महि । द्रविणम् । आ । यजस्व ॥ २२ ॥

हे ^१सहसावन् सहस्वन् बलवन् ^२सुकृतो शोभनकर्मन् हे अग्ने ^३वराणः सर्वदा रममाणः शब्दं कुर्वाणो वा ^४त्वं ^५नः अस्मदीयम् ^६इमं ^७यज्ञं ^८देवत्रा देवेषु ^९धेहि निधेहि । हे ^{१०}होतः देवाना-
माह्वातः ^{११}बृहतीः ^{१२}महतीः ^{१३}इषः अन्नानि ^{१४}नः अस्मभ्यं ^{१५}प्र ^{१६}यंसि प्रयच्छ । हे ^{१७}अग्ने ^{१८}महि महत्
^{१९}द्विविणं पश्वादिलक्षणं धनं ^{२०}आ ^{२१}यजस्व प्रयच्छ । अत्र यजिर्दानकर्मा ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वसे ॥ २३ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ २३ ॥

इयं सर्वेषां पशूनां पशुपुरोडाशस्य स्विष्टकृतः पुरोनुवाक्या । सूत्र्यते हि—‘ इळामग्ने पुरुदंसं सनिं गोर्होता यक्षदग्निं पुरोळाशस्य स्वदस्व हव्या समिषो दिदीहीति पुरोळाशस्विष्टकृतः ’ (आश्व. श्रौ. ३. ५) इति ॥

हे ^१अग्ने ^२पुरुदंसं बहुकर्माणं ^३गोः गवां ^४सनिं प्रदात्रीम् ^५इळां भूमिं ^६हवमानाय स्तुवते मह्यं ^७शश्वत्तमं चिरकालं यथा भवति तथा ^८साध साधय । ^९नः अस्माकं ^{१०}सूनुः पुत्रः ^{११}तनयः संतानस्य विस्तारयिता ^{१२}विजावा पुत्रपौत्रादिरूपेण स्वयं विजायत इति विजावा स्यात् । हे ^{१३}अग्ने ^{१४}सा प्रसिद्धा ^{१५}ते ^{१६}सुमतिः त्वदीयानुग्रहबुद्धिः ^{१७}अस्मे अस्मासु ^{१८}भूतु भवतु ॥ ॥ १६ ॥

‘ वैश्वानराय ’ इति पञ्चदशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । तथा चानुकान्तं—‘ वैश्वानराय पञ्चोना वैश्वानरीयं तु जागतं तु ’ इति । विश्वामित्र ऋषिः । जगती छन्दः । वैश्वानरोऽग्निदेवता ॥ पृष्ठयाभिप्लविकयो-
स्तृतीयेऽह्न्याग्निमारुते ‘ वैश्वानराय धिषणाम् ’ इति वैश्वानरनिविद्वानीयं सूक्तम् । ‘ तृतीयस्य ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ वैश्वानराय धिषणां धारावरा मरुतः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

वैश्वानराय धिषणामृतावृधे घृतं न पूतमग्रये जनामसि ।

द्विता होतारं मनुषश्च वाघतो धिया रथं न कुलिशः समृण्वति ॥ १ ॥

वैश्वानराय । धिषणाम् । ऋतवृधे । घृतम् । न । पूतम् । अग्रये । जनामसि ।

द्विता । होतारम् । मनुषः । च । वाघतः । धिया । रथम् । न । कुलिशः । सम् । ऋण्वति ॥ १ ॥

^१ऋतावृधे ^२ऋतस्योदकस्य यज्ञस्य वा वर्धयित्रे ^३वैश्वानराय । वैश्वानरशब्दो यास्केन व्याख्यातः—
‘ वैश्वानरः कस्माद्विश्वान्नरान्नयति विश्व एनं नरा नयन्तीति वा । अपि वा विश्वानर एव स्यात्
प्रत्यृतः सर्वाणि भूतानि तस्य वैश्वानरस्तस्यैषा भवति ’ (निह. ७. २१) इति । तस्मै ^४अग्रये ^५पूतं
^६घृतं ^७न घृतमिव ^८धिषणां ^९स्तुतिं ^{१०}जनामसि जनयामः । यथा घृतं प्रीतिं जनयति तथा प्रीतिं करोमि

१. क-झ-त-थ-म-‘ महतीः ’ नास्ति । २. ण-त-थ-न-व-ऋतवृधे । ३. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व-
‘ अग्रये ’ नास्ति ।

इत्यर्थः । १८६ द्विधा द्विधा गार्हपत्याहवनीयरूपाभ्यां युक्तं १८७ होतारं देवानामाह्वातारमग्निं १८८ मनुष्यः मनुष्याः १८९ वधातः १९० च ऋत्विजश्च १९१ धिया कर्मणा १९२ कुलिशः वास्यादिः १९३ रथं १९४ न रथमिव १९५ समृण्वति संस्कुर्वन्ति ॥

स रोचयज्जनुषा रोदसी उभे स मात्रोरभवत्पुत्र ईड्यः ।

हव्यवाद् अग्निरजरश्चनोहितो दूळभो विशामतिथिर्विभावसुः ॥ २ ॥

सः । रोचयत् । जनुषा । रोदसी इति । उभे इति । सः । मात्रोः । अभवत् । पुत्रः । ईड्यः ।

हव्यवाद् । अग्निः । अजरः । चनः सहितः । दुः सहमः । विशाम् । अतिथिः । विभावसुः ॥ २ ॥

१८६ सः अग्निः १८७ जनुषा जन्मना १८८ उभे १८९ रोदसी द्यावापृथिव्यौ १९० रोचयत् अरोचयत् प्रकाशयति । १९१ स १९२ मात्रोः द्यावापृथिव्योः १९३ ईड्यः स्तुत्यः १९४ पुत्रः १९५ अभवत् । १९६ हव्यवाद् हव्यानां वोढा १९७ अग्निः अङ्गनादिगुणयुक्तः १९८ अजरः जरारहितः १९९ चनोऽन्नं हितं यजमाने निहितं येनासौ १९० चनोहितः १९१ दूळभः हिंसितुमशक्यः । १९२ सोऽयं १९३ विभावसुः प्रभाधनः १९४ विशां मनुष्याणाम् १९५ अतिथिः इव पूज्यो भवति ॥

कृत्वा दक्षस्य तरुषो विधर्मणि देवासो अग्निं जनयन्त चित्तिभिः ।

रुरुचानं भानुना ज्योतिषा महामत्यं न वाजं सनिष्यन्तुप ब्रुवे ॥ ३ ॥

कृत्वा । दक्षस्य । तरुषः । विधर्मणि । देवासः । अग्निम् । जनयन्त । चित्तिभिः ।

रुरुचानम् । भानुना । ज्योतिषा । महाम् । अत्यम् । न । वाजम् । सनिष्यन् । उप । ब्रुवे ॥ ३ ॥

१८६ चित्तिभिः ज्ञानैरुपलक्षिताः १८७ देवासः देवाः १८८ तरुषः व्यसनेभ्यस्तारकस्य १८९ दक्षस्य बलस्य १९० कृत्वा कर्मणा १९१ विधर्मणि विधारके यज्ञे १९२ अग्निं जनयन्त अजनयन् । १९३ भानुना भासमानेन १९४ ज्योतिषा १९५ रुरुचानं रोचमानं १९६ महान् महान्तमग्निम् १९७ अत्यं १९८ न भारसहमश्चमिव १९९ वाजम् अन्नं १९० सनिष्यन् लिप्समानोऽहम् १९१ उप १९२ ब्रुवे स्तौमि ॥

आ मन्द्रस्य सनिष्यन्तो वरेण्यं वृणीमहे अहयं वाजमृगम्यम् ।

राति भृगूणामुशिजं कविकर्तुमग्निं राजन्तं दिव्येन शोचिषा ॥ ४ ॥

आ । मन्द्रस्य । सनिष्यन्तः । वरेण्यम् । वृणीमहे । अहयम् । वाजम् । ऋगम्यम् ।

रातिम् । भृगूणाम् । उशिजम् । कविऽकर्तुम् । अग्निम् । राजन्तम् । दिव्येन । शोचिषा ॥ ४ ॥

१८६ मन्द्रस्य स्तुत्यस्य वैश्वानरस्य संबन्धिनं १८७ वरेण्यं वरणीयम् १८८ अहयम् अलजावहम् १८९ ऋगम्यं प्रशस्यं १९० वाजम् अन्नं १९१ सनिष्यन्तः लिप्समाना वयं १९२ भृगूणाम् कर्षणां १९३ रातिम् अभिलषितार्थप्रदातारम्

वउशिजम् अभिलष्यन्तं वकविकतुं कान्तप्रज्ञं वदिव्येन दिविभवेन वशोचिषा रोचिषा वराजन्तं
 भ्राजमानम् वअग्निम् वआ ववृणीमहे संभजामहे ॥

अग्निं सुम्नाय दधिरे पुरो जना वाजश्रवसमिह वृक्तबर्हिषः ।

यतस्तुचः सुरुचं विश्वदैव्यं रुद्रं यज्ञानां साधदिष्टिमपसाम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । सुम्नाय । दधिरे । पुरः । जनाः । वाजश्रवसम् । इह । वृक्तबर्हिषः ।

यतस्तुचः । सुरुचम् । विश्वदैव्यम् । रुद्रम् । यज्ञानाम् । साधत्इष्टिम् । अपसाम् ॥ ५ ॥

ववृक्तबर्हिषः स्तीर्णबर्हिषः वयतस्तुचः प्राप्तस्तुच ऋग्विजः वसुम्नाय सुखार्थं ववाजश्रवसं मनुष्येभ्यः
 प्रेरितान्नं वसुरुचं प्रशस्तदीप्तिमन्तं वविश्वदैव्यं विश्वेभ्यो देवेभ्यो हितं वरुद्रं दुःखानां द्रावकम् वअपसां
 कर्मवतां वयज्ञानाम् । यजन्तीति यज्ञा यजमानाः । तेषां वसाधदिष्टिं साधितयज्ञम् वअग्निम्^१ वइह
 यज्ञे^२ वपुरः वदधिरे स्तुवन्ति ॥ ॥ १७ ॥

पावकशोचे तव हि क्षयं परि होतयज्ञेषु वृक्तबर्हिषो नरः ।

अग्ने दुर्व इच्छमानास आप्यमुपासते द्रविणं धेहि तेभ्यः ॥ ६ ॥

पावकशोचे । तव । हि । क्षयम् । परि । होतः । यज्ञेषु । वृक्तबर्हिषः । नरः ।

अग्ने । दुर्वः । इच्छमानासः । आप्यम् । उप । आसते । द्रविणम् । धेहि । तेभ्यः ॥ ६ ॥

हे वपावकशोचे शोधकदीप्ते हे वहोतः देवानामाह्लातः वयज्ञेषु वपरि परितः ववृक्तबर्हिषः
 स्तीर्णबर्हिषः वदुर्वः परिचरणम् वइच्छमानासः इच्छन्तः वनरः नेतारः यजमानाः वआप्यम् आमुं
 योग्यं वतव त्वत्संबन्धिनं वक्षयं निवासं यागगृहम् वउपासते सेवन्ते । वतेभ्यः वद्रविणं धनं
 वधेहि विधेहि ॥

आ रोदसी अपृणदा स्वर्महज्जातं यदेनमपसो अधारयन् ।

सो अध्वराय परिणीयते कविरत्यो न वाजसातये चनोहितः ॥ ७ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणत् । आ । स्वः । महत् । जातम् । यत् । एनम् । अपसः । अधारयन् ।

सः । अध्वराय । परि । नीयते । कविः । अत्यः । न । वाजसातये । चनः इहितः ॥ ७ ॥

वरोदसी द्वावापृथिव्यौ वआ वअपृणत् आपूरयत् । तथा वमहत् प्रभूतं वस्वः अन्तरिक्षम्
 वआ अपृणच्च । वअपसः कर्मवन्तो यजमानाः वजातं वयत् यम्^२ वएनम् अग्निम् वअधारयन् । वअत्यो वन

अथ इव ऋकविः क्रान्तः सर्वत्र व्याप्तः ऋचनोहितः निहितान्नः ऋसः अयमग्निः ऋवाजसातये वाजस्य
अन्नस्य कीर्तव्यं सातये लाभाय ऋपरि ऋणीयते यज्ञार्थं नीयते ॥

नमस्यत हव्यदातिं स्वध्वरं दुवस्यतु दम्यं जातवेदसम् ।

रथीक्रितस्य बृहतो विचर्षणिर्अग्निर्देवानामभवत्पुरोहितः ॥ ८ ॥

नमस्यत । हव्यऽदातिम् । सुऽअध्वरम् । दुवस्यत । दम्यम् । जातऽवेदसम् ।

रथीः । ऋतस्य । बृहतः । विऽचर्षणिः । अग्निः । देवानाम् । अभवत् । पुरऽहितः ॥ ८ ॥

रथीः नेता बृहतः महतः ऋतस्य यज्ञस्य विचर्षणिः द्रष्टा यः अग्निः देवानां पुरोहितः
पुरस्तात् द्रष्टव्यतया स्थापितः अभवत् हव्यदातिं देवेभ्यो हविषां दातारं स्वध्वरं शोभनयज्ञं
दम्यं दमेभ्यो गृहेभ्यो हितं जातवेदसं जातप्रज्ञं तमग्निं नमस्यत पूजयत दुवस्यत परिचरत ॥

तिस्रो यज्ञस्य समिधः परिज्मनोऽग्नेरपुनन्नुशिजो अमृत्यवः ।

तासामेकामदधुर्मर्त्ये भुजमु लोकमु द्वे उप जामिमीयतुः ॥ ९ ॥

तिस्रः । यज्ञस्य । समुऽदधुः । परिऽज्मनः । अग्नेः । अपुनन् । उशिजः । अमृत्यवः ।

तासाम् । एकाम् । अदधुः । मर्त्ये । भुजम् ।

ऊँ इति । लोकम् । ऊँ इति । द्वे इति । उप । जामिम् । ईयतुः ॥ ९ ॥

उशिजः कामयमानाः अमृत्यवः मृत्युरहिता देवाः यज्ञस्य महतः परिज्मनः परितो
गन्तुः समिधः समिन्धिकाः प्रकाशिकाः तिस्रः पार्थिववैद्युतसूर्यरूपास्तिक्ष्णस्तनूः अपुनन्
अशोधयन् । ते देवाः भुजं सर्वेषां पालयित्रीं तासां तनूनां मध्ये एकां पार्थिवीं तनुं मर्त्ये
मर्त्यलोके अदधुः न्यदधुः । उ इति पादपूरणः^१ । इतरे द्वे तनू जामिं लोकम् आसन्नमन्तरिक्षम्
उप ईयतुः गच्छतः । अथवा तिस्रः समिध आधारसमिधौ द्वे अनूयाजसमिधौकेति । तासां
समिधामेकामनूयाजसमिधं मर्त्ये इह लोके भोगहेतुमनूयाजपर्यन्तमदधुः धारयन्ति । 'प्रजा वा
अनूयाजाः'^२ इति प्रजात्वेनानूयाजानां संस्तवात् तदाश्रयत्वाच्चानूयाजसमिधः । इतरे द्वे समिधा-
वन्तरिक्षे दिव्यभोगहेतु उपेयतुः उपगच्छतः । 'त्रीन्परिधींस्तिस्रः समिधः' इति हि निगमः ॥

विशां कविं विस्पतिं मानुषीरिषः सं सीमकृण्वन्स्वधितिं न तेजसे ।

स उद्धतो निवतो याति वेविषत्स गर्भेषु भुवनेषु दीधरत् ॥ १० ॥

विशाम् । कविम् । विस्पतिम् । मानुषीः । रिषः ।

सम् । सीम् । अकृण्वन् । स्वधितिम् । न । तेजसे ।

सः । उत्ऽवतः । निऽवतः । याति । वेविषत् । सः । गर्भम् । एषु । भुवनेषु । दीधरत् ॥ १० ॥

वृषः पश्वादिलक्षणं धनमिच्छन्त्यः वमानुषीः मनुष्यप्रजाः विशां प्रजानां विशपतिं प्रभुं
 कविं मेधाविनं सीम् एनं स्वधितिं न असिमिव तेजसे तैक्ष्ण्यार्थं समस्कृत्तुं ।
 सः अग्निः उद्धतः उच्छ्रायवतः^१ निवतः नीचैर्भाववतश्च प्रदेशान् वेविपत् व्याप्नुवन् याति
 गच्छति । सः एषु भुवनेषु गर्भम्^२ अरण्याः^३ दीधरत् आधारयत् ॥ १८ ॥

स जिन्वते जठरैषु प्रजज्ञिष्वानुषा चित्रेषु नानदन्न सिंहः ।

वैश्वानरः पृथुपाजा अमर्त्यो वसु रत्ना दयमानो वि दाशुषे ॥ ११ ॥

सः । जिन्वते । जठरैषु । प्रजज्ञिष्वान् । वृषा । चित्रेषु । नानदत् । न । सिंहः ।

वैश्वानरः । पृथुपाजाः । अमर्त्यः । वसु । रत्ना । दयमानः । वि । दाशुषे ॥ ११ ॥

प्रजज्ञिष्वान् जातः वृषा वर्षकः सः वैश्वानरः चित्रेषु नानाप्रकारेषु जठरेषु । प्राणिनां
 भेदाज्जठराणां भेदः । तेषु जिन्वते वर्धते । चित्रेषु नानाविधेष्वरण्येषु नानदत् अत्यर्थं शब्दं कुर्वन्
 सिंहः न सिंह इव । किंविधो वैश्वानरः । पृथुपाजाः पृथुतेजाः । अथवा पृथुवेगः । अमर्त्यः
 मरणधर्मरहितः दाशुषे हविषां प्रदात्रे यजमानाय रत्ना रमणीयानि वसु वसूनि धनानि वि
 विशेषेण दयमानः प्रयच्छन् ॥

वैश्वानरः प्रत्नथा नाकमारुहद्विस्पृष्टं भन्दमानः सुमन्मभिः ।

स पूर्ववज्जनयञ्जन्तवे धनं समानमज्मं पर्येति जागृविः ॥ १२ ॥

वैश्वानरः । प्रत्नथा । नाकम् । आ । अरुहत् । दिवः । पृष्ठम् । भन्दमानः । सुमन्मभिः ।

सः । पूर्ववत् । जनयन् । जन्तवे । धनम् । समानम् । अज्मम् । पर्येति । जागृविः ॥ १२ ॥

सुमन्मभिः स्तोतृभिः भन्दमानः स्तुयमानः वैश्वानरः जातमात्र एव प्रत्नथा प्रत्न इव
 चिरन्तन इव नाकम् । कं सुखम् अकं दुःखम् । न विद्यतेऽकं यस्मिन् तन्नाकम् । दिवः अन्तरिक्षस्य
 पृष्ठम् उपरितनप्रदेशं स्वरोहिद्धिः आरुहत् आरोहति । सः वैश्वानरः पूर्ववत् पूर्वभ्यः ऋषिभ्य
 इव जन्तवे स्तोत्रे यजमानाय धनं पश्वादिलक्षणं जनयन् संपादयन् जागृविः सदा प्रबुद्धः
 समानं सर्वेषां देवानां साधारणम् अज्मम् आकाशमार्गं पर्येति सूर्यरूपेण गच्छति ॥

ऋतावानं यज्ञियं विप्रमुक्थ्यमा यं दधे मातरिश्वा दिवि क्षयम् ।

तं चित्रयामं हरिकेशमीमहे सुदीतिमग्निं सुविताय नव्यसे ॥ १३ ॥

ऋतवानम् । यज्ञियम् । विप्रम् । उक्थ्यम् । आ । यम् । दधे । मातरिश्वा । दिवि । क्षयम् ।

तम् । चित्रयामम् । हरिकेशम् । ईमहे । सुदीतिम् । अग्निम् । सुविताय । नव्यसे ॥ १३ ॥

१कृतावानं बलवन्तं १यज्ञियं यज्ञार्हं १विप्रं मेधाविनम् १उक्थ्यं स्तुत्यं १दिवि द्युलोके १क्षयं निवसन्तं १यम् अग्निं १मातरिश्वा वायुर्द्युलोकादाहृत्य पृथिव्याम् १आ १दधे आहितवान् । १चित्रयामं नानाविधगमनं १हरिकेशं पिङ्गलार्चिषं १सुदीतिं शोभनदीतिं १तम् १अग्निं १नव्यसे नवतराय १सुविताय सुष्ठु प्रासव्याय धनाय तदर्थम् १ईमहे याचामहे ॥

शुचिं न यामन्निषिरं स्वर्दशं केतुं दिवो रोचनस्थामुषर्बुधम् ।

अग्निं मूर्धानं दिवो अप्रतिष्कृतं तमीमहे नमसा वाजिनं बृहत् ॥ १४ ॥

शुचिम् । न । यामन् । इषिरम् । स्वःऽदशम् । केतुम् । दिवः । रोचनऽस्थाम् । उषःऽबुधम् ।

अग्निम् । मूर्धानम् । दिवः । अप्रतिऽस्कृतम् । तम् । ईमहे । नमसा । वाजिनम् । बृहत् ॥ १४ ॥

१न इति संप्रत्यये । १शुचिं दीप्तं १यामन् यामनि यज्ञे १इषिरम् एषणीयं १स्वर्दशं सर्वदशं सर्वपदार्थविज्ञानयुक्तं १दिवः द्युलोकस्य १केतुं प्रज्ञापकं १रोचनस्थां रोचनस्थम् । रोचनः सूर्यः तस्मिन् तिष्ठन्तम् । १उषर्बुधम् अग्निहोत्रिकरूपेण^१ उपसि प्रबुध्यमानं १दिवः स्वर्गस्थ १मूर्धानं प्रधानम् १अप्रतिष्कृतम् अप्रतिहतशब्दं १वाजिनम् अन्नवन्तं १बृहत् महान्तं १तम् १अग्निं १नमसा स्तोत्रेण १ईमहे याचामहे ॥

मन्द्रं होतारं शुचिमद्वयाविनं दमूनसमुक्थ्यं विश्वचर्षणिम् ।

रथं न चित्रं वपुषाय दर्शतं मनुहितं सदमिद्राय ईमहे ॥ १५ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । शुचिम् । अद्वयाविनम् । दमूनसम् । उक्थ्यम् । विश्वऽचर्षणिम् ।

रथम् । न । चित्रम् । वपुषाय । दर्शतम् । मनुःऽहितम् । सदम् । इत् । रायः । ईमहे ॥ १५ ॥

१मन्द्रं स्तुत्यं १होतारं देवानामाह्वतारं १शुचिं सर्वदा शुद्धम् १अद्वयाविनं द्वयहीनम्^२ अकुटिलं १दमूनसं दानमनसम् १उक्थ्यं श्रेष्ठं १विश्वचर्षणिं विश्वस्य द्रष्टारं १चित्रं नानाविधवर्णं १रथं १न रथमिव १वपुषाय रूपार्थं १दर्शतं दर्शनीयं १सदमित् सदैव १मनुहितं सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं तमग्निं १रायः धनानि १ईमहे याचामहे । अत्र याच्नार्थत्वादस्य द्विकर्मकत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

‘वैश्वानराय’ इत्येकादशर्चं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘वैश्वानरायैकादश’ इति । पूर्वसूक्ते ‘वैश्वानरीयं तु जागतं तु’ इत्युक्तत्वादस्यापि सूक्तस्य जगती छन्दो वैश्वानरोऽग्निदेवता । अस्य सूक्तस्याग्निष्टोमे आग्निमास्ते शब्दे विनियोगः । सूत्र्यते^३ हि—‘वैश्वानराय पृथुपाजसे शं नः करत्यवन्ते’ (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

१. क-झ-अग्निहोत्रिकर्मरूपेण; झ१-अग्निहोत्रिकरूपेण; म-अग्निहोत्रिकर्मरूपेण । २. झ१-यद्वयहीनम्; ण-त-थ-यद्वयहीनम्; न-यद्वहीनम् । ३. ख-ग-च-ण१-सूत्रितम्; झ१-सूचितम्; ण-न-व-सूत्रितम् ।

वैश्वानरायं पृथुपाजसे विपो रत्ना विधन्त धरुणेषु गार्तवे ।

अग्निर्हि देवां अमृतो दुवस्यत्यथा धर्माणि सनता न दूदुषत् ॥ १ ॥

वैश्वानरायं । पृथुऽपाजसे । विपः । रत्ना । विधन्त । धरुणेषु । गार्तवे ।

अग्निः । हि । देवान् । अमृतः । दुवस्यति । अथ । धर्माणि । सनता । न । दूदुषत् ॥ १ ॥

वविपः मेधाविनः स्तोतारः । वपृथुपाजसे बहुश्रुताय बहुश्रुताय वा । पाजः शब्दस्य बलान्नान्नोः पाठात् । वैश्वानराय अग्नये । धरुणेषु धर्मेषु यज्ञेषु । रत्ना रमणीयानि स्तोत्राणि । गार्तवे सम्मार्ग-
लाभाय । विधन्त परिचरन्ति कुर्वन्ति । अमृतः मरणरहितः । अग्निः । देवान् । दुवस्यति हविषां
प्रदानेन परिचरति । हिः प्रसिद्धौ । अथ अतः कारणात् कोऽपि सनता सनातनानि धर्माणि यज्ञान्
न दूदुषत् न दूषयति ॥

अन्तर्दूतो रोदसी दस्म ईयते होता निषत्तो मनुषः पुरोहितः ।

क्षयं बृहन्तं परि भूषति द्युभिर्देवेभिरग्निरिषितो धियावसुः ॥ २ ॥

अन्तः । दूतः । रोदसी इति । दस्मः । ईयते । होता । निऽसत्तः । मनुषः । पुरःऽहितः ।

क्षयम् । बृहन्तम् । परि । भूषति । द्युभिः । देवेभिः । अग्निः । इषितः । धियावसुः ॥ २ ॥

वदस्मः दर्शनीयः । होता अग्निः । दूतः देवानां दूतः सन् । रोदसी रोदस्योर्द्यावापृथिव्योः अन्तः
मध्ये ईयते गच्छति । मनुषः मनोजातस्य मनुष्यस्य । पुरोहितः आहवनीयादिरूपेण पुरतः स्थापितः
निषत्तः निषण्णः सन् । अग्निः । द्युभिः दीप्तिभिः । बृहन्तं महान्तं । क्षयं यज्ञगृहं परि भूषति
अलङ्कुरुते । देवेभिः देवैः । इषितः प्रेषितः । धियावसुः^१ प्रज्ञया^१ व्यासः । एते द्वे अग्निविशेषे ॥

केतुं यज्ञानां विदथस्य साधनं विप्रासो अग्निं महयन्त चित्तिभिः ।

अपांसि यस्मिन्नाधि संदधुर्गिरस्तस्मिन्सुम्नानि यजमान आ चके ॥ ३ ॥

केतुम् । यज्ञानाम् । विदथस्य । साधनम् । विप्रासः । अग्निम् । महयन्त । चित्तिभिः ।

अपांसि । यस्मिन् । अधि । सुम्ऽदधुः । गिरः । तस्मिन् । सुम्नानि । यजमानः । आ । चके ॥ ३ ॥

वयज्ञानां केतुं प्रज्ञापकं । विदथस्य यज्ञस्य गृहस्य वा । साधनं प्राप्तिसाधनमसाधारण-
कारणं सन्तम् । अग्निं । विप्रासः विप्राः । चित्तिभिः स्वकर्मभिः । महयन्त पूजयन्ति । किञ्च । गिरः
स्तोतारः । यस्मिन् अग्नौ । अपांसि स्वानुष्ठेयानि कर्माणि । अधि । संदधुः संदधते । यजमानः
तस्मिन् अग्नौ । सुम्नानि सुखानि^२ । आ । चके कामयते^३ ॥

१. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-व-विभावसुः प्रभया; म-धियावसुः प्रभया । २. क-ख-ग-झ-म-व-सुखानि प्राप्य;
ण-ण१-न-‘सुखानि’ नास्ति । ३. क-झ-म-प्रकाशते । अथ तस्मिन्नाग्नी सुम्नानि सुखानि आचके कामयते ।

पिता यज्ञानामसुरो विपश्चितां विमानमभिव्युनं च वाघताम् ।

आ विवेश रोदसी भूरिवर्षसा पुरुप्रियो भन्दते धामभिः कविः ॥ ४ ॥

पिता । यज्ञानाम् । असुरः । विपःऽचिताम् । विऽमानम् । अग्निः । व्युनम् । च । वा घताम् ।

आ । विवेश । रोदसी इति । भूरिऽवर्षसा । पुरुऽप्रियः । भन्दते । धामऽभिः । कविः ॥ ४ ॥

यज्ञानां^१ पिता पालयिता विपश्चितां विदुषां स्तोतृणाम् असुरः बलप्रदः वाघताम् ऋत्विजां व्युनं ज्ञानसाधनं^२ विमानं^३ विमीयते फलमिति विमानं यज्ञादिकर्मसाधनम् । सः अग्निः भूरिवर्षसा पार्थिववैद्युतादिबहुविधरूपेण रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ विवेश प्रविशति । पुरुप्रियः मनुष्येत्वधिकं प्रियः । अथवा पुरुणां श्रेष्ठानां प्रियः पुरुप्रियः । धामभिः तेजोभिर्युक्तः कविः अग्निः भन्दते यजमानेन स्तुयते ॥

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरिव्रतं वैश्वानरमप्सुषदं स्वविदम् ।

विगाहं तूर्णिं तविषीभिरावृतं भूर्णिं देवास इह सुश्रियं दधुः ॥ ५ ॥

चन्द्रम् । अग्निम् । चन्द्रऽरथम् । हरिऽव्रतम् । वैश्वानरम् । अप्सुऽसदम् । स्वऽविदम् ।

विऽगाहम् । तूर्णिम् । तविषीभिः । आऽवृतम् । भूर्णिम् । देवासः । इह । सुऽश्रियम् । दधुः ॥ ५ ॥

देवासः देवाः चन्द्रम् आह्लादकरं चन्द्ररथम् । चन्द्रः^३ आह्लादको रथो यस्येति तं हरिव्रतं पिङ्गलवर्णं हरित्वचं वा । हरित्वचमिति शाखान्तरम् । अप्सुषदम् अप्सु सीदन्तं स्वविदं सर्वज्ञं विगाहं विगाहमानं सर्वत्र व्याप्तं तूर्णिं क्षिप्रगामिनं शत्रूणां हिसितारं वा तविषीभिः बलैः आवृतं भूर्णिं भर्तारं सुश्रियं शोभनदीप्तिं वैश्वानरम् इह इह लोके दधुः आदधुः ॥ ॥ २० ॥

अग्निदेवेभिर्मनुषश्च जन्तुभिस्तन्वानो यज्ञं पुरुपेशसं धिया ।

रथीरन्तरीयते साधदिष्टिभिर्जीरो दमूना अभिशस्तिचातनः ॥ ६ ॥

अग्निः । देवेभिः । मनुषः । च । जन्तुऽभिः । तन्वानः । यज्ञम् । पुरुऽपेशसम् । धिया ।

रथीः । अन्तः । ईयते । साधदिष्टिभिः । जीरः । दमूनाः । अभिशस्तिऽचातनः ॥ ६ ॥

देवैः^४ साधदिष्टिभिः साधितयज्ञैः जन्तुभिः ऋत्विग्भिः च धिया कर्मणा मनुषः यजमानस्य^५ पुरुपेशसं बहुरूपम् । पेश इति रूपनाम । पुरोडाशपशुसोमहविर्भेदैरेकाहाहीनसत्रात्मकभेदैः च नानाविधरूपं यज्ञं तन्वानः कुर्वन् रथीः सर्वस्य लोकस्य नेता जीरः क्षिप्रकारी दमूनाः

१. क-झ-म-प्रज्ञासाधनम् । २. झ१- 'विमानं' नास्ति । ३. क-झ-चन्द्रवत् ; ख-ग-च-झ१-ण-ण१-थ-न-म-व-चन्द्रम् । ४. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व- 'देवैः...यजमानस्य' इत्येतच्चास्ति । ५. झ-म-अवान्तरभेदैश्च ।

दान्तमना दानमना वा ^१अभिदास्तिचातनः अभिदास्तीनामरातीनां यज्ञविज्ञकारिणां रक्षसां चातयिता नाशयिता ^२अग्निः ^३अन्तः आवापृथिव्योर्मध्ये ^४ईयते गच्छति ॥

अये जरस्व स्वपत्य आयुन्यूर्जा पिन्वस्व समिषो दिदीहि नः ।

वयांसि जिन्व बृहत् जागृव उशिग्देवानामसि सुक्रतुर्विपाम् ॥ ७ ॥

अग्ने । जरस्व । सुऽअपत्ये । आयुनि । ऊर्जा । पिन्वस्व । सम् । इषः । दिदीहि । नः ।
वयांसि । जिन्व । बृहत् । च । जागृवे । उशिक् । देवानाम् । असि । सुऽक्रतुः । विपाम् ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२स्वपत्ये सुपुत्रे ^३आयुनि आयुषि ॥ निमित्तसप्तम्येषा ॥ आयुषि निमित्ते ^४जरस्व देवान् स्तुहि । होतारमधिष्ठाय ^५ऊर्जां रसेनाग्नेन वा ^६पिन्वस्व देवान् प्रीणय । ^७नः अस्माकम् ^८इषः सस्यार्थं वृष्टीः ^९सं ^{१०}दिदीहि संदीपय । ^{११}वयांसि अन्नानि ^{१२}च । ‘ वयः क्षद्य ’ (नि. २. ७. ७) इत्यन्ननामसु पाठात् । ^{१३}जिन्व देहि । हे ^{१४}जागृवे सर्वदा जागरणशील ^{१५}बृहत् महतो यजमानस्य जिन्वेति संबन्धः । ^{१६}सुक्रतुः शोभनकर्मा शोभनयज्ञो वा त्वं ^{१७}विषां मेधाविनां ^{१८}देवानाम् ^{१९}उशिक् कान्तः ^{२०}असि ॥

विश्वपतिं यद्वमतिथिं नरः सदा यन्तारं धीनामुशिजं च वाघताम् ।

अध्वराणां चेतनं जातवेदसं प्र शंसन्ति नमसा जूतिभिर्वृधे ॥ ८ ॥

विश्वपतिम् । यद्वम् । अतिथिम् । नरः । सदा । यन्तारम् । धीनाम् । उशिजम् । च । वाघताम् ।
अध्वराणाम् । चेतनम् । जातवेदसम् । प्र । शंसन्ति । नमसा । जूतिभिः । वृधे ॥ ८ ॥

^१नरः नेतारः स्तोतारो वा ^२विश्वपतिं विश्वां मनुष्याणां पतिं विश्वस्य पतिमिति वा ^३यद्वं महान्तम् ^४अतिथिं सर्वस्यातिथिभूतं ^५धीनां बुद्धीनां कर्मणां वा ^६यन्तारं नियन्तारं ^७वाघतां ^८च ^९ऋत्विजां च ^{१०}उशिजं कान्तं मनोज्ञम् ^{११}अध्वराणां यागानां ^{१२}चेतनं प्रज्ञापकं ^{१३}जूतिभिः वेगैर्युक्तं ^{१४}जातवेदसम् अग्निं ^{१५}वृधे वृद्धये समृद्धये ^{१६}नमसा नमस्कारेण स्तुतिभिश्च सदा ^{१७}प्र शंसन्ति प्रशंसां कुर्वन्ति ॥

विभावा देवः सुरणः परिं क्षितीरग्निर्वभूव शर्वसा सुमद्रथः ।

तस्य व्रतानि भूरिपोषिणो वयमुप भूषेम दम आ सुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

विभाऽवा । देवः । सुरणः । परिं । क्षितीः । अग्निः । वभूव । शर्वसा । सुमद्रथः ।

तस्य । व्रतानि । भूरिऽपोषिणः । वयम् । उप । भूषेम । दमे । आ । सुवृक्तिभिः ॥ ९ ॥

१. म-‘ च ’ नास्ति । २. क-क्ष-क्ष१-ण-त-थ-न-व-प्रज्ञापनम्; ग-ण१-प्रज्ञायकम्; म-प्रज्ञातनम् ।

३. क-क्ष-क्ष१-ण-थ-न-म-व-‘ सदा ’ नास्ति ।

वैश्वावा दीक्षिमात् देवः स्तूयमानः सुरगः । अत्र वणलोपञ्छान्दसः । शोभनं स्मयतीति सुरमणः । सुमद्वयः शोभनरथः अग्निः शवसा बलेन क्षितीः सर्वाः प्रजाः परि वभूव परितो गृह्णाति । अत्र भवतेरुपसर्गवशात् परिग्रहार्थत्वम् । भूरिपोषिणः बहूनां पोषयितुः पालयितुः^१ वदमे यज्ञगृहे । दम इति गृहनामसु पाठात् । निवसतः तस्य अग्नेः व्रतानि कर्माणि वयं सुवृत्तिभिः स्तोत्रैः उप भूषेम उपभूषयामः प्रकाशयामः ॥

वैश्वानर तव धामान्या चक्रे येभिः स्वर्विदभवो विचक्षण ।

जात आपृणो भुवनानि रोदसी अग्ने ता विश्वा परिभूरसि त्मना ॥ १० ॥

वैश्वानर । तव । धामानि । आ । चक्रे । येभिः । स्वऽवित् । अभवः । विऽचक्षण ।

जातः । आ । अपृणः । भुवनानि । रोदसी इति ।

अग्ने । ता । विश्वा । परिभूः । असि । त्मना ॥ १० ॥

हे वैश्वानर तव धामानि त्वत्संबन्धीनि तेजांसि आ चक्रे अभिष्टौमि । हे विचक्षण प्राप्तं येभिः वैस्तेजोभिः स्वर्वित् सर्ववित्^२ सर्वज्ञः अभवः भवसि । जातमात्रस्वं भुवनानि भूतजातानि रोदसी द्यावापृथिव्यौ आपृणः आपूरयः । हे अग्ने विश्वा विश्वानि सर्वाणि तानि भूतजातानि त्मना आत्मना परिभूरसि परिग्रहीतासि ॥

वैश्वानरस्य दंसनाभ्यो बृहदरिणादेकः स्वपस्यया कविः ।

उभा पितरा महयन्नजायताग्निर्द्यावापृथिवी भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्य । दंसनाभ्यः । बृहत् । अरिणात् । एकः । सुऽअपस्यया । कविः ।

उभा । पितरा । महयन् । अजायत । अग्निः । द्यावापृथिवी इति । भूरिरेतसा ॥ ११ ॥

वैश्वानरस्य अग्नेः दंसनाभ्यः तोषकारीभ्यः क्रियाभ्यः बृहत् महद्वनं भवतीति यत् तदवितथम् । यतः कारणात् एकः मुख्यः कविः अग्निः स्वपस्यया शोभनयज्ञादिकर्मच्छया यजमानादिभ्यो धनम् अरिणात् ददाति । सोऽयम् अग्निः भूरिरेतसा बहुरेतस्कौ उभा उभौ पितरा पितरौ मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ महयन् पूजयन् अजायत ॥ २१ ॥

‘समित्समित्’ इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—‘समित्स-मिदाग्रियः’ इति । इध्मादिस्वाहाकृत्यन्ताः पूर्वोक्ताः प्रत्युचं देवताः । पशौ वैश्वामित्राणामाग्नीसूक्तम्^३ । दर्शपूर्णमासयोः पत्नीसंयाजेषु त्वष्टुर्याज्या ‘तन्नः’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘इह त्वष्टारमग्रियं तन्नस्तुरीपमघ पोषयिरनु’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । त्वाष्ट्रे पशौ पुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘तन्न-स्तुरीपमघ पोषयिरनु देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

१. ख-ग-च-झ१-ण१-त-थ-न-‘पालयितुः’ नास्ति । २. त-थ-म-‘सर्ववित्’ नास्ति । ३. क-ख-च-झ-म-व-विश्वामित्राणां ।

सुमित्समित्सुमना बोध्यस्मे शुचाशुचा सुमतिं रासि वस्वः ।

आ देव देवान्यजथाय वक्षि सखा सखीन्त्सुमना यक्ष्यग्रे ॥ १ ॥

समित्समित् । सुऽमनाः । बोधि । अस्मे इति । शुचाऽशुचा । सुऽमतिम् । रासि । वस्वः ।

आ । देव । देवान् । यजथाय । वक्षि । सखा । सखीन् । सुऽमनाः । यक्षि । अग्रे ॥ १ ॥

वसित्समित् अस्यर्थं समिद्धस्व वसुमनाः वबोधि बुध्यस्व । शुचाशुचा अस्यर्थं प्रसर्पकेण ज्योतिषा युक्तस्व वस्वः वसुनो धनस्य तद्विषयां सुमतिं शोभनां बुद्धिम् अस्मे अस्मभ्यं रासि देहि । हे देव द्योतमान देवान् यजनीयान् यजथाय यज्ञाय तदर्थम् आ वक्षि आवहसि । हे अग्रे सखा देवानां सखा त्वं सुमनाः सन् सखीन् देवान् यक्षि यजस्व ॥

यं देवासस्त्रिरहन्नायजन्ते दिवेदिवे वरुणो मित्रो अग्निः ।

सेमं यज्ञं मधुमन्तं कृधी नस्तनूनपाद्घृतयोनिं विधन्तम् ॥ २ ॥

यम् । देवासः । त्रिः । अहन् । आऽयजन्ते । दिवेऽदिवे । वरुणः । मित्रः । अग्निः ।

सः । इमम् । यज्ञम् । मधुऽमन्तम् । कृधि । नः । तनूऽनपात् । घृतऽयोनिम् । विधन्तम् ॥ २ ॥

वरुणः मित्रः अग्निः एते त्रयो देवाः^१ यम् अग्निं दिवेदिवे प्रतिदिवसम् अहन् अहनि त्रिः प्रातर्मध्याह्नायतनेषु सवनेषु त्रिवारम् आयजन्ते हे तनूनपात् तनूनां शरीराणां न पातयितः सः त्वं घृतयोनिं घृतस्योदकस्य कारणं विधन्तं विधीयमानं क्रियमाणं नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं मधुमन्तम् । मध्वस्त्युदकनाम । वृष्ट्यादिफलयुक्तं कृधि कुरु ॥

प्र दीधितिर्विश्ववारा जिगाति होतारमिळः प्रथमं यजध्वै ।

अच्छा नमोभिर्वृषभं वन्दध्वै स देवान्यक्षदिषितो यजीयान् ॥ ३ ॥

प्र । दीधितिः । विश्वऽवारा । जिगाति । होतारम् । इळः । प्रथमम् । यजध्वै ।

अच्छ । नमःऽभिः । वृषभम् । वन्दध्वै । सः । देवान् । यक्षत् । इषितः । यजीयान् ॥ ३ ॥

विश्ववारा विश्वैर्जनैर्वरणीया दीधितिः स्तुतिर्दीप्तिर्वा होतारं देवानामाह्वातारमग्निं प्र जिगाति जिगातु प्रकर्षेण गच्छतु । प्रथमं मुख्यम् अच्छ आभिमुख्येन वृषभं संपदां वर्धितारं वन्दध्वै वन्दितुं योग्यमिति शेषः । अग्निं नमोभिः नमस्कारैः सह इळः इषो हवीरूपाण्यज्ञानि यजध्वै यष्टुं प्रीणयितुं प्रजिगातु^२ । इषितः अस्माभिः प्रेरितः यजीयान् यष्टुतमः सः अग्निः देवान् यक्षत् यजतु ॥

ऊर्ध्वो वाँ गा॒तुर॑ध्व॒रे अ॒कार्य॑र्ध्वा शो॒ची॑षि प्र॒स्थिता॒ रजाँ॑सि ।

दिवो॑ वा नाभा॒ न्यसा॑दि होता॑ स्तृणी॒महि॑ देव॒व्य॑चा वि ब॒र्हिः ॥ ४ ॥

ऊ॒र्ध्वः । वा॒म् । गा॒तुः । अ॒ध्व॒रे । अ॒का॒रि । ऊ॒र्ध्वा । शो॒ची॑षि । प्र॒ऽस्थिता॒ । रजाँ॑सि ।

दि॒वः । वा । नाभा॑ । नि । अ॒सा॒दि । होता॑ । स्तृणी॒महि॑ । दे॒वऽव्य॑चाः । वि । ब॒र्हिः ॥ ४ ॥

१वां युवयोः । अग्निश्च बर्हिश्चोभौ वामित्युच्येते^१ । समिदादिभिः सहितस्यैवाग्नेर्देवतात्वात् ।
२ऊर्ध्वः उन्नतः ३गातुः यज्ञमार्गः ४अध्वरे यज्ञे ५अकारि आश्रयः क्रियते । ६शोचीषि अचिप्सन्ति
७रजांसि हवींषि ८ऊर्ध्वा ऊर्ध्व ९प्रस्थिता^२ । १०होता अग्निः ११दिवः दीप्यमानस्य यागगृहस्य १२नाभा
नाभौ मध्यप्रदेशे^३ १३न्यसादि निषीदति । १४देवव्यचाः देवैर्व्याप्तं १५बर्हिः च । चाथे वाशब्दः । १६वि
१७स्तृणीमहि विशेषेण स्तृणीमः ॥

स॒प्त हो॒त्राणि॒ मन॑सा वृणा॒ना इन्व॑न्तो वि॒श्वं प्र॑ति य॒न्नु॑तेन ।

नृ॒पेश॑सो वि॒दथे॑षु प्र जा॒ता अ॒भी॑मं य॒ज्ञं वि च॑रन्त पूर्वीः ॥ ५ ॥

स॒प्त । हो॒त्राणि॒ । मन॑सा । वृणा॒नाः । इन्व॑न्तः । वि॒श्वम् । प्र॑ति । य॒न् । ऋ॒तेन॑ ।

नृ॒ऽपेश॑सः । वि॒दथे॑षु । प्र । जा॒ताः । अ॒भि । इ॒मम् । य॒ज्ञम् । वि । च॒रन्त॒ । पूर्वीः ॥ ५ ॥

१मनसा २वृणानाः प्रार्थ्यमानाः ३ऋतेन उदकेन ४विश्वम् ५इन्वन्तः प्रीणयन्तो देवाः ६सप्त
७होत्राणि होतॄणां वषट्कर्तॄणां कर्माणि ८प्रति ९यन् प्रतिगच्छन्ति । अतः परं द्वारां स्तुतिः । १०नृपेशसः
नररूपाः ११विदथेषु यागेषु १२जाताः उत्पन्ना १३पूर्वीः बह्व्यो विप्रहव्यो यज्ञद्वाराभिमानिदेवताः^४
१४इमम् अस्मदीयं १५यज्ञं १६प्र १७वि १८चरन्त प्रविचरन्तु ॥ ॥ २२ ॥

आ भ॒न्द॑माने उ॒षसा॒ उपा॑के उ॒त स्म॑येते त॒न्वा॑ वि॒रूपे॑ ।

यथा॑ नो मि॒त्रो वरु॑णो जुजोष॑दिन्द्रो म॒रुत्वाँ॑ उ॒त वा॒ महो॑भिः ॥ ६ ॥

आ । भ॒न्द॑माने इति । उ॒षसाँ । उपा॑के इति । उ॒त । स्म॑येते इति । त॒न्वा । वि॒रूपे॑ इति वि॒ऽरूपे॑ ।

यथा॑ । नः । मि॒त्रः । वरु॑णः । जुजोष॑त् । इन्द्रः । म॒रुत्वा॑न् । उ॒त । वा । महः॑ऽभिः ॥ ६ ॥

१आ^५ २भन्दमाने स्तूयमाने ३उपाके परस्परं संगते ४उषसा । नक्तापेक्षया द्विवचनम् ।
नक्तोषसौ^६ रात्र्यहनी आगच्छताम् । ५उत अपि च ६विरूपे पृथग्रूपे ७तन्वा प्रकाशरूपेण शरीरेण ८स्मयेते

१. ख-ग-च-झ-झ १७-१७ १-थ-न-म-व-वामित्युच्येते । २. झ १-प्रस्थितानि । ३. म-मध्ये मध्यप्रदेशे ।
४. क-ख-ग-च-झ-ण-थ-म-व-व-अभिमानीनी (: ?) देवताः; न-अभिमानीनीदेवताः । ५. ख-ग-च-ण १-
फ-अभि; त-थ-‘ प्र ’ नास्ति । ६. क-झ-म-‘ आ ’ नास्ति । ७. ख-ग-ण-थ-नक्तोषासौ ।

प्रकाशेते । ऽमित्रः ऽवरुणः ऽउत ऽवा अपि च ऽइन्द्रः ऽमरुत्वान् च ऽनः अस्मान् ऽयथा ऽजुजोषत्
यथा सेवेत तथा ऽमहोभिः तेजोभिर्युक्ते इमे द्यावापृथिव्यौ कुरुताम् ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्यृञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमिन्त आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । ऋञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतम् । व्रतपाः । दीध्यानाः ॥ ७ ॥

दैव्या दिव्यौ^१ प्रथमा प्रथमौ मुख्यौ होतारा आह्वतारावग्नी न्यृञ्जे प्रसाधयामि ।
ऋतम् उदकं शंसन्तः आशंसमानाः सप्त पृक्षासः । पृक्षमन्त्रम् । तद्वन्त ऋत्विजस्तमग्निं
स्वधया सोमेन हविषा मदन्ति मादयन्ति । व्रतपाः व्रतानां कर्मणां रक्षितारः दीध्यानाः
दीप्यमानाः अथवा स्वकर्मभिरग्निं दीपयन्त ऋत्विजः अनु व्रतं व्रतेषु ऋतमिन् अग्निमेव
आहुः । अग्निमेव ऋतभूतमाहुरित्यर्थः । एवकारार्थे इच्छब्दः ॥

आ भारती भारतीभिः सजोषा इळा देवैर्मनुष्यैर्भिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिर्वाक् तिस्रो देवीर्बर्हिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सजोषाः । इळा । देवैः । मनुष्यैभिः । अग्निः ।

सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् । सदन्तु ॥ ८ ॥

भारतीभिः भरतस्य सूर्यस्य संबन्धिनीभिः सजोषाः संगता भारती वाक् आ गच्छतु ।
देवैः मनुष्यैभिः मनुष्यैश्च संगता इळा च भूमिश्चागच्छतु अग्निः च । सारस्वतेभिः सरस्वती-
संबन्धिभिर्मध्यमस्थानैः सह सरस्वती माध्यमिका वागागच्छतु । तिस्रः देव्यः वागिळाभारत्य
आगच्छन्तु । अर्वाक् अभिमुख्यम् एतत्^२ बर्हिः आ सदन्तु आसीदन्तु ॥

तन्नस्तुरीपमध पोषयित्नु देव त्वष्टृर्वि रराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदक्षो युक्तग्रावा जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीपम् । अध । पोषयित्नु । देव । त्वष्टः । वि । रराणः । स्यस्वेति स्यस्व ।

यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्तग्रावा । जायते । देवकामः ॥ ९ ॥

हे देव त्वष्टः सृष्टिकर्तः रराणः रममाणस्त्वम् अध अनन्तरं नः अस्मान् तुरीपं तारकं
पोषयित्नु पोषकं तत् प्रसिद्धं रेतः वि स्यस्व मोचय । यतः विमोचनात् वीरः सत्त्ववान्

‘कर्मण्यः कर्मसु कुशलः’ वसुदक्षः सुबलः वयुक्तग्रावा अभिषवार्थग्रावयुक्तः । सोममुद्दिश्येत्यर्थः ।
 ‘देवकामः देवान् कामयमानः पुत्रः’ जायते जायेत ॥

वनस्पतेऽव सृजोप देवानग्निहविः शमिता हृदयाति ।

सेदु होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

वनस्पते । अव । सृज । उप । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता । सूदयाति ।

सः । इत् । ऊँ इति । होता । सत्यतरः । यजाति । यथा । देवानाम् । जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

हे वनस्पते वदेवान् उप अव सृज समीपे कुरु । शमिता पशोः संस्कर्ता अग्निः
 वनस्पतिश्च हविः सूदयाति देवान् प्रति प्रेरयतु । सत्यतरः । अत्यर्थं सत्यः सत्यतरः । सत्य-
 स्वरूपः सः । इत् स एव होता यजति यजतु । यथा यतः कारणात् स एवाग्निः वदेवानां
 जनिमानि जन्मानि वेद वेत्ति अतः स एव यजस्वित्यर्थः ॥

आ याह्यग्रे समिधानो अर्वाङ्निन्द्रेण देवैः सरथं तुरेभिः ।

वर्हिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

आ । याहि । अग्रे । समऽधानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । तुरेभिः ।

वर्हिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

हे अग्रे अर्वाङ् अस्मदभिमुखं समिधानः समिध्यमानो उवालारूपेण दीप्यमानस्त्वम् आ
 याहि देवतारूपेणागच्छ । कथमिति उच्यते । नोऽस्माकं यज्ञम् इन्द्रेण देवैः च तुरेभिः स्वर-
 माणैर्देवैः सरथं समानरथं यथा तथा आयाहि । किञ्च सुपुत्रा अदितिः अपि नः वर्हिः
 आस्ताम् अध्यास्ताम् । स्वाहाकारेण युक्ताः अमृताः नित्याः देवाः मादयन्तां नृप्यन्तु ॥ २३ ॥

‘प्रत्यग्निरुषसः’ इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका-
 ‘प्रत्यग्निः’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरिदमादिस्मृत्तत्रयस्य विनियोगः । सूत्रितं च-
 ‘प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । ‘इलामग्ने’ इत्यस्योक्तो विनियोगः ॥

प्रत्यग्निरुषसश्चेकितानोऽबोधि विप्रः पदवीः कवीनाम् ।

पृथुपार्जा देवयद्भिः समिद्धोऽप द्वारा तमसो वह्निरावः ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसः । चेकितानः । अबोधि । विप्रः । पदऽवीः । कवीनाम् ।

पृथुऽपार्जाः । देवयत्भिः । समऽद्धः । अप । द्वारा । तमसः । वह्निः । आवरित्यावः ॥ १ ॥

१. ण-समादयन्ताम्; थ-समादयता; म-सह मादयन्ताम् । २. क-ग-च-क्ष-ण-ण १-त-थ-न-म-व-
 °सूक्ते यस्य; ख-°सूक्तस्य ।

१उषसः १चेकितानः जानन् १विप्रः मेधावी १कवीनां क्रान्तदृशां १पदवीः सागान् गच्छन्
यः १अग्निः १प्रति १अबोधि प्रतिबुध्यते १पृथुपाजाः पृथुतेजाः १देवयज्ञिः देवकामैः १समिद्धः
सम्यग्दीप्तः सः १वह्निः १तमसः अज्ञानस्य १द्वारा आगमनद्वाराणि^१ १अप १आवः अपावृणोति ॥

प्रेद्वग्निर्वीवृधे स्तोमेभिर्गीर्भिः स्तोतृणां नमस्य उक्थैः ।

पूर्वांशृतस्य संदृशश्चकानः सं दूतो अद्यौदुषसो विरोके ॥ २ ॥

प्र । इत् । ऊँ इति । अग्निः । वृधे । स्तोमेभिः । गीःऽभिः । स्तोतृणाम् । नमस्यः । उक्थैः ।

पूर्वीः । ऋतस्य । समऽदृशः । चकानः । सम् । दूतः । अद्यौत् । उषसः । विऽरोके ॥ २ ॥

१नमस्यः पूज्यः यः १अग्निः १स्तोतृणां स्तोत्रैः १गीर्भिः वाग्भिः १उक्थैः शस्त्रैश्च १प्र १ववृधे
वृद्धिं प्राप्नोति १दूतः देवानां दूतः सः १पूर्वाः बह्वीः १ऋतस्य आदित्यस्य १संदृशः दीप्तिः १चकानः
कामयमानः सन् १उषसो १विरोके विरोचने प्रातःकाले १सम् १अद्यौत् द्योतते । १इत्^२ १उ पूरणौ^३ ॥

अधाय्यग्निर्मानुषीषु विस्वर्षां गर्भो मित्र ऋतेन साधन् ।

आ हर्यतो यजतः सान्वस्थादभूदु विप्रो हव्यो मतीनाम् ॥ ३ ॥

अधायि । अग्निः । मानुषीषु । विक्षु । अपाम् । गर्भः । मित्रः । ऋतेन । साधन् ।

आ । हर्यतः । यजतः । सानु । अस्थात् । अभूत् । ऊँ इति । विप्रः । हव्यः । मतीनाम् ॥ ३ ॥

१मित्रः यजमानानां मित्रभूतः १ऋतेन सत्येन १साधन् कामान् साधयन् १अपां १गर्भः १अग्निः
१मानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु १विक्षु प्रजासु १अधायि देवैः आहितः । किंच १हर्यतः स्पृहणीयः
१यजतः यष्टव्यः सः १सानु उच्छ्रितं धिष्ण्यमुत्तरवेद्याख्यम् १आ १अस्थात् अभ्यतिष्ठत् । १विप्रः
प्राज्ञोऽग्निः १मतीनां मातृणां^३ स्तोतृणां १हव्यः स्तुत्यः १अभूत् । १उ^४ पूरणः^५ ॥

मित्रो अग्निर्भवति यत्समिद्धो मित्रो होता वरुणो जातवेदाः ।

मित्रो अध्वर्युरिषिरो दमूना मित्रः सिन्धूनामुत पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

मित्रः । अग्निः । भवति । यत् । समऽमिद्धः । मित्रः । होता । वरुणः । जातवेदाः ।

मित्रः । अध्वर्युः । इषिरः । दमूनाः । मित्रः । सिन्धूनाम् । उत । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

१. म-आगमस्य द्वाराणि । २. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व- 'इत् उ पूरणौ' नास्ति । ३. म-मन्त्रा-
णाम् । ४. क-झ-झ१-ण-थ-न-म-व- 'उ पूरणः' नास्ति ।

इयम् अग्निं सर्वात्मकत्वेन स्तोति । यत् यदा सन्निद्धः अग्निः तदा मित्रः भवति
सूर्यो भवति । मित्रः एव सः होता भवति । वरुणः भवति जातवेदाः जातप्रज्ञः । सः
मित्रः अध्वर्युः भवति दमूनाः दानसना^१ दास्तमना^२ वा । स एव इपिरः प्रेरकः वायुर्भवति ।
उत अपि च सिन्धूनां नदीनां पर्वतानां च मित्रः सहायो भवति ॥

पाति प्रियं रिपो अग्रं पदं वेः पाति यद्वाचरं सूर्यस्य ।

पाति नामा सप्तशीर्षाणामग्निः पाति देवानामुपमादमृष्वः ॥ ५ ॥

पाति । प्रियम् । रिपः । अग्रम् । पदम् । वेः । पाति । यद्वाचः । चरणम् । सूर्यस्य ।

पाति । नामा । सप्तशीर्षाणाम् । अग्निः । पाति । देवानाम् । उपमादम् । ऋष्वः ॥ ५ ॥

ऋष्वः दर्शनीयः अग्निः वेः गन्ध्याः सर्वव्याप्तायाः रिपः भूस्याः प्रियम् अग्रं प्रथमं
पदं स्थानं पाति रक्षति । यद्वाचः महान् सूर्यस्य चरणम् । चरत्यत्रेति चरणमन्तरिक्षम् । पाति ।
नामा नाभावन्तरिक्षस्य मध्ये सप्तशीर्षाणामृष्वः पाति । देवानाम् उपमादम् उपमादकं यज्ञं
पाति रक्षति ॥ २४ ॥

ऋभुश्च ईड्यं चारु नाम विश्वानि देवो वयुनानि विद्वान् ।

ससस्य चर्म घृतवत्पदं वेस्तदिदग्नी रक्षत्यप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः । चक्रे । ईड्यम् । चारु । नाम । विश्वानि । देवः । वयुनानि । विद्वान् ।

ससस्य । चर्म । घृतवत् । पदम् । वेः । तत् । इत् । अग्निः । रक्षति । अप्रयुच्छन् ॥ ६ ॥

ऋभुः महान् विश्वानि सर्वाणि वयुनानि ज्ञातव्यानि पदार्थानि विद्वान् जानन् देवः
अग्निः ईड्यं स्तुत्यं चारु मनोज्ञं नाम जलं चक्रे करोति । नाम^३ इत्युदकनामसु पाठत् । वेः
व्याप्तस्य ससस्य स्वपतः शान्तज्वालाभ्याप्यग्नेः चर्म रूपं घृतवत् दीप्तिमद्भवति । सः अग्निः
तत् जलम् अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् रक्षति पालयति । इत् पादपूरणः^४ ॥

आ योनिमग्निघृतवन्तमस्थात्पृथुप्रगाणमुशन्तमुशानः ।

दीद्यानः शुचिर्ऋष्वः पावकः पुनःपुनमातरा नव्यसी कः ॥ ७ ॥

आ । योनिम् । अग्निः । घृतवन्तम् । अस्थात् । पृथुप्रगाणम् । उशन्तम् । उशानः ।

दीद्यानः । शुचिः । ऋष्वः । पावकः । पुनःपुनः । मातरा । नव्यसी इति । करिति कः ॥ ७ ॥

१. स-दमसना दानसनाः । २. स-सप्तशीर्षाणं सप्तगणम् । ३. ख-ग-ण-जलं नाम; च-जलनाम;
झ-व-नामा नाम; ण-न-नामी नाम । ४. क-झ-झ-ण-थ-न-म-व-‘ इत् पादपूरणः ’ नास्ति ।

वउशानः कामयमानः वअग्निः ववृत्तवन्तं दीक्षिमन्तं वपृथुप्रगाणं पृथुगीतिम् वउशन्तं कामयमानं
वयोनिं स्थानमायतनम् वआ वअस्थात् आतिष्ठति । वदीद्यानः द्योतमानः वशुचिः दर्शनीयः शुद्धो वा
वऋष्वः महान् वपावकः अन्येषां शोधयिताग्निः वमातरा मातरौ द्यावापृथिव्यौ वपुनःपुनः वनव्यसी
नवतरे वऋः करोति ॥

सद्यो जात ओषधीभिर्ववक्षे यदी वर्धन्ति प्रस्वो घृतेन ।

आपऽइव प्रवता शुम्भमाना उरुष्यदग्निः पित्रोरुपस्थे ॥ ८ ॥

सद्यः । जातः । ओषधीभिः । ववक्षे । यदि । वर्धन्ति । प्रस्वः । घृतेन ।

आपऽइव । प्रवता । शुम्भमानाः । उरुष्यत् । अग्निः । पित्रोः । उपस्थे ॥ ८ ॥

वसद्यो वजातः अग्निः वयदि यदा वओषधीभिः वववक्षे उह्यते तदा वप्रवता प्रवणेन मार्गेण
गच्छन्त्यः वआपड्व वशुम्भमानाः शोभमानास्ता ओषध्यः वप्रस्वः फलानि प्रसुवानाः वघृतेन
उदकेन वर्धन्ति वर्धयन्ति । वपित्रोः द्यावापृथिव्योः वउपस्थे मध्यप्रदेशे वर्धमानः वअग्निः वउरुष्यत्
अस्मान्नक्षतु ॥

उदु घृतः समिधा यद्दो अद्यौवर्ष्मन्दिवो अधि नाभा पृथिव्याः ।

मित्रो अग्निरीड्यो मातरिश्वा दूतो वक्ष्यजथाय देवान् ॥ ९ ॥

उत् । ऊँ इति । स्तुतः । समऽइधा । यद्दः । अद्यौत् । वर्ष्मन् । दिवः । अधि । नाभा । पृथिव्याः ।

मित्रः । अग्निः । ईड्यः । मातरिश्वा । आ । दूतः । वक्षत् । यजथाय । देवान् ॥ ९ ॥

वउ इति पादपूरणः^१ । वस्तुतः अस्माभिः स्तुतः वसमिधा समिन्वनेन वयद्दः महान् वअग्निः
वपृथिव्याः उत्तरवेद्याः वनाभा नाभौ मध्यप्रदेशे स्थितः सन् वदिवः अन्तरिक्षस्य ववर्ष्मन् वर्ष्मणि
रूपे वउत् वअद्यौत् द्योतते । वमित्रः सर्वेषां मित्रभूतः वैड्यः स्तुत्यः वमातरिश्वा । मातर्यन्तरिक्षे
श्वसिति प्राणिति सूर्यरूपेण चेतत् इति मातरिश्वा । अथवा मातर्यर्ण्यां श्वसिति निवसतीति मातरिश्वा ।
तथाह यास्कः—‘ मातर्यन्तरिक्षे श्वसिति मातर्याश्वनितीति वा ’ (निरु. ७. २६) । वदूतः देवानां
दूतः सन् वयजथाय यज्ञाय वदेवान् वआ ववक्षत् आवहत् ॥

उदस्तम्भीत्समिधा नाकमृष्वोऽग्निर्भवन्नृत्तमो रोचनानाम् ।

यदी भृगुभ्यः परि मातरिश्वा गुहा सन्तं हव्यवाहं समीधे ॥ १० ॥

उत् । अस्तम्भीत् । समऽइधा । नाकम् । ऋष्वः । अग्निः । भवन् । उत्तमः । रोचनानाम् ।

यदि । भृगुभ्यः । परि । मातरिश्वा । गुहा । सन्तम् । हव्यवाहम् । समऽइधे ॥ १० ॥

ऋष्वः महान् ऋग्निः ऋसमिधा तेजसा ऋनाकं स्वर्गम् ऋदस्तम्भीत् उदस्तम्नात् ।
 ऋरीचनानां शोभनानां^१ तेजसां मध्ये ऋउत्तमः ऋभवन् उत्कृष्टतमो भवन् ऋमातरिश्वा वायुः ऋभृगुभ्यः
 आदित्यस्य रश्मिभ्यः ऋगुहा^२ गुहायां^२ ऋसन्तं ऋहव्यवाहं हव्यानां वोढारममिं ऋयदि यदा ऋसमीधे
 समैन्द तदा नाकमस्तम्नादिति संबन्धः ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भुतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ २५ ॥

‘ प्र कारवः ’ इत्येकादशचं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयं ‘ प्र कारवः ’ इत्यनुकान्तत्वात् ।
 प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः पूर्वसूक्त एव ‘ प्रत्यग्निरुषसस्त्रीणि ’ इत्यनेनोक्तः । आद्याग्नेये
 पशौ हविषो याज्या । सूत्रितं च—‘ प्र कारवो मनना वच्यमाना एका चेत्त्सरस्वती नदीनाम् ’ (आश्व.
 श्रौ. ३. ७) इति । ‘ ऐभिर्गने ’ इति पात्नीवतग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च—‘ आग्नीध्रः पात्नीवतस्य
 यजत्यैभिर्गने सरथं याह्यवाङ्छिति ’ (आश्व. श्रौ. ५. १९) इति ॥

प्र कारवो मनना वच्यमाना देवद्रीचीं नयत देवयन्तः ।

दक्षिणावाड्वाजिनी प्राच्येति हविर्भरन्त्यग्रये घृताचीं ॥ १ ॥

प्र । कारवः । मनना । वच्यमानाः । देवद्रीचीम् । नयत । देवयन्तः ।

दक्षिणावाड् । वाजिनी । प्राची । एति । हविः । भरन्ती । अग्रये । घृताचीं ॥ १ ॥

हे ऋकारवः कर्तारः ऋदेवयन्तः देवकामा यूयं ऋमनना मननेन मन्त्रेण ऋवच्यमानाः प्रेर्यमाणाः
 सन्तः ऋदेवद्रीचीं देवानञ्चन्तीं सुचं ऋप्र ऋनयत प्रकर्षेण नयत प्रापयत । ऋदक्षिणावाड् आहवनीयस्य
 दक्षिणत उह्यमाना ऋवाजिनी अन्नवती ऋप्राची प्रागग्रा ऋअग्रये अग्न्यर्थं ऋहविर्भरन्ती हविर्भारयन्ती
 ऋघृताची घृतेनाक्ता सुक् ऋप्ति गच्छति^३ ॥

१. म-शोभमानानाम् । २. क-झ-झ१-न-म-आदित्यगुहायाम्; झ-त-थ-ण-व-आदित्यगुहा गुहायाम् ।
 ३. क-अ (आ) गच्छति; झ-म-आगच्छति ।

आ रोदसी अपृणा जायमान उत प्र रिक्था अध नु प्रयज्यो ।

दिवश्चिदग्रे महिना पृथिव्या वच्यन्तां ते वह्नयः सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः ।

उत । प्र । रिक्थाः । अध । नु । प्रयज्यो इति प्रयज्यो ।

दिवः । चित्र । अग्रे । महिना । पृथिव्याः । वच्यन्ताम् । ते । वह्नयः । सप्तजिह्वाः ॥ २ ॥

हे अग्रे प्रजायमानः त्वं रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ अपृणाः आपूरयः । किंच हे प्रयज्यो यष्ट्य^१ दिवश्चिन् दिवश्चान्तरिक्षात् पृथिव्याः च महिना महिना प्र रिक्थाः अतिरिक्तास्ति । अनेन वह्नेरतिशय उक्तः । एवंविधस्य^२ एते तव वह्नयः अग्नयोऽशभूता वह्नय आहवनीयादयः वच्यन्ताम् । किंविधास्ते । सप्तजिह्वाः सप्तजिह्वात्मकाः । नु^३ पूरणः^४ ॥

द्यौश्च त्वा पृथिवी यज्ञियांसो नि होतारं सादयन्ते दमाय ।

यदी विशो मानुषीर्देवयन्तीः प्रयस्वतीरीळते शुक्रमर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौः । च । त्वा । पृथिवी । यज्ञियांसः । नि । होतारम् । सादयन्ते । दमाय ।

यदि । विशः । मानुषीः । देवयन्तीः । प्रयस्वतीः । ईळते । शुक्रम् । अर्चिः ॥ ३ ॥

द्यौश्च अन्तरिक्षं पृथिवी च यज्ञियांसः यज्ञार्हा देवाश्च होतारं त्वा त्वां दमाय । दमो यज्ञः । तस्मा अर्थं नि सादयन्ते उपशमयन्ति । यदि यदा मानुषीः मनोः संबन्धिन्यः देवयन्तीः देवकामाः प्रयस्वतीः हविष्मत्यः विशः प्रजा होतारः शुक्रं दीप्तम् अर्चिः ईळते स्तुवन्ति ॥

महान्तसधस्यै ध्रुव आ निर्षत्तोऽन्तर्धावा माहिने हर्यमाणः ।

आस्के सपत्नी अजरे अमृक्ते सबर्दुधे उरुगायस्य धेनू ॥ ४ ॥

महान् । सधस्यै । ध्रुवः । आ । निऽस्तः । अन्तः । द्यावा । माहिने इति । हर्यमाणः ।

आस्के इति । सपत्नी इति सऽपत्नी । अजरे इति । अमृक्ते इति ।

सबर्दुधे इति सबःऽदुधे । उरुगायस्य । धेनू इति ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ग१-फ- अध किंच । २. त-प्रयष्ट्य अध अनन्तरम् । ३. ख-ग-च-उत एवंविधस्य; ग१-अत एवं । ४. क-झ-झ१-ण-त-थ-न-म-व- 'नु पूरणः' नास्ति ।

१महान् अधिकः १हर्षमाणः यजमानादिभिः कास्यमानः यद्वा यजमानाय धनं कामय-
मानोऽग्निः १द्यावा १अन्तः द्युभूष्योर्मध्ये १माहिने महिम्ना युक्ते १सधस्थे स्वकीये स्थाने १ध्रुवः अचलः
सन् १आ १निपत्तः निषण्णो भवति । १आस्के आक्रमणशीले १सपत्नी समान एकः सूर्यः पतिर्ययोस्ते
सपत्न्यौ १अजरे जरारहिते १अमृक्ते अन्येनाहिंसिते १सबहुधे । सबरित्यमृतमुदकम् । तस्य दोग्ध्यौ
द्यावापृथिव्यौ १उरुगायस्य पृथुगमनस्याधिकस्तुतेर्वाग्नेः १धेनू प्रीणयित्र्यौ भवतः ॥

व्रता ते अग्ने महतो महानि तव कृत्वा रोदसी आ ततन्थ ।

त्वं दूतो अभवो जायमानस्त्वं नेता वृषभ चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥

व्रता । ते । अग्ने । महतः । महानि । तव । कृत्वा । रोदसी इति । आ । ततन्थ ।

त्वम् । दूतः । अभवः । जायमानः । त्वम् । नेता । वृषभ । चर्षणीनाम् ॥ ५ ॥

हे १अग्ने १महतः सर्वोत्कृष्टस्य १ते तव १व्रता व्रतानि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि १महानि महान्ति
भवन्ति । १तव १कृत्वा कृतुना प्रकाशेन १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १आ १ततन्थ विस्तृतवानसि^१ । १त्वं
१दूतः १अभवः भव । हे १वृषभ वर्षणशील १त्वं १जायमानः सन् १चर्षणीनां यजमानानां १नेता
असि फलप्रापकोऽसि ॥ ॥ २६ ॥

ऋतस्य वा केशिना योग्याभिर्घृतस्नुवा रोहिता धुरि धिष्व ।

अथा वह देवान्देव विश्वान्त्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ६ ॥

ऋतस्य । वा । केशिना । योग्याभिः । घृतस्नुवा । रोहिता । धुरि । धिष्व ।

अथ । आ । वह । देवान् । देव । विश्वान् । सुअध्वरा । कृणुहि । जातवेदः ॥ ६ ॥

हे १देव १केशिना प्रशस्तकेशवन्तौ १योग्याभिः योजनसाधनभूताभी रज्जुभिर्युक्तौ^२ १घृतस्नुवा
घृतं क्षरन्तौ १रोहिता रोहितावधौ १ऋतस्य यज्ञस्य ॥ वाशब्दश्चार्थे ॥ १धुरि च १धिष्व धेहि ।
योजयेत्यर्थः । १अथ अनन्तरं १विश्वान् सर्वान् १देवान् रथे समारोप्य १आ १वह । हे १जातवेदः
तान् १स्वध्वरा स्वध्वरान् शोभनाध्वरान् १कृणुहि कुरु ॥

दिवश्चिदा ते रुचयन्त रोका उषो विभातीरनु भासि पूर्वीः ।

अपो यदग्न उशध्वनेषु होतुर्मन्द्रस्य पनयन्त देवाः ॥ ७ ॥

दिवः । चित् । आ । ते । रुचयन्त । रोकाः । उषः । विभातीः । अनु । भासि । पूर्वीः ।

अपः । यत् । अग्ने । उशधक् । वनेषु । होतुः । मन्द्रस्य । पनयन्त । देवाः ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२यत् यदा ^३वनेषु अरण्येषु ^४अपः ^५उद्वाधक् कामयमानो दहंश्च वर्तसे तदा ^६रौचने ^७विभवाः
च त्वदीया दीप्तयः ^८दिवश्चित् सूर्यादपि ^९आ ^{१०}रुचयन्त आरोचन्ते । ^{११}विभातीः विश्वे ^{१२}प्रकाशमानाः ^{१३}पूर्वाः पुराणीः ^{१४}उपः उपसः ^{१५}अनु ^{१६}भासि । ^{१७}मन्द्रस्य स्तुत्यस्य ^{१८}होतुः तत्र रोकान्
^{१९}देवाः स्तोतारः ^{२०}पनयन्त स्तुवन्ति ॥

उरौ वा ये अन्तरिक्षे मदन्ति दिवो वा ये रौचने सन्ति देवाः ।

ऊमा वा ये सुहवासो यजत्रा आयेमिरे रथ्यो अग्ने अश्वाः ॥ ८ ॥

उरौ । वा । ये । अन्तरिक्षे । मदन्ति । दिवः । वा । ये । रौचने । सन्ति । देवाः ।

ऊमाः । वा । ये । सुहवासः । यजत्राः । आयेमिरे । रथ्यः । अग्ने । अश्वाः ॥ ८ ॥

^१उरौ विस्तीर्णे ^२अन्तरिक्षे ^३ये ^४देवाः ^५मदन्ति हृष्यन्ति । ^६दिवः सूर्यस्य ^७रौचने प्रकाशने
आलोके ^८ये देवाः ^९सन्ति । ^{१०}ऊमाः ऊमसंज्ञकाः पितरः सन्ति । ^{११}यजत्राः यष्टव्याः ^{१२}ये देवाः
^{१३}सुहवासः शोभनाह्वानाः ^{१४}आयेमिरे आयच्छन्ति । ^{१५}रथ्यः रथिनस्तव ये ^{१६}अश्वाः सन्ति हे ^{१७}अग्ने
तैः सर्वैः सार्धमायाहीति उत्तरयर्चा^१ संबन्धः^२ ॥

ऐभिरग्ने सरथं याह्यर्वाङ् नानारथं वा विभवो ह्यश्वाः ।

पत्नीवतस्त्रिंशत् त्रींश्च देवाननुष्वधमा वह मादयस्व ॥ ९ ॥

आ । एभिः । अग्ने । सरथम् । याहि । अर्वाङ् । नानाऽरथम् । वा । विभवः । हि । अश्वाः ।

पत्नीऽवतः । त्रिंशत् । त्रीन् । च । देवान् । अनुऽस्वधम् । आ । वह । मादयस्व ॥ ९ ॥

हे ^१अग्ने ^२एभिः पूर्वोक्तैर्देवगणैः सार्धं ^३सरथं समानरथं ^४नानारथं ^५वा त्वद्रथं समारोप्य
^६आ ^७याह्यर्वाङ् असदभिमुखमायाहि । यतः कारणात् ते ^८अश्वाः ^९विभवः प्रभवः समर्थाः । हिः
प्रसिद्धौ । ^{१०}पत्नीवतः पत्नीभिः सहितान् ^{११}त्रिंशत् ^{१२}त्रींश्च त्रयस्त्रिंशत् ^{१३}देवान् च ^{१४}अनुष्वधं
सोममुद्दिश्य^३ ^{१५}आ ^{१६}वह । ^{१७}मादयस्व सोमेनेति शेषः^४ ॥

स होता यस्य रोदसी चिदुर्वी यज्ञयज्ञमभि वृधे गृणीतः ।

प्राची अध्वरेव तस्थतुः सुमेकै क्रुतावरी क्रुतजातस्य सत्ये ॥ १० ॥

सः । होता । यस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । यज्ञम् यज्ञम् । अभि । वृधे । गृणीतः ।

प्राची इति । अध्वराऽईव । तस्थतुः । सुमेके इति सुमेके ।

क्रुतावरी इत्यृतऽवरी । क्रुतजातस्य । सत्ये इति ॥ १० ॥

१. म- उत्तरत्र वा । २. ख-ग-च-ण-फ- संबन्धः । वा पूरणः । ३. त-थ-व-बलार्थमज्ञार्थं वा ।

४. ण-त-थ-व-विशेषः ।

१सः एव १होता भवति १उर्वी विस्तीर्णे १रोदसी १चित् द्यावापृथिव्यौ अपि^१ १यस्य^१ अग्नेः
 १यज्ञंयज्ञं सर्वं^२ यज्ञं^२ १वृध्रे समृद्धये १अभि १गृणीतः प्रशंसतः । १ऋतजातस्य^३ जातसत्यस्य^३ होतुः
 १सुमेके सुरूपे १ऋतावरी उदकवत्यौ १सत्ये सत्यस्वरूपे १प्राची अनुकूले १तस्थतुः तिष्ठतः । कथमिव ।
 १अध्वरेव अध्वराविव यज्ञाविव ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सुनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुऽदंसम् । सुनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साधु ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्ने । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

इळामग्ने इतीयं पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीर-

बुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण

विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

ऋक्संहिताभाष्ये द्वितीयाष्टकेऽ-

ष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त-थ-अस्य । २. ख-ग-च-ण १-थ-व-सर्वयज्ञम् ; ण-न-सर्वस्य यज्ञम् । ३. ख-ग-च-ण १-
 ऋतजातस्य सत्यस्य यज्ञस्य ; झ-म-ऋतजातस्य यस्य ; झ १-न-ऋतजातस्य सत्यस्य यस्य ; ण-ऋतजातस्य
 जातस्य सत्यस्य ; त-व-ऋतजातसत्यस्य ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥*

‘सोमस्य’ इत्यनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र ‘प्रथ आरुः’ इत्येकादशर्चं सप्तमं सूक्तम् । मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाभिर्देवता । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः सूक्तत्रयस्य ‘प्रत्यग्निरुषसस्त्रीणि’ इति विनियोग उक्तः । तत्रेदं तृतीयं सूक्तम् ॥

प्र य आरुः शित्तिपृष्ठस्य धासेरा मातरा विविशुः सप्त वाणीः ।

परिक्षिता पितरा सं चरेते प्र सस्रति दीर्घमायुः प्रयक्षे ॥ १ ॥

प्र । ये । आरुः । शित्तिऽपृष्ठस्य । धासेः । आ । मातरा । विविशुः । सप्त । वाणीः ।

परिऽक्षिता । पितरा । सम् । चरेते इति । प्र । सस्रति इति । दीर्घम् । आयुः । प्रयक्षे ॥ १ ॥

‘शित्तिपृष्ठस्य’ नीलपृष्ठस्य ‘धासेः’ सर्वस्य धारयितुरग्नेः ‘ये’ रश्मयः ‘प्र’ आरुः प्रकर्षेणोद्गच्छन्ति ते रश्मयः ‘मातरा’ मातरौ द्यावापृथिव्यौ ‘आ’ विविशुः सर्वतः प्रविष्टाः । ‘सप्त’ सर्पणस्वभावाः^३ ‘वाणीः’ वननीया नदीश्चाविविशुः । ‘परिक्षिता’ परितो वर्तमाने ‘पितरा’ पितरौ द्यावापृथिव्यौ तेनाग्निना ‘सं’ चरेते सम्यक् व्यवहरतः । तथा ‘प्रयक्षे’ प्रकर्षेण^४ यष्टुं ‘दीर्घमायुः’ अग्नेश्चिरं जीवनं प्रभूतमन्नं वा ‘प्र’ ‘सस्रति’ प्रसारयतः । संपादयत इत्यर्थः । यद्वा द्यावापृथिव्यौ प्रयक्षे प्रकर्षेण सततं यष्टुं यजमानस्य दीर्घमायुः संपादयतः ॥ प्र । निपातत्वेनाद्युदात्तः । तस्य छन्दसि ‘व्यवहिताश्च’ इति आरुरित्यनेन संबन्धः । आरुः । ‘क गतौ’ । लिट्युसि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । शित्तिपृष्ठस्य । पृष्ठशब्दस्थकप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । ‘शितेर्नित्याबह्वज्वद्वीहावभसत्’ (पा. सू. ६. २. १३८) इत्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धासेः । ‘डुधाञ् धारणपोषणयोः’ । ‘धेदू पाने’ वा । तस्मात् कर्तयौणादिकः सिः^५ । प्रत्ययस्वरः । मातरा । ‘नसृनेष्टृत्वपृक्षत्तृहोतृपोतृमातृपितृजामातृदुहितृ’ (उ. सू. २. १५३) इति तृजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । ‘ऋतो ङि’ (पा. सू. ७. ३. ११०) इति गुणः । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो डादेशः । विविशुः । ‘विश प्रवेक्षणे’ । लिटि ‘असंयोगाल्लिट्’ इति किद्वद्भावाद्गुणाभावः । निघातः । सप्त । ‘सृषू गतौ’ । ‘सप्यशूभ्यां’ तुदृच’ (उ. सू. १. १५५) इति सपेर्विधीयमानः कनिन् तुडागमश्च बाहुलकादेतस्यापि भवति ।

* च-छ-आद्यं श्लोकद्वयं नास्ति; स-प्रथमः श्लोको नास्ति । १. स-अथ तृतीयाष्टके प्रथमाध्याय आरभ्यते । सोमस्य । २. म-स-प्रत्यग्निरुषस इति त्रीणि । ३. ज-ण-सप्तधास्वभावाः । ४. ल-प्रकर्षेण यक्षे । ५. ल-सिप्रत्ययः । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-सृप्यसृभ्याम्; न-सप्तमूभ्याम्; ल-सृपे सौभ्याम् ।

ऋकारस्याकारश्च । नित्वेऽपि^१ व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम्^१ । परिक्षिता । ‘क्षि निवासगत्योः’ । ‘क्विप् च’ इति क्विप् । पित्त्वात् तुगागमः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘सुपो सुलृक्’ इति सुपो ङादेशः । चरेते । ‘चर गतिभक्षणयोः’ । संपूर्वाच्चरतेः ‘समस्तृतीयायुक्तात्’ (पा. सू. १. ३. ५४) इत्यात्मनेपदम् । निघातः^२ । सखाति । ‘सृ गतौ’ । अयमन्तर्भावितप्रत्ययः । रेफश्छान्दसः । ‘ईदूदेत्’ इति प्रगृह्यसंज्ञा । निघातः । आयुः । ‘इण् गतौ’ । ‘उसिन्’ इत्यनुवृत्तौ ‘एतेर्णिच्च’ (उ. सू. २. २७५) इत्युसिन् । णित्त्वाद्गुणः । नित्त्वादाद्युदात्तः । प्रत्यक्षे । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ इत्यस्मात् तुसर्थे सेन्प्रत्ययः । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ‘कृन्मेजन्तः’ इत्यव्ययसंज्ञायाम् ‘अव्ययादाप्सुपः’ इति सुपो लृक् ॥

दिवक्षसो धेनवो वृष्णो अश्वा देवीरा तस्थौ मधुमद्वहन्तीः ।

ऋतस्य त्वा सदसि क्षेमयन्तं पर्येका चरति वर्तनिं गौः ॥ २ ॥

दिवक्षसः । धेनवः । वृष्णः । अश्वाः । देवीः । आ । तस्थौ । मधुमत् । वहन्तीः ।

ऋतस्य । त्वा । सदसि । क्षेमयन्तम् । परि । एका । चरति । वर्तनिम् । गौः ॥ २ ॥

वृष्णः कामानां वर्षितुरग्नेः^३ वअश्वाः वाहनरूपा रोहिताः^४ दिवक्षसः दिवं व्याप्य वर्तमानाः^५ धेनवः अग्नेः प्रीणयिष्यो भवन्ति । सोऽयमग्निः^६ मधुमत् माधुर्योपेतमुदकं^७ वहन्तीः^८ देवीः द्योतनशीला नदीः^९ आ तस्थौ आतिष्ठति । प्राप्नोतीत्यर्थः । गोशब्दः^{१०} माध्यमिकवाग्वाची ‘माध्यमिकां वाचमिति नैस्तुताः’ (निर. ११. २७) इत्यभिधानात् । एका^{११} गौः काचिदुक्तविधा वाक्^{१२} ऋतस्य उदकस्य^{१३} सदसि स्थानेऽन्तरिक्षे^{१४} क्षेमयन्तं क्षेममावासमिच्छन्तं^{१५} वर्तनिं ज्वालाः प्रवर्तयन्तं^{१६} त्वा हे अग्ने त्वां परि^{१७} चरति सेवते ॥ दिवक्षसः । ‘अक्षू व्याप्तौ’ । दिवं^{१८} व्याप्नुवन्तीति दिवक्षसः । X वक्ष रोषे । रोषार्थोऽप्ययं^{१९} धातुरत्र व्याप्तौ^{२०} वर्तते । दिवं वक्षन्ति व्याप्नुवन्तीति । ‘असुन्’ इत्यनुप्रत्ययः । ‘लोपो व्योर्वलि’ इति वलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धेनवः । ‘नुः’ इत्यनुवृत्तौ ‘धेत इच्च’ (उ. सू. ३. ३१४) इति नुप्रत्ययः । इकारस्य गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृष्णः । ‘वृष सेचने’ । ‘कनिन्युवृषितक्षिराजि’^{२१} इत्यादिना कनिन् । कित्त्वाद्गुणाभावः । नित्त्वादाद्युदात्तः । अश्वाः । ‘अक्षू व्याप्तौ’ । ‘अग्निशुषिलटिकणि’^{२२} इत्यादिना कन् । णित्त्वादाद्युदात्तः । तस्थौ । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लिट् । ‘आत औ णलः’ इत्यौकारः । निघातः । मधुमत् । ‘नि’ इत्यनुवृत्तौ ‘फलिपाटिनमिमनिजनाम्’^{२३} इत्यादिना मनेरुप्रत्ययः । तत्संनियोगेन नकारस्य धकारः । नित्त्वादाद्युदात्तः । त्वा । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनान्तस्य ‘त्वामौ’ इति ङादेशः^{२४} अनुदात्तश्च । क्षेमयन्तम् । ‘क्षि निवासगत्योः’ । ‘अतिस्तुसुहुसृष्टि’^{२५} इत्यादिना मन् । क्षेमम् आवासम्^{२६} आत्मन इच्छन्तम् । ‘सुप आत्मनः क्यच्’ इति क्यच् । ‘क्यचि च’ इति ईत्वम् । ‘अकृतसार्वधातुकयोर्दीर्घः’ इति दीर्घत्वं च । ‘न छन्दस्यपुत्रस्य’ इति प्रतिषिध्यते । क्यचश्चित्त्वादान्तोदात्तः । तदन्ताच्छतुप्रत्ययः । शप्^{२७} । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्च सार्वधातुकस्वरेण ।

१. त-प्रत्ययनित्यत्वेऽपि प्रत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ; ल-प्रत्ययत्वेऽपि प्रत्ययेनान्तोदात्तत्वम् ; स-नित्यत्वापि व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘निघातः’ नास्ति । ३. घ-गौः माध्यमिका वाक् एका काचित् । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-दिवं..... व्याप्तौ’ नास्ति । X त-न-ल-स-वक्ष रोषे । रोषार्थोऽप्ययम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-त्वामादेशः । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘आवासम्’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘शप्’ नास्ति ।

तयोः क्यच्चा सहैकादेशे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेश उदात्तः । अस् । सुस्वादानुदात्तः । 'उदात्तादानुदात्तस्य' इति अमः स्वरितत्वम् । एका । 'इण् गतौ' । 'इण्भीकापा०' इत्यादिना कन् । तदन्तादाप् । निस्स्वरः । वर्तनिम् । 'वृत्तु वर्तने' । अन्तर्भावित्यर्थः । 'वृत्तेश्च' (उ. सू. २. २६३) इत्यनिः । गुणः । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । गौः । 'गम् गतौ' । 'गमेडोः' (उ. सू. २. २२५) इति डोप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । 'गोतो णित्' इति सुपो णित्वात् वृद्धिः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ समिरोहत्सुयमा भवन्तीः पतिश्चिकित्वान्नयिविद्वर्यीणाम् ।

प्र नीलपृष्ठो अतसस्य धासेस्ता अवासयत्पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

आ । सीम् । अरोहत् । सुयमाः । भवन्तीः । पतिः । चिकित्वान् । रयिऽवित् । रयीणाम् ।

प्र । नीलपृष्ठः । अतसस्य । धासेः । ताः । अवासयत् । पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

रयीणां रयिवित् धनानां मध्ये विशिष्टधनस्य लम्भयिता चिकित्वान् ज्ञानवान् पतिः अश्वानां पतिरग्निः रसीं सर्वतः सुयमाः सुखेन नियन्तुं शक्याः भवन्तीः या वडवाः आ अरोहत् आरोहति^१ स्म नीलपृष्ठः पुरुधप्रतीकः बहुधा विशिष्टाङ्गः सोऽग्निः^२ अतसस्य सततगमनस्य धासेः पोषणार्थं ताः अश्वाः प्र अवासयत् प्रकर्षेण वासयति स्म । निवासेन श्रमेऽपनीते सततगमनं पोषयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ सीम् । 'चादयोऽनुदात्ताः' (फि. सू. ८४) इत्यनुदात्तः । अरोहत् । 'रुह प्रादुर्भावे' । लङि रूपम् । निघातः । सुयमाः । 'यम उपरमे' । अस्माच्छ्रयार्थे 'ईषहुःसुषु' इति खल् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । पतिः । 'पा रक्षणे' । 'पातेडतिः' इति डतिः^३ । डित्वाट्टिलोपः । प्रत्ययस्वरः । चिकित्वान् । 'कित' ज्ञाने^४ । कसौ रूपम् । रयिवित् । 'विद्वृ लभे' । क्तिप् । रयीणाम् । 'नामन्यतरस्याम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । नीलपृष्ठः । नीलशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अतसस्य । 'अत सातत्यगमने' इत्यस्मात् 'अत्यविचमितमिरभिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्यः' (उ. सू. ३. ३९७) इत्यसच् । चिस्वरः । अवासयत् । 'वस निवासे' । 'हेतुमति' इति णित् । 'लुङ्लङ्लङ्श्च' इत्यङागमः । 'तिङ्ङुतिङः' इति निघातः । पुरुधप्रतीकः । पुरुशब्द इह संख्यावाची । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । ह्रस्वश्चान्दसः ॥

महिं त्वाष्ट्रमूर्जयन्तीरजुर्यं स्तभूयमानं वहतो वहन्ति ।

व्यङ्गैभिर्दिद्युतानः सधस्थ एकांमिव रोदसी आ विवेश ॥ ४ ॥

महिं । त्वाष्ट्रम् । ऊर्जयन्तीः । अजुर्यम् । स्तभूयमानम् । वहतः । वहन्ति ।

वि । अङ्गैभिः । दिद्युतानः । सधस्थे । एकांमिव । रोदसी इति । आ । विवेश ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-आरोहयति । २. त-सोऽग्निरेव । ३. ल-'डतिः' नास्ति. ४. ख-ल-किति ज्ञाने; त-चित ज्ञाने ।

वृजयन्तीः अवलं^१ बलिनं कुर्वत्यः । ववहतः वहनपरा नद्यः । महि महान्तं । ववाष्टं त्वष्टुः सुतम् । वजुयं जरयितुमनहं^२ । वस्तभूयमानं लोकानां रतगमनं धारणमिच्छन्तमग्निं । ववहन्ति धारयन्ति । वसधस्थे अपां समीपे^३ । वज्जेभिः अवयवैः । वदिद्युतानः दीप्यमानः सन् अग्निः । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । वि । वा । विवेश विविधं^४ प्रविष्टवान् । रोदस्योदृष्टान्तः^५ । । एकामिव । यथा पुमानेकां स्त्रियं प्रविशति तद्वत् । त्वाष्ट्रम् । त्वष्टुरपत्यमित्यर्थे 'तस्यापत्यम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । स्तभूयमानम् । स्तभु स्तम्भनं^६ तदिच्छन्तम् । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । तदन्तात् व्यत्ययेन शानच् । अकारान्तत्वात् 'आने मुक्' । शानचो लसार्वधातुकरेणानुदात्तत्वे कृते क्यजन्तधातुस्वरः^७ शिष्यते । अज्जेभिः । 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसादेशाभावः । 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वम् । दिद्युतानः । 'द्युत दीप्तौ' । छन्दसि लिट् । तस्य कानजादेशः । द्विर्वचनम् । हलादिशेषे कृते द्यु इत्यस्य^८ अभ्यासस्य 'द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्' (पा. सू. ७. ४. ६७) इति संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम् । चित्त्वादान्तोदात्तत्वम्^९ । एकामिव । 'इवेन विभक्त्यलोपः' पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च^{१०} इति वचनात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । विवेश । 'विश प्रवेशने' इत्यस्मात् लिटि^{११} रूपम् । निघातः ॥

जानन्ति वृष्णो अरुषस्य शेवमुत ब्रध्नस्य शासने रणन्ति ।

दिवोरुचः सुरुचो रोचमाना इळा येषां गण्या माहिना गीः ॥ ५ ॥

जानन्ति । वृष्णः । अरुषस्य । शेवम् । उत । ब्रध्नस्य । शासने । रणन्ति ।

दिवःसुरुचः । सुसुरुचः । रोचमानाः । इळा । येषाम् । गण्या । माहिना । गीः ॥ ५ ॥

वृष्णः कामानां वर्धितुः । अरुषस्य । रुषा हिंसकाः तद्रहितस्य । शत्रुराहित्येन रोचमान-
स्येत्यर्थः^{१२} । तथाविधस्याग्नेः । शेवम्^{१३} । आश्रयविषयं सुखं जनाः । जानन्ति । उत अपि च जानन्तस्ते
ब्रध्नस्य महतोऽग्नेः । शासने आज्ञायां सर्वे जनाः । रणन्ति रमन्ते । तथा^{१४} च मन्त्रः—'अस्य शासु-
रुभयासः सचन्ते हविष्मन्त उशिजो ये च मर्ताः' (क्र. सं. १. ६०. २) इति । अपि च येषां
मनुष्याणामग्निविषया । माहिना महती । इळा । गीः स्तुतिरूपा वाक् । गण्या गणनीया पूज्या ते
दिवोरुचः द्युलोकस्य रोचकाः । सुरुचः शोभनदीप्तयः । रोचमानाः देदीप्यमाना भवन्ति ॥ जानन्ति ।
'ज्ञा अवबोधने' । क्रयादिः । तस्य 'ज्ञाजनोर्जा' इति जादेशः । प्रत्ययस्वरः । अरुषस्य । रुष रिष
हिंसार्थाः । रोषन्तीति रुषा हिंसकाः । 'इगुपधज्ञा' इति कः । न सन्ति रुषा यस्यासावरुषः ।
'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शेवम् । 'शीङ् स्वप्ने' । 'इण्शीङ्भ्यां वच्' इति वच् ।
निस्वरः । शासने । 'शासु अनुशिष्टौ' । अस्माद्भावे ल्युट् । 'लिति' इति प्रत्ययारपूर्वस्योदात्तत्वम् ।
रणन्ति । निघातः । दिवोरुचः । 'रुच दीप्तौ' । अस्मात् क्रिप् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति

१. घ-त-प-ल-अग्निम् । २. ख-ग-च-ज-ण-समीपम् । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- 'विविधं' नास्ति । ४. घ-दृष्टान्तः । ५. ल-स्तम्भने । ६. ग-ज-ण-भ-क्यजन्ताधातुस्वरः; च-स-क्यजन्ता-धातुस्वरः । ७. ल-इत्येतस्य । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-°दात्तः । ९. ज-ण-समासो विभक्त्य-लोपः । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-लिट् । ११. त-आरोच° । १२. ल-सर्वं शेवम् । १३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-यथा ।

पष्ठया अलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुरुचः । बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्त-
त्वम् । इळा । ' ईड स्तुतौ ' । ह्रस्वञ्छान्दसः । यथा वाक्शब्दष्टाबन्तस्तद्वत् । पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । गण्या । ' गण संख्याने ' । स्वार्थे^१ ण्यन्तात् ' अचो यत् ' । ' यतो नावः ' इत्याद्यु-
दात्तत्वम्^२ । माहिना । ' महेरिनण् च ' इति इनण् । णित्त्वादुपधावृद्धिः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । गीः ।
' गृ शब्दे ' । अस्मात् कृप् । ' ऋत इदातोः ' इतीत्वम् । ' वोरूपधायाः ' इति दीर्घः ।
प्रातिपदिकस्वरः ॥ ॥ १ ॥

उतो पितृभ्यां प्रविदानु घोषं महो महद्भ्यामनयन्त शूषम् ।

उक्षा ह यत्र परि धानमक्तोरनु स्वं धाम जरितुर्ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो इति । पितृभ्याम् । प्रविदा । अनु । घोषम् । महः । महत्भ्याम् । अनयन्त । शूषम् ।
उक्षा । ह । यत्र । परि । धानम् । अक्तोः । अनु । स्वम् । धाम । जरितुः । ववक्ष ॥ ६ ॥

उतो अपि च महो महद्भ्यां महतो महद्भ्यां पितृभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां^३ प्रविदा प्रवेदनेन
अनु घोषम् अनुघुष्यमाणं^४ शूषं सुखम् । ' शूषं शुनम् ' (नि. ३. ६. १०) इति
सुखनामसु पाठात् । तत्सुखं^५ यजमाना अग्निम् अनयन्त अग्निं प्रापितवन्तः । सोऽग्निः यत्र
यजमानेषु उक्षा वृष्टयुत्पादनेनोदकस्य सेक्ता^६ अक्तोः । अक्तुशब्दो रात्रिमाचष्टे । ' शर्वरी अक्तुः '
(नि. १. ७. ४) इति तन्नामसु पाठात् ; अज्यते सिच्यते नीहारेण जगदस्यामिति व्युत्पत्तेश्च । तस्या
रात्रेः परि धानं परितो धारकं^७ स्वम् आत्मीयं धाम तेजः जरितुः स्तोतुः स्तुतिश्रवणार्थम् अनु
ववक्ष वह समीपे वहति खलु । संनिहितं करोतीत्यर्थः ॥ उतो । ' ओत् ' (पा. सू. १.१. १५) इति
प्रगृह्यसंज्ञा । एवमादित्वादन्तोदात्तः^८ घोषम् । ' घुषिर्' शब्दे । अस्मात्कर्मणि घञ् । लघूपधगुणः ।
अस्वरः । महः । अकारतकारयोर्लोपश्छान्दसः । ' बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
अनयन्त । ' णीञ् प्रापणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । उक्षा । ' उक्ष सेचने ' । ' श्रबुक्षन् ' ^९
इत्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तत्वेन उक्षन्शब्दो निपातितः । व्यत्ययेनान्तोदात्तः । ह । चादित्वादनुदात्तः ।
यत्र । ' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अक्तोः । ' अञ्जू व्यक्तिगतप्रक्षणेणु^{१०} ' इत्यस्मात्
' व्याज्यतिभ्यः^{११} क्तुः ' इति क्तुः । कित्वात् ' अनदिताम् ' इति नलोपः । प्रत्ययस्वरः । ववक्ष ।
' वह प्रापणे ' । ' छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ' इति वर्तमाने लिट् । सकारश्छान्दसः । तिपो गलादेशः ।
' लिति ' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स्वार्थम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-इत्युदात्तत्वम् । ३. घ-द्यावा-
पृथिवीभ्यामुपलक्ष्यमाणमग्निम् । ४. घ-अनुघुष्यमाणं स्तोत्रमनुलक्ष्य । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-सुखम् ।
६. ग-च-ज-ण-स-आसेक्ता । ७. घ-धारणीयम् । ८. त-दन्तोदात्तत्वम् । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-
घुषिः स-घुष । १०. ख-ग-च-व्यक्तिगतिभक्षणेणुः ज-ण-व्यक्तिप्रक्षणेणुः ल-व्यक्तिक्षेपणेणुः । ११ ख-
ग-च-ज-भ-व्याज्यतिभ्यः; ल-व्यज्यतिभ्यः; न-व्याज्यतिभ्यः ।

अध्वर्युभिः पञ्चभिः सप्त विप्राः प्रियं रक्षन्ते निहितं पदं वेः ।

प्राञ्चो मदन्त्युक्षणो अजुर्या देवा देवानामनु हि व्रता गुः ॥ ७ ॥

अध्वर्युभिः । पञ्चभिः । सप्त । विप्राः । प्रियम् । रक्षन्ते । निहितम् । पदम् । वेरिति वेः ।

प्राञ्चः । मदन्ति । उक्षणः । अजुर्याः । देवाः । देवानाम् । अनु । हि । व्रता । गुरिति गुः ॥ ७ ॥

उद्गातृवर्गव्यतिरिक्ताः^१ द्वादशत्विजो भवन्ति । तत्र सप्त वपदृकर्तारः । पञ्चान्येऽध्वरं नयन्ति । तैः पञ्चभिः पञ्चध्वर्युभिः सह सप्त विप्राः मेधाविनो होत्रकाः वेः गमनस्वभावस्याग्नेः प्रियं निहितम् आहवनीयाख्यं पदं रक्षन्ते पालयन्ति^२ । प्राञ्चः सोमपानार्थं प्राङ्मुखा गच्छन्तः अजुर्याः जरयितुमशक्याः उक्षणः सोमरसस्य सेक्ताः^३ देवाः स्तोतारः मदन्ति हृष्यन्ति । किञ्च ते देवाः ऋत्विजः देवानां संबन्धीनि^४ व्रता व्रतानि यज्ञान् अनु गुः अन्वगच्छन् । हि प्रसिद्धौ । अग्नेः प्रसादात् हविलक्षणाज्वन्तो देवा यज्ञान् लब्धवन्त इत्यर्थः ॥ रक्षन्ते । ‘रक्ष पालने’ । व्यस्ययेनाऽग्नेपदम् । निघातः । निहितम् । ‘बुधाञ् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य वर्मणि निघातं ‘दधातेहिः’ इति हिरादेशः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । वेः । वी कागिति र. लादिषु । अस्माद्विच् । ‘सावधातुकार्यधातुकयोः’ (पा. सू. ७. ३. ८४) इति गुणः । ‘डसिडसोश्च’ इति पूर्वस्वरत्वम् । प्राञ्चः । ‘अनिगन्तोऽञ्चतौ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । मदन्ति । ‘मदी हर्षे’ । निघातः । गुः । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य लुङि रूपम् । ‘इणो गा लुङि’ इति गादेशः । ‘आतः’ इति झेर्जुसदेशः । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यडभावः । हिशब्दयोगाज्ज निहन्यते ॥

दैव्या होतारा प्रथमा न्यूञ्जे सप्त पृक्षासः स्वधया मदन्ति ।

ऋतं शंसन्त ऋतमिच्छ आहुरनु व्रतं व्रतपा दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । नि । न्यूञ्जे । सप्त । पृक्षासः । स्वधया । मदन्ति ।

ऋतम् । शंसन्तः । ऋतम् । इत् । ते । आहुः । अनु । व्रतम् । व्रतपाः । दीध्यानाः ॥ ८ ॥

दैव्या दैव्या^५ देवतारूपौ होतारा होतारौ होमनिष्पादकौ प्रथमा प्रथमौ मुख्यादिमं चासुं चाग्नी न्यूञ्जे । ‘ऋजतिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः । मन्त्रद्रष्टा^६ विश्वामित्रोऽहं^७ प्रसाधयामि । सप्त पृक्षासः सप्त होत्रकाः स्वधया सोमेन मदन्ति हृष्यन्ति । ऋतं स्तोत्रं शंसन्तः व्रतपाः व्रतस्य यज्ञकर्मणो रक्षितारः दीध्यानाः दीप्यमानाः ते होत्रकाः अनु व्रतं यज्ञे कर्मणि ऋतमित् सत्यमेवाग्निम् आहुः वदन्ति ॥ ऋज्जे । ‘ऋजि भृजी भर्जने’ । निपूर्वोऽयं धातुः प्रसाधने वर्तते । निघातः । स्वधया । स्वं लोकं यजमानस्य दधाति विदधातीति^८

१. ल-उद्गातृव्यतिरिक्ताः । २. त-पालयन्ते । ३. घ-ण-आसेक्ताः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘संबन्धीनि’ नास्ति । ५. त-पूर्वपदप्रकृति । ६. त-ल-‘दैव्या’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मन्त्रद्रष्टाह । विश्वामित्रोऽहम् ; घ-‘मन्त्र...अहं’ नास्ति । ८. घ-पृक्षासः हविलक्षणाज्वन्तः । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-विदधाति ।

स्वधा सोमः । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' इति कः^१ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आहुः । ' ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि ' इत्यस्य लटि ' ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः ' इति झेत्सादेशो ब्रुवश्च आहादेशः । निघातः । दीध्यानाः । ' दीधीङ् दीसिदेवनयोः ' इत्यस्मात् शानच् । तस्य चित्त्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

वृषायन्ते महे अत्याय पूर्वीवृष्णे चित्राय रश्मयः सुयामाः ।

देव होतर्मन्द्रतरश्चिकित्वान्महो देवान्रोदसी एह वक्षि ॥ ९ ॥

वृषायन्ते । महे । अत्याय । पूर्वीः । वृष्णे । चित्राय । रश्मयः । सुयामाः ।

देव । होतः । मन्द्रतरः । चिकित्वान् । महः । देवान् । रोदसी इति । आ । एह । वक्षि ॥ ९ ॥

१देव देदीप्यमान १होतः देवानामाह्वतः हे अग्ने १महे महते १अत्याय सर्वानप्यतिक्रम्य वर्तमानाय १चित्राय नानाविधवर्णाय । यद्वा चित्राय देवैश्चायनीयाय पूज्याय । १वृष्णे कामानां वर्षित्रे तुभ्यं त्वदर्थं १पूर्वीः प्रभूताः १सुयामाः अतिशयेन विस्तृताः १रश्मयः सर्वतो व्याप्ता ज्वालाः १वृषायन्ते वृषेवाचरन्ति । सेचकाः^२ इव भवन्ति । होतारो ज्वालाभिः समिद्धमग्निं दृष्ट्वा सोमाज्यपयःप्रभृतीनि हवींषि तत्र प्रक्षिपन्तीति ज्वालानां वृषत्वम् । यद्वा षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । तथा च महतोऽत्यस्य चित्रस्य वृष्णोऽग्नेर्वह्नो रश्मयो वृषेवाचरन्ति । वृष्टयुत्पादनद्वारा पर्जन्यवदाचरन्तीत्यर्थः । अपि च १मन्द्रतरः यजमानस्य मादयितृतमः १चिकित्वान् ज्ञानोपेतः स त्वं १महः महतः पूज्यान् यष्टव्यान् १देवान् १रोदसी द्यावापृथिव्यौ च १एह वैदिकेऽस्मिन् कर्मणि १आ १वक्षि आवह ॥ वृषायन्ते । ' उपमानात् ' इत्यनुवृत्तौ ' कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ' इति क्यङ् । ' अकृत्सावधातुकयोः ' इति दीर्घः । पादादित्वादिनिघातः । धातुस्वरः । महे । अकारतकारयोर्लोपश्चान्दसः । ' बृहन्महतोः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पूर्वीः । ' पृ पालनपूरणयोः ' इत्यस्मात् ' कुः ' इत्यनुवृत्तौ ' पृमिदि-व्यधिगृधि ' इत्यादिना कुप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणप्रतिषेधे ' उदोष्ठ्यपूर्वस्य ' इत्युत्त्वम् । ' उरण् रपरः ' । तस्मात् ' वोतो गुणवचनात् ' इति ङीष् । यणादेशे कृते ' हलि च ' इति दीर्घः । ' वा^३ छन्दसि ' इति सवर्णदीर्घः^४ । रश्मयः । ' अशू व्याप्ता ' । अश्रुवते सर्वं जगदिति ' मिः ' इत्यनुवृत्तौ ' अश्रोते रश्मः ' (उ. सू. ४ • ४८६) इति मिप्रत्ययो रशादेशश्च । प्रत्ययस्वरः । सुयामाः । यमनं यामः । भावे घञ् । बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देव । ' अपादादौ ' इति पर्युदासात् षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । होतः । ह्यतेस्ताच्छीलिकस्तृन् । ' बहुलं छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । अपादाद्यामन्त्रितस्त्रिघातः । मन्द्रतरः । मदि स्तुत्यादिषु । ' स्फायितञ्चिवञ्चि ' इत्यादिना रक् । इदित्त्वान्नुम् । तरपः पित्त्वादनुदात्तत्वे रक्प्रत्ययस्वरः । वक्षि । ' वह प्रापणे ' इत्यस्य ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ढत्वकत्वषत्वानि । निघातः ॥

१. त-कः प्रत्ययः; ल-कप्रत्ययः । २. ख-त-म-ल-सेचकाः । ३. ख-ग-च-ज-ण- ' वा.....' दीर्घः ' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- ' अशोरश च ' ।

पृक्षप्रयजो द्रविणः सुवाचः सुकेतव उषसो रेवदूषुः ।

उतो चिदग्ने महिना पृथिव्याः कृतं चिदेनः सं महे दशस्य ॥ १० ॥

पृक्षप्रयजः । द्रविणः । सुवाचः । सुकेतवः । उषसः । रेवत् । ऊषुः ।

उतो इति । चित् । अग्ने । महिना । पृथिव्याः । कृतम् । चित् । एनः । सम् । महे । दशस्य ॥ १० ॥

१ द्रविणः । द्रवति सततं गच्छतीति द्रविणःशब्देन^१ अग्निरभिधीयते । द्रविणः सततगमनस्वभाव हे अग्ने २ पृक्षप्रयजः । पृक्षाणि हविलक्षणान्यन्नानि प्रकर्षेण यष्टुं प्रक्रम्यते^२ यासूषःसु ताः पृक्षप्रयजः । ३ सुवाचः प्रातरनुवाकादिशोभना वाचो यासां^३ ताः । ४ सुकेतवः वयसां मनुष्याणां च शब्दैः सुप्रज्ञानाः । ५ उषसः ६ रेवत् अस्माकं धनयुक्तं यथा भवति तथा ७ ऊषुः व्युच्छन्ति । ८ उतो ९ चित् अपि च हे १० अग्ने ११ पृथिव्याः विस्तीर्णायां^४ ज्वालायाः^५ १२ महिना महत्त्वेन १३ कृतं संपादितं १४ चित् यत्किंचित् १५ एनः प्राण्युपधातादिलक्षणं पापं १६ महे महते यजमानाय मह्यं मदर्थं १७ वसं १८ दशस्य संक्षपय ॥ पृक्षप्रयजः । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति कर्मणि विच् दृशिग्रहणादधिकृतो भवतीत्युक्तम् । बहुव्रीहिवात् पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । द्रविणः । ‘ द्रु गतौ ’ इत्यस्मात् ‘ द्रुदक्षिभ्यामिनन् ’ इतीनन्प्रत्ययः । गुणावादेशौ । संबुद्धौ सोलौपाभावश्छान्दसः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । सुवाचः । ‘ नन्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तो-दात्तत्वम् । रेवत्^६ । रथिर्धनमस्मिन् विद्यत इति मतुप् । ‘ हस्वनुङ्भ्याम् ’ इति मतुबुदात्तः । ‘ छन्दसीरः ’ इति वत्वम्^७ । ‘ रयेमतौ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वे गुणः । ऊषुः । ‘ उष दाहे ’ । दाहार्थोऽप्ययं धातुरत्र प्रकाशने वर्तते । ‘ छन्दसि लुङ् ’ इति वर्तमाने लिट् । उस्मि रूपम् । निघातः । पृथिव्याः । ‘ प्रथ प्रख्याने ’ इत्यस्मात् ‘ प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च ’ इति षिवन्प्रत्ययः । तत्संनियोगेन धातोः संप्रसारणम् । ‘ षिद्गौरादियश्च ’ इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘ उदात्तयणो हलपूर्वात् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । दशस्य । निघातः ॥

इळामग्ने पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ११ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्स्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ११ ॥

हे १ अग्ने २ पुरुदंसम् । ‘ अमः दंसः वेषः ’ (नि. २. १. ३) इति कर्मनामसु पठितत्वात् दंसःशब्दः कर्मवाची । पुरुणि बहूनि दंसंसि^६ कर्माणि यस्याः सा । तां बहुकर्माणं^७ ३ गोः ४ सनि गवादि-पशून्^८ संपादयित्रीम्^९ ५ इळाम् एतन्नामिकां गोरूपां देवतां ६ शश्वत्तमं निरन्तरं ७ हवमानाय यजमानाय

१. ज-ण-ल-द्रविणशब्देन । २. ख-घ-प्रक्रम्यन्ते । ३. ज-ण-यासु । ४. च-ज-ण-भ-विस्तीर्ण-ज्वालायाः; ख-ग-विस्तीर्णाज्वालायाः । ५. ख-ग-च-ज-ण- ‘ रेवत्... वत्वम् ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ- ‘ दंसंसि ’ नास्ति । ७. घ-प- ‘ बहुकर्माणं ’ नास्ति । ८. घ-त-प-ल- ‘ पशूनाम् । ९. त-प्रदायित्रीम्; ल-प्रदायित्रीम् ।

मह्यं वसाध साधय । किंच वनः अस्माकं वसुनः पुत्रः वनयः पौत्रः वस्यात् भवतु इति हे वअग्ने
 वते तव या वसुमतिः शोभना बुद्धिः वसा विजावा अवन्ध्या सती वअस्मे अस्माकं वभूतु भवतु ॥
 शश्वत्तमम् । उच्छादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । साध । 'राध साध संसिद्धौ' । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ।
 लोटि व्यत्ययेन शप् । 'सेहपिच्च' इति हिरादेशः । तस्य 'अतो हेः' इति लुक् । निघातः ।
 विजावा । 'जनी प्रादुर्भावे' । अस्मात् 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति वनिप् । 'विद्वनोरनुनासिकस्यात्'
 इत्याध्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । लिङ्गव्यत्ययः । भूतु । 'भू सत्तायाम्' । 'बहुलं छन्दसि'
 इति शपो लुक् । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः ॥ ॥ २ ॥

'अञ्जन्ति' इत्यष्टमं वैश्वामित्रमेकादशचं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अञ्जन्ति यूपस्तुतिः
 षष्ठ्याद्याभिर्बहवोऽन्यथात्रश्चिन्त्यष्टमी वैश्वदेवी वा तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ' इति । 'उच्छ्रयस्व वनस्पते'
 'ये वृक्षासः' इत्येते तृतीयासप्तम्यावनुष्टुभौ शिष्टास्त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य यूपो देवता ।
 'वनस्पते शतवल्शः' इत्यस्याश्चिच्छ्रयूपस्य मूलभूतः स्थाणुर्देवता । 'आदित्या रुद्रा वसवः'
 इत्यष्टमी वैश्वदेवी यौपी वा । अत्र षष्ठ्यादीनां बहवो यूपा देवता बहूनां स्तूयमानत्वात् । शिष्टा
 एकयूपदेवत्याः । यूपाञ्जने 'अञ्जन्ति त्वाम्' इत्येषा । 'प्रेषितो यूपायाज्यमानायाञ्जन्ति त्वामध्वरे
 देवयन्तः' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति । यूपोच्छ्रयणे 'समिद्धस्य' इति द्वे ऋचौ । 'उच्छ्रयस्व
 वनस्पते समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तात्' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितत्वात् । यूपपरिव्ययणे
 'युवा सुवासाः परिवीत आगादिति परिदध्यात्' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितत्वात् ।
 यूपोच्छ्रयणे 'जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामित्यर्धचं आरमेत्' (आश्व. श्रौ. ३. १) इति सूत्रितम् ।
 यूपैकादशिन्यामन्यत्रापि बहुयूपयुक्ते कर्मणि 'यान्वो नरः इत्यादिभिः षड्भिः पञ्चभिर्वा संस्तुयात्' ।
 'संस्तुयादनभिर्हिंक्रुथ यान्वो नरो देवयन्तो नि मिस्युरिति षड्भिः पञ्चभिर्वा' (आश्व. श्रौ. ३. १)
 इति ॥

अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्तो वनस्पते मधुना दैव्येन ।

यदूर्ध्वस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताघट्टा क्षयौ मातुरस्या उपस्थे ॥ १ ॥

अञ्जन्ति । त्वाम् । अध्वरे । देवयन्तः । वनस्पते । मधुना । दैव्येन ।

यत् । ऊर्ध्वः । तिष्ठाः । द्रविणा । इह । धत्तात् । यत् । वा । क्षयः । मातुः । अस्याः । उपस्थे ॥ १ ॥

वनस्पते खदिरपलाशादिलक्षण हे यूप अध्वरे यज्ञे देवयन्तः देवान् कामयमाना अध्वर्वाद्यः
 दैव्येन मधुना घृतेन । 'एतद्वै मधु^६ दैव्यं^६ यदाज्यम्' (ऐ. ब्रा. २. २) इत्याश्रानात् ।
 तेन घृतेन त्वाम् अञ्जन्ति त्वयि घृतं सिञ्जन्तीत्यर्थः । यत् यदि त्वम् ऊर्ध्वस्तिष्ठाः
 उन्नतस्तिष्ठसि । यद्वा यदि वा मातुरस्याः मातृभूतायाः पृथिव्याः उपस्थे उत्सङ्गे ते ऋक्षयः
 निवासः । यदूर्ध्वस्तिष्ठसि^९ यदि वा भूमौ शयानो वर्तसे उभयथापि त्वम् इह अस्मासु द्रविणा
 घनानि^८ धत्तात् घेहि । ब्राह्मणेनेयमृग्याख्याता—'अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवयन्त इत्यन्वाहाध्वरे

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-दृश्यते । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-यूपी । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-व्ययमाणे ।

४. ग-च-ज-ण-यथैका^० ; ख-न-भ-पथैका^० । ५. न-संस्तुयात् । तथा च सूत्रम् । ६. ख-घ-च-ज-ण-त-न-
 भ-ल-दैव्यं मधु । ७. ख-यदूर्ध्वस्तिष्ठसि ; ग-घ-त-न-भ-ल-यदूर्ध्वं तिष्ठसि । ८. घ-द्रविणानि ।

ह्येनं देवयन्तोऽञ्जन्ति वनस्पते मधुना दैव्येनेत्येतद्वै मधु दैव्यं यदाज्यं यदूर्ध्वंस्तिष्ठा द्रविणेह धत्ताद्यद्वा क्षयो मातुरस्या उपस्थ इति यदि च तिष्ठासि यदि च शयासै द्रविणमेवास्मासु धत्तादित्येव तदाह' (ऐ. ब्रा. २. २) इति । तथा च निरुक्तमपि—' अञ्जन्ति त्वामध्वरे देवान् कामयमाना वनस्पते मधुना दैव्येन च घृतेन च यदूर्ध्वः स्थास्यसि द्रविणानि च नो दास्यसि यद्वा ते कृतः क्षयो मातुरस्या उपस्थ उपस्थाने ' (निरु. ८. १८) इति ॥ अञ्जन्ति । ' अञ्जू व्यक्तिकान्तिगतिप्रक्षणेपु' । रुधा-दिवात् श्रम् । तस्य लटि झेङिच्वात् ' अनिदिताम्' इत्युपधालोपः । ' श्रसोरह्लोपः ' इत्यह्लोपः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । त्वाम् । अमि युष्मच्छब्दस्य ' त्वमावेकवचने ' इति त्वादेशः । ' द्वितीयायां च ' इत्याकारः । ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्येकादेशस्योदात्तत्वम् । अध्वरे । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । देवयन्तः^१ देवानात्मन इच्छन्तः । ' सुप आत्मनः' इति क्यच् । ' क्यचि च ' इतीत्वम्^२ ' अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घत्वं च ' न छन्दस्यपुत्रस्य ' इत्यनेन प्रतिपिध्यते । तदन्ताच्छतृप्रत्ययः । शपः पित्वाह्लसार्व-धातुकस्वरेण चानुदात्तत्वे कृते तयोः ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इति क्यच एव स्वरः । वनस्पते । ' आमन्त्रितस्य च' इत्याद्युदात्तत्वम् । मधुना । ' फलिपाटिनमिमनि' इत्यादिना उप्रत्ययः । ' नित् ' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तत्वम् । दैव्येन । ' देवाद्यजौ ' इति यञ् । जित्वात्^३ वृद्धिः^३ । ' यस्य ' इति लोपः । जित्वादाद्युदात्तः । तिष्ठाः । ' घा गतिनिवृत्तौ' । लेटि सिप् । ' इतश्च लोपः ' इतीकारलोपः । शपः शित्त्वात् ' पात्रा' इत्यादिना तिष्ठादेशः । ' लेटोऽडाटौ' इत्याडागमः । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । तिष्ठादेशस्या-द्युदात्तत्वेन निपातितत्वादाद्युदात्तः । द्रविणा । ' द्रुदक्षिभ्यामिनन् ' इतीनन्प्रत्ययः । ' सुपां सुलुक् ' इति सुपो ङादेशः । नित्वादाद्युदात्तः । इह । इदंशब्दात् सप्तम्यर्थे ' इदमो हः ' इति हः । ' इदम इश् ' इतीशादेशः । शित्वात् सर्वोदेशः । प्रत्ययरवरः । धत्तात् । ' बुधाञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्य प्रार्थने लोट् । सिप् । तस्य ' सेह्यपिब' इति हिरादेशः । ' तुह्योः' (पा. सू. ७. १. ३५) इति तातडादेशः । ' श्राभ्यस्तयोरातः ' इत्याकारलोपः । ' दधस्तथोश्च' (पा. सू. ८. २. ३८) इति भृभावः । जश्चचर्वे । निघातः । वा । चादित्वादनुदात्तः । क्षयः । क्षियन्ति निवसन्ति । अधिकरणे घः । ' क्षयो निवासे ' इत्याद्युदात्तत्वम् । मातुः । ' नसृतेष्टु' इत्यादिना वृजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । ' कृत उत् ' इति डसः पूर्वपरयोरुकारः । अस्याः । ' ऊडिदम् ' इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । उपस्थे । ' घा गतिनिवृत्तौ' । ' आतश्चोपसर्गे ' इति कः । ' तत्पुरुषे तुह्यार्थ' इति मरुद्वृधादिस्वात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्ताद्ब्रह्म वन्वानो अजरं सुवीरम् ।

आरे अस्मदमर्तिं बाधमानं उच्छ्रयस्व महते सौभगाय ॥ २ ॥

समिद्धस्य श्रयमाणः । पुरस्तात् । ब्रह्म । वन्वानः । अजरम् । सुवीरम् ।

आरे । अस्मत् । अमर्तिम् । बाधमानः । उत् । श्रयस्व । महते । सौभगाय ॥ २ ॥

हे यूप^१ समिद्धस्य दीप्यमानस्याहवनीयाख्यस्याग्नेः^२ पुरस्तात् प्राच्यां दिशि^३ श्रयमाणः तत्र वर्तमानः^४ व्रह्म अन्नम् । ' ब्रह्म चर्वः' (नि. २. ७. २५) इत्यन्ननामसु पाठात् ।^५ अजरं जरारहितं

१. ख-ग-च-ज-ण-भ—' देवयन्तः ..... इतीत्वम् ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ—' च ' नास्ति । ३. त-ल-भित्वादादिवृद्धिः ।

समृद्धं वसुवीरं शोभनापत्ययुक्तं ब्रह्म अञ्जं वन्वानः प्रयच्छन् अस्मदमतिम् अस्माकं शत्रुभूताम-
शानायाम् । 'अशनाया वै पाप्मामतिः' (ऐ. ब्रा. २. २) इति श्रवणात् । तादृशं शत्रुम् आरे^१ दूरे
वबाधमानः अपनुदंस्त्वं^२ महते सौभगाय धनादिसंपत्त्यर्थम् उच्छ्रयस्व उच्छ्रितो भव । उक्ताथै^३
ब्राह्मणं — 'समिद्धस्य श्रयमाणः पुरस्तादिति समिद्धस्य ह्येष एतत्पुरस्ताच्छ्रयते ब्रह्म वन्वानो अजरं
सुवीरमित्याशिषमेवाशास्ते आरे अस्मदमतिं बाधमान इत्यशनाया वै पाप्मामतिस्तामेव तदाराधु-
दते यज्ञाच्च यजमानाञ्चोच्छ्रयस्व महते सौभगायेत्याशिषमेवाशास्ते' (ऐ. ब्रा. २. २) इति ।
समिद्धस्य । 'जिह्न्धी दीप्तौ' । कर्मणि निष्ठायां 'श्रीदितो निष्ठायाम्' इति इट्प्रतिषेधः । सम्यगिद्ध इति ।
'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । श्रयमाणः । 'श्रिञ् सेवायाम्' इत्यस्य लटः शानच् ।
तस्य लसार्वाधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः शिष्यते । पुरस्तात् । पूर्वशब्दस्य 'दिक्शब्देभ्यः
सप्तमीपञ्चमी' (पा. सू. ५. ३. २७) इत्यादिना अस्तातिप्रत्ययः । 'अस्ताति च' (पा. सू.
५. ३. ४०) इति पूर्वस्य पुरादेशः । प्रत्ययस्वरः । ब्रह्म । 'नव्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः ।
वन्वानः । 'वनु याचने' । अत्रायं धातुर्दानार्थे वर्जते । लटः शानच्प्रत्ययः । चित्वादन्तोदात्तः ।
अजरम् । 'नञो जरमरमित्रशृताः' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुवीरम् । 'वीरवीर्यौ च'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । आरे । एवमादिवादन्तोदात्तः । अस्मत् । 'युष्यसिभ्यामदिक्'
इति मदिक्प्रत्ययः । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो लुक् । मदिक्प्रत्ययस्वरः । अमतिम् ।
'तत्पुरुषे' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उत् । निपातत्वेनाद्युदात्तः । श्रयस्व । 'श्रिञ् सेवायाम्'
इत्यस्य लोपमध्यमैकवचने थास् । थासः से इत्यादेशः । 'सवाभ्यां वामौ' इत्येकारस्य वकारः ।
निघातः । महते । वर्तमाने 'पृषद्बृहन्महत्' इति निपातनादन्तोदात्तः । 'बृहन्महतोरुपसंख्यानम्'
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सौभगाय । 'प्राणभृज्जातिवयोवचन'^३ इत्यञ् । 'हृङ्गासिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य
च' इति वृद्धिः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् इत्युत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति । जिह्स्वरः ॥

उच्छ्रयस्व वनस्पते वर्ष्मन्पृथिव्या अर्धि ।

सुमिती मीयमानो वचो धा यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

उत् । श्रयस्व । वनस्पते । वर्ष्मन् । पृथिव्याः । अर्धि ।

सुमिती । मीयमानः । वचोः । धाः । यज्ञवाहसे ॥ ३ ॥

हे वनस्पते यूप पृथिव्या अधि पृथिव्या वर्ष्मन् उत्कृष्टे देवयजनार्थे देशे उच्छ्रयस्व
उच्छ्रितो भव । वसुमिती शोभमानया बुद्ध्या अथवा शोभनेन परिमाणेन मीयमानः इत्यतया
परिच्छिद्यमानस्त्वं यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय वचो धाः अञ्जं धेहि । अयमेवार्थो
ब्राह्मणेन दर्शितः — 'उच्छ्रयस्व वनस्पते इत्युच्छ्रीयमाणायाभिरूपा यज्ञज्ञेऽभिरूपं तत्समृद्धम् । वर्ष्मन्पृ-
थिव्या अधीत्येतद्वै वर्ष्म पृथिव्यै यत्र यूपमुन्मिन्वन्ति सुमिती मीयमानो वचो धा यज्ञवाहसे इत्या-
शिषमाशास्ते' (ऐ. ब्रा. २. २) ॥ वनस्पते । अपादादिवादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । पृथिव्याः ।
'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुमिती । 'माङ् माने' इत्यस्य क्तिनि 'द्यति-

१. त-आरे बाधमानः दूरे अपनुदंस्त्वम् । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-उक्ताथैयम्; न-उक्ताथैऽपि ।

३. त-ल-वचनोद्गात्रादिभ्यः ।

स्यतिमास्था° इतीकारादेशः । शोभना मितिः । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः^१ प्रकृतिस्वरत्वम्^१ । 'सुपां सुलुक्' इति सवर्णदीर्घः । मीयमानः । 'माङ् माने' इत्यस्य कर्मणि यक् । 'घुमास्था°' इतीत्वम्^२ । प्रत्ययस्वरः । धाः । धाजो लोडर्थे 'छन्दसि लुङ्लङ्' इति लुङ् । 'इतश्च' इति सिप इकारलोपः । 'गातिस्था°' इति सिचो लोपः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः^३ । निघातः । यज्ञवाहसे । यज्ञं वहति प्राप्नोति । 'वह प्रापणे' इत्यस्य 'वहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि' इत्यसुन् । 'णित्' इत्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । 'गतिकारकयोः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरः^४ (उ. सू. ४. ६६६) ॥

युवा सुवासाः परिवीत आगात्स उ श्रेयान्भवति जायमानः ।

तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्योऽ मनसा देवयन्तः ॥ ४ ॥

युवा । सुवासाः । परिवीतः । आ । अगात् । सः । ऊँ इति । श्रेयान् । भवति । जायमानः ।

तम् । धीरासः । कवयः । उत् । नयन्ति । सुआध्यः । मनसा । देवयन्तः ॥ ४ ॥

युवा द्वाङ्गः अष्टाश्यादिलक्षणलक्षितः^५ इत्यर्थः । सुवासाः शोभनेन वाससा रशानया युक्तः । परिवीतः तयापि वेष्टितः । एवंविधो यूपः आगात् आगच्छति । स उ स एव यूपः श्रेयान् जायमानः सर्वेभ्यो वनस्पतिभ्य उत्कृष्टतया संपद्यमानः भवति । तम् एवंविधं यूपं धीरासः प्राज्ञाः मनसा देवयन्तः देवान् कामयमानाः स्वाध्यः सुष्ठु सर्वतो ध्यानयुक्ताः कवयः क्रान्तदर्शिनोऽध्वर्यादयः उन्नयन्ति उन्नतं कुर्वन्ति । एतस्मिन्नर्थे ब्राह्मणं—'युवा सुवासाः परिवीत आगादित्युत्तमया परिदधाति प्राणो वै युवा सुवासाः सोऽयं शरीरैः परिवृतः स उ श्रेयान्भवति जायमान इति श्रेयान्छ्रेयान्छेष एतद्भवति जायमानस्तं धीरासः कवय उन्नयन्ति स्वाध्यो मनसा देवयन्त इति ये वा अनुचानास्ते कवयस्त एवैनं तदुन्नयन्ति' (ऐ. ब्रा. २. २) इति ॥ युवा । यौतेः 'कनिन्युवृषितक्षि°' इत्यादिना कनिन्यप्रत्ययः । किच्चाद्गुणाभावः । उवडादेशः । निच्चादाद्युदात्तत्वम् । सुवासाः । 'वस आच्छादने' । 'असुन्' इत्यनुवृत्तौ 'वसेणित्' इत्यसुन्प्रत्ययः । णित्त्वाद्गुपधावृद्धिः । 'सोर्मनसी°' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । परिवीतः । 'व्येज् संवरणे' । कर्मणि क्तः । यजा-दिवात् संप्रसारणम् । 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अगात् । 'इण् गतौ' इत्यस्य लुङि 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । 'गातिस्था°' इति सिचो लोपः । अडागमः । श्रेयान् । 'प्रशस्यस्य द्विवचनविभज्योपपदे' इतीयसुप्रत्ययः । तस्मिन् 'प्रशस्यस्य श्रः' इति आदेशः । गुणः । निच्चादाद्युदात्तत्वम् । एकादेश आद्युदात्तः । स्वाध्यः । 'ध्वै चिन्तायाम्' । स्वाडोऽपसर्गयोः प्राक्प्रयोगः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् । इक्षिग्रहणात् संप्रसारणम् । 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम् । 'हलः' इति दीर्घः । जसि 'एरनेकाचः°' इति यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति जसः स्वरितत्वम् । देवयन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यचि चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-गतिप्रकृति° । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-—'घुमास्था° इतीत्वम्' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-अडभावः । ४. त-ल-पूर्वपदस्वरः । ५. ल-अष्टाश्यादिलक्षितः ।

जातो जायते सुदिनत्वे अह्नां समर्थ आ विदथे वर्धमानः ।

पुनन्ति धीरा अपसो मनीषा देव्या विप्र उदियति वाचम् ॥ ५ ॥

जातः । जायते । सुदिनत्वे । अह्नाम् । सऽमर्थे । आ । विदथे । वर्धमानः ।

पुनन्ति । धीराः । अपसः । मनीषा । देव्याः । विप्रः । उद् । इयति । वाचम् ॥ ५ ॥

वजातः पृथिव्यां प्रथममुत्पन्नो यूपः वसमर्थे । मर्थः^१ इति मनुष्यनाम । तैः सहिते विदथे वर्धमानः । विदथ इति यज्ञनाम 'विदथः सवनम्' (नि. ३. १७. ५) इति यज्ञनामसु पाठात् । तस्मिन् यज्ञे वा वर्धमानो घृताञ्जनरशनापरिव्ययणादिना सर्वतः शोभमानः सन् अह्नां सुदिनत्वे जायते । पशुनियोजनादिद्वारेण यज्ञनिर्वाहकतया अहानि सुदिनानि करोतीत्यर्थः । अपसः कर्मवन्तः धीराः सुप्रज्ञाः^२ अध्वर्यादयः मनीषा बुद्ध्या तं यूपं पुनन्ति प्रक्षालनादिभिः शोधयन्ति । देव्याः देवानां यथा देवानां हवींषि प्रापयिता वा विप्रः मेधावी होता च वाचं यूपविषयां स्तुतिलक्षणां वाचम् उदियति प्रेरयति । उच्चारयतीत्यर्थः । उक्तार्थे ब्राह्मणं — 'जातो जायते सुदिनत्वे अह्नामिति जातो ह्ये एतज्जायते समर्थ आ विदथे वर्धमान इति वर्धयन्त्येवैनं तपुनन्ति धीरा अपसो मनीषेति पुनन्त्येवैनं तदेव्या विप्र उदियति वाचमिति देवेभ्य एवैनं तन्निवेदयति' (ऐ. ब्रा. २. २) ॥ सुदिनत्वे । सुदिनानां भाव इति 'तस्य भावस्त्वत्तलौ' इति त्वः । प्रत्ययस्वरः । समर्थे । 'मृङ् प्राणस्यागे' इत्यस्मात् 'छन्दसि निष्ट्वर्यं' इति क्यप्रत्ययान्तत्वेन निपातनाद्गुणः । 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुनन्ति । 'पूष् पवने' । क्यार्द्धत्वात् श्वा । प्वादित्वात् ह्रस्वः । प्रत्ययस्वरः । देव्याः । 'या प्रापणे' । 'आतो मनिन्' इति विच्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इयति । 'ऋ गतौ' । जुहोत्यादिः । अभ्यासस्य 'अतिपिपत्योश्च' इतीत्वे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयडादेशः । निघातः^३ ॥ ३ ॥

यान्वो नरो देवयन्तौ निमिम्युर्वनस्पते स्वधितिर्वा ततक्ष ।

ते देवासः स्वरवस्तस्थिवांसः प्रजावदस्मे दिधिषन्तु रत्नम् ॥ ६ ॥

यान् । वः । नरः । देवयन्तः । निमिम्युः । वनस्पते । स्वधितिः । वा । ततक्ष ।

ते । देवासः । स्वरवः । तस्थिवांसः । प्रजावत् । अस्मे इति । दिधिषन्तु । रत्नम् ॥ ६ ॥

हे यूपः देवयन्तः देवान् कामयमानाः नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः यान्वः यान् युष्मान् निमिम्युः अवदेषु^४ प्रचिक्षिपुः । वा अपि च हे वनस्पते स्वधितिः परशुस्वदीयान् यूपान् ततक्ष चिच्छेद । देवासः दीप्यमानाः स्वरवः । स्वरशब्दः स्वशकलवाची^५ । तद्वन्तः । लुप्तमत्वर्थीयः । तस्थिवांसः तिष्ठन्तः ते तादृशा यूपः अस्मे अस्मै यजमानाय प्रजावत् अपत्यसहितं रत्नम्

१. त-मर्थः । २. त-प्रज्ञानवन्तः । ३. ख-ग-व-ज-ण-निपातितः । ४. ख-अनदेषु; ग-अनन्देषु; च-आनन्देषु. ५. त-ल-सवनवाची; न-शकलवाची ।

उत्तमं धनं वृद्धिपन्तु धारयन्तु । प्रयच्छन्तिवत्यर्थः ॥ निमिष्युः । ‘डुमिञ् प्रक्षेपणे’ इत्यस्य लिट्युसि ‘असंयोगालिङ् कित्’ इति किङ्कजावाहुणाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । ‘सति शिष्टः स्वरो बलीयान्’ इति वचनात् प्रत्ययस्वरः । स्वधितिः । स्वशब्दोपपदात् ‘धि धारणे’ इत्यस्मात् क्तिन् । स्वा स्वकीया निशितधारा धीयते प्रक्षिप्यतेऽनेनेति स्वधितिः खङ्गः । ततश्च । ‘तक्षूस्वक्षू तनूकरणे’ इत्यस्माल्लिटि णलि रूपादनिघातः । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । स्वरवः । ‘स्व शब्दोपपदापयोः’ इत्यस्मात् ‘निच्’ इत्यनुवृत्तौ ‘शृस्वृस्निहित्रपि’ इत्यादिना उप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । तस्थिवांसः । ‘छा गतिनिवृत्तौ’ इत्यस्मात् छन्दसि लिट् । तस्य कसुः । ‘वस्वेकाजादसाम्’ इतीडागमः । प्रत्ययस्वरः । प्रजावत् । ‘जनी प्रादुर्भावे’ इत्यस्मात् ‘उपसर्गे च संज्ञायाम्’ इति डः । ततष्ठाप् । ‘तदस्यास्ति’ इति मतुप् । तस्य पित्त्वादनुदात्तत्वम् । एकादेशस्वरः^१ । अस्मे । अस्मच्छब्दस्य ‘सुपां सुलुक्’ इति शोआदेशः^२ । दिधिषन्तु । ‘धिष^३ धारणे’ । जुहोत्यादिः । निघातः ॥

ये वृक्णासो अधि क्षमि निर्मितासो यतसुचः ।

ते नो व्यन्तु वार्यं देवत्रा क्षेत्रसाधसः ॥ ७ ॥

ये । वृक्णासः । अधि । क्षमि । निऽमितासः । यतऽसुचः ।

ते । नः । व्यन्तु । वार्यम् । देवऽत्रा । क्षेत्रऽसाधसः ॥ ७ ॥

वृक्णासः । अधि । क्षमि । क्षमायां भूमौ वृक्णासः परशुना छिन्नाः पथे यूपाः । यतसुचः इति ऋत्विग्वाची ‘यतसुचः सहतः’ (नि. ३. १८. ५) इति ऋत्विङ्नामसु पठितत्वात् । यताः सुचो यैस्ते यतसुचः । तैर्ऋत्विग्भिः । निर्मितासः अवष्टेपु नितरां प्रक्षिप्ताः क्षेत्रसाधसः क्षेत्रस्य यज्ञस्य साधकाः । यथा क्षेत्रं सस्याविद्वारा फलं प्रयच्छति तथा यज्ञोऽप्यपूर्वद्वारा स्वर्गादिकलं ददातीति क्षेत्रम् । एवंविधाः पते यूपाः । नः अस्मदीयं वार्यं वरणीयं संभजनीयं हविः देवत्रा देवेषु व्यन्तु गमयन्तु^४ । अस्मदीयं हविर्देवाधीनं कुर्वन्तिवत्यर्थः ॥ वृक्णासः । ‘ओवश्चू छेदने’ इत्यस्य निष्ठायां ‘यस्य विभाषा’ इतीदृप्रतिषेधः । कित्वात् ‘ग्रहिज्यावयि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ‘ओदितश्च’ इति निष्ठानत्वम् । क्षमि । ‘आतो धातोः’ इत्यत्र ‘आतः’ इति योगविभागात् आकारलोपः । निमितासः । ‘डुमिञ् प्रक्षेपणे’ । कर्मणि क्तः । ‘गतिरनन्तरः’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यतसुचः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^५ । व्यन्तु । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । इकारलोपश्छान्दसः । अयमन्तर्भावितव्यर्थः । वार्यम् । ‘वृङ् संभक्तौ’ इत्यस्मात् ‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति कर्मणि ण्यत् । ‘ईडवन्दवृक्षसदुह’ इत्यादिना आद्युदात्तत्वम्^६ । देवत्रा । ‘त्रा’ इत्यनुवृत्तौ ‘देवमनुष्यपुरुषपुरु-मर्थेभ्यः’ इत्यादिना अधिकरणे त्राप्रत्ययः । क्षेत्रसाधसः । ‘राध साध संसिद्धौ’ इत्यस्मात् औणादिकोऽसुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-एकादेशः स्वरः ।

२. त-शे इत्यादेशः ।

३. ख-भ-धिपु ।

४. ल-‘गमयन्तु’ नास्ति ।

५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-पूर्वपदस्वरः; ल-प्रकृतिस्वरः ।

६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-उदात्तत्वम् ।

आदित्या रुद्रा वसवः सुनीथा द्यावाक्षामा पृथिवी अन्तरिक्षम् ।

सजोषसो यज्ञमवन्तु देवा ऊर्ध्वं कृण्वन्त्वध्वरस्य केतुम् ॥ ८ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । सुनीथाः । द्यावाक्षामा । पृथिवी । अन्तरिक्षम् ।

सजोषसः । यज्ञम् । अवन्तु । देवाः । ऊर्ध्वम् । कृण्वन्तु । अध्वरस्य । केतुम् ॥ ८ ॥

वसुनीथाः यज्ञस्य सुष्ठु नेतारः । आदित्याः द्वादशादित्याः । रुद्राः एकादश रुद्राः । वसवः अष्टौ वसवः । यद्वा सुष्ठुनीथाः सुष्ठुतयः । 'स्तुतशस्त्राणि नीथानि चोक्थामदानि च' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति हि श्रूयते । द्यावाक्षामा द्यावापृथिव्यौ । पृथिवी । सुव्यत्ययः । पृथु विस्तीर्णम् । अन्तरिक्षं च । सजोषसः एते सर्वे देवाः ऐकमत्येन परस्परं संगताः^१ भूत्वेममस्मदीयं यज्ञमवन्तु रक्षन्तु । किञ्च अध्वरस्य यज्ञस्य केतुं ध्वजभूतं प्रज्ञापकं वा इमं यूपम् ऊर्ध्वं कृण्वन्तु उच्छ्रितं कुर्वन्तु ॥ आदित्याः । अदितेरपत्यानि । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात्' इति ण्यः । णित्त्वादादिवृद्धिः । प्रत्ययस्वरः । रुद्राः । रोदयन्ति सर्वानन्तकाले । 'रोदेर्णिलुक् च' इति रक्प्रत्ययः । तत्संनियोगे^२ णिलोपः । प्रत्ययस्वरः । जसः सुप्त्वादानुदात्तत्वे 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्येकादेशस्यायुदात्तत्वम् । वसवः । 'वस निवासे' । 'नित्' इत्यनुवृत्तौ 'शृस्वस्निहित्रप्यसि वसि' इत्यादिना उप्रत्ययः । नित्त्वादाद्युदात्तः । सुनीथाः । 'णीञ् प्रापणे' । 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः' इति कथञ् । कित्त्वाद्गुणः । 'थाथञ्जुक्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । द्यावाक्षामा । द्यौश्च क्षामा^३ च । 'दिवो द्यावा' इति द्यावादेशः । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरस्वम् । पृथिवी । 'प्रथ प्रस्थाने' । 'प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च' इति पिवन् संप्रसारणं च । 'षिद्वौरादिभ्यश्च' इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अवन्तु । 'अव रक्षणे' । निघातः । कृण्वन्तु । 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्माद्धोटि 'धिन्वि कृण्वोर च' इत्युप्रत्ययः । अकारश्चान्तादेशः । निघातः ॥

हंसाइव श्रेणिशो यतानाः शुक्रा वसानाः स्वरवो न आगुः ।

उन्नीयमानाः कविभिः पुरस्ताद्देवा देवानामपि यन्ति पार्थः ॥ ९ ॥

हंसाःइव । श्रेणिऽशः । यतानाः । शुक्रा । वसानाः । स्वरवः । नः । आ । अगुः ।

उत्तनीयमानाः । कविभिः । पुरस्तात् । देवाः । देवानाम् । अपि । यन्ति । पार्थः ॥ ९ ॥

शुक्रा शुक्राणि दीप्तानि रशनाख्यानि^४ वासांसि वसानाः आच्छादयन्तः स्वरवः स्वरुमन्तः । श्रेणिशः पङ्क्तिशः यतानाः प्रवर्तमानाः । अत्र दृष्टान्तः । हंसाइव इति । यथा नभसि पङ्क्तिशः पतन्तो हंसाः शोभन्ते तद्वत् शोभमानास्ते यूपाः नः अस्मान् आगुः प्रापुः । अपि च कविभिः मेधाविभिरध्वर्यादिभिः पुरस्तात् आहवनीयपूर्वभागे^५ उन्नीयमानाः उच्छ्रीयमाणाः देवाः दीप्यमानास्ते यूपाः देवानां पार्थः देवानां स्थानमन्तरिक्षम् । 'पार्थोऽन्तरिक्षं पथा व्याख्यातम्'

१. ख-ग-घ-च-ज-न-प-भ-संमताः । २. च-तत्संनियोगेन । ३. ग-च-भ-ल-क्षमा । ४. न-ल-
'रशनाख्यानि' नास्ति । ५. ल-आहवनीयस्य पूर्वभागे ।

(निरु. ६. ७) इति यास्कः । ‘ पाथोनदीभ्यां ङ्यण् ’ (पा. सू. ४. ४. १११) इति सूत्रे ‘ पाथोऽन्तरिक्षम् ’ इति वृत्तिकारोऽप्यवादीत् । तादृशमन्तरिक्षम् अपि यन्ति प्राप्नुवन्ति । अध्वर्यादिभिः उच्छ्रीयमाणा यूपा अतिदैर्घ्यादन्तरिक्षं व्याप्य वर्तन्ते इत्यर्थः ॥ हंसाइव । ‘ इवेन विभक्त्यलोपः ’ इति वचनात् पूर्वपदस्वरः । श्रेणिशः । ‘ बह्वल्पात्त्वं ’ इति शास्त्रम् । प्रत्ययस्वरः । शुक्रा । ‘ शुच दीप्तौ ’ इत्यस्मात् ‘ ऋत्रेन्द्राग्रं ’ इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । अगुः । ‘ इण् गतौ ’ । अस्माल्लुङि रूपम् । निघातः ॥

शृङ्गाणीवेच्छाङ्गिणां सं ददृशे चषालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् ।

वाघद्विर्वा विहवे श्रोषमाणा अस्माँ अवन्तु पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

शृङ्गाणिऽइव । इत् । शृङ्गिणाम् । सम् । ददृशे । चषालऽवन्तः । स्वरवः । पृथिव्याम् ।

वाघत्ऽभिः । वा । विहवे । श्रोषमाणाः । अस्मान् । अवन्तु । पृतनाज्येषु ॥ १० ॥

वस्वरः स्वरमन्तः वचषालवन्तः प्रतिसुक्तकटकाः^१ । एवंविधा यूपाः पृथिव्यां वृद्धिणां महिषादीनां शृङ्गाणीवेत् विषाणानीव वसं ददृशे सम्यक् दृश्यन्ते एव । वा अपि च विहवे । विविधं हूयन्ते हवीष्यन्ते विहवो यज्ञः । तस्मिन् यज्ञे वाघद्विः ऋत्विग्भिः । ‘ वाघतः वृक्तवर्हिषः ’ (नि. ३. १८. ३) इति ऋत्विङ्गामसु पाठात् । श्रोषमाणाः तैः क्रियमाणं स्तुतिलक्षणं शब्दं शृण्वन्तः । तादृशा यूपाः पृतनाज्येषु । पृतनाज्यशब्दः संग्रामवाची । ‘ आजौ पृतनाज्यम् ’ (नि. २. १७. ९) इति संग्रामनामसु पठितत्वात् । पृतनाज्येषु संग्रामेषु । वधस्थलेष्विति यावत् । अस्मान् यजमानान् अवन्तु रक्षन्तु ॥ शृङ्गाणि । ‘ शृ हिंसायाम् ’ इत्यस्मात् ‘ शृणातेर्हस्वश्च ’ (उ. सू. १. १२३) इति गन् नुडागमो धातोर्हस्वश्च । निस्वरः । ददृशे । ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इति लङर्थे^२ लिट् । ‘ इर्यो रे ’ इतीरेचो रे इत्यादेशः । निघातः^३ ॥

वनस्पते शतवल्शो वि रोह सहस्रवल्शा वि वयं रुहेम ।

यं त्वामयं स्वधितिस्तेजमानः प्रणिनाय महते सौभगाय ॥ ११ ॥

वनस्पते । शतऽवल्शः । वि । रोह । सहस्रऽवल्शाः । वि । वयम् । रुहेम ।

यम् । त्वाम् । अयम् । स्वधितिः । तेजमानः । प्रऽनिनाय । महते । सौभगाय ॥ ११ ॥

हे वनस्पते छिन्नमूल^४ स्थाणो वृक्षवल्शः शतशाखः सन् वृषि वृषोह विशेषेण प्रादुर्भूतो भव । वयम् अपि सहस्रवल्शाः पुत्रपौत्रादिसंतानपरंपरया^५ सहस्रशाखाः सन्तः वृषि वृहेम विशेषेण प्रादुर्भूता भवेम । तेजमानः निश्चितधारः वयं स्वधितिः परशुः हे स्थाणो वयं त्वां महते

१. ख-ग-च-ज-फ-कटाः; ण-कण्टकाः; न-प्रमुक्तकण्टकाः । २. ख-ग-ज-ण-न-भ-लङर्थे; च-लुङर्थे; ल-लङर्थे । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-निघातः नास्ति । ४. घ-प-छिन्नयूपमूल । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-पुत्र...परंपरया नास्ति ।

‘सौभगाय महत्त्वौभाभ्यं बहुशास्त्रत्वलक्षणं’ प्रणिनाय प्रकपेण प्रापयामास ॥ सहस्रवल्क्षाः । सहस्र-
शब्दः कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^१ । रहेम । ‘रह प्रादुर्भावे’ इत्यस्मात्
आशीलिङि ‘क्रिदाशिषि’ इति यासुडागमः । ‘स्कोः संयोगाद्योः^२’ इति^३ सलोपः । ‘लिङ्या-
शिष्यङ्’ इत्यङ्प्रत्ययः । ‘अतो येयः’ इति इयादेशः । ‘लोपो व्योर्वलि’ इति यलोपः । गुणः^४ ।
प्रणिनाय । ‘णीञ् प्रापणे’ इत्यस्माल्लिटि णलि रूपम् । पादादित्वादिनिघातः । ‘लिति’ इति
प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥ ४ ॥

‘सखायस्त्वा’ इति नवचं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रम्^५ । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘सखायो नव
बाहंतं त्रिष्टुबन्तम्’ इति । अन्त्या त्रिष्टुप् । शिष्टा अष्टौ बृहत्यः । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्बाहंतं
छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितं—‘सखायस्वायमग्निश्च आ
याहि’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सखायस्त्वा ववृमहे देवं मतींस ऊतये ।

अपां नपातं सुभगं सुदीदिति सुप्रतूर्तिमनेहसम् ॥ १ ॥

सखायः । त्वा । ववृमहे । देवम् । मतींसः । ऊतये ।

अपाम् । नपातम् । सुऽभगम् । सुऽदीदितिम् । सुऽप्रतूर्तिम् । अनेहसम् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः^६ स्तौति^१ । हे अग्ने^२ सखायः सोमाज्यादिहविष्प्रदानेनोपकारकत्वान्मित्राणि^३ मतींसः
मनुष्या ऋत्विजो वयम्^४ अपां^५ नपातम् अपां नप्तारं^६ सुभगं शोभनधनयुक्तं^७ सुदीदिति शोभन-
दीप्तिं^८ सुप्रतूर्तिं शोभनप्रतरणं कर्मानुष्ठातृभिः सुखेन गन्तव्यम्^९ अनेहसम् उपद्रवरहितम् एतादृशं
‘देवं’ एवा^{१०} त्वाम्^{११} ऊतये रक्षणाय^{१२} ववृमहे वृणीमहे ॥ सखायः । ‘ख्या प्रकथने’ । ‘समाने
ख्यश्चोदात्तः’ इति समान उपपदे ‘डित्’ इत्यनुवृत्तौ ख्यातेरिण् । तस्य डित्त्वादिलोपः । तत्संनियोगेन
यलोपः । ‘समानस्य छन्दस्यमूर्धं’ इति सभावः । उपपदस्योदात्तत्वम् । ‘णित्’ इत्यनुवृत्तौ
‘सख्युरसंजुद्धौ’ (पा. सू. ७. १. ९२) इति णिद्वद्भावः । वृद्धयायादेशौ । आद्युदात्तः । ववृमहे ।
‘वृद्धं संभक्तौ’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटिः’ इति वर्तमाने लिट् । क्रादित्वादिङभावः । निघातः ।
ऊतये । ‘अव रक्षणे’ इत्यस्य ‘उदात्तं’ इत्यनुवृत्तौ ‘ऊतियूतिं’ इत्यादिना किञ्चन्तत्वेन
निपातनादन्तोदात्तः । अपाम् । ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सुभगम् । ‘आद्युदात्तं
ब्यच्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुप्रतूर्तिम् । ‘कृत्वादयश्च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

कार्यमानो वना त्वं यन्मातृरजगन्नपः ।

न तत्तै अग्ने प्रमृषे निवर्तनं यदूरे सन्निहाभवः ॥ २ ॥

कार्यमानः । वना । त्वम् । यत् । मातृः । अजगन् । अपः ।

न । तत् । ते । अग्ने । प्रऽमृषे । निऽवर्तनम् । यत् । दूरे । सन् । इह । अभवः ॥ २ ॥

१. त-°स्वरत्वम् । २. ल-‘संयोगेति’ । ३. त-‘गुणः’ नास्ति । ४. स-वैश्वामित्रस्यार्थम् ।

५. घ-प-‘विश्वामित्रः स्तौति’ नास्ति । ६. ग-च-न-ल-स-‘त्वा’ नास्ति ।

हे व॒अग्ने व॒वना काननानि॑ व॒कायमानः कामयमानः व॒त्वं व॒यत् यस्मात्कारणात् तानि विहाय
व॒मातृः व॒अपः मातृभूता अपः व॒अजगन् अगमः गतवानसि । अप्सु प्रविष्टश्चाच्छान्तो वर्तसे ।
व॒तत् तस्मात् व॒ते तव व॒निवर्तनं नितरां तत्रैव वर्तनम् । तेन च विनाशो लक्ष्यते । स विनाशः व॒न
व॒प्रमृषे न प्रमृष्यते न सङ्गते । कुत इत्यत आह । व॒यत् यस्मात्कारणात् व॒दूरे व॒सन् अदृश्यतया
वर्तमानस्त्वम् व॒इह अस्मत्संबन्धिषु अरणिरूपेषु काष्ठेषु व॒अभवः । मन्थनात् क्षणमात्रेणास्माकं समीपे
भवसि । तस्मात्तव दूरतो वर्तनम् अस्मभ्यं३ न रोचते । अस्मिन्नर्थे यास्कः—‘कायमानश्चायमानः काम-
यमान इति वा । वनानि त्वं यन्मातृरपोऽगम उपशाभ्यन् । न तत्ते अग्ने प्रमृष्यते निवर्तनं दूरे यत्सन्निह
भवसि जायमानः’ (निरु. ४. १४) इति ॥ कायमानः । ‘कसु कान्तौ’ । कमेणिङ् । लटः
शानच् । मकारलोपश्छान्दसः । अजगन् । ‘गम् गतौ’ इत्यस्य लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः
श्लुः । हल्ङ्यादिना सिलोपः । ‘मो नो धातोः’ इति नकारः । यच्छब्दयोगादनिघातः । अडागम-
स्वरः । प्रमृषे । ‘मृष तितिक्षायाम्’ । व्यत्ययेन कर्मणि तप्रत्ययः । ‘लोपस्त आत्मनेपदेषु’ इति
तलोपः । धातुस्वरः । अभवः । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति लङर्थे लङ् । यद्योगादनिघातः ॥

अतिं तृष्टं ववक्षिथाथैव सुमना असि ।

प्रप्रान्ये यन्ति पर्यन्य आसते येषां सख्ये असि श्रितः ॥ ३ ॥

अतिं । तृष्टम् । ववक्षिथ । अथ । एव । सुमनाः । असि ।

प्रप्र । अन्ये । यन्ति । परि । अन्ये । आसते । येषाम् । सख्ये । असि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने व॒तृष्टं स्तोतुस्तृष्णाभिलाषं तदुचितफलप्रदानेन५ सफलं कर्तुम् व॒अति ववक्षिथ अतिशयेन
वोढुमिच्छसि । व॒अथैव अथापि त्वं व॒सुमना व॒असि संतुष्टमनस्को वर्तसे । किंच त्वं व॒येषां षोडशाना-
मृत्विजां व॒सख्ये मित्रत्वे५ व॒श्रितः व॒असि वर्तसे तेषां मध्ये व॒अन्ये अध्वर्युप्रभृतयो द्वादशत्विजः
व॒प्र५ यन्ति प्रकर्षेण होतुं गच्छन्ति । व॒अन्ये उद्गातृप्रभृतयश्चत्वारः व॒परि व॒आसते परित आसीना
वर्तन्ते ॥ ववक्षिथ । ‘वह प्रापणे’ इत्यस्य सनि रूपम् । अभ्यासस्य ‘सन्त्यतः’ इतीत्वाभाव-
श्छान्दसः । तदन्ताद्वर्तमाने लिट् । थलः ‘आर्धधातुकस्येड्गुलादेः’ इतीट् । ‘कास्प्राययादाम्’
इत्याम् न भवति मन्त्रत्वात् । निघातः । प्रप्र । ‘प्रसमुपोद’ इति द्विर्वचनम् । यन्ति । ‘इण्
गतौ’ इत्यस्य लटि रूपम् । ‘एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्’ इत्यन्यशब्दयोगात् पूर्वस्य निघाताभावः ।
आसते । ‘आस उपवेशने’ । उत्तरवाग्निघातः । असि । ‘अस भुवि’ । ‘तासस्त्योलोपः’ इति
सकारलोपः । यद्वृत्तयोगान्न निहन्यते ॥

इयिवांसमति सिधः शश्वतीरति सश्वतः ।

अन्वीमविन्दन्निचिरासो अद्रुहोऽप्सु सिंहमिव श्रितम् ॥ ४ ॥

इयिऽवांसम् । अतिं । सिधः । शश्वतीः । अतिं । सश्वतः ।

अनु । ईम् । अविन्दन् । निऽचिरासः । अद्रुहः । अप्ऽसु । सिंहम् ईव । श्रितम् ॥ ४ ॥

१. घ-ज-ण-त-प-ल-काननानि रक्षितुम्; न-काननानि रक्षन्तुम् । २. ण-त-स-वर्तमानम् ।
३. ल-मह्यम् । ४. त-उचित° । ५. घ-मैत्र्ये; स-मैत्रे । ६. घ-प-प्रप्र ।

हे अग्ने ऽअद्गुहः अद्रोग्धारः ऽनिचिरासः नितरां^१ चिरासः चिरंतनाः विश्वे देवाः ऽस्त्रिधः शोषकान्छन्नून् बलेनातिक्रम्य^२ ऽईयिवांसं गच्छन्तं ऽशश्वतीः बह्वीः ऽसश्वतः संगतिकारिणीः सेनाश्च ऽअति अतिक्रम्य गच्छन्तम् ऽअप्सु ऽश्रितं तिरोहितम् अत एव ऽसिंहमिव गुहाप्रविष्टं सिंहमिव भीमम् ऽईम् एनं त्वाम् ऽअनु ऽअविन्दन् अनुगम्यालभन्त ॥ ईयिवांसम् । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्य कसौ ‘ उपेयिवा-
ननाश्चाननूचानश्च ’ (पा. सू. ३. २. १०९) इति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । स्त्रिधः । स्त्रिधेः क्षया-
र्थस्य शोषणार्थस्य वा ‘ क्तिप् च ’ इति क्तिप् । धातुस्वरः । सश्वतः । ‘ पस्ज गतौ ’ । जकारस्य
व्यत्ययेन चकारः । लटः शत्रादेशः । प्रत्ययस्वरः । अविन्दन् । ‘ विद् लामे ’ इत्यस्य लङि रूपम् ।
निचिरासः । नितरां चिराः । ‘ आजसेरसुक् ’ इत्यसुक् । समासस्वरः । अद्गुहः । ‘ दुह जिवांसा-
याम् ’ । संपदादिवाङ्मात्रे क्तिप् । बहुव्रीहौ ‘ नन्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । श्रितम् । ‘ श्रिन्
सेवायाम् ’ इत्यस्य ‘ श्रुकः किति ’ इतीदृप्रतिषेधः । प्रत्ययस्वरः^३ ॥

ससृवांसमिव त्मनाग्निमित्था तिरोहितम् ।

एनं नयन्मातरिश्वा परावतो देवेभ्यो मथितं परि ॥ ५ ॥

ससृवांसम् इव । त्मना । अग्निम् । इत्था । तिरः इहितम् ।

आ । एनम् । नयत् । मातरिश्वा । पराऽवतः । देवेभ्यः । मथितम् । परि ॥ ५ ॥

ऽमातरिश्वा वायुः ऽइत्था इत्थं ऽत्मना स्वेच्छयाप्सु प्रवेशेन ऽतिरोहितं निलीनं ऽपरि परितः
ऽमथितं मन्थनेन^४ निष्पादितम् ऽएनम् ऽअग्निं ऽदेवेभ्यः । तादर्थ्यं चतुर्थी । देवार्थं ऽपरावतः दूरदेशात्
ऽआ ऽनयत् आनीतवान् । तत्र दृष्टान्तः । ऽससृवांसमिव । यथा स्वाच्छन्धेन^५ ससृवांसं सरन्तं गच्छन्तं
पुत्रं पिता बलादानयति तद्वत् ॥ ससृवांसमिव । ‘ सृ गतौ ’ इत्यस्माद्धिद् । तस्य कसुः । ‘ इवेन
विभक्त्यलोपः ’ इत्युक्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । त्मना । आत्मन्शब्दस्य ‘ मन्त्रेष्वाङ्मादेशात्स्मनः ’ इत्याकार-
लोपः । इत्था । ‘ था हेतौ च छन्दसि ’ इति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । एनम् । अन्वादेशे
‘ द्वितीयादौःस्वेनः ’ इत्येनादेशः । अनुदात्तश्च । नयत् । ‘ णिष् प्रापणे ’ इत्यस्य लङि रूपम् । अड-
भावश्छान्दसः । मातरिश्वा । मातर्यन्तरिक्षे श्रसिति इति^६ ‘ श्रुक्षन् ’ इत्यादिना निपातितः ॥ ५ ॥

तं त्वा मर्ता अगृह्णात देवेभ्यो हव्यवाहन ।

विश्वान्यद्यज्ञा अभिपासि मानुष तव क्रत्वा यविष्ठय ॥ ६ ॥

तम् । त्वा । मर्ताः । अगृह्णात । देवेभ्यः । हव्यऽवाहन ।

विश्वान् । यत् । यज्ञान् । अभिपासि । मानुष । तव । क्रत्वा । यविष्ठय ॥ ६ ॥

१. प-निरन्तरम् । २. ल-अति बलेनाभिक्रम्य । ३. ख-ग-च-ज-ण-‘ प्रत्ययस्वरः ’ नास्ति ।

४. घ-मथनेन । ५. घ-स्वच्छन्धेन । ६. त-‘ इति ’ नास्ति ।

हे^१ वृहव्याहन् हव्यानां वोढर्हे अग्ने^२ मनुष्या अध्वर्युप्रभृतयः^३ तं तादृशमसु तिरोहितं^४ वत्वा त्वां^५ वदेभ्यः यष्टव्यदेवतार्थम्^६ अगृभ्णत अगृह्णत । मानुष मनुष्याणां हितकारिन्^७ यविष्ठय युवतम^८ हे अग्ने^९ तव^{१०} ऋत्वा तव कर्मणा माहात्म्येन^{११} विश्वान् सर्वानस्माभिः क्रियमाणान्^{१२} यज्ञान्^{१३} यत् यस्मात्कारणात्^{१४} अभिपासि सर्वतः पालयसि तस्मात्त्वामगृभ्णत इति पूर्वत्रान्वयः^{१५} ॥ अगृभ्णत । ‘ग्रह उपादाने’ । क्रयादिस्वात्^{१६} आ । ‘ग्रहिज्यावयि’^{१७} इति संप्रसारणम् । ‘ह्रग्रहोर्भञ्छन्दसि’ इति हकारस्य भकारः । ‘तिङ्गुतिङः’ इति निघातः । हव्यवाहन । ‘वह प्रापणे’ इति धातोः ‘व्युद्’ इत्यनुवृत्तौ ‘हव्येऽनन्तःपादम्’ इति व्युद् । उपधावृद्धिः । योरनादेशः । अपादादिस्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । विश्वान् । ‘विश प्रवेशने’ इत्यस्मात् ‘अशिषुषिलटिरणिकणित्विविशिभ्यः कन्’ इति कन् । किच्वाद्गुणाभावः । निच्वादाद्युदात्तत्वम् । अभिपासि । ‘पा रक्षणे’ अस्य धातोः रक्षणार्थत्वात् पिवादेशः । यच्छब्दयोगात् निघातः । धातुस्वरः । ऋत्वा । टा^{१८} । ‘जसादयश्छन्दसि विकल्पन्ते’ इति अत्र नादेशाभावः । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । यविष्ठय । युवशब्दात् ‘अतिशयने तमविष्ठनौ’ इतीष्टन् । ‘स्थूलदूरयुव’ इति यणादि परं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः । वस्वादिस्वात्^{१९} स्वार्थिको यप्रत्ययः ॥

तद्भद्रं तव दंसना पाकाय चिच्छदयति ।

त्वां यदग्ने पशवः समासते समिद्धमपिशर्वरे ॥ ७ ॥

तत् । भद्रम् । तव । दंसना । पाकाय । चित् । छदयति ।

त्वाम् । यत् । अग्ने । पशवः । समऽआसते । समऽईद्धम् । अपिऽशर्वरे ॥ ७ ॥

हे^१ अग्ने^२ तव संबन्धि^३ तत् इदं^४ भद्रं शोभनं^५ दंसना अग्निहोत्रादिकं कर्म^६ पाकाय^७ चित् । चिच्छब्दोऽप्यर्थः । पाकायेति कर्मणि चतुर्थी । पाकोऽर्भकः । तद्भद्रमपि यजमानं^८ छदयति^९ स्वफलप्रदानेन पूजयति । पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । छदयतिशब्दः अर्चयितुर्मा^{१०} ‘छन्दयति छदयति’ इति तन्नामसु पाठात् । यद्वा । पाकशब्दः प्रशस्यं^{११} वक्ति^{१२} ‘पाकः वामः’ (नि. ३. ८. ८) इति प्रशस्यनामसु पठितत्वात् । तद्भद्रं^{१३} प्रशस्यं यजमानमभिमत-फलप्रदानेन^{१४} पूजयतीत्यर्थः^{१५} । यत्^{१६} यस्मात्कारणात्^{१७} अपिशर्वरे शर्वरीमुखेऽग्निविहरणकाल एव^{१८} समिद्धं^{१९} दीप्यमानं^{२०} त्वां^{२१} पशवः द्विपदाश्चतुष्पदाश्चोभये पशवः^{२२} समासते सम्यगासते^{२३} पर्युपासते इत्यर्थः । तदिदं पश्वादिलक्षणं फलं यजमानाय प्रयच्छतीत्यर्थः ॥ भद्रम् । ‘भदि कल्याणे’ इत्यस्माद्धातोः उपरि^{२४} रक्प्रत्ययेन^{२५} निपातनादन्तोदात्तत्वम् । पाकाय । ‘पा रक्षणे’ इत्यस्मात् ‘इणभीकापाशलि’^{२६} इत्यादिना कन् । पायते रक्ष्यते राजादिना^{२७} इति पाकः । निच्वादाद्युदात्तः । छदयति । ‘छद अपवारणे’ । स्वार्थे णिच् । अदन्तत्वात् वृद्धयभावः । निघातः । समासते । ‘आस उपवेशने’ ।

१. त-‘हे’ नास्ति । २. च-युवत्तम ; ल-युवन् । ३. ल-पूर्वेणान्वयः । ४. त-‘टा’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-शाखादिस्वात् । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-छन्दयति । ७. ख-ग-च-ज-ण-अर्चयितुर्मा । ८. ल-प्रशस्यवाच (?) क्रियावाचकः । ९. ल-तद्भद्रं कर्म । १०. ल-फलदानेन । ११. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-पूजयति पशुपुत्रादिभिः परिवृतं करोतीत्यर्थः । १२. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘यत्’ नास्ति । १३. ख-ग-च-ज-ण-भ-यत् यं समिद्धम् । १४. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘सम्यगासते’ नास्ति । १५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-रक्प्रत्यये । १६. ख-ग-च-ज-ण-राजादिभिः ।

अदादिस्वाच्छपो लुक् । अनकारान्तस्वात् इत्यादादेशः । यद्योगादनिघातः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः । धातुस्वरः ॥

आ जुहोता स्वध्वरं शीरं पावकशोचिषम् ।

आशुं दूतमजिरं प्रत्नमीड्यं श्रुष्टी देवं सपर्यत ॥ ८ ॥

आ । जुहोत । सुऽअध्वरम् । शीरम् । पावकऽशोचिषम् ।

आशुम् । दूतम् । अजिरम् । प्रत्नम् । ईड्यम् । श्रुष्टी । देवम् । सपर्यत ॥ ८ ॥

ऋत्विजो यजमानः प्रेरयति । हे ऋत्विजः । पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं । शीरं काष्ठेष्वोषधीषु चानुशायिनं । स्वध्वरं शोभनयज्ञोपेतमिममग्निम् । आ । जुहोत आहुतिभिः आ समन्तात्तर्पयत । अपि च । आशुं कर्मणि व्याप्तं । दूतम् आह्वानकारित्वेन देवानां दूतम् । अजिरं क्षिप्रं गन्तारं । प्रत्नं पुरातनम् । ईड्यं स्तोतव्यं । देवं द्योतमानमिममग्निं । श्रुष्टी । सपर्यत । ' श्रुष्टीति क्षिप्रनाम ' इति यास्कः । क्षिप्रं पूजयत ॥ जुहोत । ' हु दानादनयोः ' । अस्माद्धातोर्लोट् । ' जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ' इति शपः श्लुः । ' श्लौ ' इति द्विवचनम् । ' लोटो लङ्वात् ' इति लङ्वावे ' तस्थस्थमिषाम् ' इति थस्य तादेशः । ' छन्दसि ' इत्यनुवृत्तौ तस्य ' तसनसनथनाश्च ' इति तवादेशः । पित्राहुणः । निघातः । स्वध्वरम् । बहुव्रीहौ ' नन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । शीरम् । ' शीङ् स्वप्ने ' । अस्माद्धातोः ' स्फायितञ्चिवञ्चि ' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्राहुणाभावः । प्रात्ययस्वरः । पावक-शोचिषमित्यत्र पवनं पावः शुद्धिः । तं कायतीति पावकः । ' आतोऽनुपसर्गे कः ' । प्रात्ययस्वरः । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आशुम् । ' अशू व्याप्तौ ' अस्माद्धातोः ' कृवापाजिभि ' इत्यादिना उण् । उपधावृद्धिः । प्रात्ययस्वरः । अजिरम् । ' अज गतिक्षेपणयोः ' इत्यस्माद्धातोः ' अजिरशिशिरशिशिल ' इति किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् । प्रत्नम् । ' प्रगस्य छन्दसि गलोपश्च ' (का. ४. ३. २३. २) इति गलोपः । चकारात् र्नप्रत्ययः । प्रात्ययस्वरः । ईड्यम् । ' ईड स्तुतौ ' । अस्माण्यत् । ' ईडवन्द ' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । सपर्यत । सपरशब्दात् ' कण्ठादिभ्यो यक् ' पूजायां वर्तते । लोप्मध्यमपुरुषबहुवचनम् । शप् । ' अतो गुणे ' इति पूर्वरूपत्वम् । निघातः ॥

त्रीणि शता त्री सहस्राण्यग्निं त्रिंशच्च देवा नव चासपर्यन् ।

औक्षन्वृतैरस्तृणन्बर्हिस्मा आदिद्धोतारं न्यसादयन्त ॥ ९ ॥

त्रीणि । शता । त्री । सहस्राणि । अग्निम् । त्रिंशत् । च । देवाः । नव । च । असपर्यन् ।

औक्षन् । वृतैः । अस्तृणन् । बर्हिः । अस्मै । आत् । इत् । होतारम् । नि । असादयन्त ॥ ९ ॥

‘ व्रीणि वृशता व्रीणि शतानि व्री वृसहस्राणि व्रीणि सहस्राणि वृत्रिशच वृनव वृच एकोनचत्वारिंशदधिकशतत्रयोपेतत्रिसहस्रसंख्याकाः । देवाः इमम् वृअग्रिम् वृअसपर्यन् अपूजयन् । किञ्च ते देवाः वृष्टतैः इममग्रिम् वृऔक्षन् असिञ्चन् । तथा वृअस्मै अग्रये तदर्थं वृबर्हिः वृअस्तृणन् । बर्हिषास्तरणं वेद्याच्छादनमकुर्वन् । वृआदित् अनन्तरमेव ते देवास्तस्मिन्बर्हिषि एनमग्रिं वृहोतारं कृत्वा वृन्यसादयन्त उपावेशयन् । देवैः पूज्यमिममग्रिं सपर्यतेति पूर्वैणान्वयः । देवसंख्या च वृहदारण्यकेऽभिहिता— ‘ महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति । कतमे ते त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशौ ’ (वृ. आ. ३.९) इति ॥ शता । दशानां दशतां शभावस्तश्च प्रत्ययः । दश दशतः परिमाणमेषां शतानि । ‘ सुपां सुलुक् ’ इत्यादिना सुपो ङादेशः । प्रत्ययस्वरः । व्री । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः । फिट्स्वरः । सहस्राणि । कर्दमादिस्वान्मध्योदात्तः । त्रिंशत् । त्रयाणां दशतां त्रिन्भावः शच प्रत्ययः । त्रयो दशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् । प्रत्ययस्वरः । नव । ‘ कनिन् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ णु स्तुतौ ’ इत्यस्माद्धातोः ‘ णुदेशोर्नुदश्च ’ इति कनिन् । गुणश्च । निच्चादाद्युदात्तः । असपर्यन् । लङि रूपम् । निघातः । औक्षन् । ‘ उक्ष सेचने ’ । लङि ‘ आडजादीनाम् ’ इत्याडागमः । वृद्धिः । पादादिस्वान्न निहन्यते । आगमस्वरः । अस्तृणन् । ‘ स्तृञ् आच्छादने ’ । लङि बहुवचने त्रयादिस्वाच्छा । झेरन्तादेशः । ‘ नित्यं ङितः ’ इतीकारलोपः । संयोगान्तलोपः । ‘ आभ्यस्तयोरातः ’ इत्याकारलोपः । ‘ लुङ्लङ्लङ्ङश्चङ् ’ इत्यङागमः । स चोदात्तः । आगमस्वरः । भिज्जवाक्यत्वान्निघाताभावः । बर्हिः । ‘ इसिः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ वृहेनेलोपश्च ’ इतीसिः । तत्संनियोगेन नलोपः । प्रत्ययस्वरः । असादयन्त । ‘ षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु ’ । अस्मात् ‘ हेतुमति च ’ इति णिच् । उपधावृद्धिः । ‘ णिचश्च ’ इत्यात्मनेपदम् । लङि बहुवचने रूपम् । निघातः ॥ ॥ ६ ॥

‘ त्वामग्ने ’ इति नवचं दशमं सूक्तं वैश्वामित्रमौष्णिहमाग्नेयम् । ‘ त्वामग्र औष्णिहम् ’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोरौष्णिहे छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘ अथैतस्याः ’ इति खण्डे सूत्रितं—‘ पुरु त्वा त्वामग्ने ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वामग्ने मनीषिणः सम्राजं चर्षणीनाम् । देवं मर्तीस इन्धते समध्वरे ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । मनीषिणः । समुद्राजम् । चर्षणीनाम् ।

देवम् । मर्तीसः । इन्धते । सम् । अध्वरे ॥ १ ॥

हे वृअग्ने वृमनीषिणः धीमन्तोऽध्वर्युप्रभृतयः वृमर्तीसः मनुष्याः वृचर्षणीनां प्रजानां वृसम्राजम् अधिपतिं वृदेवं द्योतमानं वृत्वाम् वृअध्वरे यज्ञे वृसम् वृइन्धते सोमाज्यपयःप्रभृतिभिराहुतिभिः सम्यक् दीपयन्ति ॥ मनीषिणः । मनीषिषामस्तीति ‘ व्रीह्यादिभ्यश्च ’ इति इनिः । ‘ यस्येति च ’ इत्यवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । सम्राजम् । ‘ राजृ दीप्तौ ’ । संपूर्वादस्माद्धातोः ‘ सत्सूद्विष ’ इति क्तिप् । क्लिलोपः । समो मकारस्य ‘ मोऽनुस्वारः ’ इत्यनुस्वारे प्राप्ते ‘ मो राजि समः कौ ’ इति समो मकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । चर्षणीनाम् । ‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । इन्धते । ‘ जिहन्धी दीप्तौ ’ । अस्माद्धातोः ‘ हेतुमति च ’ इति णिच् । लटि झस्य ‘ आत्मने-

पदेष्वनतः ' इत्यदादेशः । ' छन्दस्युभयथा ' इति सस्यार्धधातुकत्वात् ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । निघातः ॥

त्वां यज्ञेष्वृत्विजमग्ने होतारमीळते । गोपा ऋतस्य दीदिहि स्वे दमे ॥ २ ॥

त्वाम् । यज्ञेषु । ऋत्विजम् । अग्ने । होतारम् । ईळते ।

गोपाः । ऋतस्य । दीदिहि । स्वे । दमे ॥ २ ॥

हे ऽग्ने अध्वर्यादयः ऽयज्ञेषु अग्निष्टोमादिषु ऽत्वां ऽहोतारम् ऽऋत्विजं होतृनामकमृत्विजम् ऽईळते स्तुवन्ति । तादृशस्त्वम् ऽऋतस्य सत्यस्य यज्ञस्य ऽगोपाः गोपायिता सन् ऽस्वे ऽदमे स्वकीये गृहे यज्ञशालायां ऽदीदिहि दीप्यस्व ॥ दीदिहि । दिवु क्रीडादौ । यङ्लुक् । लोट् । तुजादिस्वादभ्यास-दीर्घत्वम् । ' संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ' (परिभा. ९३) इत्यभ्यासस्य गुणाभावे^१ ' लोपो व्योर्वलि ' इति वलोपः ॥

स घा यस्ते ददाशति समिधा जातवेदसे । सो अग्ने धत्ते सुवीर्यं स पुष्यति ॥ ३ ॥

सः । घ । यः । ते । ददाशति । सम्ऽइधा । जातवेदसे ।

सः । अग्ने । धत्ते । सुवीर्यम् । सः । पुष्यति ॥ ३ ॥

हे ऽग्ने यः यजमानः ऽजातवेदसे जातप्रज्ञाय ऽते तुभ्यं ऽसमिधा समिन्धनकारीष्याज्यपुरो-डाशादिहवींषि ऽददाशति ददाति ऽस ऽघ स खलु ऽसुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं पुत्रं ऽधत्ते धारयति । अपि च ऽसः स एव ऽपुष्यति पशुपुत्रादिभिः समृद्धो भवति ॥ घ । ' चादयोऽनुदात्ताः ' इत्यनु-दात्तः । ददाशति । ' दाश्च दाने ' इत्यस्माद्धातोः कर्तरि शप् । तिप्^२ । द्विवचनं छान्दसम् । यद्वृत्त-योगादनिघातः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्युदात्तः । समिधा । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । अस्मात् ' क्तिप् च ' इति क्तिप् । उपधालोपः । ' सुपां सुलुक् ' इति शसो डादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जातवेदसे । ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति प्रकृतिस्वरत्वम् । सुवीर्यम् । ' वीरवीर्यौ च ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । पुष्यति । ' पुष पुष्टौ ' । अस्मात् श्यन् । छित्त्वाद्गुणाभावः । निघातः ॥

स केतुरध्वराणामग्निर्देवेभिरा गमत् । अज्ज्ञानः सप्त होतृभिर्हविष्मते ॥ ४ ॥

सः । केतुः । अध्वराणाम् । अग्निः । देवेभिः । आ । गमत् ।

अज्ज्ञानः । सप्त । होतृभिः । हविष्मते ॥ ४ ॥

१ अध्वराणां यज्ञानां ऽकेतुः प्रज्ञापकः ऽसः ऽअग्निः ऽसप्त सप्तभिः ऽहोतृभिः वषट्कर्तृभिः ऽअज्ज्ञानः सोमाज्याहुतिभिरज्यमानः सन् ऽहविष्मते यजमानार्थं^३ ऽदेवेभिः यष्टव्यदेवैः सह ऽआ

वगमत् आगच्छतु ॥ गमत् । लोट्थे 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लुङ् । लृङ्दिवाङ् । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगे' इत्यङ्भावः । निघातः । अज्ञानः । 'अञ् व्यक्तिस्रक्षणगतिषु' । व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्वादन्तोदात्तस्वम् । हविष्मते । जुहोतेः 'अधिष्ठाचि' इत्यादिना इसिप्रत्ययान्तो हविःशब्दोऽन्तोदात्तः । 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति परिभाषानाश्रयणान्मतुप उदात्तत्वाभावः । इसिप्रत्ययस्वरः ॥

प्र होत्रे पुर्व्यवचोऽग्नये भरता बृहत् । विपां ज्योतींषि बिभ्रते न वेधसे ॥ ५ ॥

प्र । होत्रे । पुर्व्यम् । वचः । अग्नये । भरत । बृहत् ।

विपाम् । ज्योतींषि । बिभ्रते । न । वेधसे ॥ ५ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयः विपां विप्राणां मेधाविनामध्वर्वादीनां ज्योतींषि सत्कर्मनुष्ठानसंसाधानि तेजांसि बिभ्रते निमित्ततया कुर्वाणाय वेधसे जगतो विधात्रे होत्रे देवानामाह्वात्रे अग्नये बृहत् महत् पुर्व्यं पूर्वं कृतं पुरातनं वचः स्तोत्रशस्त्रादिकं वाक्यं प्र भरत संपादयत । न^१ इत्ययं पादपूरणः^२ अन्वयाभावात् । यद्वा वेधसे न । यथा वेधा जगद्विधाता परमेश्वरः आदित्यादीनि ज्योतींषि करोति तद्वदिति ॥ प्रशब्दस्य छन्दसि 'व्यवहिताश्च' इति भरतेत्यनेन संबन्धः । पुर्व्यं पूर्वं कृतमित्यर्थः^३ । 'पूर्वं कृतमिनयौ च' इति यप्रत्ययः । भसंज्ञकत्वादवर्णलोपः । प्रत्ययस्वरः । भरत । 'भृञ् भरणे' भौवादिकः । निघातः । बृहत् । 'वर्तमाने प्रपद्बृहत्' इति निपातनादन्तोदात्तः । बिभ्रते । 'भृञ् भरणे' । 'जुहोत्यादिभ्यः' श्रुः । 'भृजामित्' इतीत्वम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ७ ॥

अग्निं वर्धन्तु नो गिरो यतो जायत उक्थ्यः । महे वाजाय द्रविणाय दर्शतः ॥ ६ ॥

अग्निम् । वर्धन्तु । नः । गिरः । यतः । जायते । उक्थ्यः ।

महे । वाजाय । द्रविणाय । दर्शतः ॥ ६ ॥

योऽयमग्निः यतः याभिः स्तुतिरूपाभिर्गीर्भिः उक्थ्यः जायते । उक्थ्यशब्दः प्रशस्यवाची^४ । 'अनभिशास्त्यः उक्थ्यः' (नि. ३. ८. ६) इति तन्नामसु पाठात् । अतिशयेन स्तुत्यो भवतीत्यर्थः । यश्चायमग्निः महे महते वाजाय अन्नाय द्रविणाय धनाय च दर्शतः दर्शनीयो भवति तमिमम् अग्निं नो गिरः अस्माकं स्तुतिरूपाः ताः^५ वाचः वर्धन्तु वर्धयन्तु । पूजयन्त्वित्यर्थः ॥ वर्धन्तु । 'वृद्धु वर्धने' । अस्माणिच् । लघूपधगुणः । 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वाणि-लोपः । झेरन्तादेशः । 'एरुः' (पा. सू. ३. ४. ८६) इत्युकारः । निघातः । उक्थ्यः । 'वच परिभाषणे' । अस्मात् 'पातृतुदिवचिरिचि' इत्यादिना थक् । कित्वात् 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । उक्थं शस्त्रम् । तेन स्तुत्यत्वेन तत्र भव उक्थ्यः । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यस्य' ।

१. त-व्यक्तिगतिप्रक्षणेण । २. घ-प-न पूरणः । ३. त-कृतमित्यर्थे । ४. त-जुहोत्यादिः । भृजामित्यभ्यासस्येत्वे । ५. ल-प्रशस्यवाची अनभिशास्त्यवाची । ६. ख-ग-च-ज-ण-ल- 'ताः' नास्ति ।

इति लोपः । 'तिस्वरितम्' इति स्वरितः । दर्शतः । 'भृमुदशियजि°' इति अतच्प्रत्ययः ।
चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

अग्ने यजिष्ठो अध्वरे देवान्देवयते यज । होता मन्द्रो वि राजस्यति सिधः॥७॥

अग्ने । यजिष्ठः । अध्वरे । देवान् । देवयते । यज ।

होता । मन्द्रः । वि । राजसि । अति । सिधः ॥ ७ ॥

हे Vअग्ने Vयजिष्ठः यष्टुतमस्त्वम् Vअध्वरे यज्ञे Vदेवयते देवानात्मन इच्छते यजमानाय Vदेवान्
Vयज तदर्थं यष्टव्याश्यादीन् पूजय^१ । किंच Vहोता देवानामाह्वाता Vमन्द्रः यजमानस्य मदयिता
स त्वं Vसिधः क्षपयितृञ्छन्नून् Vअति अतिक्रम्य Vवि Vराजसि विशेषेण शोभसे ॥ यजिष्ठः ।
'तुष्टञ्दसि' इतीष्टन् । 'तुरिष्टमेयः सु' इति नृचो लोपः । निच्त्वादाद्युदात्तः । देवयते । क्यचश्चित्त्वादन्तो-
दात्तस्त्वम् । शपः पिच्त्वादनुदात्तत्वं शतुश्च लसार्वधातुकस्वरेण । तयोः क्यचा सहैकादेशे 'एकादेश
उदात्तेनोदात्तः' इत्यन्तोदात्तो देवयच्छब्दः । ततः 'शतुरनुमः°' इति विभक्तेरुदात्तस्त्वम् । यज । 'यज
देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । अस्माल्लोद् । सिप् । सिपो हिरादेशः । 'अतो हेः' इति हेर्लुक् । निघातः ।
राजसि । 'राजू दीप्तौ' । निघातः ॥

स नः पावक दीदिहि द्युमदस्मे सुवीर्यम् । भवा स्तोतृभ्यो अन्तमः स्वस्तये॥८॥

सः । नः । पावक । दीदिहि । द्युमत् । अस्मे इति । सुवीर्यम् ।

भव । स्तोतृभ्यः । अन्तमः । स्वस्तये ॥ ८ ॥

Vनः Vपावक अस्मत्संबन्धिनः पापस्य शोधक हे अग्ने Vसः पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितत्वं Vद्युमत्
कान्तियुक्तं Vसुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं दानभोगार्हं धनम् Vअस्मे अस्मभ्यं Vदीदिहि । यद्वा द्युमत्तजो-
युक्तं सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतं च यथा भवति तथास्मे अस्मदर्थं त्वं दीदिहि दीप्यस्व । किंच
Vस्तोतृभ्यः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । त्वद्विषयस्तुतिकारिणां होत्रादीनां Vस्वस्तये अविनाशनाय क्षेमाय Vअन्तमः
अन्तिकतमः तेषामतिशयेन समीपवर्ती^२ Vभव^३ ॥ पावक । 'पूज् पवने' । अस्माद्धातोर्णुल् ।
णित्वाद्बुद्धिः । वोरकादेशः^३ । आमन्त्रितत्वादाष्टमिकमनुदात्तत्वम् । दीदिहि । दिवु क्रीडादौ ।
अस्माद्यङ् । 'तुजादीनाम्°' इत्यभ्यासदीर्घत्वम् । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्यभ्यासस्य
गुणाभावः । 'बहुलं छन्दसि' इति यङो लुक् । लोटि सिप् । 'चर्करीतं^४ परस्मैपदमदादिवच्च' इति
वचनाच्छपो लुक् । सिपो हिरादेशः । 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः । हेरपिच्त्वात् अगुणः^५ । निघातः ।
द्युमत् । 'दिव उत्' इत्युकारः । 'ह्रस्वनुङ्भ्याम्°' इति मतुप उदात्तत्वम् । सुवीर्यम् । 'वीरवीर्यौ
च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । अन्तमः । अन्तोऽस्यास्तीत्यन्तिकः । 'अत इनिठनौ' इति ठन् ।
अतिशयेनान्तिक इति 'अतिशायने तमप्' इति तमप् । 'तमे तादेश्च' इति तादिलोपः । निच्त्वादा-
द्युदात्तः । स्वस्तये । प्रातिपदिकस्वरः ॥

१. ल- देवान् पूजय । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-समीपे वर्तसि (न-वर्तसे; ज-ण-वर्तस्व) । ३. त-
वोरकादेशः । आवादेशः । ४. ख-ग-च-ज-ण-चर्करीतं च । ५. त-ल-गुणाभावः ।

तं त्वा विप्रा विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते । हव्यवाहमर्मर्त्य सहोवृधम् ॥ ९ ॥

तम् । त्वा । विप्राः । विपन्यवः । जागृवांसः । सम् । इन्धते ।

हव्यवाहम् । अर्मर्त्यम् । सहः । वृधम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने विप्राः स्तुतीनां प्रेरकाः । जागृवांसः अग्निहोत्रादिकर्मण्यग्रमत्ततया प्रबुद्धाः । विपन्यवः । विपन्युशब्दो मेधाविनमाचष्टे । ‘विपश्चित् विपन्युः’ (नि. ३. १५. १७) इति तन्नामसु पाठात् । विपन्यवो मेधाविनः स्तोतारः । हव्यवाहं हव्यानां वोढारम् । अर्मर्त्यं मरण-धर्मरहितं । सहोवृधं सहसा मथनरूपेण बलेन वर्धमानं तादृशं । त्वा त्वां । समिन्धते सोमाज्याद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ विप्राः । ‘दुवप् बीजसंताने’ । अस्माद्धातोः ‘ऋज्रेन्द्राप्रवज्रविप्र’ इति रन्प्रत्यये इत्वम् । निस्वादाद्युदात्तत्वम् । विपन्यवः । विविधं पनं पननं स्तुतिं यातीति विपन्युः । ‘मृगध्वादयश्च’ इति कुः । अकारलोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । जागृवांसः । ‘जागृ निद्राक्षये’ । अस्माद्धिद् । तस्य क्रसुः । ‘उगिदचाम्’ इति नुम् । द्विर्वचनाभावश्छान्दसः । ‘वस्वेकाजाद्वसाम्’ इति नियमात् इडभावः । ‘जामोऽविचिष्णलड्डित्सु’ (पा. सू. ७. ३. ८५) इति गुणो न भवति तत्र विरित्यत्र क्रसोरपि गृहीतत्वात् । प्रत्ययस्वरः । इन्धते । ‘जिह्वी दीक्षौ’ । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । निघातः । हव्यवाहम् । ‘वह प्रापणे’ । ‘वहश्च’ इति णिवः । उपधावृद्धिः । कृदुत्तरपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । सहोवृधम् । ‘वृधु वर्धने’ । ‘क्विप् च’ इति क्विप् ॥ ८ ॥

‘अग्निर्होता’ इति नवर्चमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमाग्नेयम् । ‘अग्निर्होता गायत्रम्’ इत्यनुक्रान्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोगांयत्रे छन्दसीदं सूक्तम् । सूत्रितं हि—‘अग्निर्होताग्न इलेति चतस्रः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आधाने प्रथमायां पवमानेष्टौ^१ स्विष्टकृतो याज्या ‘अग्निर्होता’ इत्येषा ‘स हव्यवाहमर्मर्त्यः’ इति पुरोनुवाक्या । द्वितीयपवमानेष्टौ स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ‘साह्वान्’ इति । सूत्रितं च—‘साह्वान्विश्वा अभियुजोऽग्निमीळे पुरोहितमिति संयाज्ये’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति । आभिप्लविकेवृक्थ्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘अभि प्रयांसि’ इति वैकल्पिकोऽनुरूपस्मृत्युचः । अत्र सूत्रं—‘प्र वो वाजा अभिघवोऽभि प्रयांसि वाहसा’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

अग्निर्होता पुरोहितोऽध्वरस्य विचर्षणिः । स वेद यज्ञमानुषक् ॥ १ ॥

अग्निः । होता । पुरः । हितः । अध्वरस्य । विऽचर्षणिः । सः । वेद । यज्ञम् । आनुषक् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । होता देवानामाह्वाता । पुरोहितः पुरत एवाभिमतफलसंपादकरत्वेन हितकारी । यद्वा पुरः पूर्वभागे आहवनीयरूपेण हितो निहित इति पुरोहितः । अध्वरस्य यज्ञस्य विचर्षणिः विशेषेण द्रष्टा ‘विचर्षणिः विश्वचर्षणिः’ इति तन्नामसु पाठात् । सः तथाविधः । अग्निः । आनुषक् आनुपूर्व्येण सक्तं यज्ञम् अग्निष्टोमादिकं वेद जानाति ॥ वेद । ‘विद ज्ञाने’ । ‘विदो लटो वा’ इति तिपो णलादेशः । लघूपधगुणः । निघातः । आनुषक् । आसमन्तात् अनुषजतीत्यानुषक् । ‘षञ्ज संगे’ । धातुषकारस्य सकारः । ‘क्विप् च’ इति क्विप् । ‘अनिदिताम्’ इति उपधालोपः । ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति षत्वम् ॥

स हव्यवाळमर्त्य उशिग्दूतश्चनोहितः । अग्निधिया समृण्वति ॥ २ ॥

सः । हव्यऽवाट् । अमर्त्यः । उशिक् । दूतः । चनःऽहितः ।

अग्निः । धिया । सम । ऋण्वति ॥ २ ॥

हव्यवाट् हविषः^१ वोढा । अमर्त्यः मरणधर्मरहितः । उशिक् हविः कामयमानः । दूतः देवानां दूतः चनसे^२ हविलक्षणायात्राय हितो निहितः । यद्वा चनोहितः । चनोऽन्नं हविलक्षणं हितमस्येति चनोहितः । सः तथाविधः । अग्निः धिया प्रज्ञया । समृण्वति संगच्छते । कर्मविषय-प्रज्ञान्वितोऽग्निस्मानपि तादृक्प्रज्ञान्वितान्करोत्वित्याशास्ते ॥ हव्यवाट् । 'वह प्रापणे' । 'वहश्च' इति णिवः । ढत्वजश्चत्त्वानि । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । उशिक् । 'वश कान्तौ' । 'इजिः' इत्यनुवृत्तौ 'वशेः^३ किञ्च' इति इजिप्रत्ययः । तस्य क्त्वात् 'ग्रहिज्या' इति संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । चनोहितः । चनः 'चायतेरन्ने हस्वश्च' इत्यसुनन्तः । चकारानुडागमः । तस्मिन्वलोपः । निष्वादाद्युदात्तः । 'पुनश्चनसोऽन्नदसि गतिसंज्ञा वक्तव्या' (पा. सू. १. ४. ६०. २) इति गतिसंज्ञायां 'गतिरनन्तरः' इति प्रकृतिस्वरत्वम्^४ । बहुव्रीहौ तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धिया । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ऋण्वति । 'ऋणु गतौ' । लेटि तनादिवादुप्रत्ययः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः ॥

अग्निधिया स चेतति केतुर्यज्ञस्य पूर्यः । अर्थं ह्यस्य तरणि ॥ ३ ॥

अग्निः । धिया । सः । चेतति । केतुः । यज्ञस्य । पूर्यः । अर्थम् । हि । अस्य । तरणि ॥ ३ ॥

यज्ञस्य अग्निष्टोमादेः । केतुः प्रज्ञापकः । पूर्यः पूर्वं भवश्चिरंतनः । सः तथाविधः । अग्निः धिया प्रज्ञया चेतति सर्वं जानीते^५ । अस्य एतादृशस्याग्नेः । अर्थं गमनस्वभावं तेजः । अस्य आकाशे दृश्यमानस्य तमसः । तरणि । हि^६ तारकं^७ खलु । निवर्तकमिति यावत् ॥ चेतति । 'चिती संज्ञाने' । निघातः । अर्थम् । 'ऋ गतौ' । 'उषिकुषिगातिभ्यस्थन्' इति थन् । गुणः । निष्वादाद्युदात्तः । तरणि । 'तृ प्लवनतरणयोः' । 'अतिसृभृष्टमि' इत्यादिना अनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्निं सूनुं सनश्नुतं सहसो जातवेदसम् । वह्निं देवा अकृण्वत ॥ ४ ॥

अग्निम् । सूनुम् । सनऽश्रुतम् । सहसः । जातवेदसम् । वह्निम् । देवाः । अकृण्वत ॥ ४ ॥

सहसः । सूनुं बलस्य पुत्रं मथनरूपेण बलेन निष्पाद्यमानत्वात्^८ । सनश्नुतं सनातनत्वेन^९ प्रसिद्धं । जातवेदसं जातप्रज्ञं तमिमम् । अग्निं देवाः हविर्भुजो देवाः । वह्निं हविषां वोढारम् । अकृण्वत

१. घ-त-प-स-हविषाम् । २. ज-ण-चनोहितः चनसे । ३. ख-ज-ण-न-भ-वशः । ४. ल-गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-जानाति । ६. त-ल-हि' इत्यस्यानन्तरम्-माकारौ तरणस्वभावं सर्वत्र प्रसरणस्वभावमित्यर्थः । यद्वा गमनस्वभावं तेजः अस्याकाशदृश्यमानस्य तमसस्तरणि तावद्वह्नु (त-हि रेकं खलु) । ७. घ-प-निवर्तकम् । ८. त-निष्पाद्यमानत्वात् । ९. त-सनातनत्वे ।

अकुर्वत् ॥ सनश्रुतम् । 'श्रु श्रवणे' । कर्मणि क्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । वह्निम् । 'वह प्रापणे' । 'निः' इत्यनुवृत्तौ 'वहिश्रि०' इत्यादिना निप्रत्ययः^१ । अकृण्वत् । 'कृवि हिंसाकरणयोः' । इदित्वाङ्गम् । 'धिन्विकृण्वोरच' इत्युप्रत्ययः । अकारश्चास्तादेशः । लङि व्यत्ययेनाः मनेपदम् । निघातः ॥

अदाभ्यः पुरस्ता विशामग्निमानुषीणाम् । तूर्णी रथः सदा नवः ॥ ५ ॥

अदाभ्यः । पुरःस्ता । विशाम् । अग्निः । मानुषीणाम् । तूर्णीः । रथः । सदा । नवः ॥ ५ ॥

मानुषीणां मनोजातानां^१ विशां^२ प्रजानां^३ पुरस्ता सम्मार्गप्रदर्शनेनाग्रतो गन्ता^४ अतएव^५ तूर्णीः^६ ताः प्रजा वैदिककर्मप्रवर्तकत्वेनानुग्रहीतुं त्वरायुक्तः^७ आलस्यरहितः^८ रथः हविषां वहनाद्यथसदृशः^९ सदा सर्वदा तत्कर्मणि^{१०} नवः नूतनः पुनर्मथनादभिनवः एवंविधः^{११} अग्निः^{१२} अदाभ्यः^{१३} अहिंस्यः । न केनापि तिरस्कार्य इत्यर्थः ॥ अदाभ्यः । 'दम्भु दम्भने' । 'दम्भेति' वक्तव्यम्^{१४} इति कर्मणि ण्यत् । उपधावृद्धिः । न दाभ्योऽदाभ्यः । नञ्समासे^{१५} 'तत्पुरुषे तुव्यार्थ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । पुरस्ता । 'इप् गतौ' । 'ण्वुलुवृचौ' इति तुच् । गुणः । चित्त्वादान्तोदात्तः । मानुषीणाम् । 'मनोजातावज्यतौ षक् च' इत्यञ् । 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । निच्वादाद्युदात्तः । तूर्णीः । 'जित्वरा संभ्रमे' इति घातोः 'निः' इत्यनुवृत्तौ 'वहिश्रिश्चयुद्ग्लाहात्वरिभ्यो नित्' इति निप्रत्ययः । 'ज्वरस्वर' इत्यादिना ऊर् । तस्य निच्वादाद्युदात्तः । संहितायां 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इति दीर्घः । रथः । 'हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः' इति क्यन्प्रत्ययः । कित्त्वात् 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिना अनुनासिकलोपः । निच्वादाद्युदात्तः । सदा । स्वरादिषु आद्युदात्तत्वेन पठितत्वादाद्युदात्तः ॥ ५ ॥

साह्वान्विश्वा अभियुजः क्रतुर्देवानाममृतः । अग्निस्तुविश्रवस्तमः ॥ ६ ॥

साह्वान् । विश्वाः । अभिऽयुजः । क्रतुः । देवानाम् । अमृतः । अग्निः । तुविश्रवःऽतमः ॥ ६ ॥

अभियुजः अभियोक्त्रीः^१ विश्वाः सर्वाः सेनाः^२ साह्वान् सहमानः स्वबलेन तिरस्कुर्वाणः^३ अतएव^४ अमृतः^५ शत्रुभिरहिंसितः^६ देवानां^७ क्रतुः कर्ता हविष्यदानेन पोषकः एवंभूतः^८ अग्निः^९ तुविश्रवस्तमः । तुविश्रवो बहुवाची । 'तुवि पुरु' (नि. ३. १. २) इति तन्नामसु पाठात् । श्रवःशब्दोऽन्नवाची । 'श्रव इत्यन्ननाम श्रूयते' (निरु. १०. ३) इति निरुक्तेऽभिधानात् । अतिशयेन बहुविधान्नोपेतो वर्तते । यस्मादेवं तस्मादस्मानपि बहुविधान्नोपेतान्करोत्विति भावः ॥ साह्वान् । 'वह मर्षणे' इत्यस्य कसौ 'दाश्चान्साह्वान्मीढ्वांश्च' इति निपातनात् द्विर्वचनमिडागमश्च न भवति परस्मैपदं च भवति । कसुस्वरः । क्रतुः । कृजः क्रतुः । कित्त्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । तुविश्रवस्तमः । 'तु वृत्तिर्हिंसापूर्तिषु' । अस्मादौणादिकः किप्रत्ययः । कित्त्वाद्गुणाभावः ।

१. ल-निप्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । २. त-'विशां प्रजानाम्' नास्ति । ३. ख-ग-च-न-भ-स-यन्ता । ४. घ-ज-ण-प-तूर्णीस्त्वरान् । ५. घ-प-'त्वरायुक्तः' नास्ति । ६. ल-तत्तत्कर्मणि । ७. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-दम्भेति; न-स-दम्भेति । ८. त-नवा समासे । ९. त-'अत एव' नास्ति ।

उवडादेशः । अन्तोदात्तः । श्रवः । ‘श्रु श्रवणे’ । श्रूयतेऽक्षमिति कर्मण्यसुप्रत्ययः । अतिशयेन तुविश्रवा इति ‘अतिशायने तमप्’ इति तमप् । बहुवीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्^१ ॥

अभि प्रयांसि वाहसा दाश्वाँ अश्नोति मर्त्यः । क्षयं पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

अभि । प्रयांसि । वाहसा । दाश्वान् । अश्नोति । मर्त्यः । क्षयम् । पावकशोचिषः ॥ ७ ॥

१दाश्वान् हविषां दाता २मर्त्यः मनुष्यो यजमानः ३वाहसा हविषां वाहकेन अग्निना ४प्रयांसि अन्नानि ५अभि ५अश्नोति अभितः सर्वतः प्राप्नोति । किंच ६पावकशोचिषः शोधकदीप्तिरग्नेः सकाशात् ७क्षयं गृहं चाभ्यश्नोति ॥ प्रयांसि । ‘प्रीञ् तर्पणे’ । अस्माद्धातोर्गन्तर्भावितण्यर्थादसुप्रत्ययः । प्रीणयन्ति भोक्तृनि प्रति प्रयांस्यन्नानि । निच्वादाद्युदात्तः । वाहसा । ‘णित्’ इत्यनुवृत्तौ ‘वहिहाधा-
भ्यश्छन्दसि’ इत्यसुन् । णिस्वादुपधावृद्धिः । निस्वरः । दाश्वान् । ‘दाश् दाने’ इत्यस्य कसौ ‘दाश्वान्साह्वान्’ इति निपातनादिडागमो द्विवचनं च न भवति । कसुप्रत्ययस्वरः । अश्नोति । ‘अश् व्यसौ’ । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः ॥

परि विश्वानि सुधिताग्नेरश्याम् मन्मभिः । विप्रासो जातवेदसः ॥ ८ ॥

परि । विश्वानि । सुधिता । अग्नेः । अश्याम् । मन्मभिः । विप्रासः । जातवेदसः ॥ ८ ॥

१जातवेदसः जातप्रज्ञाः २विप्रासः^३ मेधाविनो होत्रादयो वयम् ४अग्नेः तव संबन्धिभिः ५मन्मभिः मननीयैः स्तोमैः^६ ७विश्वानि सर्वाणि ८सुधिता सुहितानि सुष्ठु हितान्यभिलषितानिवसूनि ९परि ९अश्याम सर्वतः प्राप्नुयाम । जातवेदस इत्यग्नेर्वा विशेषणम् । जातानि सर्वाणि वेत्तीति जात-
वेदाः सर्वज्ञ इत्यर्थः । एतादृशं जातवेदस्त्वमग्नेरवोचितमिति तद्विशेषणत्वं युक्तम् ॥ सुधिता । ‘डुधाञ् धारणपोषणयोः’ इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां ‘छन्दसि’ इत्यनुवृत्तौ ‘सुधितवसुधित’ इत्यादिना निपा-
तितः । ‘शेश्छन्दसि बहुलम्’ इति शेर्लुक् । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अश्याम । ‘अश् व्यसौ’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति श्रुत्ययस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । ‘यासुद् परस्मै-
पदेषूदात्तः’ इति यासुद् । ‘लिङः सलोपः’ इति सलोपः । अदन्तत्वाभावादियादेशो न भवति । मसः सकारस्य ‘नित्यं ङितः’ इति लोपः । निघातः । मन्मभिः । ‘मनु अवबोधने’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति मनिन् । निस्वरः ॥

अग्ने विश्वानि वार्या वाजेषु सनिषामहे । त्वे देवास एरिरे ॥ ९ ॥

अग्ने । विश्वानि । वार्या । वाजेषु । सनिषामहे । त्वे इति । देवासः । आ । ईरिरे ॥ ९ ॥

हे १अग्ने २वार्या वरणीयानि संभजनीयानि ३विश्वानि सर्वाणि धनानि ४वाजेषु युद्धेषु^५ ६सनिषामहे वयं संभजामहे । यतः कारणात् ७देवासः पूर्वमस्माभिरिष्टा देवा अस्मदभिमतफलप्रदानाय

१. ख-ग-व-ज-ण-भ-पूर्वपदस्वरत्वम् । २. ख-ग-व-ज-ण-‘अग्निना’ नास्ति । ३. त-विप्राः ।

४. ल-स्तोत्रैः । ५. त-ल-यज्ञेषु ।

१६वे स्वयि १७रिरे आ समन्तादगमन् । त्वयि प्रविष्टा इत्यर्थः । सर्वथापि त्वत्सकाशात्^१ फलं लभेमहि इति भावः ॥ वार्था । ' वृङ् संभक्तौ ' । ' ऋहलोर्ण्यत् ' इति ण्यत् । ' शोश्छन्दसि बहुलम् ' इति श्लेष्कः । ' ईडवन्द ' इत्यादिनाद्युदात्तः । वाजेषु । वृषादित्वादाद्युदात्तः । सनिषामहे । ' वम षण संभक्तौ ' । ' धात्वादेः षः सः ' । लेटि ' सिब्वहुलम् ' इति सिप् । सिप आर्धधातुकत्वादिडागमः । ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमः । व्यस्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । त्वे । युष्मच्छब्दस्य सप्तम्यां त्वादेशः । ' सुपां सुलुक् ' इति शोआदेशः^२ । ' शे ' (पा. सू. १. १. १३) इति प्रगुह्यसंज्ञा । ईरिरे^३ । ' ईर गतौ ' इत्यस्मात्परस्य लिटो झस्य ईरेजादेशः । ' इजादेश्च गुस्मतः ' इत्याह भवति मन्त्रत्वात् । निघातः ॥ ॥ १० ॥

' इन्द्राग्नी ' इति नवचं द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्राग्रम् । तथा चानुक्रम्यते—' इन्द्राग्नी ऐन्द्राग्रम् ' इति । ' गायत्रं तु ' इति तु शब्दादिदमपि सूक्तं गायत्रम् । इन्द्राग्नी देवता । आभिष्विकेत्वहः सु प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे आवापार्थमिदं सूक्तम् । ' अभिष्ववपृष्टयाहानि ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इन्द्राग्नी आ गतं ता हुवे ययोरिदम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्रे ' इन्द्राग्नी आ गतम् ' इति स्तोत्रियस्तृचः । तस्यैवाच्छावाकस्याद्या शस्त्रयाज्या । ' इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति सूत्रितत्वात् । चतुर्विंशोऽहनि प्रातःसवनेऽच्छावाकशस्त्रे ' इन्द्राग्नी आ गतं सुतम् ' इति षष्ठस्तोत्रियः । ' इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिन्द्रे अग्रा नमो बृहत् ' (आश्व. श्रौ. ७. २) इति सूत्रितम् । अग्निष्टोमाच्छावाकशस्त्रे ' तोशा वृत्रहणा हुवे ' इत्याद्यास्तिस्रः । सूत्रितं च—' तोशा वृत्रहणा हुव इति तिस्रः ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । अग्निष्टोमेऽच्छावाकशस्त्रे ' इन्द्राग्नी अपसस्परि ' इत्यनुरूपः । सूत्रितं च—' इन्द्राग्नी आ गतं सुतमिन्द्राग्नी अपसस्परि ' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

इन्द्राग्नी आ गतं सुतं गीर्भिर्नभो वरेण्यम् । अस्य पातं धियेषिता ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । आ । गतम् । सुतम् । गीऽभिः । नभः । वरेण्यम् ।

अस्य । पातम् । धिया । इषिता ॥ १ ॥

इन्द्रश्चाग्निश्च १ इन्द्राग्नी हे देवौ १ सुतम् अभिषवादिस्कारैः संस्कृतमत एव १ वरेण्यं वरणीयं संभजनीयम्^१ इमं सोमं प्रति १ गीर्भिः अस्मदीयाभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिराहूतौ सन्तौ १ नभः नभसः स्वर्गस्थानात् १ आ १ गतम् आगच्छतम् । आगत्य च १ धिया अस्माभिः क्रियमाणे^२ कर्मणि^३ १ इषिता प्रेरितौ युवाम् १ अस्य १ पातम् इमं सोमं पिबतम् । यद्वा^४ धिया अस्मदीयया बुद्ध्या इषितौ प्राप्तौ अस्मद्भक्त्या प्रेरितौ युवामिमं सोमं पिबतम्^५ ॥ इन्द्राग्नी । इन्द्रश्चाग्निश्च ' इन्द्रे वि ' (पा. सू. २. २. ३२) इत्यग्निशब्दस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते ' अजाद्यदन्तम् ' (पा. सू. २. २. ३३) इतीन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातः । पादादिस्वान्निघातप्रतिषेधः । षाष्टिकस्वरः । गतम् । ' गम्ल् सृष्ट् गतौ ' । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुकि सति ' अनुदात्तोपदेशः^६ इत्यादिना मकारलोपः । निघातः । वरेण्यम् । ' वृङ् संभक्तौ ' । ' वृङ् ण्यः ' । वृषादित्वादाद्युदात्तः । पातम् । ' पा पाने ' । ' सर्वे

१. त-त्वतः सकाशात् । २. त-शे इत्यादेशः । ३. ज-ण-स-एरिरे । ४. त-भजनीयम् । ५. ल-क्रियमाणेन कर्मणा । ६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-यद्वा.....पिबतम् नास्ति । ७. त-' सृष्ट् ' नास्ति ।

विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति न पिबादेशः । इषिता । 'इष गतौ' इत्यस्माद्धातोर्निष्ठायां 'तीषसह' इतीडागमः । 'आगमा अनुदात्ताः' इतीटोऽनुदात्तत्वात् कस्वरः शिष्यते ॥

इन्द्राग्नी जरितुः सचा यज्ञो जिगाति चेतनः । अया पातमिमं सुतम् ॥ २ ॥

इन्द्राग्नी इति । जरितुः । सचा । यज्ञः । जिगाति । चेतनः । अया । पातम् । इमम् । सुतम् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्राग्नी ^२जरितुः स्तोतुः ^३सचा स्वर्गादिलक्षणफलप्राप्तौ सहायभूतः ^४यज्ञः ज्योतिष्टोमादि-यज्ञसाधनभूतः ^५चेतनः इन्द्रियाणां चेतयिताप्यायनकारी सन् असौ सोमः ^६जिगाति युवाम् अभि-गच्छति^१ । ^७अया अस्मदीयस्तुतिलक्षणयानया वाचाहृतौ सन्तौ ^८सुतम् अभिषवादिस्कारोपेतम् ^९इमं सोमं ^{१०}पातं पिबतम् ॥ जिगाति । 'गा स्तुतौ' इत्ययं धातुरत्र गमने वर्तते । छन्दसि जुहो-त्यादिः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः । चेतनः । 'चित्ती संज्ञाने' । कर्तरि बहुल-वचनाल्लुट् । 'लिति' इत्याद्युदात्तत्वम् । अया । इदंशब्दस्य तृतीयायाः 'सुपां सुलुक्' इति याजादेशः । अनादेशप्राप्तौ हलि लोपः । पातम् । 'पा पाने' । निघातः ॥

इन्द्रमग्निं कविच्छदा यज्ञस्य जूत्या वृणे । ता सोमस्येह तृप्ताताम् ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । अग्निम् । कविच्छदा । यज्ञस्य । जूत्या । वृणे । ता । सोमस्य । इह । तृप्ताताम् ॥ ३ ॥

^१यज्ञस्य^२ यज्ञसाधनभूतस्य^३ सोमस्य ^४जूत्या । जूतिः प्रेरणम् सोमस्तावत्^५ यजमानं प्रेरयति । साधनसुपलभ्य तत्साध्यकतौ^६ यजमानः प्रवर्तत इति हि तस्य प्रेरकत्वम् । तथा प्रेरणरूपया^७ जूत्या प्रेरितोऽहं ^८कविच्छदा कवीनां स्तोतृणामुचितफलप्रदानेनोपच्छन्दकौ^९ ^{१०}इन्द्रमग्निं च युवां ^{११}वृणे सोम-पानार्थमिह कर्मण्यागच्छतमिति संभजे । ^{१२}ता आगतौ च ताविन्द्राग्नी ^{१३}इह कर्मणि ^{१४}सोमस्य सोमपानेन ^{१५}तृप्तातां तृप्यताम् ॥ इन्द्रम् । 'इदि परमैश्वर्ये' इत्यस्माद्धातोः 'कज्रेन्द्राग्र' इति रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तत्वम् । कविच्छदा । 'छदि अपवारणे' । अस्मात् क्प् । 'सुपां सुलुक्' इति^{१६} सुपो ङादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । जूत्या । 'जू' इति सौत्रो धातुः । अस्मात् 'उदात्तः' इत्यनुवृत्तौ 'ऊतिघृतिजूति' इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तत्वम् । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' । आप्रत्ययः । 'टित आत्मनेपदानाम्' इति 'देरेत्वम्' । निघातः । ता । 'सुपां सुलुक्' इति ङादेशः । सोमस्य । 'पुञ् अभिषवे' । अस्मात् 'अतिस्तु-सुहुसृष्टक्षि' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । निस्वरः । तृप्ताताम् । 'तृप प्रीणने' । लोटि मुचादिवाङ्मा-गमः । निघातः ॥

तोशा वृत्रहणा हुवे सजित्वानापर्राजिता । इन्द्राग्नी वाजसार्तमा ॥ ४ ॥

तोशा । वृत्रहणा । हुवे । सजित्वाना । अपर्राजिता । इन्द्राग्नी इति । वाजसार्तमा ॥ ४ ॥

१. ग-च-फ-अधिगच्छति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-तस्य यज्ञस्य; स-अस्य यज्ञस्य । ३. ख-ग-च-फ-भ-स-धनभूतस्य; ज-ण-साधनभूतस्य । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-सोमस्तवे । ५. त-तत्साध्ये क्तौ । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-प्रेरणया । ७. ख-फ-प्रदानेन पापच्छेदकौ; ग-च-ज-ण-प-भ-स-प्रदाने पापच्छेदकौ । ८. ख-ग-च-ज-ण-सुलुक् इति नास्ति । ९. त-ट एत्वं पररूपत्वम् ।

१तोशा शत्रूणां बाधकौ १वृत्रहणा वृत्रस्य पापस्य हन्तारौ १सजित्त्वाना समानजेतारौ १
 १अपराजिता अपराजितौ केनाप्यतिरस्कृतौ १वाजसातमा अन्नस्यातिशयेन दातारौ १इन्द्राग्नी युवां २
 १हुवे इह कर्मणि सोमपानार्थमहमाह्वयामि ॥ वृत्रहणा । ' हन हिंसागत्योः ' । ' ब्रह्मभूणवृत्रेषु
 क्रिप् ' इति क्रिप् । ' एकाजुत्तरपदे णः ' (पा. सू. ८. ४. १२) इति णत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृति-
 स्वरत्वम् । हुवे । ह्वयतेः ' बहुलं छन्दसि ' इति लुकि सति ' ह्वः संप्रसारणम् ' इत्यनुवृत्तौ ' बहुलं
 छन्दसि ' इति संप्रसारणम् । उवडादेशः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । सजित्त्वाना । ' जि
 जये ' । ' शीङ्कुशिखिहिजिक्शिसृथभ्यः ' (उ. सू. ४. ५. ५३) इति कनिप् । किष्वाहुणाभावः ।
 पिष्वान्तुगागमः । ' समानस्य छन्दस्यमूर्धं ' इति समानस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
 अपराजिता । नन्समासे ३ ' तत्पुरुषे तुल्यार्थं ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । ' देवताद्वन्द्वे
 च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते ' नोत्तरपदेऽनुदात्तादौ ' इति प्रतिषेधात्समासस्वरः ।
 वाजसातमा । ' षणु दाने ' । अस्मात् ' जनसनखनक्रमगमः ' इति विट् । ' विद्वनोरनुनासिक-
 स्यात् ' इत्याकारः । ' अतिशायने तमप् ' इति तमप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

प्र वामर्चन्त्युक्थिनो नीथाविदो जरितारः । इन्द्राग्नी इष आ वृणे ॥ ५ ॥

प्र । वाम् । अर्चन्ति । उक्थिनः । नीथ्यविदः । जरितारः । इन्द्राग्नी इति । इषः । आ । वृणे ॥ ५ ॥

हे १इन्द्राग्नी १उक्थिनः । उक्थं ४ शस्त्रम् । तद्वन्तः शस्त्रिणो होत्रादयः ५ व्वां युवां ५ प्र १अर्चन्ति
 इह कर्मणि स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । तथा १नीथाविदः स्तोत्राभिज्ञाः सामगानकुशलाः
 १जरितारः स्तोतार उद्गात्रादयोऽभिलषितफलावाप्तये युवामर्चन्ति । अहमपि १इषः अन्नस्य लाभार्थ-
 मिन्द्राग्नी युवाम् १आ १वृणे सर्वतः संभजे । पूजयामीत्यर्थः । वाम् । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायां
 पदात्परत्वात् ' युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीया ' इत्यादिना वामित्यादेशोऽनुदात्तश्च । अर्चन्ति ।
 ' अर्च पूजयाम् ' । निघातः । उक्थिनः । ' वच परिभाषणे ' । ' पातृतुदिवचिचि ' इति
 कर्मणि थक् । ' वचिस्वपि ' इत्यादिना संप्रसारणम् । उक्थं शस्त्रम् । उक्थं येषां ते । ' अत
 इनिठमौ ' इतीनिः । ' यस्य ' इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । नीथाविदः । ' णीष् प्राप्ते ' । ' हन्ति-
 कुषिनीरमि ' इत्यादिना क्थन् । किष्वाहुणाभावः । ' विद ५ ज्ञाने ' । ' क्रिप् च ' इति क्रिप् ।
 कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । इन्द्राग्नी । आमन्त्रितावादाद्युदात्तत्वम् ५ । वृणे । ' वृङ् संभक्तौ ' ।
 निघातः ॥ ॥ ११ ॥

इन्द्राग्नी नवतिं पुरो दासपत्नीरधुनुतम् । साकमेकेन कर्मणा ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । नवतिम् । पुरः । दासपत्नीः । अधुनुतम् । साकम् । एकेन । कर्मणा ॥ ६ ॥

हे १इन्द्राग्नी १दासपत्नीः । दासयन्ति उपक्षपयन्ति ६ इति दासा उपक्षपयितारः शत्रवः । से पतयः
 पालका यासां ता दासपत्नीः । १नवतिं नवतिसंख्याकाः १पुरः एवंविधाः शत्रूणां पुरीः १एकेन १कर्मणा

१. न-समानजेतारौ परस्य वाजनशीलौ; ल-परस्परपेक्षया जयशीलौ । २. ख-ग-च-प-भ-
 वां युवाम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-नवा सह । ४. घ-प-शस्त्रवन्तः । ५. ख-ग-च-फ-भ- ' विद-
 ज्ञाने... द्युदात्तत्वम् ' नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ' उपक्षपयन्ति ' नास्ति ।

एकेनैवोद्योगेन युवां^१ साकं सह युगपत्^२ अधूनुतम् अकम्पयतम् । ताविन्द्राग्नी आह्वयामीति शेषः ॥ नवतिम् । नवानां दशतां नवभावः तिश्र प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । दासपत्नीः । ‘दसु उपक्षये’ । दासयतीति दासः । पचाद्यजन्तः । चित्त्वादन्तोदात्तः । ते पतयो यासां नित्यं सपत्न्यादिषु दासाश्च (पा. सू. ४. १. ३५. ग.) इत्युक्तत्वात् ‘विभाषा सपूर्वस्य’ इति ङीप् । इकारस्य नकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । अधूनुतम् । ‘धूञ् कम्पने’ । लङि स्वादिभ्यः श्रुः । निघातः । एकेन । ‘इण् गतौ’ । ‘इण्भीकापाशल्यतिमच्चिभ्यः कन्’ इति कन् । निरवादाद्युदात्तः ॥

इन्द्राग्नी अप्सस्पर्धुप प्र यन्ति धीतयः । ऋतस्य पथ्याऽनु ॥ ७ ॥

इन्द्राग्नी इति । अप्सः । परि । उप । प्र । यन्ति । धीतयः । ऋतस्य । पथ्याः । अनु ॥ ७ ॥

हे^१ इन्द्राग्नी^२ धीतयः सोमस्य धातारः पातारो होत्रादयः^३ ऋतस्य कर्मफलस्य^४ पथ्याः पथो मार्गान्^५ अनु लक्ष्यकृत्य^६ अप्सः अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः^७ परि सर्वतः^८ उप^९ प्र^{१०} यन्ति समीपे प्रकर्षेण वर्तन्ते । अतः सोमपानार्थं युवामागच्छतमिति भावः । यद्वा । धीतयः स्तुतयः ऋतस्य यज्ञस्य मार्गान्^१ लक्ष्यकृत्य कर्मणः परितः प्रवर्तन्ते । अतः स्तोतव्यतया युवामागतमिति ॥ यन्ति । ‘इण् गतौ’ । यणादेशः । निघातः । धीतयः । ‘धेद् पाने’ इत्यस्मात् कर्तरि ‘क्विच्चौ’^२ च संज्ञायाम्^३ इति क्विच् । ‘युमास्था’ इतीत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इन्द्राग्नी तविषाणि वां सधस्थानि प्रयांसि च । युवोरसूर्यं हितम् ॥ ८ ॥

इन्द्राग्नी इति । तविषाणि । वाम् । सधस्थानि । प्रयांसि । च । युवोः । अप्सूर्यम् । हितम् ॥ ८ ॥

हे^१ इन्द्राग्नी^२ वां युवयोः^३ तविषाणि बलानि^४ प्रयांसि अञ्जानि^५ च^६ सधस्थानि परस्परम-
वियुज्य वर्तन्ते । तथा^७ असूर्यं वृष्टिद्वारा^८ प्रेरकत्वं^९ युवोः युवयोरेव^{१०} हितं निहितं वर्तते । तस्मात्सोमपानप्रभृतिषु सर्वकर्मसु इन्द्राग्न्योः सहैव वर्तमानत्वमिति भावः ॥ वाम् । षष्ठीद्विवचने वामिस्थादेशः । सधस्थानि । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ । ‘सध मादस्थयोश्छन्दसि’ इति सहस्य सधादेशः ॥

इन्द्राग्नी रोचना दिवः परि वाजेषु भूषथः । तद्वां चेति प्र वीर्यम् ॥ ९ ॥

इन्द्राग्नी इति । रोचना । दिवः । परि । वाजेषु । भूषथः । तत् । वाम् । चेति । प्र । वीर्यम् ॥ ९ ॥

हे^१ इन्द्राग्नी^२ दिवः^३ रोचना स्वर्गस्य रोचकौ प्रकाशकौ युवां^४ वाजेषु संग्रामेषु^५ परि^६ भूषथः परितः सर्वतोऽलंकृतौ भवथः । शत्रून्पराजित्य सर्वतो विजयमानौ वर्तथे । वां युवयोः^७ वीर्यं सामर्थ्यमेव^८ तत् तादृशं संग्रामविजयं^९ प्र^{१०} चेति प्रकर्षेण ज्ञापयति । यद्वा युवां वाजेषु

१. ज-ण-मार्गम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘क्विच्चौ च संज्ञायाम्’ नास्ति । ३. च-प-वृष्टिद्वारा अथा (अपाम्) ।

संग्रामेषु परिभूषथः शत्रून्परिभवथः । शेषं पूर्ववत् ॥ रोचना । 'रुच दीप्तौ' इत्यस्य 'अनुदात्तेश्च हलादेः' इति युच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । भूषथः । 'भूष भूषणे' । निघातः । चेति । 'चित्ती संज्ञाने' । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । तकारलोपः^१ छान्दसः ॥ ॥ १२ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके सप्तदश सूक्तानि । तत्र 'प्र वो देवाय' इति सप्तचं प्रथमं^२ सूक्तं वैश्वामित्र-ऋषभस्यार्षमग्निदेवताकमानुष्टुभम् । तथा^३ चानुक्रातं^४—'प्र वः सप्त ऋषभस्त्वानुष्टुभम्' इति । विश्वामित्रपुत्र^५ ऋषभ ऋषिः । मण्डलादिपरिभाषयाग्निदेवता । अग्निष्टोमे इदं सूक्तमाज्यशस्त्रम् । 'पराङ्ध्वर्यावावृत्ते' इति खण्डे सूत्रितम्—'प्र वो देवायेत्याज्यमुपसंतनुयात्' (आश्व. श्रौ. ५. ९) इति । इदमेव सूक्तं प्रातरनुवाक आश्विनशस्त्रे च विनियुक्तम् । सूत्रं च—'प्र वो देवायाम्ने कदा त इति पञ्च' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अभ्युदयेष्टौ 'स यन्ता' इत्यग्नेः प्रदातुः^{*} याज्या । सूत्रितं च—'स यन्ता विप्र एषां दीर्घस्ते अस्वक्कुशः' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति^६ ॥

प्र वो देवायग्रये बर्हिष्ठमर्चस्मै । गर्मदेवेभिरा स नो यजिष्ठो बर्हिरा सदत् ॥ १ ॥

प्र । वः । देवाय । अग्रये । बर्हिष्ठम् । अर्च । अस्मै ।

गर्मत् । देवेभिः । आ । सः । नः । यजिष्ठः । बर्हिः । आ । सदत् ॥ १ ॥

यजमानो होत्रादीन्प्रति ब्रूते । हे होत्रादयः वः युष्मत्संबन्धिने देवाय द्योतमानाय^१ अस्मै अस्मिन्कर्मणि स्तुत्याय^२ अग्रये^३ बर्हिष्ठं बृद्धतमं प्रभूतमिदं^४ स्तुतिरूपं^५ स्तोत्रशस्त्रादि बोध्यजातं^६ प्र अर्चं उच्चारयत । एवं स्तुतः सः अग्निः देवेभिः यष्टव्यदेवैः सहितः सन् वनः अस्मान्प्रति^७ आ गमत् आगच्छतु । आगत्य च यजिष्ठः यष्टुतमः सोऽग्निः बर्हिः अस्माभिर्वेद्यां स्तोत्रेण बर्हिषि^८ आ सदत् आसीदतु उपविशतु ॥ बर्हिष्ठम् । बर्हितृशब्दात् 'तुञ्छन्दसि' इत्यतिशायने इष्टन् । अर्चं । 'अर्चं पूजायाम्' । भौवादिकः । बहुवचनस्यैकवचनम् । निघातः । गमत् । 'गम्ल गतौ' । अस्य^९ 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति लोडर्थे लुङ् । लट्तिवात् च्लेरङ् । 'नित्यं ङितः' इतीकारलोपः । पादादिस्वान्न निघातः । यजिष्ठः । यष्टृशब्दात् 'तुञ्छन्दसि' इतीष्टन् । 'तुरिष्ठेमेयः सु' इति तृचो लोपः । निस्वरः । सदत् । पूर्वबलोडर्थे लुङ् । 'षट् ल विशरणगत्यवसादनेषु' इत्यस्य लट्तिवा-दङ् । निघातः ॥

ऋतावा यस्य रोदसी दक्षं सचन्त ऊतयः ।

हविष्मन्तस्तमीळते तं सनिष्यन्तोऽवसे ॥ २ ॥

ऋतऽवा । यस्य । रोदसी इति । दक्षम् । सचन्ते । ऊतयः ।

हविष्मन्तः । तम् । ईळते । तम् । सनिष्यन्तः । अवसे ॥ २ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-तलोपः । २. न-ल-स-आद्यम् । ३. न-ल-स-अत्रानुक्रमणिका । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-विश्वामित्रपुत्र ..... इति नास्ति । * त-दातुः । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-इदं प्रभूतम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स्तुतिरूपं ... बोध्यजातम् नास्ति । ७. ल-इत्यस्य ।

यस्य पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितस्याग्नेः षोडशी इमे द्यावापृथिव्यौ वशे भवतः । अग्नेः प्रकाशकत्वेन तदधीनप्रकाशके भवत इत्यर्थः । किंच षतयः यजमानस्य फलप्रदानेन रक्षितारो देवाः षदक्षं यस्याग्नेर्वलं षस्यन्ते सेवन्ते । 'सचन्ते सेवन्ते' (निरु. ७. २३) इति यास्कः । अग्नैर्यजमानदत्त-हविष्प्रदत्त्वेन^१ तदधीना इत्यर्थः । एवंभूतः सोऽग्निः षक्तावा सत्यकर्मा । सत्यसंकल्प इत्यर्थः । किंच षहविष्मन्तः संभृतहविष्का यजमाना हविर्वह्नार्थं षतम् एवाग्निम् षईळते स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः पूजयन्ति । किंच षसनिष्यन्तः धनादिलाभमिच्छन्तः षतम् षवसे रक्षणाय तमेवाग्निमाश्रयन्ते ॥ ऋतावा । ऋतशब्दात् 'तदस्यास्ति' इति 'छन्दसीवनिपौ वक्तव्यौ' इति वनिप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः । वनिपः पित्र्वादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । सचन्ते । 'षच समवाये' । व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । सनिष्यन्तः । सनिर्लाभः । तमिच्छन्तः । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुग्वक्तव्यः' इति क्यचि परतः सुगागमः । क्यचः^२ स्वरः^३ ॥

स यन्ता विप्र एषां स यज्ञानामथा हि षः ।

अग्निं तं वो दुवस्यत दाता यो वर्निता मधम् ॥ ३ ॥

सः । यन्ता । विप्रः । एषाम् । सः । यज्ञानाम् । अथ । हि । सः ।

अग्निम् । तम् । वः । दुवस्यत । दाता । यः । वर्निता । मधम् ॥ ३ ॥

विप्रः मेधावी कर्माभिज्ञः षसः अग्निः षेषां कालापराधेन^४ हविर्निर्वापं कृतवतां यजमानानां यथोक्तकर्मप्रदर्शनेन^५ तत्र प्रवर्तकः । अथ किंच षयज्ञानां ज्योतिष्टोमादीनां षसः अग्निः नियन्ता फलप्रदानेन नियामकः । षहि प्रसिद्धौ । अत एव^६ सर्वस्य नियन्ता खलु । किंच षसः अग्निः षदाता ज्योतिष्टोमादिकर्मफलदाता षमधं मंहनीयं^७ धनम् । 'मधं रेणुः' (नि. २. १०. १) इति तन्नामसु पाठात् । तद्धनं षवनिता प्रयच्छन् भवति । षवः युष्मत्संवन्धिधनं षतं तादृशम् षअग्निं हे ऋत्विजः यूयं षदुवस्यत आहुतिप्रदानेन परिचरत । दुवस्यतिः परिचरणकर्मा 'नमस्यति दुवस्यति' (नि. ३. ५. ५) इति तन्नामसु पाठात् ॥ यन्ता । 'यम उपरमे' इत्यस्य तृचि रूपम् । 'ऋदुशनस्' इत्यादिना अनङादेशः । चिस्वरः । अथा हि^८ । 'निपातस्य' इति दीर्घः । दुवस्यत । दुवः परिचरणम् । तदिच्छन्तः । सुपः क्यच् । तदन्तस्य धातोर्लोपि रूपम् । दाता । 'दुदाञ् दाते' । ताच्छीलिकस्तुन् । निस्वादाद्युदात्तः ॥

स नः शर्माणि वीतयेऽग्निर्यच्छतु शंतमा ।

यतो नः प्रुष्णवद्रसु दिवि क्षितिभ्यो अप्स्वा ॥ ४ ॥

सः । नः । शर्माणि । वीतये । अग्निः । यच्छतु । शमस्तमा ।

यतः । नः । प्रुष्णवत् । वसु । दिवि । क्षितिभ्यः । अप्सु । आ ॥ ४ ॥

१. न-°हविष्प्रदात्त्वेन; ल-°हविषां प्रदात्त्वेन । २. च-स-क्यच् स्वरः । ३. ख-ग-च-ज-ण-कालो-परोधेन । ४. घ-°कर्मदर्शनेन । ५. प-एव स अग्निः । ६. च-ल-महनीयम् । ७. च-'हि' नास्ति ।

वसः वअग्निः हविष्प्रदातृभ्य वनः^१ अस्मभ्यं वशंतमा पशुपुत्रादिसमृद्धया अतिशयेन सुख-
कराणि । शर्मशब्दो गृहवाची ' छाया शर्म वर्म ' (नि. ३. ४. २१) इति तन्नामसु पाठात् । तथाविधानि
गृहाणि ववीतये संभजनाय अग्निहोत्रादिकर्मप्राप्त्यर्थं वयच्छतु ददातु । वयतः यस्मादग्नेः सकाशात्
वपुष्णवत् समृद्धिमत्^२ दानभोगादिना व्यये सत्यपि अतिशयेन वर्धमानं वदिवि शुलोके वक्षितिभ्यः
भूलोकात् वअप्सु अन्तरिक्षे च समुत्पन्नं वसु तत्तल्लोके असाधारण्येन वर्तमानं धनम् वआ समन्तात्
उपनमति । यतोऽग्नेः प्रसादात् त्रिषु लोकेषु विद्यमानं धनमस्मानागच्छति^३ सोऽग्निरिति पूर्व्वेणान्वयः ॥
वीतये । वी गतिकान्त्यादिषु^४ । ' मन्त्रे वृषेपच^५ ' इत्यादिना क्तिन् । उदात्तात्वेन निपातनादुदात्तः ।
यच्छतु । ' यम उपरमे ' । ' इषुगमित्यमां छः ' इति मकारस्य छः^६ । पुष्णवत् । ' प्रुष स्नेहनसेचन-
पूरणेषु ' । अस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । ' तदस्यास्ति ' इति मतुप् । तस्योदात्तताभावश्छान्दसः ॥

दीदिवांसमपूर्व्वं वस्वीभिरस्य धीतिभिः ।

ऋक्काणो अग्निर्मिन्धते होतारं विश्वपतिं विशाम् ॥ ५ ॥

दीदिऽवांसम् । अपूर्व्वम् । वस्वीभिः । अस्य । धीतिऽभिः ।

ऋक्काणः । अग्निम् । इन्धते । होतारम् । विश्वपतिम् । विशाम् ॥ ५ ॥

वऋक्काणः स्तुतिं कुर्वाणाः शस्त्रिणो होत्रादयः वदीदिवांसं दीप्यमानम् वअपूर्व्वं तेजस्वितया
प्रतिक्षणमभिनवं^१ होतारं देवानामाह्वतारं विशां विश्वपतिं प्रजानामतिशयेन पालयितारं तम् वअग्नि
वस्वीभिः प्रशस्ताभिः वअस्य वधीतिभिः अग्निविषयस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः । यद्वा वस्वीभिर्वसु-
मद्भिरस्य धीतिभिरेतदुद्देशेन क्रियमाणैः कर्मभिः । वइन्धते दीपयन्ति । स्तोत्रकरणहविष्प्रदानादिव्यापारेण
समृद्धिं कुर्वन्ति ॥ दीदिवांसम् । दिषु क्रीडादावित्यस्य क्तसौ रूपम् । ' तुजादीनाम् ' इत्यभ्यासस्य
दीर्घः । ' लोपो व्योर्वलि^२ ' इति वलोपः । वस्वीभिः । वसुशब्दात् व्यत्ययेन डीन् । निस्स्वरः । धीतिभिः ।
' धेत् पाने ' । ' किच्चौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । क्तिवात् ' घुमास्था ' इतीत्थम् । चिस्स्वरः ।
ऋक्काणः । ऋचशब्दान्मतुवर्थे वनिप् । अयस्मयादिस्वाङ्गसंज्ञात्वात् कृत्वम् । पदसंज्ञाभावाज्जश्वा-
भावः । इन्धते । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । विश्वपतिम् । ' परादिश्छन्दसि बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
विशाम् । ' सावेकाचः^३ ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उत नो ब्रह्मन्विष उक्थेषु देवहूतमः ।

शं नः शोचा मरुद्वृधोऽग्ने सहस्रसातमः ॥ ६ ॥

उत । नः । ब्रह्मन् । अविषः । उक्थेषु । देवहूतमः ।

शम् । नः । शोच । मरुत्वृधः । अग्ने । सहस्रऽसातमः ॥ ६ ॥

१. त-नः प्रदातृभ्यः; न-नो हविष्प्रदातृभ्यः २. त-वृद्धिमत् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-नोऽस्माना-
गच्छति; त-न-स-धनमस्माकमागच्छति । ४. त-गत्यादिषु । ५. त-छकारः । ६. त-प्रतिक्षणाभिनवम् ।
७. त-व्योः^० ।

उत अपि च हे अग्ने नः यज्ञकारिणोऽस्मान् ब्रह्मन् ब्रह्मणि अस्माभिः क्रियमाणे स्तोत्रे
 अविषः स्तोत्रविषयन्यूनातिरेकदोषो यथा न भवति तथा पालय । किंच देवहूतमः देवानामाहूत-
 तमस्वम् उक्थेषु अस्माभिः क्रियमाणेष्वाज्यप्रउगादिशस्त्रेषु अविषः गोपाय । किंच मरुद्वृधः
 मरुद्भिर्वर्धमानः सहस्रसातमः सहस्रसंख्याकस्य धनस्यातिशयेन दाता त्वं नः अस्माकं शम्
 ऐहिकमामुष्मिकं च सुखं शोच दीपय । वर्धयेत्यर्थः ॥ अविषः । अव रक्षणादिषु इत्यस्माल्लेटि
 'सिब्वहुलम्' इति सिप् । अस्य आर्धधातुकत्वादिद् । 'इतश्च लोपः' इति सिप इकारलोपः ।
 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । निघातः । उक्थेषु । 'वच परिभाषणे' । अस्मात् कर्मणि 'पातृनुदि-
 वचिरिचि' इत्यादिना थक् । किन्त्वात्संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । देवहूतमः । ह्यतेः क्तिप् । 'बहुलं
 छन्दसि' इति संप्रसारणपररूपत्वे । 'हलः' इति दीर्घः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । शोच । 'शुच
 दीप्तौ' । अयमन्तर्भावितण्यर्थः । निघातः । मरुद्वृधः । 'वृधु वर्धने' । इगुपधलक्षणः कः । मरुद-
 वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । सहस्रसातमः । 'षणु दाने' । अस्य 'जनसनखनक्रमगमो विद्'
 इति विद् । 'विङ्गनोरनुनासिकस्य' इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

नू नो रास्व सहस्रवत्तोकवत्पुष्टिमद्वसु । द्युमदग्ने सुवीर्यं वर्षिष्ठमनुपक्षितम् ॥७॥

न । नः । रास्व । सहस्रवत् । तोकवत् । पुष्टिमत् । वसु ।

द्युमत् । अग्ने । सुवीर्यम् । वर्षिष्ठम् । अनुपक्षितम् ॥ ७ ॥

अस्मिन् सूक्ते स्तूयमान हे अग्ने सहस्रवत् सहस्रसंख्योपेतं तोकवत् पुत्रपौत्रादिसहितं
 पुष्टिमत् पोषकृत् । अनेन शरीरस्य क्षीरादिद्वारा बलारोग्यप्रदं गवादिकम् उपलक्ष्यते । द्युमत्
 दीप्तिमत् । अनेन रत्नकनकादिकं परिगृह्यते । सुवीर्यं शोभनसामर्थ्योपेतं तत्तत्कार्येषु व्यवहारयोग्यं वर्षिष्ठम्
 अतिशयेन वृद्धं प्रभूतमत एव अनुपक्षितं व्यये क्रियमाणेऽप्यनुपक्षीणम् । एवंभूतं वसु रत्नकनक-
 पश्चादिलक्षणं धनं नः अस्मभ्यं नु क्षिप्रमविलम्बेन रास्व दस्व ॥ नू नः । 'ऋचि तुनुधमक्षु'
 इति दीर्घः । रास्व । 'रा दाने' अस्य लोटि रूपम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् ।
 निघातः । सहस्रवत् । 'मादुपधायाः' इति मतुपो वत्वम् । कर्दमादित्वान्मध्योदात्तः सहस्रशब्दः ।
 पुष्टिमत् । 'पुष पुष्टौ' । अस्मात् क्तिच् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । 'ह्रस्वनुद्भ्याम्' इति मतुप
 उदात्तत्वम् । वर्षिष्ठम् । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वृद्धस्य वर्षि इत्यादेशः । निस्वरः । अनुपक्षितम् ।
 'क्षि क्षये' इत्यस्य दीर्घाभावाज्जिष्ठान्तत्वं न भवति । तत्पुरुषत्वादव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ १३ ॥

'आ होता' इति सप्तचं द्वितीयं सूक्तम् । 'आ होता' इत्यनुक्रमणिका । 'ऋषभस्तु'
 इति तुशब्दप्रयोगादस्यापि सूक्तस्य ऋषभ ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । अभिर्देवता । एतदादीनि
 दश^१ सूक्तानि तृतीयाष्टमवर्जितानि प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे त्रैष्टुभे छन्दसि विनियुक्तानि ।

१. फ- 'ऐहिकमामुष्मिकं च' नास्ति । २. ख- 'सिब्वहुलं लेटि' । ३. त-तस्य । ४. ल-
 इत्यस्मात् । ५. त-ल-इत्यस्य । ६. ख-ग-च-ज-ण- 'अस्मिन् सूक्ते स्तूयमान' नास्ति । ७. त-ल-
 पोषणकृत् । ८. ख-ग-च-ज-ण-शरीरस्य क्षीरादिधाराबलीरोपादव्यंगत्वादिकम् ; त-शरीरे क्षीरादिद्वारा
 बलारोग्यप्रदं गवादिकम् । ९. त-ल-इत्यस्य । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'वृद्धस्य' नास्ति । ११. ख-
 ग-च-ज-ण-फ-भ-स- 'दश' नास्ति ।

‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘आ होतेति दशानां तृतीयाष्टमे उद्धरेदिति त्रैष्टुभम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

आ होता मन्द्रो विदथान्यस्थात्सत्यो यज्वा कवितमः स वेधाः ॥

विद्युद्रथः सहसस्पुत्रो अग्निः शोचिष्केशः पृथिव्यां पाजो अश्रेत् ॥ १ ॥

आ । होता । मन्द्रः । विदथानि । अस्थात् । सत्यः । यज्वा । कविऽतमः । सः । वेधाः ।

विद्युत्स्रथः । सहसः । पुत्रः । अग्निः । शोचिःऽकेशः । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् ॥ १ ॥

ऋषभोऽग्निं स्तौति । ^१होता देवानामाह्वाता ^२मन्द्रः स्तोतुः मादयिता ^३सत्यः सत्यकर्मा ^४कवितमः अतिशयेन मेधावी ^५यज्वा देवानां यष्टा ^६वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंविधमहिमोपेतः ^७सः अग्निः ^८विदथानि अस्माभिः क्रियमाणान् यज्ञान् ^९आ ^{१०}अस्थात् आतिष्ठति प्राप्नोति । किंच ^{११}विद्युद्रथः विद्योतमानयानोपेतः ^{१२}शोचिष्केशः । शोचींषि उवालाः केशा यस्य सः । उवालामयकेशोपेतः ^{१३}सहसस्पुत्रः बलस्य सूनुः एवंभूतः सः ^{१४}अग्निः ^{१५}पृथिव्यां विस्तीर्णेऽन्तरिक्षे ^{१६}पाजः तेजः स्वकीयां प्रभाम् ^{१७}अश्रेत् श्रयते प्रापयति । यद्वा पृथिव्यां भूमौ वर्तमानः पाजो बलं सेवते ॥ मन्द्रः । ‘मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु’ । अस्मात् ‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक् । इदिस्थात् नुम् । अस्थात् । ‘छा गतिनिवृत्तौ’ । ‘छन्दसि लुङ्लङ्लिटः’ इति वर्तमाने लङ् । ‘गातिस्था’ इति सिचो लोपः । निघातः । यज्वा । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ । ‘सुयजोङ्निप्’ इति ङ्निप् । तस्य पितृत्वादनुदात्तस्वरे ^१धातुस्वरः ^२। कवितमः । ‘कु शब्दे’ । कौति कूयते वा । ‘अच इः’ इति कर्तरि भावे वा इप्रत्ययः । तमपः पितृत्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । शोचिष्केशः । ‘शुच दीप्तौ’ । ‘अविशुचिदुसुपिच्छदिच्छदिभ्य इसिः’ इति इसिः । प्रत्ययस्वरेणातोदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अश्रेत् । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ इत्यस्य छन्दसि वर्तमाने लङ् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । सार्वधातुकगुणः । निघातः ॥

अयामि ते नमउक्तिं जुषस्व ऋतावस्तुभ्यं चेतते सहस्वः ।

विद्वाँ आ वक्षि विदुषो नि षत्सि मध्य आ बर्हिःरुतये यजत्र ॥ २ ॥

अयामि । ते । नमःऽउक्तिम् । जुषस्व । ऋतऽवः । तुभ्यम् । चेतते । सहस्वः ।

विद्वान् । आ । वक्षि । विदुषः । नि । षत्सि । मध्ये । आ । बर्हिः । ऊतये । यजत्र ॥ २ ॥

^१ऋतावः । ऋतं सत्यभूतो यज्ञः । तद्वन् हे अग्ने ^२ते त्वद्विषयां ^३नमउक्तिं नमस्कारवाक्यम् अहम् ^४अयामि प्रेरयामि उच्चारयामि । हे ^५सहस्वः । सहो बलम् । तद्वन्नमे ^६चेतते चेतयित्रे कर्मणः प्रज्ञापकाय ^७तुभ्यं नमउक्तिः क्रियते । तां ^८जुषस्व । अस्माभिः क्रियमाणां नमस्कारोक्तिं सेवस्व ।

१. घ-मदयिता । २. ख-ग-व-ज-ण-न-स-द्योतमान° । ३. च-स-पितृत्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । ४. ख-ग-व-ज-ण-न-भ-ल-‘इः’ नास्ति । ५. ख-ग-व-ज-ण-भ-ल-‘अहं’ नास्ति ।

किंच विद्वान् आनुपूर्व्येण देवाह्वानाभिज्ञः विदुषः कर्माभिज्ञान् आ वक्षि आवह । किंच यजत्र^१ यष्टव्य हे अग्ने उतये अस्माकं रक्षणाय मध्ये बर्हिः स्तीर्णस्य बर्हिषो मध्ये आ नि पस्ति आ समन्तान्निषीद ॥ अयामि । ‘ इण् गतौ ’ भौवादिकः । पादादिश्वादिनिघातः । जुषस्व । ‘ जुषी प्रीतिसेवनयोः ’ । तुदादिः । लोटि रूपम् । निघातः । चेतते । ‘ चित्ती संज्ञाने ’ । शतुर्लसावंधातुक-स्वरेणानुदात्तत्वे ततः^२ अन्तोदात्तताभावात् ‘ शतुरनुमः^३ ’ इति विभक्तेरुदात्तताभावः । धातुस्वरः । सहस्वः । सहोऽस्यस्येति मनुप् । सकारस्य ‘ तसौ मस्वर्थे ’ इति भसंज्ञकत्वात् रुर्न भवति । ‘ मादुप-धायाः^४ ’ इति मनुपो वत्वम् । ‘ उगिदच्चा^५ ’ इति नुम् । हल्ङ्यादिलोपे नकारस्य ‘ मनुवसो रुः^६ ’ इति रुत्वम् । आमन्त्रितनिघातः । विदुषः । ‘ विद ज्ञाने ’ इत्येतस्मात्^७ उत्तरस्य शतुः ‘ विदेः शतुर्वसुः ’ इति वत्त्वादेशः । भसंज्ञायां वसोः संप्रसारणम् । प्रथमस्वरः । सस्ति । षट् विशरणादिषु । लटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । शिष्टप्रत्ययपरत्वाभावात् सीदादेशाभावः । ‘ सदिरप्रतेः^८ ’ इति षत्वम् । यजत्र । यज देवयूजादिषु । ‘ अमिनक्षियजि^९ ’ इत्यादिना अत्रनप्रत्ययः । आमन्त्रितनिघातः ॥

द्रवतां त उषसा वाजयन्ती अग्ने वातस्य पथ्याभिरच्छ ।

यत्सीमञ्जन्ति पुर्व्यं हविर्भिरा वन्धुरैव तस्थतुर्दुरोणे ॥ ३ ॥

द्रवताम् । ते । उषसा । वाजयन्ती इति । अग्ने । वातस्य । पथ्याभिः । अच्छ ।

यत् । सीम् । अञ्जन्ति । पुर्व्यम् । हविःऽभिः । आ । वन्धुराऽइव । तस्थतुः । दुरोणे ॥ ३ ॥

हे अग्ने वाजयन्ती वाजमन्त्रं कुर्वाणे उषसा^१ उपासानक्ते^२ अहोरात्रौ^३ एते त्वां द्रवताम् अभिगच्छताम् । त्वमपि वातस्य वायोः पथ्याभिः मार्गः अच्छ तावहोरात्रौ शीघ्रमभिगच्छ । यत यस्मात्कारणात् अहोरात्राद्योः^४ परस्परभिगमनेनान्योन्यसंबन्धस्तस्मादहोरात्रयोः सायंप्रातःकालयोः पुर्व्यं पुरातनं त्वामृत्विजः हविर्भिः आज्यादिभिः सीं सर्वतः अञ्जन्ति सिञ्जन्ति । किंच वन्धुरैव । यथा कूवरस्थानं परस्परसंस्केपाद्वयोपेतं तद्वत्संसक्तौ तावहोरात्रौ दुरोणे अस्माकं गृहे अग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थम् आ आवृत्य पुनः पुनरावर्तमानौ सन्तौ तस्थतुः तिष्ठताम् ॥ द्रवताम् । ‘ दु गतौ ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । पथ्याभिः । पथिषु साधव इत्यर्थे ‘ तत्र साधुः ’ (पा. सू. ४. ४. ९८) इति यत् । ‘ नस्तद्धिते ’ इति टिलोपः । ‘ तिस्वरितः ’ इति स्वरितः । तस्थतुः । तिष्ठते-लिट्यतुसि रूपम् । निघातः ॥

मित्रश्च तुभ्यं वरुणः सहस्वोऽग्ने विश्वे मरुतः सुमर्मर्चन् ।

यच्छोचिषा सहसस्पुत्र तिष्ठा अभि क्षितीः प्रथयन्त्सूर्यो नृन् ॥ ४ ॥

मित्रः । च । तुभ्यम् । वरुणः । सहस्वः । अग्ने । विश्वे । मरुतः । सुम् । अर्चन् ।

यत् । शोचिषा । सहस्वः । पुत्र । तिष्ठा । अभि । क्षितीः । प्रथयन् । सूर्यः । नृन् ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-हे यजत्र । २. त-अय । ३. त-कृतो; ल-कृते । ४. च-ल-इत्यस्मात् । ५. ल-स-स्रदेरप्रतेः । ६. त-‘ उषसा ’ नास्ति । ७. च-त-उपसानक्ते । ८. त-अहोरात्रे । ९. त-अहोरात्रयोः ।

वसहस्वः बलवन् हे अग्ने मित्रश्च^१ वरुणः च मित्रावरुणौ विश्वे मरुतः सर्वे देवाश्च तुभ्यं
त्वदर्थं सुभ्रं स्तोत्रम् अर्चन् वहन्ति । यद्वा सर्वे देवास्तुभ्यं त्वां सुभ्रं सुखेनार्चन् पूजयन्ति । यस्मात्
कारणात् सहस्रसुत्र हे अग्ने सूर्यः । सुष्टु अर्थः स्वामी । यद्वा सर्वान्तर्यामितया सुष्टु प्रेरकः ।
यद्वा सूर्यः शोभनवीर्यः । अभि क्षितीः । क्षितिशब्दो मनुष्यवाची 'विशः क्षितयः' (नि. २. ३. ६)
इति तन्नामसु पाठात् । मनुष्यानभिलक्ष्य नृन् मार्गप्रदर्शकत्वेन नेतृन् आत्मनो रश्मीन् प्रथयन्
सर्वतो विस्तारयस्त्वं शोचिषा दीप्त्या समानः सन् तिष्ठाः तिष्ठसि । तस्मादेते देवाः पूजयन्तीति ॥
अर्चन् । 'अर्चं पूजायाम्' इत्यस्य लङि रूपम् । अडभावश्छान्दसः । तिष्ठाः । 'छा गतिनिवृत्तौ'
इत्यस्य लेटि रूपम् । यद्योगात्^२ अनिवातः । 'पात्रा' इत्यादिना तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वेन निपात-
नादाद्युदात्तः । सूर्यः । 'राजसूयसूर्यः' इति क्यबन्तत्वेन निपातनात् सर्वार्थाः^३ सिद्धा भवन्ति ॥

वयं ते अद्य ररिमा हि काममुत्तानहस्ता नमसोऽपसद्य ।

यजिष्ठेन मनसा यक्षि देवानस्त्रेधता मन्मना विप्रो अग्ने ॥ ५ ॥

वयम् । ते । अद्य । ररिम । हि । कामम् । उत्तानहस्ताः । नमसा । उपसद्य ।

यजिष्ठेन । मनसा । यक्षि । देवान् । अस्त्रेधता । मन्मना । विप्रः । अग्ने ॥ ५ ॥

हे अग्ने उत्तानहस्ताः हविःस्वीकरणादुत्तानपाणयः वयं कामं कमनीयं पुरोडाशादिहविः
ते तुभ्यम् अद्य इदानीमस्मिन् कर्मणि ररिम दद्यः । नमसा नमस्कारेण उपसद्य प्रसन्नो भूत्वा
यजिष्ठेन यष्टतमेन यागेच्छावता मनसा अन्तःकरणेन देवान् यक्षि यजनीयान् देवान् यज पूजय ।
किंच विप्रः मेधावी कर्माभिज्ञः त्वम् अस्त्रेधता अक्षीणेन प्रभूतेन मन्मना मन्तव्येन स्तोत्रेण देवान्
पूजय ॥ अद्य । 'सद्यः परस्मैपदानां णलुत्तुः' (पा. सू. ३. ४. ८२) इत्यादिना मसो मादेशः ।
इत्यस्य वर्तमाने लिटि 'परस्मैपदानां णलुत्तुः' (पा. सू. ३. ४. ८२) इत्यादिना मसो मादेशः ।
क्रादिनियमादिङागमः । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । ह्रियोगादनिवातः । 'आगमा अनु-
दात्ताः' इतीदोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । उपसद्य । 'पद् विशरणगत्यवसादनेषु' । अस्य
क्त्वा । 'समासेऽनञ्पूर्वे क्वो ल्यप्' इति ल्यप् । लिस्वरः । यक्षि । 'यज देवपूजासंगति-
करणदानेषु' । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । पत्वकत्वे । सिपो ह्यादेशाभावश्छान्दसः ।
अस्त्रेधता । स्त्रिधिः क्षयार्थः । 'तत्पुरुषे' इति नञ्स्वरः ॥

त्वद्धि पुत्र सहसो वि पूर्वीदेवस्य यन्त्युतयो वि वाजाः ।

त्वं देहि सहस्रिणं रयिं नोऽद्रोघेण वचसा सत्यमग्ने ॥ ६ ॥

त्वत् । हि । पुत्र । सहस्रः । वि । पूर्वीः । देवस्य । यन्ति । ऊतयः । वि । वाजाः ।

त्वम् । देहि । सहस्रिणम् । रयिम् । नः । अद्रोघेण । वचसा । सत्यम् । अग्ने ॥ ६ ॥

१. त-मित्रः । २. त-ल-स-तस्मात् । ३. ल-यद्वृत्तयोगात् । ४. त-ल-स-सर्वेऽर्थाः । ५. च-
यजनीयान्; त-न- 'यजनीयान् देवान्' नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण- 'यज' नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-
ण-भ-पूजय हि । ८. त-इत्यस्य । ९. त-ल्यपि ।

सहसः पुत्र बलस्य पुत्र हे अग्ने देवस्य देवनशीलस्य कर्मकरणप्रवृत्तस्य^१ यजमानस्य त्वत् स्वतः सकाशात् पूर्वीः प्रभूताः उक्तयः विप्रपरिहारेण कर्मपरिपालनादिरूपाः^२ रक्षाः वि यन्ति हि^३ विविधं गच्छन्ति खलु । तमिमं यजमानं प्राप्नुवन्ति । तथा वाजाः अन्नानि वि यन्ति । एनं यजमानं प्राप्नुवन्ति । किंच हे अग्ने त्वं सहस्रिणं सहस्रसंख्याकं परियं धनं वनः अस्मभ्यं देहि । तथा अद्रोधेण द्रोहरहितेन पापशून्येन वचसा वाक्येन युक्तं सत्यं सत्यशीलं सन्मार्गे प्रवर्तमानं पुत्रं च देहि प्रयच्छ^४ ॥ त्वत् युष्मच्छब्दस्य^५ पञ्चम्येकवचने^६ त्वादेशः । डसेः 'एकवचनस्य च' (पा. सू. ७. १. ३२) इत्युदादेशः । एकादेशस्वरः । पुत्र सहसः । 'परमपि छन्दसि' इति पराङ्ग-वद्भावात् द्वयोः सर्वानुदात्तत्वम् । देहि । 'हुदान् दाने' इत्यस्य लोटि 'स्वसोरेद्धौ' इति धातोरेत्वम् अभ्यासलोपश्च । निघातः । अद्रोधेण । 'द्रुह जिघांसायाम्' । घञ् । द्रोघः । घकारश्छान्दसः । 'नञ्भ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

तुभ्यं दक्ष कविक्रतो यानीमा देव मर्तांसो अध्वरे अकर्म ।

त्वं विश्वस्य सुरथस्य बोधि सर्वं तदग्ने अमृत स्वदेह ॥ ७ ॥

तुभ्यम् । दक्ष । कविक्रतो इति कविऽक्रतो । यानि । इमा । देव । मर्तांसः । अध्वरे । अकर्म ।

त्वम् । विश्वस्य । सुरथस्य । बोधि । सर्वम् । तत् । अग्ने । अमृत । स्वदेह । इह ॥ ७ ॥

दक्ष समृद्धतया^१ सामर्थ्योपेत कविक्रतो अतीन्द्रियविषयप्रज्ञोपेत सर्वज्ञ देव^२ दीप्यमान^३ हे अग्ने मर्तांसः यजमाना वयं तुभ्यं त्वदर्थं यानीमा यानि इमा^४ इमानि हवींषि अध्वरे यज्ञे अकर्म हविस्त्यागमकार्म । त्वं च सुरथस्य शोभनयातोपेतस्य विश्वस्य सर्वस्य यजमानस्य बोधि गोपायिता भवामीति बुध्यस्व । हे अमृत^५ मरणधर्मरहित अग्ने इह अस्मिन्कर्मणि अस्माभिः दत्तं तत्^६ सर्वं हविः स्वदेह आस्वादय ॥ अकर्म^७ । 'हुकृञ् कणे' इत्यस्य लङि 'छन्दस्युभयथा' इति मस आर्धधातुकत्वेन डित्वाभावाद्गुणः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । बोधि । 'बुध अवगमने' । 'छन्दसि लुङ्' इति लोटर्थे लुङ् । 'तिङां तिङो भवन्ति' इति सिपस्तादेशः । 'दीपजनबुध' इत्यादिना कर्तरि चिण् । 'चिणो लुक्' इति तप्रत्ययस्य लोपः । अडभावश्छान्दसः । स्वदेह । 'स्वदेह आस्वादने' । अन्तर्भावितण्यर्थः । लोटि रूपम् । निघातः^८ ॥ १४ ॥

'वि पाजसा पृथुना' इति सप्तर्चं तृतीयं सूक्तं कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलस्यार्धं^{१२} त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्र^{१३} इयमनुक्रमणिका—'वि पाजसा कास्य उत्कीलस्तु' इति । कतगोत्रोत्पन्न उत्कीलो नाम ऋषिः । प्रातरनु-वाकाश्विनशस्त्रयोः 'आहोता' इत्यादिसूक्तदशकं विनियुक्तं तत्रेदं च द्वितीयं सूक्तम्^{१३} ॥

१. त-ल-कर्मकरणे प्रवृत्तस्य । २. ख-ग-च-कर्मपरिपालनरूपाः । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-
'हि' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-भ-प्रयच्छ हि । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-एकवचने । ६. त-न-
ल-अतिसमृद्धतया । ७. प-देव दीप्यमान' नास्ति । ८. त-इमा' नास्ति । ९. ख-ग-च-ज-ण-फ-देव
द्योतमान अमृतं । १०. त-तत्' नास्ति । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-अकर्म.....निघातः' नास्ति ।
१२. त-कतगोत्रोत्पन्नोत्कीलस्यार्धम्' नास्ति । १३. ख-ग-च-ज-ण-फ-अत्र.....सूक्तम्' नास्ति ।

वि पाजसा पृथुना शोशुचानो बाधस्व द्विषो रक्षसो अमीवाः ।

सुशर्मणो बृहतः शर्मणि स्यामग्नेरहं सुहवस्य प्रणीतौ ॥ १ ॥

वि । पाजसा । पृथुना । शोशुचानः । बाधस्व । द्विषः । रक्षसः । अमीवाः ।

सुऽशर्मणः । बृहतः । शर्मणि । स्याम् । अग्नेः । अहम् । सुऽहवस्य । प्रऽनीतौ ॥ १ ॥

उक्तीलः स्तौति । हे अग्ने ^१पृथुना विस्तीर्णेन ^२पाजसा तेजसा ^३शोशुचानः अत्यर्थं दीप्यमानस्त्वं ^४द्विषः कर्मानुष्ठानविघ्नकारिणः शत्रून् ^५वि ^६बाधस्व विशेषेण नाशय । तथा ^७अमीवाः रोगराहित्येन सामर्थ्योपेतानि ^८रक्षसः । उभयत्र सुब्यत्ययः । तानि रक्षांसि बाधस्व । कर्मविघ्नकारीणि तान्यप-
नुदस्व । यद्वा अमीवाः आभिमुख्येनागमनपरागमनपराः पिशाचिकाश्च बाधस्व । ^९सुशर्मणः स्वर्गादि-
लक्षणशोभनसुखहेतोः ^{१०}बृहतः महतः शत्रुविजयेन प्राप्तमहिम्नः ^{११}सुहवस्य सुष्वाह्वानोपेतस्य ^{१२}अग्नेः
^{१३}शर्मणि अस्माकं सुखहेतौ ^{१४}प्रणीतौ उत्तरवेद्यादिस्थानेषु प्रणयने । प्रकर्षेण नयनं तत्र तत्रानीय
प्रक्षेपः । एवंभूते तव प्रणयने ^{१५}अहं ^{१६}स्याम् अग्निप्रणयनपूर्वके ऋत्वनुष्ठाने भवेयम् ॥ पाजसा । ' पा
रक्षणे ' । ' असुन् ' इत्यनुवृत्तौ ' पातेर्बले जुद् च ' इत्यसुन् । जुडागमः । नित्त्वादाद्युदात्तः । पृथुना ।
' प्रथ प्रख्याने ' । ' उत् ' इत्यनुवृत्तौ ' प्रथिन्नदिभ्रस्त्वां संप्रसारणम् ' इत्युप्रत्ययः । तत्संनियोगेन
संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । शोशुचानः । ' शुच दीप्तौ ' इत्यस्य यङ्लुकि ' गुणो यङ्लुकोः ' इत्यभ्यासस्य
गुणः । व्यत्ययेन शानच् । चर्करीतस्य अदादिवद्भावात् शपो लुक् । चित्वादन्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' अभ्य-
स्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । बाधस्व । ' बाध लोडने ^३ ' इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादित्वात्
निघाताभावः । सुशर्मणः । ' शृ हिंसायाम् ' । दुःखं श्रृणातीत्यौणादिकोमनिन् । ' सोर्मनसी ' इति
उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्याम् । ' अस भुवि ' इत्यस्य लिङि ' यासुद् परस्मैपदेषु ' इत्यादिना यासुद् ।
' लिङः सलोपः ' इति सलोपः । यासुदो डित्वात् श्रसोरल्लोपः । निघातः ॥

त्वं नो अस्या उपसो व्युष्टौ त्वं सूर उदिते बोधि गोपाः ।

जन्मैव नित्यं तनयं जुषस्व स्तोमं मे अग्ने तन्वा मुजात ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अस्याः । उपसः । विऽउष्टौ । त्वम् । सूरैः । उत्ऽइते । बोधि । गोपाः ।

जन्मऽइव । नित्यम् । तनयम् । जुषस्व । स्तोमम् । मे । अग्ने । तन्वा । सुऽजात ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वम् ^३अस्याः अद्य वर्तमानायाः ^४उपसो ^५व्युष्टौ व्युच्छने प्रकाशने ^६सूरैः सूर्यैः
^७उदिते च सति ^८नः अग्निहोत्रादिकर्मणि प्रवृत्तानामस्माकं ^९गोपाः गोपायिता भवामीति ^{१०}बोधि
बुध्यस्व । केचित्सूर्योदयात्प्रागग्निहोत्रं जुहति केचित् उदिते तस्मिञ्जुहति । तेषामुभयेषां पालयिता
भवेत्यर्थः । ^{११}तन्वा ^{१२}मुजात ज्वालापरिवृत्तेन शरीरेण सुष्ठु जात देदीप्यमान । अथवा तन्वा मुजातः
आत्मनैव मुजातः स्वयंभूरित्यर्थः । तादृशस्त्वं ^{१३}मे मदीयं ^{१४}स्तोमं त्रिवृत्पञ्चदशादिलक्षणं स्तोत्रं

वृत्तयं वृषस्व । तत्र दृष्टान्तः । वृज्जमेव इति । यथा जन्म जनकः पिता औरसं वृत्तनयं पुत्रं परि-
 वृज्जादिभिः सेवते तद्वदस्माभिः क्रियमाणमिमं सेवस्व ॥ व्युष्टौ । ‘ उच्छी विवासे ’ । तमो विवास्यते
 अनया इति करणे क्तिन् । वृश्वादिना षत्वम् । ‘ तादी च निति कृत्यतौ ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 गोपाः । ‘ गुपू रक्षणे ’ । ‘ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः ’ इत्याद्यप्रत्ययः । तदन्ताद्धातोः क्तिप् ।
 ‘ अतो लोपः ’ इत्यकारलोपः । ‘ लोपो व्योः ’ इति यलोपः । धातुस्वरः । वृषस्व । ‘ वृषी प्रीति-
 सेवनयोः ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः ॥

त्वं नृचक्षा वृषभानु पूर्वीः कृष्णास्वये अरुषो वि भाहि ।

वसो नेषि च पर्षि चात्यंहः कृधी नो राय उशिजो यविष्ठ ॥ ३ ॥

त्वम् । नृचक्षाः । वृषभ । अनु । पूर्वीः । कृष्णासु । अग्ने । अरुषः । वि । भाहि ।

वसो इति । नेषि । च । पर्षि । च । अति । अंहः । कृधि । नः । राये । उशिजः । यविष्ठ ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्धितर्हे वृषभे वृचक्षाः नृणां मनुष्याणां शुभाशुभकर्मणोर्दृष्टा कृष्णासु
 रात्रिषु वृषभः आरोचमानः त्वम् अनु अनुक्रमेण पूर्वीः बह्वीर्ज्वालाः वि भाहि विशेषेण
 प्रकाशय । वसो सर्वस्य प्रकाशप्रदानेन स्वस्वस्थानेषु वासयितरग्ने त्वं नः अस्मान् नेषि कर्मानु-
 रूपफलानि^१ पच प्रापय । अंहः अस्माकं दारिद्र्यलक्षणं पापम् अति पर्षि पच अतिपारय । निवारय
 इति यावत् । किंच यविष्ठ युवतम हे अग्ने नः अस्मान् राये धनाय उशिजः कामयमानान्
 कृधि कुरु । अभिलषितफलप्रदानेन^२ प्राप्तकामान्कुर्वित्यर्थः ॥ नृचक्षाः । ‘ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ’ ।
 अयमत्र दर्शने वर्तते । ‘ असुन् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ चक्षेर्बहुलं शिच ’ इत्यसुन् । शिद्धद्वावात् ल्याजा-
 देशाभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृषभ । ‘ वृषु सेचने ’ । ‘ अभच् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ ऋषि-
 वृषिभ्यां कित् ’ इत्यभच् । क्तिच्चाद्गुणाभावः । अपादादित्वान्निघातः । पूर्वीः । पुरुषादस्य ‘ वोतो
 गुणवचनात् ’ इति डीप् । आद्यस्योकारस्य दीर्घश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । भाहि । ‘ भा^३
 दीप्तौ^३ ’ । अन्तर्भावित्यर्थः । लोटि रूपम् । वसौ । ‘ वस निवासे ’ । ‘ उः ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ शृस्वृ-
 स्त्रिहित्प्रत्यसि वसि ’ इत्यादिना उप्रत्ययः । पादादित्वान्न निघातः । पांष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । नेषि ।
 ‘ णीञ् प्रापणे ’ । छन्दसि लोट्थे लट् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लृक् । ‘ आमन्त्रितं पूर्वमविद्य-
 मानवत् ’ इत्यामन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वान्न निघातः । पर्षि । ‘ पृ पालनपूरणयोः ’ ।
 ‘ चादिषु च ’ इति न निघातः । कृधि । ‘ कृञ् करणे ’ इत्यस्य लोटि ‘ सेह्यपिच ’ इति हिरा-
 देशः । तस्य ‘ श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ’ इति धिरादेशः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति उप्रत्ययस्य लृक् ।
 पादादित्वान्न निघातः । राये । ‘ रा^४ दाने^४ ’ । ‘ रातेडैः ’ इति डैप्रत्ययः । ‘ उडिदम् ’ इत्यादिना
 विभक्तैरुदात्तत्वम् । उशिजः । ‘ वश कान्तौ ’ । ‘ वशेः क्चिच ’ इतीजिप्रत्ययः । क्तिच्चात्संप्रसारणम् ।
 प्रत्ययस्वरः । यविष्ठ । युवशब्दादतिशायने इष्टप्रत्ययः । ‘ स्थूलदूरयुव ’ इत्यादिना यणादेः^५ परस्य^५
 लोपः पूर्वस्य च गुणः । आमन्त्रितत्वात्निघातः ॥

१. ज-ण-प-कर्मफलानि । २. ध-अभिमतफलप्रदानेन । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘ भा दीप्तौ ’ नास्ति ।

४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘ रा दाने ’ नास्ति । ५. त-यणादिपरस्य ।

अषाळ्हो अग्ने वृषभो दिदीहि पुरो विश्वाः सौभगा संजिगीवान् ।

यज्ञस्य नेता प्रथमस्य पायोर्जातवेदो बृहतः सुप्रणीते ॥ ४ ॥

अषाळ्हः । अग्ने । वृषभः । दिदीहि । पुरः । विश्वाः । सौभगा । सुऽजिगीवान् ।

यज्ञस्य । नेता । प्रथमस्य । पायोः । जातवेदः । बृहतः । सुऽप्रणीते ॥ ४ ॥

हे अग्ने अषाळ्हः शत्रुभिरसोढोऽपराजितः । स्वयं शत्रून्जयतीत्यर्थः । वृषभः कामानां वर्षयिता एवंभूतस्त्वं विश्वाः सर्वाः पुरः शत्रूणां पुरीः सौभगा तत्रस्थानि शोभनान्युत्तमानि धनानि च संजिगीवान् सम्यक् जयन् दिदीहि सर्वतो ज्वालाभिर्दीप्यस्व । सुप्रणीते शोभनप्रणयने जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने बृहतः उपदिष्टातिदिष्टद्विविधेति कर्तव्यताकलापेन महतः पायोः तत्फलप्रदानेन रक्षकस्य प्रथमस्य मुख्यतया प्रथमं क्रियमाणस्य । 'एष वाच प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्योतिष्टोमः' इति श्रुतेः । तादृशस्य ज्योतिष्टोमाख्यस्य यज्ञस्य नेता हविर्वहनदेवताह्वानादिक्रियाया निर्वाहको भव ॥ अषाळ्हः । 'षह मर्षणे' अस्य निष्ठायां 'हो ङः' इति ङकारः । 'झषस्त-धोर्धोऽधः' इति क्तस्य धकारः । हुत्वेन ङः । ढलोपे कृते 'ढलोपे पूर्वस्य दीर्घः' इति दीर्घः । ओवाभावश्छान्दसः । 'सहेः साङः सः' इति सकारस्य मूर्धन्यादेशः । अव्ययपूर्वपद-प्रकृतिस्वरे नस्स्वरः । वृषभः । 'वृष सेचने' । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' इत्यभच् । चित्स्वरः । दिदीहि । दिवु क्रीडादौ इत्यस्य यङ्लुकि लोटो मध्यमैकवचने 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इत्याभ्यासस्य गुणाभावः । 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते' इति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्याप्रवृत्तौ परत्वात् 'हलि च' इति दीर्घत्वम् । पश्चात् वलोपः । सौभगा । 'सुभगान्मन्त्रे' इत्युद्गात्रादिषु पाठाद्वावार्थेऽञ् । 'ह्रस्वगसिन्वन्ते' इति पूर्वपदस्य वृद्धिः । उत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो ङादेशः । तेन च सौभग्येन धनान्युपलक्ष्यन्ते । जित्वादाद्युदात्तः । संजिगीवान् । 'जि जये' । छन्दसि लिट् । तस्य क्सुः । 'सन्लिटोर्जेः' इति कवगादेशः । प्रत्ययस्वरः । दीर्घश्छान्दसः । पायोः । 'पा रक्षणे' । 'कृवापाजिमि' इत्यादिना उण्वप्रत्ययः । 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युगागमः । प्रत्ययस्वरः ॥

अच्छिद्रा शर्म जरितः पुरुणि देवाँ अच्छा दीद्यानः सुमेधाः ।

रथो न सस्त्रिभि वक्षि वाजमग्ने त्वं रोदसी नः सुमेके ॥ ५ ॥

अच्छिद्रा । शर्म । जरितरिति । पुरुणि । देवान् । अच्छ । दीद्यानः । सुऽमेधाः ।

रथः । न । सस्त्रिः । अग्नि । वक्षि । वाजम् ।

अग्ने । त्वम् । रोदसी इति । नः । सुमेके इति सुऽमेके ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-कर्तव्यकलापेन । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ज्योतिष्टोमस्य । ३. त-धः । ४. त-लोपमध्यमैकवचने । ५. त-न-भ-सुभगमन्त्रे । ६. ख-ग-च-ज-ण-फ-उत्तरपदस्य च ।

वजरितः सर्वस्य जगतोऽन्तकाले जरयितर्हे अग्ने वसुमेधाः शोभनप्रज्ञोपेतः वदीधानः स्वतेजसा प्रकाशमानस्त्वं देवान् यष्टव्यान् देवान् वच्छ अभिलक्ष्य तदुद्देशेन क्रियमाणानि पुरुषि शर्म स्वर्गादिसुखसाधनभूतानि अग्निहोत्रादीनि कर्माणि वच्छिद्रा अच्छिद्राणि कुरु । कर्तृकर्मसाधनवैकल्य- राहित्येन संपूर्णानि कुरु । किंच हे अग्ने त्वं वसस्त्रिः^१ संनिरुद्धः स्वकीयं सततगमनं संनिरुध्य हविष्प्र- क्षेपपर्यन्तमत्र वर्तमानस्त्वं वाजं नः अस्माभिर्दीयमानं हविलक्ष्णमश्वम् अभि देवानभिलक्ष्य वक्षि वह प्रापय । तत्र दृष्टान्तः । रथो न रथ इव । यथा रथो धान्यादिकमूढ्वा^२ तस्त्वामिनं प्रापयति तद्वत् । किंच त्वम् अग्ने^३ रोदसी द्यावापृथिव्यौ वसुमेके शोभनरूपोपेतं स्वकीयप्रभाभिः प्रकाशयुक्ते कुरु ॥ दीधानः । दीदेतिर्दीसिकर्मा । तस्मात् शानच् । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । वसुमेधाः । ‘नित्यमसिच् प्रजामेधयोः’ इत्यसिच्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ ‘नन्सुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सस्त्रिः^४ । ‘षसं स्वमे’^५ । अस्मादौणादिको निन् । निच्वादाद्युदात्तत्वम्^६ । वक्षि । ‘वह प्रापणे’ अस्य लोटः सिपि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ढक्त्वत्वे । हिरादेशञ्छान्दसत्वाच्च भवति । निघातः^७ ॥

प्र पीपय वृषभ जिन्व वाजानग्रे त्वं रोदसी नः सुदोधे ।

देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परिं घात् ॥ ६ ॥

प्र । पीपय । वृषभ । जिन्व । वाजान् । अग्ने । त्वम् । रोदसी इति । नः । सुदोधे इति सुदोधे ।

देवेभिः । देव । सुसुरुचा । रुचानः । मा । नः । मर्तस्य । दुःदुर्मतिः । परिं । स्थात् ॥ ६ ॥

वृषभ कामानां वर्धितर्हे अग्ने त्वं नः अस्माकं प्र पीपय अभिलक्षितफलानि वर्धय^१ । वाजान् अश्वानि च जिन्व प्रयच्छ । किंच देव दीप्यमान हे अग्ने सुरुचा शोभनदीत्या रुचानः शोभमानस्त्वं देवेभिः यजनीयदेवैः सहितोऽस्माकं रोदसी इमे द्यावापृथिव्यौ सुदोधे वृष्टिद्वाराभिमतफलप्रदानेन सुष्ठु दोग्ध्यौ कुरु । तथा मर्तस्य शत्रोः^२ दुर्मतिः दुष्टबुद्धिप्रयुक्तोऽभिभवः नः अस्मान् मा परिं घात् परितो मा गच्छतु ॥ पीपय । ‘पा पाने’ इत्येतस्य प्यन्तस्य लुङि चङि द्विवचनाभ्यासदीर्घौ । सिपो लोपञ्छान्दसः । जिन्व । ‘इवि जिवि धिवि प्रीणनार्थाः’ । एतस्य लोटि इदित्वाङ्गम् । शप् । ‘अतो हेः’ इति हेलेक् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन अतिङ् उत्तरत्वाभावात्^३ न निघातः । सुदोधे । दोहनं दोषः । भावे घञ् । कुस्वं छान्दसम् । ‘आद्युदात्तं ङच् छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुर्मतिः । ‘मनु अवबोधने’ । मन्यते इति मतिर्बुद्धिः । कर्तरि क्तिच् । दुष्टा बुद्धिः । अभ्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

१. त-सस्त्रिः संभक्ता संतर्जनीयो वा । यद्वा सस्त्रिः संज्ञातस्त्वम् । २. त-गन्त्यादिकः धनादिकमूढ्वा । ३. त-इमे । ४. त-सस्त्रिः । सनतेः स्नातेर्वा किन् । लिङ्वद्भावाद्विवचनम् । ५. स-षच समवाये । ६. त-निच्वादाद्युदात्तः । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘निघातः’ नास्ति । ८. त-प्रवर्धय । ९. त-मनुष्यस्यास्य । १०. ख-ग-च-ज-ण-उत्तरत्वाभावेन ।

इलामग्रे पुरुदंसं सनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्रे सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ७ ॥

इलाम् । अग्रे । पुरुऽदंसम् । सनिम् । गोः । शश्वत्ऽतमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजाऽवा । अग्रे । सा । ते । सुऽमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥७॥

‘ उतो पितृभ्याम् ’ इत्यस्मिन् वर्गे व्याख्यातेयम् कक् ॥ १५ ॥

‘ अयमग्निः ’ इति चतुर्थं षडृचं सूक्तमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका^१—‘ अयमग्निः पदं प्रागाथम् ’ इति । ‘ उत्कीलस्तु ’ इति तुशब्दप्रयोगात् अस्यापि सूक्तस्य स एव ऋषिः । अत्र विषमसंख्यानामृचां बृहती छन्दस्तृतीयपादस्य द्वादशाक्षरत्वात् । समसंख्यानां तु सतोबृहती प्रथमचतुर्थपादयोर्द्वादशाक्षरत्वात् । उक्तं च—‘ अयुजौ जागतौ सतोबृहती ’ (अनु. ८. ४) इति ॥

अयमग्निः सुवीर्यस्येशे महः सौभगस्य ।

राय ईशे स्वपत्यस्य गोमते ईशे वृत्रहथानाम् ॥ १ ॥

अयम् । अग्निः । सुऽवीर्यस्य । ईशे । महः । सौभगस्य ।

रायः । ईशे । सुऽअपत्यस्य । गोऽमतः । ईशे । वृत्रऽहथानाम् ॥ १ ॥

उत्कीलः स्तौति । ^१अयं यजनीयत्वेन^२ अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः ^३अग्निः ^४सुवीर्यस्य शोभन-सामर्थ्योपेतस्य ^५महः महतः ^६सौभगस्य सौभाग्यस्य ^७ईशे ईष्टे । ईश्वरो भवति । सर्वस्य बलारोग्यहेतु-तया सौभाग्यकारित्वात् । तथा ^८गोमतः गवादिपशुयुक्तस्य ^९स्वपत्यस्य शोभनापत्यस्य ^{१०}रायः धनस्य ^{११}ईशे ईष्टे । पुत्रपश्चाद्युद्देशेन क्रियमाणकर्मफलसंपादकत्वेन तत्स्वामित्वात्^{१२} । तथैवंभूतोऽग्निः ^{१३}वृत्रहथानाम् । हननं हथः । शत्रुभूतपापविनाशनानामपि^{१४} ^{१५}ईशे ईष्टे । त्वयि समर्पितकर्मणामस्माकं त्वत्प्रसादात् पापक्षयो भवतीति तस्यापि^{१६} स्वामी^{१७} ॥ ईशे । ‘ ईश ऐश्वर्ये ’ । अदादित्वाच्छपो लृक् । ‘ लोपस्त आत्मनेपदेषु ’ इति तलोपः । पादादित्वाद्निघातः । सौभगस्य । सुभगस्य भावः सौभगम् । उद्गानादित्वाद्भ् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्र ‘ हङ्गण ’ इत्यादिना प्राप्ताया उत्तर-पदवृद्धेरभावः । रायः । ‘ ऊडिदम् ’ इत्यादिना विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईशे । निघातः । स्वपत्यस्य । ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वृत्रहथानाम् । ‘ वृत् वर्तने ’ । अस्मात् ‘ स्फायितञ्चि-वञ्चि ’^{१८} इत्यादिना रक्प्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । ‘ हन हिंसागत्योः ’ इत्यस्मात् ‘ हनिकुषिनीरमि-काशिन्यः ’ इति कथन् । कित्वादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः^{१९} ॥

१. ल-तत्रानुक्रमणिका । २. च-यजमानेन । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘ तत्स्वामित्वात् ’ नास्ति ।

४. घ-त-न-प-भ-ल-स-‘ विनाशनानामपि । ५. ख-ग-च-ज-ण-‘ तत्स्वामी । ६. ख-ग-च-ज-ण-स-‘ स्फायि-तञ्चि ’ । ७. त-कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सुवीर्येत्यादिना अधीगर्तै(र्थे)त्यादिना कर्मणि षष्ठी ।

इमं नरो मरुतः सश्रुता वृधं यस्मिन्नायः शेषवृधासः ।

अभि ये सन्ति पृतनासु दूढ्यो विश्वाहा शत्रुमादभुः ॥ २ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सश्रुत । वृधम् । यस्मिन् । रायः । शेषवृधासः ।

अभि । ये । सन्ति । पृतनासु । दुःऽध्यः । विश्वाहा । शत्रुम् । आऽदभुः ॥ २ ॥

१नरः कर्मणां नेतारो हे १मरुतः देवा यूयं १वृधं पशुपुत्रादिवर्धकम् १इमम् अस्माभिः स्तूयमानम् इमम् १अभि १सश्रुत हविरानयनार्थं सेवध्वम् । कीदृशोऽभिः १ इत्याकाङ्क्षायामाह । १यस्मिन् देवे १रायः धनानि १शेषवृधासः दानभोगाद्युपयोगेन सुखस्य वर्धकानि १अभि १अमितः १सन्ति । १ये च देवाः १पृतनासु सेनासु तदुपलक्षितेषु संग्रामेषु १दूढ्यः दुष्टध्यानोपेतानात्मनो हिंसकाञ्छत्रून् अभि सन्ति अभिभवन्ति । ये च १विश्वाहा विश्वान्यहानि यस्मिन्नखण्डे काले तस्मिन् सर्वदा १शत्रुम् आत्मनो द्वेष्टारम् १आदभुः आदभूवन्ति हिंसन्ति । एवंभूतास्ते सर्वे मरुतो यूयं तमिममभि सेवध्वमिति पूर्वेणान्वयः ॥ सश्रुत । 'षञ्ज संगे' इत्यस्मात् लोटि रूपम् । जकारस्य व्यत्ययेन चकारः । निघातः । शेषवृधासः । वर्णव्यत्ययः । शं सुखं वर्धयतीति । 'असुन्' इत्यसुन् । गुणाभावञ्छान्दसः । 'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यौणादिकसूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सन्ति । 'अस भुवि' । दूढ्यः । 'ध्वै चिन्तायाम्' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्तिप् । दक्षिणहणात्संप्रसारणम् । 'दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेः ण्वत्वं च' इति उत्पदत्वे । 'छन्दस्युभयथा' इति श्लीयडादेशं बाधित्वा यणादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । शसः सुत्वात् अनुदात्तत्वे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इति शसः स्वरितत्वम् । आदभुः । 'दम्भु दम्भे' । अस्माद्धिदुयसि रूपम् । 'अन्धिग्रन्थिदम्भिस्त्वज्जीनामुपसंलयानम्' इति किट्वावादानुनासिकलोपः । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम्' (का. ६. १. ८) इति द्विर्वचनाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । 'सतिशिष्टस्वरो बलीयान्' इति प्रत्ययस्वरः ॥

स त्वं नो रायः शिशिहि मीढ्वो अग्रे सुवीर्यस्य ।

तुर्विद्युन्न वर्षिष्ठस्य प्रजावतोऽनमीवस्य शुष्मिणः ॥ ३ ॥

सः । त्वम् । नः । रायः । शिशिहि । मीढ्वः । अग्रे । सुवीर्यस्य ।

तुर्विऽद्युन्न । वर्षिष्ठस्य । प्रजाऽवतः । अनमीवस्य । शुष्मिणः ॥ ३ ॥

हे १अग्रे १सः तथाविधः १त्वं १नः अस्मान् १रायः । तृतीयार्थे षष्ठी । धनेन १शिशिहि तीक्ष्णान् कुरु । अस्मान् धनसमृद्धान् कुरु । किंच १तुर्विद्युन्न बहुधनोपेत अत एव १मीढ्वः मीढ्वन् कामानां

१. त-प-ल- 'इमम्' नास्ति । २. त-कीदृशोऽभिः कीदृशास्ते मरुतः । ३. न-ल- 'अभि अमितः' नास्ति । ४. ख-न-घ-च-ज-ण-प-भ-किंच विश्वाः सर्वेष्वहःसु शत्रुं नाशयतीति शेषः । कीदृशास्ते मरुतः सन्ति (ज-ण- 'सन्ति' नास्ति) ये च देवाः (घ-प- 'च देवाः' नास्ति) पृतनासु सेनासु तद्रक्षितेषु (घ-तदुपक्षितेषु; प-तदुक्षितेषु) संग्रामेषु दूढ्यः दुष्टध्यानोपेतान् आत्मनो द्वेष्टन् (घ-प-हिंसकान्) । ५. त-वर्धयन्तीति ।

सेक्तः हे अग्ने त्वं^१ वविष्ठस्य वृद्धतमस्य प्रभूतस्य^२ प्रजावतः अपत्ययुक्तस्य^३ अनमीवस्य^४ आरोग्यहेतोः^५ अत एव^६ शुष्मिणः बलहेतोः^७ सुवीर्यस्य^८ शोभनसामर्थ्ययुक्तस्य^९ अन्नस्य^{१०} संबन्धिनोऽस्मान् कुरु । यद्वा । एतत्सर्वं^{११} रैविशेषणतया^{१२} योजनीयम् । एताः षष्ठ्यस्तृतीयाथै । एतदुक्तं भवति । धनेन अपत्यारोग्यशरीर-बलोपेतेन अन्नेन^{१३} च^{१४} अस्मान् समृद्धान् कुर्विति ॥ शिञ्जीहि । ‘ शिञ् निशाने ’ इत्यस्य लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य श्रुतिः । ‘ वा छन्दसि ’ इति विकल्पेन डित्त्वात् ‘ अडितश्च ’ इति हेर्धिरादेशो न भवति । दीर्घश्छान्दसः । निघातः । मीढुः । ‘ मिह सेचने ’ इत्यस्य कसौ ‘ दाश्वान्साह्वान्मीढुंश्च ’ इति निपातनात् ढस्वम्^{१५} उपधादीर्घश्च । संबुद्धौ नुमि कृते हलङ्यादिलोपे संयोगान्तलोपे च कृते ‘ मतुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि ’ इति रुः । पादादित्वादाद्युदात्तः ॥

चक्रिर्यो विश्वा भुवनाभि सासहिश्चक्रिर्देवेष्वा दुवः ।

आ देवेषु यतते आ सुवीर्य आ शंस उत नृणाम् ॥ ४ ॥

चक्रिः । यः । विश्वा । भुवना । अभि । सासहिः । चक्रिः । देवेषु । आ । दुवः ।

आ । देवेषु । यतते । आ । सुवीर्य । आ । शंस । उत । नृणाम् ॥ ४ ॥

यः अयमग्निः^१ चक्रिः सर्वस्य जगतः कर्ता स च विश्वा^२ भुवना विश्वानि भुवनानि^३ अभि^४ अभिविनाति । ‘ तत्सृष्ट्वा तदेवानुग्राविशत् ’ (तै. उ. २. ६) इति श्रुतेः । चक्रिः कर्ता सोऽग्निः^५ सासहिः पुरोडाशादिहविर्भारसहनशीलः^६ सन् दुवः अस्माभिर्दत्तं हविः^७ देवेषु यजनीयदेवेषु^८ आ आनयति । स चाग्निः^९ देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृषु^{१०} आ यतते आभिमुख्येन गच्छति । यद्वा^{११} विश्वानि भुवनानि चक्रिः अभिसासहिरभिवनशीलः । आकारश्चार्थे । देवेषु च दुवः परिचरणं चक्रिः कर्ता । यः एवंभूतः स आयतते इत्यादि पूर्ववत्^{१२} । उत^{१३} अपि च नृणां यज्ञस्य नेतृणां शस्त्रिणां^{१४} शंसे । शंसनं शंसः शस्त्रम् । तस्मिन् सोऽग्निः^{१५} आ आगच्छति । तथा नृणां मनुष्याणां^{१६} सुवीर्यं शोभनवीर्योपेतयुद्धे^{१७} तद्रक्षणार्थम्^{१८} आ आगच्छति । अनेनाग्नेः सर्वव्यापकता प्रतिपादिता भवति ॥ चक्रिः । ‘ डुकृष् करणे ’ । ‘ आह्वगहनजनः किंनौ लिट् च ’ इति किन्प्रत्ययः । लिङ्गज्ञावात् द्विवचनम् । किस्वात् गुणाभावः । निस्वरः । सासहिः । ‘ षह मर्षणे ’ इत्यस्मात् यङन्तात् ‘ सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किंनौ ’ (पा. म. ३.२.१७१.४) इति किः । प्रत्ययस्वरः । यतते । ‘ यती प्रयागे ’ । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शंसे । भावे षञ् । जिस्वरः । नृणाम् । ‘ नृ च ’ इति विकल्पेन दीर्घाभावः । ‘ नामन्यतरस्याम् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विश्वेत्यादिषु^{१९} ‘ न लोकाव्ययं ’ इति षष्ठीप्रतिषेधः^{२०} ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-अरोगस्य हेतोः; ल-आरोग्यस्य हेतोः । २. घ-त-अद्ययुक्तस्य । ३. ल-विशेषणतया; स-रायः विशेषणतया । ४. त-‘ अन्नेन ’ नास्ति । ५. च-वा; ल-‘ च ’ नास्ति । ६. ख-ग-ज-ण-न-भ-अद्वित्वम् । ७. त-‘ हविर्भागस्य सहनशीलः । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-‘ यद्वा ..... पूर्ववत् ’ नास्ति । ९. त-स चाग्निर्देवेषु देवनशीलेषु स्तोतृष्वायतते । उत । १०. त-‘ शस्त्रिणाम् ’ नास्ति । ११. त-शोभनवीर्योपेते युद्धे । १२. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-‘ विश्वेत्यादिषु...षष्ठीप्रतिषेधः ’ नास्ति ।

मा नो अग्रेऽर्मतये मावीरतायै रीरधः ।

मागोतायै सहसस्पुत्र मा निदेऽप द्वेषांस्या कृधि ॥ ५ ॥

मा । नः । अग्रे । अर्मतये । मा । अवीरतायै । रीरधः ।

मा । अगोतायै । सहसः । पुत्र । मा । निदे । अप । द्वेषांसि । आ । कृधि ॥ ५ ॥

वसहसस्पुत्र बलस्य पुत्र हे वअग्रे स्वं वनः अस्मान् वअमतये शत्रुभूताय^१ दारिद्र्याय वमा वरीरधः संसिद्धान् विषयभूतान् मा कुरु । तथा वअवीरतायै अपुत्रतायै । *वीरशब्देन^२ तद्वान् लक्ष्यते । वीरस्य भावो वीरता । न वीरता अवीरता । तस्यै । +अस्मान् अपुत्रताया विषयभूतान्^३ वमा कुरु । तथा स्वमस्मान्+ वअगोतायै गवादपिशुसंपत्त्यभावस्य विषयभूतान् वमा कुरु । किंच अस्मान् वनिदे निन्दाया विषयभूतान् वमा^४ कुरु^५ मा विधेहि । तथा स्वं वद्वेषांसि कर्मापराधनिमित्तान्^६ द्वेषांश्च^७ वअप वआ वकृधि अपाकुरु निवारय ॥ अवीरतायै । वीरा अस्य सन्तीति वीरः । अर्शआदिवाद्च् । तस्य भावो वीरता । 'तस्यै^८ भावस्त्वतलौ' इति तल्^९ । न वीरता अवीरता । नञः स्वरे प्राप्ते 'परादिञ्छन्दसि बहुलम्' इति नञुत्तरस्य^{१०} आदेरुदात्तता । रीरधः । 'राध साध संसिद्धौ' । अस्माण्यन्ताच्छान्दसे लुङि 'णिश्चिद्रुचुभ्यः^{११}' इति च्लेश्रङदेशः । 'गेरनिटि' इति णिलोपः । 'गौ चङ्युपधायाः^{१२}' इत्युपधाह्रस्वः । 'चङि' इति द्विर्वचनम् । 'सन्वल्लघुनि चङ्परे' इति सन्वद्भावः । 'सन्यतः' इत्यभ्यासस्येत्वम् । तस्य 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । 'न माङ्योमे' इत्यडभावः । निघातः । अगोतायै । गोशब्देन गोमान् लक्ष्यते । न गौरगौ । अगोर्भावोऽगोता । 'तस्य भावः^{१३}' इति तल् । लिट्स्वरः । सहसस्पुत्र । 'सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे^{१४}' इति पराङ्गवद्भावात् सहसस्पुत्र इत्येतयोः सर्वानुदात्तत्वम् । निदे । 'णिदि कृसायाम्' । अस्मात्संपदादित्वाद्भावे क्प् । 'अनिस्थमागम-शासनम्' इति नुमभावः । 'सावेकाचः^{१५}' इति विभक्तेरुदात्तता ॥

शग्धि वाजस्य सुभग प्रजावतोऽग्रे बृहतो अध्वरे ।

सं राया भूयसा सृज मयोभुना तुर्विद्युम्न यशस्वता ॥ ६ ॥

शग्धि । वाजस्य । सुऽभग । प्रजाऽवतः । अग्रे । बृहतः । अध्वरे ।

सम् । राया । भूयसा । सृज । मयःऽभुना । तुर्विद्युम्न । यशस्वता ॥ ६ ॥

वसुभग शोभनधनोपेत हे वअग्रे त्वम् वअध्वरे अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन् अग्निष्टोमादिकर्मणि वबृहतः महतः प्रभूतस्य वप्रजावतः अपत्योपेतस्य ववाजस्य अन्नस्य वशग्धि ईशिषे । तादृशमन्नमस्मिन्

१. ग-च-ज-ण-न-ल-शत्रुभूताय । *ख-ग-च-ज-ण-भ-स-अवीरशब्देन । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ- 'वीरशब्देन...विषयभूतान्' नास्ति । +त-ल- 'अस्मान्...अस्मान्' नास्ति । ३. त- 'मा कुरु' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-कर्मापरोधानिमित्तान् । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-द्वेष्यान् च; त-न-द्वेषान् । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-तस्य भावे तल् । ७. ख-ग-त-न-भ-नञ उत्तरस्य । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'पराङ्गवत्स्वरे' नास्ति ।

अध्वरेऽस्मभ्यं देहि । किंच वृत्विद्युन्न बहुधनयुक्त हे अग्ने वमयोभुना । मय इति सुखनाम 'शेवृधं मयः' (नि. ३. ६. ७) इति तन्नामसु पाठात् । तद्दानाद्युपयोगहेतुतया^१ सुखस्य भावकेन अत एव वयशस्वता कीर्तिमता भूयसा अतिप्रभूतेन वराया एवंविधेन धनेनास्मान् वसं वसुज संयोजय ॥ शग्धि । 'शक्लु शक्तौ' इत्यस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । 'हुझभ्यो हेधिः' इति धिरादेशः । हेरपितृत्वादुदात्तता । राया । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भूयसा । बहुशब्दात् 'द्विवचन-विभज्योपपदे' इतीयसुन् । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' इतीयसुनः सर्वस्य लोपे प्राप्ते 'आदेः परस्य' (पा. सू. १.१.५४) इति प्रत्ययस्यादेर्लोपो बहोः भूरादेशश्च^२ । निस्वरः । सृज । 'सृज विसर्गे' । तुदादिः । लोटि रूपम् । निघातः । मयोभुना । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्मात्^३ औणादिको डुप्रत्ययः । तुविद्युन्न । पादादित्वादनघातः ॥ १६ ॥

'समिध्यमानः' इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमाग्नेयं त्रैष्टुभं वैश्वामित्रस्य कतस्यापमम् । तदुक्तं— 'समिध्यमानः पञ्च कतो वैश्वामित्रस्तु' इति । 'आ होता' इत्यादिसूक्तदशकस्य विनियोग उक्तः प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः इति । तत्रेदं चतुर्थम् । वाजपेये बार्हस्पत्ये चरौ 'अग्निं सुदीतिम्' इति स्विष्टकृतो याज्या । 'वाजपेयेन' इत्यादिखण्डे सूत्रितम्—'अग्निं सुदीतिं सुदशं गृणन्त इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

समिध्यमानः प्रथमानु धर्मा समक्तुभिर्ज्यते विश्ववारः ।

शोचिष्केशो घृतनिर्णिक्पावकः सुयज्ञो अग्निर्यजथाय देवान् ॥ १ ॥

सम्ऽइध्यमानः । प्रथमा । अनु । धर्म । सम् । अक्तुभिः । अज्यते । विश्वऽवारः ।

शोचिऽकेशः । घृतऽनिर्निक् । पावकः । सुऽयज्ञः । अग्निः । यजथाय । देवान् ॥ १ ॥

कतः स्तौति । धर्म । धारणात् धर्म । अग्नेः यज्ञनिर्वाहकतया तद्धारकत्वाद्धर्माग्निः । तथा च मन्त्रः—'धर्माणमग्निं विदथस साधनम्' (ऋ. सं. १०. ९२. २) इति । तादृशोऽग्निः प्रथमा प्रथमं यज्ञोपकमे अनु अग्न्यायतनेष्वनुक्रमेण समिध्यमानः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः । यद्वा । अनु धर्म धर्मसाधनभूतेषु यज्ञेषु प्रथमं समिध्यमानः । विश्ववारः विश्वैः सर्वैर्यजमानैर्यष्टव्यतया वरणीयः शोचिष्केशः शोचींषि ज्वालाः केशा यस्य स तथोक्तः । घृतनिर्णिक् घृतस्य तापनद्वारा विलापनेन शोधकः । पावकः अस्मदीयपापशोधकः । सुयज्ञः शोभनयज्ञोपेतः । एवंभूतः अग्निः देवान् अस्माभिर्यजनीयान् देवान् यजथाय यष्टुम् अक्तुभिः अजनसाधनैर्वृतादिभिः वसम् अज्यते सम्यक् सिध्यते ॥ प्रथमा । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो ङादेशः । धर्म । 'घृज् धारणे' इत्यस्मात् 'अग्नेभ्योऽपि इश्यन्ते' इति मनिन् । इस्वत्वं छान्दसम् । निस्वरः । अक्तुभिः । 'अञ् व्यक्तिगतिभ्रक्षणे' । अज्यत एभिरिति बाहुलकत्वात् कुः करणे । किंत्वादुपधालोपः । प्रत्ययस्वरः । अज्यते । स एव धातुः । कर्मणि यक् । 'अनिदिताम्' इत्युपधालोपः । विश्ववारः । विश्वैर्यजमानैर्होतृद्वारा वारो वारणं यस्येत्यत्र 'वृज् वरणे' इत्यस्य ण्यन्तस्य रूपं वारः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । घृतनिर्णिक् । 'णिजिर् शौचपोषणयोः' । क्तिप् । घृतं नेनेक्ति द्वितीयातत्पुरुषत्वात्

१. त-दानाद्युपयोग^० २. त-भू इत्यादेशश्च । ३. त-भवतेः । ४. त-अग्निः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प्रथमा । ६. स-विलयनेन । ७. त-बाहुलकात् ।

पूर्वपदस्वरः । यजथाय । ‘यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु’ । अस्मादौणादिकः अथप्रत्ययः । तादर्थ्यं चतुर्थी । प्रत्ययस्वरः ॥

यथायजो होत्रमग्ने पृथिव्या यथा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ।

एवानेन हविषा यक्षि देवान्मनुष्वद्यज्ञं प्र तिरिममद्य ॥ २ ॥

यथा । अयजः । होत्रम् । अग्ने । पृथिव्याः । यथा । दिवः । जातवेदः । चिकित्वान् ।

एव । अनेन । हविषा । यक्षि । देवान् । मनुष्वत् । यज्ञम् । प्र । तिर । इमम् । अद्य ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने त्वं ^२यथा ^३पृथिव्याः यजमानभूतायाः पृथिवीदेवतायाः पूर्वं होता सन् ^४होत्रं होमसाधनं हविः ^५अयजः अयाजीः ^६जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने ^७चिकित्वान् कर्मविषयज्ञानवान् त्वं ^८यथा च ^९दिवः ^{१०}यजमानभूताया ह्युदेवताया होता भूत्वा हविरयजः । ^{११}एव एवं त्वमस्मिन् कर्मणि होता सन् ^{१२}अनेन अस्माभिर्दीयमानेन ^{१३}हविषा ^{१४}देवान् ^{१५}यक्षि यज । किंच त्वम् ^{१६}अद्य इदानीम् अस्माभिः क्रियमाणम् ^{१७}इमं ^{१८}यज्ञं ^{१९}प्र ^{२०}तिर अनुष्ठानसंपूर्त्या पारं गमय । तत्र दृष्टान्तः ^{२१}मनुष्वत् इति । यथा मनोः यज्ञमनुष्ठानसंपूर्त्या ^{२२}‘पारमनैषीस्तद्वदिमं यज्ञं पारं नयेत्यर्थः ॥ यथा । ‘प्रकारवच्चेथाल्’ इति थाल् । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । अयजः । यजेर्लङि रूपम् । यच्छब्दयोगादनिघातः । होत्रम् । ‘हु दानादनयोः’ । ‘हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्वन्’ इति व्रन्प्रत्ययेनान्तोदात्तः । दिवः । ‘ऊडिद्म्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । चिकित्वान् । ‘कित ज्ञाने’ इत्यस्य कसौ रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अनेन । इदंशब्दस्य तृतीयैकवचने ‘अनाप्यकः’ (पा. सू. ७. २. ११२) इत्यनादेशः । यक्षि । यजेर्लङि रूपम् । मनुष्वत् । ‘तत्र तस्येव’ इति वक्तिः । ‘नभोऽङ्घ्रिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्’ इति भसंज्ञात्वात् रूवाभावः । प्रत्ययस्वरः । तिर । तस्तेर्लोपि व्यत्ययेन शः । ‘ऋत इद्धातोः’ इति इत्वम् । निघातः ॥

त्रीण्यायूषि तव जातवेदस्तिस्त्र आजानीरुषसस्ते अग्ने ।

ताभिर्देवानामवो यक्षि विद्वानथा भव यजमानाय शं योः ॥ ३ ॥

त्रीणि । आयूषि । तव । जातवेदः । तिस्त्रः । आऽजानीः । उषसः । ते । अग्ने ।

ताभिः । देवानाम् । अवः । यक्षि । विद्वान् । अथ । भव । यजमानाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

हे ^१जातवेदः जातप्रज्ञ ^२तव ^३त्रीण्यायूषि त्रिविधानि आज्यौषधिसोमात्मकान्यज्ञान्याहारतया कल्पितानि हे ^४अग्ने ^५तिस्त्रः ^६उषसः एकाहाहीनसन्नगता उषसः ^७उषोऽभिमानिन्यस्तिस्त्रो देवताः ^८ते तव ^९आजानीः जनयित्र्यो मातरः । यद्वा ^{१०}उषोऽभिमानिन्यो देवतास्त्वआजानीस्त्वामनुजातास्तिस्त्रः ^{११}

१. त-‘त्वं’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-‘यथा’ नास्ति । ३. ग-च-त-न-‘त्वं यथा च’ नास्ति । ४. ग-च-न-‘दिवः...देवान्’ नास्ति । ५. ख-स-यज्ञानुष्ठानं संपूर्त्या । ६. ख-ग-च-ज-ण-फ-जातप्रज्ञ अग्ने । ७. त-‘उषसः’ नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-‘यद्वा...तिस्त्रः’ नास्ति ।

स्वसारः^१ । तथा च स्वसूः प्रकृत्य मन्त्रः—‘ प्रजामेका रक्षत्यूर्जमेका राष्ट्रमेका रक्षति ’ इति^२ ।
 १ताभिः उषोऽभिमानिनीभिर्देवताभिः सहितस्त्वम् १अवः अस्माभिर्दीयमानं हविलक्ष्णमन्नं
 १देवानां १यक्षि यष्ट्यदेवानां प्रयच्छ । १अथ अनन्तरं १विद्वान् जानंस्त्वं^३ १यजमानाय १शं १भव
 सुखहेतुर्भव । १योः च सुखस्य मिश्रयिता च^४ भव ॥ तव । ‘ युष्मदस्मदोर्दसि ’ इत्याद्युदात्तः^५ । तिस्रः ।
 त्रिशब्दस्य स्थये ‘ त्रिचतुरोः स्त्रियाम् ’ इति तिस्र इत्यादेशः । ‘ अचि र क्रतः ’ इति रेफादेशः ।
 ‘ तिस्रभ्यो जसः ’ इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । आजानीः । ‘ जन जनने ’ । ‘ जनिघसिभ्यामिण् ’ इति
 कर्तरि इण् । णित्वादुपधावृद्धिः । ‘ वा छन्दसि ’ इति सवर्णदीर्घः^६ । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः^७ । अवः ।
 ‘ अव रक्षणे ’ । ‘ असुन् ’ इत्यसुन् । निरस्वरः । यक्षि । यजेदानीर्थस्य लेटि रूपम् । यजमानाय ।
 ‘ पूज्यजोः शानन् ’ (पा. सू. ३. २. १२८) इति यजेः शानन् । निरस्वरः । योः । ‘ यु मिश्रणे ’
 इत्यस्मात् ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ’ इति विच् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्निं सुदीतिं सुदृशं गृणन्तो नमस्यामस्त्वेड्यं जातवेदः ।

त्वां दूतमरतिं हव्यवाहं देवा अकृण्वन्मृतस्य नाभिम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । सु० सुदीतिम् । सु० सुदृशम् । गृणन्तः । नमस्यामः । त्वा । ईड्यम् । जा० जातवेदः ।

त्वाम् । दूतम् । अरतिम् । हव्यवाहम् । देवाः । अकृण्वन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ ४ ॥

१जातवेदः जातस्य सर्वस्य वेदितृहे अग्ने १गृणन्तः त्वद्विषयां स्तुतिं कुर्वाणा वयम् १अग्निम्
 अङ्गनादिगुणोपेतं १सुदीतिं शोभनदीप्तिम् अत एव १सुदृशं सर्वैः सुदर्शनम् १ईड्यं स्तुत्यम् एवंविधं
 १त्वा त्वां १नमस्यामः हविर्भिः पूजयामः । किंच १देवाः अस्माभिर्यजनीया इन्द्रादयो देवाः
 १अरतिम् । न विद्यते विषयेषु^१ रतिः^२ प्रीतिर्यस्यासावरतिः । विषयेष्वसक्तम् अत एव १अमृतस्य
 देवाश्चभूतायाः सुधायाः १नाभिं नाभिस्थानं १त्वां तादृशं १हव्यवाहं १दूतम् १अकृण्वन् । हविषां वोढारं
 दूतमकुर्वन् । दूतो हि द्विविधो वार्ताहारी^३ कार्यकारी चेति । तत्र त्वां कार्यकारिणं दूतमकारुणरिति
 भावः ॥ सुदीतिम् । ‘ दीङ् क्षये ’ । दीयते विनाश्यते आभिस्तम् इति करणे किन् । दीतयो दीतयः ।
 बहुव्रीहौ ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । सुदृशम् । ‘ दृशिर् प्रेक्षणे ’ । तस्माच्छक्यार्थे
 खल् । ‘ संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः ’ इति गुणाभावः । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ।
 गृणन्तः । गृणातिरचैतिकर्मा । नमस्यामः । नमसः पूजायां ‘ नमो वरिवश्चिन्नः क्यच् ’ इति
 क्यच् । तदन्ताल्लटि रूपम् । पादादित्वाच्च निघातः । दूतम् । ‘ द्रु उपतापे ’ । ‘ दूतनिभ्यां दीर्घश्च ’
 (उ. सू. ३. ३७०) इति क्तः । तत्संनियोगेन धातोर्दीर्घः । दूतः दूतस्ततः संचारीत्यर्थः । प्रत्ययस्वरः ।
 अरतिम् । ‘ रमु क्रीडायाम् ’ । भावे किन् । अकृण्वन् । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ इत्यस्य लङि
 ‘ धिन्विक्कृण्वोरञ्च ’ इत्युप्रत्ययोऽकारश्चान्तादेशः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-‘ स्वसारः ..... इति ’ नास्ति । २. ख-त-प-जानानस्त्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-
 ‘ च ’ नास्ति । ४. ल-इत्याद्युदात्तत्वम् । ५. ख-ग-ज-ण-भ-वर्णदीर्घः । ६. त-°प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 ७. त-रतिः विषयेषु । ८. ख-ग-ज-ण-फ-भ-वाञ्जकारी; च-अञ्जकारी; स-वशकारी ।

यस्त्वद्भोता पूर्वी अग्ने यजीयान्द्रिता च सत्ता स्वधया च शंभुः ।

तस्यानु धर्मं प्र यज्ज चिकित्वोऽथा नो धा अध्वरं देववीतौ ॥ ५ ॥

यः । त्वत् । होता । पूर्वीः । अग्ने । यजीयान् । द्रिता । च । सत्ता । स्वधया । च । शंभुः ।

तस्य । अनु । धर्म । प्र । यज्ज । चिकित्वः । अथ । नः । धाः । अध्वरम् । देववीतौ ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वत् त्वत्तोऽपि पूर्वः प्रथमभावी यजीयान् अतिशयेन यथा यः यः कश्चित्
होता होमनिष्पादकः^१ द्विता द्वैधं मध्यमे चोत्तमे च स्थाने त्वधया सोमाख्येनाग्नेन सह सत्ता
निष्पणः सन् शंभुः यष्टृणां सुखभूः अभूत् । द्वितीयपादमेवं यास्को व्याचख्यौ—‘द्विता च सत्ता
स्वधया च शंभुः । द्वैधं सत्ता मध्यमे च स्थान उत्तमे च । शंभुः सुखभूः’ (निरु. ५. ३) इति ।
चिकित्वः धर्मविषयचेतनावन् हे अग्ने तस्य यस्त्वत्तोऽपि पूर्वभावी होता निरूपितस्तस्य होतुः अनु
धर्मं धर्माननु तेनानुष्ठितधर्मानुपलक्ष्य^२ प्र यज्ज प्रकर्षेण देवान् पूजय । अथ अनन्तरं हे अग्ने त्वं
नः अस्माकं संबन्धिनम् अध्वरम् इमं यज्ज देववीतौ देवानां प्रीत्यर्थं धाः विधेहि ॥ यजीयान् ।
यष्टृशब्दस्य ‘तुञ्छन्दसि’ इतीयसुन् । तस्मिन् ‘तुरिष्ठेमेयः सु’ इति तृचो लोपः । निस्वादाद्युदात्तः ।
द्रिता । द्विशब्दात् ‘संख्याया विधार्थे धा’ इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारश्छान्दसः ।
प्रत्ययस्वरः । सत्ता । ‘षट् लृ विशरणगत्यवसादनेषु’ । अस्य^३ ताच्छीलिकस्तृन् । निस्वरः । स्वधया ।
स्वर्गं लोकं दधाति यजमानस्येति स्वधा । ‘आतोऽनुपसर्गे कः’ इति कप्रत्ययः^४ । कृदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरस्वम् । शंभुः । शं सुखमस्मान्नवतीति । ‘भू सत्तायाम्’ । ‘विप्रसंभ्यो द्ववसंज्ञायाम्’ इत्यत्र मित-
द्वादेरुपसंख्यानात् डुप्रत्ययः । डिस्वाट्टिलोपः । यज्ज । यजेर्लोपि रूपम् । चिकित्वः । ‘कित ज्ञाने’
इत्यस्य क्सौ रूपम् । ‘मनुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि’ इति नकारस्य रुः । अथा नः । ‘निपातस्य’
इति दीर्घः । धाः । ‘डुधाञ् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । अडभावश्छान्दसः ।
देववीतौ । देवानां वीतिः अशनं यत्र प्रीतौ सा प्रीतिः देववीतिः । वी कान्त्यादिषु इत्यस्मात्
भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^५ ॥ १७ ॥

‘भवा नो अग्ने’ इति पञ्चर्च षष्ठं सूक्तम् । ‘भवा नः’ इत्यनुक्रमणिका । ‘क्तो वैश्वामित्रस्तु’
इति तुशब्दप्रयोगात् अस्यापि वैश्वामित्रः कत ऋषिः । अग्निदेवता । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तः
सूक्तविनियोगः^६ । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे ‘भवा नो अग्ने’ इति द्वचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘भवा नो
अग्ने सुमना उपेताविति द्वचाः’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

भवा नो अग्ने सुमना उपेतौ सखेव सख्ये पितरेव साधुः ।

पुरुदुहो हि क्षितयो जनानां प्रति प्रतीचीर्दहतादरातीः ॥ १ ॥

भव । नः । अग्ने । सुमनाः । उपेऽइतौ । सखाऽइव । सख्ये । पितराऽइव । साधुः ।

पुरुदुहः । हि । क्षितयः । जनानाम् । प्रति । प्रतीचीः । दहतात् । अरातीः ॥ १ ॥

१. त-होमनिष्पादकः अभिः । २. त-कर्मामुलक्ष्य । ३. त-ल-इत्यस्य । ४. ख-ग-च-ज-ण-
फ-भ-स्वर्गे लोके; त-ल-स्वलोकम् । ५. ल-कः । ६. त-पूर्वपदस्वरः । ७. त-विनियोगः ।

हे ^१अग्ने त्वम् ^२उपेतौ अस्माभिः क्रियमाणस्य^३ प्रवर्गाख्यकर्मणः^४ आभिमुख्येनागमने ^५सुमनाः
तत्कर्मसिद्धयर्थमनुकूलमनस्को भूत्वा ^६नः ^७साधुः ^८भव अस्मत्संदन्धिकर्मसाधको भव । तत्र दृष्टान्त-
द्वयम् । ^९सखेव ^{१०}सख्ये ^{११}पितरेव इति । यथा सखा सुहृत् सख्ये मित्राय हितोपदेशेन साधुर्भवति
यथा च ^{१२}पितरा मातापितरौ पुत्राय सन्मार्गोपदेशेन^{१३} साधकौ भवतः तद्वत् । किंच ^{१४}जनानां मनुष्याणां
^{१५}क्षितयः मनुष्याः ^{१६}पुरुद्वहो ^{१७}हि नानाविधद्रोहयुक्ताः । हिंसादः कारणपरः । यस्माद्धोके परस्पर-
मात्सर्यादिनान्योन्यमसहमाना जना वर्तन्ते तस्मात्त्वं ^{१८}प्रतीचीः प्रतीचः प्रतिकूलतयारमदाभिमुख्येन
आगच्छतः ^{१९}अरातीः अरातीन् शत्रून् ^{२०}प्रति ^{२१}दहतात् त्वं प्रतिकूलः सन् भरस्मात्कुरु ॥ भवा नः ।
' ब्यचोऽस्तसिद्धः ' इति संहितायां दीर्घः । उपेतौ । ' इण् गतौ ' । अयनमिति^{२२} भावे क्तिन् । प्रादि-
समासः । ' तादौ च निति कृत्यतौ ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सख्ये । ' समाने ख्यश्चोदात्तः ' इति
इण् । डित्वाट्टिलोपः । तत्संनियोगेन यलोपः । ' समानस्य छन्दसि ' इत्यादिना सभावः । ' उदात्तः '
इत्युक्तत्वात् उपपदस्योदात्तता । साधुः । ' राध साध संसिद्धौ ' । ' कृवापाजि ' इत्यादिना उण्-
प्रत्ययः । प्रत्ययरवरः । प्रतीचीः । ' अञ्चु गतिपूजनयोः ' । ' ऋविः दधक् ' इत्यादिना द्विन् ।
स्त्रियाम् ' उगितश्च ' इति ङीप् प्राप्ते पुनः ' धातोरगितः प्रतिषेधः^{२३} ' (पा. सू. ४. १. ६. १)
इति^{२४} प्रतिषिद्धे ' अञ्चत्वेऽपसंख्यानम् ' इति प्रतिप्रसवात् ङीप् । तस्मिन् भस्मज्ञायाम् ' अचः '
इत्यकारलोपः । ' चौ ' इति दीर्घः । दहतात् । ' दह भरमीकरणे ' इत्यस्य लोष्मध्यमैकवचने हेः
' तुह्योस्तातङ्गाशिधि ' इति तातङादेशः । निघातः । अरातीः प्रतीचीः । उभयत्र लिङ्प्रत्ययः ॥

तपो ष्वग्रे अन्तराँ अमित्रान् तपा शंसमररुषः परस्य ।

तपो वसो चिकितानो अचित्तान्वि ते तिष्ठन्तामजरं अयासः ॥ २ ॥

तपो इति । सु । अग्ने । अन्तरान् । अमित्रान् । तप । शंसम् । अररुषः । परस्य ।

तपो इति । वसो इति । चिकितानः । अचित्तान् । वि । ते । तिष्ठन्ताम् । अजराः । अयासः ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२अन्तरान् अभिभावकान्^३ ^४अमित्रान् शत्रून् ^५सु^६रुष्टु यथा भवति तथा ^७तपो
तपैव बाधस्व । किंच । ^८अररुषः तुभ्यं हविरप्रयच्छतः अत एव ^९परस्य शत्रुभूतस्य त्वं ^{१०}भस्मम्
अभिलाषं ^{११}तप क्षपय । ^{१२}वसो सर्वस्य वासयितर्हे अग्ने ^{१३}चिकितानः कर्माभिज्ञारत्वम् ^{१४}अचित्तान्
सत्कर्मण्यनासक्तमनस्कान् पुरुषान् ^{१५}तपो संतप । यस्मादेवं^{१६} तस्मात्^{१७} एते तव रश्मयः ^{१८}अजराः
जरारहिताः प्रतिबन्धरहिता अत एव ^{१९}अयासः सर्वत्रगमनस्वभावाः सन्तः ^{२०}वि ^{२१}तिष्ठन्तां विशेरेण
तिष्ठन्तु ॥ तपो । तप उ । गुणः । उजमवलम्ब्य ' उजः ' इति प्रगृह्यसंज्ञा । पादादित्वादनिघातः ।
तपा । ' तप संतापे ' इत्यस्य लोटि रूपम् । ' ब्यचोऽस्तसिद्धः ' इति संहितायां दीर्घः । अररुषः ।
' रा दाने ' इत्यस्य कसौ ' वस्वेकाच् ' इति प्राप्तस्य इटः ' संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः '
इति संप्रसारणबलीयस्त्वान्निवृत्तिः । ' वसोः संप्रसारणम् ' इति संप्रसारणम् । समासे नञ्स्वरः ।
चिकितानः । ' कित ज्ञाने ' इत्यस्य छन्दसि लिट् । तस्य ' लिटः कानञ्वा ' इति कानजादेशः ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-क्रियमाणप्रवर्गाख्यस्य कर्मणः । २. त-सन्मार्गोपदेशादिना । ३. न-उपे-
तमिति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-प्रतिषेध इति नारित । ५. त-अभि समीपवर्तिनः भावकान् ।
६. त-'सु' नास्ति । ७. ख-यस्मात् ।

द्विर्वचनम् । किस्वाहुणाभावः । चित्त्वादन्तोदात्तः । तिष्ठन्ताम् । ' छा गतिनिवृत्तौ ' । विपूर्वात्तिष्ठतेः
' समवप्रविभ्यः स्थः ' इत्यात्मनेपदम् । निघातः । अयासः । ' अय गतौ ' । पचाद्यच् । चित्स्वरः ॥

इध्मेना॑ग्र इच्छ॑मानो घृतेन॑ जुहोमि॑ हव्यं तर॑से बला॑य ।

याव॑दीशे ब्रह्म॑णा वन्द॑मान इ॒मां धियं॑ शत॒सेया॑य दे॒वीम् ॥ ३ ॥

इध्मेन॑ । अ॒ग्रे । इच्छ॑मानः । घृतेन॑ । जुहोमि॑ । हव्यम् । तर॑से । बला॑य ।

याव॑त् । ईशे॑ । ब्रह्म॑णा । वन्द॑मानः । इ॒माम् । धियं॑म् । शत॒सेया॑य । दे॒वीम् ॥ ३ ॥

हे १अग्रे १इच्छमानः धनं कामयमानोऽहं यजमानः १इध्मेन समिन्धनकारिसमिस्समूहेन १घृतेन
आज्येन सह १हव्यं हवनयोग्यं हविः पुरोडाशादिकं १जुहोमि । किमर्थम् । १तरसे वेगाय तव
सततगमनसिद्धयर्थं १बलाय सामर्थ्याय । पुरोडाशादिहविर्भारवहनसिद्धयर्थं त्वयि हविः प्रक्षिपामि ।
किंच १ब्रह्मणा स्तोत्रेण १वन्दमानः त्वां १स्तुवन् अहं १यावदीशे यावद्धनं १बोहुं शक्नोमि तावद्देहि । त्वं
च १इमाम् अस्माभिः क्रियमाणां १धियं त्वद्विषयां स्तुतिं १शतसेयाय अपरिमितधनपर्यवसानाय १देवीं
दीप्ताम् अतिप्रभूतां कुरु ॥ इध्मेन । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । इध्यतेऽनेनाग्निरितीध्मः काष्ठविशेषः । ' इषि-
युधीन्धिदसित्रयाधूसृभ्यो मक् ' इति करणे मक् । कित्त्वादनुनासिकलोपः । प्रत्ययस्वरः । इच्छमानः ।
' इषु इच्छायाम् ' । व्यत्ययेन शानच् । ' इषुगमियमां छः ' इति छकारः । जुहोमि । ' हु दानादनयोः '
इत्यस्य १ लटि रूपम् । पादादित्वादनघातः । हव्यम् । हवनम् १ अर्हतीति ' छन्दसि च ' इति यप्रत्ययः ।
भसंज्ञायां ' यस्य ' इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । यावत् । यच्छब्दात् ' यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् '
इति वतुप् । ' आ सर्वनाम्नः ' इत्याकारः । आद्युदात्तः । ईशे । ' ईश ऐश्वर्ये ' इत्यस्य लङुत्तमैक-
वचने इट्छेत्त्वम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । शतसेयाय । ' पो अन्तकर्मणि ' । ' आदेच उपदेशेऽशिति १ '
इत्यात्वम् । ' अचो यत् ' इति भावे यत् । ' ईद्यति ' इतीत्वम् । आर्धधातुकलक्षणो गुणः ।
कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

उच्छो॒चिषा॑ सहस॒स्पुत्र॑ स्तुतो बृहद्व॑यः शशमा॒नेषु॑ धेहि ।

रेवद॑ग्रे वि॒श्वामित्रे॑षु शं योर्म॑र्मृज्मा ते त॒न्वं भूरि॑ कृ॒त्वं ॥ ४ ॥

उत् । शो॒चिषा॑ । सह॒सः । पु॒त्र । स्तुतः । बृहत् । वयः । शशमा॒नेषु॑ । धेहि ।

रेवत् । अ॒ग्रे । वि॒श्वामित्रे॑षु । शम् । योः । म॑र्मृज्म । ते । त॒न्वम् । भूरि॑ । कृ॒त्वं ॥ ४ ॥

१सहसस्पुत्र हे १अग्रे १शोचिषा स्वकीयया दीप्त्या १उत् उद्दीप्यस्व । १स्तुतः स्तोत्रशस्त्रसाधन-
भूतैर्मन्त्रैः स्तुतस्त्वं १शशमानेऽनेषु । ' शशमानः शंसमानः ' (निरु. ६. ८) इति यास्कः । त्वद्विषय-
शंसनं कुर्वाणेषु १विश्वामित्रेषु विश्वामित्रगोत्रोत्पन्नेषु १ विश्वं मित्रमस्येति विश्वामित्र एकः १ ।

१. फ- ' त्वाम् ' नास्ति । २. ख-ग-ज-ण-भ-वन्दमानः; फ- ' स्तुवन् ' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-
न-भ-स-यावद्धनम् । ४. त-अस्य । ५. ल-हव्यम् । ६. त-उपदेशे । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल- ' विश्वा-
मित्रगोत्रोत्पन्नेषु ' नास्ति; घ-प-सर्वमित्रेषु । ८. त- ' एकः ' नास्ति ।

एकस्मिन्बहुवचनं पूजार्थम् । तथाविधेष्वस्मासु ^१रेवत् धनयुक्तं ^२बृहत् प्रभूतं ^३वयः । वयःशब्दः अन्नवाची । ‘ अर्कः वयः क्षयः ’ इत्यन्ननामसु पठितावात् ^४ । तादृशं प्रभूतमन्नं ^५धेहि विधेहि ^६ । किंच ^७शं रोगाणां उपशमनं ^८चास्मासु ^९धेहि । ^{१०}योः भयानां यावनम् ^{११}अमिश्रणं च धेहि ^{१२} । ‘ शमनं च रोगाणां यावनं च भयानाम् (निरु. ४. २१) इति यास्कः । ^{१३}कृत्वः अस्माभिः क्रियमाणस्य कर्मणः प्रयोजकत्वेन कर्तॄर्ह्ये अग्रे ^{१४}ते तव ^{१५}तन्वं तनुं ^{१६}भूरि बहुवारं ^{१७}मर्मज्म पुनः पुनः सोमाज्यपयःप्रभृतिभिः ^{१८}वयं सिञ्चामः ॥ शशमानेषु । ‘ शशः प्लुतगतौ ’ इत्ययं धातुरत्र स्तुत्यर्थः । ‘ ताच्छीलयवयोवचनशक्तिषु ’ इति चानश् । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । ‘ धेहि । ’ ‘ दुधाञ् धारण-पोषणयोः ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । रेवत् । रयिरस्यास्तीति मतुप् । ‘ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ’ इति मतुप उदात्तत्वम् । ‘ छन्दसीरः ’ इति तस्य वत्वम् । ‘ रयेर्मतौ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । परपूर्वत्वम् । गुणः । विश्वामित्रेषु । ‘ मित्रे चषौ ’ (पा. सू. ६.३.१३०) इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । मर्मज्म । ‘ मृजूषं शुद्धौ ’ इत्यस्य वर्तमाने लिटि ^{१९} उत्तमबहुवचने मसो मादेशः । ‘ अनित्यमागमशासनम् ’ इतीडभावः । रेफश्छान्दसः । पादा-द्विवादिनिघातः । प्रत्ययस्वरः । भूरि । ‘ भू सत्तायाम् ’ । ‘ अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् ’ इति क्रिन् । क्तिवाद्गुणाभावः । निस्वरः । कृत्वः । ‘ डुकृञ् करणे ’ । संपदादित्वाच्चावे क्तिप् । ‘ तदस्यास्ति ’ इति मतुप् । ‘ जयः ’ इति तस्य वत्वम् । ‘ तसौ मत्वर्थे ’ इति भसंज्ञायां तकारस्य जश्वाभावः । मतुवसो रुः ^{२०} इति तकारस्य लत्वम् ॥

कृधि रत्नं सुसनिर्धनानां स घेदग्रे भवसि यत्समिद्धः ।

स्तोतुर्दुरोणे सुभगस्य रेवत्सुप्रा करस्त्रा दधिषे वपूषि ॥ ५ ॥

कृधि । रत्नम् । सुऽसनिः । धनानाम् । सः । घृ । इत् । अग्रे । भवसि । यत् । समऽईद्धः ।

स्तोतुः । दुरोणे । सुऽभगस्य । रेवत् । सुप्रा । करस्त्रा । दधिषे । वपूषि ॥ ५ ॥

^१सुसनिः अभिलषितधनानां सुष्ठु दातॄर्ह्ये अग्रे ^२धनानां कनकपश्वादीनां ^३मध्ये ^४रत्नम् उत्तमं धनं ^५कृधि विधेहि । मह्यं दत्स्व । ^६यत् यदा त्वं ^७समिद्धः सोमाज्यादिभिः सम्यग्निद्धो दीप्तो वर्तसे तदा ^८स ^९धेत् स तादृशः ^{१०}एव त्वं धनस्य दाता खलु ^{११}भवसि ^{१२} । किंच ^{१३}सुभगस्य त्वद्विषयस्तुत्या शोभन-धनयुक्तस्य ^{१४}स्तोतुः यजमानस्य ^{१५}दुरोणे गृहे ^{१६}सुप्रा सर्पणशीलौ ^{१७}कर्मकरणार्थं प्रसूतौ ^{१८}करस्त्रा कर्मणां प्रस्नातारौ बाहू । ‘ करस्त्रौ ^{१९}बाहू कर्मणां प्रस्नातारौ ’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः ^{२०} । ^{२१}वपूषि रूपाणि । ‘ वपूः वपुः ’ (नि. ३. ७. ४) इति रूपनामसु पठितत्वात् । तादृशौ बाहू भास्वराणि ज्योतीषि च ^{२२}रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ^{२३}दधिषे धारयसि ॥ ^{२४}सुसनिः । ‘ षणु दाने ’

१. त-पाठात् । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-ल-‘ विधेहि ’ नास्ति । ३. न-ल-शमनम् । ४. त-अस्मासु । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-‘ यावनं ’ नास्ति । ६. त-ल-धेहि विधेहि । ७. त-ल-‘ प्रभृतिभिः आहुतिभिः । ८. त-चित्वादन्तोदात्तः; ल-चित्वादन्तोदात्तत्वम् । ९. ल-मृजू । १०. ख-ग-ज-ण-भ-लेटि । ११. त-कनकाश्वादिनाम् । १२. ख-ग-घ-च-न-फ-भ-‘ धनं ’ नास्ति । १३. त-एतादृशः । १४. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-ल-‘ भवसि ’ नास्ति । १५. न-ल-प्रसर्पणशीलौ । १६. ख-ग-घ-ज-ण-भ-‘ करस्त्रौ.....यास्कः ’ नास्ति ।

इत्यस्य तृचि रूपम् । आमन्त्रितनिघातः । सुप्रा । 'सप्लु गतौ' । अस्मात् 'स्फायितञ्चिञ्चि' ।
इत्यादिना रक् । क्त्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । करत्वा । करोति फलमिति करः^१ कर्म । पचाद्यजन्तः^२ ।
कर्मणि स्त्रा शोधनं ययोस्तौ । यद्वा कर्मणां शोधनं याभ्यामिति । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दधिषे ।
'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लटि 'छन्दस्युभयथा' इति थास आर्धधातुक्त्वादिद् । आतो
लोपः । निघातः ॥ १८ ॥

'अग्निं होतारम्' इति पञ्चचं सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमाग्नेयं गाथिन आर्षम् । तथा चानुक्रान्तम्—
'अग्निं होतारं गाथी ह' इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

अग्निं होतारं प्र वृणे मियेधे गृत्सं क्वि विश्वविदममूरम् ।

स नो यक्षदेवताता यजीयान्नाये वाजाय वनते मघानि ॥ १ ॥

अग्निम् । होतारम् । प्र । वृणे । मियेधे । गृत्सम् । क्विम् । विश्वविदम् । अमूरम् ।

सः । नः । यक्षत् । देवताता । यजीयान् । राये । वाजाय । वनते । मघानि ॥ १ ॥

गाथी स्तौति । हे अग्ने गृत्सं^३ गृणन्तं देवानां स्तुतिं कुर्वन्तं क्विमेधाविनं विश्वविदं सर्वविषय-
ज्ञानोपेतम् अमूरम्^४ अमूढम् अग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं त्वां मियेधे अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्
यज्ञे होतारं होमनिष्पादकं देवानामाह्वितारं वा अहं प्र वृणे प्रकर्षेण संभजे । सः तथाविधोऽग्निः
यजीयान् यष्टुतमः सन् वनः अस्माकं देवताता यष्टव्यतया संबन्धिनो देवान् यक्षत् यजतु । किंच
सोऽग्निः राये धनाय वाजाय अन्नाय च मघानि मंहनीयान्यस्माभिर्दीयमानानि हवींषि
वनते संभजताम् ॥ वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' । निघातः । मियेधे । मकारैकारयोर्मध्ये इयागमः
छान्दसः । गृत्सम् । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । 'गृधिपण्योदकौ च' (उ. सू. २. ३४९) इति
सप्रत्ययः । अन्त्यस्य दकारः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अमूरम् । 'सुह वैचित्ये' इत्यस्य निष्ठायां
रूपम् । रेफश्छान्दसः । नवा^५ समासे नन्स्वरः^६ । यक्षत् । यजेल्लेति 'सिद्धहुलं लेटि' इति सिप् ।
'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । 'इतश्च लोपः' इतीकारलोपः । देवताता । देवशब्दात्स्वार्थे
'सर्वदेवात्तातिल्' इति तातिल् । 'सुपां सुलुक्' इति सुपो डादेशः । लिट्स्वरः । वनते । 'वन
षण संभक्तौ' इत्यस्य लटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः ॥

प्र ते अग्ने हविष्मतीमियर्म्यच्छा सुद्युम्नां रातिनीं घृताचीम् ।

प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः सं रातिभिर्वसुभिर्यज्ञमश्रेत् ॥ २ ॥

प्र । ते । अग्ने । हविष्मतीम् । इयर्मि । अच्छ । सुद्युम्नाम् । रातिनीम् । घृताचीम् ।

प्रदक्षिणित् । देवतातिम् । उराणः । सम् । रातिभिः । वसुभिः । यज्ञम् । अश्रेत् ॥ २ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-करम् । २. ज-ण-पचाद्यच् । ३. त-गृत्सं गद्वैः काम्यमानं वा । ४. त-ल-
अत एव अमूरम् । ५. त-ल-स-नञ् समासे तस्य स्वरः ।

हे अग्ने वसुधाम्नां सुतेजसं हविष्मतीं पुरोडाशादिहविर्युक्तां वरातिनीं हविर्दात्रीं घृताचीं घृतान्वितां जुहूम् उपभृतं^१ वा^२ ते तव अच्छ स्वदाभिमुख्येन प्र इयमि प्रेरयामि । देवताति देवान् उराणः उरु बहु कुर्वाणः । ' उराण उरु कुर्वाणः ' (निरु. ६. १७) इति यास्कः । तादृशो भवान् वरातिभिः वसुभिः^३ अस्मभ्यं देयतया प्राप्तैः^४ धनैः^५ प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन वसम् अश्रेत् तमिमं यज्ञं सम्यक् सेवताम् ॥ हविष्मतीम् । हविरस्यास्तीति मतुप् । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भसंज्ञायां सकारस्य रुन् भवति । ' उगितश्च ' इति ङीप् । ' स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत् ' इति परिभाषा-नाश्रयणान्मतुप उदात्ताभावः । इयमि । ' ऋ गतौ ' । जुहोत्यादिः । ' अतिपिपत्योश्च ' इत्यभ्यासस्येतस्वम् । ' अभ्यासस्यासवर्णे ' इतीयङादेशः । मिपः पित्त्वाद्गुणः । निघातः । अच्छ । ' निपातस्य ' इति संहितायां दीर्घः । रातिनीम् । ' रा दाने ' इत्यस्य नपुंसके भावे क्तः । रातमस्यास्तीति ' अत इनिठनौ ' इतीनिः । प्रत्ययस्वरः । घृताचीम् । घृतपूर्वादञ्जतेः ' ऋत्विग्दधक् ' इत्यादिना किन् । ' अञ्जतेश्चोपसंख्यानम् ' इति ङीप् । भसंज्ञायाम् ' अचः ' इत्यकारलोपः । ' चौ ' इति दीर्घः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेण ङीप् उदात्तत्वे प्राप्ते ' चौ ' इति पूर्वपदान्तोदात्तः । प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणं करोतीति ' तत्करोति ' इति णिजुत्पद्यमानो दक्षिणशब्दात् भवति । संग्रामयतेरेव सोपसर्गात् णिजुत्पत्तिर्नान्यस्मात् इति तदन्तात् किप् । ' ह्रस्वस्य पिति ' (पा. सू. ६. १. ७१) इति तुक् । णिचो लोपाभावश्छान्दसः । णिच्स्वरः । देवतातिम् । देवशब्दात् ' सर्वदेवात्तात्तिल् ' इति तात्तिल् । ' लिति ' इति प्रत्ययापूर्वस्योदात्तत्वम् । उराणः । उरु करोतीति ' तत्करोति ' इति णिच् । तदन्ताच्छन्दसि लिट् । मन्त्रस्वादाश्च न भवति । तस्य कानच् । ' णेरनिटि ' इति णिलोपः । वरादेशाभावश्छान्दसः । विस्वादन्तोदात्तः । अश्रेत् । ' श्रिञ् सेवायाम् ' इत्यस्य छान्दसे लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । निघातः ॥

स तेजीयसा मनसा त्वोत् उत शिक्ष स्वपत्यस्य शिक्षोः ।

अग्ने रायो नृत्तमस्य प्रभूतौ भूयाम ते सुष्टुतयश्च वस्वः ॥ ३ ॥

सः । तेजीयसा । मनसा । त्वाऽऊतः । उत । शिक्ष । सुऽअपत्यस्य । शिक्षोः ।

अग्ने । रायः । नृत्तमस्य । प्रभूतौ । भूयाम । ते । सुऽस्तुतयः । च । वस्वः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वोत् यः^१ स्वया रक्ष्यमाणः वस तेजीयसा अतिशयेन तीक्ष्णेन सत्कर्मविषयतीक्ष्णबुद्धि-युक्तेन^२ मनसा अन्तःकरणेन युक्तो भवति । उत अपि च तस्मै^३ स्वपत्यस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । शोभनापत्योपेतं धनं^४ शिक्ष प्रयच्छ । शिक्षतिर्दानकर्मा दात्यादिषु दानकर्मसु पठितत्वात् । हे अग्ने शिक्षोः अभिमतफलप्रदाने^५ शक्तिमुमिच्छोः रायो नृत्तमस्य धनस्यातिशयेन नेतुर्दालुः ते तव प्रभूतौ प्रभावे महिम्नि^६ वयं स्याम । किञ्च सुष्टुतयः स्वद्विषयशोभनस्तुतिमन्तो वयं वस्वः वसुनो भाजनं भूयाम भूयास्म^७ ॥ तेजीयसा । तेजितृशब्दादतिशयाने ईयसुन् । ' तुरिष्टेभ्यःसु ' इति

१. प- ' उपभृतं वा ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स- ' वसुभिः ' नास्ति । ३. ज-ण-प-प्राप्तैः वसुभिः । ४. न-धनैः सः वसन् ; ल-स-धनैः सन् । ५. ख-ग-च-फ- ' यः ' नास्ति ; भ-स-सः । ६. त- ' बुद्धिप्रयुक्तेन । ७. त-शिक्ष्यते दीयते इति शिक्षुः । धनम् । ८. ख-ग-च-ज-ण-अभिमतत्वात् फलप्रदान (ने) । ९. त-महिम्नि ऐश्वर्ये । १०. घ-प-भूयास्म । च पूरणः ।

तृचो लोपः । निस्वरः । त्वोतः । अत्र रक्षणादिषु । निष्ठायां 'ज्वरश्चरस्त्रिव्यविमवामुपधायाः' इत्युट् । पूर्वलोपः^१ । त्वया उतः । 'तृतीया' इति योगविभागात्समासः । टेर्लोपश्छान्दसः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । शिक्ष । 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्ययमत्र दानार्थः । अस्माल्लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शिक्षोः । 'शक्ल शक्तौ' इत्यस्य सनि 'एकाच उपदेशे' इति इट्प्रतिषेधः । 'सनि मीमाद्युरभलभशकपतपदामच इस्' इति धातोश्च इसादेशः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । 'सनाशंसभिश्च उः' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । प्रभूतौ । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्य भावे क्तिन् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । भूयाम । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्याशी-लिङि 'किदाशिषि' इति यासुट् । 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य सार्वधातुकत्वाल्लोपः । आगम-स्वरः । यद्वा तस्मात्प्रार्थनायां लिङि यासुट् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । अनदन्तत्वादिया-देशो न भवति । सुष्ठुतयः । 'नन्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । वस्वः । आगमानुशासनस्या-नित्यत्वात् नुमभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । यणादेशः ॥

भूरीणि हि त्वे दधिरे अनीकाग्रै देवस्य यज्यवो जनांसः ।

स आ वह देवतातिं यविष्ठ शर्धो यद्य दिव्यं यजांसि ॥ ४ ॥

भूरीणि । हि । त्वे इति । दधिरे । अनीका । अग्रै । देवस्य । यज्यवः । जनांसः ।

सः । आ । वह । देवस्तातिम् । यविष्ठ । शर्धैः । यत् । अद्य । दिव्यम् । यजांसि ॥ ४ ॥

हे अग्रै देवस्य द्योतमानस्य तव संबन्धिनः यज्यवः यष्टारोऽध्वर्युप्रभृतयः जनांसः जनाः भूरीणि बहूनि अनीका अनीकानि सेनारूपतया सर्वत्र प्रसृतानि ज्वालारूपाणि तेजास्याहुति-प्रक्षेपेण त्वे त्वयि दधिरे हि विदधिरे खलु । चक्रुरिति यावत् । सः तादृशत्वं देवतातिं यष्ट्य-देवान् इह कर्मणि आ वह आह्वय । हे यविष्ठ युवतम् यत् यस्मात्कारणात् अद्य अस्मिन्कर्मणि दिव्यं दिवि भवं देवसंबन्धि शर्धैः तेजः त्वं यजांसि यजसि तस्मादेवानाह्वयेति शेषः ॥ दधिरे । दधातेर्लिटि रूपम् । हियोगादनिघातः । चित्त्वादन्तोदात्तः । यज्यवः । यज देवपूजादिषु । 'यजिमनि-शुन्धिदसिजनिभ्यो युच्' इति युच् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । देवतातिम् । देवशब्दात् स्वार्थे 'सर्वदेवात्तातिल्' इति तातिल् । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यजांसि । यजेर्लेट्याडा-गमः । यद्योगादनिघातः ॥

यच्वा होतारमनजन्मियेधे निषादयन्तो यजथाय देवाः ।

स त्वं नो अग्रेऽवितेह बोध्यधि श्रवांसि धेहि नस्तनूषु ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । होतारम् । अनजन् । मियेधे । निऽसादयन्तः । यजथाय । देवाः ।

सः । त्वम् । नः । अग्रे । अविता । इह । बोधि । अधि । श्रवांसि । धेहि । नः । तनूषु ॥ ५ ॥

१. ख-ग-भ-इत्पूर्वलोपः; न-इत्युट् । लोपः; ल-इत्युपधालोपः; स-इत्युडलोपः । २. ख-घ-त-प-फ-यष्टव्यदेवम् । ३. ख-प-दिवि भवं नास्ति ।

हे अग्ने यजथाय यजनार्थं निषादयन्तः निवसन्तः देवाः दीप्यमाना ऋत्विजः मिथेधे मेधे यज्ञे होतारं देवानामाह्वतारं स्वा त्वां यत् यस्मात् अनजन् घृताहुतिभिरौक्षन् । यद्वा निषादयन्तो होतारं होमनिष्पादकं त्वां बर्हिष्युपवेशयन्त ऋत्विजो घृतैरसिञ्चन् तस्मात् सः तथाविधः त्वम् इह अस्मिन् कर्मणि नः अस्माकम् अविता पालयिता भवामीति बोधिबुध्यस्व । किंच नस्तनूषु अस्माकं तनुजेष्वपत्येषु श्रवांसि अन्नानि अधि धेहि अधिकं निधेहि ॥ अनजन् । 'अन्नं व्यक्तिकगतिक्षणेषु' । अस्माल्लङि रुधादिवात् भ्रम् । छान्दसत्वादलोपाभावः । अनदिताम् ' इत्युपधालोपः । निषादयन्तः ॥ 'षट् विशरणगात्यवसादनेषु' । चुरादिः । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । यद्वा । हेतुमति णिच् । शतुर्लसार्धातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते णिच्स्वरः । बोधि । 'बुध अवगममे' । लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'सेह्यपिच्च' इति सिपो हिरादेशः । 'वा छन्दसि' इति विकल्पेन पित्त्वाहुणः । 'हुञ्छब्धो हेधिः' इति हेधिरादेशः । धकारलोपश्छान्दसः । निघातः । धेहि । दधातेर्लोटि रूपम् ॥ १९ ॥

'अग्निमुषसम्' इति पञ्चममष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अग्निमुषसमाद्यान्त्ये' वैश्वदेव्यौ' इति । 'गाथी ह' इति ह्रस्वद्वयोःगादस्यापि सूक्तस्य गाथी ऋषिः । प्रथमापञ्चम्यौ विश्वेदेवदेवताके^१ शिष्टास्तित्व आग्नेय्यः । अस्य सूक्तस्योक्तो विनियोगः । मरुत्वतीयशस्त्रे 'अग्निर्नेतः' इत्येषा धारया । सूत्रितं च—'अग्निर्नेता त्वं सोम क्रतुभिः पिन्वन्त्यप इति धारयाः । (आश्व. श्रौ. ५.१४) इति ॥

अग्निमुषसमश्विना दधिकां व्युष्टिषु हवते वह्निरुक्थैः ।

सुज्योतिषो नः शृण्वन्तु देवाः सजोषसो अध्वरं वावशानाः ॥ १ ॥

अग्निम् । उषसम् । अश्विना । दधिकां । विडउष्टिषु । हवते । वह्निः । उक्थैः ।

सुज्योतिषः । नः । शृण्वन्तु । देवाः । सजोषसः । अध्वरम् । वावशानाः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । वह्निः^२ हविषां प्रापयिताग्निः व्युष्टिषु उषसां व्युच्छनेषु^३ अग्निं यजनीयं देवम् उषसम् उषोऽभिमानिनीं देवताम् अश्विना अश्विनौ देवौ दधिकां । दधिकावा नाम कश्चिदेवः तं दधिकावाणम् । एतान् देवान्^४ उक्थैः शस्त्रैः शसनसाधनैरप्रगीतमन्त्रात्मकैः सूक्तैः हवते आह्वयति । सुज्योतिषः सुष्ठु द्योतमानाः नः अध्वरम् अस्मत्संबन्धिनमिमं यज्ञं वावशानाः कामयमानाः सजोषसः परस्परं^५ संगताः भूत्वा सर्वे देवाः तदाह्वानं शृण्वन्तु ॥ दधिकां । 'क्रमु पादविक्षेपे' । दधीत्युपपदे 'जनसनखनक्रमगमः' इति विट् । 'विद्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्याकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । व्युष्टिषु । 'उछी विवासे' । भावे क्तिन् । वश्यादिना षत्वम् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । हवते । ह्वयतेः 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । सुज्योतिषः । सुष्ठु द्योतमाना इति विग्रहे 'द्युत दीप्तौ' इत्यस्य 'द्युतेरिसिञ्चादेश जः' (उ. सू. २. २६७) इतीसिन्प्रत्ययो दकारस्य जकारः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहु-ब्रीहिपक्षे तु 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तता स्यात् । यथा 'सुज्योतिषो अक्तवस्तां अभि प्युः'

१. ल-सदेरप्रतेः । २. च-न-ल-माद्यान्ते । ३. ख-ग-ज-ण-भ-वैश्वदेवदेवताके; च-ल-वैश्वदेवताके । ४. त-वह्निः स्तुतीनां वोढा; ल-वह्निः स्तुतीनां वोढा होता । ५. त-व्युच्छितेषु । ६. त-'देवान्' नास्ति । ७. त-सहप्रीयमाणा परस्परसंमिलिताः । ८. ख-ग-च-न-भ-स-विवासेन । ९. ख-त-फ-प्रकृतिस्वरः ।

(क. सं. १०. ८९. १५) इत्यत्रान्तोदात्तता । तस्मादत्र नायं समासः किंतु तत्पुरुष एव । शृण्वन्तु । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्मात् 'श्रुवः श्र च' इति श्रुः तत्संनियोगेन धातोः श्र इत्यादेशः । निघातः । वावशानाः । 'वश कान्तौ' इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् । अभ्यासस्य 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चित्स्वरः ॥

अग्ने त्री ते वाजिना त्री षधस्था तिस्रस्ते जिह्वा ऋतजात पूर्वीः ।

तिस्र उ ते तन्वो देववातास्ताभिर्नः पाहि गिरो अग्रयुच्छन् ॥ २ ॥

अग्ने । त्री । ते । वाजिना । त्री । षधस्था । तिस्रः । ते । जिह्वाः । ऋतजात । पूर्वीः ।

तिस्रः । ऊँ इति । ते । तन्वः । देववाताः । ताभिः । नः । पाहि । गिरः । अग्रयुच्छन् ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽत्री ऽवाजिना आज्यौषधिसोमात्मकानि त्रीण्यन्नानि ऽत्री ऽषधस्था त्रीणि आग्नीध्रीयादीनि धिष्यानि स्थानानि । यद्वा एकाहाहीनसन्नाख्यानि त्रीणि स्थानानि । यद्वा त्रयो लोकाः । ऽऋतजात ऋतेषु सस्यभूतेषु यज्ञेषु समुत्पन्न हे अग्ने ऽते तव ऽपूर्वीः^१ देवानामुदरपुरयित्र्यः ऽतिस्रः गार्हपत्याद्याः ऽजिह्वाः^२ । हे अग्ने ऽते तव ऽदेववाताः देवैरभिलषिताः ऽतिस्रः ऽतन्वः पवमानपावकशुच्यात्मकानि त्रीणि शरीराणि । एवंभूतस्वम् ऽअग्रयुच्छन् अग्रमाद्यन् सावधानो भूत्वा ऽताभिः तनूभिः ऽनः अस्माकं स्तोतॄणां ऽगिरः स्तोत्रशस्त्रादीनि वाक्यानि ऽपाहि पालय^३ ॥ तिस्रः । 'तिस्रभ्यो जसः' इति जस उदात्तत्वम् । जिह्वाः । 'लिह आस्वादने' । लिहन्त्याभी रसानिति 'शेवायह्वाजिह्वाग्नीवाप्वामीवाः' इति निपातनात् वच् । लकारस्य जकारः । गुणाभावः । व्यत्ययेन अन्तोदात्तत्वम् । देववाताः । 'वा गतिगन्धनयोः' । अस्मात्कर्मणि क्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्वम् । पाहि । 'पा रक्षणे' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । अग्रयुच्छन् । 'युच्छ प्रमादे' । नञ्स्वरः ॥

अग्ने भूरीणि तव जातवेदो देव स्वधावोऽमृतस्य नाम ।

याश्च माया मायिनां विश्वमिन्व त्वे पूर्वीः सँदधुः पृष्ठबन्धो ॥ ३ ॥

अग्ने । भूरीणि । तव । जातवेदः । देव । स्वधावः । अमृतस्य । नाम ।

याः । च । मायाः । मायिनाम् । विश्वम् ऽइन्व ।

त्वे इति । पूर्वीः । सम् ऽदधुः । पृष्ठबन्धो इति पृष्ठबन्धो ॥ ३ ॥

१. त-पूर्वीः देवानां जिह्वाः सात्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः । यद्वा त्रयो वा अग्नेयोहनो (अग्रयो हव्य-वाहनो) वै देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सह रक्षा असुराणामिति श्रुतेरग्नित्रैविध्यात् जिह्वात्रैविध्ये (ध्यम्) । यद्वा । २. ख-ग-च-फ-भ-जिह्वाः स्वादिकादिभेदेन त्रिप्रकाराः जिह्वाः; घ-प-जिह्वास्तिस्रो जिह्वाः सरवादिभेदेन (घ-सत्त्विकादि°) त्रिप्रकाराः जिह्वाः; ज-ण-न-जिह्वाः सात्विकादिभेदेन त्रिप्रकाराः जिह्वाः । ३. थ-प-पालय । उ पूरणः ।

‘देव’ द्योतमानः जातवेदः जातप्रज्ञः स्वधावः अन्नवन् हे अग्ने अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य तव संबन्धिनो देवाः भूरीणि बहूनि वनाम नामानि तेजांसि त्वे त्वयि संदधुः संदधिरे । किंच । विश्वमिन्व विश्वस्य संतर्पकः पृष्ठबन्धो अपेक्षितफलप्रश्नविषयाणां स्तोतृणां बन्धो हे अग्ने मायिनाम् असुराणां पूर्वाः भूयसीः याः मायाः देवास्त्वयि संदधुः संप्रयुजुरि तास्त्वयि सन्ति । तस्माद्यज्ञ-विघ्नकारिणां मायिनां मायाः परिहृत्य अस्मदीयं यज्ञं पालयेति भावः । च पूरणः ॥ स्वधावः । स्वधा-स्यास्तीति मतुप् । ‘मनुवसो रुः’ इति नकारस्य रुः । अमृतस्य । ‘नजो जरमरमित्रशृताः’ इत्युत्तर-पदाद्युदात्तत्वम् । नाम । ‘णमः प्रह्वे’ । ‘नामन्सीमन्व्योमन्’ इत्यादिना मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् मकारलोपो दीर्घश्च । नमयन्ति सर्वानपि स्वाश्रयभूतान्पुरुषानिति नामानि तेजांसि । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो लुक् । निच्वादाद्युदात्तः । मायिनाम् । माया एषां सन्तीति ब्रीह्यादित्वादिनिः । ‘यस्य’ इति लोपः । प्रत्ययस्वरः । विश्वमिन्व । ‘इवि व्यासिप्रीणनयोः’ इत्यस्मात् विश्वशब्दे उपपदे ‘कर्मण्यण्’ इत्यण्प्रत्ययः । धातूपदेशावस्थायाम् ‘इदितो नुम्’ इति नुमि प्राप्ते लघूपधगुणो न भवति । विश्वमिन्वति प्रीणयतीति विश्वमिन्वः । ‘तत्पुरुषे कृति बहुलम्’ इति द्वितीयाया अलुक् । आमन्त्रितत्वाज्जिवातः । संदधुः । ‘डुवाञ् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य लिट्युसि रूपम् । यद्वृत्त-योगादनिधातः । प्रत्ययस्वरः । पृष्ठबन्धो । ‘प्रच्छ झीप्सायाम्’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठायां ‘ग्रहिज्यावयि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । ब्रश्वादिना षत्वम् । ‘बन्ध बन्धने’ इत्यस्मात् ‘शृष्टृस्तिहि’ इत्यादिना उप्रत्ययः । षष्ठीसमासः । आमन्त्रितत्वाज्जिवातः ॥

अग्निर्नेता भगइव क्षितीनां दैवीनां देव ऋतुपा ऋतावा ।

स वृत्रहा सनयो विश्ववेदाः पर्षद्विश्वार्ति दुरिता गुणन्तम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नेता । भगः इव । क्षितीनाम् । दैवीनाम् । देवः । ऋतुऽपाः । ऋतुऽवा ।

सः । वृत्रहा । सनयः । विश्ववेदाः । पर्षत् । विश्वा । अर्ति । दुः इतः । गुणन्तम् ॥ ४ ॥

योऽयम् अग्निः क्षितीनां मनुष्याणां दैवीनां देवसंबन्धनीनां विश्वां नेता अन्तर्यामितया नियामकः । तत्र दृष्टान्तः । ऋतुपाः भगइव । यथा वसन्ताद्युत्तनां पालकः सूर्यः सर्वस्य स्वप्रकाशप्रदानेन प्रवर्तकः तद्वत् । यश्चाग्निः ऋतावा सत्यकर्मा वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता सनयः सनातनः पुराणः विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् सर्वज्ञः देवः द्योतमानः सः तथाविधोऽग्निः गुणन्तं तद्विषयां स्तुतिं कुर्वन्तं स्तोतारं विश्वा दुरिता सर्वाणि दुरितानि अति अतिक्रम्य पर्षत् पारं नयतु ॥ नेता । ‘णीञ् प्रापणे’ इत्यस्य तुचि रूपम् । चित्स्वरः । क्षितीनाम् । ‘क्षि निवास-गत्योः’ । ‘क्विक्त्वौ च संज्ञायाम्’ इति क्विच् । ‘नामन्यतरस्याम्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । दैवी-नाम् । देवशब्दात् संबन्धार्थं ‘देवाद्यजो’ इत्यञ् । अजिं ‘टिङ्गानञ्’ इति ङीप् । जित्वादा-द्युदात्तः । ऋतुपाः । ‘पा रक्षणे’ इत्यस्मात् ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते’ इति विच् । ऋतून् पातीति ‘उपपदमतिङ्’ (पा. सू. २. २. १९) इति समासः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वृत्रहा ।

१. त-हे देव । २. च-जातप्रज्ञान । ३. ख-ग-च-त-भ-स-णमु । ४. त-वृत्रस्य पापस्य । ५. ख-ग-च-न-फ-भ-स-सन् यः; त-‘सनयः’ नास्ति; ६. घ-परिनयतु; त-पारं नयेत् । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-जित्वात् ।

‘हन हिंसागस्योः’ । ‘ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्रिप्’ इति^१ क्रिप् । विश्ववेदाः । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । पर्वत् । ‘पृ पालनपूरणयोः’ इत्यस्य लेटि ‘सिब्वहुलम्’ इति सिप् । अडागमः । ‘इतश्च लोपः’ इतीकारलोपः । पादादित्वादिनिघातः । गृणन्तम् । ‘गृ शब्दे’ । लटः शतृ । श्रयादित्वात् श्वा । शत्रन्तत्वात्^२ ‘श्राभ्यस्तयोरान्तः’ इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययस्वरः^३ ॥

दधिक्रामग्निमुषसं च देवीं बृहस्पतिं सवितारं च देवम् ।

अश्विना मित्रावरुणा भगं च वसून् रुद्रां आदित्यां इह हुवे ॥ ५ ॥

दधिऽक्राम् । अग्निम् । उषसम् । च । देवीम् । बृहस्पतिम् । सवितारम् । च । देवम् ।

अश्विना । मित्रावरुणा । भगम् । च । वसून् । रुद्रान् । आदित्यान् । इह । हुवे ॥ ५ ॥

हे दधिक्रावादयः सर्वे देवा होताहं^१ दधिकां दधिक्रावाणम्^२ अग्निमुषसं^३ च^४ देवीम्^५ उषोऽभिमानिनीं देवतां च^६ बृहस्पतिं^७ देवं द्योतमानं^८ सवितारं सर्वस्य जगतः प्रेरकं देवं^९ च^{१०} अश्विना अश्विनौ देवौ मित्रावरुणौ^{११} भगं सूर्यं^{१२} च^{१३} वसून् अथौ वसून्^{१४} रुद्रान् एकादश रुद्रान्^{१५} आदित्यान् द्वादशादित्यान् एतान्सर्वान् हविर्भुजो युष्मान्^{१६} इह अस्मदीये कर्मणि^{१७} हुवे हविःस्वीकरणार्थमाह्वयामि ॥ दधिक्राम् । दधातीति दधिः । ‘आदगमहन’ इत्यादिना किप्रत्ययः । दधीत्युपपदे क्रमेः ‘जनसन’ इत्यादिना विट् । ‘विड्नोः’ इत्यात्वम् । देवीम् । देवस्य पत्नी देवी । ‘पुंयोगादाख्यायाम्’ इति ङीष् । ‘यस्य’ इति लोपः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बृहस्पतिम् । ‘तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च’ इति पतिशब्दे परतो बृहच्छब्दस्य तलोपः^{१८} सुडागमश्च । ‘उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्’ इत्युभयपदाद्युदात्तत्वम् । सवितारम् । ‘पृ प्रेरणे’ इत्यस्य नृचि ‘आर्धधातुकस्येडुल्लेदेः’ इतीडागमः । चित्त्वा-दन्तोदात्तत्वम् । रुद्रां आदित्यां इत्यत्र संहितायां शसो नकारस्य ‘दीर्घादटि समानपादे’ इति रुत्वम् । ततः पूर्वस्यावर्णस्य^{१९} ‘आतोऽटि नित्यम्’ इत्यनुनासिकत्वम् । ‘भो भगो अधो अपूर्वस्य योऽशि’ इति रोः यादेशः^{२०} । ‘लोपः शाकल्यस्य’ इति तस्य लोपः । यलोपस्यासिद्धत्वात् स्वरसन्धिर्न भवति । अतः ‘रुद्रां आदित्यां’ इति भवति । एवमेकस्मिन्पादे आकारादटि परतो नकारस्य रुत्वयत्व-पूर्वसवर्णानुनासिकादेशाः^{२१} उच्चेयाः । हुवे । ह्यतेर्लेटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्रसारणम्^{२२} । इटः ‘टित आत्मनेपदानाम्’ इत्येत्वम्^{२३} । उवडादेशः । निघातः ॥ ॥ २० ॥

‘इमं नः’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘इमं न उपाद्ये अनुष्टुभौ विराड्रूपा सतोबृहती चान्त्या’ इति । द्वितीयातृतीये अनुष्टुभौ पञ्चमी विराड्रूपा सतोबृहती च । अनुक्तत्वात्प्रथमाचतुर्थ्यौ त्रिष्टुभौ । अस्यापि गायत्री ऋषिः । पशौ स्तोकानुवचने इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘जुषश्च सप्रथस्तममिमं नो यज्ञम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ४) इति ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘क्रिप् इति’ नास्ति । २. त-द्या(प्या)दित्वात् ह्रस्वः । नुमि श्राभ्यस्तयोरान्तः इत्याकारलोपः । शतृप्रत्ययः । ३. ख-ग-ज-ण-न-भ-देवीं च; न-ल-स-देवीम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘च’ नास्ति । ५. त-तकारलोपः । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-पूर्वसवर्णस्य; ल-पूर्वस्य सवर्णस्य । ७. त-ल-यकारादेशः । ८. त-ततः । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘नुनासिकाः । १०. त-संप्रसारणे इटः टित आत्मनेपदानामिति एत्वे ।

इमं नो यज्ञममृतेषु धेहीमा हव्या जातवेदो जुषस्व ।

स्तोकानामग्रे मेदसो घृतस्य होतः प्राशान प्रथमो निषद्य ॥ १ ॥

इमम् । नः । यज्ञम् । अमृतेषु । धेहि । इमा । हव्या । जातवेदः । जुषस्व ।

स्तोकानाम् । अग्रे । मेदसः । घृतस्य । होतरिति । प्र । अशान । प्रथमः । निऽसद्य ॥ १ ॥

गाथी प्रार्थयते । हे ऽजातवेदः जातप्रज्ञ अग्रे ऽनः अस्माकं संबन्धिनम् ऽइमं ऽयज्ञं पशुयागम् ऽअमृतेषु मरणधर्मरहितेषु यष्टव्यदेवेषु ऽधेहि तदधीनतया समर्पय । त्वं च ऽइमा इमान्यस्माभिर्दीयमानानि ऽहव्या हव्यानि हवीषि ऽजुषस्व सेवस्व । किंच ऽहोतः देवानामाह्वातः । ‘अग्निवै देवानां होता’ (ऐ. ब्रा. ३. १४) इत्याश्रानात् । तादृश हे ऽअग्रे ऽनिषद्य वेद्यामुपविश्य ऽप्रथमः सर्वेषाममृतिजामादिमः सन् ऽमेदसः वपाख्यस्य हविषः ऽघृतस्य आज्यस्य च ऽस्तोकानाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । मेदोघृतयोर्ये स्तोका बिन्दवो विद्यन्ते तान्प्रकर्षेण ऽअशान भक्षय । पिबेत्यर्थः ॥ धेहि । दधातेर्लोठि रूपम् । जुषस्व । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्य लोटि आत्मनेपदिनो रूपम् । अशान । ‘अश भोजने’ इत्यस्य लोटि ‘हलः श्रः शानञ्ज्ञौ’ (पा. सू. ३. १. ८३) इति शानजादेशः । पश्चात् ‘अतो हेः’ इति हेर्लुक् । निघातः । प्रथमः । ‘प्रथ प्रख्याने’ । प्रथमः प्रथन्तेऽस्मात् द्वितीयादयः इति । ‘प्रथेरमच्च’ (उ. सू. ५. ७४६) इत्यमच्च । चित्त्वादन्तोदात्तः । निषद्य । ‘षट् विशरणगत्यवसादनेषु’ इत्यस्य व्यपि रूपम् । ‘सदिरप्रतेः’ इति षत्वम् । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

घृतवन्तः पावक ते स्तोकाः श्रोतन्ति मेदसः ।

स्वधर्मन्देववीतये श्रेष्ठं नो धेहि वार्यम् ॥ २ ॥

घृतवन्तः । पावक । ते । स्तोकाः । श्रोतन्ति । मेदसः ।

स्वधर्मन् । देववीतये । श्रेष्ठम् । नः । धेहि । वार्यम् ॥ २ ॥

ऽपावक पापशोधक हे अग्रे ऽस्वधर्मन् स्वायत्तधर्मके^१ साङ्गेऽस्मिन् यज्ञे ऽते तव भक्षणार्थं ऽदेववीतये यजनीयदेवानां भक्षणार्थं च ऽघृतवन्तः घृतोपेताः ऽमेदसः^२ मेदोरूपस्य^३ हविषः ऽस्तोकाः बिन्दवः ऽश्रोतन्ति क्षरन्ति । अथवा देववीतये देवस्य तव वीतये इति योजनीयम् । तस्मात् ऽवार्यं वरणीयं संभजनीयं^४ ऽश्रेष्ठम् उत्तमं धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽधेहि प्रयच्छ ॥ श्रोतन्ति । ‘श्रुतिर् क्षरणे’ इत्यस्य लटि रूपम् । स्वधर्मन् । स्वेऽङ्गभूताः^५ धर्माणो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या लुक् । देववीतये । देवानां वीतिः प्रीतिर्यस्यां भक्षणक्रियायां सा देववीतिः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । श्रेष्ठम् । प्रशस्यशब्दादतिशायने इष्टम् । ‘प्रशस्यस्य श्रः’ इति आदेशः ।

१. न-भ-ल-सदेरप्रतेः । २. त-‘स्वायत्तधर्मके’ नास्ति । ३. ख-फ-भ-मेदसः मेदोपेताः । ४. त-वपारूपस्य । ५. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-स-भजनीयम् । ६. त-स्वे स्वीया अङ्गभूताः ।

गुणः । एकादेशस्वरः । धेहि । दधातेलोद् । वार्यम् । ' वृङ् संभक्तौ ' । ' ऋहलोर्ण्यत् ' इति ण्यत् ।
' ईडवन्द ' इत्यादिनाद्युदात्तत्वम् । ' एतिस्तुशास् ' इत्यादिना वयप् वृणोतेरेव न वृडः ॥

तुभ्यं स्तोका घृतश्रुतोऽग्रे विप्राय सन्त्य ।

ऋषिः श्रेष्ठः समिध्यसे यज्ञस्य प्राविता भव ॥ ३ ॥

तुभ्यम् । स्तोकाः । घृतऽश्रुतः । अग्रे । विप्राय । सन्त्य ।

ऋषिः । श्रेष्ठः । सम् । इध्यसे । यज्ञस्य । प्रऽअविता । भव ॥ ३ ॥

वसन्त्य यष्टृभिः^१ संभजनीय यद्वा यष्टृभ्यः फलप्रद हे व अग्रे विप्राय मेधाविने वतुभ्यं त्वदर्थं
वृत्तश्रुतः घृतक्षरणयुक्तः वस्तोकाः सन्ति । वऋषिः अतीन्द्रियार्थदर्शी अत एव वश्रेष्ठः सर्वातिशायी^२
त्वं वसमिध्यसे घृतयुक्तमेदोविन्दुभिः सम्यक् प्रज्वाल्यसे । स त्वं वयज्ञस्य अस्माभिः क्रियमाणस्य
पशुयागस्य प्राविता प्रकर्षेण पालकः वभव ॥ तुभ्यम् । युष्मच्छब्दस्य ङयि ' तुभ्यमह्यौ ङयि '
(पा. सू. ७. २. १५) इति तुभ्यादेशः । ' डेप्रथमयोरम् ' इति डेरमादेशः । ' ङयि च ' इति
आद्युदात्तत्वम् । सन्त्य । ' षण् संभक्तौ ' ; ' षण् दाने ' वा । ' क्तिच्त्तौ च संज्ञायाम् ' इति क्तिच् । ' न
क्तिचि दीर्घश्च ' इति दीर्घनलोपाभावः । सन्तौ भवः ' भवे छन्दसि ' इति ' तत्र साधुः ' इति वा
यत्प्रत्ययः । यस्येति लोपः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । इध्यसे । ' जिहन्धी दीप्तौ ' । कर्मणि यक् । कित्वा-
दनुनासिकलोपः । निघातः । प्राविता । अव रक्षणादिषु । तृचि रूपम् । समासस्वरः । भव । निघातः ॥

तुभ्यं श्रोतन्त्यग्निगो शचीवः स्तोकासौ अग्रे मेदसो घृतस्य ।

कविशस्तो बृहता भानुनागा हव्या जुषस्व मेधिर ॥ ४ ॥

तुभ्यम् । श्रोतन्ति । अग्निगो इत्यग्निगो । शचीऽवः । स्तोकासः । अग्रे । मेदसः । घृतस्य ।

कविऽशस्तः । बृहता । भानुना । आ । अगाः । हव्या । जुषस्व । मेधिर ॥ ४ ॥

वअग्निगो अष्टतगमन सततगमनस्वभाव । अत एव वशचीवः शक्तिमन् हे वअग्रे वतुभ्यं
त्वदर्थं वमेदसः मेदोरूपस्य हविषः वघृतस्य वस्तोकासः बिन्दवः वश्रोतन्ति स्रवन्ति । तस्मात्^३
वकविशस्तः कविभिः कर्माभिर्ज्ञैर्होत्रादिभिः स्तुतस्त्वं वबृहता प्रभूतेन वभानुना तेजसा सहितः सन्
वआगाः अस्मदीयं पशुयागमभ्यागच्छ । आगत्य च वमेधिर प्रज्ञावज्जमे वहव्या अस्माभिर्दीयमानानि
वपादीनि हवीषि वजुषस्व सेवस्व ॥ अग्निगो । गमनं गौरिति ' गरुह सृष्ट्यं गतौ ' इत्यस्य भावे
' गमेडोः ' इति डोः । अष्टता गौर्येन इत्यत्र ' गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ' इति गोशब्दस्य ह्रस्वत्वम् ।
घृतशब्दस्य^४ पृषोदरादित्वात् ध्रिभावः^५ । संबोधने ' संबुद्धौ च ' (पा. सू. ७. ३. १०६) इति गुणः ॥

१. ख-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-यष्टृभ्यः । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ- ' सर्वातिशायी ' नास्ति ।

३. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-स-अस्मात् ; ल-अस्माकम् । ४. त- ' सृष्ट्यं ' नास्ति । ५. त-अष्टतशब्दस्य ।

६. त-अग्निभावः ।

अपादादिस्वान्निघातः । शचीवः । मनुषः 'मनुवसो रुः' इति स्त्वम् । कविशस्तः । 'कंसु रतुहौ' इत्यस्य निष्ठायामनुनासिकलोपः । 'यस्य विभापा' इतीदृशप्रतिषेधः । 'थाथघञ्क्ताजविद्रकाणाम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् । भानुना । 'भा दीहौ' । 'दाभाभ्यां नुः' इति कर्तरि^१ नुः । प्रत्ययस्वरः । अगाः । 'इण् गतो' इत्यस्य छान्दसे लुङि 'इणो गा' इति गादेशः । 'गातिस्था' इति सिचो लोपः । निघातः । मेधिर । 'मेधारथाभ्यामिरनिरचौ वक्तव्यौ' इतीरन् । आमन्त्रितस्वान्निघातः ॥

ओजिष्ठं ते मध्यतो मेद उद्धृतं प्र ते वयं ददामहे ।

श्रोतन्ति ते वसो स्तोका अधि त्वचि प्रति तान्देवशो विहि ॥ ५ ॥

ओजिष्ठम् । ते । मध्यतः । मेदः । उत्सृष्टम् । प्र । ते । वयम् । ददामहे ।

श्रोतन्ति । ते । वसोऽइति । स्तोकाः । अधि । त्वचि । प्रति । तान् । देवशः । विहि ॥ ५ ॥

हे अग्ने^१ ओजिष्ठम् अतिशयेन सारयुक्तं^२ मेदः वषाख्यं हविः^३ मध्यतः पशोर्मध्यभागात्^४ ते त्वदर्थम्^५ उत्सृष्टम् उद्धृतम् अध्वर्यादयः^६ वयम् अस्मिन् पशौ^७ ते तुभ्यं^८ प्र ददामहे उद्धृतं तद्वाषाख्यं हविः प्रयच्छामः । वसो सर्वस्य जगतो वासयितर्हे अग्ने त्वचि^९ अधि वषायामुपरि ये स्तोकाः घृतमिश्रा विन्दवस्ते^{१०} ते त्वदर्थं श्रोतन्ति स्रवन्ति । यद्वा^{११} ते तव त्वच्यधि ज्वालाख्य-शरीरस्योपरि श्रोतन्ति^{१२} । तान् स्तोकान् देवशः देवेषु प्रति विहि प्रत्येकं विभजस्व ॥ मध्यतः । मध्यशब्दात् 'पञ्चम्यास्तसिः' (पा. सू. ५.४.४४) इति तसिः । प्रत्ययस्वरः । उत्सृष्टम् । 'हज् हरणे' । कर्मणि क्तः । 'हप्रहोर्भञ्जन्दसि' इति हकारस्य भकारः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । ददामहे । 'दद दाने' इत्यस्य लटि ङित्वादात्मनेपदम् । 'अतो दीर्घो यजि' इति दीर्घः । निघातः । श्रोतन्ति । 'श्रुतिर् क्षरणे' । पादादिस्वान्निघातः । अन्तेर्लसार्वधातुक्स्वरेण अनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । त्वचि । 'तनु विस्तारे' । 'तनोतेरनश्च वः' (उ. सू. २. २२१) इति कर्तरि कर्मणि वा चिक् । अकारनकारयोर्वकारादेशः । तनोति तायते^{१३} वा त्वक् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विहि । वी कान्तिगत्यादिष्वित्यस्य लोटि अदादिवाच्छपो लुक् । हस्वञ्छान्दसः । निघातः^{१४} । खिलम्^{१५} ॥ २१ ॥

'अयं सः' इति पञ्चवं दशमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अयं स उपानयानुष्टुप पुरीष्येभ्योऽग्निभ्यः' इति । ऋषिः कौशिको गाथी^{१६} । पञ्चचित्तिरूपा अग्नयो देवता^{१७} । चतुर्थ्यनुष्टुप त्रिष्टुः । प्रातरनुवाकाध्विनशस्त्रयोरुक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निचयने इष्टकाप्रणयने 'पुरीष्यासः' इत्येषानुवचनीया । 'प्रेषितः पुरीष्यचित्तयेऽन्वाह' इत्युपक्रम्य 'पुरीष्यासो अग्नय इति त्रिरूपांश्च सप्रणवम्' (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति सूत्रितम् ॥

१. त- 'कर्तरि' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-प-भ-अग्ने त्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-ल- 'यद्वा... श्रोतन्ति' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-तन्यते । ५. ख-च-ज-ण-फ-भ- 'निघातः' नास्ति । ६. न-ल-खिलम् । ब्राह्मणानुसंहितमिदं सूक्तम् । तत्र ब्राह्मणं पदव्याख्यानात्मकं न भवतीति नात्र लिखितम् । ७. त-गाथी पुरीष्यास इत्यस्याः । ८. त-देवताः शिष्टाः केवलमेतयः ।

अयं सो अग्निर्यस्मिन्त्सोममिन्द्रः सुतं दधे जठरै वावशानः ।

सहस्रिणं वाजमत्यं न सप्तिं ससवान्तस्तूयसे जातवेदः ॥ १ ॥

अयम् । सः । अग्निः । यस्मिन् । सोमम् । इन्द्रः । सुतम् । दधे । जठरै । वावशानः ।

सहस्रिणम् । वाजम् । अत्यम् । न । सप्तिम् । ससवान् । सन् । स्तूयसे । जातवेदः ॥ १ ॥

गाथी ब्रूते । अयम् उत्तरवेद्यामाहुस्यधिकरणभृताहवनीयरूपतया दृश्यमानः अग्निः सः तथाविधः खलु वावशानः सोमं कामयमानः इन्द्रः यस्मिन् अग्नौ सुतम् अभिषवादिसंस्कारोपेतं सोमं जठरे स्वीदरे दधे दधार^१ । तस्मात् तादृशमहिमोपेतः सोऽग्निरिति पूर्वोणान्वयः^२ । किंच हे जातवेदः सहस्रिणम् । सहस्रं नानारूपतां युद्धे यो भजति स सहस्री । तम्^३ अत्यं वेगवशात् अतनशीलं सप्तिं न अश्वमिव^४ वाजम् आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारं^५ हविलक्ष्णमन्नं ससवान् भेजि-वान् सन् त्वं स्तूयसे स्तोतृभिरस्माभिः स्तूयमानो वर्तसे ॥ दधे । दधातेर्लिटि ' लिटस्तद्व्ययोरेशि-रेच् ' इति तप्रत्ययस्य एष् इत्यादेशः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वावशानः । ' वश कान्तौ ' इत्यस्य यङ्लुकि ' दीर्घोऽकितः ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । व्यत्ययेन शानच् । चित्स्वरः । ससवान् । ' ण संभक्तौ ' । कसाविडभावः । नलोपः । प्रत्ययस्वरः । स्तूयसे । ' ण् स्तुतौ ' । कर्मणि यक् । ' अकृत्सावंधातुकयोः ' इति दीर्घः । निघातः ॥

अग्ने यत्ते दिवि वर्चः पृथिव्यां यदोषधीष्वप्स्वा यजत्र ।

येनान्तरिक्षमुर्वीततन्त्र त्वेषः स भानुरर्णवो नृचक्षाः ॥ २ ॥

अग्ने । यत् । ते । दिवि । वर्चः । पृथिव्याम् । यत् । ओषधीषु । अप्सु । आ । यजत्र ।

येन । अन्तरिक्षम् । उरु । आऽततन्त्र । त्वेषः । सः । भानुः । अर्णवः । नृचक्षाः ॥ २ ॥

यजत्र यजनीय हे अग्ने दिवि तुल्योके यत् वर्चः आदित्याख्यं यज्योतिस्तत् ते तवैव ज्योतिः । पृथिव्याम् आहवनीयादिरूपतया वर्तमानं^६ यत्तेजस्तत्स्वदीयमेव । प्रसिद्धं तेजोऽभिधाय गूढं ज्योतिरभिधत्ते । यदोषधीष्वप्सु^७ इति । ओषधीषु अरणिप्रभृतिषु काष्ठेषु यत् तेजः । यद्वा ओषधीषु वनस्पत्यादिषु सोमाख्यं यत्तेजः अप्सु जलेषु यदौर्वाख्यं तेजस्तत्सर्वम् आ सर्वत्र वर्तमानं तेजः तावकमेव^८ । किंच^९ येन वायुरूपेण तेजसा अन्तरिक्षम् आकाशम् उरु आततन्त्र आतेतिथि^{१०} विस्तीर्णं कृतवानसि^{११} । त्वेषः दीप्तिमान् अत एव भानुः भासमानः नृचक्षाः नृणां साक्षितया द्रष्टा अर्णवः समुद्रवन्महान् । सः तादृशस्वमन्तरिक्षमातेतिथेति पूर्वोणान्वयः । उक्तार्थं वाजसनेयकम्—

१. घ-ल-दधाति; त-धारयति । २. त-पूर्वोणान्वयः । अथ प्रत्यक्षकृतः । ३. ज-ण-तं सहस्रिणम् । ४. त-अश्वमिव । यद्वा सह(?)सहस्रिणमिति वाजविशेषणं सहस्रसंख्याकम् । ५. च-आज्यौषधि-सोमाद्यनेकरूपम्; त-आज्यौषधिसोमाद्यनेकप्रकारम् । ६. त-दाहपाकादिकर्तृतया वर्तमानम् । ७. ज-ण-न-प-यदोषधीषु । ८. त-तावकमेव तत् । ९. त-किंच त्वम् । १०. प-उरु । ११. ख-च-ज-ण-फ-भ-ल-कृतवानसि नास्ति; प-आततम् ।

‘अग्ने यत्ते दिवि वर्च इत्यादित्यो वा अस्य^१ दिवि वर्चः पृथिव्यामित्ययमग्निः पृथिव्या^२ यदोष-
धीष्वप्स्वा^३ यजत्रेति य एवौषधिषु चाप्सु चाग्निस्तमेतदाह^४ येनान्तरिक्षमुवाततन्थेति वायुः स त्वेषः
स भानुरणवो नृचक्षा इति महान्स भानुरणवो नृचक्षा इत्येतत्’ (श. ब्रा. ७. १. २३) इति ॥
पृथिव्याम् । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । ओषधीषु । ‘ओषधेश्च विभक्ताव-
प्रथमायाम्’ इति दीर्घत्वम् । अप्सु । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आततन्थ । ‘तनु
विस्तारे’ इत्यस्य लिटि थलि ‘बभूथाततन्थ जगृभ्म ववर्थ’ इति निपातनात् इडेत्वाभ्यासलोपाः
न भवन्ति । ‘लिति’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । यदुक्तयोगादनिघातः । अणवः । अणांस्यस्मिन्
सन्तीति मनुवर्थे ‘वप्रकरणे अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ (का. ५. २. १०९. १) इति वप्रत्ययः । ‘अर्णसः
सलोपश्च’ इति सलोपः । प्रत्ययस्वरः । नृचक्षाः । ‘चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि’ । अभिव्यक्तवाग्वाच्यं
धातुरत्र अभिव्यक्तिमात्रे वर्तते । ‘चक्षेर्बहुलं शिच’ इत्यसुन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने दिवो अर्णमच्छा जिगास्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या ये ।

या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त आपः ॥ ३ ॥

अग्ने । दिवः । अर्णम् । अच्छ । जिगासि । अच्छ । देवान् । ऊचिषे । धिष्ण्याः । ये ।

याः । रोचने । परस्तात् । सूर्यस्य । याः । च । अवस्तात् । उपतिष्ठन्ते । आपः ॥ ३ ॥

हे अग्ने त्वं दिवो अर्णं शुलोके वर्तमानमर्णोऽम्भः अच्छ अभिलक्ष्य जिगासि धूमद्वारा
प्राप्नोषि । किंच धिष्ण्याः । धियं बुद्धयुपहितं देहमुष्णन्त्युष्णीकुर्वन्ति इति धिष्ण्याः^५ प्राणाभिमानिनो^६
देवाः^७ । तान्प्राणाख्यान् देवान् अच्छ अनुक्रमेण ऊचिषे समवेतान्करोषि । समवेता भवतेत्युक्तवान्
असीत्यर्थः । सूर्यस्य^८ सूर्यलोकस्य परस्तात् उपरि रोचने । रोचनो नामायं लोको यत्राग्नेयं ज्योतिः
तपति । तस्मिन्भासमाने रोचनाख्ये लोके याः आपो विद्यन्ते अवस्तात् सूर्यलोकात् अधस्तात्
अन्तरिक्षलोके याश्च आपः उपतिष्ठन्ते वर्तन्ते ता उभयीरपस्वं प्रेरयसि । उक्तार्थो वाजसनेयिभिः
स्पष्टमभिहितः—‘आपो वा अस्य दिवोऽर्णस्ता एष धूमेनाच्छेत्यच्छा देवाँ ऊचिषे धिष्ण्या य इति
प्राणा वै देवा धिष्ण्यास्ते हि सर्वा धिय इष्णन्ति^९ या रोचने परस्तात्सूर्यस्य याश्चावस्तादुपतिष्ठन्त
आप इति^{१०} रोचनो ह नामैष लोको यत्रैष एतत्तपति तद्याश्चैतं परेणापो याश्चावरेण ता एतदाह’
(श. ब्रा. ७. १. २४) इति । ता उभयीरपस्वं प्रेरयसीति ॥ अर्णम् । ‘क्व गतौ’ इत्यस्मात्
‘उदके नुद् च’ इत्यसुबुडागमश्च । अर्थते^{११} प्रार्थ्यते तत्पिपासुभिरित्यर्थः । सकारलोपश्छान्दसः ।
निश्वादाद्युदात्तः । जिगासि । ‘गा स्तुतौ च छन्दसि’ इत्ययं धातुश्चकाराद्रमने वर्तमानः^{१२} जुहोत्यादिः ।
‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यासस्येवम् । निघातः । ऊचिषे । ‘ब्रून् व्यक्तायां वाचि’ इत्येतस्य लिट्
आर्धधातुकत्वात् ‘ब्रुवो वचिः’ (पा. सु. २. ४. ५३) इति वच्यादेशः । ‘असंयोगाह्लिद् कित्’

१. त-अस्याम् । २. त-‘पृथिव्यां.....°ष्वप्स्वा’ नास्ति । ३. ख-च-ज-ण-फ-भ-चाग्निस्तमेव
तदाह; त-ल-चाग्निस्तमेतमाह । ४. ख-च-ज-ण-न-फ-भ-स-आबुदात्तत्वम् । ५. न-धिष्ण्याः प्राणाः ।
यद्वा धिष्णा स्तुतिस्तदर्हाः । प्राणा ये(वै)धिष्ण्याः; ल-प्राणा ये(वै) धिष्ण्याः । ६. त-प्राणाः । ७. त-
ल-किंच सूर्यस्य । ८. व-सूर्यलोकस्य । ९. त-उदमन्ति तानेष सचते या रोचन इति । १०. त-अर्थ्यते ।
११. त-ल-वर्तते ।

इति किद्वद्भावात् 'वचिस्वपि' इत्यादिना संप्रसारणम् । अभ्यासस्य 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति संप्रसारणम् । आर्धधातुक इट् । निवातः । धिण्याः । 'उष प्लुप दाहे' । धिय उष्णन्तीति 'सानसिधर्णसिपर्णसितण्डुलाङ्कुशचषालेत्वलपत्वलधिण्यशल्याः' इति निपातनात् द्रुडागम-
धात्वादिलोपोपपदह्रस्वत्वादयः सर्वे सिद्धा भवन्ति^१ । निस्त्रादाद्युदात्तः । अवस्तात् । अवशब्दात्
'दिवलब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमी' इत्यादिना अस्तातिः । तस्मिन् 'विभाषावरस्य' (पा. सू. ५. ३. ४१)
इत्यवादेशः । प्रत्ययस्वरः । उपतिष्ठन्ते^२ । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । उपपूर्वात्तिष्ठतेः 'अकर्मकाच्च'
(पा. सू. १. ३. २६) इत्यात्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिवातः^३ ॥

पुरीष्यासो अग्रयः प्रावणेभिः सजोषसः ।

जुषन्तां यज्ञमद्रुहोऽनमीवा इषो महीः ॥ ४ ॥

पुरीष्यासः । अग्रयः । प्रावणेभिः । सजोषसः ।

जुषन्ताम् । यज्ञम् । अद्रुहः । अनमीवाः । इषः । महीः ॥ ४ ॥

पुरीष्यासः^३ सिकतासंमिश्राः । अग्रयः चित्या^४ अग्रयः^५ । प्रावणेभिः मृत्खननसाधनभूतैरभ्यादिभिः
सहिताः । सजोषसः परस्परसंगताः सन्तः । यज्ञम् अस्माभिः क्रियमाणमग्निचयनपूर्वकमिमं सोमयागं
जुषन्तां सेवन्ताम् । किंच । अद्रुहः अद्रोग्धारो यूयम् । अनमीवाः रोगादिवर्जिताः । महीः महस्यः
इषः ऊर्जाः रोगादिरहितान्त्यन्नान्यस्मभ्यं प्रयच्छताम् ॥ पुरीष्यासः । 'पृ पालनपूरणयोः' । 'इषन्'
इत्यनुवृत्तौ 'शृपृभ्यां कित्' (उ. सू. ४. ४६७) इति ईपन्प्रत्ययः किञ्च^६ । किञ्चवाद्गुणे प्रति-
षिद्धे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम् । रपरः । पृणाति पूर्यते वेति^७ पुरीषम्^८ । 'पुरीषं पृणातेः पूरयतेर्वा'
(निरु. २. २२) इति यास्कः^९ । तदर्हन्तीति पुरीष्याः । 'छन्दसि च' इति प्रत्ययः^{१०} । 'यचि भम्'
इति भसंज्ञायां यस्येति लोपः । प्रत्ययस्वरः । प्रावणेभिः^{११} । 'वन षण संभक्तौ' इत्यरमात् 'पुंसि
संज्ञायां वः प्रायेण' इति करणे वप्रत्ययः^{१२} । प्रकर्षेण वन्यते संभज्यते संश्लिष्यते मृदेभिरिति
प्रावणानि^{१३} खनित्राणि । 'प्रनिरन्तः' (पा. सू. ८. ४. ५) इत्यादिना णत्वम् । 'वनं समासे'
(पा. सू. ६. २. १७८) इत्यन्तोदात्तत्वम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम्^{१४} । यद्वा । 'मुङ् गतौ' । प्रवन्ते
गच्छन्ति मृत्खननं प्रति इति 'चलनशब्दादर्थदकर्मकाद्युच्' (पा. सू. ३. २. १४८) इति युच् ।
चित्स्वरः । पूर्वसिन्धुक्षेत्रेऽवग्रहाभावश्छान्दसः इति वक्तव्यम् । जुषन्ताम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः'
इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादित्वादनिवातः । महीः । महच्छब्दात् 'उगितश्च' इति ङीप् । तकारलोपः
छान्दसः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

१. ख-च-ज-ण-फ-न भवन्ति । २. ख-च-ज-ण-भ- 'उपतिष्ठन्ते.....' 'निघातः' नारित ।
३. त-पुरीष्यासः । पुरीषमर्हन्तीति पुरीषे भवा वा पुरीष्याः ; ल-पुरीष्यासः । पुरीषमर्हति पुरीष्यासः ।
४. त-चित्याग्रयः । ५. ल-किञ्च च । ६. ख-फ-वैभिरिति ; भ-त्वेभिरिति । ७. त- 'पुरीषं'
नास्ति । ८. त-यास्कः । तस्माद्भवे छन्दसि इति यत् । तित्स्वरितः । ९. च-त-फ-ल-प्रवणेभिः ।
१०. ख-ज-ण-घप्रत्ययस्वरः ; च-घः प्रत्ययः स्वरः । ११. त-प्रवणानि । १२. ख-च-ज-ण-न-भ-
पदस्वरः ।

इळामग्ने पुरुदंसं सुनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सुनुस्तनयो विजावाग्ने सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळाम् । अग्ने । पुरुदंसम् । सुनिम् । गोः । शश्वत्सुतम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सुनुः । तनयः । विजावा । अग्ने । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ २२ ॥

‘निर्मथितः सुधितः’ इति पञ्चमैकादशं सूक्तम् । अत्र^१ अनुक्रमणिका—‘निर्मथितो देवश्रवा देववातश्च भारती तृतीया सतोबृहती’ इति । भरतस्य पुत्रौ देवश्रवा देववातश्चेत्युभावस्य ऋषी । तृतीया सतोबृहती । शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निर्देवता । ‘आ होता’ इत्यादिसूक्तदशकस्योक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः । ‘इळामग्ने’ इत्यस्या विनियोगोऽसकृदुक्तः ॥

निर्मथितः सुधितः आ सुधस्थे युवा कविरध्वरस्य प्रणेता ।

जूर्यस्वाग्निरजरो वनेष्वत्रा दधे अमृतं जातवेदाः ॥ १ ॥

निःसमथितः । सुसधितः । आ । सुधस्थे । युवा । कविः । अध्वरस्य । प्रऽनेता ।

जूर्यत्सु । अग्निः । अजरः । वनेषु । अत्र । दधे । अमृतम् । जातवेदाः ॥ १ ॥

भारतावृषी स्तोत्रं कुर्वति । योऽग्निः । निर्मथितः अग्निष्टोमादिकर्मस्वरण्योर्नितरां मथितः सन् । सुधस्थे यजमानगृहे । सुधितः गार्हपत्यादिषु त्रिषु कुण्डेषु सुष्ठु निहितः निधाय च काष्ठप्रक्षेपेण प्रज्वाल्यमानः । युवा^२ प्रबुद्धः अत एव । अध्वरस्य ज्योतिष्टोमादेः । प्रणेता प्रकर्षेण नेता निर्वाहकः नेतृत्वादेव । कविः क्रान्तदर्शी । तथाविधः । जातवेदाः सर्वविषयाभिज्ञानवान् सः । अग्निः । वनेषु महारण्येषु । जूर्यसु दावाग्निसंबन्धात् जूर्यमाणेषु जरां नाशं प्राप्नुवत्स्वपि स्वयम् । अजरः जरारहितः प्रत्युत दीप्यमानः सन् । अत्र^३ एवं^४ स्तुतिं कुर्वाणेषु यजमानेषु । अमृतं क्षयरहितं प्रभूतमन्नम् । आ । दधे निदधाति ॥ सुधितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां । ‘सुधितवसुधितनेमधितः’ इत्यादिना निपातनात् धि इत्यादेशः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । जूर्यसु । ‘जूरी धूरी हिंसावयोहान्योः’ । व्यत्ययेन शत्रुप्रत्ययः । दिवादिच्वात् इयन् । निच्वादाद्युदात्तः । अजरः । ‘जू वयौहानौ’ इत्यस्मात् भावे^५ । ‘ऋदोरप्’ इत्यप्रत्ययः । गुणः । ‘नजो जरमरमित्रमृताः’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दधे । दधातेः वर्तमाने लिटि रूपम् । जातवेदाः । ‘जनी प्रादुर्भावे’ इत्यस्य क्ते ‘जनसनखनां सन्मूलोः’ इत्याकारः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम्^६ ॥

१. त-व्याख्यायि । २. त-अथ । ३. त-युवा नित्यतरुणः । ४. फ-अत एव । ५. त-जूष । ६. त-भावे विद्धिदादिभ्योऽङ् । ७. त-°स्वरः ।

अमन्थिष्ठां भारता रेवदग्निं देवश्रवा देववातः सुदक्षम् ।

अग्ने वि पश्य बृहताभि रायेषां नो नेता भवतादनु द्यून् ॥ २ ॥

अमन्थिष्ठाम् । भारता । रेवत् । अग्निम् । देवऽश्रवाः । देवऽवातः । सुऽदक्षम् ।

अग्ने । वि । पश्य । बृहता । अभि । राया । इषाम् । नः । नेता । भवतात् । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽभारता भारतौ भरतस्य पुत्रौ ऽदेवश्रवाः ऽदेववातः चेत्युभौ ऽसुदक्षं शोभनसामर्थ्यो-
पेतं ऽरेवत् रयिमन्तम् ऽअग्निम् अङ्गनादिगुणोपेतं त्वाम्^१ ऽअमन्थिष्ठाम् अग्निष्टोमादिकर्मप्राप्त्यर्थमल्लुड-
ताम् । मथनेन त्वामुत्पादितवन्तावित्यर्थः । तादृशस्त्वं ऽबृहता^२ प्रभूतेन ऽराया धनेन सहितः सन्
ऽअभि अभिमुखो भूत्वा ऽवि ऽपश्य अस्मान्विशेषेणानुग्रहदृष्ट्या वीक्षस्व । किंच ऽअनु ऽद्यून् । द्युशब्दः
अहर्वाची 'वस्तोः द्युः' (नि. १. ९. २) इति तन्नामसु पाठात् । द्यून्तु सर्वेषु दिवसेषु ऽनः
अस्माकम् ऽइषाम् अन्नानां ऽनेता आनेता ऽभवतात् भव ॥ अमन्थिष्ठाम् । 'मन्थ विलोडने' इत्य-
स्माद्भुङ्क्षि सिच् । 'वदन्नजहलन्तस्याचः' (पा. सू. ७. २. ३) इति वृद्धौ प्राप्तायां 'नेटि' इति
प्रतिषेधः । 'तस्थस्थमिषाम्' इत्यादिना तसस्तामादेशः । पादादिवादिनिघातः । अदस्वरः ।
भारता । भरतस्यापत्यमित्यर्थे उस्सादित्वादन् । 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादिवृद्धिः^३ । जित्स्वरः । रेवत् ।
रयिशब्दान्मतपु । वत्वोदात्तत्वसंप्रसारणपरपूर्वस्वगुणसुब्लोपाः । देवश्रवाः । 'श्रु श्रवणे' । 'असुन्'
इति कर्मण्यसुन् । देवैः श्रूयते प्रख्याप्यतेऽसाविति देवश्रवा ऋषिः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते
'गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च' इत्यौणादिकसूत्रात्पूर्वपदस्वरः । देववातः । 'वा गति-
गन्धनयोः' । अस्मात्कर्मणि क्तः । देवैरिष्यमाणतया प्राप्तो देववातः ऋषिः । 'तृतीया कर्मणि' इति
पूर्वपदस्वरः । द्यून् । 'द्यु अभिगमने' 'द्युत दीप्तौ' वा । 'डिच्च' इत्यनुवृत्तौ 'द्युभ्यां च'
इति भोजसूत्रेण डुप्रत्ययो डिच्च । द्युतेः 'अश्रुादयश्च' (उ. सू. ५. ७०७) इति डुन्प्रत्ययः । अभि-
गच्छन्त्यस्मिन् स्वं स्वमभिमतं देशं प्राणिनः इति ; द्योतते किरणसंबन्धादिति वा द्युर्दिवसः ।
'प्रथमयोः' इति सवर्णदीर्घः । 'तस्माच्छसो नः पुंसि' (पा. सू. ६. १. १०३) इति सकारस्य
नकारः । एकादेशस्वरः^४ ॥

दश क्षिपः पूर्य सीमजीजनन्त्सुजातं मातृषु प्रियम् ।

अग्निं स्तुहि दैववातं दैवश्रवो यो जनानामसद्वृशी ॥ ३ ॥

दश । क्षिपः । पूर्यम् । सीम् । अजीजनन् । सुऽजातम् । मातृषु । प्रियम् ।

अग्निम् । स्तुहि । दैवऽवातम् । देवऽश्रवः । यः । जनानाम् । असत् । वृशी ॥ ३ ॥

हे अग्ने देववातस्य ऽक्षिपः । क्षिप्यन्ते कर्मकरणार्थमिति क्षिपोऽङ्गुलयः ताश्च ऽदश । बाहु-
द्वयस्य मथनसाधनत्वेन^१ तत्रत्या अङ्गुलयो दशसंख्याकाः । तादृश्योऽङ्गुलयः ऽपूर्य पुरातनं ऽसीम्

१. ख-ग-च-ज-ण-ण-फ-भ- 'त्वां' नास्ति । २. त-बृहता महता । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-
इत्यादिना वृद्धिः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स्वम् एतम् ; स-स्वम् । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-
'एकादेशस्वरः' नास्ति । ६. त-मन्थनं ।

एनं त्वाम् ^१अजीजनन् उदपीपदन्^२ । हे ^३देवश्रवः ^४मातृषु मातृभूतारण्योः ^५सुजातं सुधूतपन्नम्
अत एव ^६प्रियं^७ कमनीयं ^८दैववातं^९ देववातेन^{१०} मथितमेनम् ^{११}अग्निं ^{१२}स्तुहि । यः अग्निः ^{१३}जनानां
स्तोतॄणां यजमानानां ^{१४}वशी वशवर्ती^{१५} कर्मणां स्वातन्त्र्येण प्रवर्तकः ^{१६}असत् भवति तं ^{१७}स्तुहीति
पूर्वेणान्वयः ॥ दश । ‘दंश दशने’ । ‘कनिन्’ इत्यनुवृत्तौ ‘नुदशोगुणश्च’ इति कनिन् ।
निस्स्वरः । क्षिपः । ‘क्षिप प्रेरणे’^{१८} । औणादिकः कर्मणि क्तिप् । क्षिप्यन्ते प्रेर्यन्ते कर्मस्विति
क्षिपोऽङ्गुलयः । धातुस्वरः । अजीजनन् । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । हेतुमण्यन्तस्य लुङि चङ्द्विर्वचन-
सन्वद्भावाभ्यासेष्वदीर्घाः । निघातः । स्तुहि । ‘घृञ् स्तुतौ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । अदादित्वात्
शपो लुक् । निघातः । दैववातम् । देववातेन निर्वृत्तमित्यर्थे ‘तेन निर्वृत्तम्’ (पा. सू. ४. २. ६८)
इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । असत् । ‘अस भुवि’ । अस्य लेट्यडागमः । यदृत्तयोगादनिघातः ॥

नि त्वा दधे वर आ पृथिव्या इळायास्पदे सुदिनत्वे अह्नाम् ।

दृषद्वत्यां मानुष आपयायां सरस्वत्यां रेवदग्ने दिदीहि ॥ ४ ॥

नि । त्वा । दधे । वरे । आ । पृथिव्याः । इळायाः । पदे । सुदिनत्वे । अह्नाम् ।

दृषत्स्वत्याम् । मानुषे । आपयायाम् । सरस्वत्याम् । रेवत् । अग्ने । दिदीहि ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने ^२इळायाः गोरूपधारिण्याः ^३पृथिव्याः भूमेः ^४वरे वरिष्ठे^५ ^६पदे^७ उत्तरवेद्याम् ^८अह्नां
^९सुदिनत्वे यजनीयदिवसानां शोभनदिनत्वार्थम् । येषु दिनेषु इन्द्रादयो वरीयांसो देवा इज्यन्ते
तानि सुदिनानि । तदर्थं ^{१०}त्वा त्वाम् ^{११}आ ^{१२}नि ^{१३}दधे आ^{१४} समन्ताद्दिधामि । उत्तमानि स्थानानि
दर्शयति । ^{१५}दृषद्वत्याम् । दृषद्वती नाम काचिन्नदी तस्याम् । ^{१६}मानुषे मनुष्यसंचरणविषये^{१७} तीरे ।
^{१८}आपयायाम् । आपया नाम काचिन्नदी तस्याम् । ^{१९}सरस्वत्यां नद्याम् । एतेषु उत्तमेषु^{२०} स्थानेषु^{२१} त्वं
^{२२}रेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा ^{२३}दिदीहि^{२४} दीप्यस्व । महर्षयः सरस्वतीतीरे खलु यज्ञादिकर्माण्य-
कार्षुः । तथा च ब्राह्मणम्-‘ऋषयो वै सरस्वत्यां सन्नमासत्’ (ऐ. ब्रा. २. १९) इति ॥ दधे ।
दधातेः लिट्युत्तमैकवचने रूपम् । वरे । ‘वृञ् वरणे’ । ‘ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च’ इत्यप् । पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । दृषद्वत्याम् । ‘द विदारणे’ । ‘दृणातेः घुग्नस्वश्च’ (उ. सू. १. १२८) इत्यादिना
घुगागमो धातोर्ह्रस्वश्च । दृषदः उपलाः यस्यां सन्तीति मनुप् । ‘क्षयः’ इति तस्य वत्वम् । ‘स्वर-
विधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्’ इत्यस्याः परिभाषाया अत्राश्रयणाभावात्^{२५} मनुप् उदात्तताभावः ।
अदिप्रत्ययस्वरः । सरस्वत्याम् । सरःशब्दोऽसुनन्तत्वादाद्युदात्तः । तदस्यास्तीति मनुप् । अदुपध-
त्वान्मस्य वत्वम् । उगित्वात् ङीप् । दिदीहि^{२६} । दिवु क्रीडादौ इत्यस्य यङ्लुकि रूपम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-उदपादयन् । २. ल-प्रियं तम् । ३. त-दैववातेन मम भ्रात्रा ।
४. ख-च-ज-ण-न-प-फ-वशकर्ता; ग-भ-वशवर्ता । ५. त-क्षेपणे । ६. त-वरिष्ठे श्रेष्ठे । ७. त-पदे
नाभिस्थाने । ८. त-‘आ’ नस्ति । ९. ख-न-फ-भ-स-मनुष्यसंचरणे; ग-च-मनुष्यसंचरणे; ज-ण-
मनुष्यसंचरणे; ल-मनुष्यसंचरणे । १०. ल-उत्तमस्थानेषु । ११. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ-ल-
दीदिहि । १२. त-अनाश्रयणात् । १३. ख-ग-च-न-भ-ल-दीदिहि ।

इळामग्रे पुरुदंसं सुनि गोः शश्वत्तमं हवमानाय साध ।

स्यान्नः सनुस्तनयो विजावाग्रे सा ते सुमतिर्भूत्वस्मे ॥ ५ ॥

इळाम् । अग्रे । पुरुदंसम् । सुनिम् । गोः । शश्वत्तमम् । हवमानाय । साध ।

स्यात् । नः । सनुः । तनयः । विजावा । अग्रे । सा । ते । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ॥ ५ ॥

व्याख्यातेयमित्युपेक्षिता ॥

॥ २३ ॥

‘अग्रे सहस्व’ इति पञ्चद्वं द्वादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अग्रे सहस्व गायत्रमाद्यानुष्टुप्’ इति । ऋषिर्गाथिनो विश्वामित्रः । अग्निर्देवता । आद्यानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे च प्रथमावर्जितस्य सूक्तस्य विनियोगः । ‘अथैतस्याः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अग्रे इळेति चतस्रः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अभ्युदयेष्टावग्नेर्दानुरनुवाक्या ‘अग्रे दा दाशुषे’ इत्येषा । ‘अधामेय्यः’ इति खण्डे सूत्रितम्—‘अग्रे दा दाशुषे रयिं स यन्ता विप्र एवाम्’ (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

अग्रे सहस्व पृतना अभिमातीरपास्य । दुष्टरस्तरन्नारातीर्वचो धा यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

अग्रे । सहस्व । पृतनाः । अभिमातीः । अप । अस्य ।

दुस्तरः । तरन् । अरातीः । वचैः । धाः । यज्ञवाहसे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे ^१अग्रे ^२पृतनाः अभियोक्त्रीः सेनाः ^३सहस्व अभिभव^३ । ^४अभिमातीः अभिमानिनः कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् ^५अपास्य^५ अपनुद । किंच ^६दुष्टरः दुस्तरः^६ न केनापि तरितुं^६ शक्यः अत एव ^७अरातीः अरातीन् शत्रून् ^८तरन् स्वतेजसा तिरस्कुर्वस्वं^८ ^९यज्ञवाहसे यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय ^{१०}वचो^{१०} धाः अन्नं धेहि । कुरु ॥ सहस्व । ‘षहं मर्षणे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानत्वेन पादादित्वाद्निघातः । अभिमातीः । ‘माङ् माने’ । मानं मातिः । भावे क्तिन् । अस्य^{११} लुग्विकरणत्वात्^{११} ईस्वेत्वे^{११} न भवतः । अभितो मानं येषां ते इति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वम् । अस्य । ‘असु क्षेपणे’ । दिवादेः^{१२} लोटि रूपम् । दुष्टरः । ‘तृ प्लवनतरणयोः’ । अस्मात् कृच्छ्रार्थे^{१३} खल् । सुषामादित्वात्^{१४} विसर्जनीयस्य सकारस्य षत्वम् । लिट्स्वरः । तरन् । तरतेः शतरि रूपम् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्वरेण शतुरनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । धाः । दधातेश्छन्दसि लुङि रूपम् । निघातः ॥

अग्रे इळा समिध्यसे वीतिहोत्रो अमर्त्यः । जुषस्व सू नो अध्वरम् ॥ २ ॥

अग्रे । इळा । सम् । इध्यसे । वीतिहोत्रः । अमर्त्यः । जुषस्व । सु । नः । अध्वरम् ॥ २ ॥

१. ख-ग-ज-ण-फ-भ-सूत्रितः । २. ल-अभिभवसि । ३. त-‘अपास्य’ नास्ति । ४. च-ल-‘दुस्तरः’ नास्ति । ५. त-तरीतुम् । ६. ख-ग-ज-ण-फ-अस्यालुग्विकरणत्वात् । ७. ख-ग-ज-ण-भ-ल-स-त्वे । ८. ल-दिवादिः । ९. ख-ग-व-ज-ण-त-न-भ-स-अकृच्छ्रार्थे । १०. ख-ग-व-ज-ण-भ-स-वात् ।

हे ऽअग्ने ऽवीतिहोत्रः । वीतिः प्रीतिविषयं होत्रम् अग्निहोत्रादिकं यस्यासौ वीतिहोत्रः । यज्ञेषु प्रीतिमानित्यर्थः । ऽअमर्त्यः मरणधर्मरहितस्त्वम् ऽइळा इळायामीडयायाम्^१ उत्तरवेद्यां ऽसमिधस्ये आज्याहुतिप्रक्षेपेण^२ सम्यक् प्रज्वाल्यसे । तादृशस्त्वं ऽनः अस्माकम् ऽअध्वरम् इमं यज्ञं ऽसु सुष्ठु ऽजुषस्व आहुतिस्वीकरणेन सेवस्व ॥ वीतिहोत्रः । वी कान्यादिषु । अस्मात्कर्मणि 'मन्त्रे वृषेषपच'^३ इत्यादिना क्तिबुदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^४ । जुषस्व । जुषतेलोटि रूपम् । शस्वरः । सु । 'निपातस्य च' इति संहितायां दीर्घः ॥

अग्ने द्युम्नेन जागृवे सहसः सूनवाहुत । एदं बर्हिः सन्दो मम ॥ ३ ॥

अग्ने । द्युम्नेन । जागृवे । सहसः । सूनो इति । आऽहुत ।

आ । इदम् । बर्हिः । सन्दः । मम ॥ ३ ॥

ऽद्युम्नेन स्वतेजसा सह ऽजागृवे । जागर्तीति जागृविः । तस्य संबुद्धिः । लोकरक्षार्थं स्वतेजसा सह सर्वदा जागरणोपेतं ऽआहुत देवताह्वानार्थम्^५ अस्माभिः आहुत^६ ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र हे ऽअग्ने^७ ऽमम मत्संबन्धिन्यस्मिन्^८ यज्ञे यद्वेद्यामास्तीर्णम् ऽइदं ऽबर्हिः तत्र ऽआ ऽसदः आसीद ॥ जागृवे । 'जागृ निद्राक्षये' । 'जृष्टृस्तृजागृभ्यः क्तिन्' इति क्तिन् । क्तिच्वादगुणः । जागर्तीति जागृविः । 'जागृविर्जागरणात्' (निरु. ९. ८) इति यास्कः । 'संबुद्धौ च' इति गुणः । 'एङ्हस्वात्'^९ (पा. सू. ६. १. ६९) इति सोर्लोपः । निघातः । सहसः सूनो । सुप आमन्त्रिते पराङ्गवद्भावादनुदात्तत्वे पादादित्वादनिघातः । सदः । 'पठ् विशरणगस्यवसादनेषु' इत्यस्य छान्दसे लुङि लुदित्वादङ् । निघातः । मम । अस्मच्छब्दस्य षष्ठ्येकवचने^{१०} ममादेशः । 'युष्मदस्मदोर्दसि' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

अग्ने विश्वेभिरग्निभिर्देवेभिर्महया गिरः । यज्ञेषु य उ चायवः ॥ ४ ॥

अग्ने । विश्वेभिः । अग्निऽभिः । देवेभिः । महय । गिरः । यज्ञेषु । ये । ऊँ इति । चायवः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽदेवेभिः द्योतमानैः ऽविश्वेभिः सर्वैः ऽअग्निभिः यष्टन्यतया स्थितैरग्निभिः सहितस्त्वं ऽचायवः त्वद्विषयस्तुतिरूपाभिः^{११} वाग्भिरनन्यमनस्कतया पूजकाः ऽये विशन्ते तेषां ऽयज्ञेषु ज्योतिष्टोमादिषु ऽगिरः स्तोत्रशस्त्रादिलक्षणानि वाक्यानि ऽमहय पूजय ॥ महय । 'मह पूजायाम्' । चुरादिः । अदन्तत्वादुपधावृद्धयभावः । निघातः । चायवः । 'चायृ पूजानिशामनयोः' । 'मृगय्वाद्यश्च' इति कुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

अग्ने दा दाश्रुषे रयिं वीरवन्तं परीणसम् । शिशीहि नः सूनुमर्तः ॥ ५ ॥

अग्ने । दाः । दाश्रुषे । रयिम् । वीरऽवन्तम् । परीणसम् । शिशीहि । नः । सूनुऽमर्तः ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-ईडायाम् ; न-ल-स-ईडायाम् । २. त-आज्याद्याहुति° । ३. ख-ग-च-ज-ण-प्रकृतिस्वरत्वम् । ४. ख-ग-च-देवताधानार्थम् । ५. त-प-आहुत । ६. त-ल-अग्ने त्वम् । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-मत्संबन्ध्यास्मिन् । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-हस्वात्° । ९. त-षष्ठ्येकवचनस्य । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-उक्तविषय° ; त-उ त्वद्विषय° ।

हे ^१अग्ने ^२दाशुषे तुभ्यं^३ हविर्दत्तवते यजमानाय ^४वीरवन्तं^५ पुत्रयुक्तं ^६परीणसं प्रभूतं ^७रधि धनं ^८दाः देहि । ^९सूनुमतः पुत्रपौत्रादिसहितान् ^{१०}नः अस्मान् ^{११}शिशीहि धनप्रदानेन तीक्ष्णीकुरु ॥
दाः । ' ^{१२}डुदाश् दाने ' इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात् अनिघातः । दाशुषे । ' ^{१३}दाश् दाने ' इत्यस्य कसौ ' ^{१४}दाश्वान्साह्वान्मीढांश्च ' इति निपातनात् द्विवचना-
भावः इडभावश्च । भसंज्ञायां संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । परीणसम् । परिपूर्वात् नसतेर्व्याप्त्यर्थात्
क्रिप् । ' ^{१५}अन्येषामपि दृश्यते ' इति दीर्घः । शिशीहि । ' ^{१६}शिष् निज्ञाने ' । व्यस्ययेन श्लुः । दीर्घः
छान्दसः । हेरपित्त्वादन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ २४ ॥

' अग्ने दिवः ' इति पञ्चचं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—' अग्ने दिवो
वैराजमुपास्याग्नेन्दी ' इति । विराद् छन्दः । ' ^१अग्न इन्द्रश्च ' इत्येषा ^२इन्द्राग्नीदेवताका । शिष्टाः
आग्नेय्यः । अग्निष्टोमे आज्यशस्त्रे ' ^३अग्न इन्द्रश्च ' इति याज्या । ' ^४अग्न इन्द्रश्च दाशुषो दुरोग इति
याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. ९) इति सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने दिवः सुनुरसि प्रचेतास्तना पृथिव्या उत विश्ववेदाः ।

ऋधग्देवाँ इह यजा चिकित्वः ॥ १ ॥

अग्ने । दिवः । सुनुः । असि । प्रऽचेताः । तना । पृथिव्याः । उत । विश्वऽवेदाः ।

ऋधक् । देवान् । इह । यज । चिकित्वः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे ^१अग्ने ^२विश्ववेदाः सर्वविषयज्ञानवान् ^३प्रचेताः कर्मविषयज्ञानवांस्त्वं
^४दिवः द्युलोकाभिमानिदेवतायाः ^५सुनुरसि पुत्रो भवसि । ^६उत अपि च ^७पृथिव्याः पृथिव्यभिमानि-
देवतायाः ^८तना^९ तनयोऽसि । किंच ^{१०}चिकित्वः चेतनावन् हे अग्ने ^{११}इह अस्माभिः क्रियमाणेऽस्मिन्
कर्मणि^{१२} ^{१३}देवान् यजनीयानिन्द्रादिदेवान् ^{१४}ऋधक् पृथक् क्रमेण ^{१५}यज हविष्प्रदानेन पूजय ॥ असि ।
' ^{१६}अस भुवि ' इत्यस्य लटि ' ^{१७}तासस्त्योर्लोपः ' इति सलोपः । निघातः । विश्ववेदाः । ' ^{१८}बहुव्रीहौ
विश्वं संज्ञायाम् ' इति विश्वस्यान्तोदात्तत्वम् ॥

अग्निः सनोति वीर्याणि विद्वान्त्सनोति वाजममृताय भूषन् ।

स नो देवाँ एह वहा पुरुक्षो ॥ २ ॥

अग्निः । सनोति । वीर्याणि । विद्वान् । सनोति । वाजम् । अमृताय । भूषन् ।

सः । नः । देवान् । आ । इह । वह । पुरुक्षो इति पुरुऽक्षो ॥ २ ॥

^१विद्वान् कर्माभिज्ञो यः ^२अग्निः ^३वीर्याणि पशुपुत्रादिसंपदूपाणि सामर्थ्यानि^४ ^५सनोति
यजमानाय ददाति । यश्चाग्निः ^६भूषन् स्वतेजसा सर्वं जगत् भूषयन् अलंकुर्वन् ^७अमृताय मरणधर्म-

१. त- ' तुभ्यं ' नास्ति । २. त- वीरवन्तं पुत्रवन्तम् । ३. त- ' तना ' नास्ति । ४. ख-ग-च-
ज-ण-न-भ-ल- ' कर्मणि ' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-समर्थानि ।

रहितायेन्द्रादिदेवाय °वाजं हविलक्ष्णमभं °सनोति प्रयच्छति °पुरुक्षो पुरोडाशादिबहुविधानोपेत हे
अग्ने °सः तादृशस्त्वं °नः अस्माकं संबन्धिनि °इह अस्मिन्यज्ञे °देवान् यजनीयान्देवान् °आ °वह
आह्वय ॥ सनोति । ' षण् दाने ' । तनादिस्वाहुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पादादिस्वादिनिघातः ।
भूषन् । ' भूष अलंकारे ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । शतुल्लासार्वाधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः शिष्यते ।
वह । वहेलोटि रूपम् । पुरुक्षो । पुरवः क्षुधोऽन्नानि यस्येति पुरुक्षुः । अन्त्यलोपच्छान्दसः । ' संबुद्धौ
च ' इति गुणः ॥

अग्निर्द्यावापृथिवी विश्वजन्ये आ भाति देवी अमृते अमूरः ।

क्षयन्वाजैः पुरुश्चन्द्रो नमोभिः ॥ ३ ॥

अग्निः । द्यावापृथिवी इति । विश्वजन्ये इति विश्वऽजन्ये । आ । भाति । देवी इति ।

अमृते इति । अमूरः ॥ क्षयन् । वाजैः । पुरुऽचन्द्रः । नमऽभिः ॥ ३ ॥

°अमूरः अमूढः सर्वज्ञः °क्षयन् ईशानः सर्वस्य जगतः अत एव °पुरुश्चन्द्रः पुरुचन्द्रो बहु-
हिरण्योपेतः । यद्वा बहुदीप्तिस्वरूपः । °वाजैः बलैः °नमोभिः अन्नैश्च सहितः सः °अग्निः °विश्वजन्ये
विश्वस्य जनयिष्यौ । यद्वा विश्वं जन्यमुत्पाद्यं याभ्यां ते । °देवी द्योतमाने °अमृते मरणधर्मरहिते
°द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ °आ °भाति आ समन्तात् प्रकाशयति ॥ द्यावापृथिवी । दिवः-
शब्दस्य ' दिवो द्यावा ' इति द्यावादेश आशुदात्तः । पृथिवीशब्दो ङीपन्तत्वेनान्तोदात्तः । ' देवता-
द्वन्द्वे च ' इत्युभयोः प्रकृतिस्वरस्वम् । विश्वजन्ये । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति पूर्वपदान्तोदात्तः ।
तत्पुरुषे ' तु ' स्वरश्चिन्तनीयः । आ भाति । ' मा दीप्तौ ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । क्षयन् । ' क्षि ऐश्वर्ये ' ।
शतुल्लासार्वाधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । पुरुश्चन्द्रः । ' हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ' इति
सुडागमः । श्रुत्वेन शकारः । उत्तरपदान्तोदात्तप्रकरणे ' त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ' इति
उत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा ' समासस्य ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

अग्र इन्द्रश्च दाशुषो दुरोणे सुतावतो यज्ञमिहोप यातम् ।

अमर्धन्ता सोमपेयाय देवा ॥ ४ ॥

अग्रं । इन्द्रः । च । दाशुषः । दुरोणे । सुतऽवतः । यज्ञम् । इह । उप । यातम् ।

अमर्धन्ता । सोमऽपेयाय । देवा ॥ ४ ॥

हे °अग्ने स्वम् °इन्द्रश्च उभौ °देवा देवौ युवाम् °अमर्धन्ता अनागमनेन यज्ञहिंसामकुर्वन्तौ
सन्तौ °सुतवतः सोमाभिष्वं कुर्वतः °दाशुषः हविर्देवतवतो यजमानस्य °इह °दुरोणे गृहे क्रियमाणमिमं
°यज्ञम् अभिलक्ष्य °सोमपेयाय सोमपानार्थम् °उप °यातम् उप समीपम्^१ आगच्छतम् ॥ यातम्^२ ।

१. ख-त-न-भ-स-तत्पुरुषे; ग-तत्पुरुषेषु; ज-ण-ल-तत्पुरुष° । २. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-उत्तर-
पदान्तोदात्तत्वम् । ३. न-ल-समीपे । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-म- ' यातं ' नास्ति ।

‘या प्रापणे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । अमर्धन्ता । ‘मृधु हिंसायाम्’ इत्यस्य शतरि रूपम् । नञा समासः । सुपो डादेशः । तत्पुरुषे. नञ्स्वरः । सोमपेयाय । ‘पा पाने’ । ‘अचो यत्’ इति यत् । ‘ईद्यति’ इतीकारादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

अग्ने अ॒पां समि॑ध्यसे दुरो॒णे नित्यः॑ सू॒नो सह॑सो जा॒तवे॑दः ।

स॒धस्था॑नि म॒हय॑मान ऊ॒ती ॥ ५ ॥

अग्ने । अ॒पाम् । सम् । इ॒ध्यसे । दुरो॒णे । नित्यः॑ । सू॒नो इति॑ । सह॑सः । जा॒तवे॑दः ।

स॒धस्था॑नि । म॒हय॑मानः । ऊ॒ती ॥ ५ ॥

‘सहसः’ ‘सूनो’ बलस्य पुत्र ‘जातवेदः’ जातप्रज्ञ हे ‘अग्ने’ ‘नित्यः’ अविनाशी ‘ऊती’ ऊत्या रक्षणेन ‘सधस्थानि’ प्राणिनां निवासभूतान् लोकान् ‘महयमानः’ परिचरंस्वम् ‘अपां’ ‘दुरोणे’ अपां स्थानेऽन्तरिक्षे ‘समिध्यसे’ सम्यक् दीप्यसे ॥ दुरोणे । ‘अव रक्षणे’ इत्यस्मादौणादिको नक्प्रत्ययः । ‘ज्वरस्वरः’ इत्यादिना ऊट् । गुणः । ‘दुरोण इति गृहनाम, दुरवा भवन्ति’ (निरु. ४. ५) इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । महयमानः । ‘मह पूजायाम्’ । व्यत्ययेन शानच् । शानचो लसार्वधातुक-स्वरेणानुदात्तस्वे णिच्स्वरः^१ । ऊती । अव रक्षणादिषु । ‘ऊतियूतिजृतिः’ इत्यादिना निपातनादन्तो-दात्तः । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः ॥ ॥ २५ ॥

‘वैश्वानरं मनसा’ इति नवचं चतुर्दशं सूक्तम् । तत्रानुक्रमणिका—‘वैश्वानरं नव तृचौ वैश्वानरीयमारुतौ जागतौ दृच आत्मस्तुतिर्वा पूर्वात्मगीतान्त्योपाध्यायस्तुतिः’ इति । ‘वैश्वानरं मनसा’ इत्याद्यौ तृचौ जागतौ । प्रथमस्य वैश्वानरोऽग्निदेवता द्वितीयस्य^२ मरुतः^३ । सप्तम्याद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः । ‘अग्निरस्मि’ इति दृचस्याग्निः परं ब्रह्म वा देवता । नवम्यास्तु विश्वामित्रोपाध्यायस्य^४ स्तुत्यस्वात्^५ स एव देवता । सप्तमीवर्जितस्य सूक्तस्य विश्वामित्र ऋषिः । सप्तम्या ब्रह्मवाक्यस्वात् ‘यस्य वाक्यं स ऋषिः’ इति न्यायेन ब्रह्म ऋषिः । ‘वैश्वानरं मनसा’ इत्याद्यस्तृच आभिष्टविके चतुर्थेऽहनि आग्निमास्ते वैश्वानरीयनिविद्धाने विनियुक्तः^६ । ‘तृतीयस्य’ इति खण्डे सूत्रितं—‘वैश्वानरं मनसेति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति । अयमेव तृचो बृहस्पतिसवेऽप्याग्निमास्ते वैश्वानरीय-निविद्धानीयः । ‘प्र यन्तु वाजाः’ इति द्वितीयतृचो बृहस्पतिसवे मारुतनिविद्धानीयः । उभयमपि ‘उशनसस्तोमेन’ इति खण्डे सूत्रितं—‘वैश्वानरं मनसाग्निं निचाध्य प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नयः’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । अग्निचयने संचिताग्नयनुशंसने ‘अग्निरस्मि’ इत्येषा । ‘अथाग्निं संचितमनुगीतमनुशंसेत्’ इत्युपक्रम्य सूत्रितम्—‘अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा इति त्रिर्मध्यमया वाचा’ (आश्व. श्रौ. ४. ८) इति ॥

१. त-णिचः स्वरः । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-‘द्वितीयस्य मरुतः’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-स-°पाध्यायस्तुतिस्वात् ; ल-°पाध्यायस्तुत्यस्वात् । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-नियुक्तः ।

वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्य हविष्मन्तो अनुषत्यं स्वर्विदम् ।

सुदानुं देवं रथिरं वसूयवो गीर्भी रण्वं कुशिकासो हवामहे ॥ १ ॥

वैश्वानरम् । मनसा । अग्निम् । निऽचाय्य । हविष्मन्तः । अनुऽसत्यम् । स्वःऽविदम् ।

सुऽदानुम् । देवम् । रथिरम् । वसुऽयवः । गीऽभिः । रण्वम् । कुशिकासः । हवामहे ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे अग्ने ^१हविष्मन्तः संभृतहविष्काः ^२वसूयवः धनमात्मन इच्छन्तः ^३कुशिकासः^४ कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं ^५वैश्वानरम् । विश्वे नरा अग्निप्रणयनादिक्रियाया नेतारो यस्येति विश्वानरः अग्निः^६ । तस्य संबन्धी वैश्वानरः । अपत्यमिति यावत् । यद्वा^७ विश्वानर एव वैश्वानरः । तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् । तम् ^८अनुषत्यं सत्येनानुगतं कर्मानुरूपफलप्रदाने^९ सत्यप्रतिज्ञं ^{१०}स्वर्विदं स्वर्गादिलक्षणफलस्य ज्ञातारम् अत एव ^{११}सुदानुं सुष्ठु फलस्य दातारं ^{१२}रथिरं रथवन्तम् अत एव ^{१३}रण्वं यज्ञान् गच्छन्तं ^{१४}देवं द्योतमानं तमिमम् ^{१५}अग्निं ^{१६}मनसा ^{१७}निचाय्य अन्तःकरणेन एवंविधगुणविशिष्टस्त्वमिति ज्ञात्वा ^{१८}गीर्भीः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ^{१९}हवामहे इह कर्मणि त्वामाह्वयामः ॥ वैश्वानरम् । ‘ नरे संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम् । विश्वानरस्येदमित्यर्थे ‘ तस्येदम् ’ इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । निचाय्य । ‘ चायृ पृजानिशासनयोः ’ इत्यस्य ल्यपि रूपम् । लिट्स्वरः । अनुषत्यम् । अनुगतं सत्येन । ‘ अवादयः कुष्टाद्यर्थे तृतीयया ’ इति समासः । सुषामादित्वात् षत्वम् । निरुदकादिवादान्तोदात्तत्वम् । सुदानुम् । ‘ डुदाञ् दाने ’ । ‘ दाभाभ्यां नुः ’ इति कर्तरि नुप्रत्ययः । ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । रथिरम् । रथशब्दान्मतुबर्थे ‘ मेघारथाभ्यामिरन्त्रिरचौ वक्तव्यौ ’ इति इरच् । चित्स्वरः । वसूयवः । वसु आत्मन इच्छन्त इति ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । ‘ अकृत्सार्वधातुकयोः ’ इति दीर्घः । ‘ कयाच्छन्दसि ’ इत्युप्रत्ययः । अतो लोपः । प्रत्ययस्वरः । रण्वम् । रविर्ण्यर्थः । रण्वति यज्ञान्^{१०} गच्छतीति^{११} रण्वः । पचाद्यजन्तः । चित्स्वरः । कुशिकासः । कुशिकशब्दात् ‘ गोत्रम् ’ इत्यर्थे विदादित्वाद्ञ् । तस्य बहुषु ‘ यजञोश्च ’ (पा. सू. २. ४. ६४) इति लुक् । हवामहे । ह्वयतेः ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणम् । निवातः ॥

तं शुभ्रमग्निमवसे हवामहे वैश्वानरं मातरिश्वानमुक्थ्यम् ।

बृहस्पतिं मनुषो देवतातये विप्रं श्रोतारमतिथिं रघुष्यदम् ॥ २ ॥

तम् । शुभ्रम् । अग्निम् । अवसे । हवामहे । वैश्वानरम् । मातरिश्वानम् । उक्थ्यम् ।

बृहस्पतिम् । मनुषः । देवऽतातये । विप्रम् । श्रोतारम् । अतिथिम् । रघुऽस्यदम् ॥ २ ॥

योऽग्निः पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः ^१तं ^२शुभ्रं द्योतमानं ^३वैश्वानरं विश्वानरसंबन्धिनं ^४मातरिश्वानम् । मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति विद्युदादिरूपतया चेष्टते इति मातरिश्वा अग्निः । तम् ^५उक्थ्यम् उक्थैः

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-कुशिकाः; प-कुशिकासः कुशिकाः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-कश्चित् ; फ-अग्निः कश्चित् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-यदा । ४. प-फ-कर्मफलप्रदाने । ५. ख-ग-च-ज-ण-यज्ञम् । ६. त-आगच्छतीति ।

शस्त्रैः शंसनीयं वृहस्पतिं बृहतो यज्ञस्य पतिं पालकतया स्वामिनं विप्रं मेधाविनं श्रोतारं
स्तोत्रशस्त्रादिमन्त्रवाक्यं शृण्वन्तम् अतिथिम् आतिथेयपूजार्हतया यदृच्छया प्राप्तं रघुस्यदम् ।
रघुर्लघुः स्यदो वेगो यस्येति क्षिप्रगन्तारम् । यद्वा स्यदशब्देन^१ अध्वा^२ लक्ष्यते । रघुस्यदः क्षिप्रगन्ता
इत्यर्थः । तम् एवंविधगुणयुक्तम्^३ अग्निम् अवसे अस्माकं रक्षणाय वह्वामहे कुशिकगोत्रजा वयम्
आह्वयामः । किंच मनुषः मनुष्यस्य देवतातये यज्ञार्थं त्वामाह्वयामः ॥ शुभ्रम् । 'शुभ दीप्तौ' ।
अस्मात्^४ 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना कर्तरि रक् । किञ्चाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । मातरिश्वानम् ।
निर्माणहेतुत्वात् माता अन्तरिक्षम् । तत्र श्वसिति प्राणितीति मातरिश्वा अग्निः । 'श्वशुक्षन्' इत्यादिना
मातरिश्वञ्छब्दस्य^५ कन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनात्पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । उक्थम् । उक्थेन स्तोत्रेण
स्तुत्यः । तत्र भवः इत्यर्थे 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'तिस्वरितम्^६' इति स्वरितः । देवतातये ।
देव एव देवतातिः । स्वाधिकंस्तातिल् । देवतातिशब्देन यज्ञो लक्ष्यते तत्संप्रदानकत्वाद्यज्ञस्य ।
लिस्वरः । रघुस्यदम् । 'स्यन्दू प्रस्ववणे' इत्यस्मात् घञन्तः स्यदशब्दः । 'स्यदो जवे'
इति निपातनादनुनासिकलोपः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अश्वो न क्रन्दञ्जनिभिः समिध्यते वैश्वानरः कुशिकेभिर्युगेयुगे ।

स नो अग्निः सुवीर्यं स्वश्र्यं दधातु रत्नममृतेषु जागृविः ॥ ३ ॥

अश्वः । न । क्रन्दन् । जनिभिः । सम् । इध्यते । वैश्वानरः । कुशिकेभिः । युगेऽयुगे ।

सः । नः । अग्निः । सुवीर्यम् । सुऽअश्र्यम् । दधातु । रत्नम् । अमृतेषु । जागृविः ॥ ३ ॥

यः वैश्वानरः अग्निः कुशिकेभिः स्तोत्रं कुर्वाणैर्होत्रादिभिः युगेयुगे प्रतिदिनं समिध्यते
आज्याहुतिप्रक्षेपेण^१ सम्यक् दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । अश्वो न इति । यथा जातोऽश्वः^२ 'क्रन्दन्
हेषारवं कुर्वन् जनिभिः जनयित्रीभिः वडवाभिः स्तन्यप्रदाभेन प्रतिदिनं सम्यक् पोष्यते तद्वत् ।
अमृतेषु मरणधर्मरहितेषु देवेषु मध्ये जागृविः ज्वालयामास दीप्यमानः सः अग्निः सुवीर्यं
शोभनापत्ययुक्तं^३ स्वश्र्यं शोभनाश्वादिपशुयुक्तं रत्नम् उत्तमं धनं नः अस्माकं दधातु विदधातु
प्रयच्छतु ॥ युगेयुगे । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । परस्याप्रेडितत्वात् अनुदात्तत्वे पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरः । स्वश्र्यम् । अश्वशब्दः कन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । यकारोपजनञ्छान्दसः । यद्वा । अश्वेषु साधवोऽश्व्याः । 'तत्र साधुः'
इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वोक्तस्वरः । दधातु । दधातेर्लोपि रूपम् ।
रत्नम् । 'रसु क्रीडायाम्' । 'रमेस्त च' इत्यधिकरणे नप्रत्ययस्तकारश्चान्तादेशः । रमन्तेऽस्मिन्निति
रत्नम् । 'नित्' इत्यनुवृत्तौ आद्युदात्तः । जागृविः । किन्प्रत्ययान्तः । नित्वादाद्युदात्तः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-स्यदःशब्देन । २. त-तद्वान् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-एवंविधं युक्तम् ।

४. त-इत्यस्मात् । ५. ख-ग-ज-ण-भ-स-मातरिश्वञ्छब्दात् न-ल-मातरिश्वञ्छब्दः । ६. ख-ग-ज-ण-
न-भ-स-तिस्वरितः । ७. त-आज्याद्याहुतिः । ८. प-जात्यश्वः ।

प्र यन्तु वाजास्तविषीभिर्अग्रयः शुभे संमिश्राः पृषतीरयुक्षत ।

बृहदुक्षो मरुतो विश्ववेदसः प्र वेपयन्ति पर्वतान् अदाभ्याः ॥ ४ ॥

प्र । यन्तु । वाजाः । तविषीभिः । अग्रयः । शुभे । सम्मिश्राः । पृषतीः । अयुक्षत ।

बृहत्सुक्षः । मरुतः । विश्ववेदसः । प्र । वेपयन्ति । पर्वतान् । अदाभ्याः ॥ ४ ॥

वाजाः वेगवन्तः अग्रयः प्र यन्तु जलमभिलक्ष्य^१ गच्छन्तु । गताश्च तेऽग्रयः तविषीभिः बलयुक्तैः^२ मरुद्भिः^३ शुभे जले संमिश्राः परस्परं^४ संगताः सन्तः पृषतीः बिन्दून् अयुक्षत अयुञ्जन् । जले बिन्दून्कुर्वन् । यद्वा वाजाः वेगवन्तोऽग्रयस्तविषीभिर्बलयुक्तैर्मरुद्भिर्जलमनुलक्ष्य प्रयन्तु गच्छन्तु । ते च मरुतः शुभे जले संमिश्रा अग्निभिः संगताः सन्तः पृषतीश्चित्रवर्णा वाहन-रूपा वडवा अयुक्षत । रथे मेघभेदनार्थे^५ ता अयौक्षुः । रथारूढास्ते विश्ववेदसः प्राणिकृतकर्मा-भिज्ञानयुक्ताः अदाभ्याः केनाप्यतिरस्कार्याः मरुतः एवंविधा वायवः बृहदुक्षः प्रभूतसेक्तृन्^६ पर्वतान् मेवान् प्र वेपयन्ति । यथा प्रभूता वृष्टिर्भवति तथा मेवान् चालयन्ति ॥ तविषीभिः । ‘तव गतौ’ इति सौत्रो धातुः । अस्मात् ‘तवेणिद्वा’ इति टिप् च निच्च । तवन्ति संचरन्त्याकाशे इति तविषा वायवः । ‘टिद्वाणञ्’ इति ङीप् । लिङ्गव्यत्ययः^७ । नित्वादाद्युदात्तः । पृषतीः । ‘पृषु’ सेचने^८ ‘पृ पालनपूरणयोः’ इति वा । अस्मात् वर्तमाने ‘पृषद्-बृहन्महत्’ इति निपातनादतिप्रत्ययः शतृवद्भवति । ‘उगितश्च’ इति ङीप् । पर्वन्तीति पृषत्यः शीकराः । पृणन्ति पालयन्तीति पृषत्यो वडवाः । अयुक्षत । ‘युजिर् योगे’ इत्यस्य लुङि सिचि रूपम् । निघातः । बृहदुक्षः । ‘उक्ष सेचने’ इत्यस्मात्किप् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । वेपयन्ति । ‘दुवेष्ट कम्पने’ । निघातः । पर्वतान् । ‘पर्व पूरणे’ इत्यस्मात् ‘भृमृदृशि’ इत्यादिना अतच् । पर्वति पूरयति भूमिमुदकेन इति पर्वतो मेघः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

अग्निश्रियो मरुतो विश्वकृष्टय आ त्वेषमुग्रमव ईमहे वयम् ।

ते स्वानिनो रुद्रिया वर्षनिर्णिजः सिंहा न हेषकृतवः सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निश्रियः । मरुतः । विश्वकृष्टयः । आ । त्वेषम् । उग्रम् । अवः । ईमहे । वयम् ।

ते । स्वानिनः । रुद्रियाः । वर्षनिर्णिजः । सिंहाः । न । हेषकृतवः । सुदानवः ॥ ५ ॥

अग्निश्रियः वैद्युतमग्निं श्रयन्तः विश्वकृष्टयः । विश्वस्य वृक्षादेः कृष्टिराकर्षणं नमनोन्नमनादि-लक्षणं कर्म येभ्यो भवति ते विश्वकृष्टयः । एवंविधा ये मरुतः विद्यन्ते तेषां च मरुतां त्वेषं दीप्तम् उग्रम् उदूर्णम् अवः रक्षणम् आ ईमहे कुशिका वयम् आ समन्तात् याचामहे । ते मरुतः

१. त-बलमभिलक्ष्य । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘बलयुक्तः’ नास्ति । ३. ख-प-फ-भ-‘मरुद्भिः’ नास्ति । ४. ख-प-फ-भ-‘परस्परं’ नास्ति । ५. त-मेघभेदनार्थम् । ६. त-प्रभूतं सेक्तृन् । ७. त-ल-अत्र लिङ्गव्यत्ययः । ८. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-पृष सन्धाने, न-पृष संधाने । ९. त-इत्यस्मात् ।

रुद्रियाः रुद्रपुत्राः^१ वर्षनिर्णिजः । निर्णिक्शब्दो रूपवाची ' निर्णिक् वत्रिः ' इति तन्नामसु पाठात् । वर्षणं रूपं स्वभावो येषां ते^२ वर्षनिर्णिजो वर्षकाः । ' हेषकतवः । हेषारवस्य ऋतुः करणं येषां ते कृत-
हेषारवाः ' सिंहा ' न सिंहा इव ' स्वानिनः शब्दवन्तः एवंविधास्ते मरुतः ' सुदानवः सुष्ठु जलस्य^३
दातारो भवन्ति ॥ अग्निश्रियः । ' श्रिज् सेवायाम् ' । ' वच्प्रिच्छि^४ ' इत्यादिना क्तिप् संप्रसारणाभावो
धातोर्द्विष्व । जसि इयडादेशः । कृत्स्वरः । उग्रम् । गम् गतौ ' । उत्पूर्वः । ऋत्रेन्द्राग्र^५ ' इति
निपातनात् रप्रत्ययो मकारलोप उपसर्गस्यान्तलोपश्च । उद्गच्छतीयुग्रः । प्रत्ययस्वरः । ईमहे । ई कान्ति-
गत्यादिपु^६ । व्यस्येनात्मनेपदम् । अदादिस्वाच्छपो लुक् । निघातः । स्वानिनः । स्वानो घञन्तः ।
तद्वन्तः । ' अत इनिठनौ ' इतीनिः । प्रत्ययस्वरः^६ । रुद्रियाः । रुद्रशब्दाच्छान्दसो घः । तस्येयादेशः ।
प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २६ ॥

व्रातंव्रातं गुणगणं सुशस्तिभिर्ग्रेभामै मरुतामोज ईमहे ।

पृषदश्वासो अनवभ्रराधसो गन्तारो यज्ञं विदथेषु धीराः ॥ ६ ॥

व्रातम् व्रातम् । गुणम् गुणम् । सुशस्तिभिः । अग्रेः । भामम् । मरुताम् । ओजः । ईमहे ।

पृषत् अश्वासः । अनवभ्रराधसः । गन्तारः । यज्ञम् । विदथेषु । धीराः ॥ ६ ॥

कुशिका वयम् ' अग्रेभामं भासकं ' मरुतामोजः तेजः ' व्रातंव्रातं व्राते व्राते प्रतिसमूहं ' गुणगणं
गणे गणे महति समूहे^१ क्रियमाणाभिः ' सुशस्तिभिः । शोभनाः शस्तयः स्तुतयो यैर्मन्त्रैः क्रियन्ते
ते सुशस्तयः । तैर्मन्त्रैः ' ईमहे तादृशं मारुतं तेजो याचामहे । ' पृषदश्वासः । पृषत्यश्चित्रवर्णा अश्वा
येषां ते तादृशाः । ' अनवभ्रराधसः । न विद्यतेऽवभ्रंशो यस्य तदनवभ्रम् । अनवभ्रं राधो धनं येषां
तेऽनवभ्रधनाः । संपूर्णधना इति यावत् । ' धीराः कर्माभिज्ञारते मरुतः ' विदथेषु यज्ञेषु ' यज्ञं
यजनीयं ' हविः ' अभिलक्ष्य ' गन्तारः गमनशीला भवन्ति ॥ गुणगणम् । ' गण संख्याने ' । पचाद्यच् ।
' नित्यवीप्सयोः ' इति द्विवचनम् । परस्यान्नेडित्वाद्नुदात्तात्वे पूर्वपदस्वरः । सुशस्तिभिः ।
बहुव्रीहौ ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । भामम् । ' भा दीप्तौ^१ ' । ' अर्तिस्तुसु^२ ' इत्या-
दिना मन् । निरस्वरः । ओजः । ' उब्ज आर्जवे ' । ' उब्जेर्बले बलोपश्च ' (उ. सू. ४. ६३१)
इत्यसुन् । तत्संनियोगेन बकारलोपः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । निरस्वरः । ईमहे । ई कान्त्यादिषु ।
निघातः । अनवभ्रराधसः । अनवभ्रम् । ' नञ्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ^३ पूर्वपद-
स्वरः । गन्तारः । ताच्छीलिकस्तृन् । विदथेषु । ' विद ज्ञाने ' । ' रुदिविद्विभ्यां कित् ' इत्यथ-
प्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । विदन्त्यस्मिन्कर्मजातमध्वर्यादय इति विदथो यज्ञः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण न-भ-स-रुद्रपुत्राः मरुतः । २. प-ते हेषकतवः । ३. ल-जनस्य । ४. त-
क्विप्प्रिच्छि^४ । ५. त-गत्यादिषु । ६. ख-ग-च-न-ण-न-फ-भ-स- ' प्रत्ययस्वरः ' नास्ति । ७. त-प-
समूहे समूहे । ८. ग-च-ज-ण-यजनीयहविः । ९. त-दीप्तौ इत्यस्मात् । १०. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-स-
उत्तरबहुव्रीहौ ।

अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं मे आसन् ।

अर्कस्त्रिधातु रजसो विमानोऽजस्रो घर्मो हविरस्मि नाम ॥ ७ ॥

अग्निः । अस्मि । जन्मना । जातवेदाः । घृतम् । मे । चक्षुः । अमृतम् । मे । आसन् ।

अर्कः । त्रिधातुः । रजसः । विमानः । अजस्रः । घर्मः । हविः । अस्मि । नाम ॥ ७ ॥

‘साक्षात्कृतपरतत्त्वरूपः* अग्निर्द्वैचेन स्वात्मनः सर्वात्मकत्वानुभवमाविष्करोति’^१ । हे कुशिकाः । भोक्तृभोग्यभावेन द्विविधं हीदं सर्वं जगत् । ‘एतावद्वा इदमन्नं चैवान्नादश्च सोम एवान्नमग्निरन्नादः’ (बृ. उ. १. ४. ६) इति श्रुतेः । तत्र सकलभोक्तृवर्गरूपेणान्नादोऽग्निः । स च अग्निवाय्वादित्यभेदेन त्रेधा भूत्वा पृथिव्यन्तरिक्षबुलोकानधिष्ठति । तदुक्तं वाजसनेयके—‘स त्रेधात्मानं व्यभजत । आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयम्’ (बृ. उ. १. २. ३) इति^२ । तत्र^३ सः ‘अग्निः अहं जन्मना एव जातवेदाः अस्मि । श्रवणमननादिसाधननिरपेक्षेण^४ स्वभावत एव साक्षात्कृतपरतत्त्वस्वरूपोऽस्मि । घृतं मे चक्षुः । यदेतत्^५ विश्वस्य विभासकं^६ मम स्वभावभूतप्रकाशात्मकं चक्षुस्तद्वृतम् । इदानीमत्यन्तं दीप्तम् । यदेतत्^७ अमृतं कर्मफलं दिव्यादिव्यविविधविषयोपभोगात्मकं^८ तत्^९ मे मम आसन् आस्ये वर्तते । सकलभोक्तृवर्गात्मना स्वयमेवावस्थानात् । एवं स्वात्मनः पृथिव्यधिष्ठारूपताम् अभिधाय^{१०} वाय्वात्मनान्तरिक्षाधिष्ठातृतामाह^{११} । ‘अर्कः जगत्स्रष्टा^{१२} प्राणः । ‘सोऽर्चन्नवत्तस्यार्चत आपोऽजायन्तार्चते वै मे कमभूदिति तदेवार्कस्यार्कत्वम्’ (श. ब्रा. १०. ६. ५) इति श्रुतेः । स प्राणोऽहं त्रिधातुः । त्रेधात्मानं विभज्य तत्र वाय्वात्मना^{१३} रजसः अन्तरिक्षस्य विमानः विमाता अधिष्ठाता अस्मि । तथादित्यरूपेण बुलोकाधिष्ठातृतामाह^{१४} । ‘अजस्रो घर्मः इति । अजस्रोऽनुपक्षीणो घर्मः प्रकाशात्मा^{१५} बुलोकाधिष्ठाता आदित्योऽहमस्मि^{१६} । एवं भोक्तृरूपमात्मनोऽनुसंधाय भोग्यरूपतामपि^{१७} अनुसंधत्ते । यत्^{१८} हविः भोग्यं प्रसिद्धमस्ति तदप्यहमेव अस्मि । यद्वा । अहमग्निरस्मि । देवानां हविष्प्रापणात् अङ्गनादिगुणयुक्तोऽस्मि । किंच जन्मना उत्पत्त्या जातवेदा जातप्रज्ञोऽस्मि^{१९} । उत्पत्तिक्षणे एव सर्वज्ञोऽहमस्मि । अथवा जातं सर्वं स्वात्मरूपतया वेत्तीति जातवेदाः । सर्वात्मक इत्यर्थः । तत्कथमप्युच्यते । घृतं मे चक्षुः । यदेतद्वृतं प्रसिद्धमस्ति तन्मे चक्षुःस्थानीयम् । यथा लोके चक्षुर्भासकं एवं घृतं मयि प्रक्षिप्तं ज्वालामुत्पादयन्मम भासकम् । अमृतं प्रभारूपं यदमृतमविनाशि ज्योतिर्मम आसन् आस्ये वर्तते । त्रिधातुः प्राणापानव्यानात्मना त्रिधा वर्तमानोऽर्कोऽर्चनीयो यः^{२०} प्राणोऽस्ति सोऽपि अहमेवास्मि^{२१} । तथा च रजसोऽन्तरिक्षस्य विमानो विशेषेण माता परिच्छेत्ता वायुश्चाहमस्मि । किंच अजस्रो घर्मो नैरन्तर्येण संतापकारी सूर्यश्चाहमस्मि । किं बहुना आज्यपुरोडाशादिरूपं यदेतद्विरस्ति तदुपलक्षितं सर्वमप्यहमस्मि । ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’

१. प-द्वैचेन साक्षात्कृतस्वात्मस्वरूपम् आविष्करोति । * त-तत्त्वस्वरूपः । २. न-इति च । ३. त-‘तत्र’ नास्ति । ४. त-‘साधननैरपेक्षेण; ल-‘साधननैरुपेक्षेण । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-चक्षुः-पदेन । ६. त-अवभासकम् । ७. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-‘भोगात्मकं चक्षुः । ८. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-‘अभिधाय .....ष्ठातृतामाह’ नास्ति । ९. त-जगतः स्रष्टा । १०. ख-प-फ-भ-स-वा स्वात्मना; ग-च-ज-ण-वास्थात्मना । ११. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-‘बुलोकाधि’ .....प्रकाशात्मा’ नास्ति । १२. त-ल-आदित्योऽप्यहमस्मि । १३. त-भोग्यरूपताम् । १४. त-जातज्ञानोऽस्मि । १५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘यः’ नास्ति । १६. त-अहमस्मि ।

(छा. उ. ३. १४. १) इति श्रुतेः । नामशब्दः प्रसिद्धौ । तदनेनाग्नेः सर्वात्मकत्वप्रतिपादनेन परब्रह्मत्व-
मुक्तं भवति ॥ चक्षुः । ‘ चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि ’ । ‘ उसिन् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ चक्षेः शिञ्च ’ इत्युसिन् ।
शिङ्गद्वावात् ख्याजादेशाभावः । निस्वरः । आसन् । आस्यशब्दस्य ‘ पटञोमास् ’ इत्यादिना
आसनादेशः । ‘ सुपां सुलक् ’ इति सप्तम्या लृक् । विमानः । ‘ माङ् माने ’ । ‘ कृत्यत्युटो बहुलम् ’
इति कर्तरि ल्युट् । लिस्वरः । अजस्रः । ‘ जसु मोक्षणे ’ । नञ्पूर्वः । ‘ नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपो
रः ’ (पा. सू. ३. २. १६७) इति ताच्छीलिको प्रत्ययः । नञ्पूर्वो जसिर्नैरन्तये वर्तते । नञ्स्वरः ।
‘ जस ’ उपक्षये वा ॥

त्रिभिः पवित्रैरपुपोद्वयर्कं हृदा मतिं ज्योतिरनुं प्रजानन् ।

वर्षिष्ठं रत्नमकृत स्वधाभिरादिद्यावापृथिवी पर्यपश्यत् ॥ ८ ॥

त्रिभिः । पवित्रैः । अपुपोत् । हि । अर्कम् । हृदा । मतिम् । ज्योतिः । अनुं । प्रजानन् ।
वर्षिष्ठम् । रत्नम् । अकृत । स्वधाभिः । आत् । इत् । द्यावापृथिवी इति । परि । अपश्यत् ॥ ८ ॥

सर्वात्मकः अग्निः^१ । हृदा अन्तःकरणवृत्त्या^२ । मतिं मननीयं^३ । ज्योतिः स्वप्रकाशरूपं परब्रह्मार्थं तेजः
अनु^४ । प्रजानन् श्रवणमननादिक्रमेण^५ । प्रकर्षेण संशयविपर्यासभावनाबुद्धिनिरासेन स्वात्मरूपतया
जानानः सन्^६ । पवित्रैः पावनैः^७ । त्रिभिः अग्निवायुसूर्यैः^८ । अर्कम् अर्चनीयं^९ । स्वात्मानम्^{१०} । अपुपोद्धि तेभ्योऽपि
निर्मलतया पावनं परिचिच्छेद खलु । यथा दक्षापवित्रेण सोमं पावयति तद्वत् । एवं जानानोऽग्निः
वर्षिष्ठं स्वात्मानमुत्तमं^{११} । स्वधाभिः । स्वेन लोकान् दधातीति^{१२} । स्वधा^{१३} । तैरग्निवायुसूर्यैः^{१४} । रत्नं रमणीयम्
अकृत अकार्षत् । आदित् अनन्तरमेवमात्मनि ज्ञाते^{१५} सति । द्यावापृथिवी तत्र परिकल्पिते द्यावा-
पृथिव्यौ तदुपलक्षितं सर्वं^{१६} जगत्^{१७} पर्यपश्यत् । परितः सर्वतः स्वात्मतया^{१८} । अदर्शत् । ‘ आत्मनि
विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ’ इति श्रुतेः ॥ पवित्रैः । ‘ पूञ् पवने ’ । अस्मात्^{१९} । ‘ कर्तरि
चर्षिदेवतयोः ’ (पा. सू. ३. २. १८६) इति देवतायामभिधेयायां कर्तरि इत्रप्रत्ययः । पुनन्तीति
पवित्रा अग्निवायुसूर्याः । प्रत्ययस्वरः । अपुपोत् । ‘ पूञ् पवने ’ इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य^{२०} रूपम् । संज्ञा-
पूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अभ्यासस्य गुणाभावः । ‘ यद्वितुपरं छन्दसि ’ (पा. सू. ८. १. ५६)
इति न निघातः । अर्कम् । ‘ अर्चं पूजायाम् ’ । ‘ कृदाधाराचिकलिभ्यः कः ’ इति कप्रत्ययः । हृदा ।
हृदयशब्दस्य ‘ पटञोमास् ’ इत्यादिना हृदादेशः । मतिम् । ‘ मन ज्ञाने ’^{२१} । ‘ मन्त्रे वृषेषपच ’
इत्यादिना कर्मणि क्तिन् उदात्तः^{२२} । अकृत । करोतेर्लुङि सिच् । तस्य ‘ ह्रस्वादङ्गात् ’ इति लोपः ।
द्यावापृथिवी । ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. त-ल-जस् । २. त-अग्निः हिरण्यगर्भः । ३. स-मननादिकर्मणा । ४. त-अर्चनीयं निरति-
शयानन्दलक्षणम् । ५. त-उत्तमं स्वात्मानम् । ६. त-दधतीति स्वधाः । ७. त-विज्ञाते । ८. ख-
ग-च-ज-ण-भ-‘ सर्व ’ नास्ति । ९. न-जगच्च । १०. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-प्राप्ततया । ११. त-इत्यस्मात् ।
१२. त-यङ्लुङि लङि । १३. त-ज्ञाने इत्यस्मात् । १४. त-उदात्त इत्युक्तत्वात् ।

शतधरमुत्समक्षीयमाणं विपश्चितं पितरं वक्त्वानाम् ।

मेळिं मदन्तं पित्रोरुपस्थे तं रोदसी पिपृतं सत्यवाचम् ॥ ९ ॥

शतधरम् । उत्सम् । अक्षीयमाणम् । विपः ऽचितम् । पितरम् । वक्त्वानाम् ।

मेळिम् । मदन्तम् । पित्रोः । उपऽस्थे । तम् । रोदसी इति । पिपृतम् । सत्यऽवाचम् ॥ ९ ॥

यस्मादुपाध्यायाद्विश्वामित्रो वैश्वानराख्यं परं ब्रह्माज्ञासीत्तमिममुपाध्यायमनयचां रतौति । हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽशतधरम् अपरिमितजलधारायुक्तम् ऽअक्षीयमाणं न कदापि^१ विच्छिन्न-प्रवाहम् ऽउत्सम् । लुप्तोपममेतत्^२ । उत्समिव सततप्रवाहोपेतं^३ स्रोत इवाविच्छिन्नवावसरणीसमेतं ऽविपश्चितं मेधाविनं सकलशास्त्राभिज्ञं ऽपितरं शिष्याणां विद्योपदेशेन पालकं ऽवक्त्वानां वक्तव्यानां वेदवाक्यानां ऽमेळिं मेलकं नानाशाखागतानां वाक्यानामेकस्मिन्नर्थे संकलय्य वक्तारं ऽपित्रोः द्यावा-पृथिव्योः ऽउपस्थे समीपे ऽमदन्तं ज्ञानातिशयेन हृष्यन्तम् अत एव ऽसत्यवाचम् अज्ञातार्थाभावात्पर-प्रतारणे च कारणाभावात् सत्यवादिनम् । ऽतम् इममुपाध्यायं ऽपिपृतम् अपेक्षितफलप्रदानेन संपूर्णं कुरुतम् । यद्वा पालयतम् ॥ उत्सम् । 'उन्दी क्लेदने' । अस्मात् 'उन्धमिगुधिकुपिभ्यः कित्' (उ. सू. ३. ३४८) इति सप्रत्ययः । कित्वाञ्कारलोपः । उन्तीत्युत्सः । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । विपश्चितम् । विशेषेण पातीति विपा वाक् । विपो वाचश्चिनोतीति क्पि । 'ह्रस्वस्य पिति०' इति तुक् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनात् द्वितीयाया अप्यलुक्^४ । कृदुत्तरपदस्वरः । वक्त्वानाम् । 'वच परिभाषणे' । अस्मात् 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः' इति त्वन्प्रत्ययः । 'चोः कुः' इति कुत्वम् । निस्स्वरः । मेळिम् । मिलिः^५ संपर्कार्थो धातुः । अस्मादौणादिक इप्रत्ययः । रोदसी । आमन्त्रितत्वाच्चाघातः । पिपृतम् । 'पृ पालनपूरणयोः' । छान्दसो जुहोत्यादिः । 'अतिपिपृत्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः ॥ २७ ॥

'प्र वो वाजाः' इति पञ्चदशचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वः पञ्चोना गायत्रं त्वृतव्या वाद्या' इति । विश्वामित्र ऋषिः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता । आद्या ऋतुदेवस्या वा । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोगांयत्रे छन्दस्यस्य सूक्तस्य विनियोगः । 'प्र वो वाजा उपसद्याय' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आभिष्विकेष्वाक्येषु 'प्र वो वाजाः' इति वैकल्पिकः स्तोत्रियस्तृचः । सूत्रितं च—'प्र वो वाजा अभिष्वोऽभि प्रयांसि वाहसा' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । सूक्तस्याद्या सामिधेनी । सूत्रितं च—'प्र वो वाजा अभिष्वोऽभि आ याहि वीतये' (आश्व. श्रौ. १. २) इति । सामिधेनीषु 'समिध्यमानः' इत्येका । सूत्रितं च—'समिध्यमानो अध्वरे समिद्धो अग्न आहुतेति द्वे' (आश्व. श्रौ. १. २) इति । आधाने तृतीयायामिष्टौ सामिधेनीष्विध्यमानेद्ववस्योर्मध्ये 'पृथुपाजाः' इति द्वे धाय्ये । सूत्रितं च—'प्रागुपोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्य इति द्वे' (आश्व. श्रौ. २. १) इति । एव-मन्यत्रापि यत्र यत्र सप्तदश^६ सामिधेन्यस्तत्र तत्रैते धाय्ये इति द्रष्टव्यम् । विपुवत्येकविंशतिः सामिधेन्यः । तत्र 'पृथुपाजा अमर्त्यः' इति षडृचो धाय्याः । 'पृथुपाजा अमर्त्य इति षट् धाय्याः सामिधेनीनाम्' (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति सूत्रितम् । महावतेऽपि पञ्चविंशतिसंख्याकाः

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-क्वापि । २. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-ल-स- 'लुप्तोपममेतत्' नास्ति ।

३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-शतप्रवाहोपेतम् । ४. त-अलुक् । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-मिलः । ६. ख-ग-ज-ण-फ-भ-सप्तदशधा ।

सामिधेन्यः । तत्राप्येताः षडृचो द्रष्टव्याः । अग्नीषोमप्रणयने 'होता देवो अमर्त्यः' इति तृचः । सूत्रितं च—'होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादुप त्वाग्ने दिवेदिवे' (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति । 'ईळेन्यो नमस्यस्तिरः' इति तिस्रः सामिधेन्यः । सूत्रितं च—'ईळेन्यो नमस्यस्तिरोऽग्निं दूतं वृणीमहे' (आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

प्र वो वाजा अभिद्यवो हविष्मन्तो घृताच्या । देवाज्जिगाति सुम्रयुः ॥ १ ॥

प्र । वः । वाजाः । अभिऽद्यवः । हविष्मन्तः । घृताच्या । देवान् । जिगाति । सुम्रयुः ॥ १ ॥

ह ऋतवः ^१वाजाः । वजन्ति^२ गच्छन्तीति वाजा मासाः । ^३अभिद्यवः । अभितो द्यवो दिवसा येष्वित्यभिद्यवोऽर्धमासाश्च । ^४हविष्मन्तः हविर्भाजो देवाः । ^५घृताच्या । घृतमञ्जतीति^६ घृताची गौः । तथा च तैत्तिरीयकं—'देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची' (तै. सं. २. ५. ७. ४) इति । यद्वा हविष्मन्तो हविषः श्रीरादेः प्रदातारः पशवो घृताच्या । घृतमञ्जति प्राप्नोतीति घृताची सुक् । तथा च वाजसनेयकं—'पशवो हविष्मन्तः सुग्घृताची' इति । तथा घृताच्या सहिता हविष्मन्तो देवाः पशवश्च मासाश्चाधमासाश्चेति सर्वे ^७वः युष्माकं यजनाथं प्रभवन्ति । तेषु वाजादिषु प्रभवत्सु सत्सु ^८सुम्रयुः सुखमात्मन इच्छन् यजमानः ^९देवाज्जिगाति यज्ञद्वारा देवान् प्राप्नोति । उक्तार्थं तैत्तिरीय-ब्राह्मणं—'प्र वो वाजा इत्यन्वाह मासा वै वाजा अर्धमासा अभिद्यवो देवा हविष्मन्तो गौर्घृताची यज्ञो देवाज्जिगाति यजमानः सुम्रयुः' (तै. सं. २. ५. ७. ४) इति ॥ अभिद्यवः । बहुव्रीहौ पूर्वपद-प्रकृतिस्वरः । घृताच्या । 'घृ क्षरणदीप्तयोः' । अस्मात्^३ 'अजिघृषिभ्यः कः' (उ. सू. ३. ३६९) इति कर्मणि कः । घृतमाज्यमञ्जतीति 'ऋत्विग्दधृक्' इत्यादिना किन् । 'अनिदिताम्' इत्युपधा-लोपः । 'अञ्जतेश्रोपसंख्यानम्' इति ङीप् । 'चौ' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । जिगाति । गातिः गत्यर्थः^४ । छान्दसो जुहोत्यादिः । निघातः । सुम्रयुः । सुम्रं सुखमात्मन इच्छन्निति^५ 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि' इत्युः^६ । प्रत्ययस्वरः ॥

ईळे अग्निं विपश्चितं गिरा यज्ञस्य साधनम् । श्रुष्टीवानं धितवानम् ॥ २ ॥

ईळे । अग्निम् । विपऽचितम् । गिरा । यज्ञस्य । साधनम् । श्रुष्टीऽवानम् । धितऽवानम् ॥ २ ॥

^१विपश्चितं मेधाविनं ^२यज्ञस्य ^३साधनं यज्ञस्य निर्वाहकं ^४श्रुष्टीवानं सुखवन्तं यद्वा वेगवन्तं ^५धितवानम् । वानं^६ वमनीयं धनं धितं निहितं यस्य तं निहितधनम् । तमिमम् ^७अग्निं ^८गिरा स्तुतिलक्षणया वाचा ^९ईळे विश्वामित्रोऽहं स्तौमि ॥ ईळे । 'ईड स्तुतौ' । श्रुष्टीवानम् । 'वन षण' संभक्तौ' इत्यस्माद्विच् । श्रुष्टी वनतीति श्रुष्टीवा । कृदुत्तरपदस्वरः । धितवानम् । दधातिः निष्ठायां धिरादेशच्छान्दसः । 'वन संभक्तौ' । कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ 'निष्ठा' इति धितशब्दस्य पूर्वनिपातः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. न-प-भ-वजन्ति । २. त-न-ल-घृतमञ्जति जा(क्षा)रयतीति । ३. त-इत्यस्मात् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-जिगातिर्गत्यर्थः । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-इच्छन्तीति । ६. त-इत्युप्रत्ययः । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-वानं नास्ति । ८. त-घण नास्ति ।

अग्ने॑ श॒केम॑ ते व॒यं यमं॑ दे॒वस्य॑ वा॒जिनः॑ । अति॑ द्वेषा॑सि तरेम ॥ ३ ॥

अग्ने॑ । श॒केम॑ । ते । व॒यम् । यमं॑ । दे॒वस्य॑ । वा॒जिनः॑ । अति॑ । द्वेषा॑सि । तरेम ॥ ३ ॥

हे १अग्ने १वाजिनः संभृतहविष्काः १वयं १देवस्य द्योतमानस्य १ते तव १यमं यमनम् आ यज्ञसमाप्तेः अत्रावस्थानं कर्तुं १शकेम शक्यास्म २ । वाजिनो वेगवतो देवस्य इति वा योजनीयम् । ततः कारणात् १द्वेषांसि अस्मदीयानि पापानि १अति १तरेम पापेभ्य उत्तीर्णा भवेम ॥ शकेम । 'शक् शक्तौ' इत्यस्य ३ आशीलिङि 'लिङ्याशिष्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । 'किदाशिपि' इति यासुट् । सलोपेयादेशयलोपगुणसलोपाः । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादाङ्गित्वाद्धनिघातः । उदात्त-निवृत्तिस्वरः । यमम् । 'यम उपरमे' इत्यस्माद्भावे षञ् । 'यम उपरमे' इति निपातनात् वृद्धय-भावः ४ । जित्स्वरः । तरेम । 'तृ प्लवनतरणयोः' । प्रार्थने लिङि रूपम् । निघातः ॥

स॒मि॒ध्यमा॑नो अ॒ध्वरे॑ऽग्निः पा॒वक॑ ई॒ड्यः॑ । शो॒चि॒ष्के॑ऽस्तमी॑महे ॥ ४ ॥

स॒मऽइ॒ध्यमा॑नः । अ॒ध्वरे॑ । अ॒ग्निः । पा॒वकः॑ । ई॒ड्यः॑ । शो॒चिःऽके॑शः । तम् । ई॒महे॑ ॥ ४ ॥

यः १अग्निः १अध्वरे यज्ञे १समिध्यमानः घृताज्याहुतिभिः सम्यक् प्रज्वाल्यमानः अत एव १शोचिष्केशः ५ ज्वालाकेशः १पावकः शोधकः १ईड्यः स्तोत्रभिः प्रशस्यो भवति १तम् इममभिमत-फलार्थम् १ईमहे वयं याचामहे ॥ ईड्यः । 'ईड स्तुतौ' इत्यस्मात्प्रत्ययः । अस्य ६ 'तिस्त्वरितम्' इति स्वरितत्वे प्राप्ते 'ईडवन्द' इत्यादिना आद्युदात्तत्वम् । ईमहे । ई कान्त्यादिषु । अयं ६ धातु-रत्र याच्नार्थः । निघातः ॥

पृ॒थुपा॒जा अम॑र्त्यो घृ॒तनि॑र्णिक्स्वाहु॒तः । अ॒ग्निर्य॑ज्ञस्य॑ ह॒व्य॒वाट् ॥ ५ ॥

पृ॒थुऽपा॒जाः । अम॑र्त्यः । घृ॒तऽनि॑र्णिक् । सुऽआहु॒तः । अ॒ग्निः । य॒ज्ञस्य॑ । ह॒व्य॒वाट् ॥ ५ ॥

१पृथुपाजाः प्रभूततेजोरूपः १अमर्त्यः मरणधर्मरहितः १घृतनिर्णिक् । घृतस्य विलयनद्वारा शोधनं येनेति घृतनिर्णिक् । १स्वाहुतः सुष्ठु होत्रादिभिः सम्यगिष्टः । एवंभूतः १अग्निर्यज्ञस्य ज्योति-ष्टोमादेः १हव्यवाट् हव्यानां वोढा भवति ॥ पृथुपाजाः । कृदुत्तरपदस्वरः । स्वाहुतः । जुहोतेः कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । हव्यवाट् । 'वहश्च' इति णिवः ॥ ॥ २८ ॥

तं स॒बाधो॑ य॒तस्रु॑च इ॒त्था धि॒या य॒ज्ञव॑न्तः । आ च॑क्रुः॒ग्निमु॑तये ॥ ६ ॥

तम् । स॒बाधः॑ । य॒तऽस्रु॑चः । इ॒त्था । धि॒या । य॒ज्ञऽव॑न्तः । आ । च॑क्रुः । अ॒ग्निम् । उ॒तये॑ ॥ ६ ॥

१. त- 'द्योतमानस्य' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-शक्तास्म । ३. त-इत्यस्मात् । ४. ल-ह्रस्वभावः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-दीप्तज्वालः । ६. त-तस्य । ७. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-तिस्त्वरितः । ८. त-इत्ययम् ।

सबाधः । रक्षोघ्नमन्त्रोच्चारणेन तद्विषयबाधा सह वर्तन्ते इति सबाधः । यज्ञवन्तः यजनीय-
हविर्युक्ताः यतस्तुचः । यताः संयताः सुचो जुह्वाद्याः यैस्ते यतस्तुचः ऋत्विजः । इत्था
इत्थमनेन प्रकारेण क्रियमाणया धिया स्तुत्या तम् एवंभूतम् अग्निमूतये राक्षसबाधात्^१ रक्षणाय
आ अभिमुखं चक्रुः कुर्वन्ति ॥ सबाधः । 'बाध् विलोडने' इत्यस्मात् क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
इत्था । इदंशब्दात् प्रकारार्थे इदमस्थमुः । तस्य 'सुपां सुलक्' इति आदेशः । उदात्तनिवृत्ति-
स्वरेणान्तोदात्तः । चक्रुः । 'डुकृञ् करणे' इत्यस्य लिट्युसि यणादेशे कृते तस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् । निघातः ॥

होता देवो अमर्त्यः पुरस्तादेति मायया । विदथानि प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता । देवः । अमर्त्यः । पुरस्तात् । एति । मायया । विदथानि । प्रचोदयन् ॥ ७ ॥

होता होमनिष्पादकः अमर्त्यः मरणधर्मरहितः देवो द्योतमानः विदथानि वेदितव्यानि
कर्मणि प्रचोदयन् प्रकर्षेण प्रेरयन् सोऽग्निः मायया कर्मविषयाभिज्ञानेन^२ युक्तः सन् पुरस्तात्
कर्मप्रारंभकाले एव एति अस्मानागच्छति^३ ॥ मायया । 'माङ् माने शब्दे च' इत्यस्मात्
'माच्छासिसूभ्यो यः' इति कर्तरि कर्मणि वा यप्रत्ययः । मिमीते जानीते कर्म मीयतेऽनयेति
वा माया कर्मविषयज्ञानम् । प्रत्ययस्वरः । विदथानि । 'विद् ज्ञाने' इत्यस्मात् 'रुदिविदिभ्यां कित्'
(उ. सू. ३. ३९५) इति कर्मणि अथप्रत्ययः । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः ॥

वाजी वाजेषु धीयतेऽध्वरेषु प्र नीयते । विप्रो यज्ञस्य साधनः ॥ ८ ॥

वाजी । वाजेषु । धीयते । अध्वरेषु । प्र । नीयते । विप्रः । यज्ञस्य । साधनः ॥ ८ ॥

वाजी बलवानग्निः वाजेषु युद्धेषु धीयते देवैः शत्रुहननार्थं^४ निधीयते । किञ्च अध्वरेषु
अग्निहोत्रादिषु प्र नीयते अध्वर्यादिभिः प्रकर्षेण आहवनीयादिस्थानेषु प्रक्षिप्यते । अत एव
विप्रः मेधावी सन्नग्निः यज्ञस्य अग्निहोत्रादेः साधनः साधको भवति ॥ धीयते । दधातेः^५ कर्मणि
यक् । 'घुमास्थागापा' इत्यादिना ईत्वम् । निघातः । नीयते^६ । 'णीञ् प्रापणे' इत्यस्य^६ कर्मणि
यकि रूपम् । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य इति णत्वम् । साधनः । 'साध संसिद्धौ' ।
नन्वादिवात्कर्तरि ल्युः । लिट्स्वरः ॥

धिया चक्रे वरेण्यो भूतानां गर्भमा दधे । दक्षस्य पितरं तना ॥ ९ ॥

धिया । चक्रे । वरेण्यः । भूतानाम् । गर्भम् । आ । दधे । दक्षस्य । पितरम् । तना ॥ ९ ॥

योऽग्निः धिया आधानपवमानेष्टिरूपेण कर्मणा चक्रे आहवनीयरूपतया कृतोऽभूत् अत एव
वरेण्यः सर्वैर्यजमानैः कर्माङ्गत्वेन वरणीयः यश्चाग्निः भूतानां स्थावरजङ्गमात्मकानां भूतजातानामन्तः

१. त-ल-राक्षसबाधात् । २. ख-प-भ-विषयाभिज्ञानेन । ३. त-अस्मानागच्छति । एति ।
इण् गतौ । ४. त-ल-शत्रुहननार्थे । ५. त-ल-डुधाञ् धारणपोषणयोः इत्यस्मात् । ६. ख-ग-च-न-भ-
स-नीयते .... इत्यस्य नास्ति; ज-ण-णीयते । णीञ् प्रापणे ।

‘गर्भं स्वात्मानमेव गर्भरूपतया’ आ ‘दधे सर्वत्र दधार’ पितरं सर्वस्य जगतः पालकं तमिममग्निं
 ‘दक्षस्य दक्षप्रजापतेः’ तना तनया वेदिरूपा भूमिर्दक्षपूर्णमासाग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं धारयति ।
 भूमेर्दक्षदुहितृवे^१ मन्त्रवर्णः—‘अदितिर्ह्यजनिष्ट दक्ष या दुहिता तव’ (ऋ. सं. १०. ७२. ५)
 इति ॥ चक्रे । करोतेः कर्मणि लिटि रूपम् । गर्भम् । ‘गृ निगरणे’ इत्यस्मात् ‘अतिगृभ्यां भन्’ इति
 भन् । गिरति गीर्यते वा गर्भः । निच्वादाद्युदात्तः । दधे । दधादेर्लिटि रूपम् । पितरम् । ‘पा
 रक्षणे’ । ‘नन्तुनेष्टु’^२ इत्यादिना तुजन्तत्वेन निपातत्वादित्यम् । पाति पालयतीति पिता पालकः ।
 चिरस्वरः । तना । यलोपश्छान्दसः ॥

नि त्वा दधे वरेण्यं दक्षस्येळा सहस्कृत । अग्ने सुदीतिमुशिजम् ॥ १० ॥

नि । त्वा । दधे । वरेण्यम् । दक्षस्य । इळा । सहः ऽकृत । अग्ने । सुऽदीतिम् । उशिजम् ॥ १० ॥

उक्तार्थः^३ अनयर्चा विव्रियते । ‘सहस्कृत मथनाख्येन बलेन निष्पन्न हे’ अग्ने ‘सुदीतिं शोभन-
 दीतियुक्तम्’ उशिजं पुरोडाशादिहविः कामयमानम् । यद्वा कर्मांथिभिः काम्यमानम् । अत एव वरेण्यं
 तैर्वरेणीयं त्वा एवंविधं त्वां ‘दक्षस्य दुहिता’ इळा वेद्यादिलक्षणा भूमिः ‘नि दधे अग्निहोत्रादि-
 कर्मसमुद्ध्यर्थं’ नितरां दधार ॥ इळा । ‘ईड स्तुतौ’ । ‘पुंसि संज्ञायाम्’^४ इत्यत्र प्रायिकवचनात्
 स्वयर्थेऽपि^५ घप्रत्ययः । हुस्वञान्दसः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् अगुणः^६ । ईड्यन्ते स्तूयन्ते ऽस्यां
 यजमानैर्देवा इतीळा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । प्रत्ययस्वरः । उशिजम् । ‘वश कान्तौ’
 इत्यस्मात् ‘वशः’^७ किञ्च ‘इतीजिप्रत्ययः । कित्वात्संप्रसारणम् । वष्टि हविः कामयते उदयते
 काम्यते कर्मांथिभिः इति वा उशिक् अग्निः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥ २९ ॥

अग्निं यन्तुरमसुरमृतस्य योगे वनुषः । विप्रा वाजैः समिन्धते ॥ ११ ॥

अग्निम् । यन्तुरम् । अप्सुरम् । ऋतस्य । योगे । वनुषः । विप्राः । वाजैः । सम् । इन्धते ॥ ११ ॥

‘वनुषः कर्मसिद्धयर्थं संभजमानाः’ विप्राः मेधाविनोऽध्वर्यादयः ‘यन्तुरं सर्वस्य नियन्तारम् ।
 यद्वा क्षिप्रं गन्तारम् ।’ असुरम् अपां प्रेरकं तमिमम् ‘अग्निम्’ ऋतस्य सत्यभूतस्य ज्योतिष्टोमादेः
 ‘योगे’ प्रयोगार्थं ‘वाजैः हविलक्षणेनैः’ ‘समिन्धते’ सम्यग्दीपयन्ति ॥ यन्तुरम् । वर्णव्यत्ययः ।
 यन्तारमित्यर्थः । असुरम् । ‘तुर स्वरणे’ । अपस्तुतीति स्वरयतीति क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
 योगे । ‘युजिर् योगे’ । भावे घञ् । ‘चजोः कुधिण्यतोः’ इति कुत्वम् । जिस्वरः । वनुषः ।
 ‘वन षण संभक्तौ’ । ‘जने वसिः’ इत्यधिकारे बहुलवचनादस्मादपि उसिः^८ । प्रत्ययस्वरः । इन्धते ।
 ‘जिह्वी दीप्तौ’ । निघातः ॥

ऊर्जो नपातमध्वरे दीदिवांसमुप दधि । अग्निमीळे कविकृतम् ॥ १२ ॥

ऊर्जः । नपातम् । अध्वरे । दीदिवांसम् । उप । दधि । अग्निम् । ईळे । कविऽकृतम् ॥ १२ ॥

१ ख-ग-ज-ण-न-भ-स-‘दुहृत्त्वेन । २. त-उक्तोऽर्थः । ३. त-प-फ-‘सिद्धयर्थम् । ४. ख-
 ग-च-ज-ण-न-भ-स्वर्थेऽपि । ५. त-अगुणः । यद्वा घञर्थे कविधानमिति अधिकरणे कः । ६. ख-ग-च-
 ज-ण-भ-वशेः । ७. त-उसिप्रत्ययः ।

‘ऊर्जो’ नपातं हविलक्ष्णैः अक्षैः^१ समिध्यमानत्वेनाक्षस्य पुत्रम् । यद्वाक्षस्य चतुर्थम् । यथाज्ञात्^२ आहुतिराहुतेरादिस्य आदिस्यादभिरिति । ‘उप’ अन्तरिक्षस्य समीपे ‘दीदिवांसम्’ अतिशयेन दीप्यमानं ‘कविक्रतुम्’ । कवयो मेधाविनोऽध्वर्यादयो मथनेन क्रतवः कर्तारो यस्येति । अध्वर्यादिभिः निष्पाद्यमानं तमिसम् ‘अग्निम्’ ‘अध्वरे’ अस्मिन्यज्ञे ‘ईळे’ स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिरहं स्तौमि ॥ ऊर्जः । ‘ऊर्जं बले’ इत्यस्मात् ‘आजमास’^३ इत्यादिना ताच्छीलिकः कृप्^४ । ऊर्जयति शरीरमित्युक्त् अन्नम् । ‘सावेकाचः’^५ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवि । ‘द्युत दीप्तौ’ इत्यस्मात् औणादिको डुप्रत्ययः^६ । द्योतते किरणसंबन्धादिति द्युः अन्तरिक्षम् । निस्स्वरः^७ । ईळे^८ । लटि रूपम् ॥

ईळेन्यो नमस्यस्तिरस्तमांसि दर्शतः । समग्निर्इध्यते वृषा ॥ १३ ॥

ईळेन्यः । नमस्यः । तिरः । तमांसि । दर्शतः । सम् । अग्निः । इध्यते । वृषा ॥ १३ ॥

‘ईळेन्यः’ स्तोत्रभिरिह्यः अत एव ‘नमस्यः’ सर्वैर्नमस्कार्यः ‘तमांसि’ ‘तिरः’ ध्वान्तानि स्वप्रभाभिस्तिरस्कुर्वन् ‘दर्शतः’ कमनीयतया सर्वैर्दर्शनीयः । तादृशः ‘अग्निः’ ‘वृषा’ यजमानस्य कामानां वर्षिता ‘सम्’ ‘इध्यते’ आहुतिप्रक्षेपेण^९ प्रज्वाल्यते । उक्तार्थे वाजसनेयकम्—‘ईळेन्यो ह्येष नमस्यो ह्येष तिरस्तमांसि ददृशे समिद्धः’ इति ॥ ईळेन्यः । ‘ईड स्तुतौ’ । ‘कृत्यार्थे तवैकेन्यत्वनः’ इति केन्यः^{१०} । प्रत्ययस्वरः । नमस्यः । नमस्यतेः ‘अचो यत्’ इति यत् । अतोलोपयलोपौ । ‘तिस्वरितः’^{११} इति स्वरितः । दर्शतः । ‘दक्षिर् प्रेक्षणे’ । अस्मात्^{१२} ‘भृष्ट-दक्षि’ इत्यादिना कर्मणि अतच्प्रत्ययः । चित्स्वरः । वृषा । ‘वृषु’^{१३} सेचने’ इत्यस्मात् ‘कनिन्यु-वृषि’^{१४} इत्यादिना कनिन् । कित्वाद्गुणः । नित्त्वादाद्युदात्तः ॥

वृषो अग्निः समिध्यतेऽश्वो न देववाहनः । तं हविष्मन्त ईळते ॥ १४ ॥

वृषो इति । अग्निः । सम् । इध्यते । अश्वः । न । देववाहनः । तम् । हविष्मन्तः । ईळते ॥ १४ ॥

‘वृषो वृषेव’^{१५} कामानां वर्षिता ‘देववाहनः’^{१६} । देवान् हवींषि वाहयति प्रापयतीति देववाहनः* । तत्र दृष्टान्तः । ‘अश्वो’ न इति । यथाश्वो राजानं वाहयति स्वपुरं प्रापयतीति । वाहनमश्वः । तद्वत्^{१७} वाहनभूतो यः ‘अग्निः’ ‘समिध्यते’ आज्याहुतिप्रदानेन^{१८} सम्यक् दीप्यते ‘तं तादृशमग्निं’ ‘हविष्मन्तः’

१. ख-ग-च-जण-न-भ-‘अक्षैः’ नास्ति । २. च-न-फ-यदज्ञात् ; ज-ण-अज्ञात् । ३. त-किप्प्रत्ययः । ४. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-डुप्प्रत्ययः ; च-डुप्प्रत्ययः । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-जित्स्वरः । ६. त-ल-ईळे । ईड स्तुतौ इत्यस्य । ७. ज-ण-आज्याहुति° । ८. त-केन्यप्रत्ययः । ९. ग-च-न-भ-स-तिस्वरः । १०. त-इत्यस्मात् । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-वृषी ; ल-वृष ; स-वृषा । १२. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘वृषेव’ नास्ति । १३. ख-ग-च-ज-ण-फ-अश्वो न अश्व इव देववाहनः देवान् (ज-ण-देवानां) हवींषि वाहनमत्त्वः (ज-ण-वाहनः) तद्वतो ; भ-देववाहनः देवानां हवींषि वाहनमत्त्वः तद्वतो ; स-देववाहनः देवान् मत्त्वः तद्वतो । * ल-लङ्मा वहनमिवाश्वः तद्वत् यद्ववाहनभूतो योऽग्निः समिध्येत आहुतिप्रदानेन सम्यग्दीप्यते तेन । १४. त-न-ल-स-आहुति° ।

संभृतहविष्का यजमानाः ^१ईळते कर्मसिद्धयर्थं स्तुवन्ति ॥ वृषा उ। गुणः । उजमवलम्ब्य प्रगृह्यसंज्ञा । देववाहनः । ‘ वह प्रापणे ’ इत्यस्माण्यन्तात्कर्तरि ल्युः । लिस्वरः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः ^१ ॥

वृषणं त्वा वयं वृषन्वृषणः समिधीमहि । अग्ने दीद्यतं बृहत् ॥ १५ ॥

वृषणम् । त्वा । वयम् । वृषन् । वृषणः । सम् । इधीमहि । अग्ने । दीद्यतम् । बृहत् ॥ १५ ॥

^१वृषन् कामानां वर्षितर्ह ^२अग्ने ^३वृषणः वृषणः ^४घृताद्याहुतीनां ^५सेत्तारः वयं ^६वृषणम् आहुति-
द्वारा^७ उदकस्य सेत्तारम् । तथा^८ च^९ स्मृतिः—‘ अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदि-
त्याजायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ’ (मनु. ३. ७६) इति । ^{१०}दीद्यतं दीप्यमानं ^{११}बृहत् अत एव महान्तं
^{१२}एत्वा^{१३} एवाम्^{१४} अग्निं ^{१५}समिधीमहि सम्यग्दीपयामः ॥ इधीमहि । ‘ जिङ्न्धी दीप्तौ ’ इत्यस्य प्रार्थने लिङि
नकारलोपश्छान्दसः । निघातः । दीद्यतम् । दीदितिः^{१६} दीप्तिकर्मा । तस्य शतरि रूपम् । ‘ अभ्यस्ता-
नामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ॥ ३० ॥

‘ अग्ने जुषस्व ’ इति षट्त्वं षोडशं सूक्तं वैश्वामित्रमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ अग्ने जुषस्व
षट् तृतीयाद्युष्णिक्त्रिष्टुब्जगत्यः ’ इति । पूर्वसूक्ते ‘ गायत्रं तु ’ इत्युक्तत्वादेतदपि गायत्रम् । तृतीया
तूष्णिक् चतुर्थी त्रिष्टुप् पञ्चमी जगती । ‘ अग्ने जुषस्व ’ इति सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतः प्रातःसव-
नीयानुवाक्या । सूत्रितं च—‘ अथ स्विष्टकृतोऽग्ने जुषस्व नो हविः ’ (आश्व. श्रौ. ५. ४)
इति । अतिरात्रे आश्विनशस्त्रे परिहिते सति चमसगणैः सहाश्विनोर्द्विकपालः पुरोडाशः
सर्वहुतो होतव्यः । यदि पुरोडाशमवशेष्य स्विष्टकृतं कुर्युस्तस्य स्विष्टकृतः ‘ पुरोळा अग्ने ’ इत्येषा
याज्या । ‘ यद्येतस्य पुरोडाशस्य स्विष्टकृता चरेयुः पुरोळा अग्ने पचतः ’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति
सूत्रितम् । माध्यदिने सवने सवनीयपुरोडाशे स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ‘ माध्यदिने सवने ’ इत्येषा ।
सूत्रितं च—‘ अग्ने जुषस्व नो हविर्माध्यदिने सवने जातवेदः ’ (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति ।
तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य स्विष्टकृतोऽनुवाक्या ‘ अग्ने तृतीये सवने ’ इत्येषा । सूत्रितं च—
‘ अग्ने तृतीये सवने हि कानिष इत्यनुसवनमनुवाक्याः ’ (आश्व. श्रौ. ५. ४) इति । आश्विनपुरो-
डाशस्य स्विष्टकृतो याज्या ‘ अग्ने वृधानः ’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ अग्ने वृधान आहुतिमिति
संयाज्ये ’ (आश्व. श्रौ. ६. ५) इति ॥

अग्ने जुषस्व नो हविः पुरोळाशं जातवेदः । प्रातःसावे धियावसो ॥ १ ॥

अग्ने । जुषस्व । नः । हविः । पुरोळाशम् । जातवेदः ।

प्रातःसावे । धियावसो इति धियावसो ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । ^१जातवेदः जातप्रज्ञ ^२धियावसो । धिया स्तोत्रेण वसु धनं यस्माद्भवति
सोऽयं धियावसुः । तस्य संबुद्धिः । कर्मानुरूपधनप्रद हे ^३अग्ने ^४प्रातःसावे अग्निष्टोमे प्रातःसवने

१. त-ल-‘पदस्वरः । ईळते । ईड स्तुतौ । २. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-ल-‘ वृषणः ’ नास्ति ।
३. त-घृताद्याहुतीनाम् । ४. च-फ-वृष्टिद्वारा । ५. त-तदाद् । ६. त-न-स-इमम् ; ल-तमिमम् ।
७. च-फ-दीद्यतिः ।

‘नः’ अस्मत्संबन्धिः पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविः जुषस्व सेवस्व ॥ जुषस्व । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्मात् लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादिवादिनिघातः । प्रातःसावे । ‘जुञ् अभिषवे’ । सवनं सावः । भावे घञ् । ‘थाथघञ्काजवित्रकाणाम्’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । धियावमो । विभक्त्यलोपश्छान्दसः । आमन्त्रितत्वाग्निघातः^१ ॥

पुरोळा अग्ने पचतस्तुभ्यं वा घा परिष्कृतः । तं जुषस्व यविष्ठय ॥ २ ॥

पुरोळाः । अग्ने । पचतः । तुभ्यम् । वा । घ । परिष्कृतः । तम् । जुषस्व । यविष्ठय ॥ २ ॥

यविष्ठय युवतम हे अग्ने यः पुरोळाः । पुरोडाशान्तेऽध्वर्यादयः^२ एनमिति^३ पुरोडाः^४ पुरोडाशः । पचतः कपालयोः पक्वोऽस्ति । स च तुभ्यं^५ त्वदर्थं^६ परिष्कृतः^७ वा^८ घ^९ पर्याग्निकरणादिभिरलंकृतः खलु । तम् इमं पुरोडाशं जुषस्व सेवस्व ॥ पुरोळाः । ‘दाश्र दाने’ इत्यस्मात् पुरस्पूर्वात् ‘मन्त्रे श्वेतवहोव्यशस्पुरोडाशो धिवन्’ (पा. सू. ३. २. ७१) इति कर्मणि धिवनि कृते ‘श्वेतवहादीनां ङस्प्रत्ययः’ (पा. सू. ३. २. ७१. १) इति ङस्प्रत्यये च कृते ‘अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च’ (पा. सू. ८. २. ६७) इति निपातनादकारस्य ङत्वम् । पुरोडाशान्त एनमिति पुरोडाः पुरोडाशः । ङकारस्य लकारो बह्वचसांप्रदायिकः । कृदन्तरपदस्वरः^{१०} । पचतः । ‘जुपचप् पाके’ इत्यस्मात् ‘भृमृदृशि’ इत्यादिना कर्मणि अतच्प्रत्ययः । पच्यतेऽसाविति पचतः पक्वः । चित्स्वरः । घा । ‘ऋचि तुनुघ’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः । परिष्कृतः । ‘संपर्युपेभ्यः करोतौ भूपणे’ (पा. सू. ६. १. १३७) इति करोतेः सुडागमः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरस्त्वम् । यविष्ठय । यविष्ठ एव यविष्ठयः । ‘पादाव्याभ्यां च’ इत्यत्र चकारेण वस्वादीनां स्वार्थे यत्प्रत्ययस्योपादानात् यविष्ठयत्यत्र स्वार्थिको यत्प्रत्ययः (का. ५. ४. २५) । आमन्त्रितत्वाग्निघातः ॥

अग्ने वीहि पुरोळाशमाहुतं तिरोअह्वयम् । सहसः सूनुरस्यध्वरे हितः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । पुरोळाशम् । आऽहुतम् । तिरःऽअह्वयम् ।

सहसः । सूनुः । असि । अध्वरे । हितः ॥ ३ ॥

हे अग्ने तिरोअह्वयम् अह्नि तिरोहिते सति आहुतम् आ समन्तात् हुतं पुरोडाशं पुरोडाशाख्यं हविः वीहि भक्षय । अध्वरे अस्मिन्यज्ञे सहसः सूनुः बलस्य पुत्रस्त्वं हितः असि आहवनीयादिस्थानेष्वस्माभिर्निहितोऽसि । तस्माद्वीहीति शेषः ॥ वीहि । वी कान्तिगत्यादिषु । लोटि रूपम् । हेरपित्वादान्तोदात्तत्वम् । आहुतम् । जुहोतेः कर्मणि क्ते ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरस्त्वम् । तिरोअह्वयम् । अह्नि भवमह्वयम् । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । तिरोभूतमह्वयं यस्मिन् काले स तिरोअह्वयः । रात्रिकाल इत्यर्थः । ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । ‘प्रकृत्यान्तःपादम्’ इत्येङः प्रकृतिभावः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

१. त-‘नः’ नास्ति । २. त-इत्यस्य । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ आमन्त्रितत्वाग्निघातः ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ पुरोडाशान्तेऽध्वर्यादयः ’ नास्ति । ५. न-भ-स-‘ एनमिति पुरोडाः ’ नास्ति । ६. त-तुभ्यं वा घ त्वदर्थमेव खलु । ७. त-‘ वा घ ’ नास्ति । ८. °पदप्रकृतिस्वरः ।

माध्यंदिने सर्वने जातवेदः पुरोळाशमिह कवे जुषस्व ।

अग्ने य॒हस्य॑ तव॑ भाग॒धेयं॑ न प्र॑ मि॒नन्ति॑ वि॒दथे॑षु धीराः ॥ ४ ॥

माध्यंदिने । सर्वने । जा॒त॒वे॒दः । पुरोळाशम् । इह । क॒वे । जुष॒स्व ।

अग्ने । य॒हस्य॑ । तव॑ । भा॒ग॒धेय॑म् । न । प्र । मि॒नन्ति॑ । वि॒दथे॑षु । धीराः ॥ ४ ॥

‘कवे’ मेधाविन् हे जातवेदः इह अस्मिन्^१ अग्निष्टोमाख्ये कर्मणि तत्र^२ च माध्यंदिने मध्यं-
दिनसंबन्धिनि^३ सर्वने पुरोडाशं माध्यंदिनसवनीयपुरोडाशं जुषस्व सेवस्व । हे अग्ने विदथेषु
यज्ञेषु धीराः कर्मकुशला अध्वर्यादयः य॒हस्य॑ । यान्ति प्राप्नुवन्ति^४ देवा हवींष्यनेनेति य॒हो
महानग्निः । य॒हस्य॑ महतः तव॑ य॒भाग॒धेयं॑ भागतया परिकल्पितमिमं पुरोडाशं न प्र॑ मि॒नन्ति॑ न
हिंसन्ति । किंतु तुभ्यं प्रयच्छन्ति । तं जुषस्वेति शेषः ॥ माध्यंदिने । मध्यंदिनस्येदमित्यर्थे उत्सादि-
त्वादञ् । जिह्वादादिवृद्धिः । जिह्वादेवाद्युदात्तत्वम् । य॒हस्य॑ । ‘या प्रापणे’ इत्यस्मात् ‘शेव-
य॒हजिह्व॑’ इति निपातनात्करणे वन्प्रत्ययः । ङगागमधातुह्रस्वौ । यान्त्यनेनेति य॒होऽग्निः ।
व्यत्ययेनान्तोदात्तः । भागधेयम् । भागशब्दात्स्वार्थे ‘भागरूपनामभ्यो धेयप्रत्ययो वक्तव्यः’
(पा. सू. ५. ४. ३६. २) इति धेयः^५ । प्रत्ययस्वरः । मिनन्ति । ‘मिञ् हिंसायाम्’ इत्यस्य
क्रयादित्वात्श्वा । तस्मिन् ‘मीनातेर्निगमे’ इति ह्रस्वत्वम् । ‘हिनु मीना’ (पा. सू. ८. ४. १५)
इति णस्वं न भवति सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादिति ॥

अग्ने तृतीये सर्वने हि कानिषः पुरोळाशं सहसः सूनवाहुतम् ।

अथा देवेष्वध्वरं विपन्यया धा रत्नवन्तममृतेषु जागृविम् ॥ ५ ॥

अग्ने । तृतीये । सर्वने । हि । कानिषः । पुरोळाशम् । सह॒सः । सु॒नो इति॑ । आ॒हु॒तम् ।

अथ॑ । दे॒वेषु॑ । अ॒ध्व॒रम् । वि॒प॒न्यया॑ । धाः । रत्न॑वन्तम् । अ॒मृ॒तेषु॑ । जा॒गृ॒विम् ॥ ५ ॥

सहसः सूनो बलस्य पुत्र हे अग्ने त्वं तृतीये सर्वने आहुतं हूयमानं पुरोडाशं
कानिषः कामयसे । अथ अनन्तरम् अध्वरम् अविनाशिनं रत्नवन्तम् । रत्नशब्देन स्वर्गादि-
लक्षणमुत्तमं फलमभिधीयते । तद्वन्तं फलप्रदं जागृविं जागरणकारिणम् । प्रातः सोमो जागृवि-
र्भवति स्वप्ननिवारक इति । तस्मिन् सोमं विपन्यया स्तुतिलक्षणया वाचा स्तुतस्त्वम् अमृतेषु मरण-
धर्मरहितेषु देवेषु इन्द्रादिषु धाः धेहि । हि पूरणः । तृतीये । त्रिशब्दात्पूरणार्थे ‘त्रेः संप्रसारणम्’
(पा. सू. ५. २. ५५) इति तीयप्रत्ययः । तत्संनियोगेन संप्रसारणम् । ‘हलः’ इति दीर्घो न भवति ।
अणिति (? अणः इति; पा. सू. ६. ३. १११) तत्रानुवर्तनात् प्रत्ययस्वरः । कानिषः । कनी
कान्त्यादिषु । लेटि^६ ‘सिब्वहुलम्’ इति सिप् । तस्यार्धधातुकादिडागमः । कान्तिरभिलापः ।

१. प-कवे मेधाविन् जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्ने इहास्मिन् । २. फ-अत्र । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-
भ-‘प्राप्नुवन्ति’ नास्ति । ४. त-धेयप्रत्ययः । ५. त-तत्फलप्रदम् । ६. त-इत्यस्य लेटि ।

अकारस्य आकारो व्यत्ययेन । हियोगादनिघातः । धातुस्वरः । विपन्यया । 'पन स्तुतौ' । भावे क्रिप् । विननं यातीति कप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । धाः । दधातेः धातोः^१ छान्दसे लुङि रूपम् । पादा-
दिवादनिघातः । जागृविम् । किन्प्रत्ययान्तो जागृविशब्दः । निस्वरः ॥

अग्ने वृधान आहुतिं पुरोळाशं जातवेदः । जुषस्वं तिरोअह्वयम् ॥ ६ ॥

अग्ने । वृधानः । आऽहुतिम् । पुरोळाशम् । जातऽवेदः । जुषस्वं । तिरःऽअह्वयम् ॥ ६ ॥

वजातवेदः जातप्रज्ञ हे वअग्ने ववृधानः आहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं वतिरोअह्वयम् । अह्निभयमह्वयं
दिवसकृत्यम् । तिरोभूतमह्वयं यस्मिन्काले स तिरोअह्वयो रात्रिकालः । तस्मिन्काले आहुतिं^२
पुरोडाशाख्यं हविः वजुषस्व सेवस्व ॥ आहुतिम् । जुहोतेः कर्मणि क्तिन् । 'तादौ च निति कृत्यतौ'
इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम्^३ ॥ ३१ ॥

'अस्तीदम्' इति षोडशचं सप्तदशं सूक्तं वैश्वामित्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'अस्तीदं षोडशाद्या-
चतुर्थीदशमीद्वादशयोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपान्त्ये च जगत्यः पञ्चम्यृत्विग्भ्यो वा' इति । आद्या-
चतुर्थीदशमीद्वादशयोऽनुष्टुभः षष्ठ्येकादश्युपान्त्ये च जगत्यः षष्ठ्येकादशी चतुर्दशी पञ्चदशी च जगत्यः ।
शिष्टा अष्टौ त्रिष्टुभः । पञ्चमी 'मन्थता नरः' इत्येषा ऋत्विग्देवताकामिदेवताका वा । शिष्टा
अग्निदेवताकाः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । वरुणप्रघासेषु अग्निप्रणयने 'इळायास्त्वा पदे' इत्येषा ।
सूत्रितं च—'इळायास्त्वा पदे वयमग्ने विश्वेभिः स्वनीक देवैरित्यर्ध्वं आरमेत्' (आश्व. श्रौ. २. १७)
इति । तत्रैव अग्निप्रणयने^४ उत्तरवेद्यामग्नौ स्थापिते सति 'सीद होतः' इत्येषा । 'निहितेऽग्नौ सीद होतः
स्व उ लोके चिकित्वा न' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति सूत्रितम्^५ । अरण्यामग्निसमारोपणे 'अयं ते
योनिः' इत्येषा । सूत्रितं च—'अयं ते योनिर्ऋत्विग इत्यरणी गार्हपत्ये प्रतितपेत्पाणी वा' (आश्व.
श्रौ. ३. १०-) इति ॥

अस्तीदमधिमन्थनमस्ति प्रजननं कृतम् ।

एतां विश्वत्नीमा भराग्निं मन्थाम पूर्वथा ॥ १ ॥

अस्ति । इदम् । अधिऽमन्थनम् । अस्ति । प्रऽजननम् । कृतम् ।

एताम् । विश्वत्नीम् । आ । भर । अग्निम् । मन्थाम । पूर्वथा ॥ १ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन्प्रति ब्रूते । इदम् अइयर्थं यूपशकलम् अस्ति । अधिमन्थनम् । अरण्याः
उपरि निधेयं मन्थनसाधनभूतं^६ दण्डरज्ज्वादिकम् अस्ति । प्रजननम् अग्निजननसाधनभूतं^७ दर्भ-
पिण्डजूलं वृत्तं संपादितमस्ति । यद्वा प्रजननं मन्थनदण्डस्य विन्यासविशेषः । यस्मादेतानि
यूपशकलादीन्यग्निमन्थनसाधनान्याहृतानि सन्ति तस्मात् विश्वत्नीं विशां प्रजानामग्निसाध्याग्नि-
होत्रद्वारा स्वर्गादिफलसंपादनेन पालयित्रीम् एताम् अरणीम् आ भर हे अध्वर्यो आहर ।

१. त-'धातोः' नास्ति । २. त-आहुतिमाहुतं पुरोडाशम् । ३. त-°स्वरत्वम् । जुषस्व । जुषी
प्रीतिसेवनयोरित्यस्य लोटि रूपम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-अग्निप्रणयनेन । ५. त-सूत्रितं च । ६. ख-
ग-च-मन्थनसाधनभूतम् । ७. ख-फ-भ-अग्निज्वलनम् ।

तस्यामाहतायां^१ पूर्वथा यथा वयमाधानकालेऽग्निममग्नीम यथा वा पूर्वं महर्षयोऽग्निममन्थिषुः
तद्वद्वयमेनम्^२ अग्निम् अस्मिन्कर्मणि^३ मन्थाम । मन्थनेन निष्पन्नं करवाम ॥ अस्तीति^४ पदद्वयस्य
पादादिस्वानिघातः । विशपत्नीम् । पतिशब्दस्य 'विभाषा सपूर्वस्य' इति ङीप् नकारश्चान्तादेशः ।
'परादिश्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । भर । 'हृन् हरणे' इत्यस्य लोटि 'हप्रहोर्भश्छ-
न्दसि' इति भकारः । मन्थाम । 'मन्थ विलोडने' । लोटि^५ रूपम् । निघातः । पूर्वथा । पूर्वशब्दान्
द्वाभे^६ 'प्रत्यपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि' इति थात्प्रत्ययः । 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भेऽव सुधितो गर्भिणीषु ।

दिवेदिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्येभिरग्निः ॥ २ ॥

अरण्योः । निऽहितः । जातऽवेदाः । गर्भेऽव । सुधितः । गर्भिणीषु ।

दिवेऽदिवे । ईड्यः । जागृवत्ऽभिः । हविष्मत्ऽभिः । मनुष्येभिः । अग्निः ॥ २ ॥

१ जातवेदाः सर्वविषयज्ञानवानयमग्निः २ अरण्योर्निहितः । देवैर्यज्ञार्थं नितरां स्थापितोऽस्ति ।
अत्र^३ दृष्टान्तः । ३ गर्भेऽव इति । यथा गर्भः ४ गर्भिणीषु स्त्रीषु सुधितः सुष्ठु निहितो वर्तते तद्वत् ।
स तादृशः ५ अग्निः ६ हविष्मद्भिः संभृतहविकैरेत एव ७ जागृवद्भिः कर्मणि जागरूकैः ८ मनुष्येभिः
मनुष्यैरस्याभिः ९ दिवेदिवे प्रत्यहमुत्पत्त्यर्थम् १० ईड्यः स्तुतिरूपाभिर्गीभिः स्तोतव्यः ॥ अरण्योः ।
'क गतौ' । 'अतिसृग्धमि' इत्यादिना अनिः^४ । प्रत्ययस्वरः । निहितः । दधातेः कर्मणि निष्ठायां
'दधातेर्हिः' इति हिरादेशः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुधितः । दधातेः
कर्मणि निष्ठा । तस्मिन् 'सुधित वसुधित' इत्यादिना निरातनात् धिरादेशः^५ । दिवेदिवे । दिवु
क्रीडादौ । इगुपधलक्षणः कः । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । तस्यान्नेडितत्वाद्नुदात्तत्वे
पूर्वपदस्वरः । जागृवद्भिः । 'जागृ निद्राक्षये' इत्यस्य क्सौ रूपम् । 'द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति
वक्तव्यम्' इति विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः । 'वसुसंसुध्वंस्वनडुहां दः' (पा. सू. ८. २. ७२)
इति वसोः सकारस्य दत्वम् । प्रत्ययस्वरः ॥

उत्तानायामव भरा चिकित्वान्तसद्यः प्रवीता वृषणं जजान ।

अरुषस्तूपो रुशदस्य पाज इळायास्पुत्रो वयुनेऽजनिष्ट ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अव । भर । चिकित्वान् । सद्यः । प्रवीता । वृषणम् । जजान ।

अरुषस्तूपः । रुशत् । अस्य । पाजः । इळायाः । पुत्रः । वयुने । अजनिष्ट ॥ ३ ॥

१ चिकित्वान् ज्ञानवानध्वर्युस्त्वम् २ उत्तानायाम् अधरारण्यामुत्तानशायायाम् उत्तरारणिम् ३ अव
४ भर अधोमुखां धारय । अनन्तरं सा अधरारणिः ५ सद्यः ६ प्रवीता तदानीमेव निषिक्तेरत्तस्का सती
७ वृषणं कामानां वर्षकमग्निं ८ जजान जनयतु । अथ ९ अस्य अग्नेः १० रुशत् तमो विनाशयत् ११ पाजः

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-अस्तीदमिति । २. त-इत्यस्य लोटि । ३. ल-स-तत्र । ४. त-अनिप्रत्ययः ।
५. त-धि इत्यादेशः ।

तेजोमात्रं^१ तत्राभूत्^२ । अनन्तरम्^३ अरुषस्तूपः आरोचमानतेजःसंघोषेतः^४ इळायास्तुत्रः उत्तरवेद्याः^५ उत्पन्नः^६ अग्निः^७ वयुने अरण्यां योनिस्थाने^८ अजनिष्ट अजनि ॥ जजान । ‘जन जनने’ । लोडर्थे^९ लिटि ‘बहुलमन्यत्रापि संज्ञाछन्दसोः’ इति णिलोपः । प्रत्ययान्तत्वाभावाद्वा भवति । निघातः । अरुषस्तूपः । न विद्यते रूपः क्रोधो यस्येत्यरुषः । क्रोधराहित्येन रोचमान इत्यर्थः । ‘नःसुभ्याम्’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । ‘ष्टुञ् स्तुतो’ । ‘स्तौतेर्दीर्घश्च’ (उ. सू. ३. ३०५) इति प्रत्ययः किञ् धातोर्दीर्घश्च । स्तूयते इति स्तूपस्तेजःसंघः । अरुषः आरोचमानस्तेजःसंघो यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः^{१०} । रुशत् । ‘रुश हिंसायाम्’ । शतरि रूपम् । वयुने । ‘अज गतिक्षेपणयोः’^{११} । ‘अजियमिशीङ्भ्यश्च’ इत्युनन् चित्संज्ञकः । अजति वीयते वा वयुनमङ्गम् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अजनिष्ट । ‘जनी प्रादुर्भावे’ । लुङि सिचि रूपम् । निघातः ॥

इळायास्त्वा पदे वयं नामा पृथिव्या अधि ।

जातवेदो नि धीमहि अग्ने हव्याय वोळ्हेवे ॥ ४ ॥

इळायाः । त्वा । पदे । वयम् । नामा । पृथिव्याः । अधि ।

जातवेदः । नि । धीमहि । अग्ने । हव्याय । वोळ्हेवे ॥ ४ ॥

जातवेदः जातग्रह हे अग्ने अध्वर्यादयः वयं पृथिव्याः अधि भूमेरपरि उत्तरवेद्यां नामा नामौ तस्या नाभिरस्थाने मध्यप्रदेशे । तदेव स्थानं विशेष्यते । इळायाः पदे मानव्या इळाया गोः पदे इडापदरूपे उत्तरवेद्यात्मके स्थाने त्वा त्वां हव्याय वोळ्हेवे पुरोडाशादिलक्षणं हविर्वोढुं नि धीमहि निधीमहि । उक्तार्थे ब्राह्मणम्—‘इळायास्त्वा पदे वयं नामा पृथिव्या अधीयेतद्वा इळायास्पदं यदुत्तरवेदीनाभिर्जातवेदो नि धीमहीति निधास्यन्तो ह्येनं भवन्त्यग्ने हव्याय वोळ्हेव इति हव्यं हि वक्ष्यन्भवति’ (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ॥ नामा । ‘णह वन्धने’ । ‘इञ्’ इत्यनुवृत्तौ ‘नहो भश्च’ इति इञ् भकारश्चान्तदेशः । जिस्वादुपधावृद्धिः । नह्यतीति नाभिर्मध्यस्थानम् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सप्तम्या ङादेशः । जिस्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि रूपम् । ‘लिङः सीयुद्’ (पा. सू. ३. ४. १०२) इति सीयुद् । द्विर्वचनाभावश्छान्दसः । निघातः । वोळ्हेवे । ‘वह प्रापणे’ । तुमर्थे^१ तवेन् । ‘सहिवहोरोदवर्णस्य’ इति धात्वकारस्यौत्वम् । ङत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । निस्त्वादाद्युदात्तः ॥

मन्यता नरः कविमद्वयन्तं प्रचेतसममृतं सुप्रतीकम् ।

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरस्तादग्निं नरो जनयता सुशेवम् ॥ ५ ॥

मन्यत । नरः । कविम् । अद्वयन्तम् । प्रचेतसम् । अमृतम् । सुप्रतीकम् ।

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरस्तात् । अग्निम् । नरः । जनयत । सुशेवम् ॥ ५ ॥

१. फ-तेजो मन्त्रतन्त्रात्मकमभूत् । २. त-‘उत्तरवेद्याः उत्पन्नः’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ग-न-भ-लडर्थे, त-इत्यस्य लोडर्थे । ४. त-पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । ५. त-गतिक्षेपणयोः इत्यस्मात् । ६. त-ल-इत्यस्मात्तुमर्थे ।

नरः कर्मणा^१ नेतारो हे अध्वर्यादयः^२ कविं क्रान्तदर्शिनम्^३ अद्वयगतं द्वयमनाचरन्तमद्वैतं कुर्वाणं मनसा वाचा च एकविधमेव कर्म कुर्वाणमत एव^४ प्रचेतसं प्रकृष्टज्ञानं^५ पेदम्^६ अमृतं मरणधर्मरहितं सुप्रतीकं शोभनैरङ्गैर्ज्वालाभिः समेतं तमिमम्^७ अग्निं मन्थत मन्थनेन^८ निष्पादयत । किंच । हे नरः कर्मणा^१ नेतारः अध्वर्यादयः^२ यूयं यज्ञस्य ज्योतिष्टोमादेः^३ केतुं प्रज्ञापकं प्रथमं मुख्याङ्गभूतम् । अग्निपूर्वकत्वात् सर्वेषामुत्तरकृतानाम् । सुशेवं शोभनमुखोपेतं तादृशमग्निं पुरस्तात् कर्मणः प्रारंभे जनयत । तमिममग्निमेवंविधगुणयुक्तं कुरुतेति भावः । मन्थत । ‘मन्थ विलोडने’^५ । लोटि रूपम् । पादाद्विवादिनिघातः । नरः । ‘णीञ् प्रापणे’^६ । ‘नयतेर्ङिञ्’ (उ. सू. २. २५७) इति ऋप्रत्ययः । डित्वाट्टिलोपः । नयन्ति कर्माणि नीयन्ते कर्माण्येभिरिति वा नरः । आमन्त्रितत्वात् निघातः । अद्वयन्तम् । द्वयमिवाचरतीत्यर्थे ‘सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिञ्चक्तव्यः’ इत्याचारार्थे क्तिप् । द्वयति । तस्य शतरि रूपं द्वयन्निति । न द्वयन्नद्वयन् । तम् । तत्पुरुषे नञ्स्वरः । सुप्रतीकम् । बहुव्रीहौ ‘कत्वादयश्च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । जनयत । ‘जनी प्रादुर्भावे’^७ । णिच् । ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धौ प्रासायां ‘जनीजृक्कसुरजोऽमन्ताश्च’ इति मिद्वन्नावात् ‘मितां ह्रस्वः’ इति ह्रस्वः । निघातः । सुशेवम् । शेवशब्दो वन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । बहुव्रीहौ ‘आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥ ३२ ॥

यदी मन्थन्ति बाहुभिर्वि रोचतेऽश्वो न वाज्यरूपो वनेष्वा ।

चित्रो न यामन्नाश्विनोर्निवृतः परि वृणक्त्यश्मनस्तृणा दहन् ॥ ६ ॥

यदि । मन्थन्ति । बाहुभिः । वि । रोचते । अश्वः । न । वाजी । अरुषः । वनेषु । आ ।

चित्रः । न । यामन् । अश्विनोः । अनिवृतः । परि । वृणक्ति । अश्मनः । तृणा । दहन् ॥ ६ ॥

यदि अध्वर्यादयः^१ बाहुभिः स्वकीयैर्हस्तैरग्निं मन्थन्ति मक्षन्ति ततः^२ स जातोऽग्निः वनेषु काष्ठेषु वाजी शीघ्रगमनवान्^३ अरुषः आरोचमानः सर्वेषां प्रीतिकरः सन्^४ वा वि रोचते आ समन्ताद्विशेषेण दीप्यते । तत्र दृष्टान्तः । अश्वो न इति^५ । यथाश्वो वनेषु वननीयेषु बाह्यालीस्थानेषु वेगवानारोचमानो वर्तते तद्वत् । तत्रैव दृष्टान्तान्तरम् । चित्रो न इति^६ । यथा यामन् यामनि^७ वेगगमने^८ अश्विनोः देवभिषजोः^९ चित्रो नानाविधवर्णः^{१०} रथः आरोचमानो वर्तते तद्वत् । अनिवृतः केनाप्यप्रतिबद्धगमनः^{११} सोऽयमग्निः अश्मनः उपलान्^{१२} तृणा तृणानि^{१३} च^{१४} दहन् भस्मसात्कुर्वन्^{१५} परि वृणक्ति दग्धस्थानानि^{१६} परितो वर्जयति । तादृशोऽग्निरारोचते इति पूर्वैणान्वयः ॥ मन्थन्ति । ‘मन्थ विलोडने’^{१७} । लटि रूपम् । यदियोगादनिघातः । रोचते । ‘रुच दीप्तौ’ । भौवादिकः ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-कर्मणः । २. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-मन्थनेन । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-कर्मणः । ४. त-हे अध्वर्यादयः । ५. त-विलोडने इत्यस्य । ६. त-प्रापणे इत्यस्मात् । ७. त-ल-प्रादुर्भावे इत्यस्य । ८. ज-ण-मित्वात् ; न-भ-ल-स-मिद्धावात् । ९. च-तदा । १०. ख-ग-च-ज-ण-भ-न-‘इति’ नास्ति । ११. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘इति’ नास्ति । १२. च-याने विशेषवेगगमने । १३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-‘देवभिषजोः’ नास्ति । १४. ख-ग-च-ज-ण-भ-नानावर्णः । १५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-स-गमनः इत्यर्थः । १६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-तृणानीव ; भ-स-तृणानिव । १७. ख-ग-ज-ण-प-भ-ल-स-तद्वत्स्थानानि, च-फ-तदन्तश्चेस्थानानि । १८. त-विलोडने । अस्य ।

लटि रूपम् । निघातः । यामन् । ' या प्रापणे ' । ' आतो मनिन्कनिव्वनिपश्च ' इति मनिन् । ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना सप्तम्या लुक् । निरवरः । अनिवृतः । ' वृज् वरणे ' । निघायां ' यस्य विभाषा ' इतीदृशप्रतिषेधः । निपूर्वा वृणोतिनिवारणे वर्तते । न निवृतोऽनिवृतः । नञ्स्वरः^१ । वृणक्ति । ' वृजी वर्जने ' । रुधादिः । ' चोः कुः ' इति कुवम् । निघातः । वृणा । ' तृह^२ हिंसायाम् ' । ' तृहेः क्रो हलोपश्च ' (उ. मू. ५. ६८६) इति क्रः । कित्त्वादगुणः हलोपश्च । तृहते तद्वत्वादिभिरिति वृणम् । निस्वरः ॥

जातो अग्नी रोचते चेकितानो वाजी विप्रः कविशस्तः सुदानुः ।

यं देवास ईड्यं विश्वविदं हव्यवाहमदधुरध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः । अग्निः । रोचते । चेकितानः । वाजी । विप्रः । कविशस्तः । सुदानुः ।

यम् । देवासः । ईड्यम् । विश्वविदम् । हव्यवाहम् । अदधुः । अध्वरेषु ॥ ७ ॥

जातः मन्थनानन्तरमुत्पन्नः स च चेकितानः सर्व^३ जानानः सन् वाजी सततगमनस्वभावः विप्रः कर्माभिज्ञः अत एव कविशस्तः कविभिर्मैधाविभिर्होतृभिः स्तुतः सुदानुः सुष्ठु कर्मफलस्य दाता एवंविधः अग्निः रोचते दीप्यते । देवासः देवाः इन्द्रादयः ईड्यं होत्रादिभिः^४ स्तुत्यं विश्वविदं सर्वस्य जगतो वेदितारं यम् अग्निम् अध्वरेषु ज्योतिष्टोमादियज्ञेषु हव्यवाहं हव्यानां वोढारम् अदधुः व्यदधुः सोऽग्निर्दीप्यते इति पूर्वेणावयः ॥ चेकितानः । ' कित् ज्ञाने ' इत्ययं यङ्लुकि ' गुणो यङ्लुकोः ' इति अभ्यासस्य गुणः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । कविशस्तः । ' थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । अदधुः । दधातेर्हङि ज्ञेः ' सिजः शरत्-विद्विभ्यश्च ' इति जुस् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

सीदं होतः स्व उ लोके चिकित्वान्सादया यज्ञं सुकृतस्य योनौ ।

देवावीर्देवान्हविषा यजास्यग्ने बृहद्यजमाने वयो धाः ॥ ८ ॥

सीदं । होतरिति । स्वे । ऊँ इति । लोके । चिकित्वान् । सादय । यज्ञम् । सुकृतस्य । योनौ ।

देवऽअवीः । देवान् । हविषा । यजासि । अग्ने । बृहत् । यजमाने । वयः । धाः ॥ ८ ॥

यजमानो ब्रूते । होतः होमनिष्पादक हे अग्ने स्वे स्वकीये लोके उत्तरवेद्याः^५ नाम्नौ सीदं उ त्वं होमनिमित्तम् उपविशैव । तथा चिकित्वान् ज्ञानवांस्त्वं सुकृतस्य सुकृतजन्योपभोगस्य योनौ स्थाने उत्तमलोके यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं सादय स्थापय । किंच देवावीः । देवान् हविष्प्रदानेन अवतीति देवावीः । तादृशस्त्वं हविषा पुरोडाशादिलक्षणेन हव्येन देवान् यजासि

१. त-वरणे इत्यस्य । २. त-'नञ्स्वरः' नास्ति । ३. ख-ग-तृ; ज-ण-तृहु; त-ळ-तृह हिंसि; स-तृण । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-'सर्व' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स्तोत्रादिभिः । ६. ज-ण-न-भ-स-उत्तरवेद्याम् ।

यज । अथ त्वं यजमाने यागं कुर्वणि मयि बृहत् प्रभृतं पशुपुत्रादिसमेतं वयः अन्नं धाः विधेहि ॥ सोऽद । सदेर्लोडि रूपम् । सादय । सदेर्ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । णिच्स्वरः । देवावी । अव रक्षणादिषु । ‘अवितृस्तृत्तन्निभ्य ईः’ इति ईप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः^१ । यजासि । यजेर्लेडि आडागमः । धाः । दधातेः छान्दसे^२ लुङि रूपम्^३ ॥

कृणोत धूमं वृषणं सखायोऽसैधन्त इतन वाजमच्छ ।

अयमग्निः पृतनाषाट् सुवीरो येन देवासो असहन्त दस्यून् ॥ ९ ॥

कृणोत । धूमम् । वृषणम् । सखायः । असैधन्तः । इतन । वाजम् । अच्छ ।

अयम् । अग्निः । पृतनाषाट् । सुवीरः । येन । देवासः । असहन्त । दस्यून् ॥ ९ ॥

यजमानोऽध्वर्वादीन्प्रति ब्रूते । हे सखायः कर्मसहकारिणः^४ यूयं वृषणं कामानां वर्षितारं धूमम् । धुनोति^५ कम्पयतीति धूमोऽग्निः । एवंविधम्^६ अग्निं कृणोत कुरुत । मथनेन^७ उरपादयत । यद्यग्निं जायते^८ तदानीमाह । असैधन्तः अक्षीणा अनुपरतसामर्थ्याः सन्तो यूयं वाजं मथनलक्षणं युद्धम्^९ अच्छ अद्याभिमुख्येन इतन प्राप्तु । सुवीरः शोभनसामर्थ्योपेतः अयमग्निः पृतनाषाट् पृतनोपलक्षितं युद्धं सहमानो भवति । येन युद्धं सहमानेनाग्निना देवासः देवाः दस्यून् उपक्षपयितृन्सुरान् असहन्त अभ्यभवन् । तस्मादक्षीणबला यूयं मथनं^{१०} कुरुतेति भावः ॥ कृणोत । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ । लोटि^{११} तप्रत्ययस्य ‘तसनसनथनाश्च’ इति तबादेशः । पित्त्वादुणः । पादादित्वादनिघातः । उप्रत्ययस्वरः । धूमम् । ‘धूञ् कम्पने’^{१२} । ‘इपियुधीन्धिदसि’^{१३} इत्यादिना मक् । कित्त्वादुणाभावः । धुनोति कम्पयति दाह्यानीति धूमोऽग्निः । प्रत्ययस्वरः । इतन । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य लोटि तप्रत्ययस्य तनादेशः । निघातः । पृतनाषाट् । ‘पह मर्षणे’^{१४} । ‘छन्दसि सहः’ इति ण्वि । णित्त्वादुपधावृद्धिः । ‘सहेः साडः सः’ इति षत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । असहन्त । ‘पह मर्षणे’ इत्यस्य लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः । दस्यून् । ‘दसु उपक्षये’ । ‘यजिमनिशुन्धिदसिजनिभ्यो युच्’ इति युच् । दस्यन्तीति दस्यवः शत्रवः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

अयं ते योनिर्ऋत्विगो यतो जातो अरोचथाः ।

तं जानन्नश् आ सीदार्थो नो वर्धया गिरः ॥ १० ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्विगः । यतः । जातः । अरोचथाः ।

तम् । जानन् । अग्ने । आ । सीद । अर्थः । नः । वर्धय । गिरः ॥ १० ॥

१. न-पदप्रकृतिस्वरः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-छान्दसम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-रूपम् । उ पूरणः । ४. त-कर्मसहकारिणः अध्वर्वादयः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-‘धुनोति...एवंविधं’ नास्ति । ६. न-मन्थनेन । ७. त-जायेत । ८. च-न-भ-स-मन्थनम् । ९. त-इत्यस्य लोटि । १०. त-कम्पने इत्यस्मात् । ११. त-मर्षणे इत्यस्मात् ।

हे अग्ने ऋत्विग्यः वसन्ताद्युतौ भवः अयम् अङ्गुल्या निर्दिश्यमानः पलाशश्चैव विष्णुः
काष्ठविशेषोऽरणिः एते तव योनिः उत्पत्तिस्थानं यतः अरणेः जातः त्वम् अरोचथाः अन्तरिक्षे
वज्रान् त्वं एतम् अरणिरूपं काष्ठविशेषम् एवासीद । तस्यामरण्यामारोपितः सन् नैरन्तर्येण
तिष्ठ । अथ अनन्तरं वनः अस्माकं गिरः स्तुतिलक्षणा वाचः वर्धय । यद्वा गीःशब्देन तद्वन्तो
लक्ष्यन्ते । तथा स्तोतृनस्मान् वर्धय । पशुपुत्रादिभिः समृद्धान् कुरु ॥ योनिः । 'यु मिश्रणे' ।
'वहिष्मि' इत्यादिना निप्रत्ययः । 'नि' इत्युक्तत्वादाद्युदात्तः । ऋत्विग्यः । 'छन्दसि वस्'
(पा. सू. ५. १. १०६) इति ऋतुशब्दात् प्रासार्थे घसूप्रत्ययः । वस्य इयादेशः । 'सिति' इति
पदसंज्ञायाम् 'ओर्गुणः' (पा. सू. ६. ४. १४६) इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति ।
प्रत्ययस्वरः । अरोचथाः । 'रुच दीप्तौ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वत्तयोगादनिघातः । सीद^१ ।
सदेर्लोपि 'पात्रा' इत्यादिना सीदादेशः । निघातः । अथा^२ । 'निपातस्य च' इति सांहितिको
दीर्घः । वर्धय । 'वृधु वर्धने' । हेतुमति णिच् । निघातः ॥ ३३ ॥

तनूनपादुच्यते गर्भं आसुरो नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिश्वा यदामिमीत मातरि वार्तस्य सर्गो अभवत्सरीमणि ॥ ११ ॥

तनूऽनपात् । उच्यते । गर्भः । आसुरः । नराशंसः । भवति । यत् । विजायते ।

मातरिश्वा । यत् । अमिमीत । मातरि । वार्तस्य । सर्गः । अभवत् । सरीमणि ॥ ११ ॥

योऽग्निर्यदा गर्भः अरणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा सोऽग्निः तनूनपादुच्यते । यद्वृणां
तनूः शरीराणि न पातयति न दहतीति व्युत्पत्तेः । यद्वा तनूशब्देनापोऽभिधीयन्ते नपाच्छब्देनै-
कान्तरिताः प्रजाः । तथा च अपां नप्ता । कथमेतत् । आपस्तता अन्तरिक्षे । ताभ्य ओषधिवनस्पतयो
जायन्ते । तेभ्यो ह्येष इति । यत् यदा विजायते विशेषेण प्रत्यक्षतया जायते तदा आसुरः
कर्मविघ्नकारिणामसुराणां हन्ता अत एव नराशंसः नरैः कर्मणां नेतृभिरध्वर्त्तादिभिः शंसनीयो
भवति । यत् यदा मातरि अन्तरिक्षे स्वं तेजः अमिमीत निर्मिमीते तदा मातरिश्वा भवति ।
मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चेष्टते इति व्युत्पत्तेः^{१०} । एवंविधस्याग्नेः सरीमणि सरणे शीघ्रगमने एवातस्य
वायोः सर्गः सृष्टिः अभवत् भवति^{११} । यदाग्निररणीषु गर्भरूपतया वर्तते तदा तनूनपात्रामको
भवति । यदा जायते तदा नराशंसनामको भवति । यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा मातरिश्चनामको
भवतीति ॥ तनूनपात् । 'तनु विस्तारे'^{१२} । 'कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः' इति ऊप्रत्ययः ।
व्यत्ययेनाद्युदात्तः । नपात् । 'पा रक्षणे' 'पल्लु' गतौ वा ण्यन्तः^{१३} । द्विप् । न पाति न पातयतीति
वा नपात् । 'नप्राणनपात्रवेदा' इत्यादिना निपातनात्^{१४} नञः प्रकृतिभावः । नञ्स्वरः । तनून पातीति
तनूनपात् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते 'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इति उभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
आसुरः । असुरस्यायमासुरः । अहितकारित्वेन संबन्धी । 'तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । नराशंसः ।

१. ख-फ-भ-पालाशः । २. त-जातस्त्वम् । ३. ख-प-फ-भ-अरणिविशेषकाष्ठम् । ४. त-यद्वा
गृ शब्दे । गृणन्तीति गिरस्तोतारः । ५. त-भवार्थे । ६. त-सीद । पल्लु विशरणादिषु । ७. त-अथ ।
८. त-कथमेतावत् । ९. ख-ग-च-ज-ण-भ- 'स्वं' नास्ति । १०. ख-फ-व्युत्पत्तौ मातरिश्वा ।
११. त-भवति । एतदुक्तं भवति । १२. त-विस्तारे इत्यस्मात् । १३. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-पद गतौ ।
पातेः । १४. त- 'निपातनात्' नास्ति ।

‘ नृ नये^१ ’ । ‘ ऋदोरप् ’ इत्यप्^२ । प्रत्ययस्य पित्वाच्चरशब्द आद्युदात्तः । ‘ शंसु स्तुतौ ’ इत्यस्मात् घञन्त आद्युदात्तः । नरशब्दस्य ‘ अन्येषामपि दृश्यते ’ इति दीर्घः । वनस्पत्यादिवातुभयोः प्रकृति-स्वरत्वम् । विजायते । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । दिवादिवात् इयन् । धातुस्वरः । अमिमीत । ‘ माङ् माने शब्दे च ’ । जुहोत्यादिः । ‘ भृजामित् ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्योगादनिघातः । सरीमणि । ‘ सृ गतौ ’ । हृभृसृस्तुसूभ्यः^३ (उ. सू. ४. ५८७) इति ईमनिन्प्रत्ययः । निस्वरः^४ ॥

सुनिर्मथा निर्मथितः सुनिधा निहितः कविः ।

अग्ने स्वध्वरा कृणु देवान्देवयुते यज ॥ १२ ॥

सुनिःऽमथा । निःऽमथितः । सुनिधा । निऽहितः । कविः ।

अग्ने । सुऽध्वरा । कृणु । देवान् । देवऽयुते । यज ॥ १२ ॥

हे ऽग्ने ऽकविः मेधावी ऽसुनिर्मथा शोभनेन मन्थनेन ऽनिर्मथितः नितरां मथितोऽसि । तथा ऽसुनिधा शोभनेन निधानेन^५ ऽनिहितः असि । उत्तरवेद्यादिस्थानेषु नितरां प्रक्षिप्तोऽसि । किंच ऽस्वध्वरा अस्माभिः क्रियमाणानि कर्माणि सुष्ठु हिंसारहितानि^६ ऽकृणु कुरु । तथा ऽदेवयुते देवान्कामयमानाय यजमानाय ऽदेवान् यजनीयानिन्द्रादीन्^७ ऽयज पूजय ॥ सुनिर्मथा । ‘ मथे विलोडने ’ । अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्विप् । प्रादिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । निर्मथितः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । सुनिधा । निपूर्वस्य^८ दधातेर्भावे ‘ आतश्चोपसर्गे ’ इत्यङ् । ‘ सुपां सुलक् ’ इति तृतीयाया लृक् । कृदुत्तरपदस्वरः । कृणु । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ इत्यस्य लोटि ‘ धिन्विक्कृण्वोः^९ ’ इत्युप्रत्ययः । ‘ उतश्च प्रत्ययात् ’ इति हेल्मुक् । निघातः ॥

अजीजनन्नमृतं मर्त्यांसोऽस्त्रेमाणं तरणिं वीलुजम्भम् ।

दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः पुमांसं जातमभि सं रभन्ते ॥ १३ ॥

अजीजनन् । अमृतम् । मर्त्यांसः । अस्त्रेमाणम् । तरणिम् । वीलुजम्भम् ।

दश । स्वसारः । अग्रुवः । समुऽईचीः । पुमांसम् । जातम् । अभि । सम् । रभन्ते ॥ १३ ॥

ऽमर्त्यांसः मर्त्याः ऋत्विजः^{१०} ऽअमृतं सरणधर्मरहितम् अत एव ऽअस्त्रेमाणं क्षयरहितं ऽवीलुजम्भं हविर्भक्षणार्थं दृढदन्तं ऽतरणिम् । तरन्ति यजमानाः पापमनेनेति^{११} तरणिरग्निः । तम् ऽअजीजनन् मन्थनेनोदपीपदन्^{१२} । अथ ऽजातं तमग्निमभिलक्ष्य ऽस्वसारः सरन्त्यः ऽदश दशसंख्याकाः ऽअग्रुवः कर्मकरणार्थमग्रमङ्गतीति^{१३} अग्रुवोऽङ्गुलयः । तादृशाः^{१४} अङ्गुलयः ऽसमीचीः परस्परं सङ्गताः सत्यः ऽसं

१. त-नये इत्यस्मात् । २. त-इत्यप्प्रत्ययः । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-‘ निस्वरः ’ नास्ति । ४. त-विमानेन । ५. त-हिंसारहितानि प्रभूतानि । ६. फ-निपूर्वपदात् । ७. ख-प-फ-भ-‘ ऋत्विजः ’ नास्ति । ८. ख-प-फ-भ-अनेनेति । ९. ख-ग-च-प-फ-भ-मथनेनोदपादयन्; ज-ण-मन्थनेनोदपादयन्; ल-मथनेनोत्पादयन् । १०. ख-प-फ-भ-‘ कर्मकरणार्थं... तादृशाः ’ नास्ति ।

परमन्ते शब्दं कुर्वन्ते । जातमग्निं दद्याध्वर्यादयो हर्षाद्विस्तृत्यसंपुटेन^१ शब्दं कुर्वन्ति^२ इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । 'पुमांसम्' इति । यथा जातं पुत्रमुपलभ्य तत्रत्याः पित्रादयो हर्षादुद्घोषन्ति^३ तद्वत् ॥ अजी-जनन् । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । अस्तेमाणम् । 'स्त्रिवृ गतिशोषणयोः' । भावे^४ 'मनिन्' इति मनिन्प्रत्ययः । लघुपधगुणः । 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । तरणिम् । 'तृ प्लवनतरणयोः' । 'अतिस्त्रुधम्यम्यश्यवि-तृभ्योऽनिः' इत्यनिप्रत्ययः । गुणः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारः । 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात् 'सुन्यसेर्कन्' इति कन्प्रत्ययः । सुष्ठु अस्थन्ति कर्मसु पदार्थानिति स्वसारः । 'न षट्स्वस्वादिभ्यः' इति ङीपः प्रतिषेधः । निस्वादाद्युदात्तः । अग्रुवः । 'अगि गतौ' । जच्चादयश्च^५ (उ.सू. ४.५४२) इति रुप्रत्ययः । निपातनान्नलोपः । जसि तन्वादिस्वादुवडादेशः । प्रत्ययस्वरः । समीचीः । 'इण् गतौ' इत्यस्मात् 'समीणः' (उ.सू. ४.५३२) इति चट्प्रत्ययो धातोर्दीर्घश्च । टित्वात् 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् । संयन्तीति समीच्यः । यद्वा संपूर्वस्याञ्चतेः क्तिप् । 'समः समि' इति समि इत्यादेशः । 'अञ्चतेश्चोपसंख्यानम्' इति ङीप् । 'अचः' इत्यकारलोपः । 'चौ' इति दीर्घः । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । पुमांसम् । 'पा रक्षणे' इत्यस्मात् 'पातेर्ङ्सुन्' (उ.सू. ४.६१७) इति ङ्सुन्प्रत्ययः । 'पुंसोऽसुङ्' (पा.सू. ७. १. ८९) इत्यसुङादेशः । पाति कुलमिति पुमान् । निस्वरः । रभन्ते । 'रभ शब्दे' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

प्र सप्तहोता सनकादरोचत मातुरुपस्थे यदशौचदूधनि ।

न नि मिषति सुरणो दिवेदिवे यदसुरस्य जठरादजायत ॥ १४ ॥

प्र । सप्तहोता । सनकात् । अरोचत । मातुः । उपस्थे । यत् । अशौचत् । ऊधनि ।

न । नि । मिषति । सुरणः । दिवेऽदिवे । यत् । असुरस्य । जठरात् । अजायत ॥ १४ ॥

वसनकात् सनातनोऽग्निः वसप्तहोता । सप्त होतारो होत्रका यस्यासौ सप्तहोता सन् वप्र अरोचत गार्हपत्यस्थानेऽदीप्यत । यत् यदा वमातुः पृथिव्याः वउपस्थे उत्सङ्गे तत्रापि वऊधनि ऊधःस्थाने उत्तरवेद्याम् वअशौचत् अशोभत तदा सोऽग्निः वसुरणः । सुष्ठु रणयति शब्दयतीति सुरणः । सर्वैः कमनीयतया दृश्यमानः सन् वदिवेदिवे प्रतिदिनं वन वनि वमिषति न निद्राति । किंतु सर्वदा यज्ञार्थं जागर्त्येव । यत् यस्मात् वअसुरस्य अग्नेः प्रेरकस्यारणीरूपस्य काष्ठस्य वजठरात् उदरात् वअजायत कर्मार्थमुदपद्यत तस्मान्न निमिषतीति पूर्वणान्वयः ॥ अरोचत । 'रच दीप्तौ' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । अशौचत् । 'शुच दीप्तौ' । ऊधनि । सकारस्य नकारश्छान्दसः । मिषति । 'मिषु सेचने' इत्यस्य लटि रूपम् । सुरणः । 'रण शब्दे' । 'तत्करोति' इति णिच् । तस्मात् अकृच्छार्थं खल् । लिट्स्वरः । असुरस्य । 'असु क्षेपणे' इत्यस्मात्, 'असेरन्' इत्युरन्प्रत्ययः । अस्यतीत्यसुरः । निस्वरः । जठरात् । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्मात् 'जेनेररष्ट च' (उ.सू. ५. ७१६) इत्यरष्टप्रत्ययः ठकारश्चान्तादेशः । प्रत्ययस्वरः । अजायत । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लङि श्यनि 'ज्ञाजनोर्जा' इति धातोर्जादेशः । यद्योगादनिघातः ॥

१. ख-फ-हविशब्दं कुर्वन्ति; प-भ-हर्षशब्दं कुर्वन्ति । २. ख-फ-भ-हर्षन्ते घोषन्ति; प-हर्षन्ते ।

३. त-इत्यस्मात् भावे । ४. त-प्लवनतरणयोः इत्यस्मात् ।

अमित्रायुधो मरुतामिव प्रयाः प्रथमजा ब्रह्मणो विश्वमिद्विदुः ॥

युग्नवद्ब्रह्म कुशिकास एरिरि एकएको दमे अग्निं समीधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रायुधः । मरुताम् इव । प्रयाः । प्रथमजाः । ब्रह्मणः । विश्वम् । इत् । विदुः ।

युग्नवत् । ब्रह्म । कुशिकासः । आ । ईरिरे । एकः एकः । दमे । अग्निम् । सम् । ईधिरे ॥ १५ ॥

अमित्रायुधः अमित्रैः कर्मविघ्नकारिभिरसुरैः सह योद्धारः । यद्वा अमित्राणि पापानि । तैः सह योद्धारः । तत्र दृष्टान्तः । मरुतामिव प्रयाः इति । यथा मरुतां देवानां प्रयाः प्रकर्षेण शत्रूनभियान्तीति प्रया बलानि शत्रूणां हन्तृणि तद्वत्कर्मविघ्नकारिणां पापानां च हन्तारः ब्रह्मणः सर्वस्य जगतः स्रष्टुः प्रथमजाः प्रथममुत्पन्नाः कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना ऋषयः विश्वं स्थावरजङ्गमात्मकं सर्वं जगत् विदुः इत् जानन्त्येव । तेऽमी^१ कुशिकाः युग्नवत् हविर्युक्तं ब्रह्म स्तोत्रम् एरिरे । अग्नये आ समन्तात्प्रेरयन्ति । ते च दमे स्वे स्वे गृहे एकएकः एकैकः^२ भूत्वा अग्निं समीधिरे आद्याद्याहुतिभिः सम्यग्दीपयन्ति ॥ अमित्रायुधः । 'युध संप्रहारे' । क्विप् । कृदुत्तरपदस्वरः^३ । संहितायां पूर्वपदस्य दीर्घश्छान्दसः । प्रयाः । 'या प्रापणे' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । प्रथमजाः । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'जनसन' इत्यादिना विट् । 'विद्वनोः' इत्याध्वम् । विदुः । विदेलिटि 'विदो लटो वा' इति श्लोः उसादेशः । ईरिरे । 'ईर गतौ' इत्यस्य लिटि रूपम् । मन्त्रत्वादान्न भवति । दमे । 'दमु उपशमने' । करणे घञ् । 'नोदात्तोपदेशस्य' इति वृद्धिप्रतिषेधः । जित्स्वरः । ईंधिरे । 'निहन्धी दीप्तौ' इत्यस्य लिटि 'इन्धिभवतिभ्यां च' इति किङ्कर्तृवाचकारलोपः । निधातः ॥

यद्य त्वां प्रयति युज्ञे अस्मिन्होतश्चिकित्वोऽवृणीमहीह ।

ध्रुवमया ध्रुवमुताशमिष्टाः प्रजानन्विद्वां उप याहि सोमम् ॥ १६ ॥

यत् । अथ । त्वा । प्रयति । युज्ञे । अस्मिन् । होतरिति । चिकित्वः । अवृणीमहि । इह ।

ध्रुवम् । अयाः । ध्रुवम् । उत । अशमिष्टाः । प्रजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ १६ ॥

होतः होमनिष्पादक चिकित्वः कर्मविषयज्ञानवन् हे अग्ने अद्य इदानीं प्रयति प्रवर्तमाने^४ अस्मिन् ज्योतिष्टोमादौ यज्ञे त्वा त्वां यत् यस्मात् कारणात् अवृणीमहि त्वद्विषयं वरणमकुर्म तस्मात्तादृशस्त्वम् इह कर्मणि देवान् ध्रुवमयाः ध्रुवं यथा भवति तथास्माभिर्देवानि हवीषि प्रापय^५ । उत अपि च अशमिष्टाः हविःस्वीकरणात्तृप्तैर्देवैः शान्तरस्वमकारिष्टाः । अथ^६ प्रजानन् इमं यज्ञं सम्यक् जानन् विद्वान् यत्किञ्चित्सर्वं जानानस्त्वं सोमम् अस्माभिः क्रियमाण-

१. त-अमी । २. ख-फ-भ-एकः । ३. त-°पदप्रकृतिस्वरः । ४. त-वर्तमाने । ५. ख-ग-ज-ण-भ-स-प्रापयः । ६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-उत अथ ।

मिममभिषुतं शोममभिलक्ष्य उप याहि समीपे आगच्छ ॥ प्रयति । 'इण् गतौ' इत्यस्य शतरि रूपम् । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवृणीमहि । 'वृज् वरणे' । क्रयादित्वात् श्वा । लङि उत्तमबहुवचने 'ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन पादादित्वात् अनिघातः । अयाः । 'या प्रापणे' इत्यस्य लङि सिपि रूपम् । निघातः । अशमिष्टाः । 'शमु उपशमने' इत्यस्य ण्यन्तस्य कर्मणि लुङि 'स्यसिच्सीयुट्' (पा. सू. ६. ४. ६२) इति विकल्पेन इडागमः । तस्यासिद्धत्वात् 'णेरनिटि' इति णिलोपः । निघातः । प्रजानन्^१ । 'ज्ञा अवबोधने' । शतरि रूपम् । याहि । यातेर्लोटि रूपम्^२ ॥ ॥ ३४ ॥ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्य-

धुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिता-

भाष्ये तृतीयाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य^१ निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^१ ॥

तृतीयेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'इच्छन्ति त्वा' इति द्वाविंशत्युचं प्रथमं सूक्तम् । तत्रेयमनु-
क्रमणिका—'इच्छन्ति अथिकैन्द्रम्' इति । मण्डलद्रष्टा विश्वामित्र ऋषिः । इन्द्रो देवता । अनुक्त-
त्वात् त्रिष्टुप् छन्दः । अभिषुविके प्रथमेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि च माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे
अहीनसूक्तस्थाने^२ द्वितीयमिदं संपातसूक्तम् । 'अभिषुवपृष्ठयाहानि' इति खण्डे सूत्रितम्—'इमाम्
ग्विच्छन्ति त्वा शासद्वह्निरिति संपाताः' (आश्व. श्रौ. ७. ५.) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः संबन्धिनि
पशौ 'सहदानुम्' इति वपायाः^३ याज्या^४ । 'सहदानुं पुरुहूत क्षियन्तं स्तुत इन्द्रो मघवा यद्ध वृत्रा'
(आश्व. श्रौ. ३. ८.) इति सूत्रितम् । 'स्वस्तये वाजिभिश्च' इत्येषैन्द्रे पशौ हविषो याज्या ।
सूत्रितं च—'स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः शुची वो हव्या मरुतः शुचीनाम्' (आश्व. श्रौ. ३. ७.)
इति । शुनासीरीये वैकल्पिकस्येन्द्रस्य शुनस्य 'शुनं हुवेम' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'शुनं हुवेम
मघवानमिन्द्रमश्वायन्तो गन्धन्तो वाजयन्तः' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखायः सुन्वन्ति सोमं दधति प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते अभिशस्ति जनानामिन्द्र त्वदा कश्चन हि प्रकेतः ॥ १ ॥

इच्छन्ति । त्वा । सोम्यासः । सखायः । सुन्वन्ति । सोमम् । दधति । प्रयांसि ।

तितिक्षन्ते । अभिशस्तिम् । जनानाम् । इन्द्र । त्वत् । आ । कः । चन । हि । प्रऽकेतः ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे^५ इन्द्र^६ सोम्यासः सोमार्हा ब्राह्मणाः^७ त्वा त्वां शंसितुम्^८ इच्छन्ति
अत एव^९ सखायः ते ब्राह्मणास्त्वदर्थं^{१०} सोमं^{११} सुन्वन्ति अभिषुष्वन्ति । प्रयांसि इतराण्यपि^{१२} हवींषि
दधति त्वदर्थं धारयन्ति । त्वया प्रेरिताः सन्तः^{१३} जनानां सपत्नानाम्^{१४} अभिशस्ति तत्कृतां^{१५} हिंसां
तितिक्षन्ते सहन्ते । एवमनुग्राहकः^{१६} त्वत् त्वत्तोऽन्यः^{१७} कश्चन^{१८} हि को नाम पुरुषः खलु^{१९} आ
प्रकेतः सर्वतो जगति । प्रकेत्यते ज्ञाप्यते इति प्रकेतः । प्रज्ञापितः^{२०} विद्यते ॥ सोम्यासः । सोममर्हती-
त्यर्थे 'सोममर्हति यः' इति यः । प्रत्ययस्वरः । सुन्वन्ति । 'षुञ् अभिषवे' । स्वादित्वात् श्रुः^{२१} ।
'सति शिष्टस्वरो^{२२} बलीयान्' इति क्षिप्रत्ययस्वरः^{२३} । दधति । दधातेर्लटि रूपम् । 'समानवाक्ये'
युष्मदस्मदादेशनिघाताः' (पा. सू. ८. १. १८. ५.) इति सोमपदस्य इतरवाक्येन^{२४} अन्वयान्न
निघातः । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । तितिक्षन्ते । 'तिज निशाने' इत्यस्य क्षमायां
'गुणिकिद्धयः सन्' इति सन् । अभ्यस्तस्वरः । अभिशस्तिम् । 'शसु हिंसायाम्' इत्यस्मात्
भावे क्तिन् । 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । प्रकेतः । 'कित ज्ञाने' । कर्मणि
घञ्^{२५} । 'थाथघञ्क्त' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-यस्य...महेश्वरं' नास्ति । २. ख-अहीनसूक्तस्थाने । ३. त-स-
वपायाज्या । ४. प-आज्ञापितः । ५. त-श्रुप्रत्ययः । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-शिष्टो । ७. ख-त-
प्रत्ययस्वरः । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-समानवाक्येषु । ९. त-ल-स-उत्तरवाक्येन । १०. त-ल-घञन्तः ।

न ते दूरे परमा चित्रजास्या तु प्र याहि हरिवो हरिभ्याम् ।

स्थिराय वृष्णे सर्वना कृतेमा युक्ता ग्रावाणः समिधाने अग्नौ ॥ २ ॥

न । ते । दूरे । परमा । चित्र । रजांसि । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः । हरिऽभ्याम् ।

स्थिराय । वृष्णे । सर्वना । कृता । इमा । युक्ताः । ग्रावाणः । समऽइधाने । अग्नौ ॥ २ ॥

‘हरिवः’^१ हरिद्वर्णौ^२ अश्वौ यस्य सोऽयं हरिवानिन्द्रः । हे हरिवः परमा^३ चित्र परमाणि दूरे वर्तमानान्यपि^४ रजांसि स्थानानि^५ ते तव दूरे^६ न भवन्ति । तस्मात्^७ हरिभ्याम्^८ उपेतस्त्वं^९ तु^{१०} क्षिप्रम्^{११} वा^{१२} प्र याहि । अस्मदीयं यज्ञमभिलक्ष्यागच्छ । स्थिराय फलप्रदाने ददत्तित्वाय अत एव वृष्णे कामानां वर्षित्रे तुभ्यम्^{१३} इमा^{१४} इमानि^{१५} सवना सवनानि^{१६} प्रातरादीनि^{१७} कृता कृतानि । किंच । अग्नौ आहवनीये^{१८} समिधाने आहुत्यधिकरणतया सम्यग्दीप्यमाने सति^{१९} ग्रावाणः उपलाः^{२०} युक्ताः सोमाभिषवार्थमुद्युक्ताः । अतस्त्वं क्षिप्रमागच्छेति भावः ॥ याहि । ‘या प्रापणे’ इत्यस्य लोटि रूपम् । हरिवः । हरी अस्य स्त इति मतुप् । ‘छन्दसीरः’ इति तस्य वत्वम् । आमन्त्रितत्वाग्निघातः । स्थिराय । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ इत्यस्मात् ‘अजिरशिशिरः’ इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाकारलोपः । चित्स्वरः^{२१} । सवना । ‘षु अभिषवे’ इत्यस्मात् अधिकरणे ‘ल्युट् च’ इति ल्युट् । सूयते सोमो यत्रेति सवनानि प्रातरादीनि । लिट्स्वरः । समिधाने । ‘जिह्वी दीप्तौ’ इत्यस्य कानचि रूपम् । कित्वाञ्कारलोपः । चित्स्वरः ॥

इन्द्रः सुशिप्रो मघवा तरुत्रो महाव्रातस्तुविकूर्मिर्ऋधावान् ।

यदुग्रो धा बाधितो मर्त्येषु कृत्वा ते वृषभ वीर्याणि ॥ ३ ॥

इन्द्रः । सुऽशिप्रः । मघवा । तरुत्रः । महाव्रातः । तुविऽकुर्मिः । ऋधावान् ।

यत् । उग्रः । धाः । बाधितः । मर्त्येषु । कृ । त्या । ते । वृषभ । वीर्याणि ॥ ३ ॥

वृषभ कामानां वर्षक हे इन्द्र यस्य वत्सवम्^१ इन्द्रः परमैश्वर्यसंपन्नः^२ सुशिप्रः । शिप्रशब्देन शिरस्त्राणमभिधीयते । शोभनशिरस्त्राणोपेतः । यद्वा शोभनहनुमान् । ‘शिप्रे हनू नासिके वा’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः । मघवा धनवान्^३ तरुत्रः । तरुत्यनेन शत्रून्देवा इति तरुत्रः इन्द्रः । महाव्रातः मरुद्भिर्महान्^४ व्रातः समूहो यस्येति^५ स तथोक्तः । तुविकूर्मिः संग्रामे नानाविध-कर्मणां कर्ता^६ ऋधावान् शत्रुविषयहिंसावान्^७ अत एव उग्रः शत्रूणां भयंकरः स तादृशस्त्वं^८ बाधितः असुरैः संग्रामे बाधितः सन्^९ मर्त्येषु मारयितृषु^{१०} असुरेषु^{११} यत् यानि वीर्याणि^{१२} धाः

१. त-स-हे हरिवः । २. ख-घ-न-भ-हरिवर्णौ; ण-स-हरितवर्णौ । ३. ख-ण-त-ल-हरिभ्यामश्वाभ्याम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-‘तु क्षिप्रं’ नास्ति; त-ल-क्षिप्रम् । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-इमानि सवनानि; ल-इमा इमानि सवनानि । ६. ल-‘चित्स्वरः’ नास्ति । ७. त-यस्य । ८. त-तेष्वसुरेषु । ९. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-वीर्याणि च ।

व्यधा इदानीं षते तत्र षत्या तानि षवीर्याणि षक क्रासते वद ॥ सुशिप्रः । 'सृष्टु गतौ' । औणा-
दिको रन्प्रत्ययः । बाहुलकात् सृ इत्यस्य शि इत्यादेशः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं व्यच्छन्दसि'
इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तरुत्रः । तरतेः 'अशिन्नादिभ्य इत्रोत्रौ' इत्युत्तरप्रत्ययः । व्यत्ययेनाद्यु-
दात्तत्वम् । महाव्रातः । 'आन्महतः' इत्याकारादेशो महतस्तकारस्य । तुविकृमिः । करोतेरौणादिको
मिप्रत्ययः । गुणे कृते करोतेरकारस्योत्वं छान्दसम् । 'हलि च' इति दीर्घः । ऋधावान् । ऋन् (नृन्)
हन्तीत्युवाः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच् । दृशिग्रहणान्नलोपो हकारस्य घत्वम् । तदस्यास्तीति
मतुवर्थे^१ 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः । क । किंशब्दस्य सप्तम्यर्थे 'किमोऽत्' इत्यन्तप्रत्ययः । तस्मिन् 'काति' इति कादेशः । तित्स्वरः^२ ॥

त्वं हि ष्मा च्यावयन्नच्युतान्येको वृत्रा चरसि जिघ्रमानः ।

तव द्यावापृथिवी पर्वतासोऽनु व्रताय निर्मितेव तस्थुः ॥ ४ ॥

त्वम् । हि । स्म । च्यवयन् । अच्युतानि । एकः । वृत्रा । चरसि । जिघ्रमानः ।

तव । द्यावापृथिवी इति । पर्वतासः । अनु । व्रताय । निर्मिताऽइव । तस्थुः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र षत्वम् षकः असहाय एव षअच्युतानि च्युतिरहितानि^३ दृढमूलान्यपि तव प्रतिपक्ष-
भूतानि रक्षांसि ष च्यावयन् स्वस्वस्थानात् पातयन् तथा षवृत्रा वृत्राणि पापानि षजिघ्रमानः हिंसन्
षचरसि षहि षस्म वरैस्ते खलु । किंच एवंविधसामर्थ्योपेतस्य षतव षव्रताय कर्मणे आज्ञायै द्यावा-
पृथिव्यौ षपर्वतासः^४ पर्वताश्च^५ षनिमित्तेव निखाता निश्चला इव षअनु षतस्थुः अनुकूलास्तिष्ठन्ति ॥
स्म । चादिवादानुदात्तः । च्यावयन् । 'च्युङ् गतौ' इत्यस्य ष्यन्तस्य शतरि रूपम् । णिच्स्वरः^६ ।
चरसि । 'चर गतिभक्षणयोः' । हियोगादनिघातः । जिघ्रमानः । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य
'घञर्थे कविधानम्' इति कः^६ । तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधानुक्त्वाच्छप् । तस्य श्लुः ।
'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासस्येत्वम् । हन्तीति^७ जिघ्रः । आचारार्थे क्तिप् । अस्मात्ताच्छीत्यर्थे
चानश् । शप् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । द्यावापृथिवी । 'देवताद्वन्द्वे च' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
निमित्तेव । 'डुमिन् प्रक्षेपणे' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
'सुपां सुलुक्'^८ इति सुपो ङादेशः । 'इवेन' विभक्त्यलोपः^९ इत्युक्तत्वात् पूर्वपदस्वरः । तस्थुः । 'घा
गतिनिवृत्तौ' इत्यस्य लिट्युसि आतो लोपे कृते तस्य^६ 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् द्विर्वचनम् ।
निघातः ॥

१. त-मत्वर्थे । २. त-तित्स्वरितः । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-च्यवनरहितानि । ४. ख-ग-च-प-
फ-भ-स-पर्वतासश्च । ५. ख-फ-भ-चित्स्वरः । ६. त-ल-कप्रत्ययः । ७. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स-
जिघ्रतीति । ८. फ-इवेन समासः । ९. ज-ण-लोपस्य ।

उताभये पुरुहूत श्रवोभिरेको दृळ्हमवदो वृत्रहा सन् ।

इमे चिदिन्द्र रोदसी अपारे यत्संगुम्णा मधवन्काशिरित्ते ॥ ५ ॥

उत । अभये । पुरुहूत । श्रवःऽभिः । एकः । दृळ्हम् । अवदः । वृत्रहा । सन् ।

इमे इति । चित् । इन्द्र । रोदसी इति । अपारे इति ।

यत् । सुम्ऽगुम्णाः । मधवन् । काशिः । इत् । ते ॥ ५ ॥

उत इत्यामन्त्रणे । हे इन्द्र पुरुहूत पुरुभिर्बहुभिर्यज्वभिराहूत । यद्वा देवैरसुरेभ्यो रक्षार्थं बहुवारमाहूत । श्रवोभिः वीर्यैरुपेतः^१ एकः असहायस्त्वं वृत्रहा वृत्रशत्रोर्हन्ता सन् अभये असुरेभ्यः सकाशान्मा विभीतेति देवान् प्रति, यद्वाक्यम् अवदः अवोचस्तद्वाक्यं दृढं सत्यमेव । किञ्च मधवन् इन्द्र त्वम् अपारे चित् दूरपारेऽपि इमे रोदसी द्यावापृथिव्यौ यत् यस्मात् कारणात् संगुम्णाः संगुम्णासि परस्परमधरोत्तरभावेन संयोजिते^२ करोषीति यावत् । एषः ते तव महिमा काशिरित् प्रकाशो लोके प्रसिद्धः एव^३ । यद्वा यत् येन ते रोदसी संगुम्णासि ते तव काशिर्मुष्टिः महान् । 'काशिर्मुष्टिः' (निरु. ६. १) इति यास्कः ॥ अभये । 'जिमी भये' इत्यस्मात् भावे 'एरच्' इत्यच्प्रत्ययः । नञा समासे तस्य स्वरः । अवदः । 'वद व्यक्तायां वाचि' । लङि रूपम् । निघातः । अपारे । बहुव्रीहौ 'नञ्सुभ्याम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । संगुम्णाः । 'ग्रह उपादाने' । क्रयादिवात् श्वा । 'ग्रहियावयि' इत्यादिना संप्रसारणम् । 'हग्रहोर्भञ्छन्दसि' इति हकारस्य भकारः । 'इतश्च' इति सिय इकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः । समासस्वरः । काशिः । 'काश्च दीप्तौ' । औणादिक इप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ॥१॥

प्र सू त इन्द्र प्रवता हरिभ्यां प्र ते वज्रः प्रमृणन्नेतु शत्रून् ।

जहि प्रतीचो अनुचः पराचो विश्वं सत्यं कृणुहि विष्टमस्तु ॥ ६ ॥

प्र । सु । ते । इन्द्र । प्रवता । हरिभ्याम् । प्र । ते । वज्रः । प्रमृणन् । एतु । शत्रून् ।

जहि । प्रतीचः । अनुचः । पराचः । विश्वम् । सत्यम् । कृणुहि । विष्टम् । अस्तु ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ते तव हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तो रथः शत्रून्भिलक्ष्य^४ प्रवता प्रवणेन मार्गेण सु सुष्टु प्र एतु शीघ्रं गच्छतु । तथा ते वज्रः अशनिः शत्रून् असुरान् प्रमृणन् हिंसन्^५ प्र एतु । त्वं च प्रतीचः त्वदाभिमुख्येनागच्छतः शत्रून् जहि मारय । तथा अनुचः अनुगच्छतः पाणिग्राहानसुरान् पराचः पलायनपरांश्च जहि । एवं शत्रुषु बाधितेषु सत्सु विश्वं जगत् सत्यं कृणुहि सत्यभूताग्निहोत्रादिकर्मपरं कुरु । एवंविधं सामर्थ्यं त्वयि विष्टं निविष्टम् अस्तु ॥ प्रवता । प्रशब्दात् 'उप-

१. ख-फ-धैर्यैरुपेतः । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-योजिते । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-प्रभावः ।

४. ख-ग-च-फ-भ-अस्मानभिलक्ष्य । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-स- 'हिंसन्' नास्ति ।

सर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ' इति वतिः^१ । प्रत्ययस्वरः । प्रमृणन् । ' मृण हिंसायाम् ' । जहि । ' हन हिंसागतयोः ' इत्यस्य लोटि सिपो हिरादेशः । तस्मिन् ' हन्तेर्जः ' इति जादेशः । ' अतो हेः ' इति लुकि प्राप्ते आभाच्छास्त्रस्यासिद्ध्वाञ्चिबृत्तिः । हेङित्त्वादन्तोदात्तः । प्रतीचः । ' अञ्चु गतिपूजनयोः ' । ' अञ्जेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पराचः । ' अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । कृणुहि । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' । अस्तु । ' अस भुवि ' ॥

यस्मै धायुरदधा मर्त्यायामक्तं चिद्भजते गेह्यं^२ सः ।

भद्रा ते इन्द्र सुमतिर्घृताचीं सहस्रदाना पुरुहूत रातिः ॥ ७ ॥

यस्मै । धायुः । अदधाः । मर्त्याय । अमक्तम् । चित् । भजते । गेह्यम् । सः ।

भद्रा । ते । इन्द्र । सुमतिः । घृताचीं । सहस्रदाना । पुरुहूत । रातिः ॥ ७ ॥

हे^३ इन्द्र^४ धायुः निरन्तरमैश्वर्यं दधानस्त्वं^५ यस्मै^६ मर्त्याय मनुष्याय^७ अदधाः यद्वीर्यं दधासि^८ । सः मर्त्यः^९ अमक्तं^{१०} चित् पूर्वमप्राप्तमपि^{११} गेह्यं^{१२} गृहेषु भवं कनकपश्वादि^{१३} भजते प्राप्नोति । किञ्च । हे^{१४} पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र^{१५} घृताची । घृतशब्दो हविर्मात्रसुपलक्षयति । तथा^{१६} च सोमाज्य-पुरोडाशादिलक्षणं हविरञ्चति प्राप्नोतीति घृताची । एते तव^{१७} सुमतिः शोभना बुद्धिः^{१८} भद्रा कल्याणकरी । तथा तव^{१९} रातिः दानशक्तिः^{२०} सहस्रदाना अपरिमितधनदानसमेता । इन्द्रस्य बहुदातृत्वे मन्त्रवर्णः—' भूरिदा भूरि देहि नो मा दध्रं भूयां भर ' (ऋ. सं. ४. ३२. २०) इति ॥ धायुः । दधातेरौणादिक उणप्रत्ययः । अदधाः । दधातेर्लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । मर्त्याय । मर्त एव मर्त्यः । वस्वाद्विषु पाठात् स्वार्थिको यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । गेह्यम् । गेहशब्दात् ' तत्र भवः ' इत्यर्थे ' भवे छन्दसि ' इति यत् । तित्स्वरितः । सुमतिः । ' मन्त्रे वृष ' इत्यादिना मतिशब्दोऽन्तोदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । रातिः । ' रा दाने ' । ' मन्त्रे वृष ' इत्यादिना क्तिबुदात्तः ॥

सहदानुं पुरुहूत श्रियन्तमहस्तमिन्द्र सं पिणक्कुणारुम् ।

अभि वृत्रं वर्धमानं पियारुमपादमिन्द्र तवसा जघन्थ ॥ ८ ॥

सहदानुम् । पुरुहूत । श्रियन्तम् । अहस्तम् । इन्द्र । सम् । पिणक् । कुणारुम् ।

अभि । वृत्रम् । वर्धमानम् । पियारुम् । अपादम् । इन्द्र । तवसा । जघन्थ ॥ ८ ॥

हे^१ पुरुहूत^२ इन्द्र^३ त्वं^४ सहदानुम् । दानुः^५ दानवी वृत्रमाता तथा सह वर्तमानम् । तथा च मन्त्रवर्णः—' दानुः शये सहवत्सा ' (ऋ. सं. १. ३२. ९) इति । यद्वा सहदानुं दानुभिर्दानवैः

१. त-ल-वतिप्रत्ययः । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-परस्मै । ३. त-निदधासि । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-स-कनकमश्वादिक् । ५. ख-ग-च-ज-ण- ' तथा ' नास्ति । ६. ख-ग-च-घनशक्तिः । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ- ' दानुः ' नास्ति ।

सह वर्तत इति सहदानुः । तं वक्ष्यन्तं बाधमानं वकुणारं कणनशीलं कंचिदसुरम् । अहरतं हस्तहीनं कृत्वा वसं वपिणक् सम्यक् चूर्णीकुरु । किंच हे इन्द्र वर्धमानं सर्वत इषुमात्रं वर्धमानम् । ' स इषु-मात्रमिषुमात्रं विश्वड्डवर्धत ' (तै. सं. २. ४. १२. २) इति श्रुतेः । वपियारं हिंसं वृत्रं वृत्रासुरम् । अपादं पादहीनं कृत्वा वतवसा बलेन अभि जघन्थ हतवानसि । यद्वा सहदानुमुदकदानोषेत क्षियन्तमाकाशे निवसन्तं कुणारं गर्जन्तं वृत्रम् । वृणोत्याच्छादयति नभ इति वृत्रो मेघः । तमिमं वर्धमानं मेघं हस्तपादशून्यं कृत्वा संपिणक् संपिण्डि । तथा च यास्कः— ' अहस्तमिन्द्र कृत्वा संपिण्डि परिकणनं मेघम् ' (निरु. ६. १) इति ॥ सहदानुम् । ' दो अवखण्डने ' । ' दाभाभ्यां नुः ' इति नुप्रत्ययः । दतीति दानुर्दानवः । यद्वा दानुर्दानम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । क्षियन्तम् । ' क्षि निवासगत्योः ' । तुदादिवाच्छः । प्रत्ययस्वरः । पिणक् । ' पिणु संचूर्णने ' । रुधादिवात् भ्रम् । हेलुक् । षकारस्य ककारश्छान्दसः । कुणारम् । ' कुण शब्दने ' । बाहुलकाद्रूपसिद्धिः । आद्युदात्तः । जघन्थ । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लिटि थलि रूपम् । ' अभ्यासाच्च ' इति धातुहकारस्य बाधम् । निवातः । ' उपदेशोऽस्त्वतः ' इतीदृशप्रतिषेधः ॥

नि सामुनामिषिरामिन्द्र भूमिं महीमपारां सदेने ससत्थ ।

अस्तभ्राद्यां वृषभो अन्तरिक्षमर्षन्त्वापस्त्वयेह प्रसूताः ॥ ९ ॥

नि । सामुनाम् । इषिराम् । इन्द्र । भूमिम् । महीम् । अपाराम् । सदेने । ससत्थ ।

अस्तभ्रात् । द्याम् । वृषभः । अन्तरिक्षम् । अर्षन्तु । आपः । त्वया । इह । प्रसूताः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र महीं महतीमत एव अपाराम् इषिरां स्थानाभावेन चलन्तीम् एवंविधां भूमिं वसामनां समानाम् । तथा च मन्त्रवर्णः— ' गावो ते सामनावितः ' (क्र. सं. १०. ८५. ११) इति । यद्वा सम एव साम । तथा च शतपथे श्रूयते— ' यदेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एतैस्त्रिभिर्लोकैस्तस्मादेव साम ' (श. ब्रा. १४. ४. १) इति । तदस्यास्तीति सामनः । तां साम्यवर्ती कृत्वा सदेने स्वे स्थाने नि ससत्थ निवेशयामासिथ । तथा वृषभः अभिमत-फलानां वर्षक इन्द्रः । द्यां द्युलोकम् । अस्तभ्रात् यथा न पतति तथा धारयत् । तथा अन्तरिक्षम् । एवं द्यावापृथिव्योरवस्थितौ सत्यां त्वया प्रसूताः मेघभेदनेन प्रेरिताः आपः इह भूमौ अर्षन्तु आगच्छन्तु । तथा च मन्त्रवर्णः— ' यः पृथिवीं व्यथमानामहं हत ' (क्र. सं. २. १२. २) इति ॥ सामनाम् । सम एव साम । ' तदस्यास्ति ' इति मतुबर्थे पामादिवाञ्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । इषिराम् । ' इष गतौ ' । ' इषिमदि ' (उ. सू. १. ५१) इत्यादिना किरच्प्रत्ययः । कित्च्चाद-गुणः । चित्स्वरः । ससत्थ । ' षट् विशरणगत्यवसादनेषु ' इत्यस्यान्तर्भावितप्यर्थस्य लिटि थलि ' उपदेशोऽस्त्वतः ' इतीदृशप्रतिषेधः । निवातः । अस्तभ्रात् । ' स्तम्भु स्तम्भने ' इति सौत्रो धातुः । ' स्तम्भुस्तम्भु ' इत्यादिना आप्रत्ययः । ' आञ्जलोपः ' इति धातुनकारलोपः । अडागमस्वरः ।

१. त-शब्दे । २. त-ल-अपारां पुरुषाराम् । ३. ज-ण-सामनां साम्यवर्ती कृत्वा । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-स- ' समानां ' नास्ति । ५. त-सामना । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स- ' स्वे ' नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-निवेशयामास ; घ-प-स-निवेशयामास । ८. ख-ग-च-ज-ण-स-श्रसोरल्लोप इत्यादिना धातुनकारस्य लोपः ।

अर्षन्तु । ' ऋषी गतौ ' । व्यत्ययेन शप्प्रत्ययः । गुणः । पादादित्वादनिघातः । आपः । ' आपू व्याप्तौ ' । क्तिप् धातोर्ह्रस्वश्च । जसि ' अन्तृन्त्च् ' इत्यादिना दीर्घः । जसः सुस्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । प्रसूताः । ' पू प्रेरणे ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ' गतिरनन्तरः ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः पुरा हन्तोर्भयमानो व्यार ।

सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः ॥ १० ॥

अलातृणः । वलः । इन्द्रः । व्रजः । गोः । पुरा । हन्तोः । भयमानः । वि । आर ।

सुसुगान् । पथः । अकृणोत् । निःअजे । गाः ।

प्र । आवन् । वाणीः । पुरुहूतम् । धमन्तीः ॥ १० ॥

हे इन्द्र अलातृणः । बहुदक्तया अलमत्यर्थमातृघृते हिंस्यत इत्यलातृणः । गोः माध्यमिकायाः वाचः व्रजः गोष्ठभूतः वलः । वृणोत्याकाशमिति वलो मेघः । पुरा हन्तोः तव वज्रप्रहारात् प्राक् भयमानः बिभ्यत् व्यार विशिष्टो बभूव । अनन्तरं स इन्द्रः गाः अपः निरजे निर्गमयितुं सुगान् सुगमान् पथः मार्गान् अकृणोत् अकरोत् । अतः वाणीः वननीयाः धमन्तीः शब्दायमानास्ता आपः पुरुहूतं बहुभिराहूतं पार्थिवमुदकं प्रति प्रावन् अभ्यागच्छन् । एतामृचं यास्क एवं व्याख्यत्— ' अलातृणो वल इन्द्र व्रजो गोः । अलातृणोऽलमातर्दो मेघो वलो वृणोतेर्व्रजो व्रजत्यन्तरिक्षे गोरेतस्या माध्यमिकाया वाचः पुरा हननाद्भयमानो व्यार सुगान्पथो अकृणोन्निरजे गाः । सुगमनान्पथोऽकरो-
न्निरगमनाय गवाम् । प्रावन्वाणीः पुरुहूतं धमन्तीः । आपो वा वहनाद्वाचो वा वदनाद्बहुभिराहूतमुदकं भवति । धमतिर्गतिकर्मा ' (निरु. ६. २.) ॥ अलातृणः । ' तृहि हिंसायाम् ' । अलंपूर्वात् तृहेः ' घञर्थे कविधानम् ' इति कर्मणि कप्रत्ययः । अलमो मकारस्याकारः । समासस्वरः^१ । वलः । ' वल संवरणे ' । वल्यत आच्छाद्यते नभोऽनेनेति^२ वलो मेघः । ' पुंसि संज्ञायाम् ' इति घः । प्रत्ययस्वरः । व्रजः । ' व्रज गतौ ' । ' गोचरसंवर० ' (पा० सू. ३.३.११९) इत्यादिना घप्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् कुश्वाभावः । व्रजत्यन्तरिक्ष इति । प्रत्ययस्वरः । भयमानः । ' जिभी भये ' । व्यत्ययेन शप् । आर । ' ऋ गतौ ' इत्यस्य लिटिणल्लि रूपम् । निघातः । सुगान् । ' गम् गतौ ' इत्यस्मादधिकरणे ' सुदुरो-
रधिकरणे ' इति डप्रत्ययः । डिच्वाटिलोपः । कृत्स्वरः^३ । निरजे । ' अज गतिक्षेपणयोः ' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । कृदुत्तरस्वरः । आवन् । अव रक्षणगत्यादिषु इत्यस्य लङि रूपम् । पुरुहूतम् । ह्यतेर्निष्ठायां यजादित्वात् संप्रसारणम् । ' हलः ' इति दीर्घः । थाथादिस्वरः । धमन्तीः । ' ध्मा शब्दे ' । शपि ' पाघा० ' इत्यादिना धमादेशः । ' वा छन्दसि ' इति जसः सवर्णदीर्घः । शतु-
र्लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः ॥ ॥ २ ॥

१. त- ' समासस्वरः ' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-स-तमोऽनेनेति । ३. त-कृत्स्वरः । अकृणोत् । कृवि हिंसाकरणयोः इत्यस्य लटि (लङि) रूपम् ।

एको द्वे वसुमती समीची इन्द्र आ पप्रौ पृथिवीमुत दाम् ।

उतान्तरिक्षादभि नः समीक इषो रथीः सयुजः शूर वाजान् ॥ ११ ॥

एकः । द्वे इति । वसुमती इति वसुमती । समीची इति समीची ।

इन्द्रः । आ । पप्रौ । पृथिवीम् । उत । दाम् ।

उत । अन्तरिक्षात् । अभि । नः । समीके । इषः । रथीः । सयुजः । शूर । वाजान् ॥ ११ ॥

योऽयम्^१ इन्द्रः^२ एकः असहाय एव सन्^३ पृथिवीम्^४ उत अपि च^५ द्यां^६ द्वे एते द्यावापृथिव्यौ^७ वसुमती परस्परं संगते^८ वसुमती धनयुके सत्यौ^९ आ^{१०} पप्रौ समन्तात् पूरयामास । उत अपि च हे^{११} शूर सामर्थ्योपेत तादृशस्त्वं^{१२} रथीः रथवान् सः^{१३} नः अस्माकं^{१४} समीके समीपे^{१५} इषः स्थातुमिच्छन्^{१६} सयुजः संगतान्^{१७} वाजान्^{१८} वजन्ति^{१९} गच्छन्तीति वाजा अश्वाः । तानश्वान्^{२०} अन्तरिक्षात् अन्तरिक्षसकाशात्^{२१} अभि प्रेरय । रथारूढस्त्वम् अस्मत्समीपं^{२२} शीघ्रमागच्छेति भावः ॥ वसुमती । ‘वा छन्दसि’ इति पूर्वसवर्णदीर्घः^{२३} । पप्रौ । ‘प्रा पूरणे’ इत्यस्य लिटि णलि ‘आत औ णलः’ इत्यौकारः । निघातः । इषः । ‘इषु इच्छायाम्’ । अस्मादिगुपधलक्षणः कः । कित्वादगुणः । प्रत्ययस्वरः । रथीः । रथोऽस्यास्तीति^{२४} मनुबर्थे^{२५} ‘छन्दसीवनिपौ’ इति ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

दिशः सूर्यो न मिनाति प्रदिष्टा दिवेदिवे हर्यश्चप्रसूताः ।

सं यदानलध्वन आदिदशैर्विमोचनं कृणुते तत्त्वस्य ॥ १२ ॥

दिशः । सूर्यः । न । मिनाति । प्रदिष्टाः । दिवेऽदिवे । हर्यश्चप्रसूताः ।

सम् । यत् । आनत् । अध्वनः । आत् । इत् ।

अश्वैः । विमोचनम् । कृणुते । तत् । तु । अस्य ॥ १२ ॥

व^१हर्यश्चप्रसूताः । हरी अश्वी यस्यासाविति हर्यश्च इन्द्रः । तेन प्रेरिताः^२ दिशः प्रागादयः^३ दिवेदिवे प्रतिदिवसं^४ प्रदिष्टाः सूर्यस्य गमनार्थं दत्ता या दिशो विद्यन्ते ताः^५ सूर्यो^६ न मिनाति न हिनस्ति । किंतु ताभिरेव व्रजति । यत् यदा सूर्यः^७ अध्वनः गन्तव्यान् प्रदेशान्^८ अश्वैः गमनसाधन-भूतैः^९ सम् आनत्^{१०} सम्यगगच्छते । आदित् अनन्तरमेव^{११} विमोचनं^{१२} कृणुते । अश्वानां विमोचनं कुरुते । तत् एतत्सर्वं^{१३} कर्म^{१४} अस्य तवैव खलु । तु प्रसिद्धौ ॥ सूर्यः । ‘पू प्रेरणे’ इत्यस्मात् ‘सुसुधागृधिभ्यः कन्’ इति कन्प्रत्ययः । सुवति प्रेरयतीति सूर आदित्यः । सूर एव सूर्यः । वस्त्रादिस्वात् स्वार्थिको यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । मिनाति । ‘मीञ् हिंसायाम्’ ।

१. ख-ग-च-ज-ण-परस्परे । २. त-सन् । ३. न-ल-स-व्रजन्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-तान् । ५. ग-च-स-समीपे । ६. त-सवर्णं । ७. रथोऽस्यास्तीति रथीः । ८. त-मत्वर्थे । ९. ख-ग-ध-च-त-न-फ-भ-सं-‘प्रागादयः’ नारित । १०. ख-ग-च-ज-ण-ल-एतत्सर्वकर्म ।

‘मीनातेनिगमे’ इति ह्रस्वः । हर्यश्चप्रसूताः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । आनद् ।
‘अशू व्याप्तौ’ इत्यस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति लङः श्लुः । ‘अश्रोतेश्च’ इति नुडागमः ।
वश्वादिना पठ्यम् । यद्योगादनिघातः ॥

दिदक्षन्त उषसो यामन्नक्तोविवस्वत्या महि चित्रमनीकम् ।

विश्वे जानन्ति महिना यदागादिन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि ॥ १३ ॥

दिदक्षन्ते । उषसः । यामन् । अक्तोः । विवस्वत्याः । महि । चित्रम् । अनीकम् ।

विश्वे । जानन्ति । महिना । यत् । आ । अगात् । इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुणि ॥ १३ ॥

विश्वे सर्वे जनाः विवस्वत्याः विवासनवत्या निर्गमनपरायाः अक्तोः रात्रेः संबन्धिनः
उषसो यामन् यामनि निर्गमने सति महि महत् चित्रं चायनीयम् अनीकं सौरं तेजः दिदक्षन्ते
द्रष्टुमिच्छन्ति । यत् यदा आगात् उषःकालः समन्तादागतः व्यपैति तदा तेजो दिदक्षमाणाः
सर्वे जनाः महिना महनीयान्यग्निहोत्रादीनि कर्माणि जानन्ति कर्तव्यतयावबुध्यन्ते । हे इन्द्र पुरुणि
बहूनि सुकृता सुष्ठु कृतानि कर्म कर्माणि इन्द्रस्य तवैव ॥ दिदक्षन्ते । ‘इशिरू प्रेक्षणे’ इत्यस्य
सनि ‘ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः’ (पा. सू. १. ३. ५७) इत्यात्मनेपदम् । अभ्यस्तस्वरः ।
विवस्वत्याः । विवासतेः संपदादिलक्षणः क्तिप् । व्यत्ययेनोपधाह्रस्वत्वम् । तस्मात् ‘तदस्यास्ति’ इति
मतुप् । ‘मादुपधायाः’ इति तस्य क्त्वम् । मतुपः पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । जानन्ति । ‘ज्ञा
अवबोधने’ । ‘ज्ञाजनोर्जा’ इति जादेशः । निघातः । अगात् । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य लुङि रूपम् ।
यद्योगादनिघातः । सुकृता । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

महि ज्योतिर्निहितं वक्षणास्वामा पक्वं चरति विभ्रती गौः ।

विश्वं स्वाद्य संभृतमुस्त्रियायां यत्सीमिन्द्रो अदधाद्भोजनाय ॥ १४ ॥

महि । ज्योतिः । निऽहितम् । वक्षणासु । आमा । पक्वम् । चरति । विभ्रती । गौः ।

विश्वम् । स्वाद्यम् । समऽभृतम् । उस्त्रियायाम् । यत् । सीम् । इन्द्रः । अदधात् । भोजनाय ॥ १४ ॥

वक्षणासु । वक्ष्यन्ते यामूदकानीति वक्षणा नद्यः । तासु महि महत् ज्योतिः ज्योतिष्म-
दुदकं निहितम् इन्द्रेण आमा नवसूतिका गौः पक्वं क्षीरादिकं विभ्रती दधाना सती चरति
सर्वत्र वर्तते । यत् यस्मादुदकात् स्वाद्यं स्वादुतरं संभृतं स्वेन संपादितं दधिघृतक्षीरादिकं
सीम् एतत् विश्वं सर्वम् उस्त्रियायां गवि भोजनाय इन्द्रः अदधात् । तस्मात् क्षीरादिकं
विभ्रती गौश्चरतीति पूर्वेणान्वयः ॥ वक्षणासु । ‘वक्ष रोषे’ । अस्मात् ‘करणाधिकरणयोश्च’ इति

करणे ल्युट् । लिट्स्वरः । पकम् । पचतेर्निष्ठातकारस्य 'पचो वः' इति वत्वम् । प्रत्ययस्वरः । चरति । चरतिर्गाल्यर्थः । बिभ्रती । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' । जुहोत्यादिः । शतुरुगित्वात् 'उगितश्च' इति ङीप् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । उस्त्रियायाम् । 'वस निवासे' । 'स्फायितञि' । इत्यादिनाधिकरणे रक्प्रत्ययः । यजादिवात् संप्रसारणम् । 'शासिवसिघसीनां च' इति ष्वाभाव-
ञ्छान्दसः । स्वार्थिको वप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

इन्द्र दृह्य यामकोशा अभूवन्यज्ञाय शिक्ष गृणते सखिभ्यः ।

दुर्मायवो दुरेवा मर्त्यासो निषङ्गिणो रिपवो हन्त्वांसः ॥ १५ ॥

इन्द्र । दृह्य । यामकोशाः । अभूवन् । यज्ञाय । शिक्ष । गृणते । सखिभ्यः ।

दुःसमायवः । दुःएवाः । मर्त्यासः । निषङ्गिणः । रिपवः । हन्त्वांसः ॥ १५ ॥

हे इन्द्र दृह्य दृढो भव । यतः यामकोशाः । यान्यस्मिन्निति यामो मार्गः । तस्य कोशाः कोश-
वदाच्छादकाः^१ मार्गप्रतिबन्धका राक्षसाः अभूवन् । त्वं यज्ञाय यज्ञकर्त्रे गृणते स्तोत्रं कुर्वते यज-
मानाय सखिभ्यः पुत्रादिभ्यश्च^२ शिक्ष अपेक्षितं फलं दत्स्व । दुर्मायवः । दुष्टमायुधानि
मिन्वन्ति प्रक्षिपन्तीति दुर्मायवः । दुरेवाः दुष्टं गच्छन्तः मर्त्यासः मारयितारः निषङ्गिणः ।
निषङ्गशब्देन इषुधिरभिधीयते । तद्वन्तः । एवंविधसामर्थ्योपेताः रिपवः शत्रवो राक्षसाः हन्त्वांसः
त्वया हननीयाः ॥ दृह्य । 'दृह दृहि वृह वृहि वृद्धौ' । व्यत्ययेन श्यन् । लोटि रूपम् । लिट्स्वरः ।
अभूवन् । 'भू सत्तायाम्' । अस्य लुङि रूपम् । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् । 'भूसुवोस्तिङि'
इति गुणे प्रतिषिद्धे 'भुवो बुलुङ्लिटोः' इति वुगागमः । निघातः । शिक्ष । 'शिक्ष विद्योपादाने' । अयं^३
धातुरत्र दाने^४ वर्तते । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । दुर्मायवः । मिनोतेः 'कृवापाजिमि' इत्यादिना
उष्प्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः । दुरेवाः । 'इण् गतौ' । 'इण्शीङ्भ्यां वन्' इति कर्तरि
वन्प्रत्ययः । रिपवः । 'रेपरिषोपधायाः' इत्युप्रत्ययः । उपधाया इत्त्वम् । प्रत्ययस्वरः । हन्त्वांसः ।
'हन हिंसागम्योः' । 'कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनः' इति त्वन् । निस्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ ३ ॥

सं घोषः शृण्वेऽवमैरमित्रैर्जही न्यैष्वशनिं तपिष्ठाम् ।

वृश्चेमधस्ताद्वि रुजा सहस्व जहि रक्षो मघवन्नन्धयस्व ॥ १६ ॥

सम् । घोषः । शृण्वे । अवमैः । अमित्रैः । जहि । नि । एषु । अशनिम् । तपिष्ठाम् ।

वृश्च । ईम् । अधस्तात् । वि । रुज । सहस्व । जहि । रक्षः । मघवन् । रन्धयस्व ॥ १६ ॥

हे इन्द्र अवमैः समीपे वर्तमानैः अमित्रैः शत्रुभिरसुरैरुसृष्टो योऽशनिः घोषः घुष्यमाणः
सं शृण्वे सम्यगस्माभिः श्रूयते तपिष्ठाम् अतिशयेन तापिकां ताम् अशनिम् एषु शत्रुष्वेव^५

१. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-आच्छादकाः । २. ख-ग-च-ज-ण-त-न-स-पुत्रादिभ्यस्त्वम् । ३. ल-
इत्ययम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-आदाने । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-शत्रुषु अव ।

निधाय ^१जहि मारय । तैः प्रयुक्तामशनिं ^२तानेव प्रापयेति भावः । ^३ईम् एनान् शत्रून् ^४अधस्तात् मूलतः ^५वृश्च ^६छिन्धि । किंच ^७वि ^८रुज तान् विशेषेण बाधस्व ^९सहस्व ^{१०}अभिभव च । हे ^{११}मघवन् इन्द्र ^{१२}रक्षः कर्मविघ्नकारीणि रक्षांसि ^{१३}जहि मारय । अनन्तरमिमं यज्ञं ^{१४}रन्धयस्व पारं नय ^{१५}॥ शृण्वे । निघातः । जहि । ‘ हन हिंसागत्योः ’ । अस्य लोटि रूपम् । अशनिम् । ‘ अशू व्याप्तौ ’ । ‘ ^{१६}अशयवितृभ्यो-
ऽनिः ’ इत्यनिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । तपिष्ठाम् । तमृशब्दादिष्टन्प्रत्ययः । निस्स्वरः । वृश्च । ‘ ओब्रश्चू-
छेदने ’ । तुदादिः । ग्रहज्यादिना संप्रसारणम् । सहस्व । वाक्यभेदादनिघातः । रन्धयस्व । ‘ रध हिंसा-
संराद्धयोः ’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि ‘ रधिजभोरचि ’ इति नुमागमः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

उ॒द्र॒ह रक्षः॑ स॒ह॒मूल॑मिन्द्र वृश्चा मध्यं॑ प्रत्यग्रं॑ शृणीहि ।

आ की॒वतः॑ स॒ल॒लूकं॑ च॒कर्त्त॑ ब्रह्म॒द्विषे॑ तपु॒षि हे॒तिम॑स्य ॥ १७ ॥

उत् । वृह । रक्षः । सह॒मूलम् । इन्द्र । वृश्च । मध्यम् । प्रति । अग्रम् । शृणीहि ।

आ । की॒वतः । स॒ल॒लूकम् । च॒कर्त्त॑ । ब्रह्म॒द्विषे॑ । तपु॒षिम् । हे॒तिम् । अ॒स्य ॥ १७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२रक्षः कर्मविघ्नकारि रक्षःकुलं ^३सहमूलं मूलसहितं यथा भवति तथा ^४उद्रह उद्धर । किंच ^५मध्यं तस्य मध्यभागं ^६वृश्च छिन्धि । ^७प्रत्यग्रम् अग्रं ^८प्रत्यागतं ^९तत् ^{१०}शृणीहि जहि । तस्य रक्षःकुलस्य मध्ये ^{११}सललूकं सरणशीलं रक्षः ^{१२}आ ^{१३}कीवतः । ‘ आङ् मर्यादायाम् ’ । कियतः अनिर्णयमानपरिमाणात् ^{१४}अतिदूरादेशात् ^{१५}चकर्त्त कुरु । कृत्वा च ^{१६}ब्रह्मद्विषे ब्राह्मणद्वेकारिणे तस्मै रक्षसे ^{१७}तपुषि तापकं ^{१८}हेति घातकमायुधं ^{१९}अस्य क्षिप । उक्तमर्थं यास्कोऽब्रवीत्—‘ उद्धर रक्षः सहमूलमिन्द्र । मूलं मोचनाद्वा मोषणाद्वा मोहनाद्वा । वृश्च मध्यं प्रति शृणीह्यग्रम् । अग्रमागतं भवति । आ कियतो देशात्सललूकं सललूकं भवति पापकमिति नैरुक्ताः सररूकं वा स्यात्सर्तरेभ्यस्तात् । तपुषिस्तपतेर्हेतिहन्तेः ’ (निरु. ६. ३) इति ॥ वृह । ‘ वृह् उद्यमने ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । शृणीहि । ‘ शू हिंसायाम् ’ । अस्य लोटि हौ ‘ ई हत्यघोः ’ इतीवम् । निघातः । कीवतः । किंशब्दात् किं परिमाणमस्येत्यर्थे ‘ किमिदंभ्यां वो घः ’ इति किंशब्दात् चतुर्वर्तति ज्ञापितत्वात् वहुपु । घादेशाभावश्छान्दसः । ‘ इदंकिमोरीदकी ’ इति की इत्यादेशः । सललूकम् । ‘ सृ गतौ ’ । छान्दसी रूपसिद्धिः । चकर्त्त । ‘ डुकृञ् करणे ’ इत्यस्य लिटि थलि रूपम् । क्रादित्वादिङभावः । निघातः । तपुषिम् । ‘ तप संतापे ’ इत्यस्मात् ‘ अतिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् ’ इत्युसिप्रत्ययो निच् । अकारस्य इकारश्छान्दसः । निस्स्वरः । हेतिम् । ‘ हन हिंसागत्योः ’ । ‘ उतियूतिजूतिसाति० ’ इत्यादिना निपातनादन्तोदात्तः । अस्य । ‘ असु क्षेपणे ’ । लोटि रूपम् ॥

१. त-न-ल-स-प्रयुक्तामशनिम् । २. घ-ज-ण-निवृश्च । ३. त-स-‘ सहस्व ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-नयस्व । ५. ज-न-वृश्च । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-मध्यं भागम्, न-मध्यं मध्यम्, स-मध्यम् । ७. त-अग्रमग्रम् । ८. ख-ग-च-ज-फ-भ-अभिज्ञायमानम् । ९. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-वृह ।

स्वस्तये वाजिभिश्च प्रणेतः सं यन्महीरिष आसत्सि पूर्वीः ।

रायो वन्तारो बृहतः स्यामास्मे अस्तु भग इन्द्र प्रजावान् ॥ १८ ॥

स्वस्तये । वाजिभिः । च । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । सम् । यत् । महीः । इषः । आऽसत्सि । पूर्वीः ।

रायः । वन्तारः । बृहतः । स्याम् । अस्मे इति । अस्तु । भगः । इन्द्र । प्रजावान् ॥ १८ ॥

प्रणेतः प्रकर्षेण जगतो निर्वाहक हे इन्द्र अस्मान् वाजिभिः अश्वैः सहितान् कुरु स्वस्तये च अविनाशाय कुरु । यत् यदा त्वं यस्म आसत्सि अस्माकं समीपे यज्ञनिर्वाहार्थमासीदसि तदा वयं महीः महान्ति इषः अन्नानि पूर्वीः प्रभूतानि रायः धनानि वन्तारः तेषां संभक्तारः सन्तः बृहतः महान्तः स्याम भवेम । किंच प्रजावान् अपत्योपेतं भगः धनम् अस्मे अस्मासु अस्तु भवतु ॥ आसत्सि । षट् विशरणादिषु । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । यद्योगादनिघातः । इषो राय इति च द्वे षष्ठ्यर्थे द्वितीये । वन्तारः । 'वन घण संभक्तौ' इत्यस्य तृचि आगमानुशासनस्य अनित्यत्वादिङभावः । चिस्वरः । स्याम । 'अस भुवि' इत्यस्य लिङि रूपम् । अस्मे । अस्मच्छब्दस्य सप्तम्याः 'सुपां सुलुक्' इति शो इत्यादेशः ॥

आ नो भर भगमिन्द्र धुमन्तं नि ते देष्णस्य धीमहि प्ररेके ।

ऊर्वइव पप्रथे कामो अस्मे तमा पृण वसुपते वसूनाम् ॥ १९ ॥

आ । नः । भर । भगम् । इन्द्र । धुमन्तम् । नि । ते । देष्णस्य । धीमहि । प्ररेके ।

ऊर्वऽइव । पप्रथे । कामः । अस्मे इति । तम् । आ । पृण । वसुपते । वसूनाम् ॥ १९ ॥

हे इन्द्र नः अस्मदर्थं धुमन्तं दीप्तियुक्तं भगं धनम् आ भर आ समन्तात् संभर । देष्णस्य दानशीलस्य ते तव संबन्धिनो धनस्य प्ररेके प्ररेचने^१ दाने नि धीमहि धनदानस्य वयं पात्रभूताः स्म इत्यर्थः । कुत इत्यत आह । अस्मे अस्माकं कामः अभिलाषः ऊर्वइव अनवासकामो बडवानल इव पप्रथे प्रभूतो वर्तते । वसूनां वसुपते धनानां मध्ये उत्तमधनानामधिपते हे इन्द्र तं महान्तं कामम् आ पृण बहुधनप्रदानेनापूरय ॥ भर । 'भृञ् भरणे' इत्यस्य लोटि रूपम् । देष्णस्य । 'हुदाञ् दाने' । 'गादाभ्यामिष्णुच्' इतीष्णुच्प्रत्ययः । अत्यर्थं ददातीति देष्णः । चिस्वरः । धीमहि । दधातेर्लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'छन्दस्युभयथा' इति महिङः सार्वधातु-कत्वात् सीयुटः^२ सलोपः^३ । आर्धधातुकत्वात् आतो लोपः । निघातः । ऊर्वइव । पूर्वपदस्वरः । पप्रथे । 'प्रथ प्रस्थाने' इत्यस्य लिटि रूपम् । पृण । 'पृण प्रीणने' इत्यस्य लोटि सेहिः । तुदादिः । 'अतो हे' इति हेर्लुक् । वसूनाम् । निच्चादाद्युदात्तः ॥

१. न-ल-स- 'यत्' नास्ति । २. ख-ग-च-फ-भ-रेचने । ३. ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-ल-स-सीयुट् ।
 ऋ. २-४१

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ २० ॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वःऽयवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ २० ॥

हे इन्द्र इमं धनादिविषयं कामम् अस्मदीयमभिलाषं गोभिः अग्निहोत्रादिकर्मसाधन-
भूतैर्गवादिभिर्वाहनसाधनभूतैः अश्वैः च चन्द्रवता दीप्तियुक्तेन राधसा धनेन च मन्दय ।
एतानि दत्त्वा इममभिलाषं पूरय । किञ्च । एतैस्मान् पप्रथः प्रथितांश्च कुरु । पश्चात् स्वर्यवः
स्वर्गादिसुखमात्मन इच्छन्तः विप्राः कर्मकुशलाः कुशिकासः कुशिकाः मतिभिः मननीयैर्मन्त्रैः
वाहः स्तोत्रम् इन्द्राय तुभ्यम् अक्रन् अकार्षुः ॥ मन्दय । मदि स्तुत्यादिवित्यस्य लोटि रूपम् ।
गोभिः । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते 'न गोधन्साववर्णः' इत्यादिना प्रतिषेधः ।
प्रकृतिस्वरः । पप्रथः । 'प्रथ प्रथ्याने' । कृप् । 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य सार्वधातुकत्वात्
शप् । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः । धातुस्वरः । अक्रन् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे वसह्वरः'
इत्यादिना लुक् । निघातः ॥

आ नो गोत्रा ददृहि गोपते गाः समस्मभ्यं सनयो यन्तु वाजाः ।

दिवक्षां असि वृषभ सत्यशुष्मोऽस्मभ्यं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ २१ ॥

आ । नः । गोत्रा । ददृहि । गोपते । गाः । सम् । अस्मभ्यम् । सनयः । यन्तु । वाजाः ।

दिवक्षाः । असि । वृषभ । सत्यऽशुष्मः । अस्मभ्यम् । सु । मघवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ २१ ॥

गोपते^१ स्वर्गाधिपते हे इन्द्र नः अस्मदर्थं गोत्रा गोत्राण्यभ्राणि गाः अपः प्रति
आ ददृहि आद्रियस्व । अभ्राणि विदीर्य^२ जलानि प्रापयेत्यर्थः । ततः सनयः संभजनीयानि
वाजाः अन्नानि अस्मभ्यम् अस्मदर्थं सं यन्तु समागच्छन्तु । वृषभ कामानां वर्धितहे^३ इन्द्र त्वं
दिवक्षाः असि दिवं व्याप्य वर्तमानत्वेन महानसि^४ । अत एव सत्यशुष्मः सत्यसामर्थ्यः
मघवन् धनवन् हे इन्द्र अस्मभ्यं गोदाः गवां प्रदाता भवामीति सु बोधि सुष्ठु बुध्यस्व ॥
ददृहि । 'दृक् आदरे' । यङ्लुकि लोटि रूपम् । 'ऋतश्च' (पा. सू. ७. ४. ९२) इत्यभ्यासस्व
स्वागमः । निघातः । गाः । 'अतोऽम्नासोः' (पा. सू. ६. १. ९३) इत्योकारस्याकारः ।
एकादेशस्वरः । अस्मभ्यम् । 'भ्यसो भ्यम्' इति चतुर्थीबहुवचनस्य भ्यमादेशः । यन्तु । 'इण्
गतौ' । लोटि रूपम् । दिवक्षाः । 'अक्षू व्यासौ' । असुन् । दिवं व्याप्नोतीति दिवक्षाः । कृदुत्तर-
पदस्वरः । गोदाः । 'बुदाञ् दाने' । अस्मात्^५ विच् । कृदुत्तरपदस्वरः^६ ॥

१. ख-ग-च-त- 'च' नास्ति । २. त-गोपते गवां पते । ३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ल-स-
विदार्य । ४. फ-वर्षक हे । ५. ज-ण-भ-भवसि । ६. ल-इत्यस्मात् । ७. त-कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ।

श्रुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ २२ ॥

श्रुनम् । हुवेम । मघवान्म । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । मूतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ २२ ॥

हे इन्द्र ववाजसातौ । वाजस्याक्षस्य सातिः लाभः^१ यस्मिन् सोऽयं वाजसातिः तस्मिन् । वभरे । विभ्रति जयलक्ष्मीमनेन योद्धार इति भरः संग्रामः । तस्मिन् संग्रामे श्रुनं श्रुनम्^३ उत्साहेन प्रवृद्धम् । यद्वा^४ श्रुनमिति सुखनाम । सुखकरं^५ मघवानं धनवन्तम् अत एव इन्द्रं निरतिशयैश्वर्यसंपन्नं नृतमं सर्वस्य जगतोऽतिशयेन नेतारं त्वां हुवेम कुशिका वयं यज्ञार्थमाह्वयेम । तथा शृण्वन्तम् अस्माभिः क्रियमाणां स्तुतिं शृण्वन्तम् उग्रं शत्रूणां भयंकरं यस्मत्सु संग्रामेषु वृत्राणि वृत्रोपलक्षितानि सर्वाणि रक्षांसि घ्नन्तं हिंसन्तं धनानां शत्रुसंबन्धिनं संजितं सम्यज्जेतारं त्वाम् उतये रक्षणाय वयमाह्वयेम ॥ श्रुनम् । 'दुओश्च गतिवृद्धयोः' इत्यस्य निष्ठायां 'यस्य विभाषा' इतीदृप्रतिषेधः । यजादि-त्वात् संप्रसारणम् । दीर्घाभावश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । हुवेम । ह्वयतेः 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणे कृते शपो लुकि कृते च लिङि रूपम् । निघातः । भरे । 'भृञ् भरणे' । करणे घः । वृषादित्वात् आद्युदात्तः । वाजसातौ । 'षणु दाने' । भावे क्तिन् । 'जनसन' इत्यादिना अनुनासिकस्यात्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । समत्सु । 'अद भक्षणे' । संपूर्वात् किप् । संभक्षयन्ति योद्धृणामायूषीति समदः संग्रामाः । कृदुत्तरपदस्वरः । घ्नन्तम् । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य शतरि 'गमहन' इत्यादिना उपधालोपः । 'हो हन्तेः' इति कृत्वम्^६ । संजितम् । 'जि जये' । किप् तुक्^७ ॥ ॥ ४ ॥

'शासद्वह्निः' इति द्वाविंशत्यृचं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'शासत् कुशिको विश्वामित्र एव वा श्रुतेः' इति । इषीरथस्य पुत्रः कुशिको विश्वामित्र एव वा ऋषिः । इन्द्रो देवता । त्रिष्टुप्छन्दः । चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने^९ सवने^{१०} अच्छावाकशस्त्र आरम्भणीयाया ऊर्ध्वमहीनसूक्त-संज्ञकमेतसूक्तं शंसनीयम् । सूत्रितं च — 'अस्मा इदु प्रतवसे शासद्वह्निरितीतरावहीनसूक्ते' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । पृष्ठयाभिप्लवपडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं तृतीयं संपातसूक्तम् । 'इमाम् धिच्छन्ति स्वा शासद्वह्निरिति संपाताः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

शासद्वह्निर्दुहितुर्नर्यं गाद्विद्वाँ ऋतस्य दीधितिं सपर्यन् ।

पिता यत्र दुहितुः सेकपूजन्तसं शग्म्येन मनसा दधन्वे ॥ १ ॥

शासत् । वह्निः । दुहितुः । नर्यम् । गात् । विद्वान् । ऋतस्य । दीधितिम् । सपर्यन् ।

पिता । यत्र । दुहितुः । सेकम् । ऋजन् । सम् । शग्म्येन । मनसा । दधन्वे ॥ १ ॥

१. च-फ-संभजनम् । २. घ-ज-ण-अस्मिन् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ- 'श्रुतं' नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स- 'यद्वा.....सुखकरं' नास्ति । ५. ल-घत्वम् । ६. ल- 'तुक्' नास्ति । ७. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-माध्यंदिनसवने ।

कुशिकः^१ प्रसङ्गात् कंचित् शास्त्रार्थं ब्रूते^२—‘अपुत्रस्य^३ पितुः पुत्री दायया पुत्रिका सती । यतः संतानकृत्तस्याः पुत्र इत्यनयोच्यते’ इति^४ । अपुत्रो^५ यः पिता कन्यामन्यकुलं प्रापयति स^६ वह्निः इत्युच्यते^७ । स पिता^८ शासत् । ‘अभ्रातृकां प्रदास्यामि तुभ्यं कन्यामलंकृताम् । अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति’ (वासिष्ठ. १७. १७) स्मृत्युक्तम्^९ अनुशासनं कुर्वन्^{१०} दुहितुः पुत्रिकायाः^{११} नश्यं नप्तृभवं पिण्डदानादिकं कर्तव्यतया^{१२} गात् गच्छति । किं कुर्वन् । विद्वान् अस्यां दुहितरि जातः पुत्रो मम स्वधाकरो भविष्यतीति जानन्^{१३} ऋतस्य^{१४} सत्यस्य पुत्रोत्पादनसमर्थस्य^{१५} रेतसः^{१६} दीधितिं धर्तारं जामातरं^{१७} तत्पतिं^{१८} सपर्यन् वस्त्रालंकारादिना पूजयन्^{१९} पिता नप्तृभवं^{२०} गच्छति । यत्र यस्याः^{२१} दुहितुः पिता पालकः पतिर्जामाता^{२२} सेकं तस्यां रेतःसेकम्^{२३} ऋजन् प्रसाधयन्^{२४} यः शग्म्येन केवलं सुखनिमित्तेन मनसा तथा^{२५} स्वशरीरं^{२६} स^{२७} दधन्वे संधत्ते । न तु पुत्रनिमित्तेन मनसा । एतमर्थं यास्कोऽप्याह—‘प्रशास्ति वोढा सन्तानकर्म्मणे दुहितुः पुत्रभावम् । दुहिता दुहिता दूरे हिता दोग्धेर्वा । नसारमुपागमदौहित्रं पौत्रमिति । विद्वान्प्रजननयज्ञस्य रेतसो वाङ्मादङ्गात्संभूतस्य हृदयादधिजातस्य मातरि प्रत्यृतस्य विधानं पूजयन्’ (निरु. ३. ४) इत्यादिना ॥ शासत् । शासेः शतरि अभ्यस्त-त्वाच्चुमभावः । दुहितुः । ‘दुह प्रपूरणे’ । ‘नप्तृनेष्टृ’ इत्यादिना तुचि निपातनादिङागमः । चित्स्वरः । नश्यम् । नसरि भवम् । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘रीडृतः’ इति रीडादेशः । ‘यस्य’ इति लोपः । रेफलोपश्छान्दसः । गात् । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य छान्दसे लुङि रूपम् । ऋजन्^{२८} । ऋजतिः प्रसाधनकर्मा । शग्म्येन । शं सुखं गच्छन्तीति गमेरौणादिकः कप्रययः । कित्वात् ‘गमहन’ इत्यादिनोपधालोपः । शग्मे साधुः इति ‘तत्र साधुः’ इति यत्प्रययः । ‘वीरवीर्यौ च’ इत्यत्र ‘यतोऽनावः’ इत्यस्य अनित्यत्वज्ञापितत्वादत्र^{२९} तित्स्वरः । दधन्वे । धवि सौत्रो धातुः । लिटि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । यद्योगादनिघातः ॥

न जामये तान्वौ रिक्थमारैक्चकार गर्भं सनितुर्निधानम् ।

यदी मातरौ जनयन्तु वह्निमन्यः कर्ता सुकृतोरन्य ऋन्धन् ॥ २ ॥

न । जामये । तान्वः । रिक्थम् । अरैक् । चकार । गर्भम् । सनितुः । निऽधानम् ।

यदि । मातरः । जनयन्त । वह्निम् । अन्यः । कर्ता । सुऽकृतोः । अन्यः । ऋन्धन् ॥ २ ॥

अभ्रातृकाया दुहितुः पुत्रिकाकरणात् सा रिक्थभाक् इत्युक्तम्^१ । भ्रातृमत्यास्तस्या रिक्थभाक्त्वं नास्तीति ब्रूते । तान्वः तनूज औरसः पुत्रः जामये भगिन्यै रिक्थं पित्र्यं धनं न अरैक् न प्ररेचयति^२ न प्रददाति । किं तर्हि । सनितुः एनां संभजमानस्य^३ भर्तुः^४ गर्भम् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । गर्भस्य निधानं रेतःसेकनिधानीमेना^५ चकार । पाणिग्रहणेन संस्कृताम्^६ एनां करोति । न तु तस्यै रिक्थं

१. ख-ग-व-ज-ण-‘कुशिकः.....ब्रूते’ नास्ति । २. ख-ग-ध-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-‘अपुत्रस्य.....इति’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-शासद्वह्निरित्युच्यते । ४. ख-फ-स्मृत्युक्तैः । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-ल-स-ऋतस्य पुत्रोत्पादनेन सत्यस्य समर्थस्य । ६. ख-ग-ध-च-ज-ण-प-फ-भ-वित्पतिम् ; त-न-ल-स-‘जामातरं तत्पतिं’ नास्ति । ७. ख-ग-व-ज-ण-फ-भ-स-नप्तृभावम् । ८. ख-ग-ध-च-ज-ण-प-फ-भ-स-तस्यां स्ववैर्यम् । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘ऋजन्’ नास्ति । १०. न-अनित्यत्वस्य ज्ञापितत्वादत्र । ११. त-ल-इत्युक्त्वा । १२. ख-ग-ध-च-ज-ण-फ-भ-स-प्रेरयति । १३. त-ल-स-भजमानस्य । १४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-रेतःसेकनिधानं निधानेन । १५. ज-ण-संस्कारिताम् ।

ददातीत्यभिप्रायः । ' असंस्कृतास्तु संस्कार्या भ्रातृभिः पूर्वसंस्कृतैः । भगिन्यश्च निजादंशादृत्वांशं तु तुरीयकम् ' (याज्ञ. २. १२४) इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । स्त्रीपुंसलक्षणस्यापत्यस्यैकोत्पाद्यत्वाविशेषात् पुमपत्यस्य को विशेष इत्याशङ्क्य विशेषं दर्शयति । ' यदि यद्यपि 'मातरः मातापितरौ 'वह्निम् । अवह्निः स्त्री वह्निः पुमान् स्वभार्याया बोद्धृत्वात्^१ । अवह्निश्च वह्निश्च^२ । तादृशं स्त्रीपुंसलक्षणमपत्यं 'जनयन्त । तथापि तयोर्मध्ये 'अन्यः पुंलक्षणः 'सुकृतोः शोभनस्य पिण्डदानादेः कर्मणः 'कर्ता भवति । 'अन्यः स्त्रीलक्षणः 'ऋन्धन् वस्त्रालंकारादिना ऋध्यमान एव भवति । पिण्डदानादिकर्तृत्वात् पुत्रो दायाहः दुहितुस्तथात्वं^३ नेति^३ न दायाहः सा तु केवलं परस्मै दीयते । तथा च निरुक्तं- ' न जामये भगिन्यै । जामिरन्येऽस्यां जनयन्ति जामपत्यं जमतेर्वा स्याद्व्रतिकर्मणो निर्गमनप्राया भवति । तान्व आत्मजः पुत्रो रिक्तं प्रारिचत्प्रादाच्चकारैनां गर्भनिधानीं सनितुर्हस्तग्राहस्य यदिह मातरोऽजनयन्त वह्निं पुत्रमवह्निं च स्त्रियमन्यतरः संतानकर्ता भवति पुमान्दायादोऽन्यतरोऽर्धयित्वा जामिः प्रदीयते परस्मै ' (निरु. ३. ६) इति ॥ तान्वः^४ । तन्वाः प्राणाधिष्ठितत्वात्तनूः प्राणवती । तद्विकार इत्यर्थे ' प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ' इत्यञ् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः । रिक्तम् । ' रिचिर् विरेचने ' । ' पातृतुदिवचिरिचिभ्यस्थक् ' । प्रत्ययस्वरः । अरैक् । ' रिचिर् विरेचने ' इत्यस्य लुङि सिचि ' वद्व्रजं ' इत्यादिना वृद्धिः । ' बहुलं छन्दसि ' इतीडभावः । हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । निधातः । सनितुः । ' षण संभक्तौ ' इत्यस्य कृचि रूपम् । निधानम् । दधातेत्युटि रूपम् । लिट्स्वरः । मातरः । ' पिता मात्रा ' इति पितुः शेषे प्राप्ते मातुः शेषश्छान्दसः । द्विवचनस्य बहुवचनं पूजार्थम् । जनयन्त । जनेणिचि रूपम् । वह्निम् । ' पुमान् स्त्रिया ' (पा. सू. १. २. ६७) इति वह्नेः शेषः । सुकृतोः । करोतेरौणादिकः कुप्रत्ययः^५ । ऋन्धन् । ' ऋधु वृद्धौ ' । व्यत्ययेन श्रम् ॥

अग्निर्जज्ञे जुह्वा३ रेजमानो महस्पुत्रां अरुषस्य प्रयक्षे ।

महान्गर्भो मद्या जातमेषां मही प्रवृद्धर्यश्चस्य यज्ञैः ॥ ३ ॥

अग्निः । जज्ञे । जुह्वा । रेजमानः । महः । पुत्रान् । अरुषस्य । प्रयक्षे ।

महान् । गर्भः । मही । आ । जातम् । एषाम् । मही । प्रवृत् । हरिऽअश्वस्थ । यज्ञैः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र 'अरुषस्य रोचमानस्य^६ तव 'प्रयक्षे यज्ञार्थं 'जुह्वा उवालाभिः 'रेजमानः कम्पमानः 'अग्निः 'महः प्रभूतान् 'पुत्रान् रश्मीन् 'जज्ञे उत्पादयामास । 'एषां रश्मीनां 'गर्भः जलात्मना^७ क्रोडीकारः 'महान् आसीत् । किंच एषां रश्मीनां मेलनम् 'आ 'जातं सर्वत ओषध्यात्मना जातं 'मही महद्भूत् । किंच एषां रश्मीनां 'प्रवृत् अनेन प्रकारेण प्रवृत्तिः 'हर्यश्चस्य इन्द्रस्य 'यज्ञैः 'यजनाहैः' सोमाज्याहुतिभिः^८ 'मही महती भवति ॥ जज्ञे । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लिटि रूपम् । अन्तर्भावितण्यर्थः । जुह्वा । 'जुहोतेर्देवं दीर्घश्च' इति क्तिप् द्विवचनं दीर्घश्च धातोः । 'उदात्तस्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् । हर्यश्चस्य । हरी अश्वौ यस्येति बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. च-फ-उदर्यत्वात् । २. ख-ग-च-फ-'वह्निश्च' नास्ति; ल-स-वह्निः । ३. त-न-दुहितुस्तथात्वे-ऽपि । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-'तान्वः' नास्ति । ५. ख-ग-ज-ण-त-न-ल-स-कुन्प्रत्ययः । ६. ल-आरोचमानस्य । ७. च-फ-बलात्मना । ८. ख-ग-फ-यजनाहैः; त-स-यज्ञैर्यजमानाहैः । ९. स-सोमाज्यादिभिः प्रमृतिभिः ।

अभि जैत्रीरसचन्त स्पृधानं महि ज्योतिस्तमसो निरजानन् ।

तं जानतीः प्रत्युदायन्नुषासः पतिर्गवामभवदेक इन्द्रः ॥ ४ ॥

अभि । जैत्रीः । असचन्त । स्पृधानम् । महि । ज्योतिः । तमसः । निः । अजानन् ।

तम् । जानतीः । प्रति । उत् । आयन् । उषसः । पतिः । गवाम् । अभवत् । एकः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

१जैत्रीः जित्वर्यो विशो मरुतः २स्पृधानं वृत्रेण सह ३स्पर्धमानमिन्द्रम् ४अभि ५असचन्त सर्वतः समगच्छन् ६ । ते च मरुतः ७महि महत् ८ज्योतिः सूर्याख्यं तेजः ९तमसः तमोरूपात् वृत्रात् १०निरजानन् निर्गतमज्ञासिषुः । उदितं सूर्यं ११जानतीः जानानाः १२उषसः १३तं १४प्रति १५उत् अभिलक्ष्यैव १६आयन् प्राप्तुवन् । अथ तत्रोद्भूतानां १७गवां रश्मीनाम् १८एकः अद्वितीय एव १९इन्द्रः २०पतिः २१अभवत् ॥ जैत्रीः २२ । जयतेः तृनि* रूपम् । गुणस्य स्थाने व्यत्ययेन वृद्धिः २३ । निस्वरः । असचन्त । 'पच समवाये' इत्यस्य लङि रूपम् । स्पृधानम् । 'स्पर्ध संवर्षे' । छन्दसि कानजादेशः । छन्दसि द्विवचनस्य विकल्पितत्वात् द्विवचनाभावः । चिस्वरः । अजानन् । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । आयन् । 'अय गतौ' इत्यस्य लङि रूपम् ॥

वीळौ सतीरभि धीरा अतृन्दन्प्राचाहिन्वन्मनसा सप्त विप्राः ।

विश्वामविन्दन्पृथ्यामृतस्य प्रजानन्नित्ता नमसा विवेश ॥ ५ ॥

वीळौ । सतीः । अभि । धीरा । अतृन्दन् । प्राचा । अहिन्वन् । मनसा । सप्त । विप्राः ।

विश्वाम् । अविन्दन् । पृथ्याम् । ऋतस्य । प्रजानन् । इत् । ता । नमसा । आ । विवेश ॥ ५ ॥

पुरा किलाङ्गिरसां गावः पणिनामकैरसुरैरपहृत्य निगूढे कस्मिंश्चिरपर्वते स्थापिताः । ते चाङ्गिरसस्तत्प्राप्त्यर्थमिन्द्रं तुष्टुवुः । स्तुतश्च सः १ इन्द्रो गवान्वेषणाय २ देवशुनीं प्राहिणोत् । सा च गवां ३ गवेषणपरा सती तत्स्थानमलभत । तथा विज्ञापित इन्द्रस्ता गाः ४ आनीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादित्यैतिहासिकी कथा । तथा चास्या ऋचोऽयमर्थः । ५ धीराः धीमन्तः ६ सप्त ७ विप्राः मेधाविनः सप्त-संज्ञाका अङ्गिरसः ८ वीळौ दृढे पर्वते ९ सतीः निगूढाः १० सतीर्गाः ११ अभि अभिलक्ष्य १२ अतृन्दन् उपेक्षामकुर्वन् । ततस्तेऽङ्गिरसः पर्वतबिले गावः सन्तीति १३ मनसा निश्चित्य १४ प्राचा येन मार्गेण प्रविष्टास्तेनैव प्राचीनेन मार्गेण ता गाः १५ अहिन्वन् १६ निरगमयन् । यद्वा प्राचा । प्रकर्षणेन्द्रमञ्जति

१. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-प-फ-भ- 'सह' नास्ति । २. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-फ-भ-स-अगच्छन् ; त-आगच्छन् । ३. न-वा; ल-ततो । ४. ख-ग-घ-ज-ण-भ- 'जैत्री.....वृद्धिः' नास्ति । ५. न-ल-स-तृचि । ६. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-भ-ल-स- 'सः' नास्ति । ७. ख-ग-घ-ज-ण-भ- गवामन्वेषणाय । ८. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-र-भ-स- 'गवां' नास्ति । ९. त- 'गाः' नास्ति । १०. ग-च-फ-निरूढाः ; त-स-निगूढाः ; ल-निरूढाः । ११. ख-ग-घ-ज-ण-फ-भ-अविन्दन् अलभन्त ।

प्राप्नोतीति प्राक् । तेनैन्द्रविषयेण मनसा । मन्यत इति मनः स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेणाहिंन्वन् अवर्धयन् इन्द्रं^१ तुष्टमकुर्वन्^२ । स्तुत्वा च ऋतस्य पथ्यां यज्ञस्य^३ मार्गे साधुभूतां^४ विश्वां सर्वामपहृतां गाम्^५ अविन्दन् अलभन्त । ततः स इन्द्रः ष्ठा तान्यङ्गिरसां कर्माणि प्रजानन् इत् प्रकर्षेण जानन्निन्द्रो नमसा नमस्कारेणाङ्गिरसः संभावयन् तैरधिष्ठितं पर्वतम् आ विवेश ॥ अतुन्दन् । 'उतुदिः^६ हिंसा-नादुरयोः' इत्यस्य लङि रुधादित्वात् श्रम् । तस्य 'असोः' इत्यहोपः । निघातः । प्राचा । 'अञ्जे' छन्दस्य सर्वनामस्थानम्^७ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अहिंन्वन् । 'हि गतिवर्धनयोः' इत्यस्य लङि रूपम् । अविन्दन् । 'विदु लाभे' इत्यस्य लङि मुचादित्वाच्चम् । निघातः । पथ्याम् । पथि साधुरित्यर्थे 'तत्र साधुः' इति यत्प्रत्ययः । 'यचि भम्' इति भसंज्ञायां 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । 'यतोऽनावः' इत्यस्यानित्यत्वात् 'तिस्वरितः' इति स्वरितः । विवेश । 'विश प्रवेशने' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥ ५ ॥

विदद्यदीं सरमा रुग्णमद्रेर्महि पार्थः पुर्व्यं सध्यकः ।

अग्रं नयत्सुपद्यक्षराणामच्छा रवं प्रथमा जानती गात् ॥ ६ ॥

विदत् । यदि । सरमा । रुग्णम् । अद्रेः । महि । पार्थः । पुर्व्यम् । सध्यक् । कुरिति कः ।

अग्रम् । नयत् । सुपदी । अक्षराणाम् । अच्छ । रवम् । प्रथमा । जानती । गात् ॥ ६ ॥

यदि यदा षरमा इन्द्रेण गवान्वेषणार्थं प्रेषिता सरमा नाम देवशुनी अद्रेः रुग्णं भग्नं द्वारं विदत् अलभत तदानीमिन्द्रः महि महत् पुर्व्यं पूर्वं प्रेषणकालेऽज्ञादिनीं ते प्रजां करिष्यामि इति प्रतिज्ञात् सध्यक् इतरैरपि भोज्यैः सध्रीचीनं पार्थः गव्यादिलक्षणमन्नं कः अकार्षीत् तस्यै दत्तवान् । ततः सुपदी शोभनपादयुक्ता सा सरमा अक्षराणां क्षयरहितानां गवाम् अग्रं प्रान्तं नयत् प्राप्नोत्^१ । कुत इत्यत आह । यतः रवं तेषां हम्भारवं प्रथमा^२ प्रथमं जानती सती अच्छ शब्दाभिमुख्येन^३ गात् जगाम ॥ विदत् । 'विदु लाभे' इत्यस्य लुङि लुदित्वात् च्लेरङ्देशः । तस्य स्वरः । सरमा । 'सृ गतौ' । औणादिकोऽनप्रत्ययः । सरतीति सरमा^४ । 'सरमा सरणात्' (निरु. ११. २४) इति यास्कः । प्रत्ययस्वरः । रुग्णम् । 'रुजो भङ्गे' इत्यस्य निष्ठायां 'ओदितश्च' इति नत्वम् । प्रत्ययस्वरः । पार्थः । 'पा रक्षणे' । 'अञ्जे च' (उ. सू. ४. ६४४) इत्यसुन्प्रत्ययः । थुडागमः । पातीति पाथोऽन्नम् । निस्वरः । सध्यक् । 'अञ्जु गतिपूजनयोः' । 'कृत्विक्' इत्यादिना किन् । सहाञ्जतीति । 'सहस्य सध्रिः' इति सध्यादेशः । किन्प्रत्ययस्य कृत्वम् । 'अद्रिसध्र्योः अन्तोदात्तत्वनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम्' (पा. सू. ६. ३. ९५. १) इति सध्रि इत्यादेशोऽन्तोदात्तः । यणादेशे कृते 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितः' इति यणः स्वरितत्वम् । कः । करोतेर्लुङि सिपि च्लेः 'मन्त्रे घसह्वर' इत्यादिना लृक् । गुणे कृते हल्ङ्यादिना सिपो लोपः । विसर्जनीयः । निघातः । नयत् । नयतेर्लुङि रूपम् । सुपदी । 'पादोऽन्यतरस्याम्' (पा. सू. ४. १. ८) इति ङीप् । गात् । इणो लुङि रूपम् ॥

१. च-फ-इन्द्रस्तुतिमकुर्वन् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-प-फ-भ-यज्ञमार्गे संभूताम्; स-यज्ञमार्गेण संभूताम् । ३. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स-तुदिः । ४. ख-ग-च-फ-भ-स-प्राप्नोति । ५. ख-ग-च-ज-ण-प्रथमा नास्ति । ६. च-आभिमुख्येन । ७. ल-सरमा नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-सरणिः ।

अगच्छद् विप्रतमः सखीयन्नसूदयत्सुकृते गर्भमद्रिः ।

ससान मर्यो युवभिर्मखस्यन्नथाभवदङ्गिराः सद्यो अर्चन् ॥ ७ ॥

अगच्छत् । ऊँ इति । विप्रतमः । सखिऽयन् । असूदयत् । सुकृते । गर्भम् । अद्रिः ।

ससान । मर्यः । युवऽभिः । मखस्यन् । अर्थ । अभवत् । अङ्गिराः । सद्यः । अर्चन् ॥ ७ ॥

विप्रतमः अतिशयेन मेधावी । सखीयन् अङ्गिरोभिः साकमात्मनः सखित्वमिच्छन् इन्द्रः । अगच्छत् । उ । गोभिरधिष्ठितं पर्वतमगमदेव । सः । अद्रिः सखित्वमिच्छन् । सुकृते सुष्ठु युद्धकर्त्रे इन्द्राय । गर्भं गवात्मकं गर्भम् । असूदयत् निरगमयत् । युवभिः नित्यतरुणैर्मरुद्भिः सह । मखस्यन् गोधनमङ्गिरसामिच्छन् । मर्यः असुराणां मारयितेन्द्रः । ससान असुरैरपहृताः ताः^१ गाः भेजे । अथ अनन्तरम् । अङ्गिराः ससानामङ्गिरसां मध्ये वरिष्ठोऽङ्गिरा ऋषिः इन्द्रात् ता गा लब्ध्वा । सद्यः तदानीमेव । अर्चन् इन्द्रं पूजयन् । अभवत् ॥ अगच्छत् । गमेर्लङि रूपम् । सखीयन् । सुप आत्मनः क्यच् । असूदयत् । ‘षूद^२ निरासे^३’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ससान । ‘षण^४ संभक्तौ’ इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लिट्स्वरः^५ । मखस्यन् । ‘छन्दसि परेच्छायाम्’^६ इति^७ परेच्छायामपि क्यच् । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायां सुवक्तव्यः इति सुगागमः । एकादेशस्वरः । अङ्गिराः । ‘सु गतौ’ । अङ्गारशब्द उपपदे सत्तेर्धातोरेषुनप्रत्ययः । उपपदे गकारात् परस्याकारस्येत्वम्^८ अन्त्यलोपश्च धातोर्लोपश्च ‘अङ्गिराः’ इति सूत्रेण निगद्यते । भूतकालेऽङ्गारेभ्यः सृत इति अङ्गिरा ऋषिः । ‘अङ्गारेवङ्गिराः’ (निरु. ३. १७) इति यास्कः । नित्स्वरः ॥

सतःसतः प्रतिमानं पुरोभूर्विश्वा वेद जनिमा हन्ति शृण्वाम् ।

प्र णो दिवः पदवीर्गव्युर्चन्तसखा सखीरमुञ्चन्निर्वद्यात् ॥ ८ ॥

सतःऽसतः । प्रतिऽमानम् । पुरःऽभूः । विश्वा । वेद । जनिम । हन्ति । शृण्वाम् ।

प्र । नः । दिवः । पदऽवीः । गव्युः । अर्चन् । सखा । सखीन् । अमुञ्चत् । निः । अवद्यात् ॥ ८ ॥

योऽयमिन्द्रः । सतसतः उत्तमस्य वसुनः^९ । प्रतिमानम् । प्रतिमीयत उपमीयतेऽनेन सर्वमिति प्रतिमानं प्रतिनिधिः^{१०} । यद्वा^{११} सतःसतो जातस्य सर्वस्य प्रतिमानं स्वस्य महत्त्वेन प्रतिमातीयत्तया सर्वं परिच्छिनत्तीत्यर्थः^{१२} । पुरोभूः युद्धे^{१३} पुरतः शत्रून्वाप्नोतीति पुरोभूश्च विश्वा । जनिम सर्वाणि जातानि । वेद जानाति । शृण्वाम् शृण्वणमानम्^{१४} असुरैः^{१५} हन्ति । पदवीः कवितमः । गव्युः गोधनम्

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-‘ताः’ नास्ति । २. ख-ग-घ-ज-ण- सुद क्षरणे; स- षूद प्रेरणे । ३. ल-स-वन षण । ४. ख-ग-घ-ज-ण-त-भ-स-‘लिट्स्वरः’ नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-‘परेच्छायामिति’ नास्ति । ६. ल-परस्येत्वम् । ७. ल-वस्तुनः । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-‘प्रतिनिधिः’ नास्ति । ९. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-‘यद्वा.....’छिनत्तीत्यर्थः’ नास्ति । १०. ख-ग-घ-ज-ण-युद्धेषु । ११. च-तन्नामानम् । १२. घ-त-स-असुरं च ।

अङ्गिरसामिच्छन् अस्माकं^१ सखा इन्द्रः^२ सखीन्^३ नः अस्मान्^४ दिवः^५ द्युलोकादागत्य^६ प्र^७ अर्चन्^८ प्रकर्षेण पूजयन्^९ अवद्यात्^{१०} वृत्रबाधरूपात्^{११} दोषात्^{१२} निः^{१३} अमुञ्चत्^{१४} नितरां सुञ्चतु ॥ प्रतिमानम् । मातीति मानम् । औणादिको नन्प्रत्ययः^{१५} । यद्वा करणे ल्युट् । पुरोभूः । ' भू प्रातो ' । क्तिप् । वेद । वेतेर्लेटि रूपम् । जनिम । ' जनी प्रादुर्भावे ' । ' जनिह्रस्व्यामिमनिन् ' इति इमनिन्प्रत्ययः । भूतकाले जातामीति जनिम । ' सुपां सुलुक् ' इति सुपो लुक् । नित्स्वरः । हन्ति । हन्तेर्लेटि रूपम् । वाक्य-भेदादनिघातः । शुष्णम् । शोषयतीति^{१६} शुष्णः । प्र णः । ' उपसर्गाद्बहुलम् ' इति संहितायां णत्वम् । पदवीः । वी कान्त्यादिषु । क्तिप् । पदानि वेत्ति परस्परसंगतानि करोतीति पदवीः कविः । गन्धुः । गोशब्दात् ' परेच्छायां छन्दसि ' इति क्यच् । ' वान्तो यि प्रत्यये ' इति वान्तादेशः । ' क्याच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । अर्चन् । अर्चतेः शतरि रूपम् । सखीन् । संहितायां नकारस्य ' दीर्घादटि ' इति रुः । पूर्वस्य वर्णस्य ' अत्रानुनासिकः ' इत्यनुनासिकादेशः । अमुञ्चत् । ' मुञ्च मोक्षणे ' इत्यस्य लङि ' शे मुचादीनाम् ' इति नुमागमः । निघातः । अवद्यात् । ' वद व्यक्तायां वाचि ' इत्यन्य नःपूर्वस्य गङ्गाथै ' अवद्यपण्यवर्गाः^{१७} (पा. सू. ३. १. १०१) इति निपातनात् यत्प्रत्ययः ॥

नि गव्यता मनसा सेदुरकैः कृण्वानासो अमृतत्वाय गातुम् ।

इदं चिन्तु सदनं भूर्येषां येन मासां असिषासन्नृतेन ॥ ९ ॥

नि । गव्यता । मनसा । सेदुः । अकैः । कृण्वानासः । अमृतत्वाय । गातुम् ।

इदम् । चित् । नु । सदनम् । भूरि । एषाम् । येन । मासान् । असिषासन् । ऋतेन ॥ ९ ॥

गव्यता गा इच्छता मनसा युक्ताः अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः अमृतत्वाय देवत्वप्राप्त्यर्थं गातुम् । गच्छन्त्येनेनेति^{१८} गातुर्मार्गः । अमृतत्वप्राप्त्युपायभूतं मार्गं कृण्वानासः कुर्वाणास्तेऽङ्गिरसः नि सेदुः सत्राख्ये कर्मणि^{१९} आसीदन् । एषाम् अङ्गिरसाम् इदं चित् सदनम् इदमेव सत्राख्ये कर्मणि आसदनं^{२०} भूरि नु प्रभूतम् । अमृतत्वप्राप्त्यर्थं महानुपायः खलु । कुत इत्यत आह । ऋतेन सत्यभूतेन येन सत्रकर्मणा तेऽङ्गिरसः मासान् अभिप्लवपृष्ठयषडहैः कल्पितान् मासान् असिषासन् संभक्तुमैच्छन् ॥ गव्यता । गोशब्दात् क्यचि रूपम् । ' वान्तो यि प्रत्यये ' इति वान्तादेशः । एकादेशस्वरः । सेदुः । सदेर्लेटि ' अत एकहस्मध्येऽनादेशादेर्लेटि ' इत्येत्वाभ्यासलोपौ । निघातः । कृण्वानासः । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' इत्यस्य ताच्छीलिकश्चानश् । ' धिन्विकृण्वोरच ' इत्युप्रत्ययः । चित्स्वरः । गातुम् । ' गाङ् गतौ ' । ' कमिमनिजनिगाभापायाहिभ्यः ' इति करणे तुप्रत्ययः । प्रत्यय-स्वरः । असिषासन् । ' षण संभक्तौ ' इत्यस्य सनि ' जनसनखनां सञ्जलोः ' इत्यात्वम् । अभ्यासस्य ' सन्यतः ' इतीत्वम् । ' सनोतेरनः ' इति संहितायां षत्वम् । तदन्ताल्लङि रूपम् । यद्वृत्त-योगादनिघातः ॥

१. ख-ग-ण-फ-भ-वृत्रबाधारूपात् दोषात् ; ल-शत्रुबाधरूपात् दोषात् ; स-वृत्रवधरूपदोषात् ।

२. ख-ग-ज-ण-न-भ-नप्रत्ययः । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-स-शोधयतीति । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-गच्छत्य-नेनेति । ५. त-न-वर्त्मनि । ६. ख-ग-घ-ज-ण-भ-आसनम् ।

संपश्यमाना अमदन्नाभि स्वं पर्यः प्रत्नस्य रेतसो दुधानाः ।

वि रोदसी अतपद्घोष एषां जाते निःष्ठामदधुर्गोषु वीरान् ॥ १० ॥

सम्पश्यमानाः । अमदन् । अभि । स्वम् । पर्यः । प्रत्नस्य । रेतसः । दुधानाः ।

वि । रोदसी इति । अतपत् । घोषः । एषाम् । जाते । निःस्थाम् । अदधुः । गोषु । वीरान् ॥ १० ॥

१स्वं स्वकीयं गोधनम् २अभि अभिलक्ष्य ३संपश्यमानाः मदीया एता गाव इत्यात्मीयतया जानानाः ४तेऽङ्गिरसः ५प्रत्नस्य पुरा ६जातस्य ७रेतसः तदुपलक्षितस्य पुत्रस्य धारणार्थं ८पयः ९दुधानाः ता गाः पयो दुहन्तः सन्तः १०अमदन् दृष्टा अभूवन् । ११एषाम् अङ्गिरसां १२घोषः हर्षादुत्पन्नो महाध्वनिः स्तुतिजातः १३वा १४रोदसी द्यावापृथिव्यौ १५वि १६अतपत् ते व्याप्य अतपिष्ट १७ततस्तेऽङ्गिरसः १८जाते आत्मीयतया संपन्ने चराचरात्मके वस्तुनि १९निःष्ठां पूर्वं यथा स्थितिमकार्षुः । तथा २०गोषु आहृतासु २१वीरान् रक्षाकर्मण्यतिशूरान् पुरुषान् २२अदधुः स्थापयामासुः ॥ संपश्यमानाः । संपूर्वस्य दृशेः ' दृशेति वक्तव्यम् ' इत्यात्मनेपदम् । शानचो लसार्वधातुकस्वरैणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः । अमदन् । ' मदी हर्षे ' इत्यस्य लुङि सिच्यङि रूपम् । निघातः । दुधानाः । ' दुह प्रपूर्णे ' इत्यस्मात् शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । घत्वं छान्दसम् । वृषादिवादाद्युदात्तः । अतपत् । विपूर्वस्य तपतेरत्र सकर्मकत्वादात्मनेपदाभावः । लङि रूपम् । घोषः । ' घुष' संशब्दने १३ । घञन्तः । जिहस्वरः । निःष्ठाम् । ' ष्ठा गतिनिवृत्तौ ' । ' स्थः क च ' (पा. सू. ३. २. ७७) इति क्तिप् । कृदुत्तरस्वरः १५ । अदधुः । दधातेर्लङि द्वेः ' सिजभ्यस्त' इति जुसादेशः । वाक्यभेदाज्जिघाताभावः । गोषु । ' सावेकाचः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ' न गोश्चन् ' इति प्रतिषिद्धत्वात् प्रातिपदिकस्वरः ॥ १६ ॥

स जातेभिर्वृत्रहा सेदु हव्यैरुदुस्त्रिया असृजदिन्द्रो अकैः ।

उरुच्यस्मै घृतवद्भरन्ती मधु स्वादा दुदुहे जेन्या गौः ॥ ११ ॥

सः । जातेभिः । वृत्रहा । सः । इत् । ऊँ इति । हव्यैः ।

उत् । उस्त्रियाः । असृजत् । इन्द्रः । अकैः ।

उरुची । अस्मै । घृतवत् । भरन्ती । मधु । स्वादा । दुदुहे । जेन्या । गौः ॥ ११ ॥

१सः २इन्द्रः ३जातेभिः सहायतया संपन्नैर्मरुद्भिः सहितः सन् ४वृत्रहा वृत्रस्यासुरस्य हन्ता भवति । ५सेदु स एव इन्द्रः ६अकैः अर्चनीयैः अत एव ७हव्यैः होतव्यैर्मरुद्भिः सहितः सन् ८उस्त्रियाः । ऊर्ध्वं वसत्यासु क्षीरादिरूपं हविरित्युस्त्रिया गावः । यद्वा ऊर्ध्वं क्षीरदधिनवनीतादि क्रमेणासु वसतीति । ' उस्त्रियेति गोनामोत्खाविणोऽस्यां भोगाः ' (निरु. ४. १९) इति यास्कः । ता गाः ९उत् असृजत् यज्ञार्थं सम्यक् ससर्ज । यस्मादेवं तस्मात् १०घृतवत् घृतोपेतं क्षीरादिकं ११हविः १२भरन्ती

१. च-फ-पश्यमानाः । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-पुरः । ३. ख-ग-घ-च-फ-श्रुतिजातः ।

४. ख-ग-च-न-भ-ल-स-आवर्तिताः ; ज-ण-अवर्तत । ५. च-फ-घुषिरविशब्दने । ६. ल-कृदुत्तरपदस्वरः ।

७. ख-ग-च-ज-ण-भ-क्षीरादि ।

विभ्राणा अत एव षडरूची । उरु प्रभूतमग्निहोत्रादिकर्म अञ्जति हविः प्रदातुं प्राप्नोतीत्युरूची ।
 षजेन्या जेतव्या प्रशस्ता षगौः षअस्मै यजमानाय षस्वाद्य स्वादुतरं क्षीरादि षदुदुहे दुह्यते स्म ॥
 उल्लियाः । ' वस निवासे ' इत्यस्मात् ' स्फायितञ्चि० ' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । उल्लिङ्गदान् स्वार्थं
 वृषोदरादित्वात् घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । यद्वा । ' सृ गतौ ' । उत्पूर्वस्य सरतेः^१ कप्रत्ययः । पूर्वपद-
 स्यान्त्यलोपश्छान्दसः । अत्रापि स्वार्थिको घप्रत्ययः । असृजत् । ' सृज विसर्गे ' इत्यस्य लङि रूपम् ।
 उरूची । उरु अञ्जतीति क्तिन् । ' अञ्जतेश्चोपसंख्यानम् ' इति ङीप् । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः ।
 दुदुहे । ' दुह प्रपूर्णे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । जेन्या । जयतेः कृत्यार्थे केन्यप्रत्ययः । इकारलोप-
 श्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

पित्रे चिचक्रुः सदनं समस्मै महि त्विषीमत्सुकृतो वि हि ख्यन् ।

विष्कभ्रन्तः स्कम्भनेना जनित्री आसीना ऊर्ध्वं रभसं वि मिन्वन् ॥ १२ ॥

पित्रे । चित् । चक्रुः । सदनम् । सम् । अस्मै । महि । त्विषिऽमत् । सुकृतः । वि । हि । ख्यन् ।
 विऽस्कभ्रन्तः । स्कम्भनेन । जनित्री इति । आसीनाः । ऊर्ध्वम् । रभसम् । वि । मिन्वन् ॥ १२ ॥

सत्रमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसः षपित्रे षचित् पालकाय षअस्मै इन्द्राय षमहि महत् षत्विषीमत्
 दीसिमत् षसदनम् उञ्जते^२ स्थानं षसं षचक्रुः । कथमिति तदुच्यते । यतः षसुकृतः समुपार्जितसुकृतकर्माणः^३
 तेऽङ्गिरसस्तादृशमिन्द्रस्य उचितं स्थानं षवि षहि षख्यन् विशेषेणादर्शयन् खलु । कुत इत्यत आह ।
 षआसीनाः सत्रम् उपतिष्ठन्तः^४ तेऽङ्गिरसः^५ षजनित्री सर्वस्य जगतो जनयित्र्यौ द्यावापृथिव्यौ षस्कम्भनेन
 स्तम्भनसाधनेन^६ अन्तरिक्षेण षविष्कभ्रन्तः यथा ते रोदस्यौ^७ अधो न पततस्तथा विष्टब्धे कुर्वन्तः सन्तः
 षरभसं वेगवन्तं तमिन्द्रम् षऊर्ध्वं द्युलोके^८ षवि षमिन्वन् हविःस्वीकरणार्थं विशेषेणास्थापयन् ॥ चक्रुः ।
 करोतेर्लिट्युसि रूपम् । निघातः । ख्यन् । ' ख्या प्रकथने ' । अस्य लुङि च्छेः ' अत्यतिवक्तृत्वा-
 तिभ्योऽङ् ' इत्यङादेशः । ' आतो लोप इटि० ' इत्याकारलोपः । हियोगादनिघातः । विष्कभ्रन्तः ।
 ' स्कम्भु रोधने ' । सौत्रो धातुः । तस्मात् शतरि रूपम् । ' वेः स्कभ्रातेर्नित्यम् ' (पा. सू. ८. ३. ७७) इति
 षत्वम् । शतृप्रत्ययस्वरः । जनित्री । क्रत्रेभ्यो ङीप् । ' जनिता मन्त्रे ' इति निपातनात् णिलोपः ।
 ' वा लन्दसि ' इति सवर्णदीर्घः । आसीनाः । ' आस उपवेशने ' इत्यस्मात् शानच् । ' ईदासः '
 (पा. सू. ७. २. ८३) इतीकारः । शानचो लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । मिन्वन् । ' डुमिष्
 प्रक्षेपणे ' इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः ॥

मही यदि धिषणां शिश्रथे धात्संद्योवृधं विभ्वं^१ रोदस्योः ।

गिरो यस्मिन्ननवद्याः समीचीर्विश्वा इन्द्राय तविषीरनुत्ताः ॥ १३ ॥

मही । यदि । धिषणां । शिश्रथे । धात् । सद्यःऽवृधम् । विऽभ्वम् । रोदस्योः ।

गिरः । यस्मिन् । अनवद्याः । समुऽईचीः । विश्वाः । इन्द्राय । तविषीः । अनुत्ताः ॥ १३ ॥

१. ख-ग-च-ज-न-भ-ल-स-स्रवतेः । २. ल-उत्तमम् । ३. ख-ग-च-न-भ-स-समुपार्जितकर्मणः ।

४. ख-ग-घ-ज-ण-अनुतिष्ठन्तः । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-अङ्गिरसः । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स्तम्भ-
 साधनेन । ७. ख-ग-च-ज-ण-रोदसी । ८. त-ऊर्ध्वलोके ।

‘मही महती’ धिषणा अस्माभिः क्रियमाणेन्द्रविषया स्तुतिः ‘रोदस्योः’ शिक्षये द्यावा-
पृथिव्योरन्योन्यविश्लेषाय ‘सद्योवृधं’ तदानीमेव वर्धमानं ‘विभवं’ विभुं तयोर्धारणसमर्थं साधनं ‘यदि’
‘धात्’ अकरोत् तत्तन्त्र वर्तमाने ‘यस्मिन्’ इन्द्रे ‘अनवद्याः’ दोषरहिताः ‘गिरः’ स्तुतिलक्षणा वाचः
‘समीचीः’ संगता भवन्ति । इन्द्राय इति विभक्तिव्यत्ययः । तादृशस्येन्द्रस्य ‘विश्वाः’ ‘तविषीः’
सर्वाणि बलानि ‘अनुत्ताः’ अपरप्रेषितानि स्वभावसिद्धान्येव ॥ धिषणा । ‘धिषा प्रागल्भ्ये’ ।
‘धिय च संज्ञायाम्’ इति क्युप्रत्ययः । धातोर्धिषादेशः । ‘धृणोत्यनयेति’ धिषणा स्तुतिः ।
प्रत्ययस्वरः । शिक्षये । अथ हितार्थः । अस्मात् क्तिप् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति तस्य सार्वधातुकत्वात् शप् ।
तस्य ‘बहुलं छन्दसि’ इति श्लुः । ‘बहुलं छन्दसि’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । धातुस्वरः । धात् ।
‘दधाते’ छान्दसे लुङि रूपम् । यदियोगादनिघातः । विश्वम् । भवतेः क्तिप् । ‘छन्दस्युभयथा’ इति
यणादेशः । ‘उदात्तस्वरिनयोर्यणः’ इति स्वरितत्वम् । अनुत्ताः । ‘गुद प्रेरणे’ इत्यस्य नञ्पूर्वस्य
निष्ठायां ‘नसत्तनिषत्तानुत्त’ इत्यादिना निपातनाज्झातकारस्य नत्वाभावः^१ । नञः^२ स्वरः^३ ॥

मह्या ते सख्यं वंश्मि शक्तीरा वृत्रघ्ने नियुतो यन्ति पूर्वीः ।

महिं स्तोत्रमव आगन्म सुरेस्माकं सु मघवन्बोधि गोपाः ॥ १४ ॥

महिं । आ । ते । सख्यम् । वंश्मि । शक्तीः । आ । वृत्रघ्ने । निऽयुतः । यन्ति । पूर्वीः ॥
महिं । स्तोत्रम् । अवः । आ । अगन्म । सुरेः । अस्माकम् । सु । मघवन् । बोधि । गोपाः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र ‘ते’ तव ‘महि’ महत् ‘सख्यम्’ ‘आ’ ‘वंश्मि’ आकामये । ‘शक्तीः’ त्वत्संबन्धीनि
दानानि चाकामये । ‘वृत्रघ्ने’ वृत्रासुरस्य हन्त्रे तुभ्यं ‘पूर्वीः’ बह्व्यः^३ ‘नियुतः’ वडवाः ‘आ’ ‘यन्ति’
वहनार्थमागच्छन्ति । ‘सुरेः’ विदुषस्तव ‘महि’ महत् ‘स्तोत्रम्’ ‘अवः’ हविलक्षणमन्नं च ‘आ’
‘अगन्म’ प्रापयामः^४ । हे^५ ‘मघवन्’ इन्द्र तादृशस्त्वं ‘अस्माकं’ ‘सु’ सुष्ठु ‘गोपाः’ पालयिता
भवामीति ‘बोधि’ बुध्यस्व ॥ सख्यम् । ‘सख्युर्यः’ इति भावार्थे यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । वंश्मि ।
‘वश कान्तौ’ । लटि रूपम् । नियुतः । ‘यु मिश्रणे’ । क्तिप् । नितरां युवन्ति मिश्रयन्त्यात्मानं
रथेति नियुतो वडवाः । अगन्म । गमेर्लङ्गुत्तमबहुवचने ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् ।
‘म्बोश्च’ इति मकारस्य नकारः । निघातः । बोधि । बुधेर्लोङि हेधौ रूपम् । निघातः । गोपाः ।
‘गुप् रक्षणे’ । ‘गुप्पूर्व’ इत्यादिना आयप्रत्ययः । तदन्तात् क्तिप् । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः ॥

महि क्षेत्रं पुरु चन्द्रं विविद्वानादित्सखिभ्यश्चरथं समैरत् ।

इन्द्रो नृभिर्जनदीधानः साकं सूर्यमुषसं गातुमग्निम् ॥ १५ ॥

महिं । क्षेत्रम् । पुरु । चन्द्रम् । विविद्वान् । आत् । इत् । सखिभ्यः । चरथम् । सम् । ऐरत् ।
इन्द्रः । नृभिः । अजनत् । दीधानः । साकम् । सूर्यम् । उषसम् । गातुम् । अग्निम् ॥ १५ ॥

१. च-फ-नञ्पूर्वस्य नुट्विदेति विकल्पनात् निष्ठातकारस्य नत्वाभावः । २. च-ण-न-भ-ल-स-नञ्स्वरः ।

३. ख-ग-च-ज-ण-ब्रह्मयोऽपि । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-याचामहे । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘सु’ नास्ति ।

योऽयम्^१ इन्द्रः^२ महि महत्^३ क्षेत्रं केदारादि^४ पुरु प्रभूत^५ चन्द्रं^६ हिरण्यं च^७ विविद्वान्^८
अर्थिभ्यः^९ सखिभ्यः^{१०} अस्मभ्यं^{११} लभ्यन् ।^{१२} आदित् अनन्तरं^{१३} चरथं चरात्मकं गवादिकं च^{१४} समैरत्^{१५}
सम्यक् प्रैरयत् । दत्तवानित्यर्थः ।^{१६} दीद्यानः दीप्यमानः सोऽयम्^{१७} इन्द्रः^{१८} नृभिः^{१९} नेतृभिः^{२०} कर्मसहाय-
भूतैर्मरुद्भिः^{२१} साकं सहितः सन्^{२२} सूर्यं कालस्य निर्वाहकम्^{२३} आदित्यम्^{२४} उषसम्^{२५} उषःकालं^{२६} गातुम् ।
गायन्ति स्तुवन्त्यस्यामिन्द्रादिदेवानिति गातुः पृथिवी । ताम् ।^{२७} अग्निम्^{२८} अग्निहोत्रादिकर्मसाधनभूतम्^{२९}
आहवनीयादिलक्षणमग्निं च^{३०} अजनत्^{३१} अजनयत् ॥ पुरु चन्द्रम् । संहितायां 'ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे'
इति सुडागमः । तस्य श्रुत्वेन शकारः । पदकाले नास्ति सुडागमः । पुरु । कुप्रत्ययस्वरः । चन्द्रम् ।
रक् । प्रत्ययस्वरः । चरथम् । चर गत्यर्थः । अस्मादौगादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ऐरत् । 'ईर
गतौ'^{३२} इत्यस्य लङि 'आडजादीनाम्'^{३३} इत्याडागमः । निघातः । अजनत् । जनेर्ण्यन्तस्य लङि रूपम् ।
'बहुलमन्यत्रापि संज्ञाच्छन्दसोः'^{३४} इति णिलुक् । गातुम् । 'गौ शब्दे'^{३५} । 'गापायाहिभ्यः'^{३६} इति
तुप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥ ७ ॥

अपश्चिदेष विभ्वोऽइ दमूनाः प्र सध्रीचीरसृजद्विश्वश्चन्द्राः ।

मध्वः पुनानाः कविभिः पवित्रैर्द्युभिर्हिन्वन्त्यक्तुभिर्धनुत्रीः ॥ १६ ॥

अपः । चित् । एषः । विऽभ्वः । दमूनाः । प्र । सध्रीचीः । असृजत् । विश्वऽचन्द्राः ।

मध्वः । पुनानाः । कविऽभिः । पवित्रैः । द्युभिः । हिन्वन्ति । अक्तुभिः । धनुत्रीः ॥ १६ ॥

दमूनाः । दान्तं मनो यस्यासौ दमूनाः दान्तमनाः^१ । यद्वा दान्यतीति दमूनाः । उपरत
इत्यर्थः । स एषः एवेन्द्रः^२ विभ्वः व्यासः सध्रीचीः परस्परसंगताः^३ विश्वश्चन्द्राः विश्वस्याल्हाद-
यित्रीः । विश्वस्याल्हादो याभ्यस्ता इति वा । एवंभूताः अपः प्र असृजत् सृष्टवान् ।
सृष्टाश्च ता आपः मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान्^४ कविभिः पवित्रैः अग्निवायुसूर्यैः पुनानाः
शोधयिष्यः धनुत्रीः सर्वस्य जगतः प्रीणयिष्यः सत्यः^५ द्युभिः दिवसैः अक्तुभिः^६ चित् रात्रिभिः च^७
हिन्वन्ति । रात्रिर्दिवं^८ सर्वं जगत् स्वस्वव्यापारप्रवणं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ दमूनाः । 'दमु उपशमे'^९
'दमेरूनसिः'^{१०} इत्यूनसिप्रत्ययः । दान्यतीति दमूनाः । यद्वा दान्तशब्दस्य दभावो मनसो मकारात्
परस्याकारस्य ऊकारश्छान्दसः । असृजत् । 'सृज विसर्गे' । हिन्वन्ति । 'हि गतौ' । निघातः ।
धनुत्रीः । 'धन धान्ये' इत्यस्मात् अग्निवादिवात् उत्रप्रत्ययः । शार्ङ्गरवादिषु ङीन् द्रष्टव्यः ।
निस्स्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-फ-सोऽयम् ; त-अयम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स- 'च' नास्ति । ३. ख-ग-
च-फ-भ-निवासम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ- 'दान्तमनाः' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-देवेन्द्रः ।
६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-परस्परं संगताः । ७. च-त- 'सोमान्' नास्ति । ८. त-न-स- 'सत्यः'
नास्ति । ९. न-ल-स-अक्तुभी रात्रिभिः । १०. ग-स-रात्रिदिवम् ; च-न-ल-रात्रिदिवसम् ।

अनु कृष्णे वसुधित्वा जिहाते उभे सूर्यस्य मंहना यजत्रे ।

परि यत्ते महिमानं वृजध्यै सखाय इन्द्र काम्या ऋजिप्याः ॥ १७ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधित्वा इति वसुधित्वा । जिहाते इति ।

उभे इति । सूर्यस्य । मंहना । यजत्रे इति ।

परि । यत् । ते । महिमानम् । वृजध्यै । सखायः । इन्द्र । काम्याः । ऋजिप्याः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र सूर्यस्य सुष्ठु जगतः प्रेरकस्य तव मंहना महत्त्वेन सामर्थ्येन वसुधित्वा वस्तव्य-
पदार्थधारणोपेते यजत्रे यजनाहे ते उभे कृष्णे अहोरात्रे अनु जिहाते पुनः पुनरावृत्य वतेते । किञ्च ।
ऋजिप्याः ऋजुगतयः सखायः ते मित्रभूताः काम्याः कमनीया मरुतः वृजध्यै कर्मविघ्नकारिणा-
मसुराणां वर्जनाय परिभवाय । यत् यस्य ते तव महिमानं सामर्थ्यमनुसृत्य परि परितः
प्रभवन्ति ॥ जिहाते । ' ओहाङ् गतौ ' । जुहोत्यादिः । ' भृजामित् ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः ।
मंहना । ' महि वृद्धौ ' । ल्युट् । लिट्स्वरः । वृजध्यै । ' वृजी वर्जने ' । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः ।
किस्वाद्गुणाभावः । प्रत्ययस्वरः । काम्याः । कमेर्ण्यन्तस्य ' अचो यत् ' इति यत्प्रत्ययः । ' यतोऽ-
नावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । ऋजिप्याः । ' ओप्यायी वृद्धौ ' । क्तिप् । ' लोपो व्योर्वलि ' इति
यलोपः । पूर्वपदस्योकारस्येकारो व्यत्ययेन । बहुवचनस्यैकवचनं छान्दसम् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥

पतिर्भव वृत्रहन्सूनुतानां गिरां विश्वायुर्वृषभो वयोधाः ।

आ नो गहि सख्येभिः शिवेभिर्महान्महीभिर्ऋतिभिः सरण्यन् ॥ १८ ॥

पतिः । भव । वृत्रहन् । सूनुतानाम् । गिराम् । विश्वऽआयुः । वृषभः । वयःऽधाः ।

आ । नः । गहि । सख्येभिः । शिवेभिः । महान् । महीभिः । ऋतिभिः । सरण्यन् ॥ १८ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र विश्वायुः । विश्वं संपूर्णमायुर्यस्यासौ विश्वायुः । अविनाशी वृषभः कामानां
वर्षिता वयोधाः अन्नस्य दाता तादृशस्त्वं सूनुतानां गिराम् अस्माभिः क्रियमाणानां प्रियतमानां
वाचां पतिः स्वामी भव । सरण्यन् सरणं यज्ञार्थं गमनमिच्छन् महान् महीभिः
महतीभिः ऋतिभिः रक्षाभिः शिवेभिः कल्याणैः सख्येभिः फलप्रदानरूपोपकारलक्षणैः सख्यैश्च
सहितस्त्वं नः अस्मान् प्रति आ गहि यज्ञार्थमागच्छ ॥ सूनुतानाम् । ' ऊन परिहाणे ' ।
सुतरामूनयस्यप्रियमिति सूनिति प्रियमुच्यते । तच्च तदन्तं सत्यं चेति सूनुतम् । ' परादिच्छन्दसि
बहुलम् ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वयोधाः । वयस्युपपदे दधातेर्विच् । गहि । गमेर्लोपि ' बहुलं
छन्दसि ' इति शपो लुक् । सेहिरादेशः । अपिच । तस्य छित्त्वात् ' अनुदात्तोपदेशः ' इत्यादिना
मलोपः । तस्यासिद्धत्वात् ' अतो हे ' इति हेर्लुक् न भवति । निघातः । सरण्यन् । सरणशब्दात्
क्यच् । एकादेशस्वरः ॥

१. त-यज्ञार्हम् । २. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-तदन्तं च । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-इत्युत्तरपदो-
दात्तत्वम् ।

तमङ्गिरस्वन्नमसा सपर्यन्त्रव्यं कृणोमि सन्यसे पुराजाम् ।

द्रुहो वि याहि बहुला अदेवीः स्वश्च नो मघवन्त्सातये धाः ॥ १९ ॥

तम् । अङ्गिरस्वत् । नमसा । सपर्यन् । नव्यम् । कृणोमि । सन्यसे । पुराऽजाम् ।

द्रुहः । वि । याहि । बहुलाः । अदेवीः ।

स्वः । रिति स्वः । च । नः । मघवन् । सातये । धाः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र ^१अङ्गिरस्वत् अङ्गिरस इव ^२नमसा स्तोत्रेण ^३सपर्यन् पूजयन् विश्वामित्रोऽहं ^४तं तादृशमहिमापेतं ^५पुराजां पुरातनं स्वां ^६सन्यसे संभजनाय ^७नव्यं ^८कृणोमि । स्तोतव्यतयाभिनवं करोमि । ^९अदेवीः तमोरूपत्वेनाद्योतमानान् ^{१०}बहुलाः बहुन् ^{११}द्रुहः द्रोघून् शत्रुभूतान् राक्षसान् ^{१२}वि ^{१३}याहि विशेषेण मृत्तिं प्रापय । हे ^{१४}मघवन् इन्द्र ^{१५}नः अस्मभ्यं ^{१६}स्वः स्वं ^{१७}धनं ^{१८}च ^{१९}सातये संभजनार्थं ^{२०}धाः धेहि ॥ अङ्गिरस्वत् । अङ्गिरस इव । 'तेन तुल्यम्' इति वतिप्रत्ययः । 'नभोऽङ्गिरोमनुषां वत्युपसंख्यानम्' इति भसंज्ञायां सकारस्य स्त्वाभावः । सपर्यन् । सपरशब्दः ^{२१}कण्ठादिः । नव्यम् । 'णु स्तुतौ' इत्यस्मात् 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'धातोस्तन्निमित्तस्य' इति वान्तादेशः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । कृणोमि । कृवेर्लटि रूपम् । सन्यसे । सनतेर्भावे क्तिप् । 'यसु प्रयत्ने' । अस्मात् क्तिप् । सनः संभजनस्य यसे यत्नाय । संभजनार्थमित्यर्थः । पुराजाम् । जनेर्विडि आवे रूपम् । याहि । यातेर्लोपि रूपम् । स्वः । 'स्वरादिनिपातमव्ययम्' इत्यव्ययसंज्ञायाम् 'अव्ययादाप्सुपः' इति सुपो लुक् । सातये । 'पणं संभक्तौ' । भावे क्तिप् । 'जनसन' इत्यादिना आस्वम् । 'ऊतियूति' इत्यादिना निपातनादुदात्तः ॥

मिहः पावकाः प्रतता अभूवन्त्स्वस्ति नः पिपृहि पारमासाम् ।

इन्द्र त्वं रथिरः पाहि नो रिषो मक्षुमक्षु कृणुहि गोजितौ नः ॥ २० ॥

मिहः । पावकाः । प्रऽतताः । अभूवन् । स्वस्ति । नः । पिपृहि । पारम् । आसाम् ।

इन्द्र । त्वम् । रथिरः । पाहि । नः । रिषः । मक्षुऽमक्षु । कृणुहि । गोऽजितः । नः ॥ २० ॥

हे ^१इन्द्र तं ^२पावकाः पापानां शोधयिष्यः ^३मिहः सेचनसाधनान्यापः ^४प्रतताः लोके प्रकर्षेण विस्तृताः ^५अभूवन् । ^६आसाम् अपां ^७स्वस्ति विनाशरहितं ^८पारं तीरं ^९नः अस्मदर्थं ^{१०}पिपृहि जलैः संपूर्णं कुरु । जलमवारपारीणं कुर्वित्यर्थः । ^{११}रथिरः रथवान् ^{१२}रिषः हिंसकात् शत्रोः सकाशात् ^{१३}नः अस्मान् ^{१४}पाहि पालय । अनन्तरं ^{१५}नः अस्मान् ^{१६}मक्षुमक्षु* अतिशोभं ^{१७}गोजितः गवादिपशूनां जेतृन् ^{१८}कृणुहि कुरु । वृष्टिप्रदानेन तटाकादिजलाशयान् संपूर्णान् कृत्वा गवादिधनयुक्तान् कुर्विति भावः ॥ अभूवन् । 'भू सत्तायाम्' इत्यस्य लुङि रूपम् । निघातः । पिपृहि । 'पृ पालनपूरणयोः' ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-स्वधनम् । २. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-सपरः ; च-सपर पूजायाम् । ३. स-वन षण । ४. ख-ग-च-न-स-मक्षु शीघ्रम् ; भ-मक्षुमक्षु शीघ्रम् ।

बुहोऽयादिः । ' अतिपिपत्योश्च ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । हेङित्वादगुणः । निघातः । रथिरः । मत्वर्थे ' मेधारथाभ्यामिरन्निरचौ ' इतीत्च्प्रत्ययः । रिषः । ' रिष हिंसायाम् ' । कृप् । ' सावेकाचः ' इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । मश्नुमश्नु । ' नित्यवीप्सयोः ' इति द्विवचनम् । संहितायाम् ' ऋचि तुनुवमश्नुतङ् ' इति दीर्घः ॥

अदेदिष्ट वृत्रहा गोपतिर्गा अन्तः कृष्णाँ अरुषैर्धामभिर्गात् ।

प्र सूनृतां दिशमानं ऋतेन दुरंश्च विश्वाँ अवृणोदप स्वाः ॥ २१ ॥

अदेदिष्ट । वृत्रहा । गोपतिः । गाः । अन्तरिति । कृष्णान् । अरुषैः । धामभिः । गात् ।

प्र । सूनृताः । दिशमानः । ऋतेन । दुरः । च । विश्वाः । अवृणोत् । अप । स्वाः ॥ २१ ॥

वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता गोपतिः गवां स्वामी सन्निन्द्रः गाः अदेदिष्ट अस्मभ्यं दिशतु । तथा कृष्णान् कर्मविप्रकारिणोऽसुरान् अरुषैः आरोचमानैः^१ धामभिः तेजोभिः अन्तर् अन्तर्धानं विनाशं गात् गमयतु । तथा सूनृताः प्रियतमा गाः ऋतेन प्रतारणवर्जितेन^२ सत्येन वाक्येन प्र दिशमानः अङ्गिरोभ्यः प्रदिशन्निन्द्रः विश्वाः सर्वाणि दुरः गवां स्वेच्छया निर्गमनद्वाराणि स्वाः स्वकीया गाः च अप अवृणोत् । व्रजे गाः स्थापयित्वा तानि द्वाराण्याच्छादितवानित्यर्थः ॥ अदेदिष्ट । ' दिश अतिसर्जने ' इत्यस्मात् यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अडागमस्वरः । गोपतिः । ' पत्यावैश्वर्ये ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । गात् । ' इण् गतौ ' । अन्तर्भावित्यर्थः । दिशमानः । दिशेः व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे शस्वरः । अवृणोत् । ' वृश् वरणे ' इत्यस्य लङि रूपम् ॥

शूनं हुवेम मधवानि मिन्द्रं मुस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ २२ ॥

शूनम् । हुवेम । मधवानि । मिन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । उतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ २२ ॥

व्याख्यातेयमृक् ॥ ॥ ८ ॥

' इन्द्र सोमं सोमपते ' इति सप्तदशर्चं नृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अनुक्रान्तं च— ' इन्द्र सोमं व्यूना ' इति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोद्वितीयेऽहनि मरुत्वतीये ' इन्द्र सोमम् ' इतीदं सूक्तं निविद्वानीयम्^३ । ' द्वितीयस्य ' इति खण्डे सूत्रितम्— ' इन्द्र सोमं या त ऊतिरवमेति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । गोसवविवधयोरपि मरुत्वतीयशस्त्र एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च— ' इन्द्र

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-स-आरोचनैः । २. ख-ग-घ-ण-भ-प्रतारणावर्जितेन । ३. ख-न-च-ज-ण-त-न-भ-स-निविद्वानम् । ४. ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-सूत्रितं च ।

सोममेतायामेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति । उद्भिद्वलभिदोरपि मरुवतीय एतस्सूक्तम् ।
सूत्रितं च—' इन्द्र सोममिन्द्रः पूर्भिदिति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं सर्वनं चारु यत्तै ।

प्रमुध्य शिप्रे मघवन्नृजीषिन्विमुच्या हरी इह मादयस्व ॥ १ ॥

इन्द्र । सोमम् । सोमपते । पिबे । इमम् । माध्यंदिनम् । सर्वनम् । चारु । यत् । ते ।

प्रमुध्य । शिप्रे इति । मघवन् । ऋजीषिन् । विमुच्य । हरी इति । इह । मादयस्व ॥ १ ॥

विश्वामित्रो ब्रूते । 'सोमपते सोमस्याधिपते हे 'इन्द्र' 'इमम्' अस्माभिर्माध्यंदिने सर्वने क्रियमाणं 'सोमं' सोमरसं 'पिबे । 'यत्' यस्मात् 'पते' त्वदर्थं क्रियमाणं 'माध्यंदिनं' मध्यंदिन-संबन्धि 'सर्वनं' निष्केवदयाख्यं शस्त्रं 'चारु' रमणीयं वर्तते । 'मघवन्' धनवन् 'ऋजीषिन्' । ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते । तद्वन् हे 'इन्द्र' 'हरी' रथे योजितावश्चौ रथात् 'विमुच्य' 'शिप्रे' हन् 'प्रमुध्य' अत्रत्येन ग्रासेन पूरयित्वा 'इह' देवयजनदेशे 'मादयस्व' तावश्चौ हर्षय ॥ प्रमुध्य । 'प्रोथु पर्याप्तौ' इत्यस्य व्यपि रूपम् । ह्रस्वश्छान्दसः । ह्रस्वरः । ऋजीषिन् । 'अर्जं पर्जं अर्जने' इत्यस्मात् 'अर्जेश्च ऋजि च' (उ. सू. ४. ४६८) इतीषन्प्रत्ययः ऋजि इत्यादेशश्च धातोः । अर्ज्यत इत्यृजीषम् । तदस्यास्ति इति इनिप्रत्ययः । आमन्त्रितत्वाज्जिघातः । मादयस्व । मदि स्तुत्यादिषु । हेतुमणिच्' । निघातः ॥

गवाशिरं मन्थिनमिन्द्र शुक्रं पिबा सोमं ररिमा ते मदाय ।

ब्रह्मकृता मारुतेना गणेन सजोषा रुद्रैस्तृपदा वृषस्व ॥ २ ॥

गोऽशिरम् । मन्थिनम् । इन्द्र । शुक्रम् । पिबे । सोमम् । ररिम । ते । मदाय ।

ब्रह्मकृता । मारुतेन । गणेन । सजोषा । रुद्रैः । तृपत् । आ । वृषस्व ॥ २ ॥

हे 'इन्द्र' 'गवाशिरं' गव्यस्य पयस आशीर्मिश्रणं यस्मिन् तं 'सोमम्' । अपि च 'मन्थिनं' मन्थसंयुक्तं 'शुक्रम्' अभिनवं यद्वा शुक्रामन्थिग्रहे वर्तमानम् । एवं त्रिषु सवनेषु वर्तमानमिमं सोमं 'पिबे । 'पते' तव 'मदाय' हर्षाय 'ररिम' तं सोमं वयं प्रयच्छामः । 'मारुतेन' । मरुतां गणो मारुतः । स च ब्रह्मकृत् । ब्रह्म स्तोत्रं करोतीति ब्रह्मकृत्^१ । इन्द्रस्तोत्रं कुर्वाणेन मारुतेन 'गणेन' 'रुद्रैः' एकादश-संख्याकैः रुद्रैश्च 'सजोषाः' संगतस्त्वं 'तृपत्' सोमपानेन तृप्यन् 'आ' 'वृषस्व' । तमिमं सर्वतो जठरे सिञ्च धारय ॥ गवाशिरं । श्रीणातेः^२ आङ्पूर्वात् किपि 'अपस्पृधेयामानुवुः^३' इत्यादिना निपातनात् आशिरादेशः^४ । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । पिबा^५ । 'व्यचोऽतस्तिष्ठः' इति संहितायां दीर्घः ।

१. ल-स-हेतुमति णिच् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-ब्रह्मकृता । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-शृणातेः ।

४. ल-शिरादेशः । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-पिबे ।

रश्मि । रातेः छान्दसं^१ वर्तमाने लिटि रूपम् । असमानवाक्यत्वाज्जिघाताभावः । ' आगमा अनुदात्ताः इति इटोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । तृपत् । ' तृप प्रीणने ' । तुदादिः । आगमानुशासनस्थानित्यत्वान् नुमभावः । वृषस्व । ' वृषु सेचने ' । व्यत्ययेन शः ॥

ये ते भुष्मं ये तर्विषीमवर्धन्त इन्द्र मरुतस्तु ओजः ।

माध्यंदिने सर्वने वज्रहस्त पिब रुद्रेभिः सगणः सुशिप्र ॥ ३ ॥

ये । ते । शुष्मम् । ये । तर्विषीम् । अवर्धन् । अर्चन्तः । इन्द्र । मरुतः । ते । ओजः ।

माध्यंदिने । सर्वने । वज्रहस्त । पिब । रुद्रेभिः । सगणः । सुशिप्र ॥ ३ ॥

हे इन्द्र^२ ये मरुतः^३ ते तव शुष्मं शत्रूणां^४ शोषकं^५ तेजः^६ ये च मरुतः तर्विषीं बलं च अवर्धन्^७ युद्धसहकारितयावर्धयन् ते मरुतः अर्चन्तः त्वां स्तुवन्तः सन्तः ते तव ओजः युद्धसामर्थ्यम्^८ अवर्धयन् । वज्रहस्त वज्रयुक्तः^९ हस्तः^{१०} यस्येति तादृश सुशिप्र शोभनहनो । ' शिप्रे हनू नासिके वा ' इति यास्कः । हे इन्द्र रुद्रेभिः । रोदयन्ति शत्रूनि^{११} रुद्राः मरुतः । तैः सगणः त्वं माध्यंदिने^{१२} सवने सोमं पिब ॥ अवर्धन् । ' वृषु वर्धने ' । अन्तर्भावितण्यर्थः । यद्वृत्तयोगादनुदात्तः । माध्यंदिने । उत्सादित्वादञ् । जित्त्वादाद्युदात्तः ॥

त इन्द्रस्य मधुमद्विविप्र इन्द्रस्य शर्धो मरुतो य आसन् ।

येभिर्वृत्रस्यैषितो विवेदामर्मणो मन्यमानस्य मर्म ॥ ४ ॥

ते । इत् । नु । अस्य । मधुमत् । विविप्रे । इन्द्रस्य । शर्धः । मरुतः । ये । आसन् ।

येभिः । वृत्रस्य । इषितः । विवेद । अमर्मणः । मन्यमानस्य । मर्म ॥ ४ ॥

ये मरुतः इन्द्रस्य शर्धः बलभूताः आसन् ते इत् त एव मरुतः अस्य । द्वितीयार्थे षष्ठी । इममिन्द्रं मधुमत् । तव सहाया वयमास्महे त्वं युद्धमभिगच्छेति माधुर्योपेतं वाक्यं यथा भवति तथा विविप्रे नु क्षिप्रं प्रैरयन्^१ । येभिः यैर्युद्धसहायैर्मरुद्भिः इषितः प्रेरित इन्द्रः अमर्मणः परैः अविदितमर्मस्थानस्य अत एव मन्यमानस्य न कोऽपि मम हन्तेत्यभिमन्यमानस्य वृत्रस्य असुरस्य मर्मं यस्मिन् स्थाने प्रहृतौ सत्यां स मरिष्यति तादृशं स्थानं विवेद अज्ञासीत्^२ ॥ विविप्रे । ' विप क्षेपणे ' इत्यस्य लिटि व्यत्ययेनास्मनेपदम् । इरेचः ' इरयो रे ' इति रे इत्यादेशः । निघातः । आसन् । ' अस भुवि ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगाज्जिघाताभावः । विवेद । ' विद ज्ञाने ' इत्यस्य लिटि रूपम् । लिट्स्वरः । मर्म । ' मृङ् प्राणत्यागे ' इत्यस्मादौणादिको मनिन् । लिट्स्वरः ॥

१. च-ज-ण-भ-छन्दसि । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स- ' शत्रूणां शोषकं ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-अवर्धन् अवर्धयन् । ४. च-फ-विविधसामर्थ्यम् । ५. स-वज्रयुक्तौ द्वस्तौ । ६. च-अभिप्रेरयन् । ७. फ-ज्ञातवान् ।

मनुष्वदिन्द्र सर्वनं जुषाणः पिब सोमं शश्वते वीर्याय ।

स आ ववृत्स्व हर्यश्च यज्ञैः सरण्युभिर्पो अर्णां सिसर्षि ॥ ५ ॥

मनुष्वत् । इन्द्र । सर्वनम् । जुषाणः । पिब । सोमम् । शश्वते । वीर्याय ।

सः । आ । ववृत्स्व । हरिऽअश्च । यज्ञैः । सरण्युऽभिः । अपः । अर्णां । सिसर्षि ॥ ५ ॥

हे इन्द्र मनुष्वत् मनोर्यज्ञमिव ममेदं वसवनं यज्ञं जुषाणः सेवमानस्त्वं शश्वते शाश्वताय वीर्याय परपरिभवलक्षणाय सामर्थ्यायेमं सोमं पिब । हे हर्यश्च हरितवर्णाश्चोपेत^१ वसः तादृशस्त्वं यज्ञैः यजनीयैः मरुद्भिः साकम् आ ववृत्स्व आगच्छ । किञ्च सरण्युभिः एकश्रुतिमन्मन्त्रानात्मन इच्छद्भिः यद्वा सरण्युभिः सरणशीलैर्मरुद्भिः सहितस्त्वम् अपः अन्तरिक्षस्थितान्युदकानि अर्णां पार्थिवान्युदकानि सिसर्षि प्रापय । यद्वा अपः पञ्चम्यन्तमेतत्पदम् अपो व्यासादन्तरिक्षात् सकाशात् अर्णांसि प्रापय^२ ॥ ववृत्स्व । ‘ वृत्तु वर्तते ’ । व्यत्ययेन शपः श्लुः । लोटि रूपम् । सरण्युभिः । रण शब्दार्थः । क्तिप् । समानो रणो ध्वनिर्येषां ते सरणा मन्त्राः । तानिच्छन्तः । सुपः क्यच् । ‘ क्यात् ’ इति उप्रत्ययः । यद्वा ‘ सृ गतौ ’ । ‘ स्युवचिभ्योऽन्युजागूजक्कुचः ’ (उ. सू. ३. ३६१) इत्यन्युच्-प्रत्ययः । ‘ रषाभ्याम् ’ (पा. सू. ८. ४. १) इति णत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अपः । ‘ आपू व्यासौ ’ । ‘ आपोतेः क्तिप् ह्रस्वश्च ’ इति क्तिप् धातोर्ह्रस्वश्च । ‘ सावेकाचः ’ इति विभक्तैरुदात्तत्वम् । सिसर्षि । ‘ सृ गतौ ’ । छान्दसो जुहोत्यादिः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इत्यभ्यासस्येतत्वम् ॥ ॥ ५ ॥

त्वमपो यद्ध वृत्रं जघन्वाँ अत्याँइव प्रासृजः सर्तवाजौ ।

शयानमिन्द्र चरता वधेन वत्रिवांसं परि देवीरदेवम् ॥ ६ ॥

त्वम् । अपः । यत् । ह । वृत्रम् । जघन्वान् । अत्याँइव । प्र । असृजः । सर्तवै । आजौ ।

शयानम् । इन्द्र । चरता । वधेन । वत्रिऽवांसम् । परि । देवीः । अदेवम् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं देवीः देवनशीलाः अपः परि वत्रिवांसं परित आश्रुत्य वर्तमानमत एव अदेवं बहुदकतयास्वच्छत्वेनाप्रतिभासमानं शयानम् एकत्र निश्चलतया वर्तमानं वृत्रं मेघं यत् यदा चरता तमुद्दिश्य वर्तमानेन वधेन युद्धेन जघन्वान् हतवानसि तदा त्वम् आजौ युद्धे सप्तैव अतिवेगगमनाय अत्यानिव यथाश्वा^३ प्रेरयसि तथा त्वमपः उदकान्यन्तरिक्षादाकाशात् प्रासृजः एव प्रकर्षेण मेघभेदनं कृत्वासृजः खलु । तं यजाम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ जघन्वान् । ‘ हन हिंसागत्योः ’ इत्यस्य कसौ ‘ विभाषा गमहनविद्विशाम् ’ इतीदो विकल्पितत्वाच्च इडभावः । ‘ अभ्यासाच्च ’ इति हकारस्य घत्वम् । प्रत्ययस्वरः । असृजः । ‘ सृज विसर्गे ’ । शविकरणी^४ । यद्योगादनिघातः । सर्तवै । ‘ सृ गतौ ’ । तुमर्थे तवैप्रत्ययः । ‘ अन्तश्च तवै युगपत् ’ इति धातोः प्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् ।

१. न-ल-स-‘ हरितवर्णाश्चोपेत ’ नास्ति । २. ख-ग-ज-ण-भ-स-प्रापय च । ३. ख-प-फ-भ-यथा त्वमश्वान् । ४. च-फ-शविकरणः ।

आजौ । ' अज गतिक्षेपणयोः ' । ' अज्यतिभ्यां च ' (उ. सू. ४. ५७०) इति इप्रत्ययः ।
 गित्त्वादुपधावृद्धिः । अजन्ति गच्छन्त्यस्मिन्नित्याजिर्युद्धम् । प्रत्ययस्वरः । सर्तवाजावित्यत्र संहितायाम्
 आयादेशो कृते तस्य ' लोपः शाकल्यस्य ' इति यकारलोपः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् सवर्ण-
 दीर्घत्वे कर्तव्ये यलोपो नासिद्धो भवति । सवर्णदीर्घः । शयानम् । ' शीङ् स्वप्ने ' । शानच् ।
 अदादिवाच्छपो लुक् । ङित्त्वाल्लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वधेन । हन्तेभावे
 ' हनश्च वधः ' इत्यप्प्रत्ययो वधादेशश्च धातोरन्तोदात्तश्च । वनिवासम् । ' वृष् वरणे ' इत्यस्य कसौ
 ङडागमश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

यजाम् इन्नमसा वृद्धमिन्द्रं बृहन्तमृष्वमजरं युवानम् ।

यस्य प्रिये ममतुर्यज्ञियस्य न रोदसी महिमानं ममाते ॥ ७ ॥

यजामः । इत् । नमसा । वृद्धम् । इन्द्रम् । बृहन्तम् । ऋष्वम् । अजरम् । युवानम् ।

यस्य । प्रिये इति । ममतुः । यज्ञियस्य । न । रोदसी इति । महिमानम् । ममाते इति ॥ ७ ॥

यमसा हविलक्षणेनाज्ञेन वृद्धं प्रवृद्धम् अत एव बृहन्तं महान्तम् ऋष्वम् । ऋष्यते गम्यते
 स्तुतिलक्षणैर्मन्त्रैरिति ऋष्वं स्तोतव्यम् । अजरं जरारहितम् अत एव युवानं नित्यतरुणम् एवंविधम्
 इन्द्रं यजाम इत् । कुशिका वयं यज्ञसिद्धयर्थं स्तुतिवाच्यैः पूजयामः । प्रिये प्रियतमे अपरिमिते
 रोदसी छावाग्रथिव्यौ यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य यस्य इन्द्रस्य तव महिमानं वैभवं न ममतुः न
 परिच्छेत्तुं शक्तुः । न ममाते इति द्वितीयं क्रियापदमादरार्थम् ॥ यजामः । यज्ञैर्हति रूपम् । ऋष्वम् ।
 ' ऋषी गतौ ' । ' सर्वनिघृष्वऋष्वं ' इत्यादिना वप्रत्ययान्तो निपातितः । प्रत्ययस्वरः । प्रिये ।
 ' ईद्वेत् ' इति प्रगृह्यसंज्ञा । ममतुः । ' मा माने ' इत्यस्य लिट्यतुसि रूपम् । यद्वृत्तधोगादनिवातः ।
 प्रत्ययस्वरः । महिमानम् । महिशब्दात् तस्य भावः इत्यर्थे पृथ्वादिवादिमनिच् । चित्स्वरः ।
 ममाते । ' माङ् माने शब्दे च ' इत्यस्य लिट्यातामि रूपम् ॥

इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुषि व्रतानि देवा न मिनन्ति विश्वे ।

दाधार यः पृथिवीं द्यामुतेमां जजान सूर्यमुषसं सुदंसाः ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरुषि । व्रतानि । देवाः । न । मिनन्ति । विश्वे ।

दाधार । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । जजान । सूर्यम् । उषसम् । सुदंसाः ॥ ८ ॥

विश्वे सर्वे देवाः इन्द्रस्य तव कर्म कर्माणि सुकृता सुकृतानि सुष्ठु निमित्तानि
 पृथिव्यादीनि पुरुषि बहूनि व्रतानि यज्ञादीनि च न मिनन्ति । एतानि सर्वाणि तव कर्माणि
 न हिंसन्ति । किंवाद्रियन्ते । किञ्च यः अयमिन्द्रः पृथिवीं भूलोकं यथां सुलोकम् उत अपि च

१. ल-प्रत्ययस्वरः । यज्ञियस्य । यज्ञशब्दादह्यर्थे ' यज्ञतिभ्यां घञौ ' इति घञ्प्रत्ययः । घस्य
 इयादेशः । प्रत्ययस्वरः । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-सर्वाणि ।

‘इमाम् इममन्तरिक्षलोकं च एतास्त्रीन् लोकान्’^१ दाधार । ‘सुदंसाः सुकर्मा शोभनकर्मा सन्निद्रः’^२ ‘सूर्यं लोकप्रकाशकमादित्यम्’^३ उपसम् अग्निहोत्रादिकर्मनिर्वाहकमुपःकालं^४ ‘जजान उत्पादयामास । ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि’^५ इत्येतत्पदकदम्बकम् ‘एको द्वे वसुमती’^६ इत्यस्मिन् वर्गे पठितम् (ऋ. सं. ३.३०.१३) । अत्रापि तदेव^७ पठ्यते^८ किमिति^९ पदकाले नोत्सृज्यत इति चेन्न । वाक्यभेदात् । तत्र ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि’ इत्येकं वाक्यम् । अत्र तु ‘कर्म सुकृता’ इत्येकं वाक्यं ‘पुरुणि व्रतानि’ इत्यपरम् । किंच तत्रत्यं पदकदम्बकं प्रथमान्तम् अत्रत्यं द्वितीयान्तम् । अतो वाक्यभेदात् विभक्तिभेदाच्च^{१०} पदकाले नोत्सृज्यते ॥ मिनन्ति । ‘मीञ् हिंसायाम्’ इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः । दाधार । ‘धृञ् धारणे’ इत्यस्य लटि रूपम् । तुजादिवात् अभ्यासस्य^{११} दीर्घः^{१२} । लिस्वरः । जजान । ‘जन जनने’ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लटि रूपम् । लिस्वरः । सुदंसाः । ‘सोर्मनसी’^{१३} इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

अद्रोघ सत्यं तव तन्महित्वं सद्यो यज्जातो अपिबो ह सोमम् ।

न द्यावं इन्द्र तवसस्त ओजो नाहा न मासाः शरदो वरन्त ॥ ९ ॥

अद्रोघ । सत्यम् । तव । तत् । महिऽत्वम् । सद्यः । यत् । जातः । अपिबः । ह । सोमम् ।

न । द्यावः । इन्द्र । तवसः । ते । ओजः । न । अहा । न । मासाः । शरदः । वरन्त ॥ ९ ॥

‘अद्रोघ द्रोहवर्जित हे इन्द्र’^१ तव^२ तन्महित्वं तादृशं माहात्म्यं^३ सत्यं यथार्थम् । यत् यस्मात्^४ ‘जजान’ उत्पन्नः^५ सद्यः तदानीमेव^६ सोमम् अस्माभिर्दीयमानं सोमरसम्^७ अपिबः । ‘ह’ प्रसिद्धौ । किंच^८ तवसः बलवतः^९ ते तव^{१०} ओजः सामर्थ्यं^{११} द्यावः दिवः^{१२} दिवोपलक्षिताः सर्वे लोकाः^{१३} न वरन्त न वारयन्ति । किंच^{१४} अहा प्रतिपदादीन्यहानि न वारयन्ति । तथा^{१५} मासाः चैत्राद्याः^{१६} शरदः संवत्सराश्च तव सामर्थ्यं न वारयन्ति^{१७} । किंतु^{१८} तव सामर्थ्यमनुसृत्य सर्वे वर्तन्त इति भावः ॥ अद्रोघ । ‘आमन्त्रितस्य च’ इति पाठिकमाद्युदात्तत्वम् । अपिबः । यद्योगादनिघातः । मासाः । ‘मसी परिमाणे’ । मस्यते परिमीयते त्रिंशता दिनैरिति मासः । कर्मणि घञ् । अत्त्वादाद्युदात्तः । शरदः । ‘शृ हिंसायाम्’ इत्यस्मात् ‘शृदृभसोऽदिः’ इत्यधिकरणेऽदिप्रत्ययः । शीर्यन्तेऽस्यां वृणुगुल्मवनस्पतीनां^{१९} तेजांसीति शरत् । प्रत्ययस्वरः । वरन्त । ‘वृञ् वरणे’ । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र निवारणे वर्तते । भौवादिकः । छान्दसे लङि रूपम् । निघातः ॥

सद्यस्त्रीनाभ्यन्नाहे निष्केवत्यश्वे ‘त्वं सद्यो अपिबः’ इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्रानु त्वाहिघ्ने अध देव देवाः’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

१. ख-ग-ञ-ण-भ-तदेवमुच्यते; च-न-फ-स-तदेव उच्यते । २. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-‘किमिति’ नास्ति । ३. ख-च-फ-भ-‘विभक्तिभेदाच्च’ नास्ति । ४. त-अभ्यासदीर्घः । ५. ख-ग-त-न-ल-स-ते तव । ६. घ-न-ल-स-‘दिवः’ नास्ति । ७. त-निवारयन्ति । ८. त-‘किंतु’ नास्ति । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-गुल्मवनस्पतीनाम् ।

त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र मदाय सोमं परमे व्योमन् ।

यद्वा द्यावापृथिवी आविवेशीरथाभवः पूर्यः कारुधायाः ॥ १० ॥

त्वम् । सद्यः । अपिबः । जातः । इन्द्र । मदाय । सोमम् । परमे । विऽओमन् ।

यत् । ह । द्यावापृथिवी इति । आ । आविवेशीः । अर्थ । अभवः । पूर्यः । कारुऽधायाः ॥ १० ॥

हे इन्द्र सद्यः तदानीमेव जातः परमे व्योमन् उत्तमे स्थाने स्थितः परं मदाय हर्षाय सोमम् अपिबः । यत् यदा त्वं द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्या आविवेशीः ह आ समन्तात् भुशं प्रविष्टोऽसि खलु । अथ अनन्तरं पूर्यः पुरातनः सन् कारुधायाः कर्मणां विश्रान्ता अभवः खलु ॥ व्योमन् । अव रक्षणगत्यादिषु । विपूर्वस्यावतेः ' नामन् सीमन् ' इत्यादिना मनिन् । ' ज्वरत्वर ' इत्यादिना ऊर् । विशेषेणैव व्याप्तिर्यस्य तत् । ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना सुपो लुक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । आविवेशीः । ' विश प्रवेशने ' इत्यस्य यङ्लुकि लङि सिपि ' यङो वा ' इतीडागमः । ' इतश्च ' इति सिप इकारलोपः । यद्योगादनिघातः । कारुधायाः । कारुः । करोतेः कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूभ्य उण्प्रत्ययः । णित्त्वात् वृद्धिः । दधातेः ' वहिहाधाभ्य-ञ्छन्दसि ' इत्यसुन् । ' णित् ' इत्यनुवृत्तेः ' आतो युक् चिण्कृतोः ' इति युगागमः । समासे ' गति-कारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति सूत्रात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^१ ॥ ॥ १० ॥

अहन्नहिं परिशयानमर्णं ओजायमानं तुविजात तव्यान् ।

न ते महित्वमनु भूदध द्यौर्यदन्यया स्फुग्या क्षामवस्थाः ॥ ११ ॥

अहन् । अहिम् । परिऽशयानम् । अर्णः । ओजायमानम् । तुविऽजात । तव्यान् ।

न । ते । महिऽत्वम् । अनु । भूत् । अध । द्यौः ।

यत् । अन्यया । स्फुग्या । क्षाम् । अवस्थाः ॥ ११ ॥

तुविजात । बहूनि जातानि पृथिव्यादीनि यस्मात् सोऽयं तुविजातः । हे तुविजात इन्द्र तव्यान् अतिशयेन प्रबुद्धस्त्वम् अर्णः परिशयानम् उदकं परितः शयानमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमत एव ओजायमानं बलमाचरन्तम् अहिम् । आ समन्ताद्वन्ति अपहरत्युदकमित्यहिर्मेघः । तमिमं मेघम् अहन् उदकप्रेरणाय हतवानसि । अथ अथ ते महित्वं महिमानं द्यौः न अनु भूत् नानुभवति न जानाति । यत् यस्मात् त्वम् अन्यया एकतरया स्फुग्या कथा वक्षां भूमिम् अवस्थाः अवच्छाद्य तिष्ठसि ॥ अहन् । हन्तेः लङि^२ सिल्लोपे^३ रूपम्^३ । अहिम् । ' हन् हिंसागत्योः ' । आङि ' ग्रिहनिभ्यां हस्वश्च ' इति इण्प्रत्ययः डिच्च पूर्वपदस्य^४ हस्वश्च^४ । वृपादित्वात् आद्युदात्तत्वम्^५ ।

१. ख-फ-भ- ' समासे ..... °प्रकृतिस्वरः ' नास्ति ; ग-च-ज-ण-निस्वरः । २. ख-ग-च-ज-ण-लङ् । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-सिल्लोपः ; त-सिल्लोपे रूपं ; न-सिपि रूपम् । ४. च-पूर्वपदहस्वश्च । ५. ख-त-आद्युदात्तः ।

ओजायमानम् । ओजःशब्दादाचारार्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्प्रत्ययः सलोपश्च ।
 डित्त्वादात्मनेपदम् । प्रत्ययस्वरः । तव्यान् । तु इति सौत्रो धातुः । अस्मात् वृजन्तात् 'तुञ्छन्दसि'
 इतीयसुन् । 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति तृचो लोपः । भसंज्ञायामोर्गुणः । इकारलोपश्छान्दसः । निस्वरः ।
 भूत् । भवतेलुङि रूपम् । स्फिग्या । 'यचि भम्' इति भसंज्ञायाः^१ बाधितत्वात्^२ 'स्वादिव्-
 सर्वनामस्थाने' इति पदसंज्ञायां जश्चम् । तृतीयायाः पूर्वसवर्णः । क्षाम् । 'क्षि निवासगत्योः' ।
 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति निरुपपदादपि इप्रत्ययः । ततष्टाप् । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति
 क्षा भूमिः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । अवस्थाः । 'वस आच्छादने'^३ इत्यस्य लङि अनुदात्तत्वात्
 आत्मनेपदम् । थामि अदादिवाच्छनो लुक् । यद्योगादनिघातः । अडागमस्वरः ॥

यज्ञो हि तं इन्द्र वर्धनो भूदुत प्रियः सुतसोमो मियेधः ।

यज्ञेन यज्ञमव यज्ञियः सन्यज्ञस्ते वज्रमहिहत्य आवत् ॥ १२ ॥

यज्ञः । हि । ते । इन्द्र । वर्धनः । भूत् । उत । प्रियः । सुतऽसोमः । मियेधः ।

यज्ञेन । यज्ञम् । अव । यज्ञियः । सन् । यज्ञः । ते । वज्रम् । अहिऽहत्ये । आवत् ॥ १२ ॥

हे इन्द्र अस्मदीयोऽयं यज्ञः एते तव वर्धनः हविष्प्रदानेन वर्धयिता भूत् एहि भवति खलु ।
 एत अपि च सुतसोमः अभिषुतसोमवान् मियेधः सारभूतोऽयं यज्ञः तव प्रियः । स त्वं
 यज्ञियः यज्ञार्हः सन् यज्ञं यज्ञस्य कर्तारं यजमानं यज्ञेन अनुष्ठीयमानेनानेन अव फलप्रदानेन रक्ष ।
 किंचायं यज्ञः एते तव वज्रमहिहत्ये वृत्रहनने कर्मणि आवत् रक्षतु ॥ वर्धनः । 'वृधु वर्धने'
 इत्यस्य प्यन्तस्य^४ नन्धादिवात् ल्युप्रत्ययः । लिस्वरः । भूत् । हियोगादनिघातः । अव । अवतेलोऽङि
 रूपम् । निघातः । सन् । असेः^५ शतरि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अहिहत्ये । 'हन हिंसागत्योः'
 इत्यस्य भावे 'हनस्त च' इति क्यप् तकारश्चान्तादेशः । कृदुत्तरपदस्वरः । आवत् । अवतेश्छान्दसे
 लङि रूपम् । निघातः ॥

यज्ञेनेन्द्रमवसा चक्रे अर्वागैनं सुम्नाय नव्यसे ववृत्याम् ।

यः स्तोमैर्भिर्वावृधे पूव्येभिर्यो मध्यमेभिरुत नूतनेभिः ॥ १३ ॥

यज्ञेन । इन्द्रम् । अवसा । आ । चक्रे । अर्वाक् । आ । एनम् । सुम्नाय । नव्यसे । ववृत्याम् ।

यः । स्तोमैभिः । ववृधे । पूव्येभिः । यः । मध्यमेभिः । उत । नूतनेभिः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र सर्वो यजमानः अवसा स्वरक्षकेण यज्ञेन इन्द्रं त्वाम् अर्वाक् एवा चक्रे
 हविष्प्रदानेनाभिमुखं करोति^६ । तथाहं नव्यसे नवतराय सुम्नाय धनाय एनं त्वाम् एवा ववृत्याम्

१. ल-भसंज्ञां बाधित्वा । २. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-निवासे । ३. ख-ज-ण-प-भ-ते तव ।
 ४. ख-ग-च-ण-भ-प्यन्तस्य नास्ति । ५. त-अस्तेः । ६. त-कुर्यात् ।

यज्ञेनावृत्तं मदभिमुखं कुर्याम् । कीदृशस्त्वम् । वयः वृष्येभिः पुरातनैः वृत्तोमेभिः स्तोत्रैः^१ ववृधे । तथा वयः इन्द्रः मध्यमेभिः मध्ये भवैः स्तोत्रैः^२ उत अपि च नूतनेभिः अस्माभिः क्रियमाणैः अधुनातनैः स्तोत्रैर्वर्धते ॥ चक्रे । करोतेर्लिटि रूपम् । नग्यसे । नवशब्दादीयसुनि भसंज्ञायामकारलोपे ईकारलोपश्छान्दसः । निस्त्वादाद्युदात्तः । ववृध्याम् । ' वृतु वर्तने ' । लिङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः ऋतुः । व्यस्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । ववृधे । ' वृधु वर्धने ' इत्यस्य लिटि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । मध्यमेभिः । मध्यशब्दात् शैविकार्थे ' मध्यान्मः ' (पा. सू. ४. ३. ८) इति मप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नूतनेभिः । नवशब्दस्य ' नसन्तन्वाश्च प्रत्यया वक्तव्या नू इत्यादेशश्च ' (पा. म. ५. ४. ३०. ६) इति तनप्रत्ययो नू इत्यादेशश्च ॥

विवेष यन्मा धिषणा जजान स्तवै पुरा पार्यादिन्द्रमहः ।

अंहसो यत्र पीपरद्यथा नो नावेव यान्तमुभये हवन्ते ॥ १४ ॥

विवेष । यत् । मा । धिषणा । जजान । स्तवै । पुरा । पार्यात् । इन्द्रम् । अहः ।

अंहसः । यत्र । पीपरत् । यथा । नः । नावाऽहम् । यान्तम् । उभये । हवन्ते ॥ १४ ॥

वयत् यदा वधिषणा इन्द्रं स्तवानिति मदीया बुद्धिर्मा विवेष व्याप्नोत् तदाहं स्तोत्रं वज्जान करोमि । बुद्धेः स्वरूपं दर्शयति । अहं वपार्यात् पारे भवादतिदूरवर्तिनः विघ्नकारिणः अहः पुरा पूर्व^३ वृत्तवै स्तवानि । यत्र यस्यां धिषणायामेव जातायां सत्यां स इन्द्रः वनः अस्मान् अंहसः पापरूपाहारिद्रयात् यथा पीपरत् यथा पारं नयेत् तथास्मदुभयपार्श्ववर्तिधनार्थिनो जनाः हवन्ते आह्वयन्ति^४ । तत्र दृष्टान्तः^५ । नावेव यान्तम् । यथा^६ नद्यादिषु नौकया यान्तं गच्छन्तं पुरुषम् उभये उभयकूलवर्तिनः^७ जना हवन्ते आह्वयन्ति तद्वत् ॥ विवेष । ' विषू व्याप्तौ ' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लिट्स्वरः । जजान । ' जन जनने ' इत्यस्य लिट्युत्तमे णलि रूपम् । वाक्यभेदान् अनिघातः । अंहसः । अम गत्यादिषु । ' अमेहुंक् च ' (उ. सू. ४. ६५२) इत्यसुन्प्रत्ययो दुगागमश्च । निट्स्वरः । पीपरत् । ' पृ पालनपूरणयोः ' इत्यस्य लुङि चङि ह्रस्वाभ्यासेत्वदीर्घ-गुणाः । यथायोगादनिघातः । लिट्स्वरः । नावेव । ' नुद प्रेरणे ' इत्यस्मात् ' ग्लानुदिभ्यां डौः ' (उ. सू. २. २२२) इति डौप्रत्ययः । नुद्यत इति नौः पुवः । ' सावेकाचः^८ ' इति तृतीयाया उदात्तत्वम् । ' इधेन नित्यसमासः^९ विभक्त्यलोपः^{१०} ' इत्यादि । उभये । उभशब्दात् परस्य^{११} तयपः ' उभाबुदात्तो नित्यम् ' (पा. सू. ५. २. ४४) इत्ययजादेशः । वचनसामर्थ्यादादेः उदात्तत्वम् । हवन्ते । ह्वयतेर्लिटि रूपम् ॥

माध्यंदिने सवन आग्नीध्रीयस्य ' आपूर्णो अस्य ' इति प्रस्थितयाज्या । सन्नितं च—' आपूर्णो अस्य कलशः स्वाहेति माध्यंदिन्यः ' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स- ' स्तोत्रैः ' नास्ति । २. त-इन्द्रम् । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-ल- ' आह्वयन्ति ' नास्ति । ४. त-न-दृष्टान्तमाह । ५. त-यथा ह्येन नद्यादौ गच्छन्तं नद्यादे-रस्मदुभयपार्श्ववर्तिनः धनार्थिनः । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-ल- ' नित्यसमासः ' नास्ति । ७. ख-ग-ज-ण-भ-ल-स-उभयशब्दात् परस्य ।

आपूर्णीं अस्य कलशः स्वाहा सेक्तेव कोशं सिसिचे पिबध्यै ।

समु प्रिया आववृत्रन्मदाय प्रदक्षिणिदभि सोमासु इन्द्रम् ॥ १५ ॥

आऽपूर्णः । अस्य । कलशः । स्वाहा । सेक्ताऽइव । कोशम् । सिसिचे । पिबध्यै ।

सम् । ऊँ इति । प्रियाः । आ । अववृत्रन् । मदाय ।

प्रऽदक्षिणित् । अभि । सोमासः । इन्द्रम् ॥ १५ ॥

हे इन्द्र ^१ अस्य तव पानार्थं ^२ कलशः द्रोणकलशः सोमेन ^३ आपूर्णः । ^४ स्वाहा^१ स्वाहाकृतो दत्तश्च सोमसहितः कलशः ^५ पिबध्यै तव पानार्थं ^६ सिसिचे । तं^७ सोमं^८ चोदिताधारे^९ सिद्धामि । तत्र दृष्टान्तः । ^{१०} कोशं^{११} सेक्तेव । यथा सेक्ता सेचकः जलपूर्णात् कोशात् दत्तेः सकाशात् जलं पानान्तरे सिञ्चति तद्वत् । ^{१२} प्रियाः स्वादुतमाः ^{१३} सोमासः दत्तास्ते सोमाः ^{१४} इन्द्रं स्वाम् ^{१५} अभि अभिलक्ष्यैव ^{१६} मदाय तव हर्षार्थं ^{१७} प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन ^{१८} सम् ^{१९} आववृत्रन् सम्यगावृत्य वर्तन्ताम् ॥ आपूर्णः । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । 'रदाभ्याम्' इति तस्य नस्वम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतिस्वरः^{२०} । स्वाहा । निपातत्वादाद्युदात्तः । सेक्तेव कोशम् । 'न लोकाव्यय' इति षष्ठीप्रतिषेधः । सिसिचे । 'षिच' क्षरणे इत्यस्य लिटि रूपम् । पिबध्यै । 'पा पाने' इत्यस्य तुमर्थे शध्यैन्प्रत्ययः । शित्त्वात् पिबादेशः । नित्त्वादाद्युदात्तः । आववृत्रन्^{२१} । 'वृत्तु वर्तने' इत्यस्य लङि शप् । 'बहुलं छन्दसि' इति तस्य शपः श्लुः । न्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इति श्ले रुडागमः ॥

न त्वा गभीरः पुरुहूत सिन्धुर्नाद्रयः परि षन्तो वरन्त ।

इत्था सखिभ्य इषितो यदिन्द्रा दृळ्हं चिदरुजो गव्यमूर्वम् ॥ १६ ॥

न । त्वा । गभीरः । पुरुहूत । सिन्धुः । न । अद्रयः । परि । सन्तः । वरन्त ।

इत्था । सखिऽभ्यः । इषितः । यत् । इन्द्र ।

आ । दृळ्हम् । चित् । अरुजः । गव्यम् । ऊर्वम् ॥ १६ ॥

हे ^१ पुरुहूत ^२ इन्द्र ^३ गभीरः ^४ सिन्धुः ^५ समुद्रः ^६ त्वा त्वां ^७ न वारयति । ततः^८ ^९ परिपरितः^{१०} वर्तमानाः ^{११} सन्तः ^{१२} अद्रयः शैलास्त्वां ^{१३} न ^{१४} वरन्त न वारयन्ति । किंतु स्वामनुसृत्य वर्तन्ते । ^{१५} यत् यस्मात् ^{१६} इत्था इत्थमनेन प्रकारेण ^{१७} सखिभ्यः सखिभिर्देवैः ^{१८} इषितः प्रार्थितः त्वं ^{१९} दृळ्हं ^{२०} चित् अतिप्रबलमपि ^{२१} गव्यं गवि भवम् अवटे^{२२} वर्तमानम् ^{२३} ऊर्वम् ऊर्वानलम् ^{२४} आ ^{२५} अरुजः सम्यगभाङ्क्षीः ॥ गभीरः ।

१. ण-त-न-स- 'स्वाहा' नास्ति । २. ख-ग-त-न-फ-भ-स- 'तं सोमं' नास्ति । ३. ख-चोदिताः; ग-फ-चोदिताधाराः; च-भ-चोदिताधाराः; ज-ण-सिद्धामि चोदिताधाराः । ४. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-स्वरः; च-ल-गतेः स्वरः । ५. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-सिच । ६. ल-अववृत्रन् । ७. ख-ग-ज-ण-ततः परितः; घ-ल-तथा परि परितः । ८. ख-ग-च-त-फ-भ-ल-अवते; न-मध्ये ।

‘ गाध प्रतिष्ठालिन्सयोर्ग्रन्थे च ’ । अस्मात् ईरच्प्रत्ययः । धकारस्य भकारः आकारस्य ह्रस्वश्च
 ‘ गभीरगम्भीरौ ’ (उ. सू. ४. ४७५) इत्यनेन निपात्यते । चित्स्वरः । सिन्धुः । ‘ स्यन्दू प्रस्त्रवणे ’ ।
 ‘ स्यन्देः संप्रसारणं धश्च ’ इत्युग्रप्रत्ययः संप्रसारणं दकारस्य धकारः । ‘ नित् ’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ।
 परिपन्तः । सन्तः । अरतेः शतरि रूपम् । ‘ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः ’ इति षत्वम् । केचित् परेः
 क्रियान्वयम्^१ इच्छन्ति । तदा षत्वमनुपपन्नम् । परि । निपातस्वरः । सन्तः । प्रत्ययस्वरः । वरन्तः । ‘ वृञ्^२
 वरणे ’ । भौवादिकः । लङि रूपम् । निघातः । अरुजः । ‘ रुजो भङ्गे ’ इत्यस्य लङि रूपम् । गव्यम् ।
 गोविकार इत्यर्थे ‘ गोपयसोर्यत् ’ इति यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १७ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ १७ ॥

एषा ऋक् पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥ ११ ॥

‘ प्र पर्वतानाम् ’ इति त्रयोदशचं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ प्र पर्वतानां सप्तोना
 संवादो नदीभिर्विश्वामित्रस्योत्तितीर्षोस्तत्र नदीवाक्यं चतुर्थीषष्ठयष्टमीदशम्यः षष्ठीसप्तम्योस्त्विन्द्रस्तुति-
 रन्त्यानुष्टुप्^१ इति । अत्र^२ चतुर्थीषष्ठयष्टमीदशमीनां नदीवाक्यत्वाच्च एव ऋषयः शिष्टानां विश्वामित्र-
 वाक्यावात्स^३ एव ऋषिः^४ । अन्त्यानुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । यद्यपि षष्ठ्यां सप्तम्यां च
 विश्वामित्रो नद्यश्च स्तूयन्ते तथापीन्द्र एव^५ देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥ पुरा किल विश्वामित्रः
 पैजबनस्य सुदासो राज्ञः पुरोहितो बभूव । स च पौरोहित्येन लब्धधनः सर्वं धनमादाय विपादक्षुत्तुष्टोः
 संभेदमाययौ^६ अनुययुरितरे । अथोत्तितीर्षुर्विश्वामित्रः^७ अगाधजले ते नद्यौ दृष्ट्वा उत्तरणार्थम् आद्याभिः^८
 तिसृभिस्तुष्टाव ॥

प्र पर्वतानामुशती उपस्थादश्वेइव विषिते हासमाने ।

गावैव शुभ्रे मातरा रिहाणे विपादक्षुत्तुद्री पर्यसा जवेते ॥ १ ॥

प्र । पर्वतानाम् । उशती इति । उपस्थात् ।

अश्वे इवेत्यश्वेइव । विषिते इति विऽसिते । हासमाने इति ।

गावाऽइव । शुभ्रे इति । मातरा । रिहाणे इति । विपादः । श्रुत्तुद्री । पर्यसा । जवेते इति ॥ १ ॥

१. ख-ग-त-ईरच्प्रत्ययः; ण-कीरच्प्रत्ययः; स-ईरच्प्रत्ययः । २. न-परक्रियान्वयम् । ३. ख-ग-च-ज-
 ण-भ-वृद्धिः । ४. ख-ग-च-ज-ण-भ-तत्र । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-विश्वामित्रः, घ-विश्वामित्र ऋषिः ।
 ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘ एव ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-संभेदमागस्योत्तितीर्षुर्विश्वामित्रः ।
 ८. ख-फ-प्राद्याभिः ।

‘पर्वतानां गिरीणां’ शैलानाम् । उपस्थात् उत्सङ्गाच्चिरात् । उशती^१ समुद्रगमनं कामयमाने । गमने दृष्टान्तः । ‘अश्वे इव । यथा विपिते मन्दुरातो विमुक्ते’ हासमाने अन्योन्यजवेन^२ स्पर्धमाने । यद्वा हृष्यन्त्यावशे इव वडवे इव स्वरथा गच्छन्त्यौ परस्परं हृष्यन्त्यौ^३ । तथा ‘गावेव’ शुभ्रे । यथा द्वौ गार्वा शोभमानौ वर्तते तद्वच्छुभ्रे शोभमाने । किंच ‘मातरा । यथा मातरौ धेनू’ रिहाणे । अन्तर्णीतसन्नर्थो लिहिः । वस्सं जिह्वया लेढुमिच्छन्त्यौ शीघ्रं गच्छतस्तद्वत् समुद्रं गन्तुं^४ जवात् गच्छन्त्यौ ‘पयसा संयुक्ते’ विपाट् । कूलविपाटनात् विपाशनाद्वा विमोचनाद्वा विपाट् । ‘शुतुद्री । शु क्षिप्रं तु^५ तुश्वा^६ तुक्षेव द्रवति गच्छतीति शुतुद्री । एतन्नामके^७ नद्यौ ‘प्र जवेते समुद्रं’ प्रति^८ शीघ्रं गच्छतः । अत्र निरुक्तं—‘पर्वताना-मुपस्थादुपस्थानादुशत्यौ कामयमाने अश्वे इव विमुक्ते इति वा विषण्णे इति वा हासमाने हासतिः स्पर्धायां हर्षमाणे वा गावाविव शुभ्रे शोभने मातरौ संरिहाणे विपाट्शुतुद्रीयौ पयसा प्रजवेते’ (निरु. ९. ३९) इति ॥ उशती । ‘वश कान्तौ’ । अस्य^९ शतुर्द्धित्वात् ‘ग्रहिज्यावधि’ इत्यादिना संप्रसारणम् । विपिते । ‘षिञ् बन्धने’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । संहितायां ‘परिनिविभ्यः सेवसितसय-सिबुसह’ इत्यादिना षत्वम् । ‘गतिसन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरः^{१०} । हासमाने । हासतिः स्पर्धाकर्म हसे हसने वा । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । रिहाणे । ‘लिह आस्वादने’ । स्वरित्त्वाद्भुभयपदी । शानच् । अदादित्वाच्छपो लुक् । लकारस्य रेफश्चान्दसः । रेफमवलम्ब्य णत्वम् । चित्वादन्तोदात्तः । विपाट् । ‘पट गतौ’ ‘पश’^{११} बाधनस्पर्शनयोः’ इति वा पयन्तावेतौ विपूर्वौ । शकारस्य ब्रश्चादिना षत्वम् । शुतुद्री । छान्दसी रूपसिद्धिः । जवेते । ‘जुङ् गतौ’ । भौवादिः । ङित्त्वादात्मनेपदम् । ‘आतो ङितः’ इति इयादेशः । निघातः ॥

इन्द्रेऽपिते प्रसवं भिक्षमाणे अच्छा समुद्रं रथ्येव याथः ।

समाराणे ऊर्मिभिः पिन्वमाने अन्या वामन्यामप्येति शुभ्रे ॥ २ ॥

इन्द्रेऽपिते इतीन्द्रेऽपिते । प्रसवम् । भिक्षमाणे इति । अच्छ । समुद्रम् । रथ्याऽइव । याथः ।

समाराणे इति समऽआराणे । ऊर्मिभिः । पिन्वमाने इति ।

अन्या । वाम् । अन्याम् । अपि । एति । शुभ्रे इति ॥ २ ॥

हे नद्यौ ‘इन्द्रेऽपिते इन्द्रेण प्रेषिते’ प्रसवं तस्येन्द्रस्यानुज्ञां ‘भिक्षमाणे प्रार्थयमाने युवां’ समुद्रम् । अच्छ आभिमुख्येन ‘याथः गच्छथः । तत्र दृष्टान्तः । ‘रथ्येव इति’^{१२} । यथा रथिनौ लक्ष्यं देशमभिगच्छतस्तद्वत् । किं कुर्वन्त्यौ । ‘समाराणे परस्परं संगच्छन्त्यौ’ ऊर्मिभिः तरङ्गैः ‘पिन्वमाने परिसरप्रदेशं संतर्पयन्त्यौ’ शुभ्रे शोभमाने । युवां समुद्रं गच्छथ इति पूर्वणान्वयः । तथा ‘वां युवयोर्मध्ये’ अन्या एका ‘अन्याम् अपरां नदीम्’ अप्येति अपिगच्छति । परस्परमैक्यमापद्यत इत्यर्थः ॥ इन्द्रेऽपिते । ‘इष गतौ’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठायाः^{१३} ‘तीषसह’ इत्यादिना इडागमः ।

१. त-ल-‘गिरीणां’ नास्ति । २. ख-ग-च-प-फ-भ-उशती विपाट्शुतुद्री; घ-ज-ण-विपाट्शुतुद्री उशती । ३. त-अन्योन्यं जवेन । ४. ज-ण-‘हृष्यन्त्यौ’ नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-गन्तुं प्रजवेते । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-शु; त-तुश्वा । ७. त-एतन्नामिके । ८. ज-ण-समुद्रप्रान्तम् । ९. ल-इत्यस्य । १०. त-‘स्वरत्वम्’ । ११. ख-ग-ज-ण-स्पश । १२. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘इति’ नास्ति । १३. त-निष्ठायाम् ।

‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदस्वरः । प्रसवम् । ‘षू प्रेरणे’ इत्यस्य अप् । थाथादिस्वरः । भिक्षमाणे । ‘भिक्ष याच्नायाम्’ । आत्मनेपदी । शानचो लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे धातुस्वरः । रथ्येव । रथस्येमौ । तस्येदम् इत्यर्थे ‘रथाद्यत्’ इति यग्रथ्यः । तित्स्वरितः । इवेन विभक्त्यलोपः इत्यादि^१ । याथः । यातेर्लटि रूपम् । समाराणे । ‘ऋ गतौ’ इत्यस्य लिट् । संपूर्वस्यार्तेः ‘समो गमि’ इत्यादिना आत्मनेपदत्वात्^२ तस्य^३ कानजादेशः । ‘ऋच्छत्यृताम्’ इति गुणः । पिन्वमाने । ‘पिनि मेचने’ । भूवादिः । लसार्वधातुकस्वरेण शानचोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः^३ ॥

अच्छा सिन्धुं मातृतमामयासं विपाशमुर्वीं सुभगामगन्म ।

वत्समिव मातरां संरिहाणे समानं योनिमनु संचरन्ती ॥ ३ ॥

अच्छ । सिन्धुम् । मातृतमाम् । अयासम् । विपाशम् । उर्वीम् । सुभगाम् । अगन्म् ।

वत्सम्^४ इव । मातरां । संरिहाणे इति सम्^५रिहाणे ।

समानम् । योनिम् । अनु । संचरन्ती इति सम्^५चरन्ती ॥ ३ ॥

हे नद्यौ^१ मातृतमाम् अतिशयेन मातरं^२ सिन्धुं स्ववन्तीं शुतुर्दीं त्वाम्^३ अच्छ आभिमुख्येन^४ अयासं विश्वामित्रोऽहं प्राप्तोऽभूवम् ।^५ उर्वीं महतीं^६ सुभगां सौभाग्यवतीं^७ विपाशं त्वाम्^८ अगन्म^९ वयं प्राप्ताः स्मः । किं कुर्वत्यौ ।^{१०} मातरा मातरौ द्वे धेन्^{११} वत्समिव^{१२} संरिहाणे । अन्तर्णीतसन्नर्थो^{१३} लिहिः । जिह्वया लेढुमिच्छन्त्यौ यथा वत्समनुगच्छतस्तद्वत्^{१४} समानम्^{१५} एकं^{१६} योनिं स्थानं समुद्रम्^{१७} अनु अभिलक्ष्य^{१८} संचरन्ती सम्यक् चरन्त्यौ । युवामयासिषमिति पूर्वणान्वयः ॥ अयासम् । ‘या प्रापणे’ इत्यस्य रूपम् । इडभावश्छान्दसः । अगन्म । गमेर्लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘स्वोश्च’ इति मकारस्य नकारः । निघातः । संचरन्ती । चरतिर्गन्त्यर्थः । तृतीयायुक्तत्वाभावात्^{१९} आत्मनेपदाभावः । शतुर्लसार्वधातुकस्वरेणानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरः ॥

एना वयं पर्यसा पिन्वमाना अनु योनिं देवकृतं चरन्तीः ।

न वर्तवे प्रसवः सर्गैतक्तः क्रियुर्विप्रो नद्यौ जोहवीति ॥ ४ ॥

एना । वयम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । अनु । योनिम् । देवकृतम् । चरन्तीः ।

न । वर्तवे । प्रसवः । सर्गैतक्तः । क्रियुः । विप्रः । नद्यः । जोहवीति ॥ ४ ॥

एवं स्तुते नद्यौ विश्वामित्रं प्रयूचतुः । एना एनेन पर्यसा पिन्वमानाः संतर्पयन्त्यः देवकृतं देवेन्द्रेण^१ कृतं संदिष्टं^२ योनिं स्थानं समुद्रम्^३ अनु लक्षीकृत्य^४ चरन्तीः गच्छन्त्यः^५ वयम् आस्महे ।

१. ख-ग-ज-ण-भ-इत्यर्थादिः; च-‘ इत्यादि’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-आत्मनेपदम्; त-आत्मनेपदत्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-‘ तस्य.....धातुस्वरः ’ नास्ति । ४. च-फ-तृतीया-येगामावात् । ५. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-देवेन्द्रेण ।

द्वयोर्बहुवचनं पूजार्थम् । तासामस्माकं 'सर्गतक्तः सर्गे गमने प्रवृत्तः' प्रसवः उद्योगः 'न' वर्तते निवर्तनाय^१ न भवति । 'क्रियुः किमिच्छन् असौ' विप्रः ब्राह्मणः 'नद्यः नदीः अस्मान्' 'जोहवीति' भृशमाह्वयति ॥ एना । एतच्छब्दस्य^२ तृतीयाया एनादेशः । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयाया आजादेशः । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पिन्वमानाः । 'पिवि सेचने^३' । देवकृतम् । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । वर्तवे । 'वृतु वर्तने' । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । निस्स्वरः । सर्गतक्तः । 'क्ते च' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । क्रियुः । किमिच्छन् । 'क्यचि मान्ताव्ययप्रतिषेधः' (पा. सू. ३. १. ८. १) इति छान्दसवादात् प्रतिषेधो न भवतीति क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । नद्यः । छान्दसो यणादेशः । जोहवीति । ह्वेजः^४ यङ्लुकि 'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणे कृते 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः । 'यङो वा' इति इडागमः । गुणः । निघातः ॥

रमध्वं मे वचसे सोम्याय ऋतावरीरुपं मुहूर्तमेवैः ।

प्र सिन्धुमच्छा बृहती मनीषावस्युरह्ने कुशिकस्य सूनुः ॥ ५ ॥

रमध्वम् । मे । वचसे । सोम्याय । ऋतऽवरीः । उप । मुहूर्तम् । एवैः ।

प्र । सिन्धुम् । अच्छ । बृहती । मनीषा । अवस्युः । अह्ने । कुशिकस्य । सूनुः ॥ ५ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रति ब्रूते । 'ऋतावरीः । ऋतमुदकम् । तद्वत्स्यो हे नद्यो यूयं' मे विश्वामित्रस्य मम 'सोम्याय । उत्तीर्याहं सोमं संपादयामीत्येवं सोमसंपादिने' वचसे तदर्थम् 'एवैः' पञ्चम्यर्थे तृतीया । शीघ्रगमनेभ्यः 'मुहूर्तं मुहूर्तमात्रम्' उप 'रमध्वम् । उपपूर्वो रमिरुपसंहारे वर्तते । क्षणमात्रं शीघ्रगमनादुपरता भवत । सामान्येन^५ नदीषूच्यमानासु समीहितं प्रयोजनमुकुर्वतीषु पुरोवर्तिनीं श्रुतुर्द्वीं प्रति ब्रूते । 'कुशिकस्य राजर्षेः' 'सूनुः विश्वामित्रोऽहं' 'बृहती महत्या' 'मनीषा मनीषया' स्तुत्या 'अवस्युः आत्मनो रक्षणमिच्छन् सन्' 'सिन्धुं श्रुतुर्द्वींत्वाम्' 'अच्छ आभिमुख्येन' 'प्र' 'अह्ने' प्रकर्षेणाह्वयामि । अत्र निरुक्तम्—'उपरमध्वं मे वचसे सोम्याय सोमसंपादिन ऋतावरीर्ऋतवाय ऋतमित्युदकनाम प्रत्युतं भवति मुहूर्तमेवैरयनैरवनैर्वा । प्राभिह्वयामि सिन्धुं बृहत्या महत्या मनीषया मनस ईषया स्तुत्या प्रज्ञया वाचनाय कुशिकस्य सूनुः । कुशिको राजा बभूव' (निरु. २. २५) इति ॥ रमध्वम् । 'रमु उपरमे' । उपपूर्वाद्रमतेः 'विभाषाकर्मकात्' (पा. सू. १. ३. ८५) इत्यात्मनेपदम् । ऋतावरीः । ऋतशब्दान्मत्वर्थे 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । 'वनो र च' इति जीप् रेफश्चान्तदेशः । 'वा छन्दसि' इति सवर्णदीर्घः । आमन्त्रितस्य पादादिवात् षाष्टिकमाशु-दात्तत्वम् । एवैः । 'इण् गतौ' । 'इण्शीङ्भ्यां वन्' । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । निस्स्वरः । बृहती मनीषा । उभयत्र तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । अवस्युः । अवो रक्षणमिच्छन् । सुप आत्मनः क्यच् । 'नः क्ये' इति नकारान्तस्य पदसंज्ञाया नियमितत्वात् सकारस्य रुन् भवति । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । अह्ने । ह्ययतेर्लुङि सिचः 'आत्मनेपदेऽव्ययतरस्याम्' इत्यङादेशः । गुणः । निघातः ॥ ॥ १२ ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-प-फ-भ-वर्तनाय; ण-वर्तमानाय; न-निवर्तनाय; स-निवर्तमानाय । २. च-इदंशब्दस्य । ३. ग-च-न-भ-सेवने; ज-ण-प्राणने । ४. ल-ह्वयः । ५. त-सामान्येन च ।

इन्द्रो अस्माँ अरदद्वाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनाम् ।

देवोऽनयत्सविता सुपाणिस्तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीः ॥ ६ ॥

इन्द्रः । अस्मान् । अरदत् । वज्रबाहुः । अप । अहन् । वृत्रम् । परिऽधिम् । नदीनाम् ।

देवः । अनयत् । सविता । सुपाणिः । तस्य । वयम् । प्रसवे । यामः । उर्वीः ॥ ६ ॥

नद्यः प्रत्युच्युः । हे विश्वामित्र वज्रबाहुः । वज्रयुक्तो बाहुर्यस्यासौ वज्रबाहुः । तादृशो बलवान् इन्द्रः नदीः अस्मान् अरदत् । रदतिः खनतिकर्मा । अखनत् । कथमखनत् । उच्यते । नदीनां शब्दकारिणीनामपां परिधिं परितो निहितमुदकमन्तः कृत्वा परितो वर्तमानमित्यर्थः । तादृशं वृत्रम् । वृणोत्याकाशमिति वृत्रो मेघः । तं मेघम् अपाहन् जघान । तस्मिन् हते आपः पतिताः । ताभिर्गच्छन्तीभिर्वयं खाताः । एवं मेघहननद्वारेणाखनत् । न केवलमखनत् किं तर्हि सविता सर्वस्य जगतः प्रेरकः सुपाणिः शोभनहस्तः उत्पत्तिस्थितिकर्तृत्वात्तादृशः देवः द्योतमानः इन्द्रः अस्मान् अनयत् । मेघभेदनं कृत्वोदकप्रेरणेन समुद्रमपूरयत् । तस्य तादृशसामर्थ्योपेतस्य इन्द्रस्य प्रसवे अभ्यनुज्ञायां वर्तमानाः उर्वीः उदकैः प्रभूताः वयं यामः गच्छामः । न तव वचनादुपरमामहे । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति—‘ इन्द्रो अस्मानरदद्वाहुरपाहन्वृत्रं परिधिं नदीनामिति व्याख्यातम् । देवोऽनयत्सविता सुपाणिः कल्याणपाणिः । पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः प्रगृह्य पाणी देवान् पूजयन्ति । तस्य वयं प्रसवे याम उर्वीर्यः ’ (निरु. २. २६) इति ॥ अरदत् । रदतेर्लेङि रूपम् । वज्रबाहुः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अहन् । हन्तेर्लेङि रूपम् । निघातः । परिधिम् । ‘ दुधान् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्मात् कर्मण्युपसर्गे ‘ वोः किः ’ इति किप्रत्ययः । आतो लोपः । कृदुत्तरपदस्वरः । अनयत् । नयतेर्लेङि रूपम् । सुपाणिः । ‘ पण व्यवहारे स्तुती च ’ । ‘ अशिपणाभ्यो रुडायलुकां च ’ (उ. सू. ४. ५७२) इतीप् । आयलुक् । बहुव्रीहौ ‘ नन्सुभ्याम् ’ इति स्वरः । प्रसवे । ‘ वू प्रेरणे ’ । ‘ ऋदोरप् ’ इति भावेऽप्रत्ययः । ‘ थाथघन्क्ता ’ इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । यामः । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः । उर्वीः । उरुवादात् ‘ वोतो गुणवचनान् ’ इति ङीष् । ‘ वा छन्दसि ’ इति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः ॥

प्रवाच्यं शश्वधा वीर्यं तदिन्द्रस्य कर्म यदहिं विवृश्चत् ।

वि वज्रेण परिषदौ जघानायन्नापोऽयनमिच्छमानाः ॥ ७ ॥

प्रऽवाच्यम् । शश्वधा । वीर्यम् । तत् । इन्द्रस्य । कर्म । यत् । अहिम् । विऽवृश्चत् ।

वि । वज्रेण । परिऽसदः । जघान । आयन् । आपः । अयनम् । इच्छमानाः ॥ ७ ॥

योऽयमिन्द्रः अहिं मेघं विवृश्चत् उदकप्रेरणार्थं जघानेति यत् कर्म छेदनरूपं तत् इदं तस्य इन्द्रस्य वीर्यं सामर्थ्यं शश्वधा सर्वदा प्रवाच्यं प्रकर्षेण वचनीयम् । तथा स इन्द्रः परिषदः परितः सीदत आसीनान् प्रतिबन्धकारिणोऽसुरान् वज्रेण वि जघान । अथ अयनं स्थानम्

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-उक्तार्थं । २. ल-इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । एकादेशस्वरः । ३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-वाचनीयम् । ४. ल-परितः सीदन्तीति परिषदः । परित आसीनान् ।

वृच्छमानाः इच्छन्त्यः वआपः वआयन् यान्ति ॥ प्रवाच्यम् । 'वच परिभाषणं' इत्यस्मान् 'कहलोर्ण्यत्' इति ण्यत् । णिस्वादुपधावृद्धिः । 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (पा. सू. ७. ३. ६७) इति कुत्वाभावः । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । यद्वा वाचयतेः 'अचो यत्' । 'यतोऽनावः' इति स्वरः । शश्वधा । शश्वच्छब्दात् स्वार्थे धाप्रत्ययस्तकारलोपश्च द्रष्टव्यः । विवृश्चत् । 'ओत्रश्चू छेदने' । तुदादिः । लङि 'ग्रहिज्यावयि' इत्यादिना संप्रसारणम् । 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । समासस्वरः । परिपदः । क्तिप् । संहितायां 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । जवान । हन्तेर्लिटि णलि रूपम् । निघातः । आयन् । 'अय गतौ' इत्यस्य लङि रूपम् । पादादित्वादिनिघातः । इच्छमानाः । 'इषु इच्छायाम्' इत्यस्मात् व्यत्ययेन शानच् । तस्य लसार्वधानुकस्वरे कृते प्रत्ययस्वरः ॥

एतद्वचो जरितमपि मृष्टा आ यत्ते घोषानुत्तरा युगानि ।

उक्थेषु कारो प्रति नो जुषस्व मा नो नि कः पुरुषत्रा नमस्ते ॥ ८ ॥

एतत् । वचः । जरितः । मा । अपि । मृष्टाः । आ । यत् । ते । घोषान् । उत्तरा । युगानि ।

उक्थेषु । कारो इति । प्रति । नः । जुषस्व ।

मा । नः । नि । करिति कः । पुरुषत्रा । नमः । ते ॥ ८ ॥

नद्यः प्रसङ्गादिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा विश्वामित्रं प्रत्युचुः । जरितः स्तोतर्हं विश्वामित्रं ते त्वदीयं यत् संवादात्मकं वचः त्वं नः अभीत्या घोषान् उद्घोषयन् वर्तसे तद्वचः मापि मृष्टाः मा विस्मार्षीः । किं कारणम् । उत्तरा युगानि उत्तरेषु याज्ञिकेषु युगेषु अहःसु उक्थेषु कारो शास्त्राणां कर्तृत्वं नः अस्मान् प्रति जुषस्व संवादात्मकेन तेन वाक्येन प्रतिसेवरव । इदानीं नः अस्मान् पुरुषत्रा पुरुषेषु मा नि कः । उक्तिप्रत्युक्तिरूपसंवादाववाध्यापनेन त्तितरां पुंवत् प्रागल्भाः मा कार्षीः । ते तुभ्यं नमः ॥ मृष्टाः । 'मृजू' शुद्धौ इत्यस्य लङि व्यत्ययेन आत्मनेपदम् । अदादिवाच्यो लृक् । नश्र्वादिना षत्वम् । निघातः । घोषान् । 'घुषिर्' संशब्दने इत्यस्य शतरि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् 'अतो गुणे' इति परस्परत्वाभावः । सर्वर्ण-दीर्घः । शतुर्लसार्वधानुकस्वरे कृते धातुस्वरः । युगानि । 'युजिर्' योगे । उच्छादिषु वज्रस्तत्वेन निपातनादगुणत्वम् । विशिष्टविषयं च निपातनमिष्यते । 'कालविशेषे रथाद्युपकरणे च' इति तत्र पाठादेवान्तोदात्तत्वम् । 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' इति द्वितीया । कारो । करोतेः 'कृवा-पाजिमि' इत्यादिना उष्प्रत्ययः । आमन्त्रितत्वाज्निघातः । कः । करोतेर्लुङि स्लेः । 'मन्त्रे घस' इत्यादिना लृक् । ह्रस्व्यादिना सिको लोपः । 'न माङ्योगे' इत्यदभावः । पुरुषत्रा । 'देव-मनुष्यपुरुषपुरुषार्थेभ्यो द्वितीयाससम्योर्बहुलम्' इति सप्तम्यर्थे त्राप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. न-ल-स-सदिरप्रतेः । २. प-प्रसङ्गादिन्द्रस्तोत्रं कृत्वा नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-त्वं मनीषा इत्यादिघोषान् (प-इत्याघोषान्) उद्घोषयन् । ४. ख-ग-च-फ-कुशिकेषु ; ज-ण-याज्ञिकेषु नास्ति । ५. न-यागेषु ; स-योगेषु । ६. ख-ग-च-ज-ण-शास्त्राणाम् । ७. ख-फ-भ-मृजू । ८. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स-घुष । ९. च-विशब्दने । १०. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स-विशिष्टविषयम् । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-स्लेः नास्ति ।

ओ षु स्वसारः कारवे शृणोत ययौ वो दूरादनसा रथेन ।

नि षु नमध्वं भवता सुपारा अधोअक्षाः सिन्धवः स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

ओ इति । सु । स्वसारः । कारवे । शृणोत । ययौ । वः । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । सु । नमध्वम् । भवत । सुपाराः । अधःअक्षाः । सिन्धवः । स्रोत्याभिः ॥ ९ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । ^१स्वसारः भगिन्यः ^२सिन्धवः हे नद्यः ^३कारवे स्तोत्रं कुर्वाणस्य मम वचनं ^४सु^१ सुष्टु ^५ओ ^६शृणोत शृणुतैव^७ । ^८अनसा शकटेन ^९रथेन च सह ^{१०}दूरात् विप्रकृष्टाद्वात् ^{११}वः युष्मान् ^{१२}ययौ प्राप्तोऽस्मि । यूयं ^{१३}सु सुष्टु ^{१४}नि ^{१५}नमध्वम् आत्मना स्वयं प्रह्वाः^{१६} ^{१७}भवत^{१८} । तथा ^{१९}सुपाराः । रथादीनां तीरात् सुखेनावरोहणारोहणे यथा स्यातां तथा शोभनरोधसश्च भवत । किंच यूयं ^{२०}स्रोत्याभिः स्रवणशीलाभिरद्भिः ^{२१}अधोअक्षाः रथाङ्गस्याक्षस्याधस्ताद्भवत । यदापोऽक्षरयाधस्ताद्भवति तदा रथादीनि नेतुं शक्यन्ते । तस्मात् तत्परिमाणोदकाः^{२२} भवतेति अर्थाभिप्रायः^{२३} ॥ ओ इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृणोत । ‘ श्रु श्रवणे ’ इत्यस्य लोटि तत्प्रत्ययस्य ‘ तसन्तसन्थनाश्च ’ इति तत्वादेशः । पितृवाङ्मनः । निघातः । ययौ । ‘ या प्रापणे ’ इत्यस्य भूतमात्रे लिट्युत्तमे णलि ‘ आत औ णलः ’ इत्यौकारः । एकादेशस्वरः । वः । युष्मच्छब्दस्य द्वितीयायाः ‘ बहुवचनस्य वस्नसौ ’ इति वसादेशः । षू^{२४} । ‘ निपातस्य ’ इति संहितायां दीर्घः । नमध्वम् । ‘ णमु प्रह्वत्वे शब्दे च ’ इत्यस्य कर्मकर्तरि ‘ न दुहस्नु-नमां यकिचनौ ’ इति प्रतिषेधात् यगभावः । अधोअक्षाः । अधरशब्दस्य ‘ पूर्वाधराचराणामसि पुरधव-श्रेषाम् ’ इत्यसिप्रत्ययोऽधादेशश्च । अक्षशब्दः ‘ अशू व्याप्तौ ’ इत्यस्मात् ‘ अशोर्देवने ’ (उ. सू. ३. ३४५) इति सप्रत्ययान्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । सिन्धवः । आमन्त्रितत्वाङ्गिघातः । स्रोत्याभिः । स्रोतःशब्दात् ‘ स्रोतसो विभाषा ङ्यङ्ङ्यौ ’ (पा. सू. ४. ४. ११३) इति ङ्यप्रत्ययः । ङित्त्वात् ङिलोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

आ ते कारो शृणवामा वचांसि ययार्थ दूरादनसा रथेन ।

नि ते नंसै पीप्यानेव योषा मर्यायेव कन्या शश्वचै ते ॥ १० ॥

आ । ते । कारो इति । शृणवाम । वचांसि । ययार्थ । दूरात् । अनसा । रथेन ।

नि । ते । नंसै । पीप्यानाऽव । योषा । मर्यायऽव । कन्या । शश्वचै । त इति ते ॥ १० ॥

नद्यः पूर्वं विश्वामित्रं^१ प्रत्याख्यायानयचां तस्य वाक्यमाश्रुतुः । ^२कारो स्तोत्रं कुर्वाणं हे विश्वामित्र ^३ते तव^४ ^५वचांसि इमानि वाक्यानि ^६आ ^७शृणवाम शृणुमः^८ । तव समीहितं प्रयोजनं कुर्म इत्यर्थः । ^९अनसा शकटेन ^{१०}रथेन च सह ^{११}ययार्थ । यतो ^{१२}दूरात् आगतोऽसि । वयं च ^{१३}ते त्वदर्थं ^{१४}नि ^{१५}नंसै नीचैर्नमाम । प्रत्येकविवक्षया^{१६} अत्रैकवचनम् । रथेन गन्तुं गाधोदका भवामेत्यर्थः ।

१. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-शृणोत सु सुष्टु ओशृणोतैव । २. ज-ण-प्रह्वीभवत । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-ल-परिमाणोदकाः । ४. घ-ल-अभिप्रायः । ५. त-सु । ६. ल-स-विश्वामित्रवाक्यम् । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल-‘ तव ’ नास्ति । ८. ख-ग-च-भ-आशृणुमः; ज-ण-आशृणुम । ९. ज-ण-ल-प्रत्येकं विवक्षया ।

तत्र दृष्टान्तः । ^१पीप्यानेव ^२योषा । पीप्याना पुत्रं स्तनं पाययन्ती योषा माता यथा प्रह्वीभवति । दृष्टान्तान्तरम् । यथा ^३कन्या युवतिः ^४भर्याथैव मनुष्याय पित्रे भ्रात्रे वा ^५शश्वचै परिष्वजनाय नम्रीभवति तद्वत् ^६ते^२ त्वदर्थं प्रह्वीभवामः^३ । ते^४ इति पुनरुक्तिरादरार्थम् । एतामृचं यास्क एवं व्याचष्टे— ‘आशृणवाम ते कारो वचनानि याहि दूरादनसा च रथेन च निनमाम ते पाययमानेव योषा पुत्रं भर्याथैव कन्या परिष्वजनाय निनमा इति वा’ (निरु. २.२७) इति^५ ॥ कारो । ‘संबुद्धौ शाकल्यस्येतौ’ (पा. सू. १. १. १६) इति प्रगृह्यसंज्ञा । शृणवाम । ‘श्रु श्रवणे’ इत्यस्य लोटि ‘आडुत्तमस्य पिब’ इत्याडागमः । पिच्वात् गुणः । निघातः । यथाथ । ‘या प्रापणे’ इत्यस्य भूतमात्रे लिटि थलि ‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’ इतीट्प्रतिषेधः । लिट्स्वरः । अनसा । सहाथे तृतीया । नंसै । ‘णमु प्रह्वस्वे’ इत्यस्य लेट्युत्तमे लेटि सिब्वहुलमिति सिप् । ‘वैतोऽन्यत्र’ इत्यैकारादेशः । निघातः । पीप्यानेव । ‘पीड् पाने’ इत्यस्यान्तर्भावितण्यर्थस्य लिटि कानचि रूपम् । चिस्स्वरः । योषा । ‘यु मिश्रणे’ । ‘वृत्तृवदिहनि’^१ (उ. सू. ३. ३४२) इत्यादिना सप्रत्ययः । यौतीति योषा । वृषादिवादाद्युदात्तः । शश्वचै । ‘त्वञ्ज परिष्वज्जे’ इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । पृषोदरादि-त्वादिएष्टरूपसिद्धिरन्तोदात्तश्च ॥ ॥ १३ ॥

यदङ्ग त्वा भरताः संतरेयुर्गव्यन्ग्राम इषित इन्द्रजूतः ।

अर्षादहं प्रसवः सर्गैतक्त आ वो वृणे सुमतिं यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

यत् । अङ्ग । त्वा । भरताः । समुत्तरेयुः । गव्यन् । ग्रामः । इषितः । इन्द्रजूतः ।

अर्षात् । अहं । प्रसवः । सर्गैतक्तः । आ । वः । वृणे । सुमतिम् । यज्ञियानाम् ॥ ११ ॥

विश्वामित्रो नदीः प्रत्युवाच । ^१अङ्ग इत्यामन्त्रणे । हे नद्यः ^२यत् यस्मात् युष्माभिरुत्तितीर्षोः ममोत्तरणमभ्यनुज्ञातं तस्मात् ^३भरताः भरतकुलजा मदीयाः सर्वे ^४त्वा परस्परमेकतामापन्नो नदीं त्वां ^५संतरेयुः सम्यगुत्तीर्णा भवेयुः । तदेव विशिनष्टि । ^६गव्यन् गा उदकानि तरीतुमिच्छन् ^७इषितः त्वयाभ्यनुज्ञातः ^८इन्द्रजूतः युष्माकं प्रवर्तकेनेन्द्रेण च प्रेरितः ^९ग्रामः भरतानां संघः ^{१०}अर्षात् संतरेत् । यतः ^{११}सर्गैतक्तः गमनाय प्रवृत्तः ^{१२}प्रसवः तेषामुद्योगः ^{१३}अहं पूर्वं युष्माभिरनुज्ञातः । अहं तु ^{१४}यज्ञियानां यज्ञार्हाणां ^{१५}वः युष्माकं ^{१६}सुमतिं शोभनां स्तुतिम् ^{१७}आ ^{१८}वृणे सर्वतः संभजे^६ ॥ भरताः । भरतशब्दादुत्सादित्वाद्ज् । तस्य ‘यज्जोश्च’ इति लुक् । अतच्प्रत्ययस्वरः^७ । संतरेयुः । तरतेलिङि जुसि रूपम् । झेल्सार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेनिघातः । गव्यन् । गा आत्मन इच्छन् । सुपः क्यच् । एकादेशस्वरः । ग्रामः । ‘प्रसतेरा च’ (उ. सू. १.१४०) इति मन्प्रत्यय आकारादेशश्च । नित्स्वरः । इन्द्रजूतः । जू इति सौत्रो धातुर्गव्यर्थः । ‘श्र्युकः किति’ इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अर्षात् । ‘क्व गतौ’ इत्यस्य लेटि तिपि ‘सिब्वहुलम्’ इति सिप् । लेट् आडागमः^८ । ‘एकाचः’ इतीट्प्रतिषेधः । गुणः । प्रत्ययस्य पिच्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वृणे । ‘वृड् संभक्तौ’ इत्यस्य लटि रूपम् । यज्ञियानाम् । ‘यज्ञिर्विभ्यां घञौ’ इति घप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘वा’ नास्ति । २. ख-ग-‘तद्वत् ते’ नास्ति; च-ज-ण-ते; ल-तद्वत् । ३. ख-ग-च-प्रह्वीभवामि । ४. ख-ग-च-ज-न-फ-भ-‘ते....’ इति नास्ति । ५. न-वृत्तृवदिहनि । ६. त-समाभजे । ७. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-अत्र च प्रत्ययस्वरः । ८. ल-लेटोऽडाटावित्याडागमः ।

अतारिषुर्भरता गव्यवः समभक्त विप्रः सुमतिं नदीनाम् ।

प्र पिन्वध्वमिषयन्तीः सुराधा आ वक्षणाः पृणध्वं यात शीभम् ॥ १२ ॥

अतारिषुः । भरताः । गव्यवः । सम् । अभक्त । विप्रः । सुमतिम् । नदीनाम् ।

प्र । पिन्वध्वम् । इषयन्तीः । सुराधाः । आ । वक्षणाः । पृणध्वम् । यात । शीभम् ॥ १२ ॥

१ गव्यवः गा आत्मन इच्छन्तः २ भरताः भरतकुलजाः सर्वे ३ अतारिषुः तां नदीं समतरन् ।
४ विप्रः मेधावी विश्वामित्रः ५ नदीनां ६ सुमतिं शोभनां स्तुतिं ७ समभक्त समभजत । यूयं तु यथा-
पूर्वम् ८ इषयन्तीः कुल्यादिद्वारा अन्नं कुर्वाणा अत एव ९ सुराधाः शोभनधनोपेता यूयं १० वक्षणाः
कृत्रिमसरितः कुल्याः ११ प्र १२ पिन्वध्वं प्रकर्षेण तर्पयत । १३ आ १४ पृणध्वं ताः सर्वतः पूरयत च । १५ शीभं
शीघ्रं १६ यात गच्छत च ॥ अतारिषुः । 'तृ प्लवनतरणयोः' इत्यस्य लुङि 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इति
वृद्धिः । अडागमस्वरः । गव्यवः । सुपः क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । तस्य स्वरः । अभक्त ।
'भज सेवायाम्' इत्यस्य लुङि सिचः^२ 'झलो झलि' इति लोपः^३ । पादादित्वादनघातः ।
पिन्वध्वम् । 'पिवि सेचने' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । इषयन्तीः । इषं कुर्वत्यः । 'तत्करोति'^४
इति णिच् । 'णाविष्ठवध्रातिपदिकस्य' इति इष्टवद्भावात् 'टेः' इति टिलोपः । 'वा छन्दसि'^५
इति सवर्णदीर्घः । प्रत्ययस्वरः । पृणध्वम् । 'पृण ग्रीणने' । लोटि रूपम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ।
वाक्यभेदादनिघातः । यात । 'या प्रापणे' इत्यस्य लोटि रूपम् । अत्रापि न निघातः । शीभम् ।
'शीभृ कथने' । श्लाघ्यतेऽनेन तद्धानिति करणे घञ् । जिह्रस्वरः ॥

उद्व ऊर्मिः शम्या हन्त्वापो योक्त्राणि मुञ्चत ।

मादुष्कृतौ व्येनसाभ्यौ शूनमारताम् ॥ १३ ॥

उद्व । वः । ऊर्मिः । शम्याः । हन्तु । आपः । योक्त्राणि । मुञ्चत ।

मा । अदुःकृतौ । विऽएनसा । अभ्यौ । शूनम् । आ । अरताम् ॥ १३ ॥

पूर्वमुत्तितीर्षुर्विश्वामित्रो नदीरुक्त्वा अधुना उत्तितीर्षुः^३ पुनराह । हे नद्यः १ वः युष्माकम् २ ऊर्मिः
तरङ्गः ३ शम्याः युग्यकण्ठपार्श्वोदिसंलग्ना रजवः ४ उद्व ऊर्ध्वं यथा भवन्ति^५ तथा ६ हन्तु गच्छतु ।
स तरङ्गो रज्जुनामधो गच्छस्वित्यभिप्रायः । तथा हे ७ आपः यूयं ८ योक्त्राणि ता रज्जूः ९ मुञ्चत । यथा
न स्पृशन्ति तथा यान्त्वित्यभिप्रायः । १० व्येनसा विगतपापे अत एव ११ अदुष्कृतौ कल्याणकर्मकारिण्यौ
१२ अभ्यौ अभ्ये^६ न केनापि तिरस्करणीये विपादुक्तुद्यौ १३ शूनं समृद्धिं १४ मा १५ आरताम् आगच्छ-
ताम् । एवं विश्वामित्रो नदीः स्तुत्वा तामिरनुज्ञातोऽतरदिति ॥ ऊर्मिः । 'ऊ गतौ' । 'अर्तेरुच्च'^६
इति मित्राश्रयः । 'ऊः' इत्ययमादेशो धातोः । ऋच्छतीत्यूर्मिः । प्रत्ययस्वरः । शम्याः । 'शमु
उपशमे' । 'पोरदुपधात्' इति यत्प्रत्ययः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । हन्तु । 'हन हिंसा-

१. ल-गमनम् । २. ख-ग-च-ज-ण-सिलोपः । ३. ल-उत्तीर्णः । ४. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-प-भ-स-
भवति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स- 'अभ्ये' नास्ति । ६. त-अर्तेरुच्च ।

गत्योः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । योक्त्राणि । ' युजिर् योमे ' । करणे ' दात्रीभसयुयुज् ' ।
इत्यादिना घृन्प्रत्ययः । निस्वरः । सुञ्जत । ' मुञ्च मोक्षणे ' । निघातः । अदुष्कृतौ । ' इसुसोः
सामर्थ्ये ' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । ज्येनसा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । सुपो ङादेशः ।
अद्यौ । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य नन्पूर्वस्य ' अद्यादयश्च ' इति निपातनात् यक् । कित्च्वा-
दुपधालोपः । ' हो हन्तेः ' इति षत्वम् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद् अत्र औङः शीभावा-
भावः । एकादेशस्वरः । शूनम् । श्रयतेः ' नपुंसके भावे क्तः ' इति क्तः । यजादित्वात् संप्रसारणम् ।
' हलः ' इति दीर्घत्वम् । ' ओदितश्च ' इति निष्ठात्वम् । ' निष्ठा च द्वयजनात् ' इत्याद्युदात्तः ।
अरताम् । ' क्त गतौ ' इत्यस्य लुङि च्लेः ' सर्तिशास्त्यतिभ्यश्च ' इत्यङादेशः । ' ऋदशोऽङि गुणः ' ।
' न माङ्योगे ' इत्यङभावः । निघातः ॥ १४ ॥

' इन्द्रः पूभिर् ' इत्येकादशचं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—' इन्द्रः
पूभिर्देकादश ' इति । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्वा ' इन्द्रः पूभिर् ' इति सूक्तम् ।
' होत्रकाणाम् ' इति खण्डे सूत्रितम्—' इन्द्रः पूभिर्दुदु ब्रह्माणि ' (आश्व. श्रौ. ५. १६)
इति । पृष्ठयाभिष्टवषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने ब्राह्मणाच्छंसिश्वा चातुर्विंशिकातिदिष्टस्य
अहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमम् । ' इन्द्रः पूभिर्घ एक इष्टस्तिग्मशृङ्गः '
(आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । उद्भिद्वलभिमोर्निष्केवल्ये एतत्सूक्तं निविद्धानीयम् । सूत्रितं च—
' इन्द्र सोममिन्द्रः पूभिर्दिति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ८) इति ॥

इन्द्रः पूभिर्दातिरुदासमर्कैर्विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् ।

ब्रह्मजूतस्तन्वा वावृधानो भूरिदात्र आपृणद्रोदसी उभे ॥ १ ॥

इन्द्रः । पुऽमित् । आ । अतिरित् । दासम् । अर्कैः । विदत्स्वसुः । दयमानः । वि । शत्रून् ।

ब्रह्मजूतः । तन्वा । ववृधानः । भूरिदात्रः । आ । अपृणत् । रोदसी इति । उभे इति ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । ' पूभिर् असुरपुरां भेत्ता ' अत एव ' विदद्वसुः वेदयद्भिः स्वमहिमप्रख्या-
पकैर्वसुभिर्युक्तः ' शत्रून् असुरान् ' वि ' दयमानः विशेषेण हिंसन् । तथा च यास्कः—
' विदद्वसुर्दयमानो वि शत्रून् इति हिंसाकर्मा ' (निरु. ४. १७) इति । तादृशः ' इन्द्रः ' दासम् ।
दस्यतेऽनेन तम इति दासो वासरः । तम् ' अर्कैः अर्चनीयैः स्वतेजोभिः ' आतिरित् समन्तात् अवर्ध-
यत् इन्द्रस्य सूर्यात्मकत्वात् । तथा च स्मृतिः—' चैत्रमासे ' तपेदिन्द्रः ' इति । किंच । ' ब्रह्मजूतः ब्रह्मणा
जुतः ' स्तोत्रेणाकृष्टः । यद्वा ब्रह्मणा जगत्स्रष्टा प्रेरितः ' तन्वा ' स्वशरीरेण ' वावृधानः वर्धमानः
' भूरिदात्रः । दायते ल्यतेऽनेन शत्रुशिर इति दात्रमायुधम् । बहुविधायुधोपेतः । तादृश इन्द्रः ' उभे
' रोदसी ' चावापृथिव्यौ ' आपृणत् सर्वतोऽतर्पयत् ॥ पूभिर् । ' भिदिर् विदारणे ' । क्विप् । अतिरित् ।

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-यत् । २. च-न-फ-कुत्वम् । ३. ख-फ-भ-औङः न शीभावः; त-न-
औङः शीभावः । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-माध्यंदिनः । ५. च-फ-असुरपुरीभेत्ता; ६. ख-ग-
घ-च-ज-ण-फ-भ-आ समन्तात् । ७. न-चैत्रे मासे; ल-ज्येष्ठमासे । ८. न-स- ' जूतः ' नास्ति । ९. फ-
जगत्स्रष्टृवः; स-जगत्स्रष्टृ । १०. च-फ-तन्वा ववृधानः शरीरेण वर्धनशीलः भूरिदात्रः बहुच्छेदन-
साधनयुक्तः उभे रोदसी ।

तरतेर्व्यत्ययेन शः । ' ऋत इद्वातोः ' इतीत्वम् । निघातः । दासम् । करणे घञ् । जिस्वरः । विदद्गुसु । विदेरन्तर्भावित्यर्थस्य शतरि अदादित्वाच्छपो लुकि सति प्रत्ययस्वरेण शतुरुदात्तत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । दयमानः । ' दय दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ' । आत्मनेपदी । लटः शानच् । ' न लोकाव्यय ' इति षष्ठीप्रतिषेधः । ववृधानः^२ । ' वृधु वर्धने ' । कानचि रूपम् । संहितायाम् अभ्यासस्य तुजादित्वादीर्घः । भूरिदात्रः । ' दाप् लवने ' । करणे ' दात्री ' इत्यादिना घृन्प्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अपृणत् । ' पृण प्रीणने^३ ' इत्यस्य लङि तुदादित्वाच्छः । निघातः । मोदसी । रुदेरसुनि रूपम् । निस्वरः ॥

मुखस्य ते तविषस्य प्र जूतिमिर्यमि वाचममृताय भूषन् ।

इन्द्र क्षितीनामसि मानुषीणां विशां दैवीनामुत पूर्वयावा ॥ २ ॥

मुखस्य । ते । तविषस्य । प्र । जूतिम् । इर्यमि । वाचम् । अमृताय । भूषन् ।

इन्द्र । क्षितीनाम् । असि । मानुषीणाम् । विशाम् । दैवीनाम् । उत । पूर्वयावा ॥ २ ॥

हे इन्द्र भूषन् त्वामलंकुर्वन्नहं^१ मुखस्य महनीयस्य^२ स्तुत्यस्य^३ तविषस्य बलवतः^४ ते तव जूतिं मनसा प्रेरितां^५ वाचं स्तुतिलक्षणाम्^६ अमृताय^७ अन्नार्थं^८ प्र इर्यमि प्रकर्षेणोच्चारयामि । मानुषीणां^९ क्षितीनां मनोज्ञातानां मनुष्याणाम्^{१०} उत अपि च दैवीनां देवसंबन्धिनीनां^{११} विशां प्रजानां^{१२} पूर्वयावा अग्रतो गन्ता त्वम्^{१३} असि ॥ मुखस्य । ' मह पूज्यायाम् ' । ' नहेर्हलोपश्च ' (उ. सू. ५. ७०१) इति ' हलोपः ' इत्यनुवृत्तौ ' महेश्च ' इति खप्रत्ययो हलोपश्च । मण्डते पूज्यते सर्वैरिति मुखः । ' खान्तस्याश्मादेः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । यद्यपि मकारादिर्भवति^{१४} तथापि वचनसामर्थ्याद्भवति । तविषस्य । तवतेः टिप्चप्रत्ययः^{१५} । चित्स्वरः । जूतिम् । ' ऊतियूतिं ' इत्यादिना क्तिनः^{१६} उदात्तत्वम् । इर्यमि । अर्तिर्जुहोत्यादिः । ' अर्तिपिपत्योश्च ' इत्यभ्यासस्येत्वम् । ' अभ्यासस्य ' इतीयङादेशः । पादादित्वाच्च निघातः । अभ्यस्तस्वरः । भूषन् । ' भूष अलंकारे ' इत्यस्य शतरि रूपम् । शतुर्लसार्वधातुकस्वरे^{१७} धातुस्वरः । असि । अस्तेलंठि रूपम् । निघातः । मानुषीणाम् । ' मनोज्ञातौ ' इत्यञ् । पुगागमः । ' टिड्ढाणञ् ' इति ङीप् । जिस्वरः । दैवीनाम् । ' देवाद्यञौ ' इत्यञ् । अत्रापि पूर्ववत् ङीप् । जिस्वरः । पूर्वयावा । ' या प्रापणे ' इत्यस्मात्^{१८} ' आतो मनिन् कनिव्वनिपश्च ' इति वनिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इन्द्रो वृत्रमवृणोच्छर्धनीतिः प्र मायिनामभिनाद्वर्षणीतिः ।

अहन्यैसमुशधग्वनैष्वाविधेना अकृणोद्राम्याणाम् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । वृत्रम् । अवृणोत् । शर्धनीतिः । प्र । मायिनाम् । अभिनात् । वर्षनीतिः ।

अहन् । विअंसम् । उशधक् । वनेषु । आविः । धेनाः । अकृणोत् । राम्याणाम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-ज-त-न-भ-ल-स-°हिंसाग्रहणेणु । २. ज-ण-वावृधानः । ३. भ-स-प्राणने ।

४. प-मंहनीयस्य । ५. च-फ-स-अमृताय पानार्थम् ; ल-अमृतपानार्थम् । ६. न-मकारादेर्न भवति ।

७. च-फ-इषच्प्रत्ययः । ८. ज-ण-ल-क्तिन् । ९. त-°स्वरेण । १०. ल-इत्यस्य ।

वशर्धनीतिः । नयनं नीतिः कर्म । शर्धं प्रवृद्धं^१ नीतिः कर्म यस्य स तथोक्तः । सः^२ इन्द्रः^३ वृत्रम् असुरम्^४ अवृणोत् बलेनारुहत् । तथा वर्षणीतिः युद्धे परप्रहाराणां निवारककर्मा इन्द्रः^५ मायिनाम् । द्वितीयार्थे षष्ठी । मायिनोऽसुरान्^६ प्र^७ अमिनात् प्रकर्षेणावधीत् । उशधक्^८ शत्रुवधं कामयमानः इन्द्रः^९ वनेषु गूढचारिणमसुरं^{१०} व्यसं विगतांसं यथा भवति तथा^{११} अहन् जवान् । अथ तस्मिन् रात्रिचरे गवामपहतैरि हते सति^{१२} राग्याणाम् । रमणं स्त्रीभिः सह क्रीडा रामः । तमर्हन्तीति राग्याः रात्रयः । तासां रात्रीणामन्तःस्थिताः^{१३} धेनाः गाः आविः^{१४} अकृणोत् प्रकटा अकरोत् । रात्रीणाम् असुराकान्तत्वे तैत्तिरीयकम्—‘अहर्देवानामासीद्वात्रिरसुराणां तेऽसुरा यदेवानां वित्तं वेद्यमासीत्तेन सह रात्रि प्राविशन्निति ये दिवा स्तोतारो राग्यास्तेषां वाचो धेनाः’ इति ॥ अवृणोत् । ‘वृज् वरणे’ इत्यस्य लङि रूपम् । निघातः । शर्धनीतिः । शर्धतिस्साहार्यः । अस्मात् कर्मणि घञ् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अमिनात् । ‘मीज् हिंसायाम्’ इत्यस्य लङि ‘मीनातेर्निगमे’ इति ह्रस्वः । निघातः । अहन् । हन्तेर्लङि रूपम् । उशधक् । ‘वश कान्तौ’ । पृषोदरादित्वात् रूप-सिद्धिः । आविः । स्वरादिव्यन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । धेनाः । ‘धेद् पाने’ । ‘धेद इच्च’ (उ. सू. ३. २९१) इति नप्रत्यय ईकारश्चान्तादेशः । गुणः । धयन्ति तामिति धेना वाक् । ‘धेना जिगाति’ (ऋ. सं. १. २. ३) इत्यत्र प्रत्ययस्वरैणान्तोदात्तः । अत्र^{१५} व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । अकृणोत् । ‘कृवि हिंसाकरणयोः’ । निघातः । राग्याणाम् । ‘रमु क्रीडायाम्’ । राममर्हन्तीत्यर्थे^{१६} ‘वृन्दसि च’ इति यप्रत्ययः । तस्य स्वरः । यद्वा रमेः अन्तर्णीतप्यथा^{१७} ‘अभ्यादयश्च’ इति यक्प्रत्ययः । ‘प्ररमयति भूतानि नक्तंचारीण्युपरमयतीतराणि’ (निरु. २. १८) इति यास्कः । वर्णव्यत्ययः ॥

इन्द्रः स्वर्षा जनयन्नहानि जिगायोशिग्भिः पृतना अभिष्टिः ।

प्रारोचयन्मनवे केतुमह्नामविन्दज्ज्योतिर्वृहते रणाय ॥ ४ ॥

इन्द्रः । स्वः^१ऽसाः । जनयन् । अहानि । जिगाय । उशिक्^२ऽभिः । पृतनाः । अभिष्टिः ।

प्र । अरोचयत् । मनवे । केतुम् । अहाम् । अविन्दत् । ज्योतिः । वृहते । रणाय ॥ ४ ॥

स्वर्षाः स्वर्गप्रदः^३ इन्द्रः^४ अहानि स्वतेजोभिः^५ जनयन्^६ उशिग्भिः युद्धं कामयमानैरङ्गिराभिः सह^७ पृतनाः परकीयाः सेनाः^८ अभिष्टिः अभिभावुकः सन्^९ जिगाय शत्रून्जेषीत् । शत्रुवधानन्तरं^{१०} मनवे मनुष्याय कर्मकर्त्रे यजमानाय^{११} अह्नां^{१२} केतुं प्रज्ञापकं सूर्यं^{१३} प्रारोचयत् तथा च तमोरूपासुरवधात् प्रकर्षेणादीपयत् । ततः^{१४} वृहते महते^{१५} रणाय युद्धप्रकाशनाय^{१६} ज्योतिः प्रकाशम्^{१७} अविन्दत् अलभत ॥ स्वर्षाः । ‘षणु दाने’ । क्रिप् । ‘जनसनखनां सम्बल्लोः’ इत्यात्वम् । ‘सनोतेरनः’ इति षत्वम् । ‘अहरादीनां पत्यादिषुपसंख्यानम्’ इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । जिगाय । ‘जि जये’ इत्यस्य लिटि ‘सन्लिट्योर्जैः’ इत्यभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशः । लिस्वरः^{१८} । पृतनाः । ‘पृड् व्यायामे’^{१९} । ‘कृष्टभ्यां कित्’ इति तनन्प्रत्ययः । व्याग्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः सेनाः । निष्वादाद्युदात्तः । अभिष्टिः । अभिगन्ता । ‘इष^{२०} गतौ’ । ‘मन्त्रे वृष^{२१}’ इत्यादिना क्तिञ्चुदात्तः । स^{२२} हि भावपरोऽपि भवितारं लक्षयति^{२३} ।

१. च-ज-ण-वृद्धम् । २. ल-अत्र तु । ३. ख-ग-न-भ-स-अन्तर्णीतस्यार्थात् ; ज-ण-अन्तर्भावि-तप्यार्थात् । ४. ल-स-‘महते’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-‘लिस्वरः’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-आयामे । ७. न-ल-स-इषु । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘स हि... लक्षयति’ नास्ति ।

‘तितुन्नतथ’ इत्यादिना इट्प्रतिषेधः । शकन्ध्वादित्वात् पररूपत्वम् । कृदुत्तरस्वरः । अरोचयत् ।
 ‘रुच दीप्तौ’ इत्यस्य लङि रूपम् । मनवे । ‘मन ज्ञाने’ । ‘शृष्टृस्तिन्हि’ इत्यादिना उप्रत्ययः ।
 निदनुवृत्तेराद्युदात्तः । अविन्दत् । ‘विट् लामे’ इत्यस्य ‘शे मुचादीनाम्’ इति नुम् ।
 पादादित्वादिनिघातः । रणाय । ‘क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्’ इति संप्रदानसंज्ञा । रणतिः शब्दार्थः ।
 ‘वक्षिरण्योरूपसंख्यानम्’ (पा. सू. ३. ३. ५८. ३) इत्युपप्रत्ययः । रणन्ति शब्दं कुर्वन्ति परस्परं
 योद्धारोऽन्नेति रणः संग्रामः । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

इन्द्रस्तुजो बर्हणा आ विवेश नृवदधानो नर्या पुरूणि ।

अचेतयद्विय इमा जरित्रे प्रेमं वर्णमतिरच्छुक्रमासाम् ॥ ५ ॥

इन्द्रः । तुजः । बर्हणाः । आ । विवेश । नृवत् । दधानः । नर्या । पुरूणि ।

अचेतयत् । धियः । इमाः । जरित्रे । प्र । इमम् । वर्णम् । अतिरत् । शुक्रम् । आसाम् ॥ ५ ॥

स तादृशः । इन्द्रः । तुजः बाधिकाः । बर्हणाः युद्धोत्साहेन वर्धमानाः परकीयाः सेनाः । नृवत्
 मनुष्यवत् । आ । विवेश प्रकाशं लब्ध्वा प्राविशत् । किं कुर्वन् । पुरूणि बहूनि । नर्या युद्धनयन-
 कारिणां योग्यानि धनानि । दधानः प्रयच्छन् आविवेश । स इन्द्रः । जरित्रे स्तोत्रे । इमाः दृश्यमानाः
 धियः उपसः । ध्यायन्त्यासु मनुष्या इति । ता धियः । अचेतयत् अज्ञापयत् । अथ । आसाम् उपसाम्
 इमं । शुक्रं वर्णं प्रकाशेन युक्तं । प्र । अतिरत् स्वतेजसा प्रकर्षेण वर्धयति । धीशब्दस्योषःपरत्वे मन्त्रवर्णः-
 ‘शुक्रवर्णासु नो यंसते धियम्’ (ऋ. सं. १. १४३. ७) इति ॥ तुजः । ‘तुज हिंसायाम्’ ।
 क्तिप् । धातुस्वरः । बर्हणाः । ‘वृहि वृद्धौ’ । अस्मात् ‘युच् बहुलम्’ इति कर्तरि युच् ।
 व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् । विवेश । विशतेलिटि रूपम् । निघातः । नृवत् । नृशब्दात् ‘तेन तुल्यम्’
 इति वतिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । दधानः । दधातेः शानचि रूपम् । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदा-
 त्तत्वम् । नर्या । नरेषु साधूनि इत्यर्थे ‘तत्र साधुः’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ।
 अचेतयत् । ‘चिती संज्ञाने’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । अडागमस्वरः । धियः । ‘ध्वै
 चिन्तायाम्’ । ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति क्तिप् । इशिग्रहणात् संप्रसारणम् । धातुस्वरः । इमाः ।
 ‘दश्च’ (पा. सू. ७. २. १०९) इति दकारस्य मकारः । एकादेशस्वरः । अतिरत् । तरतेर्व्यत्ययेन
 शः । निघातः । आसाम् । ‘इदमोऽन्वादेशोऽश्’ इत्यन्वादेशोऽनुदात्तश्च । प्रत्ययः सुप्चादनुदात्तः ।
 अतः सर्वानुदात्तः ॥ ॥ १५ ॥

महो महानि पनयन्त्यस्येन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरूणि ।

वृजनेन वृजिनान्तसं पिपेष मायाभिर्दस्यूरभिभूत्योजाः ॥ ६ ॥

महः । महानि । पनयन्ति । अस्य । इन्द्रस्य । कर्म । सुकृता । पुरूणि ।

वृजनेन । वृजिनान् । सम् । पिपेष । मायाभिः । दस्यून् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ६ ॥

१. त-‘प्रकाशेन युक्तम्’ नास्ति । २. ल-‘युच्’ नास्ति । ३. च-इति वचनात् । ४. च-
 विशेलिटि । ५. ज-ण-नृषु साधुः ।

१महः महतः १अस्य एतादृशसामर्थ्यस्य १इन्द्रस्य १महानि महनीयानि १पुरुणि बहूनि
 १सुकृता^१ सुष्ठु कृतानि^१ १कर्मवृत्रहननादीनि कर्माणि १पनयन्ति स्तुवन्ति । ‘इन्द्रस्य कर्म सुकृता पुरुणि’
 इत्येतत्पदकदम्बकम् अत्रार्थभेदात् पदकाले नोत्सृज्यते । तादृश इन्द्रः १वृजनेन । वर्ज्यन्ते शत्रवोऽनेनेति
 वृजनं बलम् । तेन बलेन १वृजिनान् पापरूपानसुरान् १सं १पिपेष सम्यक् चूर्णीचकार । तथा १अभि-
 भूत्योजाः । अभिभूतिः शत्रुविषयोऽभिभवः । तत्रौजो बलमस्येत्यभिभूत्योजाः शत्रूणां पराभवे समर्थः ।
 तादृश इन्द्रः १दस्यून उपक्षपयितृनसुरान् १मायाभिः कपटैः सं पिपेष ॥ पनयन्ति । पनतेः स्तुत्यर्थस्य
 ‘गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्यः’ इत्यायप्रत्ययः । ह्रस्वश्छान्दसः । निघातः । वृजनेन । ‘वृजी वर्जने’ ।
 ‘कृपृवृजिमन्दिनिधाभ्यः क्युः’ इति क्युप्रत्ययः । कित्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । वृजिनान् । ‘वृजी
 वर्जने’ । ‘वृजेः क्चिच्च’ (उ. सू. २. २०५) इतीनच्प्रत्ययः । वृजिनं पापम् । तद्वतः । अर्शआदिस्वादृष्ट् ।
 एकादेशस्वरः । पिपेष । ‘पिष्ट् संचूर्णने’ इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । निघातः । अभिभूत्योजाः ।
 भूतिर्भवनम् । भावे क्तिन् । ‘तादौ च निति’ इत्यभेः प्रकृतिस्वरस्त्वम् । अभिभूतावोजो यस्येति
 ‘सप्तम्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिः’ इति समासः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

युधेन्द्रो म॒ह्ना वरि॑वश्चकार दे॒वेभ्यः सत्प॑तिश्चर्षणि॒प्राः ।

वि॒वस्व॑तः स॒दने॑ अस्य॒ तानि॑ वि॒प्रा उ॒क्थेभिः॑ क॒वयो॑ गृणन्ति ॥ ७ ॥

यु॒धा । इन्द्रः॑ । म॒ह्ना । वरि॑वः । च॒कार॒ । दे॒वेभ्यः॑ । सत्प॑तिः । च॒र्षणि॑ऽप्राः ।

वि॒वस्व॑तः । स॒दने॑ । अ॒स्य॒ । तानि॑ । वि॒प्राः । उ॒क्थेभिः॑ । क॒वयः॑ । गृण॑न्ति ॥ ७ ॥

१सत्पतिः सतां देवानां पतिः १चर्षणिप्राः चर्षणीनां मनुष्याणामपेक्षितफलप्रदानेन कामपूरकः
 सः १इन्द्रः १मह्ना महता १युधा युद्धेन १वरिवः । शृङ्गं त्रियतेऽर्थिभिरिति वरिवो धनम् । तादृशं
 धनं युद्धेन लब्ध्वा १देवेभ्यः देवनशीलेभ्यः स्तोतृभ्यः १चकार दत्तवान् । १विप्राः मेधाविनः १कवयः
 स्तोतारः १विवस्वतः विशेषेणामिहोत्रादिकर्मार्थं वसतो यजमानस्य १सदने गृहे १अस्य इन्द्रस्य
 १तानि वृत्रहननबहुप्रदानादीनि कर्माणि १उक्थेभिः स्तोत्रैः १गृणन्ति स्तुवन्ति ॥ युधा । ‘युध संप्रहारे’ ।
 भावे संपदादिलक्षणः क्तिप् । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तात् । वरिवः । ‘वृज् वरणे’ इत्यस्य
 यङ्लुकि ‘क्तश्च’ इत्यभ्यासस्य रिगागमः । तदन्तादसुन् । बाहुलकाद्विष्णोः । निस्वरः । चकार ।
 करोतेर्लिटि रूपम् । निघातः । सत्पतिः । अस्तेः शतरि रूपं सदिति । ‘पस्यावैश्वर्ये’ इति पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरस्त्वम् । चर्षणिप्राः । ‘प्रा पूरणे’ । विच् । विवस्वतः । विपूर्वात् ‘वस निवासे’ इत्यस्मात्^३
 संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । ‘तदस्यास्यस्मिन्’ इति मनुप् । ‘मादुपधायाः’ इति तस्य वत्वम् ।
 प्रत्ययस्य पिस्वादनुदात्तत्वे भ्रातुस्वरः । गृणन्ति । ‘गृ शब्दे’ इत्यस्य^४ लिटि रूपम् । निघातः ॥

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-सुकृतानि; च-सुकृता । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-चूर्णने । ३. ख-ग-च-ज-
 ण-त-इत्येतस्मात् । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-इत्यस्मात् ।

सत्रासाहं वरेण्यं सहोदां ससवांसं स्वरपश्च देवीः ।

ससान यः पृथिवीं द्यामुतेमामिन्द्रं मदन्त्यनु धीरणासः ॥ ८ ॥

सत्राऽसहम् । वरेण्यम् । सहऽदाम् । ससऽवांसम् । स्वं । अपः । च । देवीः ।

ससान । यः । पृथिवीम् । द्याम् । उत । इमाम् । इन्द्रम् । मदन्ति । अनु । धीरणासः ॥ ८ ॥

वधीरणासः धिया स्तुत्या रणयन्तः^१ स्तोतारः । सत्रासाहं महतो वृत्रादेरभिभवितारम् अत एव । वरेण्यं सर्वैर्वरणीयं । सहोदां दुर्बलस्यार्थिनो दलप्रदं । देवीः देवनशीलाः । अपः । स्वं । च । स्वर्लोके च । ससवांसं संभजमानम्^२ । इन्द्रम् । अनु । मदन्ति हृष्यन्ति । हर्षमनु स्वयं हृष्यन्तीत्यर्थः । यः इन्द्रः । पृथिवीम् । उत अपि च । द्यां द्युलोकम् । इमाम् इममन्तरिक्षलोकं चैतान् त्रीन् लोकान् । ससान तत्तल्लोकवासिभ्यः^३ ददौ । तमनुमदन्तीत्यन्वयः ॥ सत्रासाहम्^४ । 'पह मर्षणे' । 'छन्दसि सहः' इति ण्विः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । ससवांसम् । 'पण संभक्तौ' इत्यस्य क्साविडभावे नकारलोपे रूपम् । प्रत्ययस्वरः । ससान । 'पणु दाने' इत्यस्य लिटि रूपम् । लिट्स्वरः^५ । मदन्ति । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । धीरणासः । रणतीति रणा वाक् । धिया स्तुत्या रणा येषां ते धीरणाः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

ससानात्यौ उत सूर्यं ससानेन्द्रः ससान पुरुभोजसं गाम् ।

हिरण्ययमुत भोगं ससान हत्वी दस्यूनप्रार्थं वर्णमावत् ॥ ९ ॥

ससान । अत्यान् । उत । सूर्यम् । ससान । इन्द्रः । ससान । पुरुभोजसम् । गाम् ।

हिरण्ययम् । उत । भोगम् । ससान । हत्वी । दस्यूनम् । प्र । आर्यम् । वर्णम् । आवत् ॥ ९ ॥

पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः सः । इन्द्रः । अत्यान् अश्वान् । ससान युद्धार्थं मरुद्भ्यो ददौ । उत अपि च । सूर्यं जगत्प्रकाशकमादिष्यं । ससान । प्राणिनां व्यवहारनिर्वाहाय तेभ्यो ददौ । तथा । पुरुभोजसं पुरुभिः सर्वैर्जनैः क्षीरादिद्वारेणोपभुज्यत इति पुरुभोजाः । क्षीरादिरूपबहुविधान्नोपेतां । गाम् अग्निहोत्रादिसिद्धयर्थं । ससान तेभ्यः^६ ददौ । उत अपि च । हिरण्ययं सुवर्णमयं । भोगं धनम् । भुज्यतेऽस्मिन्निति भोगो गृहं वा । ससान अर्थिभ्यो ददौ । ततः । दस्यूनं बाधकानसुरान् । हत्वी हत्वा । आर्यम् उत्तमं । वर्णं त्रैवर्णिकं । प्र । आवत् । यथा कर्मविघ्नो न भवेत्तथापालयत् ॥ ससान । 'पणु दाने' इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । लिट्स्वरः^७ । हिरण्ययम् । हिरण्यशब्दात् विकारार्थं 'मयड्वैतयोः'^८ (पा. सू. ४.३. १४३) इति विहितस्य छन्दसि विषये 'ऋत्व्यवास्त्वयास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि' इति निपातनात् मयडो मकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । हत्वी । हन्तेः क्तार्थं 'स्नात्वाद्याद्यश्च' इति निपातितः । प्रत्ययस्वरः । आवत् । अवतेर्लङि रूपम् ॥

१. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-भ-ल-स-रमयन्तः । २. ख-न-स-भजमानम् । ३. फ-भ-तल्लोकः । ४. ग-ज-ण-सत्रासहम् । ५. ख-ग-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-नित्स्वरः । ६. घ-ज-ण-भ-तेभ्यः प्राणिभ्यः । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-ल-स-नित्स्वरः ।

इन्द्र ओषधीरसनोदहानि वनस्पतीरसनोदन्तरिक्षम् ।

विभेदं वलं नुनुदे विवाचोऽथाभवदमिताभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । ओषधीः । असनोत् । अहानि । वनस्पतीन् । असनोत् । अन्तरिक्षम् ।

विभेदं । वलम् । नुनुदे । विवाचः । अर्थः । अभवत् । दमिता । अभिक्रतूनाम् ॥ १० ॥

तादृशः । इन्द्रः । ओषधीः पक्कफलसंयुक्तास्तृणगुल्मादिकाः । असनोत् प्राणिनामुपभोगार्थं प्रादात् । तथा । अहानि दिवसांश्च आयुष्परिकूल्यर्थं प्रायच्छत् । किंच । वनस्पतीन् यज्ञार्थं खदिर-पलाशादिलक्षणां वृक्षान् असनोत् । तथा । अन्तरिक्षं संचारार्थं प्रादात् । तथा । वलम् । संव्रियतेऽनेन आकाशमिति बलो मेघः । तं मेघं विभेद उदकप्रेरणार्थमभिवत् । विवाचः विरद्धवाचः प्रतिकूलानसुरान् । नुनुदे प्राणिनां रक्षार्थं तान् बबाधे । अथ अनन्तरम् अभिक्रतूनाम् । क्रतुः कर्म । अभि अभिमुख्येन युद्धार्य कर्म येषां तेऽभिक्रतवः बलीयांसः शत्रवः । तेषामपि दमिता उपशमयिता अभवत् अमृतं । एवं हितकरणाहितपरिहाराभ्यां सर्वाः प्रजाः पालयति स्मेति भावः ॥ असनोत् । ' एणु दाने ' इत्यस्य लिङि रूपम् । वनस्पतीन् । पारस्करप्रभृतिस्त्वात् सुडागमः । वनशब्दः ' नड्विपयस्य ' इत्याद्युदात्तः । पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । ' उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरस्त्वम् । विभेद । ' भिदिर् विदारणे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । लिस्वरः । नुनुदे । ' नुद प्रेरणे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । वाक्यभेदादनिवातः । प्रत्ययस्वरः । दमिता । ' दमु उपशमे ' इत्यस्य वृचि रूपम् । चिस्वरः । अभिक्रतूनाम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

एषा ऋक्पूर्वमेव व्याख्याता ॥ ॥ १६ ॥

' तिष्ठा हरी ' इत्येकादशचं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैलोक्यमैन्द्रम् । ' तिष्ठा हरी ' इत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टुति मरुत्वतीयशस्त्रे निविद्वानं सूक्तम् । सूत्रितं च—' तिष्ठा हरी यो जात एवेति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । इन्द्राश्रयोः कुलायनाश्रयेकाहेऽप्येतन्मरुत्वतीयनिविद्वानम् । सूत्रितं च—' तिष्ठा हरी तसु दृहीति मध्यंदिनः ' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति । समूहे दशरात्रे तृतीये छन्दोमं मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' तिष्ठा हरी प्र मन्दिन इमा उ र्वेति मरुत्वतीयम् ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे परिहिते सति आद्या ' तिष्ठा हरी ' इत्येषा शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—' विश्वजिते तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमाना याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ ।

पिबास्यन्धो अभिसृष्टो अस्मे इन्द्र स्वाहा ररिमा ते मदाय ॥ १ ॥

तिष्ठ । हरी इति । रथे । आ । युज्यमाना । याहि । वायुः । न । निऽयुतः । नः । अच्छ ।

पिबासि । अन्धः । अभिऽसृष्टः । अस्मे इति । इन्द्र । स्वाहा । ररिम । ते । मदाय ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे ^१इन्द्र ^२रथे स्यन्दने ^३युज्यमाना संयुज्यमानौ ^४हरी अश्वौ अभिलक्ष्य^५ कंचित्कालम् ^६आ ^७तिष्ठ । तत्र दृष्टान्तः ^८वायुर्न इति^९ । यथा वायू रथे नियुज्यमानाः ^{१०}नियुतः वडवा अभिलक्ष्य कंचित्कालं तिष्ठति तद्वत् । अथ स्थावरुदस्त्वं ^{११}नः अस्मान् ^{१२}अच्छ^{१३} अभिलक्ष्य आ ^{१४}याहि शीघ्रमागच्छ । आगत्य च^{१५} अस्मे अस्माभिः ^{१६}अभिसृष्टः अनुज्ञातस्त्वम् ^{१७}अन्धः सोमलक्षणमन्नं ^{१८}पिबासि पिब । ^{१९}स्वाहा । दत्तश्चायं सोमः । वयं ^{२०}ते तव ^{२१}मदाय हर्षाय स्वाहाकृतमिमं सोमं^{२२} ^{२३}ररिम ददाम । अत्र 'याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छ' इत्यत्र रथेन आ याहीत्यर्थः । 'आपश्चिष्युः स्तयो न गावः' (ऋ. सं. ७. २३. ४) इत्यत्र^{२४} तन्न तथेति^{२५} पदकाले नोत्सृज्यते ॥ तिष्ठ । तिष्ठतेर्लोटि रूपम् । तिष्ठा-देशस्याद्युदात्तः^{२६} । याहि । यातेर्लोटि रूपम् । हेङिच्चादन्तोदात्तः । वायुः । 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्मात् 'कृवापा^{२७}' इत्यादिना उण् । आतो युक् । प्रत्ययस्वरः । पिबासि । पातेर्लेटयाडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वात्^{२८} धातुस्वरः । अन्धः । 'अद भक्षणे' । 'अदेर्नुम् धञ्' इत्यसुसुमागमो धकार-श्चान्तादेशः । अद्यते प्राणिभिः तद्वा^{२९} स्वयमस्तीति । तथा च श्रुतिः—'अद्यतेऽस्ति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते' (तै. उ. २. २) इति । निस्वरः । अस्मे । 'सुपां सुलुक्' इति तृतीयायाः शो इत्यादेशः । ररिम । रातेर्लिटि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः । प्रत्ययस्वरः ॥

उपाजिरा पुरुहुताय सप्ती हरी रथस्य धूर्वा युनज्मि ।

द्रवद्यथा संभृतं विश्वतश्चिदुपेमं यज्ञमा वहात इन्द्रम् ॥ २ ॥

उप । अजिरा । पुरुऽहुताय । सप्ती इति । हरी इति । रथस्य । धूऽसु । आ । युनज्मि ।

द्रवत् । यथा । समऽभृतम् । विश्वतः । चित् । उप । इमम् । यज्ञम् । आ । वहातः । इन्द्रम् ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१पुरुहुताय पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैर्यज्ञार्थमाहुताय तुभ्यम् ^२अजिरा शीघ्रगमनशीलौ^३ ^४सप्ती सर्पणशीलौ ^५हरी हरिनामकावश्वौ ^६रथस्य ^७धूर्वु युगप्रान्तेषु ^८उप ^९आ ^{१०}युनज्मि अहं तथा योजयामि । ^{११}द्रवत् स रथः ^{१२}यथा गच्छेत्तथेति शेषः । ^{१३}विश्वतश्चित् सर्वतः ^{१४}संभृतम् अग्निर्यजुभिः सविता स्तोमैः

१. घ-ज-अच्छ अभिलक्ष्य । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ- 'इति' नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-भ-ल- 'अच्छ' नास्ति । ४. ख-ग-च-न-फ-भ- 'च' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-ल-सोमं च । ६. ख-ग-च-त-फ-भ-स-इत्येतन्न रथेति; ज-ण-इत्येतत् भिन्नार्थमिति; न-इत्यत्र अरथे इतीति । ७. च-फ-तिष्ठादेश आद्युदात्तः; ल-तिष्ठादेशस्याद्युदात्तत्वात् तत्राद्युदात्तत्वम् । ८. ज-ण-आगमस्यानुदात्तत्वापेक्षया; त-स-आगमानुदात्तत्वात्; ल-आगमस्यानुदात्तत्वम् । ९. न-ल-स-तन्वा । १०. त-न-शीघ्रं ।

इत्यादियज्ञसंभारैः संपूर्णम् ^१इमं ^२यज्ञं प्रति ^३इन्द्रं त्वाम् ^४उप ^५आ ^६वहातः तावश्चौ सभ्यक् वह-
ताम् ॥ धूर्तु । धुर्वी हिंसार्थः । किप् । 'राज्ञोपः' इति चकारलोपः । 'वोरूपधायाः' इति दीर्घः ।
'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । युनजिम् । 'युजिर् योगे' । रुधादिः । लटि रूपम् । निघातः ।
द्रवत् । 'द्रु गतौ' इत्यस्य छान्दसे^१ लङि रूपम् । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । वहातः । वहल्लेख्याडागमे
रूपम् ॥

उपो नयस्व वृषणा तपुष्योतेमव त्वं वृषभ स्वधावः ।

प्रसेतामश्वा वि मुचेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरद्धि धानाः ॥ ३ ॥

उपो इति । नयस्व । वृषणा । तपुःऽपा । उत । ईम् । अव । त्वम् । वृषभ । स्वधाऽवः ।

प्रसेताम् । अश्वा । वि । मुच । इह । शोणा । दिवेऽदिवे । सदृशीः । अद्धि । धानाः ॥ ३ ॥

^१वृषभ कामानां वर्षक ^२स्वधावः अन्नवन् हे ^३इन्द्र ^४वृषणा सेचनसमर्थौ ^५तपुष्या तापकेभ्यः
शत्रुभ्यो रक्षकावश्चौ ^६उपो ^७नयस्व अस्मत्समीपं प्रापय । ^८उत अपि च ^९त्वम् ^{१०}ईम् एनं यजमानम्
^{११}अव पालय । ^{१२}शोणा शोणवर्णौ तावश्चौ ^{१३}इह अस्मिन् देवयजने ^{१४}वि ^{१५}मुच विमुञ्च^२ । विमुक्तौ^३
तावश्चौ ^{१६}प्रसेतां विघसं^३ भक्षयताम् । त्वं तु ^{१७}सदृशीः एकरूपान् ^{१८}धानाः मृष्टयवान् ^{१९}दिवेदिवे प्रति-
दिवसम् ^{२०}अद्धि भक्षय ॥ नयस्व । नयतेल्लोटि रूपम् । तपुष्या । 'पा रक्षणे' । 'आतोऽनुपसर्गे कः' ।
'सुपां सुलुक्' इति डादेशः । 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति संहितायां विसर्जनीयस्य षत्वम् । कुदुत्तर-
पक्षप्रकृतिस्वरः । अव । अवतेल्लोटि रूपम् । स्वधावः । 'मतुवसोः' इति नकारस्य षत्वम् । निघातः ।
प्रसेताम् । 'प्रसु अदने' इत्यस्य लोटि आतामि रूपम् । पादादिवादनघातः । आतामो लसर्वधातुक-
स्वरे धातुस्वरः । मुच । मुञ्चतेः लोटि^४ रूपम्^५ । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाङ्गुमभावः । सदृशीः ।
समानशब्द उपपदे 'इशिर प्रेक्षणे' इत्यस्मात् 'समानान्ययोश्च' इति कप्रत्ययः । समानस्य
'इदृशवतुषु' इति सभावः । 'टिड्ढाणञ्' इत्यादिना ङीप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
अद्धि । 'अद भक्षणे' इत्यस्य लोटि अदादिवाच्छपो लुक् । 'दुश्चल्यो हेर्धिः' इति ध्यादेशः ।
निघातः । धानाः । 'डुधाब् धारणपोषणयोः' । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' इति नप्रत्ययः ।
प्रत्ययस्वरः ॥

चातुर्विंशिकेऽहनि^१ माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशस्त्रे 'ब्रह्मणा ते' इत्यारम्भणीया । सूत्रितं
च—'ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनज्युरं नो लोकमनुनेषि विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति ॥

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-छान्दसम् । २. ख-ग-च-ज-विमुञ्च नास्ति; ल-स-मुक्तौ । ३. ख-
ग-च-ज-ण-यवसम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-लोटि रूपम् नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-
चतुर्विंशेऽहनि ।

ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युनजिम् हरी सखाया सधमादे आशू ।

स्थिरं रथं सुखमिन्द्राधितिष्ठन्प्रजानन्विद्वाँ उप याहि सोमम् ॥ ४ ॥

ब्रह्मणा । ते । ब्रह्मयुजा । युनजिम् । हरी इति । सखाया । सधमादे । आशू इति ।

स्थिरम् । रथम् । सुखम् । इन्द्र । अधितिष्ठन् ।

प्रजानन् । विद्वान् । उप । याहि । सोमम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ब्रह्मयुजा ब्रह्मणा मन्त्रेण योक्तव्यो सधमादे । माद्यन्ति योद्धारोऽत्रेति मादो युद्धम् । सहमादः सधमादः । तस्मिन् युद्धे सखाया समानप्रसिद्धी अत एव आशू क्षिप्रगमनावेतौ^१ ते तव हरी अश्वौ ब्रह्मणा स्तोत्रेण युनजिम् रथे संयोजयामि । स्थिरं सुदृढं^२ सुखं सुष्टुद्वारं तादृशं रथम् अधितिष्ठन् आरूढस्त्वं सोमपानार्थमायाहि । प्रजानन् इत्याद्यगमत् ॥ ब्रह्मयुजा । युजेरौणादिकः कर्मणि क्तिप् । युनजिम् । युजेः^३ लटि रूपम् । निघातः^४ । सधमादे । ‘ मदी हर्षे ’ । अधिकरणे घञ् । ‘ सधमादस्थयोच्छन्दसि ’ इति सहस्य सधादेशः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरः । रथम् । ‘ अधिशीङ्स्थासां कर्म ’ इति कर्मसंज्ञा । सुखम् । ‘ खनु विदारणे ’ । ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति डः । कृदुत्तरस्वरः ॥

मा ते हरी वृषणा वीतपृष्टा नि रीरमन्यजमानासो अन्ये ।

अत्यायाहि शश्वतो वयं तेऽरं सुतेभिः कृणवाम सोमैः ॥ ५ ॥

मा । ते । हरी इति । वृषणा । वीतपृष्टा । नि । रीरमन् । यजमानासः । अन्ये ।

अतिऽआयाहि । शश्वतः । वयम् । ते । अरम् । सुतेभिः । कृणवाम । सोमैः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृषणा कामानां सेचकौ वीतपृष्टा कमनीयपृष्ठभागौ ते तव हरी अश्वौ^५ अन्ये अस्मदन्ये^६ यजमानासः यजमानाः^७ मा नि रीरमन् मा हर्षयन् । वयं तु सुतेभिः अभिषुतैः^८ सोमैः^९ ते तव अरं पर्याप्तं कृणवाम । यथा तव तृप्तिर्भवति तथा कुर्म इत्यर्थः । एवं तु अत्यायाहि शश्वतः बहुनन्यानतिक्रम्य सोमपानार्थं शीघ्रमागच्छ ॥ वीतपृष्टा । वी कान्त्यादिषु । अस्मात् कप्रत्ययः^{१०} । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । रीरमन् । ‘ रमु क्रीडायाम् ’ इत्यस्य^{११} ण्यन्तस्य^{१२} लुङि चङि रूपम् । ‘ न माङ्गोमे ’ इत्यङभावः । निघातः । अत्यायाहि । यातेर्लोटि रूपम् । ‘ गतिर्गतौ ’ इति पूर्वस्य निघातः । कृणवाम । कृणोतेर्लोटि रूपम् । निघातः^{१३} ॥ ॥ १७ ॥

‘ तवायं सोमः ’ इति माध्यन्दिने सवने नेष्टुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘ तवायं सोमस्वमेह्यर्वाङ्निद्राय सोमाः प्रदिवः ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

१. च-फ-क्षिप्रगमनवन्तौ । २. ख-ग-च-ज-ण-टडम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘ युजेः ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘ निघातः ’ नास्ति । ५. न-ल-स-‘ अश्वौ ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-‘ अस्मदन्ये ’ नास्ति । ७. ल-तप्रत्ययः । ८. ल-इत्यस्मात् । ९. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘ निघातः ’ नास्ति ।

तवायं सोमस्त्वमेह्यर्वाङ् शश्वत्तमं सुमना अस्य पाहि ।

अस्मिन्यज्ञे बर्हिष्या निषद्या दधिष्वेमं जठर इन्दुमिन्द्र ॥ ६ ॥

तव । अयम् । सोमः । त्वम् । आ । इहि । अर्वाङ् । शश्वत् । सुतमम् । सु । सुमनाः । अस्य । पाहि ।

अस्मिन् । यज्ञे । बर्हिषि । आ । नि । सद्य । दधिष्व । इमम् । जठरे । इन्दुम् । इन्द्र ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अयं ^३सोमः ^४तव स्वदर्थमभिषुतः । ^५स्वम् ^६अर्वाङ् सोमाभिमुख्येन ^७आ ^८इहि आयाहि । आगत्य च ^९सुमनाः शोभनमनस्को भूत्वा ^{१०}अस्य इमं सोमं ^{११}शश्वत्तमं बहुतमं ^{१२}पाहि पिब । ^{१३}बर्हिषि प्रवृद्धे ^{१४}अस्मिन् ^{१५}यज्ञे ^{१६}निषद्य उपविश्य ^{१७}इन्दुं क्लेदनशीलम् ^{१८}इमं सोमं ^{१९}जठरे ^{२०}आ ^{२१}दधिष्व धारय । यथा नाभेरधस्ताच्च गच्छति तथा धारय । ‘अङ्गिरोभिरा गहि यज्ञियेभिः’ (ऋ. सं. १०. १४. ५) इत्यत्र न^{२२} यज्ञविशेषणं बर्हिः भिन्नरूपं^{२३} वा तत् इत्यतो नोत्सृज्यते ॥ इहि । ‘इण् गतौ’ । अस्य लोटि रूपम् । निघातः । शश्वत्तमम् । उच्छादित्वा दन्तोदात्तत्वम् । पाहि । ‘पा पाने’ इत्यस्य लोटि रूपम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । निघातः । निषद्य । सदेत्यपि ‘सदिरप्रतेः’^{२४} इति षत्वम् । लिट्स्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोपि ‘छन्दस्युभयथा’ इति धास आर्धधातुकत्वादिङागमः । प्रत्ययस्वरः । इन्दुम् । ‘उन्दी क्लेदने’ । ‘उन्देरिच्चादेः’ इत्युप्रत्ययः । धातोरादेः इकारादेशः । ‘नित्’ इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

स्तीर्णं ते बर्हिः सुत इन्द्र सोमः कृता धाना अत्तवे ते हरिभ्याम् ।

तदोक्से पुरुशाकाय वृष्णे मरुत्वते तुभ्यं राता हवींषि ॥ ७ ॥

स्तीर्णम् । ते । बर्हिः । सुतः । इन्द्र । सोमः । कृताः । धानाः । अत्तवे । ते । हरिभ्याम् ।

तत् । ओक्से । पुरुशाकाय । वृष्णे । मरुत्वते । तुभ्यम् । राता । हवींषि ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ते तवोपवेशनार्थं ^३बर्हिः ^४स्तीर्णं विस्तृतम् । तथा ^५सोमः च स्वदर्थं ^६सुतः अभिषुतः । ^७ते तव ^८हरिभ्याम् ^९अत्तवे भक्षणार्थं ^{१०}धानाः शृष्टयवाः ^{११}कृताः संपादिताः । ^{१२}तदोक्से तत् बर्हिः ओको निलयो यस्य तस्मै ^{१३}पुरुशाकाय बहुभिः स्तुत्याय यद्वा बहुसहायाय ^{१४}वृष्णे कामानां^{१५} वर्षित्रे ^{१६}मरुत्वते । मरुतो देवविशः । तद्वते । एवंभूताय ^{१७}तुभ्यं ^{१८}हवींषि सोमाज्यादीनि ^{१९}राता अस्माभिर्दत्तानि । तानि सेवस्वेति भावः ॥ स्तीर्णम् । ‘स्तृञ् आच्छादने’ इत्यस्य^{२०} ‘कृत इद्धातोः’ इतीत्वम् । ‘रदाभ्याम्’ इति निष्ठानत्वम् । प्रत्ययस्वरः । अत्तवे । ‘अद भक्षणे’ इत्यस्मात् तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । लिट्स्वरः । तदोक्से । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुशाकाय । ‘शच व्यक्तायां वाचि’ इत्यस्मात् कर्मणि घञ् । ‘चजोः कु घिण्यतोः’ इति कुत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । मरुत्वते । ‘तसौ मत्वर्थे’ इति असंज्ञायां तकारस्य जश्वाभावः । प्रत्ययस्य पिच्चादनुदात्तत्वे प्रातिपदिकस्वरः । राता । ‘रा दाने’ इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । प्रत्ययस्वरः ॥

१. ख-स सोमः । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-तु । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-रूपम् । ४. न-भ-ल-सेदरप्रतेः । ५. ख-ग-च-ज-ण-प-भ-‘कामानां’ नास्ति । ६. ल-इत्यस्य निष्ठायाम् ।

इमं नरः पर्वतास्तुभ्यमापः समिन्द्र गोभिर्मधुमन्तमक्रन् ।

तस्यागत्या सुमना ऋष्व पाहि प्रजानन्विद्वान्पथ्या ३ अनु स्वाः ॥ ८ ॥

इमम् । नरः । पर्वताः । तुभ्यम् । आपः । सम् । इन्द्र । गोभिः । मधुमन्तम् । अक्रन् ।

तस्य । आगत्य । सुमनाः । ऋष्व । पाहि । प्रजानन् । विद्वान् । पथ्याः । अनु । स्वाः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः पर्वताः प्रावाणः आपः चैते सर्वे संभूय तुभ्यं त्वदर्थम् इमं सोमं गोभिः पयोभिः^१ मधुमन्तं माधुर्योपेतं सम् अक्रन् सम्यगकार्षुः । ऋष्व दर्शनीय हे इन्द्र सुमनाः शोभनमनस्कः विद्वान् कर्माभिज्ञः स्वाः स्वकीयाः पथ्याः वैदिके पथि कर्मणि साधुभूताः स्तुतीः अनु प्रजानन् त्वम् आगत्य तस्य पाहि इममभिषुतं सोमं दिव ॥ अक्रन् । करोतेल्लङि रूपम् । निघातः । आगत्य । गमेल्यपि रूपम् । लिस्स्वरः । पाहि । पातेल्लोटि रूपम् ॥

याँ अभजो मरुत इन्द्र सोमे ये त्वामवर्धन्नभवनगुणस्ते ।

तेभिरेतं सजोषा वावशानोऽग्नेः पिब जिह्वया सोममिन्द्र ॥ ९ ॥

यान् । आ । अभजः । मरुतः । इन्द्र । सोमे । ये । त्वाम् । अवर्धन् । अभवन् । गुणः । ते ।

तेभिः । एतम् । सजोषाः । वावशानः । अग्नेः । पिब । जिह्वया । सोमम् । इन्द्र ॥ ९ ॥

हे इन्द्र यान् मरुतः सोमे सोमपानविषये अभजः समभावयः अग्ने^२ च^३ मरुतः त्वाम् अवर्धन् युद्धे प्रोत्साहोत्पादनेनावर्धयन् ये च मरुतः एते तव गुणः^३ अभवन् सहाया अभूवन्नित्यर्थः । हे इन्द्र एवंविधैः तेभिः तैर्मरुद्भिः सजोषाः संगतः सन् एतम् अभिषुतं सोमं वावशानः कामयमानस्त्वम् अग्नेः आहुत्यधिकरणभूतस्याहवनीयस्य उवालारूपया जिह्वया इमं पिब ॥ अभजः । ' भज सेवयाम् ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अवर्धन् । ' वृध् वर्धने ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ' छन्दस्युभयथा ' इति क्षेत्रार्धधातुकत्वात् ' गेरनिति ' इति णिलोपः । अत्रापि यद्योगादनिघातः । अभवन् । वाक्यभेदादनिघातः । वावशानः । ' वश कान्तौ ' इत्यस्य यङ्लुकि चानशि रूपम् । चिस्स्वरः । पिब । ' पा पाने ' । निघातः ॥

इन्द्र पिब स्वधया चित्सुतस्याग्नेर्वा पाहि जिह्वया यजत्र ।

अध्वर्योर्वा प्रयतं शक्र हस्ताद्धोतुर्वा यज्ञं हविषो जुषस्व ॥ १० ॥

इन्द्र । पिब । स्वधया । चित् । सुतस्य । अग्नेः । वा । पाहि । जिह्वया । यजत्र ।

अध्वर्योः । वा । प्रयतम् । शक्र । हस्तात् । होतुः । वा । यज्ञम् । हविषः । जुषस्व ॥ १० ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ- ' पयोभिः ' नास्ति । २. ख-ग-न-भ-स-वा; च-फ-एते । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-गणः गणाः ।

हे ^१इन्द्र ^२स्वधया । स्वमात्मानं दधाति पोषयतीति स्वधा बलम् । तेन । बलादपहृत्य
^३सुतस्य सुतमभिषुतं हुतं वा ^४पिब । ^५यजत्र यष्टव्य इन्द्र ^६अग्नेः ज्वालारूपया ^७जिह्वया
^८वा^१ आहुतं सोमं ^९पाहि पिब । हे ^{१०}शक्र समर्थेन्द्र ^{११}अध्वर्योः ^{१२}हस्तात् ^{१३}वा ^{१४}प्रयतं दातुमुपक्रान्तं
 सोमं पिब । अथवा ^{१५}होतुः ^{१६}यज्ञं यजनीयं^२ वषट्कारोपेतं ^{१७}हविषः भागं ^{१८}जुषस्व सेवस्व । सर्वथापि
 त्वमन्नागत्यास्माभिर्दीयमानं सोमं पिबेति भावः ॥ पिब । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वात्
 अनिघातः । अध्वर्योः । अध्वरं कामयतीति क्यच् । ‘कव्यध्वर’ इत्यकारलोपः । प्रत्ययस्वरः । ततः
 एकादेशस्वरः । प्रयतम् । ‘यम उपरमे’ इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । शक्र । ‘शक्त् शक्तौ’ । ‘स्फा-
 तञ्चि’ इत्यादिना रक् । हस्तात् । ‘असिहसि’ इत्यादिना तन् । निस्वरः । होतुः । जुहोतेः
 ताच्छीलिकस्तन् । निस्वरः । जुषस्व । ‘जुषी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः ॥

शुनं हुवेम मघवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवान् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

पूर्व^३ व्याख्याता^३ ॥ ॥ १८ ॥

‘इमामू षु’ इत्येकादशच सप्तमं सूक्तं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—‘इमामू षूपान्त्यां
 घोरोऽपश्चत् सा निर्देहच्छस्यमानेति श्रूयते’ इति । दशम्या आङ्गिरसो घोर ऋषिः शिष्टानां विश्वा-
 मित्रः । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवनेऽच्छावाकशस्त्रे दशमीवर्जितम् ‘इमामू षु’ इति सूक्तम् । सूत्रितं
 च—‘इमामू ष्वित्युपोत्तमासुद्धरेत्सर्वत्र’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । पृष्ठयाभिष्टवषडहयोः
 माध्यंदिनसवने^४ अच्छावाकशस्त्रे चातुर्विंशिकातिदिष्टस्याहीनसूक्तस्य स्थाने त्रीणि संपातसूक्तानि ।
 तत्रोपोत्तमावर्जमेतत्प्रथमं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘इमामू ष्विच्छन्ति त्वा’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

इमामू षु प्रभृति सातये धाः शश्वच्छश्वदूतिभिर्यादमानः ।

सुतेसुते वावृधे वर्धनेभिर्यः कर्मभिर्महद्भिः सुश्रुतो भूत् ॥ १ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । प्रभृतिम् । सातये । धाः । शश्वत्ऽशश्वत् । ऊतिऽभिः । यादमानः ।

सुतेऽसुते । ववृधे । वर्धनेभिः । यः । कर्मभिः । महत्ऽभिः । सुश्रुतः । भूत् ॥ १ ॥

विश्वामित्र इन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र ऊतिभिः । अवन्ति रक्षन्ति सर्वमित्यूतयो मरुतः । तैः
^५शश्वच्छश्वत् सर्वदा ^६यादमानः संगतिं याचमानस्त्वं ^७प्रभृतिम् । प्रकर्षेण त्रियते धार्यते^८ यज्ञार्थमिति

१. त-तु । २. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-यजनीयं चित् । ३. त-व्याख्यातेयष्टक् । ४. ख-
 ग-च-ज-ण-भ-ल-स-‘च’ नास्ति । ५. च-माध्यंदिने सवने । ६. त-‘धार्यते’ नास्ति ।

प्रभृतिः सोमः स्तुतिर्वा^१ । ^१इमाम् इमं सोमम् इमां^२ स्तुतिं वा^२ ^३सातये अस्माकं धनलाभार्थं ^४सु ^५धाः सुष्ठु संपादय । तथा स इन्द्रः ^६सुतेसुते सोमे अभिषुते सति ^७वर्धनेभिः वर्धनकारिभिः सोमाज्यादिभिः हविर्भिः ^८वावृधे^८ वर्धते । ^९यः इन्द्रः ^{१०}महद्भिः ^{११}कर्मभिः असुरवधमेघभेदनादिलक्षणैर्व्यापारैः ^{१२}सुश्रुतः लोके प्रसिद्धः ^{१३}भूत् । स इन्द्र इति पूर्वोणान्वयः^{१३} ॥ प्रभृतिम् । ‘ तादौ च निति कृत्यतौ ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरस्त्वम् । धाः । दधातेऽछान्दसे लुङि रूपम् । निघातः । शश्वच्छश्चत् । ‘ नित्यवीप्सयोः ’ इति द्विवचनम् । यादमानः । ‘ डयाच् याच्यायाम् ’ । शानचि रूपम् । चकारस्य दकारऽछान्दसः । वावृधे । ‘ वृधु वर्धने ’ इत्यस्मात् लिटि रूपम् । तुजादिवाद्भ्यासस्य दीर्घः संहितायाम् । निघातः । वर्धनेभिः । वर्धतेर्ण्यन्तस्य नन्वादिस्वात् ल्युट् । लिट्स्वरः । सुश्रुतः । ‘ श्रु श्रवणे ’ इत्यस्मात् कर्मणि क्तः । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतिस्वरः । भूत् । भवतेर्लुङि रूपम् ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकस्य प्रस्थितयाज्या ‘ इन्द्राय सोमाः प्रदिवः ’ इत्येषा । सूत्रितं च—
‘ इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना आपूर्णो अस्य ’ (आश्व, श्रौ. ५. ५) इति ॥

इन्द्राय सोमाः प्रदिवो विदाना ऋभुर्येभिर्वृषपवा विहायाः ।

प्रयम्यमानान् प्रति पू गृभायेन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्णः ॥ २ ॥

इन्द्राय । सोमाः । प्रदिवः । विदानाः । ऋभुः । येभिः । वृषऽपवा । विहायाः ।

प्रयम्यमानान् । प्रति । सु । गृभाय । इन्द्र । पिब । वृषधूतस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१इन्द्राय तुभ्यं ^२सोमाः ^३प्रदिवः प्रगतेषु पूर्वेष्वहःसु ^४विदानाः अस्माभिर्लम्बिताः । ^५वृषपवा । वृषाणः^५ फलस्य वर्षकाः पवाणि कालावयवा वर्षाद्या यस्य स तथोक्तः । कालात्मक इत्यर्थः । अत एव ^६विहायाः । विजहात्युत्सृजत्यर्थानर्थिभ्य इति^६ विहाया महान् । तादृश इन्द्रः ^७येभिः यैर्दत्तैः सोमैः ^८ऋभुः दीप्तो वर्तते । हे ^९इन्द्र त्वं ^{१०}प्रयम्यमानान् प्रकर्षेण^{१०} मन्त्रैरुपयम्यमानानिमान् सोमान् ^{११}सु सुष्ठु ^{१२}प्रति ^{१३}गृभाय प्रतिगृहाण । गृहीत्वा च ^{१४}वृषधूतस्य वृषभिर्ग्रावभिः अभिषुते^{१४} ^{१५}वृष्णः स्वर्गादिफल-वर्षकमिमं सोमं ^{१६}पिब ॥ प्रदिवः । दिवु क्रीडादौ । क्तिप् । ‘ कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ’ इति द्वितीया । दिव्शब्दो दिवसवाची । कृदुत्तरपदस्वरः । विदानाः । ‘ विद् लाम्भे ’ इत्यस्य व्यत्ययेन शानच् । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लृक् । विहायाः । ‘ ओहाक् त्यागे ’ । ‘ वहिहाधाज्यश्छन्दसि ’ इत्यसुन् । ‘ णित् ’ इत्यनुवृत्तेः ‘ आतो युक् चिष्कृतोः ’ इति युगागमः । ‘ गतिकारकयोः ’ इति पूर्वपदप्रकृति-स्वरस्त्वम् । गृभाय । ‘ ग्रह उपादाने ’ इत्यस्य लोटि हौ श्चाप्रत्ययस्य ‘ छन्दसि शायजपि ’ इति शायजादेशः । ‘ हग्रहोर्भः ’ इति भत्वम् । ‘ अतो हेः ’ इति हेर्लृक् । निघातः ॥

माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे याज्या ‘ पिबा वर्धस्व ’ इत्येषा । सूत्रितं च^१—‘ पिबा वर्धस्व तव वा सुतास इति याज्या ’ (आश्व, श्रौ. ५. १६) इति ॥

१. च-स्तुतिर्वा ताम् । २. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘ इमां स्तुतिं वा ’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ववृधे । ४. ज-ण-पूर्वोणान्वयः । उ पूरणः । ५. ख-ग-च-फ-भ-वृषणाः । ६. ख-ग-ज-ण-त-न-भ-स-इति वा । ७. त-प्रक्षेपेण । ८. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-अभिषुतस्य । ९. त-‘ च ’ नास्ति ।

पिब॒ा वर्ष॑स्व तव॑ वा सु॒तास॒ इन्द्र॒ सोमा॑सः प्रथ॒मा उ॒तेमे ।

यथा॑पिबः पू॒र्व्या इन्द्र॒ सोमा॑ ए॒वा पा॑हि प॒न्यो अ॒द्या न॒वीयान् ॥ ३ ॥

पिब॑ । वर्ष॑स्व । तव॑ । घ । सु॒तासः । इन्द्र॑ । सोमा॑सः । प्रथ॒मा । उ॒त । इ॒मे ।

यथा॑ । अपि॑बः । पू॒र्व्यान् । इन्द्र॑ । सोमा॑न् । ए॒व । पा॒हि । प॒न्यः । अ॒द्य । न॒वीयान् ॥ ३ ॥

हे १इन्द्र इमं सोमं १पिब । ततः १वर्धस्व शरीरेण पुष्टो भव । १तव त्वदर्थं १प्रथमाः पुरातनाः १उत अपि च १इमे अभिनवाः उभयविधाः सोमासः २सोमाः १सुतासः १घ २ग्रावभिरभिषुताः खलु । हे १इन्द्र १पूर्यान् पुरातनान् १सोमान् १यथा त्वम् १अपिबः १एव एवम् १अद्य अधुना १पन्यः स्तुत्योऽत एव १नवीयान् अतिशयेनाभिनवस्वम् इमानभिनवान् सोमान् १पाहि पिब ॥ पिब । पातेले॑ति रूपम् । वर्षस्व । तिङ उत्तरत्वान्निघाताभावः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । पाहि । पातेले॑ति ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । निघातः । पन्यः । पनतेः स्तुत्यर्थस्य अन्त्यादित्वात् यत् । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् । नवीयान् । नवशब्दादीयसुनि रूपम् । निस्वरः ॥

म॒हाँ अम॑त्रो वृ॒जने॑ वि॒र॒प्श्यु॑ग्रं शवः॑ प॒त्यते॑ धृ॒ष्ण॒वो॒जः ।

नाह॑ वि॒व्याच॑ पृ॒थि॒वी च॒नेन॑ यत्सोमा॑सो ह॒र्य॑श्चम॒मन्द॑न् ॥ ४ ॥

म॒हान् । अम॑त्रः । वृ॒जने॑ । वि॒र॒प्शी । उ॒ग्रम् । शवः॑ । प॒त्यते॑ । धृ॒ष्णु । ओ॒जः ।

न । अह॑ । वि॒व्याच॑ । पृ॒थि॒वी । च॒न । ए॒नम् । यत् । सोमा॑सः । हरि॑ऽअश्चम् । अम॑न्दन् ॥ ४ ॥

योऽयमिन्द्रः १महान् अतिशयितसामर्थ्यावान् १वृजने बलोपलक्षिते युद्धे १अमत्रः शत्रूणामभि-
भविता अत एव १विरप्शी विरपणशीलो भुजास्फालनेन युद्धार्थं शत्रूणामाह्वनकारी । यद्वा विविधं रपणं
स्तुतिलक्षणं यस्येति । सर्वैः २स्तुत्य इत्यर्थः । तादृशस्येन्द्रस्य १उग्रम् उद्गूर्णं १शवः बलं १धृष्णु धर्षणशीलम्
१ओजः पराक्रमलक्षणं तेजः १पत्यते सर्वत्र प्रसरति । १एनम् एतादृशमहिमोपेतमिन्द्रं १पृथिवी
विस्तीर्णां भूमिः १न १विव्याच न व्याप्नोति । अहशब्द एवार्थः । १चन इत्यप्यर्थः । धौरपि न व्याप्नोतीत्यर्थः ।
१यत् यदा १सोमासः स्वाहाकृताः सोमाः १हर्यश्चम् इन्द्रम् १अमन्दन् अमादयन् । तदा तमेन
द्यावापृथिव्यौ व्याप्तुं न शक्नुत इत्यर्थः ॥ अमत्रः । अम गत्यादिषु । ' अमिनक्षियजि० ' इत्यादिना
अत्रन्प्रत्ययः । निस्वरः । विरप्शी । ' रप लप व्यक्तायां वाचि ' । औणादिकः शप्रत्ययः । विविधं रपन्तीति
विरप्शाः स्तोतारः । तेऽस्य सन्तीत्यत इनिः । यद्वा विविधं रपणं विरप्शम् । तदस्यास्तीति । प्रत्ययस्वरः ।
पत्यते । व्यत्ययेन कर्तरि यक् । निघातः । धृष्णु । ' जिघृषा प्रागल्भ्ये ' । त्रसिगृधिघृषिक्षिपेः कुप्रत्ययः ।
' रषाभ्याम् ' इति णत्वम् । प्रत्ययस्वरः । विव्याच । व्यचे॑लिति णलि ' लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् '
इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । निघातः । चनेति निपातसमुदायश्चार्थं वर्तते । एवमादित्वादन्तोदात्तः ।
अमन्दन् । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः ॥

१. न-त्वदर्थे । २. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-सोमाः सुतासः; घ-सोमासः सुतासः घ; ल-सोमासः सुतासः । ३. न-' सर्वैः ' नास्ति ; ल- स सर्वैः ।

महां उग्रो वावृधे वीर्याय समाचक्रे वृषभः काव्येन ।

इन्द्रो भगो वाजदा अस्य गावः प्र जायन्ते दक्षिणा अस्य पूर्वीः ॥ ५ ॥

महान् । उग्रः । वृधे । वीर्याय । सम्ऽआचक्रे । वृषभः । काव्येन ।

इन्द्रः । भगः । वाजऽदाः । अस्य । गावः । प्र । जायन्ते । दक्षिणाः । अस्य । पूर्वीः ॥ ५ ॥

महान् युद्धकर्मणि बलवान् । उग्रः शत्रूणां भयंकरः । इन्द्रः वीर्याय वीर्यकरणाय । वावृधे वर्धते^१ । वृषभः फलत्याभिवर्धकः । भगः सर्वभोजनीयः सः । इन्द्रः काव्येन । कवयः स्तोतारः । तत्कर्म स्तोत्रम् । तेन स्तोत्रेण समाचक्रे संगच्छते । तादृशस्य अस्य^२ इन्द्रस्य गावः वाजदाः क्षीरादिलक्षणान्नप्रदाः । प्र जायन्ते । तथा अस्य पूर्वीः बह्व्यस्ता गावः दक्षिणाः प्रजायन्ते ॥ वावृधे^३ । वर्धतेलेटि रूपम् । निघातः । वीर्याय । वीरे भवं वीर्यम् । ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ वीरवीर्यौ च ’ इत्यत्र ‘ यतोऽनावः ’ इत्यस्यानित्यत्वस्य ज्ञापितत्वात् तित्स्वरितः । समाचक्रे । करोतेलेटि रूपम् । ‘ गतिर्गति ’ इति पूर्वपदस्य^४ गतेर्निघातः । काव्येन । कवेः कर्म काव्यम् । ब्राह्मणादित्वात् व्यञ् । जित्वादुपधावृद्धिः । जित्स्वरः । वाजदाः । ददातेः ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ । जायन्ते । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ इत्यस्य लटि रूपम् । दक्षिणाः । ‘ दक्ष वृद्धौ ’ इत्यस्मात् ‘ दृदक्षिभ्यामिनन् ’ इतीतिप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः ॥ १९ ॥

प्र यत्सिन्धवः प्रसवं यथायुनापः समुद्रं रथ्येव जग्मुः ।

अतश्चिदिन्द्रः सदसो वरीयान्यदीं सोमः पूणति दुग्धो अंशुः ॥ ६ ॥

प्र । यत् । सिन्धवः । प्रऽसवम् । यथा । आयन् । आपः । समुद्रम् । रथ्याऽइव । जग्मुः ।

अतः । चित् । इन्द्रः । सदसः । वरीयान् । यत् । ईम् । सोमः । पूणति । दुग्धः । अंशुः ॥ ६ ॥

सिन्धवः नद्यः यथा प्रसवम् । प्रकर्षेण सूयते इति प्रसवः कामः । तमनुसृत्य यत् यदा प्र आयन् प्रकृष्टमतिदूरं समुद्रं गच्छन्ति तदा आपः महान्तं समुद्रं रथ्येव रथिन इव जग्मुः प्रीणनार्थं गच्छन्ति । तद्वत् अतश्चित् सदसः अस्मादप्यन्तरिक्षादसौ इन्द्रः वरीयान् उरुतरः^५ खलु । यदीं यमेनमिन्द्रं दुग्धः अभिषुतः अंशुः लताखण्डरूपोऽस्य^६ सोमः पूणति प्रीणयति । यथाह्वा नद्योऽस्त्रीयांसि च जलानि महान्तं समुद्रं प्रीणयन्ति तद्वदुपतरोऽंशुभूतः सोमः वरीयांसमिन्द्रं प्रीणयति ॥ प्रसवम् । सवतेः^७ कर्मण्यप् । याथादिस्वरः । आयन् । अयतेर्लेङि^८ रूपम् । यद्योगात् अनिघातः । रथ्येव । रथस्येमे रथ्याः । ‘ रथाद्यत् ’ इति यत् । ‘ सुपां सुलुक्^९ ’ इति सुपो ङादेशः । तित्स्वरितः^{१०} । इवेन विभक्त्यलोपः^{११} पूर्वपदप्रकृतित्स्वरः । जग्मुः । गमेलेटि रूपम् । ‘ गमहन^{१२} ’

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-अवर्धत । २. ख-ग-च-न-प-फ-भ-स-‘ अस्य ’ नास्ति । ३. ज-ण-वृधे । ४. ल-पूर्वस्थ । ५. त-स-प्राणनार्थम् । ६. प-भ-पुरुतरः । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भ-लताखण्डजः । ८. ख-ग-च-ज-ण-सुवतेः । ९. फ-एतेलेङि । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ सुलुक् ’ नास्ति । ११. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-नित्स्वरः । १२. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-विभक्त्यलोपः । १३. ल-गमहनजन° ।

इत्यादिनोपधालोपः । निघातः । वरीयान् । उरुशब्दादीयसुनि 'प्रियस्थिरः' इत्यादिना वरादेशः ।
 निच्वादाद्युदात्तः । पृणति । 'पृण प्रीणने' । तुदादिः । यद्योगादनिघातः । दुग्धः । दुहेः क्तः ।
 'एकाचः' इतीदृशप्रतिषेधः । 'दादेर्धातोर्वः' इति हकारस्य घत्वम् । 'झषस्तथोर्धोऽधः' ।
 प्रत्ययस्वरः ॥

समुद्रेण सिन्धवो यादमाना इन्द्राय सोमं सुषुतं भरन्तः ।

अंशुं दुहन्ति हस्तिनो भरित्रैर्मध्वः पुनन्ति धारया पवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सिन्धवः । यादमानाः । इन्द्राय । सोमम् । सुसुतम् । भरन्तः ।

अंशुम् । दुहन्ति । हस्तिनः । भरित्रैः । मध्वः । पुनन्ति । धारया । पवित्रैः ॥ ७ ॥

समुद्रेण । सहिता नद्यादिरूपेणापोऽभिद्रवन्त्येनमिति समुद्रः । तेन यादमानाः तेन सह
 संगतिं याचमानाः सिन्धवः नद्यो यथा तं पूरयन्ति तद्वत् हस्तिनः हस्तवन्तोऽध्वर्यादयः इन्द्राय
 तुभ्यं सुषुतं सुष्ठुभिषुतं^१ सोमं भरन्तः संपादयन्तः अंशुं दुहन्ति लताखण्डमभिषुण्वन्ति । तथा
 तेऽध्वर्यादयः^२ सवतो रसस्य धारया पवित्रैः पावनैः^३ भरित्रैः^४ । कर्मकरणार्थं पदार्थान् विभ्रतीति
 भरित्रा बाहवः । तैः मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान् पुनन्ति शोधयन्ति ॥ समुद्रेण । समुत्पूर्वात् द्रवतेः
 'अन्येभ्योऽपि द्रवते' इति डः । डिच्वाट्टिलोपः । यद्वा । 'उन्दी क्तेदने' । संपूर्वस्य 'स्फायि-
 तञ्चि' इत्यादिना रक् । किच्वादुपधालोपः । उभयत्र प्रत्ययस्वरः । सुपा सहैकादेशे कृत एकादेश
 उदात्त एव । यादमानाः । 'दुयाचृ याच्यायाम्' । शानच् । व्यत्ययेन चकारस्य दकारः । शानचो
 लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । दुहन्ति । 'दुह प्रपूरणे' इत्यस्य लटि रूपम्^५ । भरित्रैः । 'हुभृञ्
 धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् 'अश्निनादिभ्य इत्रोत्रौ' इतीत्रप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पुनन्ति । 'पृञ्
 पवने' इत्यस्य लटि रूपम् ॥

हृदाइव कुक्षयः सोमधानाः सर्मी विव्याच सवना पुरूणि ।

अन्ना यदिन्द्रः प्रथमा व्याश वृत्रं जघन्वां अवृणीत् सोमम् ॥ ८ ॥

हृदाऽइव । कुक्षयः । सोमधानाः । सम् । ईमिति । विव्याच । सवना । पुरूणि ।

अन्ना । यत् । इन्द्रः । प्रथमा । वि । आश । वृत्रम् । जघन्वान् । अवृणीत् । सोमम् ॥ ८ ॥

इन्द्रस्य कुक्षयः उदराणि सोमधानाः । सोमो निधीयते येष्विति सोमधानाः । तत्र दृष्टान्तः ।
 हृदाइव । यथा हृदा जलाधारा भवन्ति तद्वत् । ई सोऽयमिन्द्रः पुरूणि सवना त्रीणि सवनानि सं
 विव्याच सम्यक् व्याप्नोति । इन्द्रः प्रथमा प्रथमानि अन्ना भक्षणीयानि सोमादीन्यन्नानि यत्
 यस्मात् व्याश विशेषेण जघास ततः वृत्रं जघन्वान् वृत्रस्य हन्तेन्द्रः सोमं माध्यंदिने सवने देवेभ्यः

१. ख-ग-च-फ-अभिषुतम् । २. ख-ग-च-ज-ण-अध्वर्यादयः । ३. ख-ग-च-फ-पावनैः ।

४. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-भरित्रैः बाहुभिः मध्वः माधुर्योपेतान् सोमान् पुनन्ति शोधयन्ति ।

५. ख-ग-च-ज-ण-फ-ल-माध्यादिनं सवने नास्ति ।

अवृणीत समभजत ॥ कुक्षयः^१ । ‘ कुप निष्कर्षे ’ । ‘ षुपिकुषिशुपिभ्यः क्सिः ’ (उ. सू. ३. ४३५) । कुक्ष्यत इति कुक्षिः । प्रत्ययस्वरः । सोमधानाः । दधातेरधिकरणे ल्युट् । लिट्स्वरः । विव्याच । व्यचेलिटि रूपम् । अत्रा । ‘ अद् भक्षणे ’ । अद्यत इत्यङ्गम् । आश । ‘ अश भोजने ’ इत्यस्य लिटि णलि रूपम् । ‘ अत आदेः ’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः । यद्योगादनिघातः । लिट्स्वरः । वृत्रम् । ‘ न लोकाव्यय ’ इति षष्ठीप्रतिषेधः । जघन्वान् । हन्तेः कसाविडभावे रूपम् । प्रत्ययस्वरः । अवृणीत । ‘ वृङ् संभक्तौ ’ इत्यस्य लङि रूपम्^२ ॥

आ तू भर माकिरेतत्परिं ष्टाद्विद्वा हि त्वा वसुपतिं वसूनाम् ।

इन्द्र यत्ते माहिंनं दत्रमस्त्यस्मभ्यं तद्वर्यश्च प्र यन्धि ॥ ९ ॥

आ । तु । भर । माकिः । एतत् । परि । स्थात् । विद्वा । हि । त्वा । वसुऽपतिम् । वसूनाम् ।

इन्द्र । यत् । ते । माहिंनम् । दत्रम् । अस्ति । अस्मभ्यम् । तत् । हरिऽअश्च । प्र । यन्धि ॥ ९ ॥

हे इन्द्र तु क्षिप्रं धनम् आ भर । एतत् त्वया दीयमानं धनं माकिः को वा परि ष्टात् प्रतिबध्य तिष्ठेत् । त्वा त्वां वसूनां धनानां वसुपतिम् उत्तमस्य धनस्य स्वामिने वविद्वा विद्वा हि जानीमः खलु । ते तव माहिंनं मंहनीयं^३ यत् दत्रं धनम् अस्ति हे हर्यश्च इन्द्र^३ एतत् धनम् अस्मभ्यं प्र यन्धि प्रयच्छ ॥ तु । ‘ ऋचि तुनुव ’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः । भर । भरतेः लोटि रूपम् । माकिः । निपातः । स्थात् । तिष्ठतेऽञ्छान्दसे लुङि रूपम् । ‘ उपसर्गात् सुनोति ’ इत्यादिना संहितायां पञ्चम् । निघातः । विद्वा । वेत्तेलटि ‘ विदो लटो वा ’ इति मसो मादेशः । प्रत्ययस्वरः । संहितायां ‘ ऋचोऽतस्तिङः ’ इति दीर्घः । वसुपतिम् । ‘ पत्याचैश्वर्ये ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । माहिनम् । ‘ महेरिण् च ’ इतीनप्रत्ययः । णित्त्वादुपधावृद्धिः । ग्रामादित्वादाद्युदात्तः । यन्धि । ‘ यमु उपरमे ’ । लोटि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । सेहिः । तस्य ‘ वा छन्दसि ’ इति पितृत्वस्य विकल्पितत्वात् अत्राङित्त्वात् ‘ अङितश्च ’ इति हेर्ध्यादेशः । निघातः ॥

जातकर्मण्यंसाभिर्मर्शने ‘ अस्मे प्र यन्धि ’ (आश्व. गृ. १. १५) इत्येषा । यद्यपि ‘ सा निर्दहेत् ’ इति वचनेन शंसने निषिद्धा तथाप्यभिर्मर्शनस्य शंसने चोदितत्वात् नोक्तदोषः^४ ॥

अस्मे प्र यन्धि मघवन्नृजीषिन्निन्द्र रायो विश्ववारस्य भूरैः ।

अस्मे शतं शरदौ जीवसे धा अस्मे वीराञ्छश्चत इन्द्र शिप्रिन् ॥ १० ॥

अस्मे इति । प्र । यन्धि । मघऽवन् । ऋजीषिन् । इन्द्र । रायः । विश्वऽवारस्य । भूरैः ।

अस्मे इति । शतम् । शरदः । जीवसे । धाः । अस्मे इति । वीरान् । शश्वतः । इन्द्र । शिप्रिन् ॥ १० ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-‘ कुक्षयः ... रूपम् ’ नास्ति । २. फ-महनीयम् । ३. न-ल-‘ इन्द्र ’ नास्ति ।

४. न-नोक्तदोषः । तथा च सूत्रितम्-इन्द्र श्रेष्ठानि द्रविणानि धेह्यस्मे प्रयोधि (प्रयन्धि) मघवन्नृजीषिन्निति चेति ।

वमघवन् धनवन् वक्रजीविन् गतसारसोमवन् हे इन्द्र विश्ववारस्य^१ । विश्वैः सर्वैः संभज-
नीयतया वरणं यस्य तत् । भूरेः भूरि बहु रायः धनम् । द्वितीयार्थे पृष्टी^२ । अस्मे अस्मभ्यं प्र
यन्धि प्रयच्छ । किंच अस्मे अस्माकं जीवसे जीवनाय शतं शरदः संवत्सरान् धाः देहि ।
शिप्रिन् शोभनहनो हे इन्द्र अस्मे अस्माकं शश्वतः । शश्वदिति बहुनाम् । बहून् वीरान्
पुत्रान् देहि ॥ जीवसे । 'जीव प्राणधारणे' इत्यस्य तुमर्थेऽसेप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । शश्वतः । 'दुओश्चि
गतिवृद्धयोः' । अस्मात् 'संश्रद्धेहत्' इत्यादिना अतिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादिष्टरूपसिद्धिः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ ११ ॥

शुनं^३ हुवेमेति व्याख्याता^२ ॥ ॥ २० ॥

'वार्त्रहत्याय' इत्येकादशचर्मपदं सूक्तम् । एकादश्यनुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । तथा चानुक्रान्तं—
'वार्त्रहत्याय गायत्रमन्यानुष्टुप्' इति । अतिरात्रे प्रथमे पर्याये ब्राह्मणाच्छंसिश्च 'वार्त्रहत्याय'
इति उत्तमावर्जं^३ सूक्तं^३ शंसनीयम् । तथा^४ च सूत्रितं^४—'वार्त्रहत्यायेत्युत्तमासुद्धरेत्' (आश्व.श्रौ. ६.४)
इति । महाव्रते गायत्रीतृचाशीतावुत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । पञ्चमारण्यके सूत्रितं—'वार्त्रहत्याय शवस
इत्युत्तमासुद्धरति' (ऐ. आ. ५. २. ५) इति ॥

वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाषाह्याय च । इन्द्र त्वा वर्तयामसि ॥ १ ॥

वार्त्रहत्याय । शवसे । पृतनासहाय । च । इन्द्र । त्वा । वर्तयामसि ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इन्द्र वार्त्रहत्याय वृत्रहननमित्ताय शवसे बलाय अपि च
पृतनाषाह्याय^५ परकीयसेनाभिभवाय त्वाम् आ सर्वतः वर्तयामसि प्रवर्तयामः ॥ वार्त्रहत्याय ।
वृत्रघ्नः कर्म इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् प्यञ् । 'हनस्तोऽचिष्णलोः' (पा. सू. ७. ३. ३२) इति
तकारः । जित्वादाद्युदात्तः । पृतनाषाह्याय । 'पह मर्षणे' इत्यस्माज्जावे 'शकिसहोश्च' इति ऋत् ।
संहितायां 'सहेः पृतनर्ताभ्यां च' (पा. सू. ८. ३. १०९) इति षत्वम् । दीर्घश्चान्दसः ।
वर्तयामसि । 'वृत्तु वर्तने' इत्यस्य ण्यन्तस्य भसः 'इदन्तो मसिः' इति मसि इत्यादेशः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-विश्ववारस्य सर्वैर्वरणीयस्य ते भूरेः बहु रायः धनानि अस्मे ।
२. ज-ण-पूर्ववत् व्याख्याता; ल- शुनं हुवेमेति गतम् । ३. ग-ज-ण-स-उत्तमावर्जसूक्तम् ।
४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स- 'तथा च सूत्रितं' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-पृतनासाह्याय ।

अर्वाचीनं सु ते मन उत चक्षुः शतक्रतो । इन्द्रं कृण्वन्तु वाघतः ॥ २ ॥

अर्वाचीनम् । सु । ते । मनः । उत । चक्षुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्रं । कृण्वन्तु । वाघतः ॥ २ ॥

हे ^१शतक्रतो । शतं क्रतवो यस्यासौ शतक्रतुः । हे ^२इन्द्र ^३वाघतः । वहन्ति यज्ञियां धुरमिति वाघतः स्तोतारः । ^४ते तव ^५सु अस्मदभिमतफलसंपादनेन शोभनं ^६मनः ^७अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखं ^८कृण्वन्तु कुर्वन्तु । ^९उत अपि च ^{१०}चक्षुः त्वदीयं दर्शनम् अस्मास्वनुग्रहदृष्टिं^{११} कुर्वन्तु ॥ अर्वाचीनम् । 'विभाषाञ्चेरदिक्खियाम्' इति खप्रत्ययः । खस्येनादेशः^{१२} । चक्षुः । 'चक्षेः शिञ्' इत्युसिप्रत्ययः । शिद्रन्नावात् ख्याजादेशाभावः । 'निच्' इत्यनुवृत्तेः आद्युदात्तश्च^{१३} । कृण्वन्तु । 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्य अविद्यमानवस्त्वेन^{१४} पादादिवादिनिघातः । प्रत्ययस्वरः । वाघतः । 'वह प्रापणे' । 'संश्चद्वेहत्' इत्यादिना अतिप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । हकारस्य घधम् । प्रत्ययस्वरः ॥

नामानि ते शतक्रतो विश्वाभिर्गीभिरीमहे । इन्द्राभिमातिषाह्वे ॥ ३ ॥

नामानि । ते । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । विश्वाभिः । गीऽभिः । ईमहे ।

इन्द्रं । अभिमातिऽसह्वे ॥ ३ ॥

^१शतक्रतो हे ^२इन्द्र ^३अभिमातिषाह्वे । मातिर्मानो गर्वः । अभितो मानो येषां तेऽभिमातयः शत्रवः । तेषां सहनमेव सह्यम्^४ । तस्मिन् युद्धे अस्माकमुपस्थिते सति ^५ते तव ^६नामानि शक्रवज्रहस्तादीनि^७ नामधेयानि यद्वा तदुपलक्षितानि बलानि^८ ^९विश्वाभिर्गीभिः सर्वाभिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः ^{१०}ईमहे वयं याचामहे ॥ ईमहे । ई कान्त्यादिषु । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । निघातः ॥

पुरुष्टुतस्य धामभिः शतेन महयामसि । इन्द्रस्य चर्षणीधृतः ॥ ४ ॥

पुरुऽस्तुतस्य^१ । धामभिः । शतेन । महयामसि । इन्द्रस्य । चर्षणिऽधृतः ॥ ४ ॥

हे इन्द्र ^२पुरुष्टुतस्य पुरुभिः बहुभिः स्तोतृभिः स्तुतस्य ^३शतेन अपरिमितसंख्याकैः ^४धामभिः तैजोभिः युक्तस्य ^५चर्षणीधृतः चर्षणीनां मनुष्याणां कर्मानुष्ठातृणामभिमतफलसंपादनेन धारकस्य ^६इन्द्रस्य । यद्वा । आकृषन्ति^७ सर्वमनेन इति चर्षणि बलम् । तद्धारकस्य तव ^८महयामसि महयामः^९ स्तोत्रं कुर्मः ॥ पुरुष्टुतस्य । 'ष्टुज् स्तुतौ' । कर्मणि क्तः । थाथादिस्वरः । संहितायां 'स्तुतस्तोमयो-श्छन्दसि' इति षत्वम् । महयामसि । 'मह पूजायाम्' इत्यस्य लटि इदन्तो मसिः । निघातः ।

१. च-न-फ-अस्मदनुग्रहदृष्टिम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'खस्येनादेशः' नास्ति । ३. ल-स-आद्युदात्तः । ४. ण-ल-स-अविद्यमानत्वेन । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-साह्यम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-शकादिनामानि । ७. त-आकृषति । ८. न-ल-स- 'महयामः' नास्ति ।

चर्षणीधृतः । 'कृष आकर्षणे' । 'कृषेरादिश्च चः' (उ. सू. २. २६१) इत्यनिप्रत्ययः । ककारस्य चकारादेशः । यद्वा 'कृष विलेखने' । कर्षन्तीति चर्षणयो मनुष्याः । 'धृ धारणे' । क्तिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इन्द्रं वृत्राय हन्तवे पुरुहूतमुप ब्रुवे । भरेषु वाजसातये ॥ ५ ॥

इन्द्रम् । वृत्राय । हन्तवे । पुरुहूतम् । उप । ब्रुवे । भरेषु । वाजसातये ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वृत्राय हन्तवे वृत्रनामकमसुरं हन्तुं भरेषु युद्धेषु वाजसातये अन्नोपलक्षितधनलाभाय च पुरुहूतं पुरुभिराहुतम् इन्द्रं बलवन्तं त्वाम् उप ब्रुवे सोमपानार्थं विश्वामित्रोऽहमाह्वयामि ॥ वृत्राय । 'क्रियाग्रहणं कर्तव्यम्' इति कर्मणः संप्रदानम् । हन्तवे । हन्तेस्तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः । निप्स्वरः । ब्रुवे । 'ब्रू व्यक्तायां वाचि' इत्यस्य लट्युत्तम इटि रूपम् । निघातः । वाजसातये । सननं सातिः । वाजस्य सातिर्वाजसातिः । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥ ॥ २१ ॥

वाजेषु सासहिर्भव त्वामीमहे शतक्रतो । इन्द्रं वृत्राय हन्तवे ॥ ६ ॥

वाजेषु । सासहिः । भव । त्वाम् । ईमहे । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्रं । वृत्राय । हन्तवे ॥ ६ ॥

शतक्रतो हे इन्द्र वाजेषु संग्रामेषु सासहिः शत्रूणामभिभविता भव । वृत्राय हन्तवे वृत्रं हन्तुं त्वामीमहे प्रार्थयामहे ॥ सासहिः । 'सहिवहिचलिपतिभ्यो यङन्तेभ्यः किकिनौ वक्तव्यौ' इति किप्रत्ययः । तस्य स्वरः । वृत्राय । कर्मणः संप्रदानम् । हन्तवे । तुमर्थे तवेन्प्रत्ययः ॥

युन्नेषु पृतनाज्ये पृतसुतूर्षु श्रवःसु च । इन्द्र साक्ष्वाभिमातिषु ॥ ७ ॥

युन्नेषु । पृतनाज्ये । पृतसुतूर्षु । श्रवःसु । च । इन्द्र । साक्ष्व । अभिमातिषु ॥ ७ ॥

युन्नेषु द्योतमानेषु धनेषु प्राप्तव्येष्वभिमानिनो ये सपत्नाः पृतनाज्ये । पृतनानामजन्तं गमनं यस्मिन्निति पृतनाज्यं संग्रामः । तस्मिन् संग्रामे च पृतसुतूर्षु पृतनासु तरणशीलेषु शूरेषु श्रवःसु बलेषु च येऽभिमानिनः सपत्नाः सन्ति तान् हे इन्द्र साक्ष्व अभिभव । तथा अभिमातिषु सर्वतो गर्वयुकेषु शत्रुषु पुरुषेषु ये सपत्नाः तांश्चाभिभव ॥ पृतनाज्ये । 'अज गतिक्षेपणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य 'अचो यत्' । पृतनानामाज्यं पृतनाज्यम् । एकादेशस्वरः । पृतसुतूर्षु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः 'मांसपृतस्नूनामुपसंख्यानाम्' इति पृदादेशः । 'जित्वरा संभ्रमे' । ताच्छीलिकः क्तिप् । 'ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊर् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति पूर्वपदस्य सप्तम्या अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः । साक्ष्व । 'षह' मर्षणे इत्यस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । ढक्कत्वे । दीर्घश्छान्दसः ॥

१. ल-हे इन्द्र युन्नेषु । २. ख-ग-ज-ण-भ-ल-पृतनातरणशीलेषु ; न-स-तरणशीलेषु । ३. न-ल-स-हे इन्द्र नास्ति । ४. न-भ-सह ।

चातुर्विंशिकेऽहनि माध्यंदिने सवने ब्राह्मणाच्छंसिशब्दे 'शुष्मिन्तमं न ऊतये' इति तृचो वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—'शुष्मिन्तमं न ऊतये श्रायन्त इव सूर्यम्' (आश्व. श्रौ. ७.४) इति ॥

शुष्मिन्तमं न ऊतये द्युम्निनं पाहि जागृविम् । इन्द्र सोमं शतक्रतो ॥ ८ ॥

शुष्मिन्तमम् । नः । ऊतये । द्युम्निनम् । पाहि । जागृविम् ।

इन्द्र । सोमम् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ॥ ८ ॥

वशतक्रतो हे वइन्द्र वशुष्मिन्तमं बलवतां मध्येऽतिशयेन बलवन्तं वद्युम्निनं दीप्तिमन्तम् । यद्वा शुष्मिन्तमं शत्रूणां शोषकतमं द्युम्निनं यशस्विनम् । जागृविं जागरणशीलम् । पीतः सोमो जागृविः स्वमनिवारक इति । तादृशं वनः अस्माकं संबन्धितं वसोमम् वऊतये अस्माकं रक्षणाय वपाहि अत्रागत्य पिब ॥ शुष्मिन्तमम् । तमपः पित्त्वादनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः । पाहि । पातेल्लोडि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । निघातः । जागृविः । किन्प्रत्ययान्तः । निच्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्रियाणि शतक्रतो या ते जनेषु पञ्चसु । इन्द्र तानि त आ वृणे ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणि । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । या । ते । जनेषु । पञ्चसु ।

इन्द्र । तानि । ते । आ । वृणे ॥ ९ ॥

वशतक्रतो हे वइन्द्र वते तव संबन्धेषु वपञ्चसु वजनेषु गन्धर्वाः पितरो देवा असुरा रक्षांसि इत्येषु वया यानि वइन्द्रियाणि रूपग्रहणादिसामर्थ्यानि स्थितानि वते त्वदीयानि वतानि इन्द्रियाण्यहम् वआ ववृणे संभजे^१ । यद्वा पञ्चजनेषु निषादपञ्चमेषु चतुर्षु जनेषु यानीन्द्रियाणि सामर्थ्यानि तानि त्वदीयान्यहमावृणे ॥ इन्द्रियाणि । 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा' इति षप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । वृणे । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥

अगन्निन्द्र श्रवो बृहद्द्युम्नं दधिष्व दुष्टरम् । उते शुष्मं तिरामसि ॥ १० ॥

अगन् । इन्द्र । श्रवः । बृहत् । द्युम्नम् । दधिष्व । दुष्टरम् ।

उत् । ते । शुष्मम् । तिरामसि ॥ १० ॥

हे वइन्द्र वृत्रहन्^२ वृहत् महत् वश्रवः सोमलक्षणमस्माभिर्दीयमानमन्नम् वअगन् त्वां गच्छतु । त्वं वदुष्टरं दुष्टरं शत्रुभिः तरितुम्^३ अशक्यं वद्युम्नं धनं वदधिष्व अस्मभ्यं प्रयच्छ । वयं तु वते त्वदीयं वशुष्मं बलम् उत्कृष्टं वतिरामसि सोमाज्यादिभिर्वर्धयामः ॥ अगन् । गमेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । हल्ङादिना तिलोपः । 'मो नो धातोः' । अडागमस्वरः । दधिष्व । दधातेर्लोटि

१. ख-ग-च-फ-भ- 'संभजे' नास्ति । २. घ-ल- 'वृत्रहम्' नास्ति । ३. न-ल-स-तरीतुम् ।

‘ छन्दस्युभयथा ’ इति थास आर्धधातुकत्वादिङागमः । निघातः । दुस्तरम् । तरतेः कृच्छ्राथे खल । सुषामादित्वात् संहितायां ष्वम् । लिस्वरः । तिरामसि । इदन्तो^१ मसिः^१ । निघातः ॥

अर्वावतो न आ गृह्यथो शक्र परावतः ।

उ लोको यस्तै अद्रिव इन्द्रेह तत आ गहि ॥ ११ ॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । अथो इति । शक्र । पराऽवतः ।

ऊँ इति । लोकः । यः । ते । अद्रिऽवः । इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥ ११ ॥

वशक बलवन् हे इन्द्र वार्वावतः अर्वाचीनात् समीपदेशात्^२ वअथो अपि च परावतः अतिदूरदेशात्^३ नः अस्मानभिलक्ष्य वा गहि आगच्छ । अद्रिवः । अत्ति भक्षयति शत्रूनि अद्रिवंजः । तद्वन् हे इन्द्र ते तव यः उ लोकः उत्तमो लोकोऽस्ति ततः तस्मादपि लोकात् इह अस्मिन् देवयजने देशे सोमपानार्थम् वा गहि आगच्छ ॥ गहि । गमेर्लोपि रूपम् । परावतः । ‘ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ’ इति वतिः । प्रत्ययस्वरः । अद्रिवः । ‘ मतुवसो रुः ’ इति रुः । ततः । ‘ पञ्चम्यास्तसिल् ’ इति तसिल् । लिस्वरः ॥ ॥ २२ ॥

‘ अभि तष्टेव ’ इति दशर्चं नवमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ अभि तष्टेव दश प्रजापतिः स वैश्वामित्रो वाच्यो वा द्वौ वा तौ न वैकोऽपि ’ इति । विश्वामित्रगोत्रः प्रजापतिर्वाचः पुत्रः प्रजापतिर्वा ऋषिः । तावुभावपि समुच्चितावस्य सूक्तस्य ऋषी^४ इति द्वितीयः पक्षः । अथवा नोभावपि किंतु विश्वामित्र एवेति तृतीयः पक्षः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता ॥

चातुर्विधिकेऽहनि माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे ‘ अभि तष्टेव ’ इत्यहरहःशस्यनामकं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ उदु ब्रह्माण्यभि तष्टेवेतीतरावहरहःशस्ये ’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । एवं सर्वत्राहर्गणेषु द्वितीयादिवहःसु माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्र एतत्सूक्तम् ॥

अभि तष्टेव दीधया मनीषामत्यो न वाजी सुधुरो जिहानः ।

अभि प्रियाणि मर्मैशत्पराणि कवीरिच्छामि संदृशे सुमेधाः ॥ १ ॥

अभि । तष्टाऽइव । दीधय । मनीषाम् । अत्यः । न । वाजी । सुधुरः । जिहानः ।

अभि । प्रियाणि । मर्मैशत् । पराणि । कवीन् । इच्छामि । सम्दृशे । सुमेधाः ॥ १ ॥

यजमानः स्तोतारं प्रति ब्रूते । हे स्तोतः वमनीषाम् इन्द्रविषयां स्तुतिम् अभि वदीधय सर्वतो दीप्तां कुरु । तत्र दृष्टान्तः । तष्टेव । यथा तष्टा तक्षणेन काष्ठं संस्करोति तद्वत् । सुधुरः

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-म-स-‘ इदन्तो मसिः ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-समीपदेशात् । ३. त-अतिदूरदेशात् । ४. त-ऋषिः ।

शोभनया धुरान्वितः ^१वाजी वेगवान् ^२अत्यो ^३न अश्व इव ^४जिहानः कर्मणि प्रवर्तमानः ^५पराणि उत्तमानि ^६प्रियाणि इन्द्रस्य प्रियतमानि । यद्वा ^७पराणि ^८उत्तरेष्वहःसु क्रियमाणानि कर्माणि ^९अभि ^{१०}मर्मशत् अत्यर्थमभिमृशन् ^{११}सुमेधाः शोभनमेधावानहं ^{१२}कवीन् । ये पूर्वम् अनुष्ठितयज्ञाः ^{१३}देवभूयमगमन् ^{१४}ते कवयः । तान् ^{१५}संद्दशे संद्रष्टुम् ^{१६}इच्छामि । उक्तार्थे ^{१७}ब्राह्मणम्—‘ अभि तष्टेव दीधया मनीषामि-
त्यच्छावाकोऽहरहः शंसत्यभिवत्तयै रूपमभि प्रियाणि मर्मशत्पराणीति यान्येव पराण्यहानि तानि प्रियाणि तान्येव तदभिमर्मशतो यन्त्यभ्यारभमाणाः परो वा अस्माह्लोकात्स्वर्गो लोकस्तमेव तदभि-
वदति कवीरिच्छामि संद्दशे सुमेधा इति ये वै ते न ऋषयः पूर्वे प्रेतास्ते वै कवयस्तानेव तदभ्यति-
वदति ’ (ऐ. ब्रा. ६. २०) इति । तष्टेव । ‘ तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ’ इत्यस्य तृनि रूपम् ।
निस्स्वरः । दीधय । ‘ दीधीङ् दीसिदेवनयोः ’ इत्यस्यान्तर्भावितपथस्य लोटि शपो ‘ बहुलं छन्दसि ’
इति लुगभावः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । सुधुरः । ‘ आद्युदात्तं ब्रच्छन्दसि ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ।
जिहानः । ‘ ओहाङ् गतौ ’ इत्यस्य शानचि ‘ भृजामित् ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तत्वे
प्राप्ते ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । मर्मशत् । ‘ मृश आमर्शने ’ इत्यस्य यङ्लुकि
‘ रुप्रिकौ च लुकि ’ इत्यभ्यासस्य रुगागमः । तदन्ताच्छतरि रूपम् । ‘ नाभ्यस्ताच्छतुः ’ इति
नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । संद्दशे । ‘ दृशिर् प्रेक्षणे ’ इत्यस्मात् तुमर्थे ‘ दृशे विस्थे च ’ इति
केन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । सुमेधाः । ‘ नित्यमसिचू प्रजामेधयोः ’
इत्यसिचप्रत्ययः । चित्स्वरः ॥

इ॒नो॒त पृ॒च्छ॒ जनि॑मा क॒वी॒नां॑ म॒नो॒धृतः॑ सु॒कृत॑स्तक्ष॒त॒ वाम् ।

इ॒मा उ॑ ते प्र॒ण्यो॑र्ध॒र्धमा॒ना॒ मनो॑वा॒ता॒ अध॒ नु॒ धर्मे॑णि ग॒मन् ॥ २ ॥

इ॒ना । उ॒त । पृ॒च्छ॒ । जनि॑म । क॒वी॒नाम् । म॒नः॑ऽधृतः । सु॒कृतः॑ । त॒क्षत॑ । वाम् ।

इ॒माः । उँ॒ इति॑ । ते । प्र॒ऽन्यः॑ । ध॒र्धमा॒नाः । म॒नः॑ऽवा॒ताः । अध॑ । नु । ध॒र्मे॑णि । ग॒मन् ॥ २ ॥

^१उत्त इत्यामन्प्रणे । हे इन्द्र ^२कवीनां सुकृतकर्मणां देवभूयं ^३गतानां ^४जनिम जन्म । केन कर्मणा दिवं गताः कुतो वा तेषामुत्पत्तिः इत्येतमर्थम् ^५इना ईश्वरान् गुरून् ^६पृच्छ । ते कवयः ^७मनोधृतः संयतमनस्का अतः एव ^८सुकृतः शोभनकर्माणाः सन्तः ^९द्यां दिवं ^{१०}तक्षत अकुर्वन् । ^{११}अध अथेदानीं ^{१२}धर्मेणि अस्मिन् यज्ञे ^{१३}ते त्वदर्थं ^{१४}प्रण्यः प्रणीयमानाः ^{१५}मनोवाताः मनोवेगाः ^{१६}वर्धमानाः त्वां ^{१७}वर्धयन्त्यः ^{१८}इमाः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः ^{१९}नु क्षिप्रं ^{२०}गमन् त्वां गच्छन्तु । ^{२१}उ सर्वत्र प्रसिद्धार्थः ॥ पृच्छ । ‘ प्रच्छ ज्ञीप्सायाम् ’ इत्यस्य लोटि तुदादित्वात् शः । तस्य डित्त्वात् ग्रहि-
ज्यादिना संप्रसारणम् । निघातः । प्रण्यः । ‘ णीञ् प्रापणे ’ इत्यस्मात् औणादिकः कर्मणि क्तिप् । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वादियङादेशं बाधित्वा यणादेशः । ‘ उदात्तस्वरितयोः ’ इति स्वरितत्वम् । गमन् । गमेर्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । झेडित्त्वात् ‘ गमहनं ’ इत्यादिना उपधालोपः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ यद्वा पराणि ’ नास्ति; त-ल-उपराणि । २. च-भ-अनुष्ठितयज्ञोद्भवभूयं ।

३. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-अस्मिन्नर्थे । ४. ख-ग-च-भ-स-देवभूयगतानाम्; ल-देवरूपं गतानाम् ।

५. ख-ग-एतमर्थम्; न-एवमर्थम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-‘ एव ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-न-भ-स-‘ त्वां ’ नास्ति । ८. ख-ग-च-ज-ण-ग्रहियेत्यादिना ।

नि षीमिदन्न गुह्या दधाना उत क्षत्राय रोदसी समञ्जन् ।

सं मात्राभिर्मिरे येमुर्वा अन्तर्मही समृते धायसे धुः ॥ ३ ॥

नि । सीम् । इत् । अत्र । गुह्या । दधानाः । उत । क्षत्राय । रोदसी इति । सम् । अञ्जन् ।

सम् । मात्राभिः । मिरे । येमुः । उर्वा इति ।

अन्तः । मही इति । समृते इति सम्ऽकृते । धायसे । धुरिति धुः ॥ ३ ॥

‘अत्र भूलोके ‘गुह्या गुह्यानि’ कर्माणि ‘सीमित् सर्वत एव ‘नि ‘दधानाः कुर्वाणा एते कवयः
‘उत अपि च ‘क्षत्राय बलाय धनाय वा ‘रोदसी द्यावापृथिव्यौ ‘समञ्जन् । ओषधीभिः पृथिवीं देवैश्च
दिवं संगतामकार्षुः । किंच ते ‘मात्राभिः । मीयन्ते मान्तीति वा मात्राः शिलोच्चयाः । ताभिर्मात्राभिः
‘सं ‘ममिरे । ते रोदस्यावियत्तया परिच्छिन्ने चक्रुश्च । ‘समृते परस्परं संगते ‘उर्वा विस्तीर्णे ‘मही
मह्यौ ते द्यावापृथिव्यौ ‘येमुः नियमितवन्तः । विष्टम्भकेनान्तरिक्षेण ‘अन्तः उदयच्छन् । तथा
‘धायसे तयोर्धारणार्थमन्तरिक्षं ‘धुः व्यधुः ॥ इदवधारणार्थं । गुह्या । गुह्यायां भवानि । भवार्थं
यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तः^२ । दधानाः । दधातेः शानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः । अञ्जन् ।
‘अञ्जू व्यक्तिस्रक्षणगतिषु’ इत्यस्य लङि शसोरल्लोपः । निघातः । मात्राभिः । ‘मा माने’ ‘माहू
माने’ वा । ‘हुयाम’ इत्यादिना त्रन्प्रत्ययः । निस्वरः । ममिरे । ‘माहू माने’ इत्यस्य लिटि
रूपम् । ‘वादिलोपे विभाषा’ इति न निघातः । येमुः । ‘यम उपरमे’ इत्यस्य लिट्युसि रूपम् ।
तिङुत्तरस्वादिनिघातः । धायसे । ‘वहिहाधोऽभ्यश्छन्दसि’ इत्यसुन् । निस्वरः । धुः । दधातेः
लुङि रूपम् ॥

आतिष्ठन्तं परि विश्वे अभूषञ्छ्रियो वसानश्चरति स्वरोचिः ।

महत्तद्वृणो असुरस्य नामा विश्वरूपो अमृतानि तस्थौ ॥ ४ ॥

आतिष्ठन्तम् । परि । विश्वे । अभूषन् । श्रियः । वसानः । चरति । स्वरोचिः ।

महत् । तत् । वृणोः । असुरस्य । नाम । आ । विश्वरूपः । अमृतानि । तस्थौ ॥ ४ ॥

‘विश्वे सर्वे कवयो रथम् ‘आतिष्ठन्तम् इन्द्रं ‘परि ‘अभूषन् । परितोऽलमकुर्वन् । ‘स्वरोचिः ।
स्वमेव रोचिर्यस्यासौ स्वरोचिः । स्वप्रभयैव दीप्यमान इत्यर्थः । अत एव ‘श्रियः दीप्तिः ‘वसानः
आच्छादयन् सोऽयमिन्द्रः ‘चरति सर्वत्र वर्तते । ‘वृणोः कामानां वर्धितुः ‘असुरस्य । अस्यति
प्रेरयति सर्वानन्तर्यामितयेत्यसुरः । तस्येन्द्रस्य ‘तत् तादृशमनुभूतपूर्वं ‘नाम । नमयति सर्वान् अनेन
शत्रूनि नाम कर्म । यद्वा नम्यते सर्वैर्नमस्क्रियते इति नाम इन्द्रस्य शरीरं^३ कर्म वा^४ । ‘महत् आश्चर्योपेतं
वर्तते । तथा ‘विश्वरूपः नानाविधरूपतां भजमानः स इन्द्रो वरुणात्मना ‘अमृतानि जलानि

१. घ-न-ल-स-गूहानि । २. त-इत्याद्युदात्तत्वम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-‘शरीरं’ नास्ति ।
४. च-‘वा’ नास्ति ।

‘आ’ तस्थौ अधितिष्ठति ॥ विश्वे । जसः शी । अभूषन् । ‘भूष अलंकारे’^१ इत्यस्य लङि रूपम् । वसानः । ‘वस आच्छादने’ इत्यस्य शानचि रूपम् । तस्य लसार्वधातुकरवरे^२ धातुस्वरः^३ । नाम । ‘णमु प्रह्वत्वे’ इत्यस्मात् ‘नामन्तीमन्’^४ इत्यादिना मनिन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादाद्युदात्तः । विश्वरूप इति तस्य संज्ञा । ‘बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अमृतानि । ‘कालाध्वनोरस्यन्तसंयोगे’ इति द्वितीया । तस्थौ । तिष्ठतेर्लिटि णलि रूपम् ॥

असूत पूर्वो वृषभो ज्यायानिमा अस्य शुरुधः सन्ति पूर्वीः ।

दिवो नपाता विदथस्य धीभिः क्षत्रं राजाना प्रदिवो दधाथे ॥ ५ ॥

असूत । पूर्वः । वृषभः । ज्यायान् । इमाः । अस्य । शुरुधः । सन्ति । पूर्वीः ।

दिवः । नपाता । विदथस्य । धीभिः । क्षत्रम् । राजाना । प्रऽदिवः । दधाथे इति ॥ ५ ॥

‘वृषभः’^५ कामानां वर्षकः । ‘पूर्वः’ चिरन्तनोऽत एव । ‘ज्यायान्’ इन्द्रः । ‘असूत । अपः ससर्ज । ‘पूर्वीः बहुयः । ‘इमाः अनेन सृष्टा आपः । ‘अस्य । ‘शुरुधः । शुचः पिपासाया रोधयिष्यः । ‘सन्ति भवन्ति । ‘दिवो नपाता दिवो न पातयितारौ हे राजानौ इन्द्रावरुणौ । ‘प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानस्य । ‘विदथस्य यज्ञकारिणः स्तोतुः । ‘धीभिः स्तुतिभिः । ‘क्षत्रं धनं । ‘दधाथे अस्मभ्यं दातुं धारयेथे ॥ असूत । ‘पूङ् प्राणिगर्भविमोचने’ इत्यस्य लङि रूपम् । अडागमस्वरः । ज्यायान् । प्रशस्य-शब्दात् ईयसुनि ‘ज्य च’ (पा. सू. ५. ३. ६१) इति ज्यादेशः । ‘ज्यादादीयसः’ (पा. सू. ६. ४. १६०) इति^६ ईयसः^७ आदेः ईकारस्य^८ आकारादेशः । निच्चादाद्युदात्तः । शुरुधः । पृषोदरादिः । नपाता । ‘नप्राणनपात्’ इति निपातनात् नजः प्रकृतिभावः । आमन्त्रितत्वात् निघातः । धीभिः । ‘सावेकाचः’^९ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । राजाना । आमन्त्रितत्वात् निघातः । दधाथे । दधातेर्लिटि रूपम् । निघातः ॥ २३ ॥

त्रीणि राजाना विदथे पुरुणि परि विश्वानि भूषथः सदांसि ।

अपश्यमत्र मनसा जगन्वान्व्रते गन्धर्वा अपि वायुकैशान् ॥ ६ ॥

त्रीणि । राजाना । विदथे । पुरुणि । परि । विश्वानि । भूषथः । सदांसि ।

अपश्यम् । अत्र । मनसा । जगन्वान् । व्रते । गन्धर्वान् । अपि । वायुकैशान् ॥ ६ ॥

हे राजानौ इन्द्रावरुणौ । ‘विदथे अस्मिन् यज्ञे । ‘विश्वानि व्याप्तानि । ‘पुरुणि यजनीयैः सोमादिभिः पूर्णानि । ‘त्रीणि । ‘सदांसि सवनानि । ‘परि । ‘भूषथः सर्वतोऽलंकुरुधः । हे इन्द्र त्वं । ‘जगन्वान् यज्ञं प्रति गतवानसि । ‘अपि^१ संभावनायाम् । यतोऽहम् । ‘अत्र । ‘व्रते यज्ञे । ‘वायुकैशान् वायुवत् चञ्चल-रश्मीन्^२ । ‘गन्धर्वान् सोमरक्षकान् स्वानभ्राजादीन् । ‘मनसा । ‘अपश्यम् । ते^३ च^४ स्वानभ्राजादयः

१. च-फ-अलंकरणे । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-सार्वधातुकरवरे । ३. ख-ग-च-त-न-फ-भ-ल-स-तयोः पूर्वः वृषभः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ‘इति ईयसः’ नास्ति । ५. ल-स- ‘ईकारस्य’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-अपिः । ७. ख-ग-च-ज-ण-फ-चलनशीलान् रश्मीन् ; भ-ल-चलनरश्मीन् । ८. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-तत्र ।

तैत्तिरीयके स्पष्टमभिहिताः—‘स्वान भ्राजाङ्घारे बम्भारे हस्त सुहस्त कृशानवेते वः सोमक्रयणा-
स्तान् रक्षध्वं मा वो दभन्’ (तै. सं. १. २. ७) इति ॥ भूपयः । ‘ भूप अलंकारे ’ इत्यस्य लटि
रूपम् । अपश्यम् । ‘ दृशिर् प्रेक्षणे ’ इत्यस्य लङि रूपम् । पादादित्वादिनिघातः । जगन्वान् । गमेः
कसौ ‘ विभाषा गमहनविदविशाम् ’ इति इटो विकल्पितत्वाद्ग्न इडभावः । ‘ मो नो धातोः ’
‘ म्वोश्च ’ इति मकारस्य नकारः । प्रत्ययस्वरः^१ । गन्धर्वान् । ‘ धृञ् धारणे ’ इत्यस्य गोशब्दे
उपपदे ‘ गवि गन् धृजो वः ’ इति वप्रत्ययः । तत्संनियोगेन गोशब्दस्य^२ गनादेशः । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिह्यस्य वृषभस्य धेनोरा नामभिर्ममिरे सक्म्यं गोः ।

अन्यदन्यदसुर्यं^१ वसाना नि मायिनो ममिरे रूपमस्मिन् ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । वृषभस्य । धेनोः । आ । नामऽभिः । ममिरे । सक्म्यम् । गोः ।
अन्यत्^२अन्यत् । असुर्यम् । वसानाः । नि । मायिनः । ममिरे । रूपम् । अस्मिन् ॥ ७ ॥

ये यजमानाः^१ वृषभस्य अभिमतफलप्रदस्य^२ अस्य इन्द्रस्यार्थं^३ धेनोः^४ गोः^५ नामभिः विश्वायु-
विश्वयचा इत्यादिभिरुपलक्षितां गां^६ सक्म्यं संभजनाहं तत्क्षीरादिकं हविः^७ नु क्षिप्रम्^८ आ^९ ममिरे
आदुहन्ति । धातूनामनेकार्थत्वात् । तेन च हविषा यज्ञमनुष्ठाय देवभूयं प्राप्तास्ते कवयः^{१०} अन्यदन्यत्
नूतनम्^{११} असुर्यम्^{१२} असुराणां बलं^{१३} वसानाः आच्छादयन्तः अत एव^{१४} मायिनः मायया स्वीकृतकाम-
रूपाः^{१५} । यद्वा^{१६} मायिनः प्रज्ञावन्तः^{१७} सन्तः^{१८} अस्मिन्^{१९} इन्द्रे^{२०} रूपं^{२१} स्वं^{२२} स्वं^{२३} रूपं^{२४} नि^{२५} ममिरे इत्यतया
परिच्छिद्य निदधुः ॥ इत् पूरणः^{२६} । ममिरे । ‘ माङ् माने ’ । लिटि रूपम् । निघातः । सक्म्यम् ।
‘ युजिरुचितिजां कुश्च ’ (उ. सू. १. १४३) इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् सचतेः
मक्प्रत्ययः कुत्वं च । सचनं सक्मः । तत्र भवः इत्यर्थे ‘ भवे छन्दसि ’ इति यत् । ‘ यतोऽनावः ’
इत्याद्युदात्तः । गोः । एकादेशस्वरः । असुर्यम् । असुरस्य स्वमित्यर्थे ‘ असुरस्य स्वम् ’ (पा. सू.
४. ४. १२३) इति यत् । तित्स्वरितः । रूपम् । ‘ रूप रूपक्रियायाम् ’ । ण्यन्तः । ‘ खष्पशिल्प-
शष्पबाष्परूपपर्वतल्पाः ’ (उ. सू. ३. ३०८) इति पप्रत्ययान्तत्वेन निपातनात् पकारलोपोऽगुणत्वं
च । रूपयति रूप्यते वेति रूपम् । प्रत्ययस्वरः ॥

तदिह्यस्य सवितुर्नकिर्मे हिरण्ययीममतिं यामशिश्नेत् ।

आ सुष्टुती रोदसी विश्वमिन्वे अपीव योषा जनिमानि वव्रे ॥ ८ ॥

तत् । इत् । नु । अस्य । सवितुः । नकिः । मे । हिरण्ययीम् । अमतिम् । याम् । अशिश्नेत् ।
आ । सुऽस्तुती । रोदसी इति । विश्वमिन्वे इति विश्वमऽङ्ग्वे ।
अपीऽइव । योषा । जनिमानि । वव्रे ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-‘ प्रत्ययस्वरः ’ नास्ति । २. त-न-भ-स-गोशब्दस्य च । ३. ख-ग-
ज-ण-प-फ-भ-स्वीकृतकामरूपाः सन्तः । ४. घ-च-‘ यद्वा... ..प्रज्ञावन्तः ’ नास्ति । ५. त-स्वरूपम् ।
६. ख-ग-च-ण-ल-पूरणम् ।

१तत् तस्मात् १सवितुः सर्वस्य जगतोऽन्तर्यामितया प्रेरयितुः^१ १अस्य इन्द्रस्य १मे मम १हिर-
ण्ययीं सुवर्णमयीम् १अमतिं दीप्तिं १नकिः को वा परिच्छिनत्ति खलु । १यां मदीयां दीप्तिम् १अग्निश्रेत्
य आश्रयति सः १सुष्टुती शोभनया स्तुत्या स्तुतः सन् १विश्वमिन्वे सर्वस्य संतर्पयिष्यौ १रोदसी
द्यावापृथिव्यौ १आ १वव्रे स्वकीयतया सर्वतो वृणुते । तत्र दृष्टान्तः । १अपीव १योषा १जनिमानि । यथा
योषा स्त्री जनिमानि जातानि^२ अपत्यानि वृणोति तद्वत् । नुः^३ पूरणः^३ ॥ नकिः । निपातः । हिरण्ययीम् ।
हिरण्यस्य विकारार्थं ' मयद्वैतयोः^० ' (पा. सू. ४. ३. १४३) इति मयट् । ' ऋत्वाव्यवास्त्व-
वास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि छन्दसि ' इति निपातनात् मयटो मकारलोपः । टित्वात् ' टिड्ढाणञ् '
इति ङीप् । प्रत्ययस्वरः । अमतिम् । अम गत्यादिषु । अमेरतिः^४ इति अतिप्रत्ययः^४ । प्रत्यय-
स्वरः । अग्निश्रेत् । श्रयतेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । यदुत्तयोगादनिघातः । सुष्टुती ।
' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । विश्वमिन्वे । ' इवि व्याप्तिप्रीणनयोः ' इत्यस्मात्
कर्मणि अण् । इदित्वात् नुम् । ' तपुरुषे कृति बहुलम् ' इति द्वितीयाया अलुक् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
योषा । यौतेर्मिप्रीभावकर्मणः ' वृतृवदिह्निकमिकषियुमुचिभ्यः सः ' इति सप्रत्ययः । ग्रामादिवात्
आद्युदात्तः । जनिमानि । ' जनी प्रादुर्भावे ' । ' हजनिभ्यामिमनिन् ' इति इमनिप्रत्ययो भूतकाले ।
निस्वादाद्युदात्तः । वव्रे । ' वृञ् वरणे ' इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

युवं प्रतनस्य साधथो महो यद्वैवीं स्वस्तिः परि णः स्यातम् ।

गोपाजिह्वस्य तस्थुषो विरूपा विश्वे पश्यन्ति मायिनः कृतानि ॥ ९ ॥

युवम् । प्रतनस्य । साधथः । महः । यत् । दैवी । स्वस्तिः । परि । नः । स्यातम् ।

गोपाजिह्वस्य । तस्थुषः । विरूपा । विश्वे । पश्यन्ति । मायिनः । कृतानि ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ १युवं युवां १प्रतनस्य स्तोतुः १महः तादृशं श्रेयः १साधथः साधयथः । कीदृशं
तदित्यत आह । १यद्वैवी १स्वस्तिः यदिदं देवसंबन्धि श्रेयः स्वाराज्यलक्षणम्^५ । किंच युवां १नः
अस्मान् १परि परितः १स्यातं रक्षकौ भवेतम् । १विश्वे सर्वे १मायिनः देवाः १गोपाजिह्वस्य । गोप्त्री
जिह्वा मा बिभीतेत्येतादृशी वाग्यस्य स तथोक्तः । १तस्थुषः स्थिरतरस्येन्द्रस्य १विरूपा नानाविधानि
वृत्रहननादीनि १कृतानि कर्माणि १पश्यन्ति । एवमिन्द्रस्य विश्वरूपत्वमुक्तम् ॥ युवम् । युष्मच्छब्दस्य
द्विवचने ' युवावौ द्विवचने ' (पा. सू. ७. २. ९२) इति युवादेशः । ' छेप्रथमयोरम् ' (पा. सू.
७. १. २८) इति सुपः अमादेशः । साधथः । ' साध संसिद्धौ ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लिटि रूपम् ।
' बहुलमन्यत्रापि^० ' इति णेरुक् । निघातः । दैवी । ' देवाद्यञ्जौ ' इति अन्त्ययः । जितस्वरः ।
स्यातम् । अस्तेर्लङि रूपम् । गोपाजिह्वस्य । ' गुप् रक्षणे ' इत्यस्य आयप्रत्ययान्तस्य क्विपि अतोलोप-
यलोपयोः कृतयो रूपं गोपा इति । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तस्थुषः । ' ष्टा गतिनिवृत्तौ ' इत्यस्य
कसौ ' वस्वेकाजादिसाम् ' इति प्राप्तस्य इटः ' संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयः ' इति
संप्रसारणस्य बलीयस्वानिवृत्तिः । ' वसोः संप्रसारणम् ' । प्रत्ययस्वरः । पश्यन्ति । ' दक्षिर्
प्रेक्षणे ' । निघातः ॥

१. त-प्रसवितुः । २. त-जनिमानि । ३. ख-घ-प-नु पूरणः; न-ल-स- ' नुः पूरणः ' नास्ति ।
४. च-फ-अमेरतिप्रत्ययः । ५. ख-ग-च-न-स्वाराज्यलक्षणम् ।

शुनं हुवेम मधवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ १० ॥

शुनम् । हुवेम् । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ १० ॥

व्याख्यातेयम्^१ ॥ ॥ २४ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ' इन्द्रं मतिः ' इति नवचं प्रथमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ' इन्द्रं मतिर्नव ' इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः ॥

इन्द्रं मतिर्हृद आ वच्यमानाच्छा पतिं स्तोमतष्टा जिगाति ।

या जागृविर्विदथे शस्यमानेन्द्र यत्ते जायते विद्धि तस्य ॥ १ ॥

इन्द्रम् । मतिः । हृदः । आ । वच्यमाना । अच्छ । पतिम् । स्तोमतष्टा । जिगाति ।

या । जागृविः । विदथे । शस्यमाना । इन्द्र । यत् । ते । जायते । विद्धि । तस्य ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्तौति । हे इन्द्र वृहदः हृदयात् वच्यमाना उच्यमाना स्तोमतष्टा स्तोमकारिभिः कृता वमतिः स्तुतिः पतिं^२ सर्वस्य जगतः स्वामिनं स्वाम् वच्छ अभिलक्ष्य वा वजिगाति समन्तात् गच्छतु^३ । या मदीया स्तुतिः जागृविः स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा विदथे यज्ञे शस्यमाना भवति । हे इन्द्र वते हृदयं यत् स्तोत्रं मत्तः जायते तत् विद्धि जानीहि । तस्य इति द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ मतिः । ' मन्त्रे वृष० ' इत्यादिना क्तिञ्चुदात्तः । हृदः । हृदयशब्दस्य ' पद्मोमास् ' (पा. सू. ६. १. ६३) इत्यादिना हृदादेशः । ' ऊडिद्म् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । वच्यमाना । ' वच परिभाषणे ' इत्यस्य कर्मणि यक् । संप्रसारणाभावश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । स्तोमतष्टा । ' तक्षू त्वक्षू तनूकरणे ' इत्यस्य कर्मणि निष्ठा । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । जिगाति । ' गा स्तुतौ छन्दसि ' इति जुहोत्यादिः । ' बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्य इत्वम् । निघातः । जायते । ' जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्य लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । विद्धि । ' विद् ज्ञाने ' इत्यस्य लोटि हेः ' हुस्लभ्यो हेर्धिः ' इति ध्यादेशः । वाक्यभेदादनिघातः ॥

दिवश्चिदा पुन्या जायमाना वि जागृविर्विदथे शस्यमाना ।

भद्रा वस्त्राण्यर्जुना वसाना सेयमस्मे सनजा पित्र्या धीः ॥ २ ॥

दिवः । चित् । आ । पुन्या । जायमाना । वि । जागृविः । विदथे । शस्यमाना ।

भद्रा । वस्त्राणि । अर्जुना । वसाना । सा । इयम् । अस्मे इति । सनजा । पित्र्या । धीः ॥ २ ॥

१. ज-ण-पूर्ववत् व्याख्याता; न-व्याख्याता । २. ख-ग-घ-ज-ण-प-फ-भ-तस्य पतिम् । ३. च-फ-गच्छति ।

हे इन्द्र ^१दिवश्चित् द्योतमानात् सूर्यादपि ^२पूर्व्या पूर्वे भवा उपःकालसंबन्धिनी ^३आ
जायमाना या स्तुतिलक्षणा वाक् विभवति ^४सेयं वाक् ^५विदधे यज्ञे ^६शस्यमाना ^७जागृविः
स्तुत्यस्य तव जागरणं कुर्वाणा ^८भद्रा कल्याणानि ^९अर्जुना शुक्लवर्णानि ^{१०}वस्त्राणि योभ्यतया
तेजांसि ^{११}वसाना ^{१२}अस्मे अस्माकं ^{१३}पित्र्या पितृक्रमागता^{१४} अत एव ^{१५}सनजा पुरातनी सती ^{१६}धीः
तव स्तुतिर्भवति ॥ दिवः । दिवेः क्रिप् । ‘ऊडिदम्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अर्जुना । ‘अर्जे-
र्णिलुक्च’ (उ. सू. ३. ३३८) इति उनन् । निस्वरः । सनजा । जनेः ‘अन्येभ्योऽपि दृश्यते’ इति
ङः । प्रत्ययस्वरः । पित्र्या । पितृशब्दात्त आगत इत्यर्थे ‘पितुर्यच्च’ इति यत्प्रत्ययः । ‘रीडृतः’
(पा. सू. ७. ४. २७) इति रीडादेशः । ‘यस्य’ इति लोपः । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

यमा चिदत्र यमसूरसूत जिह्वाया अग्रं पतदा ह्यस्थात् ।

वपूंषि जाता मिथुना सचेते तमोहना तपुषो बुध्ने एता ॥ ३ ॥

यमा । चित् । अत्र । यमसूः । असूत । जिह्वायाः । अग्रम् । पतत् । आ । हि । अस्थात् ।
वपूंषि । जाता । मिथुना । सचेते इति । तमःऽहना । तपुषः । बुध्ने । आऽइता ॥ ३ ॥

प्रसंगादुपःकालं प्रशंसति । यमसूः । यमौ यमलौ सूत इति यमसूरुषोभिमानीनी देवता ।
सा यमा यमलावश्चिनौ ^१अत्र उपःकाले ^२असूत । अश्विनोस्तत्र शस्यमानत्वात्तावश्चिनौ स्तोतुं मम
^३जिह्वायाः ^४अग्रं ^५पतत् चञ्चलम् ^६आ ^७अस्थात् ^८हि तिष्ठति खलु । ^९तमोहना^{१०} तमसो हन्तारौ
^{११}तपुषः । तपत्यस्मिन् सूर्य इति तपुः दिवसः^{१२} । तस्य ^{१३}बुध्ने मूले ^{१४}एता एतावागतौ ^{१५}मिथुना परस्परं^{१६}
संगतौ^{१७} तावश्चिनौ ^{१८}जाता उत्पन्नानि ^{१९}वपूंषि । उप्यन्ते निधीयन्ते इति वपूंषि उपःकाले क्रियमाणानि शस्त्रा-
दीनि कर्माणि । ^{२०}सचेते संगच्छतः । यमसूः । ‘षूङ् प्राणिगर्भविमोचने’ इत्यस्य^{२१} क्रिप् । कृदुत्तरपदस्वरः ।
असूत । तस्यैव धातोलङि अदादित्वाच्छपो लृक् । निघातः । पतत् । ‘पतु गतौ’ । शतुलंसार्व-
धातुक्स्वरे धातुस्वरः । अस्थात् । ‘ष्टा गतिनिवृत्तौ’ । लुङि रूपम् । ह्योगादनिघातः । वपूंषि ।
‘डुवप् बीजसंताने’ । ‘अतिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्’ इति उसिप्रत्ययः । ‘निच्च’
इत्युक्त्वादाद्युदात्तः । सचेते । ‘षच समवाये’ इत्यस्य लटि रूपम् । तपुषः । ‘तप संतापे’ ।
‘अतिपृवपि’ इत्यादिना उसिः । बुध्ने । ‘बन्ध बन्धने’ । ‘बन्धेर्ब्रध्निबुधी च’ (उ. सू. ३.
२८५) इति नक्प्रत्ययः । ब्रध्निबुधी एतावादेकौ धातोः । प्रत्ययस्वरः । एता । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य
कर्मणि निष्ठा । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः स्वरः ॥

नकिरेषां निन्दिता मर्त्येषु ये अस्माकं पितरो गोषु योधाः ।

इन्द्र एषां दंष्टिता माहिनावानुद्रोत्राणि ससृजे दंसनावान् ॥ ४ ॥

नकिः । एषाम् । निन्दिता । मर्त्येषु । ये । अस्माकम् । पितरः । गोषु । योधाः ।

इन्द्रः । एषाम् । दंष्टिता । माहिनाऽवान् । उत् । गोत्राणि । ससृजे । दंसनाऽवान् ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-कल्याणा । २. घ-ज-ण-पितृक्रमादागता । ३. ल-तमोहना नाम ।
४. त-देशः । ५. न-ल-परस्परसंगतौ । ६. ल-इत्यस्मात् ।

हे इन्द्र सन्ने प्रवृत्तानाम् ^१ अस्माकं ^२ ये ^३ पितरः अङ्गिरसः ^४ गोषु पणिभिरपहृतेषु तन्निमित्तं ^५ योधाः योद्धारो वर्तन्ते तेषाम् ^६ एषां ^७ मर्त्येषु ^८ निन्दिता दूषकः ^९ न किः न कश्चिदस्ति । कुत इत्यत आह । ^{१०} माहिनावान् महिमोपेतः ^{११} दंसनावान् वृत्रहननादिकर्मवान् ^{१२} इन्द्रः ^{१३} एषाम् अङ्गिरसां ^{१४} दंहिता ^{१५} दंहितानि समृद्धानि ^{१६} गोत्राणि गवां वृन्दानि ^{१७} उत् ^{१८} ससृजे तेभ्योऽङ्गिरोभ्यो ददौ ^{१९} निन्दिता । ‘ निदि कुत्सायाम् ’ इत्यस्य तृचि रूपम् । मर्त्येषु । वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । योधाः । ‘ युध संप्रहारे ’ इत्यस्य पचाद्यचि रूपम् । दंहिता । ‘ दह दहि वृद्धौ ’ इत्यस्य निष्ठायां रूपम् । माहिनावान् । ‘ महेरिनण्व ’ (उ. सू. २. २१४) इति इनणप्रत्ययः । ‘ तदस्यास्ति ’ इति मनुप् । माहिनावानिति तस्य संज्ञा । ‘ मत्तौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ’ (पा. सू. ६. ३. ११९) इति संहितायां दीर्घः । गोत्राणि । गवां समूह इत्यर्थे ‘ खल्लगोरथात् ’ इत्यनुवृत्तौ ‘ इनित्रकव्यचश्च ’ (पा. सू. ४. २. ५१) इति गोशब्दात् ऋप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । ससृजे । ‘ सृज विसर्ग ’ इत्यस्य लिटि रूपम् ॥

दशपेये निष्केवल्ये निविद्वानीयस्य पुरस्तात् ‘ सखा ह यत्र ’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘ सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरिति निविद्वानीययोराधे ’ (आश्व. श्रौ. ९. ३) इति ॥

सखा ह यत्र सखिभिर्नवग्वैरभिज्ञा सत्त्वभिर्गा अनुगमन् ।

सत्यं तदिन्द्रो दशभिर्दशग्वैः सूर्यं विवेद तमसि क्षियन्तम् ॥ ५ ॥

सखा । ह । यत्र । सखिऽभिः । नवऽग्वैः । अभिऽज्ञु । आ । सत्त्वऽभिः । गाः । अनुऽगमन् ।

सत्यम् । तत् । इन्द्रः । दशऽभिः । दशऽग्वैः । सूर्यम् । विवेद । तमसि । क्षियन्तम् ॥ ५ ॥

^१ सखिभिः समानख्यानैः ^२ सत्त्वभिः इन्द्रमभितः सीदद्भिः ^३ नवग्वैः । मेधातिथिप्रभृतयोऽङ्गिरसः केचिन्नव मासान् सत्रमनुष्ठाय फलं लेभिरे केचिदश मासानुष्ठायेति । तत्र ये नव मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते नवगवाः । तैः सत्त्वभिः अङ्गिरोभिः ^४ सखा समानख्यानः ^५ इन्द्रः ^६ यत्र यस्मिन् बिले पणिभिर्निर्वृद्धाः ^७ गाः अभिलक्ष्य ^८ अभिज्ञु अभिगतजानुकं यथा भवति तथा ^९ अनुगमन् अनुगच्छन् ^{१०} इन्द्रः ^{११} तत् तत्र बिले ^{१२} दशग्वैः । ये दश मासान् सत्रमनुष्ठाय लब्धफला उदतिष्ठन् ते दशगवाः । ^{१३} दशभिः दशसंख्याकैरङ्गिरोभिः सहितः सन् ^{१४} तमसि बिलवर्तिन्यन्धकारे ^{१५} क्षियन्तं निवसन्तं ^{१६} सत्यं यथार्थप्रकाशं ^{१७} सूर्यं ^{१८} विवेद लेभे । ततो लब्धप्रकाशः स इन्द्रस्ता गा आनीयाङ्गिरोभ्यः प्रादादिति भावः । आहौः पूरणौ ॥ सखा । ‘ ख्या प्रकथने ’ । ‘ समाने ख्यश्रोदात्तः ’ इति इणप्रत्ययः । डिच् ^{१९} । ‘ समानस्य छन्दसि ’ इति समानस्य सभावः । ‘ उदात्तः ’ इत्युक्तत्वेन ^{२०} सामर्थ्यादुपपदस्य इति गम्यते । आद्युदात्तः । नवग्वैः । गमेरीणादिको द्वुप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अभिज्ञु । ‘ प्रसंभ्यां जानुनोर्जुः ’ इति विधीयमानो ज्ञुः अभेरुत्तरस्य व्यत्ययेन भवति । सत्त्वभिः । ‘ षड् विशरणगत्यवसादनेषु ’ इत्यस्मात् ‘ प्र ईरसद्योस्तुट् च ’ इति कनिप्रत्ययः । तुडागमः । निस्त्वादाद्युदात्तः । अनुगमन् । गमेः शतरि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति

१. न-ल-स-‘ दंहिता ’ नास्ति । २. च-संभृतानि । ३. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-ददौ । उत् पुरणः । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-समानख्यानः । ५. न-ल-स-‘ आहौ पूरणौ ’ नास्ति । ६. ख-ग-त-न-डित्वम् । ७. ज-ण-ल-इत्युक्तेन ।

शपो लुकि कृते ' गमहन° ' इत्यादिना^१ उपधालोपः । प्रादिसमासः । शतृस्वरः । विवेद । ' विद ज्ञाने ' इत्यस्मात् लिटि णलि रूपम् । क्षियन्तम्^२ । ' क्षि निवासगत्योः ' इत्यस्य शतरि रूपम्^३ ॥ २५ ॥

इन्द्रो मधु संभृतमुस्त्रियायां पद्विवेद शफवन्नमे गोः ।

गुहा हितं गुह्यं गूळहमप्सु हस्ते दधे दक्षिणे दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः । मधु । समऽभृतम् । उस्त्रियायाम् । पद्वत् । विवेद । शफवत् । नमे । गोः ।

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूळहम् । अप्सु । हस्ते । दधे । दक्षिणे । दक्षिणावान् ॥ ६ ॥

इन्द्रः उस्त्रियायां क्षीरदध्यादिक्रमेणोत्साविण्यां^४ भोगवत्यां^५ गवि संभृतं संपादितं मधु क्षीरादि विवेद अज्ञासीत् । ततस्तदर्थं पद्वत् पादयुक्तं शफवत् खुरोपेतं गोधनं विवेद लेभे । कथं लब्धवानिति तदुच्यते । नमे गोः । गोरिति द्वितीयार्थे षष्ठी । पणिनामकैरसुरैरपहृतां गां नमे आनीतामकरोत् । तथा दक्षिणावान् औदार्यवान् समर्थः स इन्द्रः गुहा गुहायां हितं गुह्यं प्रच्छन्नम् अत एव अप्सु अन्तरिक्षे गूळहं गूढचारिणं मायिनमसुरं दक्षिणे हस्ते दधे दधार अग्रहीत् इत्यर्थः । द्वितीयाष्टके ' श्रुधी हवम् ' इत्यस्मिन् वगे ' गुहा हितम् ' इत्येतत् सम्यगभ्यधाधि (क्र. सं. २. ११. ५) ॥ उस्त्रियायाम् । प्रक्रिया सम्यक् पूर्वमेवावादि । विवेद । ' विद ज्ञाने ' ' विदु लभे ' । एतयोलिटि रूपम् । शफवत् । शफोऽस्यास्तीति मतुप् । ' ह्रस्वनुङ्भ्यां मतुप् ' इति मतुप उदात्तत्वम् । नमे । ' णमु प्रह्वत्वे ' इत्यस्य लिटि रूपम् । द्विवचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा द्विवचनाभावः । वाक्यभेदादनिघातः । गुह्यम् । ' गूह संवरणे ' इत्यस्मात् ' शंसिगुहिदुहिभ्यो वेति वक्तव्यम् ' इति क्यप् । कित्त्वादगुणः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । दधे । दधातेर्लिटि रूपम् । दक्षिणावान् । ' दक्ष वृद्धौ ' । ' द्रुदक्षिभ्यामिनन् ' इति इन्प्रत्ययः । तदस्यास्तीति मतुप् । संहितायाम् ' अन्येषामपि दृश्यते ' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । निःस्वरः ॥

ज्योतिर्वृणीत तमसो विजानन्नारे स्याम दुरितादभीके ।

इमा गिरः सोमपाः सोमवृद्ध जुषस्वेन्द्र पुरुतमस्य कारोः ॥ ७ ॥

ज्योतिः । वृणीत । तमसः । विजानन् । आरे । स्याम । दुःऽइतात् । अभीके ।

इमाः । गिरः । सोमपाः । सोमवृद्ध । जुषस्व । इन्द्र । पुरुतमस्य । कारोः ॥ ७ ॥

तमसः रात्रेः सकाशात् विजानन्^६ विशेषेण जानन्^७ प्रादुर्भवन् सूर्यात्मक इन्द्रः ज्योतिर्वृणीत । जगद्व्यवहारनिर्वाहकं प्रकाशं समभक्त । यद्वा तमसस्तमोरूपात् वृत्रादेः विजानन् प्रादुर्भवन् ।

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-इति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-' क्षियन्तं... रूपम् ' नास्ति ।

३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-' क्रमेणोत्साविण्याम् । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-' भोगवत्यां ' नास्ति । ५. ख-ग-ज-ण-न-भ-ल-स-' गूळहं ' नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-' विजानन् ' नास्ति ।

७. ल-' जानन् ' नास्ति ।

वृत्रं हत्वा प्रकाशमवृणीत । वयं ^१दुरितात् पापात् ^२आरे दूरे पापवर्जिताः सन्तः ^३अभीके भयरहिते स्थाने ^४स्याम भवेम । ^५सोमपाः सोमस्य पातः अत एव ^६सोमवृद्ध सोमपानेषु वृद्ध हे ^७इन्द्र ^८पुरु-
तमस्य । पुरून् बहून् ^९शत्रून् तामयति ग्लापयतीति पुरुतमः । तादृशस्य तव ^{१०}कारोः स्तोत्रं कुर्वाणस्य ऋत्विजः ^{११}इमाः स्तुतिलक्षणाः ^{१२}गिरः वाचः ^{१३}जुषस्व सेवस्व ^{१४}॥ वृणीत । 'वृङ् संभक्तौ' इत्यस्य लङि रूपम् । विज्ञानम् । 'ज्ञा अवबोधने' । विशेषेण ज्ञानं प्रकाशः । प्रत्ययस्वरः । अभीके । न विद्यते भीर्यस्मिन् । ततः 'शेषाद्विभाषा' (पा. सू. ५. ४. १५४) इति कप्रत्ययः । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तो-
दात्तत्वे प्राप्ते 'कपि पूर्वम्' (पा. सू. ६. २. १७३) इति पूर्वस्यान्तोदात्तत्वम् । पुरुतमस्य ।
'तसु ग्लाने' इत्यस्मात् ण्यन्तात् पचाद्यचि 'परादिञ्छन्दसि बहुलम्' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

ज्योतिर्यज्ञाय रोदसी अनु व्यादारे स्याम दुरितस्य भूरैः ।

भूरि चिद्धि तुजतो मर्त्यस्य सुपारासो वसवो बर्हणावत् ॥ ८ ॥

ज्योतिः । यज्ञाय । रोदसी इति । अनु । स्यात् । आरे । स्याम् । दुःइतस्य । भूरैः ।

भूरि । चित् । हि । तुजतः । मर्त्यस्य । सुपारासः । वसवः । बर्हणावत् ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१ज्योतिः जगत्प्रकाशकः सूर्यः ^२यज्ञाय अग्निहोत्रादिकर्मकरणाय ^३रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ ^४अनु ^५व्यात् अनुभवतु प्रकाशयतु । वयं ^६भूरैः प्रभूतस्य ^७दुरितस्य पापस्य ^८आरे दूरे ^९
^{१०}स्याम भवेम । हे ^{११}वसवः सर्वस्य वासयितार इन्द्रादयः ^{१२}सुपारासः सुपाराः शोभनपाराः
स्तुत्याभिमुखीकर्तुं शक्या यूयं ^{१३}भूरि ^{१४}चित् अतिप्रभूतं ^{१५}बर्हणावत् समृद्धियुक्तं धनं ^{१६}तुजतः
भूरिप्रदस्य ^{१७}मर्त्यस्य प्रयच्छथ ^{१८}॥ अत्र योग्यक्रियाध्याहारः ॥ स्यात् । अस्तोलङि रूपम् । संहितायाम्
अनोरुत्तरस्यास्तेः 'उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः' (पा. सू. ८. ३. ८७) इति षत्वम् । निघातः ।
तुजतः । 'तुजि पिजि लजि हिंसादाननिकेतनेषु' । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ।
बर्हणावत् । 'वृहि वृद्धौ' इत्यस्य भावे औणादिको युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मधवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ९ ॥

शुनम् । हुवेम । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । मूतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ९ ॥

व्याख्यातेयम् ॥

॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमथांश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाव्ये तृतीयाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- 'बहून्' नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न- 'सेवस्व' नास्ति । ३. ख-ग-
च-ज-ण-स- 'दूरे' नास्ति । ४. घ-प्रयच्छथ । द्वि पूरणः । ५. ख-इत्येवं पूर्वमेव व्याख्याता; ज-ण-
इति पूर्ववत्; न-व्याख्याता ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ^१ तृतीयाष्टकस्य तृतीयाध्याय आरभ्यते^२ । ‘ इन्द्र त्वा ’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्र्यसैन्यम् । तथा चानुकान्तम्—‘ इन्द्र त्वा गायत्रं हि ’ इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवने ब्राह्मणा-च्छंसिशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ इन्द्र त्वा वृषभमुद्धेदभीति तिस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । आद्या^३ प्रातःसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘ इन्द्र त्वा वृषभं मरुतो यस्य ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इन्द्रं त्वा वृषभं वयं सुते सोमे हवामहे । स पाहि मध्वो अन्धसः ॥१॥

इन्द्रं । त्वा । वृषभम् । वयम् । सुते । सोमे । हवामहे । सः । पाहि । मध्वः । अन्धसः ॥१॥

इन्द्रौ खवति सोमरसे रमते क्रीडतीति इन्द्रः । यद्वा इदं सर्वं जगत् साक्षाद्दर्शयतीतीन्द्रः । तस्य संबुद्धिः । हे^४ इन्द्र^५ वृषभं कामानां वर्षकं^६ त्वा त्वां^७ सुते प्रावभिरभिषुते^८ सोमे^९ वयं^{१०} हवामहे सोमपानार्थमाह्वामः ।^{११} सः त्वं^{१२} मध्वः मदकरम्^{१३} अन्धसः अज्ञलक्षणं सोमं^{१४} पाहि पिब । इन्द्रशब्दं यास्को बहुधा निर्विवेच—‘ इन्द्र इरां दृणातीति वेरां ददातीति वेरां दधातीति वेरां दास्यतीति वेरां धारयतीति वेन्दवे द्रवतीति वेन्दौ रमत इति वेन्द्वे भूतानीति वा । तद्यदेनं प्राणैः समैन्धस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वम् ’ (निरु. १०. ८) इति । यत्र यत्र योऽर्थोऽनुगुणस्तत्र सोऽर्थः स्वीकार्यः । ‘ इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः ’ (निरु. १०. ८) । इदं ब्रह्म साक्षात्पश्यतीतीन्द्रः । तथा चारण्यके श्रूयते—‘ स एतमेव पुरुषं ब्रह्मतत्तममपश्यदिदमदर्शमिती^{१५} । तस्मादिन्द्रो नामेन्द्रो ह वै नाम तमिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण परोक्षप्रिया इव हि देवाः^{१६} ’ (ऐ. आ. २. ४. ३) इति ॥ इन्द्र । ‘ इदि परमैश्वर्ये ’ इति धातुः । स्वमायया जगद्रूपत्वं परमैश्वर्यम् । अनेनाभिप्रायेण श्रूयते—‘ इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते ’ (ऋ. सं. ६. ४७. १८) इति । इन्द्रशब्दे उपपदे रमतेः ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति डः । पूर्वपदस्योकारलोपः । ‘ इदि परमैश्वर्ये ’ इत्यस्मात् ‘ कज्रेन्द्राग्रं ’ इत्यादिना रन्प्रत्ययान्तत्वेन निपातितः । एवमेतानि निर्वचनानि दृष्टव्यानि । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वम्^{१७} । हवामहे । ह्वयतेः ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति संप्रसारणे लटि रूपम् । मध्वः । मधुशब्दः ‘ फलिपाटिं ’ इत्यादिना उन्प्रत्ययान्तः । आगमानुशासनस्यानित्यत्वाच्चामभावः । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वात् गुणाभावः । यणादेशः । अन्धसः । ‘ अदेर्नुम् धश्च ’ इत्यसुन् । नित्स्वरः ॥

ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रातःसवने ‘ इन्द्रं क्रतुविदम् ’ इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च—‘ इन्द्रं क्रतुविदं सुतमिति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

१. त-न- अथ (न-तृतीयाष्टके) तृतीयाध्याय आरभ्यते । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-अथ । ३. त-सोमरसम् । ४. ख-ग-च-ज-भ-देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः । ५. ख-ग-च-ज-ण-आमन्त्रितत्वा-दाद्युदात्तत्वम् ।

इन्द्रं क्रतुविदं सुतं सोमं हर्यं पुरुष्टुत । पिबान् वृषस्व तातृपिम् ॥ २ ॥

इन्द्रं । क्रतुऽविदम् । सुतम् । सोमम् । हर्यं । पुरुऽस्तुत । पिब । आ । वृषस्व । तातृपिम् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२क्रतुविदं क्रतोः प्रज्ञाया लभ्यकं ^३सुतम् अभिषुतमिमं ^४सोमं ^५हर्यं पातुं कामयस्व । हे ^६पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तुतेन्द्र ^७तातृपिं तर्पकमाप्यायनकारिणमिमं सोमं ^८पिब । पीतमिमं सोमम् ^९आ ^{१०}वृषस्व जडरे सिञ्च । यथा नाभेरधो न पतति तथा धारयेति भावः ॥ हर्यं । 'हर्यं गतिकान्त्योः' इत्यस्य लोटि रूपम् । निघातः । पुरुष्टुत । 'स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि' इति संहितायां णत्वम् । वृषस्व । 'वृष सेचने' इत्यस्य लोटि रूपम् । आङ् उत्तरत्वात्^१ निघातः । तातृपिम् । 'तृप प्रीणने' इत्यस्मात् 'छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनात्' (पा. सू. ३. २. १७१. २) इति किञ् । तस्य लिङ्गद्वावात् द्विवचनादि । संहितायाम् 'अन्येषामपि' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । निश्वादाद्युदात्तः ॥

इन्द्रं प्र णो धितावानं यज्ञं विश्वेभिर्देवेभिः । तिर स्तवान् विश्पते ॥ ३ ॥

इन्द्रं । प्र । नः । धितऽवानम् । यज्ञम् । विश्वेभिः । देवेभिः । तिर । स्तवान् । विश्पते ॥ ३ ॥

हे ^१स्तवान् स्तोतृभिः स्तूयमान ^२विश्वेभिर्देवेभिः सर्वैः यजनीयैर्देवैः^३ सहितस्त्वं ^४धितावानम् । वन्यते संभज्यते इति वानं हविः । धितं निहितं हविर्यस्य तम् । संभृतहविष्कमित्यर्थः । अस्मदीयमिमं ^५यज्ञं ^६प्र ^७तिर प्रकर्षेण वर्धय । हविःस्वीकरणेन संपूर्णं कुरु इति भावः ॥ नः । 'उपसर्गाद्बहुलम्' इति संहितायां णत्वम् । धितावानम् । 'बुध्यान् धारणपोषणयोः' इत्यस्मान्निष्ठा । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । तिर । तरतेर्व्यत्ययेन शः । प्रत्ययस्वरः । स्तवान् । 'हुञ् स्तुतौ' । 'सम्यान् च स्तुवः' इत्युपपदाभावेऽपि, कर्मण्यानच्प्रत्ययः । आत्मनिश्-
त्वात् निघातः ॥

इन्द्रं सोमाः सुता इमे तव प्र यन्ति सत्पते । क्षयं चन्द्रास इन्द्रवः ॥ ४ ॥

इन्द्रं । सोमाः । सुताः । इमे । तव । प्र । यन्ति । सत्पते । क्षयम् । चन्द्रासः । इन्द्रवः ॥ ४ ॥

हे ^१सत्पते ^२इन्द्र ^३चन्द्रासः आह्लादयितारः ^४इन्द्रवः दीप्ताः ^५सुताः अभिषुताः ^६इमे अस्माभिर्दत्ताः ^७सोमाः ^८तव^९ क्षयम् । क्षियन्ति निवसन्त्यन्नादीनि अत्रेति क्षयो जडरम् । ^{१०}प्र ^{११}यन्ति प्रकर्षेण गच्छन्ति । तान् धारयेति भावः ॥ क्षयम् । 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्मादधिकरणे चप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण अन्तोदात्तत्वे^{१२} प्राप्ते 'क्षयो निवासे' इत्याद्युदात्तत्वम् । चन्द्रासः । 'चदि आह्लादने दीप्तौ' च^{१३} । अस्मात् 'स्फायितञि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । 'आजसेरसुक्' इत्यसुक्^{१४} । प्रत्ययस्वरः । इन्द्रवः । 'उन्देरिञादेः' (उ. सू. १. १२) इति उप्रत्ययः । 'निच्' इत्यनु-
बृत्तेराद्युदात्तः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-भ-आदुत्तरत्वात् । २. ज-ण-यजनीयदेवैः । ३. ख-ग-च-न-भ-ल-स- 'तव' नास्ति । ४. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-अन्तोदात्ते । ५. ख-ग-च-न-भ-ल-स-दीप्तौ; ज-ण- 'दीप्तौ च' नास्ति । ६. ल-इत्यसुगागमः ।

दधिष्वा जठरे सुतं सोममिन्द्रं वरेण्यम् । तव द्युक्षास इन्द्रवः ॥ ५ ॥

दधिष्वा । जठरे । सुतम् । सोमम् । इन्द्र । वरेण्यम् । तव । द्युक्षासः । इन्द्रवः ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२वरेण्यं सर्वैर्वरेणीयं ^३सुतम् अभिषुतं ^४सोमं ^५जठरे ^६दधिष्व धारय । ^७इन्द्रवः दीप्ता हमे सोमाः ^८तव ^९द्युक्षासः । दिवि क्षियन्ति निवसन्तीति द्युक्षासः । अतस्त्वं स्वभूतान्^१ तान् धारयेति भावः ॥ दधिष्व । दधातेर्लोटि रूपम् । ‘ आगमा अनुदात्ताः ’ इतीदोऽनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वरः । वरेण्यम् । ‘ वृड् संभक्तौ ’ । ‘ वृड् एण्यः^२ ’ इति^३ एण्यप्रत्ययः । वृषादिस्वादाद्युदात्तः । द्युक्षासः । क्षियतेः^४ ‘ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ’ इति डप्रत्ययः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥१॥

गिर्वेणः पाहि नः सुतं मधोर्धाराभिरज्यसे । इन्द्र त्वादातमिद्यशः ॥ ६ ॥

गिर्वेणः । पाहि । नः । सुतम् । मधोः । धाराभिः । अज्यसे ।

इन्द्र । त्वाऽदातम् । इत् । यशः ॥ ६ ॥

^१गिर्वेणः गीर्भिर्वननीय । तथा च यास्कः—‘ गिर्वेणा देवो भवति गीर्भिरेन वनयन्ति ’ (निरु. ६. १४) इति । तादृशेन्द्र ^२नः अस्मदीयं ^३सुतम् अभिषुतमिमं सोमं ^४पाहि पिब । यतः^५ ^६मधोः मदकरस्य सोमस्य ^७धाराभिः ^८अज्यसे सिच्यसे हे ^९इन्द्र ^{१०}त्वादातमित् त्वया शोधितं विशदीकृतमेव ^{११}यशः अन्नमस्मासु भवति ॥ गिर्वेणः । ‘ वन संभक्तौ ’ इत्यस्मादसुन् । गिर उपधाया दीर्घाभाव-^{१२}श्छान्दसः । ‘ आमन्त्रितस्य ’ इति षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । पाहि । ‘ पा पाने ’ इत्यस्मात्लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । त्वादातम् । ‘ दैप् शोधने ’ । सत्यपि पकारे ‘ नानुबन्धकृतमनेजन्तत्वम् ’ (परिभा. ७) इत्येजन्त एवायम् । ततः ‘ आदेचः^{१३} ’ इत्यात्वम् । अस्मात् कर्मणि क्तः । ‘ दाधा ध्वदाप् ’ इत्यत्र अदाप् इति प्रतिषेधेन घुसंज्ञाया अभावात् ‘ दो दद्वोः ’ इति ददादेशो न भवति । त्वेति युष्मच्छब्दस्य तृतीया । ‘ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ’ इति समासः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यशः । ‘ अशू व्याप्तौ ’ । ‘ अशूर्युद् च ’ इत्यसुन् । तत्संनियोगेन धातोः^{१४} युडागमः । निच्वादाद्युदात्तः ॥

अभि द्युम्नानि वनिन् इन्द्रं सचन्ते अक्षिता । पीत्वी सोमस्य वावृधे ॥ ७ ॥

अभि । द्युम्नानि । वनिनः । इन्द्रम् । सचन्ते । अक्षिता । पीत्वी । सोमस्य । वावृधे ॥ ७ ॥

^१वनिनः । वनं देवताविषयं संभजनमस्यास्तीति वनी^२ । तस्य देवान् संभजमानस्य यजमानस्य ^३द्युम्नानि द्योतमानानि ^४अक्षिता क्षयरहितानि संपूर्णानि सोमादीनि हवीषि ^५इन्द्रम् ^६अभि अभितः ^७सचन्ते समवयन्ति । तेषु मध्ये ^८सोमस्य ^९पीत्वी सोमं पीत्वा ^{१०}वावृधे स इन्द्रो वर्धते ॥ वनिनः ।

१. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ स्वभूतान् ’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ एण्यः इति ’ नास्ति । ३. फ-क्षेः । ४. त-अतः । ५. ज-धातोः देवनेऽर्थे । ६. ख-ग-च-त-न-फ-भ-‘ वनी ’ नास्ति ।

‘ अत इनिठनौ ’ इतीनिप्रत्ययः । तस्य स्वरः । सचन्ते । ‘ पच समवाये ’ इत्यस्य^१ लटि रूपम् । अक्षिता । ‘ क्षि क्षये ’ इत्यस्य निष्ठा । अत्र ण्यदर्थः^२ इति दीर्घाभावः । तस्मादेव ‘ क्षियो दीर्घात् ’ इति निष्ठानत्वाभावः^३ । नञा समासे तस्य स्वरः । पीत्वी । ‘ पा पाने ’ इत्यस्मात् ञ्त्वाप्रत्ययस्य ‘ स्नात्वाद्यश्च ’ इति निपातनात् त्वी इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । ‘ शुमास्थागापा० ’ इत्यादिना ईत्वम् ॥

अर्वावतौ न आ गहि परावतश्च वृत्रहन् । इमा जुषस्व नो गिरः ॥८॥

अर्वाऽवतः । नः । आ । गहि । पराऽवतः । च । वृत्रहन् । इमाः । जुषस्व । नः । गिरः ॥८॥

हे वृत्रहन् इन्द्र वर्यावतः अर्वाचीनात् समीपादेशात्^४ परावतः अतिदूरादेशात्^५ वा नः अस्मानभिलक्ष्य^६ आ गहि आगच्छ । आगत्य च नः अस्मदीयाः इमाः रतुतिलक्षणाः गिरः वाचः जुषस्व सेवस्व ॥ परावतः । ‘ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ’ इति वक्तिः । प्रत्ययस्वरः ॥

यदन्तरा परावतमर्वावतं च हूयसे । इन्द्रेह तत् आ गहि ॥९॥

यत् । अन्तरा । पराऽवतम् । अर्वाऽवतम् । च । हूयसे । इन्द्र । इह । ततः । आ । गहि ॥९॥

हे इन्द्र यत् यस्मिन् परावतम् अतिविप्रकृष्टस्य देशस्य वर्यावतं अतिसंनिकृष्टस्य^७ देशस्य^८ च वर्यावतं तयोर्मध्यदेशे हूयसे सम्यगिज्यसे^९ ततः तस्मादेशात् इह अस्मिन् यज्ञे आ गहि सोमपानार्थमागच्छ ॥ परावतम् अर्वावतम् । ‘ अन्तरादन्तरेण युक्ते ’ (पा. सू. २. ३. ४) इति द्वितीया । ततः । पञ्चम्यास्तसिल् । लिट्स्वरः ॥ ॥ २ ॥

‘ आ तू न इन्द्र ’ इति नवचं तृतीयं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्र्यैन्द्रम् । ‘ आ तू नः ’ इत्यनुक्रान्तम् । अतिरात्रे द्वितीये पथांये ब्राह्मणाच्छंसिखे एतदादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च—‘ आ तू न इन्द्र मध्यगिति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

आ तू न इन्द्र मध्यगुवानः सोमपीतये । हरिभ्यां याह्यद्विवः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । मध्यक् । हुवानः । सोमपीतये । हरिभ्याम् । याहि । अद्विवः ॥१॥

वद्विवः^{१०} वज्रिन्^{११} हे इन्द्र हुवानः होतृभिराहूयमानस्त्वं मध्यक् मदभिमुखः सन् नः अस्मदीये यज्ञे सोमपीतये सोमपानार्थं हरिभ्याम् अश्वभ्यां सह तु क्षिप्रम् आ याहि ॥ तु । ‘ ऋचि तुनुव ’ इत्यादिना संहितायां दीर्घः । मध्यक् । मामञ्जतीति ‘ ऋत्विग्दधक् ’ इत्यादिना क्तिन् । ‘ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ’ इत्यस्मच्छब्दस्यैकवचने मपर्यन्तस्य मादेशः । ‘ विष्वग्देवयोश्च देव्यञ्जतावप्रत्यये ’ इति टेः अद्वि इत्यादेशः । ‘ अद्विसध्वोरन्तोदात्तवनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् ’

१. ज-ण-इत्यस्मात् । २. ख-ग-अण्यदर्थे । ३. ज-ण-निष्ठातस्य नत्वाभावः । ४. ख-ग-च-ज-ण-प-फ-भ-स-समीपादेशात् । ५. घ-ज-ण-स-अतिदूरदेशात् । ६. च-न-स-संनिकृष्टस्य । ७. ख-ग-च-न-फ-भ-ल-स-हे अद्विवः हे वज्रिन् ।

इति वचनात् अद्यादेशः अन्तोदात्तः । यणादेशे कृते ' उदात्तस्वरितयोर्यणः० ' इति यणः स्वरितत्वम् ।
' किन्प्रत्ययस्य कुः ' इति कुत्वम् । सोमपीतये । दासीभारादित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अद्विवः ।
' मनुवसोः० ' इति ह्रस्वम् । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

स॒त्तो होता॑ न ऋ॒त्वि॒र्य॒स्ति॒स्ति॒रे ब॒र्हि॒रानु॑षक् । अ॒यु॒ज्रन्प्रा॒तर॒द्र॒यः ॥ २ ॥

स॒त्तः । होता॑ । नः । ऋ॒त्वि॒र्यः । ति॒स्ति॒रे । ब॒र्हिः । आ॒नु॒षक् । अ॒यु॒ज्रन् । प्रा॒तः । अ॒द्र॒यः ॥ २ ॥

हे इन्द्र वनः अस्मदीये यज्ञे होता ऋत्विक् तवाद्धानार्थम् ऋत्विग्यः प्रातःकालः सन्
वसत्तः निषण्णो वर्तते । तथा बर्हिरानुषक् अनुषक्तं परस्परसंबद्धं यथा भवति तथा त्विस्तिरे
हविःप्लासन्नेषु स्तीर्णमभूत् । तथा प्रातः प्रातःसवने सोमाभिपवार्थम् अद्रयः प्रावाणः
अयुज्रन् परस्परं संगता अभूवन् । तस्मात् सोमपानार्थं त्वमागच्छेति भावः ॥ सत्तः ।
बहु विशरणादिषु इत्यस्मात् ' गत्यर्थकर्मकश्चिष० ' (पा. सू. ३. ४. ७२) इत्यादिना
कर्तरि क्तः । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा निघातकारस्य नष्वाभावः । ऋत्विग्यः ।
क्तुशब्दात् ' छन्दसि घस् ' इति घस्प्रत्ययः । घस्येयादेशः । ' सिति ' इति पदसंज्ञायाम्
' ओर्गुणः ' इति भसंज्ञाधीनो गुणो न भवति । यणादेशः । प्रत्ययस्वरः । तिस्तिरे । ' स्तृज्
आच्छादने ' इत्यस्य कर्मणि लिटि ' ऋत इच्छातोः ' इतीत्वम् । द्विर्वचने ' शर्षवाः खयः ' इति
तकारस्य शेषः । ' लिटस्तज्ञयोरेशिरेच् ' इति तप्रत्ययस्य एश् इत्यादेशः । पादादित्वादिनिघातः ।
प्रत्ययस्वरः । आनुषक् । ' पञ्ज संगे ' । क्तिप् । ' अनिदिताम् ' इति नलोपः । आङ्ग्वोरुपसर्गयोः
प्राक् प्रयोगः । गतिसमासः । कृदुत्तरपदस्वरः । अयुज्रन् । ' युजिर् योगे ' इत्यस्य लुङि च्लेः
' इरितो वा ' इत्यङादेशः । ' बहुलं छन्दसि ' इति रुडागमः । पादादित्वादिनिघातः । अङागमस्वरः ॥

इ॒मा ब्र॒ह्म ब्र॒ह्मवा॑हः क्रि॒यन्त॒ आ ब॒र्हिः सी॑द । वी॒हि शूर॑ पुरो॒ळाश॑म् ॥ ३ ॥

इ॒मा । ब्र॒ह्म । ब्र॒ह्मवा॑हः । क्रि॒यन्ते । आ । ब॒र्हिः । सी॑द । वी॒हि । शूर॑ । पुरो॒ळाश॑म् ॥ ३ ॥

वब्रह्मवाहः१ ब्रह्माणि२ स्तोत्राणि स्तुत्यतया वहतीति ब्रह्मवाहा ब्रह्मणा स्तोत्रेण प्राप्यते इति वा ।
हे स्तुत्य३ इन्द्र तुभ्यम्४ इमा इमानि५ ब्रह्म ब्रह्माणि स्तोत्राणि अस्माभिः६ वक्रियन्ते । अतः७ वर्हिः
वआ८ वसीद स्तुत्यतया बर्हिषि यज्ञे उपविश । हे९ शूर समर्थेन्द्र अस्माभिर्दीयमानमिमं१० पुरोडाशं
पुरोडाशाख्यं हविः११ वीहि भक्षय ॥ ब्रह्मवाहः । ' वह प्रापणे ' इत्यस्मात् ' वहिहाधाभ्यञ्छन्दसि ' इत्यसुन् ।
' गित् ' इत्यनुवृत्तेरुपधावृद्धिः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । क्रियन्ते । करोतेः कर्मणि यक् ।
' रिङ् शयग्लिङ्क्षु ' इति रिङादेशः । प्रत्ययस्वरः । पादादित्वादिनिघातः । बर्हिः । कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे द्वितीया । वीहि । वी कान्त्यादिषु । लोटि रूपम् । हेङित्वादुदात्तः । पुरोळाशम् । ' दाश्च
दाने ' इत्यस्मात् पुरस्पूर्वात् ' मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो णिवन् ' (पा. सू. ३. २. ७१) ।
पुरो दाशान्त एनमिति । निपातनाङ्कारस्य लकारः । कृदुत्तरपदस्वरः ॥

१. ग-परस्परं संबद्धम् ; ज-ण-परस्परं संबद्धम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-सत्रेषु स्तीर्णम् ।

३. ज-ण-विशरणे । ४. न-ल-स-ब्रह्माणि ; फ-भ-ब्रह्मवाहा ब्रह्माणि । ५. ख-ग-च-न-फ-भ-स्तुत्यः
ल-ब्रह्मवाह इन्द्र !

रारन्धि सवनेषु ण एषु स्तोमेषु वृत्रहन् । उक्थेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ ४ ॥

ररन्धि । सवनेषु । नः । एषु । स्तोमेषु । वृत्रहन् । उक्थेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ४ ॥

हे ऽगिर्वणः गीभिः स्तुतिभिर्वननीय ऽवृत्रहन् वृत्रस्य हन्तर्हे ऽइन्द्र ऽनः अस्माकं संबन्धिषु त्रिषु^१ ऽसवनेषु ऽएषु क्रियमाणेषु ऽस्तोमेषु स्तोत्रेषु ऽउक्थेषु शस्त्रेषु^२ च ऽरारन्धि रमस्व ॥ रारन्धि^३ । रमतेर्लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः ऽलुः । ' छन्दस्युभयथा ' इति हेरार्धधातुकत्वेनाङित्वात् ' अङ्गितश्च ' इति हेधिः । सवनेषु । सूयते सोमो येष्विति अधिकरणे सुनोतेर्ल्युट् । लिट्स्वरः । णः । नसो नकारस्य ' नश्च धातुस्थोरुपभ्यः ' इति संहितायां णत्वम् ॥

मतयः सोमपामुरुं रिहन्ति शवसस्पतिम् । इन्द्रं वत्सं न मातरः ॥ ५ ॥

मतयः । सोमपाम् । उरुम् । रिहन्ति । शवसः । पतिम् । इन्द्रम् । वत्सम् । न । मातरः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ऽमतयः अस्माभिः क्रियमाणाः स्तुतयः ऽउरुं महान्तं ऽसोमपां सोमस्य पातारं ऽशवसः बलस्य ऽपतिम् ऽइन्द्रं त्वां ऽरिहन्ति लिहन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ऽवत्सं ऽन । यथा वत्सं ऽमातरः धेनवो लिहन्ति तद्वत् ॥ मतयः । ' मन ज्ञाने ' इत्यस्मात् कर्मणि ' मन्त्रे वृष' इत्यादिना क्तिबुदात्तः । उरुम् । ' ऊर्णुञ् आच्छादने ' इत्यस्मात् महत्यर्थे गम्यमाने ' महति ह्वस्वश्च ' (उ. सू. १. ३२) इति कुप्रत्ययो धातोर्ह्रस्वश्च । प्रत्ययस्वरः । रिहन्ति । ' लिह आस्वादने ' इत्यस्य लटि रूपम् । रलयोरभेदः । प्रत्ययस्वरः । शवसस्पतिमिति संहितायां ' षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठ' इत्यादिना ' विसर्जनीयस्य सत्वम् । वरसम् । ' वद् व्यक्तायां वाचि ' । अस्मात् ' वृत्तृवदिहनि ' इत्यादिना सप्रत्ययः । वदत्यभीक्षणं मातरमिति वत्सो गोबालः । प्रत्ययस्वरः ॥ ३ ॥

स मन्दस्वा अन्धसो राधसे तन्वा महे । न स्तोतारं निदे करः ॥ ६ ॥

सः । मन्दस्व । हि । अन्धसः । राधसे । तन्वा । महे । न । स्तोतारम् । निदे । करः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र ऽसः तथाविधस्त्वं ऽमहे महते ऽराधसे धनाय ऽअन्धसः अस्माभिर्दीयमानस्य सोमस्य पानेन ऽतन्वा शरीरेण सह ऽमन्दस्व हृष्टो भव । हिः अत्र समुच्चयार्थः । किञ्च त्वं ऽस्तोतारं मां ऽनिदे निन्दायै विषयभूतं ऽन ऽकरः मा कार्षीः ॥ मन्दस्व । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लोटि रूपम् । ' हि च ' इति निघातप्रतिषेधेन भवितव्यमिति चेन्न^४ । तत्र ' अप्रातिलोभ्ये ' इति वर्तते । अत्र हेः समुच्चयार्थस्वाज्ञिघातः । तन्वा । ' उदात्तस्वरितयोः ' इति स्वरितत्वम् । महे । तकारलोपश्छान्दसः । ' बृहन्महतोरुपसंख्यानम् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । निदे । ' गिदि कुत्सायाम् ' इत्यस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । ' सावेकाचः ' । इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । करः । करोतेर्लुङि च्लेः ' कृमृदरुहिभ्यश्छन्दसि ' इत्यादादेशः । निघातः ॥

१. ख-ग-च-न-भ-स- ' त्रिषु ' नास्ति । २. ख-ग-च-न-भ-स- ' शस्त्रेषु ' नास्ति । ३. ख-ग-च-त-भ-स-ररन्धि । ४. ख-ग-ज-ण-त-न-चेत् ।

वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्तो जरामहे । उत त्वमस्मयुर्वसो ॥ ७ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । हविष्मन्तः । जरामहे । उत । त्वम् । अस्मयुः । वसो इति ॥ ७ ॥

हे इन्द्र त्वायवः यज्ञार्थं त्वामात्मन इच्छन्तरत्वाकामाः सन्तः हविष्मन्तः संभृत-
हविष्काः वयं जरामहे त्वां स्तुमः । हे वसो सर्वस्य वासक इन्द्र उत त्वम् अपि अस्मयुः
हविःस्वीकरणार्थम् अस्मानात्मन इच्छन् भव ॥ त्वायवः । त्वामिच्छन्तीत्यर्थे ' रुप आत्मनः
क्यच् ' । ' प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ' वयाच्छन्दसि ' इत्युप्रत्ययः ।
त्वद्यव इति प्राप्तौ ' युष्मदस्मदोरनादेशे ' इत्यविभक्तावपि ह्लादौ द्यत्ययेनात्वम् । प्रत्ययस्वरः ।
हविष्मन्तः । ' तसौ मत्वर्थे ' इति भसंज्ञायां सकारस्य स्त्वाभावः । ' स्वरविधौ व्यञ्जनम-
विद्यमानवत् ' इति परिभाषानाश्रयणात् मनुप उदात्तताभावः । इसिप्रत्ययस्वरः । जरामहे ।
' जरतिः स्तुतिकर्मा ' इति यास्कः । अस्मयुः । अस्मानिच्छतीत्यर्थे रुपः द्यच् । तस्मादु-
प्रत्ययः । पूर्वपदान्तलोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः ॥

मारे अस्माद्वि मुमुचो हरिप्रियावाङ् याहि । इन्द्र स्वधावो मत्स्वेह ॥ ८ ॥

मा । आरे । अस्मत् । वि । मुमुचुः । हरिऽप्रिय । अवाङ् । याहि ।

इन्द्र । स्वधाऽवः । मत्स्व । इह ॥ ८ ॥

हे हरिप्रिय हरी अश्वौ प्रियौ यस्य तादृश हे इन्द्र अस्मत् अस्मत्तः आरे दूरे रथे योजि-
तावश्वौ मा वि मोक्षय । ताभ्यामुपेत एव अवाङ् अस्मदाभिमुरयेन
याहि आगच्छ । हे स्वधावः सोमलक्षणान्नवन्* इन्द्र इह अस्मिन् देवयजने मत्स्व सोमं दात्वा
हृष्टो भव ॥ अस्मत् । अस्मच्छब्दस्य पञ्चमीबहुवचनस्य ' पञ्चम्या अत् ' (पा. सू. ७. १. ३१)
इत्यदादेशः । मुमुचुः । ' मुचु मोक्षणे ' इत्यस्य प्यन्तस्य छान्दसे लुङि चङि रूपम् । अभ्यासस्य
दीर्घाभावश्छान्दसः । ' न माङ्योगे ' इत्यङभावः । निघातः । हरिप्रिय । आमन्त्रितस्य पादा-
दिवात् षाष्टिकमाधुदात्तत्वम् । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति
विकरणस्य लृक् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनघातः ॥

अवाञ्च त्वा सुखे रथे वहतामिन्द्र केशिना । घृतस्नु बर्हिरासदे ॥ ९ ॥

अवाञ्चम् । त्वा । सुऽखे । रथे । वहताम् । इन्द्र । केशिना ।

घृतस्नु इति घृतऽस्नु । बर्हिः । आऽसदे ॥ ९ ॥

१. च-फ-आगच्छ । आगत्य इह अस्मिन् यज्ञे स्वधावः हे स्वधावन् इन्द्र मत्स्व मन्दस्व ।
*. ज-सवनीयपुरोडाशादिरूपमर्गं तद्वन् ।

हे ^१इन्द्र ^२वृत्तस्नु श्रमजनितजलप्रस्रवणयुक्तौ ^३केशिना केशिनौ रक्न्धप्रदेशो लक्ष्मन्तकेश-
युक्तौ हरी ^४आसदे आसदनीयः ^५बहिः अभिलक्ष्य ^६सुखे सुखकरे ^७रथे ^८अर्वाञ्चम् अस्मदभिमुखं ^९रवा
त्वां ^{१०}वहताम् ॥ अर्वाञ्चम् । अञ्चतेः किनि 'उगिदचाम्' इति नुम् । वहताम् । वहेलोऽटि रूपम् ।
तसो लसार्वाधातुकस्वरे कृते धातुस्वरः । आसदे । सदेः कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः । नित्स्वरः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरः ॥ ४ ॥

'उप नः सुतम्' इति नवचं चतुर्थं सूक्तं वैश्वामित्रं गायत्रमैन्द्रम् । 'उप नः' इत्यनु-
क्रमणिका । पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवांशिरम् । हरिभ्यां यस्ते अस्मयुः ॥ १ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गहि । सोमम् । इन्द्र । गोऽर्वाशिरम् ।

हरिभ्याम् । यः । ते । अस्मयुः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२नः अस्मदीयं ^३सुतम् अभिषुतं ^४गवांशिरं पयसा मिश्रितं ^५सोमं प्रति ^६उप ^७आ
गहि समीप आगच्छ । यतः ^८हरिभ्याम् अश्वाभ्यां युक्तः ^९ते तव ^{१०}रथः ^{११}अस्मयुः अस्मान् कामयमानो
वर्तते ॥ गवांशिरम् । आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः किपि 'अपस्पृधेथामानृचुः' (पा. सू. ६. १. ३६)
इत्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

तमिन्द्र मदमा गहि बहिःष्ठां ग्रावभिः सुतम् । कुविन्वस्य तृष्णवः ॥ २ ॥

तम् । इन्द्र । मदम् । आ । गहि । बहिःऽस्थाम् । ग्रावऽभिः । सुतम् ।

कुवित् । नु । अत्य । तृष्णवः ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२ग्रावभिः ^३सुतम् अभिषुतं ^४बहिःष्ठां बहिषि स्थितं ^५मदम् । माद्यते^६ अनेनेति मदः
सोमः । ^७तम् इमं^८ सोमम्^९ आ ^{१०}गहि आगच्छ । ^{११}कुवित् प्रभूतं यथा भवति तथा ^{१२}अस्य सोमस्य
पानेन^{१३} नु क्षिप्रं ^{१४}तृष्णवः तृप्तो भव ॥ मदम् । 'मदी हर्षे' । 'मदोऽनुपसर्गे' इत्यप्रत्ययः ।
तस्य पितृत्वाद्नुदात्तत्वे धातुस्वरः । बहिःष्ठां । 'ष्टा गतिनिवृत्तौ' । क्रिप् । संहितायां पूर्वपद-
सकारस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । घृत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । तृष्णवः । 'तृप् प्रीणने'
इत्यस्य लेख्यडागमः । कुविद्योगादनिघातः । क्षुभ्रादिषु^{१५} 'नृनमन तृप्नोति' इति पठितम् । तथापि
सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्गणत्वप्रतिषेधो न भवति । प्रत्ययस्वरः ॥

इन्द्रमित्था गिरो ममाच्छागुरिषिता इतः । आवृते सोमपीतये ॥ ३ ॥

इन्द्रम् । इत्था । गिरः । मम । अच्छ । अगुः । इषिताः । इतः ।

आवृते । सोमपीतये ॥ ३ ॥

१. ल-आसादनीयम् । २. न-ल-स-तव; प-यः ते तव । ३. न-ल-स-मद्यते । ४. ख-ग-ज-ण-भ-
सोममिमम्; घ-तं मदं सोमम्; ल-स-सोममिमं सोमम् । ५. न-स-पाने । ६. च-यद्यपि क्षुभ्रादिषु ।

हे इन्द्रं^१ इषिताः त्वदर्थं प्रेरिताः^२ इत्था इत्थमनेन प्रकारेण उच्यमानाः^३ मम गिरः स्तुति-
लक्षणा वाचः^४ इन्द्रं त्वाम्^५ इतः अस्मादेवयजनदेशात्^६ अच्छागुः आभिमुख्येन गच्छन्तु ।
किमर्थम् । सोमपीतये सोमपानार्थम्^७ आवृते त्वामावर्तयितुम् ॥ इत्था । इदंशब्दात् 'था हेतौ
च छन्दसि' इति व्यत्ययेन थाप्रत्ययः । इदमः 'एतेतौ रथोः' इति इदित्यादेशः । प्रत्ययस्वरः ।
अच्छ । 'अच्छ गत्यर्थवदेषु' इति गतिसंज्ञा । अगुः । 'इण् गतौ' इत्यस्य लुङि रूपम् ।
निघातः ॥

इन्द्रं सोमस्य पीतये स्तोमैरिह हवामहे । उक्थेभिः कुविदागमत् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । सोमस्य । पीतये । स्तोमैः । इह । हवामहे । उक्थेभिः । कुवित् । आऽगमत् ॥ ४ ॥

वस्तोमैः त्रिवृत्पञ्चदशादिस्तोमसाध्यैः स्तोत्रैः^१ उक्थेभिः उक्थैः शृङ्गैश्च^२ इह कर्मणि^३ सोमस्य
पीतये सोमपानार्थम्^४ इन्द्रं^५ हवामहे वयमाह्वयामः । कुवित् बहुवारमाहृतः स इन्द्रः^६ आगमत्
यज्ञं प्रस्थागच्छतु ॥ आगमत् । गमेल्लेख्यडागमः । 'आगमा अनुदात्ताः' इत्यटोऽनुदात्तत्वात्
धातुस्वरः । 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । कुविद्योगादनिघातः ॥

इन्द्र सोमाः सुता इमे तान्दधिष्व शतक्रतो । जठरे वाजिनीवसो ॥ ५ ॥

इन्द्र । सोमाः । सुताः । इमे । तान् । दधिष्व । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

जठरे । वाजिनीवसो इति वाजिनीऽवसो ॥ ५ ॥

हे शतक्रतो इन्द्र इमे सोमाः सुताः प्रावभिस्त्वदर्थमभिषुताः । हे वाजिनीवसो अन्नधनं^१ ।
यद्वा । वाजोऽन्नमासु फलत्वेनास्तीति वाजिन्यः क्रियाः । तासां^२ वासक हे इन्द्र तान् सोमरसान्
जठरे^३ दधिष्व धारय ॥ वाजिनीवसो । वाजशब्दात् मत्वर्थे 'अत इनिठनौ' इति इनिप्रत्ययः ।
'ऋन्नेभ्यो ङीप्' इति ङीप् । तासां वसो । 'संबुद्धौ च' इति गुणः । आमन्त्रितत्वादाष्ट-
मिकमनुदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

विद्वा हि त्वा धनंजयं वाजेषु दधुषं कवे । अथा ते सुम्रमीमहे ॥ ६ ॥

विद्वा । हि । त्वा । धनंजयम् । वाजेषु । दधुषम् । कवे । अथा । ते । सुम्रम् । ईमहे ॥ ६ ॥

हे कवे कान्तदर्शिनिन्द्र^१ वाजेषु युद्धेषु^२ दधुषं शत्रूणामभिभवितारम् अत एव धनंजयम् ।
धनं जयतीति धनंजयः । तादृशं^३ त्वा त्वां विद्वा हि जानीमः खलु । अध अनन्तरं^४ ते तव सुम्रं
धनम् ईमहे याचामहे ॥ विद्वा । विदेल्लेखि 'विदो लटो वा' इति मसो मादेशः । पादादिष्वान्
अनिघातः^५ । धनंजयम् । 'जि जये' इत्यस्मात् धने^६ उपपदे 'संज्ञायां ऋतृवृजिधारिसहितपिदमः' ।

१. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-इन्द्रं त्वाम् । २. च-सेनाधन । ३. ख-ग-च-ज-ण-वसो । ४. ज-
अनिघातः । अचोऽतस्तित्ठः इति दीर्घः । ५. ज-ण-धनशब्दे ।

इति खच्प्रत्ययः । ' अरुद्विषदजन्तस्य सुम् ' इति पूर्वपदस्य सुमागमः । चित्त्वादन्तोदात्तः । दधृषम् ।
' जिष्ठषा प्रागल्भ्ये ' इत्यस्य यङ्लुकि अभ्यासस्य रीगभावश्छान्दसः । तदन्तात् पचाद्यचि ' यङोऽचि
च ' इति यङो लुक् । लघूपधगुणे प्राप्ते ' न धातुलोपे ' इति तस्य प्रतिषेधः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इममिन्द्र गवाशिरं यवाशिरं च नः पिव । आगत्या वृषभिः सुतम् ॥ ७ ॥

इमम् । इन्द्र । गोऽआशिरम् । यवऽआशिरम् । च । नः । पिव ।

आगत्य । वृषभिः । सुतम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वगवाशिरं गव्यमिश्रणोपेतं^१ तथा यवाशिरं^२ यवमिश्रणोपेतं^३ वृषभिः प्रावभिः
सुतम् अभिवुतं^४ नः अस्मदीयम् इमं सोमं देवयजनम् आगत्य पिव ॥ गवाशिरं यवाशिरमित्यत्र
आङ्पूर्वस्य श्रीणातेः क्विपि ' अपस्पृधेयामानुचुः^५ ' इत्यादिनाशिर इत्यादेशः । बहुव्रीहौ
पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

तुभ्येदिन्द्र स्व ओक्थेऽसोमं चोदामि पीतये । एष रारन्तु ते हृदि ॥ ८ ॥

तुभ्य । इत् । इन्द्र । स्वे । ओक्थे । सोमम् । चोदामि । पीतये ।

एषः । ररन्तु । ते । हृदि ॥ ८ ॥

हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव पीतये पानार्थं^१ स्वे स्वकीये ओक्थे स्थाने जठरेऽभिषुतमिमं^२
सोमं चोदामि प्रेरयामि । एषः पीतः सोमः ते तव हृदि हृदये ररन्तु^३ अत्यर्थं रमताम् ॥
तुभ्य । युष्मच्छब्दस्य चतुर्थ्येकवचने ' तुभ्यमहौ^४ ' इति तुभ्यादेशः । ' सुपां सुलुक्^५ ' इति सुपो
लुक् । ' डयि च ' इत्याद्युदात्तः । ओक्थे । वस्वादित्वात् स्वार्थिको यत्प्रत्ययः । तिस्वरितः ।
चोदामि । ' चुद प्रेरणे ' । ण्यन्तस्य लटि रूपम् । ' बहुलमन्यत्रापि ' इति णेर्लुक् । निघातः ।
ररन्तु^६ । ' रमु क्रीडायाम् ' इत्यस्य यङ्लुकि लोटि सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्राभ्यासस्य
नुमभावः । संहितायाम् ' अन्येषामपि^७ ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । निघातः । हृदि । हृदयशब्दस्य
' पद्मोमासहृत्^८ ' इत्यादिना हृदादेशः । ' ऊडिदम्^९ ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

त्वां सुतस्य पीतये प्रत्नमिन्द्र हवामहे । कुशिकासो अवस्यवः ॥ ९ ॥

त्वाम् । सुतस्य । पीतये । प्रत्नम् । इन्द्र । हवामहे । कुशिकासः । अवस्यवः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र अवस्यवः स्वतो रक्षणमिच्छन्तः^१ कुशिकासः कुशिकगोत्रोत्पन्ना वयं सुतस्य
प्रावभिरभिषुतस्य सोमस्य पीतये पानार्थं^२ प्रत्नं पुरातनं त्वां^३ हवामहे स्तुतिलक्षणाभिर्गीर्भिः

१. घ-ल-गव्यमिश्रणोपेतं सोमम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ' यवाशिरं ' नास्ति । ३. ज-ण-
रारन्तु । ४. ज-ण-रारन्तु ।

आह्वयामः ॥ पीतये । 'स्थागापापचो भावे' इति क्तिन् । 'हिष्टवत्सरतिशथान्तानाम्' (फि. सू. ७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । हवामहे । ह्यतेर्लोपः । बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणे रूपम् । अवस्यवः । अव इच्छन्तीत्यर्थे सुपः क्यच् । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । कुशिकासो अवस्यवः इत्यत्र संहितायाम् 'अव्यादवद्यात्' (पा. सू. ६. १. ११६) इत्यादिना एङः प्रकृतिभावः ॥ ॥ ६ ॥

'आ याह्यवाङ्' इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'आ याह्यष्टौ' इत्यनुक्रम-
णिका । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि स्तोमवृद्धौ माध्यंदिने सवनेऽच्छावाकशस्त्रे स्तोमाभिर्शंसनार्थमिदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—'आ याह्यवाङ् इत्यष्टर्चान्यावपेरन्' (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति । महाव्रतेऽपि
आवपनीयम्^१ ॥

आ याह्यवाङ् उप वन्धुरेष्टास्तवेदनु प्रदिवः सोमपेयम् ।

प्रिया सखाया वि मुचोप बर्हिस्त्वाभिमे हव्यवाहो हवन्ते ॥ १ ॥

आ । याहि । अर्वाङ् । उप । वन्धुरेऽस्थाः । तव । इत् । अनु । प्रऽदिवः । सोमऽपेयम् ।

प्रिया । सखाया । वि । मुच । उप । बर्हिः । त्वाम् । इमे । हव्यऽवाहः । हवन्ते ॥ १ ॥

हे इन्द्र वन्धुरेष्टाः । वन्धुरशब्देन ईषाद्वयसंबन्धस्थानम्^२ अभिधीयते । तेन तद्विशिष्टो रथो
लक्ष्यते । तस्मिन् रथे तिष्ठस्वम्^३ अर्वाङ् अस्मदभिमुखः सन्^४ वार्^५ अभिलक्ष्य^६ उप^७ याहि^८
समीप आगच्छ । प्रदिवः प्रत्नं पूर्वकमागतं^९ तवेत् तवैव संबन्धि^{१०} सोमपेयं सोमपानं त्वम्^{११} अनु उद्दिश्य
प्रिया तव प्रियतमौ^{१२} सखाया समानलयानावश्चौ^{१३} बर्हिः^{१४} उप बर्हिषः समीपे^{१५} वि^{१६} मुच विमुञ्च ।
हव्यवाहः । हव्यं वहन्तीति^{१७} हव्यवाहः । इमे ऋत्विजः^{१८} त्वां^{१९} हवन्ते सोमपानार्थमाह्वयन्ति । तस्मात्
आगच्छेति भावः ॥ वन्धुरेष्टाः । तिष्ठतेर्विच् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । प्रदिवः ।
सकारान्तमव्ययम् । सोमपेयम् । 'पा पाने' इत्यस्य भावे 'अचो यत्' इति यत्प्रत्ययः । 'ईद्यति'
इतीश्वम् । आर्धघातुकलक्षणो गुणः । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । मुच ।
मुञ्चतेर्लोपि आगमानुशानस्यानित्यत्वान्नमभावः ॥

आ याहि पूर्वीरति चर्षणीराँ अर्य आशिष उप नो हरिभ्याम् ।

इमा हि त्वा मृतयः स्तोमतष्टा इन्द्र हवन्ते सख्यं जुषाणाः ॥ २ ॥

आ । याहि । पूर्वीः । अति । चर्षणीः । आ । अर्यः । आऽशिषः । उप । नः । हरिभ्याम् ।

इमाः । हि । त्वा । मृतयः । स्तोमतष्टाः । इन्द्र । हवन्ते । सख्यम् । जुषाणाः ॥ २ ॥

१. न-आवपनीयमिदम् । तथा पञ्चमारण्यके सूत्रे ते अन्तरेणायाह्यवाङ् उपवन्धुरेष्टा इति । २. च-फ-
म-ईषाद्वयसंबन्धस्थानम् । ३. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-प-म-ल-स-अनु अभिलक्ष्य; च-फ-प्रदिवः युलोकात् ।
४. घ-च-ज-ण-न-उपायाहि । ५. च-फ-वाहयन्तीति ।

हे ऽइन्द्र ऽपूर्वीः सर्वाः ऽवर्षणीः प्रजाः ऽअति ऽआ ऽयाहि अतिक्रम्यागच्छ । द्वितीय^१ आङ् पूरणः^२ । ऽअर्थः अस्माकं स्वामीत्वं ऽनः ऽआशिषः स्वमन्त्रागत्य सोमं पिबेत्येवमादिका अस्माकं प्रार्थनाः ऽहरिभ्याम् अश्वाम्यां युक्तः सन् ऽउप आगच्छ । किंच ते तव ऽसख्यं ऽजुषाणाः सेवमानाः ऽस्तोमतष्टाः स्तोमकारिभिः स्तोतृभिः कृताः ऽइमाः ऽमतयः स्तुतयः ऽहवन्ते सोमपानार्थं ऽत्वा^३ त्वामाह्वयन्ति । ऽहि प्रसिद्धौ । करणे कर्तृव्यापारः । काष्ठानि पचन्तीतिवत्* ॥ आ । संहितायाम् ‘आङोऽनुनासिकञ्छन्दसि’ इत्यनुनासिकः । अर्थः । ‘ऋ गतौ’ । ‘अर्थः स्वामिवैश्ययोः’ इति निपातनात् यत्प्रत्ययः । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘अर्थस्य स्वाम्याख्या चेत्’ (फि. सू. १७) इत्यन्तोदात्तत्वम् । आशिषः । किपि ‘शास इदङ्ङ्लोः’ इत्युपधाया इत्वम् । ‘शासिवसिघसीनां च’ इति षत्वम् । स्तोमतष्टाः । ‘तक्षू ष्वक्षू तनूकरणे’ इत्यस्मात् कर्मणि कः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदप्रकृतिसवरः ॥

आ नो यज्ञं नमोवृधं सजोषा इन्द्र देव हरिभिर्याहि तूयम् ।

अहं हि त्वा मतिभिर्जोहवीमि घृतप्रयाः सधमादे मधूनाम् ॥ ३ ॥

आ । नः । यज्ञम् । नमः ऽवृधम् । सजोषाः । इन्द्र । देव । हरिऽभिः । याहि । तूयम् ।

अहम् । हि । त्वा । मतिऽभिः । जोहवीमि । घृतऽप्रयाः । सधमादे । मधूनाम् ॥ ३ ॥

ऽदेव द्योतमान हे ऽइन्द्र ऽनः अस्माकं ऽनमोवृधं नमसोऽन्नस्य वर्धकमिमं ऽयज्ञं ऽहरिभिः अश्वैः ऽसजोषाः सहप्रीतिः^३ त्वं ऽतूयं क्षिप्रम् ऽआ ऽयाहि । ऽघृतप्रयाः । घृतसहितानि प्रयांस्यन्नरूपाणि हवींषि यस्य स तथोक्तः । तादृशः ऽअहं ऽमधूनां सोमानां ऽसधमादे । सह माद्यन्ति यत्र सोमे इति सधमादः । तस्मिन् स्थाने ऽमतिभिः स्तुतिभिः ऽत्वा त्वां ऽजोहवीमि ऽहि भृशमाह्वयामि खलु ॥ जोहवीमि । यङ्लुकि ‘अभ्यस्तस्य च’ इति संप्रसारणम् । ‘गुणो यङ्लुकोः’ इत्यभ्यासस्य गुणः । ‘यङो वा’ इतीडागमः । हियोगादनिघातः । ‘अभ्यस्तानामादिः’ इत्याद्युदात्तः । घृतप्रयाः । ‘घृ क्षरणदीप्त्योः’ इत्यस्मात् ‘अग्निघृतिभ्यः कः’ इति कप्रत्ययः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

आ च त्वामेता वृषणा वहतो हरी सखाया सुधुरा स्वङ्गा ।

धानावदिन्द्रः सर्वनं जुषाणः सखा सख्युः शृणवद्वन्दनानि ॥ ४ ॥

आ । च । त्वाम् । एता । वृषणा । वहतोः । हरी इति । सखाया । सुधुरा । सुऽअङ्गा ।

धानाऽवत् । इन्द्रः । सर्वनम् । जुषाणः । सखा । सख्युः । शृणवत् । वन्दनानि ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-‘द्वितीय आङ् पूरणः’ नास्ति । २. न-ल-‘त्वां’ नास्ति ।

* ‘आह्वानकर्तृत्वं पुरुषेष्वेव न तु व्यापारभूतस्तुतौ । यथा पाककर्तृत्वं पुरुष एव न काष्ठेषु तथात्रेति’ इत्ययं पाठः ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण दत्तः । ३. न-सहप्रीतिः ।

हे इन्द्र वृषणा सेचनसमर्थो वसुधुरा शोभनया धुरान्वितौ स्वङ्गा शोभनावयवोपेतौ
 वसखाया शोभनस्यानौ एता एतौ हरी त्वाम् आ^१ वहातः^२ यज्ञं प्रत्यागमनाय रथे
 त्वामावहतः । अथ^३ धानावत् भृष्टयवोपेतं वसवं जुषाणः सेवमानः वसखा सखिभूतः सः इन्द्रः
 वस्युः स्तोतुर्मम वन्दनानि स्तोत्राणि शृण्वत् च^४ शृणुयात् ॥ वहातः । वहेल्लेत्याडागमे रूपम् ।
 ' चवायोगे प्रथमा ' इति न निघातः । शृण्वत् । ' श्रु श्रवणे ' इत्यस्य लेट्यडागमे रूपम् । निघातः ॥

कुविन्मा गोपां करसे जनस्य कुविद्राजानं मधवन्नृजीषिन् ।

कुविन्म ऋषिं पपिवांसं सुतस्य कुविन्मे वस्वो अमृतस्य शिक्षाः ॥ ५ ॥

कुवित् । मा । गोपाम् । करसे । जनस्य । कुवित् । राजानम् । मधवन् । नृजीषिन् ।

कुवित् । मा । ऋषिम् । पपिवांसम् । सुतस्य । कुवित् । मे । वस्वः । अमृतस्य । शिक्षाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र कुवित् अपि च मा मां जनस्य गोपां गोसारं करसे कुरु । तथा हे मधवन्
 धनवन् नृजीषिन् सोमवन् हे इन्द्र मां^१ राजानं सर्वस्य स्वामिनं कुरु । कुवित् च मा माम्
 ऋषिम् अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारं कुरु । ' ऋषिदर्शनात् ' (निरु. २. ११) इति यास्कः ।
 तथा सुतस्य अभिषुतस्य सोमस्य पपिवांसं पातारं कुरु^२ । अपि च मे मद्यम् अमृतस्य क्षयरहितं
 वस्वः वसु शिक्षाः प्रयच्छ ॥ करसे । ' कृञ् करणे ' । लेट्यडागमे रूपम् । कुविद्योगादनिघातः ।
 म ऋषिम् इत्यत्र संहितायाम् ' ऋष्यकः ' इति प्रकृतिभावो ह्रस्वश्च । पपिवांसम् । ' पा पाने '
 इत्यस्य कसौ ' वस्वेकाजाद्रसाम् ' इतीडागमः । प्रत्ययस्वरः । शिक्षाः । शिक्षतिर्दानकर्मा । अस्मात्
 लेट्याडागमे रूपम् । कुविद्योगादनिघातः । ' आगमा अनुदात्ताः ' इत्यादोऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

आ त्वा बृहन्तो हरयो युजाना अर्वाग्निन्द्र सधमादो बहन्तु ।

प्र ये द्विता दिव ऋञ्जन्त्याताः सुसंमृष्टासो वृषभस्य मूराः ॥ ६ ॥

आ । त्वा । बृहन्तः । हरयः । युजानाः । अर्वाक् । इन्द्र । सधमादः । बहन्तु ।

प्र । ये । द्विता । दिवः । ऋञ्जन्ति । आताः । सुसंमृष्टासः । वृषभस्य । मूराः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वा र्वां बृहन्तः महान्तः युजानाः रथे युज्यमानाः हरयः अश्वाः सधमादः
 सह मादयन्तः सन्तः अर्वाक् अस्मदभिमुखम् आ बहन्तु । वृषभस्य कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य
 मूराः शत्रूणां मारकाः सुसंमृष्टासः इन्द्रस्य हस्ताभ्यां पृष्ठभागे सुष्ठु संस्पृष्टाः दिवः नभसः
 सकाशादागच्छन्तः प्र ये अश्वाः आताः । आभिमुख्येन गम्यन्ते प्राणिभिस्तत्तत्कार्यं प्रति इत्याताः
 दिशः^१ । सर्वा दिशः द्विता । द्विधा^२ यथा भवति तथा प्र ऋञ्जन्ति प्रकर्षेण साधयन्ति ॥
 युजानाः । ' युजिर् योगे ' । ' युजिबुधिदशः किञ्च ' (उ. सू. २. २४७) इत्यानच् ।

१. ल-आवहातश्च । २. त-अथ परोक्षस्तु । ३. ख-ग-च-न-फ-म-ल- ' च ' नास्ति । ४. ज-
 कुवित् माम् । ५. घ-ज-ण-कुवित् कुरु । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स- ' दिशः ' नास्ति । ७. घ-ल-
 द्वैधम् ; स-द्विधम् । ८. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-इति कित्वादानच् ; च-किञ्चम् आनच् ; न-इति ।

चित्त्वादन्तोदात्तः । सधमादः । ‘ मदी हर्षे ’ इत्यस्मात्प्रत्ययान्तात् द्विप् । वृहुत्तरपदस्वरः । द्विता ।
द्विशब्दात् ‘ संख्याया विधायै धा ’ इति धाप्रत्ययः । धकारस्य तकारश्चान्दसः । प्रत्ययस्वरः ।
दिवः । ‘ ऊडिदम् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । आताः । ‘ अत सातत्यगमने ’ इत्यस्मात् कर्मणि
घञ् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

इन्द्र पिब वृषधूतस्य वृष्ण आ यं ते श्येन उशते जभार ।

यस्य मदे च्यावयसि प्र कृष्टीर्यस्य मदे अप गोत्रा ववर्थ ॥ ७ ॥

इन्द्र । पिब । वृषधूतस्य । वृष्णः । आ । यम् । ते । श्येनः । उशते । जभार ।

यस्य । मदे । च्यावयसि । प्र । कृष्टीः । यस्य । मदे । अप । गोत्रा । ववर्थ ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वृषधूतस्य प्रावभिरभिषुतं वृष्णः अभिमतफलसेचकं सोमं पिब । श्येनः शंसनीय-
गतिः^१ छन्दोरूपः सुपर्णः उशते सोमं कामयमानाय ते तुभ्यं यं सोमम् आ जभार आजहार ।
यस्य सोमस्य मदे हर्षे संजाते^२ सति कृष्टीः । आकर्षन्ति वशीकुर्वन्ति कर्मणा^३ सर्वान्^४ इति कृष्टयो
मनुष्याः । तान् सपत्नभूतान्^५ मनुष्यान् प्र च्यावयसि प्रकर्षेण पातयसि । यस्य सोमस्य मदे
संजाते सति गोत्रा । गामुदकं रश्मिभिरावृतं वर्षास्वृत्तुषु^६ त्रायस्ते पालयन्तीति गोत्रा मेघाः । तान्
अप ववर्थ अपावृणोषि ॥ वृषधूतस्य । ‘ धूञ् कम्पने ’ इत्यस्य निष्ठायां ‘ यस्य विभाषा ’ इतीद्-
प्रतिषेधः । ‘ तृतीया कर्मणि ’ इति पूर्वपदस्वरः । श्येनः । ‘ श्यैङ् गतौ ’ । ‘ शास्त्राहजविभ्य इनच् ’
(उ. सू. २. २०४) इतीनच्प्रत्ययः । श्यायते इति श्येनः । चित्त्वादन्तोदात्तः । जभार ।
हरतेलिटि णलि रूपम् । ‘ हप्रहोर्भञ्छन्दसि ’ इति भकारः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । लिट्स्वरः ।
मदे । ‘ मदी हर्षे ’ । ‘ मदीऽनुपसर्गे ’ इत्यप्प्रत्ययः । तस्य पिश्वानुदात्तत्वे धातुस्वरः । गोत्रा ।
‘ त्रैङ् पालने ’ इत्यस्य ‘ आतोऽनुपसर्गे कः ’ इति कः । सुपो ङादेशः । एकादेशस्वरः । ववर्थ ।
‘ वृञ् वरणे ’ इत्यस्य लिटि थलि ‘ ऋतो भारद्वाजस्य ’ इतीद्प्रतिषेधः । गुणः । लिट्स्वरः ॥

शुनं हुवेम मधवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घ्नन्तै वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ८ ॥

शुनम् । हुवेम् । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । समजितम् । धनानाम् ॥ ८ ॥

‘ शुनं हुवेम ’ इत्येषा^६ न्यास्याता^६ ॥ ७ ॥

‘ अयं ते अस्तु ’ इति पञ्चवं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका— ‘ अयं ते
पञ्च बार्हतं तु ’ इति । महाव्रते बार्हत्यां तृचाशीताविदं सूक्तम् (ऐ. आ. ५. २. ४) । षोडशिशब्दे

१. ख-ग-च-ण-भ-शंसनीयं गच्छतीति । २. ख-ग-च-भ-संजाते । ३. ख-ग-च-ज-ण-कर्मणि
सर्वाणि । ४. त-न-स-संपन्नभूतान् । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-वर्षासु; त-वर्षाव्यतिरिक्तैस्त्वृत्तुषु ।
६. ज-ण-इति पूर्ववत्; स-इति गतम् ।

‘ अयं ते अस्तु हर्यतः ’ इत्याद्यस्तृचो विनियुक्तः । सूत्रितं च—‘ अयं ते अस्तु हर्यत इत्यौष्णिह-
बार्हतौ तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ६. २) इति ॥

अयं ते अस्तु हर्यतः सोम आ हरिभिः सुतः ।

जुषाण इन्द्र हरिभिर्न आ गृह्या तिष्ठ हरितं रथम् ॥ १ ॥

अयम् । ते । अस्तु । हर्यतः । सोमः । आ । हरिभिः । सुतः ।

जुषाणः । इन्द्र । हरिभिः । नः । आ । गृह्णि । आ । तिष्ठ । हरितम् । रथम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र इति हरिभिः^१ । हरन्ति सोमरसानेभिः इति हरयो ग्रावाणः । तैः^२ आ^३ सुतः^४ सर्वतोऽभिषुतः^५
हर्यतः कमनीयः^६ जुषाणः प्रीतिविषयः^७ अयं^८ सोमः^९ ते तुभ्यम्^{१०} अस्तु । एवं^{११} इति हरिभिः^{१२} अश्वैर्युक्तं^{१३}
हरितं हरिद्वर्णं^{१४} रथम्^{१५} आ^{१६} तिष्ठ^{१७} अधितिष्ठ । ततः^{१८} नः^{१९} अस्मानभिलक्ष्य^{२०} आ^{२१} गृह्णि^{२२} आगच्छ ।
हर्यतः । ‘ हर्य गतिकान्त्योः ’ इत्यस्मात् ‘ भृष्टदृशि ’ इत्यादिना अतच्प्रत्ययः । चित्त्वादान्तोदात्तः ।
हरितम् । ‘ हृष् हरणे ’ । ‘ हृश्याभ्यामितच् ’ (उ. सू. ३. ३७३) इतीतन्प्रत्ययः ।
नित्त्वादाबुदात्तः । रथम् । ‘ रसु क्रीडायाम् ’ । ‘ हनिकुपिनी ’ इत्यादिना कथन्प्रत्ययः ।
कित्त्वादनुनासिकलोपः । नित्स्वरः ॥

हर्यन्नुषसमर्चयः सूर्यं हर्यन्नरोचयः ।

विद्वांश्चिकित्वान्हर्यश्च वर्धस इन्द्र विश्वा अभि श्रियः ॥ २ ॥

हर्यन् । उषसम् । अर्चयः । सूर्यम् । हर्यन् । अरोचयः ।

विद्वान् । चिकित्वान् । हरिऽअश्च । वर्धसे । इन्द्र । विश्वाः । अभि । श्रियः ॥ २ ॥

हे इन्द्र इत्यन्^१ हर्यन्^२ सोमं कामयमानस्त्वम्^३ उषसम्^४ उषःकालम्^५ अर्चयः^६ पूजयसि । तथा
हर्यन्^७ उदिते सूर्ये^८ सोमं कामयमानस्त्वं^९ सूर्यम्^{१०} अरोचयः^{११} दीपयसि । हे इत्यन्^{१२} इन्द्र
विद्वान्^{१३} एतत्सर्वं जानानः^{१४} चिकित्वान्^{१५} अस्मदभिलषितफलविषयज्ञानवांस्त्वं^{१६} विश्वाः^{१७} सर्वाः^{१८} श्रियः^{१९}
नः^{२०} संपदः^{२१} अभि^{२२} वर्धसे^{२३} अभिमतफलप्रदानेनाभितो वर्धयसि ॥ चिकित्वान् । ‘ कित ज्ञाने ’
इत्यस्य कसौ रूपम् । प्रत्ययस्वरः । वर्धसे । ‘ वृधु वर्धने ’ इत्यस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य लटि
रूपम् । निघातः ॥

द्यामिन्द्रो हरिधायसं पृथिवीं हरिर्वपसम् ।

अधारयद्धरितोभूरि भोजनं ययोरन्तर्हरिश्चरत् ॥ ३ ॥

द्याम् । इन्द्रः । हरिऽधायसम् । पृथिवीम् । हरिऽवपसम् ।

अधारयत् । हरितोः । भूरि । भोजनम् । ययोः । अन्तः । हरिः । चरत् ॥ ३ ॥

सोऽयम् ^१इन्द्रो ^२हरिधायसम् । हरितो हरितवर्णा धायसो धारका रश्मयो यस्याः सा । तां
^३धाम् ^४अधारयत् । तथा ^५हरिवर्षसम् ओषधिभिर्हरितवर्णां ^६पृथिवीम् अधारयत् । ^७हरितोः
हरिद्वर्णयोः^१ ययोः^२ द्यावापृथिव्योर्मध्ये स्वकीययोरश्वयोः ^३भूरि प्रभूतं ^४भोजनम् । भुज्यत इति भोजनं
यवसादि । लभ्यते^३ । ययोश्च^४ द्यावापृथिव्योः ^५अन्तः मध्ये ^६हरिः इन्द्रः ^७चरत् चरति । ते द्यावा-
पृथिव्याविन्द्रः अधारयत्^८ इत्यर्थः ॥ हरिधायसम् । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' इत्यस्मात् 'वहिहा-
धाभ्यश्छन्दसि' इत्यसुन् । 'णित्' इत्यनुवृत्तेः आतो युक् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पृथिवीम् ।
'प्रथेः पिवन् संप्रसारणं च' इति धिवन्प्रत्ययः । 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीप् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ।
हरिवर्षसम् । 'वृङ् संभक्तौ' । 'वृङ्दीङ्भ्यां रूपस्वाङ्गयोः' इत्यसुन्प्रत्ययः पुगागमश्च । संभज्यते
तदिति^९ वर्षो रूपम्^{१०} । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । हरितोः । 'हञ् हरणे' इत्यस्मात् 'हसृहियुषिभ्य
इतिः' (उ. सू. १. ९७) इति इतिप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । भोजनम् । 'भुज पालनाभ्य-
वहारयोः' इत्यस्मात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । हितस्वरः । अन्तः । स्वरादिवन्तो-
दात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । चरत् । चरतिर्गत्यर्थः । लेटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

जज्ञानो हरितो वृषा विश्वमा भाति रोचनम् ।

हर्यश्चो हरितं धत्त आयुधमा वज्रं बाहोर्हरिम् ॥ ४ ॥

जज्ञानः । हरितः । वृषा । विश्वम् । आ । भाति । रोचनम् ।

हरिऽअश्वः । हरितम् । धत्ते । आयुधम् । आ । वज्रम् । बाहोः । हरिम् ॥ ४ ॥

^१वृषा कामानां वर्षकः ^२हरितः हरिद्वर्णपितः ^३जज्ञानः जात इन्द्रः ^४विश्वं सर्वं ^५रोचनं
दीप्यमानं लोकम् ^६आ ^७भाति सर्वतः प्रकाशयति । तथा ^८हर्यश्चः इन्द्रः ^९हरितं हरिद्वर्णपितम्
^{१०}आयुधं ^{११}धत्ते बाहोर्धत्ते । तथा ^{१२}हरिं शत्रूणां प्राणापहारकं^{१३} ^{१४}वज्रं ^{१५}बाहोः^{१६} ^{१७}आ धत्ते ॥ जज्ञानः ।
'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लिटः कानच् । 'गमहनं' इत्यादिना उपधालोपः । चित्त्वादन्तोदात्तः ।
भाति । 'भा दीप्तौ' इत्यस्य अन्तर्भावितण्यर्थस्य लटि रूपम् । रोचनम् । 'रुच दीप्तौ' इत्यस्मात्
'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । बाहोः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति
विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

इन्द्रो हर्यन्तमर्जुनं वज्रं शुक्रैरभिवृतम् ।

अपवृणोद्वरिभिरद्रिभिः सुतमुद्रा हरिभिराजत ॥ ५ ॥

इन्द्रः । हर्यन्तम् । अर्जुनम् । वज्रम् । शुक्रैः । अभिऽवृतम् ।

अप । अवृणोत् । हरिऽभिः । अद्रिऽभिः । सुतम् । उत् । गाः । हरिऽभिः । आजत ॥ ५ ॥

१. च-न-भ-स-हरितवर्णयोः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-'ययोः' नास्ति । ३. न-लक्ष्यते ।
४. ख-ग-त-न-भ-स-तयोश्च । ५. ख-भ-धारयति । ६. ज-हरितं वर्षो रूपं ययोरिति । ७. न-स-
प्रहारकम्; ल-प्राणहारकम् । ८. ख-ग-च-त-न-भ-ल-स-वा ।

सोऽयम्^१ इन्द्रः^२ ष्वर्यन्तं कमनीयम्^३ अर्जुनं शुभ्रम् । शुभ्रत्वमुपपादयति । शुक्रैः शुक्रैः क्षीरादिभिः^४ अभिवृतं व्यासं^५ वज्रं वेगवन्तं^६ हरिभिः । हरन्त्येभिः सोमरसान् इति हरयः । तैः अद्रिभिः प्रावभिः^७ सुतम् अभिवृतं सोमम्^८ अपावृणोत् आवरणरहितमकरोत् । तथा च मन्त्रवर्णः — ‘ पूषा राजानमावृणिरपगृह्णं गुहा हितम् । अविन्दत् ’ (ऋ. सं. १. २३. १४) इति । तथा गाः पणिभिरपहृता गाः हरिभिः अश्वैरुपेतः स इन्द्रः^९ उत^{१०} आजत बिलात्^{११} निरगमयत् ॥ अर्जुनम् । ‘ अर्जं षर्जं अर्जने ’ इत्यस्मात् ‘ अर्जैर्णिलुक् च ’ इत्युनन् । निस्वरः । अभिवृतम् । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । आजत । ‘ अज गतिक्षेपणयोः ’ । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः ॥ ॥ ८ ॥

‘ आ मन्द्रैः ’ इति पञ्चवं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं बार्हतमैन्द्रम् । ‘ आ मन्द्रैः ’ इत्यनुक्रमणिका । पूर्वसूक्ते ‘ बार्हतं तु ’ इत्युक्तत्वादस्यापि बार्हतत्वम् । ‘ विशेषविनियोगरतु यत्र श्रुत्या न सूत्रितः । स्मार्तं^{१२} तत्र विजानीयाद्विधानादिशास्त्रतः^{१३} ’ ॥

आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः ।

मा त्वा के चिन्नि यमन्वि न पाशिनोऽति धन्वेव ताँ इहि ॥ १ ॥

आ । मन्द्रैः । इन्द्र । हरिऽभिः । याहि । मयूररोमऽभिः ।

मा । त्वा । के । चित् । नि । यमन् । विम् । न । पाशिनः । अति । धन्वेव । तान् । इहि ॥ १ ॥

हे इन्द्र मन्द्रैः मादयितृभिः मयूररोमभिः मयूररोमसदृशरोमयुक्तैः हरिभिः अश्वैरुपेतस्त्वम्^{१४} आ याहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । के चित् अपि जनाः त्वा त्वां^{१५} मा नि यमन् मा नियच्छन्तु । गमनप्रतिबन्धं मा कुर्वन्तु इत्यभिप्रायः । प्रतिबन्धे दृष्टान्तः । विं न । यथा पाशिनः पाशहस्ता व्याधाः विं गच्छन्तं पक्षिणं नियच्छन्ति तद्वत् मा नियच्छन्तु । किंच^{१६} धन्वेव । यथा पान्था धन्व मरुदेशं शीघ्रम्^{१७} अति गच्छन्ति तद्वद्गमनप्रतिबन्धकानतीत्य शीघ्रम् इहि आगच्छ ॥ मन्द्रैः । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य ‘ स्फायितञ्चि^{१८} ’ इत्यादिना रक्प्रत्ययः । इदित्वाङ्गम् । प्रत्ययस्वरः । मयूररोमभिः । मयूररोमवद्रोमाणि येषामिति ‘ सप्तस्युपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च ’ (पा. सू. २. २. २४. १२) इति समासः उत्तरपदलोपश्च^{१९} । मयूरशब्दः ‘ मीनातेरुन् ’ (उ. सू. १. ६७) इत्यूरन्प्रत्ययान्तः । मीनाति सर्पानिति मयूरो बर्ही । नित्वादाद्युदात्तत्वे प्राप्ते ‘ मादीनाम् ’ (फि. सू. ५३) इति सूत्रेण मध्योदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । यमन् । ‘ यम उपरमे ’ इत्यस्य लेट्यडागमे रूपम् । इहि । ‘ इण् गतौ ’ इत्यस्य लोटि रूपम् ॥

१. त-दीपादिभिः । २. ख-ग-च-व-ज-ण-न-भ-स-‘ सोमं ’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-स-बलात् । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-शास्त्रम् । ५. न-‘ शास्त्रतः । गुरुणा प्रत्यक्ष्यमाणः स्नातकः आ मन्द्रैः इत्युपाङ्गं ब्रूयात् । तथा गुरवे प्रत्यक्ष्यमाण इति खण्डे सूत्रितम्-उपाङ्गा मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरिति चेति । ६. ख-ग-च-न-भ-स-यद्वा । ७. ख-ग-न-भ-स-वा उत्तरपदलोपश्च ।

वृत्रखादो वलंरुजः पुरां दुर्मो अपामजः ।

स्थाता रथस्य हयोरभिस्वर इन्द्रो दृक्हा चिदारुजः ॥ २ ॥

वृत्रऽखादः । वलंरुजः । पुराम् । दुर्मः । अपाम् । अजः ।

स्थाता । रथस्य । हयोः । अभिऽस्वरे । इन्द्रः । दृक्हा । चित् । आऽरुजः ॥ २ ॥

सोयम्^१ इन्द्रः^२ वृत्रखादः । वृत्रं खादति हिनस्तीति वृत्रखादः । वलंरुजः । वृणोत्याकाशम् इति वलो मेघः । तस्य भञ्जकः । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ विभेद वलम् ’ (क्र. सं. ३. ३४. १०) इति । ततः^३ अपामजः मेघभेदनद्वारा अपां प्रेरकः^४ पुरां शत्रुसंबन्धिनां^५ पुराणां^६ दुर्मः दारकः । तथा^७ हयोः अश्वयोः^८ अभिस्वरे अस्मदाभिमुख्येन प्रेरणे निमित्तभूते सति^९ रथस्य^{१०} स्थाता रथमधिष्ठाता । तथा^{११} दृक्हा^{१२} चित् दृढानामतिबलवतां शत्रूणामपि^{१३} आरुजः समन्ताद्भञ्जको भवति ॥ वृत्रखादः । ‘ खाद भक्षणे ’ इत्यस्मात् कर्मण्यण् । कृदुत्तरपदस्वरः । वलंरुजः । ‘ रजो भङ्गे ’ । कर्मण्युपपदे मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययः । ‘ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ’ इति द्वितीयाया अलुक् । थाथादिस्वरः । आरुजः । ‘ रजो भङ्गे ’ इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । समासे थाथादिस्वरः ॥

गम्भीराँ उदधीरिव क्रतुं पुष्यसि गा इव ।

प्र सुगोपा यवसं धेनवो यथा हृदं कुल्याइवाशत ॥ ३ ॥

गम्भीरान् । उदधीन्ऽइव । क्रतुम् । पुष्यसि । गाऽइव ।

प्र । सुऽगोपाः । यवसम् । धेनवः । यथा । हृदम् । कुल्याऽइव । आशत ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं^१ गम्भीरान् महावकाशान्^२ उदधीन्^३ समुद्रान्^४ उदकैर्यथा पोषयसि तद्वत्^५ क्रतुं यज्ञस्य कर्तारमिमं यजमानमभिमतफलप्रदानेन^६ पुष्यसि पोषयसि । अत्र दृष्टान्तः । यथा^७ सुगोपाः समीचीनो गोपालः यवसेन^८ गाः पोषयति तद्वत् । यथा^९ धेनवः यवसं तृणादिकं प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वं सोमान् प्राप्नोषि । ते च सोमाः^{१०} कुल्याइव कृत्रिमसरितः^{११} हृदं महाजलाशयं यथा प्राप्नुवन्ति तद्वत् त्वाम्^{१२} प्र^{१३} आशत व्याप्नुवन्ति ॥ गम्भीरान् । ‘ गाष्ट्र प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च ’ इत्यस्मात् ‘ गम्भीरगम्भीरौ ’ (उ. सू. ४. ४७५) इत्यनेन सूत्रेण इरचुप्रत्ययः । नुमागमोपधाह्रस्व-भकाराः सर्वे निपात्यन्ते । चित्त्वादन्तोदात्तः । उदधीनिव । उदकशब्दे उपपदे दधातेरधिकरणेऽर्थे ‘ कर्मण्यधिकरणे च ’ इति किप्रत्ययः । उदकशब्दस्य ‘ पेपंवासवाहनधिषु च ’ (पा. सू. ६. ३. ५८) इत्युदभावः । कृत्स्वरः । इवेन विभक्त्यलोपः । पुष्यसि । ‘ पुष पुष्टौ ’ इत्यस्यान्तर्णीतण्यर्थस्य लटि रूपम् । निघातः । सुगोपाः । गोपायतेः क्पि रूपम् । यथा । ‘ यथेति पादान्ते ’ (फि. सू. ८५) इति निघातः । आशत । ‘ अशू व्यासौ ’ इत्यस्माल्लङि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-शत्रुसंबन्धिनीनाम् । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘ पुराणां ’ नास्ति ।

३. घ-उदधीनिव । ४. ज-ण-समुद्रानिव । ५. न-ल-स-‘ प्र ’ नास्ति ।

आ नस्तुजं रयिं भरांशं न प्रतिजानते ।

वृक्षं पक्वं फलमङ्गीव धूनुहीन्द्रं संपारणं वसु ॥ ४ ॥

आ । नः । तुजम् । रयिम् । भ्र । अंशम् । न । प्रतिऽजानते ।

वृक्षम् । पक्वम् । फलम् । अङ्गीऽईव । धूनुहि । इन्द्र । सम्ऽपारणम् । वसु ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वनः अस्माकं तुजं शत्रूणां बाधकं रयिं धनेनोपलक्षितं पुत्रम् आ भर संपादय । तत्र दृष्टान्तः वनं । यथा पिता प्रतिजानते व्यवहारज्ञाय पुत्राय स्वकीयस्य धनस्य भागं ददाति तद्वत् । किंच पक्वं फलं प्रति वृक्षम् अङ्गीव अङ्गुली यथा धूनुति तथा त्वं संपारणम् अस्मदिच्छायाः सम्यक् पूरकं वसु धनं धूनुहि चालय । प्रयच्छेत्यर्थः ॥ प्रतिजानते । 'ज्ञा अवबोधने' इत्यस्य शतरि रूपम् । प्रादिसमासः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । धूनुहि । 'धूश् कम्पने' इत्यस्य लोटि रूपम् । संपारणम् । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य करणे ल्युट् । समासे कृत्स्वरः ॥

स्वयुरिन्द्र स्वराळसि स्मदिष्टिः स्वयंशस्तरः ।

स वावृधान ओजसा पुरुष्टुत भवो नः सुश्रवस्तमः ॥ ५ ॥

स्वऽयुः । इन्द्र । स्वऽराट् । असि । स्मत्ऽदिष्टिः । स्वयंशऽस्तरः ।

सः । ववृधानः । ओजसा । पुरुऽस्तुत । भव । नः । सुश्रवऽस्तमः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र स्वयुः धनवानसि । तथा स्वराट् स्वर्गस्य राजा असि । स्मदिष्टिः भद्रवाक्यः स्वयंशस्तरः अतिशयेन प्रभूतकीर्तिरसि । हे पुरुष्टुत बहुभिराहूतेन्द्र वसः स्वम् ओजसा बलेन वावृधानः वर्धमानः सन् वनः अस्मदर्थं सुश्रवस्तमः अतिशयेन शोभनाज्ञोपेतः भव ॥ स्वयुः । स्वशब्दात् मत्वर्थो यो युः । स्वराट् । 'राजू दीप्तौ' । क्रिप् । ब्रश्वादिना षत्वम् । स्मदिष्टिः । स्मत् सुमदित्यर्थः । उकारलोपश्चान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पुरुष्टुत । संहितायां 'स्तुतस्तोमयोञ्छन्दसि' इति षत्वम् । भव । भवतेर्लोटि रूपम् । 'द्वयोऽस्तस्तिङः' इति संहितायां दीर्घः । सुश्रवस्तमः । श्रवःशब्दोऽसुञ्जन्तः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । तदन्तादतिशायने तमप् । तस्य पित्वादनुदात्तत्वे बहुव्रीहिस्वरः ॥ ॥ ९ ॥

'युध्मस्य ते' इति पञ्चममष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । 'युध्मस्य' इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि निष्केवल्ये 'युध्मस्य ते' इति सूक्तं निबिद्धानम् । सूत्रितं च—'कुह श्रुत इन्द्रो युध्मस्य त इति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । ऋषभनाम्नि एकाहेऽपि निष्केवल्य इदं सूक्तं निबिद्धानम् । सूत्रितं च—'युध्मस्य त इति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

१. च-फ-धनरूपयशस्वान् स पूर्वोक्तः ओजसा बलेन वावृधानः पुनःपुनर्वर्धनशीलः पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत नोऽस्माकम् । २. च-शोभनाज्ञप्रदाता । ३. ख-ग-च-ज-ण-स-ऋषभस्य ।

युध्मस्य ते वृषभस्य स्वराज उग्रस्य यूनः स्थविरस्य घृष्वेः ।

अर्जूर्यतो वज्रिणो वीर्याणीन्द्र श्रुतस्य महतो महानि ॥ १ ॥

युध्मस्य । ते । वृषभस्य । स्वराजः । उग्रस्य । यूनः । स्थविरस्य । घृष्वेः ।

अर्जूर्यतः । वज्रिणः । वीर्याणि । इन्द्र । श्रुतस्य । महतः । महानि ॥ १ ॥

हे इन्द्र युध्मस्य योधनशीलस्य वृषभस्य अभिमतफलसेचकस्य स्वराजः धनाधिपतेः उग्रस्य समर्थस्य यूनः नित्यतरुणस्य स्थविरस्य चिरंतनस्य घृष्वेः शत्रूणां संघर्षकस्य अर्जूर्यतः जरारहितस्य वज्रिणः श्रुतस्य त्रिषु लोकेषु प्रसिद्धस्य अत एव महतः ते तव वीर्याणि महानि महान्ति खलु ॥ युध्मस्य । 'युध संग्रहारे' । 'इषुयुधीन्विदसि' इत्यादिना मक्प्रत्ययः । यूनः । यौतेः 'कनिन्युवृषि' इत्यादिना कनिन् । 'श्वयुवमधोनामतद्धिते' इति संप्रसारणम् । निस्स्वरः । स्थविरस्य । 'अजिरशिशिरशिशिल' इत्यादिना किरन्प्रत्ययान्तो निपातितः । घृष्वेः । 'घृषु संघर्षे' । 'कृविघृष्विच्छवि' इत्यादिना किन्प्रत्ययान्तो निपात्यते । निस्त्वादाद्युदात्तः ॥

महाँ असि महिष वृष्ण्येभिर्धनस्पृदुग्र सहमानो अन्यान् ।

एको विश्वस्य भुवनस्य राजा स योधया च क्षयया च जनान् ॥ २ ॥

महान् । असि । महिष । वृष्ण्येभिः । धनस्पृत् । उग्र । सहमानः । अन्यान् ।

एकः । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । सः । योधय । च । क्षयय । च । जनान् ॥ २ ॥

हे महिष महनीय उग्र इन्द्र त्वं महानसि । धनस्पृत् धनानि दानभोगत्यागैः पारं नयस्त्वं वृष्ण्येभिः वीर्यैः अन्यान् शत्रून् सहमानः अभिभवन् वर्तसे । तथा विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य एकः असहायः राजा सः त्वं योधय च सप्तान् प्रहर । जनान् क्षयय च निवासय । बाधकान् हत्वा साधुजनान् स्वस्थाने स्थापयेत्यभिप्रायः ॥ महिष । 'मह पूजायाम्' । 'अविमहोष्टिषच्' (उ. सू. १. ४५) इति टिषच्प्रत्ययः । आमन्त्रितत्वान्निघातः । वृष्ण्येभिः । वृष्णि भवानि । 'भवे छन्दसि' इति यत् । 'यतोऽनावः' इत्याद्युदात्तः । योधय । 'युध संग्रहारे' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । 'चादिषु च' इति न^१ निघातः^२ । निस्स्वरः । क्षयय । 'क्षि निवासगत्योः' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । अत्रापि पूर्ववदनिघातः ॥

प्र मात्राभी रिरिचे रोचमानः प्र देवेभिर्विश्वतो अप्रतीतः ।

प्र मज्मना दिव इन्द्रः पृथिव्याः प्रोरोर्महो अन्तरिक्षादजीषी ॥ ३ ॥

प्र । मात्राभिः । रिरिचे । रोचमानः । प्र । देवेभिः । विश्वतः । अप्रतीतः ।

प्र । मज्मना । दिवः । इन्द्रः । पृथिव्याः । प्र । उरोः । महः । अन्तरिक्षात् । ऋजीषी ॥ ३ ॥

१० रोचमानः दीप्यमानः १ विश्वतः सर्वैः १ अप्रतीतः एतावदस्य सामर्थ्यमित्यपरिच्छिद्यमानः
 १ ऋजीषी सोमवान् १ इन्द्रः १ मात्राभिः । मीयन्ते परिच्छिद्यन्ते इति मात्राः शिलोच्चयाः । तेभ्योऽपि १ प्र
 १ रिरिचे प्रकर्षेण महत्तयातिरिक्तोऽभूत् । तथा १ देवेभिः देवेभ्योऽपि १ मज्जना । मज्जयति शत्रून्
 दुःखसागरे इति मज्ज बलम् । तेन बलेन १ प्र रिरिचे । तथा १ दिवः १ पृथिव्याः द्यावापृथिवीभ्यां च १
 १ प्र रिरिचे । तथा १ उरोः विस्तीर्णात् १ महः महतः १ अन्तरिक्षात् अपि १ प्र रिरिचे ॥ मात्राभिः । ' माङ्
 माने शब्दे च ' इत्यस्मात् ' हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन् ' इति त्रन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । ' दूलोपे
 पूर्वस्य दीर्घोऽणः ' इति संहितायां दीर्घः । रोचमानः । ' रुच दीप्तौ ' इत्यस्मात् शानचि रूपम् । तस्य
 लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । अप्रतीतः । ' इण् गतौ ' । कर्मणि क्तः । प्रादिसमासः । नञा समासे
 तस्य स्वरः । मज्जना । ' दुमस्त्रो शुद्धौ ' । औणादिको मनिच्प्रत्ययः । ' झलं जश् झशि ' इति
 जश्त्वम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । पृथिव्याः । ' उदात्तयणो ह्रस्पूर्वात् ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥

उरं गभीरं जनुषाभ्युग्रं विश्वव्यचसमवतं मतीनाम् ।

इन्द्रं सोमासः प्रदिवि सुतासः समुद्रं न स्रवत आ विशन्ति ॥ ४ ॥

उरम् । गभीरम् । जनुषा । अभि । उग्रम् । विश्वव्यचसम् । अवतम् । मतीनाम् ।

इन्द्रम् । सोमासः । प्रदिवि । सुतासः । समुद्रम् । न । स्रवतः । आ । विशन्ति ॥ ४ ॥

१ उरं महान्तम् अत एव १ गभीरं महावकाशं १ जनुषा जन्मना स्वभावत एव १ उग्रं शत्रूणां
 भयंकरम् । गभीरत्वमेवोच्यते । १ विश्वव्यचसं विश्वव्यासं १ मतीनां स्तोतीनां १ स्तोतृणां वा १ अवतं
 रक्षकं तादृशम् १ इन्द्रं १ प्रदिवि पूर्वेष्वहःसु १ सुतासः प्रावभिरभिषुताः १ सोमासः सोमाः १ अभि
 आभिमुख्येन १ आ १ विशन्ति । तत्र दृष्टान्तः १ समुद्रं १ न । यथा १ स्रवतः स्रवन्त्यो नद्यः समुद्रम्
 आविशन्ति तद्वत् ॥ जनुषा । ' जनी प्रादुर्भावे ' इत्यस्मात् ' जनेरुसिः ' इत्युसिप्रत्ययः । विश्वव्यचसम् ।
 ' व्यच व्याजीकरणे ' इत्यस्मादसुन् । ' व्यचेः कुटादिवमनसीति वक्तव्यम् ' इत्यत्र ' अनसि ' इति
 पर्युदासात् क्तिच्वाभावः । विश्वव्यचा इतीन्द्रस्य नाम । ' बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ' इति
 पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वम् । अवतम् । अव रक्षणादिषु । औणादिकोऽतच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

यं सोममिन्द्र पृथिवीद्यावा गर्भं न माता बिभृतस्त्वाया ।

तं ते हिन्वन्ति तमु ते मृजन्त्यध्वर्यवो वृषभ पातवा उ ॥ ५ ॥

यम् । सोमम् । इन्द्र । पृथिवीद्यावा । गर्भम् । न । माता । बिभृतः । त्वाऽया ।

तम् । ते । हिन्वन्ति । तम् । ऊँ इति । ते । मृजन्ति । अध्वर्यवः । वृषभ । पातवै । ऊँ इति ॥ ५ ॥

हे १ इन्द्र १ पृथिवीद्यावा द्यावापृथिव्यौ १ त्वाया त्वत्कामनया १ यं १ सोमं १ बिभृतः
 अन्तर्धारयतः । अत्र दृष्टान्तः १ गर्भं १ न । यथा १ माता गर्भं बिभर्ति तद्वत् । हे १ वृषभ कामानां

१. त-सर्वैः देवैः । २. ख-ग-च-च यः; न-स-यः । ३. ख-ग-ज-ण-न-स-स्तोतृणां वा; घ-प-
 स्तोत्राणाम्; च-फ-स्तोतृणाम् । ४. ज-ण-' द्वे ' नास्ति ।

वर्षक हे इन्द्र ऽअध्वर्यवः अध्वरं यजमानायेच्छन्तः ऽते त्वदर्थं ऽतं सोमं ऽहिन्वन्ति प्रेरयन्ति । किंच ऽते तव ऽपातवै पानाय ऽतं सोमं ऽमृजन्ति शोधयन्ति । ऽउ प्रसिद्धौ ॥ पृथिवीद्यावा । ‘ दिवो द्यावा ’ इति द्यावादेशः । आद्युदात्तः । ‘ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपृषमन्थिषु ’ इत्यत्र पर्युदासात् ‘ देवताद्वन्द्वे च ’ इत्युभयपदप्रकृतिस्वरः । कृतसमासस्य विपर्यासश्छान्दसः । बिभृतः । ‘ दुभृश् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्माल्लिटि ‘ भृजामित् ’ इत्यभ्यासस्येत्वम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अजादिप्रत्ययपरत्वाभावाद्वा ‘ अभ्यस्तानामादिः ’ इति स्वरो न भवति । प्रत्ययस्वरः । त्वाया । त्वामिच्छतीत्यर्थे ‘ सुप आत्मनः क्यच् ’ । पूर्वपददकारस्याकारश्छान्दसः । ‘ अ प्रत्ययात् ’ इति भावेऽप्रत्ययः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति तृतीयायाः सवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । अध्वर्यवः । अध्वर-मिच्छन्तः । सुपः क्यच् । ‘ क्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ’ इत्यकारलोपः । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । पातवै । ‘ पा पाने ’ । तुमर्थे^१ तवैप्रत्ययः । ‘ अन्तश्च तवै युगपत् ’ इति धात्वन्तस्य प्रत्ययस्य चोदात्तत्वम् । ‘ उजः ’ इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥ ॥ १० ॥

‘ मरुत्वान् ’ इति पञ्चर्चं नवमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ मरुत्वान् ’ इत्यनुक्रम-णिका^२ । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे^३ एतत् सूक्तं^४ निविद्वानीयम्^५ । सूत्रितं च—‘ श्रुधी हवमिन्द्र मरुत्वाँ इन्द्रेति मरुत्वतीयम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति । ऋषभनाम्न्येकाहेऽपि मरुत्वतीयशस्त्रे एतन्निविद्वानम् । सूत्रितं च—‘ मरुत्वाँ इन्द्र युध्मस्य त इति मध्यंदिनः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

मरुत्वाँ इन्द्र वृषभो रणाय पिब सोममनुष्वधं मदाय ।

आ सिञ्चस्व जठरे मध्व ऊर्मि त्वं राजासि प्रदिवः सुतानाम् ॥ १ ॥

मरुत्वान् । इन्द्र । वृषभः । रणाय । पिब । सोमम् । अनुऽस्वधम् । मदाय ।

आ । सिञ्चस्व । जठरे । मध्वः । ऊर्मिम् । त्वम् । राजा । असि । प्रऽदिवः । सुतानाम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र यः वृषभः अपां वर्षिता मरुत्वान् । मरुतो देवविशः तद्वान्^६ । स त्वम् अनुष्वधं स्वधया सवनीयपुरोडाशादिरूपेण^७ अन्नेनानुगतं सोमं रणाय रमणीयसंग्रामार्थं^८ मदाय तं सोमं पिब । किंच मध्वः मदकरस्य सोमस्य ऊर्मिं संघातं बहुरसं जठरे । जग्धमन्नमस्मिंस्तिष्ठतीति जठरमुदरम् । तस्मिन्नुदरे आ सिञ्चस्व सर्वतः क्षारय । यतः त्वं प्रदिवः पूर्वैष्वहःसु सुतानाम् अभिषुतानां सोमानां राजासि ईक्षितासि । न केवलमधुनातनानामिति भावः । उक्तमर्थं यास्को ब्रवीति—‘ मरुत्वानिन्द्र मरुद्भिस्तद्वान् वृषभो वर्षितापां रणाय रमणीयाय संग्रामाय पिब सोममनुष्वधमन्वधं मदाय मदनीयाय जैत्रायासिञ्चस्व जठरे मधुन ऊर्मिम् । मधु सोममित्यौपमिकं

१. त-इत्यस्मात्तुमर्थे । २. न-इत्यनुक्रमणिका । दशमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् । तथा च ‘ दशमेऽहनि ’ इति खण्डे सूत्रं—मरुत्वानिन्द्रेति मरुत्वतीयमिति । महामते मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । पञ्चमारण्यके कया शुभा सवयसः सनीळा मरुत्वानिन्द्र वृषभो रणायेति सूत्रितत्वात् । ३. ग-च-मरुत्वतीयस्य तृतीयशस्त्रे; ज-ण-मरुत्वतीयाख्यतृतीयशस्त्रे । ४. ख-ग-च-ज-ण-स-‘ सूक्तं ’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-स-निविद्वानम् । ६. ख-ग-तद्वान् । ७. त-हवनीयं । ८. ख-ग-च-फ-स-रमणीयाय संग्रामार्थम्; ज-ण-रमणीयाय संग्रामाय संग्रामार्थम् ।

माद्यतेः । इदमपीतरन्मध्वेतस्मादेव । त्वं राजासि पूर्वेष्वप्यहःसु सुतानाम्' (निरु. ४. ८) इति ॥
 अनुस्वधम् । स्ववामनुगम्य वर्तमानम् । 'अथादयः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः ।
 संहितायां 'पूर्वपदान्' (पा. सू. ८. ३. १०६) इति षत्वम् । निरुदकादिवादनतोदात्तत्वम् ।
 ऊर्मिम् । 'अर्तेरूच' इति मिप्रत्ययः । धातोः ऊ इत्यादेशो रपरः । प्रत्ययस्वरः ॥

'सजोषा इन्द्र' इति मरुत्वतीयग्रहस्य याज्या । सूत्रितं च— 'सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भि-
 रिति भक्षयिष्वैतत्पात्रम्' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

सजोषा इन्द्र सगणो मरुद्भिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ।

जहि शत्रूरप मृधो नुदस्वाथामयं कृणुहि विश्वतो नः ॥ २ ॥

सजोषाः । इन्द्र । सगणः । मरुत्भिः । सोमम् । पिब । वृत्रहा । शूर । विद्वान् ।

जहि । शत्रून् । अप । मृधः । नुदस्व । अयं । अभयम् । कृणुहि । विश्वतः । नः ॥ २ ॥

हे शूर बलवान् हे इन्द्र सजोषाः संगतो देवैः मरुद्भिः सगणः मरुद्भिरेव^१ वृत्रहा
 वृत्रस्य हन्ता विद्वान् कर्मविषयाभिज्ञस्त्वं सोमं पिब । ततो नः शत्रून् जहि । मृधः
 हिंसकान् शत्रून् अप नुदस्व । यद्वा मृधः । हिंस्यन्तेऽत्र प्राणिन इति मृधः संग्रामाः^२ । तत्र
 वर्तमानान् शत्रून्पनुदस्व । अथ अनन्तरं नः अस्माकं विश्वतः सर्वतः अभयं कृणुहि कुरु ।
 सर्वतो भयरहितानस्मान् कुर्वित्यर्थः ॥ वृत्रहा । हन्तेः 'ब्रह्मभूणवृत्रेषु क्तिप्' । अभयम् । 'जिभी
 भये' इत्यस्मात् एरच् । नजा^३ समासे^४ तस्य स्वरः । विश्वतः । पञ्चम्यास्तसि लृत्स्वरः ॥

उत ऋतुभिर्ऋतुपाः पाहि सोममिन्द्र देवेभिः सखिभिः सुतं नः ।

याँ अभजो मरुतो ये त्वान्वहन्वृत्रमदधुस्तुभ्यमोजः ॥ ३ ॥

उत । ऋतुभिः । ऋतुऽपाः । पाहि । सोमम् । इन्द्र । देवेभिः । सखिभिः । सुतम् । नः ।

यान् । आ । अभजः । मरुतः । ये । त्वा । अनु । अहन् । वृत्रम् । अदधुः । तुभ्यम् । ओजः ॥ ३ ॥

उत अपि च हे ऋतुपाः कालनिर्वाहकतया ऋतूनां पातः । ऋतुषु सोमं पिबतीति वा
 ऋतुपाः । यद्वा ऋतुभिः^५ मरुद्भिः सह सोमं पिबतीति ऋतुपाः । तादृश हे इन्द्र सखिभिः समानस्थानैः
 ऋतुभिः मरुद्भिः देवेभिः देवैः सहितस्त्वं नः संबन्धिन^६ सुतम् अभिषुतं सोमं पाहि पिब ।
 किंच^७ यान् मरुतः अभजः युद्धसहायार्थमसेवथाः ये च मरुतः त्वा त्वां युद्धे^८ स्वामिनम्
 अनु अभजन्त । ततस्त्वं वृत्रम् अहन् हतवानसि । ते मरुतः तुभ्यं त्वदर्थम् ओजः युद्धे शत्रु-

१. ख-न-ल-स-अर्तेरूच । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-ल-स- 'मरुद्भिरेव' नास्ति । ३. ख-ग-च-
 ज-ण-न-स-संग्रामः । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-स-नञ्समासे । ५. घ-ज-ण-ऋतुभिः निर्वाहकैः ।
 ६. ज-सवने । ७. घ-ज-ण-किंच त्वम् । ८. ख-ग-ज-ण-त-न-युधि ।

हननादिरूपं पराक्रमम् ^१अदधुः अकुर्वन् ॥ अमजः । ' भज सेवायाम् ' इत्यस्य लङि रूपम् । यद्वृत्त-
योगादनिघातः । अहन् । ' हन हिंसागत्योः ' इत्यस्य लङि सिपो हल्ङ्यादिना लोपः । पादादित्वात्
अनिघातः । अदधुः । दधातेर्लङि श्लेः ' सिजभ्यस्त° ' इति जुस् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

मरुत्वतीयशस्त्रे याज्या ' ये त्वाहिहस्ये ' इत्येषा । सूत्रितं च—' ये त्वाहिहस्ये मघवन्नवर्धन्नि ति
याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १४) इति ॥

ये त्वाहिहस्ये मघवन्नवर्धन्ये शाम्बरे हरिवो ये गविष्टौ ।

ये त्वा नूनमनुमदन्ति विप्राः पिबेन्द्र सोमं सगणो मरुद्भिः ॥ ४ ॥

ये । त्वा । अहिहस्ये । मघवन् । अवर्धन् । ये । शाम्बरे । हरिवः । ये । गोऽष्टौ ।

ये । त्वा । नूनम् । अनुमदन्ति । विप्राः । पिब । इन्द्र । सोमम् । सगणः । मरुत्सभिः ॥ ४ ॥

हे ^१मघवन् धनवन् ^२इन्द्र ^३ये मरुतः ^४अहिहस्ये वृत्रहननरूपे कर्मणि ^५त्वा त्वाम् ^६अवर्धन् ।
' प्रहर भगवो जहि वीरयस्व ' इति बलदानेनावीवृधन् । हे ^७हरिवः अश्ववन्निन्द्र ^८ये च
^९शाम्बरे शम्बरवधसंबन्धिनि युद्धे त्वामवीवृधन् । इन्द्रः शम्बरमवधीदित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रवर्णः—' यः
शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्यन्वविन्दत् । ओजायमानं यो अहिं जघान ' (ऋ. सं. २.
१२. ११) इति । तथा ^{१०}ये मरुतः ^{११}गविष्टौ पणिनामकैरसुरैः सह गवार्थे युद्धे च त्वामवीवृधन् ।
^{१२}विप्राः मेधाविनः ^{१३}ये च मरुतः ^{१४}नूनम् इदानीं त्वाम् ^{१५}अनुमदन्ति मादयन्ति तादृशैस्तैः ^{१६}मरुद्भिः
^{१७}सगणः सन् इमं ^{१८}सोमं ^{१९}पिब ॥ अहिहस्ये । हन्तेर्भावे ' हनस्तच ' इति क्यप् । क्रतुत्तरपदस्वरः ।
अवर्धन् । ' वृधु वृद्धौ ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लङि रूपम् । ' छन्दस्युभयथा ' इति श्लेराधधातुत्वात्
णेलोपः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शाम्बरे । शम्बरस्येदमित्यर्थे ' तस्येदम् ' इत्यणप्रत्ययः । गविष्टौ ।
' इषु इच्छायाम् ' । भावे क्तिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अनुमदन्ति । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य
लटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । आगमानुशासनस्यानित्यत्वानुमभावः । श्लेःसार्वधातुकस्वरे कृते धातु-
स्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः ॥

मरुत्वेन्तं वृषभं वावृधानमकवारिं दिव्यं शासमिन्द्रम् ।

विश्वसाहमवसे नूतनाग्रं संहोदामिह तं हुवेम ॥ ५ ॥

मरुत्वेन्तम् । वृषभम् । वावृधानम् । अकवऽअरिम् । दिव्यम् । शासम् । इन्द्रम् ।

विश्वऽसहम् । अवसे । नूतनाय । उग्रम् । संहऽसदम् । इह । तम् । हुवेम ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१मरुत्वेन्तं मरुद्भिस्तद्वन्तं ^२वृषभं मेघभेदनद्वारा अपां वर्षकं ^३वावृधानं वृत्रहननादिकर्मसु
उत्साहेन वर्धमानम् ^४अकवारिं प्रभूतशत्रुकं ^५यद्वा अकुत्सितारिम् । तथा च मन्त्रः—' स्वरिरमत्रो

ववक्षे रणाय ' (ऋ. सं. १. ६१. ९) इति । १ दिव्यं दिवि स्वर्गलोके वर्तमानम् । २ शासं हितोपदेशाहितपरिहारारभ्यां शासितारं ३ विश्वासाहं विश्वस्य प्रतिपक्षस्य सर्वस्याभिभवितारम् ४ उग्रं शत्रुषु ५ उद्गुणं ६ सहोदां युद्धसहकारिणां मरुतां बलप्रदं ७ तं तादृशसामर्थ्योपेतम् ८ इन्द्रं ९ नूतनाय नवतराय १० अवसे रक्षणाय ११ इह कर्मणि १२ हुवेम त्वामाह्वयेम ॥ नूतनाय । नवशब्दस्य नू इत्यादेशः । त्वसनखाश्च प्रत्यया वक्तव्याः इति तनप्रत्ययः ॥ ११ ॥

‘सद्यो ह’ इति पञ्चच दशमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘सद्यो ह’ इत्यनुक्रमणिका । अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘सद्यो ह जातः’ इत्येतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘सद्यो ह जात एवा त्वामिन्द्रः’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । चातुर्विंशिकेऽप्यहनि मैत्रावरुणशस्त्रेऽहरहः-शस्यसंज्ञकमेतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—‘सद्यो ह जात इत्यहरहःशस्यं मैत्रावरुणः’ (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । अहरगणे द्वितीयादिव्वहःसु माध्यंदिनसवनेऽस्मिन् शस्त्रे एतत्सूक्तम् । ‘अहरहःशस्यानीति होत्रका द्वितीयादिव्वेव’ (आश्व. श्रौ. ७. १) इति सूत्रितम् । साद्यस्त्रे एकाहे मरुत्वतीये शस्त्रे ‘सद्यो ह जातः’ इत्याद्या सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—‘सद्यो ह जातो वृषभः कनीनस्त्वं सद्यो अपिबो जात इन्द्र’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

सद्यो ह जातो वृषभः कनीनः प्रभर्तुमावदन्धसः सुतस्य ।

साधोः पिब प्रतिकामं यथा ते रसाशिरः प्रथमं सोम्यस्य ॥ १ ॥

सद्यः । ह । जातः । वृषभः । कनीनः । प्रभर्तुम् । आवत् । अन्धसः । सुतस्य ।

साधोः । पिब । प्रतिकामम् । यथा । ते । रसाशिरः । प्रथमम् । सोम्यस्य ॥ १ ॥

१ वृषभः वृष्टिद्वारा अपां वर्षिता २ सद्यः तदानीमेव ३ जातः उत्पन्नः ४ कनीनः कमनीयः इन्द्रः ५ सुतस्य अभिपुत्रस्य ६ अन्धसः हविर्लक्षणस्य अन्नस्य ७ सोमस्य ८ प्रभर्तुं प्रकर्षेण भर्तारं ९ संग्रहीतारं यजमानम् १० आवत् रक्षतुं । ११ इह प्रसिद्धौ । किंच तादृशस्त्वं १२ प्रतिकामं क्लामे कामे सोमपानेच्छायां १३ सत्यां १४ ते तव १५ यथा कामस्य पूर्तिर्भवति तथा १६ साधोः रसात्मना संसिद्धं १७ रसाशिरः गोपयोमिश्रणोपेतं १८ सोम्यस्य सोममयं रसं १९ प्रथमं सर्वेभ्यो देवेभ्यः पुरस्तात् २० पिब ॥ प्रतिकामम् । कामं कामं प्रति १ । वीप्सायामव्ययीभावः । समासस्वरः । यथा । अपादान्तत्वादेव लिट्स्वरः । रसाशिरः । आङ्-पूर्वात् श्रीणातेः क्तिपि ‘अपस्पृधेथाम्’ इत्यादिना आशिरः इत्यादेशः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । सोम्यस्य । सोमशब्दात् मयडर्थे ‘मये च’ इति यप्रत्ययः ॥

१. ज-ण-शत्रुपक्षेपु । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-फ-भ-स-‘अन्नस्य’ नास्ति । ३. ख-ग-ज-ण-त-भ-स-भर्तारं तम् । ४. च-अरक्षत् । ५. ख-ग-च-त-न-फ-भ-स-सोमपाने त्वरायाम् । ६. च-ज-ण-प्रति इति । ७. ल-आशिरः ।

यज्जायथास्तदहरस्य कामेऽशोः पीयूषमपिवो गिरिष्ठाम् ।

तं ते माता परि योषा जनित्री महः पितुर्दम आसिञ्चदग्रे ॥ २ ॥

यत् । जायथाः । तत् । अहः । अस्य । कामे । अंशोः । पीयूषम् । अपिवः । गिरिऽस्थाम् ।
तम् । ते । माता । परि । योषा । जनित्री । महः । पितुः । दमे । आ । असिञ्चत् । अग्रे ॥ २ ॥

हे इन्द्र त्वं यत् यस्मिन्नहनि जायथाः अजायथाः तदहः^१ तस्मिन्नेवाहनि अस्य सोमस्य कामे पिपासायां सत्यां गिरिष्ठां गिरिस्थां पर्वतस्य^२ उच्चस्थाने^३ वर्तमानम् अंशोः सोमलताखण्ड-विशिष्टस्य ऋजीपस्य पीयूषम् अभिनवं^४ रसम् अपिवः पीतवानसि । उत्पत्तिक्षणे एव सोमपाने कारणं दर्शयति । ते तव जनित्री माता योषा युवतिरदितिः महः महतः पितुः जनकस्य कश्यपस्य दमे सूतिकागृहे अग्रे स्तन्यदानात् प्राक् तं तादृशं सोमं परि आसिञ्चत् तवास्ये परितोऽक्षारयत् ॥ जायथाः । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लङि^५ 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । जनित्री । 'जनिता मन्त्रे' इति निपातनात् णेलोपः ॥

उपस्थाय मातरमन्नमैदृ तिग्ममपश्यदभि सोममूधः ।

प्रयावयन्नचरदृत्सो अन्यान्महानि चक्रे पुरुधप्रतीकः ॥ ३ ॥

उपस्थाय । मातरम् । अन्नम् । ऐदृ । तिग्मम् । अपश्यत् । अभि । सोमम् । ऊधः ।
प्रश्यवयन् । अचरत् । गृत्सः । अन्यान् । महानि । चक्रे । पुरुधऽप्रतीकः ॥ ३ ॥

स इन्द्रः मातरम् उपस्थाय प्रार्थयित्वा अन्नमैदृ तामन्नमयाचत । 'ईलिरध्येषणाकर्मा' (निरु. ७. १५) इति यास्कः । ततस्तस्याः ऊधः ऊधसि क्षीररूपेण स्थितं तिग्मं दीप्तं सोमम् अभि अपश्यत् सर्वतोऽदर्शत्^१ । गृत्सः । अभिकाङ्क्षयते सर्वेदेवैः शत्रुहननार्थमिति गृत्स इन्द्रः । अन्यान् सपत्नान् प्रयावयन्^२ स्वस्वस्थानात् प्रकर्षणोच्चालयन् अचरत् सर्वत्र चरति । किंच पुरुधप्रतीकः तेजोयोगात् बहुधा विक्षिप्ताङ्गः सन्^३ महानि महान्ति वृत्रहननादीनि कर्माणि चक्रे ॥ उपस्थाय । तिष्ठतेर्यपि 'धुमास्था' इतीत्वे प्राप्ते 'न व्यपि' इति प्रतिषेधः । लिट्स्वरः । ऐदृ । ईलिर्योच्चार्यार्थः । तस्माल्लङि रूपम् । 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः । घृत्वम् । निघातः । तिग्मम् । 'तिज निशाने' अस्मात्^४ 'युजिरुचितिजां कुश्च' इति मक्प्रत्ययः कवर्गादेशश्च^५ । प्रयावयन्^६ । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य शततरी रूपम् । लिट्स्वरः । गृत्सः । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' । 'गृधिपण्योर्दकौ च' इति सप्रत्ययो दकारश्चान्तादेशः । वृषादित्वात्

१. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-ततः; च-तत् । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-ल-स- 'पर्वतस्य' नास्ति ।
३. घ-ल-उच्चैः स्थाने । ४. ज-ण-अभिषुतम् । ५. त-लङि रूपम् । ६. ख-ग-च-भ-स-सर्वतोऽदर्शयत्;
घ-ज-ण-सर्वतो ददर्श; न-सर्वानदर्शयत् । ७. ज-ण-प्रयावयन् । ८. ख-ग-च-न-भ-स- 'सन्' नास्ति
९. ल-इत्यस्मात् । १०. ज-ण-कवर्गान्तादेशश्च । ११. ज-ण-न-स-प्रयावयन् ।

आद्युदात्तः । पुरुषप्रतीकः । पुरुषशब्दः^१ इह संख्यावाची^२ । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः ।
ह्रस्वश्छान्दसः । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

उग्रस्तुराषाढभिभूत्योजा यथावशं तन्वं चक्र एषः ।

त्वष्टारमिन्द्रो जनुषाभिभूयामुष्या सोममपिबच्चमूषु ॥ ४ ॥

उग्रः । तुराषाढ् । अभिभूतिऽओजाः । यथाऽवशम् । तन्वम् । चक्रे । एषः ।

त्वष्टारम् । इन्द्रः । जनुषा । अभिऽभूय । आऽमुष्य । सोमम् । अपिबत् । चमूषु ॥ ४ ॥

यः ^१एषः इन्द्रः ^२उग्रः शत्रूणां भयंकरः ^३तुराषाढ् त्वरया^३ शत्रूणामभिभविता अत एव^३
^४अभिभूत्योजाः^३ शत्रूणामभिभवनपराक्रमोपेतः सन् ^५तन्वम् आत्मीयं शरीरं ^६यथावशं ^७यथाकामं
नानाविधरूपोपेतं ^८चक्रे । तथा च मन्त्रवर्णः—' रूपं रूपं मघवा बोभवीति ' (ऋ. सं. ३. ५३. ८)
इति । सः ^९इन्द्रः ^{१०}जनुषा जन्मना सामर्थ्येन ^{११}त्वष्टारं त्वष्टृनामकमसुरम् ^{१२}अभिभूय ^{१३}चमूषु
चमसेषु स्थितम् ^{१४}आमुष्य चोरयित्वा ^{१५}सोममपिबत् । ' त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रम् ' इत्यादि ' प्रासहा
सोममपिबत् ' (तै. सं. २. ४. १२. १) इति तैत्तिरीयकम् ॥ तुराषाढ् । ' जिवरा संभ्रमे ' ।
क्विप् । ' ज्वरत्वरः ' इत्यादिना ऊङ् । सहेः ' छन्दसि सहः ' इति ण्विः । ' कर्तृकरणे कृता
बहुलम् ' इति समासः । ' तत्पुरुषे कृति बहुलम् ' इति तृतीयायाः^४ अलुक् । ' सहेः साङः सः '
इति षत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । यथावशम् । वशं काममनतिक्रम्य इत्यव्ययीभावसमासः । समास-
स्वरः । आमुष्य । ' मुष स्तेये ' । ल्यप् । चमूषु । ' चसु अदने ' । ' कृषिचितनिधनिसजिखजिभ्य
ऊः ' इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमास्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु घन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम् । मघऽवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । मूतये । समत्सु । घन्तम् । वृत्राणि । सम्ऽजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

सिद्धैषा^५ ॥ ॥ १२ ॥

' शंसा महाम् ' इति पञ्चचमेकादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ' शंसा महाम् ' इत्यनु-
क्रमणिका । समूहः दशरात्रेऽष्टमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं च—' शंसा महं
महश्चित्त्वमिन्द्र ' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

१. च-पुरुषशब्दात् । २. घ-ज-ण-त्वरया शत्रूणां हन्ता; च-वेगसहनशीलः । ३. ख-ग-न-भ-ल-स-
' अभिभूत्योजाः ' नास्ति । ४. ल-तृतीयाया अपि । ५. ख-पूर्वमेव व्याख्याता; ज-ण-सिद्धैषा पूर्ववत् ।

शंसो महाभिन्द्रं यस्मिन्विश्वा आ कृष्टयः सोमपाः काममव्यन् ।

यं सुक्रतुं धिषणे विभवतष्टं घनं वृत्राणां जनयन्त देवाः ॥ १ ॥

शंस । महाम् । इन्द्रम् । यस्मिन् । विश्वाः । आ । कृष्टयः । सोमऽपाः । कामम् । अव्यन् ।

यम् । सुऽक्रतुम् । धिषणे इति । विभवऽतष्टम् । घनम् । वृत्राणाम् । जनयन्त । देवाः ॥ १ ॥

हे होतः । महां महान्तम् । इन्द्रं शंस शस्त्रैः स्तुहि । यस्मिन् इन्द्रे रक्षितरि सति विश्वाः । कृष्टयः सर्वे मनुष्याः । सोमपाः यज्ञमनुष्ठाय सोमपाः सन्तः । काम्यते इति कामः स्वर्गादिः । तम् । अ । अव्यन् सर्वतः प्राप्नुवन्ति । धिषणे देवमनुष्यादीनां धारयिष्यौ । यद्वा । प्रगल्भे समर्थे स्वाश्रितान् रक्षितुमिति धिषणे द्यावापृथिव्यौ । देवाः च सुक्रतुम् । क्रतुः कर्म जगत्पालनादि । शोभनः क्रतुर्यस्यासौ सुक्रतुः । तादृशं विभवतष्टं विभुना ब्रह्मणा तष्टं जगदाधिपत्ये स्थापितं महान्तं वृत्राणां पापरूपाणां घनं हन्तारं यम् इन्द्रं जनयन्त अजनयन् ॥ शंस । ‘शन्सु स्तुतौ’ इत्यस्य लोटि रूपम् । पादादिवादनघातः । ‘ब्रह्मोऽतस्तिष्ठः’ इति संहितायां दीर्घः । अव्यन् । वी कान्तिगत्यादिषु । लङि रूपम् । यद्दृत्तयोगादनिघातः । अदस्वरः । सुक्रतुम् । ‘क्रत्वादयश्च’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तः । धिषणे । ‘जिघृषा प्रागल्भ्ये’ इत्यस्मात् ‘घृषेधिष च संज्ञायाम्’ इति क्यप्रत्ययः । धिष इत्यादेशः । प्रत्ययस्वरः । घनम् । हन्तेः ‘पुंसि संज्ञायाम्’ इति घः । ‘हो हन्तेः’ इति कुत्वम् । प्रत्ययस्वरः । जनयन्त । जनेर्घ्यन्तस्य लङि रूपम् । यद्दृत्तयोगादनिघातः ॥

यं नु नकिः पृतनासु स्वराजं द्विता तरति नृतमं हरिष्ठाम् ।

इनतमः सत्वभिर्यो ह शूषैः पृथुज्रया अमिनादायुर्दस्योः ॥ २ ॥

यम् । नु । नकिः । पृतनासु । स्वराजम् । द्विता । तरति । नृतमम् । हरिऽस्थाम् ।

इनऽतमः । सत्वभिः । यः । ह । शूषैः । पृथुऽज्रयाः । अमिनात् । आयुः । दस्योः ॥ २ ॥

पृतनासु । व्याघ्रियन्तेऽत्र योद्धार इति पृतनाः संग्रामाः । तेषु स्वराजं हरिष्ठां हरिस्थां हरियुक्ते रथे वर्तमानं नृतमं बलस्य युद्धे नेतृत्वं द्विता युद्धमासाद्य सेनां द्विधा कृत्वा वर्तमानं यम् इन्द्रं नकिः न कश्चिदपि तरति उत्तीर्य गच्छति । न कोऽप्यभ्यस्ति इत्यर्थः । नु प्रसिद्धौ । स इन्द्रः इनतमः अतिशयेन सेनास्वामी सत्वभिः परितः सीदद्भिर्मरुद्भिः सह यः यान् गच्छन् शूषैः । शोषयन्ति परबलानीति शूषाणि बलानि । तैः पृथुज्रयाः युद्धं प्रति तीव्रवेगः सन् दस्योः शत्रोः आयुः अन्नं प्राणं वा अमिनात् संग्रामेषु मिनाति हिनस्ति । ह प्रसिद्धौ । अत्र निरुक्तं—

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-फ-भ-शोभनक्रतुम् । २. न-स-‘तष्टं’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-स-‘वी कान्तिगत्यादिषु’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-ज-ण-हरियुक्तरथे । ५. ख-ग-घ-ज-ण-त-न-फ-भ-ल-स-कोऽप्यस्ति; घ-प-कोऽपि । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘सह’ नास्ति । ७. ख-ग-न-भ-स-मिनाति हिनस्ति; घ-अमिनात् संग्रामेषु हिनस्ति; च-ल-अमिनात् हिनस्ति ।

‘पृथुजयाः पृथुजवः । पृथुजया अमिनादायुर्दस्योः । ग्रामापयदायुर्दस्योः’ (निरु. ५. ९) इति ॥
तरति । ‘तृ पृवनतरणयोः’ इत्यस्य लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । शपः पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । यः । ‘या प्रापणे’ । औणादिकः कप्रत्ययः । आतो लोपः । प्रत्ययस्वरः ॥

सहावा^१ पृत्सु तरणिर्नार्वा^२ व्यानशी रोदसी मेहनावान् ।

भगो न कारे हव्यो मतीनां पितेव चारुः सुहवो वयोधाः ॥ ३ ॥

सहऽवा । पृत्ऽसु । तरणिः । न । अर्वा । विऽआनशिः । रोदसी इति । मेहनाऽवान् ।

भगः । न । कारे । हव्यः । मतीनाम् । पिताऽइव । चारुः । सुहवः । वयःऽधाः ॥ ३ ॥

य इन्द्रः ^१सहावा^१ बलवान् ^२पृत्सु संप्रामेषु ^३तरणिः । शत्रूनुत्तीर्य वर्तते इति तरणिः । तत्र
दृष्टान्तः ^४अर्वा ^५न । यथार्वा बलवानश्वः शत्रुबलं तरति तथा ^६रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^७व्यानशिः
व्यामुवन् ^८मेहनावान् । मिह्यते सिच्यते दीयतेऽर्थिभ्य इति मेहनं धनम् । तद्वान्भवति । तादृश इन्द्रः
^९कारे । क्रियते इति कारो यज्ञादिः । तस्मिन् यज्ञे ^{१०}भगो ^{११}न पूषा देव इव ^{१२}हव्यः हवनीयः ^{१३}मतीनां
स्तोतृणां स्तुतीनां वा ^{१४}पितेव पालयिता ^{१५}चारुः कमनीयः ^{१६}सुहवः सुष्वाह्वानोपेतः ^{१७}वयोधाः अन्नस्य^{१८}
दाता^{१९} भवति ॥ सहावा । सहोऽस्यास्तीति मतुबर्थे ‘छन्दसीवनिपौ’ इति वनिप् । ‘अग्रेषामपि
दृश्यते’ इति संहितायां दीर्घः । पृत्सु । पृतनाशब्दस्य सौ परतः ‘मांसपृत्स्नानामुपसंस्थानम्’ इति
पृदादेशः । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । व्यानशिः । ‘अशू च्यासौ’ इत्यस्मात् छन्दसि
सदादिवात् कप्रत्ययः । तस्य लिङ्गज्ञावः । ‘अत आदेः’ इत्यभ्यासस्य दीर्घे कृते ‘अश्रोतेश्च’ इति
नुडागमः । प्रादिसमासः । कारे । करोतेः कर्मणि घञ् । ‘कर्षात्त्वतो घञोऽन्त उदात्तः’ इत्यन्तो-
दात्तत्वम् । हव्यः । जुहोतेः ‘अचो यत्’ । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सुहवः । ह्यतेः
‘भावेऽनुपसर्गस्य’ (पा. सू. ३. ३. ७५) इत्यप्रत्ययः । संप्रसारणम् । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे
धातुस्वरः । ‘आद्युदात्तं द्व्यच्छन्दसि’ इति बहुव्रीहौ उत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

धर्ता दिवो रजसस्पृष्ट ऊर्ध्वो रथो न वायुर्वसुभिर्नियुत्वान् ।

क्षपां वस्ता जनिता सूर्यस्य विभक्ता भागं धिषणैव वाजम् ॥ ४ ॥

धर्ता । दिवः । रजसः । स्पृष्टः । ऊर्ध्वः । रथः । न । वायुः । वसुभिः । नियुत्वान् ।

क्षपाम् । वस्ता । जनिता । सूर्यस्य । विभक्ता । भागम् । धिषणाऽइव । वाजम् ॥ ४ ॥

स इन्द्रः ^१दिवः द्युलोकस्य ^२रजसः अन्तरिक्षस्य च ^३धर्ता धारकः ^४स्पृष्टः^५ सर्वत्र वर्तमानः
^६रथो ^७न तदीयो रथ इव ^८ऊर्ध्वः ^९वायुः ऊर्ध्वगन्ता ^{१०}वसुभिः सहायतया दिवसृजिः मरुद्भिः^{११}

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-सहावा सहायवान्; घ-ज-प-सहावा सहावान् । २. ख-ग-च-ज-ण-अन्नदाता ।

३. त-स्पृष्टः व्यासः । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स-‘मरुद्भिः’ नास्ति ।

नियुत्वान् सहायवान् । यद्वा नेत्ययमुत्तरेणापि संबध्यते । यथा वायुनियुत्वान् नियुक्तामकवहवाभिः तद्वान् एवमिन्द्रो वसुभिर्मरुद्भिः सहायवान् । तथा ऽक्षपां ऽवस्ता रात्रिमाच्छादयन् ऽसूर्यस्य जगत्प्रकाशकस्यादित्यस्य ऽजनिता जनयिता ऽभागं भजनीयं ऽवाजं कर्मफलरूपमन्नं ऽविभक्ता साधु विभागकर्ता भवति । तत्र दृष्टान्तः । ऽधिषणेव । यथा आदित्यानां वाक् अरयेदमिति विभागं करोति तद्वत् ॥ रजसः । ‘ रज रागे ’ इत्यस्मात् ‘ भूरजिभ्यां कित् ’ (उ. सू. ४. ६५६) इत्यसुन् । कित्त्वान्नलोपः । रज्यते प्रकाशेनेति रजोऽन्तरिक्षम् । निच्वादाद्युदात्तः । वस्ता । ‘ वस आच्छादने ’ इत्यस्य तृचि रूपम् । जनिता । जनयतेस्तृचि ‘ जनिता मन्त्रे ’ इति निपातनात् णिलोपः । चित्त्वादन्तोदात्तः । विभक्ता । ‘ भज सेवायाम् ’ इत्यस्य साधुकारिण्यर्थे तृन् । ‘ एकाच उपदेशे ’ इतीदमप्रतिषेधः । ‘ तादौ च निति कृत्यतौ ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ॥

शुनं हुवेम मधवान्मिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमूतये समत्सु ग्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम । मधवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । ग्नन्तम् । वृत्राणि । समऽजितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

‘ शुनं हुवेम ’ इति पूर्ववत् ॥ ॥ १३ ॥

‘ इन्द्रः स्वाहा ’ इति पञ्च च द्वादशं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । दशरात्रे नवमेऽहनि मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ तृतीयस्येन्द्रः स्वाहा गायत्साम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

इन्द्रः स्वाहा पिवतु यस्य सोम आगत्या तुम्रो वृषभो मरुत्वान् ।

ओरुव्यचाः पृणतामेभिरन्नैरास्य हविस्तन्वः काममृध्याः ॥ १ ॥

इन्द्रः । स्वाहा । पिवतु । यस्य । सोमः । आगत्य । तुम्रः । वृषभः । मरुत्वान् ।

आ । उरुऽव्यचाः । पृणताम् । एभिः । अन्नैः । आ । अस्य । हविः । तन्वः । कामम् । ऋध्याः ॥ १ ॥

अयम् ऽइन्द्रः ऽस्वाहा स्वाहाकृतमिमं सोमं ऽपिवतु । ऽयस्य इन्द्रस्यायं ऽसोमः स इन्द्रो यज्ञं प्रति ऽआगत्य ऽतुम्रः कर्मविघ्नकारिणां हिंसकः ऽवृषभः यष्टृणामभिमतफलवर्षकः ऽमरुत्वान् मरुद्भिस्तद्वान् ऽओरुव्यचाः प्रभूतव्यासिः सन् ऽएभिः अस्माभिर्दत्तैः ऽअन्नैः सोमादिलक्षणैर्विभिः ऽआ ऽपृणतां समन्तात् परयतु । ततः ऽअस्य इन्द्रस्य संबन्धिनः ऽतन्वः शरीरस्य ऽकामं पुष्ट्यादिलक्षणविषयमभिलाषं ऽहविः अस्माभिर्दत्तम् ऽआ ऽऋध्याः सर्वतः पूरयतु ॥ तुम्रः । तुमिराह-
ननार्थः । उरुव्यचाः । व्यचेरसुन् । ‘ व्यचेः कुटादिश्वमनसीति वक्तव्यम् ’ इत्यत्र ‘ अनसि ’ इति पर्युदासात् डित्त्वाभावः । ऋदुत्तरस्वरः । ऋध्याः । ऋध्नोतेः आशीलिङि रूपम् ॥

आ ते सपर्यु जवसे युनज्मि ययोरनु प्रदिवः श्रुष्टिमावः ।

इह त्वा धेयुर्हरयः सुशिप्र पिब त्वस्य सुषुतस्य चारोः ॥ २ ॥

आ । ते । सपर्यु इति । जवसे । युनज्मि । ययोः । अनु । प्रदिवः । श्रुष्टिम् । आवः ।

इह । त्वा । धेयुः । हरयः । सुऽशिप्र । पिब । तु । अस्य । सुऽसुतस्य । चारोः ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१ ते तव ^२ जवसे यज्ञं प्रत्यागमनाय ^३ सपर्यु परिचारकौ^१ हरी ^४ आं ^५ युनज्मि रथे योजयामि । ^६ प्रदिवः पुरातनस्त्वं ^७ ययोः अश्वयोः ^८ श्रुष्टि वेगम् । ‘श्रुष्टीति क्षिप्रनाम’ इति यास्कः । तस् ^९ अनु ^{१०} आवः अनुगच्छसि । हे ^{११} सुशिप्र शोभनहनो इन्द्र ^{१२} हरयः रथे योजितास्तेऽश्वाः ^{१३} इह कर्मणि ^{१४} त्वा त्वां ^{१५} धेयुः यज्ञं प्रति धारयन्तु । तत आगतस्त्वं ^{१६} सुषुतस्य सुष्ठुभियुतं ^{१७} चारोः कमनीयम् ^{१८} अस्य इमं सोमं ^{१९} तु क्षिप्रं ^{२०} पिब ॥ सपर्यु । सपरशब्दः कण्ठादिः । तदन्तात्^{२१} औणादिकः कुप्रत्ययः । आवः । अव रक्षणादिषु । छान्दसे लङि रूपम् । यद्वृत्तयोगात् अनिघातः । धेयुः । दधातेराशीर्लिङि ‘किदाशिपि’ इति यासुट् । ‘एलिङि’ (पा. सू. ६. ४. ६७) इत्येकारादेशः । निघातः । पिब । पादादिस्वादिनिघातः । सुषुतस्य^{२२} । ‘हुञ् अभिषवे’ । कर्मणि क्तः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतिस्वरः । ‘उपसर्गात्सुनोति’^{२३} इत्यादिना संहितायां पठवम् ॥

गोभिर्मिमिक्षुं दधिरे सुपारमिन्द्रं ज्यैष्ठ्याय धायसे गृणानाः ।

मन्दानः सोमं पपिवान् ऋजीषिन्त्समस्मभ्यं पुरुधा गा इषण्य ॥ ३ ॥

गोभिः । मिमिक्षुम् । दधिरे । सुऽपारम् । इन्द्रम् । ज्यैष्ठ्याय । धायसे । गृणानाः ।

मन्दानः । सोमम् । पपिवान् । ऋजीषिन् । सम् । अस्मभ्यम् । पुरुधा । गाः । इषण्य ॥ ३ ॥

^१ गृणानाः स्तोत्रं कुर्वाणा ऋत्विजः ^२ मिमिक्षुं स्तोतृणामभिमतफलं वर्धितुमिच्छन्तं ^३ सुपारं शोभनपारम् । स्तुतिभिरभिसुखीकर्तुं शक्यमित्यर्थः । तादृशम् ^४ इन्द्रं ^५ ज्यैष्ठ्याय धनादिसंपत्त्या श्रेष्ठ्याय ^६ धायसे चिरकालमायुर्धारणाय च ^७ गोभिः गोमिश्रितैः सोमैः ^८ दधिरे धारयन्ति । शेषः प्रत्यक्षः । हे ^९ ऋजीषिन् सोमवज्जिन्द्र स त्वं ^{१०} मन्दानः मोदमानः ^{११} सोमं ^{१२} पपिवान् सोमस्य पाता सन् स्तोतृभ्यः ^{१३} अस्मभ्यं ^{१४} पुरुधा बहुधा ^{१५} गाः अग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं धेनुः ^{१६} सम् ^{१७} इषण्य सम्यक् प्रेरय ॥ गोभिः । ‘सावेकाचः’ इति विभक्तेरुदात्तत्वे प्राप्ते ‘न गोश्चन्साववर्णः’ इति प्रतिषेधः । मिमिक्षुम् । ‘मिह सेचने’ इत्यस्य सनि ‘एकाचः’ (पा. सू. ७. २. १०) इतीदृप्रतिषेधे ‘हलन्ताच्च’ इति किट्शब्दः । ‘सनाशंसभिक्ष उः’ । प्रत्ययस्वरः । ज्यैष्ठ्याय । ज्यैष्ठ्यस्य भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादिस्वात् व्यञ् । जिस्वादाद्युदात्तः । गृणानाः । ‘गृ शब्दे’ । क्रयादिस्वात् भा । चिस्वादन्तोदात्तः । मन्दानः । मदि स्तुत्यादिषु इत्यस्य शानचि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । पुरुधा । पुरुशब्दः

१. ख-ग-च-फ-सपरिवारकौ; ज-ण-सपरिवारकौ; न-ल-स-पारिवारकौ । २. च-फ-ततः । ३. त-सुसुतस्य ।

इह संख्यावाची । 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । इष्यम् । 'इष' गतौ । इषण-
मिच्छतीति छन्दसि परेच्छायां क्यच् । तदन्तादन्तर्भाविताप्रत्ययलोपि रूपम् ॥

इमं कामं मन्दया गोभिरश्वैश्चन्द्रवता राधसा पप्रथश्च ।

स्वर्यवो मतिभिस्तुभ्यं विप्रा इन्द्राय वाहः कुशिकासो अक्रन् ॥ ४ ॥

इमम् । कामम् । मन्दय । गोभिः । अश्वैः । चन्द्रऽवता । राधसा । पप्रथः । च ।

स्वऽर्यवः । मतिऽभिः । तुभ्यम् । विप्राः । इन्द्राय । वाहः । कुशिकासः । अक्रन् ॥ ४ ॥

शुनं हुवेम मघवानमिन्द्रमस्मिन्भरे नृतमं वाजसातौ ।

शृण्वन्तमुग्रमृतये समत्सु घ्नन्तं वृत्राणि संजितं धनानाम् ॥ ५ ॥

शुनम् । हुवेम । मघवानम् । इन्द्रम् । अस्मिन् । भरे । नृतमम् । वाजऽसातौ ।

शृण्वन्तम् । उग्रम् । ऊतये । समत्सु । घ्नन्तम् । वृत्राणि । सम्जितम् । धनानाम् ॥ ५ ॥

एते व्याख्याते ॥ ॥ १४ ॥

'चर्षणीधृतम्' इति द्वादशार्चं त्रयोदशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । अत्रानुक्रमणिका—'चर्षणीधृतं
द्वादशाद्यान्स्यौ तृचौ जागतगायत्रौ' इति । आद्यस्तृचो जागतोऽन्यस्तृचो गायत्रः । शिष्टा ऋचश्चिष्टुभः ।
सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । उक्थे क्रतौ मैत्रावरुणशस्त्रेऽनुरूपतृचानन्तरमाद्यस्तृचः शंसनीयः । सूत्रितं
च—'चर्षणीधृतमस्तन्नाह्यामसुर इति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ६. १) इति । विधुवति निष्केवल्ये 'नृणामु
त्वा' इति तृचः । 'विधुवान्' इति खण्डे सूत्रितं—'नृणामु त्वा नृतमं गीभिश्चर्यैरिति तिस्रः'
(आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । बृहस्पतिसवे अप्ययं^१ तृचो निष्केवल्ये निविद्धानीयः । सूत्रितं च—'नृणामु
त्वेति मध्यंदिनः'^२ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । महाव्रतेऽपि निष्केवल्येऽयं तृचः । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि
मरुत्वतीये 'इन्द्र मरुत्वः' इति तिस्रः । षष्ठेऽहनि 'षष्ठस्य' इति खण्डे सूत्रितम्—'इन्द्र मरुत्व इति
तिस्र इति मरुत्वतीयम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । बृहस्पतिसवेऽपि मरुत्वतीयशस्त्रे^३ अयं तृचो निवि-
द्धानीयः । सूत्रितं च—'इन्द्र मरुत्व इह नृणामु त्वेति मध्यंदिनः'^४ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति । आद्या
मरुत्वतीयग्रहस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—'मरुत्वतीयेन ग्रहेण चरन्तीन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्'
(आश्व. श्रौ. ५. १४) इति । तृतीये पर्याये होतुः शस्त्रे 'इदं ह्यन्वोजसा' इति स्तोत्रियस्तृचः ।
सूत्रितं च—'इदं ह्यन्वोजसा महौ इन्द्रो य ओजसा' (आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

१. ख-ग-ज-ण-त-न-म-ल-स-इषु । २. ख-ग-ज-एवायम्; च-चायम् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-
भ-स-मार्घ्यंदिनः । ४. ग-च-ज-ण-मरुत्वतीयग्रहस्य शस्त्रे । ५. ख-ग-च-ज-न-भ-स-मार्घ्यंदिनः ।

स्तुतिसाधनभूतैर्वाङ्मयैः । उक्थैः शस्त्रैश्च । अभि आभिमुख्येन । प्र । अर्चत प्रकर्षेणाचरन्ति । पुरुमायः
वृत्रहननादिवहुकर्मा स इन्द्रः । सहसे बलाय । सं । जिहीते गमनोद्यमं करोति । किंच । प्रदिवः पुरातनः
पुरुः असहायः स इन्द्रः । नमः नमसः । अस्य हविलक्षणस्यान्नस्य । ईशे इष्टे । यद्वा अस्य सर्वस्य
जगत ईष्टे । तस्मै^१ इन्द्राय नमः ॥ नृणाम् । ' नामन्यतरस्याम् ' इति विभक्त्युदात्तत्वम् । अर्चत ।
अर्चतेलेटि द्वेस्तादेशः । ' तिङां तिङो भवन्ति ' इति वचनात् । सबाधः । ' बाध् विलोडने ' । किप् ।
' वीपसर्जनस्थ ' इति सहस्य सत्वम् । कृदुत्तरपदस्वरः । पुरुमायः । ' अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादी-
नामुपसंख्यानम् ' इत्यन्तोदात्तत्वम् । ईशे । ' ईश ऐश्वर्ये ' इत्यस्य लटि ' लोपस्त आत्मनेपदेषु '
इति तलोपः । निघातः ॥

पूर्वोरस्य निषिधो मर्त्येषु पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति ।

इन्द्राय द्याव ओषधीरुतापो रयि रक्षन्ति जीरयो वनानि ॥ ५ ॥

पूर्वीः । अस्य । निऽसिधः । मर्त्येषु । पुरु । वसूनि । पृथिवी । विभर्ति ।

इन्द्राय । द्यावः । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । रक्षन्ति । जीरयः । वनानि ॥ ५ ॥

मर्त्येषु मनुष्येषु । अस्य इन्द्रस्य^२ । निषिधः अनुशासनानि । पूर्वीः हितोपदेशादिभिः
प्रभूतानि नानाप्रकाराणि भवन्ति । इन्द्रस्य शासितृत्वे मन्त्रः—' उक्थमिन्द्राय शस्यं वर्धनं
पुरुनिषिधे ' (ऋ. सं. १. १०. ५) इति । तथा शासकाय तस्मै^३ इन्द्राय । पृथिवी । पुरु पुरुणि
वसूनि । वसूनि धनानि । विभर्ति अन्तर्धारयति । किंच । द्यावः द्युलोकाः । ओषधीः ओषधयः । उत
अपि च । आपः जलानि । जीरयः । जीर्यन्त इति जीरयो मनुष्याः । वनानि वृक्षाश्च एते सर्वे
इन्द्रस्याज्ञया तदुपभोगयोग्यं । रयि धनं । रक्षन्ति ॥ निषिधः । ' षिध् गत्याम् ' । किप् । संहितायां
निसः सकारेण इणो व्यवधानं^४ छान्दसत्वात् अनादृत्य^५ ' उपसर्गात्सुनोति^६ ' इत्यादिना षत्वम्* ।
निसः सकारस्य ' धुना धुः ' इति षत्वम् ॥ ॥ १५ ॥

तुभ्यं ब्रह्माणि गिर इन्द्र तुभ्यं सुत्रा दधिरे हरिवो जुषस्व ।

बोध्याऽपिरवसो नूतनस्य सखे वसो जरितुभ्यो वर्यो धाः ॥ ६ ॥

तुभ्यम् । ब्रह्माणि । गिरः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुत्रा । दधिरे । हरिऽवः । जुषस्व ।

बोधि । आपिः । अवसः । नूतनस्य । सखे । वसो इति । जरितुभ्यः । वर्यः । धाः ॥ ६ ॥

हे । हरिवः अश्ववन् । इन्द्र । तुभ्यं । त्वदर्थं । ब्रह्माणि स्तोत्राणि तथा । तुभ्यं । गिरः ब्रह्माणि च
सुत्रा सत्यमेव । दधिरे ऋत्विजो धारयन्ति । तानि । जुषस्व सेवस्व । हे । वसो सर्वस्य वासयितः

१. त-तस्मात् । २. ख-ग-च-त-फ-भ-इन्द्रस्य पूर्वीः । ३. ज-ण-व्यवधानेऽपि । ४. ज-ण-
' अनादृत्य ' नास्ति । * विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचीति सूत्रे दर्शनात् उपसर्गादिति सूत्रे गुणरक्षितस्यापि
ग्रहणं कदाचिदिति ' इत्ययं पाठः ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण निविष्टः ।

‘सखे सखिभूत हे इन्द्र’ आपिः व्यासस्त्वं^१ नूतनस्य^२ नवतरम्^३ अवसः अन्नलक्षणं हविः^४ वोधि^५ त्वदर्थं दीयमानं जानीहि । अतस्त्वं जरितृभ्यः स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं वयः अन्नं धाः देहि ॥ तुभ्यम् । ‘उयि च’ इत्याद्युदात्तत्वम् । जुपस्व । ‘जुपी प्रीतिसेवनयोः’ इत्यस्य लोटि रूपम् । वाक्यभेदात् अनिघातः । बोधि । ‘बुध अवगमने’ इत्यस्य लोटि ‘वा छन्दसि’ इति हेर्विकल्पेन छित्त्वाद्वाङ्म पित्त्वात् गुणः^६ । ‘हुञ्जल्भ्यो हेर्धिः’ इति ध्यादेशः । छित्त्वादन्तोदात्तः ॥

इन्द्रं मरुत्व इह पाहि सोमं यथा शार्याते अपिबः सुतस्य ।

तव प्रणीती तव शूर शर्मन्ना विवासन्ति कवयः सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

इन्द्रं । मरुत्वः । इह । पाहि । सोमम् । यथा । शार्याते । अपिबः । सुतस्य ।

तव । प्रणीती । तव । शूर । शर्मन् । आ । विवासन्ति । कवयः । सुयज्ञाः ॥ ७ ॥

हे मरुत्वः मरुद्भिस्तद्वन् हे इन्द्र त्वम् इह अस्मदीये यज्ञे आगत्य सोमं पाहि पिब । यथा त्वं पूर्वं शार्याते शर्यातेः पुत्रे तस्मिन् राजनि यज्ञं कुर्वणे सुतस्य अभिषुतं सोमम् अपिबः तथा अत्रापि^५ पिबेत्यर्थः । इन्द्रः शार्यातस्य यज्ञे सोमरसानपिबद्विषेऽर्थः कौषीतके स्पष्टमुक्तः । तथा मन्त्रवर्गश्च—‘आ स्मा रथं वृषपाणेषु तिष्ठसि शार्यातस्य प्रभृता येषु मन्दसे’ (ऋ. सं. १. ५१. १२) इति । हे शूर इन्द्र तव संबन्धिनि शर्मन् शर्मणि निर्बाधस्थाने स्थिताः सुयज्ञाः सुष्ठुकृतयज्ञाः कवयः मेधाविनो यजमानाः प्रणीती तव हविषां प्रणयनेन प्रापणेन आ समन्तात् विवासन्ति त्वामेव परिचरन्ति । विवासतिः परिचरणकर्मा ॥ शार्याते । शर्यातेरयमित्यर्थे ‘तस्येदम्’ इत्यणप्रत्ययः । अपिबः । यथायोगादनिघातः । अडागमस्वरः । प्रणीती । नयतेर्भावे क्तिन् । ‘तादौ च निति कृति’ इति गतेः प्रकृतिस्वरखम् । ‘सुपां सुलङ्’ इति तृतीयायाः सर्वर्णदीर्घः । ‘उपसर्गादसमासेऽपि’^६ इति^६ णत्वम् ॥

स वावशान इह पाहि सोमं मरुद्भिरिन्द्र सखिभिः सुतं नः ।

जातं यच्चा परि देवा अभूषन्महे भराय पुरुहूत विश्वे ॥ ८ ॥

सः । वावशानः । इह । पाहि । सोमम् । मरुत्सभिः । इन्द्र । सखिभिः । सुतम् । नः ।

जातम् । यत् । त्वा । परि । देवाः । अभूषन् । महे । भराय । पुरुहूत । विश्वे ॥ ८ ॥

हे इन्द्र वावशानः सोमं कामयमानः सः तादृशस्त्वं सखिभिः समानख्यानैः मरुद्भिः सह णः अस्मत्संबन्धिनि इह अस्मिन् यज्ञे सुतम् अभिषुतं सोमं पाहि पिब । हे पुरुहूत पुरुभिः बहुभिः आहूतेन्द्र जातं सोमपानेन प्रबलं संपन्नं यत् यं त्वा विश्वे सर्वे देवाः महे महते

१. ज-नूतनम् । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-नवतरस्य । ३. ख-ग-च-भ-गुणः कृतः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-अन्न । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-प्रकृतिः । ६. ख-ग-च-न-फ-भ-असमासेऽपि; त-ल-स-असमासेति । ७. ख-ग-च-न-फ-भ-स-‘बहुभिः’ नास्ति । ८. न-ल-स-पानेन ।

वभराय । द्वियन्ते योधानामायुष्यत्रेति भरः संग्रामः । तस्मै संग्रामाय वपरि वअभूषन् सर्वतोऽलम-
कुर्वन् ॥ वावशानः । वशेर्यङ्लुकि चानशि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः । अभूपन् । ' भूष अलंकारे ' ।
भूवादिः । लङि रूपम् । यद्योगादनिघातः । भराय । ' हृष् हरणे ' । अधिकरणे घः । ' हृप्रहोर्भ-
ञ्छन्दसि ' इति हकारस्य भकारः । वृषादिवादाद्युदात्तः ॥

असूयै मरुत आपिरेषोऽमन्दन्निन्द्रमनु दातिवाराः ।

तेभिः साकं पिबतु वृत्रखादः सुतं सोमं दाशुषः स्वे सधस्थे ॥ ९ ॥

अप्ऽतूर्यै । मरुतः । आपिः । एषः । अमन्दन् । इन्द्रम् । अनु । दातिवाराः ।

तेभिः । साकम् । पिबतु । वृत्रखादः । सुतम् । सोमम् । दाशुषः । स्वे । सधस्थे ॥ ९ ॥

हे वमरुतः यः वएषः इन्द्रः वअसूयै अपां प्रेरणे वआपिः युष्माकं सखा सन् वर्तते वदातिवाराः ।
वारो वरणीयं बलं धनं वा । दत्तबला दत्तधना वा । ते मरुतस्तम् वइन्द्रमनु वअमन्दन् अहृष्यन् ।
ववृत्रखादः वृत्रस्य हिंसकः स इन्द्रः वतेभिः तैर्मरुद्भिः वसाकं वदाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य वस्वे
स्वकीये वसधस्थे । सह तिष्ठन्त्यस्मिन्निति सधस्थं गृहम् । तस्मिन् वसुतम् अभिषुतं वसोमं वपिबतु ॥
असूयै । ' तूरी त्वराहिसयोः ' इत्यस्मात् ' अघ्यादयश्च ' इति यत्प्रत्ययः^१ । ' यतोऽनावः ' इत्याद्यु-
दात्तः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः । अमन्दन् । मदि स्तुत्यादिषु । परस्मैपदी । पादादिवादनघातः ।
वृत्रखादः । ' खाद भक्षणं ' । कर्मण्यण् । दाशुषः । ' दाश्च दाने ' इत्यस्य कसौ ' दाश्वान्साह्वा-
न्मीढांश्च ' इति द्विवचनाद्यभावः । वसोः संप्रसारणम् । प्रत्ययस्वरः । सधस्थे । ' सध मादस्थयो-
ञ्छन्दसि ' इति सहस्य सधादेशः ॥

इदं ह्यन्वोर्जसा सुतं राधानां पते । पिबा त्वरस्य गिर्वणः ॥ १० ॥

इदम् । हि । अनु । ओर्जसा । सुतम् । राधानाम् । पते । पिब । तु । अस्य । गिर्वणः ॥ १० ॥

हे वराधानां वपते धनानां स्वामिन् वगिर्वणः गीर्भिः स्तुतिभिर्वचनीय हे इन्द्र वइदम् वअनु
अनेनानुक्रमेण । उद्देशानुक्रमेणेत्यर्थः । वओर्जसा बलेन ग्रावभिः वसुतम् अभिषुतम् वअस्य^२ इमं^३ सोमं
वतु क्षिप्रं वपिब वहि ॥

यस्ते अनु स्वधामसत्सुते नि यच्छ तन्वम् । स त्वा ममत्तु सोम्यम् ॥ ११ ॥

यः । ते । अनु । स्वधाम् । असत् । सुते । नि । यच्छ । तन्वम् ।

सः । त्वा । ममत्तु । सोम्यम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र^१ ते^२ स्वदर्थं^३ वयः सोमः^४ स्वधाम् अन्नम्^५ अनु अनुसृत्य प्रावभिरभिवृतः^६ असत्^७ सुते तस्मिन् सोमे^८ तत्त्वं स्वकीयं शरीरं^९ नि^{१०} वयच्छ प्रेरय ।^{११} सः सोमः^{१२} सोम्यं सोमाहं^{१३} एवा^{१४} त्वां^{१५} ममत्तु मादयतु ॥ असत् । अस्तेल्लेख्यडागमे रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे^{१६} धातुस्वरः ॥

प्र ते^१ अश्नोतु^२ कुक्षयोः^३ प्रेन्द्र^४ ब्रह्मणा^५ शिरः^६ । प्र बाहू^७ शूर^८ राधसे ॥ १२ ॥

प्र । ते । अश्नोतु । कुक्षयोः । प्र । इन्द्र । ब्रह्मणा । शिरः । प्र । बाहू इति । शूर । राधसे ॥ १२ ॥

हे^१ इन्द्र स सोमः^२ ते तव^३ कुक्षयोः^४ कुक्षेरुभयोः पार्श्वयोः उभौ^५ पार्श्वौ^६ प्र^७ अश्नोतु प्रकर्षेण व्याप्नोतु । तथा^८ ब्रह्मणा स्तोत्रेण सहितः स सोमः^९ शिरः शरीरम् । अवयवादिनावयवी लक्ष्यते । स्वच्छरीरं^{१०} प्र अश्नोतु । हे^{११} शूर इन्द्र^{१२} राधसे धनाय तव^{१३} बाहू अपि^{१४} प्र अश्नोतु ॥ अश्नोतु । ‘अशू व्याप्तौ’ इत्यस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । कुक्षयोः । ‘उदात्तयो हल्पूर्वात्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ १६ ॥

‘धानावन्तम्’ इत्यष्ट्वं चतुर्दशं सूक्तं वैश्वामित्रमैन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘धानावन्तमष्टौ पूर्वार्धं गायत्रं षष्ठी जगती’ इति । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः ‘तृतीये धानाः’ इति षष्ठी जगती शिष्टा-स्त्रिष्टुभः । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । प्रातःसवनीयपुरोडाशस्यानुवाक्या ‘धानावन्तम्’ इत्याद्या । सूत्रितं च—‘धानावन्तं करम्भिणमिति प्रातःसवनेऽनुवाक्या’ (आश्व. श्रौ. ५.४) इति ॥

धानावन्तं^१ करम्भिणमपूपवन्तमुक्थिनम् । इन्द्रं^२ प्रातर्जुषस्व नः ॥ १ ॥

धानाऽवन्तम् । करम्भिणम् । अपूपऽवन्तम् । उक्थिनम् । इन्द्र । प्रातः । जुषस्व । नः ॥ १ ॥

हे^१ इन्द्र^२ धानावन्तम् । धाना भृष्टयवाः । तद्वन्तं^३ करम्भिणम् । करम्भो दधिमिश्राः सक्तवः । तद्वन्तम्^४ अपूपवन्तं सवनीयपुरोडाशोपेतम्^५ उक्थिनं शस्त्रिणं^६ नः अस्मदीयमिमं सोमं^७ प्रातः प्रातःसवने^८ जुषस्व सेवस्व ॥ प्रातः । स्वरादिषु^९ अन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः ॥

पुरोळाशं^१ पचत्यं^२ जुषस्वेन्द्रा^३ गुरस्व च । तुभ्यं^४ हव्यानि^५ सिस्त्रते ॥ २ ॥

पुरोळाशम् । पचत्यम् । जुषस्व । इन्द्र । आ । गुरस्व । च । तुभ्यम् । हव्यानि । सिस्त्रते ॥ २ ॥

हे^१ इन्द्र^२ पचत्यं पचने साधुं^३ पुरोडाशम्^४ । पुरो दाशन्त एनमिति पुरोडाशो हविः । जुषस्व । किंच^५ आ^६ गुरस्व । पुरोडाशभक्षणार्थमुद्यमं कुरु । हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि^७ तुभ्यं स्वदर्थं^८ सिस्त्रते आहवनीयं गच्छन्ति । तानि सेवस्वेति भावः ॥ पचत्यम् । पचतशब्दात् ‘तत्र साधुः’ इति यत्प्रत्ययान्तस्य पदस्य व्यञ्जनाभावात्^९ अत्र ‘यतोऽनावः’ इत्यस्य प्रातिनिधिः । तित्स्वरितः । गुरस्व । ‘गुरी उद्यमने’ । शविकरणी । निघातः । सिस्त्रते । ‘सृ गतौ’ । छन्दसि जुहोत्यादिः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥

१. ख-ग-च-न-फ-भ-ल-स-‘ते’ नास्ति । २. च-आगमाजुदात्तत्वे । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-ल-स-‘उभौ पार्श्वौ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ते । ५. ज-ण-वृतादिषु । ६. त-पुरोळाशम् । ७. च-व्यञ्जनाभावात् ।

पुरोळाशं च नो घसो जोषयासे गिरश्च नः । वधूयुरिव योषणाम् ॥३॥

पुरोळाशम् । च । नः । घसः । जोषयासे । गिरः । च । नः । वधूयुः ऽइव । योषणाम् ॥३॥

हे इन्द्र वनः अस्मत्संबन्धिनं वपुरोडाशं वघसः भक्षय वच । वनः अस्मदीयाः स्तुतिलक्षणाः वगिरश्च^१ वजोषयासे सेवस्व^२ । तत्र दृष्टान्तः । वधूयुरिव वयोषणाम् । यथा वधूयुः स्त्रीकामो योषणां भजनीयां युवतिं सेवते तद्वत् ॥ वसः । 'घस्ल अदने' इत्यस्य लेट्यडागमे रूपम् । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । जोषयासे । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य लेट्यडागमे रूपम् । आगमस्यानुदात्तत्वे णिच्स्वरः । पादादित्वादनघातः । वधूयुरिव । 'सुप आत्मनः क्यच्' । 'क्याच्छन्दसि' इत्युग्रथयः । प्रत्ययस्वरः । योषणाम् । 'युष भजने' इति सौत्रो धातुः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति व्युट् । लिट्स्वरः ॥

पुरोळाशं सनश्रुत प्रातःसावे जुषस्व नः । इन्द्र क्रतुर्हि ते बृहन् ॥ ४ ॥

पुरोळाशम् । सनऽश्रुत । प्रातःऽसावे । जुषस्व । नः । इन्द्र । क्रतुः । हि । ते । बृहन् ॥४॥

हे वसनश्रुत पुराणतया प्रसिद्ध हे इन्द्र वनः अस्मत्संबन्धिनमिमं वपुरोडाशं वप्रातःसावे । सुयतेऽत्र सोम इति सावः । तस्मिन् प्रातःसवने वजुषस्व । यतः वते तव वक्रतुः कर्म वबृहन् महत् वहि ॥ प्रातःसावे । 'षुञ् अभिषवे' । कर्मणि घञ् । प्रादिसमासः । थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः ॥

माध्यंदिनसवने संवनीयपुरोडाशस्य^३ 'माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—'माध्यंदिनस्य सवनस्य धाना इति माध्यंदिने' (आश्व. श्रौ. प. ४) इति ॥

माध्यंदिनस्य सवनस्य धानाः पुरोळाशमिन्द्र कृष्वेह चारुम् ।

प्र यत्स्तोता जरिता तूर्णर्थो वृषायमाण उप गीर्भिरीद्वे ॥ ५ ॥

माध्यंदिनस्य । सवनस्य । धानाः । पुरोळाशम् । इन्द्र । कृष्व । इह । चारुम् ।

प्र । यत् । स्तोता । जरिता । तूर्णिऽअर्थः । वृषऽयमाणः । उप । गीऽभिः । ईद्वे ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वमाध्यंदिनस्य मध्यंदिने भवस्य वसवनस्य संबन्धनीः वधानाः मृष्टयवान् वचारं कमनीयं वपुरोडाशं च वइह कर्मणि आगत्य वकृष्व भक्षणेन संस्करु । यत् यदा वजरिता भवत्परिचरणं^४ कुर्वीणः वतूर्णर्थः त्वां स्तोतुमितस्तत्स्वरितगमनः अत एव ववृषायमाणः वृषेवाचरन् वस्तोता वगीर्भिः स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिः वउप समीपे वप्र वईद्वे प्रकर्षेण स्तौति । तदा पुरोडाशादिहवींषि भक्षयेति भावः ॥ माध्यंदिनस्य । मध्यंदिनशब्दात् तत्र भवार्थे उत्सादित्वाद्वा । जित्त्वादाद्युदात्तः । चारुम् । 'चर गतिभक्षणयोः' । 'दृसनजनिचरिचटिरहिभ्यो जुण्' इति जुण् । णित्त्वादुपधावृद्धिः ।

१. ल-गिरो जोषयासे सेवस्व च । २. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-सवनीयपुरोडाशे । ३. प-तव परिचरणम् ।

जित्त्वादाद्युदात्तः । तूर्थ्यर्थः । तूर्णिः । 'जित्स्वरा संभ्रमे' इत्यस्मात् 'बहिर्शि' इत्यादिना निप्रत्ययो निच्च । अर्थः । 'ऋ गतौ' । 'उपिकुषिगातिभ्यस्थन्' इति थन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वृषायमाणः । वृषेवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' । कित्त्वात् 'अनुदात्तङितः' इत्यात्मनेपदम् । लट् । शानच् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे धातुस्वरः । ईंटे । 'ईंङ् स्तुतौ' इत्यस्य लटि रूपम् । यद्योगादनिघातः ॥ ॥ १७ ॥

तृतीयसवने सवनीयपुरोडाशस्य 'तृतीये धानाः' इत्यनुवाक्या । सूत्रिनं च—'तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुतेति तृतीयसवने' (आश्र. श्रौ. ५. ४) इति ॥

तृतीये धानाः सवने पुरुष्टुत पुरोळाशमाहुतं मामहस्व नः ।

ऋभुमन्तं वाजवन्तं त्वा कवे प्रयस्वन्त उप शिक्षेम धीतिभिः ॥ ६ ॥

तृतीये । धानाः । सवने । पुरुऽस्तुत । पुरोळाशम् । आहुतम् । ममहस्व । नः ।

ऋभुमन्तम् । वाजऽवन्तम् । त्वा । कवे । प्रयस्वन्तः । उप । शिक्षेम । धीतिभिः ॥ ६ ॥

हे पुरुष्टुत पुरुभिर्बहुभिः स्तोतृभिः स्तुत हे इन्द्र तृतीये सवने नः अस्मदीयान्^१ धानाः हुतान् भृष्टयवान्^२ आहुतं पुरोळाशं च^३ मामहस्व भक्षणेन महय^४ संभावय^५ । हे कवे इन्द्र प्रयस्वन्तः संभृतहविष्का वयम् ऋभुमन्तम् । ऋभवो ये केचन देवास्तद्वन्तं वाजवन्तम् । वाजो नाम सुधन्वनः पुत्रस्तद्वन्तं त्वा^६ त्वां^७ धीतिभिः स्तुतिभिः उप शिक्षेम समीपे परिचरेम ॥ आहुतम् । जुहोतेः कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । मामहस्व । 'मह पूजायाम्' इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य लोटि व्यस्ययेनात्मनेपदम् । शपो लुगभावश्छान्दसः^४ । शिक्षेम । शिक्षतेः आशीर्लिङि 'लिङ्याशित्यङ्' इत्यङ्प्रत्ययः । निघातः । धीतिभिः । 'हिष्ठत्सरतिशक्त्यान्तानाम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

पूषण्वते ते चक्रमा करम्भं हरिवते हर्यश्वाय धानाः ।

अपूपमाद्धि सर्गणो मरुद्धिः सोमं पिब वृत्रहा शूर विद्वान् ॥ ७ ॥

पूषण्वते । ते । चक्रम् । करम्भम् । हरिऽवते । हरिऽअश्वाय । धानाः ।

अपूपम् । अद्धि । सर्गणः । मरुत्^१भिः । सोमम् । पिब । वृत्रहा । शूर । विद्वान् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र पूषण्वते । पूषा नाम कश्चिद्देवोऽदन्तकः^२ । तद्वते^३ ते तुभ्यं^४ करम्भं दधिमिश्रं सक्तुं^५ चक्रम् भक्षणार्थं कुर्मः । तथा च श्रुतिः—'पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि' (तै. सं. २. ६. ८. ५) इति । हरिवते । हरिनामकावश्चौ तद्वते^६ हर्यश्वाय हरितवर्णाश्वयुक्तायेन्द्राय तुभ्यं धानाः चक्रम^७ भक्षणार्थं

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-भ-ल-अस्मदीयाः । २. ख-ग-च-भ-महयस्व; घ-ज-ण-महय; न-स-महस्व । ३. ख-ग-च-ल-त्वा; न-भ-स-त्वाम् । ४. त-छान्दसः । निघातः । ५. प-कश्चन देवः । ६. न-ल-स-चक्रम् नास्ति ।

कुर्मः । तथा च मन्त्रवर्णः—‘प्रसेतामश्वा विमुचेह शोणा दिवेदिवे सदृशीरद्धि धानाः’ (क्र. सं. ३. ३५. ३) इति । ^१मरुद्धिः ^२सगणः त्वम् ^३अपूर् पुरोडाशम् ^४अद्धि भक्षय । हे ^५शूर असहाय हे इन्द्र ^६वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ^७विद्वान् सर्वं जानानस्त्वं ^८सोमं ^९पिब ॥ पूषण्वते । पूषशब्दस्य^१ मनुप् । ‘अनो नुद्’ इति नुडागमः । ‘रषाभ्याम्’ इति णत्वम् । चकृम । करोतेऽञ्छान्दसे वर्तमाने लिटि कादिश्वात्^२ इडभावः । निघातः । हरिष्वते । ‘छन्दसीरः’ इति मनुपो वत्वम् ॥

प्रति धाना भरत तूर्यमसौ पुरोळाशं वीरतमाय नृणाम् ।

दिवेदिवे सदृशीरिन्द्र तुभ्यं वर्धन्तु त्वा सोमपेयाय धृष्णो ॥ ८ ॥

प्रति । धानाः । भरत । तूर्यम् । अस्मै । पुरोळाशम् । वीरतमाय । नृणाम् ।

दिवेऽदिवे । सदृशीः । इन्द्र । तुभ्यम् । वर्धन्तु । त्वा । सोमपेयाय । धृष्णो इति ॥ ८ ॥

यजमानोऽध्वर्यादीन् प्रति ब्रूते । हे अध्वर्यादयः ^१अस्मै इन्द्राय ^२धानाः ^३तूर्यं क्षिप्रं ^४प्रति^३ ^५भरत संपादयत । ^६नृणां ^७वीरतमाय अस्मै इन्द्राय ^८पुरोडाशं च संपादयत । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे ^९धृष्णो शत्रूणामभिवनशील हे ^{१०}इन्द्र ^{११}सदृशीः एकविधाः स्तुतयः ^{१२}तुभ्यं त्वदर्थं ^{१३}दिवेदिवे प्रतिदिवसम् अस्माभिः क्रियन्ते । ताः स्तुतयः ^{१४}सोमपेयाय सोमपानार्थं ^{१५}त्वा^४ त्वां^५ ^{१६}वर्धन्तु उत्साहेन प्रवृद्धं कुर्वन्तु ॥ सदृशीः । ‘समानान्ययोश्च’ इति कन्प्रत्ययः । ‘टिड्ढाणञ्’ इत्यादिना डीप् । ‘दृग्दृशवतुषु’ इति समानस्य सभावः ॥ ॥ १८ ॥

‘इन्द्रापर्वता’ इति चतुर्विंशत्यृचं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘इन्द्रापर्वता चतुर्विंशतिराद्यैन्द्रापार्वती पञ्चदश्यादि द्वे वाचे ससर्पयै चतस्रो रथाङ्गस्तुतयोऽन्त्या अभिशपास्ता वसिष्ठेद्वेषियो न वसिष्ठाः शृण्वन्ति । दशमीषोडश्यौ जगत्स्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वा-विंशोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती’ इति । विश्वामित्र ऋषिः । दशमी षोडशी च द्वे जगत्स्यौ त्रयोदशी गायत्री द्वादशीविंशीद्वाविंशस्तिस्रोऽनुष्टुभोऽष्टादशी बृहती शिष्टास्त्रिष्टुभः । आद्येन्द्रापर्वतदेवताका पञ्चदशीषोडश्यौ वाग्देवत्ये तदुत्तराश्रतस्रो रथाङ्गदेवताकाः शिष्टा ऐन्द्रयः ॥

इन्द्रापर्वता बृहता रथेन वामीरिष आ वहतं सुवीराः ।

वीतं हव्यान्यध्वरेषु देवा वर्धेथां गीर्भिरिळ्या मदन्ता ॥ १ ॥

इन्द्रापर्वता । बृहता । रथेन । वामीः । इषः । आ । वहतम् । सुवीराः ।

वीतम् । हव्यानि । अध्वरेषु । देवा । वर्धेथाम् । गीऽभिः । इळ्या । मदन्ता ॥ १ ॥

^१इन्द्रापर्वता इन्द्रश्च पर्वतश्च । हे ^२इन्द्रापर्वतौ ^३बृहता ^४रथेन आगत्य ^५वामीः वननीयाः ^६सुवीराः शोभनपुत्रोपेताः ^७इषः अन्नानि ^८आ ^९वहतम् अस्मदर्थं धारयतम् । प्रयच्छतमित्यर्थः ।

१. च-ज-पूषशब्दात् । २. ज-ण-कादिनियमात् । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘प्रति’ नास्ति । ४. ख-ग-न-भ-स-त्वाम्; च-ल-त्वा ।

किंच हे देवौ द्योतमानौ ^१अध्वरेषु अस्मत्संबन्धिषु यज्ञेषु ^२हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशादीनि हवींषि ^३वीतं भक्षयतम् । तथा ^४इहया अस्माभिर्दत्तेन हविषा ^५मदन्ता हव्यन्तौ युवां ^६गीभिः स्तुतिलक्षणाभिः^१ अस्मदीयाभिर्वाग्भिः ^७वर्धेथां समृद्धौ भवतम् ॥ इन्द्रापर्वता । आमन्त्रितस्य पादा-
दित्वात् षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । सुवीराः । बहुव्रीहौ 'वीरवीर्यौ च' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । वीतम् ।
वी कान्त्यादिषु इत्यस्य लोटि अदादित्वाच्छपो लुक् । प्रत्ययस्वरः । वर्धेथाम् । 'वृधु वृद्धौ' इत्यस्य
लोटि आथामो लसार्वधातुक्स्वरे धातुस्वरः ॥

अहराणेष्वन्यवर्जितेष्वहःसु हारियोजनस्य^२ 'तिष्ठा सु कम्' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—
'तिष्ठा सु कं मघवन्मा परागा अयं यज्ञो देवया अयं मियेधः' (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ॥

तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः सोमस्य नु त्वा सुषुतस्य यक्षि ।

पितुर्न पुत्रः सिचिमा रभे त इन्द्र स्वादिष्टया गिरा शचीवः ॥ २ ॥

तिष्ठ । सु । कम् । मघवन् । मा । परा । गाः । सोमस्य । नु । त्वा । सुसुतस्य । यक्षि ।

पितुः । न । पुत्रः । सिचिम् । आ । रभे । ते । इन्द्र । स्वादिष्टया । गिरा । शचीवः ॥ २ ॥

हे ^१मघवन् धनवन्निन्द्र ^२कं सुखेनास्मिन् यज्ञे ^३सु ^४तिष्ठ सुषु कंचिकालमत्र तिष्ठ । ^५मा ^६परा
^७गाः अस्मदीयाद्यज्ञान्मा गच्छ । तत्र कारणमाह । ^८सुषुतस्य सुषुभिषुतेन ^९सोमस्य सोमेन ^{१०}नु
क्षिप्रं ^{११}त्वा^३ ^{१२}त्वां^३ ^{१३}यक्षि यजे । हे ^{१४}शचीवः शक्तिमन् ^{१५}इन्द्र ^{१६}ते तव ^{१७}सिचं वस्त्रप्रान्तं ^{१८}स्वादिष्टया
स्वादुतरया स्तुतिलक्षण्या ^{१९}गिरा ^{२०}आ ^{२१}रभे आलभे । गृह्णामीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । ^{२२}पितुर्न ।
यथा ^{२३}पुत्रः मधुरया वाचा पितुर्जनकस्य चेलाञ्जलं^{२४} गृह्णाति तद्वत् ॥ सु कमिति निपातद्वयम् ।
प्रथमस्य 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तत्वम् । द्वितीयस्य 'चादयोऽनुदात्ताः' इत्यनु-
दात्तत्वम् । सोमस्य यक्षि । 'यज देवपूजासंगतिकरणदानेषु' । 'स्वरितजितः' इत्यात्मनेपदम् ।
तस्य लुङि सिचि 'एकाचः' इतीट्प्रतिषेधः । ब्रश्वादिना षत्वम् । 'षढोः कः सि' इति
कत्वम् । सिचः सकारस्य षत्वम् । निघातः । रभे । 'डुलभष् प्राप्तौ' । लट्युत्तम इटि रूपम् ।
रलयोरभेदः । निघातः । स्वादिष्टया । स्वादुशब्दादिष्टनि रूपम् । निष्वादाद्युदात्तः ॥

शंसावाध्वर्यो प्रति मे गृणीहीन्द्राय वाहः कृणवाव जुष्टम् ।

एदं बर्हिर्यजमानस्य सीदाथा च भूदुक्थमिन्द्राय शस्तम् ॥ ३ ॥

शंसाव । अध्वर्यो इति । प्रति । मे । गृणीहि । इन्द्राय । वाहः । कृणवाव । जुष्टम् ।

आ । इदम् । बर्हिः । यजमानस्य । सीद । अथ । च । भूत् । उक्थम् । इन्द्राय । शस्तम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-च-फ-भ-स-श्रुतिलक्षणाभिः । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-'हारियोजनस्य' नास्ति ।

३. ख-ग-न-भ-त्वाम्; च-ल-त्वा । ४. च-ज-ण-चैलाञ्जलम्; स-वस्त्राञ्जलम् ।

शंसिष्यन् होताध्वर्युं ब्रूते । हे ऽध्वर्यो आवां ऽशंसाव । होतस्त्वमेव शंससि । कथमहं शंसानि । अत आह । ऽप्रति ऽभे ऽगुणीहि इति । त्वं मे प्रतिगुणीहि । 'ओथामोदैव' इत्यादिकः^१ होतुरुत्साहजननः प्रतिगरः (आश्व. श्रौ. ७. ११) । तं दास्व^२ । तथा ऽइन्द्राय ऽजुष्टं प्रीतियुक्तं ऽवाहः स्तोत्रं ऽकृणवाव करवाव^३ । त्वं ऽयजमानस्य ऽइदं ऽबर्हिः अस्मिन् ऽबर्हिषि ऽआ ऽसीद उपविश । ऽअथ ऽच अनन्तरम् ऽइन्द्राय इन्द्रार्थमावाभ्यां क्रियमाणम् ऽउक्थं शस्त्रं ऽशस्तं^४ प्रशस्तं ऽभूत् भवतु ॥ शंसाव । 'शंसु स्तुतौ' इत्यस्य लोटगुत्तमद्विवचने रूपम् । 'आडुत्तमस्य' इत्याडागमः । उत्तमस्य पिङ्गवादादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । मे । 'अनुप्रतिगुणश्च' (पा. सू. १. ४. ४१) इति संप्रदानसंज्ञा । जुष्टम् । 'नित्यं मन्त्रे' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

जायेदस्तं मघवन्त्सेदु योनिस्तदिच्चा युक्ता हरयो वहन्तु ।

यदा कदा च सुनवाम सोममग्निष्ठा दूतो धन्वात्यच्छ ॥ ४ ॥

जाया । इत् । अस्तम् । मघऽवन् । सा । इत् । ऊँ इति । योनिः ।

तत् । इत् । त्वा । युक्ताः । हरयः । वहन्तु ।

यदा । कदा । च । सुनवाम । सोमम् । अग्निः । त्वा । दूतः । धन्वाति । अच्छ ॥ ४ ॥

हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र^५ ऽअस्तम् । अस्यन्ते क्षिप्यन्ते पदार्था अत्रेत्यस्तं गृहम् । ऽजायेत् जायैव गृहं भवति । 'न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते' इति स्मृतेः । तथा ऽसेत् सा जायैव ऽयोनिः पुरुषस्य मिश्रणस्थानम् । ऽउ प्रसिद्धगर्थः । तस्मात् ऽतदित् तत्र गृहे एव^६ ऽयुक्ताः रथे योजिताः ऽहरयः अश्वाः ऽत्वा त्वां ऽवहन्तु । वयं तु ऽयदा ऽकदा ऽच त्वदर्थं ऽसोमं ऽसुनवाम अभिषुतं करवाम तदात्माभिः प्रहितः ऽदूतः ऽअग्निः ऽत्वा त्वाम् ऽअच्छ अभिमुख्येन ऽधन्वाति गच्छेत् ॥ अस्तम् । 'असु क्षेपणे' । 'असिहसिमृग्निष्ठाभिः' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । निच्चात् आद्युदात्तः । सुनवाम । 'पुञ् अभिषवे' इत्यस्य लोटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । त्वा । 'युष्मत्तत्तक्षुष्वन्तःपादम्' इति संहितायां षत्वम् । धन्वाति । धवि गत्यर्थः । लेट्याडागमे रूपम् । निघातः ॥

अहर्गणेऽन्त्यवर्जितेऽवहः सु हारियोजनस्य वैकल्पिकी 'परा याहि' इत्यनुवाक्या । 'परा या हि मघवन्ना च याहीती वानुवाक्या' (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति सूत्रितम् ॥

परा याहि मघवन्ना च याहीन्द्र भ्रातरुभ्यत्रा ते अर्थम् ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो रासंभस्य ॥ ५ ॥

परा । याहि । मघऽवन् । आ । च । याहि । इन्द्र । भ्रातः । उभयत्र । ते । अर्थम् ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निऽधानम् । विऽमोचनम् । वाजिनः । रासंभस्य ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-फ-इत्याकारकः । २. ख-ग-च-ज-ण-वदस्व । ३. ख-ग-न-भ-स- 'करवाव' नास्ति । ४. ख-ग-ज-ण-भ-स- 'शस्तं' नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-मघवन् धनवन् । ६. ल-एव यत्र ते जाया तिष्ठति ।

हे वमधवन् धनवन् वइन्द्र त्वं वपरा वयाहि अस्मादेवयजनात् पराङ्मुखो गृहं प्रति गच्छ ।
अथवा देवयजनं प्रति वआ वयाहि । हे वआतः पोषक वउभयत्र अपि वते तव वअर्थम् । अर्यते प्राच्यत
इत्यर्थः प्रयोजनम् । अस्ति तत्र जाया अत्र सोमः । प्रयोजनान्तरमाह । वयत्र गृहं प्रति गमने वबृहतः
महतः वरथस्य उपरि वनिधानम् अवस्थानं प्रयोजनम् । अत्र स्थितौ वरासभस्य हेपारवं कुर्वतः
ववाजिनः अश्वस्य रथात् वविमोचनं प्रयोजनम् ॥ अर्थम् । ‘ ऋ गतौ ’ । ‘ उषिकुषिगातिभ्यस्थन् ’
इति थन् । निस्स्वरः । निधानम् । दधातेर्भावे ल्युट् । ‘ लिति ’ इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तावम् ।
रासभस्य । ‘ रासु शब्दे ’ । ‘ रासिवल्लिभ्यां च ’ (उ. सू. ३. ४०५) इति कर्तरि अभच्प्रत्ययः ।
ग्रामाद्विवादाद्युदात्तः ॥ ॥ १९ ॥

अन्त्येवहःसु हारियोजनस्य ‘ अपाः सोमम् ’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च— ‘ हारियोजनोऽपाः
सोममस्तमिन्द्र प्र याहि ’ (आश्व. श्रौ. ६. ११) इति ॥

अपाः सोममस्तमिन्द्र प्र याहि कल्याणीजाया सुरणं गृहे ते ।

यत्रा रथस्य बृहतो निधानं विमोचनं वाजिनो दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

अपाः । सोमम् । अस्तम् । इन्द्र । प्र । याहि । कल्याणीः । जाया । सुरणम् । गृहे । ते ।

यत्र । रथस्य । बृहतः । निधानम् । विमोचनम् । वाजिनः । दक्षिणावत् ॥ ६ ॥

हे वइन्द्र वसोमम् वअपाः । अत्रैव स्थित्वा सोमं पिब । पीत्वा वअस्तं गृहं वप्र वयाहि
प्रकर्षेण गच्छ । वते तव वगृहे वकल्याणीः मङ्गलकारिणी वजाया शची विद्यते । वसुरणं शोभनगीतादि-
ध्वनिश्चास्ति । यद्वा^१ । सुरणं सुरमणीयं यथा भवति तथा गृहे जाया तिष्ठति^१ । वयत्र इत्यादि गतम् ।
वदक्षिणावत् । अत्र स्थितौ सत्यां रथे योजितानां वाजिनां विमोचनं खादनपानादिना दक्षिणावत् प्रयो-
जनवद्भवति । विमुक्तेभ्यो वाजिभ्यः खादनं पानं चोपहरन्ति ॥ अपाः । ‘ पा पाने ’ । लुङि ‘ गातिस्था’
इति सिचो लुक् । अडागमस्वरः । कल्याणीः । कल्याणमस्यास्तीति मत्वर्थे ‘ छन्दसीवन्निपौ ’ इति
ईप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । सुरणम् । रण शब्दार्थः । अस्मादकृच्छ्रार्थे खल् । लिस्वरः । प्रत्ययस्य पित्वादनु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । समासे कृदुत्तरपदस्वरः ॥

इमे भोजा अङ्गिरसो विरूपा दिवस्पुत्रासो असुरस्य वीराः ।

विश्वामित्राय ददतो मघानि सहस्रसावे प्र तिरन्त आयुः ॥ ७ ॥

इमे । भोजाः । अङ्गिरसः । विरूपाः । दिवः । पुत्रासः । असुरस्य । वीराः ।

विश्वामित्राय । ददतः । मघानि । सहस्रसावे । प्र । तिरन्ते । आयुः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र वइमे यागं कुर्वाणाः वभोजाः सौदासाः क्षत्रियास्तेषां याजकाः वविरूपाः नानारूपाः
मेधातिथिप्रभृतयः वअङ्गिरसः च वदिवः वअसुरस्य देवेभ्योऽपि बलवतो रुद्रस्य वपुत्रासः पुत्राः ववीराः

बलवन्तो मरुतः ते सर्वे विश्वामित्राय मंहं सहस्रसावे । सहस्रं सूयतेऽत्रेति सहस्रसावोऽश्वमेधः । तस्मिन्नाश्वमेधे मघानि मंहनीयानि^१ धनानि ददतः प्रयच्छन्तः सन्तः आयुः जीवनमज्ञं वा प्र तिरन्ते प्रकर्षेण वर्धयन्ति ॥ दिवस्पुत्रास इति संहितायां 'षष्ठ्याः पतिपुत्रः' इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । ददतः । 'डुवाञ् दाने' इत्यस्य शतरि रूपम् । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तत्वम् । तिरन्ते । तरतेर्व्यस्येन शः ॥

रूपंरूपं मघवा बोभवीति मायाः कृण्वानस्तन्वं^२ परि स्वाम् ।

त्रिर्यदिवः परि मुहूर्तमागात्स्वैर्मन्त्रैरनृतुपा ऋतावा ॥ ८ ॥

रूपम्ऽरूपम् । मघवा । बोभवीति । मायाः । कृण्वानः । तन्वंम् । परि । स्वाम् ।

त्रिः । यत् । दिवः । परि । मुहूर्तम् । आ । अगात् । स्वैः । मन्त्रैः । अनृतुपाः । ऋतवा ॥ ८ ॥

मघवा धनवानिन्द्रः रूपंरूपं यद्यद्रूपं कामयते तत्तद्रूपं बोभवीति शृशं^३ प्राप्नोति^३ । तत्तद्रूपात्मको भवति । तत्र कारणमुच्यते । मायाः अनेकरूपग्रहणसामर्थ्योपेताः कृण्वानः कुवाणः स्वां तन्वं स्वकीयां तनूम् । परि पञ्चमर्थे । स्वस्माच्छरीराज्ञानाविधानि शरीराणि निर्मिमीते । यद्वा स्वां तनूं नानाविधरूपोपेतां करोति । तथा च मन्त्रवर्णः—'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः' (ऋ. सं. ६.४७.१८) इति । यत् यस्मात् स्वैर्मन्त्रैः स्वकीयैः स्तुतिलक्षणैर्वाक्यैराहूतः अनृतुपाः । न केवलमुत्तुष्वेव पिबति किंतु अनृतुष्वपि । बहुशः सोमं पिबन्नित्यर्थः । ऋतावा सस्यवान् तादृश इन्द्रः दिवः स्वर्गलोकात् परि मुहूर्तम् एकस्मिन्नेव मुहूर्ते नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु तत्रापि त्रिभिः सवनेषु आगात् आगच्छति ॥ बोभवीति । भवतेर्यङ्लुकि तिपि 'यङो वा' इतीडागमः । निघातः । अगात् । इणो लुङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

महां ऋषिर्देवजा देवजूतोऽस्तभ्रात्सिन्धुमर्णवं नृचक्षाः ।

विश्वामित्रो यदवहत्सुदासमप्रियायत कुशिकेभिरिन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् । ऋषिः । देवजाः । देवजूतः । अस्तभ्रात् । सिन्धुम् । अर्णवम् । नृचक्षाः ।

विश्वामित्रः । यत् । अवहत् । सुदासम् । अप्रियायत । कुशिकेभिः । इन्द्रः ॥ ९ ॥

महान् तपसा अतिशयितसामर्थ्यवान् ऋषिः अतीन्द्रियाधर्षाद्देवजाः द्योतमानानां तेजसां जनयिता देवजूतः तैस्तेजोभिराकृष्टः नृचक्षाः नृणां कर्मनेतृणामध्वर्यादीनामुपद्रष्टा सः विश्वामित्रः अर्णवम् उदकवन्तं सिन्धुं विषादुल्लुदयोः संभेदम्^३ अस्तभ्रात् निरुद्धवेगमकरोत् । किञ्च स विश्वामित्रः सुदासं पैजवनं राजानं यत् यदा अवहत् अयाजयत् तदानीम्-इन्द्रः कुशिकेभिः कुशिकगोत्रोत्पन्नैर्ऋषिभिः सह अप्रियायत प्रिय इवाचरत् ॥ अवहत् । 'वह प्रापणे' इत्यस्य लङि

१. ल-महनीयानि । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-—'शृशं प्राप्नोति' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-प-फ-भ-स-संभेदनम् ।

रूपम् । यद्योगादनिवातः । अप्रियायत । प्रिय इवाचरतीत्यर्थे 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । तदन्ताल्लङि रूपम् । पादादित्वादनवातः ॥

हंसाइव कृणुथ श्लोकमद्रिभिर्मदन्तो गीभिर्ध्वरे सुते सचा ।

देवेभिर्विप्रा ऋषयो नृचक्षसो वि पिबध्वं कुशिकाः सोम्यं मधु ॥ १० ॥

हंसाऽइव । कृणुथ । श्लोकम् । अद्रिऽभिः । मदन्तः । गीऽभिः । अध्वरे । सुते । सचा ।

देवेभिः । विप्राः । ऋषयः । नृचक्षसः । वि । पिबध्वम् । कुशिकाः । सोम्यम् । मधु ॥ १० ॥

हे विप्राः मेधाविनो हे ऋषयः अतीन्द्रियार्थस्य द्रष्टारो हे नृचक्षसः नृणां कर्मनेतृणां विशेषेण द्रष्टारो हे कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः अध्वरे यज्ञे अद्रिभिः प्रावभिः सोमे सुते अभिषुते सति गीभिः मदन्तः स्तुतिभिर्देवान् मादयन्तो यूयं श्लोकम् । श्लोक्यते शस्यतेऽनेनेति श्लोकः शस्त्रम् । कृणुथ सम्यगुच्चारयत । तत्र दृष्टान्तः । हंसाइव । यथा हंसाः सम्यक् शब्दं कुर्वन्ति तद्वत् । किंच देवेभिः सचा यष्टव्यदेवैः सहिता यूयं सोम्यं सोममयं मधु मधुकरं रसं वि पिबध्वं परस्पर-व्यतिहारेण पिबत ॥ श्लोकम् । 'श्लोकं शब्दे' । करणे घञ् । जिच्वादाद्युदात्तः । मदन्तः । 'मदी हर्षे' इत्यस्यान्तर्भावित्यर्थस्य व्यत्ययेन । शप् । पिबध्वम् । 'पा पाने' । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम् । सोम्यम् । सोमशब्दात् 'मये च' इति यप्रत्ययः ॥ ॥ २० ॥

उप प्रेतं कुशिकाश्चेतयध्वमश्वं राये प्र मुञ्चता सुदासः ।

राजा वृत्रं जङ्घनत्प्रागपागुदगथा यजाते वर आ पृथिव्याः ॥ ११ ॥

उप । प्र । इत । कुशिकाः । चेतयध्वम् । अश्वम् । राये । प्र । मुञ्चत । सुदासः ।

राजा । वृत्रम् । जङ्घनत् । प्राक् । अपाक् । उदक् । अथ । यजाते । वरै । आ । पृथिव्याः ॥ ११ ॥

हे कुशिकाः कुशिकगोत्रोत्पन्ना हे पुत्राः उप प्रेत अश्वस्य समीपे प्रकर्षेण गच्छत । तत्र गत्वा चेतयध्वं सावधानां भवत । यद्वा । अश्वरक्षिणः सावधानान् कुरुत । सुदासः पैजवनस्य राज्ञः अश्वं राये तस्य द्विविजयेन धनलाभाय प्र मुञ्चत । राजा देवानां स्वामीन्द्रः वृत्रं कर्मविघ्न-कारिणमसुरं प्रागपागुदक् पूर्वपश्चिमोत्तरेषु देशेषु जङ्घनत् शृशं हतवान् । तस्मादश्वं विमुञ्चतेति भावः । अथ अनन्तरं पृथिव्याः वरे उत्तमे देवयजनदेशे यजाते स राजा यजेत ॥ चेतयध्वम् । 'चित्ती संज्ञाने' इत्यस्य ण्यन्तस्य लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानवत्त्वेन तिङ् उत्तरस्वाङ्ग निवातः । जङ्घनत् । 'हन हिंसागत्योः' इत्यस्य यङ्लुकि 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यभ्यासस्य नुगागमः^१ । तदन्ताल्लेख्यडागमः । प्राक् । अञ्जतेः क्नि रूपम् । 'अनिगन्तोऽञ्जतौ वप्रत्यये' इति गतेः स्वरः । यजाते । यजतेर्लेख्याडागमः । निवातः । वरे । 'वृज् वरणे' इत्यस्मात् 'ग्रहवृ-हनिश्चिगमश्च' इत्यप्रत्ययः । तस्य पिच्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

१. घ-ज-ण-आ पृथिव्याः । २. ज-नुगागमः । अभ्यासाच्च इति कुत्वम् ।

य इमे रोदसी उभे अहमिन्द्रमतुष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य रक्षति ब्रह्मेदं भारतं जनम् ॥ १२ ॥

यः । इमे इति । रोदसी इति । उभे इति । अहम् । इन्द्रम् । अतुष्टवम् ।

विश्वामित्रस्य । रक्षति । ब्रह्म । इन्द्रम् । भारतम् । जनम् ॥ १२ ॥

हे कुशिकाः कुशिकपुत्राः । यः । अहं विश्वामित्रः । उभे । इमे । रोदसी द्यावापृथिव्यौ । इन्द्रमतुष्टं स्तावयामि^१ । द्यावापृथिवीभ्यामिन्द्रस्य स्तोत्रं मया कारितमित्यर्थः । यद्वा । उभयो रोदस्योः अन्तरवस्थितम्^२ इन्द्रं स्तौमि । स्तोत्रं कुर्वाणस्य विश्वामित्रस्य मम । इन्द्रम् । इन्द्रविषयं । ब्रह्म स्तोत्रं । भारतं भरतकुलं^३ । जनं^३ । रक्षति पालयति ॥ अतुष्टवम् । ‘ष्टुञ् स्तुतौ’ । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । भारतम् । भरतशब्द उत्सादिः । भित्त्वादाद्युदात्तः ॥

विश्वामित्रा अरासत् ब्रह्मेन्द्राय वज्रिणे । करदिन्नः सुरार्धसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । अरासत् । ब्रह्म । इन्द्राय । वज्रिणे । करत् । इत् । नः । सुरार्धसः ॥ १३ ॥

विश्वामित्राः । वज्रिणे वज्रहस्ताय । इन्द्राय । ब्रह्म स्तोत्रम् । अरासत् अकुर्वन् । स्तुतः स इन्द्रः । नः अस्मान् । सुरार्धसः शोभनधनोपेतान् । करदित् करोत्वेव ॥ अरासत् । ‘रास् शब्दे’ इत्यस्य लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । निघातः । करत् । करोतेर्लुङि च्लेः ‘कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि’ इत्यङादेशः । सुरार्धसः । ‘आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् ॥

किं ते कृण्वन्ति कीकटेषु गावो नाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मम् ।

आ नो भर प्रमगन्दस्य वेदो नैचाशाखं मघवन्नन्धया नः ॥ १४ ॥

किम् । ते । कृण्वन्ति । कीकटेषु । गावः । न । आशिरंम् । दुहे । न । तपन्ति । घर्मम् ।

आ । नः । भर । प्रमगन्दस्य । वेदः । नैचाशाखम् । मघवन् । रन्धय । नः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र । कीकटेषु अनार्यनिवासेषु जनपदेषु । यद्वा । क्रियाभिर्यागदानहोमलक्षणाभिः किं फलिष्यतीत्यश्रद्धानाः प्रत्युत पिबत खादतायमेव लोको न पर इति वदन्तो नास्तिकाः कीकटाः तेषु । गावः । एते तव । किं । कृण्वन्ति किं कुर्वन्ति । न क्वचित्तवोपयोगं कुर्वन्तीत्यर्थः । अनुपयोगं दर्शयति । आशिरं सोममिश्रणयोग्यं पयः । न । दुहे न दुहन्ति । किञ् घर्मं प्रवर्ग्यास्यकर्मोपयुक्तं महावीरपात्रं स्वपयःप्रदानद्वारेण । न । तपन्ति । एतेन सांनार्याद्यर्थमपि नोपयुज्यन्ते इत्यपि सूचितं भवति । एवं क्वचिदपि वैदिके कर्मण्यनुपयुक्तास्ता गाः । नः अस्मभ्यम् । आ । भर

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स्तौमि; घ-स्तवामि ।

२. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-अन्तरस्थितम् ।

३. ख-ग-च-त-न-भ-ल-स-भरतकुलजनम् ।

आहर । न केवलं ता एव । किं तर्हि ऽप्रमगन्दस्य । द्वैगुण्यादिलक्षणपरिमाणं गतोऽर्थो मामेव गमिष्यतीति बुद्ध्या परेषां ददातीति मगन्दो वार्धुषिकः । तस्यापत्यं पुत्रादिः प्रमगन्दः । प्रस्कण्वादि-
वदपत्यार्थः प्रशब्देन घोष्यते । तस्यास्यन्तकुसीदिकुलस्य^१ ऽवेदः धनमाहर । किंच हे ऽमघवन् धनवन्निन्द्र
ऽनैचाशाखम् । नीचासु शूद्रयोनिषु उत्पादिता^२ शाखा^३ पुत्रपौत्रादिपरंपरा येन स नीचाशाखः ।
'शूद्रापत्यैश्च^४ केवलैः' 'शूद्रावेदी* पतस्यधः' इति च पातकहेतुत्वेन स्मरणात् । पतितस्य
संबन्धि धनं नैचाशाखम् । तद्धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽरन्धय साधय । एतेषां तद्धनं^५ तव
नोपयुज्यते अस्मदायत्तं तु तद्धनं यागादिद्वारा तवोपयुज्यते । तस्मात्तदस्मभ्यं प्रयच्छेति भावः ॥
एतमर्थं यास्कोऽप्याह— 'किं ते कुर्वन्ति कीकटेषु गावः । कीकटा नाम देशोऽनार्यनिवासः ।
कीकटाः किंकृताः किं क्रियाभिः इति प्रेप्ताः^६ वा । नैव चाशिरं दुहे न तपन्ति घर्मं घरणम्^७ । आ हर नः
प्रमगन्दस्य धनानि । मगन्दः कुसीदी मांगदो मामागमिष्यतीति च ददाति । तदपत्यं प्रमगन्दः अत्यन्त-
कुसीदिकुलीनः^८ । प्रमदको वा योऽयमेवास्ति लोको न पर इति प्रेप्सुः । पण्डको वा पण्डकः पण्डगः^९
प्रादको वा प्रादयत्याण्डौ । आण्डावाणी इव व्रीडयति । तत्स्थं नैचाशाखम् । नीचाशाखो नीचैः शाखः ।
शाखाः शक्रोते । आणिररणात् । तत्रो मघवन् रन्धय^{१०} इति रन्धयतिर्वशागमेन' (निरु. ६. ३२) इति ॥
आशिरम् । आङ्पूर्वात् श्रीणातेः क्तिपि 'अपस्पृधेथाम्' इत्यादिना आशिर इत्यादेशः । दुहे । दुहेल्लिटि
'इर्यो रे' इति रेआदेशः । द्विर्वचनस्य विकल्पितत्वात् द्विर्वचनाभावः । 'चादिलोपे विभाषा'
इति न निघातः । नैचाशाखम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः । रन्धय । रन्धेयन्तस्य 'रन्धि-
जभोरचि' इति नुमागमः ॥

'ससर्परीद्वये'^{१०} प्राहुरितिहासं पुराविदः । सौदासनपयज्ञे वै वसिष्ठात्मजशक्तिना । विश्वामित्र-
स्याभिभूतं बलं वाक् च समन्ततः । वासिष्ठेनाभिभूतः स ह्यवासीदथ गाधिजः । तस्मै ब्राह्मी तु
सौरी वा नाम्ना वाचं ससर्परीम् । सूर्यवेदमन आहत्य ददुवै जमदग्नयः । कुशिकानां मतिः सा
वागमतिं तामपानुदत्^{११} (अनु. भा. ३. ५३) ॥

ससर्परीरमतिं वार्धमाना बृहन्मिमाय जमदग्निदत्ता ।

आ सूर्यस्य दुहिता ततान् श्रवो देवेष्वमृतमजुयम् ॥ १५ ॥

ससर्परीः । अमतिम् । वार्धमाना । बृहत् । मिमाय । जमदग्निदत्ता ।

आ । सूर्यस्य । दुहिता । ततान् । श्रवः । देवेषु । अमृतम् । अजुयम् ॥ १५ ॥

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-तस्यापत्यं तत्कुसीदिकुलस्य । २. त-उत्पादिताः शाखाः । ३. ख-ग-
च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-शूद्रवितैश्च; 'शूद्रो वितैस्तु शूद्रसंबन्धिकेवलवितसंप्रहे शूद्रत्वं प्राप्नोति' इति ज-
पुस्तके टिप्पणीरूपेण लिखितम् । * 'तत्त्वगीगमेन शूद्रत्वमधःपतति पतितश्च भवति ईति भावः' इति
ज-पुस्तके टिप्पणीरूपेण समावेशितम् । ४. त-फ-भ-यद्धनम् । ५. न-इतिप्रेप्सवः । ६. ख-ग-च-ण-
हरणम्; ज-स-हर्म्यम्; त-घर्णम् । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-अत्यन्तकुसीदिकुलीनः । ८. ख-ग-च-त-
पन्नगः । ९. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-ल-रन्धयस्व । १०. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-'ससर्परी'.....
तामपानुदत्' नास्ति; त-...अपानुदत् । उप प्रेतेति कुशिको विश्वामित्रोऽन्वयोजयत् । लब्ध्वा वाचं स
हृष्टात्मा जमदग्नीनपूजयत् । ससर्परीरिति द्वाभ्यामृग्भ्यां वाचं स्तुवन्स्वयम् ॥

जमदग्निदत्ता जमदग्निभिः प्रज्वलिताग्निभिर्हविभिरस्मभं दत्ता अमतिम् अज्ञानं वाधमाना
 ससर्परीः सर्वत्र शब्दरूपतया सर्पणशीला वाक् बृहत् प्रभूतं यथा भवति तथा मिमाय नभसि शब्दं
 करोति। सैषा सूर्यस्य दुहिता वाग्देवता देवेषु इन्द्रादिषु अजुयं क्षयरहितम् अमृतम् अमृतलक्षणं
 श्रवः अन्नम् आ तत्तान समन्तात् स्वाहाकारवाचा^१ तनोति॥ जमदग्निदत्ता । 'दाण् दाने' इत्यस्व
 निष्ठायां 'दो दद्वोः' इति ददादेशः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । अजुयम् । 'जृ
 वयोहानौ' । 'ऋहलोऽण्यत्' । 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्त्वम् । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥२१॥

ससर्परीरभरत्तूर्यमेभ्योऽधि श्रवः पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु ।

सा पक्ष्याऽ नव्यमायुर्दधाना यां मे पलस्तिजमदग्नयो ददुः ॥ १६ ॥

ससर्परीः । अ भरत् । तूर्यम् । एभ्यः । अधि । श्रवः । पाञ्चजन्यासु । कृष्टिषु ।

सा । पक्ष्या । नव्यम् । आयुः । दधाना । याम् । मे । पलस्तिजमदग्नयः । ददुः ॥१६॥

ससर्परीः सर्वत्र गद्यपद्यात्मकत्वेन सर्पणशीला वाग्देवता पाञ्चजन्यासु कृष्टिषु । निषाद-
 पञ्चमाश्रित्वारो वर्णाः पञ्चजनाः । तत्संबन्धिनीषु प्रजासु यत् श्रवः अन्नं विद्यते तन्नोऽस्मभ्यम् अधि
 अधिकं यथा भवति तथा तूर्यं क्षिप्रम् अ भरत् भरतु संपादयतु । पलस्तिजमदग्नयः पलस्तयः
 पलिता दीर्घायुषो जमदग्नयो मुनयः । यां वाचं सूर्यादाहृत्य मे मष्टं ददुः अददुः^२ पक्ष्या पक्षस्य
 पक्षादिनिर्वाहकस्य सूर्यस्य दुहिता सा वाक् नव्यं नवतरम् आयुः अन्नं जीवनं वा दधाना मम
 कुर्वाणा भवतु ॥ पाञ्चजन्यासु । 'बहिर्देवपञ्चजनेभ्यश्चेति वक्तव्यम्' इति ज्यप्रत्ययः । जिस्वादाद्यु-
 दात्तः । पक्ष्या । पक्षे भवा । दिगादित्वाद्यत् । तिस्वरितः । नव्यम् । नवशब्दात् वस्वादित्वात्
 स्वार्थिको यत् । पलस्तिजमदग्नयः पलस्तयो जमदग्नयः । कर्मधारयसमासः । समासस्वरः ॥

स्थिरौ गावौ भवतां वीळुरक्षो मेषा वि वह्निं मा युगं वि शारि ।

इन्द्रः पातल्ये ददतां शरीतोऽरिष्टनेमे अभि नः सचस्व ॥ १७ ॥

स्थिरौ । गावौ । भवताम् । वीळुः । अक्षः । मा । ईषा । वि । वह्निं । मा । युगम् । वि । शारि ।

इन्द्रः । पातल्ये^३ इति । ददताम् । शरीतोः । अरिष्टनेमे । अभि । नः । सचस्व ॥ १७ ॥

राजः सुदासो यज्ञेऽवभृथं कृत्वा यज्ञशालातो निर्गन्तुमिच्छन् रथे अश्वदिकं^४ युक्तानो विश्वामित्रो
 रथाङ्गानि स्तौति । गावौ । गच्छत इति गावावश्चौ । स्थिरौ^५ भवताम् । अक्षः च वीळुः ददो
 भवतु । ईषा दण्डश्च मा वि वह्निं विनष्टो मा भवतु । युगं च मा वि शारि विशीर्णं मा
 भवतु । इन्द्रः पातल्ये पतनशीले कीलके शरीतोः विशरणात् प्राक् ददतां धारयतु । हे^६
 अरिष्टनेमे अहिंसितप्रधिविशिष्ट हे^६ रथ नः अस्मान् अभि आभिसुर्येन सचस्व संगतो भव ॥

१. ल-स-स्वाहाकारवाचम् ।

२. ख-ग-न-भ-स-अदुः ।

३. ख-ग-च-न-भ-स-अश्वदि ।

४. च-स्थिरौ स्थितौ ।

५. ख-ग-च-ज-ण-हे इन्द्र ।

६. ख-ग-च-ज-ण-भ-स-हे नास्ति ।

वि वहिं । ' वृहि वृद्धौ ' । विपूर्वो वृहिविनाशो वर्तते । अस्मात् कर्मकर्तरि लुङि ' चिण् भावकर्मणोः ' इति चिण् । ' चिणो लुक् ' इति तप्रत्ययस्य लुक् । निघातः । युगम् । युगशब्दे उच्छादिषु रथाद्युपकरणेऽर्थे घञन्तत्वेन निपातनादगुणत्वम् । तत्र पाठादन्तोदात्तत्वम् । शारि । ' शृ हिंसायाम् ' इत्यस्य लुङि रूपम् । अरिष्टनेमे । पादादित्वात् षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् ॥

बलं धेहि तनूषु नो बलमिन्द्रानलुत्सु नः ।

बलं तोकाय तनयाय जीवसे त्वं हि बलदा असि ॥ १८ ॥

बलम् । धेहि । तनूषु । नः । बलम् । इन्द्र । अनलुत्सु । नः ।

बलम् । तोकाय । तनयाय । जीवसे । त्वम् । हि । बलदाः । असि ॥ १८ ॥

हे इन्द्र वनः अस्माकं वनूषु शरीरेषु बलं धेहि । वनः अस्मत्संबन्धिरथवाहेषु अनलुत्सु^१ अनडुत्सु^२ बलं धेहि । वतोकाय पुत्राय वनयाय पौत्राय च जीवसे चिरं जीवनाय बलम् आयुर्विधेहि । एतादृशं दानृत्वं कुत इत्यत आह । त्वं बलदाः । बलं ददातीति बलदाः । असि वहि सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धोऽसि खलु ॥ अनलुत्सु । ' वह प्रापणे ' । ' अनसि वहेः क्तिन्नसो डश्च ' इति क्तिप् । अनसः सकारस्य डत्वम् । वहेर्यजादित्वात् संप्रसारणम् । ' वसुसंसुध्वस्वनडुहां दः ' इति हकारस्य डत्वम् । कृदुत्तरस्वरः^३ । असि । हियोगादनिघातः । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

अभि व्ययस्व खदिरस्य सारमोजो धेहि स्पन्दने शिशपायाम् ।

अक्ष वीळो वीळित वीळयस्व मा यामादस्मादव जीहिपो नः ॥ १९ ॥

अभि । व्ययस्व । खदिरस्य । सारम् । ओजः । धेहि । स्पन्दने । शिशपायाम् ।

अक्ष । वीळो इति । वीळित । वीळयस्व । मा । यामात् । अस्मात् । अव । जीहिपः । नः ॥ १९ ॥

हे इन्द्र खदिरस्य सारम् । सारेण हि आणिः क्रियते । तं खदिरस्य सारभूतमाणिम् अभि व्ययस्व अभितस्तत्तत्स्थानेषु दाढ्यार्थं निधेहि । स्पन्दने रथस्य गमने सति शिशपायां शिशपाख्यदारुनिर्मिते रथस्य फलके ओजो धेहि दाढ्यं कुरु । हे वीळो दृढं वीळित अस्माभिर्दृढीकृत हे अक्ष वीळयस्व त्वं दृढो भव । यद्वा अस्मान् दृढीकुरु । यामात् गच्छतः अस्माद्रथात्^४ वनः अस्मान् मा अव जीहिपः मा पीपतः ॥ खदिरस्य । ' अजिरशिशिर ' इत्यादिना किरच्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तः । वीळित । वीळयतेर्यन्तस्य निष्ठायामिडागमः । ' निष्ठायां सेटि ' (पा. सू. ६.४. ५२) इति गेर्लुक् । वीळयस्व । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वेन पादादित्वादनिघातः । यामात् । ' या प्रापणे ' इत्यस्मात् ' अर्तिस्तुसुहुस् ' इत्यादिना मन्प्रत्ययः । निच्वादाद्युदात्तः । जीहिपः । ' ओहाक् त्यागे ' । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । अकारस्येकारभ्रञ्छान्दसः ॥

१. ज-ण-युगशब्दस्य । २. न-ल-अनडुत्सु; स-अनलुत्सु । ३. ज-ण-कृदुत्तरपदस्वरः । ४. ख-ग-च-भ-स-' दृढ ' नास्ति । ५. घ-ज-ण-भ-रथादस्मात् ।

अयमस्मान्वनस्पतिर्मा च हा मा च रीरिषत् ।

स्वस्त्या गृहेभ्य आवसा आ विमोचनात् ॥ २० ॥

अयम् । अस्मान् । वनस्पतिः । मा । च । हाः । मा । च । रीरिषत् ।

स्वस्ति । आ । गृहेभ्यः । आ । अवसै । आ । विमोचनात् ॥ २० ॥

यजमान आत्मनः श्रेय आशास्ते । वनस्पतिः वनस्पतिनिर्मितः अयं स्थो रथारूढान् अस्मान्
मा च हाः मा त्याक्षीत् । किंच मा रीरिषत् अस्मान् मा विनाशयतु । किंच आ गृहेभ्यः
यावद्गृहान् प्राप्नुयाम तावदस्मभ्यं स्वस्ति भवतु । तथा आ अवसै । पञ्चम्यर्थे चतुर्थी ।
यावद्रथवेगावसानं तावत् । आ विमोचनात् यावद्रथयोजिताश्चविमोचनं तावत् स्वस्ति भवतु ॥
हाः । 'ओहाक् त्यागे' । लुङि 'मन्त्रे घस०' इत्यादिना सिचो लुक् । पुरुषव्यत्ययः ।
'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः । रीरिषत् । 'रिष हिंसायाम्' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि
रूपम् । द्वितीयत्वान्निघातः । गृहेभ्यः । ग्रहेः 'गेहे कः' इति कः । 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी ।
अवसै । 'पोऽन्तकर्मणि' । क्तिप् । चतुर्थ्येकवचने आतो लोपाभावश्छान्दसः । वृद्धिः ।
एकादेशस्वरः ॥ ॥ २२ ॥

'इन्द्रोतिभिः' इत्याद्याश्चतस्रो वसिष्ठद्वेषिण्यः । पुरा^१ खलु^२ विश्वामित्रशिष्यः सुदा नाम
राजर्षिरासीत् । स च केनचित् कारणेन वसिष्ठद्वेष्योऽभूत् । विश्वामित्रस्तु शिष्यस्य रक्षार्थमाभिकर्तृभिः
वसिष्ठमशपत् । इमा अभिशापरूपाः । ता ऋचो वसिष्ठा न शृण्वन्ति ॥

इन्द्रोतिभिर्बहुलाभिर्नो अद्य याच्छ्रेष्ठाभिर्मघवञ्छूर जिन्व ।

यो नो द्वेष्टधरः सस्पदीष्ट यमु द्विष्मस्तमु प्राणो जहातु ॥ २१ ॥

इन्द्र । उतिऽभिः । बहुलाभिः । नः । अद्य । यात्ऽश्रेष्ठाभिः । मघऽवन् । शूर । जिन्व ।

यः । नः । द्वेष्टि । अधरः । सः । पदीष्ट ।

यम् । ऊँ इति । द्विष्मः । तम् । ऊँ इति । प्राणः । जहातु ॥ २१ ॥

परस्य शापं करिष्यन् आदावात्मनो रक्षां कुरुते प्रथमेनार्धर्चेन । हे शूर शौर्यवन् पराभिभवशक्त
हे मघवन् धनवन् इन्द्र अद्य अस्मिन्काले यात् । यातयतिर्वधकर्मा । यातयतीति यात् । 'सुपां
सुलुक्' इति शसो लुक् । यातः शत्रून् हिंसतः नः अस्मान् उतिभिः त्वदीयाभी रक्षाभिः जिन्व
प्रीणय । कीदृशीभिः । बहुलाभिः बह्वीभिः श्रेष्ठाभिः प्रशस्यतराभिः । अद्य शपति । नः अस्मान्
यः शत्रुर्द्वेष्यः द्वेष्टि अस्मद्विषयामप्रीतिं करोति सः अधरः निकृष्टः सन् पदीष्ट पततु । वयं च
यमु द्विष्मस्तमु तं द्वेष्यं प्राणः देहमध्ये वर्तमानः पञ्चवृत्तिर्वायुः जहातु परित्यजतु ।
उशब्दौ पूरकौ ॥

परशुं चिद्वि तपति शिम्बलं चिद्वि वृश्चति ।

उखा चिदिन्द्र येषन्ती प्रयस्ता फेनमस्यति ॥ २२ ॥

परशुम् । चित् । वि । तपति । शिम्बलम् । चित् । वि । वृश्चति ।

उखा । चित् । इन्द्र । येषन्ती । प्रयस्ता । फेनम् । अस्यति ॥ २२ ॥

हे^१ इन्द्र परशुं^२ चित् यथा कुठारं^३ प्राप्य वृक्षः^४ वि तपति विशिष्टतापयुक्तो भवति । एवं मदीयो द्वेष्टा वितपतु । शिम्बलं^५ चित् शल्मलीकुसुमं यथा अनायासेन वृन्तात् विच्छिद्यते । एवं मद्द्वेष्टा^६ वि वृश्चति विच्छिन्नावयवः^७ भवतु । प्रयस्ता^८ प्रहता^९ येषन्ती स्रवन्ती उखा^{१०} चित् स्थालीव स द्वेष्टा मदीयमन्त्रसामर्थ्येन प्रहतः सन् फेनमस्यति फेनं मुखादुद्गिरतु ॥

न सायकस्य चिकिते जनासो लोधं नयन्ति पशु मन्यमानाः ।

नावाजिनं वाजिनां हासयन्ति न गर्दभं पुरो अश्वाञ्जयन्ति ॥ २३ ॥

न । सायकस्य । चिकिते । जनासः । लोधम् । नयन्ति । पशु । मन्यमानाः ।

न । अवाजिनम् । वाजिनां । हासयन्ति । न । गर्दभम् । पुरः । अश्वात् । नयन्ति ॥ २३ ॥

पुरा^१ खलु^२ तपसः क्षयो मा प्रापदिति शापाश्रितं मौनिनं^३ विश्वामित्रं वसिष्ठपुरुषा बद्ध्वा आनीतवन्तः । तान् प्रति विश्वामित्रो ब्रूते । हे जनासः जनाः^४ सायकस्य अवसानकारिणो विश्वामित्रस्य मन्त्रगणसामर्थ्यं^५ न चिकिते भवद्भिर्न ज्ञायते । अत एव लोधं लुब्धं तपसः क्षयो मा भूदिति लोभेन तूष्णीं स्थितमृषिं पशु^६ मन्यमानाः । पशु इति निपातः पशुशब्दसमानार्थः । पशुवन्मन्यमानाः^७ एते नयन्ति बद्ध्वा स्वकीयं देशं प्रापयन्ति । एवं स्वसामर्थ्यं प्रदर्श्य विसदृशो वसिष्ठो मया सह स्पर्धितुं नाहंतीति धिक्करोति । नावाजिनम् इति^८ । अवाजिनम् । वाचामिनो^९ वाजिनः सर्वज्ञः । तद्विलक्षणं मूर्खजनं वाजिना वागीशाः न हासयन्ति हास्यास्पदं न कुर्वन्ति । तेन सह न स्पर्धन्त इत्यर्थः । तथा गर्दभं रासभम् अश्वात् पुरः पुरस्तात् न नयन्ति^{१०} । एवमेव विसदृशो वसिष्ठो न मया स्पर्धितुमीष्ट इत्यर्थः ॥

१. न-ल-परशुं चित् । चिच्छब्द उपसर्गः । यथा परशुं कुठारम् । २. ग-च-स द्वेष्टा । ३. त-वृक्तः विच्छिन्नावयवः । ४. घ-प-भ-अपहता; ख-ग-च-ज-ण-आपहता । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘पुरा खलु’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-भ-‘मौनिनं’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-भ-मन्त्रसामर्थ्यम् । ८. ख-ग-च-ज-ण-भ-पशुवत् मन्यमानाः । ९. ख-ग-च-ज-ण-भ-वसिष्ठं धिक्करोति । १०. ख-ग-च-ज-ण-भ-मूर्खं वाजिनाः वागीशाः न नयन्ति ।

इ॒मं इन्द्र॑ भर॒तस्य॑ पु॒त्रा अप॑पि॒त्वं चि॑कितु॒र्न प्र॑पि॒त्वं ।

हि॒न्वन्त्य॑श्चम॒रणं॑ न नित्यं॒ ज्यावाजं॑ परि॒ णय॑न्त्या॒जौ ॥ २४ ॥

इ॒मे । इन्द्र॑ । भर॒तस्य॑ । पु॒त्राः । अ॒प॒ऽपि॒त्वं । चि॑कितुः । न । प्र॒ऽपि॒त्वं ।

हि॒न्वन्ति॑ । अ॒श्वम् । अ॒रणम् । न । नित्यं॒म् । ज्या॑वाजम् । परि॒ । न॒य॒न्ति । आ॒जौ ॥ २४ ॥

हे इन्द्र व भरतस्य पुत्राः भरतवंश्याः इमे विश्वामित्राः अपपित्वम् अपगमनं वसिष्ठेभ्यः^१ चिकितुः जानन्ति । प्रपित्वं प्रगमनं न जानन्ति । शिष्टैः सह तेषां संगतिर्नास्ति । बाह्याः^२ एव त इत्यर्थः । अपि च आजौ संग्रामे नित्यं सहजम् अरणं न अरिमिव वसिष्ठान् प्रति अश्वं हिन्वन्ति प्रेरयन्ति । ततश्च ज्यावाजं बलं धनुः परि णयन्ति । वसिष्ठान् हन्तुं शरसंधानेन चरन्ति^३ ॥ ॥ २३ ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके नव सूक्तानि । तत्र 'इमं महे' इति द्वाविंशत्यृचं प्रथमं सूक्तं त्रैष्टुभं वैश्वदेवं विश्वामित्रपुत्रस्य वाक्पुत्रस्य वा प्रजापतेरार्षम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'इमं महे द्वयधिकोक्तगोत्रः प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं ह' इति । अस्मिन् सूक्ते आद्याग्नेयी ततः^४ पराः^५ सप्तचौ द्यावापृथिव्यास्ततः परा द्युदेवताका । दशमी द्यावापृथिव्यैकादशी सावित्री ततः परं 'सुकृत्' इति त्वाष्ट्री आर्भवी च 'विद्युदथाः' इति मारुती सारस्वती च ततः परं तिस्रो विष्ण्वन्द्राग्निदेवताकाः 'स्वदस्व' इत्याग्नेयीति । एवं वैश्वदेवं^६ सूक्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निप्रणयने राजन्यस्य 'इमं महे' इति प्रतिपत् । 'पञ्चम्यां पौर्णमास्याम्' इत्यत्र सूत्रितम्—'इमं महे विद्यथ्याय श्रूषम्' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

इ॒मं म॒हे वि॒द॒थ्याय॑ श्रू॒षं श॒श्वत्कृ॒त् इ॒ड्याय॑ प्र ज॒भ्रुः ।

श्रू॒णोतु॑ नो द॒म्येभि॑र॒नीकैः॑ श्रू॒णोत्व॑ग्निर्दिव्यैर॒जसः॑ ॥ १ ॥

इ॒मम् । म॒हे । वि॒द॒थ्याय॑ । श्रू॒षम् । श॒श्वत् । कृ॒त् । इ॒ड्याय॑ । प्र । ज॒भ्रुः ।

श्रू॒णोतु॑ । नः । द॒म्येभिः॑ । अ॒नीकैः॑ । श्रू॒णोतु॑ । अ॒ग्निः । दि॒व्यैः । अ॒जसः॑ ॥ १ ॥

महे महते विद्यथ्याय विद्यथे यज्ञे मन्थनेन^१ निष्पाद्यमानाय इड्याय सर्वैः स्तुत्यायाग्नेये^२ शूषं सुखकरम् इमं स्तोमं शश्वत्कृत् भूयो भूयः प्र जभ्रुः प्रभरन्ति प्रक्षेपेण धारयन्ति । उच्चारयन्तीत्यर्थः । सः अग्निः दम्येभिः परेषां दमनकुशलैः दमे^३ गृहे विद्यमानैर्वा^४ अनीकैः तेजोभिः युक्तः सन् नः अस्मदीयमिमं स्तोमं^५ श्रूणोतु । दिव्यैः दिवि भवैस्तेजोभिः अजस्रः निरन्तरं

१. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-ल-वासिष्ठेभ्यः । २. त-ल-ब्राह्मः । ३. ख-ग-ज-ण-वारन्ति; घ-भ-वारयन्ति; त-न-व्यापयन्ति; ल-आवयन्ति । ४. ल-ततः परम् । ५. ख-ग-ज-ण-त-न-भ-वैश्वदेवसूक्तम् । ६. ख-घ-ज-ण-न-भ-मन्थनेन । ७. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-दमे गृहे विद्यमानैर्वा नास्ति । ८. च-अनीकैः अनेकैः । ९. ख-ग-च-त-फ-भ-ल-स-स्तोत्रम् ।

युक्तोऽग्निरिमं स्तोमं वृणोतु । 'शश्वकृत्वं ईड्याय प्र जभ्रुरिति स्वानामेवैनं तच्छैष्ठ्यं गमयति' (ऐ. ब्रा. १. २८) इति ब्राह्मणानुसारेण महदादिगुणविशिष्टाय^१ यजमानाय^२ इममग्निं प्रजभ्रुः प्रहरन्त्यृत्विज इति वा व्याख्येयम् । उत्तरोऽर्धर्चः^३ समान एव ॥ विदध्याय । तत्र भव इत्यर्थे ' भवे छन्दसि ' इति यत् । तिस्वरितः^४ । ईड्याय । ' ईडवन्द ' इत्यादिना उदात्तत्वम् । दम्येभिः । ' तत्र साधुः ' इति यत् । ' यतो नावः ' इत्याद्युदात्तत्वम्^५ । दिव्यैः । दिवमर्हतीत्यर्थे ' छन्दसि च ' इति यप्रत्ययः । अजस्रः । ' जसु मोक्षणे ' । नजपूर्वः । ' नमिकम्पि ' इत्यादिना ताच्छीलिको रप्रत्ययः । नजा समासे तस्य स्वरः ॥

महिं महे दिवे अर्चा पृथिव्यै कामो म इच्छच्चरति प्रजानन् ।

ययोर्ह स्तोमै विदथेषु देवाः सपर्यवो मादयन्ते सचायोः ॥ २ ॥

महि । महे । दिवे । अर्च । पृथिव्यै । कामः । मे । इच्छन् । चरति । प्रजानन् ।

ययोः । ह । स्तोमै । विदथेषु । देवाः । सपर्यवः । मादयन्ते । सचा । आयोः ॥ २ ॥

हे स्तोतः^१ महे मह्यै^२ दिवे ह्यलोकदेवतायै मह्यै^३ पृथिव्यै च^४ महि महत् त्वं^५ प्रजानन् स्तोत्रम्^६ अर्चं कुरु । मे मम^७ कामः मनोरथः सर्वान् भोगान्^८ इच्छन्^९ चरति सर्वत्र वर्तते । आयोः मनुष्यस्य^{१०} विदथेषु यज्ञेषु^{११} ययोः द्यावापृथिव्योः^{१२} स्तोमे स्तोत्रे^{१३} सपर्यवः पूजाकामाः^{१४} देवाः स्तोतारो वा^{१५} सचा^{१६} मादयन्ते^{१७} ह सह माद्यन्ति खलु ॥ पृथिव्यै । ' उदात्तयणः ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । सपर्यवः । सपर्यामिच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच् ॥

युवोर्ऋतं रोदसी सत्यमस्तु महे षु णः सुविताय प्र भूतम् ।

इदं दिवे नमो अग्ने पृथिव्यै सपर्यामि प्रयसा यामि रत्नम् ॥ ३ ॥

युवोः । ऋतम् । रोदसी इति । सत्यम् । अस्तु । महे । सु । नः । सुविताय । प्र । भूतम् ।

इदम् । दिवे । नमः । अग्ने । पृथिव्यै । सपर्यामि । प्रयसा । यामि । रत्नम् ॥ ३ ॥

हे रोदसी द्यावापृथिव्यौ^१ युवोः युवयोः^२ ऋतम् आनुशंस्यं^३ सत्यं यथार्थम्^४ अस्तु । युवां^५ नः अस्माकं^६ महे महते^७ सुविताय अम्युदयाय यज्ञसमाप्त्यर्थं^८ सु सुष्टु^९ प्र^{१०} भूतं प्रभवतम् । हे^{११} अग्ने^{१२} दिवे^{१३} पृथिव्यै च^{१४} इदं^{१५} नमः अस्तु । प्रयसा हविलक्षणेनाग्नेन^{१६} सपर्यामि परिचरामि । रत्नम् उत्तमं धनं^{१७} यामि याचे । यातिर्याच्याकर्मा^{१८} ईमह इत्यादिषु पठितत्वात् ॥ सु । संहितायां ' सुजः ' (पा. सू. ८. ३. १०७) इति षत्वम् । नः । संहितायां ' नश्च धातुस्थोरुपुन्यः ' इति णत्वम् । सुविताय । ' इण् गतौ ' । अधिकरणे क्तः । शोभनं गम्यतेऽस्मिन्निति तत् सुवितम् । उवङादेशः

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-°विशिष्टयजमानाय । २. ख-ल-उत्तरार्धर्चः । ३. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-तिस्वरः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-फ-भ-ल-स-°इत्याद्युदात्तत्वं नास्ति । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-भ-स-° वा ' नास्ति ।

छान्दसः । भूतम् । भवतेल्लोति ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुकि रूपम् । यद्वा । छान्दसे लुङि सिचः ' गातिस्था ' इति लुक् । निघातः । दिवे पृथिव्यै । ' नमःस्वस्ति ' (पा. सू. २. ३. १६) इत्यादिना चतुर्थी । सपर्यामि । कण्डूादिः परिचरणे वर्तते । प्रत्ययस्वरः । यामि । यातेर्लुङि रूपम् । वाक्य-भेदादनिघातः ॥

उतो हि वां पूर्या आविविद्रे ऋतावरी रोदसी सत्यवाचः ।

नरश्चिद्रां समिथे शूरसातौ ववन्दिरे पृथिवि वेविदानाः ॥ ४ ॥

उतो इति । हि । वाम् । पूर्याः । आविविद्रे ।

ऋतवरी इत्यृतवरी । रोदसी इति । सत्यवाचः ।

नरः । चित् । वाम् । समऽइथे । शूरऽसातौ । ववन्दिरे । पृथिवि । वेविदानाः ॥ ४ ॥

उतो अपि च हे^१ पूर्याः । ऋतं सत्यम् । तद्वत्यौ हे^२ रोदसी द्यावापृथिव्यौ पूर्याः पूर्वं भवाः पुरातनाः सत्यवाचः महर्षयः वां युवाभ्याम् आविविद्रे हि तं तमपेक्षितमर्थं लेभिरे खलु^३ । तथा^४ हे पृथिवि शूरसातौ शूराणां सातिर्लाभो^५ यस्मिन् तस्मिन् समिथे संगमननिमित्ते^६ युद्धे नरश्चित् अद्यतनाः^७ मनुष्याश्च वां युवयोर्माहात्म्यं वेविदानाः जानन्तः अतः^८ द्यावापृथिव्यौ ववन्दिरे स्तुवन्ति ॥ आविविद्रे । ' विद् लुक् लाभे ' इत्ययमुभयपदी । लिटि ' इरयो रे ' इति रे इत्यादेशः । ' सह सुपा ' इत्यत्र ' सह ' इति योगविभागादाढा सह समासः । समिथे । ' इण् गतौ ' । ' समीणः ' (उ. सू. २. १६८) इति थक्प्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः ॥

को अद्धा वैद क इह प्र वोचदेवाँ अच्छा पथ्याः का समेति ।

ददृश्रे एषामवमा सदांसि परेषु या गुह्येषु व्रतेषु ॥ ५ ॥

कः । अद्धा । वेद । कः । इह । प्र । वोचत् । देवान् । अच्छ । पथ्या । का । सम् । एति ।

ददृश्रे । एषाम् । अवमा । सदांसि । परेषु । या । गुह्येषु । व्रतेषु ॥ ५ ॥

कः वा^१ अद्धा सत्यभूतं तादृशमर्थं वेद वेत्ति । कः वा इह अस्मिन् प्रज्ञातमर्थं प्र वोचत् प्र ब्रवीति । किं तत्तदुच्यते । देवान् अच्छ अभिलक्ष्य का पथ्या पथि साधुः समीचीनः को वा मार्गः समेति सम्यक् प्राप्नोतीति । इममर्थं न कश्चिज्जानाति । न कोऽपि ब्रवीति । किं ते देवा विद्यन्ते । बाढमित्याह । एषां दिवि स्थितानां नक्षत्ररूपाणां देवानाम् अवमा अधोमुखानि

१. ख-ग-च-‘हे’ नास्ति । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-‘खलु’ तथा ‘नास्ति’ । ३. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-समिथे । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-अन्यतराः । ५. घ-ज-ण-सन्तः; त-‘अतः’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-प-फ-भ-स-‘वा’ नास्ति ।

वसदांसि स्थानानि वदद्रे ददयन्ते । तथापि वपरेषु उत्तमेषु वगुह्येषु दुर्जनेषु^१ वत्रतेषु कर्मसु अनुष्ठितेषु^२ वया^३ यानि दिवि^४ देवस्थानानि लभ्यन्ते तत्रागन्तुं को मार्ग इति वेदमन्तरेण न कश्चिज्ज्ञानातीत्यभि-
प्रायः ॥ अद्वा । स्वरादिष्वन्तोदात्तत्वेन पठितत्वादन्तोदात्तः । वोचत् । 'ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि' ।
लुङि 'ब्रुवो वचिः' इति वच्चादेशः । 'अस्यतिवक्तव्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरडादेशः । 'वच उम्'
इत्युमागमः । निघातः ॥ २४ ॥

कविर्नृचक्षा अभि षीमचष्ट क्रतस्य योना विवृते मदन्ती ।

नाना चक्राते सदनं यथा वेः समानेन क्रतुना संविदाने ॥ ६ ॥

कविः । नृऽचक्षाः । अभि । सीम् । अचष्ट ।

क्रतस्य । योना । विवृते इति विऽवृते । मदन्ती इति ।

नाना । चक्राते इति । सदनम् । यथा । वेः । समानेन । क्रतुना । संविदाने इति समुऽविदाने ॥ ६ ॥

वकविः क्रान्तदर्शी वनृचक्षाः नृणां द्रष्टा सूर्यः वसीम् एते द्यावापृथिव्यौ वअभि वअचष्ट
सर्वतः पश्यति । वक्रतस्य वयोना जलस्य स्थानेऽन्तरिक्षे वमदन्ती हृष्यन्त्यौ वविष्टते । घृतमस्या
ओषधयो जलममुष्या इति । एवंविधरसोपेते वसमानेन । 'समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः ।
भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः' (ऋ. सं. १. १६४. ५१) इति परस्परप्रीणनाख्येनैकेन
वक्रतुना कर्मणा वसंविदाने परस्परमैकमर्थं प्राप्ते ते द्यावापृथिव्यौ वनाना पृथग्भूतं वसदनं स्थानं
वचक्राते । तथा च श्रुतिः—'इमौ वै लोकौ सहास्तां तौ व्यैताम्' (ऐ. ब्रा. ४. २७) इति ।
तत्र दृष्टान्तः । वयथा वेः कुलायं नाना भवति तद्वत् ॥ अचष्ट । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि'
इत्यस्य लङि 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारलोपः । निघातः । संविदाने । 'विद ज्ञाने'
इत्यस्य 'समो गमि' इत्यादिनात्मनेपदं शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः ।

समान्या वियुते दूरेअन्ते ध्रुवे पदे तस्थतुर्जागरूके ।

उत स्वसारा युवती भवन्ती आदु ब्रुवाते मिथुनानि नाम ॥ ७ ॥

समान्या । वियुते इति विऽयुते । दूरेअन्ते इति दूरेऽअन्ते ।

ध्रुवे । पदे । तस्थतुः । जागरूके इति ।

उत । स्वसारा । युवती इति । भवन्ती इति । आत् । ऊँ इति । ब्रुवाते इति । मिथुनानि । नाम ॥ ७ ॥

वसमान्या समाने परस्परप्रीणनाख्येन^५ कर्मणा ऐकमर्थं गते ववियुते वियुज्य^४ वर्तमाने^३ वदूरेअन्ते ।
दूरेऽन्तोऽवसानं ययोस्ते दूरेअन्ते अविनाशिन्यौ ते द्यावापृथिव्यौ वजागरूके जागरणशीले सत्यौ वध्रुवे

१. ख-ग-च-ज-ण-त-न-फ-भ-स-स्थानेषु; घ-ज्ञानेषु । २. ख-ग-च-ज-भ-त-न-फ-स-अनुष्ठितेषु
च । ३. ख-स-यानि; ग-च-या दिवि; घ-ज-ण-त-न-भ-ल-या यानि । ४. ख-ग-च-ज-ण-फ-भ-
परस्परप्रीणनाख्येन । ५. ख-ग-च-फ-भ-वियुज्यमाने ।

अविनाशिनि षपदे अन्तरिक्षे षतस्थतुः तिष्ठतः^१ । षउत अपि च षयुवती नित्यतरुणे षस्वसारा भगिन्यौ एकस्मादात्मनो जाते इति षभवन्ती भवन्त्यौ^२ तस्थतुरित्यन्वयः । षआदु^३ अनन्तरं षमिथुनानि द्वन्द्वानि षनाम उर्वी, पृथ्वी, बहुले, दूरेअन्ते, रोदसी, पुरोहिते इत्यादीनि नामानि षभुवाते ते परस्परं वृतः । उर्व्यादिभिर्द्वन्द्वनामभिर्द्यावापृथिव्याबुध्येते इत्यर्थः ॥ समान्या । ‘सुपां सुलुक्’ इति विभक्तेर्डा-देशः । दूरेअन्ते । ‘इण् गतौ’ । ‘दुरीणो लोपश्च’ (उ. सू. २. १७७) इति स्वप्नप्रत्ययो धातोर्लोपश्च । ‘रो रि’ (पा. सू. ८. ३. १४) इति रेफलोपः । ‘दूलोपे’ इति दीर्घः । अन्तशब्दः अमेः ‘असि-हसि’ इत्यादिना तन्प्रत्ययान्तः । ‘ससम्युपमान’ इति बहुव्रीहिः । ‘हलदन्तात्’ इति सप्तम्या अलुक् । पूर्वपदस्वरः । जागरूके । ‘जागृ निद्राक्षये’ इत्यस्मात् ताच्छील्यार्थे^४ ‘जागुरूकः’ (पा. सू. ३. २. १६५) इत्यूकप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । स्वसारा । ‘न षदस्वस्त्रादिभ्यः’ इति ङीप्^५ प्रतिषेधः^६ ॥

विश्वेदेते जनिमा सं विविक्तो महो देवान्विभ्रती न व्यथेते ।

एजद्भ्रुवं पत्यते विश्वमेकं चरत्पतत्रि विषुणं वि जातम् ॥ ८ ॥

विश्वा । इत् । एते इति । जनिम । सम् । विविक्तः । महः ।

देवान् । विभ्रती इति । न । व्यथेते इति ।

एजत् । ध्रुवम् । पत्यते । विश्वम् । एकम् । चरत् । पतत्रि । विषुणम् । वि । जातम् ॥ ८ ॥

षएते द्यावापृथिव्यौ षविश्वेत् षजनिम सर्वाण्यपि भूतजातानि षसं षविविक्तः अवकाशप्रदानेन संविभज्य^१ कुरुतः । किञ्च षमहः महतः षदेवान् इन्द्रसूर्यादीन् सरिसमुद्रपर्वतादींश्च षविभ्रती विभ्राणे अपि ते^२ षन षव्यथेते न खिद्येते । किञ्च षएजत् जङ्गमात्मकं षध्रुवं स्थावरात्मकं च षविश्वं जगत् षएकं स्थानं पृथिवीमेव षपत्यते अभिगच्छति । तथा षचरत् चञ्चलं पशुजातं षपतत्रि पक्षिजातं च षविषुणं विश्वक्^३ नानारूपमनयोर्मध्ये षवि तिष्ठते । योग्यक्रियाध्याहारः ॥ विविक्तः । ‘विचिर् पृथग्भावे’ । जुहोत्यादिः । निघातः । विभ्रती । ‘डुभृश् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य शतरि ‘नाभ्यस्ताच्छतुः’ इति जुमभावः । अभ्यस्तस्वरः । एजत् । ‘एजृ कम्पने’ । शतरि रूपम् । पत्यते । ‘पद गतौ’ । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारो व्यत्ययेन । निघातः ॥

सना पुराणमध्येम्यारान्महः पितुर्जेनितुर्जामि तन्नः ।

देवासो यत्र पनितार एवैरुरौ पथि व्युते तस्थुरन्तः ॥ ९ ॥

सना । पुराणम् । अधि । एमि । आरात् । महः । पितुः । जनितुः । जामि । तत् । नः ।

देवासः । यत्र । पनितारः । एवैः । उरौ । पथि । विऽउते । तस्थुः । अन्तरिति ॥ ९ ॥

१. च-फ-आसतुः । २. ख-ग-च-न-भ-ल-स-‘भवन्त्यौ’ नास्ति । ३. ख-ग-च-न-भ-ल-स-आत् । ४. त-ताच्छील्येऽर्थे । ५. च-त-ङीप्प्रतिषेधः । ६. ख-ग-च-भ-संभज्य । ७. ल-‘ते’ नास्ति । ८. घ-ज-ण-विष्वक् विजातम् ।

हे द्यौः १ महः महत्याः २ पितुः सर्वस्य पालयित्र्याः ३ जनितुः जनयित्र्यास्तव ४ सना सनातनं ५ पुराणं पूर्वकस्मागतं ६ नः अस्माकं ७ तत् ८ जामि जामित्वम् । सर्वमेकस्मात् ९ जातमिति द्यौर्भगिनी भवति । तादृशं भगिनीत्वं तत् १० आरात् अधुना ११ अध्येमि स्मरामि । दिवः पितृत्वे जनयितृत्वे च मन्त्रवर्णः—‘ द्यौर्मै पिता जनिता नाभिरत्र ’ (ऋ. सं. १.१६४.३३) इति । १२ यत्र यस्यां दिवि १३ अन्तः मध्ये १४ उरौ विस्तीर्णे १५ व्युते विविके १६ पथि नभसि १७ पनितारः त्वां स्तुवन्तः १८ देवासः देवाः १९ एवैः गमनसाधनैः स्वैः स्वैर्वाहनैः सहिताः सन्तः २० तस्थुः । तत्र स्थिता देवा मदीयं २१ स्तोत्रं शृण्वन्निवति भावः ॥ पुराणम् । पुराशब्दात् शौषिकार्थे ‘ सायंचिरम् ’ इति व्युत्पत्त्ययः । ‘ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ’ (पा. सू. ४. ३. १०५) इति निपातनात्तुडभावः । निपातनादेवान्तोदात्तत्वम् । एमि । ‘ इक् स्मरणे ’ । अदादिः । लटि रूपम् । निघातः । व्युते । ‘ वेन् तन्तुसंताने ’ । कर्मणि क्तः । यजादिवात् संप्रसारणम् । ‘ गतिरनन्तरः ’ इति गतेः प्रकृतिस्वरः । तस्थुः । तिष्ठतेर्लिटि रूपम् । यत्रयोगादनिघातः ॥

इमं स्तोमं रोदसी प्र ब्रवीम्यदूदराः शृण्वन्नग्निजिह्वाः ।

मित्रः सम्राजो वरुणो युवान आदित्यासः कवयः पप्रथानाः ॥ १० ॥

इमम् । स्तोमम् । रोदसी इति । प्र । ब्रवीमि । ऋदूदराः । शृण्वन् । अग्निजिह्वाः ।

मित्रः । सम्राजः । वरुणः । युवानः । आदित्यासः । कवयः । पप्रथानाः ॥ १० ॥

हे १ रोदसी द्यावापृथिव्यौ २ इमं युष्मदीयं ३ स्तोमं ४ स्तोत्रं ५ प्र ६ ब्रवीमि प्रकर्षेण वदामि । ७ ऋदूदराः । ऋदु मृदु उदरं येषां ते ऋदूदराः । यद्वा । मृदुरुदरे सोमो येषां ते ऋदूदराः । ८ अग्निजिह्वाः । अग्निजिह्वास्थानीयो येषां ते तथोक्ताः । ९ सम्राजः सम्यग्दीप्यमानाः १० युवानः नित्यतरुणाः । यद्वा । यजमानान् अभिमतफलैर्मिश्रीकुर्वन्तः । ११ कवयः क्रान्तदर्शिनः १२ पप्रथानाः स्वानि स्वानि कर्माणि प्रथयन्तो मित्रादयो देवाः १३ शृण्वन् तदिदं स्तोत्रं शृण्वन्तु ॥ शृण्वन् । ‘ श्रु श्रवणे ’ इत्यस्य लेट्यडागमः । अग्निजिह्वाः । त्रिचक्रादित्वादात्तोदात्तत्वम् । पप्रथानाः । ‘ प्रथ प्रथाने ’ इत्यस्य कानचि रूपम् । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥ २५ ॥

हिरण्यपाणिः सविता सुजिह्वस्त्रिरा दिवो विदथे पत्यमानः ।

देवेषु च सवितः श्लोकमश्रेरादस्मभ्यमा सुव सर्वतातिम् ॥ ११ ॥

हिरण्यपाणिः । सविता । सुजिह्वः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानः ।

देवेषु । च । सवितरिति । श्लोकम् । अश्रेः । आत् । अस्मभ्यम् । आ । सुव । सर्वतातिम् ॥ ११ ॥

१. ख-ग-चं-न-फ-भ-स-सर्वमस्मात् । २. च-फ-देवासः देवसंबन्धिनः पनितारः उद्गतारः एवैः स्तोत्रैः तस्थुः । ३. ख-ग-च-भ-स-‘ स्तोमं ’ नास्ति ।

वहिरण्यपाणिः । दानार्थं हिरण्यं पाणौ हस्ते यस्य स तथोक्तः । यद्वा । देवकर्तृकयागे सवितुर्ऋत्विग्भूतस्य हस्ते प्राशित्रं भक्षणार्थमध्वर्यवो ददुः । तत्प्राशित्रं तस्य हस्तौ चिच्छेद । ततोऽध्वर्यवो हिरण्ययौ हस्तौ कृत्वा संदधुः । ततोऽयं हिरण्यपाणिः । तथा च कौषीतर्क—‘सवित्रे प्राशित्रं प्रतिजहुस्तत्तस्य पाणी प्रविच्छेद तस्मै हिरण्ययौ प्रतिदधुस्तस्माद्वहिरण्यपाणिः’ इति ।
 वसुजिह्वः शोभनवाक् वसविता विदधे यज्ञे वत्रिः त्रिषु सवनेषु दिवः नभसः सकाशात्
 आ पत्यमानः आगच्छन् भवतीति शेषः । परोऽर्धर्चः प्रत्यक्षः । हे सवितः त्वं देवेषु स्तोतृषु विद्यमानं च श्लोकम् । श्लोक्यतेऽनेनेति श्लोकः स्तोत्रम् । तत् अश्रेः प्रामुहि वच । आत् अनन्तरं सर्वताति सर्वमपेक्षितं फलम् अस्मभ्यम् आ सुव प्रेरय ॥ हिरण्यपाणिः । हिरण्यशब्दं यास्को बहुधा निर्वक्ति—‘हिरण्यं कस्मात् ध्रियत आयम्यमानमिति वा ह्रियते जनाज्जनम्’ (निरु. २.१०) इत्यादिना । पाणिशब्दं च निर्विवेच—‘पाणिः पणायतेः पूजाकर्मणः’ (निरु. २.२६) इति ॥ ‘हयं कान्तिकान्त्योः’ । ‘हयतेः कन्यन् हिर च’ इति कन्यन्, हिर इत्ययमादेशो धातोः । नित्त्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । पत्यमानः । ‘पद गतौ’ । दिवादिरात्मनेपदी । दकारस्य तकारश्छान्दसः । अश्रेः । ‘श्रिञ् सेवायाम्’ इत्यस्य लङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपो लुक् । ‘चवायोगे प्रथमा’ इति न निघातः । सुव । ‘षू प्रेरणे’ । तुदादिः । सर्वतातिम् । सर्वदेवात्तातिल् स्वार्थिकः । लिट्स्वरः ॥

सुकृत्सुपाणिः स्ववाँ ऋतावाँ देवस्त्वष्टावसे तानि नो धात् ।

पूषण्वन्तं ऋभवो मादयध्वमुर्ध्वग्रावाणो अध्वरमतष्ट ॥ १२ ॥

सुकृत् । सुपाणिः । स्ववान् । ऋतवाँ । देवः । त्वष्टा । अवसे । तानि । नः । धात् ।

पूषण्वन्तः । ऋभवः । मादयध्वम् । ऊर्ध्वग्रावाणः । अध्वरम् । अतष्ट ॥ १२ ॥

वसुकृत् सुषु जगतः कर्ता सुपाणिः कल्याणपाणिः स्ववान् धनवान् ऋतावा सत्यसंकल्पः
 त्वष्टा देवः तानि यान्यस्माकमपेक्षितानि अवसे रक्षणाय नः अस्मभ्यं धात् ददातु ।
 ऋभवः । उरु भान्तीत्यृभवः । हे ऋभवः पूषण्वन्तः पूषणा सहिता यूयं मादयध्वम् । अस्मान् धनप्रदानेन हृष्टान् कुरुत । ऊर्ध्वग्रावाणः सोमाभिषवार्थमुद्यतग्रावाणः सन्तः ऋत्विज इममस्मदीयम् अध्वरमतष्ट अकुर्वन् ॥ अतष्ट । ‘तक्षू त्वक्षू तनूकरणे’ । ऊदित्त्वादत्रेडभावः । ‘झलो झलि’ इति सिलोपः^१ । ‘स्कोः संयोगाद्योः’ इति ककारलोपः । बहुवचनस्यैकवचनं छान्दसम् ॥

विद्युद्रथा मरुतं ऋष्टिमन्तो दिवो मर्यां ऋतजाता अयासः ।

सरस्वती शृणवन्त्यज्ञियासो धाता रयिं सहवीरं तुरासः ॥ १३ ॥

विद्युत्स्रथाः । मरुतः । ऋष्टिमन्तः । दिवः । मर्याः । ऋतजाताः । अयासः ।

सरस्वती । शृणवन् । यज्ञियासः । धात । रयिम् । सहवीरम् । तुरासः ॥ १३ ॥

वविद्युद्रथाः विद्योतमानरथोपेताः वक्रष्टिमन्तः दीप्तिमन्तः । ऋष्टिरायुधविशेषः तद्वस्तो वा । वदिवः द्योतमानाः^१ वमर्याः शत्रूणां मारयितारः^२ वक्रतजाताः उदकाद्यज्ञाद्वा प्रादुर्भूताः । यद्वा । ऋतमुदकं जातं^३ येभ्यस्ते ऋतजाताः । वअयासः सततगमनशीलाः वयज्ञियासः यज्ञार्हाः वमरुतः वसरस्वती । गद्यपद्यरूपेण प्रसरणमस्या अस्तीति सरस्वती । वाग्देवता च । एते सर्वे देवा मदीयमिमं स्तोमं^४ वश्रणवन् श्रणवन्तु । वतुरासः अस्माकं फलप्रदाने त्वरणयुक्ता हे मरुतः सहवीरं पुत्रसहितं वरधिं धनं वधात अस्मभ्यं धत्त ॥ धात । दधातेर्लोडि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'तसनस-नथनाश्च' इति तबादेशः । पादादिवादनघातः । तपः पित्त्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । तुरासः । 'तुर त्वरणे' । इगुपधलक्षणः कः । आमन्त्रितत्वान्निघातः ॥

विष्णुं स्तोमासः पुरुदस्ममर्का भगस्येव कारिणो यामनि ग्मन् ।

उरुक्रमः ककुहो यस्य पूर्वोर्न मर्धन्ति युवतयो जनित्रीः ॥ १४ ॥

विष्णुम् । स्तोमासः । पुरुदस्मम् । अर्काः । भगस्यऽइव । कारिणः । यामनि । ग्मन् ।

उरुक्रमः । ककुहः । यस्य । पूर्वोः । न । मर्धन्ति । युवतयः । जनित्रीः ॥ १४ ॥

वस्तोमासः । स्तूयन्त एभिरिति स्तोमाः स्तोत्राणि । वअर्काः अर्चनीयानि शस्त्राणि च वभगस्येव धनस्य वकारिणः कर्तृणीव स्थितानि तानि वयामनि संततं प्रतायमानेऽस्मिन् यज्ञे वपुरुदरमं बहु-कर्मणम् । यद्वा । बहुन् दस्यत्युपक्षपयतीति पुरुदस्मः । तं वविष्णुं देवं वग्मन् गच्छन्तु । वपूर्वाः बह्वयः वजनित्रीः सर्वस्य^५ जनयिष्यः वयुवतयः परस्परमसंकीर्णाः वककुहः । कं स्कुञ्चन्ति विस्तारयन्तीति ककुभो दिशः । यद्वा । ककुबुच्छयार्थः । उच्छ्रिता इव हि दिशो वृक्षाग्रेषूपलभ्यमानाः तिष्ठन्ति । एता दिशो विष्णोराज्ञं वन वमर्धन्ति न हिंसन्ति । सः^६ विष्णुः वउरुक्रमः । उरुर्महान्^७ क्रमः^८ पादविक्षेपो यस्य सः । त्रिविक्रमावतारे एकेनैव पादेन सर्वं जगदाक्रम्यातिष्ठत ॥ ग्मन् । गमेर्लुडि 'मन्त्रे घस' इत्यादिना च्लेर्लुक् । ककुभः । पृषोदरादित्वादुपस्वरसिद्धिः ॥

इन्द्रो विश्वैर्वीर्यैः पत्यमान उभे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।

पुरंदरो वृत्रहा धृष्णुषेणः संगृभ्या न आ भरा भूरि पश्वः ॥ १५ ॥

इन्द्रः । विश्वैः । वीर्यैः । पत्यमानः । उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महित्वा ।

पुरमऽदरः । वृत्रहा । धृष्णुऽसेनः । समऽगृभ्यं । नः । आ । भर । भूरि । पश्वः ॥ १५ ॥

वविश्वैः सर्वैः ववीर्यैः सामर्थ्यैः वपत्यमानः प्राप्यमाणः सः वइन्द्रः वउभे वरोदसी द्यावा-पृथिव्यौ वमहित्वा स्वकीयेन महिम्ना वआ वपप्रौ पूरयामास । शेषः^९ प्रत्यक्षकृतः^९ । वपुरंदरः

१. त-ल-द्योतमानाः द्योतमानस्य रुद्रस्य पुत्रा वा । २. त-मारयितारः मनुष्येभ्यो हिता वा । ३. त-जायते । ४. त-ण-स्तोमं स्तोत्रम् । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-भ-यस्य सर्वस्य । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-सः 'नस्ति' । ७. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-उरुः...क्रमः 'नस्ति' ; ज-उरुः विस्तृतः क्रमः । ८. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-शेषः प्रत्यक्षकृतः 'नस्ति' ।

शत्रुपुरां दारयिता वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता वृष्णुषेणः पराभिभवनशीलसेनोपेतः^१ स त्वं पश्वः पशून्
 वसंगृभ्य संगृह्य नः अस्मभ्यं वभूरि प्रभूतं यथा भवति तथा वा भर देहि । यद्वा । पश्वः
 पशोर्भूरि बहुत्वं बहून् पशूँश्च यच्छेति ॥ पुरंदरः । 'दृ विदारणे' इत्यस्य पुरश्चाद् उपपदे 'पूःसर्व-
 योर्दारिसहोः' इति खच्प्रत्ययः । 'वाचंयमपुरंदरौ च' इति निपातनात् पूर्वपदस्यामागमः । चित्त्वात्
 अन्तोदात्तः । वृष्णुषेणः । 'पूर्वपदात्' इति संहितायां षत्वम् । यदा षत्वं तदा 'रषाभ्याम्'
 इति णत्वम् । संगृभ्य । ग्रहेर्ल्यपि स्थानिवद्भावात् संप्रसारणम् । 'हृग्रहोर्भञ्छन्दसि' इति भत्वम् ।
 'लिति' इति प्रत्ययात्पूर्वस्योदात्तत्वम् । पश्वः । पशुशब्दात् शसः 'जसादिषु छन्दसि वावचनम्'
 इति सर्वर्णदीर्घाभावः ॥ ॥ २६ ॥

नासत्या मे पितरा बन्धुपृच्छा सजात्यमश्विनोश्चारु नाम ।

युवं हि स्थो रयिदौ नो रयीणां दात्रं रक्षेथे अकवैरदब्धा ॥ १६ ॥

नासत्या । मे । पितरा । बन्धुपृच्छा । सजात्यम् । अश्विनोः । चारु । नाम ।

युवम् । हि । स्थः । रयिदौ । नः । रयीणाम् । दात्रम् । रक्षेथे इति । अकवैः । अदब्धा ॥ १६ ॥

हे नासत्यावश्विनौ वबन्धुपृच्छा । हविष्पदातृत्वेन बन्धूनस्मान् अपेक्षितमर्थं पृच्छतः इति
 बन्धूनां प्रष्टारौ । युवां मे पितरा^२ पालयितारौ भवतम् । युवयोः वश्विनोः वसजात्यं सजाते भवं
 संगतं वचार वनाम कमनीयं^३ खलु । हे अश्विनौ युवं युवां नः अस्मभ्यं वरयीणां धनानां मध्ये
 वरयिदौ उत्तमस्य धनस्य दातारौ वस्थः वहि भवथः खलु । किंच वदब्धा केनाप्यतिरस्कृतौ युवां
 वदात्रं हविषां दातारं माम् वअकवैः अकुत्सितैः शोभनैः कर्मभिः वरक्षेथे पालयतम् ॥ नासत्या ।
 'नभ्राण्णपात्' इत्यादिना निपातनाच्चजः प्रकृतिभावः । बन्धुपृच्छा । पृच्छेः क्तिप् । 'सुपां
 सुलुक्' इति सुपो ङादेशः । सजात्यम् । सजाते भवम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । तित्स्वरितः ।
 स्थः । अस्तेर्लटि रूपम् । हियोगादनिवातः ॥

महत्तद्वः कवयश्चारु नाम यद्व देवा भवथ विश्व इन्द्रे ।

सखं ऋभुभिः पुरुहूत प्रियेभिरिमां धियं सातये तक्षता नः ॥ १७ ॥

महत् । तत् । वः । कवयः । चारु । नाम । यत् । ह । देवाः । भवथ । विश्वे । इन्द्रे ।

सखा । ऋभुभिः । पुरुहूत । प्रियेभिः । इमाम् । धियम् । सातये । तक्षत । नः ॥ १७ ॥

हे वकवयः मेधाविनो हे देवाः वः युष्माकं वत् तादृशं वमहत् प्रभूतं वनाम कर्म नमनं
 वा वचार मनोहरं खलु । यत् येन कर्मणा विश्वे सर्वे यूयम् वइन्द्रे इन्द्रोपलक्षिते लोके देवाः
 वभवथ व देवत्वं प्राप्नुथ खलु । हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे इन्द्र त्वं वप्रियेभिः प्रियतमैः वऋभुभिः ।

१. त-सेनोपेतः समरुद्धण इत्यर्थः । २. ल-स-पितरौ । ३. ल-नासत्याविति नाम रूपं च कमनीयम् ।
 ४. ज-ण-'हे' नास्ति । ५. त-महत्तत् । ६. ज-ण-'हे' नास्ति ।

ऋतेन भवन्त्यृतेन भान्तीति वा । ऋभुभिर्देवैः ^१सखा असि । इन्द्रसहिता ऋभवो यूयम् ^२इमाम् अस्मदीयां ^३यधियं स्तुतिं ^४नः अस्माकं ^५सातये धनादिलाभार्थं ^६तक्षत स्वीकुरुत ॥ यत् । ‘सुपां सुलुक्’ इत्यादिना सुपो लुक् । भवथ । भवतेर्लटि रूपम् । यद्वृत्तयोगादनियातः । सख ऋभुभिः इत्यत्र^७ संहितायाम् ‘ऋत्यकः’ इति प्रकृतिभावो ह्रस्वत्वं च ॥

अर्यमा णो अदितिर्यज्ञियासोऽदब्धानि वरुणस्य व्रतानि ।

युयोत नो अनपत्यानि गन्तोः प्रजावान्नः पशुमाँ अस्तु गातुः ॥ १८ ॥

अर्यमा । नः । अदितिः । यज्ञियासः । अदब्धानि । वरुणस्य । व्रतानि ।

युयोत । नः । अनपत्यानि । गन्तोः । प्रजावान् । नः । पशुमान् । अस्तु । गातुः ॥ १८ ॥

^१अर्यमा । ऋच्छति सर्वदा गच्छतीत्यर्यमा सूर्यः । ^२अदितिः देवमाता ^३यज्ञियासः यज्ञार्हा देवा यस्य ^४वरुणस्य ^५व्रतानि कर्माणि ^६अदब्धानि अहिंसितानि भवन्ति स^२ वरुणः^३ ते चार्यमादयो देवाः ^४नः अस्मान् रक्षन्त्विति शेषः । ते यूयं ^५नः अस्माकम् ^६अनपत्यानि अपत्यानां^३ पुत्राणामहितानि कर्माणि । यद्वा । पतनकारणं न भवतीत्यपत्यम् । तदन्यान्यनपत्यानि पतनकारणानि^४ कर्माणि ^५गन्तोः सन्मार्गात् ^६युयोत पृथक्कुरुत । यथा तान्यहितानि^५ कर्माणि न स्पृशन्ति तथा कुरुतेत्यर्थः । अथ ^७गातुः । गायन्ति स्तुवन्तीन्द्रादीनत्रेति गातुर्गृहम् । ^८नः अस्मदीयं गृहं ^९पशुमान् पश्वादियुक्तं ^{१०}प्रजावान् अपत्योपेतम् ^{११}अस्तु ॥ अर्यमा । ‘ऋ गतौ’ । ‘श्वत्सुक्षन्नीहन्केदन्’ इत्यादिना निपातनात् रूपसिद्धिः । अदितिः । ‘दीङ् क्षये’ इत्यस्य कर्तरि क्तिच् । नजा^{१२}समासः^६ । ‘अदितिरदीना’ (निरु. ४. २२) इति यास्कः । छान्दसं ह्रस्वत्वम् । नजः^९ स्वरः^९ । युयोत । यौतेः अमिश्रीभावकर्मणो लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः श्लुः । ‘तप्तनप्’ इति तप्रत्ययस्य तबादेशः । गन्तोः । ‘गम् गतौ’ । ‘सितनिगमिससच्यविधाङ्कुशिभ्यः’ इति तुप्रत्ययः । नित्वादाद्युदात्तः । गातुः । ‘गायाहिभ्यश्च’ (उ. सू. १. ७२) इति तुप्रत्ययः ॥

देवानाँ दूतः पुरुध प्रसूतोऽनागान्नो वोचतु सर्वताता ।

श्रृणोतु नः पृथिवी द्यौरुतापः सूर्यो नक्षत्रैरुर्वन्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

देवानाम् । दूतः । पुरुध । प्रसूतः । अनागान् । नः । वोचतु । सर्वताता ।

श्रृणोतु । नः । पृथिवी । द्यौः । उत । आपः । सूर्यः । नक्षत्रैः । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ १९ ॥

^१पुरुध पुरुष बहुषु^२ देशेषु ^३प्रसूतः अग्निहोत्रार्थं विहितः^४ । यद्वा । पुरुभिर्यजमानैः प्रसूतो यष्टव्यदेवाह्वानार्थं प्रेरितः ^५देवानां ^६दूतः । तथा च तैत्तिरीयकम्—‘अग्निर्देवानां दूत आसीत्’

१. न-ल-स-इत्यस्य । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-‘स वरुणः’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-‘अपत्यानां’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-पातनकारणानि । ५. ज-ण-त-दहितानि; न-अहितानि । ६. त-नञ्समासः । ७. च-ज-ण-स-नञ्स्वरः । ८. ज-बहुप्रकारेषु । ९. त-विहृतः ।

इति । तादृशोऽग्निः कर्मकर्तृसाधनवैगुण्येन सापराधान् नः^१ अस्मान् अनानागान् अनागसः
 सर्वताता सर्वत्र वचोचतु ब्रवीतु । किंच पृथिवी द्यौः च उत अपि च आपः सूर्यः
 च नक्षत्रैरुह विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं च । एते सर्वे देवाः नः अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु शृण्वन्तु ।
 प्रत्येकविवक्षया एकवचनम् ॥ प्रसूतः । 'पू प्रेरणे' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः
 प्रकृतिस्वरः । अनागान् । शसि सकारलोपश्छान्दसः । सवर्णदीर्घं कृते 'तस्माच्छसो नः' इति
 नत्वम् । वचोचतु । 'वच परिभाषणे' । 'व्यत्ययो बहुलम्' इति शपोऽडादेशः । वच उम् । गुणः ।
 निघातः । नक्षत्रैः । 'नक्ष गतौ' । 'अमिनक्षियजिवन्धिपतिभ्योऽन्नम्' इत्यत्रन्प्रत्ययः ।
 निच्वादाद्युदात्तः । यद्वा । न क्षरति न क्षीयते इति वा नक्षत्रम् । 'नभ्राणपात्' इति नञः
 प्रकृतिभावः । नञः^२ स्वरः^३ ॥

शृण्वन्तु नो वृषणः पर्वतासो ध्रुवक्षेमास इळया मदन्तः ।

आदित्यैर्नो अदितिः शृणोतु यच्छन्तु नो मरुतः शर्म भद्रम् ॥ २० ॥

शृण्वन्तु । नः । वृषणः । पर्वतासः । ध्रुवऽक्षेमासः । इळया । मदन्तः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शृणोतु । यच्छन्तु । नः । मरुतः । शर्म । भद्रम् ॥ २० ॥

वृषणः अभिमतफलसेचका मरुतः पर्वतासः । पृणन्ति पूरयन्त्यथिनां कामानिति पर्वता
 प्रावाभिमानिनो देवाः ध्रुवक्षेमासः निश्चलस्थानाः इळया हविर्लक्षणेनाग्नेन^४ मदन्तः माद्यन्तः
 सन्तः नः अस्मदीयां स्तुतिं शृण्वन्तु । किंच आदित्यैः अपत्यभूतैरादित्यैः उपेता^५ अदितिः नः
 अस्मदीयां स्तुतिं शृणोतु । मरुतः च नः अस्मभ्यं भद्रं कल्याणकरं शर्म सुखं यच्छन्तु
 ददतु ॥ आदित्यैः । अदितेरपत्यानीत्यर्थे 'दित्यदिति' इति ण्यः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । सुपा
 सहैकादेशे कृते एकादेश उदात्तः ॥

प्रवत्स्यन्यजमानः 'सदा सुगः' इत्यृचं जपन् गच्छेत् । सूत्रितं च—'सदा सुगः पितुमाँ अस्तु
 पन्था इति पन्थानमवरुह्य' (आश्व. श्री. २. ५) इति ॥

सदा सुगः पितुमाँ अस्तु पन्था मध्वा देवा ओषधीः सं पिपृक्त ।

भगो मे अग्ने सख्ये न मृध्या उद्रायो अश्यां सदनं पुरुक्षोः ॥ २१ ॥

सदा । सुगः । पितुऽमान् । अस्तु । पन्थाः । मध्वा । देवाः । ओषधीः । सम् । पिपृक्त ।

भगः । मे । अग्ने । सख्ये । न । मृध्याः । उत् । रायः । अश्याम् । सदनम् । पुरुऽक्षोः ॥ २१ ॥

हे अग्ने अस्माकं पन्थाः मार्गः सदा सर्वदा सुगः सुखेन गन्तुं शक्यः पितुमान् अन्नवांश्च
 अस्तु । हे देवाः मध्वा माधुर्येपितेनोदकेन ओषधीः सं पिपृक्त संपर्चयत । सेचयतेत्यर्थः ।

१. त-न-स- 'नः' नास्ति; ल-अपि । २. च-ज-ण-स-नऽस्वरः । ३. त-हविर्लक्षणाग्नेन । ४. च-
 सहिता ।

हे ^१अग्ने त्वया ^२सख्ये संजाते सति ^३मे मम ^४भगः धनं ^५न ^६मृध्याः न विनश्यतु । किंच ^७रायः धनस्य ^८पुरुक्षोः बहुलस्य च ^९सदनं स्थानम् ^{१०}उत् ^{११}अश्यां प्राप्नुयाम् ॥ सदा । स्वरादिवाद्युदात्तत्वेन पाठादाद्युदात्तः । पिपृक्त । ‘पृची संपर्के’ । लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति शपः ^{१२}लुः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति अभ्यासस्य इत्वम् । मृध्याः । मृधिर्हिंसार्थः^१ । लिङि ‘तिङां तिङो भवन्ति’ इति तिप्ः सिप् ॥

पशौ पुरोडाशस्विष्टकृतः ‘स्वदस्व हव्या’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘स्वदस्व हव्या समिधो दिदीहीति पुरोडाशस्विष्टकृतः’ (आश्व. श्रौ. ३. ५) इति ॥

स्वदस्व हव्या समिधो दिदीह्यस्मद्य^२क्सं मिमीहि श्रवांसि ।

विश्वा^१ अग्ने पृत्सु ताञ्जेषि शत्रूनहा विश्वा सुमना दीदिही नः ॥ २२ ॥

स्वदस्व । हव्या । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मद्यक् । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ।

विश्वान् । अग्ने । पृत्सु । तान् । जेषि । शत्रून् । अहा । विश्वा । सुमनाः । दीदिहि । नः ॥ २२ ॥

हे ^१अग्ने ^२हव्या हवनयोग्यानि हवींषि ^३स्वदस्व स्वादय । अस्माकम् ^४इषः अन्नानि ^५सं ^६दिदीहि सम्यक् प्रकाशय । दीपितानि तानि ^७श्रवांसि अन्नानि ^८अस्मद्यक् अस्मदभिमुखानि ^९सं ^{१०}मिमीहि संमानय^२ । कुरु^३ इत्यर्थः । ततः ^४पृत्सु संग्रामेषु ^५तान् बाधकान् ^६विश्वान् सर्वान्^४ ^७शत्रून् ^८जेषि जय । अथ ^९सुमनाः शोभनमनस्कः सन् ^{१०}नः अस्माकं ^{११}विश्वा ^{१२}अहा सर्वाण्यहानि ^{१३}दीदिहि अग्निहोत्रादिकर्मयोग्यानि प्रकाशय ॥ स्वदस्व । ‘स्वद आस्वादने’ । लोटि रूपम् । थासो लसावंधातुक्स्वरे धातुस्वरः । दिदीहि । ‘दिवु क्रीडादौ’ इत्यस्य लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य ^{१४}लुः । परवात् ‘हलि च’ इति दीर्घत्वे^५ कृते पश्चात् वलि लोपः । निघातः । अस्मद्यक् । अस्मानञ्जति इति अञ्जतेः क्तिप् । ‘विश्वग्देवयोश्च टेः’ इति^६ टेरेद्यादेशः । सुपां सुलुगिति सुपो लुक् । अद्यादेशस्यान्तो-दात्तत्वेन निपातनात् यणादेशे कृते ‘उदात्तस्वरितयोः^७’ इति यणः स्वरितत्वम् । मिमीहि । ‘माङ् माने शब्दे च’ । जुहोत्यादिः । तस्य लोटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । निघातः । सुमनाः । ‘सोर्मनसी’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दीदिहि । दिवेर्यङ्लुकि लोटि तुजादित्वाद्भ्यासस्य दीर्घः । वलि^८ लोपः^९ ॥ २७ ॥

‘उषसः पूर्वाः’ इति द्वाविंशत्युचं द्वितीयं सूक्तं त्रैष्टुभम् । ‘उषसः’ इत्यनुक्रमणिका । प्रजापतेराषं वैश्वदेवं ‘प्रजापतिर्हि वैश्वदेवं ह’ इति पूर्वसूक्ते हिहशब्दप्रयोगात्^१ । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अत्राद्योषस्या ततः परं नवचोऽभ्यादिदेवतास्ततः परा अहोरात्रदेवताका ततश्चतस्रो रोदस्योः पञ्चदशी धुनिशोर्वा षोडशी दिग्देवताका ततः षडृचो वर्षत इन्द्रस्य केचिदग्नेस्त्वष्ट्रेति मन्यन्ते ॥

१. ख-ग-ज-ण-मृधि हिंसार्थम्; च-मृधि हिंसार्थे; भ-ल-स-मृधि हिंसार्थः । २. ख-ग-च-समानम्; ज-ण-संमानय समानम्; न-समानवनम् । ३. ल-‘सर्वान्’ नास्ति । ४. त-दीर्घे । ५. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-‘इति ... ..उदात्तस्वरितयोः’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-‘वलि लोपः’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ज-ण-त-न-भ-स-‘हशब्दप्रयोगात् ।

उषसः पूर्वा अध यच्चूषुर्महद्भि जज्ञे अक्षरं पदे गोः ।

व्रता देवानामुप नु प्रभूषन्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १ ॥

उषसः । पूर्वाः । अध । यत् । विऽऊषुः । महत् । वि । जज्ञे । अक्षरम् । पदे । गोः ।

व्रता । देवानाम् । उप । नु । प्रऽभूषन् । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १ ॥

पूर्वाः उदयकालात् प्राचीनाः । उषसः यत् यदा च्यूषुः व्युच्छन्ति अध तदानीम् अक्षरम् । न क्षरतीत्यक्षरम् । अविनाश्यादित्याख्यं । महत् प्रभूतं ज्योतिः । गोः उदकस्य पदे स्थाने समुद्रे नभसि वा । वि । जज्ञे उत्पद्यते । अथोदिते सूर्ये प्रभूषन् अग्निहोत्रादिकर्मसु प्रभवितुमिच्छन् यजमानः । व्रता कर्माणि देवानां नु क्षिप्रम् उप समीपं नेष्यति । योग्यक्रियाध्याहारः । तदिदं देवानाम् एकं मुख्यम् असुरत्वम् । अस्यति क्षिपति सर्वानित्यसुरः प्रबलः । तस्य भावोऽसुरत्वं प्राबल्यम् । महदैश्वर्यम् ॥ च्यूषुः । 'उष प्लुष दाहे' इत्यस्य विपूर्वस्य लिट्युसि रूपम् । 'सह' इति योगविभागात् समासः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रभूषन् । भवतेः सनि द्विवचनस्य छन्दसि विकल्पितत्वात् अत्र द्विवचनाभावः । तदन्ताच्छतरि रूपम् । प्रादिसमासः । शतुर्लंसावधातुकरवरे धातुस्वरः ॥

मो षू णो अत्र जुहुरन्त देवा मा पूर्वे अग्ने पितरः पदज्ञाः ।

पुराण्योः सद्योनोः केतुरन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २ ॥

मो इति । सु । नः । अत्र । जुहुरन्त । देवाः । मा । पूर्वे । अग्ने । पितरः । पदज्ञाः ।

पुराण्योः । सद्योनोः । केतुः । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २ ॥

हे अग्ने अत्र अस्मिन् काले देवाः नः अस्मान् सु सुष्ठु मो जुहुरन्त मा हिंस्युः । तथा पदज्ञाः कर्माण्यनुष्ठाय देवपदमनुभवन्तः पूर्वे पुरातनाः पितरः मा हिंसिषुः । यस्मात् केतुः यज्ञानां प्रज्ञापकः सूर्यः पुराण्योः पुरातनयोः सद्योनोः । सीदन्त्यनयोर्देवमनुष्या इति सद्यानी रोदसी । तयोः अन्तः मध्ये उदेति । तस्मादत्र मा हिंसन्वित्यर्थः । महद्देवानाम् इत्यादि पूर्ववत् ॥ जुहुरन्त । 'हं प्रसह्यकरणे' । लुङि जुहोत्यादिवात् श्लुः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्युत्पम् । संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाददादेशाभावेऽन्तादेशः ॥

वि मे पुरुत्रा पतयन्ति कामाः शम्यच्छा दीद्ये पुर्व्याणि ।

समिद्रे अथावृतमिद्वदेम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ३ ॥

वि । मे । पुरुऽत्रा । पतयन्ति । कामाः । शमि । अच्छ । दीद्ये । पुर्व्याणि ।

समऽइद्वे । अग्नौ । ऋतम् । इत् । वदेम । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ३ ॥

१. च-ज-ण-च । २. न-स-तिष्ठति । ३. ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-ल-स- 'असुरत्वं' नास्ति । ४. च-न- 'अत्र' नास्ति ।

हे अग्ने ^१मे मम ^२पुरुत्रा बहवः ^३कामाः अभिलाषाः ^४वि ^५पतयन्ति विविधं गच्छन्ति ।
^६शमि अग्निष्टोमादिलक्षणं कर्म ^७अच्छ अभिलक्ष्याहं ^८पूर्व्याणि पुरातनानि स्तोत्राणि तदर्थं ^९दीद्ये
 दीपयामि । पश्चात् यज्ञार्थम् ^{१०}अग्नौ ^{११}समिद्धे दीप्यमाने सति ^{१२}ऋतमिह सत्यमेव ^{१३}वदेम ।
 अनृतवचने हि यज्ञे वैगुण्यं स्यादिति ॥ पुरुत्रा । ‘देवमनुष्यपुरुष’ इत्यादिना त्राप्रत्ययः । पतयन्ति ।
 ‘पतु गतौ’ । स्वार्थिको णिच् ॥

समानो राजा विभृतः पुरुत्रा शयै शयासु प्रयुतो वनानु ।

अन्या वृत्सं भरति क्षेति माता महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ४ ॥

समानः । राजा । विभृतः । पुरुत्रा । शयै । शयासु । प्रयुतः । वना । अनु ।

अन्या । वृत्सम् । भरति । क्षेति । माता । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ४ ॥

^१समानः साधारणः सर्वेषाम् । यद्वा एक एव । ^२राजा दीप्यमानोऽग्निः ^३पुरुत्रा बहुषु देशेषु
^४विभृतः अग्निहोत्रार्थं विहृतो भवति । यद्वा । राजा अभिषुतः सोमः सर्वेषु देशेषु यज्ञार्थं विहृतो भवति ।
 स चाग्निः सोमो वा ^५शयासु वेदिषु^१ । शेरते हविरादयः पदार्था अत्रेति शया वेद्यः । तासु ^६शये शेते
 निवसति । ^७वनानु अनुवनं वनेश्वरिणिरूपेषु काष्ठेषु ^८प्रयुतः विभक्तोऽग्निर्वर्तते । सोमश्चेत्^२ वनेषु
 चमसेषु विभक्तो वर्तते । तस्य द्वे मातरौ याचापृथिव्यौ । तयोः ^९अन्या द्यौः अस्याः^३ भूमेः^३ जायमानतया
^{१०}वृत्सं वृत्सभूतमग्निं सोमं वा ^{११}भरति वृष्ट्यादिरूपेण भरति पोषयति । ^{१२}माता वसुधा ^{१३}क्षेति केवलं
 निवासयति ॥ विभृतः । ‘हृज्’ हरणे^४ । कर्मणि क्तः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् ।
 पुरुत्रा । अधिकरणे त्राप्रत्ययः । शये । ‘शीङ् स्वमे’ । ‘लोपस्तः’ इति तकारलोपः । ‘शीङः
 सार्वधातुके गुणः’ । शयासु । ‘शीङ् स्वमे’ । ‘एरच्’ इत्यधिकरणेऽच् । भरति । ‘भृज् भरणे’ ।
 भूवादिः । ‘एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्’ इति पूर्वस्य न निघातः । क्षेति । ‘क्षि निवासगत्योः’
 इत्यस्य लटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लृक् ॥

आक्षिपूर्वास्वपरा अनुरुत्सद्यो जातासु तरुणीष्वन्तः ।

अन्तर्वतीः सुवते अप्रवीता महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ५ ॥

आक्षिप्त् । पूर्वीसु । अपराः । अनुरुत् । सद्यः । जातासु । तरुणीषु । अन्तरिति ।

अन्तःऽवतीः । सुवते । अप्रवीताः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ५ ॥

^१पूर्वीसु जीर्णास्वोपधीषु ^२आक्षिप्त् आवर्तमानः तथा ^३अपराः नव्या ओषधीः ^४अनुरुत्
 अनुरुधन् उत्पत्त्यानुगुण्येनानुतिष्ठन्नग्निः सूर्यो वा ^५सद्यो ^६जातासु तदानीमुत्पन्नासु ^७तरुणीषु
 पल्लवितास्वोपधीषु ^८अन्तः वर्तते । ता ओषधयः ^९अप्रवीताः केनापि पुरुषेणानिषिक्तेतस्काः

१. न-ल-स-‘वेदिषु’ नास्ति । २. च-फ-सोमश्च । ३. ख-ग-च-फ-अस्यां भूतेः । ४. ख-ग-
 च-ज-ण-भृज् भरणे; न-भ-स-भृज् हरणे ।

अनभ्यक्ता वा ऽअन्तर्वतीः अग्निना गर्भवत्यो भूत्वा ऽसुवते फलं पुष्पं चोत्पादयन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यम् ॥ आक्षिप् । 'क्षि निवासगत्योः' । क्तिप् । अनूस्त् । 'अनो रुघ कामे' । अस्मात् क्तिप् । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः^१ । कृत्स्वरः । तरुणीषु । 'नञ्स्नजीकवस्युंस्तरुणतलुनानामुप-संस्थानम्' (पा. म. ४.१.१५.६) इति डीप् । अन्तर्वतीः । 'झयः' इति मनुषो वत्वम् । सुवते । 'षूङ् प्राणिगर्भवोचने' इत्यस्य लटि रूपम् । निघातः ॥ ॥ २८ ॥

शयुः परस्तादध नु द्विमाताबन्धनश्चरति वत्स एकः ।

मित्रस्य ता वरुणस्य व्रतानि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ६ ॥

शयुः । परस्तात् । अध । नु । द्विमाता । अबन्धनः । चरति । वत्सः । एकः ।

मित्रस्य । ता । वरुणस्य । व्रतानि । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ६ ॥

१द्विमाता । द्वे द्यावापृथिव्यौ मातरौ यस्य स द्विमाता । यद्वा द्वयोर्लोकयोर्निर्माता । सूर्यः १परस्तात् पश्चिमायां दिशि अस्तवेलायां^२ १शयुः शयानोऽव्याप्रियमाणो भवति । १अध १नु अयोदयवेलायाम् १एकः द्यावापृथिव्योः साधारणः तयो रसादानात् १वत्सः पुत्रः १अबन्धनः अप्रतिबद्धगतिः अनालम्बनः^३ एकः सन् १चरति नभसि गच्छति । १ता तानीमानि १मित्रस्य १वरुणस्य मित्रावरुणयोः १व्रतानि कर्माणि^४ ॥ शयुः । 'शीङ् स्वप्ने' । भृशशीतचरि^५ इत्यादिना उप्रत्ययः । द्विमाता । 'नद्युतश्च' इति प्रासस्य कपः 'ऋतश्छन्दसि' इति प्रतिषेधः ॥

द्विमाता होता विदथेषु सम्रालन्वग्रं चरति क्षेति बुध्नः ।

प्र रण्यानि रण्यवाचो भरन्ते महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ७ ॥

द्विमाता । होता । विदथेषु । सम्राट् । अनु । अग्रम् । चरति । क्षेति । बुध्नः ।

प्र । रण्यानि । रण्यवाचः । भरन्ते । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ७ ॥

१द्विमाता द्वयोर्लोकयोर्निर्माता १विदथेषु यज्ञेषु १होता देवानामाह्वाता १सम्राट् यज्ञेषु सम्यक् राजमानोऽग्निः १अन्वग्रम् अग्रे^१ दिवि १चरति सूर्यभूतस्तत्र वर्तते । १बुध्नः सर्वस्य कर्मणो मूलभूतः सन् १क्षेति भूमौ वसति । यद्वा । अग्रं मुख्यं भागं चरति भक्षयति^२ । क्षेति यज्वनां गृहेषु निवसति । यद्वा । बुध्नः प्रतिष्ठा अन्तैभागी स्विष्टकृद्वेषेण । 'प्रतिष्ठा वै स्विष्टकृत्' इति श्रुतेः । किंच १रण्यवाचः रमणीयवाचः स्तोतारः १रण्यानि रमणीयानि स्तोत्राणि १प्र १भरन्ते प्रकर्षेण^३ कुर्वन्ति । तदिदं देवानामैश्वर्यम् ॥ चरति । 'चादिलोपे' इति न^४ निघातः^५ ॥

१. त-अनोर्दीर्घः । २. ल-अस्तमयवेलायाम् । ३. ख-भ-अनालम्बेन; च-फ-बलेन । ४. ज-ण-कर्माणि । तदिदं देवानामैश्वर्यम् । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-भ-स-अन्वग्रे । ६. ख-ग-घ-ज-ण-न-भ-स-भक्षयति' नास्ति । ७. न-ल-स-प्रणयन्ति । ८. ख-ग-घ-ज-ण-निघाताभावः ।

शूरस्येव युध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं ददृशे विश्वमायत् ।

अन्तर्मतिश्चरति निष्पिधं गोर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ८ ॥

शूरस्यऽइव । युध्यतः । अन्तमस्य । प्रतीचीनम् । ददृशे । विश्वम् । आऽयत् ।

अन्तः । मतिः । चरति । निःऽसिधम् । गोः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ८ ॥

अन्तमस्य समीपे वर्तमानस्य दावाग्नेः^१ आयत् अभिमुखमागच्छत् विश्वं भूतजातं प्रतीचीनं पराङ्मुखं दृदृशे दृश्यते । तत्र दृष्टान्तः । शूरस्येव । यथा युध्यतः युद्धं कुर्वाणस्य शूरस्य समर्थस्य राज्ञः अभिमुखमागच्छत् परबलं पराङ्मुखं दृश्यते तद्वत् । मतिः सर्वज्ञायमानः सोऽग्निः गोः उदकस्य निष्पिधं हिंसिकां दीप्तिम् अन्तः चरति अन्तर्धारयति ॥ युध्यतः । ‘युध संप्रहारे’ । दिवादिः^२ । तस्य शतरि रूपम् । अन्तमस्य । अन्तशब्दात् ‘अत इनिठनौ’ इति ठन् । अतिशयेनान्तिकः इत्यर्थे तमप् । ‘तमे तादेश्च’ इति तादिलोपः । निच्वादाद्युदात्तः । प्रतीचीनम् । प्रतिपूर्वस्याञ्चतेः क्तिन् । तस्मात् ‘विभाषाञ्चेरदिकृत्स्नियाम्’ इति खः । ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः । आयत् । ‘या प्रापणे’ इत्यस्याङ्पूर्वस्य शतरि रूपम्; आङ्पूर्वस्य ‘अय पय गतौ’ इत्यस्य शतरि रूपं वेति व्युत्पत्त्यनवधारणादनवग्रहः ॥

नि वेवेति पलितो दूत आस्वन्तर्महान्श्चरति रोचनेन ।

वपूषि बिभ्रदभि नो वि चष्टे महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ९ ॥

नि । वेवेति । पलितः । दूतः । आसु । अन्तः । महान् । चरति । रोचनेन ।

वपूषि । बिभ्रत् । अभि । नः । वि । चष्टे । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ ९ ॥

पलितः पालयिता पूर्णो वा देवानां दूतः अग्निः आसु ओषधीषु नि वेवेति नितरां व्याप्य वर्तते । महान् सोऽग्निः रोचनेन सूर्येण सह अन्तः रोदस्योर्मध्ये चरति । वपूषि नानाविधानि रूपाणि बिभ्रत् सोऽग्निः नः अस्मान् यष्टुन् अभि वि चष्टे विशेषणानुग्रहदृष्ट्या पश्यति ॥ वेवेति । वी गत्यादिषु । यङ्लुकि ईडभावे रूपम् । रोचनेन । सहाय्ये तृतीया । बिभ्रत् । ‘डुभृञ् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य शतरि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः ॥

विष्णुर्गोपाः परमं पाति पार्थः प्रिया धामान्यमृता दधानः ।

अग्निष्टा विश्वा भुर्वनानि वेद महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १० ॥

विष्णुः । गोपाः । परमम् । पाति । पार्थः । प्रिया । धामानि । अमृता । दधानः ।

अग्निः । ता । विश्वा । भुर्वनानि । वेद । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १० ॥

वृष्णिः व्यासः वनोपाः सर्वस्य गोपायिता वृषिया प्रियतमानि वृषमृता क्षयरहितानि
वृषामानि तेजांसि वृषानः सोऽग्निः वृषमं वृषाथः स्थानं वृषाति रक्षति । यद्वा । धामानि
लोकधारकाणि वृषमृता उदकानि दधानः सन् परमं पाथः उदकस्य स्थानमन्तरिक्षं पाति । सः
वृषाग्निः वृषा तानि वृषिश्चा सर्वाणि वृषुवनानि भूतजातानि वृषेद् जानाति ॥ गोपाः । गोपायतेः
क्रिपि अतोलोपयलोपौ । अग्निष्ठा इत्यत्र संहितायां 'युष्मत्तत्तक्षुःष्वन्तःपादम्' इति
षत्वम् ॥ ॥ २९ ॥

नाना चक्राते यम्या वृषूषि तयोरन्यद्रोचते कृष्णमन्यत् ।

श्यावी च यदरुषी च स्वसारौ महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ ११ ॥

नाना । चक्राते इति । यम्या । वृषूषि । तयोः । अन्यत् । रोचते । कृष्णम् । अन्यत् ।

श्यावी । च । यत् । अरुषी । च । स्वसारौ । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ ११ ॥

यम्या यमरूपे मिथुनभूते अहश्च रात्रिश्चेत्येते^१ वनाना^२ नानाविधानि वृषूषि शुक्रकृष्णादीनि
रूपाणि चक्राते कुरुतः । श्यावी कृष्णवर्णा वृषूषी शुक्रतया आरोचमाना यत् ये परस्परं
स्वसारौ भवतः तयोः मध्ये अन्यत् अर्जुनमहः रोचते किरणसंबन्धादीप्यते । अन्यत् रात्रिलक्षणं
कृष्णं तमःसंबन्धात् कृष्णवर्णमाभाति ॥ यम्या । सुपो डादेशः । रोचते । 'एकान्याभ्यां समर्था-
भ्याम्' इति न निघातः ॥

माता च यत्र दुहिता च धेनू सर्वदुधे धापयेते समीची ।

ऋतस्य ते सदसीले अन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १२ ॥

माता । च । यत्र । दुहिता । च । धेनू इति ।

सर्वदुधे इति सबःऽदुधे । धापयेते इति । समीची इति समऽईची ।

ऋतस्य । ते इति । सदसि । ईले । अन्तः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १२ ॥

माता सर्वेषां निर्मातृवान्माता पृथिवी च दुहिता दूरे निहिता^३ द्यौः च । 'दुहिता दुहिता
दूरे हिता दोग्धेर्वा' (निरु. ३. ४) इति यास्कः । एते सर्वदुधे सबरः स्वीयस्य क्षीररूपरसस्य^४
दोग्धयौ अत एव धेनू जगतः प्रीणयिन्यौ ते^५ द्यावापृथिव्यौ यत्र अन्तरिक्षे समीची परस्परं संगते सत्यौ
धापयेते स्वकीयं रसमन्योन्यं पाययेते ऋतस्य उदकस्य सदसि स्थानभूते तस्मिन्नन्तरिक्षे अन्तः
स्थिते द्यावापृथिव्यौ ईले अहं स्तौमि । यद्वा । वृष्टिलक्षणं^६ रसं द्यौः पृथिवीं धापयेते^६ आहुतिलक्षणं

१. ख-ग-च-फ-रात्रिश्चैते; प-रात्रिश्चेति ।

२. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स- 'नाना' नास्ति ।

३. त-विनिहिता ।

४. घ-रसस्य; न-ल-स-क्षीररूपस्य ।

५. न-ल-स- 'ते' नास्ति ।

६. ख-ग-

ज-ज-ण-न-भ-स-द्यौः वृष्टिलक्षणं रसम् ।

रसं द्यां? पृथिवीति एवमन्योन्यं माता च दुहिता च भवतः । ऋतस्य सदसि स्थाने यज्ञसदने स्थितोऽहं ते उभे स्तौमि ॥ सबर्द्धवे । ‘सबःशब्दः क्षीरवाची’ इति संप्रदायविद आहुः । तस्मिन्नुपपदे ‘दुह प्रपूरणे’ इत्यस्माद्धातोः ‘दुहः कव्यश्च’ इति कप्प्रत्ययो घञ्चान्तादेशः । प्रत्ययस्य पित्वादानुदात्तत्वे धातुस्वरः । धापयेते । ‘धेद् पाने’ इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि ‘निगारणचलनार्थेभ्यश्च’ इति परस्मैपदे प्राप्ते ‘पादिषु धेट् उपसंख्यानम्’ इत्यात्मनेपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः ॥

अन्यस्या वत्सं रिहती मिमाय कया भुवा नि दधे धेनुरुधः ।

ऋतस्य सा पर्यसापिन्वतेळा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १३ ॥

अन्यस्याः । वत्सम् । रिहती । मिमाय । कया । भुवा । नि । दधे । धेनुः । ऊधः ।

ऋतस्य । सा । पर्यसा । अपिन्वत । इळा । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १३ ॥

अन्यस्याः पृथिव्याः वत्सम् अग्निं रिहती उदकधारारूपया जिह्वया लिहती द्यौः मिमाय मेघद्वारा ध्वनिं करोति । धेनुः प्रीणयित्री सा द्यौः कया जलवर्जितया^२ भुवा तत्रत्यं जलमादाय स्वकीयम् ऊधः मेघरूपं नि रिहती उदकेन निहितमकरोत् । सा जलवर्जिता इळा पृथिवी ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य पर्यसा उदकेन अपिन्वत वर्षकाले^३ सिक्ता भवति । ‘आदित्याज्जायते’ वृष्टिः (मनु. ३.७६) इति स्मृतेः ॥ रिहती । ‘लिह आस्वादाने’ इत्यस्य शतरि रूपम् । ‘शतुरनुमः’ इति ङीप् उदात्तत्वम् । अपिन्वत^३ । ‘पिवि सेचने’ । मुचादितामनेपदी । निघातः ॥

पद्या वस्ते पुरुरूपा वर्षूष्यध्वा तस्थौ त्र्यवि रेरिहाणा ।

ऋतस्य सन्न वि चरामि विद्वान्महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १४ ॥

पद्या । वस्ते । पुरुरूपा । वर्षूषि । ऊर्ध्वा । तस्थौ । त्रिऽअविम् । रेरिहाणा ।

ऋतस्य । सन्न । वि । चरामि । विद्वान् । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १४ ॥

पद्या । जगत्सृष्टुः परमेश्वरस्य पद्भ्यां जातत्वात् पद्या भूमिः । तथा च मन्त्रवर्णः— ‘पद्भ्यां भूमिः’ (ऋ. सं. १०.१०.१४) इति । यद्वा पादसंचारे साधुः पद्या भूमिः पुरुरूपा नानाविध-स्वरूपाणि वर्षूषि स्थावरजङ्गमात्मकानि रूपाणि वस्ते आच्छादयति । सैषा भूमिः ऊर्ध्वा उत्तर-वेद्यात्मनोज्ञता सती स्वसारभूतेन हविषा त्र्यविम् । सार्धसंवत्सरवयस्को वत्सख्यविरित्युच्यते । तत्प्रमाणमादित्यम् । त्रीन् लोकान् अवति स्वतेजसा व्याप्नोतीति त्र्यविरिति वा । रेरिहाणा लिहती तस्थौ । ऋतस्य सत्यभूतस्यादित्यस्य सन्न स्थानं विद्वान् जानानोऽहं वि चरामि हविर्भिः तमादित्यं परिचरामि ॥ पद्या । पादशब्दात् ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘पद्यस्यतदर्थे’ (पा. सू. ६.३.५३) इति पादस्य पद्भावः । यद्वा । ‘तत्र साधुः’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इति

१. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘द्यां’ नास्ति । २. त-जलावर्जितया । ३. ख-ग-च-प्रवर्षकाले; त-वर्षाकाले । ख-ग-च-ज-ण-न-भ-स-‘आदित्याज्जायते.....अपिन्वत’ नास्ति ।

आयुदात्तत्वम् । व्यविम् । अव रक्षणादिषु । '०इन्' (उ. सू. ४. ५५७) इतीन्द्रप्रत्ययः । कृस्वरः । रेरिहाणा । 'लिह आस्वादने' इत्यस्य यङ्लुकि ज्ञानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरः ॥

पदेइव निहिते दस्मे अन्तस्तयोरन्यद्रुह्यमाविरन्यत् ।

सध्रीचीना पथ्याइ सा विषूची महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ १५ ॥

पदेइवेति पदेऽइव । निहिते इति निऽहिते । दस्मे । अन्तरिति ।

तयोः । अन्यत् । गुह्यम् । आविः । अन्यत् ।

सध्रीचीना । पथ्या । सा । विषूची । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १५ ॥

पदेइव । पद्येते ज्ञायते तत्तदसाधारणलिङ्गेनेति पदे । अहश्च रात्रिश्चेत्येते पदस्मे सर्वैर्दर्शनीये ते उभे पदस्मे नभसि मध्ये^१ पनिहिते स्थापिते इव वर्तन्ते । तयोः अहोरात्रयोः पन्यत् रात्रिलक्षणं पगुह्यम् अप्रकाशमानतया गूढमिवास्ते । पन्यत् अहः पआविः सूर्यप्रकाशेन प्रकटं भवति । पसध्रीचीना अहोरात्रयोः परस्परमेलनरूपा पथ्या मार्गः । काल इत्यर्थः । पसा पविषूची । पुण्य-कृतोऽपुण्यकृतश्च प्राप्नोतीति विषूची भवति । सर्वे जना अहोरात्रयोर्वर्तन्ते । यद्वा । पदेइव देवमनुष्यादीनां^२ स्थानभूते द्यावापृथिव्यौ अन्तरन्तरिक्षे निहिते वर्तन्ते । तयोरन्यत् अन्या^३ द्यौः गुह्यमस्माभिः अदृश्यमानतया^४ गूढा^५ वर्तन्ते । अन्या पृथिवी आविः सर्वैः दृश्यमानत्वेन^६ प्रकटा भवति । सध्रीचीनेति पूर्ववत् ॥ सध्रीचीना । सहपूर्वादञ्चतेः किन् । 'सहस्य सध्रिः' इति सध्यादेशः । 'विभाषाञ्चरदिक्रियाम्' इति खः^७ ॥ ३० ॥

आ धेनवो धुनयन्तामशिश्वीः सबर्दुघाः शशया अप्रदुग्धाः ।

नव्यानव्या युवतयो भवन्तीर्महदेवानामसुरत्वमेकम् ॥ १६ ॥

आ । धेनवः । धुनयन्ताम् । अशिश्वीः । सबऽदुघाः । शशयाः । अप्रऽदुग्धाः ।

नव्याऽनव्याः । युवतयः । भवन्तीः । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ १६ ॥

पधेनवः वृष्टिद्वारा सर्वस्य जगतः प्रीणयिष्यः पअशिश्वीः शिशुरहिताः । यद्वा शिशवो न भवन्तीत्यशिश्वीः । पशशयाः नभसि शयाना वर्तमानाः केनापि पप्रदुग्धाः अक्षीणरसाः पसबर्दुघाः उदकलक्षणस्य क्षीरस्य दोग्ध्यः पयुवतयः परस्परमिश्रणोपेताः पनव्यानव्याः अतिशयेन नूतनाः पभवन्तीः दिशो मेघा वा पआ पधुनयन्ताम् आदुहन्तु । मेघपक्षे अशिश्वीर्भवन्तीरित्यत्र लिङ्गव्यत्ययः ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-ल-स- 'मध्ये' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-स-मनुष्यादीनाम् । ३. ल- 'अन्या' नास्ति ४. च-दृश्यतया; ज-ण-अदृश्यतया । ५. ख-ग-च-ज-ण-भ-गुह्यम्; न-गुह्या; ल-गूढम् । ६. ख-ग-च-ज-ण-न-दृश्यमाना; स-दृश्यमानतया । ७. ख-ग-ज-ण-न-भ-स-स्वरः; च-फ-ईनादेशः । प्रत्ययस्वरः ।

धुनयन्ताम् । 'धूष् कम्पने' । णिचि 'धूष्णीणोर्नुवक्तव्यः' (पा. सू. ७. ३. ३७. १) इति नुक् ।
हस्वञ्छान्दसः । अशिथीः । 'सख्यशिक्षीति भाषायाम्' इति व्यत्ययेन छन्दसि भवति ॥

यदन्यासु वृषभो रोरवीति सो अन्यस्मिन्युथे नि दधाति रेतः ।

स हि क्षपावान्त्स भगः स राजा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १७ ॥

यत् । अन्यासु । वृषभः । रोरवीति । सः । अन्यस्मिन् । युथे । नि । दधाति । रेतः ।

सः । हि । क्षपावान् । सः । भगः । सः । राजा । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १७ ॥

वृषभः अपां वर्षकः । यत् यः पर्जन्यामेन्द्रः । अन्यासु दिक्षु । रोरवीति मेघद्वारा । भृशं शब्दं करोति । सः पर्जन्य इन्द्रः । अन्यस्मिन् । युथे दिशां वृन्दे । रेतः उदकं । नि । दधाति तत्र वर्षति । लोके^१ हि^२ वृषभः कासुचिद्रोषु रेतःसैकार्थं रवं करोत्यन्यस्मिन् गोयुथे रेतः सिञ्चति तद्वत् । सः इन्द्रः । क्षपावान् । क्षिपति शत्रूनुदकं वेति क्षेपणवान् । यद्वा । क्षपा रात्रिः । तथा रात्रिपर्याय-यागानां स्तोत्राणां भागभूता या रात्रिः सोच्यते । तद्वान् । सः । भगः सर्वैर्भजनीयः । सः । राजा । हि । तत्तत्कर्मानुरूपफलप्रदानेन सर्वेषां राजा खलु ॥ रोरवीति । 'रु शब्दे' इत्यस्य यङ-लुगन्तस्य लटि रूपम् । 'एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम्' इति प्रथमस्य न निवातः । युथे । 'यु मिश्रणे' । 'तिथष्टृष्टृयूथप्रोथाः' (उ. सू. २. १६९) इति थक्प्रत्ययान्तत्वेन निपातनादीर्घः । रेतः । 'रीङ् क्षरणे' इत्यस्मात् 'सुरीभ्यां तुट् च' इत्यसुन्प्रत्ययस्तुडागमश्च । नित्वादाद्युदात्तः ॥

वीरस्य नु स्वश्व्यं जनासुः प्र नु वोचाम विदुरस्य देवाः ।

षोळहा युक्ताः पञ्चपञ्चा वहन्ति महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १८ ॥

वीरस्य । नु । सुऽअश्व्यम् । जनासुः । प्र । नु । वोचाम । विदुः । अस्य । देवाः ।

षोळहा । युक्ताः । पञ्चपञ्च । आ । वहन्ति । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १८ ॥

हे । जनासुः जनाः । वीरस्य शूरस्येन्द्रस्य । स्वश्व्यं शोभनाशोपेतत्वं । नु । क्षिप्रं । प्र । वोचाम प्रकर्षेण वदाम । तथा । देवाः अपि । अस्य इन्द्रस्य स्वश्वत्वं । नु^२ । क्षिप्रं^२ । विदुः जानन्ति । किं तत्स्वश्वत्वम् । तदुच्यते । । षोळहा मासानां द्वन्द्वयोगकाले षोढा दृश्यमाना ऋतवोऽश्वा निरूप्यन्ते । ते च षट्संख्याका ऋतवो हेमन्तशिशिरयोः समासेन । पञ्चपञ्च । युक्ताः सन्तः कालात्मकमिन्द्रम् । आ । वहन्ति । तदिदम् इन्द्रस्य स्वश्वत्वं यदनुभिरुदस्त्वम् ॥ षोळहा । षष्शब्दात् 'संख्याया विधार्थे धा' इति धाप्रत्ययः । 'षष उत्वं दनुदशधासूत्तरपदादेः हुत्वं च' (पा. सू. ६. ३. १०९. ३-४) इत्युत्वं हुत्वं च । प्रत्ययस्वरः ॥

त्वाष्ट्रे पशौ हविषोऽनुवाक्या 'देवस्त्वष्टा' इत्येषा । सूत्रितं च—'देवस्त्वष्टा सविता विश्व-रूपो देव त्वष्टर्यङ् चारुवमानद्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

देवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः पुषोष प्रजाः पुरुधा जजान ।

इमा च विश्वा भुवनान्यस्य महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ १९ ॥

देवः । त्वष्टा । सविता । विश्वरूपः । पुषोष । प्रजाः । पुरुधा । जजान ।

इमा । च । विश्वा । भुवनानि । अस्य । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ १९ ॥

सविता अन्तर्यामितया सर्वस्य प्रेरकः विश्वरूपः नानाविधरूपः त्वष्टा त्वष्टृनामकः देवः प्रजाः पुरुधा बहुधा वज्रजान जनयति । ताश्च पुषोष पोषयति । इमा इमानि विश्वा विश्वानि सर्वाणि भुवनानि भूतजातानि च अस्य त्वष्टुः संवन्धीनि ॥ विश्वरूपः । 'बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम्' इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् ॥

मही समैरचम्वो समीची उभे ते अस्य वसुना न्यृष्टे ।

शृण्वे वीरो विन्दमानो वसूनि महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २० ॥

मही इति । सम् । ऐरत् । चम्वो । समीची इति सम् ईची ।

उभे इति । ते इति । अस्य । वसुना । न्यृष्टे इति निःकृष्टे ।

शृण्वे । वीरः । विन्दमानः । वसूनि । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ २० ॥

मही महत्यौ समीची परस्परं संगते^१ चम्वो । चमन्त्यदन्त्यनयोः देवमनुष्याः^२ इति चम्वौ । यद्वा । चम्येते अद्येते भूतजातैरिति चम्वौ द्यावापृथिव्यौ । समैरत् इन्द्रः प्रजापश्चादिभिः^३ सम्यग्योजयत् । ते उभे द्यावापृथिव्यौ अस्य इन्द्रस्य वसुना तेजसा धनेन वा न्यृष्टे नितरां व्याप्ते भवतः । वीरः समर्थः स इन्द्रः वसूनि शत्रून् अभिभूय तदीयानि धनानि विन्दमानः लभमानः सन् शृण्वे सवैः श्रूयते । 'तवेदिदमभितश्चेकिते वसु' (ऋ. सं. १.५३.३) इत्यादिषु दृष्टत्वात् ॥ ऐरत् । 'ईर गतौ' इत्यस्य लङि रूपम् । न्यृष्टे । 'कृषी गतौ' । कर्मणि क्तः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । शृण्वे । 'श्रु श्रवणे' इत्यस्य व्यत्ययेन कर्मणि श्रुः । 'लोपस्त आत्मनेपदेषु' इति तलोपः । विन्दमानः । 'विद् लामे' इत्यस्य लटि शानचि रूपम् । तस्य लसार्वधातुकस्वरे^४ धातुस्वरः ॥

इमां च नः पृथिवीं विश्वधाया उप क्षेति हितमित्रो न राजा ।

पुरःसदः शर्मसदो न वीरा महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २१ ॥

इमाम् । च । नः । पृथिवीम् । विश्वधायाः । उप । क्षेति । हितमित्रः । न । राजा ।

पुरःसदः । शर्मसदः । न । वीराः । महत् । देवानाम् । असुरत्वम् । एकम् ॥ २१ ॥

१. त-परस्परसंगते । २. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-देवाः मनुष्याः । ३. फ-प्रजाः पश्चादिभिः । ४. ख-ग-च-ज-ण-न-भ-सं-लसार्वधातुकस्वरः ।

१विश्वधायाः विश्वस्य धाता सर्वांशो वा १नः अस्माकं १राजा इन्द्रः १इमां १पृथिवीम्
अन्तरिक्षं १च १उप तयोः समीपे १क्षेति निवसति । तत्र दृष्टान्तः । १हितमित्रो १न । यथा कस्यचित्
हितोपदेष्टा सुहृत् समीपे निवसति तद्वत् । १वीराः समर्था युद्धसहाया मरुतः १पुरःसदः युद्धार्थं
पुरतो निश्चयेन गन्तार इन्द्रस्य १शर्मसदो १न । नश्चार्थे । शर्मणि गुहे सीदन्तश्च भवन्ति । यत्र
यत्रासौ तत्र तत्र संनिधिं कुर्वाणा इत्यर्थः ॥ क्षेति । 'क्षि निवासगतयोः' इत्यस्य लटि 'बहुलं
छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । निघातः ॥

निष्पिध्वरीस्त ओषधीरुतापो रयिं त इन्द्र पृथिवी विभर्ति ।

सखायस्ते वामभाजः स्याम महद्देवानामसुरत्वमेकम् ॥ २२ ॥

निःसिध्वरीः । ते । ओषधीः । उत । आपः । रयिम् । ते । इन्द्र । पृथिवी । विभर्ति ।

सखायः । ते । वामऽभाजः । स्याम । महत् । देवानाम् । असुरऽत्वम् । एकम् ॥ २२ ॥

हे पर्जन्यात्मक १इन्द्र १ओषधीः ओषधयः १ते १निष्पिध्वरीः निष्पिध्वर्यो^१ नितरां^१ स्वकर्तृक-
सिद्धिमत्यः । १उत अपि च १आपः त्वत्तो निःसृताः । १पृथिवी १ते तव भोगयोग्यं १रयिं धनं
१विभर्ति । 'पुरु वसूनि पृथिवी विभर्ति' (क्र. सं. ३.५१.५) इति हि निगमः । ततः १ते तव
१सखायः हविष्प्रदानेनोपकारकाः^२ स्तोतारः^३ वयं १वामभाजः १स्याम सर्वे वननीयधनभागिनो भवेम ।
तदेतद्देवानां महदैश्वर्यम् ॥ निष्पिध्वरीः । 'पिधु संराद्धौ' । संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । तदस्यास्ति
इत्यर्थे 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप् । 'वनो र च' इति डीप् रेफश्च । निसा सह समासः । निसः
सकारं छान्दसत्वाद्नाट्य 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षावम् । डीपः पिच्चादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ।
विभर्ति । 'डुभृज् धारणपोषणयोः' इत्यस्य लटि 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । निघातः ।
वामभाजः । 'भज सेवायाम्' । 'भजो णिवः' (पा. सू. ३.२.६२) इति णिवः ।
कृदुत्तरपदस्वरः ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपाल-

साम्राज्यधुरंधरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके

तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

‘न ता मिनन्ति’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तं विश्वामित्रस्य वाचः^१ पुत्रस्य वा प्रजापतेराषं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । तथा चानुक्रमणिका—‘न ताष्टौ’ इति । सूक्तविनियोगो लिङ्गादवगन्तव्यः । अस्मिन् सूक्ते प्रायेणादित्यैः सह संवत्सरः स्तूयते ॥

न ता मिनन्ति मायिनो न धीरा व्रता देवानां प्रथमा ध्रुवाणि ।

न रोदसी अद्रुहा वेद्याभिर्न पर्वता निनमे तस्थिवांसः ॥ १ ॥

न । ता । मिनन्ति । मायिनः । न । धीराः । व्रता । देवानाम् । प्रथमा । ध्रुवाणि ।

न । रोदसी इति । अद्रुहा । वेद्याभिः । न । पर्वताः । निऽनमे । तस्थिऽवांसः ॥ १ ॥

मायिनः कपटबुद्धगुपेता असुराः^२ देवानाम् इन्द्रादीनां^३ प्रथमा प्रथमानि सृष्टयनन्तरभावीनि^४ ध्रुवाणि स्थिराणि केनापि चालयितुमशक्यानि^५ ता तानि लोके प्रसिद्धानि^६ व्रता व्रतानि लोकपालनादिकर्माणि^७ न मिनन्ति न हिंसन्ति । तथा धीराः विद्वांसोऽपि^८ न हिंसन्ति । तथा अद्रुहा देवमनुष्यादिषु प्रजासु द्रोहवर्जिते^९ रोदसी द्यावापृथिव्यौ^{१०} वेद्याभिः स्वाश्रयतया सर्ववैदनीयाभिः प्रजाभिः सहिते^{११} तानि^{१२} कर्माणि^{१३} न मीनोतः । तदेतदुपपादयति । तस्थिवांसः पृथिव्यामूर्ध्वतया स्थिताः^{१४} पर्वताः^{१५} न निनमे निनमनीयाः^{१६} न भवन्ति । एतदुक्तं भवति । यदेवमनुष्यादीनां द्यावापृथिव्याधारकतया अवस्थापनं^{१७} यच्च^{१८} पर्वतादीनामुन्नततयावस्थापनं^{१९} तदिदं देवानां^{२०} कर्म । तत्र कोऽप्यन्यथयितुमर्हति इति ॥ मिनन्ति । ‘मीङ् हिंसायाम्’ इत्यस्य लटि ‘मीनातेर्निगमे’ इति ह्रस्वः । निघातः । वेद्याभिः । वेदनमर्हन्ति । ‘छन्दसि च’ इति यत्प्रत्ययः । निनमे । ‘णमु प्रह्वत्वे’ इत्यस्य कृत्यार्थे केन्द्रप्रत्ययः । कृत्स्वरः ॥

षड्भाराँ एको अचरन्विभर्त्युतं वर्षिष्ठमुप गाव आगुः ।

तिस्रो महीरुपरास्तस्थुरत्या गुहा द्वे निहिते दश्येका ॥ २ ॥

षट् । भारान् । एकः । अचरन् । विभर्ति । ऋतम् । वर्षिष्ठम् । उप । गावः । आ । अगुः ।

तिस्रः । महीः । उपराः । तस्थुः । अत्याः ।

गुहा । द्वे इति । निहिते इति निऽहिते । दर्शि । एका ॥ २ ॥

१. च-वाचस्पतेः । २. ख-ग-च-फ-भ-स-वृष्टयनन्तरभावीनि । ३. त-प्रदानानि । ४. ख-ग-च-ज-त-न-भ-स-सहितानि । ५. घ-ण-न-भ-नमनीयाः । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-अवस्थानम् । ७. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘यच्च.....स्थापनं’ नास्ति । ८. ल-देवतानाम् ।

वचरन् स्थायी एकः संवत्सरः षट् षट्संख्याकान् भारान् । अयते पुष्पविकासादि येष्विति भारा कृतवः । तान् वसन्तादीन् विभिति अवयवत्वेन धारयति । तथा ऋतं सत्यभूतं वर्षिष्ठं वृद्धतरमादित्यात्मकं तमेव संवत्सरं गावः रश्मयः उप आगुः प्राप्नुवन्ति । किंच तस्मिन्नेव संवत्सरे अत्याः अतनशीला आगमापायिधर्मोपेताः तिस्रो महीः त्रयो लोकाः उपराः उपर्युपरि वर्तमानाः तस्थुः तिष्ठन्ति । लोकत्रयमेव दर्शयति । गुहा गुहायां स्वात्मनि द्वे शौचान्तरिक्षं केत्येते निहिते न दृश्येते । एका भूमिः दक्षिं सर्वभूताधारतया दृश्यते ॥ भारान् । 'डुभृष्ट धारणपोषणयोः' इत्यस्मादधिकरणे घञ् । 'कर्षात्त्वतो घञः' इत्यन्तोदात्तत्वम् । निहिते । दधातेः कर्मणि निष्ठा । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । दक्षिं । 'दक्षिर् प्रेक्षणे' । कर्मणि लुङि चिणि 'चिणो लुक्' इति प्रथमस्य लुक् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

त्रिपाजस्यो वृषभो विश्वरूप उत त्र्युधा पुरुध प्रजावान् ।

त्र्यनीकः पत्यते माहिनावान्स रेतोधा वृषभः शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

त्रिपाजस्यः । वृषभः । विश्वरूपः । उत । त्रिउधा । पुरुध । प्रजावान् ।

त्रिअनीकः । पत्यते । माहिनवान् । सः । रेतःधाः । वृषभः । शश्वतीनाम् ॥ ३ ॥

त्रिपाजस्यः ग्रीष्मवर्षाहेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिः पाजस्यसुरो यय स त्रिपाजस्यः । त्र्युरस्क इत्यर्थः । उरोवचनश्च पाजस्यशब्दः । 'इन्द्रस्य कोटोऽदित्यै पाजस्यम्' (वा. सं. २५. ८) इति अश्वमेधमन्त्रे उरःपरतयाम्नानात्, पाजसि बले साधुरिति व्युत्पत्तेश्च सर्वेषामङ्गानां मध्ये उरसो बलवत्त्वात् । वृषभः स्वात्रयवभूते वर्षतीं अपां वर्षकः विश्वरूपः तत्तद्वत्त्वसाधारणकार्यैः पुष्प-विकासादिभिर्लिङ्गैर्नानारूपः उत अपि च त्र्युधा । वसन्तशरद्धेमन्ताख्यैस्त्रिभिर्ऋतुभिर्भूयो यस्य स त्र्युधा । प्रजावान् । प्रकर्षेण जायन्त इति ब्रीह्यादयः प्रजाः । पुरुध नानाप्रकारेण विद्यमानव्रीहि-यवादिरूपप्रजावान् । किंच त्र्यनीकः त्रिभिरुष्णवर्षशीताख्यैः अनीकैः गुणैरुपेतः । माहिनावान् महत्त्ववान् संवत्सराभिमानी देवः पत्यते आगच्छति । वृषभः सेचनसमर्थः सः संवत्सरः शश्वतीनां बह्वीनाम् ओषधीनां पुष्पफलादिसंपत्तये रेतोधाः रेतस उदकस्य धर्ता भवति ॥ त्र्युधा । बहुव्रीहौ 'ऊधसोऽनङ्' इति अनङ् सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् पुंस्यपि भवति । ऊकारस्य ह्रस्वछान्दसः । 'उत्तस्पदान्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

अभीक आसां पदवीरबोध्यादित्यानामहे चारु नाम ।

आपश्चिदस्मा अरमन्त देवीः पृथग्रजन्तीः परिं शीमवृञ्जन् ॥ ४ ॥

अभीके । आसाम् । पदुवीः । अबोधि । आदित्यानाम् । अहे । चारु । नाम ।

आपः । चित् । अस्मै । अरमन्त । देवीः । पृथक् । व्रजन्तीः । परिं । सीम् । अवृञ्जन् ॥ ४ ॥

संवत्सरः ^१आसाम् ओषधीनाम् ^२अभीके समीपे ^३पदवीः । पदानि तत्तद्वनविशिष्टपुष्पफलादीनि वेति प्रजनयतीति पदवीः सन् ^४अबोधि बुध्यते सावधानो वर्तते । तथा ^५आदित्यानाम् ^६१ । आदित्या मासाः संख्यासाम्यात् । यद्वा । आदित्यसंक्रमणनिमित्तत्वादादित्या मासाः । ‘मेषादिरथे सवितरि यो यो मासः प्रपूर्यते चान्द्रः । चैत्राद्यः स ज्ञेयः’ इति स्मृतेः । तेषां चैत्रादीनां मासानां ^७चारु ^८नाम मधुश्च माधवश्चेत्यादि नामधेयम् ^९अह्ने आह्वयामि । उच्चारयामीत्यर्थः । किंच ^{१०}देवीः द्योतनशीलाः ^{११}पृथक् इतस्ततः ^{१२}व्रजन्तीः गच्छन्त्यः ^{१३}आपश्चित् आपोऽपि ^{१४}अस्मै संवत्सराय ^{१५}अरमन्त संवत्सर-संबन्धमासचतुष्टये वृष्टिद्वारा रमन्ते । ताः ^{१६}२ आपः ^{१७}सीम् एनं संवत्सरं ^{१८}परि ^{१९}अवृञ्जन् अष्टसु मासेषु परिवर्जयन्ति ॥ पदवीः । वी गत्यादिषु । क्तिप् । अबोधि । ‘बुध अवगमने’ इत्यस्य लुङि ‘दीप-जनबुधपूरितायिष्यायिभ्योऽन्यतरस्याम्’ इति कर्तरि चिण् । ‘चिणो लुक्’ । निघातः । आदित्या-नाम् । आदित्यसंबन्धिन इत्यर्थे ‘दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदात्प्यः’ इति ण्यः । अतोलोपयलोपौ । प्रत्ययस्वरः । अह्ने । ह्यतेर्लुङि सिचः ‘आरमनेपदेऽन्यतरस्याम्’ इति अडादेशः । गुणः । निघातः । अवृञ्जन् । ‘वृजी वर्जने’ इत्यस्य लङि श्रमि रूपम् । निघातः ॥

त्री षधस्था सिन्धवस्त्रिः कवीनामुत त्रिमाता विदथेषु सम्राट् ।

ऋतावरीयोषणास्तिस्त्रो अप्यास्त्रिा दिवो विदथे पत्यमानाः ॥ ५ ॥

त्री । सधस्था । सिन्धवः । त्रिः । कवीनाम् । उत । त्रिमाता । विदथेषु । सम्राट् ।

ऋतवरीः । योषणाः । तिस्रः । अप्याः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । पत्यमानाः ॥ ५ ॥

प्रजापतिः स्वविज्ञानं सिन्धुनां निवेदयति । हे ^१सिन्धवः आपः सर्वसाक्षिण्यो यूयम् । ^२त्री षधस्था त्रयो लोकाः । ते च प्रत्येकं ^३त्रिः भवन्ति । तथा ‘त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः’ इति श्रुतिः । ‘न द्याव इन्द्रमोजसा नान्तरिक्षाणि वज्रिणम् । न विव्यचन्त भूमयः’ (क्र. सं. ८. ६. १५) इति प्रत्येकं बहुवचनश्रवणात् । बहुवचनं ^४३ च कपिञ्जलन्यायेन त्रित्वे पर्यवसितम् । ते च लोकाः ^५कवीनां देवानां निवासस्थानानि भवन्ति । ^६उत अपि च ^७त्रिमाता त्रयाणाममीषां लोकानां निर्माता संवत्सरः सूर्यो वा ^८विदथेषु यज्ञेषु ^९सम्राट् यजनीयतया सम्यग्दीप्यमानो वर्तते । तथा ^{१०}ऋतावरीः उदकवत्यः ^{११}अप्याः नभस्या आसव्या वा ^{१२}तिस्रः ^{१३}योषणाः त्रिसंख्याका इला सरस्वती भारती ^{१४}इत्येवंरूपाः परस्परमिश्रणोपेताः देवताः ^{१५}४ ^{१६}विदथे यज्ञे ^{१७}दिवः दिवसस्य ^{१८}त्रिः त्रिषु सवनेषु ^{१९}आ ^{२०}पत्यमानाः आगच्छन्त्यो भवन्ति ॥ सधस्था । ‘पूर्वपदात्’ इति संहितायां षत्वम् । योषणाः । युष इति सौत्रो धातुः । ल्युटि रूपम् । लिट्स्वरः । तिस्रः । ‘तिस्रभ्यो जसः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । अप्याः । अप् इत्यन्तरिक्षनाम । तत्र भवाः । ‘भवे छन्दसि’ इति यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-च-ण-न-म-‘तथा आदित्यानां’ नास्ति । २. च-किंच ताः । ३. ल-बहुत्वम् । ४. ख-ग-ण-न-स-मही । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-म-स-‘देवताः’ नास्ति ।

त्रिरा दिवः सवितर्वायाणि दिवेदिव आ सुव त्रिनो अहः ।

त्रिधातु राय आ सुवा वसूनि भग त्रातर्धिषणे सातये धाः ॥ ६ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सवितः । वार्याणि । दिवेऽदिवे । आ । सुव । त्रिः । नः । अहः ।

त्रिऽधातु । रायः । आ । सुव । वसूनि । भग । त्रातः । धिषणे । सातये । धाः ॥ ६ ॥

वसवितः सर्वस्य प्रेरक हे आदित्य वदिवः द्युलोकादागत्य त्वं ववार्याणि सर्वैः संभजनीयानि धनानि वदिवेदिवे प्रतिदिनं वत्रिः वआ वसुव त्रिवारमस्मभ्यं प्रेरय प्रयच्छेत्यर्थः । तदेवोच्यते । वभग सर्वैर्भजनीय वत्रातः अस्माकं रक्षक हे आदित्य वत्रिधातु त्रिधातूनि पशुकनकरत्नभेदेन त्रिप्रकाराणि ववसूनि धनानि वरायः । रान्ति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि । तानि च वनः अस्मभ्यम् वअहः संबन्धिषु वत्रिः त्रिषु सवनेषु वआ वसुव प्रयच्छ । वधिषणे माध्यमिके हे वाक् वसातये धन-
लाभाय वधाः अस्मान् कुरु ॥ त्रिः । ' द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ' (पा. सू. ५. ४. १८) इति सुच् । चित्स्वरः । सुव । ' वू प्रेरणे ' । तुदादिः । लोटि रूपम् । त्रिधातु । ' डुधाञ् धारणपोषणयोः ' इत्यस्मात् ' सितनिगमिमसि' इत्यादिना तुन्प्रत्ययः । धिषणे । आमन्त्रितत्वात् निघातः ॥

त्रिरा दिवः सविता सोषवीति राजाना मित्रावरुणा सुपाणी ।

आपश्चिदस्य रोदसी चिदुर्वी रत्नं भिक्षन्त सवितुः सवाय ॥ ७ ॥

त्रिः । आ । दिवः । सविता । सोसवीति । राजाना । मित्रावरुणा । सुपाणी इति सुऽपाणी ।

आपः । चित् । अस्य । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति ।

रत्नम् । भिक्षन्त । सवितुः । सवाय ॥ ७ ॥

वसविता देवः वदिवः दिवसस्य वत्रिः त्रिषु कालेषु वआ वसोषवीति अस्मभ्यं धनान्यासुवतु । प्रेरयतु । किंच वराजाना राजानौ वसुपाणी कल्याणपाणी मित्रावरुणौ^१ वआपः । आप्नोति सर्वं जगत् इत्यापः अन्तरिक्षम् । नित्यबहुवचनान्तत्वात् बहुवचनम् । वचित् अपि च वउर्वी विस्तीर्णे वरोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ एता देवताः वसवितुः प्रेरकस्य वअस्य देवस्य वसवाय सवेन प्रेरणेन वरत्नम् अपेक्षितमर्थं वभिक्षन्त याचन्ते ॥ सोसवीति । ' वू प्रेरणे ' इत्यस्य यङ्लुकि लटि रूपम् । मित्रावरुणा । ' देवताङ्गन्धे च ' इत्युभयपदप्रकृतिस्वरत्नम् । भिक्षन्त । ' भिक्ष याज्ञायाम् ' इत्यस्य लङि रूपम् । सवाय । ' जव सवौ च ' (पा. सू. ३. ३. ५६. ४) इति अजन्तत्वेन निपातनादन्तोदात्तत्वम् ॥

त्रिरुत्तमा दूणशा रोचनानि त्रयो राजन्त्यसुरस्य वीराः ।

ऋतावान इषिरा दूळभासस्त्रिरा दिवो विदथे सन्तु देवाः ॥ ८ ॥

त्रिः । उत्तमा । दुःऽनशा । रोचनानि । त्रयः । राजन्ति । असुरस्य । वीराः ।

ऋतऽवानः । इषिराः । दुःऽदभासः । त्रिः । आ । दिवः । विदथे । सन्तु । देवाः ॥ ८ ॥

दूणशा दुर्नशा केनापि विनाशयितुमशक्यानि । रोचनानि दीप्यमानानि । त्रिः त्रीण्युत्तमानि स्थानानि सन्ति । एतेषु त्रिषु स्थानेषु असुरस्य । अस्यति क्षिपति सर्वमित्यसुरः कालात्मा संवत्सरः । तस्य वीराः पुत्राः । त्रयः अग्निवायुसूर्यरूपाः । राजन्ति शोभन्ते । तानेव विशिनष्टि । ऋतावानः । ऋतं सत्यभूतमग्निहोत्रादिकं कर्म तद्वन्तः । इषिराः यज्ञार्थं शीघ्रगतिमन्तः । दूळभासः दुर्दभासः केनापि स्वतेजसा तिरस्कर्तुमशक्या एते सर्वे देवाः । विदथे अस्मदीये यज्ञे । दिवः अह्नः^१ संबन्धिषु^२ । त्रिः त्रिषु सवनेषु । आ । सन्तु समन्ताद्यजनीयतया भवन्तु ॥ उत्तमा । ' उत्तमशश्वत्तमौ सर्वत्र ' इत्युज्ज्वादिषु पाठादन्तोदात्तत्वम् । दूणशा । नशोः कृच्छ्रार्थे खल । ' दुरो दाशानाशदभेपूर्वं वक्तव्यम् ' इति रेफस्य उत्त्वम् । उत्तरपदादेः ण्वत्वम् । लिट्स्वरः । दूळभासः । पूर्ववदुत्त्वण्वत्वे^३ ॥ १ ॥

‘ प्र मे विविकान् ’ इति षड्वचं चतुर्थं सूक्तम् । विश्वामित्र ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । विश्वेदेवाः देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘ प्र मे षद् ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र मे विविकाँ अविदन्मनीषां धेनुं चरन्तीं प्रयुतामगोपाम् ।

सद्यश्चिद्या दुदुहे भूरि धासेरिन्द्रस्तदग्निः पनितारो अस्याः ॥ १ ॥

प्र । मे । विविकान् । अविदत् । मनीषाम् । धेनुम् । चरन्तीम् । प्रयुताम् । अगोपाम् ।

सद्यः । चित् । या । दुदुहे । भूरि । धासेः । इन्द्रः । तत् । अग्निः । पनितारः । अस्याः ॥ १ ॥

विविकान् विवेकवानिन्द्रोऽग्निर्वा । मे मम । मनीषां देवताविषयां स्तुतिं । प्र । अविदत् प्रकर्षेण जानातु । तत्र दृष्टान्तः । चरन्तीं यवसे इतस्ततो गच्छन्तीं । प्रयुतां पृथग्भूतामेकाकिनीम् । अगोपां गोमृरहितां यथाकामं चरन्तीं । धेनुं नवसूतिकां गामिव देवतानां ग्रीण्यित्रीं । स्तुतिमविददित्यन्वयः । या । स्तुतिरूपा धेनुः । सद्यश्चित् तदानीमेव । धासेः । धारयति प्राणान्^३ धीयते दीयते अर्थिभ्यः इति वा धासिरञ्जम् । कर्मणि षष्ठी । भूरि बह्वञ्जमपेक्षितं फलं । दुदुहे दुग्धे । इन्द्रः । अग्निः अन्ये च देवाः । अस्याः स्तुतिरूपाया धेनोः । तत् तस्याञ्जभूतस्य पयसः । पनितारः स्तोतारो भवन्ति । यद्वा । इन्द्राग्नी स्तोतारो वयं चास्या धेनोस्तत्पयः प्राप्नुमः ॥ विविकान् । ‘ विचिर् पृथग्भावे ’ इत्यस्य कसौ रूपम् । अविदत् । ‘ विद ज्ञाने ’ इत्यस्य लङि । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शः । दुदुहे । ‘ दुह प्रपूर्णे ’ इत्यस्य लिटि रूपम् । यदृत्योगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । पनितारः । ‘ पन स्तुतौ ’ इत्यस्य कृचि रूपम् ॥

इन्द्रः सु पूषा वृषणा सुहस्ता दिवो न प्रीताः शशयं दुदुहे ।

विश्वे यदस्यां रणयन्त देवाः प्र वोऽत्र वसवः सुममश्याम् ॥ २ ॥

इन्द्रः । सु । पूषा । वृषणा । सुहस्ता । दिवः । न । प्रीताः । शशयम् । दुदुहे ।

विश्वे । यत् । अस्याम् । रणयन्त । देवाः । प्र । वः । अत्र । वसवः । सुमम् । अश्याम् ॥ २ ॥

वसवः सर्वस्य वासयितारो हे देवाः । इन्द्रः पूषा च वृषणा अभिमतफलस्य सेक्तारौ सुहस्ता कल्याणपाणी नासत्यौ मित्रावरुणौ वा । 'राजाना मित्रावरुणा सुपाणी' इत्यादिषु दृष्टत्वात् । एते सर्वे देवाः । न इति संग्रहार्थे । इदानीं प्रीताः सन्तः शशयं नभसि शयानं मेघं दिवः नभसः सकाशात् सु^१ दुदुहे । वृष्टिद्वारापेक्षितं फलं सुष्टु^२ दुहन्ति । यत् यस्मात् विश्वे सर्वे देवाः अस्यां देवां रणयन्त रमयन्ते^३ वः युष्माकं संबन्धिनि अत्र लोके सुम्नं सुखकरमपेक्षितं फलं प्र अश्यां प्राप्नुयाम् ॥ सुहस्ता । हसेः 'असिहसि' इत्यादिना तन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः । बहुव्रीहौ 'आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । दुदुहे । 'दुह प्रपूर्णे' इत्यस्य लिटि 'इरयो रे' । रणयन्त । 'रमु क्रीडायाम्' । ण्यन्तस्य लङि रूपम् । वर्णव्यापत्तिः । अश्याम् । 'अशू व्याप्तौ' इत्यस्य लिङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

या जामयो वृष्णा इच्छन्ति शक्तिं नमस्यन्तीर्जानते गर्भमस्मिन् ।

अच्छा पुत्रं धेनवो वावशाना महश्चरन्ति बिभ्रतं वर्षेषि ॥ ३ ॥

याः । जामयः । वृष्णे । इच्छन्ति । शक्तिम् । नमस्यन्तीः । जानते । गर्भम् । अस्मिन् ।

अच्छ । पुत्रम् । धेनवः । वावशानाः । महः । चरन्ति । बिभ्रतम् । वर्षेषि ॥ ३ ॥

या जामयः । जमन्ति वर्षाकाले प्रादुर्भवन्तीति जामय ओषधयः । वृष्णे अपां वर्षकायेन्द्राय शक्तिं सेचनसामर्थ्यम् इच्छन्ति । नमस्यन्तीः प्रह्वीभूतास्ता ओषधयः अस्मिन् इन्द्रे गर्भं वृष्टिद्वारा पुष्पफलादिलक्षणगर्भाधानादिसामर्थ्यं जानते जानन्ति । वावशानाः फलं कामयमानाः धेनवः सर्वस्य प्रीणयिष्य ओषधयः महः महान्ति नानाप्रकाराणि वर्षेषि रूपाणि बिभ्रतं व्रीहियवनीवारादिकलक्षणं पुत्रं तनयम् अच्छा अभिसुरूपेण चरन्ति प्राप्नुवन्ति । लोके हि हम्भारवं कुर्वाणाः धेनवः^४ वत्समभिलक्ष्य गच्छन्ति । तद्वत् । यद्वा जामयः । जमन्ति सर्वत्र प्रसरन्तीति जामयः सूर्यदीप्तयः । वृष्णेऽपां वर्षकाय । स्वरश्मिभिर्मौमान् रसानादाय पुनर्वर्षतीति वर्षकः सूर्यः । 'आदित्याज्जायते वृष्टिः' इति स्मृतेश्च । तस्मै वर्षणशक्तिम् इच्छन्ति । ता दीप्तयोऽस्मिन्नादित्ये गर्भम् अद्रूपगर्भाधानसामर्थ्यं जानन्ति ॥ जामयः । जमतेर्गतिकर्मणः 'जनिघसिभ्यामिण्' इति विधीयमानो बहुलवचनादस्मादपि भवति । नमस्यन्तीः । नमःशब्दात् 'नमोवरिविश्वित्रडः क्यच्' ।

इति वयच् । तदन्ताच्छतरि रूपम् । प्रत्ययस्वरः । जानते । ' ज्ञा अवबोधने ' इत्यस्य लटि रूपम् ।
अच्छ । ' निपातस्य च ' इति संहितायां दीर्घः ॥

अच्छा विवक्मि रोदसी सुमेके ग्राव्णो युजानो अध्वरे मनीषा ।

इमा उ ते मनवे भूरिवारा ऊर्ध्वा भवन्ति दर्शता यजत्राः ॥ ४ ॥

अच्छ । विवक्मि । रोदसी इति । सुमेके इति सुऽमेके । ग्राव्णः । युजानः । अध्वरे । मनीषा ।

इमाः । उ इति । ते । मनवे । भूरिवाराः । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । दर्शताः । यजत्राः ॥ ४ ॥

अध्वरे यज्ञे ग्राव्णः सोमाभिषवार्थमुपलान् युजानः प्रयुजानोऽहं सुमेके सुरूपे रोदसी
द्यावापृथिव्यौ मनीषा मनस ईषया स्तुतिलक्षणया वाचा अच्छ विवक्मि आभिमुख्येन स्तौमि ।
हे अग्ने ते तव भूरिवाराः यजमानैर्बहुवारं वरणीयाः दर्शताः कमनीयतया दर्शनीयाः यजत्राः
पूज्याः इमाः दीप्तयः मनवे मनुष्यव्यवहारार्थम् ऊर्ध्वाः ऊर्ध्वमुखाः भवन्ति ॥ विवक्मि । ' वच
परिभाषणे ' । लटि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । ' अतिपिपत्योश्च, बहुलं छन्दसि ' इत्यभ्यासस्य
इत्वम् । चकारस्य कृत्वं व्यत्ययेन । युजानः । ' युजिबुधिदशः किञ्च ' इति आनच् । कित्त्वान्
अगुणः । चित्त्वादन्तोदात्तः । मनीषा । सुपो डादेशः ॥

या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यते उरूची ।

तयेह विश्वा अवसे यजत्राना सादय पायया चा मधूनि ॥ ५ ॥

या । ते । जिह्वा । मधुमती । सुमेधाः । अग्ने । देवेषु । उच्यते । उरूची ।

तया । इह । विश्वान् । अवसे । यजत्रान् । आ । सादय । पायय । च । मधूनि ॥ ५ ॥

हे अग्ने ते तव मधुमती उदकवती सुमेधाः । शोभना मेधा प्रज्ञा यस्याः सा । सर्वस्य
ज्ञापयित्री या जिह्वा ज्वाला उरूची बहुव्याप्तिः सती देवेषु मध्ये आह्वानार्थम् उच्यते प्रेर्यते^१ तया
जिह्वया यजत्रान् यजनीयान् विश्वान् देवान् इह कर्मण्यस्माकम् अवसे रक्षणाय आ सादय
उपवेशय । किञ्च तान् विश्वान् देवान् मधूनि मदकरान् सोमान् पायय ॥ सुमेधाः । ' नित्य-
मसिचप्रजामेधयोः ' इति असिच् । उच्यते । ' वच परिभाषणे ' । कर्मणि यकि रूपम् । यद्वत्त-
योगादनिघातः । उरूची । अञ्जतेः किन् । ' अञ्जतेश्चोपसंख्यानम् ' इति ङीप् । ' अनुदात्तस्य च
यत्रोदात्तलोपः ' इति ङीप् उदात्तत्वम् । पायय । ' पा पाने ' इत्यस्य णौ परतः ' शाच्छासाह्वा-
न्यावेपां युक् ' इति युक् । तिङ् उत्तरत्वादनिघातः ॥

१. घ-च-ण-न-स-अच्छा । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-स-अनुष्ठानव्यवहारार्थम्; त- मनुष्यानुष्ठान-
व्यवहारार्थम् । ३. घ-भवन्ति । उ पूरणः; ण-भवन्ति । उः पूरणः । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-लेटि ।
५. ल-प्रेर्यते । यद्वा मधुमती माधुर्यवती सुमेधाः शोभनप्रज्ञानोपेता उरूची । महत् इन्द्रादीनञ्चति पूजयती-
त्युरूची जिह्वा वाक् देवेषु आह्वानार्थं प्रेर्यते ।

या ते अग्रे पर्वतस्येव धारासञ्चन्ती पीपयद्देव चित्रा ।

तामस्मभ्यं प्रमतिं जातवेदो वसो रास्व सुमतिं विश्वजन्याम् ॥ ६ ॥

या । ते । अग्रे । पर्वतस्येव । धारा । असञ्चन्ती । पीपयत् । देव । चित्रा ।

ताम् । अस्मभ्यम् । प्रमतिम् । जातवेदः । वसो इति । रास्व । सुमतिम् । विश्वजन्याम् ॥ ६ ॥

१देव दीप्यमान हे १अग्रे १चित्रा नानारूपा १असञ्चन्ती अस्मादन्यत्र संगतिमकुर्वाणा १या १ते तव प्रमतिः प्रकृष्टा^१ बुद्धिः १पीपयत् अपेक्षितफलदानेनास्मान् वर्धयति । तत्र दृष्टान्तः । १पर्वतस्येव^२ धारा । यथा पर्वतस्य मेघस्योदकधारा ओषधिवनस्पत्यादिषु संगतिं कुर्वाणा तान्^३ वर्धयति तद्वत् । १वसो सर्वस्य वासयितः १जातवेदः जातप्रज्ञ हे अग्रे १तां १प्रमतिं परहितकरणसमर्था बुद्धिम् १अस्मभ्यं १रास्व दास्व । तथा १विश्वजन्यां सर्वजनहितां १सुमतिं शोभनां बुद्धिं दास्व ॥ असञ्चन्ती । सञ्चतिर्गतिकर्मा । शतरि 'उगितश्च' इति ङीप् । नञा समासे नन्स्वरः । पीपयत् । 'पा पाने' । ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । 'चङ्यन्यतरस्याम्' इति चङि परतः^४ पूर्वस्योदात्तत्वम् । यद्वत्तयोगादनिघातः । प्रमतिम् । 'तादौ च निति कृष्यतौ' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । रास्व । 'रा दाने' । ध्यायेधेन आत्मनेपदम् । लोटि रूपम् । आमन्त्रितस्याविद्यमानत्वात् निघाताभावः ॥ २ ॥

'धेनुः प्रत्नस्य' इति नवचं पञ्चमं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभमाश्विनम् । तथा चानुकान्तं— 'धेनुर्नवाश्विनम्' इति । प्रातरनुवाके आश्विनकतौ^५ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च— 'धेनुः प्रत्नस्य क उ श्रवदिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । न्यूळ्हे दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनश्चतुर्थस्तृचः । 'द्वितीयस्याग्नि वः' इति खण्डे सूत्रितं— 'धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहाना ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहानान्तः पुत्रश्चरति दक्षिणायाः ।

आ द्योतनिं वहति शुभ्रयामोषसः स्तोमो अश्विनावजीगः ॥ १ ॥

धेनुः । प्रत्नस्य । काम्यम् । दुहाना । अन्तरिति । पुत्रः । चरति । दक्षिणायाः ।

आ । द्योतनिम् । वहति । शुभ्रयामा । उषसः । स्तोमः । अश्विनौ । अजीगरिति ॥ १ ॥

१धेनुः प्रीणयिष्युषाः १प्रत्नस्य पुरातनस्याग्नेः १काम्यं कमनीयं पयः १दुहाना दोग्ध्री भवति । १दक्षिणायाः उषसः १पुत्रः सूर्यस्तस्याः १अन्तः १चरति । उषसोऽनन्तरं १शुभ्रयामा । सूर्यकिरणसंपर्कात् शुभ्रतया गमनं यस्यासौ शुभ्रयामा दिवसः । १द्योतनिं सर्वस्य प्रकाशकं सूर्यम् १आ १वहति^६ विभर्ति । अतः १उषसः पुरा १अश्विनौ स्तोतुं १स्तोमः स्तोत्रकारी होत्रादिः १अजीगः जागति उत्तिष्ठति ॥ शुभ्रयामा । 'या प्रापणे' । आतो मनिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अजीगः । 'जागृ निद्राक्षये' । लङि तिपि अदादित्वात् शपो लुक् । आकारस्य ईकारश्छान्दसः । गुणे कृते हल्ङ्यादिना तिपो लोपः ॥

सुयुग्वहन्ति प्रति वामुतेनोर्ध्वा भवन्ति पितरेव मेधाः ।

जरेथामस्मद्वि पुणेर्मनीषां युवोरवश्चक्रुमा यातमर्वाक् ॥ २ ॥

सुऽयुक् । वहन्ति । प्रति । वाम् । ऋतेन । ऊर्ध्वाः । भवन्ति । पितराऽइव । मेधाः ।

जरेथाम् । अस्मत् । वि । पुणेः । मनीषाम् । युवोः । अर्वाः । चक्रुम । आ । यातम् । अर्वाक् ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ^१सुयुक् सुष्ठु रथे योजिता अश्वाः ^२ऋतेन सत्यभूतेन रथेन ^३वां युवां ^४प्रति ^५वहन्ति । यज्ञं प्रस्थागमनाय धारयन्ति । ^६मेधाः यज्ञाश्च ^७ऊर्ध्वाः युग्मदभिमुखम् ऊर्ध्वाः ^८भवन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^९पितरेव । यथा पुत्राः पितरौ मातापितरावभिलक्ष्य गच्छन्ति तद्वत् । ^{१०}अस्मत् अस्मत्तः सकाशात् ^{११}पुणेर्मनीषां आसुरीं बुद्धिं ^{१२}वि ^{१३}जरेथां विशेषेण नाशयतम् । वयं तु ^{१४}युवोः युवयोः ^{१५}अवः हविलक्षणमन्नं ^{१६}चक्रुम कुर्मः । युवाम् ^{१७}अर्वाक् अस्मदाभिमुख्येन ^{१८}आ ^{१९}यातम् ॥ सुयुक् । युजेः क्प् । ‘सुपां सुलुक्’ इति सुपो लुक् । पितरेव । ‘पिता मात्रा’ इति पितुः शेषः । सुपो डादेशः । जरेथाम् । ‘जृष्व वयोहानौ’ । प्यन्तस्य ‘जनीजृष्कसुरजोऽमन्ताश्च’ इति मिस्वात् वृद्ध्यभावः । ‘छन्दस्युभयथा’ इति आधाम आर्धधातुकत्वात् णिलोपः । शपः पित्त्वाद्नुदात्तत्वे धातुरवरः ॥

सुयुग्मिरश्वैः सुवृता रथेन दत्ताविमं शृणुतं श्लोकमद्रेः ।

किमङ्ग वां प्रत्यवर्ति गमिष्ठाहुर्विप्रासो अश्विना पुराजाः ॥ ३ ॥

सुयुक्ऽभिः । अश्वैः । सुऽवृता । रथेन । दत्तौ । इमम् । शृणुतम् । श्लोकम् । अद्रेः ।

किम् । अङ्ग । वाम् । प्रति । अवर्तिम् । गमिष्ठा । आहुः । विप्रासः । अश्विना । पुराऽजाः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ ^१सुयुग्मिः सुष्ठु योजितैः ^२अश्वैः ^३सुवृता । पुनःपुनरावर्तते इति वृच्चक्रम्^४ । शोभनचक्रोपेतेन ^५रथेन आगत्य ^६दत्तौ शत्रूणासुपक्षपयितारौ युवाम् ^७अद्रेः । आद्रियते सर्वैरित्यद्रिः स्तोता । तस्य ^८इमं ^९श्लोकं स्तोत्रं ^{१०}शृणुतम् । ^{११}अङ्ग हे अश्विनौ ^{१२}विप्रासः^३ मेधाविनः ^{१३}पुराजाः पुरातना ऋषयः ^{१४}वां युवाम् ^{१५}अवर्तिम् अस्माकं वृत्तिहानिं ^{१६}प्रति ^{१७}गमिष्ठा अतिशयेन गन्ताराविति ^{१८}किम् ^{१९}आहुः किं^३ कथयन्ति^३ । न कथयन्तीत्यर्थः । प्रथमाष्टकेऽष्टमेऽध्याये ‘सुवृता रथेन’ (ऋ. सं. १. ११८. ३) इत्यादि गतम् ॥ गमिष्ठा । गन्तृशब्दाद्विघ्ननि रूपम् ॥

आ मन्येथामा गतं कच्चिदेवैर्विश्वे जनासो अश्विना हवन्ते ।

इमा हि वां गोऽऋजीका मधूनि प्र मित्रासो न ददुरुहो अग्रे ॥ ४ ॥

आ । मन्येथाम् । आ । गतम् । कत् । चित् । एवैः । विश्वे । जनासः । अश्विना । हवन्ते ।

इमा । हि । वाम् । गोऽऋजीका । मधूनि । प्र । मित्रासः । न । ददुः । उरुहः । अग्रे ॥ ४ ॥

वक्षित् इति प्रश्ने । हे अश्विनौ ^१वा ^२मन्येथाम् इमां मदीयां स्तुतिं जानीतम् । किंच ^३एवैः गमनसाधनैरश्वैः ^४वा ^५गतं यज्ञं प्रस्थागच्छतम् । ^६विश्वे सर्वे ^७जनासः स्तोतारः ^८अश्विना अश्विनौ ^९वां युवां ^{१०}हवन्ते स्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिराह्वयन्ति । किंच ^{११}गोक्त्रजीका गवां पयसा मिश्रणोपेतानि ^{१२}मधूनि मदकराणि ^{१३}सोमरसरूपाणि ^{१४}इमा इमानि हवींषि युवाभ्यां ^{१५}प्र ^{१६}ददुः ^{१७}अध्वर्यादयः प्रयच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१८}मित्रासो ^{१९}न । यथा मित्राणि मित्रेभ्योऽपेक्षितं ददति तद्वत् । ^{२०}उत्तः । वसतिनभसीत्युत्तः सूर्यः । ^{२१}अग्रे उपसोऽग्र उदेति । तस्मादागच्छतमिति भावः ^{२२}॥ ^{२३}मन्येथाम् ^{२४}। ‘मन ज्ञाने’ । दिवादिः । लोटि रूपम् । इमा । सुपो डादेशः । गोक्त्रजीका । ‘प्रकृत्यान्तःपादम्’ इत्येडः प्रकृतिभावः ^{२५}। ददुः । ‘दाण् दाने’ इत्यस्य लिट्युसि रूपम् । हियोगादनिवातः । उत्तः । ‘वस निवासे’ । ‘स्फायितञ्चि’ इत्यादिना रक् । कित्वात् संप्रसारणम् । ‘शासिवसिषसीनां च’ इति पत्वाभावश्छान्दसः ॥

तिरः पुरु चिदश्विना रजांस्याङ्गूषो वां मघवाना जनेषु ।

एह यातं पृथिभिर्देवयानैर्दस्ताविमे वां निधयो मधूनाम् ॥ ५ ॥

तिरः । पुरु । चित् । अश्विना । रजांसि । आङ्गूषः । वाम् । मघवाना । जनेषु ।

आ । इह । यातम् । पृथिऽभिः । देवऽयानैः । दस्तौ । इमे । वाम् । निऽधयः । मधूनाम् ॥५॥

हे अश्विनौ ^१पुरु ^२चित् बहुन्यपि ^३रजांसि स्थानानि ^४तिरः स्वहेजसा तिरस्कुर्वन्तौ वां युवाम् ^५इह कर्मणि ^६देवयानैः ^७पृथिभिः मार्गैः ^८आ ^९यातम् आगच्छतम् । ^{१०}मघवाना धनवन्तौ हे अश्विनौ ^{११}जनेषु स्तोत्रेषु ^{१२}वां युवयोः ^{१३}आङ्गूषः आ समन्तात् वोषणीयं स्तोत्रं वर्तते । ^{१४}दस्तौ शत्रूणामुपक्षय-यितारौ हे अश्विनौ ^{१५}वां युवयोः ^{१६}मधूनां मदकराणां सोमानाम् ^{१७}इमे ^{१८}निधयः । निर्धायतेऽत्र सोम इति निधयः पात्रविशेषाः । सन्ति । तस्मादागच्छतमिति भावः ॥ ^{१९}आङ्गूषः । आङ्गूषात् युषेः कर्मणि घञ् । आद्युत्थत इत्यावोषः । वो इत्यस्य पृषोदरादित्वात् गू इत्यादेशः । ‘आङोऽनुनासिक-श्छन्दसि’ इति अनच्यप्यनुनासिकश्छान्दसः । यद्वा । अगिगीत्यर्थः । अस्मात् ‘अङ्गूषः’ इति सूत्रेण उषच्प्रत्ययान्तो निपातितः । अङ्गति गच्छति देवानित्यङ्गूषः स्तोत्रम् । अङ्गूषः एव आङ्गूषः । प्रज्ञादित्वात् स्वार्थिकः अण् । प्रत्ययस्वरः । ‘एह यातम्’ इत्यर्धचो गतः ॥ ॥ ३ ॥

असौर्यामिऽतिरिक्तोक्थ्ये अच्छावाकशब्दे ‘पुराणमोकः’ इति चतस्रो विकल्पेन याज्याः । सूत्रितं च—‘यदि नार्धयात्पुराणमोकः सख्यं शिवं वामिति चतस्रो याज्याः’ (आश्र. श्रौ. ९. ११) इति ॥

पुराणमोकः सख्यं शिवं वां युवोर्नरा द्रविणं जुह्वाव्याम् ।

पुनः कृण्वानाः सख्या शिवानि मध्वा मदेम सह नू समानाः ॥ ६ ॥

पुराणम् । ओकः । सख्यम् । शिवम् । वाम् । युवोः । नरा । द्रविणम् । जुह्वाव्याम् ।

पुनरिति । कृण्वानाः । सख्या । शिवानि । मध्वा । मदेम । सह । नु । समाऽनाः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-ण-मधुकराणि । २. च-ददुः हि । ३. घ-भावः । हि पूरणः । ४. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-‘मन्येथां ..... प्रकृतिभावः’ नास्ति । ५. ख-ग-ण-न-भ-ल-स-‘इमे’ नास्ति ।

हे अश्विनौ^१ ववां युवयोः^२ पुराणं पुरातनं^३ सस्यम्^४ ओकः सेयं^५ शिवं कल्याणकरं भवति । किंच^६ नरा नरावस्सदीयस्य कमणो नेतारौ^७ युवोः युवयोः^८ द्रविणं धनं^९ जह्वा^{१०} जह्वायां जहुकुलजायां भवति । शिवानि सुखकराणि युवयोः^{११} सस्या^{१२} सस्यानि पुनः^{१३} कृण्वानाः कुर्वन्तः^{१४} समानाः हविप्रदानेन उपकारकत्वान्मित्रभूता एकीभूताः सन्तः वयं^{१५} मध्वा मदकरेण सोमेन वां युवां^{१६} सह युगपत्^{१७} नु क्षिप्रं^{१८} मदेम हर्षयेम ॥ सस्यम् । सस्युर्भाव इत्यर्थे 'सस्युर्यः' इति यप्रत्ययः । जह्वा^{१९} जह्वाः संबन्धिनीत्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यण् । 'ओरुणः' । ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्ययः । मदेम । 'मदी हर्षे' इत्यस्य आशीलिङि लिङ्याशित्यङ्प्रत्ययः । निवातः ॥

अश्विना वायुना युवं सुदक्षा नियुद्धिश्च सजोषसा युवाना ।

नासत्या तिरोअह्वयं जुषाणा सोमं पिबतमस्त्रिधा सुदान् ॥ ७ ॥

अश्विना । वायुना । युवम् । सुदक्षा । नियुत्समिः । च । सजोषसा । युवाना ।

नासत्या । तिरःसह्वयम् । जुषाणा । सोमम् । पिबतम् । अस्त्रिधा । सुदान् इति सुदान् ॥ ७ ॥

सुदक्षा शोभनसामर्थ्योपेतौ^१ युवाना नित्यतरणौ^२ नासत्या । न विद्यतेऽसत्यं ययोस्तौ । सुदान् शोभनफलस्य दातारौ हे अश्विनौ^३ वायुना नियुद्धिः अश्वैः^४ च सजोषसा संगतौ^५ जुषाणा सोमविषयप्रीतियुक्तौ^६ अस्त्रिधा अनुपक्षिणौ^७ युवं युवां^८ तिरोअह्वयम् अह्नि तिरोहिते हूयमानमिमं^९ सोमं^{१०} पिबतम् ॥ नियुद्धिः । यौतेः क्तिप् । तिरोअह्वयम् । अह्नि भवमह्वयम् । 'भवे छन्दसि' इति यत् । तिरोभूतमह्वयं यस्मिन् काले स तिरोअह्वयः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरः^{११} ॥

अश्विना परि वामिषः पुरुचीरीयुर्गीर्भिर्यतमाना अमृधाः ।

रथो ह वामृतजा अद्रिजतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ॥ ८ ॥

अश्विना । परि । वाम् । इषः । पुरुचीः । ईयुः । गीःसमिः । यतमानाः । अमृधाः ।

रथः । ह । वाम् । ऋतुजाः । अद्रिजतः । परि । द्यावापृथिवी इति । याति । सद्यः ॥ ८ ॥

हे अश्विनौ^१ पुरुचीः । पुरु^२ अञ्जन्ति गच्छन्ति^३ इति पुरुचीः । बहूनि^४ इषः हविरुक्षणान्यन्नानि^५ ववां युवां^६ परि^७ ईयुः परितो गच्छन्ति । तथा^८ अमृधाः केनाप्यतिरस्कृताः^९ यतमानाः कर्मणि प्रवर्तमानाः स्तोतारः^{१०} गीर्भिः स्तुतिलक्षणभिर्वाग्भिर्युवां परिचरन्ति । ऋतुजाः ऋतस्योदकस्य जनयिता । ऋते यज्ञे प्रादुर्भवतीति वा । अद्रिजतः स्तोतृभिराकृष्टः^{११} ववां युवयोः^{१२} रथः^{१३} द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ^{१४} सद्यः तदानामेव^{१५} परि^{१६} याति^{१७} ह सर्वतः प्राप्नोति खलु । अश्विनो रथस्य वेगवत्त्वे मन्त्रवर्णः^{१८}

१. घ-नेतारौ अश्विनी; त-ल-नेतारौ हे अश्विनौ । २. न-ल-स- 'सस्या' नास्ति । ३. त-पुनःपुनः । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स- 'अश्वैः' नास्ति । ५. त-बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः; ल-: बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । ६. च-अश्विना अश्विनौ । ७. ख-ग-घ-च-ण-भ-स-पुरुमञ्चति गच्छति; न-पुरुमञ्चन्ति गच्छन्ति; ल-पुरुतममञ्चन्ति गच्छन्ति । ८. ख-ग-घ-ण-न-फ-भ-मन्त्रः ।

‘यो वामश्विना मनसो जवीयात्रथः स्वश्वो विश आजिगाति’ (क्र. सं. १. ११७.२) इति । अतः कारणादस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतमिति भावः ॥ ईयुः । ‘इण् गतौ’ इत्यस्य लिटि ‘दीर्घ इणः किति’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः । पादादित्वादिनिघातः । यतमानाः । ‘यती प्रयत्ने’ इत्यस्य शानचि रूपम् । शपः पितृत्वाद्नुदात्तत्वे शानचो लसार्वधातुकरवरेणानुदात्तत्वे धातुरवरः । क्रतुजाः । जनेर्विद् । ‘विद्वानोः’ इत्यात्वम् । अद्रिजतः । जू इति सौत्रो धातुः । कर्मणि क्तः । ‘तृतीया कर्मणि’ इति पूर्वपदस्वरः ॥

अश्विना मधुषुत्तमो युवाकुः सोमस्तं पातुमा गतं दुरोणे ।

रथो ह वां भूरि वर्षः करिक्त्सुतावतो निष्कृतमागमिष्ठः ॥ ९ ॥

अश्विना । मधुसुत्तमः । युवाकुः । सोमः । तम् । पातम् । आ । गतम् । दुरोणे ।

रथः । ह । वाम् । भूरि । वर्षः । करिक्त् । सुतऽवतः । निऽकृतम् । आऽगमिष्ठः ॥ ९ ॥

हे अश्विनौ^१ यः^२ सोमः^३ मधुषुत्तमः मधुरसमत्यन्तं^४ प्रेरयन्^५ युवाकुः युवां कामयमानो वर्तते । यद्वा । युवाकुर्वसतीवरीप्रभृतिभिर्मिश्रित इत्यर्थः ।^६ तम् इमं सोमं^७ पातं पिबेत् ।^८ दुरोणे अस्माकं गृहे^९ आ^{१०} गतम् आगच्छतम् ।^{११} भूरि प्रभूतं^{१२} वर्षः वारकं तेजः रूपं वा सर्वैर्वरणीयं धनं वा^{१३} करिक्त् पुनःपुनः कुर्वन्^{१४} वां युवयोः^{१५} रथः^{१६} सुतवतः सोमम् अभिषुतवतः^{१७} यजमानस्य निष्कृतम् । ‘निरिषेध समित्येतस्य स्थाने’ (निरु. १२.७) इति यास्कः । संस्कारि । यद्वा । संस्कृतं गृहम् आगमिष्ठः अति-शयेनागच्छन् भवति ॥ युवाकुः । यौतेः ‘कटिकुषिभ्यां काकुः’ इति बाहुलकादस्मादपि भवति । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः । करिक्त् । करोतेर्यङ्लुकि शतरि ‘दाधति दधति दधधि’^{१८} इत्यादिना कृत्वाभावे यणादेशे कृतेऽङ्गस्यानुकारान्तत्वादभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोतीति सोऽपि निपात्यते । अभ्यस्तस्वरः । निष्कृतम् । करोतेरादिकर्मणि क्तः । संस्कृतं प्रवृत्त इत्यर्थः । थाथादिस्वरः ॥४॥

‘मित्रो जनान्’ इति नवर्चं षष्ठं सूक्तं वैश्वामित्रं त्रैष्टुभं मैत्रम् । ‘मित्रो मैत्रं चतुर्गायन्त्यन्तम्’ इत्यनुक्रमणिका । आदितः पञ्च त्रिष्टुभः शिष्टाश्चतस्रो गायन्त्यः । मित्रो देवता । अग्निहोत्रार्थे पयसि वर्षबिन्दुपतने ‘मित्रो जनान्’ इत्यनया समिधमादध्यात् । सूत्रितं च—‘मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाण इति समिदाधानम्’ (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति ॥

मित्रो जनान्यातयति ब्रुवाणो मित्रो दाधार पृथिवीमुत धाम् ।

मित्रः कृष्टीरनिमिषाभि चष्टे मित्राय हव्यं घृतवज्जुहोत ॥ १ ॥

मित्रः । जनान् । यातयति । ब्रुवाणः । मित्रः । दाधार । पृथिवीम् । उत । धाम् ।

मित्रः । कृष्टीः । अनिऽमिषा । अभि । चष्टे । मित्राय । हव्यम् । घृतऽवत् । जुहोत ॥ १ ॥

१. च-अश्विना आश्विनौ । २. ख-घ-ण-भ-मधुररसमत्यन्तम् ; ल-मधुररसममृतम् । ३. ख-ग-च-पुनः अभिषुतवतः ।

वृषाणः स्तूयमानः शब्दं कुर्वीणो वा मित्रः । प्रकर्षेण सर्वैर्भोज्यते ज्ञायते तथा सर्वान् वृष्टि-
प्रदानेन त्रायत इति वा मित्रः सूर्यः । जनान् कर्षकादिजनान् यथायति । कृष्यादिकर्मसु प्रयत्नं
कारयति । तथा मित्रः एव पृथिवीमुत अपि च धाम् एतावुभौ लोकौ वृष्टिद्वारा अन्नं यागांश्च जनयन्
वाधार धारयति । तथा सति मित्रः अनिमिषा अनिमिषेणानुग्रहदृष्ट्या कृष्टीः कर्मवतो मनुष्यान्
अभि चष्टे सर्वतः पश्यति । एतासर्वं ज्ञात्वा हे ऋत्विजः पृतवत् उपरतरणाभिघारणयुक्तं पृष्ट्यं
हवनयोग्यं पुरोडाशादिकं तस्मै मित्राय देवाय जुहोत जुहुत प्रयच्छतेत्यर्थः । उक्तार्थं यास्को ब्रवीति—
' मित्रो जनान्यातयति वृषाणः शब्दं कुर्वन् । मित्र एव धारयति पृथिवीं च दिवं च । मित्रः कृष्टीरनि-
मिषन्नभिविपश्यतीति । कृष्टय इति मनुष्यनाम कर्मवन्तो भवन्ति विकृष्टदेहा वा । मित्राय हव्यं
पृतवज्जुहोतेति व्याख्यातम् । जुहोतिर्दानकर्मा ' (निरु. १०. २२) इति ॥ यातयति । ' यती
प्रयत्ने ' इत्यस्य ण्यन्तस्य लटि रूपम् । दाधार । ' तुजादीनाम् ' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । जुहोत ।
जुहोतेर्लोपि प्रत्ययस्य तबादेशः । गुणः । निघातः ॥

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्य ' प्र स मित्र ' इति याज्या । एषैव प्रातर्होमस्य कालात्यय-
निमित्ते मैत्रे चरौ याज्या । सूत्रितं च— ' प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वांस्त्वां नष्ट्वान्महिमाय पृच्छते '
(आश्व. श्रौ. ४. ११) इति । ' तत इष्टिमित्रः सूर्योऽभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मर्तो अस्तु
प्रयस्वानिति संस्थितायाम् ' (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति च ॥

प्र स मित्र मर्तो अस्तु प्रयस्वान्यस्त आदित्य शिक्षति व्रतेन ।

न हन्यते न जीयते त्वोतो नैनमहो अश्नोत्यन्तितो न दूरात् ॥ २ ॥

प्र । सः । मित्र । मर्तः । अस्तु । प्रयस्वान् । यः । ते । आदित्य । शिक्षति । व्रतेन ।

न । हन्यते । न । जीयते । त्वाऽर्कतः । न । एनम् । अंहः । अश्नोति । अन्तितः । न । दूरात् ॥ २ ॥

हे आदित्य व्रतेन यजेन युक्तः यः मनुष्यः ते तुभ्यं शिक्षति हविर्लक्षणमन्नं ददाति हे
मित्र वसः मर्तः मनुष्यः प्रयस्वान् अन्नवान् प्र अस्तु प्रभवतु । त्वोतः स्वया रक्षितः सः
मनुष्यः केनापि न हन्यते न बाध्यते । न जीयते नाभिभूयते च । एनं तुभ्यं हविर्दत्तवन्तं
पुरुषम् अंहः पापम् अन्तितः समीपात् न अश्नोति न प्राप्नोति । दूरात् अपि न प्राप्नोति ॥
शिक्षतिर्दानकर्मा । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । जीयते । जयतेः कर्मणि यकि
' अकृतसार्वधातुकयोः ' इति दीर्घः । त्वोतः । ' तृतीया कर्मणि ' इति पूर्वपदस्वरः । अश्नोति । ' अश्
व्याप्ती ' । स्वादिः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥

देवसुवां हविःषु मित्रस्य सत्यस्यानुवाक्या । ' अनमीवास इत्यया मदन्तः प्र स मित्र मर्तो
अस्तु प्रयस्वान् ' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति सूत्रितम् ॥

अनमीवास इळ्या मदन्तो मितज्ञवो वरिमन्ना पृथिव्याः ।

आदित्यस्य व्रतमुपक्षियन्तो वयं मित्रस्य सुमतौ स्याम ॥ ३ ॥

अनमीवासः । इळ्या । मदन्तः । मितज्ञवः । वरिमन् । आ । पृथिव्याः ।

आदित्यस्य । व्रतम् । उपक्षियन्तः । वयम् । मित्रस्य । सुमतौ । स्याम ॥ ३ ॥

हे मित्र व अनमीवासः रोगवज्जिताः । इळ्या अन्नेन । मदन्तः माद्यन्तः । पृथिव्याः । वरिमन् विस्तीर्णे प्रदेशे । मितज्ञवः मितजानुकाः । आ यथाकामं सर्वत्र गच्छन्तः । आदित्यस्य संबन्धि । व्रते कर्म । उपक्षियन्तः तस्य कर्मणः समीपे निवसन्तः । तदीयं कर्म कुर्वाणा इत्यर्थः । तादृशाः । वयं । मित्रस्य आदित्यस्य । सुमतौ शोभनायामनुग्रहबुद्ध्यां । स्याम वर्तेमहि ॥ मदन्तः । 'मर्दा हर्षे' इत्यस्य शतरि व्यत्ययेन शप् । मितज्ञवः । जानुशब्दस्य जुञ्छान्दसः । वरिमन् । उरुशब्दात् पृथ्वादिवादिमनिच् । 'प्रियस्थिर' इत्यादिना वरादेशः । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्या लुक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तः ॥

अयं मित्रो नमस्यः सुशेवो राजा सुक्षत्रो अजनिष्ट वेधाः ।

तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्यापि भद्रे सौमनसे स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । मित्रः । नमस्यः । सुशेवः । राजा । सुक्षत्रः । अजनिष्ट । वेधाः ।

तस्य । वयम् । सुमतौ । यज्ञियस्य । अपि । भद्रे । सौमनसे । स्याम ॥ ४ ॥

अयं पूर्वमन्त्रे प्रतिपादितः । मित्रः सूर्यः । नमस्यः सर्वैर्नमस्करणीयः । सुशेवः शोभनसुखः । सुखेन सेव्य इत्यर्थः । राजा सर्वस्य जगतः प्रकाशप्रदानेन स्वामी । सुक्षत्रः । क्षत्रशब्देन बलमुच्यते । शोभनबलोपेतः । वेधाः सर्वस्य जगतो विधाता । एवंगुणोपेतः सूर्यः । अजनिष्ट प्रादुरभूत् । तस्य एवंविधगुणोपेतस्य यज्ञियस्य यज्ञार्हस्य सूर्यस्य । सुमतौ शोभनायां बुद्धौ । भद्रे कल्याणकारिणि । सौमनसे सौमनस्ये । अपि यजमानाः । वयं । स्याम भवेम ॥ नमस्यः । नमसि साधुः । 'तत्र साधुः' इति यत् । तित्स्वरितः । अजनिष्ट । 'जनी प्रादुर्भावे' इत्यस्य लुङि सिचि रूपम् । सौमनसे । सुमनस इदमित्यर्थे 'तस्येदम्' इत्यण् । प्रत्ययस्वरः ॥

महाँ आदित्यो नमसोपसद्यो यातयज्जनो गृणते सुशेवः ।

तस्मा एतत्पन्यतमाय जुष्टमग्नौ मित्राय हविरा जुहोत ॥ ५ ॥

महान् । आदित्यः । नमसा । उपसद्यः । यातयत् । जर्जनः । गृणते । सुशेवः ।

तस्मै । एतत् । पन्यतमाय । जुष्टम् । अग्नौ । मित्राय । हविः । आ । जुहोत ॥ ५ ॥

योऽयम्^१ आदित्यः^२ महान् अत एव^३ नमसा नमस्कारेण^४ उपसद्यः सर्वैरपसदनीयः^५ यातयजनः ।
 प्रातःप्रातः स्वस्वकर्मणि प्रवर्तनीया जना येनेति स तथोक्तः ।^६ गृणते स्तोत्रं कुर्वते जनाय^७ सुक्तेवः च
 भवति^८ तस्मै^९ पन्यतमाय स्तुत्यतमाय^{१०} मित्राय आदित्याय^{११} जुष्टं प्रीतिविषयम्^{१२} एतत्^{१३} हविः^{१४} अग्नौ^{१५}
 आ^{१६} जुहोत जुहुत ॥ यातयजनः । ‘यती प्रयत्ने’ इत्यस्य ण्यन्तस्य शतरि रूपम् । बहुव्रीहौ पूर्वपद-
 प्रकृतिस्वरे प्राप्ते मरुद्वृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । गृणते । ‘गृ शब्दे’ । ‘शतुरनुमः’^{१७} इति
 विभक्तैरुदात्तत्वम् । पन्यतमाय । पनतेरध्यादित्वात् यत् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । जुष्टम् ।
 ‘नित्यं मन्त्रे’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ५ ॥

अभिष्टवषडहे दशरात्रे च सप्तदशैकविंशदितोमे सति होत्रादिकशस्त्रेष्ववापस्थाने^१ पञ्चसप्तसप्त-
 संस्थाका ऋच आवपनीयाः । तत्र मैत्रावरुणशस्त्रे ‘मित्रस्य चर्षणीधृतः’ इत्याद्याश्चतस्र आवापार्थाः^२ ।
 सूत्रितं च—‘मित्रस्य चर्षणीधृत इति चतस्रो मैत्र्यः’ (आश्व. श्रौ. ७.५) इति ॥

मित्रस्य चर्षणीधृतोऽवो देवस्य सानसि । युष्मं चित्रश्रवस्तमम् ॥ ६ ॥

मित्रस्य । चर्षणिधृतः । अवः । देवस्य । सानसि । युष्मम् । चित्रश्रवःस्तमम् ॥ ६ ॥

चर्षणीधृतः मनुष्याणां वृष्टिप्रदानेन धारकस्य^१ मित्रस्य^२ देवस्य संबन्धि^३ अवः^४ अन्नं^५ सानसि
 सर्वैः^६ संभजनीयं^७ युष्मं तदीयं धनं च^८ चित्रश्रवस्तमम् अतिशयेन चायनीयकीर्तियुक्तम् ॥ सानसि ।
 सनोतेः ‘सानसिपणिसि’^९ इत्यादिना असिचप्रत्ययान्तत्वेन निपातनादुपधावृद्धिः । चित्रादन्तोदात्तः ।
 ‘स्वमोः’^{१०} इति स्वमोर्लुक् ॥

प्रातर्होमस्य कालात्यये मैत्रेष्टिः । तस्याम् ‘अभि यो महिना’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—
 ‘अभि यो महिना दिवं प्र स मित्र मतो अस्तु प्रयस्वान्’ (आश्व. श्रौ. ३. १२) इति ॥

अभि यो महिना दिवं मित्रो बभूव सप्रथाः । अभि श्रवोभिः पृथिवीम् ॥ ७ ॥

अभि । यः । महिना । दिवम् । मित्रः । बभूव । सप्रथाः । अभि । श्रवःऽभिः । पृथिवीम् ॥ ७ ॥

यः^१ मित्रः^२ महिना स्वकीयेन महिना^३ दिवम् अन्तरिक्षम्^४ अभि^५ बभूव अभिभवति स
 मित्रः^६ सप्रथाः । प्रथः प्रसिद्धिः कीर्तिः । तत्सहितः^७ श्रवोभिः वृष्टिद्वारोत्पादितैरन्नैः^८ पृथिवीम् अपि
 अभिभवति । बह्वन्नयुक्तं करोतीत्यर्थः ॥ सप्रथाः । ‘प्रथ प्रख्याने’ । असुन् । ‘वोपसर्जनस्य’
 इति सहस्य सभावः ॥

मित्राय पञ्च येमिरे जना अभिष्टिशवसे । स देवान्विश्वान्विभर्ति ॥ ८ ॥

मित्राय । पञ्च । येमिरे । जनाः । अभिष्टिशवसे । सः । देवान् । विश्वान् । विभर्ति ॥ ८ ॥

पञ्च^१ जना निषादपञ्चमाश्रितारो वर्णाः^२ अभिष्टिशवसे शत्रूणामभिगन्तुबलयुक्ताय^३ मित्राय
 येमिरे हवींष्युद्यच्छन्ति । सः तादृशो मित्रः^४ विश्वान् सर्वान्^५ देवान्^६ विभर्ति । स्वस्वरूपतया

धारयति ॥ अभिष्टिशवसे । इषेः ' मन्त्रे वृष० ' इत्यादिना क्तिन् । ' तादौ च निति० ' इत्यभेः अन्तो-
दात्तत्वम्^१ । शकन्ध्वादिवात् पररूपत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥

मित्रो देवेष्वायुषु जनाय वृक्तवर्हिषे । इष इष्टव्रता अकः ॥ ९ ॥

मित्रः । देवेषु । आयुषु । जनाय । वृक्तवर्हिषे । इषः । इष्टव्रताः । अकरित्यकः ॥ ९ ॥

वमित्रः भगवानादित्यः । देवेषु द्योतमानादिगुणयुक्तेषु । आयुषु मनुष्येषु मध्ये यो जनो
वृक्तवर्हिः । वृक्तं लूनं वर्हिर्येन सः । बार्हिल्वनासादनपूर्वं हविषो दाता ऋत्विगित्यर्थः । तस्मै वृक्तवर्हिषे
जनाय । इष्टव्रताः । इष्टानि कल्याणानि व्रतानि कर्माणि याभिः सिध्यन्ति ताः । इषः तादृशान्यज्ञानि
अकः करोति । तस्मै ददातीत्यर्थः ॥ वृक्तवर्हिषे । ' ओष्रश्चू छेदने ' । कर्मणि निष्ठायां ' यस्य विभाषा '
इति इट्प्रतिषेधः । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । अकः । करोतेर्लुङि स्लेः ' मन्त्रे घस० ' इत्यादिना लुक् ।
सिपो हृङ्यादिलोपः । निघातः ॥ ६ ॥

' इहेह वः ' इति सप्तचं सप्तमं सूक्तं वैश्वामित्रं जागतमृभुदेवताकम् । अन्यस्तु च इन्द्रदेवताकश्च ।
तथा चानुकान्तम्—' इहेह वः सप्तमं जागतं वृचोऽस्य ऐन्द्रश्च ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।
आद्याश्चतस्रः पृष्ठयाभिपुत्रवडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्वानीयाः । सूत्रितं च—' इहेह
व इति चतस्रः ' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

इहेह वो मनसा बन्धुता नर उशिजो जग्मुर्भि तानि वेदसा ।

याभिर्मायाभिः प्रतिजूतिवर्पसुः सौधन्वना यज्ञियं भागमानुश ॥ १ ॥

इह इहेह । वः । मनसा । बन्धुता । नरः । उशिजः । जग्मुः । अभि । तानि । वेदसा ।

याभिः । मायाभिः । प्रतिजूतिवर्पसुः । सौधन्वनाः । यज्ञियम् । भागम् । आनुश ॥ १ ॥

हे ऋभवः । वः युष्माकं । बन्धुता । बध्नन्ति फलेन संयोजयन्तीति बन्धवः कर्माणि । तेषां
समूहः^२ बन्धुता । ' इहेह सर्वत्र^३ मनसा सर्वज्ञायते । नरः हे मनुष्या ऋभवः । उशिजः यज्ञभागं
कामयमाना भवन्तः । वेदसा यज्ञभागप्रापककर्मविषयज्ञानेन । तानि तादृशानि कर्माणि । अभि । जग्मुः
प्राप्नुवन्ति । कानि तानि । मायाभिः । मीयन्ते ज्ञायन्त इति मायाः कर्माणि । याभिः मायाभिर्नैः
कर्मभिः । प्रतिजूतिवर्पसुः प्रतिपक्षाभिभवनशीलतेजोयुक्ताः । सौधन्वनाः । सुधन्वा नामाङ्गिरसः पुत्रः
कश्चिदधिः । तस्य पुत्राः सौधन्वनाः । ते च त्रय ऋभुर्विभवा वाज इति । एतन्नामका यूयं । यज्ञियं
यज्ञाहं । भागं सोमपानादिलक्षणम् । आनुश प्राप्ताः^४ स्थ । तथा च मन्त्रवर्णः—' ऋभुर्विभवा वाजो
देवा अगच्छत स्वपसो यज्ञियं भागमैतन ' (ऋ. सं. १. १६१. ६) इति । अयमर्थो ब्राह्मणेऽपि
' ऋभवो वै देवेषु तपसा सोमपीथमभ्यजयन् ' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यत्रोपाख्यानपूर्वकं स्पष्टमभिहितः ।

यद्वा । नरः कर्मणा^१ नेतारो हे ऋभव उशिजः कामयमाना वेदसा हविलक्षणेन धनेन युक्ताः स्तोतारो चो युष्माकं तानि चमसतक्षणादीनि^२ कर्माणि बन्धुता बन्धुतया सत्येन मनसा जग्मुः अभिगच्छन्ति । कानि इत्याशङ्कयामाह । यैः चमसतक्षणादिभिः^३ कर्मभिर्यज्ञार्हं भागं यूयमाप्नुत तान्यभिगच्छन्ति । युष्माकं बुद्धिनैपुणानि चिन्तयन्तीत्यर्थः ॥ इहेह । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । परस्याग्नेडितत्वात् अनुदात्तत्वे पूर्वपदस्वरः । बन्धुता । 'बन्ध बन्धने' । 'भृस्वृस्निहि' इत्यादिना कर्तरि उपत्ययः । समूह इत्यर्थे 'ग्रामजनबन्धुसहायेभ्यस्तल्' (पा. सू. ४.२.४३) इति तल् । लिट्स्वरः^४ ॥

याभिः शचीभिश्चमसाँ अपिंशत यया धिया गामरिणीत चर्मणः ।

येन हरी मनसा निरतक्षत तेन देवत्वमभवः समानश ॥ २ ॥

याभिः । शचीभिः । चमसान् । अपिंशत । यया । धिया । गाम् । अरिणीत । चर्मणः ।

येन । हरी इति । मनसा । निःऽअतक्षत । तेन । देवऽत्वम् । ऋभवः । सम् । आनश ॥ २ ॥

हे^५ ऋभवः^६ याभिः^७ शचीभिः^८ शक्तिभिः^९ चमसान् चतुरः^{१०} अपिंशत विभक्तवन्तः स्थ । यया^{११} धिया प्रज्ञया^{१२} गां मृताम्^{१३} अरिणीत^{१४} चर्मणः^{१५} चर्मणा^{१६} योजनात् प्रापितवन्तः स्थ । येन^{१७} मनसा प्रज्ञानेन^{१८} हरी एतन्नामकाविन्द्रस्याश्वौ^{१९} निरतक्षत नितरामकुरुत । तथा च मन्त्रवर्णः—'य इन्द्राय वचोयुजा ततक्षुर्मेनसा हरी' (ऋ. सं. १.२०.२) इति^{२०} । एतेन सर्वेणानेन कर्मणा^{२१} देवत्वं यज्ञ-भागार्हत्वलक्षणं^{२२} देवभावं^{२३} समानश सम्यक् प्राप्ताः स्थ ॥ अपिंशत । 'पिश अवयवे' । तुदादिः । तस्य लङि मध्यमे रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अरिणीत । 'री गतिरेषणयोः' । क्रयादिः । तस्य लङि रूपम् । अत्रापि पूर्ववदनिघातः । निरतक्षत । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । लङि रूपम् । पूर्ववत् अनिघाते 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेर्निघातः । अडुदात्तः । आनश । अश्रोतेर्लिङि रूपम् । निघातः ॥

इन्द्रस्य सख्यमभवः समानशुर्मनोर्नपातो अपसो दधन्विरे ।

सौधन्वनासो अमृतत्वमेरिरे विष्टी शमीभिः सुकृतः सुकृत्यया ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य । सख्यम् । ऋभवः । सम् । आनशुः । मनोः । नपातः । अपसः । दधन्विरे ।

सौधन्वनासः । अमृतऽत्वम् । आ । ईरिरे । विष्टी । शमीभिः । सुऽकृतः । सुऽकृत्यया ॥ ३ ॥

मनोर्नपातः मनुष्यस्याङ्गिरसः^१ पुत्राः^२ अपसः यागादिलक्षणकर्मवन्तः^३ ऋभवः^४ इन्द्रस्य^५ सख्यं समानख्यानत्वं^६ समानशुः सम्यक् प्राप्तुवन् । तथेन्द्रस्य सख्यं प्राप्तास्त ऋभवः^७ दधन्विरे । पूर्व

१. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-कर्मणि; च-स-कर्मणि । २. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-°भक्षणादीनि । ३. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-°भक्षणादिभिः । ४. ल-लितीति प्रत्ययस्वरः । पूर्वस्योदात्तत्वम् । ५. त-'हे ऋभवः' नास्ति । ६. त-मृतां सतीम् । ७. त-'चर्मणा' नास्ति । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-अयम् । ९. त-ल-इति । ऋभवः । उरु प्रभूतं भान्तीति ऋतेन सत्येन भान्तीति वा तादृशा हे ऋभवः । १०. ख-ग-घ-च-ण-भ-यज्ञभागार्हत्वलक्षणम्; ल-यज्ञलक्षणम् । ११. ल-मनुष्यस्याङ्गिरसस्य । १२. ख-ग-घ-च-ण-भ-स-समानख्यानत्वं प्राप्ताः ।

मनुष्यत्वेन मरणयोग्या अपीदानीमिन्द्रस्य सख्येन प्राणान् धारयन्ति । तथा च^१ मन्त्रः—‘अधारयन्त
वह्नयः’ (क्र. सं. १. २०. ८) इति । ^२सौधन्वनासः सुधन्वनामकस्यर्षेः पुत्रा ऋभवः ^३सुकृतः
शोभनकर्माणः सन्तः प्रभूतैः ^४शमीभिः देवत्वप्राप्तिप्रतिबन्धनिवारणहेतुभिः कर्मभिः ^५सुकृत्यया
शोभनेन कर्मणा च ^६विष्ट्री व्याप्य ^७अमृतत्वमेरिरे देवत्वं प्रापुः । तथा च मन्त्रान्तरमाध्यायते—
‘मर्तासः सन्तो अमृतत्वमानशुः’ (क्र. सं. १. ११०. ४) इति ॥ नपातः । ‘नभ्राण्नपात’^८
इत्यादिना नजः प्रकृतिभावः । दधन्विरे । धविर्गस्यर्थः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । लिटि रूपम् । ईरिरे ।
‘ईर गतौ’ । मन्त्रत्वात् आम् न भवति । निघातः । सुकृत्यया । करोतेभावे ‘कृजः श च’ इति
क्यप् । प्रत्ययस्य व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । समासे कृदुत्तरस्वरः ॥

इन्द्रेण याथ सरथं सुते सचाँ अथो वशानां भवथा सह श्रिया ।

न वः प्रतिमै सुकृतानि वाघतः सौधन्वना ऋभवो वीर्याणि च ॥ ४ ॥

इन्द्रेण । याथ । सरथम् । सुते । सचाँ । अथो इति । वशानाम् । भवथ । सह । श्रिया ।

न । वः । प्रतिमै । सुकृतानि । वाघतः । सौधन्वनाः । ऋभवः । वीर्याणि । च ॥ ४ ॥

हे ऋभवो यूयम् ^१इन्द्रेण ^२सचा सह ^३सरथं समानमेकं रथमारुह्य ^४सुते अभिषुतसोमवति यज्ञे
याथ गच्छथ । ^५अथो अनन्तरमिन्द्रेण सह एकरथमारुह्य यूयं ^६वशानाम् । उड्यते काम्यते
यजमानेन स्वर्गादिलक्षणं^७ फलम्^८ एभिरिति वशाः मनुष्याः । तेषां ^९श्रिया स्तुतिहविरादिरूपया ^{१०}सह
भवथ । हे ^{११}सौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः ^{१२}वाघतः । अमृतत्वादिलक्षणफलस्य वोढारो मेधाविनो
वा इति यास्कः । तादृशा हे ^{१३}ऋभवः ^{१४}वः युष्माकं ^{१५}सुकृतानि देवत्वस्य प्रापकाणि शोभनानि कर्माणि
न ^{१६}प्रतिमै । प्रतिमातुमियत्तया परिच्छेत्तुं न केनापि शक्यानि । तथा ^{१७}वीर्याणि युष्माकं सामर्थ्यानि
च नैव प्रतिमातुं शक्यानि ॥ वशानाम् । ‘वश कान्तौ’ । ‘वशिरण्योरुपसंख्यानम्’ इति करणे
अप्रत्ययः । प्रत्ययस्य पित्त्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । वशाशब्दो वन्ध्यावचनश्चेत् अन्तोदात्तः^{१८}
भवति । ‘वशा मेश अवसृष्टास आहुताः’ (क्र. सं. १०. ९१. १४) इति । वः । युष्मच्छब्दस्य
षष्ठीबहुवचने वसादेशः । निघातः । प्रतिमै । ‘माङ् माने’ । विच् । प्रतिमाः प्रतिमानम् ।
तस्य चतुर्थ्येकवचने आतो लोपाभावश्छान्दसः^{१९} । एकादेशस्वरः ॥

आभिष्टविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ‘इन्द्र ऋभुभिः’ इत्याभेवस्तृचः । सूत्रितं च—‘घृतवती
भुवनानामभिश्चिनेन्द्र ऋभुभिर्वाजवह्निरिति तृचौ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७.) इति । आद्या^{२०} तृतीयसवने
हेतुः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—‘इन्द्र ऋभुभिर्वाजवह्निः समुक्षितमिन्द्रावरुणा सुतपाविमं सुतम्’
(आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

१. ग-च-भ-ल-स-‘च’ नास्ति । २. ख-ग-च-भ-स्वर्गादिलक्षणफलम् । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-
इत्यन्तोदात्तः । ४. ख-ग-ण-न-भ-ल-स-लोपश्छान्दसः । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-आद्यः ।

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजवद्भिः समुक्षितं सुतं सोममा वृषस्वा गभस्त्योः ।

धियेषितो मघवन्दाशुषो गृहे सौधन्वनेभिः सह मत्स्वा नृभिः ॥ ५ ॥

इन्द्रं । ऋभुऽभिः । वाजवत्ऽभिः । समुक्षितम् । सुतम् । सोमम् । आ । वृषस्व । गभस्त्योः ।

धिया । इषितः । मघवन् । दाशुषः । गृहे । सौधन्वनेभिः । सह । मत्स्व । नृभिः ॥ ५ ॥

हे इन्द्रं वाजवद्भिः । वाजो नाम ऋभूणां भ्राता । यद्वा । वाजोऽन्नम् । तत्सहितैः ऋभुभिः सहितस्त्वं समुक्षितं सम्यगद्भिः^१ सितं^२ प्रावभिः^३ वसुतं^४ सोमं गभस्त्योः । बप्सत्यद्वत्याभ्यामन्नमिति गृह्णन्ति पदार्थानाभ्यामिति वा गभस्ती बाहू । तयोर्बाह्वोः^५ आ वृषस्व आक्षारय^६ । ग्रहमुभाभ्यां बाहुभ्यां गृहीत्वा सोमं पिबेयर्थः । हे मघवन्^७ इन्द्रं धिया स्तोत्ररूपेण कर्मणा इषितः प्रेरितस्त्वं दाशुषः हविर्दत्तवतो यजमानस्य गृहे सौधन्वनेभिः सुधन्वनः पुत्रैः^८ नृभिः मनुष्यैर्ऋभुभिः सह साकं मत्स्व सोमपानेन हृष्टो भव ॥ समुक्षितम् । ‘उक्ष सेचने’ । कर्मणि क्तः । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः स्वरः । गभस्त्योः । ‘भस भर्त्सनदीक्ष्योः’ इत्यस्मात् ‘भसेर्गट्च’ इति सूत्रेण तिप्रत्ययो धातोः गडागमश्च । यद्वा । गृह्णातेः ष्वोदरादित्वादेवं नेयम् । मत्स्व । मदि स्तुत्यादिषु । लोटि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लृक् । निघातः ॥

इन्द्रं ऋभुमान्वाजवान्मत्स्वेह नोऽस्मिन्त्सर्वे शच्यां पुरुष्टुत ।

इमानि तुभ्यं स्वसराणि येमिरे व्रता देवानां मनुषश्च धर्मभिः ॥ ६ ॥

इन्द्रं । ऋभुऽमान् । वाजऽवान् । मत्स्व । इह । नः । अस्मिन् । सर्वे । शच्यां । पुरुऽस्तुत ।

इमानि । तुभ्यम् । स्वसराणि । येमिरे । व्रता । देवानाम् । मनुषः । च । धर्मऽभिः ॥ ६ ॥

पुरुष्टुत बहुभिः स्तुत हे इन्द्रं ऋभुमान् ऋभुणा तद्मान् वाजवान् वाजेन ऋभोभ्रात्रा युक्तः शच्या इन्द्राण्या कर्मणा वा सहितः सन् नः अस्माकम् इह कर्मणि अस्मिन् तृतीयसर्वे मत्स्व हृष्टो भव । हे इन्द्रं तुभ्यं त्वदर्थम् इमानि स्वसराणि अहानि येमिरे । तव सोमपानार्थं त्रिषु सर्वनेषु नियतान्यासते । किंच देवानाम् अग्न्यादीनां व्रता व्रतानि कर्माणि च मनुषः मनुष्यस्य धर्मभिः कर्मभिः साकं त्वदर्थं नियतान्यासते ॥

इन्द्रं ऋभुभिर्वाजिभिर्वाजयन्निह स्तोमं जरितुरुप याहि यज्ञियम् ।

शतं केतेभिरिषिरेभिरायवे सहस्रणीथो अध्वरस्य होमनि ॥ ७ ॥

इन्द्रं । ऋभुऽभिः । वाजिऽभिः । वाजयन् । इह । स्तोमम् । जरितुः । उप । याहि । यज्ञियम् ।

शतम् । केतेभिः । इषिरेभिः । आयवे । सहस्रऽनीथः । अध्वरस्य । होमनि ॥ ७ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-सम्यगभिषिक्तम् । २. ग-च-प्रक्षारय । ३. त-मघवन् धनवन्; न-ल-स-मघवन् हे ।

हे ^१वृन्द ^२वाजिभिः ^३वाजयुक्तैः ^४ऋभुभिः सहितस्त्वं ^५वाजयन् स्तोतुर्वाजमज्ञं कुर्वाणः ^६वृह यज्ञे ^७यज्ञियं यज्ञाहं ^८वजरितुः स्तोतुः ^९स्तोमं स्तोत्रम् ^{१०}उप ^{११}याहि आगच्छ । पुनः किंकिष्टः । ^{१२}केतेभिः । केत्यते ज्ञायते सर्वमेभिरिति केताः प्राज्ञाः ^{१३}मरुतः । तैः ^{१४}शतं शतसंख्याकैः ^{१५}इषिरेभिः इषिरैर्गमनकुशलैः अश्वैः सहितः ^{१६}आयवे मनुष्याय यजमानाय ^{१७}सहस्रनीथः बहुप्रकारनयनोपेतः ^{१८}अध्वरस्य । न विद्यते ध्वरो हिंसा यस्य तादृशस्य सोमस्य ^{१९}होमनि होमे आगच्छेति शेषः ॥ वाजयन् । वाजं करोतीति णिच् । ‘णाविष्टवत्’ इतीष्टवद्भावात् ‘तुरिष्टेमेयः सु’ इति टिलोपः । केतेभिः । ‘कित ज्ञाने’ । घञ् । निस्त्वादाद्युदात्तः ॥ ॥ ७ ॥

‘उपो वाजेन’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वैश्वामित्रमुपोदेवताकम् । तथा चानुक्रान्तम्-‘उष उपस्यम्’ इति । प्रातरनुवाके उपस्ये क्रतावाश्विनश्च च क्रैष्टुभे छन्दस्येतस्य सूक्तस्य विनियोगः । सूत्रितं च-‘उपो वाजेनेदमु त्यत्’ (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

उषो वाजैन वाजिनि प्रचेताः स्तोमं जुषस्व गृणतो मघोनि ।

पुराणी देवि युवतिः पुरंधिरनु व्रतं चरसि विश्ववारे ॥ १ ॥

उषः । वाजैन । वाजिनि । प्रचेताः । स्तोमम् । जुषस्व । गृणतः । मघोनि ।

पुराणी । देवि । युवतिः । पुरंमऽधिः । अनु । व्रतम् । चरसि । विश्ववारे ॥ १ ॥

^१वाजेन ^२वाजिनि अन्नेनाश्रयति । तथा च मन्त्रः-‘सं वाजैर्वाजिनीवति’ (क्र. सं. १. ४८. १६) इति । ^३मघोनि धनवति हे ^४उषः ^५प्रचेताः प्रकृष्टज्ञानवती सती ^६त्वं ^७गृणतः तव स्तोत्रं कुर्वतः ^८स्तोतुः ^९स्तोमं स्तोत्रं ^{१०}जुषस्व सेवस्व ^{११}यद्वा । वाजेन हविर्लक्षणेनाज्ञेन सह स्तोमं जुषस्वेति संबन्धः । ^{१२}विश्ववारे विश्वैः सर्वैर्वरणीये हे उषः ^{१३}देवि ^{१४}पुराणी पुरातनी । ^{१५}युवतिः ^{१६}इत्युपमा । तद्वच्छोभमाना । ^{१७}‘सुसंकाशा मातृमृष्टेव योषा’ (क्र. सं. १. १२३. ११) इतिवत् । ^{१८}पुरंधिः । पुरु बहु धीः स्तोत्रलक्षणं कर्म यस्याः सा । बहुस्तोत्रवती । ^{१९}‘पुरंधिर्बहुधीः’ इति यास्कः । पुरंधिः शोभमाना वा । एवंविधगुणोपेता त्वम् ^{२०}अनु ^{२१}व्रतं यज्ञकर्माभिलक्ष्य ^{२२}चरसि यष्टव्यतया वर्तसे ॥ मघोनि । मघशब्दात् मतुबर्थे ‘छन्दसीवनपौ’ इति वनिप् । स्त्रियाम् ‘क्लेश्यो ङीप्’ । ‘श्वयुवमघोनामतद्धिते’ इति संप्रसारणे कृते गुणः । संबुद्धौ ‘अम्बार्थनशोर्ह्रस्वः’ । निघातः । पुराणी । पुराणशब्दः ‘पुराणप्रोक्तेषु’ इत्यन्तोदात्तत्वेन निपातितः । ‘टिड्ढाणञ्’ इति ङीप् । ‘अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः’ इत्यन्तोदात्तत्वम् । पुरंधिः । पृषोदरादित्वात् उकारस्य अमादेश ईकारस्य ह्रस्वश्च । ‘आद्युदात्तप्रकरणे दिवोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम्’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-वाजिभिः अश्ववाहिनः । २. ख-ग-च-न-भ-स-‘स्तोतुः’ नास्ति । ३. घ-च-ण-ल-प्रज्ञाः । ४. ग-च-फ-त्वम् ; ण-न-ल-स-सती । ५. ल-कुर्वाणस्य । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘सेवस्व’ नास्ति । ७. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-युवतिस्तरुणी ।

उषो देव्यमर्त्या वि भाहि चन्द्ररथा सूनृता ईरयन्ती ।

आ त्वा वहन्तु सुयमासो अश्वा हिरण्यवर्णा पृथुपाजसो ये ॥ २ ॥

उषः । देवि । अमर्त्या । वि । भाहि । चन्द्ररथा । सूनृताः । ईरयन्ती ।

आ । त्वा । वहन्तु । सुयमासः । अश्वाः । हिरण्यवर्णाम् । पृथुपाजसः । ये ॥ २ ॥

हे उषो देवि अमर्त्या मरणधर्मरहिता चन्द्ररथा सुवर्णमयरथोपेता सूनृताः प्रियसत्वरूपा वाचः ईरयन्ती उच्चारयन्ती । तथा च मन्त्रवर्णः—‘सुन्नावरी सूनृता ईरयन्ती’ (ऋ. सं. १. ११३. १२) इति । तादृशी त्वं वि भाहि सूर्यकिरणसंबन्धात् विशेषेण दीप्यस्व^१ । पृथुपाजसः प्रभूतबलयुक्ता अरुणवर्णाः ये अश्वाः विद्यन्ते सुयमासः सुष्ठु नियन्तुं शक्या रथे योजितास्तेऽश्वाः हिरण्यवर्णा एवा त्वाम् आ वहन्तु ॥ सुयमासः । यमेरकृच्छार्थं खल् । लिस्वरः ॥

उषः प्रतीची भुवनानि विश्वोर्ध्वा तिष्ठस्यमृतस्य केतुः ।

समानमर्थं चरणीयमाना चक्रमिव नव्यस्या ववृत्स्व ॥ ३ ॥

उषः । प्रतीची । भुवनानि । विश्वा । ऊर्ध्वा । तिष्ठसि । अमृतस्य । केतुः ।

समानम् । अर्थम् । चरणीयमाना । चक्रम् ईव । नव्यसि । आ । ववृत्स्व ॥ ३ ॥

हे उषः देवि विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रतीची । प्रति आभिमुख्येनाञ्जति प्राप्नोतीति प्रतीची । अमृतस्य मरणधर्मरहितस्य सूर्यस्य केतुः प्रज्ञापयित्री त्वम् ऊर्ध्वा नभस्युन्नता तिष्ठसि । नव्यसि पुनः पुनर्जायमानतया नवतरे हे उषो देवि अर्थम्^२ । अर्थते गम्यतेऽस्मिन्नित्यर्थो मार्गः । समानम् एकं मार्गमुदयात् प्राचीनकाललक्षणं चरणीयमाना चरितुमिच्छन्ती त्वम् आ ववृत्स्व पुनस्तस्मिन् मार्गे आवृत्ता भव । तत्र दृष्टान्तः । चक्रमिव । यथा नभसि चरितुः सूर्यस्य स्थाङ्गं पुनः पुनरावर्तते तद्वत् ॥ प्रतीची । प्रतिपूर्वादञ्जतेः क्तिन् । ‘अञ्जतेश्चोपसंख्यानम्’ इति ङीप् । ‘अचः’ इत्यकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घः^३ । उदात्तनिवृत्तिस्वरान्तोदात्तः । केतुः । ‘चायू पूजानिशासनयोः’ इत्यस्मात् ‘चायः की च’ इति तुः । की इत्यादेशः । आर्धधातुकलक्षणो गुणः । अर्थम् । अर्तस्थन्प्रत्ययः । नव्यसि । नव-शब्दात् ईयसुनि ङीपि रूपम् । ईकारलोपश्चान्दसः । ववृत्स्व । ‘वृत्तु वर्तने’ । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य श्रुतः ॥

१. घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-दीप्यसे । २. घ-च-ण-न-फ-भ-त्वं चक्रमिव चरणीयमाना समानमर्थं उत्तमं मार्गम् आववृत्स्व आवर्तनं कुरुष्व । अर्थम् । अर्थते गम्यते मार्गोऽस्मिन्नित्यर्थः; ल-स-अर्थम् । अर्थते गम्यते मार्गोऽस्मिन्नित्यर्थः ।

अव॒ स्यूमे॑व चिन्वती॒ म॒घो॒न्युषा॑ याति॒ स्व॒सर॑स्य॒ पत्नी॑ ।

स्व॑र्ज॒नन्ती॑ सु॒भगा॑ सु॒दंसा॑ अ॒न्ता॒दिवः॑ प॒प्रथ॒ आ पृथि॑व्याः ॥ ४ ॥

अव॑ । स्यू॒म॒ऽइव॑ । चिन्व॒ती । म॒घो॒नी । उ॒षाः । या॒ति । स्व॒सर॑स्य । पत्नी॑ ।

स्वः । ज॒न॒न्ती । सु॒भगा॑ । सु॒दंसाः । आ । अ॒न्ता॒त् । दि॒वः । प॒प्र॒थे । आ । पृथि॑व्याः ॥ ४ ॥

येयम् १ उषाः २ स्यूमेव वस्त्रमिव विस्तृतं तमः ३ अव ४ चिन्वती अवचयमपक्षयं प्रापयन्ती ५ मघोनी धनवती ६ स्वसरस्य । सुष्ठुस्यति क्षिपति तम इति स्वसरः सूर्यो वासरो वा । तस्य ७ पत्नी सती ८ याति गच्छति । ९ स्वः स्वकीयं तेजः १० जनन्ती जनयन्ती ११ सुभगा सुधना १२ सौभाग्ययुक्ता १३ वा १४ सुदंसाः शोभनाभिहोत्रकर्मा १५ सेयमुषाः १६ दिवः शुलोकस्य १७ आ १८ अन्तात् १९ पृथिव्याः च २० आ अन्तात् आवसानात् २१ पप्रथे प्रथते प्रकाशते इत्यर्थः ॥ स्यूमेव । ‘ पिबु तन्तुसंताने ’ । ‘ अविषिचिशुषिभ्यः कित् ’ इति मन्प्रत्ययः । ‘ झोः शूडनुनासिके च ’ इति ऊर् । यणादेशः । ‘ सुपां सुलुक् ’ इति सोर्लुक् । निच्वादाशुदात्तः । चिन्वती । ‘ शतुरनुमः ’ इति ङीप् उदात्तत्वम् । जनन्ती । ‘ जन जनने ’ इत्यस्य प्यन्तस्य शतरि रूपम् । ‘ छन्दर्युभयथा ’ इति रूप आर्धधातुकत्वेन णिलोपः ॥

अच्छा॑ वो दे॒वीमु॒षसं॑ विभा॒तीं प्र वो॑ भर॒ध्वं नम॑सा सुवृ॒क्तिम् ।

ऊ॒र्ध्वं म॒धुधा॑ दि॒वि पाजो॑ अ॒श्रेत्प्र रो॑चना रु॒रुचे॑ र॒ण्वसं॑दृक् ॥ ५ ॥

अच्छ॑ । वः । दे॒वीम् । उ॒षसं॑म् । वि॒ऽभा॒तीम् । प्र । वः । भर॒ध्वम् । नम॑सा । सु॒ऽवृ॒क्तिम् ।

ऊ॒र्ध्वम् । म॒धुधा॑ । दि॒वि । पाजः॑ । अ॒श्रेत् । प्र । रो॒चना । रु॒रुचे॑ । र॒ण्वऽसं॑दृक् ॥ ५ ॥

हे स्तोतारः १ वः युष्मान् २ अच्छ अभिलक्ष्य ३ विभातीं शोभमानाम् ४ उषसं ५ देवीं प्रति ६ वः युष्माकं संबन्धिना ७ नमसा नमस्कारेण सह ८ सुवृक्तिं शोभनां स्तुतिं ९ प्र १० भरध्वं यूयं कुरुत । ११ मधुधा । मधुराणि स्तुतिलक्षणानि वाक्यानि दधातीति । मधु १२ सोमः १३ तं धारयतीति वा । यद्वा । मधुधादित्यधात्री । यद्वा । अवग्रहाभावादव्युत्पन्नावयवम् अखण्डमिदं पदम् १४ उपोनाम । सेयमुषाः १५ दिवि नभसि १६ ऊर्ध्वं १७ पाजः ऊर्ध्वाभिमुखं पाजस्तेजः १८ अश्रेत् श्रयति १९ तथा २० रोचना रोचनशीला २१ रण्वसंदृक् रमणीयदर्शनोषाः २२ प्र २३ रुरुचे प्रकर्षेण दीप्यते । यद्वा । रोचना लोकान् प्र रुरुचे प्रकर्षेण स्वतेजसा दीपयति । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ व्युच्छन्ती हि रश्मिभिर्विश्रमाभासि रोचनम् ’ (क्र. सं. १. ४९. ४) इति ॥ रण्वसंदृक् । रवेर्गत्यर्थस्य अच्प्रत्ययः । इदित्वात् नुमागमः । संपूर्वात् दशोः क्रिन् । बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

१. च-फ-सुष्ठु सौभाग्ययुक्ता । २. च-फ-शोभनाभिहोत्रकर्मापेतेयमुषाः । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-अवसानात् । ४. त-उषोदेवीम् । ५. ख-ग-त-न-फ-भ-स-शोभमानाम्; च-सुष्ठु शोभमानाम् । ६. त-मधुः । ७. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-स्तोमः । ८. ग-च-भ-धारयन्तीति । ९. च-फ-सदिदम् । १०. च-आश्रयति । ११. ख-ग-च-यथा च; घ-ण-भ-तथा च ।

ऋतावरी दिवो अकैरबोध्या रेवती रोदसी चित्रमस्थात् ।

आयतीमग उषसं विभाती वाममेषि द्रविणं भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

ऋतावरी । दिवः । अकैः । अबोधि । आ । रेवती । रोदसी इति । चित्रम् । अस्थात् ।

आयतीम् । अग्रे । उषसम् । विभातीम् । वामम् । एषि । द्रविणम् । भिक्षमाणः ॥ ६ ॥

वृक्तावरी सत्यवती येयमुषाः वदिवः ह्युलोकात् अकैः तेजोभिः अबोधि सर्वैर्ज्ञायते । ततः रेवती धनवती येयं रोदसी द्यावापृथिव्यौ चित्रं नानाविधरूपयुक्तं यथा भवति तथा आ अस्थात् सर्वतो व्याप्य तिष्ठति हे अग्रे आयती त्वदभिमुखमागच्छन्ती विभाती भासमानाम् उषसम् उपोदेवी भिक्षमाणः हवीषि याचमानस्त्वं वामं वननीयं द्रविणम् अग्निहोत्रादिलक्षणं धनम् एषि प्राप्तोषि । अबोधि । 'बुध अवगमने' । कर्मणि लुङि 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण् । 'चिणो लुक्' । रेवती । रयिश्चब्दात् मतुप् । 'छन्दसीरः' इति वत्वम् । 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति संप्रसारणपरपूर्वत्वे । गुणः । 'उगितश्च' इति ङीप् । 'रेशब्दाच्चोपसंख्यानम्' इति मतुप् उदात्तत्वम् ॥

ऋतस्य बुध उषसामिष्यन्वृषा मही रोदसी आ विवेश ।

मही मित्रस्य वरुणस्य माया चन्द्रेव भानुं वि दधे पुरुत्रा ॥ ७ ॥

ऋतस्य । बुधे । उषसाम् । इष्यन् । वृषा । मही इति । रोदसी इति । आ । विवेश ।

मही । मित्रस्य । वरुणस्य । माया । चन्द्रा इव । भानुम् । वि । दधे । पुरुत्रा ॥ ७ ॥

वृषा वृष्टिद्वारा अपां प्रेरक आदित्यः ऋतस्य अग्निहोत्रादिकर्मकरणे सत्यभूतस्याहः बुधे मूले उषसामिष्यन् प्रेरणं कुर्वन् मही महत्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ आ विवेश स्वतेजोभिः सर्वतः प्रविष्टवान् । यद्वा । वृषा वर्षितेष्यन् सर्वतो गच्छन्नुषसां संबन्धी रश्मिसमूहो रोदसी द्यावापृथिव्यौ विष्टवानिति योजनीयम् । तत उषाः मही महती मित्रस्य वरुणस्य मित्रावरुणयोः माया प्रभारूपा सती चन्द्रेव सुवर्णानीय भानुं स्वप्रभां पुरुत्रा बहुषु देशेषु वि दधे विदधाति सर्वत्र प्रसारयति ॥ मही । अल्लोपश्छान्दसः । पुरुत्रा । 'देवमनुष्य' इत्यादिना अधिकरणे त्राप्रत्ययः ॥ ८ ॥

'इमा उ वाम' इत्यष्टादशच नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुकणिका—'इमा उ द्वयून्मैन्द्रावरुण-बाह्रस्पत्यपौणसावित्रसौम्यमैत्रावरुणास्तृचा अन्त्यो जमदग्न्यापो वा चतुर्थ्याद्या गायत्र्यः' इति । ऋत्नस्य विश्वामित्र ऋषिरन्त्यस्य तृचस्य जमदग्निर्वा । आद्यास्त्रिस्त्रिष्टुभः शिष्टाः पञ्चदश गायत्र्यः । प्रथमस्येन्द्रावरुणौ देवता द्वितीयस्य बृहस्पतिस्तृतीयस्य पूषा चतुर्थस्य सविता पञ्चमस्य सोमः षष्ठस्य

१. त-संप्रसारणं पररूपत्वे; न-संप्रसारणं परपूर्वत्वम् । २. ख-ग-च-ण-भ-स- 'अपां' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'स्वतेजोभिः' नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-मित्रस्य वरुणस्य माया महती मित्रावरुणयोः या माया ।

मित्रावरुणौ । आभिषुविकेषूक्थ्येषु तृतीयसवने स्तोमवृद्धौ सत्यां स्वस्वशस्त्रे होत्रका अन्त्यसूक्तमवशेष्य स्तोमाभिर्शंसनार्थं^१ तृचादिसंख्या ऋच आवपेयुः । तत्र मैत्रावरुणस्यावापार्थमाद्यस्तृचः । सूत्रितं च—‘ इमा उ वां भृमयो मन्यमाना इति तिस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति ॥

इमा उ वां भृमयो मन्यमाना युवावते न तुज्या अभूवन् ।

क^१त्यदिन्द्रावरुणा यशो वां येन स्मा सिनं भरथः सखिभ्यः ॥ १ ॥

इमाः । ऊँ इति । वाम् । भूमयः । मन्यमानाः । युवावते । न । तुज्याः । अभूवन् ।

क^१ । त्यत् । इन्द्रावरुणा । यशः । वाम् । येन । स्म । सिनम् । भरथः । सखिभ्यः ॥ १ ॥

हे इन्द्रावरुणा^२ इन्द्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्यः मन्यमानाः बलिभिः शत्रुभिः अभिमन्यमानाः^३ अत एव भृमयः भ्रमणशीलाः इमाः प्रजाः । उ^४ पूरणः^५ । युवावते । तृतीयार्थे चतुर्थी । यौवनवता बलिना शत्रुणा तुज्याः हिंस्याः न अभूवन् न भवन्तु । अपि^६ च^७ वां युवयोः इत्यत तादृशं^८ यशः^९ क^१ कुत्रास्ते । येन यशसा सखिभ्यः अस्मभ्यं सिनम् अन्नं भरथः स्म प्रदातुं संपादयथः । तत् कास्ति^{१०} इत्यन्वयः^{११} । यद्वा । हे इन्द्रावरुणौ वां युवयोः संबन्धिन्य इमा अस्माभिः क्रियमाणा भृमयो युवां प्राप्तुं भ्रमणशीलाः^{१२} मन्यमानाः । मन्यतिरर्चतिकर्मा । युवाम् अर्चन्त्यस्ताः^{१३} स्तुतयो युवावते युवाभ्यां सदृशायान्यस्मै देवाय न तुज्याः । तुजतिर्दानकर्तार्यः । प्रदेया मा भूवन् । शिष्टं समानम् ॥ भृमयः । ‘ अमु अनवस्थाने ’ । अमेः ‘ संप्रसारणं च ’ इति इन्द्रप्रत्ययः संप्रसारणं च । व्यत्ययेनान्तोदात्तत्वम् । युवावते । ‘ युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानम् ’ इति वतुप् । अविभक्तावपि युवादेशश्छान्दसः । तुज्याः । ‘ तुज^{१४} हिंसादाननिकेतनेषु ’ । ‘ अन्यादयश्च ’ इति यत् । ‘ यतोऽनावः ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । सिनम् । ‘ पिञ् बन्धने ’ । ‘ इण्विष्वादीडुत्यविभ्यो नक् ’ इति नक् । व्यत्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥

अयमु वां पुरुतमो रथीयच्छ्वत्तममवसे जोहवीति ।

सजोषाविन्द्रावरुणा मरुद्भिर्दिवा पृथिव्या शृणुतं हव मे ॥ २ ॥

अयम् । ऊँ इति । वाम् । पुरुतमः । रथिडयन् । शश्वत्तमम् । अवसे । जोहवीति ।

सजोषौ । इन्द्रावरुणा । मरुत्भिः । दिवा । पृथिव्या । शृणुतम् । हवम् । मे ॥ २ ॥

हे इन्द्रावरुणा^{१२} इन्द्रावरुणौ रथीयन् रथिमात्मान इच्छन् अयमु^{१३} पुरुतमः वैदिककर्मप्रवृत्त-
तयातिशयेन पुरुर्महानयं यजमानः अवसे रक्षणायान्नाय वा वां युवां शश्वत्तमे सर्वदा जोहवीति

१. ख-ग-च-ण-स्तोमातिशंसनार्थम् ; त-न-भ-स-स्तोमातिशंसनार्थाः । २. न-ल-स-‘ इन्द्रावरुणा ’ नास्ति । ३. ण-अभिमन्यमानाः । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘ उ पूरणः ’ नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ अपि च ’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-एतादृशम् । ७. न-ल-स-कास्ते । ८. घ-इत्यन्वयः । उ पूरणः । ९. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-क्रमणशीलाः । १०. त-अर्चन्त्य एताः । ११. त-तुजि । १२. न-ल-स-‘ इन्द्रावरुणा ’ नास्ति । १३. त-स-अयम् ।

मृशमाह्वयति । ^१मरुद्भिः देवविशेषैः ^२दिवा ^३पृथिव्या च ^४सजोषौ संगतौ युवां ^५मे मम ^६हवं
युष्मदीयमाह्वानं ^७शृणुतम् ॥ पुरुतमः । तमपो व्यस्ययेनाद्युदात्तत्वम् ॥ जोहवीति । ह्वयतेर्ङ्लुकि
'अभ्यस्तस्य च' इति संप्रसारणे कृते रूपम् । दिवा । 'ऊडिदम्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । पृथिव्या ।
'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति उदात्तत्वम् । हवम् । ह्वयतेः 'भावेऽनुपसर्गस्य' इति अप् । प्रत्ययस्य
पित्त्वाद्नुदात्तत्वम् ॥

अस्मे तदिन्द्रावरुणा वसुं ध्यादस्मे रयिर्मरुतः सर्ववीरः ।

अस्मान्वरूत्रीः शरणैरवन्तवस्मान्होत्रा भारती दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

अस्मे इति । तत् । इन्द्रावरुणा । वसुं । स्यात् । अस्मे इति । रयिः । मरुतः । सर्ववीरः ।

अस्मान् । वरूत्रीः । शरणैः । अवन्तु । अस्मान् । होत्रा । भारती । दक्षिणाभिः ॥ ३ ॥

^१इन्द्रावरुणा^२ हे इन्द्रावरुणौ^३ ^४अस्मे अस्मासु ^५तत् अभिलषितं तादृशं ^६वसु धनं ^७स्यात्
भवतु^८ । हे ^९मरुतः ^{१०}सर्ववीरः सर्वेषु^{११} कर्मसु वीरः^{१२} समर्थः ^{१३}रयिः पुत्रपौत्रयुक्तः^{१४} पशुसंघः^{१५} ।
'पशवो वै रयिः' इति तैत्तिरीयकम् । सः^{१६} ^{१७}अस्मे अस्माकं भवतु । ^{१८}वरूत्रीः सर्वैः संभजनीया
देवपत्न्यः । ^{१९}शरणैः । शृणन्ति शीतादिक्लेशमिति शरणानि गृहाः । तैः ^{२०}अस्मान् ^{२१}अवन्तु । ^{२२}होत्रा ।
ह्वयन्तेऽस्यां हवींषीति । यद्वा^{२३} । ह्वयते तत्र प्राण इति होत्रा वाक् । तथा च श्रुतिः—'वाचि हि प्राणं
जुहुमः प्राणे वा वाचम्' इति । यद्वा । होत्रेति यज्ञनाम । ह्वयते अत्र हविरिति^{२४} । यज्ञश्च
वागुच्यते । 'वाचं यच्छन्ति वाग्वै यज्ञः' (ऐ. ब्रा. ५. २४) इति ब्राह्मणम् । तादृशी ^{२५}भारती
सरस्वती ^{२६}दक्षिणाभिः गोरूपाभिर्दक्षिणाभिः यद्वा उदाराभिर्वाग्भिः ^{२७}अस्मान् पालयतु^{२८} ॥
वसु ध्यात् इत्यत्र संहितायां 'पूर्वपादात्' इति षत्वम् । वरूत्रीः । 'प्रसितस्कभितं' इत्यादिना
डीवन्तत्वेन निपातनादिष्टसिद्धिः । होत्रा । 'हु दानादानयोः' । 'हुयामाश्रुमसिभ्यस्त्रन्'
इत्यधिकरणे त्रन्प्रत्ययः ॥

बृहस्पते जुषस्व नो हव्यानि विश्वदेव्य । रास्व रत्नानि दाशुषे ॥ ४ ॥

बृहस्पते । जुषस्व । नः । हव्यानि । विश्वदेव्य । रास्व । रत्नानि । दाशुषे ॥ ४ ॥

^१विश्वदेव्य सर्वदेवहित हे ^२बृहस्पते ^३नः अस्मत्संबन्धीनि ^४हव्यानि हवनयोग्यानि पुरोडाशा-
दीनि^५ हवींषि^६ ^७जुषस्व सेवस्व । तत्तस्व ^८दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय मह्यं ^९रत्नानि उत्तमानि
धनानि ^{१०}रास्व देहि ॥ रास्व । 'रा दाने' । व्यस्ययेनात्मनेपदम् ॥

१. ग-घ-ण-भ-हे इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणौ; च-न-स-हे इन्द्रावरुणौ । २. च-फ-भवेत् । ३. ख-
ग-च-सर्वकर्मवीरः; घ-ण-न-भ-स-सर्वकर्मसु वीरः । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-ल-स-पुत्रपशुसंघः ।
५. ख-ग-च-ण-सः नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-यद्वा ... हविरिति नास्ति ।
७. त-पालयतु । यद्वा होत्रा होतुरग्नेः पत्नी भारती सूर्यपत्नी च सरस्वती च तिस्रो देव्यः पालयन्त्विति ।
८. ख-ग-च-ण-न-भ-दानादानयोः । ९. घ-त-ल-पुरोडाशादिहवींषि ।

शुचिर्मकैर्बृहस्पतिमध्वरेषु नमस्यत । अनाम्योज आ चके ॥ ५ ॥

शुचिम् । अकैः । बृहस्पतिम् । अध्वरेषु । नमस्यत । अनामि । ओजः । आ । चके ॥ ५ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् ^१अध्वरेषु ^२शुचिं शुद्धं ^३बृहस्पतिम् ^४अकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ^५नमस्यत परिचरत । ^६अनामि अनमनशीलं परैरनभिभवनीयम् ^७ओजः तस्य बलम् ^८आ ^९चके सर्वतो याचे^{१०} ॥ बृहस्पतिम् । वनस्पत्यादित्वादुभयपदप्रकृतिस्वरः । चके । कमेलिट्युत्तमे मकारलोपश्छान्दसः ॥ ५ ॥

वृषभं चर्षणीनां विश्वरूपमदाभ्यम् । बृहस्पतिं वरेण्यम् ॥ ६ ॥

वृषभम् । चर्षणीनाम् । विश्वरूपम् । अदाभ्यम् । बृहस्पतिम् । वरेण्यम् ॥ ६ ॥

^१चर्षणीनां मनुष्याणां ^२वृषभम् अभिमतफलवर्षकं ^३विश्वरूपं व्याप्तरूपम् । यद्वा । विश्वरूपानामकगोवाहनोपेतम् । तथा च मन्त्रवर्णः—‘ बृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत ’ (ऋ. सं. १. १६१. ६) इति । ^४अदाभ्यं^२ केनाप्यतिरस्करणीयं ^५वरेण्यं सर्वैर्भजनीयं ^६बृहस्पतिम् । अभिमतफलं याचे* इति पूर्वोक्तान्वयः^३ ॥ विश्वरूपम् । ‘ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ’ इति पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । यद्वा । विश्वरूपस्य अस्तीति^४ अर्शआदित्वात् अच्प्रत्ययः । मरुदृधादित्वात् पूर्वपदान्तोदात्तत्वम् । अदाभ्यम् । ‘ दमेश्चेति वक्तव्यम् ’ इति ण्यत्प्रत्ययः ॥

इयं ते पूषन्नाघृणे सुष्टुतिर्देव नव्यसी । अस्माभिस्तुभ्यं शस्यते ॥ ७ ॥

इयम् । ते । पूषन् । आघृणे । सुऽस्तुतिः । देव । नव्यसी ।

अस्माभिः । तुभ्यम् । शस्यते ॥ ७ ॥

^१आघृणे दीप्तिमन्^२ हे ^३पूषन् ^४देव ^५नव्यसी नवतरा ^६इयं ^७सुष्टुतिः शोभनस्तुतिरूपा^८ वाक् ^९ते त्वत्संबन्धिनी भवति । सैषा स्तुतिः ^{१०}अस्माभिः^{११} स्तोत्रभिः ^{१२}तुभ्यं त्वदर्थं ^{१३}शस्यते क्रियते^{१४} । तां जुषस्वेत्युत्तरेणान्वयः ॥

तां जुषस्व गिरं मम वाजयन्तीमवा धियम् । वधूयुरिव योषणाम् ॥ ८ ॥

ताम् । जुषस्व । गिरम् । मम । वाजयन्तीम् । अव । धियम् । वधूयुः^१ इव । योषणाम् ॥ ८ ॥

हे पूषन् स्तोत्रं कुवांस्य ^२मम ^३तां तादृशीं ^४गिरं स्तुतिलक्षणां वाचं ^५जुषस्व सेवस्व । स्तुत्या प्रीतस्त्वं ^६वाजयन्तीं वाजमन्त्रमिच्छन्तीं हर्षकारिणीं ^७धियम् इमां स्तुतिं प्रति^८ ^९अव अभिगच्छ । तत्र दृष्टान्तः । ^{१०}वधूयुरिव । यथा वधूयुः स्त्रीकामः ^{११}योषणां स्त्रियं प्रत्यागच्छति तद्वत् ॥ वाजयन्तीम् ।

१. ख-ग-घ-च-ण-न-फ-भ-स-ययाचे । २. च-फ-अदाभ्यं अर्हिस्यं वरेण्यं वरणीयं बृहस्पतिं नमस्यत इति पूर्वोक्तान्वयः । *ख-ग-भ-आचके । ३. भ-सतीति । ४. ल-दीप्तिमान् । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-शोभना स्तुतिरूपा । ६. त-न-स-अस्माभिः वाणी । ७. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-स-‘ क्रियते ’ नास्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-‘ प्रति ’ नास्ति ।

वाजशब्दादिच्छतीत्यर्थे क्यच् । तदस्ताच्छतरि ङीपि रूपम् । ङीपोऽनुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरः^१ । अव । अव रक्षणादिषु इत्यस्य लोटि रूपम् ॥

यो विश्वाभि विपश्यति भुवना सं च पश्यति । स नः पूषाविता भुवत् ॥ ९ ॥

यः । विश्वा । अभि । विऽपश्यति । भुवना । सम् । च । पश्यति ।

सः । नः । पूषा । अविता । भुवत् ॥ ९ ॥

यः पूषा विश्वा भुवना संवान् लोकान् अभि अभिसुख्येन विपश्यति विशेषेण पश्यति । किंच तानि वसं पश्यति तत्तद्वस्तुयाथात्म्यं^२ सम्यक् जानाति^३ । वसः तादृशः पूषा देवः वनः अस्माकम् अविता रक्षकः भुवत् भवतु^४ ॥ विपश्यति । यद्वत्तयोगादनिघातः । शपः पिस्वाऽनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेर्निघातः । पश्यति । अत्र सकर्मकत्वात् परस्मैपदम् । पूर्ववदनिघातः । भुवत् । भवतेल्लेटि^५ अडागमः । ' भूसुचोस्तिङि ' इति गुणप्रतिषेधे उवडादेशः । निघातः ॥

दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे ' तत्सवितुः ' इति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये^६ । सूत्रितं च- ' तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे दोषो आगात् ' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । अभिष्टवष्टृष्ट-षडहयोद्वितीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे प्रतिपत्तृचस्यैते एव प्रथमाद्वितीये । सूत्रितं च- ' तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आ विश्वदेवम् ' (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति^७ ॥

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात् ॥ १० ॥

तत् । सवितुः । वरेण्यम् । भर्गः । देवस्य । धीमहि । धियः । यः । नः । प्रऽचोदयात् ॥ १० ॥

यः सविता देवः वनः अस्माकं धियः कर्माणि धर्माद्विषया वा^८ बुद्धीः प्रचोदयात् प्रेरयेत्^९ । तत् तस्य^{१०} देवस्य^{१०} सवितुः^{१०} सर्वान्तर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य^{११} वरेण्यं सर्वैः

१. ल-प्रत्ययस्वरः । एकादेशस्वरः । २. ख-ग-च-ण-फ-स-यद्वस्तुयाथात्म्यम् । ३. ण-जानाति च । ४. घ-भवतु । च पूरणः । ५. च-लेटि रूपम् । ६. ख-ग-च-फ-भ-स-द्वितीयतृतीये । ७. न-सूत्रितं च । अभि त्वं देवं सवितारमोष्योरित्येका । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे इति । तथा तत्सवितुरित्येषा उपनयने वटोरुपदेशे विनियुक्ता । सूत्रितं च-पाणिभ्यां च पाणी संगृह्य सावित्रीमन्वाहेति । तथा अनुप्रवचनीयहोमेऽप्येषा । सूत्रितं च-सदसस्पतिमद्भुतमिति सावित्र्या द्वितीयमिति । ब्रह्मयज्ञेऽप्येषा । औपूर्वा व्याहृतयः सावित्रीमन्वाहेति सूत्रितं । उपाकरणोत्सर्जनयोरप्येषा । औपूर्वा व्याहृतयः सावित्री च त्रिरभ्यस्येति तथोत्सर्गे इति च सूत्रात् । सायंप्रातः संध्योपासनेऽप्येषा । तथा च सूत्रं । सावित्री जपेर्धास्तमिते मंडले आनक्षत्रदर्शनादेवं प्रातरिति । षष्ठ्याभिष्टवष्टृष्टयोद्वितीयेऽहनि अभिष्टविकेषु द्वितीयचतुर्थे षष्ठेऽप्यहःसु च वैश्वदेवशस्त्रे तत्सवितुरिति द्वे ऋचौ प्रतिपत्तृचस्य द्वितीयातृतीये । तथा च सूत्रितं । तत्सवितुर्वरेण्यमिति द्वे आ विश्वदेवमिति । युग्मेध्वमभिष्टव इति च । ८. ण-फ-भ- ' वा ' नास्ति । ९. ख-ग-च-त-फ-भ-स-तस्य । १०. त-न-ल-सर्वाषु श्रुतिषु प्रसिद्धस्य देवस्य द्योतमानस्य । ११. त-परमेश्वरस्य आत्मभूतम् ; ल-परमेश्वरस्य आत्म-मूलभूतम् ।

उपास्यतया ज्ञेयतया च संभजनीयं^१ भर्गः^२ अविद्यातत्कार्ययोर्भर्जनार्हः^३ स्वयंज्योतिः^४ परब्रह्मात्मकं तेजः^५ धीमहि वयं ध्यायामः । यद्वा । तत् इति भर्गोविशेषणम् । सवितुः^६ देवस्य तत्तादृशं भर्गो धीमहि^७ । किं तद्विषयपेक्षायामाह । यः इति लिङ्गव्यत्ययः । यद्भर्गो धियः प्रचोदयात् । तत् ध्यायेमेति^८ समन्वयः । यद्वा । यः^९ सविता सूर्यो धियः कर्माणि प्रचोदयात् प्रेरयति तस्य सवितुः सर्वस्य^{१०} प्रसवितुः^{११} देवस्य द्योतमानस्य सूर्यस्य तत्सर्वैः दृश्यमानतया^{१२} प्रसिद्धं वरेण्यं^{१३} सर्वैः संभजनीयं भर्गः पापानां तापकं तेजो-मण्डलं धीमहि ध्येयतया मनसा धारयेम । यद्वा । भर्गः शब्देनात्ममभिधीयते । यः सविता देवो धियः प्रचोदयति तस्य प्रसादाद्भर्गोऽन्नादिलक्षणं फलं धीमहि धारयामः । तस्याधारभूता भवेमेत्यर्थः । भर्गः-शब्दस्यान्तरपरत्वे धीशब्दस्य^{१४} कर्मपरत्वे^{१५} चार्थवर्णनं-‘वेदांश्छन्दांसि सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य कवयोऽन्न-माहुः । कर्माणि धियस्तदु ते प्रववीमि प्रचोदयं सविता याभिरेति’ (गो. ब्रा. १. ३२) इति ॥ भर्गः । ‘अस्ज पाके’ । असुत् । ‘अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्’ (पा. सू. ६. ४. ४७) इति रोपधयो-लोपो रमागमः । न्यङ्कादिपाठात्^{१६} कृत्वम् । धीमहि । ध्यायते लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति संप्र-सारणम् । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । यद्वा । ‘धीङ् आधारे’ । लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लृक् । प्रचोदयात् । चोदयते लैल्ल्याडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । आगमस्यानुदात्तत्वे णिचः^{१७} स्वरः^{१८} ॥ १० ॥

देवस्य सवितुर्वयं वाजयन्तः पुरंध्या । भर्गस्य रातिमीमहे ॥ ११ ॥

देवस्य । सवितुः । वयम् । वाजयन्तः । पुरं^{१९} मध्या । भर्गस्य । रातिम् । ईमहे ॥ ११ ॥

वाजयन्तः वाजमन्त्रमात्मन इच्छन्तः । वयं देवस्य द्योतमानस्य सवितुः पुरंध्या तद्विषयस्तुत्या प्रज्ञया वा भर्गस्य भजनीयस्य धनस्य रातिं^{२०} दानम् ईमहे याचामहे ॥ रातिम् । ‘मन्त्रे वृष’ इत्यादिना किं उदात्तत्वम् ॥

देवं नरः सवितारं विप्रां यज्ञैः सुवृक्तिभिः । नमस्यन्ति धियेषिताः ॥ १२ ॥

देवम् । नरः । सवितारम् । विप्राः । यज्ञैः । सुवृक्तिभिः । नमस्यन्ति । धिया । इषिताः ॥ १२ ॥

नरः कर्मणां नेतारः । विप्राः मेधाविनोऽध्वर्याव्यः । धियेषिताः कर्मणा बुद्ध्या वा प्रेर्यमाणाः सन्तः सवितारं देवं त्वां यज्ञैः यजनीयैर्हविर्भिः सुवृक्तिभिः शोभनस्तोत्रैश्च नमस्यन्ति परिचरन्ति ॥ नमस्यन्ति । ‘नमोवरिवश्चित्रडः क्यच्’ इति क्यच् ॥

अग्नीषोमप्रणयने ‘सोमो जिगाति’ इत्याद्यास्तिस्र कचः । सूत्रितं च—‘सोमो जिगाति गानु-विदेवानां तमस्य राजा वरुणस्तमश्चिनेत्यर्थं च आरमेत्’ (आश्व. श्रौ. ४. १०) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-भ-तद्भर्गः । २. ख-ग-च-ण-भ-अविद्याभजनात् तत्कार्ययोर्भजनम् (भर्जनं-भ); न-फ-अविद्यातत्कार्ययोः भज्जनं (भर्जनं-न) । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-स्वयंज्योतिः तेजः । ४. त-न-ल-धीमहि । तयोऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति वयं ध्यायेम । ५. ख-ग-च-ध्यायामीति; ण-ध्यायाम; न-भ-स-ध्यायामेति । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-‘यः’ नास्ति । ७. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-‘सर्वस्य प्रसवितुः’ नास्ति । ८. त-दृश्यतया । ९. ख-ग-च-ण-वरेण्यं च । १०. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘धीशब्दस्य कर्मपरत्वे’ नास्ति । ११. त-न्यङ्कादित्वात् । १२. त-णिच्स्वरः । १३. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘राति’ नास्ति ।

सोमो जिगाति गातुविदेवानामिति निष्कृतम् । ऋतस्य योनिमासदम् ॥ १३ ॥

सोमः । जिगाति । गातुऽवित् । देवानाम् । एति । निऽकृतम् ।

ऋतस्य । योनिम् । आऽसदम् ॥ १३ ॥

गातुवित् । गातुः वेदिमार्गः^१ । तं जानानः सोमो जिगाति गच्छति । गन्तव्यं स्थानं दर्शयति ।
देवानां संबन्धि^२ निष्कृतं संस्कृतम्^३ आसदं सर्वैरासदनीयम् ऋतस्य यज्ञस्य योनिं स्थानं
हविर्धानाख्यम् एति प्राप्नोति ॥ जिगाति । ‘ गा स्तुतौ ’ । जुहोत्यादिः ॥

सोमो अस्मभ्यं द्विपदे चतुष्पदे च पशवे । अनमीवा इषस्करत् ॥ १४ ॥

सोमः । अस्मभ्यम् । द्विऽपदे । चतुऽपदे । च । पशवे । अनमीवाः । इषः । करत् ॥ १४ ॥

सोमः स्तोत्रभ्यः अस्मभ्यं तथा द्विपदे अस्मदीयाभ्यो द्विपद्भ्यः प्रजाभ्यः चतुष्पदे पशवे
चतुष्पाद्भ्यो गवादिपशुभ्यः च अनमीवाः रोगवर्जितानि इषः अन्नानि करत् करोतु ॥ चतुष्पदे ।
भस्मंशयां पादस्य पद्मावः । ‘ इसुसोः सामर्थ्यं ’ इति संहितायां सत्वम् । ‘ आदेशप्रत्यययोः ’ इति
षत्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । करत् । करोतेर्लेङ्यडागमः । इषस्करत् इत्यत्र संहितायां ‘ कः
करस्करति० ’ इत्यादिना सत्वम् ॥

अस्माकमायुर्वर्धयन्नभिमातीः सहमानः । सोमः सुधस्थमासदत् ॥ १५ ॥

अस्माकम् । आयुः । वर्धयन् । अभिमातीः । सहमानः ।

सोमः । सुधऽस्थम् । आ । असदत् ॥ १५ ॥

सः सोमः देवः अस्माकमायुः अन्नं जीवनं वा^१ वर्धयन् वृद्धिं प्रापयन् अभिमातीः कर्म-
विघ्नकारिणः शत्रून् सहमानः अभिवन्नस्माकं सुधस्थं हविर्धानाख्यं स्थानम् आसदत् आसीदतु ॥
असदत् । सदेर्लेटि रूपम् । निघातः ॥

अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे ‘ आ नो मित्रावरुणा ’ इति स्तोत्रियस्तृचः^२ । सूत्रितं च-
‘ आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा ’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । चतुर्विंशोऽहनि प्रातः-
सवने मैत्रावरुणे शस्त्रे ‘ आ नो मित्रावरुणा ’ इति षडहस्तोत्रियसंज्ञकस्तृचः । सूत्रितं च- ‘ आ नो
मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे ’ (आश्व. श्रौ. ७. २) इति । स्तोमवृद्धावयमेव तृच आवापार्थः ।
सूत्रितं च- ‘ आ नो मित्रावरुणेति तृचौ ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५०) इति^३ । दाक्षायणे यज्ञे द्वे अमावास्ये
कर्तव्ये । तत्रोत्तरस्याममावास्यायां द्वितीयेऽहनि मैत्रावरुणे ‘ आ नो मित्रावरुणा ’ इति तस्यानु-
वाक्या । सूत्रितं च— ‘ आ नो मित्रावरुणा यद्वहिष्ठं नातिविधे सुदानू ’ (आश्व. श्रौ. २. १४) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-मार्गः । २. घ-त-निष्कृतं निःसृतम् ; स-निष्कृतं निःकृतम् । ३. त-न-
भ-स-च । ४. न-तृचः । तथा च सूत्रितं-आर्षं चैक आ नो मित्रावरुणेति । चातुर्विंशिके
प्रातःसवनमैत्रावरुणशस्त्रे अर्थं तृच षडहस्तोत्रियसंज्ञकः । तथा च सूत्रं-चतुर्विंशे होताजनिष्ठ इत्याज्यमानो
मित्रावरुणेति । पृष्ठयाभिप्लवषडहयोः सोमनिमित्तावापार्थमर्थं तृचः । सूत्रितं च-आ नो मित्रावरुणेति तृचाः
प्र वो मित्रयेति ।

आ नो मित्रावरुणा वृत्तैर्गव्यूतिमुक्षतम् । मध्वा रजांसि सुक्रतू ॥ १६ ॥

आ । नः । मित्रावरुणा । वृत्तैः । गव्यूतिम् । उक्षतम् । मध्वा । रजांसि । सुक्रतू इति सुऽक्रतू ॥ १६ ॥

वसुक्रतू शोभनकर्माणौ हे मित्रावरुणौ वनः अस्माकं गव्यूतिं गवां मार्गं गोनिवासस्थानं वृत्तैः क्षरणसाधनैः पयोभिः वा उक्षतं समन्तात् सिञ्चतम् । अस्मभ्यं दोघ्नीर्गाः प्रयच्छतमिति भावः । रजांसि अस्मदावासस्थानानि मध्वा मधुरेण रसेन सिञ्चतम् ॥ गव्यूतिम् । 'गोव्यूतौ छन्दसि' इति वान्तादेशः । मध्वा । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वाद्वा नुमागमाभावः ॥

उरुशंसा नमोवृधा मृहा दक्षस्य राजथः । द्राघिष्ठाभिः शुचित्रता ॥ १७ ॥

उरुऽशंसा । नमऽवृधा । मृहा । दक्षस्य । राजथः । द्राघिष्ठाभिः । शुचिऽत्रता ॥ १७ ॥

वशुचित्रता परिशुद्धकर्माणौ हे मित्रावरुणौ उरुशंसा उरुभिर्वहुभिः शंसनीयौ । यद्वा । उरु महत् शंसः शस्त्रं यथोस्तौ । नमोवृधा नमसा हविलक्षणेनाग्नेन स्तोत्रेण वा वर्धमानौ द्राघिष्ठाभिः अत्यन्तं दीर्घस्तुतिलक्षणाभिर्वाग्भिर्युक्तौ युवां दक्षस्य । दक्षं धनं बलं वा । तस्य मृहा महत्त्वेन राजथः ईशाथे ॥ उरुशंसा । 'शंसु स्तुतौ' । कर्मणि घञ् । कृत्स्वरः । द्राघिष्ठाभिः । दीर्घशब्दादिष्टनि 'प्रियस्थिरः' इत्यादिना द्राघीत्यादेशः । निच्वादाद्युदात्तः ॥

मैत्रावरुणस्य ग्रहस्य याज्या 'गृणाना जमदग्निना' इत्येषा । सूत्रितं च—'होता यक्षन्मित्रावरुणा गृणाना जमदग्निना' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । अध्यायोपाकरणे मण्डलाद्यन्तर्होमे 'गृणाना जमदग्निना' (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इत्येषा ॥

गृणाना जमदग्निना योनोवृतस्य सीदतम् । पातं सोममृतावृधा ॥ १८ ॥

गृणाना । जमत्ऽअग्निना । योनौ । ऋतस्य । सीदतम् । पातम् । सोमम् । ऋतऽवृधा ॥ १८ ॥

हे मित्रावरुणौ जमदग्निना एतन्नामकेन महर्षिणा गृणाना स्तूयमानौ । यद्वा । जमदग्निना प्रज्वलिताग्निना विश्वामित्रेण स्तूयमानौ युवाम् ऋतस्य यज्ञस्य योनौ देवयजनाख्ये देशे सीदतम् उपविशतम् । ऋतावृधा ऋतस्य कर्मफलस्य वर्धयितारौ युवां सोमं पातं पिबतम् ॥ गृणाना । 'गृ' शब्दे । व्यत्ययेन कर्मणि शानच् । चित्त्वादन्तोदात्तः । सीदतम् । सदेर्लोपि 'पात्रा' इत्यादिना सीदादेशः । पातम् । 'पा पाने' । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् ॥ ११ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये दाशतय्यां तृतीये मण्डले पञ्चमोऽनुवाकः समाप्तः च तृतीये मण्डलम् ॥

१. ल-मधुररसेन । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-शुद्धकर्माणौ । ३. न-इत्येषा । तथा च सूत्रितम् । आवदस्त्वं शकुने भद्रमावद गृणाना जमदग्निनेति । उत्सर्जनेऽप्येषा । तथोत्सर्गे इति च सूत्रात् । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-व्यत्ययेन नास्ति । ५. स-इति ।

॥ श्रीः ॥

॥ अथ चतुर्थं मण्डलम् ॥

वामदेव्ये^१ चतुर्थे मण्डले^१ पञ्चानुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । तेषु 'त्वां ह्यग्ने सदमि' इति विंशत्यृचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'त्वां ह्यग्ने विंशतिरष्टयतिजगतीष्टय आद्या उपाद्याश्चतस्रो वारुण्यश्च वा' इति । मन्त्रद्रष्टा वामदेव ऋषिः । प्रथमा चतुःषष्ट्यक्षराष्टिः द्वितीया द्विपञ्चाशदक्षरातिजगती तृतीया द्विसप्तत्यक्षरा^२ ष्टतिश्चतुर्थ्याद्या अनादेशपरिभाषया सप्तदश त्रिष्टुभः । कृत्स्नस्य सूक्तस्य 'मण्डलादिष्वाग्नेयम्' इति परिभाषयाम्निदेवता द्वितीयाद्याश्चतस्रो वरुण-देवत्या वा । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या अध्यायोपाकरणे मण्डलादिहोमे विनियुक्ता ॥

त्वां ह्यग्ने सदमि त्समन्यवो देवासो देवमरति न्येरिर इति क्रत्वा न्येरिरे ।

अमर्त्यं यजत मर्त्येषु देवमादेवं जनत प्रचेतसं विश्वमादेवं जनत प्रचेतसम् ॥ १ ॥

त्वाम् । हि । अग्ने । सदम् । इत् । समन्यवः । देवासः ।

देवम् । अरतिम् । निऽररिरे । इति । क्रत्वा । निऽररिरे ।

अमर्त्यम् । यजत । मर्त्येषु । आ । देवम् । आऽदेवम् ।

जनत । प्रऽचेतसम् । विश्वम् । आऽदेवम् । जनत । प्रऽचेतसम् ॥ १ ॥

वामदेवः स्तौति । हे ऽग्ने ऽसमन्यवः । मन्युः स्पर्धा । तया सह वर्तमानाः । स्वसमानैः स्पर्धमाना इत्यर्थः । ऽदेवासः देवनशीला इन्द्रादयो देवाः ऽदेवं द्योतमानम् ऽअरतिं शीघ्रं गन्तारं ऽत्वां ऽसदमि सदैव ऽन्येरिरे ऽहि । स्पर्धानिमित्ते युद्धे प्रेरयन्ति खलु । इतिशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात् देवास्त्वां युद्धार्थं नितरां प्रेरयन्ति तस्माद्यजमानाः ऽक्रत्वा स्तुतिलक्षणेन कर्मणा ऽन्येरिरे । यज्ञ-कर्मणि देवान् हविः प्रापयितुं देवानाह्वातुं च त्वां नितरां प्रेरयन्ति खलु । ऽयजत यजनीय हे अग्ने ऽअमर्त्यं मरणधर्मरहितम् ऽआ सर्वतः ऽदेवं द्योतमानं ऽप्रचेतसम् । प्रकृष्टं कर्मविषयं चेतो ज्ञानं यस्य तादृशं त्वां ऽमर्त्येषु यागं कुर्वाणेषु मनुष्येषु ऽआदेवम् आगन्तारं ऽजनत देवा हविःश्रप-णार्थम्^३ अजनयन् । तथा ऽप्रचेतसं कर्माभिज्ञम्^४ ऽआदेवं तत्तद्यज्ञेष्वगागन्तारं त्वां ऽविश्वं ऽजनत युग-पन्नानादेशवर्तिषु यज्ञेषु यौगपद्येन हविरानयनार्थं व्यासं देवा अकुर्वन् ॥ न्येरिरे । 'ईर गतौ' । लिटि मन्त्रत्वात् आम् न भवति । सहेति योगविभागात् समासः । हियोगादनिघातः । क्रत्वा । 'जसादिषु छन्दसि वाचचनम्' इति नादेशाभावः । यणादेशः ॥

१. त-वामदेवे चतुर्थे मण्डले; स-अथ चतुर्थे वामदेवमण्डले । २. त-द्वासप्तत्यक्षरा । ३. ल-हविरानयनार्थम् । ४. ग-च-कर्मणोऽभिज्ञम् ।

स भ्रातरं वरुणमथ आ ववृत्स्व देवाँ अच्छा सुमती यज्ञवनसं ज्येष्ठं यज्ञवनसम् ।

ऋतावानमादित्यं चर्षणीधृतं राजानं चर्षणीधृतम् ॥ २ ॥

सः । भ्रातरम् । वरुणम् । अग्ने । आ । ववृत्स्व । देवान् ।

अच्छ । सुमती । यज्ञवनसम् । ज्येष्ठम् । यज्ञवनसम् ।

ऋतवानम् । आदित्यम् । चर्षणिधृतम् । राजानम् । चर्षणिधृतम् ॥ २ ॥

हे अग्ने यसः तादृशस्त्वं भ्रातरम् एकस्थानवासेन^१ भ्रातरं वरुणम्^२ । वृणोत्युदकमिति वरुणः । तं देवं यज्ञवनसं यज्ञैर्यजनीयैर्हविभिः संभजनीयं यज्ञवनसं च यज्ञरयं संभक्तारं^३ ज्येष्ठम् अतिशयेन प्रशस्यम् ऋतावानम् अपां स्वामितयोदकवन्तं सत्यवन्तं वा आदित्यम् अदितेः पुत्रं चर्षणीधृतं मनुष्याणामुदकप्रदानेन धारकं सुमतीं^४ शोभनबुद्ध्या हेतुना चर्षणीधृतं चर्षणिभिर्विद्वद्भिर्धृतं राजानं राजन्तम् एतादृशं वरुणं देवं देवान् देवनशीलान् स्तोतृन्^५ अच्छ अभि आ ववृत्स्व आवर्तय अभिमुखीकुरु ॥ ववृत्स्व । ' वृत् वृत्ते ' । लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्रुः । निघातः । सुमती । ' मन्त्रे वृष ' इत्यादिना क्तिबुदात्तः । ' सुपां सुलक् ' इति तृतीयायाः पूर्वसवर्णदीर्घः । एकादेशस्वरः । ज्येष्ठम् । प्रशस्यस्येष्टनि ' ज्य च ' इति ज्यादेशः । निस्वादाद्युदात्तः । एकादेशस्वरः । यज्ञवनसम् । ' वन षणं संभक्तौ ' । कर्मकर्तरि च असुप्रत्ययः । ' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति पूर्वपदस्वरः ॥

प्रवर्ग्येऽभिष्टवे उत्तरस्मिन् पटले ' सखे सखायम् ' इत्येषा । सूत्रितं च—' सखे सखायमभ्या ववृत्स्वोर्ध्व ऊ षु ण उतये ' (आश्व. श्रौ. ४. ७) इति ॥

सखे सखायमभ्या ववृत्स्वाशुं न चक्रं रथ्येव रंहास्मभ्यं दस्म रंहा ।

अग्ने मृळीकं वरुणे सचा विदो मरुत्सु विश्वभानुषु ।

तोकाय तुजे शुशुचानं शं कृष्यस्मभ्यं दस्म शं कृधि ॥ ३ ॥

सखे । सखायम् । अभि । आ । ववृत्स्व । आशुम् ।

न । चक्रम् । रथ्याऽइव । रंहा । अस्मभ्यम् । दस्म । रंहा ।

अग्ने । मृळीकम् । वरुणे । सचा । विदः । मरुत्सु । विश्वभानुषु ।

तोकाय । तुजे । शुशुचान । शम् । कृधि । अस्मभ्यम् । दस्म । शम् । कृधि ॥ ३ ॥

१. च—एकेन स्थानवासेन; त-न—एकस्थानावासेन । २. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स—' वरुणं ' नास्ति ।

३. ण-यज्ञसंभक्तारम् । ४. ण-सुमती सुमत्या । ५. ख-ग-व-च-फ-भ-स-देवान्; त-न-ल-स्तोतृन् देवान् ।

वसवे सखिभूत वस्म दर्शनीय हे अग्ने^१ त्वं तव वसखायं वरुणम् वस्मभ्यम् अस्मदर्थम् वा
ववृत्स्व अभिमुखीकुरु । तत्र दृष्टान्तः । रंहा रंहणे गमने साधुभूतौ रथ्येव रथे योजितौ अश्वौ^२ यथा
वाशुं^३ शीघ्रगन्तुं चक्रं लक्ष्यदेशं प्रति अभिमुखीकुरुस्तद्वत् । हे अग्ने वसचा तव सहाये वरुणे
मृत्कीं सुखकरं हविः विदः लब्धवानसि । तथा विश्वभानुषु सर्वतो व्यासतेजस्केषु मरुसु सुखकरं
लब्धवानसि । आग्निवारुणाग्निमारुतयोः कर्मणोरिष्टवानसीत्यर्थः । शशुशुचान दीप्यमान हे अग्ने तोकाय ।
तुज्यते पीड्यतेऽनेन^४ माता गर्भवासेनेति तोकं पुत्रः । तस्मै तुजे । गच्छत्यनेनानृण्यं पितेति तुक्
पौत्रः । तस्मै वशं सुखं कृधि कुरु । वस्म दर्शनीय हे अग्ने वस्मभ्यं वशं कृधि सुखं कुरु ॥ रथ्येव ।
रथ्येमाविश्यर्थे ' रथाद्यत् ' इति यत् । ' सुपां सुलुक् ' इति सुपो डादेशः । रंहा । रंहशब्दात्
' तत्र साधुः ' इति यत्प्रत्ययः । ' यतोऽनावः ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

' त्वं नो अग्ने ' इत्येतदारभ्येदं सूक्तमुत्तराणि सूक्तानि च प्रातरनुवाके आग्नेये कृतौ त्रैष्टुभे
छन्दस्याश्विनशस्त्रे च विनियुक्तानि । सूत्रितं च—' त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येतत्प्रभृतीनि चत्वारि'
(आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । अवभृथेष्टयां स्विष्टकृदर्थेऽग्नीवरुणौ यष्टव्यौ । तत्र ' त्वं नो अग्ने ' इति द्वे
याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—' अग्नीवरुणौ स्विष्टकृदर्थे त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानिति द्वे '
(आश्व. श्रौ. ६. १३) इति । अस्नातो यद्यग्निहोत्रं जुहुयात् तदा^५ आग्निवारुणीष्टिः । तस्यामेते एव
याज्यानुवाक्ये । ' तदाहुय आहिताग्निः ' इत्युपक्रम्यान्नातं—' तस्य याज्यानुवाक्ये त्वं नो अग्ने
वरुणस्य विद्वान्स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती ' (ऐ. ब्रा. ७. ९) इति ॥

त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्देवस्य हेळोऽवं यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठो वह्नितमः शोशुचानो विश्वा द्वेषांसि प्र मुमुग्ध्यस्मत् ॥ ४ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । वरुणस्य । विद्वान् । देवस्य । हेळः । अवं । यासिसीष्टाः ।

यजिष्ठः । वह्नितमः । शोशुचानः । विश्वा । द्वेषांसि । प्र । मुमुग्धि । अस्मत् ॥ ४ ॥

हे अग्ने^१ विद्वान् सर्वपुरुषार्थसाधनोपायज्ञः त्वं देवस्य द्योतमानस्य वरुणस्य हेळः
क्रोधान् नः अस्मत्संबन्धिनो वरुणकर्तृकान् पाशग्रहणान् अव यासिसीष्टाः अपनय । किंच
यजिष्ठः यष्टतमः वह्नितमः हविषामतिशयेन वोढा शोशुचानः अतिशयेन दीप्यमानरत्वं विश्वा
सर्वाणि द्वेषांसि पापानि द्वेष्टुणि रजांसि वा अस्मत् अस्मत्तः प्र मुमुग्धि प्रकर्षेण मोचय ॥
हेळः । ' हेड अनादरे ' । क्तिप् । शसि रूपम् । शसः सुप्त्वादनृदात्तत्वे धातुस्वरः । यासिसीष्टाः ।
यसेर्ण्यन्तादाशीर्लिङ् । यासि सीयुडागमः । ' छन्दस्युभयथा ' इति लिङः सार्वधातुत्वात्
णिलोपाभावः । अवपूर्वो यासिर्विनाशे वर्तते । मुमुग्धि । मुञ्जतेर्लोटि रूपम् । ' बहुलं छन्दसि '
इति शपः श्लुः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-अग्ने रंहा साधुभूतः । २. च-अश्वौ यथा आशुं न चक्रम्; ण-
अश्वाविव न यथा आशुम् । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-पीड्यते । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-तस्य ।
५. ख-ग-घ-अग्ने त्वम् ।

स त्वं नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ ।

अव यक्ष्व नो वरुणं रराणो वीहि मृळीकं सुहवो न एधि ॥ ५ ॥

सः । त्वम् । नः । अग्ने । अवमः । भव । ऊती । नेदिष्ठः । अस्याः । उषसः । विऽउष्टौ ।

अव । यक्ष्व । नः । वरुणम् । रराणः । वीहि । मृळीकम् । सुहवः । नः । एधि ॥ ५ ॥

हे ^१अग्ने ^२सः तादृशः ^३त्वम् ^४ऊती ऊत्या रक्षणेन ^५नः अस्माकम् ^६अवमः अर्वाचीनः प्रत्यासन्नः सन् ^७अस्या ^८उषसो ^९व्युष्टौ व्युच्छने प्रातःकालेऽग्निहोत्रादिकर्मसिद्धयर्थं ^{१०}नेदिष्ठः ^{११}भव अतिशयेनास्मदन्तिकस्थो भव । यद्वा । ऊत्या गमनेनास्माकमवमो रक्षको भव । किंच ^{१२}नः अस्माकं ^{१३}वरुणं वरुणकृतं जलोदरादिरोगम् आवरकं पापं वा ^{१४}अव ^{१५}यक्ष्व अवयज । विनाशयेत्यर्थः । ^{१६}रराणः अस्मद्वत्ते हविषि रममाणः । यद्वा । यजमानेभ्यः अत्यन्तमीप्सितफलप्रदः^१ त्वं ^{१७}मृळीकं सुखकरमिदं हविः ^{१८}वीहि भक्षय । किंच ^{१९}नः अस्माकं ^{२०}सुहवः शोभनाह्वानोपेतः ^{२१}एधि भव ॥ नेदिष्ठः । अन्तिक-शब्दादिष्ठनि ' अन्तिकबाढ्योर्नेदसाधौ ' इति नेद इत्यादेशः । निच्वादाद्युदात्तः । रराणः । रमतेः कानचि मकारलोपश्छान्दसः । यद्वा । रातेः यङ्लुकि^२ व्यत्ययेन कानच् । ' अभ्यस्तानामादिः ' । एधि । अस्तेलौटि ' ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ' इति ए इत्यादेशः । तस्यासिद्धत्वात् ' हुङ्गस्यो हेधिः ' । निघातः ॥ ॥ १२ ॥

अस्य श्रेष्ठा सुभगस्य संदृग्देवस्य चित्रतमा मर्त्येषु ।

शुचि घृतं न तप्तमध्यायाः स्पार्हा देवस्य मंहनेव धेनोः ॥ ६ ॥

अस्य । श्रेष्ठा । सुभगस्य । सम्दृक् । देवस्य । चित्रतमा । मर्त्येषु ।

शुचि । घृतम् । न । तप्तम् । अध्यायाः । स्पार्हा । देवस्य । मंहनाऽइव । धेनोः ॥ ६ ॥

^१सुभगस्य सुधनस्य सुष्ठु भजनीयस्याग्नेः ^२देवस्य ^३श्रेष्ठा अतिशयेन प्रशस्या ^४संदृक् संदृष्टिः ^५मर्त्येषु ^६चित्रतमा अतिशयेन चायनीया पूजनीया भवति । ^७स्पार्हा सवैः स्पृहणीया भवति । तत्र दृष्टान्तः । यथा ^८देवस्य क्षीरं कामयमानस्य पुरुषस्य ^९अध्यायाः अहन्तव्याया गोः ^{१०}शुचि तेजोयुक्तं ^{११}घृतं क्षरणयुक्तं ^{१२}तप्तं क्षीरं स्पृहणीयं भवति । तत्रैव दृष्टान्तान्तरम् । यथा गां भिक्षमाणस्य मर्त्यस्य ^{१३}धेनोः दोग्ध्या गोः ^{१४}मंहनेव । मंहतिर्दानकर्मा । दानं यथा प्रियकरं भवति तद्वत् ॥ सुभगस्य । ' आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि ' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । स्पार्हा । ' कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ' । देवस्य । दीन्यतीति देवः । दीन्यतेः कान्त्यर्थस्य पचाद्यचि रूपम् ॥

त्रिरस्य ता परमा सन्ति सत्या स्पार्हा देवस्य जनिमान्यग्रेः ।

अनन्ते अन्तः परिर्वीत आगाच्छुचिः शुक्रो अर्यो रोरुचानः ॥ ७ ॥

त्रिः । अस्य । ता । परमा । सन्ति । सत्या । स्पार्हा । देवस्य । जनिमानि । अग्रेः ।

अनन्ते । अन्तरिति । परिर्वीतः । आ । अगात् । शुचिः । शुक्रः । अर्यः । रोरुचानः ॥ ७ ॥

अग्रेः अग्न्यभिमानिनः अस्य देवस्य त्रिः त्रीण्यग्निवायुसूर्यात्मना त्रीणि ता तानि प्रसिद्धानि परमा उत्तमानि सत्या यथार्थभूतानि जनिमानि जन्मानि स्पार्हा सर्वैः स्पृहणीयानि सन्ति । यद्वा । अग्रेरेव त्रीणि जन्मानि 'दिवस्परि प्रथमं जज्ञे अग्निः' (ऋ. सं. १०. ४५. १) इति 'त्रीणि जाना परि भूषन्त्यस्य' (ऋ. सं. १. १५. ३) इत्येवमादिषु मन्त्रेषु प्रसिद्धानि । अनन्ते अपर्यन्ते^१ नभसि अन्तः मध्ये स्वतेजसा परिवीतः परिवेष्टितः^२ शुचिः सर्वस्य^३ शोधकः शुक्रः दीप्तियुक्तोऽत एव रोरुचानः मृशं दीप्यमानः अर्यः स्वामी तादृशो देवः आगात् अस्मदीयं यज्ञं प्रत्यागच्छतु ॥ सत्या । 'शेष्ठदसि बहुलम्' इति शेर्लुक् । परिर्वीतः । 'व्येज् संवरणे' । कर्मणि क्तः । यजदित्वात् संप्रसारणम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः प्रकृतिस्वरत्वम् । अर्यः । 'ऋ गतौ' । 'अर्यः स्वामिवैश्ययोः' इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः । 'स्वामिन्यन्तोदात्तत्वं वक्तव्यम्'^४ इत्यन्तोदात्तत्वम् ॥

स दूतो विश्वेदमि वष्टि सद्मा होता हिरण्यरथो रंसुजिह्वः ।

रोहिदश्वो वपुष्यो विभावा सदा रण्वः पितुमतीव संसत् ॥ ८ ॥

सः । दूतः । विश्वा । इत् । अभि । वष्टि । सद्म । होता । हिरण्यरथः । रंसुजिह्वः ।

रोहितऽअश्वः । वपुष्यः । विभावा । सदा । रण्वः । पितुमतीव । संसत् ॥ ८ ॥

देवानां दूतः होता देवानामाह्वाता हिरण्यरथः सुवर्णमयरथोपेतः रंसुजिह्वः रमणीयशोभन-ज्वालोपेतः सः तादृशोऽग्निः विश्वेत् सर्वाण्येव सद्म देवयजनस्थानानि अभि वष्टि कामयते । पुनश्च कीदृशः । रोहिदश्वः । रोहितवर्णाः^५ अश्वाः^६ यस्य स तथोक्तः । वपुष्यः वपुषि रूपे साधुः विभावा कान्तियुक्तोऽत एव सदा रण्वः रमणीयो भवति । तत्र दृष्टान्तः । पितुमतीव संसत् । यथा अन्नादिमत्^७ समृद्धं गृहं रमणीयं तद्वत् ॥ रंसुजिह्वः । रमतेः 'अन्येभ्योऽपि दद्याते' इति विष् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः । वपुष्यः । 'तत्र साधुः' इति यत् । तिस्वरितः । विभावा । 'छन्दसीव-निपौ' इति वनिप् ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-अपगतान्ते । २. घ-ण-परिवृतः । ३. च-फ-सर्वस्य जगतः । ४. ख-ग-च-ण-वक्तव्यं नास्ति । ५. च-रोहितवर्णावधौ । ६. ख-ग-घ-च-भ-ल-स-अन्नादिवत् ।

स चेतयन्मनुषो यज्ञबन्धुः प्र तं मद्या रशनया नयन्ति ।

स क्षेत्यस्य दुर्यासु साधन्देवो मर्तस्य सधनित्वमाप ॥ ९ ॥

सः । चेतयत् । मनुषः । यज्ञबन्धुः । प्र । तम् । मद्या । रशनया । नयन्ति ।

सः । क्षेति । अस्य । दुर्यासु । साधन् । देवः । मर्तस्य । सधनित्वम् । आप ॥ ९ ॥

यज्ञबन्धुः । यज्ञेऽग्निहोत्रादौ बन्धनं विनियोजनं यस्य स तथोक्तः । षसः अग्निः षमनुषः कर्मणि प्रवृत्तान् मनुष्यान् षचेतयत् जानाति । षमद्या महत्या षरशनया स्तुतिरूपया रज्वा युक्तं षतं तादृशमग्निं षप्र षनयन्ति उत्तरवेद्यादिवध्वर्यादयः प्रक्षिपन्ति । षमर्तस्य मनुष्यस्य षअस्य यजमानस्य षदुर्यासु गृहेषु षसाधन् अभीष्टानि साधयन् षसः अग्निः षक्षेति वसति । सः षदेवः द्योतमानोऽग्निः षसधनित्वं यस्य गृहे निवसति तेन धनिना साहित्यम् षआप प्राप्नोति । प्रभूतं धनं यजमानाय दापयित्वा^१ तेन सहितोऽभवदित्यर्थः ॥ साधन् । 'राध साध संसिद्धौ' । ण्यन्तस्य शतरि रूपम् ॥

स तू नो अग्निनयतु प्रजानन्नच्छा रत्नं देवभक्तं यदस्य ।

धिया यद्विश्वे अमृता अकृण्वन्द्यौषिता जनिता सत्यमुक्षन् ॥ १० ॥

सः । तु । नः । अग्निः । नयतु । प्रजानन् । अच्छ । रत्नम् । देवभक्तम् । यत् । अस्य ।

धिया । यत् । विश्वे । अमृताः । अकृण्वन् । द्यौः । पिता । जनिता । सत्यम् । उक्षन् ॥ १० ॥

प्रजानन् सर्वं जानानः षसः षअग्निः षदेवभक्तं देवैः देवनशीलैः स्तोतृभिः संभजनीयम् षअस्य अग्नेः संबन्धि षयत् उत्तमं षरत्नं धनमस्ति तद्रत्नम् षअच्छ आभिमुख्येन षतु क्षिप्रं षनः अस्मान् षनयतु प्रापयतु । षअमृताः मरणधर्मरहिताः^२ षविश्वे सर्वे देवाः षधिया हविर्वहनलक्षणेन^३ कर्मणा हेतुना षयत् यमग्निम् षअकृण्वन् हविषां प्रापयितारमकुर्वन् । यस्य चाग्नेः षद्यौः षपिता पालयित्रा षजनिता जनयित्रा च । 'अग्ने दिवः सूनुरसि प्रचेताः' (ऋ. सं. ३. २५. १) इति श्रवणात् । यद्वा । द्यौर्देवनशील आदित्यः पिता जनयिता च । 'आदित्यादग्निः' इत्याश्रानात् । षसत्यं यथार्थभूतं तमग्निम् षउक्षन् । घृताद्याहुतिभिरध्वर्यादयः सिञ्चन्ति ॥ देवभक्तम् । 'भज सेवायाम्' । कर्मणि क्तः । 'तृतीया कर्मणि' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । उक्षन् । 'उक्ष सेचने' । लङि रूपम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यडभावः ॥ १३ ॥

स जायत प्रथमः पस्त्यासु महो बुध्ने रजसो अस्य योनौ ।

अपादशीर्षा गुहमानो अन्तायोर्युवानो वृषभस्य नीले ॥ ११ ॥

सः । जायत । प्रथमः । पस्त्यासु । महः । बुध्ने । रजसः । अस्य । योनौ ।

अपात् । अशीर्षा । गुहमानः । अन्ता । आऽयोर्युवानः । वृषभस्य । नीले ॥ ११ ॥

१. ल-दत्त्वा । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-रहिताश्च । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-हविलक्षणेन ।

वसः अग्निः प्रथमः आहवनीयादिरूपतया श्रेष्ठः सन् पस्त्यासु यजमानानां गृहेषु जायत आहुत्यधिकरणतया संपद्यते । तथा महः महतः अस्य रजसः अन्तरिक्षस्य बुध्ने मूले पृथिव्यां तत्रापि योनौ उत्तरवेद्यादिस्थाने संपद्यते । सोऽग्निः अपात् पादवर्जितः अशीर्षा शिरोवर्जितः । तदेवाह । अन्ता आद्यन्ते पादशिरसी गुहमानः गूहमानः । अविज्ञेयपादशिरा इत्यर्थः । वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य नीले निलये नभसि आयोयुवानः धूमाकारेणात्मानमायोजयन् वर्तते । यद्वा । यः प्रथमो वैद्युतोऽग्निः पस्त्यासु नदीषु बुध्नेऽन्तरिक्षे महो महतो रजस उदकस्य तेजसो वा योनौ स्थाने च चरति । अपादशीर्षा पादशिरोवर्जितः अन्ता आत्मनः पर्यन्तप्रदेशान् स्वतेजसा गुहमान आच्छादयन् पुनश्च आयोयुवानः तानि तेजांसि स्वात्मनि मिश्रीकुर्वन् वृषभस्य मेघस्य नीले स्थाने नभसि चरति सोऽग्निरधुना कर्मयोग्यतया अजायत ॥ अपात् । ‘पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः’ इति अकारलोपः समासान्तः । गुहमानः । ‘गुहू संवरणे’ । शब्दविकरणी । शानचि रूपम् । शानचो लसार्वधातुक्स्वरे कृते प्रत्ययस्वरः । आयोयुवानः । ‘यु मिश्रणे’ । यङ्लुकि शानचि रूपम् । अभ्यस्तस्वरेणाद्युदात्तः ॥

प्र शर्धे आर्तं प्रथमं विपन्यां ऋतस्य योनां वृषभस्य नीले ।

स्पर्हो युवा वपुष्यो विभावा सप्त प्रियासोऽजनयन्त वृष्णे ॥ १२ ॥

प्र । शर्धेः । आर्तं । प्रथमम् । विपन्या । ऋतस्य । योनां । वृषभस्य । नीले ।

स्पर्हः । युवा । वपुष्यः । विभावा । सप्त । प्रियासः । अजनयन्त । वृष्णे ॥ १२ ॥

हे अग्ने विपन्या स्तुत्या युक्तम् ऋतस्य उदकस्य योनां योनौ स्थाने वृषभस्य वर्षणसमर्थस्य मेघस्य नीले कुलायभूतेऽन्तरिक्षे वैद्युताग्निरूपेण वर्तमानं त्वां शर्धेः तेजः प्रथमं प्र आर्तं प्रकर्षेण गच्छति । यश्चाग्निः स्पर्हः सर्वैः स्पृहणीयः युवा नित्यतरुणः वपुष्यः कमनीयः विभावा दीप्तिमान् तस्मै वृष्णे अभिमतफलवर्षकाय अमये प्रियासः प्रियाः सप्त होत्रकाः अजनयन्त स्तोत्रम् अकुर्वन् ॥ आर्तं । ‘ऋ गतौ’ । लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । विपन्या । ‘पन च’ इत्यस्य इन्द्रप्रत्ययः । ‘कृदिकारादक्तिनः’ इति ङीष् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘उदात्तयणो हल्पूर्वात्’ इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । विपन्यां ऋतस्य इत्यत्र संहितायाम् ‘इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च’ (पा. सू. ६.१.१२७) इत्यनिकोऽपि ह्रस्वोऽनुनासिकश्च ॥

अस्माकमत्र पितरो मनुष्या अभि प्र सेदुर्कृतमाशुषाणाः ।

अश्मत्रजाः सुदुधा वत्रे अन्तरुदुस्त्रा आजन्नुषसो हुवानाः ॥ १३ ॥

अस्माकम् । अत्र । पितरः । मनुष्याः । अभि । प्र । सेदुः । ऋतम् । आशुषाणाः ।

अश्मत्रजाः । सुदुधाः । वत्रे । अन्तः । उत् । उस्त्राः । आजन् । उषसः । हुवानाः ॥ १३ ॥

१. त-महीषु; न-मदीयेषु । २. ख-ग-न्व-ण-न-भ-स-‘मेघस्य’ नास्ति । ३. भ-स-शविकरणी । ४. ण-न-ल-स-‘योना’ नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘अमये’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘संहितायां’ नास्ति ।

वअत्र लोके? पूर्वे वमनुष्याः वअस्माकं वपितरः अङ्गिरसः वऋतं यज्ञम् वआशुपाणाः अशुवानाः सन्तः वअभि वप्र वसेदुः अग्निमभिलक्ष्य प्रजयसुः । तेऽङ्गिरसोऽग्निपरिचर्चाबलात् वअश्मन्नजाः पर्वतैः परिवृताः ववने । वृणोत्याच्छादयतीति वव्रं पर्वतबिलान्तर्वन्ति तमः । तस्मिन् वअन्तः मध्ये स्थिताः वसुदुवाः सुधु दोग्ध्रीः वउत्ताः पणिभिरपहृता गाः वउत् वआजन् तस्माद्विलाङ्गिरगमयन् । किं कुर्वन्तः । तमसो विध्वंसिनीः वउपसः देवीः प्रकाशार्थं वहुवानाः आह्वयन्तः ॥ ववने । वृणोतेरौणादिकः कः । 'कृजादीनां द्वे भवतः' इति द्विवचनम् ॥

ते मर्मृजत ददृवांसो अद्रिं तदैषामन्ये अभितो वि वोचन् ।

पश्वयन्त्रासो अभि कारमर्चन्विदन्त ज्योतिश्चकृपन्त धीभिः ॥ १४ ॥

ते । मर्मृजत । ददृवांसः । अद्रिम् । तत् । एषाम् । अन्ये । अभितः । वि । वोचन् ।

पश्वयन्त्रासः । अभि । कारम् । अर्चन् । विदन्त । ज्योतिः । चकृपन्त । धीभिः ॥ १४ ॥

वते अङ्गिरसः वअद्रिं पणिभिरपहतानां गवां निरोधकं पर्वतं वददृवांसः विदारयन्तः सन्तः^१ वमर्मृजत अग्निं पर्यचरन् । वएषाम् अङ्गिरसां वतत् तादृशं कर्म वअन्ये महर्षयः वअभितः सर्वत्र जगति ववि ववोचन् विशेषणाकथयन् । वपश्वयन्त्रासः पशुनिर्गमनार्थानि यन्त्राप्युपाया येषां तेऽङ्गिरसः वकारम् अभिमतस्य प्रयोजनस्य कर्तारमग्निम् वअभि वअर्चन् अस्तुवन् । ततस्तमोपहम् आदित्याख्यं वज्योतिः विदन्त अलभन्त । ततः वधीभिः बुद्धिभिः वचकृपन्त यज्ञानकुर्वन् ॥ मर्मृजत । 'मृज् शुद्धौ' । यङ्लुकि लङि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । निघातः । चकृपन्त । 'कृप् सामर्थ्ये' । ण्यन्तस्य लुङि चङि सन्वद्भावाभावश्छान्दसः ।

ते गव्यता मनसा दृधमुब्धं गा येमानं परि षन्तमद्रिम् ।

दृळ्हं नरो वचसा दैव्येन व्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ १५ ॥

ते । गव्यता । मनसा । दृधम् । उब्धम् । गाः । येमानम् । परि । सन्तम् । अद्रिम् ।

दृळ्हम् । नरः । वचसा । दैव्येन । व्रजम् । गोमन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुरिति वव्रुः ॥ १५ ॥

वनरः कर्मणां नेतारः वउशिजः अग्निं कामयमानाः वते अङ्गिरसः वगव्यता गा इच्छता वमनसा वदृधं गवां निर्गमनद्वारनिरोधकम् वउब्धं समुब्धं संहतम्^२ । यद्वा । उभिः पूरणार्थः । गोभिः पूर्णं वगा येमानं नियच्छन्तं वपरि सर्वतः वसन्तम् वर्तमानं वदृळ्हं दृढं वगोमन्तं गोभिर्युक्तं वव्रजं गवां निवासस्थानम् वअद्रिं पर्वतं वदैव्येन अग्निविषयेण ववचसा वेदात्मकेन स्तोत्रेण ववि वव्रुः गोनिर्गमनार्थमुद्घाटितवन्तः ॥ उब्धम् । उभ्रातिर्हन्तिना समानार्थः । यद्वा । 'उभ उम्भ पूरणे' । कर्मणि क्तः । येमानम् । यमेः कानचि एखाभ्यासलोपौ । चित्त्वादन्तोदात्तः । परि षन्तम् इत्यत्र संहितायाम् 'उपसर्गाप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः' इति षत्वम् ॥ ॥ १४ ॥

ते मन्वत प्रथमं नाम धेनोस्त्रिः सप्त मातुः परमाणि विन्दन् ।

तज्जानतीरभ्यनूषत वा आविर्भुवदरुणिर्यशसा गोः ॥ १६ ॥

ते । मन्वत । प्रथमम् । नाम । धेनोः । त्रिः । सप्त । मातुः । परमाणि । विन्दन् ।

तत् । जानतीः । अभि । अनूषत । वाः । आविः । भुवत् । अरुणीः । यशसा । गोः ॥ १६ ॥

हे अग्ने ऽते स्तोत्रं कुर्वाणा अङ्गिरसः ऽमातुः जनन्याः ऽधेनोः वाचः संबन्धि ऽनाम स्तुति-
साधकं शब्दमात्रं ऽप्रथमं पूर्वं ऽमन्वत अजानत । पश्चात्तस्या वाचः संबन्धीनि ऽत्रिः ऽसप्त एकविंशति-
संख्याकानि स्तुतिसाधनानि छन्दांसि । तानि च गायत्र्यादीनि जगत्यन्तानि सप्त । अतिजगत्यादी-
न्यतिष्ठत्यन्तानि सप्त । कृतिप्रभृतीन्युत्कृतिपर्यन्तानि सप्तेति । एवं त्रिः सप्त छन्दांसि ऽपरमाणि
उत्तमानि ऽविन्दन् अलभन्त । एवंविधच्छन्दोयुक्तैः^१ मन्त्रैरग्निमस्तुवन्निर्ययर्थः । ऽतत् ततः ऽजानतीः सर्वं
जानानाः^२ ऽवाः । वा इत्युपोनाम । उषसः ऽभ्यनूषत अस्तुवन् । ततः ऽगोः सूर्यस्य ऽयशसा
तेजसा सह ऽरुणीः अरुणवर्णोषाः ऽआविर्भुवत् आविरभूत् । यद्वा । तेऽङ्गिरसः प्रथमं पुरातनं
नाम एहि सुरभि गुग्गुलुगन्धिनीति धेनोर्नामधेयं मन्वत उच्चारयामासुः । मातुर्भूम्याः स्वभूतानि
पणिभिरपहतानि त्रिः सप्त रत्नानि^३ विन्दन्^४ । तत् उच्चरितं नाम जानन्त्यो गावोऽभ्यनूषत ।
हम्भारवलक्षणं शब्दमकुर्वन् । तदानीमुषाः प्रादुरभूदिति ॥ जानतीः । एकस्मिन् पक्षे 'वा छन्दसि' इति
पूर्वसवर्णदीर्घः । उभयत्र 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति ङीप् उदात्तत्वम् । अनूषत । 'एणु स्तुतौ' । लङि
रूपम् । कुटादित्वादगुणः । अरुणीः । सोरलोपश्छान्दसः 'गौरीर्मिमाय' (ऋ. सं. १. १६४. ४१)
इतिवत् ॥

नेशत्तमो दुधितं रोचत् द्यौरुदेव्या उषसो भानुरर्त ।

आ सूर्यो बृहतस्तिष्ठदज्रां ऋजु मर्तेषु वृजिना च पश्यन् ॥ १७ ॥

नेशत् । तमः । दुधितम् । रोचत् । द्यौः । उत् । देव्याः । उषसः । भानुः । अर्त ।

आ । सूर्यः । बृहतः । तिष्ठत् । अज्रान् । ऋजु । मर्तेषु । वृजिना । च । पश्यन् ॥ १७ ॥

१ तमः रात्रिकृतं ध्वान्तं ऽदुधितम् । दुधिः प्रेरणकर्मा । प्रातरग्निविहरणकाले उषसा प्रेरितं सत्
१ नेशत् अनश्यत । ततः ऽद्यौः अन्तरिक्षे ऽरोचत अदीप्यत । ततः ऽदेव्याः देवनशीलायाः ऽउषसो
२ भानुः प्रभा ऽउत् ऽअर्त उद्गच्छति । अथ ऽसूर्यो बृहतः महतः ऽअज्रान् अजरान् पर्वतान् गमन-
शीलान् रश्मीन् वा ऽआ ऽतिष्ठत् अध्यतिष्ठत् । किं कुर्वन् । ऽमर्तेषु मनुष्येषु विद्यमानम् ऽऋजु सत्कर्म
३ वृजिना अनृजुनि^३ असत्कर्माणि ऽच ऽपश्यन् अध्यतिष्ठदिति शेषः ॥ नेशत् । 'णश अदर्शने' ।
लङि 'णशिमन्योरलित्येत्वं वक्तव्यम्' (पा. म. ६. ४. १२०. ५) इति एत्वम् । शपः पित्त्वादनु-
दात्तत्वे धातुस्वरः । रोचत । 'रुच दीप्तौ' । लङि रूपम् । वाक्यभेदादनिघातः ॥

१. च-फ-एवं त्रिविधं । २. च-जानन्ति ताः; ण-जानन्तीति जानानाः । ३. ख-ग-च-ण-फ-भ-
नामानि अविन्दन् । ४. त-न-वृजिनानि ।

आदित्पश्चा बुबुधाना व्यस्यन्नादिद्रुतनं धारयन्तु द्युभक्तम् ।

विश्वे विश्वासु दुर्यासु देवा मित्रं धिये वरुण सत्यमस्तु ॥ १८ ॥

आत् । इत् । पश्चा । बुबुधानाः । वि । अस्यन् । आत् । इत् । रत्नम् । धारयन्तु । द्युभक्तम् ।

विश्वे । विश्वासु । दुर्यासु । देवाः । मित्रं । धिये । वरुण । सत्यम् । अस्तु ॥ १८ ॥

वआदित् सूर्योदयादनन्तरं वबुबुधानाः पणिभिरपहृता निरोधान्निर्गता गा जानाना अङ्गिरसः
वपश्चा पृष्ठदेशेषु^१ वव्यस्यन् अशेषेण ता गा अपश्यन् । तथा वआदित् अनन्तरं वद्युभक्तं दीप्तिवुक्तं
देवैः संभक्तं वा वरत्नं पणिभिरपहृतं धनं च वधारयन्तु आधारयन् । लब्धगोधनानामङ्गिरसां वविश्वे
वदुर्यासु सर्वेषु गृहेषु विश्वे यजनीयाः सर्वे वदेवाः आजग्मुः । हे वमित्र मित्रभूत हे वरुण उपद्रवाणां
वारक हे अग्ने वधिये कर्मणां कर्त्रे स्तोत्रे वा यजमानाय वसत्यमस्तु । यदेतत्तवोपद्रववारणसामर्थ्यं
तद्यथार्थभूतमस्तु ॥ पश्चा । ‘पश्च पश्चा च छन्दसि’ इति निपातितः । बुबुधानाः । बुधेल्लिटि
कानचि रूपम् । चित्वादन्तोदात्तः । द्युभक्तम् । ‘भज सेवायाम्’ । कर्मणि क्तः । ‘तृतीया कर्मणि’
इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ॥

अच्छा वोचेय शुशुचानमग्निं होतारं विश्वभरसं यजिष्ठम् ।

शुच्यूधो अतृणन्न गवामन्धो न पूतं परिषिक्तमंशोः ॥ १९ ॥

अच्छ । वोचेय । शुशुचानम् । अग्निम् । होतारम् । विश्वभरसम् । यजिष्ठम् ।

शुचि । ऊर्ध्वः । अतृणत् । न । गवाम् । अन्धः । न । पूतम् । परिषिक्तम् । अंशोः ॥ १९ ॥

हे अग्ने वशुशुचानं भृशं दीप्यमानं वहोतारं देवानामाह्वितारं वविश्वभरसम् आहुतिद्वारा वृष्टिप्रदानेन
विश्वस्य पोषकं वयजिष्ठं यष्टतमम् वअग्निं त्वाम् वअच्छ अभिलक्ष्य ववोचेय स्तवानि^२ । वगवाम् वऊर्ध्वः
वशुचि शुद्धं पयः वन वअतृणत् । तवाहुत्यर्थं यजमानो न दोग्धि । वअंशोः सोमलताखण्डस्य संबन्धि
वान्धः रसाख्यमन्नं वपूतं दशापवित्रेण शोधितं सत् वन वपरिषिक्तम् । गृहेषु न प्रक्षिसम्^३ । किंत्वेन^४
यजमानेन केवलं स्तुतिरेव क्रियते^५ ॥ वोचेय । ब्रूजः आशीर्लिङि ‘ब्रुवो वचिः’ । ‘लिङ्याशिष्यङ्’ ।
‘छन्दस्युभयथा’ इति सार्वधातुकत्वात् सीयुटः सलोपः । अतृणत् । ‘उत्तिर् हिंसानादरयोः’ ।
दोहन्मेव ऊर्ध्वोर्हिसनम्^६ । परिषिक्तम् । सिञ्चतेः कर्मणि क्तः । ‘उपसर्गात्सुनोति’ इति संहितायां
षत्वम् । ‘गतिरनन्तरः’ इति गतेः स्वरः^७ ॥

१. ख-ग-च-त-न-फ-स-पृष्ठदेशेषु; भ-पृष्ठदेशेषु । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-स्तौमि । ३. ख-
ग-च-क्षिप्तम् । ४. ख-घ-त-न-भ-स-किं तेन; च-फ-किमेनेन । ५. भ-स-न क्रियते । ६. ख-ग-च-
ऊर्ध्वोर्हिसा । ७. ल-प्रकृतिस्वरः ।

विश्वेषामदितिर्यज्ञियानां विश्वेषामतिथिर्मानुषाणाम् ।

अग्निर्देवानामव आवृणानः सुमृलीको भवतु जातवेदाः ॥ २० ॥

विश्वेषाम् । अदितिः । यज्ञियानाम् । विश्वेषाम् । अतिथिः । मानुषाणाम् ।

अग्निः । देवानाम् । अवः । आवृणानः । सुमृलीकः । भवतु । जातवेदाः ॥ २० ॥

अयमग्निः विश्वेषां सर्वेषां यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानाम् अदितिः । अदितिर्देवमाता । तद्वद्देवानां पोषक इत्यर्थः । यद्वा । विश्वेषां देवानामदितिर्भूस्थानीयः आधारभूत इति यावत् । ‘ इयं वा अग्निर्वैश्वानरः ’ (तै. ब्रा. ३. ९. १७) इति श्रुतेः । तथायमग्निः विश्वेषां मानुषाणां मनुष्याणाम् अतिथिः अतिथिवन् पूज्यो भवति । देवानां देवनशीलानां स्तोतृणाम् अवः अन्नं हविः आवृणानः संभजन् जातवेदाः । जातं सर्वं वेत्तीति जातवेदाः । सः अग्निः तेषां स्तोतृणां सुमृलीकः सुखकरः भवतु ॥ अतिथिः । ‘ अत सातत्यगमने ’ । ‘ ऋतन्यज्ञि ’ इत्यादिना इतिप्रत्ययः । निस्त्वादाद्युदात्तः । मानुषाणाम् । मनोरपत्यानीत्यर्थे ‘ मनोजातावन्यतौ पुक्च ’ इति अज्प्रत्ययः । जिच्वादाद्युदात्तः ॥ १५ ॥

‘ यो मर्त्येषु ’ इति विश्वेषु च द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यार्धं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘ यो मर्त्येषु ’ इत्यनुक्रमणिका । अस्य सूक्तस्य प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः पूर्वसूक्त एव विनियोग उक्तः ॥

यो मर्त्येष्वमृतं क्रतावा देवो देवेष्वरतिर्निधायि ।

होता यजिष्ठो मृहा शुचध्वै हव्यैरग्निर्मनुष ईर्यध्वै ॥ १ ॥

यः । मर्त्येषु । अमृतः । क्रतुः । देवः । देवेषु । अरतिः । निधायि ।

होता । यजिष्ठः । मृहा । शुचध्वै । हव्यैः । अग्निः । मनुषः । ईर्यध्वै ॥ १ ॥

अमृतः मरणधर्मरहितः यः अग्निः मर्त्येषु मनुष्येषु क्रतावा सत्यवान् निधायि निहितः । यद्वा । मर्त्येषु मनुष्यसंबन्धिषु वागादीन्द्रियेषु निहितः । ‘ अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् ’ (ऐ. उ. २. ४) इति श्रुतेः । देवः देवन्शीलो योऽग्निरिन्द्रादिषु देवेषु अरतिः अभिगन्ता शत्रूणाम् । यद्वा देवलोके गन्ता । निधायि निहितः । स च होता देवानामाह्वाता यजिष्ठः यष्टुतमः अग्निः मृहा स्वकीयेन महता तेजसा शुचध्वै दीपितुमुत्तरदेवां निहितः । किंच हव्यैः हवनीयैराज्यपुरोडाशादिभिर्हविर्भिः हेतुभिः मनुषः मनुष्यस्य यजमानस्य ईर्यध्वै स्वर्गं प्रति प्रेरणाय निहितः ॥ अरतिः । ‘ क्र गतौ ’ । ‘ वहिवस्यतिभ्यश्चित् ’ इत्यतिप्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः । निधायि । दधातेः कर्मणि लुङि रूपम् । ‘ परादिश्छन्दसि बहुलम् ’ इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । शुचध्वै । ‘ शुच दीप्तौ ’ । तुमर्थे कध्यैप्रत्ययः । किच्वाद्गुणः । प्रत्ययस्वरः । ईर्यध्वै । ईर्यतेस्तुमर्थे दध्यैप्रत्ययः । शित्त्वेन सार्वधातुकत्वात् णिलोपाभावः ॥

१. न-ल-स-‘ मनुष्याणां ’ नास्ति । २. त-ल-जातवेदाः । जातान्येन विदन्तीति वा जातवेदाः ।

३. ख-ग-च-ण-‘ पुरोडाशादिहविर्भिः । ४. ख-ग-घ-च-ण-भ-‘ हेतुभिः ’ नास्ति ।

इह त्वं सूनो सहसो नो अद्य जातो जाताँ उभयाँ अन्तरग्ने ।

दूत ईयसे युयुजान ऋष्व ऋजुमुष्कान्वृषणः शुक्रांश्च ॥ २ ॥

इह । त्वम् । सूनो इति । सहसः । नः । अद्य । जातः । जातान् । उभयान् । अन्तः । अग्ने ।

दूतः । ईयसे । युयुजानः । ऋष्व । ऋजुमुष्कान् । वृषणः । शुक्रान् । च ॥ २ ॥

हे ऽसहसः ऽसूनो बलस्य पुत्र ऽअग्ने ऽअद्य अस्मिन् दिवसे ऽनः अस्मदीये ऽइह कर्मणि ऽजातः आधानपवमानेष्टिभिः संस्कृतः ऽत्वं ऽजातान् उपक्रान् ऽउभयान् देवमनुष्यान् ऽअन्तः तेषामुभयेषां मध्ये ऽदूतः हवींषि देवान् प्रापयितुम् ऽईयसे गच्छसि । किं कुर्वन् । हे ऽऋष्व दर्शनीयाग्ने ऽऋजुमुष्कान् । मुक्कशब्देन मांसलोऽभिधीयते । ऋजवः प्रसाधकाः । ऋजवश्च ते मुष्काश्च इति ऋजुमुष्काः । तान् ऽवृषणः रेतःसेचनसमर्थान् ऽशुक्रान् दीप्यमानान्श्वान् ऽच ऽयुयुजानः स्वरथे योजयन् ईयसे । यद्वा । ऋष्व महन्नग्ने युयुजानो हविर्वहने नियुज्यमानस्त्वं वृषणो हविःसेचनसमर्थान् यजमानान् शुक्रान् दीप्तान् देवांश्चैयसे ॥ सूनो सहसः । 'परमपि छन्दसि' इति सहसः पराङ्गवद्भावात् द्वयोः सर्वानुदात्तत्वम् । ईयसे । 'ईङ् गतौ' । दिवादिः । निघातः । युयुजानः । युजेः वर्तमाने लिटि कानचि रूपम् । ऋष्व । संहितायाम् 'ऋत्यकः' इति प्रकृतिभावः । ऋजुमुष्कान् । समासस्वरः ॥

अत्यां वृधस्नू रोहिता घृतस्नू ऋतस्य मन्ये मनसा जविष्ठा ।

अन्तरीयसे अरुषा युजानो युष्मान्श्च देवान्विश आ च मर्तान् ॥ ३ ॥

अत्यां । वृधस्नू इति वृधऽस्नू । रोहिता । घृतस्नू इति घृतऽस्नू ।

ऋतस्य । मन्ये । मनसा । जविष्ठा ।

अन्तः । ईयसे । अरुषा । युजानः । युष्मान् । च । देवान् । विशः । आ । च । मर्तान् ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽऋतस्य सत्यभूतस्य तव संबन्धिनौ ऽमनसा मनसोऽपि ऽजविष्ठा वेगवत्तमौ ऽवृधस्नू । वर्षयतीति वृधमश्रम् । तत् क्षरन्तौ । ऽघृतस्नू । घृतमुदकं तत्त्ववन्तौ ऽरोहिता रोहितवर्णौ ऽअत्या अश्रौ ऽमन्ये स्तौमि । ऽअरुषा आरोचमानौ तावश्रौ ऽयुजानः रथे युजानस्त्वं ऽयुष्मान् । देवेष्वग्नेरन्तर्भावात् यजनीयरूपेण कीर्तनम् । युष्मान् यष्टव्यान् ऽदेवान् ऽविशः परिचारकान् ऽमर्तान् मनुष्यान् ऽअन्तः । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । तेषां मध्ये ऽआ समन्तात् ऽईयसे हविः स्वीकर्तुं यजमानान् गच्छसि । तद्विः प्रदातुं देवान् गच्छसि ॥ मन्ये । मन्यतिः अर्चतिकर्मा । मनसा । 'सुपां सुलुक्' इति पञ्चम्या आकारः । युजानः । 'युजिर्योगे' । 'युजिबुधिराः किञ्च' इत्यानच्प्रत्ययः । चित्त्वादन्तोदात्तः ॥

अर्यमणं वरुणं मित्रमेषामिन्द्राविष्णू मरुतो अश्विनोत ।

स्वश्वो अग्रे सुरथः सुराधा एदु वह सुहविषे जनाय ॥ ४ ॥

अर्यमणम् । वरुणम् । मित्रम् । एषाम् । इन्द्राविष्णू इति । मरुतः । अश्विना । उत ।

सुअश्वः । अग्रे । सुरथः । सुराधाः । आ । इत् । ऊँ इति । वह । सुहविषे । जनाय ॥ ४ ॥

हे अग्रे स्वश्वः शोभनाश्वोपेतः सुरथः शोभनरथः^१ सुराधाः शोभनधनोपेतः त्वम्^२ एषां मर्यानां मध्ये सुहविषे शोभनहविष्काय जनाय यजमानाय अर्यमणं^३ वरुणं मित्रं इन्द्राविष्णू मरुतः अश्विना अश्विनौ च^४ यष्टव्यान् देवान् आ वह इदु आह्वयैव । उः पूरणः ॥ इन्द्रा-विष्णू । ' ऋत्रेन्द्र ' इत्यादिना निपातनादिन्द्रशब्द आद्युदात्तः । ' देवताद्वन्द्वे च ' इत्युभयपद-प्रकृतिस्वरत्वम् । सुहविषे^५ । ' तन्सुभ्याम् ' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् ॥

गोमाँ अग्रेर्विमाँ अश्वी यज्ञो नृवत्सखा सदमिदप्रमृष्यः ।

इळावाँ एषो असुर प्रजावान्दीर्घो रयिः पृथुबुधः सभावान् ॥ ५ ॥

गोमान् । अग्रे । अविमान् । अश्वी । यज्ञः । नृवत्सखा । सदम् । इत् । अग्रमृष्यः ।

इळावान् । एषः । असुर । प्रजावान् । दीर्घः । रयिः । पृथुबुधः । सभावान् ॥ ५ ॥

हे असुर बलवान् हे अग्रे एषः मदीयोऽयं यज्ञः गोमान् गोभिस्तद्वान् अविमान् । अवयो मेषा अस्य सन्ति इति^६ तद्वान् अश्वी अश्वोपेतश्चास्तु^६ । नृवत्सखा । नरः कर्मणां नेतारोऽध्वर्यादयः तद्वन्तः सखायोऽनुष्ठातारो यजमाना यस्य स तथोक्तः । सदमित् सदैव अग्रमृष्यः अग्रष्टव्यश्चास्तु । तथा इळावान् । इळा हविलक्षणमन्नम् । तद्वान् । प्रजावान् पुत्रपौत्रादियुक्तश्चास्तु । दीर्घः अविच्छिन्नानुष्ठानोपेतः रयिः धनवान् । लुप्तमत्वर्यीयः । पृथुबुधः । पृथूनि बहुलानि बुधानि धनादीनि कारणानि यस्य स तथोक्तः । सभावान् उपद्रष्टृरूपसमायुक्तश्चास्तु ॥ नृवत्सखा । नरो येषां सन्तीति नृवत् । मतुप् । तस्य छान्दसं वत्वम् । ' ह्रस्वनुभ्यां मतुप् ' इति मतुप उदात्त-त्वम् । बहुव्रीहौ पूर्वपदस्वरः ॥ ॥ १६ ॥

यस्त इध्मं जभरत्सिष्विदानो मूर्धानं वा ततपते त्वाया ।

भुवस्तस्य स्वतवाँ पायुरग्रे विश्वस्मात्सीमघायत उरुष्य ॥ ६ ॥

यः । ते । इध्मम् । जभरत् । सिष्विदानः । मूर्धानम् । वा । ततपते । त्वाया ।

भुवः । तस्य । स्वतवान् । पायुः । अग्रे । विश्वस्मात् । सीम् । अघायतः । उरुष्य ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स- ' शोभनरथः ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-त्वम् उत अपि च ! ३. ण-ल-स-अर्यमादीन् उतापि चाश्विनौ । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-सुहविषे इत्यत्र; त-भ-स-सुहविषे चेत्यत्र । ५. त-न-भ-ल-स- ' इति ' नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-अश्वोपेतश्च ।

हे ऽअग्ने ऽते त्वदर्थं ऽयः पुमान् ऽसिष्विदानः^१ स्विद्यद्वात्रः सन् ऽइध्मं^२ ऽयस्मिन्धनार्थं^३ काष्ठभारं ऽजभरत् आहरति । यः ऽवा ऽत्वाया त्वत्कामनया ऽमूर्धनं स्वमस्तकं^४ ऽतन्मते^५ ऽकां भारेण तापयति ऽतस्य तादृशस्य पुंसः ऽस्वतवान् । ‘स्वतवान्धनवान्’ इति तलवकारे उक्तम्^६ । धनवान् ऽभुवः भवसि । ऽपायुः पालयितासि । ऽसीम् एनं^७ ऽविश्वस्मात् सर्वस्मात्^८ ऽअवायतः अघं पारमिच्छतः पुरुषान् ऽउरुष्य रक्ष ॥ जभरत्^९ । हरतेर्लुङि चङि रूपम् । ‘चङ्यन्यतरस्याम्’ इति चङपूर्वस्य उदात्तत्वम् । सिष्विदानः । ‘जिष्विदा गात्रक्षरणे’ । कानचि रूपम् । संहितायाम् ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति धातुसकारस्य पत्वम् । त्वाया । त्वामात्मन इच्छतीत्यर्थे क्यच् । ‘प्रत्ययोत्तपदयोश्च’ इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । दकारस्य छान्दसभात्वम् । क्यजन्तात् धातोर्भावे ‘अप्रत्ययात्’ इति अकारप्रत्ययः । ‘सुपां सुलुक्’ इति तृतीयाया आकारः । एकादेशस्वरः । भुवः । भवतेर्लङ्घागमे रूपम् । ‘भूसुवोस्तिङि’ इति गुणप्रतिषेधः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः । स्वतवाँ ऽ पायुः इत्यत्र संहितायां ‘स्वतवान्पायौ’ (पा. सू. ८. ३. ११) इति नकारस्य स्त्वम् । ‘अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा’ इति आकारोऽनुनासिकः । रेफस्य विसर्जनीयः । ‘कुप्वोः ऽ क ऽ पौ च’ इति ऽ प इत्यादेशः । अवायतः । अघमात्मन इच्छतीत्यर्थे सुपः क्यच्^{१०} । ‘अश्वाघस्यात्’ इति आत्वम् । तदन्ताच्छतृप्रत्ययः । ‘शतुरनुमः’^{११} इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । उरुष्य । उरुशब्दः कण्ठादिः । लोटि रूपम् । निघातः ॥

यस्ते भरादन्नियते चिदन्नं निशिषन्मन्द्रमतिथिमुदीरत् ।

आ देवयुरिन्धते दुरोणे तस्मिन्त्रयिध्रुवो अस्तु दास्वान् ॥ ७ ॥

यः । ते । भरात् । अन्नियते । चित् । अन्नम् । निऽशिषत् । मन्द्रम् । अतिथिम् । उत्ऽईरत् ।

आ । देवऽयुः । इन्धते । दुरोणे । तस्मिन् । रयिः । ध्रुवः । अस्तु । दास्वान् ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽयः पुमान् ऽअन्नियते अन्नमिच्छते ऽते तुभ्यं हविल्लक्षणं^१ पुरोडाशादिकम् ऽअन्नं^२ ऽभरात् दातुं बिभृथात् । ऽचित् इति चार्थे । यश्च ऽमन्द्रं मदकरं सोमं ऽनिशिषत् नितरां प्रयच्छति । यश्च ऽअतिथिम् अतिथिवत् पूज्यं त्वाम् ऽउदीरत् उत्तरवेद्यां प्रणयति । ऽआ अपि च यश्च ऽदेवयुः देवं^३ त्वाँ^४ कामयमानः ऽदुरोणे स्वकीये गृहे ऽइन्धते त्वां समिद्धिः समिन्धते ऽतस्मिन् एतस्मिन् पुरुषे ऽरयिः पुत्रः ऽध्रुवः आस्तित्यबुद्ध्या वैदिके मार्गे निश्चलः ऽअस्तु । तथा ऽदास्वान् औदायेपितश्चास्तु ॥ भरात् । ‘डुभृन् धारणपोषणयोः’ इत्यस्य लेख्याडागमे रूपम् । यद्वृत्तयोगादनिघातः । अन्नियते । अन्नमात्मन इच्छते । क्यच् । ‘क्यचि च’ इति इत्वम् । ह्रस्वछान्दसः । ‘निशिषत् । ‘शासु अनुशिष्टौ’ । लुङि ‘सर्तिशास्यतिभ्यश्च’ इति च्लेरडादेशः । ‘शास इदङ्हलोः’ इति इत्वम् । उदीरत् । ‘ईर गतौ’ । लेटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । अडागमः । आगमस्यानुदात्तत्वे धातुस्वरः^५ । ‘तिङि चोदात्तवति’ इति गतेर्निघातः । इन्धते । ‘जिइन्धी दीप्तौ’ । लटि व्यत्ययेन शप् । रुधादित्वात् श्रम् । ‘श्राञ्जलोपः’

१. न-सिष्विदानः सिष्विदानः । २. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-‘स्वतवान्.....उक्तं’ नास्ति । ३. न-ल-स-‘सर्वस्मात्’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-‘जभरत्.....क्यच्’ नास्ति । ५. ल-अन्नं हविल्लक्षणं पुरोडाशादिकम् । ६. ख-ग-घ-च-ण-त-फ-भ-स-देवत्वम् । ७. त-धातुस्वरः । उभयत्र ।

इति धातुनकारलोपः । विष्परत्वाभावात्^१ शसोरलोपाभावः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । श्रमः स्वरः । दास्वान् । 'दासृ दाने' । संपदादिलक्षणो भावे क्प् । 'तदस्यास्ति' इति मत्तुप् । 'मादुपधायाः' इति वत्वम् । प्रत्ययस्य पिस्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

यस्त्वा दोषा य उषसि प्रशंसात्प्रियं वा त्वा कृण्वते हविष्मान् ।

अश्वो न स्वे दम् आ हेम्यावान्तमंहसः पीपरो दाश्वंसम् ॥ ८ ॥

यः । त्वा । दोषा । यः । उषसि । प्रशंसात् । प्रियम् । वा । त्वा । कृण्वते । हविष्मान् ।
अश्वः । न । स्वे । दमे । आ । हेम्यावान् । तम् । अंहसः । पीपरः । दाश्वंसम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ष्यः पुमान् षदोषा दोषायां रात्रौ त्वां^२ प्रशंसात् संस्तुयात् । ष्यः^३ च^४ षउषसि प्रातःकाले त्वां^५ प्रशंसेत् । हविष्मान् संभृतहविष्को यः षवा यजमानः षत्वा त्वां षप्रियं हविर्भिः प्रीतिं षकृण्वते कुर्यात्^६ । आ अथ षदाश्वंसं हविर्देत्तवन्तं षतं^७ तादृशं^८ यजमानं षस्वे षदमे स्वकीये गृहे षहेम्यावान् सुवर्णनिर्मितकक्ष्यावान् षअश्वो षन अश्व इव संचरंस्त्वम् षअंहसः पापरूपाद्वारिद्यात् षपीपरः पारं नय । तस्मै यजमानाय बहु धनं प्रयच्छेत्त्यर्थः ॥ दोषा । सप्तम्या आकारः । प्रशंसात् । 'शंसु स्तुतौ' । लेटि आडागमे रूपम् । कृण्वते । 'कृवि हिंसाकरणयोः' इत्यस्य लेटि 'ध्रिन्वि-कृष्योरच' इत्युप्रत्ययः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । यद्वृत्तयोगादनिघातः । प्रत्ययस्वरः । हेम्यावान् । हेम अर्हति । 'छन्दसि च' इति यः । पीपरः । 'पृ पालनपूरणयोः' इत्यस्य ण्यन्तस्य लुङि चङि रूपम् । निघातः ॥

यस्तुभ्यमग्ने अमृताय दाशुदुवस्त्वे कृण्वते यत्सुक् ।

न स राया शशमानो वि योषन्नैनमंहः परि वरदघायोः ॥ ९ ॥

यः । तुभ्यम् । अग्ने । अमृताय । दाशत् । दुवः । त्वे इति । कृण्वते । यत्सुक् ।

न । सः । राया । शशमानः । वि । योषत् । न । एनम् । अंहः । परि । वरत् । अघः । योः ॥ ९ ॥

हे अग्ने ष्यः यजमानः षअमृताय मरणधर्मरहिताय षतुभ्यं षदाशत् हवींषि प्रयच्छेत् । षयत्सुक् संयतसुक्^१ यश्च यजमानः षस्वे त्वयि षदुवः परिचर्या षकृण्वते करोति षशशमानः स्तोत्रं कुर्वणः षसः यजमानः षराया धनेन षन षवि षयोषत् न पृथग्भवेत् । सदा धनयुक्तो भवेदित्यर्थः । षअघायोः पापमिच्छतो हिंसकस्य संबन्धि षअंहः आहननं पापम् षपुनं यजमानं षन षपरि षवरत् न परिवृणुयात् । न स्पृशेदित्यर्थः ॥ दाशत् । 'दाशृ दाने' । लेट्यडागमे रूपम् । त्वे । 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्याः शो इत्यादेशः । कृण्वते । यद्वृत्तयोगादनिघातः । योषत् । 'यु मिश्रणे' । लेटि 'सिब्वहुलम्' इति सिप् । अडागमः । निघातः । वरत् । 'वृज् वरणे' । लेटि रूपम् ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-किप्परत्वाभावात् । २. त-त्वा त्वाम् । ३. फ-तथा । ४. च-त्वा त्वां प्रशंसात् वा हविष्मान् त्वा त्वां प्रियं कृण्वते कुर्वते । ५. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-तं तादृशं नास्ति; ध-तम्; ल-तादृशम् । ६. ख-ग-च-स-संयतसुक् नास्ति ।

यस्य त्वमग्ने अध्वरं जुजोषो देवो मर्तस्य सुधितं रराणः ।

प्रीतेदसद्भोत्रा सा यविष्ठासाम यस्य विधृतो वृधासः ॥ १० ॥

यस्य । त्वम् । अग्ने । अध्वरम् । जुजोषः । देवः । मर्तस्य । सुधितम् । रराणः ।

प्रीता । इत् । असत् । होत्रा । सा । यविष्ठ । असाम । यस्य । विधृतः । वृधासः ॥ १० ॥

हे ऽअग्ने ऽरराणः रममाणः^१ ऽदेवः दीप्यमानः ऽस्वं ऽयस्य ऽमर्तस्य मनुष्यस्य संबन्धि ऽसुधितं त्वदर्थं सुष्ठु निहितम् ऽअध्वरम् अनुपहतं हविलक्षणमन्नं ऽजुजोषः सेवेथाः^२ हे ऽयविष्ठ युवत्तम ऽसा ऽहोत्रा स होता यजमानः ऽप्रीतेदसत् प्रीत एव भवेत् । ऽअसाम तस्य यजमानस्य संबन्धिनो भवेम ऽयस्य ऽविधृतः अग्निपरिचर्यां कुर्वतो यजमानस्य होत्रादयः ऽवृधासः यज्ञस्य वर्धयितारो भवन्ति ॥ जुजोषः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इत्यस्य 'बहुलं छन्दसि' इति श्रुतः । अडागमः । अभ्यस्तस्वरः । सुधितम् । दधातेनिष्ठायां 'सुधितवसुधित' इति निपातनात् ध्यादेशः । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः । असाम । अस्तेलौटि 'आडुत्तमस्य पिच्च' इति आडागमः । उत्तमस्य पिद्वद्भावादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । विधृतः । 'विध विधाने' । तुदादिः । 'शतुरनुमः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् ॥ ॥ १७ ॥

चित्तिमचित्तिं चिनवद्वि विद्वान्पृष्ठेव वीता वृजिना च मर्तान् ।

राये च नः स्वपत्याय देव दितिं च रास्वादितिमुरुष्य ॥ ११ ॥

चित्तिम् । अचित्तिम् । चिनवत् । वि । विद्वान् । पृष्ठाऽईव । वीता । वृजिना । च । मर्तान् ।

राये । च । नः । सुऽअपत्याय । देव । दितिम् । च । रास्व । अदितिम् । उरुष्य ॥ ११ ॥

विद्वान् प्राणिनां पुण्यपापरूपाणि कर्माणि जानानः सोऽग्निः ऽचित्तिं ज्ञातव्यं पुण्यम् ऽअचित्तिम् अनुपादेयत्वेनाचेतनीयं पापम् । यद्वा । चित्तिं ज्ञानमचित्तिमज्ञानं ऽवि ऽचिनवत् विचिनोतु पृथक्करोतु । तत्र दृष्टान्तः । ऽपृष्ठेव । यथाश्वपालोऽश्वानां ऽवीता कान्तानि ऽवृजिना दुर्वहाणि च पृष्ठा पृष्ठानि हेयोपादेयत्वेन^३ पृथक्करोति तद्वत् । किञ्च ऽमर्तान् पुण्यकृतोऽपुण्यकृतः ऽच मनुष्यान् पृथक्करोतु । हे ऽदेव अग्ने ऽस्वपत्याय शोभनपुत्रोपेताय ऽराये धनाय ऽनः अस्मान् कुरु । ऽदितिं दातारं ऽच ऽरास्व देहि । ऽअदितिम् । पञ्चम्यर्थे द्वितीया । अदातुः सकाशात् ऽउरुष्य रक्ष ॥ चित्तिम् । 'चित्ती संज्ञाने' । स्त्रियां क्तिन् । निच्वादाद्युदात्तः । चिनवत् । चिनोतेर्लैट्यडागमः । दितिम् । 'दाण् दाने' । कर्तरि^४ क्तिन् । रास्व । 'रा दाने' । लोटि व्यत्ययेनात्मनेपदम् । 'चवायोगे प्रथमा' इति न निघातः ॥

१. ख-ग-व-स- 'रममाणः' नास्ति । २. ख-ग-व-व-ण-न-फ-भ-सेवसे । ३. घ-न-ल-स-ज्ञेयोपादेयत्वेन । ४. ख-व-ण-त-न-भ-कर्मणि क्तिन् ; ल-कर्मणि क्तिन् ।

क॒विं श॑शासुः क॒वयोऽद॑ब्धा नि॒धारय॑न्तो दु॒र्या॑स्वा॒योः ।

अत॒स्त्वं दृ॒श्याँ अ॒ग्न ए॒तान्प॒ङ्क्तिः प॒श्येर॒द्धुताँ अ॒र्य ए॒वैः ॥ १२ ॥

क॒विम् । श॑शा॒सुः । क॒वयः । अ॒द॒ब्धाः । नि॒ऽधा॒रय॑न्तः । दु॒र्या॑सु । आ॒योः ।

अतः । त्वम् । दृ॒श्यान् । अ॒ग्ने । ए॒तान् । प॒ट्ऽभिः । प॒श्येः । अ॒द्धु॒तान् । अ॒र्यः । ए॒वैः ॥ १२ ॥

हे Vअग्ने Vआयोः मनुष्यस्य Vदुर्यासु गृहेषु Vअदब्धाः केनाप्यतिरस्कृताः Vनिधारयन्तः निवसन्तः Vकवयः कान्तदृशो देवाः Vकविं मेधाविनं त्वां Vशशासुः । होता भवेति शशंसुः । Vअतः कारणात् Vअर्यः यज्ञस्य स्वामी Vत्वं Vदृश्यान् दर्शनीयान् Vअद्भुतान् आश्चर्यरूपोपेतानिन्द्रादीन् Vएतान् देवान् Vपुत्रैः गमनशीलैः Vपङ्क्तिः पादैः स्वतेजोभिः Vपश्येः जानीयाः ॥ दृश्यान् । ' दृशिर् प्रेक्षणे ' । ' ऋदु-पधाच्चाकृपिचृतेः ' (पा. सू. ३. १. ११०) इति कर्मणि क्यप् । क्तिन्वाद्गुणः । पितृवादनुदात्तत्वे धातुस्वरः ॥

त्वम॒ग्ने वा॒घते॑ सु॒प्रणी॑तिः सु॒तसो॑माय वि॒धते॑ य॒विष्ट॑ ।

रत्नं॑ भर॒ शश॑मानाय॑ घृ॒ष्वे पृ॒थु श्र॒न्द्रम॑वसे च॒र्षणि॑प्राः ॥ १३ ॥

त्वम् । अ॒ग्ने । वा॒घते॑ । सु॒ऽप्र॒णी॑तिः । सु॒तऽसो॑माय । वि॒धते॑ । य॒विष्ट॑ ।

रत्नम् । भर । श॒श॒मा॒नाय॑ । घृ॒ष्वे । पृ॒थु । च॒न्द्रम् । अ॒वसे॑ । च॒र्षणि॑ऽप्राः ॥ १३ ॥

हे Vयविष्ट युवतम् Vघृष्वे दीप्तियुक्त । यद्वा^१ । परेषां वर्षणशील^२ हे Vअग्ने Vचर्षणिप्राः अपेक्षित-फलप्रदानेन मनुष्याणां कामपूरकः Vसुप्रणीतिः सुष्ठुत्तरवेद्यां प्रणयनीयः Vत्वं Vसुतसोमाय Vविधते तव परिचरणं कुर्वते Vशशमानाय त्वां स्तुवते Vवाघते यज्ञनिर्वाहकाय यजमानाय Vपृथु प्रभूतं Vचन्द्रम् आह्लादकारि^३ Vरत्नम् उत्तमं धनम् Vअवसे रक्षणाय Vभर आहर प्रयच्छेत्यर्थः ॥ सुप्रणीतिः^३ । ' णीञ् प्रापणे ' । कर्मणि क्तिन् । ' तादौ च निति कृति० ' इत्यनन्तरप्रशब्दस्योदात्तत्वम् । पृथु श्रन्द्रम् इत्यत्र संहितायां ' हस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ' इति सुडागमः । श्रुत्वेन शकारः^३ ॥

अ॒धा ह॒ यद्व॒यम॑ग्ने त्वा॒या प॒ङ्क्तिर्ह॑स्तेभिश्च॒कृमा॑ त॒नूभिः॑ ।

रथं॑ न क्र॒न्तो अ॒पसा॑ भुरिजो॑र्कृतं॑ ये॒मुः सु॒ध्य आ॑शुषा॒णाः ॥ १४ ॥

अ॒ध । ह॒ । यत् । व॒यम् । अ॒ग्ने । त्वा॒ऽया । प॒ट्ऽभिः । ह॒स्तेभिः॑ । च॒कृम॑ । त॒नूभिः॑ ।

रथम् । न । क्र॒न्तः । अ॒पसा॑ । भुरिजोः । कृ॒तम् । ये॒मुः । सु॒ध्यः । आ॒शुषा॒णाः ॥ १४ ॥

१. ख-घ-च-ण-फ-भ-‘ यद्वा ... वर्षणशील ’ नास्ति । २. ख-घ-च-ण-फ-भ-आह्लादकरम् ।

३. ख-च-ण-फ-भ-‘ सुप्रणीतिः ..... शकारः ’ नास्ति ।

हे ^१अग्ने ^२अधा^३ ^४ह अथ खलु ^५वयं ^६त्वाया त्वत्कामनया ^७पद्भिः पादैः ^८हस्तेभिः हस्तैः
^९तनूभिः अन्यैश्चावयवैः ^{१०}चक्रम् ^{११}यत् यस्मात् कारणात् कर्मसिद्ध्यर्थं त्वामुपपादयामस्तस्मात्
^{१२}सुध्यः सुकर्माणः ^{१३}आशुपाणाः कर्माणि^{१४} व्याप्नुवन्तस्तेऽङ्गिरसः ^{१५}ऋतं सत्यभूतं त्वां ^{१६}भुरिजोः ।
 विभृतः कर्मकरणसामर्थ्यं पदार्थान् वेति भुरिजौ बाहू । तयोः ^{१७}अपसा मन्थनाख्येन कर्मणा ^{१८}येसुः
 उद्यच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । ^{१९}पर्यं ^{२०}न । यथा ^{२१}ऋतः कारवः शिल्पिनः कामन्तोऽध्वगा वा हस्तयोः
 यथा रथमुद्यच्छन्ति तद्वत् । यद्वा । भुरिजोः । देवान् मनुष्यांश्च विभृत इति भुरिजौ द्यावापृथिव्यौ ।
 तयोर्मध्येऽपसा परिचरणकर्मणा सत्यभूतं तमग्निं येसुः उद्यच्छन्ति ॥ अध । संहितायां ‘ निपातस्य
 च ’ इति दीर्घः । ^{२२}ऋतः । करोतेः शतरि ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति विकरणस्य लृक् । प्रत्ययस्वरः ।
 भुरिजोः^{२३} । ‘ डुभृञ् धारणपोषणयोः ’ । ‘ भृञ उच्च ’ इति इजिप्रत्ययः । धातोर्कारो रपरः ।
 प्रत्ययस्वरः^{२४} ॥

अधा मातुरुषसः सप्त विप्रा जायेमहि प्रथमा वेधसो नृन् ।

दिवस्पुत्रा अङ्गिरसो भवेमाद्रिं रुजेम धनिनं शुचन्तः ॥ १५ ॥

अध । मातुः । उषसः । सप्त । विप्राः । जायेमहि । प्रथमाः । वेधसः । नृन् ।

दिवः । पुत्राः । अङ्गिरसः । भवेम । अद्रिम् । रुजेम् । धनिनम् । शुचन्तः ॥ १५ ॥

वामदेवोऽन्यैः षड्भिरङ्गिरोभिः सह ब्रूते । ^१अध अपि च ^२मातुरुषसः सकाशात् ^३सप्त सप्तसंख्याकाः
^४विप्राः प्राज्ञा वयं स्मः । ^५प्रथमाः श्रेष्ठा वयं ^६वेधसः अग्नेः परिचारकान् ^७नृन् वेधसो विधातृन्
 रश्मीन् वा ^८जायेमहि वयं जनयामः । ^९दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य ^{१०}पुत्राः वयं ^{११}अङ्गिरसो
^{१२}भवेम भूतिमन्तः स्याम । ^{१३}शुचन्तः दीप्यमाना वयं ^{१४}धनिनम् उदकवन्तम् ^{१५}अद्रिं मेघं ^{१६}रुजेम
 वर्षार्थं भिन्द्याम । यद्वा । धनिनं पणिनामकासुरापहतगोधनयुक्तमद्रिं पर्वतं रुजेम । अङ्गिरसा-
 मादित्यपुत्रस्त्वमेवमाप्नायते—‘ तस्य यद्वेतसः प्रथममुददीप्यत तदसावादित्योऽभवत् ’ इत्युपक्रम्य^{१७}
 ‘ येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन् ’ (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ॥ जायेमहि । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ ।
 लिङि ‘ ज्ञाजनीर्जा ’ इति जादेशः । वेधसः । ‘ डुध्राञ् धारणपोषणयोः ’ इत्यस्मात् ‘ विधातो वेध
 च ’ (उ. सू. ४. ६६४) इति असिप्रत्ययः । धातोर्वेधः इत्यादेशः । दिवस्पुत्रा इत्यत्र संहितायां
 ‘ षष्ठ्याः पतिपुत्र ’ इति विसर्जनीयस्य सत्वम् । रुजेम । ‘ रुजो भङ्गे ’ । अदादिः । लिङि
 रूपम् ॥ ॥ १८ ॥

१. न-ल-स-अध । २. ख-घ-च-ण-फ-भ-ल-कर्मणि । ३. ख-च-ण-भ-ल-‘ भुरिजोः..... प्रत्यय-
 स्वरः ’ नास्ति । ४. त-यद्द्वितीयमासीत्तद्भृगुरभवत्तं वरुणो न्यगृहीत तस्मात् स भृगुर्वासणिरथ यत्तृतीय-
 मदीदेदिव त आदित्या अभवन् ।

अध्वा यथा नः पितरः परासः प्रत्नासो अग्र कृतमाशुषाणाः ।

शुचीदयन्दीर्घितिमुक्थशासः क्षामा भिन्दन्तो अरुणीरप व्रन् ॥ १६ ॥

अध्वा । यथा । नः । पितरः । परासः । प्रत्नासः । अग्रे । कृतम् । आशुषाणाः ।

शुचिं । इत् । अयन् । दीर्घितिम् । उक्थशासः ।

क्षामा । भिन्दन्तः । अरुणीः । अप । व्रन् ॥ १६ ॥

हे ऽअग्रे ऽअध अपि च ऽपरासः श्रेष्ठाः ऽप्रत्नासः पुराणाः ऽकृतं सत्यभूतं यज्ञं^१ ऽयथा यथावत् ऽआशुषाणाः अश्रुवानाः ऽनः अस्माकं ऽपितरः अङ्गिरसः ऽशुचि दीप्तं स्थानम् ऽअयन् अगच्छन् । तथा ऽदीर्घिति तेजश्चागच्छन् । किञ्च ऽउक्थशासः उक्थानां शस्त्राणां शंसितारः ऽक्षाम क्षयकारणं तमः पापं वा^२ ऽभिन्दन्तः विनाशयन्तोऽङ्गिरसः ऽअरुणीः अरुणवर्णाः पणिभिरपहृता गा उषसो^३ वा^४ ऽअप ऽव्रन् अपावृण्वन् । प्रकाशितवन्त इत्यर्थः ॥ अयन् । ‘ इण् गतौ ’ । लङि ‘ इणो यण् ’ इति यण् । व्यत्ययेन अडागमः । दीर्घितिम् । ‘ दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः ’ इत्यस्मात् क्तिनि ह्रस्वञ्छान्दसः । निच्वादाद्युदात्तः । उक्थशासः । उक्थशब्द उपपदे ‘ शंसु स्तुतौ ’ इत्यस्मात् ‘ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्त्रपुरोडाशो ण्विन् ’ (पा. सू. ३. २. ७१) इति ण्विन् नकारलोपश्च निपातनादेव । पदकाले ह्रस्वञ्छान्दसः । अरुणीः । गौरादिङीषन्तः । एकादेशस्वरः । व्रन् । वृणोतेर्लुङि ‘ मन्त्रे घस० ’ इत्यादिना च्लेर्लुक् । निघातः ॥

आग्रयण आग्नेन्द्रस्य हविषः ‘ सुकर्माणः ’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘ सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तो विश्वे देवास आ गत ’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

सुकर्माणः सुरुचो देवयन्तोऽयो न देवा जनिमा धमन्तः ।

शुचन्तो अग्निं ववृधन्त इन्द्रमूर्ध्वं गव्यं परिषदन्तो अगमन् ॥ १७ ॥

सुऽकर्माणः । सुऽरुचः । देवऽयन्तः । अयः । न । देवाः । जनिम । धमन्तः ।

शुचन्तः । अग्निम् । ववृधन्तः । इन्द्रम् । ऊर्वम् । गव्यम् । परिऽसदन्तः । अगमन् ॥ १७ ॥

ऽसुकर्माणः सुष्ठुनुष्ठितयागादिकर्माणः ऽसुरुचः शोभनदीप्तयः ऽदेवयन्तः देवान् कामयमानाः ऽदेवाः देवनशीलाः स्तोतारः ऽजनिम स्वकीयं मानुषं जन्म ऽधमन्तः यागादिलक्षणेन कर्मणा निमलीकुर्वन्तः । तत्र दृष्टान्तः । ऽअयो ऽन । यथा कर्मारो अयो भस्त्रेण धमन्ति तद्वत् । तादृशाः^४ ऽअग्निं ऽशुचन्तः हविर्भिर्दीपयन्तः ऽइन्द्रं ऽववृधन्तः सोमेन स्तुत्या^५ वा^६ वर्धयन्तोऽङ्गिरसः ऽपरिषदन्तः परितः

१. ख-च-ण-न-फ-भ-ल-‘ यज्ञं ’ नास्ति । २. ख-च-ण-न-भ-स-च । ३. ख-च-ण-भ-‘ उषसो वा ’ नास्ति । ४. ख-च-फ-तादृशम् ; भ-ल-तादृशः । ५. ल-‘ स्तुत्या वा ’ नास्ति ।

सीदन्तः सन्तः १ ऊर्वं महान्तं १ गव्यं गोसंवधम् १ अग्नम् प्राप्नुवन् ॥ सुकर्माणः १ । 'सोमं नसी' १ इत्यु-
त्तरपदाद्युदात्तत्वम् । धमन्तः । 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः' १ । शतरि पाशादिना धमादेशः । शपः
पिस्वात् अनुदात्तत्वे* शतुर्लसार्वधातुकस्वरः १ । ववृधन्तः । 'वृधु वर्धने' । व्यत्ययेन परस्मैपदम् ।
शतरि शपः श्लुः । गव्यम् । गवां समूह इत्यर्थे 'खलगोरथात्' इति यः । अग्नम् । गमेर्लुङि र्लेर्लुङि
रूपम् ॥

आ यूथेव क्षुमति पश्वो अख्यदेवानां यज्जनिमान्त्युग्र ।

मर्तीनां चिदुर्वशीरकृग्रन्वृधे चिदर्य उपरस्यायोः ॥ १८ ॥

आ । यूथाऽईव । क्षुऽमति । पश्वः । अख्यत् । देवानाम् । यत् । जनिम । अन्ति । उग्र ।

मर्तीनाम् । चित् । उर्वशीः । अकृग्रन् । वृधे । चित् । अर्यः । उपरस्य । आयोः ॥ १८ ॥

१ उग्र तेजस्विन् हे अग्ने १ देवानाम् अङ्गिरसां संबन्धि १ यज्जनिम यं गोसंवधम् १ अन्ति
पर्वतस्य समीपे १ आ १ अख्यत् आ समन्तादिन्द्रोऽपश्यत् । तत्र दृष्टान्तः । १ यूथेव । यथा १ पश्वः
पशूनां गवां यूथानि १ क्षुमति अन्नवत्यादयगृहे वर्तमानानि पश्यन्ति जनास्तद्वत् । यद्वा । हे अग्ने
तव परिचारकः अङ्गिरोगणः २ देवानाम् इन्द्रादीनां यज्जनिम योऽयं जनः अन्ति मदन्तिके पश्वः पणिभिः
अपहृतान् पशून् आख्यत् समन्तान् पश्यति । तत्र दृष्टान्तः । यथा क्षुमति शब्दं कुर्वाणे गवां यूथा
यूथे पशून् पश्यन्ति तद्वत् । १ मर्तीनां १ चित् मनुष्याणाम् १ उर्वशीः ऊर्ध्व्यामश्रुवानाः । 'उर्वश्यश्रुत
ऊर्ध्व्यामश्रुते' (निरु. ५. १३) इति यास्कः । प्रजाः १ अकृग्रन् । ताभिरानीताभिर्गोभिः क्लृप्ताः
समर्था अभवन् । १ चित् अपि च १ अर्यः स्वामी लब्धगोधनः १ उपरस्य उत्तस्य निषिक्तस्यापत्यस्य
१ वृधे वर्धनाय समर्थो भवति । तथा १ आयोः मनुष्यस्य मृत्यादेश्च पोषणे समर्थो भवति ॥ यूथेव ।
शसः सप्तम्या वा डादेशः । क्षुमति । क्षुत् इत्यञ्जनाम् । यद्वा । 'उक्षु शब्दे' । भावे क्तिप् । छान्दसः
तकारलोपः । 'तदस्यास्ति' इति मनुप् । 'ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप्' इति मनुप उदात्तत्वम् ।
अख्यत् । 'ख्या प्रकथने' । लुङि ल्लेः 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यङादेशः । आतो लोपः ।
जनिम । 'जनी प्रादुर्भावे' । 'हजनिभ्यामिमनिन्' इति इमनिन्प्रत्ययः । निस्वादाद्युदात्तः ।
अकृग्रन् । 'कृप् सामर्थ्ये' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य लुक् । रुडागमः ॥

अकर्म ते स्वपसो अभूम ऋतमवसन्नृषसो विभातीः ।

अनूनमग्निं पुरुधा सुश्चन्द्रं देवस्य मर्मैजतश्चारु चक्षुः ॥ १९ ॥

अकर्म । ते । सुऽअपसः । अभूम । ऋतम् । अवसन्नम् । उषसः । विभातीः ।

अनूनम् । अग्निम् । पुरुधा । सुऽचन्द्रम् । देवस्य । मर्मैजतः । चारु । चक्षुः ॥ १९ ॥

१. ख-च-ण-न-भ-स- 'सुकर्माणः ... स्वरः' नास्ति । * त-ल-अनुदात्तत्वम् । २. ख-च-
त-भ-स-अङ्गिरसो गणः; ण-न-अङ्गिरसां गणः ।

हे अग्ने ऽते तव परिचरणम् ऽअकर्म कुर्मः । तेन कर्मणा ऽस्वपसः शोभनकर्माणः ऽअभूम ।
 ऽविभातीः व्युच्छन्त्यः ऽउपसः ऽकृतं तेजः ऽअवसन् आच्छादयन्ति । धारयन्तीत्यर्थः । तथा ता
 उपसः ऽअनूतं संपूर्णं ऽपुरुधा बहुधा ऽसुश्रन्दं सुष्ठाह्लादकारिणं यद्वा सुहिरण्यम् ऽअग्निं धारयन्ति ।
 किञ्च ऽदेवस्य द्योतमानस्य तव ऽचार मनोहरं ऽचक्षुः तेजः ऽममृजतः परिचरन्तो वयं स्वपसोऽभूमेति
 पूर्वोणान्वयः ॥ अकर्म । करोतेर्लुङि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् । ममृजतः ।
 ' मृज्पृ शुद्धौ ' । यङ्लुकि ' रुद्रिकौ च लुकि ' इत्यभ्यासस्य रगागमः । शतरि ' नाभ्यस्ताच्छतुः '
 इति नुमभावः । अभ्यस्तस्वरः ॥

एता ते अग्रे उचथानि वेधोऽवोचाम क्वये ता जुषस्व ।

उच्छोचस्व कृणुहि वस्यसो नो महो रायः पुरुवार प्र यन्धि ॥ २० ॥

एता । ते । अग्ने । उचथानि । वेधः । अवोचाम । क्वये । ता । जुषस्व ।

उत् । शोचस्व । कृणुहि । वस्यसः । नः । महः । रायः । पुरुऽवार । प्र । यन्धि ॥ २० ॥

ऽवेधः विधातर्हे ऽअग्ने ऽक्वये मेधाविने ऽते तुभ्यम् एता एतानि ऽउचथानि उचथानि
 शस्त्राणि ऽअवोचाम । त्वं ऽता तानि ऽजुषस्व सेवस्व । किञ्च त्वम् ऽउच्छोचस्व उद्दीप्यस्व । नः
 अस्मान् ऽवस्यसः अतिशयेन धनयुक्तान् ऽकृणुहि कुरु । तदेवोच्यते । ऽपुरुवार पुरभिर्दुभिर्वरणीय
 ऽमहो ऽरायः महद्भनं ऽप्र यन्धि अस्मभ्यं प्रयच्छ ॥ अवोचाम । ' वच परिभाषणे ' । लुङि
 छ्लेरडादेशः । पादादित्वादनिघातः । कृणुहि । ' कृवि हिंसाकरणयोः ' इत्यस्य लोटि रूपम् । तिङ्
 उत्तरत्वादनिघातः । वस्यसः । वसुमच्छब्दात् ईयसुनि ' विन्मतोर्लृक् ' इति मतुपो लुकि टिलोपे
 च कृते ईकारलोपश्छान्दसः । यन्धि । यमेर्लोटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य लृक् ।
 ' वा छन्दसि ' इति हेर्विकल्पेन पिच्चात् ' अङितश्च ' इति धिरादेशः ॥ ॥ १९ ॥

' आ वो राजानम् ' इति षोडशच तृतीयं सूक्तं वामदेवस्वार्प ऋष्टुभमाग्नेयम् । ' आ वः षोडश '
 इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनियोग उक्तः ॥

आ वो राजानमध्वरस्य रुद्रं होतारं सत्ययज्ञं रोदस्योः ।

अग्निं पुरा तनयित्नोरचित्ताद्विरण्यरूपमवसे कृणुध्वम् ॥ १ ॥

आ । वः । राजानम् । अध्वरस्य । रुद्रम् । होतारम् । सत्ययज्ञम् । रोदस्योः ।

अग्निम् । पुरा । तनयित्नोः । अचित्तात् । हिरण्यरूपम् । अवसे । कृणुध्वम् ॥ १ ॥

हे ऋत्विग्यजमानाः ऽअध्वरस्य यज्ञस्य^१ ऽराजानम् अधिपतिं ऽहोतारं देवानामाह्वतारं ऽरुद्रं
 रोरूयमाणं द्रवन्तं शत्रून् रोदयन्तं वा । यद्वा । ' एषा वा अग्नेस्तनूर्यद्भुद्रः ' इति रुद्रात्मकं ऽरोदस्योः

द्यावापृथिव्योः । सत्ययजं सत्यस्यान्नस्य दातारम् । यद्वा । सत्ययजं सत्येन हविषा देवान् यजन्तम् । यद्वा । रोदस्योर्व्याप्य वर्तमानम् । हिरण्यरूपं सुवर्णप्रभम् एवंविधम् । अग्निं । वः युष्माकम् । अवसे रक्षणाय । तनयित्नोः । तनयित्नु रशनिः स ह्याकस्मिकः । तत्सदृशात् । अचित्तात् । न विद्यते चित्तं यस्मिन् तदचित्तम् । चित्तोपलक्षितसर्वेन्द्रियोपसंहारो मरणमिति यावत् । तस्मान्मरणात् । पुरा प्रागेव । आ । कृणुध्वम् । यूयं समन्ताद्द्विभिर्भिरग्निं भजध्वम् ॥ रुद्रम् । रोदयतेः 'रोदेर्णिङ्' (उ. सू. २. १७९) इति रक्प्रत्ययः । तनयित्नोः । तनिः शब्दार्थः । चुरादिरदन्तः । 'स्तनि-शुधिपुषिगमिमनिभ्यो णेरित्नुच्' (उ. सू. ३. ३०९) इति इत्नुच्प्रत्ययः । चित्स्वरेणान्तोदात्तः । सुपा सहैकादेशे एकादेशस्वरः । कृणुध्वम् । 'कृवि हिंसाकरणयोः' । लोटि रूपम् ॥

अयं योनिश्चक्रमा यं वयं ते जायेव पत्यं उशती सुवासाः ।

अर्वाचीनः परिवीतो नि षीदेमा उ ते स्वपाक प्रतीचीः ॥ २ ॥

अयम् । योनिः । चक्रम् । यम् । वयम् । ते । जायाडैव । पत्यं । उशती । सुवासाः ।

अर्वाचीनः । परिवीतः । नि । सीद । इमाः । ऊँ इति । ते । सुअपाक । प्रतीचीः ॥ २ ॥

हे अग्ने । ते^१ त्वदर्थं । यम् उत्तरवेदिलक्षणं प्रदेशं । वयं । चक्रम् कुर्मः । अयं । योनिः तव स्थानं भवति । तत्र दृष्टान्तः । जायेव । यथा । पत्यं । उशती पतिं कामयमाना । सुवासाः शोभनवस्त्रोपेता जाया स्वात्मसमीपे तस्य स्थानं करोति तद्वत् । हे । स्वपाक स्वपस्क सुकर्मज्ञमे त्वं । परिवीतः यष्टव्यदेवैस्तेजोभिर्वा परिवीतः । अर्वाचीनः अस्मदभिमुखः सन् । नि । षीद उत्तरवेद्यामुपविश । तत्र स्थितस्य । ते तव । इमाः उवालाः स्तुतयः^२ वा । प्रतीचीः त्वदभिमुखाः प्रवर्तन्ते । उ^३ पूरणः^४ ॥ चक्रम् । करोतेर्लिटि रूपम् । वाक्यभेदाज्जिवाताभावः । अर्वाचीनः । 'विभाषाञ्चैरदिक्' इति खः । परिवीतः । 'व्येम् संवर्णे' । कर्मणि निष्ठा । यजादित्वात् संप्रसारणम् । 'गतिरनन्तरः' इति गतेः स्वरः ॥

आशृण्वते अदपिताय मन्म नृचक्षसे सुमृलीकाय वेधः ।

देवाय शस्तिममृताय शंस ग्रावेव सोता मधुषुद्यमीळे ॥ ३ ॥

आशृण्वते । अदपिताय । मन्म । नृचक्षसे । सुमृलीकाय । वेधः ।

देवाय । शस्तिम् । अमृताय । शंस । ग्रावाडैव । सोता । मधुसुत् । यम् । ईळे ॥ ३ ॥

वेधः स्तोत्राणां कर्तृहे स्तोतः । आशृण्वते स्तोत्राकर्णनपराय । अदपिताय अदसायाप्रमत्ताय । नृचक्षसे नृणां द्रष्टे । सुमृलीकाय सुसुखाय । अमृताय मरणधर्मरहिताय । देवाय तस्मा अग्नये । मन्म स्तोत्रं । शस्तिं शस्त्रं च । शंस । मधुषुत् मदकरस्य सोमस्य सोता । तत्र दृष्टान्तः । ग्रावेव । यथा ग्रावा सोमस्य । सोता तद्वत् । सोमाभिषवं कुर्वाणो यजमानः । यम् अग्निम् । ईळे स्तौति । तस्मै शंसेति

१. ख-घ-च-ण-न-फ-भ-स-तन्मरणात् । २. ख-च-न-भ-स- 'ते' नास्ति । ३. ख-च-ण-फ-भ-स-ऊतयः । ४. ख-च-न-भ-ल-स- 'उ पूरणः' नास्ति ।

समन्वयः । यद्वा । मधुषुत् सोमसुद्यजमानोऽग्निमीले स्तौति । तत्र दृष्टान्तः । यथा ग्रावा सोमस्य सोता शब्दं करोति । ' प्रैते वदन्तु प्र वयं वदाम ग्रावभ्यः ' (क. सं. १०. १४. १) इत्यत्र ग्रावणां शब्दकर्तृत्वं^१ श्रुतमिति ॥ आश्वष्वते । ' शतुरनुमः^० ' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । ईळे । ' ईड स्तुतौ ' । लटि ' लोपस्त आत्मनेपदेषु ' इति तलोपः । यद्वा । लिटि तशब्दस्य एशादेशे कृते रूपम् ॥

त्वं चिन्मः शम्या अग्ने अस्या ऋतस्य बोध्यृतचित्स्वाधीः ।

कदा त उक्था सधमाद्यानि कदा भवन्ति सख्या गृहे ते ॥ ४ ॥

त्वम् । चित् । नः । शम्यै । अग्ने । अस्याः । ऋतस्य । बोधि । ऋतऽचित् । सुऽआधीः ।

कदा । ते । उक्था । सधऽमाद्यानि । कदा । भवन्ति । सख्या । गृहे । ते ॥ ४ ॥

हे अग्ने त्वं चित् त्वमेव शम्यै । शमीशब्दः कर्मनाम । अस्याः शम्यै नः अस्मत्संबन्धिनोऽस्य कर्मणो देवता भवसि । हे ऋतचित् सत्यज्ञ हे अग्ने स्वाधीः सुकर्मा सुध्यानो वा त्वम् ऋतस्य बोधि अस्मदीयं स्तोत्रं बुध्यस्व । ते तव सधमाद्यानि सहमदनिमित्तानि उक्था शस्त्राणि कदा कस्मिन् काले भवन्ति भविष्यन्ति । तथास्मदीये गृहे ते त्वया सह सख्या सख्यानि कदा भविष्यन्ति ॥ सधमाद्यानि । मादयतेर्ण्यन्तस्य ' अचो यत् ' इति यत् । ' सध मादस्थयोः^० ' इति सहस्य सधादेशः । भवन्ति । ' विभाषा कदाकह्योः ' (पा. सू. ३. ३. ५) इति भविष्यदर्थे लट् ॥

कथा ह तद्वरुणाय त्वमग्ने कथा दिवे गर्हसे कन्न आगः ।

कथा मित्राय मीळहुषे पृथिव्यै ब्रवः कदर्यम्णे कद्गगाय ॥ ५ ॥

कथा । ह । तत् । वरुणाय । त्वम् । अग्ने । कथा । दिवे । गर्हसे । कत् । नः । आगः ।

कथा । मित्राय । मीळहुषे । पृथिव्यै । ब्रवः । कत् । अर्यम्णे । कत् । भगाय ॥ ५ ॥

हे अग्ने त्वं तत् अस्मदीयं पापं वरुणाय कथा गर्हसे । केन हेतुना गर्हापूर्वमावेदयेः । ह इति पूरणः । दिवे द्युलोकाय द्योतमानाय सूर्याय वा कथा कथं तत्पापमावेदयेः । नः अस्माकम् आगः तत्पापं^२ कत्^३ किमस्ति । त्वत्परिचरणाच्चास्तीत्यर्थः । तथा मीळहुषे अभिमतफलसेवत्रे मित्राय पृथिव्यै च कथा ब्रवः कथमागो ब्रूयाः । अर्यम्णे देवाय भगाय एतन्नामकाय च देवाय कत्^३ कथं ब्रूयाः ॥ कथा । किंशब्दात् ' था हेतौ च छन्दसि ' इति थाप्रत्ययः । ' प्राग्दिशो विभक्तिः ' इति विभक्तिसंज्ञायां ' किमः कः ' (पा. सू. ७. २. १०३) इति कादेशः । मीळहुषे । ' मिह सेचने ' । कसौ ' दाशान् साहान् मीढुंश्च ' इति निपातितः । ब्रवः । ' ब्रून् व्यक्तायां वाचि ' । लेटि ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमः । पादादित्वादनिघातः । आगमस्थानुदात्तरात् धातुस्वरः ॥ ॥ २० ॥

१. ख-ग-त-न-भ-ल-स-कर्तृत्वम् । २. ख-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स-पापं कथा किं ते; त-तत्पापं कथा किं ते । ३. ख-च-ण-प-फ-भ-कत् पापम् ।

कद्विष्ण्यासु वृधसानो अग्ने कद्राताय प्रतवसे शुभये ।

परिज्मने नासत्याय क्षे ब्रवः कदग्ने रुद्राय नृप्ते ॥ ६ ॥

कत् । विष्ण्यासु । वृधसानः । अग्ने । कत् । वाताय । प्रतवसे । शुभम् ।

परिज्मने । नासत्याय । क्षे । ब्रवः । कत् । अग्ने । रुद्राय । नृप्ते ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽविष्ण्यासु आग्नीध्रियादिविष्ण्येषु ऽवृधसानः वृताद्याहुतिभिर्वर्धमानस्त्वं ऽकत्^१ कथं ब्रूयाः । ऽप्रतवसे प्रकृष्टबलाय ऽशुभये शुभस्य प्रापयिष्वे ऽपरिज्मने परितो गन्त्रे ऽनासत्याय सत्यस्य नेत्रे । यद्वा न विद्यतेऽसत्यं यस्य तस्मै । ऽवाताय वायवे । यद्वा नासत्याय इति वचनव्यत्ययः । नासत्याभ्यामश्विभ्याम् । ऽक्षे । क्षा इति पृथिवीमाह । क्षियन्ति निवसन्त्यस्यां प्राणिन इति । तस्यै क्षे पृथिव्यै च ऽकत् कथं ब्रूयाः । हे ऽअग्ने ऽनृप्ते नृणां पापकृतां हन्त्रे ऽरुद्राय देवाय ऽकत् कथमागः ऽब्रवः ब्रूयाः ॥ वृधसानः । 'वृधु वर्धने' । 'असानच्' इत्यनुवृत्तौ 'ऋज्वृधिमन्दिसहिभ्यः कित्' इति असानच्-प्रत्ययः । कित्वादगुणः । चित्त्वादन्तोदात्तः । शुभये । 'या प्रापणे' । विच् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति द्वितीयायाः अप्यलुक्^२ । कृस्वरः । क्षे । 'क्षि निवासगत्योः' । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्यधिकरणे डः । ततश्चाप् । चतुर्थ्येकवचने 'आतो धातोः' इत्यत्र 'आतः' इति योगविभागात् आकारलोपः । नृप्ते । 'हन हिंसागत्योः' । 'बहुलं छन्दसि' इति क्तिप् ॥

कथा महे पुष्टिभराय पूष्णे कद्रुद्राय सुमखाय हविर्दे ।

कद्विष्णव उरुगायाय रेतो ब्रवः कदग्ने शरवे बृहत्यै ॥ ७ ॥

कथा । महे । पुष्टिम् । भराय । पूष्णे । कत् । रुद्राय । सुम् । खाय । हविः । दे ।

कत् । विष्णवे । उरुगायाय । रेतः । ब्रवः । कत् । अग्ने । शरवे । बृहत्यै ॥ ७ ॥

हे ऽअग्ने ऽमहे महते ऽपुष्टिभराय पुष्टिधारकाय ऽपूष्णे एतन्नामकाय देवाय ऽकथा केन हेतुना पापं ब्रवीथाः । ऽसुमखाय सुपूजनीयाय सुयज्ञाय वा ऽहविर्दे अग्निरूपेण देवानां हविर्दाने । यद्वा स्विष्ट-कृत्वाद्भविषो दात्रे । ऽरुद्राय ऽकत् कथं ब्रूयाः । तथा ऽउरुगायाय उरुभिर्बहुभिः गीयमानाय^३ यद्वा प्रभूतकीर्तये ऽविष्णवे ऽरेतः क्षयहेतु पापं ऽकत् कथं वदेः । ऽशरवे । शृणाति पक्वा ओषधीरिति शरुः शरत् संवत्सरः । यद्वा । हिंसिका निर्ऋतिः । ऽबृहत्यै महत्यै शरदे^४ निर्ऋत्यै वा ऽकत् कथं पापं ऽब्रवः ब्रूयाः ॥ पुष्टिभराय । 'दुभृश् धारणपोषणयोः' । संज्ञायां 'भृतृवृजि' इत्यादिना खच् । 'अरुद्रि-षदजन्तस्य मुम्' इति पूर्वपदस्य सुमागमः^५ । चित्त्वादन्तोदात्तः । समासे कृस्वरः । हविर्दे । 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति सुप उदात्तत्वम् । शरवे । 'शृ हिंसायाम्' । 'शृस्त्वृस्तिहित्रप्यसि' इत्यादिना उप्रत्ययः । 'नित्' इत्यनुवृत्तेराद्युदात्तः ॥

१. ख-घ-च-ण-प-फ-भ-कत् पापम् । २. त-अलुक् । ३. ख-च-ण-भ-स-गायमानाय । ४. ख-घ-च-ण-त-न-भ-स-शरवे । ५. ख-च-ण-त-न-भ-स-इति मुम् पूर्वपदस्य ।

कथा शर्धाय मरुतामृताय कथा सुरे बृहते पृच्छयमानः ।

प्रति ब्रवोऽदितये तुराय साधा दिवो जातवेदश्चिकित्वान् ॥ ८ ॥

कथा । शर्धाय । मरुताम् । ऋताय । कथा । सुरे । बृहते । पृच्छयमानः ।

प्रति । ब्रवः । अदितये । तुराय । साध । दिवः । जातवेदः । चिकित्वान् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऋताय गन्त्रे सत्यभूताय वा मरुतां शर्धाय बलभूताय गणाय कथा केन हेतुना मदीयमागः प्रतिब्रूयाः । तेन पृच्छयमानः सन् तस्मै बृहते महते^१ सुरे सूर्याय कथा कथं वदेः । तथा अदितये देव्यै तुराय त्वरितगमनाय वायवे च^२ । अदितयेऽदीनाय तुराय वा । प्रति ब्रवः । मदीयमागः कथं प्रतिब्रूयाः । यस्मादेवं तस्मात् हे जातवेदः अग्ने चिकित्वान् एतत्सर्वं^३ जानानस्त्वं दिवः दीप्तान् देवान् साध साधय गच्छ । यद्वा । दिवो द्युलोकरय यज्ञवहनलक्षणं कार्यं साध कुरु ॥ सुरे । सर्वविधीनां छन्दसि विकल्पितत्वात् ङेर्यत्वाभावः । ‘ अतो गुणे ’ इति परस्परत्वम् । पृच्छयमानः । ‘ प्रच्छ ह्रीप्सायाम् ’ । कर्मणि यक् । ग्रहिज्यादिना संप्रसारणम् । शानचो लसार्वधातु-कानुदात्तत्वे यक्स्वरः । साध । ‘ राध साध संसिद्धौ ’ । अन्तर्भावितण्यर्थरय लोटि-व्यत्ययेन रूप ॥

ऋतेन ऋतं निर्यतमीळ आ गोरा॒मा स॒चा मधु॑मत्प॒क्कम॑ग्ने ।

कृष्णा स॒ती रु॒शता॑ धा॒सिनै॒षा जा॑मर्येण॒ पर्य॑सा पीपाय ॥ ९ ॥

ऋतेन । ऋतम् । निर्यतम् । ईळे । आ । गोः । आमा । सचा । मधुऽमत् । पक्कम् । अग्ने ।

कृष्णा । सती । रुशता । धासिना । एषा । जामर्येण । पर्यसा । पीपाय ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऋतेन सत्यभूतेन यज्ञेन नियतम् अनुस्यूतम् ऋतम् उदकं गोः धेनोः पयः आ ईळे आयाचे । सांनाय्यादिहविरर्थं गच्छं पयस्त्वां याचे इत्यभिप्रायः । आमा अपक्का सा गौः मधुमत् माधुर्योपेतं पक्कं पयः सचा सह धारयति । कृष्णा कृष्णवर्णा सती एषा गौः रुशता श्वेतेन धासिना प्राणिनां धारकेण जामर्येण । जायन्त इति जाः प्रजाः । तासाम्^४ अमर्येण अमरण-निमित्तेन तेन पयसा पीपाय प्रजाः प्याययति । तवैष महिमा यद्रसान् परिणामयन्नेवं करोषि ॥ पीपाय । प्यायतेर्लिटि ‘ लिङ्यङोश्च ’ इति पीभावः ॥

ऋतेन हि ष्मा वृषभश्चिद॒क्तः पु॒माँ अ॒ग्निः पर्य॑सा पृ॒ष्ठये॑न ।

अस्प॑न्दमानो अ॒चरद्व॑योधा वृषा॑ शुक्रं दु॒दुहे॑ पृ॒श्निरू॑धः ॥ १० ॥

ऋतेन । हि । स्म । वृषभः । चित् । अक्तः । पुमान् । अग्निः । पर्यसा । पृष्ठयेन ।

अस्पन्दमानः । अचरत् । वयःऽधाः । वृषा । शुक्रम् । दुदुहे । पृश्निरूधः । ऊधः ॥ १० ॥

१. ख-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘ महते ’ नास्ति । २. न-ल-स-‘ च ’ नास्ति । ३. न-स-‘ तत्सर्वम् ’ ।

४. ख-घ-च-ण-भ-ताः जाः ।

वृषभः अभिमतफलवर्षकः वृषमान् श्रेष्ठः सः वृषाग्निः वृक्षेन सस्यभूतेन वृष्टयेन धारकेण
वृषसा वृक्षः सितो भवति । वृहि वृषम्^१ वृचि^२ त्रयः पूरणाः । वृषयोधाः अन्नदः सोऽग्निः वृषस्पन्द-
मानः एकत्रावस्थितः सन् एव वृषचरत् सर्वत्र तेजसा चरति । तथा वृषा अपां वर्षकः वृषक्षिः
सूर्यः वृषुकं पयः वृषजः अन्तरिक्षं मेवं वा वृषदुहे दोग्धि ॥ अक्तः । ‘अञ्जू व्यक्तिकक्षणगतिषु’ ।
कर्मणि निष्ठा । वृषदुहे । द्विकर्मकोऽयं धातुः । ऊधः । ‘अकथितं च’ इति कर्मसंज्ञा ॥ २१ ॥

ऋतेनाद्रिं व्यसन्भिदन्तुः समङ्गिरसो नवन्तु गोभिः ।

शुनं नरः परिं षदनुषासमाविः स्वरभवज्जाते अग्नौ ॥ ११ ॥

ऋतेन । अद्रिम् । वि । असन् । भिदन्तः । सम् । अङ्गिरसः । नवन्तु । गोभिः ।

शुनम् । नरः । परिं । सदन् । उषसम् । आविः । स्वरः । अभवत् । जाते । अग्नौ ॥ ११ ॥

वृङ्गिरसः मेधातिथिप्रभृतयः वृक्षेन यज्ञेन हेतुना गवां निरोधकम् वृङ्गि पर्वतं वृभिदन्तः
विदारयन्तः सन्तः वृषसन् व्यक्षिपन्^३ । ततस्ते वृगोभिः वृषं नवन्तु समगच्छन्तु । वृनरः कर्मणां
नेतारः ते वृशुनं सुखेन वृउषसं वृपरिं^४ वृसदन्^५ परितः प्राप्नुवन् । ततः वृस्वः सूर्योऽपि वृआविः
वृअभवत् । सर्वमेतत् वृअग्नौ स्वयि वृजाते मथनेन^६ निष्पादिते सस्यभूदिति ॥ असन् । अस्यतेलुङि च्लेः
‘अस्यतिवक्ति’ इत्यादिना अङादेशः । ‘अनित्यमागमशासनम्’ इति ध्रुगभावः ॥

ऋतेन देवीरमृता अमृक्ता अर्णोभिरापो मधुमङ्गिरग्रे ।

वाजी न सर्गेषु प्रस्तुमानः प्र सदमित्सर्वितवे दधन्युः ॥ १२ ॥

ऋतेन । देवीः । अमृताः । अमृक्ताः । अर्णोऽभिः । आपः । मधुमत्सुभिः । अग्रे ।

वाजी । न । सर्गेषु । प्रस्तुमानः । प्र । सदम् । इत् । स्रवितवे । दधन्युः ॥ १२ ॥

हे वृअग्रे वृअमृताः अमरणहेतवः वृअमृक्ताः रक्षःप्रभृतिभिरबाधिताः वृमधुमङ्गिः माधुर्योपेतैः
वृअर्णोभिः उदकैर्युक्ताः वृदेवीः देव्यो नद्यः वृक्षेन सस्येन यज्ञेन वा हेतुना वृआपः आसन्त्याः सस्यः
वृसदमित् सदैव वृस्रवितवे स्रवणाय वृप्र दधन्युः प्रगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । वृवाजी वृन । यथा
वृसर्गेषु प्रेरणेषु वृप्रस्तुमानः प्रोत्साह्यमानः^७ अश्वः प्रगच्छति तद्वत् ॥ आपः । ‘आपू व्यासौ’ । ‘आप्नोतेः
क्विप् ह्रस्वश्च’ इति कर्मणि क्विप् । ‘असृन्’ इत्यादिना जसि दीर्घः । प्रस्तुमानः । स्तोभतिरर्चति-
कर्मा ॥

१. त-स्म । २. ल-विदिति । ३. ख-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-प्रक्षिपन् । ४. ख-घ-च-ण-
परिषदन् । ५. च-मन्थनेन । ६. त-अनित्यमागमानुशासनम् । ७. त-प्रसह्यमानः ।

मा कस्य यक्षं सदमिदुरो गा मा वेशस्य प्रमिनतो मापेः ।

मा भ्रातुरग्रे अनृजोऋणं वेर्मा सख्युर्दक्षं रिपोर्भुजेम ॥ १३ ॥

मा । कस्य । यक्षम् । सदम् । इत् । दुरः । गाः । मा । वेशस्य । प्रमिनतः । मा । आपेः ।

मा । भ्रातुः । अग्रे । अनृजोः । ऋणम् । वेः । मा । सख्युः । दक्षम् । रिपोः । भुजेम ॥ १३ ॥

हे ऽअग्रे ऽदुरः अस्माकं हिंसकस्य ऽकस्य कस्यचिदपि जन्तोः ऽयक्षं यज्ञं ऽसदमित् सदैव ऽमा
 ऽगाः कदाचिदपि मा गच्छ । ऽप्रमिनतः हिंसकस्य ऽवेशस्य प्रातिवेशस्य^१ यज्ञं मा गाः । तथा
 ऽआपेः मद्व्यतिरिक्तस्य बन्धेयं^२ मा गच्छ । तथा ऽअनृजोः कुटिलचित्तस्य ऽभ्रातुः ऽऋणम् ऋणव-
 द्येयं हविः ऽमा ऽवेः मा कामयेथाः । तथा वयमपि ऽसख्युः मित्रस्य ऽरिपोः शत्रोः ऽदक्षं भोगसमर्थं
 धनं ऽमा ऽभुजेम मा भुञ्जीमहि । किन्तु त्वया दत्तं धनं भुञ्जीमहि ॥ दुरः । 'ह प्रसह्यकरणे' । क्तिप् ।
 'बहुलं छन्दसि' इति उत्त्वम् । 'सावेकाचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । भुजेम । 'भुज पाल-
 नाभ्यवहारयोः' । आशीलिङि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । 'लिङ्याशिष्यङ्' इति अङ्प्रत्ययः ॥

रक्षां णो अग्रे तव रक्षणेभी रारक्षाणः सुमख प्रीणानः ।

प्रति स्फुर वि रुज वीडुहो जहि रक्षो महि चिद्वावृधानम् ॥ १४ ॥

रक्षः । नः । अग्रे । तव । रक्षणेभिः । ररक्षाणः । सुडमख । प्रीणानः ।

प्रति । स्फुर । वि । रुज । वीलु । अंहः । जहि । रक्षः । महि । चित् । ववृधानम् ॥ १४ ॥

ऽसुमख सुयज्ञ सुधनेति वा हे ऽअग्रे ऽररक्षाणः भृशमस्माकं रक्षिता ऽप्रीणानः हविर्भिः प्रीतः
 त्वं ऽतव ऽरक्षणेभिः त्वदीयैरवनैः ऽनः अस्मान् ऽरक्ष पालय । ऽप्रति ऽस्फुर अस्मान् प्रति
 दीप्यस्व । ऽवीलु दृढम् ऽअंहः पापं ऽवि ऽरुज विशेषेण नाशय । किञ्च ऽमहि ऽचित् महदपि^३ ऽवावृधानं
 वर्धमानं वृद्धं वा बाधकं ऽरक्षः ऽजहि ॥ नः । 'नश्च धातुस्थोरुभ्यः' इति संहितायां णत्वम् ।
 ररक्षाणः । रक्षेयङ्लुकि चानशि रूपम् । जहि । 'हन हिंसागत्योः' । लोटि 'हन्तेजः' इति जादेशः ।
 आभाच्छास्त्रीयस्यासिद्धत्वात् 'अतो हेः' इति लुक् न भवति ॥

एभिर्वै सुमना अग्रे अकैरिमान्स्पृश मन्मभिः शूर वाजान् ।

उत ब्रह्माण्याङ्गिरो जुषस्व सं ते शुस्तिर्देववाता जरेत ॥ १५ ॥

एभिः । भव । सुडमनाः । अग्रे । अकैः । इमान् । स्पृश । मन्मभिः । शूर । वाजान् ।

उत । ब्रह्माणि । अङ्गिरः । जुषस्व । सम् । ते । शुस्तिः । देववाता । जरेत ॥ १५ ॥

१. ख-घ-च-ण-प-फ-भ-जनस्य; त-जनस्य प्रातिवेशस्य । २. ख-घ-च-ण-त-न-भ-ल-महत् ।

हे अग्ने अग्निः मदीयैः^१ अर्चनीयैः शस्त्रैः सुमनाः शोभनमनस्कः भव । हे शूर इमान् अस्मदीयान् हविरक्षणां वाजान् अन्नानि^२ मन्मभिः स्तोत्रैः सह स्पृश प्रतिगृहाण । उत अपि च अङ्गिरः । अङ्गिति हवींषि प्राप्नोतीत्यङ्गिरा अग्निः । यद्वा । 'येऽङ्गारा आसंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्' (ऐ. ब्रा. ३. ३४) इति ब्राह्मणम् । तेषामङ्गिरसां कारणत्वादग्नेरङ्गिरस्त्वम् । तत्कारणत्वे^३ च मन्त्रः 'ये अङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि जज्ञिरे' (ऋ. सं. १०. ६२. ५) इति । तादृश हे अग्ने ब्रह्माणि मन्त्रान् जुषस्व सेवस्व । देववाता । देवार्थं^४ गता देवान् स्तोतुं प्राप्तेत्यर्थः । तादृशी शस्तिः शंसनं पते त्वां वसं जरेत संवर्धयतु ॥ स्पृश । 'स्पृश संस्पर्शने' । तुदादिः । देववाता । 'वा गतिगन्धनयोः' । 'गत्यर्थकर्मक' इति कर्तरि क्तः । देवः । पचाद्यजन्तः । 'क्ते च' इति चतुर्थ्यन्तस्य पदस्य प्रकृतिस्वरः ॥

एता विश्वा विदुषे तुभ्यं वेधो नीथान्यग्ने निण्या वचांसि ।

निवचना कवये काव्यान्यशंसिषं मतिभिर्विप्र उक्थैः ॥ १६ ॥

एता । विश्वा । विदुषे । तुभ्यम् । वेधः । नीथानि । अग्ने । निण्या । वचांसि ।

निऽवचना । कवये । काव्यानि । अशंसिषम् । मतिऽभिः । विप्रः । उक्थैः ॥ १६ ॥

वेधः विधातर्हे अग्ने विदुषे कर्मविषयज्ञानवते कवये क्रान्तदर्शिने तुभ्यं नीथानि फलप्रापकाणि^१ निण्या नेयार्थानि गूढानि निवचना नितरां वक्तव्यानि काव्यानि कविभिर्मैधाविभिः कृतानि एता विश्वा एतानि^२ सर्वाणि वचांसि वाक्यानि मतिभिः मननीयैः स्तोत्रैः उक्थैः शस्त्रैश्च सहितः विप्रः प्राज्ञोऽहम् अशंसिषम् अवोचम् । तानि सेवस्वेत्यर्थः ॥ ॥ २२ ॥

'कृणुष्व' इति पञ्चदशचं चतुर्थं सूक्तं वामदेवव्यापं त्रैष्टुभं रक्षोहामिदेवताकम् । 'कृणुष्व पञ्चोना राक्षोघ्नम्' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः सूक्तविनियोगः । प्रवर्ग्येऽभिष्टवे 'कृणुष्व पाजः' इत्याद्याः पञ्चचो विनियुक्ताः । सूत्रितं च— कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीमिति पञ्च (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

कृणुष्व पाजः प्रसितिं न पृथ्वीं याहि राजेवामवां इमेन ।

तृष्वीमनु प्रसितिं द्रूणानोऽस्तासि विध्य रक्षमस्तपिष्ठैः ॥ १ ॥

कृणुष्व । पाजः । प्रऽसितिम् । न । पृथ्वीम् । याहि । राजाऽहम् । अमऽवान् । इमेन ।

तृष्वीम् । अनु । प्रऽसितिम् । द्रूणानः । अस्ता । अस्ति । विध्य । रक्षसः । तपिष्ठैः ॥ १ ॥

हे अग्ने पाजः तेजःसंघं कृणुष्व कुरुष्व विस्तारय । तत्र दृष्टान्तः । प्रसितिं न । यथा मृगयुः पृथ्वीं विस्तीर्णा प्रसितिं प्रकर्षेण सीयते बध्यत इति प्रसितिर्वागुरा । तादृशीं प्रसितिं पक्षिग्रहणार्थं

१. घ-ण-न-भ-स-मदनीयैः; च-फ-भवदीयैः; प-महनीयैः । २. न-ल-स- 'अन्नानि' नास्ति । ३. ख-च-तत्कारणम्; न-भ-स-तत्कारणे । ४. ख-च-ण-न-फ-भ-स-देवती(ता)र्थम् । ५. ख-घ-च-ण-प-फ-भ-प्रापकाणि । ६. ख-च-ण-भ-एतानि विश्वानि ।

वनगहनेषु प्रसारयति तद्वत् त्वमपि रक्षांसि हन्तुं महद्वलमग्रतस्तनुष्व । ^१इमेन गतभयेन तेजःसंधेन युक्तस्त्वं
^२याहि रक्षांसि हन्तुं गच्छ । तत्र दृष्टान्तः । ^३राजेव । यथा ^४अमवान् । राज्ञा^१ सह वर्तते इत्थमः
अमात्यः । तद्वान् । यद्वा । अमोऽमनं रोगः । शत्रूणां कर्तव्यै रोगैस्तद्वान् । शत्रूणां रोगभूत इत्यर्थः ।
राजा ^५इमेन गजेन युक्तः सन् परबलं प्रतिगच्छति तद्वत् । किंच ^६तृष्वीम् । तृष्वीति क्षिप्रनाम ।
क्षिप्रगामिनीं ^७प्रसितिं प्रकृष्टां सेनाम् ^८अनु ^९द्रूणानः अनुगच्छन् । यद्वा । तृष्वीमिति तृतीयाथे
द्वितीया । तृष्वी क्षिप्रया प्रसित्या अनुबद्धया^२ संततया गत्या द्रूणानः परसेनां हिंसन् ^३अस्ता शत्रूणां
क्षेप्ता ^४असि । ^५तपिष्ठैः तप्ततमैः^३ तेजोभिः ^६रक्षसः राक्षसान् ^७विध्य ताडय । अत्र निरुक्तम्—
‘ कुरुष्व पाजः । पाजः पालनात् । प्रसितिमिव पृथ्वीम् । प्रसितिः प्रसहनात्तन्तुर्वा जालं वा ।
याहि राजेवामात्यवानभ्यमनवान्स्ववान्वेरावता गणेन गतभयेन हस्तिनेति वा । तृष्वीयानु प्रसित्या
द्रूणानः । तृष्वीति क्षिप्रनाम तरतेर्वा त्वरतेर्वा । अस्तासि विध्य रक्षसस्तपिष्ठैस्तप्ततमैः तप्ततमैः^४
तपिष्ठतमैरिति वा ’ (निरु. ६. १२) इति ॥ कृणुष्व । ‘ कृवि हिंसाकरणयोः ’ । लोटि ‘ धिन्विक्कृण्वोर
च ’ इत्युग्रप्रत्ययः । व्यत्ययेनात्मनेपदम् । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि लसार्वधातुकस्वरं न बाधते
इति लसार्वधातुकस्वरः (पा. म. ६. १. १५८. ११) ॥

तव भ्रमास आशुया पतन्त्यनु स्पृश धृषता शोशुचानः ।

तपूष्यग्रे जुह्वा पतङ्गानसंदितो वि सृज विष्वगुल्काः ॥ २ ॥

तव । भ्रमासः । आशुऽया । पतन्ति । अनु । स्पृश । धृषता । शोशुचानः ।

तपूषि । अग्रे । जुह्वा । पतङ्गान् । असंऽदितः । वि । सृज । विष्वक् । उल्काः ॥ २ ॥

हे ^१अग्रे ^२तव संबन्धिनः ^३भ्रमासः भ्राम्यन्तः ^४आशुया शीघ्रगतयो रश्मयः ^५पतन्ति सर्वतः
प्रसरन्ति । ^६शोशुचानः शृशं दीप्यमानस्त्वं ^७धृषता अभिभवसमर्थेन तेजःसंधेन शत्रून् ^८अनु क्रमेण
^९स्पृश दह । दहनोपायं दर्शयति । ^{१०}असंदितः परैरनिरुद्धस्त्वं ^{११}तपूषि तापकानि तेजांसि ^{१२}पतङ्गान्
पतनशीलान् विस्फुलिङ्गान् ^{१३}उल्काः केयेतत्त्रितयं ^{१४}जुह्वा । हूयन्तेऽस्यामाहुतय इति जुहूर्वाला ।
तथा ^{१५}विष्वक् सर्वतः ^{१६}वि ^{१७}सृज प्रसारय ॥ आशुया । आशुशब्दाजसः ‘ सुपां सुलक् ’ इति
याजादेशः । चित्स्वरः । धृषता । ‘ धृष’ प्रसहने ’ । चुरादिराष्ट्रीयः । व्यत्ययेन शः । ‘ शतुरनुमः ’
इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । जुह्वा । ‘ जुहोतेर्दीर्घश्च ’ इति क्तिप् द्विवचनं दीर्घत्वम् । ‘ उदात्तयणो
हल्पूर्वात् ’ इति विभक्तेरुदात्तत्वस्य ‘ नोद्धात्वोः ’ इति प्रतिषेधे ‘ उदात्तस्वरितयोर्यणः ’ इति
स्वरितत्वम् । असंदितः । ‘ दो अवखण्डने ’ । कर्मणि निष्ठा । ‘ द्यतिस्यति ’ इति इत्वम् । नञा^६
समासे^६ तस्य स्वरः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-स-राजा ।

२. ख-ग-च-ण-भ-अनुबद्धया ।

३. ख-ग-च-ण-स-तप्ततमैः ।

४. न-ल-स-‘ तप्ततमैः ’ नास्ति ।

५. ख-ग-च-त-न-भ-ल-स-धृषु ।

६. ख-ग-च-ण-भ-नञ्समासे ।

प्रति स्पशो वि सृज तूर्णितमो भव पायुर्विशो अस्या अदब्धः ।

यो नो दूरे अवशंसो यो अन्त्यग्रे मार्किष्टे व्यथिरा दधर्षीत् ॥ ३ ॥

प्रति । स्पशः । वि । सृज । तूर्णितमः । भव । पायुः । विशः । अस्याः । अदब्धः ।

यः । नः । दूरे । अवशंसः । यः । अन्ति । अग्रे । मार्किः । ते । व्यथिः । आ । दधर्षीत् ॥ ३ ॥

हे अग्रे तूर्णितमः त्वरिततमस्त्वं स्पशः परबाधकान् रश्मीन् चारान्^१ वा सत्यानुत्तविवेकार्थं वि सृज शत्रून् प्रति विशेषेण प्रेरय । अदब्धः केनाप्यहिंसितस्त्वम् अस्याः त्वदीयायाः विनाशः अस्मदादिकायाः प्रजायाः पायुः पालकः भव । कस्मात्तद्रक्षणमित्यपेक्षायामाह । नः अस्माकं दूरे यः अवशंसः । अवं पापात्मकं शंसनमभिलाषः कीर्तनं वा^२ यस्य सोऽवशंसः । यः च अवशंसः अन्ति अस्माकं समीपे तिष्ठति तस्मादुभयविधाच्छत्रोः पालको भव । किंच ते त्वत्संबधिनोऽस्मान् मार्किः न कश्चिदपि व्यथिः बाधको राक्षसः आ दधर्षीत् आघर्षयतु । अस्माकं कश्चिदपि परिभवं मा करोत्वित्यर्थः ॥ अन्ति । अन्तिकस्य कादिलोप आशुदात्तत्वं च । अग्रे । पादादित्वात् षाष्टिकमाशुदात्तत्वम् । मार्किष्टे इति संहितायां 'युष्मत्तत्तत्तत्तुःष्वन्तःपादम्' इति षत्वम् । दधर्षीत् । 'धृष प्रसहने' । लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः । 'बहुलं छन्दसि' इति तिप ईडागमः । निघातः ॥

उदग्रे तिष्ठ प्रत्या तनुष्व न्यमित्रां ओषतात्तिग्महेते ।

यो नो अरातिं समिधान चक्रे नीचा तं धक्ष्यतसं न शुष्कम् ॥ ४ ॥

उत् । अग्रे । तिष्ठ । प्रति । आ । तनुष्व । नि । अमित्रान् । ओषतात् । तिग्मऽहेते ।

यः । नः । अरातिम् । समुऽइधान् । चक्रे । नीचा । तम् । धक्षि । अतसम् । न । शुष्कम् ॥ ४ ॥

तिग्महेते । तिग्माः^३ तीक्ष्णाः* हेतयो ज्वाला यस्य स तथोक्तः । तादृशं हे अग्रे उत् तिष्ठ रक्षोहननार्थमुद्यतो भव । शत्रून् प्रत्या तनुष्व ज्वालासंघं विस्तारय । तैस्तेजःसंघैः अमित्रान् शत्रून् नि ओषतात् नितरां दह । हे समिधान समिद्धिर्दीप्यमानाग्रे यः पुमान् नः अस्माकम् अरातिम् । भावप्रधाननिर्देशः । अरातित्वं शात्रवं चक्रे कुस्ते । अरातिमदानं वा कुस्ते । तं पुमांसं नीचा न्यग्भूतं धक्षि दह । तत्र दृष्टान्तः । अतसं न । यथा शुष्कम् अनाद्रं अतसं काष्ठं दहसि तद्वत् ॥ ओषतात् । 'उष दाहे' । लोटि हेः 'तुह्योः' इति तातडादेशः । धक्षि । दहेल्लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । 'हो ढः' इति ढत्वम् । भग्भावः । 'षढोः कः सि' इति कत्वम् । निघातः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-परान् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'वा' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-म-फ-भ-तीक्ष्णज्वाल । * स-तीव्राः ।

ऊर्ध्वो भव प्रति विध्याध्यस्मदाविष्कृणुष्व दैव्यान्यग्रे ।

अव स्थिरा तनुहि यातुजूनां जामिमजामिं प्र मृणीहि शत्रून् ॥ ५ ॥

ऊर्ध्वः । भव । प्रति । विध्य । अधि । अस्मत् । आविः । कृणुष्व । दैव्यानि । अग्रे ।

अव । स्थिरा । तनुहि । यातुऽजूनाम् । जामिम् । अजामिम् । प्र । मृणीहि । शत्रून् ॥ ५ ॥

हे अग्रे ऊर्ध्वो भव रक्षोहननार्थमुद्युक्तो भव । अस्मत् अस्मत्तः अधि अधिकान् राक्षसान् प्रति विध्य प्रत्येकं ताडय । दैव्यानि तेजांसि च^१ आविष्कृणुष्व आविष्कुरु । एतन्नयं विधाय यातुजूनां यातयितुं प्राणिनः क्लेशयितुं ये जवं कुर्वन्ति तेषां यातुघ्नानां स्थिरा दृढानि धनूंषि अव तनुहि अवगतज्यानि कुरु । किंच जामिं^२ बन्धुम् अजामिम् अबन्धुम्^३ एतादृशान्^४ शत्रून् प्र मृणीहि प्रजहि । यद्वा । जामिं यः पूर्वं प्रहृतस्तम् । अजामिं पूर्वमप्रहृतम् । एवंभूतान् शत्रून् जहि । प्रहृतोऽयम् इत्युपेक्षां^५ मा कृथाः ॥ आविष्कृणुष्व इत्यत्र संहितायाम् 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति पठम् । तनुहि । तनोतेलोटि 'उतश्च प्रत्ययाच्छन्दसि वावचनम्' इति हेल्गभावः । यातुजूनाम् । 'जु गतौ' । 'किञ्चिः' इत्यादिना किप्^६ । दीर्घः^७ । आमि छान्दसो नुम् । मृणीहि । 'मृड् प्राण-ध्यागे' । अन्तर्भावित्यर्थस्य लोटि 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य आ । निघातः ॥ २३ ॥

स ते जानाति सुमतिं यविष्ठ य ईवते ब्रह्मणे गातुमैरत् ।

विश्वान्यस्मै सुदिनानि रायो युम्नान्यर्यो वि दुरो अभि द्यौत् ॥ ६ ॥

सः । ते । जानाति । सुऽमतिम् । यविष्ठ । यः । ईवते । ब्रह्मणे । गातुम् । ऐरत् ।

विश्वानि । अस्मै । सुऽदिनानि । रायः । युम्नानि । अर्यः । वि । दुरः । अभि । द्यौत् ॥ ६ ॥

यविष्ठ युवतम यद्वा देवानां हवींषि मिश्रयितुम हे अग्रे यः पुमान् ईवते गमनवते कल्याणहेतुभूतागमनाय^१ ब्रह्मणे परिवृढाय तुभ्यं गातुम् । गीयते उच्चार्यते इति गातुः स्तोत्रम् । तत् पुरेत् प्रेरयति । सः पुमान् ते तव सुमतिं कल्याणकरीमनुग्रहात्मिकां बुद्धिं जानाति लभत इत्यर्थः । अस्मै स्तोत्रं कृतवते यजमानाय तदर्थं विश्वानि सर्वाणि^२ सुदिनानि शोभनानि^३ दिनानि^४ रायः धनानि युम्नानि द्युतिमन्ति रत्नकनकादीनि दुरः गृहान् अभि अभिलक्ष्य अर्यः यज्ञानां स्वामी त्वं वि द्यौत् विशेषेण द्योतस्व । केचिदत्र वाक्यभेदमङ्गीकुर्वते । स्तोत्रं कृतवते यजमानाय विश्वानि सुदिनानि अभ्युदयकारीणि भवन्ति । रायः । रान्ति क्षीरादीनीति रायो गोधनानि^५ । युम्नानि द्योतमानानि कनकादीनि चास्मै भवन्ति । अर्यः कर्मणामनुष्ठाता सः^६ यजमानो दुरो गृहानभि

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ- 'च' नास्ति । २. न-ल-स-जामिमजामिं बन्धुमबन्धुम् । ३. ख-ग-तादृशान् ; न-ल-स- 'एतादृशान्' नास्ति । ४. न-भ-ल-स-इत्युपेक्षाम् । ५. ण-ल-किञ्चिदीर्घौ । ६. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-कल्याणहेतुभूतागमनाय । ७. न-ल-स- 'सर्वाणि' नास्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-भ- 'शोभनानि दिनानि' नास्ति । ९. च-ल-धनानि । १०. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'सः' नास्ति ।

वि^१ द्यौत् विशेषेण द्योतते ॥ ईवते । ' ई गतौ ' । क्तिप् । ' तद्स्यास्ति^२ ' इति मतुप् । ' छन्दसीरः ' इति मतुपो वत्वम् । ऐरत् । ' ईर गतौ ' । यद्वृत्तयोगादनिघातः^३ । अर्यः । ' ऋ गतौ ' । ' अर्यः स्वामिवैश्ययोः ' इति यत्प्रत्ययान्तो निपातितः^४ । स्वामिन्प्रत्ययान्तोदात्तत्वम् । द्यौत् । ' द्युत् दीप्तौ ' । छान्दसे लुङि ' शुद्भ्यो लुङि ' इति परस्मैपदम् । ' बहुलं छन्दसि ' इत्यडभावः ॥

सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुर्यस्त्वा नित्येन हविषा य उक्थैः ।

पिप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वेदस्मै सुदिना सासदिष्टिः ॥ ७ ॥

सः । इत् । अग्ने । अस्तु । सुऽभगः । सुऽदानुः । यः । त्वा । नित्येन । हविषा । यः । उक्थैः । पिप्रीषति । स्वे । आयुषि । दुरोणे । विश्वा । इत् । अस्मै । सुऽदिना । सा । असत् । इष्टिः ॥ ७ ॥

हे ऽग्ने ऽयः पुमान् ऽनित्येन यावज्जीवं संकल्पितेनाग्निहोत्रादिसाधनभूतेन ऽहविषा ऽत्वा त्वां ऽपिप्रीषति प्रीणयितुमिच्छति, ऽयः च ऽउक्थैः शस्त्रैः प्रीणयितुमिच्छति ऽसेत् स एव पुमान् ऽसुभगः शोभनधनः^५ सौभाग्यवान् वा ऽसुदानुः शोभनदानोपेतश्च ऽअस्तु । किंच ऽदुरोणे दुरवने कृच्छ्रलभ्ये ऽस्वे स्वकीये ऽआयुषि शतवर्षाख्ये जीवने^६ तिष्ठत्^७ । ऽअस्मै यजमानाय ऽविश्वा सर्वाणि ऽसुदिना शोभनानि दिनानि भवन्तु । अस्य ऽसा ऽइष्टिः स यज्ञः ऽअसत् फलसाधनसमर्थो भवतु ॥ पिप्रीषति । ' प्रीञ्^८ तर्पणे ' । ' धातोः कर्मणः^९ ' (पा. सू. ३. १. ७) इति सन् । असत् । अस्तेर्लङ्यडागमः । इष्टिः । ' मन्त्रे वृष^{१०} ' इत्यादिना किमुदात्तः ॥

उत्सासंभरणीयेष्टावग्नेः क्षत्रभृतः ' अर्चामि ते ' इति याज्या । सूत्रितं च— ' अर्चामि ते सुमतिं घोष्यवांगितीदं प्रभृतिकर्मणाम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

अर्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक्सं ते वावाता जरतामियं गीः ।

स्वश्वास्त्वा सुरथा मर्जयेमास्मे क्षत्राणि धारयेरन् द्यून् ॥ ८ ॥

अर्चामि । ते । सुऽमतिम् । घोषि^१ । अर्वाक् । सम् । ते । वावाता । जरताम् । इयम् । गीः । सुऽअश्वाः । त्वा । सुऽरथाः । मर्जयेम । अस्मे इति । क्षत्राणि । धारयेः । अनु । द्यून् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऽते तव ऽसुमतिम् अनुग्रहकरीं शोभनां बुद्धिम् ऽअर्चामि^२ पूजयामि । ऽववाता^३ पुनः-पुनस्वाम्^४ अभिगच्छन्ती इयम् उच्यमाना ऽगीः वाक् ऽघोषि घोषयुक्तं यथा भवति तथा ऽअर्वाक्

१. ख-ग-घ-च-ण-न-म-स- ' वि ' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-त-न-म-ल-स- ' यद्वृत्तयोगादनिघातः ' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-फ-भ-ल-निपातः । ४. त-ल-शोभनधनयुक्तः । ५. त-न-फ-भ-जीवने निमित्ते सति यस्त्वां प्रीणयति सः (त-अस्तु) सुभगोऽस्तु । यद्वा यस्त्वां प्रीणयति स्वकीये गृहे स्व आयुषि शतवर्षाख्ये जीवने । ६. ण-अस्तु तिष्ठतु; भ-तिष्ठतु अस्तु । ७. ख-ग-च-ण-त-न-म-प्रीङ् । ८. ख-ग-न-म-ल-स-अनुग्रहकराम् । ९. ण-अर्चामि अर्चयामि । १०. ण-वावाता । ११. ख-ग-च-प-फ-भ-पुनः त्वा त्वाम्; घ-ण-पुनःपुनस्त्वा त्वाम् ।

त्वदभिमुखं^१ ते त्वां^२ सं^३ जरतां स्तौतु^४ । वयमपि^५ स्वश्वाः शोभनाश्वोपेताः^६ सुरथाः च । उपलक्षण-
मेतत् । पुत्रपौत्रादिभिः सहिताः सन्तः त्वां^७ मर्जयेम अलंकुर्याम । परिचरेमेति यावत् । त्वं तु^८ अनु
यून् अन्वहम्^९ अस्मे अस्मासु^{१०} क्षत्राणि धनानि^{११} धारयेः निधेहि ॥ घोषि । ‘घुष’ शब्दने ।
औणादिक इन् । निच्वादाद्युदात्तः । वावाता^{१२} । ‘वा गतिगन्धनयोः’ इत्यस्य यङ्लुगन्तस्य निष्ठायां^{१३}
रूपम् । मर्जयेम । ‘मृजू शौचालंकारयोः’ । ण्यन्तस्य लिङि रूपम् । वृद्धयभावश्छान्दसः ॥

इह त्वा भूर्या चरेदुप त्मन्दोषावस्तर्दीदिवांसमनु यून् ।

क्रीळन्तस्त्वा सुमनसः सपेमभि युम्ना तस्थिवांसो जनानाम् ॥ ९ ॥

इह । त्वा । भूरि । आ । चरेत् । उप । त्मन् । दोषावस्तः । दीदिवांसम् । अनु । यून् ।

क्रीळन्तः । त्वा । सुसुमनसः । सपेम । अभि । युम्ना । तस्थिवांसः । जनानाम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने^१ इह रक्षोहननाख्ये कर्मणि यद्वा अस्मिन् लोके यः पुरुषः^२ दोषावस्तः रात्रावहनि च
दीदिवांसं दीप्यमानं^३ त्वां^४ त्वाम्^५ अनु^६ यून् अन्वहं^७ त्मन् आत्मना स्वयमेव^८ उप समीपे^९ भूरि
भूयिष्ठे यथा भवति तथा^{१०} आ^{११} चरेत् परिचरति । तस्माद्वयमपि^{१२} जनानां शत्रूणां^{१३} युम्ना युम्नानि धनानि
अभि^{१४} तस्थिवांसः^{१५} त्वत्प्रसादादात्मसात्कुर्वन्तोऽत एव^{१६} क्रीळन्तः^{१७} स्वे स्वे गृहे पुत्रपौत्रादिभिः
सह संक्रीडमानास्तथा^{१८} सुमनसः शोभनमनस्काः सन्तस्त्वां^{१९} सपेम परिचरेम । यद्वा । दोषावस्तरिति
संबुद्धिः । दोषाया रात्रिकृतस्य तमसो वस्तराच्छादयितनिवारयितः ॥ त्मन् । आत्मन्शब्दस्य
तृतीयायाः ‘सुपां सुलुक्’ इति लुक् । ‘मन्त्रेष्वाल्यादेरात्मनः’ इत्याकारलोपः । दोषावस्तः ।
द्वन्द्वपक्षे ‘कार्तिकौजपादयश्च’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । संबुद्धिपक्षे आमन्त्रितस्य पादादिस्वात्
षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । सपेम । ‘षप समवाये’ । लिङि रूपम् । निघातः ॥

यस्त्वा स्वश्वः सुहिरण्यो अग्न उपयाति वसुमता रथेन ।

तस्य त्राता भवसि तस्य सखा यस्त आतिथ्यमानुषगजुजोषत् ॥ १० ॥

यः । त्वा । सुसुअश्वः । सुसुहिरण्यः । अग्ने । उपयाति । वसुसुमता । रथेन ।

तस्य । त्राता । भवसि । तस्य । सखा । यः । ते । आतिथ्यम् । आनुषक् । जुजोषत् ॥ १० ॥

हे^१ अग्ने^२ यः पुमान्^३ स्वश्वः शोभनाश्वोपेतः^४ सुहिरण्यः यागयोग्यधनोपेतः^५ वसुमता व्रीहादि-
धनयुक्तेन^६ रथेन सहितः सन्^७ त्वां^८ त्वाम्^९ उपयाति परिचरणार्थं तव समीपं गच्छति ।^{१०} तस्य
पुंसः^{११} त्राता सर्वदुरितेभ्यो रक्षकः^{१२} भवसि ।^{१३} यः च पुमान्^{१४} ते तव^{१५} आतिथ्यम् अतिथियोग्यां
पूजाम्^{१६} आनुषक् अनुक्रमेण^{१७} जुजोषत् प्रापयति^{१८} तस्य पुंसः^{१९} सखा तदुचितफलप्रदानेनोपकर्ता भवसि ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-भ-स्तौतुं संसरताम्; स-संसरताम् । २. ण-त्वा त्वाम् । ३. च-फ-घुषि ।
४. ल-ववाता । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘निष्ठायां’ नास्ति । ६. न-ल-स-‘त्वा’ नास्ति । ७. ख-ग-
च-ण-न-भ-स-क्रीळन्तः । ८. ख-ग-घ-च-भ-त्वा; त-न-ल-स-‘त्वा त्वां’ नास्ति ।

उपयाति । ' सह सुषा ' इत्यत्र सहेति योगविभागात् समासः । तिपः पिप्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरः । ' तिङि चोदात्तवति ' इति गतेनिघातः । आतिथ्यम् । अतिथिशब्दात् तादर्थ्ये ' अतिथेर्न्यः ' इति ज्यप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरः । जुजोपत् । जोपयतेर्लङि ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । अडागमः । ' छन्दस्युभयथा ' इति तिप आर्धधातुकरात् णिलोपः । ' अभ्यस्तानामादिः ' इत्याद्युदात्तः^१ ॥ २४ ॥

महो रुजामि बन्धुता वचोभिस्तन्मा पितुर्गोतमादन्विष्याय ।

त्वं नो अस्य वचसश्चिकिद्धि होतर्यविष्ट सुक्रतो दमूनाः ॥ ११ ॥

महः । रुजामि । बन्धुता । वचःऽभिः । तत् । मा । पितुः । गोतमात् । अनु । इयाय ।

त्वम् । नः । अस्य । वचसः । चिकिद्धि । होतः । यविष्ट । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । दमूनाः ॥ ११ ॥

हे होतः देवानामाह्वतः यविष्ट युवतम् सुक्रतो शोभनप्रज्ञ हे अग्ने वचोभिः त्वदुद्देशेन कृतैः स्तोत्रैः समुपजाता येयं बन्धुता बन्धुभावस्तया बन्धुतया महः महतो राक्षसान् रुजामि भनज्मि^२ । तत् तादृशं स्तोत्रात्मकं वचः पितुः उत्पादयितुः गोतमात् ऋषेः सकाशात्^३ मा मां^४ वामदेवं^५ अन्विष्याय प्राप्तम्^६ । दमूनाः दान्तमना दानमना वा शत्रूणामुपक्षपयिता वा तादृशः त्वं नः अस्मदीयस्य अस्य वचसः स्तोत्रात्मकमेतद्वाक्यं चिकिद्धि जानीहि ॥ चिकिद्धि । ' कित ज्ञाने ' । जौहोस्यादिकः । लोटि रूपम् । होतः । पादादिवात् षाष्टिकमाद्युदात्तत्वम् । इतरयोस्तु ' नामन्त्रिते समानाधिकरणे ' इति प्रथमस्य अविद्यमानवद्भावनिषेधात् अपादादित्वेन निघातः ॥

अस्वप्नजस्तरणयः सुशेवा अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिष्ठाः ।

ते पायवः सध्यञ्चो निषद्याग्ने तव नः पान्त्वमूर ॥ १२ ॥

अस्वप्नजः । तरणयः । सुशेवाः । अतन्द्रासः । अवृकाः । अश्रमिष्ठाः ।

ते । पायवः । सध्यञ्चः । निऽसद्य । अग्ने । तव । नः । पान्तु । अमूर ॥ १२ ॥

अमूर अमूढ सर्वज्ञ । यद्वा । अमूर अप्रतिहतगते हे अग्ने अस्वप्नजः अस्वपन्तः । जागरूका इति यावत् । तरणयः सततगमनस्वभावा आपद्भयस्तारका वा सुशेवाः सुखाः अतन्द्रासः अतन्द्रा अनलसाः सर्वदोद्युक्ताः अवृकाः अहिंसकाः अश्रमिष्ठाः अश्रान्ततमाः सध्यञ्चः परस्परं संगताः^६ पायवः रक्षकाः ते तादृशाः तव रश्मयः निषद्य अस्मद्यज्ञे निषण्णा भूत्वा नः अस्मान् पान्तु रक्षन्तु^७ ॥ अस्वप्नजः । स्वपितृषोर्नजिङ्प्रत्ययः । मध्येऽवग्रहश्चान्दसः । सध्यञ्चः । सहपूर्वादञ्चतेः क्तिप् । ' सहस्य सग्निः ' इति सहस्य सध्यदेशः । सध्यदेशस्य

१. त-इत्याद्युदात्तत्वम् । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-म-भिनद्धि । ३. त-सकाशात् तत् । ४. न-ल-स-वामदेवं माम् । ५. न-ल-स- ' प्राप्त ' नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-संगताः । ७. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- ' रक्षन्तु ' नास्ति ।

अन्तोदात्तत्वेनपातनात्^१ यणादेशे ' उदात्तस्वरितयोः^२ ' इति स्वरितत्वम् । अमूर । ' सुह वैचित्ये ' । निष्ठायां ढकारस्य रेफञ्छान्दसः । यद्वा । ' मृङ् बन्धने ' । औणादिकः रक्^३ ॥

ये पायवो मामतेयं ते अग्ने पश्यन्तो अन्धं दुरितादरक्षन् ।

ररक्ष तान्सुकृतो विश्ववेदा दिप्सन्त इरिपवो नाहं देभुः ॥ १३ ॥

ये । पायवः । मामतेयम् । ते । अग्ने । पश्यन्तः । अन्धम् । दुःइतात् । अरक्षन् ।

ररक्ष । तान् । सुकृतः । विश्ववेदाः । दिप्सन्तः । इत् । रिपवः । न । अहं । देभुः ॥ १३ ॥

अत्रेयमैतिहासिकी कथा । उच्यथस्य गर्भिणीं ममतानामधेयां भार्या तदनुजो बृहस्पतिरच-
कमत । तस्यां रेत आधितुं तं बृहस्पति गर्भस्थं रेतोऽब्रवीत् । रेतोऽत्र मा सैक्षीरहमत्र वसामीति ।
एवमुक्तो बृहस्पतिर्निरुद्धरेतस्कः सन् रेतोरूपं गर्भं शशाप । जात्यन्धत्वरूपं दीर्घं तमः प्राप्नुहीति ।
ततस्तस्यां दीर्घतमा अजनिष्ट । स चान्ध्यपरिहारायाग्निं स्तुत्वा चक्षुरलभतेति । तदिदानीमाह । हे अग्ने
पायवः रक्षकाः पश्यन्तः अन्धोऽयमिति कृपादृष्ट्या पश्यन्तः ते तव ये रश्मयः मामतेयं ममतायाः
पुत्रम् अन्धं चक्षुर्हीनं दीर्घतमसं दुरितात् आन्ध्यलक्षणात् शापात्^४ अरक्षन् चक्षुष्प्रदानेनापालयन् ।
विश्ववेदाः विश्वप्रज्ञो भवान् सुकृतः शोभनं^५ चक्षुष्प्रदानादिकर्म^६ कृतवतः तान् रश्मीन् ररक्ष
आदरेण परिगृह्य पालयति^७ । तेषां परिग्रहसिद्धिः^८ अभिधीयते । दिप्सन्त इत् दम्भितुं परिभवितुम्
इच्छन्त एव रिपवः शत्रव एनं दीर्घतमसं नाहं देभुः नैव परिभवन्ति खलु ॥ मामतेयम् । ममताया
अपत्यमित्यर्थे ' स्त्रीभ्यो ढक् ' । दिप्सन्तः । ' दम्भु दम्भे ' । ' सनीवन्तर्धं ' इत्यादिना इडभावः ।
' दम्भ इच ' इति इकारः । देभुः । ' अन्धिग्रन्थिदम्भिष्वङ्गीनामुपसंख्यानम् ' (का. ६. १)
इति लिटः कित्वादुपधालोपः ॥

त्वया वयं सधन्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यश्याम वाजान् ।

उभा शंसा सुदय सत्यतातेऽनुष्ठुया कृणुह्यहयाण ॥ १४ ॥

त्वया । वयम् । सधन्यः । त्वाऽऊताः । तव । प्रऽनीती । अश्याम । वाजान् ।

उभा । शंसा । सुदय । सत्यऽताते । अनुष्ठुया । कृणुहि । अहयाण ॥ १४ ॥

अहयाण अलजितगमन^१ । ' अहयाणोऽहीतयानः ' (निरु. ५. १५) इति यास्कः । तादृश हे अग्ने
वयं स्तोतारः त्वया सधन्यः स्वप्रसादात् समानधनाः त्वोताः त्वया रक्षिता वयं तव प्रणीतो
प्रणीत्या तव प्रेरणेनानुष्ठुया वाजान् अत्रानि अश्याम प्राप्नुयाम । हे सत्यताते । सत्यं तनोतीति
वा सत्यं तायते यस्मिन्निति वा सत्यतातिः । हे सत्यताते शंसा पापानां क्षंसितारौ उभा उभौ

१. त-अन्तोदात्तत्वेन निपातनात् । २. त-रक्प्रत्ययः । ३. त-पापात् । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-शोभनचक्षुः । ५. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-पालय । ६. त-परिग्रहप्रसिद्धिः । ७. ख-ग-घ-च-ण-भ-अलक्षितगमन; त-न-स-अलक्षितागमन । ८. न-ल-स-उभा नास्ति ।

आसन्नविप्रकृष्टौ शत्रूँ सुदय जहि । अनुष्ठया अनुक्रमेण कृणुहि । अस्मिन् सूक्ते प्रतिपादितमर्थं कुरु ॥
सधन्यः । धनमेवामस्तीति 'छन्दसीवनिपौ' इति ईप्रत्ययः । 'पुरनेकाचः' इति यण् । 'उदात्त-
स्वरितयोः' इति स्वरितत्वम् । अनुष्ठया । 'अपदुःसुपु स्थः' इति विधीयमानः कुप्रत्ययो बहुल-
वचनादनुपूर्वस्यापि भवति । 'सुपां सुलक्' इति तृतीयाया याजादेशः । अहयाण । 'ही लजायाम्' ।
'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुभावाभावः । 'अनित्यमागमशासनम्' इति सुगभावः ॥

अया ते अग्रे समिधा विधेम प्रति स्तोमं शस्यमानं गृभाय ।

दहाशसो रक्षसः पाह्यस्मान्द्रुहो निदो मित्रमहो अवद्यात् ॥ १५ ॥

अया । ते । अग्रे । सम्ऽइधा । विधेम । प्रति । स्तोमम् । शस्यमानम् । गृभाय ।

दह । अशसः । रक्षसः । पाहि । अस्मान् । द्रुहः । निदः । मित्रमहः । अवद्यात् ॥ १५ ॥

हे अग्रे अया अनया समिधा दीप्त्या स्तुत्या ते त्वां विधेम परिचरेम । अस्माभिः
शस्यमानम् इमं स्तोमं स्तोत्रं प्रति गृभाय प्रतिगृहाण । अशसः । शंसन्ति स्तुवन्तीति शसः
स्तोतारः । ते न भवन्तीत्यशसो नृशंसाः । तान् रक्षसः दह भस्मसात्कुरु । हे मित्रमहः मित्रैः
पूजनीय हे अग्रे द्रुहः द्रोघुः निदः निन्दकात् अवद्यात् परिवादाच्च अस्मान् पाहि रक्ष ॥
गृभाय । ग्रहेर्लोपि 'छन्दसि शायजपि' इति श्रः शायच् । हग्रहोर्भः । पाहि । वाक्यभेदात्
अनिघातः । निदः । 'णिदि कुत्सायाम्' । क्तिप् । आगमशासनस्यानित्यत्वाद्गुमभावः । 'सावे-
काचः' इति विभक्तेरुदात्तत्वम् । अवद्यात् । 'अवद्यपण्य' इति यत् । 'ययतोश्चातदर्थे'
(पा. सू. ६. २. १५६) इत्यन्तोदात्तत्वम् । मित्रमहो अवद्यात् इत्यत्र संहितायाम् 'अव्याद-
वद्यात्' इति एङः प्रकृतिभावः ॥ २५ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके

चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

इत्थं तृतीयाष्टकगश्चतुर्थोऽध्याय आदरात् ।

व्याख्यातः सायणार्थेण^१ पञ्चमो व्याकरिष्यते ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थे मण्डले प्रथमेऽनुवाके दश सूक्तानि । 'वैश्वानराय' इति पञ्चदशचं पञ्चमं सूक्तं वामदेव-
स्यार्पं त्रैष्टुभं वैश्वानराग्निदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—'वैश्वानराय वैश्वानरीयम्' इति । विनियोगो
लैङ्गिकः ॥

वैश्वानराय मीळहुषे सजोषाः कथा दाशेमग्रये बृहद्भाः ।

अनूनेन बृहता वक्षथेनोप स्तभायदुपमिन्न रोधः ॥ १ ॥

वैश्वानराय । मीळहुषे । सुजोषाः । कथा । दाशेम । अग्रये । बृहत् । भाः ।

अनूनेन । बृहता । वक्षथेन । उप । स्तभायत् । उपमिन् । न । रोधः ॥ १ ॥

वसजोषाः सजोषसः^२ समानप्रीतियुक्ता वयमृत्विग्यजमानाः वैश्वानराय विश्वनरसंबन्धिने^३
एतन्नामकाय मीळहुषे अभिमतवृष्ट्यादिसेक्त्रे बृहत् बृहते महते भाः भासमानाय अग्रये देवाय
कथा कथं केन प्रकारेण दाशेम दद्याम । सामर्थ्यात् हविरिति गम्यते । अथवा बृहद्भा इत्युत्तरत्र
योज्यम् । कथा दाशेमेत्युक्तम् । किं तत्र आधिक्यमिति^४ तदुच्यते । योऽग्निर्वृहन्महान् भा भासमानश्च
सन् अनूनेन अविकलेन संपूर्णेन अत एव बृहता प्रभूतेन वक्षथेन वोढव्येन स्वशरीरेण उप स्तभायत्
उप स्तभ्राति । सामर्थ्यात् घामिति शेषः । ब्रुलोकं व्याप्नोतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । उपमिन्न रोधः ।
उप समीपे मीयते क्षिप्यते इत्युपमिन् स्थूणा । सा यथा तृणाच्छादनादिनिरोधकं वंशादिकमुपस्तभ्राति
तद्वत् । यद्वा । वक्षथेनोक्थलक्षणेन फलादिवाहकेन स्तोत्रेण सह ब्रुलोकमुपस्तभायत् ॥ स्तभायत् ।
सम्भुः सौत्रो धातुः । लङि 'छन्दसि शायजपि' इति व्यत्ययेन अहावपि शायजादेशः । 'बहुलं
छन्दसि' इत्यडभावः ॥ किमिव । उपमिन्न रोधः । उप समीपे मीयते इत्युपमिदुदकम् । कूलमिव ॥

मा निन्दतु य इमां मह्यं रातिं देवो ददौ मर्त्याय स्वधावान् ।

पाकाय गृत्सो अमृतो विचेता वैश्वानरो नृतमो यद्धो अग्निः ॥ २ ॥

मा । निन्दतु । यः । इमाम् । मह्यम् । रातिम् । देवः । ददौ । मर्त्याय । स्वधावान् ।

पाकाय । गृत्सः । अमृतः । विचेता । वैश्वानरः । नृतमः । यद्धः । अग्निः ॥ २ ॥

१. ख-ग-ण-न्त-न-फ-भ-स-सायणाचार्यैः । २. ख-ग-च-ण-भ-स-सजोषसः' नास्ति । ३. ख-
ग-च-ण-भ-ल-स-विश्वानरसंबन्धिने । ४. ख-ग-च-अधिकमिति ।

हे होत्रादयः अमुं वैश्वानरमग्निं^१ मा^२ न्निन्दत निन्दां^३ मा^३ कुरुत । स्तुतेत्यर्थः ।^४ वयः^५ देवः दीप्य-
मानोऽग्निः^६ स्वधावान् अस्मद्वत्तेन हविलक्षणेनाग्नेन तद्वान् सन्^७ मर्त्याय मरणधर्माय^८ पाकाय परिपक्व-
प्रज्ञाय^९ मह्यं यजमानाय^{१०} इमाम् इदानीं दीयमानप्रकारं^{११} प्राप्तिं धनं^{१२} वदौ दत्तवान् । स विशेष्यते ।
वृत्सः मेधावी । मेधाविनामैतत् ।^{१३} अमृततः अमरणस्वभावः^{१४} विचेताः विशिष्टप्रज्ञः^{१५} वैश्वानरः
विश्वर्नरैः आहवनीयादिरूपेण नीयमानः^{१६} नृत्तमः नेतृत्तमः फलादीनां^{१७} यज्ञः महान् । महन्नामैतत् ।
अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टः । तादृशमग्निं स्तुतेति भावः ॥

सामं द्विबर्हं महिं तिग्मभृष्टिः सहस्ररेता वृषभस्तुर्विभान् ।

पदं न गोरपंगूळहं विविद्वानग्निर्मह्यं प्रेदुं वोचन्मनीषाम् ॥ ३ ॥

सामं । द्विऽबर्हः । महिं । तिग्मभृष्टिः । सहस्ररेताः । वृषभः । तुर्विभान् ।

पदम् । न । गोः । अपंगूळहम् । विविद्वान् ।

अग्निः । मह्यम् । प्र । इत् । ऊँ इति । वोचत् । मनीषाम् ॥ ३ ॥

वद्विबर्हः द्वयोर्मध्यमोत्तमयोः स्थानयोः परिवृढः^१ तिग्मभृष्टिः तीक्ष्णतेजाः^२ सहस्ररेताः बहु-
विधहिरण्यरेतस्कः । रेतःशब्दः सारवाची । प्रभूतसारो वा ।^३ वृषभः वर्षिता कामानां^४ तुर्विभान्
बहुधनः^५ । ईदृशोऽयम्^६ अग्निः अत्यन्तगोपितं^७ गोः^८ पदं^९ न नष्टाया गोः पदमिव^{१०} अपंगूळहम् अत्यन्त-
रहस्यम् । मनीषाशब्दो ज्ञानवाची सन् अत्र ज्ञातव्ये वर्तते ।^{११} मनीषां ज्ञातव्यं^{१२} महिं महत् पूज्यं^{१३} साम
अस्मदभिमतं स्तोत्रं^{१४} विविद्वान् विशेषेण जानन्^{१५} मह्यं^{१६} प्रेदुं^{१७} वोचत् प्रैव ब्रवीतु ॥

प्र ताँ अग्निर्विभसत्तिग्मजम्भस्तपिष्ठेन शोचिषा यः सुराधाः ।

प्र ये भिनन्ति वरुणस्य धाम प्रिया मित्रस्य चेततो ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

प्र । तान् । अग्निः । विभसत् । तिग्मजम्भः । तपिष्ठेन । शोचिषा । यः । सुराधाः ।

प्र । ये । भिनन्ति । वरुणस्य । धाम । प्रिया । मित्रस्य । चेततः । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

वयः^१ अग्निः^२ सुराधाः शोभनधनः सः^३ तिग्मजम्भः तीक्ष्णदंष्ट्रः सन्^४ तपिष्ठेन^५ शोचिषा
अतिशयेन शत्रूणां तापकेन तेजसा^६ तान् वक्ष्यमाणान् द्वेष्टन्^७ प्र^८ विभसत् प्रकर्षेण भर्त्सयतु । दहतु
इत्यर्थः ॥ ‘ भस भर्त्सनदीप्त्योः ’ । लेटि ‘ इतश्च लोपः ’ इतीकारलोपः । ‘ लेटोऽडाटौ ’ इत्यडागमः ॥
तानिर्युक्तं कानित्याह ।^९ ये द्वेष्टारः^{१०} चेततः^{११} जानतः । एतदुभयविशेषणम् ।^{१२} मित्रस्य^{१३} वरुणस्य च
प्रिया प्रियाणि^{१४} ध्रुवाणि स्थिराणि^{१५} धाम धामानि तेजःस्थानानि कर्माणि वा^{१६} प्र^{१७} भिनन्ति
प्रकर्षेण हिंसन्ति ॥ ‘ मीञ् हिंसायाम् ’ । ‘ मीनातेर्निगमे ’ इति ह्रस्वत्वम् । विकरणस्वरः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-मा निन्दाम् । २. च-फ-मरणधर्मसहिताय । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-
स्थापितः । ४. च-फ-बहुधनः विविद्वान् विशेषेण ज्ञानवान् । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘ अत्यन्त-
गोपितं ’ नास्ति । ६. न-ल-स-‘ मह्यं ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-‘ चेततः द्वेष्टन् ; घ-प-‘ चेततः
द्वेष्टारः ; त-स-‘ चेततः । ८. ख-ग-च-ण-त-फ-भ-स-त्वाम् ; घ-प-‘ वा ’ नास्ति ।

अभ्रातरो न योषणो व्यन्तः पतिरिपो न जनयो दुरेवाः ।

पापासुः सन्तो अनुता असत्या इदं पदमजनता गभीरम् ॥ ५ ॥

अभ्रातरः । न । योषणः । व्यन्तः । पतिरिपः । न । जनयः । दुःएवाः ।

पापासुः । सन्तः । अनुताः । असत्याः । इदम् । पदम् । अजनत । गभीरम् ॥ ५ ॥

अभ्रातरः आत्रादिवन्धुरहिताः योषणः न गतभर्तृका योषित इव ॥ 'वा षपूर्वस्य निगमे' इति विकल्पनात् दीर्घाभावः ॥ ता यथा भर्तृगृहात् पितृगृहं प्रत्यायन्ति^१ तद्वत् व्यन्तः गच्छन्तः । यज्ञादीनपहाय अमार्गे वर्तमाना इत्यर्थः । तथा पतिरिपो न^२ जनयः^३ पतिद्वेषिण्यः स्त्रिय इव दुरेवाः दुष्टगतयो दुराचारा अत एव पापासुः पापाः सन्तः अनुताः मानससत्त्वरहिताः असत्याः वाचिकसत्त्वरहिता मनसा वाचाग्निमभजमानाः इदं पापिभिरनुभूयमानतया प्रसिद्धं गभीरम् अगाधं पदं नरकस्थानम् अजनत अजनयन्त उत्पादयन्ति ॥ लङि जनेरन्तर्भावितण्यर्थात् व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ ॥ १ ॥

इदं मे अग्ने कियते पावकामिनते गुरुं भारं न मन्म ।

बृहद्दधाथ धृषता गभीरं यद्दं पृष्ठं प्रयसा सप्तधातु ॥ ६ ॥

इदम् । मे । अग्ने । कियते । पावक । अमिनते । गुरुम् । भारम् । न । मन्म ।

बृहत् । दधाथ । धृषता । गभीरम् । यद्दम् । पृष्ठम् । प्रयसा । सप्तधातु ॥ ६ ॥

हे पावक शोधक अग्ने कियते अत्यल्पाय गुरुं भारं न वोढुमशक्यं भारमिव । तं यथा धर्तुमसहमानः पातयति तद्वत् । स्वदीयं कर्म अमिनते अहिंसतेऽत्यजते मे मह्यम् इदं दातव्यत्वेन^१ प्रसिद्धं बृहत् प्रभूतं मन्म मननीयं धनं दधाथ देहि । तदेव विशेष्यते । धृषता शत्रूणां धर्षकेण प्रयसा । अज्ञानमैतत् । अज्ञेन युक्तं गभीरम् अन्यैरनवगाह्यं यद्दं महत् पृष्ठं स्पष्टं योग्यं सप्तधातु ग्राम्यारण्यभेदेन^२ सप्तप्रकारम् । 'सप्त ग्राम्याः पशवः सप्सारण्याः' (तै. सं. ७. २. २. १) इति श्रुतेः । ईदृग्धनं देहीत्यर्थः । गुरुं भारं न अन्यदीयं भारं यथान्यस्मै ददाति तद्वदस्माकं दातव्यं धनं देहीति वा योज्यम् ॥

तमिन्वेव समना समानमभि क्रत्वा पुनती धीतिरश्याः ।

ससस्य चर्मन्धि चारु पृश्नेरग्रे रुप आरुपितं जवारु ॥ ७ ॥

तम् । इत् । नु । एव । समना । समानम् । अभि । क्रत्वा । पुनती । धीतिः । अश्याः ।

ससस्य । चर्मन् । अधि । चारु । पृश्नेः । अग्रे । रुपः । आरुपितम् । जवारु ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-प्रत्यायान्ति । २. ख-ग-च-च-ण-फ-भ-जनयः न । ३. घ-ल-स-ज्ञातव्यत्वेन ।
४. ख-ग-च-च-ण-फ-भ-ग्राम्यपश्वरण्यपशुभेदेन ।

‘अग्निविद्युदादित्यास्त्रयोऽपि मतभेदेन वैश्वानरशब्दाभिधेयाः’ (निरु. ७. २३) इति यास्केनोक्तत्वाद्वात्र आदित्यात्मना वैश्वानरः स्तूयते । ‘तमित् तमेव वैश्वानरं द्युस्थानं’ ‘समानं सर्वेषामेकरूपं’ ‘समना सदशी तद्योग्या’ ‘पुनती अस्मान् शोधयित्री’ ‘धीतिः मतिः अस्मदीया स्तुतिः’ ‘कृत्वा तदुचितेन कर्मणा’ ‘वन्वेव क्षिप्रमेव’ ‘अश्याः अभिप्राप्त्यात् । भजेदित्यर्थः ॥ अश्रोतेल्लिङि ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लृक् । व्यत्ययेन परस्मैपदं मध्यमपुरुषत्वं च । पूर्वत्र तच्छब्दश्रुतेः यच्छब्दोऽध्याहार्यः ॥ यस्य द्युस्थानस्य वैश्वानरस्य ‘जवारु जवमानरोहि’ ‘जरमाणरोहि वा’ ‘चारु दीप्तं मण्डलम् । ‘जवारु जरमाणरोहीति वा जवमानरोहीति वा’ (निरु. ६. १७) इति यास्कः । ‘अग्रे पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि’ ‘रूपः । आरोपयति स्वात्मनि सस्यादीनि इति’ ‘रुबिति भूमिरुच्यते । तस्याः सकाशात्’ ‘ससस्य । लुप्तोपममेतत्’ । स्वपत इव निश्चलस्य ‘पृश्नेः । द्युनामैतत् । ‘स्वः पृश्निः’ (नि. १. ४. २) इति श्रुल्लोकादित्ययोः साधारणनामसु पाठात् । ज्योतिरादिभिः स्पृश्यमानस्य श्रुल्लोकस्य ‘अधि उपरि’ ‘चर्मन् चर्मणे चरणाय । चरैरौणादिको मनिन् । ‘सुपां सुलृक्’ इति चतुर्थ्या लृक् ॥ ‘आरुपितम् आरोपितं देवैः । तमश्या इति पूर्वत्रान्वयः ॥

प्रवाच्यं वचसः किं मे अस्य गुहा हितमुप निणिग्वदन्ति ।

यदुस्त्रियाणामप वारिव व्रन्पाति प्रियं रूपो अग्रं पदं वेः ॥ ८ ॥

प्रवाच्यम् । वचसः । किम् । मे । अस्य । गुहा । हितम् । उप । निणिक् । वदन्ति ।

यत् । उस्त्रियाणाम् । अप । वाऽइव । व्रन् ।

पाति । प्रियम् । रूपः । अग्रम् । पदम् । वेरिति वेः ॥ ८ ॥

‘मे मदीयस्य’ ‘अस्य वक्ष्यमाणस्य’ ‘वचसः वाक्यस्य’ ‘किं’ ‘प्रवाच्यम् अस्ति । तथ्यमेवोच्यत इत्यर्थः । किं तद्वच इत्युच्यते । ‘उस्त्रियाणाम् । गोनामैतत् । क्षीराद्युत्साविणीनां’ ‘गवां संबन्धि’ ‘यत् क्षीरं’ ‘वारिव उदकमिव तद्यथा सेकेनाविष्कुर्वन्ति तथा’ ‘अप’ ‘व्रन् अपवृण्वन्ति दोग्धारः । ‘निणिक् । नितरां नेनेक्ति शोधयतीति निणिक् क्षीरमुच्यते । तादृक् क्षीरमनेन वैश्वानरेण’ ‘गुहा गुहायाम्’ ‘उप’ ‘हितम् उपनिहितं’ ‘वदन्ति वेत्तारः । किंचार्थ’ ‘वेः व्यासायाः’ ‘रूपः भूम्याः’ ‘प्रियं सर्वेषाम्’ ‘आधारत्वेन प्रियभूतम्’ ‘अग्रं श्रेष्ठं’ ‘पदं स्थानं’ ‘पाति रक्षति ॥

इदमु त्यन्महिं महामनीकं यदुस्त्रिया सचत पूर्व्यं गौः ।

ऋतस्य पदे अधि दीद्यानं गुहा रघुष्यद्रघुयद्विवेद ॥ ९ ॥

इदम् । ऊँ इति । त्यत् । महि । महाम् । अनीकम् । यत् । उस्त्रिया । सचत । पूर्व्यम् । गौः ।

ऋतस्य । पदे । अधि । दीद्यानम् । गुहा । रघुऽस्यत् । रघुऽयत् । विवेद ॥ ९ ॥

१. ख-ग-घ-ण-त-न-प-फ-भ-शोधयन्ती । २. ख-ग-घ-व-ण-प-फ-भ-जवमानम् ; न-स-जवमान-रोहि । ३. ख-ग-च-त-न-भ-स-‘इति’ नास्ति । ४. त-लुप्तोपमैतत् । ५. ख-ग-च-ण-भ-क्षीरादि-साविणीनाम् । ६. ख-ग-घ-व-ण-प-फ-भ-‘किंचार्थ’ नास्ति ।

वृद्धसु इदमेव वस्यत् प्रसिद्धं महि महत् पूज्यं महान् महतां देवानाम् अनीकं समूहरूपं
सूर्यमण्डलं वैश्वानर एवेति शेषः । वपुर्व्यं पूर्वकालीनं पूरकं वा वस्यत् मण्डलम् उल्लिख्य क्षीराद्युत्सा-
विणी गोः अग्निहोत्राद्यर्थं सचत सेवते । ऋतस्य उदकस्य पदे स्थानेऽन्तरिक्षे अधि अधिकम् ।
यद्वा अधीति सप्तम्यर्थानुवादः^१ । दीद्यानं द्योतमानं गुहा गुहायां रघुष्यत् शीघ्रं स्यन्दमानं
रघुयत् शीघ्रं गच्छत् सूर्यमण्डलं विवेद वैश्वानरमेवेति ज्ञातवानस्मि ॥

अथ द्युतानः पित्रोः सचासामनुत गुह्यं चारु पृश्नेः ।

मातुष्पदे परमे अन्ति षट्शोचिषः प्रयतस्य जिह्वा ॥ १० ॥

अथ । द्युतानः । पित्रोः । सचा । आसा । अमनुत । गुह्यम् । चारु । पृश्नेः ।

मातुः । पदे । परमे । अन्ति । सत् । गोः । वृष्णः । शोचिषः । प्रयतस्य । जिह्वा ॥ १० ॥

अथ अथ द्युतानः दीप्यमानः पित्रोः द्यावापृथिव्योः सचा सह मध्ये व्यासः सन् पृश्नेः
गोः संबन्धि चारु रमणीयं गुह्यम् ऊधसि निगूढं पयः आसा स्वकीयेनास्येन अमनुत पानाय
अबुध्यत । उक्तमेवार्थं विवृणोति । मातुः क्षीरादिनिर्मायाः गोः परमे पदे उत्कृष्टे स्थाने
ऊधोलक्षणे अन्ति सत् समीपे विद्यमानं क्षीरं वृष्णः फलानां वर्धितुः शोचिषः दीप्तस्य प्रयतस्य
आहवनीयादिरूपेण नियतस्य वैश्वानरस्य जिह्वा पातुमिच्छतीति शेषः ॥ २ ॥

ऋतं वोचे नमसा पृच्छयमानस्तवाशसा जातवेदो यदीदम् ।

त्वमस्य क्षयसि यद्दु विश्वं दिवि यदु द्रविणं यत्पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

ऋतम् । वोचे । नमसा । पृच्छयमानः । तव । आशसा । जातवेदः । यदि । इदम् ।

त्वम् । अस्य । क्षयसि । यत् । ह । विश्वम् ।

दिवि । यत् । ऊँ इति । द्रविणम् । यत् । पृथिव्याम् ॥ ११ ॥

अहं यजमानः नमसा नमस्कारेण सह पृच्छयमानः अन्यैरनुयुज्यमानः सन् ऋतं वोचे
सत्यं ब्रवीमि । किं तदित्युच्यते । हे जातवेदः जातानां वेदितर्जातप्रज्ञ वा अग्ने तवाशसा
स्वस्तुत्या साधनेन यदीदं धनं लब्धमस्माभिः स्यात् अस्य धनस्य त्वं क्षयसि त्वमेवेश्वरो
भवसि । तस्य धनस्य यज्ञाद्विद्वारा अयर्थत्वादिति भावः । अत्यल्पमिदमुक्तम् । यद् विश्वं
यत्खलु कृत्स्नं धनमस्ति तस्यापीति शेषः । विश्वमिति सामान्येन यदुक्तं तदेव विशदयति । दिवि
द्युलोके यदु द्रविणं यदेव धनं यत् च पृथिव्यां धनं तस्य सर्वस्य त्वमीश्वरो भवसि । ' यज्ञार्थं
द्रव्यमुत्पन्नम् ' इति स्मरणात् । अग्निव्यतिरेकेण यज्ञासंभवादिति भावः ॥

किं नो अस्य द्रविणं कद्ध रत्नं वि नो वोचो जातवेदश्चिकित्वान् ।

गुहाध्वनः परमं यन्नो अस्य रेकु पदं न निदाना अगन्म ॥ १२ ॥

किम् । नः । अस्य । द्रविणम् । कत् । ह । रत्नम् । वि । नः । वोचः । जातवेदः । चिकित्वान् ।

गुहा । अध्वनः । परमम् । यत् । नः । अस्य । रेकु । पदम् । न । निदानाः । अगन्म ॥ १२ ॥

पूर्वमन्त्रेण यस्य^१ धनस्य^२ अग्निस्वामित्वमुक्तम्^३ अस्य धनस्य^४ किं^५ द्रविणं किं साधनभूतं^६ नः^७ अस्मभ्यं^८ दातव्यं धनमस्ति ।^९ कद्ध^{१०} परत्नं किं च रमणीयं हितकरं धनमस्ति । तद्धनं हे जातवेदः जातधनाग्रे^{११} चिकित्स्वान् चेतनावानभिज्ञस्त्वं^{१२} नः अस्मभ्यं वि^{१३} वोचः विब्रूहि । यद्वा । किं दातव्यं द्रविणमस्ति । अस्य द्रविणराशेः कद्ध रत्नमिति वा योज्यम् । अस्य अध्वनः धनप्राप्ति-
मार्गस्य यत् गुहा गुहायां निहितं गूढं परमम् उत्कृष्टं प्राप्तव्यमस्ति तदपि नः अस्मभ्यं विवोचः । वयं रेकु रिक्तं पदं गन्तव्यं स्थानं गुहादिकं निदानाः अन्यैर्निन्द्यमानाः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ न अगन्म न प्राप्नुमः ॥

का मर्यादा व्युना कद्ध वाममच्छा गमेम रघवो न वाजम् ।

कदा नो देवीरमृतस्य पत्नीः सूरौ वर्णेन ततननुपासः ॥ १३ ॥

का । मर्यादा । व्युना । कत् । ह । वामम् । अच्छ । गमेम । रघवः । न । वाजम् ।

कदा । नः । देवीः । अमृतस्य । पत्नीः । सूरः । वर्णेन । ततनन् । उषसः ॥ १३ ॥

का मर्यादा का प्रीत्यादिव्यवस्था का च व्युना प्रज्ञानं पदार्थविषयं कद्ध किं च वामं वननीयं पदार्थजातम् । एतत्सर्वम् अच्छ गमेम अभिगच्छेम । तत्र दृष्टान्तः । रघवो न वाजम् । शीघ्रगामिनोऽश्वादयः संग्राममिव । तद्वत् । कदा कस्मिन् काले नः अस्माकं व्यव-
हाराय देवीः देव्यो द्योतमानाः अमृतस्य अमरणधर्मस्यादित्यस्य पत्नीः पत्न्यः पालयिष्यः^१ सूरः प्रसविष्यः उषासः^२ उषसः^३ वर्णेन प्रकाशेन ततनन् विस्तारयेयुः । एवं सूर्यसंबन्धिन उषसः स्तुत्या^४ सर्वात्मनो वैश्वानरस्य स्तुतिरवगन्तव्या ॥ ततनन् । तनोतेर्लेटि ' बहुलं छन्दसि ' इति विकरणस्य श्लुः । द्विर्भाचहलादिशेषौ ॥

अनिरेण वचसा फल्वेन प्रतीत्येन कृधुनातृपासः ।

अधा ते अग्ने किमिहा वदन्त्यनायुधास आसता सचन्ताम् ॥ १४ ॥

अनिरेण । वचसा । फल्वेन । प्रतीत्येन । कृधुना । अतृपासः ।

अध । ते । अग्ने । किम् । इह । वदन्ति । अनायुधासः । आसता । सचन्ताम् ॥ १४ ॥

१. ख-ग-व-ण-फ-अस्य । २. ल- ' धनस्य ' नास्ति । ३. न-स- ' धनस्य ' नास्ति । ४. ख-ग-ण-त-न-भ-स-अस्मभ्यं तत् ; च-फ-अस्मभ्यं यत् । ५. त-जातवेदोऽसि जातधनोऽसि ; न-स-जातधनोऽसि । ६. ख-ग-ध-व-ण-न-भ-स- ' अच्छ ... तद्वत् ' नास्ति । ७. त-ल-पालयिष्यः पत्नीस्थानीया वा । ८. न-स-उषसः ; ल-उषासः । ९. ख-ग-व-फ-भ- ' स्तुत्या ' नास्ति ।

अनिरेण । इरा अन्नं तद्रहितेन । वक्ष्मेन तुच्छेन^१ प्रतीत्येन प्रतिगन्तव्येन । आरोहणेत्यर्थः ।
 वक्षुना हस्वेन । कृध्वति हस्वनाम ' कृधुको वक्त्रकः ' (नि. २. २. ६) इति तन्नामसूक्तत्वात् ।
 एवंविधेन वचसा अतृपासः अतृसा जनाः । अध अधुना इह अस्मिन् लोके हे अग्ने एते स्वां
 किं वदन्ति । निर्हविक्षेण वचसा न किञ्चिदभ्यत इत्यर्थः । किंतु अनायुधासः । आयुधशब्दः
 साधनं लक्षयति । हविरादिसाधनरहितास्ते असता दुःखेन सचन्तां संगच्छन्ताम् ॥

अस्य श्रिये समिधानस्य वृष्णो वसोरनीकं दम् आ रुरोच ।

रुशदसानिः सुदशीकरूपः क्षितिर्न राया पुरुवारो अद्यौत् ॥ १५ ॥

अस्य । श्रिये । समऽङ्धानस्य । वृष्णः । वसोः । अनीकम् । दमे । आ । रुरोच ।

रुशत् । वसानः । सुदशीकऽरूपः । क्षितिः । न । राया । पुरुवारः । अद्यौत् ॥ १५ ॥

वसमिधानस्य समिध्यमानस्य^२ ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ वृष्णः वर्षितुः फलस्य^३ वसोः^४
 वासयितुः अस्य अग्नेः वानीकं तेजःसंघः वदमे यागगृहे वा वरुरोच सर्वतो दीप्यते । किमर्थम् ।
 श्रिये श्रेयसे यजमानानाम् । सोऽग्निः रुशत् । वर्णनामैतत् । दीप्तं तेजः वसानः आच्छादयन्
 अत एव सुदशीकरूपः सुष्ठु दर्शनीयरूपः पुरुवारः बहुभिः ऋत्विग्भिर्यजमानैः^५ वरणीयः सन् अद्यौत्
 द्योतते । किमिव । राया अश्वादिधनेन क्षितिर्न राजादिरिव । क्षितिरिति मनुष्यनाम ॥ ॥ ३ ॥

' ऊर्ध्व ऊ पु णः ' इत्येकादशर्चं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यार्धं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ' ऊर्ध्व ऊ ष्वेका-
 दश ' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदम् । सूत्रितं च—' ऊर्ध्व
 ऊ पु णः सप्तस्य यद्वियुतेति पञ्च ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ऊर्ध्व ऊ पु णो अध्वरस्य होतरग्रे तिष्ठ देवताता यजीयान् ।

त्वं हि विश्वमभ्यसि मन्म प्र वेधसश्चित्तिरसि मनीषाम् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । ऊँ इति । सु । नः । अध्वरस्य । होतः । अग्ने । तिष्ठ । देवऽताता । यजीयान् ।

त्वम् । हि । विश्वम् । अभि । असि । मन्म । प्र । वेधसः । चित् । तिरसि । मनीषाम् ॥ १ ॥

हे अध्वरस्य होतः यागसंबन्धिनां देवानामाह्वातः । यद्वा । होतरित्यत्र प्रकृत्यंशोऽनुवादः ।
 हे होमनिष्पादक अग्ने यजीयान् यष्टतमस्त्वं नः अस्माकम् ऊर्ध्व ऊ पु तिष्ठ उन्नत एव तिष्ठ ।
 निर्यमुन्नतो भवेत्यर्थः । कुत्रेति तदुच्यते । देवताता देवतातौ । देवास्तायन्ते^१ विस्तीर्यन्ते* अत्रेति
 देवतातिर्यङ्गः । तस्मिन् । त्वं हि त्वं खलु विश्वं सर्वं मन्म मननीयं शत्रूणां धनम् अभ्यसि
 अभिभवसि । किञ्च वेधसश्चित् । चित् पूजायाम्^२ । स्तोतुर्यजमानादेः मनीषां मतिं स्तुतिं प्र
 तिरसि प्रवर्धयसि । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥

१. ख-न-भ-उक्थेन । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स- ' समिध्यमानस्य ' नास्ति । ३. ख-ग-च-च-ण-प-
 फ-भ-वसोः फलस्य; न-स-फलस्य । ४. ख-ग-च-ण-ऋत्विग्यजमानैः । ५. च-फ-यज्ञे मन्म मननीयत्वं
 वेधसो ब्रह्मणो विश्वमभि असि हि खलु । देवतायाः । * त-न-भ-विस्तार्यन्ते ।

अमूरो होता न्यसादि विक्ष्वरिभिर्मन्द्रो विदथेषु प्रचेताः ।

ऊर्ध्वं भानुं सवितेवाश्रेन्मेतैव धूमं स्तभायदुप द्याम् ॥ २ ॥

अमूरः । होता । नि । असादि । विक्षु । अग्निः । मन्द्रः । विदथेषु । प्रऽचेताः ।

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविताऽईव । अश्रेत् । मेताऽईव । धूमम् । स्तभायत् । उप । द्याम् ॥ २ ॥

वअमूरः अमूढः । प्रगल्भ इत्यर्थः । वहोता होमनिष्पादकः वमन्द्रः मदनीयः^१ मादयिता वा वप्रचेताः प्रकृष्टज्ञानः वअग्निः देवः वविक्षु ऋत्विग्यूपासु^२ प्रजासु मध्ये वविदथेषु यागेषु निमित्तभूतेषु वन्यसादि नितरां स्थापितः । अथ तथाभूतोऽग्निः वभानुं दीप्तिं वसवितेव उदितः सूर्य इव वऊर्ध्वम् वअश्रेत् ऊर्ध्वमुखमाश्रयति । किंच वमेतेव स्थूणेव । सा यथा स्वाधिष्ठितं^३ वंशादिकं स्तन्नाति तद्वद्यमग्निः वधूमं स्वोत्थितं^४ वद्याम् वउप द्युलोकस्योपरि वस्तभायत् स्तन्नाति ॥

यता सुजूर्णी रातिनी घृताची प्रदक्षिणिदेवतातिमुराणः ।

उदु स्वरुर्नवजा नाक्रः पश्वो अनक्ति सुधितः सुमेकः ॥ ३ ॥

यता । सुऽजूर्णीः । रातिनी । घृताची । प्रऽदक्षिणित् । देवऽतातिम् । उराणः ।

उत् । ऊँ इति । स्वरुः । नवऽजाः । न । अक्रः । पश्वः । अनक्ति । सुऽधितः । सुऽमेकः ॥ ३ ॥

वयता संयता वसुजूर्णीः शोभनजवा सुष्ठु जीर्णा पुराणी^५ वा वघृताची । घृतमञ्जतीति घृताची उद्धः । वरातिनी । रातिर्धनम् । हविलक्ष्णधनवती । आज्यपूर्णा भवतीत्यर्थः । वदेवताति यज्ञं तथा वउराणः उरु कुर्वाणोऽध्वर्युरग्निर्वा^६ वप्रदक्षिणित् प्रदक्षिणमेतीति प्रदक्षिणित् । प्रदक्षिणगमनो भवति^७ । अकारलोपश्छान्दसः । वनवजाः नवजातस्तदानीमेवोत्पादितः वस्वरुः वन । यूपशकलवाची स्वरुरत्र यूपं लक्षयति । ‘चषालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम्’ (ऋ. सं. ३. ८. १०) इत्यादिषु स्वरुशब्देन यूपमभिधानाच्च । नकारः समुच्चये । यूपोऽपि वउदु । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । उन्नतो भवति । किंच वअक्रः आक्रमिता वसुमेकः सुदीप्तः वसुधितः स्वधितिरित्यर्थः । सोऽपि वपश्वः पशून् वअनक्ति गच्छति । यद्वा । सुधितः स्वरुरेव उदु. उत्कृष्टः पश्वः पशून् नक्ति । ‘स्वरुणा पशुमनक्ति’ इति श्रुतेः ॥

स्तीर्णे बर्हिषि समिधाने अग्रा ऊर्ध्वो अध्वर्युर्जुषाणो अस्थात् ।

पर्यग्निः पशुपा न होता त्रिविष्टयेति प्रदिव उराणः ॥ ४ ॥

स्तीर्णे । बर्हिषि । समऽधाने । अग्नौ । ऊर्ध्वः । अध्वर्युः । जुजुषाणः । अस्थात् ।

परि । अग्निः । पशुपाः । न । होता । त्रिऽविष्टि । एति । प्रऽदिवः । उराणः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-महनीयः; ण-न-भ-ल-स-मंहनीयः । २. त-न-स-ऋत्विग्भूतासु । ३. ख-ग-च-ण-फ-स्वधिष्ठितम् । ४. ख-ग-न-धूमश्चोत्थितम्; च-फ-चोत्थितं धूमम्; स-धूमांश्चाच्छादितम् । ५. घ-च-ण-त-न-फ-भ-स-पुराणा । ६. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-असवत् ।

वर्हिषि वेद्यां वस्तीर्णे आस्तृते सति अग्नौ आहवनीयादिके समिधाने सम्यगिध्यमाने च सति अध्वर्युः अध्वरस्य नेता जुजुषाणः देवान् प्रीणयन् ऊर्ध्वः अस्थ्यात् तिष्ठति । होता होमनिष्पादकः प्रदिवः^१ । पुराणनामैतत्^२ । पुरातनः उराणः स्वल्पमपि हविर्देवयोग्यत्वसंपादनेन उरु कुर्वाणः । ' उराण उरु कुर्वाणः ' इति निरुक्तम् । ' यद्वै देवैर्जोष्यते हविस्तद्विरिमात्रं वर्धते ' इति श्रुतेः अग्नैरुत्करणमुचितम् । ईदृशः अग्निः पशुपा न पशूनां पालक इव पशून् त्रिविष्टि त्रिरावृत्य परि एति । त्रिहिं पर्यग्निः क्रियते ॥

परि त्मना मितद्रुरेति होताग्निर्मन्द्रो मधुवचा ऋतावा ।

द्रवन्त्यस्य वाजिनो न शोका भयन्ते विश्वा भुवना यदभ्राट् ॥ ५ ॥

परि । त्मना । मितऽद्रुः । एति । होता । अग्निः । मन्द्रः । मधुवचाः । ऋतऽवा ।

द्रवन्ति । अस्य । वाजिनः । न । शोकाः । भयन्ते । विश्वा । भुवना । यत् । अभ्राट् ॥ ५ ॥

उक्तमेवार्थं स्पष्टयति । अयं होता होमनिष्पादकः अग्निः त्मना आत्मना स्वरूपेणैव मितद्रुः परिमितगतिः सन् परि एति परितो गच्छति पशुम् । कीदृशोऽयम् । मन्द्रः मादनीयो मोदयिता वा मधुवचाः मधुरवचनः^२ ऋतावा यज्ञवान् । वाजिनः हविष्मतः अस्य अग्नेः श्लोकाः न दीप्तयोऽपि । न शब्दोऽप्यर्थे । द्रवन्ति गच्छन्ति परितः । यद्वा नकार उपमार्थीयः^३ । वाजिनो न अश्वा इव द्रवन्तीति योज्यम् । यत् यस्मात् अयम् अभ्राट् आजते तस्मात् विश्वा भुवना सर्वाणि भूतजातानि^४ भयन्ते भीतानि भवन्ति ॥ ४ ॥

भद्रा ते अग्ने स्वनीक सुदग्धोरस्य सतो विषुणस्य चारुः ।

न यत्ते शोचिस्तमसा वरन्त न ध्वस्मानस्तन्वीरेप आ धुः ॥ ६ ॥

भद्रा । ते । अग्ने । सुऽअनीक । समऽदृक् । घोरस्य । सतः । विषुणस्य । चारुः ।

न । यत् । ते । शोचिः । तमसा । वरन्त ।

न । ध्वस्मानः । तन्वि । रेपः । आ । धुरिति धुः ॥ ६ ॥

हे स्वनीक शोभनज्वाल अग्ने घोरस्य भीतिजनकस्यापि सतः विषुणस्य विष्वक् सर्वतो व्याप्तस्य ते तव चारुः रमणीया भद्रा स्तुत्या कल्याणी वा मूर्तिः संदृक् संदृष्टिः । सम्यक् दृश्या भवतीत्यर्थः । यत् यस्मात् ते शोचिः दीप्तिं तमसा अन्धकारेण न वरन्त न वारयन्ति निशाः । यस्माच्च ध्वस्मानः ध्वंसका राक्षसादयः ते तन्वि तव शरीरे रेपः पापं ध्वंसनादिरूपं, न आ धुः न दधति । न कुर्वन्ति । अतः संदृगिति संबन्धः ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-प्रदिवः उराणः उरुकुर्वाणोऽध्वर्युनामैतत् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स-मधुवचनः । ३. त-उपमार्थकः । ४. ख-ग-च-ण-भूतानि ।

न यस्य सातुर्जनितोऽरवारि न मातरापितरा न चिदिष्टौ ।

अर्धो मित्रो न सुधितः पावकोऽग्निर्दीदाय मानुषीषु विक्षु ॥ ७ ॥

न । यस्य । सातुः । जनितोः । अवारि । न । मातरापितरा । नु । चित् । इष्टौ ।

अर्ध । मित्रः । न । सुधितः । पावकः । अग्निः । दीदाय । मानुषीषु । विक्षु ॥ ७ ॥

वजनितोः जनयितुर्वृष्ट्युत्पादकस्य यस्य वैश्वानरस्य सातुः सनिः पश्चादिलक्षणं दानं दीप्तिर्वा
न न अवारि केनापि न वार्यते । किंच मातरापितरा मातापितरौ द्यावापृथिव्यौ यस्य इष्टौ
प्रेषणे नू चित् क्षिप्रमेव न प्रभवतः । अर्ध अपि च मित्रो न सखेव सुधितः सुतृप्तः पावकः
शोधकः अग्निः मानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु विक्षु प्रजासु दीदाय दीप्यते ॥ ' दीपी दीप्तौ ' ।
पकारलोपश्छान्दसः । व्यत्ययेन परस्मैपदम् । लिट्यभ्यासस्य ह्रस्वे कृते तुजादिवादीर्घत्वम् ॥

द्विर्यं पञ्च जीजनन्तसंवसानाः स्वसारो अग्निं मानुषीषु विक्षु ।

उषर्बुधमथर्यो न दन्तं शुक्रं स्वासं परशुं न तिग्मम् ॥ ८ ॥

द्विः । यम् । पञ्च । जीजनन् । सम्वसानाः । स्वसारः । अग्निम् । मानुषीषु । विक्षु ।

उषः । सुबुधम् । अथर्यः । न । दन्तम् । शुक्रम् । सुआसम् । परशुम् । न । तिग्मम् ॥ ८ ॥

मानुषीषु मनोः संबन्धिनीषु विक्षु प्रजासु संवसानाः संगच्छमानाः द्विः पञ्च दश
स्वसारः अङ्गुलयः^१ यम् अग्निं जीजनन् मथनेन^२ उदपादयन् ॥ ' जनी प्रादुर्भावे ' । लुङि
छान्दसत्वादभावः ॥ कीदृश्य अङ्गुलयः । अथर्यो न स्त्रिय इव । कीदृशमग्निम् । उषर्बुधम्
उषसि बुध्यमानं दन्तम् अदन्तं^३ हविषां भक्षकं शुक्रं रश्मिभिर्दीप्यमानं स्वासं शोभनास्यं तिग्मं
तीक्ष्णं परशुं न परशुमिव रक्षसां हन्तारमिति शेषः ॥

तव त्वे अग्ने हरितो वृतस्ना रोहितास ऋज्वञ्चः स्वञ्चः ।

अरुषासो वृषण ऋजुमुष्का आ देवतातिमहन्त दस्माः ॥ ९ ॥

तव । त्वे । अग्ने । हरितः । वृतस्नाः । रोहितासः । ऋजुऽअञ्चः । सुऽअञ्चः ।

अरुषासः । वृषणः । ऋजुऽमुष्काः । आ । देवतातिम् । अहन्त । दस्माः ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वे ते प्रसिद्धाः तव हरितः त्वत्संबन्धिनोऽश्वाः देवतातिम् अस्मदीयं यागं प्रति आ
अहन्त ऋत्विगिभिराहूयन्ते ॥ लुङि ' लिपिसिचिह्नश्च ' इत्यङादेशः ॥ कीदृशाः । वृतस्नाः घृतस्नुवः

१. ख-ग-च-त-भ-ल-स-उत । २. ख-ग-च-ण-अङ्गुल्यः । ३. ल-स-मन्थनेन । ४. ख-ग-च-
ण-त-न-भ-स- ' अदन्तं ' नास्ति ।

बलातिशयान्नासापुटादिस्थानेभ्य उदकं क्षरन्तः । रोहितासः रोहिता लोहितवर्णाः । ऋज्वज्रः । ऋजु
अकुटिलमञ्चन्ति गच्छन्तीस्यूज्वज्रः । । स्वज्रः सुष्ठु गच्छन्तः । अरुषासः आरोचमानाः । वृषणः युवानो
वर्धितारः^१ वा ॥ ' वा पूर्वस्य निगमे ' इति विकल्पेन दीर्घविधानादत्र दीर्घभावः ॥ ऋजुमुष्काः
ऋजुवृषणाः^२ । दस्माः दर्शनीयाः ॥

ये ह त्वे ते सहमाना अयासस्त्वेपासो अग्रे अर्चयश्चरन्ति । .

श्येनासो न दुवसनासो अर्थं तुविष्वणसो मारुतं न शर्धः ॥ १० ॥

ये । ह । त्वे । ते । सहमानाः । अयासः । त्वेपासः । अग्रे । अर्चयः । चरन्ति ।

श्येनासः । न । दुवसनासः । अर्थम् । तुविष्वनसः । मारुतम् । न । शर्धः ॥ १० ॥

हे अग्रे ये ह खलु त्वे ते प्रसिद्धाः । सहमानाः शत्रूनभिभवन्तः । अयासः गमनशीलाः
। त्वेपासः दीप्ताः । दुवसनासः परिचरणीयाः । ते त्वदीयाः । अर्चयः रश्मयः । श्येनासो न अश्वा
इव अर्थं गन्तव्यं चरन्ति गच्छन्ति । कीदृशाः । मारुतं शर्धः । न मरुत्संबन्धी गण इव
। तुविष्वणसः तुविष्वना अधिकध्वनयो भवन्ति ॥

अकारि ब्रह्म समिधान तुभ्यं शंसात्युक्थं यजते व्यू धाः ।

होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्नमस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ११ ॥

अकारि । ब्रह्म । समऽधान । तुभ्यम् । शंसाति । उक्थम् । यजते । वि । ऊँ इति । धाः ।

होतारम् । अग्निम् । मनुषः । नि । सेदुः । नमस्यन्तः । उशिजः । शंसम् । आयोः ॥ ११ ॥

हे समिधान समिध्यमानाग्रे तुभ्यं त्वदर्थं ब्रह्म स्तोत्रम् अकारि अस्माभिः कृतम् । होता
। उक्थं शस्त्ररूपं स्तोत्रं शंसाति शंसति ॥ ' शंसु स्तुतौ ' । ' लेटोऽडाटौ ' इत्याडागमः ॥ त्वां
यजमानः यजते । अतः कारणात् अस्मभ्यं धनं वि धाः विधेहि^३ ॥ दधातेऽभ्यान्दसे लुङि ' बहुलं
छन्दसि ' इत्यडभावः ॥ उ इति पादपूरणः । किंच आयोः मनुष्यस्य शंसं शंसनीयं होतारं
देवानामाह्वतारम् अग्निं त्वां नमस्यन्तः पूजयन्तः । उशिजः पश्चादिलक्षणं धनं कामयमानाः
। मनुषः मनुष्या ऋत्विजः । नि षेदुः उपाविशन् । सेवन्ते इत्यर्थः ॥ ॥ ५ ॥

' अयमिह ' इत्येकादशच सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्षमाग्नेयम् । आद्या जगती द्वितीयाद्याः^४
पञ्चानुष्टुभः शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुकान्तम्—' अयमिहादौ जगती पञ्चानुष्टुभः ' इति । सूक्त-
विनियोगो लैङ्गिकः । अग्निप्रणयने ' अयमिह ' इति वैश्यस्य प्रतिपत् । तथा च सूत्रितम्—' अयमिह
प्रथमो धायि धातृभिरिति तु राजन्यवैश्ययोराद्ये ' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

१. ख-ग-च-ण-वर्धितारः । २. ल-स-साधनमुष्काः । ३. त-न-भ-स-व्यधाः विधेहि । ४. ख-
ग-च-ण-न-भ-स- ' द्वितीयाद्याः ' नास्ति ।

अयमिह प्रथमो धायि धातुभिर्होता यजिष्ठो अध्वरेष्वीड्यः ।

यमप्रवानो भृगवो विरुरुचुर्वनेषु चित्रं विभ्वं विशेविशे ॥ १ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातुभिः । होता । यजिष्ठः । अध्वरेषु । ईड्यः ।

यम् । अप्रवानः । भृगवः । विरुरुचुः । वनेषु । चित्रम् । विभ्वम् । विशेविशे ॥ १ ॥

‘धातुभिः यज्ञार्थं कर्म कुर्वद्भिरध्वर्युभिः’ इह अस्मिन् यज्ञे ‘होता देवानामाह्वाता’ यजिष्ठः अतिशयेन यथा ‘अध्वरेषु यागेषु’ ईड्यः ऋत्विग्भिः स्तूयमानः ‘प्रथमः सर्वेषां देवानां मुख्यः’ अयम् आहवनीयादिस्थानेषु प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः ‘धायि अधायि निहितः ॥ दधातेः कर्मणि लुङ्’ । ‘बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगे’ इत्यडभावः । ‘तिङ्ङतिङः’ इति निघातः ॥ अयमग्निरित्युक्तम् । कोऽसावग्निरित्यत आह । ‘अप्रवानः भृगुसंबन्धी कश्चिदपि । स चान्ये’ भृगवः च ‘वनेषु अरण्येषु’ ‘चित्रं दावाग्निरूपेण बहुधा दर्शनीयं’ विशेविशे । वीप्सया सर्वजनस्यासिगृह्यते । सर्वस्या विशाः प्रजायाः ‘विभ्वं विभुमीश्वरं’ यं देवानां हविर्वाहकत्वेन प्रसिद्धमग्निं ‘विरुरुचुः दीप्तियुक्तं कुर्वन्ति स्म’ । यमिति यच्छब्दस्यायमिति इदंशब्देन संबन्धः ॥

‘अग्रे कदा ते’ इति । प्रातरनुवाकाध्विनशस्त्रयोरग्रेये कर्तौ आनुष्टुभे छन्दसि ‘अग्रे कदा ते’ इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—‘अग्रे कदा त इति पञ्च’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्रे कदा त आनुषग्भुवदेवस्य चेतनम् ।

अधा हि त्वा जगृभिरे मर्तांसो विक्ष्वीड्यम् ॥ २ ॥

अग्रे । कदा । ते । आनुषक् । भुवत् । देवस्य । चेतनम् ।

अध । हि । त्वा । जगृभिरे । मर्तांसः । विक्षु । ईड्यम् ॥ २ ॥

हे ‘अग्रे’ ‘अध अतः कारणात्’ ‘देवस्य द्योतमानस्य’ ‘ते तव संबन्धि’ ‘चेतनं तेजः’ ‘कदा’ ‘आनुषक् अनुषक्तं’ ‘भुवत् भवेत् ॥ लेट्यडागमः । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । ‘भूसुवोस्तिङि’ इति गुणप्रतिषेधः ॥ अतः कारणादित्युक्तम् । कस्माद्धेतोरित्युच्यते । ‘हि यस्मान् कारणात्’ ‘मर्तांसः मनुष्याः’ ‘विक्षु विड्भिः’ प्रजाभिः ‘ईड्यं स्तुत्यं’ ‘त्वा त्वां’ ‘जगृभिरे जगृहिरे गृह्णन्ति ॥ ग्रहेर्धातोर्लिटि’ ‘हग्रहोर्भः’ इति भत्वम् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति रुडागमः ॥

ऋतावानं विचेतसं पश्यन्तो धामिव स्तुभिः ।

विश्वेषामध्वराणां हस्कृतीरं दमेदमे ॥ ३ ॥

ऋतवानम् । विचेतसम् । पश्यन्तः । धाम् ईव । स्तुभिः ।

विश्वेषाम् । अध्वराणाम् । हस्कृतीरम् । दमेदमे ॥ ३ ॥

१. त-लुङि । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-हव्यवाहकत्वेन । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स-दीप्तियुक्तं विरुरुचुः दीपितवन्तः । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-शब्देन । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘विड्भिः’ नास्ति ।

वक्तावानम् अमायिनं विचेतसं विशिष्टज्ञानं वस्तुभिः नक्षत्रैः परिवृतं द्यामिव विस्फुल्लिङ्गैः
समेतं विश्वेषां सर्वेषाम् अध्वराणां यज्ञानां हस्कर्तारं प्रभासकं^१ वृद्धेः^२ कर्तारं वा^३ अग्निं पश्यन्तः
ऋत्विगादयः दमेदमे सर्वस्मिन् यज्ञगृहे । जगृभिरे इति पूर्वेण संबन्धः ॥

आशुं दूतं विवस्वतो विश्वा यश्चर्षणीरभि ।

आ जभ्रुः केतुमायवो भृगवाणं विशेर्विशे ॥ ४ ॥

आशुम् । दूतम् । विवस्वतः । विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि ।

आ । जभ्रुः । केतुम् । आयवः । भृगवाणम् । विशेऽविशे ॥ ४ ॥

यः अग्निः विश्वाः चर्षणीः सर्वाः प्रजाः अभि भवति आयवः मनुष्याः । आयव इति
मनुष्यनाम^४ 'आयवः यदवः' (नि. २. ३. १७) इति^५ मनुष्यनामसु पाठात् । आशुं क्षिप्र-
गामिनं विवस्वतः मनुष्यस्य यजमानस्य दूतम् । विवस्वन्त इति मनुष्यनाम^६ । केतुं प्रज्ञापकं
भृगवाणं भृगुवदाचरन्तम् । दीप्यमानमित्यर्थः ॥ 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्त्विक्त्व्यः' इति क्तिप्^७ ।
तदन्ताल्लये व्यस्येन शानच् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वात्
आद्युदात्तत्वम् ॥ तमग्निं विशेर्विशे सर्वस्यै प्रजायै आ जभ्रुः आजहुः 'हग्रहोभिः' इति भस्वम् ॥

तमीं होतारमानुषक्चिकित्वांसं नि षेदिरे ।

रण्वं पावकशोचिषं यजिष्ठं सप्त धामभिः ॥ ५ ॥

तम् । ईम् । होतारम् । आनुषक् । चिकित्वांसम् । नि । सेदिरे ।

रण्वम् । पावकऽशोचिषम् । यजिष्ठम् । सप्त । धामऽभिः ॥ ५ ॥

ऋत्विगादयो मनुष्याः आनुषक् आनुपूर्व्येण होतारं देवानामाह्वतारं चिकित्वांसं
जानन्तम् ॥ 'कित ज्ञाने' । लिटः कसुः । द्विर्भावहलादिशेषनुत्त्वदीर्घाः । प्रत्ययस्वरः ॥ तमीं
तमिममग्निं नि षेदिरे निषादयन्ति स्म । कीदृशम् । रण्वं रमणीयं पावकशोचिषं शोधकदीप्तिं
यजिष्ठं यष्टृतमं सप्त सप्तभिः धामभिः तेजोभिर्युक्तम् ॥ ६ ॥

तं शश्वतीषु मातृषु वन आ वीतमश्रितम् ।

चित्रं सन्तं गुहां हितं सुवेदं कूचिदर्थिनम् ॥ ६ ॥

तम् । शश्वतीषु । मातृषु । वने । आ । वीतम् । अश्रितम् ।

चित्रम् । सन्तम् । गुहा । हितम् । सुवेदम् । कूचिदऽअर्थिनम् ॥ ६ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-प्रारम्भकम् ; च-प-प्रारम्भकम् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स- 'वृद्धेः
कर्तारं वा' नास्ति । ३. ख-ग-च-ण- 'मनुष्यनाम...' इति नास्ति । * ल-दुह्यवः आयवः ।
४. न-ल-मनुष्यनामेदम् । ५. च-फ-क्तिप् वा ।

‘शश्वतीषु बह्वीषु’मातृषु अप्सु । ताः सस्यादिनिर्मातृकत्वात् मातर इत्युच्यन्ते । ‘वने’
‘आ वृक्षसमूहे च । आकारश्चार्थः । ‘सन्तं विद्यमानं’वीतं कान्तम् ‘अश्रितं प्राणिभिर्दाहभयात्
असेवितम् । दुरासदमित्यर्थः । ‘चित्रं चायनीयं’गुहा गुहायां ‘हितं निहितं’सुवेदं सुविज्ञानं
सुधनं वा ‘कृचिदर्थिनं कापि हविष्यर्थिनं’ समिदाज्यपुरोडाशादि हविः^१ स्वीकुर्वन्तम् ॥ क इत्यत्र
वकारस्य छान्दसे संप्रसारणे परपूर्वत्वे च ‘हलः’ इति दीर्घत्वम् ॥ एवंभूतं^२ तम्^३ अग्निनिषेदिरे इति
पूर्वेण संबन्धः ॥

प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोस्त्रैष्टुभे छन्दसि ‘ससस्य यद्वियुता’ इत्याद्याः पञ्चर्चः । सूत्रितं च—
‘ससस्य यद्वियुतेति पञ्च’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

ससस्य यद्वियुता सस्मिन्नूधन्नृतस्य धामन्नृणयन्त देवाः ।

महाँ अग्निर्नमसा रातहव्यो वेरध्वराय सदमिदृतावा ॥ ७ ॥

ससस्य । यत् । विद्युता । सस्मिन् । ऊधन् । ऋतस्य । धामन् । रणयन्त । देवाः ।

महान् । अग्निः । नमसा । रातहव्यः । वेः । अध्वराय । सदम् । इत् । ऋतवा ॥ ७ ॥

‘यत् यमग्निं’देवाः स्तोतारः ‘ससस्य स्वप्नस्य’वियुता वियुते वियोगे । उपसीत्यर्थः ।
‘ऋतस्य उदकस्य’धामन् धामनि स्थाने^४ ‘सस्मिन् सर्वस्मिन्’ऊधन् ऊधनि यज्ञे ‘रणयन्त
रमयन्ति । स्तोत्रैरिति शेषः । ‘महान् प्रभूतः’नमसा नमस्कारेण ‘रातहव्यः दत्तहविष्कः
‘ऋतावा सत्यवान् सः’अग्निः ‘सदमित् सदैव’अध्वराय अध्वरं यजमानैः कृतं यज्ञम् ॥ ‘सुपां
सुपो भवन्तीति वक्तव्यम्’ (पा. म. ७. १. ३९) इति वचनादत्र द्वितीयाथं चतुर्थी ॥ ‘वेः वेति
जानाति । यद्वा । देवा इन्द्रादयः ससस्य ऋत्विग्भिः सेव्यस्य^५ यद्यस्याग्नेर्वियुता विशिष्टे सस्मिन्
भजनीये ऋतस्य सत्यस्य धामन् धामनि योनौ ऊधन्नूधनि यज्ञे रणयन्त रमयन्ते । महान् प्रभूतो
नमसा हविषा रातहव्यो दत्तहविष्कः ऋतावा सत्यवान् सोऽग्निरध्वराय यज्ञार्थं सदमित् सदैव वेः^६
गन्ता भवति । अध्वराय यज्ञं वेः कामयते^७ वा ॥

वेरध्वरस्य दूत्यानि विद्वानुभे अन्ता रोदसी संचिकित्वान् ।

दूत ईयसे प्रदिव उराणो विदुष्टरो दिव आरोधनानि ॥ ८ ॥

वेः । अध्वरस्य । दूत्यानि । विद्वान् । उभे इति । अन्तरिति । रोदसी इति । समुच्चिकित्वान् ।

दूतः । ईयसे । प्रदिवः । उराणः । विदुःस्तरः । दिवः । आरोधनानि ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-फ-हविरर्थिनम् ; ण-हविषः अर्थिनम् ; स-हवीषि । २. त-ल-सर्वं हविः । ३. न-
ल-स-‘तं’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘स्थाने’ नास्ति । ५. च-ण-न-भ-सत्यस्य ।
६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘वेः’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-त-भ-स-कामयमानः ।

हे अग्ने ऽविद्वान् सर्वं जानानस्वम् ऽअध्वरस्य यज्ञस्य संबन्धीनि ऽदूत्यानि दूतकर्माणि ऽवेः वेत्सि कामयसे^१ वा । यद्वा वेरिति यज्ञविशेषणम् । वेर्यजमानस्याभीष्टफलजनकस्याध्वरस्य यागस्य संबन्धीनि दूत्यानि दूतकर्माणि विद्वान् जानन्^२ । ऽउभे ऽरोदसी उभयो रोदस्योद्यावापृथिव्योः ऽअन्तः मध्ये स्थितमन्तरिक्षं ऽसंचिकित्वान् सम्यक् जानन् ऽप्रदिवः पुराणः । पुराणनामेदं ' प्रन्तं प्रदिवः ' (नि. ३. २७. २) इति पुराणनामसु पाठात् । ऽउराणः अल्पमपि हविः उरु बहु कुर्वाणः । ' उराण उरु कुर्वाणः ' इति यास्केनोक्तत्वात् । ऽविदुष्टरः विदूतरो देवानां ऽदूतः त्वं ऽदिवः स्वर्गस्य ऽआरोधनानि आरोहणानि । आरोहणार्हाणि स्थानानीत्यर्थः । देवानां हवींष्यर्पयितुम् ऽईयसे गच्छसि ॥

कृष्णं त एम रुशतः पुरो भाश्चरिष्णवर्चिर्वपुषामिदेकम् ।

यदप्रवीता दधते ह गर्भं सद्यश्चिज्जातो भवसीदु दूतः ॥ ९ ॥

कृष्णम् । ते । एम । रुशतः । पुरः । भाः । चरिष्णु । अर्चिः । वपुषाम् । इत् । एकम् ।

यत् । अप्रवीता । दधते । ह । गर्भम् । सद्यः । चित् । जातः । भवसि । इत् । ऊँ इति । दूतः ॥ ९ ॥

हे अग्ने ऽरुशतः रोचमानस्य ऽते तव संबन्धि । अत्र एमन्वाब्देन गमनमार्ग उच्यते । ऽएम वर्मं ऽकृष्णं कृष्णवर्णं भवति । ऽभाः तव संबन्धिनी दीप्तिः ऽपुरः पुरस्ताद्भवति । ऽचरिष्णु संचरणशीलम् ऽअर्चिः त्वदीयं तेजः ऽवपुषां वपुष्मतां रूपवताम् । तेजस्विनामित्यर्थः । ऽएकम् ऽदूतं मुख्यमेव भवति । ऽयत् यं त्वाम् ऽअप्रवीता अनुपगता यजमानाः ऽगर्भं त्वज्जननहेतुमरणि ऽदधते ऽह धारयन्ति खलु । स त्वं ऽसद्यश्चित् सद्य एव ऽजातः उत्पन्नः सन् ऽदूतः ऽभवसीदु यजमानस्य दूतो भवस्येव ॥

सद्यो जातस्य ददृशानमोजो यदस्य वातो अनुवाति शोचिः ।

वृणक्ति तिग्मातसेषु जिह्वां स्थिरा चिदन्ना दयते वि जम्भैः ॥ १० ॥

सद्यः । जातस्य । ददृशानम् । ओजः । यत् । अस्य । वातः । अनुवाति । शोचिः ।

वृणक्ति । तिग्माम् । अतसेषु । जिह्वाम् । स्थिरा । चित् । अन्ना । दयते । वि । जम्भैः ॥ १० ॥

ऽसद्यो ऽजातस्य अरणिनिर्मथनादनन्तरमेवोत्पन्नस्याग्नेः ऽओजः तेजः ऽददृशानम् । ऋत्विगा-दिभिर्दृश्यमानं भवतीति शेषः । ऽवातः वायुः ऽयत् यदा ऽअस्य^२ अग्नेः ऽशोचिः दीप्तिम्^३ ऽअनु लक्ष्मीकृत्य ऽवाति गच्छति तदा सोऽयमग्निः ऽअतसेषु वृक्षसंघेषु ऽतिग्मां तीक्ष्णां ऽजिह्वां ज्वालां ऽवृणक्ति संयोजयति । ऽस्थिरा ऽचित् स्थिराण्यपि ऽअन्ना अन्नरूपाणि काष्ठादीनि ऽजम्भैः तेजोभिः ऽवि ऽदयते विस्खण्डयति^४ । भक्षयतीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स- ' कामयसे ... जानन् ' नास्ति; न-विद्वान् जानन् । २. ख-ग-घ-च-न-भ-स-यस्य । ३. च-दीप्तं तेजः । ४. ख-ग-घ-फ-विस्स्यन्दयति ।

तृषु यदन्ना तृषुणा ववक्षं तृषु दूतं कृणुते यद्वा अग्निः ।

वातस्य मेळिं संचते निजूर्वाशुं न वाजयते हिन्वे अर्वा ॥ ११ ॥

तृषु । यत् । अन्ना । तृषुणा । ववक्षं । तृषुम् । दूतम् । कृणुते । यद्वा । अग्निः ।

वातस्य । मेळिम् । संचते । निजूर्वाशुम् । न । वाजयते । हिन्वे । अर्वा ॥ ११ ॥

यत् यः अग्निः तृषु क्षिप्रमेव अन्ना अन्नानि काष्ठादीनि तृषुणा क्षिप्रेण रश्मिसमूहेन ववक्षं वहति । दहतीत्यर्थः । यद्वा महान् सः अग्निः तृषुम् आत्मानं दूतं कृणुते यजमानदूतं करोति । निजूर्वाशुं काष्ठानि निःशेषेण दहन्नाग्निः वातस्य वायोः मेळिं बलं संचते सेवते । अर्वाशुं न । अश्वसादी यथाश्वं तथा अर्वा गमनशीलोऽग्निः स्वरश्मिं वाजयते वाजिनं बलवन्तं करोति । हिन्वे प्रेरयति च ॥ ॥ ७ ॥

‘दूतं वः’ इत्यष्टचमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्घं गायत्रीछन्दस्कमग्निदेवताकम् । तथा चानुकम्प्यते—‘दूतं वोऽष्टौ गायत्रं तु’ इति । व्यूहं दशरात्रे प्रथमे छन्दोमे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयम् । तथा च सूत्रितं—‘दूतं व इत्याग्निमास्तुतम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति । इदमादिके द्वे सूक्ते प्रातरनुवाकस्याग्नेये कृतौ गायत्रे छन्दसि विनियुक्ते । सूत्रितं च—‘अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

दूतं वो विश्ववेदसं हव्यवाहममर्त्यम् । यजिष्ठमृजसे गिरा ॥ १ ॥

दूतम् । वः । विश्वऽवेदसम् । हव्यऽवाहम् । अमर्त्यम् । यजिष्ठम् । ऋजसे । गिरा ॥ १ ॥

हे अग्ने विश्ववेदसम् । विश्वं समस्तं वेदो धनं यस्यासौ विश्ववेदाः । तं सर्वविद् वा हव्यवाहं देवेभ्यो हविषां वोढारम् अमर्त्यम् अमरणधर्माणं यजिष्ठम् अतिशयेन यष्टारं दूतं देवानां वः स्वां गिरा स्तुतिरूपया वाचा ऋजसे यजमानोऽहं प्रसाधयामि । वर्धयामीत्यर्थः । ‘ऋजतिः प्रसाधनकर्मा’ इति यास्कः ॥

स हि वेदा वसुधितिं मुह्यं आरोधनं दिवः । स देवा एह वक्षति ॥ २ ॥

सः । हि । वेदः । वसुधितिम् । मुह्यन् । आरोधनम् । दिवः ।

सः । देवान् । आ । इह । वक्षति ॥ २ ॥

यस्य हि प्रसिद्ध एवाग्निः वसुधितिं यजमानाभीष्टफलरूपधनस्य दानं वेदं वेत्ति । महान् प्रभूतोऽग्निः दिवः आरोधनम् आरोहणं देवानां स्थानं वेत्ति । सः अग्निः इह अस्मिन् यज्ञे

१. ख-ग-च-न-भ-ल-स-यजमानं दूतम् । २. ख-ग-च-ण-भ-स-अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते इति; न-प्र यद्वस्त्रिष्टुभं दूतं व इत्याग्निमास्तुतमिति । प्रातरनुवाके आग्नेये कृतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशस्त्रे चैतदादिके द्वे सूक्ते । तथा च सूत्रितम्—अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते इति । प्रातरनुवाकन्यायेनेति च ।

१देवान् इन्द्रादीन् २आ ३वक्षति आवहतु ॥ वहेर्धातोः ' लिङर्थे लेट् ' इति लेट् । तस्य तिप् ।
' सिन्वहुलं लेटि ' इति सिप् । ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमश्च । ' हो ढः ' इति ढत्वम् । ढत्वकत्व-
पत्वानि । ' तिङ्ङतिङः ' इति निघातः ॥

स वेद देव आनम देवाँ ऋतायते दमे । दाति प्रियाणि चिद्वसु ॥ ३ ॥

सः । वेद । देवः । आऽनमम् । देवान् । ऋतऽयते । दमे । दाति । प्रियाणि । चित् । वसु ॥ ३ ॥

१देवः द्योतमानः २सः अग्निः ३आनमं यजमानादीनानमयितुं नमस्कारयितुं ४देवान् इन्द्रादीन्
५वेद क्रमेण वेति । ६दमे यज्ञगृहे ७ऋतायते ऋतं यज्ञमिच्छते यजमानाय ८प्रियाणि ९चित्
अभीष्टान्यपि १०वसु वसूनि पश्वादीनि ११धनानि १२दाति ददाति प्रयच्छति ॥

स होता सेदु दूत्यं चिकित्वाँ अन्तरीयते । विद्वाँ आरोधनं दिवः ॥ ४ ॥

सः । होता । सः । इत् । ऊँ इति । दूत्यम् । चिकित्वान् । अन्तः । ईयते ।

विद्वान् । आऽरोधनम् । दिवः ॥ ४ ॥

१सः अग्निः २होता देवानामाह्वाता भवति । ३सेदु स एवाग्निः ४दूत्यं देवानां दूतकर्म
५चिकित्वान् जानन् ६दिवः स्वर्गस्य ७आरोधनम् आरोहणम् आरोहणाहं देवानां स्थानं च ८विद्वान्
जानन् ९अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये १०ईयते गच्छति ॥ ' ईङ् गतौ ' । ' दिवादिभ्यः झ्यन् ' । ' तिङ्ङतिङः ' इति निघातः ॥

ते स्याम ये अग्नये ददागृह्व्यदातिभिः । य ई पुष्यन्त इन्धते ॥ ५ ॥

ते । स्याम । ये । अग्नये । ददाऽगृह्व्यदातिभिः । ये । ईम् । पुष्यन्तः । इन्धते ॥ ५ ॥

१ते तव यजमानाः २स्याम भूयाम । ते इत्युक्तम् । के इत्युच्यते । ३ये यजमानाः ४अग्नये
५हव्यदातिभिः हविर्दानैः ६ददागृह्व्यदातिभिः प्रीतिं कुर्वन्ति । ७ईम् एनमग्निं ८पुष्यन्तः वर्धयन्तः ९ये यजमानाः
१०इन्धते समिद्धिर्दीप्सियुक्तं कुर्वन्ति ॥

ते राया ते सुवीर्यैः ससवांसो वि शृण्विरे । ये अग्रा दधिरे दुवः ॥ ६ ॥

ते । राया । ते । सुवीर्यैः । ससवांसः । वि । शृण्विरे । ये । अग्रा । दधिरे । दुवः ॥ ६ ॥

१ये यजमानाः २अग्रा अग्री ॥ ' सुपां सुलुक् ' इत्याकारः ॥ ३दुवः परिचर्या ४दधिरे धारयन्ति ।
कुर्वन्तीत्यर्थः । ५ते ६ससवांसः अग्निं संभजमानाः ७राया पश्वादिलक्षणेन धनेन ८वि ९शृण्विरे
विश्रूयन्ते प्रख्यायन्ते । १०ते ११सुवीर्यैः शोभनवीर्येपितैः पुत्रादिभिश्च विश्रूयन्ते ॥

१. ल-अनुक्रमेण । २. ख-ग-च-प-म- ' पश्वादीनि ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-
आरोहणार्थम् । ४. ख-ग-च-सपर्याम् । ५. ख-ग-त-न-प-फ-भ-ल-स- ' ते ' नास्ति ।

अस्मे रायो दिवेदिवे सं चरन्तु पुरुस्पृहः । अस्मे वाजास ईरताम् ॥ ७ ॥

अस्मे इति । रायः । दिवेऽदिवे । सम् । चरन्तु । पुरुस्पृहः ।

अस्मे इति । वाजासः । ईरताम् ॥ ७ ॥

पुरुस्पृहः ऋत्विगादिभिरभिलष्यमाणाः पुरायः पश्चाद्विधानानि अस्मे अस्मासु यजमानेषु दिवेदिवे प्रतिदिनं स चरन्तु प्रचरन्त्यो भवन्तु ॥ दिव्शब्दादुत्तरस्याः सप्तम्याः 'सुपां सुलृक्' इत्यादिना शेषादेशः । 'ऊडिदम्' इत्यादिना च तस्योदात्तत्वम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्भावे सत्युत्तरभागस्य 'अनुदात्तं च' इत्यनुदात्तत्वम् ॥ वाजासः अन्धानि च अस्मे अस्मान् ईरतां यज्ञार्थं प्रेरयन्तु ॥

स विप्रश्चर्षणीनां शवसा मानुषाणाम् । अति क्षिप्रेव विध्यति ॥ ८ ॥

सः । विप्रः । चर्षणीनाम् । शवसा । मानुषाणाम् । अति । क्षिप्राऽइव । विध्यति ॥ ८ ॥

विप्रः मेधावी । विप्र इति मेधाविनाम् 'विप्रो धीरः' (नि. ३. १५. १) इति तन्नामसु पाठात् । सः अग्निः शवसा बलेन । शव इति बलनाम् 'पाजः शवः' (नि. २. ९. ३) इति तन्नामसु पाठात् । मानुषाणां मनुसंबन्धिनां चर्षणीनां प्रजानां क्षिप्रेव क्षेप्याप्येव विनाशयितुमर्हाणि । दुरितानितीति शेषः । अति विध्यति अतिविध्यतु अतिशयेन नाशयतु ॥ ८ ॥

'अग्ने मृळ' इत्यष्टचं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्घं गायत्रीच्छन्दस्कमग्निदेवताकम् । अनुक्रान्तं च—'अग्ने मृळ' इति । द्वितीये छन्दोमे इदं सूक्तं जातवेदस्यनिविद्धानीयम् । सूत्रितं च—'क्रीळं वः शार्धोऽग्ने मृळ्याग्निमारुतम्' (आश्व. श्रौ. ८. १०) इति ॥

अग्ने मृळ मह्यं असि य ईमा देवयुं जनम् । इयेथ बहिरासदम् ॥ १ ॥

अग्ने । मृळ । महान् । असि । यः । ईम् । आ । देवयुम् । जनम् ।

इयेथ । बहिः । आऽसदम् ॥ १ ॥

हे अग्ने मृळ अस्मान् सुख्य । स त्वं महान् असि प्रभूतो भवसि । यः स्वम् ईम् इमं देवयुं देवानां कामयितारं जनं यजमानं बहिः दर्भम् आसदं यज्ञे आसत्तुम् आ इयेथ आगच्छसि ॥

स मानुषीषु दूळभो विक्षु प्रावीरमर्त्यः । दूतो विश्वेषां भुवत् ॥ २ ॥

सः । मानुषीषु । दुःऽदर्भः । विक्षु । प्रऽअवीः । अमर्त्यः । दूतः । विश्वेषाम् । भुवत् ॥ २ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-क्षिप्राप्येव; न-क्षिप्रमेव । २. स-गायत्रमाग्नेयम् । ३. स-अग्ने मृळेति अनुक्रान्तं च । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ! ४. न-व्यूढे दशरात्रे द्वितीये छन्दोमे आग्निमारुतशब्दे इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रम् । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-प्रभूतो भवसि नास्ति ।

वदूढभः दुर्दभो राक्षसादिना दुर्हिसः वमानुषीषु मनुसंबन्धिनीषु^१ विक्षु प्रजासु प्रावीः प्रकर्षेण गन्ता वमस्यः अमरणधर्मा वसः अग्निः विश्वेषां सर्वेषां देवानां वदूतः वभुवत् भवतु ॥

स सन्न परि नीयते होता मन्द्रो दिविष्टिषु । उत पोता नि षीदति ॥ ३ ॥
सः । सन्न । परि । नीयते । होता । मन्द्रः । दिविष्टिषु । उत । पोता । नि । सीदति ॥ ३ ॥

वसः अग्निः सन्न यज्ञगृहं परि नीयते ऋत्विग्भिः परितो नीयते । नीयमानः सन् दिविष्टिषु यागेषु मन्द्रः मदनीयः स्तुत्यः सोऽग्निः होता च भवति । उत अपि च पोता सन् नि षीदति यज्ञगृहे उपविशति ॥

उत ग्रा अग्निरध्वर उतो गृहपतिर्दमे । उत ब्रह्मा नि षीदति ॥ ४ ॥
उत । ग्राः । अग्निः । अध्वरे । उतो इति । गृहपतिः । दमे ।
उत । ब्रह्मा । नि । सीदति ॥ ४ ॥

उत अपि च अग्निः अध्वरे यागे ग्राः देवपत्नीर्यजति । यष्टा भवतीत्यर्थः । यद्वा । ग्रा गच्छन् अध्वर्युर्भवति । उतो अपि च सोऽग्निः दमे यज्ञगृहे गृहपतिः यजमानश्च भवति । उत अपि च ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी सन् नि षीदति उपविशति ॥

वेषि हध्वरीयतामुपवक्ता जनानाम् । हव्या च मानुषाणाम् ॥ ५ ॥
वेषि । हि । अध्वरिऽयताम् । उपऽवक्ता । जनानाम् । हव्या । च । मानुषाणाम् ॥ ५ ॥

वध्वरीयतां यज्ञमिच्छतां वमानुषाणां मनुसंबन्धिनीनां^२ वजनानां^३ वहव्या वच हव्यानि हवींषि हे अग्ने वेषि हि कामयसे खलु । उपवक्ता अध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुज्ञार्थं ' मां प्रणय ' इत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मा चासि । ' ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्याम् ' (ऋ. सं. १०. ७१. ११) इति श्रुतेः । उपवक्ता^४ सर्वेषां कर्मणामवैकल्यार्थमुपद्रष्टा वा^५ सदस्योऽसि । ' स हि सप्तदशः कर्मणामुपद्रष्टा भवति ' इत्यापस्तम्बेनोक्तत्वात् ॥

वेषीद्वस्य दूत्यं^१ यस्य जुजोषो अध्वरम् । हव्यं मर्तस्य वोळहवे ॥ ६ ॥
वेषि । इत् । ऊँ इति । अस्य । दूत्यम् । यस्य । जुजोषः । अध्वरम् ।
हव्यम् । मर्तस्य । वोळहवे ॥ ६ ॥

१. प-मनुष्यसंबन्धिनीषु । २. प-मनुष्यसंबन्धिनीनाम् । ३. ल-जनानां यजमानानाम् । ४. ण-यद्वा उपवक्ता । ५. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-' वा ' नास्ति ।

हे अग्ने त्वं ^१मर्तस्य मनुष्यस्य ^२यस्य यजमानस्य ^३अध्वरं यागं ^४हव्यं हविः ^५वोळहवे वोढुम् ॥
वहेर्धातोः ' तुमर्थे सेसेनसे ' इति तवेप्रत्ययः । ' न्नित्यादिर्नित्यम् ' इत्याद्युदात्तत्वम् ॥ ^६जुजोषः
सेवेधाः ॥ ' जुषी प्रीतिसेवनयोः ' । लेट् । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुट्भिर्भावश्च । ' ल्येऽडाटौ '
इत्यडागमः ॥ ^७अस्य यजमानस्य ^८दूस्थं दूतकर्म ^९वेषीढु कामयस एव ॥

अस्माकं जोष्यध्वरमस्माकं यज्ञमङ्गिरः । अस्माकं शृणुधी हवम् ॥ ७ ॥

अस्माकम् । जोषि । अध्वरम् । अस्माकम् । यज्ञम् । अङ्गिरः । अस्माकम् । शृणुषि । हवम् ॥ ७ ॥

हे ^१अङ्गिरः अग्ने त्वम् ^२अस्माकम् ^३अध्वरम् अस्मदीयं यागं ^४जोषि जुषस्व सेवस्व ।
^५अस्माकम् अस्मदीयं ^६यज्ञं यजनसाधनं^१ हविश्च जुषस्व । ^७अस्माकम् अस्मदीयं ^८हवम् आह्वानरूपं
स्तोत्रं च ^९शृणुषि शृणु ॥ शृणोतेर्लोप्मध्यमीकवचनम् । सिप् । तस्य हिरादेशे^२ ' श्रुवः श्रुच ' इति
धातोः श्रुप्रत्ययः श्रुभावश्च^३ । ' श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ' इति हेर्धिरादेशः ॥

परि ते दूळभो रथोऽस्माँ अश्नोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः ॥ ८ ॥

परि । ते । दुःऽदभः । रथः । अस्मान् । अश्नोतु । विश्वतः । येन । रक्षसि । दाशुषः ॥ ८ ॥

हे अग्ने त्वं ^१येन रथेन ^२विश्वतः विश्वासु सर्वासु दिक्षु गच्छन् ^३दाशुषः हविष्यदातृन्
यजमानान् ^४रक्षसि विद्येभ्यः पालयसि । ^५ते^४ त्वदीयः ^६दूळभः दुर्दभः दुर्हिसः^५ सः ^७रथः ^८अस्मान्
यजमानान् ^९परि परितः सर्वतः ^{१०}अश्नोतु व्याप्नोतु ॥ अश्नोतेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ ॥ ९ ॥

' अग्ने तमद्य ' इत्यष्टचं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्षम् आग्नेयम्^१ । तथा चानुक्रमणिका—' अग्ने
तमद्य पदपाङ्क्तं^२ पञ्चमी महापदपङ्क्तिरन्योष्णिक् चतुर्थी षष्ठ्युपान्त्या वा सप्तम्याः पञ्चकौ मुख्यौ
तृतीयः सप्तको नवकश्चाष्टम्याः पञ्चकः पादश्चतुष्कः सप्तकश्चैष्टुभश्च ' इति । इदं कृत्स्नमपि
सूक्तं पदपङ्क्तिच्छन्दस्कं ' पञ्चकाश्चत्वारः षट्कश्चैकश्चतुर्थश्चतुष्को वा पदपङ्क्तिः ' इत्युक्त-
लक्षणोपेतत्वात् । पञ्चमी ' तव स्वादिष्टा ' इत्येषा महापदपङ्क्तिः ' पञ्च पञ्चकाः षट्कश्चैकः '
इति लक्षणसद्भावात् । अन्या ' शिवा नः सख्या ' इत्येषोष्णिक्छन्दस्का । चतुर्थीषष्ठीसप्तम्यः
' आभीष्टे अद्य ', ' वृतं न पूतं ', ' कृतं चिद्धि ष्मा ' इत्येतास्तिस्त्र उष्णिहः पदपङ्क्तयो वा । अत्र
सप्तम्यष्टम्योः पदपङ्क्त्युष्णिहोः परिभाषोक्तपादविच्छेदापवादाय प्रकारान्तरेण विच्छेदः कृतः ।
दशमैऽहनि इदं सूक्तमाज्यशास्त्रम् । सूत्रितं च—' अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैरित्याज्यम् ' (आश्व. श्रौ.
८. १२) इति । पिण्डपितृयज्ञे ' अग्ने तमद्य ' इत्यनयामि प्रत्यागच्छेत् । सूत्रितं च—' अग्निं प्रत्येयादग्ने
तमद्याश्वं न स्तोमैः ' (आश्व. श्रौ. २. ७) इति । पौनराधेयिकयां स्विष्टकृत्येषैव याज्या । सूत्रितं
च—' अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैरिति संयाज्ये ' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

१. ख-ग-व-च-ण-प-ल-स-यजमानसाधनम् । २. त-ल-हिरादेशः । ३. च-प्रकृतेः श्रुभावश्च ।
४. न-ल-स-ते नास्ति । ५. ख-ग-व-च-ण-त-न-भ-दुर्हिसः । ६. ख-ग-व-च-ण-न-भ-ल-स-आग्नेयं
नास्ति । ७. त-पदपाङ्क्तिः । ८. ख-ग-व-च-ण-न-भ-स-इत्युक्तलक्षणत्वात् ।

अग्ने तमुद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् । ऋध्यामां त ओहैः ॥१॥

अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न । स्तोमैः । क्रतुम् । न । भद्रम् । हृदिस्पृशम् ।

ऋध्यामां । ते । ओहैः ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽअद्य अस्मिन्नहनि वयमृत्विगादयः ऽओहैः इन्द्रादिप्रापकैः ऽस्तोमैः स्तोत्रसमूहैः
०ते प्रसिद्धं ०ते त्वाम् ऽऋध्यामां समर्धयामः । कीदृशं त्वाम् । ऽअश्वं ऽन वोढारमश्वमिव तथा हविषो
वाहकं ऽक्रतुं ऽन कर्तारमिव । उपकर्तारमित्यर्थः । तथा ऽभद्रं भजनीयं ऽहृदिस्पृशं हृदयंगमम् ।
अतिशयेन प्रियमित्यर्थः ॥

पौनराधेयिक्यामिष्टौ प्रधानस्य 'अथा ह्यग्ने' इत्येषानुवाक्या । 'एभिर्नो अकैः' इति तस्यां
स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । 'आभिष्टे अद्य' इति प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—'अथा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्या-
भिष्टे अद्य गीर्भिर्गुणन्त एभिर्नो अकैः' (आश्व. श्रौ. २. ८) इति ॥

अथा ह्यग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ २ ॥

अथ । हि । अग्ने । क्रतौः । भद्रस्य । दक्षस्य । साधोः । रथीः । ऋतस्य । बृहतः । बभूथ ॥२॥

०अथा ०हि इदानीमेव हे ऽअग्ने त्वं ऽक्रतोः अस्मदीयस्य यागस्य ऽरथीः नेता ऽबभूथ भवसि ॥
'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति भवतेर्वर्तमानेऽर्थे लिटि सिपस्थल् । 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः'
इतीडागमे प्राप्ते 'बभूथाततन्थ' इति निपातनादिङभावः ॥ कीदृशस्य यागस्य । ऽभद्रस्य भजनी-
यस्य ऽदक्षस्य प्रवृद्धस्य ऽसाधोः अभीष्टफलानां साधकस्य ऽऋतस्य सत्यभूतस्य ऽबृहतः महतः ॥

एभिर्नो अकैर्भवां नो अर्वाङ् स्वर्णं ज्योतिः ।

अग्ने विश्वेभिः सुमना अनीकैः ॥ ३ ॥

एभिः । नः । अकैः । भव । नः । अर्वाङ् । स्वः । न । ज्योतिः ।

अग्ने । विश्वेभिः । सुऽमनाः । अनीकैः ॥ ३ ॥

हे ऽअग्ने ऽज्योतिः ज्योतिष्मान् ऽस्वर्णं सूर्यं इव तथा ऽविश्वेभिः विश्वैः समस्तैः ऽअनीकैः
तेजोभिः ऽसुमनाः शोभनमनस्कस्त्वं ऽनः अस्मदीयैः ऽएभिः एतैः ऽअकैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ऽनः
अस्माकम् ऽअर्वाङ् अभिमुखः ऽभव ॥

आभिष्टे अद्य गीर्भिर्गुणन्तोऽग्ने दाशेम । प्र ते दिवो न स्तनयन्ति शुष्माः ॥४॥

आभिः । ते । अद्य । गीऽभिः । गुणन्तः । अग्ने । दाशेम ।

प्र । ते । दिवः । न । स्तनयन्ति । शुष्माः ॥ ४ ॥

वअद्य अस्मिन् दिवसे हे वअग्ने वआभिः वगीभिः स्तुतिरूपाभिर्वाग्भिः वगुणन्तः त्वां स्तुवन्तो वयमृत्विगादयः वते तुभ्यं वदाशेम हवींषि दद्याम^१ । वदिवो वन सूर्यस्य रश्मय इव वते त्वदीयाः वशुष्माः शोधका ज्वालाः वप्र वस्तनयन्ति प्रकर्षेण शब्दायन्ते । यद्वा । दिवो न मेघा इव त्वदीया ज्वालाः शब्दायन्ते ॥

तव स्वादिष्टाग्ने संदृष्टिरिदा चिदहं इदा चिदक्तोः ।

श्रिये रुक्मो न रोचत उपाके ॥ ५ ॥

तव । स्वादिष्टा । अग्ने । समृद्धिः । इदा । चित् । अहं । इदा । चित् । अक्तोः ।

श्रिये । रुक्मः । न । रोचते । उपाके ॥ ५ ॥

हे वअग्ने वस्वादिष्टा स्वादुतमा प्रियतमा वतव त्वदीया वसंदृष्टिः दीप्तिः वअह्नः वइदा वचित् दिवसस्येदानीं च वअक्तोः वइदा वचित् । अकुरिति रात्रिनाम 'शर्वरी अक्तुः ऊर्ग्या' (नि. १. ७. ४) इति रात्रिनामसु पाठात् । रात्रेरिदानीं च । अहोरात्र इत्यर्थः ॥ 'अञ्जू व्यक्तिभक्षणकान्तिगतिषु' इत्यस्माद्धातोः 'किञ्च' इत्यौणादिकसूत्रेण तुप्रत्ययः तस्य किङ्ङावश्च । 'तितुत्र' इतीदृशप्रतिषेधः । 'अनिदिताम्' इत्युपधानकारलोपः । 'चोः कुः' इति कुत्वम् ॥ वरुक्मो वन अलंकार इव वश्रिये पदार्थमाश्रयितुम् वउपाके अन्तिके^२ । उपाक इत्यन्तिकनाम 'आके उपाके' (नि. २. १६. ७) इति तन्नामसु पाठात् । वरोचते राजते ॥

धृतं न पुतं तनूररेपाः शुचि हिरण्यम् । तत्ते रुक्मो न रोचत स्वधावः ॥ ६ ॥

धृतम् । न । पुतम् । तनूः । अरेपाः । शुचि । हिरण्यम् ।

तत् । ते । रुक्मः । न । रोचत । स्वधावः ॥ ६ ॥

हे वस्वधावः । स्वधाशब्दोऽन्नवाची । अन्नवन्नग्ने वपूतं शोधितं वधृतं वन आज्यमिव वतनूः त्वदीया मूर्तिः वअरेपाः पापरहिता भवति । वशुचि शुद्धं वहिरण्यं हितरमणीयं वते त्वदीयं वतत् प्रसिद्धं तेजः वरुक्मो वन भूषणमिव वरोचत रोचते भासते ॥

कृतं चिद्धिष्मा सनेमि द्वेषोऽग्रं इनोषि मर्तात् । इत्था यजमानादृतावः ॥ ७ ॥

कृतम् । चित् । हि । स्म । सनेमि । द्वेषः । अग्ने । इनोषि । मर्तात् ।

इत्था । यजमानात् । ऋतवः ॥ ७ ॥

हे वऋतावः^३ सत्यवन् वअग्ने वकृतं वचित् यजमानेन कृतमपि^४ वसनेमि चिरंतनम् । सनेमीति पुराणनाम 'सनेमि' पूर्व्यम् (नि. ३. २७. ४) इति पुराणनामसु पाठात् । वद्वेषः पापं^५ वमर्तात्

१. घ-च-प-भ-ल-दद्य । २. ल-अर्वाके अन्तिके । ३. ख-ग-च-न-स-ऋतवः । ४. घ-ण-त-प-भ-पापं कृतमपि । ५. त-प्रवयाः सनेमि । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-पापात् ।

मनुष्यात् यजमानात् ^१इत्था सत्यम् । इत्येति सत्यनामैतत् 'अद्धा^२ इत्था^३' (नि. ३. १०. ५) इति तन्नामसु पाठात् । ^४इनोषि ^५हि ^६स्म प्रेरयस्येव खलु । नाशयसीत्यर्थः ॥

शिवा नः सख्या सन्तु भ्रात्राग्ने देवेषु युष्मे ।

सा नो नाभिः सदर्ने सस्मिन्नूधन् ॥ ८ ॥

शिवा । नः । सख्या । सन्तु । भ्रात्रा । अग्ने । देवेषु । युष्मे इति ।

सा । नः । नाभिः । सदर्ने । सस्मिन् । ऊधन् ॥ ८ ॥

हे ^१अग्ने ^२नः अस्मदीयानि ^३सख्या सख्यानि सखित्वानि^४ ^५भ्रात्रा भ्रात्राणि भ्रातृसंबन्धीनि कर्माणि ^६देवेषु द्योतमानेषु ^७युष्मे युष्मासु ॥ 'सुपां सुलुक्' इति सप्तमीबहुवचनस्य शेषादेशः ॥ ^८शिवा शिवानि ^९सन्तु मङ्गलानि भवन्तु । ^{१०}सा सखित्वभ्रातृकर्मसंततिः ^{११}सदर्ने देवानां स्थाने ^{१२}सस्मिन्नूधन्^{१३} सर्वस्मिन् यज्ञे ^{१४}नः अस्माकं ^{१५}नाभिः बन्धनं भवति ॥ ॥ १० ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके एकादश सूक्तानि । तत्र 'भद्रं ते' इति षट्त्वं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रिष्टुप्-छन्दस्कमभिदेवताकम् । 'भद्रं षट्' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते विनियुक्ते । तथा च^१ सूत्रितं— 'भद्रं ते अग्न इति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकमुपाक आ रोचते सूर्यस्य ।

रुशद्दृशे दृदृशे नक्तया चिदरूक्षितं दृश आ रूपे अन्नम् ॥ १ ॥

भद्रम् । ते । अग्ने । सहसिन् । अनीकम् । उपाके । आ । रोचते । सूर्यस्य ।

रुशत् । दृशे । दृदृशे । नक्तया । चित् । अरूक्षितम् । दृशे । आ । रूपे । अन्नम् ॥ १ ॥

हे ^१सहसिन् बलवन् ^२अग्ने ^३ते त्वदीयं ^४भद्रं^५ भजनीयम् ^६अनीकं तेजः^७ ^८सूर्यस्य ^९उपाके समीपभूते । दिवसे इत्यर्थः । ^{१०}आ ^{११}रोचते समन्तादीप्यते । ^{१२}रुशत् रोचमानं ^{१३}दृशे दर्शनीयं तेजः^{१४} ^{१५}नक्तया ^{१६}चित् रात्रावपि ^{१७}दृदृशे दृश्यते । आ इत्ययं शब्दः चेत्यर्थे^{१८} वर्तते । ^{१९}आ किंच ^{२०}अरूक्षितं स्निग्धं ^{२१}दृशे दर्शनीयम् ^{२२}अन्नं पुरोडाशादिरूपं हविः ^{२३}रूपे रूपवति त्वयि ऋत्विगादिभिः हुतं भवति ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-इत्था अद्धा; स-इत्था कृतम् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'सखित्वानि' नास्ति । ३. ल-स-सस्मिन्नूधनि । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'च' नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-भ-अनीकं तेजः भद्रं मङ्गलम्; न-ल-अनीकं तेजः । ६. ल-त्वदीयं तेजः । ७. ल-किंचेत्यर्थे ।

वि षाह्यग्रे गृणते मनीषां खं वेपसा तुविजात स्तवानः ।

विश्वेभिर्यद्वावनः शुक्र देवैस्तन्नो रास्व सुमहो भूरि मन्म ॥ २ ॥

वि । साहि । अग्रे । गृणते । मनीषाम् । खम् । वेपसा । तुविऽजात । स्तवानः ।

विश्वेभिः । यत् । ववनः । शुक्र । देवैः । तत् । नः । रास्व । सुऽमहः । भूरि । मन्म ॥ २ ॥

हे 'तुविजात मथनेन' अरणिद्वारा यज्ञादिकर्मसु बहुजन्मन् 'अग्रे' 'स्तवानः' ऋत्विगादिभिः स्तूयमानस्त्वं 'वेपसा यज्ञादिकर्मणा । वेप इति कर्मनाम 'वेपः वेपः विष्टी' (नि. २. १. ५) इति कर्मनामसु पाठात् । 'मनीषां' स्तुतिं 'गृणते कुर्वते यजमानाय' 'खं यजमानप्राप्त्यस्य' पुण्य-लोकस्य द्वारं 'वि' 'षाहि विष्य । विमुञ्चेत्यर्थः ॥ 'घोऽन्तकर्मणि' इत्यस्माद्धातोर्लोपमध्यमपुरुषैक-वचनं सिप् । 'दिवादिभ्यः' श्यन् । तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् । 'आदेव उपदेशेऽशिति' इत्यात्वम् । सेहिंरादेशः^३ । 'तिङुतिङः' इति निघातः ॥ हे 'शुक्र दीप्यमानाग्रे त्वं' 'विश्वेभिः विश्वैः सवैः ॥ 'बहुलं छन्दसि' इति भिस ऐसभावः ॥ 'देवैः इन्द्रादिभिः सह' 'यत् पश्वादिधनं' 'ववनः' यजमानेभ्यः प्रयच्छे ॥ वनतेल्लेद् । तस्य सिपः 'इतश्च लोपः' इति इकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । 'श्लौ' इति द्विवचनम् । हलादिशेषः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । 'यद्वृत्ताश्रित्यम्' इति निघाताभावः ॥ हे 'सुमहः शोभनतेजस्काग्रे' 'भूरि प्रभूतं' 'मन्म' मननीयं 'तत् धनं' 'नः' अस्मभ्यं 'रास्व देहि ॥

महापितृयज्ञे स्विष्टकृदग्निः कस्यवाहनो यष्टव्यः । तस्य द्वे अनुवाक्ये । तत्र 'त्वदग्रे काव्या' इति द्वितीयानुवाक्या । तथा च सूत्रितं- 'त्वदग्रे काव्या त्वन्मनीषाः स प्रतन्वा सहसा जायमानः' (आश्व. श्रौ. २. १९) इति ॥

त्वदग्रे काव्या त्वन्मनीषास्त्वदुक्था जायन्ते राध्यानि ।

त्वदेति द्रविणं वीरपेशा इत्याधिये दाशुषे मर्त्याय ॥ ३ ॥

त्वत् । अग्रे । काव्या । त्वत् । मनीषाः । त्वत् । उक्था । जायन्ते । राध्यानि ।

त्वत् । एति । द्रविणम् । वीरऽपेशाः । इत्याऽधिये । दाशुषे । मर्त्याय ॥ ३ ॥

हे 'अग्रे' 'काव्या काव्यानि हविर्वहनदेवतानयनादीन्यग्निसंबन्धीनि कर्माणि आध्वर्यवाणि कर्माणि वा' 'त्वत् त्वत्तः' 'जायन्ते उत्पद्यन्ते' । 'मनीषाः' स्तुतिरूपा वाचः 'त्वत्' एव जायन्ते । 'राध्यानि' राहुं योग्यानि 'उक्था' उक्थानि शस्त्राणि 'त्वत् त्वत्तो जायन्ते' । 'इत्याधिये' । धीरिति कर्मनाम । इत्येति सत्यनामसु पाठात् सत्यकर्मणे 'दाशुषे' हवींषि दत्तवते 'मर्त्याय' मनुष्याय यजमानाय 'वीरपेशाः' । पेश इति रूपनाम । इदं विक्रान्तरूपम् । अत्र लिङ्गव्यत्ययेन वीरपेशा इति रूपम् । 'द्रविणं पश्वादिधनं' 'त्वत् त्वत्तः' 'एति निर्गच्छति । उत्पद्यत इत्यर्थः ॥

१. त-मथनीय । २. त-यजमानेन प्राप्यस्य; न-यजमानेन प्रार्थ्यस्य । ३. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स- 'दिवादिभ्यः... हिरादेशः' नास्ति । ४. च-ण-न-वावनः । ५. ख-ग-च-भ-न-ल-स- 'मन्म' नास्ति । ६. न-ल-स-भवतः । ७. च-फ-त्वदु त्वत्तः ।

त्वद्वाजी वाजंभरो विहाया अभिष्टिकृज्जायते सत्यशुष्मः ।

त्वद्रयिर्देवजूतो मयोभुस्त्वदाशुर्जुवाँ अग्ने अर्वा ॥ ४ ॥

त्वत् । वाजी । वाजम्भरः । विहायाः । अभिष्टिकृत् । जायते । सत्यशुष्मः ।

त्वत् । रयिः । देवजूतः । मयःशुः । त्वत् । आशुः । जूजुश्वान् । अग्ने । अर्वा ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽवाजी बलवान् ऽवाजंभरः हविलक्षणाज्ञस्य^१ वाहकः । अग्नेर्वाजंभर इत्येषा वैदिकी संज्ञा ॥ ‘ संज्ञायां भृतृवृजि^२ ’ इति वाजशब्दे कर्मण्युपपदे खच्प्रत्ययः । ‘ अरुद्विषदजन्तस्य^३ ’ इति सुमागमः । ‘ चितः ’ इत्यन्तोदात्तस्वम् ॥ ऽविहायाः महान् ऽअभिष्टिकृत् यज्ञकृत् अभ्येषणकृत् वा । ऽसत्यशुष्मः सत्यबलः पुत्रः ऽत्वत् त्वत्तः ऽजायते उत्पद्यते । ऽदेवजूतः देवैः प्रेरितः ऽमयोभुः सुखप्रदः । मय इति सुखनामैतत् । ऽरयिः धनं ऽत्वत्^४ जायते । ऽआशुः शीघ्रगामी । अप्रतिहतगमन इत्यर्थः । ऽजूजुवान् वेगेन गच्छन् ऽअर्वा अश्वः ऽत्वत् भवतो जायते ॥

त्वामग्ने प्रथमं देवयन्तौ देवं मर्ता अमृत मन्द्रजिह्वम् ।

द्वेषोयुतमा विवासन्ति धीभिर्दमूनसं गृहपतिममूरम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रथमम् । देवयन्तः । देवम् । मर्ताः । अमृत । मन्द्रजिह्वम् ।

द्वेषःशुतम् । आ । विवासन्ति । धीभिः । दमूनसम् । गृहपतिम् । अमूरम् ॥ ५ ॥

हे ऽअमृत अमरणशील ऽअग्ने ऽदेवयन्तः देवानिच्छन्तः ऽमर्ताः मर्त्याः^३ मनुष्या यजमानाः ऽत्वां ऽधीभिः^४ स्तुतिभिः कर्मभिर्वा ऽआ ऽविवासन्ति समन्तात् परिचरन्ति । कीदृशं त्वाम् । ऽप्रथमं देवानाम् आद्यं ऽदेवं द्योतमानं ऽमन्द्रजिह्वम् । देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य तम् । ऽद्वेषोयुतं द्वेषसां पापानां पृथक्कर्तारं ऽदमूनसं रक्षसां दमनकरेण मनसोपेतम् । दमूनःशब्दस्य कथमयमर्थ इति ‘ दमूना दममना वा दानमना वा दान्तमना वापि वा दम इति गृहनाम तन्मनाः स्यात् ’ (निरु. ४. ४) इति यास्केनोक्तत्वात् इति ॥ ‘ दमु उपशमे ’ । ‘ दमेरूनसिः ’ इत्यौणादिक ऊनसिप्रत्ययः ॥ ऽगृहपतिं गृहाणां पालयितारम् ऽअमूरम् अमूढम् । प्रगल्भमित्यर्थः ॥

स्वस्त्ययन्याम् ‘ आरे अस्मत् ’ इति स्वस्तिमतोऽग्नेर्याज्या । सूत्रितं^५ च^६—‘ आरे अस्मदमतिमारे अंहः^६ ’ (आश्व. श्रौ. २. १०) इति^६ ॥

१. त-हविलक्षणाज्ञस्य । २. घ-ण-प-भ-स-त्वत् त्वत्तः । ३. न-ल-स-‘ मर्त्याः ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-धीतिभिः । ५. ण-सूत्रितं च-स्वस्त्ययन्यां रक्षितवन्तौ । अग्ने रक्षा णो अंहसस्त्वं नः सोम विश्वत इति । अग्निः स्वस्तिमान् । स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्याः । ६. ण-न-अंह इति पूर्वयोक्ते संयाज्ये ।

आरे अस्मदमतिमारे अंह आरे विश्वां दुर्मतिं यन्निपासि ।

दोषा शिवः सहसः सूनो अग्ने यं देव आ चित्सचसे स्वस्ति ॥ ६ ॥

आरे । अस्मत् । अमतिम् । आरे । अंहः । आरे । विश्वाम् । दुःस्मतिम् । यत् । निऽपासि ।

दोषा । शिवः । सहसः । सूनो इति । अग्ने । यम् । देवः । आ । चित् । सचसे । स्वस्ति ॥ ६ ॥

हे ^१सहसः ^२सूनो बलस्य पुत्र । मध्यमानोऽग्निर्मथनकारिणां हि बलेन जायते इत्यग्नेर्बलपुत्रत्वम् ।
हे ^३अग्ने ^४दोषा रात्रौ ^५शिवः शिवकरः ^६देवः द्योतमानस्त्वं ^७यं यानस्मान् ^८स्वस्ति अविनाशाय ^९आ
^{१०}सचसे परितः सेवसे । ^{११}चित् इति पूरणः । ^{१२}यत् यस्मात् कारणात् ^{१३}निपासि यजमानान् नितरां
पालयसि । तेभ्यः ^{१४}अस्मत् अस्मत्तः ^{१५}अमतिं पापरूपामशनेच्छाम् ^{१६}आरे दूरे कुरु । ‘अशनाया वै
पाप्मामतिः’ (ऐ. ब्रा. २. २) इति ब्राह्मणम् । ^{१७}आरे दूरेऽस्मत्तः ^{१८}अंहः पापं कुरु । आरे इति
दूरनामैतत् । अस्मत्तः ^{१९}आरे दूरे ^{२०}विश्वां सर्वां ^{२१}दुर्मतिं दुर्मनस्त्वं कुरु ॥ ॥ ११ ॥

‘यस्त्वामग्ने’ इति षडृचं द्वितीयं सूक्तम् । वामदेव^२ ऋषिः । त्रैष्टुभं छन्दः । अग्निर्वेक्ता^३ ।
‘यस्त्वाम्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

यस्त्वामग्न्य इनधते यतसुक्त्रिस्ते अन्नं कृणवत्सस्मिन्नहन् ।

स सु द्युमैरभ्यस्तु प्रसक्षत् तव कृत्वा जातवेदश्चिकित्वान् ॥ १ ॥

यः । त्वाम् । अग्ने । इनधते । यतऽसुक् । त्रिः । ते । अन्नम् । कृणवत् । सस्मिन् । अहन् ।

सः । सु । द्युमैः । अग्निम् । अस्तु । प्रऽसक्षत् । तव । कृत्वा । जातवेदः । चिकित्वान् ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२यतसुक् सुचा संबद्धः ^३यः यजमानः ^४त्वाम् ^५इनधते दीप्तियुक्तं कुर्यात् । यः
^६सस्मिन्नहन् सर्वस्मिन्नहनि ^७ते तुभ्यं ^८त्रिः त्रिवारं सवनत्रये ^९अन्नं हविर्लक्षणमन्नं ^{१०}कृणवत् कुर्यात् ।
हे ^{११}जातवेदः जातानां वेदितरग्ने ^{१२}तव तोषकेण ^{१३}कृत्वा इन्धनादिहेतुना कर्मणा ^{१४}प्रसक्षत् प्रसहमानं
स्वदीप्य तेजः ^{१५}चिकित्वान् जानन् ^{१६}सः यजमानः ^{१७}द्युमैः धनैर्यशोभिर्वा ^{१८}सु अस्थन्तम् ^{१९}अभ्यस्तु
शत्रून् अभिभवतु ॥

इध्मं यस्ते जभरच्छश्रमाणो महो अग्ने अनीकमा सपर्यन् ।

स इधानः प्रति दोषामुषासं पुष्यन्नयि सचते मन्नमित्रान् ॥ २ ॥

इध्मम् । यः । ते । जभरत् । शश्रमाणः । महः । अग्ने । अनीकम् । आ । सपर्यन् ।

सः । इधानः । प्रति । दोषाम् । उषसम् । पुष्यन् । रयिम् । सचते । मन् । मित्रान् ॥ २ ॥

१. ख-ग-न-भ-ल-स-‘विश्वां सर्वां’ नास्ति । २. स-वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमग्नेयम् ।

हे ऽअग्ने ऽयः यजमानः ऽते तुभ्यम् ऽइध्मं होमसाधनं समिजातं ऽजभरत् आहरेत् ॥ ' हञ् हरणे ' । लिङर्थे लेट् । तस्य तिपः ' इतश्च लोपः ' इति इकारलोपः । ' बहुलं छन्दसि ' इति शपः श्लुः । द्विर्वचनादिकार्यम् । ' लेटोऽडाटौ ' इत्यडागमः । ' हग्रहोर्मः ' इति भवम् ॥ ऽश्रमाग्नः इध्माद्याहरणे श्रास्यन् ऽमहः महतः^१ तव ऽआ ऽअनीकम् । आकारश्चार्थे । तेजश्च ऽसपर्यन् परिचरन् यो यजमानः ऽदोषां ऽप्रति रात्रिं लक्ष्मीकृत्य ऽउषसं प्रति उषःकालं च लक्ष्मीकृत्य । कालद्वयेऽपीत्यर्थः । ऽइधानः इन्धानस्त्वां दीप्तियुक्तं करोति ऽपुण्यन् प्रजाभिः पशुभिश्च पुष्टः सन् ऽसः यजमानः ऽअमित्रान् शत्रून् ऽघ्नन् हिंसन् ऽरयिं धनं ऽसचते सेवते । सर्वदा पश्वादिधनसमृद्धो भवतीत्यर्थः ॥

उखासंभरणीयेष्टौ अग्नेः क्षत्रभृतोऽनुवाक्या । तथा च सूत्रितम्—' अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्या-
र्चामि ते सुमतिं घोष्यर्वाक् ' (आश्व. श्रौ. ४. १) इति ॥

अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्याग्निर्वाजस्य परमस्य रायः ।

दधाति रत्नं विधत्ते यविष्ठो व्यानुषड्मर्त्याय स्वधावान् ॥ ३ ॥

अग्निः । ईशे । बृहतः । क्षत्रियस्य । अग्निः । वाजस्य । परमस्य । रायः ।

दधाति । रत्नम् । विधत्ते । यविष्ठः । वि । आनुषक् । मर्त्याय । स्वधावान् ॥ ३ ॥

ऽअग्निः ऽबृहतः महतः^१ ऽक्षत्रियस्य बलस्य ऽईशे ईश्वरः^२ भवति ॥ वर्तमानेऽर्थे लिट् ॥ किंच ऽअग्निः ऽपरमस्य उत्कृष्टस्य ऽवाजस्य अन्नस्य ऽरायः पश्वादेर्धनस्य चेशे । ऽयविष्ठः युवतमः ऽस्वधावान् अन्नवान् तेजस्वी वाग्भिः^३ ऽविधत्ते परिचरते । ' विधतिः परिचरणकर्मा ' इति यास्कः । ऽमर्त्याय मनुष्याय यजमानाय ऽरत्नं रमणीयं धनम् ऽआनुषक् अनुषक्तं ऽवि ऽदधाति करोति ॥

यच्चिद्धि ते पुरुषत्रा यविष्ठार्चित्तिभिश्चकृमा कच्चिदागः ।

कृधी ष्वस्माँ अदितेरनागान्व्येनांसि शिश्रथो विष्वगग्ने ॥ ४ ॥

यत् । चित् । हि । ते । पुरुषत्रा । यविष्ठः । अचित्तिभिः । चकृम । कत् । चित् । आगः ।

कृधि । सु । अस्मान् । अदितेः । अनागान् । वि । एनांसि । शिश्रथः । विष्वक् । अग्ने ॥ ४ ॥

हे ऽयविष्ठ युवतम ऽअग्ने ऽयच्चिद्धि यद्यपि खलु ऽते त्वदीयेषु ऽपुरुषत्रा परिचारकेषु पुरुषेषु^४ ऽअचित्तिभिः अज्ञानैः ऽकच्चिदागः किंचिदपि पापं वर्यं ऽचकृम तथापि हे अग्ने ऽअस्मान् ऽअदितेः भूमेः ऽअनागान् अनागसः पापरहितान् ऽसु अत्यन्तं ऽकृधि कुरु । हे अग्ने ऽविष्वक् सर्वतो विद्यमानानि ऽएनांसि अस्माभिः कृतानि पापानि ऽवि ऽशिश्रथः विश्वथः^५ शिथिलीकुरु^६ ॥

१. च-फ-महत् । २. ल-ईशः । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-वाग्भिः; घ-अग्निः । ४. ख-ग-च-त-न-भ-स- ' पुरुषेषु ' नास्ति । ५. च-फ-विश्वथानि कुरु ।

महश्चिदग्र एनसो अभीक ऊर्वादेवानामुत मर्त्यानाम् ।

मा ते सखायः सदमिद्रिषाम् यच्छां तोकाय तनयाय शं योः ॥ ५ ॥

महः । चित् । अग्ने । एनसः । अभीकै । ऊर्वात् । देवानाम् । उत । मर्त्यानाम् ।

मा । ते । सखायः । सदम् । इत् । रिषाम् । यच्छ । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ ५ ॥

हे अग्ने देवानाम् इन्द्रादीनाम् उत अपि च मर्त्यानां मनुष्याणाम् अभीकं अन्तिके । अभीक इत्यन्तिकनामैतत् । अस्माभिर्यत्पापं कृतं महश्चित् महतोऽपि ऊर्वात् विस्तृतादस्मात् एनसः पापात् ते त्वदीयाः सखायः मित्रभूताः स्तोतारो वयं सदमिद् सर्वदेव मा रिषाम् मा हिंसिता भूम । हे अग्ने त्वं तोकाय पुत्राय तनयाय पौत्राय शं पापरूपोपद्रवाणां शान्तिं योः सुकृतोत्पादितं सुखं च यच्छ देहि ॥

यथा ह त्यद्रसवो गौर्यं चित्पदि पिताममुञ्चता यजत्राः ।

एवो ष्वस्मन्मुञ्चता व्यंहः प्र तार्यग्ने प्रतरं न आयुः ॥ ६ ॥

यथा । ह । त्यत् । वसवः । गौर्यम् । चित् । पदि । सिताम् । अमुञ्चत । यजत्राः ।

एवो इति । सु । अस्मत् । मुञ्चत । वि । अंहः । प्र । तारि । अग्ने । प्रस्तरम् । नः । आयुः ॥ ६ ॥

यजत्राः यजनीयाः पूजार्हा हे वसवः निवासधितारः^१ अग्नयः यूयं यथा ह यथैव त्यत् त्यां तां पदि पादे सितां बद्धां गौर्यं चित् गौरीं गामपि अमुञ्चत त्यक्तवन्तो भूयास्त । एवो एवमेव अस्मत् अस्मत्तः अंहः पापं सु अत्यन्तं वि मुञ्चत विमुक्तं कुरुत । बहुवचनं पूजार्थम् । हे अग्ने त्वया प्रतरं प्रवृद्धं नः अस्मदीयम् आयुः प्र तारि प्रवृद्धं क्रियताम् ॥ ॥ १२ ॥

‘प्रत्यग्निः’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यापि त्रेष्टुभमाग्नेयं तत्तन्मन्त्रवर्णाभिधेयोषः प्रभृति-
देवतं वा । तथा चानुकान्तं—‘प्रत्यग्निः पञ्च लिङ्गोक्तदेवतं त्वेके’ इति । लैङ्गिको विनियोगः ॥

प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यद्विभातीनां सुमनां रत्नधेयम् ।

यातमश्विना सुकृतो दुरोणमुत्सूर्यो ज्योतिषा देव एति ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उषसाम् । अग्रम् । अख्यत् । विऽभातीनाम् । सुमनाः । रत्नधेयम् ।

यातम् । अश्विना । सुकृतः । दुरोणम् । उत् । सूर्यः । ज्योतिषा । देवः । एति ॥ १ ॥

सुमनाः शोभनमनस्कः अग्निः विभातीनां व्युच्छन्तीनाम् उषसाम् उषोदेवतानां रत्नधेयं रत्नधानम् । धनप्रकाशकमित्यर्थः । अग्रं प्रति^२ पूर्वकालं लक्ष्मीकृत्य अख्यत्^३ प्रवृद्धो भवति ।

१. ख-ग-च-न-फ-भ-स-विवासितारः । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-पूर्वकालीनम् ; घ-प-पूर्वकालम् ।

३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-प्रत्यख्यत् ।

हे ^१अश्विना अश्विनौ युवां ^२सुकृतः यजमानस्य ^३दुरोणं गृहम् । दुरोणे^१ इति गृहनाम 'दुरोणे दुर्याः' (नि. ३. ४. ७) इति गृहनामसु पाठात्^१ । ^४यातं गच्छतम् । ^५सूर्यः ऋत्विगादीनां प्रेरकः ^६देवः ^७ज्योतिषा स्वेन तेजसा ^८उत् ^९एति उषःकाले प्रादुर्भवतीत्यर्थः ॥

ऊर्ध्वं भानुं सविता देवो अश्रेद्भूषं दर्विध्वद्रविषो न सत्वा ।

अनु व्रतं वरुणो यन्ति मित्रो यत्सूर्यं दिव्यारोहयन्ति ॥ २ ॥

ऊर्ध्वम् । भानुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । द्रूषम् । दर्विध्वत् । गोऽदृषः । न । सत्वा ।

अनु । व्रतम् । वरुणः । यन्ति । मित्रः । यत् । सूर्यम् । दिवि । आऽरोहयन्ति ॥ २ ॥

^१सविता प्रेरकः ^२देवः ^३ऊर्ध्वम् उन्मुखं ^४भानुम् ^५अश्रेत् आश्रयति । ^६यत् यदा रश्मयः ^७सूर्यं ^८दिवि द्युलोके ^९आरोहयन्ति आरोहणं कारयन्ति तदा ^{१०}वरुणः राज्यभिमानी देवः ^{११}मित्रः अह-
रभिमानी^{१२} अन्ये देवाश्च ^{१३}व्रतं तत्संबन्धि कर्म ^{१४}अनु यन्ति अनुगच्छन्ति । अनुगमने दृष्टान्त उच्यते । ^{१५}द्रूषं पार्थिवं रजः ^{१६}दर्विध्वत् धुन्वन् । विकिरन्नित्यर्थः । ^{१७}गविषः गा इच्छन् ^{१८}सत्त्वा ^{१९}न वृषभ इव तद्वत् ॥

यं सीमकृण्वन्तमसे विपृचे ध्रुवक्षेमा अनवस्यन्तो अर्थम् ।

तं सूर्यं हरितः सप्त यद्हीः स्पशं विश्वस्य जगतो वहन्ति ॥ ३ ॥

यम् । सीम् । अकृण्वन् । तमसे । विऽपृचे । ध्रुवऽक्षेमाः । अनवऽस्यन्तः । अर्थम् ।

तम् । सूर्यम् । हरितः । सप्त । यद्हीः । स्पशम् । विश्वस्य । जगतः । वहन्ति ॥ ३ ॥

^१ध्रुवक्षेमाः स्थिरनिवासाः सृष्टिकर्तारो देवाः ^२सीं सर्वतः ^३तमसे तमसः ^४विपृचे पृथक्करणाय ^५अर्थं जगलक्षणं कार्यम् ^६अनवस्यन्तः अविमुञ्चन्तः कुर्वन्त एव ^७यं सूर्यम् ^८अकृण्वन् असृजन्नित्यर्थः । ^९यद्हीः महत्यः ^{१०}सप्त सप्तसंख्याकाः ^{११}हरितः अश्वाः ^{१२}विश्वस्य समस्तस्य ^{१३}जगतः प्राणिसमूहस्य ^{१४}स्पशं प्रेरकत्वेन ज्ञातारं ^{१५}तं ^{१६}सूर्यं ^{१७}वहन्ति धारयन्ति ॥

वहिष्ठेभिर्विहरन्त्यासि तन्तुमवव्ययन्नसितं देव वस्म ।

दर्विध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मेवावाधुस्तमो अप्स्वरन्तः ॥ ४ ॥

वहिष्ठेभिः । विऽहरन् । यासि । तन्तुम् । अवऽव्ययन् । असितम् । देव । वस्म ।

दर्विध्वतः । रश्मयः । सूर्यस्य । चर्मऽइव । अव । अधुः । तमः । अप्ऽसु । अन्तरिति ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-‘दुरोणे..... पाठात्’ नारित । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-स-‘अहरभिमानी’ नास्ति ।

हे ऽदेव द्योतमानः सूर्यः त्वं जगन्निर्वाहात्मकस्य रसस्यादानार्थं ऽतन्तुं^१ रश्मिसमूहं ऽविहरन् विस्तारयन् ऽअसितं कृष्णवर्णं ऽवस्म नक्तंचराणां निवासभूतां रात्रिम् ऽअवव्ययन् अवाचीनं^२ यथा भवति तथा संवृण्वन्^३ । तिरस्कुर्वन्नित्यर्थः । ऽवहिष्ठेभिः वोढुमत्यन्तं शक्तैः अश्वैः ऽयासि गमनमार्गं गच्छसि । अस्यामृचि पूर्वार्धे सूर्यस्य प्रत्यक्षमर्थं प्रतिपाद्योत्तरार्धे परोक्षमर्थं प्रतिपादयितुमाह । ऽद्विध्वतः धुन्वानाः ऽसूर्यस्य संबन्धिनः ऽरश्मयः किरणाः ऽअप्सु अन्तरिक्षे । आप इत्यन्तरिक्षनाम 'आकाशम् आपः पृथिवी' (नि. १. ३. ८) इति तन्नामसु पाठात् । ऽअन्तः मध्ये ऽचर्मव चर्मवत् स्थितं ऽतमः अन्धकारम् ऽअवाधुः अवाचीनमदधुः । तिरस्कुर्वन्तीत्यर्थः ॥

अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङ्कुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कम्भः समृतः पाति नाकम् ॥ ५ ॥

अनायतः । अनिऽबद्धः । कथा । अयम् । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्कम्भः । समऽऽकृतः । पाति । नाकम् ॥ ५ ॥

आयतशब्दो दूरवाची । तद्विपरीतः ऽअनायतः आसीनः सन् ऽअयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानो मण्डलाभिमानी सूर्यः ऽअनिबद्धः केनापि बद्धो न कियते । अपि चायं सूर्यः ऽन्यङ् अवाङ्मुखः सन् केनचित् ऽकथा कथं ऽन ऽअव ऽपद्यते न हिंस्यते । किंचायम् ऽउत्तानः ऊर्ध्वमुखत्वेन^४ तिष्ठन् ऽकया ऽस्वधया केन बलेन ऽयाति गच्छति । स्वधाशब्दोऽन्नवाची अत्र तत्कार्यं बलं लक्षयति । अपि च ऽदिवः ब्रूलोकस्य ऽस्कम्भः स्तम्भः^५ ऽसमृतः नाकेन^६ समवेतः सूर्यः ऽनाकं स्वर्गं ऽपाति पालयति । ऽको ऽददर्श तत्त्वतः कः पश्यति । न कोऽपि जानातीत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥

'प्रत्यग्निरुषसः' इति पञ्चचं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयं मान्त्रवर्णिकदैवतं वा । तथा चानुकान्तं—'प्रत्यग्निः' इति । 'लिङ्गोक्तदैवतं तु' इति तुशब्दादस्यापि सूक्तस्य लिङ्गोक्तदैवतत्वम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रत्यग्निरुषसो जातवेदा अर्यदेवो रोचमाना महोभिः ।

आ नासत्योरुगाया रथेनेमं यज्ञमुप नो यातमच्छ ॥ १ ॥

प्रति । अग्निः । उपसः । जातऽवेदाः । अर्यत् । देवः । रोचमानाः । महऽभिः ।

आ । नासत्या । उरुऽगाया । रथेन । इमम् । यज्ञम् । उप । नः । यातम् । अच्छ ॥ १ ॥

ऽदेवः द्योतमानः ऽजातवेदाः जातधनः ऽअग्निः ऽमहोभिः तेजोभिः ऽरोचमानाः दीप्यमानाः ऽउपसः ऽप्रति उपसो लक्ष्मीकृत्य ऽअर्यत् प्रवृद्धो भवति । ऽउरुगाया प्रभूतगमनौ हे ऽनासत्या अश्विनौ ऽरथेन ऽनः अस्मदीयम् ऽइमं ऽयज्ञम् ऽअच्छ अभिमुखम् ऽउप ऽयातम् उपगच्छतम् ॥

१. ण-तन्तुं रज्जुम् । २. घ-च-ल-अर्वाचीनम् । ३. ख-ग-घ-त-प-भ-ल-स-अवृण्वन्; च-ण-न-फ-अकृण्वन् । ४. च-फ-ऊर्ध्वमुखः । ५. च-फ-स्कन्धः । ६. ख-ग-च-ण-फ-ऋतेन ।

ऊर्ध्वं केतुं सविता देवो अश्रेज्ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वन् ।

आप्रा द्यावापृथिवी अन्तरिक्षं वि सूर्यो रश्मिभिश्चेकितानः ॥ २ ॥

ऊर्ध्वम् । केतुम् । सविता । देवः । अश्रेत् । ज्योतिः । विश्वस्मै । भुवनाय । कृण्वन् ।

आ । अप्राः । द्यावापृथिवी इति । अन्तरिक्षम् । वि । सूर्यः । रश्मिभिः । चेकितानः ॥ २ ॥

विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय लोकाय ज्योतिः तेजः कृण्वन् कुर्वन् सविता प्रेरकः देवः
ऊर्ध्वम् उन्मुखं^१ केतुं प्रकाशकं भानुम् अश्रेत् आश्रयति । वि चेकितानः सर्वं विशेषेण पश्यन्
सूर्यः रश्मिभिः स्वकीयैः किरणैः द्यावापृथिवी ब्रूलोकभूलोकौ^२ अन्तरिक्षं च आप्राः
समन्तादपूरयत् ॥

आवहन्त्यरुणीज्योतिषागान्मही चित्रा रश्मिभिश्चेकिताना ।

प्रबोधयन्ती सुविताय देव्युषा ईयते सुयुजा रथेन ॥ ३ ॥

आवहन्ती । अरुणीः । ज्योतिषा । आ । अगात् । मही । चित्रा । रश्मिभिः । चेकिताना ।

प्रबोधयन्ती । सुविताय । देवी । उषाः । ईयते । सुयुजा । रथेन ॥ ३ ॥

आवहन्ती धनानि धारयन्ती अरुणीः अरुणवर्णाः ॥ प्रथमैकवचने द्वितीयाबहुवचनं छान्दसम् ॥
ज्योतिषा तेजसा युक्ता मही महती रश्मिभिः किरणैः चित्रा दर्शनीया चेकिताना जानती उषाः
आगात् आगच्छत् । किंच प्रबोधयन्ती सुसान् प्रबुद्धान् कुर्वती देवी द्योतमाना उषाः सुयुजा
शोभनयुक्तेन रथेन सुविताय सुखप्राप्तये ईयते गच्छति ॥

आ वां वहिष्ठा इह ते वहन्तु रथा अश्वास उषसो व्युष्टौ ।

इमे हि वां मधुपेयाय सोमा अस्मिन्यज्ञे वृषणा मादयेथाम् ॥ ४ ॥

आ । वाम् । वहिष्ठाः । इह । ते । वहन्तु । रथाः । अश्वासः । उषसः । विउष्टौ ।

इमे । हि । वाम् । मधुपेयाय । सोमाः । अस्मिन् । यज्ञे । वृषणा । मादयेथाम् ॥ ४ ॥

हे अश्विनौ इह यज्ञे वहिष्ठाः वोढृतमाः ते प्रसिद्धाः रथाः रंहणा गन्तारः अश्वासः
अश्वाः वां युवाम् उषसः उषोदेवतायाः व्युष्टौ व्युच्छन्नकाले^३ आ वहन्तु समन्तात् नयन्तु ।
वहि यस्मात् कारणात् हे वृषणा वृषणौ कामानां वर्षितारौ हे अश्विनौ इमे सोमाः वां युवां
मधुपेयाय मधोः सोमस्य पानाय अस्मिन्यज्ञे मादयेथां हर्षयेथाम् ॥

अनायतो अनिबद्धः कथायं न्यङ्कुत्तानोऽव पद्यते न ।

कया याति स्वधया को ददर्श दिवः स्कम्भः समृतः पाति नाकम् ॥ ५ ॥

अनायतः । अनिबद्धः । कथा । अयम् । न्यङ् । उत्तानः । अव । पद्यते । न ।

कया । याति । स्वधया । कः । ददर्श । दिवः । स्कम्भः । समृद्धतः । पाति । नाकम् ॥ ५ ॥

इयमृक् पूर्व व्याख्याता ॥ ॥ १४ ॥

‘ अग्निहोता ’ इति दशचं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यायं गायत्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ अग्निहोता दश गायत्रमृषिर्बोधत् इत्याभ्यां^१ सोमकं साहदेव्यमभ्यवदत्पराभ्यामस्याश्विनावायुरयाचत ’ इति । ‘ बोधद्यत् ’ इति दृचेन सोमकराजो^२ स्तूयते ‘ एष वाम् ’ इति दृचेनाश्विनौ शिष्टाभिः षडभिरग्निः स्तूयते । अतस्ता एव क्रमेण^३ देवताः । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । पशोः पर्यग्निकरणे ‘ अग्निहोता नः ’ इत्याद्यस्तुचोऽनुवचनीयः । तथा च सूत्रितम्—‘ अग्निहोता न इति तृचं पर्यग्नयेऽन्वाह ’ (आश्व. श्रौ. ३. २) इति । प्रातरनुवाकेऽप्याग्नेये कृतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चायं तृचो विनियुक्तः । तथा च सूत्रितम्—‘ अग्निहोता नो अध्वर इति तिस्रः ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

अग्निहोता नो अध्वरे वाजी सन्परि गीयते । देवो देवेषु यज्ञियः ॥ १ ॥

अग्निः । होता । नः । अध्वरे । वाजी । सन् । परि । गीयते । देवः । देवेषु । यज्ञियः ॥ १ ॥

होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा^४ अग्निः^५ नः^६ अस्मदीये^७ अध्वरे यागे । वाजीत्येतत् लुप्तोपमाकम् ।^८ वाजी शीघ्रगामी वोढाश्च इव तथा देवेभ्यो हविर्वाहकः^९ सन्^{१०} परि^{११} गीयते^{१२} परितः समन्तात् प्राप्यते । तथा ब्राह्मणं च^{१३} भवति—‘ वाजी सन्परि गीयत इति वाजिनमिव ह्येनं सन्तं परिणयन्ति ’ (ऐ. ब्रा. २. ५) इति । कीदृशोऽग्निः ।^{१४} देवेषु द्योतमानेष्विन्द्रादिषु मध्ये^{१५} देवः द्योतमानः^{१६} यज्ञियः यज्ञार्हः ॥

परि त्रिविष्टयध्वरं यात्यग्नी रथीरिव । आ देवेषु प्रयो दधत् ॥ २ ॥

परि । त्रिऽविष्टि । अध्वरम् । याति । अग्निः । रथीऽइव । आ । देवेषु । प्रयः । दधत् ॥ २ ॥

देवेषु द्योतमानेष्विन्द्रादिषु । प्रयः इत्यन्ननामेदम् ।^{१७} प्रयः यजमानैर्दत्तं हवीरूपमन्नम्^{१८} आ^{१९} दधत् आ समन्ताद्धारयन्^{२०} अग्निः अङ्गनादिगुणविशिष्टोऽग्निः^{२१} त्रिविष्टि त्रिवारम् । सवनत्रयेऽपीत्यर्थः ।^{२२} परि परितः समन्तात्^{२३} अध्वरं यजमानैः कृतं यागं^{२४} याति गच्छति । परिगमने दृष्टान्तः ।^{२५} रथीरिव । रथवान् पुरुषो यथा शीघ्रं याति तद्वत् । तथा च ब्राह्मणं—‘ परि त्रिविष्टयध्वरं यात्यग्नी रथीरिवेत्येष हि रथीरिवाध्वरं पर्येति ’ (ऐ. ब्रा. २. ५) इति ॥

१. ण-त-न-भ-स-इति द्वाभ्याम् । २. त-सोमको देवता राजा । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ क्रमेण ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-‘ च ’ नास्ति ।

परि वाजपतिः कविरग्निर्हव्यान्यक्रमीत् । दधद्रत्नानि दाशुषे ॥ ३ ॥

परि वाजपतिः । कविः । अग्निः । हव्यानि । अक्रमीत् । दधत् । रत्नानि । दाशुषे ॥ ३ ॥

वाजपतिः वाजानामज्ञानां पतिः पालकः । ' परि वाजपतिः कविरित्येष हि वाजानां पतिः ' (ऐ. ब्रा. २. ५) इति ब्राह्मणम् । कविः क्रान्तदर्शी मेधावी वा दाशुषे हविर्देवते यजमानाय रत्नानि रमणीयानि धनानि दधत् प्रयच्छन् अग्निः हव्यानि हवींषि परि अक्रमीत् परितः क्रामति । व्याप्नोति ॥

अयं यः सृज्ये पुरो दैववाते समिध्यते । द्युमाँ अमित्रदम्भनः ॥ ४ ॥

अयम् । यः । सृज्ये । पुरः । दैववाते । समिध्यते । द्युमान् । अमित्रदम्भनः ॥ ४ ॥

यः प्रसिद्धः अयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानोऽग्निः दैववाते देववातस्य पुत्रे सृज्ये । सृज्यो नाम कश्चित्सोमयाजी । तस्मिन्निमित्तभूते सति । तद्योगार्थमित्यर्थः । सृज्यस्य यष्टृत्वं तैत्तिरीया आमनन्ति- ' वासिष्ठो ह सांख्यहव्यो देवभागं पप्रच्छ यत्सृज्यान्बहुयाजिनोऽयीयजः ' (तै. सं. ६. ६. २. २) इति । पुरः पूर्वस्यां दिशि स्थितायामुत्तरवेद्यां समिध्यते सम्यग्दीप्यते । अमित्रदम्भनः शत्रूणां हिंसकः सोऽग्निः द्युमान् दीप्तिमान् भवतीति शेषः ॥

अस्य वा वीर ईवतोऽग्रेरीशीत् मर्त्यैः । तिग्मजम्भस्य मीळहुषः ॥ ५ ॥

अस्य । वा । वीरः । ईवतः । अग्रेः । ईशीत् । मर्त्यैः । तिग्मजम्भस्य । मीळहुषः ॥ ५ ॥

वीरः स्तुतौ विक्रान्तः मर्त्यैः मरणधर्मा यजमानः तिग्मजम्भस्य तीक्ष्णतेजसः मीळहुषः अभिलषितफलानां सेक्तुः ईवतः गमनवतः अस्य अग्रेः ईशीत् ईश्वरो भवेत् । वा इति पादपूरणः । एतेन यजमानः आत्माभीष्टफलं कारयितुं समर्थो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

तमर्वन्तं न सानसिमरुषं न दिवः शिशुम् । मर्मृज्यन्ते दिवेदिवे ॥ ६ ॥

तम् । अर्वन्तम् । न । सानसिम् । अरुषम् । न । दिवः । शिशुम् । मर्मृज्यन्ते । दिवेदिवे ॥ ६ ॥

यजमानाः अर्वन्तं न क्षीघ्रगामिनमश्वमिव सानसिं संभजनीयं दिवः शिशुं न छुलोकस्य पुत्रभूतं सूर्यमिव अरुषम् आरोचमानं तम् अग्निं दिवेदिवे प्रतिदिनं मर्मृज्यन्ते भृशं परिचरणं कुर्वन्ति ॥

बोधघन्मा हरिभ्यां कुमारः साहदेव्यः । अच्छा न हूत उदरम् ॥ ७ ॥

बोधत् । यत् । मा । हरिभ्याम् । कुमारः । साहदेव्यः । अच्छ । न । हूतः । उदः । अरम् ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-अयीयजः यज्ञे । २. प-दम्भकः । ३. ल-अनेन । ४. ख-ग-च-ण-भजनीयम् । ५. ख-ग-च-कुर्वन् ।

१साहदेव्यः सहदेवनाम्नो राज्ञः पुत्रः १कुमारः सोमकाभिधो राजा १हरिभ्याम् अश्वभ्याम् अश्वौ दातुं १मा मां १यत् यदा १बोधत् बोधयामास इमौ तवाश्वविति । तदा अहम् १अच्छ आभिमुख्येन कुमारिण १हृतः^१ सन् १न १उदरं तावश्चावलब्ध्वा न निर्गतवानस्मि ॥

उत त्या यजता हरीं कुमारात्साहदेव्यात् । प्रयता सद्य आ ददे ॥ ८ ॥

उत । त्या । यजता । हरी इति । कुमारात् । साहदेव्यात् । प्रयता । सद्यः । आ । ददे ॥ ८ ॥

१उत अपि च १साहदेव्यात् सहदेवस्य पुत्रात् १कुमारात् सोमकाख्यात्^२ राज्ञः १यजता पूजनीयौ^३ १प्रयता प्रयतौ १त्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ १हरी अश्वौ १सद्यः यस्मिन् दिने तेनाहृतस्तस्मिन्नेव दिने १आ १ददे आदत्तवानस्मि । मन्त्रद्रष्टा ऋषिः 'बोधत्' इत्यृग्वेदेन कुमारमश्वेष्ययाभ्युपगम्य अश्वौ एतस्मात्^४ लब्ध्वा प्रीतोऽभवदित्यर्थः ॥

एष वा देवावश्विना कुमारः साहदेव्यः । दीर्घायुरस्तु सोमकः ॥ ९ ॥

एषः । वाम् । देवौ । अश्विना । कुमारः । साहदेव्यः । दीर्घऽआयुः । अस्तु । सोमकः ॥ ९ ॥

१देवौ द्योतमानौ हे १अश्विना अश्विनौ १वां युवां तर्पकः १साहदेव्यः सहदेवस्य पुत्रः १कुमारः १सोमकः सोमकाभिधानः १एषः राजा १दीर्घायुरस्तु शतायुष्को भवतु । 'एतमु हव प्रोचतुः पर्वतनारदौ सोमकाय' इत्यादिना 'सर्वे हव महाराजा आसुः' (ऐ. ब्रा. ७. ३४) इत्यनेन ब्राह्मणेन सोमकस्य राजत्वं स्पष्टीकृतम् ॥

तं युवं देवावश्विना कुमारं साहदेव्यम् । दीर्घायुषं कृणोतन ॥ १० ॥

तम् । युवम् । देवौ । अश्विना । कुमारम् । साहदेव्यम् । दीर्घऽआयुषम् । कृणोतन ॥ १० ॥

हे १देवावश्विना द्योतमानावश्विनौ १युवं युवां १तं^५ १साहदेव्यं सहदेवस्य पुत्रं १कुमारं सोमकाख्यं राजानं १दीर्घायुषं शतायुष्कं १कृणोतन कुरुतम् । अनेन दृष्टेनास्य कुमारस्य दीर्घमायुः^६ अश्विनावृषिरयाचतेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

'आ सत्यो यातु' इत्येकविंशत्यृचं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्याषं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । अत्रेयमनुक्रमणिका— 'आ सत्यः सैकैन्द्रम्' इति । तत्र 'ऐन्द्रम्' इत्युक्तत्वादयधिकारो निवृत्त इत्यवगम्यते । चतुर्विंशोऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे इदं द्वितीयमहर्निनसूक्तम् । तथा च सूत्रितम्— 'आ सत्यो यात्वित्य-हीनसूक्तं द्वितीयं मैत्रावरुणः' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । समूहहे^७ दशरात्रे नवमेऽहनि निष्केवल्यशस्त्रे इदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितम्— 'आ सत्यो यात्वहं भुवं तत् इन्द्रियमिति निष्केवल्यम्' (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-त-न-भ-ल-स-आहृतः । २. ख-ग-च-न-भ-स-सोमकात् । ३. घ-ण-फ-यजनीयौ । ४. त-एतस्माच्च । ५. ख-ग-न-भ-ल-स-'तं' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-दीर्घायुः । ७. ख-ग-च-भ-अव्यूहः ।

आ स॒त्यो या॑तु म॒घवाँ ऋ॒जीषी॑ द्र॒वन्त्वस्य॑ ह॒रय॑ उप॒ नः ।

तस्मा॑ इद॒न्धः सु॒षुमा सु॒दक्ष॑मिहाभि॒पित्वं॑ क॒रते॑ गृ॒णानः॑ ॥ १ ॥

आ । स॒त्यः । या॒तु । म॒घवाँ । ऋ॒जीषी॑ । द्र॒वन्तु । अ॒स्य । ह॒रयः । उप॑ । नः ।

तस्मै॑ । इत् । अ॒न्धः । सु॒सुम् । सु॒दक्ष॑म् । इ॒ह । अ॒भि॒ऽपित्व॑म् । क॒र॒ते । गृ॒णानः॑ ॥ १ ॥

वृ॒ज्जीषी॑ । ऋ॒जीषशब्देन॑ निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् व॒सत्यः सत्यवान् व॒मघवान् धनवानिन्द्रः व॒नः अस्माकम् व॒उप समीपे व॒आ व॒यातु॑ आगच्छतु । किंच व॒अस्य॑ इन्द्रस्य व॒हरयः अश्वाः नोऽस्माकम् उप समीपे व॒द्रवन्तु॑ आगच्छन्तु । वयं यजमानाः व॒इह अस्मिन् यज्ञे व॒तस्मै॑ इन्द्राय व॒सुदक्षं॑ शोभनबलम् । सारोपेतमित्यर्थः । व॒इत् इदं॑ प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानम् व॒अन्धः अन्नरूपं सोमं व॒सुषुम॑ अभिषुतं कुर्यामि । व॒गृणानः॑ अस्माभिः स्तूयमान इन्द्रः व॒अभिपित्व॑म् अस्मदभिमतप्राप्तिं व॒करते॑ करोतु ॥

अ॒व॑ स्य शू॒राध्व॑नो नान्ते॒ऽस्मिन्नो॑ अ॒द्य स॑र्वने म॒न्दध्वै॑ ।

शं॑सात्यु॒क्थमु॒शने॑व वे॒धार्चि॑कितुषे॒ असुर्या॑य म॒न्म ॥ २ ॥

अ॒व॑ । स्य॒ । शू॒र । अध्व॑नः । न । अ॒न्ते । अ॒स्मिन् । नः । अ॒द्य । स॑र्वने । म॒न्दध्वै॑ ।

शं॑साति । उ॒क्थम् । उ॒शने॑ऽइव । वे॒धाः । चि॒कितु॑षे । अ॒सुर्या॑य । म॒न्म ॥ २ ॥

हे व॒शूर शत्रूणा॑म् अभिभवसमर्थेन्द्र॑ व॒अद्य इदानी॑म् व॒अस्मिन् व॒सवने॑ माध्य॒दिनाख्ये॑ व॒मन्दध्वै॑ त्वां मादयितुं व॒नः अस्मान् व॒अव व॒स्य विमुञ्च॑ । तत्र दृष्टान्तः । व॒अध्वनः॑ गन्तव्यस्य मार्गस्य व॒अन्ते समीपे व॒न॑ अश्वान्मनुष्या यथा॑ मुञ्चन्ति तद्वत् । व॒उशने॑व काव्य इव व॒वेधाः शं॑सिता यजमानो हे इन्द्र व॒चिकितु॑षे सर्वं जानते॑ व॒असुर्या॑य असुराणां हिंसकाय तुभ्यं व॒मन्म मननीय॑म् व॒उक्थं शस्त्र॑रूपं स्तोत्रं व॒शंसाति॑ शंसनं करोति ॥

क॒विर्न नि॒ण्यं वि॒दथानि॑ साध॒न्वृषा॑ यत्सेकं वि॒पिपानो॑ अर्चात् ।

दि॒व इ॒त्था जी॑जनत्स॒प्त का॒रुन॑ह्वा चि॒च्चक्रु॑र्व॒युना॑ गृ॒णन्तः॑ ॥ ३ ॥

क॒विः । न । नि॒ण्यम् । वि॒दथानि॑ । साध॑न् । वृषा॑ । यत् । से॒कम् । वि॒ऽपिपानः॑ । अर्चा॑त् ।

दि॒वः । इ॒त्था । जी॑जनत् । स॒प्त । का॒रुन् । अ॒ह्वा । चि॒त् । च॒क्रुः । व॒युना॑ । गृ॒णन्तः॑ ॥ ३ ॥

व॒कविः मेधा॒वी नि॒ण्यं व॒न । नि॒ण्यमित्यन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितं गूढमर्थमिव व॒विदथानि॑ वेद॒नीयानि॑ कार्यजातानि॑ व॒साधन् साधयन् व॒वृषा कामानां॑ वधि॒तेन्द्रः व॒यत् यदा॑ व॒सेकं॑ से॒चनीयं॑ सोमं

१. ण-अभिभवनसमर्थेन्द्र । २. ख-ग-ण-न-भ-मनुष्या यथा अश्वान्; घ-मनुष्या यथा अश्वान्; च-मनुष्या अथवा अश्वान्; त-ल-अश्वान् मनुष्या यथा अश्वान्; न-अश्वान् मनुष्या यथा । ३. ण-कर्मजातानि ।

विविपानः अत्यर्थं पिबन्^३ अर्चात् विशेषेणार्चति । सोमपाने श्रद्धां करोतीत्यर्थः । तदानीं विद्वः
अमुष्मात् द्युलोकात्^४ इत्था सत्यमेव सस सससंस्थाकान् कारुन् रस्मीन् जीजनत् अजीजनत् ।
जनयति । गृणन्तः स्तूयमाना रस्मयः वयुना वयुनानि मनुष्याणां ज्ञानानि अह्ना चित्
विवसेनापि चक्रुः कृतवन्तः ॥

स्वर्गद्वेदिं सुदृशीकमर्कैर्महि ज्योतीं रुरुच्यद् वस्तोः ।

अन्धा तमांसि दुर्धिता विचक्षे नृभ्यश्चकार नृतमो अभिष्टौ ॥ ४ ॥

स्वः । यत् । वेदिं । सुदृशीकम् । अर्कैः । महि । ज्योतिः । रुरुचुः । यत् । ह । वस्तोः ।

अन्धा । तमांसि । दुर्धिता । विचक्षे । नृभ्यः । चकार । नृतमः । अभिष्टौ ॥ ४ ॥

यद् यदा खलु महि महत् प्रभूतं ज्योतिः तेजोरूपं यत् स्वः यो द्युलोकः अर्कैः रश्मिभिः
सुदृशीकं सुष्ठु दर्शनीयं वेदिं अवेदि ज्ञायते तदानीं देवास्तस्मिन् स्वर्गे वस्तोः निवासार्थं रुरुचुः
दीप्तियुक्ता बभूवुः । नृतमः नेतृतमः सूर्यः अभिष्टौ अभ्यागमने नृभ्यः नृणां विचक्षे विशेषेण
दर्शनाय अन्धा अन्धकाररूपाणि निबिडानि तमांसि दुर्धिता दुर्धितानि नाशितानि चकार कृतवान् ॥

ववक्ष इन्द्रो अमितमृजीष्युभे आ पप्रौ रोदसी महित्वा ।

अतश्चिदस्य महिमा वि रेच्यभि यो विश्वा भुवना बभूव ॥ ५ ॥

ववक्षे । इन्द्रः । अमितम् । ऋजीषी । उभे इति । आ । पप्रौ । रोदसी इति । महित्वा ।

अतः । चित् । अस्य । महिमा । वि । रेचि । अभि । यः । विश्वा । भुवना । बभूव ॥ ५ ॥

ऋजीषी । ऋजीषशब्देन निष्पिष्टो विगतसारः सोमोऽभिधीयते । तद्वान् इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः
अमितम् इत्यन्तारहितं महिमानं ववक्षे उवाह । किंच महित्वा महत्त्वेन स्वेन महित्वा उभे
रोदसी उभे द्यावापृथिव्यौ आ पप्रौ समन्तादपूरयत् । यः इन्द्रः विश्वा भुवना सर्वाणि
भुवनानि अभि बभूव तिरश्चकार । अतश्चित् एभ्योऽपि विश्वेभ्यो भुवनेभ्यः अस्य इन्द्रस्य महिमा
वि रेचि अतिरिचि । अधिको बभूवेत्यर्थः ॥ ॥ १७ ॥

विश्वानि शक्रो नर्याणि विद्वानपो रिरिच सखिभिर्निकामैः ।

अश्मानं चिद्ये बिभिर्दुर्वचोभिर्ब्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः ॥ ६ ॥

विश्वानि । शक्रः । नर्याणि । विद्वान् । अपः । रिरिच । सखिभिः । निऽकामैः ।

अश्मानम् । चित् । ये । बिभिर्दुः । वचःभिः ।

ब्रजम् । गोऽमन्तम् । उशिजः । वि । वव्रुरिति वव्रुः ॥ ६ ॥

विश्वानि समस्तानि नर्याणि मनुष्याणां हितानि वृष्ट्यादीनि कार्याणि विद्वान् जानन्
 शक्रः समर्थ इन्द्रः निकामैः निकामयमानेभ्यः^१ सखिभिः मित्रभूतेभ्यो मरुद्भ्यः ॥ व्यस्येन
 चतुर्थ्यं तृतीया ॥ अपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि ररेच रिक्तीचकार । इन्द्रः सस्यादिफलसिद्धयर्थं
 मेघस्थान्युदकानि मरुद्भ्यो दत्तवानित्यर्थः । यद्वा । निकामैर्निकामयमानैः सखिभिर्मरुद्भिः सहितः
 सन् अपो नभसः सकाशात् । आप इत्यन्तरिक्षनामैतत् । अत्र विभक्तियत्ययः । ररेच व्यतिरिक्तः^२
 बभूव । ये मरुतः वचोभिः वाभूपैर्ध्वनिभिः अश्मानं चित् पर्वतमपि मेघं वा । अश्मेति
 मेघनामैतत् । विभिदुः अभैत्सुः । उशिजः कामयमानास्ते मरुतः गोमन्तं गोभिरुपेतं व्रजम्
 अङ्गिरसां संबन्धि गोस्थानं वि ववुः आच्छादयामासुः ॥

अपो वृत्रं वव्रिवांसं पराहन्प्रावत्ते वज्रं पृथिवी सचेताः ।

प्राणीसि समुद्रियाण्येनोः पतिर्भवञ्छवसा शूर धृष्णो ॥ ७ ॥

अपः । वृत्रम् । वव्रिवांसम् । परा । अहन् । प्र । आवत् । ते । वज्रम् । पृथिवी । सचेताः ।
 प्र । अणीसि । समुद्रियाणि । ऐनोः । पतिः । भवन् । शवसा । शूर । धृष्णो इति ॥ ७ ॥

हे इन्द्र प्रावत् राक्षसादिभ्यः प्रकर्षेण लोकान् पालयितुं ते त्वदीयं^३ वज्रम् अपः वृष्टि-
 लक्षणान्युदकानि वव्रिवांसम् आवरकं^४ वृत्रं मेघं पराहन् प्रकर्षेण प्रेरयति स्म । पृथिवी भूमिः
 सचेताः चेतनावती । त्वया संगता बभूव । धृष्णो धर्षणशील हे शूर विक्रान्तेन्द्र त्वं शवसा
 बलेन पतिर्भवन् लोकानां पालकः सन् समुद्रियाणि समुद्रसंबन्धीनि अणीसि नभसि स्थितानि
 उदकानि प्र ऐनोः प्रेरकः अभूः^५ ॥

अपो यदाद्रिं पुरुहूत ददर्वाविर्भुवत्सरमा पूर्य्य ते ।

स नो नेता वाजमा दर्षि भूरि गोत्रा रुजन्नाङ्गिरोभिर्गृणानः ॥ ८ ॥

अपः । यत् । अद्रिम् । पुरुहूत । दर्दः । आविः । भुवत् । सरमा । पूर्य्यम् । ते ।
 सः । नः । नेता । वाजम् । आ । दर्षि । भूरिम् । गोत्रा । रुजन् । अङ्गिरः । गृणानः ॥ ८ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र यत् यदा अपः प्रति वृष्टिलक्षणान्युदकानि लक्ष्मीकृत्य अद्रिं मेघं
 दर्दः विदारितवानसि । सरमा देवशुनी पूर्य्य पुरा ते तुभ्यं पणिभिः अपहृतं^६ गोधनम् आविर्भुवत्
 प्रकाशयामास । अङ्गिरोभिः ऋषिभिः गृणानः स्तूयमानः सन् गोत्रा गोत्राण्यभ्राणि रुजन्
 नः अस्मान् भूरिं प्रभूतं वाजम् अन्नं नेता प्रापयिता सः त्वम् आ दर्षि आदरं कृतवानसि ॥

^१ १. ख-ग-घ-ण-भ-कामयमानेभ्यः । २. च-फ-रिक्तः । ३. ख-ग-घ-प-फ-भ-स-त्वदीयं च ।

४. ख-ग-घ-आवारकम् । ५. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-स-बभूव । ६. ख-ग-घ-ण-भ-स-अपहृतं धनम् ;
 न-स-आहूतम् ।

अच्छा कवि नृमणो गा अभिष्टौ स्वर्षाता मघवन्नाधमानम् ।

ऊतिभिस्तमिषणो युन्नहूतौ नि मायावानब्रह्मा दस्युरर्त ॥ ९ ॥

अच्छ । कविम् । नृमणः । गाः । अभिष्टौ । स्वःऽसाता । मघवन् । नाधमानम् ।

ऊतिऽभिः । तम् । इषणः । युन्नहूतौ । नि । मायावान् । अब्रह्मा । दस्युः । अर्त ॥ ९ ॥

हे मघवन् धनवन्निन्द्र नृमणः नृभिर्मनुष्यैर्मन्यते इति नृमणः । त्वं कवि मेधाविनः कुत्सम् अच्छरं गगाः अभ्यगाः । किंच स्वर्षाता । स्वर्धनम् । तस्य सातौ दाने निमित्ते अभिष्टौ कवेरभिगमे सति नाधमानं युद्धार्थं त्वां याचमानं कुत्सम् ऊतिभिः शत्रुकृतोपद्रवपरिहाररूपै रक्षणैः इषणः प्रेरितवानसि । मायावान् कपटवान् अब्रह्मा । ऋत्विग्भिः क्रियमाणं सर्वं कर्मजातमनुज्ञारूपेण जानन् ऋत्विग्विशेषो ब्रह्मशब्देनोच्यते । स न विद्यते यस्य असौ अब्रह्मा । वेदोक्तकर्मस्वास्तिक्यरहितः इत्यर्थः । दस्युः कुत्सस्य शत्रुः युन्नहूतौ युन्नं धनं हूतिराह्वानं यस्यां युधि तस्यां नि अर्तं विनष्टो बभूव । इन्द्रः कुत्सेनाहूतः सन् तस्य शत्रुं हतवानित्यर्थः ॥

आ दस्युन्ना मनसा याह्यस्तं भुवत्ते कुत्सः सख्ये निकामः ।

स्वे योनौ नि षदतं सरूपा वि वां चिकित्सदत्तचिद्ध नारी ॥ १० ॥

आ । दस्युन्ना । मनसा । याहि । अस्तम् । भुवत् । ते । कुत्सः । सख्ये । निऽकामः ।

स्वे । योनौ । नि । सदतम् । सरूपा । वि । वाम् । चिकित्सत् । ऋतुऽचित् । ह । नारी ॥ १० ॥

अत्र काचिदाख्यायिका श्रूयते । कथम् । रुक्नामकः कश्चिद्राजर्षिः । तस्य पुत्रः कुत्साख्यो राजर्षिरासीत् । स च कदाचित् शत्रुभिः सह युयुत्सुः संग्रामे स्वयमशक्तः सन् शत्रूणां हननार्थमिन्द्रस्य आह्वानं चकार । स चेन्द्रः कुत्सस्य गृहमागत्य तस्य शत्रून् जघान । तदनन्तरमतिप्रीत्या तयोः सख्यमभवत् । सख्यानन्तरमिन्द्र एनमपि स्वकीयं गृहं प्रापयामास । तत्र शची इन्द्रं प्राप्तुमागता सती तौ समानरूपौ दृष्ट्वा अयमिन्द्रोऽयं कुत्स इति विवेकाभावेन संशयं चकार इति । अनयाख्यायिकया प्रतीयमानोऽर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । हे इन्द्र दस्युन्ना दस्यूनां शत्रूणां हन्त्रा मनसा युक्तस्त्वस् अस्तं कुत्सस्य गृहम् । अस्तमिति गृहनामैतत् । आ याहि आगाः ॥ लुब्धे लोद ॥ युत्सः च ते तव संबन्धिनि सख्ये निकामः नितरां कामयमानः भुवत् अभवत् । ततः तौ युवां स्वे योनौ स्वकीये स्थाने नि षदतं न्यसीदतम् । उपविष्टावभूतम् । ऋतचित् सत्यदर्शनी नारी इन्द्रस्य भार्या शची सरूपा सरूपौ समानरूपौ वां युवां वि चिकित्सत् संशयं चकार ॥ १० ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-मेधाविनं तम् । २. ख-ग-च-अच्छा । ३. न-ल-स-सः । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-इन्द्रः नास्ति । ५. प-कुत्सः । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-वाम् । ७. च-न-ल-सरूपौ नास्ति । ८. ख-ग-घ-च-न-भ-स-वां नास्ति ।

यासि कुत्सेन सरथमवस्युस्तोदो वार्तस्य हय्योरीशानः ।

ऋज्जा वाजं न गध्यं युयूषन्कविर्यदहन्पार्याय भूषात् ॥ ११ ॥

यासि । कुत्सेन । सरथम् । अवस्युः । तोदः । वार्तस्य । हय्योः । ईशानः ।

ऋज्जा । वाजम् । न । गध्यम् । युयूषन् । कविः । यत् । अहन् । पार्याय । भूषात् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र वस्युः कुत्सस्य रक्षणमिच्छन् ॥ छन्दसि वयम् परेच्छायामपि दृश्यते ॥ तोदः तोदकः शत्रूणां^१ हिंसकः^२ वातस्य वायुसदृशयोर्वेगवतोः हय्योः अश्वयोः ईशानः ईश्वरस्त्वं कुत्सेन कुत्साख्येन राजर्षिणा सरथं समानरथं^३ यासि गच्छसि । गध्यं ग्राह्यम् । 'गध्यं गृह्णाते' । ऋज्जा वाजं न गध्यं युयूषन्निवपि निगमो भवति' (निरु. ५. १५) इति निरुक्तम् । वाजं वन अन्नमिव ऋज्जा ऋजुगामिनौ अश्वौ युयूषन् स्वकीये रथे योजयन् कविः प्राज्ञः कुत्सः यत् यस्मिन् अहन् अहनि दिवसे पार्याय पारणाय^४ आपन्निस्तरणाय भूषात् प्रभवते । तस्मिन्नेव^५ दिने कुत्सेन सरथं यासीति पूर्वेण संबन्धः ॥

कुत्साय शुष्णमशुषं नि बर्हीः प्रपित्वे अहः कुर्यवं सहस्रा ।

सद्यो दस्यूनं मृण कुत्स्येन प्र सूरश्चक्रं बृहतादभीके ॥ १२ ॥

कुत्साय । शुष्णम् । अशुषम् । नि । बर्हीः । प्रपित्वे । अहः । कुर्यवम् । सहस्रा ।

सद्यः । दस्यून् । प्र । मृण । कुत्स्येन । प्र । सूरः । चक्रम् । बृहतात् । अभीके ॥ १२ ॥

'शुष्णं पिप्पुम्' (ऋ. सं. १. १०३. ८) इत्यस्यामृचि प्रतिपादितः अर्थः^१ 'कुत्साय' इत्यनेन ऋद्वयेन स्पष्टीक्रियते । हे इन्द्र त्वं कुत्साय कुत्सार्थम् अशुषम् । शूषमिति सुखनामैतत् । तद्रहितम् । अत्र दीर्घाभावः । शुष्णं शुष्णनामानमसुरं नि बर्हीः न्यबर्हीः अवधीः । तथा अहः दिवसस्य प्रपित्वे प्रक्रमे पूर्वाह्णे कुर्यवं कुर्यवनामानमसुरं च हतवानसि । तथा स त्वं सहस्रा सहस्रेण बहुभिः परिजनैः सह सद्यः यस्मिन् काले कुर्यवमवधीस्तस्मिन् काल एव कुत्स्येन । कुत्स इति वज्रनामैतत् । कुत्स एव^२ कुत्स्यं वज्रम् । तेन दस्यून् शत्रून् प्र मृण जहि ॥ भूतार्थे^३ लोट् ॥ हतवानसि । तथा सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य चक्रम् आयुधम् अभीके समीपे संग्रामे वा प्र बृहतात् प्रकर्षेण छिन्नवानसि^४ ॥

१. त- 'शत्रूणां हिंसकः' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स- 'समानरथं' नास्ति । ३. न-प्रेरणाय । ४. त-न-स-अस्मिन्नेव । ५. ख-ग-ण-अप्यर्थः । ६. त- 'कुत्स एव' नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-भूतेऽर्थे । ८. त-स-स्थितवानसि; न-रक्षितवानसि ।

त्वं पिप्रुं मृगयं शूशुवांसमृजिश्चने वैदधिनायं रन्धीः ।

पञ्चाशत्कृष्णा नि वपः सहस्रात्कं न पुरो जरिमा वि दर्दः ॥ १३ ॥

त्वम् । पिप्रुम् । मृगयम् । शूशुऽवांसम् । ऋजिश्चने । वैदधिनायं । रन्धीः ।

पञ्चाशत् । कृष्णा । नि । वपः । सहस्रा । अत्कम् । न । पुरः । जरिमा । वि । दर्दरिति दर्दः ॥ १३ ॥

हे इन्द्र वत्वं वपिप्रुं पिप्रुनामानमसुरं वशूशुवांसं प्रवृद्धं वमृगयं मृगयनामानमसुरं च हतवानसि किंच स त्वं वैदधिनायं विदधिनः पुत्राय वऋजिश्चने ऋजिश्चनान्ने राज्ञे वरन्धीः वशमनयः । वपञ्चाशत् पञ्चाशत्संख्याकानि वसहस्रा सहस्राणि वकृष्णा कृष्णवर्णानि रक्षांसि वनि वपः न्यवपः अवधीः । तथा स त्वं वजरिमा जरा वअत्कं वन वयोविशेषं रूपमिव वपुरः शम्बरस्य नगराणि ववि वदर्दः विदारितवानसि ॥

सूरं उपाके तन्वं दधानो वि यत्ते चेत्यमृतस्य वर्षः ।

मृगो न हस्ती तविषीमुषाणः सिंहो न भीम आयुधानि बिभ्रत् ॥ १४ ॥

सूरः । उपाके । तन्वम् । दधानः । वि । यत् । ते । चेति । अमृतस्य । वर्षः ।

मृगः । न । हस्ती । तविषीम् । उषाणः । सिंहः । न । भीमः । आयुधानि । बिभ्रत् ॥ १४ ॥

हे इन्द्र वसूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य वउपाके समीपे वतन्वं त्वदीयं शरीरं वयत् यदा वदधानः धारकोऽभवः तदा वअमृतस्य मरणरहितस्य वते त्वदीयं वर्षः रूपं ववि वचेति व्यचेति । हे इन्द्र ज्ञातृभिर्विशेषेण अज्ञायते^१ । सूर्यस्य समीपे सर्वाणि रूपाणि मलिनीभवन्ति न तथेन्द्रस्य रूपं किंतु सूर्यस्य समीपे इन्द्रस्य रूपं विशेषेण भासमानं बभूवेत्यर्थः । अपि च हे इन्द्र वहस्ती वमृगः वन गजविशेषो मृग इव वतविषीं परेषां बलम् वउषाणः दहन् वआयुधानि वज्रादीनि शस्त्राणि वबिभ्रत् बिभ्राणस्त्वं वसिंहो वन सिंह इव वभीमः भयं करोऽभूः ॥

इन्द्रं कामा वसूयन्तो अगमन्त्स्वर्मीळहे न सर्वने चकानाः ।

श्रवस्यवः शशमानास उक्थैरोको न रण्वा सुदृशीव पुष्टिः ॥ १५ ॥

इन्द्रम् । कामाः । वसुऽयन्तः । अगमन् । स्वःऽमीळहे । न । सर्वने । चकानाः ।

श्रवस्यवः । शशमानासः । उक्थैः । ओर्कः । न । रण्वा । सुदृशीऽइव । पुष्टिः ॥ १५ ॥

वकामाः राक्षसादिभयनिवारणार्थमिन्द्रं कामयमानाः ववसूयन्तः पश्चादिधनमिच्छन्तः स्तोतारः वइन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तम् वअगमन् अगमन् गच्छन्ति ॥ वर्तमानेऽर्थे^२ छान्दसो लुङ् ॥ कीदृशाः स्तोतारः ।

१ स्वर्मीलहे १ न युद्धे इव १ सवने यज्ञे १ चकानाः याचमानाः १ श्रवस्यवः अन्नकामाः १ उक्थैः स्तोत्रैः
१ शशमानासः शंसमानाः स्तुवन्तः । तदा सोऽयमिन्द्रः १ ओको १ न स्तोतृणामावास इव भवति ।
१ रण्वा रमणीया १ सुदृशीव १ पुष्टिः शोभनदर्शना लक्ष्मीरिव भवति ॥ १९ ॥

तमिद्व इन्द्रं सुहवं हुवेम यस्ता चकार नर्या पुरूणि ।

यो मावते जरित्रे गध्यं चिन्मक्षु वाजं भरति स्पार्हर्षाधाः ॥ १६ ॥

तम् । इत् । वः । इन्द्रम् । सुहवम् । हुवेम । यः । ता । चकार । नर्या । पुरूणि ।

यः । मावते । जरित्रे । गध्यम् । चित् । मक्षु । वाजम् । भरति । स्पार्हर्षाधाः ॥ १६ ॥

१ यः इन्द्रः १ नर्या नर्याणि मनुष्यहितानि १ पुरूणि बहूनि १ ता तानि प्रसिद्धानि कर्माणि
१ चकार अकरोत् । किंच १ स्पार्हर्षाधाः स्पृहणीयघनः १ यः इन्द्रः १ मावते मत्सदृशाय १ जरित्रे स्तोत्रे
१ गध्यं १ चित् ग्राह्यं संयोजनीयमपि १ वाजम् अन्नं १ मक्षु शीघ्रं १ भरति आहरति । वयं स्तोतारो हे
यजमानाः १ वः युष्मभ्यं १ तमित् तमेव १ इन्द्रं १ सुहवं शोभनमाह्वानं यथा भवति तथा १ हुवेम
आह्वयामः^१ ॥

तिग्मा यदन्तरशनिः पताति कस्मिञ्चिच्छूर मुहुके जनानाम् ।

घोरा यदर्थं समृतिर्भवात्यधं स्मा नस्तन्वो बोधि गोपाः ॥ १७ ॥

तिग्मा । यत् । अन्तः । अशनिः । पताति । कस्मिन् । चित् । शूर । मुहुके । जनानाम् ।

घोरा । यत् । अर्थं । समृक्तिः । भवाति । अधं । स्म । नः । तन्वः । बोधि । गोपाः ॥ १७ ॥

हे १ शूर विक्रान्तेन्द्र १ यत् यदा १ कस्मिञ्चित् सर्वस्मिन्नपि १ जनानां मनुष्याणां १ मुहुके मोहके
युद्धे १ अन्तः अस्माकं मध्ये १ तिग्मा तीक्ष्णा १ अशनिः १ पताति पतेत् । हे १ अर्थं स्वामिन्निन्द्र १ यत्
यदास्माकं शत्रुभिः सह १ घोरा भीमरूपा १ समृतिः युद्धं १ भवाति भवेत् । १ अध तदानीं १ नः
अस्मदीयस्य १ तन्वः शरीरस्य १ गोपाः रक्षकः १ बोधि १ स्म अबोधि । शत्रुभ्यः सकाशात् अस्मान्
रक्षकत्वेन बुद्धवानसि खलु ॥

भुवोऽविता वामदेवस्य धीनां भुवः सखावृको वाजसातौ ।

त्वामनु प्रमतिमा जगन्मोरुशंसो जरित्रे विश्वधं स्याः ॥ १८ ॥

भुवः । अविता । वामदेवस्य । धीनाम् । भुवः । सखा । अवृकः । वाजसातौ ।

त्वाम् । अनु । प्रमतिम् । आ । जगन्म । उरुशंसः । जरित्रे । विश्वधं । स्याः ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वं वामदेवस्य वामदेवास्यस्य मन्त्रद्रष्टुर्मम संबन्धिनीनां वधीनां कर्मणाम् अवित्ता
रक्षिता भुवः भव । अवृकः हिंसारहितस्त्वं वाजसातौ युद्धे सखा मम सुहृत् भुवः भव । हे
इन्द्र वयं प्रमत्तिं प्रकृष्टज्ञानं त्वामनु लक्ष्यीकृत्य आ वजगन्म आगच्छाम । स त्वं विश्वध सर्वदा
वजरित्रे स्तोत्रे उरुशंसः महता शंसनेन युक्तः स्याः भवेः ॥

एभिर्नृभिरिन्द्र त्वायुभिष्टा मघवद्विर्मघवन्विश्व आजौ ।

द्यावो न द्युमैरभि सन्तो अर्यः क्षपो मदेम शरदश्च पूर्वीः ॥ १९ ॥

एभिः । नृभिः । इन्द्र । त्वायुभिः । त्वा । मघवत्क्षपिः । मघवन् । विश्वे । आजौ ।

द्यावः । न । द्युमैः । अभि । सन्तः । अर्यः । क्षपः । मदेम । शरदः । च । पूर्वीः ॥ १९ ॥

हे मघवन् धनवन् इन्द्र विश्वे विश्वस्मिन् आजौ संप्रामे त्वायुभिः शत्रुजयार्थं त्वां काम-
यमानैः मघवद्विः स्वदर्थं दीयमानहविलक्षणैर्धनैरुपेतैः एभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः नृभिः^१
पुत्रपौत्राद्यैः परिजनैः सहिता वयं यजमानाः^२ द्युमैः धनैः द्यावो न द्योतमानाः^३ प्रकाशमाना
धनिनो यथा तथा अर्यः अरीन् शत्रून्^४ अभि सन्तः अभिभवन्तः क्षपः सर्वा रात्रीः पूर्वीः बह्वीः
शरदश्च संवत्सरांश्च मदेम स्तवाम । यजमानाः^५ सर्वेषु कालेषु स्तोत्रैरिन्द्रं हर्षयन्तीत्यर्थः ॥

एवेदिन्द्राय वृषभाय वृष्णे ब्रह्माकर्म भृगवो न रथम् ।

नू चिद्यथा नः सुख्या वियोषदसन्न उग्रोऽविता तनूपाः ॥ २० ॥

एव । इत् । इन्द्राय । वृषभाय । वृष्णे । ब्रह्मा । अकर्म । भृगवः । न । रथम् ।

नू । चित् । यथा । नः । सुख्या । वियोषत् । असत् । नः । उग्रः । अविता । तनूपाः ॥ २० ॥

यथा इन्द्रः नः अस्मदीयानि सुख्याः सुख्यानि कर्माणि नू चित् क्षिप्रमेव^१ वियोषत् न
पृथक्कुर्यात् । उग्रः तेजस्वी तनूपाः शरीराणां^२ पालक इन्द्रो यथा नः अस्मान् अवित्ता रक्षिता
असत् स्यात् । तथा वयं यजमानाः एवेत् एवमेवोक्तप्रकारेण इन्द्राय वृषभाय कामानां वर्षित्रे
वृष्णे नित्यतरुणाय ब्रह्म स्तोत्रम् अकर्म अकुर्म । तत्र दृष्टान्तः । भृगवः दीप्तास्तक्षणाः रथं न
रथमिव तद्वत् । यजमानेभ्यो यथेन्द्रोऽभीप्सितफलप्रदो भवति तथेन्द्रं यजमानाः स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-‘नृभिः..... यजमानाः’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘द्योतमानाः’
नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘शत्रून्’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-भ-यजमानाः त्वा त्वां नृभिः
पुत्रपौत्राद्यैः परिजनैः सहिता वयं यजमानाः । ५. न-भ-ल-स-‘क्षिप्रमेव’ नास्ति । ६. ख-ग-च-
ण-त-न-फ-भ-स-शरीरिणाम् ।

नू षुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योऽ न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २१ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ २१ ॥

हे इन्द्र नु क्षिप्रं वस्तुतः पूर्वैर्ऋषिभिः संस्तुतः नु क्षिप्रं गृणानः अस्माभिः स्तूयमानश्च त्वम् इषम् अन्नं जरित्रे स्तोत्रे मह्यं नद्यो न अद्भिर्नदीरिव पीपेः प्यायय प्रवृद्धं कुरु । हे हरिवः हरिवन् हरिसंज्ञकाश्वपेतेन्द्र ते तुभ्यं नव्यं नवतरं ब्रह्म स्तोत्रम् अकारि अस्माभिः क्रियते । रथ्यः रथवन्तो वयं धिया प्रज्ञारूपया स्तुत्या सदासाः त्वां सर्वदा भजमानास्त्वदर्थं हवीरूपस्य अन्नस्य दातारो वा स्याम भूयास्म ॥ ॥ २० ॥

‘ त्वं महौ इन्द्र तुभ्यम् ’ इत्येकविंशत्युचं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्यार्षम्^३ । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ त्वं महौ असिकन्यामेकपदा ’ इति । ‘ असिकन्यां यजमानो न होता ’ इत्येकपदा विराट् शिष्टा विंशतिः त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । समूह्ये दशरात्रेऽष्टमेऽहनि निष्केवल्ये इदं सूक्तं विनियुक्तम्^४ । तथा च सूत्रितं—‘ त्वं महौ इन्द्र तुभ्यमिति निष्केवल्यम् ’ (आश्व. श्रौ. ८. ७) इति । इन्द्रस्य वृत्रघ्नः ‘ त्वं महौ ’ इति पशुपुरोडाशस्यानुवाक्या । सूत्रितं च—‘ त्वं महौ इन्द्र तुभ्यं ह क्षाः सत्राहणम् ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

त्वं महौ इन्द्र तुभ्यं ह क्षा अनु क्षत्रं मंहना मन्यत द्यौः ।

त्वं वृत्रं शवसा जघन्वान्तसृजः सिन्धूरहिना जग्रसानान् ॥ १ ॥

त्वम् । महान् । इन्द्र । तुभ्यम् । ह । क्षाः । अनु । क्षत्रम् । मंहना । मन्यत । द्यौः ।

त्वम् । वृत्रम् । शवसा । जघन्वान् । सृजः । सिन्धून् । अहिना । जग्रसानान् ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वं महान् प्रभूतो भवसि । क्षाः पृथिवी । क्षा इति पृथिवीनामैतत् । मंहना महत्त्वेन युक्ता सती तुभ्यं ह त्वदर्थमेव क्षत्रं त्वदीयं बलम् अनु मन्यत अन्वमन्यत । अनुमती-चकार । द्यौः च त्वदर्थं बलमन्वमन्यत । हे इन्द्र त्वं शवसा त्वदीयेन बलेन वृत्रं लोकानाम^५ आवरकं वृत्रनामकम् असुरं जघन्वान् हतवान् । किंच अहिना वृत्रेण जग्रसानान् जग्रहाणान् प्रस्तान् ॥ ग्रसतेलिटः कानजादेशः ॥ सिन्धून् अपः^६ सृजः असृजः^७ सृष्टवानसि^८ ॥

१. ग-इन्द्र हे; न-स-हे इन्द्र । २. ख-ग-च-ण-भ-अन्धसः अन्नस्य । ३. घ-वामदेव ऋषिः; न-ल-स-‘ वामदेवस्यार्ष ’ नास्ति । ४. ल-निविद्धानीयम् । ५. ख-ग-घ-च-ण-भ-‘ लोकानां... नामक ’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ अपः ’ नास्ति । ७. ण-त-असृजः ह सृष्टवानसि खलु ।

तव त्विषो जनिमन्त्रेजत द्यौ रेजद्भूमिर्भियसा स्वस्य मन्योः ।

ऋघायन्तं सुम्बः^१ पर्वतासु आर्दन्धन्वानि सरयन्त आपः ॥ २ ॥

तव । त्विषः । जनिमन् । रेजत् । द्यौः । रेजत् । भूमिः । भियसा । स्वस्य । मन्योः ।

ऋघायन्तं । सुऽम्बः । पर्वतासः । आर्दन् । धन्वानि । सरयन्ते । आपः ॥ २ ॥

हे इन्द्र^१ त्विषः दीप्यमानस्य^२ तव त्वदीये^३ जनिमन् जन्मनि सति^४ द्यौः अन्तरिक्षं^५ स्वस्य त्वदीयात्^६ मन्योः कोपात् । पञ्चम्यर्थे^७ षष्ठी । भियसा जातभयेन^८ रेजत अरेजत् । अकम्पत^९ । भूमिः च रेजत् कम्पमाना बभूव । सुम्बः महान्तः पर्वतासः । पर्वता मेघाः । ऋघायन्तं सस्यादीनां वृष्टिप्रदानार्थं नियामकेन^{१०} त्वया अबाध्यन्त^{११} । तथा^{१२} मेघाः^{१३} आर्दन् प्राणिनां पिपासारूपं पीडामहिसन् । तथा मेघाः धन्वानि उदकरहितान् देशान् आपः अपः सरयन्ते गमयन्ति ॥

भिनद्गिरिं शर्वसा वज्रमिष्णन्नाविष्कृण्वानः सहसान ओजः ।

वधीद्वृत्रं वज्रेण मन्दसानः सरन्नापो जर्वसा हतवृष्णीः ॥ ३ ॥

भिनत् । गिरिम् । शर्वसा । वज्रम् । इष्णन् । आविःऽकृण्वानः । सहसानः । ओजः ।

वधीत् । वृत्रम् । वज्रेण । मन्दसानः । सरन् । आपः । जर्वसा । हतऽवृष्णीः ॥ ३ ॥

सहसानः शत्रूणामभिभवन् ओजः तेजः आविष्कृण्वानः आविष्कुर्वन् इन्द्रः वज्रमिष्णन् वज्रं प्रेरयन् शर्वसा बलेन गिरिं पर्वतजातं भिनत् अभिनत् बिभेद । किञ्च मन्दसानः सोमेन मोदमान इन्द्रः वज्रेण वृत्रं वृत्रनामानमसुरं वधीत् अवधीत् जघान । ततः आपः वृत्रेणावृतान्युदकानि हतवृष्णीः । हतो वृषा^१ वृत्रो यासां ता हतवृष्ण्यः । ता वृत्रवधानन्तरं निवारण-रहिताः सत्यः जर्वसा वेगेन सरन् असरन्^२ अगच्छन्^३ ॥

सुवीरस्ते जनिता मन्यत द्यौरिन्द्रस्य कर्ता स्वपस्तमो भूत् ।

य ई^४ जजान स्वर्ग्यं सुवज्रमनपच्युतं सदसो न भूम ॥ ४ ॥

सुऽवीरः । ते । जनिता । मन्यत । द्यौः । इन्द्रस्य । कर्ता । स्वपःऽतमः । भूत् ।

यः । ईम् । जजान । स्वर्ग्यम् । सुऽवज्रम् । अनपऽच्युतम् । सदसः । न । भूम ॥ ४ ॥

१. त-जातेन भयेन । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स-अकम्पयत् । ३. ख-ग-च-ण-फ-भ-नियामकत्वेन । ४. ख-ग-च-आबध्यन्त । ५. ख-ग-घ-च-ण-भ-‘ तथा मेघाः ’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-ल-स-‘ वृषा ’ नास्ति । ७. ख-ग-घ-ण-न-भ-ल-स-अगच्छन् ; च-फ-आगच्छन् ; प-असरन् आगच्छन् ।

हे इन्द्र ^१यः प्रजापतिः ^२स्वयम् ऋषिगादिभिः स्तुत्यं ^३सुवज्रं शोभनवज्रोपेतं ^४सदसः स्वकी-
यात् स्वर्गाख्यात् स्थानात् ^५अनपच्युतं विच्युतिरहितं च । ^६न इति समुच्चयार्थे । ^७भूम भूमा
महत्त्वेन युक्तम् ^८ईम् एनं त्वां ^९जजान अजीजनत् ॥ 'जन जनने' इति धातुः ॥ ^{१०}द्यौः द्योतमानः
^{११}ते तव ^{१२}जनिता जनयिता स प्रजापतिः ^{१३}सुवीरः शोभनपुत्रवानहमस्मीति ^{१४}मन्यत अमन्यत ।
किंच ^{१५}इन्द्रस्य ^{१६}कर्ता इन्द्रस्य ^{१७}जनयिता प्रजापतिः ^{१८}स्वपस्तमः अत्यन्तं ^{१९}शोभनकर्मा ^{२०}अभूत् ॥

य एक इच्छ्यावयति प्र भूमा राजा कृष्टीनां पुरुहूत इन्द्रः ।

सत्यमेनमनु विश्वे मदन्ति रातिं देवस्य गृणतो मघोनः ॥ ५ ॥

यः । एकः । इत् । च्यवयति । प्र । भूम । राजा । कृष्टीनाम् । पुरुहूतः । इन्द्रः ।

सत्यम् । एनम् । अनु । विश्वे । मदन्ति । रातिम् । देवस्य । गृणतः । मघोनः ॥ ५ ॥

^१कृष्टीनां सर्वासां प्रजानां ^२राजा प्रभुः ^३पुरुहूतः बहुभिराहूतः ^४एक इत् देवानां मध्ये
मुख्य एव ^५यः ^६इन्द्रः ^७भूम भूतं निष्पन्नं शत्रुभ्यो भयं ^८प्र च्यावयति प्रकर्षेण नाशयति ।
^९विश्वे सर्वे यजमानाः ^{१०}मघोनः मघवतः । हविलक्ष्णधनवत इत्यर्थः । ^{११}देवस्य इन्द्रसमाश्रयात्
द्योतमानस्य ^{१२}गृणतः स्तुवतः ^{१३}रातिं बन्धुम् ^{१४}एनम् इन्द्रम् ^{१५}अनु लक्ष्मीकृत्य ^{१६}सत्यम् एव
^{१७}मदन्ति स्तुवन्ति ॥ ॥ २१ ॥

सुत्रा सोमा अभवन्नस्य विश्वे सुत्रा मदासो बृहतो मदिष्ठाः ।

सुत्राभवो वसुपतिर्वद्वनां दत्रे विश्वा अधिथा इन्द्र कृष्टीः ॥ ६ ॥

सुत्रा । सोमाः । अभवन् । अस्य । विश्वे । सुत्रा । मदासः । बृहतः । मदिष्ठाः ।

सुत्रा । अभवः । वसुपतिः । वसूनाम् । दत्रे । विश्वाः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ॥ ६ ॥

^१विश्वे सर्वे ^२सोमाः ^३अस्य इन्द्रस्य ^४सुत्रा । सत्रेति सत्यनामैतत् । सत्यमेव प्रभूताः
^५अभवन् । किंच ^६मदासः मदा मदकराः सोमाः ^७बृहतः महतोऽस्येन्द्रस्य ^८मदिष्ठाः मादयितृमाः
^९सुत्रा सत्यमेवाभवन् । हे ^{१०}इन्द्र त्वं ^{११}वसुपतिः धनपतिः । न केवलं धनपतिः किंतु ^{१२}वसूनां सर्वेषां
पश्वादीनां धनानां पतिः ^{१३}सुत्रा सत्यमेव ^{१४}अभवः भवसि । हे ^{१५}इन्द्र त्वं ^{१६}दत्रे धने निमित्तभूते सति
^{१७}विश्वाः सर्वाः ^{१८}कृष्टीः स्तोत्रीः प्रजाः ^{१९}अधिथाः धारयसि ^{२०}॥

त्वमर्धं प्रथमं जायमानोऽमे विश्वा अधिथा इन्द्र कृष्टीः ।

त्वं प्रति प्रवर्त आशयानमहि वज्रेण मघवन्वि वृश्चः ॥ ७ ॥

त्वम् । अर्धं । प्रथमम् । जायमानः । अमे । विश्वाः । अधिथाः । इन्द्र । कृष्टीः ।

त्वम् । प्रति । प्रवर्तः । आशयानम् । अहिम् । वज्रेण । मघवन् । वि । वृश्चः ॥ ७ ॥

वअध अपि च वप्रथमस् एव वजायमानः वत्वम् वअमे वृत्रनिमित्ते भये सति वविश्वाः सर्वाः
वकृष्टीः प्रजाः वअधियाः रक्षकत्वेन धारयसि । हे वमघवन् धनवन् वइन्द्र वत्वं वप्रति वप्रवतः
प्रति प्रवणानुदकवतो देशान् लक्ष्मीकृत्य वआशयानम् अपां निरोधकम् वअहि वृत्रनामानमसुरं ववज्रेण
ववि ववृश्चः व्यवृश्चः^१ छिन्नवानसि ॥

इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पशौ 'सत्राहणम्' इति हविषोऽनुवाक्या । सूत्रितं च- 'सत्राहणं दाष्टपि
तुम्रमिन्द्रं सहदातुं पुरुहूत क्षियन्तम्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

सत्राहणं दाष्टपिं तुम्रमिन्द्रं महामपारं वृषभं सुवज्रम् ।

हन्ता यो वृत्रं सनितात वाजं दाता मघानि मघवा सुराधाः ॥ ८ ॥

सत्राहणम् । दाष्टपिम् । तुम्रम् । इन्द्रम् । महाम् । अपारम् । वृषभम् । सुवज्रम् ।

हन्ता । यः । वृत्रम् । सनिता । उत । वाजम् । दाता । मघानि । मघवा । सुराधाः ॥ ८ ॥

वसत्राहणं बहूनां शत्रूणां हन्तारं वदाष्टपिम् अत्यन्तं धर्षकं वतुम्रम् । तुमिः प्रेरणकर्मा^२ । शत्रूणां
प्रेरकं वमहां महान्तम् वअपारम् अपरिमाणम् । विनाशरहितमित्यर्थः । ववृषभं कामानां वर्धितारं
वसुवज्रं शोभनेन वज्रेणोपेतम् वइन्द्रम् । वयं स्तोतारः स्तुमेति शेषः । वयः इन्द्रः ववृत्रं वृत्रनामानम्
असुरं वहन्ता हिंसिता भवति । वउत अपि च य इन्द्रः ववाजम् अन्नं वसनिता दाता भवति ।
वसुराधाः^३ शोभनधनयुक्तो यः वमघवा इन्द्रः^३ वमघानि धनानि वदाता भवति । तमिन्द्रं
स्तुमेति पूर्वेण अन्वयः^४ ॥ अत्र सर्वत्र तृनन्तत्वात् 'न लोकाव्ययं'^५ इति^६ षष्ठीप्रतिषेधे सति
द्वितीयैव भवति ॥

अयं वृत्थातयते समीचीयं आजिषु मघवा शृण्व एकः ।

अयं वाजं भरति यं सनोत्यस्य प्रियासः सख्ये स्याम ॥ ९ ॥

अयम् । वृत्तः । चातयते । समुड्डीचीः । यः । आजिषु । मघवा । शृण्वे । एकः ।

अयम् । वाजम् । भरति । यम् । सनोति । अस्य । प्रियासः । सख्ये । स्याम ॥ ९ ॥

वमघवा धनवान् वयः इन्द्रः वआजिषु संप्राप्तेषु वएकः मुख्य एव वशृण्वे श्रूयते । वअयम्
इन्द्रः वसमीचीः संगताः ववृत्तः । वृण्वन्त्याच्छादयन्ति लोकानिति वृत्तः शत्रुसेनाः । ताः वचातयते
नाशयति । वअयम् इन्द्रः वयं^६ ववाजं यदन्नं^७ वसनोति यजमानाय ददाति तं वाजं वभरति
यजमानस्य तदन्नं दातुं बिभर्ति । स्तोतारो वयम् वअस्य एवंभूतस्येन्द्रस्य वसख्ये सखित्वे वप्रियासः
प्रियाः वस्याम भवेम ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स- 'व्यवृश्चः' नास्ति । २. ण-प्रेरणे । ३. ख-ग-घ-ण-त-न-प-
फ-भ-किंच मघवा धनवान् सुराधाः सत्यधनवान् । ४. घ-ल-संबन्धः । ५. ल-इत्यादिना । ६. ण-यं
यत् । ७. ख-ग-घ-ण-त-न-प-फ-भ-स-अन्नम् ।

अयं शृण्वे अध जयन्नुत वन्नयमुत प्र कृणुते युधा गाः ।

युदा सत्यं कृणुते मन्युमिन्द्रो विश्वं दृळ्हं भयत् एजदस्मात् ॥ १० ॥

अयम् । शृण्वे । अध । जयन् । उत । वन्न । अयम् । उत । प्र । कृणुते । युधा । गाः ।

युदा । सत्यम् । कृणुते । मन्युम् । इन्द्रः । विश्वम् । दृळ्हम् । भयते । एजत् । अस्मात् ॥ १० ॥

अध अपि च अयम् इन्द्रः जयन् शत्रून् विजयन् शृण्वे श्रूयते । सर्वत्र प्रख्यातो भवति ।
उत अपि च वन्न शत्रून् हिंसन् सर्वत्र श्रूयते । उत अपि च अयम् इन्द्रः युधा युद्धेन गाः
पशून् प्र कृणुते शत्रुस्काशात् आहरति । किञ्च इन्द्रः यदा मन्युं कोपं सत्यम् एव कृणुते
द्विषदर्थं करोति तदानीं दृळ्हं दृढं स्थिरं स्थावररूपम् एजत् कम्पमानं जङ्गमरूपं च विश्वं
समस्तं जगत् अस्मात् इन्द्रात् भयते बिभेति ॥ ॥ २२ ॥

समिन्द्रो गा अजयत्सं हिरण्या समश्विया मघवा यो ह पूर्वीः ।

एभिर्नृभिर्नृतमो अस्य शकै रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः ॥ ११ ॥

सम् । इन्द्रः । गाः । अजयत् । सम् । हिरण्या । सम् । अश्विया । मघवा । यः । ह । पूर्वीः ।

एभिः । नृभिः । नृतमः । अस्य । शकैः । रायः । विभक्ता । सम्भरः । च । वस्वः ॥ ११ ॥

यो ह यः खलु मघवा धनवान् इन्द्रः गाः असुराणां सम् अजयत् सम्यक् जितवान्
भवति । किञ्च हिरण्या हिरण्यानि हितरमणीयानि शत्रुसंबन्धीनि धनानि सम् अजयत् । तथा
अश्विया अश्व्यानि शत्रुसंबन्धिनोऽश्वसमूहान् सम्यक् जयति स्म । तथा पूर्वीः बह्वीः शत्रुसेनाः
समजयत् । इन्द्रः सर्वान् शत्रून् जित्वा सकलमपि पश्चादिधनमपहृतवानित्यर्थः । शकैः सामर्थ्यैः
नृतमः नेतृतमः पश्चादीनामतिशयेन निर्वाहकः स इन्द्रः एभिर्नृभिः नेतृभिः स्तोतृभिः स्तुतः सन्
अस्य रायः पश्चादिरूपस्य धनस्य विभक्ता स्तोतृभ्यो विभागस्य कर्ता । दाता भवतीत्यर्थः । किञ्च
वस्वः वसुनो धनस्य संभरश्च संभर्ता धारकश्च भवति ॥

कियत्स्विदिन्द्रो अध्येति मातुः कियत्पितुर्जनितुर्यो जजान ।

यो अस्य शुष्मं मुहुकैरियति वातो न जूतः स्तनयद्विरभैः ॥ १२ ॥

कियत् । स्वि । इन्द्रः । अधि । एति । मातुः । कियत् । पितुः । जनितुः । यः । जजान ।

यः । अस्य । शुष्मम् । मुहुकैः । इर्यति । वातः । न । जूतः । स्तनयत् । अमिः । अभैः ॥ १२ ॥

१. ख-ग-च-न-फ-म-स-‘अयमिन्द्रः’ नास्ति । २. न-ल-स-‘दृळ्हं’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-
च-ण-त-न-म-स-‘स्थिरं’ नास्ति । ४. त-स्थावररूपं च ।

यः ^१इन्द्रः ^२मातुः जनन्याः सकाशात् ^३कियत्स्वित् यावद्वलम् ^४अध्येति अधिगच्छति ।
^५पितुः सकाशात् ^६कियत् यावद्वलमधिगच्छति । ^७यः ^८इन्द्रः ^९जनितुः जनयितुर्यस्मात् प्रजापतेः
 सकाशादिदं इदममानं जगत् ^{१०}जजान अजनयत् । ^{११}यः इन्द्रः तस्मात् प्रजापतेः सकाशात् ^{१२}अस्य
 जगतः ^{१३}शुष्मं यावद्वलं ^{१४}मुहुकैः मुहुर्मुहुः ^{१५}इयति प्रेरयति । ^{१६}स्तनयद्भिः गर्जद्भिः ^{१७}अभ्रैः मेघैः ^{१८}वृत्तः
 प्रेरितः ^{१९}वातो ^{२०}न वायुरिव तथा स इन्द्रः स्तोतृभिर्जुतः प्रेरितः ^{२१}हविष्पदानार्थमाहूतो भवति ॥

क्षियन्तं त्वमक्षियन्तं कृणोतीर्यति रेणुं मघवा समोहम् ।

विभञ्जनुरशनिमाँइव द्यौरुत स्तोतारं मघवा वसौ धात् ॥ १३ ॥

क्षियन्तम् । त्वम् । अक्षियन्तम् । कृणोति । इर्यति । रेणुम् । मघवा । समऽओहम् ।

विऽभञ्जनुः । अशनिमान्ऽइव । द्यौः । उत । स्तोतारम् । मघवा । वसौ । धात् ॥ १३ ॥

मघवा धनवानिन्द्रः ^१क्षियन्तं धनराहित्येन क्षीयमाणं ^२त्वम् एकं जनम् ^३अक्षियन्तं धनेन
 अक्षीयमाणं ^४कृणोति करोति । अकिंचनः कश्चिदपुरुषः इन्द्रं स्तुत्वा धनसमृद्धौऽभवदित्यर्थः । ^५अशनि-
 मान् अशनिना युक्तः ^६द्यौः ^७इव अन्तरिक्षमिव ^८विभञ्जनुः शत्रूणां विशेषेण भञ्जकः ^९मघवा इन्द्रः
^{१०}समोहं समूहं ^{११}रेणुं पापम् ^{१२}इर्यति स्तोतुः सकाशात् प्रेरयति ^{१३} । ^{१४}उत अपि च ^{१५}मघवा
 धनवानिन्द्रः ^{१६}स्तोतारं ^{१७}वसौ धने ^{१८}धात् अधात् निदधाति ॥

अयं चक्रमिषणत्सूर्यस्य न्येतशं रीरमतससृमाणम् ।

आ कृष्ण ई जुहुराणो जिघर्ति त्वचो बुधे रजसो अस्य योनौ ॥ १४ ॥

अयम् । चक्रम् । इषणत् । सूर्यस्य । नि । एतशम् । रीरमत । ससृमाणम् ।

आ । कृष्णः । ईम् । जुहुराणः । जिघर्ति । त्वचः । बुधे । रजसः । अस्य । योनौ ॥ १४ ॥

‘प्रेतशं सूर्यं पस्पृधानम्’ (ऋ. सं. १. ६१. १५) इत्यर्थे पूर्वं काचिदाख्यायिका सूचिता ।
 अत्रापि ‘अयं चक्रम्’ इति पूर्वार्थे सा^१ सूच्यते^२ । स्वश्वनामा कश्चिदाजा । स च पुत्रार्थं सूर्यमुपास्ते ।
 स च सूर्यः पुत्ररूपेण स्वयमेव तत्रोत्पन्नः सन् एतशाख्येन महर्षिणा सार्धं युद्धं चकार । तदानीं स
 ऋषिः युद्धे जयार्थमिन्द्रं तुष्टाव । स इन्द्रः तेन स्तूयमानः सन् स्वश्वपुत्रस्य सूर्यस्य संबन्धिनः संग्रामात्
 एनमपालयदिति । ^३अयम् इन्द्रः ^४सूर्यस्य ^५चक्रम् आयुधम् ^६इषणत् प्रेरयत् । ^७ससृमाणं युद्धार्थं सरन्तं
 गच्छन्तम् ^८एतशम् एतशनामानमृषिं ^९नि ^{१०}रीरमत न्यरीरमत निवारितवान् । ^{११}जुहुराणः कुटिलं यथा
 भवति तथा संचरन् ^{१२}कृष्णः कृष्णवर्णो मेघः ^{१३}त्वचः तेजसः ^{१४}बुधे मूलभूते ^{१५}रजसो ^{१६}अस्य उदकस्य

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-‘सकाशात्’ नास्ति । २. ख-ग-च-न-सः । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-प-
 फ-भ-कियज्जगत् । ४. ख-ग-च-ण-‘प्रेरितः’ नास्ति । ५. ख-भ-ल-संमूहम् । ६. ख-ग-घ-ण-भ-ल-प्रेरयति
 तत् ; त-स-प्रेरयति ततः । ७. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स्तूयते ; ल-सूच्यते, स-श्रूयते । ८. न-ल-स-
 ‘एतशं’ नास्ति ।

व्योनौ स्थानेऽन्तरिक्षे स्थितम् ईम् एनमिन्द्रम् आ विजघति आसिञ्चति । शत्रूणां प्रेरिताञ्चक्रादेस्वस्तं ररक्षेत्यर्थः ॥

असिक्न्यां यजमानो न होता ॥ १५ ॥

असिक्न्याम् । यजमानः । न । होता ॥ १५ ॥

एकपदेयमृक्^१ पूर्वर्चा सह दृष्टान्तत्वेन संबध्यते । असिक्न्यां रात्रौ यजमानो न यजमान इव होता होतास्माद्वातारमग्निम् । द्वितीयार्थे प्रथमा । सोमेनासिञ्चति तद्वन्मेघ इन्द्रम् आसिञ्चतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

गव्यन्त इन्द्रं सखाय विप्रा अश्वयन्तो वृषणं वाजयन्तः ।

जनीयन्तो जनिदामक्षितोतिमा च्यावयामोऽवते न कोशम् ॥ १६ ॥

गव्यन्तः । इन्द्रम् । सखायम् । विप्राः । अश्वयन्तः । वृषणम् । वाजयन्तः ।

जनीयन्तः । जनिदाम् । अक्षितऽऊतिम् । आ । च्यावयामः । अवते । न । कोशम् ॥ १६ ॥

गव्यन्तः गा इच्छन्तः अश्वयन्तः अश्वानिच्छन्तः वाजयन्तः वाजमन्नमिच्छन्तः जनीयन्तः जायाश्च^२ इच्छन्तः विप्राः मेधाविनः स्तोतारो वयं सखाय इन्द्रसंबन्धिने सखित्वाय वृषणं कामानां वर्धितारं जनिदां जायाप्रदम् अक्षितोतिम् अक्षीणरक्षम् । सर्वदा रक्षाकरमित्यर्थः । एवंभूतम्^३ इन्द्रम् आ च्यावयामः आगमयामः । तत्र दृष्टान्तः । अवते कूपे । अवत इति कूपनाम ' अवतः अवटः क्रिविः ' (नि. ३. २३. ७) इति कूपनामसु पाठात् । कोशं न जलोद्धरणपात्रमिव । पुरुषा जलोद्धरणपात्रं जलेन पूरयितुं कूपे यथा आच्यावयन्ति तथा वयमाच्यावयाम इत्यर्थः^४ ।

त्राता नो बोधि ददृशान आपिरभिख्याता मर्दिता सोम्यानाम् ।

सखा पिता पितृतमः पितृणां कर्तुमु लोकमुशते वयोधाः ॥ १७ ॥

त्राता । नः । बोधि । ददृशानः । आपिः । अभिख्याता । मर्दिता । सोम्यानाम् ।

सखा । पिता । पितृतमः । पितृणाम् । कर्तुम् । ईम् । ऊँ इति । लोकम् । उशते । वयोधाः ॥ १७ ॥

हे इन्द्र आपिः आसः ददृशानः सर्वं पालकत्वेन पश्यस्वं नः अस्माकं त्राता रक्षकः बोधि भव । किंच । अभिख्याता अभिद्रष्टा मर्दिता सुखयिता सोम्यानां सोमार्हाणां यजमानादीनां सखा प्रजापतिना समानख्यातिः पिता पालकः । केवलं पालको न किंतु पितृणां पालकानां मध्ये पितृतमः

१. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-स-एकपदीयमृक् । २. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-स-जायां च । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-कोशमाधारभूतमिन्द्रमवते रक्षणार्थं नाच्यावयामः न लयजामः भजेत्यर्थः । ४. घ-ण-न-स-सर्वपालकत्वेन ।

अतिशयेन पालकः ^१कर्तेषु पितृणां स्रष्टा च त्वं ^२लोकं स्वर्गादिलोकम् ^३उशते कामयमानाय स्तोत्रे
वयोधः । वय इत्यन्नामैतत् । अन्नप्रदो भव ॥

सखीयतामविता बोधि सखा गृणान इन्द्र स्तुवते वयो धाः ।

वयं ह्या तै चकृमा सबाध आभिः शमीभिर्महयन्त इन्द्र ॥ १८ ॥

सखिऽयताम् । अविता । बोधि । सखा । गृणानः । इन्द्र । स्तुवते । वयः । धाः ।

वयम् । हि । आ । ते । चकृम । सबाधः । आभिः । शमीभिः । महयन्तः । इन्द्र ॥ १८ ॥

हे इन्द्र त्वं ^१सखीयतां सखित्वमिच्छतामस्माकम् ^२अविता रक्षिता ^३बोधि भव । तथा ^४गृणामः
स्त्यमानस्त्वं ^५सखा भव । हे ^६इन्द्र ^७स्तुवते स्तुतिं कुर्वते मह्यं ^८वयः अन्नं ^९धाः अधाः धेहि^{१०} ।
हे^{११} इन्द्र^{१२} ^{१३}सबाधः बाधासहिताः ^{१४}वयं ^{१५}हि वयं खलु ^{१६}ते त्वाम् ^{१७}आ ^{१८}चकृम आह्वयामः । किं
कुर्वन्तः । ^{१९}आभिः प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानैः ^{२०}शमीभिः स्तुतिरूपैः कर्मभिः ^{२१}महयन्तः त्वां^{२२} पूजयन्तः ॥

इन्द्रस्य वृत्रघ्नः पुरोडाशस्य 'स्तुत इन्द्रः' इति याज्या । सूत्रितं च—'स्तुत इन्द्रो मघवा
यद्ध वृत्रैवा वस्व इन्द्रः सत्यः सन्नाद्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

स्तुत इन्द्रो मघवा यद्ध वृत्रा भूरीण्येको अप्रतीनि हन्ति ।

अस्य प्रियो जरिता यस्य शर्मन्किर्देवा वारयन्ते न मर्ताः ॥ १९ ॥

स्तुतः । इन्द्रः । मघवा । यत् । ह । वृत्रा । भूरीणि । एकः । अप्रतीनि । हन्ति ।

अस्य । प्रियः । जरिता । यस्य । शर्मन् । नकिः । देवाः । वारयन्ते । न । मर्ताः ॥ १९ ॥

^१यद्ध यदा खलु ^२मघवा धनवान् ^३इन्द्रः ^४स्तुतः अस्माभिः स्तुतो भवति तदेन्द्रः ^५एकः
असहाय एव ^६भूरीणि बहूनि ^७अप्रतीनि अप्रतिगमनानि । अभिगमनयुक्तानीत्यर्थः । ^८वृत्रा वृत्राणि
शत्रून् ^९हन्ति हिनस्ति । ^{१०}यस्य इन्द्रस्य ^{११}शर्मन् शर्मणि आश्रये वर्तमानं स्तोतारं ^{१२}देवाः ^{१३}नकिः
^{१४}वारयन्ते निवारणं न कुर्वन्ति । ^{१५}मर्ताः च ^{१६}न निवारयन्ते^{१७} । ^{१८}अस्य इन्द्रस्य ^{१९}जरिता स्तोता
^{२०}प्रियः भवति ॥

आग्निमास्तशस्त्रे 'एवां न इन्द्रः' इति परिधानीया । सूत्रितं च—'एवां न इन्द्रो मघवा
विरष्णीति परिदध्यात्' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स- 'स्वर्गादिलोकं' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-देहि । ३. ख-ग-
घ-च-ण-न-भ- 'हे इन्द्र' नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स- 'त्वां' नास्ति । ५. ख-ग-च-
ण-न-प-फ-भ-स-निवारयन्ते निवारणं (ख-ग-च-फ-निवारणं; भ-स-निर्धारणं) न कुर्वन्ति

एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शी करत्सत्या चर्षणीधृदनुर्वा ।

त्वं राजा जनुषां धेह्यस्मे अधि श्रवो माहिंनं यजरित्रे ॥ २० ॥

एव । नः । इन्द्रः । मघवा । विरप्शी । करत् । सत्या । चर्षणिऽधृत् । अनुर्वा ।

त्वम् । राजा । जनुषाम् । धेहि । अस्मे इति । अधि । श्रवः । माहिंनम् । यत् । जरित्रे ॥ २० ॥

‘विरप्शी बहुविधशब्दान् चर्षणीधृत् सर्वासां प्रजानां धारयिता अनर्वा अग्रत्युतः । केनापि प्रतिकूलेन न प्राप्त इत्यर्थः । मघवा धनवान् इन्द्रः एवा एवमस्माभिः स्तुतः सन् नः अस्माकं सत्या सत्यरूपाण्यभिमतानि फलानि करत् करोतु । हे इन्द्र जनुषां जन्मवतां सर्वेषां राजा प्रभुः^१ एवं माहिंनं महिन्नोपेतं यत् श्रवः यद्यशः जरित्रे स्तोत्रे देयं तद्यशः अस्मे अस्मासु अधि अधिकत्वेन धेहि । ‘एवा न इन्द्रो मघवा विरप्शीत्युत्तमया परिदधातीयं^२ वा इन्द्रो मघवा विरप्शी’ (ऐ. ब्रा. ३. ३८) इत्यादि ब्राह्मणम् ॥

नू शुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ २१ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ २१ ॥

नू^३ शुत इन्द्रेति व्याख्याता^३ ॥ ॥ २४ ॥

‘अयं पन्थाः’ इति त्रयोदशर्चमष्टमं सूक्तं त्रैष्टुभम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अयं पन्थाः सप्तोना संवाद इन्द्रादितिवामदेवानाम्’ इति । ‘यस्य वाक्यं स ऋषिः या तेनोच्यते सा देवता’ इति परिभाषितत्वात् ऋषिदेवते तत्र तत्र ज्ञातव्ये । अस्मिन् सूक्ते इन्द्रादितिवामदेवसंवादरूपिणी^४ काचित् आख्यायिका श्लोकरूपेण सूच्यते—‘गर्भस्थो ज्ञानसंपन्नो वामदेवो महामुनिः । मतिं चक्रे न जायेय योनिदेशात् मातृतः ॥ १ ॥ किंतु पार्श्वदितश्चेति ज्ञात्वा नु जननी त्विदम् । दध्यौ शान्त्यै शचीं देवीमदितिं त्विन्द्रमातरम् ॥ २ ॥ अदितिस्त्विन्द्रसहिता गर्भिणीमभ्यगाद्वने । अदितिन्द्रवामदेवाः संवादमथ चक्रिरे ॥ ३ ॥ संवाद इति सूत्रेण कथा सैषात्र सूच्यते । नोक्तो वक्तृविशेषोऽत्र ह्युपदेशेष्वनुक्तिः ॥ ४ ॥ अर्थतत्त्ववगन्तव्यो वक्तृभेद इति स्थितिः । इन्द्रोऽदितिर्ऋषिश्चास्मिन्मिथः सूक्ते समुचिरे ॥ ५ ॥ गर्भे शयानं सुचिरं मातुर्गर्भादिर्निर्गतम् । वामदेवं प्रतिब्रूत आद्ययर्चा शतक्रतुः ॥ ६ ॥ द्वितीयादिभिर्धर्चैर्ऋषिरत्राह पञ्चभिः । न ही न्वस्येति सप्त स्युरर्धर्चा अदितेर्वचः ॥ ७ ॥ ममच्चन त्वा युवतिरित्यृचः पञ्च वै मुनेः । दौर्गत्यशान्तिमत्राह वामदेवस्तथान्यथा ॥ ८ ॥ एवमर्थाद्वक्तृभेद इति बह्वचशासनम् । अर्थो विवेकस्पष्टत्वादुपदेशेषु नेरितः ॥ ९ ॥ ऋषिदेवतसिद्धयर्थं विवेकादर्थ ईरितः’ (अनु. भा. ४. १८) इति ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘प्रभुः’ नारित । २. ल-परिदध्यादियम् । ३. त-व्याख्यातेयम्; स-प्राग्व्याख्याता । ४. च-ण-‘संवादरूपा ।

अयं पन्था अनुवित्तः पुराणो यतो देवा उदजायन्त विश्वे ।

अतश्चिदा जनिषीष्ट प्रवृद्धो मा मातरममुया पत्तवे कः ॥ १ ॥

अयम् । पन्थाः । अनुऽवित्तः । पुराणः । यतः । देवाः । उत्तऽअजायन्त । विश्वे ।

अतः । चित् । आ । जनिषीष्ट । प्रवृद्धः । मा । मातरम् । अमुया । पत्तवे । कुरिति कः ॥ १ ॥

इन्द्रवाक्यम्^१ । पुराणः अनादिः । अयं प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानः । पन्थाः योनिनिर्गमनरूपो मार्गः । अनु आनुपूर्व्येण । वित्तः सर्वैर्जायमानैर्लब्धः । यतः यस्माद्योनिमार्गात् । विश्वे सर्वे । देवाः । उदजायन्त उरक्षेणोत्पन्ना भवन्ति । तस्माद्योनिमार्गान्मनुष्या उत्पन्ना भवन्तीति^२ किमु^३ वक्तव्यम् । अतश्चित् अस्माद्योनिमार्गादेव । प्रवृद्धः गर्भे प्रकर्षेण वृद्धिं गतो वामदेवः । आ । जनिषीष्ट आ समन्तात् जायताम् । अमुया अमुं । मातरं । पत्तवे पतनाय । मरणायेत्यर्थः । मा । कः मा करोतु ॥

नाहमतो निरया दुर्गहैतत्तिरश्चता पार्श्वान्निर्गमाणि ।

बहूनि मे अकृता कर्त्त्वानि युध्यै त्वेन सं त्वेन पृच्छै ॥ २ ॥

न । अहम् । अतः । निः । अय । दुःऽगहा । एतत् । तिरश्चता । पार्श्वत् । निः । गमानि ।

बहूनि । मे । अकृता । कर्त्त्वानि । युध्यै । त्वेन । सम् । त्वेन । पृच्छै ॥ २ ॥

वामदेव एवमुक्तवन्तमिन्द्रं प्रत्याह । अहम् । अतः योनिमार्गात् । न । निरया न निरयाणि । न निर्गच्छानि । एतत् योनिनिर्गमरूपं वर्त्म^४ दुर्गहा दुर्ग्रहम्^५ । दुःखेन^६ ग्राह्यम्^७ । न प्राप्यं भवतीत्यर्थः । किंतु तिरश्चता तिरश्चीनात् । पार्श्वत् । निर्गमानि निर्गच्छानि । योनिदेशादनिर्गतोऽहं पार्श्वं भित्त्वा निर्गच्छानीत्यर्थः । अन्यैरकृतमिदमेव न केवलं मया क्रियते किंवन्यैः अकृतानि^८ । बहूनि कर्माणि । मे । कर्त्त्वानि कर्तव्यानि सन्ति । त्वेन एकेन सपत्नेन विवदमानेन सह । युध्यै युद्धं करवाणि । त्वेन एकेन बुभुक्षुना । सं । पृच्छै सम्यक् पृच्छानि ॥

परायतीं मातरमन्वचष्ट न नानु गान्यनु नू गमानि ।

त्वष्टुर्गृहे अपिबत्सोममिन्द्रः शतधन्यं चम्बोः सुतस्य ॥ ३ ॥

पराऽयतीम् । मातरम् । अनु । अचष्ट । न । न । अनु । गानि । अनु । नु । गमानि ।

त्वष्टुः । गृहे । अपिबत् । सोमम् । इन्द्रः । शतऽधन्यम् । चम्बोः । सुतस्य ॥ ३ ॥

१. न-ल-स-‘इन्द्रवाक्यं’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-स-भवन्ति । ३. ल-किम् । ४. त-दुर्ग्रहम् । ५. न-दुर्ग्रहणीयम् । ६. ख-ग-घ-ण-फ-पार्श्वे । ७. ख-ग-घ-ण-प-फ-भ-अकृता सपत्नेनाकृतानि । ८. त-पृच्छामि ।

मयि गर्भस्थिते^१ सतीन्द्रो मदीयां^२ वमातरं^३ परायतीं^४ परेतां^५ त्रियमाणाम्^६ वन्वचष्ट^७ अन्वववीत् ।
 एवमपि इदानीं गर्भे स्थितोऽहं पुराणं पन्थानं^८ वन^९ वनानु^{१०} वगानि नानुगच्छानीति न । किंतु^{११} वनु^{१२} क्षिप्रम्^{१३}
 वनु^{१४} वगमानि अनुगच्छान्येव । वामदेवः स्वकीयमकृत्यकारित्वं परिहृत्येन्द्रस्याकृत्यकारित्वम् उत्तरा-
 ध्वेन^{१५} प्रतिपादयति । इन्द्रः^{१६} वचमोः सोमाभिषवफलकयोः^{१७} सुतस्य सोमं सुतवतोऽभिषुतवतः^{१८}
 वत्तुः^{१९} संबधिनि^{२०} वृहे अनुपहृतः सन्^{२१} वशतधन्यं बहुधनेन क्रीतं^{२२} सोमम्^{२३} वपिबत् बलात्कारेण
 सोमस्य पानं कृतवान् । अयमर्थस्तैत्तिरीयैः 'त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रं सोममाहरत्' (तै. सं. २. ४. १२.
 १) इत्यनुवाके महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितः ॥

किं स ऋधकृणवद्यं सहस्रं मासो जभारं शरदश्च पूर्वीः ।

नही न्वस्य प्रतिमानमस्त्यन्तर्जातेषुत ये जनित्वाः ॥ ४ ॥

किम् । सः । ऋधक् । कृणवत् । यम् । सहस्रम् । मासः । जभारं । शरदः । च । पूर्वीः ।

नहि । नु । अस्त्य । प्रतिमानम् । अस्ति । अन्तः । जातेषु । उत । ये । जनिऽत्वाः ॥ ४ ॥

अदितिः^१ यम् इन्द्रं^२ सहस्रं बहुन्^३ मासः मासान्^४ पूर्वीः बह्वीः^५ शरदश्च संवत्सरांश्च^६ जभार
 वभार ॥ बिभर्तेरिदं रूपम् ॥ गर्भे स्थित इन्द्रो बहुषु संवत्सरेष्वदितिं क्लेशितवानित्यर्थः । एवंभूतः^७ सः
 इन्द्रः^८ किं यत्^९ किमपि । सर्वमपीत्यर्थः । ऋधक्^{१०} विरुद्धं कर्म^{११} कृणवत्^{१२} अकरोत् । इन्द्रस्य^{१३} आक्षेपम्^{१४}
 असहमानादितिरिन्द्रमातापि एनं प्रति ब्रूते । हे वामदेव^{१५} जातेषु उत्पन्नेषु देवादिवु^{१६} अन्तः^{१७} मध्ये^{१८} अस्य
 इन्द्रस्य^{१९} प्रतिमानम्^{२०} उपमानं^{२१} नहि^{२२} अस्ति न विद्यते खलु । नु^{२३} इति पादपूरणार्थः^{२४} । उत^{२५} अपि च
 ये देवादयः^{२६} जनिऽत्वाः^{२७} जनयितव्या जनयिष्यमाणास्तेषु मध्ये^{२८} इन्द्रस्य^{२९} प्रतिमानं नास्ति ॥

अवद्यमिव मन्यमाना गुहाकरिन्द्रं माता वीर्येणा न्यृष्टम् ।

अथोदस्थात्स्वयमत्कं वसान आ रोदसी अपृणाञ्जार्यमानः ॥ ५ ॥

अवद्यम्^१ इव^२ । मन्यमाना^३ । गुहा^४ । अक्^५ । इन्द्रम्^६ । माता^७ । वीर्येण^८ । निऽऋष्टम्^९ ।

अथ^{१०} । उत^{११} । अस्थात्^{१२} । स्वयम्^{१३} । अत्कम्^{१४} । वसानः^{१५} ।

आ^{१६} । रोदसी^{१७} इति^{१८} । अपृणात्^{१९} । जार्यमानः^{२०} ॥ ५ ॥

वगुहा गुहायां गह्वररूपे सूतिकागृहे जातम्^१ इन्द्रम्^२ अवद्यमिव गर्हमिव^३ मन्यमाना जानती
 वमाता इन्द्रजनन्यदितिः^४ वीर्येण सामर्थ्येन^५ न्यृष्टं^६ नितरां प्राप्तम्^७ अकः^८ अकरोत् । अथ^९ अनन्तरं

१. त-गर्भस्थे । २. त-उत्तरार्धेन । ३. ख-ग-च-न-भ-स-कियत् । ४. ख-ग-च-ण-क्षेपणम् ।
 ५. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स- 'देवादिवु' नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-भ- 'उपमानं' नास्ति । ७. ख-ग-
 च-न-भ-स- हि । ८. त-ल-पूरणार्थः । ९. ख-ग-च-च-ण-त-न-प-फ-भ-ल-स- 'गर्हमिव' नास्ति ।

वजायमानः उत्पद्यमान इन्द्रः स्वयम् एव^१ अत्कं तेजः वसानः आच्छादकः सन् । दधान इत्यर्थः । उदस्थात् उत्कर्षेण अतिष्ठत्^२ । किंच रोदसी द्यावापृथिव्यौ वा अपृणात् समन्तात् पूरयामास^३ ॥ ॥ २५ ॥

एता अर्षन्त्यललाभवन्तीऋतावरीरिव संक्रोशमानाः ।

एता वि पृच्छ किमिदं भनन्ति कमापो अद्रिं परिधिं रुजन्ति ॥ ६ ॥

एताः । अर्षन्ति । अललाभवन्तीः । ऋतावरीः इव । सम्क्रोशमानाः ।

एताः । वि । पृच्छ । किम् । इदम् । भनन्ति । कम् । आपः । अद्रिम् । परिधिम् । रुजन्ति ॥ ६ ॥

अललाभवन्तीः अललेत्येवंरूपं शब्दं कुर्वत्यः ऋतावरीरिव उदकवत्य एव एताः नद्यः संक्रोशमानाः इन्द्रमहत्त्वप्रतिपादकोद्भूतेन हर्षेण बहुविधं शब्दायमानाः सत्यः अर्षन्ति गच्छन्ति । एवंभूता नद्यः इदं किं भनन्ति श्रोत्रग्राह्यं शब्दायमानं किं वदन्तीममर्थं हे ऋषे त्वम् एताः नदीः वि पृच्छ विशेषेण पृष्टवान् भव । एवं संपृच्छ । विचारिते सति एतच्छब्दायमानमिन्द्रमाहात्म्यस्यैव वचनं भवतीत्यर्थः । किंच आपः उदकानि परिधिम् आवरकं कम् अद्रिं कं मेघं रुजन्ति भञ्जन्ति । आपः कमपि मेघं न भञ्जन्ति किंतु इन्द्रो मम पुत्र एव उदकावरकं मेघं भङ्क्वा आपः प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

किमु श्विदस्मै निविदो भनन्तेन्द्रस्यावधं दिधिषन्त आपः ।

ममैतान्पुत्रो महता वधेन वृत्रं जघन्वाँ असृजद्वि सिन्धून् ॥ ७ ॥

किम् । ऊँ इति । श्वित् । अस्मै । निविदः । भनन्तु । इन्द्रस्य । अवधम् । दिधिषन्ते । आपः ।

मम । एतान् । पुत्रः । महता । वधेन । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । वि । सिन्धून् ॥ ७ ॥

यदेन्द्रो वृत्रासुरं हतवान् तदा शाश्वतीं ब्रह्महत्यां प्रासवानिति वामदेवस्याभिप्रायमुन्नीय अदितिः आह । निविदः । मरुत्वतीयशस्त्रे प्रयुज्यमानानि 'मरुस्तोत्रो मरुद्गणः' इत्यादीनोन्द्रस्तुति-प्रतिपादकानि कानिचित् पदानि निविच्छेदेनोच्यन्ते । ता निविदः अस्मै इमं वृत्रवध-निमित्तं ब्रह्महत्यारूपं पापं प्राप्नुवन्तमिन्द्रं किमु श्वित् भनन्त भनन्ति । किं वदन्तीति चेत् । तर्हि इन्द्रं पापरहितं मत्वा निविदः स्तुवन्ति । कथमिन्द्रस्य पापरहितत्वम् । उच्यते । आपः फेनरूपेणास्य इन्द्रस्य अवधं ब्रह्महत्यादिरूपं पापं दिधिषन्ते धारयन्ति । मम पुत्रः मदीयः पुत्र इन्द्रः महता प्रभूतेन वधेन । वध इति वज्रनामैतत् । वज्रेण वृत्रं जघन्वान् हतवान् । ततः एतान् सिन्धून् उदकानि वि असृजत् विशेषेण स्वैरत्वेन सतुं सृष्टवान् । इन्द्रेणोत्सृष्टा आपस्तस्य पापं जगृहुरित्यर्थः ॥

१. त-ल-स- 'एव' नास्ति । २. त-तिष्ठति । ३. ण-पूरयामास इति । ४. त-उदकावारकम् । ५. ख-ग-घ-व-ण-न-भ-स- 'इन्द्र' नास्ति । ६. त-यः इन्द्रः । ७. ण-समुत्सृष्टवान् ।

ममच्चन त्वा युवतिः परास ममच्चन त्वा कुषवा जगार ।

ममच्चिदापः शिशवे ममृड्युर्ममच्चिदिन्द्रः सहसोदतिष्ठत् ॥ ८ ॥

ममत् । चन । त्वा । युवतिः । पराऽआस । ममत् । चन । त्वा । कुषवा । जगार ।

ममत् । चित् । आपः । शिशवे । ममृड्युः ।

ममत् । चित् । इन्द्रः । सहसा । उत् । अतिष्ठत् ॥ ८ ॥

सूक्तशेषेण ऋषिरिन्द्रं स्तौति । हे इन्द्र वममच्चन माद्यन्त्येव । प्रमत्तैवेत्यर्थः । युवतिः स्वदीया मातादितिः वत्वा त्वां वपरास पराचिक्षेप । किंच कुषवानाग्नी काचित्^१ राक्षसी सा वममच्चन प्रमत्तैव वत्वा त्वां वजगार गिरति स्म । हे इन्द्र वममच्चित् प्रमाद्यन्त्य एव वभापः वशिशवे जाताय तुभ्यं वममृड्युः सुखयांचक्रुः^२ । वममच्चित् माद्यन्त्येव इन्द्रः वसहसा स्वेन वीर्येण^३ उदतिष्ठत् सूतिकागृहात् राक्षसीं बाधमानः सन् उत्कर्षेण तस्थौ ॥

ममच्चन ते मधवन्व्यंसो निविविध्वाँ अप हनू जघान ।

अधा निविद्ध उत्तरो बभूवाञ्छिरो दासस्य सं पिणग्वधेन ॥ ९ ॥

ममत् । चन । ते । मधऽवन् । विऽअंसः । निऽविविध्वान् । अप । हनू इति । जघान ।

अध । निऽविद्धः । उत्ऽतरः । बभूवान् । शिरः । दासस्य । सम् । पिणक् । वधेन ॥ ९ ॥

हे मधवन् धनवन्निन्द्र वममच्चन प्रमाद्यन्त्येव व्यंसो नाम राक्षसः निविविध्वान् प्रविध्यन् वते वहनू त्वदीये हनू सुखपार्श्वे वअप वजघान अपहतवान् । अध अथानन्तरं हे इन्द्र निविद्धः^४ राक्षसेन ताडितः त्वम्^५ उत्तरः व्यंसादधिकबलः वबभूवान् भूतः सन् दासस्य क्षीणस्य व्यंसस्य वशिरः वधेन वज्रेण वसं वपिणक् पिष्टवानसि ॥

गृष्टिः संसूव स्थविरं तवागामनाधृष्यं वृषभं तुम्रमिन्द्रम् ।

अरीळ्हं वत्सं चरथाय माता स्वयं गातुं तन्वे इच्छमानम् ॥ १० ॥

गृष्टिः । संसूव । स्थविरम् । तवागाम् । अनाधृष्यम् । वृषभम् । तुम्रम् । इन्द्रम् ।

अरीळ्हम् । वत्सम् । चरथाय । माता । स्वयम् । गातुम् । तन्वे । इच्छमानम् ॥ १० ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'काचित्' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-सुखं चक्रुः । ३. त-ल-वीर्येण सह । ४. ख-ग-घ-च-फ-निविद्धः स्वेच्छया हे इन्द्र; घ-ण-निविद्धः स्वेच्छया; प-भ-हे इन्द्र निविद्धः स्वेच्छया; स-हे इन्द्र । ५. ण-त्वं हे इन्द्र ।

वृष्टिः काचित् गौः वत्सं यथा वसुव सुषुवे । तथा माता इन्द्रजनन्यदितिः चरथाय^१
स्वेच्छया संचरणाय इन्द्रं ससुव^२ सुषुवे । कीदृशमिन्द्रम् । स्थविरं वयसा प्रवृद्धं तवागां प्रवृद्धबलम्
अनाद्युष्यं शत्रुभिरनभिभाव्यं वृषभं सेचनसमर्थं तुभ्रं प्रेरकम् अरीकृहं शत्रुभिरनभिभूतं स्वयं
गातुम् अन्यनिरपेक्षगमनं तन्वे स्वशरीराय^३ इच्छमानम् इच्छन्तम् ॥

उत माता महिषमन्धवेनदमी त्वा जहति पुत्र देवाः ।

अथाब्रवीद्वृत्रमिन्द्रो हनिष्यन्त्सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्व ॥ ११ ॥

उत । माता । महिषम् । अनु । अवेनत् । अमी इति । त्वा । जहति । पुत्र । देवाः ।

अथ । अब्रवीत् । वृत्रम् । इन्द्रः । हनिष्यन् । सखे । विष्णो इति । वितरम् । वि । क्रमस्व ॥ ११ ॥

उत अपि च हे मदीय पुत्र इन्द्र अमी वह्नयादयः देवाः त्वा त्वां जहति त्यजन्ति ।
इत्युक्तवतीन्द्रस्य माता अदितिः इन्द्रं महिषं महान्तम् । महिष इति महत्तामैतत् । अन्धवेनत्
अयाचत । अथ अनन्तरं हे विष्णो व्यापनशील हे सखे मित्रभूत हरे त्वं वृत्रं हनिष्यन् हन्तुम्
इच्छन् वितरं वि क्रमस्व अतिपराक्रमी भव इति इन्द्रः विष्णुम् अब्रवीत् उवाच ॥

कस्ते मातरं विधवामचक्रच्छयुं कस्त्वामजिघांसचरन्तम् ।

कस्ते देवो अधि मर्दीक आसीद्यत्प्राक्षिणाः पितरं पादगृह्ण ॥ १२ ॥

कः । ते । मातरम् । विधवाम् । अचक्रत् । शयुम् । कः । त्वाम् । अजिघांसत् । चरन्तम् ।

कः । ते । देवः । अधि । मर्दीके । आसीत् । यत् । प्र । अक्षिणाः । पितरम् । पादगृह्ण ॥ १२ ॥

हे इन्द्र यत् यस्मात् कारणात् पितुः सकाशात् जनिष्यमाणात् भीतस्त्वं त्वदीयं पितरं
पादगृह्ण पादेषु गृहीत्वा प्राक्षिणाः प्रकर्षेणावधी । तस्मात् कारणात् ते त्वत्तोऽन्यः कः देवः
मातरं स्वकीयजननीं विधवां पितृवधेन पतिरहिताम् अचक्रत् अकरोत् । कः त्वत्तोऽन्यः शयुं
शयानं चरन्तं जाग्रतं वा त्वाम् अजिघांसत् हन्तुमैच्छत् । ते त्वत्तोऽन्यः कः देवः मर्दीके
प्रजानां सुखकरणे अधि अधिकः आसीत् । अयमर्थः 'क्रकसामे वै देवेभ्यः' (तै. सं. ६. १. ३. ६)
इत्यनुवाके 'यज्ञो दक्षिणामभ्यध्यायत्' इत्यादिब्राह्मणेन तैत्तिरीयकैर्बहुधा प्रपञ्चितः ॥

अवर्त्या शुनं आन्त्राणि पेचे न देवेषु विविदे मर्दितारम् ।

अपश्यं जायाममहीयमानामधामे श्येनो मध्वा जभार ॥ १३ ॥

अवर्त्या । शुनः । आन्त्राणि । पेचे । न । देवेषु । विविदे । मर्दितारम् ।

अपश्यम् । जायाम् । अमहीयमानाम् । अधम् । मे । श्येनः । मधुम् । आ । जभारम् ॥ १३ ॥

अनया वामदेवः स्वकीयं दारिद्र्यं सूचयन्निद्रस्योत्कर्षमाह । वामदेवोऽहम् अवर्त्या जीवनो-
पायराहित्येन शुनः शुनकसंबन्धीनि आन्त्राणि पुरीतन्ति पेचे अपचम् । देवेषु द्योतमानेषु
वह्न्यादिषु मध्ये इन्द्रादन्यं मर्दितारं सुखयितारं न विविदे न लेभे । किंच जायां स्वकीयां भार्याम्
अमहीयमानाम् अश्लाघनीयाम् अपश्यम् अद्राक्षम् । अध अथानन्तरं श्येनः श्येनवच्छीघ्रगामीन्द्रः
मे मह्यं मधु मधुरोपेतमुदकम् आ जभार आजहार ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

तृतीयाष्टके पञ्चमोऽध्यायः संपूर्णः^१ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

व्याख्यातः पञ्चमोऽध्यायस्तृतीयाष्टक^१ आदरात् ।

धीमता सायणाख्येन^२ षष्ठोऽध्यायोऽथ वर्ण्यते ॥

चतुर्थे मण्डले द्वितीयेऽनुवाकेऽष्ट सूक्तानि व्याख्यातानि । ‘ एवा त्वामिन्द्र ’ इत्येकादशचं नवमं सूक्तम् । तस्य मण्डलादिपरिभाषया वामदेव ऋषिः । अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘ एवैकादश ’ इति । अग्निष्टोमे माध्यन्दिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘ एवा त्वामिन्द्रोऽशुषु णः सुमना उपाक इति याज्या ’ (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति । पृष्ठयाभिष्टवषडहयोः प्रथमेऽहनि मैत्रावरुणशस्त्रे अहीनसूक्तं^३ तत्स्थाने^४ श्रीणि संपातसूक्तानि । तत्रेदं प्रथमं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ एवा त्वामिन्द्र यन्न इन्द्रः ’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

एवा त्वामिन्द्र वज्रिन्नत्र विश्वे देवासः सुहवास ऊमाः ।

महामुभे रोदसी वृद्धमृष्वं निरेकमिदृणते वृत्रहत्ये ॥ १ ॥

एव । त्वाम् । इन्द्र । वज्रिन् । अत्र । विश्वे । देवासः । सुहवासः । ऊमाः ।

महाम् । उभे इति । रोदसी इति । वृद्धम् । ऋष्वम् ।

निः । एकम् । इत् । वृणते । वृत्रहत्ये ॥ १ ॥

१अत्र अस्मिन् यज्ञे^५ १वज्रिन् हे वज्रवन् १इन्द्र १सुहवासः सुहवाः शोभनाह्वानाः १ऊमाः रक्षकाः १विश्वे १देवासः सर्वे देवाः १उभे १रोदसी द्यावापृथिव्यौ च १एव^६ एवमुक्तप्रकारेण स्तूयमानं १महां महान्तं प्रभूतं १वृद्धं गुणैः प्रवृद्धम् १ऋष्वं दर्शनीयं १त्वाम् १एकमित् एकमेव १वृत्रहत्ये वृत्रहननार्थं १निः १वृणते निःशेषेण संभजन्ते ॥

अवासृजन्त जिब्रयो न देवा भुवः सम्राळिन्द्र सत्ययौनिः ।

अहन्नहिं परिशयानमर्णः प्र वर्तनीररदो विश्वधेनाः ॥ २ ॥

अव । असृजन्त । जिब्रयः । न । देवाः । भुवः । सम्राट् । इन्द्र । सत्ययौनिः ।

अहन् । अहिम् । परिशयानम् । अर्णः । प्र । वर्तनीः । अरदः । विश्वधेनाः ॥ २ ॥

१. ख-पञ्चमाध्याय^० । २. त-सायणार्थेण । ३. ल-अहीनसूक्तस्थाने । ४. त-ल-लोके ।

५. ख-ग-घ-च-ण-म-स-‘ एव ’ नास्ति ।

हे ^१इन्द्र देवाः त्वां^१ जित्रयो न जीर्णाः प्रवृद्धाः पितरो यूनः पुत्रानिव अवासुजन्त
असुरवधार्थं प्रैरयन् । ततो हे इन्द्र सत्ययोनिः सत्यनिवासस्त्वं सस्राट् सर्वेषां लोकानामधीश्वरः
भुवः अभवः । अर्णः उदकं लक्ष्मीकृत्य परिशयानं परितः समन्तात् शयनं कुर्वन्तस् अहि
वृत्रासुरम् अहन् अवधीः । विश्वधेनाः विश्वस्य ग्रीणयित्रीः वर्तनीः सर्वत्र प्रवर्तिका नदीः^२ प्र
अरदः प्रकर्षेण विलेखनं कृतवानसि । इन्द्रो वृत्रं हत्वा तेनावृतान्युदकानि प्रवाहरूपेण प्रवर्तयतीत्यर्थः ॥

अतृष्णुवन्तं वियतमबुध्यमबुध्यमानं सुषुपाणमिन्द्र ।

सप्त प्रति प्रवत आशयानमहिं वज्रेण वि रिणा अपर्वन् ॥ ३ ॥

अतृष्णुवन्तम् । विड्यतम् । अबुध्यम् । अबुध्यमानम् । सुषुपाणम् । इन्द्र ।

सप्त । प्रति । प्रवतः । आशयानम् । अहिम् । वज्रेण । वि । रिणाः । अपर्वन् ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वम् अतृष्णुवन्तं भोगेषु अतृप्यन्तं वियतं शिथिलाङ्गम् अबुध्यं दुर्विज्ञानम्
अबुध्यमानं किमप्यजानन्तं सुषुपाणं सुप्तं सप्त सर्पणस्वभावाः प्रवतः अपः प्रति^३ आशयानम्
आवृत्य तिष्ठन्तम् अहिं वृत्रम् अपर्वन् अपर्वणि^४ पौर्णमास्यां वज्रेण वि रिणाः व्यरिणाः ।
विशेषेण हतवानसि । पौर्णमास्यां वृत्रवधः 'त्वष्टा हतपुत्रः' इत्यनुवाके 'घ्नन्ति वा एनं पौर्णमास
आमावास्यायां प्याययन्ति' (तै. सं. २. ५. २. ५) इति तैत्तिरीयेऽपि उक्तः^५ ॥

अक्षौदयच्छवसा क्षामं बुध्नं वार्षं वातस्तर्विषीभिरिन्द्रः ।

दृढहान्यौभ्रादुशमानं ओजोऽवाभिनत्ककुभः पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

अक्षौदयत् । शवसा । क्षामं । बुध्नम् । वाः । न । वातः । तर्विषीभिः । इन्द्रः ।

दृढहानिं । औभ्रात् । उशमानः । ओजः । अव । अभिनत् । ककुभः । पर्वतानाम् ॥ ४ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः शवसा बलेन बुध्नम् अन्तरिक्षं क्षाम क्षीणोदकम् अक्षौदयत्
संपिपेष । तत्र दृष्टान्तः । वातः वायुः तर्विषीभिः बलैः वार्षं उदकमिव तद्वत् । किञ्च ओजः
बलम् उशमानः कामयमान इन्द्रः दृढहानि दृढानि स्थिराण्यप्यभ्राणि औभ्रात् अभाङ्क्षीत् ।
तथा पर्वतानां गिरीणां ककुभः पक्षान् अवाभिनत् अत्यन्तमभैस्सीत् ॥

अभि प्र दद्रुर्जनयो न गर्भं रथाइव प्र ययुः साकमद्रयः ।

अतर्पयो विसृत उब्ज ऊर्मिन्त्वं वृताँ अरिणा इन्द्र सिन्धून् ॥ ५ ॥

अभि । प्र । दद्रुः । जनयः । न । गर्भम् । रथाःइव । प्र । ययुः । साकम् । अद्रयः ।

अतर्पयः । विसृतः । उब्जः । ऊर्मिन् । त्वम् । वृतान् । अरिणाः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ५ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स- 'त्वां' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-भ-आपस्तासाम्; न-स-
'नदीः' नास्ति । ३. त-न-ल-स- 'प्रति' नास्ति । ४. ल-पर्वणि । ५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-उक्तम् ।

हे इन्द्र त्वाम् अद्रयः मरुतः जनयः जनन्यः पार्श्वं न पुत्रमिव अभि प्र ददुः अभि-
जग्मुः । किंच पृथाङ्गं रंहणशीला रथा यथा तथा वृत्रवधार्थं त्वया पन्नाकं प्र ययुः प्रकषेण
अयासिपुः । हे इन्द्र त्वं विसृतः विसरणशीला नदीः अतपयः अद्भिरपूरयः । तथा ऊर्मान् मेघान्
उज्जः अवधीः । तथा त्वं वृत्तान् वृत्रेणावृत्तान्^१ सिन्धून् अपः अरिणाः प्रैरयः ॥ १ ॥

त्वं महीमवानि विश्वधेनां तुर्वीतये वय्याय क्षरन्तीम् ।

अरमयो नमसैजदर्णः सुतरणां अकृणोरिन्द्र सिन्धून् ॥ ६ ॥

त्वम् । महीम् । अवनिम् । विश्वधेनाम् । तुर्वीतये । वय्याय । क्षरन्तीम् ।

अरमयः । नमसा । एजत् । अर्णः । सुतरणान् । अकृणोः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वं महीं महतीं विश्वधेनां विश्वस्य प्रीणयित्रीं तुर्वीतये तुर्वीतिनाम्ने राज्ञे वय्याय
वय्यनाम्ने च क्षरन्तीम् अभीष्टान् कामान् दुहतीम् अवनिं भूमिं नमसा अग्नेन एजत् एजता
चलता अर्णः अर्णसोदकेन च अरमयः रमयसि । इन्द्रः पृथिवीमशोदकसमृद्धां करोतीत्यर्थः । किंच
हे इन्द्र त्वं सिन्धून् जलानि सुतरणान् सुष्ठु तीर्णानि अकृणोः अकार्षीः ॥

प्राग्रवो नभन्वो न वक्त्रा ध्वस्त्रा अपिन्वद्युवतीर्कृतज्ञाः ।

धन्वान्यज्रा अष्टणक्तृषाणां अधोगिन्द्रः स्तर्यो दंसुपत्नीः ॥ ७ ॥

प्र । अग्रवः । नभन्वः । न । वक्त्राः । ध्वस्त्राः । अपिन्वत् । युवतीः । कृतज्ञाः ।

धन्वानि । अज्रान् । अष्टणक् । तृषाणान् । अधोक् । इन्द्रः । स्तर्यः । दम्सुपत्नीः ॥ ७ ॥

इन्द्रः नभन्वः शत्रूणां हिंसिकाः वक्त्राः न सेना इव ध्वस्त्राः कूलानां ध्वंसिकाः युवतीः
अद्रिमिश्रिताः कृतज्ञाः कृतस्यान्नस्य जनयित्रीः अग्रवः । अग्रव इति नदीनामैतत् । अग्रगामिनीः
नदीः प्र अपिन्वत् प्रकषेणापूरयत् । तथा धन्वानि निर्जलानुन्नतान् देशांश्च वृष्ट्या अष्टणक् अपूर-
यत् । तथा अज्रान् मार्गस्य गन्तृन् तृषाणान् पिपासया युक्तान् पुरुषान् अष्टणक् अपूरयत् । किंच
इन्द्रः दंसुपत्नीः दमनपरा असुराः सुष्ठु पतयो यासां ताः स्तर्यः स्तरीनिवृत्तप्रसवा गाः अधोक्
अधुक्षत्^२ । इन्द्रो राक्षसकृतनिरोधदुःखात् निरुद्धप्रसवा अपि गा विमुच्य सप्रसवाश्चकारेत्यर्थः ॥

पूर्वोरुषसः शरदश्च गुर्ता वृत्रं जघन्वा असृजद्वि सिन्धून् ।

परिष्ठिता अतृणद्वद्धानाः सीरा इन्द्रः स्रवितवे पृथिव्या ॥ ८ ॥

पूर्वीः । उषसः । शरदः । च । गुर्ताः । वृत्रम् । जघन्वान् । असृजत् । वि । सिन्धून् ।

परिस्थिताः । अतृणत् । बद्धधानाः । सीराः । इन्द्रः । स्रवितवे । पृथिव्या ॥ ८ ॥

१. ग-च-ण-स-‘हे’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स-‘वृत्रेणावृत्तान्’ नास्ति ।

३. त-अधुक्षत् ।

वृत्रं वृत्राख्यमसुरं वज्रवन्वान् हतवानिन्द्रः वृताः तमिस्रया गीर्णाः पूर्वोः बह्वीः उपसः
 शरदश्च संवत्सरांश्च वि असृजत् विशेषेण ससर्ज । तथा सिन्धून् वृत्रेणावृतान्युदकानि व्यसृजत् ।
 किञ्च इन्द्रः परिष्ठिताः मेघेषु परितः स्थिताः बद्धधानाः वृत्रेण परितो बध्यमानाः सीराः नदीः ।
 सीरा इति नदीनामैतत् । पृथिव्या पृथिवीरूपेण मार्गेण स्ववितत्वे स्ववितुं गमनार्थम् अतृणत्
 अविध्यत् ॥

वृत्रीभिः पुत्रमग्रुवो अदानं निवेशनाद्धरिव आ जमर्थ ।

व्यन्धो अख्यदहिमाददानो निर्भूदुखच्छित्समरन्तु पर्व ॥ ९ ॥

वृत्रीभिः । पुत्रम् । अग्रुवः । अदानम् । निवेशनात् । हरिवः । आ । जमर्थ ।

वि । अन्धः । अख्यत् । अहिम् । आददानः ।

निः । भूत् । उखच्छित् । सम् । अरन्तु । पर्व ॥ ९ ॥

हे हरिवः हरिसंज्ञकाश्वोपेतोन्द्र त्वं वृत्रीभिः उपजिह्विकाभिः अदानम् अद्यमानम् अग्रुवः ।
 अग्रु नाम काचित् । तस्याः पुत्रं निवेशनात् वल्मीकाख्यात् स्थानात् आ जमर्थ आहतवानसि ।
 आददानः इन्द्रेणाहियमाणोऽग्रुवः पुत्रः अन्धः पूर्वमन्धः सन् अहिं सर्पं वि अख्यत् विशेषेण
 अपश्यत् । ततः निर्भूत् वल्मीकाज्जिगतः अभूत् । उखच्छित् वल्मीकाख्याया उखायाश्छेदकानि पर्व
 पर्वणि अस्य सर्वाण्यङ्गानां शिथिलानि पर्वणि समरन्तु समगच्छन्त । उपजिह्विकाभिः शिथिलीकृतानि
 अग्रुवः पुत्रस्य पर्वणीन्द्रेण समधीयन्तेत्यर्थः ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि विप्राविद्राँ आह विदुषे करांसि ।

यथायथा वृष्ण्यानि स्वगूर्तापांसि राजन्नर्याविवेषीः ॥ १० ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । विप्र । आद्विद्वान् । आह । विदुषे । करांसि ।

यथायथा । वृष्ण्यानि । स्वगूर्ता । अपांसि । राजन् । नर्या । अविवेषीः ॥ १० ॥

हे राजन् राजमानेन्द्र वृष्ण्यानि वर्षणयोग्यानि स्वगूर्ता स्वगूर्तानि स्वयमुद्गीर्णानि नर्या
 नर्याणि मनुष्यहितानि अपांसि त्वत्संबन्धीनि कर्माणि यथायथा अविवेषीः व्याप्नोः । अकार्षीरिति
 यावत् । तथातथा हे विप्र प्राज्ञेन्द्र विदुषे विदुषः सर्वं जानतः ते त्वत्संबन्धीनि पूर्वाणि पुरा-
 तनानि करणानि कर्माणि आविद्वान् आ समन्ताजानन् वामदेवः करांसि त्वदीयानि कर्माणि प्र
 प्रकर्षेण आह ब्रवीति ॥

नू घृत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योऽं न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रुध्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रुध्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

हे ऽइन्द्र ऽनु क्षिप्रं ऽस्तुतः पूर्वैर्ऋषिभिः संस्तुतः ऽनु क्षिप्रं ऽगृणानः अस्माभिः स्तूयमानः त्वम् ऽइषम् अन्नं ऽजरित्रे स्तोत्रे मह्यं ऽनद्यो ऽन अङ्गिर्नदीरिव ऽपीपेः प्यायय । प्रवृद्धं कुरु । हे ऽहरिवः हरिसंज्ञकाश्वोपेतोन्द्र ऽते तुभ्यं ऽनव्यं नवतरं ऽब्रह्म स्तोत्रम् ऽअकारि अस्माभिः क्रियते । ऽरुध्यः रुधवन्तो वयं ऽधिया प्रज्ञारूपया स्तुत्या ऽसदासाः त्वां सर्वदा भजमानास्त्वदर्थं हवीरूप-स्यान्नस्य दातारो वा ऽस्याम भूयास्म ॥ २ ॥

‘आ न इन्द्रः’ इत्येकादशचं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । ‘आ नः’ इत्यनुक्रम-णिका । पृष्ठवाभिप्लवपडहयोः प्रथमेऽहनि निष्केवल्ये पृतन्निविद्वानीयम् । सूत्रितं च—‘आ न इन्द्र इति निष्केवल्यम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । महाव्रतेऽप्येतत् संपातसूक्तम् । तथैव पञ्चमारण्यके सूत्रितं च—‘आ न इन्द्रो दूरादा न आसादिति संपातः’ (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

आ न इन्द्रो दूरादा न आसादभिष्टिकृदवसे यासदुग्रः ।

ओजिष्ठेभिर्नृपतिर्वज्रबाहुः संगे समत्सु तुर्वणिः पृतन्यून ॥ १ ॥

आ । नः । इन्द्रः । दूरात् । आ । नः । आसात् । अभिष्टिकृत् । अवसे । यासत् । उग्रः ।

ओजिष्ठेभिः । नृपतिः । वज्रबाहुः । समऽगे । समत्सु । तुर्वणिः । पृतन्यून ॥ १ ॥

ऽअभिष्टिकृत् यजमानसंबन्धिनामभीष्टानां कर्ता ऽउग्रः तेजस्वी ऽइन्द्रः ऽनः अस्माकम् ऽअवसे रक्षणाय ऽदूरात् ऽआ ऽयासत् आयातु आगच्छतु । अपि च ऽआसात् आसन्नादन्तिकाच्च ऽनः अस्माकमवसे रक्षणाय ऽआ यासत् आयातु । कीदृशः । ऽसमत्सु संग्रामेषु ऽसंगे शत्रुभिः संयोगे सति ऽपृतन्यूनं शत्रून् ऽतुर्वणिः हिंसन् ऽवज्रबाहुः वज्रहस्तः ऽनृपतिः वृष्टिद्वारा नृणां मनुष्याणां पालकः ऽओजिष्ठेभिः अतिशयेन तेजस्विभिः मरुद्भिर्युक्त इति शेषः ॥

आ न इन्द्रो हरिभिर्यात्वच्छावाचीनोऽवसे राधसे च ।

तिष्ठाति वज्री मघवा विरुष्णीं यज्ञमनु नो वाजसातौ ॥ २ ॥

आ । नः । इन्द्रः । हरिऽभिः । यातु । अच्छ । अवाचीनः । अवसे । राधसे । च ।

तिष्ठाति । वज्री । मघवा । विरुष्णी । इमम् । यज्ञम् । अनु । नः । वाजसातौ ॥ २ ॥

वअवाचीनः अस्मदभिसुखः वइन्द्रः वअवसे अस्मदीयाय रक्षणाय वराधसे वच धनाय च वनः
 वअच्छ अस्मान् अभि^१ लक्ष्मीकृत्य^१ वहरिभिः अश्वैः सह वआ वयातु आगच्छतु । किंच ववज्री वज्रवान्
 वमघवा धनवान् वविरष्णी महान्^२ । विरष्णीति महन्नामसु पाठात् । अस्मदीयस्य कर्मणो द्वेष्टृभिरसु-
 रादिभिः सह वनः अस्माकं ववाजसातौ युद्धे प्राप्ते सति वइमम् अस्मदीयं वयज्ञम् वअनु उद्दिश्य
 वतिष्ठाति तिष्ठतु ॥

इमं यज्ञं त्वमस्माकमिन्द्र पुरो दधत्सनिष्यसि कर्तुं नः ।

श्वघ्नीव वज्रिन्त्सनये धनानां त्वया वयमर्य आजिं जयेम ॥ ३ ॥

इमम् । यज्ञम् । त्वम् । अस्माकम् । इन्द्र । पुरः । दधत् । सनिष्यसि । कर्तुम् । नः ।

श्वघ्नीव । वज्रिन् । सनये । धनानाम् । त्वया । वयम् । अर्यः । आजिम् । जयेम ॥ ३ ॥

हे वइन्द्र वत्वं वनः अस्मान् वपुरो वदधत् पुरस्कृतान् कुर्वन् वअस्माकं वकर्तुं क्रियमाणम्
 वइमं वयज्ञं वसनिष्यसि संभजिष्यसि । अपि च वश्वघ्नीव सृगयुर्मृगानिव हे ववज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र वत्वया
 वअर्यः अरयः स्तोतारः ववयं वधनानां पश्वादिधनानां वसनये लाभाय वआजिं शत्रुसंबन्धिनं संप्रामं
 वजयेम संजीयास्म^३ ॥

अग्निष्टोमे माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणस्य ' उशशु षु णः ' इति शस्त्रयाज्या । सूत्रितं च - ' उशशु
 षु णः सुमना उपाक इति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति ॥

उशशु षु णः सुमना उपाके सोमस्य नु सुषुतस्य स्वधावः ।

पा इन्द्र प्रतिभृतस्य मध्वः समन्धसा ममदः पृष्ठयेन ॥ ४ ॥

उशन् । ऊँ इति । सु । नः । सुडमनाः । उपाके । सोमस्य । नु । सुडसुतस्य । स्वधावः ।

पाः । इन्द्र । प्रतिभृतस्य । मध्वः । सम् । अन्धसा । ममदः । पृष्ठयेन ॥ ४ ॥

हे वस्वधावः अश्ववन् वइन्द्र वसुमनाः शोभनमनस्कस्त्वम् वउपाके समीपे वनः अस्मान् वउशशु
 वसु अत्यन्तं कामयमानः सन् वसुषुतस्य सुष्टुभिषुतं वप्रतिभृतस्य संभृतं वमध्वः मादकं वसोमस्य
 सोमं वनु क्षिप्रमेव वपाः पिब । वपृष्ठयेन । पृष्ठशब्देन^४ माध्यंदिनसवने उद्गातृभिस्त्वीयमानं स्तोत्रमुच्यते ।
 तत्संबन्धिना वअन्धसा पीतेन सोमेन वसं वममदः ग्रहष्टो भव ॥

वि यो ररप्श ऋषिभिर्नवैर्भिवृक्षो न पक्कः सृण्यो न जेता ।

मर्यो न योषामभि मन्यमानोऽच्छा विवक्मि पुरुहुतमिन्द्रम् ॥ ५ ॥

वि । यः । ररप्शे । ऋषिभिः । नवैभिः । वृक्षः । न । पक्कः । सृण्यः । न । जेता ।

मर्यः । न । योषाम् । अभि । मन्यमानः । अच्छ । विवक्मि । पुरुडहुतम् । इन्द्रम् ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-फ-अभिलक्ष्य; त-न-स-अभिमुखीकृत्य । २. त-महानिन्द्रः । ३. त-जीयास्म ।
 ४. त-न-भ-ल-पृष्ठशब्देन ।

पक्रः पक्रफलः पृक्षो न वृक्ष इव । अत्र सृणिशब्दोऽङ्कुशवाचा । तेनायुधमात्रं लक्ष्यते ।
 सृण्यः आयुधकुशलः जेता न शत्रुविजया वीरपुरुष इव यः नवेभिः नवैर्नूतनैः कृपिभिः
 विररग्ने विविधं स्तूयते । स्तोताहं पुरुहूतं बहुभिराहूतं तम् इन्द्रम् अच्छ अभि लक्षाकृत्य
 विवक्तिं विशेषेण वच्मि स्तौमि । तत्र दृष्टान्तः । अभि मन्यमानः मदीयेयं योषिदित्यभिजानन्
 मयैः मर्त्यैः योषां न स्त्रीमिव तद्वत् ॥ ३ ॥

गिरिर्न यः स्वतवाँ ऋष्व इन्द्रः सनादेव सहसे जात उग्रः ।

आदर्ता वज्रं स्थविरं न भीम उद्नेव कोशं वसुना न्यूष्टम् ॥ ६ ॥

गिरिः । न । यः । स्वतवान् । ऋष्वः । इन्द्रः । सनात् । एव । सहसे । जातः । उग्रः ।

आदर्ता । वज्रम् । स्थविरम् । न । भीमः । उद्नाऽइव । कोशम् । वसुना । निऽन्यूष्टम् ॥ ६ ॥

गिरिर्न पर्वत इव स्वतवान् स्वयं प्रवृद्धः ऋष्वः महान् । ऋष्व इति महन्नाम ' महत्
 ब्रह्मः ऋष्वः ' (नि. ३. ३. ३) इति तन्नामसु पाठात् । उग्रः ओजस्वी यः इन्द्रः सहसे
 शत्रोरभिभवाय सनादेव चिरादेव जातः उत्पन्नः भीमः शत्रूणां भयंकरः स इन्द्रः उद्नेव
 कोशम् उदकेन जलपात्रमिव वसुना तेजसा न्यूष्टं निगतं स्थविरं बृहत् वज्रं न वज्रं च ।
 नेति चार्थः । आदर्ता आहतवान् आसीत् ॥

न यस्य वर्ता जनुषा न्वस्ति न राधस आमरीता मघस्य ।

उद्रावृषाणस्तविषीव उग्रास्मभ्यं दद्वि पुरुहूत रायः ॥ ७ ॥

न । यस्य । वर्ता । जनुषा । नु । अस्ति । न । राधसः । आऽमरीता । मघस्य ।

उत्ऽवृषाणः । तविषीवः । उग्र । अस्मभ्यम् । दद्वि । पुरुहूत । रायः ॥ ७ ॥

हे इन्द्र यस्य तव कश्चित् जनुषा जन्मना स्वत एव नु नूनं सत्त्वं वर्ता वारयिता न
 अस्ति । राधसः यज्ञादिकर्मणां साधकस्य मघस्य त्वया दीयमानस्य धनस्य आमरीता कश्चिदपि
 नाशयिता न अस्ति । हे तविषीवः बलवन् उग्र तेजस्विन् हे पुरुहूत बहुभिराहूतेन्द्र उद्रावृषाणः
 अभीष्टान् कामान् वर्षकस्त्वं रायः पश्वादिधनानि अस्मभ्यं स्तोतुभ्यः दद्वि देहि ॥

इक्षे रायः क्षयस्य चर्षणीनामुत ब्रजमपवर्तासि गोनाम् ।

शिक्षानरः समिथेषु प्रहावान्वस्वो राशिमभिनेतासि भूरिम् ॥ ८ ॥

इक्षे । रायः । क्षयस्य । चर्षणीनाम् । उत । ब्रजम् । अपऽवर्ता । असि । गोनाम् ।

शिक्षाऽनरः । समऽइथेषु । प्रहावान् । वस्वः । राशिम । अभिऽनेता । असि । भूरिम् ॥ ८ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स- ' यः ' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-ल- ' बहुभिराहूतं ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-भ- ' विशेषेण वच्मि ' नास्ति । ४. ख-ग-घ-फ-भ-वृहत् महत् । ५. त- आदत्तवान् ।

हे इन्द्र त्वं ष्वर्षणीनां प्रजानां वरायः धनस्य^१ ष्वक्षयस्य गृहस्य च ष्वईक्षे ईक्षसे । ष्वउत अपि च ष्वगोनां गवां ष्वव्रजं समूहम् ष्वअपवर्ता अपवारकः ष्वअसि । निरोधकेभ्योऽसुरेभ्यो गवां मोचयिता भवसीत्यर्थः । किंच हे इन्द्र ष्वशिक्षानरः शिक्षया नेता प्रजानां शासकः ष्वसमिथेषु युद्धेषु ष्वप्रहावान् प्रहरणवांस्त्वं ष्वभूरिं प्रभूतं ष्ववस्वः धनस्य वराशिं समूहम् ष्वअभिनेतासि प्रापयिता च^२ भवसि ॥

कया तच्छृण्वे शच्या शचिष्ठो यया कृणोति मुहु का चितृष्वः ।

पुरु दाशुषे विचयिष्ठो अंहोऽथा दधाति द्रविणं जरित्रे ॥ ९ ॥

कया । तत् । शृण्वे । शच्या । शचिष्ठः । यया । कृणोति । मुहु । का । चित् । ऋष्वः ।

पुरु । दाशुषे । विचयिष्ठः । अंहः । अर्थः । दधाति । द्रविणम् । जरित्रे ॥ ९ ॥

ष्वशचिष्ठः अतिशयेन प्राज्ञः । तदिति लिङ्गव्यत्ययः । ष्वतत् स इन्द्रः ष्वकया ष्वशच्या कया^३ प्रज्ञया । शचीति प्रज्ञानामैतत् । ष्वशृण्वे श्रूयते । ष्वऋष्वः^४ महानिन्द्रः^५ ष्वमुहु मुहुः ष्वयया प्रज्ञया ष्वका ष्वचित् कानिचित् कर्माणि ष्वकृणोति करोति । स इन्द्रः ष्वदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ष्वपुरु भूयिष्ठम् ष्वअंहः पापं ष्वविचयिष्ठः अतिशयेन नाशको भवति । ष्वअथ अपि च ष्वजरित्रे स्तोत्रे ष्वद्रविणं पश्चादिधनं ष्वदधाति ददाति ॥

मा नो मर्धीरा भरा दद्धि तन्नः प्र दाशुषे दातवे भूरि यत्ते ।

नव्ये देष्णे शस्ते अस्मिन्त उक्थे प्र ब्रवाम वयमिन्द्र स्तुवन्तः ॥ १० ॥

मा । नः । मर्धीः । आ । भूरि । दद्धि । तत् । नः । प्र । दाशुषे । दातवे । भूरि । यत् । ते ।

नव्ये । देष्णे । शस्ते । अस्मिन् । ते । उक्थे । प्र । ब्रवाम । वयम् । इन्द्र । स्तुवन्तः ॥ १० ॥

हे इन्द्र त्वं ष्वनः अस्मान् ष्वमा ष्वमर्धीः मा हिंसीः । किंतु त्वम् ष्वआ ष्वभर पोषको भव । हे इन्द्र ष्वते त्वदीयं ष्वभूरिं^६ बह्वपि ष्वयत् धनं^६ ष्वदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ष्वदातवे दातुम् । ष्वप्र भवतीति शेषः । ष्वनः अस्मभ्यं ष्वतत् धनम् आहृत्य ष्वदद्धि देहि । हे इन्द्र त्वां ष्वस्तुवन्तः ष्ववयम् ष्वअस्मिन् ष्वउक्थे अस्मिन्निकेवल्ल्याल्यशस्त्रे ष्वते त्वदर्थं ष्वनव्ये नूतने ष्वशरते प्रशरते ष्वदेष्णे दातव्ये हविषि निमित्तभूते सति ष्वप्र ष्वब्रवाम प्रकर्षेण त्वां वदाम ॥

१. त-धनस्य ईक्षे । २. ख-प-फ-भ-‘च’ नास्ति । ३. ख-प-फ-भ-‘कया’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-यः ऋष्वः । ५. त-न-ल-स-‘महानिन्द्रः’ नास्ति । ६. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-यद्भूरि बह्वपि धनम् ।

नू षुत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योऽन पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ४ ॥

‘आ यात्विन्द्रः’ इत्येकादशर्चमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्धं त्रैष्टुभमेन्द्रम् । ‘आ यातु’ इत्यनुक्रान्तम् । पृष्ठयाभिष्टवषडहयोः प्रथमेऽहन्येतन्निविद्वानीयम् । सूत्रितं च—‘आ यात्विन्द्रोऽवस इति मरुत्वतीयम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

आ यात्विन्द्रोऽवस उप न इह स्तुतः सधमादस्तु शूरः ।

वावृधानस्तविषीर्यस्य पूर्वीद्यौर्न क्षत्रमभिभूति पुष्यात् ॥ १ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । अवसे । उप । नः । इह । स्तुतः । सधमात् । अस्तु । शूरः ।

वावृधानः । तविषीः । यस्य । पूर्वीः । द्यौः । न । क्षत्रम् । अभिभूति । पुष्यात् ॥ १ ॥

सः ॥ इन्द्रः ॥ वनः अस्माकम् ॥ अवसे रक्षणाय ॥ उप ॥ आ ॥ यातु उपागच्छतु । य इन्द्रः ॥ इह अस्मिन् यज्ञे ॥ स्तुतः । ॥ शूरः विक्रान्तः ॥ वावृधानः प्रबृहोऽयमिन्द्रः ॥ सधमादस्तु अस्माभिः सह माघन् भवतु । ॥ यस्य इन्द्रस्य ॥ तविषीः तविष्यो बलानि ॥ पूर्वीः पूर्व्यो बहूनि । सन्तीति शेषः । ॥ यश्चेन्द्रः ॥ द्यौर्न द्योतमानः सूर्य इव ॥ अभिभूति परकीयं बलमभिभावुकं ॥ क्षत्रं स्वकीयं बलं तेजो वा ॥ पुष्यात् पुष्यतु । स इन्द्र उपायात्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

तस्येदिह स्तवथ वृष्ण्यानि तुविद्युमस्य तुविराधसो नृन् ।

यस्य क्रतुर्विदध्योऽन स म्राट् साह्वान्तरुत्रो अभ्यस्ति कृष्टीः ॥ २ ॥

तस्य । इत् । इह । स्तवथ । वृष्ण्यानि । तुविद्युमस्य । तुविराधसः । नृन् ।

यस्य । क्रतुः । विदध्यः । न । स म्राट् । साह्वान् । तरुत्रः । अभि । अस्ति । कृष्टीः ॥ २ ॥

॥ तुविद्युमस्य बहुकीर्तिः ॥ तुविराधसः बहुधनस्य ॥ तस्येत् तस्येन्द्रस्यैव ॥ वृष्ण्यानि बलभूतान् ॥ नृन् नेतृन् मरुतो हे स्तोतारो यूयम् ॥ इह अस्मिन् यज्ञे ॥ स्तवथ स्तुत । ॥ साह्वान् शत्रून् अभिभावुकः ॥ तरुत्रः अस्माना पञ्चयस्तारकः ॥ यस्य इन्द्रस्य ॥ क्रतुः कर्म ॥ कृष्टीः शत्रुसंबन्धिनीः प्रजाः ॥ अभ्यस्ति अभिभवति । तत्र दृष्टान्तः । ॥ विदध्यो ॥ वन ॥ स म्राट् । विदधाहः ॥ यज्ञाहः ॥ स म्राट् सकललोकानाम् अधिपतिरिव तद्वत् । तस्य वृष्ण्यानि इति पूर्वेण संबन्धः ॥

आ यात्विन्द्रो दिव आ पृथिव्या मक्षु समुद्रादुत वा पुरीषात् ।

स्वर्णरादवसे नो मरुत्वान्परावतो वा सदेनादृतस्य ॥ ३ ॥

आ । यातु । इन्द्रः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मक्षु । समुद्रात् । उत । वा । पुरीषात् ।

स्वःऽनरात् । अवसे । नः । मरुत्वान् । पराऽवतः । वा । सदेनात् । ऋतस्य ॥ ३ ॥

मरुत्वान् मरुद्भिः सहितः इन्द्रः नः अस्माकम् अवसे रक्षणाय दिवः स्वर्गलोकात्
आ यातु आगच्छतु । पृथिव्याः भूलोकाच्च मक्षु शीघ्रम् आ यातु । उत वा अथवा समुद्रात्
अन्तरिक्षलोकाच्चायातु । समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम 'सगरः समुद्रः अध्वरम्' (नि. १. ३. १५)
इति तन्नामसु पाठात् । अथवा पुरीषात् उदकादायातु । पुरीषमित्युदकनाम 'मधु पुरीषं
पिप्पलम्' (नि. १. १२. १२) इति तन्नामसु पाठात् । स्वर्णरात् स्वरादित्यो नरो
नेता यस्य तस्माल्लोकाद्वा आयातु । परावतो वा दूराद्वा आयातु । ऋतस्य उदकस्य सदेनात्
स्थानात् मेघलोकाद्वा आयातु ॥

स्थूरस्य रायो बृहतो य ईशे तमुष्ट्वाम विदथेष्विन्द्रम् ।

यो वायुना जयति गोमतीषु प्र धृष्णुया नयति वस्यो अच्छ ॥ ४ ॥

स्थूरस्य । रायः । बृहतः । यः । ईशे । तम् । ऊँ इति । स्तवाम । विदथेषु । इन्द्रम् ।

यः । वायुना । जयति । गोऽमतीषु । प्र । धृष्णुऽया । नयति । वस्यः । अच्छ ॥ ४ ॥

यः इन्द्रः स्थूरस्य स्थूलस्य बृहतः महतः रायः धनस्य ईशे ईष्टे विदथेषु यज्ञेषु ।
विदथ इति यज्ञनामैतत् । तम् इन्द्रम् उरु तमिन्द्रमेव वयं स्तोतारः स्तवाम । यः इन्द्रः
वायुना प्राणरूपेण बलेन गोमतीषु सेनासु जयति शत्रून् विजयते । धृष्णुया धृष्णुः प्रगल्भो
य इन्द्रः स्तोतृन् वस्यः वसीयः श्रेष्ठं पश्वादिधनम् अच्छ अभि प्र नयति प्रापयति । तमेवेन्द्रं
स्तवामेति पूर्वैर्वा संबन्धः ॥

उप यो नमो नमसि स्तभायन्निर्यति वाचं जनयन्नयजध्वै ।

ऋञ्जसानः पुरुवार उक्थैरेन्द्रं कृण्वीत सदेनेषु होता ॥ ५ ॥

उप । यः । नमः । नमसि । स्तभायन् । इर्यति । वाचम् । जनयन् । यजध्वै ।

ऋञ्जसानः । पुरुऽवारः । उक्थैः । आ । इन्द्रम् । कृण्वीत । सदेनेषु । होता ॥ ५ ॥

उप वस्तभायन् लोकानुपस्तम्भयन् यजध्यै यष्टुं वाचं गजितलक्षणां वाचं जनयन्
प्रजनयन् ऋजसानः प्रसाध्यमानः । 'ऋजतिः प्रसाधनकर्मा' इति यास्कः । उक्थैः
शत्रुलक्षणेः स्तोत्रैः पुरुवारः बहुभिः^१ संभजनीयः यः इन्द्रः नमसि । नम इत्यन्ननामैतत् ।
यजमानैर्दत्ते हविषि नमः यजमानेभ्यो यज्ञादिसाधनमन्नम् इयति प्रेरयति । इन्द्रो हविषा तृप्तः सन्
वृष्टिद्वारा अन्नं प्रयच्छति तेन चाग्नेन पुनर्यज्ञः प्रजायत इत्यर्थः । अस्मदीयः होता सदनेषु यज्ञगृहेषु^२
तम् इन्द्रम् आ कृष्वीत अभिसुखीकरोतु ॥ ५ ॥

धिषा यदि धिषण्यन्तः सरण्यान्तसदन्तो अद्रिमौशिजस्य गोहे ।

आ दुरोषाः पास्त्यस्य होता यो नो महान्तसंवरणेषु वह्निः ॥ ६ ॥

धिषा । यदि । धिषण्यन्तः । सरण्यान् । सदन्तः । अद्रिम् । औशिजस्य । गोहे ।

आ । दुरोषाः । पास्त्यस्य । होता । यः । नः । महान् । सम्वरणेषु । वह्निः ॥ ६ ॥

धिषण्यन्तः धिषणामिन्द्रविषयां स्तुतिमिच्छन्तः औशिजस्य । उशिजः कामयमाना ऋत्विजः ।
तेषां संबन्ध्यांशिनो यजमानः । तस्य गोहे गृहे सदन्तः निषीदन्तो जनाः अद्रिम् । आदृणाति शत्रून्
इत्यद्रिरिन्द्रः । तमिन्द्रं धिषा स्तुत्या यदि यदा सरण्यान् उपागच्छेयुः तदा स इन्द्रः आ यातु ।
नः अस्माकं संवरणेषु शत्रुसंबन्धिषु निरोधेषु वह्निः बोधा पास्त्यस्य पस्त्ये गृहे वसता यजमानेन
होता आह्वाता दुरोषाः दुस्सक्रोधः यः इन्द्रः महान् प्रभूतो भवति । स आयात्विति ॥

सुत्रा यदी भार्वरस्य वृष्णः सिषक्ति शुष्मः स्तुवते भराय ।

गुहा यदीमौशिजस्य गोहे प्र याद्विये प्रायसे मदाय ॥ ७ ॥

सुत्रा । यत् । इम् । भार्वरस्य । वृष्णः । सिषक्ति । शुष्मः । स्तुवते । भराय ।

गुहा । यत् । इम् । औशिजस्य । गोहे । प्र । यत् । विये । प्र । अयसे । मदाय ॥ ७ ॥

भार्वरस्य । भर्वरो जगद्धर्ता प्रजापतिः । तस्य पुत्रो भार्वरः । तस्य वृष्णः कामानां वर्षितुरिन्द्रस्य
संबन्धी इम् एषः शुष्मः बलं स्तुवते स्तोत्रं कुर्वन्तं यजमानं सिषक्ति सेवते इति यत् तत् सुत्रा
सत्यमेव । इम् एतद्वलम् औशिजस्य यजमानस्य भराय भर्तुं गुहा गुहायां गुहारूपे हृदये प्र
भवतीति यत् तत्सत्यम् । यजमानस्य गोहे गृहे विये कर्मणे प्र भवतीति यत् तत्सत्यम् । अयसे
गमनाय कामानां प्राप्तेयं मदाय हर्षाय तत्र यद्वलं प्रभवति तत्सत्यम् । इन्द्रस्य बलं यजमानं सर्वदा
पालयतीत्यर्थः ॥

वि यद्वरांसि पर्वतस्य वृण्वे पर्योभिर्जिन्वे अपां जवांसि ।

विदद्गौरस्य गवयस्य गोहे यदी वाजाय सुध्यो ॥ ८ ॥

वि । यत् । वरांसि । पर्वतस्य । वृण्वे । पर्यऽभिः । जिन्वे । अपाम् । जवांसि ।

विदत् । गौरस्य । गवयस्य । गोहे । यदि । वाजाय । सुध्यः । वहन्ति ॥ ८ ॥

इन्द्रः पर्वतस्य मेघस्य वरांसि द्वाराणि वि वृण्वे विवृतानि कृतवानिति यत् । अपाम् उदकानां जवांसि वेगान् पयोभिः जलैः जिन्वे प्याययतीति यत् । यदि यदा सुध्यः शोभन-
कर्माणो यजमानाः वाजाय अन्नाय वहन्ति इन्द्रं प्राप्नुवन्ति तदा गोहे गृहे गौरस्य गौरमृगस्य
गवयस्य गवयमृगस्य च विदत् तौ द्वौ पशू लभते इति यत् । तत्सर्वं सन्ना इति पूर्वेण संबन्धः ॥

अभ्युदयेष्टौ इन्द्रस्य प्रदातुः ' भद्रा ते हस्ता ' इति याज्या । सूत्रितं च—' दीर्घस्ते
अस्वङ्कुशो भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी ' (आश्व. श्रौ. ३.१३) इति ॥

भद्रा ते हस्ता सुकृतोत पाणी प्रयन्तारां स्तुवते राधे इन्द्र ।

का ते निषत्तिः किम् नो ममत्सि किं नोदुदु हर्षसे दातुवा उ ॥ ९ ॥

भद्रा । ते । हस्ता । सुकृता । उत । पाणी इति । प्रयन्तारां । स्तुवते । राधे । इन्द्र ।

का । ते । निषत्तिः । किम् । ऊँ इति । नो इति । ममत्सि ।

किम् । न । उत्तुत् । ऊँ इति । हर्षसे । दातुवै । ऊँ इति ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ते त्वदीयौ भद्रा भद्रौ कल्याणौ हस्ता हस्तौ सुकृता सुकृतौ शोभनकर्माणौ भवतः ।
उत अपि च पाणी त्वदीयौ हस्तौ स्तुवते स्तोत्रे यजमानाय राधः धनं प्रयन्तारां प्रयन्तारौ
प्रदातारौ भवतः । हे इन्द्र ते त्वदीया निषत्तिः निषदने स्थितिः का । त्वमस्मान् किम् किमर्थं
नो ममत्सि न मादयसि । किम् उदुदु किमर्थमेव दातुवै अस्माकं धनं दातुं न हर्षसे
हृष्टो न भवसि ॥

ऐन्द्रस्य वार्त्रघ्नस्य पशोः ' एवा वस्वः ' इति हविषो याज्या । सूत्रितं च—' एवा वस्व
इन्द्रः सत्यः सन्नाढ्यद्वाग्वदन्यविचेतनानि ' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

एवा वस्व इन्द्रः सत्यः सन्नाढ्यन्तां वृत्रं वरिवः पूरवे कः ।

पुरुष्टुत कृत्वा नः शग्धि रायो भक्षीय तेऽवसो दैव्यस्य ॥ १० ॥

एव । वस्वः । इन्द्रः । सत्यः । सन्नाढ्यः । वृत्रम् । वरिवः । पूरवे । कः ।

पुरुष्टुत । कृत्वा । नः । शग्धि । रायः । भक्षीय । ते । अवसः । दैव्यस्य ॥ १० ॥

एवा एवमुक्तप्रकारेण स्तूयमानः । सत्यः सत्यवान् । वस्वः धनस्य । सन्नाद् ईश्वरः । वृत्रं वृत्रनामानमसुरं । हन्ता हिंसिता । इन्द्रः । पूरवे मनुष्याय यजमानाय । वरिवः धनं । कः करोति । ददातीत्यर्थः । । कृत्वा कर्मणा स्तुतिहेतुना हे । पुरुषु बहुभिर्यजमानैः स्तुतेन्द्र एवं । नः अस्मभ्यं । रायः धनानि । शग्धि देहि । ते त्वया दीयमानस्य । दैव्यस्य देवसंबन्धिनः । अवसः अन्नस्य ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नं भक्ष्य अहं भजेयम् ॥

नू ष्टु इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रुध्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रुध्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ६ ॥ ॥ २ ॥

तत्र तृतीयानुवाके^१ एकादश सूक्तानि । तत्र 'यज्ञ इन्द्रः' इत्येकादशचं प्रथमं सूक्तं वामदेव-स्यायं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । 'यज्ञः' इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठयाभिष्ववषडहयोः प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशखे द्वितीयमिदं संपातसूक्तम्^२ । सूत्रितं च- 'एवा त्वामिन्द्र यज्ञ इन्द्रः' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

यज्ञ इन्द्रो जुजुषे यच्च वष्टि तन्नो महान्करति शुष्म्या चित् ।

ब्रह्म स्तोमं मघवा सोममुक्था यो अश्मानं शवसा बिभ्रदेति ॥ १ ॥

यत् । नः । इन्द्रः । जुजुषे । यत् । च । वष्टि ।

तत् । नः । महान् । करति । शुष्मी । आ । चित् ।

ब्रह्म । स्तोमम् । मघवा । सोमम् । उक्था । यः । अश्मानम् । शवसा । बिभ्रत् । एति ॥ १ ॥

इन्द्रः । नः अस्मदीयं । यत् हविलक्षणाद्वादिक् । जुजुषे सेवते । यच्च हविरादिकं च वष्टि कामयते । महान् प्रभूतः । शुष्मी बलवान्निन्द्रः । चिदिति चार्थः । । ब्रह्म । चित् हविलक्षणपुरोडाशादि-कमलं च । स्तोमं स्तोत्रसमूहं च । सोमम् अभिषुतं सोमं च । उक्था उक्तानि शस्त्राणि केष्येवंभूतं । तत् ब्रह्मादिचतुष्टयम् । आ । करति आकरोतु स्वीकरोतु । मघवा धनवान् । अत्र^३ अश्मशब्दः^४ वज्रवाची । अश्मानं वज्रं । बिभ्रत् धारयन् । शवसा बलेन युक्तः । यः इन्द्रः । एति आगच्छति । स इन्द्रः स्वीकरोत्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

१. त-भजेयम् । २. घ-च-न-अथ । ३. घ-न-तृतीयेऽनुवाके । ४. ख-प-फ-भ-सूक्तम् ।

५. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स- 'अत्र' नास्ति । ६. ल-अश्मशब्दः ।

वृषा वृषन्धि चतुरश्रिमस्यन्नुग्रो बाहुभ्यां नृतमः शचीवान् ।

श्रिये परुष्णीमुषमाण ऊर्णा यस्याः पर्वाणि सख्याय विव्ये ॥ २ ॥

वृषा । वृषन्धिम् । चतुःश्रिम् । अस्यन् । उग्रः । बाहुभ्याम् । नृतमः । शचीवान् ।

श्रिये । परुष्णीम् । उषमाणः । ऊर्णीम् । यस्याः । पर्वाणि । सख्याय । विव्ये ॥ २ ॥

वृषा कामानां वर्धिता वृषन्धिं मेघभेदनद्वारेण वर्षं कुर्वन्तं चतुरश्रिं चतसृभिः अश्रिभिः धाराभिरुपेतं वज्रं वाहुभ्यां हस्ताभ्याम् अस्यन् शत्रुषु प्रक्षिपन् उग्रः उद्गूर्णबलः नृतमः नेतृतमः शचीवान् कर्मवानिन्द्रः ऊर्णाम् आच्छादिकां परुष्णीं पर्ववतीं नदीं श्रिये आश्रयणार्थम् उषमाणः सेवमानः^१ भवति । यस्याः नद्याः पर्वाणि भिन्नान् देशान् सख्याय सखिकर्मणे विव्ये संवृतवान् ॥

यो देवो देवतमो जायमानो महो वाजैभिर्महद्भिश्च शुष्मैः ।

दधानो वज्रं बाह्वोरुशन्तं द्याममेन रेजयत्प्र भूम ॥ ३ ॥

यः । देवः । देवतमः । जायमानः । महः । वाजैभिः । महत्भिः । च । शुष्मैः ।

दधानः । वज्रम् । बाह्वोः । उशन्तम् । द्याम् । अमेन । रेजयत् । प्र । भूम ॥ ३ ॥

देवः दीप्यमानः देवतमः दातृतमः जायमानः उत्पद्यमानः यः इन्द्रः महः महद्भिः वाजैभिः अश्वैः महद्भिः शुष्मैः बलैः च । युक्तोऽभवदिति शेषः । स इन्द्रः बाह्वोः हस्तयोः उशन्तं कामयमानं वज्रं दधानः धारयन् अमेन बलेन द्यां शुलोकं च^२ भूम भूलोकं च प्र रेजयत् प्रकम्पयति स्म ॥

विश्वा रोधांसि प्रवतश्च पूर्वोद्यौः ऋष्वाज्जनिमन्नेजत् क्षाः ।

आ मातरा भरति शुष्म्या गोनृवत्परिज्मन्नोनुवन्त व्राताः ॥ ४ ॥

विश्वा । रोधांसि । प्रवतः । च । पूर्वोः । द्यौः । ऋष्वात् । जनिमन् । रेजत् । क्षाः ।

आ । मातरा । भरति । शुष्मी । आ । गोः । नृवत् । परिज्मन् । नोनुवन्त । व्राताः ॥ ४ ॥

विश्वा विश्वानि रोधांसि । रोधः शब्देन उन्नतप्रदेशः^३ उच्यते^३ । उन्नतप्रदेशाः पर्वताश्च पूर्वोः पूर्वो बहूनि प्रवतः प्रवणानि । समुद्राश्चेत्यर्थः । द्यौः शुलोकश्च क्षाः पृथिवी च जनिमन् इन्द्रस्य जन्मनि सति ऋष्वात् महतोऽस्मादिन्द्रात् रेजत अरेजन्त^४ अकम्पन्त^४ । किंच शुष्मी बलवान्

१. ख-ग-च-ण-सेवमानः । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-‘च’ नास्ति । ३. ल-उन्नतप्रदेशाः उच्यन्ते । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-अरेजत अकम्पत ।

इन्द्रः १गोः गन्तुः सूर्यस्य २मातरा मातरौ मातापितृभूतौ द्यावापृथिव्यौ च । ३आ इति चार्थे ।
४आ ५भरति आ समन्तात् बिभर्ति । ६नृवत् मनुष्या इव ७वाताः इन्द्रेण प्रेरिता वायवश्च ८परिजम्न
अन्तरिक्षे ९नोनुवन्त शब्दायन्ते ॥

ता तू त इन्द्र महतो महानि विश्वेष्वित्सर्वनेषु प्रवाच्या ।

यच्छूर धृष्णो धृषता दधृष्वानहि वज्रेण शवसाविवेपीः ॥ ५ ॥

ता । तु । ते । इन्द्र । महतः । महानि । विश्वेषु । इत् । सर्वनेषु । प्र३वाच्या ।

यत् । शूर । धृष्णो इति । धृषता । दधृष्वान् । अहिम् । वज्रेण । शवसा । अविवेपीः ॥ ५ ॥

हे १इन्द्र २महतः प्रभूतस्य ३ते त्वदीयानि ४ता तानि कर्माणि ५तु क्षिप्रं ६महानि महान्ति
भवन्ति । ७विश्वेष्वित् सर्वेष्वेव ८सर्वनेषु प्रातःसवनादिकर्मसु त्वदीयानि कर्माणि ९प्रवाच्या
प्रवाच्यानि स्तोत्रभिः प्रकर्षेण वक्तुं योग्यानि स्तुत्यानि इति १०यत् ११हे १२धृष्णो प्रगल्भ हे १३शूर
विक्रान्तेन्द्र १४दधृष्वान् पालकत्वेन लोकान् धारयन् १५शवसा बलेन युक्तस्त्वं १६धृषता धर्षकेण १७वज्रेण
१८अहिं वृत्रमसुरम् १९अविवेपीः अवधीरिति यत् । एतदादीनि कर्माणि महान्तीति पूर्वेण संबन्धः ।
अत्र अविवेपीरिति वधकर्मा ॥ ॥ ७ ॥

ता तू तै सत्या तुविनृम्ण विश्वा प्र धेनवः सिस्त्रते वृष्ण ऊध्नः ।

अर्धा ह त्वद्वृषमणो भियानाः प्र सिन्धवो जवसा चक्रमन्त ॥ ६ ॥

ता । तु । ते । सत्या । तुवि३नृम्ण । विश्वा । प्र । धेनवः । सि॒स्त्रते । वृष्णः । ऊध्नः ।

अर्ध । ह । त्वत् । वृष३मनः । भि॒या॒नाः । प्र । सिन्ध॑वः । जव॑सा । च॒क्रम॑न्त ॥ ६ ॥

हे १तुविनृम्ण अधिकबलं २इन्द्र ३ते त्वदीयानि ४विश्वा विश्वानि ५ता तानि कर्माणि ६तु क्षिप्रं
७सत्या सत्यानि भवन्ति । हे ८इन्द्र ९वृष्णः कामानां वर्धितुस्त्वत्तो भयात् १०धेनवः गावः ११ऊध्नः
स्वकीयादापीनात् १२प्र १३सिस्त्रते प्रकर्षेण क्षीरं क्षरन्ति । १४अध अपि च हे १५वृषमनः कामानां वर्धन-
परमनस्केन्द्र १६सिन्धवः नद्यः १७त्वत् त्वत्तः १८भियानाः बिभ्यत्यः सत्यः १९जवसा वेगेन २०प्र २१चक्रमन्त
२२ह प्रकर्षेण गच्छन्ति खलु ॥

अत्राह ते हरिस्ता उ देवीरवाभिरिन्द्र स्तवन्त स्वसारः ।

यत्सीमनु प्र मुचो बद्धधाना दीर्घामनु प्रसितिं स्यन्दयध्वै ॥ ७ ॥

अ॒त्र । अ॒ह । ते । ह॒रि॒ऽवः । ताः । उँ इति । दे॒वीः । अ॒वः॒ऽभिः । इन्द्र । स्त॒वन्त । स्व॒सारः ।

यत् । सीम् । अ॒नु । प्र । मु॒चः । ब॒द्ध॒धा॒नाः । दी॒र्घा॒म् । अ॒नु । प्र॒ऽसि॒तिम् । स्य॒न्द॒य॒ध्वै ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-वायवः । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ कर्माणि ’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-
न-भ-‘ इति यत् ’ नास्ति । ४. त- अधिकधन ।

हे ^१इन्द्र त्वं ^२यत् यदा ^३बद्धधानाः ^४वृत्रेण बध्यमानाः ^५सीमन्तु एताः ^६नदीरुद्दिश्य ^७दीर्घाम्
अत्यधिकां ^८प्रसितिं बन्धनम् ^९अनु ^{१०}स्यन्दयध्वै यथाकामं स्यन्दिदत्तुं ^{११}प्र ^{१२}मुचः प्रकर्षेणामोचयः ।
हे ^{१३}हरिवः हरिवन् इन्द्र ^{१४}अत्राह अत्रैव मोचनवेलायां ^{१५}ता ^{१६}उ ताः प्रसिद्धा एव ^{१७}देवीः देव्यो
द्योतमानाः ^{१८}स्वसारः नद्यः । अत्र स्वसृशब्दो नदीवाची । ^{१९}अवोभिः त्वत्कृतै रक्षणेः ^{२०}ते त्वां ^{२१}स्तवन्त
स्तावयन्ति । नदीपूरणादिभिः कर्मभिः जना इन्द्रं स्तुवन्तीत्यर्थः ॥

पिपीले अंशुर्मद्यो न सिन्धुरा त्वा शमी शशमानस्य शक्तिः ।

अस्मद्रथक्शुशुचानस्य यम्या आशुर्न रश्मि तुव्योजसं गोः ॥ ८ ॥

पिपीले । अंशुः । मद्यः । न । सिन्धुः । आ । त्वा । शमी । शशमानस्य । शक्तिः ।

अस्मद्रथक् । शुशुचानस्य । यम्याः । आशुः । न । रश्मिम् । तुविऽओजसम् । गोः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र ^१मद्यः मादयिता ^२अंशुः सोमः ^३पिपीले अपीकृत । अभ्यषूयत ^४इत्यर्थः । नेति संप्रत्यर्थे ।
^५न इदानीं ^६सिन्धुः स्यन्दमानः सोमः ^७त्वा त्वाम् ^८आ ^९यम्याः आयच्छतु । ^{१०}शुशुचानस्य
दीप्यमानस्य ^{११}शशमानस्य स्तुवतः संबन्धी ^{१२}अस्मद्रथक् अस्मदभिमुखं ^{१३}शमी शमनं ^{१४}शक्तिः स्तुतिकर्म
च आयच्छतु । तत्र दृष्टान्तः । ^{१५}आशुः शीघ्रगामी यन्ता ^{१६}गोः गन्तुरश्वस्य ^{१७}तुव्योजसं बहुबलम् ।
दृढमित्यर्थः । ^{१८}रश्मि ^{१९}न अश्वबन्धनरज्जुमिव तद्वत् ॥

अस्मे वर्षिष्ठा कृणुहि ज्येष्ठा नृम्णानि सत्रा सहुरे सहांसि ।

अस्मभ्यं वृत्रा सुहनानि रन्धि जहि वर्धर्वनुषो मर्त्यस्य ॥ ९ ॥

अस्मे इति । वर्षिष्ठा । कृणुहि । ज्येष्ठा । नृम्णानि । सत्रा । सहुरे । सहांसि ।

अस्मभ्यम् । वृत्रा । सुहनानि । रन्धि । जहि । वर्धः । वनुषः । मर्त्यस्य ॥ ९ ॥

हे ^१सहुरे सहनशीलेन्द्र त्वं ^२सत्रा सर्वदा ^३सहांसि शत्रून्भिभावुकानि ^४वर्षिष्ठा वर्षिष्ठानि
प्रवृद्धानि ^५ज्येष्ठा ज्येष्ठानि प्रशस्तानि ^६नृम्णानि बलानि ^७अस्मे अस्मभ्यं ^८कृणुहि कुरु । हे इन्द्र त्वम्
^९अस्मभ्यं ^{१०}सुहनानि शोभनवधानि ^{११}वृत्रा वृत्राणि शत्रून् ^{१२}रन्धि रन्धय वशं नय । किंच ^{१३}वनुषः
हिंसकस्य ^{१४}मर्त्यस्य मरणधर्मणः ^{१५}शत्रोः संबन्धि ^{१६}वर्धः हननसाधनमायुधं ^{१७}जहि नाशय ॥

अस्माकमित्सु शृणुहि त्वमिन्द्रास्मभ्यं चित्राँ उप माहि वाजान् ।

अस्मभ्यं विश्वा इषणः पुरंधीरस्माकं सु मघवन्बोधि गोदाः ॥ १० ॥

अस्माकम् । इत् । सु । शृणुहि । त्वम् । इन्द्र । अस्मभ्यम् । चित्रान् । उप । माहि । वाजान् ।

अस्मभ्यम् । विश्वाः । इषणः । पुरं ^१मघवन् । बोधि । गोऽदाः ॥ १० ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वम् ^३अस्माकमित् ^४अस्मदीयाः^१ एव स्तुतीः^२ ^३सु सुष्टु ^४भृणुहि । तथा हे इन्द्र त्वं
^५चित्रान् ^६चायनीयानि ^७वाजान् ^८अजानि ^९अस्मभ्यम् ^{१०}उप ^{११}माहि देहि । किंच ^{१२}अस्मभ्यं ^{१३}विश्वाः
 सर्वाः ^{१४}पुरंधीः ^{१५}बुद्धीः^३ ^{१६}इषणः ^{१७}प्रेरय । अपि च हे ^{१८}मघवन् ^{१९}धनवन्निन्द्र त्वं^४ ^{२०}अस्माकं ^{२१}गोदाः ^{२२}गवां
 दाता ^{२३}सु सुष्टु ^{२४}बोधि भव ॥

नू घृत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योः न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ ८ ॥

‘कथा महाम्’ इत्येकादशचं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यापं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ऋतस्य हि’ इत्याद्यास्तिस्र ऋतदेवताका वा । तथा चानुकान्तं—‘कथोपान्त्यास्तिस्र ऋतदेव्यो वा’ इति । आभि-
 ष्विकेऽहनि दशरात्रे प्रथमेऽहनि माध्यंदिनसवने मैत्रावरुणशस्त्रेऽहीनसूक्तस्य स्थान इदं तृतीयं संपात-
 सूक्तम् । सूत्रितं च—‘कथा महामिन्द्रः पूर्व्विद्य एक इत्’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । महावते
 निष्केवल्ये एतत् । तथैव पञ्चमारण्यके शौनकेन सूत्रितं च—‘कथा महामवृधत्कस्य होतुरिति संपातः’
 (ऐ. आ. ५. २. २) इति ॥

कथा महामवृधत्कस्य होतुर्यज्ञं जुषाणो अभि सोममूधः ।

पिबन्नुशानो जुषमाणो अन्धो ववक्ष ऋष्वः शुचते धनाय ॥ १ ॥

कथा । महाम् । अवृधत् । कस्य । होतुः । यज्ञम् । जुषाणः । अभि । सोमम् । ऊधः ।

पिबन् । उशानः । जुषमाणः । अन्धः । ववक्षे । ऋष्वः । शुचते । धनाय ॥ १ ॥

‘महां महान्तं गुणैः प्रवृद्धमिन्द्रं कथा कथं केन प्रकारेण अवृधत् वर्धयेत्’ । अस्मत्प्रेरिता
 स्तुतिरिति शेषः । तस्य महिम्नोऽतिमहत्त्वादिति भावः । स एवेन्द्रः होतुः होमनिष्पादकस्य कस्य
 यजमानस्य यज्ञं यागं जुषाणः प्रीयमाणः सन् अभि । गच्छेदिति शेषः । उपसर्गश्रुतेरुचित-
 क्रियाध्याहारः । किंच ऊधः उद्धतमतिप्रवृद्धं सोमम् अन्धः सोमलक्षणमज्ञं पिबन् आस्वादयन्
 उशानः तदेवाज्ञं कामयमानः जुषमाणः सेवमानश्च ऋष्वः महानिन्द्रः शुचते प्रदीप्ताय धनाय
 हिरण्यादिलक्षणाया^१ । उक्तलक्षणं धनं कस्मै यजमानाय दातुं ववक्षे वहति । पीतमेवाज्ञं जठरे धारयति ।
 अनेन वाक्यद्वयेन इन्द्रस्याचिन्त्यचरितत्वं ख्यापितं भवति ॥

१. ख-ग-च-ण-अस्मदीयामेव स्तुतिम् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-बह्वीः । ३. न-स-‘त्वं’
 नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-अवर्धयत् । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-हिरण्यार्थं लक्षणाया; त-हिरण्यार्थलक्षणाया ।

को अस्य वीरः सधमादमाप समानंश सुमतिभिः को अस्य ।

कदस्य चित्रं चिकिते कदूती वृधे भुवच्छशमानस्य यज्योः ॥ २ ॥

कः । अस्य । वीरः । सधमादम् । आप । सम् । आनंश । सुमतिभिः । कः । अस्य ।

कत् । अस्य । चित्रम् । चिकिते । कत् । ऊती । वृधे । भुवत् । शशमानस्य । यज्योः ॥ २ ॥

अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनं सधमादम् । सह माद्यन्तीति सधमादः संग्रामः । तं सह सोमपानं वा वीरः स्तोत्राणाममित्राणां वा वीरयिता कः पुमान् आप प्राप्नोति । कः च अस्य इन्द्रस्य सुमतिभिः शोभनाभिरनुग्रहबुद्धिभिः समानंश संगच्छते । कत् कदा वा अस्य इन्द्रस्य चित्रं चायनीयं धनं चिकिते प्रज्ञायते । तत्प्रदानसमयं न कोऽपि जानातीत्यर्थः । कत् कदा वा शशमानस्य स्तुवतः यज्योः युयुजमानस्य वृधे वर्धनाय ऊती उत्था रक्षया भुवत् भवेत् ॥

कथा शृणोति ह्यमानमिन्द्रः कथा शृण्वन्नवसामस्य वेद ।

का अस्य पूर्वीरूपमातयो ह कथैनमाहुः पपुंरि जरित्रे ॥ ३ ॥

कथा । शृणोति । ह्यमानम् । इन्द्रः । कथा । शृण्वन् । अवसाम् । अस्य । वेद ।

काः । अस्य । पूर्वीः । उपमातयः । ह । कथा । एनम् । आहुः । पपुंरिम् । जरित्रे ॥ ३ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः ह्यमानम् आह्वयन्तं स्तोतारं कथा कथं शृणोति । स्तोत्राणि शृण्वन् अस्य स्तोतुः संबन्धीनि अवसां रक्षणानि कथा कथं च वेद वेत्ति । पूर्वीः पुरातनानि अस्य इन्द्रस्य संबन्धीनि उपमातयः दानानि काः एह कानिचित् सन्तीति शेषः । तानि दानानि जरित्रे स्तोतुः संबन्धिनां कामानां पपुंरिं पूरयितारम् एनम् इन्द्रं कथा कथं च आहुः वदन्ति ॥

कथा सबाधः शशमानो अस्य नशदाभि द्रविणं दीध्यानः ।

देवो भुवन्नवेदा म क्रतानां नमो जगृभ्वाँ अभि यज्जुजोषत् ॥ ४ ॥

कथा । सबाधः । शशमानः । अस्य । नशत् । अभि । द्रविणम् । दीध्यानः ।

देवः । भुवत् । नवेदाः । मे । क्रतानाम् । नमः । जगृभवान् । अभि । यत् । जुजोषत् ॥ ४ ॥

सबाधः सपत्न्यानां पीडासहितः शशमानः इन्द्रविषयां स्तुतिं कुर्वन् दीध्यानः कर्मभिः दीप्यमानो यजमानः अस्य इन्द्रस्य संबन्धिं द्रविणं पश्चादिधनं कथा कथम् अभि नशत्

१. ख-ग-च-ण-भ-‘वा’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-स्तुवतोऽस्य । ३. ख-ग-घ-च-ण-‘व’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-घ-कानि । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-‘व’ नास्ति ।

अभिप्राप्नोति । वनमः हविर्लक्षणमन्नं वज्रगृभ्वान् गृहीतवानिन्द्रः यत् यदा अभि
 जुजोषत् माम् अभिसेवेत^१ तदा देवः दीप्यमान इन्द्रः मे मदीयानाम् अकृतानां स्तोत्राणां^२
 नवेदाः अतिशयेन ज्ञाता भुवत् भवेत् । अत्र निपातस्थो नकारोऽतिशयवाची ॥

कथा कदस्या उषसो व्युष्टौ देवो मर्तस्य सख्यं जुजोष ।

कथा कदस्य सख्यं सखिभ्यो ये अस्मिन्कामं सुयुजं ततस्ते ॥ ५ ॥

कथा । कत् । अस्याः । उषसः । विऽड्यौ । देवः । मर्तस्य । सख्यम् । जुजोष ।

कथा । कत् । अस्य । सख्यम् । सखिभ्यः । ये । अस्मिन् । कामम् । सुयुजम् । ततस्ते ॥ ५ ॥

देवः द्योतमान इन्द्रः अस्या उषसो व्युष्टौ प्रभाते मर्तस्य मर्त्यस्य मनुष्यस्य स्तोतुः
 संबन्धि सख्यं सखिकर्म कथा कथं केन प्रकारेण कत् कदा जुजोष सेवेत । ये स्तोतारः अस्मिन्
 इन्द्रे सुयुजं सुष्ठु प्रयुज्यमानं कामं कामनीयं^३ हविः स्तोत्रं च ततस्ते वितेनिरे अस्य इन्द्रस्य सख्यं
 सखिकर्म सखिभ्यः स्तोतृभ्यः कथा कथं कत् कदाचित् । भवेदिति शेषः ॥ ॥ ९ ॥

किमादमन्नं सख्यं सखिभ्यः कदा नु ते आन्नं प्र ब्रवाम ।

श्रिये सुदृशो वपुःस्य सर्गाः स्वर्णं चित्रतममिष आ गोः ॥ ६ ॥

किम् । आत् । अमन्नम् । सख्यम् । सखिभ्यः । कदा । नु । ते । आन्नम् । प्र । ब्रवाम् ।

श्रिये । सुदृशः । वपुः । अस्य । सर्गाः । स्वः । न । चित्रतमम् । इषे । आ । गोः ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानाः ते स्वदीयम् अमन्नं शत्रून्भिभावुकं सख्यं सखिकर्म सखिभ्यः
 स्तोतृभ्यः^४ किमात् किं स्वित् प्र ब्रवाम प्रकर्षेण वदेम । ते स्वदीयं आन्नं आत्कर्म च कदा
 नु कदा खलु प्र ब्रवाम । सुदृशः शोभनदर्शनस्य अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनः सर्गाः उद्योगाः श्रिये
 सर्वेषां स्तोत्राणां श्रेयसे । भवन्तीति शेषः । स्वर्णं सूर्यो यथा दर्शनीयतमस्तथा गोः गन्तुरिन्द्रस्य
 चित्रतमं दर्शनीयतमं वपुः शरीरम् आ इषे आ समन्तात् सर्वैरिष्यते ॥

द्रुहं जिघांसन्ध्वरसमनिन्द्रां तेतिक्ते त्रिम्मा तुजसे अनीका ।

ऋणा चिद्यत्र ऋणया न उग्रो दूरे अज्ञाता उषसो बबाधे ॥ ७ ॥

द्रुहम् । जिघांसन् । ध्वरसम् । अनिन्द्राम् । तेतिक्ते । त्रिम्मा । तुजसे । अनीका ।

ऋणा । चित् । यत्र । ऋणस्याः । नः । उग्रः । दूरे । अज्ञाताः । उषसः । बबाधे ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-ल-अभिसेवते । २. ख-ग-च-ण-च स्तोत्राणाम्, भ-च स्तोत्राणाम् । ३. ख-ग-
 ण-प-फ-भ-कमनीयम् । ४. ख-ग-च-ण-‘स्तोतृभ्यः’ नास्ति; न-स-तेभ्यः स्तोतृभ्यः ।

अयमिन्द्रः ^१द्रुहं द्रोहं कुर्वतीं ^२ध्वरसं हिंसिकाम् ^३अनिन्द्राम् इन्द्रमजानतीं राक्षसीं ^४जिघांसन् हन्तुमिच्छन् ^५तिग्मा तिग्मानि पूर्वमेव तीक्ष्णानि ^६अनीका अनीकानि आयुधानि ^७तुजसे तद्वधाय ^८तेतिके अत्यर्थं तीक्ष्णो करोति । ^९यत्र यासूपःसु तदुपलक्षितेष्वहःसु ^{१०}ऋणा ^{११}चित् ऋणान्यपि ^{१२}नः अस्मान् बाधन्त इति शेषः । ताः ^{१३}उषसः च ^{१४}उग्रः उद्गूर्णबलः ^{१५}ऋणयाः ऋणस्य हन्तेन्द्रः । यातिः वधकर्मा । ^{१६}दूरे ^{१७}अज्ञाताः अननुभूताः सतीः ^{१८}बबाधे अपीडयत् ॥

ऋतपेयनाम्येकाहे मरुत्वतीयनिष्केवल्यशस्त्रयोः निविद्धानात्^१ पुरस्तात् 'ऋतस्य हि' इत्येतदादिके द्वे ऋचौ क्रमेण शंसनीये । सूत्रितं च—'ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीरिति सूक्तमुखीये'^२ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति पूर्वीऋतस्य धीतिर्वृजिनानि हन्ति ।

ऋतस्य श्लोकौ बधिरा ततर्द कर्णा बुधानः शुचमान आयोः ॥ ८ ॥

ऋतस्य । हि । शुरुधः । सन्ति । पूर्वीः । ऋतस्य । धीतिः । वृजिनानि । हन्ति ।

ऋतस्य । श्लोकः । बधिरा । ततर्द । कर्णा । बुधानः । शुचमानः । आयोः ॥ ८ ॥

अत्र ऋतशब्देनेन्द्रो वादित्यो वा सत्यं वा यज्ञो वोच्यते । ^१ऋतस्य ^२ऋतदेवस्य संबन्धिन्यः ^३पूर्वीः बह्वयः ^४शुरुधः आपः ^५सन्ति ^६हि भवन्ति खलु । ^७ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिनी ^८धीतिः प्रज्ञा तद्विषया स्तुतिर्वा ^९वृजिनानि वर्जनीयानि पापानि ^{१०}हन्ति हिनस्ति । ^{११}ऋतस्य ऋतदेवस्य^३ संबन्धिनी ^{१२}श्लोकः स्तुतिरूपा वाक् ^{१३}आयोः गन्तुर्मेनुष्यस्य संबन्धिनी ^{१४}बधिरा बधिरौ प्रतिबद्धौ^४ ^{१५}कर्णा कर्णौ ^{१६}ततर्द तृणसि । कीदृशः श्लोकः । ^{१७}बुधानः बुध्यमानः ^{१८}शुचमानः दीप्यमानः ॥

ऋतस्य दृळ्हा धरुणानि सन्ति पुरुणि चन्द्रा वपुषे वपुषि ।

ऋतेन दीर्घमिषणन्त पृक्षं ऋतेन गावं ऋतमा विवेशुः ॥ ९ ॥

ऋतस्य । दृळ्हा । धरुणानि । सन्ति । पुरुणि । चन्द्रा । वपुषे । वपुषि ।

ऋतेन । दीर्घम् । इषणन्त । पृक्षः । ऋतेन । गावं । ऋतम् । आ । विवेशुः ॥ ९ ॥

^१वपुषे वपुष्मतः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ^२ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिनी ^३दृळ्हा दृढानि ^४धरुणानि धारकाणि ^५पुरुणि बहूनि ^६चन्द्रा चन्द्राण्याह्लादकानि ^७वपुषि रूपाणि ^८सन्ति भवन्ति । ^९ऋतेन ऋतदेवेन ^{१०}दीर्घम् अत्यधिकं ^{११}पृक्षः अन्नम् ^{१२}इषणन्त स्तोतार इच्छन्ति । ^{१३}ऋतेन ऋतदेवेन ^{१४}गावः धेनवः ^{१५}ऋते यज्ञं दक्षिणास्वेन ^{१६}आ ^{१७}विवेशुः प्रविशन्ति । यद्वा । गावो रश्मयः ऋतमुक्कम् आचिवेशुः ॥

१. ख-ग-च-ण-न-स-निविद्धानायात् । २. घ-फ-भ-सूक्तमुखे । ३. ख-ग-च-ण-ऋतस्य देवस्य संबन्धिनी धीतिः प्रज्ञा वृजिना, वर्जनीयानि पापानि हन्ति हिनस्ति । ऋतस्य ऋतदेवस्य संबन्धिन्यः पूर्वीः बह्वयः शुरुधः आपः सन्ति हि भवन्ति खलु । ऋतस्य इन्द्रस्य । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-प्रतिबद्धौ नास्ति ।

ऋतं येमान ऋतमिद्वनोत्पृतस्य शुष्मस्तुरया उ गव्युः ।

ऋताय पृथ्वी बहुले गभीरे ऋताय धेनू परमे दुहाते ॥ १० ॥

ऋतम् । येमानः । ऋतम् । इत् । वनोति । ऋतस्य । शुष्मः । तुरयाः । उँ इति । गव्युः ।

ऋताय । पृथ्वी इति । बहुले इति । गभीरे इति ।

ऋताय । धेनू इति । परमे इति । दुहाते इति ॥ १० ॥

वृत्तम् ऋतदेवं वयेमानः नियच्छन् स्तुतिभिर्वशीकुर्वन् स्तोता वृत्तमित् ऋतदेवमेव वनोति संभजते । वृत्तस्य ऋतदेवस्य^१ संबन्धि वृष्मः बलं वृत्तयाः तूर्णं वृत्तयुः । उ इति चार्थे । जलकामश्च भवति । बहुले विस्तीर्णं गभीरे दुरवगाहे पृथ्वी द्यावापृथिव्यौ वृत्ताय ऋतदेवाय^२ भवतः । धेनू ग्रीणयिन्यौ परमे उत्कृष्टे द्यावापृथिव्यौ वृत्ताय ऋतदेवायैव दुहाते दोहनं कुर्वते ॥

नू ह्युत इन्द्र नू गृणान इषं जरित्रे नद्योः न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नू । स्तुतः । इन्द्र । नू । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १० ॥

‘ का सुष्टुतिः ’ इत्येकादशचं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्धमैन्द्रम् । दशम्यनुष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुभः । तथा चानुकमणिका—‘ का सुष्टुतिरुपान्त्यानुष्टुप् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

का सुष्टुतिः शर्वसः सुनुमिन्द्रमर्वाचीनं राधस आ ववर्तत् ।

ददिहि वीरो गृणते वसूनि स गोपतिर्निषिधा नो जनासः ॥ १ ॥

का । सुऽस्तुतिः । शर्वसः । सुनुम् । इन्द्रम् । अर्वाचीनम् । राधसे । आ । ववर्तत् ।

ददिः । हि । वीरः । गृणते । वसूनि । सः । गोऽपतिः । निऽसिधाम् । नः । जनासः ॥ १ ॥

का कीदृशी वृष्टुतिः शर्वसः सुनुं बलस्य पुत्रम् । अतिबलिनमित्यर्थः । अर्वाचीनम् अस्मदभिमुखम् इन्द्रं परमैश्वर्ययुक्तं राधसे धनाय अस्मभ्यं धनं दातुम् आ ववर्तत् आवर्तयेत् । हे जनासः जना यजमानाः वीरः विक्रान्तः गोपतिः पश्चादिधनस्य पालकः सः इन्द्रः निषिधां निषेद्धाणां शत्रूणां संबन्धीनि वसूनि धनानि गृणते गृणद्भ्यः स्तोत्रभ्यः नः अस्मभ्यं ददिहि दातुं खलु भवति ॥

। वृत्रहृत्ये हव्यः स ईड्यः स सुष्टुत इन्द्रः सत्यराधाः ।

। यामन्ना मघवा मर्त्याय ब्रह्मण्यते सुष्वये वरिवो धात् ॥ २ ॥

। वृत्रहृत्ये । हव्यः । सः । ईड्यः । सः । सुष्टुतः । इन्द्रः । सत्यराधाः ।

। यामन् । आ । मघवा । मर्त्याय । ब्रह्मण्यते । सुष्वये । वरिवः । धात् ॥ २ ॥

१सः इन्द्रः १वृत्रहृत्ये वृत्राणां शत्रूणां हृत्ये हनने निमित्तभूते सति १यामन् युद्धे १हव्यः तव्यो भवति । १सः इन्द्रः १ईड्यः स्तुत्यो भवति । १सः १इन्द्रः १सुष्टुतः सन् १सत्यराधाः नेभ्यो दातुं सत्यधनो भवति । १मघवा धनवान् १सः इन्द्रः १ब्रह्मण्यते स्तोत्रमिच्छते १सुष्वये सुष्वते १मर्त्याय मनुष्याय यजमानाय १वरिवः धनम् । वरिव इति धननामैतत् । १आ १धात् । मन्तात् ददाति ॥

। मिन्नरो वि ह्वयन्ते समीके रिंरिक्कांसस्तन्वः कृण्वत त्राम् ।

। मेथो यत्यागमुभयासो अगमन्नरस्तोकस्य तनयस्य सातौ ॥ ३ ॥

। इत् । नरः । वि । ह्वयन्ते । समुईके । रिंरिक्कांसः । तन्वः । कृण्वत । त्राम् ।

। यत् । त्यागम् । उभयासः । अगमन् । नरः । तोकस्य । तनयस्य । सातौ ॥ ३ ॥

१नरः नेतारो मनुष्याः १समीके युद्धे १तमित् तमेवेन्द्रं १वि १ह्वयन्ते विविधमाह्वानं कुर्वते । १। स्वकीयानि शरीराणि १रिंरिक्कांसः तपसा रेचयन्तो यजमानास्तमेवेन्द्रं १त्रां त्रातारं १कृण्वत १कुर्वते । १यत् यदा १मिथः परस्परं संगताः १उभयासः उभये यजमानाः स्तोतारश्च १त्यागं कर्तारं दातारमिन्द्रम् १अगमन् उपगच्छन्ति^१ तदा १नरः उभयविधा मनुष्याः १तोकस्य पुत्रस्य यस्य पौत्रस्य च १सातौ लाभे निमित्तभूते सति^२ तमेवेन्द्रं त्रातारं कुर्वन्तीति संबन्धः ॥

। क्षितयो योग उग्रशुषाणासो मिथो अर्णसातौ ।

। यद्विशोऽववृत्रन्त युध्मा आदिभेर्म इन्द्रयन्ते अभीके ॥ ४ ॥

। क्षितयः । योगे । उग्र । अशुषाणासः । मिथः । अर्णसातौ ।

। यत् । विशः । अववृत्रन्त । युध्माः । आत् । इत् । नेमे । इन्द्रयन्ते । अभीके ॥ ४ ॥

हे १उग्र उद्गूर्णबलेन्द्र १आशुषाणासः व्यामुवन्तः १क्षितयः मनुष्याः । क्षितय इति मनुष्य-
त् । १अर्णसातौ सस्यादिफलसिद्धयर्थमुदकलाभे निमित्ते सति १मिथः परस्परं १योगे संबन्धे सति
गन्ति क्रतूनि कर्माणीच्छन्ति । १यत् यदा १युध्माः योधयिष्यः १विशः प्रजाः १अभीके युद्धे ।

अभीक इति संग्रामनामैतत् । वसम् अववृत्रन्त संवर्तन्ते परस्परं संगच्छन्ते वआदित् तदानीमेव नेमे
केचन भाग्यवन्तो योधकाः इन्द्रियन्ते युद्धे इन्द्रमिच्छन्ति ॥

आदिद्ध नेम इन्द्रियं यजन्त आदिपुक्तिः पुरोळाशं रिरिच्यात् ।

आदित्सोमो वि पपृच्यादसुष्वीनादिज्जुजोष वृषभं यजध्वै ॥ ५ ॥

आत् । इत् । ह । नेम । इन्द्रियम् । यजन्ते । आत् । इत् । पुक्तिः । पुरोळाशम् । रिरिच्यात् ।

आत् । इत् । सोमः । वि । पपृच्यात् । असुस्वीन् । आत् । इत् । जुजोष । वृषभम् । यजध्वै ॥ ५ ॥

वआदित् तदानीमेव युद्धकाले नेमे अन्ये योधाः इन्द्रियं बलवन्तमिन्द्रं यजन्ते ह पूजयन्ति^१
खलु । कश्चित् वआदित् अनन्तरमेव पुरोळाशं पिष्टरूपं हविः पुक्तिः पचन् रिरिच्यात् इन्द्राय दद्यात् ।
वआदित्^२ अनन्तरमेव सोमः अभिषुतसोमो यजमानः असुस्वीन् अनभिषुतसोमान् यजमानान् वि
पपृच्यात् धनैः पृथक्कुर्यात्^३ । वआदित् अनन्तरमेव कश्चित् वृषभं कामानां वर्धितारमिन्द्रं यजध्वै
यष्टुं जुजोष सेवते ॥ ॥ ११ ॥

कृणोत्यस्मै वरिवो य इत्थेन्द्राय सोममुशते सुनोति ।

सुधीचीनेन मनसाविवेनं तमित्सखायं कृणुते समत्सु ॥ ६ ॥

कृणोति । अस्मै । वरिवः । यः । इत्था । इन्द्राय । सोमम् । उशते । सुनोति ।

सुधीचीनेन । मनसा । अविवेनम् । तम् । इत् । सखायम् । कृणुते । समत्सु ॥ ६ ॥

यः यजमानः सोमम् उशते कामयमानाय इत्था अमुत्र स्वर्गलोके स्थिताय इन्द्राय सुनोति
अभिषवं करोति । इन्द्रोऽपि अस्मै यजमानाय वरिवः धनं कृणोति करोति । सुधीचीनेन संगतेन
मनसा प्रवणेन चित्तेन अविवेनम् । वेनतिः कान्तिकर्मा । विवेनो विगतेच्छः । तदन्योऽविवेनः ।
आत्मानं कामयमानं तमित् तमेव सुवन्तं यजमानं सखायं मित्रं समस्तसु संग्रामेष्विन्द्रः कृणुते
करोति ॥

य इन्द्राय सुनवत्सोममद्य पचात्पत्तीरुत भृज्जाति धानाः ।

प्रति मनायोर्चथानि हर्यन्तस्मिन्दध्वृषणं शुष्ममिन्द्रः ॥ ७ ॥

यः । इन्द्राय । सुनवत् । सोमम् । अद्य । पचात् । पत्तीः । उत । भृज्जाति । धानाः ।

प्रति । मनायोः । उचथानि । हर्यन् । तस्मिन् । दधत् । वृषणम् । शुष्मम् । इन्द्रः ॥ ७ ॥

यद्य अस्मिन् दिवसे यः यजमानः इन्द्राय परमैश्वर्ययुक्ताय देवाय सोमं^१ सोमलक्षणमन्नं सुनवत् सुनुयात् अभिषवं कुर्यात् । तथा यः पत्नीः पत्न्यांश्च पुरोडाशादीन् पचात् पचेत् पचनं कुर्यात् । उत अपि च यः धानाः भर्जनयोग्यान् यवान् । अत्र मृष्टयववाची धानाशब्दस्तद्योगं यवसात्रं लक्षयति । मृज्जाति मृजेत् भर्जनं कुर्यात् । इन्द्रः मनायोः स्तुतिमिच्छतो यजमानस्य उचथानि स्तोत्राणि प्रति हर्षन् प्रतिकामयमानः सन् तस्मिन् यजमाने वृषणं कामानां वर्षण-समर्थं शुभं बलं दधत् धारयति ॥

यदा सोमं व्यचेद्वावा दीर्घं यदाजिमभ्यख्यदर्यः ।

अचिक्रदवृषणं पत्न्यच्छा दुरोणे आ निशितं सोमसुद्धिः ॥ ८ ॥

यदा । सऽसम्यम् । वि । अचेत् । ऋवावा । दीर्घम् । यत् । आजिम् । अभि । अख्यत् । अर्यः । अचिक्रदत् । वृषणम् । पत्नीं । अच्छ । दुरोणे । आ । निशितम् । सोमसुत्तऽभिः ॥ ८ ॥

यदा ऋवावा^२ शत्रूणां हिंसक इन्द्रः समर्थं सह मर्तव्यं शत्रुं व्यचेत् व्यज्ञासीत् विशेषेण जानीयात् । यत् यदा अर्थः स्वामीन्द्रः दीर्घम् अत्यधिकम् आजि संग्रामम् अभ्यख्यत् अभिपद्येत् तदा तस्य इन्द्रस्य पत्नी दुरोणे यज्ञगृहे सोमसुद्धिः सोमं सुवृद्धिर्कृत्विग्भिः निशितं तीक्ष्णीकृतम् । सोमपात्रेनोष्णाहवन्तमित्यर्थः । वृषणं कामानां वर्षितारमिन्द्रम् अच्छ अभि आ अचिक्रदत् आक्रन्दति आह्वयते ॥

भूयसा वस्त्रमचरत्कनीयोऽविक्रीतो अकानिषं पुनर्यन् ।

स भूयसा कनीयो नारिरेचीदीना दक्षा वि दुहन्ति प्र वाणम् ॥ ९ ॥

भूयसा । वस्त्रम् । अचरत् । कनीयः । अविक्रीतः । अकानिषम् । पुनः । यन् ।

सः । भूयसा । कनीयः । न । अरिरेचीत् । दीनाः । दक्षाः । वि । दुहन्ति । प्र । वाणम् ॥ ९ ॥

अत्र ऋग्वेदे संप्रदायविद्धिः पूर्वाचार्यैः केचित् श्लोकाः पठ्यन्ते । ते एव^३ लिख्यन्ते । 'अल्पं यः परिगृह्णाति मूल्यं पण्येन भूयसा । स केतारं पुनर्गच्छन्न विक्रीतस्त्वयं^४ मया^५ ॥ १ ॥ इति ब्रुवन्कामयते पुनर्मूल्यस्य पूरणम् । स^६ विक्रेता पुनर्मूल्यं भूयसा न प्रपूरयेत् ॥ २ ॥ हीनं न लभते वरनं^७ यदा विक्रीत-वान्पुरा । यथासमयमेव स्यात्तयोर्न पुनरन्यथा ॥ ३ ॥ अयं विक्रय एवेति समयश्चेत् कृतो^८ भवेत् । अथ मूल्यार्थमेतस्याद्विचार्यैव^९ तु निर्णयः^{१०} ॥ ४ ॥ इत्येवं समयोऽकारि तदा मूल्यं प्रपूर्यते^{११} । तस्मादादौ मया कार्यः समयोऽत्रेति^{१२} चिन्तयन्^{१३} ॥ ५ ॥ वामदेवो वशीकृत्य शक्रं स्तोत्रेण भूयसा । विक्रीणन्

१. ख-ग-च-ण-न-भ- 'सोमं' नास्ति । २. त-ऋवावान् हिंसिवान् । ३. ख-ग-च-ण-अस्य । ४. फ-अत्र । ५. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स विक्रीतवान् पुरा । ६. ख-ग-च-ण-भ-विक्रेता न । ७. त-न-भ-स-वक्तुम्; ल-केतुः । ८. ख-ग-च-ण-त-न-भ-स-कुतो । ९. ख-ण- 'मेतस्यामविचार्यैव निश्चयः; ग-च- 'मेतस्यामविचार्यै विनिश्चयः; न-भ-स- 'मेतस्यामविचार्यैव निर्णयः । १०. ल-प्रवर्तते । ११. ण-त-भ-समयो नेति चिन्तयेत् ।

समयं चक्र इन्द्रं क इममित्यृचि ॥ ६ ॥ अतश्च द्रुच एकार्थो भूयसा वस्नमित्ययम्^१ इति ॥ अयमर्थः प्रतिपाद्यते । कश्चित्^२ भूयसा भूम्ना पण्येन द्रव्येण^३ वकनीयः अल्पतरं^४ वस्नं वसु मूल्यं धनम्^५ अवचरत् प्राप्नोति ।^६ पुनर्यन्^७ केतारं पुनर्गच्छन् स विक्रेतायमर्थो मया^८ अविक्रीतः इति श्रुवन्^९ अकानिषं मूल्य-पूतिं कामयते ॥ व्यत्ययेन उत्तमपुरुषः ॥^{१०} वसः विक्रेता भूयसा धनेन^{११} वकनीयः अल्पतरं मूल्यं^{१२} वनारि-रेचीत्^{१३} केतुः सकाशात् रिक्तिकरोति । न लभत इत्यर्थः ।^{१४} वदीनाः असमर्थाः^{१५} वक्षाः समर्थाश्च^{१६} वाणं वचनं^{१७} वि^{१८} प्र^{१९} दुहन्ति यथोक्तं क्रयकाले तथैव लभन्ते ॥

क इमं दशभिर्ममेन्द्रं क्रीणाति धेनुभिः । यदा वृत्राणि जङ्घनदथैनं मे पुनर्ददत् ॥ १० ॥

कः । इमम् । दशऽभिः । मम् । इन्द्रम् । क्रीणाति । धेनुभिः ।

यदा । वृत्राणि । जङ्घनत् । अथ । एनम् । मे । पुनः । ददत् ॥ १० ॥

वमम मदीयम्^१ इमं स्वभूतम्^२ इन्द्रं^३ धेनुभिः^४ प्रीणयित्रीभिः^५ दशभिः^६ दशसंख्याकाभिः^७ स्तुतिभिः^८ वकः^९ क्रीणाति^{१०} कयं करोति । तदानीं हे केतारो युष्माकं मध्ये एवमपि समयः क्रियते ।^{११} यदा अयमिन्द्रः^{१२} वृत्राणि त्वदीयान्^{१३} शत्रून्^{१४} जङ्घनत्^{१५} हन्यात्^{१६} अथ अनन्तरमेव^{१७} एनम्^{१८} इन्द्रं^{१९} मे मयं^{२०} पुनर्ददत्^{२१} पुनर्दद्यात् ॥

न द्रुत इन्द्र न गृणान इषं जरित्रे नद्यो न पीपेः ।

अकारि ते हरिवो ब्रह्म नव्यं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ११ ॥

नु । स्तुतः । इन्द्र । नु । गृणानः । इषम् । जरित्रे । नद्यः । न । पीपेरिति पीपेः ।

अकारि । ते । हरिऽवः । ब्रह्म । नव्यम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदाऽसाः ॥ ११ ॥

पूर्वं व्याख्याता ॥ ॥ १२ ॥

‘ को अद्य ’ इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं वामदेवस्वार्षं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । तथा चालुक्रान्तं— ‘ को अद्याद्यौ ’ इति । दशरात्रे चतुर्थेऽहनि माध्यंदिने सवने स्तोमवृद्धौ मैत्रावरुणशस्त्रे आरम्भणीयाया उपरिष्ठादिदे सूक्तमावपनीयं च । सूत्रितं च— ‘ स्तोमे वर्धमाने को अद्य नर्यः ’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

को अद्य नर्यो देवकाम उशन्निन्द्रस्य सख्यं जुजोष ।

को वा महेऽवसे पार्याय समिद्धे अग्नौ सुतसोम ईद्वे ॥ १ ॥

कः । अद्य । नर्यः । देवऽकामः । उशन् । इन्द्रस्य । सख्यम् । जुजोष ।

कः । वा । महे । अवसे । पार्याय । समऽइद्धे । अग्नौ । सुतऽसोमः । ईद्वे ॥ १ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-वस्नमीरितम्; ल-वस्नमित्यृचम् । २. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-

‘ स्तुतिभिः ’ नास्ति ।

१अद्य अस्मिन् दिवसे १नर्यः^१ मनुष्यहितः^२ १देवकामः देवानिच्छन् १उशन् कामयमानः १कः यजमानः १इन्द्रस्य १सखित्वं १जुजोष सेवते । किंच १सुतसोमः अभिषुतसोमः १को १वा यजमानः १अग्नौ १समिद्धे प्रज्वलिते सति १महे महते प्रवृद्धाय १पार्याय पारमहंते १भवसे तर्पणाय^३ १इष्टे इन्द्रं स्तौति ॥

को नानाम् वचसा सोम्याय मनायुर्वी भवति वस्त उसाः ।

क इन्द्रस्य युज्यं कः सखित्वं को भ्रात्रं वष्टि कवये क ऊती ॥ २ ॥

कः । ननाम् । वचसा । सोम्याय । मनायुः । वा । भवति । वस्ते । उसाः ।

कः । इन्द्रस्य । युज्यम् । कः । सखित्वम् । कः । भ्रात्रम् । वष्टि । कवये । कः । ऊती ॥ २ ॥

१कः यजमानः १वचसा वाग्रूपया स्तुत्या १सोम्याय सोमार्हायेन्द्राय १ननाम नमति प्रह्वी-भवति । कः १वा इन्द्राय १मनायुः १भवति स्तुतिकामोऽस्ति । कः १उसाः इन्द्रेण दत्ता गाः १वस्ते आच्छादयति । धारयतीत्यर्थः^४ । १कः १इन्द्रस्य १युज्यं साहाय्यं १वष्टि इच्छति । १कः १सखित्वं १को १भ्रात्रं भ्रातृभावं वष्टि इच्छति । १कवये^५ क्रान्तदर्शिने इन्द्राय १ऊती उतये तर्पणाय १कः । भवतीति शेषः ॥

को देवानामवो अद्या वृणीते क आदित्याँ अदितिं ज्योतिरीष्टे ।

कस्याश्विनाविन्द्रो अग्निः सुतस्यांशोः पिबन्ति मनसार्विवेनम् ॥ ३ ॥

कः । देवानाम् । अवः । अष । वृणीते । कः । आदित्यान् । अदितिम् । ज्योतिः । इष्टे ।

कस्य । अश्विनौ । इन्द्रः । अग्निः । सुतस्य । अंशोः । पिबन्ति । मनसा । अर्विवेनम् ॥ ३ ॥

१अद्य अस्मिन् दिने १कः यजमानः १देवानां द्योतमानानामिन्द्रादीनाम् १अवः रक्षणं १वृणीते प्रार्थयते । १क १आदित्यान् देवान्^६ १अदितिं देवमातरं च १ज्योतिः उदकं च^६ १इष्टे याचते । १अश्विनौ अश्विदेवौ^७ १इन्द्रः च १अग्निः च १मनसा स्तुत्या प्रीताः सन्तः १अर्विवेनम् अविगतकामम् । यथाकाममित्यर्थः । १कस्य यजमानस्य संबन्धिनं १सुतस्य अभिषुतस्य १अंशोः सोमस्य । सोम-मित्यर्थः^८ । १पिबन्ति पानं कुर्वन्ति ॥

१. ख-प-फ-भ-कः नर्यः । २. ल-मनुष्यः नृभ्यो हितः । ३. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-अर्पणाय । ४. ख-ग-च-ण-भ-कः सखित्वं कः भ्रात्रं भ्रातृत्वं च धारयतीत्यर्थः । क इन्द्रस्य युज्यं साहाय्यं वष्टि इच्छति । कः कवये । ५. ख-ग-च-ण-‘देवान्’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-भ-‘च’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-भ-देवौ । ८. ख-ग-च-ण-भ-सोमम् ।

तस्मा अग्निर्भरतुः शर्म यंसृज्ज्योक्पश्यात्सूर्यमुच्चरन्तम् ।

य इन्द्राय सुनवामेत्याह नरे नर्याय नृतमाय नृणाम् ॥ ४ ॥

तस्मै । अग्निः । भरतः । शर्म । यंसृत् । ज्योक् । पश्यात् । सूर्यम् । उत्सृचरन्तम् ।

यः । इन्द्राय । सुनवाम । इति । आह । नरे । नर्याय । नृतमाय । नृणाम् ॥ ४ ॥

‘भारतः हविषो भर्ताग्निः । ‘प्राणो भूत्वा प्रजा धारयन् भारतः’ इति वाजसनेयकम् ।
 ‘अग्निः’ तस्मै यजमानाय ‘शर्म’ सुखं ‘यंसृत्’ यच्छेत् । ‘किंचायमग्निः’ ‘ज्योक्’ चिरकालम्
 ‘उच्चरन्तम्’ उच्यन्तं ‘सूर्य’ पश्यात् पश्येत् । ‘यः’ यजमानः ‘इन्द्राय’ ‘सुनवामेत्याह’ इन्द्रार्थं
 ‘सोमाभिषवं’ कुर्यामिति ब्रवीति । ‘कीदृशायेन्द्राय । ‘नरे’ नेत्रे ‘नर्याय’ नरहिताय ‘नृणां’ नराणां
 ‘नेतृणां’ मध्ये ‘नृतमाय’ नेतृत्वाय ॥

न तं जिनन्ति बहवो न दभ्रा उर्वस्मा अदितिः शर्म यंसृत् ।

प्रियः सुकृत्प्रिय इन्द्रे मनायुः प्रियः सुप्रावीः प्रियो अस्य सोमी ॥ ५ ॥

न । तम् । जिनन्ति । बहवः । न । दभ्राः । उरु । अस्मै । अदितिः । शर्म । यंसृत् ।

प्रियः । सुकृत् । प्रियः । इन्द्रे । मनायुः । प्रियः । सुप्रऽअवीः । प्रियः । अस्य । सोमी ॥ ५ ॥

‘दभ्राः’ अल्पाः^१ ‘बहवो’^२ ‘न’^३ बहवोऽपि शत्रुजनाः^४ ‘तं’ यजमानं ‘जिनन्ति’ न हिंसन्तु ।
 ‘य’ इन्द्राय ‘सुनवामेत्याह’ तमिति पूर्वेण संबन्धः । ‘अदितिः’ इन्द्रमाता ‘अस्मै’^५ यजमानाय ‘उरु’
 विस्तीर्णं ‘शर्म’ सुखं ‘यंसृत्’ यच्छेत् । ‘किंच’ इन्द्रे इन्द्राय ‘सुकृत्’ शोभनयागादीनां^६ कर्ता
 यजमानः ‘प्रियः’ भवति । ‘मनायुः’ इन्द्रविषयस्तुतिकामश्चास्येन्द्रस्य^७ ‘प्रियः’ भवति^८ । ‘सुप्रावीः’ सुष्ठु^९
 प्राविता^{१०} सुष्ठु प्रगच्छन्नुपगच्छन् वा यजमानोऽस्येन्द्रस्य ‘प्रियः’ भवति । ‘सोमी’ सोमवान् यजमानः
 ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘प्रियः’ भवति ॥ ॥ १३ ॥

सुप्राव्यः प्राशुषाल्लेष वीरः सुस्वेः पक्तिं कृणुते केवलेन्द्रः ।

नासुष्वेरापिर्न सखा न जामिर्दुष्प्राव्योऽवहन्तेदवाचः ॥ ६ ॥

सुप्रऽअव्यः । प्राशुषाद् । एषः । वीरः । सुस्वेः । पक्तिम् । कृणुते । केवला । इन्द्रः ।

न । असुस्वेः । आपिः । न । सखा । न । जामिः ।

दुःप्रऽअव्यः । अवऽहन्ता । इत् । अवाचः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-‘नेतृणां मध्ये’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-दक्षाः; घ-न-प-स-लक्ष्याः ।
 ३. ख-ग-च-ण-न-‘बहवो न’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-शत्रुजाताः । ५. त-तस्मै ।
 ६. ख-त-प-फ-शोभनमार्गादीनाम् । ७. ख-ग-मनोयुक्तो यजमानः; घ-च-ण-न-भ-स-
 ‘इन्द्रविषय’...भवति’ नास्ति । ८. त-ल-हविर्भिः सुष्ठु प्रतर्पयिता ।

वप्राशुषाद् शत्रूणां प्रकर्षेण क्षीत्रमभिभवता ववीरः विक्रान्तः वपुषः वइन्द्रः वसुप्राच्यः सुष्टु उपगच्छतो हविर्भिः सुष्टु प्रतर्पयितुर्वा वसुध्वेः सुन्वतो यजमानस्य संबन्धिनीं वकेवला केवलामसाधारणां वपक्तिं वकृणुते आत्मनः कुरुते । किंचेन्द्रः वअसुध्वेः असुन्वतोऽयजमानस्य वआपिः व्यासः वन भवति । इन्द्रोऽयजमानस्य^१ वसखा^१ वन भवति । वजामिः बन्धुश्च वन भवति । अपि च वदुःप्राच्यः दुरुपगमनस्य वअवाचः स्तुतिरहितस्य पुरुषस्य वअवहन्तेत् हिंसितैव भवति ॥

न रेवता^१ पणिना^१ सख्यमिन्द्रोऽसुन्वता सुतपाः सं गृणीते ।

आस्य वेदः खिदति हन्ति नग्रं वि सुष्वये पक्तये केवलो भूत् ॥ ७ ॥

न । रेवता । पणिना । सख्यम् । इन्द्रः । असुन्वता । सुतपाः । सम् । गृणीते ।

आ । अस्य । वेदः । खिदति । हन्ति । नग्रम् । वि । सुष्वये । पक्तये । केवलः । भूत् ॥ ७ ॥

वसुतपाः अभिषुतं सोमं पिबन् वइन्द्रः वरेवता धनवता वपणिना वणिजा लुब्धेन वअसुन्वता सोमाभिषवमकुर्वता अयजमानेन सह वसख्यं सखित्वं वन वसं वगृणीते न संस्तौति । नानुमन्यत इत्यर्थः । किंच वअस्य अयजमानस्य वनग्रं निरर्थकं वेदः धनं ज्ञानं वा वआ वखिदति उद्धरति । वहन्ति हिनस्ति च । अपि च वसुष्वये सोमं सुन्वते वपक्तये हवींषि पचते यजमानाय वकेवलः असाधारणः सन् ववि वभूत् विभवति ॥

इन्द्रं परेऽवरे मध्यमासु इन्द्रं यान्तोऽवसितासु इन्द्रम् ।

इन्द्रं क्षियन्तं उत युध्यमाना इन्द्रं नरो वाजयन्तो हवन्ते ॥ ८ ॥

इन्द्रम् । परे । अवरे । मध्यमासः । इन्द्रम् । यान्तः । अवऽसितासः । इन्द्रम् ।

इन्द्रम् । क्षियन्तः । उत । युध्यमानाः । इन्द्रम् । नरः । वाजयन्तः । हवन्ते ॥ ८ ॥

वपरे उत्कृष्टाः वअवरे निकृष्टाश्च जनाः^२ वइन्द्रं^३ वहवन्ते आह्वयन्ति । वमध्यमासः मध्यमाश्च वइन्द्रम् एव हवन्ते । वयान्तः कार्यसिद्धयर्थं गच्छन्तो जनाः^४ इन्द्रमेवाह्वयन्ति । वअवसितासः निविष्टाश्च^५ वइन्द्रम् एवाह्वयन्ति । वक्षियन्तः गृहे निवसन्तो जनाः वइन्द्रम् एव हवन्ते । वउत अपि च वयुध्यमानाः युद्धं कुर्वाणा जना जयार्थमिन्द्रमेवाह्वयन्ति । ववाजयन्तः वाजमश्रमिच्छन्तः वनरः नेतारो मनुष्याः वइन्द्रम् एव वहवन्ते ॥ ॥ १४ ॥

‘अहं मनुः’ इति सप्तर्चं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्थम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अहं मनुः ससाद्याभिस्तिष्ठभिरिन्द्रमिवात्मानमृषिस्तुष्टावेन्द्रो वात्मानं परा नवाष्टौ वा इयेनस्तुतिः’ इति ।

१. ल-सखा सहायश्च । २. च-‘जनाः’ नास्ति । ३. च-फ-इन्द्रमेव । ४. ख-ग-ण-न-भ-जनाः जयार्थम् । ५. च-उद्योगिनो जनाः जयार्थं च ।

अत्र 'अहं मनुः' इत्याद्याभिस्तिष्ठभिरात्मानमिन्द्ररूपेण वामदेवः स्तुतवान् । यद्वा । इन्द्र एव आत्मानं स्तुतवान् । अतो वामदेववाक्यपक्षे^१ वामदेव ऋषिरिन्द्रो देवता । इन्द्रवाक्यपक्षे^२ त्विन्द्र ऋषिः परमात्मा देवता । त्रिष्टुप् छन्दः । अवशिष्टानां वामदेव ऋषिः । अवशिष्टाभिरुत्तरसूक्तेन च सुपर्णात्मना^३ ब्रह्म स्तूयते । अतस्तासां परब्रह्म देवता । श्येननाम्न्येकाहे माध्यंदिनसवने मरुत्वतीयशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'श्येनाजिराभ्यामभिचरन्यजेताहं मनुर्गर्भे नु सन्' (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

अहं मनुर्भवं सूर्यश्चाहं कक्षीवाँ ऋषिरस्मि विप्रः ।

अहं कुत्समार्जुनेयं न्यूञ्जेऽहं कविरुशना पश्यता मा ॥ १ ॥

अहम् । मनुः । अभवम् । सूर्यः । च । अहम् । कक्षीवान् । ऋषिः । अस्मि । विप्रः ।

अहम् । कुत्सम् । अर्जुनेयम् । नि । ऋञ्जे । अहम् । कविः । उशना । पश्यत । मा ॥ १ ॥

इदमादिमन्त्रत्रयेण^४ गर्भे वसन् वामदेवः^५ उत्पन्नतरवज्ञानः सन्^६ सार्वान्त्य^७ स्वानुभवं^८ मन्वादि-रूपेण प्रदर्शयन्नाह । ^१अहं वामदेव इन्द्रो^९ वा^{१०} ^२मनुर्भवं सर्वस्य मन्ता प्रजापतिरस्मि । ^३अहम् एव ^४सूर्यश्च सर्वस्य प्रेरकः सविता चास्मि । ^५विप्रः मेधावी ^६कक्षीवान् दीर्घतमसः पुत्रः एतत्संज्ञकः^{१०} ^७ऋषिः अप्यहमेव ^८अस्मि । ^९अर्जुनेयम्^{११} अर्जुन्याः पुत्रं ^{१०}कुत्सम् एतन्नामकमृषिम् ^{११}अहम् एव ^{१२}न्यूञ्जे नितरां प्रसाधयामि । ^{१३}कविः क्रान्तदर्शी ^{१४}उशना एतदाख्य ऋषिः ^{१५}अहम् एवास्मि । उक्तमुप-लक्षणम् । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे जनाः ^{१६}मा मां सर्वात्मकं ^{१७}पश्यत । यूयमप्येव-मेव स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं भवति^{११} ॥

अहं भूमिमददामार्यायाहं वृष्टिं दाशुषे मर्त्याय ।

अहमपो अनयं वावशाना मम देवासो अनु केतमायन् ॥ २ ॥

अहम् । भूमिम् । अददाम् । आर्याय । अहम् । वृष्टिम् । दाशुषे । मर्त्याय ।

अहम् । अपः । अनयम् । वावशानाः । मम । देवासः । अनु । केतम् । आयन् ॥ २ ॥

^१अहं वामदेव इन्द्रो वा ^२आर्याय मनवे ^३भूमिं पृथ्वीम् ^४अददां दत्तवानस्मि । ^५दाशुषे हविर्दत्तवते ^६मर्त्याय मनुष्याय^{१२} यजमानाय ^७वृष्टिं सस्याद्यभिवृद्धयर्थं वृष्टिलक्षणमुदकम् ^८अहम् एव

१. ख-ग-घ-च-ण-त-स-वामदेववाक्यत्वात् । २. ख-ग-ण-इन्द्रवाक्ये; च-इन्द्रवाक्यत्वे; स-इन्द्र-वाक्यत्वात् । ३. ख-ग-च-त-न-स-सुपर्णात्मा । ४. त-°मन्त्रत्रयेऽयम् । ५. ग-च-ण-वामदेवोऽयम् । ६. ख-ग-च-ण-ल-स-'सन्' नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-त-ल-स-सार्वान्त्यम् । ८. ग-सुस्वानुभवम्; च-ण-सुखानुभवम्; त-न-सालुभवम् । ९. त-'इन्द्रो वा' नास्ति । १०. ख-ग-च-ण-न-'एतत्संज्ञकः' नास्ति । ११. ख-ग-घ-च-ण-स-उक्तमुपलक्षणम् । परमार्थदृष्ट्या कृत्स्नमप्यहमेवास्मीत्यर्थः । हे जनाः मा (ख-ग-घ-ण-'मा' नास्ति) मां सर्वात्मकं पश्यत । यूयं मामेवं स्वस्वरूपमनुभवतेत्युक्तं भवति । किंच अर्जुनेयमर्जुन्याः पुत्रं कुत्समहं न्यूञ्जे प्रसाधये । अहं कविः सर्वज्ञः उशना (ग-च-स-उशानः) शुक्र इति मा मां पश्यत । १२. ख-ग-च-ण-'मनुष्याय' नास्ति ।

अददाम् । किंच ^१अहं ^२वावशानाः शब्दायमामाः ^३अपः उदकानि ^४अनयं सर्वमपि प्रदेशम्
अगमयम् । ^५देवासः वह्न्यादयो देवाः ^६मम ^७केतं मदीयं संकल्पम् ^८अनु ^९आयन् अनुयन्ति ॥

अहं पुरो मन्दसानो व्यैरं नव साकं नवतीः शम्बरस्य ।

शततमं वेश्यं सर्वताता दिवोदासमतिथिग्वं यदावम् ॥ ३ ॥

अहम् । पुरः । मन्दसानः । वि । ऐरम् । नव । साकम् । नवतीः । शम्बरस्य ।

शततमम् । वेश्यम् । सर्वताता । दिवः । दासम् । अतिथिग्वम् । यत् । आवम् ॥ ३ ॥

^१अहं वामदेव इन्द्रो वा ^२मन्दसानः सोमेन माद्यन् ^३नव नवसंख्याकाः ^४नवतीः नवति-
संख्याकाश्च ^५शम्बरस्य एतन्नामकस्यासुरस्य संबन्धीनि ^६पुरः पुराणि ^७साकं युगपदेव ^८व्यैरम्
अध्वंसयम्^१ । ^२शततमं^२ शतसंख्यापूर्णं पुरं ^३वेश्यं दिवोदासनाम्ने^३ प्रवेशार्हमकरवम् । ^४सर्वताता
सर्वतातौ यज्ञे ^५अतिथिग्वम् अतिथीनामभिगन्तारं ^६दिवोदासं दिवोदासनामकं राजर्षिं ^७यत्^७ यदा
^८आवम्^८ अपालयम् । तदा पुरो^९ व्यैरमिति^९ पूर्वेण संबन्धः ॥

प्र सु ष विभ्यो मरुतो विरस्तु प्र श्येनः श्येनेभ्य आशुपत्वा ।

अचक्रया यत्स्वधया सुपर्णो हव्यं भरन्मनवे देवजुष्टम् ॥ ४ ॥

प्र । सु । सः । विः । मरुतः । विः । अस्तु । प्र । श्येनः । श्येनेभ्यः । आशुपत्वा ।

अचक्रया । यत् । स्वधया । सुः । पर्णः । हव्यम् । भरत् । मनवे । देवजुष्टम् ॥ ४ ॥

अथैतदादिभिः श्येनः स्तूयते । हे ^१मरुतः वेगेन मरुत्सदृशाः पक्षिणः ^२सः प्रसिद्धः श्येनाख्यः
^३विः पक्षी ^४विभ्यः पक्षिभ्यो युष्मत्तः ^५प्र ^६सु ^७अस्तु^७ बलेन प्रकृष्टो भवतु^७ । किंच ^८श्येनेभ्यः शंसनीय-
गमनेभ्यः स्वसमानजातिभ्यः पक्षिभ्यः सकाशात् ^९आशुपत्वा आशुपतनः शीघ्रगामी ^{१०}श्येनः प्रकृष्टो
भवतु । ^{११}सुपर्णः शोभनपतनः ^{१२}यत् यदा श्येनः ^{१३}अचक्रया चक्रवर्जितया ^{१४}स्वधया रथेन ^{१५}देवजुष्टं
देवैः सेवितं ^{१६}हव्यं सोमलक्षणं हविः ^{१७}मनवे^{१७} प्रजापतये^{१८} भरत् अहरत् सुलोकसकाशादाहतवान् ।
अत्र स्वधाशब्दो रथवाची^{१९} 'अचक्रया स्वधया वर्तमानम्' (ऋ. सं. १०. २७. १९) इत्यादौ
दर्शनात् ॥

१. त-ल-प्रैरयम् । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-शततमं वेश्यम् । ३. ख-ग-घ-ण-ल-दिवोदास-
नाम्नः । ४. न-स-यदावम् । ५. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-पुरो व्यैरमिति^९ नास्ति । ६. ख-
ग-घ-च-ण-बलेन प्रकृष्टोऽस्तु भवतु । ७. न-ल-स-मनवे^{१७} नास्ति । ८. ख-ग-घ-च-ण-न-ल-स-
'प्रजापतये' नास्ति । ९. ख-ग-घ-ण-त-फ-स-अज्ञवाची; ल-रसवाची ।

भरद्वादि विरतो वेर्विजानः पथोरुणा मनोजवा असर्जि ।

तूर्यं ययौ मधुना सोम्येनोत श्रवो विविदे श्येनो अत्र ॥ ५ ॥

भरत् । यदि । विः । अतः । वेर्विजानः । पथा । उरुणा । मनःऽजवाः । असर्जि ।

तूर्यम् । ययौ । मधुना । सोम्येन । उत । श्रवः । विविदे । श्येनः । अत्र ॥ ५ ॥

यदि यदा विः पक्षी श्येनः अतः अमुष्मात् द्युलोकात् वेर्विजानः सोमपालकान्^१ भीषयन् भरत् अहरत् । सोममाहृतवान् । तदा^२ उरुणा विस्तीर्णेन पथा अन्तरिक्षमार्गेण मनोजवाः मनोवत् वेगयुक्तः सन् असर्जि संसृष्टः आसीत् । सोम्येन सोममयेन मधुना अन्नेन^३ सह तूर्यं क्षिप्रं ययौ जगाम । उत अपि च अत्र अस्मिन् लोके श्येनः सुपर्णः श्रवः सोमाहरणनिमित्तं यशः विविदे ह्येने ॥

ऋजीपी श्येनो ददमानो अंशुं परावतः शकुनो मन्द्रं मदम् ।

सोमं भरद्वाद्वाणो देवानान्दिवो अमुष्मादुत्तरादादाय ॥ ६ ॥

ऋजीपी । श्येनः । ददमानः । अंशुम् । पराऽवतः । शकुनः । मन्द्रम् । मदम् ।

सोमम् । भरत् । ददद्वाणः । देवऽवान् । दिवः । अमुष्मात् । उत्तरात् । आऽदाय ॥ ६ ॥

ऋजीपी ऋजुगामी परावतः दूरात् अंशुं सोमं ददमानः धारयन् श्येनः शंसनीयगमनः देववान् देवैः सहितः शकुनः पक्षी मन्द्रं मदनीयं^४ स्तुत्यं मदं मदकरं सोमम् उत्तरात् उन्नततरात् अमुष्मात् दिवः द्युलोकात् आदाय स्वीकृत्य ददद्वाणः^५ दृढीभवन् भरत् अहरत् ॥

आदाय श्येनो अभरत्सोमं सहस्रं सवाँ अयुतं च साकम् ।

अत्रा पुरंधिरजहादरातीर्मदे सोमस्य मूरा अमूरः ॥ ७ ॥

आऽदाय । श्येनः । अभरत् । सोमम् । सहस्रम् । सवान् । अयुतम् । च । साकम् ।

अत्र । पुरम्^६ऽधिः । अजहात् । अरातीः । मदे । सोमस्य । मूराः । अमूरः ॥ ७ ॥

श्येनः शंसनीयगमनः पक्षी सवान् सवानां यज्ञानां सहस्रं सहस्रसंख्याकम् अयुतं च अयुतसंख्याकम् । अपरिमितसंख्याकमित्यर्थः । साकं सह सोमं सोमलक्षणमन्नम् आदाय आदानं कृत्वा अभरत् अहरत् । आजहार । अत्र अस्मिन् सोमे आहृते सति पुरंधिः पुरंधीर्बहुकर्मा

१. ख-ग-च-ण-त-स-सोमकान् ; न-सोमकामान् । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-स-यदा । ३. च-मधुराजेन । ४. ल-मादनीयम् । ५. च-ण-दादद्वाणः ।

अमूरः अमूढः प्राज्ञ इन्द्रः सोमस्य संबन्धिनि मदे हर्षे सति मूराः मूढाः अरातीः शत्रून्
अजहात् अत्यजत् । जवानेत्यर्थः । अत्रारातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ १५ ॥

‘ गर्भे नु ’ इति पञ्चमं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्यापं त्रैष्टुभम् । अन्त्या शक्नी षट्पञ्चाशदक्षरा । श्येनो
देवता । पूर्वसूक्ते ‘ अष्टौ वा ’ इत्युक्तत्वात् अन्त्याया इन्द्रो वा देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ गर्भे नु
पञ्चान्त्या शक्नी ’ इति । श्येने निष्केवल्यशब्दे इदं सूक्तम् । सूत्रं तु पूर्वमुदाहृतम् ॥

गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा ।

शतं मा पुर आयसीररक्षन्नधं श्येनो जवसा निरदीयम् ॥ १ ॥

गर्भे । नु । सन् । अनु । एषाम् । अवेदम् । अहम् । देवानाम् । जनिमानि । विश्वा ।

शतम् । मा । पुरः । आयसीः । अरक्षन् । अधं । श्येनः । जवसा । निः । अदीयम् ॥ १ ॥

अत्रैषः^१ श्लोकः पठ्यते—‘ श्येनभावं समास्थाय गर्भाद्योगेन निःसृतः । ऋषिर्गर्भे शयानः सन्
भूते गर्भे नु सन्निति ’ ॥ १ गर्भे नु गर्भे एव सन् विद्यमानः अहं वामदेवः एषाम् इन्द्रादीनां
देवानां विश्वा विश्वानि सर्वाणि जनिमानि जन्मानि अनु अवेदम् आनुपूर्व्येणाज्ञासिषम् ।
परमात्मनः सकाशात् सर्वे देवा जाता इत्यवेदिषमित्यर्थः । इतः पूर्वं शतं बहूनि आयसीः
अयोमयानि अभेद्यानि पुरः शरीराणि मा माम् अरक्षन् अपालयन् । यथाहं शरीरात् व्यतिरिक्त-
मात्मानं न जानीयां तथा मामरक्षन्नित्यर्थः । अध अधुना^२ श्येनः श्येनवस्थितः अहं^३ जवसा वेगेन
निरदीयं शरीरान्निर्गमम् । अनावरणमात्मानं जानन्नर्गतोऽस्मीत्यर्थः । ‘ पुरुषे ह वा अयमादितः ’
इति खण्डे ‘ गर्भं एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ’ (ऐ. आ. ३. ५. १) इत्यादिनायमर्थः
सम्यक् प्रतिपादितः ॥

न घा स मामप जोषं जभाराभीमासु त्वक्षसा वीर्येण ।

ईर्मा पुरंधिरजहादरातीरुत वाता अतरच्छुशुवानः ॥ २ ॥

न । घा । सः । माम् । अप । जोषम् । जभार । अभि । ईम् । आसु । त्वक्षसा । वीर्येण ।

ईर्मा । पुरम्ऽधिः । अजहात् । अरातीः । उत । वातान् । अतरत् । शुशुवानः ॥ २ ॥

सः गर्भः मां वामदेवं जोषं पर्याप्तं न घ नैव अप जभार अपजहार । गर्भेऽपि वसतो
मे मोहो नाभूदित्यर्थः । अहं तु ईम् इदं गर्भस्थं दुःखं त्वक्षसा तीक्ष्णेन वीर्येण ज्ञानसामर्थ्येन
अभि आस अभ्यभवम् । ईर्मा सर्वस्य प्रेरकः पुरंधिः पुरां धारकः परमात्मा अरातीः गर्भ-
संश्रितान् शत्रून् अजहात् अत्यजत् । जघान । उत अपि च शुशुवानः वर्धमानः परिपूर्णः
परमात्मा वातान् गर्भक्लेशकरान्^४ वायून् अतरत् अतारीत् ॥

१. ख-ग-च-ण-तत्रैषः । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-अनन्तरम् । ३. ख-ग-घ-च-ण-भ-अहं सन् ।

४. ल-क्लेशकरान् ।

अव यच्छयेनो अस्वनीदध द्योर्वि यद्यदि वात ऊहुः पुरंधिम् ।

सृजद्यदस्मा अव ह क्षिपज्यां कृशानुरस्ता मनसा भुरण्यन् ॥ ३ ॥

अव । यत् । श्येनः । अस्वनीत् । अध । द्योः । वि । यत् । यदि । वा । अतः । ऊहुः । पुरंम् । धिम् ।
सृजत् । यत् । अस्मै । अव । ह । क्षिपत् । ज्याम् । कृशानुः । अस्ता । मनसा । भुरण्यन् ॥ ३ ॥

वअध तदानीं सोमाहरणकाले वयत् यदा वश्येनः वद्योः शुलोकात् वअव वअस्वनीत् अवाङ्मुखं शब्दमकरोत् । वयदि ववा यदा च । वेति चार्थे । वयत् यं वपुरंधिं सोमम् वअतः अस्माच्छेनात् ववि वऊहुः सोमपाला विश्वसन्तः । वयत् यदा वअस्ता शराणां क्षेप्ता वमनसा मनोवेगेन वभुरण्यन् गन्तुमिच्छन् वकृशानुः एतन्नामकः सोमपालः वज्यां धनुषः कोटौ मौर्वीं वक्षिपत् वह चिक्षेप खलु । वअस्मै श्येनाय शरम् वअव वअसृजत् त्यक्तवान् । तथा च ब्राह्मणं—‘तस्या अनुविद्युज्य कृशानुः सोमपालः सव्यस्य पदो नखमच्छिदत्’ (ऐ. ब्रा. ३. २६) इत्यादि । यदा सोमपाला इत्यमित्यं चक्रुस्तदा श्येनः सोममाजहारेत्युचोत्तरया संबन्धः ॥

ऋजिप्य ईमिन्द्रावतो न भुज्युं श्येनो जभार बृहतो अधि णोः ।

अन्तः पतत्पतत्र्यस्य पर्णमध यामनि प्रसितस्य तद्वेः ॥ ४ ॥

ऋजिप्यः । ईम् । इन्द्रावतः । न । भुज्युम् । श्येनः । जभार । बृहतः । अधि । णोः ।
अन्तरिति । पतत् । पतत्रि । अस्य । पर्णम् । अध । यामनि । प्रसितस्य । तत् । वेरिति वेः ॥ ४ ॥

वऋजिप्यः ऋजुगामी वश्येनः वइन्द्रावतः^१ इन्द्रो रक्षको यस्य तस्मात् वबृहतः महतः वअधि उपरि वस्येनोः स्थितात् शुलोकात् वईम् एनं सोमं वजभार आजहार । तत्र दृष्टान्तः । इन्द्रावतः । इन्द्रः समर्थः । तद्वतो देशात् वभुज्युं वन भुज्युनामकं राजानं यथाश्विनावाजहतुस्तद्वत् । वअध तदानीं वयामनि युद्धे वप्रसितस्य कृशानोरस्त्रैर्बद्धस्य ववेः गन्तुः वअस्य श्येनस्य^२ वअन्तः मध्ये स्थितं वपतत्रि पतनशीलं वतत् वपर्णं वपतत् अपतत् ॥

अध श्वेतं कलशं गोभिर्क्तमापिप्यानं मघवां शुक्रमन्धः ।

अध्वर्युभिः प्रयतं मध्वो अग्रमिन्द्रो मदाय प्रति धृत्पिबध्यै

शूरो मदाय प्रति धृत्पिबध्यै ॥ ५ ॥

अध । श्वेतम् । कलशम् । गोभिः । अक्तम् । आपिप्यानम् । मघवा । शुक्रम । अन्धः ।
अध्वर्युभिः । प्रयतम् । मध्वः । अग्रम् । इन्द्रः । मदाय । प्रति । धृत् । पिबध्यै ।
शूरः । मदाय । प्रति । धृत् । पिबध्यै ॥ ५ ॥

१. णं-इन्द्रावतः । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स-‘श्येनस्य’ नास्ति ।

वअध अधुना वशूरः विक्रान्तः वमधवा धनवान्^१ वइन्द्रः वधेतं शुभं वकलशं कलशे पात्रे स्थितं
वगोभिः गव्येन पयसा वअक्तं सित्तम् वआपिप्यायन्तं आप्याययन्तं वशुकं सारोपेतम् वअध्वर्युभिः
वप्रयतं दत्तम्^२ वअन्धः सोमलक्षणमग्नं वमध्वः मधुरस्य सोमरसस्य^३ वअग्रम् अग्रे^४ वमदाय मदार्थं
वविबध्यै पातुं^५ वप्रति वधत् प्रतिदधातु । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ १६ ॥

‘ त्वा युजा ’ इति पञ्चच ससमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभम् इन्द्रासोमदेवताकम्^६ । अनुक्रान्तं^७
च—‘ त्वा युजैन्द्रासोमम् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्वा युजा तव तत्सोम सख्य इन्द्रो अपो मनवे ससुतस्कः ।

अहन्नहिमरिणात्सप्त सिन्धूनपावृणोदपिहितेव खानि ॥ १ ॥

त्वा । युजा । तव । तत् । सोम । सख्ये । इन्द्रः । अपः । मनवे । ससुतः । करिति कः ।

अहन् । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् । अप । अवृणोत् । अपिहिताऽइव । खानि ॥ १ ॥

हे वसोम वतव त्वदीये वतत् तस्मिन् वसख्ये सखित्वे सति^८ वत्वा त्वया वयुजा सहायेन वइन्द्रः
वससुतः सरणशीलाः वअपः वृष्टिलक्षणान्युदकानि वमनवे मनुष्येभ्यः वकः अकरोत् । किञ्च वअहिं
वृत्रमसुरम् वअहन् हतवान् । वसप्त सर्पणशीलाः वसिन्धून् अपः वअरिणात् प्रैरयत् । वअपिहितेव
अपिहितानीव वृत्रेण तिरोहितानि च । अत्रेवशब्दश्चार्थः । वखानि खोतसां द्वाराणि वअपावृणोत्
उद्धादितवान् ॥

त्वा युजा नि खिदत्सूर्यस्येन्द्रश्चक्रं सहसा सद्य इन्द्रो ।

अधि ष्णुना बृहता वर्तमानं महो द्रुहो अप विश्वायु धायि ॥ २ ॥

त्वा । युजा । नि । खिदत् । सूर्यस्य । इन्द्रः । चक्रम् । सहसा । सद्यः । इन्द्रो इति ।

अधि । स्नुना । बृहता । वर्तमानम् । महः । द्रुहः । अप । विश्वाऽआयु । धायि ॥ २ ॥

हे वइन्द्रो सोम वइन्द्रः वसद्यः सपदि वत्वा त्वया वयुजा सहायेन वसूर्यस्य प्रेरकस्य सवितुः
संबन्धिनः पूर्व^९ द्विचक्रस्य रथस्यैकं वचक्रं वसहसा अभिभावुकेन बलेन वनि वखिदत् आच्छिनत् ।
क्रीडशम्^{१०} । वअधि उपरि वस्नुना स्थितेन वबृहता महता अन्तरिक्षेण ववर्तमानम् । किञ्च वमहः
प्रभूतस्य वद्रुहः द्रोणुः सूर्यस्य संबन्धि विश्वायु सर्वतो गन्तु चक्रम् वअप वधायि इन्द्रेणापाहारि^{११} ॥

१. ख-ग-व-च-त-प-फ-म-स-‘ धनवान् ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘ दत्तं ’ नास्ति ।
३. त- सोमराजस्य । ४. ख-प-फ-भ-‘ अग्रे ’ नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-पानाय पात्रम् ;
न-स-पात्रम् । ६. त-ऐन्द्रासोमदेवताकम् । ७. ख-ग-च-ण-भ-तथा चानुक्रान्तम् । ८. ख-ग-च-ण-
फ-भ-सति च । ९. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘ पूर्व ’ नास्ति । १०. च-फ-क्रीडशं चक्रम् । स्नुना बृहता
महता चक्रमेभिना युक्तं वर्तमानं विद्यमानं विश्वायु नित्यं महो द्रुहः द्रोहनाशार्थमपधायि इन्द्रेणापाहारि ।

अहन्निन्द्रो अदहदग्निरिन्द्रो पुरा दस्यूनमध्यंदिनादभीके ।

दुर्गे दुरोणे क्रत्वा न यातां पुरु सहस्रा शर्वा नि बर्हीत् ॥ ३ ॥

अहन् । इन्द्रः । अदहत् । अग्निः । इन्द्रो इति । पुरा । दस्यून । मध्यंदिनात् । अभीके ।

दुःऽगे । दुरोणे । क्रत्वा । न । याताम् । पुरु । सहस्रा । शर्वा । नि । बर्हीत् ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्रो सोम ^२अभीके संग्रामे ^३दस्यून शत्रून् ^४इन्द्रः ^५अहन् अवधीत् । ^६अग्निः कांश्चिच्छत्रून् ^७अदहत् ददाह । कीदृशाविन्द्राभी । ^८मध्यंदिनात् मध्याह्नात् ^९पुरा पुरस्तात् पूर्वाह्ने तव पानात् लब्ध-
बलाविति^{१०} शेषः^{११} । ^{१२}यातां गच्छतामसुराणां ^{१३}पुरु पुरुणि बहूनि सर्वा^{१४} सर्वाणि निरवशेषाणि
^{१५}सहस्रा सहस्राण्यपरिमितानि ^{१६}नि ^{१७}बर्हीत् न्यबर्हीत् । इन्द्रोऽवधीत् । तत्र दृष्टान्तः । ^{१८}दुरोणे दुरवने
रक्षितुमशक्ये ^{१९}दुर्गे दुरवगाहे देशे ^{२०}क्रत्वा ^{२१}न कर्मणा स्वकीयं कार्यमुद्दिश्य गच्छतः पथिकान् यथा
धनलोलुपश्चोरो हन्ति तद्वत्^{२२} ॥

विश्वस्मात्सीमधुमाँ इन्द्र दस्युन्विशो दासीरकृणोरप्रशस्ताः ।

अबाधेथाममृणतुं नि शत्रूनविन्देथामपचितिं वधत्रैः ॥ ४ ॥

विश्वस्मात् । सीम् । अधमान् । इन्द्र । दस्यून । विशः । दासीः । अकृणोः । अप्रशस्ताः ।

अबाधेथाम् । अमृणतम् । नि । शत्रून् । अविन्देथाम् । अपचितिम् । वधत्रैः ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र त्वं ^२सीम् एनान् ^३दस्यून ^४विश्वस्मात् सर्वस्मात्^५ गुणात् ^६अधमान् हीनान्^७ ^८अकृणोः
अकरोः । किंच ^९दासीः कर्महीनाः ^{१०}विशः मानुषीः प्रजाः ^{११}अप्रशस्ताः गर्हिता अकृणोः । हे ^{१२}इन्द्रा-
सोमौ युवां ^{१३}शत्रून् ^{१४}अबाधेथाम् । ^{१५}नि ^{१६}अमृणतं नितरां हिंसितवन्तौ । अपि च ^{१७}वधत्रैः तेषां
शत्रूणां प्रहारैः ^{१८}अपचितिं पूजां जनेभ्यः ^{१९}अविन्देथाम् अलभेथाम् ॥

एवा सत्यं मघवाना युवं तदिन्द्रश्च सोमोर्वमश्च्यं गोः ।

आददृतमपिहितान्यश्नां रिरिचधुः क्षाश्चित्तृदाना ॥ ५ ॥

एव । सत्यम् । मघवाना । युवम् । तत् । इन्द्रः । च । सोम । ऊर्वम् । अश्च्यम् । गोः ।

आ । अददृतम् । अपिहितानि । अश्नां । रिरिचधुः । क्षाः । चित् । तृदाना ॥ ५ ॥

हे ^१सोम त्वं च ^२इन्द्रश्च इति युवासुभौ ^३ऊर्वं महान्तम् ^४अश्व्यम् अश्वसमूहं ^५गोः गवां समूहं
च ^६आददृतम् आदरयतम् । ^७अपिहितानि पणिभिराच्छादितानि गवां^८ वृन्दानि^९ ^{१०}क्षाश्चित् पणीनां

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-लब्धबलविशेषी । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-शर्वा । ३. ख-ग-च-ण-भ-स-
'तद्वत्' नास्ति । ४. ख-ग-च-च-ण-भ-ल- 'सर्वस्मात्' नास्ति । ५. ख-ग-च-च-ण-न-भ-ल- 'हीनान्'
नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-भ-गोवृन्दानि ।

भूमीश्च ^१अक्षा अशनपरेण बलेन ^२परिरिचथुः रेचितवन्तौ । हे ^३मघवाना^४ मघवानौ धनवन्ताविन्द्रासोमौ
^५तत्तृदाना शत्रूणां हिंसकौ ^६युवं युवाम् ^७गुव गुवमुक्तप्रकारेण यत्कृतवन्तौ ^८तत् सर्व ^९स्त्यम्
 एव ॥ ॥ १७ ॥

‘ आ नः स्तुतः ’ इति पञ्चममष्टमं सूक्तं वामदेवस्याष्वं त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘ आ नः स्तुतः ’ इत्यनु-
 क्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ नः स्तुत उप वाजेभिरुती इन्द्र याहि हरिभिर्मन्दसानः ।

तिरश्चिदर्यः सर्वना पुरूण्याङ्गुषेभिर्गृणानः स्तयराधाः ॥ १ ॥

आ । नः । स्तुतः । उप । वाजेभिः । उती । इन्द्र । याहि । हरिभिः । मन्दसानः ।

तिरः । चित् । अर्यः । सर्वना । पुरूणि । आङ्गुषेभिः । गृणानः । स्तयराधाः ॥ १ ॥

हे ^१इन्द्र ^२स्तुतः त्वं ^३वाजेभिः वाजेरत्रैः सह ^४तिरश्चित् प्राप्तानि । ‘ तिरः सत इति प्राप्तस्य ’
 (निरु. ३. २०) इति यास्कः । ^५पुरूणि पूर्णानि ^६सवना सवनानि ^७नः अस्मदीयान् यज्ञान्
^८उप प्रति ^९उती उत्तयै नोऽस्माकं रक्षणार्थं ^{१०}हरिभिः अश्वैः ^{११}आ याहि आगच्छ । कीदृशः । ^{१२}मन्द-
 सानः मोदमानः ^{१३}अर्यः स्वामी ^{१४}आङ्गुषेभिः स्तोत्रैः ^{१५}गृणानः स्तूयमानः ^{१६}स्तयराधाः स्तयधनः ॥

आ हि ष्मा याति नर्यश्चिकित्वान्हूयमानः सोतृभिरुप यज्ञम् ।

स्वश्चो यो अभीरुर्मन्यमानः सुखानेभिर्मदति सं ह वीरैः ॥ २ ॥

आ । हि । स्म । याति । नर्यः । चिकित्वान् । हूयमानः । सोतृभिः । उप । यज्ञम् ।

सुऽअर्धः । यः । अभीरुः । मन्यमानः । सुखानेभिः । मदति । सम् । ह । वीरैः ॥ २ ॥

^१नर्यः नृभ्यो हितः ^२चिकित्वान् सर्वं जानन् ^३सोतृभिः सोममभिषुष्वद्विर्ज्वलित्विग्भिः ^४हूयमानः
 आहूयमान इन्द्रोऽस्मदीयं ^५यज्ञम् ^६उप प्रति ^७आ याति आगच्छतु । ^८हि स्म इति पूरणौ । ^९स्वश्चः
 शोभनाश्वोपेतः ^{१०}अभीरुः निर्भयशीलः ^{११}सुखानेभिः सुखद्विर्यजमानैः ^{१२}मन्यमानः स्तूयमानः ^{१३}यः
 इन्द्रः ^{१४}वीरैः शूरैर्मरुद्भिः सह ^{१५}सं मदति ^{१६}ह सह^{१७} माद्यत्येव^{१८} । स इन्द्र आगच्छत्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

श्रावयेदस्य कर्णा वाजयध्वै जुष्टामनु प्र दिशं मन्दयध्व ।

उद्रावृषाणो राधसे तुविष्मान्करन् इन्द्रः सुतीर्थाभयं च ॥ ३ ॥

श्रवय । इत् । अस्य । कर्णा । वाजयध्वै । जुष्टाम् । अनु । प्र । दिशम् । मन्दयध्वै ।

उत्तऽवृषाणः । राधसे । तुविष्मान् । करत् । नः । इन्द्रः । सऽतीर्था । अभयम् । च ॥ ३ ॥

हे स्तोतः त्वम् अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनौ कर्णा कर्णौ वाजयध्यै इन्द्रं बलिनं कर्तुं जुष्टामनु
दिशं सेवितासु सर्वासु दिक्षु प्र मन्दयध्यै प्रकर्षेणेन्द्रं मादयितुं च श्रवय स्तोत्राणि श्रावय । इत्
इति पूरणः । उद्वृषाणः सोमेनोत्सिच्यमानः तुविष्मान् बलवान् इन्द्रः नः अस्माकं राक्षसे
धनार्थं सुतीर्था शोभनानि तीर्थानि अभयं च भयराहित्यं च करतु करोतु ॥

अच्छा यो गन्ता नाधमानमूती इत्था विप्रं हवमानं गृणन्तम् ।

उप त्मनि दधानो धुर्याऽभून्सहस्राणि शतानि वज्रबाहुः ॥ ४ ॥

अच्छ । यः । गन्ता । नाधमानम् । ऊती । इत्था । विप्रम् । हवमानम् । गृणन्तम् ।

उप । त्मनि । दधानः । धुरि । आशून् । सहस्राणि । शतानि । वज्रबाहुः ॥ ४ ॥

वज्रबाहुः वज्रहस्तः यः इन्द्रः त्मनि आत्मनि स्थितानात्मवश्यान् सहस्राणि सहस्रसंख्या-
कान् शतानि शतसंख्याकान् आशून् शीघ्रगामिनोऽश्वान् धुरि रथवहनप्रदेशे उप दधानः संस्था-
पयन् ऊती रक्षणार्थं नाधमानं याचमानं विप्रं मेधाविनं हवमानम् आह्वयन्तम् इत्था इत्थमनेन
प्रकारेण गृणन्तं स्तुवन्तं यजमानम् अच्छ अभिमुख्येन गन्ता गमनशीलः । भवतीति शेषः । स
इन्द्रः सुतीर्थानि अभयं च करोत्विति पूर्वेण संबन्धः ॥

त्वोतासो मघवभिन्द्र विप्रा वयं ते स्याम सुरयो गृणन्तः ।

भेजानासो बृहद्विष्यस्य राय आकाय्यस्य दावने पुरुक्षोः ॥ ५ ॥

त्वाऽऊतासः । मघऽवन् । इन्द्र । विप्राः । वयम् । ते । स्याम । सुरयः । गृणन्तः ।

भेजानासः । बृहत्तद्विष्यस्य । रायः । आऽकाय्यस्य । दावने । पुरुऽक्षोः ॥ ५ ॥

हे मघवन् धनवन् इन्द्र त्वोतासः त्वया रक्षिताः विप्राः मेधाविनः गृणन्तः त्वां स्तुवन्तः
सुरयः स्तोतारः वयं बृहद्विष्यस्य महद्दीप्तिः आकाय्यस्य आ समन्तात् स्तुत्यस्य पुरुक्षोः बहुव्यस्य
बहुकीर्तेर्वा ते त्वदीयस्य रायः धनस्य दावने दाने निमित्ते सति भेजानासः त्वां भजमानाः
स्याम भवेम ॥ ॥ १८ ॥

‘नकिरिन्द्र’ इति चतुर्विंशत्यृचं नवमं सूक्तं वामदेवव्यासं गायत्रम् । अष्टमी चतुर्विंशी च द्वे
अनुष्टुभौ । इन्द्रो देवता । ‘दिवश्चिद्वा’ इत्ययं वृच उषोदेवताक इन्द्रदेवताकश्च । तथा चानुक्रान्तं—
‘नकिश्चतुर्विंशतिर्दिवश्चित्तृच उषस्यश्च गायत्रं द्यष्टम्यन्ये चानुष्टुभौ’ इति । अतिरात्रे तृतीये पर्याये
मैत्रावरुणशस्त्रे उत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । तथा च सूत्रितं—‘नकिरिन्द्र त्वदुत्तर इत्युत्तमासुद्धरेत्’
(आश्व. श्रौ. ६. ४) इति ॥

नकिरिन्द्र त्वदुत्तरो न ज्यायाँ अस्ति वृत्रहन् । नकिरेवा यथा त्वम् ॥ १ ॥

नकिः । इन्द्र । त्वत् । उत्तरः । न । ज्यायान् । अस्ति । वृत्रहन् ।

नकिः । एव । यथा । त्वम् ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् इन्द्र वृत्रस्य नाशकेन्द्र । लोके एकोऽपीति शेषः । उत्तरः उत्कृष्टतरः । नकिः अस्ति न भवति । त्वत्तः ज्यायान् प्रशस्यतरः एकोऽपि न अस्ति । हे इन्द्र त्वं लोके यथा प्रसिद्धो भवसि तथाविध एकोऽपि नकिरेव अस्ति नैव भवति । कश्चिदपि लोके इन्द्रसदृशो नास्तीत्यर्थः ॥

सत्रा ते अनु कृष्टयो विश्वा चक्रेव वावृतुः । सत्रा महौ असि श्रुतः ॥ २ ॥

सत्रा । ते । अनु । कृष्टयः । विश्वा । चक्रा इव । ववृतुः । सत्रा । महान् । असि । श्रुतः ॥ २ ॥

हे इन्द्र कृष्टयः प्रजाः ते त्वाम् अनु लक्ष्यकृत्य सत्रा सत्यमेव ववृतुः वर्तन्ते । तत्र दृष्टान्तः । विश्वा विश्वानि व्याप्तानि चक्रेव चक्राणीव । यथा चक्राणि शकटमनुवर्तन्ते तद्वत् । हे इन्द्र महान् त्वं सत्रा सत्यमेव श्रुतः विश्रुतः असि । गुणैः प्रख्यातो भवसि ॥

विश्वे चनेदना त्वा देवास इन्द्र युयुधुः । यदहा नक्तमातिरः ॥ ३ ॥

विश्वे । चन । इत् । अना । त्वा । देवासः । इन्द्र । युयुधुः । यत् । अहा । नक्तम् । आ । अतिरः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र विश्वे चनेत् सर्वे एव देवासः असुरान् विजिगीषवो देवाः अना प्राणरूपेण बलेन त्वा त्वां सहायं लब्ध्वा युयुधुः असुरैः सह युद्धं चक्रुः । यत् यस्मात् कारणात् अहा अहःसु नक्तं रात्रिषु च अतिरः आ समन्तात् शत्रून्वधीः । अतः कारणात् युयुधुरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

यत्रोत बाधितेभ्यश्चक्रं कुत्साय युध्यते । मुषाय इन्द्र सूर्यम् ॥ ४ ॥

यत्र । उत । बाधितेभ्यः । चक्रम् । कुत्साय । युध्यते । मुषायः । इन्द्र । सूर्यम् ॥ ४ ॥

यत्र यस्मिन् युद्धे उत अपि च हे इन्द्र त्वं बाधितेभ्यः कुत्ससहायेभ्यः युध्यते युद्धं कुर्वते कुत्साय च सूर्यं सूर्यसंबन्धि चक्रं मुषायः अमुष्णाः । अपहृतवानसीत्यर्थः । तस्मिन् युद्धे प्रावः शचीभिरेतशम् इति परेण संबन्धः ॥

यत्र देवाँ ऋघायतो विश्वाँ अयुध्य एक इत् । त्वमिन्द्र वनूरहन् ॥ ५ ॥

यत्र । देवान् । ऋघायतः । विश्वान् । अयुध्यः । एकः । इत् । त्वम् । इन्द्र । वनूरहन् ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्र ^२त्वम् ^३एक ^४इत् असहाय एव ^५यत्र यस्मिन् संग्रामे ^६देवान् इन्द्रादीन् ^७ऋषयः
बाधमानान् ^८विश्वान् ^९सर्वान् राक्षसादीन् ^{१०}अयुध्यः युद्धमकरोः । तथा ^{११}वनन् हिंसकान् ^{१२}अहन्
अवधीः ॥ ॥ १९ ॥

यत्रोत मर्त्याय कमरिणा इन्द्र सूर्यम् । प्रावः शचीभिरेतशम् ॥ ६ ॥

यत्र । उत । मर्त्याय । कम् । अरिणाः । इन्द्र । सूर्यम् । प्र । आवः । शचीभिः । एतशम् ॥ ६ ॥

^१यत्र यस्मिन् संग्रामे ^२उत अपि च हे ^३इन्द्र त्वं ^४मर्त्याय मनुष्याय एतशाख्याय ऋषये ^५सूर्यम्
^६अरिणाः अहिंसीः । ^७कम् इति पूरणः । तदानीं ^८शचीभिः युद्धकर्मभिः ^९एतशम् एतत्संज्ञकमृषिं ^{१०}प्रावः
प्रकर्षणारक्षः ॥

किमादुतासि वृत्रहन्मघवन्मन्युमत्तमः । अत्राह दानुमातिरः ॥ ७ ॥

किम् । आत् । उत । असि । वृत्रऽहन् । मघऽवन् । मन्युमत्तमः ।

अत्र । अह । दानुम् । आ । अतिरः ॥ ७ ॥

हे ^१वृत्रहन् वृत्राणामावरकाणां तमसां हन्तः ^२मघवन् धनवन् इन्द्र त्वम् ^३आत् अनन्तरमेव
^४उत अपि च । ^५किम् इति प्रश्ने । ^६मन्युमत्तमः ^७असि अत्यन्तं क्रोधवान् भवसि । ^८अत्र अस्मिन्नान्त-
रिक्षे ^९अह एव ^{१०}दानुं दनोः पुत्रं वृत्रम् ^{११}आतिरः आ समन्तादहिंसीः ॥

एतद्धेदुत वीर्यमिन्द्र चकर्थ पौंस्यम् । स्त्रियं यदुर्हणायुवं वधीर्दुहितरं दिवः ॥ ८ ॥

एतत् । व । इत् । उत । वीर्यम् । इन्द्र । चकर्थ । पौंस्यम् ।

स्त्रियम् । यत् । दुःऽह्णायुवम् । वधीः । दुहितरम् । दिवः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२उत अपि च ^३यत् यस्त्वम् ^४एतत् उपलक्षितं ^५पौंस्यं बलं ^६वीर्यं सामर्थ्योपेतं ^७चकर्थं
कृतवानेति । ^८व ^९इत् इति पूरणौ । किंच ^{१०}दुर्हणायुवं दुष्टं ^{११}हननम् ^{१२}इच्छन्तीं ^{१३}दिवः ^{१४}दुहितरं
शुलोकसकाशादुत्पन्नां ^{१५}स्त्रियम् उषसं ^{१६}वधीः अवधीः ॥

दिवश्चिद्वा दुहितरं महान्महीयमानाम् । उषसमिन्द्र सं पिणक् ॥ ९ ॥

दिवः । चित् । व । दुहितरम् । महान् । महीयमानाम् । उषसम् । इन्द्र । सम् । पिणक् ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्र ^२महान् त्वं ^३दिवः ^४दुहितरं शुलोकस्य पुत्रीं ^५महीयमानां पूज्यमानाम् ^६उषसम्
उषोदेवीं ^७सं ^८पिणक् ^९वृद्धिं संपिष्टवानसि खलु ॥

अपोषा अनेसः सरत्संपिष्टादहं बिभ्युषी । नि यत्सीं शिश्रथदृषा ॥ १० ॥

अप । उषाः । अनेसः । सरत् । समऽपिष्टात् । अहं । बिभ्युषी ।

नि । यत् । सीम् । शिश्रथत् । दृषा ॥ १० ॥

वृषा कामानां वर्षिता इन्द्रः^१ यत् यदा वसीम् एतत् उपसः^२ संबन्धि^३ शकटं^४ नि शिश्रथत् न्यवधीत् तदा उषाः उषोदेवता बिभ्युषी इन्द्रसकाशात् भीता सती संपिष्टात् इन्द्रेण संचूर्णितात् अनसः शकटात् अप सरत् अपासरत् अपजगाम । अह इति पूरणः ॥ ॥ २० ॥

एतदस्या अनः शये सुसंपिष्टं विपाश्या । ससारं सीं परावतः ॥ ११ ॥

एतत् । अस्याः । अनः । शये । सुऽसंपिष्टम् । विपाशि । आ । ससारं । सीम् । पराऽवतः ॥ ११ ॥

सुसंपिष्टम् इन्द्रेण सुष्ठु संचूर्णितम् अस्याः उपसः संबन्धि एतत् अनः शकटं विपाशि । विपाडाख्या नदी । तस्यां तत्तीरे आ शये आ समन्तात् शेते अशेत । सीम् इयमुषोदेवता शकटे भग्ने सति परावतः दूरदेशात् ससार अपससार ॥

उत सिन्धुं विबाल्यं वितस्थानामधि क्षमि । परिं द्वा इन्द्र मायया ॥ १२ ॥

उत । सिन्धुम् । विऽबाल्यम् । विऽतस्थानाम् । अधि । क्षमि ।

परिं । स्थाः । इन्द्र । मायया ॥ १२ ॥

हे इन्द्र उत अपि च विबाल्यं विगतबाल्यावस्थां संपूर्णजलां वितस्थानां वितिष्ठमानां सिन्धुं नदीम् अधि क्षमि क्षमायां मायया प्रज्ञया परि द्वाः पर्यस्थाः । सर्वतः स्थापनं कृतवानसि ॥

उत शुष्णस्य धृष्णुया प्र मृक्षो अभि वेदनम् । पुरो यदस्य संपिणक् ॥ १३ ॥

उत । शुष्णस्य । धृष्णुया । प्र । मृक्षः । अभि । वेदनम् ।

पुरः । यत् । अस्य । समऽपिणक् ॥ १३ ॥

उत अपि च हे इन्द्र धृष्णुया धृष्णुः धर्षकस्त्वं शुष्णस्य शुष्णनाम्नोऽसुरस्य संबन्धि वेदनं वित्तम् अभि अभितः सर्वतः प्र मृक्षः प्रकर्षणाबाधथाः । यत् यदा अस्य शुष्णस्य पुरः पुराणि नगराणि संपिणक् संपिष्टवानसि । तदा प्र मृक्षः इति संबन्धः ॥

उत दासं कौलितरं बृहतः पर्वतादधि । अवाहन्निन्द्र शम्बरम् ॥ १४ ॥

उत । दासम् । कौलिऽतरम् । बृहतः । पर्वतात् । अधि । अव । अहन् । इन्द्र । शम्बरम् ॥ १४ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं दासम् उपक्षपयितारं कौलितरं कुलितरनाम्नोऽपत्यं शम्बरम् असुरं बृहतः महतः पर्वतात् अद्रेः अधि उपरि अव अवाचीनं कृत्वा अहन् हतवानसि ॥

उत दासस्य वचिनः सहस्राणि शतावधीः । अधि पञ्च प्रधीरिव ॥ १५ ॥

उत । दासस्य । वचिनः । सहस्राणि । शता । अवधीः । अधि । पञ्च । प्रधीन्ऽईव ॥ १५ ॥

उत अपि च हे इन्द्र त्वं प्रधीनिव चक्रस्य परितः स्थितान् शङ्कृनिव हिंसकान् पञ्च शता पञ्चशतानि पञ्चशतसंख्याकान् सहस्राणि सहस्रसंख्याकान् दासस्य लोकानामुपक्षपयितुः वचिनः वचिनामकस्यासुरस्य संबन्धिनोऽनुचरान् पुरुषान् अधि अधिकम् अवधीः हतवानसि ॥ ॥ २१ ॥

उत त्वं पुत्रमगुवः परावृक्तं शतक्रतुः । उक्थेष्विन्द्र आभजत् ॥ १६ ॥

उत । त्वम् । पुत्रम् । अगुवः । पराऽवृक्तम् । शतऽक्रतुः ।

उक्थेषु । इन्द्रः । आ । अभजत् ॥ १६ ॥

उत अपि च शतक्रतुः शतकर्मा इन्द्रः त्वं तं प्रसिद्धम् अगुवः एतन्नाम्न्याः पुत्रं परावृक्तम् एतन्नामकम् उक्थेषु स्तोत्रेषु आभजत् भागिनं कृतवान् । अयमर्थः 'वज्रीभिः पुत्रमगुवः' (क्र. सं. ४. १९. ९) इत्यस्यामृचि प्रतिपादित इति ॥

उत त्या तुर्वशायदू अस्नातारा शचीपतिः । इन्द्रो विद्वान् अपारयत् ॥ १७ ॥

उत । त्या । तुर्वशायदू इति । अस्नातारा । शचीऽपतिः । इन्द्रः । विद्वान् । अपारयत् ॥ १७ ॥

उत अपि च अस्नातारा अस्नातारौ ययातिशापादनभिषिक्तौ त्या त्यौ तौ प्रसिद्धौ तुर्वशायदू तुर्वशनामानं यदुनामकं च राजानौ शचीपतिः कर्मणां पालकः । यद्वा शचीन्द्रस्य भार्या । तस्याः पतिर्भर्ता विद्वान् सकलमपि जानन् इन्द्रः अपारयत् अभिषेकार्हावकरोत् ॥

उत त्या सद्य आर्यो सरयोरिन्द्र पारतः । अर्णोच्चित्ररथावधीः ॥ १८ ॥

उत । त्या । सद्यः । आर्यो । सरयोः । इन्द्र । पारतः । अर्णोच्चित्ररथा । अवधीः ॥ १८ ॥

उत अपि च सद्यः सपदि हे इन्द्र त्वं त्या त्यौ तौ आर्यो आर्यौ आर्यत्वाभिमानिनौ सन्तावपि । इन्द्रविषयभक्तिश्रद्धारहितावित्यर्थः ॥ सरयोः सरयवा नद्याः पारतः पारे तीरे वसन्तौ अर्णोच्चित्ररथा अर्णनामकं चित्ररथनामकं च राजानौ अवधीः अहिंसोः ॥

अनु द्वा जहिता नयोऽन्धं श्रोणं च वृत्रहन् । न तत्ते सुन्नमष्टवे ॥ १९ ॥

अनु । द्वा । जहिता । नयः । अन्धम् । श्रोणम् । च । वृत्रहन् ।

न । तत् । ते । सुन्नम् । अष्टवे ॥ १९ ॥

हे वृत्रहन् वृत्रस्य हिंसकेन्द्र त्वं वृजहिता जहितौ सर्वैर्बन्धुभिस्स्यक्तौ वृअन्धं चक्षुर्हीनमेकं वृश्रोणं वच पङ्गुमपरं च वृद्वा एतौ द्वौ वृअनु वृनयः अन्धपङ्गुत्वपरिहारेण अनुनीतवानसि । हे इन्द्र वृते त्वया दत्तं वृतत् वृसुन्नं सुखम् वृअष्टवे व्याप्तं कोऽपि वृन । प्रभवतीति शेषः ॥

शतमश्मन्मयीनां पुरामिन्द्रो व्यास्यत् । दिवोदासाय दाशुषे ॥ २० ॥

शतम् । अश्मन्मयीनाम् । पुराम् । इन्द्रः । वि । आस्यत् । दिवः । दासाय । दाशुषे ॥ २० ॥

वृइन्द्रः वृअश्मन्मयीनां पाषाणैर्निर्मितानां वृपुरां शम्बरस्य संबन्धनां नगराणां वृशतं शतसंख्याकं वृदिवोदासाय एतन्नामकाय वृदाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय वृव्यास्यत् व्यक्षिपत् ॥ ॥ २२ ॥

अस्वापयद्दभीतये सहस्रा त्रिशतं हयैः । दासानामिन्द्रो मायया ॥ २१ ॥

अस्वापयत् । दभीतये । सहस्रा । त्रिशतम् । हयैः । दासानाम् । इन्द्रः । मायया ॥ २१ ॥

वृइन्द्रो वृमायया स्वकीयया शक्त्या वृदासानां लोकानामुपक्षपयितृणां राक्षसादीनां वृत्रिशतं त्रिशतसंख्याकानि वृसहस्रा सहस्राणि वृदभीतये दभीतिनामकस्यार्थाय वृहयैः हननसाधनैरायुधैः वृअस्वापयत् अवधीत् ॥

स घेदुतासि वृत्रहन्त्समान इन्द्र गोपतिः । यस्ता विश्वानि चिच्युषे ॥ २२ ॥

सः । घ । इत् । उत । असि । वृत्रहन् । समानः । इन्द्र । गोऽपतिः ।

यः । ता । विश्वानि । चिच्युषे ॥ २२ ॥

वृउत अपि च हे वृइन्द्र वृयः त्वं वृता तानि वृविश्वानि समस्तान् शत्रून् वृचिच्युषे प्राच्यावयः । हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसकेन्द्र वृगोपतिः गवां पालकः वृसः त्वं वृसमानः सर्वेषां यजमानानां समः सन् प्रख्यातः वृअसि । वृघेत् इति पूरणौ ॥

उत नूनं यदिन्द्रियं करिष्या इन्द्र पौंस्यम् । अद्या नकिष्टदा मिनत् ॥ २३ ॥

उत । नूनम् । यत् । इन्द्रियम् । करिष्याः । इन्द्र । पौंस्यम् ।

अद्य । नकिः । तत् । आ । मिनत् ॥ २३ ॥

१. ख-ग-च-त-प-फ-भ-पङ्गुमेकपदम् । २. ख-ग-च-फ- एतौ द्वा द्वौ; ण-एतौ द्वौ । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-व्याक्षिपत् । ४. ख-ग-च-ण-ल- ' विश्वानि ' नास्ति ।

उत अपि च हे इन्द्र वयं पौंस्यं त्वदीयं बलम् इन्द्रियं सामर्थ्येपितं नूनं करिष्याः
कृतवानसि खलु । अद्य अद्यतनः कश्चित् तत् बलं नकिः आ विनतं न हिंस्यात् ॥

वामं वामं त आदुरे देवो ददात्वर्थमा । वामं पूषा वामं भगो

वामं देवः करुळती ॥ २४ ॥

वामम् स्वामम् । ते । आदुरे । देवः । ददातु । अर्थमा ।

वामम् । पूषा । वामम् । भगः । वामम् । देवः । करुळती ॥ २४ ॥

हे आदुरे शत्रूणाम् आदारयितरिन्द्र ते तव वामं वामं यद्यत् वननीयं संभजनीयं धनमस्ति लोके
तन्नाम वसु अर्थमा अरीणां नियमयिता एतन्नामकः देवो ददातु प्रयच्छतु । तथा करुळती कृतदन्तः
पूषा पोषकः देवः वामं धनं ददातु । तथा भगः अपि वामं धनं ददातु । ननु करुळतीत्येतत्
संनिहितवाद्भग इत्यनेन संबन्धनीयम् । अथवा अर्थमादीनां त्रयाणामपि विशेषणत्वेन भान्यम् । कथं
पूष्णो विशेषणं स्यादिति साकाङ्क्षत्वात् । न । सांनिध्याकाङ्क्षयोः सन्नावेपि योग्यतामन्तरेण अन्वया-
योगात् । ' तस्मात् पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तको हि ' (तै. सं. २. ६. ८. ५) इत्यादिश्रुतिषु पूष्ण एवा-
दन्तकत्वेन प्रसिद्धेः व्यवहितस्यापि तस्यैव विशेषणत्वं युक्तम् । ' वामं वननीयं भवति ' (निरु.
६. ३१) इत्यादि निरुक्तमत्र द्रष्टव्यम् ॥ २३ ॥

' कया नः ' इति पञ्चदशचं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्थमैन्द्रं गायत्रम् । ' अभी पु णः ' इत्येषा
पादनिचृञ्जाम गायत्री ' त्रयः ससकाः पादनिचृत् ' (अनु. ४. ४) इति तल्लक्षणयुक्तत्वात् । तथा
चातुक्रमणिका— ' कया पञ्चोनाभी पु पादनिचृत् ' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । अग्निष्टोमे चातु-
विंशिकेऽहनि च माध्यन्दिने सवने मैत्रावरुणस्य ' कया नः ' इत्याद्यस्तृचः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—
' होत्रकाणां कया नश्चित्र आ भुवत् ' (आश्व. श्रौ. ७. ४) इति । वरुणप्रघासेषु कायस्य हविषः
अनुवाक्या ' कया नः ' इत्येषा । तथा च सूत्रितं— ' कया नश्चित्र आ भुवद्विरण्यगर्भः समवर्तताग्रे '
(आश्व. श्रौ. २. १७) इति ॥

कया नश्चित्र आ भुवद्वती सदावृधः सखा । कया शचिष्ठया वृता ॥ १ ॥

कया । नः । चित्रः । आ । भुवत् । ऊती । सदाऽवृधः । सखा । कया । शचिष्ठया । वृता ॥ १ ॥

सदावृधः सदा वर्धमानः चित्रः चायनीयः पूजनीयः सखा मित्रभूत इन्द्रः कया उती
ऊत्या तर्पणेन नः अस्मान् आ भुवत् आभिमुख्येन भवेत् । शचिष्ठया प्रज्ञावत्तमया प्रज्ञा-
सहितमनुष्ठीयमानेन कया वृता केन वर्तनेन कर्मणा चाभिमुखो भवेत् ॥

कस्त्वा सृत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सुदन्धसः । दृळ्हा चिदारुजे वसु ॥ २ ॥

कः । त्वा । सृत्यः । मदानाम् । मंहिष्ठः । मत्सुत् । अन्धसः । दृळ्हा । चित् । आऽरुजे । वसु ॥ २ ॥

वमंहिष्ठः पूजनीयः वसत्यः सत्यभूतः वमदानां मादयितृणां मध्ये वकः मदकरः वअन्धसः सोमस्य रसः वदृळ्हा वचित् दृढान्यपि ववसु वसुनि शत्रूणां धनानि वआरुजे आ समन्तात् भङ्क्तुं हे इन्द्र वत्वा त्वां वमत्सुत् मादयेत् ॥

अभी षु णः सखीनामविता जरितृणाम् । शतं भवास्युतिभिः ॥ ३ ॥

अभि । सु । नः । सखीनाम् । अविता । जरितृणाम् । शतम् । भवासि । उतिऽभिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं वसखीनां समानख्यातीनां^२ जरितृणां स्तोतृणाम् वअविता रक्षिता त्वं वशतं शतेन बह्वीभिः वउतिभिः रक्षाभिः सह वनः अस्माकं वसु सुष्ठु वअभि वभवासि अभिसुखो भव ॥

अभी न आ ववृत्स्व चक्रं न वृत्तमर्वतः । नियुद्धिश्चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

अभि । नः । आ । ववृत्स्व । चक्रम् । न । वृत्तम् । अर्वतः । नियुत्तऽभिः । चर्षणीनाम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र त्वं ववृत्तं वचक्रं वन वर्तमानं चक्रमिव वअर्वतः उपगन्तृन् वनः अस्मान् वचर्षणीनाम् अस्मदीयानां मनुष्याणां वनियुद्धिः स्तुतिभिः वअभि वआ ववृत्स्व अभ्यावर्तस्व ॥

प्रवता हि क्रतूनामा हा पदेव गच्छसि । अभक्षि सूर्ये सचा ॥ ५ ॥

प्रऽवता । हि । क्रतूनाम् । आ । ह । पदाऽहव । गच्छसि । अभक्षि । सूर्ये । सचा ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वं वक्रतूनां कर्मणां यजमानानां संबन्धिनः^३ प्रवता प्रवतः^४ प्रवणान् देशान् वपदेव पदानि स्वकीयानि स्थानानीव वआ वगच्छसि वहि आगतो भवसि खलु । वह इति पूरणः । हे इन्द्र त्वामहं वसूर्ये सूर्येण वसचा सह वअभक्षि भजे ॥ ॥ २४ ॥

सं यत्त इन्द्र मन्यवः सं चक्राणि दधन्विरे । अध त्वे अध सूर्ये ॥ ६ ॥

सम् । यत् । ते । इन्द्र । मन्यवः । सम् । चक्राणि । दधन्विरे । अध । त्वे इति । अध । सूर्ये ॥ ६ ॥

हे इन्द्र वते त्वदर्थं वमन्यवः स्तुतयः वयत् यदा वसं वदधन्विरे अस्माभिरनुमन्यन्ते । वचक्राणि चक्रकर्मणानि कर्माणि च वसं दधन्विरे । वअध तदानीं ताः स्तुतयः तानि कर्माणि च वत्वे त्वयि भवन्ति । वअध तदनन्तरं वसूर्ये च भवन्ति ॥

१. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स-भोक्तुम् । २. फ-ल-समानख्यानानाम् । ३. ग-च-फ-अस्मदीयानां संबन्धिनाम् । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘ प्रवतः ’ नास्ति ।

उत स्मा हि त्वामाहु रिन्मघवानं शचीपते । दातारमविदीधयुम् ॥ ७ ॥

उत । स्म । हि । त्वाम् । आहुः । इत् । मघऽवानम् । शचीऽपते ।

दातारम् । अविऽदीधयुम् ॥ ७ ॥

हे ऽशचीपते कर्मपालकेन्द्र^१ ऽउत अपि च ऽमघवानं धनवन्तं ऽदातारं स्तोतृभ्योऽभीष्टप्रदं त्वा
ऽत्वाम् ऽअविदीधयुम् । विदीधयुः अदीप्यमानः । न विदीधयुः अविदीधयुः । तं दीप्यमानम् ऽआहुः
ऽस्म प्रवदन्ति खलु । ऽहि ऽइत् इति द्वयं पूरणार्थम् ॥

उत स्मा सद्य इत्परि शशमानाय सुन्वते । पुरु चिन्मंहसे वसु ॥ ८ ॥

उत । स्म । सद्यः । इत् । परि । शशमानाय । सुन्वते । पुरु । चित् । मंहसे । वसु ॥ ८ ॥

ऽउत अपि च हे इन्द्र त्वं ऽसद्य ऽइत् सद्य एव ऽशशमानाय स्तुतिं कुर्वते । 'शशमानः
शंसमानः' (निरु. ६. ८) इति यास्कनोक्तत्वात् । ऽसुन्वते सोमाभिषवं कुर्वते यजमानाय ऽपुरु
ऽचित् पुरुणि बहून्पि ऽवसु वसूनि धनानि ऽपरि परितः ऽमंहसे ऽस्म प्रयच्छसि खलु ॥

नहि ष्मा ते शतं चन राधो वरन्त आमुरः । न च्यौत्नानि करिष्यतः ॥ ९ ॥

नहि । स्म । ते । शतम् । चन । राधः । वरन्ते । आऽमुरः । न । च्यौत्नानि । करिष्यतः ॥ ९ ॥

हे इन्द्र ऽआमुरः बाधका राक्षसादयः ऽते त्वदीयं ऽशतं ऽचन शतपरिमितमपि ऽराधः धनं
ऽनहि ऽवरन्ते ऽस्म न वारयन्ति खलु । किंच शत्रूणां हिंसनं ऽकरिष्यतः तव ऽच्यौत्नानि बलानि ऽन
वारयन्ति^२ ॥

अस्माँ अवन्तु ते शतमस्मान्सहस्रमूतयः । अस्मान्विश्वा अभिष्टयः ॥ १० ॥

अस्मान् । अवन्तु । ते । शतम् । अस्मान् । सहस्रम् । ऊतयः ।

अस्मान् । विश्वाः । अभिष्टयः ॥ १० ॥

हे इन्द्र ऽते त्वदीयाः ऽशतं शतसंख्याकाः ऽऊतयः रक्षाः ऽअस्मान् ऽअवन्तु रक्षन्तु । ऽसहस्रं
सहस्रसंख्याकास्त्वदीया रक्षाः ऽअस्मान् अवन्तु । ऽविश्वाः सर्वाणि ऽअभिष्टयः त्वदीयान्यभि-
गमनानि ऽअस्मान् अवन्तु ॥ ॥ २५ ॥

अस्माँ इहा वृणीष्व सख्याय स्वस्तये । महो राये दिवित्मते ॥ ११ ॥

अस्मान् । इह । वृणीष्व । सख्याय । स्वस्तये । महः । राये । दिवित्मते ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वम् ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽअस्मान् यजमानान् ऽसख्याय सखिभावाय ऽस्वस्तये अवि-
नाशाय च ऽमहः महते ऽदिविस्मते दीप्तिमते ऽराये धनाय च ऽवृणीष्व संभजस्व ॥

अस्माँ अविडि विश्वहेन्द्र राया परीणसा । अस्मान्विश्वामिरूतिभिः ॥ १२ ॥

अस्मान् । अविडि । विश्वहा । इन्द्र । राया । परीणमा । अस्मान् । विश्वामिः । ऊतिभिः ॥ १२ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽविश्वहा सर्वेष्वहःसु ऽपरीणसा महता ऽराया धनेन ऽअस्मान् यजमानान् ऽअविडि
रक्ष । किञ्च ऽविश्वामिः सर्वाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽअस्मान् अविडि ? ॥

अस्मभ्यं ताँ अपा वृधि व्रजाँ अस्तैव गोमतः । नवाभिरिन्द्रोतिभिः ॥ १३ ॥

अस्मभ्यम् । तान् । अप । वृधि । व्रजान् । अस्ताऽइव । गोऽमतः ।

नवाभिः । इन्द्र । ऊतिभिः ॥ १३ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽनवाभिः नूतनाभिः ऽऊतिभिः रक्षाभिः ऽअस्तेव क्षेसा शूर इव ऽगोमतः गोभिः
युक्तान् ऽतान् प्रसिद्धान् ऽव्रजान् गोनिवासान् ऽअस्मभ्यम् ऽअपा ऽवृधि उद्घाटय २ ॥

अस्माकं धृष्णुया रथो द्युमाँ इन्द्रानपच्युतः । गव्युरश्वयुरीयते ॥ १४ ॥

अस्माकम् । धृष्णुऽया । रथः । द्युमान् । इन्द्र । अनपऽच्युतः । गव्युः । अश्वऽयुः । ईयते ॥ १४ ॥

हे ऽइन्द्र ऽधृष्णुया धृष्णुः शत्रूणां धर्षकः ऽद्युमान् दीप्तिमान् ऽअनपच्युतः विनाशरहितः ऽगव्युः
गोमान् ऽअश्वयुः अश्ववान् ऽअस्माकम् अस्मत्संबन्धी ऽरथः ऽईयते सर्वत्र गच्छतु । तेन रथेनास्मान्
रक्षेत्यर्थः ॥

‘ अस्माकमुत्तमं कृधि ’ इत्यनया आदित्यं दृष्ट्वा रथादवरोहेत् । तथा च सूत्रितम्—‘ अस्मा-
कमुत्तमं कृधीत्यादित्यमीक्षमाणो जपित्वावरोहेत् ’ (आश्व. गृ. २. ६. १२) इति ॥

अस्माकमुत्तमं कृधि श्रवो देवेषु सूर्य । वर्षिष्ठं द्यामिवोपरि ॥ १५ ॥

अस्माकम् । उत्तमम् । कधि । श्रवः । देवेषु । सूर्य । वर्षिष्ठम् । द्याम्ऽइव । उपरि ॥ १५ ॥

हे ऽसूर्य सर्वस्य प्रेरकेन्द्र हे आदित्य वा त्वं ऽदेवेषु द्योतमानेषु वह्न्यादिषु मध्ये ऽअस्माकम्
अस्मत्संबन्धि ऽश्रवः यज्ञः ऽउत्तमम् उत्कृष्टं ऽकृधि कुरु । तत्र दृष्टान्तः । ऽवर्षिष्ठम् अतिशयेन प्रवृद्धं
सेचनसमय वा ऽद्यामिव शुलोकं यथा सर्वेषां लोकानाम् ऽउपरि स्थितमुत्कृष्टमकरोस्तद्वत् ॥ ॥ २६ ॥

‘ आ तू न इन्द्र ’ इति चतुर्विंशत्यृचमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यायं गायत्रमैन्द्रम् । अन्ये ‘ कनी-
नकेव ’ इत्यादिके द्वे इन्द्रस्याश्वदेवताके । तथा चानुक्रान्तम्—‘ आ तू नश्चतुर्विंशतिरन्याभ्यामिन्द्राश्चौ
स्तुतौ ’ इति । गतो विनियोगः ॥

आ तू न इन्द्र वृत्रहन्स्माकमर्धमा गहि । महान्महीभिस्तृतिभिः ॥ १ ॥

आ । तु । नः । इन्द्र । वृत्रऽहन् । अस्माकम् । अर्धम् । आ । गहि ।

महान् । महीभिः । तृतिभिः ॥ १ ॥

हे वृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसक इन्द्र त्वं वनः अस्मान् प्रति तु क्षिप्रम् आ गच्छ ।
हे इन्द्र महान् प्रभूतस्त्वं महीभिः महतीभिः ऊतिभिः रक्षाभिः सह अस्माकमर्धं समीपम् आ
गहि आगच्छ ॥

भृमिश्रिद्वासि तूतुजिरा चित्र चित्रिणीष्व । चित्रं कृणोष्युतये ॥ २ ॥

भृमिः । चित्र । घ । असि । तूतुजिः । आ । चित्र । चित्रिणीषु । आ ।

चित्रम् । कृणोषि । उतये ॥ २ ॥

हे चित्र चायनीय पूजनीयेन्द्र त्वं भृमिश्रित् अमणशीलोऽपि तूतुजिः वासि^१ अस्मदभीष्ट-
प्रदाता च भवसि । आकारश्चार्थे । चित्रिणीषु चित्रकर्मयुक्तास्त्वस्मद्रूपासु प्रजासु चित्रं चायनीयं
धनम् उतये रक्षणाय आ कृणोषि आ समन्तात् करोषि । घ इति पूरणः ॥

दध्रेभिश्चिच्छशीयांसं हंसि ब्राधन्तमोजसा । सखिभिर्ये त्वे सचा ॥ ३ ॥

दध्रेभिः । चित् । शशीयांसम् । हंसि । ब्राधन्तम् । ओजसा ।

सखिभिः । ये । त्वे इति । सचा ॥ ३ ॥

हे इन्द्र त्वं दध्रेभिश्चित् अव्यैरपि सखिभिः यजमानैः सह शशीयांसम् । ‘ शश प्लुतगतौ ’ ।
उल्लुवमानं ब्राधन्तं महान्तमपि शत्रुम् ओजसा बलेन हंसि नाशयसि । ये यजमानाः एवे त्वयि
सचा संगताः । तैरिति पूर्वेण संबन्धः ॥

वयमिन्द्र त्वे सचा वयं त्वाभि नोनुमः । अस्माँअस्माँ इदुदव ॥ ४ ॥

वयम् । इन्द्र । त्वे इति । सचा । वयम् । त्वा । अभि । नोनुमः ।

अस्मान् अस्मान् । इत् । उत् । अव ॥ ४ ॥

हे इन्द्र वयं यजमानाः त्वे त्वयि सचा संगताः स्मः । वयं त्वा त्वाम् अभि नोनुमः
अतिशयेनाभिष्टुमः । हे इन्द्र त्वमपि अस्मान्स्मानि सर्वान्स्मानेव उद्व उक्कर्षेण रक्ष ॥

स नश्चित्राभिरद्रिवोऽनवद्याभिरूतिभिः । अनाघृष्टाभिरा गहि ॥ ५ ॥

सः । नः । चित्राभिः । अद्रिवः । अनवद्याभिः । ऊतिभिः । अनाघृष्टाभिः । आ । गहि ॥ ५ ॥

हे अद्रिवः वज्रवज्जिन्द्र सः त्वं चित्राभिः चायनीयाभिः अनवद्याभिः अनिन्दिताभिः
अनाघृष्टाभिः शत्रुभिरप्रधर्षितैः ऊतिभिः रक्षणैः सहितः सन् नः अस्मान् आ गहि
आगच्छ ॥ ॥ २७ ॥

भूयामो षु त्वावतः सखाय इन्द्र गोमतः । युजो वाजाय घृष्वये ॥ ६ ॥

भूयामो इति । सु । त्वावतः । सखायः । इन्द्र । गोमतः । युजः । वाजाय । घृष्वये ॥ ६ ॥

हे इन्द्र त्वावतः त्वत्सदृशस्य गोमतः गोभिर्युक्तस्य देवस्य संबन्धिनः सखायः स्तोतारो
वयं घृष्वये महते वाजाय अन्नाय युजः संयुक्ताः सु सुष्टु भूयामो भवामैव ॥

त्वं हेक ईशिष इन्द्र वाजस्य गोमतः । स नो यन्धि महीमिषम् ॥ ७ ॥

त्वम् । हि । एकः । ईशिषे । इन्द्र । वाजस्य । गोमतः ।

सः । नः । यन्धि । महीम् । इषम् ॥ ७ ॥

हे इन्द्र हि यस्मात् कारणात् त्वम् एकः एव गोमतः गोभिर्युक्तस्य वाजस्य अन्नस्य
ईशिषे प्रभवसि । अतः कारणात् सः त्वं नः अस्मभ्यं महीं महतीम् इषम् अन्नं यन्धि प्रयच्छ ॥

न त्वा वरन्ते अन्यथा यदित्ससि स्तुतो मघम् । स्तोतृभ्य इन्द्र गिर्वणः ॥ ८ ॥

न । त्वा । वरन्ते । अन्यथा । यत् । दित्ससि । स्तुतः । मघम् । स्तोतृभ्यः । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र गिर्वणः गिरां संभक्तः स्तुतः अस्माभिः संस्तुतः यत् यदा स्तोतृभ्यः अस्मभ्यं मघं
धनं दित्ससि दातुमिच्छसि । तदा त्वा त्वाम् अन्यथा प्रकारान्तरेण न वरन्ते न निवारयन्ति ।
किंतु सर्वेऽप्यनुकूला एव भवन्ति ॥

अभि त्वा गोतमा गिरानूषत प्र दावने । इन्द्र वाजाय घृष्वये ॥ ९ ॥

अभि । त्वा । गोतमाः । गिरा । अनूषत । प्र । दावने । इन्द्र । वाजाय । घृष्वये ॥ ९ ॥

हे इन्द्र वस्वा त्वाम् अभि लक्ष्मीकृत्य गोतमाः एतन्नामका ऋषयः गिरा स्तुतिरूपया वाचा
वदावने धनदानार्थं प्र अनूषत प्रकर्षेण स्तुवन्ति । वृष्वये महते वाजाय अजाय प्रस्तुवन्ति ॥

प्र ते वोचाम वीर्या या मन्दसान अरुजः । पुरो दासीरभीत्य ॥ १० ॥

प्र । ते । वोचाम । वीर्या । याः । मन्दसानः । आ । अरुजः ।

पुरः । दासीः । अभिइत्य ॥ १० ॥

हे इन्द्र मन्दसानः सोमेन मोदमानस्त्वं दासीः क्षेसुरसुरस्य स्वभूताः यथा पुरः यानि
नगराणि अभीत्य अभिगम्य आ अरुजः आ समन्तात् अभाङ्क्षीः । हे इन्द्र ते स्वदीयानि तत्र-
त्यानि वीर्या वीर्याणि वयं स्तोतारः प्र वोचाम प्रकर्षेण वदाम ॥ २८ ॥

ता ते गृणन्ति वेधसो यानि चकर्थ पौस्या । सुतेष्विन्द्र गिर्वणः ॥ ११ ॥

ता । ते । गृणन्ति । वेधसः । यानि । चकर्थ । पौस्या । सुतेषु । इन्द्र । गिर्वणः ॥ ११ ॥

हे इन्द्र गिर्वणः गिरां स्तुतिरूपाणां वाचां संभक्ता त्वं यथानि पौस्या पौस्यानि बलानि
चकर्थ कृतवानसि । हे इन्द्र वेधसः प्राज्ञाः सुतेषु अभियुतेषु सोमेषु ते स्वदीयानि ता तानि
बलानि गृणन्ति कीर्तयन्ति ॥

अवीवृधन्त गोतमा इन्द्र त्वे स्तोमवाहसः । ऐषु धा वीरवद्यशः ॥ १२ ॥

अवीवृधन्त । गोतमाः । इन्द्र । त्वे इति । स्तोमवाहसः ।

आ । ऐषु । धाः । वीरवत् । यशः ॥ १२ ॥

स्तोमवाहसः स्तोमानां स्तोत्राणां वोढारः गोतमाः ऋषयो हे इन्द्र त्वे स्वाम् अवीवृधन्त
स्तोत्रैर्वर्धयन्ति । स्वम् ऐषु गोतमेषु वीरवत् पुत्रपौत्रादियुक्तं यशः अन्नम् आ धाः निघेहि ॥

यच्चिद्धि शश्वतामसीन्द्र साधारणस्त्वम् । तं त्वा वयं हवामहे ॥ १३ ॥

यत् । चित् । हि । शश्वताम् । असि । इन्द्र । साधारणः । त्वम् ।

तम् । त्वा । वयम् । हवामहे ॥ १३ ॥

हे इन्द्र त्वं यच्चिद्धि यद्यपि खलु शश्वतां बहूनां सर्वेषां यजमानानां साधारणः असि
सामान्यो भवसि । तथापि तम् एव स्वा त्वा वयं स्तोतारः हवामहे आह्वयामः ॥

अ॒र्वा॒ची॒नो व॑सो भ॒व॒स्मे सु॑ म॒त्स्व॒ान्ध॑सः । सो॒मा॒नामिन्द्र॑ सोम॒पाः ॥ १४ ॥

अ॒र्वा॒ची॒नः । व॑सो इति । भ॒व॒ । अ॒स्मे इति । सु॑ । म॒त्स्व॒ । अ॒न्ध॑सः ।

सो॒मा॒नाम् । इन्द्र॑ । सोम॒ऽपाः ॥ १४ ॥

हे ऽवसो यज्ञनिवासक^१ इन्द्र त्वम् ऽअस्मे अस्मासु यजमानेषु ऽअर्वाचीनः अभिमुखः ऽभव ।
तथा हे ऽसोमपाः सोमानां पातः ऽइन्द्र त्वं ऽसोमानाम् ऽअन्धसः अन्नेन ऽसु सुष्टु ऽमत्स्व माद्य ॥

अ॒स्माकै॑ त्वा म॒ती॒नामा॑ स्तोमं॑ इन्द्र॑ यच्छतु । अ॒र्वा॒गा वर्त॑या ह॒री ॥ १५ ॥

अ॒स्माक॑म् । त्वा । म॒ती॒नाम् । आ । स्तोमं॑ । इन्द्र॑ । य॒च्छ॒तु ।

अ॒र्वाक् । आ । वर्त॑य । ह॒री इति ॥ १५ ॥

ऽमतीनां स्तोतृणाम् ॥ मन्यतेः कर्तरि क्तिष् ॥ ऽअस्माकं संबन्धि ऽस्तोमः स्तोत्रं हे ऽइन्द्र
ऽत्वा त्वाम् ऽआ ऽयच्छतु अस्मासु नियच्छतु । स्वमपि ऽहरी त्वदीयावश्चौ ऽअर्वाक् अस्मदभिमुखं
यथा भवति तथा ऽआ ऽवर्तय परिवर्तनं कुरु ॥

पु॒रो॒ळाशं॑ च नो॒ घसो॑ जोषया॒से गिरि॑श्च नः । व॒धू॒युरि॑व॒ योष॑णाम् ॥ १६ ॥

पु॒रो॒ळाश॑म् । च । नः । घसः । जोषया॒से । गिरिः । च । नः । व॒धू॒युऽइ॒व । योष॑णाम् ॥ १६ ॥

हे इन्द्र त्वं ऽनः अस्मदीयं ऽपुरोळाशं ऽच पुरोडाशरूपमन्नं च^२ ऽवसः अद्भि । तथा ऽनः
अस्मदीयाः ऽगिरश्च स्तुतिरूपा वाचश्च ऽजोषयासे सेवस्व । तत्र दृष्टान्तः । ऽवधूयुरिव । स्त्रीकामो
यथा ऽयोषणां स्त्रीणां गिरः सेवते तद्वत् ॥ ॥ २९ ॥

स॒हस्रं॑ व्य॒ती॒नां यु॒क्ताना॑मिन्द्र॑मीमहे । श॒तं सोम॑स्य खार्॒यः ॥ १७ ॥

स॒हस्र॑म् । व्य॒ती॒नाम् । यु॒क्ताना॑म् । इन्द्र॑म् । ई॒महे॑ । श॒तम् । सोम॑स्य । खार्॒यः ॥ १७ ॥

वयं स्तोतारः ऽइन्द्र परमैश्वर्ययुक्तं ऽयुक्तानां शिक्षितानां ऽव्यतीनां गमनवतामश्वाणां ऽसहस्रं
सहस्रसंख्याकम् ऽईमहे याचामहे । तथा ऽसोमस्य अभिषुतसोमस्य^३ ऽशतं शतसंख्याकाः ऽखार्यः
खारीः ईमहे द्रोणकलशान्^४ याचामहे^४ । अत्र मानविशेषवाचिना खारीशब्देन द्रोणकलश उपलक्ष्यते ।
अपरिमितद्रोणकलशान् बहून् यज्ञान् याचामहे इत्यर्थः ॥

१. त-यज्ञे निवासक । २. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-‘च’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-
अभिषुतस्य । ४. ल-‘द्रोणकलशान् याचामहे’ नास्ति ।

सहस्रां ते शता वयं गवांश्चावयामसि । अस्मन्ना राध एतु ते ॥ १८ ॥

सहस्रां । ते । शता । वयम् । गवांम् । आ । च्यावयामसि ।

अस्मन्ना । राधः । एतु । ते ॥ १८ ॥

हे इन्द्र ऽते स्वदीयानि ऽगवां ऽसहस्रा सहस्रसंख्याकानि ऽशता शतसंख्याकानि च ऽआ च्यावयामसि आच्यावयामः । अस्मदभिमुखं कुर्मः । तथा ऽअस्मन्ना अस्मासु स्वदीयं ऽराधः धनं ऽते त्वत्तः ऽएतु आगच्छतु ॥

दश ते कलशानां हिरण्यानामधीमहि । भूरिदा असि वृत्रहन् ॥ १९ ॥

दश । ते । कलशानाम् । हिरण्यानाम् । अधीमहि ।

भूरिदाः । असि । वृत्रहन् ॥ १९ ॥

हे इन्द्र ऽते त्वत्तः ऽकलशानां कुम्भानाम् । कुम्भपरिमितानामिति यावत् । ऽहिरण्यानां हितरमणीयानां धनानां ऽदश दशसंख्याकानि ऽअधीमहि धारयामः । हे ऽवृत्रहन् वृत्राणां शत्रूणां हिंसकेन्द्र त्वं ऽभूरिदाः ऽअसि बहुप्रदो भवसि ॥

भूरिदा भूरि देहि नो मा दध्रं भूर्या भर । भूरि घेदिन्द्र दित्ससि ॥ २० ॥

भूरिदाः । भूरि । देहि । नः । मा । दध्रम् । भूरि । आ । भर ।

भूरि । घ । इत् । इन्द्र । दित्ससि ॥ २० ॥

हे ऽइन्द्र ऽभूरिदाः बहुप्रदस्त्वं ऽभूरि बहु धनं ऽनः अस्मभ्यं ऽदेहि प्रयच्छ । किंतु ऽदध्रम् अल्पं धनं ऽमा प्रयच्छ । ऽभूरि बहुलं धनमस्मभ्यम् ऽआ भर आहर । किंच ऽभूरि ऽइत् अदध्रमेव धनं ऽदित्ससि ऽघ अस्मभ्यं दातुमिच्छसि खलु ॥

भूरिदा ह्यसि श्रुतः पुरुत्रा भूर वृत्रहन् । आ नो भजस्व राधसि ॥ २१ ॥

भूरिदाः । हि । असि । श्रुतः । पुरुत्रा । भूर । वृत्रहन् ।

आ । नः । भजस्व । राधसि ॥ २१ ॥

हे ऽवृत्रहन् वृत्रस्य हिंसक ऽश्रुतः विक्रान्तेन्द्र ऽभूरिदाः बहुप्रदस्त्वं ऽपुरुत्रा पुरुषु बहुषु यजमानेषु ऽश्रुतः ऽअसि ऽहि विख्यातो भवसि खलु । ऽराधसि धने ऽनः अस्मान् ऽआ भजस्व आ समन्तात् भागिनः कुरु ॥

प्र ते बभ्रू विचक्षणं शंसामि गोषणो नपात् । माभ्यां गा अनु शिश्रथः ॥ २२ ॥

प्र । ते । बभ्रू इति । विचक्षणम् । शंसामि । गोऽसुनः । नपात् ।

मा । आभ्याम् । गाः । अनु । शिश्रथः ॥ २२ ॥

हे ^१विचक्षण प्राज्ञेन्द्र ^२ते त्वदीयौ ^३बभ्रू बभ्रुवर्णावधौ ^४प्र ^५शंसामि प्रकर्षेण स्तौमि । हे ^६गोसः^१ गवां सनितः हे ^७नपात् न पातयितः स्तोतृनविनाशयितः । किंतु पालयितरित्यर्थः । हे इन्द्र त्वम् ^८आभ्यां त्वदीयाभ्यामश्वभ्यां ^९गा ^{१०}अनु अस्मदीया गा लक्ष्मीकृत्य ^{११}मा ^{१२}शिश्नयः विनष्टा मा कार्षीः । गावोऽश्वदर्शनात् विश्लिष्यन्ते । तन्मा भूदित्यर्थः ॥

कनीनकेव विद्रुधे नवे द्रुपदे अर्भके । बभ्रू यामेषु शोभेते ॥ २३ ॥

कनीनकाऽइव । विद्रुधे । नवे । द्रुपदे । अर्भके ।

बभ्रू इति । यामेषु । शोभेते इति ॥ २३ ॥

^१विद्रुधे विहृदे व्यूढे ^२नवे नवजाते ^३अर्भके अल्पके^२ ^४द्रुपदे द्रुमाख्यस्थाने स्थिते ^५कनीनकेव कमनीये शालभञ्जिके इव हे इन्द्र ^६बभ्रू बभ्रुवर्णौ त्वदीयावधौ ^७यामेषु यज्ञेषु ^८शोभेते कान्तियुक्तौ भवतः ॥ ‘कनीनके कन्यके । कन्या कमनीया भवति केयं नेतव्येति वा कमनेनानीयत इति वा कनतेर्वा स्यात् कान्तिकर्मणः’ (निरु. ४. १५) इत्यादि निरुक्तम् ॥

अरं म उस्त्रयाम्णेऽरमनुस्त्रयाम्णे । बभ्रू यामेष्वस्त्रिधा ॥ २४ ॥

अरम् । मे । उस्त्रयाम्ने । अरम् । अनुस्त्रयाम्ने ।

बभ्रू इति । यामेषु । अस्त्रिधा ॥ २४ ॥

हे इन्द्र ^१अस्त्रिधा अस्त्रिधावर्हिंसकौ ^२बभ्रू बभ्रुवर्णौ त्वदीयावधौ ^३यामेषु गमनेषु^३ ^४प्रासेषु सत्सु ^५उस्त्रयाम्णे । उस्त्राभ्यामनडुद्गथां युक्तेन रथेन यातीत्युस्त्रयामा । तस्मै ^६मे मह्यम् ^७अरम् अलं पर्याप्त-कारिणौ भवताम् । ^८अनुस्त्रयाम्णे पद्मथामेव गच्छते मह्यम् ^९अरं^४ पर्याप्तकारिणौ भवताम् ॥
॥ ३० ॥   ॥ ३ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरखुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाव्ये तृतीयाष्टके
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. त-गोषणः । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स-‘अल्पके’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-यज्ञेषु; त-ल-यज्ञेषु गमनेषु; न-स-‘गमनेषु’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-ण-न-भ-ल-स-‘अरं’ नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'प्र ऋभुभ्यः' इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यार्घं त्रैष्टुभम् । तुह्यादिपरिभाषया इदमादि सूक्तपञ्चकमृभुदेवताकम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र ऋभुभ्य एकादशार्भवं वा' इति । व्यूढे दशरात्रे चतुर्थेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनिविद्वान्तीयमिदम् । तथा च सूत्रितं—'प्र ऋभुभ्यः प्र शुक्रैत्विति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य उपस्तिरे श्वैतरीं धेनुमीळे ।

ये वातजूतास्तरणिभिरेवैः परि द्यां सद्यो अपसो बभूवुः ॥ १ ॥

प्र । ऋभुभ्यः । दूतम् इव । वाचम् । इष्ये । उपस्तिरे । श्वैतरीम् । धेनुम् । इळे ।

ये । वातजूताः । तरणिभिः । एवैः । परि । द्याम् । सद्यः । अपसः । बभूवुः ॥ १ ॥

तत्र ऋभूणां पूर्वं मनुष्याणामेव सतां तपसा देवत्वप्राप्तिः 'आर्भवं शंसत्यृभवो वै देवेभ्यः' (ऐ. ब्रा. ३. ३०) इत्यत्र ब्राह्मणे स्पष्टमाप्नाता । केचन ऋभवो नाम सूर्यरश्मय इत्याचक्षते । अहं यजमानः ऋभुभ्यः उरुभासमानेभ्य एतन्नामकेभ्यो देवेभ्यः ऋवाचं स्तुतिरूपां ऋप्र इत्ये प्रेरयामि । किमिव । दूतमिव । यथा दूतं स्वकार्यं प्रति प्रेषयन्ति तद्वत् । किंच उपस्तिरे सोमोपस्तरणाय श्वैतरीं पयोयुक्तां श्वेततरां वा^१ धेनुमीळे याचामि ऋभून् । ये ऋभवः वातजूताः वातसमानगतयः^२ अपसः जगदुपकारिकर्माणः सन्तः तरणिभिः तारकैः एवैः गमनशीलैरश्वैः द्याम् अन्तरिक्षं सद्यः तदानीमेव परि बभूवुः परिभवन्ति सर्वतो व्याप्नुवन्ति । अथ रश्मय एव ऋभव इत्युक्तत्वादादित्यं वा रश्मयः परितो व्याप्नुवन्ति ॥

यदारमक्रन्नुभवः पितृभ्यां परिविष्टी वेषणा दंसनाभिः ।

आदिहेवानामुप सख्यमायन्धीरासः पुष्टिमवहन्मनायै ॥ २ ॥

यदा । अरम् । अक्रन् । ऋभवः । पितृभ्याम् । परिविष्टी । वेषणा । दंसनाभिः ।

आत् । इत् । देवानाम् । उप । सख्यम् । आयन् । धीरासः । पुष्टिम् । अवहन् । मनायै ॥ २ ॥

यदा यस्मिन् काले ऋभवः पितृभ्यां मातापितृभ्यां परिविष्टी परिवेषणेन परिचर्यया वेषणा वेषणेन व्यासया । यद्वा वेषेण जरदूपयोर्युवत्वकरणेन दंसनाभिः अन्यैश्चमसनिर्माणादिकर्मभिः^३ अरम्

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- 'श्वेततरां वा' नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-वायुसमान-गन्तव्याः; न-स-वातसमानगन्तव्याः । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-ल-स्वकर्मसामर्थ्यैश्च ।

अस्यर्थम् ^१अक्रन् ^२आदित् अनन्तरमेव ^३देवानाम् इन्द्रादीनां ^४सत्यं सखित्वं समानख्यातत्वं
देवतात्वम् ^५उप ^६आयन् आगमन् । 'युवशा कर्त्वा' (क्र. सं. १.१६१. ३) इति देवत्व-
प्राप्तेरेकान्तत्वेन देवैरुक्तत्वादिति भावः । किंच ^७धारासः धीरा बुद्धिमन्तरतेषां ^८पुष्टिं^९ गवादि-
विषयां ^{१०}मनाथै मतिकृते^{११} यजमानाय ^{१२}अवहन् वहन्ति धारयन्ति । यद्वा । सविषयां पुष्टिं मनाथै
मनसे प्रकृष्टमनस्कत्वायावहन् ॥

पुनर्ये चक्रुः पितरा युवाना सना यूपेव जरुणा शयाना ।

ते वाजो विभ्वा क्रभुरिन्द्रवन्तो मधुप्सरसो नोऽवन्तु यज्ञम् ॥ ३ ॥

पुनः । ये । चक्रुः । पितरा । युवाना । सना । यूपाऽइव । जरुणा । शयाना ।

ते । वाजः । विऽभ्वा । क्रभुः । इन्द्रऽवन्तः । मधुऽप्सरसः । नः । अवन्तु । यज्ञम् ॥ ३ ॥

^१ये क्रभवः ^२पितरा मातापितरौ ^३यूपेव छिन्नस्थाण इव ^४जरुणा जीर्णौ ^५शयाना शयानौ
^६पुनः ^७सना सदा ^८युवाना युवानौ ^९चक्रुः निर्यतरुणावकुर्वन् । ^{१०}ते ^{११}वाजो ^{१२}विभ्वा ^{१३}क्रभुः च
एतन्नामकास्त्रयः सुधन्वन आङ्गिरसस्य पुत्रा क्रभवः^{१४} इन्द्रवन्तः अनुग्राहकेणोद्रेण तद्वन्तः ^{१५}मधुप्सरसः
मधुरस्य सोमरसस्य^{१६} भक्षयितारः^{१७} मनोहररूपा वा ^{१८}नः अस्मदीयं ^{१९}यज्ञम् ^{२०}अवन्तु रक्षन्तु गच्छन्तु वा ॥

यत्संवत्समभ्रवो गामरक्षन्त्यत्संवत्समभ्रवो मा अपिंशन् ।

यत्संवत्समभ्ररन्भासो अस्यास्ताभिः शमीभिरमृतत्वमाशुः ॥ ४ ॥

यत् । समऽवत्सम् । क्रभवः । गाम् । अरक्षन् । यत् । समऽवत्सम् । क्रभवः । माः । अपिंशन् ।

यत् । समऽवत्सम् । अभ्रन् । भासः । अस्याः । ताभिः । शमीभिः । अमृतऽत्वम् । आशुः ॥ ४ ॥

^१संवत्सम् । संवसन्ति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सः संवत्सरः । संवत्सरपर्यन्तम् ^२क्रभवो ^३गां मृताम्
^४अरक्षन् अपालयन् । स्वसामर्थ्यादिति ^५यत् यदेतत्कर्मास्ति । तथा ^६संवत्सं संवत्सरम् ^७क्रभवो
^८माः तस्या एव गोमांसम् ^९अपिंशन् अवयवानकुर्वन्निति ^{१०}यत् । किंच^{११} ^{१२}संवत्सं संवत्सरपर्यन्तम्
^{१३}अस्याः ^{१४}भासः ^{१५}अभ्रन् दीप्तिः अवयवज्ञोभा अकुर्वन्निति ^{१६}यत् ^{१७}ताभिः ^{१८}शमीभिः मृताया गोर्नवी-
करणविषयैः कर्मभिः ^{१९}अमृतत्वमाशुः देवत्वं प्राप्ताः । 'धेनुः कर्त्वा' इति देवत्वप्राप्तिसाधनत्वेन^{२०}
देवैः प्रतिश्रुतत्वात् । यद्वा । अत्र संवत्समित्येतत् वत्सेन सहेति व्याख्येयम् ।

१. त-ल-पुष्टिं पोषम् । २. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स- 'मतिकृते' नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-
त-न-प-फ-भ-ल-स-ऋषयः । ४. ख-ग-घ-च-फ-भ-सोमरसं भक्षयितारः; प-सोमस्य रसं भक्षयितारः ।
५. त-ल-किंच अमुया (त-मृतायाः) गोस्त्वचा अङ्गमुच्छाद्य तस्याः मांसं समयोजयन्नित्यर्थः । कुर्वन्निति
यत् (त- 'कुर्वन्निति यत्' नास्ति) । ६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-देवत्वप्राप्तिसाधनेन ।

ज्येष्ठ आह चमसा द्वा करेति कनीयान्त्रीन्कृणवामेत्याह ।

कनिष्ठ आह चतुरस्करेति त्वष्ट ऋभवस्तत्पनयद्वचो वः ॥ ५ ॥

ज्येष्ठः । आह । चमसा । द्वा । कर । इति । कनीयान् । त्रीन् । कृणवाम । इति । आह ।

कनिष्ठः । आह । चतुरः । कर । इति । त्वष्टा । ऋभवः । तत् । पनयत् । वचः । वः ॥ ५ ॥

‘एकं चमसं चतुरस्कृणोतन’ (क्र. सं. १. १६१. २) इति यदा^१ देवदूतोऽग्निर्भूनाह देवत्वप्राप्त्युक्तेन^२ तदा तेषु^३ मध्ये देवत्वप्राप्त्युक्तः^४ एकः^५ ज्येष्ठः ऋभुरितरौ^६ आह । किमिति । उच्यते ।^७ चमसा^८ द्वा^९ करेति । एकमेव सन्तं द्वौ कृणवामेति ।^{१०} कनीयान् तदनन्तरो विभ्वा^{११} त्रीन्^{१२} कृणवाम करवाम^{१३} इत्याह । तद्वरः^{१४} कनिष्ठः वाजः^{१५} चतुरस्कर चतुर्धा^{१६} करवाम^{१७} इति आह^{१८} तत् एव चतुस्करणरूपं हे ऋभवः^{१९} त्वष्टा युष्मद्गुरुः^{२०} वः^{२१} वचः युष्मद्वचनं^{२२} पनयत् अस्तौत् । अङ्गीचकार इत्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

सत्यमृचुर्नर एवा हि चक्रुरनु स्वधामृभवो जग्मुरेताम् ।

विभ्राजमानांश्चमसाँ अहेवावेनत्त्वष्टा चतुरो ददृश्वान् ॥ ६ ॥

सत्यम् । ऊचुः । नरः । एव । हि । चक्रुः । अनु । स्वधाम् । ऋभवः । जग्मुः । एताम् ।

विभ्राजमानान् । चमसान् । अहाऽइव । अवेनत् । त्वष्टा । चतुरः । ददृश्वान् ॥ ६ ॥

नरः सत्यरूपा ऋभवः सत्यमृचुः सत्यमेवावृचन् ।^१ हि यस्मादेते एव एवं^२ चक्रुः चतुरोऽकुर्वन् । यथोक्तं तथैव कृतत्वात्^३ इत्यभिप्रायः । अनु चतुर्धाकरणानन्तरम् एतां^४ तृतीयसवन-गतां^५ स्वधां सोमाख्यममृतम् ऋभवो जग्मुः । ‘एकं चमसं चतुरस्कृणोतन, साकं देवैर्यज्ञियासो भविष्यथ’ (क्र. सं. १. १६१. २) इति श्रुतत्वात् । अथ त्वष्टा देवः विभ्राजमानान् अहेव अहानीव दीप्यमानान् चमसान् चतुरो ददृश्वान् दृष्टवान् सन् अवेनत् अकामयत्^६ । अङ्गीचकारेत्यर्थः ॥

द्वादश घ्न्यदगोहस्यातिथ्ये रणं ऋभवः ससन्तः ।

सुक्षेत्रांकृण्वन्ननयन्त सिन्धून्धन्वातिष्ठन् ओषधीर्निम्नमापः ॥ ७ ॥

द्वादश । घ्नन् । यत् । अगोहस्य । अतिथ्ये । रणम् । ऋभवः । ससन्तः ।

सुक्षेत्रा । अकृण्वन् । अनयन्त । सिन्धून् ।

धन्व । आ । अतिष्ठन् । ओषधीः । निम्नम् । आपः ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-‘यदा’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘देवत्वप्राप्त्युक्तेन देवत्वेन । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-तेषाम् । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘देवत्वप्राप्त्युक्तः’ नास्ति । ५. त-ल-त-कनिष्ठस्ततोऽपि कनीयान् । ६. ख-ग-च-ण-भ-कृणवाम । ७. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-स-इदम् । ८. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-कृतवन्तः । ९. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-एव । १०. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-तृतीयसवनगतामेताम् । ११. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-ल-अमन्यत् ।

तत्र रश्मय एव ऋभव इत्युक्तत्वात् तद्रूपेण स्तूयन्ते । यत् यदा वद्वादश^१ वृद्धन् दिवसान् । आर्द्रादिद्वादशवृद्धिनक्षत्राणीत्यर्थः । अगोह्यस्य अगोप्यस्यादित्यस्य गृहे^२ आतिथ्ये । अकस्मादागतोऽतिथिः । तदुचितं सत्काररूपं कर्म आतिथ्यम् । तदर्थं असन्तः स्वपन्तः सुखेन निवसन्तः ऋभवः वृणन् रमन्ते । ‘अगोह्यस्य यदसस्तना गृहे’ (ऋ. सं. १. १६१. ११) इत्युक्तम् । तदानीं सुक्षेत्राकृण्वन् । अकृष्टानि^३ शून्यानि^४ क्षेत्राणि वृष्टया सस्यादिसमृद्धान्यकुर्वन् । सिन्धून् नदीः अनयन्त प्रैरयन् । तस्मिन् काले ओषधीः ओषधयः धन्व निरुदकस्थानमाश्रित्य आतिष्ठन् । निम्नं नीचस्थानम् आपः अतिष्ठन् । ‘उद्वस्वस्मा अकृणोतना तृणं निवस्वपः’ (ऋ. सं. १. १६१. ११) इत्युक्तम् ॥

रथं ये चक्रुः सुवृत्तं नरेष्ठां ये धेनुं विश्वजुर्वै विश्वरूपाम् ।

त आ तक्षन्त्वृभवो रयिं नः स्ववसुः स्वपसुः सुहस्ताः ॥ ८ ॥

रथम् । ये । चक्रुः । सुवृत्तम् । नरेऽस्थाम् । ये । धेनुम् । विश्वऽजुर्वम् । विश्वऽरूपाम् ।

ते । आ । तक्षन्तु । ऋभवः । रयिम् । नः । सुऽअवसुः । सुऽअपसुः । सुऽहस्ताः ॥ ८ ॥

ये ऋभवः सुवृत्तं सुचक्रं सुष्ठु वर्तमानं वा नरेष्ठां नेतरि चक्रे वर्तमानं रथं चक्रुः । ये च विश्वजुर्वै विश्वस्य प्रेरयित्री विश्वरूपां बहुरूपामेतन्नामिकां वा^५ धेनुं गां^६ चक्रुः अकुर्वन् । ‘वृहस्पतिर्विश्वरूपामुपाजत’ (ऋ. सं. १. १६१. ६) इति युक्तम् । ते महान्तः ऋभवः नः अस्माकं रयिं धनम् आ तक्षन्तु सर्वतो निष्पादयन्तु । कीदृशास्त ऋभवः । स्वपसुः सुकर्माणः स्ववसुः शोभनाज्ञोपेताः सुरक्षणा^७ वा^८ सुहस्ताः शोभनहस्ताः कुशलहस्ताः^९ ॥

अपो ष्षामजुषन्त देवा अभि क्रत्वा मनसा दीध्यानाः ।

वाजो देवानामभवत्सुकर्मेन्द्रस्य ऋभुक्षा वरुणस्य विश्वा ॥ ९ ॥

अपः । हि । ष्षाम् । अजुषन्त । देवाः । अभि । क्रत्वा । मनसा । दीध्यानाः ।

वाजः । देवानाम् । अभवत् । सुऽकर्मा । इन्द्रस्य । ऋभुक्षाः । वरुणस्य । विश्वा ॥ ९ ॥

ष्षाम् ऋभूणाम् अपः अश्वरथनिर्माणादिरूपं कर्म देवाः इन्द्रादयः अजुषन्त असेवन्त । ‘इन्द्रो हरी युयुजे अश्विना रथम्’ (ऋ. सं. १. १६१. ६) इत्यादिमन्त्रोक्तप्रकारेण स्वीकृतवन्त इत्यर्थः । कीदृशास्ते । क्रत्वा वरप्रदानरूपेण कर्मणा मनसा शोभनेन चित्तेनानुग्रहयुक्तेन अभि दीध्यानाः दीप्यमानाः । देवानाम् अनुग्रहेण किं लब्धमित्याह । सुकर्मा शोभनव्यापारः वाजः कनीयान्

१. ख-ग-च-ण-भ-स-‘द्वादश’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-स-अरिष्टानि; न-भ-अरिष्टानि शून्यानि । ३. त-ल-धेनुं विश्वजुर्वम् । ४. ख-ग-ण-भ-धेनुं गावम्; च-धेनुं गां च; त-ल-गां वा; न-गां च; स-वाचम् । ५. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘सुरक्षणा वा’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘कुशलहस्ताः’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-भ-भवताम्; न-तेषाम् । ८. त-ल-सुकर्मा शोभनकर्मा ।

१देवानां सर्वेषां संबन्धी १अभवत् । तथा १इन्द्रस्य संबन्धी १ऋभुक्षाः १ऋभुषेष्टः । १विभवा मध्यमः १वरुणस्य संबन्ध्यभवत् । १हिं पूरणः १ ॥

ये हरीं मेधयोक्ता मदन्त इन्द्राय चक्रुः सुयुजा ये अश्वा ।

ते रायस्पोषं द्रविणान्यस्मे धत्त ऋभवः क्षेमयन्तो न मित्रम् ॥ १० ॥

ये । हरी इति । मेधया । उक्ता । मदन्तः । इन्द्राय । चक्रुः । सुयुजा । ये । अश्वा ।

ते । रायः । पोषम् । द्रविणानि । अस्मे इति । धत्त । ऋभवः । क्षेमयन्तः । न । मित्रम् ॥ १० ॥

१ये ऋभवः १हरी अश्वा १मेधया प्रज्ञया २ १उक्ता उक्थैः स्तुतिभिः १मदन्तः हर्षयन्तः १चक्रुः । १ये च तौ १सुयुजा सुयुजौ सुयोजनावश्चौ ३ १इन्द्राय इन्द्रार्थं चक्रुः अकुर्वन् । हे १ऋभवः १ते यूयं १रायस्पोषं धनपुष्टिं १द्रविणानि गवादिधनानि च सुखानि वा १अस्मे अस्मासु १धत्त धारयत । किमिव । १क्षेमयन्तः क्षेममिच्छन्तः १मित्रं १न मित्रमिव । अत्र यद्यप्येक एव ऋभुनामा तत्संबन्धात् इतरेऽप्यृभव उच्यन्ते प्राणभृज्यायेन ॥

इदाहः पीतिमुत वो मदं धुनं क्रुते श्रान्तस्य सख्याय देवाः ।

ते नूनमस्मे ऋभवो वसूनि तृतीये अस्मिन्सर्वने दधात ॥ ११ ॥

इदा । अहः । पीतिम् । उत । वः । मदम् । धुः । न । क्रुते । श्रान्तस्य । सख्याय । देवाः ।

ते । नूनम् । अस्मे इति । ऋभवः । वसूनि । तृतीये । अस्मिन् । सर्वने । दधात ॥ ११ ॥

१इदा इदानीं चमसादिनिर्माणानन्तरम् १अहः सुत्याहसंबन्धिनस्तृतीये सवने १पीतिं सोमपानम् १उत अपि च १मदं तज्जनितं १वः युष्माकं १धुः ददुर्देवाः । १श्रान्तस्य श्रान्तात्तपोयुक्तात् ४ १क्रुते १सख्याय सखित्वाय १न भवन्ति १देवाः । यत एते श्रान्ता अतो ददुरित्यर्थः । हे १ऋभवः १ते महान्तो यूयं १नूनं निश्चयम् १अस्मे अस्मासु १अस्मिन् १तृतीये १सवने १वसूनि धनानि १दधात धारयत ॥ १ ॥ २ ॥

‘ ऋभुर्विभवा ’ इत्येकादशर्चं द्वितीयं सूक्तं वामदेवस्यापं त्रैष्टुभमाभवंम् । ‘ ऋभुर्विभवा ’ इत्यनुक्रमणिका । व्यूढे दशरात्रे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आर्भवनविद्वानीयमिदम् । ‘ ऋभुर्विभवा स्तुषे जनम् ’ (आश्र. श्रौ. ८. ८) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-त-न-ल-स-‘ हि पूरणः ’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-‘ प्रज्ञया ’ नास्ति । ३. ख-ग-ण-न-भ-स-सुयोजमानावश्चौ; घ-च-प-फ-ल-सुयोजमानावश्चाश्चौ । ४. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-स-श्रान्ताय श्रमयुक्ताय; न-श्रान्ताय तपोयुक्ताय ।

ऋभुर्विभ्वा वाज इन्द्रो नो अच्छेमं यज्ञं रत्नधेयोप यात ।

इदा हि वो धिषणा देव्यह्नामधात्पीति सं मदा अगमता वः ॥ १ ॥

ऋभुः । विभ्वा । वाजः । इन्द्रः । नः । अच्छे । इमम् । यज्ञम् । रत्नधेया । उप । यात ।

इदा । हि । वः । धिषणा । देवी । अह्नाम् । अधात् । पीतिम् । सम् । मदाः । अगमत् । वः ॥ १ ॥

१ ऋभुर्विभ्वा १ वाज १ इन्द्रः चैते देवाः १ नः अस्मदीयम् १ इमं १ यज्ञम् १ अच्छे अभिमुखं १ रत्नधेया अस्मभ्यं रत्नधानाय १ उप १ यात उपगच्छत । ननु इन्द्रः सोमस्वामित्वात् आगच्छतु कथमेतेषां यज्ञप्राप्तिरिति चेत् । उच्यते । १ इदा १ हि इदानीं खलु १ वः युष्माकं १ धिषणा वाक् १ देवी प्रजापतेः संबन्धिनी १ अह्नां सोमाभिपवसंबन्धिनां १ पीतिं सोमपानम् १ अधात् । ‘ स प्रजापतिरब्रवीत्सवितारं तव वा इमेऽन्तेवासास्त्वमेवैभिः संपिबस्व ’ (ग. घा. ३. ३०) इति ब्राह्मणम् । यस्मादेवं तस्मात् १ मदाः च १ वः युष्मान् १ सम् १ अगमत संगताः । यद्वा । वो मदा देवैः संगताः ॥

विदानासो जन्मनो वाजरत्ना उत ऋतुभिर्ऋभवो मादयध्वम् ।

सं वो मदा अगमत सं पुरंधिः सुवीरामस्मे रयिमेरयध्वम् ॥ २ ॥

विदानासः । जन्मनः । वाजरत्नाः । उत । ऋतुभिः । ऋभवः । मादयध्वम् ।

सम् । वः । मदाः । अगमत । सम् । पुरं धिः । सुवीराम् । अस्मे इति । रयिम् । आ । ईरयध्वम् ॥ २ ॥

हे १ वाजरत्नाः सोमलक्षणेनाग्नेन २ राजमानाः १ ऋभवः यूयं १ जन्मनः जननस्य देवत्वलक्षणस्य २ देवत्वप्राप्तिं १ विदानासः जानन्तः । यद्वा विदानासः सोमप्राप्तिं जानन्तो जन्मनः पूर्वं मनुष्य-जन्मवन्तश्च सन्तः । उतशब्दश्चार्थः । १ ऋतुभिः देवैः सह १ मादयध्वम् । १ वः युष्मान् १ मदाः सोम-पानजनिताः १ सम् १ अगमत संगताः । १ पुरंधिः स्तुतिरपि १ सम् अगमत । ते यूयम् १ अस्मे अस्माकं १ सुवीरां शोभनैर्वीरैः पुत्रैः ४ उपेतां १ रयिं धनम् ५ १ रयध्वं प्रेरयत ॥

अयं वो यज्ञ ऋभवोऽकारि यमा मनुष्वत्प्रदिवो दधिध्वे ।

प्र वोऽच्छा जुजुषाणासो अस्थुरभूत विश्वे अग्रियोत वाजाः ॥ ३ ॥

अयम् । वः । यज्ञः । ऋभवः । अकारि । यम् । आ । मनुष्वत् । प्रदिवः । दधिध्वे ।

प्र । वः । अच्छे । जुजुषाणासः । अस्थुः । अभूत । विश्वे । अग्रिया । उत । वाजाः ॥ ३ ॥

१. ख-ग-घ-ण-प-फ-भ-सोमस्वामी । २. ख-ग-घ-ण-न-भ-सोमलक्षणाग्नेन । ३. ख-ग-घ-ण-‘ देवत्वलक्षणस्य ’ नास्ति । ४. ख-त-प-फ-भ-‘ पुत्रैः ’ नास्ति । ५. न-स-‘ धनं ’ नास्ति ।

हे ऋभवः वः युष्मदर्थम् अयं यज्ञः अकारि । यं यज्ञं मनुष्यवत् मनुष्यवत्
 प्रदिवः प्रकर्षेण द्योतमानाः सन्तः आ^१ दधिध्वे^१ धारयत जठरे । तदर्थं वः युष्मान्
 अच्छ आभिमुख्येन जुजुषाणासः सेवमानाः सोमाः प्र^२ अस्थुः^२ प्रतिष्ठन्ते । उत अपि च
 धारयित्वा च हे वाजाः ऋभवः विश्वे यूयम् अग्रिया अग्राह्या अग्रत्वसंपादिनो वा अभूत भवथा॥

अभूदु वो विधते रत्नधेयमिदा नरो दाशुषे मर्त्याय ।

पिबंत वाजा ऋभवो ददे वो महि तृतीयं सर्वनं मदाय ॥ ४ ॥

अभूत् । ऊँ इति । वः । विधते । रत्नधेयम् । इदा । नरः । दाशुषे । मर्त्याय ।

पिबंत । वाजाः । ऋभवः । ददे । वः । महि । तृतीयम् । सर्वनम् । मदाय ॥ ४ ॥

हे नरः नेतार ऋभवः वः युष्माकमनुग्रहात् इदा इदानीं तृतीये सवने रत्नधेयं दातव्यं
 रत्नं विधते । विधत्तिः परिचरणकर्मा । स्तुत्या परिचरते दाशुषे हविर्देत्तवते मर्त्याय यजमानाय
 मह्यम् अभूत् भवतु । तदर्थं हे वाजाः ऋभवः । एतद्द्वयं विश्वनामकस्याप्युपलक्षणम् । इतरा-
 पेक्षया प्रत्येकं बहुवचनम् । यूयं पिबत । तदर्थं वः ददे । किम् । महि महत्प्रभूतं तृतीयं
 सवनम् । तत्संबन्धिनं सोममित्यर्थः । किमर्थम् । मदाय हर्षाय तृप्तये वा ॥

आ वाजा यातोष न ऋभुक्षा महो नरो द्रविणसो गृणानाः ।

आ वः पीतयोऽभिपित्वे अह्नामिमा अस्तं नवस्वइव गमन् ॥ ५ ॥

आ । वाजाः । यात । उप । नः । ऋभुक्षाः । महः । नरः । द्रविणसः । गृणानाः ।

आ । वः । पीतयः । अभिपित्वे । अह्नाम् । इमाः । अस्तम् । नवस्वः इव । गमन् ॥ ५ ॥

हे वाजाः ऋभुक्षाः नरः नेतारो यूयं नः अस्मान्^३ उप आ यात । किं कुर्वन्तः ।
 महः महतः द्रविणसः धनस्य ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ महत् द्रविणं गृणानाः स्तुवन्तः । किंच अह्नाम्
 अभिपित्वे अभिपतने समासौ । तृतीये सवने इत्यर्थः । वः युष्मान् इमाः पीतयः पानानि
 आ गमन् आगच्छन्ति । तत्र दृष्टान्तः । अस्तम् । गृहनामैतत् । गृहं नवस्वः नवप्रसवा गावः
 इव ॥ ॥ ३ ॥

आ नपातः शवसो यातनोपेमं यज्ञं नमसा ह्युमानाः ।

सुजोषसः सूरयो यस्य च स्थ मध्वः पात रत्नधा इन्द्रवन्तः ॥ ६ ॥

आ । नपातः । शवसः । यातन । उप । इमम् । यज्ञम् । नमसा । ह्युमानाः ।

सुजोषसः । सूरयः । यस्य । च । स्थ । मध्वः । पात । रत्नधा । इन्द्रवन्तः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-ण-भ-प्रदधिध्वे; च-प्रादधिध्वे । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-आ अस्थुः; न-स-अस्थुः ।

३. न-ल-स-‘अस्मान्’ नास्ति ।

हे ऽज्ञवसः ऽनपातः बलस्य न पातयितास्तस्य पुत्रा वा । बलवन्त इत्यर्थः । यूयं ऽनमसा स्तोत्रेण ऽहूयमानाः आकारिताः सन्तः ऽहम् ऽयजम् ऽउप ऽआ ऽयातन उपागच्छत । कीदृशा यूयम् । ऽसजोषसः इन्द्रेण सह प्रीताः ऽसूरयः मेधाविनः । इन्द्रस्य कैषां च कः प्रसङ्ग इत्युच्यते । ऽयस्य ऽच ऽस्थ । चेति प्रसिद्धौ । यस्येन्द्रस्य संबन्धिनो यूयं भवथ तदुचिताश्चनिर्माणात् इत्यभिप्रायः । यस्मादेवं तस्मात् ऽइन्द्रवन्तः प्रीतेन इन्द्रेण तद्वन्तः ऽरत्नधाः रमणीयधनानां दातारो यूयं ऽमध्वः मधुरं सोमं ऽपात पिबत ॥

सजोषा इन्द्र वरुणेन सोमं सजोषाः पाहि गिर्वणो मरुद्भिः ।

अग्नेपाभिर्ऋतुपाभिः सजोषा ग्रास्पत्नीभी रत्नधार्भिः सजोषाः ॥ ७ ॥

सजोषाः । इन्द्र । वरुणेन । सोमम् । सजोषाः । पाहि । गिर्वणः । मरुत्ऽभिः ।

अग्नेऽपाभिः । ऋतुऽपाभिः । सजोषाः । ग्राःपत्नीभिः । रत्नऽधार्भिः । सजोषाः ॥ ७ ॥

हे ऽइन्द्र त्वं ऽवरुणेन राज्यभिमानिदेवेन ऽसजोषाः समानप्रीतिः सन् ऽसोमं ऽपाहि पिब । हे ऽगिर्वणः गीर्भिर्वननीय संभजनीयेन्द्र त्वं ऽमरुद्भिः ऽसजोषाः संगतः सन् सोमं ऽपाहि पिब ॥ किंच ऽअग्नेपाभिः प्रथमपातुभिः ऽऋतुपाभिः ऋतुयाजदेवैश्च ऽग्राःपत्नीभिः । स्त्रीणां पालयित्र्यो देव्यो ग्राःपत्न्यः । ताभिः । 'मेना ग्रा इति स्त्रीणाम्' (निरु. ३. २१) इति निरुक्तम् । ऽरत्नधार्भिः रमणीयधनदातृभिर्ऋतुभिः सह पिब । यद्वा । एतत् ग्राःपत्नीभिरित्यस्य विशेषणम् । ताभिर्वा ऽसजोषाः सोमं पिब ॥

सजोषस आदित्यैर्मादयध्वं सजोषस ऋभवः पर्वतेभिः ।

सजोषसो दैव्येना सवित्रा सजोषसः सिन्धुभी रत्नधोभिः ॥ ८ ॥

सजोषसः । आदित्यैः । मादयध्वम् । सजोषसः । ऋभवः । पर्वतेभिः ।

सजोषसः । दैव्येन । सवित्रा । सजोषसः । सिन्धुऽभिः । रत्नऽधोभिः ॥ ८ ॥

हे ऽऋभवः ऽआदित्यैः ऽसजोषसः संगता यूयं ऽमादयध्वम् । तथा ऽपर्वतेभिः पर्ववद्भिः पर्वण्यर्च्यमानैर्देवविशेषैः ऽसजोषसः मादयध्वम् । तथा च ऽदैव्येन देवेभ्यो हितेन ऽसवित्रा ऽसजोषसः ऽरत्नधोभिः रत्नानां दातृभिः ऽसिन्धुभिः स्यन्दनस्वभावैर्नद्यभिमानिदेवैश्च ऽसजोषसः मादयध्वम् ॥

ये अश्विना ये पितरा य ऊती धेनुं ततक्षुर्ऋभवो ये अश्वा ।

ये अंसत्रा य ऋधग्रोदसी ये विभवो नरः स्वपत्यानि चक्रुः ॥ ९ ॥

ये । अश्विना । ये । पितरा । ये । ऊती । धेनुम् । ततक्षुः । ऋभवः । ये । अश्वा ।

ये । अंसत्रा । ये । ऋधक् । रोदसी इति । ये । विऽभ्वः । नरः । सुऽअपत्यानि । चक्रुः ॥ ९ ॥

ये ऋभवः अश्विना अश्विनौ ऊती ऊत्या क्रियया रथनिर्माणरूपया^१ अग्रीयन् । ये च पितरा पितरौ ततक्षुः तक्षणेन समपादयन् जीर्णौ सन्तावृती ऊत्या युवानौ चक्रुः । ये च धेनुं ततक्षुः मृतायाः पुनर्नवीकरणेन । ये च अश्वा अश्वौ ततक्षुः । 'निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिर्वा जरन्ता युवशा ताकृणोत्तन' (ऋ. सं. १. १६१. ७) इत्याद्युक्तम् । ये च अंसत्रा अंसत्राणि कवचाणि देवेभ्यश्चक्रुः । ये च रोदसी द्यावापृथिव्यौ ऋधक् पृथक्^२ चक्रुः । एवमुक्तप्रकारेण^३ ये विभवः व्यासा ऋभवः नरः नेतारः स्वपत्यानि स्वपतनसाधनानि तत्प्राप्तिसाधनानि वा कर्माणि चक्रुः । 'तेऽग्रेपाः' इत्युत्तरत्र संबन्धः^४ ॥

ये गोमन्तं वाजवन्तं सुवीरं रयिं धत्थ वसुमन्तं पुरुक्षुम् ।

ते अग्रेपा ऋभवो मन्दसाना अस्मे धत्त ये च रातिं गृणन्ति ॥ १० ॥

ये । गोऽमन्तम् । वाजऽवन्तम् । सुऽवीरम् । रयिम् । धत्थ । वसुऽमन्तम् । पुरुऽक्षुम् ।

ते । अग्रेऽपाः । ऋभवः । मन्दसानाः । अस्मे इति । धत्त । ये । च । रातिम् । गृणन्ति ॥ १० ॥

हे ऋभवः ये यूयं गोमन्तं गोसहितं^५ वाजवन्तम् अन्नवन्तं^६ सुवीरं शोभनपुत्रोपेतं वसुमन्तं निवासयोग्यगृहादिधनोपेतं पुरुक्षुं बह्व्रजं रयिं धनं धत्थ धारयथ मयं दातुम्^७ । हे ऋभवः ते यूयम् अग्रेपाः प्रथमं पातारः मन्दसानाः माघन्तः सन्तः अस्मे अस्मभ्यं धत्त दत्त रयिम्^८ । ये च यूयं रातिं दानं दत्तं सोमं वा गृणन्ति स्तुवन्ति । ते धत्त । यद्वा । ये च रातिं गृणन्ति यजमानाः तेभ्योऽपि धत्त ॥

नापाभूत न वोऽतीतृषामानिःशस्ता ऋभवो यज्ञे अस्मिन् ।

समिन्द्रेण मदथ सं मरुद्भिः सं राजभी रत्नधेयाय देवाः ॥ ११ ॥

न । अप । अभूत । न । वः । अतीतृषाम् । अनिःशस्ताः । ऋभवः । यज्ञे । अस्मिन् ।

सम् । इन्द्रेण । मदथ । सम् । मरुद्भिः । सम् । राजभिः । रत्नधेयाय । देवाः ॥ ११ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-निर्माणरूपया । २. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-विरुद्धं कर्म । ३. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-ये च नरो नेतारः विभवः ऋभवः स्वपत्यानि सुप्रजाः चक्रुः ते अग्रे पाहि (अग्रेपाः) इत्युत्तरत्र संबन्धः । ४. ख-ग-च-ण-न-भ-स-गोहितम् । ५. ख-न-स- 'अन्नवन्तं' नास्ति; ग-च-ण-प-फ-भ-बलवन्तम्; त-ल-अन्नवन्तं बलवन्तम् । ६. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-ल-दत्त; स-ददातु । ७. ख-ग-च-ण-भ-स- 'रयिं' नास्ति; न-ऋषिम् । ८. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-तेभ्यः ।

हे॑ ऋभवः यूयं॑ ऽनापाभूत नापगच्छत॑ । अपरक्ता न भवत । वयं च ऽवः युष्मान् ऽन
 ऽतीतृषाम अत्यन्तं तृषितान् मा करवाम । अतो हे ऋभवः ऽदेवाः ऽअनिःशस्ताः अनिन्दिताः सन्तः
 ऽअस्मिन् ऽयज्ञे ऽइन्द्रेण ऽसं ऽमदथ ऽमरुद्भिः ऽसं मदथ । ऽराजभिः राजमानैरन्यैर्देवैः ऽसं॑ मदथ॑
 तृप्ता भवथ । किमर्थम् । ऽरत्नधेयाय रमणीयाय धनदानाय ॥ ॥ ४ ॥

‘इहोप यात’ इति नवचं तृतीयं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभमार्भवम् । ‘इहोप नव’ इत्यनु-
 क्रमणिका । तृतीयसवने मैत्रावरुणस्येदमुच्चीयमानसूक्तम् । सूत्रितं च—‘आ त्वा वहन्त्वसावि
 देवमिहोप यातेत्यनुसवनम्’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

इहोप॑ यात शवसो नपातः सौधन्वना ऋभवो मापं भूत ।

अस्मिन्हि वः सर्वने रत्नधेयं गमन्तिवन्द्रमनु वो मदासः ॥ १ ॥

इह । उप । यात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । ऋभवः । मा । अप । भूत ।

अस्मिन् । हि । वः । सर्वने । रत्नधेयम् । गमन्तु । इन्द्रम् । अनु । वः । मदासः ॥ १ ॥

हे ऽशवसो ऽनपातः बलस्य पुत्रास्तस्य न पातयितारो वा हे ऽसौधन्वनाः सुधन्वनः पुत्राः
 हे ऽऋभवः यूयम् ऽइहोप ऽयात अस्मिन् तृतीयसवने उपगच्छत । ऽमाप ऽभूत अपगता न
 भवत । ऽअस्मिन् ऽसवने ऽरत्नधेयं रमणीयधनस्य दातारम् ऽइन्द्रमनु॑ अनुसृत्य ऽवः युष्मान् ऽमदासः
 मदकराः सोमाः ऽगमन्तु गच्छन्तु । अन्विति क्रियया वा संबध्यते । इन्द्रं युष्मांश्चान्वागच्छन्तु
 इत्यर्थः । ऽहि पूरणः ॥

आगन्तृभूणामिह रत्नधेयमभूत्सोमस्य सुषुतस्य पीतिः ।

सुकृत्यया यत्स्वपस्यया च॑ एकं विचक्र चमसं चतुर्धा ॥ २ ॥

आ । अगन् । ऋभूणाम् । इह । रत्नधेयम् । अभूत् । सोमस्य । सुऽसुतस्य । पीतिः ।

सुऽकृत्यया । यत् । सुऽअपस्यया । च । एकम् । विऽचक्र । चमसम् । चतुऽधा ॥ २ ॥

ऽऋभूणां युष्माकम् ऽइह तृतीयसवने ऽरत्नधेयं रत्नदानम् ऽआगन् आगच्छतु मह्यम् । यद्वा ।
 युष्माकमेव सोमाख्यं रत्नमागन्॑ । यस्मात् ऽसोमस्य ऽसुषुतस्य ऽपीतिः पानम् ऽअभूत् प्रजापतिना
 लब्धमित्यर्थः । तदपि कुत इति चेत् । उच्यते । यत् यस्मात् ऽसुकृत्यया शोभनहस्तव्यापारेण
 ऽस्वपस्यया शोभनरथनिर्माणदिकर्मैच्छया ऽच ऽएकं सन्तं ऽचमसं ऽचतुर्धा ऽविचक्र कृतवन्तः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘हे ऋभवः यूयं’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-‘नाप-
 गच्छत’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-ण-न-भ-‘सं मदथ’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-इन्द्रम् ।
 ५. ख-ग-घ-ण-त-न-भ-ल-स-रत्नमागमत् ।

व्यकृणोत चमसं चतुर्धा सखे वि शिक्षेत्यब्रवीत् ।

अथैत वाजा अमृतस्य पन्थां गणं देवानामृभवः सुहस्ताः ॥ ३ ॥

वि । अकृणोत् । चमसम् । चतुःऽधा । सखे । वि । शिक्ष । इति । अब्रवीत् ।

अथ । ऐत । वाजाः । अमृतस्य । पन्थाम् । गणम् । देवानाम् । ऋभवः । सुहस्ताः ॥ ३ ॥

हे^१ ऋभवो यूयं चमसं चतुर्धा व्यकृणोत व्यकुरुत । कृत्वा च हे सखे हे सखिभूताग्ने वि शिक्ष अनुगृहाण सोमपानम् इत्यब्रवीत् अवदत् यूयम् । अथ सोऽग्निर्युष्मानवादीत् खलु । किमिति । हे वाजाः ऋभवः सुहस्ताः कुशलहस्ता यूयम् अमृतस्य अमरणधर्मकस्य स्वर्गस्य पन्थां पन्थानम् एत गच्छत । किं तदमृतमिति । देवानाम् इन्द्रादीनां गणं संघातमैतं^२ ॥

किमयः स्विच्चमस एष आस यं काव्येन चतुरो विचक्र ।

अथा सुनुध्वं सवनं मदाय पात ऋभवो मधुनः सोम्यस्य ॥ ४ ॥

किम्ऽमयः । स्विच् । चमसः । एषः । आस । यम् । काव्येन । चतुरः । विचक्र ।

अथ । सुनुध्वम् । सवनम् । मदाय । पात । ऋभवः । मधुनः । सोम्यस्य ॥ ४ ॥

किमयः स्विच् किमात्मकः एषः चमसः आस^३ । स्विच् प्रश्ने । यं चमसमेकं सन्तं काव्येन कवीनां मेधाविनां^४ संबन्धिना कर्मणा कौशलेन चतुरो विचक्र कृतवन्तः । अथ अधुना सवनम् । सूयते इति सवनः सोमः । तं मदाय हर्षाय सुनुध्वं हे ऋत्विजः । हे ऋभवः यूयं च सोम्यस्य सोमसंबन्धिनं मधुनः मधुररसं^५ पात पिबत ॥

शच्याकर्त पितरा युवाना शच्याकर्त चमसं देवपानम् ।

शच्या हरी धनुतरावतष्टेन्द्रवाहवृभवो वाजरत्नाः ॥ ५ ॥

शच्या । अकर्त । पितरा । युवाना । शच्या । अकर्त । चमसम् । देवऽपानम् ।

शच्या । हरी इति । धनुऽतरौ । अतष्ट । इन्द्रऽवाहौ । ऋभवः । वाजऽरत्नाः ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-न-प-फ-भ-हे वाजाः सुहस्ताः शोभनहरतोपेताः ऋभवो वो यूयं चमसं चतुर्धा व्यकृणोत व्यकुरुत । कृत्वा च हे सखे सखिभूताग्ने विशिक्षते (न-भ-विशिक्ष) अनुग्रहेण सोमपानमिति अब्रवीत् (न-अब्रवीत्) अवदत् । अथ यूयममृतस्यामरणधर्मकस्य स्वर्गस्य पन्थां पन्थानमभिगच्छत । किं तदमृतमिति देवानामिन्द्रादीनां गणं संघातमैतं प्राप्ताः (न-‘प्राप्ताः’ नास्ति) । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘आस’ नास्ति । ३. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘मेधाविनां’ नास्ति । ४. ख-ण-स-मधुरसम् ।

हे वाजस्ता : रमणीयसोमाज्ञा हे ऋभव : यूयं शक्या कर्मणा पितरा मातापितरौ ।
युवाना युवानौ अकर्त अकुरुत । तथा शक्या चमसं देवपानं देवपानार्हम् । अकर्त चतुर्धा-
 कुरुतेत्यर्थः । शक्या हरी अश्वौ^१ अतष्ट तक्षणेन संपादितवन्तः । कीदृशौ हरी । धनुतरौ शीघ्रं
 गन्तुरौ इन्द्रवाहौ इन्द्रवोढारौ ॥ ५ ॥

यो वः सुनोत्यभिपित्वे अह्नां तीव्रं वाजासः सर्वनं मदाय ।

तस्मै रयिमृभवः सर्ववीरमा तक्षत वृषणो मन्दसानाः ॥ ६ ॥

यः । वः । सुनोति । अभिपित्वे । अह्नाम् । तीव्रम् । वाजासः । सर्वनम् । मदाय ।

तस्मै । रयिम् । ऋभवः । सर्ववीरम् । आ । तक्षत । वृषणः । मन्दसानाः ॥ ६ ॥

हे ऋभव : वाजासः अन्नवन्तः वः युष्मभ्यं यः यजमानः अह्नाम् अभिपित्वे अभिपतने ।
 तृतीयसवने इत्यर्थः । तस्मिन् तीव्रं रसवत्तरं सवनम् । सूयते इति सवनः सोमः । तं^२ मदाय
सुनोति तस्मै सर्ववीरं बहुपुत्रोपेतं रयिं धनं हे वृषणः फलवर्षितारः मन्दसानाः मोदमानाः
 सन्तः आ तक्षत संपादयतेत्यर्थः ॥

प्रातः सुतमपिबो हर्यश्च माध्यंदिनं सर्वनं केवलं ते ।

समृभुभिः पिबस्व रत्नधेभिः सखीर्या इन्द्र चकृषे सुकृत्या ॥ ७ ॥

प्रातरिति । सुतम् । अपिबः । हरिऽअश्च । माध्यंदिनम् । सर्वनम् । केवलम् । ते ।

सम् । ऋभुभिः । पिबस्व । रत्नधेभिः । सखीन् । यान् । इन्द्र । चकृषे । सुकृत्या ॥ ७ ॥

हे हर्यश्च हरितवर्णाश्वोपेतेन्द्र प्रातः प्रातःसवने सुतम् अभिपुतं सोमम् अपिबः पिबस्व ।
माध्यंदिनं सवनं केवलं ते परं तवैव नान्येषाम् । सवनद्वयस्य पृथगभिधानात्तृतीयसवनं
 परिशिष्यते । तृतीयसवने रत्नधेभिः रमणीयदानैः ऋभुभिः सं पिबस्व । हे इन्द्र यान्
ऋभून् सुकृत्या शोभनकर्मणा सखीन् चकृषे अकरोः ॥

ये देवासो अभवता सुकृत्या श्येनाइवेदार्धे दिवि निषेद ।

ते रत्नं धात शवसो नपातः सौधन्वना अभवतामृतासः ॥ ८ ॥

ये । देवासः । अभवत । सुकृत्या । श्येनाऽईव । इत् । आर्धे । दिवि । निऽसेद ।

ते । रत्नम् । धात । शवसः । नपातः । सौधन्वनाः । अभवत । अमृतासः ॥ ८ ॥

हे ऋभवः १ये यूयं २सुकृत्या शोभनकर्मणा ३देवासः देवाः ४अभवत अभूत । ५श्येनाइवेत्
शंसनीयगतयो गृध्रविशेषा इव ६दिवि द्युलोके ७अधि ८निषेद अधिनिषण्णाः हे ९श्वसो १०नपातः
बलवन्तः ११ते यूयं १२रत्नं धनं १३धात प्रयच्छत । हे १४सौधन्वनाः सुधन्वनः १ पुत्राः २ अमृतासः
अमृता देवाः ३अभवत ॥

यत्तृतीयं सर्वनं रत्नधेयमकृणुध्वं स्वपस्या सुहस्ताः ।

तद्वभवः परिषिक्तं व एतत्सं मदैभिरिन्द्रियेभिः पिबध्वम् ॥ ९ ॥

यत् । तृतीयम् । सर्वनम् । रत्नधेयम् । अकृणुध्वम् । सुऽअपस्या । सुऽहस्ताः ।

तत् । ऋभवः । परिऽसिक्तम् । वः । एतत् । सम् । मदैभिः । इन्द्रियेभिः । पिबध्वम् ॥ ९ ॥

हे १सुहस्ताः शोभनहस्ताः २ऋभवः ३रत्नधेयं रमणीयसोमदानवत् ४यत्तृतीयं ५सर्वनम्
६अकृणुध्वं ७प्रसाधितवन्तः । ८स्वपस्या शोभनकर्मच्छया ९एतत् १०एतत् सर्वनं सर्वनगतं सोमद्रव्यं
११परिषिक्तं परिषेचनवत् १२वः युष्माकं संबन्धिभिः १३मदैभिः माद्यद्भिः १४इन्द्रियेभिः इन्द्रियैः १५सं
१६पिबध्वम् । यद्यपि वदनमेव पानसाधनं तथापि चक्षुःश्रोत्रादीनामपि दर्शनश्रवणादिना तृप्तिस्त्रावात्
पातृत्वमुपचर्यते ॥ ॥ ६ ॥

‘अनश्नो जातः’ इति नवचं चतुर्थं सूक्तमार्भवम् । ऋषिर्वाग्देवः । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्त-
परिभाषया जगत्स्यः । ‘अनश्नोऽन्त्या त्रिष्टुप्’ इत्यनुक्रमणिका । आभिष्टुविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेव-
शस्त्रे आर्भवनविद्वदानीयमिदम् । तथा च सूत्रितम्—‘अनश्नो जातः परावतो य इति वैश्वदेवम्’
(आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अनश्नो जातो अनभीशुः उक्थ्यो रथस्त्रिचक्रः परि वर्तते रजः ।

महत्तद्वो देव्यस्य प्रवाचनं द्यामृभवः पृथिवीं यच्च पुष्यथ ॥ १ ॥

अनश्नः । जातः । अनभीशुः । उक्थ्यः । रथः । त्रिऽचक्रः । परि । वर्तते । रजः ।

महत् । तत् । वः । देव्यस्य । प्रऽवाचनम् । द्याम् । ऋभवः । पृथिवीम् । यत् । च । पुष्यथ ॥ १ ॥

हे १ऋभवः अश्विनोः संबन्धी युष्मद्वत् २रथः ३अनश्नो ४जातः बाहनाश्वनिरपेक्षः संपन्नः । तथा
५अनभीशुः प्रग्रहरहितः ६उक्थ्यः स्तुत्यः ७त्रिचक्रः चक्रत्रययुक्तः सन् ८रजः अन्तरिक्षं ९परि । वर्तते
परिभ्रमति । १०महत् प्रभूतं ११एतत् रथनिर्माणार्थं कर्म १२वः युष्माकं १३देव्यस्य देवत्वस्य १४प्रवाचनं प्रवक्तु
प्रख्यापकम् । १५यच्च येन कर्मणा १६द्यां १७पृथिवीं च १८पुष्यथ पुष्टां कुरुथ ॥

१. न-ल-स—‘सुधन्वनः पुत्राः’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-त-न-स—सोमदानवन्तं तृतीयसर्वनम्
अनुकृणुध्वम् (त-अकृणुध्वम्) । ३. ल-ग्रहरहितः । ४. ख-ग-च-ण—‘सन्’ नास्ति । ५. ख-ग-च-
ण-त-द्यावापृथिवी वा (न-च) ।

रथं ये चक्रुः सुवृत्तं सुचेतसोऽविह्वरन्तं मनसस्परि ध्यया ।

तां ऊ न्वरस्य सर्वनस्य पीतय आ वो वाजा ऋभवो वेदयामसि ॥ २ ॥

रथम् । ये । चक्रुः । सुऽवृत्तम् । सुऽचेतसः । अविह्वरन्तम् । मनसः । परि । ध्यया ।

तान् । ऊँ इति । नु । अस्य । सर्वनस्य । पीतये । आ । वः । वाजाः । ऋभवः । वेदयामसि ॥ २ ॥

वसुचेतसः शोभनचित्ताः । ये ऋभवः । वसुवृत्तं सुवर्तनचक्रम् । अविह्वरन्तम् अकुटिलं । रथं । मनसः । परि । ध्यया मनसो ध्यानेनाप्रयत्नेन । नु । वक्षिप्रं । चक्रुः । तान् । उशब्द एवार्थः । तानेव । अस्य । सर्वनस्य । पीतये एतं सोमं पातुं हे । वाजाः हे । ऋभवः । वः युष्मान् । आ । वेदयामसि आवेदयामः ॥

तद्वो वाजा ऋभवः सुप्रवाचनं देवेषु विभ्वो अभवन्महित्वनम् ।

जित्री यत्सन्ता पितरा सनाजुरा पुनर्युवाना चरथाय तक्षथ ॥ ३ ॥

तत् । वः । वाजाः । ऋभवः । सुऽप्रवाचनम् । देवेषु । विऽभ्वः । अभवत् । महिऽत्वनम् ।

जित्री इति । यत् । सन्ता । पितरा । सनाजुरा । पुनः । युवाना । चरथाय । तक्षथ ॥ ३ ॥

हे । वाजाः । ऋभवः हे । विभ्वः विभवः । इतरापेक्षया परस्परं बहुवचनमित्युक्तम् । वः युष्माकं । तत् । महित्वनं महत्त्वं माहात्म्यं । देवेषु मध्ये । सुप्रवाचनं प्रवाच्यम् । अभवत् । तदित्युक्तं यदित्याह । जित्री वृद्धौ । सन्ता सन्तौ । सनाजुरा सदा जीर्णौ सन्तौ । पितरा पितरौ । पुनर्युवाना निर्यतरणौ । चरथाय यथेच्छं संचरणाय । तक्षथ संपादितवन्तः ॥

एकं वि चक्र चमसं चतुर्वयं निश्चर्मणो गामरिणीत धीतिभिः ।

अथा देवेष्वमृतत्वमानश श्रुष्टी वाजा ऋभवस्तद्व उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

एकम् । वि । चक्र । चमसम् । चतुः । वयम् । निः । चर्मणः । गाम् । अरिणीत । धीतिभिः ।

अथ । देवेषु । अमृतत्वम् । आनश । श्रुष्टी । वाजाः । ऋभवः । तत् । वः । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

हे ऋभवः । एकं । चमसम् एकमेव सन्तं पानसाधनं चमसं । चतुर्वयम् । वयाः शाखाः । त्रुः शाखं चतुरवयवं । वि । चक्र व्यकुरुत । तथा । धीतिभिः कर्मभिः । चर्मणः नृतनां । गां । निः । अरिणीत समस्करुत । निरित्येप समित्येतस्य स्थाने । अथ अतः कारणात् । देवेषु मध्ये । अमृतत्व- । नश प्राप्तुत । हे । वाजाः हे । ऋभवः । तत् तादृशं । वः युष्माकं कर्म । श्रुष्टी इति क्षिप्रनामैतत् । इमम् । उक्थ्यं स्तुत्यं भवति ॥

ऋभुतो रयिः प्रथमश्रवस्तमो वाजश्रुतासो यमजीजनन्नरः ।

विभ्वत्तष्टो विदथेषु प्रवाच्यो यं देवासोऽवथा स विचर्षणिः ॥ ५ ॥

ऋभुतः । रयिः । प्रथमश्रवःऽतमः । वाजऽश्रुतासः । यम् । अजीजनन् । नरः ।

विभ्वऽतष्टः । विदथेषु । प्रऽवाच्यः । यम् । देवासः । अवथ । सः । विऽचर्षणिः ॥ ५ ॥

१ ऋभुतः ऋभूणां सकाशान् १ प्रथमश्रवस्तमः प्रथमं मुख्यमतिशयितं श्रवः^१ अन्नं यशो वा यस्य धनस्य तत् १ रयिः धनम् । अस्माकं भवत्विति शेषः । १ वाजश्रुतासः वाजैः अजैः^२ सह^३ विख्याताः^३ १ नरः नेतारः ऋभवः १ यं रयिम् १ अजीजनन् उत्पादितवन्तः । १ विभ्वत्तष्टः विभ्वभिर्ऋभुभिस्तष्टः तक्षणसंपन्नश्रमसोऽश्विनो रथो वा १ विदथेषु यज्ञेषु १ प्रवाच्यः प्रकर्षेण स्तुत्यः । हे १ देवासः द्योतमानाः^४ यूयं १ यं रथं चमसं वा^५ १ अवथ रक्षथ । १ स १ विचर्षणिः विविधं द्रष्टा भवति द्रष्टव्यो भवतीत्यर्थः ॥ ॥ ७ ॥

स वाज्यर्वा स ऋषिर्वचस्यया स शूरो अस्ता पृतनासु दुस्तरः ।

स रायस्पोषं स सुवीर्यं दधे यं वाजो विभ्वां ऋभवो यमाविषुः ॥ ६ ॥

सः । वाजी । अर्वा । सः । ऋषिः । वचस्यया । सः । शूरः । अस्ता । पृतनासु । दुस्तरः ।

सः । रायः । पोषम् । सः । सुवीर्यम् । दधे ।

यम् । वाजः । विऽभ्वा । ऋभवः । यम् । आविषुः ॥ ६ ॥

१ स १ वाजी वेजनवान् बलवान् सन् १ अर्वा अरणकुशलो भवति । १ स १ ऋषिः अतीन्द्रियज्ञानी सन् १ वचस्यया स्तुत्या युक्तो भवति । १ स १ शूरः विक्रान्तः सन् १ अस्ता श्वेता शत्रूणां भवति । स्वयं च १ पृतनासु संग्रामेषु १ दुष्टरः नाभिभाव्यो भवति । १ सः एव^१ १ रायस्पोषं धनपुष्टिं १ दधे धत्ते । १ स १ सुवीर्यं सुवीरत्वं दधे धत्ते । १ यं मनुष्यं १ वाजो १ विभ्वा १ ऋभवः च १ आविषुः अरक्षन् । स एवमेवं भवतीति । अन्त्यस्य बहुवचनिर्देशस्त्रयाणाम् ऋभुव्यवहारप्राचुर्याभिप्रायः^२ ॥

श्रेष्ठं वः पेशो अर्धि धायि दर्शतं स्तोमो वाजा ऋभवस्तं जुजुष्टन ।

धीरांसो हि ष्ठा क्वयो विपश्चितस्तान्व एना ब्रह्मणा वेदयामसि ॥ ७ ॥

श्रेष्ठम् । वः । पेशः । अर्धि । धायि । दर्शतम् । स्तोमः । वाजाः । ऋभवः । तम् । जुजुष्टन ।

धीरांसः । हि । स्थ । क्वयः । विपऽचितः । तान् । वः । एना । ब्रह्मणा । आ । वेदयामसि ॥ ७ ॥

१ ल-‘श्रवः’ नास्ति । २ न-ल-स-‘अजैः’ नास्ति । ३ ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-सदसि ख्यातः; घ-स-सदभिख्यातः; त-सदाभिख्यातः । ४ ख-ग-च-ण-प-भ-यं चमसं रथं वा । ५ ख-ग-घ-ण-त-न-भ-दाताः स-तदा । ६ त-ऋभुव्यवहारः ।

वश्रेष्ठम् अत्युत्कृष्टमत एव वदंति दर्शनीयं ववः युष्माकं वपेशः रूपम् वअग्नि वधायि अधि-
निहितम् । अतस्तदुचितो यः वस्तोमः स्तोत्रमस्मत्कृतमस्ति हे ववाजा वऋभवस्तं स्तोमं स्तोत्रं वजुष्टन
सेवध्वम् । ये यूयं वधीरासो वहि धीमन्तः प्रसिद्धाः वकवयः मेधाविनः विपश्चितः ज्ञानवन्तः वस्थ
भवतः वतान्वः युष्मान् एना एनेन ब्रह्मणा मन्त्रेण शस्त्रात्मकेन वा वेदयामसि । अथवोक्तलक्षणाः
विपश्चितः स्तोतारो यान् । स्तुवन्तीति शेषः । तान् ब्रह्मणा आ वेदयामसि प्रजापयामः ॥

यूयमस्मभ्यं धिषणाभ्यस्परि विद्वांसो विश्वा नर्याणि भोजना ।

द्युमन्तं वाजं वृषशुष्ममुत्तममा नो रयिमृभवस्तक्षता वयः ॥ ८ ॥

यूयम् । अस्मभ्यम् । धिषणाभ्यः । परि । विद्वांसः । विश्वा । नर्याणि । भोजना ।

द्युमन्तम् । वाजम् । वृषशुष्मम् । उत्तमम् ।

आ । नः । रयिम् । ऋभवः । तक्षत । आ । वयः ॥ ८ ॥

हे ऋभवः वयूयमस्मभ्यं वधिषणाभ्यस्परि स्तुतिभ्यो निमित्तभूताभ्यः । परीति पञ्चम्यर्थानु-
वादी । यद्वा^२ । अस्मन्मतिभ्योऽधिकानि^३ नर्याणि नृभ्यो हितानि विश्वा सर्वाणि भोजना भोग्यानि
विद्वांसः जानन्तः सन्तः वा वतक्षत संपादयत^४ । किं च द्युमन्तं दीप्तिमन्तं हिरण्यादिरूपं ववाजं
बलवन्तं वृषशुष्मं सेतूणां बलवतां शोपकम् उत्तमं रयिं नः अस्माकं वयः अन्नं च वा
तक्षत हे^५ ऋभवः^६ ॥

इह प्रजामिह रयिं रराणा इह श्रवो वीरवत्तक्षता नः ।

येन वयं चितयेमात्यन्यान्तं वाजं चित्रमृभवो ददा नः ॥ ९ ॥

इह । प्रजाम् । इह । रयिम् । रराणाः । इह । श्रवः । वीरवत् । तक्षत । नः ।

येन । वयम् । चितयेम । अति । अन्यान् । तम् । वाजम् । चित्रम् । ऋभवः । दद । नः ॥ ९ ॥

नः अस्माकम् इह यज्ञे रराणाः रममाणाः^१ प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपां^२ तक्षत संपादयत^३ ।
इह एव यज्ञे रयिं च तक्षत । इह एव यज्ञे श्रवः यशः वीरवत् वीरैर्भृत्यादिभिरुपेतं तक्षत ।
किंच वयं येन वाजेन अन्यान् अस्मत्समानान् अति चितयेम अतिक्रम्य ज्ञायेमहि । तं
चित्रं चायनीयं वाजम् अन्नं हे ऋभवः नः दद अस्मभ्यं दत्त ॥ ८ ॥

१. न-ल-स-‘भवत’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-भ-‘यद्वा...अधिकानि’ नास्ति । ३. ख-ग-
च-ण-न-भ-‘संपादयत’ नास्ति; घ-संपादितवन्तः । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘हे ऋभवः’ नास्ति ।
५. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स्तुताः सन्तः प्रजाम्; न-स-‘रममाणाः...रूपां’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-भ-
इह; न-स-‘संपादयत’ नास्ति ।

‘उप नो वाजाः’ इत्यष्टचं पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्वार्पणार्थं त्रैष्टुभम् । पञ्चम्याद्याश्चतस्रोऽनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्तम्-‘उप नोऽष्टौ चतुरनुष्टुबन्तम्’ इति । व्यूढे दशरात्रे षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे आद्याः चतस्रः शस्याः । ‘उप नो वाजा इति त्रयोदशार्थं चतस्रश्च’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति हि सूत्रितम् ॥

उप नो वाजा अध्वरमृभुक्षा देवा यात पथिभिर्देवयानैः ।

यथा यज्ञं मनुषो विक्ष्वांसु दधिध्वे रण्वाः सुदिनेष्वह्नाम् ॥ १ ॥

उप । नः । वाजाः । अध्वरम् । ऋभुक्षाः । देवाः । यात । पथिऽभिः । देवऽयानैः ।

यथा । यज्ञम् । मनुषः । विक्षु । आसु । दधिध्वे । रण्वाः । सुदिनेषु । अह्नाम् ॥ १ ॥

हे^१ वाजाः^२ हे ऋभुक्षाः ऋभवो हे देवाः^३ नः^४ अध्वरं यागम्^५ उप^६ यात उपगच्छत । देवयानैः देवैर्गन्तव्यैः पथिभिः मार्गैः । यथा येन प्रकारेण मनुषः मनोः संबन्धिनीषु आसु विक्षु प्रजासु यजमानेषु मध्ये हे रण्वाः रमणीया ऋभवः^७ अह्नां^८ सुदिनेषु सुदिनत्वनिमित्तेषु यज्ञम् अस्मदीयं दधिध्वे धारयथ । यथा येन प्रकारेण यज्ञमागत्य सुदिनत्वं कुरुथ तथा यज्ञमायातेति ॥

ते वो हृदे मनसे सन्तु यज्ञा जुष्टासो अद्य घृतनिर्णिजो गुः ।

प्र वः सुतासो हरयन्त पूर्णाः क्रत्वे दक्षाय हर्षयन्त पीताः ॥ २ ॥

ते । वः । हृदे । मनसे । सन्तु । यज्ञाः । जुष्टासः । अद्य । घृतनिर्णिजः । गुः ।

प्र । वः । सुतासः । हरयन्त । पूर्णाः । क्रत्वे । दक्षाय । हर्षयन्त । पीताः ॥ २ ॥

अद्य अस्मिन् यागदिने एते^९ एते^{१०} यज्ञाः यागसाधनाः सोमाः^{११} वो हृदे युष्मद्दृदयाय^{१२} मनसे तत्प्रीत्ये^{१३} सन्तु भवन्तु । अद्यास्मिन् दिने जुष्टासः पर्यासाः सोमाः घृतनिर्णिजः मिश्रण-द्रव्येण दीप्तरूपाः गुः गच्छन्तु युष्मद्दृदयम् । सुतासः अभिषुताः सोमाः चमसेषु^{१४} पूर्णाः^{१५} वः युष्मदर्थं^{१६} प्र हरयन्त प्रहियन्ते । यद्वा हर्षयन्तेः कान्तिकर्मण इदं रूपम् । प्रकर्षेण वः युष्मान् कामयन्ते । क्रत्वे क्रत्वे कर्मणे दक्षाय उत्साहाय^{१७} पीताः हर्षयन्त हर्षयन्तु ॥

ज्युदायं देवहितं यथा वः स्तोमो वाजा ऋभुक्ष्णो ददे वः ।

जुहे मनुष्वदुपरासु विक्षु युष्मे सचा बृहदिवेषु सोमम् ॥ ३ ॥

त्रिऽउदायम् । देवऽहितम् । यथा । वः । स्तोमः । वाजाः । ऋभुक्ष्णः । ददे । वः ।

जुहे । मनुष्वत् । उपरासु । विक्षु । युष्मे इति । सचा । बृहत्ऽदिवेषु । सोमम् ॥ ३ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-‘हे वाजाः’ तास्ति । २. प-भ-अस्मदीयं यागम् । ३. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-वाजाः । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-ते; न-स-एते । ५. न-ल-स-हृदयाय । ६. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-सवनेषु । ७. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-बलाय ।

व्युदायं व्युदयं सवनत्रयगमनोपेतं वदेवहितं सोमाख्यमन्नं देवेभ्यो हितं देवैर्वा विहितम्^१ ।
 तृतीयसवनस्थम्^२ इत्यर्थः । तत् यथा वः युष्मान् वदे धारयति । हे वाजाः हे ऋभुक्षणः
 ऋभवो यथा वस्तोमः स्तोत्रं वः वदे धारयति । उपरासु । उप देवयजनसमीपे रमन्ते इत्युपराः ।
 तासु विक्षु प्रजासु बृहद्विवेषु प्रभूतदीप्तिषु देवेषु^३ मध्ये मनुष्वत् मनुखिव युष्मे युष्मदर्थं
 वसत्वा सह अनेकग्रहेषु प्रस्थितं जुह्वे जुहोमि सोमम् ॥

पीवोअश्वाः शुचद्रथा हि भूतायःशिप्रा वाजिनः सुनिष्काः ।

इन्द्रस्य सूनो शवसो नपातोऽनु वश्चेत्यग्रियं मदाय ॥ ४ ॥

पीवःऽअश्वाः । शुचत्ऽरथाः । हि । भूत । अयःऽशिप्राः । वाजिनः । सुऽनिष्काः ।

इन्द्रस्य । सूनो इति । शवसः । नपातः । अनु । वः । चेति । अग्रियम् । मदाय ॥ ४ ॥

हे वाजिनः ऋभवः पीवोअश्वाः पीवानोऽश्वा येषां ते तादृशाः । तथा शुचद्रथाः दीप्तरथाः^४
 अयःशिप्राः । ' शिप्रे हन् नासिके वा ' । अयोवत्सारभूतशिप्राः^५ सुनिष्काः शोभनधनाश्च भूत
 भवत । हे इन्द्रस्य सूनवः^६ पुत्रवद्रक्षणीया हे शवसो नपातः बलस्य पुत्रा बलिनः वः
 युष्मभ्यं मदाय अनु चेति अन्वज्ञायि । देवेषु अग्रियम् अग्रे भवं तृतीयसवनम्^७ ॥

ऋभुमृभुक्षणो रयिं वाजै वाजिन्तमं युजम् ।

इन्द्रस्वन्तं हवामहे सदासातममश्विनम् ॥ ५ ॥

ऋभुम् । ऋभुक्षणः । रयिम् । वाजै । वाजिन्तमम् । युजम् ।

इन्द्रस्वन्तम् । हवामहे । सदासातमम् । अश्विनम् ॥ ५ ॥

हे ऋभुक्षणः ऋभवः ऋभुम् उरुभासमानं रयिं धनरूपम् । तद्धेतुभूतत्वात् ताच्छब्दश्च ।
 वाजै संग्रामे वाजिन्तमम् अत्यन्तबलवन्तं युजं परस्परयोगोपेतम् इन्द्रस्वन्तम् इन्द्रवन्तमिन्द्रिय-
 वन्तं सदासातमं सर्वदा दातृत्वमम् अश्विनम् अश्ववन्तं भवतां गणं हवामहे आह्वयामि ॥ ॥९॥

सेद्वभवो यमवथ यूयमिन्द्रश्च मर्त्यम् ।

स धीभिरस्तु सनिता मेधसाता सो अर्वता ॥ ६ ॥

सः । इत् । ऋभवः । यम् । अवथ । यूयम् । इन्द्रः । च । मर्त्यम् ।

सः । धीभिः । अस्तु । सनिता । मेधऽसाता । सः । अर्वता ॥ ६ ॥

१. ख-ग-ण-न-भ-स-हितम् । २. ख-ग-च-ण-ल-तृतीयसवने स्थितम्; भ-तृतीयसवनस्थितम् ।
 ३. ग-च-'देवेषु' नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-सुष्ठु रथाः; न-स-सप्त रथाः; प-सुष्ठु रथाः । ५. ख-
 ग-च-ण-फ-भ-अयोवा सारभूतनासिशिकाः; प-अयोवत् सारभूतनासिकाः । ६. ख-ग-च-ण-प-भ-सूनवः
 पुत्राः । ७. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-तृतीयसवनं हि ।

हे ऋभवः वयूमिन्द्रश्च वयं वमर्थम् वअवथ रक्षथ । वसेत् स एव वअस्तु भवतु^१ । नान्यः श्रेष्ठो भवत्वित्यर्थः । वसः एव वधीभिः कर्मभिः वसनिता संभक्ता भवतु । वमेधसाता मेधसाता यज्ञे वसः एव वअर्वता अरणवताश्चैन युक्तो भवतु ॥

वि नो वाजा ऋभुक्षणः पथश्चितन यष्टवे ।

अस्मभ्यं सूरयः स्तुता विश्वा आशास्तरिषणि ॥ ७ ॥

वि । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । पथः । चितन । यष्टवे ।

अस्मभ्यम् । सूरयः । स्तुताः । विश्वाः । आशाः । तरिषणि ॥ ७ ॥

हे वाजाः हे ऋभुक्षणः ऋभवः वनः अस्माकं वपथः मार्गान् वयष्टवे यष्टुं यज्ञमार्गान् ववि चितन विचेतयत । प्रज्ञापयतेत्यर्थः । वस्मभ्यं हे वसूरयः मेधाविनो वयं वस्तुताः सन्तः विश्वा वआशाः सर्वा दिशः वतरिषणि तरीतुम् । सामर्थ्यं वितरतेति शेषः ॥

तं नो वाजा ऋभुक्षण इन्द्र नासत्या रयिम् ।

समश्च चर्षणिभ्य आ पुरु शस्त मघत्तये ॥ ८ ॥

तम् । नः । वाजाः । ऋभुक्षणः । इन्द्र । नासत्या । रयिम् ।

सम् । अश्वम् । चर्षणिभ्यः । आ । पुरु । शस्त । मघत्तये ॥ ८ ॥

अनया स्तुतिमुपसंहृत्य^२ अभिमतमाशास्ते । हे वाजाः हे ऋभुक्षणः ऋभवो हे इन्द्र हे वनासत्या अश्विनौ ते वयं वनः अस्मभ्यं वचर्षणिभ्यः मनुष्येभ्यः स्तोतृभ्यः वतं वपुरु प्रभूतं वरयि धनम् वअश्वं च पुरु प्रभूतं वमघत्तये धनदानाय वसम् वआ वशस्त सगयगाशासनं कुरुत ॥ १० ॥

‘उतो हि वाम्’ इति दशचं षष्ठं सूक्तम् । दामदेव ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । दधिका देवता । आद्या^३ द्यावापृथिव्या^३ । अत्रानुक्रमणिका—‘उतो हि दश दधिकं हि द्यावापृथिव्याद्या’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उतो हि वा दात्रा सन्ति पूर्वा या पुरुभ्यस्त्रसदस्युर्नितोशे ।

क्षेत्रासां ददधुर्वरासां घनं दस्युभ्यो अभिभूतिमुग्रम् ॥ १ ॥

उतो इति । हि । वाम् । दात्रा । सन्ति । पूर्वा । या । पुरुभ्यः । त्रसदस्युः । नितोशे ।

क्षेत्रासाम् । ददधुः । उर्वरासाम् । घनम् । दस्युभ्यः । अभिभूतिम् । उग्रम् ॥ १ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-भवति । २. ख-ग-घ-ण-फ-भ-स-स्तुतिमुपसंहरन् । ३. ख-ग-ण-भ-आद्या द्यावापृथिव्यौ; घ-च-त-प-फ-आद्यायाः द्यावापृथिव्यौ ।

१उतो इति पूरणः । अस्या द्यावापृथिव्यत्वाद्वा तद्वाचकशब्दाभावेऽपि ते एव संबोद्धये ।
हे द्यावापृथिव्यौ १वा^१ युवाभ्यां सकाशात् १दात्रा दानकर्त्रा पौरुकुत्सेन त्रसदस्युना लब्धानि १पूर्वा
पूर्वाणि पुरातनानि पूरकाणि वा धनानि १सन्ति । १या यानि धनानि १पूरुभ्यः अर्थिभ्यो मनुष्येभ्यः^२
१त्रसदस्युः राजा १नितोशे न्यतोशत दत्तवान् । १क्षेत्रसाम् । क्षेत्राणि सर्वा भूमीः सनोतीति क्षेत्रसाः
अश्वः । तं १ददथुः^३ । तथा १उर्वरासाम् । उर्वरा सर्वसस्याख्या भूः । तां सनोतीत्युर्वरासाः पुत्रः । तं
ददथुः । १घने हननार्हम्^४ आयुधं १दस्युभ्यः दस्यूनां वधार्थं च ददथुः । कीदृशमौघुधम् । १अभिभूतिम्
अभिभवितारम् १उग्रम् उद्गूणबलम् । यद्वा । उत्तरार्धमेकं वाक्यम् । दातव्यानि धनान्युक्तलक्षणं पुत्रं च
ददथुः । दत्तवत्यौ स्थः । तानि मध्यमपि ददाथाम् इत्यर्थः^५ ॥

उत वाजिनं पुरुनिष्पिध्वानं दधिक्रामु ददथुर्विश्वकृष्टिम् ।

ऋजिप्यं श्येनं प्रुषितप्तुमाशुं चर्कृत्यमर्यो नृपतिं न शूरम् ॥ २ ॥

उत । वाजिनम् । पुरुनिःऽसिध्वानम् । दधिऽक्राम् । ऊँ इति । ददथुः । विश्वऽकृष्टिम् ।
ऋजिप्यम् । श्येनम् । प्रुषितऽप्तुम् । आशुम् । चर्कृत्यम् । अर्यः । नृपतिम् । न । शूरम् ॥ २ ॥

१उत अपि च १वाजिनं गमनवन्तम् । अश्वरूपं वा देवं अग्नेरश्वरूपस्यैव दधिक्राव्यत्वात्^६ ।
अग्नेस्तद्रूपं ब्राह्मणे समाज्ञातं—‘तानग्निश्चो भूत्वाभ्यद्रवत्’ इति । १पुरुनिष्पिध्वानं पुरुणां बहूनां
शत्रूणां निष्पेद्वारं १दधिक्राम् । दधन्वन् धारयन् कामतीति दधिक्राः । तमेतन्नामकं^७ देवम् । उः पूरणः ।
१विश्वकृष्टिम् । विश्वाः कृष्टयो रक्षणीयाः सेवका वा^८ मनुष्या यस्य तम् । १ऋजिप्यम् । ऋज्वाग्रेति
गच्छतीत्यृजिप्यः । तं १श्येनं शंसनीयगमनं १प्रुषितप्तुं दीप्तरूपम्^९ १आशुं व्याप्तं शीघ्रगमनं वा^{१०} १अर्यः
अरेः १चर्कृत्यं कर्तनशीलं १शूरं १नृपतिं १न राजानमिव स्थितं देवं द्यावापृथिव्यौ १ददथुः धारयतः ॥

यं सीमनुं प्रवतेव द्रवन्तं विश्वः पुरुर्मदति हर्षमाणः ।

पड्भिर्गृध्यन्तं मेधयुं न शूरं रथतुरं वातमिव ध्रजन्तम् ॥ ३ ॥

यम् । सीम् । अनुं । प्रवताऽइव । द्रवन्तम् । विश्वः । पुरुः । मदति । हर्षमाणः ।

पुट्भिः । गृध्यन्तम् । मेधयुम् । न । शूरम् । रथतुरम् । वातम् इव । ध्रजन्तम् ॥ ३ ॥

१यं दधिकां १विश्वः १पुरुः सर्वोऽपि मनुष्यः १हर्षमाणः हृष्यन् हर्षयन् वा १मदति स्तौति । तं
देवं द्यावापृथिव्यौ ददथुरिति संबन्धः । स देवो विशेव्यते । १सीं सर्वतः १प्रवतेव^{११} प्रवणवता^{१२} निज्ञेन
मार्गेणोदकमिवानुक्रमेण १द्रवन्तं गच्छन्तं^{१३} १पड्भिः पादैः १गृध्यन्तम् अभिकाङ्क्षन्तं दिशो लङ्घितुम् ।

१. त-वां युवाम् । २. त-अर्थिमनुष्येभ्यः । ३. ख-ग-च-ण-प-भ-ददथुः ददाथाम् । ४. ख-
ग-च-ण-भ-‘हननार्हं’ नास्ति; न-घातार्हम् । ५. त-इत्यर्थः । हि पूरणः । ६. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-
दधिक्राव्या; स-दधिक्राव्यम् । ७. ख-ग-च-न-प-फ-भ-स-तमेकम् । ८. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-‘वा’
नास्ति । ९. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-दीप्तरूपम् । १०. ख-ग-च-ण-फ-भ-च । ११. न-ल-स-प्रवता ।
१२. च-फ-प्रवणेनेव । १३. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-‘गच्छन्तं’ नास्ति ।

तत्र दृष्टान्तः । 'मधेयुं' 'न' 'शूरं' । संग्रामेच्छुं शूरमिव । यद्वा । यज्ञक्रमणेच्छुमध्वर्यादिकमिव ।
 'रथतुरं' रथेन गच्छन्तं 'वातमिव' 'ध्रजन्तं' शीघ्रगं वायुमिव । उक्तविशेषविशिष्टान् उदकशूर-
 वायून् यथा सर्वो जनः स्तौति तथा यं देवं स्तौति तं ददथुरित्यर्थः ॥

यः स्मारुन्धानो गध्या समत्सु सनुतरश्चरति गोषु गच्छन् ।

आविर्ऋजीको विदथा निचिकयत्तिरो अरति पर्याप आयोः ॥ ४ ॥

यः । स्म । आऽरुन्धानः । गध्या । समत्सु । सनुत्तरः । चरति । गोषु । गच्छन् ।

आविऽऋजीकः । विदथा । निचिकयत् । तिरः । अरतिम् । परि । आपः । आयोः ॥ ४ ॥

पयः 'रस्म यः खलु देवः' 'गध्या गध्यानि । 'गध्यतिमिश्रीभावकर्मा' (निरु. प. १५)
 इति निरुक्तम् । मिश्रयितव्यानि फलानि 'समत्सु संग्रामेषु' 'आरुन्धानः सर्वतो निरोधयन्' 'सनुतरः'
 संभक्ततरः 'गोषु सर्वासु दिक्षु गोषु वा निमित्तभूतेषु' 'गच्छन्' 'आविर्ऋजीकः आविर्भूतसाधनः'
 'आविर्भूतसुक्को वा' 'विदथा विदथानि ज्ञातव्यानि' 'निचिकयत् । पश्यतिकर्मेतत् । जानन्' 'अरतिम्'
 अरमणं दुःखमभिगन्तारम् अरिं वा 'परि सर्वतः' 'तिरः' 'चरति तिरस्करोति' । कस्यारतिमिति ।
 'आपः व्याप्त्यै' स्तोतुः 'आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य' ॥

उत स्मैनं वस्त्रमथि न तायुमनु क्रोशन्ति क्षितयो भरेषु ।

नीचार्यमानं जसुरि न श्येनं श्रवश्चाच्छा पशुमच्च युथम् ॥ ५ ॥

उत । स्म । एनम् । वस्त्रमथिम् । न । तायुम् । अनु । क्रोशन्ति । क्षितयः । भरेषु ।

नीचा । अर्यमानम् । जसुरिम् । न । श्येनम् । श्रवः । च । अच्छ । पशुमत् । च । युथम् ॥ ५ ॥

'उत' 'रस्म अपि खलु' 'एनं दधिकां' 'भरेषु संग्रामेषु' 'वस्त्रमथि' 'तायुं' 'न वस्त्रमथिनं'
 तस्करमिव । तं दृष्ट्वा 'क्षितयः मनुष्या यथा' 'अनु' 'क्रोशन्ति तद्द्वैरिणः अनुक्रोशन्ति' । किंच
 'नीचा नीचैः' 'अर्यमानं गच्छन्तं' 'जसुरिं' 'न' 'श्येनं क्षुधितं श्येनं' 'पक्षिणमिव' । तं यथा दृष्ट्वा
 'पक्षिणः पलायन्ते तद्वत् । 'श्रवः अन्नं कीर्तिं वा' 'पशुमत्' 'यूथं' 'च' 'अच्छ अभिलक्ष्य गच्छन्त-
 मेतमनुक्रोशन्तीति संबन्धः' । 'अपि स्मैनं वस्त्रमथिमिव वस्त्रमथिनम्' (निरु. ४. २४) इत्यादि-
 निरुक्तमत्रानुसंधेयम् ॥ ॥ ११ ॥

१. ख-ग-च-ण-शीघ्रम्; स-शीघ्रान्तारम् । २. त-उक्तविशेषणम् । ३. ख-ग-च-ण-भ-तथाप्ययम्;
 प-फ-तत्रापि यम् । ४. ख-ग-च-फ-आविर्भूतरथसारथिधनः; न-आविर्भूतधनसाधनः; भ-आविर्भूत-
 नसाधनः; स-आविर्भूतेन साधनेन । ५. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-परि तिरश्चरति सर्वतः (ख-सर्वः)
 तिरस्करोति । ६. ख-ग-च-च-ण-प-फ-भ-आप्तस्य; न-स-वाप्तस्य । ७. त-ल-यजमानस्य । आप इति वा
 देवताविशेषणम् । अद्भ्यः संभूत इत्यर्थः । ८. ख-ग-च-च-ण-न-भ-स-क्रोशन्ति । ९. त-श्येनपक्षिणमिव ।
 १०. त-प-संबन्धः । च पूरणः ।

उत स्मासु प्रथमः सरिष्यन्नि वेवेति श्रेणिभी रथानाम् ।

स्रजं कृष्णानो जन्यो न शुभ्वा रेणुं रेरिहत्किरणं ददश्चान् ॥ ६ ॥

उत । स्म । आसु । प्रथमः । सरिष्यन् । नि । वेवेति । श्रेणिभिः । रथानाम् ।

स्रजम् । कृष्णानः । जन्यः । न । शुभ्वा । रेणुम् । रेरिहत् । किरणम् । ददश्चान् ॥ ६ ॥

१ उत २ स्म अपि च खलु ३ आसु असुरसेनासु ४ सरिष्यन् सतुमिच्छन् ५ प्रथमः प्रथमः ६ उत्कृष्टतमो मुख्यः सन् ७ स्थानां ८ श्रेणिभिः राजभिर्युक्तः सन् ९ नि १० वेवेति नितरां गच्छति । इतस्ततो धावति । क इवेति । उच्यते । ११ स्रजम् । स्रज्यते उत्पाद्यते रूपमनयेति स्रगलंकृतिः । तां १२ कृष्णानः कुर्वाणः १३ जन्यो १४ न जनेभ्यो हितोऽथ इव शुभ्वा । सुष्ठु भवतीति शुभ्वा शोभमानः । १५ किरणम् आस्यगतं खलीनं १६ ददश्चान् दशनं १७ रेणुं स्वपादघातजनितं १८ रेरिहत् भृशं लेढि १९ ॥

उत स्य वाजी सहुरिर्क्रतावा शुश्रूषमाणस्तन्वा समर्थे ।

तुरं यतीषु तुरयं नृजिष्योऽधि भ्रुवोः किरते रेणुमृञ्जन् ॥ ७ ॥

उत । स्यः । वाजी । सहुरिः । क्रतुऽवा । शुश्रूषमाणः । तन्वा । समर्थे ।

तुरम् । यतीषु । तुरयन् । नृजिष्यः । अधि । भ्रुवोः । किरते । रेणुम् । मृञ्जन् ॥ ७ ॥

१ उत अपि च २ स्यः ३ सः ४ उत्कलक्षणः ५ वाजी वेजनवान् गमनवान् ६ समर्थे समरणे ७ सहुरिः सहनशीलः शत्रूणाम् ८ क्रतावा अन्नवान् ९ तन्वा स्वावयवेन १० सुरादिना स्वतनुं ११ शुश्रूषमाणः १२ तुरं यतीषु त्वरगामिनीष्वसुरसेनासु १३ तुरयन् त्वरयन् १४ नृजिष्यः ऋजुगामी १५ रेणुं धूलिम् १६ मृञ्जन् प्रसाधयंस्तमेव १७ रेणुं १८ भ्रुवोः १९ अधि उपरि २० किरते विक्षिपति ॥

उत स्मास्य तन्यतोरिव द्योर्क्रघायतो अभियुजो भयन्ते ।

यदा सहस्रमभि षीमयोधीदुर्वर्तुः स्मा भवति भीम ऋञ्जन् ॥ ८ ॥

उत । स्म । अस्य । तन्यतोऽइव । द्योः । क्रघायतः । अभियुजः । भयन्ते ।

यदा । सहस्रम् । अभि । सीम् । अयोधीत् । दुऽवर्तुः । स्म । भवति । भीमः । ऋञ्जन् ॥ ८ ॥

१ उत २ स्म अपि च खलु ३ द्योः दीप्यमानात् ४ तन्यतोः शब्दयितुरशनेः ५ इव ६ क्रघायतः हिंसितः ७ अस्य अस्मात् दधिक्रावाख्यात् ८ देवात् ९ अभियुजः अभियोक्तारोऽसुराः १० भयन्ते बिभ्यति ।

१. त-आसुरसेनासु । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-‘प्रथमः’ नास्ति; न-प्रथमः । ३. न-ल-स-‘कुर्वाणः’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-भ-‘दशनं’ नास्ति । ५. फ-लेलिहन् । ६. ख-ग-घ-ण-भ-स्यः; न-स-सः । ७. ख-ग-ण-सस्यावयवेन; च-प-भ-स्वस्यावयवेन; न-स-अस्यावयवेन । ८. ख-ग-घ-च-ण-प्रसाधयंस्तन्वा स्वस्यावयवेन सुरादिनामेव । ९. ख-ग-घ-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-‘दधिक्रावाख्यात्’ नास्ति ।

किंचायं^१ यदा^२ वसीं सर्वतः^३ सहस्रम्^४ अभि^५ अयोधीत् संप्रहरेत् । तदा^६ ऋजन् प्रसाधयन्नात्मानं^७
 वभीमः भयहेतुः^८ दुर्वर्तुः^९ दुर्वारश्च^{१०} भवति ॥

उत स्मास्य पनयन्ति जनां जूतिं कृष्टिप्रो अभिभूतिमांशोः ।

उतैनमाहुः समिथे वियन्तः परा दधिका असरत्सहस्रैः ॥ ९ ॥

उत । स्म । अस्य । पनयन्ति । जनाः । जूतिम् । कृष्टिः प्रः । अभिभूतिम् । आंशोः ।

उत । एनम् । आहुः । समऽइथे । विऽयन्तः । परा । दधिकाः । असरत् । सहस्रैः ॥ ९ ॥

उत स्म अपि च खलु अस्य दधिकाणाः अभिभूतिम् अभिभवित्रीं जूतिं पराभिभूतिं
 चेत्युभयं वा जनाः पनयन्ति स्तुवन्ति । कीदृशस्यास्य । कृष्टिप्रः । कृष्टयो मनुष्याः । तेषां
 पूरकस्य आशोः व्यासस्य वेगवतो वा । उत अपि च एनं समिथे संग्रामे वियन्तः विविधं
 गच्छन्तो जना अयं दधिकाः देवः सहस्रैः अनुचरैः परिवृतः परा असरत् इति अस्मान्
 विहायान्यान् हन्तुं गत इति आहुः । यद्वा । एनमेवमाहुः । वियन्तः शत्रवः परा । भवन्तीति
 शेषः । दधिकाः सहस्रैरसरत् गच्छतीति ॥

पवित्रेष्टौ 'आ दधिकाः' इति दधिकाणो याज्या । तथा च सूत्रितं—'दधिकाणो अकारिपमा
 दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति ॥

आ दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः सूर्येव ज्योतिषापस्ततान ।

सहस्रसाः शतसा वाज्यवीं पृणक्तु मध्वा समिमा वचांसि ॥ १० ॥

आ । दधिकाः । शवसा । पञ्च । कृष्टीः । सूर्यः इव । ज्योतिषा । अपः । ततान् ।

सहस्रसाः । शतसाः । वाजी । अवीं । पृणक्तु । मध्वा । सम् । इमा । वचांसि ॥ १० ॥

यः दधिकाः देवः शवसा बलेन पञ्च कृष्टीः पञ्च जनान् देवमनुष्यासुररक्षः पितृसंज्ञकान्
 निषादपञ्चमान् चतुरो वर्णान् वा सूर्यः ज्योतिषा तेजसा यथा जगदावृणोति तद्वत् अपः उदकानि
 आ ततान् आतनोति । सहस्रसाः शतसाः शतानां सहस्राणां च दाता वाजी वेजनवान् अवा
 अरणकुशलः स देवः मध्वा मधुना मधुरेण फलेन इमा इमान्युक्तानि स्तुतिवचांसि सं पृणक्तु
 संयोजयतु ॥ ॥ १२ ॥

'आशुं दधिकाम्' इति षट्चं सप्तमं सूक्तम् । आदितः पञ्च त्रिष्टुभः षष्ठ्यनुष्टुप् । ऋषिर्वाम-
 देवः । पूर्वसूक्ते हीत्युक्तत्वात् एतदपि दधिकम् । तथा चानुक्रान्तम्—'आशुं षळन्त्यानुष्टुप्'
 इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-दुर्वर्तुः स्म । २. ख-ग-फ-चेत्युक्तं यजमानाः; च-चेत्युक्तं ये जनाः; ण-त-
 चेत्युक्तं य जनाः; न-चेतनां जनाः; प-भ-चेत्युक्तं यं जनाः; स-चेत्युक्तं यं वा जनाः । ३. त-दधिकाः
 तु । ४. प-सूर्येव । ५. ख-ग-घ-ण-भ-त्रिष्टुभः । ६. ख-ग-घ-ण-फ-भ-देवतापि दधिका ।

आशुं दधिकां तमु नु ष्वाम दिवस्पृथिव्या उत चर्किराम ।

उच्छन्तीर्मांषसः सूदयन्त्वति विश्वानि दुरितानि पर्षन् ॥ १ ॥

आशुम् । दधिऽकाम् । तम् । ऊँ इति । नु । स्त्वाम् । दिवः । पृथिव्याः । उत । चर्किराम् ।

उच्छन्तीः । माम् । षसः । सूदयन्तु । अति । विश्वानि । दुःऽइतानि । पर्षन् ॥ १ ॥

१ आशुं शीघ्रगामिनं २ तसु तमेव ३ दधिकां देवं ४ नु क्षिप्रं ५ स्त्वाम् । ६ उत अपि च ७ दिवः पृथिव्याः च सकाशादस्य घासं ८ चर्किराम विश्विपाम् । ९ उच्छन्तीः तमो विवासयन्तीः १० उषसः ११ मां प्रति १२ सूदयन्तु रक्षन्तु फलानि । १३ विश्वानि सर्वाणि १४ दुरितानि १५ अति १६ पर्षन् अतिपारयन्तु । अन्यदेवताकेषु मन्त्रेष्वन्यदेवतास्तुतिस्तासां निपातभाक्त्वाच्च विरुध्यते ॥

महश्चर्कर्म्यर्वतः क्रतुप्रा दधिकाव्णः पुरुवारस्य वृष्णः ।

यं पुरुभ्यो दीदिवांसं नाग्निं ददथुमित्रावरुणा ततुरिम् ॥ २ ॥

महः । चर्कर्मि । अर्वतः । क्रतुऽप्राः । दधिऽकाव्णः । पुरुऽवारस्य । वृष्णः ।

यम् । पुरुऽभ्यः । दीदिवांसम् । न । अग्निम् । ददथुः । मित्रावरुणा । ततुरिम् ॥ २ ॥

१ क्रतुप्राः कर्मणां पूरकाऽहं २ महः ३ महतः ४ अवतः अरणवतः ५ पुरुवारस्य पुरुभिः ६ बहुभिर्वरणीयस्य ७ वृष्णः वर्षकस्य ८ दधिकाव्णः ९ स्तुतिं १० चर्कर्मि अत्यर्थं करोमि । हे ११ मित्रावरुणा मित्रावरुणौ युवां १२ ततुरिं तारकं १३ यथं १४ दीदिवांसं १५ नाग्निं दीप्यमानमग्निमिव स्थितं १६ पुरुभ्यः मनुष्येभ्यस्तेषामुपकाराय १७ ददथुः १८ धारयथः ॥

यो अश्वस्य दधिकाव्णो अकारीत्समिद्धे अग्रा उपसो व्युष्टौ ।

अनागसं तमदितिः कृणोतु स मित्रेण वरुणेना सजोषाः ॥ ३ ॥

यः । अश्वस्य । दधिऽकाव्णः । अकारीत् । सम्ऽइद्धे । अग्नौ । उपसः । विऽउष्टौ ।

अनागसम् । तम् । अदितिः । कृणोतु । सः । मित्रेण । वरुणेन । सऽजोषाः ॥ ३ ॥

१ यः यजमानः २ अश्वस्य अश्वरूपस्य व्यासस्य वा ३ दधिकाव्णः स्तुतिम् ४ उपसो व्युष्टौ प्रभाते सति ५ अग्नौ ६ समिद्धे सति ७ अकारीत् अकार्षीत् । ८ मित्रेण ९ वरुणेन चाहोरात्राभिमानीदेवाभ्यां

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘महः महतः’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अरणकुशलस्य । ३. न-ल-स-‘पुरुभिः’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-दधिकाव्णः महः । ५. ख-ग-च-ण-भ-‘युवां’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-तारयितारम् । ७. प-यं दधिकाव्णं ददथुः । ८. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अश्वस्यास्य ।

‘सजोषाः समानप्रीतिः’ ‘अदितिः अखण्डनीयो दधिकाः’ ‘तं यजमानम्’ ‘अनागसं पापरहितं’
‘कृणोतु करोतु ॥

दधिकाव्णो इष ऊर्जो महो यदमन्महि मरुतां नाम भद्रम् ।

स्वस्तये वरुणं मित्रमग्निं हवामहे इन्द्रं वज्रबाहुम् ॥ ४ ॥

दधिऽक्राव्णः । इषः । ऊर्जः । महः । यत् । अमन्महि । मरुताम् । नाम । भद्रम् ।

स्वस्तये । वरुणम् । मित्रम् । अग्निम् । हवामहे । इन्द्रम् । वज्रबाहुम् ॥ ४ ॥

‘इषः अन्नसाधकस्य’ ‘ऊर्जः बलसाधकस्य’ ‘महः महतः’ ‘दधिकाव्णः देवस्य’ ‘मरुतां स्तोतृणां स्वभूतं’ ‘भद्रं कल्याणं’ ‘नाम नामरूपमस्ति’ ‘यत्’ ‘तत्’ ‘अमन्महि स्तुमः’ ‘किंचात्र’ ‘निपात-
भाजो वरुणादींश्च’ ‘स्वस्तये क्षेमाय’ ‘हवामहे ॥

इन्द्रमिवेदुभये वि ह्वयन्त उदीराणा यज्ञमुपप्रयन्तः ।

दधिकामु सूदनं मर्त्याय ददथुमित्रावरुणा नो अश्वम् ॥ ५ ॥

इन्द्रमिव । इत् । उभये । वि । ह्वयन्ते । उत्दीराणाः । यज्ञम् । उपप्रयन्तः ।

दधिऽक्राम् । ऊँ इति । सूदनम् । मर्त्याय । ददथुः । मित्रावरुणा । नः । अश्वम् ॥ ५ ॥

‘इन्द्रमिव एनं दधिकाम्’ ‘उदीराणाः युद्धाय उद्योगं’ कुर्वन्तः ‘यज्ञमुपप्रयन्तः यज्ञमुपक्रम्य प्रवर्तमानाश्च’ ‘उभये’ ‘वि’ ‘ह्वयन्ते आह्वयन्ति’ ‘यं’ ‘मर्त्याय मर्त्यस्य’ ‘सूदनं प्रेरकम्’ ‘अश्वम् अश्वरूपं’ ‘दधिकां देवं हे’ ‘मित्रावरुणा मित्रावरुणौ’ ‘नः अस्माकमर्थाय’ ‘ददथुः धारयथः’ ‘तं विह्वयन्ते’ ‘उभये इत्यत्र स्तोतृशंसितृभेदेन वा’ ‘उभयविधत्वम् अवगन्तव्यम्’ ॥

‘दधिकाव्णो’ ‘अकारिषम्’ इति षष्ठी पवित्रेष्ट्या अनुवाक्या । सूत्रितं च— ‘दधिकाव्णो अकारिषमा दधिकाः शवसा पञ्च कृष्टीः’ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । दधिद्रप्सभक्षणेऽप्येषा । दधिकाव्णो अकारिषमित्याग्नीध्रीये दधिद्रप्सान् भक्षयन्ति’ (आ. श्रौ. ६. १२) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘पापरहितं’ नास्ति । २. ख-ग-ण-भ-ल-स-‘भद्रं’ नास्ति । ३. प-कल्याणं यत् नाम नामरूपमस्ति तत् । * त-‘यत्’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-‘किंच वरुणं मित्रमग्निमिन्द्रं कीदृशमिन्द्रं वज्रबाहुं च । ५. घ-ल-स-उद्योग्यम्; प-उत्त योग्यम् । ६. न-ल-स-‘मित्रावरुणौ’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-च । ८. त-अवगन्तव्यम् । इत् उ पूरणौ । ९. न-दधिकाव्णो अकारिषम् इत्याग्नीध्रीये दधिद्रप्सान् भक्षयन्तीति । दधिकाव्णो अकारिषम् इत्याग्नीध्रीये दधिद्रप्सान् प्रादय इति सूत्रितत्वात् । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिशब्दे दधिकाव्ण इत्येषा । सूत्रितं च । दधिकाव्णो अकारिषमित्यनुष्टुबिति । पवित्रेष्ट्यां दधिकावहविषो दधिकाव्ण इति पुरोऽनुवाक्या । इमा जुह्वाना युष्मदा नमोसिर्दधिकाव्णो अकारिषमिति सूत्रितत्वात् ।

दधिक्राव्णो अकारिषं जिष्णोरश्वस्य वाजिनः ।

सुरभि नो मुखा करत्प्र ण आयूषि तारिषत् ॥ ६ ॥

दधिऽक्राव्णः । अकारिषम् । जिष्णोः । अश्वस्य । वाजिनः ।

सुरभि । नः । मुखा । करत् । प्र । नः । आयूषि । तारिषत् ॥ ६ ॥

१ दधिक्राव्णः देवस्य स्तुतिम् १ अकारिषं करवाणि । १ जिष्णोः जयशीलस्य १ अश्वस्य व्यापकस्य १ वाजिनः वेगवतः^१ । स देवः १ नः अस्माकं १ मुखा मुखानि चक्षुरादीन्द्रियाणि १ सुरभि सुरभीणि १ करत् करोतु । १ नः अस्मभ्यम् १ आयूषि १ प्र १ तारिषत् प्रवर्धयतु । प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः ॥ ॥ १३ ॥

‘ दधिक्राव्ण इत् ’ इति पञ्चममष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्पं दाधिक्रम् । आद्या त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । ‘ हंसः शुचिषत् ’ इत्येपा^२ सूर्यदेवताका । तथा चानुक्रमणिका—‘ दधिक्राव्णः पञ्च चतस्रोऽन्त्या जगत्योऽन्त्या सौरी ’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

दधिक्राव्ण इदु नु चर्किराम विश्वा इन्मामुषसः सूदयन्तु ।

अपामग्रेष्वसः सूर्यस्य बृहस्पतेराङ्गिरसस्य जिष्णोः ॥ १ ॥

दधिऽक्राव्णः । इत् । ऊँ इति । नु । चर्किराम । विश्वाः । इत् । माम् । उषसः । सूदयन्तु ।

अपाम् । अग्रेः । उषसः । सूर्यस्य । बृहस्पतेः । आङ्गिरसस्य । जिष्णोः ॥ १ ॥

१ दधिक्राव्ण १ इदु एतन्नामकस्य देवस्यैव स्तुतिं १ नु क्षिप्रं १ चर्किराम भृशं करवाम । १ मां १ विश्वा १ इत् १ उषसः सर्वा अपि ताः १ सूदयन्तु कर्मसु प्रेरयन्तु । १ अपाम्^३ १ अग्रेः १ उषसः १ सूर्यस्य १ बृहस्पतेः १ आङ्गिरसस्य १ जिष्णोः एतेषां देवतानामहं^४ स्तुतिं करवाणीति शेषः । तासामपि निपातभाक्वात् स्तुतिरविरुद्धा ॥

सत्वा भरिषो गविषो दुवन्यसच्छ्वस्यादिष उषसस्तुरण्यसत् ।

सत्यो द्रवो द्रवरः पतङ्गरो दधिक्रावेषूमूर्जं स्वर्जनत् ॥ २ ॥

सत्वा । भरिषः । गोऽइषः । दुवन्यऽसत् । श्रवस्यात् । इषः । उषसः । तुरण्यऽसत् ।

सत्यः । द्रवः । द्रवरः । पतङ्गरो । दधिऽक्रावो । इषम् । ऊर्जम् । स्वः । जनत् ॥ २ ॥

१ सत्वा गन्ता १ भरिषः भरणकुशलः १ गविषः गवां प्रेरकः एष्टा^५ वा^६ १ दुवन्यसत् । दुवः परिचरणमिच्छन्तो दुवन्याः । तेषु सीदतीति दुवन्यसत् । १ इषः इष्ट्यमाणायाः १ उषसः संबन्धिनि काले

१. च—अन्नवतः । २. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-स—इत्येका । ३. न-ल-स—अहमप्यबादिदेवतानाम् ।

४. ख-ग-ण-प-फ-भ—‘ एष्टा वा ’ नास्ति ।

इत्यर्थः । यद्वा । इषः एष्टा एषणीयो वा । ^१श्रवस्यात् श्रवस्येत् अन्नमिच्छेत् । किंच ^२तुरण्यसत्^१ । त्वरया सीदतीति तुरण्यसत्^१ । ^३सत्यः सत्सु तायमानः^२ । ^४द्रवः गन्ता ^५द्रवरः प्रकृष्टवेगवान् ^६पतङ्गरः । पतनेनोत्प्लवनेन पतनं पतङ्गः । तद्वान् पतङ्गरः । उक्तलक्षणः ^७दधिक्रावा^३ देवः ^८इषम् अन्नम् ^९ऊर्जं बलं ^{१०}स्वः स्वर्गं च ^{११}जनत् जनयेत् उत्पादयेत् ॥

उत स्मास्य द्रवतस्तुरण्यतः पूर्णं न वेरनुं वाति प्रगर्धिनः ।

श्येनस्यैव ध्रजतो अङ्कसं परि दधिक्राव्णः सहोर्जा तरित्रतः ॥ ३ ॥

उत । स्म । अस्य । द्रवतः । तुरण्यतः । पूर्णम् । न । वेः । अनुं । वाति । प्रगर्धिनः ।

श्येनस्यैव इव । ध्रजतः । अङ्कसम् । परि । दधिऽक्राव्णः । सह । ऊर्जा । तरित्रतः ॥ ३ ॥

^१उत ^२स्म अपि च खलु ^३द्रवतः गच्छतः ^४तुरण्यतः त्वरमाणस्य ^५प्रगर्धिनः प्रकर्षेणाभिकाङ्क्षतः ^६अस्य ^७दधिक्राव्णः^८ देवस्य गतिं ^९वेः गन्तुः पक्षिणः ^{१०}पूर्णं ^{११}न गमनं पत्रं वा अनुसृत्य^{१२} यथा वान्स्यन्ये^{१३} पक्षिणस्तद्वत् ^{१४}अनु ^{१५}वाति सर्वो वेगवान् जनः । सर्वेषामपि शीघ्रगामीत्यर्थः । किंच ^{१६}ध्रजतः गच्छतः ^{१७}तरित्रतः तारयतोऽन्यान् ॥ अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् ॥ ^{१८}श्येनस्येव^{१९} अङ्कसं पादाधारम् उरःप्रदेशं^{२०} वा ^{२१}परि परितः ^{२२}ऊर्जा बलेन निमित्तेनान्नार्थं वा ^{२३}सह एकीभूय । संघेन गच्छन्तीति^{२४} शेषः ॥

उत स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकृक्ष आसनि ।

क्रतुं दधिक्रा अनु संतवीत्वत्पथामङ्कांस्यन्वापनीफणत् ॥ ४ ॥

उत । स्यः । वाजी । क्षिपणिम् । तुरण्यति । ग्रीवायाम् । बद्धः । अपिऽकृक्षे । आसनि ।

क्रतुम् । दधिऽक्राः । अनु । सम्ऽतवीत्वत् । पथाम् । अङ्कांसि । अनु । आऽपनीफणत् ॥ ४ ॥

^१उत अपि च ^२स्यः सः ^३वाजी वेजनवानश्वरूपो देवः ^४ग्रीवायां गरणसाधनायां कण्ठे ^५बद्धः ^६अपिकृक्षे कृक्षप्रदेशे ^७आसनि आस्ये च बद्धः । बद्धपत्यङ्कस्योक्तेषु स्थानेषु पाशबन्धाः संभवन्ति । एवं बद्धः^{१०} सन्^{११} ^{१२}क्षिपणिं क्षेपणम् ^{१३}अनु ^{१४}तुरण्यति त्वरयति गन्तुम् । किंचायं ^{१५}दधिक्राः देवः ^{१६}क्रतुं कर्म प्रज्ञां वा ^{१७}अनु अनुसृत्य ^{१८}संतवीत्वत् प्रवृद्धबलवान्^{१९} सन् ^{२०}पथां मार्गाणाम् ^{२१}अङ्कांसि कुटिलानि अनुसृत्य ^{२२}आपनीफणत् सर्वतो भृशं गच्छति ॥ फणतेर्गत्यर्थस्य यङ्लुकि इदं रूपम् ॥ ‘अपि स वाजी वेजनवान्’ (निरु. २.२८) इत्यादि निरुक्तमनुसंधेयम् ॥

१. ख-ग-घ-ण-भ-तुरण्यसत् त्वरया सीदतीति; त-न-ल-स-‘तुरण्यसत्... तुरण्यसत्’ नास्ति ।
२. ख-ण-प-भ-स्त्यमानः; ग-फ-सूयमानः । ३. ख-ग-ण-दधिक्रा । ४. न-ल-स-‘दधिक्राव्णः’ नास्ति । ५. ख-प-फ-भ-अनु । ६. ख-फ-भ-वात्येति । ७. त-ल-श्येनस्येव तस्य देवस्य । ८. ख-फ-उरुप्रदेशम् । ९. ख-ल-गच्छतीति । १०. ख-घ-ण-बलवान् । ११. ग-स-प्रवृद्धः बलवान् ।

दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे^१ ' हंसः शुचिषत् ' इत्येषा । ' आहूय दूरोहणं रोहेदंसः शुचिषदिति पच्छोऽर्ध्वदाः ' (आश्व. श्रौ. ८. २) इति सूत्रम् । स्मार्तविनियोगमाह शौतकः— ' हंसः शुचिरदित्यु वा शुचिरीक्षेदिवारक्रम^२ । अन्तकाले जपन्नेति ब्रह्मणः सञ्ज्ञाश्रितम् ' (ऋग्वि. २. १३) इति ॥

हंसः शुचिपद्मुरन्तरिक्षसद्भोता वेदिषदतिथिदुरोणसत् ।

नृषद्वरसद्वत्सव्योमसद्वज्रा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम् ॥ ५ ॥

हंसः । शुचिऽसत् । वसुः । अन्तरिक्षऽसत् । होता । वेदिऽसत् । अतिथिः । दुरोणऽसत् ।

नृसत् । वरऽसत् । ऋतऽसत् । व्योमऽसत् ।

अप्ऽजाः । गोऽजाः । ऋतऽजाः । अद्रिजाः । ऋतम् ॥ ५ ॥

अनया* सौर्यर्चा ' य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यमश्रुः ' (छा. उ. १.६. ६) इत्यादिश्रुत्युक्तो मण्डलाभिमानो देवोऽस्ति यश्च सर्वप्राणिचित्तरूपस्थितः परमात्मा यच्च निरस्तसमस्तौपाधिकं परं ब्रह्म तत्सर्वमेकमेवेति प्रतिपाद्यते ॥ १६ ॥ हंसः । हन्तिर्गत्यर्थः । सर्वत्र सर्वदा गन्ता^३ ' योऽहं सोऽसौ ' इत्यादिश्रुत्युक्तप्रकारेणैकीकृत्योपास्यः परमात्ममन्त्रप्रतिपाद्य आदित्यः । स च शुचौ दीप्ते ब्रह्मलोके सीदतीति^४ शुचिषत् । ' अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते ' (छा. उ. ३. १३. ७) इत्यादिश्रुतेः । अनेन तुस्थानः आदित्यः प्रतिपादितः । स एव मध्यस्थानो वायुरित्याह । वसुः सर्वस्य वासयिता वायुः । स च^५ अन्तरिक्षसत् अन्तरिक्षसंचारी । अथ तस्यैव क्षितिस्थानवैदिकामिरूपतामाह । ' होता देवानामाह्वाता होमनिष्पादको वा^६ ' वेदिषत् वेद्यां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः^७ । ' अतिथिः अतिथिवत् सर्वदा पूज्योऽग्निः । ' दुरोणसत् । दुरोणं^८ गृहनाम । तत्र पाकादिसाधनत्वेन स्थितः । अनेन लौकिकामिरूपकत्वमुक्तम् । ' नृषत् । नृषु मनुष्येषु चैतन्यरूपेण^९ सीदतीति नृषत् । अनेन परमात्मरूपत्वमुक्तम् । पुनरप्यादित्यात्मतामाह । ' वरसत् । वरे वरणीये मण्डले सीदतीति वरसत् आदित्यः । ' वरं वा एतत्सञ्ज्ञानं यस्मिन्नेष आसन्नस्तपति ' (४. २०) इति हि श्रूयते । ऋतं सत्यं ब्रह्म यज्ञो वा । तत्र सीदतीति^{१०} ऋतसत् अग्निः । व्योमान्तरिक्षम् । तत्र सीदतीति^{११} व्योमसत् वायुः । इदानीमादित्यतोच्यते । ' अवजाः उदकेषु जातः । उदकमध्ये खल्वयं जायते । ' गोजाः गोषु रश्मिषु

१. न-०शस्त्रे बालखिल्ये । २. ख-ग-ण-न-फ-भ-स-शुचिरीक्ष्य दिवाकरम् । * प-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य भाष्यमेवं दृश्यते-हे (?) हंसः सर्वगन्ता सूर्यः शुचिषत् शुचौ दीप्ते ब्रह्मलोके सीदति । वसुः सर्वस्य वासयिता वायुः । अन्तरिक्षसत् स एव अन्तरिक्षे वायुरूपेण संचरति । होता देवानामाह्वाताग्निः । वेदिषत् स एव वेद्यां गार्हपत्यादिरूपेण स्थितः अतिथिः अतिथिवत् सर्वदा पूज्योऽग्निः । दुरोणसत् दुरोणेषु गृहेषु स एव लौकिकामिरूपेण स्थितः । नृषत् नृषु मनुष्येषु जठराग्निरूपेण स्थितः । वरसत् वरणीये मण्डले स्थितः । ऋतसत् ऋते यज्ञे स्थितः । व्योमसत् व्योमनि वैद्युताग्निरूपेण स्थितः । अवजाः उदके वडवाग्निरूपेण स्थितः । गोजाः गोषु रश्मिषु संचरतुः प्रकाशेषु उदयति (?) ऋतजाः सर्वैः दृश्यत्वेन सत्यजातः । अद्रिजाः अग्नी उदयाचले प्रादुर्भूतः । ऋत सत्यं तद्रूपेण स्थितः । ३. ख-ग-ण-भ-गन्ताहं सोऽहं सूर्योऽहम् । ४. ख-ग-ण-भ-अग्निः । ५. ख-ग-च-ण-आस्थितः । ६. त-दुरोण इति । ७. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-चित्स्वरूपेण; घ-जठराग्निरूपेण ।

जातः । क्रतं सत्यम् । सर्वैर्दृश्यत्वेन सत्यजातः^१ । न ह्यसाविन्द्रादिवत् परोक्षो भवति । यद्वा । उदकेषु वैद्युतरूपेण वा वाडवरूपेण वा जातः ।^२ अद्रिजाः अद्राबुदयाच्चे जानः । एवं महानुभाव आदित्यः^३ ।
 'क्रतं सत्यमवाध्यं^४ सर्वाधिष्ठानं ब्रह्मतत्त्वम् । तद्रूपो ह्यसावेव । आदित्यस्योक्तरूपत्वं 'हंसः शुचिषदित्येष
 वै हंसः शुचिषत्' (ऐ. ब्रा. ४. २०) इत्यादिना ब्राह्मणे समानातम् ॥ ॥ १४ ॥

'इन्द्रा को वाम्' इत्येकादशचं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्धं त्रैष्टुभमैन्द्रावरुणम् । अत्रानुक्रमणिका—
 'इन्द्रा को वामेकादशैन्द्रावरुणं तु' इति । आभिष्विक्तेष्वुक्तेषु तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रेषु स्तोम-
 वृद्धावावापाथमेतदादिसूक्तद्वयम् । 'इन्द्रा को वामिति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति सूत्रितत्वात् ॥

इन्द्रा को वां वरुणा सुभ्रमाप स्तोमो हविष्मां अमृतो न होता ।

यो वां हृदि क्रतुमां अस्मदुक्तः पस्पशीदिन्द्रावरुणा नमस्वान् ॥ १ ॥

इन्द्रा । कः । वाम् । वरुणा । सुभ्रम् । आप । स्तोमः । हविष्मान् । अमृतः । न । होता ।

यः । वाम् । हृदि । क्रतुमान् । अस्मत् । उक्तः । पस्पशीत् । इन्द्रावरुणा । नमस्वान् ॥ १ ॥

हे^५ इन्द्रा हे^६ वरुणा हे^७ इन्द्रावरुणौ । परस्परापेक्षया द्विवचनम् ।^८ वां युवयोः^९ सुभ्रं सुखं^{१०} वः^{११}
 'स्तोमो^{१२} हविष्मान्^{१३} हविर्भिरेपेतः सोमाज्यादिप्रदेयद्रव्योपेतं कतमत् स्तोमं सुभ्रम्^{१४} आप । फलकत्वेन
 प्रामुखादित्यर्थः । यद्वा । हविष्मानित्येतदुत्तरत्र योज्यम् । हविष्मान् हविर्युक्तः^{१५} अमृतः अमरणलक्षणः
 स्वर्गसाधनो^{१६} होता अग्निरिव^{१७} । स यथा तथा^{१८} यः^{१९} स्तोमो हे^{२०} इन्द्रावरुणौ वां युवयोः^{२१} हृदि हृदये
 'क्रतुमान्^{२२} प्रज्ञोपेतः^{२३} अस्मत् अमरस्काशात्^{२४} उक्तः उदितः^{२५} नमस्वान्^{२६} हविष्मान् नमस्कारोपेतो
 वा^{२७} पस्पशीत् स्पृशेत्^{२८} हृदयंगमो भवेत् । स क इति स्तोमप्रशंसा ॥

इन्द्रा ह यो वरुणा चक्र आपी देवौ मर्तः सुख्याय प्रयस्वान् ।

स हन्ति वृत्रा समिथेषु शत्रूनवोभिर्वा महद्भिः स प्र शृण्वे ॥ २ ॥

इन्द्रा । ह । यः । वरुणा । चक्रे । आपी इति । देवौ । मर्तः । सुख्याय । प्रयस्वान् ।

सः । हन्ति । वृत्रा । समुड्गथेषु । शत्रून् । अवऽभिः । वा । महत्ऽभिः । सः । प्र । शृण्वे ॥ २ ॥

'इन्द्रा^१ वरुणा^२ इन्द्रावरुणौ^३ देवौ । हशब्दः^४ पूरणः प्रसिद्धौ वा^५ । यः^६ मर्तः मरणधर्मा
 'प्रयस्वान्^७ हविलक्षणाव्रवान्^८ सन्^९ सुख्याय^{१०} सखित्वाय^{११} आपी^{१२} बन्धू^{१३} चक्रे करोति^{१४} ।^{१५} सः मर्तः वृत्रा
 आवरकाणि पापानि^{१६} हन्ति । तथा^{१७} समिथेषु संग्रामेषु^{१८} शत्रून्^{१९} हन्ति । वाशब्दश्चार्थः ।^{२०} महद्भिः
 'अवोभिः^{२१} रक्षणैः^{२२} सः नरः^{२३} प्र^{२४} शृण्वे^{२५} प्रकृतं श्रूयते विख्यातो भवति ।

१. त-सत्याजातः । २. ख-ग-च-ण-भ-सत्यं वाबाध्यम्; फ-सत्यं वावाच्यम् । ३. ख-ग-च-
 ण-प-फ-भ-अमृतः मरणरहितः होता न स्वर्गसाधनभूतोऽग्निरिव । ४. ख-ग-च-ण-भ-स-अयम् ।
 ५. ख-प-फ-भ-यज्ञोपेतः । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-अमिहितेन; त-प-अमिहितः; न-स-हिते । ७.
 ख-ग-च-ण-फ-भ-स्पृशेदेव । ८. ख-ग-च-ण-भ-स-हशब्दः ... वा^१ नास्ति । ९. ख-ग-च-ण-फ-
 भ-आपी चक्रे सबन्धू चक्रे; प-आपी चक्रे दन्धु (न्धू) चक्रे । १०. ख-ग-च-ण-प-फ-ण-रक्षणैश्च
 प्रशृण्वे इ ।

इन्द्रा ह रत्नं वरुणा धेष्टेत्था नृभ्यः शशमानेभ्यस्ता ।

यदी सखाया सखायाय सोमैः सुतेभिः सुप्रयसा मादयैते ॥ ३ ॥

इन्द्रा । ह । रत्नम् । वरुणा । धेष्टा । इत्था । नृभ्यः । शशमानेभ्यः । ता ।

यदि । सखाया । सखायाय । सोमैः । सुतेभिः । सुप्रयसा । मादयैते इति ॥ ३ ॥

हे^१ इन्द्रावरुणौ^२ ता^३ । °ह इति प्रसिद्धौ । तौ खलु देवौ^४ इत्था इत्थं^५ नृभ्यः मनुष्येभ्यः^६ शशमानेभ्यः शंसमानेभ्यः^७ स्तोत्रभ्योऽस्मभ्यं^८ °रत्नं रमणीयं धनं^९ °धेष्टा दातृतमौ । भवत इति शेषः । °यदि °सखाया परस्परं यजमानस्य वा सखिभूतौ °सखायाय सखिकर्मणे सखित्वाय °सुतेभिः अभिषुतैः °सोमैः °सुप्रयसा शोभनसोमाञ्जवन्तौ °मादयैते माद्येताम्^{१०} । तर्हि रत्नानां दातारौ भवतः ॥

इन्द्रा युवं वरुणा दिद्युमस्मिन्नोजिष्ठमुग्रा नि वधिष्टं वज्रम् ।

यो नो दुरेवो वृकतिर्दभीतिस्तस्मिन्मिमाथामभिभूत्योजः ॥ ४ ॥

इन्द्रा । युवम् । वरुणा । दिद्युम् । अस्मिन् । ओजिष्ठम् । उग्रा । नि । वधिष्टम् । वज्रम् ।

यः । नः । दुःऽएवः । वृकतिः । दभीतिः । तस्मिन् । मिमाथाम् । अभिभूति । ओजः ॥ ४ ॥

हे °इन्द्रा इन्द्रौ °वरुणा वरुणौ हे^१ °उग्रा उग्रौ । अत्र सर्वत्र परस्परापेक्षया द्विवचनं 'प्र मित्र-योर्वरुणयोः' (ऋ. सं. ७. ६६. १) इतिवत् । यद्वा । छान्दसत्वात् व्यवहितस्यापि^२ आनङ् । °अस्मिन् शत्रौ °दिद्युं दीप्तम् °ओजिष्ठम् अतिशयेन तेजोवत्^३ °वज्रम्^४ आयुधं °नि °वधिष्टम् । वधार्थं प्रेरयत-मित्यर्थः । °यः शत्रुः °नः अस्माकं °दुरेवः दुष्प्रापः °वृकतिः अतिशयेनादाता °दभीतिः हिंसकः °तस्मिन् शत्रौ °अभिभूति अभिभावुकम् °ओजः बलं °युवं युवां^५ °मिमाथां कुरुतमित्यर्थः ॥

इन्द्रा युवं वरुणा भूतमस्या धियः प्रेतारा वृषभेव धेनोः ।

सा नो दुहीयद्यवसेव गृत्वी सहस्रधारा पर्यसा मही गौः ॥ ५ ॥

इन्द्रा । युवम् । वरुणा । भूतम् । अस्याः । धियः । प्रेतारा । वृषभाऽइव । धेनोः ।

सा । नः । दुहीयत् । यवसाऽइव । गृत्वी । सहस्रधारा । पर्यसा । मही । गौः ॥ ५ ॥

१. न-ल-स-‘हे’ नास्ति । २. त-ता इ । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘शंसमानेभ्यः’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-स-‘माद्येतां’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-‘हे’ नास्ति । ६. ख-ण-च-ण-न-भ-स-व्यवहितस्य; त-ल-व्यवहितेऽपि । ७. ख-ग-ण-भ-ओजोवन्तं दिद्युं दीप्तम्; त-तेजोवन्तं वज्रम्; च-फ-ओजोवन्तं दिद्युं दीप्तं वज्रम् । ८. ख-ण-भ-युवम्; न-ल-स-‘युवं युवां’ नास्ति; प-इव ।

हे ^१इन्द्रा ^२वरुणा इन्द्रावरुणौ ^३युवं युवाम् ^४अस्या ^५धियः स्तुत्याः ^६प्रेतारा प्रीणयितारौ
^७भूतं भवतम् । ^८वृषभा सेतारौ वृषभौ ^९धेनोः ^{१०}इव । ^{११}सा स्तुतिरूपा धेनुः ^{१२}नः अस्माकं ^{१३}दुहीयत्
 दुधेत् । कामान् पूरयेत् । ^{१४}यवसा तृणादिघासेन^१ निमित्तेन^२ ^३गत्वी^४ गत्वा ^५पयसा ^६सहस्रधारा ^७मही
 महती ^८गौः ^९इव ॥ ॥ १५ ॥

तोके हिते तनय उर्वरासु सूरौ दृशीके वृषणश्च पौंस्ये ।

इन्द्रा नो अत्र वरुणा स्यातामवोभिर्दस्मा परितक्म्यायाम् ॥ ६ ॥

तोके । हिते । तनये । उर्वरासु । सूरः । दृशीके । वृषणः । च । पौंस्ये ।

इन्द्रा । नः । अत्र । वरुणा । स्याताम् । अवऽभिः । दस्मा । परितक्म्यायाम् ॥ ६ ॥

हे^१ इन्द्रावरुणौ देवौ नः^२ हिते^३ तोके पुत्रे^४ तनये तत्पुत्रे^५ च^६ उर्वरासु सस्याब्जासु भूमिषु निमित्त-
 भूतासु^७ सूरः प्रेरकस्य सूर्यस्य^८ दृशीके चिरकालदर्शनाय । चिरजीवनायेत्यर्थः । तथा^९ वृषणः सेतुर्मम
 पौंस्ये^{१०} च^{११} पुंस्त्वाय च पुनरपि प्रजननसामर्थ्याय च^{१२} दस्मा शत्रूणां हिंसकौ सन्तौ^{१३} नः अस्माकम्
 अवोभिः^{१४} रक्षणैः सह^{१५} परितक्म्यायां परितक्ने^{१६} निमित्तभूते सति । यद्वा रात्रिनामैतत् । रात्रौ
 हिंसकानां वधाय^{१७} स्यातां भवेताम् ॥

युवामिद्वयवसे पुर्व्याय परि प्रभूती गुविषः स्वापी ।

वृणीमहे सख्याय प्रियाय शूरा मंहिष्ठा पितरेव शंभू ॥ ७ ॥

युवाम् । इत् । हि । अवसे । पुर्व्याय ।

परि । प्रभूती इति प्रभूती । गोऽइषः । स्वापी इति सुऽआपी ।

वृणीमहे । सख्याय । प्रियाय । शूरा । मंहिष्ठा । पितरा इव । शंभू इति शम्भू ॥ ७ ॥

हे इन्द्रावरुणौ^१ गविषः गा इच्छन्तो वयं^२ युवामित् ।^३ हि इति पादपूरणः । युवामेव^४ पुर्व्याय
 पुरातनाय युवाभ्यां कृताय^५ अवसे रक्षणाय । वृणीमहे इति संबन्धः । प्रभूती प्रभवन्तौ^६ स्वापी
 शोभनबन्धुभूतौ । आपिरिति बन्धुनाम^७ । यद्वा । सुष्टु व्यापनशीलौ^८ शूरा विक्रान्तौ^९ मंहिष्ठा
 अतिशयेन पूज्यौ युवां^{१०} सख्याय समानख्यानाय^{११} प्रियाय च^{१२} परि^{१३} वृणीमहे परितः प्रार्थयामहे ।
 शंभू सुखस्य भावयितारौ^{१४} पितरेव पितरौ पुत्राय तद्वत् ॥

१. प-तृणादिनिमित्तेन । २. त-ल-गत्वी गमनशीला । ३. न-ल-स-‘हे’ नास्ति । ४. च-
 च पौत्रे । ५. ख-ग-च-ण-न-म-स-‘तथा’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-म-स-‘च’ नास्ति । ७. त-तौ ।
 ८. प-भ-सह अत्र । ९. त-परितस्तक्ने । १०. ख-ग-च-ण-म-बन्धुः ।

ता वां धियोऽवसे वाजयन्तीराजिं न जग्मुर्युवयूः सुदानू ।

श्रिये न गाव उष सोममस्थुरिन्द्रं गिरो वरुणं मे मनीषाः ॥ ८ ॥

ताः । वाम् । धियः । अवसे । वाजयन्तीः ।

आजिम् । न । जग्मुः । युवयूः । सुदानू इति सुदानू ।

श्रिये । न । गावः । उष । सोमम् । अस्थुः । इन्द्रम् । गिरः । वरुणम् । मे । मनीषाः ॥ ८ ॥

‘सुदानू शोभनफलदातारौ हे देवौ’^१ वां युवां वाजयन्तीः रत्नमिच्छन्त्यः^२ धियः स्तुतयः
जग्मुः गच्छन्ति । युवयूः युवां कामयमानाः पदातयः^३ अवसे रक्षणाय^४ आजिं न संग्रामिव ।
किंच श्रिये दध्यादिश्रयणाय गावः सोमं न सोममिव इन्द्रं वरुणं च मे मदीयाः मनीषाः
मनस^५ ईश्वराः^६ गिरः^७ स्तुतयः उष अस्थुः तिष्ठन्ति प्रीणयन्तीत्यर्थः ॥

इमा इन्द्रं वरुणं मे मनीषा अगमन्नुप द्रविणमिच्छमानाः ।

उपैमस्थुर्जोष्टारं इव वस्वो रध्वीरिव श्रवसो भिक्षमाणाः ॥ ९ ॥

इमाः । इन्द्रम् । वरुणम् । मे । मनीषाः । अगमन् । उप । द्रविणम् । इच्छमानाः ।

उप । इम् । अस्थुः । जोष्टारः इव । वस्वः । रध्वीः इव । श्रवसः । भिक्षमाणाः ॥ ९ ॥

‘इन्द्रं वरुणं च मे मम मनीषाः स्तुतयः’^८ द्रविणमिच्छमानाः सत्यः^९ उप अगमन् उप-
गच्छन्ति । जोष्टारः सेवकाः वस्वः धनस्य लाभाय धनिकं^{१०} स्वामिनम्^{११} इव । रध्वीरिव लघ्व्य इव
शीघ्रगामिन्य इव श्रवसः अन्नस्य अन्नं भिक्षमाणाः एनमिन्द्रं^{१२} वरुणं च उप अस्थुः उपतिष्ठन्ते ॥

अश्वस्य त्मना रथस्य पुष्टेर्नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

ता चक्राणा ऊतिभिर्नव्यसीभिरस्मत्त्रा रायो नियुतः सचन्ताम् ॥ १० ॥

अश्वस्य । त्मना । रथस्य । पुष्टेः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम् ।

ता । चक्राणौ । ऊतिभिः । नव्यसीभिः । अस्मत्त्रा । रायः । नियुतः । सचन्ताम् ॥ १० ॥

‘अश्वस्य अश्वसमूहस्य रथस्य रथरूपस्य’^१ रथाईस्य वा पुष्टेः पोषस्य नित्यस्य अविचलितस्य
रायः धनस्य त्मना^२ आत्मना स्वयमेवाग्रयत्नेन^३ पतयः स्याम । ता तौ देवौ चक्राणा

१. प-अन्नमिच्छन्त्यः । २. त-‘पदातयः ... रक्षणाय’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-फ-मनसा
इषाः; प-भ-मनस ईषाः । ४. ख-प-फ-भ-गिरयः ताः; ग-च-ण-गिरः ताः । ५. ख-प-फ-भ-इमाः
स्तुतयः । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-स-सन्तः । ७. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-अधिकं स्वामिनाम् । ८. ख-फ-
भ-ईमेनम् । ९. त-रथसमूहस्य । १०. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘त्मना ... ° प्रयत्नेन’ नास्ति ।

चङ्क्रममाणौ^१ गन्तारौ । भवतमिति^२ शेषः । नच्यसीभिः नूतनाभिः वृजतिभिः रक्षाभिः वस्मत्रा
अस्मासु^३ नियुतः अश्वाः वरायः धनानि च वसचन्तां सेवन्ताम् ॥

आ नो बृहन्ता बृहतीभिर्रुती इन्द्रं यातं वरुणं वाजसातौ ।

यद्विद्यवः पृतनासु प्रक्रीळान्तस्य वां स्याम सनितारं ओजः ॥ ११ ॥

आ । नः । बृहन्ता । बृहतीभिः । ऊती । इन्द्र । यातम् । वरुण । वाजसातौ ।

यत् । विद्यवः । पृतनासु । प्रक्रीळान् । तस्य । वाम् । स्याम् । सनितारः । ओजेः ॥ ११ ॥

हे वृहन्ता महान्तौ हे इन्द्र हे वरुण वृहतीभिः महतीभिः ऊती ऊतिभिः रक्षाभिः सह आ
यातम् आगच्छतम् । वाजसातौ संग्रामेऽश्वलाभनिमित्तभृते वा यत् यस्मिन्नाजौ संग्रामे पृतनासु
सेनासु विद्यवः । आयुधनामैतत् । आयुधानि शत्रुसंबन्धीनि प्रक्रीळान् प्रक्रीडन्ते । तस्य तादृशस्य
ओजेः युद्धस्य^४ सनितारः संभक्तारः स्याम भवेम । वां युवयोरनुग्रहात् ॥ ॥ ११ ॥

‘मम द्विता’ इति दशैव दशमं सूक्तम् । पुरुकुत्सस्य पुत्रस्त्रसदस्यू राजर्षिः^५ । आद्यासु
षट्स्वात्मनः स्तुत्यत्वात् आत्मा देवता । अवशिष्टानां चतसृणामिन्द्रावरुणौ देवता । त्रिष्टुप् छन्दः ।
अत्रानुक्रमणिका—‘मम द्विता दश त्रसदस्युः पौरुकुत्स्यः षळाद्या आत्मस्तवः’ इति । उक्तो विनियोगः
पूर्वसूक्ते ॥

मम द्विता राष्ट्रं क्षत्रियस्य विश्वायोर्विश्वे अमृता यथा नः ।

क्रतुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वव्रेः ॥ १ ॥

मम । द्विता । राष्ट्रम् । क्षत्रियस्य । विश्वऽआयोः । विश्वे । अमृताः । यथा । नः ।

क्रतुम् । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वव्रेः ॥ १ ॥

क्षत्रियस्य क्षत्रियजात्युत्पन्नस्य^६ विश्वायोः कृत्स्नमनुष्याधीशस्य । मम इत्यात्मनो निर्देशः ।
द्विता क्षितिस्वर्गभेदेन द्विवापन्नं^७ राष्ट्रम् । मम त्रसदस्योः विश्वे सर्वे अमृताः देवाः यथा नः
अस्माकं^८ भवन्ति तथा राष्ट्रं प्रजाश्चेत्यर्थः । वरुणस्य वारकस्य वरुणात्मनो वा कृष्टेः मनुष्यस्य
तद्वतो वा उपमस्य । अन्तिकनामैतत् । सर्वेषामन्तिकतमस्य वव्रेः । रूपनामैतत् । रूपवतो मम क्रतुं
कर्म सचन्ते सेवन्ते देवाः सर्वेऽपि । अहं च राजामि । राजतिरैश्वर्यकर्मा^९ । सर्वेश्वरः^{१०} भवामि ।
यद्वा । उपमस्य वव्रेः कृष्टे राजामीति योज्यम् ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-चक्रममाणौ; घ-न-ल-स-चक्रममाणौ । २. ख-ग-च-ण-भ-स-अवतमिति । ३. ख-
ग-च-ण-फ-भ-ततोऽस्मदीये वाजसातौ; प-नोऽस्मदीये वाजसातौ । ४. न-ल-स-‘युद्धस्य’ नास्ति ।
५. च-प-फ-राजर्षिः ऋषिः । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-जात्युत्पन्नस्य । ७. प-अस्मदीयाः । ८. ख-ग-
न-ण-फ-भ-सर्वैश्वर्यकर्मा । ९. त-सर्वस्येश्वरः ।

अहं राजा वरुणो मह्यं तान्यसुर्याणि प्रथमा धारयन्त ।

क्रतुं सचन्ते वरुणस्य देवा राजामि कृष्टेरुपमस्य वव्रेः ॥ २ ॥

अहम् । राजा । वरुणः । मह्यम् । तानि । असुर्याणि । प्रथमा । धारयन्त ।

क्रतुम् । सचन्ते । वरुणस्य । देवाः । राजामि । कृष्टेः । उपमस्य । वव्रेः ॥ २ ॥

अहम् एव च राजा वरुणः भवामि । मह्यं मदर्थमेव प्रथमा मुख्यानि तानि प्रसिद्धानि असुर्याणि असुरविघातकानि बलानि धारयन्त । अधारयन् देवाः । शिष्टं गतम् ॥

अहमिन्द्रो वरुणस्ते महित्वोर्वी गभीरे रजसी सुमेके ।

त्वष्टेव विश्वा भुवनानि विद्वान्तसमैरयं रोदसी धारयं च ॥ ३ ॥

अहम् । इन्द्रः । वरुणः । ते इति । महित्वा ।

उर्वी इति । गभीरे इति । रजसी इति । सुमेके इति सुमेके ।

त्वष्टा इव । विश्वा । भुवनानि । विद्वान् । सम् । ऐरयम् । रोदसी इति । धारयम् । च ॥ ३ ॥

अहं त्रसदस्युः इन्द्रः इन्द्रोऽप्यस्मि । अहं वरुणः च । ते? महित्वा महित्वेन उर्वी विस्तीर्णे गभीरे दुरवगाहे अवकाशवत्यौ वा सुमेके सुरूपे रजसी? द्यावापृथिव्यौ? ते अप्यहमेव । विद्वान् जानन्नहं त्वष्टेव प्रजापतिरिव विश्वा भुवनानि सर्वाणि भूतानि समैरयं संप्रैरयम् । रोदसी द्यावापृथिव्यौ धारयं च धृतवानस्मि? ॥

अहमपो अपिन्वमुक्षमाणा धारयं दिवं सदनं क्रतस्य ।

क्रतेन पुत्रो अदितेर्क्रतावोत त्रिधातुं प्रथयद्वि भूम ॥ ४ ॥

अहम् । अपः । अपिन्वम् । उक्षमाणाः । धारयम् । दिवम् । सदनं । क्रतस्य ।

क्रतेन । पुत्रः । अदितेः । क्रतुः । उत । त्रिधातुं । प्रथयत् । वि । भूम ॥ ४ ॥

अहम् एव उक्षमाणाः सिञ्चतीः अपः अपिन्वम् असेचयम् । तथा क्रतस्य उदकस्य आदित्यस्य वा सदने स्थाने निमित्ते? सति दिवं शुलोकं धारयम् । यद्वा । उदकाधारे स्थाने

१. त-ये । २. त-रजसी राजमाने रोदसी । ३. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-राजमाने रोदसी द्यावापृथिव्यौ धारयन् च धृतवानस्मि । किंच (प-किंचित्) विद्वान् त्वष्टेव प्रजापतिरिव विश्वा सर्वाणि भुवनानि समैरयं प्रैरयामि । ४. त-निमित्तभूते ।

दिवमादित्यं धारयम् । अहमेव ऽकृतेन उदकेन निमित्तेन ऽदितेः ऽपुत्रः ऽकृतावा^१ अभूवम् । ऽउत
अपि च ऽभूम व्याप्तमाकाशं ऽत्रिधातु त्रिप्रकारं ऽवि विशेषेण ऽप्रथयत् । मदर्थमेव^२ क्षित्यादिलोक-
त्रयसकार्षीत्^३ परमेश्वरः ॥

मां नरः स्वश्वा वाजयन्तो मां वृताः समरणे हवन्ते ।

कृणोम्याजिं मघवाहमिन्द्र इयमिं रेणुमभिभूत्योजाः ॥ ५ ॥

माम् । नरः । सुऽअश्वाः । वाजयन्तः । माम् । वृताः । समऽअरणे । हवन्ते ।

कृणोमिं । आजिम् । मघऽवा । अहम् । इन्द्रः । इयमिं । रेणुम् । अभिभूतिऽओजाः ॥ ५ ॥

१मां मामेव २स्वश्वाः शोभनाश्वाः ३वाजयन्तः संग्रामिच्छन्तः ४नरः नेतारो भटाः । अनुगच्छन्ति
इति शेषः । ५माम् एव^४ ६वृताः सन्तः ७समरणे संग्रामे ८हवन्ते आह्वयन्ति युद्धार्थम् । ९मघवा
धनवान् १०अहमिन्द्रः सन् ११आजिं रणं १२कृणोमि करोमि । १३अभिभूत्योजाः परेषाम्^५ अभिभावि-
बलोऽहं १४रेणुम् १५इयमिं प्रेरयामि ॥ ॥ १७ ॥

अहं ता विश्वा चकरं नकिर्मा दैव्यं सहो वरते अप्रतीतम् ।

यन्मा सोमासो ममदन्यदुक्थोभे भयेते रजसी अपारे ॥ ६ ॥

अहम् । ता । विश्वा । चकरम् । नकिः । मा । दैव्यम् । सहः । वरते । अप्रतिऽइतम् ।

यत् । मा । सोमासः । ममदन् । यत् । उक्था ।

उभे इति । भयेते इति । रजसी इति । अपारे इति ॥ ६ ॥

१अहं त्रसदस्युः २ता तानि प्रसिद्धानि ३विश्वा सर्वाणि ४चकरम् अकार्षम् । ५अप्रतीतम्
अप्रतिगतं ६मा मां ७दैव्यं ८सहः^७ देवसंबन्धि सहो बलं ९नकिः १०वरते नैव वारयति । ११यत् यस्मात्
१२सोमासः सोमाः १३मा मां १४ममदन् अमदयन् । १५यत् च^८ १६उक्था शस्त्राण्यपि ममदन् तस्मात्
मत्तः १७अपारे दूरपारे^{१०} १८उभे^{११} १९रजसी द्यावापृथिव्यौ^{१२} २०भयेते चलतः^{१३} ॥

विदुष्टे विश्वा भुवनानि तस्य ता प्र ब्रवीषि वरुणाय वेधः ।

त्वं वृत्राणि शृण्विषे जघन्वान्त्वं वृताँ अरिणा इन्द्र सिन्धून् ॥ ७ ॥

विदुः । ते । विश्वा । भुवनानि । तस्य । ता । प्र । ब्रवीषि । वरुणाय । वेधः ।

त्वम् । वृत्राणि । शृण्विषे । जघन्वान् । त्वम् । वृतान् । अरिणाः । इन्द्र । सिन्धून् ॥ ७ ॥

१. त-कृतावा यज्ञवान् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-समर्थमेव । ३. च-फ-°लोकत्रयमपि
प्रख्यापयत् । ४. ख-ग-च-ण-फ-मामेव । ५. न-ल-स-‘रणं’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-प-भ-अन्येषाम्;
स-एषाम् । ७. त-‘सहः’ नास्ति । ८. त-अमादयन् । ९. ख-ग-च-न-प-भ-यस्मात् । १०. ख-ग-
घ-च-प-फ-भ-अदूरे पारे; न-अदूरं; स-दूरे पारे । ११. ख-ग-च-ण-भ-उभे तु । १२. ख-ग-च-
ण-प-भ-द्यावापृथिव्यौ उभे । १३. ल-बिम्ब(भी)तः ।

इतः परमिन्द्रावरुणयोः स्तुतिः । हे वरुण ऽतस्य ऽते । कर्मणि पठ्यौ । तं^१ स्वां^२ ऽविश्वा सर्वाणि
 ऽता तानि ऽभुवनानि भूतजातानि ऽविदुः जानन्ति । हे ऽधेधः । स्तोतृनामैतत् । हे स्तोतः ऽवरुणाय
 ऽप्र ऽब्रवीषि वरुणं स्तौषि । हे ऽइन्द्र ऽस्वं^३ ऽवृत्राणि वैरिणः ऽजघन्वान् हतवानिति ऽश्वपिबधे श्रूयसे ।
 किञ्च हे इन्द्र ऽस्वं^४ ऽवृत्रान् आच्छन्नान्^५ ऽसिन्धून् स्यन्दनस्वभावान्पुंसवान्^६ ऽअग्निनाः अगमयः ॥

अस्माकमत्र पितरस्त आसन्त्सुस ऋषयो दौर्गहे बुध्यमाने ।

त आयजन्त त्रसदस्युमस्या इन्द्रं न वृत्रतुरमर्धदेवम् ॥ ८ ॥

अस्माकम् । अत्र । पितरः । ते । आसन् । सुस । ऋषयः । दौःऽगहे । बुध्यमाने ।

ते । आ । अयजन्त । त्रसदस्युम् । अस्याः । इन्द्रम् । न । वृत्रतुरम् । अर्धऽदेवम् ॥ ८ ॥

पुरुकुत्सस्य महिषी दौर्गहे बन्धनस्थिते^७ । पत्यावराजकं^८ दृष्ट्वा रात्रं पुत्रस्य^९ लिप्सया ॥ यहच्छया
 समायातान् सप्तर्षीन्पर्यपूजयत् । ते च प्रीताः पुनः^{१०} प्रोचुर्यजेन्द्रावरुणौ भृशम् ॥ सा चेन्द्रावरुणादिष्ट्वा
 त्रसदस्युमजीजनत् । इतिहासमिमं जानन्नृषिर्भूते ऋचाविह^{११} ॥ अथ ऽअस्माकमत्र अस्मिन्नराजके देशेऽस्यां
 पृथिव्यां वा^{१२} ऽपितरः पालयितारः उत्पादकाः^{१३} ऽते ऽआसन् अभवन् । पुते ऽसुस ऽऋषयः प्रसिद्धाः
 ऽदौर्गहे दुर्गहस्य पुत्रे पुरुकुत्से ऽबुध्यमाने दृढं पार्श्व्यस्मात् ऽअस्याः अस्यै पुरुकुत्सान्यै ऽत्रसदस्युम्
 ऽआयजन्त प्रादुरिन्द्रावरुणयोरनुग्रहात् । कीदृशं तम् । ऽवृत्रतुरं वृत्रस्य शत्रोर्हन्तारम् ऽअर्धदेवं देवानामधे^{१४}
 समीपे वर्तमानम् । यद्वा । देवानामर्धभूतम् ऽइन्द्रं ऽन इन्द्रमिव स्थितं पुत्रं दत्तवन्तः । ' यत्सर्वेषामर्ध-
 मिन्द्रः प्रति तस्मादिन्द्रो देवतानां भूयिष्ठभाक्तमः ' (तै. सं. ५. ४. ८. ३) इति तैत्तिरीयकम् ॥

पुरुकुत्सानी हि वामदाशद्व्येभिः रिन्द्रावरुणा नमोभिः ।

अथा राजानं त्रसदस्युमस्या वृत्रहणं ददथुर्धदेवम् ॥ ९ ॥

पुरुऽकुत्सानी । हि । वाम् । अदाशत् । द्व्येभिः । इन्द्रावरुणा । नमोऽभिः ।

अथ । राजानम् । त्रसदस्युम् । अस्याः । वृत्रहणम् । ददथुः । अर्धऽदेवम् ॥ ९ ॥

हे इन्द्रावरुणौ^{१५} ऽपुरुकुत्सानी पुरुकुत्सस्य पत्नी ऋषिप्रेरिना ऽवां युवाम् ऽअदाशत ऽहि
 अप्रीणयत्^{१६} खलु । ऽद्व्येभिः हविर्भिः ऽनमोभिः स्तुतिभिश्च । ऽअथ ऽराजानं ऽत्रसदस्युं
 ऽवृत्रहणम् ऽअर्धदेवम् उत्कलक्षणं पुत्रम् ऽअस्याः अस्यै पुरुकुत्सान्यै ऽददथुः दत्तवन्ताविति ॥

१. ख-ग-च-ण-भ-‘तं’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-प-भ-आवृत्रान् । ३. ख-ग-च-फ-
 स्यन्दनस्वभावान् मेघान् अप्सुतान्; ग-स-स्यन्दनस्वभावान् अप्सुतान्; प-सिन्धून्
 मेघान् अप्सुतान् । ४. ख-ग-त-भ-बन्धने स्थिते; ग-बन्धने स्थाने । ५. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-
 अराजकम्; न-म-अपि सा । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-पुरुकुत्सस्य । ७. ख-ग-च-ण-भ-प्रति° ।
 ८. ख-ग-च-ण-प-फ-दृचाविति; न-भ-स-दृचाविति । ९. ख-ग-च-ण-न-भ-स-च । १०. ख-ग-च-ण-
 प-फ-भ-‘उत्पादकाः’ नास्ति । ११. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-देवानां मध्ये । १२. च-फ-भ-
 इन्द्रावरुणा इन्द्रावरुणा । १३. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-स-प्रीणयति ।

राया वयं ससवांसो मदेम हव्येन देवा यवसेन गावः ।

तां धेनुमिन्द्रावरुणा युवं नो विश्वाहा धत्तमनपस्फुरन्तीम् ॥ १० ॥

राया । वयम् । ससऽवांसः । मदेम । हव्येन । देवाः । यवसेन । गावः ।

ताम् । धेनुम् । इन्द्रावरुणा । युवम् । नः । विश्वाहा । धत्तम् । अनपस्फुरन्तीम् ॥ १० ॥

राया धनेन मदेम ससवांसः युवां^१ संभकारः वयम् । हव्येन देवाः मोदन्तु^२ यवसेन च^३ गावः । तां धेनुं प्रीणयित्रीं रयि हे इन्द्रावरुणौ विश्वाहा विश्वस्य हन्तारौ युवं युवां नः अस्माकं धत्तं दत्तम् । कीदृशीम् । अनपस्फुरन्तीम् अनवहंसिताम् । यद्वा । विश्वाहेत्यव्ययम् । सर्वदेश्यर्थः ॥ ॥ १८ ॥

‘क उ श्रवत्’ इति सप्तर्वमेकादशं सूक्तम् । सुहोत्रपुत्रौ पुरुमीळहाजमीळहावृषी । त्रिष्टुप् छन्दः । अश्विनौ देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘क उ श्रवत्स पुरुमीळहाजमीळहौ सौहोत्रौ त्वाश्विनं हि’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोराश्विने क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दसीदमादिके द्वे सूक्ते । ‘धेनुः प्रत्नस्य क उ श्रवत्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितत्वात् ॥

क उ श्रवत्कतमो यज्ञियानां वन्दारु देवः कतमो जुषाते ।

कस्येमां देवीममृतैषु प्रेष्ठां हृदि श्रेषाम सुष्टुतिं सुहव्याम् ॥ १ ॥

कः । ऊँ इति । श्रवत् । कतमः । यज्ञियानाम् । वन्दारु । देवः । कतमः । जुषाते ।

कस्य । इमाम् । देवीम् । अमृतैषु । प्रेष्ठां । हृदि । श्रेषाम् । सुऽस्तुतिम् । सुहव्याम् ॥ १ ॥

यज्ञियानां यज्ञार्हाणां देवानां मध्ये क उ देवः श्रवत् शृणुयात् स्तुतिम् । कतमः देवः वन्दारु वन्दनशीलं स्तोत्रम् । कतमः देवः जुषाते सेवते । कस्य हृदि इमां प्रेष्ठां प्रियतरां देवीं द्योतमानां सुहव्यां शोभनान्नोपेतां शोभनैर्विभिर्युक्तां वा सुष्टुतिं शोभनां^४ स्तुतिम्^५ अमृतैषु मध्ये श्रेषाम् श्लेष्येम श्राययेम^६ वा । अश्विनावन्तरेण स्तुतेः को देवः स्वामी भवेदिति ॥

को मृळाति कतम आगमिष्ठो देवानाम् कतमः शंभविष्ठः ।

रथं कमाहुर्द्रवदश्वमाशुं यं सूर्यस्य दुहितावृणीत ॥ २ ॥

कः । मृळाति । कतमः । आऽगमिष्ठः । देवानाम् । ऊँ इति । कतमः । शम्भविष्ठः ।

रथम् । कम् । आहुः । द्रवत्स^७ अश्वम् । आशुम् । यम् । सूर्यस्य । दुहिता । अवृणीत ॥ २ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-हविषाम् ; न-‘युवां’ नास्ति । २. त-मोदन्ते । ३. ख-ग-न्व-ण-न-भ-स-‘च’ नास्ति । ४. ल-‘शोभनां स्तुति’ नास्ति । ५. त-‘श्राययेम’ नास्ति ।

१को १मृळाति को देवो मृडाति^१ सुखयेत् अस्मान् । १कतमः देवः १आगमिष्टः आगन्तुतमः अस्मच्छत्रं प्रति । १देवानाम् देवानां मध्ये १कतमः देवः १शंभविष्टः सुखस्य भावयितुतमः । एवमुक्तगुण-विशिष्टः को भवेत् अश्विनावन्तरेणेति भावः । १कं १रथं १द्रवदधमाशुम्^२ १आहुः ब्रुवते । १यं रथं १सूर्यस्य १दुहिता सूर्यस्य पत्नी १अवृणीत समभजत् । तं कं रथं वेगवन्तमाहुः ॥

१मक्षू हि १स्मा गच्छथ ईवतो द्यौनिन्द्रो न शक्तिं परितक्म्यायाम् ।

१दिव आजाता दिव्या सुपर्णा कया शचीनां भवथः शचिष्ठा ॥ ३ ॥

१मक्षू । हि । स्म । गच्छथः । ईवतः । द्यौन् । इन्द्रः । न । शक्तिम् । परितक्म्यायाम् ।

दिवः । आऽजाता । दिव्या । सुऽपर्णा । कया । शचीनाम् । भवथः । शचिष्ठा ॥ ३ ॥

१मक्षु शीघ्रम् । १हि १स्म इति पूरणौ । १ईवतः गमनवत आगामिनः १द्यौन् दिवसान् सुत्या-संबन्धिनः प्रति १गच्छथः । १इन्द्रः १शक्तिं १न स्वकीयां शक्तिं यथा १परितक्म्यायां रात्रावतीतायाम् । प्रदर्शयतीति शेषः । सुत्याहन्त्युषःकाले इन्द्रो यथा गच्छति तद्वत् युवामपि^३ गच्छतमित्यर्थः^३ । १दिवः द्युलोकात् १आजाता आगतौ १दिव्या दिवि भवौ १सुपर्णा शोभनगमनौ युवां १शचीनां युष्मत्संबन्धिनां कर्मणां शक्तीनां वा मध्ये १कया शच्या १शचिष्ठा शक्तिमत्तरौ शोभनकर्मवन्तौ वा १भवथः ॥

का वां भुदुपमातिः कया न आश्विना गमथो हूयमाना ।

को वां महश्चित्यजसो अभीके उरुष्यत माध्वी दस्त्रा न ऊती ॥ ४ ॥

का । वाम् । भूत् । उपऽमातिः । कया । नः । आ । अश्विना । गमथः । हूयमाना ।

कः । वाम् । महः । चित् । त्यजसः । अभीके ।

उरुष्यतम् । माध्वी इति । दस्त्रा । नः । ऊती ॥ ४ ॥

१वां युवयोः १का १उपमातिः । उप समीपे मातिर्मानं गुणानां परिच्छित्तिर्यस्यां सा स्तुतिः का १भूत् भवेत् । १कया स्तुत्या १हूयमाना^४ आहूयमानौ सन्तौ १नः अस्मान् १आ १गमथः आगच्छथः । १वां युवयोः १अभीके आसन्नप्रदेशे १महश्चित् महतः १त्यजसः । त्यज्यते परित्यज्यते सर्वैरिति त्यजः क्रोधः । तस्य सोढा १कः भवेत् । हे १माध्वी^५ मधुररसस्योदकस्य स्रष्टारौ हे १दस्त्रा शत्रूणामुपक्षपयितारौ अश्विनौ १नः अस्मान् १ऊती ऊत्था रक्षया^६ १उरुष्यतम् । रक्षाकर्मैतत् । रक्षतम् ॥

१. त-मृळाति मृलयेत् । २. त-ल-द्रवदधमाशुं च । ३. ख-ग-घ-च-ण-भ-युवामागच्छतमित्यर्थः । ४. ख-ण-फ-भ-हूयमाना हूयमानौ ; ग-च-हूयमाना हूयमानौ ; न-ल-स-हूयमानौ । ५. ग-च-ण-भ-माध्वी मधु । ६. ख-ग-घ-च-ण-त-प-रक्षणाय ; भ-ल-स-रक्षणया ।

उरु वां रथः परिं नक्षति घामा यत्समुद्रादभि वर्तते वाम् ।

मध्वा माध्वी मधु वां प्रुषायन्यत्सीं वां पृक्षो भुरजन्त पृक्षाः ॥ ५ ॥

उरु । वाम् । रथः । परिं । नक्षति । घाम् । आ । यत् । समुद्रात् । अभि । वर्तते । वाम् ।

मध्वा । माध्वी इति । मधु । वाम् । प्रुषायन् । यत् । सीम् । वाम् । पृक्षः । भुरजन्त । पृक्षाः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ ^१वां ^२रथः ^३घां ^४परि ^५शुलोकस्य परितः ^६उरु प्रभूतं ^७नक्षति गच्छति । ^८यत् यस्मात् ^९आ अवाक् ^{१०}समुद्रात् समुद्रवणसाधनादन्तरिक्षात् ^{११}वां प्रति ^{१२}अभि ^{१३}वर्तते आभिमुख्येन गच्छति । हे ^{१४}माध्वी उक्तलक्षणौ ^{१५}मध्वा मधुरेण पयसा ^{१६}मधु मधुरं सोमरसं ^{१७}प्रुषायन् सिञ्चन्त्यध्वयैवः । ^{१८}यत् यस्मात् ^{१९}सीं सर्वतः ^{२०}वां ^{२१}पृक्षः युवयोः सोमं ^{२२}पृक्षाः पृक्षा यवाः ^{२३}भुरजन्तं प्राप्नुवन्ति ^{२४}तस्मादभिवर्तते वामिति ॥

सिन्धुर्ह वां रसया सिञ्चदशान्वृणा वयोऽरुषासः परिं ग्मन् ।

तदू पु वामजिरं चेति यानं येन पती भवथः सूर्यायाः ॥ ६ ॥

सिन्धुः । ह । वाम् । रसया । सिञ्चत् । अश्वान् । वृणा । वयः । अरुषासः । परिं । ग्मन् ।

तत् । ऊँ इति । सु । वाम् । अजिरम् । चेति । यानम् । येन । पती इति । भवथः । सूर्यायाः ॥ ६ ॥

^१वां युवयोः ^२अश्वान् ^३सिन्धुः स्यन्दमानो मेघ उदकं वा ^४रसया रसेन ^५सिञ्चत् असेचयत् । ^६वृणा दीप्त्या ^७वयः पक्षिसदृशा वेतारः ^८वा अश्वः ^९अरुषासः आरोचमानाः सन्तः ^{१०}परि परितः ^{११}ग्मन् गच्छन्ति । ^{१२}वां ^{१३}यानं गमनसाधनं प्रसिद्धो रथः ^{१४}अजिरम् । क्षिप्रनामैतत् ^{१५}पु सुष्ठु ^{१६}चेति ज्ञायते । ^{१७}येन रथेन ^{१८}सूर्यायाः ^{१९}पती पालयितारौ बोधारौ ^{२०}भवथः सः ^{२१}रथश्चेतीति ॥

इहेह यद्वां समना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वाजरत्ना ।

उरुष्यते जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहेह । यत् । वाम् । समना । पपृक्षे । सा । इयम् । अस्मे इति । सुमतिः । वाजऽरत्ना ।

उरुष्यतम् । जरितारम् । युवम् । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ ^१यत् यस्मात् । यया वा ^२सुमत्या ^३इहेह अस्मिन्नेव यज्ञे ^४समना समानमनस्कौ । ^५सदृशविरथैः । तौ ^६वां ^७युवां ^८सुमत्या ^९पपृक्षे स्तुत्या संयोजयामि । ^{१०}सेयम् इदानीं क्रियमाणा

१. ख-ग-उक्तलक्षणौ मधुरस्य सोदकस्य स्रष्टारौ; च-ण-फ-उक्तलक्षणौ मधुरस्योदकस्य स्रष्टारौ; प-भ-मधुरसस्योदकस्य स्रष्टारौ । २. प-सोमरसं वां । ३. त-प्राप्नुवन्ति स्थिता भवन्ति; ल-प्राप्नुवन्ति मिश्रिता भवन्ति । ४. ख-ग-च-व-ण-न-भ-स-युवयोः नास्ति । ५. ख-प-फ-भ-दीप्ताः । ६. त-ल-वेतारः गन्तारः । ७. त-क्षिप्रम् । ८. च-तदु; फ-तदु सः । ९. ख-ग-च-ण-फ-भ-यत्... सुमत्या नास्ति । १०. ख-प-फ-भ-यत् यया सुमत्या ।

वसुमतिः शोभनस्तुतिः^१ अस्मे अस्माकमेव फलवती भवत्विति शेषः । हे वाजरत्ना रमणीयाञ्चौ ।
‘अञ्चं वै वाजः’ (श. ब्रा. ९. ३. ४. १) इति श्रुतेः । युवं युवां जरितारं^२ गरितारं^३ स्तोतारं
माम् उरुष्यतं रक्षतम् । हे नासत्या अश्विनौ कामः अरमदीयः युवद्विक्^४ ह युवामेव गच्छन्
श्रितः प्राप्तः ॥ १९ ॥

‘तं वां रथम्’ इति सप्तचं द्वादशं सूक्तम् । पुरुमीळाजमीळावेव ऋषी । त्रिष्टुप् छन्दः ।
अश्विनौ देवता । ‘तं वाम्’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनदस्योरुक्तो विनियोगः ॥

तं वां रथं वयमद्या हुवेम पृथुज्रयमश्विना संगतिं गोः ।

यः सूर्या वहति वन्धुरायुर्गिर्वाहसं पुरुतमं वसुयुम् ॥ १ ॥

तम् । वाम् । रथम् । वयम् । अद्य । हुवेम । पृथुऽज्रयम् । अश्विना । सम्ऽगतिम् । गोः ।

यः । सूर्याम् । वहति । वन्धुरऽयुः । गिर्वाहसम् । पुरुऽतमम् । वसुऽयुम् ॥ १ ॥

हे अश्विनौ^५ युवयोः रथं^६ वयं^७ स्तोतारः^८ अद्य सुत्याहनि हुवेम आह्वयामः । कीदृशं
तम्^९ । पृथुज्रयं प्रथितवेगं गोः^{१०} गवां संगतिं^{११} संगमयितारम् । यः रथः^{१२} सूर्यां वहति धारयति ।
वन्धुरयुः^{१३} रथे निवासाधारभूतः काष्ठो वन्धुरं तद्वान् । तं गिर्वाहसं गिरां स्तुतीनां वोढारं पुरुतमं
प्रभूततमं वसुयुं वसुमन्तम् ॥

युवं श्रियमश्विना देवता तां दिवो नपाता वनथः शचीभिः ।

युवोर्वपुर्भि पृक्षः सचन्ते वहन्ति यत्ककुहासो रथे वाम् ॥ २ ॥

युवम् । श्रियम् । अश्विना । देवता । ताम् । दिवः । नपाता । वनथः । शचीभिः ।

युवोः । वपुः । अभि । पृक्षः । सचन्ते । वहन्ति । यत् । ककुहासः । रथे । वाम् ॥ २ ॥

हे दिवो नपाता आदित्यस्य पुत्रस्थानीयौ छलोकस्य वा न पातयितारौ हे अश्विनौ युवं युवां
देवता देवते ॥ विभक्त्यव्ययः ॥ तां प्रसिद्धां श्रियं शचीभिः कर्मभिः शक्तिभिर्वा वनथः संभजेथे ।
यद्वा । वनतिर्दानार्थः । युवोः युवयोः वपुः शरीरं पृक्षः अन्नानि सोमलक्षणानि अभि सचन्ते
प्राप्नुवन्ति^{१४} यत् यदा रथे वां वहन्ति ककुहासः^{१५} महान्तोऽश्वाः । यद्वा । स्तुतयो वां युवां रथे
वहन्ति^{१६} ॥

१. त-शोभना स्तुतिः । २. ख-ग-ण-प-म-अवस्युवं रक्षणमिच्छन्तं जरितारम् । ३. त-गरितारं
नास्ति । ४. च-प-फ-अश्विना अश्विनौ । ५. ख-ग-न-भ-स-‘वयं’ नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-
‘तं’ नास्ति । ७. ख-ग-च-ण-भ-स-गोः संगतिम् ; न-गोः संगतिं गवाम् । ८. प-हे अश्विना ।
९. त-न-ल-स-‘प्राप्नुवन्ति’ नास्ति । १०. ख-ग-ण-ये ककुहास्ते ; च-भ-ये ककुहासः । ११. त-ल-
वहन्ति वाहयन्ति ।

को वामद्या करते रातहव्य ऊतये वा सुतपेयाय वाकैः ।

ऋतस्य वा वनुषे पूर्व्याय नमो येमानो अश्विना ववर्तत् ॥ ३ ॥

कः । वाम् । अद्य । करते । रातऽहव्यः । ऊतये । वा । सुतऽपेयाय । वा । अकैः ।

ऋतस्य । वा । वनुषे । पूर्व्याय । नमः । येमानः । अश्विना । आ । ववर्तत् ॥ ३ ॥

वक्रः यजमानः वअद्य ववां युवयोः वकरते कुर्यात् स्तुतिम् । वअकैः मन्त्रैः वरातहव्यः दत्तसोमः
वऊतये ववा रक्षणाय वा वसुतपेयाय सोमपानाय ववा । वऋतस्य उदकस्य यज्ञस्य ववा वपूर्व्याय
पुराणाय ववनुषे संभजनाय हे वअश्विना अश्विनौ^१ वनमो वयेमानः नमस्कारं कुर्वाणः कः वआ
वववर्तत् आवर्तयेत्^२ यज्ञं प्रति ॥

हिरण्ययेन पुरुभू रथेनेमं यज्ञं नासत्योप यातम् ।

पिबाथ इन्मधुनः सोम्यस्य दधथो रत्नं विधत्ते जनाय ॥ ४ ॥

हिरण्ययेन । पुरुभू इति पुरुऽभू । रथेन । इमम् । यज्ञम् । नासत्या । उप । यातम् ।

पिबाथः । इत् । मधुनः । सोम्यस्य । दधथः । रत्नम् । विधत्ते । जनाय ॥ ४ ॥

हे वपुरुभू बहु^३ भवन्तौ^३ नासत्यौ^४ वइमं वयज्ञं वहिरण्ययेन^५ वरथेन वउप वयातम् । वसोम्यस्य
सोमसंबन्धिनः वमधुनः मधुररसस्य ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ सोमरसं वपिबाथः पिबथः । वविधत्ते
परिचरते वजनाय मह्यं वरत्नं रमणीयं धनं वदधथः धारयथः । दधतेर्दानार्थस्य लेटि^६ रूपम्^७ ॥

आ नो यातं दिवो अच्छा पृथिव्या हिरण्ययेन सुवृता रथेन ।

मा वामन्ये नि यमन्देवयन्तः सं यददे नाभिः पूर्व्या वाम् ॥ ५ ॥

आ । नः । यातम् । दिवः । अच्छ । पृथिव्याः । हिरण्ययेन । सुऽवृता । रथेन ।

मा । वाम् । अन्ये । नि । यमन् । देवऽयन्तः । सम् । यत् । ददे । नाभिः । पूर्व्या । वाम् ॥ ५ ॥

वनः अस्मान् वअच्छ अभि प्राप्तुं वदिवः सुलोकात् वपृथिव्याः सकाशाद्वा^८ वआ वयातम् ।
केन साधनेन । वहिरण्ययेन हितरमणीयेन^९ वसुवृता शोभनावर्तनेन^९ वरथेन । ववां युवाम् वअन्ये
वदेवयन्तः देवौ युवामिच्छन्तो^{१०} यजमानाः^{१०} वमा वनि वयमन् नियमनं मा कुर्वन् । वयत् यस्मात्
वपूर्व्या पूर्वा^{११} इतरयष्टभ्यः पूर्वभाविनी वनाभिः बन्धिका स्तुतिः वसं वददे संब्रूति । तस्मादायातम् ॥

१. न-न-स-‘अश्विनौ’ नास्ति । २. त-अवर्तयत् । ३. त-बहुभवन्तौ । ४. च-प-फ-नासत्या
नासत्यौ । ५. ख-ग-हिरण्ययेन । ६. त-लोटे । ७. प-रूपम् । इत् पूरणः । ८. ग-सकाशाद्वा
अत्र । ९. प-रमणीयेन । १०. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-स-युवामिच्छमानाः ।

न नो रयिं पुरुवीरं बृहन्तं दत्ता मिमाथामुभयेष्वस्मे ।

नरो यद्वामश्विना स्तोममावन्त्सधस्तुतिमाजमीळ्हासो अगमन् ॥ ६ ॥

नु । नः । रयिम् । पुरुऽवीरम् । बृहन्तम् । दत्ता । मिमाथाम् । उभयेषु । अस्मे इति ।

नरः । यत् । वाम् । अश्विना । स्तोमम् । आवन् । सधस्तुतिम् । आजमीळ्हासः । अगमन् ॥ ६ ॥

१नु क्षिप्रं १नः अस्माकं १रयिं धनं १पुरुवीरं बहुपुत्रोपेतं १बृहन्तं महान्तं हे १दत्ता^१ अश्विनौ^१ १मिमाथां कुस्तम् । १उभयेषु पुरुमीळ्हाजमीळ्हेषु १अस्मे अस्मासु १यत् यदा १नरः नेतार ऋत्विजः पुरुमीळ्हसंबन्धिनः १वां युवयोः १स्तोमं स्तोत्रम् १आवन् अगमन् प्राप्ताः । तथा १सधस्तुतिं सहस्तुतिम् १आजमीळ्हासः अजमीळ्हसंबन्धिनोऽपि तैः सह १अगमन् अगमन् ॥

इहेह यद्वामसमना पपृक्षे सेयमस्मे सुमतिर्वाजरत्ना ।

उरुष्यतै जरितारं युवं ह श्रितः कामो नासत्या युवद्रिक् ॥ ७ ॥

इहऽइह । यत् । वाम् । समना । पपृक्षे । सा । इयम् । अस्मे इति । सुऽमतिः । वाजऽरत्ना ।

उरुष्यतम् । जरितारम् । युवम् । ह । श्रितः । कामः । नासत्या । युवद्रिक् ॥ ७ ॥

‘इहेह^२’ इति गतम्^२ ॥ २० ॥

‘एष स्य भानुः’ इति सप्तचं त्रयोदशं सूक्तम् । आदितः षट् जगत्यः सप्तमी त्रिष्टुप् । मण्डल-
द्रष्टा वामदेव ऋषिः । अश्विनौ देवता । ‘एष स्य त्रिष्टुबन्तम्’ इति ह्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विन-
शस्त्रयोजांगते छन्दसीदं शस्यम् । तथा च सूत्रितम्—‘अबोध्यमिर्जम् एष स्य भानुः’ (आश्व. श्रौ.
४. १५) इति ॥

एष स्य भानुरुदियति युज्यते रथः परिज्मा दिवो अस्य सानवि ।

पृक्षासो अस्मिन्मिथुना अधि त्रयो दृतिस्तुरीयो मधुनो वि रण्शते ॥ १ ॥

एषः । स्यः । भानुः । उत् । इयति । युज्यते । रथः । परिज्मा । दिवः । अस्य । सानवि ।

पृक्षासः । अस्मिन् । मिथुनाः । अधि । त्रयः । दृतिः । तुरीयः । मधुनः । वि । रण्शते ॥ १ ॥

१एषः पुरतो दृश्यमानः १स्यः सः १भानुः दीप्तिमानादित्यः १उदियति ऊर्ध्वं गच्छति । पुरस्तात्
१रथः च युवयोः संबन्धी १परिज्मा परितो गन्ता १अस्य १दिवः द्योतमानस्यादित्यस्य १सानवि^३ सानौ

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-हे दत्ता दत्तौ उपक्षपयितारावश्विनौ; प-दत्ता शत्रूणां रक्षयितारौ (उपक्षपयितारौ)
अश्विना अश्विनौ । २. ण-इहेहेति पूर्ववत् व्याख्याता; त-न-व्याख्यातेयम्; प-पुस्तकेऽस्य मन्त्रस्य
संपूर्ण भाष्यं वर्तते । ३. ख-ग-च-ण-भ-सानवि युज्यते ।

समुच्छ्रितप्रदेशे उदियतीति विरप्ताते^१ इति वा संबन्धनीयम् । ऽअस्मिन् रथे ऽअधि उपरिभागे
 ऽमिथुनाः मिथुनीभूताः ऽत्रयः त्रिविधाः^२ ऽपृक्षासः अन्नानि । त्रेधा विहितं चान्नम् । 'इदमन्नमशनं
 पानं खादश्च' इति हि श्रुतम्^३ । त्रिविधं पदार्थेषु मिथुनशब्दः तैत्तिरीयेषु^४ दृश्यते—'माता पिता पुत्र-
 स्तदेव तन्मिथुनम्' इति । ऽदतिस्तुरीयः । रसद्रव्याधारः पदार्थश्चर्ममयो दतिरित्युच्यते । ऽमधुनः
 सोमरसस्य संबन्धी मधुपूर्णश्चतुर्थः ऽवि ऽरप्ताते विविधं राजते ॥

उद्धां पृक्षासो मधुमन्त ईरते रथा अश्वास उषसो व्युष्टिषु ।

अपोर्णुवन्तस्तम आ परीवृतं स्वर्णं शुक्रं तन्वन्त आ रजः ॥ २ ॥

उत् । वाम् । पृक्षासः । मधुमन्तः । ईरते । रथाः । अश्वासः । उषसः । विऽउष्टिषु ।

अपऽऊर्णुवन्तः । तमः । आ । परिऽवृतम् । स्वः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ॥ २ ॥

पृक्षासः पृक्षास्त्रिविधान्वन्तः ऽमधुमन्तः सोमरसोपेताः ऽअश्वासः अश्वयुक्ताः ऽवां युवयोः
 ऽरथाः । यद्वा । मधुमन्तः पृक्षा रथा अश्वासोऽश्वाः ऽउषसो व्युष्टिषु व्युच्छन्नेषु^५ सत्सु ऽउत् ईरते
 उन्मुखं गच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । ऽपरीवृतं परितो व्याप्तं ऽतमः ऽआ सर्वतः ऽअपोर्णुवन्तः अपाकुर्वन्तः
 ऽस्वर्णं आदित्य इव ऽशुक्रं दीप्तं ऽरजः तेजश्च ऽतन्वन्तः । आकारश्चार्थः । यद्वा । रजोऽन्तरिक्षं शुक्रं
 दीप्तं तन्वन्तः ॥

मध्वः पिबतं मधुपेभिरासमिरुत प्रियं मधुने युञ्जाथां रथम् ।

आ वर्तनि मधुना जिन्वथस्पथो दतिं वहेथे मधुमन्तमश्विना ॥ ३ ॥

मध्वः । पिबतम् । मधुपेभिः । आसभिः । उत । प्रियम् । मधुने । युञ्जाथाम् । रथम् ।

आ । वर्तनिम् । मधुना । जिन्वथः । पथः । दतिम् । वहेथे इति । मधुमन्तम् । अश्विना ॥ ३ ॥

मध्वः मधुरं सोमरसं ऽमधुपेभिः सोमपानाहैः ऽआसभिः आस्यैः ऽपिबतम् । ऽउत अपि च
 ऽप्रियं ऽरथं ऽमधुने मधुलाभाय ऽयुञ्जाथाम् अश्वैर्युक्तं कुरुतम् । ऽवर्तनि यजमानगृहम् आ^६ गच्छत-
 मिति शेषः । ऽपथः गमनमार्गान् ऽमधुना ऽजिन्वथः प्रीणयतम् । यद्वैकं वाक्यम् । पथो वर्तनिमाकाशं
 जिन्वथः । ऽदतिं ऽमधुमन्तं हे ऽअश्विना^६ ऽवहेथे धारयथः ॥

१. ल-वा रप्ताते । २. ख-ग-च-ण-त्रिविधाः मिथुनं त्रेधा विहितं पात्र इदमन्नमशनम्, त-त्रिविधाः
 विहितं वा इदमन्नमशनं पानं खादथेति हि श्रुतम्; भ-ल-स-त्रिविधाः त्रेधाः (स- 'त्रेधाः' नास्ति)
 त्रेधा विहितं (ब- 'विहितं पात्रम्') वा इदमन्नमशनं पानं खादथेति (स-खादथेति) हि श्रुतिः । ३. त-
 तैत्तिरीये । ४. ख-म-च-ण-भ-व्युच्छितेषु । ५. ख-ग-च-ण-भ-स- 'आ' नास्ति । ६. म-
 अश्विना अश्विनौ ।

हंसासो ये वां मधुमन्तो अस्त्रिधो हिरण्यपर्णा उहुव उषर्बुधः ।

उदग्रतो मन्दिनो मन्दिनिस्पृशो मध्वो न मक्षः सर्वनानि गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासः । ये । वाम् । मधुमन्तः । अस्त्रिधः । हिरण्यपर्णाः । उहुवः । उषः । बुधः ।

उदग्रतः । मन्दिनः । मन्दिनिस्पृशः । मध्वः । न । मक्षः । सर्वनानि । गच्छथः ॥ ४ ॥

हंसासः अध्वनि शीघ्रं गन्तारः । मधुमन्तः माधुर्योपिताः । अस्त्रिधः अद्रोग्धारः । हिरण्यपर्णाः हितरमणीयपर्णाः । उहुवः वोदारः । उषर्बुधः उषसि बुध्यमानाः । उदग्रतः उदकस्य प्लावयितारः । मन्दिनः^१ हर्षयितारः^२ । मन्दिनिस्पृशः मन्दिनं सोमं स्पृशन्तः । इरथलक्षणाः^३ अश्वा । ये सन्ति तैरश्वैः । मध्वो न मध्विव^४ । मक्षः मक्षिकाः । सर्वनानि अस्मदीयानि । गच्छथः ॥

स्वध्वरासो मधुमन्तो अग्रय उस्त्रा जरन्ते प्रति वस्तोरश्विना ।

यन्निक्तहस्तस्तराणिविचक्षणः सोमं सुषाव मधुमन्तमद्रिभिः ॥ ५ ॥

सुअध्वरासः । मधुमन्तः । अग्रयः । उस्त्रा । जरन्ते । प्रति । वस्तोः । अश्विना ।

यत् । निक्तहस्तः । तराणिः । विचक्षणः । सोमम् । सुषाव । मधुमन्तम् । अद्रिभिः ॥ ५ ॥

स्वध्वरासः शोभनयागसाधनाः । मधुमन्तः होतव्यसोमवन्तः । अग्रयः गार्हपत्यादयः । उस्त्रा सह^५ निवसन्तावश्विनौ । प्रति । वस्तोः अन्वहमुषःकाले । जरन्ते स्तुवन्ति । यत् यदा । यन्निक्तहस्तः समन्त्रेणोदकेन शोधितहस्तः । तराणिः कर्मणस्तारयिता । विचक्षणः विविधं^६ द्रष्टा^७ अध्वर्युः । सोमं मधुमन्तम् । अद्रिभिः ग्रावभिः । सुषाव अभिषुतवान् । तदा तेऽग्रयः स्तुवन्ति तस्मादागच्छतमित्यर्थः ॥

आकेनिपासो अहभिर्दविध्वतः स्वर्णं शुक्रं तन्वन्त आ रजः ।

सूरश्चिदश्वान्युयुजान ईयते विश्वाँ अनु स्वधया चेतथस्पथः ॥ ६ ॥

आकेनिपासः । अहभिः । दविध्वतः । स्वः । न । शुक्रम् । तन्वन्तः । आ । रजः ।

सूरः । चित् । अश्वान् । युयुजानः । ईयते । विश्वान् । अनु । स्वधया । चेतथः । पथः ॥ ६ ॥

आकेनिपासः । आकेनितिके निपतन्तीत्याकेनिपा रश्मयः । ते^८ च^९ । अहभिः अहोभिः^{१०} । दविध्वतः कम्पयन्तो ध्वंसयन्तः^{११} वा तमांसि । स्वर्न आदित्य इव । शुक्रं दीप्तं । रजः । आ

१. ख-ग-च-ण-‘मन्दिनः हर्षयितारः’ नास्ति । २. त-उक्तलक्षणाः । ३. त-मधुमिव ।

४. ख-ग-सदसि; च-प-फ-भ-सदसि; ण-भ-सदीप्ति । ५. ख-ग-च-ण-फ-भ-विविधद्रष्टा । ६. फ-तथा ।

७. त-ल-प्रकाशप्रसिद्धैरहोभिर्वा । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ध्वंसयन्तः’ नास्ति ।

१ तन्वन्तः भवन्त्यश्विनोरश्वाः २ सूरश्चित् सूर्यश्च ३ अश्वान्ययुजानः योजयन् ४ ईयते गच्छति । हे अश्विनौ ५ युवां ६ विश्वान् ७ पथः आगमनमार्गानुक्रमेण ८ स्वधया अन्नेन सोमलक्षणेन ९ चेतयथः चेतयथः प्रज्ञापयथः ॥

प्र वामचोचमश्विना धियुंधा रथः स्वश्वो अजरो यो अस्ति ।

येन सद्यः परि रजांसि याथो हविष्मन्तं तरणिं भोजमच्छ ॥ ७ ॥

प्र । वाम् । अचोचम् । अश्विना । धियुंधाः । रथः । सुऽअश्वः । अजरः । यः । अस्ति ।

येन । सद्यः । परि । रजांसि । याथः । हविष्मन्तम् । तरणिम् । भोजम् । अच्छ ॥ ७ ॥

१ धियुंधाः कर्मणां धारकोऽहम् हे २ अश्विना ३ वामं ४ प्र ५ अचोचं प्रवर्षामि स्तौमि । ६ स्वश्वः ७ अजरः अजीर्णो नित्यनूतनोऽजरयिता वा ८ रथः ९ यः १० अस्ति । ११ येन रथेन १२ सद्यः तदानीमेव १३ रजांसि लोकान् १४ परि १५ याथः १६ तेन रथेन १७ हविष्मन्तं सोमादिहविर्युक्तं १८ तरणिं तारकं शीघ्रगामिनं १९ भोजं भोजयितारमस्मद्यागम् २० अच्छ प्राप्तुम् । आगच्छतमिति शेषः ॥ २१ ॥ २२ ॥

पञ्चमेऽनुवाके त्रयोदश सूक्तानि । तत्र 'अग्रं पिब' इति सप्तचं प्रथमं सूक्तं वामदेवस्यापि गायत्रम् । कृत्स्नम् इन्द्रवायुदेवताकम् आद्या केवलवायव्या १ । तथा चानुक्रान्तम्—'अग्रं वायव्या-द्यैन्द्रवायवं तु गायत्रम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्ये द्वे ऐन्द्रवायवग्रहस्य याज्ये । तथा च सूत्रितम्—'अग्रं पिबा मधूनामिति याज्ये अनवानम्' (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति ॥

अग्रं पिबा मधूनां सुतं वायो दिविष्टिषु । त्वं हि पूर्वपा असि ॥ १ ॥

अग्रम् । पिब । मधूनाम् । सुतम् । वायो इति । दिविष्टिषु ।

त्वम् । हि । पूर्वपाः । असि ॥ १ ॥

हे १ वायो त्वम् २ अग्रम् इन्द्रादिभ्यः पूर्वं ३ मधूनां मधुरसानां सोमानां संबन्धिनं ४ सुतम् अभिषुतं रसं ५ पिब । कुत्रेति तदुच्यते । ६ दिविष्टिषु दिवः स्वर्गस्य प्रापकेषु यज्ञेषु । यद्वा । अस्माकं दिवः स्वर्गस्यैषणेषु निमित्तेषु । ७ त्वं ८ हि त्वं खलु ९ पूर्वपा १० असि । हिशब्दः 'देव दधिषे पूर्वपेयम्' (ऋ. सं. ७. ९२. १) इत्यादिमन्त्रान्तरप्रसिद्धितोत्तमार्थः । वायोरग्रपानं 'देवा वै सोमस्य राज्ञोऽग्रपेये न समपादयन्नहं प्रथमः पिबेयम्' (ऐ. ब्रा. २. २५) इत्यादिब्राह्मणे स्पष्टमाश्रितम् । तत्र हि वायुराजि प्रथमं धावित्वाग्रपानं लब्धवान् ॥

शतेना नो अभिष्टिभिर्नियुत्वाँ इन्द्रसारथिः । वायो सुतस्य तृम्पतम् ॥ २ ॥

शतेन । नः । अभिष्टिभिः । नियुत्वाँ । इन्द्रसारथिः । वायो इति । सुतस्य । तृम्पतम् ॥ २ ॥

१. प-अश्विना अश्विनौ । २. त-प-अश्विना अश्विनौ । ३. ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ-स्वश्वः सुष्टु अश्वः । ४. प-याथः परितो गच्छथः । ५. त-अभिप्राप्तुम् । ६. त-कृत्स्नं सूक्तम् । ७. त-केवला वायव्या ।

हे ^१वायो ^२नियुत्वान् नियुज्जिस्तद्वान् ^३इन्द्रसारथिः इन्द्रसहायः सन् त्वं ^४शतेन अपरिमितैः
^५अभिष्टिभिः अभित एषणीयैः कामैर्निमित्तभूतैरागच्छेति शेषः । आगत्य च ^६सुतस्य सुतमभिषुतं ^७नः^८
 अस्मदीयं^९ सोमं ^{१०}तृप्तं पिबतं स्वमिन्द्रश्च । इन्द्रस्य साहित्यं ब्राह्मणे एवोक्तं—‘तत्तुरीय-
 भाग्निन्द्रोऽभवत्त्रिभागवायुः’ इति, ‘तुरीये हव संग्रहीतारो वदन्तेऽमुनैवानूकाशेन यदद इन्द्रः सारथि-
 रिव भूवोदजयत्’ (ऐ. ब्रा. २. २५) इति वा ॥

आ वाँ सहस्रं हरय इन्द्रवायु अभि प्रयः । वहन्तु सोमपीतये ॥ ३ ॥

आ । वा॒म् । सह॑स्रम् । हर॑यः । इन्द्र॑वायु इति । अ॒भि । प्र॑यः । वह॑न्तु । सोम॑पीतये ॥ ३ ॥

हे ^१इन्द्रवायु ^२वां युवां ^३सहस्रं ^४हरयः सहस्रसंख्याका अश्वाः ^५प्रयः अन्नं प्रति त्वरयन्तः
 सन्ति । अत्र हरिशब्दोऽश्वसामान्यवचनः । ते ^६सोमपीतये^७ ^८आ ^९वहन्तु ॥

रथं हिरण्यवन्धुरमिन्द्रवायु स्वध्वरम् । आ हि स्थार्थो दिविस्पृशम् ॥ ४ ॥

रथ॑म् । हिर॑ण्यऽवन्धुरम् । इन्द्र॑वायु इति । सु॒ऽअ॒ध्व॒रम् । आ । हि । स्था॑र्यः । दि॒वि॒ऽस्पृ॑शम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्रवायु ^२हिरण्यवन्धुरं हिरण्यमयनिवासाधारकाद्योपेतं ^३दिविस्पृशं सुलोकस्पृशिनं ^४स्वध्वरं
 शोभनाध्वरवन्तं^५ ^६रथम् ^७आ ^८स्थार्थः ^९हि आस्थितौ^{१०} खलु । यस्मादेवं तस्मादागच्छतमिस्यर्थः ।
 स्वध्वरं प्रत्यास्थार्थ इति वा व्याख्येयम् ॥

‘रथेन पृथु’ इत्यादिकस्तृचो दशरात्रे पञ्चमेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवो द्वितीयः । सूत्रितं
 च—‘रथेन पृथुपाजसा बहवः सूरचक्षसः’ (आश्व. श्रौ. ७. १२) इति ॥

रथेन पृथुपाजसा दाश्वासमुप गच्छतम् । इन्द्रवायु इहा गतम् ॥ ५ ॥

रथे॑न । पृथु॑ऽपाजसा । दा॒श्वा॑सम् । उप । ग॒च्छ॒तम् । इन्द्र॑वायु इति । इ॒ह । आ । ग॒तम् ॥ ५ ॥

हे ^१इन्द्रवायु ^२पृथुपाजसा प्रभूतबलेन ^३रथेन ^४दाश्वासं दातारं यजमानम् ^५उप ^६गच्छतम् ।
 तदर्थम् ^७इह अस्मिन् यज्ञे ^८आ ^९गतम्^{१०} आगच्छतम् ॥

इन्द्रवायु अयं सुतस्तं देवेभिः सजोषसा । पिबतं दाशुषो गृहे ॥ ६ ॥

इन्द्र॑वायु इति । अ॒यम् । सु॒तः । तम् । दे॒वेभिः । स॒जो॑षसा । पि॒ब॒तम् । दा॒शुषः । गृ॒हे ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्रवायु ^२अयं सोमः ^३सुतः अभिषुतः । ^४तं सोमं ^५देवेभिः देवैः ^६सजोषसा समानप्रीतौ^७
^८दाशुषः हविर्दातुः ^९गृहे यागशालायां ^{१०}पिबतम् ॥

१. ख-ग-ण-न-भ-ल-स-‘नः अस्मदीयं’ नास्ति । २. त-सोमपीतये पानाय; प-सोमपीतये पानाय
 अभि । ३. प-शोभनयज्ञवन्तम् । ४. ख-ग-च-ण-भ-स्थितौ । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘आ
 गते’ नास्ति । ६. ल-समानप्रीतौ सन्तौ ।

इह प्रयाणमस्तु वामिन्द्रवायू विमोचनम् । इह वां सोमपीतये ॥ ७ ॥

इह । प्रऽयानम् । अस्तु । वाम् । इन्द्रवायू इति । विऽमोचनम् । इह । वाम् । सोमऽपीतये ॥ ७ ॥

हे 'इन्द्रवायू' वां युवयोः 'इह अस्मिन् यज्ञे' प्रयाणं गमनम् 'अस्तु' । 'इह अस्मिन्नेव यज्ञे' 'वां' 'सोमपीतये' 'विमोचनम्' अश्वानाम् अस्तु । पर्यवसानत एकार्थत्वेऽप्यादरार्थत्वादविरोधः ॥ ॥ २२ ॥

'वायो शुक्रः' इति चतुर्थं द्वितीयं सूक्तमानुष्टुभं वामदेवस्यार्षम् 'इन्द्रवायवम्' आद्या केवल-
वायव्या । अत्रानुक्रमणिका—'वायो चतुष्कमाद्या वायव्यानुष्टुभं तु' इति । सूक्तविनियोगो
लैङ्गिकः । आद्या दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचे प्रथमा । 'वायो शुक्रो अयामि ते
विहि होत्रा अवीताः' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति सूत्रितम् ॥

वायो शुक्रो अयामि ते मध्वो अग्रं दिविष्टिषु ।

आ याहि सोमपीतये स्पाहो देव नियुत्वता ॥ १ ॥

वायो इति । शुक्रः । अयामि । ते । मध्वः । अग्रम् । दिविष्टिषु ।

आ । याहि । सोमऽपीतये । स्पाहः । देव । नियुत्वता ॥ १ ॥

हे 'वायो' 'ते' तुभ्यं 'शुक्रः' व्रतचर्यादिना दीप्तोऽहं 'मध्वः' मधुरं सोमरसम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥
'अग्रम्' इतरेभ्यः पूर्वम् 'अयामि' आययामि ॥ अयतिरन्तर्भावितण्यर्थः ॥ किमर्थम् । 'दिविष्टिषु' दिवो
द्युलोकस्थेषणेषु सत्सु हे 'देव' वायो 'स्पाहः' स्पृहणीयस्त्वं 'नियुत्वता' 'नियुत्' वायोः प्रतिनियतोऽश्वः ।
तेन साधनेन 'आ' 'याहि' 'सोमपीतये' सोमपानाय ॥

'इन्द्रश्च' इत्यादिस्तृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहन्त्यैन्द्रवायवो द्वितीयः । सूत्रितं च—'इन्द्रश्च वायवेषां
सोमानामा चिकितान सुकृत्' (आ. श्रौ. ७. ११) इति ॥

इन्द्रश्च वायवेषां सोमानां पीतिमर्हथः ।

युवां हि यन्तीन्द्रवो निम्नमापो न सध्यक् ॥ २ ॥

इन्द्रः । च । वायो इति । एषाम् । सोमानाम् । पीतिम् । अर्हथः ।

युवाम् । हि । यन्ति । इन्द्रवः । निम्नम् । आपः । न । सध्यक् ॥ २ ॥

हे 'वायो' त्वम् 'इन्द्रश्च' 'एषां' गृहीतानां 'सोमानां' 'पीतिं' पानम् 'अर्हथः' । 'युवां' 'हि' खलु
'इन्द्रवः' सोमाः 'यन्ति' प्राप्नुवन्ति । 'निम्नं' खातप्रदेशम् । 'आपो' 'न' 'सध्यक्' उदकानि यथा सहैव
गच्छन्ति तद्वत् सर्वे सोमा युवां हि यन्ति ॥

१. ल-वां युवाम् । २. त-सूक्तं वामदेवस्यार्षमानुष्टुभम् । ३. त-ख-ग-च-ण-त-न-स-चतुष्कमानुष्टु-
भमाद्या वायव्या । ४. त-प्रापयामि; प-आगच्छामि । ५. न-नीचं प्रदेशम्; ल-खातं प्रदेशम् ।

वायुविन्द्रश्च शुष्मिणा सरथं शवसस्पती ।

नियुत्वंन्ता न ऊतय आ यातं सोमपीतये ॥ ३ ॥

वायो इति । इन्द्रः । च । शुष्मिणा । सरथम् । शवसः । पती इति ।

नियुत्वंन्ता । नः । ऊतये । आ । यातम् । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे वायो त्वम् । इन्द्रश्च हे शवसस्पती बलस्य पती । शुष्मिणा बलवन्तौ । नियुत्वंन्ता नियुत्सं-
ज्जाश्ववन्तौ युवां सरथं समानमेव रथमारुह्येति शेषः । न ऊतये रक्षणाय । सोमपीतये सोमपानायात्र
आ यातम् आगच्छतम् । यद्वा । सरथमधितिष्ठतम् आरुह्य चायातमिति च वाक्यद्वयम् ॥

या वां सन्ति पुरुस्पृहो नियुतो दाशुषे नरा ।

अस्मे ता यज्ञवाहसेन्द्रवायू नि यच्छतम् ॥ ४ ॥

याः । वां । सन्ति । पुरुस्पृहः । नियुतः । दाशुषे । नरा ।

अस्मे इति । ताः । यज्ञवाहसा । इन्द्रवायू इति । नि । यच्छतम् ॥ ४ ॥

हे नरा नेतारौ हे यज्ञवाहसा यज्ञवाहकौ । इन्द्रवायू याः पुरुस्पृहः बहुभिः स्पृहणीयाः
नियुतः सन्ति । अस्मे अस्मभ्यं दाशुषे हविर्देत्तवते यजमानाय मदर्थं । ताः नियुतः नि
यच्छतम् ॥ ॥ २३ ॥

‘विहि होत्राः’ इति पञ्चमं तृतीयं सूक्तं वामदेव्यं वायव्यम् । अत्रानुक्रमणिका—‘विहि पञ्च
वायव्यम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्यां दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्य
द्वितीया । तथा च सूत्रितं—‘विहि होत्रा अवीता वायो शतं हरीणाम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

विहि होत्रा अवीता विपो न रायो अर्यः ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ १ ॥

विहि । होत्राः । अवीताः । विपः । न । रायः । अर्यः ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ १ ॥

हे वायो विहि वीहि भक्षय । होत्राः होमसाधिकाः सोमाहुतीः अवीताः अन्यैः पूर्वमभ-
क्षिताः । विपो न शत्रूणां वेपयिता राजेव । किंच अर्यः स्तोतुर्मम रायः धनानि । संपादयेति शेषः ।
हे वायो चन्द्रेण आह्लादकेन रथेन आ याहि सुतस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥

निर्युवाणो अशस्तीनिर्युत्वाँ इन्द्रसारथिः ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ २ ॥

निःऽयुवानः । अशस्तीः । निर्युत्वान् । इन्द्रऽसारथिः ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ २ ॥

हे वायो स्वम् अशस्तीः अभिशस्तीः निर्युवाणः निःशेषेण नियोजयन् निर्युत्वान्
निर्युत्संज्ञकाश्वान् इन्द्रसारथिः इन्द्रसहायः सन् आ याहि ॥

अनु कृष्णे वसुधिते येमाते विश्वपेशसा ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ ३ ॥

अनु । कृष्णे इति । वसुधिते इति वसुधिति । येमाते इति । विश्वऽपेशसा ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ ३ ॥

कृष्णे कृष्णवर्णे वसुधिते वसूनां धात्र्यौ विश्वपेशसा विश्वरूपे द्यावापृथिव्यौ वाम अनु
येमाते अनुगच्छतः ॥

वहन्तु त्वा मनोयुजो युक्तासो नवतिर्नव ।

वायवा चन्द्रेण रथेन याहि सुतस्य पीतये ॥ ४ ॥

वहन्तु । त्वा । मनःऽयुजः । युक्तासः । नवतिः । नव ।

वायो इति । आ । चन्द्रेण । रथेन । याहि । सुतस्य । पीतये ॥ ४ ॥

हे वायो त्वा त्वा मनोयुजः मनःसमानगतयः युक्तासः परस्परसंयुक्ताः नवतिर्नव
नवोत्तरनवतिसंख्याका अश्वाः वहन्तु धारयन्तु ॥

‘वायो शतम्’ इति पञ्चमी पूर्वोक्त एव तृचे तृतीया । सूत्रं पूर्वमेवोक्तम् ॥

वायो शतं हरीणां युवस्व पोष्याणाम् ।

उत वा ते सहस्रिणो रथ आ यातु पाजसा ॥ ५ ॥

वायो इति । शतम् । हरीणाम् । युवस्व । पोष्याणाम् ।

उत । वा । ते । सहस्रिणः । रथः । आ । यातु । पाजसा ॥ ५ ॥

हे ववायो त्वं पोष्याणां पोषणीयानां वहरीणां वृक्षतं युवस्व योजय रथे । उत ववा
अपि च वते सहस्रिणः सहस्रसंख्यापूरका अश्वाः । तैर्युक्तः वरथः पाजसा बलेन वा वयातु
आगच्छतु ॥ २४ ॥

‘इदं वामास्ये’ इति षट्त्वं चतुर्थं सुक्तं वामदेवस्यार्षं गायत्रमैन्द्राबार्हस्पत्यम् । अत्रानुक्रम-
णिका—‘इदं वां षळैन्द्राबार्हस्पत्यं गायत्रम्’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

इदं वामास्ये हविः प्रियमिन्द्राबृहस्पती । उक्थं मदश्च शस्यते ॥ १ ॥

इदम् । वाम् । आस्ये । हविः । प्रियम् । इन्द्राबृहस्पती इति ।

उक्थम् । मदः । च । शस्यते ॥ १ ॥

हे इन्द्राबृहस्पती वामास्ये इदं प्रियं हविः सोमरूपम् । प्रक्षिपामीति शेषः । उक्थं शस्त्रं
च मदः मदजनकं शस्यते ॥

अयं वां परि पिच्यते सोम इन्द्राबृहस्पती । चारुमदाय पीतये ॥ २ ॥

अयम् । वाम् । परि । सिच्यते । सोमः । इन्द्राबृहस्पती इति । चारुः । मदाय । पीतये ॥ २ ॥

हे इन्द्राबृहस्पती वाम् आस्ये चारुः शोभनः अयं सोमः परि पिच्यते परितो दीयते ।
मदाय हर्षाय पीतये पानाय च ॥

ऐन्द्राबार्हस्पत्यायामिष्टौ प्रधानस्य ‘आ न इन्द्रा’ इति तृतीयानुवाक्या उत्तरा याज्या ।
सूत्रितं च—‘आ न इन्द्राबृहस्पती अस्मे इन्द्राबृहस्पती’ (आश्व. श्रौ. २. ११) इति ॥

आ न इन्द्राबृहस्पती गृहमिन्द्रश्च गच्छतम् । सोमपा सोमपीतये ॥ ३ ॥

आ । नः । इन्द्राबृहस्पती इति । गृहम् । इन्द्रः । च । गच्छतम् । सोमपा । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे इन्द्राबृहस्पती । अथ विविच्योच्यते । हे बृहस्पते त्वं च इन्द्रश्च सोमपा सोमपौ युवां
सोमपीतये सोमपानाय नः गृहम् अस्मद्यागसंबन्धिं वा गच्छतम् ॥

अस्मे इन्द्राबृहस्पती रयिं धत्तं शतग्विनम् । अश्वावन्तं सहस्रिणम् ॥ ४ ॥

अस्मे इति । इन्द्राबृहस्पती इति । रयिम् । धत्तम् । शतग्विनम् ।

अश्वावन्तम् । सहस्रिणम् ॥ ४ ॥

अस्या विनियोगः पूर्वमन्त्रेण सहोक्तः । हे ^१इन्द्राबृहस्पती ^२अस्मे अस्मभ्यं ^३वर्यं धनं ^४धत्तम् । कीदृशं रथिम् । ^५शतम्विनं शतसंख्याकाभिर्गोभिर्युक्तम् ^६अश्वान्तम् अश्ववन्तं ^७सहस्रिणं सहस्र-संख्यायुक्तम् ॥

इन्द्राबृहस्पती वयं सुते गीर्भिर्हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ५ ॥

इन्द्राबृहस्पती इति । वयम् । सुते । गीःऽभिः । हवामहे । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ५ ॥

^१सुते^२ सोमेऽभिषुते ^३गीर्भिः स्तुतिभिः । शिष्टं^४ गतम्^५ ॥

सोममिन्द्राबृहस्पती पिबतं दाशुषो गृहे । मादयेथां तदोक्सा ॥ ६ ॥

सोमम् । इन्द्राबृहस्पती इति । पिबतम् । दाशुषः । गृहे । मादयेथाम् । तत्ऽओक्सा ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्राबृहस्पती^२ युवां^३ ^४दाशुषः हविर्दातुर्यजमानस्य ^५गृहे ^६तदोक्सा । तदेव यजमानगृहमोको निवासस्थानं ययोस्तौ । तादृशौ सन्तौ ^७सोमं ^८पिबतम् । पीत्वा च ^९मादयेथाम् इति ॥ ॥ २५ ॥

‘यस्तस्तम्भ’ इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तं वामदेवस्यार्षं त्रैष्टुभम् । दशमी जगती । दशम्येकादश्याविन्द्राबृहस्पतिदेवताके शिष्टा नव बार्हस्पत्यः^१ । अत्रानुक्रमणिका—‘यस्तस्तम्भैकादश बार्हस्पत्यमन्ये ऐन्द्रौ चोपास्या जगती’ । आभिषुविकेष्वथेषु तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोमवृद्धाविदं सूक्तमावापार्थम् । तथा च सूत्रं—‘यस्तस्तम्भ यो अद्रिभित्’ (आश्व. श्रौ. ७. ९) इति । आद्ये बृहस्पतिसवे^२ मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सूक्तमुखीये । सूत्रितं च—‘यस्तस्तम्भ धुनेतय इति सूक्तमुखीये’ (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तान्बृहस्पतिस्त्रिषधस्थो रवेण ।

तं प्रत्नास ऋषयो दीध्यानाः पुरो विप्रा दधिरे मन्द्रजिह्वम् ॥ १ ॥

यः । तस्तम्भ । सहसा । वि । ज्मः । अन्तान् । बृहस्पतिः । त्रिऽसधस्थः । रवेण ।

तम् । प्रत्नासः । ऋषयः । दीध्यानाः । पुरः । विप्राः । दधिरे । मन्द्रजिह्वम् ॥ १ ॥

यः ^१बृहस्पतिः बृहतो देवस्य^२ यज्ञस्य वा पालयिता देवः ^३सहसा बलेन ^४ज्मः पृथिव्याः ^५अन्तान् । दश दिश इत्यर्थः । तान् ^६वि ^७तस्तम्भ विविधं स्तम्भितवान् नियमितवान् । ^८त्रिषधस्थः त्रिषु स्थानेषु वर्तमानः ^९रवेण एवं तिष्ठतेत्यनेन शब्देन ^{१०}तं देवं ^{११}प्रत्नासः पुराणाः ^{१२}ऋषयः अतीन्द्रियद्रष्टारः ^{१३}दीध्यानाः दीप्यमानाः ^{१४}विप्राः मेधाविनो यजमानादयः ^{१५}पुरः ^{१६}दधिरे पुरस्तात् स्थापितवन्तः स्तुत्यादिना । ^{१७}मन्द्रजिह्वं मादनजिह्वं मोदनजिह्वम्^{१८} ॥

१. ख-ग-च-न-प-भ-स-धत्तं दत्तम् । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-हे इन्द्राबृहस्पती सुते । ३. त-शिष्टं स्पष्टम् ; प-वर्यं वां हवामहे । अस्य सोमस्य पीतये । ४. ल-इन्द्राबृहस्पती इन्द्रश्च बृहस्पतिश्च । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-स-वाम् । ६. त-बार्हस्पत्याः । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-सवने । ८. त-वेदस्य । ९. ख-ग-च-ण-फ-भ-मन्द्रजिह्वं मन्द्रा जिह्वा यस्यासौ मन्द्रजिह्वः तम् ; त-मन्द्रजिह्वं मोदनजिह्वम् ; न-मन्द्रजिह्वं मादनजिह्वं तम् ; प-मन्द्रजिह्वं कीदृशं मन्द्रा जिह्वा यस्यासौ मन्द्रजिह्वः तं मन्द्रजिह्वम् ।

धुनेतयः सुप्रकेतं मदन्तो बृहस्पते अभि ये नस्तत्से ।

पृषन्तं सुप्रमदब्धमूर्वं बृहस्पते रक्षतादस्य योनिम् ॥ २ ॥

धुनऽइतयः । सुऽप्रकेतम् । मदन्तः । बृहस्पते । अभि । ये । नः । तत्से ।

पृषन्तम् । सुप्रम् । अदब्धम् । ऊर्वम् । बृहस्पते । रक्षतात् । अस्य । योनिम् ॥ २ ॥

हे वृहस्पते धुनेतयः । धुना शत्रूणां कम्पयित्रीतिर्गतियेषां ते । तादृशाः सुप्रकेतं शोभनप्रज्ञं त्वां मदन्तः मादयन्तः नः अस्मत्संबन्धिनः ये ऋत्विजः अभि ततस्त्वे आत्मानमुपक्षिपन्ति स्तुवन्ति वा अस्य एषां योनिं कारणं यज्ञं यजमानं वा मां रक्षतात् रक्ष । योनिर्विशेष्यते । पृषन्तं फलानि सिद्धान्तं सृष्टं सर्पणस्वभावम् अदब्धम् अहिंसितम् ऊर्वम् उरुम् ॥

‘ बृहस्पते या ’ इत्यादिके द्वे बार्हस्पत्ये पशौ वपापुरोडाशयोरनुवाक्ये । ‘ बृहस्पते या परमा परावदति द्वे ’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति हि सूत्रितम् ॥

बृहस्पते या परमा परावदत् आ तं ऋतस्पृशो नि षेदुः ।

तुभ्यं खाता अवता अद्रिदुग्धा मध्वः श्रोतन्त्यभितो विरप्शम् ॥ ३ ॥

बृहस्पते । या । परमा । पराऽवत् । अतः । आ । ते । ऋतस्पृशः । नि । सेदुः ।

तुभ्यम् । खाताः । अवताः । अद्रिदुग्धाः । मध्वः । श्रोतन्ति । अभितः । विरप्शम् ॥ ३ ॥

हे वृहस्पते या प्रसिद्धा परमा उत्कृष्टा परावत् अत्यन्तं दूरभूता वसतिः स्वर्गाख्यास्ति । यद्वा लिङ्गव्यत्ययः । परमं स्थानमस्ति । अवतः अस्मादेशान् आ । आ इत्यर्वागर्थे । अधस्तात् ते तव संबन्धिनः ऋतस्पृशः यज्ञं स्पृशन्तोऽश्वाः नि षेदुः निषण्णा भवन्ति । तुभ्यं खाता अवताः । लुप्तोपमेषा । यथा खाताः कृपाः अभितः श्रोतन्ति तद्वत् अद्रिदुग्धाः प्रावभिरभिषुताः सोमाः विरप्शं विशेषेण शब्देन स्तोत्रं यथा भवति तथा मध्वः मधुररसं श्रोतन्ति स्रवन्ति ॥

बृहस्पतिः प्रथमं जायमानो महो ज्योतिषः परमे व्योमन् ।

सप्तास्यस्तुविजातो रवेण वि सप्तर्शिमरधमत्तमांसि ॥ ४ ॥

बृहस्पतिः । प्रथमम् । जायमानः । महः । ज्योतिषः । परमे । विऽओमन् ।

सप्तऽआस्यः । तुविऽजातः । रवेण । वि । सप्तऽर्शिमः । अधमत् । तमांसि ॥ ४ ॥

अयं वृहस्पतिः मन्त्राभिमानो देवः महः महतः ज्योतिषः दीप्तस्य आदित्यस्य परमे निरतिशये व्योमन् व्योमनि प्रथमं जायमानः प्रादुर्भवन् सप्तास्यः सप्तच्छन्दोमयमुखः तुविजातः बहुप्रकारं

१. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-स-शोभनयज्ञम् । २. त-आत्मानमुपक्षपयन्ति । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-‘ द्वे इति ’ नास्ति । ४. ल-च । ५. त-ल-भवताः अवताः । ६. ख-भ-अवताः; प-फ-अवताः । ७. त-शब्दनम् ।

संभूतः ^१रवेण शब्देन ^२ससरश्मिः सर्पणस्वभावतेजोयुक्तः ^३तमांसि ^४वि ^५अधमत् । ‘धमतिर्गति-
कर्मा’ (निरु. ६. २) इति निरुक्तम् । विविधं गच्छति । नाशयतीत्यर्थः ॥

स सुष्टुभा स ऋकता गुणेन वलं रुरोज फलिगं रवेण ।

बृहस्पतिरुस्रिया हव्यसूदः कनिक्रदद्वावशतीरुदाजत् ॥ ५ ॥

सः । सुऽस्तुभा । सः । ऋकता । गुणेन । वलम् । रुरोज । फलिऽगम् । रवेण ।

बृहस्पतिः । उस्रियाः । हव्यऽसूदः । कनिक्रदत् । वावशतीः । उत् । आजत् ॥ ५ ॥

^१सः ^२बृहस्पतिः ^३सुष्टुभा शोभनस्तुतिमता ^४ऋकता दीप्तिमता ^५गुणेन अङ्गिरसां ^६रवेण शब्देन
च सह ^७फलिकम् ॥ ‘जिफला विशरणे’ ॥ फलिर्भेदः । तेन गच्छतीति फलिकम् । ^८वलं^१ वलनामान-
मसुरं ^२रुरोज बभञ्ज । द्वितीयः सशब्दः^३ पूरणः । स एव देवः ^४उस्रियाः भोगानामुत्साविणीः
^५हव्यसूदः क्षीरादिहविष्येरिकाः ^६वावशतीः वावश्यमानाः गाः ^७कनिक्रदत् शब्दं कुर्वन् ^८उदाजत्
उद्गायति स्म ॥ ॥ २६ ॥

‘एवा पित्रे’ इति बार्हस्पत्ये पक्षौ हविषो याज्या । ‘एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे विश्वे अद्य
मरुतो विश्व ऊती’ (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति सूत्रितत्वात् । अग्निष्टोमे वैश्वदेवशस्त्रे एषेव धार्या ।
तथा च सूत्रम्—‘एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्ण आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतः’ (आश्व. श्रौ.
५. १८) इति^२ ॥

एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे यज्ञैर्विधेम नमसा हविर्भिः ।

बृहस्पते सुप्रजा वीरवन्तो वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ ६ ॥

एव । पित्रे । विश्वऽदेवाय । वृष्णे । यज्ञैः । विधेम । नमसा । हविऽभिः ।

बृहस्पते । सुऽप्रजाः । वीरऽवन्तः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ ६ ॥

^१पित्रे पालकाय ^२विश्वदेवाय सर्वदेवतारूपाय । देवानां मन्त्रप्रतिपाद्यत्वादस्य च मन्त्राभिमानि-
त्वात् विश्वदेवत्वम्^३ । यद्वा । अत्र देवशब्दः स्तुत्यर्थः । सर्वैः स्तुत्याय ^४वृष्णे वर्षकाय बृहस्पतये
देवाय ^५एव एवमुक्तप्रकारेण ^६यज्ञैः तत्साधनैः ^७हविर्भिः आज्यचर्वादिभक्षणैः ^८नमसा स्तुत्या च
^९विधेम परिचरेम । हे ^{१०}बृहस्पते ^{११}सुप्रजाः शोभनपुत्राः^{१२} ^{१३}वीरवन्तः वीर्योपेताः ^{१४}वयं ^{१५}रयीणां धनानां
^{१६}पतयः ^{१७}स्याम ॥

१. त-तं वलम् । २. ल-तच्छब्दः । ३. त-इति वैश्वदेवति; न-इति नवेति; ल-इति मवेति ।
४. ख-ग-ण-न-भ-स-वैश्वदेवत्वम् । ५. त-शोभनप्रजाः ।

स इद्राजा प्रतिजन्यानि विश्वा शुष्मेण तस्थावभि वीर्येण ।

बृहस्पतिं यः सुभृतं बिभर्ति वल्गूयति वन्दते पूर्वभाजम् ॥ ७ ॥

सः । इत् । राजा । प्रतिऽजन्यानि । विश्वा । शुष्मेण । तस्थौ । अभि । वीर्येण ।

बृहस्पतिम् । यः । सुऽभृतम् । बिभर्ति । वल्गुऽयति । वन्दते । पूर्वऽभाजम् ॥ ७ ॥

इदमाद्युक्त्रयं पुरोहितप्रशंसा इति ब्राह्मणम् (ऐ. ब्रा. ८. २६) । अथवा सूक्तस्य ऋग्वज्र-
वर्जितस्य बार्हस्पत्यत्वात् बृहस्पतेरेव स्तुतिः । 'स' इत् स एव 'राजा' मूर्धामिषिक्तः अन्यः^१ वा
राजमानः 'प्रतिजन्यानि' । जन्यं युद्धं प्रति बलानीत्यर्थः । प्रत्यर्थिजनपदानि वा तानि 'विश्वा' सर्वाणि
'शुष्मेण बलेन' 'वीर्येण' शरीरसामर्थ्येन वा 'अभि' अभिगम्याक्रम्य 'तस्थौ' तिष्ठति । स इत्युक्तं क
इत्याह । 'यः' 'बृहस्पतिं' बृहतां महतां^२ पालयितारं देवमुत्कलक्षणं पुरोहितं वा 'सुभृतं' सुष्ठु हविः-
स्तोत्रादिनाच्चादनादिना वा 'बिभर्ति' भरति 'वल्गूयति' सौति । 'वन्दते' नमस्करोति च 'पूर्वभाजम्'
इतरेभ्यः प्रथमं^३ संभक्तारं^४ कृत्वा । एवं यः करोति स एव^५ तस्थाविति ॥

स इक्षेति सुधित ओकसि स्वे तस्मा इळा पिन्वते विश्वदानीम् ।

तस्मै विशः स्वयमेवा नमन्ते यस्मिन्ब्रह्मा राजनि पूर्व एति ॥ ८ ॥

सः । इत् । क्षेति । सुऽधितः । ओकसि । स्वे । तस्मै । इळा । पिन्वते । विश्वऽदानीम् ।

तस्मै । विशः । स्वयम् । एव । नमन्ते । यस्मिन् । ब्रह्मा । राजनि । पूर्वः । एति ॥ ८ ॥

'स' इत् स एव 'क्षेति' निवसति । 'सुधितः' सुष्ठु तृप्तः सन्^१ 'स्वे' स्वकीये एव 'ओकसि'
सदने । स एव समृद्धो निर्बाधः सन् सुखेनास्ते । 'तस्मा' 'इळा' भूमिः 'विश्वदानीं' सर्वकालं^२
'पिन्वते' वर्धते फलैः । 'तस्मै' 'विशः' प्रजाः 'स्वयमेव' 'नमन्ते' प्रणता भवन्ति । दण्डनमन्तरेण
स्वयमेव दत्तकरा भवन्ति । 'यस्मिन्' 'राजनि' 'ब्रह्मा' 'पूर्वः' प्रथमं पूज्यः सन् 'एति' गच्छति ।
वर्तते इत्यर्थः ॥

अप्रतीतो जयति सं धनानि प्रतिजन्यान्युत या सज्ज्या ।

अवस्यवे यो वरिवः कृणोति ब्रह्मणे राजा तमवन्ति देवाः ॥ ९ ॥

अप्रतिऽइतः । जयति । सम् । धनानि । प्रतिऽजन्यानि । उत । या । सऽज्ज्या ।

अवस्यवे । यः । वरिवः । कृणोति । ब्रह्मणे । राजा । तम् । अवन्ति । देवाः ॥ ९ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-भ-यः । २. त- महतां मन्त्राणाम् । ३. न-प्रथमसंभक्तारम् । ४. त-
इत् । ५. त-सन् । कुत्र । ६. च-सर्वदा ।

स एव ^१अप्रतीतः अन्यैरप्रतिगतः सन् यानि धनानि ^२प्रतिजन्यानि प्रतिस्पर्धिजनसंबन्धीनि ^३उत अपि च ^४सजन्या जनसंबन्धीनि ^५धनानि ^६सं ^७जयति^१ । ^८यः ^९राजा ^{१०}अवस्यवे अवसीयसे^२ धनरहिताय रक्षणमिच्छते ^{११}ब्रह्मणे ब्राह्मणाय वा ^{१२}प्रीणनमिच्छते बृहस्पतये वा ^{१३}वरिवः धनं ^{१४}वृणोति करोति ददाति । स उक्तप्रकारेण महान् भवति । ^{१५}तम् एव ^{१६}देवाः ^{१७}अवन्ति रक्षन्ति ॥

‘ इन्द्रश्च सोमम् ’ इति दशमी तृतीयसवने ब्राह्मणाच्छंसिनः प्रस्थितयाज्या । सूत्रितं च—
‘ इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पते आ वो वहन्तु सप्तयो रघुष्यदः ’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति^३ ॥

इन्द्रश्च सोमं पिबतं बृहस्पतेऽस्मिन्यज्ञे मन्दसाना वृषण्वसू ।

आ वां विशन्तिवन्दवः स्वाभुवोऽस्मे रयिं सर्ववीरं नि यच्छतम् ॥ १० ॥

इन्द्रः । च । सोमम् । पिबतम् । बृहस्पते । अस्मिन् । यज्ञे । मन्दसाना ।

वृषण्वसू इति वृषण्वसू ॥ आ । वाम् । विशन्तु । इन्द्रवः । सुऽआभुवः ।

अस्मे इति । रयिम् । सर्ववीरम् । नि । यच्छतम् ॥ १० ॥

हे ^१बृहस्पते त्वं ^२इन्द्रश्च ^३सोमं ^४पिबतम् । कीदृशौ युवाम् । ^५अस्मिन्यज्ञे ^६मन्दसाना हव्यन्तौ ^७वृषण्वसू वर्धितृधनौ यजमानेभ्यो दीयमानधनावित्यर्थः । ^८वां युवां ^९स्वाभुवः सुष्ठु सर्वतो भवन्तः । ^{१०}कृच्छ्रशरीरव्यापनसमर्था इत्यर्थः । तादृशाः ^{११}इन्द्रवः सोमाः ^{१२}विशन्तु युवयोः शरीरं प्रविशन्तु । ^{१३}अस्मे अस्मभ्यं ^{१४}रयिं धनं ^{१५}सर्ववीरं सर्वपुत्राद्युपेतं ^{१६}नि ^{१७}यच्छतं दत्तम् ॥

बृहस्पत इन्द्र वर्धतं नः सचा सा वां सुमतिर्भूत्वस्मे ।

अविष्टं धियो जिगृतं पुरंधीर्जजस्तमर्यो वनुषामरातीः ॥ ११ ॥

बृहस्पते । इन्द्र । वर्धतम् । नः । सचा । सा । वाम् । सुमतिः । भूतु । अस्मे इति ।

अविष्टम् । धियः । जिगृतम् । पुरं ^१धीः । जजस्तम् । अर्यः । वनुषाम् । अरातीः ॥ ११ ॥

हे ^१बृहस्पते हे ^२इन्द्र युवां^३ नः अस्मान् ^४वर्धतं वर्धयतं प्रवृद्धान् कुरुतम् । ^५सा ^६सुमतिः युवयोरनुग्रहबुद्धिः ^७अस्मे अस्मासु ^८सचा सह ^९भूतु भवतु । ^{१०}धियः कर्माणि ^{११}अविष्टं रक्षतं पारं नयतम् । ^{१२}पुरंधीः । पुरं शरीरं धीयते स्थाप्यते याभिर्मतिभिस्ताः स्तुतीः ^{१३}जिगृतं प्रबुध्यतम् । ^{१४}वनुषां संभक्तृणामस्माकम् ^{१५}अर्यः गन्त्रीः ^{१६}अरातीः । शत्रूनित्यर्थः । ^{१७}जजस्तं बुध्यतं क्षपयतमित्यर्थः^४ ॥ छन्दस्यरातिशब्दः स्त्रीलिङ्गः ॥ एवं स्तुतिं निगमय्याभीष्टं प्राथितवान् ॥ ॥ २७ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् । पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

श्रीमत्सायणमन्त्रीशो दाशतय्यास्तृतीयके । अष्टके सप्तमाध्यायं व्याकार्षीदतिपेशलम् ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये तृतीयाष्टके

सप्तमोऽध्यायः समाप्तः^५ ॥

१. प-जयति संजयेत् । २. ख-ग-च-ण-न-भ-अवसीयते । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-इति । तत्पाठस्तु । ४. प-वां युवाम् । ५. त-क्षपयितुमित्यर्थः । ६. ग-ल-‘ समाप्तः ’ नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथाष्टमं^१ व्याख्यातुमारभते^२ । ' इदमु त्यत् ' इत्येकादशचं षष्ठं सूक्तं वामदेवस्याषं त्रैष्टुभमुषो-
देवताकम् । ' इदमुषस्यं तु ' इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाके उपस्ये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे इदं
सूक्तम् । सूत्रितं च—' उषो वाजेनेदमु त्यत् ' (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति ॥

इदमु त्यत्पुरुतमं पुरस्ताज्ज्योतिस्तमसो वयुनावदस्थात् ।

नूनं दिवो दुहितरौ विभातीगातुं कृणवन्नुषसो जनाय ॥ १ ॥

इदम् । ऊँ इति । त्यत् । पुरुऽतमम् । पुरस्तात् । ज्योतिः । तमसः । वयुनऽवत् । अस्थात् ।

नूनम् । दिवः । दुहितरः । विऽभातीः । गातुम् । कृणवन् । उषसः । जनाय ॥ १ ॥

इदमु पुरतो दृश्यमानमिदं त्यत् तदस्माभिः स्तुत्यं सर्वप्रसिद्धं पुरुतमम् अत्यन्तप्रभूतं
ज्योतिः तेजः वयुनावत् ॥ वेतेः कान्तिकर्मण इदम् ॥ प्रकृष्टकान्तिमत् । अथवा वयुनमिति
प्रज्ञानाम् । प्रज्ञोपेतम् । सर्वस्य प्रज्ञापकमित्यर्थः । कीदृक् तेजः । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि तमसः
अन्धकारात् अस्थात् उदतिष्ठत् । एवं सति नूनं सत्यं दिवः आदित्यस्य दुहितरः दुहितृस्थानीयाः
विभातीः^३ विभानं कुर्वतीः उषसो जनाय यजमानानां गातुं गमनं गमनाद्व्यापारसामर्थ्यं
कृणवन् अकुर्वन् ॥

अस्थुरु चित्रा उषसः पुरस्तान्मिताइव स्वरवोऽध्वरेषु ।

व्यू व्रजस्य तमसो द्वारोच्छन्तीरव्रञ्छुचयः पावकाः ॥ २ ॥

अस्थुः । ऊँ इति । चित्राः । उषसः । पुरस्तात् । मिताऽइव । स्वरवः । अध्वरेषु ।

वि । ऊँ इति । व्रजस्य । तमसः । द्वारा । उच्छन्तीः । अव्रन् । शुचयः । पावकाः ॥ २ ॥

चित्राः चायनीयाः^३ उषसः पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि अस्थुः तिष्ठन्ति । व्याप्ता
इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । अध्वरेषु मिताः खाताः स्वरवः यूपाः इव । ते यथा वेद्याः पुरतो
भासन्ते तद्वत् । यद्यपि स्वरशब्दो यूपच्छेदपतितप्रथमशकलवाची ' यः प्रथमः शकलः परापतेत्स स्वरः
कार्यः ' इत्युक्त्वात् तथाप्यत्र मितशब्दश्रवणात् ' चषालवन्तः स्वरवः ' (ऋ. सं. ३. ८. १०)
इत्यादौ तथा दर्शनाच्चात्र यूपवचनः । ताः व्रजस्य वारकस्य^४ तमसो द्वारा द्वाराणि वि उच्छन्तीः
शुचयः दीप्ताः पावकाः शोधिकाः अव्रन् व्यावृण्वन्^५ ॥

१. स-अथ तृतीयस्याष्टमाध्यायव्याख्यानमारभते । २. च-फ-विभातीरुषसो जनाय गातुं कृण्वन्
आविर्भावं कुर्वन् । ३. प-चायनीयाः श्लाघनीयाः । ४. ख-ग-ण-आवारकस्य; घ-प-अन्धकारस्य;
च-फ-भ-आवरकस्य । ५. च-आवृण्वन्; प-व्यवृण्वन् । उ पूरणः ।

उच्छन्तीरथ चितयन्त भोजान्राधोदेयायोषसो मघोनीः ।

अचित्रे अन्तः पणयः ससन्त्वबुध्यमानास्तमसो विमध्ये ॥ ३ ॥

उच्छन्तीः । अथ । चितयन्त । भोजान् । राधःऽदेयाय । उषसः । मघोनीः ।

अचित्रे । अन्तरिति । पणयः । ससन्तु । अबुध्यमानाः । तमसः । विमध्ये ॥ ३ ॥

अथ अस्मिन् दिने उच्छन्तीः तमः विवासयन्त्यः मघोनीः धनवत्यः उषसः भोजान् भोजयितुं यजमानान् तेषां राधोदेयाय सोमादिधनदानाय चितयन्त प्रज्ञापयन्ति । अचित्रे अचायनीये तमसो विमध्ये^१ । अत्यन्तगाढान्धकारे इत्यर्थः । तत्र पणयः वणिज इवादातारः अबुध्यमानाः ससन्तु स्वपन्तु ॥

कुवित्स देवीः सनयो नवो वा यामो बभूयादुषसो वो अथ ।

येना नवग्वे अङ्गिरे दशग्वे सप्तास्ये रेवती रेवदूष ॥ ४ ॥

कुवित् । सः । देवीः । सनयः । नवः । वा । यामः । बभूयात् । उषसः । वः । अथ ।

येन । नवऽग्वे । अङ्गिरे । दशऽग्वे । सप्तऽआस्ये । रेवतीः । रेवत् । उष ॥ ४ ॥

हे देवीः द्योतमानाः उषसो वः युष्मान् सनयः पुराणः नवो वा यामः गमनसाधनः सः^१ रथः अथ अस्मिन् यागदिने कुवित् बहुवारं बभूयात् भवेत् गच्छेदित्यर्थः । येन रथेन हे रेवतीः धनवत्यो यूयं नवग्वे दशग्वे सप्तास्ये सप्तच्छन्दोयुक्तमुखे अङ्गिरे अङ्गिरोगणे । तौ^२ द्वौ तत्र येऽप्यङ्गिरसः^३ तेषां गणे । तथान्यत्र 'नवग्वो नु दशग्वो अङ्गिरस्तमः' (क्र. सं. १०. ६२. ६) इति । रेवत् धनवत् यथा भवति तथा उष विभातं कृतवत्यः ॥ वसेर्व्युच्छनकर्मणो लिङ्मध्यम-बहुवचनस्येदं रूपम् ॥

यूयं हि देवीर्ऋतयुग्मिरश्वैः परिप्रयाथ भुवनानि सद्यः ।

प्रबोधयन्तीरुषसः ससन्तं द्विपाच्चतुष्पाच्चरथाय जीवम् ॥ ५ ॥

यूयम् । हि । देवीः । ऋतयुक्ऽभिः । अश्वैः । परिऽप्रयाथ । भुवनानि । सद्यः ।

प्रबोधयन्तीः । उषसः । ससन्तम् । द्विपात् । चतुऽपात् । चरथाय । जीवम् ॥ ५ ॥

हे देवीः द्योतमानाः उषसः यूयं हि खलु ऋतयुग्मिः यज्ञगामिभिः अश्वैः भुवनानि सद्यः परिप्रयाथ परितः प्रकृष्टं गच्छथ । किं कुर्वत्यः । ससन्तं स्वपन्तं द्विपाच्चतुष्पात् मनुष्य-

१. त-विमध्ये अन्धकारस्य अन्तर्मध्ये । २. ख-ग-च-ण-भ- 'सः' नास्ति । ३. त-यद्वैते त्रयोऽप्यङ्गिरसः ।

गवादिदक्षिणं वजीवं वचरथाय चरणाय गमनादिव्यवहाराय वप्रबोधयन्तीः प्रबोधयन्त्यः सत्यः
परिप्रयाथ ॥ १ ॥

क्व स्विदासां कतमा पुराणी यया विधाना विदधुर्ऋभूणाम् ।

शुभं यच्छुभ्रा उषसश्चरन्ति न वि ज्ञायन्ते सदृशीरजुर्याः ॥ ६ ॥

क्व । स्वित् । आसाम् । कतमा । पुराणी । यया । विधाना । विदधुः । ऋभूणाम् ।

शुभम् । यत् । शुभ्राः । उषसः । चरन्ति । न । वि । ज्ञायन्ते । सदृशीः । अजुर्याः ॥ ६ ॥

वआसाम् उषसां मध्ये वक्व स्वित् अभूदद्य^१ वकतमा^२ वपुराणी पुरातनी । वयया वऋभूणां
संबन्धीनि विधाना चमसादिनिर्माणानि विदधुः अकुर्वन् ऋभवः । वयत् याश्च उषसः वशुभ्राः
दीप्ताः वशुभं वचरन्ति शोभां दीप्तिं कुर्वन्ति । ताः वअजुर्याः अशीर्णां नित्यनूतनाः वन^३ ववि वज्ञायन्ते ।
यतः^४ वसदृशीः सदृश्यः सर्वेष्वपि दिवसेष्वेकरूपा अतोऽद्यतन्य एता एताः पुराण्य इति न ज्ञायन्ते ।
उषासादृश्यं ' सदृशीरद्य सदृशीरिदु श्वः ' (क. सं. १. १२३. ८) इत्यत्र प्रतिपादितम् ॥

ता घा ता भद्रा उषसः पुरासुरभिष्टिद्युम्ना ऋतजातसत्याः ।

यास्वीजानः शशमान उक्थैः स्तुवच्छंसन्द्रविणं सद्य आप ॥ ७ ॥

ताः । घा । ताः । भद्राः । उषसः । पुरा । आसुः । अभिष्टिद्युम्नाः । ऋतजातऽसत्याः ।

यासु । ईजानः । शशमानः । उक्थैः । स्तुवन् । शंसन् । द्रविणम् । सद्यः । आप ॥ ७ ॥

वता वघ । वेति प्रसिद्धौ । ताः खलूपकारिण्यः^५ वता वभद्राः कल्याण्यः स्तुस्या वा वउषसः
वपुरा पूर्वम् वआसुः अभवन् । वअभिष्टिद्युम्नाः अभिगमनमात्रेण द्युम्नं धनं यासां ताः । वऋतजात-
सत्याः । ऋतार्थं यज्ञार्थं जाताश्च ताः सत्याः सत्यफलाश्च तादृश्यः । वयासु उपःसु वईजानः यारं
कुर्वाणः वउक्थैः शस्त्रैः वशशमानः शंसमानः वस्तुवन् सामभिः स्तोत्रं निष्पादयन् वशंसन् शस्त्राणि
कुर्वन् वद्रविणं धनं वसद्यः वआप प्राप्नोति । ता भद्रा इति संबन्धः ॥

ता आ चरन्ति समना पुरस्तात्समानतः समना पप्रथानाः ।

ऋतस्य देवीः सदसो बुधाना गवां न सर्गी उषसो जरन्ते ॥ ८ ॥

ताः । आ । चरन्ति । समना । पुरस्तात् । समानतः । समना । पप्रथानाः ।

ऋतस्य । देवीः । सदसः । बुधानाः । गवां । न । सर्गीः । उषसः । जरन्ते ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-क-भ-अभूत् । २. त-कतमा च । ३. ख-ग-घ-च-ण-भ-ल-स-‘न’ नास्ति ।

४. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-यथा; स-तथा । ५. त-उषसा सादृश्यम्; न-उषस सादृश्यम् । ६. ख-ग-घ-
ण-न-प-भ-ल-स-स्वरूपकारिण्यः; च-फ-स्वरूपचारिण्यः ।

१ताः उषसः १आ सर्वतः १चरन्ति । १समना १ सर्वतः समानाः १ १पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि १समानतः समानादेशात् अन्तरिक्षात् १ १समना सर्वतः १ १पप्रथानाः प्रथमानाः १ १कृतस्य यज्ञस्य १सदसः सदः । तत्रायम् ऋत्विग्धविरादिकम् १ इत्यर्थः । १बुधानाः बोधयन्त्यः ॥ अन्तर्भावितण्यथोऽ-
यम् ॥ एवं महानुभावाः १उषसो १जरन्ते स्तूयन्ते । १गवां १सर्गाः १न उदकानां सृष्टय इव । ' गवां
सर्गां न रश्मयः ' (ऋ. सं. ४. ५२. ५) इति हि श्रुतम् । ता यथा सर्वत्र प्रसंगादुपकारत्वाच्च
स्तूयन्ते तद्वत् ॥

ता इव्वे १ समना समानीरमीतवर्णा उषसश्चरन्ति ।

गूहन्तीरभ्वमसितं रुशद्भिः शुक्रास्तनूभिः शुचयो रुचानाः ॥ ९ ॥

ताः । इत् । नु । एव । समना । समानीः । अमीतवर्णाः । उषसः । चरन्ति ।

गूहन्तीः । अभ्वम् । असितम् । रुशद्भिः । शुक्राः । तनूभिः । शुचयः । रुचानाः ॥ ९ ॥

१ताः १ एव उषसः । इदिति पूरणः । १नु अद्य १समना समानाः एकधेत्यर्थः । १समानीः
एकरूपाः १अमीतवर्णाः अहिंसितवर्णाः १ अपरिमितवर्णा वा १उषसश्चरन्ति सर्वतः । किं कुर्वत्यः ।
१अभवम् । महन्नामैतत् । अतिमहत् १असितं कृष्णं रूपं १गूहन्तीः गोपयन्त्यः १रुशद्भिः रोचमानैः
१तनूभिः स्वशीरैः १शुक्राः दीप्ताः १शुचयः शुद्धाः १रुचानाः रोचमाना रोचयन्त्यो वा ॥

रयिं दिवो दुहितरो विभातीः प्रजावन्तं यच्छतास्मासु देवीः ।

स्योनादा वः प्रतिबुध्यमानाः सुवीर्यस्य पतयः स्याम ॥ १० ॥

रयिम् । दिवः । दुहितरः । विभातीः । प्रजावन्तम् । यच्छत । अस्मासु । देवीः ।

स्योनात् । आ । वः । प्रतिबुध्यमानाः । सुवीर्यस्य । पतयः । स्याम ॥ १० ॥

हे १दिवो १दुहितरः द्योतमानस्यादित्यस्य दुहितृस्थानीयाः १विभातीः विभात्यो विशेषेण
मानं कुर्वत्यः १ अस्मासु १प्रजावन्तं १रयिं पुत्राद्युपेतं धनं १यच्छत दत्त । हे १देवीः देव्यः १स्योनात्
सुखात् निमित्तभूतात् १वः युष्मान् १प्रतिबुध्यमानाः प्रतिबोधयन्तो वयं १सुवीर्यस्य १पतयः १स्याम ।
पुत्रादिसहितस्य धनस्य पालका भवेम १० ॥

‘ तद्वो दिवः ’ इति व्युष्टायां जपेत् ॥

१. ख-ग-ण-भ-ल-समानाः; च-समनाः; त-प-समना सर्वतः समानाः समेन । २. त-
एकरूपादन्तरिक्षात् । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘ सर्वतः ’ नास्ति । ४. ख-ग-प-भ-समेन प्रथमानाः ।
५. ख-न-घ-च-ण-भ-ऋत्विगादिकम्; ल-ऋत्विग्यशादिकम्; स-ऋत्विग्यशादिकम् । ६. ख-प-फ-भ- ता
इत् ताः । ७. ख-प-फ-भ-‘ अहिंसितवर्णाः ’ नास्ति । ८. च-तमोरूपम् । ९. त-कुर्वत्यः सत्यः ।
१०. प- भवेम । आ पूरणः ।

तद्वो दिवो दुहितरो विभातीरुपं ब्रुव उपसो यज्ञकेतुः ।

व्यं स्याम यशसो जनेषु तद्यौश्च धत्तां पृथिवी च देवी ॥ ११ ॥

तत् । वः । दिवः । दुहितरः । विभातीः । उप । ब्रुवे । उपसः । यज्ञकेतुः ।

व्यम् । स्याम । यशसः । जनेषु । तत् । द्यौः । च । धत्ताम् । पृथिवी । च । देवी ॥ ११ ॥

हे ऽदिवो ऽदुहितरः हे ऽउपसः ऽविभातीः^१ वः युष्मान् ऽतत् उत्तरार्धप्रथमपादेन वक्ष्यमाणं फलं ऽयज्ञकेतुः । यज्ञ एव केतुः प्रज्ञापको यस्य तादृशोऽहम् ऽउप ऽब्रुवे उपेस्य ब्रवीमि । अथ बहुवच्यते । ऽवयं स्तुवन्तः^२ ऽजनेषु अस्मत्समानेषु मध्ये ऽयशसः कीर्तेः अन्नस्य^३ वा^४ स्वामिनः ऽस्याम । ऽतत् यशः ऽद्यौः ऽपृथिवी ऽच ऽदेवी ऽधत्तां धारयताम्^५ ॥ ॥ २ ॥

‘ प्रति ऽया ’ इति सप्तवं सप्तमं सूक्तं वामदेवस्याष्वि^६ गायत्रमुपोदेवताकम् । ‘ प्रति ऽया सप्त गायत्रम् ’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाक उपस्थे ऋतौ गायत्रे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं शस्यम् । ‘ अथोषस्यः प्रति ऽया सूनरी ’ (आश्व. श्रौ. ४. १४) इति हि सूत्रितम् ॥

प्रति ऽया सूनरी जनीं व्युच्छन्ती परि स्वसुः । दिवो अदशि दुहिता ॥ १ ॥

प्रति । स्या । सूनरी । जनीं । विऽउच्छन्ती । परि । स्वसुः । दिवः । अदशि । दुहिता ॥ १ ॥

ऽस्या सा संस्तूयमाना^६ ऽसूनरी सुष्ठु प्राणिनां नेत्री ऽजनी जनयित्री फलानां ऽस्वसुः स्वसृस्थानी-याया रात्रेः ऽपरि उपरिभागे रात्रिपर्यवसानकाले ऽव्युच्छन्ती तमो विवासयन्ती । ‘ स्वसा स्वस्ते ज्यायस्यै ’ (ऋ. सं. १. १२४. ८) इत्युक्तम् । ऽदिवः द्योतमानस्यादित्यस्य ऽदुहिता उषाः ऽप्रति ऽअदशि प्रतिदृश्यते सर्वैः ॥

अश्वेव चित्रारुषी माता गवामृतावरी । सखाभूदश्विनोरुषाः ॥ २ ॥

अश्वाऽइव । चित्रा । अरुषी । माता । गवाम् । ऋतऽवरी । सखा । अभूत् । अश्विनोः । उषाः ॥ २ ॥

ऽअश्वेव ऽचित्रा चायनीया ऽअरुषी रोचमाना ऽगवां रश्मिनां ऽमाता निर्मात्री ऽऋतावरी यज्ञवती ऽउषाः ऽअश्विनोः ऽसखा समानख्याना सह स्तूयमाना ऽअभूत् भवति । अश्विनोः उषसा^७ सह स्तूयमानत्वात् सखित्वं परस्परम् ॥

उत सखास्यश्विनोरुत माता गवामसि । उतोषो वस्व ईशिषे ॥ ३ ॥

उत । सखा । असि । अश्विनोः । उत । माता । गवाम् । असि । उत । उषः । वस्वः । ईशिषे ॥ ३ ॥

१. प-विशेषेण भाउ (! नं) कुर्वन्त्यः; त-विभातीर्विविधमानाः । २. ख-ग-च-ण-फ-भ-ल-ब्रुवन्तः; प-स-‘ स्तुवन्तः ’ नास्ति । ३. प-‘ अन्नस्य वा ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-फ-भ-धारयताम् । च पूरणः । ५. स-वामदेव्यम् । ६. त-प्रस्तूयमाना । ७. ख-ग-ण-भ-स-उषा उषसः; घ-उषसः ।

१उत अपि च १अश्विनोः १सखा^१ १असि । १उत अपि च १गवां रश्मीनां १माता १असि । १उत अपि च हे १उषः १वस्वः धनस्य १ईशिषे ईश्वरा^२ भवसि ॥

यावयद्द्वेषसं त्वा चिकित्वित्सूनृतावरि । प्रति स्तोमैरभुत्स्महि ॥ ४ ॥

यवयत्सद्वेषसम् । त्वा । चिकित्वित् । सूनृताऽवरि । प्रति । स्तोमैः । अभुत्स्महि ॥ ४ ॥

१यावयद्द्वेषसम्^३ । यवयन्तो वियुज्यमाना द्वेषांसि द्वेषारो यस्यास्तादृशी । पृथक्क्रियन्ते द्वेषा-
स्यनयेति वा^४ । रात्रौ हननायोद्युक्ता द्वेषिण उषःकाले हि पलायन्ते^५ । तादृशीं १चिकित्वित् ज्ञापयन्तीं
१त्वा त्वां १सूनृतावरि^६ । सूनृतेति^७ वाङ्मनाम् । तद्वति^८ देवि १स्तोमैः स्तुतिभिः १प्रति १अभुत्स्महि
प्रतिबोधयामः । स्तुम इत्यर्थः ॥

प्रति भद्रा अदक्षत गवां सर्गा न रश्मयः । ओषा अप्रा उरु ज्रयः ॥ ५ ॥

प्रति । भद्राः । अदक्षत । गवाम् । सर्गाः । न । रश्मयः । आ । उषाः । अप्राः । उरु । ज्रयः ॥ ५ ॥

१भद्राः स्तुत्याः १रश्मयः १प्रति १अदक्षत प्रतिदृश्यन्ते । १गवाम् उदकानां १सर्गां १न वर्षधारा
इवेयम् १उषाः १उरु १ज्रयः महत्तेजः १आ १अप्राः आपूरयत् ॥

आपृषी विभावरि व्यावज्योतिषा तमः । उषो अनु स्वधामव ॥ ६ ॥

आऽपृषी । विभाऽवरि । वि । आवः । ज्योतिषा । तमः । उषः । अनु । स्वधाम् । अव ॥ ६ ॥

हे १विभावरि विभावति १उषः स्वम् १आपृषी आपूरयन्ती तेजसा जगत् १ज्योतिषा तेजसा
१तमः अन्धकारं १व्यावः व्यावृणोः । किंच १अनु^९ पश्चात्^{१०} १स्वधां हविलक्षणमन्नम् १अव रक्ष ॥

‘आ^{१०} धां तनोषि’ इत्येषा देवानां हविःषु उषसोऽनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ धां तनोषि
रश्मिभिरावहन्ती पोष्या वार्याणि’ (आश्व. श्रौ. ६. १४) इति^{१०} ॥

आ धां तनोषि रश्मिभिरान्तरिक्षमुरु प्रियम् । उषः शुक्रेण शोचिषा ॥ ७ ॥

आ । धाम् । तनोषि । रश्मिभिः । आ । अन्तरिक्षम् । उरु । प्रियम् । उषः । शुक्रेण । शोचिषा ॥ ७ ॥

हे १उषः १रश्मिभिः १धां दिवम् १आ १तनोषि । १उरु विस्तीर्णं १प्रियम् १अन्तरिक्षं रश्मिभिः
१आ तनोषि । १शुक्रेण दीप्तेन १शोचिषा प्रकाशेन युक्ता सती एवं करोषि ॥ ३ ॥

१. त-सखा सखी । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-ईश्वरी; ल-स-ईश्वरः । ३. प-ल-यवयद्द्वेषसम् ।
४. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-‘वा’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-प-भ-पलायन्त इत्यर्थः । ६. ख-ग-च-ण-
प-फ-भ- हे सूनृतावरि । ७. प-सत्यवावति । ८. ख-ग-च-ण-भ-गवां सर्गा न उदकानाम् ।
९. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘अनु पश्चात्’ नास्ति । १०. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-‘आ धां...इति’ नास्ति ।

‘तद्देवस्य’ इति सप्तर्चमष्टमं सूक्तं वामदेवस्यार्चं जागतं सावित्रम् । तथा चानुक्रम्यते—
‘तद्देवस्य सावित्रं तु जागतम्’ इति । आभिप्लविके तृतीयेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदम्^१ ।
तथा च सूत्रितं—‘तद्देवस्य घृतेन द्यावापृथिवी इति तिस्रः’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

तद्देवस्य सवितुर्वार्यं महद्वृणीमहे असुरस्य प्रचेतसः ।

छर्दिरेन दाशुषे यच्छति त्मना तन्नो महौ उदयान्देवो अक्तुभिः ॥ १ ॥

तत् । देवस्य । सवितुः । वार्यम् । महत् । वृणीमहे । असुरस्य । प्रऽचेतसः ।

छर्दिः । येन । दाशुषे । यच्छति । त्मना । तत् । नः । महान् । उत् । अयान् । देवः । अक्तुभिः ॥ १ ॥

वसवितुः प्रेरकस्य वदेवस्य वार्यं वरणीयं महत् पूज्यं तत् धनं वृणीमहे प्रार्थयामः ।
वअसुरस्य । असुर्बलम् । तद्वतः प्रचेतसः प्रकृष्टमतेः^२ । देवस्येति संबन्धः । येन धनेन युक्तः सन्
वछर्दिः । गृहनामैतत् । गृहोपलक्षितं धनजातं दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय त्मना आत्मनैव
वयच्छति तत् वछर्दिः महान् देवः सविता वक्तुभिः रात्रिभिः । एतदह्नामप्युपलक्षणम् । सर्वैः
दिवसैः सर्वेषु दिवसेषु नः अस्माकम् उदयान् उद्यच्छतु करोस्वित्यर्थः । यद्वा । छर्दिरिति तेजोनाम ।
तत्तेज उद्यच्छत्विति ॥

दिवो धर्ता भुवनस्य प्रजापतिः पिशङ्गं द्रापिं प्रति मुञ्चते कविः ।

विचक्षणः प्रथयन्नापृणन्नूर्वाजीजनत्सविता सुम्रमुक्थ्यम् ॥ २ ॥

दिवः । धर्ता । भुवनस्य । प्रजाऽपतिः । पिशङ्गम् । द्रापेम् । प्रति । मुञ्चते । कविः ।

विऽचक्षणः । प्रथयन् । आऽपृणन् । उरु । अजीजनत् । सविता । सुम्रम् । उक्थ्यम् ॥ २ ॥

वदिवः शुलोकस्य धर्ता धारकः । न केवलं दिव एव अपि तु भुवनस्य कृत्स्नस्यापि
लोकस्य धर्ता प्रजापतिः प्रजानां प्रकाशवृष्ट्यादिना पालयिता कविः प्राज्ञो देवः पिशङ्गं द्रापिं
हिरण्मयं कवचं प्रति मुञ्चते । आच्छादयति प्रत्युदयम् । विचक्षणः विविधं द्रष्टा स एव देवः^३
प्रथयन् प्रख्यापयन् तेजः आपृणन् आपूरयन् परितः उरु प्रभूतं सुम्रं सुखम् उक्थ्यं स्तुत्यम्
वअजीजनत् उत्पादयति ॥

१. ख-ण-न-भ-ल-सावित्रं निविद्धानम्; स-सावित्रं निविद्धानीयम् । २. ख-ग-ण-भ-ल-स-
प्रकृष्टतमः; घ-प्रकृष्टस्य; च-प्रकृष्टतमस्य । ३. प-देवः सविता ।

आप्रा रजांसि दिव्यानि पार्थिवा श्लोकं देवः कृणुते स्वाय धर्मणे ।

प्र बाहू अस्त्राक् सविता सर्वीमनि निवेशयन् प्रसुवन्नक्तुभिर्जगत् ॥ ३ ॥

आ । अप्राः । रजांसि । दिव्यानि । पार्थिवा । श्लोकम् । देवः । कृणुते । स्वाय । धर्मणे ।

प्र । बाहू इति । अस्त्राक् । सविता । सर्वीमनि ।

निऽवेशयन् । प्रऽसुवन् । अक्तुऽभिः । जगत् ॥ ३ ॥

अयं ऽदेवः सविता ऽदिव्यानि द्युसंबन्धीनि ऽपार्थिवा पार्थिवानि^१ ऽरजांसि लोकान् । तिस्रः खलु^२ द्यावः पृथिव्यश्च । ‘ तिस्रो भूमीधारयन् त्रीरुत द्यून् ’ (ऋ. सं. २. २७. ८) इति हि श्रुतम् । ऽआप्राः । आपूरयति स्वाभिर्भाभिर्देवः । ऽस्वाय ऽधर्मणे स्वकीयाय धारणाय ऽश्लोकं प्रशस्तिं ऽकृणुते करोति । ऽसविता ऽसर्वीमनि प्रसवेऽनुज्ञायां निमित्तायां ऽबाहू स्वीयौ ऽप्र ऽअस्त्राक् प्रसृजति । प्रसारयतीत्यर्थः । किं कुर्वन् । ऽअक्तुभिः कान्तिभिः ऽजगत् ऽनिवेशयन् स्वस्वकार्ये स्थापयन् ऽप्रसुवन् प्रेरयन् । अथवा अक्तुभिरिति रात्रिनाम । तदुपलक्षितैः सर्वैर्वासरैः सर्वेष्वपि दिनेष्वेवं करोतीत्यर्थः ॥

अदाभ्यो भुवनानि प्रचाकशद्ब्रतानि देवः सविताभि रक्षते ।

प्रास्त्राग्बाहू भुवनस्य प्रजाभ्यो धृतव्रतो महो अज्मस्य राजति ॥ ४ ॥

अदाभ्यः । भुवनानि । प्रऽचाकशत् । ब्रतानि । देवः । सविता । अभि । रक्षते ।

प्र । अस्त्राक् । बाहू इति । भुवनस्य । प्रऽजाभ्यः । धृतव्रतः । महः । अज्मस्य । राजति ॥ ४ ॥

ऽसविता ऽदेवः ऽअदाभ्यः अन्यैरहिंसितः सन् ऽभुवनानि ऽप्रचाकशत् दीपयन् ऽब्रतानि कर्माणि प्राणिनाम् ऽअभि रक्षते । ऽभुवनस्य लोकस्य ऽप्रजाभ्यः^३ तत्रत्याभ्यः^३ बाहू स्वीयौ ऽप्रास्त्राक् प्रसारयति । स्वस्वकर्मणे अनुजानातीत्यर्थः^४ । सर्वव्यापाराणां सूर्याधीनत्वात् । ‘ सविता वै प्रसवानामीशे ’ (ऐ. ब्रा. १. १६) इति हि श्रुतिः । ऽधृतव्रतः धृतकर्मा स तथा कुर्वन् ऽमहः महतः ऽअज्मस्य जगतः ऽराजति ईश्वरो भवति ॥

त्रिरन्तरिक्षं सविता महित्वना त्री रजांसि परिभूस्त्रीणि रोचना ।

तिस्रो दिवः पृथिवीस्तिस्र इन्वति त्रिभिर्व्रतैरभि नो रक्षति त्मना ॥ ५ ॥

त्रिः । अन्तरिक्षम् । सविता । महिऽत्वना । त्री । रजांसि । परिऽभूः । त्रीणि । रोचना ।

तिस्रः । दिवः । पृथिवीः । तिस्रः । इन्वति । त्रिऽभिः । व्रतैः । अभि । नः । रक्षति । त्मना ॥ ५ ॥

१. त-पृथिवीसंबन्धीनि । २. ग-च-ण-म-तु । ३. ख-प-म-ल-प्रजाभ्यस्तत्प्रजाभ्यः; ग-च-प्रजा-पतयस्तत्प्रजाभ्यः; ण-प्राजापत्यस्तत्प्रजाभ्यः । ४. ख-ग-च-ण-प-म-—अनुज्ञापयतीत्यर्थः ।

अयं ऽसविता ऽत्रिः त्रिभेदम् ऽअन्तरिक्षम् । अन्तरा क्षान्तं भवति जगदित्यन्तरिक्षम् ।
 ऽपरिभूः परिभविता^१ सन् ऽमहिष्वना महित्वेन ऽइन्वति व्याप्नोति । ‘ वायुविद्युद्गुणाख्यास्त्रयो लोका
 अन्तरिक्षभेदाः स वायुलोकं स वरुणलोकम् ’ (कौ. उ. १. ३) इत्यादिश्रुतेः । ऽत्री ऽरजांसि
 रज्जनात्मकानि त्रीणि क्षित्यन्तरिक्षद्युलक्षणान् त्रीन् लोकान् इन्वति । पूर्वमन्तरिक्षस्यैवावान्तरभेद उक्तः
 इह तु सामान्याकारेणेत्यपुनरुक्तिः । ऽत्रीणि ऽरोचना रोचनानि रोचमानान् अग्निवाय्वादित्यान् उक्त-
 स्थानत्रयस्वामित्वेन इन्वति । पूर्वमन्तरिक्षस्यैवावान्तरभेद उक्तः । अथ द्युपृथिव्योरवान्तरभेद उच्यते ।
 ऽतिस्रो ऽदिवः इन्द्रप्रजापतिसत्याख्यान्^२ त्रीन् लोकान् इन्वति । तथा ऽतिस्रः ऽपृथिवीः इन्वति ।
 क्षित्यवान्तरभेदान् लोकान् इन्वति । एवं सर्वत्र व्याप्तो देवः ऽत्रिभिर्नैः कर्मभिः उष्णवर्षहिमाख्यैः
 ऽनः अस्मान् ऽत्मना आत्मनैव स्वीयानुग्रहबुद्धयैव ऽअभि ऽरक्षति अभिरक्षतु । परिपालयतु ॥

बृहत्सुम्नः प्रसवीता निवेशनो जगतः स्थातुरुभयस्य यो वशी ।

स नो देवः सविता शर्मं यच्छत्वस्मे क्षयाय त्रिवरूथमंहसः ॥ ६ ॥

बृहत्सुम्नः । प्रसविता । निवेशनः । जगतः । स्थातुः । उभयस्य । यः । वशी ।

सः । नः । देवः । सविता । शर्मं । यच्छतु । अस्मे इति । क्षयाय । त्रिवरूथम् । अंहसः ॥ ६ ॥

यः बृहत्सुम्नः प्रभूतधनः प्रभूतसुखो^३ वा^३ ऽप्रसविता प्रकर्षेणानुज्ञाता कर्मणां ऽनिवेशनः
 सर्वैर्गन्तव्यः । ऽजगतः जगत्स्य ऽस्थातुः स्थावरस्य ऽउभयस्य ऽयो ऽवशी ऽसः महान् ऽसविता
 ऽदेवः ऽनः अस्मभ्यं ऽशर्मं सुखं ऽयच्छतु । कीदृशं शर्मं । ऽत्रिवरूथम् । त्रीणि वरूथानि गुहाणि
 स्थानानि क्षित्यादीनि यस्य तत्तादृशम् । ऽअस्मे अस्माकम् ऽअंहसः पापस्य ऽक्षयाय भवत्विति शेषः ॥

राजकृते ‘ आगन्देवः ’ इत्येषानुवचनीया । सूत्रितं च—‘ आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयमित्यर्धं
 आरमेत् ’ (आश्व. श्रौ. ४. ४) इति ॥

आगन्देव ऋतुभिर्वर्धतु क्षयं दधातु नः सविता सुप्रजामिषम् ।

स नः क्षपाभिरहमिश्च जिन्वतु प्रजावन्तं रयिमस्मे समिन्वतु ॥ ७ ॥

आ । अगन् । देवः । ऋतुभिः । वर्धतु । क्षयम् । दधातु । नः । सविता । सुप्रजाम् । इषम् ।

सः । नः । क्षपाभिः । अहमिः । च । जिन्वतु ।

प्रजावन्तम् । रयिम् । अस्मे इति । सम् । इन्वतु ॥ ७ ॥

ऽदेवः ऽसविता ऽऋतुभिः सह ऽआगन् आगच्छतु ॥ गमेर्लङि रूपम् ॥ किञ्च ऽक्षयं गृहं
 ऽवर्धतु वर्धयतु । ऽनः अस्माकं ऽसुप्रजां शोभनपुत्राद्युपेतम् ऽइषम् अन्नं ऽदधातु ददातु । ऽसः एव

१. ख-य-फ-भ-परितो भविता । २. ख-भ-अग्नीन्द्रप्रजापतिसत्याख्यान्, फ-अग्नीन्द्रप्रजापति-
 रित्याख्यान् । ३. ख-ग-च-ण-भ-‘ प्रभूतसुखो वा ’ नास्ति ।

१नः अस्मान् १क्षपाभिः रात्रिभिः १अहभिश्च । सर्वेषु दिनेष्वित्यर्थः । १जिन्वतु प्रीणयतु धनादिभिः^१ ।
१अस्मे अस्मासु १प्रजावन्तं १रथि १समिन्वतु व्याप्नोतु । प्रापयत्वित्यर्थः ॥ ॥ ४ ॥

‘अभूदेवः’ इति षट्त्वं नवमं सूक्तं वामदेवस्यार्पं सावित्रम् । अन्त्या त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्त-
परिभाषया जगत्त्यः । तथा चानुक्रमणिका—‘अभूदेवः षट् त्रिष्टुबन्तम्’ इति । अग्निष्टोमे वैश्वदेव-
शब्दे सावित्रनिविद्धानमिदम्^२ । तथा च सूत्रम्—‘अभूदेव एकया च दशभिश्च स्वभूते’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति । आद्या सावित्रग्रहस्यानुवाक्या । तथा च सूत्रं—‘सावित्रेण ग्रहेण चरन्त्यभूदेवः सविता वन्द्यो नु नः’ (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति ॥

अभूदेवः सविता वन्द्यो नु न इदानीमहं उपवाच्यो नृभिः ।

वि यो रत्ना भजति मानवेभ्यः श्रेष्ठं नो अत्र द्रविणं यथा दधत् ॥ १ ॥

अमृतं । देवः । सविता । वन्द्यः । नु । नः । इदानीम् । अहं । उपवाच्यः । नृभिः ।

वि । यः । रत्ना । भजति । मानवेभ्यः । श्रेष्ठम् । नः । अत्र । द्रविणम् । यथा । दधत् ॥ १ ॥

सः १सविता १देवः १अमृतं प्रादुरासीत् । अतः १नु क्षिप्रमेव १नः अस्माकं १वन्द्यः वन्दनीयो
भवति । १इदानीं यागकाले १अहः तृतीयसवने १नृभिः अस्मदीयैर्होतृभिः १उपवाच्यः स्तुत्यः^३ भवति ।
१यः देवः १मानवेभ्यः^४ मनोरपत्येभ्यो यजमानेभ्यस्तेषामर्थाय १रत्ना रमणीयानि धनानि १वि १भजति
स देवः १श्रेष्ठं प्रशस्त्यं १द्रविणं गवादिलक्षणं धनं १नः अस्मभ्यम्^५ १अत्र अस्मिन् कर्मणि १यथा
१दधत् इत्यादित्यर्थः । तथा वन्द्य उपवाच्यश्चाभूदिति ॥

देवेभ्यो हि प्रथमं यज्ञियेभ्योऽमृतत्वं सुवसिं भागमुत्तमम् ।

आदिहामानं सवितर्व्यूण्णेषेऽनूचीना जीविता मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

देवेभ्यः । हि । प्रथमम् । यज्ञियेभ्यः । अमृतत्वं । सुवसिं । भागम् । उत्तमम् ।

आत् । इत् । दामानम् । सवितः । वि । ऊण्णेषे । अनूचीना । जीविता । मानुषेभ्यः ॥ २ ॥

१प्रथमं १देवेभ्यो १हि । हिशब्दः प्रसिद्धौ । देवेभ्यः १यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः १अमृतत्वं तत्साधनम्
१उत्तमम् उत्कृष्टतमं १भागं सोमादिलक्षणं^६ १सुवसि अनुजानासि । १आदित् अनन्तरमेव १दामानं
हविषां दातारं हे १सवितः १व्यूण्णेषे प्रकाशयसि । १मानुषेभ्यः यजमानेभ्यः १जीविता जीवितानि
१अनूचीना अनुक्रमयुक्तानि । पितृपुत्रपौत्रा इत्यनुक्रमः । इदृशानि जीवितानि पश्चात् व्यूण्णेषे ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-ल-स-धनानि । २. ख-फ-सावित्रं निविद्धानमिदम् ; स-^१निविद्धानीय-
मिदम् । ३. त-स्तुत्यश्च । ४. ग-मानवेभ्यो यज्ञियेभ्यः । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-अस्माकम् ।
६. त-सोमाज्यादिलक्षणम् ।

अचि॒त्ती यच्च॑कृ॒मा दै॒व्ये जने॑ दी॒नैर्दक्षैः॑ प्रभू॒ती पू॒रुष॒त्वता॑ ।

दे॒वेषु॑ च स॒वित॒र्मानु॑षेषु च त्वं नो अत्र सुव॒ताद॒नाग॑सः ॥ ३ ॥

अचि॒त्ती । यत् । च॒कृ॒म । दै॒व्ये । जने॑ । दी॒नैः । दक्षैः॑ । प्र॒भू॒ती । पू॒रुष॒त्वता॑ ।

दे॒वेषु॑ । च । स॒वित॒ः । मानु॑षेषु । च । त्वम् । नः । अत्र । सु॒वता॒त् । अ॒नाग॑सः ॥ ३ ॥

हे १ सवितः वयम् २ अचि॒त्ती अप्र॒ज्ञया ३ दै॒व्ये ४ जने देवे त्वयि ५ दी॒नैः दुर्बलैः पुत्रादिभिर्ऋत्विग्भिर्वा
तथा ६ दक्षैः प्रवृद्धैर्वा तैः ७ प्रभू॒ती प्रभू॒त्या । ऐश्वर्यमदेनेति यावत् । ८ पू॒रुष॒त्वता पू॒रुष॒वत्तया च
९ यत् आगः १० च॒कृ॒म । न केवलं त्वय्येव कृतम् अपि तु ११ दे॒वेषु अन्येषु १२ मानु॑षेषु १३ च अज्ञानादिभिः १
यच्च॑कृ॒म १४ नः कृतवतोऽस्मान् १५ त्वम् १६ अत्र अस्मिन् कर्मणि १७ अ॒नाग॑सः अपापान् १८ सु॒वतात्
अनु॒जानी॑हि ॥

देवसुवां हविःषु सवितुः सत्यप्रसवस्य ' न प्रमिये ' इति याज्या । सूत्रितं च ३—' न प्रमिये
सवितुर्दैव्यस्य तद्बृहस्पते प्रथमम् ' (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

न प्र॒मिये॑ स॒वितु॑र्दै॒व्यस्य॑ तद्यथा विश्वं भुव॑नं धा॒रयि॑ष्यति ।

यत्पृ॑थि॒व्या वरि॑म॒न्ना स्व॑ङ्गु॒रिर्वर्ष्म॑न्दि॒वः सु॒वति॑ स॒त्यम॑स्य॒ तत् ॥ ४ ॥ २

न । प्र॒मिये॑ । स॒वितुः॑ । दै॒व्यस्य॑ । तत् । यथा । विश्वम् । भुव॑नम् । धा॒रयि॑ष्यति ।

यत् । पृ॑थि॒व्याः । वरि॑मन् । आ । सु॒ङ्गु॒रिः ।

वर्ष्म॑न् । दि॒वः । सु॒वति॑ । स॒त्यम् । अ॒स्य । तत् ॥ ४ ॥

१ सवितुर्दैव्यस्य देवस्य २ तत् कर्म ३ न ४ प्रमिये न प्रमियेत न प्रहिंस्येत । हिंसाहं न
भवतीत्यर्थः ॥ कृत्यार्थे केन्प्रत्ययः ॥ यद्वा । दैव्यस्येति अधिकरणे ४ षष्ठी । सा च कर्मार्था ।
दैव्यं कर्मैत्यर्थः । कथमहिंस्यमित्यत आह । यथा ५ विश्वं ६ भुवनं ७ धारयिष्यति धारयति ।
विश्वधारणरूपं यत् कर्मास्ति तन्न प्रमिये । तथा ८ स्व॑ङ्गु॒रिः शोभनाङ्गुल्युपलक्षितहस्तः ९ यत् यः १०
पृ॑थि॒व्या ११ वरि॑म॒न्ना । आकारश्चार्थः । भूम्या उरुत्वे च १२ सु॒वति॑ प्रेरयति १३ । तथा १४ दि॒वः शु॒लोक्॑स्य
१५ वर्ष्म॑न् उरुत्वे च सुवति । १६ अस्य देवस्य १७ तत् उक्तं कर्म १८ सत्यम् अबाध्यमिति ॥

१. ल-तथाज्ञानादिभिः । २. न-ल-स-' अपापान् ' नास्ति । ३. त-तथा च सूत्रम् । ४. त-
व्यधिकरणे । ५. ख-ग-च-ण-भ-ल-स- यः; त-यम्; न-यत् । ६. न-ल-स-' प्रेरयति ' नास्ति ।

इन्द्रज्येष्ठान्बृहद्भ्यः पर्वतेभ्यः क्षयौ एभ्यः सुवसि पस्त्यावतः ।

यथायथा पतयन्तो वियेमिर एवैव तस्थुः सवितः सुवाय ते ॥ ५ ॥

इन्द्रऽज्येष्ठान् । बृहत्ऽभ्यः । पर्वतेभ्यः । क्षयान् । एभ्यः । सुवसि । पस्त्यऽवतः ।

यथाऽयथा । पतयन्तः । विऽयेमिरे । एव । एव । तस्थुः । सवितरिति । सुवाय । ते ॥ ५ ॥

हे ^१सवितः ^२इन्द्रज्येष्ठान् । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तसर्वमेवेन्द्रो वा ज्येष्ठो ज्यायान् पूज्यो येषां ते तादृशाः । तान् अस्मान् ^३बृहद्भ्यः महद्भ्यः ^४पर्वतेभ्यः अप्यधिकान् ^५सुवसि प्रेरयसि । किंच ^६एभ्यः यजमानेभ्यः ^७पस्त्यावतः गृहवतः ^८क्षयान् निवासान् ग्रामनगरादीन् ^९सुवसि प्रेरयसि । ^{१०}यथा-यथा ^{११}पतयन्तः गच्छन्तः ^{१२}त्वां ^{१३}वियेमिरे विनियम्यन्ते । यथा । ^{१४}ते ^{१५}तव ^{१६}सवाय अनुज्ञायै ^{१७}एवैव एवमेव नियमनमनतिक्रम्य ^{१८}तस्थुः तिष्ठन्ति ॥

ये ते त्रिरहन्त्सवितः सुवासो दिवेदिवे सौभगमासुवन्ति ।

इन्द्रो द्यावापृथिवी सिन्धुरङ्गिरादित्यैर्नो अदितिः शर्म यंसत् ॥ ६ ॥

ये । ते । त्रिः । अहन् । सवितरिति । सुवासः । दिवेऽदिवे । सौभगम् । आऽसुवन्ति ।

इन्द्रः । द्यावापृथिवी इति । सिन्धुः । अत्ऽभिः ।

आदित्यैः । नः । अदितिः । शर्म । यंसत् ॥ ६ ॥

^१ये यजमाना हे ^२सवितः ^३ते । वदर्थं ^४सवासः सवाः सोमाः । द्वितीयाधे प्रथमा । सोमान् । यद्वा । सवासः सवनानि प्रातरादीनि प्रति ^५त्रिरहन् अभिषुण्वन्ति । न केवलमेकस्मिन्नेवाहनि सवनत्रयेषु अपि तु ^६दिवेदिवे प्रतिदिनं ^७सौभगं सौभाग्यजनकम् ^८आसुवन्ति अभिषुण्वन्ति । तेभ्यः ^९नः अस्मभ्यम् ^{१०}इन्द्रः ^{११}शर्म यंसत् यच्छतु । ^{१२}द्यावापृथिवीः द्यावापृथिव्यौ च ^{१३}अङ्गिः विशिष्टा ^{१४}सिन्धुः सिन्ध्वभिमानिदेवता च ^{१५}आदित्यैः सहिता ^{१६}अदितिः च शर्म यंसत् । सावित्रे सूक्ते इन्द्रादीनां निपातमुक्त्वा ^{१७}तेषां प्रार्थना न विरुध्यते ॥ ॥ ५ ॥

‘ को वस्त्राता ’ इति दशचं दशमं सूक्तं वामदेवस्यार्धं विश्वदेवदेवताकम्^१ । अष्टम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टा अनादेशपरिभाषया त्रिष्टुभः । तथा चानुक्रम्यते—‘ को वो दश वैश्वदेवं त्रिगायत्र्यन्तं तु ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-ग-ण-संप्रामान् जगद्दीरादीन् ; स-संप्रामान् संगरादीन् । २. ख-ग-च-ण-प-भ-गच्छन्तः प्राणिनः । ३. ख-ग-च-ण-भ-त्वया । ४. प-तथा ते । ५. न-ल-स-‘ द्यावापृथिवी ’ नास्ति । ६. त-निपातभाक्त्वात् ; प-निपातमुक्त्वक्तत्वात् । ७. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-विश्वदेवदेवताकम् ।

को वस्त्राता वसवः को वरूता द्यावाभूमी अदिते त्रासीथां नः ।

सहीयसो वरुण मित्र मर्तात्को वोऽध्वरे वरिवो धाति देवाः ॥ १ ॥

कः । वः । त्राता । वसवः । कः । वरूता । द्यावाभूमी इति । अदिते । त्रासीथाम् । नः ।

सहीयसः । वरुण । मित्र । मर्तात् । कः । वः । अध्वरे । वरिवः । धाति । देवाः ॥ १ ॥

हे वसवः सर्वस्य वासयितारो देवाः वः युष्मान् कः त्राता अस्ति । यतो यूयं वसवोऽत इत्यभिप्रायः । कः^१ च वरूता संभक्तास्ति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये कस्मात्ता रक्षको देवः कश्च वरूता^२ वारयिता^३ दुःखानां वरणीयो वा भवति । हे द्यावाभूमी नः अस्मान् त्रासीथां रक्षतम् । हे अदिते अखण्डनीये । एतदपि द्यावाभूम्योर्विशेषणम् । संख्याव्यत्ययः । यदीदं पृथग्देवतामन्त्रणं^४ स्यात् तर्हि निघातो न स्यात् । ‘आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्’ इति पूर्वस्याविद्यमानवत्वेनास्यैव पादादिवात् । ‘अदिते मित्र वरुणोत मृळ’ (क. सं. २. २७. १४) इति, ‘आदित्या रुद्रा वसवः सुदानवः’ (क. सं. १०. ६६. १२) इतिवत्^५ । तस्यैव विशेषणत्वे समानाधिकरणे^६ इति सामानाधिकरण्यात्^७ ‘अग्ने पावक रोचिषा’ (क. सं. ५. २६. १) इतिवत् अस्य निघातः सिध्यति । तस्मात् द्यावाभूमी इत्येतस्य विशेषणम् । हे वरुण हे मित्र युवां सहीयसः मर्तात् अभिभवितुः मनुष्यात् नस्त्रासीथाम् । हे देवाः वः युष्माकम् अध्वरे यागे कः वरिवः धनं धाति ददाति । यद्वा । वो युष्माकं मध्ये को वरिवो धाति^८ धारयति^९ ॥

प्र ये धामानि पूर्याण्यर्चान्वि यदुच्छान्वियोतारो अमूराः ।

विधातारो वि ते दधुरजस्त्रा ऋतधीतयो रुरुचन्त दस्माः ॥ २ ॥

प्र । ये । धामानि । पूर्याणि । अर्चान् । वि । यत् । उच्छान् । विऽयोतारः । अमूराः ।

विऽधातारः । वि । ते । दधुः । अजस्त्राः । ऋतधीतयः । रुरुचन्त । दस्माः ॥ २ ॥

ये देवाः पूर्याणि पुरातनानि धामानि स्थानानि वा प्र अर्चान् अर्चन्ति प्रयच्छन्ति स्तोतृभ्यः । यत् ये च वियोतारः दुःखानाम् अमिश्रयितारः^{१०} अमूराः अमूढाः वि उच्छान् उच्छन्ति तमो विवासयन्ति देवाः । ते विधातारः फलानां कर्तारः अजस्त्राः नित्याः वि दधुः कुर्वन्त्यभिमतम् । किंच ऋतधीतयः सत्यकर्माणः दस्माः दर्शनीयाः ते रुरुचन्त रोचन्ते ॥

१. ख-ग-च-ण-प-भ-ल-स-‘कः.....वरूता’ नास्ति । २. ख-ग-ण-प-फ-भ-स-संचारयिता; च-संचारयिता; ल-संचरयिता । ३. ख-ग-च-ण-भ-ल-‘मन्त्रेण; स-‘मन्त्रेण । ४. चेतित्वत् । ५. ख-ग-च-ण-समानाधिकरणे इति समानाधिकरणं यत्; त-नामन्त्रिते समानाधिकरणे इति अविद्यमानवत्त्वप्रतिषेधात् । ६. प-भ-धनं धाति ददाति तं रक्षत । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-ल-स-आश्रयितारः; घ-नाशयितारः ।

प्र पस्त्याऽमदिति सिन्धुमकैः स्वस्तिमीळे सख्याय देवीम् ।

उभे यथा नो अहनी निपात उषासानक्ता करतामदब्धे ॥ ३ ॥

प्र । पस्त्याम् । अदितिम् । सिन्धुम् । अकैः । स्वस्तिम् । ईळे । सख्याय । देवीम् ।

उभे इति । यथा । नः । अहनी इति । निऽपातः ।

उषासानक्ता । करताम् । अदब्धे इति ॥ ३ ॥

पस्त्यां सर्वैर्गन्तव्याम् । अदितिम्^१ अदीनां देवमातरं तां । देवीं । सिन्धुं स्यन्दनशीलां नद्यभि-
मानिदेवीं । स्वस्तिं सुखनिवासामेतन्नामिकां देवीं । सख्याय आनुकूल्याय । अकैः मन्त्रैः । ईळे^२ स्तौमि^३ ।
उभे । अहनी द्यावापृथिव्यौ । यथा । नः । अस्मान् । निपातः नितरां पातः तथा स्तौमि । उषासा-
नक्ता अहोरात्राभिमानिदेवते । अदब्धे अदम्भनीये । करतां कुरुताम् । अभिमतमिति शेषः ॥

व्यर्थमा वरुणश्चेति पन्थाभिषस्पतिः सुवितं गातुमग्निः ।

इन्द्राविष्णू नृवदु षु स्तवाना शर्म नो यन्तममवद्रुथम् ॥ ४ ॥

वि । अर्थमा । वरुणः । चेति । पन्थाम् । इषः । पतिः । सुवितम् । गातुम् । अग्निः ।

इन्द्राविष्णू इति । नृऽवत् । ऊँ इति । सु । स्तवाना ।

शर्म । नः । यन्तम् । अमऽवत् । वरुथम् ॥ ४ ॥

व्यर्थमा देवः अस्माकं । पन्थां यज्ञादिमार्गं । वि । चेति ज्ञापयति । तथा । वरुणः वि चेति ।
इषः अन्नस्य हविर्लक्षणस्य । पतिः पालकः । अग्निः । सुवितं सुखकरं । गातुं गमनं मार्गं वा
स्वर्गादेः वि चेति । इन्द्राविष्णू । सु सुष्ठु । स्तवाना स्तूयमानौ । नृवत् मनुष्यवत् मनुष्योपेतं । वरुथं
वरणीयम् । अमवत् बलोपेतं । शर्म गृहं सुखं वा । नः अस्माकं । यन्तं यच्छतम् । उ पूरणः ॥

आ पर्वतस्य मरुतामवांसि देवस्य त्रातुरत्रि भगस्य ।

पात्पतिर्जन्यादंहसो नो मित्रो मित्रियादुत न उरुष्येत् ॥ ५ ॥

आ । पर्वतस्य । मरुताम् । अवांसि । देवस्य । त्रातुः । अत्रि । भगस्य ।

पात् । पतिः । जन्यात् । अंहसः । नः । मित्रः । मित्रियात् । उत । नः । उरुष्येत् ॥ ५ ॥

१. त-अदितिमदीतिम् । २. ख-ग-च-ण-भ-च ईळे; घ-प-प्र ईळे । ३. ख-ग-ण-प्रास्तोति; च-
-प्रास्तोदिति; न- 'स्तौमि' नास्ति; भ-प्रस्तौमि; स-स्तौति ।

पर्वतस्य इन्द्रसखस्य^१ एतन्नामकस्य देवस्य मरुतां च त्रातुः रक्षकस्य भगस्य देवस्य च अवसि रक्षणानि आ अत्रि आवृणे । किंच पतिः वरुणो देवः जन्यात् जनसंबन्धात् अंहसः पापात् नः अस्मान् पात् पातु रक्षतु । उत अपि च मित्रः च मित्रियात् मित्रभावेन नः अस्मान् उरुष्येत् रक्षतु ॥ ६ ॥

नू रोदसी अहिना बुध्न्येन स्तुवीत देवी अप्येभिरिष्टैः ।

समुद्रं न संचरणे सनिष्यवो घर्मस्वरसो नद्योऽपं व्रन् ॥ ६ ॥

नू । रोदसी इति । अहिना । बुध्न्येन । स्तुवीत । देवी इति । अप्येभिः । इष्टैः ।

समुद्रम् । न । समुद्रचरणे । सनिष्यवः । घर्मस्वरसः । नद्यः । अपं । व्रन् ॥ ६ ॥

हे^२ रोदसी द्यावापृथिव्यौ युवाम् अहिना बुध्न्येन अहिर्बुध्न्यनामकेन देवेन सह नु क्षिप्रम् अप्येभिः आपनीयैः इष्टैः कामैर्मित्रभूतैः स्तुवीत स्तुवे । सनिष्यवः धनानां संभक्तुमिच्छन्तः संचरणे संचाराय समुद्रमध्यगमनाय समुद्रं^३ न^४ समुद्रमिव । तं यथा स्तुवन्ति तद्वत् । यस्मादेते देवाः घर्मस्वरसः दीसध्वनयः नद्यः नदीः अप व्रन् अपवृण्वन्तीति परोक्ष इव । अथवा ते देवा नदीपवृण्वन्तु इत्याशीः । तस्मात् स्तुवे इति संबन्धः ॥

देवैर्नो देव्यदितिर्नि पातु देवस्त्राता त्रायतामप्रयुच्छन् ।

नहि मित्रस्य वरुणस्य धासिमर्हामसि प्रमियं सान्वग्नेः ॥ ७ ॥

देवैः । नः । देवी । अदितिः । नि । पातु । देवः । त्राता । त्रायताम् । अप्रयुच्छन् ।

नहि । मित्रस्य । वरुणस्य । धासिम् । अर्हामसि । प्रमियम् । सानु । अग्नेः ॥ ७ ॥

अदितिः^४ देवी अदीना देवमाता देवैः अन्यैर्मित्रादिभिः सह नः अस्मान् नि पातु पालयतु^५ । तथा^६ त्राता पालकः देवः^७ । इन्द्रः इत्यर्थः । सोऽपि अप्रयुच्छन् अप्रमाद्यन् त्रायताम् । वयं च मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः च सानु समुच्छ्रितं धासिम् अन्नं सोमादिलक्षणं प्रमियं हिंसितुं नहि अर्हामसि अर्हामः । समर्था भवामः । किं वनुष्टानेन संवर्धितुम् अर्हाम^८ इत्यर्थः^९ ॥

अग्निरीशे वसव्यस्याग्निर्महः सौभगस्य । तान्यस्मभ्यं रासते ॥ ८ ॥

अग्निः । ईशे । वसव्यस्य । अग्निः । महः । सौभगस्य । तानि । अस्मभ्यम् । रासते ॥ ८ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स-अद्रेः सखस्य । २. प-देवी द्योतमाने हे । ३. ख-ग-च-ल-समुद्रं न नास्ति । ४. च-फ-देवी द्योतमाना अदितिर्देवैः सह नोऽस्मान् निपातु रक्षतु । ५. ख-ण-भ-ल-स-तथा पालको देवः; च-फ-देवस्त्राता त्रायतां स च । ६. क-ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-अर्हामेत्यर्थः ।

१अग्निः देवः १वसन्त्यस्य धनसमूहस्य १ईशे ईष्टे दातुम् । तथा १अग्निः १महः महतः १सौभगस्य सुभगत्वस्यापि ईशे । अतः १तानि धनानि सौभाग्यं च १अस्मभ्यं १रासते ददातु ॥

उषो मघोन्या वह सूनृते वार्या पुरु । अस्मभ्यं वाजिनीवति ॥ ९ ॥

उषः । मघोनि । आ । वह । सूनृते । वार्या । पुरु । अस्मभ्यम् । वाजिनीवति ॥ ९ ॥

हे १उषः हे १मघोनि धनवति हे १सूनृते प्रियसत्वरूपवागभिमानिनि हे १वाजिनीवति अन्नवति देवि १अस्मभ्यं १वार्या वरणीयानि १पुरु बहूनि धनानि १आ १वह प्रापय ॥

तत्सु नः सविता भगो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

इन्द्रो नो राधसा गमत् ॥ १० ॥

तत् । सु । नः । सविता । भगः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

इन्द्रः । नः । राधसा । आ । गमत् ॥ १० ॥

येन १राधसा धनेन सह १सविता १भगो १वरुणो १मित्रोऽर्यमा १इन्द्रः प्रत्येकम् १आ १गमत् आगच्छति' यज्ञम् । १तत् राधो धनं ते देवाः १नः अस्मभ्यं १सु सुष्ठु प्रयच्छन्विति शेषः ॥ १० ॥

‘मही द्यावापृथिवी’ इति सप्तर्चमेकादशं सूक्तं वामदेवस्यार्पं द्यावापृथिव्यम् । पूर्वत्र ‘त्रि-
गायत्र्यन्तं तु’ इत्युक्तत्वात् पञ्चम्याद्यास्तिस्रो गायत्र्यः शिष्टास्त्रिष्टुभः । ‘मही सप्त द्यावापृथिवीयम्’
इत्यनुक्रमणिका । व्यूढे दशरात्रे पञ्चमेऽहनि वैश्वदेवशास्त्रे आदितश्रतुर्कचं द्यावापृथिव्यनिविद्वानीयम् ।
तथा च सूत्रितं—‘मही द्यावापृथिवी इति चतस्र ऋभुर्विभवा’ (आश्व. श्रौ. ८. ८) इति ॥

मही द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे रुचा भवतां शुचयद्भिरकैः ।

यत्सीं वरिष्ठे बृहती विमिन्वन्नृवद्धोक्षा पप्रथानेभिरेवैः ॥ १ ॥

मही इति । द्यावापृथिवी इति । इह । ज्येष्ठे इति । रुचा । भवताम् । शुचयत्ऽभिः । अकैः ।

यत् । सीम् । वरिष्ठे इति । बृहती इति । विऽमिन्वन् ।

रुवत् । ह । उक्षा । पप्रथानेभिः । एवैः ॥ १ ॥

१इह यज्ञे १मही महत्यौ १ज्येष्ठे प्रज्ञास्ये १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ १रुचा दीप्त्या युक्ते १शुचयद्भिः दीपयद्भिः १अकैः मन्त्रैः सोमादिहविभिर्वा युक्ते १भवताम् । १यत् यस्मात् १सीं सर्वतः १वरिष्ठे उरुतरे १बृहती महत्यौ द्यावापृथिव्यौ १विमिन्वन् परिच्छिन्दन् स्थापयन् १उक्षा सेक्ता पजैन्यः

पप्रथानेभिः प्रथमानैः पृथैः गमनशीलैर्मरुद्भिर्मैधेवा सह वरुवत् रौति शब्दं करोति । वह इति पूरणः । तस्माद्बुधा भवतामिति संबन्धः ॥

देवी देवेभिर्यजते यजत्रैरमिनती तस्थतुरुक्षमाणे ।

ऋतावरी अद्रुहा देवपुत्रे यज्ञस्य नेत्री शुचयद्भिरकैः ॥ २ ॥

देवी इति । देवेभिः । यजते इति । यजत्रैः । अमिनती इति । तस्थतुः । उक्षमाणे इति ।

ऋतावरी इत्युतऽवरी । अद्रुहा । देवपुत्रे इति देवपुत्रे ।

यज्ञस्य । नेत्री इति । शुचयत्ऽभिः । अकैः ॥ २ ॥

पदेवी देव्यौ यजते यष्टव्ये यमिनती प्रजा अहिंसत्यौ उक्षमाणे सिञ्चत्यौ ऋतावरी ऋतवत्यौ अद्रुहा अद्रोग्र्यौ द्रोहमकुर्वत्यौ देवपुत्रे देवोत्पादित्यौ यज्ञस्य नेत्री निर्वाहयित्व्यौ द्यावापृथिव्यौ देवेभिः देवैः यजत्रैः यष्टव्यैः सहिते शुचयद्भिः शोचयद्भिः अकैः मन्त्रैः हविर्भिर्वा युक्ते तस्थतुः तिष्ठतः स्यातामित्यर्थः ॥

स इत्स्वपा भुवनेष्वास य इमे द्यावापृथिवी जजान ।

उर्वी गभीरे रजसी सुमेके अवंशे धीरः शच्या समैरत् ॥ ३ ॥

सः । इत् । सुऽअपाः । भुवनेषु । आस । यः । इमे इति । द्यावापृथिवी इति । जजान ।

उर्वी इति । गभीरे इति । रजसी इति । सुमेके इति सुमेके ।

अवंशे । धीरः । शच्या । सम् । ऐरत् ॥ ३ ॥

यस इत् स एव स्वपाः शोभनकर्मा सन् भुवनेषु आस आस्ते । य इमे द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ जजान उत्पादितवान् । यश्च प्रजापतिः उर्वी उच्यो विस्तीर्णे गभीरे अविचले सुमेके शोभनरूपे अवंशे उत्पत्तिरहिते अनाधारे वान्तरिक्षे धीरः धीमान् शच्या कुशलकर्मणा समैरत् सम्यक् प्रेरितवान् । स एव स्वपा इति ॥

नू रोदसी बृहद्भिर्नो वरूथैः पत्नीवद्भिरिषयन्ती सजोषाः ।

उरूची विश्वे यजते नि पातं धिया स्याम रथ्यः सदासाः ॥ ४ ॥

नू । रोदसी इति । बृहत्ऽभिः । नः । वरूथैः । पत्नीवत्ऽभिः । इषयन्ती इति । सजोषाः ।

उरूची इति । विश्वे इति । यजते इति । नि । पातम् । धिया । स्याम । रथ्यः । सदासाः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-सत्यवत्यौ । २. प-दीपयद्भिः । ३. प-अर्चनीयैः । ४. प-शोभन-रूपे रजसी भुवने ।

हे ऽरोदसी द्यावापृथिव्यौ ऽनु क्षिप्रं ऽपस्नीवद्भिः पत्नीसहितैः ऽबृहद्भिः महद्भिः ऽवरुथैः
गृहैर्धनैर्वा सह ऽद्वपयन्ती अस्माकमन्नमिच्छन्त्यौ ऽसजोषाः परस्परं संगते ऽउरुची उर्वञ्जने ऽविश्वे
व्यासे ऽयजते यष्ट्ये सस्यौ ऽनः अस्मान् ऽनि ऽपातं नितरां रक्षतम् । धियेत्यादि^१ गतम्^१ ॥

‘प्र वाम्’ इत्यादिगायत्रस्तुचो व्यूढे^२ दशरात्रे वैश्वदेवशस्त्रे द्यावापृथिव्यनिविद्वानीयत्वेन
प्रक्षेप्यः । तथा च सूत्रितं—‘प्र वां महि द्यवी इति तृचौ’ (आश्व. श्रौ. ८. ११) इति ॥

प्र वां महि द्यवीं अभ्युपस्तुतिं भरामहे । शुची उप प्रशस्तये ॥ ५ ॥

प्र । वाम् । महि । द्यवी इति । अभि । उपऽस्तुतिम् । भरामहे ।

शुची इति । उप । प्रशस्तये ॥ ५ ॥

हे द्यावापृथिव्यौ ऽद्यवी द्योतमाने ऽवां युवाभ्याम् ऽउपस्तुतिं स्तोत्रं ऽमहि महत् प्रभूतम् ऽअभि
प्र ऽभरामहे प्रकर्षेण संपादयामः । ऽशुची शुद्धे युवां ऽप्रशस्तये प्रशंसितुम् ऽउप । उपसर्गश्रुतेरुचित-
क्रियाध्याहारः । उप गच्छाम इति शेषः ॥

पुनाने तन्वा मिथः स्वेन दक्षेण राजथः । ऊह्याथे सनातम् ॥ ६ ॥

पुनाने इति । तन्वा । मिथः । स्वेन । दक्षेण । राजथः ।

ऊह्याथे इति । सनात् । ऋतम् ॥ ६ ॥

हे देव्यौ ऽतन्वा स्वकीयया मूर्त्या ऽस्वेन ऽदक्षेण बलेन च ऽमिथः प्रत्येकं ऽपुनाने शोधयन्त्यौ
यज्ञं यजमानं वा युवां ऽराजथः^३ । यद्वा । तन्वा स्वस्वशरीरैकदेशेन^४ मिथः परस्परं पुनाने शोध-
यन्त्यौ । द्यौः स्वीयेनासारेण भुवं सा च स्वकीयेन काण्येन चन्द्रमसि स्थितेन दिवम् इति विवेकः ।
ऽसनात् सदाकालम् ऽकृतं यज्ञम् ऽऊह्याथे वहथः ॥

मही मित्रस्य साधथस्तरन्ती पिप्रती ऋतम् । परि यज्ञं नि षेदथुः ॥ ७ ॥

मही इति । मित्रस्य । साधथः । तरन्ती इति । पिप्रती इति । ऋतम् ।

परि । यज्ञम् । नि । सेदथुः ॥ ७ ॥

मही महत्यौ द्यावापृथिव्यौ ऽमित्रस्य मित्रभूतस्य स्तोतुरभिमतं ऽसाधथः^५ । ऽकृतम् अन्नं
ऽतरन्ती तारयन्त्यौ ऽपिप्रती पूरयन्त्यौ ऽयज्ञं ऽपरि परितः ऽनि ऽषेदथुः आश्रयथः^६ ॥ ८ ॥

‘क्षेत्रस्य पतिना’ इत्यष्टचं द्वादशं सूक्तं वामदेवस्यार्षम् । आद्याचतुर्थीषष्ठीसप्तम्योऽनुष्टुभः
पञ्चमी पुरउष्णिक् । ‘आद्यक्षेत्रपुरउष्णिक्’ इति हि तल्लक्षणम् । शिष्टास्तिस्त्रिष्टुभः । आद्यास्तिस्त्रः

१. प-रथ्यः रथवन्तो वयं धिया स्तुत्या सदासाः त्वां सर्वदा भजमानाः स्याम भूयास् । २. त-
न्यूह्ये । ३. त-राजथः ईशाने भवतः । ४. ख-ग-च-फ-स्वस्वशरीरैक्यादिना । ५. त-साधथः साधयथः ।
६. ख-न-ल-स-आश्रयतः ।

क्षेत्रपतिदेवताकाश्चतुर्थी शुनाख्यदेवताका पञ्चम्यष्टम्यौ शुनासीरदेवताके षष्ठीसप्तम्यौ सीतादेवताके । तथा चानुक्रमणिका—‘ क्षेत्रस्याष्टौ तिस्रः क्षेत्रपत्याः शुनायैका परा पुरउष्णिक् सान्त्या च शुनासी-
राभ्यामुपान्त्ये सीतायै ते^१ अनुष्टुभावाद्या च चतुर्थी च ’ इति ॥ क्षेत्रस्य कर्षणेऽनेन सूक्तेन प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा । तथा च सूत्रितं—‘ क्षेत्रस्य पतिना वयमिति प्रत्यृचं जुहुयाज्जपेद्वा ’ (आश्व. गृ. २. १०. ४) इति ॥ असौर्यामे होतुरतिरिक्तोक्थ्य आश्विनशस्त्रादूर्ध्वं चत्वार्यतिरिक्तोक्थ्यानि । तत्राद्या परि-
धानीया । सूत्रितं च—‘ क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

क्षेत्रस्य पतिना वयं हितेनैव जयामसि ।

गामश्च पोषयित्वा स नो मृळातीदृशे ॥ १ ॥

क्षेत्रस्य । पतिना । वयम् । हितेनैव । जयामसि ।

गाम् । अश्वम् । पोषयित्वा । आ । सः । नः । मृळाति । ईदृशे ॥ १ ॥

वयं यजमानाः । क्षेत्रस्य पतिना देवेन ॥ रुद्रं क्षेत्रपतिं प्राहुः केचिदग्निमथापरे । स्वतन्त्र एव वा कश्चिक्षेत्रस्य पतिरुच्यते ॥ हितेनेव । इव शब्द एवार्थे । सर्वप्राणिहितेनैव तेन । अथवा मित्रेणेव^२ । यथा सख्युः साहाय्ये^३ सन्^४ स्वकार्यं साधयति तद्वत् । जयामसि । जयामः क्षेत्रम् । स देवः । गामश्च च पोषयित्वा पोषयित्वा गवाश्चलक्षणं धनम् । आ हरत्विति शेषः । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्या-
हारः । सः एव देवः । नः अस्मान् । ईदृशे उक्तलक्षणे धने दातव्ये सति मृळाति सुखयति ।
‘ क्षेत्रस्य^५ पतिना ’ (निरु. १०. १५) इत्यादिनिरुक्तं जानीयात् ॥

असौर्यामे मैत्रावरुणस्यातिरिक्तोक्थ्ये परिधानीया । सूत्रितं च—‘ क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमृमिमिति परिधानीया ’ (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मि धेनुरिव पयो अस्मासु धुक्ष्व ।

मधुश्रुतं घृतमिव सुपूतमृतस्य नः पतयो मृळयन्तु ॥ २ ॥

क्षेत्रस्य । पते । मधुऽमन्तम् । ऊर्मिम् । धेनुऽइव । पयः । अस्मासु । धुक्ष्व ।

मधुऽश्रुतम् । घृतम् । सुऽपूतम् । ऋतस्य । नः । पतयः । मृळयन्तु ॥ २ ॥

हे क्षेत्रस्य पते त्वं मधुमन्तं माधुर्येपितम् ऊर्मिं प्रवृद्धम्^६ उदकं धेनुः पयः इव सा यया दुग्धे तथा अस्मासु धुक्ष्व । मधुश्रुतं मधुस्त्रावि सुपूतं^७ घृतमिव इत्युपमा । तादृशमुदकमित्यर्थः । ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा पतयः स्वामिनः नः अस्मान् मृळयन्तु सुखयन्तु । यद्वा । ऋतस्य एतत् कर्मणि षष्ठी । ऋतं मृळयन्तु प्रयच्छन्तु । मृळतिरत्र दानकर्मा ॥

१. त-ते च । २. ख-ग-ण-फ-भ-ल-स-मित्रेणैव वा; न-मित्रेणेव वा । ३. त-साहाय्येन ।

४. त-अत्र क्षेत्रस्य । ५. ख-ग-घ-च-ण-प-भ-प्रवृद्धं सुप्तं (पूतं) शोधितम्; फ-प्रवृद्धं सुपूतं शोधकम् ।

६. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-तत् ।

ब्राह्मणाच्छंसिनोऽतिरिक्तोक्थ्ये परिधानीयैषा । 'मधुमतीरोषधीर्द्याव आप इति परिधानीया' (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति सूत्रितत्वात् ॥

मधुमतीरोषधीर्द्याव आपो मधुमन्नो भवत्वन्तरिक्षम् ।

क्षेत्रस्य पतिर्मधुमान्नो अस्त्वरिण्यन्तो अन्वेनं चरेम ॥ ३ ॥

मधुमतीः । ओषधीः । द्यावः । आपः । मधुमत् । नः । भवतु । अन्तरिक्षम् ।

क्षेत्रस्य । पतिः । मधुमान् । नः । अस्तु । अरिण्यन्तः । अन् । एनम् । चरेम ॥ ३ ॥

वओषधीः ओषध्यो व्रीहिप्रियङ्गादयः वनः अस्मभ्यं वमधुमतीः मधुमत्यः भवन्तु । तथा वद्यावः । तिस्रो दिव इत्युक्तत्वात् बहुवचनं युक्तम् । तथा वआपः वअन्तरिक्षं च नः वमधुमत् वभवतु । किंच वक्षेत्रस्य वपतिः अपि वमधुमान्नो वास्तु । वअरिण्यन्तः अन्यैरहिंस्यन्तो वयम् वएनं क्षेत्रपतिम् वअनु अनुसृत्य वचरेम संचरेम^१ सुखेन ॥

शुनं वाहाः शुनं नरः शुनं कृषतु लाङ्गलम् ।

शुनं वरत्रा बध्यन्तां शुनमष्टामुदिङ्गय ॥ ४ ॥

शुनम् । वाहाः । शुनम् । नरः । शुनम् । कृषतु । लाङ्गलम् ।

शुनम् । वरत्राः । बध्यन्ताम् । शुनम् । अष्टाम् । उत् । इङ्गय ॥ ४ ॥

ववाहाः बलीवर्दाः वशुनम् । सुखनामैतत् । सुखं यथा भवति तथा वहन्त्विति शेषः । तथा वनरः नेतारो मनुष्याः कर्षकाः वशुनं कुर्वन्तु । तथा वलाङ्गलम् अपि वशुनं वकृषतु । ववरत्राः वरणेन त्रायमाणाः प्रग्रहाः वशुनं वबध्यन्ताम् । वाष्टां प्रतोदं वशुनम् वउदिङ्गय प्रेरय । शुनाख्यो वाय्विन्द्रयोरन्यतमः सुखकृद्देवः । तदनुग्रहादेतत्सर्वं भवत्विति तस्य श्रुतिसामान्येन स्तुतिः ॥

शुनासीरीये पर्वणि शुनासीरदेवताकस्य हविषोऽनुवाक्यैषा अन्या ऋक् याज्या । सूत्रितं च— 'शुनासीराविमां वाचं जुषेथां शुनं नः फालाः^२' (आश्व. श्रौ. २. २०) इति ॥

शुनासीराविमां वाचं जुषेथां यद्विवि चक्रथुः पर्यः ।

तेनेमामुप सिञ्चतम् ॥ ५ ॥

शुनासीरौ । इमाम् । वाचम् । जुषेथाम् । यत् । दिवि । चक्रथुः । पर्यः ।

तेन । इमाम् । उप । सिञ्चतम् ॥ ५ ॥

‘ शुदेवः शुनदेवता ’ इति शौनकः^१ । अतः शुन इन्द्रः सीरो वायुः^२ । ‘ शुनो वायुः शु
पत्यन्तरिक्षे सीर आदित्यः सरणात् ’ (निरु. ९. ४०) इति यास्कः । हे^३ शुनासीरौ^४ तौ युवाम्
वृहमां वक्ष्यमाणां मदीयां ववाचं वजुषेथाम् । वयत् वपयः वदिवि वचक्रथुः वतेनेमां भूमिम् वउ
वसिञ्चतम् ॥

अर्वाचीं सुभगे भव सीते वन्दामहे त्वा ।

यथा नः सुभगाससि यथा नः सुफलाससि ॥ ६ ॥

अर्वाचीं । सुभगे । भव । सीते । वन्दामहे । त्वा ।

यथा । नः । सुभगा । अससि । यथा । नः । सुफला । अससि ॥ ६ ॥

हे वसुभगे वसीते त्वम् अर्वाची अर्वागञ्जना भव । त्वा त्वां वन्दामहे स्तुवीमहि ।
यथा नः वसुभगाससि शोभनधना भवसि । यथा नः वसुफलाससि तथा वन्दामहे ॥

इन्द्रः सीतां नि गृह्णातु तां पूषानु यच्छतु ।

सा नः पर्यस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम् ॥ ७ ॥

इन्द्रः । सीताम् । नि । गृह्णातु । ताम् । पूषा । अनु । यच्छतु ।

सा । नः । पर्यस्वती । दुहाम् । उत्तराम् उत्तराम् । समाम् ॥ ७ ॥

वइन्द्रः देवः वसीतां सीताधारकाष्टं^५ वनि वगृह्णातु । वतां सीतां वपूषा देवः वअनु वयच्छतु
नियमयतु । वसा द्यौः वपर्यस्वती उदकवती^६ वदुहां दुह्यात्^७ । कदेति तदुच्यते । वउत्तरामुत्तरां वसमाम्
उत्तरमुत्तरं^८ संवत्सरम् ॥

अस्या अष्टम्या विनियोगः ‘ शुनासीराविमाम् ’ इत्यत्रोक्तः ॥

शुनं नः फाला वि कृषन्तु भूमिं शुनं कीनाशा अभि यन्तु वाहैः ।

शुनं पर्जन्यो मधुना पर्योभिः शुनासीरा शुनमस्मासु धत्तम् ॥ ८ ॥

शुनम् । नः । फालाः । वि । कृषन्तु । भूमिम् । शुनम् । कीनाशाः । अभि । यन्तु । वाहैः ।

शुनम् । पर्जन्यः । मधुना । पर्यः अभिः । शुनासीरा । शुनम् । अस्मासु । धत्तम् ॥ ८ ॥

१. ख-ग-ण-भ-स-शौनकः । हे शुनासीरा; घ-च-फ-ल-शौनकः । हे शुनासीरौ; त-शौनकः । हे
शुनासीराः । २. त-वायुः । इन्द्रवायू वाय्वादित्याविति नैरुक्ताः । ३. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स-‘ हे
शुनासीरौ ’ नास्ति । ४. ख-ग-च-ण-न-ल-स-सीताधारकाष्टाम् । ५. प-उदकवती नोऽस्माकम् ।
६. त-दुह्यते । ७. ग-च-ण-न-उत्तरम् ।

वनः^१ वभूमिं वफालाः भूमिविदारककाष्ठाः^२ वशुनं ववि वकृषन्तु । वशुनं यथा भवति तथा वकीनाशाः बलीवर्दरक्षकाः ववाहैः बलीवर्दैः वअभि वयन्तु अभिगच्छन्तु^३ । वशुनं यथा भवति तथा वपर्जन्यो वमधुना मधुरैः वपयोभिः उदकैः सिञ्चतु^४ । हे वशुनासीरा इन्द्रवायू वाय्वादित्यौ वा वशुनं सुखम् वअस्मासु वधत्तं धारयतम् ॥ १ ॥

‘समुद्रादूर्मिः’ इत्येकादशचं त्रयोदशं सूक्तम् । अन्त्या जगती शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निसूर्याम्बो-
वृत्तानामन्यतमो देवता । वामदेव^५ ऋषिः^६ । अत्रानुक्रमणिका—‘समुद्रादूर्मिरैकादशाग्नेयं जगत्थन्तं
सौर्यं वापं वा गव्यं वा घृतस्तुतिर्वा’ इति । विषुवतीदं सूक्तमाज्यम् । तथा च सूत्रं—‘समुद्रादूर्मि-
रित्याज्यं त्यं सुमेषम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ६) इति । व्यूढे दशरात्रे सप्तमेऽहनीदमेव सूक्तमाज्यम् ।
सूत्रितं च—‘अथ छन्दोमाः समुद्रादूर्मिरित्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. ८. ९) इति ॥

समुद्रादूर्मिर्मधुमाँ उदारदुपांशुना सममृतत्वमानत् ।

घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानाममृतस्य नाभिः ॥ १ ॥

समुद्रात् । ऊर्मिः । मधुऽमान् । उत् । आरत् । उप । अंशुना । सम । अमृतऽत्वम् । आनत् ।
घृतस्य । नाम । गुह्यम् । यत् । अस्ति । जिह्वा । देवानाम् । अमृतस्य । नाभिः ॥ १ ॥

संमोदन्तेऽस्मिन्यजमाना इति वा^७ समुद्रोऽग्निः^८ पार्थिवः अथवा समुद्रवन्त्यापोऽस्मादिति
व्युत्पत्त्या वैद्युतोऽग्निः । तस्मात् वऊर्मिः ऊर्मिवदुपर्युपरि उद्भूतः वमधुमान् माधुर्योपेतफलसमूहः वउदारत्
उद्गच्छति । अथवा वैद्युतात् ऊर्मुत्पादकः^९ रस उदारत् उद्भूतः । अथवा समुद्रात् समुद्रवणसाधनात्
आदित्यादूर्मी रस उदकलक्षण उदारत् । ‘आदित्याजायते वृष्टिः’ इति श्रुतेः । यद्वा । समुद्रादुक्त-
व्युत्पत्तेः^{१०} अन्तरिक्षादूर्मिरुदकमुदारत् । अथवा समुद्रादुक्तलक्षणात् गवामूधसः सकाशात् ऊर्मिरुज्ज्वलः
क्षीररसः । एतत् घृतपक्षेऽपि समानम् । यद्यपि घृतं क्षीराजायते तथापि तस्योधस उत्पत्तेरेवमुपचर्यते ।
शिष्टं वाक्यमग्न्यादिपञ्चसु पक्षेष्वपि समानम् । वअंशुना दीप्त्याशेन वा वअमृतत्वं मोक्षम् वउप वसम्
वानत् । उपेति पूरणः । प्राप्नोति नरः । वघृतस्य दीप्तस्य क्षीरद्रव्यरूपस्य^{११} वा^{१२} वगुह्यं वनाम गोपनीयं
नमनसाधनं वयदस्ति तद्वीमि । तत् वदेवानां वजिह्वा आस्वादकजिह्वास्थानीयं भवति । तदेव वअमृतस्य
वनाभिः बन्धकं भवति । तदुभयं घृतस्य नामेत्यर्थः । एवं सर्वमन्त्रेषु तत्तत्पक्षानुसारेण योज्यम् ॥

वयं नाम प्र ब्रवामा घृतस्यास्मिन्यज्ञे धारयामा नमोभिः ।

उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमीद्वर एतत् ॥ २ ॥

वयम् । नाम । प्र । ब्रवाम् । घृतस्य । अस्मिन् । यज्ञे । धारयाम् । नमःऽभिः ।

उप । ब्रह्मा । शृणवत् । शस्यमानम् । चतुःऽशृङ्गः । अवमीत् । गौरः । एतत् ॥ २ ॥

१. ख-ग-च-ण-भ- ता फाला भूमिविदारककाष्ठाः; ल-स-ता भूमिफाला विदारककाष्ठाः । २. ग-च-
च-ण-भ-ल-स-‘अभिगच्छन्तु’ नास्ति; न-आगच्छन्तु । ३. प-शुनं सिञ्चतु । ४. ख-
ग-च-ण-न-भ-ल-स-‘वामदेव ऋषिः’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-न-भ-‘वा समुद्रोऽग्निः’ नास्ति; ल-
स-वा । ६. त-अग्न्युत्पादकः । ७. ख-ग-च-ण-न-भ-‘क्तव्युत्पत्त्या । ८. न-ल-क्षरद्रव्यरूपस्य ।
९. ख-ग-च-ण-भ-स- च ।

वयं यजमानाः वृत्तस्य वनाम वप्र वव्रवाम स्तुमः^१ । अस्मिन्यज्ञे नमोभिः नमस्कारैः
हविर्भिर्वा धारयाम च । ब्रह्मा परिवृद्धो देवः शस्यमानं स्तूयमानमिदम् उप शृणवत् शृणुयात् ।
वचतुःशृङ्गः । चत्वारि शृङ्गाणि वेदचतुष्टयरूपाणि^२ यस्य सः । आदित्याग्निपक्षे एवम्^३ । इतरेष्वपि^४
यास्कोक्तव्युत्पत्त्या शृङ्गशब्दो व्याख्येयः । गौरैः अरुणवर्णः^५ तादृशो देवः एतत् कर्म जगद्वा
वव्रमीत् उद्विरति निर्वहतीत्यर्थः ॥

चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य ।

त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आ विवेश ॥ ३ ॥

चत्वारि । शृङ्गा । त्रयः । अस्य । पादाः । द्वे इति । शीर्षे इति । सप्त । हस्तासः । अस्य
त्रिधा । बद्धः । वृषभः । रोरवीति । महः । देवः । मर्त्यान् । आ । विवेश ॥ ३ ॥

यद्यपि सूक्तस्याग्निपुर्यादिपञ्चदेवताकत्वात् पञ्चधायं मन्त्रो व्याख्येयस्तथापि निरुक्ताद्युक्तनीत्या^६
यज्ञात्मकाग्नेः सूर्यस्य च प्रकाशकत्वेन तत्परतया व्याख्यायते । अस्य यज्ञात्मकस्याग्नेः चत्वारि
शृङ्गा चत्वारो वेदाः शृङ्गस्थानीयाः । यद्यप्यापस्तम्बेन 'यज्ञं व्याख्यास्यामः स' त्रिभिर्वेदैर्विधीयते
(परिभा. १. ३) इत्युक्तं तथाप्याथर्वणस्य इतरानपेक्षयैव एकाग्निसाध्यानां कृत्स्नकर्मणामभिधायक-
त्वात्तदपेक्षया चत्वारि शृङ्गेत्युक्तम् । त्रयो अस्य पादाः सवनानि त्रीण्यस्य पादाः । प्रवृत्ति-
साधनत्वात् पादा इत्युच्यन्ते । द्वे शीर्षे ब्रह्मौदनं प्रवर्ग्यश्च । इष्टिसोमप्राधान्येनेदमुक्तम् । सप्त
हस्तासः सप्त छन्दांसि । हस्ताः अनुष्ठानस्य मुख्यसाधनम् । छन्दांस्यपि देवताप्रीणनस्य
मुख्यसाधनमिति हस्तव्यवहारः^७ । त्रिधा बद्धः मन्त्रब्राह्मणकल्पैः^{१०} त्रिप्रकारं बद्धः । बन्धनमस्य
तन्निष्पाद्यत्वम्^{१०} । वृषभः फलानां वर्षिता रोरवीति । भृशं शब्दायते । ऋग्यजुःसामोक्थैः
शस्त्रयागस्तुतिरूपैर्होत्राद्युत्पादितैर्ध्वनिभिरसौ रौति^{११} । एवं महो देवः^{१२} मर्त्यान् आ विवेश ।
मर्त्यैरेजमानैर्निष्पाद्यत्वात् प्रवेश उपचर्यते । अत्र यास्कः—'चत्वारि शृङ्गेति वेदा वा एत उक्ताः'
(निरु. १३. ७) इत्यादिना निरवोचत् । तदत्रानुसंधेयम् ॥ अथ* सूर्यपक्षे व्याख्यायते—
अस्यादित्यस्य चत्वारि शृङ्गाणि चतस्रो दिशः । एताः^{१३} श्रयणार्थत्वात्^{१३} शृङ्गाणीत्युपचर्यन्ते । त्रयो
अस्य पादाः । त्रयो वेदाः पादस्थानीया भवन्ति गमनसाधनत्वात् । तथा हि—'ऋग्भिः पूर्वाह्नि
दिवि देव ईयते' इत्युपक्रम्य 'वेदैरशून्यस्त्रिभिरेति सूर्यः' (तै. ब्रा. ३. १२. ९. १) इति हि
वेदत्रयेण गतिराज्ञाता । द्वे शीर्षे । अहश्च रात्रिश्चेति द्वे शिरसी । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त रश्मयः
षड्विलक्षणा ऋतव एकः साधारण इति वा सप्त हस्ता भवन्ति । त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु क्षित्यादिषु
अग्न्याद्यात्मकत्वेन^{१४} संबद्धः । प्रीप्मवर्षाहिमन्ताख्यैस्त्रिभिस्त्रेधा बद्धो वा । वृषभो वर्षिता रोरवीति ।

१. ख-ग-च-ण-स्तुवामः । २. त-दिभूपाणि वेदचतुष्टयरूपाणि वा । ३. ख-ग-च-ण-न-भ-स-इव ।
४. ख-ग-च-ण-उत्तरेष्वपि; ल-स-अन्तरेष्वपि । ५. त-गौरवर्णः । ६. च-फ-स-करीत्या ।
७. त-स त्रयाणां वर्णानाम् । ८. त-हस्तः । ९. न-हस्तव्यापारः । १०. न-ल-स-मन्त्र-
कल्पब्राह्मणैः । ११. प-ल-स्तौति । १२. त-देवः एष यज्ञात्मा महानुभावो देवः । * 'अथ'
इत्यारभ्य 'द्रष्टव्यम्' इत्यन्तस्य स्थाने 'एवं सूर्यादिपक्षे युक्त्या योज्यम्' इति पाठः प-पुस्तके वर्तते ।
१३. ख-न-एवाश्रयणार्थत्वात्; ग-भ-ल-स-एवाश्रयणार्थत्वात्; च-ण-फ-एवाश्रयणार्थत्वात्; त-
एवाश्रयणार्थत्वात् । १४. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-अन्योन्यात्मकत्वेन ।

शब्दं करोति वृष्ट्यादिद्वारा । स महो महान् देवो मर्त्यानां विवेश तन्नियन्तृतया^१ । 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च' (ऋ. सं. १. ११५. १) इति हि श्रुतम् ॥ एवं त्वबादिपक्षेऽपि^२ योज्यम् । शाब्दि-कास्तु शब्दब्रह्मपरतया चत्वारि शृङ्गेति चत्वारि पदजातानि नामाख्याते^३ चोपसर्गनिपाताश्च^३ इत्यादिना व्याचक्षते । अपरे त्वपरथा । तत्सर्वमत्र द्रष्टव्यम् ॥

त्रिधा हितं पणिभिर्गुह्यमानं गवि देवासो घृतमन्वविन्दन् ।

इन्द्र एकं सूर्य एकं जजान वेनादेकं स्वधया निष्टतक्षुः ॥ ४ ॥

त्रिधा । हितम् । पणिऽभिः । गुह्यमानम् । गवि । देवासः । घृतम् । अनु । अविन्दन् ।

इन्द्रः । एकम् । सूर्यः । एकम् । जजान । वेनात् । एकम् । स्वधया । निः । ततक्षुः ॥ ४ ॥

पणिभिः असुरैः पगवि गोषु त्रिधा क्षीरदध्याज्यभेदेन त्रिप्रकारं हितं निहितं गुह्यमानं गोपितं घृतं दीप्तं रसरूपं वा द्रव्यं देवासः देवाः अन्वविन्दन् अलभन्त । तत्र इन्द्र एकं क्षीरं जजान उदपादयत् । सूर्य एकं जजान । वेनात् कान्तिमतः^४ अग्नेर्गमनवतो वायोवा^५ एकं घृतं स्वधया अग्नेन निमित्तेन द्रव्येण वा साधनेन निष्टतक्षुः निरपादयन् देवाः ॥

एता अर्षन्ति हृद्यात्समुद्राच्छतव्रजा रिपुणा नावचक्षे ।

घृतस्य धारा अभि चाकशीमि हिरण्ययो वेतसो मध्य आसाम् ॥ ५ ॥

एताः । अर्षन्ति । हृद्यात् । समुद्रात् । शतऽव्रजाः । रिपुणा । न । अवऽचक्षे ।

घृतस्य । धाराः । अभि । चाकशीमि । हिरण्ययः । वेतसः । मध्ये । आसाम् ॥ ५ ॥

एताः आपो घृतधारा वा अर्षन्ति अधः पतन्ति । शतव्रजाः अपरिमितगतयः सस्यः हृद्यात् हृदयङ्गमात् समुद्रात् अन्तरिक्षात् रिपुणा जलमोकप्रतिबन्धकारिणा शत्रुणा वृत्रेण नावचक्षे न अवदर्शनाय यथादृष्टं भवति तथा अर्षन्ति । ताः घृतस्य धारा अभि चाकशीमि अभिपश्यामि । कुत्रेति तदुच्यते । हिरण्ययः हिरण्यमयः वेतसः अप्संभवोऽग्निवैद्युतः आसाम् अपां मध्ये वर्तत इति शेषः । अत्र घृतस्य धारा अभि चाकशीमिस्थनेन चरमपादेन होमाधारोऽग्निवैद्युतोऽग्निरादित्यो वोक्तः ॥ ॥१०॥

सम्यक्स्रवन्ति सरितो न धेना अन्तर्हृदा मनसा पूयमानाः ।

एते अर्षन्त्यूर्मयो घृतस्य मृगाइव क्षिपणोरीषमाणाः ॥ ६ ॥

सम्यक् । स्रवन्ति । सरितः । न । धेनाः । अन्तः । हृदा । मनसा । पूयमानाः ।

एते । अर्षन्ति । ऊर्मयः । घृतस्य । मृगाऽइव । क्षिपणोः । ईषमाणाः ॥ ६ ॥

१. त-तत्तन्नियन्तृतया । २. त-न-अबादिपक्षेऽपि । ३. ग-च-नामाख्यातोपसर्गनिपाताश्च ।

४. ख-ग-च-ण-फ-एतयतः; प-ल-स-एकान्तिमतः; भ-एकायतः ।

अस्याग्नेरुपरि वस्यक् स्ववन्ति क्षरन्ति । घृतस्य^१ धाराः^२ । किमिव । वसरितो वन
 वधेनाः प्रीणयिन्यो नद्य इव । वान्तर्हृदा^३ मनसा हृदयमध्यगतेन चित्तेन । भावनासचिवेनेति
 यावत् । तेन वृष्यमानाः शुद्धीकृताः । तदेवोच्यते । एते घृतस्य उर्मयः रसाः वर्षन्ति गच्छन्ति ।
 जुह्वाः सकाशादग्नेरुपरि पतन्ति । किमिव । वक्षिणोः क्षेपकात् व्याधात् । वृष्यमाणाः पलायमानाः
 वृगा इव । ते यथा कक्षं प्रविशन्ति तद्वत् । अनेन दौर्ध्यमुक्तं भवति ॥

सिन्धोरिव प्राध्वने शूघनासो वातप्रमियः पतयन्ति यद्वाः ।

घृतस्य धारा अरुषो न वाजी काष्ठा भिन्दन्नुर्मिभिः पिन्वमानः ॥ ७ ॥

सिन्धोः इव । प्रऽअध्वने । शूघनासः । वातऽप्रमियः । पतयन्ति । यद्वाः ।

घृतस्य । धाराः । अरुषः । न । वाजी । काष्ठाः । भिन्दन् । उर्मिभिः । पिन्वमानः ॥ ७ ॥

वसिन्धोः स्यन्दमानाया नद्याः सकाशात् इव उदकानीव प्राध्वने प्रवणवति देशे शूघनासः
 आशुगन्धः । ‘ आशु इति च शु इति च क्षिप्रनामनी भवतः ’ (निरु. ६. १) इति निरुक्तम् ।
 वातप्रमियः वायुवत् प्रकृष्टवेगाः यद्वाः महत्यः घृतस्य धाराः पतयन्ति गच्छन्त्यग्नेरुपरि ।
 घृतमुदकमिति पक्षे सिन्धोरिवेत्यत्र इवशब्दोऽनर्थकः । स्यन्दनसाधनादन्तरिक्षादुत्कलक्षणा घृतधारा
 उदकधाराः पतयन्ति गच्छन्ति भूमौ । किंच घृतसंस्त्यायः काष्ठाः^३ मर्यादाभूतान् परिधीन् भिन्दन्
 उर्मिभिः रसैः पिन्वमानः वर्धमानो भवति । उदकमिति पक्षे काष्ठाः क्रान्त्वा स्थिता दिशो
 भिन्दन्नुर्मिभिः तरङ्गैः पिन्वमानो भवति । तत्र दृष्टान्तः । अरुषो वन वाजी आरोचमानो गर्वेण
 गमनशीलोऽथ इव । स यथा^४ भिन्दन् पिन्वमानश्च भवति तद्वत् ॥

अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम् ।

घृतस्य धाराः समिधो नसन्त ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः ॥ ८ ॥

अभि । प्रवन्त । समना इव । योषाः । कल्याण्यः । स्मयमानासः । अग्निम् ।

घृतस्य । धाराः । समुऽर्धः । नसन्त । ताः । जुषाणः । हर्यति । जातवेदाः ॥ ८ ॥

घृतस्य धाराः अमुम् अग्निं समनेव समानमनस्काः योषाः योषितः पतिमिव अभि प्रवन्त
 अभिनमयन्ति । निमग्नं कुर्वन्ति । कीदृशस्ताः । कल्याण्यः भद्ररूपाः स्मयमानासः हसन्त्यः । किंच
 ताः समिधः सम्यग्दीपयिष्यः सत्यः नसन्त व्याप्नुवन्ति । ताः एव धाराः जुषाणः प्रीयमाणः
 सेवमानो वा अयं जातवेदाः हर्यति कामयते । घृतशब्दस्योदकमिति पक्षेऽग्निजातवेदः शब्दाभ्यां
 वैद्युतोऽग्निरादित्यो वा गृह्यते । तं देवमुदकधारा अभि प्रवन्त नसन्त च । स^५ ताश्च हर्यति^६ ॥

१. त-घृतधाराः । २. त-किंच अन्तर्हृदा । ३. ख-च-त-फ-भ-काष्ठाः काष्ठान् । ४. त-यथा
 काष्ठाः । ५. ख-ग-च-ण-स ता वा हर्यति; त-न-स च ता हर्यतीति (न-हर्यति) ।

कन्या^१इव वहतुमेतवा उ अञ्जयञ्जाना अभि चाकशीमि ।

यत्र सोमः^२ सूयते यत्र यज्ञो घृतस्य धारा अभि तत्पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्याः^३ इव । वहतुम् । एतवै । ऊँ इति । अञ्जि । अञ्जानाः । अभि । चाकशीमि ।

यत्र । सोमः । सूयते । यत्र । यज्ञः । घृतस्य । धाराः । अभि । तत् । पवन्ते ॥ ९ ॥

कन्याइव अनूढा बालिका इव । ता यथा वहतुम् उद्वाहं प्राप्तुम् एतवा उ उ एतुं पतिं गन्तुम् अञ्जि अञ्जकमाभरणं तेजो वा अञ्जानाः व्यञ्जयन्त्यः । एवं कुर्वत्यः कन्याइव स्वभर्तृभूत-
माध्वरं वैद्युतं वाम्निमादित्यं वा वहतुम् एतुम्^१ अञ्जि व्यञ्जकं तदीयं रूपमञ्जाना व्यञ्जयन्तीः^२ घृतस्य
धाराः अभि चाकशीमि अभिपश्यामि । घृतेनोदकेन च भौमस्य वैद्युतस्य चाग्नेः प्रऽवलनं प्रसिद्धम् ।
किंच ता धाराः सोमः सूयते यत्र यत्र^३ चेतः^३ यज्ञः ताये^४ एतत् तं यज्ञमभिलक्ष्य पवन्ते
गच्छन्ति खलु ॥

अभ्यर्षत सुष्टुतिं गव्यमाजिमस्मासु भद्रा द्रविणानि धत्त ।

इमं यज्ञं नयत देवता नो घृतस्य धारा मधुमत्पवन्ते ॥ १० ॥

अभि । अर्षत । सुऽस्तुतिम् । गव्यम् । आजिम् । अस्मासु । भद्रा । द्रविणानि । धत्त ।

इमम् । यज्ञम् । नयत । देवता । नः । घृतस्य । धाराः । मधुमत् । पवन्ते ॥ १० ॥

हे^५ मदीया ऋषिजः गव्यं गोसमूहरूपं गोसंबन्धिनं वा आजिं* संघातम्* अभ्यर्षत
अभिगच्छत* अभिगमयत वा सुष्टुतिं शोभनां स्तुतिम् । अत्र गोशब्देनोदकानि गावो बोध्यन्ते ।
तत्संघातोऽभिप्रेतः । अस्मासु यजमानेषु भद्रा स्तुत्यानि द्रविणानि धत्त धारयत । स्तुत्या खलु
फलं लप्स्यते । किंच नः अस्मदीयम् इमं यज्ञं देवता अत्र यष्टव्यान् देवान् नयत प्रापयत ।
घृतस्य धारा मधुमत् यथा^६ तथा^६ पवन्ते गच्छन्ति ॥

‘ धामन्ते ’ इत्येषोत्तरसूक्तस्याद्या चाध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्विनियुक्ते । ‘ धामन्ते विश्वम् ’ इति
प्रतीकमुक्त्वा तदन्ते ‘ दृचाः^७ ’ (आश्व. गृ. ३. ५. ७) इति सूत्रितत्वात् ॥

१. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-ल-स-एनम् । २. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-व्यञ्जयन्त्यः । ३. ख-
ग-च-ण-यत्र वा; भ-ल-स-अंतारः । ४. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-तांथात् । ५. फ-हे धाराः अस्मासु
गव्यमुदकमयम् आजिं समूहं अभ्यर्षत वर्षत गायत वाम् । * ख-घ-ण-प-आजिं आसमन्तात्; ल-स-
आसमन्तात् । ६. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-ल-स-‘ यथा तथा ’ नास्ति । ७. त-इति दृचाः ।

धामन्ते विश्वं भुवनमधि श्रितमन्तः समुद्रे हृद्यन्तरायुषि ।

अपामनीके समिथे य आभृतस्त्वमश्याम मधुमन्तं त ऊर्मिम् ॥ ११ ॥

धामन् । ते । विश्वम् । भुवनम् । अधि । श्रितम् । अन्तरिति । समुद्रे । हृदि । अन्तः । आयुषि ।

अपाम् । अनीके । समुद्रे । यः । आभृतः । तम् । अश्याम् । मधुमन्तम् । ते । ऊर्मिम् ॥ ११ ॥

१ते त्वदीये १धामन् धामनि तेजःस्थाने १विश्वं १भुवनम्^१ १अधि १श्रितम्^२ । १अन्तः १समुद्रे
वड्वाग्नित्वेन^३ १हृद्यन्तः सर्वप्राणिनां हृदये वैश्वानरत्वेन १आयुषि अन्ने सर्वप्राण्याहारत्वेन । यद्वा ।
आयुषीत्येतत् हृदिशेषणम् । जटराग्निना खलवायुः धार्यते^४ । १अपामनीके उदकसंस्त्याये वैद्युताग्नित्वेन
१समिथे संग्रामे च शौर्याग्निरूपेण । एवं सर्वेषु स्थानेषु वर्तमानं धाम । तस्मिन् धामनि १यः
ऊर्मिर्धृतरूप उदकरूपो वा रसः १आभृतः^५ स्थापितः १ते त्वदीयं १तं रसं १मधुमन्तं माधुर्योपेतम्
१अश्याम व्याश्याम ॥ ॥ ११ ॥ ॥ ५ ॥

इत्थं श्रीबुक्कभूपालसाम्राज्यैकधुरंधरः ।
विद्यातीर्थगुरोर्दृष्ट्वा प्राप्तसार्वभ्यवैभवः^६ ॥
श्रीमत्सायणमन्त्रीशः सकलागमतत्त्ववित् ।
दाशतय्यां माधवीये वेदार्थस्य प्रकाशने ॥
चतुर्थं मण्डलं सम्यक् वामदेवेन वीक्षितम् ।
अष्टोत्तरैस्तु पञ्चाशत्सूक्तैः पञ्च शतैरपि ॥
एकोनया नवत्या च युक्तैर्मन्त्रैश्च संमितम् ।
व्याकार्थसुखबोधार्थं पश्यतैतद्विमत्सराः^७ ॥

॥ इति चतुर्थं मण्डलं समाप्तम् ॥

१. त-भुवनं कृत्स्नं भूतजातम् । २. त-श्रितं तदपि च धाम कुत्र कुत्रास्त इति । ३. त-
अन्तरिक्षस्य मध्ये सूर्यमण्डलत्वेन । ४. त-घ्रियते । ५. त-आहृतः । ६. ख-ग-च-ण-भ-°सर्वज्ञ°
७. ख-ग-घ-च-ण-फ-पश्यन्तु गतमत्सराः; न-पश्य तद्वीतमत्सराः ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ अथ पञ्चमं मण्डलम् ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

आत्रेये^१ पञ्चमे मण्डले षडनुवाकाः । तत्र प्रथमेऽनुवाके चतुर्दश सूक्तानि । तत्र 'अबोध्यग्निः' इति द्वादशचं प्रथमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—'अबोधि द्वादश बुधगविष्टिरौ' इति । पञ्चमे मण्डलेऽनुक्तगोत्रमात्रेयं विद्यादिति परिभाषितत्वादात्रेयौ बुधगविष्टिरावृषी । अनादेश-परिभाषया त्रिष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयाग्निर्देवता । प्रातरनुवाके^२ आग्नेये क्रतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विन-शस्त्रे चैतदादिचत्वारि सूक्तानि । तथा च सूत्रितम्—'अबोध्यग्निः समिधेति चत्वारि' (आश्व, श्रौ. ४. १३) इति ॥ अध्यायोत्सर्जनोपाकरणयोर्धामन्ते विश्वमिति दृचत्वेन विनियोग उक्तः ॥

अबोध्यग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् ।

यद्वाइव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्त्रते नाकमच्छ ॥ १ ॥

अबोधि । अग्निः । सम्ऽइधा । जनानाम् । प्रति । धेनुम्ऽइव । आऽयतीम् । उषसम् ।

यद्वाऽइव । प्र । वयाम् । उत्ऽजिहानाः । प्र । भानवः । सिस्त्रते । नाकम् । अच्छ ॥ १ ॥

अयं^१ अग्निः^२ जनानाम्^३ अध्वर्यादीनां^४ समिधः^५ समिद्धिः^६ अबोधि प्रबुद्धोऽभूत्^७ । धेनुमिव । अग्निहोत्रार्थधेनुं^८ प्रति यथा प्रातर्बुध्यते तद्वत्^९ आयतीम्^{१०} आगच्छन्तीम्^{११} उषसं^{१२} प्रति । उषःकाले इत्यर्थः । अथ^{१३} प्रबुद्धस्याग्नेः^{१४} भानवः^{१५} ज्वालाः^{१६} यद्वाः^{१७} महान्तः^{१८} वयां^{१९} शाखां^{२०} प्र^{२१} उज्जिहानाः^{२२} प्रोद्धमयन्तो वृक्षाः^{२३} इव प्रोज्जिहानाः स्वाधिष्ठानं त्यजन्तः^{२४} नाकम्^{२५} अन्तरिक्षम्^{२६} अच्छ^{२७} अभिसुर्येन^{२८} प्र^{२९} सिस्त्रते प्रसरन्ति ॥

अबोधि होता यजथाय देवानूर्ध्वो अग्निः सुमनाः प्रातरस्थात् ।

समिद्धस्य रुशददार्शिं पाजो महान्देवस्तमसो निरमोचि ॥ २ ॥

अबोधि । होता । यजथाय । देवान् । ऊर्ध्वः । अग्निः । सुऽमनाः । प्रातः । अस्थात् ।

सम्ऽइदस्य । रुशत् । अदार्शिं । पाजोः । महान् । देवः । तमसः । निः । अमोचि ॥ २ ॥

१. ख-च-फ-‘आत्रेये’ नास्ति । २. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-‘प्रातरनुवाके’ नास्ति । ३. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-प्रबुद्धोऽभूत् । ४. न-ल-स-अथवा । ५. ख-ग-च-व-ण-न-भ-ल-स-प्रबुद्धस्याग्नेः ।

अयं ^१होता होमनिष्पादकः ^२अग्निः ^३देवान् यष्टव्यान् ^४यजथाय यष्टुम् ^५अबोधि बुध्यते^१ ।
 सोऽग्निः प्रातःकाले ^६सुमनाः शोभनमनस्को यजमानानुग्रहबुद्धिः सन्^२ ^७ऊर्ध्वः ^८अस्थात् उत्तिष्ठति ।
^९समिद्धस्य अस्य ^{१०}रुशत् रोचमानं ^{११}पाजः बलं ज्वालालक्षणम् ^{१२}अदर्शि दृश्यते । एवंभूतः^३
^{१३}महान् ^{१४}देवः ^{१५}तमसः अन्धकारात् ^{१६}निरमोचि निर्मुक्तोऽभूत् ॥

यदीं गणस्य रशनामजीगः शुचिरङ्क्ते शुचिभिर्गोभिरग्निः ।

आदक्षिणा युज्यते वाजयन्त्युत्तानामूर्ध्वो अधयज्जुहूमिः ॥ ३ ॥

यत् । ईम् । गणस्य । रशनाम् । अजीगरिति । शुचिः । अङ्क्ते । शुचिऽभिः । गोभिः । अग्निः ।
 आत् । दक्षिणा । युज्यते । वाजयन्ती । उत्तानाम् । ऊर्ध्वः । अधयत् । जुहूमिः ॥ ३ ॥

यत् यदा ^१ईम् अयमग्निः ^२गणस्य संधात्मकस्य^४ जगतः ^३रशनां रज्जुमिव^५ व्यापारप्रतिबन्धकं
 तमः ^६अजीगः । गिरिति गृह्णाति वा । समिद्धो भवतीत्यर्थः । तदा^७ ^८शुचिः दीप्तः ^९अग्निः^{१०} ^{११}शुचिभि-
 गोभिः दीप्तैः रश्मिभिः ^{१२}अङ्क्ते व्यनक्ति विश्वं जगत् । ^{१३}आत् अनन्तरमेव ^{१४}दक्षिणा प्रवृद्धा ^{१५}वाज-
 यन्ती अन्नमिच्छन्त्याज्यधारा ^{१६}युज्यते युक्ता भवति । अथवा दक्षिणा प्रवृद्धाज्यधारा युज्यते । तां च
 धाराम् ^{१७}उत्तानाम् ऊर्ध्वतानामुपरि विस्तृताम् ^{१८}ऊर्ध्वः उन्नतः सन् ^{१९}जुहूमिः ^{२०}अधयत् पिबति ॥

अग्निमच्छा देवयतां मनांसि चक्षूषीव सूर्ये सं चरन्ति ।

यदीं सुवाते उषसा विरूपे श्वेतो वाजी जायते अग्रे अह्नाम् ॥ ४ ॥

अग्निम् । अच्छ । देवयताम् । मनांसि । चक्षूषिऽइव । सूर्ये । सम् । चरन्ति ।

यत् । ईम् । सुवाते इति । उषसा । विरूपे इति विरूपे ।

श्वेतः । वाजी । जायते । अग्रे । अह्नाम् ॥ ४ ॥

^१अग्निं देवम् ^२अच्छ आभिमुख्येन ^३देवयतां देवानात्मन इच्छतां यजमानानां ^४मनांसि ^५सं
^६चरन्ति । देवा यष्टव्यास्तदर्थं कदायं वर्धित्यतीति ध्यायन्तीत्यर्थः । ^७चक्षूषीव सर्वेषां प्राणिनां
 यथा ^८सूर्ये संचरन्ति तद्वत् । ^९यत् यदा ^{१०}ईम् एनमग्निम् ^{११}उषसा सह ^{१२}विरूपे नानारूपे^{१३} यावा-
 पृथिव्यौ ^{१४}सुवाते जनयतः । तदानीं ^{१५}श्वेतः प्रकृष्टवर्णोपेतः ^{१६}वाजी वेजनवानग्निः ^{१७}अह्नाम् ^{१८}अग्रे
 उदयकाले^{१९} ^{२०}जायते^{२१} प्रवर्धत इत्यर्थः ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-ल-अबुध्यत । २. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘सन्’ नास्ति । ३. न-ल-अथ
 तथाभूतः । ४. ल-संधातात्मकस्य । ५. न-ल-स-रज्जुरिव । ६. त-यदा च । ७. ख-ग-घ-
 च-ण-प-फ-भ-अग्निः अग्निः भक्षकैः दाहकैरित्यर्थः । ८. ख-ग-च-ण-स-‘नानारूपे’ नास्ति । ९. त-प-
 ल-प्रातःकाले । १०. ल-जायते उत्पद्यते ।

जनिष्ट हि जेन्यो अग्रे अह्नां हितो हितेष्वरुषो वनेषु ।

दमेदमे सप्त रत्ना दधानोऽग्निर्होता नि षसादा यजीयान् ॥ ५ ॥

जनिष्ट । हि । जेन्यः । अग्रे । अह्नाम् । हितः । हितेषु । अरुषः । वनेषु ।

दमेदमे । सप्त । रत्ना । दधानः । अग्निः । होता । नि । सप्साद । यजीयान् ॥ ५ ॥

अयमग्निः जेन्यः उत्पादनीयः अह्नां अग्रे उदयकाले जनिष्ट प्रादुरभूत् । पश्चात् हितेषु वनेषु वनोत्थेषु काष्ठेषु अरुषः आरोचमानः सन् हितः स्थापितः । पश्चात् दमेदमे तत्तद्यागगृहे सप्त रत्ना रमणीयाः सप्त ज्वालाः दधानः धारयमाणः । अथवा यजमानेभ्यः सप्तविधानि रत्नानि दधानः अग्निः होता होमनिष्पादकः सन् यजीयान् यष्टव्यः सन् नि षसाद निषण्णो भवति ॥

जीवति यजमाने मृत इति शब्दो यदि स्यात्तदानीं सुरभिर्मतीष्टिः कार्या । तत्रेयमनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयान्साध्वीमकर्देववीति नो अद्य ’ (ऐ. ब्रा. ७. ९) इति ॥

अग्निर्होता न्यसीदद्यजीयानुपस्थे मातुः सुरभौ उ लोके ।

युवां कविः पुरुनिःष्ठ ऋतावा धर्ता कृष्टीनामुत मध्ये इद्धः ॥ ६ ॥

अग्निः । होता । नि । असीदत् । यजीयान् । उपस्थे । मातुः । सुरभौ । ऊं इति । लोके ।

युवां । कविः । पुरुनिःस्थः । ऋतवा । धर्ता । कृष्टीनाम् । उत । मध्ये । इद्धः ॥ ६ ॥

अयम् अग्निः होता होमनिष्पादकः सन् यजीयान् यष्टव्यश्च सन् न्यसीदत् निषसाद । कुत्रेति तदुच्यते । मातुः सर्वस्य निर्मातृभूम्याः उपस्थे उत्संगे तत्रापि सुरभौ आज्यादिसौरभ्ययुक्ते लोके सर्वैर्द्रष्टव्ये स्थाने वेदिलक्षणे । उत अपि च युवा नित्यतरुणः सर्वत्र मिश्रितो वा कविः मेधावी पुरुनिःष्ठः बहुस्थानः ऋतावा यज्ञवान् धर्ता सर्वस्य धारक एवंभूतः सन् कृष्टीनाम् ऋत्विग्यजमानानां मध्ये इद्धः समिद्धः सन् वर्तते इति शेषः ॥ १२ ॥

प्र णु त्यं विप्रमध्वरेषु साधुमग्निं होतारमीळते नमोभिः ।

आ यस्तुतान रोदसी ऋतेन नित्यं मृजन्ति वाजिनं घृतेन ॥ ७ ॥

प्र । नु । ल्यम् । विप्रम् । अध्वरेषु । साधुम् । अग्निम् । होतारम् । ईळते । नमः । अभिः ।

आ । यः । तुतान । रोदसी इति । ऋतेन । नित्यम् । मृजन्ति । वाजिनम् । घृतेन ॥ ७ ॥

एत्थं तम् अग्निं नमोभिः स्तुतिभिः नु क्षिप्रं प्र ईळते स्तुवन्ति । कीदृशं तम् । विप्रं मेधाविनम् अध्वरेषु साधुं फलसाधकं होतारं होमनिष्पादकम् । यः देवः रोदसी द्यावापृथिव्यौ

वृक्तेन उदकेन वा ततान विस्तारितवान् । अग्नौ प्रास्ताहुतेरादित्यद्वारा वृष्टशुषादकत्वात् । अथवा ऋतेन सत्यभूतेन हविषा दिवं तथाभूतेन वृष्ट्यादिफलेन भुवं च आततान् । वाजिनम् अन्नवन्तं देवं यजमानाः निरयं घृतेन उदकेनाज्येन वा मृजन्ति परिचरन्ति ॥

मार्जाल्यो मृज्यते स्वे दमूनाः कविप्रशस्तो अतिथिः शिवो नः ।

सहस्रशृङ्गो वृषभस्तदोजा विश्वा अग्ने सहसा प्रास्यन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः । मृज्यते । स्वे । दमूनाः । कविप्रशस्तः । अतिथिः । शिवः । नः ।

सहस्रशृङ्गः । वृषभः । तत्तदोजाः । विश्वान् । अग्ने । सहसा । प्र । असि । अन्यान् ॥ ८ ॥

मार्जाल्यः संमार्जनीयोऽयमग्निः मृज्यते परिचर्यते । स्वे स्वकीये स्थाने । कीदृशोऽयम् । दमूनाः दानमना दान्तमना वा कविप्रशस्तः कविभिर्मैधाविभिः प्रशस्तः प्रकर्षेण स्तुत्यः नः अस्माकम् अतिथिः अतिथिवत् पूज्यः शिवः सुखकरश्च । सहस्रशृङ्गः अपरिमितज्वालः वृषभः वर्धिता फलानां तदोजाः । यत्प्रसिद्धं बलं तेजो वास्ति तदेवौजो यस्य तादृशः । सर्वबलस्वरूप इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षवादः । हे अग्ने विश्वान् अन्यान् स्वव्यतिरिक्तान् सर्वान् सहसा बलेन प्राप्सि । प्रेति परेत्यर्थे । पराभवसि । व्याप्तुं वा प्रभवसि ॥

प्र सद्यो अग्ने अत्येष्यन्यान्विर्यस्मै चारुतमो बभूथ ।

इलेन्यो वपुष्यो विभावा प्रियो विशामतिथिर्मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

प्र । सद्यः । अग्ने । अति । एषि । अन्यान् । आविः । यस्मै । चारुतमः । बभूथ ।

इलेन्यः । वपुष्यः । विभावा । प्रियः । विशाम् । अतिथिः । मानुषीणाम् ॥ ९ ॥

हे अग्ने त्वं यज्ञमासाद्य सद्यः^१ तदानीमेव अन्यान् स्वसमानान् अत्येपि अतिक्रामसि । यस्मै यज्ञाय^२ चारुतमः सन् आविः बभूथ । किंच त्वम् इलेन्यः स्तुत्यः वपुष्यः वपुष्करो दीप्तिकरो वा विभावा विशिष्टदीप्तिमान् प्रियः प्रियभूतः विशां सर्वेषां प्राणिनां तथा अतिथिः पूज्यः मानुषीणां^३ प्रजानां भवसि ॥

तुभ्यं भरन्ति क्षितयो यविष्ठ बलिमग्ने अन्तित ओत दूरात् ।

आ भन्दिष्ठस्य सुमतिं चिकिद्धि बृहत्तं अग्ने महि शर्म भद्रम् ॥ १० ॥

तुभ्यम् । भरन्ति । क्षितयः । यविष्ठ । बलिम् । अग्ने । अन्तितः । आ । उत । दूरात् ।

आ । भन्दिष्ठस्य । सुमतिम् । चिकिद्धि । बृहत् । ते । अग्ने । महि । शर्म । भद्रम् ॥ १० ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- प्र सद्यः । २. न-ल-स- 'यज्ञाय' नास्ति । ३. त-मानुषीणां यजमानरूपाणाम् ।

हे १यविष्ट युवतम् १अग्ने १क्षितयः १ मनुष्याः यजमानाः १तुभ्यं १ १भरन्ति संपादयन्ति। किम् । १ब्रलि पूजां हविलक्षणां १अन्तितः अन्तिकात् १उत अपि च १दूरात् । १आ इति चार्थे । किंच १भन्दिष्टस्य अतिशयेन स्तोतुः १सुमतिं स्तुतिम् १आ १चिकिद्भि आजानीहि । हे १अग्ने १ते तव १शर्म सुखम् अस्मभ्यं दातव्यं १वृहत् महत् १भद्रं १ स्तुत्यं च ॥

आद्य रथं भानुमो भानुमन्तमग्ने तिष्ठ यजतेभिः समन्तम् ।

विद्वान्पथीनामुर्व १न्तरिक्षमेह देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ११ ॥

आ । अद्य । रथम् । भानुऽम् । भानुऽमन्तम् । अग्ने । तिष्ठ । यजतेभिः । सम्ऽअन्तम् ।

विद्वान् । पथीनाम् । उरु । अन्तरिक्षम् । आ । इह । देवान् । हविऽअद्याय । वक्षि ॥ ११ ॥

हे १भानुमः दीसिमन् १अग्ने १अद्य अस्मिन् यागदिने १भानुमन्तं दीसिमन्तं १समन्तं समीचीन-
प्रान्तोपेतं १रथं १यजतेभिः यष्ट्यैर्देवैः सह १आ १तिष्ठ आरोह । १विद्वान् यष्ट्यदेवपरिज्ञानवांस्त्वं
१पथीनां देवयजनमार्गान् प्रति ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ १उर्वन्तरिक्षं ग्रभूतेऽन्तरिक्षे १देवान् यष्ट्यान्
१हविरद्याय हविर्भक्षणाय १इह अस्मिन् १यज्ञे १आ १वक्षि आवहसि ॥

अवोचाम कवये मेध्याय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे ।

गविष्ठिरो नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुरुव्यञ्चमश्रेत् ॥ १२ ॥

अवोचाम । कवये । मेध्याय । वचः । वन्दारु । वृषभाय । वृष्णे ।

गविष्ठिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्नौ । दिविऽइव । रुक्मम् । उरुऽव्यञ्चम् । अश्रेत् ॥ १२ ॥

वयमात्रेयाः १कवये मेधाविने १मेध्याय मेधाहाय १वृषभाय वर्षकाय फलानां १वृष्णे सेक्रे
यूने १वृन्दारु वन्दनशीलं १वचः स्तोत्रम् १अवोचाम । अथ ऋषिरात्मानं परोक्षेणैव निर्दिश्य स्तुतिम्
उपसंहरति । १गविष्ठिरः अयमृषिः १नमसा नमस्कारेण हविषा वा युक्तं १स्तोमं स्तोत्रम् १अग्नौ १अश्रेत्
श्रयति स्म । १दिवि १रुक्मं रोचमानम् १उरुव्यञ्चम् उरुगमनमादित्यम् १इव ॥ ॥ १३ ॥

‘कुमारं माता’ इति द्वादशर्चं द्वितीयं सूक्तम् । अत्रेः पुत्रः कुमार ऋषिः जननाम्नः १ पुत्रो वृशो
वोभौ वात्र ऋषी । ‘कमेतं त्वं’, ‘वि ज्योतिषा’ इत्यनयोस्तु वृश एव नोभौ न कुमारः । अन्या
षट्पञ्चाशदक्षरा शकरी शिष्टास्त्रिष्टुभः । अग्निदेवता । अत्रानुक्रमणिका—‘कुमारं कुमारो वृशो वा
जान १ उभौ १ वा शक्यन्तं कं वीत्युचोस्तु वृश एव’ इति । प्रातरनुवाकाभिनशस्त्रयोरस्यापि सूक्तस्य
विनियोग उक्तः पूर्वसूक्तेन सह ॥

१. न- तुभ्यं क्षितयो मनुष्याः; ल-स-तुभ्यम् । २. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-महि भद्रं महत् ।

३. न-ल-स-‘अस्मिन् यज्ञे’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-त-प-फ-भ-ल-स-जरान्मनः । ५. ख-ग-घ-ण-न-
फ-भ-ल-जार उभौ ।

कुमारं माता युवतिः समुब्धं गुहां विभर्ति न ददाति पित्रे ।

अनीकमस्य न भिनज्जनासः पुरः पश्यन्ति निहितमरतौ ॥ १ ॥

कुमारम् । माता । युवतिः । समुब्धम् । गुहा । विभर्ति । न । ददाति । पित्रे ।

अनीकम् । अस्य । न । भिनत् । जनासः । पुरः । पश्यन्ति । निहितम् । अरतौ ॥ १ ॥

शाठ्यायनब्राह्मणोक्त इतिहास इहोच्यते । राजा त्रैवृष्ण ऐश्वराकः^१ व्यरुणोऽभवदस्य^२ च^३ ॥ पुरोहितो वृशो जान^४ ऋषिरासीत्तदा खलु । संगृह्णन्ति स्थान्^५ राज्ञां रक्षणाय पुरोहिताः ॥ व्यरुणस्य वृशो रश्मि संजग्राह पुरोहितः । कुमारो वर्त्मनि क्रीडन्नथचक्रेण घातितः^६ ॥ छिन्नः कुमारश्चक्रेण ममाराथ पुरोहितः । त्वं हन्तास्येति राजानं राजा चापि पुरोहितम् ॥ त्वं हन्तास्य कुमारस्य नाहमित्यब्रवीत्तदा । यतस्त्वं रथवेगस्य नियन्तातस्त्वया हतः ॥ रथस्वामी यतो राजन् तस्मात्त्वं तस्य घातकः । एवं विवद-मानौ ताविश्वकून्प्रधुमागतौ ॥ तौ प्रपच्छतुरिक्ष्वाकून् केनासौ निहतो द्विजः^७ । तेऽब्रुवन्नथयन्तारं हन्तारं वृशसंज्ञकम् ॥ स वृशो वार्शसाम्ना तं कुमारं समजीवयत् । एवमाख्याय तत्रैव पुनरन्यदुदी-रितम् ॥ यत इक्ष्वाकवो रागात्^८ हन्तारमृषिमब्रुवन् । तस्मात्तेषां गृहेष्वग्नेस्तेजो निर्गतमेषु च ॥ गृहे पाकादथो नासन् तत्कारणमचिन्तयन् । वृशं कुमारहन्तारं यद्वोचाम तेन नः ॥ अपाक्रमद्गरो वह्नेराह्व-याम वृशं वयम् । इति संचिन्त्य^९ तमृषिमाह्वयामासुरादरात् ॥ समागत्य^{१०} ततः शीघ्रं तेषामग्नेर्हो भवेत् । इति वार्शेन साम्नासावकामयत पूर्ववत् ॥ एवं गायन् स ऋषिर्ब्रह्महत्यां भार्याजातां^{११} त्रसदस्योनृपस्य । पिशाचवेषां हर आदाय चाग्नेर्गृहाह्नीत्वा कशिपौ स्थापयन्तीम्^{१२} ॥ दृष्ट्वा^{१३} सम्यक् तद्भस्मस्तोषयित्वा^{१४} साम्ना पश्चाद्योजयामास चाग्निम् । ततः सतेजाः संजातोऽभवत्पाकादि पूर्ववत् ॥ एवं शाठ्यायनेनोक्तं ताण्डकोक्तमथोच्यते । वृशः पुरोधा अभवत्सदस्योर्महीपतेः ॥ स रथं धावयन् राजा ब्राह्मणस्य कुमार-कम् । चिच्छेद रथचक्रेण प्रमादात्सोऽब्रवीद्वृशम् ॥ पुरोहिते वर्तमाने स्वयि मां हन्तिरागता^{१५} ॥ एषा त्वयापनेतव्या ऋषिमित्यब्रवीन्नृपः ॥ स ऋषिर्वांशसाम्ना तं कुमारमुदजीवयत् ॥ माता कुमारस्योत्पाद-यित्री^{१६} युवतिः यौवनेपेता^{१७} कुमारं पथि संचरन्तं^{१८} समुब्धं चक्रेण हतं^{१९} गुहा गुहायां^{२०} विभर्ति धार-यति । न^{२१} ददाति^{२२} पित्रे तस्य जनकाय । यद्वा । माता सर्वस्य निर्मात्री पृथिवी समुब्धं सम्यक् निगूढं गुहा^{२३} विभर्ति न ददाति पित्रे । अस्य कुमारस्य^{२४} अनीकं रूपं^{२५} भिनत्^{२६} हिंसितं^{२७} जनासः जनाः^{२८} पश्यन्ति । किंतु^{२९} अरतौ अरमणे देशे^{३०} निहितं स्थितं^{३१} पुरः पुरोदेशे^{३२} पश्यन्ति । अथवायं वृशेन पुनरुज्जीवितः कुमार आत्मानमपरोक्षतया वक्ति कथयति । जानः^{३३} वा तं जीवयित्वा वक्ति । अथवा । सूक्तस्य आग्नेयत्वात् कुमार इत्यग्निरुच्यते । तं माता अरणिर्युवतिर्मिश्रयन्ती समुब्धं निगूढं गुहायां विभर्ति पित्रे उत्पादकाय यजमानाय न ददाति । अस्याग्नेर्भिनत् हिंसत् दाहकमनीकं तेजो जना न पश्यन्ति । किंतु अरतौ अरण्यां हितं^{३४} पश्यन्ति ॥

१. ख-ग-च-फ-भ-इक्ष्वाकुः । २. च-फ-त्रय एव ब्रवीन्मिथः । ३. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-जारः । ४. त-तथा । ५. ल-पातितः । ६. ण-भ-सं-द्विजाः । ७. ख-ग-च-ण-न-फ-भ-स-वेगात् ; त-ल-संगात् । ८. त-ल-निश्चित्यं । ९. त-न-ल-स आगत्य । १०. त-भार्या जाताम् । ११. ख-ग-ण-त-न-भ-ल-स-स्थापयन्ती । १२. ख-ग-च-फ-दृष्ट्वा दृशः संस्तरे तोषयित्वा ; ण-दृष्ट्वा वृषः संस्तरे तोषयित्वा ; भ-दृष्ट्वा स्रक्स्तरे स्तोषयित्वा ; ल-दृष्ट्वा स्रक्स्तद्वरस्तोषयित्वा ; स-दृष्ट्वा स्रक्स्तरे (?) तोषयित्वा । १३. त-न-द्वितीरागता । १४. ल-गुहायाम् । १५. ख-ग-च-ण-भ-पुरोदेशे नास्ति । १६. ख-ग-च-ण-त-न-फ-भ-ल-स-जारः । १७. ल-निहितम् ।

कमेतं त्वं युवते कुमारं पेयीं बिभर्षि महिषी जजान ।

पूर्वीर्हि गर्भः शरदो ववर्धपश्यं जातं यदसूत माता ॥ २ ॥

कम् । एतम् । त्वम् । युवते । कुमारम् । पेयीं । बिभर्षि । माहिषी । जजान ।

पूर्वीः । हि । गर्भः । शरदः । ववर्ध । अपश्यम् । जातम् । यत् । असूत । माता ॥ २ ॥

अत्राग्नेरुत्पाद्यमानत्वात् कुमारशब्देन व्यवहारः । हे युवते त्वं कमेतं कुमारं पेयीं हिंसिका पिशाचिका सती बिभर्षि । एवं वृशाख्यो महर्षिः कशिपुनाच्छन्नम्^१ अग्नेर्हरो ब्रूते । त्वयानुत्पादितत्वात् धारणमनुचितमित्यर्थः । महिषी महती पूजनीयारणिः एनं जजान अजनयत् । तदेवाह^२ । गर्भः शिशो-
ग्राहकोऽरण्याः संबन्धी गर्भः हि यस्मात् पूर्वीः शरदः गताननेकान् संवत्सरान् ववर्ध ववृधे ।
अहं च ततो जातम् अपश्यम् । यत् यस्मात् माता अरणिः असूत उदपादयत् । राजकुमारपक्षे^३ हे
युवते भूदेवि कमेतं कुमारं पेयीं सती बिभर्षि । अवशिष्टं कुमारजननपरतया^४ योज्यम् । एवमुत्तरत्रापि
कुमाराग्निहरसोः परत्वेन यथोचितं व्याख्येयम् ॥

हिरण्यदन्तं शुचिर्वर्णमारात्क्षेत्रादपश्यमायुधा मिमानम् ।

ददानो अस्मा अमृतं विपृक्कत्किं मामनिन्द्राः कृणवन्ननुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तम् । शुचिद्वर्णम् । आरात् । क्षेत्रात् । अपश्यम् । आयुधा । मिमानम् ।

ददानः । अस्मै । अमृतम् । विपृक्कत् । किम् । माम् । अनिन्द्राः । कृणवन् । अनुकथाः ॥ ३ ॥

हिरण्यदन्तं हिरण्यसदृशदन्तस्थानीयज्वालोपेतं शुचिर्वर्णं प्रदीप्तवर्णम् आयुधा आयुधानि
आयुधस्थानीयान् स्फुलिङ्गान् ज्वाला वा मिमानं निर्मिमाणमग्निम् आरात् समीपे क्षेत्रात् क्षेत्रे^१
देशे^२ अपश्यं पश्येयम् । एवं वृशः कामयते । अहम् अस्मै अग्नये अमृतम् अविनाश्यमृतत्वासाधनं
वा विपृक्कत् सर्वतो व्याप्तं हविः स्तोत्रं वा ददानः दातास्मि । माम् अनिन्द्राः । इन्द्रः परमै-
श्वर्योऽग्निः । तद्रहिता अनिन्द्राः । इन्द्रमयजन्त इत्यर्थः । अनुकथाः अस्तुतय इन्द्रमस्तुवन्तश्च किं
कृणवन् किं कुर्युः ॥

क्षेत्रादपश्यं सनुतश्चरन्तं सुमद्युथं न पुरु शोभमानम् ।

न ता अगृभ्रन्नर्जनिष्ट हि षः पलिकनीरिद्युवतयो भवन्ति ॥ ४ ॥

क्षेत्रात् । अपश्यम् । सनुतरिति । चरन्तम् । सुडम् । युथम् । न । पुरु । शोभमानम् ।

न । ताः । अगृभ्रन् । अर्जनिष्ट । हि । षः । पलिकनीः । इत् । युवतयः । भवन्ति ॥ ४ ॥

१. त-ल-कशिपुनाच्छिन्नम् । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-स-तदेव हि; ल-तदेवाहुः । ३. ल-राजकुमारा-
श्रियपक्षे । ४. त-कुमारमातृपरतया । ५. त-क्षेत्रदेशे ।

अहं वृश इदानीं^१ वक्षेत्रात् क्षेत्रे^२ वसनुतः । अन्तर्हितनामैतत् । निगूढं^३ वचरन्तम् अरण्यां^४ वयूथं^५ न गवां समूहमिव^६ वसुमत् स्वयमेव^७ पुरु बहु^८ शोभमानम्^९ अपश्यं पश्यामि । पुरा हरसः पिशा-
च्याक्रमणकाले^{१०} वताः ज्वाला निर्वीर्याः^{११} न^{१२} अगृभ्रन् नागृह्णन् नराः । इदानीं^{१३} वसः अग्निः^{१४} अजनिष्ट^{१५}
वहि । हरसा प्रादुरभूत् खलु । अत एव हेतोः^{१६} पलिक्रीरित् पलिकन्यः पलिता जीर्णाः^{१७} ज्वाला एवेदानीं^{१८}
वयुवतयो^{१९} भवन्ति ॥

के मे मर्यकं वि यवन्त गोभिर्न येषां गोपा अरणश्चिदास ।

य ई जगृभ्रव ते सृजन्त्वाजाति पञ्च उप नश्चिकित्वान् ॥ ५ ॥

के । मे । मर्यकम् । वि । यवन्त । गोभिः । न । येषाम् । गोपाः । अरणः । चित् । आस ।

ये । ईम् । जगृभुः । अव । ते । सृजन्तु । आ । अजाति । पञ्चः । उप । नः । चिकित्वान् ॥ ५ ॥

१ के १ मे मदीयं २ मर्यकं मर्यसंघं राष्ट्रं ३ गोभिः सह ४ वि ययवन्त वियुक्तमकुर्वन् । गा^५ भृत्यांश्च
व्ययोजयन्^६ । ५ येषां ६ गोपाः अस्माकं गोपायिता^७ ८ अरणश्चित् अभिगन्ता ९ न आस बभूव^{१०} । सोऽय-
मग्निः । ११ ये द्वेषिणः १२ ईम् एनं जनसंघं राष्ट्रं १३ जगृभुः गृह्णन्ति । १४ ते १५ अव १६ सृजन्तु नश्यन्तु^{१७} । किंच
१८ चिकित्वान् चेतनावान् अस्मद्विषयज्ञानवानग्निः १९ नः अस्माकं २० पञ्चः पशून् २१ उप २२ अजाति उपा-
गच्छति ॥

वसां राजानं वसति जनानामरातयो नि दधुर्मर्त्येषु ।

ब्रह्माण्यत्रैरव तं सृजन्तु निन्दितारो निन्द्यासो भवन्तु ॥ ६ ॥

वसाम् । राजानम् । वसतिम् । जनानाम् । अरातयः । नि । दधुः । मर्त्येषु ।

ब्रह्माणि । अत्रैः । अव । तम् । सृजन्तु । निन्दितारः । निन्द्यासः । भवन्तु ॥ ६ ॥

१ वसां वसतां प्राणिनां २ राजानं स्वामिनं ३ जनानां प्राणिनां ४ वसतिम् आवासभूतं व्यरुणमुक्त-
लक्षणमग्निं वा^५ अरातयो ६ नि दधुः अगोपयन् ७ मर्त्येषु^८ लोकेषु मध्ये । ९ अत्रैः अत्रिगोत्रस्य वृशस्य
१० ब्रह्माणि मन्त्राः स्तोत्राणि^{११} वा^{१२} तं कुमारम्^{१३} अग्निं वा १४ अव सृजन्तु । अथवा अत्रैः^{१५} अत्रिगोत्रस्य
कुमारं ब्रह्माणि । यद्वा । वृशस्य ब्रह्माण्यत्रैरत्रिगोत्रम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ तं कुमारमव सृजन्तु विसृजन्तु ।
१६ निन्दितारः अस्मन्नन्दकाः १७ निन्द्यासः अस्माभिर्निन्द्याः १८ भवन्तु । अत्रैर्ब्रह्माणीत्येतत्^{१९} उपजीव्य वृश-
मप्यात्रैयं वदन्ति । आत्रेयः कुमार इति पक्षे स एव प्राणमयम्^{२०} आत्मानमवसृजन्त्वित्याशास्ते ॥ १४ ॥

१. त-आरण्यम् । २. प- शोभमानमग्निम् । ३. ख-ग-च-ण-त-न-प-फ-भ-ल-स- ' जीर्णाः ' नास्ति ।
४. ख-ग-घ-च-ण-त-भ-ल-स-गोभृत्यांश्च वियोजयन् ; न-गोभृत्यांश्च व्ययोजयन् । ५. न-भ-ल-स-
गोपयिता । ६. ख-प-फ-भ- न बभूव । ७. ल- न-पश्यन्तु । ८. ख-ग-च-ण-प-फ-भ- व्यरुण° ...
वा ' नास्ति । ९. त-मर्त्येषु तदीयेषु । १०. ख-ग-च-ण-भ- ' स्तोत्राणि वा ' नास्ति । ११. ख-ग-च-
ण-प-फ-भ- कुमारमरुणमुक्तलक्षणम् । १२. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-अत्रैः अत्रिम् । १३. ख-ग-च-ण-त-न-
भ-ल-स-अत्र ब्रह्माणीत्येते । १४. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स- शाणं मेगम् (?) ।

अञ्जःसवे आहवनीयोपस्थाने ' शुनश्चिच्छेपम् ' इत्येषा । ' अग्निमाहवनीयमुपस्थापयांचकार-
शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्रात् ' (ऐ. ब्रा. ७. १७) इति ब्राह्मणम् ।

शुनश्चिच्छेपं निदितं सहस्राद्यूपादमुञ्चो अशमिष्ट हि षः ।

एवास्मदग्ने वि मुमुग्धि पाशान्होतश्चिकित्व इह तू निषद्य ॥ ७ ॥

शुनःऽशेषम् । चित् । निऽदितम् । सहस्रात् । यूपात् । अमुञ्चः । अशमिष्ट । हि । सः ।
एव । अस्मत् । अग्ने । वि । मुमुग्धि । पाशान् । होतरिति । चिकित्वः । इह । तु । निऽसद्य ॥ ७ ॥

हे अग्ने ऽनिदितं नितरां बद्धं ऽशुनःशेषम् ऋषिं ऽसहस्रात् अनेकरूपात्^१ ऽयूपात्^१ ऽअमुञ्चः
अमोचयः । ऽचित् इति पूरणः । शुनःशेषमिति पदस्य मध्ये पदान्तरस्य संहितायां व्यत्ययेनावस्थितिः ।
ऽसः ऋषिः ऽअशमिष्ट ऽहि शान्तवान् खलु । यद्वा^२ । स हि यस्मादशमिष्ट । स्तुतिकर्मैतत्^३ ।
अस्तावीत् । तस्मादमुञ्च इति संबन्धः । ऽएव एवम् ऽअस्मत् अस्मत्तः ऽपाशान् ऽवि ऽमुमुग्धि
विमोचय । हे ऽहोतः^४ हे ऽचिकित्वः चेतनावन् ऽअग्ने ऽइह ऽतु वेद्यां ऽनिषद्य अवस्थाय ॥

हृणीयमानो अप हि मदैयेः प्र मे देवानां व्रतपा उवाच ।

इन्द्रो विद्वां अनु हि त्वा चचक्ष तेनाहमग्ने अनुशिष्ट आगाम् ॥ ८ ॥

हृणीयमानः । अप । हि । मत् । ऐयेः । प्र । मे । देवानाम् । व्रतपाः । उवाच ।

इन्द्रः । विद्वान् । अनु । हि । त्वा । चचक्ष ।

तेन । अहम् । अग्ने । अनुऽशिष्टः । आ । अगाम् ॥ ८ ॥

हे अग्ने ऽहृणीयमानः क्रुध्यंस्त्वं ऽमत् मत्तः ऽअप ऽऐयेः ऽहि अपागाः खलु ॥ ' ई गतौ '
इत्यस्मात् इयन्विकरणात् लङि मध्यमे छान्दसे परस्मैपद आडागमे वृद्धौ व्यत्ययेन इयनोऽकारस्य एकारे
च कृते रूपम् ॥ ऽमे मह्यं ऽदेवानां ऽव्रतपाः कर्मणः पालकः ऽइन्द्रः ऽप्र ऽउवाच ऽहि । स एव
ऽविद्वान् ऽत्वा ऽअनु ऽचचक्ष त्वां ददर्श । ऽतेन ऽअनुशिष्टः ऽअहं हे ऽअग्ने त्वाम् ऽआगाम्
इति । एवं वृश आह ॥

वि ज्योतिषा बृहता भात्यग्निराविर्विश्वानि कृणुते महित्वा ।

प्रादेवीर्मायाः संहते दुरेवाः शिशीते शृङ्गे रक्षसे विनिक्षे ॥ ९ ॥

वि । ज्योतिषा । बृहता । भाति । अग्निः । अविः । विश्वानि । कृणुते । महित्वा ।

प्र । अदेवीः । मायाः । संहते । दुःऽएवाः । शिशीते । शृङ्गे इति । रक्षसे । विऽनिक्षे ॥ ९ ॥

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-अनेकयूपात् । २. त-विद्वान् । ३. ख-ग-घ-च-ण-त-न-भ-ल-स-
स्तुतिकर्मत्वात् । ४. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-होतर्देवानामाह्वतः ।

अयम् अग्निः ज्योतिषा तेजसा बृहता महता वि भाति विशेषेण दीप्यते । अथ तथाभूतः सन् महिषा स्वमहत्त्वेन विश्वानि सर्वाणि पदार्थजातानि आविः कृणुते प्रकटीकरोति । एवं प्रबृद्धोऽग्निः अदेवीः अदेवनशीला आसुरीः मायाः दुरेवाः दुःखगमनाः^१ प्र सहते अभिभवति । किञ्च विशीते तीक्ष्णीकरोति । शृङ्गे शृङ्गाणि । शृङ्गसदृशीर्हंसिका वा ज्वालाः शिशीते तीक्ष्णीकरोति । किमर्थम् । रक्षसे विनिक्षे रक्षसो नाशाय । 'निश्यति शृङ्गे रक्षसो विनिक्षणनाय' (निरु. ४. १८) इति यास्कः ॥

उत स्वानासो दिवि पन्त्वग्नेस्तिग्मायुधा रक्षसे हन्तवा उ ।

मदै चिदस्य प्र रुजन्ति भामा न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥ १० ॥

उत । स्वानासः । दिवि । सन्तु । अग्नेः । तिग्मऽआयुधाः । रक्षसे । हन्तवै । उँ इति ।

मदै । चित् । अस्य । प्र । रुजन्ति । भामाः । न । वरन्ते । परिबाधः । अदेवीः ॥ १० ॥

उत अपि च अग्नेः स्वानासः शब्दं कुर्वाणा ज्वालाः दिवि पन्तु ब्रुलोके प्रादुर्भवन्तु । किमर्थम् । तिग्मायुधाः तीक्ष्णायुधस्थानीया ज्वालाः । रक्षसे हन्तवा उ रक्षसो हननाय । उ इति पूरणः । मदै चित् हर्षे सति अस्य अग्नेः भामाः क्रोधा दीप्तयो वा प्र रुजन्ति प्रकर्षेण भङ्गं^२ गच्छन्ति पीडयन्ति वा रक्षांसि । परिबाधः परितो बाधिकाः अदेवीः अदेवनाः आसुर्यः सेनाः न वरन्ते न वारयन्त्येनम्^३ ॥

एतं ते स्तोमं तुविजात विप्रो रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ।

यदीदग्ने प्रति त्वं देव हर्षाः स्वर्वतीरप एना जयेम ॥ ११ ॥

एतम् । ते । स्तोमम् । तुविजात । विप्रः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ।

यदि । इत् । अग्ने । प्रति । त्वम् । देव । हर्षाः । स्वर्वतीः । अपः । एन । जयेम ॥ ११ ॥

हे तुविजात बहुभावमापन्नाग्ने ते त्वदर्थम् एतं स्तोमम् एतत् स्तोत्रं विप्रः मेधावी स्तोता रथं न रथमिव धीरः स्वपाः शोभनकर्माहम् अतक्षं समपादयम् । हे अग्ने देव त्वं यदीत् एनं स्तोमं प्रति हर्षाः प्रतिकामयेथाः । तर्हि स्वर्वतीः स्वरणवतीर्हर्षांसिमीः अपः एना एनेन जयेम प्राप्नुयाम ॥

१. त-दुरवगमनाः । २. त-पीडाम् ; न-ल-स-यावाम् । ३. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स-अदेवताः ४. ख-च-ण-भ-वारयन्त्येव ; न-स-वारयन्त्येतम् ।

तुविग्रीवो वृषभो वावृधानोऽशत्रुर्यः समजाति वेदः ।

इतीममग्निममृता अवोचन्बर्हिष्मते मनवे शर्म यंसद्विष्मते

मनवे शर्म यंसत् ॥ १२ ॥

तुविऽग्रीवः । वृषभः । ववृधानः । अशत्रु । अर्यः । सम । अजाति । वेदः ।

इति । इमम् । अग्निम् । अमृताः । अवोचन् । बर्हिष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ।

हविष्मते । मनवे । शर्म । यंसत् ॥ १२ ॥

तुविग्रीवः बहुज्वालः प्रभूतग्रीवो वा वृषभः वर्षिता कामानां ववृधानः वर्धमानोऽग्निः
अर्यः अरेः वेदः धनम् अशत्रु अकण्टकं समजाति संयोजयति । इतीमम् अर्थम् अग्निम् अमृताः
अन्ये देवाः अवोचन् । यस्मादेवं तस्मात् बर्हिष्मते यागवते मनवे मनुष्याय यजमानाय वक्ष्मं
सुखं यंसत् यच्छतु । हविष्मते च^१ शर्म यंसत् ॥ ॥ १५ ॥

‘त्वमग्ने वरुणः’ इति द्वादशचं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्थं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘त्वमग्ने
वसुश्रुतः’ इत्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोर्विनियोगः ‘अबोध्यग्निः’ इत्यत्रोक्तः ॥

त्वमग्ने वरुणो जायसे यत्त्वं मित्रो भवसि यत्समिद्धः ।

त्वे विश्वे सहसस्पुत्र देवास्त्वमिन्द्रो दाशुषे मर्त्याय ॥ १ ॥

त्वम् । अग्ने । वरुणः । जायसे । यत् । त्वम् । मित्रः । भवसि । यत् । समऽमिद्धः ।

त्वे इति । विश्वे । सहस्रः । पुत्र । देवाः । त्वम् । इन्द्रः । दाशुषे । मर्त्याय ॥ १ ॥

हे अग्ने त्वं वरुणः तमसां वारको राज्यभिमानी देवोऽपि त्वमेव यत् यदा जायसे । किंच
त्वं मित्रः अहरभिमानी देवः प्रमीतेस्त्राता यत् यदा समिद्धः । त्वमुत्पन्नमात्रः सन्^२ तमो
निवारयसि प्रवृद्धः सन् हितकारी भवसीत्यर्थः । त्वे त्वयि विश्वे सर्वेऽपि देवाः वर्तन्ते ।
त्वदत्तेन हविषा तेषां जीवनात् । ‘ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्’ (तै. सं. ६. २. २. ६) इति
हि श्रुतेः^३ । हे सहसस्पुत्र बलेन मथ्यमानत्वात् । किंच त्वम् इन्द्रः स्वामी दाशुषे हविर्दाने
मर्त्याय^४ यजमानाय ॥

विवाहे चतुर्थ्यामाज्याहुतौ ‘त्वमर्थमा’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘त्वमर्थमा भवसि यत्कनीना-
मिति विवाहे चतुर्थ्याम्’ (आश्व. गु. १. ४. ७) इति ॥

त्वमर्यमा भवसि यत्कनीनां नाम स्वधावन्गुह्यं बिभर्षि ।

अञ्जन्ति मित्रं सुधितं न गोभिर्यदम्पती समनसा कृणोषि ॥ २ ॥

त्वम् । अर्यमा । भवसि । यत् । कनीनाम् । नाम । स्वधावन् । गुह्यम् । बिभर्षि ।

अञ्जन्ति । मित्रम् । सुधितम् । न । गोभिः ।

यत् । दम्पती इति दम्पती । समनसा । कृणोषि ॥ २ ॥

हे अग्ने ष्वमर्यमा ष्वभवसि । सर्वेषां नियमितासि । यत् यदा ष्वकनीनां कन्यकानां संबन्ध्यसि । किंच हे ष्वस्वधावन् हविलक्षणाञ्चवन् ष्वगुह्यं गोपनीयं ष्वनाम ष्वबिभर्षि वैश्वानर इति तन्नाम । ष्वसुधितं सुष्ठु^१ निहितं^२ ष्वमित्रं ष्वन मित्रमिव त्वां ष्वगोभिः । विकारे प्रकृतिशब्दः । गोविकारैः^३ क्षीरादिभिः ष्वअञ्जन्ति । यत् यस्मात् ष्वदम्पती जायापती ष्वसमनसा समानमनस्कौ ष्वकृणोपि करोषि ॥

तव श्रिये मरुतो मर्जयन्त रुद्र यत्ते जनिम् चारु चित्रम् ।

पदं यद्विष्णोरुपमं निधायि तेन पासि गुह्यं नाम गोनाम् ॥ ३ ॥

तव । श्रिये । मरुतः । मर्जयन्त । रुद्र । यत् । ते । जनिम् । चारु । चित्रम् ।

पदम् । यत् । विष्णोः । उपमम् । निधायि । तेन । पासि । गुह्यम् । नाम । गोनाम् ॥ ३ ॥

अनयाग्नेर्माध्यमिकी मूर्तिरुच्यते । हे अग्ने ष्वतव ष्वश्रिये श्रयणाय ष्वमरुतः अपः^३ अन्तरिक्ष्याः ष्वमर्जयन्त मर्जयन्ति । हे ष्वरुद्र वृष्ट्या^४ रुद्रवद्धितरग्ने^५ ष्वते तव ष्वयत् ष्वजनिम् जन्म वैद्युतलक्षणं ष्वचारु चरणीयं^६ ष्वचित्रं चायनीयं^७ च^८ । तत्कथमिति चेदुच्यते । ष्वविष्णोः च्यापनशीलस्य देवस्य ष्वउपमं ष्वगुह्यम् अगम्यं ष्वयत् ष्वपदं ष्वनिधायि । अनेनान्तरिक्षमुक्तम् । ‘उपमेयमिव विष्णोर्माध्यमं पदं तस्मान्नान्तरिक्षं पश्यन्ति’ इति ब्राह्मणम् । ष्वतेन ष्वगोनाम् उदकानां ष्वगुह्यं ष्वनाम नामानि ष्वपासि रक्षसि ॥

तव श्रिया सुदृशो देव देवाः पुरु दधाना अमृतं सपन्त ।

होतारमग्निं मनुषो नि षेदुर्दशस्यन्त उशिजः शंसमायोः ॥ ४ ॥

तव । श्रिया । सुदृशः । देव । देवाः । पुरु । दधानाः । अमृतम् । सपन्त ।

होतारम् । अग्निम् । मनुषः । नि । सेदुः । दशस्यन्तः । उशिजः । शंसम् । आयोः ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स-‘ सुष्ठु निहितं’ नास्ति । २. ख-च-ण-प-फ-भ-‘ गोविकारैः’ नास्ति । ३. त-‘ अपः’ नास्ति । ४. ल-वृष्ट्या; स-धिष्या । ५. च-न-रुद्रवद्धिताग्ने; त-रुद्रवधिताग्ने । ६. च-रमणीयम् । ७. च-शोभनम् ।

हे ऽदेव अग्ने ऽसुदशः ऽतव ऽश्रिया समृद्धया ऽदेवाः इन्द्रादयः ऽपुरु अत्यधिकं ऽदधानाः
त्वयि प्रीतिं धारयन्तः ऽअमृतं ऽसपन्त स्पृशन्ति । ऽहोतारं होमनिष्पादकम् ऽअग्निं ऽमनुषः मनुष्याः
ऽनि ऽषेदुः परिचरन्ति ऋत्विजः । किं कुर्वन्तः । ऽदशस्यन्तः हविर्वितरन्तः ऽशंसं फलम् ऽउश्रिजः
कामयमानस्य ऽआयोः मनुष्यस्य यजमानस्यार्थम् ॥

न त्वद्धोता पूर्वो अग्ने यजीयान्न काव्यैः पुरो अस्ति स्वधावः ।

विशश्च यस्या अतिथिर्भवासि स यज्ञेन वनवदेव मर्तान् ॥ ५ ॥

न । त्वत् । होता । पूर्वः । अग्ने । यजीयान् । न । काव्यैः । पुरः । अस्ति । स्वधाऽवः ।

विशः । च । यस्याः । अतिथिः । भवासि । सः । यज्ञेन । वनवत् । देव । मर्तान् ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वत् त्वत्तोऽन्यः ऽन ऽअस्ति ऽहोता ऽपूर्वः पूरकः^१ पुराणो वा ऽयजीयान् यथा वा ।
ऽकाव्यैः स्तोत्रैः स्तुत्यः ऽपरः परस्तात् परस्मिन्नपि काले ऽन अस्ति । हे ऽदेव हे ऽस्वधावः अन्नवन्^२
ऽयस्याः ऽविशः प्रजाया ऋत्विगूपायाः ऽअतिथिः ऽभवासि अतिथिवत्पूज्यः^३ भवसि । ऽसः^४ ऽयज्ञेन
ऽमर्तान् अस्मद्वेष्टृन् ऽवनवत् वृश्चति^५ हिनस्ति^६ । यद्वा । मर्तान् परिचारकान् वनवत् संभजेत् ॥

वयमग्ने वनुयाम त्वोता वसूयवो हविषा बुध्यमानाः ।

वयं समर्थे विदथेष्वह्नां वयं राया सहसस्पुत्र मर्तान् ॥ ६ ॥

वयम् । अग्ने । वनुयाम् । त्वाऽऊताः । वसुऽयवः । हविषा । बुध्यमानाः ।

वयम् । सऽमर्थे । विदथेषु । अह्नाम् । वयम् । राया । सहसः । पुत्र । मर्तान् ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽवयं यजमानाः ऽत्वोताः त्वया रक्षिताः सन्तः^१ ऽवनुयाम । शत्रून् पीडयाम संभजेमहि
वा धनम् । कीदृशा वयम् । ऽवसूयवः वसुकामाः^२ ऽहविषा त्वां ऽबुध्यमानाः बोधयन्तः ऽवयं ऽसमर्थे
समरणे जयेम शत्रूनि शेषः । ऽविदथेषु यागेषु प्राप्नुयाम बलम् । यद्वा । वनुयामेतदनुषज्यते ।
ऽअह्नां सर्वेष्वहःसु । किंच ऽवयं हे ऽसहसस्पुत्र बलस्य पुत्र पालक^३ वाग्ने ऽराया धनेन सह
ऽमर्तान्^४ पुत्रभृत्यादीन् लभेमहि ॥ ॥ १६ ॥

१. ल-प्रेरकः । २. ख-घ-च-ण-भ-अन्नवन्नमे । ३. ख-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स-‘अतिथिवत्
पूज्यः’ नास्ति । ४. प- स त्वम् । ५. त-वृश्चसि हि(हिं)ससि; प-हिंससि । ६. ख-घ-च-ण-न-प-भ-ल-
स-सन्तो वयम् । ७. प-धनकामाः । ८. ल-बलपालक । ९. न-मर्त्यान् ।

यो न आगो अग्नेनो भरात्यधीदधमघशंसे दधात ।

जही चिकित्वो अभिशस्तिमेतामग्ने यो नो मर्चयति द्वयेन ॥ ७ ॥

यः । नः । आगः । अभि । एनः । भराति । अधि । इत् । अघम् । अघशंसे । दधात ।

जहि । चिकित्वः । अभिशस्तिम् । एताम् । अग्ने । यः । नः । मर्चयति । द्वयेन ॥ ७ ॥

यः मर्त्यः । आगः अपराधम् । एनः पापं च । नः अस्मभ्यम् । अभि । भराति अभितः करोति । तस्मिन् । अघशंसे^१ । अघं पापम् । अधि । दधात ददात्वग्निः । । इत् इति पूरणः । आगोऽपराधं यो महमिदं करोति तस्मा एवाग्निस्तत्करोत्वित्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे^२ अग्ने । एताम् । अभिशस्ति^३ । जहि । उत्तरत्र यच्छब्दश्रवणात्तदानुगुण्येनैनमभिशंसकमिति व्याख्येयम् । यः अभिशस्ता । नः अस्मान् । द्वयेन उक्तेन आगसा एनसा वा । मर्चयति बाधते । तमिति ॥

त्वामस्या व्युषि देव पूर्वे दूतं कृण्वाना अयजन्त हव्यैः ।

संस्थे यदश ईयसे रयीणां देवो मर्तैर्वसुभिरिध्यमानः ॥ ८ ॥

त्वाम् । अस्याः । विऽउषि । देव । पूर्वे । दूतम् । कृण्वानाः । अयजन्त । हव्यैः ।

सम्ऽस्थे । यत् । अग्ने । ईयसे । रयीणाम् । देवः । मर्तैः । वसुऽभिः । इध्यमानः ॥ ८ ॥

हे^२ अग्ने । त्वामस्याः रात्रेः । व्युषि । व्युष्टायासुषसीत्यर्थः । । पूर्वे पुरातना यजमानाः । दूतं देवानां प्रेरकं । कृण्वानाः कुर्वाणाः । अयजन्त । हव्यैः हविर्भिः साधनैः । रयीणां हविर्लक्षणानां । संस्थे संस्थाने आसादने सति हे^३ अग्ने । यत् यदा । ईयसे गच्छसि । देवः^४ द्योतमानः । मर्तैः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः । वसुभिः वासकैः । इध्यमानः समिध्यमानः^५ सन् ॥

अव स्पृधि पितरं योधि विद्वान्पुत्रो यस्तं सहसः सून ऊहे ।

कदा चिकित्वो अभि चक्षसे नोऽग्ने कदा ऋतचिद्यातयासे ॥ ९ ॥

अव । स्पृधि । पितरम् । योधि । विद्वान् । पुत्रः । यः । ते । सहसः । सुनो इति । ऊहे ।

कदा । चिकित्वः । अभि । चक्षसे । नः । अग्ने । कदा । ऋतऽचित् । यातयासे ॥ ९ ॥

हे^१ सहसः । सुनो बलस्य पुत्राग्ने त्वम् । अव । स्पृधि पारय । योधि पृथक्कुरु^२ पापात् । यः । पुत्रः^३ पुत्रस्थानीयः तव^४ यो यजमानः । ते त्वां । पितरं पालकं पितृभूतं । विद्वान् जानन् । ऊहे वहति

१. प- अघशंसे पापकारिणे (णि) । २. च-फ- हे अग्ने चिकित्वः चेतनावन् एतामभिशस्तिम् ; प-हे चिकित्वः चेतनावन् अग्ने एतामभिशस्तिमभिशंसकम् । ३. प-हे देव । ४. प-त्वं देवः । ५. ख-ग-च-ण-फ-भ- 'समिध्यमानः' नास्ति । ६. प-ल-पृथक्कुरु च । ७. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-ल-स- 'पुत्रः' नास्ति । ८. त-पुरुत्राता वा ।

हविः । तमेवं कुरु इत्यृषिरात्मानं परोक्षेणाह । ' हव्यवाळग्निरजरः पिता नः ' (क. सं. ५. ४. २) इति हि वक्ष्यति । यद्वा । पितृपुत्रभावो व्यत्यस्तः । पितरं पितृवद्रक्षकं यजमानमव स्पृधि योधि^१ च^२ यस्त्वं पुत्रः पुत्रवत्सदा रक्षणीयः । ' त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत् ' (क. सं. २. १. ९) इति हि श्रुतिः । हे^३ चिकित्वः चेतनावन्^४ अग्ने^५ कदा^६ नः^७ अस्मान्^८ अभि^९ चक्षसे^{१०} अभिपश्यसि । कदा^{११} च^{१२} कृतचित् यज्ञस्योदकस्य वा चेतयिता^{१३} यातयासे^{१४} प्रेरयसि सन्मार्गेण ॥

भूरि नाम वन्दमानो दधाति पिता वसो यदि तज्जोषयासे ।

कुविदेवस्य सहसा चकानः सुममग्निर्वनते वावृधानः ॥ १० ॥

भूरि । नाम । वन्दमानः । दधाति । पिता । वसो इति । यदि । तत् । जोषयासे ।

कुवित् । देवस्य । सहसा । चकानः । सुमम् । अग्निः । वनते । ववृधानः ॥ १० ॥

वभूरि प्रभूतं^१ वनाम त्वदीयं नाम^२ वन्दमानः सन्^३ वदधाति धारयति । सामर्थ्याद्धविः । अथवा नामकं हविः प्रभूतं धारयति दातुम् । वपिता पालकस्त्वं हे^४ वसो वासकामे^५ यदि^६ तत्^७ हविः^८ जोषयासे^९ सेवसे । देवस्य व्यवहर्तुयजमानस्य^{१०} कुवित् बहु हविः^{११} सहसा बलेन युक्तः सन्^{१२} चकानः कामयमानः । यद्वा कर्मणि पठि । देवं यजमानं कामयमानः^{१३} अग्निः^{१४} ववृधानः^{१५} वर्धमानो यजमानं वर्धयन् वा^{१६} सुमम्^{१७} वनते^{१८} प्रयच्छति ॥

त्वमङ्ग जरितारं यविष्ठ विश्वान्यग्ने दुरितार्तिं पर्षि ।

स्तेना अदृशन्निपवो जनासोऽज्ञातकेता वृजिना अभूवन् ॥ ११ ॥

त्वम् । अङ्ग । जरितारम् । यविष्ठ । विश्वानि । अग्ने । दुःऽज्ञता । अर्ति । पर्षि ।

स्तेनाः । अदृशन् । निपवः । जनासः । अज्ञातकेताः । वृजिनाः । अभूवन् ॥ ११ ॥

हे^१ अङ्ग^२ स्वामिन्^३ यविष्ठ युवतम्^४ अग्ने^५ जरितारं स्तोतारम्^६ अनुग्रहीतुं^७ विश्वानि^८ दुरिता^९ दुरितानि^{१०} अति^{११} पर्षि^{१२} अतिपारयसि । स्तेनाः तस्कराः^{१३} अदृशन् दृश्यन्ते । निपवो^{१४} जनासः^{१५} शत्रु-भूता मनुष्याः^{१६} अज्ञातकेताः^{१७} अप्रज्ञातचिह्नाः^{१८} वृजिनाः^{१९} अस्माभिर्वर्जिताः^{२०} अभूवन् भवन्ति ॥

इमे यामासस्त्वद्रिगभूवन्वसवे वा तदिदागो अवाचि ।

नाहायमग्निरभिश्स्तये नो न रीषते वावृधानः परा दात् ॥ १२ ॥

इमे । यामासः । त्वद्रिक् । अभूवन् । वसवे । वा । तत् । इत् । आगः । अवाचि ।

न । अह । अयम् । अग्निः । अभिऽशस्तये । नः । न । रीषते । ववृधानः । परा । दात् ॥ १२ ॥

१. ख-ग-च-ण- ' योधि ' नास्ति । २. ल-वा; स-त्वम् । ३. ख-ग-च-ण-भ-यत्तद्धविः; न-यद्धविः । ४. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ-सुमं धनम् । ५. त-अङ्ग हे । ६. प-अग्ने त्वम् । ७. ग-च-ण-न-स- ' स्तोतारं ' नास्ति । ८. प-विश्वानि सर्वाणि ।

‘इमे’ वयमासः गन्तारः स्तोमाः ‘एवद्विक् त्वदभिमुखाः’ ‘अभूवन् भवन्ति ।’ ‘वा अथवा’
 ‘वसवे वासकाय’^१ ‘तत्’^२ ‘आगः अपराधमाशासनरूपम्’ ‘अवाचि उक्तवानहमग्निम्’^३ । इदं देहीति
 याचनमेवापराधः । ‘इत् इति पूरणः । यद्वा । तदिदं वक्ष्यमाणं शत्रुभिः कृतमागोऽवाचि’^४ ।
 किंच ‘अयमग्निः’ ‘ववृधानः स्तुत्या वर्धमानः सन्’ ‘नाह नैव’ ‘अभिज्ञस्तये निन्दकाय’ ‘नः’
 अस्मान् ‘परा’ ‘दात् परादद्यात् । तथा’ ‘रिपते हिंसकाय नैव परा दात् ॥ १७ ॥

‘त्वामग्ने’ इत्येकादशर्चं चतुर्थं सूक्तमात्रेयस्य वसुश्रुतस्यार्घं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । असुक्रान्तं च—
 ‘त्वामग्न एकादश’ इति । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोर्विनीयोगः ‘अबोध्यग्निः’ इत्यत्रोक्तः ॥

त्वामग्ने वसुपतिं वसूनामभि प्र मन्दे अध्वरेषु राजन् ।

त्वया वाजं वाजयन्तो जयेमाभि व्याम पृत्सुतीर्मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । वसुपतिम् । वसूनाम् । अभि । प्र । मन्दे । अध्वरेषु । राजन् ।

त्वया । वाजम् । वाजयन्तः । जयेम । अभि । व्याम । पृत्सुतीः । मर्त्यानाम् ॥ १ ॥

हे ‘अग्ने’ ‘वसूनां’ ‘वसुपतिम् । वृत्त्यवृत्तिभ्यां’ ‘वसूनां बाहुल्यं तत्त्वामित्वं’ चोक्तम् । बहूनां
 धनानां स्वामिनं ‘त्वाम्’ ‘अध्वरेषु यागेषु’ ‘अभि’ ‘प्र’ ‘मन्दे आभिमुख्येन स्तौमि हे’ ‘राजन् । किंच
 ‘त्वया अनुकूलेन’ ‘वाजयन्तः अन्नमिच्छन्तो वयं’ ‘वाजं’ ‘जयेम । किंच’ ‘मर्त्यानां मरणधर्मकाणां’
 ‘पृत्सुतीः सेनाः’ ‘अभि’ ‘व्याम अभिभवेम ॥

दर्शपूर्णमासे पत्नीसंयाजे गृहपतेर्याज्यैषा । सूत्रितं च—‘हव्यवाळग्निरजरः पिता न इति
 पत्नीसंयाजाः’ (आश्व. श्रौ. १. १०) इति । देवसुवां^५ ‘हविःत्वप्यग्नेरेपैव याज्या’ । सूत्रितं च—
 ‘हव्यवाळग्निरजरः पिता नस्त्वं च सोम नो वशः’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

हव्यवाळग्निरजरः पिता नो विभुर्विभावा सुदृशीको अस्मे ।

सुगार्हपत्याः समिषो दिदीह्यस्मश्चक्षुसं मिमीहि श्रवांसि ॥ २ ॥

हव्यवाऽत् । अग्निः । अजरः । पिता । नः । विभुः । विभावा । सुदृशीकः । अस्मे इति ।

सुगार्हपत्याः । सम् । इषः । दिदीहि । अस्मश्चक्षुः । सम् । मिमीहि । श्रवांसि ॥ २ ॥

अयं ‘हव्यवाळग्निः’ ‘अजरः अजीर्णः सन्’ ‘नः’ ‘पिता भवत्विति शेषः । किंच’ ‘विभुः व्यासः’
 ‘विभावा दीप्तिमान्’ ‘सुदृशीकः शोभनदर्शनः’ ‘अस्मे अस्माकं भवतु । अथ प्रत्यक्षवादः । ‘सुगार्हपत्याः’
 ‘शोभनगार्हपत्ययुक्तानि’ ‘इषः अन्नानि’ ‘सं’ ‘दिदीहि सम्यक् प्रकाशाय ददस्व वा । ‘अस्मश्चक्षुः’
 ‘अस्मदभिमुखं’ ‘श्रवांसि अन्नानि’ ‘सं’ ‘मिमीहि सम्यक् प्रयच्छ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-धनार्थं वासकाः; घ-प-धनार्थम् । २. त-तदित् । ३. ख-फ-उक्तवानस्मि ।
 ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-‘कृतमागोऽवाचि’ नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-भ-अन्यत्र ।

विशां क्विं विश्पतिं मानुषीणां शुचिं पावकं घृतपृष्ठमग्निम् ।

नि होतारं विश्वविदं दधिध्वे स देवेषु वनते वार्याणि ॥ ३ ॥

विशाम् । क्विम् । विश्पतिम् । मानुषीणाम् । शुचिम् । पावकम् । घृतपृष्ठम् । अग्निम् ।

नि । होतारम् । विश्वविदम् । दधिध्वे । सः । देवेषु । वनते । वार्याणि ॥ ३ ॥

मानुषीणां विश्पतिं विश्पतिं सर्वासां मनुष्यरूपाणां प्रजानां पालकं स्वामिनं वा क्विं मेधाविनं शुचिं शुद्धं दीप्तं वा पावकम् अन्येषां शोधकं घृतपृष्ठं प्रदीप्तपृष्ठोपलक्षितशरीरम् । अथवा उपरितनभागे आज्योपेतं होतारं होमनिष्पादकं विश्वविदं विश्वस्य वेत्तारम् अग्निं नि दधिध्वे धारयथ^१ हे ऋत्विजः । सः देवः देवेषु मध्ये वार्याणि वरणीयानि धनानि वनते संभजते अस्मदर्थम् । स्वयं वा वार्याणि हवींषि वनते ॥

जुषस्वाग्र इळया सजोषा यतमानो रश्मिभिः सूर्यस्य ।

जुषस्व नः समिधं जातवेद आ च देवान्हविरद्याय वक्षि ॥ ४ ॥

जुषस्व । अग्ने । इळया । सजोषाः । यतमानः । रश्मिभिः । सूर्यस्य ।

जुषस्व । नः । समिधम् । जातवेदः । आ । च । देवान् । हविः सद्याय । वक्षि ॥ ४ ॥

हे अग्ने जुषस्व सेवस्व स्तुतिम् । इळया वेदिलक्षणया भूम्या वाचा वा सजोषाः समानप्रीतिः । तथा सूर्यस्य रश्मिभिः यतमानः प्रयत्नमुषःकाले कुर्वन् । किंच हे जातवेदः जातस्य वेदितरमे वनः अस्मदीयां समिधं जुषस्व सेवस्व । आ वह च देवान् हविरद्याय हविरदनाय । आवाह्य वक्षि वहसि तद्विः ॥

अथ पवित्रेष्टया^२ स्विष्टकृतोऽनुवाक्यैषा । सूत्रितं च—‘ जुष्टो दमूना अग्ने शर्धं महते सौभगायेति संयाज्ये ’ (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । मरुद्भ्यः^३ पुरोडाशं सप्तकपालमित्यत्रापि स्विष्टकृतोऽनुवाक्या । ‘ अस्यासो न ये मरुतः स्वञ्चो जुष्टो दमूनाः ’ (आश्व. श्रौ. २. १८) इति ॥

जुष्टो दमूना अतिथिर्दुरोण इमं नो यज्ञमुप याहि विद्वान् ।

विधां अग्ने अभियुजो विहत्या शत्रूयतामा भरा भोजनानि ॥ ५ ॥

जुष्टः । दमूनाः । अतिथिः । दुरोणे । इमम् । नः । यज्ञम् । उप । याहि । विद्वान् ।

विधाः । अग्ने । अभियुजः । विहत्य । शत्रूयताम् । आ । भर । भोजनानि ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-भ-स-विशुद्धम् ।

२. ख-ग-घ-च-ण-न-प-फ-भ-धारयध्वे, त-स-धारयध्वे ।

३. त-पवित्रेष्टयाः । ४. ख-ग-च-ण-भ-मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः, न-मरुद्भ्यः क्रीडिभ्यः ।

१ जुष्टः पर्याप्तः २ दमूनाः दानमना दान्तरुना वा ३ अतिथिः तद्वत् ४ दुरोणे १ गृहे १ पूज्यः सन्
 ५ इमं ६ नः अस्मदीयं ७ यज्ञम् ८ उप ९ याहि उपागच्छ १० १ विद्वान् जानन् हे २ अग्ने ३ विश्वाः ४ अभियुजः
 सर्वानभियोकृन् ५ विहस्य ६ शत्रूयतां तेषां ७ भोजनानि अन्नानि धनानि ८ आ ९ भर आहर ।
 ' अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवति ' (निरु. ४. ५) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ १८ ॥

व॒धेन॑ द॒स्युं प्र॑ हि चा॒तय॑स्व व॒यः कृ॒ण्वान॑स्त॒न्वेऽ॑ स्वायै॑ ।

पिप॑र्षिं यत्स॑हसस्पुत्र दे॒वान्त॑सो अ॒ग्ने पा॑हि नृ॒तम॑ वाजे॑ अ॒स्मान् ॥ ६ ॥

व॒धेन॑ । द॒स्युम् । प्र॑ । हि । चा॒तय॑स्व । व॒यः । कृ॒ण्वानः । त॒न्वे । स्वायै॑ ।

पिप॑र्षि । यत् । स॒हसः । पु॒त्र । दे॒वान् । सः । अ॒ग्ने । पा॒हि । नृ॒तम् । वाजे॑ । अ॒स्मान् ॥ ६ ॥

हे अग्ने १ वधेन आयुधेन २ दस्युम् उपक्षपयितारं ३ प्र ४ हि ५ चातयस्व प्रणाशय । हि इति
 पूरणः । ६ वयः ७ कृण्वानः कुर्वाणः ८ तन्वे शरीराय ९ स्वायै स्वीयाय । अथवा स्वायै तन्वे यजमानादि-
 रूपाय पुत्राय वयोऽञ्जं कुर्वाणः । १० यत् यस्मात् ११ सहसस्पुत्र अग्ने १२ देवान् १३ पिपर्षि तर्पयसि १ ।
 हे १४ नृतम नेतृतम १५ अग्ने १६ सः त्वं १७ वाजे संग्रामे १८ अस्मान् १९ पाहि रक्ष ॥

व॒यं ते॑ अ॒ग्र उ॒क्त्यैर्वि॒धेम॑ व॒यं ह॒व्यैः पा॑वक भ॒द्रशो॑चे ।

अ॒स्मे र॒यिं वि॒श्ववा॑रं स॒मिन्वा॒स्मे वि॒श्वानि॑ द्रवि॒णानि॑ धेहि ॥ ७ ॥

व॒यम् । ते॑ । अ॒ग्ने । उ॒क्त्यैः । वि॒धेम॑ । व॒यम् । ह॒व्यैः । पा॑वक । भ॒द्रशो॑चे ।

अ॒स्मे इति॑ । र॒यिम् । वि॒श्वऽवा॑रम् । स॒म् । इ॒न्व ।

अ॒स्मे इति॑ । वि॒श्वानि॑ । द्रवि॒णानि॑ । धे॒हि ॥ ७ ॥

हे १ अग्ने २ ते त्वां ३ वयम् ४ उक्त्यैः शस्त्रैः ५ विधेम परिचरेम । ६ वयं ७ हव्यैः हविर्भिविधेम ।
 ८ पावक शोधक हे ९ भद्रशोचे कल्याणदीप्ते १० अस्मे अस्मभ्यं ११ विश्ववारं विश्वैर्वरणीयं १२ रयिं धनं
 १३ समिन्व प्रापय । १४ अस्मे अस्मभ्यं १५ विश्वानि १६ द्रविणानि १७ धेहि स्थापय ॥

अ॒स्माक॑म॒ग्ने अ॒ध्वरं॑ जुषस्व स॒हसः॑ सू॒नो त्रि॒षध॑स्थ ह॒व्यम् ।

व॒यं दे॒वेषु॑ सु॒कृतः॑ स्याम॒ शर्म॑णा न॒स्त्रिव॑रूथेन पा॑हि ॥ ८ ॥

अ॒स्माक॑म् । अ॒ग्ने । अ॒ध्वरम्॑ । जुष॑स्व । स॒हसः॑ । सू॒नो इति॑ । त्रि॒ऽस॒ध॑स्थ । ह॒व्यम् ।

व॒यम् । दे॒वेषु॑ । सु॒कृतः॑ । स्या॒म । शर्म॑णा । नः । त्रि॒ऽव॑रूथेन । पा॒हि ॥ ८ ॥

हे ^१अग्ने ^२अस्माकम् ^३अध्वरं ^४जुपस्व सेवस्व । हे ^५सहसः ^६सूनो हे बलस्य पुत्रं ^७त्रिषधस्थ
त्रिषु क्षित्यादिषु ^८स्थानेषु ^९स्थितं ^{१०}वह्यं हविः जुपस्व । यद्वा । अध्वरं हविरिति योज्यम् । अहिसितं
हविरित्यर्थः । ^{११}वयं यजमानाः ^{१२}देवेषु मध्ये ^{१३}सुकृतः शोभनापूर्वकर्तारः ^{१४}स्याम भवेम । ^{१५}त्रिवरूथेन
वाचिकादिभेदेन त्रिधा वरणीयेन ^{१६}शर्मणा सुखेन त्रिच्छदिकेण गृहेण वा ^{१७}नः ^{१८}पाहि रक्ष ॥

विश्वानि नो दुर्गहा जातवेदः सिन्धुं न नावा दुरितार्तिं पर्षि ।

अग्ने अत्रिन्नमसा गृणानोऽस्माकं बोध्यविता तनूनाम् ॥ ९ ॥

विश्वानि । नः । दुःऽगहा । जातवेदः । सिन्धुम् । न । नावा । दुःऽइता । अर्तिं । पर्षि ।

अग्ने । अत्रिन्वत् । नमसा । गृणानः । अस्माकम् । बोधि । अविता । तनूनाम् ॥ ९ ॥

हे ^१जातवेदः ^२नः अस्माकं ^३दुर्गहा दुःखेन गाह्यानि ^४दुःखेन भोग्यानि ^५विश्वानि दुरितानि ^६
^७अति ^८पर्षि अतिपास्य । ^९सिन्धुं ^{१०}न ^{११}नावा नदीं नाविको यथा तद्वत् । हे ^{१२}अग्ने ^{१३}अत्रिन्न
अत्रैर्यथा तथा अस्माकं ^{१४}नमसा स्तोत्रेण ^{१५}गृणानः स्तूयमानः सन् ^{१६}अस्माकं ^{१७}तनूनाम् ^{१८}अविता
रक्षकः ^{१९}बोधि बुध्यस्व ॥

पुत्रकामेष्टयां 'यस्त्वा' इत्येषा प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—'यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽग्निस्तुविश्रवस्तमम्' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

यस्त्वा हृदा कीरिणा मन्यमानोऽमर्त्यं मर्त्यो जोहवीमि ।

जातवेदो यशो अस्मासु धेहि प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम् ॥ १० ॥

यः । त्वा । हृदा । कीरिणा । मन्यमानः । अमर्त्यम् । मर्त्यः । जोहवीमि ।

जातवेदः । यशः । अस्मासु । धेहि । प्रजाभिः । अग्ने । अमृतत्वम् । अश्याम् ॥ १० ॥

^१यः ^२मर्त्यः मरणधर्माहम् ^३अमर्त्यम् अविनाशं ^४त्वा त्वां ^५कीरिणा स्तुत्यादिषु विक्षिप्तेन ^६हृदा
हृदयेन युक्तः ^७मन्यमानः स्तुवन् ^८जोहवीमि अत्यर्थमाह्वयामि । यद्वा । स्तोत्रवाचकेन कीरिणाशब्देन
स्तुतिरूपलक्ष्यते ^९स्तुतियुक्तेन मनसा त्वां ^{१०}मन्यमानो जोहवीमि । हे ^{११}जातवेदः ^{१२}यशः धनं प्रजां
वा ^{१३}अस्मासु ^{१४}धेहि । ^{१५}प्रजाभिः त्वदत्ताभिर्हे ^{१६}अग्ने अहम् ^{१७}अमृतत्वं संतत्यविच्छेदलक्षणम् ^{१८}अश्यां
प्राप्नुयाम् । 'प्रजामनु प्रजायसे' ^{१९}तदु ते मर्त्यामृतम्' (तै. ब्रा. १. ५. ५. ६) इति हि श्रुतिः ॥

१. प-पुत्र अग्ने । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स-दिव्यादिषु स्थानेषु; ल-क्षित्यादिस्थानेषु । ३. ख-ग-च-ण-
न-स-स्थितम्; ल-स्थितः । ४. प-शोभनकर्मकर्तारः । ५. प-जातवेदोऽग्ने । ६. ख-ग-च-ण-न-भ-
ग्राह्यानि; घ-ग्राह्याणि; स- 'गाह्यानि' नास्ति । ७. प-दुरिता दुरितानि । ८. ख-ग-च-ण-त-न-भ-ल-स-
नोऽस्माकम् । ९. ख-ग-च-ण-न-भ-स-मरणधर्मा । १०. ल-स-अनाशम् । ११. त-स्तुतिरूपं लक्ष्यते ।
१२. त-त्वामन्नप्रदम् । १३. प-जातवेदोऽग्ने । १४. ख-ग-च-ण-त-न-ल-स-च । १५. त-प्रजायते ।

तस्यामेव पुत्रकामेष्ट्यां 'यस्मै त्वम्' इत्येपाग्नेः पुत्रवतोऽनुवाक्या । 'यस्मै त्वं सुकृते जातवेदो यस्स्वा हृदा कीरिणा मन्यमानः' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति हि सूत्रितम् ॥

यस्मै त्वं सुकृते जातवेद उ लोकमग्ने कृणवः स्योनम् ।

अश्विनं स पुत्रिणं वीरवन्तं गोमन्तं रयिं नशते स्वस्ति ॥ ११ ॥

यस्मै । त्वम् । सुकृते । जातवेदः । ऊँ इति । लोकम् । अग्ने । कृणवः । स्योनम् ।

अश्विनम् । सः । पुत्रिणम् । वीरवन्तम् । गोमन्तम् । रयिम् । नशते । स्वस्ति ॥ ११ ॥

हे ऽजातवेदः ऽअग्ने ऽत्वं ऽयस्मै ऽसुकृते सुकर्मणे यजमानाय । ऽउ इति पूरणः । ऽलोकं ऽस्योनं सुखकरं ऽकृणवः अकरोः । यद्वा । लोकमालोकेन स्योनं कृणवः अनुग्रहेण कुर्वित्यर्थः । ऽसः यजमानः ऽअश्विनं बह्वक्षोपेतं ऽपुत्रिणं बहुपुत्रोपेतं ऽवीरवन्तं वीरैर्वीर्येण वा उपेतं ऽगोमन्तं गोभिर्युक्तं^१ ऽरयिं धनं ऽनशते प्राप्नोति । ऽस्वस्ति अविनश्वरम् ॥ ॥ ११ ॥

'सुसमिद्धाय' इत्येकादशच पञ्चमं सूक्तमाग्नेयस्य वसुश्रुतस्यार्पणं गायत्रमिध्माद्युक्तदेवताकम् । आप्रमित्युक्तत्वात्तनूनपाद्वर्जितम् (अनु. म. १. सू. १३) । 'सुसमिद्धायाप्रं गायत्रम्' इत्यनुकमणिका । अत्रीणामिदमाग्नीसूक्तम् । 'समिद्धो अद्येति सर्वेषां यथर्षिं वा' (आश्व. श्रौ. ३. २) इत्युक्तत्वात् ॥

सुसमिद्धाय शोचिषे घृतं तीव्रं जुहोतन । अग्नये जातवेदसे ॥ १ ॥

सुसमिद्धाय । शोचिषे । घृतम् । तीव्रम् । जुहोतन । अग्नये । जातवेदसे ॥ १ ॥

ऽसुसमिद्धाय सुष्टु समिद्धायैतन्नामकायाग्नये ऽशोचिषे दीप्तिमते ऽघृतम् आज्यं ऽतीव्रं प्रभृतं ऽजुहोतन हे^२ ऋत्विजः^३ ऽअग्नये अङ्गनादिगुणयुक्ताय ऽजातवेदसे जातधनाय ॥

नराशंसः सुषुदतीमं यज्ञमदाभ्यः । कविर्हि मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

नराशंसः । सुसुदति । इमम् । यज्ञम् । अदाभ्यः । कविः । हि । मधुहस्त्यः ॥ २ ॥

ऽनराशंसः नरैः शंसनीयोऽयमग्निः ऽइमं ऽयज्ञम् इदं हविः वा ऽसुषुदति सुष्टु प्रेरयति । स देवः ऽअदाभ्यः अहिंस्यः केनापि ऽकविः मेधावी ऽमधुहस्त्यः मधुरहस्त्यः^३ ॥

ईलितो अग्न आ वहेन्द्रं चित्रमिह प्रियम् । सुखै रथैभिरूतये ॥ ३ ॥

ईलितः । अग्ने । आ । वह । इन्द्रम् । चित्रम् । इह ।

प्रियम् । सुखैः । रथैभिः । ऊतये ॥ ३ ॥

१. न-ल-स- 'गोभिर्युक्तं' नास्ति । २. ख-ग-च-ण-न-भ-स- 'हे ऋत्विजः' नास्ति । ३. घ-मधुरहस्त्यो हि ।

हे ऽअग्ने ऽईळितः स्तुतः सन् ऽआ ऽवहेन्द्रं ऽचित्रं चायनीयं ऽप्रियम् ऽइह अस्मिन् यज्ञे ऽसुखैः
 ऽरथेभिः रथैः ऽऊतये अस्मद्रक्षणाय ॥

ऊर्णम्रदा वि प्रथस्वाभ्यर्का अनूपत । भवा नः शुभ्र सातये ॥ ४ ॥

ऊर्णम्रदाः । वि । प्रथस्व । अभि । अर्काः । अनूपत । भव । नः । शुभ्र । सातये ॥ ४ ॥

हे ऽऊर्णम्रदाः ऊर्णाकम्बलवत् मृदु हे बर्हिः ऽवि ऽप्रथस्व प्रथय । ऽअर्काः स्तोतारः ऽअभि
 ऽअनूपत स्तुवन्ति । हे ऽशुभ्र दीप्त ऽसातये धनाय तद्दानाय वा ऽनः अस्माकं ऽभव ॥

देवीर्द्वारो वि श्रयध्वं सुप्रायणा न ऊतये । प्रप्र यज्ञं पृणीतन ॥ ५ ॥

देवीः । द्वारः । वि । श्रयध्वम् । सुप्रऽअयनाः । नः । ऊतये ।

प्रप्र । यज्ञम् । पृणीतन ॥ ५ ॥

हे ऽद्वारः यज्ञस्य द्वाराभिमानिन्यो हे ऽदेवीः देव्यः ऽवि ऽश्रयध्वं वियुक्ता भवत । ऽसुप्रायणाः
 शोभनगमनसाधनाः ऽनः अस्माकम् ऽऊतये रक्षायै^१ ऽयज्ञं यजमानं ऽप्रप्र ऽपृणीतन पूरयत कामैर्धन-
 मेव वा फलैः ॥ ॥ २० ॥

सुप्रतीके वयोवृधा यद्ही क्रतस्य मातरा । दोषामुपासमीमहे ॥ ६ ॥

सुप्रतीके इति सुऽप्रतीके । वयःऽवृधा । यद्ही इति । क्रतस्य । मातरा ।

दोषाम् । उषसम् । ईमहे ॥ ६ ॥

हे अहो रात्रेश्च अभिमानिदेव्यो^२ ऽसुप्रतीके सुरूपे शोभनाङ्गे वा ऽवयोवृधा अन्नस्य वर्धयिष्यौ
 ऽयद्ही महत्यौ ऽक्रतस्य यज्ञस्योदकस्य वा ऽमातरा निर्माय्यौ तयोर्मध्ये प्रत्येकं ऽदोषां रात्रिदेवीम्
 ऽउषसम् अहर्देवीम् ऽईमहे स्तुमः ॥

वातस्य पतम्नीळिता दैव्या होतारा मनुषः । इमं नो यज्ञमा गतम् ॥ ७ ॥

वातस्य । पतम्न । ईळिता । दैव्या । होतारा । मनुषः । इमम् । नः । यज्ञम् । आ । गतम् ॥ ७ ॥

१ वातस्य ऽपतम्न । लुप्तोपमैषा । वायुगमनसदृशगमनार्थम्^३ ऽईळिता अस्माभिः स्तुतौ । यद्वा ।
 वातस्य पतनसाधनेऽन्तरिक्षे गच्छन्तौ ऽदैव्या देवादग्रेरादित्याच्च समुद्धतौ ऽहोतारा देवानामाह्वतारौ
 युवां ऽमनुषः मनुष्यस्य ऽइमं ऽनः अस्माकं ऽयज्ञमा ऽगतम् आगच्छतम् । नो मनुषो यज्ञमिति
 व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । अस्माकं यजमानस्य यज्ञमित्यर्थः ॥

इळा सरस्वती मही तिस्रो देवीर्मयोभुवः । बर्हिः सीदन्त्वस्त्रिधः ॥ ८ ॥

इळा । सरस्वती । मही । तिस्रः । देवीः । मयःऽभुवः । बर्हिः । सीदन्तु । अस्त्रिधः ॥ ८ ॥

१इळा पृथिवी १सरस्वती । सर उदकम् । तस्मात् सरस्वान् वायुः । तस्य स्त्री सरस्वती । १मही महती भारती भरतस्यादित्यस्य पत्नी । अत्र यद्यप्येपा नोक्ता तथापि सर्वत्र सहदृष्टत्वात् त्रिसंख्याश्रवणाच्च सा गृह्यते । अथवैताः^१ क्षित्यन्तरिक्षद्युस्थाना वाग्देव्यः^२ । पुताः १मयोभुवः सुखस्य भावयिष्यः १अस्त्रिधः अहिंसिकाः सत्यः १बर्हिः बर्हिषि १सीदन्तु उपविशन्तु ॥

शिवस्त्वष्टरिहा गहि विभुः पोष उत त्मना । यज्ञेयज्ञे न उदव ॥ ९ ॥

शिवः । त्वष्टः । इह । आ । गहि । विभुः । पोषे । उत । त्मना ।

यज्ञेऽयज्ञे । नः । उत् । अव ॥ ९ ॥

हे १त्वष्टः देव १शिवः सुखकरः सन् १इहा १गहि अस्मद्यज्ञमागच्छ । १विभुः व्याप्तस्त्वं १पोषे पोषकरणे । १उत आगत्य च १त्मना आत्मना स्वयमेव १यज्ञेयज्ञे सर्वेषु यज्ञेषु १नः अस्मान् १उदव उत्कृष्टं रक्ष ॥

अग्निहोत्रे उत्तराहुतिस्कन्दने ' यत्र वेत्थ ' इत्यनया समिधमाध्यात् । सूत्रितं च—' यत्र वेत्थ वनस्पत इत्युत्तरस्या आहुत्याः स्कन्दने ' (आश्व. श्रौ. ३. ११) इति ॥

यत्र वेत्थ वनस्पते देवानां गुह्या नामानि । तत्र हव्यानि गामय ॥ १० ॥

यत्र । वेत्थ । वनस्पते । देवानाम् । गुह्या । नामानि । तत्र । हव्यानि । गमय ॥ १० ॥

हे १वनस्पते यूपाभिमानिदेव १यत्र यस्मिन् स्थाने १वेत्थ १देवानां १गुह्या गुह्यानि १नामानि नामकानि रूपाणि १तत्र १हव्यानि १गमय प्रापय ॥

स्वाहाग्रये वरुणाय स्वाहेन्द्राय मरुद्भ्यः । स्वाहा देवेभ्यो हविः ॥ ११ ॥

स्वाहा । अग्रये । वरुणाय । स्वाहा । इन्द्राय । मरुत्ऽभ्यः । स्वाहा । देवेभ्यः । हविः ॥ ११ ॥

अग्न्यादिविश्वेदेवाः^३ । तेभ्यः* १देवेभ्य इदं १हविः १स्वाहा करोमीति शेषः । स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतेः स्तुतिः^३ ॥ ॥ २१ ॥

' अग्निं तं मन्ये ' इति दशचं षष्ठं सूक्तं वसुश्रुतस्यापमाग्रेयं पाङ्क्तम् । ' अग्निं तं दश पाङ्क्तम् ' इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये क्रतौ पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । ' अग्निं

१. प-अथवैतास्तिस्रः । २. ख-ग-च-ण-भ- वा देव्यः । ३. प-अग्रये इदं हविः स्वाहा करोमि वरुणाय स्वाहा इन्द्राय मरुद्भ्यः देवेभ्यः स्वाहा स्वाहुतं करोमीत्यर्थः । एवं स्वाहाकृतिस्तुतिः । *ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-' तेभ्यः ' नास्ति ।

तं मन्य इति पाङ्क्तम् ' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति हि सूत्रितम् । आश्वमेधिके^१ मध्यमेऽहनीदमेव आज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—' अग्निं तं मन्य इत्याज्यं तस्यैकाहिकमुपरिष्ठात् ' (आश्व. श्रौ. १०. १०) इति । आद्य आभिष्विकेपूर्वक्येषु मैत्रावरुणस्यानुरूपस्तुचः । सूत्रितं च—' अग्निं तं मन्ये यो वसुराग्ने स्थूरं रथिं भर ' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति^२ ॥

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः ।

अस्तमर्वन्त आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिन इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १ ॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः । अस्तम् । यम् । यन्ति । धेनवः ।

अस्तम् । अर्वन्तः । आशवः । अस्तम् । नित्यासः । वाजिनः ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १ ॥

वतम्^३ वअग्निं^४ वमन्ये स्तौमि । वयः अग्निः ववसुः वासकः । वयम्^५ वअस्तं सर्वेषां गृहवदाश्रय-
भूतं^६ वधेनवः^७ वयन्ति गच्छन्ति प्रीणयितुम् । वअस्तम् उक्तलक्षणम्^८ वअर्वन्तः अरणवन्तोऽश्वाः । वआशवः
शीघ्रगामिनो यन्ति । तथा वनित्यासः नित्यप्रवृत्तयः^९ ववाजिनः हविल्लक्षणाज्वन्तः^{१०} यजमाना
यम्^{११} वअस्तं यन्ति तं मन्ये । वद्वपम् अन्नं^{१२} वस्तोतृभ्यः अस्मभ्यम्^{१३} वआ वभर अग्ने ॥

सो अग्निर्यो वसुर्गृणे सं यमायन्ति धेनवः ।

समर्वन्तो रघुद्रुवः सं सुजातासः सुरय इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ २ ॥

सः । अग्निः । यः । वसुः । गृणे । सम् । यम् । आऽयन्ति । धेनवः ।

सम् । अर्वन्तः । रघुऽद्रुवः । सम् । सुजातासः । सुरयः । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ २ ॥

वसः^१ वअग्निः स खल्वग्निः^२ वयो ववसुः वासकः^३ वगृणे स्तूयते । वयं^४ वधेनवः^५ वसम्^६ वआयन्ति
होमार्थम् । वअर्वन्तः^७ अश्वाः वरघुद्रुवः लघुगमनाः^८ वसम् आयन्ति । वसुजातासः^९ वसुरयः मेधाविनश्च^{१०}
वसम् आयन्ति स खल्वग्निरिति ॥

१. न-प्रातरनु (वाक) न्यायेनेति च । आभिष्विकेपूर्वक्येषु तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य अग्निं तं मन्ये
इत्यादिको वैकल्पिकोऽनुपपत्तुः । सूत्रितं च-अग्निं तं मन्ये यो वसुरा ते वत्सो मनो यमदिति । महापितृयज्ञे
गार्हपत्योपस्थाने अग्निं तं मन्ये इति । तथा च सूत्रितं-गार्हपत्यमग्निं तं मन्ये इति । आश्वमेधिके मध्यमेऽहनि
इदमेवाज्यशस्त्रम् । तस्य विशेषान् वक्ष्याम इति खण्डे सूत्रितं च-अग्निं तं मन्ये इदमाज्यमिति । २. ख-ग-
घ-च-ण-प-फ-भ-वाजिनो नित्यप्रवृत्तहविल्लक्षणाज्वन्तः; न-ल-नित्यप्रवृत्त (ल-ति) हविल्लक्षणाज्वन्तः;
स-नित्याः प्रवृत्तहविल्लक्षणाज्वन्तः । ३. प-सुजातासः सत्कुलोत्पन्नाः । ४. प-मेधाविनश्च यजमानादयः ।

अग्निर्हि वाजिनं विशे ददाति विश्वचर्षणिः ।

अग्नी राये स्वाभुवं स प्रीतो याति वार्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ३ ॥

अग्निः । हि । वाजिनम् । विशे । ददाति । विश्वऽचर्षणिः ।

अग्निः । राये । सुऽआभुवम् । सः । प्रीतः । याति । वार्यम् ।

इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ३ ॥

वअग्निर्हि अयमग्निः^१ खलु वविशे यजमानाय ववाजिनम् अन्नवन्तं पुत्रमश्वमन्नं वा वददाति । विश्वचर्षणिः । विश्वे चर्षणयो मनुष्या रक्षणीया अर्चका वा यस्य स तथोक्तः । यद्वा । पश्यतिकर्मैतत् । सर्वस्य द्रष्टा वअग्निः वराये धनार्थिने । अथवा द्वितीयार्थे चतुर्थी । धनं वस्वाभुवं सुष्टु सर्वत्र व्याप्तं ववार्यं सर्वैर्वर्णीयं वप्रीतः सन् वयाति यमयति । दातुं वा गच्छति । इषमित्यादि^२ गतम्^३ ॥

आभिष्टविकेपूक्थ्येषु तृतीयसवने^४ स्तोत्रियतृचस्य 'आ ते अग्न इधीमहि' इत्यादिके प्रथमा-द्वितीये । सूत्रितं च भवति- 'आ ते अग्ने इधीमह्युभे सुश्वन्द्र सर्षिष इति द्वे एका च' (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

आ ते अग्न इधीमहि द्युमन्तं देवाजरम् ।

यद्वा स्या ते पनीयसी समिदीदयति द्यवीषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ४ ॥

आ । ते । अग्ने । इधीमहि । द्युऽमन्तम् । देव । अजरम् ।

यत् । ह । स्या । ते । पनीयसी । सुम्ऽइत् । दीदयति । द्यवि । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४ ॥

हे वअग्ने वदेव वद्युमन्तं दीप्तिमन्तम् वअजरम् अजीर्णं वते स्वाम् वआ सर्वतः वइधीमहि दीपयामः । यद्वा खलु वस्या^५ सा वते तव^६ वपनीयसी स्तुत्या वसमित् दीप्तिः वदीदयति दीप्यते द्यवि द्युलोके ॥

आ ते अग्न ऋचा हविः शुक्रस्य शोचिषस्पते ।

सुश्वन्द्र दस्म विश्पते हव्यवाट् तुभ्यं हूयत् इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ५ ॥

आ । ते । अग्ने । ऋचा । हविः । शुक्रस्य । शोचिषः । पते ।

सुऽश्वन्द्र । दस्म । विश्पते । हव्यऽवाट् । तुभ्यम् । हूयते । इषम् । स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ५ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-म- 'अयमग्निः' नास्ति । २. प-इषमन्नं स्तोतृभ्योऽस्म (भ्यम्) आभराग्रे । ३. न-तृतीयसवने मैत्रावरुणशस्त्रे । ४. त-ते तव स्या सा ।

हे ^१शोचिषः दीप्तेः ^२पते स्वामिन् ^३अग्ने ^४शुक्रस्य दीप्तस्य ^५ते तुभ्यम् ^६ऋचा मन्त्रेण सह ^७हविः हूयते । हे ^८सुश्रन्द् सुधृष्टाह्लादक शोभनहिरण्य वा हे ^९दस्म शत्रूणामुपक्षपयितः ^{१०}विश्वपते विशां प्रजानां पालक ^{११}हव्यवाद् हविषो वोढः । इषमिति गतम् ॥ २२ ॥

प्रो त्वे अग्नयोऽग्निषु विश्वं पुष्यन्ति वार्यम् ।

ते हिन्विरे त इन्विरे त इष्यन्त्यानुषगिषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ६ ॥

प्रो इति । त्वे । अग्नयः । अग्निषु । विश्वम् । पुष्यन्ति । वार्यम् ।

ते । हिन्विरे । ते । इन्विरे । ते । इष्यन्ति । आनुषक् । इषम् । स्तोतुभ्यः । आ । भर ॥ ६ ॥

^१प्रो प्रैव ^२पुष्यन्ति ^३त्वे ते ^४अग्नयः धिष्ण्या ^५अग्निषु गार्हपत्यादिषु ^६ । यद्वा । लौकिका अग्नयः तेजःपदार्थोऽग्निषु वैदिकेषु ^७विश्वं सर्वं ^८वार्यं वरणीयमपेक्षितं धनं पुष्यन्ति । ^९ते अग्नयः ^{१०}हिन्विरे प्रीणयन्ति । ^{११}इन्विरे व्यामुवन्ति च । ^{१२}ते ^{१३}इष्यन्ति अन्नमिच्छन्ति । ^{१४}आनुषक् सर्वज्ञानुषक्तम् । तत्राग्निसामान्याभिप्रायेणैकवचनम् ॥

तव त्वे अग्ने अर्च्यो महि ब्राधन्त वाजिनः ।

ये पत्वभिः शफानां व्रजा भुरन्त गोनामिषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ७ ॥

तव । त्वे । अग्ने । अर्चयः । महि । ब्राधन्त । वाजिनः ।

ये । पत्वभिः । शफानाम् । व्रजा । भुरन्त । गोनाम् । इषम् । स्तोतुभ्यः । आ । भर ॥ ७ ॥

हे ^१अग्ने ^२तव त्वदीयाः ^३त्वे ते ^४अर्चयः रश्मयः ^५महि महदत्यधिकं ^६वाजिनः अश्ववन्तो वा ^७ब्राधन्त वर्धन्ते । यद्वा लुप्तोपमा । वाजिनोऽश्वा इव । ^८त्वे रश्मयः ^९पत्वभिः पतनैः ^{१०}शफानां ^{११}गोनां ^{१२}व्रजा यूथानि ^{१३}भुरन्त इच्छन्ति । आयता ज्वाला होमाय काङ्क्षन्त्यर्थः । ते^{१४} वर्धन्ते^{१५} ॥

नवा नो अग्न आ भर स्तोतुभ्यः सुक्षितीरिषः ।

ते स्याम य आनुचुस्त्वादूतासो दमेदम् इषं स्तोतुभ्य आ भर ॥ ८ ॥

नवाः । नः । अग्ने । आ । भर । स्तोतुभ्यः । सुक्षितीः । इषः ।

ते । स्याम । ये । आनुचुः । त्वादूतासः । दमेदमे । इषम् । स्तोतुभ्यः । आ । भर ॥ ८ ॥

हे ^१अग्ने ^२स्तोतुभ्यः ^३नः अस्मभ्यं ^४नवाः स्तुत्या नूना वा ^५सुक्षितीः सुनिवासाः सुप्रजा वा ^६इषः^७ उक्तलक्षणान्यन्नानि ^८आ ^९भर प्रयच्छ । ^{१०}त्वे वयं ^{११}दमेदमे सर्वेषु यागगृहेषु त्वाम् ।

१. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-तव; स-‘तुभ्यं’ नास्ति । २. ख-ग-घ-च-ण-भ-सह तुभ्यम् । ३. ख-ग-च-ण-भ-स-‘गार्हपत्यादिषु’ नास्ति । ४. ख-ग-घ-च-ण-न-भ-स-तेऽवर्धन्त । ५. ख-ग-घ-च-ण-इषो वा ।

१आनृनुः अर्चयन्ति^१ । १ते वयं १त्वादृतासः स्वां दूतं फलसूचकं लब्धवन्तः सन्तः १स्याम समृद्धा भूयास्म । दमे^२ दमे स्यामेति वा योज्यम्^३ ॥

आभिष्टविकेषूक्थेषु तृतीयसवने वैकल्पिकस्तोत्रियतृचे ' उभे सुश्वन्द्र ' इत्येषा तृतीया । सूत्रमुक्तम्^४ ॥

उभे सुश्वन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीष आसनि ।

उतो न उत्पूर्या उक्थेषु शवसस्पत इषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ ९ ॥

उभे इति । सु३चन्द्र । सर्पिषः । दर्वी इति । श्रीणीषे । आसनि ।

उतो इति । नः । उत् । पूर्याः । उक्थेषु । शवसः । पते । इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ९ ॥

हे १सुश्वन्द्र शोभनाह्लादन शोभनहिरण्य वाग्ने १उभे १सर्पिषः पूर्णे १दर्वी जुहूपभृतौ १आसनि आस्ये १श्रीणीषे श्रयसि पचसि^५ वा । १उतो अपि च १नः अस्मान् १उक्थेषु यागेषु १उत्पूर्याः उत्पूरय फलैः^६ । हे १शवसस्पते बलस्य पालयितः ॥

एवां अग्निमर्जुर्यमुर्गीभिर्यज्ञेभिरानुषक् ।

दधदस्मे सुवीर्यमुत त्यदाश्वद्व्यमिषं स्तोतृभ्य आ भर ॥ १० ॥

एव । अग्निम् । अर्जुर्यम् । गीःऽभिः । यज्ञेभिः । आनुषक् ।

दधत् । अस्मे इति । सुवीर्यम् । उत । त्यत् । आशुऽअश्व्यम् ।

इषम् । स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ १० ॥

१एव^७ उत्तरीत्या १अग्निं १गीभिः स्तुतिभिः १यज्ञेभिः यज्ञैर्वा तत्साधनैर्हविर्भिर्वा १आनुषक् अनुषक्तम्^८ १अजुः^९ गच्छन्ति । तथा कृत्वा १यमुः^{१०} यमयन्ति स्थापयन्ति हविर्भिर्यजन्तीत्यर्थः । एवमात्रेयाः स्वान् परोक्षतया निर्दिशन्ति ॥ अजुर्यमुरित्यत्र^{११} ' आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ' (पा. सू. २. १. ७२ ग.) इति समासः^{१२} ॥ किंच १अस्मे अस्मात् १सुवीर्यं शोभनपुत्रादिकम् १उत अपि च १त्यत् तत् १आश्वद्व्यम् । आश्वोऽश्वा यस्य भवन्ति स आश्वश्च । तस्य भाव आश्वद्व्यम् । तदपि १दधत् धारयति ॥ ॥ २३ ॥

' सखायः सं वः ' इति दशर्चं सप्तमं सूक्तम् । आत्रेय^{१३} इष ऋषिः^{१४} । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । तथा चानुकान्तं—' सखाय इषः पङ्क्त्यन्तम् ' इति । प्रातरनुवाके

१. ख-ग-घ-च-ण-प-फ-भ- अर्चयन्तः । २. ख-ग-घ-ण-प-फ-भ- ' दमे...योज्यं ' नास्ति । ३. ख-ग-घ-ण-प-सूत्रितं च । ४. ख-ग-घ-ण-न-फ-भ-स- सेवसि । ५. ख-ग-घ-ण-भ-काले; स-फाले । ६. घ-एव एवम्; च-न-ल-स-एवम् । ७. त-अनुषक्तं संबद्धम् । ८. ख-ग-घ-ण-प-फ-भ-अनु-गच्छन्ति । ९. ख-ग-घ-ण-प-फ-भ-अजुर्यमुः । १०. ख-ग-घ-ण-न-भ-स- ' अजुः...समासः ' नास्ति । ११. प-आत्रेयवसुश्रुत ऋषिः ।

आग्नेये क्रतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशखे चोत्तमावर्जमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ सखायः सं वस्त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चाग्रये ।

वर्षिष्ठाय क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥ १ ॥

सखायः । सम् । वः । सम्यञ्चम् । इषम् । स्तोमम् । च । अग्रये ।

वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् । ऊर्जः । नप्त्रे । सहस्वते ॥ १ ॥

हे ^१सखायः सखिभूता ऋत्विजः ^२वः यूयं ^३सं^१ संस्क्रुत । उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः । किंच ^४सम्यञ्चम् ^५इषम् अन्नं ^६स्तोमं स्तोत्रं ^७चाग्रये ^८वर्षिष्ठाय अतिशयेन प्रवृद्धाय ^९क्षितीनां यजमानानामर्थाय वर्षिष्ठाय प्रवृद्धतमाय ^{१०}ऊर्जो ^{११}नप्त्रे बलस्य न पातयित्रे तत्पुत्राय वा ^{१२}सहस्वते बलवते संस्क्रुतेति ॥

कुत्रा चिदस्य समृतौ रण्वा नरो नृषदने ।

अर्हन्तश्चिदमिन्धुते संजनयन्ति जन्तवः ॥ २ ॥

कुत्र । चित् । यस्य । समऽऋतौ । रण्वाः । नरः । नृऽसदने ।

अर्हन्तः । चित् । यम् । इन्धुते । समऽजनयन्ति । जन्तवः ॥ २ ॥

सोऽग्निः ^१कुत्र ^२चित् वर्तते इति शेषः । कुत्रास्ते । ^३यस्य अग्नेः ^४समृतौ संप्राप्तौ ^५रण्वाः रममाणाः ^६नरः नेतार ऋत्विजः । ^७नृषदने यागगृहे ^८अर्हन्तश्चित् । चिदिति पूजायाम् । अर्हन्तः पूज्याः पूजयन्तो वा सन्तः ^९यमिन्धते दीपयन्ति । तदर्थं ^{१०}संजनयन्ति च अरण्यां ^{११}जन्तवः प्राणिनः । स कुत्रेति संबन्धः ॥

सं यदिषो वनामहे सं हव्या मानुषाणाम् ।

उत द्युम्नस्य शर्वस ऋतस्य रश्मिमा ददे ॥ ३ ॥

सम् । यत् । इषः । वनामहे । सम् । हव्या । मानुषाणाम् ।

उत । द्युम्नस्य । शर्वसा । ऋतस्य । रश्मिम् । आ । ददे ॥ ३ ॥

^१यत् यदा ^२इषः अन्नानि ^३सं ^४वनामहे संभजामहे । यदा च ^५मानुषाणां मनुष्याणाम्^२ अस्माकं ^६हव्या हवींषि अग्निः ^७सं सेवते ^८उत तदानीं ^९द्युम्नस्य द्योतमानस्यान्नस्य ^{१०}शर्वसा बलेन

सामर्थ्येन वृत्तस्य उदकस्य ग्राहकं रश्मिमा ददे आदत्तेऽग्निः । फलजनकं तेजः स्वीकृतवान् इत्यर्थः । यद्वा । वृत्तस्य यज्ञस्य रश्मि रश्मिवत् ग्राहकं स्तवम् आ ददे स्वीकरोति ॥

स स्मा कृणोति केतुमा नक्तं चिदूर आ सते ।

पावको यद्वनस्पतीन् प्र स्मा मिनात्यजरः ॥ ४ ॥

सः । स्म । कृणोति । केतुम् । आ । नक्तम् । चित् । दूरे । आ । सते ।

पावकः । यत् । वनस्पतीन् । प्र । स्म । मिनाति । अजरः ॥ ४ ॥

वस वस्म स खल्वग्निः कृणोति करोति केतुं प्रज्ञानम् आ सर्वतः । कस्येत्युच्यते । चिदर्थः । नक्तं चित् रात्रावपि दूरे आ सते । आ इति चार्थः । दूरेऽपि वर्तमानाय मनुष्याय । कदा । यत् यद्वा पावकः अयमग्निः अजरः अजीर्णोऽनभिभाव्यः सन् वनस्पतीन् एधांसि प्र वस्म मिनाति प्रकर्षेण दहति । स्मेति पूरणः ॥

अव स्म यस्य वेषणे स्वेदं पृथिषु जुहति ।

अभीमह स्वजेन्यं भूमा पृष्ठेव रुरुहुः ॥ ५ ॥

अव । स्म । यस्य । वेषणे । स्वेदम् । पृथिषु । जुहति ।

अभि । ईम् । अह । स्वऽजेन्यम् । भूम । पृष्ठाऽह । रुरुहुः ॥ ५ ॥

यस्य अग्नेः वेषणे परिचर्यायां पृथिषु होममार्गेषु रश्मिषु स्वेदं स्रवदाज्यम् अव अधोमुखं जुहति अध्वर्यवः तदानीम् ईम् एनमग्निम् अभि रुरुहुः अह । अभ्यारोहन्त्येवाज्यधाराः । अह इति विनिग्रहाधीयः । स्वजेन्यं स्वोपज्ञं भूम । बहु भवतीति भूमापत्यम् । तत् पृष्ठेव पितुः पृष्ठदेशानिव । पुत्राः यथा पितुरङ्गम् आरोहन्ति तद्वत् ॥ २४ ॥

यं मर्त्यः पुरुस्पृहं विदद्विश्वस्य धायसे ।

प्र स्वादनं पितूनामस्तताति चिदायवे ॥ ६ ॥

यम् । मर्त्यः । पुरुस्पृहम् । विदत् । विश्वस्य । धायसे ।

प्र । स्वादनम् । पितृनाम् । अस्तऽतातिम् । चित् । आयवे ॥ ६ ॥

१. ख-ग-च-ण-फ-फलजनकत्वं न; न-फलजनकत्वम्; भ-फलजनकत्वेन । २. ग-च-त-न-भ-स-स्वीकरोमि । ३. ख-ग-ण-न-भ-स-अस्य । ४. त-होमाग्निषु । ५. ख-ग-च-ण-भ-स्रवदाज्यमीमेनम् । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-अध्वर्यवः । दृष्टान्तः । ७. ख-ग-च-ण-भ-ल-स-‘ईम्’ नास्ति । ८. ख-ग-च-ण-न-भ-‘बहु’ नास्ति । ९. ख-ग-च-ण-भ-पृष्ठदेशे । १०. ख-ग-च-ण-भ-पुत्रः । ११. ख-ग-च-ण-भ-आरोहति ।

यम् अग्निं पुरुस्पृहं बहुभिः स्पृहणीयं^१ विदत् वेत्ति । मर्त्यः यजमानः विश्वस्य धायसे सर्वस्य व्यापारार्थं^२ पितृनाम् अन्नानां प्र स्वादनं प्रकर्षेण स्वादूकर्तारम् अस्ततातिम् अस्ते गृहे निवासकर्तारम् आयवे अन्नार्थं^३ यजमानार्थं वा । चित् पूरणः^४ ॥

स हि ष्मा धन्वाक्षितं दाता न दात्या पशुः ।

हिरिश्मश्रुः शुचिदन्नभुरनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥

सः । हि । स्म । धन्वं । आऽक्षितम् । दाता । न । दाति । आ । पशुः ।

हिरिऽश्मश्रुः । शुचिऽदन् । ऋभुः । अनिभृष्टतविषिः ॥ ७ ॥

स ष हि ष्म^५ स खल्वग्निः धन्व निरुदकप्रदेशम् आक्षितं तृणकाष्ठादिभिराक्षितम् आ दाति सर्वतः खण्डयति दहतीत्यर्थः । दाता तृणादिखण्डयिता पशुः न पशुरिव । पशुर्यथा तृणजातं क्रमेण भक्षयति तद्वत् । हिरिश्मश्रुः हिरण्यश्मश्रुः शुचिदन् दीप्तदन्तः ऋभुः^६ उरु भवन् । महानित्यर्थः^७ । अनिभृष्टतविषिः अपीडितबलः ॥

शुचिः ष्म यस्मा अत्रिचत्प्र स्वधितिर्व रीयते ।

सुपूरसूत माता क्राणा यदानशे भगम् ॥ ८ ॥

शुचिः । स्म । यस्मै । अत्रिऽवत् । प्र । स्वधितिःऽइव ।

रीयते । सुऽसूः । असूत । माता । क्राणा । यत् । आनशे । भगम् ॥ ८ ॥

अयमग्निः शुचिः ष्म दीप्तः खलु । यस्मै अग्नये अत्रिचत् अत्रिरिव यजमानो^८ हविर्दातुं प्र रीयते प्रगच्छति । यद्वा । स्मेति पूरणः । शुचिर्यस्मै ॥ प्रथमार्थे चतुर्थी ॥ दीप्तो योऽत्रिचत् । अति तृणमित्यत्रिः पशुः । स इव । स यथा तृणानि खादमानो गच्छति तद्वद्दहतीत्यर्थः । स्वधितिरिव परशुरिव छिन्दन् । सुपूः सुप्रसवा माता अरणिः असूत क्राणा कुर्वाणं जगदुपकारकम् । यत् यस्मात् य इति वा । योऽग्निः भगम् अन्नम् आनशे अश्नुते ।

आ यस्ते सर्पिरासुतेऽग्ने शमस्ति धायसे ।

एषु द्युम्नमुत श्रव आ चित्तं मर्त्येषु धाः ॥ ९ ॥

आ । यः । ते । सर्पिःऽआसुते । अग्ने । शम् । अस्ति । धायसे ।

आ । एषु । द्युम्नम् । उत । श्रवः । आ । चित्तम् । मर्त्येषु । धाः ॥ ९ ॥

१. त-स्पृहणीयमग्निम् । २. न-ल-स-व्याप्यर्थम् । ३. स-मित्रार्थम् । ४. न-ल-स-चित् पूरणः नास्ति । ५. ख-ग-च-ण-स्म । ६. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-ऋभुर्महान् । ७. ख-ग-च-ण-फ-भ-अत्रः प-अन्नम् । ८. त-जगदुपकारम् ।

हे वसिष्ठसुते वृताख्याज्ञः^१ अग्ने वयः त्वम्^२ आ सर्वतो भवसि तादृशाय^३ वधायसे सर्वस्य धात्रे^४ पते तुभ्यं^५ वशमस्ति सुखमस्ति । स्तुतेः सकाशात् । तथा चेत्^६ एषु^७ मर्त्येषु^८ स्तोतृधात्रेयेषु^९ वृक्षं यशः^{१०} वआ^{११} वधाः आधेहि । उत अपि च^{१२} वश्रवः अन्नम् आ धाः ।^{१३} वचिन् त्वदीयामनुग्रहबुद्धिमपि^{१४} वआ धाः ॥

इति चिन्मन्युमग्निजस्त्वादातमा पशुं ददे ।

आदग्ने अपृणतोऽग्निः सासह्यादस्यूनिषः सासह्यान्नृन् ॥ १० ॥

इति । चित् । मन्युम् । अग्निजः । त्वाऽदातम् । आ । पशुम् । ददे ।

आत् । अग्ने । अपृणतः । अग्निः । ससह्यात् । दस्यून् । इषः । ससह्यात् । नृन् ॥ १० ॥

वइति^१ चित् इत्थं कृतप्रकारेण^२ मन्युं मननसाधनं स्तोत्रम्^३ अग्निजः । अधृतम्^४ अन्यैरग्नि-
व्यतिरिक्तैः अधृत्यं^५ वा जनयिता ऋषिः^६ त्वादातं त्वया दातव्यं^७ पशुम्^८ आ^९ ददे आदत्ते । आददीत
वा ।^{१०} आत् अनन्तरमेव अग्नेः^{११} अपृणतः अददत्^{१२} दस्यून्^{१३} अग्निः तद्गोत्रः^{१४} इषः^{१५} सासह्यात्^{१६}
भृशमभिमवेत् । इषः^{१७} एष्टृन्^{१८} नृन्^{१९} विरोधिनः^{२०} सासह्यात् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ २५ ॥

‘त्वामग्ने’ इति सप्तचर्मष्टमं सूक्तमात्रेयस्य इषस्य^१ आपं जागतमाग्नेयम् । ‘त्वामग्ने सप्त
जागतम्’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाके आग्नेये^२ क्रतौ जागते छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । तथा च
सूत्रं—‘जनस्य गोपास्त्वामग्नं क्रतायवः’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

त्वामग्नं क्रतायवः समीधिरे प्रतनं प्रतनासं ऊतये सहस्कृत ।

पुरुश्चन्द्रं यजत विश्वधायसं दमूनसं गृहपतिं वरेण्यम् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । ऋतऽयवः । सम् । ईधिरे । प्रतनम् । प्रतनासः । ऊतये । सहऽकृत ।

पुरुऽचन्द्रम् । यजतम् । विश्वऽधायसम् । दमूनसम् । गृहऽपतिम् । वरेण्यम् ॥ १ ॥

हे सहस्कृत बलस्य कर्तः^१ अग्ने प्रतनं पुरातनं^२ त्वां प्रतनासः पुरातनाः^३ क्रतायवः यज्ञकामा
ऋषयः^४ ऊतये स्वरक्षणाय^५ समीधिरे सम्यग्दीपितवन्तः । कीदृशं त्वाम् । पुरुश्चन्द्रं बहुधनम् अति-
शयेनाह्लादकं वा^६ यजतं यष्टव्यं^७ विश्वधायसं बद्धज्ञं^८ दमूनसं दानमनसं^९ गृहपतिं यजमानगृहस्य
पालकं^{१०} वरेण्यं वरणीयम् ॥

१. फ-वृताक्ताज्ञ । २. ख-ग-च-ण-प-फ-भ-हे अग्ने इति । ३. ख-ग-च-ण-फ- न धृतम् ।
४. ख-ग-च-ण-फ-अग्निजः अधृत्यः; त-न-ल-स-अग्निजः अधृत्यम्; भ-अग्निजः अधृत्य । ५. त-
अदत् । ६. ख-ग-च-ण-त-प-फ-भ-द्वेष्टृन् । ७. ख-ग-च-ण-भ-‘इषस्य’ नास्ति; स-वसुश्रुतस्य ।

त्वामग्ने अतिथिं पूर्य विशः शोचिष्कैशं गृहपतिं नि षेदिरे ।

बृहत्कैतुं पुरुरूपं धनस्पृतं सुशर्माणं स्ववसं जरद्विषम् ॥ २ ॥

त्वाम् । अग्ने । अतिथिम् । पूर्यम् । विशः । शोचिःऽकैशम् । गृहऽपतिम् । नि । षेदिरे ।
बृहत्ऽकैतुम् । पुरुऽरूपम् । धनऽस्पृतम् । सुऽशर्माणम् । सुऽअवसम् । जरत्ऽद्विषम् ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२त्वां ^३विशः यजमानाः ^४गृहपतिं गृहस्वामिनं ^५नि ^६षेदिरे । गार्हपत्यरूपेण
स्थापितवन्त इत्यर्थः । कीदृशं त्वाम् । ^७अतिथिम् अतिथिवत्पूज्यं ^८पूर्य पुरातनं ^९शोचिष्कैशं
दीप्तज्वालं ^{१०}बृहत्कैतुं प्रभूतप्रज्ञानं ^{११}पुरुरूपम् आहवनीयादिरूपेण बहुरूपं ^{१२}धनस्पृतं धनानां स्पर्तारं ^{१३}
^{१४}सुशर्माणं शोभनसुखं ^{१५}स्ववसं सुरक्षणं ^{१६}जरद्विषं जरतां वृक्षाणां ^{१७}व्यापकं जीर्णोदकं वा ॥

अग्नीनां परस्परं संसर्गं विविचयेऽग्नये काचिद्विष्टिः । तत्र 'त्वामग्ने मानुषीः' इति याज्या ।
सूत्रितं च—'त्वामग्ने मानुषीरीळते विशोऽग्न आयाहि वीतये' (आश्व. श्रौ. ३. १३) इति ॥

त्वामग्ने मानुषीरीळते विशो होत्राविदं विविचि रत्नधातमम् ।

गुहा सन्तं सुभग विश्वदर्शतं तुविष्वणसं सुयजं घृतश्रियम् ॥ ३ ॥

त्वाम् । अग्ने । मानुषीः । ईळते । विशः । होत्राऽविदम् । विविचिम् । रत्नऽधातमम् ।

गुहा । सन्तम् । सुऽभग । विश्वऽदर्शतम् । तुविऽस्वनसम् । सुऽयजम् । घृतऽश्रियम् ॥ ३ ॥

हे ^१अग्ने ^२सुभग शोभनधन ^३त्वां ^४मानुषीः ^५विशः मानुषसंबन्धिन्यः सर्वाः प्रजाः ^६ईळते
स्तुवन्ति । कीदृशं त्वाम् । ^७होत्राविदं होत्राणां ^८होमानां सप्तहोत्रकाणां वा वेत्तारं ^९विविचि विवेचकं
सदसतोः ^{१०}रत्नधातमं रमणीयानां धनानां दातृत्वं ^{११}गुहा गुहायामरण्यां हृदयेषु ^{१२}वा ^{१३}सन्तं सर्वदा
वर्तमानं ^{१४}विश्वदर्शतं सर्वैः ^{१५}द्रष्टव्यं ^{१६}तुविष्वणसं प्रभूतध्वनिं ^{१७}सुयजं सुष्टु यष्टारं ^{१८}घृतश्रियं घृतं श्रयन्तम् ॥

त्वामग्ने धर्णसि विश्वधा वयं गीर्भिर्गृणन्तो नमसोप सेदिम ।

स नो जुषस्व समिधानो अङ्गिरो देवो मर्तस्य यशसा सुदीतिभिः ॥ ४ ॥

त्वाम् । अग्ने । धर्णसिम् । विश्वधा । वयम् । गीऽभिः । गृणन्तः । नमसा । उप । सेदिम ।

सः । नः । जुषस्व । समऽइधानः । अङ्गिरः । देवः । मर्तस्य । यशसा । सुदीतिभिः ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने ^२धर्णसि सर्वस्य धारकं ^३त्वां ^४वयम् आत्रेया वा ^५विश्वधा बहुप्रकारेण ^६गीर्भिर्गृणन्तः
स्तुवन्तः ^७नमसा नमस्कारेण ^८उप ^९सेदिम उपसन्ना भवेम । ^{१०}सः त्वं ^{११}नः अस्मान् ^{१२}जुषस्व सेवस्व

१. प-प्रभूतप्रज्ञम् । २. ख-ग-च-ण-फ-संस्पर्शितारम् ; घ-प-भ-संस्पर्शितारम् । ३. ख-ग-च-ण-
प-फ-भ-रक्षसाम् ; न-स-दक्षानाम् ; ल-रक्षणाम् । ४. त-परस्परसंसर्गं । ५. घ-न-ल-स-'होत्राणां'
नास्ति । ६. ख-ग-च-ण-फ-भ-हृदये । ७. त-विश्वैः । ८. प-'वा' नास्ति ।

धनादिभिः । वसमिधानः सम्यग्दीप्तो दीप्यमानोऽस्माभिर्हे । अङ्गिरः सर्वत्र गन्तरङ्गिरसः पुत्र वा ।
 देवः दीप्यमानस्त्वं मर्तस्य यजमानस्य यशसा सुदीतिभिः ज्वालाभिः सह जुषस्व ॥

त्वमग्ने पुरुषो विशेविशे वयं दधासि प्रत्नथा पुरुषुत ।

पुरुष्यन्ना सहसा वि राजसि त्विषिः सा ते तित्विषाणस्य नाधृषे ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । पुरुऽरूपः । विशेऽविशे । वयः । दधासि । प्रत्नस्था । पुरुऽस्तुत ।

पुरुणि । अन्ना । सहसा । वि । राजसि । त्विषिः । सा । ते । तित्विषाणस्य । न । आऽधृषे ॥ ५ ॥

हे । अग्ने । स्वं । पुरुऽरूपः । सन् । विशेविशे सर्वस्मै यजमानाय । प्रत्नथा । पुराण इव ।
 वयः । अन्नं । दधासि धारयसि । हे । पुरुषुत बहुभिः स्तुतः । पुरुणि बहूनि । अन्ना । अन्नानि ।
 चरुपुरोडाशादीनि । सहसा बलेन । वि । राजसि ईश्वरो भवसि स्वीकर्तुम् । तित्विषाणस्य दीप्तस्य ।
 ते तव । सा प्रसिद्धा । त्विषिः दीप्तिः । नाधृषे अन्यैरधृष्या भवति ॥

त्वमग्ने समिधानं यविष्ठय देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहनम् ।

उरुज्रयसं घृतयोनिमाहुतं त्वेषं चक्षुर्दधिरे चोदयन्मति ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । समऽइधानम् । यविष्ठय । देवाः । दूतम् । चक्रिरे । हव्यऽवाहनम् ।

उरुऽज्रयसम् । घृतऽयोनिम् । आऽहुतम् । त्वेषम् । चक्षुः । दधिरे । चोदयत्ऽमति ॥ ६ ॥

हे । यविष्ठय युवतम् । अग्ने । समिधानं सम्यग्दीप्यमानं । त्वां । हव्यवाहनं हविषां चोढारं । दूतं ।
 चक्रिरे कृतवन्तः । देवाः । त्रयाणामग्नीनां मध्ये हव्यवाहनः खलु पूर्वं देवैर्हविर्वहनाय दूतः ।
 ' हव्यवाहनो देवानाम् ' (तै. सं. २. ५. ८. ६) इति हि श्रुतिः । किंच । उरुज्रयसं प्रभूतवेगं ।
 घृतयोनिम् । घृतं योनिः कारणं यस्य तम् । आहुतं त्वां चोदयन्मति । चोदयन्ती मतिर्यस्य ।
 तच्चोदयन्मति । त्वेषं दीप्तं चक्षुः उक्तलक्षणं सर्वप्रकाशकं चक्षुःस्थानीयं कृत्वा । दधिरे देवा ।
 मनुष्याश्च । मत्वा हि चक्षुश्चोद्यते ॥

त्वमग्ने प्रदिव आहुतं घृतैः सुम्नायवः सुषमिधा समीधिरे ।

स वावृधान ओषधीभिरुक्षितोऽभि ज्रयांसि पार्थिवा वि तिष्ठसे ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । प्रऽदिवः । आऽहुतम् । घृतैः । सुम्नाऽयवः । सुऽसमिधा । सम् । ईधिरे ।

सः । ववृधानः । ओषधीभिः । उक्षितः । अभि । ज्रयांसि । पार्थिवा । वि । तिष्ठसे ॥ ७ ॥

१. ख-ग-च-ण-न-प-फ-भ- ' वा ' नास्ति । २. न-ल-स-स्तुत्य । ३. ख-ग-च-ण-फ-
 देवाः हव्यवाहनम् ; घ-त-न-प-भ-ल-स-देवाः हव्यवाहनम् । ४. ख-ग-घ-च-ण-फ-भ-हव्यवाहः ।
 ५. त-घृतमेव । ६. त-आहुतं सर्वतः । ७. ख-प-फ-भ- ' चक्षुरुक्तलक्षणं ' नास्ति ।

हे ^१अग्ने ^२धृतैः ^३आहुतं ^४रवां ^५प्रदिवः पुरातनाः^६ ^७सुन्नायवः सुखमिच्छन्तो यजमानाः
^८सुषमिधा शोभनेन ^९इध्मेन^{१०} ^{११}समीधिरे सम्यक् दीपितवन्तः । ^{१२}सः त्वं ^{१३}वावृषानः वर्धमानः
^{१४}ओषधीभिः ^{१५}उक्षितः सिक्तः ^{१६}ज्रयांसि अन्नानि ^{१७}पार्थिवा पार्थिवान् वृक्षान् । यद्वा । पार्थिवेति
 ज्रयोविशेषणम् । पार्थिवानि चरुपुरोडाशादिकानि ^{१८}अभि ^{१९}वि ^{२०}तिष्ठसे अभिव्यज्य वर्तसे ॥ ॥ २६ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये
 तृतीयाष्टकेऽष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः^१ सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम्^२ ॥

यस्य^३ निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्^४ ॥

पञ्चमे मण्डले प्रथमेऽनुवाके पूर्वमष्टौ सूक्तानि व्याख्यातानि । ‘त्वामग्ने हविष्मन्तः’ इति सप्तचं नवमं सूक्तम् आत्रेयस्य^५ गयस्यार्पम्^६ । सप्तमीपञ्चम्यौ पङ्क्ती शिष्टाः^७ अनुष्टुभः । अग्निदेवता । तथा^८ चानुक्रम्यते—‘त्वामग्ने गयोऽन्त्यापञ्चम्यौ पङ्क्ती’ इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे^९ च^{१०} एतदादिके द्वे सूक्ते शंसनीये । तथैव सूत्रितं—‘त्वामग्ने हविष्मन्त इति सूक्ते’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति^{११} ॥

त्वामग्ने हविष्मन्तो देवं मर्तांस ईळते ।

मन्ये त्वा जातवेदसं स हव्या वक्ष्यानुषक् ॥ १ ॥

त्वाम् । अग्ने । हविष्मन्तः । देवम् । मर्तांसः । ईळते ।

मन्ये । त्वा । जातवेदसम् । सः । हव्या । वक्षि । आनुषक् ॥ १ ॥

हे ऽग्ने ऽत्वां ऽदेवं दीप्यमानं ऽहविष्मन्तः होमसाधनद्रव्यरुमेताः ऽमर्तांसः मर्त्याः ऽईळते स्तुवन्ति । अहं च^{१२} ऽजातवेदसम्^{१३} । जातमुत्पन्नं चराचरं भूतजातं वेत्तीति जातवेदाः । अथवा जातानि स्थावरजङ्गमात्मकानि एनं विदुरिति जातवेदाः । यद्वा । वेद इति धननाम । जातं सर्वं वेदो धनं यस्यासौ जातवेदाः । एवंविधं^{१४} ऽत्वा त्वां ऽमन्ये स्तौमि । मनिरत्र स्तुत्यर्थे वर्तते धातूनामनेकार्थत्वात् । ऽसः त्वं^{१५} ऽहव्या हवनसाधनानि^{१६} हवींषि ऽआनुषक् निरन्तरतया अनुषक्तं यथा तथा ऽवक्षि वहसि ॥ हविष्मन्तः । हविःशब्दः औणादिकहस्ययान्तः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘तदस्यास्ति’ इति मतुप् । पदसंज्ञाया अपवादत्वेन ‘तसौ मत्वर्थे’ इति भसंज्ञायां रुत्वाभावः । मतुब्जसोरनुदात्तत्वात् प्रत्ययस्वर एव शिष्यते । देवम्^{१७} । अच्प्रत्ययान्तत्वात् देवशब्दोऽन्तोदात्तः । मर्तांसः^{१८} । ‘मृड् प्राणस्थायो’ । ‘असिहसिमृड्’ इत्यादिना तन् । गुणः । मर्तः । जसेरसुक् । मर्तांसः । निस्वादाद्युदात्तः । ईळते^{१९} । ‘ईड् स्तुतौ’ । अदादिस्वाच्छपो लुक् । ‘आत्मनेपदेष्वनतः’ । ऐरेत्वम् ।

१. ख-च-ज-झ-ण-त-प-फ-ब-र-श-‘वागीशाद्याः ... गजाननं’ नास्ति । २. ज-प-फ-ब-र-‘यस्य ... महेश्वरं’ नास्ति । ३. ग-घ-ज-प-फ-ब-आत्रेय ऋषिः । ४. त-न-श-शिष्टाः पङ्क्त्यन्तस्य च सूक्तस्येति परिभाषया । ५. ग-ज-प-फ-ब-र-श-‘तथा चानुक्रम्यते’ नास्ति । ६. ख-च-झ-ण-भ-र-आश्विनशस्त्रे, प-फ-ब-‘आश्विनशस्त्रे च’ नास्ति । ७. न-प्रातरनुवाकन्यायेनेति च । ८. प-तु । ९. ख-च-झ-ण-भ-र-जातवेदसं यम् । १०. प-फ-ब-तमेवविधम् । ११. न-र-च । १२. ख-झ-हवनसाधनानि हव्यानि । १३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘देवं’ नास्ति । १४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘मर्तांसः’ नास्ति । १५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ईळते’ नास्ति ।

अत्र डकारस्य अध्येतृसंप्रदायप्राप्तो लकारः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वेन धातुस्वरे प्राप्ते आष्टमिको निघातः । मन्थे । श्यनो नित्वात् आद्युदात्तत्वम् । त्वा । ' युषि मिश्रणे ' । मदिकृप्रत्ययान्तो युष्मच्छब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ' त्वमावेकवचने ' इति मपर्यन्तस्य त्वादेशः । ' द्वितीयायां च ' (पा. सू. ७. २. ८७) इत्याकारः । ' एकादेश उदात्तेनोदात्तः ' इत्येकादेशोऽप्युदात्त एव । ' त्वामौ द्वितीयायाः ' इति त्वादेशः । स्थानिवद्भावेनान्तोदात्तत्वे प्राप्ते ' अनुदात्तं सर्व-मपादादौ ' इत्यनुदात्तत्वम् । जातवेदसम् । ' जनी प्रादुर्भावे ' । क्तः । ' श्वीदितो निष्ठायाम् ' इतीदृशप्रतिषेधः । ' जनसनखनां सञ्चलोः ' इत्यात्वम् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वेदसुशब्दोऽपि असुन्प्रत्ययान्तत्वात् आद्युदात्तः । कर्मधारयपक्षे समासान्तोदात्तापवादत्वेन ' तत्पुरुषे तुल्यार्थः ' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे प्राप्ते कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । तदपवादत्वेन ' गतिकारकयोरपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बहुव्रीहिपक्षे ' बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ' इति । हव्या । हवमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे ' यः ' इत्यनुवर्तमाने ' छन्दसि च ' इति यः । नपुंसकत्वाच्छिरा-देशः । ' शोश्छन्दसि बहुलम् ' इति लोपः । प्रत्ययलक्षणेन नुम् । दीर्घनलोपौ । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । वक्षि । ' वह प्रापणे ' । सिप् । लुगनुवृत्तौ ' बहुलं छन्दसि ' इति शपो लुक् । ढक्त्वलक्षणात् । सिपः पित्त्वादनुदात्तत्वेन^१ धातुस्वरेण आद्युदात्तत्वे^२ प्राप्ते निघातः । आनुषक्^३ । अनुपूर्वस्य षब्जेः क्तिप् नकारलोपः कुत्वं च । धात्वादेः सकारस्य ' उपसर्गात्सुनोति^४ ' इत्यादिना षत्वम् । दीर्घश्छान्दसः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ॥

अग्निर्होता दास्वतः क्षयस्य वृक्तबर्हिषः ।

सं यज्ञासश्चरन्ति यं सं वाजासः श्रवस्यवः ॥ २ ॥

अग्निः । होता । दास्वतः । क्षयस्य । वृक्तऽबर्हिषः ।

सम् । यज्ञासः । चरन्ति । यम् । सम् । वाजासः । श्रवस्यवः ॥ २ ॥

यम् अग्निं यज्ञासः सर्वे यज्ञाः वसं चरन्ति सहिता गच्छन्ति । श्रवस्यवः यजमानस्य प्रभूतां कीर्तिं संपादयन्तः वाजासः हवींषि यमग्निं वसं चरन्ति प्राप्नुवन्ति । एवंविशिष्टः अग्निः दास्वतः हविषप्रक्षेपणादिदानवतः वृक्तबर्हिषः । वृक्तानि लूलानि बर्हीषि दर्भा येनासौ वृक्तबर्हिः^४ । तस्य क्षयस्य । क्षियन्ति निवसन्त्यस्मिन् स्वर्गसाधनफलानीति क्षयः । तस्य यजमानस्य यागार्थं होता देवानामाह्वाता भवति ॥ दास्वतः । ' दा दाने ' । असुन्प्रत्ययान्तः । मतुपः आदुपधात्वात्^१ वत्वम् । धातुस्वरेणाद्युदात्त एव । क्षयस्य । ' क्षि निवासगत्योः ' । ' क्षयो निवासे ' इत्याद्युदात्तत्वम् । वृक्तबर्हिषः । ' वृजी वर्जने ' । वर्जनम् अत्रोपचारात्^२ छेदनम् । निष्ठा । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । यज्ञासः । यज्ञशब्दः ' यजयाच^३ ' इत्यादिना नङ्प्रत्ययान्तः अन्तोदात्तः । चरन्ति । ' चर गतिभक्षणयोः ' । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम् । ' यद्वृत्तास्त्रित्यम् ' इति निघाताभावः । वाजासः । वर्जेषु । वाजः । ' कर्षात्त्वतः^४ ' इत्यन्तोदात्तत्वम्^५ । छान्दसत्वात्

१. च-ण-पित्त्वादनुदात्तत्वम् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-आद्युदात्ते । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-
' आनुषक् ' नास्ति । ४. ख-च-क्ष-ण-भ-र-वृक्तबर्हिषः । ५. ग-घ-च-यस्य । ६. ख-क्ष-त-
आदुपधात्वात् । ७. ख-च-चोपचारात् । ८. ख-च-क्ष-ण-न-भ-श-इत्यन्तोदात्तः ।

‘ जिनित्यादिनित्यम् ’ इत्याद्युदात्तः । अथस्थवः । ‘ छन्दसि परेच्छायाम् ’ इति कथञ् । ‘ क्याच्छन्दसि ’ इत्युप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः ॥

उत स्म यं शिशुं यथा नवं जनिष्टारणी ।

धर्तारं मानुषीणां विशामग्निं स्वध्वरम् ॥ ३ ॥

उत । स्म । यम् । शिशुम् । यथा । नवम् । जनिष्ट । अरणी इति ।

धर्तारम् । मानुषीणाम् । विशाम् । अग्निम् । सुऽअध्वरम् ॥ ३ ॥

उत वस्म अपि च वमानुषीणां मनोजातानां विशाम् । विशन्ति प्रविशन्ति गर्भाक्षयमिति विशः प्रजाः । तासां धर्तारम् आहारादिपाकद्वारेण शरीरधातूनां पोषकं स्वध्वरं शोभनयज्ञं यम् वअग्निम् वअरणी द्वे अरणी नवं नूतनं वशिशुं यथा अपत्यमिव वजनिष्ट अजनिपाताम् । अरणी प्रजानां पोषणार्थं चैतमग्निम्^१ असृजतामिर्यर्थः ॥ शिशुम् । ‘ शो तनूकरणे ’ । ‘ आदेचः^० ’ इत्यादिना आत्वम् । ‘ शः कित् सन्वच्च ’ इत्युप्रत्ययः सन्वद्भावश्च । द्विर्भावोऽभ्यासस्य ह्रस्वश्च । ‘ सन्यतः ’ इतीत्वम् । ‘ आतो धातोः ’ इत्याकारलोपः^२ । निच्वादाद्युदात्तः । यथा । ‘ यथेति पादान्ते ’ इति सर्वानुदात्तः । जनिष्ट । ‘ जनी प्रादुर्भावे ’ । लुङ् । छान्दसत्वाद्वचनव्यत्ययः । अरणी । ‘ क्र गतौ ’ । ‘ अतिसृष्टृध्वन्यश्चवितृभ्योऽनिः ’ इति अनिप्रत्ययः^३ आद्युदात्तः^४ । अभ्यामिति गच्छत्यग्निरित्यरणी । कथमपादानार्थं औणादिकोऽनिः । ‘ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ’ (पा. सू. ३. ४. ७५) इति नियमात् भीमादित्वात् सिद्धम् । वमानुषीणाम् । ‘ मनोजातावज्यतौ पुक्च ’ इति अच्प्रत्ययः पुगागमश्च । ‘ जिनित्यादिनित्यम् ’ इत्याद्युदात्तत्वम् । विशाम् । ‘ विश प्रवेशने ’ । कर्तरि क्तिप् । ‘ सावेकाचः^० ’ इति विभक्तेः उदात्तत्वम् । स्वध्वरम् । हिंसार्थस्य ध्वरतेः पचाद्यच् । न विद्यते ध्वरो यागहिंसा यस्मिन्नित्यध्वरः । बहुव्रीहिस्वरापवादत्वेन ‘ नञ्सुभ्याम् ’ इत्यन्तोदात्तः ॥

उत स्म दुर्गृभीयसे पुत्रो न ह्यार्याणाम् ।

पुरु यो दग्धासि वनाग्ने पशुर्न यवसे ॥ ४ ॥

उत । स्म । दुऽगृभीयसे । पुत्रः । न । ह्यार्याणाम् ।

पुरु । यः । दग्धा । असि । वना । अग्ने । पशुः । न । यवसे ॥ ४ ॥

उत वस्म अपि च वहार्याणां कुटिलं गच्छतां सर्पाणाम् । यद्वा । आस्कन्दितादिगतिविशेषेण वक्रगमनानामश्वानां वपुत्रो वन पुत्र इव बालसर्प इवाशिक्षितबालाश्च इव वा वदुर्गृभीयसे दुःखेन गृह्यसे । हे वअग्ने वयः त्वं वपुरु बहुनि^५ वना वनानि वदग्धासि दाहको भवसि । कथमिव । वयवसे वृणे वपशुर्न पशुरिव । अयमर्थः । अत्यन्तक्षुधार्तः पशुस्तृणविषये विसृष्टः सन् यथा सर्वं भक्षयति

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-चैनमग्निम् ; श-चैवमग्निम् । २. त-इत्याकारलोपः । णि धान्ये नित् । अस्मात्सत्राभ्निदित्यनुवर्तते । ३. ख-च-ण-भ-प्रत्ययान्तोदात्तः ; झ-त-र-अनिः प्रत्ययान्तोदात्तः ; न-अनि-प्रत्ययान्तोदात्तः । ४. प-फ-ब-श-पुरुणि ।

तद्वदित्यर्थः ॥ दुर्गुभीयसे । 'ग्रह उपादाने' । यक् । 'ब्रुव ईट्' इत्यनुवृत्तौ 'बहुलं छन्दसि' इति ईडागमः । ग्रहज्यादिना^१ संप्रसारणम् । 'ह्रप्रहोर्भञ्छन्दसि' इति भकारः । निघातः । ह्यार्याणाम् । 'हृ कौटिल्ये' । ऋहलोर्ण्यत् । आदिवृद्धिः । 'तिस्वरितम्' इति स्वरितत्वम् । पुरु । 'पृ पालन-पूरणयोः' । 'पृभिदित्यधिगृध्रिदृशिभ्यः' इति कुप्रत्ययः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम् । प्रत्यय-स्वरेण अन्तोदात्तत्वम्^२ । असि । 'यद्वृत्तात्त्रित्यम्' इति न निघातः ॥

अध स्म यस्यार्चयः सम्यक्संयन्ति धूमिनः ।

यदीमहं त्रितो दिव्युप ध्मातेव धमति शिशीते ध्मातरौ यथा ॥ ५ ॥

अध । स्म । यस्य । अर्चयः । सम्यक् । सम्यन्ति । धूमिनः ।

यत् । ईम् । अहं । त्रितः । दिवि । उप । ध्माताऽइव । धमति । शिशीते । ध्मातरि । यथा ॥ ५ ॥

१ अध २ स्म अपि च ३ धूमिनः धूमवतः ४ यस्य अग्नेः ५ अर्चयः अर्चोपि ६ सम्यक् शोभनं ७ संयन्ति सर्वतः प्राप्नुवन्ति ८ त्रितः त्रिषु स्थानेषु ततो व्यासः त्रीणि स्थानानि वा अतीत्य ९ दिवि अन्तरिक्षे १० यत् यदा ११ ईम् अयमात्मानम् १२ उप १३ धमति उपवर्धयति^३ तदा ज्वालाः सर्वतो निर्गच्छन्तीत्यर्थः । कथमिव । १४ ध्मातेव^४ । कर्मारौ यथा भस्त्रादिभिरग्निं संवर्धयति तद्वत्स्वात्मानं वर्धयतीत्यर्थः । किंच १५ ध्मातरि यथा । यथा ध्मातुसमीपे^५ विद्यमानोऽग्निस्तेन ध्मायमानः स आत्मानं १६ शिशीते तीक्ष्णीकरोति तद्वत्स्वयमेव स्वात्मानं तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । १७ अह इति पादपूरणः ॥ यन्ति । 'इण् गतौ' । यच्छब्दयोगान्निघाताभावः । धमति । 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः' । पात्रादिना धमादेशः । पूर्ववत् निघाताभावः । शिशीते । 'शो तनूकरणे' । व्यत्ययेनात्मनेपदी । 'श्लौ' इत्यनुवर्तमाने^६ 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणस्य श्लुः । 'आदेच उपदेशे शिति' इति आत्वम् । 'श्लौ' इति द्विवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इत्यभ्यासरस्य इत्वम् । 'उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायाम् आतः 'ई हल्यघोः' इति ईत्वम् । तिङ् उत्तरत्वान्निघाताभावः ॥

तवाहमग्न ऊतिभिर्मित्रस्य च प्रशस्तिभिः ।

द्वेषोयुतो न दुरिता तुर्याम् मर्त्यानाम् ॥ ६ ॥

तव । अहम् । अग्ने । ऊतिभिः । मित्रस्य । च । प्रशस्तिभिः ।

द्वेषऽयुतः । न । दुऽइता । तुर्याम् । मर्त्यानाम् ॥ ६ ॥

हे १ अग्ने २ अहं ३ मित्रस्य सर्वेषां मित्रभूतस्य^७ ४ तव ५ ऊतिभिः युष्मत्कर्तृकरक्षणैः^८ युष्मत्प्रशस्तिभिः^९ ६ च अस्मत्कृतैः^९ स्तोत्रैश्च^९ ७ मर्त्यानां शत्रुभूतानां मनुष्याणां ८ दुरिता दुरितानि तत्कर्तृकाणि पापसाधन-

१. न-र-ग्रह्यादिना; श-ग्रहज्येत्यादिना । २. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-श-अन्तोदात्तः । ३. झ-र-उपवर्धयते । ४. न-र-श-ध्मातेव कर्मार इव । ५. त-ध्मातुः समीपे । ६. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र-अनुवर्तमाने । ७. प-फ-ब-मित्रस्य तवोतिभिः रक्षाभिः । ८. न-प-फ-ब-प्रशस्तिभिः । ९. न-स्तुतिभिश्च ।

कर्माणि वद्वेषोयुतो वन द्वेषयुक्तान् शत्रूनिव वतुर्याम^१ तरेयम् । अयमर्थः । त्वद्रक्षणैस्त्वत्संबन्धि-
स्तुतिभिश्च बाह्याभ्यन्तरशत्रून् तरेयमित्यर्थः ॥ उतिभिः । 'अव रक्षणे' । क्तिन् । 'ज्वरस्वरसिग्वयिमवा-
मुपधायाश्च' इति ऊट् । 'ऊतियूतिजृत्तिसातिहेतिकीर्त्यश्च' इति अन्तोदात्तत्वेन^२ निपातितः । प्रशस्तिभिः ।
'शंसु स्तुतौ' । क्तिन् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरापवादत्वेन 'तादौ च निति कृत्यतौ' इति गतेः प्रकृति-
स्वरत्वम्^३ । द्वेषोयुतः । 'द्विप अप्रीतौ' । भावेऽसुप्तत्ययः । 'यु मिश्रणे' । कर्तरि क्तिप् । तुक् । कृदुत्तर-
पदप्रकृतिस्वरत्वम् । तुर्यामः । 'तृ प्लवनतरणयोः' । प्रार्थनायां लिङ् । यासुट् । 'लिङः सलोपोऽ-
नन्त्यस्य' इति सकारलोपः । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । उदोष्ठ्यपूर्वस्य 'बहुलं छन्दसि' इति
उत्वम् । यासुडागमस्योदात्तत्वाच्छेषनिघातः । 'अपादादौ' इति प्रतिषेधान्निघाताभावः ॥

तं नो अग्ने अभी नरो रयिं सहस्व आ भर ।

स क्षेपयत्स पोषयद्भुवद्वाजस्य सातये उत्तैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

तम् । नः । अग्ने । अभि । नरः । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।

सः । क्षेपयत् । सः । पोषयत् । भुवत् । वाजस्य । सातये ।

उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

हे वअग्ने सहस्वः बलवन् वनरः हविषां नेता^४ त्वम्^५ अस्माकं वतं वरयि लोके प्रसिद्धं पश्चादि-
लक्षणं धनम् वअभि वआ वभर आभिसुख्येनाहर । पूर्वोक्तः वसः अग्निः वक्षेपयत् । अस्मदीयान्
शत्रून् क्षेपयतु । वसः अग्निः पोषयत् अस्मान् पोषयतु । वाजस्य अन्नस्य सातये लाभाय भुवत्
भवतु । वउत अपि च हे अग्ने वृत्सु पृतनासु युद्धेषु वनः अस्माकं वृधे समृद्धये एधि भव ।
संग्रामे शत्रुविजयार्थं स त्वं समृद्धिं कुर्वित्यर्थः ॥ सहस्वः । 'पह मर्षणे' । असुन् । सहस्यनेन
शत्रूनि ति सहो बलम् । मतुप् । 'मादुपधायाः' इति वत्वम् । 'मनुवसो रुः संबुद्धौ छन्दसि'
इति रत्वम् । 'आमन्त्रितस्य च' इति निघातः । क्षेपयत् । 'क्षिप प्रेरणे' । णिजन्तात् लेट् । इतश्च
लोपः । 'लेटोऽडाटौ' इत्यडागमः । शप् गुणायदेशौ पररूपत्वं च । पोषयत् । 'पुष पुष्टौ' । भुवत् ।
'भू सत्तायाम्' । 'भू सुबोस्तिङि' इति गुणप्रतिषेधः । उवङ् । एधि । 'अस भुवि' । 'वसोरे-
द्धावभ्यासलोपश्च' इति एत्वम् । तस्यासिद्धत्वात् 'हुम्लभ्यो हेधिः' इति धिरादेशः । निघातः ।
पृत्सु । 'पदादिषु' इत्यादिना पृतनाशब्दस्य पृदादेशः । सावेकाच्त्वात्^६ अन्तोदात्तत्वम् ॥ ॥ १ ॥

'अग्न ओजिष्ठम्' इति सप्तचं दशमं सूक्तम् । ऋत्यादि^७ विनियोगश्च पूर्ववत् । चतुर्थीसप्तम्यौ
पङ्क्ती । 'अग्न ओजिष्ठमन्याचतुर्थ्यौ च' इत्यनुक्रान्तम्^८ ॥

१. प-फ-ब-अहं तुर्याम तुरेयम् । २. र-अन्तोदात्तत्वे; श-अन्तोदात्तः । ३. श-उदात्तत्वम् ।
४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-नेतारः । ५. ख-च-ण-सावेकाच इति । ६. प-फ-ब-आत्रेयो गय ऋषिः ।
चतुर्थीसप्तम्यौ पङ्क्ती । शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निदेवता ।

अग्ने ओजिष्ठमा भर युम्नस्सभ्यमग्निगो ।

प्र नो राया परीणसा रत्सि वाजाय पन्थाम् ॥ १ ॥

अग्ने । ओजिष्ठम् । आ । भर । युम्नम् । अस्मभ्यम् । अग्निगो इत्यग्निगो ।

प्र । नः । राया । परीणसा । रत्सि । वाजाय । पन्थाम् ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽओजिष्ठं बलवत्तमं ऽयुम्नम् । द्योतते कटकमुकुटादिरूपेण सर्वत्र प्रकाशते इति युम्नं धनम् । ऽअस्मभ्यम् ऽआ ऽभर आहर । हे ऽअग्निगो अद्यतगमन । अद्यतमप्रतिहतं गमनं यस्येति अद्यता अनिवारिता गावो रश्मयो यस्येति वा अद्यतगुः अग्निगुः । तस्य संबोधनम् । ऽनः अस्मान् ऽपरीणसा परितो^१ व्यापकेन^२ ऽराया धनेन ऽप्र प्रकर्षेण योजय । ऽवाजाय अन्नलाभाय ऽपन्थां पन्थानमन्नस्य मत्समीपप्राप्तिसाधनं मार्गं ऽरत्सि विलिख । कुर्वित्यर्थः ॥ ओजिष्ठम् । ‘ उब्ज आर्जवे ’ । ‘ उब्जेर्बले बलोपश्च ’ इत्यसुन् बलोपश्च । गुणः । ओजः । ‘ तदस्यास्ति ’ इत्यर्थे ‘ अस्मायामेधा ’ इत्यादिना विनिः । ‘ अतिशायने ’ इति इष्टन् । विन्मतोर्लुक् । ‘ टेः ’ इति टिलोपः । निच्वादाद्युदात्तः । युम्नम् । ‘ द्युत दीप्तौ ’ इत्यस्माद्धातोः ‘ युम्नयुम्ननिम्न ’ इत्यादिना नक्प्रत्ययो मकारश्चान्तादेशो निपात्यते । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । अग्निगो । अद्यतशब्दस्य अध्यादेशः । गोशब्दस्योपसर्जनह्रस्वत्वम् । आमन्त्रितस्य^३ निघातः^४ । परीणसा । ‘ णस कौटिल्ये ’ । अत्र व्यास्यर्थो धातुनामनेकार्थत्वात् । अस्मात् संपदादिलक्षणो भावे क्तिप् । परि प्राप्तं नस् व्यापनं यस्य तत्तथोक्तम्^५ । ‘ उपसर्गादसमासेऽपि ’ इति णत्वम् । अत्र प्रापणक्रियया युक्तस्य परेणसति प्रत्युपसर्गसंज्ञा नास्ति ‘ यत्क्रियायुक्तास्ते प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाः^६ ’ (पा. सू. १. ४. ६०. ३) इति न्यायात् । अतः कथं णत्वम् । एवं तर्हि ‘ उपसर्गाद्बहुलम् ’ इति वचनात् णसो णत्वं भविष्यति । ‘ निपातस्य च ’ इति पूर्वपदस्य दीर्घः । ‘ बहुव्रीहौ प्रकृत्या ’ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । रत्सि । ‘ रद् विलेखने ’ । भौवादिकः । ‘ बहुलं छन्दसि ’ इति शपो लुक् । पादादित्वाभिवाताभावः । पन्थाम् । द्वितीयैकवचने ‘ इतोऽत् सर्वनामस्थाने ’ इत्यत् । नकारलोपश्छान्दसः । ‘ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ’ इत्याद्युदात्तत्वम् ॥

त्वं नो अग्ने अद्भुत कृत्वा दक्षस्य मंहना ।

त्वे असुर्यमारुहत्क्राणा मित्रो न यज्ञियः ॥ २ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अद्भुत । कृत्वा । दक्षस्य । मंहना ।

त्वे इति । असुर्यम् । आ । अरुहत् । क्राणा । मित्रः । न । यज्ञियः ॥ २ ॥

हे ऽअग्ने ऽअद्भुत सामर्थ्यातिशयेन सर्वेषामाश्रयभूत ऽत्वं ऽनः अस्माकं ऽकृत्वा कर्मणा अस्मत्कृतेन यज्ञादिव्यापारेण प्रीतः सन् ऽदक्षस्य बलस्य धनस्य वा ऽमंहना मंहनं नाम दानं कुर्विति शेषः ।

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-परिप्राप्तव्यापकेन । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-आमन्त्रितनिघातः । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-तथोक्तम् । ४. झ-त-न-र-°संज्ञकाः ।

यतः कारणात् ^१त्वे त्वयि ^२असुर्यम् असुरं बलम् ^३आरूढत् आरूढं अतः ^४मित्रो ^५न सूर्य इव ^६यज्ञियः यज्ञार्हस्त्वं ^७क्राणा यज्ञधातुकराक्षसापनोदनलक्षणानि^८ कर्माणि कुर्वाणो भव ॥ अद्भुत । आमन्त्रितस्याद्युदात्तत्वम् । कृत्वा । ‘डुकृञ् करणे’ । ‘कृजः कतुः’ इति कतुप्रत्ययः । ककारो गुण-वृद्धिप्रतिषेधार्थः । यणादेशः । क्रतुः कर्म । तृतीयैकवचने ‘जसादिषु वावचनम्’ इति वचनाज्ञाभावा-भावः । दक्षस्य । ‘दक्ष गतिर्हिंसनयोः’ । दक्ष्यन्ते हिंस्यन्तेऽनेन शत्रव इति दक्षं बलम् । ‘करणाधिकरणयोश्च’ इति घञ् । भित्त्वात् आद्युदात्तः^२ । मंहना । मंहतिर्दानकर्मा । ‘सुपां सुलुक्’ इत्याकारादेशः । त्वे । ‘सुपां सुलुक्’ इत्यादिना ङेः शेषादेशः । सुबादेशत्वादनुदात्तः । त्वशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । ‘एकादेश उदात्तेनोदात्तः’ इत्येकादेशस्योदात्तत्वम् । आरूढत् । रूढेर्धातोर्लुङि ‘कृमृदृहृभ्यश्छन्दसि’ इति छेरडादेशः । डित्त्वाद्गुणाभावः । क्राणा । ‘डुकृञ् करणे’ । शानच् । ‘बहुलं छन्दसि’ इति विकरणस्य लुक् । यणादेशः । ‘सुपां सुलुक्’ इत्यात्वम् । ‘चितः’ इत्यन्तोदात्तः । यज्ञियः । यज्ञमर्हतीत्यस्मिन्नर्थे ‘यज्ञस्विग्भ्यां घञञौ’ इति घः । प्रत्यय-स्वरेणान्तोदात्तः ॥

त्वं नो अग्रे एषां गयं पुष्टिं च वर्धय ।

ये स्तोमेभिः प्र सूरयो नरो मघान्यानुशुः ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । अग्रे । एषाम् । गयम् । पुष्टिम् । च । वर्धय ।

ये । स्तोमेभिः । प्र । सूरयः । नरः । मघानि । आनुशुः ॥ ३ ॥

हे ^१अग्रे ^२त्वम् ^३एषां ^४नः त्वत्स्तावकानामस्माकं ^५गयम् । गम्यते निवासायेति गयं गृहं गीयते स्तूयत इति वा गयं धनम् । ^६पुष्टिं ^७च गवादिविषयां पुष्टिं च ^८वर्धय^९ वृद्धिं प्रापय । ^{१०}ये लोके प्रसिद्धाः ^{११}सूरयः लब्धवर्णाः ^{१२}नरः स्तोतारो मनुष्याः ^{१३}स्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः ^{१४}मघानि मंहनीयानि गवादिधनानि यथा ^{१५}प्र^{१६} ^{१७}आनुशुः प्राप्नुवन् तद्द्वयमपीत्यर्थः ॥ गयम् । गृहपक्षे गमेः ‘अघ्न्यादयश्च’ इति यत्प्रत्ययान्तो मकारलोपश्च निपात्यते । धनपक्षे ‘गा स्तुतौ’ । अस्माद्यत्प्रत्ययः । ह्रस्वत्वम् । ‘यतोऽनावः’ इत्याद्युदात्तत्वम् । पुष्टिम् । ‘पुष पुष्टौ’ । स्त्रियां क्तिन् । छान्दसत्वादान्तोदात्तत्वम् । स्तोमेभिः । ‘ष्टुञ् स्तुतौ’ । ‘अतिस्तुष्टु’ इत्यादिना मन् । गुणः । नित्त्वादाद्युदात्तः । आनुशुः । ‘अशू व्यासौ’ । लिट् । द्विवचनम् । हलादिशेषः । ‘अत आदेः’ इत्यात्वम् । ‘अश्रोतेश्च’ इति जुडागमः । निघातः ॥

ये अग्रे चन्द्र ते गिरः शुम्भन्त्यश्वराधसः ।

शुष्मेभिः शुष्मिणो नरो दिवश्चिद्येषां बृहत्सुकीर्तिर्बोधति त्मना ॥ ४ ॥

ये । अग्रे । चन्द्र । ते । गिरः । शुम्भन्ति । अश्वराधसः ।

शुष्मेभिः । शुष्मिणः । नरः । दिवः । चित् । येषाम् । बृहत् । सुऽसुकीर्तिः । बोधति । त्मना ॥ ४ ॥

१. ग-घ-यज्ञधातक^२; ब-यज्ञान्तक^३ । २. ख-च-ण-र-श-आद्युदात्तत्वम् । ३. ख-च-झ-ण-भ-प्रापय; घ-श-वर्धय प्रापय । ४. ख-च-ज-झ-ण-न-भ-र-श-‘प्र’ नास्ति ।

हे ऽअग्ने ऽचन्द्र सर्वेषां प्राणिनामाह्लादकर ऽये ऽनरः ऽते ऽगिरः त्वत्संबन्धिस्तोत्ररूपा वाचः
 ऽशुम्भन्ति शोभनाः कुर्वन्ति ते ऽअश्वराधसः अश्वधना भवन्ति । एतेन सर्वसमृद्धिरुपलक्ष्यते ।
 किंच । ऽशुष्मिणः बलवन्तः सन्तः ऽशुष्मेभिः शुष्मैः स्वकीयैर्बलैः सत्त्वं शत्रुशोषका भवन्ति । ऽयेषां
 त्वत्संबन्धिनं स्तवं कुर्वतां ऽदिवश्चित् आकाशादपि ऽबृहत् महती ऽसुकीर्तिः भवति । सर्वदिगन्त-
 रालवर्तिनी^१ कीर्तिर्भवतीत्यर्थः । एवंविधं त्वां गयः ऽत्मना आत्मना स्वयमेव ऽबोधति बोधयति ॥
 शुम्भन्ति । ' शुभ शुम्भ दीप्तौ ' । तुदादिः । पादाद्विवाञ्जिघाताभावः । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्राप्ते
 सति शिष्टत्वाद्विकरणस्वर एव^२ । अश्वराधसः । ' अशू व्याप्तौ ' । ' अशूप्रपि^३ ' इत्यादिना कन् ।
 अश्रुते व्याप्नोत्यध्वानमित्यश्वः । निच्वादाद्युदात्तः । ' राध साध संसिद्धौ ' । असुन् । राधुवन्ति
 साधयन्त्यनेन धर्मादीनीति राधो धनम् । बहुव्रीहित्वात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । बृहत् । ' बृह बृहि
 वृद्धौ ' । शतृ । डीपो लोपश्छान्दसः । प्रत्ययस्वरः । बोधति । ' बुध अवगमने ' । ण्यन्तान् शपि कृते
 तस्य ' छन्दस्युभयथा ' इति सार्वधातुकसंज्ञायां णिलोपः । ' यद्वृत्तान्नित्यम् ' इति निघाताभावः ।
 धातुस्वरेणाद्युदात्तः । त्मना । ' मन्त्रेष्वाङ्ग्यादेरात्मनः ' इत्याकारलोपः ॥

तव त्वे अग्ने अर्चयो भ्राजन्तो यन्ति धृष्णुया ।

परिज्मानो न विद्युतः स्वानो रथो न वाजयुः ॥ ५ ॥

तव । त्वे । अग्ने । अर्चयः । भ्राजन्तः । यन्ति । धृष्णुया ।

परिज्मानः । न । विद्युतः । स्वानः । रथः । न । वाजयुः ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽधृष्णुया धृष्णवोऽत्यन्तप्रगल्भाः ऽभ्राजन्तः दीप्यमानाः ऽत्ये ते प्रसिद्धाः ऽतव ऽअर्चयः^४
 त्वदीया रश्मयः ऽयन्ति सर्वतो गच्छन्ति । कथमिव । ऽपरिज्मानः परितो गन्धः सर्वतो व्याप्ताः
 ऽविद्युतः ऽन अचिरप्रभा इव । अनेन प्रकाशातिशय उक्तः । ऽस्वानः शब्दायमानः ऽरथो ऽन रथ
 इव । अनेनाधिषां स्वनाधिक्यमुक्तम् । ऽवाजयुः न अन्नकाम इवाज्ञार्थं युद्धेषु शत्रुविजयाय यथा
 प्रवर्तते तद्वदित्यर्थः । अनेनाहुतिविषयोऽभिलाष उक्तः ॥ यन्ति । ' इण् गतौ ' । धृष्णुया । ' जिधृषा
 प्रागल्भ्ये ' । ' त्रिसिगृधिधृषि ' इत्यादिना कुप्रत्ययः । ' आदितश्च ' (पा. सू. ७. २. १६) इति
 इद्वप्रतिषेधः । बहुवचने ' सुपां सुलुक् ' इत्यादिना याजादेशः । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तत्वम् ।
 परिज्मानः । ' अज व्रज गतौ ' । परिपूर्वाद्धातोः ' अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ' इति मनिन् । अकारलोपः
 छान्दसः । निच्वादाद्युदात्तः । वाजयुः । वाजमात्मन इच्छति इति क्यच् । ' न छन्दस्यपुत्रस्य ' इति
 ईत्त्वदीर्घयोः प्रतिषेधः । ' क्याच्छन्दसि ' इति उप्रत्ययः ॥

नू नो अग्न ऊतये सुबाधसश्च रातये ।

अस्माकांसश्च सूरयो विश्वा आशास्तरिषणि ॥ ६ ॥

नू । नः । अग्ने । ऊतये । सुबाधसः । च । रातये ।

अस्माकांसः । च । सूरयः । विश्वाः । आशाः । तरिषणि ॥ ६ ॥

१. श-^०दिगन्तरावर्तिनी । २. ख-च-ण-एव शिष्यते । ३. च-झ-ण-भ-र-श-अशिपृषि^० । ४. ख-
 च-झ-ण-न-भ-र-श-अधिषः ।

हे वअग्ने वनः अस्माकं वनु क्षिप्रम् वक्तये रक्षायै भव । वसबाधसश्च दारिद्र्यनिमित्तबाध-
सहितस्य^१ च वरातये धनानां दानाय भव । किंच वअस्माकासः आस्माकाः^२ पुत्रमित्रादयः वसूरयः
स्तोतारः विश्वाः सर्वाः आशाः दिशः वतरीपणि । तासां तरणे क्षमा भवन्तु । अथवा आशाः कामाः ।
अयमर्थः । स्वाभिलषितप्रशस्तसमस्तवस्तुसंपादनं कुर्वित्यर्थः ॥ सबाधसः । बाधेरसुन् । बाधसा
सह वर्तत इति सबाधाः । 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् ।
रातये । 'रा दाने' । क्तिन् । 'मन्त्रे वृषेपपचमनविदभूवीरा उदात्तः' इत्यन्तोदात्तः । अस्माकासः ।
'तस्मिन्नणि च युष्माकास्माकौ' इत्यणि कृतेऽस्माकादेशः । छान्दसत्वादणो लोपः । बहुवचने
असुगागमः । पष्ठीबहुवचने मध्योदात्तत्वेन दृष्टत्वात्तथाविधमादेशमत्रापि कृतवानाचार्यः^३ । विश्वाः ।
विशेः 'अशिषुपि' इत्यादिना क्त् । निस्वादाद्युदात्तः । तरीपणि । 'तृष्ट्वनतरणयोः' । 'कृतृभ्या-
मीषन्' (उ. सू. ४. ४६६) इति ईप् । बहुलवचनाञ्जलोपाभावः । अन्तोदात्तश्छान्दसः ॥

त्वं नो अग्ने अङ्गिरः स्तुतः स्तवान् आ भर ।

होतृर्विभ्वासहं रयिं स्तोतृभ्यः स्तवसे च न उत्तैर्धि पृत्सु नो वृधे ॥ ७ ॥

त्वम् । नः । अग्ने । अङ्गिरः । स्तुतः । स्तवानः । आ । भर ।

होतः । विभ्वऽसहम् । रयिम् । स्तोतृभ्यः । स्तवसे । च । नः ।

उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ७ ॥

हे वअग्ने वअङ्गिरः । कार्यकारणयोरभेदोपचारादङ्गिरसां प्रकृतिभूतोऽप्यङ्गिरङ्गिरा इत्युच्यते ।
हे अङ्गिरः पूर्वैः महर्षिभिः वस्तुतः वस्तवानः इदानींतनेश्च स्तूयमानस्त्वं विभ्वासहं महता-
मप्यभिभवितारम् । अभिभवहेतुत्वादभिभवितृ धनमुच्यते^४ । वरयिं धनं वनः अस्माकम्
वआ वभर आहर । हे वहोतः देवानामाह्वातः वस्तोतृभ्यः वनः अस्मभ्यं वस्तवसे स्तोतुं सामर्थ्यं च
प्रयच्छ । वउत अपि च वपृत्सु युद्धेषु वनः अस्माकं ववृधे समृद्धये वएधि भव ॥ स्तवानः ।
'पृञ् स्तुतौ' । ज्ञानचि कर्मणि व्यत्ययेन शप्प्रत्यय आद्युदात्तश्च । विभ्वासहम् । संहितायां
विभूनामिति पष्ठीबहुवचनस्य 'सुपाम्' इत्यादिना आकारादेशः । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'
इति षष्ठ्या अलुक् । पदकारास्तु विपूर्वाद्भवतेः अगागमम्^५ । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वं
च भत्वावग्रहं कुर्वन्ति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । स्तवसे । 'पृञ् स्तुतौ' । तुमर्थेऽसेन्प्रत्ययः ।
निस्वादाद्युदात्तः ॥ २ ॥

'जनस्य गोपाः' इति पट्टचमेकादशं सूक्तमात्रेयस्य सुतंभरस्यार्षं जागतमाप्तेयम् । तथा
चानुक्रान्तं—'जनस्य पट् सुतंभरो जागतम्' इति । प्रातरनुवाके आश्विनशस्त्रे चास्य सूक्तस्य
विनियोगः । 'जनस्य गोपास्त्वामग्न क्रतायवः' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

१. ख-च-ण-श-दारिद्र्यनिमित्त° । २. ख-च-झ-ण-भ-र-श-अस्माकाः । ३. ख-च-ण-भ-कृतवा-
नित्यर्थः; झ-र-कृतवानीचार्यः । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-धनमित्युच्यते । ५. श-अगागमे ।

जनस्य गोपा अजनिष्ट जागृविग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।

धृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा धुमद्भि भाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट । जागृविः । अग्निः । सुदक्षः । सुविताय । नव्यसे ।

धृतप्रतीकः । बृहता । दिविस्पृशा । धुमत् । वि । भाति । भरतेभ्यः । शुचिः ॥ १ ॥

जनस्य गोपाः गोपायिता रक्षिता जागृविः जागरणशीलः सदा प्रबुद्धः सुदक्षः सुबलः सर्वैः श्लाघनीयबलः^१ सः अग्निः नव्यसे नवतराय सुविताय लोकानां कल्याणाय अजनिष्ट जातः । धृतप्रतीकः धृतेन प्रज्वलिताङ्गः बृहता महता दिविस्पृशा अभ्रलिहेन तेजसा युक्तः शुचिः शुद्धः एवंविधोऽग्निः भरतेभ्यः कृत्विग्भ्यस्तदर्थं धुमत् दीसिमत् यथा भवति तथा वि भाति प्रकाशते ॥ गोपाः । 'गुप् रक्षणे' । आयप्रत्ययः । गोपायतेः क्तिप् । परत्वादतो^२ लोपः^३ । अत्र परत्वाददृक्लोपे कृते वर्णाश्रयत्वात् प्रत्ययलक्षणाभावेन यलोपो न स्यात् । 'लोपो व्योर्वलि' इति प्रथमं लोपग्रहणात् ज्ञापकाद्यलोप एव भवति । लोपाजदेशस्य यलोप-विधिं प्रति न^३ स्थानिवद्भावः । प्रत्ययस्वरः । जागृविः । 'जागृ निद्राक्षये' । 'जृशृस्तृजागृभ्यः क्तिन्' इति क्तिन्प्रत्ययः । 'जाग्रोऽविचिष्णलुडिस्सु' इति प्रतिषेधाद्गुणाभावः । निच्वादाद्युदात्तः । सुदक्षः । 'आद्युदात्तं यच्छन्दसि' इत्युत्तरपदाद्युदात्तत्वम् । सुविताय । 'तन्वादीनां छन्दस्युप-संस्थानम्' इति सोरुवडादेशः । 'सूपमानात् क्तः' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वम् । नव्यसे । नव-शब्दादतिशायनेऽर्थे ईयसुन्प्रत्ययः । ईकारलोपश्छान्दसः । अतो लोपः । आद्युदात्तः । दिविस्पृशा । 'हृद्युभ्यां हेरूपसंस्थानम्' इत्यलुक् । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वम् । धुमत् । 'ह्रस्वनुह्रस्वां मतुप्' इति ह्रस्वात्परस्य मतुपोऽन्तोदात्तत्वम् ॥

यज्ञस्य केतुं प्रथमं पुरोहितमग्निं नरस्त्रिषधस्थे समीधरे ।

इन्द्रेण देवैः सरथं स बर्हिषि सीदन्नि होता यजथाय सुक्रतुः ॥ २ ॥

यज्ञस्य । केतुम् । प्रथमम् । पुरःऽहितम् । अग्निम् । नरः । त्रिऽसधस्थे । सम् । ईधरे ।

इन्द्रेण । देवैः । सरथम् । सः । बर्हिषि । सीदत् । नि । होता । यजथाय । सुक्रतुः ॥ २ ॥

नरः कृत्विजः यज्ञस्य यागस्य केतुं प्रज्ञापकं पुरोहितं यजमानैः पुरस्कृतम् इन्द्रेण देवैः च सरथं तेषां मान्यत्वात् समानरथम् अग्निं त्रिषधस्थे त्रिस्थाने विहारप्रदेशे प्रथमं समीधरे समैन्धत । सुक्रतुः शोभनकर्मा होता देवानामाह्वता सः अग्निः बर्हिषि बर्हिष्युं तस्मिन् स्थाने यजथाय यज्ञाय नि सीदत् प्रतिष्ठितोऽभवदिति यावत् ॥ केतुम् । 'कित ज्ञाने' । औणादिक उप्रत्ययः । अन्तोदात्तः । पुरोहितम् । 'पुरोऽव्ययम्' इति गतिसंज्ञायां 'गतिरनन्तरः' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । त्रिषधस्थे । आहवनीयादिलक्षणेन त्रिप्रकारेणानेन

सह तिष्ठतीति त्रिषधस्थः । कप्रत्ययः । 'सध मादस्थयोश्छन्दसि' इति सधादेशः । कृदुत्तरपद-
प्रकृतिस्वरत्वम् । सीदत् । सदेः पात्रादिना सीदादेशः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगोऽपि' इत्यङ्भावः ।
पादादिवाञ्छिताभावात् । यजथाय । यजेरौणादिकोऽथप्रत्ययः । प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः ॥

असंसृष्टो जायसे मात्रोः शुचिर्मन्द्रः कविरुदतिष्ठो विवस्वतः ।

धृतेन त्वावर्धयन्नग्र आहुत धूमस्ते केतुरभवदिवि श्रितः ॥ ३ ॥

असंसृष्टः । जायसे । मात्रोः । शुचिः । मन्द्रः । कविः । उत् । अतिष्ठः । विवस्वतः ।

धृतेन । त्वा । अवर्धयन् । अग्रे । आहुत । धूमः । ते । केतुः । अभवत् । दिवि । श्रितः ॥ ३ ॥

हे ^१अग्रे ^२मात्रोः अरण्योः । स्वजनननिमित्तत्वात्^१ अरणी मातरावित्युच्येते । ताभ्याम् ^३असंसृष्टः
अबाधित एव ^४जायसे प्रादुर्भूतो भवसि । ^५मन्द्रः सर्वैः स्तुत्यः ^६कविः क्रान्तः सर्वत्र व्यासः ।
अथवा मेधावी ^७शुचिः त्वं ^८विवस्वतः अग्निहोत्रार्थं^२ गृहे विशेषेण वसतः^३ यजमानात् ^४उदतिष्ठः
उदितोऽभवः । पूर्वं महर्षयः ^५त्वा त्वां ^६धृतेन ^७वर्धयन् वृद्धिमनयन् । हे ^८आहुत आहुतिभिर्हुत
^९ते तव ^{१०}दिवि अन्तरिक्षे ^{११}श्रितः व्यासः ^{१२}धूमः ^{१३}केतुः प्रज्ञापकः ^{१४}अभवत् । अन्यनुमापकत्वात्
धूमस्य ॥ मात्रोः । ' उदात्तयणो हल्पूर्वात् ' इति विभक्त्युदात्तत्वम् । मन्द्रः । ' मदि स्तुतिमोदमद-
स्वप्नक्रान्तिगतिषु ' । अत्र स्तुत्यर्थोऽस्मात् ' स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक् । अन्तोदात्तः । कविः ।
क्रमेः ' इन्' सर्वधातुभ्यः ' इति इन्प्रत्ययः । बाहुलकात्^५ मकारस्य वत्वं रेफलोपश्च । व्यत्ययेनान्तो-
दात्तत्वम् । उदतिष्ठः । उत्पूर्वादूर्ध्वकर्मवाचिनस्तिष्ठतेरात्मनेपदाभावः । विवस्वतः । विपूर्वाद्भस्वतेः
संपदादिलक्षणो भावे क्प् । ' तदस्यास्ति' इति मनुप् । ' माहुपधायाश्च' इति वत्वम् ।
मनुपोऽनुदात्तत्वाद्धातुस्वरः ॥

अग्निर्नो यज्ञमुप वेतु साधुयामि नरो वि भरन्ते गृहेगृहे ।

अग्निर्दूतो अभवद्व्यवाहनोऽग्निं वृणाना वृणते कविक्रतुम् ॥ ४ ॥

अग्निः । नः । यज्ञम् । उप । वेतु । साधुऽया । अग्निम् । नरः । वि । भरन्ते । गृहेऽगृहे ।

अग्निः । दूतः । अभवत् । व्यवाहनः । अग्निम् । वृणानाः । वृणते । कविक्रतुम् ॥ ४ ॥

^१साधुया सर्वपुरुषार्थानां साधकः ^२अग्निर्नो यज्ञम् अस्मदीयं यागं प्रति ^३उप ^४वेतु आगच्छतु ।
^५नरः मनुष्याः ^६गृहेगृहे अनुगृहम् ^७अग्निं ^८वि ^९भरन्ते विहरन्ति विहरणं कुर्वन्तीत्यर्थः ।
^{१०}व्यवाहनः हव्यानां हविषां वोढा ^{११}अग्निर्दूतः देवानां दूतः ^{१२}अभवत् । ^{१३}वृणानाः संभजमानाः
सन्तः ^{१४}कविक्रतुं क्रान्तयज्ञम् ^{१५}अग्निं ^{१६}वृणते संभजन्ते ॥ साधुया । ' सुपां सुलङ्' इत्यादिना
विभक्त्येर्दादेशः ॥

तुभ्येदमग्ने मधुमत्तमं वचस्तुभ्यं मनीषा इयमस्तु शं हृदे ।

त्वां गिरः सिन्धुमिवावनीर्महीरा पृणन्ति शवसा वर्धयन्ति च ॥ ५ ॥

तुभ्यः । इदम् । अग्ने । मधुमत्तमम् । वचः । तुभ्यम् । मनीषा । इयम् । अस्तु । शम् । हृदे ।
त्वाम् । गिरः । सिन्धुम् इव । अवनीः । महीः । आ । पृणन्ति । शवसा । वर्धयन्ति । च ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽतुभ्य तुभ्यं स्वदर्थं ऽमधुमत्तमम् अत्यन्तं मधुरम् ऽइदं ऽवचः क्रियते । ऽहृदे
हृदि ऽशं सुखं कुर्वती ऽइयं ऽमनीषा स्तुतिः ऽतुभ्यम् ऽअस्तु । ऽगिरः स्तुतिरूपा वाचः ऽत्वाम्
ऽआ ऽपृणन्ति पूरयन्ति । ऽशवसा बलेन ऽवर्धयन्ति ऽच । कथमिव । ऽमहीः महत्यः ऽअवनीः
अवन्यः नद्यः ऽसिन्धुमिव समुद्रमिव ॥

त्वामग्ने अङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्दञ्छिश्रियाणं वनेवने ।

स जायसे मध्यमानः सहो महत्त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ ६ ॥

त्वाम् । अग्ने । अङ्गिरसः । गुहा । हितम् । अनु । अविन्दन् । शिश्रियाणम् । वनेऽवने ।
सः । जायसे । मध्यमानः । सहः । महत् । त्वाम् । आहुः । सहसः । पुत्रम् । अङ्गिरः ॥ ६ ॥

हे ऽअग्ने ऽअङ्गिरसः ऋषयः ऽगुहा गुहायां ऽहितं निहितं निगूढं ऽवनेवने वृक्षेवृक्षे
ऽशिश्रियाणम् आश्रितं ऽत्वाम् ऽअन्वविन्दन् अलभन्त । ऽमहत् महता ऽसहः सहसा बलेन युक्तः
ऽसः त्वं ऽमध्यमानः ऽजायसे । हे ऽअङ्गिरः अङ्गिरसां प्रकृतिभूत ऽत्वां ऽसहसः ऽपुत्रम्
ऽआहुः ॥ शिश्रियाणम् । ‘श्रिञ् सेवाम्’ । लिटः कानच् । शपः श्लुः । ‘श्लौ’ इति
द्विवचनम् । इयङादेशः । चित्वादन्तोदात्तः ॥ ३ ॥

‘प्राग्ने वृहते’ इति षडृचं द्वादशं सूक्तं सुतंभरस्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । ‘प्राग्ने’ इत्यनु-
क्रान्तम् । प्रातरनुवाके आग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे वेदं सूक्तं विनियुक्तम् । सूत्रितं च—
‘प्राग्ने वृहते प्र वेधसे कवये’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति ॥

प्राग्ने वृहते यज्ञियाय ऋतस्य वृष्णे असुराय मन्म ।

धृतं न यज्ञ आस्ये सुपूतं गिरं भरे वृषभाय प्रतीचीम् ॥ १ ॥

प्र । अग्ने । वृहते । यज्ञियाय । ऋतस्य । वृष्णे । असुराय । मन्म ।

धृतम् । न । यज्ञे । आस्ये । सुऽपूतम् । गिरम् । भरे । वृषभाय । प्रतीचीम् ॥ १ ॥

वृहते सामर्थ्यातिशयेन महते वयज्ञियाय यज्ञार्हाय ऋतस्य उदकस्य वृष्णे वर्षित्रे ।
 ऋतमित्युदकनामसु पाठात् । असुराय बलवते ॥ असेरौणादिक उरग्रत्ययः ॥ वृषभाय
 कामानां वर्षित्रे अग्नये मन्म ज्ञानसाधनं^१ प्रतीचीम् अभिमुखीं गिरं स्तुतिरूपां वाचं प्र अग्रे
 प्रणयामि । कथमिव । सुपृतं सम्यक्संस्कृतम् आस्ये प्रहुतं वयज्ञे वृतं न वृतमिव । आस्ये
 प्रहुतं वृतं यथा प्रीतिकरं भवति तथा प्रीतिकरीं स्तुतिमित्यर्थः ॥

ऋतं चिकित्व ऋतमिच्छिकिद्वृतस्य धारा अनु तृन्धि पूर्वीः ।

नाहं यातुं सहसा न द्वयेन ऋतं सपाम्यरुषस्य वृष्णः ॥ २ ॥

ऋतम् । चिकित्वः । ऋतम् । इत् । चिकिद्धि । ऋतस्य । धाराः । अनु । तृन्धि । पूर्वीः ।

न । अहम् । यातुम् । सहसा । न । द्वयेन । ऋतम् । सपामि । अरुषस्य । वृष्णः ॥ २ ॥

ऋतं स्तोत्रं हे चिकित्वः जानन्नग्रे त्वं ऋतं मया क्रियमाणमिदं स्तोत्रं चिकिद्धि जानीहि ॥
 'कित ज्ञाने' । जुहोत्यादिः । लोटि रूपम् । 'इत्' इति पूरणः । ऋतमिति पदस्य परस्मिन्ना-
 मन्त्रिते विद्यमानेऽपि छान्दस्तत्त्वापराङ्मवाभावाभावः ॥ किञ्च वृषीः बह्वीः ऋतस्य उदकस्य
 धाराः सस्यपोषणार्थमुत्पादयितुम् अनु तृन्धि मेघाननुविध्य । सहसा बलेन युक्तः
 अहं यातुं कर्मणां नाशकरीं हिंसां न सपामि न स्पृशामि न करोमीति यावत् । द्वयेन
 च सत्यानृताभ्यां^२ यत्किञ्चिद्वैदिकं कृत्यं न सपामि ॥ 'पप समवाये' इति धातुः ॥ किन्तु अरुषस्य
 आरोचमानस्य^३ वृष्णः कामानां वर्षितुस्तव ऋतं स्तोत्रमेव^४ सपामि ॥

कया नो अग्न ऋतयन्नृतेन भुवो नवेदा उच्यथस्य नव्यः ।

वेदा मे देव ऋतुपा ऋतूनां नाहं पतिं सन्नितुरस्य रायः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्ने । ऋतयन् । ऋतेन । भुवः । नवेदाः । उच्यथस्य । नव्यः ।

वेद । मे । देवः । ऋतुपाः । ऋतूनाम् । न । अहम् । पतिम् । सन्नितुः । अस्य । रायः ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऋतयन् सर्वप्राणिनां जीवनहेतुकमुदकं कुर्वन्^५ कया केनापि ऋतेन सत्येन
 क्रियमाणेन कर्मणा नः^६ उच्यथस्य अस्मदीयस्य स्तोत्रस्य नवेदाः ज्ञाता भुवः भवेः । नव्यः
 स्तुत्यः ऋतूनां ऋतुपाः । द्वितीयः^७ ऋतुशब्दोऽनुवादकः^८ । देवः द्योतमानोऽग्निः अग्ने मां वेद
 वेत्तु । सन्नितुः भजमानस्य अस्य मम रायः पश्चादिलक्षणस्य धनस्य^९ पतिं स्वामिनं तमग्निम्
 अहं न जानामि ॥ भुवः । 'भू सत्तायाम्' । लिङ्गर्थे लेटयडागमः । उवडादेशः । नवेदाः । न न
 वेत्तीति वेत्तीत्यस्मिन्नेव वर्तते । कथमेतल्लभ्यते । निपातनात् । द्विन्यपूर्वस्यासुप्रत्ययान्तस्य वेदेरेकस्य

१. प-फ-ब-ज्ञानसाधनाम् । २. त-यष्टव्यानृताभ्याम् । ३. घ-रोचमानस्य । ४. ख-च-झ-ण-
 म-स्तोत्रं च । ५. त-कुर्वस्वम् । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र-नः नारित । ७. प-ग-घ-वसन्तादीनां
 पालकः । ८. ग-ज-ण-श-धनस्य नारित ।

नञो लोपोऽन्यस्य प्रकृतिभावश्च स्कन्दस्वामिना निपातितः । पाणिनिना तु ' नआप्नपात् ' इति सूत्रे^१ न वेत्तीत्येतस्मिन्नर्थे^२ निपातितः । अस्यार्थस्यानुपपन्नत्वात् स्कन्दस्वामिपक्ष एवाश्रीयते ॥

के ते अग्ने रिपवे बन्धनासः के पायवः सनिषन्त द्युमन्तः ।

के धासिमग्ने अनृतस्य पान्ति क आसतो वचसः सन्ति गोपाः ॥ ४ ॥

के । ते । अग्ने । रिपवे । बन्धनासः । के । पायवः । सनिषन्त । द्युमन्तः ।

के । धासिम् । अग्ने । अनृतस्य । पान्ति । के । असतः । वचसः । सन्ति । गोपाः ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ये ऽरिपवे स्वकीयस्य शत्रोः ऽबन्धनासः बन्धकाः स्युः ऽते त्वत्संबन्धिनस्ते पुरुषाः ऽके कीदृशाः । सामर्थ्यातिशयादेवंविधा इति केनापि ज्ञातुं न शक्यन्त इत्यर्थः । ये ऽपायवः जनानां रक्षितारः ऽद्युमन्तः दीप्तिमन्तः ऽसनिषन्त दीनेभ्यो धनं प्रयच्छन्ति ते^३ त्वदीयाः^२ कीदृशाः । ये ऽअनृतस्य असत्यस्य ऽधासिं धारकं जनं ऽपान्ति रक्षन्ति ते त्वदीया जनाः ऽके ऽसन्ति । न केऽपीत्यर्थः । ये ऽअसतः दुष्टस्याभिशापादिलक्षणस्य ऽवचसः ऽगोपाः गोपायितारः रक्षितारस्ते त्वदीयाः ऽके सन्ति । न केऽपीत्यर्थः । अथवा ये के जना रिपोर्बन्धकाः । ये के पायवो रक्षितारः सनिषन्त धनं प्रयच्छन्ति द्युमन्तः दीप्तिमन्तः । ये^३ केऽनृतस्यासत्यस्य धासिं धारकं जनं पान्ति अनृतजनितपापात् परिहृत्य सन्मार्गप्रदानेन रक्षन्ति । ये केऽसतोऽभिशापादिलक्षणाद्वचसो गोपा गोपायितारः सन्ति ते सर्वे त्वदीयाः । त्वदुपासकाः^४ इत्यर्थः^५ ॥

सखायस्ते विषुणा अग्र एते शिवासः सन्तो अशिवा अभूवन् ।

अधूर्षत स्वयमेते वचोभिर्ऋजूयते वृजिनानि ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

सखायः । ते । विषुणाः । अग्ने । एते । शिवासः । सन्तः । अशिवाः । अभूवन् ।

अधूर्षत । स्वयम् । एते । वचःऽभिः । ऋजूऽयते । वृजिनानि । ब्रुवन्तः ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽते तव ऽसखायः स्तोतारः ऽविषुणाः विप्रकीर्णाः सर्वत्र व्यासाः ऽपुते पूर्वम् ऽअशिवाः परनिन्दादीनि^१ कुर्वाणास्त्वरपरिचयां त्यजन्तोऽभद्राः ऽसन्तः इदानीं त्वत्परिचयां कुर्वन्तः ऽशिवासः शिवा आढ्याः ऽअभूवन् । किंच ये ऽऋजूयते ऋजु सम्यगाचरतेऽपि महां ऽवचोभिः असाधूक्तिभिः ऽवृजिनानि कुटिलानि ऽब्रुवन्तः ते ऽपुते मम सपत्नाः ऽस्वयम् एव ऽअधूर्षत अहिंस्यन्त ॥ धूर्वतेहिंसाकर्मण इदं रूपम् ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-र-सूत्रे भवतीत्येकस्मिन्नर्थे । २. ग-घ-ज-श-त्वदीयाः के । ३. ग-ज-प-फ-ये असतः दुष्टस्य अभिशापादिलक्षणस्य वचसः गोपाः गोपायितारः रक्षितारः के ते सन्ति न केऽपि । ४. ख-घ-च-झ-ण-न-भ-र-श-इत्यर्थः नास्ति । ५. ग-ज-श-परनिन्दादि ।

यस्ते अग्ने नमसा यज्ञमीदृ ऋतं स पात्यरुषस्य वृष्णः ।

तस्य क्षयः पृथुरा साधुरेतु प्रसर्त्तानस्य नहुषस्य शेषः ॥ ६ ॥

यः । ते । अग्ने । नमसा । यज्ञम् । ईदृ । ऋतम् । सः । पाति । अरुषस्य । वृष्णः ।

तस्य । क्षयः । पृथुः । आ । साधुः । एतु । प्रऽसर्त्तानस्य । नहुषस्य । शेषः ॥ ६ ॥

हे १ अग्ने १यः मनुष्यः १यज्ञं यजनीयं १ते त्वां १नमसा स्तोत्रेण १ईदृ स्तौति । यद्वा । ते तुभ्यं यज्ञं यागं नमसानुरूपेण हविषा ईदृ यजति ॥ अस्मिन् पक्षे यजेः 'बहुलं छन्दसि' इति शपः १लुः । 'ह्यौ' इति द्विवचनम् । 'बहुलं छन्दसि' इति संप्रसारणम् । सवर्णदीर्घः । जकारस्य टकारः ॥ यः २ १अरुषस्य रोचमानस्य १वृष्णः कामानां वर्धितुरग्नेः १ऋतं स्तोत्रं १पाति रक्षति १तस्य यजमानस्य १क्षयः गृहं १पृथुः विस्तीर्णं भवति । पश्चादिलक्षणेर्धनैः संपूर्णं भवतीत्यर्थः । १प्रसर्त्तानस्य प्रकर्षेण त्वरपरिचर्या २ गच्छतः १नहुषस्य मनुष्यस्य १साधुः कामानां साधकः १शेषः । शिष्यत इति शेषः । पुत्रः १आ ३ १एतु आगच्छतु भवत्वित्यर्थः ३ ॥ ॥ ४ ॥

'अर्चन्तस्त्वा' इति षडृचं त्रयोदशं सूक्तं सुतंभरस्यापि गायत्रमाग्नेयम् । अनुक्रान्तं च— 'अर्चन्तो गायत्रं तु' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये ऋतौ गायत्रे छन्दसि आश्विनशस्त्रे ४ इदमादिके द्वे सूक्ते । सूत्रितं च— 'अर्चन्तस्त्वेति सूक्ते' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आहवनीयोपस्थाने 'त्वमग्ने सप्रथा असि' इत्येका । सूत्रितं च— 'सं नः सृज सुमत्या वाजवत्या त्वमग्ने सप्रथा असीति च' (आश्व. श्रौ. ३. १०) इति । अश्वमेधे पौष्णेष्टौ ५ 'त्वमग्ने सप्रथाः' इति प्रथमाज्यभागानुवाक्या । 'त्वमग्ने सप्रथा असि सोम यास्ते मयोभुव इति सद्दन्तौ' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

अर्चन्तस्त्वा हवामहेऽर्चन्तः समिधीमहि । अग्ने अर्चन्त ऊतये ॥ १ ॥

अर्चन्तः । त्वा । हवामहे । अर्चन्तः । सम् । इधीमहि । अग्ने । अर्चन्तः । ऊतये ॥ १ ॥

हे १ अग्ने १त्वा त्वाम् १अर्चन्तः पूजयन्तो वयं १हवामहे आह्वयामः । १अर्चन्तः स्तुवन्तो वयम् १ऊतये रक्षणाय तर्पणाय वा त्वां १समिधीमहि समिद्धिः संदीपयामः । अर्चन्त इति वृत्तीयं पदम् आदरातिशयार्थम् ॥

अग्नेः स्तोमं मनामहे सिध्रमद्य दिविस्पृशः । देवस्य द्रविणस्यवः ॥ २ ॥

अग्नेः । स्तोमम् । मनामहे । सिध्रम् । अद्य । दिविऽस्पृशः । देवस्य । द्रविणस्यवः ॥ २ ॥

१द्रविणस्यवः द्रविणं धनमिच्छन्तो वयं १दिविस्पृशः सूर्यरूपेणाकाशं व्याप्नुवतः १देवस्य द्योतमानस्य १अग्नेः १सिध्रं पुरुषार्थानां साधकं १स्तोमं स्तोत्रम् १अद्य अस्मिन्नहनि १मनामहे ब्रूमः ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-सः । २. ग-घ-ज-श-परिचर्याम् । ३. ख-घ-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-
ऐति आगच्छति भवतीत्यर्थः; ग-ज-ऐतु आगच्छतु भवतीत्यर्थः । ४. झ-र-आश्विनशस्त्रे स (? च) ।
५. ख-झ-न-भ-र-श-पौष्णेष्टौ ।

अग्निर्जुषत नो गिरो होता यो मानुषेषुवा । स यक्षदैव्यं जनम् ॥ ३ ॥

अग्निः । जुषत । नः । गिरः । होता । यः । मानुषेषु । आ । सः । यक्षत् । दैव्यम् । जनम् ॥ ३ ॥

होता देवानामाह्वाता ययः यअग्निः यमानुषेषुवा वसति यसः अग्निः यनः अस्माकं यगिरः स्तुतीः यजुषत सेवताम् । सोऽग्निः यदैव्यं यजनं देवसंबन्धिनं जनं ययक्षत् यजतु ॥

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टो होता वरेण्यः । त्वया यज्ञं वि तन्वते ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । सप्रथाः । असि । जुष्टः । होता । वरेण्यः । त्वया । यज्ञम् । वि । तन्वते ॥ ४ ॥

हे यअग्ने यजुष्टः सर्वदा प्रीतः यवरेण्यः सर्वैर्वरेणीयः यहोता यत्वं यसप्रथाः सर्वतः पृथुः यअसि भवसि । तथाह यास्कः—‘ सप्रथाः सर्वतः पृथुः ’ (निरु. ६. ७) इति । किंच सर्वे^१ यजमानाः^२ यत्वया साधनेन ययज्ञं यवि यतन्वते ॥

त्वमग्ने वाजसातमं विप्रां वर्धन्ति सुष्टुतम् । स नो रास्व सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

त्वाम् । अग्ने । वाजसातमम् । विप्राः । वर्धन्ति । सुस्तुतम् । सः । नः । रास्व । सुवीर्यम् ॥ ५ ॥

हे यअग्ने यविप्राः मेधाविनः स्तोतारः यवाजसातमम् । वाजोऽन्नम् । तद्दत्तं यसुष्टुतं पूर्वैः महर्षिभिः सम्यक् स्तुतं यत्वां यवर्धन्ति । स्तोत्रैर्वर्धयन्ति । यसः त्वं यनः अस्मभ्यं यसुवीर्यं सवैः श्लाघनीयं बलं यरास्व देहि ॥

अग्ने नेमिराँइव देवांस्त्वं परिभूरसि । आ राधश्चित्रमृजसे ॥ ६ ॥

अग्ने । नेमिः । अरान्ऽइव । देवान् । त्वम् । परिभूः । असि ।

आ । राधः । चित्रम् । ऋजसे ॥ ६ ॥

हे यअग्ने यत्वं यदेवान् यपरिभूरसि । स्वतेजसा परिभवसि । कथमिव । यनेमिः प्रकाशमानः चक्रस्य बाह्यो वलयः यअरानिव नाभावर्पितान् सूक्ष्मान् स्थासकानिव । किंच त्वं^३ यचित्रं नानाविधं यराधः । राधुवन्ति साधयन्त्यनेन पुरुषार्थानिति राधो धनम् । यआ यऋजसे । स्तोतृभ्यः प्रसाधय । धननामसु पाठात् ‘ राधो धनम् ’ इत्युक्तम् ॥ ५ ॥

‘ अग्निं स्तोमेन ’ इति षड्वचं चतुर्दशं सूक्तं सुतंभरस्य आपर्^३ गायत्रमाग्नेयम् । ‘ अग्निं स्तोमेन ’ इत्यनुक्रमणिका । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

अग्निं स्तोमेन बोधय समिधानो अमर्त्यम् । हव्या देवेषु नो दधत् ॥ १ ॥

अग्निम् । स्तोमेन । बोधय । समऽइधानः । अमर्त्यम् । हव्या । देवेषु । नः । दधत् ॥ १ ॥

हे स्तोतः ^१अमर्त्यम् अमरणधर्माणम्^१ ^२अग्निं ^३स्तोमेन स्तोत्रेण ^४बोधय । स्वाभिलषितार्थसिद्धये प्रबोधय । योऽग्निः ^५समिधानः स्तोत्रैः सम्यक् प्रकाशमानः सः ^६यनः ^७हव्या अस्मदीयानि हव्यानि हवींषि ^८पदेवेषु ^९पदधत् निदधातु ॥

तमध्वरेष्वीळते देवं मर्ता अमर्त्यम् । यजिष्ठं मानुषे जने ॥ २ ॥

तम् । अध्वरेषु । ईळते । देवम् । मर्ताः । अमर्त्यम् । यजिष्ठम् । मानुषे । जने ॥ २ ॥

^१मर्ताः मनुष्याः ^२देवं द्योतमानम् ^३अमर्त्यम् अमरणधर्माणं ^४मानुषे मनुष्याणां संबन्धिनि ^५जने लोके ^६यजिष्ठं यष्टृतमं ^७तम् अग्निम् ^८अध्वरेषु सप्ततन्तुषु ^९ईळते स्तुवन्ति ॥

तं हि शश्वन्त ईळते सुचा देवं घृतश्रुता । अग्निं हव्याय वोळहवे ॥ ३ ॥

तम् । हि । शश्वन्तः । ईळते । सुचा । देवम् । घृतश्रुता । अग्निम् । हव्याय । वोळहवे ॥ ३ ॥

^१शश्वन्तः बहवः स्तोतारः ^२तं देवम्^३ ^४अग्निम् ईळते स्तुवन्ति । कीदृशास्ते । ^५घृतश्रुता घृतं क्षरन्त्या ^६सुचा सहिताः । किमर्थं स्तुवन्ति । ^७हव्याय हव्यवहनार्थं चरुपुरोडाशादिलक्षणं हविः ^८वोढवे वोढुम्^९ ॥

अग्निर्जातो अरोचत मन्दस्यूज्योतिषा तमः । अविन्दद्वा अपः स्वः ॥ ४ ॥

अग्निः । जातः । अरोचत । मन् । दस्यून् । ज्योतिषा । तमः ।

अविन्दत् । गाः । अपः । स्वरिति स्वः ॥ ४ ॥

^१जातः अरण्योर्मथनेन प्रादुर्भूतः ^२अग्निः ^३दस्यून् यज्ञविघ्नकारिणः शत्रून् ^४मन् हिंसन् ^५ज्योतिषा स्वेन तेजसा ^६तमः मन् ^७अरोचत अदीप्यत । किंच ^८गा ^९अपः उदकानि ^{१०}स्वः सूर्यं च ^{११}अविन्दत् अवेदयत् ॥

अग्निमीळेन्यं कविं घृतपृष्ठं सपर्यत । वेतु मे शृणवद्धवम् ॥ ५ ॥

अग्निम् । ईळेन्यम् । कविम् । घृतपृष्ठम् । सपर्यत । वेतु । मे । शृणवत् । हवम् ॥ ५ ॥

हे जनाः ^१ईळेन्यं स्तुस्यं ^२कविं क्रान्तदर्शिनं ^३घृतपृष्ठं दीप्तोपरिभागम् ^४अग्निं ^५सपर्यत पूजयत । सोऽग्निः ^६मे ^७हवं मदीयमाह्वानं ^८वेतु कामयताम् । ^९शृणवत् शृणोतु च ॥

अग्निं घृतेन वावृधुः स्तोमेभिर्विश्वचर्षणिम् । स्वाधीभिर्वचस्युभिः ॥ ६ ॥

अग्निम् । घृतेन । ववृधुः । स्तोमेभिः । विश्वचर्षणिम् । सुआधीभिः । वचस्युभिः ॥ ६ ॥

ऋत्विजः ष्विश्वचर्षणि विश्वस्य द्रष्टारं ष्स्वाधीभिः शोभनाध्यानैः ष्वचस्युभिः स्तुतिकामैर्देवैः
समेतम् ष्वअग्निं ष्ववृतेन ष्वस्तोमेभिः स्तोमैः स्तोत्रैः ष्वववृधुः अवध्वयन् ॥ ६ ॥ ॥ १ ॥

द्वितीयेऽनुवाके अष्टादश^१ सूक्तानि । तत्र 'प्र वेधसे' इति पञ्चच प्रथमं सूक्तमाङ्गिरसस्य धरुण-
स्यार्षं त्रैष्टुभमाग्नेयम् । अत्रानुक्रमणिका—'प्र वेधसे पञ्चाङ्गिरसो धरुणः' इति । प्रातरनुवाके
आग्नेये ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—'प्र वेधसे कवये त्वं नो अग्ने वरुणस्य
विद्वान्' (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति^२ ॥

प्र वेधसे कवये वेद्याय गिरं भरे यशसे पूर्व्याय ।

वृतप्रसक्तो असुरः सुशेवो रायो धर्ता धरुणो वस्वो अग्निः ॥ १ ॥

प्र । वेधसे । कवये । वेद्याय । गिरम् । भरे । यशसे । पूर्व्याय ।

वृतऽप्रसक्तः । असुरः । सुऽशेवः । रायः । धर्ता । धरुणः । वस्वः । अग्निः ॥ १ ॥

यः ष्वअग्निः ष्ववृतप्रसक्तः हवीरूपेण वृतेन प्रसन्नः ष्वअसुरः बलवान् ष्वसुशेवः । शोभनं शेवं
सुखं यस्यासौ सुशेवः । शेवमिति सुखनामसु पाठात् । ष्वरायः धनस्य ष्वधर्ता पोषकः ष्वधरुणः हविषां
धारकः ष्ववस्वः वासकः अग्निः भवति ष्ववेधसे विधात्रे ष्वकवये क्रान्तदृशे ष्ववेद्याय स्तुत्याय ॥
विदिरयं मनिना समानार्थो मनिश्च स्तुतिकर्मा ॥ ष्वयशसे यशस्त्रिणे ष्वपूर्व्याय मुख्याय तस्मा अग्नेये
ष्वगिरं स्तुतिं ष्वप्र ष्वभरे प्रणयानि ॥

ऋतेन ऋतं धरुणं धारयन्त यज्ञस्य शाके परमे व्योमन् ।

दिवो धर्मन्धरुणं सेदुषो नृञ्जातैरजातां अभि ये ननक्षुः ॥ २ ॥

ऋतेन । ऋतम् । धरुणम् । धारयन्त । यज्ञस्य । शाके । परमे । विऽव्योमन् ।

दिवः । धर्मन् । धरुणं । सेदुषः । नृन् । जातैः । अजातान् । अभि । ये । ननक्षुः ॥ २ ॥

ष्वये यजमानाः ष्वदिवः झलोकस्य ष्वधरुणे धारके ष्वधर्मन् यज्ञे ष्वसेदुषः आसीनान् ष्वनृन् नेतृन्
ष्वअजातान् देवान् ष्वजातैः मनुष्यैर्ऋत्विग्भिः ष्वअभि ष्वननक्षुः अभिप्राप्नुवन्ति ते यजमानाः ष्वयज्ञस्य
ष्वधरुणं धारकम् ष्वऋतं सत्थरूपमग्निं ष्वशाके कर्मणि निमित्ते ष्वपरमे उत्कृष्टे ष्वव्योमन् स्थाने उत्तरवेद्याम्
ष्वऋतेन स्तोत्रेण ष्वधारयन्त धारयन्ति ॥

अंहोशुर्वस्तन्वस्तन्वते वि वयो महद्दुष्टं पूर्व्याय ।

स संवतो नवजातस्तुतुर्यात्सिंहं न क्रुद्धमभितः परिं षुः ॥ ३ ॥

अंहः ऽयुवः । तन्वः । तन्वते । वि । वयः । महत् । दुस्तरम् । पूर्व्याय ।

सः । सम्ऽवतः । नवऽजातः । तुतुर्यात् । सिंहम् । न । क्रुद्धम् । अभितः । परिं । षुः ॥ ३ ॥

ये^१ यजमानाः ^२पूर्व्याय मुख्यायास्मा अग्नये ^३महत् अधिकं ^४दुष्टं राक्षसैर्दुष्पापं ^५वयः
हवीरूपमन्नं प्रयच्छन्ति ते यजमानाः ^६तन्वः स्वास्तनूः ^७अंहोयुवः अंहसा वियोजिकाः ^८वि ^९तन्वते
विस्तारयन्ति । ^{१०}नवजातः ^{११}सः अग्निः ^{१२}संवतः संगतान् शत्रून् ^{१३}तुतुर्यात् तरतु । किंच ^{१४}अभितः
सर्वतो वर्तमानाः शत्रवो मां ^{१५}परि वर्जयित्वा ^{१६}स्थुः तिष्ठेयुः । कथमिव । मृगाः ^{१७}क्रुद्धं ^{१८}सिंहं
^{१९}न सिंहमिव ॥

मातेव यद्धरसे पप्रथानो जनैजनं धार्यसे चक्षसे च ।

वयोवयो जरसे यद्धानः परि त्मना विषुरूपो जिगासि ॥ ४ ॥

माताऽहं । यत् । भरसे । पप्रथानः । जनम्ऽजनम् । धार्यसे । चक्षसे । च ।

वर्यऽवयः । जरसे । यत् । दधानः । परि । त्मना । विषुरूपः । जिगासि ॥ ४ ॥

^१पप्रथानः सर्वत्र प्रथमानः ^२यत् यस्त्वं ^३मातेव जननीव ^४जनैजनं सर्वं जनं ^५भरसे विभषि ।
किंच ^६धार्यसे धारणाय ^७चक्षसे दर्शनाय ^८च सर्वैः प्रार्थ्यसे । ^९यत् यदा ^{१०}दधानः धार्यमाणो भवसि
तदा ^{११}वयोवयः सर्वमन्नं ^{१२}जरसे जरयसि । अपि च ^{१३}विषुरूपः नानारूपः सन् ^{१४}त्मना आत्मना ^{१५}परि
^{१६}जिगासि सर्वभूतानि परिगच्छसि ॥

वाजो नु ते शवसस्पात्वन्तमुरुं दोषं धरुणं देव रायः ।

पदं न तायुर्गुहा दधानो महो राये चितयन्नत्रिमस्पः ॥ ५ ॥

वाजः । नु । ते । शवसः । पातु । अन्तम् । उरुम् । दोषम् । धरुणम् । देव । रायः ।

पदम् । न । तायुः । गुहा । दधानः । महः । राये । चितयन् । अत्रिम । अस्परित्यक्स्पः ॥ ५ ॥

हे ^१देव द्योतमानाम्ने^२ ^३उरुं पृथुं ^४दोषं कामानां दोग्धारं ^५रायः धनस्य ^६धरुणं धारकं ^७वाजः
हविलक्षणमन्नं ^८ते त्वदीयस्य ^९शवसः बलस्य ^{१०}अन्तं समाप्तिं संपूर्तिं ^{११}नु अद्य ^{१२}पातु रक्षतु ।
^{१३}तायुः^{१४} ^{१५}न तत्करो यथा ^{१६}गुहा गुहायां ^{१७}पदं द्रव्यं ^{१८}दधानः धारयन् रक्षति तद्वत्^{१९} ^{२०}महः महते
^{२१}राये धनाय धनलाभार्थं ^{२२}चितयन् सन्मार्गं प्रकाशयन् ^{२३}अत्रिमस्पः । अत्रिमृषिमप्रीणयः । यद्वा^{२४}
तमापन्नयोऽपारयः^{२५} ॥ 'स्पृ प्रीणनपारणयोः' इति धातुः ॥ ॥ ७ ॥

'बृहद्वयः' इति पञ्चचं द्वितीयं सूक्तमात्रेयस्य पुरोरार्पम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टा अनुष्टुभः ।
अग्निर्देवता । तथा चानुकान्तं—'बृहत्पुरुः'^१ पङ्क्त्यन्तं हि' इति । प्रातरनुवाके आग्नेये कृतावानु-
ष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादीनि दश सूक्तानि चतुर्थनवमवर्जितानि । आदितस्त्रिषु सूक्तेष्वन्त्या-

१. ख-च-झ-ण-भ-र-श-हे । २. त-द्योतमानरूपाग्ने । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-तायुस्तत्स्वरः ।
तायुरिति स्तेननाम । पदमिव आत्मीयं मार्गमिव गुहा गुहायां दधानः आत्मनः शत्रूणां प्रकाशं निदधानः ।
४. ग-घ-ज- 'यद्वा...अपारयः' नास्ति । ५. झ-न-र-बृहत्पुरुः ।

मुद्धरेत् । तथा च सूत्रितं—‘ बृहद्वय इति दशानां चतुर्थनवमे उद्धरेदुत्तमा मुत्तमां चादितस्त्रयाणाम् ’
(आश्व. श्रौ. ४. १३) इति^१ ॥

बृहद्वयो हि भानवेऽर्चा देवायामग्नये ।

यं मित्रं न प्रशस्तिभिर्मर्तांसो दधिरे पुरः ॥ १ ॥

बृहत् । वयः । हि । भानवे । अर्च । देवाय । अग्नये ।

यम् । मित्रम् । न । प्रशस्तिभिः । मर्तांसः । दधिरे । पुरः ॥ १ ॥

यज्ञे^२ भानवे दीप्तिमते अग्नये^३ बृहद्वयः हवीरूपमन्नं दीयते^४ हि । अतस्त्वमपि देवाय
द्योतमानाय अग्नये वयः^५ अर्चं प्रयच्छ । मर्तांसः मनुष्याः यम् अग्निं मित्रं^६ न सखायमिव
प्रशस्तिभिः प्रकृष्टाभिः स्तुतिभिः पुरः^७ दधिरे पुरस्कुर्वन्ति ।

स हि द्युभिर्जनानां होता दक्षस्य बाह्वोः ।

वि हव्यमग्निरानुषग्भगो न वारमृण्वति ॥ २ ॥

सः । हि । द्युभिः । जनानाम् । होता । दक्षस्य । बाह्वोः ।

वि । हव्यम् । अग्निः । अनुषक् । भगः । न । वारम् । ऋण्वति ॥ २ ॥

यः अग्निः हव्यं^१ हविः^२ अनुषक् देवेष्वनुषक्तं करोति बाह्वोः भुजयोः दक्षस्य बलस्य
द्युभिः द्युतिभिर्युक्तः सः अग्निः जनानां यजमानानां होता देवानामाह्वाता भवति । भगो
न सूर्य इव वारं वरणीयं धनं वि ऋण्वति विशेषेण प्रयच्छति मनुष्येषु ॥

अस्य स्तोमै मघोनः सख्ये वृद्धशोचिषः ।

विश्वा यस्मिन्तुविष्वणि सम्ये शुष्ममादधुः ॥ ३ ॥

अस्य । स्तोमै । मघोनः । सख्ये । वृद्धशोचिषः ।

विश्वा । यस्मिन् । तुविष्वनि । सम्ये । शुष्मम् । आदधुः ॥ ३ ॥

मघोनः मघवतो धनवतः वृद्धशोचिषः । वृद्धानि प्रवृद्धानि^१ शोचीषि तेजांसि यस्यासौ
वृद्धशोचिः । तस्यैवंविधस्याग्नेः स्तोमे स्तोत्रे सख्ये च स्याम^२ । तुविष्वणि बहुशब्दे अये स्वामिनि
यस्मिन् अग्नौ विश्वा ॥ ‘ सुपां सुलुक् ’ इति डादेशः ॥ विश्वे सर्वे ऋत्विजः शुष्मं बलं हविर्भिः
स्तोत्रैश्च सम् आदधुः सम्यगादधति ॥

१. न-इति प्रातरनुवाकन्यायेनेति च । २. प-फ-व-हविः । हि पूरणः । ३. घ-श-‘ प्रवृद्धानि ’
नास्ति । ४. त-स्याम । वयमिति शेषः ।

अधा ह्यग्रे एषां सुवीर्यस्य मंहना ।

तमिद्यहं न रोदसी परि श्रवो बभूवतुः ॥ ४ ॥

अध । हि । अग्रे । एषाम् । सुवीर्यस्य । मंहना ।

तम् । इत् । यहम् । न । रोदसी इति । परि । श्रवः । बभूवतुः ॥ ४ ॥

हे ^१अग्रे ^२अध^३ अथ ^४एषाम् अस्माकं यजमानानां ^५सुवीर्यस्य सर्वैः स्पृहणीयस्य बलस्य ^६मंहना मंहनायै दानाय भव ॥ मंहतिर्दानकर्मा ॥ ^७रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^८यहं ^९न महान्तं सूर्यमिव ^{१०}श्रवः सर्वैः श्रवणीयं^{११} ^{१२}तमित् तमग्निमेव ^{१३}परि ^{१४}बभूवतुः परिगुह्यतः ॥

नू न एहि वार्यमग्रे गृणान आ भर ।

ये वयं ये च सूरयः स्वस्ति धामहे सचोतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नू । नः । आ । इहि । वार्यम् । अग्रे । गृणानः । आ । भर ।

ये । वयम् । ये । च । सूरयः । स्वस्ति । धामहे । सचा । उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे ^१अग्रे ^२गृणानः स्तूयमानः सन् ^३नू क्षिप्रम् ^४एहि । यज्ञं प्रत्यागच्छ । आगत्य च ^५नः अस्मभ्यं ^६वार्यं वरणीयं धनम् ^७आ ^८भर संपादय । ^९ये ^{१०}वयं यजमानाः ^{११}ये ^{१२}च ^{१३}सूरयः स्तोतारः ^{१४}सचा हविर्भिः सहिता उभे ये वयं ^{१५}स्वस्ति स्तोत्रं ^{१६}धामहे कुर्मः । ^{१७}उत अपि च ^{१८}पृत्सु पृतनासु ^{१९}नः अस्माकं ^{२०}वृधे समृद्धये ^{२१}एधि भव ॥ ॥ ८ ॥

‘आ यज्ञैः’ इति पञ्चर्चं तृतीयं सूक्तमात्रेयस्य पुरोराषमाग्नेयम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । ‘आ यज्ञैः’ इत्यनुक्रमणिका । अन्त्यावर्जं प्रातरनुवाकाश्चिनशस्त्रयोः ‘वृहद्वयः’ इत्यादिदशसूक्तमध्ये विनियोग उक्तः ॥

आ यज्ञैर्देव मर्त्य इत्था तव्यांसमूतये ।

अग्निं कृते स्वध्वरे पूरुर्लीलातावसे ॥ १ ॥

आ । यज्ञैः । देव । मर्त्यः । इत्था । तव्यांसम् । ऊतये ।

अग्निम् । कृते । सुऽअध्वरे । पूरुः । ईळीत । अवसे ॥ १ ॥

हे ^१देव ^२मर्त्यः मनुष्य ऋत्विक् ^३इत्था इत्थं ^४तव्यांसं स्वतेजोभिः प्रवृद्धम् ^५अग्निम् ^६ऊतये तर्पणाय ^७यज्ञैः स्तोत्रैः ^८आ ह्वयति । किंच ^९पूरुः मनुष्यः स्तोता ^{१०}कृते ^{११}स्वध्वरे शोभने कृतौ तम् ^{१२}अग्निम् ^{१३}अवसे रक्षणाय ^{१४}ईळीत स्तौति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तर आसा विधर्मन्मन्यसे ।

तं नाकं चित्रशोचिषं मन्द्रं परो मनीषया ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयंशः स्तरः । आसा । विधर्मन् । मन्यसे ।

तम् । नाकम् । चित्रशोचिषम् । मन्द्रम् । परः । मनीषया ॥ २ ॥

हे १विधर्मन् । विशिष्टो धर्मो यस्यासौ विधर्मा स्तोता । तस्य संबोधनम् । हे स्तोतः २स्वयंशस्तरः सुयशसां मध्येऽतिशयेन सुयशास्त्वं ३मनीषया प्रकृष्टबुद्ध्या ४साधनेन ५तं प्रसिद्धम् ६अस्य अमुं ७हि अग्निम् ८आसा आस्येन वाचा ९मन्यसे स्तौषि । किंविशिष्टमग्निम् । १०नाकं सुखम् । अकं दुःखम् । न विद्यतेऽकं यस्य सः । तं ११चित्रशोचिषं चित्रतेजसं १२मन्द्रं स्तुत्यं १३परः परस्तान् स्थितम् ॥

अस्य वासा उ अर्चिषा य आयुक्त तुजा गिरा ।

दिवो न यस्य रेतसा बृहच्छोचन्त्यर्चयः ॥ ३ ॥

अस्य । वै । असौ । ऊँ इति । अर्चिषा । यः । आयुक्त । तुजा । गिरा ।

दिवः । न । यस्य । रेतसा । बृहत् । शोचन्ति । अर्चयः ॥ ३ ॥

१यः अग्निः २तुजा जगद्रक्षणसमर्थेन बलेन ३गिरा स्तुत्या ४अयुक्त संबद्धो भवति ५दिवो ६न द्योतमानस्यादित्यस्येव ७यस्य अग्नेः ८रेतसा प्रभया कृत्स्नं जगद्भासं यस्याग्नेः ९बृहत् बृहन्तः १०अर्चयः दीप्तयः ११शोचन्ति प्रकाशन्ते १२अस्य १३वै खल्वग्नेः १४अर्चिषा प्रभया १५असौ आदित्यः अर्चिष्मान् भवति । १६उ इति पूरणः ॥

अस्य कृत्वा विचेतसो दुस्मस्य वसु रथ आ ।

अघा विश्वासु हव्योऽग्निर्विक्षु प्र शस्यते ॥ ४ ॥

अस्य । कृत्वा । विचेतसः । दुस्मस्य । वसु । रथे । आ ।

अघं । विश्वासु । हव्यः । अग्निः । विक्षु । प्र । शस्यते ॥ ४ ॥

१विचेतसः सुमतय ऋत्विजः २दुस्मस्य ३दर्शनीयस्य ४अस्य ५अग्नेः ६कृत्वा कर्मणा यज्ञादिना ७वसु वसुनि धनानि ८रथे ९आ दधति । १०हव्यः यज्ञार्थमाह्वातव्यः सः ११अग्निः १२अघ अथ उत्पत्त्यनन्तरमेव १३विश्वासु सर्वासु १४विक्षु प्रजासु १५प्र १६शस्यते स्तूयते ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-प्रकृष्टया । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-अभवत् । ३. ग-घ-ज-अस्य दुस्मस्य । ४. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-श-‘अस्य’ नास्ति ।

नू न इद्धि वार्यमासा संचन्त सूरयः ।

ऊर्जो नपादभिष्टये पाहि शग्धि स्वस्तये उतैधि पृत्सु नो वृधे ॥ ५ ॥

नु । नः । इत् । हि । वार्यम् । आसा । सचन्त । सूरयः ।

ऊर्जः । नपात् । अभिष्टये । पाहि । शग्धि । स्वस्तये । उत । एधि । पृत्सु । नः । वृधे ॥ ५ ॥

हे अग्ने ऽनः अस्मभ्यं ऽवार्यं वरणीयं धनं ऽनु क्षिप्रं प्रयच्छ^१ । ऽइद्धि इति पूरणौ । यतः ऽसूरयः स्तोतारस्त्वत्तः सकाशात् ऽआसा आस्येन स्तोत्रेण ऽसचन्त धनं लभन्ते । किंच हे ऽऊर्जो ऽनपात् अन्नस्य न पातयितः बलस्य पुत्र वा ऽअभिष्टये अभीच्छते मह्यमन्नं प्रयच्छेति शेषः । ऽपाहि । अस्मानापद्रवो रक्ष । ऽस्वस्तये क्षेमाय पश्चादिलक्षणस्य धनस्य क्षेमार्थं ऽशग्धि त्वां याचे ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ शक्तो भवेति वा । हे अग्ने ऽउत अपि च ऽपृत्सु पृतनासु ऽनो ऽवृधे समृद्धये ऽएधि भव ॥ ॥ ९ ॥

‘प्रातरग्निः’ इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘प्रातर्मृक्वाहा^२ द्वितः’ इति । मृक्वाहा इति विशेषणविशिष्ट आत्रेयो द्वित ऋषिः । ‘पङ्क्त्यन्तं हि’ इति हिशब्दादस्यापि सूक्तस्य पञ्चमी पङ्क्तिः । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । उक्तो विनियोगः प्रातरनुवाकाश्विनशास्त्रयोः ॥

प्रातरग्निः पुरुप्रियो विशः स्तवेतार्तिथिः ।

विश्वानि यो अमर्त्यो हव्या मर्तेषु रण्यति ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निः । पुरुऽप्रियः । विशः । स्तवेत । अर्तिथिः ।

विश्वानि । यः । अमर्त्यः । हव्या । मर्तेषु । रण्यति ॥ १ ॥

ऽपुरुप्रियः बहुप्रियः ऽविशः यजमाने धनस्य निवेशकः ऽअर्तिथिः । यजमानानां गृहान्प्रति तिथिष्वभ्येतीत्यर्तिथिः । तथाह यास्कः—‘अतिथिरभ्यतितो गृहान्भवत्यभ्येति तिथिषु परकुलानीति वा परगृहाणीति वा’ (निरु. ४. ५) इति । एवंविधः ऽअग्निः ऽप्रातः ऽस्तवेत स्तूयते । ऽअमर्त्यः अमरणधर्मा ऽयः अग्निः ऽमर्तेषु मनुष्येषु यजमानेषु स्थितानि ऽविश्वानि सर्वाणि ऽहव्या हव्यानि हवींषि ऽरण्यति कामयते ॥

द्विताय मृक्वाहसे स्वस्य दक्षस्य मंहना ।

इन्दुं स धत्त आनुषक्स्तोता चित्ते अमर्त्य ॥ २ ॥

द्विताय । मृक्वाहसे । स्वस्य । दक्षस्य । मंहना ।

इन्दुम् । सः । धत्ते । आनुषक् । स्तोता । चित् । ते । अमर्त्य ॥ २ ॥

हे अग्ने ऽद्वितीयं द्वितपुत्राय ऽमृक्तवाहसे । मृक्तं शुद्धं हविर्देवेभ्यो वहति प्रापयतीति मृक्तवाहाः । तस्मै ऽस्वस्य आत्मीयस्य ऽदक्षस्य बलस्य धनस्य वा ऽमंहना मंहनायै दानाय भव । हे ऽअमर्त्यं नित्याग्ने यतः कारणात् ऽते तुभ्यं ऽसः मृक्तवाहाः ऽआनुषक् सर्वदानुषक्तम् ऽइन्दुं सोमं ऽधत्ते धारयति ऽस्तोता ऽचित् स्तोता च भवति ॥

तं वो दीर्घायुशोचिषं गिरा हुवे मघोनाम् ।

अरिष्टो येषां रथो व्यश्वदावन्नीयते ॥ ३ ॥

तम् । वः । दीर्घायुऽशोचिषम् । गिरा । हुवे । मघोनाम् ।

अरिष्टः । येषाम् । रथः । वि । अश्वऽदावन् । ईयते ॥ ३ ॥

हे अग्ने ऽदीर्घायुशोचिषं दीर्घगमनदीप्तिं ऽतं ऽवः । पूजायां बहुवचनम् । त्वां ऽमघोनां धनिनां कृते ऽगिरा स्तोत्रेण ऽहुवे आह्वयामि । हे ऽअश्वदावन् अश्वानां दातः ऽयेषां धनिनां^१ ऽरथः युद्धेषु ऽअरिष्टः शत्रुभिरहिंसितः ऽवि ऽईयते विगच्छतु^२ ॥

चित्रा वा येषु दीधितिरासन्नकथा पान्ति ये ।

स्तीर्णं बर्हिः स्वर्णरे श्रवांसि दधिरे परि ॥ ४ ॥

चित्रा । वा । येषु । दीधितिः । आसन् । उक्था । पान्ति । ये ।

स्तीर्णम् । बर्हिः । स्वऽनरे । श्रवांसि । दधिरे । परि ॥ ४ ॥

ऽयेषु ऋत्विक्षु ऽचित्रा नानाविधा ऽदीधितिः यज्ञविषया क्रिया भवति । ऽये ऽआसन् आस्ये ऽउक्था उक्थानि स्तोत्राणि ऽपान्ति रक्षन्ति तैर्ऋत्विग्भिः ऽस्तीर्णं स्तीर्णस्य^३ ऽबर्हिः बर्हिषः ऽपरि उपरि ऽश्रवांसि अन्नानि हवींषि ऽस्वर्णरे । स्वः स्वर्गं नरं यजमानं नयतीति स्वर्णरो यज्ञः । तस्मिन् ऽदधिरे^४ निधीयन्ते^५ ॥

ये मे पञ्चाशतं ददुरश्वानां सधस्तुति ।

द्युमदग्ने महि श्रवो बृहत्कृधि मघोनां नृवदमृत नृणाम् ॥ ५ ॥

ये । मे । पञ्चाशतम् । ददुः । अश्वानाम् । सधऽस्तुति ।

द्युमत् । अग्ने । महि । श्रवः । बृहत् । कृधि । मघोनाम् । नृवत् । अमृत । नृणाम् ॥ ५ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-घनानाम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-गच्छतु । ३. त-र-श-आस्तीर्णस्य । ४. त-निदधिरे । ५. प-फ-ब-निधीयन्ते । वा पूरणः ।

१ये मधवानो दातारः १मे मह्यं १सधस्तुति स्तुत्या सहितं त्वस्तोत्रसमनन्तरम्^१ १अश्वानां
१पञ्चाशतं १ददुः हे १अमृत १अग्ने त्वं तेषां १मघोनां १नृणां १द्युमत् दीप्तिमत् १महि महत् १बृहत्
परिवृढं १नृवत् परिचारकमनुव्ययुक्तं १श्रवः अन्नं १कृधि कुरु देहीत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥

‘अभ्यवस्थाः’ इति पञ्चर्व पञ्चमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अभ्यवस्था वविर्गायत्र्या-
वनुष्टुभौ विराड्रूपा’ इति । आत्रेयो वविक्रिषिः । प्रथमाद्वितीये गायत्र्यौ तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ
पञ्चमी विराड्रूपा ‘एकादशिनस्त्रयोऽष्टकश्च विराड्रूपा’ इत्युक्तलक्षणोपेतत्वात् ॥

अभ्यवस्थाः प्र जायन्ते प्र वव्रेवविचिकेत । उपस्थे मातुर्वि चष्टे ॥ १ ॥

अमि । अवऽस्थाः । प्र । जायन्ते । प्र । वव्रेः । वविः । चिकेत ।

उपस्थे । मातुः । वि । चष्टे ॥ १ ॥

१वव्रेः ऋषेः १अमि उत्तरोत्तरम् १अवस्थाः अशोभना दशाः १प्र १जायन्ते । तादृशीः
१वविः हविषां संभक्ता सोऽग्निः १प्र १चिकेत प्रजानीयात् । ज्ञात्वा चापनयत्विति भावः ।
योऽग्निः १मातुः पृथिव्याः १उपस्थे समीपे स्थितं पदार्थजातं १वि १चष्टे पश्यति ॥

जुहुरे वि चितयन्तोऽनिमिषं नृम्णं पान्ति । आ दृळ्हां पुरं विविशुः ॥ २ ॥

जुहुरे । वि । चितयन्तः । अनिऽमिषम् । नृम्णम् । पान्ति ।

आ । दृळ्हाम् । पुरम् । विविशुः ॥ २ ॥

ये १वि १चितयन्तः तव प्रभावं जानन्तो जनाः^२ १अनिमिषं सर्वदा १जुहुरे जुहुविरे^३ यज्ञार्थं
त्वामाह्वयन्ति, आह्वय च १नृम्णं तव^४ बलं हविर्भिः स्तोत्रैश्च १पान्ति रक्षन्ति ते १दृळ्हां शत्रुभिः
साधयितुमशक्यां १पुरं पुरीम् १आ १विविशुः प्रविशन्ति । ‘शतं पूर्विरायसीभिर्नि पाहि’
(क. सं. ७. ३. ७) इति निगमः ॥

आ श्वेत्रेयस्य जन्तवो द्युमद्वर्धन्त कृष्टयः ।

निष्कग्रीवो बृहदुक्थ एना मध्वा न वाजयुः ॥ ३ ॥

आ । श्वेत्रेयस्य । जन्तवः । द्युऽमत् । वर्धन्त । कृष्टयः ।

निष्कऽग्रीवः । बृहत्ऽउक्थः । एना । मध्वा । न । वाजऽयुः ॥ ३ ॥

जायन्त इति १जन्तवः । १कृष्टयः मनुष्या ऋत्विजः १मध्वा १न मधुनेव १एना एनया
स्तुत्या । यद्वा नकारश्चार्थे । मधुना च १श्वेत्रेयस्य । श्वित्रमन्तरिक्षम् । तत्र भवस्य वैद्युतस्याग्नेः

१. ख-च-ण-भ-स्तोत्रं, झ-र-तत्स्तोत्रं । २. ग-घ-ज-श-जनास्त्वा । ३. ग-घ-ज-श-‘जुहु-
विरे’ नास्ति । ४. ख-च-ण-ते ।

वृष्टुमत् दीप्तिमत् बलम् । आ । वर्धन्त अभिवर्धयन्ति । किंविधाः कृष्टयः । निष्कप्रीवः निष्केण
सुवर्णेनालंकृतप्रीवाः ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ वृहदुक्थः बृहत्स्तोत्राः वाजयुः अन्नकाभाः ॥

प्रियं दुग्धं न काम्यमजामि जाम्योः सचा ।

धर्मो न वाजजठरोऽदब्धः शश्वतो दमः ॥ ४ ॥

प्रियम् । दुग्धम् । न । काम्यम् । अजामि । जाम्योः । सचा ।

धर्मः । न । वाजजठरः । अदब्धः । शश्वतः । दमः ॥ ४ ॥

वजाम्योः द्यावापृथिव्योः सचा सहायभूतोऽग्निः दुग्धं न पय इव काम्यं कमनीयम्
अजामि दोषरहितं प्रियम् अस्मदीयं स्तोत्रं शृणोतु । किंविधोऽग्निः । धर्मो न प्रवर्ग्य इव
वाजजठरः । वाजोऽन्नं जठरे यस्य सः । धर्मो यथा हव्येनाज्येन पयसासिक्तो वाजजठरस्तद्वत् ।
हविर्जठर इत्यर्थः । अदब्धः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः शश्वतः शाश्वतो नित्यः दमः
शत्रूणां हिंसकः ॥

क्रीळन्नो रश्म आ भुवः सं भस्मना वायुना वेविदानः ।

ता अस्य सन्धृषजो न तिग्माः सुसंशिता वक्ष्यो वक्षणेस्थाः ॥ ५ ॥

क्रीळन् । नः । रश्मे । आ । भुवः । सम् । भस्मना । वायुना । वेविदानः ।

ताः । अस्य । सन् । धृषजः । न । तिग्माः । सुसंशिताः । वक्ष्यः । वक्षणेऽस्थाः ॥ ५ ॥

हे रश्मे रश्मिमन्त्रे क्रीळन् वनेषु क्रीडन् भस्मना स्वकार्येण भसितेन वायुना प्रेरकेण
मरुता च सं वेविदानः सम्यक् ज्ञायमानस्त्वं नः अस्माकम् आ भुवः । अभिमुखो भव ।
वक्षणेस्थाः वक्षणे वह्नौ स्थिताः वक्ष्यः । हविर्वहन्तीति वक्ष्यो ज्वालाः । सुसंशिताः सुतीक्ष्णाः
धृषजः शत्रूणां धर्षिकाः ताः ज्वालाः अस्य यजमानस्य मम न तिग्माः न तीक्ष्णाः सन्
सन्तु ॥ अस्तेल्लेष्टि रूपम् ॥ ॥ ११ ॥

‘यमग्ने’ इति चतुर्कचं षष्ठं सूक्तमन्त्रीणां प्रयस्वतामार्षामग्नेयम् । अन्त्या पङ्क्तिः शिष्टा
अनुष्टुभः । तथा चानुक्रान्ते—‘यमग्ने चतुर्कं प्रयस्वन्तः पङ्क्तयन्तं ह’ इति । प्रातरनुवाकाश्विन-
शस्त्रयोस्तु विनियोगः । अत्रेश्वरुर्वीराख्येऽह्नीने द्वितीयेऽह्नीदे सूक्तमाज्यशस्त्रम् । सूत्रितं च—‘यमग्ने
वाजसातमेति द्वितीयेऽहन्याज्यम्’ (आश्व. श्रौ. १०. २) इति ॥

यमग्ने वाजसातम् त्वं चिन्मन्यसे रयिम् ।

तं नो गीभिः श्रवाय्यं देवत्रा पनया युजम् ॥ १ ॥

यम् । अग्ने । वाजसातम् । त्वम् । चित् । मन्यसे । रयिम् ।

तम् । नः । गीःभिः । श्रवाय्यम् । देवत्रा । पनय । युजम् ॥ १ ॥

हे Vअग्ने हे Vवाजसातम् अत्यन्तमन्नद Vत्वं Vयं Vरयिं धनमस्माभिर्दीयमानं हवीरूपं धनं Vमन्यसे बुध्यसे । Vचित् इति पादपूरणः । Vश्रवाय्यं श्रवणीयं^१ प्रशस्यं^२ Vगीभिः स्तुतिभिः Vयुजं युक्तं Vनः अस्मदीयं हविर्लक्षणं धनं Vतं Vदेवत्रा देवेषु Vपनय^३ प्रापयेत्यर्थः ॥

ये अग्ने नेरयन्ति ते वृद्धा उग्रस्य शवसः ।

अप द्वेषो अप हरोऽन्यव्रतस्य सश्विरे ॥ २ ॥

ये । अग्ने । न । ईरयन्ति । ते । वृद्धाः । उग्रस्य । शवसः ।

अप । द्वेषः । अप । हरः । अन्यव्रतस्य । सश्विरे ॥ २ ॥

हे Vअग्ने Vये जनाः Vवृद्धाः पश्चादिलक्षणैर्धनैः समृद्धाः सन्तः Vते तुभ्यं Vनेरयन्ति हवींषि न प्रयच्छन्ति ते Vउग्रस्य अधिकेन Vशवसः बलेन अग्नेन वा Vअप नीताः बलान्नहीना भवन्तीत्यर्थः । किंच Vअन्यव्रतस्य अन्यद्वैदिकाद्विभक्तं व्रतं कर्म यस्य तस्यासुरस्य Vद्वेषः त्वत्संबन्धिनं^४ विरोधं Vहरः अतिहिंसां च Vअप Vसश्विरे आत्मानं प्रापयन्ति ॥

होतारं त्वा वृणीमहेऽग्ने दक्षस्य साधनम् ।

यज्ञेषु पूव्यं गिरा प्रयस्वन्तो हवामहे ॥ ३ ॥

होतारम् । त्वा । वृणीमहे । अग्ने । दक्षस्य । साधनम् ।

यज्ञेषु । पूव्यम् । गिरा । प्रयस्वन्तः । हवामहे ॥ ३ ॥

हे Vअग्ने Vप्रयस्वन्तः अन्नवन्तः एतन्नामका वयं Vदक्षस्य बलस्य Vसाधनं साधकं^५ साधयितारं त्वां Vहोतारं देवानामाह्वितारं Vवृणीमहे । किंच Vयज्ञेषु Vपूव्यं मुख्यं त्वां Vगिरा स्तुतिरूपया वाचा Vहवामहे स्तुमः ॥

१. ख-च-ण-श्रयणीयम् । २. ग-घ-ज-शस्यम् । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-तं रयिम् । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-पनय व्यपनय । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-तत्संबन्धिनम् । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'साधकं' नास्ति ।

इत्था यथा त ऊतये सहसावन्दिवेदिवे ।

राय कृताय सुक्रतो गोभिः स्याम सधमादो वीरैः स्याम सधमादः ॥ ४ ॥

इत्था । यथा । ते । ऊतये । सहसाऽवन् । दिवेऽदिवे ।

राये । कृताय । सुक्रतो इति सुऽक्रतो । गोभिः । स्याम । सधऽमादः ।

वीरैः । स्याम । सधऽमादः ॥ ४ ॥

हे ऽसहसावन् बलवन्नाम्ने ऽदिवेदिवे अन्वहं वयं ऽते तव ऽऊतये रक्षणाय ऽयथा स्याम तथा ऽइत्था इत्थं कुरु । हे ऽसुक्रतो ऽराये धनाय ऽकृताय यज्ञाय च यथा ऽस्याम तथा कुरु । किंच वयं^१ ऽगोभिः ऽसधमादः सह माद्यन्तः ऽस्याम । ऽवीरैः पुत्रैश्च ऽसधमादः सह माद्यन्तः स्याम । तथा कुरु ॥ ॥ १२ ॥

‘ मनुष्वत्त्वा ’ इति चतुर्कचं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सप्तस्यार्थम् । ‘ मनुष्वत्ससः ’ इत्यनुक्रमणिका । ‘ पङ्क्त्यन्तं ह ’ इति पूर्वत्रोक्तत्वाद्विदमादीनि त्रीणि सूक्तानि पङ्क्त्यन्तानि । शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निदेवता । प्रातरनुवाकाश्चिनशास्त्रयोरुक्तो विनियोगः ॥

मनुष्वत्त्वा नि धीमहि मनुष्वत्समिधीमहि ।

अग्ने मनुष्वदङ्गिरो देवान्देवयते यज ॥ १ ॥

मनुष्वत् । त्वा । नि । धीमहि । मनुष्वत् । सम् । इधीमहि ।

अग्ने । मनुष्वत् । अङ्गिरः । देवान् । देवऽयते । यज ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽत्वा त्वां ऽमनुष्वत् मनुरिव ऽनि ऽधीमहि । मनुःशब्दो मनुपर्यायः ॥ ‘ नमोऽङ्गिरोमनुषां वल्युपसंख्यानम् ’ इति भस्मज्ञायां सूत्राभावः ॥ ऽमनुष्वत् मनुरिव त्वा ऽसमिधीमहि समिद्धिः संदीपयामः । हे ऽअङ्गिरः अङ्गारात्मकाग्ने^२ ऽदेवयते देवकामाय यजमानाय ऽमनुष्वत् मनवे मनोरपत्याय ऽदेवान् ऽयज ॥

त्वं हि मानुषे जनेऽग्ने सुप्रीत इध्यसे ।

सुचस्त्वा यन्त्यानुषक्सुजात सर्पिरासुते ॥ २ ॥

त्वम् । हि । मानुषे । जने । अग्ने । सुऽप्रीतः । इध्यसे ।

सुचः । त्वा । यन्ति । आनुषक् । सुजात । सर्पिःऽआसुते ॥ २ ॥

हे ^१वअग्ने ^२त्वं ^३मानुषे ^४जने^१ मनुष्यलोके ^५सुप्रीतः^२ स्तोत्रैः सुष्ठु प्रीतः सन् ^६वृद्ध्यसे दीप्यसे ।
^७सुचः हविर्भिः संपूर्णाः ^८वानुपक् अनुपक्तं यथा भवति तथा ^९त्वा र्वां ^{१०}यन्ति प्राप्नुवन्ति । हे
^{११}सुजात हे ^{१२}सर्पिरासुते घृतयुक्ताच्चेति ॥

त्वां विश्वे सजोषसो देवासो दूतमक्रत ।

सपर्यन्तस्त्वा कवे यज्ञेषु देवमीळते ॥ ३ ॥

त्वाम् । विश्वे । सजोषसः । देवासः । दूतम् । अक्रत ।

सपर्यन्तः । त्वा । कवे । यज्ञेषु । देवम् । ईळते ॥ ३ ॥

^१सजोषसः सह प्रीयमानाः ^२विश्वे सर्वे ^३देवासः देवाः ^४त्वां ^५दूतम् ^६अक्रत अकुर्वन्^३ । अतः
कारणात् हे ^७कवे क्रान्तदर्शिनं ^८देवं द्योतमानं ^९त्वा^४ र्वां ^{१०}सपर्यन्तः परिचरन्तो यजमानाः ^{११}यज्ञेषु
^{१२}ईळते देवानाह्वातुं याचन्ते ॥

देवं वा देवयज्ययाग्निमीळीत मर्त्यः ।

समिद्धः शुक्र दीदिहृतस्य योनिमासदः ससस्य योनिमासदः ॥ ४ ॥

देवम् । वः । देवयज्यया । अग्निम् । ईळीत । मर्त्यः ।

समसिद्धः । शुक्र । दीदिहि । ऋतस्य । योनिम् । आ । असदः ।

ससस्य । योनिम् । आ । असदः ॥ ४ ॥

^१मर्त्यः मनुष्यः ^२देवं द्योतमानम् ^३अग्निम् अग्रण्यं ^४वः र्वां ^५देवयज्यया देवयज्यायै देव-
यागार्थम् ^६ईळीत स्तोतुमर्हति । हे ^७शुक्र शोचिष्मन्^४ ^८समिद्धः हविर्भिः प्रवृद्धः सन् ^९दीदिहि
दीप्यस्व । ^{१०}ऋतस्य सत्यभूतस्य ^{११}ससस्य ऋषेर्मम ^{१२}योनि^६ कारण^६ स्वर्गसाधनं यज्ञस्थानम्^७
^{१३}आसदः । देवतारूपेणासीद । आदरातिशयद्योतनार्थं पुनर्वचनम् ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र विश्वसामन्’ इति चतुर्कचमष्टमं सूक्तम् । आत्रेयो विश्वसामा ऋषिः । चतुर्थी पङ्क्तिः
शिष्टा अनुष्टुभः । अग्निर्देवता । तथा चानुक्रान्तं-‘प्र विश्वसामन्विश्वसाम’ इति । उक्तो विनियोगः
प्रातरनुवाकश्चिनशस्त्रयोः ॥

१. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र-‘जने’ नास्ति । २. प-फ-ब-सुप्रीतः हि । ३. ख-च-ण-भ-अकुर्वत ।
४. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र-श-‘त्वा’ नास्ति । ५. प-फ-ब-दीप्तमे । ६. ख-च-ण-योनिकरणम्; ग-घ-
ज-त-फ-योनिः कारणम्; र-योनिकरणम् । ७. झ-भ-र-योनिं यज्ञस्थानम् ।

प्र विश्वसामन्नत्रिवदर्चा पावकशोचिषे ।

यो अध्वरेष्वीड्यो होता मन्द्रतमो विशि ॥ १ ॥

प्र । विश्वऽसामन् । अत्रिवत् । अर्च । पावकऽशोचिषे ।

यः । अध्वरेषु । ईड्यः । होता । मन्द्रऽतमः । विशि ॥ १ ॥

हे विश्वसामन् । ऋषेः संबोधनमेतत् । त्वम् अत्रिवत् अत्रिरिव पावकशोचिषे शोधकदीप्तये तस्मा अग्नये प्र अर्च प्रगाय । वयः अग्निः अध्वरेष्वीड्यः सर्वैर्यज्वभिः स्तुत्यः होता देवानामाह्वाता विशि जने मन्द्रतमः स्तुत्यतमः ॥

न्यग्निं जातवेदसं दधाता देवमृत्विजम् ।

प्र यज्ञ एत्वानुषगद्या देवव्यचस्तमः ॥ २ ॥

नि । अग्निम् । जातऽवेदसम् । दधात । देवम् । ऋत्विजम् ।

प्र । यज्ञः । एतु । आनुषक् । अद्य । देवव्यचऽतमः ॥ २ ॥

हे यजमानाः जातवेदसं जातप्रज्ञं जातधनं वा देवं द्यातमानम् ऋत्विजम् क्रतुयष्टारम् अग्निं णि दधात निधत्त । किंच देवव्यचस्तमः देवानामासतमः यज्ञः यज्ञसाधनमस्माभिर्दीयमानं हविः आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा अद्य अस्मिन्नहनि तमग्निं प्र एतु प्रगच्छतु १ ॥

चिकित्विन्मनसं त्वा देवं मर्तांस ऊतये ।

वरैण्यस्य तेऽवस इयानासो अमन्महि ॥ ३ ॥

चिकित्वित्मनसम् । त्वा । देवम् । मर्तांसः । ऊतये ।

वरैण्यस्य । ते । अवसः । इयानासः । अमन्महि ॥ ३ ॥

हे अग्ने चिकित्विन्मनसम् । चिकित्वित् जानत् मनो यस्यासौ चिकित्विन्मनाः । तं देवं त्वा त्वाम् इयानासः उपगच्छन्तः मर्तांसः मनुष्या वयम् ऊतये रक्षणार्थं वरैण्यस्य संभजनीयस्य एते तव अवसः अवसे तर्पणाय अमन्महि स्तुमः ॥

अग्ने चिकिद्ध्यस्य न इदं वचः सहस्य ।

तं त्वा सुशिप्र दम्पते स्तोमैर्वर्धन्त्यत्रयो गीर्भिः शुम्भन्त्यत्रयः ॥ ४ ॥

अग्ने । चिकिद्भि । अस्य । नः । इदम् । वचः । सहस्य ।

तम् । त्वा । सुऽशिप्र । दम्ऽपते । स्तोमैः । वर्धन्ति । अत्रयः । गीऽभिः । शुम्भन्ति । अत्रयः ॥ ४ ॥

हे ^१अग्ने ^२सहस्य^३ सहसः बलस्य पुत्र ^४नः अस्मदीयम् ^५अस्य ^६इदं परिचरणमिदं ^७वचः स्तोत्रं च^८
^९चिकिद्भि जानीहि । हे ^{१०}सुशिप्र । शोभने शिप्रे हनू नासिके वा यस्यासौ सुशिप्रः । तस्य संबोधनम् ।
 सुशिप्र सुहनो-^{११}दम्पते गृहपते ^{१२}तं त्वाम्^३ ^{१३}अन्नयः अन्नपुत्राः ^{१४}स्तोमैः स्तोत्रैः ^{१५}वर्धन्ति वर्धयन्ति ।
^{१६}अन्नयः ^{१७}गीर्भिः ^{१८}शुम्भन्ति अलंकुर्वन्ति ॥ ॥ १४ ॥

‘अग्ने सहन्तम्’ इति चतुर्केचं नवमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अग्ने युष्मो विश्वचर्षणिः’
 इति । युष्म ऋषिः । चतुर्थी पङ्क्तिः । आद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । अग्निदेवता । प्रातरनुवाकाश्विन-
 शस्त्रयोर्देशसूक्तान्तःपातित्वादुक्तो विनियोगः ॥

अग्ने सहन्तमा भर युष्मस्य प्रासहा रयिम् ।

विश्वा यश्चर्षणीरभ्यासा वाजेषु सासहत् ॥ १ ॥

अग्ने । सहन्तम् । आ । भर । युष्मस्य । प्रासहा । रयिम् ।

विश्वाः । यः । चर्षणीः । अभि । आसा । वाजेषु । सासहत् ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने ^२प्रासहा प्रकृष्टेन बलेन ^३सहन्तं शत्रूनभिभवन्तं ^४रयिं पुत्रं ^५युष्मस्य युष्माय मह्यं^६ ऋषये
^७आ ^८भर आहर ॥ चतुर्थर्थे षष्ठी ॥ एतदेव विवृणोति । ^९यः पुत्रः ^{१०}आसा आस्येन स्तोत्रेण युक्तः
 सन् ^{११}वाजेषु युद्धेषु ^{१२}अभि आभिमुख्येन गतान् ^{१३}विश्वाः सर्वान् ^{१४}चर्षणीः मनुष्यान् शत्रून्
^{१५}सासहत् अभिभवति ॥

तमग्ने पृतनासहं रयिं सहस्व आ भर ।

त्वं हि सत्यो अद्भुतो दाता वाजस्य गोमतः ॥ २ ॥

तम् । अग्ने । पृतनासहम् । रयिम् । सहस्वः । आ । भर ।

त्वम् । हि । सत्यः । अद्भुतः । दाता । वाजस्य । गोमतः ॥ २ ॥

हे ^१अग्ने ^२सहस्वः^३ बलवन् ^४पृतनासहं पृतनाः सेना अभिभवितारं ^५रयिं पुत्रं त्वम्
^६आ ^७भर आहर । ^८त्वं ^९हि ^{१०}सत्यः सत्यभूतः ^{११}अद्भुतः महान् ^{१२}गोमतः गोभिर्युक्तस्य ^{१३}वाजस्य
 अन्नस्य ^{१४}दाता ॥

विश्वे हि त्वा सजोषसो जनासो वृक्तबर्हिषः ।

होतारं सद्भासु प्रियं व्यन्ति वार्या पुरु ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । त्वा । सजोषसः । जनासः । वृक्तबर्हिषः ।

होतारम् । सद्भासु । प्रियम् । व्यन्ति । वार्या । पुरु ॥ ३ ॥

१. ग-घ-ज-श-हे सहस्य । २. ग-घ-ज-श-‘च’ नास्ति । ३. प-फ-ब-त्वा त्वाम् । ४. ख-
 च-ण-‘मह्यं’ नास्ति; झ-भ-र-श-मम; न-एतन्नाम । ५. झ-न-भ-र-हे सहस्वः ।

हे अग्ने षसजोषसः सह प्रीयमाणाः षवृक्तबर्हिषः लूनबर्हिषः षविश्वे सर्वे षजनासः जना ऋत्विजः षसमसु यज्ञगृहेषु षहोतारं देवानामाह्वतारं षप्रियं सर्वेषां प्रीतिकरं षत्वा त्वां षपुरु पुरुणि बहूनि षवार्या वरणीयानि धनानि षव्यन्ति याचन्ते^१ ॥

स हि ष्मा विश्वचर्षणिर्भिमाति सहो दधे ।

अग्रं एषु क्षयेष्वा रेवन्नः शुक्र दीदिहि द्युमत्पावक दीदिहि ॥ ४ ॥

सः । हि । स्म । विश्वऽचर्षणिः । अभिऽमाति । सहः । दधे ।

अग्ने । एषु । क्षयेषु । आ । रेवत् । नः । शुक्र । दीदिहि । द्युमत् । पावक । दीदिहि ॥ ४ ॥

हे षअग्ने षसः लोकेषु प्रसिद्धः षविश्वचर्षणिः ऋषिः षअभिमाति शत्रूणां हिंसकं षसहः बलं षदधे धारयतु । षहि^२ षस्म इति पूरणौ^३ । हे षशुक्र शोचिष्मन् त्वं षनः अस्मदीयेषु षएषु षक्षयेषु गृहेषु षरेवत् धनयुक्तं यथा भवति तथा षआ^४ षदीदिहि आदीप्यस्व^५ । हे षपावक पापानां शोधकाग्ने त्वं षद्युमत् दीप्तियुक्तं यशोयुक्तं^६ च षदीदिहि^७ दीप्यस्व ॥ ॥ १५ ॥

‘अग्ने त्वं नः’ इति चतुर्कचं दशमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अग्ने त्वं गौपायना लौपायना वा बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुर्विप्रबन्धुश्चैकचा द्वैपदम्’ इति । ‘विशतिका’^८ द्विपदा विराजः^९ इत्युक्तत्वाच्चतस्रो द्विपदा विराजः । बन्धुः सुबन्धुः श्रुतबन्धुः विप्रबन्धुश्च क्रमेण चतसृणामृपयः । ते च गौपायना लौपायना वा^{१०} । अग्निर्देवता । महापितृयज्ञे आहवनीयं प्रति गच्छन्त ऋत्विज इदं सूक्तं जपेयुः । तथा च सूत्रितम्—‘अथैनमभिसमायन्ति मा प्र गामाग्ने त्वं न इति जपन्तः’ (आश्व. श्रौ. २. १९) इति । दशरात्रे षष्टेऽहनि तृतीयसवने मैत्रावरुणस्य ‘अग्ने त्वम्’ इति द्वे, ‘तं त्वा शोचिष्ठ’ इत्येका, एवं मिलितो द्वैपदस्तुचः स्तोत्रियः । तथैव सूत्रितम्—‘अग्ने त्वं नो अन्तमोऽग्ने भव सुपमिधा’ (आश्व. श्रौ. ८. २) इति ॥

अग्ने त्वं नो अन्तम उत त्राता शिवो भवा वरूथ्यः ।

वसुरग्निर्वसुश्रवा अच्छा नक्षि द्युमत्तमं रयिं दाः ॥ १ ॥ २ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरूथ्यः ।

वसुः । अग्निः । वसुऽश्रवाः । अच्छ । नक्षि । द्युमत्ऽतमम् । रयिम् । दाः ॥ १ ॥ २ ॥

हे षअग्ने षवरूथ्यः वरणीयः संभजनीयः । यद्वा । वरूथ्यैः परिधिभिर्वृतः षत्वं षनः अस्माकम् षअन्तमः अन्तिकतमः षभव । षउत अपि च षत्राता रक्षकः षशिवः सुखकरश्च भव ।

१. प-फ-ब-याचन्ते हि । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘हि...पूरणौ’ नास्ति । ३. ख-च-ण-आदिदीदिहि दीप्यस्व; ग-घ-ज-झ-दीदिदिहि दीप्यस्व । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘यशोयुक्तं च दीदिहि’ नास्ति । ५. ख-च-ण-भ-‘विशतिका...वा’ नास्ति ।

वसुः वासकः वसिः सर्वेषामग्रणीः वसुश्रवाः व्यासान्नस्त्वम् वच्छ अभिमुख्येन नक्षि अस्मान्
व्यामुहि वृष्टमत्तम् अतिशयेन दीप्तिमन्तं^१ रयि पश्चादिलक्षणं धनं वदाः अस्मभ्यं देहि ॥

स नो बोधि शुधी हवमुरुष्या णो अघायतः समस्मात् ।

तं त्वा शोचिष्ठ दीदिवः सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सः । नः । बोधि । शुधि । हवम् । उरुष्य । नः । अघायतः । समस्मात् ।

तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिऽवः । सुम्नाय । नूनम् । ईमहे । सखिभ्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥

हे अग्ने वसः त्वं वनः अस्मान् बोधि बुध्यस्व । वहवम् अस्मदीयमाह्वानं वशुधि शृणु ।
अघायतः अवमिच्छतः वसमस्मात् सर्वस्माज्जनात् वनः अस्मान् उरुष्य रक्ष । हे शोचिष्ठ अति-
शयेन^२ शोचिष्मन्^३ दीदिवः स्वतेजोभिर्दीप्तान्ने वतं त्वां^३ सुम्नाय सुखाय । सुश्रमिति सुखनाम । तदर्थं
सखिभ्यः समानख्यातिभ्यः पुत्रेभ्यः^४ तदर्थं च नूनम् ईमहे याचामहे ॥ ॥ १६ ॥

‘अच्छा वो अग्निम्’ इति नवर्चमेकादशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अच्छा वो नव वसूयव
आनुष्टुभम्’ इति । आत्रेया वसूयुनामान ऋषयः । अनुष्टुप् । मण्डलादिपरिभाषयामिदेवता ।
प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोक्तो विनियोगः । प्रातःसवनेऽच्छावाकवदस्वेत्युक्ते ‘अच्छा वो अग्निमवसे’
इत्यृचमनुष्टुयात् । तथा च सूत्रितम्—‘अच्छा वो अग्निमवस इत्यृचमन्वाह’ (आश्व. श्री.
५. ७) इति ॥

अच्छा वो अग्निमवसे देवं गांसि स नो वसुः ।

रासत्पुत्र ऋषणामृतावा पर्षति द्विषः ॥ १ ॥

अच्छ । वः । अग्निम् । अवसे । देवम् । गांसि । सः । नः । वसुः ।

रासत् । पुत्रः । ऋषणाम् । ऋतऽवा । पर्षति । द्विषः ॥ १ ॥

हे वसूयवः वः यूयं देवम् अग्निम् अवसे रक्षणाय वच्छा वगांसि अभिगायत^५ ।
वसुः अग्निहोत्रार्थं यजमानानां गृहे वासयिता वसः अग्निः वनः अस्मभ्यं रासत् कामान् ददातु ।
ऋषणाम् ऋषीणां पुत्रः । ऋषिभिर्मन्थनेन जनितत्वात् पुत्र इत्युपचर्यते । ऋतावा ऋतावान्
सत्यवानुदकवान्वा सोऽग्निः द्विषः अस्माकं शत्रून् पर्षति पारयतु ॥

१. त-दीप्तिमत् । २. ग-घ-ज-र-श-अतिशोचिष्मन् । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-त्वा । ४. ख-
च-झ-ण-न-भ-र-‘पुत्रेभ्यः’ नास्ति । ५. ग-घ-ज-श-अभिप्रगायत ।

स हि सत्यो यं पूर्वं चिद्देवासश्चिद्यमीधरे ।

होतारं मन्द्रजिह्वमित्सुदीतिभिर्विभावसुम् ॥ २ ॥

सः । हि । सत्यः । यम् । पूर्वं । चित् । देवासः । चित् । यम् । ईधिरं ।

होतारम् । मन्द्रजिह्वम् । इत् । सुदीतिभिः । विभावसुम् ॥ २ ॥

पूर्वं चित् पूर्वं महर्षयः होतारं देवानामाह्वतारं मन्द्रजिह्वम् । हविषां प्रदानेन देवानां मादयित्री जिह्वा यस्य सः । तम् । यद्वा मोदनजिह्वम् । तथाह यास्कः—‘ मन्द्रजिह्वं मन्दनजिह्वं मोदनजिह्वमिति वा ’ (निरु. ६. २३) इति । सुदीतिभिः शोभनदीप्तिभिर्युक्तं विभावसुं प्रभाधनं यम् अग्निम् ईधरे समैन्धत^१ देवासश्चित् देवा अपि यम् अग्निम् ईधरे समैन्धत^२ स हि अग्निः सत्यः भवति । सत्यप्रतिश्रवो भवति । इत् इति पूरणः ॥

स नो धीती वरिष्ठया श्रेष्ठया च सुमत्या ।

अग्रे रायो दिदीहि नः सुवृक्तिभिर्वरेण्य ॥ ३ ॥

सः । नः । धीती । वरिष्ठया । श्रेष्ठया । च । सुमत्या ।

अग्रे । रायः । दिदीहि । नः । सुवृक्तिभिः । वरेण्य ॥ ३ ॥

सुवृक्तिभिः स्तुतिभिः स्तूयमानं वरेण्यं वरणीयं हे अग्रे सः त्वं वरिष्ठया वरतमेन श्रेष्ठया अतिशयेन प्रशस्येन नो धीती धीत्यास्मदीयेन परिचरणास्मकेन कर्मणा सुमत्या च । सुमतिरिति^३ शस्त्रमुच्यते । शस्त्रेण च प्रीतः सन् रायः धनानि नः अस्मभ्यं दीदिहि देहि ॥

अग्निदेवेषु राजत्यग्निर्मतेष्वविशन् ।

अग्निर्नो हव्यवाहनोऽग्निं धीभिः सपर्यत ॥ ४ ॥

अग्निः । देवेषु । राजति । अग्निः । मतेषु । आविशन् ।

अग्निः । नः । हव्यवाहनः । अग्निम् । धीभिः । सपर्यत ॥ ४ ॥

यः अग्निः देवेषु देवानां मध्ये राजति देवतारूपेण प्रकाशते । यः अग्निः मतेषु मनुष्येषु आविशन् आहवनीयादिरूपेण प्रविष्टो भवति । यः अग्निः नः अस्माकं हव्यवाहनः भवति अस्मदीयेषु यज्ञेषु देवतार्थं हव्यानां वोढा भवति । हे यजमानास्तम् अग्निं धीभिः स्तुतिभिः सपर्यत परिचरत ॥

१. ख-च-र-श-समैधत; ग-घ-ज-झ-समैधन्त । २. ख-झ-ण-भ-र-श-समैधत; ग-समैधन्त; न-समैधन्त । ३. ख-च-ण-भ-सुमतिरेव; झ-सुमतिरिव; न-सुमतिरिह ।

पुत्रकामेष्ट्याम् 'अग्निस्तुविश्रवस्तमम्' इति द्वे स्विष्टकृतो याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च—
'अग्निस्तुविश्रवस्तममिति द्वे संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १०) इति ॥

अग्निस्तुविश्रवस्तमं तुविब्रह्माणमुत्तमम् ।

अतूर्तं श्रावयत्पतिं पुत्रं ददाति दाशुषे ॥ ५ ॥

अग्निः । तुविश्रवःऽतमम् । तुविऽब्रह्माणम् । उत्तमम् ।

अतूर्तम् । श्रवयत्पतिम् । पुत्रम् । ददाति । दाशुषे ॥ ५ ॥

अग्निः । तुविश्रवस्तमम् अतिशयेन बह्वन्नं । तुविब्रह्माणं बहुस्तोत्रम् । उत्तमम् उत्कृष्टम् । अतूर्तं शत्रुभिरहिंसितं । श्रावयत्पतिम् । श्रावयति विश्रुतान् करोति पतीन् पालयितृन् पितृनिति स्वकर्मणा पितृणां प्रख्यापक इति श्रावयत्पतिः । तथाविधं पुत्रं दाशुषे हवींषि दत्तवते यजमानाय ददाति ददातु ॥ ॥ १७ ॥

अग्निर्ददाति सत्पतिं ससाह यो युधा नृभिः ।

अग्निस्त्यं रघुष्यदं जेतारमपराजितम् ॥ ६ ॥

अग्निः । ददाति । सत्पतिम् । ससाह । यः । युधा । नृभिः ।

अग्निः । अत्यम् । रघुऽस्यदम् । जेतारम् । अपराजितम् ॥ ६ ॥

यः पुत्रः युधा युद्धेन नृभिः परिजनैः ससाह शत्रून्भिभवति सत्पतिं सतां पालयितारं तथाविधं पुत्रम् । अग्निर्ददाति अस्मभ्यं ददातु । किंच अग्निः रघुष्यदम् । रघुर्लघुः स्वदो जवो यस्य तम् । जेतारं शत्रून् अपराजितं शत्रुभिः अत्यम् । अतति सततं गच्छतीत्यस्योऽश्वः । तं ददातु ॥

अश्वमेधे पौष्ण्यामिष्टौ 'यद्वाहिष्ठम्' इति स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च— 'यद्वाहिष्ठं तदग्नये इति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. १०. ६) इति ॥

यद्वाहिष्ठं तदग्नये बृहदर्चं विभावसो ।

महिषीव त्वद्रयिस्त्वद्राजा उदीरते ॥ ७ ॥

यत् । वाहिष्ठम् । तत् । अग्नये । बृहत् । अर्चं । विभावसो इति विभाऽवसो ।

महिषीऽइव । त्वत् । रयिः । त्वत् । वाजाः । उत् । ईरते ॥ ७ ॥

व॒वाहि॑ष्ठं वो॒दुत॑मं व॒यत् स्तोत्रं॑ व॒तद॑ग्नये क्रियते । अतो हे व॒विभाव॑सो प्रभा॒धना॑ग्ने व॒बृह॑त्
ब॒ह्वन्नं॑ धनं च^१ व॒अर्च॑ अस्मभ्यं प्रयच्छ । कथम॒स्यान्न॑धनप्रदा॒तृत्व॑मित्यपेक्षायामाह । यतः व॒त्त्वत् त्वत्तः^२
सका॑शात् व॒महिषी॑ महती व॒रयिः॑ धनम् व॒उदी॑रते उद्गच्छति । व॒वाजाः॑ अ॒ज्ञानि॑ च व॒त्त्वत् त्वत्तः॑
उदी॑रते उद्गच्छन्ति । इवेति पूरणः ॥

तव॑ द्युमन्तो अ॒र्चयो॑ ग्रावै॒वोच्य॑ते बृहत् ।

उ॒तो ते॑ तन्य॒तुर्थ॑था स्वा॒नो अर्त॑ त्मना॑ दि॒वः ॥ ८ ॥

तव॑ । द्यु॒ऽमन्तः॑ । अ॒र्चयः॑ । ग्रा॒वाऽइ॒व । उ॒च्य॑ते । बृह॑त् ।

उ॒तो इति॑ । ते॒ । त॒न्य॒तुः । य॒था । स्वा॒नः । अर्त॑ । त्मना॑ । दि॒वः ॥ ८ ॥

हे अग्ने व॒तव॑ व॒अर्चयः॑ रश्मयः । द्युमन्तः दीप्तिमन्तो भवन्ति^३ । व॒बृह॑त् महान् त्वं व॒ग्रावे॑व
अभिष॑वग्रावे॒व उ॒च्यते॑ स्तूयसे । उ॒तो अपि॑ च व॒त्मना॑ आ॒त्मना॑ व॒दिवः॑ द्योत॒मान॑स्य व॒ते तव॑
व॒स्वानः॑ शब्दः व॒तन्य॒तुर्थ॑था मेघगर्जितमिव व॒अर्त॑ उद्गच्छति ॥

ए॒वाँ अ॒ग्निं व॑सू॒यवः॑ सह॒सानं॑ व॒वन्दि॑म ।

स नो॑ वि॒श्वा अ॒ति द्वि॒षः प॑र्ष॒न्नावे॑व सु॒क्रतुः॑ ॥ ९ ॥

ए॒व । अ॒ग्निम् । व॑सू॒ऽयवः॑ । स॒ह॒सानम् । व॒वन्दि॑म ।

सः । नः॑ । वि॒श्वाः । अ॒ति । द्वि॒षः । प॑र्ष॒त् । ना॒वाऽइ॒व । सु॒ऽक्रतुः॑ ॥ ९ ॥

व॒वसू॑यवः वसुकामा वयं व॒सह॑सानम् अस्माकं बलमाचरन्तम् व॒अग्नि॑म् ए॒वमु॒क्तप्र॑कारेण
व॒ववन्दि॑म स्तुमः । व॒सुक्र॑तुः शोभनकर्मा व॒सः अ॒ग्निः व॒नः अस्मान् व॒विश्वाः॑ सर्वा॒न् व॒द्विषः॑ शत्रून्
व॒अति॑ व॒प॑र्षत् अतिपारयतु^४ । कथमिव । व॒ना॒वा सा॒धनेन॑ सिन्धुम् व॒इव॑ ॥ ॥ १८ ॥

‘ अग्ने पावक ’ इति नवर्चं द्वादशं सूक्तम् । वसूयव ऋषयः । गायत्री छन्दः । अग्निर्देवता ।
तथा चानुक्रान्तम्—‘ अग्ने गायत्रम् ’ इति । प्रातरनुवाके आग्नेये कर्ता गायत्रे छन्दस्याश्विनशखे
चेदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ अग्ने पावक दूतं व इति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ४. १३) इति । आधाने
द्वितीयायामिष्टौ प्रथमस्य हविषः ‘ अग्ने पावक ’ इत्येषा याज्या । सूत्रितं च—‘ स नः पावक
दीदिवोऽग्ने पावक रोचिषा ’ (आश्व. श्रौ. २. १) इति ॥

अ॒ग्ने पा॒वक॑ रो॒चिषा॑ म॒न्द्रया॑ दे॒व जि॒ह्वया॑ । आ दे॒वान्व॑क्षि॒ यक्षि॑ च ॥ १ ॥

अ॒ग्ने । पा॒वक॑ । रो॒चिषा॑ । म॒न्द्रया॑ । दे॒व । जि॒ह्वया॑ । आ । दे॒वान् । व॒क्षि॑ । य॒क्षि॑ । च ॥ १ ॥

१. घ-च-ण-भ-वा । २. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-र—‘ त्वत्तः ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-
भान्ति । ४. प-फ-ब-अतिपारयत्वेव ।

हे ऽपावक शोधक ऽरोचिषा स्वदीप्त्या ऽमन्द्रया देवानां मादयिष्या ऽजिह्वया च हे ऽदेव
द्योतमान ऽअग्ने ऽदेवान् ऽआ ऽवक्षि यज्ञार्थमावह । ऽयक्षि ऽच । तान् यज ॥

तं त्वां घृतस्नवीमहे चित्रभानो स्वर्दृशम् । देवाँ आ वीतये वह ॥ २ ॥
तम् । त्वा । घृतस्नो इति घृतस्नो । ईमहे । चित्रभानो इति चित्रभानो । स्वःऽदृशम् ।
देवान् । आ । वीतये । वह ॥ २ ॥

हे ऽघृतस्नो घृतस्य प्रेरक । यद्वा घृतेन जनिता^१ । हे ऽचित्रभानो । चित्रा नानाविधा भानवो
रश्मयो यस्यासौ चित्रभानुः । तस्य संबोधनम् । ऽस्वर्दृशं सर्वदृष्टारं ऽतं^२ ऽत्वा त्वाम् ऽईमहे याचा-
महे । अतः ऽवीतये हविषां भक्षणाय ऽदेवान् ऽआ ऽवह ॥

वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युमन्तं समिधीमहि । अग्ने बृहन्तमध्वरे ॥ ३ ॥
वीतिहोत्रम् । त्वा । कवे । द्युमन्तम् । सम् । इधीमहि । अग्ने । बृहन्तम् । अध्वरे ॥ ३ ॥

हे ऽकवे क्रान्तदर्शिन्^३ ऽअग्ने ऽवीतिहोत्रं क्रान्तयज्ञं^४ ऽद्युमन्तं दीप्तिमन्तं ऽबृहन्तं महान्तं ऽत्वा
त्वाम् ऽअध्वरे यज्ञे ऽसमिधीमहि समिद्धिः संदीपयामः ॥

अग्ने विश्वेभिरा गहि देवेभिर्हव्यदातये । होतारं त्वा वृणीमहे ॥ ४ ॥
अग्ने । विश्वेभिः । आ । गहि । देवेभिः । हव्यऽदातये । होतारम् । त्वा । वृणीमहे ॥ ४ ॥

हे ऽअग्ने ऽविश्वेभिः सर्वैः ऽदेवेभिः देवैः सह त्वं ऽहव्यदातये हविषां दात्रे यजमानाय तदर्थम्
ऽआ ऽगहि यज्ञं प्रत्यागच्छ । यतः ऽहोतारं देवानामाह्वातारं ऽत्वा त्वां ऽवृणीमहे प्रार्थयामहे ॥

यजमानाय सुन्वत आग्ने सुवीर्यं वह । देवैरा सत्सि बर्हिषि ॥ ५ ॥
यजमानाय । सुन्वते । आ । अग्ने । सुवीर्यम् । वह । देवैः । आ । सत्सि । बर्हिषि ॥ ५ ॥

हे ऽअग्ने ऽसुन्वते अभिषवं कुर्वते ऽयजमानाय ऽसुवीर्यं शोभनं बलम् ऽआ ऽवह प्रापय ।
किंच ऽदेवैः सह ऽबर्हिषि यज्ञे ऽआ ऽसत्सि आसीदेति ॥ ॥ १९ ॥

समिधानः सहस्रजिदग्ने धर्मीणि पुण्यसि । देवानां दूत उक्थ्यः ॥ ६ ॥
सम्ऽइधानः । सहस्रऽजित् । अग्ने । धर्मीणि । पुण्यसि । देवानाम् । दूतः । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

१. ख-च-ण-जरित्र ; झ-न-भ-र-जरित । २. प-फ-ब-तं तादृशम् । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-हे
क्रान्तदर्शिन् । ४. ख-र-क्रान्तयज्ञम् ; झ-क्रान्तं यज्ञम् ; त-क्रान्तयज्ञं यद्वा प्रिय(य)ज्ञम् ।

हे ^१सहस्रजित् सहस्रस्य जेतः ^२अग्ने ^३समिधानः हविर्भिः समिध्यमानः ^४उक्थ्यः प्रशस्यस्त्वं
^५देवानां ^६दूतः सन् ^७धर्माणि नः कर्माणि यज्ञादिक्रियाः ^८पुण्यसि पोषयसि ॥

न्य॑ग्निं जा॒तवे॑दसं हो॒त्रवा॑हं य॒र्विष्ट॑यम् । दधा॑ता दे॒वमृ॑त्विजम् ॥ ७ ॥

नि । अ॒ग्निम् । जा॒तऽवे॑दसम् । हो॒त्रऽवा॑हम् । य॒र्विष्ट॑यम् । दधा॑त । दे॒वम् । ऋ॒त्विज॑म् ॥ ७ ॥

हे यज्ञमानाः ^१जातवेदसम् । जातानि भूतानि वेत्तीति जातवेदाः । तं ^२होत्रवाहं होत्रस्य यज्ञस्य
 वोढारं ^३यविष्टयं युवतमं ^४देवं द्योतमानम् ^५ऋत्विजम् क्रतौ यष्टारम् ^६अग्निं ^७नि ^८दधात निधत्त ॥

प्र य॒ज्ञ ए॒तवानु॑ष॒गद्या॑ दे॒वव्य॑चस्तमः । स्तृ॒णीत॑ ब॒र्हि॒रास॑दे ॥ ८ ॥

प्र । य॒ज्ञः । ए॒तु । आ॒नु॒षक् । अ॒द्य । दे॒वव्य॑चऽस्तमः । स्तृ॒णीत॑ । ब॒र्हिः । आ॒स॑दे ॥ ८ ॥

^१अद्य अस्मिन्नहनि ^२देवव्यचस्तमः देवैः प्रकाशमानैः स्तोतृभिः व्यासतमः ^३यज्ञः यज्ञसाधनं
 हविः ^४आनुषक् अनुषक्तं यथा भवति तथा ^५प्र ^६एतु देवान् गच्छतु । हे ऋत्विजः ^७आसदे अग्ने-
 रासदनार्थं ^८बर्हिः ^९स्तृणीत ॥

एदं म॒रुतो॑ अ॒श्विना॑ मि॒त्रः सी॑दन्तु वरु॒णः । दे॒वासः॑ स॒र्वया॑ वि॒शा ॥ ९ ॥

आ । इ॒दम् । म॒रुतः॑ । अ॒श्विना॑ । मि॒त्रः । सी॑दन्तु । वरु॒णः । दे॒वासः॑ । स॒र्वया॑ । वि॒शा ॥ ९ ॥

^१मरुतः मरुद्गणाः ^२अश्विना अश्विनौ देवानां भिषजौ ^३मित्रः सूर्यः ^४वरुणः च ^५देवासः एते
 सर्वे देवाः ^६सर्वया विशा समस्तेन स्वीयेन परिजनेन सार्धम् ^७इदं बर्हिः ^८आ ^९सीदन्तु ॥ २० ॥

‘अनस्वन्ता’ इति पठ्यं त्रयोदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘अनस्वन्ता पठ् त्रैवृष्णपौरुक्त्स्यौ
 द्वौ त्र्यरुणत्रसदस्यू राजानौ भारतश्चाश्वमेधोऽन्यास्तिस्रोऽनुष्टुभो नात्मात्मने दद्यादिति सर्वास्वत्रि
 केचिदन्त्यैन्द्राग्नी’ इति । त्रिवृष्णस्य पुत्रस्यरुणः पुरुक्त्सस्य पुत्रस्त्रसदस्युर्भरतस्य पुत्रोऽश्वमेध
 एते त्रयोऽपि राजानः संभूयास्य सूक्तस्य ऋषयः । यद्वा । अत्रिरेव ऋषिः । आद्यास्तिस्रस्त्रिष्टुभः
 चतुर्थ्याद्यास्तिस्रोऽनुष्टुभः । पृथ्वाग्निदेवत्या शिष्टाः पञ्चाग्नेय्यः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अन॑स्वन्ता सत्प॑तिर्मा॒महे मे॒ गावा॑ चेति॑ष्ठो अ॒सुरो॑ म॒घोनः॑ ।

त्रै॒वृष्णो॑ अ॒ग्ने द॒शभिः॑ स॒हस्रै॑र्वै॒श्वानर॑ त्र्य॒रुणश्चि॑केत ॥ १ ॥

अन॑स्वन्ता । सत्प॑तिः । म॒महे । मे॒ । गावा॑ । चेति॑ष्ठः । अ॒सुरः॑ । म॒घोनः॑ ।

त्रै॒वृष्णः॑ । अ॒ग्ने । द॒शऽभिः॑ । स॒हस्रैः॑ । वै॒श्वानर॑ । त्रिऽअ॒रुणः॑ । चि॒केत॑ ॥ १ ॥

अत्री राजर्षीणां दानमग्नेः पुरतोऽनेन सूक्तेनावर्णयत् । हे वैश्वानर विश्वेषां नराणां^१ नेतः^२ ऽअग्ने
 ऽसत्पतिः सतां पालयिता ऽचेतिष्ठः ज्ञानृतमः^३ ऽअसुरः बलवान्^४ ऽमघोनः मघवा धनवान् ॥
 प्रथमार्थे^५ छलिः ॥ ऽत्रैवृणः त्रिवृणपुत्रः^६ ऽव्यरुणः^७ व्यरुणः इत्येतन्नामा^८ राजर्षिः^९ ऽअनस्वन्ता
 अनस्वन्तौ अनसा शकटेन संयुक्तौ^{१०} ऽगावा गावावनङ्गाहौ गवां हिरण्यानां^{११} वा^{१२} ऽदशभिः^{१३} ऽसहस्रैः
 सह ऽमे मह्यं^{१४} ऽभमहे ददौ । ‘महि दाने’ । स राजर्षिः ऽचिकेत सर्वैर्जनैरनेन दानेन ज्ञायते ॥

यो मे शता च विंशतिं च गोनां हरीं च युक्ता सुधुरा ददाति ।

वैश्वानर सुष्टुतो वावृधानोऽग्ने यच्छ व्यरुणाय शर्म ॥ २ ॥

यः । मे । शता । च । विंशतिम् । च । गोनाम् । हरीं इति । च । युक्ता । सुधुरा । ददाति ।

वैश्वानर । सुस्तुतः । ववृधानः । अग्ने । यच्छ । त्रिऽअरुणाय । शर्म ॥ २ ॥

व्यः व्यरुणः ऽशता ऽच^१ शतानि सुवर्णानां^२ ऽगोनां गवां^३ ऽविंशतिं^४ ऽच^५ ऽयुक्ता रथेन युक्तौ^६
 ऽसुधुरा सुधुरौ सुष्ठु धुरं वहन्तौ^७ ऽहरी अश्वौ^८ ऽच^९ ऽमे मह्यं^{१०} ऽददाति अददात् हे^{११} ऽवैश्वानर^{१२} ऽअग्ने^{१३} ऽसुष्टुतः
 अस्माभिः सम्यक्स्तुतः^{१४} ऽववृधानः हविर्भिर्वर्धमानस्त्वं तस्मै^{१५} व्यरुणाय^{१६} ऽशर्म सुखं^{१७} यच्छ प्रयच्छ ॥

एवा ते अग्ने सुमतिं चकानो नविष्ठाय नवमं त्रसदस्युः ।

यो मे गिरस्तुविजातस्य पूर्व्युक्तेनाभि व्यरुणो गृणाति ॥ ३ ॥

एव । ते । अग्ने । सुऽमतिम् । चकानः । नविष्ठाय । नवमम् । त्रसदस्युः ।

यः । मे । गिरः । तुविऽजातस्य^१ । पूर्व्यः । युक्तेन । अभि । त्रिऽअरुणः । गृणाति ॥ ३ ॥

व्यः व्यरुणः^२ तुविजातस्य बह्वपत्यस्य^३ ऽमे^४ पूर्व्यः^५ बह्वीः^६ गिरः^७ स्तुतीः^८ श्रुत्वा प्रीतः सन्^९
 ऽयुक्तेन अभियुक्तेन मनसा^{१०} ऽअभि^{११} ऽगृणाति इदं गृहाणेदं गृहाणेति यथा^{१२} मां ब्रवीति^{१३} ऽएव^{१४} एव^{१५}
 हे^{१६} ऽअग्ने^{१७} नविष्ठाय अत्यन्तं स्तुत्याय^{१८} ऽते तुभ्यं^{१९} नवमं नवतमां^{२०} ऽसुमतिं स्तुतिं^{२१} ऽचकानः कामयमानः^{२२}
 ऽत्रसदस्युः अपि इदं गृहाणेदं गृहाणेति मां प्रार्थितवान् ॥

यो म इति प्रवोचत्यश्वमेधाय सुरये ।

ददद्वा सनि यते ददन्मेधामृतायते ॥ ४ ॥

यः । मे । इति । प्रवोचति । अश्वमेधाय । सुरये ।

ददत् । ऋचा । सनिम् । यते । ददत् । मेधाम् । ऋतयते ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-ऋषीणाम् । २. ख-च-ण-व्यरुणनामा; ग-घ-ज-अ(व्य)रुण एतन्नाम; प-फ-
 ब-अ(व्य)रुण एतन्नामा; झ-त-भ-र-व्यरुणः व्यरुण इतिनामा; न-अ(व्य)रुण इतिनामा ।
 ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-संपृक्तौ । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-हिरण्यादीनां च; श-हिरण्यादीनां वा । ५. ख-
 च-झ-ण-न-भ-र-‘च’ नास्ति । ६. ग-घ-ज-श-तथा । ७. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘एव’ नास्ति ।

यः भिक्षमाणोऽर्थी वसूरये प्रेरकाय धनानां दात्रे वास्मै वअश्वमेधाय राजर्षये वमे मह्यं देहि
वइति वप्रवोचति प्रव्रवीति । योऽश्वमेधं धनानि भिक्षते इत्यर्थः । वऋचा अग्नेः स्तोत्रेण सह वयते
आत्मनः समीपं गच्छते तस्मा अश्विनेऽश्वमेधः वसनि धनं वददत् ददाति । हे अग्ने वऋतायते यज्ञ-
मिच्छते तस्मा अश्वमेधाय वमेधां यज्ञविषयां प्रज्ञां वददत् देहि ॥

यस्य मा परुषाः शतमुद्धर्षयन्त्युक्षणः ।

अश्वमेधस्य दानाः सोमाइव व्याशिरः ॥ ५ ॥

यस्य । मा । परुषाः । शतम् । उत्तद्धर्षयन्ति । उक्षणः ।

अश्वमेधस्य । दानाः । सोमाःऽइव । त्रिऽआशिरः ॥ ५ ॥

यस्य येन वअश्वमेधस्य अश्वमेधेन वदानाः दत्ताः वपरुषाः कामानां पूरकाः वशतम् वउक्षणः
उक्षाणो बलीवर्दाः वमा माम् वउद्धर्षयन्ति उत्कर्षेण हर्षयन्ति हे अग्ने ते उक्षाणः व्याशिरः ।
दधिसक्तुपयोरूपास्तित्स आशिरोऽधिभ्रयणसाधनभूता येषां ते व्याशिरः । वसोमाइव तव
प्रीणनाय भवन्तु ॥

इन्द्राग्नी शतदाव्यश्वमेधे सुवीर्यम् ।

क्षत्रं धारयतं बृहद्विवि सूर्यमिवाजरम् ॥ ६ ॥

इन्द्राग्नी इति । शतदात्रि । अश्वमेधे । सुवीर्यम् ।

क्षत्रम् । धारयतम् । बृहत् । दिवि । सूर्यम्ऽइव । अजरम् ॥ ६ ॥

हे वइन्द्राग्नी वशतदात्रि । शतमपरिमितमर्थिभ्यो धनं ददातीति शतदावा । तस्मिन् वअश्वमेधे
राजर्षौ वसुवीर्यं शोभनवीर्यसहितं वबृहत् महत् वअजरं जरारहितं वक्षत्रं धनं वधारयतं निधारयतम् ।
कथमिव । वदिवि अन्तरिक्षे वसूर्यमिव ॥ ॥ २१ ॥

‘ समिद्धो अग्निः ’ इति षट्त्वं चतुर्दशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ समिद्धो विश्ववारान्नेयी
त्रिष्टुब्जगती त्रिष्टुबनुष्टुगायत्र्यौ ’ इति । अत्रिगोत्रोत्पन्ना विश्ववारानामिका अस्य सूक्तस्य ऋषिः ।
आद्यावृतीये त्रिष्टुभौ द्वितीया जगती चतुर्थ्यनुष्टुबन्त्ये गायत्र्यौ । अग्निर्देवता । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्रेत्प्रत्यङ्मुषसमुर्विया वि भाति ।

एति प्राचीं विश्ववारा नमोभिर्देवाँ ईळाना हविषा घृताचीं ॥ १ ॥

समऽईद्धः । अग्निः । दिवि । शोचिः । अश्रेत् । प्रत्यङ् । उषसम् । उर्विया । वि । भाति ।

एति । प्राचीं । विश्ववारा । नमःऽभिः । देवान् । ईळाना । हविषा । घृताचीं ॥ १ ॥

वसमिद्धः सम्यग्दीसः वअग्निः वदिवि द्योतमानेऽन्तरिक्षे वशोचिः तेजः वअग्नेत् श्रयति । तथा वउषसं वप्रत्यङ् उषसमभिमुखः सन् वउर्विया उरु विस्तीर्णं ववि वभाति विशेषेण भ्राजते । वनमोभिः स्तोत्रैः वदेवान् इन्द्रादीन् वईळानां स्तुवती वहविषा पुरोडाशादिलक्षणेन युक्तया वघृताची घृतान्या सुचा सहिता वविश्ववारा सर्वमपि पापखर्षं शत्रुं वारयिष्येतन्नामिका वभाची प्राङ्मुखी सती वएति । एवंभूतमग्निं प्रतिगच्छति ॥

समिध्यमानो अमृतस्य राजसि हविष्कृण्वन्तं सचसे स्वस्तये ।

विश्वं स धत्ते द्रविणं यमिन्वस्यातिध्यमग्ने नि च धत्त इत्पुरः ॥ २ ॥

सम्ऽइध्यमानः । अमृतस्य । राजसि । हविः । कृण्वन्तम् । सचसे । स्वस्तये ।

विश्वम् । सः । धत्ते । द्रविणम् । यम् । इन्वसि ।

आतिध्यम् । अग्ने । नि । च । धत्ते । इत् । पुरः ॥ २ ॥

हे अग्ने वसमिध्यमानः सम्यगिध्यमानस्त्वम् वअमृतस्य उदकस्य वराजसि ईशिषे । तथा वहविष्कृण्वन्तं पुरोडाशादिहविष्कर्तारं यजमानं वस्वस्तये अविनाशाय वसचसे सेवसे । किंच वयं यजमानम् वइन्वसि गच्छसि वसः यजमानः विश्वं समस्तं वद्रविणं पश्चादिलक्षणं धनं वधत्ते धारयति । अपि च हे वअग्ने वआतिध्यम् अतिथिरूपस्य तव योग्यं हविः वपुरः वइत् तव पुरस्तादेव वनि वधत्ते वच स्थापयति च ॥

पवित्रेष्टयां स्विष्टकृतः 'अग्ने शर्ध' इति याज्या । सूत्र्यते^१ हि^२—'जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते सौभगायेति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १२) इति । साकमेधेषु मरुद्भ्यः क्रोडिभ्यः पुरोडाशं सप्तकपालमित्यत्राप्येव स्विष्टकृतो याज्या । सूत्रितं च—'जुष्टो दमूना अग्ने शर्ध महते सौभगायेति संयाज्ये' (आश्व. श्रौ. २. १८) इति^३ ॥

अग्ने शर्ध महते सौभगाय तव युभान्युत्तमानि सन्तु ।

सं जास्पत्यं सुयममा कृणुष्व शत्रूयतामभि तिष्टा महांसि ॥ ३ ॥

अग्ने । शर्ध । महते । सौभगाय । तव । युभानि । उत्ऽत्तमानि । सन्तु ।

सम् । जाःपत्यम् । सुयमम् । आ । कृणुष्व । शत्रुऽयताम् । अभि । तिष्ठ । महांसि ॥ ३ ॥

हे वअग्ने त्वं वमहते प्रभूताय वसौभगाय अस्माकं शोभनधनत्वाय वशर्धं शत्रून् सहस्व । तथा वतव संबन्धीनि वयुभानि धनानि तेजांसि वा वउत्तमानि उत्कृष्टानि वसन्तु भवन्तु । किंच हे अग्ने त्वं^४ वास्पत्यम् । जा जाया च पतिश्च जायापती । तयोः कर्म जास्पत्यम् । तत् वसुयं सुष्टु नियमनो-

१. ख-च-झ-ण-भ-वस्वादिलक्षणम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-सूत्रितं च । ३. न-इति । स्तुषाश्चशुरेष्टयां एषैव स्विष्टकृतो याज्या । तथैव सूत्रितम् । ४. श-सम् ।

पेतम् । अन्योन्यसंश्लिष्टमित्यर्थः । ^१सम् ^२आ ^३कृणुष्व सम्यक् कुरुष्व । अपि च ^४शत्रूयतां शत्रुमात्मन
इच्छतां सपत्नानां ^५महांसि तेजांसि ^६अभि ^७तिष्ठ आक्रमस्व ॥

समिद्धस्य प्रमहसोऽग्रे वन्दे तव श्रियम् ।

वृषभो धुम्रवाँ असि समध्वरेष्विध्यसे ॥ ४ ॥

सम्^१इद्धस्य । प्र^२महसः । अ^३ग्रे । वन्दे । तव । श्रियम् ।

वृषभः । धुम्रवान् । असि । सम । अध्वरेषु । इध्यसे ॥ ४ ॥

हे ^१अग्रे ^२समिद्धस्य प्रवृद्धस्य^३ ^४प्रमहसः प्रकृष्टतेजसः ^५तव संबन्धिनीं ^६श्रियं दीप्तिं ^७वन्दे ।
अहं यजमानः स्तौमि । ^८वृषभः कामानां वर्धिता त्वं ^९धुम्रवान् ^{१०}असि धनवान् भवसि । ^{११}अध्वरेषु
यज्ञेषु ^{१२}सम् ^{१३}इध्यसे सम्यग्दीप्यसे ॥

दर्शपूर्णमासयोः ‘समिद्धो अग्न आहुत’ इति द्वे सामिधेन्यौ । सूत्रितं च-‘समिद्धो अग्न
आहुतेति द्वे’ (आश्व. श्रौ. १. २) इति ॥

समिद्धो अग्न आहुत देवान्यक्षि स्वध्वर । त्वं हि हव्यवाळसि ॥ ५ ॥

सम्^१इद्धः । अ^२ग्रे । आ^३हुत । देवान् । यक्षि । सु^४अध्वर । त्वम् । हि । हव्य^५वाट् । अ^६सि ॥ ५ ॥

हे ^१आहुत यजमानैः आ समन्तात् हुत हे ^२स्वध्वर शोभनयज्ञोपेत हे ^३अग्रे ^४समिद्धः सम्यग्दीप्तः
^५त्वं ^६देवान् द्योतमानानिन्द्रादीन् ^७यक्षि यजस्व । ^८हि यस्मात् कारणात् हे अग्रे त्वं ^९हव्यवाट्
^{१०}असि हव्यानां वोढा भवसि । अतः कारणात् देवान् यजस्वेति संबन्धः ॥

आ जुहोता दुवस्यताग्निं प्रयत्यध्वरे । वृणीध्वं हव्यवाहनम् ॥ ६ ॥

आ । जुहोत । दुवस्यते । अग्निम् । प्रयति । अध्वरे । वृणीध्वम् । हव्य^१वाहनम् ॥ ६ ॥

हे ऋत्विजो यूयम् ^१अध्वरे अस्मदीययागे ^२प्रयति प्रवृत्ते सति ^३हव्यवाहनं हविषां वोढारम्
एतन्नामकम् ^४अग्निम् ^५आ जुहोत आ समन्तात् जुहोत । तथा ^६दुवस्यत परिचरत । ^७वृणीध्वम्
संभजध्वं च ^८हव्यवाहनम् । ^९हव्यवाहननामकस्यैवाग्नेर्देवतासंबन्धो यजमानैर्वरणीयत्वं च तैत्तिरीये
स्पष्टमाह्वतं—‘त्रयो वा अग्नयो हव्यवाहनो देवानां कव्यवाहनः पितॄणां सहरक्षा असुराणाम् । त
एतद्वांशंसन्ते मां वरिष्यते मामिति वृणीध्वं हव्यवाहनमित्याह य एव देवानां तं वृणीते’ (तै. सं. २.
५. ८. ६) इति ॥ ॥ २२ ॥

‘त्र्यर्थमा’ इति पञ्चदशर्चं पञ्चदशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘त्र्यर्थमा पञ्चोना गौरिवीतिः
शाक्य ऐन्द्रमुशना यदौशनसो वा पादः’ इति । शक्तिगोत्रोपज्ञो गौरिवीतिर्नाम ऋषिः । अनुक्तत्वात्

त्रिष्टुप्^१ । इन्द्रो देवता मण्डलादिपरिभाषया निवृत्तत्वात् । 'उशना यत्सहस्रैः' इति पादः औशनस एन्द्रो वा । आभिष्विक्के तृतीयेऽहनि मरुत्वतीये एतन्निविधानम् । सूत्रितं च- 'तृतीयस्य व्यर्थमा यो जात एवेति मध्यंदिनः' (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

अ॒र्य॒मा मनु॑षो दे॒वता॑ता त्री रो॒चना दि॒व्या धा॑रयन्त ।

अ॒र्चन्ति॑ त्वा म॒रुतः॑ पू॒तद॑क्षास्त्वमे॒षामृषि॑रिन्द्रा॒सि धी॑रः ॥ १ ॥

त्री । अ॒र्य॒मा । मनु॑षः । दे॒व॒ऽता॑ता । त्री । रो॒चना । दि॒व्या । धा॑रयन्त ।

अ॒र्चन्ति॑ । त्वा । म॒रुतः॑ । पू॒त॒ऽद॑क्षाः । त्वम् । ए॒षाम् । ऋषिः । इन्द्र । अ॒सि । धी॑रः ॥ १ ॥

१मनुषः मनोः संबन्धिनी १देवताता देवतातौ यज्ञे १त्री त्रीणि १अर्यमा अर्यमाणि यानि तेजांसि सन्ति । तथा^२ १त्री त्रीणि^३ १रोचना रोचमानानि वाय्वग्निस्वर्गात्मकानि १दिव्या दिव्यान्त्यन्त-रिक्षे भवानि तानि तेजांसि १धारयन्त मरुतो धारयन्ति । १पूतदक्षाः शुद्धबलाः १मरुतः १त्वा त्वाम् १अर्चन्ति स्तुवन्ति । हे १इन्द्र १धीरः धीमान् १त्वमेषां मरुताम् १ऋपिः १असि द्रष्टा भवसि ॥

अनु॒ यदौ॑ म॒रुतो॑ म॒न्दसा॒नमा॑र्चन्निन्द्रं॒ पपि॑वांसं सु॒तस्य॑ ।

आद॑त्त वज्र॒मभि॑ यदहिं ह॒न्नपो॑ य॒ह्वीर॑सृ॒जत्स॑र्त॒वा उ॑ ॥ २ ॥

अनु॑ । यत् । ई॒म् । म॒रुतः॑ । म॒न्द॒सा॒नम् । आ॒र्चन् । इन्द्र॑म् । प॒पि॒ऽवा॑ंसम् । सु॒तस्य॑ ।

आ । अ॒द॒त्त । वज्र॑म् । अ॒भि । यत् । अ॒हिम् । ह॒न् ।

अ॒पः । य॒ह्वीः । अ॒सृ॒जत् । स॑र्त॒वै । ऊँ इति॑ ॥ २ ॥

१यत् यदा १मरुतो १मन्दसानं तृप्यन्तं १सुतस्य अभिषुतं सोमं १पपिवांसं पीतवन्तम् १ईम् एनम् १इन्द्रम् १अनु १आर्चन् अन्वस्तुवन् । तदेन्द्रः १वज्रम् १आदत्त आददौ । ततः १यत् यदा १अहिं वृत्रम् १अभि १हन् अभ्यहन् अभिहतवान् तदा १यह्वीः महतीः १अपः वृत्रेण निरुद्धान्युदकानि १सर्तवै स्वेरत्वेन सर्तुं गन्तुम् १असृजत् निरोधाच्चामुञ्चत्^३ ॥

उ॒त ब्र॑ह्माणो म॒रुतो॑ मे अ॒स्येन्द्रः॑ सोम॑स्य सु॒षु॒तस्य॑ पे॒याः ।

तद्धि॑ ह॒व्यं मनु॑षे गा अ॒विन्द॑दह॒न्नहिं॑ प॒पि॒वाँ इन्द्रो॑ अस्य ॥ ३ ॥

उ॒त । ब्र॒ह्मा॒णः । म॒रुतः॑ । मे । अ॒स्य । इन्द्रः॑ । सोम॑स्य । सु॒ऽसृ॒तस्य॑ । पे॒याः ।

तत् । हि । ह॒व्यम् । मनु॑षे । गाः । अ॒विन्द॑त् । अ॒हन् । अ॒हिम् । प॒पि॒ऽवा॑न् । इन्द्रः॑ । अ॒स्य ॥ ३ ॥

१. त-त्रिष्टुप् छन्दः । २. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र- 'तथा त्री त्रीणि' नास्ति; श-त्री त्रीणि । ३. प-फ-ब-निरोधाच्चामुञ्चत् । उ पूरणः ।

उत अपि च हे व्रह्माणः बृहन्तो हे मरुतः यूयम् इन्द्रः च सुसुतस्य^१ सुष्टुभिषुतस्य
मे मदीयस्य अस्य सोमस्य इमं सोमम् ॥ द्वितीयार्थे षष्ठी ॥ पेयाः पिबत ॥
पिबतेराशीलिङि मध्यमबहुवचनस्यैकवचनम् ॥ तद्धि तत्खलु हव्यं युष्माभिः पीतं सोमात्मकं
हविः मनुषे मनुष्याय यजमानाय गाः धेनूर्वृष्टिलक्षणान्युदकानि वा अविन्दत् वेदयति ।
यजमानं गा लम्भयतीत्यर्थः । किंच अस्य इमं सोमं पपिवान् पीतवान् इन्द्रः अहिं वृत्रम् अहन्
अवधीत् ॥

आद्रोदसी वितुरं वि ष्कभायत्संविद्यानश्चिद्वियसे मृगं कः ।

जिगर्तिमिन्द्रो अपजर्गुराणः प्रति श्वसन्तमव दानवं हन् ॥ ४ ॥

आत् । रोदसी इति । वि॒तुरम् । वि । स्क्॒भा॒यत् ।

सम्॒ऽवि॒द्यानः । चि॒त् । भि॒यसे । मृ॒गम् । क॒रिति॑ कः ।

जिगर्तिम् । इन्द्रः । अप॒जर्गुराणः । प्रति । श्व॒सन्तम् । अव । दान॒वम् । ह॒निति॑ हन् ॥ ४ ॥

इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः आत् सोमपानानन्तरं रोदसी द्यावापृथिव्यौ वितरम् अतिशयेन ॥
'अमु च छन्दसि' इति वेः तरपि कृते असुप्रत्ययः ॥ वि ष्कभायत् व्यस्तभान् चलनरहिते
अकरोत् । संविद्यानश्चित् संवृण्वानः^२ संगच्छमानो वेन्द्रः ॥ व्ययतेर्वा संवरणकर्मणो वेतेर्वा
गतिकर्मणो रूपम् । चित् इति एवेत्यस्यार्थे वर्तते ॥ मृगं मृगवत्पलायमानं वृत्रं भियसे भयाय
कः अकार्षीत् । करोतेर्लुङि 'मन्त्रे वसद्धर' इत्यादिना च्लेर्लोपः । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपि'
इत्यङभावः । इन्द्रः जिगर्ति गिरन्तमाच्छादयन्तं श्वसन्तं भयार्थं श्वासं कुर्वन्तं दानवं दनोः
पुत्रं वृत्रम् अपजर्गुराणः आच्छादनाद्विमोचयन् प्रति प्रतिगस्य अव हन् अवहतवान् ॥

अथ क्रत्वा मघवन्तुभ्यं देवा अनु विश्वे अददुः सोमपेयम् ।

यत्सूर्यस्य हरितः पतन्तीः पुरः सतीरुपरा एतशे कः ॥ ५ ॥

अथ । क्रत्वा । म॒घ॒ऽवन् । तु॒भ्यम् । दे॒वाः । अनु । विश्वे । अ॒ददुः । सो॒म॒ऽपे॒यम् ।

यत् । सूर्यस्य । ह॒रितः । प॒तन्तीः । पुरः । स॒तीः । उ॒प॒राः । ए॒तशे । क॒रिति॑ कः ॥ ५ ॥

अथ अपि च हे मघवन् धनवन्निन्द्र क्रत्वा क्रतुना स्वदीयेन कर्मणा विश्वे सर्वे देवाः
धोतमाना बहुधादयः तुभ्यं स्वदर्थं सोमपेयं सोमपानम् अनु अददुः आनुपूर्व्येण^३ दत्तवन्तः । ततः
प्रभृतीन्द्रो देवेभ्यः सर्वेभ्योऽधिकोऽभवदित्यर्थः । तथा च श्रूयते—'स महान्भूत्वा देवता अब्रवी-
दुद्धारं म उद्धरत' (ऐ. ब्रा. ३. २१) इत्यादि । हे इन्द्र यत् यस्त्वं पतन्तीः आगच्छन्तीः

वपुरः वसतीः पुरस्ताद्भवन्तीः वसूर्यस्य संबन्धिनीः वहरितः वडवाः उपराः उपरता मन्दगतीः
वपुतो एतशाख्याय ऋषये वकः अकार्षीः । एतशो हि स्वश्वपुत्रेण सूर्येण सह स्पर्धामकरोदिति यावत् ।
तथा च निगमान्तरे—‘ प्रैतशं सूर्ये पस्पृधानं सौवश्ये सुग्विमावदिन्द्रः ’ (क्र. सं. १. ६१. १५)
इति ॥ ॥ २३ ॥

नव यदस्य नवति च भोगान्त्साकं वज्रेण मघवा विवृश्चत् ।

अर्चन्तीन्द्रै मरुतः सुधस्थे त्रैष्टुभेन वचसा बाधत् द्याम् ॥ ६ ॥

नव । यत् । अस्य । नवतिम् । च । भोगान् । साकम् । वज्रेण । मघवा । विवृश्चत् ।

अर्चन्ति । इन्द्रम् । मरुतः । सुधस्थे । त्रैष्टुभेन । वचसा । बाधत् । द्याम् ॥ ६ ॥

यत् यदा मघवा धनवानिन्द्रः । अस्य इत्यनेन शम्बर उच्यते । अस्य शम्बरस्य
संबन्धीनि नव नवसंख्याकानि नवति च नवतिसंख्याकानि च भोगान् पुराणि । भोगान्
इत्यन्तोदात्तः पुरवचनः । साकं युगपदेव वज्रेण विवृश्चत् व्यवृश्चत् अभिनत् तदा मरुतः सुधस्थे
सहस्थाने युद्धे वा स्थितम् इन्द्रं त्रैष्टुभेन त्रिष्टुपच्छन्दस्केन वचसा वाग्रूपेण स्तोत्रेण अर्चन्ति
अस्तुवन् । इन्द्र एवं स्तुतः सन् द्यां मरुद्भिः प्रयुज्यमानेन मन्त्रेण दीप्तं शम्बराख्यमसुरं बाधत
अबाधत पिपीडे ॥

सखा सख्ये अपचतूर्यमग्निरस्य क्रत्वा महिषा त्री शतानि ।

त्री साकमिन्द्रो मनुषः सरांसि सुतं पिबद्वृत्रहत्याय सोमम् ॥ ७ ॥

सखा । सख्ये । अपचत् । तूर्यम् । अग्निः । अस्य । क्रत्वा । महिषा । त्री । शतानि ।

त्री । साकम् । इन्द्रः । मनुषः । सरांसि । सुतम् । पिबत् । वृत्रहत्याय । सोमम् ॥ ७ ॥

सखा इन्द्रस्य मित्रभूतः अग्निः महिषा महिषाणां पशूनां त्री त्रीणि शतानि शतसंख्या-
कानि सख्ये सख्युमित्रभूतस्य अस्य इन्द्रस्य क्रत्वा कर्मणा निमित्तभूतेन तूर्यं क्षिप्रम् अपचत्
पपाच । किंच इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः मनुषः मनोः संबन्धीनि त्री त्रीणि सरांसि पात्राणि ।
अत्र सरःशब्देन पूतभृदाधवनीयद्रोणकलशसंज्ञानि पात्राण्युच्यन्ते । तेषु स्थितं सुतम् अभिषुतं
सोमं साकं युगपदेव वृत्रहत्याय वृत्रहनाय पिबत् अपिबत् पपौ ॥

त्री यच्छता महिषाणामघो मास्त्री सरांसि मघवा सोम्यापाः ।

कारं न विश्वे अहन्त देवा भरमिन्द्राय यदहिं जघान ॥ ८ ॥

त्री । यत् । शता । महिषाणाम् । अघः । माः । त्री । सरांसि । मघवा । सोम्या । अपाः ।

कारम् । न । विश्वे । अहन्त । देवाः । भरम् । इन्द्राय । यत् । अहिम् । जघान ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं यत् यदा वत्री त्रयाणां वशता शतसंख्याकानां महिषाणां पशूनां माः मांसानि अवः भक्षितवानसि ॥ घसेरत्तेर्वा रूपम् ॥ यदा च मघवा धनवास्त्वं सोम्या सोममयानि वत्री त्रीणि वसरांसि पात्राणि अपाः पीतवानसि । यत् यदेन्द्रः अहिं वृत्रं वज्रान हतवान् तदा विश्वे सर्वे देवाः भरं सोमपानादिना पूर्णम् इन्द्राय इन्द्रं युद्धार्थम् अहन्त आह्वयन्त । तत्र दृष्टान्तः । कारं न स्वामिनः कर्मकरमिव तद्वत् ॥

उशनसस्तोमे 'उशना यत्सहस्रैः' इति मरुत्वतीये सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'उशनसस्तोमेन गरगीर्णमिवात्मानं मन्यमानो यजेतोशना यत्सहस्रैरयातम्' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

उशना यत्सहस्रैरयातं गृहमिन्द्र जुजुवानेभिरश्वैः ।

वन्वानो अत्र सरथं ययाथ कुत्सेन देवैरवनोर्हं शुष्णम् ॥ ९ ॥

उशना । यत् । सहस्रैः । अयातम् । गृहम् । इन्द्र । जुजुवानेभिः । अश्वैः ।

वन्वानः । अत्र । सरथम् । ययाथ । कुत्सेन । देवैः । अवनोः । ह । शुष्णम् ॥ ९ ॥

यत् यदा हे इन्द्र त्वम् उशना काव्यश्च सहस्रैः अभिभवनशीलैः जुजुवानेभिः जुजुवानैर्गच्छद्भिः अश्वैः कुत्सस्य गृहम् अयातम् अगच्छतं तदा हे इन्द्र त्वम् अत्र अस्मिन् काले वन्वानः शत्रून् हिंसन् कुत्सेन देवैः च सह सरथं समानमेकं रथं ययाथ जगन्थ । किंच शुष्णम् एतन्नामानमसुरम् अवनोर्हं अहिंसीः खलु ॥

प्रान्यच्चक्रमवृहः सूर्यस्य कुत्साय अन्यद्वरिवो यातवेऽकः ।

अनासो दस्यूरमृणो वधेन नि दुर्योणे अवृणञ्मृधवाचः ॥ १० ॥

प्र । अन्यत् । चक्रम् । अवृहः । सूर्यस्य । कुत्साय । अन्यत् । वरिवः । यातवे । अकरित्यकः ।

अनासः । दस्यून् । अमृणः । वधेन । नि । दुर्योणे । अवृणक् । मृधवाचः ॥ १० ॥

हे इन्द्र पूर्वं द्विचक्रस्य सूर्यस्य अन्यत् एकं चक्रं प्र अवृहः पृथक् चकर्थ । अन्यत् एकं चक्रं कुत्साय कुत्सस्य वरिवः धनं यातवे प्राप्तुम् अकः अकार्पीः । किंच अनासः आस्थरहितान् । आस्थशब्देन शब्दो लक्ष्यते । अशब्दान् मृकान् दस्यून् असुरान् वधेन आयुधेन वज्रेण अमृणः अहिंसीः । दुर्योणे संग्रामे मृधवाचः हिंसितवाग्निन्द्रियानसुरान् नि अवृणक् नितरां छिन्नवानसि । अमृणो न्यवृणगिति द्विरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ २४ ॥

स्तोमासस्त्वा गौरिवीतेरवर्धन्नरन्धयो वैदधिनाय पिप्रुम् ।

आ त्वामृजिश्वा सख्याय चक्रे पचन्पक्तीरपिबः सोममस्य ॥ ११ ॥

स्तोमासः । त्वा । गौरिवीतेः । अवर्धन् । अरन्धयः । वैदधिनाय । पिप्रुम् ।

आ । त्वाम् । ऋजिश्वा । सख्याय । चक्रे । पचन् । पक्तीः । अपिबः । सोमम् । अस्य ॥ ११ ॥

हे इन्द्र ^१गौरिवीतेः एतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुर्मम संबन्धीनि^२ ^३स्तोमासः स्तोत्राणि ^४त्वा त्वाम् ^५अवर्धन् वर्धयन्तु । ^६वैदधिनाय विदधिनः पुत्राय ऋजिश्वाप्ते ^७पिप्रुम् एतन्नामकमसुरम् ^८अरन्धयः वशमनयः । हे इन्द्र ऋजिश्वाप्ते कश्चिदपिः ^९सख्याय तव सखित्वाय ^{१०}पक्तीः पक्तव्यानि पुरोडाशादीनि ^{११}पचन् पाकं कुर्वन् ^{१२}त्वाम्^२ ^{१३}आ ^{१४}चक्रे अभिमुखीचकार । किंच स्वम् ^{१५}अस्य ऋजिश्वनः संबन्धिनं ^{१६}सोमम् ^{१७}अपिबः अपाः ॥

दशपेयेऽहनि मरुत्वतीये शस्त्रे 'नवग्वासः' इति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च—'नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं सखा ह यत्र सखिभिर्नवगवैरिति निविद्धानयोरग्रे' (आश्व. श्रौ. ९. ३) इति ॥

नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रं दशग्वासो अभ्यर्चन्त्यर्कैः ।

गव्यं चिदूर्वमपिधानवन्तं तं चिन्नरः शशमाना अपं व्रन् ॥ १२ ॥

नवग्वासः । सुतसोमासः । इन्द्रम् । दशग्वासः । अभि । अर्चन्ति । अर्कैः ।

गव्यम् । चित् । ऊर्ध्वम् । अपिधानवन्तम् । तम् । चित् । नरः । शशमानाः । अपं । व्रन् ॥ १२ ॥

^१नवग्वासः । सत्रयागमनुतिष्ठन्तो ये नवभिर्मासैः समाप्य गतास्ते नवग्वाः । दशभिर्मासैः^२ समाप्य ये गतास्ते दशग्वाः । एते उभयविधा अङ्गिरसः ^३सुतसोमासः अभिषुतसोमाः सन्तः ^४इन्द्रम् ^५अर्कैः अर्चनीयैः स्तोत्रैः ^६अभ्यर्चन्ति अभिष्टुवन्ति । तथा ^७शशमानाः स्तुवन्तः ^८नरः नेतारोऽङ्गिरसः ^९अपिधानवन्तं वलेनासुरेणाच्छादितवन्तं ^{१०}तं ^{११}चित् बहुषु^३ प्रदेशेषु^४ प्रसिद्धमपि ^{१२}गव्यं ^{१३}चित् गोसंबन्धिनमपि ^{१४}ऊर्ध्वं समूहम् ^{१५}अप ^{१६}व्रन् अपावृण्वन् ॥

परिक्रीनाभ्येकाहे मरुत्वतीयनिष्केवल्ययोः सूक्तमुखीये 'कथो नु ते' इत्याद्ये द्वे ऋचौ । सूत्रितं च—'कथो नु ते परि चराणि विद्वानिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति ॥

१. त-संबन्धिनः । २. ग-घ-ज-झ-त-न-भ-र-श-त्वा त्वाम् । ३. प-फ-ब-दशग्वासः दशभिर्मासैः ।

४. ख-च-ण-बहुप्रदेशेषु ।

कथो नु ते परि चराणि विद्वान्वीर्या मघवन्त्या चकर्थ ।

या चो नु नव्या कृणवः शविष्ठ प्रेदु ता ते विदथेषु ब्रवाम ॥ १३ ॥

कथो इति । नु । ते । परि । चराणि । विद्वान् । वीर्या । मघवन् । या । चकर्थ ।

या । चो इति । नु । नव्या । कृणवः । शविष्ठ ।

प्र । इत् । ऊँ इति । ता । ते । विदथेषु । ब्रवाम ॥ १३ ॥

हे मघवन् धनवज्रिन्द्र त्वं या यानि वीर्या वीर्याणि चकर्थ चकृषे अहं तानि वीर्याणि विद्वान् जानन् एते तुभ्यं कथो नु कथं नु परि चराणि परिचर्यां करवाणि । हे शविष्ठ बलवत्तमेन्द्र त्वं या चो यानि चैव नव्या नव्यानि नूतनानि वीर्याणि नु क्षिप्रं कृणवः कुर्याः एते त्वदीयानि एता तानि वीर्याणि विदथेषु यज्ञेषु प्रेदु ब्रवाम प्रैव वदाम ॥

एता विश्वा चकृवाँ इन्द्र भूर्यपरीतो जनुषा वीर्येण ।

या चिन्नु वज्रिन्कृणवो दधृष्वान्न ते वर्ता तविष्या अस्ति तस्याः ॥ १४ ॥

एता । विश्वा । चकृष्वान् । इन्द्र । भूरि । अपरिइतः । जनुषा । वीर्येण ।

या । चित् । नु । वज्रिन् । कृणवः । दधृष्वान् । न । ते । वर्ता । तविष्याः । अस्ति । तस्याः ॥ १४ ॥

हे इन्द्र अपरीतः शत्रुभिरपरिगतस्त्वं जनुषा जननसिद्धेनात्मीयेन वीर्येण बलेन भूरि भूरीणि बहूनि एता एतानि प्रत्यक्षेणोपलभ्यमानानि विश्वा विश्वानि व्याप्तानि भुवनजातानि चकृवान् कृतवानसि । हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र दधृष्वान् सपत्नान् धर्षयस्त्वं नु क्षिप्रं या चित् यानि च विश्वानि कृणवः कुर्याः एते त्वदीयस्य तस्याः तविष्याः तरय बलस्य वर्ता निवारयिता न कोऽपि अस्ति ॥

इन्द्र ब्रह्म क्रियमाणा जुषस्व या ते शविष्ठ नव्या अकर्म ।

वस्त्रैव भद्रा सुकृता वसूय रथं न धीरः स्वपा अतक्षम् ॥ १५ ॥

इन्द्र । ब्रह्म । क्रियमाणा । जुषस्व । या । ते । शविष्ठ । नव्याः । अकर्म ।

वस्त्रा इव । भद्रा । सुकृता । वसुडयुः । रथम् । न । धीरः । सुऽअपाः । अतक्षम् ॥ १५ ॥

हे शविष्ठ बलवत्तम शूरतम वा इन्द्र एते तुभ्यं या यानि स्तोत्राणि नव्याः नूतना अद्यतना वयम् अकर्म अकुर्म हे इन्द्र त्वं क्रियमाणा अस्माभिः क्रियमाणानि ब्रह्म ब्रह्माणि

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-कृतवान् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-इन्द्र । हि निगमः (?); श-इन्द्र । ब्रह्मेति निगमः (?) ।

तानि स्तोत्राणि ^१जुषस्व सेवस्व । ^२धीरः धीमान् ^३स्वपाः शोभनकर्मा ^४वसुधुः धनकामोऽहं ^५वखेव
वख्णाणीव ^६भद्रा भद्राणि भजनीयानि ^७सुकृता सुष्ठु कृतानि स्तोत्राणि ^८रथं ^९न रथमिव ^{१०}अतक्षम्
अकरवम् । स्तोत्राणि उपहारवत्^१ ग्राह्याणीत्यभिप्रायेण वख्निदर्शनमुक्तम् । रथदृष्टान्तस्तु आगमन-
साधनत्वप्रतिपादनाय । स्तोत्राणि स्वीकृत्य मह्यं धनं प्रयच्छेत्यर्थः ॥ ॥ २५ ॥

‘ क स्य वीरः ’ इति पञ्चदशर्चं षोडशं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ क स्य बभ्रुर्ऋणचयोऽ-
प्यत्र राजा स्तुतः’ इति । बभ्रुर्ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । इन्द्रो देवता । ऋणचयनामा राजापि क्वचित्
स्तूयते । अतः सोऽपि देवता । तीव्रसोमाख्ये एकाहे मरुत्वतीयशास्त्रे इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं
च—‘ तीव्रसोमेनान्नाद्यकामः क स्य वीरः ’ (आश्व. श्रौ. ९. ७) इति ॥

क^१ स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रं सुखरथमीयमानं हरिभ्याम् ।

यो राया वज्री सुतसोममिच्छन्तदोको गन्ता पुरुहूत ऊती ॥ १ ॥

क । स्यः । वीरः । कः । अपश्यत् । इन्द्रम् । सुखरथम् । ईयमानम् । हरिभ्याम् ।

यः । राया । वज्री । सुतऽसोमम् । इच्छन् । तत् । ओकः । गन्ता । पुरुहूतः । ऊती ॥ १ ॥

^१वज्री वज्रवान् ^२पुरुहूतः बहुभिराहूतः ^३यः इन्द्रः ^४राया देयेन धनेन सह ^५सुतसोममिच्छन्
अभिषुतसोमं यजमानमन्विच्छन् ^६ऊती ऊत्यै रक्षायै ^७तत् तस्य यजमानस्य ^८ओकः गृहं ^९गन्ता
प्राप्तो भवति ^{१०}वीरः विक्रान्तः ^{११}स्यः^२ स इन्द्रः ^{१२}क कुत्र विद्यते । ^{१३}सुखरथं शोभनाक्षद्वारः^३ रथो यस्य
स सुखरथः । सुष्ठु खनति लिखति भूमिमिति वा सुखम् । तादृग्रथम् । ‘ सुहितं खेभ्यः खं पुनः
खनतेः ’ (निरु. ३. १३) इति यास्कः । ^{१४}हरिभ्यां स्ववाहनाभ्याम्^४ अश्वभ्याम् ^{१५}ईयमानं गच्छन्तम्
^{१६}इन्द्रं ^{१७}कोऽपश्यत् कश्च^५ ददृशे ॥

अवाचचक्षं पदमस्य सस्वरुग्रं निधातुरन्वायमिच्छन् ।

अपृच्छमन्याँ उत ते म आहुरिन्द्रं नरो बुबुधाना अशेम ॥ २ ॥

अव । अचचक्षम् । पदम् । अस्य । सस्वरुः । उग्रम् । निधातुः । अनु । आयम् । इच्छन् ।

अपृच्छम् । अन्यान् । उत । ते । मे । आहुः । इन्द्रम् । नरः । बुबुधानाः । अशेम ॥ २ ॥

^१अस्य इन्द्रस्य ^२पदं स्थानम् ^३अवाचचक्षम् अहमवाद्राक्षम् । कीदृशम् । ^४सस्वरुः अन्तर्हितम्
^५उग्रम् उदूर्णम् । किंच ^६इच्छन् इन्द्रमन्विच्छन्नहं ^७निधातुः स्वं स्थापयितुः अस्य इन्द्रस्य पदम्
^८अन्वायम् अन्वगमम् । ^९अन्यान् उत अन्यान् विदुषोऽपि मार्गे^६ इन्द्रम् ^{१०}अपृच्छं पृष्टवानस्मि ।
पृष्टाः ^{११}ते ^{१२}मे मह्यम् ^{१३}इन्द्रम् ^{१४}आहुः । किमाहुरित्युच्यते । ^{१५}नरः यज्ञानां नेतारः ^{१६}बुबुधानाः

१. त-उपरेवत् । २. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र-श-‘ स्यः’ नास्ति । ३. त-शोभनाख्यद्वारः । ४. ख-च-
ज्ञ-ण-न-भ-र-स्ववाहकाभ्याम् । ५. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-कश्चित् । ६. त-मार्गम् ।

बुभुस्समाना वयम् । अशेम इन्द्रं प्राप्तवन्तः स्मः । यद्यपीन्द्रो विद्यते तथापि दुर्लभश्चेदनुपगन्तव्यः
इति बुभुस्समानः स्वभावमपृच्छत् पृष्ठैश्च सुलभः इत्युक्त इन्द्रप्राप्त्यर्थं सूक्तशेषमपश्यदित्यर्थः ॥

प्र नु वयं सुते या ते कृतानीन्द्र ब्रवाम यानि नो जुजोषः ।

वेददविद्वान्शृणवच्च विद्वान्वहतेऽयं मघवा सर्वसेनः ॥ ३ ॥

प्र । नु । वयम् । सुते । या । ते । कृतानि । इन्द्र । ब्रवाम । यानि । नुः । जुजोषः ।

वेदत् । अविद्वान् । शृणवत् । च । विद्वान् । वहते । अयम् । मघवा । सर्वसेनः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र । ते त्वदीयानि यानि कृतानि कर्माणि सन्ति । नु अद्य वयं स्तोतारः । सुते सोमेऽभिषुते सति तानि कर्माणि । प्र ब्रवाम प्रकर्षेण वदाम । त्वमपि नः अस्मदर्थं यानि कर्माणि । जुजोषः असेवथाः तानि कर्माणि । अविद्वान् इतः पूर्वमजानन् जनः । वेदत् जानातु । विद्वान् शृणवच्च शृणुयाच्च । यद्वा विद्वान् जानन् पुरुषः शृणवच्च । अजानन्तमपि जनं श्रावयेच्च । सर्वसेनः सर्वाभिः सेनाभिर्युक्तः । मघवा धनवान् विद्वान् जानन् । अयम् इन्द्रो जानतश्च शृण्वतश्च तान् जनान् प्रति । वहते अग्नैरुहते ॥ व्यत्ययेन कर्तृप्रत्ययः ॥ प्रापयति ॥

स्थिरं मनश्चकृषे जात इन्द्र वेषीदेको युधये भूयसश्चित् ।

अश्मानं चिच्छर्वसा दिद्युतो वि विदो गवामूर्वमुस्त्रियाणाम् ॥ ४ ॥

स्थिरम् । मनः । चकृषे । जातः । इन्द्र । वेषि । इत् । एकः । युधये । भूयसः । चित् ।

अश्मानम् । चित् । शर्वसा । दिद्युतः । वि । विदः । गवाम् । ऊर्वम् । उस्त्रियाणाम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र । जातः उत्पन्नमात्र एव त्वं स्थिरं चलनरहितं । मनः चित्तं चकृषे चकर्थ । सर्वान् बलिष्ठान् जयेयमिति दृशम् । तथा हे इन्द्र । एकः । इत् असहाय एव त्वं युधये युद्धाय । भूयसश्चित् बहुतरान् राक्षसादीनपि । वेपि अवेः^१ अगमः^१ । किञ्च । अश्मानं । चित् गवामावरकं पर्वतमपि । शर्वसा बलेन । वि । दिद्युतः व्यभिनिः । किञ्च । उस्त्रियाणां क्षीरमुत्सारयन्तीनां । गवां धेनूनाम् । ऊर्वं समूहं । विदः अवेदयः अलम्भयः ॥

परो यत्त्वं परम आजनिष्ठाः परावति श्रुत्यं नाम बिभ्रत् ।

अतश्चिदिन्द्रादभयन्त देवा विश्वा अपो अजयद्दासपत्नीः ॥ ५ ॥

परः । यत् । त्वम् । परमः । आजनिष्ठाः । परावति । श्रुत्यम् । नाम । बिभ्रत् ।

अतः । चित् । इन्द्रात् । अभयन्त । देवाः । विश्वाः । अपः । अजयत् । दासपत्नीः ॥ ५ ॥

यत् यदा हे इन्द्र परः परस्तादुपरिष्ठात् स्थितः परमः उत्कृष्टतमः त्वं परावति दूरे श्रुत्वा
श्रवणीयं वनाम नामधेयं विभ्रत् धारयन् आजनिष्ठाः आ समन्तादजायथाः । शेषः परोक्षकृतः ।
अतश्चित् अत आरभ्यैव देवाः द्योतमानाः अग्न्यादयः इन्द्रात् अभयन्त विभ्युः । विश्वा अपः
सर्वाण्युदकानि इन्द्रः अजयत् वशीचक्रे । कीदृशीः । दासपत्नीः । दासो वृत्रः पतिः पालयिता
यासामपां ता इति ॥ २६ ॥

तुभ्येदेते मरुतः सुशेवा अर्चन्त्यर्कं सुन्वन्त्यन्धः ।

अहिमोहानमप आशयानं प्र मायाभिर्मायिनं सक्षदिन्द्रः ॥ ६ ॥

तुभ्य । इत् । एते । मरुतः । सुशेवाः । अर्चन्ति । अर्कम् । सुन्वन्ति । अन्धः ।

अहिम् । ओहानम् । अपः । आशयानम् । प्र । मायाभिः । मायिनम् । सक्षत् । इन्द्रः ॥ ६ ॥

पुते मरुतः । महद्रवन्ति वदन्तीति^१ मरुतः स्तोतारः । सुशेवाः । शेवमिति सुखनामैतत् ।
शोभनसुखाः सन्तः । स्तोत्रेण शोभनं सुखमुत्पादयन्त इत्यर्थः । हे इन्द्र तुभ्येत् तुभ्यमेव अर्कम्
अर्चनीयं स्तोत्रम् अर्चन्ति स्तुवन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः । अन्धः सोमलक्षणमन्नं सुन्वन्ति अभिषवं
कुर्वन्ति । इन्द्रः परमैश्वर्ययुक्तः मायाभिः स्वकीयाभिः शक्तिभिः अहिं वृत्रं प्र सक्षत् अभ्यभवत् ।
कीदृशम् । ओहानं देवान् बाधमानम् अपः उदकानि आशयानम् आवृत्य शयनं कुर्वन्त मायिनं
कपटवन्तमिति ॥

वि षू मृधो जनुषा दानमिन्वन्नहन्गवा मघवन्त्संचकानः ।

अत्रा दासस्य नमुचेः शिरो यदवर्तयो मनवे गातुमिच्छन् ॥ ७ ॥

वि । सु । मृधः । जनुषा । दानम् । इन्वन् । अहन् । गवा । मघवन् । समुच्चकानः ।

अत्र । दासस्य । नमुचेः । शिरः । यत् । अवर्तयः । मनवे । गातुम् । इच्छन् ॥ ७ ॥

हे मघवन् धनवज्जिन्द्र संचकानः अस्माभिः स्तूयमानस्त्वम् ॥ संपूर्वः कायतिः शब्दकर्मा ।
तस्य लङर्थे लिटि रूपम् ॥ दानं देवानां बाधकं वृत्रमसुरं गवा वज्रेण इन्वन् प्रेरयन् हिंसन्
जनुषा जन्मना मृधः तदनुचरान् राक्षसादीन् शत्रून् सु सुष्टु वि अहन् विजघन्थ । इन्द्रस्यासुरा
जन्मारभ्य शत्रव इत्यर्थः । हे इन्द्र त्वम् अत्र अस्मिन् युद्धे मनवे नमुचिनापहतगोधनाय मह्यं
गातुं सुखम् इच्छन् अभिलषन् नमुचेः एतन्नामकस्य दासस्य^२ उपक्षपयितुरसुरस्य संबन्धि
शिरः शीर्षं यत् यदा अवर्तयः^३ अचूर्णयः^३ तदा शत्रून् विजघन्थेति पूर्वैण संबन्धः ॥

१. ग-ज-ज-त-प-फ-श-चरन्तीति । २. र-श-‘दासस्य’ नास्ति । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-
‘अचूर्णयः’ नास्ति ।

युजं हि मामकृथा आदिदिन्द्र शिरा दासस्य नमुचेमथायन् ।

अश्मानं चित्स्वर्यं^१ वर्तमानं प्र चक्रियेव रोदसी मरुद्भ्यः ॥ ८ ॥

युजम् । हि । माम् । अकृथाः । आत् । इत् । इन्द्र । शिरः । दासस्य । नमुचेः । मथायन् ।
अश्मानम् । चित् । स्वर्यम् । वर्तमानम् । प्र । चक्रियाऽइव । रोदसी इति । मरुत्भ्यः ॥ ८ ॥

हे इन्द्र त्वं स्वर्ग्यं स्वरेण सहितं वर्तमानं भ्रमन्तम् अश्मानं चित् मेघमिव स्थितं
दासस्य उपक्षपयितुः नमुचेः असुरस्य शिरः मथायन् चूर्णयन्^२ आदित् अनन्तरमेव मां
युजं सखायम् अकृथाः हि चक्रेषु खलु । तदानीं मरुद्भ्यः त्वत्सहायेभ्यः रोदसी द्यावापृथिव्यौ
चक्रियेव चक्रे इव प्र आस्ताम् ॥ उपसर्गश्रुतेर्योग्यक्रियाध्याहारः ॥

स्त्रियो हि दास आयुधानि चक्रे किं मां करन्नबला अस्य सेनाः ।

अन्तर्ह्यख्यदुभे अस्य धेने अथोप प्रैद्युधये दस्युमिन्द्रः ॥ ९ ॥

स्त्रियः । हि । दासः । आयुधानि । चक्रे । किम् । मा । करन् । अबलाः । अस्य । सेनाः ।
अन्तः । हि । अख्यत् । उभे इति । अस्य । धेने इति ।
अथ । उप । प्र । ऐत् । युधये । दस्युम् । इन्द्रः ॥ ९ ॥

दासः उपक्षपयिता नमुचिरसुरः स्त्रियः स्त्रीः^२ आयुधानि युद्धसाधनानि चक्रे हि कृतवान्
खलु । इन्द्रेण सह योद्धुं प्रहितवानित्यर्थः । अस्य असुरस्य संबन्धिन्यः अबलाः स्त्रीरूपाः
सेनाः मां किं करन् । किं कुर्युरिति मन्यमान इन्द्रस्तासां मध्ये अस्य असुरस्य धेने
प्रीणयिष्यौ सुरुषे उभे द्वे स्त्रियौ अन्तः अख्यत् हि गृहमध्ये निदधे खलु । अथ अनन्तरम्
इन्द्रः दस्युं नमुचिं युधये युद्धाय उप प्रैत् उपप्रागच्छत् ॥

समत्र गावोऽभितोऽनवन्तेहेह वत्सैर्वियुता यदासन् ।

सं ता इन्द्रो असृजदस्य शकैर्यदा सोमासः सुषुता अमन्दन् ॥ १० ॥

सम् । अत्र । गावः । अभितः । अनवन्त । इह इह । वत्सैः । वियुताः । यत् । आसन् ।
सम् । ताः । इन्द्रः । असृजत् । अस्य । शकैः ।
यत् । इम् । सोमासः । सुसुताः । अमन्दन् ॥ १० ॥

यत्^१ यदा^२ गवाः^३ वत्सैर्वियुताः^४ आसन् वियुक्ता अभवन्^५ अत्र अस्मिन्^६ काले^७ सर्वतो नमुचिनापहृता गवाः^८ इहेह इह चेह च सर्वतः^९ वसम्^{१०} अनवन्त अत्यन्तमगच्छन् । यत् यदा^{११} सुषुताः^{१२} बभ्रुनाम्ना^{१३} ऋषिणा^{१४} सुष्ठुभिषुताः^{१५} सोमासः^{१६} सोमाः^{१७} ईम्^{१८} एनमिन्द्रम्^{१९} अमन्दन्^{२०} अमादयन्^{२१} तदा^{२२} इन्द्रः^{२३} शाकैः^{२४} शक्तैर्मरुद्भिः^{२५} सह^{२६} अस्य^{२७} बभ्रोः^{२८} संबन्धिनीर्नमुचिनापहृताः^{२९} ताः^{३०} गाः^{३१} वसम्^{३२} असृजत्^{३३} वत्सैः^{३४} सह^{३५} समयोजयत् ॥ २७ ॥

यदीं सोमां बभ्रुधूता अमन्दन्नरोरवीदृषभः सार्दनेषु ।

पुरंदरः पपिवाँ इन्द्रो अस्य पुनर्गवामददादुस्त्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यत् । ईम् । सोमाः । बभ्रुऽधूताः । अमन्दन् । अरोरवीत् । वृषभः । सार्दनेषु ।

पुरम्ऽदरः । पपिऽवान् । इन्द्रः । अस्य । पुनः । गवाम् । अददात् । उस्त्रियाणाम् ॥ ११ ॥

यत् यदा^{३६} बभ्रुधूताः^{३७} बभ्रुणाभिषुताः^{३८} सोमाः^{३९} ईम्^{४०} एनमिन्द्रम्^{४१} अमन्दन्^{४२} अमादयन्^{४३} तदा^{४४} वृषभः^{४५} कामानां^{४६} वर्षिता^{४७} इन्द्रः^{४८} सार्दनेषु^{४९} युद्धेषु^{५०} अरोरवीत्^{५१} अत्यर्थं^{५२} शब्दमकरोत् । पुरंदरः^{५३} पुरां दारयिता^{५४} अस्य^{५५} इमं सोमं^{५६} पपिवान्^{५७} पीतवान्^{५८} इन्द्रः^{५९} पुनः^{६०} उस्त्रियाणां^{६१} क्षीरमुत्साविणीः^{६२} गवां गाः^{६३} अददात्^{६४} बभ्रवे ददौ ॥

भद्रमिदं रुशमा अग्रे अक्रन्गवां चत्वारि ददतः सहस्रा ।

ऋणंचयस्य प्रयता मवानि प्रत्यग्रभीष्म नृत्तमस्य नृणाम् ॥ १२ ॥

भद्रम् । इदम् । रुशमाः । अग्रे । अक्रन् । गवाम् । चत्वारि । ददतः । सहस्रा ।

ऋणम्ऽचयस्य । प्रयता । मवानि । प्रति । अग्रभीष्म । नृत्तमस्य । नृणाम् ॥ १२ ॥

रुशम इति कश्चिज्जनपदविशेषः । अत्र रुशमशब्देन तत्रत्या जना उच्यन्ते । वरुशमाः ऋणंचय-नाम्नो राज्ञः किकराः हे अग्रे भद्रं कल्याणम् इदं कर्म अक्रन् अकुर्वन् । कीदृशाः । गवां धेनुनां चत्वारि चतुःसंख्यायुक्तानि सहस्रा सहस्राणि ददतः महां प्रयच्छन्तः । राज्ञा हि दीयमानानि धनानि राजपुरुषा एव प्रयच्छन्तीत्यर्थः । नृणां^५ नेतृणां मध्ये नृत्तमस्य अतिशयेन नेतृत्तमस्य ऋणंचयस्य एतन्नामकेन राज्ञा प्रयतानि प्रयतानि दत्तानि मवानि गोरूपाणि धनानि वयं प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । पूजार्थं बहुवचनम् ॥

सुपेशंसं माव सृजन्त्यस्तं गवां सहस्रै रुशमांसो अग्रे ।

तीव्रा इन्द्रमममन्दुः सुतासोऽक्तोर्व्युष्टौ परितक्म्यायाः ॥ १३ ॥

सुऽपेशंसम् । मा । अव । सृजन्ति । अस्तम् । गवाम् । सहस्रैः । रुशमांसः । अग्रे ।

तीव्राः । इन्द्रम् । अममन्दुः । सुतासः । अक्तोः । विऽउष्टौ । परितक्म्यायाः ॥ १३ ॥

हे अग्ने रुशमासः रुशमा ऋणंचयस्य किंकराः सुपेशसं सुरुपमलंकाराच्छादनादिभिः संस्कृतं^१ मा माम् अस्तं गृहं गवां धेनूनां सहस्रैः सह अव सृजन्ति प्रापयन्ति स्म । तदनन्तरमेव पतीवाः रसवन्तः सुतासः लब्धवहुधनेन मयाभिषुताः सोमाः परितक्म्यायाः । तमसा भूतानि परितस्तकति गच्छतीति परितक्म्या । तस्याः अक्तोः रात्रेः व्युष्टौ व्युच्छने सति । उषःकाले इत्यर्थः । इन्द्रम् असमन्दुः अमादयन् । बभ्रुः गवां प्राश्यनन्तरमविलम्बितमेव सोमेनेजे इत्यर्थः ॥

औच्छत्सा रात्री परितक्म्या यां ऋणंचये राजनि रुशमानाम् ।

अत्यो न वाजी रघुरज्यमानो बभ्रुश्चत्वार्यसनत्सहस्रा ॥ १४ ॥

औच्छत् । सा । रात्री । परितक्म्या । या । ऋणम् अचये । राजनि । रुशमानाम् ।

अत्यः । न । वाजी । रघुः । अज्यमानः । बभ्रुः । चत्वारि । असनत् । सहस्रा ॥ १४ ॥

रुशमानां रुशमानानां जनानां राजनि प्रभौ ऋणंचये एतत्संज्ञके तत्समीप एव या रात्रिः परितक्म्या परितो गन्त्री भवति सा रात्री औच्छत् व्युष्टाभवत् । अत्यः सततगामी वाजी न अथ इव रघुः शीघ्रगामी अज्यमानः प्रेर्यमाणः^२ बभ्रुः एतन्नामक ऋषिः चत्वारि धतुःसंख्याकानि सहस्रा सहस्राणि गोरूपाणि धनानि असनत् अलभत ॥

चतुःसहस्रं गव्यस्य पश्वः प्रत्यग्रभीष्म रुशमेष्वग्रे ।

धर्मश्चित्तप्तः प्रवृजे य आसीदयस्मयस्तम्वादाम् विप्राः ॥ १५ ॥

चतुःसहस्रम् । गव्यस्य । पश्वः । प्रति । अग्रभीष्म । रुशमेषु । अग्रे ।

धर्मः । चित् । तप्तः । प्रवृजे । यः । आसीत् ।

अयस्मयः । तम् । ऊँ इति । आदाम् । विप्राः ॥ १५ ॥

हे अग्ने वयं रुशमेषु एतत्संज्ञकेषु जनेषु गव्यस्य गवात्मकस्य पश्वः पशोः पशूनाम् । जातावेकवचनम् । चतुःसहस्रं चत्वारि सहस्राणि प्रत्यग्रभीष्म प्रतिगृहीतवन्तः स्मः । प्रवृजे प्रवृज्जनार्थं तप्तः संतप्तः शोभनवर्णः धर्मश्चित् महावीर इव अयस्मयः अयोमयो हिरण्यमयः यः कलशः आसीत् अभवत् तमु दोहनार्थं कलशं च विप्राः मेधाविनो वयं रुशमेषु आदाम् आदत्तवन्तः ॥ ॥ २८ ॥

‘ इन्द्रो रथाय ’ इति त्रयोदशचं सप्तदशं सूक्तम् । अवस्युर्नाम^३ आत्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । ‘ उग्रमयातं ’ ‘ सं ह यद्वाम् ’ इति पादयोः क्रमेण कुत्सोशनसौ विकल्पेन देवता । ‘ इन्द्राकुत्सा वहमाना ’ इत्यस्या इन्द्रः कुत्सश्च । तथा चातुक्रान्तम्—‘ इन्द्रो रथाय सप्तोनावस्युरुग्रमिति कौत्स्योशनसौ वा पादौ परैन्द्राकौत्सी ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्रो रथाय प्रवतै कृणोति यमध्यस्थान्मघवा वाजयन्तम् ।

यूथेव पश्वो व्युनोति गोपा अरिष्टो याति प्रथमः सिषासन् ॥ १ ॥

इन्द्रः । रथाय । प्रवतम् । कृणोति । यम् । अधिऽअस्थात् । मघवा । वाजयन्तम् ।

यूथाऽईव । पश्वः । वि । उनोति । गोपाः । अरिष्टः । याति । प्रथमः । सिषासन् ॥ १ ॥

१मघवा धनवान् १इन्द्रः १वाजयन्तम् अन्नमिच्छन्तं १यं रथम् १अध्यस्थात् अधितिष्ठति तस्मै १रथाय १प्रवतं प्रवणमाजिं १कृणोति करोति । अपि च १गोपाः गोपालः १पश्वः १यूथेव पशोः पशूनां यूथानि यथा १व्युनोति प्रेरयति तथा शत्रुसैन्यानि प्रेरयति । १अरिष्टः शत्रुभिः स्वयमहिंसितः १प्रथमः देवानां मुख्य इन्द्रः १सिषासन् शत्रुधनानीच्छन् १याति गच्छति ॥

आ प्र द्रव हरिवो मा वि वेनः पिशङ्गराते अभि नः सचस्व ।

नहि त्वदिन्द्र वस्यो अन्यदस्त्यमेनांश्चिज्जनिवतश्चकर्थ ॥ २ ॥

आ । प्र । द्रव । हरिऽवः । मा । वि । वेनः । पिशङ्गराते । अभि । नः । सचस्व ।

नहि । त्वत् । इन्द्र । वस्यः । अन्यत् । अस्ति । अमेनान् । चित् । जनिऽवतः । चकर्थ ॥ २ ॥

हे १हरिवः हरिवन्निन्द्र त्वम् १आ अस्मानभिमुखं १प्र १द्रव प्रकर्षेण गच्छ । किंतु १मा १वि १वेनः । वेनतिः कान्तिकर्मा । अस्मासु विगतकामो मा भूः । किंच हे १पिशङ्गराते बहुरूपधनेन्द्र १नः अस्मान् १अभि १सचस्व अभिसेवस्व । अपि च हे १इन्द्र १वस्यः वसीयः श्रेयस्करं १त्वत् स्वत्तः १अन्यत् १नहि १अस्ति अन्यद्वस्तुजातं नास्ति । १अमेनांश्चित् । मेनाशब्दः स्त्रीवाची । अपगतस्त्रीकांश्चित् १जनिवतः जायावतः १चकर्थं करोषि ॥

उद्यत्सहः सहस आजनिष्ट देदिष्ट इन्द्र इन्द्रियाणि विश्वा ।

प्राचोदयत्सुदुघा वव्रे अन्तर्वि ज्योतिषा संववृत्वत्तमोऽवः ॥ ३ ॥

उत् । यत् । सहः । सहसः । आ । अजनिष्ट । देदिष्टे । इन्द्रः । इन्द्रियाणि । विश्वा ।

प्र । अचोदयत् । सुऽदुघाः । वव्रे । अन्तः ।

वि । ज्योतिषा । समऽववृत्वत् । तमः । अवर्त्यवः ॥ ३ ॥

१यत् यदा १सहः सूर्यसंबन्धि तेजः १सहसः उषःसंबन्धिनस्तेजसः १उत् १आजनिष्ट उपरिष्ठात् प्रादुर्बभूव तदा १इन्द्रः १विश्वा विश्वानि सर्वाणि १इन्द्रियाणि धनानि । इन्द्रियमिति

धननामैतत् । ष्वेदिष्टे । यजमानेभ्यो दिशति । ष्वत्रे निवारके पर्वते ष्वअन्तः मध्ये बलेन निरुद्धाः
 ष्वसुदुवाः सुष्टु दोग्ध्रीर्गाः ष्वप्राचोदयन् प्रैरयत् । ष्वज्योतिषा तेजसा ष्वसंववृत्वत् संवरणशीलं ष्वतमः
 ष्ववि ष्वअवः निवारितवान् ॥

अनवस्ते रथमश्वाय तक्षन्त्वष्टा वज्रं पुरुहूत द्युमन्तम् ।

ब्रह्माण इन्द्रं महयन्तो अकैरवर्धयन् अहये हन्तुवा उ ॥ ४ ॥

अनवः । ते । रथम् । अश्वाय । तक्षन् । त्वष्टा । वज्रम् । पुरुहूतम् । द्युमन्तम् ।

ब्रह्माणः । इन्द्रम् । महयन्तः । अकैः । अवर्धयन् । अहये । हन्तवै । ऊँ इति ॥ ४ ॥

हे ष्वपुरुहूत बहुभिः आहूतेन्द्र^१ ष्वते त्वदीयं ष्वरथम् ष्वअश्वाय अश्वाभ्यां संयोगार्हम् ष्वअनवः ।
 अनवो मनुष्याः । ऋभवः ष्वतक्षन् अतक्षन् अकुर्वन् । ष्वत्वष्टा च त्वदीयं ष्ववज्रं ष्वद्युमन्तं दीप्तिमन्तम्
 अकरोत् । ष्वउ अपि च ष्वमहयन्तः ष्वइन्द्रं पूजयन्तः ष्वब्रह्माणः अङ्गिरसः परिवृद्धा मरुतो वा ष्वअहये
 अहिं वृत्रं ष्वहन्तवै हन्तुम् ष्वअकैः स्तोत्रैः ष्वअवर्धयन् वर्धितवन्तः^२ ॥

वृष्णे यत्ते वृषणो अर्कमर्चानिन्द्र ग्रावाणो अदितिः सजोषाः ।

अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रेषिता अभ्यवर्तन्त दस्यून् ॥ ५ ॥

वृष्णे । यत् । ते । वृषणः । अर्कम् । अर्चान् । इन्द्रं । ग्रावाणः । अदितिः । सजोषाः ।

अनश्वासः । ये । पवयः । अरथाः । इन्द्रेषिताः । अभि । अवर्तन्त । दस्यून् ॥ ५ ॥

हे ष्वइन्द्र ष्वयत् यदा ष्ववृषणः सेचनसमर्था मरुतः ष्ववृष्णे कामानां वर्षित्रे ष्वते तुभ्यम् ष्वअर्कं
 स्तोत्रम् ष्वअर्चान् अस्तुवन् अकुर्वन् इत्यर्थः । तदा ष्वअदितिः अदीनाः ॥ वचनव्यत्ययः ॥ ष्वग्रावाणः
 अभिषवपाषाणाः^३ ष्वसजोषाः संगता बभूवुरिति शेषः । ष्वअनश्वासः अश्ववर्जिताः ष्वअरथाः रथहीनाः
 ष्वइन्द्रेषिताः इन्द्रेण प्रेषिताः ष्वपवयः पवमाना गच्छन्तः ष्वये मरुतः ष्वदस्यून् शत्रून् ष्वअभ्यवर्तन्त
 अभिभूतान् कुर्वन्तो वर्तन्ते स्म ते मरुतोऽर्चानिति संबन्धः ॥ ॥ २९ ॥

प्र ते पूर्वाणि करणानि वोचं प्र नूतना मघवन्या चकर्थ ।

शक्तीवो यद्विभरा रोदसी उभे जयन्तपो मनवे दानुचित्राः ॥ ६ ॥

प्र । ते । पूर्वाणि । करणानि । वोचम् । प्र । नूतना । मघवन् । या । चकर्थ ।

शक्तिवः । यत् । विभराः । रोदसी इति । उभे इति । जयन् । अपः । मनवे । दानुचित्राः ॥ ६ ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-आहूतेन्द्र । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-वर्धितवन्तः । उ पूरणः । ३. ख-च-झ-
 ण-न-भ-र-अभिषवण° ।

हे इन्द्र ^१ते त्वदीयानि ^२पूर्वाणि पुरातनानि ^३करणानि कर्माणि ^४प्र ^५वोचम् अहं प्रकर्षेण
ब्रवीमि । ^६नूतना नूतनानि नवानि कर्माणि ^७प्र वोचं प्रब्रवीमि । हे ^८मघवन् धनवन्निन्द्र ^९या
यानि कर्माणि ^{१०}चकर्थं कृतवानसि तानि प्र वोचमिति संबन्धः । हे ^{११}शक्तीवः शक्तिमन् । शक्तिर्वज्रं
कर्म वा । तद्वन्निन्द्र ^{१२}यत् यस्वम् ^{१३}उभे ^{१४}रोदसी द्यावापृथिव्यौ ^{१५}जयन् वशीकुर्वन् ^{१६}अपः^१
उदकानि^१ ^{१७}मनवे मनुष्याय ^{१८}विभराः विविच्य विभर्षि । कीदृशीः । ^{१९}दानुचित्राः चित्रदानाः ॥

तदिन्नु ते करणं दस्म विप्राहिं यद्गन्धोजो अत्रामिमीथाः ।

शुष्णस्य चित्परिं माया अगृभ्णाः प्रपित्वं यन्नप दस्यूरसेधः ॥ ७ ॥

तत् । इत् । नु । ते । करणम् । दस्म । विप्र ।

अहिम् । यत् । गन् । ओजः । अत्र । अमिमीथाः ।

शुष्णस्य । चित् । परि । मायाः । अगृभ्णाः । प्रपित्वम् । यन् । अप । दस्यून् । असेधः ॥ ७ ॥

हे ^१दस्म दर्शनीय ^२विप्र मेधाविन्निन्द्र त्वम् ^३अत्र अस्मिँल्लोके ^४अहिं वृत्रमसुरं ^५गन् हिंसन्
^६यत् ^७ओजः यद्वलम् ^८अमिमीथाः प्रकाशितवानसि ^९तदिन्नु तत्खलु ^{१०}ते त्वदीयं ^{११}करणं कर्म
विद्यते । अपि च ^{१२}शुष्णस्य ^{१३}चित् एतन्नामकस्याप्यसुरस्य संबन्धिनीः ^{१४}मायाः प्रज्ञाः ^{१५}परि
^{१६}अगृभ्णाः परिगृहीतवानसि । हे इन्द्र त्वं ^{१७}प्रपित्वं संप्रामं समीपं वा ^{१८}यन् प्राप्नुवन् ^{१९}दस्यून्
असुरान् ^{२०}अप ^{२१}असेधः अपाबाधथाः ॥

त्वमपो यदेवे तुर्वशायारमयः सुदुघाः पार इन्द्र ।

उग्रमयातुमवहो ह कुत्सं सं ह यद्वामुशनारन्त देवाः ॥ ८ ॥

त्वम् । अपः । यदेवे । तुर्वशाय । अरमयः । सुदुघाः । पारः । इन्द्र ।

उग्रम् । अयातम् । अवहः । ह । कुत्सम् । सम् । ह । यत् । वाम् । उशना । अरन्त । देवाः ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२स्वं पारे^२ नदीनां तीरे । प्रवृद्धाः^३ इति शेषः । ^४सुदुघाः ओषधिवनस्पतीन् सुष्ठु
हुहतीः ^५अपः उदकानि ^६यदेवे यदुनामकाय राज्ञे ^७तुर्वशाय एतन्नामकाय राज्ञे च ^८अरमयः रमित-
वानसि । हे इन्द्र युवाम् । त्वं ^९कुत्सश्चेति शेषः । ^{१०}उग्रम् उग्रं ^{११}शुष्णम् ^{१२}अयातम् अगच्छतम्^४ ।
तदनन्तरं त्वं ^{१३}शुष्णं हत्वा ^{१४}कुत्सम् ^{१५}अवहो ^{१६}ह स्वगृहं प्रापितवानसि खलु । ^{१७}यत् यदा ^{१८}वां
युवामिन्द्राकुत्सौ ^{१९}उशना भार्गवः ^{२०}देवाः च ^{२१}सम् ^{२२}अरन्त ^{२३}ह संभेजिरे खलु ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘अप उदकानि’ नास्ति । २. ग-घ-ज-फ-ब-पारः । ३. ग-घ-ज-श-
प्रवृद्धाः । ४. ग-घ-ज-आगच्छतम् ।

इन्द्राकुत्सा वहमाना रथेना वामत्या अपि कर्णे वहन्तु ।

निः षीमद्भ्यो धर्मथो निः षधस्थांन्मघोनो हृदो वरथस्तमांसि ॥ ९ ॥

इन्द्राकुत्सा । वहमाना । रथेन । आ । वाम् । अत्याः । अपि । कर्णे । वहन्तु ।

निः । सीम् । अत्ऽभ्यः । धर्मथः । निः । सधऽस्थात् । मघोनः । हृदः । वरथः । तमांसि ॥ ९ ॥

हे ^१इन्द्राकुत्सा इन्द्राकुत्सौ ^२रथेन ^३वहमाना वहमानौ उह्यमानौ^४ ^५वां युवाम् ^६अत्याः अश्वाः ^७कर्णे ^८अपि । स्तोत्राणि कृणोति करोतीति कर्णः स्तोता यजमानो वा । तत्समीपेऽपीति यावत् । ^९आ ^{१०}वहन्तु आ समन्तात् वाहका भवन्तु । युवामपि ^{११}अद्भ्यः अप्सु प्रविष्टं ^{१२}सीम् एनं शुष्णासुरं ^{१३}निः ^{१४}धर्मथः अबाधेथाम् । सीमिति शुष्णासुरो बुद्धिस्थः परासृज्यते । ^{१५}सधस्थात् स्वकीयान् स्थानान् ^{१६}निः ^{१७}अबाधेथाम् । ^{१८}मघोनः मघवतो हविष्मतो यजमानस्य ^{१९}हृदः हृदयात् ^{२०}तमांसि अज्ञानरूपाणि पापानि ^{२१}वरथः निवारयथः ॥

वातस्य युक्तान्सुयुजश्चिदश्वान्कविश्चिदेषो अजगन्नवस्युः ।

विश्वे ते अत्र मरुतः सखाय इन्द्र ब्रह्माणि तविषीमवर्धन् ॥ १० ॥

वातस्य । युक्तान् । सुऽयुजः । चित् । अश्वान् । कविः । चित् । एषः । अजगन् । अवस्युः ।

विश्वे । ते । अत्र । मरुतः । सखायः । इन्द्र । ब्रह्माणि । तविषीम् । अवर्धन् ॥ १० ॥

^१कविश्चित् प्राज्ञोऽपि ^२अवस्युः एतन्नामकः ^३एषः मन्त्रद्रष्टा ^४वातस्य वायोर्वेगेन ^५युक्तान् संयुक्तान्^६ ^७सुयुजश्चित् सुष्ठु योजनीयान् ^८अश्वान् ^९अजगन् प्राप्नोत्^{१०} । अवस्योः ^{११}सखायः ^{१२}विश्वे सर्वे ^{१३}मरुतः बहवः स्तोतारो हे ^{१४}इन्द्र ^{१५}अत्र अस्मिँल्लोके ^{१६}ते त्वदीयां^{१७} ^{१८}तविषीं बलं ^{१९}ब्रह्माणि ब्रह्मभिः स्तोत्रैः ^{२०}अवर्धन् अवर्धयन् ॥ ॥ ३० ॥

सूरश्चिद्रथं परितकम्यायां पूर्वं करदुपरं जूजुवांसम् ।

भरच्चक्रमेतशः सं रिणाति पुरो दधत्सनिष्यति क्रतुं नः ॥ ११ ॥

सूरः । चित् । रथम् । परितकम्यायाम् । पूर्वम् । करत् । उपरम् । जूजुवांसम् ।

भरत् । चक्रम् । एतशः । सम् । रिणाति । पुरः । दधत् । सनिष्यति । क्रतुम् । नः ॥ ११ ॥

इन्द्रः ^१परितकम्यायां संग्रामे । परितो गच्छन्त्यस्यां भटाः^२ इति परितकम्या संग्रामः । एतशाल्येन ऋषिणा सह योद्धुः ^३सूरश्चित् सूर्यस्यापि संबन्धिनं ^४जूजुवांसं वेगेन गच्छन्तं ^५रथम्^६ ^७उपरम्^८

१. ख-ग-च-झ-ण-प-फ-ब-भ-र-‘ उह्यमानौ ’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ संयुक्तान् ’ नास्ति ।

३. ख-व-ग-भ-र-प्राप्नोत्तरम् । ४. र-त्वदीयम् । ५. श-मये । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-पम् ; र-रथम् ।

उपरतव्यापारं^१ पूर्वं^२ वकरत् पुराकरोत् । एतशः एतशाय ॥ विभक्तिव्यययः ॥ इन्द्रः पूर्वं द्विवचस्य
रथस्यैकं^३ वचकं^४ वभरत् अहरत् । स इन्द्रस्तेन चक्रेणासुरान्^५ वसं^६ वरिणाति हिनस्ति । अपि च^७ पुरो
वदधत् अस्मान् पुरस्कुर्वन्^८ वनः अस्मदीयं^९ वक्रतुं यज्ञं^{१०} वसनिष्यति संभजतु ॥

आयं जना अभिचक्षे जगामेन्द्रः सखायं सुतसोममिच्छन् ।

वदन्प्रावाव वेदिं भ्रियाते यस्य जीरमध्वर्यवश्चरन्ति ॥ १२ ॥

आ । अयम् । जनाः । अभिऽचक्षे । जगाम । इन्द्रः । सखायम् । सुतऽसोमम् । इच्छन् ।
वदन् । प्रावा । अव । वेदिम् । भ्रियाते । यस्य । जीरम् । अध्वर्यवः । चरन्ति ॥ १२ ॥

हे^१ वजनाः^२ अभिचक्षे युष्मानभिद्रष्टुम्^३ अयम्^४ इन्द्रः^५ वसखायं^६ स्तोतारं^७ सुतसोमम्^८ अभि-
षुतसोमं यजमानम्^९ इच्छन्^{१०} अभिलषन्^{११} वआ^{१२} वजगाम^{१३} आगच्छति^{१४} । वअध्वर्यवः^{१५} यस्य^{१६} प्राध्नः^{१७} वजीरं^{१८}
क्षेपणं^{१९} प्रेरणं^{२०} वचरन्ति^{२१} कुर्वन्ति^{२२} सः^{२३} वप्रावा^{२४} सोमाभिषवपाधाणः^{२५} ववदन्^{२६} शब्दं^{२७} कुर्वन्^{२८} वेदिम्^{२९} वअ
वभ्रियाते^{३०} अभिह्रियते ॥

ये चाकनन्त चाकनन्त नू ते मर्ता अमृत मो ते अंह आरन् ।

वावन्धि यज्यूरुत तेषु धेह्योजो जनेषु येषु ते स्याम ॥ १३ ॥

ये । चाकनन्त । चाकनन्त । नु । ते । मर्ताः । अमृत । मो इति । ते । अंहः । आ । अरन् ।
ववन्धि । यज्यूर्न् । उत । तेषु । धेहि । ओजः । जनेषु । येषु । ते । स्याम ॥ १३ ॥

हे इन्द्र धनार्थिनः^१ ये जनास्त्वां^२ चाकनन्त^३ अकामयन्त पुनश्च^४ ते^५ नु^६ क्षिप्रमेव^७ स्वां^८
चाकनन्त हे^९ अमृत^{१०} अमरणशीलेन्द्र^{११} मर्ताः^{१२} मरणधर्माणः^{१३} ते जनाः^{१४} अंहः^{१५} अनर्थं^{१६} मो^{१७} आरन्^{१८}
मा गमन् । मा उ इति निपातसमुदायो मेत्येकनिपातार्थे वर्तते । उत अपि च^{१९} यज्यूर्न्^{२०} यजमानान्^{२१}
ववन्धि संभजस्व । येषु^{२२} जनेषु^{२३} येषां जनानां^{२४} मध्ये^{२५} वयं^{२६} स्तोतारः^{२७} ते^{२८} त्वदीयाः^{२९} त्साम^{३०} भवाम
हे इन्द्र त्वं^{३१} तेषु जनेषु^{३२} वओजः^{३३} बलं^{३४} धेहि ॥ ३१ ॥

‘अदर्दस्सम्’ इति द्वादशचर्मष्टादशं सूक्तम् । गातुर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो
देवता । तथा चानुक्रान्तम्—‘अदर्दद्वादश गातुः’ इति । गतो विनियोगः ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-आगच्छन्; श-गच्छति । २. ग-घ-ज-‘कुर्वन्ति’ नास्ति । ३. ख-झ-
र-सोमाभिषवणः । ४. ग-घ-ज-धनार्थम् । ५. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-चाकनन्त कामयन्ते ।

अददरुत्समसृजो वि खानि त्वमर्णवान्बद्धधानाँ अरम्णाः ।

महान्तमिन्द्र पर्वतं वि यद्वः सृजो वि धारा अव दानवं हन् ॥ १ ॥

अददः । उत्सम् । असृजः । वि । खानि । त्वम् । अर्णवान् । बद्धधानान् । अरम्णाः ।

महान्तम् । इन्द्र । पर्वतम् । वि । यत् । वरिति वः ।

सृजः । वि । धाराः । अव । दानवम् । हन्ति हन् ॥ १ ॥

हे इन्द्र त्वम् उत्सम् उत्स्यन्दमानं मेघम् अददः विदारितवानसि । तदनन्तरं खानि मेघस्थोदकनिर्गमनद्वाराणि^१ वि असृजः विशेषेण सृष्टवानसि । किंच बद्धधानान् बाध्यमानान्^२ अर्णवान् उदकवतो मेघान् अरम्णाः विसर्जयसि क्षारयसीत्यर्थः । अत्र रम्णातिर्विसर्जनकर्म । हे इन्द्र यत् यः त्वम् । यदिति लिङ्गव्यत्ययः । महान्तं प्रभूतं पर्वतं मेघं वि वः विवृतवानसि । धाराः अपां वि सृजः विसृष्टवानसि । अपि च दानवं दनोः पुत्रं वृत्रमसुरं यद्वोदकस्य दातारं मेघं वा अव हन् अभिहतवानसि । अत्र निरुक्तम्—‘ अदणा उत्सम् । उत्स उत्सदनाद्वोत्स्यन्दनाद्वा उनत्तेवाँ^३ स्यात् । व्यसृजोऽस्य खानि त्वमर्णवानर्णस्वत एतान्^४ ’ (निरु. १०. ९) इत्यादि ॥

त्वमुत्साँ ऋतुभिर्बद्धधानाँ अरंह ऊधः पर्वतस्य वज्रिन् ।

अहिं चिदुग्र प्रयुतं शयानं जघन्वाँ इन्द्र तविषीमधत्थाः ॥ २ ॥

त्वम् । उत्सान् । ऋतुभिः । बद्धधानान् । अरंहः । ऊधः । पर्वतस्य । वज्रिन् ।

अहिम् । चित् । उग्र । प्रयुतम् । शयानम् । जघन्वान् । इन्द्र । तविषीम् । अधत्थाः ॥ २ ॥

हे वज्रिन् वज्रवज्रिन्द्र त्वम् ऋतुभिः ऋतुषु वृष्टिकालेषु^५ बद्धधानान् प्रतिबध्यमानान् उत्सान् मेघान् प्रतिबन्धनादमोचयः^६ इति शेषः । अपि च पर्वतस्य मेघस्य संबन्धि ऊधः जलम् अरंहः अगमयः^७ । हे उग्र उदूर्णबलेन्द्र प्रयुतम् उद्युक्तं शयानं जले शयनं कुर्वन्तम् अहिं चित् वृत्रं च जघन्वान् हतवानसि । हे इन्द्र त्वं तविषीं बलम् अधत्थाः अधारयः । वृत्रवधानन्तरमिन्द्रो लोके प्रख्यातो भवतीत्यर्थः ॥

त्यस्य चिन्महतो निर्मृगस्य वर्धर्जधान तविषीभिरिन्द्रः ।

य एक इदप्रतिर्मन्यमान आदस्मादन्यो अजनिष्ट तव्यान् ॥ ३ ॥

त्यस्य । चित् । महतः । निः । मृगस्य । वर्धः । जघान् । तविषीभिः । इन्द्रः ।

यः । एकः । इत् । अप्रतिः । मन्यमानः । आत् । अस्मात् । अन्यः । अजनिष्ट । तव्यान् ॥ ३ ॥

१. ग-घ-ज-त-श-मेघस्थोदकानि निर्गमनद्वाराणि । २. त-प-फ-ब-र-बाध्यमानान् । ३. र-उन्नयनाद्वा । ४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-वृष्टिकामेषु । ५. ख-च-ण-बन्धादमोचयः; क्ष-न-भ-र-प्रतिबन्धनादमोचयः । ६. ग-घ-ज-प-फ-ब-अरमयः ।

निर्जघानायुधं शक्रो वृत्रेण क्षिसमोजसा । वृत्रस्य गात्रादन्यो यः प्रादुर्भूतो महासुरः ॥
 वृत्रं पूर्वं निहत्येन्द्रो द्वितीयं शुष्णसंज्ञकम् । पुनर्जघानेन्द्र इति पराभिः कीर्तयत्यृषिरिति ॥ १ इन्द्रः
 १ महतः प्रभूतस्य १ मृगस्य मृगवच्छीघ्रगामिनः १स्यस्य १चित् तस्य वृत्रस्य संबन्धि १वधः आयुधं
 १तविषीभिः स्वकीयैर्बलैः १निः १जघान निःशेषेणावधीत् । १एक १इत् असहाय एव १अप्रतिः
 प्रतिद्वन्द्विरहितः १मन्यमानः आत्मानं १यः अस्तीति शेषः । १आत् तदानीम् १अस्मात् वृत्रात्
 १तस्यान् प्रवृद्धतरः १अन्यः असुरः शुष्णः १अजनिष्ट प्रादुरभूत् ॥

त्यं चिदेषां स्वधया मदन्तं मिहो नपातं सुवृधं तमोगाम् ।

वृषप्रभर्मा दानवस्य भामं वज्रेण वज्री नि जघान शुष्णम् ॥ ४ ॥

त्यम् । चित् । एषाम् । स्वधया । मदन्तम् । मिहः । नपातम् । सुवृधम् । तमः ऽगाम् ।

वृषऽप्रभर्मा । दानवस्य । भामम् । वज्रेण । वज्री । नि । जघान । शुष्णम् ॥ ४ ॥

१एषां प्राणिनां १स्वधया अग्नेन १मदन्तं मोदमानं सर्वप्राणिनामङ्गं स्वयमेव भुञ्जानं १मिहः
 सेचनसमर्थस्य मेघस्य १नपातं पातारं रक्षितारम् । अत्र नपाच्छब्दः पातरि वर्तते । 'प्राणो वै
 तनूनपात्स हि तन्वः पाति' (ऐ. ब्रा. २. ४) इति ब्राह्मणम् । १सुवृधं प्रवृद्धं १तमोगां तमः
 अन्धकारं गच्छन्तं १त्यं १चित् तं च वृत्रं निजघानेति शेषः । १वृषप्रभर्मा वर्षणशीलस्य मेघस्य प्रहर्ता
 १वज्री वज्रवानिन्द्रः १वज्रेण स्वकीयेनायुधेन १दानवस्य दनुजस्य वृत्रस्य १भामम् । अत्र
 क्रोधवाचिभामशब्देन क्रोधादुत्पन्नः शुष्णासुरो लक्ष्यते । तं शुष्णासुरं १नि १जघान हतवान् ॥

त्यं चिदस्य क्रतुभिर्निषत्तमर्मणो विददिदस्य मर्म ।

यदी सुक्षत्र प्रभृता मदस्य युयुत्सन्तं तमसि हर्म्ये धाः ॥ ५ ॥

त्यम् । चित् । अस्य । क्रतुऽभिः । निऽसत्तम् । अमर्मणः । विदत् । इत् । अस्य । मर्म ।

यत् । ईम् । सुऽक्षत्र । प्रऽभृता । मदस्य । युयुत्सन्तम् । तमसि । हर्म्ये । धाः ॥ ५ ॥

१अमर्मणः मर्महीनमात्मानं मन्यमानस्य १अस्य वृत्रस्य १निषत्तं निषण्णं १त्यं १चित् त्यत्तदेव ।
 लिङ्गव्यत्ययः । १मर्मं प्राणस्थानम् । यत्र स्थाने विद्धो भ्रियते तन्मर्मैत्युच्यते । १अस्य वृत्रस्य
 १क्रतुभिः प्रज्ञानैर्हे इन्द्र त्वं १विददित् अज्ञासीरेव । १यत् यदा हे १सुक्षत्र सुबलेन्द्र त्वं १मदस्य
 मादकस्य सोमस्य १प्रभृता प्रभृतौ संभरणे सति १युयुत्सन्तं योद्धुमिच्छन्तम् १ईम् एनं वृत्रं १हर्म्ये
 हारके १तमसि १धाः न्यदधाः । वृत्र इन्द्रस्य भयात् तमसि प्राविशदित्यर्थः ॥

१. ख-च-ण-प्रवृद्धस्य । २. ख-झ-र-प्रतिद्वन्द्विरहितः; ग-घ-ज-प-फ-ब-प्रतिबन्धरहितः । ३. ख-
 च-झ-ण-न-भ-र-‘शुष्णः’ नास्ति । ४. ग-घ-ज-श-‘वृत्रस्य’ नास्ति । ५. ख-च-झ-ण-न्त-न-भ-र-
 श-शुष्णमसुरम् ।

त्यं चिद्वित्था कृत्पयं शयानमसूर्ये तमसि वावृधानम् ।

तं चिन्मन्दानो वृषभः सुतस्योच्चैरिन्द्रो अपगूर्यौ जघान ॥ ६ ॥

त्यम् । चित् । इत्था । कृत्पयम् । शयानम् । असूर्ये । तमसि । ववृधानम् ।

तम् । चित् । मन्दानः । वृषभः । सुतस्य । उच्चैः । इन्द्रः । अपगूर्यौ । जघान ॥ ६ ॥

वसुतस्य अभिषुतेन सोमेन मन्दानः मोदमानः वृषभः कामानां वर्धिता इन्द्रः उच्चैः ऊर्ध्वम् अपगूर्यौ वज्रमुद्यम्य त्वं चित् तमेव वृत्रं जघान अवधीत् । कीदृशम् । इत्था अमुत्रान्तरिक्षलोके कृत्पयम् । कत् सुखकरं पयो यस्य तम् । शयानम् अप्सु शयनं कुर्वन्तम् असूर्ये सूर्यरहिते तमसि अन्धकारे ववृधानं वर्धमानम् । तं चित् इति पुनर्वचनं पूरणार्थम् ॥ ३२ ॥

उद्यदिन्द्रो महते दानवाय वधर्यमिष्ट सहो अप्रतीतम् ।

यदौ वज्रस्य प्रभृतौ ददाभ विश्वस्य जन्तोर्धमं चकार ॥ ७ ॥

उत् । यत् । इन्द्रः । महते । दानवाय । वधः । यमिष्ट । सहः । अप्रतिइतम् ।

यत् । इम् । वज्रस्य । प्रभृतौ । ददाभ । विश्वस्य । जन्तोः । अधमम् । चकार ॥ ७ ॥

यत् यदा इन्द्रो महते प्रभृताय दानवाय वृत्रासुराय सहः शत्रूणामभिभवितु अप्रतीतं केनाप्यप्रतिगतं वधः वज्रम् उत् यमिष्ट उदयच्छत् । यत् यदा वज्रस्य प्रभृतौ प्रहतौ प्रहरणे सति ॥ ‘हृग्रहोर्धः’ इति भत्वम् ॥ इम् एनं वृत्रं ददाभ अहिंसीत् तदा विश्वस्य सर्वस्य जन्तोः प्राणिनः अधमं नीचं चकार अकरोत् ॥

त्यं चिदर्णी मधुपं शयानमसिन्वं वृत्रं महाददुग्रः ।

अपादमत्रं महता वधेन नि दुर्योण आवृणङ्मध्रवाचम् ॥ ८ ॥

त्यम् । चित् । अर्णीम् । मधुपम् । शयानम् । असिन्वम् । वृत्रम् । महि । आदत् । उग्रः ।

अपादम् । अत्रम् । महता । वधेन । नि । दुर्योणे । आवृणक् । मध्रवाचम् ॥ ८ ॥

उग्रः उदूर्णबलः इन्द्रः महि महान्तं त्वं चित् तमेव वृत्रम् आदत् आददौ प्रत्यग्रहीत् । कीदृशम् । अर्णं गन्तारं जलं मेघं वावृष्य शयानं शयनं कुर्वन्तम् । स्थितवन्तमित्यर्थः । मधुपं मधुनोऽम्भसः पातारं पालयितारम् असिन्वं सपत्नानवक्षेत्तारम् ॥ अस्यतेरिदं रूपम् ॥ वृत्रं वृण्वन्तं सर्वमप्याच्छादयन्तम् । ‘स इमल्लोकानवृणोद्यदिमल्लोकानवृणोत्तद्वृत्रस्य वृत्रस्वम्’

(तै. सं. २. ५. २. २) इति हि तैत्तिरीयकम् । तदनन्तरमिन्द्रः 'दुर्योणे संप्राप्ते' 'महता प्रभूतेन' 'वधेन वज्रेण' 'अपादं पादरहितम्' 'अमत्रम्' 'अमात्रं परिमाणरहितं' 'मृध्रवाचं' 'हिंसितवाग्निन्द्रियम्' । 'जृम्भाभिभूतमित्यर्थः' । वृत्रं 'नि' 'अवृणक्' नितरामहिंसीत् । 'तस्माज्जञ्जयमानादग्नीषोमौ निरक्रामतां प्राणापानौ वा एनं तदजहिताम्' (तै. सं. २. ५. २. ४) इति हि तैत्तिरीयकम् ॥

को अस्य शुष्मं तविषीं वरात् एको धनां भरते अप्रतीतः ।

इमे चिदस्य ज्रयसो नु देवी इन्द्रस्यौजसो भियसा जिहाते ॥ ९ ॥

कः । अस्य । शुष्मम् । तविषीम् । वराते । एकः । धनां । भरते । अप्रतिऽइतः ।

इमे इति । चित् । अस्य । ज्रयसः । नु । देवी इति ।

इन्द्रस्य । ओजसः । भियसा । जिहाते इति ॥ ९ ॥

'अस्य इन्द्रस्य संबन्धिनीं' 'शुष्मं शोषणीं' 'तविषीं बलं' 'कः' 'वराते निवारयेत् ॥ शुष्मशब्दस्य स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वेऽपि नियतलिङ्गत्वात् पुंलिङ्गत्वमेव ॥ 'अप्रतीतः' 'केनाप्यप्रतिगत इन्द्रः' 'एकः' 'असहाय एव' 'धना धनानि शत्रूणां वसूनि' 'भरते विभर्ति हरते वा । 'देवी' 'देव्यौ द्योतमाने' 'इमे' 'चित् एव' 'द्यावापृथिव्यौ' 'ज्रयसः' 'वेगवतः' 'अस्य' 'इन्द्रस्य संबन्धिनः' 'ओजसः' 'बलादुद्भूतेन' 'भियसा' 'भयेन' 'नु' 'क्षिप्रं' 'जिहाते गच्छतः । 'चलत इत्यर्थः ॥

न्यस्मै देवी स्वधितिर्जिहीतु इन्द्राय गातुरुशतीव येमे ।

सं यदोजो युवते विश्वमाभिरनु स्वधाने क्षितयो नमन्त ॥ १० ॥

नि । अस्मै । देवी । स्वधितिः । जिहीते । इन्द्राय । गातुः । उशतीऽइव । येमे ।

सम् । यत् । ओजः । युवते । विश्वम् । आभिः । अनु । स्वधाऽने । क्षितयः । नमन्त ॥ १० ॥

'स्वधितिः' 'स्वधृतिः' 'स्वेन धृता' 'देवी द्योतमाना द्यौः' 'अस्मै इन्द्राय' 'नि' 'जिहीते नीचत्वेन' 'याति । 'गातुः' 'भूमिः' 'उशतीव कामयमाना योषिदिव' 'इन्द्राय' 'येमे आत्मानं नियच्छति । 'यथेष्टमात्मानं विनियोक्तुं' 'योग्या भवतीत्यर्थः । 'यत्' 'यदेन्द्रः' 'विश्वं समस्तम्' 'ओजः' 'बलम्' 'आभिः' 'प्रजाभिः' 'सं' 'युवते संयोजयति । 'इन्द्रः' 'स्वकीयं बलं' 'सर्वासु प्रजासु' 'निहितवानित्यर्थः । 'अनु' 'आनुकूल्येन वर्तमानाः' 'क्षितयः' 'मनुष्याः । 'क्षितय इति मनुष्यनामैतत् । 'स्वधाने' 'बलवते' 'इन्द्राय' 'नमन्त संनमन्ति प्रह्वीभवन्ति' ॥

१. ग-घ-ज-त-प-फ-ब-अत्रम् । २. ख-च-झ-ण-भ-र-जम्भ्याभिभूत* । ३. झ-र-तदजहिताम् ; त-तदुजिहाताम् । ४. ख-च-ण-भ-शोषणम् ; न-शोषिणीम् ; भ-शोषणाम् । ५. ग-घ-ज-त-प-फ-व-र-इमे ; श-एते एव । ६. ख-च-ण-नियोक्तुम् ; झ-न-भ-र-वियोक्तुम् । ७. ख-च-झ-ण-भ-र-स्वधाने स्वधानेन । ८. न-पुस्तकेऽस्यानन्तरमेवं पाठो दृश्यते- एकत्रिकनाम्येकाहे निष्पेवत्यशस्त्रे एकं नु त्वेति सूक्तमुखीया । सूत्रितं च-एकस्य चिन्मे विभ्वस्त्वो न एकं नु त्वा सत्पति पाञ्चजन्यमिति ।

एकं नु त्वा सत्पतिं पाञ्चजन्यं जातं शृणोमि यशसं जनेषु ।

तं मे जगृभ आशसो नविष्टं दोषा वस्तोर्हवमानास इन्द्रम् ॥ ११ ॥

एकम् । नु । त्वा । सत्पतिम् । पाञ्चजन्यम् । जातम् । शृणोमि । यशसम् । जनेषु ।

तम् । मे । जगृभ्रे । आशसः । नविष्टम् । दोषा । वस्तोः । हवमानासः । इन्द्रम् ॥ ११ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् एकं नु^१ मुख्यमेव जनेषु सर्वेषु मनुष्येषु मध्येऽहं मन्त्रद्रष्टा शृणोमि ऋषिमुख्येभ्यः । कीदृशम् । सत्पतिं सतां पालकं पाञ्चजन्यं पञ्चजनेभ्यो मनुष्येभ्यो हितं जातम् उत्पन्नं यशसं यशोयुक्तम् । दोषा क्षपायां वस्तोः वासरे च हवमानासः स्तुवन्तः आशसः कामानां शंसमानाः ममे मदीयाः प्रजाः^२ नविष्टम् अतिशयेन स्तुर्यं तम् इन्द्रं जगृभ्रे गृह्णन्तु स्वीकुर्वन्तु ॥

एवा हि त्वामृतुथा यातयन्तं मघा विप्रैभ्यो ददतं शृणोमि ।

किं ते ब्रह्माणो गृहते सखायो ये त्वाया निदधुः काममिन्द्र ॥ १२ ॥

एव । हि । त्वाम् । ऋतुथा । यातयन्तम् । मघा । विप्रैभ्यः । ददतम् । शृणोमि ।

किम् । ते । ब्रह्माणः । गृहते । सखायः । ये । त्वाया । निदधुः । कामम् । इन्द्र ॥ १२ ॥

एव एवमुक्तप्रकारेण हि ऋतुथा कालेकाले यातयन्तं जन्तून् प्रेरयन्तं हे इन्द्र त्वां विप्रैभ्यः स्तोतृभ्यः मघा मघानि धनानि ददतं यच्छन्तं शृणोमि निशामयामि । एतन्मृषैव प्रतिभाति । हे इन्द्र त्वाया त्वयि ये स्तोतारः कामं स्वकीयाभिलाषं निदधुः न्यक्षिपन् ब्रह्माणः गृहन्तः ते त्वदीयाः सखायः स्तोतारः किं गृहते त्वत्तः किं गृह्णते । ऋषिः स्वकीयाभिलाषप्राप्तिविलम्बनादेवमुक्तवानित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥ ॥ २ ॥

वेदार्थस्य^४ प्रकाशेन तमो हादं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः^५ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण
सायणामात्येन विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये

चतुर्थाष्टके प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

१ श-‘नु’ नास्ति । २. ख-च-ण-भ-प्रजानाः ; झ-र-प्रजनाः ; न-जनाः । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-त्वा त्वाम् । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-ब-‘वेदार्थस्य ... महेश्वरः’ नास्ति ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

चतुर्थे प्रथमाध्यायं व्याख्याय व्याकृतिक्रमः ।

सुधीः श्रीसायणाचार्यो द्वितीयं व्याचिकीर्षति ॥

तत्रात्रेः पञ्चमे मण्डले तृतीयेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'महि महे' इति दशचं प्रथमं सूक्तम् । प्रजापतिपुत्रः संवरणाख्यः^१ ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । इन्द्रो देवता । तथा चानुक्रान्तं— 'महि दश प्राजापत्यः संवरणः' । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

महिं महे तवसे दीध्ये नृनिन्द्रायेत्था तवसे अतंव्यान् ।

यो अस्मै सुमतिं वाजसातौ स्तुतो जने समर्थश्चिकेत ॥ १ ॥

महिं । महे । तवसे । दीध्ये । नृन् । इन्द्राय । इत्था । तवसे । अतंव्यान् ।

यः । अस्मै । सुऽमतिम् । वाजऽसातौ । स्तुतः । जने । सुऽमर्थः । चिकेत ॥ १ ॥

अहं संवरणः^१ अतंव्यान् अत्यन्तमिव दुर्बलः सन्^२ महि महत् प्रभूतं स्तोत्रं^३ महे महते^४ तवसे बलवते^५ इन्द्राय^६ इत्था इत्थं वक्ष्यमाणप्रकारेण^७ दीध्ये दीपयामि प्रकाशयामि । किमर्थम् । नृन् । षष्ठ्यर्थे द्वितीया । मनुष्याणामस्मदीयानां^८ तवसे बलाय । यद्वा । नृनस्मद्विरोधिनामभिभवायेति शेषः । तदर्थं तवसेऽस्मद्वलाय । यः^९ इन्द्रः^{१०} अस्मै^{११} जने जनाय संवरणाय^{१२} वाजसातौ संग्रामे वाजस्य अन्नस्य वा लाभे निमित्ते सति^{१३} स्तुतः सन्^{१४} सुमतिं^{१५} समर्थः मर्त्यैः स्तोतृभिः सहितो यद्वा सह त्रियमाणैर्युध्यमानैर्मरुदादिभिरथवा समराहः^{१६} चिकेत जानाति ॥

स त्वं न इन्द्र धियसानो अर्कैर्हरीणां वृषन् योक्त्रमश्रेः ।

या इत्था मघवन्ननु जोषं वक्षो अभि प्रार्यः सक्षि जनान् ॥ २ ॥

सः । त्वम् । नः । इन्द्र । धियसानः । अर्कैः । हरीणाम् । वृषन् । योक्त्रम् । अश्रेः ।

याः । इत्था । मघवन् । अनु । जोषम् । वक्षः । अभि । प्र । अर्यः । सक्षि । जनान् ॥ २ ॥

हे^१ वृषन् वर्षक^२ इन्द्र^३ सः प्रसिद्धः^४ त्वं^५ नः अस्मान्^६ धियसानः ध्यायन्^७ अर्कैः अर्चन-साधनैः स्तोत्रैर्निमित्तभूतैः^८ हरीणां रथे नियोज्यानामश्वानां^९ योक्त्रं नियोजनरज्जुम्^{१०} अश्रेः आश्रयसि । याः ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ यानर्कान् हे^{११} मघवन्^{१२} इत्था इत्थं^{१३} जोषं प्रीतिम्^{१४} अनु^{१५} वक्षः अवहः तैर्निमित्तैर्योक्त्रमश्रेरिति । तथा कृत्वा^{१६} अर्यः अस्मदरीन्^{१७} जनान्^{१८} अभि आभिमुख्येन^{१९} प्र प्रकृष्टं^{२०} सक्षि पराभव ॥

न ते तं इन्द्राभ्यस्मदृष्वायुक्तासो अब्रह्मता यदसन् ।

तिष्ठ रथमधि तं वज्रहस्ता रश्मिं देव यमसे स्वश्वः ॥ ३ ॥

न । ते । ते । इन्द्र । अभि । अस्मत् । ऋष्व । अयुक्तासः । अब्रह्मता । यत् । असन् ।

तिष्ठ । रथम् । अधि । तम् । वज्रहस्त । आ । रश्मिम् । देव । यमसे । सुऽअश्वः ॥ ३ ॥

हे ऋष्व महन् इन्द्र^१ यत्^२ ये अस्मत् अस्मत्तः त्वद्भक्त्योऽन्ये अयुक्तासः त्वया असंयुक्ताः^३ असन् आसन् अभवन् अब्रह्मता । ब्रह्म परिवृढं कर्म । तद्ग्रहितत्वात् एते नराः एते त्वदीयाः एन भवन्ति । अतः अस्मद्यज्ञम्^४ अभि आगन्तुं एतं प्रसिद्धं रथमधि तिष्ठ । हे वज्रहस्त इन्द्र एदेव स्वश्वः त्वं यं रथमारोढुं रश्मिं प्रग्रहम् आ यमसे नियमयसि तमधि तिष्ठ ॥

पुरु यत्तं इन्द्र सन्त्युक्था गवे चकर्थोर्वरासु युध्यन् ।

ततक्षे सूर्याय चिदोक्तसि स्वे वृषा समत्सु दासस्य नाम चित् ॥ ४ ॥

पुरु । यत् । ते । इन्द्र । सन्ति । उक्था । गवे । चकर्थ । उर्वरासु । युध्यन् ।

ततक्षे । सूर्याय । चित् । ओक्तसि । स्वे । वृषा । समत्सु । दासस्य । नाम । चित् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र एते तव यत् यदा स्वभूतानि पुरु पुरुणि बहूनि । उक्था उक्थानि शस्त्राणि सन्ति तदा^५ उर्वरासु सस्योपेतासु भूमिषु निमित्तभूतासु गवे वृष्ट्युदकाय युध्यन् जलप्रतिबन्धकान् संहरन् चकर्थ करोषि भेदनम् । कुत्रेति । सूर्याय सूर्यस्य स्वे स्वकीये ओक्तसि स्थाने । वृषा वर्धिता सन् ततक्षे संपादयसि । समत्सु संग्रामेषु दासस्य वृष्टिप्रतिबन्धकर्तुरेतेनामकस्य असुरस्य नाम चित् नामापि ततक्षे नाशयसीत्यर्थः^६ ॥

वयं ते तं इन्द्र ये च नरः शर्धो जज्ञाना याताश्च रथाः ।

आस्माज्जगम्यादहिशुष्म सत्वा भगो न हव्यः प्रभृथेषु चारुः ॥ ५ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । नरः । शर्धः । जज्ञानाः । याताः । च । रथाः ।

आ । अस्मान् । जगम्यात् । अहिऽशुष्म । सत्वा । भगः । न । हव्यः । प्रऽभृथेषु । चारुः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र वये च नरः कर्मणां नेतार ऋत्विग्यजमाना वयं स्मः एते वयं एते त्वदीयाः । कीदृशा वयम् । शर्धः बलं जज्ञानाः उत्पादयन्तः स्तुतिभिः याताश्च होतुं त्वां प्राप्ताश्च रथाः

१. ख-झ-त-न-भ-र-श-हे इन्द्र । २. श-यत् । सुपो लोपः । ३. ख-च-ण-अयुक्ताः । ४. ख-च-झ-ण-त-भ-र-ययज्ञम् ; न-यज्ञम् । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘तदा’ नास्ति । ६. ख-च-झ-ण-भ-वयसीत्यर्थः ; न-र-वशयसीत्यर्थः ; श-नाशयसीत्यर्थः ।

रंहणशीलाश्च । किंच हे ^१अहिभुषम् । अहिरयनात् । सर्वतो व्यासबलेन्द्र त्वदनुग्रहात् ^२हृद्यः स्तुत्यः
प्रतिभटैराह्लातव्यो वा ^३चारुः संगन्ता^४ ^५सत्त्वा भृत्यादिः ^६प्रभृथेषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा ^७अस्मान् ^८आ
^९वज्रगम्यात् आगच्छेत् । ^{१०}भगो न भग इव हव्यश्चारुः । भगदेवो यथास्मत्सहाय आगच्छति तथा
भृत्यादिरागच्छेदित्यर्थः ॥ ॥ १ ॥

पृक्षेण्यमिन्द्र त्वे ह्योजो नृम्णानि च नृतमानो अमर्तः ।

स न एनी वसवानो रयि दाः प्रार्यः स्तुषे तुविमघस्य दानम् ॥ ६ ॥

पृक्षेण्यम् । इन्द्र । त्वे इति । हि । ओजः । नृम्णानि । च । नृतमानः । अमर्तः ।

सः । नः । एनीम् । वसवानः । रयिम् । दाः । प्र । अर्यः । स्तुषे । तुविमघस्य । दानम् ॥ ६ ॥

हे ^१इन्द्र ^२पृक्षेण्यं संपर्काहं पूज्यं वा ^३ओजः बलं ^४त्वे ^५हि त्वयि खलु । त्वदधीनमित्यर्थः ।
^६नृतमानः नृत्यन् ^७अमर्तः अमरणधर्मा ^८सः त्वं ^९वसवानः आच्छादयन् स्वतेजसा जगत्
^{१०}नृम्णानि नृमणानि द्रविणानि । वक्ष्यमाणख्यपेक्षया चशब्दः । ^{११}एनीम् एतवर्णां श्वेतवर्णां ^{१२}रयि
धनं ^{१३}दाः देहि । अहं च ^{१४}अर्यः ईश्वरस्य ^{१५}तुविमघस्य प्रभूतधनस्य च ^{१६}दानं ^{१७}प्र ^{१८}स्तुषे स्तौमि ॥

एवा न इन्द्रोतिभिर्व पाहि गृणतः शूर कारून् ।

उत त्वचं ददतो वाजसातौ पिप्रीहि मध्वः सुषुतस्य चारोः ॥ ७ ॥

एव । नः । इन्द्र । उतिभिः । अवा । पाहि । गृणतः । शूर । कारून् ।

उत । त्वचम् । ददतः । वाजसातौ । पिप्रीहि । मध्वः । सुसुतस्य । चारोः ॥ ७ ॥

हे ^१शूर ^२इन्द्र ^३एव एवं ^४नः अस्मान् ^५गृणतः स्तुवतः ^६कारून् कर्तृनृत्विजः ^७उतिभिः रक्षणैः
^८अव^२ पालय । ^९उत अपि च ^{१०}वाजसातौ संग्रामे ^{११}त्वचम् आच्छादकं रूपं ^{१२}ददतः प्रयच्छतः
^{१३}सुषुतस्य सुष्ठुभिषुतस्य ^{१४}चारोः मनोहरस्य ^{१५}मध्वः सोमस्य ^{१६}पिप्रीहि प्रीणयात्मानम् । द्वितीयार्थे
षष्ठी । उक्तलक्षणं सोमं पिबेत्यर्थः । अथवा तृतीयार्थे षष्ठी । उक्तलक्षणेन सोमपानेन प्रीणय ॥

उत त्ये मा पौरुकुत्स्यस्य सुरेखसदस्योर्हिरणिनो रराणाः ।

वहन्तु मा दश श्येतासो अस्य गैरिक्षितस्य क्रतुभिर्नु सन्धे ॥ ८ ॥

उत । त्ये । मा । पौरुकुत्स्यस्य । सुरेः । त्रसदस्योः । हिरणिनः । रराणाः ।

वहन्तु । मा । दश । श्येतासः । अस्य । गैरिक्षितस्य । क्रतुभिः । नु । सन्धे ॥ ८ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-गन्ता; ग-घ-ज-संगतो; र-श-संगता । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-अव पाहि ।

३. ख-च-झ-ण-भ-र-सूक्त° ।

त्रसदस्युश्च विदथो ध्वन्यश्चेति त्रयो नृपाः । अश्वान्धनानि गाश्चादुर्कषये तद्वदस्युषिः ॥ १७ उत
अपि च १त्ये ते १मा । चतुर्थ्यर्थे द्वितीया । महामित्यर्थः । १रराणाः ॥ रातेर्दानार्थस्य कर्मणि लिटः
कानचि रूपम् ॥ दत्ता इत्यर्थः । १पौरुक्कुत्स्यस्य पुरुक्कुत्सापत्यस्य १सुरेः प्रेरकस्य १हिरणिनः हिरण्य-
वतः १अस्य १त्रसदस्योः एतन्नामकस्य राजर्षेः १गैरिक्षितस्य गिरिक्षितगोत्रोत्पन्नस्य १श्येतासः शुभ्र-
वर्णाः १दश अश्वाः १मा मां १वहन्तु प्रापयन्तु । अहं च १क्रतुभिः कर्मभी रथनियोजनादिभिर्यज्ञा-
दिभिर्वा १नु क्षिप्रं १सश्चे गच्छेयम् ॥

उत त्वे मां मारुताश्चस्य शोणाः क्रत्वामघासो विदथस्य रातौ ।

सहस्रा मे च्यवतानो ददान आनूकमर्यो वपुषे नार्चत् ॥ १८ ॥

उत । त्वे । मा । मारुतऽअश्वस्य । शोणाः । क्रत्वामघासः । विदथस्य । रातौ ।

सहस्रा । मे । च्यवतानः । ददानः । आनूकम् । अर्यः । वपुषे । न । आर्चत् ॥ १८ ॥

१उत अपि च १त्ये तेऽश्वा वक्ष्यमाणाः १मारुताश्चस्य । मरुत्सदशवेगाश्चवान्मरुताश्चः । तदप-
त्यस्य १विदथस्य^१ एतन्नामकस्य^१ राज्ञः १शोणाः शोणवर्णाः १क्रत्वामघासः क्रतुना कर्मणा शीघ्रगम-
नादिलक्षणेन माहनीया अश्वाः^२ १रातौ^३ दाने विनियुक्ता मां वहन्तीति शेषः । किंच १सहस्रा सहस्राणि
अपरिमितानि धनानि १अर्यः पूज्यस्य १मे । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । पूज्याय मह्यं १च्यवतानः च्यावयन्
१ददानः प्रयच्छन् सः १आनूकम् आभरणं च १वपुषे^४ स्वशरीरालंकाराय १आर्चत् प्रायच्छत् ।
१न इति चार्थे ॥

उत त्वे मां ध्वन्यस्य जुष्टा लक्ष्मण्यस्य सुरुचो यतानाः ।

महा रायः संवरणस्य ऋषेर्व्रजं न गावः प्रयता अपि गमन् ॥ १९ ॥

उत । त्वे । मा । ध्वन्यस्य । जुष्टाः । लक्ष्मण्यस्य । सुरुचः । यतानाः ।

महा । रायः । समुऽवरणस्य । ऋषेः । व्रजम् । न । गावः । प्रयताः । अपि । गमन् ॥ १९ ॥

१उत अपि च १त्ये ते वक्ष्यमाणाः रायः १ध्वन्यस्य ध्वन्यनामकस्य १लक्ष्मण्यस्य लक्ष्मण-
पुत्रस्य राज्ञः संबन्धिनोऽश्वाः १जुष्टाः मां^५ प्राप्ताः १सुरुचः शोभनदीप्तयः १यतानाः वह-
नार्य^६ यतमानाः । १रायः^७ १महा महत्त्वेन युक्ता रायः १प्रयताः दत्ताः सत्यः १संवरणस्य १ऋषेः
१अपि १गमन् अपिगताः प्राप्ताः । मद्रुहमिति शेषः । १व्रजं १न १गावः गोष्ठं गाव इव । यद्वा नेति
चार्थे । गावश्च मम व्रजमपिगमन् । अत्रैन्द्रे सूक्ते ' प्रायेणैन्द्रे मरुतो राज्ञां च दानस्तुतयः ' (अनु.
२. २२) इत्युक्तत्वाद्वाज्ञां दानस्तुतिरविरुद्धा ॥ ॥ २ ॥

१. त- ' विदथस्यैतन्नामकस्य ' नास्ति । २. ग-घ-ज-त-प-फ-ब-श-अश्वाः विदथस्य वेदनसाधनस्य ।
३. ख-च-झ-ण-न-भ-र- ' रातौ ' नास्ति । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-आभूषे । ५. ग-घ-ज-मा । ६.
ख-ग-घ-च-ज-ण-प-फ-ब-श-वहमाना; र-वहमानाय । ७. ग-घ-ज-प-फ-ब-रायो धनानि ।

‘अजातशत्रुम्’ इति नवचं द्वितीयं सूक्तं प्राजापत्यस्य संवरणस्यार्थमैन्द्रम् । नवमी त्रिष्टुप् शिष्टास्त्रिष्टुबन्तपरिभाषया जगत्यः । ‘अजातशत्रुं नव त्रिष्टुबन्तम्’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अजातशत्रुमजरा स्वर्वत्यनु स्वधार्मिता दस्मीयते ।

सुनोतेन पचत ब्रह्मवाहसे पुरुष्टुताय प्रतरं दधातन ॥ १ ॥

अजातशत्रुम् । अजरा । स्वःऽवती । अनु । स्वधा । अमिता । दस्मम् । ईयते ।

सुनोतेन । पचत । ब्रह्मवाहसे । पुरुष्टुताय । प्रस्तरम् । दधातन ॥ १ ॥

वअजातशत्रुम् । अनुस्पन्नाः शातयितारो यस्य तम् । वदस्मं शत्रूणामुपक्षपयितारम् वअजरा अक्षीणा वस्वर्वती स्वरणवती वअमिता अपरिमिता वस्वधा अन्नं हविः वअनु ईयते अनुप्राप्नोति । तदर्थं हे ऋत्विजः वसुनोतेन अभिषुणुत । वपचत पुरोडाशादिकम् । कस्मै । वब्रह्मवाहसे ब्रह्मणः परिवृढस्य स्तोत्रस्य वाहकाय वपुरुष्टुताय बहुभिः स्तुतायेन्द्राय । वप्रतरं प्रकृष्टतरं वदधातन धारयत स्वस्वोचितकर्म ॥

आ यः सोमैर्न जठरमपिप्रतामन्दत मघवा मध्वो अन्धसः ।

यदी मृगाय हन्तवे महावधः सहस्रभृष्टिमुशना वधं यमत् ॥ २ ॥

आ । यः । सोमैर्न । जठरम् । अपिप्रत । अमन्दत । मघवा । मध्वः । अन्धसः ।

यत् । ईम् । मृगाय । हन्तवे । महावधः । सहस्रभृष्टिम् । उशना । वधम् । यमत् ॥ २ ॥

वयः वमघवा वसोमेन वजठरं स्वकीयम् वआ सर्वतः वअपिप्रत अपूरयत् वमध्वः मधुरसस्य^१ वअन्धसः सोमस्य^२ पानेन वअमन्दत अतृप्यत् । वयत् यदा वईम् अयं वमृगाय एतन्नामकाय असुराय^३ वहन्तवे तं हन्तुं वमहावधः महावज्रः वसहस्रभृष्टिः अपरिमिततेजाः वउशना कामयमानः शत्रुं यद्वीरानसा सह ववधं वज्रं वयमत् उदयच्छत् तदापिप्रत अमन्दत च ॥

यो असौ घ्नस उत वा य ऊधनि सोमं सुनोति भवति द्युमां अह ।

अपाप शक्रस्तनुष्टिर्मूहति तनूशुभ्रं मघवा यः कवासुखः ॥ ३ ॥

यः । असौ । घ्नसे । उत । वा । यः । ऊधनि । सोमम् । सुनोति । भवति । द्युमान् । अह ।

अपऽअप । शक्रः । तनुष्टिम् । ऊहति । तनूशुभ्रम् । मघवा । यः । कवऽसुखः ॥ ३ ॥

ययः यजमानः वअस्मै इन्द्राय वघ्रंसे । अहर्नामैतत् । गृह्यन्तेऽस्मिन् रसा इति घ्रंसः । तस्मिन् ।
 वउत वा अथवा ययः यजमानः वऊधनि । उद्धततरं भवस्युन्नद्धमिति बोधो रात्रिः । स्नेहप्रदान-
 रसाभ्यामूधसि रात्रौ च समत्वाद्वात्रिरप्यूध उच्यते । अहनि रात्रौ च वसोमं वसुनोति सः वभवति
 वद्युमान् दीप्तिमान् । वह इति विनिग्रहार्थीयः । किंच वशक्रः शक्तोऽयमिन्द्रः वततनुष्टिम् । ततं
 धर्मसंततिं नुदति वष्टि कामयते कामानिति ततनुष्टिः । तं वतनूशुभ्रम् । तनूः शुभ्रा शोभनीया अलं-
 कारादिभिः^१ यस्य तम् । तादृशं स्वपोषकम् अयज्वानम्^२ अप^३ वहति^४ । अपरोऽपशब्दः पूरणः । वभववा
 धनवान्^५ ययः च वकवासखः कुत्सितपुरुषसहायस्तमपोहतीति ॥

यस्यावधीत्पितरं यस्य मातरं यस्य शक्रो भ्रातरं नात ईषते ।

वेतीद्वस्य प्रयता यतंकुरो न किल्बिषादीषते वस्व आकरः ॥ ४ ॥

यस्य । अवधीत् । पितरम् । यस्य । मातरम् । यस्य । शक्रः । भ्रातरम् । न । अतः । ईषते ।

वेति । इत् । ऊँ इति । अस्य । प्रयता । यतम्ऽकुरः ।

न । किल्बिषात् । ईषते । वस्वः । आऽकरः ॥ ४ ॥

वशक्रः शक्तोऽयं यस्य अयज्वनः^६ वपितरं ववधीत् हतवान् । यस्य च वमातरम् अवधीत् ।
 यस्य च वभ्रातरं वअतः अस्मादयज्वनः सकाशात् वन वईषते । न विभेति न^७ गच्छति^८ वा ।
 किंतु वअस्य वप्रयता प्रदत्तानि^९ हवींषि वेतीद् कामयत एव । अयज्वानं शिक्षयित्वा नियोजय-
 तीत्यर्थः । वयतंकुरः यमनकर्ता ववस्वः वसुनः धनस्य वआकरः अभिमुख्यकर्ता यः वकिल्बिषात्
 पित्रादिवधयुक्तात्^{१०} वन वईषते न चलति न विभेति वा । इन्द्रस्य अस्नोतृणां^{११} हतिः 'इन्द्रो यतीन्
 सालावृकेभ्यः प्रायच्छत् अन्तरिक्षे पौलोमान् पृथिव्यां कालकाञ्जयानरुमुखान्यतीन् सालावृकेभ्यः
 प्रायच्छत्' इत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धा ॥

न पञ्चभिर्दशभिर्वष्ट्यारभं नासुन्वता सचते पुष्यता चन ।

जिनाति वेदमुया हन्ति वा धुनिरा देवयुं भजति गोमति व्रजे ॥ ५ ॥

न । पञ्चऽभिः । दशऽभिः । वष्टि । आऽरभम् । न । असुन्वता । सचते । पुष्यता । चन ।

जिनाति । वा । इत् । अमुया । हन्ति । वा । धुनिः । आ । देवऽयुम् । भजति । गोऽमति । व्रजे ॥ ५ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-अलंकरणादिभिः; ग-घ-ज-अलंकाराः । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-यज्वानम् ।
 ३. ख-च-ण-भ-आपोहति; ग-घ-ज-प-फ-ब-अपो अपोहति । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-धनवान्
 नास्ति । ५. झ-त-र-यज्वनः । ६. ख-झ-नेच्छति । ७. ग-घ-ज-श-दत्तानि । ८. त-यतंकुरः
 यमनकरः । ९. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पित्रादिधनयुक्तात्; ग-घ-ज-प-फ-ब-पित्रादिवत्; श-पित्रादिना
 वधयुक्तात् । १०. ख-च-झ-ण-न-भ-स्तोतृणाम् ।

अयमिन्द्रः ^१पञ्चभिर्दशभिः वा सहायैः ^२आरभम् आरम्भं शत्रुहननायालम्बनं ^३न ^४वष्टि साहाय्यं नापेक्षत इत्यर्थः । यद्वा । अमुमिन्द्रं पञ्चभिर्दशभिर्वा यज्ञादन्यैरुपायैः आरभम् आरब्धुमुद्योगं कर्तुं न वष्टि न कामयते । ^५असुन्वता अभिषवमकुर्वता सह ^६पुण्यता ^७चन बन्ध्वादीनपोषयतापि ^८न ^९सचते न संगच्छते । असुन्वन्तम् अभिषवमकुर्वाणम् अयष्टारम् अपुण्यन्तं च न प्राप्नोतीत्यर्थः । न केवलमप्राप्तिमात्रं किन्तु ^{१०}जिनाति ^{११}वा । वाशब्दश्चार्थः । जिनाति च । बाधते । ^{१२}इत् इति पूरणः । ^{१३}हन्ति ^{१४}वा ^{१५}अमुया अमुयष्टारं ^{१६}धुनिः कम्पकः शत्रूणाम् । ^{१७}देवयुं देवमिन्द्रं कामयमानं यजमानं ^{१८}योमति ^{१९}व्रजे ^{२०}आ ^{२१}भजति योजयतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वित्त्वक्ष्णः समृतौ चक्रमासजोऽसुन्वतो विषुणः सुन्वतो वृधः ।

इन्द्रो विश्वस्य दमिता विभीषणो यथावशं नयति दासमार्यः ॥ ६ ॥

विऽत्त्वक्ष्णः । समऽऋतौ । चक्रम् ^१आसजः । असुन्वतः । विषुणः । सुन्वतः । वृधः ।

इन्द्रः । विश्वस्य । दमिता । विऽभीषणः । यथाऽवशम् । नयति । दासम् । आर्यः ॥ ६ ॥

^१समृतौ संग्रामे ^२वित्त्वक्ष्णः विशेषेण तनूकर्ता शत्रूणां तदर्थं ^३चक्रमासजः रथचक्रस्यासंजयिता ^४असुन्वतः अयजमानस्य ^५विषुणः पराङ्मुखः ^६सुन्वतः यजमानस्य ^७वृधः वर्धयिता ^८इन्द्रः ^९विश्वस्य ^{१०}दमिता शिक्षयिता ^{११}विभीषणः भयजनकः ^{१२}आर्यः स्वामी ^{१३}यथावशं यथेच्छं ^{१४}दासं दासकर्माणं जनं ^{१५}नयति स्ववशम् ॥

समीं पणेरजति भोजनं मुषे वि दाशुषे भजति सूनरं वसु ।

दुर्गे चन ध्रियते विश्व आ पुरु जनो यो अस्य तविषीमचुकुधत् ॥ ७ ॥

सम् । ईम् । पणेः । अजति । भोजनम् । मुषे । वि । दाशुषे । भजति । सूनरम् । वसु ।

दुऽऽगे । चन । ध्रियते । विश्वः । आ । पुरु । जनः । यः । अस्य । तविषीम् । अचुकुधत् ॥ ७ ॥

^१ईम् अयमिन्द्रः ^२पणेः वणिज^३ इव^४ लुब्धकस्यादातुः ^५भोजनं धनमन्नं वा ^६मुषे चोरयितुं ^७सम् ^८अजति सम्यक् गच्छति । गत्वा चादाय ^९दाशुषे हविर्दाने यजमानाय ^{१०}वि ^{११}भजति ^{१२}सूनरं शोभनमनुष्यं ^{१३}वसु धनम् । अयदुर्धनमाकृष्य यष्टे प्रयच्छतीत्यर्थः । न केवलं वणिग्धनप्रदानमात्रं किन्तु ^{१४}पुरु पुरुणि ^{१५}दुर्गे ^{१६}चन^{१७} दुःखेन^{१८} गन्तव्ये आपद्यति ^{१९}विश्वः सर्वोऽपि दातृजनः ^{२०}आ ^{२१}ध्रियते आस्थाप्यते । ^{२२}यः ^{२३}जनः^{२४} अस्य इन्द्रस्य ^{२५}तविषीं बलम् ^{२६}अचुकुधत् विहिताकरणादिना तस्य पणेरजतीति पूर्वशेषः । यद्वा । योऽस्य तविषीमचुकुधत् स सर्वोऽपि जनो दुर्गे चनाध्रियत इन्द्रेण ॥ चनेत्येकपदमध्येतृसंप्रदायप्राप्तम् ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘जनं’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-भ-र-वणिजमिव । ३. ख-च-ण-वणिक्प्रदानं । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-चन दुःखेन; र-च दुःखेन न । ५. झ-न-भ-र-‘जनः’ नास्ति ।

सं यज्जनौ सुधनौ विश्वशर्धसाववेदिन्द्रो मघवा गोषु शुभिषु ।

युजं ह्यन्यमकृत प्रवेपन्युदीं गव्यं सृजते सत्त्वभिर्धुनिः ॥ ८ ॥

सम् । यत् । जनौ । सुधनौ । विश्वऽशर्धसौ । अवेत् । इन्द्रः । मघवा । गोषु । शुभिषु ।

युजम् । हि । अन्यम् । अकृत । प्रवेपनी । उत् । ईम् । गव्यम् । सृजते । सत्त्वभिः । धुनिः ॥ ८ ॥

वसम् ववेत् संजानाति यत् यदा जनौ परस्परप्रतिद्वन्द्विनौ सुधनौ शोभनधनौ विश्वशर्धसौ व्यासबलौ बहूत्साहौ वा मघवा धनवान् इन्द्रः गोषु शुभिषु शोभनासु गोषु निमित्तभूतासु अन्यं यष्टारं युजं सहायम् अकृत कृतवान् प्रवेपनी शत्रूणां प्रवेपनवान् ईम् अस्मै गव्यं गोसमूहम् उत् सृजते सत्त्वभिः मरुद्भिः सह धुनिः मेधानां कम्पयिता । इन्द्रो यजमानम् अयजमानं वा यं जानाति गोनिमित्तं^१ ज्ञात्वा यज्वने गोसमूहं प्रयच्छतीत्यर्थः ॥

सहस्रसामाग्निवेशि गृणीषे शत्रिमघ उपमां केतुमर्यः ।

तस्मा आपः संयतः पीपयन्त तस्मिन्क्षत्रममवत्त्वेषमस्तु ॥ ९ ॥

सहस्रसाम् । आग्निवेशिम् । गृणीषे । शत्रिम् । अग्ने । उपसाम् । केतुम् । अर्यः ।

तस्मै । आपः । सम्यतः । पीपयन्त । तस्मिन् । क्षत्रम् । अमवत् । त्वेषम् । अस्तु ॥ ९ ॥

अग्निवेशिसुतं शत्रिमसंख्यातधनप्रदम् । आशास्त ऋषिरन्यर्चा प्रजापतिसुतः सुधीः ॥ अर्यः^२ अहं सहस्रसाम् अपरिमितधनप्रदम् आग्निवेशिम् अग्निवेशिसुतं शत्रिम् एतन्नामकं राजर्षिं गृणीषे गृणे स्तौमि । हे अग्ने अङ्गनादिगुणविशिष्टेन्द्र । कीदृशं तम् । उपमाम् उपमानभूतं केतुं प्रजापकं प्रख्यातमित्यर्थः । तस्मा आपः संयतः सम्यक् गच्छन्त्यः पीपयन्त प्यायन्ताम्^३ । तस्मिन् राज्ञि क्षत्रं धनम्^४ अमवत् बलसहितं^५ त्वेषं दीप्तम् अस्तु इति ॥ ४ ॥

‘यस्ते साधिष्टः’ इत्यष्टचं तृतीयं सूक्तम् । अङ्गिरेगोत्रः प्रभूवसुर्नाम ऋषिः । अन्या पङ्क्तिः । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया शिष्टा अनुष्टुभः । इन्द्रो देवता । ‘यस्तेऽष्टौ प्रभूवसुराङ्गिरसः पङ्क्त्यन्तम्’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आभिप्लविकेपूर्वक्येषु तृतीयसवने आद्य-स्तुचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकोऽनुरूपः । सूत्रितं च—‘यस्ते साधिष्टोऽवसे पुरां भिन्दुर्युवा कविः’ (आश्व. श्रौ. ७. ८) इति । द्वितीयतृतीययोः स्वरसाम्रोश्वाद्यौ तृचावनुरूपौ । ‘यस्ते साधिष्टोऽवस इति षष्ठानुष्टुभः’ (आश्व. श्रौ. ८. ५) इति हि सूत्रितम् ॥

१. ख-च-झ-ण-न-म-र-नोनिमित्तम् । २. ग-घ-ज-प-फ-व-अर्यः स्वामी । ३. ग-घ-ज-प-फ-ब-पुष्यन्तु । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-बलममवत् गृह्युक्तम् ।

यस्ते साधिष्ठोऽवस इन्द्र क्रतुष्टमा भर ।

अस्मभ्यं चर्षणीसहं सस्मिन् वाजेषु दुष्टरम् ॥ १ ॥

यः । ते । साधिष्ठः । अवसे । इन्द्र । क्रतुः । तम् । आ । भर ।

अस्मभ्यम् । चर्षणिऽसहम् । सस्मिन् । वाजेषु । दुष्टरम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र एते तव एयः साधिष्ठः अतिशयेन साधकः एक्रतुः उक्तलक्षणं कर्म प्रज्ञा वास्ति
एतं क्रतुं नः एअवसे अस्मद्रक्षणाय एअस्मभ्यम् एआ एभर आहर । कीदृशं तम् । एचर्षणीसहं सर्वेषां
मनुष्याणामभिभवितारं एसस्मिन् संस्नातं शुद्धं एवाजेषु संग्रामेषु एदुष्टरम् अन्यैरनभिभाव्यम् ॥

यदिन्द्र ते चतस्रो यच्छूर सन्ति तिस्रः ।

यद्वा पञ्च क्षितीनामवस्तत्सु न आ भर ॥ २ ॥

यत् । इन्द्र । ते । चतस्रः । यत् । शूर । सन्ति । तिस्रः ।

यत् । वा । पञ्च । क्षितीनाम् । अवः । तत् । सु । नः । आ । भर ॥ २ ॥

हे इन्द्र एते तव यत् या उतयः एचतस्रः^१ चतुर्षु^२ वर्णेषु संश्रिताः एसन्ति एयत्^३ याश्च हे
एशूर एतिस्रः त्रिषु लोकेषु वर्तमानाः एयद्वा^४ । वाशब्दश्चार्थः । यत् याश्च एपञ्च एक्षितीनां पञ्चजन-
संबन्धिन्य उतयः सन्ति एतत्^५ सर्वम्^६ एअवः रक्षणं^७ एसु सुष्टु एनः अस्मभ्यम् एआ एभर आहरेति ॥

आ तेऽवो वरेण्यं वृषन्तमस्य हूमहे ।

वृषजूतिर्हि जज्ञिष आभूमिरिन्द्र तुर्वणिः ॥ ३ ॥

आ । ते । अवः । वरेण्यम् । वृषन्तमस्य । हूमहे ।

वृषज्जूतिः । हि । जज्ञिषे । आऽभूमिः । इन्द्र । तुर्वणिः ॥ ३ ॥

हे इन्द्र एवृषन्तमस्य फलानां वर्षकतमस्य एते तव एअवः रक्षणं गमनं वा एवरेण्यं वरणीयम्
एआ एहूमहे आह्वयामः । हे इन्द्र एवृषजूतिः वर्षणगमनः एतुर्वणिः तूर्णवनिर्हिंसको वा एवम् एआभूमिः
सर्वतो भवद्भिर्व्याप्तैर्मरुद्भिः सह अवः^८ एहि^९ एजज्ञिषे उत्पादयसि खलु । तेऽव आह्वयाम इति ।
यद्वा । वृषगमनः सन् यस्माद्यज्ञमागत्य फलं जज्ञिषे तस्मात्तेऽवो हूमह इति ॥

१. ख-झ-चतस्रषु; ग-घ-ज-प-फ-ब-रक्षाः चतस्रः चतस्रषु; त-र-चतस्रः चतस्रषु । २. ख-च-झ-
ण-न-भ-र-‘यत्’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-‘यद्वा’ नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-
अवो रक्षणं तत्सर्वम् । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-याहि ।

वृषा ह्यसि राधसे जज्ञिषे वृष्णि ते शवः ।

स्वक्षत्रं ते धृषन्मनः सत्राहमिन्द्र पौंस्यम् ॥ ४ ॥

वृषा । हि । असि । राधसे । जज्ञिषे । वृष्णि । ते । शवः ।

स्वक्षत्रम् । ते । धृषत् । मनः । सत्राहम् । इन्द्र । पौंस्यम् ॥ ४ ॥

हे इन्द्र राधसे यजमानानां समृद्धये वृषा ह्यसि फलस्य वर्षकोऽसि खलु । यद्वा । वृषा स्ववसि । राधसे धनार्थं जज्ञिषे उत्पद्यसे^१ । ते शवः बलं वृष्णि वर्धितुं । ते मनः स्वक्षत्रं स्वायत्तबलं धृषत् धर्षकं विरोधिनाम् । हे इन्द्र ते पौंस्यं पुंस्त्वं सत्राहं संवहन्तु ॥

त्वं तमिन्द्र मर्त्यममित्रयन्तमद्रिवः ।

सर्वरथा शतक्रतो नि याहि शवसस्पते ॥ ५ ॥

त्वम् । तम् । इन्द्र । मर्त्यम् । अमित्रयन्तम् । अद्रिवः ।

सर्वरथा । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । नि । याहि । शवसः । पते ॥ ५ ॥

हे इन्द्र सर्वं तम् अमित्रयन्तं शत्रुत्वमाचरन्तं शत्रुं वेच्छन्तं मर्त्यं हे अद्रिवः वज्रवज्जिन्द्र सर्वरथा सर्वत्र व्यासेन रथेन ॥ 'सुपां सुलुक्' इत्याकारः ॥ हे शतक्रतो हे शवसस्पते बलस्य पालकं नि याहि नितरां गच्छाभिभवितुम् ॥ ५ ॥

त्वामिद्वृत्रहन्तम् जनासो वृक्तबर्हिषः ।

उग्रं पूर्वीषु पूव्यं हवन्ते वाजसातये ॥ ६ ॥

त्वाम् । इत् । वृत्रहन्तम् । जनासः । वृक्तबर्हिषः ।

उग्रम् । पूर्वीषु । पूव्यम् । हवन्ते । वाजसातये ॥ ६ ॥

हे वृत्रहन्तम् अतिशयेन शत्रूणां^२ हन्तरिन्द्र त्वामित्त्वामेव जनासः जनाः वृक्तबर्हिषः आच्छादितदर्भाः । प्रवृत्तयज्ञा इत्यर्थः । उग्रम् उद्गूर्णबलं पूर्वीषु बह्वीषु प्रजासु मध्ये पूव्यं पुरातनं सन्तं वाजसातये संप्रामाय हवन्ते आह्वयन्ते ॥

अस्मार्कमिन्द्र दुष्टरं पुरोयावानमाजिषु ।

सयावानं धनेधने वाजयन्तमवा रथम् ॥ ७ ॥

अस्मार्कम् । इन्द्र । दुष्टरम् । पुरःऽयावानम् । अजिषु ।

सयावानम् । धनेऽधने । वाजयन्तम् । अव । रथम् ॥ ७ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अस्माकं ^३रथं रंहणस्वभावं वा पुत्रम् ^४अव रक्ष । कीदृशं रथम् । ^५दुष्टरं दुःखेन तरणीयम् ^६आजिपु संग्रामेषु ^७पुरोयावानं पुरतो मिश्रयितारं ^८सयावानम् अनुचरैः सह गन्तारं ^९धनेधने सर्वेषु धनेषु ^{१०}वाजयन्तं संग्रामं धनं वेच्छन्तम् ॥

अस्माकमिन्द्रेहि नो रथमवा पुरंध्या ।

वयं शविष्ठ वार्यं दिवि श्रवो दधीमहि दिवि स्तोमं मनामहे ॥ ८ ॥

अस्माकम् । इन्द्र । आ । इहि । नः । रथम् । अव । पुरं॒ध्या ।

वयम् । शविष्ठ । वार्यम् । दिवि । श्रवः । दधीमहि । दिवि । स्तोमम् । मना॒महे ॥ ८ ॥

हे ^१इन्द्र ^२अस्माकम् अस्मदीय एव सन् ^३एहि आगच्छ । आगत्य च ^४पुरंध्या शोभनबुद्ध्या ^५नः अस्माकं ^६रथम् ^७अव रक्ष । ^८वयं च हे ^९शविष्ठ अतिशयेन बलवन् स्वदनुग्रहात् ^{१०}वार्यं वरणीयं ^{११}श्रवः अश्वं कीर्तिं वा ^{१२}दिवि द्योतमाने स्वयि ^{१३}दधीमहि स्थापयामः । तथा ^{१४}दिवि त्वयि ^{१५}स्तोमं स्तोत्रं ^{१६}मनामहे करवामहे इत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥

‘स आ गमत्’ इति षट्त्वं चतुर्थं सूक्तम् । आङ्गिरसः प्रभूवसुर्जैषिः । तृतीया जगती शिष्टा अनुक्तत्वात् त्रिष्टुभः । इन्द्रो देवता । अनुक्रान्तं च—‘स आ गमत् षट् तृतीया जगती’ इति ॥ विनियोगो लैङ्गिकः ॥

स आ गमदिन्द्रो यो वसूनां चिकेतदातुं दामनो रयीणाम् ।

धन्वचरो न वंसगस्तृषाणश्चकमानः पिबतु दुग्धमंशुम् ॥ १ ॥

सः । आ । ग॒मत् । इन्द्रः । यः । व॒सूनाम् । चि॒के॒तत् । दा॒तुम् । दा॒मनः । र॒यी॒णाम् ।

ध॒न्व॒ऽच॒रः । न । वं॒स॒गः । तृ॒षा॒णः । च॒क॒मा॒नः । पि॒ब॒तु । दु॒ग्ध॒म् । अं॒शुम् ॥ १ ॥

^१सः ^२इन्द्रः अस्मद्यज्ञं प्रति ^३आ ^४गमत् आगच्छतु । ^५यः देवः ^६वसूनां धनानाम् ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ वसूनि धनानि ^७चिकेतुं जानाति प्रदातुम् । स कीदृशः । ^८दामनः दाता दानमना वा ^९रयीणां धनानाम् । गमने दृष्टान्तः । ^{१०}धन्वचरो ^{११}न धनुषा सह संचरन् धानुष्क इव ^{१२}वंसगः वननीयगमनः ^{१३}तृषाणः अत्यन्तं तृषितः ^{१४}चकमानः कामयमानश्च सन् ^{१५}दुग्धम् अभिषुतम् ^{१६}अंशुं सोमं ^{१७}पिबतु ॥

आ ते हनू हरिवः शूर शिप्रे रुहत्सोमो न पर्वतस्य पृष्ठे ।

अनु त्वा राजन्वर्ततो न हिन्वन् गीर्भिर्मदेम पुरुहूत विश्वे ॥ २ ॥

आ । ते । ह॒नु इति । ह॒रि॒ऽवः । शू॒र । शि॒प्रे इति । रु॒ह॒त् । सोमः । न । पर्व॑तस्य । पृ॒ष्ठे ।

अ॒नु । त्वा । रा॒ज॒न् । अ॒र्व॒तः । न । हि॒न्वन् । गी॒ऽभिः । म॒दे॒म । पु॒रु॒हू॒त । वि॒श्वे ॥ २ ॥

हे इन्द्र हे हरिवः हरिभ्यां तद्वन् वृत्ते तव हन् हननसाधने । यद्यप्ययं शिप्रावचनः
तथापि पुनः शिप्राभिधानात् गौणोऽवगन्तव्यः । उक्तरूपे संहते वा शिप्रे आ रुहत् आरोहतु
प्राप्नोतु सोमः अस्मद्वत् । पर्वतस्य पृष्ठे न रुहत् नारोहति । तत्र न तिष्ठतीत्यर्थः । यद्वा ।
नशब्दः पुरस्तात्प्रयुक्तोऽप्यत्रोपमार्थः । पर्वतस्य पृष्ठे उपरिप्रदेशे सोमो न । तत्र यथा विस्रग्भेण
प्रसरति तद्वत् । हे राजन् राजमानेन्द्र त्वा त्वाम् अनु त्वया सह ॥ 'तृतीयार्थे' इत्यनोः कर्म-
प्रवचनीयत्वम् ॥ विश्वे वयम् अर्वतो न अश्वानिव तृणादिभिः गीभिः स्तुतिभिः हिन्वन्
हिन्वन्तः त्वां प्रीणयन्तः सन्तः मदेम हव्येम । हे पुरुहूत बहुप्रकारं बहुभिर्वाहतेन्द्र ॥

चक्रं न वृत्तं पुरुहूत वेपते मनो भिया मे अमतेरिद्विवः ।

रथादधि त्वा जरिता सदावृध कुविन्नु स्तोषन्मघवन्पुरुवसुः ॥ ३ ॥

चक्रम् । न । वृत्तम् । पुरुऽहूत । वेपते । मनः । भिया । मे । अमतेः । इत् । अद्विवः ।

रथात् । अधि । त्वा । जरिता । सदाऽवृध । कुवित् । नु । स्तोषत् । मघऽवन् । पुरुऽवसुः ॥ ३ ॥

हे पुरुहूत बहुभिराहूत हे अद्विवः वज्रवन्निन्द्र मे मनः अमतेरित् दारिद्र्यादस्तोतुर्वा
सकाशात् भिया भीत्या वेपते कम्पते । वृत्तं चक्रं न भूमौ वर्तमानं चक्रमिव । यस्मादेवं तस्मात्
रथादधि उपरि स्थितं त्वा त्वां हे सदावृध सर्वदा वर्धमान हे मघवन् इन्द्र जरिता स्तोता
पुरुवसुः अहम्भुविः कुवित् बहु नु क्षिप्रं स्तोपत् स्तोष्यति स्तूयात् ॥ अत्र कुविच्छब्दयोगेऽपि
आख्यातस्य बहुलग्रहणान्निघातः ॥

एष ग्रावेव जरिता त इन्द्रेयति वाचं बृहदाशुषाणः ।

प्र सव्येन मघवन्न्यसि रायः प्र दक्षिणिद्वरिवो मा वि वेनः ॥ ४ ॥

एषः । ग्रावाऽइव । जरिता । ते । इन्द्र । इयति । वाचम् । बृहत् । आशुषाणः ।

प्र । सव्येन । मघऽवन् । यसि । रायः । प्र । दक्षिणित् । हरिऽवः । मा । वि । वेनः ॥ ४ ॥

एषः जरिता गरिता स्तोता ग्रावेव अभिषवाश्मेव । स यथा रसं जनयति तद्वत् हे इन्द्र
ते तुभ्यं वाचं स्तुतिम् इयति प्रेरयतीत्यर्थः । बृहत् महत् प्रभूतं फलम् आशुषाणः आशु संभक्ता
सन् हे मघवन् सव्येन हस्तेन रायः धनानि प्र यसि प्रयच्छसि । दक्षिणित् दक्षिणेनापि प्र
यसीति शेषः । मा वि वेनः विगतकामं मा कार्षीः ॥

वृषा त्वा वृषणं वर्धतु द्यौर्वृषा वृषभ्यां वहसे हरिभ्याम् ।

स नो वृषा वृषरथः सुशिप्र वृषक्रतो वृषा वज्रिन्भरे धाः ॥ ५ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । वर्धतु । द्यौः । वृषा । वृषभ्याम् । वहसे । हरिभ्याम् ।

सः । नः । वृषा । वृषरथः । सुशिप्र । वृषक्रतो इति वृषक्रतो । वृषा । वज्रिन् । भरे । धाः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र त्वा त्वाम् वृषा वर्षित्री द्यौः द्योतयित्री स्तुतिः ॥ द्योततेदीव्यतेवा स्तुत्यर्थस्येदं रूपम् ॥ वृषणं कामानां वर्षकं त्वां वर्धतु वर्धयतु । वृषा त्वं वृषभ्यां सेकृभ्यां वहसिभ्यां वहसे यज्ञं प्रत्युहसे । हे सुशिप्र शोभनहनो वृषक्रतो वर्षणकर्मन् हे वज्रिन् वज्रयुक्तेन्द्र वसः त्वं वृषा वृषरथः 'च' सन् नः अस्मान् भरे संग्रामे भरणवति यज्ञे वा धाः धारय ॥

यो रोहितौ वाजिनौ वाजिनीवान्त्रिभिः शतैः सचमानावदिष्ट ।

यूने समस्मै क्षितयो नमन्तां श्रुतरथाय मरुतो दुवोया ॥ ६ ॥

यः । रोहितौ । वाजिनौ । वाजिनीवान् । त्रिभिः । शतैः । सचमानौ । अदिष्ट ।

यूने । सम् । अस्मै । क्षितयः । नमन्ताम् । श्रुतरथाय । मरुतः । दुवः । द्या ॥ ६ ॥

इयं श्रुतरथस्य राज्ञो दानस्तुतिः । यः राजा वाजिनीवान् अश्ववान् श्रुतरथः रोहितौ रोहितवर्णौ वाजिनौ वेजनवन्तावश्चौ त्रिभिः शतैः गवां धनानां वा उक्तसंख्याभिः सचमानौ संगच्छमानौ अदिष्ट ॥ ददातेः दिशतेवां लुब्धेदं रूपम् ॥ यूने सर्वत्र मिश्रयित्रे नित्यतरुणाय वा अस्मै श्रुतरथाय क्षितयः सर्वाः प्रजाः दुवोया ॥ तृतीयैकवचनस्य याजादेशः ॥ परिचर्यया वसं नमन्तां प्रणता भवन्तु । सेवन्तामित्यर्थः । हे मरुतः इति इन्द्रसहायभूतानां मरुतां संबोधनम् ॥ ॥ ७ ॥

‘सं भानुना’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमन्त्रेण त्रैष्टुभमैन्द्रम् । ‘सं भानुना पञ्चात्रिः’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

सं भानुना यतते सूर्यस्याजुहानो घृतपृष्ठः स्वञ्चाः ।

तस्मा अमृध्वा उषसो व्युच्छान्य इन्द्राय सुनवामेत्याह ॥ १ ॥

सम् । भानुना । यतते । सूर्यस्य । आजुहानः । घृतपृष्ठः । सुअञ्चाः ।

तस्मै । अमृध्वाः । उषसः । वि । उच्छान् । यः । इन्द्राय । सुनवाम । इति । आह ॥ १ ॥

१सूर्यस्य १भानुना तेजसा सह १आजुह्वानः सर्वत्र हूयमानः ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ १वृत्तपृष्ठः प्रदीप्तज्वालो वृत्तयुक्तपृष्ठप्रदेशो वा १स्वच्चाः स्वच्चनोऽग्निः १सं १यतते सम्यक् प्रयत्नं करोति । उदयकाले ह्यग्नयः प्रज्वाल्यन्ते । तस्मात् कारणात् १यः यजमानः १इन्द्राय १सुनवामेत्याह ब्रूतेऽध्वर्युं प्रति १तस्मै यजमानाय १अमृधाः अहिंसिताः १उपसः १व्युच्छान् व्युच्छन्तु । उदयकालेऽग्निः प्रज्वालितस्तस्मात् सोमयागं कुर्म इति यो ब्रूते तस्य सुदिनानि भवन्तीत्यर्थः ॥

समिद्धाग्निर्वनवत्स्तीर्णवर्हिर्युक्तग्रावा सुतसोमो जराते ।

ग्रावाणो यस्यैषिरं वदन्त्ययदध्वर्युर्हविषाव सिन्धुम् ॥ २ ॥

समिद्धऽग्निः । वनवत् । स्तीर्णवर्हिः । युक्तऽग्रावा । सुतऽसोमः । जराते ।

ग्रावाणः । यस्य । इषिरम् । वदन्ति । अयत् । अध्वर्युः । हविषा । अव । सिन्धुम् ॥ २ ॥

१समिद्धाग्निः प्रदीप्ताग्निः १स्तीर्णवर्हिः प्रस्तुतदर्भोऽयं यजमानः १वनवत् संभजते । १युक्तग्रावा नियुक्ताभिषवपाषाणः १सुतसोमः अभिषुतसोमः १जराते जरति स्तौति । १यस्य अध्वर्योः १ग्रावाणः अभिषवसाधनाः १इषिरम् एषणीयं गमनशीलं वा शब्दं १वदन्ति सः १अध्वर्युर्हविषा सह १अव १अयत् १सिन्धुम् । पञ्चेजनीः २ अवगच्छति ॥

वधूरियं पतिमिच्छन्त्येति य ईं वहाते महिषीमिषिराम् ।

आस्यं श्रवस्याद्रथ आ च घोषात्पुरु सहस्रा परिं वर्तयाते ॥ ३ ॥

वधूः । इयम् । पतिम् । इच्छन्ती । एति । यः । ईम् । वहाते । महिषीम् । इषिराम् ।

आ । अस्य । श्रवस्यात् । रथः । आ । च । घोषात् । पुरु । सहस्रा । परिं । वर्तयाते ॥ ३ ॥

१इयं १वधूः इन्द्रस्य पत्नी १पतिमिच्छन्ती स्वप्रियं यज्ञगमनाय प्रवृत्तमिच्छन्ती १एति अनुगच्छति । १यः इन्द्रः १ईम् एनां १महिषीं १वहाते वहति १इषिरां गमनवतीम् १अस्य इन्द्रस्य १रथः १आ अवागस्मदभिमुखं १श्रवस्यात् अन्नमिच्छति ३ । १आ १च १घोषात् आधुष्यति । शब्दयति । १पुरु अस्यधिकं १सहस्रा सहस्राणि धनानि १परि परितः १वर्तयाते वर्तयति ४ । प्रापयति । श्रवस्यादा च धुष्यादिति वा ॥

न स राजा व्यथते यस्मिन्निन्द्रस्तीव्रं सोमं पिबति गोसखायम् ।

आ सत्वनैरजति हन्ति वृत्रं क्षेति क्षितीः सुभगो नाम पुष्यन् ॥ ४ ॥

न । सः । राजा । व्यथते । यस्मिन् । इन्द्रः । तीव्रम् । सोमम् । पिबति । गोसखायम् ।

आ । सत्वनैः । अजति । हन्ति । वृत्रम् । क्षेति । क्षितीः । सुऽभगः । नाम । पुष्यन् ॥ ४ ॥

१. ख-चे-झ-ण-त-न-भ-र-‘इन्द्राय’ नास्ति । २. ग-घ-ज-प-फ-ब-अवनेजनीः । ३. ख-च-झ-र-अन्नमिच्छन्तु; न-अन्नमिच्छतु । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-वर्तयन्ति प्रापयन्ति; ग-घ-ज-प्रापयति ।

वस वराजा वन व्यथते व्यथितो न भवति । यस्मिन् राजनि तदीये यज्ञे इन्द्रः वतीव्रं मदजनकं वसोमं पिबति गोसखायम् । विकारे प्रकृतिशब्दः । क्षीरादिमिश्रणवन्तम् ॥ स राजा वसवैः सत्वभिरनुचरैः आ सर्वतः अजति गच्छति । वहन्ति च वृत्रं पापं वैरिणं वा । वक्षेति गच्छति वक्षितीः प्रजाः । अथवा क्षितीर्निवासान्नवसते । सुभगः शोभनसुखः नाम नामकं धनमिन्द्रस्य स्तोत्रं वा पुष्यन् पोषयन् ॥

पुष्यात्क्षेमं अभि योगे भवात्युभे वृत्तौ संयती सं जयाति ।

प्रियः सूर्ये प्रियो अग्रा भवाति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात् । क्षेमं । अभि । योगे । भवाति । उभे इति । वृत्तौ । संयती इति सम्पद्यती । सम् । जयाति ।

प्रियः । सूर्ये । प्रियः । अग्रा । भवाति । यः । इन्द्राय । सुतऽसोमः । ददाशत् ॥ ५ ॥

पुष्यात् पोषयेत् बन्धादीन् । क्षेमे प्राप्तस्य धनस्य रक्षणे योगे अलब्धस्य प्राप्तौ च अभि भवाति भवति । अभीत्यनर्थको धात्वर्थानुवादी वा । प्रभुर्भवतीत्यर्थः । तथा उभे वृत्तौ वर्तमाने संयती नियते अहोरात्रे स जयाति सम्यक् जयति । ते सुखकरे स्यातामित्यर्थः । किंच सः प्रियः भवति सूर्ये तथा अग्रा अग्रौ प्रियः भवति य इन्द्राय सुतसोमो ददाशत् सोमं ददाति ॥ ८ ॥

‘ उरोष्टे ’ इति पञ्च पष्ठं सूक्तमत्रेरार्षमानुष्टुभमैन्द्रम् । ‘ उरोरानुष्टुभम् ’ इत्यनुक्रान्तम् । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

उरोष्टे इन्द्र राधसो विम्बी रातिः शतक्रतो ।

अधा नो विश्वचर्षणे युग्रा सुक्षत्र मंहय ॥ १ ॥

उरोः । ते । इन्द्र । राधसः । विम्बी । रातिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

अध । नः । विश्वऽचर्षणे । युग्रा । सुक्षत्र । मंहय ॥ १ ॥

हे इन्द्र शतक्रतो बहुकर्मन् ते तव उरोः प्रभूतस्य राधसः धनस्य रातिः दानं विम्बी महती । अध अतः कारणात् नः अस्मभ्यं हे विश्वचर्षणे सर्वस्य द्रष्टः सुक्षत्र शोभनधनेन्द्र । क्षत्रमिति धननाम । युग्रा युग्राणि धनानि मंहय प्रयच्छ ॥

यदीमिन्द्र श्रवाय्यमिषं शविष्ठ दधिषे ।

पप्रथे दीर्घश्रुतमं हिरण्यवर्णं दुष्टरम् ॥ २ ॥

यत् । ईम् । इन्द्र । श्रवाय्यम् । इषम् । शविष्ठ । दधिषे ।

पप्रथे । दीर्घश्रुतऽतमम् । हिरण्यऽवर्णं । दुष्टरम् ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२शविष्ट अतिशयेन बलवन् ^३यत् ^४इषम् अन्नं ^५श्रवायं श्रवणीयम् ^६ईम् सर्वतः
^७दधिषे धारयसि ददासि वा ॥ इषशब्दो नपुंसकलिङ्गोऽप्यस्ति ॥ हे ^८हिरण्यवर्ण इन्द्र तदन्नं
^९पृथगे प्रथते । कथम् । ^{१०}दीर्घश्रुतमम् अतिदूरश्रवणीयतमम् । सर्वत्र कीर्त्यमित्यर्थः । ^{११}दुष्टम् अनभि-
 भाव्यमुक्तलक्षणं प्रथते ॥

शुष्मासो ये ते अद्रिवो मेहना केतसापः ।

उभा देवावभिष्टये दिवश्च गमश्च राजथः ॥ ३ ॥

शुष्मासः । ये । ते । अद्रिऽवः । मेहना । केतऽसापः ।

उभा । देवौ । अभिष्टये । दिवः । च । गमः । च । राजथः ॥ ३ ॥

हे ^१अद्रिवः वज्रवज्रिन्द्र ^२ते त्वदीयाः ^३ये ^४शुष्मासः बलभूता मरुतः सन्ति ।
 कीदृशास्ते । ^५मेहना मंहनीयाः ^६केतसापः प्रज्ञापकं कर्मान्तरिक्षं वा स्पृशन्तः । ^७उभा^१ उभौ ^८देवौ
 एवं च मरुतसमूहश्च^२ इत्युभौ युवां ^९दिवश्च दुलोकात् ^{१०}गमश्च भूमेः सकाशात् ^{११}अभिष्टये अभितो गमनाय
^{१२}राजथः ईंशाथे ॥

उतो नो अस्य कस्य चिदक्षस्य तव वृत्रहन् ।

अस्मभ्यं नृम्णमा भरास्मभ्यं नृमणस्यसे ॥ ४ ॥

उतो इति । नः । अस्य । कस्य । चित् । दक्षस्य । तव । वृत्रऽहन् ।

अस्मभ्यम् । नृम्णम् । आ । भर । अस्मभ्यम् । नृऽमनस्यसे ॥ ४ ॥

^१उतो अपि च हे ^२वृत्रहन् इन्द्र ^३नः अस्मभ्यं ^४कस्य ^५चित् अनिर्देश्यस्य ^६दक्षस्य प्रवृद्धस्य
 दातुर्वा ^७अस्य ^८तव स्वभूतेभ्यः ^९अस्मभ्यम् । पुनः श्रुतिरादरार्था । ^{१०}नृम्णं नृमणं धनम् ^{११}आ ^{१२}भर
 आहर । हे इन्द्र यतस्त्वम् ^{१३}अस्मभ्यं ^{१४}नृमणस्यसे धनमिच्छसि ॥

नू ते आभिरभिष्टिभिस्तव शर्मञ्छतक्रतो ।

इन्द्र स्याम सुगोपाः शूर स्याम सुगोपाः ॥ ५ ॥

नू । ते । आभिः । अभिष्टिभिः । तव । शर्मन् । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।

इन्द्र । स्याम । सुऽगोपाः । शूर । स्याम । सुऽगोपाः ॥ ५ ॥

हे ^१वशतक्रतो इन्द्र ^२ते तव ^३आभिः ^४अभिष्टिभिः अभिगमनैः ^५नु शीघ्रं समृद्धा भवेमेति शेषः ।
हे ^६इन्द्र ^७तव ^८शर्मन् शर्मणि सुखे सति ^९सुगोपाः ^{१०}स्याम भवेम । हे ^{११}शूर तव शर्मणि
^{१२}सुगोपाः शोभनरक्षणाः ^{१३}स्याम भवेम । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ९ ॥

‘यदिन्द्र चित्र’ इति पञ्चर्चं सप्तमं सूक्तमत्रैरार्पमैन्द्रम् । अन्या पङ्क्तिः शिष्टाः पङ्क्त्यन्त-
परिभाषयानुष्टुभः । ‘यदिन्द्र पङ्क्त्यन्तम्’ इत्यनुक्रमणिका ॥ आभिष्टिविकेपूक्थ्येषु तृतीयसवने आद्य-
स्तृचोऽच्छावाकस्य वैकल्पिकः स्तोत्रियः । सूत्रितं च—‘यदिन्द्र चित्र मेहना यस्ते साधिष्ठोऽवसे’
(आश्व. श्रौ. ७. ८) इति ॥

यदिन्द्र चित्र मेहनास्ति त्वादातमाद्रिवः ।

राधुस्तन्नो विदद्वस उभयाहस्त्या भर ॥ १ ॥

यत् । इन्द्र । चित्र । मेहना । अस्ति । त्वाऽदातम् । अद्रिऽवः ।

राधः । तत् । नः । विदद्वसो इति विदत्स्वसो । उभयाहस्ति । आ । भर ॥ १ ॥

हे^१ चित्र चायनीय हे ^२अद्रिवः वज्रवन् ^३इन्द्र^४ यत् ^५मेहना मंहनीयं ^६त्वादातं
त्वया दातव्यं ^७राधः धनम् ^८अस्ति ^९तत् धनं हे ^{१०}विदद्वसो लब्धधनेन्द्र ^{११}नः अस्मभ्यम् ^{१२}उभया-
हस्ति उभाभ्यां हस्ताभ्याम् ^{१३}आ ^{१४}भर आहर । अत्र ‘यदिन्द्र चित्र चायनीय मंहनीयं धनमस्ति’
(निरु. ४. ४) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

यन्मन्यसे वरेण्यमिन्द्रं युक्षं तदा भर ।

विद्याम् तस्य ते वयमकूपारस्य दावने ॥ २ ॥

यत् । मन्यसे । वरेण्यम् । इन्द्र । युक्षम् । तत् । आ । भर ।

विद्याम् । तस्य । ते । वयम् । अकूपारस्य । दावने ॥ २ ॥

हे ^१इन्द्र ^२यत् ^३युक्षम् अन्नं ^४वरेण्यं वरणीयं ^५मन्यसे ^६तत् युक्षम् ^७आ^८ भर अस्मभ्यम्^९ ।
^{१०}ते तव संबन्धिनः ^{११}वयं ^{१२}तस्य तादृशस्योक्तलक्षणस्य ^{१३}अकूपारस्य । अकुत्सितः पारोऽन्तो यस्य
तादृशस्य अन्नस्य^{१४} दावने दाने ^{१५}विद्याम् स्याम ॥

वाजपेये अतिरिक्तोक्थेः ‘यत्ते दित्सु’ इत्येपा । सूत्रितं च—‘यत्ते दित्सु प्रराध्यं त्वामिच्छव-
सस्पते’ (आश्व. श्रौ. ९. ९.) इति ॥

१. र-हे इन्द्र हे । २. त-श-‘इन्द्र’ नास्ति । ३. ग-घ-च-ज-ण-अस्मभ्यमाभर; श-अस्मभ्यमाभर
आहर । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-युञ्जस्य । ५. त-अतिरिक्तोक्थे ।

यत्ते दि॒त्सु प्र॒राध्यं॑ मनो॒ अस्ति॑ श्रुतं बृ॒हत् ।

तेन॑ दृ॒ळ्हा चि॑दद्रि॒व आ वाजं॑ दर्षि॒ सा॒तये॑ ॥ ३ ॥

यत् । ते । दि॒त्सु । प्र॒राध्यम् । मनः । अस्ति । श्रुतम् । बृ॒हत् ।

तेन॑ । दृ॒ळ्हा । चि॒त् । अ॒द्रि॒ऽवः । आ । वाज॑म् । दर्षि॒ । सा॒तये॑ ॥ ३ ॥

हे इन्द्र ऽते तव ऽयत् ऽदि॒त्सु दानेच्छु॑ ऽप्र॒राध्यं प्र॒कर्षेण॑ स्तु॒त्यं ऽश्रुतं॑ वि॒श्रुतं॑ ऽबृ॒हत् म॒हत् ऽमनः॑
 ऽअस्ति॑ ऽतेन॑ मनसा हे ऽअ॒द्रि॒वः वज्र॑व॒न्निन्द्र॑ ऽदृ॒ळ्हा ऽचित् दृढ॑मपि ऽवाज॑म् अ॒ज्ञम् ऽआ ऽदर्षि॑
 आदरयसि ऽसा॒तये अस्मत्संभ॑जनाय लाभाय वा ॥

मं॒हि॒ष्ठं वो म॒घोनां॑ राजा॒नं च॒र्षणी॑नाम् ।

इन्द्र॑मु॒प प्र॒शस्तये॑ पु॒र्वीभिर्जु॑षे गि॒रः ॥ ४ ॥

मं॒हि॒ष्ठम् । वः । म॒घोना॑म् । राजा॒नम् । च॒र्षणी॑नाम् ।

इन्द्र॑म् । उ॒प । प्र॒शस्तये॑ । पु॒र्वीभिः । जु॒षे । गि॒रः ॥ ४ ॥

म॒घोनां॑ ह॒विर्लक्ष॑णधनवतां ऽवः यु॒ष्माकं॑ ऽमं॒हि॒ष्ठम् अति॑शयेन पू॒ज्यं ऽच॒र्षणी॑नां मनु॒ष्याणां॑
 ऽराजा॑नम् ऽइन्द्र॑म् ऽउ॒प उ॒पेत्य॑ ऽप्र॒शस्तये॑ प्र॒शंसि॑तुं पु॒र्वीभिः॑ पु॒रातनी॑भिर्वाग्भिः ऽगि॒रः स्तो॒तारः॑
 ऽजु॒षे से॒वन्ते ॥

अस्मा॑ इ॒त्काव्यं॑ वच॑ उ॒क्थमिन्द्रा॑य शंस्य॑म् ।

तस्मा॑ उ॒ ब्रह्म॑वाह॒से गि॒रो वर्ध॑न्त्यत्र॒यो गि॒रः शु॒म्भन्त्यत्र॑यः ॥ ५ ॥

अस्मै॑ । इत् । का॒व्यम् । वचः॑ । उ॒क्थम् । इन्द्रा॑य । शंस्य॑म् ।

तस्मै॑ । ऊँ इति॑ । ब्रह्म॑वाह॒से । गि॒रः । वर्ध॑न्ति । अत्र॒यः । गि॒रः । शु॒म्भन्ति॑ । अत्र॒यः ॥ ५ ॥

अस्मा॑ ऽइत् अस्मा ए॒व ऽइन्द्रा॑य ऽका॒व्यं कवेः॑ स्तोतुः संबन्धि । यद्वा । ‘ कु शब्दे ’ ।
 शब्द॒नीयं॑ ऽवचः॑ वाग्रूपम् ऽउक्थं॑ शस्त्रं ऽशंस्यं॑ शंसनीयम् । यस्मादे॒वं तस्मात्॑ ऽतस्मा॑ ऽउ तस्मा॑
 इन्द्रा॑यैव ऽब्रह्म॑वाह॒से परि॑वृ॒ढस्य॑ स्तोत्र॒स्य वा॒हका॑य ऽगि॒रः स्तु॒तीः ऽअत्र॒यः॑ अत्रि॒गोत्राः॑ ऽवर्ध॑न्ति
 वर्धयन्ति । ऽअत्र॒यः ऽगि॒रः ऽशु॒म्भन्ति दी॒पय॑न्ति । पु॒नरु॒क्तिराद॑रार्था ॥ ॥ १० ॥

‘ आ याह्यद्विभिः ’ इति नवचर्मष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ आ याहि नव त्र्युणि-
 गाद्यन्त्यानुष्टुप्मध्ये च सा सौरी तदादीतिहासः स्तुतिकर्मत्वादत्रिदैवतैव ’ इति । कृत्स्नस्य२ ‘ ऋषि-

श्रान्यस्मात् ' (अनु. १२.२) इति परिभाषया अत्रिर्ऋषिः । आद्यास्तिस्र उष्णिहः पञ्चमीनवम्यावनुष्टुभौ शिष्टाश्चतस्रस्त्रिष्टुभः । अत्रेः स्तूयमानत्वात् षष्ठ्याद्याः अत्रिदेवताकाः अन्यार्षेयाश्च पञ्चमी सूर्यदेवतया शिष्टा ऐन्द्रः । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे आद्यस्तृच ऐन्द्रः पञ्चमः । सूत्रितं च—' आ याह्यद्रिभिः सुतं सजूर्विश्वेभिर्देवेभिः ' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति । महाव्रतेऽप्यौष्णिहस्तृचाशीतावयं तृचः ॥

आ याह्यद्रिभिः सुतं सोमं सोमपते पिब ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ १ ॥

आ । याहि । अद्रिऽभिः । सुतम् । सोमम् । सोमऽपते । पिब ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ १ ॥

हे इन्द्र आ याहि अस्मद्यज्ञमागच्छ । आगत्य च हे सोमपते सोमस्य स्वामिनिन्द्र अद्रिभिः प्रावभिः सुतं अभिषुतं सोमं पिब । हे वृषन् फलस्य वर्षयितः वृत्रहन्तम् अतिशयेन शत्रूणां हन्तृत्वं वृषभिः वर्षकैर्मरुद्भिः सहा याहि पिब च ॥

वृषा प्रावा वृषा मदो वृषा सोमो अयं सुतः ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ २ ॥

वृषा । प्रावा । वृषा । मदः । वृषा । सोमः । अयम् । सुतः ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ २ ॥

प्रावा अभिषवसाधनः पाषाणः वृषा वर्षकः सोमरसस्य फलस्य वा । मदः सोमपानेन जनितः वृषा वर्षकः । अयं सुतः अभिषुतः सोमः वृषा । तं सोमं वृषभिः सह पिब ॥

वृषा त्वा वृषणं हुवे वज्रिञ्चित्राभिरूतिभिः ।

वृषन्निन्द्र वृषभिर्वृत्रहन्तम् ॥ ३ ॥

वृषा । त्वा । वृषणम् । हुवे । वज्रिन् । चित्राभिः । ऊतिभिः ।

वृषन् । इन्द्र । वृषऽभिः । वृत्रहन्ऽतम् ॥ ३ ॥

हे वज्रिन् वज्रवन् इन्द्र वृषा सोमरसस्य सेक्ताहं वृषणं त्वां हुवे आह्वयामि । किमर्थम् । चित्राभिः चायनीयाभिः ऊतिभिः रक्षाभिर्निमित्तभूताभिः । शिष्टं गतम् ॥

' ऋजीषी वज्री ' इत्येषा ब्राह्मणाच्छंसिनः शस्त्रयाज्या^१ । ' ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषालिति याज्या ' (आश्व. श्रौ. ५. १६) इति हि सूत्रितम् ॥

१. ग-घ-ज-प-फ-ब-हे वृत्रहन्तम् वृषन्निन्द्र तम् । २. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-र- ' वज्रवन् ' नास्ति । ३. ग-घ-ज-प-फ-ब-त्वा त्वाम् । ४. र-श-शस्त्रे याज्या ।

ऋजीषी वज्री वृषभस्तुराषाट्छुष्मी राजा वृत्रहा सोमपावा ।

युक्त्वा हरिभ्यामुप यासदर्वाध्यादिने सवने मत्सदिन्द्रः ॥ ४ ॥

ऋजीषी । वज्री । वृषभः । तुराषाट् । शुष्मी । राजा । वृत्रहा । सोमपावा ।

युक्त्वा । हरिभ्याम् । उप । यासत् । अर्वाङ् । माध्यदिने । सवने । मत्सत् । इन्द्रः ॥ ४ ॥

१ ऋजीषी । सवनद्वयेऽभिषुतस्य गतसारस्य^१ सोमस्य^२ तृतीयसवने आप्यायाभिषुतः^३ योऽस्ति स ऋजीषः सोमः । सोऽस्यास्तीत्युजीषी । २ वज्री वज्रवान् ३ वृषभः वषिता ४ तुराषाट् तुराणां त्वरमाणानां शत्रूणां सोढा ५ शुष्मी बलवान् ६ राजा ईश्वरः सर्वस्य ७ वृत्रहा वृत्रस्य हन्ता ८ सोमपावा सोमरसस्य पाता एवं महानुभाव इन्द्रः ९ हरिभ्यां १० युक्त्वा रथं योजयित्वा ११ उप १२ यासत् उप-गच्छतु । १३ अर्वाङ् अस्मदभिमुखमागच्छतु । आगत्य^४ च^५ १४ माध्यदिने १५ सवने १६ मत्सत् माद्यतु सोमेन १७ इन्द्रः ॥

यत्वा सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अक्षेत्रविद्यथा मुग्धो भुवनान्यदीधयुः ॥ ५ ॥

यत् । त्वा । सूर्यं । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।

अक्षेत्रवित् । यथा । मुग्धः । भुवनानि । अदीधयुः ॥ ५ ॥

इदमादिचतुर्भिर्मन्त्रैः अत्रीणां कर्म कीर्त्यते । हे सूर्यं प्रेरक देव त्वा स्वां यत् यदा आसुरः असुरस्य प्राणापहतुरसुर्यां वा पुत्रः स्वर्भानुः स्वर्भानुसंज्ञकः तमसा मायानिमित्तेन अविध्यत् आवृणोदित्यर्थः । तदा भुवनानि सर्वाणि अदीधयुः दृश्यन्ते । यथा तत्रत्यः सर्वो जनः अक्षेत्रवित् स्वस्वस्थानमजानन् मुग्धः मूढो भवति तथा ॥ ११ ॥

स्वर्भानोरध यदिन्द्र माया अवो दिवो वर्तमाना अवाहन् ।

गूळहं सूर्यं तमसापत्रतेन तुरीयेण ब्रह्मणाविन्ददत्रिः ॥ ६ ॥

स्वःऽभानोः । अध । यत् । इन्द्र । मायाः । अवः । दिवः । वर्तमानाः । अवऽअहन् ।

गूळहम् । सूर्यम् । तमसा । अपत्रतेन । तुरीयेण । ब्रह्मणा । अविन्दत् । अत्रिः ॥ ६ ॥

१ अध अथ जगन्मौढ्यानन्तरं २ स्वर्भानोः असुरस्य यत् याः ३ मायाः सन्ति । कीदृश्यस्ताः । ४ दिवः द्योतमानादादित्यात् ५ अवः अवस्तात् ६ वर्तमानाः । तदुपरित्तिरोधानासामर्थ्यादिति^५ भावः ।

१. ख-च-ण-गतसरसस्य सोमस्य; झ-भ-गतस्य सोमस्य; त-गतसारस्य सोमस्य रसस्य । २. न-आप्यायमानोऽभिषुतः । ३. ग-घ-ज-श-‘आगत्य च’ नास्ति । ४. ग-घ-ज-प-फ-ब-न दृश्यन्ते । ५. ग-घ-ज-झ-न-भ-र-‘तिरोधानसामर्थ्यात्’; प-फ-ब-‘तिरोधानादसामर्थ्यात्’ ।

हे ^१इन्द्र ताः सर्वाः ^२अवाहन् अवहंसि । अथात्रैरेव परोक्षवादः । ^३तमसा अन्धकारेण ^४अपव्रत्तेन अपगतकर्मणा ^५गूळहं ^६सूर्यम् । अन्धकारस्यावरणरूपत्वादपव्रतत्वम् । तथाविधं ^७तुरीयेण ^८ब्रह्मणा 'प्राणो ब्रह्मा' इत्यनेन ^९अग्निः ^{१०}अविन्दत् लब्धवान् । आवरणापगमोपायं निरावरणं शुद्धं वा ^{११}सूर्यमिति । पूर्वमन्त्रापेक्षया ^{१२}अस्य तुरीयत्वम् । एकैकं मायांशमेकैकेन मन्त्रेणापनोद्य चतुर्थेन मन्त्रेण मिलीनं तमोऽप्यनुदित्यर्थः ॥

मा मामिमं तव सन्तमत्र इरस्या दुग्धो भियसा नि गारीत् ।

त्वं मित्रो असि सत्यराधास्तौ मेहावतं वरुणश्च राजा ॥ ७ ॥

मा । माम् । इमम् । तव । सन्तम् । अत्रे । इरस्या । दुग्धः । भियसा । नि । गारीत् ।

त्वम् । मित्रः । असि । सत्यराधाः । तौ । मा । इह । अवतम् । वरुणः । च । राजा ॥ ७ ॥

इदं सूर्यवाक्यम् । हे ^१अत्रे ^२मामिमम् ^३ईहावस्थं मां ^४तव ^५सन्तं तव ^६स्वभूतम् ^७इरस्या अन्नेच्छया ^८दुग्धः ^९द्रोधासुरः ^{१०}भियसा भयजनकेन तमसा ^{११}मा ^{१२}नि ^{१३}गारीत् मा गिरतु । किंच हे मित्र ^{१४}त्वं ^{१५}मित्रः ^{१६}असि । प्रमीतेः सकाशात् त्राता भवसि । ^{१७}सत्यराधाः सत्यधनश्च । ^{१८}तौ ^{१९}राजा ^{२०}वरुणश्च स्वं च तौ युवां ^{२१}मा ^{२२}माम् ^{२३}इहावतं रक्षतम् । यद्वा । अत्रिरेव मित्र उच्यते । स ^{२४}च ^{२५}वरुणश्च युवाम् ॥

प्राणो ब्रह्मा युयुजानः सपर्यन् कीरिणा देवान्नमसोपशिक्षन् ।

अग्निः सूर्यस्य दिवि चक्षुराधात्स्वर्भानोरप माया अघुक्षत् ॥ ८ ॥

प्राणः । ब्रह्मा । युयुजानः । सपर्यन् । कीरिणा । देवान् । नमसा । उपशिक्षन् ।

अग्निः । सूर्यस्य । दिवि । चक्षुः । आ । अधात् । स्वःऽभानोः । अप । मायाः । अघुक्षत् ॥ ८ ॥

^१ब्रह्मा ब्राह्मणः ^२अग्निः ^३प्राणः अभिषवसाधनानि ^४युयुजानः युजन् । इन्द्रार्थं सोममभिषुष्वन्नित्यर्थः । तथा ^५कीरिणा । कीर्यते विक्षिप्यते इति कीरि स्तोत्रम् । तेन ^६देवान् ^७सपर्यन् पूजयन् किंच ^८नमसा अन्नेन हविलक्षणेन नमस्कारेण वा ^९उपशिक्षन् । शिक्षतिर्दानार्थोऽत्र प्रसाधने वर्तते । प्रसाधयन् एवमुक्तैः ^{१०}साधनैः ^{११}सूर्यस्य सर्वप्रेरकस्य ^{१२}चक्षुः सर्वस्य व्यापकं ^{१३}मण्डलं ^{१४}दिवि अन्तरिक्षे ^{१५}आधात् । निस्तमस्कं कृतवानित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । ^{१६}स्वर्भानोः एतन्नामकस्यासुरस्य ^{१७}मायाः । स्वात्र प्रमथ्यामोहयन्ती ^{१८}परांस्तु ^{१९}तथा ^{२०}कुर्वती मायेत्युच्यते । तादृशीमायाः । यत्तुरीयेण ब्रह्मणोऽयुक्तम् । तदेतदुक्तं तुरीयं ब्रह्म । तेनात्रिसहाय इन्द्रः ^{२१}अप ^{२२}अघुक्षत् अपजुगोप न्यवारयदित्यर्थः । अथवा तृतीयपाद एव व्याख्येयः । सूर्यस्य दिवि पूर्वमावृते प्रकाशे तदपनोद्य ^{२३}स्वकीयं चक्षुराधात् ।

१. ख-च-ण-म-शुद्धं यत्वा; झ-शुभं वा । २. ख-च-झ-ण-भ-र-मन्त्रापेक्षया । ३. ग-घ-ज-मा मामिमं मानवम् । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘तव’ नास्ति । ५. श-‘स च’ नास्ति । ६. ग-घ-ज-अग्निर्मांमिहावतमित्युपशिक्षन् । ७. ग-घ-ज-अभिषवसाधनान् । ८. ग-घ-ज-प-फ-ब-पूजयन्नमसा नमोक्तैः । ९. ग-घ-ज-प-फ-ब-र-व्यापकम् । १०. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-स्वाश्रय-मव्यामोहयन्ती; न-स्वाश्रयममोहयन्ती; श-स्वयमप्यामोहयन्ती । ११. ‘झ-त-न-म-व-श-परांस्तथा । १२. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-तदपोद्य ।

निरावरणं^१ तेजःसंस्त्यायं दृष्टवानित्यर्थः । स्वर्भानुमायया सूर्यस्यावृत्तिर्हारीद्रविके समाम्नाता—
'स्वर्भानुश्चासुरः सूर्यं तमसाविध्यत्तस्मै देवाः प्रायश्चित्तमैच्छन्' तस्य यत्प्रथमं तमोऽपाह्नन् सा
कृष्णाविरभवत् यद् द्वितीयं सा फाल्गुनी यत्तृतीयं सा वलक्षी यद्ध्यस्थादपाकृन्तन्' इत्यादि ॥

यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाविध्यदासुरः ।

अत्रयस्तमन्विन्दन्नह्यन्ये अशक्नुवन् ॥ ९ ॥

यम् । वै । सूर्यम् । स्वःऽभानुः । तमसा । अविध्यत् । आसुरः ।

अत्रयः । तम् । अन् । अविन्दन् । नहि । अन्ये । अशक्नुवन् ॥ ९ ॥

अत्रिकृतं सामर्थ्यमनुवदति यं वै सूर्यम् इति । निगदव्याख्यैषा^३ । अत्रयस्तं सूर्यम्
अन्विन्दन् इन्द्रार्थं सोमयागदेवतास्तुतिनमस्कारैरनुक्रमेणोपदीपत् तमोऽवरुध्य^४ लब्धवन्त इत्यर्थः ।
अन्ये^५ नहि अशक्नुवन् न लब्धवन्तः खलु^६ ॥ १२ ॥

'को नु वाम्' इति विंशत्यृचं नवमं सूक्तं भौमस्यात्रेरापम् । षोडशीसप्तदश्यावतिजगत्वी
विंशेकपदा विराद् शिष्टाः सप्तदश त्रिष्टुभः । विश्वे देवा देवता । तथा चानुक्रान्तं—'को नु
विंशतिवैश्वदेवं वै तत् षोडश्याद्यतिजगत्यावन्त्यैकपदा' इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

को नु वां मित्रावरुणावृतायन्दिवो वा महः पार्थिवस्य वा दे ।

ऋतस्य वा सदसि त्रासीथां नो यज्ञायते वा पशुषो न वाजान् ॥ १ ॥

कः । नु । वाम् । मित्रावरुणौ । ऋतऽयन् । दिवः । वा । महः । पार्थिवस्य । वा । दे ।

ऋतस्य । वा । सदसि । त्रासीथाम् । नः । यज्ञायते । वा । पशुऽसः । न । वाजान् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ देवौ^१ वां युवां^२ को नु कः खलु यजमानः ऋतायन् यज्ञमिच्छन्
शक्नुयादिति^३ शेषः । तस्मात् कृपयैव दिवः सदसि शुलोकसंबन्धिनि स्थाने महः महतः
पार्थिवस्य सदसि^४ । ऋतस्य उत्पादकस्यान्तरिक्षस्य सदसि^५ । तद्धेतुत्वात्ताच्छब्दम् । त्रिषु स्थानेषु
नः अस्मान् त्रासीथां रक्षतम् । वाशब्दश्चार्थः । किंच यज्ञायते यज्ञमिच्छते^{११} वदे^{१२} वा हविर्दाने च^{१३}

१. ख-च-ण-श-निवारणम् । २. ख-च-झ-ण-त-भ-र-श-प्रायश्चित्त* । ३. ख-च-ण-निगदितं वा
व्याख्यैषा; ग-घ-ज-यं सूर्यमासुरः स्वर्भानुस्तमसाविध्यदावृणोत् वै खलु; झ-भ-र-निगदितं व्याख्यैषा; त-
निगदितव्याख्यैषा; न-निगदितं वा इत्येषा । ४. ग-घ-ज-तमो विरुध्य । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-
'अन्ये... खलु' नास्ति । ६. ख-च-ण-देवानां युवाभ्यां ददातुम्; झ-न-भ-र-श-देवौ वां युवाभ्यां
दे दातुम् (झ-र-ददातुं) । ७. ख-च-झ-ण-भ-शक्नुवानिति; र-शक्नुवानिति । ८. ग-घ-ज-
प-फ-ब-नास्थे च । ९. ग-घ-ज-प-फ-ब-सदसि च । १०. ग-घ-ज-प-फ-ब-'सदसि' नास्ति ।
११. ख-च-झ-ण-न-भ-र-'यज्ञमिच्छते' नास्ति । १२. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-'दे...च' नास्ति ।

महं पशुषो वन वाजान् पशुषु सीदतो वाजानञ्जानि क्षीरदध्यादीनीव । तानि यथा प्रयच्छथः^१
तद्ददवतमिति । यद्वा । नशब्दश्चार्थः । पशुषः पशून्वाजांश्च दत्तमित्यर्थः ॥

ते नो मित्रो वरुणो अर्यमायुरिन्द्रं क्रमुक्षा मरुतो जुषन्त ।

नमोभिर्वा ये दधते सुवृक्तिं स्तोमं रुद्राय मीळहुषे सजोषाः ॥ २ ॥

ते । नः । मित्रः । वरुणः । अर्यमा । आयुः । इन्द्रः । क्रमुक्षाः । मरुतः । जुषन्त ।

नमःऽभिः । वा । ये । दधते । सुऽवृक्तिम् । स्तोमम् । रुद्राय । मीळहुषे । सऽजोषाः ॥ २ ॥

ते मित्रादयो देवाः वनः अस्माकं सुवृक्तिं स्तोमं शोभनपापादिवर्जनवस्तोत्रं नमोभिर्वा^२
हविर्भिश्च^३ जुषन्त सेवन्ताम् । ये दधते धारयन्त्युक्तलक्षणं स्तोत्रम् । देवा द्विविधाः स्तोत्रभाजो
हविर्भाजश्च । अत्र स्तोत्रभाज उच्यन्ते । आयुः सततगतिर्वायुरुच्यते । अथ मरुत एव वियुष्य
विशेष्यन्ते । रुद्राय मीळहुषे ॥ तृतीयार्थे चतुर्थी ॥ रुद्रेण^४ सह सजोषाः सजोषसः सह प्रीयमाणाः ।
तेषां पुत्रत्वादिति भावः । केचन रुद्राय सजोषा इत्येतत्^५ मित्रादिसर्वदेवताविशेषणमिति कथयन्ति ॥

आ वां येष्ठाश्विना हुवध्यै वातस्य पत्नमत्रथ्यस्य पुष्टौ ।

उत वा दिवो असुराय मन्म प्रान्धांसीव यज्यवे भरध्वम् ॥ ३ ॥

आ । वाम् । येष्ठा । अश्विना । हुवध्यै । वातस्य । पत्नम् । रथ्यस्य । पुष्टौ ।

उत । वा । दिवः । असुराय । मन्म । प्र । अन्धांसिऽइव । यज्यवे । भरध्वम् ॥ ३ ॥

अनयाश्विनौ रुद्रश्चोच्यन्ते । हे अश्विना अश्विनौ येष्ठा कामानां यन्तुतमौ वां युवां
वातस्य पत्नम् । धर्मसाम्याद्धर्मिग्रहणम् । वायुसमानगतेरश्वस्य गमने प्राप्तौ रथ्यस्य रथस्य पुष्टौ
च निमित्ते सति हुवध्यै^६ हुवे आह्वयामि आह्वातुं प्रभवामि^७ । अथवा वायुवद्युवयोः शीघ्रगमन-
साधनरथस्य^८ पोषे च निमित्ते सति । उत वा किंचेत्यर्थः । दिवः द्योतमानाय ॥ चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥
असुराय प्राणापहत्रे रुद्राय । यद्वा । शुलोकसंबन्धिनेऽसुराय प्राणदात्रे सूर्याय वायवे वा यज्यवे
यागसाधकाय मन्म मननीयं स्तोत्रं प्र भरध्वं संपादयत हे ऋत्विजः । अन्धांसीव अज्ञानि
हविलक्षणानि^९ हवींषि स्तोत्रं^{१०} चेत्यर्थः ॥

१. प-फ-ब-प्रयच्छतम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-नमोभिर्हविर्भिः । ३. ग-घ-ज-प-फ-ब-
सेक्तेन रुद्रेण । ४. ख-च-ण-इत्यस्मिन्; झ-त-र-इत्येतस्मिन् । ५. ग-घ-ज-प-फ-ब-आहुवध्यै । ६. ख-
च-झ-त-न-भ-र-प्रभवामि वा । ७. ख-च-शीघ्रगमने तत्साधनरथस्य; झ-त-न-भ-र-श-शीघ्रगमन-
तत्साधनरथस्य । ८. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-प-फ-ब-भ-‘हविलक्षणानि’ नास्ति । ९. ख-च-ण-
‘स्तोत्रं’ नास्ति ।

प्र स॒क्ष्णो॑ दि॒व्यः क॒ण्व॑होता त्रि॒तो दि॒वः स॒जोषा॑ वा॒तो अ॒ग्निः ।

पू॒षा भ॒गः प्र॒भृथे॑ वि॒श्वभो॑जा आ॒जि न ज॒ग्मु॒राश्व॑श्च॒तमाः ॥ ४ ॥

प्र । स॒क्ष्णः । दि॒व्यः । क॒ण्व॑होता । त्रि॒तः । दि॒वः । स॒जोषाः । वा॒तः । अ॒ग्निः ।

पू॒षा । भ॒गः । प्र॒भृथे॑ । वि॒श्वभो॑जाः । आ॒जिम् । न । ज॒ग्मुः । आ॒श्वश्च॑त॒माः ॥ ४ ॥

अत्र लिङ्गोक्तदेवताः^१ । प्र जग्मुरिति संबन्धः । वसक्ष्णः यज्ञं सेवमानः शत्रूणां सोढा वा वदिव्यः दिवि भवः वकण्वहोता । कण्वा ऋषयो मेधाविनो वा होतार आह्वातारो यस्य स तथोक्तः । वत्रितः त्रिषु क्षित्यादिस्थानेषु तायमानः^२ वदिवः सूर्येण सह वसजोषाः समानगतिः समानप्रीतिर्वा वातः उत्कलक्षणकः^३ वायुः वअग्निः वपूषा पोषक एतन्नामा वभगः च वप्रभृथे प्रभरणवर्यस्मिन्यज्ञे उक्ताः सर्वदेवाः वविश्वभोजाः विश्वरक्षकाः कृत्स्नात्तारो वा वआश्वश्चतमाः प्रकृष्टगमनाश्ववतां श्रेष्ठाः सन्तः वआजिं वन संग्राममिव वप्र वजग्मुः प्रगच्छन्ति ॥

प्र वो॑ र॒यिं यु॒क्ताश्च॑ भ॒रध्वं॑ रा॒य ए॒षेऽव॑से द॒धीत॑ धीः ।

सु॒शेव॑ ए॒वैरौ॑शि॒जस्य॑ होता॒ ये व॒ एवा॑ म॒रुत॑स्तु॒राणाम् ॥ ५ ॥

प्र । वः । र॒यिम् । यु॒क्त॑अ॒श्वम् । भ॒रध्व॑म् । रा॒यः । ए॒षे । अ॒व॑से । द॒धीत॑ । धीः ।

सु॒शेवः॑ । ए॒वैः । औ॒शि॒जस्य॑ । होता॑ । ये । वः । ए॒वाः । म॒रुतः॑ । तु॒राणाम् ॥ ५ ॥

हे मरुतः ववः यूयं वरयिं धनं वयुक्ताश्वम् अश्वसहितमश्वयोग्यं पुत्रं वा वप्र वभरध्वं संपादयत । वरायः धनानि गवाश्वादिलक्षणानि वपूषे प्राप्तुम् वअवसे । अव इत्यञ्जनाम् । अन्नाय प्राप्तानां धनानां रक्षणाय वा वधीः स्तोता वदधीत धारयति स्तुतिम् । स च वऔशिजस्य कक्षीवतः वहोता अत्रिः^४ वएवैः गन्तव्यैः कामैर्गमनसाधनैरश्वैर्वा वसुशेवः । शेवमिति सुखनाम् । सुसुखो भवतु । हे वमरुतः वतुराणां त्वरमाणानां ववः युष्माकं वये वपुवाः कामा अश्वा वा सन्ति तैरिति ॥ ॥ १३ ॥

‘प्र वो वायुम्’ इति षष्ठी वायव्ये पशौ हविषो याज्या । ‘प्र वो वायुं रथयुजं कृणुध्वमुत त्वामदिते महि’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति सूत्रितम् ॥

प्र वो॑ वा॒युं र॒थयु॑जं कृ॒णुध्वं॑ प्र दे॒वं वि॒प्रं प॒नितार॑म॒र्कैः ।

इ॒षुध्व॑व॒ ऋ॒तसा॑पः पु॒रंधी॑र्व॒स्वीर्नो॑ अत्र॒ पत्नी॑रा धि॒ये धुः ॥ ६ ॥

प्र । वः । वा॒युम् । र॒थ॑यु॒जम् । कृ॒णुध्व॑म् । प्र । दे॒वम् । वि॒प्रम् । प॒नितार॑म् । अ॒र्कैः ।

इ॒षुध्व॑वः । ऋ॒त॑सा॒पः । पु॒रं॑म॒धीः । व॒स्वीः । नः । अत्र॑ । पत्नीः । आ । धि॒ये । धु॒रिति॑ धुः ॥ ६ ॥

१. च-क्ष-ण-त-न-भ-र-लिङ्गोक्ता देवताः । २. ख-च-क्ष-ण-भ-नीयमानः । ३. ख-च-क्ष-ण-न-उत्कलणकः । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-‘अत्रिः’ नास्ति ।

हे मदीया ऋत्विजः वः यूयं वायुं^१ देवं^२ रथयुजं यज्ञगमनाय रथसंबद्धं^३ वृणुध्वं कुरुध्वम् । प्र देवं द्योतमानं विप्रं विशेषेण कामानां पूरकं विप्रवत्पूज्यं वा पनितारम् ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ स्तुत्यमित्यर्थः । फलप्रदातारं वा अर्कैः अर्चनसाधनैर्मन्त्रैः प्र वृणुध्वं स्तुत । किंच वृषुध्ववः गन्धः वृक्तसापः यज्ञस्पृशः पुरंधीः पुरंध्यः स्त्रीरूपाः^४ रूपवत्यो वा वस्वीः प्रशंस्याः^५ पत्नीः देवपत्न्यः वन्र अस्मिन् यज्ञे नः अस्मदीयाय^६ धिये^७ कर्मणे तन्निष्पत्तये आ वृधुः आगतवत्यः ॥

उप व एषे वन्द्येभिः शूषैः प्र यद्ही दिवश्चितयद्भिरकैः ।

उषासानक्ता विदुषीव विश्वमा हा वहतो मर्त्याय यज्ञम् ॥ ७ ॥

उप । वः । एषे । वन्द्येभिः । शूषैः । प्र । यद्ही इति । दिवः । चितयत्समिः । अर्कैः ।

उषासानक्ता । विदुषी इवेति विदुषीइव । विश्वम् । आ । ह । वहतः । मर्त्याय । यज्ञम् ॥ ७ ॥

हे उषासानक्ता अहोरात्राभिमानिदेवते यद्ही महत्यौ वन्द्येभिः वन्दनाहैरितरैर्देवैः सह दिवः अन्तरिक्षादविशेषेण सर्वप्रदेशात् वः युष्मभ्यम् उप प्र एषे उपप्रापयामि हविः^८ । ईषिः प्रापण-कर्मा स्यादुपप्राभिः समन्वितः । शूषैः सुखकरैः चितयद्भिः ज्ञापयद्भिः अर्कैः मन्त्रैः सहोप-प्रापयामि । हे उक्तदेवते विश्वं सर्वं कर्तव्यजातं विदुषीइव जानत्याविव मर्त्याय यजमानाय यज्ञम् आ वहतः अभिमुखं प्रापयतः । इति पूरणः । यद्वा । शूषैरित्यादीनि तृतीयाबहुवचनान्तानि वन्द्येभिरित्यस्य विशेषणानीति केचिदाहुः ॥

अभि वो अर्चे पोष्यावतो नृन्वास्तोष्पतिं त्वष्टारं रराणः ।

धन्या सजोषा धिषणा नमोभिर्वनस्पतीरोषधी राय एषे ॥ ८ ॥

अभि । वः । अर्चे । पोष्यावतः । नृन् । वास्तोः । पतिम् । त्वष्टारम् । रराणः ।

धन्या । सजोषाः । धिषणा । नमोऽभिः । वनस्पतीन् । ओषधीः । रायः । एषे ॥ ८ ॥

अहं पोष्यावतः बहुपोष्यजनयुक्तान् नृन्^९ कर्मनेतृन्^{१०} वः युष्मान् अभि अर्चे अभिपूज-यामि स्तौमीत्यर्थः । के पुनस्ते यूयम् । उच्यते । वास्तोष्पतिं त्वष्टारं^८ रराणः स्तोत्रादिभिः क्रीडन् हविर्ददद्वा अहम् । धन्या धनकरी सजोषाः इतरदेवैः सह गच्छन्ती प्रीणयन्ती वा धिषणा । वाङ्मैतत् । वाग्देवता ॥ एता द्वितीयार्थे प्रथमाः ॥ उक्तलक्षणां वाणीं वनस्पतीन् ओषधीः च नमोभिः सह अर्चे इति संबन्धः । किमर्थम् । राय एषे धनानि प्राप्तुम् ॥

१. ग-घ-ज-वायुदेवम् । २. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-श-रथसंबन्धम् । ३. ख-च-झ-ण-भ-स्त्रियाः । ४. त-प्रशस्याः । ५. ख-च-ण-भ-अस्मदीये धिये; ग-घ-ज-अस्मदीयया धिये; झ-न-र-श-अस्मदीयधीये । ६. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-अर्कं हविः । ७. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘नृन् कर्मनेतृन्’ नास्ति । ८. झ-न-भ-त्वष्टारं च ।

तुजे नस्तने पर्वताः सन्तु स्वैतवो ये वसवो न वीराः ।

पनिता आस्यो यजतः सदा नो वर्धन्तः शंसं नर्यो अभिष्टौ ॥ ९ ॥

तुजे । नः । तने । पर्वताः । सन्तु । स्वऽएतवः । ये । वसवः । न । वीराः ।

पनिताः । आस्यः । यजतः । सदा । नः । वर्धात् । नः । शंसम् । नर्यः । अभिष्टौ ॥ ९ ॥

पर्वताः पर्ववन्तः पूरणवन्तो वा मेघाः पतने विस्तृते पतुजे दाने । यद्वा । तनेति पुत्रनाम ॥ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ॥ पुत्रस्य दान इत्यर्थः । अथवा पनः तुजे पुत्रे तने तत्पुत्रे च पस्वैतवः शोभन-गमनाः पसन्तु भवन्तु । कीदृशास्ते । पये पवसवः जगतो वासयितारः पवीराः पन वीरा इव । किंच पनिताः स्तुतः पास्यः आस्यः सर्वैः यजतः यजनीय आदित्यः पसदा सर्वदा पनः पशंसम् अस्माकं स्तुतिं पनर्यः नरेभ्यो हितो देवः पअभिष्टौ अभित एषणेऽभिगमने वा सति पवर्धात् वर्धयेत् ॥

वृष्णो अस्तोषि भूम्यस्य गर्भं त्रितो नपातमपां सुवृक्ति ।

गृणीते अग्निरेतरी न शूषैः शोचिष्केशो नि रिणाति वना ॥ १० ॥

वृष्णः । अस्तोषि । भूम्यस्य । गर्भम् । त्रितः । नपातम् । अपाम् । सुऽवृक्ति ।

गृणीते । अग्निः । एतरी । न । शूषैः । शोचिःऽकेशः । नि । रिणाति । वना ॥ १० ॥

पभूम्यस्य । भूमिः^१ अन्तरिक्षम् । तदहस्य । तादृशस्य पवृष्णः वर्षकस्य पर्जन्यस्य । अथवा भूम्यो भूमेरेवार्हः तदुचितवृष्टिप्रदानात् । तादृशस्य मेघस्य पगर्भं गर्भस्थानीयम् पअपां पनपातं रक्षकं वैद्युतमग्निं पसुवृक्ति । स्तोत्रकर्मैतत् । शोभनपापादिवर्जनवता स्तोत्रेण पअस्तोपि स्तुतवानहम् । सः पत्रितः तीर्णतमः त्रिषु स्थानेष्वन्येषु त्रिष्वपन्नेषु तायमानः पअग्निः^२ पएतरी गन्तरि मयि पशूषैः सुखकरैः रश्मिभिः पन पगृणीते न गरणं कुरुते न क्रुध्यतीत्यर्थः । किंतु पशोचिष्केशः प्रदीप्तरश्मिः सन् पवनानि पनि प रिणाति हिनस्ति दहतीत्यर्थः ॥ ॥ १४ ॥

कथा महे रुद्रियाय ब्रवाम कद्राये चिकितुषे भगाय ।

आप ओषधीरुत नोऽवन्तु द्यौर्वना गिरयो वृक्षकेशाः ॥ ११ ॥

कथा । महे । रुद्रियाय । ब्रवाम । कत् । राये । चिकितुषे । भगाय ।

आपः । ओषधीः । उत । नः । अवन्तु । द्यौः । वना । गिरयोः । वृक्षऽकेशाः ॥ ११ ॥

वयमत्रयः पकथा केन प्रकारेण पमहे महते परुद्रियाय रुद्रपुत्राय मरुतृणाय पब्रवाम स्तुतीः । पकत् किं च स्तोत्रं पराये धनलाभाय पचिकितुषे सर्वं जानते पभगाय एतन्नामकाय देवाय ब्रवाम ।

वउत अपि च वआपः अन्देवताः वओषधीः ओषधयः वद्यौः द्युदेवता ववना वनानि वगिरयो ववृक्ष-
केशाः । वृक्षा एव केशस्थानीया येषां^१ ते । एता उक्ता देवताः वनः अस्मान् वअवन्तु रक्षन्तु^२ ॥

शृणोतु न ऊर्जा पतिर्गिरः स नभस्तरयीँ इषिरः परिज्मा ।

शृण्वन्त्वापः पुरो न शुभ्राः परि सुचो बबृहाणस्याद्रेः ॥ १२ ॥

शृणोतु । नः । ऊर्जाम् । पतिः । गिरः । सः । नभः । तरीयान् । इषिरः । परिज्मा ।

शृण्वन्तु । आपः । पुरः । न । शुभ्राः । परि । सुचः । बबृहाणस्य । अद्रेः ॥ १२ ॥

वनः अस्माकं वगिरः स्तुतीः वशृणोतु । कः । वऊर्जा बलानां वपतिः वायुः । अथवा
ऊर्जामन्नानां पतिः । प्राणोपाधिकस्य वायोः कृत्स्नात्तत्त्वं प्रसिद्धम् । श्रुतिश्च^३ भवति—‘प्राणस्यान्नमिदं
सर्वं प्रजापतिरकल्पयत्’ (मनु. ५. २८) इति । वस वनभः नभसि चारी वतरीयान् तरितव्यः
वइषिरः गमनशीलः वपरिज्मा परितो गन्ता । किंच वआपः वशृण्वन्तु गिरः । कीदृश्यस्ताः^४ । वपुरो
वन पुराणीव वशुभ्राः दीप्ताः वबबृहाणस्य वर्धमानस्य वअद्रेः मेघस्य वा पर्वतस्य^५ वा वपरि परितः
वसुचः सरणशीलाः ॥

विदा चिन्नु महान्तो ये व एवा ब्रवाम दस्मा वार्यं दधानाः ।

वर्यश्चन सुम्बव आव यन्ति क्षुभा मर्तमनुयतं वधुस्नैः ॥ १३ ॥

विद । चित् । नु । महान्तः । ये । वः । एवाः । ब्रवाम् । दस्माः । वार्यम् । दधानाः ।

वर्यः । चन । सुम्बवः । आ । अव । यन्ति । क्षुभा । मर्तम् । अनुयतम् । वधुस्नैः ॥ १३ ॥

हे वमहान्तः मरुतः वनु क्षिप्रं यूयं वविद जानीथ स्तोत्रम् । हे वदस्माः दर्शनीयाः ववः
युष्मान् वये वएवाः गन्तारो युष्मान् भजमानाः ववार्यं वरणीयं हविः वदधानाः ददाना धारयन्तो
वा वर्यं वब्रवाम स्तुतिम् । यद्वा । ये वो यूयमित्यर्थः । ये यूयमेवाः अस्मद्यज्ञमभिगन्तारस्ते विद ।
चिदिति पूरणः । ववर्यश्चन आगन्तारश्चैते मरुतः वसुभवः सुष्ठु भवन्तः प्रवृद्धाः वआ अस्मदभिमुखम्
वअव वयन्ति गच्छन्ति । किं कुर्वन्तः । वक्षुभा क्षोभकेण सहितं वमर्तं मरणधर्माणं वैरिणम् वअनु-
यतम् अभिगतं ववधुस्नैः आयुधैः परिहरन्तः^६ अव यन्ति^६ ॥

आ दैव्यानि पार्थिवानि जन्मापश्चाच्छा सुमखाय वोचम् ।

वर्धन्तां द्यावो गिरश्चन्द्राग्रा उदा वर्धन्तामभिषाता अर्णीः ॥ १४ ॥

आ । दैव्यानि । पार्थिवानि । जन्म । अपः । च । अच्छ । सुमखाय । वोचम् ।

वर्धन्ताम् । द्यावः । गिरः । चन्द्रअग्राः । उदा । वर्धन्ताम् । अभिषाताः । अर्णीः ॥ १४ ॥

१. ख-च-ण-येषु । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘रक्षन्तु’ नास्ति । ३. झ-त-भ-र-स्तुतिश्च ।

४. ख-च-ण-कीदृशस्ताः; झ-त-न-भ-र-कीदृशस्ताः । ५. ख-च-ण-पार्थिवस्य । ६. झ-त-र-श-
परिहरन्नावयन्ति; भ-परिहरन्नावयन्ति ।

वद्व्यानि देवसंबन्धीनि वपार्थिवानि पृथिवीसंबन्धीनि च वजन्म जन्मानि वपश्च अपसा
वअच्छ अभिप्राप्तुं वसुमखाय शोभनयज्ञाय मरुद्गणाय ववोचं^१ ब्रवीमि । वगिरः स्तुतयः ववर्धन्ताम् ।
वद्यावः द्योतमानाः स्वप्रतिपाद्यार्थप्रकाशिन्यः वचन्द्राग्राः । आह्लादनं हिरण्यं वाग्रे यासां ताः ।
तादृश्यः सत्यो वर्धन्ताम् । वर्णाः नद्यश्च वअभिषाताः मरुद्भिः संभक्ताः उदा उदकेन ववर्धन्तां
समृद्धा भवन्तु ॥

पदेपदे मे जरिमा नि धायि वरूत्री वा शक्रा या पायुभिश्च ।

सिषक्तु माता मही रसा नः स्मत्सूरिभिर्ऋजुहस्तं ऋजुवनिः ॥ १५ ॥

पदेऽपदे । मे । जरिमा । नि । धायि । वरूत्री । वा । शक्रा । या । पायुभिः । च ।

सिषक्तु । माता । मही । रसा । नः । स्मत् । सूरिभिः । ऋजुहस्ता । ऋजुवनिः ॥ १५ ॥

वजरिमा स्तुतिः । मे मदीया । पदेपदे तदा तदा भूमौ । नि धायि निधीयते स्थाप्यते क्रियत
इत्यर्थः । या च शक्रा शक्ता सती । पायुभिः रक्षणैः वरूत्री अस्मदुपद्रववारयित्री भवति ।
वाशब्दश्चार्थः । माता सर्वस्य निर्मात्री मही महती पूज्या रसा सारभूता भूमिः सिषक्तु सेवतां
नः अस्माकं स्तुतिम् । अथवा स्तुता नः अस्मान् सिषक्तु । स्मच्छब्दः प्रशस्तवचनः । प्रशस्तैः
सूरिभिः । मेधाविभिः स्तोत्रभिर्निमित्तैः । तेषां परिचर्या प्रीतेत्यर्थः । ऋजुहस्ता अस्मदनुकूलहस्ता
ऋजुवनिः कल्याणदाना भवतु ॥ ॥ १५ ॥

कथा दाशेम नमसा सुदानूनेवया मरुतो अच्छोक्तौ

प्रश्रवसो मरुतो अच्छोक्तौ ।

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धादस्माकं भूदुपमातिवनिः ॥ १६ ॥

कथा । दाशेम । नमसा । सुदानून् । एवया । मरुतः ।

अच्छोक्तौ । प्रश्रवसः । मरुतः । अच्छोक्तौ ।

मा । नः । अहिः । बुध्न्यः । रिषे । धात् । अस्माकम् । भूत् । उपमातिवनिः ॥ १६ ॥

वयं कथा केन प्रकारेण दाशेम परिचरेम नमसा स्तोत्रेणाश्वेन वा सुदानून् शोभनदानान्
मरुतः । एवया एवं क्रियमाणप्रकारेण अच्छोक्तौ आभिमुख्येन वचने निमित्ते सति तान् मरुतः
कथं परिचरेम । तेषां दुराराध्यत्वादिति^२ भावः । कथम् । प्रश्रवसः प्रकृष्टाश्ना भवन्ति । अच्छोक्तौ ।
अभिगन्धुक्तिः स्तुतिर्यस्य तादृशे मयि । यद्वा । प्रश्रवसः प्रकृष्टाश्वस्य मम^३ अच्छोक्तौ स्तोत्रनिमित्ते

१. त-अवोचम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-दुराराधत्वादिति; ग-घ-ज-दुराराध्यमिति । ३.
ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-ममापि ।

सति ऽमरुतः कथा केन प्रकारेण दाशेम । पुनरुक्तिरादरार्था । ऽअहिर्बुध्न्यः देवः ऽनः अस्मान् ऽरिषे
हिंसकाय ऽमा ऽधात् मा स्थापयतु । स देवः ऽअस्माकं ऽभूत् भवतु ऽउपमातिवनिः शत्रूणां हन्ता ॥

इति चिन्तु प्रजायै पशुमत्यै देवासो वनते मर्त्यो व आ

देवासो वनते मर्त्यो वः ।

अत्रा शिवां तन्वो धासिमस्या जरां चिन्मे निर्ऋतिर्जग्रसीत ॥ १७ ॥

इति । चित् । नु । प्रऽजायै । पशुऽमत्यै । देवासः । वनते ।

मर्त्यः । वः । आ । देवासः । वनते । मर्त्यः । वः ।

अत्र । शिवाम् । तन्वः । धासिम् । अस्याः । जराम् । चित् । मे । निऽऋतिः । जग्रसीत ॥ १७ ॥

हे ऽदेवासः देवाः ऽवः युष्मान् ऽइति ऽचित् इत्थमेव ऽनु क्षिप्रं ऽप्रजायै ऽपशुमत्यै पशु-
सहितायापत्याय ऽवनते भजते ऽमर्त्यः मनुष्यो यजमानः । ऽआ ऽदेवासः इति पुनरुक्तिरादरार्था ।
ऽअत्र अस्मिन् यज्ञे ऽशिवां ऽधासिम् अन्नं ऽमे मम ऽअस्याः ऽतन्वः देवैरनुगृहीतस्य पुत्रस्य करोतु
ऽनिर्ऋतिः देवता । ऽजरां ऽचित् जरां च ऽजग्रसीत ग्रसतु ॥

तां वो देवाः सुमतिमूर्जयन्तीमिषमश्याम वसवः शसा गोः ।

सा नः सुदानुर्मृलयन्ती देवी प्रति द्रवन्ती सुविताय गम्याः ॥ १८ ॥

ताम् । वः । देवाः । सुऽमतिम् । ऊर्जयन्तीम् । इषम् । अश्याम् । वसवः । शसा । गोः ।

सा । नः । सुऽदानुः । मृलयन्ती । देवी । प्रति । द्रवन्ती । सुविताय । गम्याः ॥ १८ ॥

हे ऽदेवाः हे ऽवसवः वासयितारः ऽवः युष्माकं स्वभूतां ऽतां प्रसिद्धां ऽसुमतिं शोभन-
मनसाधनाम्^१ । अन्नेन मतिवृद्धिः ‘अन्नमयं हि सोम्य मनः’ (छा. उ. ६. ५. ४) इत्यादिषु
प्रसिद्धा । ऽऊर्जयन्तीं बलकरीम् ऽइषम् एषणसाधनमन्नं क्षीरदध्यादिलक्षणं ऽशसा स्तुत्या ऽगोः
सकाशात् ऽअश्याम प्राप्नुयाम । ऽसा ऽदेवी ऽनः अस्मान् ऽसुविताय सुखाय ऽप्रति ऽगम्याः
प्रतिगम्यात्^२ अभिगच्छेत् । सा इड्देवता^३ विशेष्यते । ऽसुदानुः शोभनदाना ऽमृलयन्ती सुखयन्ती
ऽद्रवन्ती अस्मदभिमुखं गच्छन्ती ॥

१. ख-च-ण-भ-शोभनसाधनाम्; ग-घ-ज-शोभनमनसाधनभूताम् । २. ग-घ-ज-श-गम्यात् ।

३. न-श-देवता ।

अभि न इळा युथस्य माता स्मन्नदीभिर्वशी वा गृणातु ।

उर्वशी वा बृहद्दिवा गृणानाभ्यूर्णाना प्रभृथस्यायोः ॥ १९ ॥

अभि । नः । इळा । युथस्य । माता । स्मत् । नदीभिः । उर्वशी । वा । गृणातु ।

उर्वशी । वा । बृहत्स्दिवा । गृणाना । अभिऽऊर्णाना । प्रऽभृथस्य । आयोः ॥ १९ ॥

वअभि वगृणातु वनः अस्मान् वइळा भूमिः वयूथस्य गोसंघस्य वमाता निर्मात्री । यद्वा इळा गोरूपधरा मनोः पुत्रीत्याहुः । यद्वा यूथस्य मरुद्गणस्य निर्मात्रीळा माध्यमिकी वाक् । अथवा^१ वउर्वशी माध्यमिकी वाक्^२ । वनदीभिः गङ्गादिभिः सह गृणातु । स्मच्छब्दः प्रशस्तवचन इत्युक्तम् । प्राशस्यं गृणातु । ववा अथवा वउर्वशी वबृहद्दिवा प्रभूतदीप्तिः वगृणाना शब्दयन्त्यस्मदीयं कर्म प्रशंसन्ती वअभ्यूर्णाना आच्छादयन्ती । कम् । वआयोः आयुं मनुष्यं यजमानम् । केन । वप्रभृथस्य तेजसो वोदकस्य वा दानेन । ‘प्रभृथस्य तेजसो वोदकस्य’ (निरु. ११. ४९) इति निरुक्तम् । अथवा प्रभृथस्य प्रभरणवत् आयोर्यज्ञमभ्यूर्णानाच्छादयन्ती ॥

सिषक्तु न ऊर्जव्यस्य पुष्टेः ॥ २० ॥

सिषक्तु । नः । ऊर्जव्यस्य । पुष्टेः ॥ २० ॥

वऊर्जव्यस्य एतन्नामकस्य राज्ञः वपुष्टेः पोषकस्य संबन्धिनः वनः अस्मान् वसिषक्तु सेवताम् । सामर्थ्याद्वैवसंघ इति गम्यते । अथवोर्वशी मरुद्गणो वा गृह्यते प्रकृतस्वादिति ॥ १६ ॥

‘प्र शंतमा’ इत्यष्टादशचं दशमं सूक्तं भौमस्यात्रेरायं त्रेष्टुभम् । पूर्वसूक्ते ‘वै तत्’ इत्युक्तत्वात् इदमपि वैश्वदेवम् । ‘तमु षुहि’ इत्येकादशी रुद्रदेवस्या । सप्तदश्येकपदा ‘एतथोरुपान्त्यैकपदा’ इत्यनुक्रमिष्यमाणत्वात् । अत्रानुक्रमणिका—‘प्र शंतमा द्वयूनैकादशी रौद्री’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र शंतमा वरुणं दीधिति गीमित्रं भगमदिति नूनमश्याः ।

पृषद्योनिः पञ्चहोता शृणोत्वतूर्तपन्था असुरो मयोभुः ॥ १ ॥

प्र । शम्ऽतमा । वरुणम् । दीधिति । गीः । मित्रम् । भगम् । अदितिम् । नूनम् । अश्याः ।

पृषत्ऽयोनिः । पञ्चऽहोता । शृणोतु । अतूर्तऽपन्थाः । असुरः । मयऽभुः ॥ १ ॥

वशंतमा^१ अत्यन्तं सुखकरी वगीः स्तुतिरूपा वाक् ववरुणं वमित्रं वभगमदिति च वदीधिति दीधित्या कर्मणा हविष्यक्षेपणात्मकेन सह वनूनम् अवितथं वप्र वअश्याः प्राप्नोतु^२ । किंच वपृषद्योनिः

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘अथवा...वाक्’ नास्ति । २. ग-घ-ज-न-श-प्र शंतमा । ३. ख-च-ण-त-न-भ-र-प्राप्नोतु ।

पृषद्वर्णान्तरिक्षस्थः पञ्चहोता पञ्चविधस्य प्राणापानादिहोमस्य साधको वायुः । यद्वा । पञ्चहोतेति वायोर्नाम । 'वायुः पञ्चहोता स प्राणः' इति हि श्रुतेः । स च अतूर्तपन्थाः अहिंसितगतिः असुरः प्राणस्य दाता मयोभुः सुखस्यास्पदभूतः । एवमुक्तलक्षणो वायुः शृणोतु स्तोत्रमिति ॥

प्रति मे स्तोममदितिर्जगृभ्यात्सूनुं न माता हृद्यं सुशेवम् ।

ब्रह्म प्रियं देवहितं यदस्त्यहं मित्रे वरुणे यन्मयोभु ॥ २ ॥

प्रति । मे । स्तोमम् । अदितिः । जगृभ्यात् । सूनुम् । न । माता । हृद्यम् । सुशेवम् ।

ब्रह्म । प्रियम् । देवहितम् । यत् । अस्ति । अहम् । मित्रे । वरुणे । यत् । मयः शुभम् ॥ २ ॥

५मे मदीयं ५स्तोमं स्तोत्रम् ५अदितिः देवता ५प्रति ५जगृभ्यात् प्रतिगृह्णातु । ५सूनुं ५न ५माता स्वतनुजं जननीव । सा यथा प्रतिगृह्णालिङ्ग्य परितुष्यति तद्वदित्यर्थः । कीदृशं तम् । ५हृद्यं हृदयंगमं ५सुशेवं शोभनसुखकरम् । एतद्वयं साधारणम् । किंच ५ब्रह्म मन्त्रजातं ५प्रियं प्रियकरं ५देवहितं देवैः प्राप्यं ५यदस्ति यद्ब्रह्म ५मयोभु सुखसाधनं तत् ५अहं ५मित्रे ५वरुणे च प्रापयामीति शेषः । यद्वा । मित्रे वरुणे च अहोरात्राभिमानिदेवयोर्यदुक्तलक्षणं ब्रह्म परिवृष्टं यज्ञादिरूपं कर्मास्ति तदहं धारयामीति ॥

'उदीरय' इत्येषैकादशने सावित्रे पशौ वपायाज्या । सूत्रितं च—'उदीरय कवितमं कवीनां भगं धियं वाजयन्तः पुरंधिमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

उदीरय कवितमं कवीनामुनत्तैनमभि मध्वा घृतेन ।

स नो वसूनि प्रयता हितानि चन्द्राणि देवः सविता सुवाति ॥ ३ ॥

उत् । ईरय । कविऽतमम् । कवीनाम् । उनत्त । एनम् । अभि । मध्वा । घृतेन ।

सः । नः । वसूनि । प्रयता । हितानि । चन्द्राणि । देवः । सविता । सुवाति ॥ ३ ॥

अनया सविता च स्तूयते । हे ऋत्विजः ५कवीनां ५कवितमं क्रान्तदर्शिनम्^१ अमुं पुरोवर्तिनमग्निं सवितारं वा ५उदीरय ऊर्ध्वं प्रापयत हर्षयतेत्यर्थः । ५एनं देवं ५मध्वा मधुरेण सोमरसेन ५घृतेन च ५अभि ५उनत्त अभिषिञ्चत । तर्पयतेत्यर्थः । ५सः^२ ५सविता ५देवः ५नः अस्मभ्यं ५वसूनि निवासयोग्यानि गवादिधनानि ५प्रयता प्रयतानि ५हितानि ५चन्द्राणि आह्लादकानि हिरण्यानि ५सुवाति प्रयच्छ-
त्वित्यर्थः ॥

समिन्द्र णो मनसा नेषि गोभिः सं सुरिभिर्हरिवुः सं स्वस्ति ।

सं ब्रह्मणा देवहितं यदस्ति सं देवानां सुमत्या यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

सम् । इन्द्र । नः । मनसा । नेषि । गोभिः । सम् । सुरिऽभिः । हरिऽवुः । सम् । स्वस्ति ।

सम् । ब्रह्मणा । देवहितम् । यत् । अस्ति । सम् । देवानाम् । सुऽमत्या । यज्ञियानाम् ॥ ४ ॥

हे ^१इन्द्र ^२नः अस्मान् ^३मनसा प्रकृष्टेन चेतसा ^४गोभिः सह ^५सं^१ ^६नेषि नयसि । अस्मान्^२ गाः प्रापयसीत्यर्थः । एवं सर्वत्र । हे ^७हरिवः हरिभ्यां तद्वन् इन्द्र ^८सूरिभिः मेधाविभिः पुत्रैर्ऋत्विग्भिर्वा ^९सं नेषि । तथा ^{१०}स्वस्ति स्वस्तिभिः^३ क्षेमैः ^{११}सं नेषि । ^{१२}ब्रह्मणा प्रभूतेनाग्नेन ^{१३}सं नेषि । ^{१४}यत् अन्नं ^{१५}देवहितम् ^{१६}अस्ति तेन । किंच ^{१७}यज्ञियानां यज्ञार्हाणां ^{१८}देवानां ^{१९}सुमत्या अनुग्रहबुद्ध्या ^{२०}सं नेषि ॥

देवो भगः सविता रायो अंश इन्द्रो वृत्रस्य संजितो धनानाम् ।

ऋभुक्षा वाज उत वा पुरंधिरवन्तु नो अमृतासस्तुरासः ॥ ५ ॥

देवः । भगः । सविता । रायः । अंशः । इन्द्रः । वृत्रस्य । समुजितः । धनानाम् ।

ऋभुक्षाः । वाजः । उत । वा । पुरमुधिः । अवन्तु । नः । अमृतासः । तुरासः ॥ ५ ॥

अत्र लिङ्गोक्ता देवताः । ^१भगः ^२देवः ^३सविता च ^४रायः धनस्य स्वामी ^५अंशः त्वष्टा ^६वृत्रस्य हन्ता ^७इन्द्रः च एते देवाः ^८धनानां ^९संजितः सम्यग्जेतारः । ^{१०}ऋभुक्षाः ऋभुः ^{११}वाजः च ^{१२}उत ^{१३}वा अपि च ^{१४}पुरंधिः बहुधीः विभ्वोच्यते । एते च ^{१५}अमृतासः अमृता अमरणधर्माणो भगादिदेवाः ^{१६}तुरासः अस्मद्यज्ञं प्रति त्वरमाणाः सन्तः ^{१७}नः अस्मान् ^{१८}अवन्तु रक्षन्तु ॥ १७ ॥

मरुत्वतो अप्रतीतस्य जिष्णोरजूर्यतः प्र ब्रवामा कृतानि ।

न ते पूर्वे मघवन्नापरासो न वीर्यं नूतनः कश्चनाप ॥ ६ ॥

मरुत्वतः । अप्रतीतस्य । जिष्णोः । अजूर्यतः । प्र । ब्रवाम् । कृतानि ।

न । ते । पूर्वे । मघवन् । न । अपरासः । न । वीर्यम् । नूतनः । कः । चन । आप ॥ ६ ॥

वयं यजमानाः ^१मरुत्वतः मरुद्भिस्तद्वत् इन्द्रस्य ^२कृतानि कर्माणि ^३प्र ^४ब्रवाम प्रख्यापयाम । कीदृशस्य तस्य । ^५अप्रतीतस्य अप्रतिगतस्य युद्धेऽपलायमानस्य । न केवलं तावन्मात्रम् । ^६जिष्णोः जयनशीलस्य ^७अजूर्यतः अजीर्यमाणस्य^४ । सर्वदा यून इत्यर्थः । अथ प्रत्यक्षेणोच्यते । हे ^८मघवन् इन्द्र ^९ते तव वीर्यं पराक्रमं ^{१०}पूर्वे पुरातनाः पुरुषाः ^{११}न आपुः । ^{१२}नापरासः अपरेऽपि नापुः । किं बहुना । ^{१३}नूतनः ^{१४}कश्चन^५ आश्चर्यभूतः^६ यः कोऽपि ^{१५}वीर्यं ^{१६}न ^{१७}आप न प्राप्नोति ॥

उप स्तुहि प्रथमं रत्नधेयं बृहस्पतिं सनितारं धनानाम् ।

यः शंसते स्तुषते शंभविष्ठः पुरुवसुरागमज्जोहुवानम् ॥ ७ ॥

उप । स्तुहि । प्रथमम् । रत्नधेयम् । बृहस्पतिम् । सनितारम् । धनानाम् ।

यः । शंसते । स्तुवते । शम्भविष्ठः । पुरुवसुः । अऽगमत् । जोहुवानम् ॥ ७ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-‘सं’ नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-अस्मभ्यम् । ३. ख-ग-घ-च-ज-क्ष-ण-न-भ-र-‘स्वस्तिभिः’ नास्ति । ४. ख-च-ण-अजूर्यमाणस्य । ५. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-कश्च आर्यभूतः ।

हे अन्तरात्मन् त्वं प्रथमं मुख्यं प्रकृष्टतममित्यर्थः । वरुणधेयं रमणीयधनदातारं^१ धनानां हविलक्षणाणां वसन्तारं संभक्तारम् । अथवा वरुणशब्देन मणिमुक्ताद्यो गृहीता इह धनशब्देन गवाद्यः । गवादिदातारं बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य पतिं स्वामिनं देवम् उप स्तुहि । यः देवः वशंसते शस्त्रैः स्तुवते सामभिर्यजमानाय वशंभविष्टः सुखस्य भावयितृ-तमो भवति । यश्च जोहुवानम् आह्वयन्तं यजमानं पुरुवसुः प्रभूतधनः सन् आगमत् आगच्छति तमुप स्तुहि ॥

तवोतिभिः सचमाना अरिष्टा बृहस्पते मघवानः सुवीराः ।

ये अश्वदा उत वा सन्ति गोदा ये वस्त्रदाः सुभगास्तेषु रायः ॥ ८ ॥

तव । उतिभिः । सचमानाः । अरिष्टाः । बृहस्पते । मघवानः । सुवीराः ।

ये । अश्वदाः । उत । वा । सन्ति । गोदाः । ये । वस्त्रदाः । सुभगाः । तेषु । रायः ॥ ८ ॥

हे बृहस्पते तवोतिभिः रक्षाभिः^२ सचमानाः संगच्छमानाः अरिष्टाः अहिंसिताः मघवानः धनवन्तः सुवीराः शोभनपुत्राश्च भवन्ति । ये त्वदनुगृहीताः अश्वदाः बहूनामश्वानां दातारः सन्ति । उत वा अथवा गोदाः सन्ति । ये च वस्त्रदाः सुभगाः शोभनधनाः सन्ति तेषु सर्वेषु रायः धनानि संभवन्ति शेषः ॥

विसर्माणं कृणुहि वित्तमेषां ये भुञ्जते अपृणन्तो न उक्थैः ।

अपव्रतान्प्रसवे वावृधानान्ब्रह्मद्विषः सूर्याद्यावयस्व ॥ ९ ॥

विसर्माणम् । कृणुहि । वित्तम् । एषाम् । ये । भुञ्जते । अपृणन्तः । नः । उक्थैः ।

अपव्रतान् । प्रसवे । ववृधानान् । ब्रह्मद्विषः । सूर्यात् । यवयस्व ॥ ९ ॥

एषां वक्ष्यमाणानां वित्तं धनं विसर्माणं विसरणशीलं कृणुहि कुरु हे ब्रह्मणस्पते । एषामित्युक्तं केपमित्याह । ये भुञ्जते अपृणन्तः अप्रयच्छन्तः । केभ्यः । उक्थैः स्तुतिप्रतिपादकैः^३ शस्त्रैर्विशिष्टेभ्यः नः अस्मभ्यम् । तान् अपव्रतान् अपगतकर्मणः प्रसवे उत्पत्तिमति मनुष्यलोके ववृधानान् वर्धमानान् ब्रह्मद्विषः ब्राह्मणद्वेष्टृन् मन्त्रद्वेष्टृन् वा सूर्यात् यवयस्व पृथक्कुरु । अन्धकारे स्थापयेत्यर्थः ॥

य ओहते रक्षसो देववीतावचक्रेभिस्तं मरुतो नि यात ।

यो वः शमीं शशमानस्य निन्दात्तुच्छयान्कामान्करते सिष्विदानः ॥ १० ॥

यः । ओहते । रक्षसः । देववीतौ । अचक्रेभिः । तम् । मरुतः । नि । यात ।

यः । वः । शमीम् । शशमानस्य । निन्दात् । तुच्छयान् । कामान् । करते । सिष्विदानः ॥ १० ॥

१. झ-त-न-र-श-धनदानम् । २. झ-न-भ-र-रक्षणाभिः । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-स्वस्तुतिः ।

यः यजमानः वरक्षसः बलिनो राक्षसान् ओहते प्रापयति देववीतौ । देवानां वीतिः प्राप्तिर्मक्षणे वा यत्र स तथोक्तः । तस्मिन् यज्ञे । अन्यथानुष्ठानादिना आसुरं^१ करोतीत्यर्थः ।^१ । यत् यजमानम् अचक्रैः अचक्रै रथैर्हे मरुतो नि ययात नितरां प्रापयतान्धकारम् । यद्वा । अचक्रैभिरिति पूर्वत्रान्वयः । चक्रशब्देनाङ्गान्युच्यन्ते । पुनः पुनरङ्गरहितैः केवलैरेव प्रधानैरोहते प्रापयति । साङ्गं हि कर्म देवानभ्येति । यः च वः युष्माकं शमीं कर्म स्तुतिर्लक्षणं शशमानस्य शंसमानस्य^२ मम सन्निधिं निन्दात् निन्देत् वैदिकं ज्योतिष्टोमादिरूपं कर्म निन्दति स्वयं च तुच्छयान् नश्वरान् कामान् कृष्यादिजनितभोगान् करते कुस्ते प्सिष्विदानः स्वियन्नात्मानं क्लेशयन् । अथवा युष्मासु कमनीयान् भोगान् तुच्छयान् करोति ॥ ॥ १८ ॥

तमुं स्तुहि यः स्विषुः सुधन्वा यो विश्वस्य क्षयति भेषजस्य ।

यक्ष्वा महे सौमनसाय रुद्रं नमोभिर्देवमसुरं दुवस्य ॥ ११ ॥

तम् । ऊँ इति । स्तुहि । यः । सुऽऽषुः । सुऽधन्वा । यः । विश्वस्य । क्षयति । भेषजस्य ।

यक्ष्वा । महे । सौमनसाय । रुद्रम् । नमःऽभिः । देवम् । असुरम् । दुवस्य ॥ ११ ॥

हे आत्मन् तमु तमेव रुद्रं स्तुहि स्तुतिं कुरु । यः स्विषुः शोभनबाणः सुधन्वा च । विरोधिहन्तृत्वात् सुधुवम् । यः च विश्वस्य भेषजस्य औपधस्य क्षयति ईश्वरो भवति । शारीरस्य सांसारिकस्य च अरिष्टस्य शमनाय ईश्वरव्यतिरिक्तस्य^३ औपधस्य अभावाद्भिषक्तमत्वाच्चास्य भेषजस्वामित्वम् । ‘ भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि ’ (ऋ. सं. २. ३३. ४) इत्यादिश्रुतेः । किंच तमेव रुद्रं दुःखात्तत्साधनादुरिताद्वा मोचयितारं देवं यक्ष्वा यज च महे महते सौमनसाय सुमनस्वाय । ईश्वराराधनाच्चित्तशान्तिः प्रसिद्धा । किंच नमोभिः हविर्भिर्नमस्कारैर्वा देवं द्योतमानम् असुरं प्रकृष्टासुम् । बलवन्तमित्यर्थः । यद्वा । प्राणदातारं रुद्रं दुवस्य परिचरेति ॥

दमूनसो अपसो ये सुहस्ता वृष्णः पत्नीर्नद्यो विभ्वतष्टाः ।

सरस्वती बृहद्विषोत् राका दशस्यन्तीर्वरिवस्यन्तु शुभ्राः ॥ १२ ॥

दमूनसः । अपसः । ये । सुऽहस्ताः । वृष्णः । पत्नीः । नद्यः । विभ्वऽतष्टाः ।

सरस्वती । बृहत्ऽदिवा । उत । राका । दशस्यन्तीः । वरिवस्यन्तु । शुभ्राः ॥ १२ ॥

अत्र लिङ्गोक्तदेवताः । दमूनसः दानमनसो दान्तमनसो वा अपसः चमसाश्चरथगवादि-शोभनकर्मवन्तः ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ अत एव सुहस्ताः कुशलहस्ताः ये सन्ति ते ऋभवः वृष्णः वर्षकस्येन्द्रस्य पत्नीः पत्न्यः पालयित्र्यः नद्यः नदनशीला गङ्गाद्याः विभ्वतष्टाः ऋभूणां मध्यमेन कृताः सरस्वती एतन्नामिका नदी वाग्देवी वा बृहद्विषा प्रभूतदीप्तिः उत अपि च राका देवी च दशस्यन्तीः दशस्यन्त्यः कामान् प्रयच्छन्त्यः शुभ्राः दीप्ताः ताश्च वरिवस्यन्तु अस्मभ्यं धनमिच्छन्तु ॥

१. ख-च-ण-आसुरीकरोतीत्यर्थः ; झ-त-र-आसुकरा करोतीत्यर्थः । २. ग-घ-ज-श-‘ शंसमानस्य ’ नास्ति । ३. झ-श-ईश्वरस्य व्यतिरिक्तस्य ; त-र-ईश्वरस्य वातिरिक्तस्य ।

प्र सू महे सुशरणाय मेधां गिरं भरे नव्यसीं जायमानाम् ।

य आहना दुहितुर्वक्षणासु रूपा मिना नो अकृणोदिदं नः ॥ १३ ॥

प्र । सु । महे । सुऽशरणाय । मेधाम् । गिरम् । भरे । नव्यसीम् । जायमानाम् ।

यः । आहनाः । दुहितुः । वक्षणासु । रूपा । मिना नः । अकृणोत् । इदम् । नः ॥ १३ ॥

१सु सुष्ठु १प्र १भरे प्रकर्षेण संपादयामि १महे महते १सुशरणाय शोभनरक्षकायेन्द्राय पर्जन्याय वा सुसुखाय वा । किम् । १मेधां मतौ धीयमानां १गिरं स्तुतिम् । कीदृशीम् । १नव्यसीं नवतरामति-
शयेन स्तुत्यां वा १जायमानाम् इदानीमुत्पद्यमानाम् । नूतनामित्यर्थः । १यः इन्द्रः पर्जन्यो वा १आहनाः
आहन्ता सेक्ता १दुहितुः दुहितृस्थानीयायाः पृथिव्या हिताय १वक्षणासु नदीषु १रूपा रूपाणि
१मिनानः कुर्वाणः १इदम् उदकं १नः अस्यभ्यम् १अकृणोत् करोतु ॥

प्र सुष्टुतिः स्तनयन्तं रुवन्तमिळस्पतिं जरितर्नूनमश्याः ।

यो अब्दिमाँ उदनिमाँ इर्यतिं प्र विद्युता रोदसी उक्षमाणः ॥ १४ ॥

प्र । सुऽस्तुतिः । स्तनयन्तम् । रुवन्तम् । इळः । पतिम् । जरितः । नूनम् । अश्याः ।

यः । अब्दिऽमान् । उदनिऽमान् । इर्यतिं । प्र । विऽद्युता । रोदसी इति । उक्षमाणः ॥ १४ ॥

अत्र पर्जन्यः स्तूयते । १सुष्टुतिः शोभना स्तुतिः १स्तनयन्तं गर्जन्तं १रुवन्तं वर्षणजनितं
शब्दं कुर्वाणम् १इळः अन्नस्योदकस्य वा १पतिं स्वामिनं हे १जरितः स्तोतस्वदीया स्तुतिः १नूनं
१प्र १अश्याः प्रकर्षेण व्याप्नोतु । १यः च पर्जन्यः १अब्दिमान् । अब्दिः अपां दानवान् मेघः ।
तद्वान् । १उदनिमान् उदकवान् १विद्युता तडिता १रोदसी द्यावापृथिव्यौ १उक्षमाणः सिञ्चन् १प्र
१इर्यतिं गच्छति ॥

एष स्तोमो मारुतं शर्धो अच्छा रुद्रस्य सूनूर्युवन्यूरुदश्याः ।

कामो राये हवते मा स्वस्त्युप स्तुहि पृषदश्चाँ अयासः ॥ १५ ॥

एषः । स्तोमः । मारुतम् । शर्धः । अच्छ । रुद्रस्य । सूनून् । युवन्यून् । उत् । अश्याः ।

कामः । राये । हवते । मा । स्वस्ति । उप । स्तुहि । पृषत्ऽअश्वान् । अयासः ॥ १५ ॥

१एषः मया संपादितः १स्तोमः स्तोत्रं १मारुतं १शर्धः मरुतां बलम् १अच्छ अभिमुखम्
१अश्याः प्राप्नोतु । समुदायरूपेण स्तुत्वा समुदायरूपेणाह । १रुद्रस्य १सूनून् । एषां रुद्रेण
पुत्रत्वेन परिकल्पितसकृदुक्ता । १युवन्यून् यूनो मिश्रणेच्छन्वा १उत् उन्नतमत्यधिकम् अश्याः व्यामुहि

हे मनः । १कामः संकल्पः १राये धनार्थं १मा मां १स्वस्ति अविनश्वरं १हवते आह्वयति १प्रेरयतीत्यर्थः १ ।
यस्मादेवं तस्मात् १पृषदश्चान् पृषद्वर्णाश्वोपेतान् १अयासः यज्ञगन्तृन् १उप उपेत्य १स्तुहि ॥

प्रैष स्तोमः पृथिवीमन्तरिक्षं वनस्पतीरोषधी राये अश्याः ।

देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धातु ॥ १६ ॥

प्र । एषः । स्तोमः । पृथिवीम् । अन्तरिक्षम् । वनस्पतीन् । ओषधीः । राये । अश्याः ।

देवःऽदेवः । सुहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुःऽमतौ । धातु ॥ १६ ॥

१पृष १स्तोमः स्तुतिः पृथिव्यादिदेवताः १प्र १अश्याः प्राप्नोतु । किमर्थम् । १राये धनार्थम् ।
१देवोदेवः सर्वोऽपि देवः १मह्यं मदर्थं १सुहवो १भूतु स्वाह्वानो भवतु । १नः अस्मान् १दुर्मतौ
१माता सर्वस्य निर्मात्री १ । यद्वा । अत्रेभौमत्वाद्विशेषेण माता । तादृशी १पृथिवी १मा १धातु
मा स्थापयतु ॥

उरौ देवा अनिबाधे स्याम ॥ १७ ॥

उरौ । देवाः । अनिऽबाधे । स्याम ॥ १७ ॥

हे १देवाः युष्माकं संबन्धिनि १उरौ महति १अनिबाधे नितरां बाधरहिते सुखे १स्याम
भवेम वयमत्रयः ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभंगानि ॥ १८ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुऽप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभंगानि ॥ १८ ॥

वयम् १अश्विनोः १नूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन १मयोभुवा सुखस्य भावयित्रा १सुप्रणीता
शोभनप्रणयनवता १अवसा रक्षणेन १सं १गमेम संगच्छेमहि । हे १अमृता अमरणावश्विनौ १नः
अस्मभ्यं १रयिं धनम् १आ १वहतं प्रापयतम् । १ओत १वीरान् सुवीर्यवतः पुत्रानपि १आ वहतम् ।
१विश्वानि सौभंगान्यपि १आ वहतम् ॥ ॥ १९ ॥

‘आ धेनवः’ इति सप्तदशर्चमेकादशं सूक्तमत्रेरायं त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । अत्रानुक्रमणिका—
‘आ धेनवस्स्यूनैतयोरुपान्यैकपदा’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः । अपोनप्रीये एकधनासु हविर्धानं
प्रति नीयमानास्वाद्यानुवचनीया । सूत्रितं च—‘आ धेनवः पयसा तूर्पर्यथाः समन्या यन्त्युप
यन्त्यन्याः’ (आश्व. श्रौ. ५. १) इति ॥

आ धेनवः पर्यसा तूर्ण्यर्था अमर्धन्तीरुप नो यन्तु मध्वा ।

महो राये बृहतीः सप्त विप्रो मयोभुवो जरिता जोहवीति ॥ १ ॥

आ । धेनवः । पर्यसा । तूर्ण्यऽर्थाः । अमर्धन्तीः । उप । नः । यन्तु । मध्वा ।

महः । राये । बृहतीः । सप्त । विप्रः । मयःऽभुवः । जरिता । जोहवीति ॥ १ ॥

वधेनवः प्रीणयिष्यो नद्यः वमध्वा मधुरेण वपर्यसा रसेन सहिताः वतूर्ण्यर्थाः त्वरमाणगमनाः । 'अर्थोऽर्तः' (निरु. १. १८) इति यास्कः । वमर्धन्तीः अहिंसन्त्यः सत्यः वनः अस्मान् उप वआ वयन्तु उपागच्छन्तु । तदर्थं वमहः महते वराये धनाय वबृहतीः महतीः वसप्त सर्पण-स्वभावाः सप्तसंख्याकाः^१ 'इमं मे गङ्गे' (ऋ. सं. १०. ७५. ५) इति मन्त्रोक्ता गङ्गाद्या वा । तत्र हि प्राधान्येन सप्तैवोक्ताः । वमयोभुवः सुखस्य भावयित्रीः वविप्रः विशेषेण प्रीणयिता वजरिता स्तोता वजोहवीति आह्वयति^२ ॥

आ सुष्टुती नमसा वर्तयध्यै द्यावा वाजाय पृथिवी अमृध्रे ।

पिता माता मधुवचाः सुहस्ता भरेभरे नो यशसावविष्टाम् ॥ २ ॥

आ । सुऽस्तुती । नमसा । वर्तयध्यै । द्यावा । वाजाय । पृथिवी इति । अमृध्रे इति ।

पिता । माता । मधुऽवचाः । सुऽहस्ता । भरेऽभरे । नः । यशसौ । अविष्टाम् ॥ २ ॥

अहं वसुष्टुती सुष्टुत्या शोभनस्तोत्रेण वनमसा हविषा च वममृध्रे^३ हिंसारहिते वद्यावा वपृथिवी^४ द्यावापृथिव्यौ वआ वर्तयध्यै । आवर्तयितुमिच्छामि ववाजाय अन्नार्थम् । 'अन्नं वै वाजः' (तै. ब्रा. १. ३. ६. ६) इति हि श्रुतिः । वपिता पालयित्री द्यौः वमाता निर्मात्री पृथिवी वमधुवचाः प्रिय-वचना वसुहस्ता अभिमतदानेन^५ शोभनहस्ता^६ । एते उभयविशेषणे । वयशसौ यशयुक्तौ द्यावापृथिव्यौ वभरेभरे सर्वेषु संग्रामेषु यज्ञेषु वा वनः अस्मान् वअविष्टां रक्षताम् ।

अध्वर्यवश्चकृवांसो मधूनि प्र वायवे भरत चारु शुक्रम् ।

होतैव नः प्रथमः पाहिष्य देव मध्वो ररिमा ते मदाय ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । चकृऽवांसः । मधूनि । प्र । वायवे । भरत । चारु । शुक्रम् ।

होताऽइव । नः । प्रथमः । पाहि । अस्य । देव । मध्वः । ररिम । ते । मदाय ॥ ३ ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-सप्तसंख्याका वा; त-र-सप्तसंख्या वा । २. ख-झ-भ-आजुहयति । ३. ख-च-ण-अमृध्रे...पृथिवी' नास्ति; झ-न-भ-र-द्यावा पृथिवी । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-अभिमतदानेन शोभनहस्ता' नास्ति; ग-घ-ज-शोभनहस्ता ।

हे ^१अध्वर्यवः अध्वरं युञ्जानाः ^२मधूनि मधुररसानि सोमाज्यादीनि ^३चक्रवांसः कुर्वाणा यूयं
^४वायवे प्रथमं ^५प्र भरत प्रकर्षेण संपादयत ^६चारु चरणीयं^७ ^८शुक्रं दीप्तं सोमम् । हे वायो त्वं च
^९होतेव होता यथा प्रथमं पिबति तद्वत् ^{१०}नः अस्मदर्थम् ^{११}अस्य अमुं सोमं ^{१२}प्रथमः इतरदेवेभ्यः पूर्व
^{१३}प्राहि पिब । हे ^{१४}देव वायो^{१५} ^{१६}मध्वः मधुरं सोमरसं ^{१७}ते ^{१८}मदाय ^{१९}ररिम ददाम । वायोः पूर्व-
पानमसकृत्प्रपञ्चितम् ॥

दश क्षिपौ युञ्जते बाहू अद्रिं सोमस्य या शमितारां सुहस्ता ।

मध्वो रसं सुगभस्तिगिरिष्ठां चनिश्चददुदुहे शुक्रमंशुः ॥ ४ ॥

दश । क्षिपः । युञ्जते । बाहू इति । अद्रिम् । सोमस्य । या । शमितारां । सुहस्ता ।

मध्वः । रसम् । सुगभस्तिः । गिरिस्थाम् । चनिश्चदत् । दुदुहे । शुक्रम् । अंशुः ॥ ४ ॥

अत्राभिषवस्य प्रतिपाद्यमानत्वात् सोमो देवता । यद्वा ऐन्द्री । ^१अद्रिम् अभिषव-
प्रावाणं ^२दश ^३क्षिपः दशसंख्याकाः क्षेत्रयोऽङ्गुलयः ^४युञ्जते गृह्णन्ति । यद्वा । परस्परं युक्ता
भवन्ति । ^५बाहू अप्यध्वर्युसंबन्धिनौ अद्रिं युञ्जाते । ^६या यौ ^७सुहस्ता शोभनहननौ^८ ^९सोमस्य शमि-
तारौ^{१०} अभिषोतारौ तौ^{११} बाहू युञ्जाते । ^{१२}मध्वः मधुरस्य सोमस्य ^{१३}रसं ^{१४}गिरिष्ठां गिरिस्थायिनं गिरि-
वदुन्नतप्रदेशस्थितं वा ^{१५}सुगभस्तिः शोभनाङ्गुलिर्ध्वर्युः ^{१६}चनिश्चदत् आह्लादयन् ॥ ‘चदि
आह्लादने’ इत्यस्माद्यङ्लुकि छान्दसं रूपम् । ^{१७}दुदुहे दोग्धि । स च ^{१८}अंशुः ^{१९}शुक्रं निर्मलं रसं
^{२०}दुदुहे दुग्धे । यद्वैकं वाक्यम् । अंशुः व्याप्तः^{२१} सुगभस्तिः सुहस्तोऽध्वर्युः मध्वो रसं दुदुहे दोग्धि ॥

असावि ते जुजुषाणाय सोमः क्रत्वे दक्षाय बृहते मदाय ।

हरी रथे सुधुरा योगे अर्वागिन्द्र प्रिया कृणुहि ह्रूयमानः ॥ ५ ॥

असावि । ते । जुजुषाणाय । सोमः । क्रत्वे । दक्षाय । बृहते । मदाय ।

हरी इति । रथे । सुधुरा । योगे । अर्वाक् । इन्द्र । प्रिया । कृणुहि । ह्रूयमानः ॥ ५ ॥

हे इन्द्र ^१ते तुभ्यं ^२जुजुषाणाय सेवमानाय ^३सोमः ^४असावि अभिषुतः । किमर्थम् । ^५क्रत्वे क्रतवे
वृत्रवधादिकर्मेण ^६दक्षाय बलाय ^७बृहते ^८मदाय च । यस्मादेवं तस्मात् हे ^९इन्द्र त्वं ^{१०}ह्रूयमानः सन्
^{११}सुधुरा शोभनायां धुरि नियुक्तौ ^{१२}प्रिया प्रियौ ^{१३}हरी अश्वौ ^{१४}योगे योगार्हे युक्ते वा ^{१५}रथे योजयित्वा
तं रथम् ^{१६}अर्वाक् अस्मदभिमुखं ^{१७}कृणुहि कुरु ॥ ॥ २० ॥

१. न-रमणीयम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-वायो देव । ३. न-शोभनहस्ता । ४. ख-च-झ-
ण-न-भ-र-‘शमितारौ’ नास्ति । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-श-‘तौ’ नास्ति । ६. ख-च-ण-भ-
व्याप्यः ।

आ नो महीमरमतिं सजोषां ग्रां देवीं नमसा रातहव्याम् ।

मधोर्मदाय बृहतीमृतज्ञामाग्ने वह पथिभिर्देवयानैः ॥ ६ ॥

आ । नः । महीम् । अरमतिम् । सजोषाः । ग्राम् । देवीम् । नमसा । रातहव्याम् ।

मधोः । मदाय । बृहतीम् । ऋतज्ञाम् । आ । अग्ने । वह । पथिभिः । देवयानैः ॥ ६ ॥

अत्राग्निं संबोध्य ग्रादेवताया आवाह्यस्वादस्याग्निर्ग्रां वा देवता । हे ऽग्ने ऽसजोषाः अस्माभिः सह प्रियमाणस्त्वं ऽग्रां ऽदेवीं सर्वैर्गन्तव्यामेतन्नामिकां देवताम् । ‘मेना ग्रा इति स्त्रीणाम्’ (निरु. ३. २१) इति यास्कः । ऽनः अस्मदर्थं ऽदेवयानैः देवैर्गन्तव्यैः ऽपथिभिः मार्गैः ऽआ अभिमुखम् ऽआ ऽवह । कीदृशीम् । ऽमहीं महतीम् ऽअरमतिम्^१ आ समन्ताद्रममाणां सर्वत्र गन्त्रीं वा ऽनमसा स्तोत्रेण सह ऽरातहव्याम् । रातं दत्तं दानाय संकल्पितं हव्यं यस्यास्ताम् । दत्त-हविष्कामित्यर्थः । किमर्थम् । ऽमधोः मधुरस्य सोमस्य ऽमदाय । पुनः कीदृशीम् । ऽबृहतीं प्रबृद्धाम् ऽऋतज्ञां यज्ञमभिजानतीम् ॥

प्रवर्ये महावीरेऽज्यमाने ‘अज्जन्ति यम्’ इत्येषा । सूत्रितं च—‘अज्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रा इत्यज्यमाने’ (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति ॥

अज्जन्ति यं प्रथयन्तो न विप्रां वपावन्तं नाग्निना तपन्तः ।

पितुर्न पुत्र उपसि प्रेष्ठ आ घर्मो अग्निमृतयन्नसादि ॥ ७ ॥

अज्जन्ति । यम् । प्रथयन्तः । न । विप्राः । वपावन्तम् । न । अग्निना । तपन्तः ।

पितुः । न । पुत्रः । उपसि । प्रेष्ठः । आ । घर्मः । अग्निम् । ऋतयन् । असादि ॥ ७ ॥

‘यं घर्मं महावीरं’ प्रथयन्तो ऽन । नेति संप्रत्यर्थीयः । अस्त्युपमार्थस्य संप्रत्यर्थे प्रयोगः^२ । इदानीं प्रथयन्तः ऽविप्राः मेधाविन ऋत्विजोऽध्वर्यादयः ऽवपावन्तं ऽन । वपावन्तं प्रबृद्धं पशुं यथाग्नौ तपन्ति तद्वत् ऽअग्निना ऽतपन्तः ऽअज्जन्ति । ऽपितुर्न ऽपुत्र ऽउपसि ऽप्रेष्ठः पितुरूपस्थे प्रियतमः पुत्र इव ऽघर्मः महावीरः । ‘यद्ग्राम् इत्यपतत्तद्धर्मस्य घर्मत्वम्’ (तै. आ. ५. १. ५) इति हि श्रुतिः । सः ऽऋतयन् यज्ञमिच्छन् ऽअग्निम् अग्नौ^३ ऽआ ऽअसादि आसादितः । अत्र पितृपुत्रदृष्टान्तः स्फोटदिराहित्येन सुखवासप्रख्यापनार्थः ॥

अच्छा मही बृहती शंतमा गीर्दुतो न गन्त्वश्विना हुवध्यै ।

मयोभुवा सरथा यातमर्वागन्तं निधिं धुरमाणिर्न नाभिम् ॥ ८ ॥

अच्छ । मही । बृहती । शमस्तमा । गीः । दूतः । न । गन्तु । अश्विना । हुवध्यै ।

मयःऽभुवा । सऽरथा । आ । यातम् । अर्वाक् ।

गन्तम् । निऽधिम् । धुरम् । आणिः । न । नाभिम् ॥ ८ ॥

१. न-अरमतिमरमणीयम् । २. ख-च-ण-भ- प्रयोग इति यास्कः । ३. ख-च-ण-त-‘अग्नौ’ नास्ति ।

अच्छ अभिमुखम् अश्विना अश्विनौ हुवध्वै आह्वातुं गीः अस्मदीया स्तुतिः दूतो न दूत इवाह्वातेव गन्तु गच्छतु । गीर्विशेष्यते । मही पूज्या वृहती महती शंतमा सुखतमा । हे अश्विनौ मयोभुवा सुखस्य भावयितारौ सरथा एकरथौ सन्तौ निधिं निहितं सोमम् अर्वाक् अभिमुखं यातं गच्छतम् । धुरं भारवाहिकां नाभिम् आग्निर्न कील इव । यथा निष्कीला नाभी रथं न निर्वहति तद्वत् युवाभ्यां वियुक्तः सोमो यागं न निर्वहतीति ज्ञापयितुमेवं दृष्टान्तितम्^१ ॥

प्र तव्यसो नमउक्तिं तुरस्याहं पूष्ण उत वायोरदिक्षि ।

या राधसा चोदितारा मतीनां या वाजस्य द्रविणोदा उत त्मन् ॥ ९ ॥

प्र । तव्यसः । नमःऽउक्तिम् । तुरस्यः । अहम् । पूष्णः । उत । वायोः । अदिक्षि ।

या । राधसा । चोदितारा । मतीनाम् । या । वाजस्य । द्रविणःऽदौ । उत । त्मन् ॥ ९ ॥

अहम् ऋषिः तव्यसः प्रकृष्टबलस्य तुरस्य त्वरमाणस्य पूष्णः पोषकस्य देवस्य । उक्तगुणकाय देवाय उत अपि च वायोः उक्तलक्षणाय^२ च नमउक्तिं नम इति वचनं स्तोत्रं प्र अदिक्षि प्रदि-
शाभि । या यौ पूषवायू राधसा हविरिक्षणेन निमित्तेन मतीनां चोदितारा प्रेरयितारौ^३ । यद्वा । राधसेति षष्ठ्यर्थे तृतीया । राधसो धनस्य मतीनां च चोदयितारौ । यौ च वाजस्य अन्नस्य संग्रामस्य वा चोदयितारौ तौ देवौ उत अपि च त्मन् आत्मन्यनन्यप्रेरणयैव^४ द्रविणोदौ भवतमिति शेषः ॥

आ नामभिर्मरुतो वक्षि विश्वाना रूपेभिर्जातवेदो हुवानः ।

यज्ञं गिरौ जरितुः सुष्टुतिं च विश्वे गन्त मरुतो विश्व ऊती ॥ १० ॥

आ । नामऽभिः । मरुतः । वक्षि । विश्वान् । आ । रूपेभिः । जातऽवेदः । हुवानः ।

यज्ञम् । गिरः । जरितुः । सुऽस्तुतिम् । च । विश्वे । गन्त । मरुतः । विश्वे । ऊती ॥ १० ॥

हे जातवेदः जातप्रज्ञाग्ने हुवानः अस्माभिराहूयमानः सन् विश्वान् मरुतः सर्वानपि स्तोत्रभाजो हविर्भाजश्च देवान् नामभिः इन्द्रवरुणस्यादिलक्षणैः आ वक्षि आवहसि । रूपेभिः सहस्राक्षवज्रहस्तत्वादिलक्षणै रूपैः आ वक्षि वहसि यज्ञम्^५ । किंच हे मरुतः विश्वे सर्वे यूयं यज्ञम् अस्मदीयं यज्ञसंबन्धि हविर्वा जरितुः स्तोतुः संबन्धिनीः गिरः स्तुतिवचांसि सुष्टुतिं तत्साध्यां शोभनफलां स्तुतिं च । अवयविन्याः^६ स्तुतेरेकत्वादेकवचनम् । अवयवानां बहुत्वाद्वहु-
वचनम् ॥ उक्ते यज्ञस्तुती अभिलक्ष्य गन्त आगच्छत । विश्वे च यूयम् ऊती ऊस्या रक्षया च सह गन्त^७ ॥ २१ ॥

‘ आ नो दिवः ’ इत्येकादशी व्यूढे दशरात्रे नवमेऽहनि प्रउगशस्त्रे सारस्वततृचे द्वितीया । सूत्रितं च—‘ आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वत्यभि नो नेषि वस्यः ’ (आश्व. श्रौ. ८.११) इति ॥

१. न—दृष्टान्तितम् । तस्माद्युवाभायातमागच्छतम् । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-उक्तगुणाय; त-
उक्तगुणकाय । ३. त-चोदितारौ । ४. ग-घ-ज-श-प्रेरणायैव । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ यज्ञं ’
नास्ति । ६. ख-च-झ-ण-त-भ-र-अवयव्याः । ७. ख-च-ण-गन्त आगच्छत; भ-गन्त एत ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादा सरस्वती यजता गन्तु यज्ञम् ।

हव देवी जुजुषाणा घृताचीं शग्मां नो वाचमुशती शृणोतु ॥ ११ ॥

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । सरस्वती । यजता । गन्तु । यज्ञम् ।

हवम् । देवी । जुजुषाणा । घृताचीं । शग्माम् । नः । वाचम् । उशती । शृणोतु ॥ ११ ॥

नः अस्माकं यज्ञं यजता यष्टव्या देवी सरस्वती दिवः द्योतमानात् शुलोकात् आ गन्तु आगच्छतु । तथा बृहतः महतः पर्वतात् पर्ववतः पूरणवतः प्रीणनवतो वान्तरिक्षात् मेघाद्वा सरस्वती आ गन्तु आगच्छतु । अनेन माध्यमिकी वागुच्यते । यद्वा एतत् दिव इत्यस्य विशेषणम् । सन्ति हि शुलोकस्य त्रीणि पर्वाणि ' तिस्रो दिवः पृथिवीः ' इत्यादि श्रुतेः । अस्मिन् पक्षे द्वितीय आकारः पूरणः । तदर्थं हवम् अस्मदीयमाह्वानं देवी सरस्वती जुजुषाणा स्तुतिं सेवमाना घृताचीं घृतमुदकमञ्जती नः अस्मदीयां शग्मां सुखकरीं वाचं स्तुतिम् उशती कामयमाना सती शृणोतु ॥

आ वेधसं नीलपृष्ठं बृहन्तं बृहस्पतिं सद्ने सादयध्वम् ।

सादद्योनिं दम आ दीदिवांसं हिरण्यवर्णमरुषं सपेम ॥ १२ ॥

आ । वेधसम् । नीलपृष्ठम् । बृहन्तम् । बृहस्पतिम् । सद्ने । सादयध्वम् ।

सादत्स्योनिम् । दमे । आ । दीदिवांसम् । हिरण्यवर्णम् । अरुषम् । सपेम ॥ १२ ॥

पृषा बार्हस्पत्या । हे ऋत्विजो यूयं बृहस्पतिं बृहतो मन्त्रस्य स्वामिनं देवं सद्ने अस्मद्यागगृहे आ सादयध्वं स्थापयध्वम् । कीदृशं देवम् । वेधसं विविधकर्तारं नीलपृष्ठं स्निग्धाङ्गं बृहन्तं महान्तम् । तथा सन्तं वयमृत्विग्यजमानाः सपेम परिचरेम । स एव विशेष्यते । सादद्योनिं योनौ सीदन्तं दमे यागगृहे आ सर्वतः दीदिवांसं दीप्यमानं हिरण्यवर्णम् हितरमणीयवर्णम्^१ अरुषम् आरोचमानम् । अथवेयमाग्नेयी बृहतः परिवृढस्य कर्मणः स्वामीति बृहस्पतिरग्निरुच्यते । तथा नीलवर्णधूमपृष्ठत्वसदनसादनहिरण्यवर्णत्वादिलिङ्गैरप्यग्निरेव बृहस्पतिः ॥

आ धर्णसिर्बृहद्दिवो रराणो विश्वेभिर्गन्त्वोर्मभिर्हुवानः ।

ग्रा वसान् ओषधीरमृध्रस्त्रिधातुशृङ्गो वृषभो वयोधाः ॥ १३ ॥

आ । धर्णसिः । बृहत्सदिवः । रराणः । विश्वेभिः । गन्तु । ओर्मभिः । हुवानः ।

ग्राः । वसानः । ओषधीः । अमृध्रः । त्रिधातुशृङ्गः । वृषभः । वयोधाः ॥ १३ ॥

इदमाद्युक्त्रयमाग्नेयम् । अग्निः^१ आ^२ गन्तु आगच्छत्वस्मद्यज्ञं^३ वर्णसिः सर्वस्य धारकः^४ बृहद्विः प्रभूतदीप्तिः^५ रराणः रममाणः कामान् प्रयच्छन् वा^६ विश्वेभिः सर्वैः^७ ओमभिः रक्षणैः सह^८ हुवानः आहूयमानः ।^९ माः गन्त्रीर्ज्वालाः^{१०} ओषधीः च^{११} वसानः^{१२} अमृध्नः अहिंसितः^{१३} त्रिधातुशृङ्गः^{१४} त्रिप्रकारशृङ्गवदुन्नतलोहितशुक्लकृष्णवर्णज्वालः^{१५} वृषभः वर्पिता^{१६} वचयोधाः अश्वस्य दाता हविषो वा धारकः ॥

मातुष्पदे परमे शुक्र आयोर्विपन्यवो रास्पिरासो अगमन् ।

सुशेव्यं नमसा रातहव्याः शिशुं मृजन्त्यायवो न वासे ॥ १४ ॥

मातुः । पदे । परमे । शुक्रे । आयोः । विपन्यवः । रास्पिरासः । अगमन् ।

सुशेव्यम् । नमसा । रातहव्याः । शिशुम् । मृजन्ति । आयवः । न । वासे ॥ १४ ॥

आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य विपन्यवः । स्तोतृनामैतत् । स्तोतारो होत्रादयः रास्पिरासः ॥ रा धनं हविक्षेपणम् । तत्स्पृशन्ति रास्पा जुह्वादयः । तद्वान् रास्पी । तद्वन्तो रास्पिराः ॥ उक्तविधा ऋत्विजः मातुः निर्मातुः पृथिव्याः शुक्रे दीप्ते परमे पदे उत्तरवेद्यां स्थितम् अगमन् अगमन् भजन्ते । तदर्थं सुशेव्यं सुखाय^१ हितं शिशुम् उत्पन्नमात्रं वासे वासाय नमसा स्तोत्रेण रातहव्याः दत्तहविष्काः^२ इत्यर्थः । तादृशास्ते मृजन्ति संमार्जयन्ति । तत्र दृष्टान्तः । आयवो न लौकिका मनुष्या इव । ते यथा शिशुं वासाय मृजन्ति तद्वत् ॥

बृहद्वयो बृहते तुभ्यमग्ने धियाजुरो मिथुनासः सचन्त ।

देवोदेवः सुहवो भूतु मह्यं मा नो माता पृथिवी दुर्मतौ धात् ॥ १५ ॥

बृहत् । वयः । बृहते । तुभ्यम् । अग्ने । धियाजुरः । मिथुनासः । सचन्त ।

देवः देवः । सुहवः । भूतु । मह्यम् । मा । नः । माता । पृथिवी । दुःमतौ । धात् ॥ १५ ॥

बृहत् प्रभूतं वयः अन्नं हे अग्ने बृहते^१ तुभ्यं धियाजुरः कर्मणा जीर्णाः मिथुनासः पत्नीभिः सहिताः सचन्त सेवन्ते । 'जायापती अग्निमादधीयाताम्' इत्यादिश्रुतेः । अधिकाराध्याये षष्ठे स्त्रिया अप्यधिकारः स च पत्या सह (पू. मी. ६. १. २४) इति हि प्रतिपादितम् । अवशिष्टं गतम् ॥

१. ख-झ-न-भ-र- 'अग्निः' नास्ति । २. ग-घ-ज- 'वा' नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'कृष्णज्वालः श- 'कृष्णबहुज्वालः । ४. ख-च-ण-न- 'भजन्ते' नास्ति; झ-त-भ-र-अज्जते । ५. ख-च-झ-ण-भ-सुसुखा; न-र-सुसुखाय । ६. ख-च-ण-दातहव्या हविष्काः; झ-भ-र-दातहव्यहविष्काः; श-दातव्यहविष्काः । ७. ग-घ-च-ज-ण-महते । ८. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-दपतीभिः ।

उरौ देवा अनिबाधे स्याम ॥ १६ ॥

उरौ । देवाः । अनिबाधे । स्याम ॥ १६ ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौमगानि ॥ १७ ॥

सम् । अश्विनौः । अवसा । नूतनेन । मयःऽभुवा । सुप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौमगानि ॥ १७ ॥

व्याख्याते? द्वे? ॥ २२ ॥

‘तं प्रत्नथा’ इति पञ्चदशर्चं द्वादशं सूक्तम् । अवत्सारो नाम ऋषिः स च कश्यपगोत्रः । यासु ऋक्षु सदापृणबाहुवृक्कादयः श्रुतास्तासु तेऽपि समुचीयन्ते । चतुर्दशीपञ्चदश्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाशिष्टबन्तपरिभाषया जगत्यः । विश्वे देवा देवता । अनुक्रान्तं च — ‘तं प्रत्नथा पञ्चोना कादयपोऽवत्सारोऽन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गा द्वित्रिष्टुबन्तम्’ इति । वाजपेये अतिरिक्तोक्थे? आदित-स्त्रयोदशर्चः शंसनीयाः । सूत्रितं च — ‘तं प्रत्नथेति त्रयोदशानामेकां शिष्टाहुय दूरोहणं रोहेत्’ (आश्व. श्रौ. ९. ९) इति ॥

तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ज्येष्ठताति बर्हिषदं स्वविदम् ।

प्रतीचीनं वृजनं दोहसे गिराशुं जयन्तमनु यासु वर्धसे ॥ १ ॥

तम् । प्रत्नथा । पूर्वथा । विश्वथा । इमथा । ज्येष्ठतातिम् । बर्हिऽसदम् । स्वऽविदम् ।

प्रतीचीनम् । वृजनम् । दोहसे । गिरा । आशुम् । जयन्तम् । अनु । यासु । वर्धसे ॥ १ ॥

इयमुत्तरा च द्वे ऐन्द्राविस्थाहुः । तत्रोपपत्तिमेवमाहुः । तं प्रत्नथा इत्येषा शुक्रामन्थिग्रहणे विनियुक्ता । ऐन्द्रौ च शुक्रामन्थिनौ । ‘यदैन्द्रं शंसति तेन शुक्रामन्थिना उक्थवन्तौ’ (ऐ. ब्रा. ३. १) इति हि ब्राह्मणम् । अध्वर्युसंप्रैषोऽपि भवति । ‘प्रातःप्रातः सवस्य शुक्रवतो मधुश्रुत इन्द्राय सोमाम्प्रस्थितायेष्य’ (श. ब्रा. ४. २. १. २३) इति । प्रक्षास्तृषैषश्च भवति ‘होता यक्षदिन्द्रं प्रातः प्रातःसावस्य’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इत्यादि । ‘प्रस्थिता इन्द्राय सोमाः’ इति? याज्या चैन्द्री ‘इदं ते सोम्यं मधु’ (आश्व. श्रौ. ५. ५) इति । तस्मादैन्द्रौ ॥ १ तम् इन्द्रं १ प्रत्नथा

१. ग-घ-च-ण-‘हे देवाः युध्मत्संबन्धिनि उरौ महति अनिबाधे नितरां बाधारहिते सुखे स्याम भवेम वयमत्रयः ॥ १६ ॥ वयमश्विनोः नूतनेन पूर्वमन्यैरननुभूतेन मयोभुवा सुखस्य भावयित्रा सुप्रणीति शोभनप्रणयनवता अवसा (रक्षणेन) रक्षणेन संगमेम संगच्छेमहि । हे अमृता अमरणावश्विनौ नवः (नो) अस्मभ्यं रयिं धनमावहर्तं प्रापयतम् । उत वीरान् सुवीर्यवतः पुत्रान् अपि आवहतम् । विश्वानि सौमगान्यप्यावहतम् ॥ १७ ॥ २. झ-त-न-र-अतिरिक्तोक्थे; ३. झ-त-भ-र- इति च ।

पुरातना यजमाना इव ^१पूर्वथा अस्मदीयाः पूर्वे यथा ^२विश्वथा विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा ^३इमथा इमे
इदानीं वर्तमानाः यजमानाः । ते यथेन्द्रस्य स्तुत्या फलमलभन्त तद्वदयमपि हे अन्तरात्मन् त्वमपि
^४ज्येष्ठतांति ज्येष्ठं ^५बर्हिपदं बर्हिषि सीदन्तं ^६स्वविदं सर्वज्ञं सर्वस्य लम्भयितारं वा ^७प्रतीचीनं
प्रत्यस्मदभिमुखमब्रुवन्तं ^८वृजनम् । बलनामैतद्बलवति वर्तते । बलवन्तम् ^९आशुं शीघ्रगामिनं व्यासं
वा ^{१०}जयन्तं सर्वमभिभवन्तमिन्द्रं ^{११}गिरा स्तुत्या साधनेन ^{१२}दोहसे युक्ष्व सर्वदा सर्वान् कामान् ।
इत्यन्तरात्मनः ^{१३}प्रेषः ^{१४}१ । ^{१५}यासु स्तुतिषु ^{१६}वर्धसे प्रवृद्धो भवसि वर्धयमि वेन्द्रं यया ^{१७}स्तुत्येति ।
यास्विति व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

श्रिये सुदृशीरुपरस्य याः स्वविरोचमानः ककुभांमचोदते ।

सुगोपा असि न दभाय सुक्रतो परो मायाभिर्ऋत आसु नाम ते ॥ २ ॥

श्रिये । सुदृशीः । उपरस्य । याः । स्वः । विरोचमानः । ककुभांम् । अचोदते ।

सुगोपाः । असि । न । दभाय । सुक्रतो इति सुक्रतो ।

परः । मायाभिः । ऋते । आसु । नाम । ते ॥ २ ॥

हे इन्द्र ^१स्वः स्वर्गे ^२विरोचमानः ^३त्वम् ^४अचोदते अप्रेरयितुः ॥ पृथगर्थे चतुर्थी ॥ ^५उपरस्य
मेघस्य संबन्धिन्यः ^६सुदृशीः सुरोचमानाः ^७याः आपः सन्ति तासामपां ^८ककुभां सर्वासां दिशां
मध्ये ^९श्रिये प्राणिनां श्रयणाय प्रेरको भवेति शेषः । हे ^{१०}सुक्रतो शोभनवृष्टिप्रदानादिकर्मन्निन्द्र ^{११}त्वं
^{१२}सुगोपाः प्राणिनां सुष्ठु गोपायितासि । अतः ^{१३}न ^{१४}दभाय न दम्भनाय वधाय प्राणिनां न ^{१५}असि
न प्रभवसि । त्वं च ^{१६}मायाभिः आसुरीभिः ^{१७}परः मायाभ्यः परस्ताद्वर्तमानः । यस्मात् ^{१८}ते त्वदीयं
^{१९}नाम नामकं रूपम् ^{२०}ऋते सत्यलोके ^{२१}आसु आस्ते ॥

अत्यं हविः संचते सच्च धातु चारिष्टगातुः स होता सहोभरिः ।

प्रसर्त्तणो अनु बर्हिर्वृषा शिशुर्मध्ये युवाजरो विस्रुहा हितः ॥ ३ ॥

अत्यम् । हविः । संचते । सत् । च । धातु । च । अरिष्टगातुः । सः । होता । सहः । उभरिः ।

प्रसर्त्तणः । अनु । बर्हिः । वृषा । शिशुः । मध्ये । युवा । अजरः । विस्रुहा । हितः ॥ ३ ॥

इयमाग्नेयी होतृत्वयुवत्वादिलिङ्गैः । अयमग्निः ^१अत्यं सततमतनार्हं ^२हविः आज्यादिकं
^३संचते सेवते । कीदृशं हविः । ^४सत् । सफलसाधनत्वाद्धविरपि सत् । ^५धातु ^६च धारकं सर्वस्य ।
इयमानस्य हविष आदित्यद्वारा वृष्टिसाधनत्वात् तथा च वृष्ट्या प्रजोत्पत्तेर्धारकत्वम् । तथा हि—

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘इत्यन्तरात्मनः प्रेषः’ नास्ति । २. ख-झ-न-भ-र-यथा । ३. ख-च-
झ-ण-स्वर्गं प्रति रोचमानः, न-स्वर्गं प्रति विरोचमानः, भ-र-स्वर्गं विरोचमानः । ४. ख-ग-घ-च-ज-झ-
ण-भ-र-श-‘कर्मन्द्र’ । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-सततगमनार्हम् ।

‘अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः’ (मनु. ३. ७६) इति । ^१अरिष्टगातुः अहिंसितगमनः । सति तस्य गमने यज्ञनिष्पत्त्या^१ फलसिद्धेररिष्टगमन-
त्वम् । तदेवाह । ^२सः स खलु ^३होता होमनिष्पादकः ^४सहोभरिः बलस्य भर्ता ^५बर्हिः ^६अनु ^७प्रसस्त्राणः
प्रकर्षेण सरन् ^८वृषा वर्षकः फलस्य ^९शिशुः स इव रक्षणीयोऽप्रौढो वा ^{१०}युवा सर्वत्र मिश्रयिता
^{११}अजरः जरारहितः ^{१२}विस्नुहा विस्नुहाणामोषधीनां ^{१३}मध्ये ^{१४}हितः निहितः स्थापितः एवंभूतः सचते ॥

प्र व एते सुयुजो यामन्निष्ठये नीचीरमुष्मै यम्यं ऋतावृधः ।

सुयन्तुभिः सर्वशासैरभीशुभिः क्रिविर्नामानि प्रवणे मुषायति ॥ ४ ॥

प्र । वः । एते । सुयुजः । यामन् । इष्ठये । नीचीः । अमुष्मै । यम्यः । ऋतवृधः ।

सुयन्तुभिः । सर्वशासैः । अभीशुभिः । क्रिविः । नामानि । प्रवणे । मुषायति ॥ ४ ॥

एषा सौरी वा । ^१एते^२ रश्मयः ^३सुयुजः सुष्ठु परस्परं संयुक्ताः ^४यामन् यज्ञगमने ^५इष्ठये
एषणाय ^६नीचीः । नीचं गच्छन्तीति शेषः । ^७अमुष्मै यज्ञमानाय ^८यम्यः यस्या गमनार्हाः । अथवा
यमो नियमितादित्यः । तस्य संबन्धिनः । ^९ऋतावृधः यज्ञस्य वर्धयितारश्च । अयमादित्यः ^{१०}सुय-
न्तुभिः सुगमनैः ^{११}सर्वशासैः सर्वस्य शासकैः ^{१२}अभीशुभिः रश्मिभिः ^{१३}क्रिविः कर्ता ^{१४}नामानि नाम-
कान्युदकानि^{१५} ^{१६}प्रवणे निम्ने भूप्रदेशे ^{१७}मुषायति मुष्णाति आदत्ते इत्यर्थः । अथवाग्निनावाह्यस्याग्ने-
रेतेऽश्वा इष्ठये यज्ञगमनाय यामनि रथे सुयुजः प्रगच्छन्ति । शिष्टं समानम् । क्रिविः क्रिवि-
सदृशोऽग्निः प्रवणे नामानि हवींष्युक्तलक्षणाभिर्ज्वालाभिर्मुषायति आदत्ते ॥

संजर्भुराणस्तरुभिः सुतेगृभं वयाकिनं चित्तगर्भासु सुस्वरुः ।

धारवाकेष्वृजुगाथ शोभसे वर्धस्व पत्नीरभि जीवो अध्वरे ॥ ५ ॥

सम्जर्भुराणः । तरुभिः । सुतेगृभम् । वयाकिनम् । चित्तगर्भासु । सुस्वरुः ।

धारवाकेषु । ऋजुगाथ । शोभसे । वर्धस्व । पत्नीः । अभि । जीवः । अध्वरे ॥ ५ ॥

हे ^१ऋजुगाथ शोभनस्तुतिक^२ अग्ने ^३तरुभिः तरुविकारैर्ग्रहैः ^४सुतेगृभम् अभिषुतेन रसेन
गृहीतं ^५वयाकिनम् । कुत्सिता वयाः^६ शास्त्रा वयाका लताः । तद्वन्तं सोमं ^७चित्तगर्भासु चित्त-
ग्राहिणीषु स्तुतिषु स्तुतिभिः सह ^८संजर्भुराणः गृभणन् गृह्णन् ^९सुस्वरुः शोभनगमनः शोभन-
स्तुतिको वा त्वं ^{१०}धारवाकेषु । धारयन्ति वाकान् स्तोत्राणीति धारवाका ऋत्विग्यजमानाः । तेषु
मध्ये ^{११}शोभसे । किंच ^{१२}अध्वरे ^{१३}जीवः सर्वस्य जीवयिता ^{१४}पत्नीः पालयित्रीरोषधीर्ज्वाला वा ^{१५}अभि
अभिमुखं ^{१६}वर्धस्व अभिवर्धय ॥ ॥ २३ ॥

१. ख-च-ण-यज्ञनिष्पत्तौ । २. ख-च-झ-ण-भ-एते तव । ३. त-उदकानि । ४. ख-च-झ-
ण-भ-शोभनस्तुतिकाम् ; श-शोभनस्तुतिमान् । ५. ख-च-झ-ण-त-भ-र-श-अला (अल्पाः ?) वयाः ।

यादृगेव ददृशे तादृगुच्यते सं छायाया दधिरे सिध्रयाप्स्वा ।

महीमस्मभ्यमुरुषामुरु जयौ बृहत्सुवीरमनपच्युतं सहः ॥ ६ ॥

यादृक् । एव । ददृशे । तादृक् । उच्यते । सम् । छायाया । दधिरे । सिध्रया । अप्सु । आ ।

महीम् । अस्मभ्यम् । उरुषाम् । उरु । जयः । बृहत् । सुवीरम् । अनपच्युतम् । सहः ॥ ६ ॥

एषा वैश्वदेवी । यादृगेव ददृशे यादृग्रूपमेव दृश्यते तादृगुच्यते तादृग्रूपमेवोच्यते । यथा-
दृष्टमेव स्तूयते न तु परवचनप्रत्ययेन । यस्मात् छायाया दीप्त्या सिध्रया साधिकया सह अप्सु
व्यापिकासु स्तुतिषु अपस्वेव वा आ वसं दधिरे सम्यग्धारयन्ति स्वीयं रूपं स्तुतिं वा । ते देवाः
महीं महतीं पूज्याम् उरुषां बहुदात्रीं रयिम् उरु प्रभूतं जयः वेगं बृहत् महत् सुवीरं
शोभनवीर्यमपत्यम् अनपच्युतम् अनुपक्षीणं सहः बलं चाभिभावुकम् अस्मभ्यं प्रयच्छन्निस्त्वर्थः ॥

वेत्यग्रुर्जनिवान्वा अति स्पृधः समर्थता मनसा सूर्यः कविः ।

घ्नसं रक्षन्तं परि विश्वतो गयमस्माकं शर्म वनवत्स्वावसुः ॥ ७ ॥

वेति । अग्रुः । जनिवान् । वै । अति । स्पृधः । स समर्थता । मनसा । सूर्यः । कविः ।

घ्नसम् । रक्षन्तम् । परि । विश्वतः । गयम् । अस्माकम् । शर्म । वनवत् । स्ववसुः ॥ ७ ॥

इयं सौरी । सूर्यः देवः अग्रुः अग्रगामी जनिवान्वै जन्मवान् जायावान्वा । उषा
हस्य जाया । वा इति प्रसिद्धौ । कविः क्रान्तदर्शी समर्थता समरमिच्छता मनसा
स्पृधः संग्रामान् अति वेति अतिगच्छति मन्देहानसुरान् योद्धुम् । घ्नसं दीप्तं गयं गृह-
मन्तरिक्षं वा विश्वतः सर्वतः रक्षन्तं परिचरेमेति शेषः । स देवः अस्माकं शर्म सुखं
परि सम्यक् वनवत् दद्यात् । स्वावसुः स्वायत्तधनः सन् ॥

ज्यायांसमस्य यतुनस्य केतुन ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते ।

यादृशिमन्धायि तमपस्यया विदद्य उ स्वयं वहते सो अरं करत् ॥ ८ ॥

ज्यायांसम् । अस्य । यतुनस्य । केतुना । ऋषिस्वरम् । चरति । यासु । नाम । ते ।

यादृशिमन् । धायि । तम् । अपस्यया । विदद्य ।

यः । ऊँ इति । स्वयम् । वहते । सः । अरम् । करत् ॥ ८ ॥

इयमाग्नेयी सौरी वा । हे देव ज्यायांसम् अतिशयेन प्रवृद्धम् अस्य यतुनस्य यततिर्गतिकर्मा ।
गन्तुरस्य सूर्यस्य ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ ॥ अमुं गन्तारं केतुना प्रज्ञापकेन कर्मणा उद्यादिलक्षणेन विशिष्टम्

वृषिस्वरम् ऋषिभिः स्तुत्यं त्वां वरति गच्छति । भजते यजमानः । केन साधनेन । यासु स्तुतिषु
 एते त्वदीयं नाम नमनं नामकं वा रूपं वर्तते ताभिरित्यर्थः । यद्वा । अस्य यतुनस्य गमनशीलस्य
 तव केतुना तमोनिर्हरणादिकर्मणा विशिष्टं त्वां चरति । यादृश्मिन् यादृशे कामे ध्यायि धत्ते ॥ कर्तरि
 चिण् ॥ सामर्थ्यान्मनो गम्यते । तम् । यथानिर्देशे प्रतिनिर्देशव्यत्वात्तादृशमित्यर्थो ज्ञातव्यः । तादृशं
 कामम् अपस्यया कर्मणा हविःस्तुत्यादिलक्षणेन विदत् विन्दते । य उ य एव स्वयम् अनन्य-
 प्रेरितः सन् स्वमनीषयैव वहते धारयति फलं सः अरम् अलमत्यर्थं कर्त् करोति । अथवा^१ य
 उ य एव स्वयं वहते स्वयमेवानुतिष्ठति सोऽस्य^२ कुर्यात् । न ह्यन्येन कारितं फलवद्भवति^३ ॥

समुद्रमांसामव तस्थे अग्रिमा न रिष्यति सवनं यस्मिन्नायता ।

अत्रा न हार्दि क्रवणस्य रेजते यत्रा मतिर्विद्यते पूतबन्धनी ॥ ९ ॥

समुद्रम् । आसाम् । अव । तस्थे । अग्रिमा । न । रिष्यति । सवनम् । यस्मिन् । आऽयता ।

अत्र । न । हार्दि । क्रवणस्य । रेजते । यत्र । मतिः । विद्यते । पूतऽबन्धनी ॥ ९ ॥

इयमपि सौरी । आसां स्तुतीनां समुद्रं समुद्रवत्पर्यवसानभूतं सूर्यम् अग्रिमा अत्यन्तं
 श्रेष्ठा अस्मदीया स्तुतिः अव तस्थे अवगच्छति^२ । यद्वा आसां प्रजानामृत्विजां स्तुतिरिति
 संबन्धः । सवनम् । सूयते सोमोऽत्रेति सवनं यज्ञगृहम् । न रिष्यति न हिंस्यते । किंतु
 प्रवर्धते इत्यर्थः । यस्मिन्नायता विस्तीर्णानि स्तोत्राणि तत्सवनमिति । अत्र अस्मिन् यजमानगृहे
 क्रवणस्य स्तुतिकर्तुः हार्दि हृदयसंबन्धि हृदयगतं काम्यं फलं न रेजते न विचलति ।
 न मृषा भवति । यत्र यस्मिन् स्तोत्रगृहे मतिः स्तुतिः पूतबन्धनी पूतं सूर्यम् अनुबध्नी^३ विद्यते
 अत्र न रेजत इति ॥

स हि क्षत्रस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सध्रेः ।

अवत्सारस्य स्पृणवाम रण्वभिः शर्विष्ठं वाजं विदुषा चिदर्थ्यम् ॥ १० ॥

सः । हि । क्षत्रस्य । मनसस्य । चित्तिभिः । एवऽवदस्य । यजतस्य । सध्रेः ।

अवत्सारस्य । स्पृणवाम । रण्वभिः । शर्विष्ठम् । वाजम् । विदुषा । चित् । अर्थ्यम् ॥ १० ॥

इयमपि सौरी । स हि स खलु सविता देवः सर्वैः स्तुत्यः । सर्वकामपूरक इत्यर्थः ।
 हिशब्दो लोकवेद्योः प्रसिद्धिद्योतकः^४ । तस्मात् सकाशात् । अत्र 'अन्ये च ऋषयोऽत्र दृष्टलिङ्गाः'
 इत्युक्तत्वात् क्षत्रादयः ऋषयः । क्षत्रस्य मनसस्य एवावदस्य यजतस्य सध्रेः अवत्सारस्य
 चैषामृषीणामस्माकं रण्वभिः रमणीयाभिः चित्तिभिः स्पृणवाम पूरयाम । किम् । शर्विष्ठं

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ- 'अथवा...भवति' नास्ति । २. ख-अभिगच्छति तु; च-झ-ण-त-न-
 भ-र-अभिगच्छति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-अनुबध्नीती । ४. ख-च-झ-ण-भ-र-प्रसिद्धद्योतकः ।

‘वाजम् अतिशयेन बलवदञ्जम् । ‘अञ्जं वै वाजः’ (तै. ब्रा १. ३. ६. ६) इति श्रुतेः । ‘विदुषा
‘चित् विपश्चिता ‘अर्ध्यं समर्थनीयं स्पृणवाम । क्षत्रादयो वयमिति संबन्धः ॥ २४ ॥

इयेन आसामदितिः कक्ष्यो३ मदो विश्ववारस्य यजतस्य मायिनः ।

समन्यमन्यमर्थयन्त्येतेवे विदुर्विषाणं परिपानमन्ति ते ॥ ११ ॥

इयेनः । आसाम् । अदितिः । कक्ष्यः । मदः । विश्ववारस्य । यजतस्य । मायिनः ।

सम् । अन्यम् अन्यम् । अर्थयन्ति । एतवे । विदुः । विदुसानम् । परिपानम् । अन्ति । ते ॥ ११ ॥

मददेवत्येयम्^१ । विश्ववारादीनां त्रयाणामृषीणां स्वभूतः ‘आसाम् अपां सोमस्सलक्षणानां ‘मदः
‘इयेनः शंसनीयगमनः क्षीघ्रं पातृसकाशं^२ गन्ता^३ ‘अदितिः अदीनोऽतिसमृद्धः ‘कक्ष्यः कक्ष्यपूरकश्च
भवतीति शेषः । ते विश्ववारादयः सत्रे प्रवृत्ताः ‘एतवे सोमं प्राप्तुं तत्पानाय ‘अन्यमन्यं परस्परं ‘सम्^४
‘अर्थयन्ति याचन्तेऽनुज्ञाम् । ‘ते ‘विपणं विशेषेण मदस्य दातारं ‘परिपानम् ‘अन्ति अन्तिके
‘विदुः जानन्ति लभन्ते वा ॥

सदापृणो यजतो वि द्विषो वधीद्बाहुवृक्तः श्रुतवित्तयो वः सचा ।

उभा स वरा प्रत्येति भाति च यदी गणं भजते सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

सदाऽपृणः । यजतः । वि । द्विषः । वधीत् । बाहुवृक्तः । श्रुतवित् । तयः । वः । सचा ।

उभा । सः । वरा । प्रति । एति । भाति । च ।

यत् । ईम् । गणम् । भजते । सुप्रयावभिः ॥ १२ ॥

‘सदापृणः सर्वदा दानशील एतन्नामा ‘यजतः यथा च^१ ‘बाहुवृक्तः बाहुभ्यां वृक्तदर्भश्च
‘श्रुतवित् श्रुतस्य वेत्ता च ‘तयः च । एतेषां पञ्चानां परस्परापेक्षया प्रत्येकमेकवचनम् । सः सः^२
ऋषिः । द्विषः शत्रून् ‘वि ‘वधीत् हिंस्यात् ‘वः युष्माकं ‘सचा सहितः । युष्माभिः सहित
इत्यर्थः । ‘सः ऋषिः ‘वरा श्रेष्ठौ ‘उभा उभौ इहलोकपरलोकविषयौ कामी ‘प्रत्येति अभिगच्छति ।
‘भाति ‘च । ‘यत् यस्मात् ‘ईम् एनं ‘गणं देवसंघं ‘सुप्रयावभिः सुष्ठु प्रकर्षेण मिश्रयद्भिः
स्तोत्रैः ‘भजते तस्मादेवं भवतीति^३ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-भ-र-मददेवत्येयम् ; न-मद यज । २. च-क्ष-ण-त-भ-र-सातृसकाशगं माम् ; न-
मातृसकाशगामी । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-‘सम्’ नास्ति । ४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-‘च’
नास्ति । ५. च-त-भ-र-‘सः’ नास्ति । ६. च-ज-श-भातीति ।

सुतंभरो यजमानस्य सत्पतिर्विश्वासांमृधः स धियामुदञ्चनः ।

भरद्भेनू रसवच्छिश्रिये पर्योऽनुब्रुवाणो अर्घ्येति न स्वपन् ॥ १३ ॥

सुतम्भरः । यजमानस्य । सत्पतिः । विश्वासां । ऊर्ध्वः । सः । धियाम् । उत्पञ्चनः ।
भरत् । धेनुः । रसवत् । शिश्रिये । पर्यः । अनुब्रुवाणः । अर्घि । एति । न । स्वपन् ॥ १३ ॥

यजमानस्य अवत्सारस्य मम सुतंभरः यागनिर्वाहक एतन्नामा ऋषिः सत्पतिः सतां
विद्यमानानां फलानां पालयिता होता भवतीत्यर्थः । सः च विश्वासां धियां सर्वेषां कर्मणाम्
ऊर्ध्वः उद्धततरं फलम् उदञ्चनः ऊर्ध्वमुद्रमयिता फलप्रापक इत्यर्थः । धेनुः गौः^१ रसवत् सारवत्
पर्यः भरत् अहरत् । तत्र पर्यः शिश्रिये श्रयति चास्य सामर्थ्यात् । तत्सर्वम् अनुब्रुवाणः अनुक्रमेण
संकीर्तयन् न स्वपन् स्वापमकुर्वन् अनवरतम् अर्घ्येति स्मरत्यवत्सारः । सुतंभरस्तादृश इति ॥

यो जागार तमृचः कामयन्ते यो जागार तमु सामानि यन्ति ।

यो जागार तमयं सोम आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १४ ॥

यः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । यः । जागार । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति ।
यः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽओकाः ॥ १४ ॥

यः देवः जागार सर्वदा विनिद्रो जागरूको गृहे वर्तते तम् ऋचः सर्वशास्त्रात्मिकाः काम-
यन्ते । यः च जागार तमु तमेव सामानि स्तोत्ररूपाणि^२ यन्ति प्राप्नुवन्ति । यो जागार
तमयम् अभिषुतः सोमः आह वक्ति मां स्वीकुर्विति । हे अग्ने तादृशस्य तव सख्ये समान-
ख्याने हितकरणे न्योकाः नियतस्थानः अहम् अस्मि भवामि ॥

अग्निर्जागार तमृचः कामयन्तेऽग्निर्जागार तमु सामानि यन्ति ।

अग्निर्जागार तमयं सोम आह तवाहमस्मि सख्ये न्योकाः ॥ १५ ॥

अग्निः । जागार । तम् । ऋचः । कामयन्ते । अग्निः । जागार । तम् । ऊँ इति । सामानि । यन्ति ।
अग्निः । जागार । तम् । अयम् । सोमः । आह । तव । अहम् । अस्मि । सख्ये । निऽओकाः ॥ १५ ॥

पूर्वैर्यैव^३ निगदितव्याख्या । य इत्यस्य स्थानेऽग्निरिति विशेषः ॥ ॥ २५ ॥ ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थेऽनुवाके द्वादश सूक्तानि । तत्र 'विदा दिवः' इत्येकादशर्चं प्रथमं सूक्तम् । सदाष्टणो
नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः । 'वै तत्' इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । 'विदा एकादश सदाष्टणः'
इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'गौः' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-स्तोत्ररूपाणि सर्वाणि । ३. ख-च-
ण-त-भ-र-अग्निर्जागार इति पञ्चदशी पूर्वैर्यैव ।

वि॒दा दि॒वो वि॒ष्यन्न॒द्रि॒मुक्थैरा॑य॒त्या उ॒षसो॑ अ॒र्चिनो॑ गुः ।

अपा॑वृत॒ ब्रजिनी॑रु॒त्स्वर्गा॑द्रि॒ दुरो॑ मानु॑षीदे॒व आवः॑ ॥ १ ॥

वि॒दाः । दि॒वः । वि॒ऽस्यन् । अ॒र्द्रिम् । उ॒क्थैः । आ॒ऽय॒त्याः । उ॒षसः । अ॒र्चिनः । गुः ।

अप॑ । अ॒वृत् । ब्रजिनी॑ । उ॒त् । स्वः । गा॒त् । वि । दुरः॑ । मानु॑षी । दे॒व । आ॒व॒रि॒त्या॒वः ॥ १ ॥

अत्रेन्द्रादयो लिङ्गोक्तदेवताः । अत्राङ्गिरसां पणिभिरपहृत्य गिरेरधः स्थापितानां गवामिन्द्रेण विमोक्तः प्रतिपाद्यते । वि॒दाः अवेदयदिन्द्रः । किम् । गा निगूढा इति संबन्धः । किं कुर्वन् । वि॒ऽउक्थैः अङ्गिरसां स्तुतिभिर्निमित्तभूताभिः । अ॒र्द्रि वज्रं वि॒ष्यन् प्रक्षिपन् । रक्षकाणामुपरि गिरिभेदनाय च विष्यन् । आ॒य॒त्याः आगामिन्याः । उ॒षसः संबन्धिनः । अ॒र्चिनः रश्मयः । गुः अगच्छन् सर्वत्र प्रसृता अभवन् । अ॒पा॒वृत॒ अ॒पा॒वृणोत् । ब्रजिनीः तमःपुञ्जवतीमिशाः । स्वः स्वरणशीलः^१ आद्रित्यः । उ॒त् । गा॒त् उ॒दगात् । तथा कृत्वा । मानु॑षीः मनुष्यसंबन्धिनीः । दुरः॑ द्वाराणि । दे॒वः सूर्यः । वि । आवः व्यवृणोत् । अन्धकारापनयनेन मनुष्यादिव्यवहारायाकरोदित्यर्थः ॥

वि सूर्यो॑ अ॒मति॑ न श्रियं सा॒दोर्वा॑द्रवां मा॒ता जा॑न॒ती गा॑त् ।

धन्व॑र्णसो न॒द्यः^१ खादो॑र्अर्णाः स्थू॒णैव सु॑मिता दृ॒हत॑ द्यौः ॥ २ ॥

वि । सूर्यः । अ॒मति॑म् । न । श्रिय॑म् । सा॒त् ।

आ । ऊ॒र्वा॒त् । गवा॑म् । मा॒ता । जा॑न॒ती । गा॒त् ।

धन्व॑ऽअर्णसः । न॒द्यः । खादो॑ऽअर्णाः । स्थू॒णाऽइव । सु॑मिता । दृ॒हत॑ । द्यौः ॥ २ ॥

सूर्यः देवः । श्रियं दीप्तिं । वि । सा॒त् विभजते प्रकाशयतीत्यर्थः । अ॒मति॑ न । रूपनामैतत् । रूपमिव द्रव्यम् । यथा द्रव्याणि घटपटादीनि नीलपीतादिरूपं लभन्ते तद्वत् । तथा । गवां रश्मिनां । मा॒ता उपाः । जा॑न॒ती सूर्य उदेष्यति मया च व्युच्छन्^२ कर्तव्यमिति जानती । ऊ॒र्वा॒त् महतोऽन्तरिक्षात् । आ । गा॒त् आगच्छति । तथा । न॒द्यः च धन्व॑र्णसः ॥ धन्वतिर्गतिकर्मा । धन्वन्ति गच्छन्त्यर्णांसि यासु तास्तथोक्ताः । दीर्घाभावश्छान्दसः ॥ खादो॑र्अर्णाः भक्षितकूलोदकाः । कूलंकषा इत्यर्थः । नद्यश्चैवंरूपा भवन्ति । किंच । द्यौः च । सु॑मिता सुष्ठु गृहे^३ स्थापिता^४ । स्थू॒णैव गृहा॑धारस्तम्भ इव । दृ॒हत॑ दृढाभवत्^५ । एतत्सर्वं सूर्यस्याज्ञयेति भावः ॥

अ॒सा उ॒क्थाय॑ पर्व॑तस्य॒ गर्भो॑ म॒हीनां॑ ज॒नुषे॑ प॒र्व्याय॑ ।

वि पर्व॑तो जिही॑त साध॑त द्यौरा॒विवा॑सन्तो दस॑यन्त॒ भूम॑ ॥ ३ ॥

अ॒स्मै । उ॒क्थाय॑ । पर्व॑तस्य । गर्भः । म॒हीना॑म् । ज॒नुषे॑ । प॒र्व्याय॑ ।

वि । पर्व॑तः । जिही॑त । साध॑त । द्यौः । आ॒ऽवि॒वा॒सन्तः । द॒स॒य॒न्त॒ । भू॒म् ॥ ३ ॥

१. ख-च-ण-त-न-भ-र-सरणशीलः । २. त-र-व्युच्छन्दनम् । ३. ख-च-ण-गृहस्थापिता ;
क्ष-भ-र-गृहस्थापिता । ४. ख-च-ण-भ-दृढाभवत् ।

वअस्मै मह्यम् वउक्थाय स्तोत्रे वपर्वतस्य पर्ववतो मेघस्य वगर्भः गर्भस्थानीयमुदकं वजिहीत
चलति । चालयति वेन्द्रः । कीदृशायास्मै । वमहीनां महतीनां स्तुतीनां^१ वजनुषे उत्पादयित्रे
वपूर्व्याय प्रत्नाय । तदेव पुनरुच्यते । वपर्वतः मेघः ववि जिहीत । वद्यौः च वसाधत साधयति वृष्टिम् ।
वआविवासन्तः सर्वतः परिचरन्तोऽङ्गिरसः वभूम अत्यधिकं वदसयन्त उपक्षपयन्त्यात्मानं कर्मभिः ॥

सूक्तेभिर्वो वचोभिर्देवजुष्टैरिन्द्रा न्वग्नी अवसे हुवध्यै ।

उक्थेभिर्हि ष्मा कवयः सुयज्ञा आविवासन्तो मरुतो यजन्ति ॥ ४ ॥

सुउक्तेभिः । वः । वचःऽभिः । देवऽजुष्टैः । इन्द्रा । नु । अग्नी इति । अवसे । हुवध्यै ।

उक्थेभिः । हि । स्म । कवयः । सुयज्ञाः । अऽविवासन्तः । मरुतः । यजन्ति ॥ ४ ॥

हे वइन्द्रा हे वअग्नी । परस्परापेक्षया प्रत्येकं द्विवचनम् । यद्यप्येकमेव पदं मध्ये व्यवधानं
छान्दसम् । हे इन्द्राग्नी ववः युवाम् ॥ व्यस्ययेन बहुवचनम् ॥ वदेवजुष्टैः देवैः सेवनीयैः वसूक्तेभिः
सूक्तैः सुवचनैः शोभनगुणप्रकाशनप्रवणैः ववचोभिः वअवसे अस्मद्रक्षणाय वहुवध्यै आह्वयामि । वनु
क्षिप्रं युवाम् वउक्थेभिः स्तोत्रैः वकवयः अनूचानाः पूर्वे ऋषयः वसुयज्ञाः शोभनयागाः वआविवा-
सन्तः स्तुत्यादिना परिचरन्तः वमरुतः मरुत्सदृशाः कर्मसु शीघ्राः वयजन्ति पूजयन्ति । वहि वस्म
इति पूरणौ ॥

एतो न्वग्ध सुध्यो भवाम प्र दुच्छुना मिनवाम वरीयः ।

आरे द्वेषांसि सनुतर्द्धामायाम प्राञ्चो यजमानमच्छ ॥ ५ ॥

एतो इति । नु । अग्ध । सुध्यः । भवाम । प्र । दुच्छुनाः । मिनवाम । वरीयः ।

आरे । द्वेषांसि । सनुतः । दधाम । अयाम । प्राञ्चः । यजमानम् । अच्छ ॥ ५ ॥

अयमङ्गिरसां वादः । वअद्य अस्मिन् यागदिने वनु क्षिप्रम् एतो^२ एत गच्छत । वसुध्यः
शोभनकर्माणः वभवाम । वदुच्छुनाः द्विपः वप्र वमिनवाम प्रकर्षेण हिंसाम ववरीयः अत्यन्तमित्यर्थः ।
तदेवोच्यते । वसनुतः संभक्तृन् वद्वेषांसि यजमानस्य द्वेष्टृन् वआरे दूरे वदधाम स्थापयाम । यद्वा ।
सनुतरित्यन्तर्हितनाम । पूर्वं प्रकाशवैरिणां वध उक्त इदानीं प्रच्छन्नानामिति विवेकः । तदर्थं
वयजमानं वप्राञ्चः^३ सदापृणमवत्सारं च^४ वअच्छ अभिमुखम्^५ वअयाम गच्छाम ॥ ॥ २६ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘स्तुतीनाम्’ नास्ति । २. त-‘एतो’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-त-न-
भ-र-श-‘प्राञ्चः’ नास्ति । ४. ख-वाभिमुखम् ; च-ण-नाभिमुखम् ; झ-न-भ-र-श-वाच्छाभिमुखम् ।

एता धियं कृणवा॑मा सखा॒योऽप॒ या माताँ॑ ऋणुत॒ व्रजं॑ गोः ।

यया॑ मनु॒र्विशिशि॑प्रं जिगाय॒ यया॑ वणिक्॒वङ्कुरा॑पा पुरीषम् ॥ ६ ॥

आ । इत । धियम् । कृणवाम । सखायः । अप । या । माता । ऋणुत । व्रजम् । गोः ।

यया । मनुः । विशिऽशिप्रम् । जिगाय । यया । वणिक् । वङ्कुरा । आप । पुरीषम् ॥ ६ ॥

इदमप्यङ्गिरसां वाक्यम् । षूत आगच्छत । आगत्य च षधियं स्तुतिं षकृणवाम करवाम । हे षसखायः परस्परं सखिभूता अङ्गिरस इत्यङ्गिरसां वचनम् । षया धीः षमाता गवां निर्मात्री षगोः गवां षव्रजं पणिभिरपहतम् षअप षऋणुत अपावृणोत्^१ । षयया च षमनुः षविशिशिप्रं विगतहनुं शत्रुं षजिगाय जितवान् । यद्वा । मनुः सर्वस्य मन्तेन्द्रो विशिशिप्रो वृत्रः । स तमस्माभिः कृतया स्तोम-लक्षणया^२ धिया जिगाय । षयया च षवणिक् वणिगिवाल्पेन कर्मणा बहुफलाकाङ्क्षी कक्षीवान् षवङ्कुराः जलेच्छया वनगामी षपुरीषं पूरकमुदकम् षआप । ‘याभिः सुदान् औशिजाय वणिजे दीर्घश्रवसे मधु कोशः’ (क्र. सं. १. ११२. ११) इति हि श्रुतम् ॥

अनू॒नोद॒त्र ह॒स्त॒यतो॒ अद्रि॒रार्च॑न्येन॒ दश॑ मा॒सो नव॑ग्वाः ।

ऋतं॑ य॒ती स॒रमा॒ गा अ॒विन्द॑द्वि॒श्वानि॑ स॒त्याङ्गि॑राश्चकार ॥ ७ ॥

अनू॒नोत् । अत्र । ह॒स्त॒ऽयतः । अद्रिः । आ॒र्चन् । येन । दश । मा॒सः । नव॑ऽग्वाः ।

ऋतम् । य॒ती । स॒रमा । गाः । अ॒विन्द॑त् । वि॒श्वानि॑ । स॒त्या । अ॒ङ्गि॒राः । च॒कार ॥ ७ ॥

अत्र अस्मिन् यज्ञे अद्रिः अभिपवप्रावा हस्तयतः हस्तेन संहतः सन् अनू॒नोत् । नौतिरत्र शब्दमात्रे वर्तते । अशब्दयत् । येन प्रावणा तदभिपवेण दश षमासः मासान् दशमासपर्यन्तं नवग्वाः । नवमासपर्यन्तं गवार्थमनुतिष्ठन्तोऽङ्गिरसो नवग्वाः । नवगोयुक्ता वा आ॒र्चन् अपूजयन्निन्द्रम् । यद्वा । दशसंख्याकमासोपेता दशमासानुष्ठाना अङ्गिरसः अपरे^३ नवग्वाश्चैते सर्वेऽपि येनार्चन्ति । ‘नवग्वासः सुतसोमास इन्द्रम्’ (क्र. सं. ५. २९. १२) इति हि निगमः । ऋतं सत्यं यज्ञं वा यती प्राप्नुवती सरमा सरणशीला स्तुतिरूपा वागङ्गिरसां गवार्थमिन्द्रेण प्रहिता देवशुनी वा^४ गा अ॒विन्द॑त् पणिभिरपहताः । विश्वानि सर्वाणि स्तुत्यादिलक्षणानि सत्या सत्यानि चकार अङ्गिराः ॥

विश्वे॑ अ॒स्या व्यु॒षि मा॒हिना॒याः सं यद्गो॑भि॒रङ्गि॑रसो नव॑न्त ।

उत्सं॑ आसां पर॒मे स॒धस्य॑ ऋतस्य॑ प॒था स॒रमा॑ विद॒द्राः ॥ ८ ॥

विश्वे । अ॒स्याः । वि॒ऽउषि॑ । मा॒हिना॒याः । सम् । यत् । गोभिः । अ॒ङ्गि॒रसः । नव॑न्त ।

उत्सं । आ॒साम् । पर॒मे । स॒धऽस्ये॑ । ऋतस्य॑ । प॒था । स॒रमा॑ । वि॒द॒द्राः । गाः ॥ ८ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ- गा व्यवृणोत्; त-र-अपाव्यवृणोत् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-सोमलक्षणया । ३. त-अवरे । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-‘वा’ नास्ति ।

वविश्वे सर्वे^१ वअङ्गिरसः^२ वमाहिनायाः^३ मंहनीयायाः^४ वअस्याः^५ उषसः^६ वव्युषि व्युच्छने सति गवामावरकेऽन्धकारेऽपवृते सति^७ वयत् यदा^८ वगोभिः^९ वसं^{१०} वनवन्त संजग्मिरे तदा^{११} वआसां गवाम्^{१२} वउत्सः^{१३} क्षीराद्युत्त्रावः^{१४} वपरमे उत्कृष्टे^{१५} वसधस्थे सहस्थाने यज्ञे उपयुक्तोऽभवदित्यर्थः^{१६} । वऋतस्य सप्तस्य^{१७} वपथा मार्गेण^{१८} वसरमा वाक् देवशुनी वा^{१९} वगाः निगूढाः^{२०} विदत् अलभत । यद्वा । आसां गवां परमे सधस्थे सहस्थाने ब्रजस्य निगूहनप्रदेश उत्स उदकस्य प्रस्रवणो वर्तते । विलम्बित्यर्थः । तेन ऋतस्य उदकस्य पथा मार्गेण सरमा गा विदत् ॥

आ सूर्यो यातु सप्ताश्वः क्षेत्रं यदस्योर्विया दीर्घयाथे ।

रघुः श्येनः पतयदन्धो अच्छा युवा कविर्दीदयद्गोषु गच्छन् ॥ ९ ॥

आ । सूर्यः । यातु । सप्तऽअश्वः । क्षेत्रम् । यत् । अस्य । उर्विया । दीर्घऽयाथे ।

रघुः । श्येनः । पतयत् । अन्धः । अच्छ । युवा । कविः । दीदयत् । गोषु । गच्छन् ॥ ९ ॥

वसूर्यः सर्वस्य प्रेरको देवः^१ वसप्ताश्वः सर्पणस्वभावाश्वोपेतः सप्तसंख्याकाश्वो वा^२ वआ^३ वयातु अस्मदभिमुखमागच्छतु ।^४ वयत् यस्मात्^५ वअस्य सूर्यस्य^६ वदीर्घयाथे दीर्घगमने^७ वक्षेत्रं गन्तव्यप्रदेशः^८ वउर्विया उरु अतिप्रभूतायामः । स एव देवः^९ वरघुः लघुगमनः सन्^{१०} वश्येनः शंसनीयगमनः^{११} वअन्धः दीयमानं हविः^{१२} वअच्छ अभिलक्ष्य^{१३} वपतयत् आगच्छति ।^{१४} वयुवा सर्वत्र मिश्रयिता^{१५} वकविः कान्तदशी^{१६} सन्^{१७} वगोषु^{१८} रश्मिषु^{१९} गच्छन्^{२०} मध्ये^{२१} वर्तयन्^{२२} वदीदयत् दीप्यते । यद्वा । श्येनः सुपर्णो^{२३} अन्धोऽच्छ पतयत्^{२४} ।^{२५} युलोक्तं सोमलक्षणं देवानामन्नमस्मद्यागार्थमानेतुं तदभिमुखमगात् । युवेत्यादि शिष्टं समानम् ॥

आ सूर्यो अरुहच्छुक्रमणोऽयुक्त यद्वरितो वीतपृष्ठाः ।

उद्ना न नावमनयन्त धीरा आशृण्वतीरापो अर्वागतिष्ठन् ॥ १० ॥

आ । सूर्यः । अरुहत् । शुक्रम । अर्णः । अयुक्त । यत् । हरितः । वीतऽपृष्ठाः ।

उद्ना । न । नावम् । अनयन्त । धीराः । आऽशृण्वतीः । आपः । अर्वाक् । अतिष्ठन् ॥ १० ॥

वसूर्यः देवः^१ वशुक्रं दीप्तम्^२ वअर्णः उदकं प्रति^३ वआ^४ वरुहत् सर्वतः प्रादुर्भवति ।^५ वयत् यस्मात्^६ यदा वा^७ वहरितः अश्वान्^८ ववीतपृष्ठाः कान्तपृष्ठान्^९ वअयुक्त रथे अयोजयत्^{१०} तदा तं सूर्यं^{११} वधीराः धीमन्तो यजमानादयः^{१२} वउद्ना उदकेन^{१३} वनावं^{१४} वनं^{१५} नावमिव^{१६} वअनयन्त । तदा^{१७} वआशृण्वतीः सर्वतोऽनुज्ञां कुर्वाणाः^{१८} वआपः^{१९} वअर्वाक्^{२०} अवाङ्मुखाः^{२१} वअतिष्ठन् अभवन् ॥

१. ख-च-अ-ण-त-न-भ-र-‘गोषु रश्मिषु गच्छन्’ नास्ति । २. ख-च-ण-न-भ-‘मध्ये वर्तयन्’ नास्ति । ३. ख-च-ण-सुष्ठु अन्धो अपतयत्; अ-भ-न-र-सुअन्धो अपतयत्; श-अन्धो अपतयत् । ४. ख-च-अ-ण-भ-अयोजत; र-अयोजयत् । ५. ख-च-ण-नावम्; अ-नावमित्; न-भ-‘नावं न’ नास्ति; र-नावमिन्न । ६. ख-च-अ-ण-न-भ-र-‘अर्वाक्’ नास्ति ।

धियँ वो अप्सु दधिषे स्वर्षा ययातरन्दश मासो नवग्वाः ।

अया धिया स्याम देवगोपा अया धिया तुतुर्यामात्यंहः ॥ ११ ॥

धियम् । वः । अप्सु । दधिषे । स्वःऽसाम् । यया । अतरन् । दश । मासः । नवग्वाः ।

अया । धिया । स्याम् । देवगोपाः । अया । धिया । तुतुर्याम् । अति । अंहः ॥ ११ ॥

हे देवाः वः^१ युष्माकं धियं स्तुतिम् अप्सु^२ अग्निमित्तां^३ स्वर्षा सर्वस्य दार्त्रीं दधिषे धारयामि ॥ व्यत्ययेन मध्यमः ॥ यया धिया कर्मणा नवग्वाः अग्निरसः दश मासः अतरन् सत्रमनुतिष्ठन्तः^४ अया अनया धिया देवगोपाः देवैर्गुप्ताः स्याम भवेम । अया धिया अंहः पापम् अति^५ तुतुर्याम् अतिरेम^६ ॥ ॥ २७ ॥

‘हयो न^७’ इत्यष्टचं द्वितीयं सूक्तं प्रतिक्षत्रस्यापम् । अष्टमी द्वितीया च त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगत्यः । आदितः षड्वैश्वदेव्यः सप्तम्यष्टम्योर्देवपत्न्यो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘हयोऽष्टौ प्रतिक्षत्रोऽन्त्यो दृचो देवपत्नीस्तवोऽन्त्या त्रिष्टुप् द्वितीया च’ इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ॥

हयो न विद्वाँ अयुजि स्वयं धुरि तां वहामि प्रतरणीमवस्युवम् ।

नास्या वश्मि विमुचं नावृतं पुनर्विद्वान्पथः पुरएत ऋजु नैषति ॥ १ ॥

हयः । न । विद्वान् । अयुजि । स्वयम् । धुरि । ताम् । वहामि । प्रऽतरणीम् । अवस्युवम् ।

न । अस्याः । वश्मि । विऽमुचम् । न । आऽवृतम् । पुनः ।

विद्वान् । पथः । पुरःऽएता । ऋजु । नैषति ॥ १ ॥

वहयो न अश्व इव विद्वान् सर्वज्ञः प्रतिक्षत्रः स्वयम् अनन्यप्रेरितः सन् धुरि यज्ञास्मिकायाम् अयुजि युक्तोऽभवत् । तां धुरं प्रतरणीं प्रकर्षेण तारयित्रीम् अवस्युवं रक्षयित्रीं वहामि । धारयाम्यहमध्वर्युर्होता वा । अस्याः धुरः विमुचं विमोचनं परिस्यागं न वश्मि न कामये । नावृतं पुनः पुनरावरणं धारणमपि न च वश्मि । मम को भार इति तदेवोच्यते । विद्वान् मार्गाभिज्ञोऽन्तर्यामी देवः पुरएता पुरतो गन्ता सन् पथः यज्ञमार्गान् ऋजु अकुटिलं नैषति प्रापयति ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘वः’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘अप्सु अग्निमित्ताम्’ नास्ति । ३. ग-घ-ज-समनुतिष्ठन्तः त-र-सर्वत्रमनुतिष्ठन्तः । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘अति’ नास्ति । ५. ख-च-ण-भ-तरेम । ६. त-न विद्वान् । ७. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘पुनः’ नास्ति । ८. ख-च-ण-को भारोच्यतेति; झ-त-भ-र-को भारोच्येति; न-को भारो भवतीति; श-को भारो देवोच्यते ।

अग्र इन्द्र वरुण मित्र देवाः शर्धः प्र यन्त मारुतोत विष्णो ।

उभा नासत्या रुद्रो अध गाः पूषा भगः सरस्वती जुषन्त ॥ २ ॥

अग्रे । इन्द्र । वरुण । मित्र । देवाः । शर्धः । प्र । यन्त । मारुत । उत । विष्णो इति ।

उभा । नासत्या । रुद्रः । अध । गाः । पूषा । भगः । सरस्वती । जुषन्त ॥ २ ॥

हे अग्रे इन्द्र वरुण मित्र हे देवाः यूयं शर्धः बलमस्माकं प्र यन्त प्रापयत ॥ अत्र सर्वत्र पूर्वस्याविद्यमानत्वेनोत्तरस्योत्तरस्य पादादित्वादिनिघातः । प्रथमस्य तु स्वत एव पादादित्वम् ॥ उत अपि च हे मारुत मारुतानि मरुतां बलानि हे विष्णो यूयं शर्धः प्र यन्त । विष्णो इत्यस्य उत इत्यनेन व्यवधानान्निघातः ॥ किंच उभा उभौ नासत्या सत्यभूतौ रुद्रः अध अथ गाः एतेषां देवानां स्त्रियश्च पूषा भगः सरस्वती च जुषन्त सेवन्तामस्मदीयं यज्ञं स्तुतिं वा ॥

इन्द्राग्नी मित्रावरुणादिति स्वः पृथिवीं द्यां मरुतः पर्वता अपः ।

हुवे विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं भगं नु शंसं सवितारमृतये ॥ ३ ॥

इन्द्राग्नी इति । मित्रावरुणा । अदितिम् । स्व रिति स्वः ।

पृथिवीम् । द्याम् । मरुतः । पर्वतान् । अपः ।

हुवे । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । भगम् । नु । शंसम् । सवितारम् । उतये ॥ ३ ॥

इन्द्रादिसवित्रन्तान् चतुर्दश देवान् उतये अस्मद्रक्षणाय हुवे आह्वयामि स्तोमि वा ॥ स्वरित्यादित्य उच्यते स्वरणात् ॥

उत नो विष्णुरुत वार्तो अस्त्रिधो द्रविणोदा उत सोमो मयस्करत् ।

उत क्रभवं उत राये नो अश्विनोत त्वष्टोत विभ्वानु मंसते ॥ ४ ॥

उत । नः । विष्णुः । उत । वार्तः । अस्त्रिधः । द्रविणः । उदा । उत । सोमः । मयः । करत् ।

उत । क्रभवं । उत । राये । नः । अश्विना । उत । त्वष्टा । उत । विभ्वा । अनु । मंसते ॥ ४ ॥

उत अपि च नः अस्माकं विष्णुः व्यापको देवः मयस्करत् । मय इति सुखनाम । सुखं करोतु । उत अपि च वार्तः वायुः अस्त्रिधः अहिंसकः सन् मयस्करत् । किंच द्रविणोदाः धनस्य दाता सोमः अपि मयस्करत् । उत अपि च क्रभवः नः अस्मभ्यं राये धनाय अनु मंसते अनुमन्यन्ताम् । उत अश्विना अश्विनौ च उत त्वष्टा देवः उत विभ्वा क्रभूणा-मन्यतमो देवः । एते सर्वेऽप्यनु मंसते । यद्वा । अनुमंसत इति प्रत्येकं संबन्धनीयम् ॥

१. ग-घ-ज-श-‘हे’ नास्ति । २. ग-घ-ज-स्वः आदित्यः तु क्षिप्रं प्रशस्यं सवितृविशेषणम् ।

३. ख-च-झ-ण-न-म-र-श-‘अश्विना’ नास्ति ।

उत त्यन्नो मारुतं शर्ध आ गमदिविक्षयं यजतं बहिरासदे ।

बृहस्पतिः शर्म पूषो नो यमद्वरूथ्यं वरुणो मित्रो अर्यमा ॥ ५ ॥

उत । त्यत् । नः । मारुतम् । शर्धः । आ । गमत् । दिविऽक्षयम् । यजतम् । बर्हिः । आऽसदे ।

बृहस्पतिः । शर्म । पूषा । उत । नः । यमत् । वरूथ्यम् । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ॥ ५ ॥

उत अपि च पृथक् तत् मारुतं शर्धः मरुतां बलं संवः नः अस्मान् आ गमत् आगच्छतु । कीदृशं तच्छर्धः । दिविक्षयं ब्रुलोके वर्तमानं यजतं पूज्यम् । किमर्थमागमनमिति तदुच्यते । बर्हिः बर्हिषि आसदे उपवेष्टुम् । उपविश्य हविःस्वीकारायेत्यर्थः । किंच बृहस्पतिः देवः शर्म सुखं यमत् यच्छतु । उत नः अस्मभ्यं पूषा अपि यमत् । कीदृशं शर्म । वरूथ्यम् । वारयति शीतवातादिकमिति वरूथं गृहम् । तदहं वरूथ्यम् । किंच वरुणादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकं शर्म यच्छन्तु ॥

उत त्वे नः पर्वतासः सुशस्तयः सुदीतयो नद्यस्त्रामणे भुवन् ।

भगो विभक्ता शवसावसा गमदुरुव्यचा अदितिः श्रोतु मे हवम् ॥ ६ ॥

उत । त्वे । नः । पर्वतासः । सुऽशस्तयः । सुऽदीतयः । नद्यः । त्रामणे । भुवन् ।

भगः । विऽभक्ता । शवसा । अवसा । आ । गमत् । उरुऽव्यचाः । अदितिः । श्रोतु मे । हवम् ॥ ६ ॥

उत अपि च पृथक् ते पर्वतासः पर्ववन्तः अद्रयः सुशस्तयः शोभनस्तुतयः किंच सुदीतयः सुदानाः नद्यः च त्रामणे पालने नः अस्माकं भुवन् भवन्तु । भगः देवः विभक्ता धनानां विभागकर्ता दाता सन् शवसा अग्नेन अवसा रक्षणेन च सह आ गमत् आगच्छतु । उरुव्यचाः प्रभूतव्यासिः अदितिः अदीना देवमाता ममे हवन् स्तुतिमाह्वानं वा श्रोतु शृणोतु ॥

पत्नीसंयाजेषु देवपत्नीनां 'देवानां पत्नीः' इत्यादिके द्वे याज्यानुवाक्ये । सूत्रितं च— 'देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे' (आश्व. श्रौ. १. १०) इति ॥ आग्निमारुतशस्त्रेऽप्येते । 'देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु न इति द्वे राकामहमिति द्वे' (आश्व. श्रौ. ५. २०) इति ॥

देवानां पत्नीरुशतीरवन्तु नः प्रावन्तु नस्तुजये वाजसातये ।

याः पार्थिवासो या अपामपि व्रते ता नो देवीः सुहवाः शर्म यच्छत ॥ ७ ॥

देवानाम् । पत्नीः । उशतीः । अवन्तु । नः । प्र । अवन्तु । नः । तुजये । वाजसातये ।

याः । पार्थिवासः । याः । अपाम् । अपि । व्रते । ताः । नः । देवीः । सुऽहवाः । शर्म । यच्छत ॥ ७ ॥

१देवानाम् इन्द्रादीनां १पत्नीः पत्न्यः १उशतीः उशत्योऽस्मदीयां स्तुतिं कर्म वा कामयमानाः
१नः अस्मान् १अवन्तु रक्षन्तु । तथा १नः अस्माकं १तुजये बलवते पुत्राय १वाजसातये अञ्जलाभाय
संग्रामाय वा १प्रावन्तु प्रकर्षेण रक्षन्तु गच्छन्तु वा । १याः १पार्थिवासः पृथिवीसंबन्धिन्यः १याः च
१अपाम् उदकानां १व्रते कर्मण्यन्तरिक्षे वर्तन्ते १ताः हे १देवीः देव्यो हे १सुहवाः शोभनाङ्गाना यूयं
१नः अस्मभ्यं १शर्मं १यच्छत^१ ॥

उत ग्रा व्यन्तु देवपत्नीरिन्द्राण्यग्रायश्विनी राट् ।

आ रोदसी वरुणानी शृणोतु व्यन्तु देवीर्य ऋतुर्जनीनाम् ॥ ८ ॥

उत । ग्राः । व्यन्तु । देवपत्नीः । इन्द्राणी । अग्रायी । अश्विनी । राट् ।

आ । रोदसी इति । वरुणानी । शृणोतु । व्यन्तु । देवीः । यः । ऋतुः । जनीनाम् ॥ ८ ॥

१उत अपि च १ग्राः स्त्रियः १देवपत्नीः देवपत्न्यो देवाः पतयो यासां ताः । तादृश्यः १व्यन्तु
हविर्मक्षयन्तु । ता विविच्योच्यन्ते । १इन्द्राणी इन्द्रस्य पत्नी १अग्रायी अग्नेः पत्नी १अश्विनी अश्विनोः
पत्नी १राट् राजमाना । किंच १रोदसी । ' रुद्रस्य पत्नी ' (निरु. ११. ४९) इति यास्केनोक्तम् । एवं सति
' विषितस्तुका रोदसी ' (ऋ. सं. १. १६७. ५) इत्यत्र यथाद्युदात्तप्रगृह्यते न^२ स्तः^२ तद्वद्ग्रापि
भाव्यम् । तथापि शाकल्येन महर्षिणैवमुक्तत्वात्तथैव द्रष्टव्यम् । १वरुणानी वरुणस्य पत्नी १आ सर्वतः
प्रत्येकं १शृणोतु । किंच १देवीः पत्नीसंयाजदेव्यः १व्यन्तु खादन्तु^३ हविः । १यः १जनीनां देवजायानाम्
१ऋतुः कालस्तदभिमानि देवोऽपि शृणोतु वेतु च । अत्र ' अपि च ग्रा व्यन्तु देवपत्न्यः ' (निरु. १२.
४६) इत्यादि निरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥ ॥ २८ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्रुतरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरशुक्लभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणा-
माख्येन^४ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

१. च-व-ण-भ-यच्छतु; श-त-न-र-यच्छन्तु । २. ख-व-झ-ण-भ-न; न- ' न स्तः ' नास्ति

३. ख-व-झ-ण-त-न-भ-श-खादयन्तु; ग-व-ज-स्वदेयम् । ४. ण-सायणाचार्येण ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अथ तृतीयोऽध्याय आरभ्यते । तत्र 'प्रयुञ्जती' इति सप्तचं तृतीयं सूक्तं प्रतिरथस्वार्थं त्रैष्टुभम् । पूर्वत्र 'वैश्वदेवं वै तन्' इत्युक्तत्वादिदमपि वैश्वदेवम् । 'प्रयुञ्जती मस प्रतिरथः' इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्रयुञ्जती दिव एति ब्रुवाणा मही माता दुहितुर्बोधयन्ती ।

आविवासन्ती युवतिर्मनीषा पितृभ्य आ सद्ने जोहुवाना ॥ १ ॥

प्रयुञ्जती । दिवः । एति । ब्रुवाणा । मही । माता । दुहितुः । बोधयन्ती ।

आविवासन्ती । युवतिः । मनीषा । पितृभ्यः । आ । सद्ने । जोहुवाना ॥ १ ॥

एषोपस्था । प्रयुञ्जती प्राणिनः प्रस्तुतेषु कर्मसु विदिवः द्युलोकात् एति आगच्छति ब्रुवाणा स्तूयमाना ॥ कर्मणि कर्तृप्रत्ययः ॥ मही महती माता प्रकाशस्य देवानां वा निर्मात्री दुहितुः भूम्याः बोधयन्ती बोधं कुर्वाणा । तदुपजीव्यत्वात् दुहितृत्वम्^१ उपचर्यते । यद्वा दुहितुर्दिव इति संबन्धः । उषसो दिवो दुहितृत्वं 'व्युच्छा दुहितर्दिवः' (क्र. सं. १.४८.१) इत्यादिषु प्रसिद्धम् । अन्यत्र च 'दिवो दुहिता भुवनस्य पत्नी' (क्र. सं. ७. ७५. ४) इत्युपसः^२ द्युदुहितृत्वम्^३ आम्नातम् । अत इदमधिगम्यते । कदाचिद्द्यौरुपसो जायत उपाश्च दिव इति । 'प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यध्यायद्विमित्यन्य आहुरुपसमित्यन्ये' (ऐ. ब्रा. ३. ३३) इति हि श्रूयते । लिङ्गं च दृश्यते कार्यकारणभावध्यायये 'अदितेर्दक्षो अजायत दक्षाद्वदितिः'^४ (क्र. सं १०. ७२. ४) इति ॥ किंच आविवासन्ती परिचरन्ती युवतिः मिश्रयन्ती सर्वत्र नित्यतरुणी वा मनीषा स्तुतिमती पितृभ्यः ॥ तृतीयार्थे पञ्चमी ॥ पितृभिः पालकैर्देवैः सह सद्ने यागगृहे आ सर्वतः जोहुवाना आहूयमाना । यद्वा पितृभ्यः कर्मणां पालकेभ्यो यजमानेभ्य इष्टप्रापणेन पालकेभ्यो वा तेषामर्थाय जोहुवाना ॥

अजिरासस्तदपु ईर्यमाना आतस्थिवांसो अमृतस्य नाभिम् ।

अनन्तास उरवो विश्वतः सीं परि द्यावापृथिवी यन्ति पन्थाः ॥ २ ॥

अजिरासः । तदपः । ईर्यमानाः । आतस्थिवांसः । अमृतस्य । नाभिम् ।

अनन्तासः । उरवः । विश्वतः । सीम् । परि । द्यावापृथिवी इति । यन्ति । पन्थाः ॥ २ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-तदुहितृत्वम् । २. ख-च-ण-इति च उषसः; झ-त-न-भ-र-चोषसः ।

३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-दुहितृत्वम्; श-दिवो दुहितृत्वम् । ४. ख-च-ण-भ-दक्षाद्वदितिः परि ।

अजिरासः गमनशीलाः । अजिः इरचूप्रत्ययान्तः 'अजिरशिशिर°' (उ. सू. १. ५३) इत्यादिना निपातितः ॥ तदपः तदेव प्रकाशनरूपं कर्म यस्य तत्तादृशमहः । ईयमानाः गच्छन्तः । अमृतस्य सूर्यस्य । नाभि संनाहकं मण्डलम् अमृतस्योदकस्य वा नाभिमन्तरिक्षम् । आतस्थिर्वासः आतिष्ठन्तः । अनन्तासः अपरिमिताः । उरवः व्यासाः । पन्थाः पतनशीला रश्मयः । द्यावापृथिवी । परि दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षं च । विश्वतः परितः । यन्ति गच्छन्ति । सीम् इति पूरणः ॥

उक्षा समुद्रो अरुषः सुपर्णः पूर्वस्य योनिं पितुरा विवेश ।

मध्ये दिवो निहितः पृश्निरश्मा वि चक्रमे रजसस्पात्यन्तौ ॥ ३ ॥

उक्षा । समुद्रः । अरुषः । सुऽपर्णः । पूर्वस्य । योनिम् । पितुः । आ । विवेश ।

मध्ये । दिवः । निऽहितः । पृश्निः । अश्मा । वि । चक्रमे । रजसः । पाति । अन्तौ ॥ ३ ॥

सौर्योऽयं तृचः । उक्षा उदकस्य कामानां वा सेक्ता । समुद्रः समुन्दनः । यद्वा । संमोदन्ते अस्मिन् देवा इति समुद्रः । अरुषः आरोचमानः । सुपर्णः सुगमनः । पूर्वस्य । अवयवलक्षणेयम् । पूर्वदिगवयवस्य । पितुः पालकस्यान्तरिक्षस्य । योनिम् उत्पादकमवयवम् । आ । विवेश आविष्टवान् । पश्चात् । दिवः । मध्ये । निहितः । पृश्निः । प्राप्तु एनं वर्णं इति पृश्निरादित्यः । अश्मा सर्वत्र व्यासः । लुप्तोपमा वा । अश्मसदृशः । रजसः अन्तरिक्षस्य । अन्तौ पूर्वापरभागौ । वि । चक्रमे विक्रमते । पाति च जगत् । जगद्रक्षार्थं क्रमते इत्यर्थः ॥

चत्वार ई बिभ्रति क्षेमयन्तो दश गर्भं चरसे धापयन्ते ।

त्रिधातवः परमा अस्य गावो दिवश्चरन्ति परि सद्यो अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः । ईम् । बिभ्रति । क्षेमऽयन्तः । दश । गर्भम् । चरसे । धापयन्ते ।

त्रिऽधातवः । परमाः । अस्य । गावः । दिवः । चरन्ति । परि । सद्यः । अन्तान् ॥ ४ ॥

चत्वारः ऋत्विजः । ईम् एनमादित्यं । क्षेमयन्तः क्षेममात्मन इच्छन्तः । बिभ्रति धारयन्ति । हविर्भिः स्तुतिभिश्च । किंच । दश दिशः । गर्भं गर्भवन्मध्ये उत्पन्नमेनं । चरसे चरणाय उदयास्तमयव्यवहाराय । धापयन्ते गमयन्ति । त्रिधातवः त्रिप्रकाराः शीतोष्णवर्षभेदेन त्रिविधाः । अस्य आदित्यस्य । परमाः उत्कृष्टाः । गावः रश्मयः । दिवः अन्तरिक्षस्य । अन्तान् । परि परितः । सद्यः उदयानन्तरमेव । चरन्ति गच्छन्ति ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ- 'पृथिवीम्' नास्ति । २. झ-न-र-तस्मिन् । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'हविर्भिः स्तुतिभिश्च' नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'चरन्ति' नास्ति ।

इदं वपुर्निवर्चनं जनासश्चरन्ति यन्नद्यस्तस्थुरापः ।

द्वे यदीं विभृतो मातुरन्ये इहेह जाते यम्याः सवन्धू ॥ ५ ॥

इदम् । वपुः । निऽवर्चनम् । जनासः । चरन्ति । यत् । नद्यः । तस्थुः । आपः ।

द्वे इति । यत् । ईम् । विभृतः । मातुः । अन्ये इति ।

इहऽइह । जाते इति । यम्याः । सवन्धू इति सऽवन्धू ॥ ५ ॥

वजनासः हे जना ऋत्विजः । इदं पुरतः दृश्यमानं । वपुः शरीरं मण्डलं । निवर्चनं स्तुत्यं भवतीति शेषः । यन्मण्डलमुपजीव्य । नद्यः । चरन्ति प्रवहन्ति । आपः च यत् मण्डलमधितस्थुः । मण्डलाधीनत्वात्तासाम् । ईम् एतदुक्तलक्षणं यन्मण्डलं । द्वे अहोरात्रे । मातुः निर्मातुर्मातृस्थानीयादन्त-
रिक्षात् । अन्ये । इहेह । जाते इह चेह च सूर्ये जाते निष्पन्ने । यम्या यम्ये नियमनीये युग्मभूते वा । सवन्धू
समानबले समानबन्धने उभयोरन्येक एव सूर्यो बन्धकोऽक्षो ययोस्तादृशौ । विभृतः धारयतः ॥

वि तन्वते धियो अस्मा अपांसि वस्त्रा पुत्राय मातरौ वयन्ति ।

उपप्रक्षे वृषणो मोदमाना दिवस्पथा वध्वो यन्त्यच्छ ॥ ६ ॥

वि । तन्वते । धियः । अस्मै । अपांसि । वस्त्रा । पुत्राय । मातरः । वयन्ति ।

उपऽप्रक्षे । वृषणः । मोदमानाः । दिवः । पथा । वध्वः । यन्ति । अच्छ ॥ ६ ॥

अस्मै सूर्याय । धियः स्तुतीः । अपांसि कर्माणि च । वि । तन्वते विस्तारयन्ति यजमानाः ।
पुत्राय पुत्रस्थानीयाय । मातरः निर्मात्र्य उषसो दिशो वा । वस्त्रा वस्त्राणि । वयन्ति निष्पादयन्ति ।
वस्त्रसदृशानि तेजांसि निबिडानि संपादयन्तीत्यर्थः । वृषणः सेक्तुः सूर्यस्य । उपप्रक्षे उपपर्वने
संपर्के सति । मोदमानाः हृष्यन्तः । वध्वः वधूस्थानीया रश्मयः । दिवस्पथा सूर्यसंबन्धिना मार्गेण
अच्छ अस्मदभिमुखं । यन्ति गच्छन्ति प्रसरन्ति ॥

तदस्तु मित्रावरुणा तदग्ने शं योरस्मभ्यमिदमस्तु शस्तम् ।

अशीमहि गाधमुत प्रतिष्ठां नमो दिवे बृहते सार्दनाय ॥ ७ ॥

तत् । अस्तु । मित्रावरुणा । तत् । अग्ने । शम् । योः । अस्मभ्यम् । इदम् । अस्तु । शस्तम् ।

अशीमहि । गाधम् । उत । प्रतिऽस्थाम् । नमः । दिवे । बृहते । सार्दनाय ॥ ७ ॥

अत्र लिङ्गसिद्धा देवताः । हे मित्रावरुणा मित्रावरुणौ । तत् । इदं सूक्तं । शस्तं स्तुतम् । अस्तु
भवतु । हे अग्ने । तत् सूक्तं शस्तम् । अस्तु । अस्मभ्यं । शं सुखाय । योः दुःखानाममिश्रणायेदं

शस्तमस्तु । वयं च ^१अशीमहि प्राप्नुयाम ^२गाधं स्थितिम् । ^३उत अपि च ^४प्रतिष्ठां स्थितेरविच्छिन्ति चाशीमहि । ^५नमः नमस्करोमि ^६दिवे द्योतमानाय सूर्याय ^७बृहते महते ^८सादनाय आश्रयाय विश्वस्य ॥ १ ॥

‘कदु प्रियाय’ इति पञ्चचं चतुर्थं सूक्तम् । प्रतिभानुर्नामात्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । विश्वे देवा देवता । अत्रानुक्रमणिका—‘कदु पञ्च प्रतिभानुर्जागतम्’ इति । आमिषविके पञ्चमेऽहनि वैश्वदेव-शस्त्रे इदं सूक्तं निविद्धानम् । सूत्रितं च—‘कदु प्रियायेति वैश्वदेवम्’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

कदु प्रियाय धाम्ने मनामहे स्वक्षत्राय स्वयंशसे महे वयम् ।

आमेन्यस्य रजसो यदभ्र आँ अपो वृणाना वितनोति मायिनी ॥ १ ॥

कत् । ऊँ इति । प्रियाय । धाम्ने । मनामहे । स्वक्षत्राय । स्वयंशसे । महे । वयम् ।

आमेन्यस्य । रजसः । यत् । अभ्रे । आ । अपः । वृणाना । वितनोति । मायिनी ॥ १ ॥

अत्र वैद्युताग्निसंस्तवः । ^१कदु कदा । उ इति पूरणः । ^२प्रियाय सर्वेषां प्रियभूताय । वृष्टिद्वारा हविरादिप्रयोजकत्वात् सर्वप्रियत्वमस्य प्रसिद्धम् । तादृशाय ^३धाम्ने तेजसे वैद्युताय । उत्तरवाक्ये अभ्रे अपः वितनोति इति वक्ष्यमाणत्वादिदं लभ्यते । कीदृशाय ^४ । ^५स्वक्षत्राय स्वभूतबलाय किंच ^६स्वयंशसे स्वभूताङ्गाय । सर्वमप्यन्नं ह्यस्य स्वम् । ^७महे महते पूज्याय वयं कदा ^८मनामहे स्तवाम् । ^९यत् । उत्तरत्र स्त्रीलिङ्गनिर्देशात् या इति विपरिणमयितव्यम् । या आग्नेयी शक्तिः ^{१०}आमेन्यस्य समन्तान्मातव्यस्य ^{११}रजसः अन्तरिक्षस्य । अपरिमितमपि नभ इयदिति सर्वैर्मीयते । संबन्धिनि ^{१२}अभ्रे मेघे ^{१३}आ अधि मेघस्योपरि ^{१४}अपः उदकानि वृष्टिलक्षणानि ^{१५}वितनोति विस्तारयति ^{१६}वृणाना आच्छादयन्ती सेव्यमाना वा ^{१७}मायिनी । मायेति प्रज्ञानाम् । प्रज्ञावती सती । यत् यस्य संबन्धिनी माध्यमिकी वागिति वा योज्यम् ॥

ता अतनत वयुनं वीरवक्ष्णं समान्या वृतया विश्वमा रजः ।

अपो अपाचीरपरा अपेजते प्र पूर्वाभिस्तिरते देवयुर्जनः ॥ २ ॥

ताः । अतनत । वयुनम् । वीरवक्ष्णम् । समान्या । वृतया । विश्वम् । आ । रजः ।

अपो इति । अपाचीः । अपराः । अप । ईजते । प्र । पूर्वाभिः । तिरते । देवयुः । जनः ॥ २ ॥

इयमुषस्या । ^१ताः उषसः ^२अतनत वितन्वन्ति । किम् । ^३वयुनं प्रज्ञानम् । कीदृशम् । ^४वीरवक्ष्णम् । वीरैर्ऋत्विग्भिर्वहनीयम् । यद्वा । वक्षणाः कार्यबोढारो येन प्रेर्यन्ते तत्तादृशम् । किंच ^५समान्या एकरूपया ^६वृतया आवरकया दीक्षया ^७विश्वम् ^८आ सर्वमपि ^९रजः जगत् अतनत । एवं सति ^{१०}देवयुः देवकामः ^{११}जनः ^{१२}अपाचीः अपाञ्चनाः प्रतिनिवृत्तमुखीः ^{१३}अपराः अन्या आगामिनीः

उषसः । अपेजते अपचालयति । अपरोऽपशब्दः पूरणः । प्रपूर्वाभिः ताभिः प्र प्रतिरते ।
प्रपूर्वस्तिरतिवर्धनार्थः । वर्धयति स्वमनीषां वर्धते वा स्वयम् ॥

आ प्रावभिरहन्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठं वज्रमा जिघर्ति मायिनि ।

शतं वा यस्य प्रचरन्त्स्वे दमे संवर्तयन्तो वि च वर्तयन्हा ॥ ३ ॥

आ । प्रावभिः । अहन्येभिः । अक्तुभिः । वरिष्ठम् । वज्रम् । आ । जिघर्ति । मायिनि ।

शतम् । वा । यस्य । प्रचरन् । स्वे । दमे । सम्ऽवर्तयन्तः । वि । च । वर्तयन् । अहा ॥ ३ ॥

अत्र पूर्वार्धे इन्द्र उच्यते उत्तरार्धे इन्द्रात्मा सूर्यः । आ हूयत इति शेषः । कैः । अहन्येभिः
अहनि संपादितैः अक्तुभिः रात्रिभिः । तत्र निष्पन्नैरित्यर्थः । तथाविधैः प्रावभिः । साध्ये
साधनशब्दः । प्रावसाध्यैरभिषवैरिति मित्तभूतैः । आगत्यात्र सोमी^१ सन् मायिनि वृत्रे निमित्ते सति
वरिष्ठम् उत्तरं वज्रम् आ सवतः जिघर्ति दीपयति । वा^२ किंच । वाशब्दश्चार्थः । यस्य इन्द्रात्म-
कस्यादित्यस्य शतं शतसंख्याका रश्मयः स्वे दमे स्वकीये गृहे आकाशे प्रचरन् प्रचरन्ति ।
किं कुर्वन्तः । संवर्तयन्तः प्राणिनो नाशयन्तः । यद्वा । अहा अहानि दिवसान् संवर्तयन्तः
सम्यक् प्रवर्तयन्तः वि च वर्तयन् अहा अहानि निवर्तयन्ति गतान्येव पुनः प्रापयन्ति च । तपन-
परिस्पन्दाधीनत्वात्^३ प्राणिनामायुःक्षयस्याहोरात्रादिव्यवहारस्य ॥

तामस्य रीतिं परशोरिव प्रत्यनीकमख्यं भुजे अस्य वर्षसः ।

सचा यदि पितुमन्तमिव क्षयं रत्नं दधाति भरहूतये विशे ॥ ४ ॥

ताम् । अस्य । रीतिम् । परशोऽइव । प्रति । अनीकम् । अख्यम् । भुजे । अस्य । वर्षसः ।

सचा । यदि । पितुमन्तम्ऽइव । क्षयम् । रत्नम् । दधाति । भरहूतये । विशे ॥ ४ ॥

इयमाग्नेयी । तां प्रसिद्धाम् अस्य अग्नेः रीतिं स्वभावं गतिं वा परशोरिव प्रति परशोः
प्रतिनिधिमिव पश्यामि । परशुर्यथा स्वस्वामिनोऽभिमतं^४ साधयति तद्वदित्यर्थः । अस्य वर्षसः
रूपवतोऽस्यादित्यस्य अनीकं रश्मिसमूहं भुजे भोगाय अख्यं कथयाम्यहम्^५ । यदि यस्मात्
स च देवः सचा अस्मत्साहायः सन् पितुमन्तम् अज्ञवन्तं क्षयम् इव निवासमिव भरहूतये
संग्रामे यजे वा आह्वानयुक्ताय विशे यजमानाय रत्नं रमणीयं धनं दधाति^६ धारयति^६ । उभयमपि
ददातीत्यर्थः ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-सोमः । २. ख-च-ण- 'वा' नास्ति । ३. ग-घ-च-ज-ण-श-
°परिस्पन्दा° । ४. ख-च-ण-स्वस्वामिने मतम् ; झ-त-न-भ-र-श-स्वस्वामिनेऽभिमतम् । ५. ख-
च-झ-ण-त-न-भ-र-कथयेयं स्तोत्रम् ; श-कथयाम्यहं स्तोत्रं यदि । ६. ख-च-ण-दधाति ; झ-त-न-भ-र-
दधाति धारयति ददाति ।

स जिह्वया चतुरनीक ऋज्जते चारु वसानो वरुणो यतन्नरिम् ।

न तस्य विद्म पुरुषत्वता वयं यतो भगः सविता दाति वार्यम् ॥ ५ ॥

सः । जिह्वया । चतुःऽअनीकः । ऋज्जते । चारु । वसानः । वरुणः । यतन् । अरिम् ।

न । तस्य । विद्म । पुरुषत्वता । वयम् । यतः । भगः । सविता । दाति । वार्यम् ॥ ५ ॥

वसः अग्निः वचतुरनीकः चतुर्दिक्षु प्रसृतज्वालः सन् वजिह्वया ऋज्जते गच्छति^१ घृतादिकम् । यद्वा । जिह्वया चतुरनीकः सन् ऋज्जते अलं करोति स्वात्मानम् । किं कुर्वन् । वचारु रमणीयं तेजः वसानः आच्छादयन् वरुणः तमोवारकः सन् अरिम् अमित्रं यतन् उद्धरन् । तस्य । तमित्यर्थः । तं वनं विद्म न जानीमः वयं पुरुषत्वता पुरुषत्वेन कामानां^२ पूरकत्वेन वा युक्तम् ॥ अपरो भावप्रत्ययः पूरणः ॥ यतः अयं भगः महान् भजनीयः सविता प्रेरको देवः दाति यच्छति वार्यं वरणीयं धनम् ॥ ॥ २ ॥

‘देवं वः’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमात्रेयस्य प्रतिप्रभस्यार्थम् । त्रैष्टुभं वैश्वदेवम् । ‘देवं वः प्रतिप्रभोऽन्त्या तृणपाणिः’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

देवं वाँ अद्य सवितारमेधे भगं च रत्नं विभजन्तमायोः ।

आ वाँ नरा पुरुभुजा ववृत्यां दिवेदिवे चिदश्विना सखीयन् ॥ १ ॥

देवम् । वः । अद्य । सवितारम् । आ । ईधे । भगम् । च । रत्नम् । विभजन्तम् । आयोः ।

आ । वाम् । नरा । पुरुऽभुजा । ववृत्याम् । दिवेऽदिवे । चित् । अश्विना । सखिऽयन् ॥ १ ॥

वदेवं द्योतमानं सवितारं सर्वस्याभ्यनुज्ञातारं ववः । त्वामित्यर्थः । यद्वा होतुरिदं वाक्यम् । वः यजमानेभ्यो युष्मभ्यमर्थाय अद्य इदानीम् एधे उपगच्छामि । वभगं वच भजनीयं देवम् आयोः मनुष्यस्य यजमानस्य रत्नं रमणीयं हविः विभजन्तम् । ‘भगो वाँ विभजतु’ इति हि भगस्य विभजनं प्रसिद्धम् । ‘रायो विभक्ता संभरश्च वस्वः’ (ऋ. सं. ४. १७. ११), ‘भगो विभक्ता शवसा’ (ऋ. सं. ५. ४६. ६) इति च श्रुतिः । यद्वा । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी । यजमानार्थं रत्नं रमणीयं धनं विभजन्तम् । हे नरा नेतारौ हे पुरुभुजा । पुरु भुजाते इति पुरुभुजौ । हे^३ अश्विना^३ अश्विनौ ववां युवां दिवेदिवे प्रतिदिनम् वआ वववृत्याम् आवर्तयाम्यस्मदभिमुखम् । वसखीयन् युवयोः सखिस्वमिच्छन् । वचित् इति पूरणः ॥

१. झ-न-भ-वाञ्छति । २. ख-च-ण-पूर्णत्वेन; झ-भ-पूर्णत्वेन कामानाम् । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘हे अश्विना’ नास्ति ।

प्रति प्रयाणमसुरस्य विद्वान्सूक्तैर्देवं सवितारं दुवस्य ।

उप ब्रवीत नमसा विजानज्येष्ठं च रत्नं विभजन्तमायोः ॥ २ ॥

प्रति । प्रयाणम् । असुरस्य । विद्वान् । सुऽउक्तैः । देवम् । सवितारम् । दुवस्य ।

उप । ब्रवीत । नमसा । विजानन् । ज्येष्ठम् । च । रत्नम् । विभजन्तम् । आयोः ॥ २ ॥

असुरस्य शत्रूणां निरसितुः सवितुः प्रति प्रयाणं प्रत्यागतिं^१ विद्वान् जानन् सूक्तैः सवितारं देवं दुवस्य परिचर हे अन्तरात्मन् । किंच आयोः मनुष्याय ज्येष्ठं रत्नं धनं च विभजन्तम् । गमयन्तमित्यर्थः । नमसा नमस्कारेण हविषा वा विजानन् । विशेषेण भावयन्नित्यर्थः ॥ यद्वान्तर्णीतव्यर्थोऽयम् ॥ ज्ञापयन् उप ब्रवीत स्तौतु भवान् ॥

अदत्रया दयते वार्याणि पूषा भगो अदितिर्वस्ते उन्नः ।

इन्द्रो विष्णुर्वरुणो मित्रो अग्निरहानि भद्रा जनयन्त दस्माः ॥ ३ ॥

अदत्रया । दयते । वार्याणि । पूषा । भगः । अदितिः । वस्ते । उन्नः ।

इन्द्रः । विष्णुः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । अहानि । भद्रा । जनयन्त । दस्माः ॥ ३ ॥

अयमग्निः अदत्रया अदनीयानि ॥ अदेरौणादिकोऽत्रप्रत्ययः । ‘सुपां सुलुक्’ इति याजादेशः । अथवा अत्तीत्यदत्रा जिह्वा । तया वार्याणि वरणीयानि काष्ठानि दयते । दयतिरनेककर्मात्रं दहने वर्तते । दहतीत्यर्थः । सामर्थ्यादग्निरिति गम्यते । यद्वा । अदनीयानि^२ वरणीयान्यन्नानि दयते । ददाति यजमानाय ॥ ‘दय दानगतिर्हिंसाबलाख्यानेषु’ ॥ कीदृशोऽग्निः । पूषा पोषकः भगः भजनीयः अदितिः अखण्डनीयः । यद्वा । पूषादयस्त्रयोऽपि प्रत्येकमदनीयानि वार्याणि चाहानि दयते । उन्नः सूर्यः वस्ते आच्छादयति । सामर्थ्यात्तेजांसि । इन्द्रादयः पञ्चापि देवाः^३ दस्माः दर्शनीयाः अहानि सर्वाण्यागन्तृणि भद्रा शोभनानि^४ जनयन्त जनयन्ति । दिवसानां यागदानादिविशिष्टत्वमेव भद्रत्वम् ॥

तन्नो अनर्वा सविता वरूथं तत्सिन्धव इषयन्तो अनु गमन् ।

उप यद्वोचै अध्वरस्य होता रायः स्याम पतयो वाजंरत्नाः ॥ ४ ॥

तत् । नः । अनर्वा । सविता । वरूथम् । तत् । सिन्धवः । इषयन्तः । अनु । गमन् ।

उप । यत् । वोचै । अध्वरस्य । होता । रायः । स्याम । पतयः । वाजंरत्नाः ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-भ-प्रत्यावर्तिम् । २. ख-च-ण-भ-वार्याणि । ३. ख-च-ण-देवताः । ४. ग-घ-ज-श-शोभनीयानि ।

वत् प्रसिद्धं वरुथं वरणीयमस्मदभिमतं धनं नः अस्मभ्यम् अनर्वा अप्रयुतः केनाप्यतिर-
स्कृतः सविता देवः प्रयच्छत्विति शेषः । वत् धनं सिन्धवः स्यन्दनशीलाः इष्यन्तः
गच्छन्त्यो नद्यः अनु अनुसृत्य गमन् गच्छन्तु । धनं दातुं गच्छन्तिवत्यर्थः । यत् यस्मात् अध्व-
रस्य यागस्य होता होमनिष्पादकोऽहम् उप वोचे उपेत्य ब्रवीमि तस्मात्प्रयच्छन्तिवति शेषः ।
वयं चात्रयः रायः धनस्य बहुविधस्य पतयः स्वामिनः स्याम भवेम । वाजरत्नाः अन्नेन बलेन
वा रमणीयाः । अथवा यद्यस्माद्वोचे तस्मैमि तस्मात् सविता नो वरुथमागच्छतु । तस्मान्नद्यश्च नो
वरुथं यज्ञमनु गमन् अनुगच्छन्तिवति वा योज्यम् ॥

प्र ये वसुभ्य ईवदा नमो दुर्ये मित्रे वरुणे सूक्तवाचः ।

अवैत्वभ्वं कृणुता वरीयो दिवस्पृथिव्योरवसा मदेम ॥ ५ ॥

प्र । ये । वसुभ्यः । ईवत् । आ । नमः । दुः । ये । मित्रे । वरुणे । सूक्तवाचः ।

अव । एतु । अभ्वम् । कृणुत । वरीयः । दिवःपृथिव्योः । अवसा । मदेम ॥ ५ ॥

ये यजमानाः वसुभ्यः यज्ञनिवासेभ्यो देवेभ्यः ईवत् गमनवत् नमः अन्नं पश्चात्सकं प्र
दुः प्रादुः । ये च मित्रे देवे वरुणे च सूक्तवाचः सूक्तवचसो भवन्ति तानस्मान् अभ्वं महद्भनं
तेजो वा अवैतु अवगच्छतु^१ । हे^२ देवाः^३ कृणुत कुरुत चैतेभ्यः वरीयः उत्तरं सुखम् । दिवस्पृथिव्योः
द्यावापृथिव्योः अवसा रक्षणेन मदेम हृष्येम^४ ॥ ३ ॥

‘ विश्वो देवस्य ’ इति पञ्चमं षष्ठं सूक्तं स्वस्त्यात्रेयमुनेराषं वैश्वदेवम् । पञ्चमी पङ्क्तिः
आद्याश्रतस्त्रोऽनुष्टुभः । तदुक्तमनुक्रमणाय—‘ विश्वः स्वस्त्यात्रेयः पङ्क्त्यन्तम् ’ इति । पृष्ठ्याभि-
प्लवषडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे विश्वो^५ देवस्येति प्रतिपत्तृचस्याद्यः^६ । सूत्रितं च—‘ विश्वो देवस्य
नेतुरित्येका ’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति । आभिप्लविकेषु द्वितीयचतुर्थषष्ठेऽवहः स्वेषैव वैश्वदेवस्य
शस्त्रस्य प्रतिपत् । ‘ युग्मेऽवेवमभिप्लवे ’ (आश्व. श्रौ. ७. ६) इति सूत्रितत्वात् ॥

विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम् ।

विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः । देवस्य । नेतुः । मर्तः । वुरीत । सख्यम् ।

विश्वः । राये । इषुध्यति । द्युम्नम् । वृणीत । पुष्यसे ॥ १ ॥

विश्वः सर्वः नेतुः देवस्य । सवितुरित्यर्थः । तस्य सख्यं वुरीत वृणीत । विश्वः
जनः राये धनस्य इषुध्यति ॥ पञ्चमलकारः ॥ ईशीत । तस्यानुग्रहात् सर्वो जनः द्युम्नं धनं वृणीत^७
पुष्यसे पुष्ट्यै पर्याप्तं धनम् ॥

१. ग-घ-ज-आगच्छतु । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ हे देवाः ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-
श-‘ हृष्येम ’ नास्ति । ४. झ-भ-र-आद्यस्तुचो वैश्वदेवे प्रतिपत्तृचस्याद्यः ; त-आद्यस्तुचो वैश्वदेवे ।
५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-झ-वृणीत सवितारम् ।

ते ते देव नेतर्ये चेमाँ अनुशसे । ते राया ते ह्याऽपृचे सचेमहि सचथ्यैः ॥ २ ॥

ते । ते । देव । नेतः । ये । च । इमान् । अनुशसे ।

ते । राया । ते । हि । आऽपृचे । सचेमहि । सचथ्यैः ॥ २ ॥

हे नेतः ऽदेव ऽते तव स्वभूताः ऽते वयं यजमानाः ऽथे ऽच अन्ये ऽइमान् । विभक्ति-
व्यत्ययः । इमे होत्रादयः ऽअनुशसे शंसितुं प्रभवन्ति तेऽपि त्वदीयाः । यद्वा । इमान् अन्यान्
इन्द्रादीन् अनुशसे क्रमेण शंसितुं प्रभवन्ति । ' एकैव वा महानात्मा देवता स सूर्यः स हि सर्व-
भूतात्मा ' इत्युक्तत्वादितरासां देवतानां तदन्तर्भावदिति भावः । न केवलं त्वच्छंसका एवेत्यर्थः । ऽते
उभये^१ वयं ऽराया धनेन सचेमहि इति संबन्धः । ऽते ऽहि ते खलु ऽआपृचे आपर्चनीयाः ॥ कृत्यार्थं
केन्प्रत्ययः । ' कृन्मेजन्तः ' इत्यव्ययत्वाद्विभक्तेरदर्शनम् ॥ ऽसचथ्यैः सर्वैः कामैः ऽसचेमहि
संगच्छेमहि ॥

अतो न आ नृनतिथीनतः पत्नीर्दशस्यत ।

आरे विश्वं पथेष्टां द्विषो युयोतु यूयुविः ॥ ३ ॥

अतः । नः । आ । नृन् । अतिथीन् । अतः । पत्नीः । दशस्यत ।

आरे । विश्वम् । पथेऽस्थाम् । द्विषः । युयोतु । युयुविः ॥ ३ ॥

ऽअतः अस्मिन् यज्ञे ॥ सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ ऽनः अस्माकमृत्विजां ऽनृन् नेतृन् ऽअतिथीन्
तद्वत् पूज्यान् देवान् ऽआ ऽदशस्यत सर्वतः परिचरत । ऽअतः अस्मिन् यज्ञे ऽपत्नीः देवानां पत्नीरपि
दशस्यत हविष्प्रदानादिना । यद्वा । नः अस्मभ्यं नृन् पुत्रभृत्यादीनतिथीन् पत्नीश्चेतत्रयमत्र दशस्यत ।
हे देवाः प्रयच्छत^२ । ऽआरे दूरे ऽविश्वं सर्वं ऽपथेष्टां मार्गं वर्तमानं वैरिणं ऽद्विषः अग्नानपि द्विषो
द्वेष्टृन् ऽयुयोतु पृथकरोतु देवसंवः सविता वा ऽयूयुविः^३ सर्वस्यामिश्रयिता पृथक्कर्ता^४ ॥

यत्र वह्निरभिहितो दुद्रवद्रोण्यः पशुः ।

नृमणा वीरपस्त्योऽर्णा धीरेव सनिता ॥ ४ ॥

यत्र । वह्निः । अभिहितः । दुद्रवत् । द्रोण्यः । पशुः ।

नृमणाः । वीरपस्त्यः । अर्णा । धीराऽइव । सनिता ॥ ४ ॥

ऽयत्र यस्मिन्यज्ञे ऽवह्निः यज्ञस्य वोढा ऽअभिहितः यूपं प्रापितः ऽद्रोण्यः यूपार्हः
ऽपशुः ऽदुद्रवत् गच्छति यूपं प्रति तत्र ऽनृमणाः यजमानमनाः सविता ऽवीरपस्त्यः । वीरा ऋत्विग्यज-

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'उभये' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'प्रयच्छत' नास्ति
३. त-युयुविः । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'पृथक्कर्ता' नास्ति ।

मानाः पुत्राद्युपेतगृहो वा तद्वत्पस्यं गृहं यस्य स तादृशः । प्रेरितगृहो वा^१ । पुत्राद्युपेतगृहप्रदः इत्यर्थः । ^२सनिता संभक्ता भवति । ^३अर्णा अरणकुदाला ^४धीरेव^५ योषिदिव । यद्वा । अर्णानि हवींष्यभिलक्ष्य सनिता भवति ॥

एष ते देव नेता रथस्पतिः शं रयिः ।

शं राये शं स्वस्तये इषःस्तुतो मनामहे देवस्तुतो मनामहे ॥ ५ ॥

एषः । ते । देव । नेतरिति । रथःपतिः । शम् । रयिः ।

शम् । राये । शम् । स्वस्तये । इषःस्तुतः । मनामहे । देवस्तुतः । मनामहे ॥ ५ ॥

हे ^१नेतः ^२देव सवितः ^३ते तत्र ^४एषः ^५रथःपतिः सर्वस्य पालकः ^६रयिः दातव्यधनवान् ॥ मत्वर्थो लुप्यते ॥ ^७शं करोत्विति शेषः । वयं च ^८राये धनस्य ^९शं सुखाय । यद्वा । राये धनाय ^{१०}शं^३ सुखाय च ^{११}स्वस्तये अविनाशाय^३ ^{१२}इषःस्तुतः एषणीयस्य सवितुः स्तोतारो वयं ^{१३}मनामहे स्तुमः । ^{१४}देवस्तुतः देवानां देवस्य वा सवितुः स्तोतारः ^{१५}मनामहे स्तुमः ॥ ॥ ४ ॥

‘अग्ने सुतस्य’ इति पञ्चदशर्चं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘अग्ने पञ्चोना चतस्रो गायत्र्यः षडुष्णिहस्तिस्त्रो जगस्यस्त्रिष्टुभो वान्त्ये अनुष्टुभौ’ इति । ‘ऋषिश्चान्यस्मात्’ इति परिभाषया स्वस्त्यात्रेय ऋषिः । आदितश्चतस्रो गायत्र्यः पञ्चम्याद्याः षडुष्णिह एकादश्याद्यास्तिस्त्रो जगस्यस्त्रिष्टुभो वा चतुर्दशीपञ्चदश्यावनुष्टुभौ विश्वे देवा देवता^४ ॥

अग्ने सुतस्य पीतये विश्वैरुमेभिरा गंहि । देवेभिर्हव्यदातये ॥ १ ॥

अग्ने । सुतस्य । पीतये । विश्वैः । ऊमेभिः । आ । गंहि । देवेभिः । हव्यऽदातये ॥ १ ॥

हे ^१अग्ने त्वं ^२सुतस्य ^३पीतये सोमपानाय ^४विश्वैरुमेभिः ऊमैः सर्वैरपि रक्षकैः ^५देवेभिः देवैरिन्द्रादिभिः सह ^६हव्यदातये अस्माकं हविर्दानाय तद्वात्रे यजमानाय वा ^७आ ^८गंहि आगच्छ ॥

ऋतधीतय आ गत सत्यधर्माणो अध्वरम् । अग्नेः पिबत जिह्वया ॥ २ ॥

ऋतधीतयः । आ । गत । सत्यऽधर्माणः । अध्वरम् । अग्नेः । पिबत । जिह्वया ॥ २ ॥

१. त-वा पुत्राद्युपेतगृहो वा । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-धारा । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘शं ... अविनाशाय’ नास्ति । ४. न- देवता । स्मार्ते प्रत्यबरोहणे इदं सूक्तं जप्यम् । चतुर्थं संहाय सौर्याणि स्वस्त्ययनानि च जपित्वेति सूत्रितम् । गुरुणा प्रसक्ष्यमाणः सर्वतोभये होमे कृते स्वस्ति नो मिमीता-मिति सूक्तशेषं जपेत् । तथा च सूत्रम्-स्वस्त्यात्रेयं जपति यत्तैन्द्रं भयामह इति सूक्तशेषमिति । स्मार्ते शान्ति-कर्मण्यपि एतत्सूक्तं जप्यम् । गुरुणाभिष्टुता इति खण्डे उदिते आदित्ये सौर्याणि च स्वस्त्ययनानि च जपेदिति सूत्रात् ।

हे ऽकृतधीतयः सत्यस्तुतयोऽबाध्यकर्माणो वा देवाः ऽअध्वरम् अस्मद्यज्ञम् ऽआ ऽगत आगच्छत । आगत्य च हे ऽसत्यधर्माणः सत्यस्य धारयितारो यूयम् ऽअग्नेः ऽजिह्वया ऽपिबत आज्यसोमादिकम् ॥

विप्रैर्विप्र सन्त्य प्रातर्यावभिरा गहि । देवेभिः सोमपीतये ॥ ३ ॥

विप्रैभिः । विप्र । सन्त्य । प्रातर्यावभिः । आ । गहि । देवेभिः । सोमपीतये ॥ ३ ॥

हे ऽविप्र मेधाविन्^१ विविधकामानां वा पूरक^२ हे ऽसन्त्य संभजनीयाम्ने ऽविप्रैभिः उक्त-
लक्षणैः ऽप्रातर्यावभिः प्रातःकाले आगन्तृभिः ऽदेवेभिः देवैः सार्धम् ऽआ ऽगहि आगच्छ ।
किमर्थम् । ऽसोमपीतये सोमपानाय ॥

अयं सोमश्चमू सुतोऽमत्रे परि षिच्यते । प्रिय इन्द्राय वायवे ॥ ४ ॥

अयम् । सोमः । चमू इति । सुतः । अमत्रे । परि । सिच्यते । प्रियः । इन्द्राय । वायवे ॥ ४ ॥

अयं पुरतो वर्तमानः ऽसोमः ऽचमू चम्बोरव्योः^३ अधिषवणफलकयोः^४ ऽसुतः अभिषुतः सन्
अमत्रे पात्रे ऽपरि ऽषिच्यते पूर्यते । स च ऽइन्द्राय ऽवायवे च ऽप्रियः । तं पातुं हे इन्द्रवायू
आगच्छतमिति शेषः ॥

‘ वायवा याहि ’ इत्येपा पृष्ठ्यस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे वायव्यतृचस्याद्या । सूत्रितं
च— ‘ वायवा याहि वीतय इत्येका वायो याहि शिवा दिव इति द्वे ’ (आश्व. श्रौ.
७. १०) इति ॥

वायवा याहि वीतये जुषाणो हव्यदातये ।

पिबा सुतस्यान्धसो अभि प्रयः ॥ ५ ॥

वायो इति । आ । याहि । वीतये । जुषाणः । हव्यदातये ।

पिब । सुतस्य । अन्धसः । अभि । प्रयः ॥ ५ ॥

हे ऽवायो ऽप्रयः अन्नं सोमाल्यम् ऽअभि अभिलक्ष्य ऽआ ऽयाहि ऽवीतये भक्षणाय ऽजुषाणः
प्रीयमाणः ऽहव्यदातये हविर्दात्रे यजमानाय तदर्थम् । आगत्य च ऽसुतस्यान्धसः अभिषुत-
मन्धोऽन्नं सोमलक्षणं ऽपिब ॥ ५ ॥

पृष्ठ्यस्य तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रे ऐन्द्रवायवतृचे^५ ‘ इन्द्रश्च ’ इत्यादिके द्वे ऋचौ शंसेत् । तयोः
प्रथमां द्वितीयां वाचस्य तृचं संपादयेत् । तथा च सूत्रितम्— ‘ इन्द्रश्च वायवेपां सुतानामिति द्वयो-
रन्यतरां द्विः ’ (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

१. ख-च-ण-विविधकामानाम्; ग-घ-ज-मेधाविन्; झ-न-भ-र-विविधकामानां पूरक; त-मेधाविन्
विविधं कामानां पूरक । २. न-चम्बोः । ३. झ-न-र-अभिषवणः । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-
ऐन्द्रवायवस्तृचः ।

इन्द्रश्च वायवेषां सुतानां पीतिमर्हथः । ताञ्जुषेथामरेपसावभि प्रयः ॥६॥

इन्द्रः । च । वायो इति । एषाम् । सुतानाम् । पीतिम् । अर्हथः ।

तान् । जुषेथाम् । अरेपसौ । अभि । प्रयः ॥६॥

हे वायो एवं च इन्द्रश्च एषां पुरतो गृहीतानां सुतानाम् अभिषुतानां सोमानां पीतिं पानम् अर्हथः । यस्मादेवं तस्मात् तान् सोमरसान् जुषेथां सेवेथाम् अरेपसौ अहिंसकौ । तदर्थं प्रयः सोमाख्यमन्नमभिलक्ष्यागच्छतमिति शेषः । यद्वा । प्रयः अन्नरूपान् ॥

सुता इन्द्राय वायवे सोमासो दध्याशिरः ।

निम्नं न यन्ति सिन्धवोऽभि प्रयः ॥ ७ ॥

सुताः । इन्द्राय । वायवे । सोमासः । दधिऽआशिरः ।

निम्नम् । न । यन्ति । सिन्धवः । अभि । प्रयः ॥ ७ ॥

इन्द्राय वायवे च सोमासः सोमाः दध्याशिरः दध्याश्रयणाः सुताः अभिषुताः संपादिताः । ते च निम्नं गतं सिन्धवः न नद्य इव हे इन्द्रवायू युवाम् अभि यन्ति प्रयः अन्नरूपाः ॥

तृतीयेऽहनि^१ प्रउगशस्त्रे 'सजूर्विश्वेभिः' इति वैश्वदेवस्तृचः । सूत्रितं च—'सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरुत नः प्रिया प्रियासु' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरश्विभ्यामुषसां सजूः । आ याहिमे अत्रिवत्सुते रण ॥८॥

सूजुः । विश्वेभिः । देवेभिः । अश्विऽभ्याम् । उषसां । सूजुः ।

आ । याहि । अग्ने । अत्रिवत् । सुते । रण ॥ ८ ॥

हे अग्ने विश्वेभिः सर्वैः देवेभिः देवैः सजूः संगतः सन् अश्विभ्यामुषसा च सजूः समानप्रीतिः सन् आ^२ याहि आगहि^३ । अत्रिवत् अत्रिरिव । अत्रेयज्ञे यथा तथेत्यर्थः । यद्वा । अत्रिर्यथा यज्ञे रमते तद्वत् सुते अभिषुते सोमे रण रमस्व ॥

उत्तरे द्वे नवमीदशम्यौ स्पष्टे ॥

१. ख-च-ण-भ-अन्नरूपांश्च; झ-त-न-र-अन्नरूपान् वा । २. न-दशरात्रे तृतीयेऽहनि । ३. ख-झ-त-न-भ-र-'आयाहि आगहि' नास्ति ।

सजूर्मित्रावरुणाभ्यां सजूः सोमेन विष्णुना ।

आ याह्यग्रे अत्रिवत्सुते रण ॥ ९ ॥

सजूः । मित्रावरुणाभ्याम् । सजूः । सोमेन । विष्णुना ।

आ । याहि । अग्रे । अत्रिवत् । सुते । रण ॥ ९ ॥

सजूरदित्यैर्वसुभिः सजूरिन्द्रेण वायुना । आ याह्यग्रे अत्रिवत्सुते रण ॥ १० ॥

सजूः । अदित्यैः । वसुभिः । सजूः । इन्द्रेण । वायुना ।

आ । याहि । अग्रे । अत्रिवत् । सुते । रण ॥ १० ॥ ॥ ६ ॥

पृष्ठयस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे 'स्वस्ति नः' इति तृचः । सूत्रितं च—'स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ८. १) इति । तथा बृहस्पतिसवे वैश्वदेवनिविद्धानार्थोऽयं तृचः । 'स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम्' (आश्व. श्रौ. ९. ५) इति सूत्रितत्वात्^१ ॥

स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भगः स्वस्ति देव्यदितिरनर्वणः ।

स्वस्ति पूषा असुरो दधातु नः स्वस्ति द्यावापृथिवी सुचेतुना ॥ ११ ॥

स्वस्ति । नः । मिमीताम् । अश्विना । भगः । स्वस्ति । देवी । अदितिः । अनर्वणः ।

स्वस्ति । पूषा । असुरः । दधातु । नः । स्वस्ति । द्यावापृथिवी इति । सुचेतुना ॥ ११ ॥

१नः अस्मभ्यम् १अश्विना अश्विनौ १स्वस्ति अविनाशं क्षेमं १मिमीतां कुरुताम् । १भगः च १स्वस्ति क्षेमं मिमीताम् । तथा १देव्यदितिः च स्वस्ति मिमीताम् । १अनर्वणः अप्रसृतः १पूषा १असुरः शत्रूणां निरसिता प्राणानां बलानां दाता वा नः^२ १स्वस्ति १दधातु । १नः अस्मभ्यं १द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यावपि १सुचेतुना शोभनेन प्रज्ञानेन विशिष्टे १स्वस्ति मिमीताम् ॥

स्वस्तये वायुमुप ब्रवामहै सोमै स्वस्ति भुवनस्य यस्पतिः ।

बृहस्पतिं सर्वगणं स्वस्तये स्वस्तये आदित्यासो भवन्तु नः ॥ १२ ॥

स्वस्तये । वायुम् । उप । ब्रवामहै । सोमम् । स्वस्ति । भुवनस्य । यः । पतिः ।

बृहस्पतिम् । सर्वगणम् । स्वस्तये । स्वस्तये । आदित्यासः । भवन्तु । नः ॥ १२ ॥

१. न-सूत्रितत्वात् । दीक्षितानामुपतापे निविद्धानार्थमयं तृचः । तथा च सूत्रितं—स्वस्त्यात्रेये निविदं दध्यात् । प्रकृत्या निगद इति । दशरात्रस्य षष्ठेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे स्वस्ति नो मिमीतामिति तृचः । सूत्रितं च—स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति तृच इति वैश्वदेवमिति । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-भगश्च ।

१स्वस्तये क्षेमाय १वायुमुप १ब्रवामहै स्तुम इत्यर्थः । १सोमं चोप ब्रवामहै । १यः च सोमः १भुवनस्य १पतिः पालकः । सर्वलोकजीवनस्य सोमायत्तत्वात् । तथा १सर्वगणं सर्वदेवगणोपेतं १वृहस्पतिं वृहतः कर्मणो मन्त्रस्य पालयितारं १स्वस्तये स्तुमः^१ । १आदित्यासः आदित्या अदितेः पुत्राः सर्वे देवा अरुणादयो द्वादश वा १नः अस्माकं १स्वस्तये १भवन्तु ॥

सत्रमध्ये दीक्षिते व्याधिते सति तस्मिन्नहनि वैश्वदेवशस्त्रेऽयं तृचो निविद्धानार्थः । सूत्रितं च—‘स्वस्त्यात्रेये निविदं दध्यात्’ (आश्व. श्रौ. ६. ९) इति । स्वस्त्यात्रेयशब्देनायं तृचो विवक्षित इति तत्र व्याख्यातम् । तथा भयादिके सत्ययं तृचो जप्यः ॥

विश्वे देवा नो अद्या स्वस्तये वैश्वानरो वसुरग्निः स्वस्तये ।

देवा अवन्त्वृभवः स्वस्तये स्वस्ति नो रुद्रः पात्वंहसः ॥ १३ ॥

विश्वे । देवाः । नः । अद्य । स्वस्तये । वैश्वानरः । वसुः । अग्निः । स्वस्तये ।

देवाः । अवन्तु । वृभवः । स्वस्तये । स्वस्ति । नः । रुद्रः । पातु । अंहसः ॥ १३ ॥

१विश्वे सर्वेऽपि १देवाः १नः अस्मान् १अद्य अस्मिन् यागदिने १स्वस्तये क्षेमाय अवन्तु । १वैश्वानरः । विश्व एनं नरा नयन्तीति वैश्वानरः । १वसुः सर्वस्य वासयिता १अग्निः देवः । ‘अयमेवाग्निवैश्वानर इति शाकपूणिः’ (निरु. ७. २३) इति यास्कः । सोऽपि १स्वस्तये अवतु । १देवाः १वृभवः अपि १स्वस्तये १अवन्तु । १रुद्रः दुःखात् द्रावयिता देवोऽपि १अंहसः पापात् १स्वस्ति १पातु १नः अस्मान् ॥

स्वस्ति मित्रावरुणा स्वस्ति पथ्ये रेवति ।

स्वस्ति न इन्द्रश्चाग्निश्च स्वस्ति नो अदिते कृधि ॥ १४ ॥

स्वस्ति । मित्रावरुणा । स्वस्ति । पथ्ये । रेवति ।

स्वस्ति । नः । इन्द्रः । च । अग्निः । च । स्वस्ति । नः । अदिते । कृधि ॥ १४ ॥

हे १मित्रावरुणा अहोरात्राभिमानिदेवौ १स्वस्ति कुरुतम् । हे १पथ्ये । पन्थाः^२ अन्तरिक्षमार्गः^२ । तत्र हिता मार्गाभिमानिनी देवी । हे तादृशि १रेवति धनवति देवि १स्वस्ति कृधि । १इन्द्रश्चाग्निश्च प्रत्येकं १नः अस्मभ्यं १स्वस्ति कृधि । हे १अदिते देवि १नः १स्वस्ति १कृधि कुरु ॥

१. ख-च-ण-स्तुम इत्यर्थः । २. ख-च-झ-ण-त-न-म-र-पन्थाः पथ्या स्वस्ति देवमन्तरिक्षमार्गः ; श-पथ्या स्वस्ति देवं पन्था अन्तरिक्षमार्गः ।

स्वस्ति पन्थामनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव ।

पुनर्ददताघ्नता जानता सं गमेमहि ॥ १५ ॥

स्वस्ति । पन्थाम् । अनु । चरेम । सूर्याचन्द्रमसौऽइव ।

पुनः । ददता । अघ्नता । जानता । सम् । गमेमहि ॥ १५ ॥

पन्थां पन्थानं स्वस्ति क्षेमेण अनु चरेम सूर्याचन्द्रमसाविव । तौ यथा निरालम्बे मार्गे राक्षसादिभिरनुपद्रुतौ संचरतस्तद्वत् । किंच वयं प्रवसन्तः पुनर्ददता अभिमतम् अघ्नता चिरकाल-विलम्बकोपेन^१ अहिंसता जानता अविस्मरता मदीयश्चिरकालं गतः कोऽयमिति संदेहमकुर्वता । मदीयोऽयमिति बुध्यमानेनेत्यर्थः । उक्तलक्षणेन बन्धुजनेन^२ सं गमेमहि संगच्छेमहि^३ । यद्वा । पूर्वार्धं प्रवसतां वाक्यमुत्तरार्धं बन्धूनाम् । वयं बन्धवो ददताभिमतमुपाजितं यच्छताघ्नता प्रवासकोपेन^४ अहिंसता जानता सस्नेहमधिगच्छता प्रवसता सं गमेमहि ॥ ७ ॥

‘ प्र श्यावाश्च ’ इति सप्तदशर्चमष्टमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ प्र श्यावाश्च न्यूना श्यावाश्चो मारुतं ह तपङ्क्तिः षष्ठ्यन्त्या च ’ इति । आत्रेयः श्यावाश्च ऋषिः । ‘ ह तत् ’ इति प्रयोगात् इदमादीनि दश सूक्तानि मरुदेवत्यानि । षष्ठी सप्तदशी च पङ्क्त्यौ शिष्टाः पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्टुभः । गतो विनियोगः ॥

प्र श्यावाश्च धृष्णुयार्चो मरुद्भिर्ऋक्भिः ।

ये अद्रोघमनुष्वधं श्रवो मदन्ति यज्ञियाः ॥ १ ॥

प्र । श्यावऽअश्व । धृष्णुऽया । अर्चो । मरुत्ऽभिः । ऋक्ऽभिः ।

ये । अद्रोघम् । अनुऽस्वधम् । श्रवः । मदन्ति । यज्ञियाः ॥ १ ॥

हे श्यावाश्च एतन्नामक ऋषे धृष्णुया धृष्णुस्वम् ऋक्भिः^१ स्तुत्यान् मरुतः^२ प्र अर्चं । द्वितीयार्थे तृतीया । एवं स्वयमेव संप्रेष्यति । यद्वा । यजमानो होतारं श्यावाश्च ब्रूते । यद्वा । मरुद्भिर्मरुतसदृशैर्ऋक्भिः स्तोत्रभिः सह स्तोत्रैर्वा अर्चं स्तुहीत्यर्थः । ये मरुतः यज्ञियाः यज्ञार्हाः अनुष्वधं प्रत्यहम्^३ । हविलक्षणाज्ञप्रदानं^४ स्वधा । अनु पश्चाद्वा । अद्रोघम् अहिंसकं श्रवः अन्नं लब्ध्वा मदन्ति हृष्यन्ति ॥

१. ख-च-ण- विलम्बात् कोपेन । २. ग-घ-ज-श-‘ संगच्छेमहि ’ नास्ति । ३. झ-त-न-भ-र-प्रयासकोपेन । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-ऋक्भिः मरुद्भिः स्तुत्यान् मरुतः ; श-ऋक्भिः स्तुत्यान् मरुतः । ५. ख-झ-त-न-भ-र-प्रतिहविलक्षणाप्रदानम् ।

ते हि स्थिरस्य शर्वसः सखायः सन्ति धृष्णुया ।

ते यामन्ना धृषद्विनस्मना पान्ति शश्वतः ॥ २ ॥

ते । हि । स्थिरस्य । शर्वसः । सखायः । सन्ति । धृष्णुऽया ।

ते । यामन् । आ । धृषत्स्विनः । स्मना । पान्ति । शश्वतः ॥ २ ॥

१ते १हि ते खलु १स्थिरस्य अविचलितस्य १शर्वसः बलस्य १सखायः १सन्ति भवन्ति मल्लम् ।
१धृष्णुया धृष्णवः । १ते च १यामन्ना । आ^१ इति चार्थे । गमनेऽपि १धृषद्विनः धर्षणवन्तः^२ १स्मना
आस्मना अनुग्रहेणैव अस्मदुपकारमनपेक्षयैव^३ १शश्वतः बहूनस्मान् पुत्रभृत्यादीन् १पान्ति रक्षन्ति ॥

ते स्पन्द्रासो नोक्षणोऽति स्कन्दन्ति शर्वरीः ।

मरुतामधामहो दिवि क्षमा च मन्महे ॥ ३ ॥

ते । स्पन्द्रासः । न । उक्षणः । अति । स्कन्दन्ति । शर्वरीः ।

मरुताम् । अध । महः । दिवि । क्षमा । च । मन्महे ॥ ३ ॥

१ते मरुतः १स्पन्द्रासः स्पन्दनशीलाः १उक्षणः जलस्य सेक्ताश्च । १न इति चार्थे । यस्मात्
स्पन्द्रा अन्येषां तस्मात् १शर्वरीः । शर्वर्यो रात्रयः । कालावयवानित्यर्थः । तान् १अति १स्कन्दन्ति
अतिक्रम्य गच्छन्ति । नित्या इत्यर्थः । यस्मादेत एवविधास्तस्मात् १मरुताम् १अध अधुना १महः तेजः
१दिवि ब्रुलोके १क्षमा क्षमायां भूमौ च वर्तमानं १मन्महे स्तुमः ॥

मरुत्सु वो दधीमहि स्तोमं यज्ञं च धृष्णुया ।

विश्वे ये मानुषा युगा पान्ति मर्त्यं रिषः ॥ ४ ॥

मरुत्सु । वः । दधीमहि । स्तोमम् । यज्ञम् । च । धृष्णुऽया ।

विश्वे । ये । मानुषा । युगा । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥ ४ ॥

हे अध्वर्युहोत्रादयः १वः यूयं १मरुत्सु १धृष्णुया धर्षकेषु १दधीमहि ॥ व्यत्ययेनोत्तमः ॥ धत्त ।
किम् । १स्तोमं स्तोत्रं १यज्ञं १च । इज्यतेऽनेनेति यज्ञं हविः । तदुभयं किमर्थं दीयत इति । १ये मरुतः
१विश्वे सर्वेऽपि १मानुषा मानुषाणि १युगा युगानि । सर्वेषु कालेष्वित्यर्थः^४ । १मर्त्यं मरणधर्माणं
यजमानं १रिषः हिंसकात् सकाशात् १पान्ति रक्षन्ति ॥

१. झ-न- इह आ । २. त- धर्षणवर्षणवन्तः । ३. ख-च-ण- अस्मदुपकारानपेक्षया । ४. ख-
च-झ-ण-न-भ- लोकेष्वित्यर्थः ।

अर्हन्तो ये सुदानवो नरो असामिशवसः ।

प्र यज्ञं यज्ञियेभ्यो दिवो अर्चा मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

अर्हन्तः । ये । सुदानवः । नरः । असामिशवसः ।

प्र । यज्ञम् । यज्ञियेभ्यः । दिवः । अर्च । मरुद्भ्यः ॥ ५ ॥

हे होतः हे आत्मन् वा ^१ये ^२अर्हन्तः पूज्याः ^३सुदानवः शोभनदानाः ^४नरः नेतारः कर्मणाम् ^५असामिशवसः अनल्पबलाः सन्ति तेभ्यः ^६यज्ञियेभ्यः यज्ञार्हेभ्यः ^७दिवः द्योतमानेभ्यः ^८मरुद्भ्यः ॥ विभक्तिवचनयोर्व्यत्ययः । यद्वा कर्मणि षष्ठी ॥ दीप्तं ^९यज्ञं यज्ञसाधनं हविः ^{१०}प्र ^{११}अर्च पूजय प्रयच्छेत्यर्थः । अथवा दिवोऽन्तरिक्षादागतेभ्य इति संबन्धः ॥ ॥ ८ ॥

आ रुक्मैरा युधा नरं क्रुष्वा क्रुष्टीरसृक्षत ।

अन्वेनाँ अहं विद्युतो मरुतो जज्झतीरिव भानुरर्तं तमना दिवः ॥ ६ ॥

आ । रुक्मैः । आ । युधा । नरः । क्रुष्वाः । क्रुष्टीः । असृक्षत ।

अनु । एनान् । अहं । विद्युतः । मरुतः । जज्झतीःऽइव । भानुः । अर्तं । तमना । दिवः ॥ ६ ॥

^१नरः वृष्टेर्नेतारः ^२क्रुष्वाः महान्तो मरुतः ^३रुक्मैः रोचमानैराभरणविशेषैः ^४आ रोचन्त इति शेषः ॥ उपसर्गश्रुतेः संगतक्रियाध्याहारः ॥ तथा ^५युधा प्रहरणसाधनेनायुधेन ^६आ रोचन्ते । एते मरुतः ^७क्रुष्टीः आयुधविशेषान् ^८असृक्षत । प्रक्षिपन्ति मेघभेदार्थम् । ^९एनान् ^{१०}मरुतः ^{११}विद्युतः अपि ^{१२}जज्झतीरिव शब्दकारिण्य आप इव । ‘जज्झतीरापो भवन्ति शब्दकारिण्यः’ (निरु. ६. १६) इति निरुक्तम् । ^{१३}अनु ^{१४}अहं अनुगच्छन्त्येव । ^{१५}दिवः द्योतमानस्य मरुद्गणस्य ^{१६}भानुः दीप्तिः ^{१७}तमना स्वयमेव ^{१८}अर्तं निरगात् ॥

ये वावृधन्त पार्थिवा य उरावन्तरिक्षे आ ।

वृजनै वा नदीनां सधस्थे वा महो दिवः ॥ ७ ॥

ये । ववृधन्त । पार्थिवाः । ये । उरौ । अन्तरिक्षे । आ ।

वृजनै । वा । नदीनाम् । सधस्थे । वा । महः । दिवः ॥ ७ ॥

^१ये मरुतः ^२पार्थिवाः पृथिवीसंबद्धाः सन्तः ^३ववृधन्त वर्धन्ते । ^४ये च ^५उरौ महति ^६अन्तरिक्षे च ववृधन्त । ^७आ इति चार्थः । ^८नदीनां नदनवतीनां ^९वृजने ^{१०}वा बले^१ ववृधन्त । ^{११}महः महतः ^{१२}दिवः

द्युलोकस्य ^१सधस्ये सहस्थाने^१ च ववृधन्त । उभयत्र वाशब्दश्चार्थः । एवं सर्वत्र वर्धमाना मरुतो
वृष्ट्यर्थमृष्टीः असृक्षतेति^२ पूर्वत्र संबन्धः ॥

शर्धो मारुतमुच्छंस सत्यशवसमृभ्वसम् ।

उत स्म ते शुभे नरः प्र स्पन्द्रा युजत त्मना ॥ ८ ॥

शर्धः । मारुतम् । उत । शंस । सत्यशवसम् । ऋभ्वसम् ।

उत । स्म । ते । शुभे । नरः । प्र । स्पन्द्राः । युजत । त्मना ॥ ८ ॥

हे स्तोतः ^१मारुतं ^२शर्धः बलम् ^३उत उत्कृष्टं ^४शंसं स्तुहि । कीदृशं शर्धः । ^५सत्यशवसं
सत्यवेगम् ^६ऋभ्वसं महदतिप्रवृद्धम् । ^७उत ^८स्म अपि च ^९नरः वृष्टेर्नेतारः ^{१०}ते मरुतः ^{११}शुभे
उदकार्थं ^{१२}प्र ^{१३}युजत प्रायुजत समयोजयन् ^{१४}त्मना आत्मनैव जगद्रक्षाबुद्धयैव ^{१५}स्पन्द्राः चलन-
स्वभावाः पृषतीरित्यर्थः^३ ॥

उत स्म ते परुष्यामूर्णां वसत शुन्ध्यवः ।

उत पव्या रथानामद्रिं भिन्दन्त्योजसा ॥ ९ ॥

उत । स्म । ते । परुष्याम् । ऊर्णाः । वसत । शुन्ध्यवः ।

उत । पव्या । रथानाम् । अद्रिम् । भिन्दन्ति । ओजसा ॥ ९ ॥

^१उत ^२स्म अपि च ^३ते^४ मरुतः^५ ^६परुष्याम् एतन्नामिकायां नद्यां वर्तन्ते । ये ^७ऊर्णाः दीप्तीः
^८शुन्ध्यवः शोधिकाः ^९वसत आच्छादयन्ति ते । ^{१०}उत अपि च ^{११}पव्या नेम्या ^{१२}रथानां स्वकीयानां
रथचक्रेण ^{१३}ओजसा बलेन च ^{१४}अद्रिं ^{१५}भिन्दन्ति मेघं गिरिं वा विदारयन्ति ॥

आपथयो विपथयोऽन्तस्पथा अनुपथाः ।

एतेभिर्मह्यं नामभिर्यज्ञं विष्टार ओहते ॥ १० ॥

आऽपथयः । विऽपथयः । अन्तःऽपथाः । अनुऽपथाः ।

एतेभिः । मह्यम् । नामऽभिः । यज्ञम् । विऽस्तारः । ओहते ॥ १० ॥

^१आपथयः । अस्मदभिसुखा मार्गा येषां ते तादृशाः । ^२विपथयः विश्वज्जार्गाः ^३अन्तस्पथाः
दरीसुचिरादिमार्गाः ^४अनुपथाः अनुकूलमार्गाश्च ये मरुतः सन्ति ते ^५एतेभिः एतैश्चतुर्विधैः ^६नामभिः

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-वा सहने, र- वा महते । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-असृजतेति । ३. ख-
च-झ-ण-त-न-भ-र-पृथिवीरित्यर्थः । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- एते ।

नामकैः स्वरूपैः ^१मह्यं मदर्थं ^२यज्ञं ^३विस्तारः विस्तृताः सन्तः ^४ओहते वहन्ति । यद्वा । एतैर्नामभि-
रुदकैः सार्धं यज्ञमोहते ॥ ११ ॥

अधा नरो न्योहतेऽधा नियुत ओहते ।

अधा पारावता इति चित्रा रूपाणि दृश्या ॥ ११ ॥

अध । नरः । नि । ओहते । अध । नियुतः । ओहते ।

अध । पारावताः । इति । चित्रा । रूपाणि । दृश्या ॥ ११ ॥

^१अध अथ ^२नरः अभिमतवृष्ट्यादिनेतारः ^३न्योहते नितरां वहन्ति जगत् । ^४अध ^५नियुतः स्वयमेव मिश्रयितारः सन्तः ^६ओहते । ^७अध अथ ^८पारावताः । पारावदूरदेशः^९ । तत्संबन्धिनश्चान्त-
रिक्षादिदूरदेशे ग्रहतारामेधादिधारकाः सन्त ओहत इत्यर्थः । ^{१०}इति उक्तप्रकारेण तेषां ^{११}रूपाणि ^{१२}चित्रा
नानाविधानि चायनीयानि वा ^{१३}दृश्या स्वव्यापारैर्दर्शनीयानि भवन्त्विति शेषः ॥

छन्दःस्तुभः कुभन्यव उत्समा कीरिणो नृतुः ।

ते मे के चित्रा तायव ऊमा आसन्दृशि त्विषे ॥ १२ ॥

छन्दःस्तुभः । कुभन्यवः । उत्सम् । आ । कीरिणः । नृतुः ।

ते । मे । के । चित्र । न । तायवः । ऊमाः । आसन् । दृशि । त्विषे ॥ १२ ॥

^१छन्दस्तुभः छन्दोभिः स्तोतारः^२ ^३कुभन्यवः उदकेच्छवः ^४कीरिणः स्तोतारः ^५उत्सं कूपमपेक्ष्य
तृषिताय गोतमाय यान्मरुतः ^६आ ^७नृतुः सर्वतोऽकुर्वन् अनयन् वा स्तोत्रम् । यद्वा । ये छन्दः-
स्तुभश्छन्दोभिः स्तुत्याः । स्तोभतिः स्तुतिकर्मा । कुभन्यवः सेक्तारो वृष्टयुदकस्य । कुभिरुन्दनकर्मा ।
कीरिणः स्तोतुर्गोतमस्य पानार्थम् उत्सं कूपम् आ नृतुः आनीतवन्तः । ‘ असिञ्चन्नुत्सं गोतमाय
तृष्णाजे ’ (ऋ. सं. १. ८५. ११) इति श्रुक्तम् ॥ ‘ नृ नये ’ इत्यस्य वा नर्ततेर्वा विक्षेपमात्रार्थस्येदं
रूपम् ॥ ^८ते मरुतः ^९के ^{१०}चित् ^{११}मे मह्यं ^{१२}तायवः ^{१३}न कदाचिदप्यदृश्यास्तस्करा इव स्थिताः ^{१४}ऊमाः
रक्षकाः ^{१५}दृशि दर्शने ^{१६}आसन् विषयभूता अभवन् । केचित् ^{१७}त्विषे शरीरदीप्त्यै बलाय वा आसन् ।
प्राणरूपेणेति भावः ॥

य ऋष्या ऋष्टिर्विद्युतः कवयः सन्ति वेधसः ।

तमृषे मारुतं गुणं नमस्या रमया गिरा ॥ १३ ॥

ये । ऋष्याः । ऋष्टिःविद्युतः । कवयः । सन्ति । वेधसः ।

तम् । ऋषे । मारुतम् । गुणम् । नमस्य । रमय । गिरा ॥ १३ ॥

१ये मरुतः १कृष्वाः दर्शनीयाः १कृष्टिविद्युतः आयुधैर्विद्योतमानाः १कवयः मेधाविनः १वेधसः सर्वस्य^१ विधातारः^१ १सन्ति १तं तेषां १मारुतं १गणं १रमया रमणीयया १गिरा स्तुत्या हे १ऋषे इयावाश्च १नमस्य परिचर स्तुहि ॥

अच्छ १ऋषे मारुतं गणं दाना मित्रं न योषणा ।

दिवो वा धृष्णव ओजसा स्तुता धीभिरिषण्यत ॥ १४ ॥

अच्छ । ऋषे । मारुतम् । गणम् । दाना । मित्रम् । न । योषणा ।

दिवः । वा । धृष्णवः । ओजसा । स्तुताः । धीभिः । इषण्यत ॥ १४ ॥

हे १ऋषे १मारुतं १गणं मरुत्संघं १मित्रं १न आदित्यमिव १दाना हविर्दानेन १योषणा । यौतेरिदं रूपम् । यौतीति योषा स्तुतिः । तथा च १अच्छ अभिगच्छेति शेषः । ऋषेस्तरार्धः^२ प्रत्यक्षवादः । १ओजसा बलेन हे १धृष्णवः धर्षका मरुतः १दिवो १वा शुलोकाद्वा । वाशब्दश्रुतेः इतरलोकद्वयाद्वा । १धीभिः अस्मदीयाभिः स्तुतिभिः १स्तुताः १इषण्यत गच्छत^३ यज्ञम् ॥

नू मन्वान एषां देवाँ अच्छा न वक्षणा ।

दाना सचेत सूरिभिर्यामश्रुतेभिरञ्जिभिः ॥ १५ ॥

नू । मन्वानः । एषाम् । देवान् । अच्छ । न । वक्षणा ।

दाना । सचेत । सूरिभिः । यामऽश्रुतेभिः । अञ्जिभिः ॥ १५ ॥

१नु क्षिप्रम् १एषां मरुताम् । एतान् मरुत इत्यर्थः । १मन्वानः स्तुवन् १देवान् मरुद्भक्ति-
रिक्तान् १वक्षणा वहनेन निमित्तेन १अच्छ अभिप्राप्तुं १न मनुते । स स्तोता १सूरिभिः मेधाविभिः^४
१यामश्रुतेभिः शीघ्रगमनेन विश्रुतैः १अञ्जिभिः फलस्य व्यञ्जकैर्मरुद्भिः ॥ सर्वाः पञ्चम्यर्थे तृतीयाः ॥
उक्तलक्षणेभ्यो मरुद्भ्यः १दाना अभिमतदानानि १सचेत संगच्छते ॥

प्र ये मे बन्ध्वेषे गां वोचन्त सूरयः पृश्नि वोचन्त मातरम् ।

अधा पितरमिष्मिणं रुद्रं वोचन्त शिकसः ॥ १६ ॥

प्र । ये । मे । बन्धुऽएषे । गाम् । वोचन्त । सूरयः । पृश्निम् । वोचन्त । मातरम् ।

अध । पितरम् । इष्मिणम् । रुद्रम् । वोचन्त । शिकसः ॥ १६ ॥

१. ग-घ-च-ज-ण-सर्वविधातारः; त-न-र-सर्वत्र विधातारः । २. त-न-र-उत्तरार्धः । ३. च-
ण-आगच्छत । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-मेधाविभिः प्रेरयितृभिः ।

१ये मरुतः १मे मह्यं १बन्ध्वेष्वे स्वेषां बन्धूनामन्वेषणे सति १सूरयः प्रेरकाः १गां माध्यमिकां वाचं गोदेवतां वा १प्र १वोचन्त प्रावोचन् ॥ अविशिष्टमृषेर्वाक्यम् । ऋषिः^१ मरुद्वाक्यमनुवदति । तस्मादुत्तरयोः आख्यातयोः^२ यच्छब्दानन्वयान्निघातः ॥ ते १पृश्निं बुदेवतां पृश्निवर्णां गां वा १मातरं १वोचन्त अब्रुवन् । ‘ पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः ’ (तै. सं. २. २. ११. ४) इति श्रुतेः । १अथ अथ १पितरं स्वकीयम् १इष्मिणं गमनवन्तमन्नवन्तं वा १रुद्रं १वोचन्त १शिक्षसः शक्तास्ते । मरुतां रुद्रेण पुत्रत्वपरिग्रहो बहुकृत्व उपपादितः ॥

सप्त मे सप्त शाकिन् एकमेका शता ददुः ।

यमुनायामधि श्रुतमुद्राधो गव्यं मृजे नि राधो अश्व्यं मृजे ॥ १७ ॥

सप्त । मे । सप्त । शाकिन् । एकम् ऽ एका । शता । ददुः ।

यमुनायाम् । अधि । श्रुतम् । उत् । राधः । गव्यम् । मृजे । नि । राधः । अश्व्यम् । मृजे ॥ १७ ॥

१सप्त सप्तसंख्याकाः^३ संघाः । ‘ सप्तगणा वै मरुतः ’ (तै. सं. २. २. ११. १) इति श्रुतेः । अदितिगर्भे वर्तमानं वायुमिन्द्रः प्रविश्य सप्तधा विदार्य पुनरेकैकं सप्तधा व्यदारयत् ते एकोनपञ्चाशन्मरुद्गणा अभवन्निति पुराणेषु प्रसिद्धम् । ते च सप्तसंख्याकाः १शाकिनः सर्वमपि कर्तुं शक्ताः । ते च १एकमेका एकैको गणः १मे मह्यं १शता शतसंख्याकानि गवाश्चयूथानि १ददुः दत्तवन्तः प्रयच्छन्तिवति वा आशीः । तैदत्तं १यमुनायां नद्याम् १अधि । अयं सप्तम्यर्थानुवादी^४ । तत्र १श्रुतं प्रसिद्धं १गव्यं गोसमूहात्मकं गोसंबन्धि वा १राधः धनम् १उत् १मृजे उन्मार्जयामि । तथा तैदत्तम् १अश्व्यम् अश्वसमूहात्मकं तत्संबन्धि वा १राधः धनं^५ १नि १मृजे निमार्जिम् ॥ ॥ १० ॥

‘ को वेद जानम् ’ इति षोडशचं नवमं सूक्तम् । श्यावाश्व ऋषिः । आद्यापञ्चमीदशम्येकादशी-पञ्चदश्यः ककुभः षष्ठीसप्तमीनवमीत्रयोदशीचतुर्दशीषोडश्यः सतोबृहत्योऽष्टमी द्वादशी च गायत्र्यौ द्वितीया बृहती तृतीयानुष्टुप् चतुर्थी पुरउणिक् । मरुतो देवता । तथा चानुक्रान्तं—‘ को वेद पोळश ककुबृहत्यनुष्टुप् पुरउणिक् ककुप्सतोबृहत्यौ गायत्री सतोबृहती ककुभौ गायत्री सतोबृहत्यौ ककुप्सतो-बृहती ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

को वेद जानमेषां को वा पुरा सुमेष्वास मरुताम् ।

यद्युयुजे किलास्यः ॥ १ ॥

कः । वेद । जानम् । एषाम् । कः । वा । पुरा । सुमेष्वा । आस । मरुताम् ।

यत् । युयुजे । किलास्यः ॥ १ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-मे ऋषिः । २. ख-च-झ-ण-त-भ-र-निघातयोः । ३. ख-च-झ-भ-र-सप्तसंख्याकाः एतत्संख्याकाः । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पञ्चम्यर्थानुवादी । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘ धनं ’ नास्ति ।

१५५॥ मरुतां पूर्वसूक्ते प्रस्तुतत्वाद्गान्वादेशविषयत्वादेषामित्यस्य निघातता ॥ १५५॥ जानम्
उत्पत्तिं १५५॥ को १५५॥ वेद जानाति कः पुमान् । १५५॥ को १५॥ वा १५॥ पुरा पूर्वमप्येषां १५५॥ मरुतां १५॥ सुश्रेषु सुखेषु १५॥ आस
भवति । १५॥ यत् यदा एते १५॥ किलास्यः किलासीः । पृषतीः १५॥ इत्यर्थः । ताः १५॥ युयुज्जे रथे योजितवन्तः
तदैषां स्थितिं बललक्षणानि सुखानि च को जानातीत्यर्थः । वेगविषये १५॥ सर्वत्र वायोरुपमास्पदत्वा-
दिति भावः ॥

एतान्नरैषु तस्थुषः कः शुश्राव कथा ययुः ।

कस्मै सस्रुः सुदासे अन्वापय इळाभिर्वृष्टयः सह ॥ २ ॥

आ । एतान् । रथेषु । तस्थुषः । कः । शुश्राव । कथा । ययुः ।

कस्मै । सस्रुः । सुदासे । अनु । आपयः । इळाभिः । वृष्टयः । सह ॥ २ ॥

१५५॥ एतान् मरुतः १५॥ रथेषु १५॥ तस्थुषः स्थितवतः १५॥ कः १५॥ आ १५॥ शुश्राव श्रावयेदित्यर्थः । यद्वा । एतेषां
क्रोशध्वनिं रथध्वनिं च कः शृणुयात् । १५॥ कथा कथं १५॥ ययुः गच्छन्ति तदपि को जानाति । यद्वा ।
तान् कथमन्ये देवादयोऽनुगच्छेयुः । १५॥ कस्मै १५॥ सुदासे सुदानाय १५॥ आपयः बन्धुभूता व्याप्ताः १५॥ वृष्टयः
वर्षकाः ॥ अयं कर्तरि क्तिच् ॥ १५॥ इळाभिः बहुविधैरन्नैः १५॥ सह सहिताः १५॥ अनु १५॥ सस्रुः अनुक्रमेण
अवतरेयुः १५॥

ते म आहुर्य आययुरुष्युभिर्विभिर्मदे ।

नरो मर्या अरेपस इमान्पश्यन्निति वृहि ॥ ३ ॥

ते । मे । आहुः । ये । आययुः । उप । वृष्टिभिः । विष्टिभिः । मदे ।

नरः । मर्याः । अरेपसः । इमान् । पश्यन् । इति । स्तुहि ॥ ३ ॥

ऋषिर्ऋग्व्याभ्यां मरुत्प्रादुर्भावमाख्यास्यन् अनया प्रादुर्भूतान् पश्यन्नाह । १५॥ ते मरुतः इत्थं लपते
१५॥ मे मह्यम् १५॥ आहुः १५॥ ये १५॥ उप १५॥ आययुः ये मरुतो मां प्राप्ताः । कैः साधनैः । १५॥ वृष्टिभिः द्योतमानैः
१५॥ विभिः गन्तुभिरन्वैः । किमर्थम् । १५॥ मदे मदाय सोमपानजनिताय । किमाहुरिति तदनुब्रूते । १५॥ नरः
नेतारः १५॥ मर्याः मनुष्येभ्यो हिताः १५॥ अरेपसः अलेपास्ते । हे ऋषे १५॥ इमान् अस्मान् १५॥ पश्यन् तथा
स्थितान् चक्षुषावलोकयन् १५॥ स्तुहि १५॥ इति आहुः । यद्वा । इति इत्थं पश्यन् स्तुहीति ॥

ये अङ्गिषु ये वाशीषु स्वभानवः स्रक्ष रुक्मेषु खादिषु ।

श्राया रथेषु धन्वसु ॥ ४ ॥

ये । अङ्गिषु । ये । वाशीषु । स्वभानवः । स्रक्ष । रुक्मेषु । खादिषु ।

श्रायाः । रथेषु । धन्वसु ॥ ४ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-पृषत्यः; श-पृषतः । २. ख-च-झ-ण-भ-देशविषये; न-देवाविषये । ३. ख-
च-झ-ण-न-भ-अवतरेयुः वृष्टयन्तानि; त-र-अवतरेयुः वृष्टयन्नादीनि । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-यथा ।

अनया मरुतां स्वरूपं निरूपयति । हे मरुतो युष्माकं ^१ये प्रसिद्धाः ^२स्वभानवः स्वदीप्तयः ^३अङ्गिषु आभरणेषु ^४श्रायाः आश्रयभूताः सन्ति । ^५ये च ^६वाशीषु आयुधेषु । ये च ^७स्रक्षु माल्येषु । ये ^८रुक्मेषु उरोभूषणेषु । ये च ^९खादिषु हस्तपादस्थितकटकेषु । ‘ हस्तेषु खादिश्च कृतिश्च ’ (ऋ. सं. १. १६८. ३), ‘ पत्सु खादयः ’ (ऋ. सं. ५. ५४. ११) इति हि श्रुती भवतः । ^{१०}रथेषु ^{११}धन्वसु च ये च स्वभानवः श्रायाः सन्ति । ‘ सुधन्वान इषुमन्तः ’, ‘ सुरथाः पृश्निमातरः ’ (ऋ. सं. ५. ५७. २) इति च निगमः । तान् सर्वान् स्तुम इति शेषः । यद्वा । ये स्वभानवः स्वायत्तदीप्तयो मरुतोऽङ्गिष्वाभरणेषु निमित्तेषु श्राया आश्रया भविष्यामः । ये च वाशीषु निमित्तेषु । एवं सर्वत्र योज्यम् । तादृग्विधानिमान्पश्यन् स्तुहीति पूर्वत्र संबन्धः । तेषामेव इदं वाक्यम् ॥

युष्माकं स्मा रथां अनु मुदे दधे मरुतो जीरदानवः ।

वृष्टी द्यावो यतीरिव ॥ ५ ॥

युष्माकम् । स्म । रथान् । अनु । मुदे । दधे । मरुतः । जीरऽदानवः ।

वृष्टी । द्यावः । यतीऽइव ॥ ५ ॥

हे ^१जीरदानवः शीघ्रदाना हे ^२मरुतः ^३युष्माकं ^४रथान् ^५अनु उद्दिश्य ^६मुदे मोदाय ^७दधे धारयामि करोमीत्यर्थः । सामर्थ्यात् स्तुतीरिति लक्ष्यते । ^८स्म^१ इति पूरणः^२ । ^३वृष्टी वृष्ट्या^४ ^५यतीः सर्वत्र गच्छन्तीः ^६द्यावः दीप्तीरिव दृश्यमानान् रथानिति संबन्धः ॥ ॥ ११ ॥

कारीयां तिस्रः पिण्ड्यो होतव्याः । तत्र द्वितीयायाः ‘ आ यं नरः ’ इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—‘ आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे विद्युन्महसो नरो अस्मदिद्यवः ’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

आ यं नरः सुदानवो ददाशुषे दिवः कोशमचुच्यवुः ।

वि पर्जन्यं सृजन्ति रोदसी अनु धन्वना यन्ति वृष्टयः ॥ ६ ॥

आ । यम् । नरः । सुदानवः । ददाशुषे । दिवः । कोशम् । अचुच्यवुः ।

वि । पर्जन्यम् । सृजन्ति । रोदसी इति । अनु । धन्वना । यन्ति । वृष्टयः ॥ ६ ॥

^१नरः नेतारः ^२सुदानवः शोभनदाना मरुतः ^३यं ^४कोशम् । मेघनामैतत् । अपां कोशवद्भारकं मेघं ^५ददाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय ^६दिवः अन्तरिक्षात् ^७आ ^८अनुच्यवुः आच्यावयन्ति ^९पर्जन्यं मेघं ^{१०}रोदसी ^{११}अनु द्यावापृथिव्यावनुसृत्य ^{१२}वि ^{१३}सृजन्ति विमोक्षयन्ति । पश्चात् ^{१४}धन्वना सर्वत्र गच्छतोदकेन सह ^{१५}वृष्टयः वृष्टिप्रदा मरुतः ^{१६}यन्ति सर्वत्र व्याप्नुवन्ति ॥

त॒तृदा॒नाः सि॒न्धवः॑ क्षो॒दसा॑ रजः॑ प्र संसृ॒धेन॑वो यथा ।

स्य॒न्ना अ॒श्वाऽइ॒वाध्व॑नो वि॒मोच॑ने वि यद्वर्त॑न्ते ए॒न्यः ॥ ७ ॥

त॒तृदा॒नाः । सि॒न्धवः॑ । क्षो॒दसा॑ । रजः॑ । प्र । स॒सृधुः॑ । धे॒नवः॑ । य॒था ।

स्य॒न्नाः । अ॒श्वाःऽइ॒व । अ॒ध्वनः॑ । वि॒मोच॑ने । वि । यत् । वर्त॑न्ते । ए॒न्यः ॥ ७ ॥

१सिन्धवः स्यन्दमाना अपः २त॒तृदा॒नाः निभिन्दन्तः^१ मेघान्^१ मरुतः ३क्षोदसा उदकेन सह ४रजः अन्तरिक्षं ५प्र स॒सृधुः प्रसरन्ति । ६धेनवो ७यथा पयः सिञ्चन्त्यो नवप्रसूताः^२ गाव इव । किंच दृष्टान्तान्तरम् । ८स्यन्नाः आशुरातयः ९अश्वा इव अश्वाः^३ यथा १०अध्वनः ११विमोचने मनुष्याणामध्व-विमोकाय संचरन्ति तथेत्यर्थः । १२यत् यदा १३ए॒न्यः । नदीनामैतत् । नद्यः १४वि^४ १५वर्तन्ते^५ विविधं संचरन्ति । अथवा प्रतिनिवृत्त्य वर्तन्ते । प्रवर्धन्त इत्यर्थः । तदैवं^६ कुर्वन्तीति पूर्वत्रान्वयः ॥

आ या॑त मरुतो दि॒व आ॒न्तरि॑क्षाद॒मादु॑त । मा॒व॑ स्था॒त परा॑वर्तः ॥ ८ ॥

आ । या॒त । म॒रुतः॑ । दि॒व । आ । अ॒न्तरि॑क्षात् । अ॒मात् । उ॒त ।

मा । अ॒व॑ । स्था॒त । परा॑वर्तः ॥ ८ ॥

हे १मरुतः २परावतः अत्यन्तदूरदेशात् ३दिवः द्युलोकात् ४आ ५यात । तथा ६अन्तरिक्षात् ७आ यात । ८उत अपि च ९अमात् अस्माल्लोकादा यात । परावत इत्यत्रापि^६ वा योज्यम् । परावतो दूरदेशे तत्र तत्र द्युलोकादौ १०माव ११स्थात अवस्थितिं मा कुरुत ॥

मा वो॑ र॒सानि॑तभा॒ कुभा॑ क्रुमु॒र्मा वः॑ सिन्धु॒र्नि री॑रमत् ।

मा वः॑ परि॑ ष्ठात्स॒रयुः॑ पु॒रीषि॑ण्यस्मे इत्सु॒स्रम॑स्तु वः ॥ ९ ॥

मा । वः॑ । र॒सा । आ॒नि॒तभा॑ । कु॒भा । क्रु॒मुः । मा । वः॑ । सि॒न्धुः । नि । री॒रम॑त् ।

मा । वः॑ । परि॑ । स्था॒त् । स॒रयुः॑ । पु॒रीषि॑णी । अ॒स्मे इति॑ । इत् । सु॒स्रम् । अ॒स्तु । वः॑ ॥ ९ ॥

हे मरुतः १वः युष्मान् २रसा । नदीनामैतत् । 'रसा नदी भवति' (निह. ११. २५) इति निरुक्तम् । रसनवती शब्दवती । ३अनितभा । इता प्राप्ता भा यस्याः सा इतभा । न तादृश्य-नितभा । ४कुभा कुत्सितदीप्तिश्च ५मा ६नि ७रीरमत् मा^७ निरुष्टं^८ रमतु । ९क्रुमुः सर्वत्रक्रमणः १०सिन्धुः समुद्रश्च ११मा नि रीरमत् । तथा १२पुरीषिणी । पुरीषसुदकम् । तद्वती १३सरयुः अपि १४मा १५परि १६ष्ठात्

१. ख-च-ण-भ-तरन्तः; झ-तितरन्तः; त-न-र-वितरन्तः । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-नव-प्रसूतिकाः । ३. ग-व-ज-र-श- 'अश्वाः' नास्ति । ४. ख-च-ण-त-भ-विमोकाय वर्तन्ते; न-विमोकाय विवर्तन्ते । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र-श-तदेवम् । ६. ख-च-ण-त-न-भ-र-इत्यत्र । ७. ख-च-ण-त-न-भ-र-निरुष्टम्; श-निरुष्टं मा ।

परितस्तिष्ठतु मा निरुणद्धु । १ अस्मे १इत् अस्मास्वेव १अस्तु १सुन्नं त्वदागमनजनितं सुखं १वः
युष्माकं संबन्धि युष्मत्स्वभूतम् ।

तं वः शर्धं रथानां त्वेषं गणं मारुतं नव्यसीनाम् ।

अनु प्र यन्ति वृष्टयः ॥ १० ॥

तम् । वः । शर्धम् । रथानाम् । त्वेषम् । गणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।

अनु । प्र । यन्ति । वृष्टयः ॥ १० ॥

१तं मारुतमित्यनेन संबध्यते । १वः युष्माकं प्रेरकं १नव्यसीनां नूतनानां १रथानां १शर्धं बलं १त्वेषं दीप्तं तं १मारुतं १गणं च स्तौमीत्यर्थः । यद्वा । रथानां रंहणशीलानां वो युष्माकं शर्धं परेषामभि-
भावुकं गणं स्तौमीत्येकमेव वाक्यम् । अथ परोक्षकृतः । १वृष्टयः युष्मान् १अनु १प्र १यन्ति प्रकर्षेण
गच्छन्ति^१ । यद्वा । वर्षका मरुतोऽनु अनुकूलं प्रकृष्टं यन्ति गच्छन्ति ॥ ॥ १२ ॥

शर्धंशर्धं व एषां व्रातंव्रातं गणंगणं सुशस्तिभिः ।

अनु क्रामेम धीतिभिः ॥ ११ ॥

शर्धम्ऽशर्धम् । वः । एषाम् । व्रातम्ऽव्रातम् । गणम्ऽगणम् । सुशस्तिभिः ।

अनु । क्रामेम । धीतिभिः ॥ ११ ॥

हे मरुतः १एषां १वः युष्माकं १शर्धंशर्धं तत्तद्वलं १व्रातंव्रातम् । अविवक्षितगणः^२ व्रातः । तं तं
व्रातं वः १गणंगणं तं तं सप्तसप्तसमुदायात्मकं गणंगणं च १सुशस्तिभिः शोभनस्तुतिभिः १धीतिभिः
कर्मभिर्हविषप्रदानादिलक्षणेः १अनु १क्रामेम अनुगच्छेम ॥

कस्मै अथ सुजाताय रातहव्याय प्र ययुः । एना यामेन मरुतः ॥ १२ ॥

कस्मै । अथ । सुजाताय । रातहव्याय । प्र । ययुः । एना । यामेन । मरुतः ॥ १२ ॥

१अथ अस्मिन् दिने १कस्मै १सुजाताय १रातहव्याय दत्तहविष्याय १प्र १ययुः प्रकर्षेण गच्छेयुः
१एना अनेन १यामेन रथेन १मरुतः ॥

येन तोकाय तनयाय धान्यं बीजं वहध्वे अक्षितम् ।

अस्मभ्यं तद्धत्तन् यद् ईमहे राधो विश्वायु सौमगम् ॥ १३ ॥

येन । तोकाय । तनयाय । धान्यम् । बीजम् । वहध्वे । अक्षितम् ।

अस्मभ्यम् । तत् । धत्तन् । यत् । वः । ईमहे । राधः । विश्वऽआयु । सौमगम् ॥ १३ ॥

हे मरुतः १येन सदयेन मनसा २तोकाय पुत्राय ३तनयाय तत्पुत्राय धनाय वा ४धान्यं ५बीजम् ६अक्षितम् अक्षीणं ७वहध्वे धारयध्वे तेन चित्तेन ८अस्मभ्यं ९तत् धान्यं बीजं १०धत्तन । ११यत् च १२वः युष्मान् १३ईमहे याचामहे १४राधः धनं १५विश्वायु सर्वान्नोपेतं कृत्स्नायुष्योपेतं वा १६सौभगं सौभाग्यं च तद्वत्तनेति समन्वयः ॥

अतीयाम निदस्तिरः स्वस्तिभिर्हित्वावद्यमरातीः ।

वृष्टीं शं योरापं उस्ति भेषजं स्याम मरुतः सह ॥ १४ ॥

अति । इयाम् । निदः । तिरः । स्वस्तिभिः । हित्वा । अवद्यम् । अरातीः ।

वृष्टी । शम् । योः । आपः । उस्ति । भेषजम् । स्याम । मरुतः । सह ॥ १४ ॥

हे मरुतो वयं^१ २स्वस्तिभिः क्षेमैः ३अवद्यं पापं ४हित्वा परित्यज्य ५निदः निन्दकान् ६अरातीः शत्रून् ७तिरः प्राप्तान् । यद्वा तिरः अन्तर्हितम् । ८अतीयाम अतिक्रम्य गच्छेम तिरस्कुर्म इत्यर्थः । ९अनेनानिष्टपरिहारः प्रार्थित उत्तरेणेष्टप्राप्तिरुच्यते । १०वृष्टी वृष्टिषु युष्मत्प्रेरितासु सतीषु ११शं सुखं १२योः पापानां यावनं^२ च १३आपः उदकानि ॥ १४शसः स्थाने जस् ॥ १५उस्ति गीयुक्तं १६भेषजम् । यद्यप्येतदुदकनाम तथापि पृथगपामभिधानादत्र तद्वेतुकार्यमन्नमुच्यते । तत् सर्वं १७सह १८स्याम लभेमहि हे १९मरुतः वयम् । यद्वा । आपो युष्मत्प्रेरिता उक्तं सर्वं कुर्वन्तु । वयं सर्वे सहैव स्याम भवेम युष्मत्स्वभूताः ॥

सुदेवः समहासति सुवीरौ नरो मरुतः स मर्त्यः ।

यं त्रायध्वे स्याम ते ॥ १५ ॥

सुदेवः । समह । असति । सुवीरः । नरः । मरुतः । सः । मर्त्यः ।

यम् । त्रायध्वे । स्याम । ते ॥ १५ ॥

हे १समह । प्रशस्तवचनः समहशब्दः । हे पूजित मरुतां गण २सः^३ ३मर्त्यः च^४ ५सुदेवः कल्याण-मरुत्संज्ञकदेवोपेतः ६असति भवति । हे ७नरः नेतारो हे ८मरुतः सः^५ ९सुवीरः शोभनपुत्राद्युपेतश्च असति भवति । १०यं मर्त्यं ११त्रायध्वे पालयध्वे । एवं^६ भवति १२ते वयं १३स्याम युष्मदीयाः ॥

स्तुहि भोजान्त्स्तुवतो अस्य यामनि रण्णावो न यवसे ।

यतः पूर्वाँइव सखीरनु ह्वय गिरा गृणीहि कामिनः ॥ १६ ॥

स्तुहि । भोजान् । स्तुवतः । अस्य । यामनि । रणन् । गावः । न । यवसे ।

यतः । पूर्वाँइव । सखीन् । अनु । ह्वय । गिरा । गृणीहि । कामिनः ॥ १६ ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र- यम् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- यवनम् । ३. ग-घ-ज-र-श- 'स मर्त्यश्च' नास्ति । ४. ग-घ-ज- स मर्त्यः । ५. त-य एवम् ।

हे ऋषे ऽस्तुवतः स्तुतिं कुर्वतः ऽअस्य यजमानस्य ऽयामनि यज्ञे ऽभोजान् दातृन् मरुतः
 ऽस्तुहि । ऽगावो ऽन ऽयवसे । तृणादिभक्षणाय गच्छन्त्यः^१ गावो यथा रमन्ते तद्वन्मरुतोऽपि ऽरण्यं
 रमन्ताम् । ऽयतः गच्छतो मरुतः ऽपूर्वान् पुरातनान् ऽसखान् ऽइव ऽअनु ऽह्वय आह्वय । ऽकामिनः
 स्तुतीच्छावतो मरुतः ऽगिरा स्तुत्या ऽगृणीहि स्तुहि ॥ ॥ १३ ॥

‘ प्र शर्धाय ’ इति पञ्चदशचं दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्पं मरुदेवताकम्^२ । चतुर्दशी त्रिष्टुप् शिष्टा
 जगत्यः । ‘ प्र शर्धाय पञ्चोना जागतमुपान्त्या त्रिष्टुप् ’ इत्यनुक्रान्तम् । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः ।
 आद्यैन्द्रामारुत्यां प्रधानस्य याज्या । सूत्रितं च—‘ प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इत्यैन्द्रीमन्त्य
 मारुत्या यजेत् ’ (आश्व. श्रौ. २. ११) इति ॥

प्र शर्धाय मारुताय स्वभानव इमां वार्चमनजा पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुभे दिव आ पृष्ठयज्वने द्युमश्रवसे महि नृम्णमर्चत ॥ १ ॥

प्र । शर्धाय । मारुताय । स्वभानवे । इमाम् । वार्चम् । अनज । पर्वतच्युते ।

धर्मस्तुभे । दिवः । आ । पृष्ठयज्वने । द्युमश्रवसे । महि । नृम्णम् । अर्चत ॥ १ ॥

प्र अनजेति संबन्धः । ऽमारुताय मरुत्संबन्धिने ऽशर्धाय बलाय ऽइमां क्रियमाणां ऽवार्चं
 स्तुतिं ऽप्र ऽअनज प्रापय । ऽस्वभानवे स्वायत्ततेजसे ऽपर्वतच्युते पर्वतस्य च्यावयित्रे ऽधर्मस्तुभे
 धर्मस्य स्तोभयित्रे ऽदिव ऽआ द्युलोकादागच्छते ऽपृष्ठयज्वने^३ पद् पृष्ठैः स्थन्तरवृहदादिभिरीजानाय
 ऽद्युमश्रवसे द्योतमानान्नाय ऽमहि महत् प्रभूतं ऽनृम्णं^४ धनं हविलक्षणम् ऽअर्चत ददतेत्यर्थः ॥

कारीयां प्रथमस्याः^५ पिण्ड्याः^६ ‘ प्र वो मरुतः ’ इति याज्या । सूत्रितं च—‘ प्र वो मरुतस्तविषा
 आ यं नरः ’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवो वयोवृधो अश्वयुजः परिज्रयः ।

सं विद्युता दधति वाशति त्रितः स्वरन्त्यापोऽवना परिज्रयः ॥ २ ॥

प्र । वः । मरुतः । तविषाः । उदन्यवः । वयःवृधः । अश्वयुजः । परिज्रयः ।

सम् । विद्युता । दधति । वाशति । त्रितः । स्वरन्ति । आपः । अवना । परिज्रयः ॥ २ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्माकं गणाः ऽप्र प्रादुर्भवन्ति । कीदृशा गणाः । ऽतविषाः दीप्ता महान्तो
 वा ऽउदन्यवः उदकेच्छवो जगद्रक्षणार्थं^७ ऽवयोवृधः अज्ञस्य वर्धयितारः ऽअश्वयुजः गमनाय रथेऽश्वानां
 योक्तारः ऽपरिज्रयः परितो गन्तारः ऽविद्युता ऽसं ऽदधति संगच्छन्ते । तदानीं ऽत्रितः त्रिषु स्थानेषु

१. ख-च-क्ष-ण-भ-वाञ्छन्त्यः । २. ख-च-ण-भ-मरुदेवताकं च । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-
 ‘वार्चं’ नास्ति । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- यद्वा पृष्ठयज्वने । ५. त-द्युम्णम् । ६. ख-च-क्ष-ण-भ-
 प्रथमायाः पिण्ड्याः; न-प्रथमायां पिण्ड्याम् । ७. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-जगद्रक्षणार्थम् ।

तायमानो मेघो मरुद्गणो वा ^१वाशति शब्दयति । अस्मिन् पक्षे संववादः^१ अयम् । तदा ^२आपः
परित्रयः परितो गन्ध आपः ^३अवना अवनौ भूमौ ^४स्वरन्ति अधः पतन्ति ॥

‘विद्युन्महसः’ इति तृतीया कारीर्यामेव द्वितीयस्याः पिण्ड्या याज्या । सूत्रितं च—‘विद्युन्महसो
नरोऽश्मदिद्यवः कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाः’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

विद्युन्महसो नरो अश्मदिद्यवो वातत्विषो मरुतः पर्वतच्युतः ।

अब्दया चिन्मुहुरा हादुनीवृतः स्तनयदमा रभसा उदोजसः ॥ ३ ॥

विद्युत्समहसः । नरः । अश्मसदिद्यवः । वातसत्विषः । मरुतः । पर्वतसच्युतः ।

अब्दया । चित् । मुहुः । आ । हादुनिवृतः । स्तनयत्सअमाः । रभसाः । उत्सओजसः ॥ ३ ॥

विद्युन्महसः विद्योतमानतेजसः ^१नरः वृष्ट्यादेर्नेतारः ^२अश्मदिद्यवः व्यासायुधा अश्मसार-
मयायुधा वा ^३वातत्विषः प्राप्तदीप्तयः ^४पर्वतच्युतः पर्वतानां मेघानां वा च्यावयितारः ^५अब्दया
^६मुहुः उदकानां दातारः ॥ जसः^७ याजादेशः । चिदिति पूरणः ॥ ^८हादुनीवृतः हादुन्याः अशनेः^९
प्रवर्तकाः ^{१०}स्तनयदमाः । अमाशब्दः साहित्यवाची । शब्दोपेतगणा इत्यर्थः । ^{११}रभसाः वृष्ट्यर्थमु-
द्युज्जानाः ^{१२}उदोजसः उद्धतबलाः^{१३} ^{१४}मरुतः वृष्ट्यर्थं प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः ॥

व्यक्तून् रुद्रा व्यहानि शिक्सो व्यन्तरिक्षं वि रजांसि धृतयः ।

वि यदज्राँ अजथ नाव ई यथा वि दुर्गाणि मरुतो नाह रिष्यथ ॥ ४ ॥

वि । अक्तून् । रुद्राः । वि । अहानि । शिक्सः । वि । अन्तरिक्षम् । वि । रजांसि । धृतयः ।

वि । यत् । अज्राँ । अजथ । नावः । ईम् । यथा ।

वि । दुःङ्गानि । मरुतः । न । अह । रिष्यथ ॥ ४ ॥

हे ^१रुद्राः रुद्रपुत्रा मरुतः ^२अक्तून् रात्रीः ^३वि अजथ इत्युत्तरार्धगतेन संबध्यते । एवं
सर्वत्रेति । क्षिपथेति तस्यार्थः । ^४अहानि अपि ^५वि अजथ । हे ^६शिक्सः शक्ताः सर्वमपि कर्तुम्
^७अन्तरिक्षं ^८वि अजथ । तथा ^९रजांसि ^{१०}वि अजथ । हे ^{११}धृतयः कम्पकाः ^{१२}यत् यदा ^{१३}अज्राँ मेवान्
^{१४}वि^{१५} ^{१६}अजथ^{१७} गमयथ ^{१८}नाव ^{१९}ई ताः ^{२०}यथा समुद्रं तद्वत् ^{२१}दुर्गाणि शत्रुनगराणि ^{२२}वि अजथ हे
^{२३}मरुतो ^{२४}नाव ^{२५}रिष्यथ नैव हिंस्यथ ॥

१. ख-च-ण-सर्वदः; झ-त-भ-संवदः; न-संप्रवादः; श-संविद्युता । २. र-श-शसः । ३. ख-च-
झ-ण-न-भ-र-‘अशनेः’ नास्ति । ४. ख-च-ण-बहुलाः; झ-न-र-उद्धतबलाः; भ-हुतबलाः । ५. झ-त-
भ-र-विष्यथ ।

तद्वीर्यं वो मरुतो महित्वनं दीर्घं ततान सूर्यो न योजनम् ।

एता न यामे अगृभीतशोचिषोऽनश्चदां यन्ययातना गिरिम् ॥ ५ ॥

तत् । वीर्यम् । वः । मरुतः । महिऽत्वनम् । दीर्घम् । ततान् । सूर्यः । न । योजनम् ।

एताः । न । यामे । अगृभीतऽशोचिषः । अनश्चदाम् । यत् । नि । अयातन । गिरिम् ॥ ५ ॥

हे ^१मरुतः ^२वः युष्माकं ^३तद्वीर्यं प्रसिद्धं सामर्थ्यं ^४महित्वनं महत्त्वं ^५दीर्घम् अत्यन्तमायतं ^६यतान तनोति । लोके ^७सूर्यो न ^८योजनं सूर्यस्तेज इव । ^९एता न^१ एतवर्णा देवानामश्वा इव । ते यथा ^{१०}यामे^२ गमने योजनं^३ दीर्घं तन्वन्ति तद्वदित्यपरो दृष्टान्तः । ते च ^{११}अगृभीतशोचिषः अगृहीततेजस्काः । यद्वैतन्मरुतां विशेषणम् । हे मरुतो यूयमगृभीतशोचिषः सन्तः ^{१२}यत् यदा ^{१३}अनश्चदां व्यापकोदकादातारं पणिभिरपहतानामश्वानामप्रदातारं वा ^{१४}गिरिं मेघं पर्वतं वा ^{१५}न्ययातन निहतवन्तः^३ स्थ^३ ॥ ॥ १४ ॥

अभ्राजि शर्धो मरुतो यदर्णसं मोषथा वृक्षं कपनेव वेधसः ।

अध स्मा नो अरमतिं सजोषसश्चक्षुरिव यन्तमनु नेषथा सुगम् ॥ ६ ॥

अभ्राजि । शर्धोः । मरुतः । यत् । अर्णसम् । मोषथ । वृक्षम् । कपनाऽइव । वेधसः ।

अध । स्म । नः । अरमतिम् । सजोषसः ।

चक्षुऽइव । यन्तम् । अनु । नेषथ । सुगम् ॥ ६ ॥

हे ^१वेधसः वृष्टेर्विधातारो हे ^२मरुतः ^३शर्धः भवतां गणम् ^४अभ्राजि भ्राजते । ^५यत् यस्मात् ^६अर्णसम् उदकवन्तं ^७वृक्षम् । वृक्षयते विदार्यते इति वृक्षो मेघः । तं ^८मोषथ ताडयथेत्यर्थः । ^९कपनेव^४ । ह्वेत्यनर्थकः । कम्पनाः सन्तः । यद्वा । कपनाः क्रमयो वृक्षं घुणादयः । ते यथा मुष्णन्ति तद्वत् । ^{१०}अध अपि च । ^{११}स्म इति पूरणः । ^{१२}नः अस्मान् । मामित्यर्थः । हे ^{१३}सजोषसः युष्मासु परस्परं सभानप्रीतयो यूयम् ^{१४}अरमतिम् आरमणं धनादिकं प्रति ^{१५}यन्तं गच्छन्तम् ^{१६}अनु ^{१७}नेषथ अनुक्रमेण नयथ ^{१८}सुगं सुगमनं मार्गम् । तत्र दृष्टान्तः । ^{१९}चक्षुरिव । तद्यथा मार्गप्रदर्शनेन^५ नायकं^५ भवति तद्वत् ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘न’ नास्ति । २. ख-च-ण-ते यजनम्; झ-न-भ-मे यजनम्; र-यामे यजनम्; श-यामे गमनाय योजनम् । ३. ख-च-ण-निहतवन्तः स्थाः; ग-घ-ज-श-निहतवन्तः । ४. त-कपना इव । ५. ख-ग-घ-च-ज-ण-मार्गप्रदर्शने नायकम्; श-मार्गप्रदर्शनायकम् ।

न स जीयते मरुतो न हन्यते न स्नेधति न व्यथते न रिष्यति ।

नास्य राय उप दस्यन्ति नोतय ऋषिं वा यं राजानं वा सुषूदथ ॥ ७ ॥

न । सः । जीयते । मरुतः । न । हन्यते । न । स्नेधति । न । व्यथते । न । रिष्यति ।

न । अस्य । रायः । उप । दस्यन्ति । न । उतयः ।

ऋषिम् । वा । यम् । राजानम् । वा । सुषूदथ ॥ ७ ॥

हे ऽमरुतः यूयं ऽयम् ऽऋषिं मन्त्रद्वष्टारं ब्राह्मणं ऽराजानं ऽवा ऽसुषूदथ^१ क्षारयथ प्रेरयथ सत्कर्मसु
 ऽसः ऋषी राजा वा ऽन जीयते । अन्यैर्न पराभाव्यते ॥ 'जि जये' 'ज्या वयोहानौ' इत्यस्य वा
 रूपम् ॥ हे मरुतः ऽन हन्यते । न हिंस्यते अत्यर्थं प्राणैर्न वियुज्यते । ऽन स्नेधति न क्षीयते । ऽन
 व्यथते न पीड्यते । ऽन रिष्यति न हिंस्यते । अत्र हिंसा बाधमात्रम् । ऽअस्य ऽरायः धनानि
 ऽन ऽउप^२ ऽदस्यन्ति नोपक्षीयन्ते । तथा ऽनोतयः रक्षा अप्युप दस्यन्ति ॥

कारीर्यामेव तृतीयस्याः पिण्डया याज्या 'नियुत्वन्तोः' इत्येषा । सूत्रितं च—'नियुत्वन्तो
 ग्रामजितो यथा नरोऽग्ने बाधस्व वि मृधो वि दुर्गहा' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

नियुत्वन्तो ग्रामजितो यथा नरोऽर्यमणो न मरुतः कवन्धिनः ।

पिन्वन्त्युत्सं यदिनासो अस्वरन्व्युन्दन्ति पृथिवीं मध्वो अन्धसा ॥ ८ ॥

नियुत्वन्तः । ग्रामजितः । यथा । नरः । अर्यमणः । न । मरुतः । कवन्धिनः ।

पिन्वन्ति । उत्सम् । यत् । इनासः । अस्वरन् ।

वि । उन्दन्ति । पृथिवीम् । मध्वः । अन्धसा ॥ ८ ॥

ऽनियुत्वन्तः नियुत्संज्ञकैरथैस्तद्वन्तो मरुतः ऽग्रामजितः संवात्मकस्य पदार्थस्य विश्लेषयितारः
 ऽनरः नराकारा नेतारो वा । मरुतो नियुत्वन्तः । अयं शब्दोऽन्नाश्रयसामान्ये वर्तते । नितरां यवन-
 वन्तोऽश्ववन्तो ग्रामजितो ग्रामस्य जेतारो नर इव मनुष्या इव तथा भवन्ति । ऽअर्यमणो ऽन
 अर्यमप्रभृतय आदित्या इव । दीप्ता इति शेषः । तादृशाः ऽमरुतः ऽकवन्धिनः उदकवन्तो भवन्ति ।
 ऽयत् यदा ऽइनासः ईश्वराः ऽउत्सं कृपादिनिष्प्रदेशं मेघं वा ऽपिन्वन्ति प्याययन्त्युदकेन । यदा
 ऽअस्वरन् शब्दयन्ति यदा ऽव्युन्दन्ति ऽपृथिवीं ऽमध्वः मधुरस्योदकस्य ऽअन्धसा सारेण^३ तदैव
 भवति । यद्वा । यदास्वरन् तदा पिन्वन्त्युत्समिनासः तदान्धसः पृथिवीं व्युन्दन्तीति ॥

प्रवत्वंतीं पृथिवी मरुद्भ्यः प्रवत्वंती द्यौर्भवति प्रयद्भ्यः ।

प्रवत्वंतीः पृथ्या अन्तरिक्ष्याः प्रवत्वंतः पर्वता जीरदानवः ॥ ९ ॥

प्रवत्वंती । इयम् । पृथिवी । मरुद्भ्यः । प्रवत्वंती । द्यौः । भवति । प्रयद्भ्यः ।

प्रवत्वंतीः । पृथ्याः । अन्तरिक्ष्याः । प्रवत्वंतः । पर्वताः । जीरदानवः ॥ ९ ॥

१ इयं १ पृथिवी १ मरुद्भ्यः मरुतामर्थाय १ प्रवत्वंती । प्रवन्तः प्रकर्षवन्तो विस्तीर्णाः प्रदेशा यस्यां सा प्रवत्वंती । तादृशी १ भवति । कृस्त्रापि भूमिः मरुत्परा^१ भवतीत्यर्थः । तां सर्वामपि व्यामु-
वन्तीति यावत् । तथा १ द्यौः अपि १ प्रयद्भ्यः प्रकर्षेण गच्छद्भ्यस्तेभ्यः १ प्रवत्वंती भवति । सापि मरुतां
संचाराय । तथा १ अन्तरिक्ष्याः अन्तरिक्षे भवाः १ पृथ्याः स्नुगतयोऽपि १ प्रवत्वंतीः प्रवत्वंत्यो मरुद्भ्यो
भवन्ति । १ पर्वताः^२ अद्रयो मेघा वा १ प्रवत्वंतः भवन्ति १ जीरदानवः क्षिप्रदाना मरुद्भ्यः ॥

यन्मरुतः सभरसः स्वर्णरः सूर्य उर्दिते मर्दथा दिवो नरः ।

न वोऽश्वाः श्रथयन्ताह सिस्त्रतः सद्यो अस्याध्वनः पारमश्रुथ ॥ १० ॥

यत् । मरुतः । सऽभरसः । स्वऽनरः । सूर्ये । उर्दिते । मर्दथ । दिवः । नरः ।

न । वः । अश्वाः । श्रथयन्त । अह । सिस्त्रतः । सद्यः । अस्य । अध्वनः । पारम् । अश्रुथ ॥ १० ॥

हे १ मरुतः १ सभरसः सहबलाः १ स्वर्णरः सर्वस्य नेतारो यूयं १ यत् यदा १ सूर्ये १ उर्दिते
उद्गते मध्याह्ने १ मर्दथ सोमेन हे १ दिवः द्युलोकस्य १ नरः नेतारः । यदा सोमं पातुमिच्छथेत्यर्थः ।
तदा १ वोऽश्वाः १ सिस्त्रतः सरन्तः १ न १ अह १ श्रथयन्त नैव ऋथयन्ति । १ सद्यः तदानीमेव १ अस्याध्वनः
देवयजनमार्गस्य १ पारमश्रुथ व्यामुथ । यद्वा । यदा सोमेन मर्दथ तदा त्वदीया अश्वा न शिथिला
भवन्ति । यूयं च कृस्त्रस्य लोकत्रयमार्गस्य पारमश्रुथ ॥ १५ ॥

अंसेषु व ऋष्टयः पत्सु खादयो वक्षःसु रुक्मा मरुतो रथे शुभः ।

अग्निभ्राजसो विद्युतो गर्भस्त्योः शिप्राः शीर्षसु वितता हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

अंसेषु । वः । ऋष्टयः । पत्सु । खादयः । वक्षःसु । रुक्माः । मरुतः । रथे । शुभः ।

अग्निभ्राजसः । विद्युतः । गर्भस्त्योः ।

शिप्राः । शीर्षसु । विस्तताः । हिरण्ययीः ॥ ११ ॥

१. ख-च-ण-मरुत्परा; झ-भ-मरुत्पराय; त-र-मरुत्पराय; न-मरुतामर्थाय; श-मरुदर्थाय ।

२. झ-न-भ-र-तं पर्वताः ।

हे मरुतः वः युष्माकम् असेषु ऋष्टयः आयुधानि भासन्त इति शेषः ।
 कटकाः । वक्षःसु रुक्माः हाराः । रथे शुभः मधुराग्राहा आपः । अग्निप्राजः अग्निप्राजः
 विद्युतो गभस्त्वोः हस्तयोर्भासन्त इत्यर्थः । शीर्षसु शिरःसु हिरण्ययीः हिरण्यमयः शिप्राः
 उष्णीषमयः वितताः विस्तृताः । प्रतिवाक्यं वितता इति वा संबन्धीयम् ॥

तं नाकमर्यो अगृभीतशोचिषं रुशत्पिप्पलं मरुतो वि धूनुथ ।

समच्यन्त वृजनातिस्विषन्त यत्स्वरन्ति घोषं विततमृतायवः ॥ १२ ॥

तम् । नाकम् । अर्यः । अगृभीतशोचिषम् । रुशत् । पिप्पलम् । मरुतः । वि । धूनुथ ।

सम् । अच्यन्त । वृजना । अतिस्विषन्त । यत् ।

स्वरन्ति । घोषम् । विस्ततम् । ऋतयवः ॥ १२ ॥

हे मरुतः अर्यः गन्तारो यूयं तं प्रसिद्धं नाकम् आदित्यम् । नास्मिन्नकमस्तीति नाकः ।
 अगृभीतशोचिषम् असुरैरनपहततेजस्कं तं रुशत् शुभ्रवर्णं पिप्पलम् उदकं वि धूनुथ विविधं
 चालयथ ॥ अयं द्विकर्मकः ॥ यत् यदा वृजना बलानि समच्यन्त संगता बलिनो भवथ । हविभिः
 अस्मद्वैरिति भावः । पश्चात् अतिस्विषन्त दीप्ता भवथ ॥ उभयत्र पुरुषव्यत्ययः ॥ यद्वा । यदासुरा
 वृजना बलैः समच्यन्त अतिस्विषन्त तदा घोषं भयजनकं शब्दं विततं विस्तृतं स्वरन्ति कुरुतेत्यर्थः ।
 ऋतायवः उदकमिच्छन्तो यूयम् । यद्वा । उत्तरार्धं ऋत्विग्यजमानपरतया व्याख्येयः । यत् यदा
 ऋतायवः यज्ञकामा यजमानादयो यदा समच्यन्त संगताः वृजना बलान्यतिस्विषन्त च स्वरन्ति घोषं
 स्तोत्रं विततं तदानीं पिप्पलं वि धूनुथेति संबन्धः ॥

युष्मादत्तस्य मरुतो विचेतसो रायः स्याम रथ्यो वयस्वतः ।

न यो युच्छति तिष्यो यथा दिवो अस्मे ररन्त मरुतः सहस्रिणम् ॥ १३ ॥

युष्मादत्तस्य । मरुतः । विचेतसः । रायः । स्याम । रथ्यः । वयस्वतः ।

न । यः । युच्छति । तिष्यः । यथा । दिवः । अस्मे इति । ररन्त । मरुतः । सहस्रिणम् ॥ १३ ॥

हे विचेतसः विविधप्रज्ञा हे मरुतः युष्मादत्तस्य युष्माभिर्दत्तस्य वयस्वतः अन्नवतः रायः
 धनस्य स्याम भवेम स्वामिनः । के । रथ्यः रथस्वामिनो वयम् । यः युष्माभिर्दत्तो राः न
 युच्छति न च्यवते । यथा दिवः सकाशात् तिष्यः आदित्यो न युच्छति । तथा अस्मे
 अस्मासु सहस्रिणम् अपरिमितं ररन्त रमयत हे मरुतः ॥

यूयं रयिं मरुतः स्पार्हवीरं यूयमृषिमवथ सामविप्रम् ।

यूयमर्वन्तं भरताय वाजं यूयं धत्थ राजानं श्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

यूयम् । रयिम् । मरुतः । स्पार्हवीरम् । यूयम् । ऋषिम् । अवथ । सामविप्रम् ।

यूयम् । अर्वन्तम् । भरताय । वाजम् । यूयम् । धत्थ । राजानम् । श्रुष्टिमन्तम् ॥ १४ ॥

हे मरुतः यूयं रयिं धनं स्पार्हवीरं स्पृहणीयैर्वीरैः पुत्रभृत्यादिभिरुपेतं धत्थ दत्त । हे मरुतः यूयं सामविप्रं साक्षां विविधं प्रेरयितारं यद्वा सामसहिता विप्रा यस्य तादृशम् ऋषिमवथ रक्षथ । हे यूयम् अर्वन्तम् अश्वं वाजम् अन्नं च भरताय देवान् विभ्रते श्यावाश्वाय धत्थ । हे मरुतः यूयं राजानं दीप्तं स्वामिनं वा श्रुष्टिमन्तं सुखवन्तम् । पुत्रमित्यर्थः । धत्थ ॥

तद्वो यामि द्रविणं सद्यऊतयो येना स्वर्णं ततनाम नृरभि ।

इदं सु मे मरुतो हर्यता वचो यस्य तरैम तरसा शतं हिमाः ॥ १५ ॥

तत् । वः । यामि । द्रविणम् । सद्यः ऊतयः । येन । स्वः । न । ततनाम । नृन् । अभि ।

इदम् । सु । मे । मरुतः । हर्यत । वचः । यस्य । तरैम् । तरसा । शतम् । हिमाः ॥ १५ ॥

हे सद्यऊतयः । तदानीमेव रक्षा येषां ते तादृशाः । सद्योगमना वा वचः युष्मान् तत् द्रविणं धनं यामि याचामहे^१ । येन धनेन नृन् अस्मत्पुत्रभृत्यादीन् अभि ततनाम वर्णं आदित्य इव रश्मीन् । हे मरुतः मे मम स्वभूतम् इदम् इदानीं क्रियमाणं वचः स्तोत्रं सु सुष्ठु हर्यत कामयध्वम्^२ । यस्य स्तोत्रवचसः वलेन शतं शतसंख्याकान् हिमाः हेमन्तान् वतरेम शतसंवत्सरं जीवेमेत्यर्थः ॥ ॥ १६ ॥

‘ प्रयज्यवः ’ इति दशर्चमेकादशं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्प मास्तम् । दशमी त्रिष्टुप् शिष्टा जगत्यः । ‘ प्रयज्यवो दशान्या त्रिष्टुप् ’ इत्यनुक्रमणिका । आभिष्टुविके षष्ठेऽह्न्याग्निमास्त इदं सूक्तं मास्तनिविद्वानीयम् । सूत्रितं च—‘ प्रयज्यव इमं स्तोममित्वाग्निमास्तम् ’ (आश्व. श्रौ. ७. ७) इति ॥

प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टयो बृहद्वयो दधिरे रुक्मवक्षसः ।

इर्यन्ते अश्वैः सुयमैभिराशुभिः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः । मरुतः । भ्राजत् ऋष्टयः । बृहत् । वयः । दधिरे । रुक्मवक्षसः ।

इर्यन्ते । अश्वैः । सुयमैभिः । आशुभिः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ १ ॥

प्रयज्यवः प्रकर्षेण यष्टारः व्राजहृष्टयः दीप्तायुधाः मरुतः बृहत् प्रभूतं वयः यौवनलक्षणं प्रभूतमन्नं वा दधिरे धारयन्ति । रुक्मवक्षसः हारायतवक्षस्काः । ते मरुतः सुयमेभिः सुखेन नियमितुं शक्यैः आशुभिः शीघ्रैः अश्वैः ईयन्ते प्राप्यन्ते । शुभं शोभनं यथा भवति तथा । यद्वा । उदकमभिलक्ष्य यातां गच्छतां मरुतां रथाः अपि अनु अवृत्सत अनुवर्तन्ते ॥

स्वयं दधिध्वे तविषीं यथा विद् बृहन्महान्त उर्विया वि राजथ ।

उतान्तरिक्षं ममिरे व्योजसा शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ २ ॥

स्वयम् । दधिध्वे । तविषीम् । यथा । विद् । बृहत् । महान्तः । उर्विया । वि । राजथ ।

उत । अन्तरिक्षम् । ममिरे । वि । ओजसा । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ २ ॥

हे मरुतो यूयं स्वयम् असहायेनैव दधिध्वे धारयध्वे कुरुध्व इत्यर्थः । किम् । तविषीं बलं सामर्थ्यम् । यथा विद् जानीथ । अप्रतिबद्धसामर्थ्या इत्यर्थः । हे महान्तः यूयम् उर्विया उरवः सन्तः वि राजथ । उत अपि च अन्तरिक्षम् ओजसा बलेन वि ममिरे व्यामुथ । शुभमित्यादि गतम् ॥

साकं जाताः सुभ्वः साकमुक्षिताः श्रिये चिदा प्रतरं वावृधुनरः ।

विरोकिणः सूर्यस्येव रश्मयः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकम् । जाताः । सुभ्वः । साकम् । उक्षिताः । श्रिये । चित् । आ । प्रतरम् । ववृधुः । नरः ।

विरोकिणः । सूर्यस्य इव । रश्मयः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ३ ॥

साकं सहैव जाताः उत्पन्नाः सुभ्वः सुष्ठु भवन्तः । महान्त इत्यर्थः । तथैव साकं सहैव उक्षिताः सेक्तारो वर्षकाः श्रिये चित् शोभाया एव प्रतरं प्रकृष्टतरम् आ सर्वतः ववृधुः अवर्धयन् । नरः कर्मणां नेतारः विरोकिणः विरोचमानाः सूर्यस्येव रश्मयः सूर्यरश्मय इव । शुभमित्यादि गतम् ॥

आभूषेण्यं वो मरुतो महित्वनं दिदृक्षेण्यं सूर्यस्येव चक्षणम् ।

उतो असाँ अमृतत्वे दधातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ४ ॥

आभूषेण्यम् । वः । मरुतः । महित्वनम् । दिदृक्षेण्यम् । सूर्यस्य इव । चक्षणम् ।

उतो इति । अस्मान् । अमृतत्वे । दधातन । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ४ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं महित्वनं महत्त्वम् आभूषेण्यं स्तुत्यम् । किञ्च सूर्यस्येव चक्षणं रूपमिव दिदृक्षेण्यं दर्शनीयम् । उतो अपि च अस्मान् अमृतत्वे मोक्षे स्वर्ग इत्यर्थः । तत्र दधातन धारयत । शिष्टं गतम् ॥

कारिण्यां प्रथमस्थाः पिण्डयाः ' उदीरयथा ' इत्यनुवाक्या । सूत्रितं च—' उदीरयथा मरुतः समुद्रतः प्र वो मरुतस्तविषा उदन्यवः ' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

उदीरयथा मरुतः समुद्रतो यूयं वृष्टिं वर्षयथा पुरीषिणः ।

न वो दस्त्रा उप दस्यन्ति धेनवः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ५ ॥

उत् । ईरयथ । मरुतः । समुद्रतः । यूयम् । वृष्टिम् । वर्षयथ । पुरीषिणः ।

न । वः । दस्त्राः । उप । दस्यन्ति । धेनवः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ५ ॥

हे मरुतः यूयं समुद्रतः समुद्रवणसाधनादन्तरिक्षात् उदीरयथ प्रेरयथ वृष्टिम् । अयमेवार्थः पुनरुच्यते । हे पुरीषिणः । पृणतेः प्रीणातेर्वा पुरीषमुदकम् । हे तद्वन्तो यूयं वृष्टिं वर्षयथ । हे दस्त्राः दर्शनीयाः शत्रूणामुपक्षपयितारो वा वः युष्माकं धेनवः प्रीणयितारो मेघाः न उप दस्यन्ति न शुष्यन्ति ॥ १७ ॥

यदश्वान्धूर्षु पृषतीरयुग्ध्वं हिरण्ययान्प्रत्यत्काँ अमुग्ध्वम् ।

विश्वा इत्स्पृधो मरुतो व्यस्यथ शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ६ ॥

यत् । अश्वान् । धूःऽसु । पृषतीः । अयुग्ध्वम् । हिरण्ययान् । प्रति । अत्कान् । अमुग्ध्वम् ।

विश्वाः । इत् । स्पृधः । मरुतः । वि । अस्यथ ।

शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं यत् यदा अश्वान् धूर्षु रथसंबन्धिनीषु अयुग्ध्वं योजितवन्तः स्थ । कीदृशानश्वान् । पृषतीः । पृषत्यो मरुतामित्युक्तत्वात् पृषद्वर्णा वडवाः । सारङ्गी वात्राश्वशब्द-वाच्या । हिरण्ययान् हिरण्यवर्णान् अत्कान् कवचान् प्रति अमुग्ध्वं प्रत्यमुञ्चत । एवं कृत्वा विश्वा इत् स्पृधः सर्वानपि संग्रामान् हे मरुतः व्यस्यथ विक्षिपथ । शुभमित्यादि गतम् ॥

न पर्वता न नद्यो वरन्त वो यत्राचिध्वं मरुतो गच्छथेदु तत् ।

उत द्यावापृथिवी याथना परि शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ७ ॥

न । पर्वताः । न । नद्यः । वरन्त । वः ।

यत्र । अचिध्वम् । मरुतः । गच्छथ । इत् । ऊँ इति । तत् ।

उत । द्यावापृथिवी इति । याथन । परि । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ७ ॥

हे ऽमरुतः ऽवः युष्मान् ऽपर्वताः शिलोच्चयाः ऽन ऽवरन्त न वारयन्तु तथा ऽनद्यः च ऽन वारयन्तु । किंतु ऽयत्र यस्मिन् यज्ञादिस्थाने ऽअचिध्वं जानीथ^१ संकल्पयथ ऽतत् स्थानं ऽगच्छथेदु गच्छथैव । ऽउत अपि च ऽद्यावापृथिवी च ऽपरि परितः ऽयाथन याथ वृष्ट्यर्थमिति ॥

यत्पुर्व्यं मरुतो यच्च नूतनं यदुद्यते वसवो यच्च शस्यते ।

विश्वस्य तस्य भवथा नवेदसः शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ८ ॥

यत् । पुर्व्यम् । मरुतः । यत् । च । नूतनम् । यत् । उद्यते । वसवः । यत् । च । शस्यते ।

विश्वस्य । तस्य । भवथ । नवेदसः । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ८ ॥

हे ऽमरुतः यूयं ऽयत् ऽपुर्व्यं पूर्वतनं पूर्वमनुष्ठितं ऽयत् कर्मास्ति तदित्यर्थः । ऽयच्च ऽनूतनं कर्मास्ति । ऽयत्^२ च ऽउद्यते ऊर्ध्वं^३ प्राप्यते स्तूयते^४ इत्यर्थः । हे^५ ऽवसवः वासकाः^६ ऽयच्च ऽशस्यते शंसनं कियते ऽतस्य ऽविश्वस्य उक्तस्य^७ ऽनवेदसः जानन्तः ऽभवथ ॥

मृळत नो मरुतो मा वधिष्टनास्मभ्यं शर्म बहुलं वि यन्तन ।

अधि स्तोत्रस्य सख्यस्य गातन शुभं यातामनु रथा अवृत्सत ॥ ९ ॥

मृळत । नः । मरुतः । मा । वधिष्टन । अस्मभ्यम् । शर्म । बहुलम् । वि । यन्तन ।

अधि । स्तोत्रस्य । सख्यस्य । गातन । शुभम् । याताम् । अनु । रथाः । अवृत्सत ॥ ९ ॥

हे ऽमरुतः ऽनः अस्मान् ऽमृळत सुखयत । ऽमा ऽवधिष्टन । असस्यकरणादिजनितेन कोपेन मा वधिध्वम्^८ । किंतु ऽअस्मभ्यं ऽशर्म सुखं ऽबहुलम् अत्यधिकं ऽवि ऽयन्तन कुरुत । किंच ऽस्तोत्रस्य स्तोत्रं ऽसख्यस्य सख्यम् ऽअधि ऽगातन अधिगच्छत । स्तुतिमनुभूयास्मासु सख्यं कुरुतेत्यर्थः ॥

यूयमस्मान्नयत वस्यो अच्छा निरहतिभ्यो मरुतो गृणानाः ।

जुषध्वं नो हव्यदाति यजत्रा वयं स्याम पतयो रयीणाम् ॥ १० ॥

यूयम् । अस्मान् । नयत । वस्यः । अच्छ । निः । अहतिभ्यः । मरुतः । गृणानाः ।

जुषध्वम् । नः । हव्यदातिम् । यजत्राः । वयम् । स्याम । पतयः । रयीणाम् ॥ १० ॥

१. ख-च-ण-गमनाय । २. ख-च-झ-ण-न-भ-हे वसवः निवासयितारः यत्, र-हे वसवः वास-यितारः यत् । ३. श-उद्धार्यते उच्चार्यते स्वर्यते । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-हे वसवो वासकाः नास्ति । ५. ग-घ-ज-श-उत्कृष्टस्य । ६. ख-च-झ-ण-न-भ-र-वधध्वम् ।

हे ऽमरुतः ऽयूयमस्मान् ऽवस्यः वसीयो धनं स्वर्गादिलक्षणं स्थानं वा ऽअच्छ अभिलक्ष्य
 ऽनयत प्रापयत । किंच ऽअंहतिभ्यः पापेभ्यः ऽनिः नयत निर्गमयत ऽगृणानाः स्तूयमानाः ॥ कर्मणि
 कर्तृप्रत्ययः ॥ ऽजुषध्वं सेवध्वं ऽनः अस्माकं^१ ऽहव्यदातिं हविर्दानवन्तं यज्ञं हे ऽयजत्राः यष्टव्या यूयम् ।
 ऽवयं च ऽरयीणां बहुविधानां धनानां ऽपतयः ऽस्याम अवेम ॥ ॥ १८ ॥

‘अग्ने शर्धन्तम्’ इति नवचं द्वादशं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्पं मारुतम् । तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यौ
 शिष्टा बृहत्यः । ‘अग्ने नव बार्हतं तृतीयासप्तम्यौ सतोबृहत्यौ’ इत्यनुक्रमणिका ॥

अग्ने शर्धन्तमा गणं पिष्टं रुक्मेभिरञ्जिभिः ।

’ विशो अद्य मरुतामव ह्वये दिवश्चिद्रोचनादधि ॥ १ ॥

अग्ने । शर्धन्तम् । आ । गणम् । पिष्टम् । रुक्मेभिः । अञ्जिभिः ।

विशः । अद्य । मरुताम् । अव । ह्वये । दिवः । चित् । रोचनात् । अधि ॥ १ ॥

हे ऽअग्ने ऽशर्धन्तं शत्रूनभिभवन्तं यज्ञाद्योत्सहमानं वा ऽगणं मरुतां गणम् ऽआ ह्वयेति शेषः ।
 कीदृशं गणम् । ऽरुक्मेभिः रुक्मैः^२ रोचमानैः ऽअञ्जिभिः आभरणैश्च ऽपिष्टम् अवयवितं युक्तमित्यर्थः ।
 ऽअद्य अस्मिन् यागदिने ऽमरुतां ऽविशः प्रजाः । गणानित्यर्थः । तान् ऽरोचनात् रोचमानात् ऽदिवः
 द्युलोकात् । ऽअधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । ऽचित् पूरणः^३ । ऽअव अवस्तादस्मदभिमुखं ऽह्वये आह्वयामि ॥

यथा चिन्मन्यसे हृदा तदिन्मे जग्मुशसः ।

ये ते नेदिष्ठं हव्नानान्यागमुन्तान्वर्ध भीमसंदृशः ॥ २ ॥

यथा । चित् । मन्यसे । हृदा । तत् । इत् । मे । जग्मुः । आऽशसः ।

ये । ते । नेदिष्ठम् । हव्नानि । आऽगमन् । तान् । वर्ध । भीमसंदृशः ॥ २ ॥

हे अग्ने त्वं ऽहृदा हृदयेन मरुतः ऽयथा ऽचिन्मन्यसे । चिदिति पूजायाम् । येन प्रकारेण
 अतिपूजितं जानासि । तेष्वारं करोषीत्यर्थः । ऽतदित् तथैव ऽमे मदर्थं ऽजग्मुः गच्छन्तु ऽआशसः
 आशंसितार इच्छन्तः शत्रून् हिंसन्तो वा । अनन्तरं ऽये मरुतः ऽनेदिष्ठम् अत्यन्तान्तिकं संनिधावेव
 ऽते तव ऽहव्नानि आह्वानानि श्रुत्वा ऽआगमन् आगच्छन्ति ऽतान् ऽभीमसंदृशः कालविलम्बासहनेन
 भयंकरदर्शनान् ऽवर्ध वर्धय हविष्प्रापणेन ॥

१. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-अस्मद्वत्तम् । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-‘रुक्मैः’ नास्ति । ३. ख-
 च-क्ष-ण-न-भ-र-‘चित् पूरणः’ नास्ति; श-चिदिति पूरणः ।

मीळहुष्मतीव पृथिवी पराहता मदन्त्येत्यस्मदा ।

ऋक्षो न वो मरुतः शिमीवाँ अमो दुध्रो गौरिव भीमयुः ॥ ३ ॥

मीळहुष्मतीऽइव । पृथिवी । पराऽहता । मदन्ती । एति । अस्मत् । आ ।

ऋक्षः । न । वः । मरुतः । शिमीऽवान् । अमः । दुध्रः । गौऽइव । भीमयुः ॥ ३ ॥

मीळहुष्मती प्रबलस्वामिका पराहता अन्यैरभिभूता पृथिवी इव । अत्र पृथिवीशब्दः तदधिष्ठातां प्रजां लक्षयति । सा यथा स्वस्वामिनमुपद्रुताभिगच्छति तद्वदिति । मरुतां साकल्येन सर्वथा प्राप्तेर्दृष्टान्तः । एवं मदन्ती हृष्यन्ती मरुसेना अस्मत् अस्मानित्यर्थः । आ एति आगच्छति । हे मरुतः वः युष्माकम् अमः बलं गणः ऋक्षो न अग्निरिव^१ शिमीवान् कर्मवान् दुध्रः दुर्धरः गौरिव भीमयुः भीमैश्वर्यैः युक्तः^२ गौरिव । स यथा शिमीवान् कर्मवान् ॥

नि ये रिणन्त्योजसा वृथा गावो न दुर्धुरः ।

अश्मानं चित्स्वर्यं पर्वतं गिरिं प्र च्यावयन्ति यामभिः ॥ ४ ॥

नि । ये । रिणन्ति । ओजसा । वृथा । गावः । न । दुऽधुरः ।

अश्मानम् । चित् । स्वर्यम् । पर्वतम् । गिरिम् । प्र । च्यावयन्ति । यामभिः ॥ ४ ॥

ये मरुतः ओजसा स्वीयेन बलेन नि रिणन्ति हिंसन्ति शत्रून् वृथा अनायासेन स्वसंचारमात्रेण गावो न दुर्धुरः दुःखेन हिंस्या अश्वा इव । ते मरुतः स्वर्यं शब्दयन्तम् अश्मानं व्याप्तं पर्वतं जगत्पूरकोदकवन्तम् । ‘पर्ववान्पर्वतः पर्व पुनः पृणातेः प्रीणातेर्वा’ (निरु. १. २०) इति निरुक्तम् । तादृशं गिरिं मेघम् । यद्वा । पर्वतमिति विशेष्यं गिरिमिति विशेषणम् निगिरित्युदकमिति गिरिः । तं यामभिः गमनैः प्र च्यावयन्ति उदकनिर्गमनार्थम् ॥

उत्तिष्ठ नूनमेषां स्तोमैः समुक्षितानाम् ।

मरुतां पुरुतमपूर्य गवां सर्गमिव ह्वये ॥ ५ ॥

उत् । तिष्ठ । नूनम् । एषाम् । स्तोमैः । समुक्षितानाम् ।

मरुताम् । पुरुतमम् । अपूर्यम् । गवाम् । सर्गम् इव । ह्वये ॥ ५ ॥

हे मरुतो यूयम् उत्तिष्ठ उत्तिष्ठत ॥ व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ नूनं निश्चयम् एषां स्तोमैः स्तोत्रैः समुक्षितानां वर्धितानां मरुताम् । यद्वा । स्तोमैरुपहृत्य इति संबन्धः । तादृशां मरुतां पुरुतमं प्रभूततमम् अपूर्यम् । न विद्यते पूर्वं^३ येभ्यस्तमपूर्यं सर्गं संघं गवाम् उदकानां प्रसिद्धानां गवां वा सर्गं संघम् इव ह्वये आह्वये ॥ ॥ १९ ॥

युङ्ग्ध्वं हरुषी रथे युङ्ग्ध्वं रथेषु रोहितः ।

युङ्ग्ध्वं हरी अजिरा धुरि वोळ्हवे वहिष्ठा धुरि वोळ्हवे ॥ ६ ॥

युङ्ग्ध्वम् । हि । अरुषीः । रथे । युङ्ग्ध्वम् । रथेषु । रोहितः ।

युङ्ग्ध्वम् । हरी इति । अजिरा । धुरि । वोळ्हवे । वहिष्ठा । धुरि । वोळ्हवे ॥ ६ ॥

हे मरुतो यूयं रथे युष्मदीये सर्वेषां साधारणभूते अरुषीः आरोचमाना वडवाः युङ्ग्ध्वं योजयध्वम् । तथा रथेषु युष्मदीयेषु रोहितः रोहितवर्णाः युङ्ग्ध्वं । हरी अश्वौ अजिरा अजिरावाशुगमनौ धुरि वोळ्हवे वहनाय युङ्ग्ध्वम् । आदरार्थं पुनर्वचनम् । वहिष्ठा वोढृतमौ अश्वौ धुरि वोळ्हवे ॥

उत स्य वाज्यरुषस्तुविष्वणिः इह स्म धायि दर्शतः ।

मा वो यामेषु मरुतश्चिरं कर्त्तुं तं रथेषु चोदत ॥ ७ ॥

उत । स्यः । वाजी । अरुषः । तुविऽस्वनिः । इह । स्म । धायि । दर्शतः ।

मा । वः । यामेषु । मरुतः । चिरम् । कर्त्तुं । प्र । तम् । रथेषु । चोदत ॥ ७ ॥

उत अपि च स्यः सः वाजी वेजनवान् अरुषः आरोचमानः तुविष्वणिः प्रभूतध्वनिरश्वः । अरुष इत्यनेन रोहित इत्युक्तं भवति । 'प्रष्टिर्वहति रोहितः' (ऋ. सं. १. ३९. ६) इति ह्युक्तम् । इह इदानीं दर्शतः दर्शनीयः सन् धायि रथे नियोजितः । स्म इति पूरणः । हे मरुतः वो यामेषु गमनेषु सोऽश्वः चिरं विलम्बं मा कर्त्तुं मा करोतु । तं रथेषु । रथे युक्तमिति शेषः । प्र चोदत प्रेरयत । यथा विलम्बं न कुर्यात्तथा प्रेरयत ॥

रथं नु मारुतं वयं श्रवस्युमा हुवामहे ।

आ यस्मिन्तस्थौ सुरणानि बिभ्रती सचा मरुत्सु रोदसी ॥ ८ ॥

रथम् । नु । मारुतम् । वयम् । श्रवस्युम् । आ । हुवामहे ।

आ । यस्मिन् । तस्थौ । सुरणानि । बिभ्रती । सचा । मरुत्सु । रोदसी ॥ ८ ॥

वयम् आत्रेयाः रथं रंहणस्वभावं मास्तं मरुतां संबन्धिनं रथं श्रवस्युम् अश्वेच्छुं नु अद्य आ हुवामहे आह्वयामः । यस्मिन् रथे सुरणानि जलानि बिभ्रती धारयन्ती रोदसी रुदस्य पत्नी मरुतां माता । यद्वा रुद्रो वायुः । तत्पत्नी माध्यमिका देवी मरुत्सु सचा सहिता आ तस्थौ आस्थितवती तं रथमाहुवे ॥

तं वः शर्धं रथेशुभं त्वेषं पनस्युमा हुवे ।

यस्मिन्सुजाता सुभगा महीयते सचा मरुत्सु मीळहुषी ॥ ९ ॥

तम् । वः । शर्धम् । रथेशुभम् । त्वेषम् । पनस्युम् । आ । हुवे ।

यस्मिन् । सुजाता । सुभगा । महीयते । सचा । मरुत्सु । मीळहुषी ॥ ९ ॥

हे मरुतः वः शर्धं युष्मदीयं बलं गणं रथेशुभं रथे शोभनं त्वेषं दीप्तं पनस्युं स्तुत्यम्
आ हुवे आह्वये । यस्मिन् शर्धं सुजाता सुष्ठु प्रवृद्धा^१ सुभगा शोभनभागातिमहती मीळहुषी ।
'मीळहुष्टम शिवतम' इत्यादौ दर्शनात् मीढान् रुद्रः । तत्पत्नी मीळहुषी । मरुत्सु सचा सह महीयते
पूज्यते तं शर्धमा हुवे । आपस्तम्बोऽपि रुद्रपत्नी^२ मीळहुषीसंज्ञया व्यवजहार—'उत्तरया दक्षिण-
स्थामीशानमावाहयति लौकिक्या वाचोत्तरस्यां मीळहुषीं मध्ये जयन्तम्' (आप. गृ. २०. १-३)
इति ॥ ॥ २० ॥ ॥ ४ ॥

पञ्चमेऽनुवाके षोडश सूक्तानि । तत्र 'आ रुद्रासः' इत्यष्टवं प्रथमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्धं
मारुतम् । सप्तम्यष्टम्यौ त्रिष्टुभौ शिष्टाः षट् जगत्स्यः । 'आरुद्रासोऽष्टौ द्वित्रिष्टुबन्तम्' इत्यनुक्रमणिका ।
विनियोगो लैङ्गिकः ॥

आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषसो हिरण्यरथाः सुविताय गन्तन ।

इयं वो अस्मत्प्रति हर्यते मतिस्तृष्णजे न दिव उत्सा उदन्यवे ॥ १ ॥

आ । रुद्रासः । इन्द्रवन्तः । सजोषसः । हिरण्यरथाः । सुविताय । गन्तन ।

इयम् । वः । अस्मत् । प्रति । हर्यते । मतिः ।

तृष्णजे । न । दिवः । उत्साः । उदन्यवे ॥ १ ॥

हे रुद्रासः रुद्रपुत्राः इन्द्रवन्तः इन्द्रेण युष्मत्स्वामिना तद्वन्तः सजोषसः परस्परं समान-
प्रतीयः हिरण्यरथाः हिरण्यमयरथाः सन्तः सुविताय सुगमनाय तत्साधनाय सुष्ठु सर्वैर्गन्तव्याय
यज्ञाय तदर्थम् आ गन्तन आगच्छत । किमत्र विद्यते इति तदुच्यते । इयम् अस्मत् अस्मदीया
मतिः स्तुतिः वः युष्मान् प्रति हर्यते कामयते । तस्मादागच्छत । उदन्यवे उदकेच्छवे तृष्णजे
गोतमाय दिवः द्युलोकसकाशात् उत्साः उदकनिव्यन्दा यथा युष्माभिः प्रेरितास्तद्वदस्मदर्थमपि
आगत्याभिमतं ददतेत्यर्थः ॥

वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः सुधन्वान् इषुमन्तो निषङ्गिणः ।

स्वश्वाः स्थ सुरथाः पृश्निमातरः स्वायुधा मरुतो याथना शुभम् ॥ २ ॥

वाशीऽमन्तः । ऋष्टिऽमन्तः । मनीषिणः । सुधन्वानः । इषुऽमन्तः । निषङ्गिणः ।

सुअश्वाः । स्थ । सुअरथाः । पृश्निऽमातरः । सुअआयुधाः । मरुतः । याथन । शुभम् ॥ २ ॥

हे मरुतः यूयं वाशीमन्तः । वाशीति तक्षणसाधनमायुधम् । तद्वन्तः स्थ । ऋष्टिमन्तः । ऋष्टिर्नाम छुरिका । तद्वन्तः स्थ । एवं सर्वत्र योज्यम् । मनीषिणः मनस ईश्वरा मनस्विनः । सुधन्वानः शोभनधनुष्काः । इषुमन्तः बाणवन्तः । निषङ्गिणः निषङ्गवन्तः । स्वश्वाः स्थ शोभनाश्वाः भवथ । सुरथाः शोभनरथाः । पृश्निमातरः पृश्ने पुत्राः । स्वायुधाः खड्गपरश्वादिसकलायुधोपेताः । एवं महात्मानः सन्तः शुभं शोभनं यथा भवति तथा शुभमुदकाय वा रथेन^१ याधन^२ गच्छथ^३ ॥

धूनुथ द्यां पर्वतान्दाशुषे वसु नि वो वना जिहते यामनो भिया ।

कोपयथ पृथिवीं पृश्निमातरः शुभे यदुग्राः पृषतीरयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

धूनुथ । द्याम् । पर्वतान् । दाशुषे । वसु । नि । वः । वना । जिहते । यामनः । भिया ।

कोपयथ । पृथिवीम् । पृश्निऽमातरः । शुभे । यत् । उग्राः । पृषतीः । अयुग्ध्वम् ॥ ३ ॥

हे मरुतः द्याम्^१ । दिवीत्यर्थः । पर्वतान् मेघान्^२ दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय वसु धनानि^३ च धूनुथ प्रापयथ^४ । वः युष्माकं यामनः गमनस्य भिया भीत्या वना वनानि वृक्षादिसमूहाः । नि जिहते नितरां कम्पन्ते । अवन्ता भृशं शंसन्तीत्यर्थः । हे पृश्निमातरः पृश्ने पुत्राः । 'पृश्नियै वै पयसो मरुतो जाताः' (तै. सं. २. २. ११. ४) इति हि श्रुतिः । हे मरुतः^५ पृथिवीं कोपयथ अभिवृष्ट्या^६ क्षोभयथ^७ । हे उग्राः उदूर्णबला यूयं यत् यदा शुभे उदकार्थं^८ पृषतीः युष्मदीयाः अश्वाः अयुग्ध्वं योजयथ तदा कोपयथ पृथिवीम् ॥

वातस्त्विषो मरुतो वर्षनिर्णिजो यमाइव सुसदृशः सुपेशसः ।

पिशङ्गाश्वा अरुणाश्वा अरेपसः प्रत्वक्षसो महिना द्यौरिवोरवः ॥ ४ ॥

वातस्त्विषः । मरुतः । वर्षऽनिर्णिजः । यमाऽइव । सुसदृशः । सुपेशसः ।

पिशङ्गऽअश्वाः । अरुणऽअश्वाः । अरेपसः । प्रऽत्वक्षसः । महिना । द्यौऽइव । उरवः ॥ ४ ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-याथन; झ-योथन; र-यथेन । २. ख-च-ण-न-भ-गच्छत; झ-गच्छ । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-यदा द्याम् । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-धनार्थम्; त-धनानि चाथ च । ५. ख-च-ण-न-भ-क्षारयथ; झ-धक्षारयथ; र-धक्षार; श-चाथव । ६. ख-ग-घ-च-ज-ण-न-भ-श-हे मरुतः नास्ति; र-हे । ७. ख-झ-अभीतिवृष्ट्या; न-भ-अतिवृष्ट्या । ८. ख-झ-त-न-भ-र-क्षुभ्यथ ।

१ वातत्विषः सर्वदा संप्राप्तदीप्तयः^१ १ वर्षनिर्णिजः वृष्टेः शोधयितारः । अथवा निर्णिगिति रूपनाम । वर्षमेव रूपं येषां ते तादृशाः । वृष्टिप्रदा इत्यर्थः । १ यमाइव युगलोत्पन्ना इव १ सुसदृशः परस्परं बलरूपादिभिरत्यन्तं सरूपाः १ सुपेशसः शोभनरूपाः १ पिशङ्गाश्वाः पिशङ्गवर्णाश्चोपेतास्तथा १ अरुणाश्वाः १ अरेपसः अपापाः १ प्रस्वक्षसः प्रकृष्टं तनूकर्तारो द्वेष्टृणां १ महिना महत्त्वेन १ द्यौरिव अन्तरिक्षमिव १ उरवः विस्तीर्णाः । उक्तलक्षणा नाम भेजिर इत्युत्तरेण संबन्धः ॥

पुरुद्रप्सा अञ्जिमन्तः सुदानवस्त्वेषसंदृशो अनवभ्रराधसः ।

सुजातासो जनुषा रुक्मवक्षसो दिवो अर्का अमृतं नाम भेजिरे ॥ ५ ॥

पुरुद्रप्साः । अञ्जिमन्तः । सुदानवः । त्वेषसंदृशः । अनवभ्रराधसः ।

सुजातासः । जनुषा । रुक्मवक्षसः । दिवः । अर्काः । अमृतम् । नाम । भेजिरे ॥ ५ ॥

१ पुरुद्रप्साः प्रभूतोदकाः १ अञ्जिमन्तः आभरणवन्तः १ सुदानवः शोभनदानाः १ त्वेषसंदृशः दीप्तरूपाः १ अनवभ्रराधसः अनवभ्रष्टधनाः १ सुजातासः शोभनजननाः^२ १ जनुषा जन्मनैवोक्तरूपाः १ रुक्मवक्षसः हारवक्षस्काः १ अर्काः पूज्या मरुतः १ दिवः शुलोकादागत्य १ अमृतम् अमरणसाधनं १ नाम उदकं नमनहेतुकमुक्तलक्षणं हविर्वा १ भेजिरे लब्धवन्तः ॥ ॥ २१ ॥

ऋष्टयो वो मरुतो अंसयोरधि सह ओजो बाह्वोर्वो बलं हितम् ।

नुम्णा शीर्षस्वायुधा रथेषु वो विश्वा वः श्रीरधि तनूषु पिपिशे ॥ ६ ॥

ऋष्टयः । वः । मरुतः । अंसयोः । अधि । सहः । ओजः । बाह्वोः । वः । बलम् । हितम् ।

नुम्णा । शीर्षसु । आयुधा । रथेषु । वः । विश्वा । वः । श्रीः । अधि । तनूषु । पिपिशे ॥ ६ ॥

हे १ मरुतः १ वः युष्माकम् १ अंसयोरधि १ ऋष्टयः आयुधविशेषा हिताः आश्रिताः । वक्षमाण-हितशब्दो विपरिणतव्यः । अधीति सप्तम्यर्थानुवादी । तथा १ वः १ बाह्वोः अधि १ सहः शत्रूणा-मभिभावुकम् १ ओजः । ओजो नामाष्टमो धातुः^३ । तद्रूपं १ बलं १ हितं निहितम् । १ शीर्षसु शिरःसु १ नुम्णा नुम्णानि हिरण्यमयानि^४ पट्टोष्णीषादीनि निहितानि । १ रथेषु १ आयुधा आयुधानि युद्धसाधनानि निहितानि । १ वः १ श्रीः युष्माकं कान्तिः १ तनूषु युष्मदीयेषु १ अधि १ पिपिशे अधिष्ठिता आश्रिता ॥

१. ख-च-ण-सर्वत्रप्रदीप्तयः; ग-घ-ज-सर्वदीप्तयः; श-सर्वदेशे प्राप्तदीप्तयः । २. ख-च-ण-श-शोभन-जाताः । ३. न- धातुः । रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः इति सप्तधातूनां सारोऽष्टमस्तु ओजसोऽपि मुखे यो (या) कान्तिर्भाति स ओजो बलं च लक्ष्यते । ४. ख-च-ण-भ-श-हिरण्यमयानि ।

गोमदश्चावद्रथवत्सुवीरं चन्द्रवद्राधो मरुतो ददा नः ।

प्रशस्तिं नः कृणुत रुद्रियासो भक्षीय वोऽवसो दैव्यस्य ॥ ७ ॥

गोऽमत् । अश्वऽवत् । रथऽवत् । सुऽवीरम् । चन्द्रऽवत् । राधः । मरुतः । दद । नः ।

प्रऽशस्तिम् । नः । कृणुत । रुद्रियासः । भक्षीय । वः । अवसः । दैव्यस्य ॥ ७ ॥

हे ऽमरुतः ऽनः अस्मभ्यं ऽगोमत् बहुभिर्गोभिरुपेतम् ऽअश्वावत् बहुभिरश्वैरुपेतं ऽरथवत्^१ रथोपेतं ऽसुवीरं सुष्ठु पुत्रोपेतं^२ ऽचन्द्रवत् हिरण्योपेतं ऽराधः अन्नं ऽदद ददत् । व्यस्ययेन एकवचनम्^३ । अथवा लोडर्थस्य लिटो मध्यमबहुवचनम् ॥ हे ऽरुद्रियासः रुद्रपुत्रा मरुतः ऽनः अस्मदीयां ऽप्रशस्तिम् । समृद्धिमित्यर्थः । तां ऽकृणुत कुरुत । ऽवः युष्माकं स्वभूतम् ऽअवसः अवः रक्षणं ऽदैव्यस्य दैव्यं देवाहं ऽभक्षीय भजेय ॥

हये नरो मरुतो मृळता नस्तुवीमघासो अमृता कर्तज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्विरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

हये । नरः । मरुतः । मृळत । नः । तुविऽमघासः । अमृताः । कर्तऽज्ञाः ।

सत्यऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥ ८ ॥

हये हे ऽनरः नेतारः ऽमरुतः ऽनः अस्मान् ऽमृळत सुखयत अस्मभ्यं हिताय वा सुखिनो भवत । हे ऽतुवीमघासः^४ प्रभूतधनाः ऽअमृताः अमरणस्वभावाः ऽकर्तज्ञाः उदकस्य यज्ञस्य वा ज्ञातारः । कर्तार इत्यर्थः । ऽसत्यश्रुतः सत्येन सत्यफलत्वेन प्रसिद्धाः ऽकवयः मेधाविनः ऽयुवानः निर्यतरुणाः ऽबृहद्विरयः प्रभूतस्तुतयः ऽबृहत् अत्यधिकम् ऽउक्षमाणाः हविर्भिः सेविताः^५ उदकं वा सिञ्चन्तो यूयं मृळत ॥ ॥ २२ ॥

‘ तमु नूनम् ’ इत्यष्टचं द्वितीयं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्प त्रैष्टुभं मारुतम् । ‘ तमु ’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

तमु नूनं तर्विषीमन्तमेषां स्तुषे गुणं मारुतं नव्यसीनाम् ।

य आश्वश्चा अमवद्वहन्त उतेशिरे अमृतस्य स्वरार्जः ॥ १ ॥

तम् । ऊँ इति । नूनम् । तर्विषीऽमन्तम् । एषाम् । स्तुषे । गुणम् । मारुतम् । नव्यसीनाम् ।

ये । आशुऽअश्वाः । अमऽवत् । वहन्ते । उत । ईशिरे । अमृतस्य । स्वरऽरार्जः ॥ १ ॥

१. ख च-झ-ण-न-भ-र-‘ रथवत्... पुत्रोपेतं ’ नास्ति । २. ख-च-ण-भ-बहुवचनेन; झ-त-न-र-बहुवचनम् । ३. त-तुविमघासः । ४. ख-च-झ-ण-त-भ-र-सेविताः; श-सेविताः ।

वतसु तमेव पूर्वं स्तुतमेव वमारुतं मरुतां संबन्धिनं तं वगणं वतविषीमन्तं दीप्तिमन्तं वनूनम् अद्य
वस्तुषे । कीदृशां मरुताम् । वनयसीनाम् ॥ लिङ्गव्यत्ययः ॥ नवतराणां स्तुत्यानां वा । वृषां^१ मारुतं
गणम् । गणावयवभूता मरुतः । कीदृशा इत्युच्यते । वये मरुतः वआश्वथाः शीघ्रगाम्य-
श्रोपेताः वअमवत् बलवन्तो यथा भवन्ति तथा ववहन्ते^२ गच्छन्ति^३ । वउत अपि च वईशिरे ईश्वरा
भवन्ति वअमृतस्य उदकस्य वस्वराजः स्वायत्तदीप्तयः स्वयमेव राजमानाः तेषां गणं स्तुषे ॥

त्वेषं गणं तवसं खादिहस्तं धुनिव्रतं मायिनं दातिवारम् ।

मयोभुवो ये अमिता महित्वा वन्दस्व विप्र तुविरार्धसो नृन् ॥ २ ॥

त्वेषम् । गणम् । तवसम् । खादिहस्तम् । धुनिव्रतम् । मायिनम् । दातिवारम् ।

मयःभुवः । ये । अमिताः । महित्वा । वन्दस्व । विप्र । तुविरार्धसः । नृन् ॥ २ ॥

वत्वेषं दीप्तं वगणं मारुतं वतवसं बलवन्तं वखादिहस्तं कटकहस्तं वधुनिव्रतं कम्पयितु-
कर्माणं वमायिनं प्रज्ञावन्तं वदातिवारं दत्तधनं हे वविप्र होतः ववन्दस्व स्तुहीति संबन्धः ।
वये मरुतः वमयोभुवः सुखस्य भावयितारः वमहित्वा महत्त्वेन वअमिताः अपरिच्छिन्नाः ।
तान् वतुविरार्धसः प्रभूतधनान् वनृन् नेतृन् वन्दस्व ॥

आ वो यन्तूदवाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति ।

अयं यो अग्निर्मरुतः समिद्ध एतं जुषध्वं कवयो युवानः ॥ ३ ॥

आ । वः । यन्तु । उदवाहासः । अद्य । वृष्टिम् । ये । विश्वे । मरुतः । जुनन्ति ।

अयम् । यः । अग्निः । मरुतः । समिद्धः । एतम् । जुषध्वम् । कवयः । युवानः ॥ ३ ॥

वये वविश्वे व्यासाः वमरुतः ववृष्टिं वजुनन्ति प्रेरयन्ति ते वउदवाहासः उदकस्य
बोदारो मरुतः वअद्य इदानीं ववः युष्मान् वआ वयन्तु आगच्छन्तु हे ऋत्विज्यजमानाः ।
अथ प्रत्यक्षवादः । हे वमरुतः^३ वयः^४ प्रसिद्धः वअयम्^५ वअग्निः वसमिद्धः सम्यक् दीपितः
वएतम् वअग्निं वजुषध्वं सेवध्वं हे वकवयः मेधाविनः हे वयुवानः नित्यतरुणाः सर्वत्र व्यासा वा ॥

यूयं राजानमिर्यं जनाय विभवतुष्टं जनयथा यजत्राः ।

युष्मदैति मुष्टिहा बाहुजूतो युष्मत्सदश्वो मरुतः सुवीरः ॥ ४ ॥

यूयम् । राजानम् । इर्यम् । जनाय । विभवतुष्टम् । जनयथ । यजत्राः ।

युष्मत् । एति । मुष्टिहा । बाहुजूतः । युष्मत् । सत्सदश्वः । मरुतः । सुवीरः ॥ ४ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘एषां’ नास्ति । २. ख-च-ण-भ-वहन्तो गच्छन्ति; झ-त-न-र-वहन्तो
गच्छन्तः; श-वहन्ति गच्छन्तः । ३. झ-न-भ-मरुतः यूयम् । ४. ख-ग-घ-च-ज-ण-अयं प्रसिद्धो यः ।

हे मरुतः^१ वय्यं वजनाय यजमानाय वराजानं स्वामिनं राजमानं वा वृथं शत्रूणां प्रेरकं च्यावयितारं विभ्वत्तृष्टम् । विभ्वा नाम ऋभूणां मध्यमः । स कुशली । तेन निर्मितम् । अत्यन्तरूपवन्तमित्यर्थः । तादृशं पुत्रं वजनयथ उत्पादयथ हे वयजत्राः यष्टव्याः । हे मरुतः युष्मत् युष्मत्तः एति गच्छति पुत्रः । कीदृशः । सुष्टिहा । सुष्टिशब्दो बाहूपलक्षकः । स्वभुजबलेनैव हन्ता शत्रूणाम् । तदेवोच्यते । बाहुजुतः । बाहुः प्रेरकः शत्रूणां यस्य तादृशः पुत्र एति । तथा युष्मत् युष्मत्तः मरुतः विद्यमानाश्च । बह्वश्च इत्यर्थः । सुवीरः शोभनवीर्यः पुत्र एति । जायते इत्यर्थः ॥

वरुणप्रघासे मारुत्या आमिक्षायाः ' अराइव ' इति याज्या । सूत्रितं च— ' अराइवेदचरमा अहेवेम मे वरुण श्रुधि ' (आश्व. श्रौ. २. १७) इति । एकादशने मारुते पशवेपैव पशुपुरोडाशस्य याज्या । सूत्रितं च— ' अराइवेदचरमा अहेव या वः शर्म शशमानाय सन्ति ' (आश्व. श्रौ. ३. ७) इति ॥

अराइवेदचरमा अहेव प्रप्र जायन्ते अकवा महोभिः ।

पृश्नेः पुत्रा उपमासो रभिष्ठाः स्वया मत्या मरुतः सं मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

अराऽइव । इत् । अचरमाः । अहाऽइव । प्रप्र । जायन्ते । अकवाः । महऽभिः ।

पृश्नेः । पुत्राः । उपमासः । रभिष्ठाः । स्वया । मत्या । मरुतः । सम् । मिमिक्षुः ॥ ५ ॥

व अराइवेत् रथशङ्कव इव व अचरमाः अनिकृष्टाः । सर्वसमाः सहैवोत्पन्नाश्चेत्यर्थः । अहेव अहानीव । दिवसा यथा सर्वेऽपि षष्टिघटिकात्मकास्तद्वत्ससंस्थोपेतसतगणरूपेण समा इत्यर्थः । अनेन दृष्टान्तद्वयेन वैसादृश्याभावः^२ प्रतिपादितः । एवमुक्तलक्षणाः महोभिः तेजोभिः प्रप्र जायन्ते प्रकर्षेण प्रादुर्भवन्ति ॥ एकः ' प्रसमुपोदः पादपूरणे ' (पा. सू. ८. १. ६) इत्युपसर्गाभ्यासः स च पूरणः ॥ ते च अकवाः अनल्पाः । यद्वा महोभिरित्यस्य विशेषणम् । पृश्नेः माध्यमिकाया वाचो गोरूपाया अन्तरिक्षस्य वा पुत्रस्थानीयाः उपमासः प्रत्येकं समानाः रभिष्ठाः प्रकृष्टवेगाः । एवं महानुभावाः मरुतः स्वया मत्या स्वकीयैवानुग्रहबुद्ध्या सं मिमिक्षुः वृष्ट्या सम्यक् सिञ्चन्ति ॥

यत्प्रायासिष्ट पृषतीभिरश्वैर्वीळुपविभिर्मरुतो रथैभिः ।

क्षोदन्त आपो रिणते वनान्यवोस्त्रियो वृषभः क्रन्दतु द्यौः ॥ ६ ॥

यत् । प्र । अयासिष्ट । पृषतीभिः । अश्वैः । वीळुपविऽभिः । मरुतः । रथैभिः ।

क्षोदन्ते । आपः । रिणते । वनानि । अव । उस्त्रियः । वृषभः । क्रन्दतु । द्यौः ॥ ६ ॥

१. झ-त-र-राजानः । २. ख-च-ण-एव सादृश्यभावः ; झ-न-भ-एव सादृश्याभावः ; श-वैसादृश्यभावः ।

हे ऽमरुतः ऽयत् यदा ऽप्रायासिष्ट प्रगच्छथ ऽपृषतीभिः पृषत्संज्ञकैः ऽअश्वैः वाहनसाधनैरश्वैः । अश्वशब्दोऽत्र वाहनसामान्यवचनः । अतः पुँल्लिङ्गता^१ । तथान्यत्र—‘ यदश्वान्धूर्षु पृषतीरयुग्ध्वम् ’ (ऋ. सं. ५. ५५. ६) । रोहिदश्वोऽजाश्व इति सामानाधिकरण्यप्रयोगः । एवंभूताश्वयुक्तैः ऽवीळु-पविभिः दृढरथनेमिभिः ऽरथेभिः^२ प्रायासिष्ट । यद्वा । अश्वै रथैश्च सह मरुतो यदा प्रायासिष्ट तदा ऽआपः ऽक्षोदन्ते क्षरन्ति । ऽवनानि वृक्षसमूहाः ऽरिणते हिंस्यन्ते वेगेन भज्यन्ते । ऽउस्त्रियः उस्त्राः सूर्यरश्मयः । तत्संबन्धी पर्जन्यः ऽवृषभः अपां वर्षिता ऽद्यौः द्योतमानः ऽअव ऽक्रन्दतु अवाङ्मुखं शब्दयतु वृष्ट्यर्थम् ॥

प्रथिष्ट यामन्पृथिवी चिदेषां भर्तॄन् गर्भं स्वमिच्छवो धुः ।

वातान्ह्रस्वान्धुरीयुयुज्रे वर्षं स्वेदं चक्रिरे रुद्रियासः ॥ ७ ॥

प्रथिष्ट । यामन् । पृथिवी । चित् । एषाम् । भर्ताऽइव । गर्भम् । स्वम् । इत् । शवः । धुः । वातान् । हि । अश्वान् । धुरि । आऽयुयुज्रे । वर्षम् । स्वेदम् । चक्रिरे । रुद्रियासः ॥ ७ ॥

ऽएषां मरुतां ऽयामन् यामनि गमने ऽपृथिवी ऽचित् भूमिः । चिदिति पूरणः । ऽप्रथिष्ट प्रख्याताभवत् । गर्भयोग्याभवदित्यर्थः । ते च मरुतः ऽभर्ता लौकिकः पतिः ऽगर्भम् ऽइव भार्यायाः तथा भूम्याः ऽस्वमित् स्वभूतं गर्भं गर्भस्थानीयं ऽशवः उदकं ऽधुः स्थापितवन्तः । ऽहि यस्मात् ऽवातान् गन्तॄन् ऽअश्वान् ऽधुरि रथसंबन्धिन्याम् ऽआयुयुज्रे आयोजितवन्तः तस्मात् ऽवर्षं ऽस्वेदं स्वेदस्थानीयं वृष्टिसंस्त्यायं ऽचक्रिरे कुर्वन्ति ऽरुद्रियासः रुद्रपुत्राः ॥

ह्ये नरो मरुतो मृळता नस्तुवीमघासो अमृता ऋतज्ञाः ।

सत्यश्रुतः कवयो युवानो बृहद्गिरयो बृहदुक्षमाणाः ॥ ८ ॥

ह्ये । नरः । मरुतः । मृळत । नः । तुविऽमघासः । अमृताः । ऋतऽज्ञाः । सत्यऽश्रुतः । कवयः । युवानः । बृहत्ऽगिरयः । बृहत् । उक्षमाणाः ॥ ८ ॥

‘ ह्ये नरः ’ इत्यष्टमी गता^३ ॥

॥ २३ ॥

‘ प्र वः स्पद् ’ इत्यष्टमं तृतीयं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्षं मारुतम् । अष्टमी त्रिष्टुप् शिष्टाः सप्त जगत्स्यः । ‘ प्र वः स्पद् त्रिष्टुबन्तम् ’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पुँल्लिङ्गताम् । २. न-रथेभिः रथैः । ३. ख-च-ण-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य संपूर्णं भाष्यं विद्यते ।

प्र वः स्पलक्रन्त्सुविताय दावनेऽर्ची दिवे प्र पृथिव्या ऋतं भरे ।

उक्षन्ते अश्वान्तरुषन्त आ रजोऽनु स्वं भानुं श्रथयन्ते अर्णवैः ॥ १ ॥

प्र । वः । स्पट् । अक्रन् । सुविताय । दावने । अर्च । दिवे । प्र । पृथिव्यै । ऋतम् । भरे ।
उक्षन्ते । अश्वान् । तरुषन्ते । आ । रजः । अनु । स्वं । भानुम् । श्रथयन्ते । अर्णवैः ॥ १ ॥

हे मरुतः वः युष्मभ्यं सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय दावने हविष्प्रदानाय स्पट् स्पष्टा होता प्र प्रकर्षेण अक्रन् क्रन्दति स्तौति । वः युष्मान् वा सुष्ठु प्राप्तव्याय दानायाक्रन् ॥ क्रन्दतेः शब्दकर्मणो लङर्थे लङि तिपि रूपम् ॥ हे होतः दिवे द्योतमानाय द्युदेवाय प्र अर्चं प्रकर्षेण स्तुहि हे आत्मन् । तथा पृथिव्यै पृथिव्याश्च ऋतं स्तोत्रं भरे संपादयामि । द्यावापृथिव्यावपि मरुतामाधारत्वादत्र निपातभाजौ भवतः । किंच ते मरुतः अश्वान् व्यापकानुदकसंवान् उक्षन्ते सिञ्चन्ति । रजः आ अन्तरिक्षमा सर्वतः तरुषन्ते तरन्ति संचरन्ति । स्वं भानुं स्वकीयं तेजः अर्णवैः मेघैः सह अनु श्रथयन्ते अनुश्लेषयन्ति अनुकूलं प्रापयन्तीत्यर्थः ॥

अमादिषां भियसा भूमिरेजति नौन पूर्णा क्षरति व्यथिर्यती ।

दूरेदृशो ये चितयन्त एमभिरन्तर्महे विदथे येतिरे नरः ॥ २ ॥

अमात् । एषाम् । भियसा । भूमिः । एजति । नौः । न । पूर्णा । क्षरति । व्यथिः । यती ।
दूरेऽदृशः । ये । चितयन्ते । एमऽभिः । अन्तः । महे । विदथे । येतिरे । नरः ॥ २ ॥

एषाम् ॥ अन्वादेशविषयत्वादनुदात्तः ॥ एषां मरुतां भियसा भयेन भूमिः एजति कम्पते नौन पूर्णा प्राणिभिः । सा यश्चोदकमध्ये क्षरति चलति व्यथिः व्यथिता यती गच्छन्ती । एतदुभयं नौविशेषणम् । दूरेदृशः दूरे दृश्यमाना अपि ये मरुतः एमभिः गमनैः चितयन्ते ज्ञायन्ते ते महान्तो मरुतः विदथे यज्ञे महे महते हविषे हविर्भक्षणाय अन्तः द्यावापृथिव्योर्मध्ये येतिरे यतन्ते । नरः नेतारो मरुतः ॥

गवामिव श्रियसे शृङ्गमुत्तमं सूर्यो न चक्षु रजसो विसर्जने ।

अत्याइव सुम्बश्चारवः स्थन मर्याइव श्रियसे चेतथा नरः ॥ ३ ॥

गवाम्ऽइव । श्रियसे । शृङ्गम् । उत्तमम् । सूर्यः । न । चक्षुः । रजसः । विसर्जने ।

अत्याऽइव । सुम्बः । चारवः । स्थन । मर्याऽइव । श्रियसे । चेतथ । नरः ॥ ३ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र- 'पृथिव्यै' नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-तदर्थमन्तरिक्षस्य; श-तदर्थमन्तरिक्षम् । ३. च-ण-हविर्भक्षणायस्मा(मा?)त् स्वस्थानात् ।

हे मरुतो यूयं वगवां वृज्जम् इव उत्तमम् उत्कृष्टसुष्णीषपट्टादिकं श्रियसे श्रिये धारयथेति शेषः । वसूर्यो न सूर्य इव । स यथा रजसः तेजसः विसर्जने चक्षुः दर्शनसाधनं मण्डलं धत्ते तद्वद्रजसो वृष्टेर्विसर्जने विसर्जनाय चक्षुः सर्वस्य प्रकाशकं तेजो धारयथ । अत्याइव अश्वाइव वसुभ्यः सुष्ठु सर्वत्र भवन्तो वेगवन्तः चारवः दर्शनीयाः स्थान भवथ । मर्याः मर्याः यजमानाः इव । ते यथा श्रियसे जानन्ति यज्ञादिकं तद्वच्छ्रिये वेतथ हे नरः नेतारो मरुतः ॥

को वो महान्ति महतामुदश्वत्कस्काव्या मरुतः को ह पौंस्या ।

यूयं ह भूमिं किरणं न रेजथ प्र यद्भरध्वे सुविताय दावने ॥ ४ ॥

कः । वः । महान्ति । महताम् । उत् । अश्वत् ।

कः । काव्या । मरुतः । कः । ह । पौंस्या ।

यूयम् । ह । भूमिम् । किरणम् । न । रेजथ । प्र । यत् । भरध्वे । सुविताय । दावने ॥ ४ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं महतां पूज्यानां कः यजमानः महान्ति श्रेयांसि उदश्वत् उत्कृष्टं प्राप्नुयात् । कः च तदर्थं काव्या काव्यानि कवीनां युष्माकं संबन्धीनि स्तोत्राणि उदश्वत् । को ह कश्च पौंस्या पौंस्यानि पराक्रमान् उदश्वत् । आदरात् पुनर्वचनम् । यूयं ह यूयं खलु भूमिं किरणं न किरणमिव रेजथ । किरणं यथा वृष्ट्यर्थं चालयथ तद्वद्भूमिं रेजथ । यत् यस्मात् सुविताय सुष्ठु प्राप्तव्याय । प्राप्तव्यस्येत्यर्थः । तादृशस्य धनस्य वृष्ट्युदकस्य वा दावने दानाय प्र भरध्वे प्रकर्षेण संपादयथ वृष्टिम् । यस्माद्युयमेवं कुरुथ तस्मात्क एवं करोतीत्यर्थः ॥

अश्वाइवेदरुपासः सर्वन्धवः शूराइव प्रयुधः प्रोत युयुधुः ।

मर्याइव सुवृधो वावृधुर्नरः सूर्यस्य चक्षुः प्र मिनन्ति वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

अश्वाः इव । इत् । अरुपासः । ससर्वन्धवः । शूराः इव । प्रयुधः । प्र । उत । युयुधुः ।

मर्याः इव । सुवृधः । ववृधुः । नरः । सूर्यस्य । चक्षुः । प्र । मिनन्ति । वृष्टिभिः ॥ ५ ॥

मरुत एते अश्वाइव शीघ्रगन्तारः अरुपासः आरोचमानाः सर्वन्धवः समान एक एव बन्धुबन्धको रुद्रो येषां ते तादृशाः । परस्परं बन्धवः स्नेहयुक्ता वा शूराः भटाः इव प्रयुधः प्रयोद्धारो वैरिभिः सह तादृशाः उत अपि च प्र युयुधुः प्रकर्षेण युष्यन्ते । मर्याइव मनुष्या यथा वर्धन्ते तथा सुवृधः सुष्ठु वर्धयितारो वर्धमाना वा नरः नेतारः ववृधुः वर्धन्ते । एवं महात्मानः सूर्यस्य चक्षुः तेजःसमूहं मण्डलं वा वृष्टिभिः प्र मिनन्ति प्रकर्षेण हिंसन्ति आवृण्वन्तीत्यर्थः ॥

१. ख-ग-घ-च-ज-ण-त-न-भ-र-श- कः उदश्वत् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- पराक्रमाणि ।

३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-रेजयथ । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-वृष्ट्युदकाय । ५. ख-झ-न-भ-महात्मनः ।

ते अज्येष्टा अकनिष्ठास उद्भिदोऽमध्यमासो महसा वि वावृधुः ।

सुजातासो जनुषा पृश्निमातरो दिवो मर्या आ नो अच्छा जिगातन ॥ ६ ॥

ते । अज्येष्टाः । अकनिष्ठासः । उत्सभिदः । अमध्यमासः । महसा । वि । वावृधुः ।

सुजतासः । जनुषा । पृश्निमातरः । दिवः । मर्याः । आ । नः । अच्छ । जिगातन ॥ ६ ॥

१ते मरुतः १अज्येष्टाः १अकनिष्ठासः अकनिष्ठाः १उद्भिदः उद्भेदयितारः शत्रूणाम् १अमध्यमासः अमध्यमाः सर्वप्रकारैः समाः १महसा तेजसा १वि १वावृधुः विवर्धन्ते । १सुजातासः सुष्ठु संभूताः १जनुषा जन्मना १पृश्निमातरः पृश्नेः पुत्राः १मर्याः मनुष्येभ्यो हिता यूयं १दिवः सकाशात् १नः अस्मान् १अच्छ अभिमुखम् १आ १जिगातन सर्वतः प्रशंसत साध्वनुष्ठितमिति । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । यद्वा । ये सुजाता जनुषा पृश्निमातरश्च तान् दिव आगतान् हे ऋत्विजो मर्या यूयमा जिगातन आगच्छत ते नोऽच्छ आगच्छतास्मदभिमुखम् ॥

वयो न ये श्रेणीः पप्पुरोजसान्तान्दिवो बृहतः सानुनस्परि ।

अश्वास एषामुभये यथा विदुः प्र पर्वतस्य नभनूरचुच्यवुः ॥ ७ ॥

वयः । न । ये । श्रेणीः । पप्पुः । ओजसा । अन्तान् । दिवः । बृहतः । सानुनः । परि ।

अश्वासः । एषाम् । उभये । यथा । विदुः । प्र । पर्वतस्य । नभनून् । अचुच्यवुः ॥ ७ ॥

१ये मरुतः १वयो १न पक्षिण इव १श्रेणीः पङ्क्तयः^१ सन्तः^१ १ओजसा बलेन १दिवः अन्तरिक्ष-स्यादित्यस्य वा १अन्तान् पर्यन्तान् १बृहतः महतः १सानुनः समुन्नतस्याकाशवल्लयस्य १परि परितः १पप्पुः पतन्ति १एषाम् १अश्वासः अश्वाः १पर्वतस्य मेघस्य १नभनून् ॥ भनतेः^२ शब्दकर्मणो नभ्राडितिवत् नभनवः ॥ उदकानि १प्र १अचुच्यवुः च्याचयन्ति । १उभये देवा मनुष्याश्च १यथा १विदुः जानन्ति तथा । मनुष्याणां ज्ञानं प्रसिद्धम् । देवाश्च वृष्टौ सत्यामाग्रयणादौ हविष्प्रदानेन जानन्ति । देवानां वृष्टिसंपूर्तिपरिज्ञानमाश्वलायनेनोक्तम्—‘ यदा वर्षस्य तृप्तः स्यादथाग्रयणेन यजेत ’ इत्युपक्रम्य ‘ अपि हि देवा आहुस्तृप्तो नूनं वर्षस्याग्रयणेन हि यजते ’ (आश्व. श्रौ. २. ९) इति ॥

मिमातु द्यौरदितिर्वीतये नः सं दानुचित्रा उषसो यतन्ताम् ।

आचुच्यवुर्दिव्यं कोशमेत ऋषे रुद्रस्य मरुतो गृणानाः ॥ ८ ॥

मिमातु । द्यौः । अदितिः । वीतये । नः । सम् । दानुचित्राः । उषसः । यतन्ताम् ।

आ । अचुच्यवुः । दिव्यम् । कोशम् । एते । ऋषे । रुद्रस्य । मरुतः । गृणानाः ॥ ८ ॥

१नः अस्मदर्थं १द्यौः अन्तरिक्षं १मिमातु निर्मिमातु वृष्टिम् । तदनुकूलं करोत्वित्यर्थः । कीदृशी ।
 १अदितिः अदीना । यद्वा । द्यौर्मिमात्वादितिर्भूमिश्च मिमातु सुखम् । किमर्थम् । १वीतये उत्पत्तये
 प्रजननाय वा । १दानुचित्राः विचित्रप्रकाशादिदानाः १उषसः १सं १यतन्ताम् । हे १ऋषे त्वया
 १गृणानाः स्तूयमानाः १मरुतः १रुद्रस्य । पुत्रा इति^१ शेषः^१ । १पुते^२ १दिव्यं १कोशं मेघमुदकम्
 १आचुच्यवुः आच्यावयन्ति ॥ द्विकर्मकोऽयम् ॥ ॥ २४ ॥

‘ ईळे अग्निं स्ववसम् ’ इत्यष्टचं चतुर्थं सूक्तं इयावाश्वस्यार्षम् । सस्यष्टम्यौ जगत्पौ शिष्टाः
 षट् त्रिष्टुभः । मरुदेवताकमग्निमरुदेवताकं वा । ‘ ईळे द्विजगत्पन्तमाग्नेयं च वा ’ इति । सूक्तविनियोगो
 लैङ्गिकः । आद्या करीयां सामिधेनीषु याज्या । सूत्रितं च—‘ ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिति
 धास्ये ’ (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

ईळे अग्निं स्ववसं नमोभिरिह प्रसक्तो वि चयत्कृतं नः ।

रथैरिव प्र भरे वाजयद्भिः प्रदक्षिणिन्मरुतां स्तोमं ऋध्याम् ॥ १ ॥

ईळे । अग्निम् । सुऽअवसम् । नमःऽभिः । इह । प्रऽसक्तः । वि । चयत् । कृतम् । नः ।

रथैःऽइव । प्र । भरे । वाजयत्ऽभिः । प्रऽदक्षिणित् । मरुताम् । स्तोमम् । ऋध्याम् ॥ १ ॥

अहं इयावाश्वः १अग्निं १स्ववसं स्वायत्तरक्षणं १नमोभिः स्तोत्रैः १ईळे स्तोमि । तत्स्तोत्रं
 १कृतम् १इह इदानीं १प्रसक्तः प्रसक्तः प्रकर्षेण यज्ञं प्राप्तो वा सन् १नः अस्मदर्थं १वि १चयत्
 विजानातु । १वाजयद्भिः अन्नमिच्छद्भिः स्तोत्रैः १रथैरिव रथैर्यथाभिमतं प्राप्नुवन्ति तद्ब्रह्मणसाधनैः
 १प्र १भरे प्रकर्षेण संपादयाम्यभिमतम् । १प्रदक्षिणित् प्रादक्षिण्येन गच्छन् १मरुतां १स्तोमं स्तोत्रम्
 १ऋध्यां वर्धयेयम् ॥

आ ये तस्थुः पृषतीषु श्रुतासु सुखेषु रुद्रा मरुतो रथेषु ।

वनां चिदुग्रा जिहते नि वो भिया पृथिवी चिद्रेजते पर्वताश्चित् ॥ २ ॥

आ । ये । तस्थुः । पृषतीषु । श्रुतासु । सुखेषु । रुद्राः । मरुतः । रथेषु ।

वनां । चित् । उग्राः । जिहते । नि । वः । भिया ।

पृथिवी । चित् । रेजते । पर्वतः । चित् ॥ २ ॥

१ये १मरुतः १रुद्राः रुद्रपुत्राः १आ १तस्थुः आतिष्ठन्ति १पृषतीषु मरुतां वाहनेषु
 १श्रुतासु श्रान्तासु प्रसिद्धासु वा १सुखेषु । खमाकाशं छिद्रम् । शोभनरथाक्षद्वारेषु १रथेषु
 रथान् आ तस्थुः आतिष्ठन्ति । हे १उग्राः उदूर्णबला मरुतो यूयं यदा रथमारूढाः
 स्थ तदानीं १वना १चित् वनान्यपि १नि १जिहते न्यगाच्छन्ति १वः युष्माकं १भिया

भीत्या । १ पृथिवी १ चित् पृथिव्यपि १ रेजते । १ पर्वतश्चित् पर्वतोऽपि रेजते कम्पते । उत्तरार्धः प्रत्यक्षकृतः । पूर्वार्धे य एवमकुर्वन् तेषां स्तोममृध्यामिति पूर्वत्रान्वयः^१ ॥

कारीयां मारुतस्य सप्तकपालस्य 'पर्वतश्चित्' इत्येषा याज्या । सूत्रिनं च— 'पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय सृजन्ति रश्मिमोजसा' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

पर्वतश्चिन्महि वृद्धो बिभाय दिवश्चित्सानुं रेजत स्वने वः ।

यत्क्रीळथ मरुत ऋष्टिमन्त आपइव सृध्यञ्चो धवध्वे ॥ ३ ॥

पर्वतः । चित् । महि । वृद्धः । बिभाय । दिवः । चित् । सानुं । रेजत । स्वने । वः ।

यत् । क्रीळथ । मरुतः । ऋष्टिमन्तः । आपः । इव । सृध्यञ्चः । धवध्वे ॥ ३ ॥

हे मरुतः १ वः युष्माकं १ स्वने भयंकरशब्दे सति १ पर्वतश्चित् पर्वतोऽपि १ महि महान् १ वृद्धः सन्नपि १ बिभाय बिभेति । १ दिवश्चित् अन्तरिक्षस्यापि १ सानु समुच्छ्रितः^२ प्रदेशः^२ १ रेजत^३ कम्पते^३ । १ यत् यदा १ क्रीळथ हे १ मरुतः यूयम् १ ऋष्टिमन्तः आयुधवन्तः सन्तस्तदा १ आपइव उदकानीव १ सृध्यञ्चः सहाञ्जनाः १ धवध्वे धावध्वे गच्छथ ॥

वराइवेदैवतासो हिरण्यैरभि स्वधामिस्तन्वः पिपिश्रे ।

श्रिये श्रेयांसस्तवसो रथेषु सत्रा महांसि चक्रिरे तनूषु ॥ ४ ॥

वराः । इव । इत् । रैवतासः । हिरण्यैः । अभि । स्वधामिः । तन्वः । पिपिश्रे ।

श्रिये । श्रेयांसः । तवसः । रथेषु । सत्रा । महांसि । चक्रिरे । तनूषु ॥ ४ ॥

१ वरा इव विवाहयोग्या युवान इव । ते यथा १ रैवतासः धनवन्तः १ हिरण्यैः हिरण्य-मयैराभरणविशेषैः १ स्वधामिः उदकैश्च १ तन्वः स्वीयानि शरीराणि १ अभि १ पिपिश्रे संयोजयन्ति अलंकुर्वन्ति तद्देते मरुतोऽपि रैवतासः धनवन्तः हिरण्यैः हिरण्यस्थानीयैर्विशुद्धाभ्यैराभरणैः स्वधामिश्च तन्वः स्वीयानि शरीराणि पिपिश्रे । १ श्रिये शोभायै १ श्रेयांसः श्रेष्ठाः १ तवसः बलवन्तो मरुतः १ रथेषु १ सत्रा सत्यं सह वा १ तनूषु १ महांसि १ चक्रिरे कृतवन्तः । सर्वाभरणैरुदकैश्चोपेताः स्थानधिष्ठाय^४ शरीरेषु तेजांस्यधारयन्नित्यर्थः^५ ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-र-पूर्वत्र; न-पूर्वत्र संबन्धः । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-समुच्छ्रितप्रदेशम् ।

३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-रेजथ (रेजत-न) कम्पयथ (कम्पयथे-झ) । ४. ख-च-ण-न-रथेऽधिष्ठाय;

झ-भ-र-स्थाधिष्ठाय । ५. ग-घ-ज-धारयन्नित्यर्थः । इत्पूरणः ।

अज्येष्टासो अकनिष्ठास एते सं भ्रातरो वावृधुः सौभगाय ।

युवा पिता स्वपा रुद्र एषां सुदुघा पृश्निः सुदिना मरुद्भयः ॥ ५ ॥

अज्येष्टासः । अकनिष्ठासः । एते । सम् । भ्रातरः । ववृधुः । सौभगाय ।

युवा । पिता । सुऽअपाः । रुद्रः । एषाम् । सुऽदुघा । पृश्निः । सुऽदिना । मरुत्ऽभ्यः ॥ ५ ॥

वअज्येष्टासः वअकनिष्ठासः परस्परं ज्येष्ठकनिष्ठभावरहिताः सहैवोत्पन्नाः समानबलाः एते मरुतः वभ्रातरः परस्परं भ्रातृभूताः सन्तः वसौभगाय सुभगत्वाय वसं ववृधुः वर्धन्ते । वयुवा नित्य-तरुणः वस्वपाः शोभनकर्मा वृषां मरुतां वरुद्रः वपिता वसुदुघा सुष्ठु दोष्धी वृश्निः गोदेवता मातृभूता वमरुद्भयः मरुदर्थं वसुदिना शोभनदिनानि । अकुरुतामिति शेषः ॥

यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वा यद्वावमे सुभगासो दिवि ष्ठ ।

अतो नो रुद्रा उत वा न्वरस्याग्ने वित्ताद्भविषो यद्यजाम ॥ ६ ॥

यत् । उत्ऽतमे । मरुतः । मध्यमे । वा । यत् । वा । अवमे । सुऽभगासः । दिवि । स्थ ।

अतः । नः । रुद्राः । उत । वा । नु । अस्य । अग्ने । वित्तात् । हविषः । यत् । यजाम ॥ ६ ॥

हे वमरुतः यूयं वयदुत्तमे^१ उत्कृष्टे उत्तमे चरमे वा वदिवि द्युलोके वमध्यमे ववा दिवि वयद्वावमे दिवि हे वसुभगासः वस्थ भवथ । 'त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकास्तिस्रो दिवः पृथिवी' इत्यादिश्रुतेर्द्युलोकस्य त्रैविध्यम् । वतः अस्मात् स्थानत्रयात् वनः अस्मदर्थं हे वरुद्राः आगच्छ-तेति शेषः । वउत ववा अथवा वनु अद्य वयद्यजाम यद्विः प्रक्षिपाम हे वअग्ने त्वम् वअस्य वहविषः एतद्विः वित्तात् विद्धि^२ ॥

अग्निश्च यन्मरुतो विश्ववेदसो दिवो वहध्व उत्तरादधि णुभिः ।

ते मन्दसाना धुनयो रिशादसो वामं धत्त यजमानाय सुन्वते ॥ ७ ॥

अग्निः । च । यत् । मरुतः । विश्वऽवेदसः । दिवः । वहध्वे । उत्तरात् । अधि । स्नुभिः ।

ते । मन्दसानाः । धुनयः । रिशादसः । वामम् । धत्त । यजमानाय । सुन्वते ॥ ७ ॥

हे विश्ववेदसः सर्वस्य ज्ञातारो विश्वधना वा हे वमरुतः वयत्^३ यूयं वअग्निश्च वदिवः द्यु-लोकात् वउत्तरात् उत्कृष्टतरात् वअधि उपरि वस्नुभिः सानुभिरुपरिप्रदेशे वहध्वे उह्यध्वे । तत्र निवसथेत्यर्थः । यद्वा स्नुशब्देन तत्सदृशा अश्वा उच्यन्ते । तैर्वोह्यध्वे । वते यूयं वमन्दसानाः मोद-

माना अस्मदीयैः स्तोत्रैर्हविर्भिश्च १धुनयः शत्रूणां कम्पयितारः २रिशदसः अस्मद्विषकानामत्तारः
सन्तः ३वामं वननीयं धनं ४धत्त दत्त ५यजमानाय ६सुन्वते अभिषवं कुर्वते ॥

‘ अग्ने मरुद्भिः ’ इत्यष्टम्याग्निमासुतस्य याज्या । ‘ अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋकभिः ’ (आश्व.
श्रौ. ५. २०) इति १ सूत्रितत्वात् ॥

अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिर्ऋकभिः सोमं पिव मन्दसानो गणश्रिभिः ।

पावकेभिर्विश्वमिन्वेभिरायुभिर्वैश्वानर प्रदिवा केतुना सज्जः ॥ ८ ॥

अग्ने । मरुत्ऽभिः । शुभयत्ऽभिः । ऋक्ऽभिः । सोमम् । पिव । मन्दसानः । गणश्रिऽभिः ।

पावकेभिः । विश्वम्ऽइन्वेभिः । आयुऽभिः । वैश्वानर । प्रदिवा । केतुना । सज्जः ॥ ८ ॥

हे १अग्ने २मरुद्भिः सह ३मन्दसानः सन् ४सोमं ५पिव । कीदृशैः मरुद्भिः २ । ६शुभयद्भिः
शोभमानैरन्यान् शोभयद्भिर्वा ७ऋकभिः स्तुत्यैः ८गणश्रिभिः गणभावमाश्रयद्भिः ९पावकेभिः शोधकैः
१०विश्वमिन्वेभिः विश्वं वृष्ट्या प्रीणयद्भिः ११आयुभिः आयुष्मद्भिः ३ । हे १वैश्वानर विश्वनरहिताग्ने २प्रदिवा
पुराणेन ३केतुना ज्वालापुञ्जेन ४सज्जः सहितः ॥ ॥ २५ ॥

‘ के एषा नरः ’ इत्येकोनविंशत्यृचं पञ्चमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—‘ के एकोना गायत्रं
श्यावाश्वोऽत्र वैददश्वी तरन्तपुरुमीळ्हो दाम्भ्यं १ रथवीति मरुतश्च दाननुष्टः प्रशशंस बुद्ध्वा च तरन्त-
महिषीं शशीयसीं २ पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी सतोवृहती ’ इति । श्यावाश्व ऋषिः । पञ्चम्यनुष्टुप् नवमी
सतोवृहती शिष्टा गायत्र्यः । आद्याश्चतस्रो मरुदेवताकाः । ‘ सनरसा ’ इत्यादीनां चतसृणां शशीयसीं
नाम तरन्तस्य राज्ञो भार्या देवता । ‘ उत मेऽरपत् ’ इत्यस्या वैददश्विः पुरुमीळ्हो देवता । ‘ यो मे
धेनूनाम् ’ इत्यस्या वैददश्विस्तरन्तो राजा देवता । ‘ य ईं वहन्ते ’ इत्याद्याः षण्मास्यः । ‘ एतं मे ’
इत्यस्य तृचस्य दाम्भ्यो १ रथवीतिनाम् राजा देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

अत्राश्चर्यं पुरावृत्तमाहुरागमपारागाः । अर्चनानाः पुरात्रेयो दाम्भ्येण २ रथवीतिना ॥ आर्विज्याय
वृत्तो यज्ञे वितते हौत्र आस्थितः । रथवीतिसुतां कन्यां ददर्श पितुरन्तिके ॥ यथाचे स्वकुमाराय
श्यावाश्वाय च तां सुताम् । स प्रदानमना भार्यामपृच्छत्किं प्रयच्छसि ॥ इति पृष्टा पुनः ग्राह
कथमस्मै प्रदास्यसि । इतः पूर्वं सुता दत्ता नासीदनुष्ये क्वचित् ॥ तत्तथैवेति निश्चित्य प्रत्या-
चष्टार्चनानसम् । श्यावाश्वः संस्थिते यज्ञे तेन राज्ञा निराकृतः ॥ तत्प्रत्याशान्वितो विप्रस्तपस्तेपे
सुदारुणम् । ब्रह्मचर्यरतः शान्तो भिक्षार्थं पर्यटन् द्विजः ॥ तरन्तमहिषीं सार्धं ३ विभिक्षेऽसौ शशी-
यसीम् १ । सा संप्राप्यान्तिकं पत्युः प्रोवाचागतवानृषिः ॥ इत्युक्तो नृपतिर्भार्यां प्रत्याह्वनं प्रपूजय ।
सानुज्ञाता गवां यूथं प्रादादाभरणानि च ॥ तरन्तोऽपि पुनस्तस्मै प्रादाद्धनमपेक्षितम् । दत्त्वा च

१. न-इति याज्येति । २. ख-च-झ-ण-त-भ-र-श-मरुद्भिः सह । ३. ख-च-झ-ण-त-भ-र-
‘ आयुष्मद्भिः ’ नास्ति ; न-गन्तुभिः । ४. त-दाल्भ्यम् । ५. ख-च-झ-ण-त-भ-र-शशीयसीम् ।
६. ख-च-झ-ण-त-भ-र-शशीयसी । ७. ख-च-झ-ण-त-भ-र-दाल्भ्यः । ८. ख-च-झ-ण-त-भ-
भ-र-श-दाल्भ्येन ; ग-घ-ज-दाम्भ्येन । ९. झ-त-न-भ-र-श-शशीयसीम् ।

पुरुमीळहस्य स्वानुजस्यान्तिकं प्रति ॥ प्रेरयामास तमृषिं सोऽपि त्वां मानयिष्यति ॥ तथेति राज्ञो वचनं निशम्य तद्धार्यया दर्शितसर्वमार्गः । गच्छन् शनैरर्धपथे मरुद्गणान् समानरूपान् स्वदिदृक्षयागतान् ॥ विलोक्य विप्रः सभयः प्रणम्य कृताञ्जलिः कण्टकिताङ्गसंघः । तुष्टाव हृष्टान्मरुतो विशिष्टैरर्थैर्वचोभिः परितुष्टचित्तः ॥ संप्राप्य सर्वं स्वमनीषितं तदा मरुद्गणेभ्यो मुदितात्मवद्ब्रूयः^१ ॥ तदाभवदपिः सूक्तद्रष्टा श्यावाश्वनामकः । पश्चात्पुनर्गृहं गत्वा भूयो लब्ध्वा गवां शतम् ॥ दाभ्यो^२ मन्त्रदृशे राज्ञ्या चोदितः स्वसुतां ददौ । पुरुमीळहस्तरन्तश्च तद्धार्या च शशीयसी^३ ॥ दाभ्यो^४ यो रथवीत्याख्यः सप्त ये मरुतां गणाः । ते^५ तस्मै यत्^६ ददुस्तु-ष्टास्तत्के ष्टेयत्र वर्प्यते ॥

के ष्ठा नरः श्रेष्ठतमा य एकैक आयय । परमस्याः परावतः ॥ १ ॥

के । स्थ । नरः । श्रेष्ठऽतमाः । ये । एकैऽएकः । आऽयय । परमस्याः । पराऽवतः ॥ १ ॥

हे नरः नेतारो मरुतः श्रेष्ठतमाः अत्यन्तं श्रेष्ठा यूयं एके षष्ठ के स्थ के भवथ । एवं स्वरूपानिश्चयात् संदिह्य ब्रवीति । एये यूयम् एकैकः प्रत्येकम् आयय आगच्छथ । कस्मादित्युच्यते । परमस्याः परावतः अत्यन्तदूरदेशात् । अन्तरिक्षादित्यर्थः ॥

कः वोऽश्वाः काऽभीशवः कथं शेक कथा यय । पृष्ठे सदो नसोर्यमः ॥ २ ॥

क । वः । अश्वाः । कः । अभीशवः । कथम् । शेक । कथा । यय ।

पृष्ठे । सदः । नसोः । यमः ॥ २ ॥

हे मरुतः एव युष्माकम् अश्वाः एक कुत्रत्याः । एक च अभीशवः बन्धनरज्जवः । कथं च शेक शीघ्रं गन्तुं शक्ता भवथ । कथा कथं यय याताः स्थ । पृष्ठे अश्वानां पृष्ठदेशे सदः । सीदति तिष्ठत्यत्रेति सदः पर्याणम् । तच्च दृश्यते । तथा नसोः नासिकयोः यमः नियमिता पलायनप्रतिबन्धकारी पशोर्नासिकयोर्दृश्यते । तस्मादश्वादिलिङ्गैः कुत्रापि स्वरितगमना इव प्रतिभान्ति के यूयमिति देवत्वमनवधार्याह ॥

जघने चोद एषां वि सक्थानि नरो यमुः । पुत्रकृथे न जनयः ॥ ३ ॥

जघने । चोदः । एषाम् । वि । सक्थानि । नरः । यमुः । पुत्रऽकृथे । न । जनयः ॥ ३ ॥

एषाम् अश्वानां जघने हन्तव्यप्रदेशे चोदः प्रेरिका कशा अराग्रकाष्ठविशेषो वा वर्तते । शीघ्रगमनाय ताडयन् वर्तत इत्यर्थः । सक्थानि ऊरुप्रदेशान् नरः नेतारो मरुतः विविच्य यमुः नियच्छन्ति । आशुधावनेन विवृता भवन्तीत्यर्थः । विवृतौ दृष्टान्तः । पुत्रकृथे

१. त-मुदितात्मविद्ब्रूयः । २. श-त-न-भ-र- ततः ; श-दाभ्यः । ३. त- शशीयसी । ४. त- दाल्भ्यः । ५. श-ततस्तस्मै । ६. ग-घ-ज-श-तत्र ।

पुत्रकरणे उत्पादने ऽजनयः ऽन अपत्योत्पादयिष्यां योषित इव । ता यथा पुत्रोत्पादनकामाः^१ संगम-
समये^२ ऊरु विवृतौ कुर्वन्ति तद्वदित्यर्थः ॥

परां वीरास एतन् मर्यासो भद्रजानयः । अग्निपः यथासथ ॥ ४ ॥

परां । वीरासः । इतन् । मर्यासः । भद्रजानयः । अग्निपः । यथा । असथ ॥ ४ ॥

कशाताडनादिलिङ्गेन जिगमिषून् मत्वा धृते । हे ऽवीरासः वीराः अमित्राणामीरयितारो
हे ऽमर्यासः मर्याभ्यो हिता हे ऽभद्रजानयः । भद्रः स्तुत्यो जानिर्जन्म येषां ते तथोक्ताः । रुद्रपुत्राः
इत्यर्थः । ऽअग्निपः अग्निना तप्तास्ताम्रादयः ऽयथा दास्तास्तद्वत् प्रदीप्ताः ऽअसथ भवथ ।
अथवाग्निता दग्धदेहा यथा पलायन्ते तथा भवथेति ॥

सनत्साभ्व्यं पशुमुत गव्यं शतावयम् ।

श्यावाश्वस्तुताय या दोर्वीरायोपवर्बृहत् ॥ ५ ॥

सनत् । सा । अश्व्यम् । पशुम् । उत । गव्यम् । शतअवयम् ।

श्यावाश्वस्तुताय । या । दोः । वीराय । उपवर्बृहत् ॥ ५ ॥

ऽसा तरन्तमहिषी मह्यं ऽसनत् प्रादात् । किम् । ऽअश्व्यम् अश्वात्मकं तस्समूहात्मकं वा ऽपशुम् ।
जातावेकवचनम् । ऽउत अपि च ऽगव्यं गोसमूहात्मकं पशुं ऽशतावयम् अनेकैरविभिर्युक्तं सनदिति ।
सेत्युक्तं केत्याह । ऽया ऽश्यावाश्वस्तुताय श्यावाश्वेन मया स्तुताय ऽवीराय तरन्ताय ऽदोः
स्वकीयं भुजम् ऽउपवर्बृहत् उपोदयच्छदालिङ्गनाय सा सनदिति । यतः^३ भर्तुप्रमास्पदा तस्मादेव
बहु धनं दातुं शक्तेत्यर्थः ॥ ॥ २६ ॥

उत त्वा स्त्री शशीयसी पुंसो भवति वस्यसी । अदेवत्रादराधसः ॥ ६ ॥

उत । त्वा । स्त्री । शशीयसी । पुंसः । भवति । वस्यसी । अदेवत्रात् । अराधसः ॥ ६ ॥

ऽउत अपि च ऽत्वा एका^४ ऽशशीयसी^५ । शशीयसी^६ इत्येतन्महिष्या नाम । सैव ऽस्त्री^७ । यद्वा ।
उतेत्ययमेवकारार्थे । स्त्रीषु सैव प्रशस्येत्यर्थः ॥ ' त्वसमसि मनेमेत्यनुच्चाणि ' इति वचनात् त्वेति
निघातः ॥ सैव ऽपुंसः पुरुषात् ऽवस्यसी वसीयसी ऽभवति । कस्मात्पुंस इत्युच्यते । ऽअदेवत्रात् ।
देवाः^८ अनेन^९ त्रायन्ते स्तुत्यादिना सः^{१०} देवत्रः । न देवत्रः अदेवत्रः^{११} । तस्मात् ऽअराधसः । राधो
धनम् । दानार्हधनरहितात् । लुब्धकादित्यर्थः ॥

१. ग-घ-ज-श-पुत्रोत्पादनकाले । २. ख-च-झ-ण-भ-संगमाय ; न-संगमने । ३. ख-च-
झ-ण-त-भ-र-अनया ; न-अतो या । ४. ख-झ-न-भ-र- ' एका ' नास्ति । ५. झ-न-भ-र-शशीयसी ।
६. झ-न-भ-र-शसीयसी । ७. त-स्त्रीनाम । ८. त-श-देवत्रान्ययेन । ९. ग-घ-ज-यं स अत्र
देवत्रः ; श-स देवत्रः ।

वि या जानाति जसुरि वि तृष्यन्तं वि कामिनम् । देवत्रा कृणुते मनः ॥ ७ ॥
 वि । या । जानाति । जसुरिम् । वि । तृष्यन्तम् । वि । कामिनम् ।
 देवत्रा । कृणुते । मनः ॥ ७ ॥

यथा शशीयसी जसुरि व्यथितम् । जसिस्ताडनकर्मा उपक्षपणकर्मा^१ वा । तं वि जानाति । तथा तृष्यन्तं वि जानाति । कामिनं धनाद्यभिलाषवन्तं वि जानाति । अनुकम्पया^२ अभिमते दत्तवर्ता-
 त्यर्थः । देवत्रा देवेषु मनः कृणुते कुरुते देवप्रीत्यर्थं प्रदानबुद्धिं करोति या सैव स्त्रीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

उत घा नेमो अस्तुतः पुमान् इति ब्रुवे पणिः । स वैरदेय इत्समः ॥ ८ ॥
 उत । घ । नेमः । अस्तुतः । पुमान् । इति । ब्रुवे । पणिः ।
 सः । वैरदेये । इत् । समः ॥ ८ ॥

उत व अपि च । घेति पूरणः । नेमः । 'त्वो नेम इत्यर्धस्य' (निरु. ३. २०) इति निरुक्तम् । नेमोऽर्धः । जायापत्योर्मिलित्वैककार्यकर्तृत्वादेक एव पदार्थः । 'अर्धं शरीरस्य भार्या^३' इत्यादिस्मृतेः । शशीयस्या अर्धभूतस्तरन्तः पुमान् अस्तुतः इति ब्रुवे । बहुधा स्तुतोऽपि गुणस्यातिबाहुल्यादस्तुत एवेति ब्रुवे पणिः स्तोताहम् । सः च तरन्तः वैरदेये । वीरा धनानां प्रेरयितारो दानशीलाः । तैर्दातव्यं धनं देयम् । तस्मिन् धने समः । सर्वेभ्यो दातेत्यर्थः । इत् इति पूरणः ॥

उत मेऽरपद्युवतिर्ममन्दुषी प्रति श्यावाय वर्तनिम् ।
 वि रोहिता पुरुमीळ्हाय येमतुर्विप्राय दीर्घयशसे ॥ ९ ॥
 उत । मे । अरपत् । युवतिः । ममन्दुषी । प्रति । श्यावाय । वर्तनिम् ।
 वि । रोहिता । पुरुमीळ्हाय । येमतुः । विप्राय । दीर्घयशसे ॥ ९ ॥

उत अपि च श्यावाय श्यावाश्राय मे मह्यम् अरपत् अलपत् । स्पष्टमाचष्ट । किम् । वर्तनिं मार्गम् । कीदृशी सा । युवतिः प्रवृत्तयौवना प्रति ममन्दुषी प्रतिमोदमाना । कस्मै^४ । दीर्घयशसे प्रभूताज्ञाय प्रभूतकीर्तये वा पुरुमीळ्हाय एतन्नामकाय प्रभूतगृहाय विप्राय^५ ॥ 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' (पा. सू. २. ३. १४) इति चतुर्थी ॥ पुरुमीळ्हा प्राप्नुमित्यर्थः । तदर्थं रोहिता रोहितवर्णावश्रौ शशीयस्या दत्तौ वि येमतुः^६ । धृतवन्तावित्यर्थः । या अश्वभ्यां युक्ते रथे स्थापयित्वा पुरुमीळ्हगृहस्य मार्गं प्रदर्शयन्ती पुरतो गता सैव पुंसो भवति वस्यसीति पूर्वत्र संबन्धः ॥

१. श-उपक्षेपणकर्मा । २. त-कामिनि । ३. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-यस्य भार्या । ४. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-कस्मै विप्राय मेधाविने । ५. त-'विप्राय' नास्ति । ६. ख-त-न-भ-र-येमतुः विशेषेण यमयतुः ; च-ण-येमतुः विशेषेण यमतुः ।

यो मे धेनुनां शतं वैददश्चिर्यथा ददत् । त॒रन्त॑इव म॒हना॑ ॥ १० ॥

यः । मे । धेनुनाम् । शतम् । वैददत् ऽअश्विः । यथा । ददत् । त॒रन्तः ऽइव । म॒हना ॥ १० ॥

इयं पुरुमीळहस्तुतिः । वैददश्चिः पुरुमीळहोऽपि यो मे मलयं धेनुनां शतं यथा येन प्रकारेण ददत् दत्तवान् । तथा म॒हना म॒हनीयानि धनान्यपि ददत् त॒रन्त॑इव । स यथा धेनुशतं बहुविधं धनं च दत्तवान् तद्वद्वैददश्चिः पुरुमीळहोऽपि ददत् । तं स्तुवे इति शेषः ॥ २७ ॥

य ई वहन्त आशुभिः पिबन्तो म॒दिरं मधु॑ । अत्र श्रवांसि दधिरे ॥ ११ ॥

ये । ईम् । वहन्ते । आशुऽभिः । पिबन्तः । म॒दिरम् । मधु॑ । अत्र । श्रवांसि । दधिरे ॥ ११ ॥

इदानीं मरुत एवैत इति निश्चित्य जनप्रसिद्धैः माहात्म्यैः स्तोति । ये मरुतः ईम् इदानीम् आशुभिः शीघ्रगामिभिरश्वैः वहन्ते उह्यन्ते । किं कुर्वन्तः । म॒दिरं म॒दकरं मधु॑ सोमरसं पिबन्तः । पाथेयत्वेन दत्तं सोममित्यर्थः । ते मरुतः अत्र अस्मिन् देशे श्रवांसि स्तुतिजनितानि यशांसि दधिरे धारयन्ति ॥

येषां श्रियाधि रोदसी वि॒भ्राज॑न्ते रथेष्व॒वा । दि॒वि रु॒क्मइ॑वोपरि ॥ १२ ॥

येषाम् । श्रिया । अधि । रोदसी इति । वि॒भ्राज॑न्ते । रथेषु । आ ।

दि॒वि । रु॒क्मः ऽइव । उपरि ॥ १२ ॥

येषां मरुतां श्रिया कान्त्या रोदसी द्यावापृथिव्यो अधि अधिष्ठिते भवत इति शेषः । यस्मादेते मरुतः रथेषु विभ्राजन्ते विशेषेण दीप्यन्ते । आ इति चार्थः । तत्र दृष्टान्तः । उपरि उपरिभूते दिवि ह्युलोके रुक्मः रोचमानः आदित्यः इव । यद्वा । उपरि रथस्योपरीति वा योज्यम् ॥

यु॒वा स मा॑रुतो ग॒णस्त्वे॒षर॑थो अ॒नेद्यः । शु॒भ्र्या॒वाप्र॑तिष्कुतः ॥ १३ ॥

युवा । स । मा॑रुतः । ग॒णः । त्वेष॑रथः । अ॒नेद्यः । शु॒भ्रम् ऽयावा । अ॒प्रति॑ऽस्कुतः ॥ १३ ॥

यस्य मारुतो गणः युवा सर्वत्र मिश्रयिता नित्यतरुणो वा त्वेषरथः दीप्तरथः अनेद्यः अनिन्द्यः शुभ्र्यावा शोभनं गन्ता अप्रतिष्कुतः अप्रतिगतोऽप्रतिशब्दितो वा । एवं महानुभावो गणो दीप्यत इति ॥

को वे॒द नून॑मेषां यत्रा म॒दन्ति॑ धूर्तयः । ऋत॑जाता अ॒रेप॑सः ॥ १४ ॥

कः । वे॒द । नूनम् । एषाम् । यत्र । म॒दन्ति॑ । धूर्तयः । ऋत॑ऽजाताः । अ॒रेप॑सः ॥ १४ ॥

१. झ-र-ददत्तु । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-स्तुवते । ३. झ-भ-र-निश्चित्येजनीप्रसिद्धैः ; त-निश्चित्य प्रसिद्धैः ; न-निश्चित्य इदानीं प्रसिद्धैः ।

वृषां मरुतां स्थानं वृको वृवेद को जानाति । वृनूनम्^१ इदानीं^१ वृयत्र स्थाने वृधूतयः
 शत्रूणां कस्पकाः वृमदन्ति हृष्यन्ति वृकृतजाताः जलार्थमुत्पन्ना यज्ञे वा प्रादुर्भूताः वृअरेपसः अपापाः॥

युयं मर्ते^१ विपन्यवः प्रणेता^२र इत्था धिया । श्रोता^३रो यामंहूतिषु ॥ १५ ॥

यूयम् । मर्तेम् । विपन्यवः । प्रऽनेतारः । इत्या । धिया । श्रोतारः । यामऽहूतिषु ॥ १५ ॥

हे ऽविपश्यवः स्तुतिकामा मरुतः ऽयूयं ऽमर्तं मरणस्वभावं यजमानम् ऽहंस्था अनया
 ऽधिया इदानीं कृतप्रकारयानुग्रहबुद्ध्या ईदृशेन स्तुतिकर्मणा वा निमित्तेन ऽप्रणेतारः प्रकर्षेण
 प्रापयितारोऽभिमतं स्वर्गादिकम् । ऽयामहृतिषु । यामो गमनम् । तदर्थं हृतयो यस्मिन्निति याम-
 हृतयो यज्ञाः । तेषु ऽश्रोतारः आह्वानानाम् ॥ ॥ २८ ॥

ते नो वसूनि काम्या पुरुश्चन्द्रा रिंशादसः । आ यज्ञियासो ववृत्तन ॥१६॥

ते । नः । वसूनि । काम्या । पुरुऽचन्द्राः । रिशादसः । आ । यज्ञियासः । ववृत्तन् ॥ १६ ॥

हे ष्रिशादसः हिंसकानां शत्रूणामत्तारो हे ष्रयज्ञियासः यज्ञार्हाः ष्रुरुश्चन्द्राः प्रभूताह्लादकधनाः
 ष्रते यूयं ष्रनः अस्मभ्यं ष्रवसूनि निवासयोग्यानि धनानि ष्रकाम्या स्पृहणीयानि ष्रआ ष्रववृत्तन
 आवर्तयथेत्यर्थः । मरुतां दानप्रशंसाया अपेक्षितत्वाच्च प्रार्थनोचिता ॥

एतं मे स्तोममूम्ये दाम्भ्याय परा वह । गिरौ देवि स्थीरिव ॥ १७ ॥

एतम् । मे । स्तोमम् । ऊर्ध्वे । दार्भ्याय । परा । बृह । गिरः । देवि । रथीऽह्व ॥ १७ ॥

संपन्नऋषिभावस्य श्यावाश्रयाचनानसः । रथवीतिसुतायाश्च विवाहं शौनकोऽब्रवीत् ॥
कथम् । मरुत्सु तु प्रयातेषु श्यावाश्वः सुमहायशाः । प्रादुर्भूतार्षमात्मानं ज्ञात्वात्रिकुलनन्दनः ॥
रथवीतेर्दुहितरमगच्छन्मनसा तदा । स सत्यमृषिमात्मानं प्रवक्ष्यप्रथवीतये ॥ एतं मे स्तोममित्याभ्या
दौत्ये रात्रिं न्यवेदयत् । ऋषेर्नियोगमाज्ञाय देव्या राज्ञ्या प्रचोदितः ॥ आदाय कन्यकां दातु-
मुपेयायाचनानसम् । पादौ तस्योपसंगृह्य स्थित्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः । रथवीतिरहं दाम्भ्य^२ इति नाम
शशंस सः । मया संयोगमिच्छन्तं त्वां प्रत्याचक्षि^३ यत्^३ पुरा ॥ तत्क्षमस्व नमस्तेऽस्तु मे मा स्म
भगवन् क्रुधः^४ ॥ ऋषेः पुत्रः स्वयमृषिः पितासि भगवन्नृषेः^५ । हन्त प्रतिगृहाणेमां स्नुषामित्येन-
मब्रवीत् ॥ तस्मै ददावश्वशतं स राजा स्वलंकृतां चापि सुतां स्नुषार्थम् । विवाहकालेऽपि ददौ नरेन्द्रः
शतं हयानां दुहितुः सहस्रम् ॥ गवां सहस्रं वसुच प्रभूतं तपुं तपोऽन्तेऽथ वनं जगामेति ॥ हे
५ऊर्ध्वे रात्रि देवि । ऊर्ध्वेति रात्रिनाम । ५मे मदीयम् ५एतं ५स्तोमं मरुद्वयः कृतं स्तोत्रमहं मन्त्रद्व-
भूत्वा मरुतः स्तुतवानित्येवं ५दाम्भ्याय श्यावाश्वाय ५परा पराङ्मुखी दाम्भ्याभिमुखी सती ५वह
प्रापयेत्यर्थः । तदेवादरार्थमुच्यते । हे रात्रि ५देवि ५गिरः स्तुतीर्मरुद्विषयाः परा वह ५रथीरिव ।
रथी यथा रथेऽभिप्रेतं वसु स्थापयित्वा अभिमतं^६ देशं^६ प्रापयति तद्वत् ॥

उत मे वोचतादिति सुतसोमे रथवीतौ । न कामो अप वेति मे ॥ १८ ॥

उत । मे । वोचतात् । इति । सुतऽसोमे । रथऽवीतौ । न । कामः । अप । वेति । मे ॥ १८ ॥

हे ऊर्ध्वे? उत अपि च एमे मां वोचतान् ब्रूहि । किमिष्युच्यते । इति इत्थम् । कथमिति । सुतसोमे कृतसोमयागे रथवीतौ राज्ञि एमे कामः तत्पुत्रीविषयः न अप वेति नापगच्छति न विरमते इतीत्थं वोचतान् ॥

एष क्षेति रथवीतिर्मघवा गोमतीरनु । पर्वतेष्वपश्रितः ॥ १९ ॥

एषः । क्षेति । रथऽवीतिः । मघऽवा । गोऽमतीः । अनु । पर्वतेषु । अपऽश्रितः ॥ १९ ॥

कन्यां दत्त्वा कृतार्थं तं श्यावाश्वोऽथ वनं गतम् । रथवीति तपस्यन्तं संप्रेक्ष्यापेण चक्षुषा । रम्ये हिमवतः पृष्ठ एष क्षेतीति सोऽब्रवीत् ॥ एषः रथवीतिः मघवा धनवान् गोमतीरनु उदकवतीर्नदीरनु अनुसृत्य नदीनां तीरे क्षेति निवसति पर्वतेषु हिमवतपर्वतप्रान्तेषु अपश्रितः आश्रितः ॥ ॥ २९ ॥

‘कृतेन कृतम्’ इति नवचं पष्ठं सूक्तमात्रेयस्य श्रुतविद आर्षे त्रैपुमे मैत्रावरुणम् । तथा चानुक्रम्यते—‘कृतेन नव श्रुतविन्मैत्रावरुणं वै तत्’ इति । ‘वै तत्’ इत्युभयोः प्रयोगात्तुह्यादिपरिभाषयैतदादीन्येकादश सूक्तानि मित्रावरुणदेवत्यानि । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

कृतेन कृतमपिहितं ध्रुवं वां सूर्यस्य यत्र विमुचन्त्यश्वान् ।

दश शता सह तस्थुस्तदेकं देवानां श्रेष्ठं वपुषामपश्यम् ॥ १ ॥

कृतेन । कृतम् । अपिऽहितम् । ध्रुवम् । वां । सूर्यस्य । यत्र । विऽमुचन्ति । अश्वान् ।

दश । शता । सह । तस्थुः । तत् । एकम् । देवानाम् । श्रेष्ठम् । वपुषाम् । अपश्यम् ॥ १ ॥

सूर्यस्य कृतं सत्यभूतं मण्डलम् कृतेन उदकेन अपिहितम् आच्छादितं ध्रुवं शाश्वतमपश्यमिति संबन्धः । यत्र वां युवाभ्यां स्थितिस्तत् इत्यर्थः । सूर्यमण्डले मित्रावरुणयोः स्थितिः ‘चित्रं देवानामुदगादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः’ (ऋ. सं. १. ११५. १), ‘उद्गां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोः’ (ऋ. सं. ७. ६१. १) इति ‘चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्य’ (ऋ. सं. ७. ६३. १) इत्यादिषु प्रसिद्धा । यत्र यस्मिन् मण्डले स्थितान् अश्वान् विमुचन्ति विमोचयन्ति स्तोतारः । मन्देहादिभिर्निरुद्धानिर्त्यर्थः । अथवा शीघ्रधावनाय स्तुत्या प्रेरयन्ति । यस्मिंश्च मण्डले दश शता शतानि सहस्रसंख्याका रश्मयः तस्थुः तिष्ठन्ति तादृशं देवानां वपुषां वपुष्मतां तेजोवतामग्न्यादीनां श्रेष्ठं प्रशस्यम् ॥ मत्वर्थलक्षणा अथवा व्यधिकरणपट्टी ॥ देवानां वपुषां शरीराणां श्रेष्ठम् । मण्डलं

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘हे ऊर्ध्वे’ नास्ति; ग-घ-ज-हे ऊर्ध्वे राज्ञेदेवि । २. ख-च-ण-न-स्थितम्; ग-घ-ज-स्थितिः; झ-भ-र-स्थितः तमः; त-स्थितः; श-स्थितिस्तम । ३. र-‘इति...वरुणस्य’ नास्ति ।

हि सूर्यस्य वपुःस्थानीयम् । ^१तत् मण्डलम् ^२अपश्यम् । अथवा वां युवयोर्मध्ये सूर्यस्य मण्डल-
मपश्यमिति व्याख्येयं 'मैत्रं वा अहः' (तै. ब्रा. १. ७. १०. १) इति श्रुतेर्मित्रस्यैव सूर्यत्वादि-
त्याशयेन ॥

तत्सु वां मित्रावरुणा महित्वमीर्मा तस्थुषीरहभिर्दुदुहे ।

विश्वाः पिन्वथः स्वसरस्य धेना अनु वामेकः पविरा ववर्त ॥ २ ॥

तत् । सु । वाम् । मित्रावरुणा । महिऽत्वम् । ईर्मा । तस्थुषीः । अहऽभिः । दुदुहे ।

विश्वाः । पिन्वथः । स्वसरस्य । धेनाः । अनु । वाम् । एकः । पविः । आ । ववर्त ॥ २ ॥

हे ^१मित्रावरुणा ^२वां युवयोः ^३तत् ^४महित्वं महत्त्वं ^५सु सुष्टु अतिप्रशस्तमित्यर्थः ।
किं तदित्युच्यते । ^६ईर्मा सततगन्ता सर्वस्य प्रेरको वादित्यः ^७अहभिः अहोभिर्वर्षर्तुसंबन्धिभिः
^८तस्थुषीः स्थावरभूता अपः ^९दुदुहे दुग्धे । किंच ^{१०}स्वसरस्य स्वयं सत्तुरादिस्यस्य ^{११}विश्वाः
सर्वाः ^{१२}धेनाः लोकानां ग्रीणयित्रीर्द्युतीः ^{१३}पिन्वथः वर्धयथः । ^{१४}वां युवयोः ^{१५}एकः अप्रतियोगी
^{१६}पविः । पविरिति रथस्य नेमिः 'पवी रथनेमिर्भवति' (निरु ५. ५) इति यास्कवचनात् ।
तथाप्यत्र लक्षितलक्षणया रथे वर्तते केवलचक्रस्यावर्तनायोगात् । युवयोरेको रथः ^{१७}अनु ^{१८}आ ^{१९}ववर्त
अनुक्रमेण परिश्रमति ॥

अधारयतं पृथिवीमुत द्यां मित्रराजाना वरुणा महोभिः ।

वर्धयतमोषधीः पिन्वतं गा अव वृष्टिं सृजतं जीरदान् ॥ ३ ॥

अधारयतम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । मित्रराजाना । वरुणा । महऽभिः ।

वर्धयतम् । ओषधीः । पिन्वतम् । गाः ।

अव । वृष्टिम् । सृजतम् । जीरदान् इति जीरऽदान् ॥ ३ ॥

हे ^१मित्रराजाना । मित्रभूताः स्तोतारो राजानः स्वामिन ईश्वरा भवन्ति ययोः ^२सका-
शात् ^३तौ मित्रराजानौ । हे ^४वरुणा ॥ प्रतियोग्यपेक्षया द्विवचनम् । अत्र पादादिवादाद्यं पदं न निहन्यते ।
वरुणेत्येतस्य तु 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति पूर्वस्याविद्यमानवत्त्वेनास्यैव पादादिवादिनिघातत्वं
युक्तम् । नैवं भवति । 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति वरुणेत्येतस्यामन्त्रितसमाना-
धिकरणत्वादस्य च सामान्यवचनत्वादविद्यमानवत्त्वाभावेन पादादिवादाबाधुत्तरस्य निघातत्वं
युक्तम् ॥ हे देवौ ^५महोभिः तेजोभिः स्वसामर्थ्यैः ^६पृथिवीमुत अपि च ^७द्याम् ^८अधारयतम् । हे देवौ
युवाम् ^९ओषधीः ^{१०}वर्धयतं वृष्टिप्रेरणेन । ^{११}गाः ^{१२}पिन्वतं गवाश्चादीन् वर्धयतम् । तदर्थं ^{१३}वृष्टिम्
^{१४}अव ^{१५}सृजतम् अवाङ्मुखं प्रेरयतं हे ^{१६}जीरदान् क्षिप्रदानौ ॥

आ वामश्वासः सुयुजो वहन्तु यतरश्मय उप यन्त्वर्वाक् ।

घृतस्य निर्णिगनु वर्तते वामुप सिन्धवः प्रदिवि क्षरन्ति ॥ ४ ॥

आ । वाम् । अश्वासः । सुऽयुजः । वहन्तु । यतऽरश्मयः । उप । यन्तु । अर्वाक् ।

घृतस्य । निःऽनिक् । अनु । वर्तते । वाम् । उप । सिन्धवः । प्रऽदिवि । क्षरन्ति ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणौ वामं युवाम् अश्वासः अश्वाः सुयुजः सुष्ठु रथे युक्ताः सन्तः आ वहन्तु । यतरश्मयः सारथिनियतप्रग्रहास्ते अर्वाक् उप यन्तु । घृतस्य उदकस्य निर्णिक् रूपं वाम् अनु वर्तते अनुगच्छति । किंच प्रदिवि । पुराणनामैतत् । पुराणाः सिन्धवः उप क्षरन्ति उपगच्छन्ति युवयोरनुग्रहात् ॥

अनु श्रुताममति वर्धदुर्वी बर्हिर्वि यजुषा रक्षमाणा ।

नमस्वन्ता धृतदक्षाधि गर्ते मित्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ॥ ५ ॥

अनु । श्रुताम् । अमतिम् । वर्धत् । उर्वीम् । बर्हिःऽईव । यजुषा । रक्षमाणा ।

नमस्वन्ता । धृतऽदक्षा । अधि । गर्ते । मित्र । आसाथे इति । वरुण । इळासु । अन्तरिति ॥ ५ ॥

श्रुतां विश्रुताम् अमतिम् रूपनामैतत् । शरीरदीप्तिमित्यर्थः । ताम् अनु वर्धत् अनुवर्धयन्तौ । बर्हिः यज्ञः । सः इव स यथा यजुषा मन्त्रेण रक्षयते तद्वत् उर्वीं रक्षमाणा पालयन्तौ नमस्वन्ता अन्नवन्तौ हे धृतदक्षा आत्तबलौ हे मित्र हे वरुण हे मित्रावरुणौ युवासुक्तलक्षणौ सन्तौ इळासु यागभूमिषु अन्तः मध्ये गर्ते अधि रथे आसाथे उपविशथः । ‘ रथोऽपि गर्ते उच्यते ’ (निरु. ३. ५) इति यास्कः । ‘ आ रोहथो वरुण मित्र गर्तम् ’ (ऋ. सं. ५. ६२. ८) इति ॥ ३० ॥

अक्रविहस्ता सुकृते परस्पा यं त्रासाथे वरुणेळास्वन्तः ।

राजाना क्षत्रमहणीयमाना सहस्रस्थूणं विभृथः सह द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता । सुऽकृते । परऽस्पा । यम् । त्रासाथे इति । वरुणा । इळासु । अन्तरिति ।

राजाना । क्षत्रम् । अहणीयमाना । सहस्रऽस्थूणम् । विभृथः । सह । द्वौ ॥ ६ ॥

अक्रविहस्ता अक्रुपणहस्तौ । दानशूरावित्यर्थः । कस्मै । सुकृते शोभनस्तुतिकर्त्रे परस्पा परस्तात् पातारौ रक्षितारौ हे वरुणा मित्रावरुणौ युवां यं यजमानम् इळासु यागभूमिषु अन्तः मध्ये त्रासाथे रक्षथः तस्मै सुकृते अक्रविहस्ता परस्पा च भवथ इति संबन्धः । किंच युवां राजाना राजमानौ अहणीयमाना अक्रुध्यन्तौ द्वौ परस्परं सह साहित्येन क्षत्रं धनं सहस्रस्थूणम् अने-

कावष्टम्भकस्तम्भोपेतं सौधादिरूपं गृहं च ऽविभृथः धारयथः सुकृते यजमानाय । अथवा । क्षत्रं बलम-
परिमिताभिः स्थूणाभिरुपेतं रथं चागमनार्थं^१ सह धारयथः ॥

हिरण्यनिर्णिगयो अस्य स्थूणा वि भ्राजते दिव्यः^२श्वाजनीव ।

भद्रे क्षेत्रे निर्मिता तिल्विले वा सनेम मध्वो^३ अधिगर्तस्य ॥ ७ ॥

हिरण्यऽनिर्निक् । अयः । अस्य । स्थूणा । वि । भ्राजते । दिवि । अश्वाजनीऽइव ।

भद्रे । क्षेत्रे । निऽमिता । तिल्विले । वा । सनेम । मध्वः । अधिऽगर्तस्य ॥ ७ ॥

अनयो रथः ऽहिरण्यनिर्णिक् हिरण्यरूपः । निर्णिगिति रूपनाम । ऽअस्य रथस्य ऽस्थूणा कीलका-
दयः ऽअयः । हिरण्यनामैतत् । अयोविकारा इत्यर्थः । अयोमया वा । तादृशो रथः ऽदिवि अन्तरिक्षे
ऽवि ऽभ्राजते । किमिव । ऽअश्वाजनीव । अश्वा व्यापनशीला मेघाः । तानजति गच्छतीत्यश्वाजनी
विद्युत् । सेव^२ दिवि भ्राजते । किंच ऽभद्रे कल्याणे स्तुत्ये वा ऽक्षेत्रे देवयजने ऽतिल्विले ऽवा ॥ ‘ तिल
स्नेहने ’ । तिलः स्निग्धा इला भूमिर्यस्य तत् क्षेत्रं तिल्विलं देवयजनम् । घृतसोमादिना स्निग्धे
भद्रे च क्षेत्रे ऽनिमिता स्थूणा यूपयष्टिरवस्थितः । ऽमध्वः मधुपूर्णं गर्तस्य^३ गर्तं रथं^३ ऽसनेम
संभजेम ॥ कर्मणि षष्ठ्यौ । अधीति पूरणः ॥ अथवा गर्तस्याधि रथस्योपरि मध्वो मधु
सोमरसं सनेम स्थापयेमेत्यर्थः^४ ॥

हिरण्यरूपमुषसो व्युष्टावयःस्थूणमुदिता सूर्यस्य ।

आ रोहथो वरुण मित्र गर्तमर्तश्चक्ष्वाथे अदितिं दितिं च ॥ ८ ॥

हिरण्यऽरूपम् । उषसः । विऽउष्ट्रौ । अयःऽस्थूणम् । उत्ऽइता । सूर्यस्य ।

आ । रोहथः । वरुण । मित्र । गर्तम् । अर्तः । चक्ष्वाथे इति । अदितिम् । दितिम् । च ॥ ८ ॥

ऽउषसो ऽव्युष्टौ । प्रातःकाल इत्यर्थः । ऽसूर्यस्य ऽउदिता उदिताबुदये । स एव कालः
प्रकारान्तरेणोक्तः । तस्मिन् काले ऽहिरण्यरूपम् ऽअयःस्थूणम् अयोमयशङ्कुं ऽगर्तं रथं हे ऽवरुण हे
ऽमित्र युवां गर्तम् ऽआ ऽरोहथः यज्ञं प्राप्नुम्^५ । ऽअर्तः अस्माद्धेतोः ऽअदितिम् अखण्डनीयां भूमिं
ऽदितिं खण्डितां प्रजादिकां ऽच ऽचक्ष्वाथे पश्यथः ॥

दाक्षायणयज्ञे ‘ यद्वंहिष्ठम् ’ इति नवमी द्वितीयस्याममावास्यायां मैत्रावरुणस्य हविषो
याज्या । सूत्रितं च—‘ आ नो मित्रावरुणा यद्वंहिष्ठं नातिविधे सुदानू ’ (आश्व. श्रौ. २. १४)

१. ख-च-ण-श-वागमनार्थम् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-सा च; श-सा । ३. ख-च-ण-
गर्तस्य रथम्; झ-भ-गर्तस्य वा रथम्; त-गर्तस्य गर्तं रथम्; न-गर्तस्य वा रथस्य । ४. ख-च-झ-ण-
त-भ-र-श-स्थापयामेत्यर्थः; न-स्थापयमित्यर्थः । ५. न-अयोमयस्तम्भकम् । ६. ख-च-झ-ण-त-भ-र-
प्रातः; न-प्रातैः; श-प्राप्नुतः ।

इति । मित्रावरुणे पशौ हविष एषैव याऽया । सूत्रितं च—‘ यद्वंहिष्टं नातिविधे सुदान् हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे ’ (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति ॥

यद्वंहिष्टं नातिविधे सुदान् अच्छिद्रं शर्मं भुवनस्य गोपा ।

तेन नो मित्रावरुणावविष्टं सिषासन्तो जिगीवांसः स्याम ॥ ९ ॥

यत् । बंहिष्टम् । न । अतिऽविधे । सुदान् इति सुदान् ।

अच्छिद्रम् । शर्मं । भुवनस्य । गोपा ।

तेन । नः । मित्रावरुणौ । अविष्टम् । सिषासन्तः । जिगीवांसः । स्याम ॥ ९ ॥

हे सुदान् शोभनदानौ हे भुवनस्य गोपा युवां बंहिष्टं बहुतमं यत् अच्छिद्रम् अनवच्छिन्नं शर्मं सुखं गृहं वा नातिविधे अतिवेदुमशक्यं शर्मेति शर्मविशेषणम् ॥ ‘ व्यध ताडने ’ इत्यस्मादभ्युपपदे कृत्यार्थे केन् संप्रसारणं च ॥ तादृशं शर्मं धारयथः^१ एतेन शर्मणा नः अस्मान् अविष्टं रक्षतम् । हे मित्रावरुणौ मिषासन्तः धनानि संभक्तुमिच्छन्तो वयं जिगीवांसः शत्रूणां धनानि जेतुमिच्छन्तः स्याम भवेम^२ ॥ ॥ ३१ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देयाद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीवीरबुक्कभूपालसाम्राज्यधुरंधरेण सायणामात्येन^३ विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे ऋक्संहिताभाष्ये चतुर्थाष्टके तृतीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

अष्टकस्य चतुर्थस्य तृतीयो व्याकृतः स्फुटम् ।

अध्यायः मायणार्येण चतुर्थो व्याकरित्यते ॥

‘ ऋतस्य गोपौ ’ इति सप्तचं सप्तमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ ऋतस्य सप्तार्चनानां जागत् ’ इति । आत्रेयोऽर्चनानां नाम ऋषिः । जगती छन्दः । तुह्यादिपरिभाषया मित्रावरुणौ देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

ऋतस्य गोपावधिं तिष्ठथो रथं सत्यधर्माणां परमे व्योमनि ।

यमत्र मित्रावरुणावथो युवं तस्मै वृष्टिर्मधुमत्पिन्वते दिवः ॥ १ ॥

ऋतस्य । गोपौ । अधिं । तिष्ठथः । रथम् । सत्यधर्माणां । परमे । विऽओमनि ।

यम् । अत्र । मित्रावरुणा । अवथः । युवम् । तस्मै । वृष्टिः । मधुऽमत् । पिन्वते । दिवः ॥ १ ॥

हे ऋतस्य उदकस्य^१ गोपौ रक्षितारौ सत्यधर्माणां सत्यधर्माणौ^२ युवां वरथम् अधि तिष्ठथः । आरोहथोऽस्मच्चजमागमनार्थम् । कुत्र । परमे व्योमनि निरतिशये आकाशे । हे मित्रावरुणौ युवं युवाम् अत्र अस्मिन् यज्ञे यं यजमानम् अवथः रक्षथः तस्मै यजमानाय वृष्टिः पर्जन्यः मधुमत् उदकं दिवः द्युलोकात् पिन्वते सिञ्चति वर्धयति ॥

सम्राजावस्य भुवनस्य राजथो मित्रावरुणा विदथे स्वर्दशा ।

वृष्टिं वां राधो अमृतत्वमीमहे द्यावापृथिवी वि चरन्ति तन्यवः ॥ २ ॥

सम्ऽराजौ । अस्य । भुवनस्य । राजथः । मित्रावरुणा । विदथे । स्वऽदृशा ।

वृष्टिम् । वाम् । राधः । अमृतत्वम् । ईमहे । द्यावापृथिवी इति । वि । चरन्ति । तन्यवः ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणा^३ मित्रावरुणौ सम्राजौ सम्यक् राजमानौ युवाम् अस्य भुवनस्य राजथः ईंशाथे । स्वर्दशा स्वर्गस्य द्रष्टारौ युवां विदथे अस्मद्यज्ञे सम्राजाविति संबन्धः । वां युवां वृष्टिं राधः धनं वृष्ट्याख्यं धनम् अमृतत्वं स्वर्गं च ईमहे प्रार्थयामहे^४ । युवयोः तन्यवः विसृता रश्मयः द्यावापृथिवी वि चरन्ति विविधं^५ प्राप्नुवन्ति । अथवा वृष्टिं धनममृतत्वं चेमहे ॥

१. ख-झ-भ-उदकस्य वा; त-यज्ञस्योदकस्य वा; न-उदकस्य यज्ञस्य वा । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-सत्यकर्माणां । ३. च-झ-न-भ-र-श-‘ मित्रावरुणा ’ नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-प्रार्थयामि । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-‘ विविधं ’ नास्ति ।

सम्राजा उग्रा वृषभा दिवस्पतीं पृथिव्या मित्रावरुणा विचर्षणी ।

चित्रेभिरभ्रैरुप तिष्ठथो रवं द्यां वर्षयथो असुरस्य मायया ॥ ३ ॥

सम्राजौ । उग्रा । वृषभा । दिवः । पती इति ।

पृथिव्याः । मित्रावरुणा । विचर्षणी इति विऽचर्षणी ।

चित्रेभिः । अभ्रैः । उप । तिष्ठथः । रवम् । द्याम् । वर्षयथः । असुरस्य । मायया ॥ ३ ॥

सम्राजौ^१ सम्यक् राजमानौ उग्रा उद्गूर्णवली वृषभा वपितारौ दिवः द्युलोकस्य पती स्वामिनौ पृथिव्याः च पती विचर्षणी सर्वस्य द्रष्टारौ मित्रावरुणौ । एवं महानुभावौ चित्रेभिः चायनीयैः अभ्रैः मेघैः सह रवं स्तोत्रम् उप तिष्ठथः । पश्चात् द्यां च वर्षयथः असुरस्य उदकनिरसितुः पर्जन्यस्य मायया प्रज्ञया सामर्थ्येन ॥

माया वा मित्रावरुणा दिवि श्रिता सूर्यो ज्योतिश्चरति चित्रमायुधम् ।

तमभ्रेण वृष्ट्या गूहथो दिवि पर्जन्य द्रप्सा मधुमन्त ईरते ॥ ४ ॥

माया । वाम् । मित्रावरुणा । दिवि । श्रिता । सूर्यः । ज्योतिः । चरति । चित्रम् । आयुधम् ।

तम् । अभ्रेण । वृष्ट्या । गूहथः । दिवि । पर्जन्य । द्रप्साः । मधुमन्तः । ईरते ॥ ४ ॥

हे मित्रावरुणा वा युवयोः माया दिवि श्रिता आश्रिता । केषा युवयोर्मायोच्यते । सूर्यः सर्वस्य प्रेरकः ज्योतिः दीप्यमानः चित्रं चायनीयम् आयुधम् उक्तलक्षणायुधरूपः चरति परिभ्रमत्यन्तरिक्षे । शत्रुमारकत्वादायुधमुच्यते । तं सूर्यम् अभ्रेण मेघेन वृष्ट्या दिवि गूहथः गोपायथः । हे पर्जन्य देव मित्रावरुणाभ्यां वृष्ट्यर्थं प्रेरितेन त्वया मधुमन्तः द्रप्साः ईरते ईर्यन्ते । स्वत्सृष्टा वा गच्छन्ति ॥

रथं युञ्जते मरुतः शुभे सुखं शूरो न मित्रावरुणा गर्विष्टिषु ।

रजांसि चित्रा वि चरन्ति तन्यवो दिवः सम्राजा पर्यसा न उक्षतम् ॥ ५ ॥

रथम् । युञ्जते । मरुतः । शुभे । सुखम् । शूरः । न । मित्रावरुणा । गोऽर्विष्टिषु ।

रजांसि । चित्रा । वि । चरन्ति । तन्यवः । दिवः । सम्राजा । पर्यसा । नः । उक्षतम् ॥ ५ ॥

हे मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् मरुतः शुभे उदकार्थं सुखं शोभनाक्षद्वारं रथं युञ्जते अश्वयोजयन्ति । शूरो न शूर इव । स यथा युद्धार्थं रथं युनक्ति तद्वत् । गर्विष्टिषु गवामुदकानाम्

एषणेणु निमित्तेषु ^१चित्रा चायनीयानि ^२रजांसि लोकान् ^३तन्यवः ततास्ते मरुतः ^४वि ^५चरन्ति
विविधं चरन्ति । तस्मात् तैः सहितौ हे ^६मन्त्राजा युवां ^७दिवः द्युलोकात् ^८पयसा उदकेन ^९नः
अस्मान् ^{१०}उक्षतं सिञ्चतम् ॥

वाचं सु मित्रावरुणा विरावतीं पर्जन्यश्चित्रां वदति त्विषीमतीम् ।

अभ्रा वसत मरुतः सु मायया द्यां वर्षयतमरुणामरेपसम् ॥ ६ ॥

वाचम् । सु । मित्रावरुणौ । इरावतीम् । पर्जन्यः । चित्राम् । वदति । त्विषीमतीम् ।

अभ्रा । वसत । मरुतः । सु । मायया । द्याम् । वर्षयतम् । अरुणाम् । अरेपसम् ॥ ६ ॥

हे ^१मित्रावरुणौ युवयोरनुग्रहात् ^२पर्जन्यः मेघः ^३सु सुष्टु ^४इरावतीम् अन्नवतीं अन्नसाधिकां
^५चित्रां चायनीयां ^६त्विषीमतीं दीप्तिमतीं ^७वाचं गर्जनशब्दं ^८वदति । शब्दयति वृष्ट्यर्थम् । ^९मरुतः च
^{१०}अभ्रा अभ्राणि मेघान् ^{११}सु सुष्टु ^{१२}वसत आच्छादयन्ति ^{१३}मायया स्वप्नया । युवां च पर्जन्येन
मरुद्भिश्च सह ^{१४}अरुणाम् अरुणवर्णाम् ^{१५}अरेपसम् अपापां वृष्टयविधातिनीं ^{१६}द्यां ^{१७}वर्षयतम् ॥

धर्मेणा मित्रावरुणा विपश्चिता व्रता रक्षेथे असुरस्य मायया ।

ऋतेन विश्वं भुवनं वि राजथः सूर्यमा धत्थो दिवि चित्र्यं रथम् ॥ ७ ॥

धर्मेणा । मित्रावरुणा । विपःश्चिता । व्रता । रक्षेथे इति । असुरस्य । मायया ।

ऋतेन । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजथः ।

सूर्यम् । आ । धत्थः । दिवि । चित्र्यम् । रथम् ॥ ७ ॥

हे ^१मित्रावरुणा ^२विपश्चिता ^३प्राज्ञौ युवां ^४धर्मेणा जगद्धारकेण वृष्ट्यादिलक्षणेन कर्मणा ^५व्रता
यज्ञादिकर्माणि ^६रक्षेथे पालयथः ^७। ^८असुरस्य मेघानां निरसितुः पर्जन्यस्य ^९मायया प्रज्ञया च ^{१०}ऋतेन
उदकेन यज्ञेन वा निमित्तेन ^{११}विश्वं ^{१२}भुवनं सर्वं भूतजातं ^{१३}वि ^{१४}राजथः विदीपयथः ^{१५}इत्यर्थः । ^{१६}सूर्यमा
सूर्यं च ^{१७}चित्र्यं पूज्यं ^{१८}रथं रंहणस्वभावं ^{१९}दिवि द्युलोके ^{२०}धत्थः धारयथो जगदुपकारार्थम् ॥ ॥ १ ॥

‘वरुणं वः’ इति सप्तचर्मष्टमं सूक्तमर्चनानस आर्षं मैत्रावरुणम् । पङ्क्त्यन्तपरिभाषया-
नुष्टुभम् । अन्त्या पङ्क्तिः । ‘वरुणं पङ्क्त्यन्तं तु’ इत्यनुक्रमणिका । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-मित्रावरुणौ । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-युवां धर्मेणा जगद्धारकेण विपश्चिता
स्तुत्येनेत्यर्थः । ३. व्रता व्रतेन कर्मणा । अथवा विपश्चिता । स्तोत्रनामैतत् । यजमानेन वृष्ट्या जगद्रक्षणस्य
यजमानोऽपि कारणम् । तत्कृतयाहुत्या (तत्कृतया स्तुत्या-ख-च-ण) वृष्ट्युत्पत्तेः व्रता व्रतेन युवयोः
कर्मणा । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-रक्षेथे ।

वरुणं वो रिशादसमुचा मित्रं हवामहे ।

परि व्रजेव बाह्वोर्जगन्वांसा स्वर्णरम् ॥ १ ॥

वरुणम् । वः । रिशादसम् । ऋचा । मित्रम् । हवामहे ।

परि । व्रजाऽइव । बाह्वोः । जगन्वांसा । स्वःऽनरम् ॥ १ ॥

वः युवयोर्मध्ये ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥ रिशादसम् । रिशान्तिं हिंसन्तीति रिशाः शत्रवः । तेषां प्रेरकं स्वर्णं स्वर्गस्य नेतारम् । एतद्व्यवहितमप्युभयत्र संबध्यते । एवंविधं वरुणम् उक्तलक्षणं मित्रं च ऋचा मन्त्रेण हवामहे आह्वयामः । अथ अवयुत्योच्यते । व्रजेव गोकुथानीव बाह्वोः बलेन परि जगन्वांसा परिगच्छन्तौ ॥

ता बाहवा सुचेतुना प्र यन्तमस्मा अर्चते ।

शेवं हि जार्यं वां विश्वासु क्षासु जोगुवे ॥ २ ॥

ता । बाहवा । सुचेतुना । प्र । यन्तम् । अस्मै । अर्चते ।

शेवम् । हि । जार्यम् । वाम् । विश्वासु । क्षासु । जोगुवे ॥ २ ॥

ता तौ युवां बाहवा बाहुना सुचेतुना सुष्ठु प्रजात्रा । प्रयासभूयस्त्वं जानता इत्यर्थः । यद्यपि आत्मैव ज्ञाता न हस्तः तथापि तद्धर्ममन्त्रारोप्य स्तूयते । यद्वा एतत् तौ इत्यस्य विशेषणम् । सुज्ञानावित्यर्थः । शोभनहस्तेन अस्मै अर्चते स्तुवते मद्यं प्र यन्तम् अभिमतं सुखं प्रगमयतम् ॥ अन्तर्भावितव्यर्थो द्रष्टव्यः । यमिदानीकर्मा वा द्रष्टव्यः ॥ प्रयच्छतमित्यर्थः । जार्यं स्तुत्यं शेवं सुखं वां युवयोः संबन्धि युवाभ्यां कृतं वा विश्वासु सर्वासु क्षासु भूमिषु जोगुवे गच्छति व्याप्नोति । ‘अवते गवते’ (नि. २. १४. २८) इति गतिकर्मसु पाठान् अयमपि गतिकर्मा । अथवा जोगुवे सर्वत्र शब्दयामीत्यर्थः ॥

यन्नूनमश्यां गतिं मित्रस्य यायां पथा ।

अस्य प्रियस्य शर्मण्यहिंसानस्य सश्विरे ॥ ३ ॥

यत् । नूनम् । अश्याम् । गतिम् । मित्रस्य । यायाम् । पथा ।

अस्य । प्रियस्य । शर्मणि । अहिंसानस्य । सश्विरे ॥ ३ ॥

यत् यदा नूनम् इदानीं गतिं गमनम् अश्यां प्राप्नुयाम् ॥ यद्योगादनिघातः ॥ तदा मित्रस्य मित्रभूतस्य पथा मार्गेण मित्रप्रापकेण मार्गेण यायां गच्छेयम् । ‘मित्रो नयतु विद्वान्’

(क्र. सं. १. ९०. १) इत्यादिषु मित्रस्येष्टदेशगमयितृत्वं प्रसिद्धम् । न केवलमहमेक एव गन्ता किंतु सर्वेऽपि तथागमन्वित्याह । ^१अस्य ^२प्रियस्य । मित्रस्येत्यर्थः । ^३अहिंसानस्य अहिंसतः । यतोऽयमहन्ता अतः प्रिय इत्यर्थः । तस्य ^४शर्मणि सुखे गृहे स्थाने वा ^५सश्विरे संगताः ॥

युवाभ्यां मित्रावरुणोपमं धेयामृचा ।

यद्द क्षये मघोनां स्तोतृणां च स्पर्धसे ॥ ४ ॥

युवाभ्याम् । मित्रावरुणा । उपऽमम् । धेयाम् । ऋचा ।

यत् । ह । क्षये । मघोनाम् । स्तोतृणाम् । च । स्पर्धसे ॥ ४ ॥

हे ^१मित्रावरुणा ^२युवाभ्यां दातव्यम् ^३उपमम् उप समीपे मीयमानं धनम् ^४ऋचा स्तुत्या साधनेन ^५धेयां धारयामि । ^६यद्द यत् खलु युवाभ्यां सकाशादासं धनं ^७मघोनां धनवतामदातृणां ^८स्तोतृणां ^९च ^{१०}क्षये गृहे ^{११}स्पर्धसे स्पर्धनाय भवति । धनिकानां स्तोतृणां च धनाधिक्यत्रिपये स्पर्धा भवतीत्यर्थः । अपरिमितं धनं भवतीति भावः ॥

आ नो मित्र सुदीतिभिर्वरुणश्च सधस्थ आ ।

स्वे क्षये मघोनां सखीनां च वृधसे ॥ ५ ॥

आ । नः । मित्र । सुदीतिभिः । वरुणः । च । सधस्थे । आ ।

स्वे । क्षये । मघोनाम् । सखीनाम् । च । वृधसे ॥ ५ ॥

हे ^१मित्र त्वं च ^२वरुणश्च ^३सुदीतिभिः सुदीप्तियुक्तौ युवां ^४नः अस्माकं ^५सधस्थे सहस्थाने यज्ञे ^६आ गच्छतम् । द्वितीय आकारोऽनर्थक आदारार्थो वा । किमर्थमित्युच्यते । ^७मघोनां धनवतां हविष्मतां ^८सखीनां ^९च युवयोः सखिभूतानामस्माकं ^{१०}क्षये गृहे ^{११}स्वे स्वकीये ^{१२}वृधसे वर्धनाय ।

युवं नो येषु वरुण क्षत्रं बृहत् विभृथः ।

उरु णो वाजसातये कृतं राये स्वस्तये ॥ ६ ॥

युवम् । नः । येषु । वरुणा । क्षत्रम् । बृहत् । च । विभृथः ।

उरु । नः । वाजऽसातये । कृतम् । राये । स्वस्तये ॥ ६ ॥

हे ^१वरुणा मित्रावरुणौ ^२युवं युवां ^३नः अस्माकं ^४क्षत्रं बलं ^५बृहत् ब्रह्म परिवृढमन्नं ^६च ^७येषु स्तोत्रेषु निमित्तेषु ^८विभृथः धारयथः युवाभ्यां धृतम् अन्नं ^९च ^{१०}नः अस्मभ्यं ^{११}वाजसातये अन्नस्य लाभाय यज्ञाय वा ^{१२}राये धनाय ^{१३}स्वस्तये क्षेमाय च ^{१४}उरु विस्तीर्णं ^{१५}कृतं कुरुतम् ॥

उच्छन्त्यां मे यजता देवक्षत्रे रुशद्गवि ।

सुतं सोमं न हस्तिभिरा पृद्धिर्धावतं नरा बिभ्रतावर्चनानसम् ॥ ७ ॥

उच्छन्त्याम् । मे । यजता । देवऽक्षत्रे । रुशत्ऽगवि ।

सुतम् । सोमम् । न । हस्तिऽभिः । आ । पृट्ऽभिः । धावतम् । नरा ।

बिभ्रतौ । अर्चनानसम् ॥ ७ ॥

‘उच्छन्त्याम्’ उषसि । मे सोममिति संबन्धः । ‘यजता यष्ट्व्यौ’ ‘रुशद्गवि’ रोचमानरश्मौ प्रातःसवने ‘देवक्षत्रे’ देवानां क्षत्रं बलं यस्मिन् यज्ञे^१ तद्देवक्षत्रम् । तस्मिन् ‘मे’ मदीयं ‘सुतम्’ अभि-
षुतं ‘सोमं’ ‘न’ । नेति संप्रत्यये । इदानीं ‘हस्तिभिः’ हस्तवद्भिः ॥ हस्तेर्गतिकर्मणो हस्तशब्दः ॥
गमनसाधनपादवद्भिरित्यर्थः । ‘पृद्धिः’^२ पादवद्भिश्च पादचतुष्टयोपेतैरर्थैः । ‘आ’^३ ‘धावतम्’ आगच्छतं^४
‘नरा’ हे नेतारी मित्रावरुणौ ॥ ‘अर्चनानसं’^५ ‘बिभ्रतौ’ अर्चनानसमृपिं धारयन्तौ युवाम्^६ ॥ ॥ २ ॥

‘यश्चिकेत’ इति पठुंचं नवमं सूक्तं रातहव्यस्यात्रेयस्यापि मैत्रावरुणम् । ‘यश्चिकेत’ पङ्का-
तहव्यः^७ ‘इत्यनुक्रमणिका’ । ‘पङ्क्त्यन्तं तु’ इत्युक्तत्वात् पङ्क्त्यन्तपरिभाषयानुष्ठुभम् । अन्त्या
पङ्क्तिः । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

यश्चिकेतु स सुक्रतुर्देवत्रा स ब्रवीतु नः ।

वरुणो यस्य दर्शतो मित्रो वा वनते गिरः ॥ १ ॥

यः । चिकेत । सः । सुऽक्रतुः । देवऽत्रा । सः । ब्रवीतु । नः ।

वरुणः । यस्य । दर्शतः । मित्रः । वा । वनते । गिरः ॥ १ ॥

‘यः’ स्तोता ‘चिकेत’ जानाति स्तुतिं युवयोः ‘स’ ‘सुक्रतुः’ स एव शोभनकर्मा ‘देवत्रा’
देवेषु स्तोतृमध्ये । यद्वा^८ ‘देवेषु’ मध्ये । युवयोरेव स्तुतिं यश्चिकेत स सुक्रतुरिति । ‘सः’ सुकर्मा ‘नः’
अस्माकं ‘ब्रवीतु’ स्तुतिं^९ परम्^{१०} उपदिशतु । यश्च ‘दर्शतः’ दर्शनीयः ‘वरुणः’ दर्शनीयः ‘मित्रो’ वा
मित्रश्च । वाशब्दश्चाथे । ‘गिरः’ अस्मदीयाः स्तुतीः ‘वनते’ संभजते ॥

ता हि श्रेष्ठवर्चसा राजाना दीर्घश्रुत्तमा ।

ता सत्पती ऋतावृधं ऋतावाना जनैजने ॥ २ ॥

ता । हि । श्रेष्ठवर्चसा । राजाना । दीर्घश्रुत्तमा ।

ता । सत्पती इति सत्सपती । ऋतऽवृधा । ऋतऽवाना । जनैऽजने ॥ २ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-र-गृहे । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-पडिरा । ३. ख-च-झ-ण-त-न-
भ-र-धावतं गच्छतम् । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘अर्चनानसं...युवां’ नास्ति । ५. ख-ग-घ-च-
ज-ण-त-न-भ-श- ‘यद्वा...मध्ये’ नास्ति । ६. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-स्तुतिपरम् ।

१ता १हि तौ खलु मित्रावरुणौ १श्रेष्ठवर्चसा प्रशस्ततेजस्कौ १राजाना ईश्वरौ १दीर्घश्रुत्तमा
दूरदेशादाह्वानश्रोतृत्तमौ^१ । १ता तौ १सप्तती सतां यजमानानां स्वामिनौ १ऋतावृधा यज्ञस्योदकस्य
वा वर्धयितारौ १जनेजने सर्वेषु स्तोतृषु निमित्तेषु १ऋतावाना गमनवन्तौ ॥

ता वामियानोऽवसे पूर्वा उप ब्रुवे सचा ।

स्वश्वासः सु चेतुना वाजां अभि प्र दावने ॥ ३ ॥

ता । वाम् । इयानः । अवसे । पूर्वौ । उप । ब्रुवे । सचा ।

सुऽअश्वासः । सु । चेतुना । वाजान् । अभि । प्र । दावने ॥ ३ ॥

१ता तौ १पूर्वौ पुरातनौ १वां युवाम् १इयानः गच्छन् १अवसे रक्षणाय १सचा सह १उप
१ब्रुवे उपेत्य स्तौमि । १स्वश्वासः स्वश्वा वयमात्रेयाः । १सुचेतुना शोभनप्रज्ञानौ युवां १वाजानभि
अज्ञान्यभिलक्ष्य १प्र प्रकर्षेण १दावने दानाय स्तुम इति शेषः । यद्वा । स्वश्वासः स्वश्चौ ॥ द्वितीया-
द्विवचनस्य जसादेशः ॥ उप ब्रुव इति संबन्धः ॥

मित्रो अंहोश्चिदादुरु क्षयाय गातुं वनते ।

मित्रस्य हि प्रतूर्वतः सुमतिरस्ति विधृतः ॥ ४ ॥

मित्रः । अंहोः । चित् । आत् । उरु । क्षयाय । गातुम् । वनते ।

मित्रस्य । हि । प्रऽतूर्वतः । सुऽमतिः । अस्ति । विधृतः ॥ ४ ॥

१मित्रः देवः १अंहोश्चित् अहस्वतोऽपि स्तोतुः १आत् अनन्तरमेव १उरु उरवे १क्षयाय गृहाय
निवासाय वा १गातुम् उपायं १वनते प्रयच्छति । १मित्रस्य १हि मित्रस्य खलु देवस्य १सुमतिः
शोभनबुद्धिः १प्रतूर्वतः प्रकर्षेण हिंसतोऽपि १विधृतः परिचरतः शुश्रूषकस्य १अस्ति हि भवति खलु ॥

वयं मित्रस्यावसि स्याम सप्रथस्तमे ।

अनेहसस्त्वोतयः सत्रा वरुणशेषसः ॥ ५ ॥

वयम् । मित्रस्य । अवसि । स्याम । सप्रथऽस्तमे ।

अनेहसः । त्वाऽऊतयः । सत्रा । वरुणऽशेषसः ॥ ५ ॥

१वयं यजमानाः १मित्रस्य दुःखनिवारकस्य देवस्य १सप्रथस्तमे सर्वतः पृथुतमे १अवसि रक्षणे
वयं १स्याम भवेम । किंच १अनेहसः अपापाः १त्वोतयः त्वया रक्षिताः १वरुणशेषसः । शेष इत्य-
पत्यनाम । वारकाः पुत्रा येषां ते । तादृशाः १सत्रा वयं सर्वे सहैव भवेम ॥

युवं मित्रेमं जनुं यतथः सं च नयथः ।

मा मघोनः परि ख्यतं मो अस्माकमृषीणां गोपीथे न उरुष्यतम् ॥ ६ ॥

युवम् । मित्रा । इमम् । जनुम् । यतथः । सम् । च । नयथः ।

मा । मघोनः । परि । ख्यतम् । मो इति । अस्माकम् । ऋषीणाम् ।

गोऽपीथे । नः । उरुष्यतम् ॥ ६ ॥

हे 'मित्रा मित्रावरुणौ' युवं युवाम् 'इमं' 'जनुं' स्तोतारं मां प्रति 'यतथः' गच्छथः । आगत्य च 'सं' 'च' 'नयथः' संनयथश्च । कामान् प्रापयथः । यद्वा । यतथ इत्यन्तर्णीतप्यथोऽयम् । अहनि यतथः व्यापारेषु गमयथः । रात्रौ च सं नयथः । निर्व्यापारं कारयथः । 'मघोनः' हविर्लक्षणाज्ञ-वतोऽस्मान् 'मा' 'परि' 'ख्यतं' मा परिस्थजतम् । 'मो' मैव 'अरुषीणाम्' 'अस्माकं' पुत्रानपि परि ख्यतम् । किंतु 'गोपीथे' । गौः सोमरसः । तस्य पानं यस्मिन् स गोपीथो यज्ञः । तस्मिन् 'नः' 'उरु-प्यतं' रक्षतम् ॥ ३ ॥

'आ चिकितान' इति षडृचं दशमं सूक्तं रातहव्यस्यार्पम्^१ आनुष्टुभं मैत्रावरुणम् । अत्रानुक्रमणिका—'आ चिकितानानुष्टुभं तु' इति । आद्यस्तृचो दशरात्रे चतुर्थेऽहनि प्रउगशस्त्रे मैत्रावरुणस्य । सूत्रितं च—'आ चिकितान सुक्रतू त्वमु वो अप्रहणम्' (आश्व. श्रौ. ७. ११) इति ॥

आ चिकितान सुक्रतू देवौ मर्त रिशादसा ।

वरुणाय ऋतपेशसे दधीत प्रयसे महे ॥ १ ॥

आ । चिकितान । सुक्रतू इति सुऽक्रतू । देवौ । मर्त । रिशादसा ।

वरुणाय । ऋतऽपेशसे । दधीत । प्रयसे । महे ॥ १ ॥

हे 'चिकितान जानन् स्तुतिं'^२ हे^३ 'मर्त मनुष्य'^३ रातहव्य त्वमिति तस्यैव संबोधनम् । 'सुक्रतू' शोभनकर्माणौ 'रिशादसा हिंसकानां हिंसकौ' 'देवौ' 'आ' आकारयेति शेषः । आहूय च 'ऋतपेशसे' । पेश इति रूपनाम । ऋतमुदकम् । उदकमेव^४ रूपं^४ यस्य तादृशाय 'वरुणाय'^५ 'प्रयसे' ॥ मस्वर्थो लुप्यते ॥ हविर्लक्षणाज्ञवते 'महे' महते पूज्याय 'दधीत' दद्याः । हविरिति शेषः । द्वितीयार्थे वा चतुर्थी । महद्दधिर्दधीत । महतोऽन्नस्य लाभायेति वा योज्यम् ॥

१ ख-च-झ-ण-त-भ-र-दयावाश्वस्यार्पम् । २ झ-त-न-र-स्तुतिज्ञ । ३ झ-न-र-‘मनुष्य’ नास्ति । ४ न-मेघरूपम् । ५ ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘वरुणाय’ नास्ति ।

ता हि क्षत्रमविहुतं सम्यगसुर्यमाशाति ।

अधं व्रतेषु मानुषं स्वर्णं धायि दर्शितम् ॥ २ ॥

ता । हि । क्षत्रम् । अविहुतम् । सम्यक् । असुर्यम् । आशाति इति ।

अधं । व्रताऽऽव । मानुषम् । स्वः । न । धायि । दर्शितम् ॥ २ ॥

१ता १हि । हीति हेतौ । यस्मात् ता तौ १क्षत्रं बलम् १अविहुतम् अहिंस्यम् १असुर्यम् असुरविधाति^१ महद्बलं १सम्यक् १आशाति व्याप्नुतः १अध अतो हेतोः १मानुषं मनुष्येषु प्रवृत्तं १व्रतेषु कर्मैव तद्यथा मनुष्येषु नियतं १स्वर्णं सूर्य इव स यथा दिवि दृश्यते तद्वत् १दर्शितं दर्शनीयं बलं १धायि यज्ञे^२ निहितम् ॥

ता वामेषे रथानामुर्वी गव्यूतिमेषाम् ।

रातहव्यस्य सुष्टुतिं दधृक्स्तोमैर्मनामहे ॥ ३ ॥

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । उर्वीम् । गव्यूतिम् । एषाम् ।

रातऽहव्यस्य । सुऽस्तुतिम् । दधृक् । स्तोमैः । मनामहे ॥ ३ ॥

हे मित्रावरुणौ १ता तौ प्रसिद्धौ १वां युवां १रथानाम् अस्मदीयानाम् १एषां पुरतो वर्तमानानाम् १उर्वीं प्रभूतां १गव्यूतिम् अतिविस्तृतं मार्गम् १एषे गन्तुम् । मार्गरक्षणायेत्यर्थः ॥ तुमर्थेऽसेन्प्रत्ययः ॥ तदर्थं वां १मनामहे स्तुमः १रातहव्यस्य ऋषेः रातहव्यसंबन्धिभिः^३ १सुष्टुतिं सुष्टुतिभिः शोभनस्तुति-साधनैः १स्तोमैः १दधृक् धर्षकौ^४ युवाम् ॥

अथा हि काव्या युवं दक्षस्य पूभिर्ऋता ।

नि केतुना जनानां चिकेथे पूतदक्षसा ॥ ४ ॥

अध । हि । काव्या । युवम् । दक्षस्य । पूऽभिः । ऋता ।

नि । केतुना । जनानाम् । चिकेथे इति । पूतऽदक्षसा ॥ ४ ॥

१अध अपि च । १हि^५ प्रसिद्धौ । १काव्या स्तुत्यौ १युवं युवां १दक्षस्य प्रवृद्धस्य मम १पूभिः पूरकैः स्तवैः हे १ऋता महान्तावाश्चर्यभूतौ सन्तौ १केतुना प्रज्ञानेनानुकूलेन मनसा १जनानां यज-मानानामित्यर्थः । स्तोत्रं १नि १चिकेथे नितरां^६ जानीथः । हे १पूतदक्षसा शुद्धबलौ युवाम् ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-असुरविधाति मत् (महत-न) हन्तुमित्यर्थः; ग-घ-ज- 'असुरविधाति' नास्ति; श-अनुधातिमहन् हे । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'यज्ञे' नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श- रातहव्यसंबन्धिनः । ४. ख-च-ण-धारकौ; झ-न-भ- धर्मकौ; श-वर्षकौ । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'हि प्रसिद्धौ' नास्ति । ६. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'नितरां' नास्ति ।

तदृतं पृथिवि बृहच्छ्रवणं ऋषीणाम् ।

ज्रयसानावरं पृथ्वति क्षरन्ति यामभिः ॥ ५ ॥

तत् । ऋतम् । पृथिवि । बृहत् । श्रवःऽऽषे । ऋषीणाम् ।

ज्रयसानौ । अरम् । पृथु । अति । क्षरन्ति । यामऽभिः ॥ ५ ॥

हे पृथिवि देवि त्वयि तत् सर्वैरर्थ्यमानत्वेन प्रसिद्धं बृहत् प्रभूतम् ऋतम् उदकम् ऋषीणां स्तोत्राणामस्माकं श्रवणेषु अन्नस्यैषणे सति ज्रयसानौ गच्छन्तौ ॥ ' छन्दस्यसानच् शुजृभ्याम् ' (उ. सू. २. २४३) इत्यसानच् ज्रयतेरपि भवति^१ । ' चितः ' इत्यन्तोदात्तः ॥ अरम् अलमस्यर्थं पृथु यथा भवति तथा यामभिः गमनैः अति क्षरन्ति अस्यर्थं वर्षतः ॥ व्यत्ययेन बहुवचनम् ॥

आ यद्वामीयचक्षसा मित्रं वयं च सूरयः ।

व्यचिष्टे बहुपाय्ये यतैमहि स्वराज्ये ॥ ६ ॥

आ । यत् । वाम् । इयऽचक्षसा । मित्रा । वयम् । च । सूरयः ।

व्यचिष्टे । बहुऽपाय्ये । यतैमहि । स्वऽराज्ये ॥ ६ ॥

हे इयचक्षसा व्यासदर्शनौ हे मित्रा मित्रावरुणौ वां युवां यत्^२ ये^२ वयं च सूरयः स्तोतारः आ आह्वयामः । व्यचिष्टे अत्यन्तविस्तृते बहुपाय्ये बहुभिर्गन्तव्ये बहुभी रक्षितव्ये वा स्वराज्ये स्वराट्त्वाय एवंविधराज्यार्थं यतैमहि गच्छेम ॥ ॥ ४ ॥

' बलिस्था देव ' इति पञ्चमैकादशं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—' बलिस्था पञ्च यजतः ' इति । यजतो नामात्रेय ऋषिः । ' आनुष्टुभं तु ' इत्युक्त्वादिदमप्यानुष्टुभम् । मित्रावरुणौ देवता । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

बलिस्था देव निष्कृतमादित्या यजतं बृहत् ।

वरुण मित्रार्यमन्वर्षिष्ठं क्षत्रमाशाथे ॥ १ ॥

बट् । इत्था । देवा । निःऽकृतम् । आदित्या । यजतम् । बृहत् ।

वरुण । मित्र । अर्यमन् । वर्षिष्ठम् । क्षत्रम् । आशाथे इति ॥ १ ॥

१. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र- ' ज्रयतेरपि भवति ' नास्ति । २. ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-र- ' यत् ये ' नास्ति ; ग-घ-ज-तत् ये ; श- पत्ये ।

हे ^१देवा^१ द्योतमानौ हे ^२आदित्या अदितेः पुत्री हे ^३वरुण हे ^४अर्यमन् अरीणां नियमितः
^५मित्र देव युवां ^६वद सत्यं ^७निष्कृतम्^८ अबाध्यम् ^९इत्था इत्थम् इदानीं वर्तमानप्रकारेण ^{१०}यजतं
 यष्टव्यं ^{११}बृहत् अतिप्रबृद्धं ^{१२}वर्षिष्टं प्रबृद्धतमं ^{१३}क्षत्रं बलम् ^{१४}आश्राथे अश्रुवाथे^{१५} । यद्वा अर्यमा पृथगेव
 निर्देष्टव्यः । द्विवचनं बहुवचनीकर्तव्यम्^{१६} ॥

आ यद्योनिं हिरण्ययं वरुण मित्र सदथः ।

धर्तारा चर्षणीनां यन्तं सुम्नं रिशादसा ॥ २ ॥

आ । यत् । योनिम् । हिरण्ययम् । वरुण । मित्र । सदथः ।

धर्तारा । चर्षणीनाम् । यन्तम् । सुम्नम् । रिशादसा ॥ २ ॥

^१यत् यस्मात् ^२हिरण्ययं हितरमणीयं ^३योनिं यज्ञभूमिं हे ^४वरुण हे ^५मित्र ^६आ ^७सदथः
 आगच्छथः तस्मात् ^८चर्षणीनां मनुष्याणां ^९धर्तारा धारकौ च हे ^{१०}रिशादसा हिंसकानां क्षेसारौ युवाम्
 अस्मभ्यं ^{११}सुम्नं सुखं ^{१२}यन्तं कुरुतमित्यर्थः ॥

विश्वे हि विश्ववेदसो वरुणो मित्रो अर्यमा ।

व्रता पदेवं सश्विरे पान्ति मर्त्यं रिषः ॥ ३ ॥

विश्वे । हि । विश्ववेदसः । वरुणः । मित्रः । अर्यमा ।

व्रता । पदाऽइव । सश्विरे । पान्ति । मर्त्यम् । रिषः ॥ ३ ॥

^१विश्वे ^२हि सर्वेऽपि । हीति चार्थे । ^३विश्ववेदसः सर्वविदः सर्वधना वा ^४वरुणो ^५मित्रो
^६अर्यमा चैते त्रयः सर्वे ^७व्रता अस्मदीयानि कर्माणि ^८पदेव पदानीव^९ स्थानानीव ^{१०}सश्विरे संगता
 भवन्ति । आगत्य च मां ^{११}मर्त्यं ^{१२}रिषः हिंसकात् ^{१३}पान्ति रक्षन्ति ॥

ते हि सत्या ऋतस्पृशं ऋतावानो जनैजने ।

सुनीथासः सुदानवोऽहोश्चिदुरुचक्रयः ॥ ४ ॥

ते । हि । सत्याः । ऋतस्पृशः । ऋतवानः । जनैऽजने ।

सुसनीथासः । सुदानवः । अहोः । चित् । उरुऽचक्रयः ॥ ४ ॥

१. ख-च-ण-देवे ; झ-न-भ-र-श-देवौ । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श- 'निष्कृतं' नास्ति ।
 ३. न-र-आश्रुवाथे । ४. ख-च-ण-न-भ-श-बहुवचनं कर्तव्यम् । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'पदानीव'
 नास्ति ।

१ते १हि खलु^१ १सत्याः सत्यभूताः सत्यफला वा १ऋतस्पृशः उदकस्पर्शस्थ^२ कर्तारः
१ऋतावानः यज्ञवन्तः १जनेजने सर्वेषु यजमानेषु १सुनीथासः सुनयनाः १सुदानवः सुदानाः । हीति
प्रसिद्धवाची सर्वत्र संबन्धनीयः । एवं महानुभावा वरुणादयः १अंहोश्चित् । चिदप्यर्थे । पापिनोऽपि
स्वस्तोतुः १उरुचक्रयः प्रभूतधनादिकर्तारः ॥

को नु वाँ मित्रास्तुतो वरुणो वा तनूनाम् ।

तत्सु वामेषते मतिरत्रिभ्य एषते मतिः ॥ ५ ॥

कः । नु । वाम् । मित्र । अस्तुतः । वरुणः । वा । तनूनाम् ।

तत् । सु । वाम् । आ । ईषते । मतिः । अत्रिभ्यः । आ । ईषते । मतिः ॥ ५ ॥

हे १मित्र १वां युवयोर्मध्ये त्वं च १वरुणो १वा १को १नु १अस्तुतः । सर्वैरस्त्यमानः
क्रोऽस्ति । उभावपि स्तुत्यावित्यर्थः । १तनूनाम् इति तृतीयार्थे पठ्यते । तनुभिः स्तुतिभिः^३ अस्तुत इति
संबन्धः ॥ अत्र मित्रशब्देन मित्रस्यैकस्यैव संबोधनं 'वरुणोऽस्वन्तः' (क. सं. ५. ६२. ६)
इत्यत्रेवात्र द्विवचनसूचकस्याकारस्य अनाम्नानात्^४ । लोकेषु बहुषु संनिहितेषु एकमेव संबोध्य युवयोरिदं
युष्माकमिदमिति प्रयुज्यते ॥ १तत् तस्मात् यस्मात्सर्वे स्तुवन्ति तस्मान् । तनूनामित्येतत्
व्यवहितमप्युत्तरत्र वा योज्यम् । तनूनाम् अल्पमतीनामस्माकं १मतिः स्तुतिः १वां युवां सुष्टु^५ १पृषते
अभिगच्छति । १अत्रिभ्यः अत्रिगोत्रेभ्योऽस्मभ्यम् अस्मदीयमतिः १पृषते । आदरार्थं पुनर्वचनम् ॥ ५ ॥

'प्र वो मित्राय' इति पञ्चर्चं द्वादशं सूक्तमात्रेयस्य यजतस्वार्पं गायत्रं मैत्रावरुणम् । तथा
चातुक्रम्यते— 'प्र वो गायत्रम्' इति । अग्निष्टोमे प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे एतत्सूक्तम् । सूत्रितं
च— 'प्र वो मित्राय प्र मित्रयोर्वरणयोः' (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति । अभिप्लवपडहे पृष्ठप-
पडहे च स्तोमनिमित्तावापार्थमिदमादीनि द्वितीयवर्जितानि चत्वारि सूक्तानि । तथैव सूत्रितं—
'प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत्' (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति ॥

प्र वोँ मित्राय गायत वरुणाय विपा गिरा । महिक्षत्रावृतं बृहत् ॥ १ ॥

प्र । वः । मित्राय । गायत । वरुणाय । विपा । गिरा । महिक्षत्रौ । ऋतम् । बृहत् ॥ १ ॥

हे मदीया ऋत्विजः १वः । सूयमित्यर्थः । १मित्राय १वरुणाय च १विपा व्यामया १गिरा
स्तुत्या १प्र १गायत स्तुतिं कुरुत । स्तुत्या स्तुवतेत्येतत् पाकं पचतीतिवत् । हे १महिक्षत्रौ प्रभूतबलौ
युवाम् १ऋतं यज्ञं १बृहत् महत् अतिप्रशस्तम् । स्तुत्यर्थमागच्छतमिति शेषः । अथवा महत् प्रभूतम्
ऋतं स्तोत्रं शृणुतमिति शेषः ॥

१. झ-न-भ-र-ते खलु । २. ख-च-ण-उदकस्पृशः तस्य ; ग-ध-ज-श-उदकस्य ; झ-त-भ-र-
उदकस्पृशत्वस्थ । ३. ख-च-ण-अल्पस्तुतिभिः ; झ-र-अस्तुतिभिः । ४. ख-च-ण-भ-अभावात् ;
झ-अनास्तोमात् ; त-र-श-आम्नानात् । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'सुष्टु' नास्ति ।

सुम्राजा या वृतयोनी मित्रथोभा वरुणश्च । देवा देवेषु प्रशस्ता ॥ २ ॥

सुम्राजा । या । वृतयोनी इति वृतयोनी । मित्रः । च । उभा । वरुणः । च ।
देवा । देवेषु । प्रशस्ता ॥ २ ॥

१या यौ १मित्रश्च १वरुणश्च । परस्परापेक्षया चशब्दः । १उभा उभौ १सुम्राजा सर्वस्य
स्वामिनौ १वृतयोनी उदकस्योत्पादकौ १देवा १द्योतमानौ १देवेषु मध्ये १प्रशस्ता प्रकर्षेण स्तुत्यौ १ ।
तौ गायतेति पूर्वत्रान्वयः ॥

ता नः शक्तं पार्थिवस्य महो रायो दिव्यस्य । महि वां क्षत्रं देवेषु ॥ ३ ॥

ता । नः । शक्तम् । पार्थिवस्य । महः । रायः । दिव्यस्य । महि । वाम् । क्षत्रम् । देवेषु ॥ ३ ॥

१ता तौ देवौ १नः अस्मदर्थं १पार्थिवस्य पृथिवीसंबद्धस्य १दिव्यस्य दिवि भवस्य च १महः
महतः १रायः धनस्य १शक्तं समर्थौ भवतम् । दातुमिति शेषः । हे देवौ १वां युवयोः १महि महत्
पूज्यं १क्षत्रं बलं १देवेषु प्रसिद्धं स्तुम इति शेषः ॥

ऋतमुतेन सपन्तेषिरं दक्षमाशाते । अद्रुहा देवौ वर्धेते ॥ ४ ॥

ऋतम् । ऋतेन । सपन्ता । इषिरम् । दक्षम् । आशाते इति । अद्रुहा । देवौ । वर्धेते इति ॥ ४ ॥

१ऋतेन उदकेन निमित्तेन १ऋतं यज्ञं १सपन्ता स्पृशन्तौ १इषिरम् पृषणवन्तं १दक्षं
प्रवृद्धं यजमानं हविर्वा १आशाते व्यामुतः । १अद्रुहा अद्रोऽधारी १देवौ मित्रावरुणौ युवां १वर्धेते
प्रवृद्धौ भवतः ॥

वृष्टिद्यावा रीत्यापेषस्पती दानुमत्याः । बृहन्तं गर्तमाशाते ॥ ५ ॥

वृष्टिद्यावा । रीतिऽआपा । इषः । पती इति । दानुमत्याः ।

बृहन्तम् । गर्तम् । आशाते इति ॥ ५ ॥

१वृष्टिद्यावा । वृष्ट्यर्था यौः स्तुतिर्ययोस्तौ वृष्टिद्यावा । अथवा वृष्टिर्वर्षिका द्यौरन्तरिक्षं याभ्यां
तौ तादृशौ । १रीत्यापा ॥ १ री गतिरेषणयोः ॥ रीतिः प्राप्तिः । सैव १आपा आप्तिः १अभिमत-
प्राप्तिर्ययोस्तौ तादृशौ । १इषः अन्नस्य १पती स्वामिनौ । वृष्टिप्रदत्वात् स्वामित्वम् । १दानुमत्याः
दानवत्याः । दानुमुचितायाः १इत्यर्थः । दत्तदिङ्निशेषणम् । एवं महानुभावौ १बृहन्तं महान्तं १गर्तं
रथम् १आशाते व्यामुतः । अधितिष्ठतो यागार्थम् ॥ ॥ ६ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-श-देवौ । २. ख-च-ण-स्तुतौ; त-स्तुत्या । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-
वर्हिर्वा । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- सैव आप्तिः ; ग-घ-ज-सैव अपा । ५. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-
दानमुचितायाः ; ग-घ-ज-श- दातुमुचितायाः ।

‘त्री रोचना’ इति चतुर्कचं त्रयोदशं सूक्तम् । उरुचकिर्नामात्रेय ऋषिः । त्रिष्टुप् छन्दः^१ । मित्रावरुणौ देवता । अनुक्रम्यते च—‘त्री रोचना चतुष्कमुरुचकिः’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

त्री रोचना वरुण त्रीरुत द्यून्त्रीणि मित्र धारयथो रजांसि ।

वावृधानावमर्ति क्षत्रियस्यानु व्रतं रक्षमाणावजुर्यम् ॥ १ ॥

त्री । रोचना । वरुण । त्रीन् । उत । द्यून् । त्रीणि । मित्र । धारयथः । रजांसि ।

ववृधानौ । अमर्तिम् । क्षत्रियस्य । अनु । व्रतम् । रक्षमाणौ । अजुर्यम् ॥ १ ॥

हे वरुण हे मित्र युवां त्री त्रीणि रोचना रोचनानि^२ द्यूलोकान् धारयथ इति संबन्धः । उत अपि च त्रीन् द्यून् द्योतमानानन्तरिक्षलोकान् धारयथः । तथा त्रीणि रजांसि भूलोकान् । कीदृशौ युवाम् । वावृधानौ^३ वर्धमानौ^३ क्षत्रियस्य । क्षत्रं बलम् । तद्वत् इन्द्रस्य । यद्वा । क्षत्रिय-जातीयस्य यजमानस्य अमर्तिम् । रूपनामैतत् । रूपं व्रतं कर्म च अजुर्यम् अजीर्णमविरतं वा रक्षमाणौ ॥

इरावतीर्वरुण धेनवो वां मधुमदां सिन्धवो मित्र दुहे ।

त्रयस्तस्थुर्वृषभासंतिमृणां धिषणानां रेतोधा वि द्युमन्तः ॥ २ ॥

इरावतीः । वरुण । धेनवः । वाम् । मधुमत् । वाम् । सिन्धवः । मित्र । दुहे ।

त्रयः । तस्थुः । वृषभासः । तिमृणाम् । धिषणानाम् । रेतःधाः । वि । द्युमन्तः ॥ २ ॥

हे वरुण हे मित्र वाम् युवयोरान्नया धेनवः गावः इरावतीः । इरा क्षीरलक्षणा । तद्वत्स्यो भवन्ति । तथा सिन्धवः स्यन्दनशीला मेवा नद्यो वा मधुमत् मधुररसमुदकं दुहे दुहन्ति । तथा त्रयः त्रिसंख्याकाः वृषभासः वर्णितरः रेतोधाः उदकस्य धारकाः द्युमन्तः दीप्तिमन्तोऽग्नि-वायवादित्याः तिमृणां त्रिसंख्याकानां धिषणानां स्थानानां^४ पृथिव्यन्तरिक्षद्यूलोकानां^४ स्वामिनः सन्तः वि विविधं प्रत्येकं तस्थुः तिष्ठन्ति । युवयोरनुग्रहात् त्रयोऽपि देवास्त्रिषु स्थानेषु वर्तन्ते इत्यर्थः ॥

प्रातर्देवीमर्दिति जोहवीमि मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।

राये मित्रावरुणा सर्वतातेळै तोकाय तनयाय शं योः ॥ ३ ॥

प्रातः । देवीम् । अर्दितिम् । जोहवीमि । मध्यंदिने । उतइता । सूर्यस्य ।

राये । मित्रावरुणा । सर्वताता । ईळै । तोकाय । तनयाय । शम् । योः ॥ ३ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-‘छन्दः’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-भ-र-श-रोचमानानि ; न-रोचनानि रोचमानानि । ३. ख-च-ण-भ-‘वावृधानौ वर्धमानौ’ नास्ति । ४. ख-च-ण-‘स्थानानां... लोकानां’ नास्ति ; झ-त-न-भ-र-श-स्थानानाम् ।

अहमृषिः प्रातः प्रातःकाले ऽदितिम् अखण्डनीयां देवानां जननीं ऽदेवीं द्योतमानां
 ऽजोहवीमि आह्वयामि^१ । तथा ऽमध्यंदिने ऽसूर्यस्य ऽउदिता उदितौ तत्समृद्धिकाले माध्यंदिने सवने
 जोहवीमि । हे ऽमित्रावरुणा युवां ऽराये धनप्राप्तये सर्वतातौ यज्ञे ऽद्वेले स्तोमि । पुनः
 किमर्थम् । ऽतोकाय पुत्राय ऽतनयाय तत्पुत्राय च ऽशम् अरिष्टशमनाय ऽयोः सुखस्य मिश्रणाय
 चेले इति ॥

या धर्तरा रजसो रोचनस्योतादित्या दिव्या पार्थिवस्य ।

न वां देवा अमृता आ भिनन्ति व्रतानि मित्रावरुणा ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

या । धर्तरा । रजसः । रोचनस्य । उत । आदित्या । दिव्या । पार्थिवस्य ।

न । वाम् । देवाः । अमृताः । आ । भिनन्ति । व्रतानि । मित्रावरुणा । ध्रुवाणि ॥ ४ ॥

‘या यौ ऽरोचनस्य रोचमानस्य ऽरजसः लोकस्य । स्वर्गाख्यस्येत्यर्थः । ऽउत अपि च ऽपार्थि-
 वस्य रजसः या यौ धर्तारौ^२ ऽआदित्या अदितेः पुत्रौ ऽदिव्या दिवि भवौ तौ युवामीले इति पूर्वत्र
 संबन्धः । हे ऽमित्रावरुणा ऽवां युवयोः ऽध्रुवाणि ऽव्रतानि कर्माणि ऽदेवाः अन्ये इन्द्रादयः
 ऽअमृताः अमरणधर्माणोऽपि ऽन ऽआ ऽभिनन्ति न हिंसन्ति । यतो ध्रुवाण्यत
 इत्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

‘पुरूरुणा’ इति चतुर्कचं चतुर्दशं सूक्तमुरुचकेराषं गायत्रं मैत्रावरुणम् । ‘पुरूरुणा गायत्रं तु’
 इत्यनुक्रमणिका । पृष्ठ्याभिप्लवषडहयोः प्रातःसवने आवापार्थत्वेन इदमपि सूक्तं पूर्वसूक्तेन सह ।
 ‘प्र वो मित्रायेति चतुर्णां द्वितीयमुद्धरेत्’ इति ह्युक्तम् । चातुर्विंशिकेऽहनि प्रातःसवने मैत्रावरुणशस्त्रे
 आद्यस्तृचः षडहस्तोत्रियसंज्ञकः । सूत्रितं च— ‘पुरूरुणा चिद्वयस्ति प्रति वां सूर उदिते’
 (आश्व. श्रौ. ७. २) इति ॥

पुरूरुणा चिद्वयस्त्यवो नूनं वां वरुण । मित्र वंसि वां सुमतिम् ॥ १ ॥

पुरुऽउरुणा । चित् । हि । अस्ति । अवः । नूनम् । वाम् । वरुण ।

मित्र । वंसि । वाम् । सुऽमतिम् ॥ १ ॥

हे मित्रावरुणौ ऽवां युवयोः ऽपुरूरुणा ऽचित् ॥ अत्र सोः ‘सुपां सुलुक्’ इत्याकारः ॥
 पुरोरपि बहु उरु बहुतरम् । अथवा पुरु च तदुरु च पुरूरु । अत्यन्तमुरुतरमित्यर्थः । तादृक्
 ऽअवः रक्षणं ऽनूनं निश्चयेन ऽअस्ति । ऽहि प्रसिद्धौ । चिदिति पूरणः । हे ऽवरुण हे ऽमित्र ऽवां
 युवयोः ऽसुमतिम् अनुग्रहबुद्धिं ऽवंसि संभजेय । यस्मादवोऽस्ति तस्माद्वंसीति भावः ॥

ता वाँ सम्यग्दुह्वाणेषमश्याम् धार्यसे । वयं ते रुद्रा स्याम ॥ २ ॥

ता । वाम् । सम्यक् । अद्रुह्वाणा । इषम् । अश्याम् । धार्यसे । वयम् । ते । रुद्रा । स्याम् ॥ २ ॥

हे ऽअद्रुह्वाणा हे अद्रोग्धारौ ऽता तौ प्रसिद्धौ ऽवां युवां ऽसम्यक् । स्तुम इति शेषः । स्तोतारो वयम् ऽइषम् अन्नं ऽधार्यसे पानाय भोजनाय ऽअश्याम प्राप्नुयाम । हे ऽरुद्रा दुःखात् द्रावयितारौ रुदद्भिः^१ द्रवणीयौ वा ऽते स्तोतारः ऽवयं ऽस्याम भवेम । समृद्धा इति शेषः । युवाभ्यां स्वभूता वा स्याम ॥

पातं नो रुद्रा पायुभिर्ऋत त्रायेथां सुत्रात्रा । तुर्याम् दस्यून्तनूभिः ॥ ३ ॥

पातम् । नः । रुद्रा । पायुऽभिः । उत । त्रायेथाम् । सुऽत्रात्रा । तुर्याम् । दस्यून् । तनूभिः ॥ ३ ॥

हे ऽरुद्रा उक्तरूपौ देवौ युवां ऽनः अस्मान् ऽपायुभिः रक्षणैः ऽपातं रक्षतम् । ऽउत अपि च ऽसुत्रात्रा शोभनेन त्राणेन^२ ऽत्रायेथां पालयेथाम्^३ । इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारभेदेन भेदः । स्तोत्रादिवैकल्यात् शत्रोर्वा त्रायेथाम् अभिमतप्रापणेन रक्षतमित्यर्थः । वयं च ऽतनूभिः पुत्रादिभिः सहिताः स्वीयैरङ्गैर्वा ऽदस्यून् शत्रून् ऽतुर्याम् हिंस्याम तरेम वा ॥

मा कस्याद्धुतक्रतू यक्षं भुजेमा तनूभिः । मा शेषसा मा तनसा ॥ ४ ॥

मा । कस्य । अद्धुतक्रतू इत्यद्धुतऽक्रतू । यक्षम् । भुजेम । तनूभिः ।

मा । शेषसा । मा । नसा ॥ ४ ॥

हे ऽअद्धुतक्रतू आश्चर्यकर्माणौ वयं ऽकस्य अन्यस्य कस्यचन ऽयक्षं पूजितं धनं ऽमा ऽभुजेम मा भुञ्जीमहि ऽतनूभिः अस्मदीयैः^४ अवयवैः । युवयोरनुग्रहात् समृद्धा वयम् अन्ययाचितधनेन शरीरपोषं न कुर्म इत्यर्थः । तथा ऽशेषसा अपत्येन सहिताः ऽमा भुजेम । ऽतनसा पौत्रादिना सहिताः ऽमा भुजेम । अस्मत्कुले न केऽपि भुञ्जीमहीत्यर्थः ॥ ॥ ८ ॥

‘आ नो गन्तम्’ इति तृचात्मकं पञ्चदशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यात्रेयस्यार्पं गायत्रं मैत्रावरुणम् । ‘आ नस्तृचं बाहुवृक्तः’ इत्यनुक्रमणिका । उक्तः सूक्तविनियोगः । अग्निष्टोमे प्रातः-सवने मैत्रावरुणशस्त्रे अयमनुरूपस्तृचः । सूत्रितं च—‘आ नो मित्रावरुणा नो गन्तं रिशादसा’ (आश्व. श्रौ. ५. १०) इति ॥

आ नो गन्तं रिशादसा वरुण मित्रं बर्हणा । उपेमं चारुमध्वरम् ॥ १ ॥

आ । नः । गन्तम् । रिशादसा । वरुण । मित्रं । बर्हणा । उपे । इमम् । चारुम् । अध्वरम् ॥ १ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-रुद्विः । २. ख-च-क्ष-ण-र-त्राणनेन ; ग-घ-ज-श-‘त्राणेन’ नास्ति । ३. ग-घ-ज-‘पालयेथां’ नास्ति ; त-पालयेताम् ; र-पालयताम् ; श-पालनम् । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-मदीयैः ।

हे वरुण हे मित्र हे विशादसा शत्रूणां प्रेरकौ युवां नः अस्माकम् इमं चारुं चरणीयम्^१
 अध्वरम् अहिंसकं यज्ञम् उप आ गन्तम् उपागच्छतम् । कीदृशौ । बर्हणा परिवर्हणौ निबर्हणौ^२
 हन्तारौ शत्रूणाम्^३ ॥

विश्वस्य हि प्रचेतसा वरुण मित्र राजथः । ईशाना पिप्यतं धियः ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । प्रचेतसा । वरुण । मित्र । राजथः । ईशाना । पिप्यतम् । धियः ॥ २ ॥

हे^४ मित्र हे वरुण^५ प्रचेतसा प्रकृष्टज्ञानौ युवां विश्वस्य राजथः सर्वस्य स्वामिनौ भवथः ।
 इति प्रसिद्धौ । हे ईशाना अस्माकमीश्वरौ युवां धियः अस्मदीयानि कर्माणि पिप्यतं
 प्याययतं फलैः^६ ॥

उप नः सुतमा गतं वरुण मित्र दाशुषः । अस्य सोमस्य पीतये ॥ ३ ॥

उप । नः । सुतम् । आ । गतम् । वरुण । मित्र । दाशुषः । अस्य । सोमस्य । पीतये ॥ ३ ॥

नः अस्माकं सुतम् अभिषुतं सोमं प्रति हे^७ वरुण हे मित्र^८ युवाम् उप आ गतम्
 उपागच्छतम् । दाशुषः हविर्दातुर्मम अस्य सोमस्य पीतये पानाय ॥ ॥ ९ ॥

‘ आ मित्रे वरुणे ’ इति तृचात्मकं षोडशं सूक्तं बाहुवृक्तस्यार्धमौष्णिहं मैत्रावरुणम् । ‘ आ
 मित्र औष्णिहम् ’ इत्यनुक्रमणिका । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयं मैत्रावरुणस्य तृचः ।
 सूत्रितं च—‘ आ मित्रे वरुणे वयमश्विनावेह गच्छतम् (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

आ मित्रे वरुणे वयं गीर्भिर्जुहुमो अत्रिवत् । नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ १ ॥

आ । मित्रे । वरुणे । वयम् । गीःऽभिः । जुहुमः । अत्रिवत् ।

नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमपीतये ॥ १ ॥

वयम् आत्रेयाः मित्रे वरुणे मित्रावरुणयोः^९ अर्थाय गीर्भिः मन्त्रैः आ जुहुमः
 अत्रिवत् अस्मद्गोत्रप्रवर्तकोऽत्रिरिव । तस्मात् हे^{१०} मित्रावरुणौ^{११} सोमपीतये बर्हिषि नि सदतं
 निषीदतम् ॥

१. त-न-रमणीयम् । २. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ-र-‘ निबर्हणौ...शत्रूणां ’ नास्ति । ३. ख-च-ज्ञ-ण-
 त-न-भ-र-श-‘ हे ... वरुण ’ नास्ति । ४. ख-च-ज्ञ-ण-त-न-भ-र-‘ फलैः ’ नास्ति । ५. ख-च-
 ण-हे मित्र हे वरुण । ६. ख-च-ज्ञ-ण-न-भ- मित्रावरुणयोरगतयोः ; त-र- मित्रावरुणयोर्मतयोः ।
 ७. ख-च-ज्ञ-ण-त-भ-र- तत् ; न-‘ हे मित्रावरुणौ ’ नास्ति ।

व्रतेन स्थो ध्रुवक्षेमा धर्मणा यातयज्जना ।

नि बर्हिषि सदतं सोमपीतये ॥ २ ॥

व्रतेन । स्थः । ध्रुवऽक्षेमा । धर्मणा । यातयत्ऽजना ।

नि । बर्हिषि । सदतम् । सोमऽपीतये ॥ २ ॥

हे मित्रावरुणौ युवां ऽधर्मणा जगद्धारकेण ऽव्रतेन कर्मणा योगेन ऽध्रुवक्षेमा ऽस्थः अवि-
चलितस्थानौ भवथः । ऽयातयज्जना । यातयन्तः कर्मसु प्रवर्तयन्तो जना ऋत्विजो ययोस्तौ
यातयजनौ । अथवा यातयन्तः शत्रून् हिंसन्तो जना भृत्या ययोस्तौ । शिष्टं गतम् ॥

मित्रश्च नो वरुणश्च जुषेतां यज्ञमिष्टये ।

नि बर्हिषि सदतां सोमपीतये ॥ ३ ॥

मित्रः । च । नः । वरुणः । च । जुषेताम् । यज्ञम् । इष्टये ।

नि । बर्हिषि । सदताम् । सोमऽपीतये ॥ ३ ॥

॥ मित्रश्च ऽवरुणश्च उभौ ऽनः अस्माकं ऽयज्ञम् ऽइष्टये अभीष्टाय ॥ जुषेतां सेवेताम् । आगत्य च
॥ बर्हिषि ऽनि ऽसदतां निषीदतां नोमपानाय ॥ ॥ १० ॥ ॥ ५ ॥

पष्ठेऽनुवाके पञ्चदश सूक्तानि । तत्र ' यद्य स्थः ' इति दशचं प्रथमं सूक्तमात्रेयस्य पौरनाम्नः
आर्षमानुष्टुभमाश्विनम् । अनुक्रान्तं च—' यद्य दश पौर आश्विनं तदानुष्टुभं तु ' इति । ' तत् '
इत्युक्तत्वादिदमादीनि षट् सूक्तान्याश्विनानि । ' आनुष्टुभं तु ' इति तुशब्दादिदमुत्तरं च द्वे आनुष्टुभे ।
प्रातरनुवाक आश्विने कतावानुष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे सूक्ते । ' यद्य स्थ इति सूक्ते '
(आश्व. श्रौ. ४. १५) इति सूत्रितम् ॥

यद्य स्थः परावति यदर्वावत्यश्विना ।

यद्वा पुरु पुरुभुजा यदन्तरिक्ष आ गतम् ॥ १ ॥

यत् । अद्य । स्थः । पराऽवति । यत् । अर्वाऽवति । अश्विना ।

यत् । वा । पुरु । पुरुऽभुजा । यत् । अन्तरिक्षे । आ । गतम् ॥ १ ॥

हे ऽपुरुभुजा बहुषु यज्ञेषु भोक्तारो अधिकं रक्षितारो वा हे ऽअश्विना ऽयत् यदि ऽअद्य
अस्मिन् काले ऽपरावति अत्यन्तं दूरदेशे द्युलोके ऽस्थः भवथः । ऽयत् वा ऽअर्वावति अरणवति गन्तुं
शक्ये प्रदेशे अन्तिके स्थः । ऽयत् यदि ऽवा अथवा ऽपुरु बहुप्रदेशेषु स्थः । ऽयत् यदि ऽअन्तरिक्षे
स्थः तस्मात्सर्वस्मात् अद्य ऽवा ऽगतम् आगच्छतम् ॥

इह त्या पुरुभूतमा पुरु दंसांमि विभ्रता ।

वरस्या याम्यग्निगू हुवे तुविष्टमा भुजे ॥ २ ॥

इह । त्या । पुरुऽभूतमा । पुरु । दंसांसि । विभ्रता ।

वरस्या । यामि । अग्निगू इत्यग्निऽगू । हुवे । तुविऽतमा । भुजे ॥ २ ॥

इह अस्मिन् यज्ञे त्या तौ पुरुभूतमा पुरुणां बहूनां यजमानानां भावयितृत्वमौ पुरु पुरुणि दंसांसि कर्माणि विभ्रता धारयन्तौ वरस्या वरणीयौ अग्निगू अन्यैः अद्यतगमनकर्माणौ यामि उपागच्छामि । तुविष्टमा प्रभूतत्वमौ भुजे भोगाय पालनाय वा हुवे आह्वयामि ॥

ईमान्यद्रुपेषे वपुश्चक्रं रथस्य येमथुः ।

पर्यन्या नाहुषा युगा मद्वा रजांसि दीयथः ॥ ३ ॥

ईमा । अन्यत् । वपुषे । वपुः । चक्रम् । रथस्य । येमथुः ।

परि । अन्या । नाहुषा । युगा । मद्वा । रजांसि । दीयथः ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां रथस्य युष्मदीयस्य अन्यत् चक्रम् ईमा ॥ अर्तेः ईमा इति रूपम् । गन्तव्यादित्ये वपुषे तस्य शोभायै वपुः वपुष्मत् तेजोवत् चक्रं येमथुः नियमितवन्तौ स्थः । अन्या अन्येन चक्रेण मद्वा महत्त्वेन स्वसामर्थ्येन नाहुषा युगा । नहुषा मनुष्याः । तेषां युगा युगोपलक्षितान् कालान् प्रातरादिसवनान् अहोरात्रादिकालान् वा रजांसि लोकांश्च परि दीयथः परिगच्छथः । 'न्यः इयस्य मूर्धनि चक्रं रथस्य येमथुः' (ऋ. सं १. ३०. १९) इत्युक्तम् ॥

तद्गुषु वामेना कृतं विश्वा यद्वामनुष्टवै ।

नानां जाताररेपसा समस्मे बन्धुमेयथुः ॥ ४ ॥

तत् । ऊँ इति । सु । वाम् । एना । कृतम् । विश्वा । यत् । वाम् । अनु । स्तवै ।

नाना । जातौ । अरेपसा । सम् । अस्मे इति । बन्धुम् । आ । ईयथुः ॥ ४ ॥

हे विश्वा व्यासौ यत् येन स्तोत्रेण वां युवाम् अनु ष्टवे अनुस्तुवे तद्गु । उ इति पूरणः । एना अनेन पौरेण सु सुष्टु वां युवाभ्यां कृतं संपादितं भवतु । नाना पृथगेव जातौ समृद्धौ अरेपसा अपापौ अस्मे अस्मभ्यं बन्धुम् अन्नं धनं वा सम् आ ईयथुः सम्यक् गमयथः । सम्यक् प्रयच्छतमित्यर्थः ॥

आ यद्वाँ सूर्या रथं तिष्ठद्रघुष्यदं सदा ।

परि वामरुषा वयो घृणा वरन्त आतपः ॥ ५ ॥

आ । यत् । वाँम् । सूर्या । रथम् । तिष्ठत् । रघुऽस्यदम् । सदा ।

परि । वाम् । अरुषाः । वयः । घृणा । वरन्ते । आऽतपः ॥ ५ ॥

हे अश्विनौ^१ वाँ युवयोः^२ सदा^३ सर्वदा^४ रघुष्यदं शीघ्रं^५ रथं^६ सूर्या युवयोः पत्नी यत् यदा^७ आ^८ तिष्ठत् आस्थितवती तदा^९ वाँ^{१०} परि^{११} वरन्ते परितो वृण्वन्ति । के । अरुषाः आरोचमानाः घृणा दीप्ताः आतपः आतापनाः^३ शत्रूणां वयः अश्वाः । अथवा आतपः इति विशेष्यम् । वयो गन्तार उक्तलक्षणा आतपः सर्वतन्तापयिष्यो दीप्तयः परि वरन्ते ॥ ॥ ११ ॥

युवोरत्रिंशिकेतति नरा सुमेन चेतसा ।

धर्मं यद्वाँमरेपसं नासत्यास्त्रा भुरण्यति ॥ ६ ॥

युवोः । अत्रिः । चिकेतति । नरा । सुमेन । चेतसा ।

धर्मम् । यत् । वाँम् । अरेपसम् । नासत्या । आस्त्रा । भुरण्यति ॥ ६ ॥

हे नरा नेतारावश्विनौ युवोः युवयोः । युवामित्यर्थः । अत्रिः अस्मत्पिता ऋषिः सुमेन सुखेन अग्निदाहोपशमरूपेण हेतुना चेतसा आदरयुक्तेन मनसा चिकेतति जानाति । स्तुतवानित्यर्थः । सति दुःखे सुखमपेक्षते^१ । दुःखस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आह । यत् यस्मात् हे नासत्यौ^२ वाँ युवयोः^३ आस्त्रा आस्येन तन्निष्पन्नेन^४ स्तोत्रेण धर्मं दीप्तं दहन्तमग्निमसुरः स्वदाहात् प्रक्षिप्तम् अरेपसम् अपापं सुखकरं भुरण्यति प्राप्तवान् ॥ भुरण्यतिर्गतिकर्मा ॥ अत्रेष्टेः सकाशात् रक्षणं 'हिमेनाग्निं घंसम्' (ऋ. सं. १. ११६. ८), 'युवमृवीसमुत तसमत्रये' (ऋ. सं. १०. ३९. ९) इत्यादिभिः स्पष्टं प्रदर्शितम् ॥

उग्रो वाँ ककुहो ययिः शृण्वे यामेषु संतनिः ।

यद्वाँ दंसोभिरश्विनार्त्रिनरान्ववर्तति ॥ ७ ॥

उग्रः । वाँम् । ककुहः । ययिः । शृण्वे । यामेषु । सम्ऽतनिः ।

यत् । वाँम् । दंसःऽभिः । अश्विना । अत्रिः । नरा । आऽववर्तति ॥ ७ ॥

१. ख-च-ण-न-भ-र- 'सदा सर्वदा' नास्ति । २. ख-च-ण-भ-वाँ सदा । ३. ख-च-अ-ग-श-आतपनाः । ४. अ-सुखपेक्षते ; त-सुसुक्षते ; र-सुखमुपेक्षते ; श-सुखमुक्षते । ५. ख-च-अ-ण-न-त-न-भ-र- 'हे नासत्यौ' नास्ति । ६. अ-र-तजनिष्पन्नेन ; न-तज्जन्येन ।

१उग्रः उद्गूर्णबलः १वां युवयोः १ककुहः उच्छ्रितां महान् १ययिः गन्ता १संतनिः सततं गच्छन्
रथः १यामेषु गमनेषु यज्ञेषु वा १शृण्वे श्रूयते । हे २अश्विना हे १नरा १यत् यस्मात् १वां युवां
१दंसोभिः कर्मभिः १अग्निः अस्मत्पिता १आववर्तन्ति आवर्तयति ॥

मध्वं ऊ षु मधूयुवा रुद्रा सिषक्ति पिप्युषीं ।

यत्समुद्राति पर्षथः पक्वाः पृक्षो भरन्त वाम् ॥ ८ ॥

मध्वः । ऊँ इति । सु । मधूयुवा । रुद्रा । सिसक्ति । पिप्युषीं ।

यत् । समुद्रा । अति । पर्षथः । पक्वाः । पृक्षः । भरन्त । वाम् ॥ ८ ॥

हे १मधूयुवा मधुरस्य सोमादेमिश्रयितारौ हे १रुद्रा । रुद्र स्तुतिः । तथा द्रवणीयौ १रुद्रपुत्रौ वा ४
वां १मध्वः मधुररसेन १सु १पिप्युषी सुष्ठु प्याययन्ती स्तुतिरस्मत्कृता १सिषक्ति सेवते । १यत् यदा
१समुद्रा समुद्द्रवणसाधनानि अन्तरिक्षाणि १अति १पर्षथः अतिपारयथः । यज्ञं प्रामुथः १ इत्यर्थः ।
१पक्वाः १पृक्षः अन्नानि हविलक्षणानि १वां १भरन्त श्रियन्ते यजमानैः ॥

सत्यमिद्रा उ अश्विना युवामाहुर्मयोभुवा ।

ता यामन्यामहूतमा यामन्ना मृळयत्तमा ॥ ९ ॥

सत्यम् । इत् । वै । ऊँ इति । अश्विना । युवाम् । आहुः । मयःऽभुवा ।

ता । यामन् । यामऽहूतमा । यामन् । आ । मृळयत्ऽतमा ॥ ९ ॥

हे १अश्विना १युवां १सत्यमित् सत्यमेव । १वै इति पादपूरणः । १मयोभुवा सुखस्य
भावयितारौ १आहुः पुराविदः । १ता तौ सुखकरत्वेन प्रसिद्धौ युवां १यामन् यज्ञे १यामहूतमा
गमनार्थं शृशमाह्वातव्यौ भवतमिति शेषः । १यामन् अस्मद्यज्ञे अस्मदर्थगमने वा १मृळयत्तमा
चातिशयेन सुखयितारौ भवतम् । आकारश्चाथै ॥

इमा ब्रह्माणि वर्धनाश्विभ्यां सन्तु शन्तमा ।

या तक्षाम् रथान् इवावोचाम बृहन्नमः ॥ १० ॥

इमा । ब्रह्माणि । वर्धना । अश्विभ्याम् । सन्तु । शम्ऽतमा ।

या । तक्षाम् । रथान्ऽइव । अवोचाम । बृहत् । नमः ॥ १० ॥

१. ख-झ-त-२-म-र-युवाम् । २. ख-च-ण-हे अश्विना अश्विनौ हे नरा नेतारौ । ३. त-द्रावणीयौ ।
४. त-वां युवाम् । ५. ख-च-झ-ण-न-म-र-प्राप्नुयुः । ६. ख-च-झ-ण-त-न-म-र- 'आकारश्चाथै'
नास्ति ।

अथ स्तुतिं निगमयति । 'इमा इमानि इदानीं कृतानि 'ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि 'अश्विभ्यां 'वर्धना वर्धनानि समर्थकानि 'शंतमा सुखतमानि 'सन्तु । 'या यानि 'तक्षाम संपादयाम 'स्थानिव शिल्पी तद्वत्तक्षाम तानि सन्तु । वयं 'वृहत प्रभूतं प्रभूतफलप्रदं 'नमः नमस्कारोक्तिम् 'अवोचाम ॥ ॥ १२ ॥

'कृष्टः' इति दशर्चं द्वितीयं सूक्तं पौरस्यार्पम् । 'कृष्टः' इत्यनुक्रमणिका । पूर्वत्र तुशब्दात् इदमप्यानुष्टुभम् । 'आश्विनं तत्' इति पूर्वोक्तत्वात् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः ॥

कृष्टो देवावश्विनाद्या दिवो मनावसू ।

तच्छ्रवथो वृषण्वसू अत्रिर्वामा विवासति ॥ १ ॥

कूस्थः । देवौ । अश्विना । अद्य । दिवः । मनावसू इति ।

तत् । श्रवथः । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । अत्रिः । वाम् । आ । विवासति ॥ १ ॥

हे 'देवौ हे 'मनावसू स्तुतिधनौ 'अश्विना 'अद्य अस्मिन् यागादिने 'दिवः द्युलोकात् आगत्य 'कृष्टः । व्यत्ययेनैकवचनम् । कौ^१ भूमौ^२ तिष्ठन्तौ सन्तौ 'तत् स्तोत्रं 'श्रवथः शृणुथः । हे 'वृषण्वसू वर्षकधनौ 'वाम् 'अत्रिः अत्रेः पुत्रः 'आ 'विवासति सर्वतः परिचरति ॥ अथवा कू इत्यस्य निपातस्य स्थ इत्याख्यातेन 'सह' इति योगविभागात् समासः । ऐकस्वर्यं चाध्येतृसमयप्राप्तम् । 'अराइव' (ऋ. सं. ५. ५८. ५) इत्यत्र यथेवशब्दः, 'कूचिजायते' (ऋ. सं. १०. ४. ५), 'कूचिस्सन्तम्' (ऋ. सं. १०. ९३. ११) इत्यादिवदत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ क स्थितौ भवथः । अत्रिर्युवां स्तौति तं^२ शृणुथ इत्यर्थः ॥

कुह त्या कुह नु श्रुता दिवि देवा नासत्या ।

कस्मिन्ना यतथो जने को वा नदीनां सचा ॥ २ ॥

कुह । त्या । कुह । नु । श्रुता । दिवि । देवा । नासत्या ।

कस्मिन् । आ । यतथः । जने । कः । वाम् । नदीनाम् । सचा ॥ २ ॥

'त्या तौ 'देवा देवौ 'नामस्या अश्विनौ 'कुह कुत्र तिष्ठतः । 'नु अद्य 'कुह 'श्रुता कुत्र श्रुतौ 'दिवि द्युलोके निवसत इति शेषः । अथ प्रत्यक्षकृतः । हे देवौ युवां 'कस्मिन् 'जने यजमाने 'आ 'यतथः आगच्छथः । 'कः स्तोता 'वां युवयोः 'नदीनां स्तुतीनां 'सचा सहायः स्यात् ॥

कं याथः कं ह गच्छथः कमच्छा युञ्जाथे रथम् ।

कस्य ब्रह्माणि रण्यथो वयं वामुश्मसीष्टये ॥ ३ ॥

कम् । याथः । कम् । ह । गच्छथः । कम् । अच्छ । युञ्जाथे इति । रथम् ।

कस्य । ब्रह्माणि । रण्यथः । वयम् । वाम् । उश्मसि । इष्टये ॥ ३ ॥

हे अश्विनौ युवां^१ वकं यजमानं यज्ञं वा प्रति^२ वयाथः । अध्वानमुल्लङ्घ्य^३ याथः^४ । वकं^५ वह कं च प्रति वगच्छथः । गत्वा च केन सह संगतौ भवथः । वकं च^६ वअच्छ अभिप्राप्तुं वयुञ्जाथे योजयथः^७ । रथम् अश्वैः । वकस्य^८ ब्रह्माणि परिवृढानि स्तोत्राणि^९ वरण्यथः रमेथे । वयं च^{१०} वामं युवाम्^{११} वइष्टये गमनाद्यैषणाय वा^{१२} वउश्मसि कामयामहे तस्मात् कस्य चन^{१३} यागं प्रति न गन्तव्यमित्यर्थः ॥

पौरं चिद्धयुदप्रुतं पौरं पौराय जिन्वथः ।

यदीं गृभीततातये सिंहमिव द्रुहस्पदे ॥ ४ ॥

पौरम् । चित् । हि । उदप्रुतम् । पौरं । पौराय । जिन्वथः ।

यत् । ईम् । गृभीततातये । सिंहम् । द्रुहः । पदे ॥ ४ ॥

हे^१ पौर । इदमश्विनोः संबोधनम् । पौरेण स्तुत्यत्वेन संबन्धात् अश्विनावपि पौरौ । उभयोः छान्दसमेकवचनम् । हे पौरसंबन्धिनावश्विनौ युवां^२ वपौरम्^३ । चित् इति पूरणः । पौरेण वृष्टयर्थं प्रार्थ्यमानत्वेन संबन्धात् मेघोऽपि पौरः । तम्^४ उदप्रुतम्^५ उदकप्लावकं मेघं पौराय कृष्ये मह्यं^६ जिन्वथः प्रेरयथः^७ । यत् यौ युवां^८ गृभीततातये गृहीतयज्ञसंतानाय पौराय^९ ईम्^{१०} एनं मेघं प्रति गच्छथः^{११} द्रुहः द्रोहस्य^{१२} पदे स्थानेऽरण्यदेशे सिंहमिव^{१३} गर्जन्तं प्रबलं सिंहं यथा बलात् च्यावयन्ति शरास्तद्वत् जिन्वथ इति ॥

प्र च्यवानाज्जुजुरुषो वत्रिमत्कं न मुञ्चथः ।

युवा यदीं कृथः पुनरा काममृण्वे वध्वः ॥ ५ ॥

प्र । च्यवानात् । जुजुरुषः । वत्रिम् । अत्कम् । न । मुञ्चथः ।

युवा । यदि । कृथः । पुनः । आ । कामम् । ऋण्वे । वध्वः ॥ ५ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-उल्लङ्घयथः । २. ख-न ; झ-वचन । ३. ख-झ-ण-न-भ-पौरं चित् । ४. ख-च-ण-भ- उदप्रुतं उदप्लुतम् । ५. ख-च-झ-ण-न-भ-र- 'प्रेरयथः' नास्ति ।

व्यवानात् ऋषेः वृजुरूपः जरसा जीर्णात् सकाशात् वव्रि हेयं पुराणं रूपम् अत्कं वन
कवचमिव प्र मुञ्चथः प्रमुञ्चतम् । 'प्रासुञ्चतं द्रापिमिव व्यवानात्' (ऋ. सं. १. ११६. १०)
इत्यादि मन्त्रान्तरम् । यदि यदा पुनः^१ युवा कथः । युवानं कुरुथ इत्यर्थः । तदा वध्वः
सुरूपायाः स्त्रियः कामं कमनीयं^२ रूपम् आ^३ ऋण्वे प्राप्तवान् ॥ १३ ॥

अस्ति हि वामिह स्तोता स्मसि वां मुंदिशि श्रिये ।

नू श्रुतं स आ गतमवोभिर्वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

अस्ति । हि । वाम् । इह । स्तोता । स्मसि । वाम् । समुंदिशि । श्रिये ।

नू । श्रुतम् । मे । आ । गतम् । अवःऽभिः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥ ६ ॥

हे अधिनौ वां वस्तोता पौरः अस्ति हि वर्तते खलु । हे देवा वां मुंदिशि संदर्शने
संनिधाने स्मसि स्मः भवेम । किमर्थम् । श्रिये । नु अद्य मे मदीयमाह्वानं श्रुतं शृणु-
तम् । श्रुत्वा आ गतम् आगच्छतम् । किं तूष्णीं नेत्याह । अवोभिः रक्षणैः सह वाजिनीवसू
अन्नवसू^४ ॥

को वामद्य पुरुणामा वन्ने मर्त्यानाम् ।

को विप्रो विप्रवाहसा को यज्ञैर्वाजिनीवसू ॥ ७ ॥

कः । वाम् । अद्य । पुरुणाम् । आ । वन्ने । मर्त्यानाम् ।

कः । विप्रः । विप्रवाहसा । कः । यज्ञैः । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥ ७ ॥

हे वाजिनीवसू अन्नवसू वां युवाम् अद्य अस्मिन् दिने पुरुणां मर्त्यानां मध्ये कः
आ वन्ने सर्वतो भजति । हे विप्रवाहसा विप्रमैधाविभिर्वहनीर्या को विप्रः मेषावी वन्ने । कः
यजमानः यज्ञैः वन्ने । अत्यन्तविलम्बमसहमानः^५ पुनःपुनश्चैते ॥

आ वां रथो रथानां येष्ठो यात्वश्विना ।

पुरु चिदस्मयुस्तिर आङ्गूषो मर्त्येष्वाम् ॥ ८ ॥

आ । वाम् । रथः । रथानाम् । येष्ठः । यातु । अधिना ।

पुरु । चित् । अस्मयुः । तिरः । आङ्गूषः । मर्त्येषु । आ ॥ ८ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'पुनः' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- आ कमनीयं रूपम् ।
३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- 'अन्नवसू' नास्ति । ४. त-सहमानः सन् ।

हे ^१अश्विना अश्विनौ ^२वां युवयोः ^३रथः एको रथः ^४रथानां ^५येष्टः इतरदेशरथानां^१ मध्ये अतिशयेन गन्ता सन् ^६आ ^७यातु । कीदृशः सन् । ^८पुरु ^९चित् बहूनपि^२ अस्मद्विरोधिनः ^{१०}तिरः हिंसकः तिरस्कृता वा ^{११}अस्मयुः अस्मान् कामयमानः ^{१२}मर्त्येषु सर्वेषु यजमानेषु मध्ये ^{१३}आङ्गूषः स्तुत्यः । आकारः पूरणः । अथवा आङ्गूषः^३ स्तोमः । स्तवोऽस्मयुरस्मान् बलैर्योक्तं कामयमानो मर्त्येषु मर्त्यैरस्मदीयैर्कृतिवग्भिः प्रेरितः सन् । उक्तलक्षणाश्विनो रथस्य वा स्तुतिः आ सर्वतः पुरु चित् पुरुष्यपि शत्रुबलानि तिरः तिरस्करोति ॥

शम् षु वां मधूयुवास्माकमस्तु चकृतिः ।

अर्वाचीना विचेतसा विभिः श्येनेव दीयतम् ॥ ९ ॥

शम् । ऊँ इति । सु । वाम् । मधुऽयुवा । अस्माकम् । अस्तु । चकृतिः ।

अर्वाचीनां । विऽचेतसा । विभिः । श्येनाऽइव । दीयतम् ॥ ९ ॥

हे ^१मधूयुवा मधुमन्तौ ^२वां युवाभ्यां ^३चकृतिः पुनःपुनः करणं युवाभ्यामर्थाय पुनःपुनः क्रियमाणं स्तोत्रं युवयोरगमनस्याभ्यासो वा ^४अस्माकं ^५सु सुष्ठु ^६शम् सुखरमेव ^७अस्तु भवतु । हे ^८अर्वाचीना अर्वागमदभिसुखाञ्जनौ हे ^९विचेतसा विशिष्टप्रज्ञौ ^{१०}श्येनेव श्येनाविव ^{११}विभिः गन्तु-भिरश्वैः ^{१२}दीयतं गच्छतम् ॥

अश्विना यद्द कर्हि चिच्छ्रुयातमिमं हवम् ।

वस्वीरू षु वां भुजः पृञ्चन्ति सु वां पृचः ॥ १० ॥

अश्विना । यत् । ह । कर्हि । चित् । श्रुश्रुयातम् । इमम् । हवम् ।

वस्वीः । ऊँ इति । सु । वाम् । भुजः । पृञ्चन्ति । सु । वाम् । पृचः ॥ १० ॥

हे ^१अश्विना युवां ^२यद्द यत्र ^३कर्हि ^४चित् स्थितवन्तौ भवथः तत्र ^५इमं मे ^६हवम् आह्वानं ^७श्रुश्रुयातं श्रुणुतम् । श्रुत्वा गच्छतमित्यर्थः । किमर्थमित्युच्यते । ^८वस्वीः प्रशस्याः ^९भुजः धनानि हविर्लक्षणाणि ^{१०}सु सुष्ठु ^{११}वां युवां ^{१२}पृञ्चन्ति मिश्रयन्ति प्राप्नुवन्ति । ^{१३}उ इति पूरणः । कीदृशो भुजः । ^{१४}वां युवां ^{१५}सु सुष्ठु ^{१६}पृचः संपर्चनाः । युवां प्राप्तुं कामयमाना इत्यर्थः । अथवा सु पृचः सुसंपर्चनाः स्तोतारो वस्वीर्भुजो वां सुष्ठु पृञ्चन्ति संपर्चयन्ति ॥ ॥ १४ ॥

‘प्रति प्रियतमम्’ इति नवर्चं तृतीयं सूक्तम् । अवस्थानामात्रेय ऋषिः । पङ्क्तिछन्दः । अश्विनौ देवता । अनुक्रान्तं च—‘प्रति नवावस्थुः पाङ्क्तम्’ इति । प्रातरनुवाके आश्विने क्रतौ पाङ्क्ते छन्दस्याश्विनवाख्ये चेदं सूक्तम् । ‘प्रति प्रियतममिति पाङ्क्तम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति हि सूत्रितम्^१ ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-इतरदेशरथानाम् । २. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-श-बहून्यपि । ३. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-‘आङ्गूषः’ नास्ति । ४. न-सूत्रितम् । प्रातरनुवाकन्यायेनेति च प्रतिप्रियतममित्युपसंत-नुयादिति च ।

प्रति प्रियतमं रथं वृषणं वसुवाहनम् ।

स्तोता वामश्विनावृषिः स्तोमेन प्रति भूषति माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ १ ॥

प्रति । प्रियतमम् । रथम् । वृषणम् । वसुवाहनम् ।

स्तोता । वाम् । अश्विनौ । ऋषिः । स्तोमेन । प्रति । भूषति ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ १ ॥

हे वामश्विनौ । एकः प्रतिशब्दोऽनुवादः । वामं युवयोः प्रियतमं रथं स्तोता ऋषिः अवस्युः स्तोमेन प्रति भूषति अलंकरोति । कादृशं रथम् । वृषणं वर्षितारं फलानां वसुवाहनं धनानां वाहकम् । ईदृशं रथमागमनाय स्तौतीत्यर्थः । तस्मात् हे माध्वी मधुविद्यावेदितारौ मम हवम् आह्वानं श्रुतं श्रुतम् ॥

अत्यायातमश्विना तिरो विश्वा अहं सना ।

दस्त्रा हिरण्यवर्तनी सुषुम्ना सिन्धुवाहसा माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ २ ॥

अतिऽआयातम् । अश्विना । तिरः । विश्वाः । अहम् । सना ।

दस्त्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । सुसुम्ना । सिन्धुवाहसा ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ २ ॥

हे अश्विना अत्यायातम् । सर्वान् यजमानान् अतिक्रम्यागच्छतम् । यथा अहम् ऋषिः विश्वाः सर्वा अस्मद्विराधिप्रजाः सना सदा तिरस्करोमि । अथवाहं तिरः । ' तिरः सत इति प्राप्तस्य ' (निरु. ३. २०) इति निरुक्तम् । प्राप्ता विश्वाः सर्वाः क्रिया युष्मदीयाः अनुतिष्ठेयमित्यर्थः । सना सनातनौ दस्त्रा शत्रूणासुपक्षपयितारौ हिरण्यवर्तनी हिरण्यवर्तौ सुषुम्ना सुधनौ सिन्धुवाहसा नदीनां प्रवाहयितारौ वृष्टिप्रेरणेन । तादृशौ युवामत्यायातम् ॥

आ नो रत्नानि बिभ्रतावश्विना गच्छतं युवम् ।

रुद्रा हिरण्यवर्तनी जुषाणा वाजिनीवसू माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ३ ॥

आ । नः । रत्नानि । बिभ्रतौ । अश्विना । गच्छतम् । युवम् ।

रुद्रा । हिरण्यवर्तनी इति हिरण्यवर्तनी । जुषाणा । वाजिनीवसू इति वाजिनीवसू ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ३ ॥

हे ^१अश्विना ^२नः अस्मभ्यं ^३रत्नानि रमणीयानि धनानि ^४विभ्रतौ धारयन्तौ ^५युवं युवां नोऽस्मान् वा ^६आ ^७गच्छतम् । हे ^८रुद्रा रुद्रपुत्रौ स्तुभ्यौ वा हे ^९वाजिनीवसू वाजिनधनौ युवां ^{१०}हिरण्यवर्तनी हिरण्यरथौ ^{११}जुपाणा यज्ञं सेवमानौ सन्तौ आ गच्छतमिति । माध्वी इत्यादि गतम् ॥

सुष्टुभौ वां वृषण्वसू रथे वाणीच्याहिता ।

उत वाँ ककुहो मृगः पृक्षः कृणोति वापुषो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

सुऽस्तुभः । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । रथे । वाणीची । आऽहिता ।

उत । वाम् । ककुहः । मृगः । पृक्षः । कृणोति । वापुषः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

हे ^१वृषण्वसू वर्षधनौ वर्षितारौ वा वसूनां ^२हे अश्विनौ ^३सुष्टुभः सुस्तोतुर्मम ^४वाणीची वाग्मूपा स्तुतिः ^५वां युवयोः ^६रथे ^७आहिता स्थापिता । अस्माभिः कृतेत्यर्थः । ^८उत अपि च ^९वां युवाभ्यां ^{१०}ककुहः महात् ^{११}मृगः ^{१२}मृगयिता ^{१३}वापुषः वपुष्मान् यजमानः ^{१४}पृक्षः अन्नं हविः ^{१५}कृणोति करोति । तस्मात् ^{१६}मम ^{१७}हवं ^{१८}श्रुतम् इति ॥

बोधिन्मनसा रथ्यैषिरा हवनश्रुता ।

विभिश्च्यवानमश्विना नि याथो अद्वयाविनं माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ५ ॥

बोधित्ऽमनसा । रथ्या । इषिरा । हवनऽश्रुता ।

विऽभिः । च्यवानम् । अश्विना । नि । याथः । अद्वयाविनम् ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ५ ॥

हे ^१अश्विना ^२बोधिन्मनसा बुध्यमानमनस्कौ ^३रथ्या रथस्वामिनौ ^४इषिरा शीघ्रगन्तारौ सवैर्गन्तव्यौ वा ^५हवनश्रुता हवनस्य स्तुतेः श्रोतारौ युवां ^६विभिः ^७अश्वैः ^८च्यवानम् ऋषिम् ^९अद्वयाविनं मायारहितं ^{१०}एनि एयाथः । यथा तमृषिं प्राप्तवन्तौ तद्वत् मां प्रति पथि ^{११}नि याथः नितरामागच्छतम् ^{१२}। ‘ प्र च्यवानाञ्जुजुरुषो वविम् ’ (ऋ. सं. ५. ७४. ५) इति ह्युक्तम् ॥ १५ ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘हे...वसूनां’ नास्ति ; त-हे वर्षितारौ वा वसूनाम् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- यथिर्गन्ता ; ग-घ-ज-झ-मृगो मृगयिता यथिर्गन्ता ; न-मृगो यथिर्गन्ता । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘विभिरथैः’ नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- ‘मायारहितं’ नास्ति । ५. त-मयि । ६. ख-च-झ-ण-त-न-भ-श- ‘गच्छतम् । माध्वी इत्यादि गतम् ।

आ वाँ नरा मनोयुजोऽश्वासः प्रुषितप्सवः ।

वयो वहन्तु पीतये सह सुन्नेभिरश्विना माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ६ ॥

आ । वाम् । नरा । मनःऽयुजः । अश्वासः । प्रुषितऽप्सवः ।

वयः । वहन्तु । पीतये । सह । सुन्नेभिः । अश्विना ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ६ ॥

हे नरा कर्मणां नेतारौ हे अश्विना अश्विनौ वां युवां मनोयुजः मनोमात्रेण युज्यमानाः । सुशिक्षिता इत्यर्थः । प्रुषितप्सवः विचित्ररूपाः वयः शांतिगन्तारः अश्वासः अश्वाः आ वहन्तु पीतये सोमपानाय । सुन्नेभिः सह अस्मभ्यं देवैः सुवैस्तत्साधनैर्धनादिभिर्वा सह वहन्तु ॥

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।

तिरश्चिदर्यया परि वर्तिर्यातमदाम्या माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ७ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् ।

तिरः । चित् । अर्यऽया । परि । वर्तिः । यातम् । अदाम्या ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ७ ॥

हे अश्विनौ इह अस्मिन् यज्ञे आ गच्छतम् । हे नासत्या मा वि वेनतं विगत-
कामौ मा भवतम् । 'वेनतिः कान्तिकर्मा' (नि. १०. ३८) । हे अदाम्या अहिंस्यौ पूज्यौ
अर्यया अर्यौ स्वामिनौ युवाम् ॥ 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना सुपो याजादेशः ॥ तिरश्चित्
अन्तर्हितात् दूरदेशादपि युवां वर्तिः अस्मद्यज्ञगृहं परि यातम् आगच्छतम् ॥

अस्मिन्यज्ञे अदाम्या जरितारं शुभस्पती ।

अवस्युमश्विना युवं गृणन्तमुप भूषथो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ८ ॥

अस्मिन् । यज्ञे । अदाम्या । जरितारम् । शुभः । पती इति ।

अवस्युम् । अश्विना । युवम् । गृणन्तम् । उप । भूषथः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ८ ॥

हे ^१अदाभ्या अहिंस्यौ हे ^२शुभस्पती उदकस्य स्वामिनौ ^३अश्विना अश्विनौ ^४युवं युवाम्
^५अस्मिन् ^६यज्ञे ^७जरितारं स्तोतारम् ^८अवस्युं ^९गृणन्तं स्तुवन्तं माम् ^{१०}उप ^{११}भूषधः उपप्राप्तम् ॥

अभूदुषा रुशत्पशुराग्निरधायित्वियः ।

अयोजि वां वृषण्वसू रथो दस्त्रावर्मत्यो माध्वी मम श्रुतं हवम् ॥ ९ ॥

अभूत् । उषाः । रुशत्ऽपशुः । आ । अग्निः । अधायि । ऋत्विजः ।

अयोजि । वाम् । वृषण्वसू इति वृषण्वसू । रथः । दस्त्रौ । अर्मत्यः ।

माध्वी इति । मम । श्रुतम् । हवम् ॥ ९ ॥

^१उषाः व्युष्टिः ^२अभूत् । अग्निः च ^३रुशत्पशुः दीक्षपशुमान् । प्रकाशितहविरित्यर्थः ।
 अथवा पशवः किरणाः । रुशद्रश्मिः सन् ^४अधायि वेद्यामधीयते ^५अग्निः आहवनीयः ^६ऋत्विजः ऋतौ
 काले भवः । हे ^७वृषण्वसू प्रदत्तधनौ हे ^८दस्त्रौ ^९वां युवयोः ^{१०}अर्मत्यः अमरणधर्मा ध्रुवः ^{११}रथः
^{१२}अयोजि । अश्वैर्युक्तो भवत्त्वित्यर्थः ॥ ‘ छन्दसि लुङ्लङ्लिटः ’ इत्यनेकेष्वर्थेषु लुङ् भवति । इह
 प्रार्थनायाम् । माध्वी इत्यादि गतम् ॥ ॥ ९६ ॥

‘ आ भात्यग्निः ’ इति पञ्चमं चतुर्थं सूक्तं भौमस्यात्रैरापं त्रैष्टुभमाश्विनम् । अत्रानुक्रमणिका—
 ‘ आ भाति पञ्चाग्निः ’ इति । प्रवर्येऽभिष्टवार्थमिदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ भात्यग्निर्वावाणेव ’
 (आश्व. श्रौ. ४. ६) इति । प्रातरनुवाके आश्विने ऋतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदमादिके द्वे
 सूक्ते । सूच्यते हि—‘ आ भात्यग्निरिति सूक्ते ’ (आश्व. श्रौ. ४. १५) इति । असोषामे, होतुर-
 तिरिक्तोक्थ्ये इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ आ भात्यग्निः क्षेत्रस्य पतिना वयमिति परिधानीया ’
 (आश्व. श्रौ. ९. ११) इति ॥

आ भात्यग्निरुषसामनीकमुद्विप्राणां देव्या वाचो अस्थुः ।

अर्वाञ्चा नूनं रथ्येह यातं पीपिवांसमश्विना घर्ममच्छ ॥ १ ॥

आ । भाति । अग्निः । उषसाम् । अनीकम् । उत् । विप्राणाम् । देवऽयाः । वाचः । अस्थुः ।

अर्वाञ्चा । नूनम् । रथ्याः । इह । यातम् । पीपिवांसम् । अश्विना । घर्मम् । अच्छ ॥ १ ॥

^१उषसामनीकम् अनीकभूतः । अनीकं सुखम् । उषसि प्रबुध्यमान इत्यर्थः । तादृशः ^२अग्निः ^३आ
^४भाति दीप्यते । यद्वा । उषसां सुखम् आ भाति दीपयति । उषःकाले ह्यमयः प्रतिबोध्यन्ते । किंच
^५विप्राणां मेधाविनां स्तोतृणां ^६देव्याः देवकामाः ^७वाचः स्तोत्राणि ^८उत् ^९अस्थुः उत्तिष्ठन्ति ^{१०}॥

१. ग-घ-ज-श-‘ अश्विनौ ’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-‘ अस्मिन् यज्ञे ’ नास्ति ।
 ३. ख-च-ण-न-वेद्यामाधीयते ; ग-घ-ज-झ-भ-र-वेद्यामधीयते । ४. ख-च-झ-ण-न-भ-र-‘ उत्तिष्ठन्ति ’
 नास्ति ।

यस्मादेवं तस्मात् हे १० रथ्या रथस्वामिनावश्विनौ ११ अर्वाञ्चा अस्मदभिमुखाञ्चनौ १२ नूनम् अद्यास्मिन्
यागदिने १३ इह आ १४ यातम् । कं प्रति । १५ पीपिवांसं स्वाङ्गेः १६ परिबृढं १७ घर्मं प्रदीप्तं यज्ञम् । यद्वा ।
पीपिवांसमाप्यायितं वसतीवरीभिः क्षरद्रूपं १८ सोमरसम् । अथवा वृतादिना पीपिवांसं घर्मं प्रवर्ग्यम्
१९ अच्छ अभिलक्ष्य इह यातम् २० । प्रवर्ग्येऽस्य सूक्तस्य विनियोगः ॥

न संस्कृतं प्र मिमीतो गमिष्ठान्ति नूनमश्विनोपस्तुतेह ।

दिवाभिपित्वेऽवसागमिष्ठा प्रत्यवर्ति दाशुषे शंभविष्ठा ॥ २ ॥

न । संस्कृतम् । प्र । मिमीतः । गमिष्ठा । अन्ति । नूनम् । अश्विना । उपस्तुता । इह ।

दिवा । अभिपित्वे । अवसा । आऽगमिष्ठा । प्रति । अवर्तिम् । दाशुषे । शम्भविष्ठा ॥ २ ॥

अश्विनौ १ संस्कृतं घर्मं २ न ३ प्र ४ मिमीतः न हिंस्ताम् ५ । किन्तु ६ अन्ति अन्तिके घर्मसमीपे
७ नूनम् इदानीम् ८ इह यज्ञे ९ गमिष्ठा गन्तृतमौ १० अश्विना अश्विनौ ११ उपस्तुता उपस्तुतौ भवतः १२ ।
१३ दिवाभिपित्वे दिवसस्याभिपतने प्रातःकाले १४ अवसा रक्षणेन १५ सह १६ आगमिष्ठा आगन्तृतमौ १७ ।
१८ अवर्ति १९ प्रति २० दृच्छभूतौ । वर्तिर्जीवनम् । तद्भावोऽवर्तिः । तद्वह्निमन्त्रे यथा भवति तथागन्तृतमौ ।
आगत्य च २१ दाशुषे हविर्दत्तवते यजमानाय २२ शंभविष्ठा सुखस्य भावयितारौ भवताम् २३ ॥

उता यातं संगवे प्रातरह्नो मध्यंदिन उदिता सूर्यस्य ।

दिवा नक्तमवसा शंतमेन नेदानीं पीतिरश्विना ततान ॥ ३ ॥

उत । आ । यातम् । सम्ऽगवे । प्रातः । अह्नः । मध्यंदिने । उत्तईता । सूर्यस्य ।

दिवा । नक्तम् । अवसा । शम्भतमेन । न । इदानीम् । पीतिः । अश्विना । आ । ततान ॥ ३ ॥

अह्नो द्वेधा त्रेधा पञ्चधा पञ्चदशधा १० समानाः ११ विभागाः सन्ति । इह पञ्चधा विभाग आत्तः ।
१२ उत अपि च १३ आ १४ यातम् आगच्छतम् । कदा १५ संगवे संगवकाले । संगच्छन्ते गावो दोहभूमि १६
यस्मिन् काले स संगवः । रात्र्यपरकाले हि गावो वने हिमवृणानि भक्षयित्वा १७ पुनर्दोहाय संगवे
प्रतिनिवर्तन्ते । तथा १८ प्रातः प्रातःकालेऽपि । तथा १९ मध्यंदिने २० अह्नः मध्यकाले २१ सूर्यस्य २२ उदिता
उदितौ अभ्युदये अत्यन्तप्रवृद्धसमये अपराह्णे इत्यर्थः । एतत् सायाह्नस्याप्युपलक्षणम् । न केवलम्

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-आप्यायितं घर्मं क्षरद्रूपम् । २. त- यागे आयातम् । ३. ख-च-झ-
ण-त-न-भ-र-हिंस्तम् । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-गन्तृतमा युवाम् । ५. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-
भवतम् । ६. त-रक्षणेनाश्वेन च । ७. त-आगन्तृतमा । नाशयन्ताविति शेषः । अथवा । ८. ख-
झ-भ-र-‘प्रति...च’ नास्ति ; न-दारित्र्यं नाशयन्तौ । ९. ख-च-झ-ण-न-भ-र-भवतां नास्ति ;
ग-घ-ज-त-भवतम् । १०. त-पञ्चदशधेतिमाना ; भ-पञ्चदशधात्मना । ११. ग-घ-ज-‘दोहभूमि’
नास्ति । १२. त-भक्षयन्ति भक्षयित्वा च ।

उक्तेष्वेव कालेषु किं^१ तर्हि^२ । दिवा । नक्तं सर्वदा । शतमेन सुखतमेन । अवसा रक्षणेन हविषा वा निमित्तेन आ^३ यातम् । किमर्थमागम्यते^४ । पूर्वमेवान्यैर्देवैः स्वीकृतत्वात् नेत्याह । इदानीम् अपि । पीतिः इतरदेवानां पानं । न । आ । ततान न तनोति । अश्विना अश्विनौ विहायेति शेषः ॥

इदं हि वां प्रदिवि स्थानमोक्त इमे गृहा अश्विनेदं दुरोणम् ।

आ नो दिवो बृहतः पर्वतादाद्भ्यो यातमिषमूर्जं वहन्ता ॥ ४ ॥

इदम् । हि । वाम् । प्रदिवि । स्थानम् । ओक्तः । इमे । गृहाः । अश्विना । इदम् । दुरोणम् ।

आ । नः । दिवः । बृहतः । पर्वतात् । आ । अत्सभ्यः ।

यातम् । इषम् । ऊर्जम् । वहन्ता ॥ ४ ॥

हे । अश्विना । वां । युवयोः । प्रदिवि पुराणम् । इदं^१ । हि^२ । ओक्तः निवासयोग्यं । स्थानम् उत्तरवेद्यास्थम् । अथ सौमिकवेद्यभिप्रायेणाह । इमे । गृहाः प्राचीनवंशादयः । इदं । दुरोणं देवयजनगृहम् । नः । अस्मदर्थं । दिवः । द्युलोकात् । बृहतः । पर्वतात् । पर्वततो मेघात् । अद्भ्यः अपां कारणादन्तरिक्षात् । आ । यातम् आगच्छतम् । किं । तूष्णीम् । न । इषमूर्जं च अन्नं बलं च । बलसाधनमन्नं सारभूतमित्यर्थः । तादृशं वहन्ता वहन्तौ ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयि वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयः । भुवा । सुप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥ ५ ॥

वयं । वसं । गमेम संगच्छेम । अश्विनोः । नूतनेन । अवसा अनन्यकृतेन रक्षणेन । मयोभुवा सुखस्य भावविश्या । सुप्रणीती सुप्रणीत्या सुष्ट्वागमनेन च । अपि व्रैते उमे अवसो विशेषणे । उक्तलक्षणेन सं गमेम । नः । अस्मभ्यं । रयिम् । आ । वहतम् । उत । वीरान् पुत्रादीन् । आ । वहतम् । हे । अमृता अमरणधर्माणौ । विश्वानि^१ । सौभगानि सुभगत्वानि । आ । वहतम् ॥ ॥ १७ ॥

‘ प्रातर्यावाणा ’ इति पञ्चमं पञ्चमं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभमाश्विनम् । ‘ प्रातर्यावाणा ’ इति ह्यनुक्रान्तम् । प्रातरनुवाकाश्विनशस्त्रयोः पूर्वसूक्तेन सहोक्तो विनियोगः । असौर्यामे मैत्रावरुणा-तिरिक्तोक्थ्ये इदमेव शस्यम् । तथा च सूत्रितं—‘ प्रातर्यावाणा क्षेत्रस्य पते मधुमन्तमूर्मिम् ’ (आश्व. श्री. ९. ११) इति ॥

१. ख-च-ण-नेत्याह ; झ-भ-र-तेन्याहावा ; न - ‘ किं तर्हि ’ नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र- ‘ आ ’ नास्ति । ३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-किमर्थं गम्यते । ४. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श - ‘ इदं हि ’ नास्ति । ५. त-विश्वा विश्वानि ।

प्रातर्यावाणा प्रथमा यजध्वं पुरा गृध्रादररुषः पिबातः ।

प्रातर्हि यज्ञमश्विना दधाते प्र शंसन्ति कवयः पूर्वभाजः ॥ १ ॥

प्रातःऽयावाणा । प्रथमा । यजध्वम् । पुरा । गृध्रात् । अररुषः । पिबातः ।

प्रातः । हि । यज्ञम् । अश्विना । दधाते इति । प्र । शंसन्ति । कवयः । पूर्वभाजः ॥ १ ॥

हे मदीया ऋत्विजः 'प्रातर्यावाणा प्रातरेव यज्ञं गन्तारौ' 'प्रथमा अत एवतरेभ्यो देवेभ्यः पूर्वभावितौ प्रकृष्टतमौ वा अश्विनौ 'यजध्वम् । किमर्थं प्रथमयागनियोगः^२ । उच्यते । 'गृध्रात् अभिकाङ्क्षतः 'अररुषः अदात् ररुषःप्रभृतेः 'पुरा पूर्वं 'पिबातः पिबताम् । अनागतौ कथं यष्टुं शक्यावित्यत आह । 'अश्विना अश्विनौ 'प्रातर्हि 'यज्ञं 'दधाते धारयतः संभजतः । 'पूर्वभाजः पूर्वकालीनाः 'कवयः अनुचाना ऋषयः प्रातरेवैतौ 'प्र 'शंसन्ति । 'ये वा अनुचानास्ते कवयः ' (ऐ. ब्रा. २. ३८) इति हि निगमः ॥

प्रातर्यजध्वमश्विना हिनोत न सायमस्ति देवया अजुष्टम् ।

उतान्यो अस्मद्यजते वि चावः पूर्वःपूर्वो यजमानो वनीयान् ॥ २ ॥

प्रातः । यजध्वम् । अश्विना । हिनोत । न । सायम् । अस्ति । देवयाः । अजुष्टम् ।

उत । अन्यः । अस्मत् । यजते । वि । च । आवः । पूर्वःऽपूर्वः । यजमानः । वनीयान् ॥ २ ॥

हे मदीयाः पुरुषाः 'अश्विना अश्विनौ 'प्रातः प्रातरेव 'यजध्वं पूजयध्वं स्तुध्वम् । 'हिनोत प्रहिणुत हवींषि । 'सायं सायंकाले हविः 'देवयाः देवगामि 'न 'अस्ति न विद्यते । देवा न स्वीकुर्वन्तीत्यर्थः । 'अजुष्टम् असेव्यं तद्भवति । 'पूर्वाह्नो वै देवानाम्' इति हि श्रुतिः । 'उत' 'अस्मत् अस्मत्तः 'अन्यः कोऽपि 'यजते यजेत सोमेन 'वि 'चावः वितर्पयेच्च हविषा । अतोऽस्मास्वन्थेषु च मध्ये 'पूर्वःपूर्वो 'यजमानः यः पूर्वःपूर्वो यथा भवति सः 'वनीयान् देवानां संभजनीयः संभाव्यो भवति ॥

'हिरण्यत्वक्' इत्येषाश्विने पशो हविषो याज्या । 'हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्नुरभि ऋग्वेन्द्र भूरध उमन्' (आश्व. श्रौ. ३. ८) इति हि सूत्रितम् ॥

हिरण्यत्वङ्मधुवर्णो घृतस्रुः पृक्षो वहन्ना रथो वर्तते वाम् ।

मनोजवा अश्विना वातरंहा येनातियाथो दुरितानि विश्वा ॥ ३ ॥

हिरण्यत्वक् । मधुवर्णः । घृतस्रुः । पृक्षः । वहन् । आ । रथः । वर्तते । वाम् ।

मनऽजवाः । अश्विना । वातरंहाः । येन । अतियाथः । दुरितानि । विश्वा ॥ ३ ॥

१. झ-भ-र-यज्ञगन्तारौ । २. ख-च-ण-भ-प्रथमं यागविनियोगः ; झ-न-प्रथमयागविनियोगः ।

३. ख-च-झ-ण-न-भ-र-—'उत' नास्ति ।

१वां युवयोः १रथः १पृक्षः अन्नममृतं १वहन् १आ १वर्तते अस्मदभिमुखमागच्छति । कीदृशो रथः । १हिरण्यवक् हिरण्याच्छादितरूपः १ हिरण्यावृतः १मधुवर्णः मनोहरवर्णः १वृत्तस्तुः उदकस्य प्रस्नवनः १मनोजवाः मनोवेगः १वातरंहाः वातसदृशवेगः । हे १अश्विना १येन रथेन १विश्वा सर्वाणि १दुरितानि दुर्गमनान् मार्गान् १अतिथायः अतिक्रम्य गच्छथः ॥

यो भूर्यिष्टं नासत्याभ्यां विवेष चनिष्टं पित्वो ररते विभागे ।

स तोकमस्य पीपरच्छमीभिरनूर्ध्वभासः सदमितुतुर्यात् ॥ ४ ॥

यः । भूर्यिष्टम् । नासत्याभ्याम् । विवेषः । चनिष्टम् । पित्वः । ररते । विऽभागे ।

सः । तोकम् । अस्य । पीपरत् । शमीभिः । अनूर्ध्वऽभासः । सदम् । इत् । तुतुर्यात् ॥४॥

१यः यजमानः १विभागे हविर्विभागवति १यागे १नासत्याभ्याम् अश्विभ्यां १भूर्यिष्टं १चनिष्टम् । 'चन इत्यन्ननाम' (निरु. ६. १६) । वहन्नं कर्म १विवेष करोति । १पित्वः ॥ कर्मणि षष्ठी ॥ अन्नं च १ररते ददाति १सः यजमानः १अस्य आत्मन एव १तोकं पुत्रं १पीपरत् पालयेत् १शमीभिः कर्मभिः । १अनूर्ध्वभासः अनुव्रततेजस्कान् । यद्वा । ऊर्ध्वभासोऽग्नयः । अग्नि-रहितानयष्टृन् १सदमित् सदव १तुतुर्यात् हिंस्यात् ॥

समश्विनोरवसा नूतनेन मयोभुवा सुप्रणीती गमेम ।

आ नो रयिं वहतमोत वीराना विश्वान्यमृता सौभगानि ॥ ५ ॥

सम् । अश्विनोः । अवसा । नूतनेन । मयऽभुवा । सुऽप्रणीती । गमेम ।

आ । नः । रयिम् । वहतम् । आ । उत । वीरान् । आ । विश्वानि । अमृता । सौभगानि ॥५॥

'समश्विनोः' इति पञ्चमी गता* ॥

॥ १८ ॥

'अश्विनावेह' इति नवचं षष्ठं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'अश्विनौ नव ससवध्निर्यु-
ग्णिगादि चतुर्थी त्रिष्टुप्पञ्चानुष्टुभः' इति । ससवध्निरात्रेय ऋषिः । आदितस्तिष्ठ उष्णिहश्चतुर्थी
त्रिष्टुप् शिष्टाः पञ्चानुष्टुभः । प्रातरनुवाक आश्विने क्रतौ औष्णिहे छन्दसि आश्विने शस्त्रे चाद्यस्तुचो
विनियुक्तः । सूत्रितं च—'अश्विना वर्तिरस्मदाश्विनावेह गच्छतमिति तृचौ' (आश्व. श्रौ. ४.
१५) इति । दशरात्रे तृतीयेऽहनि प्रउगशस्त्रेऽयमाश्विनस्तुचः । सूत्रितं च—'अश्विनावेह
गच्छतमा याह्यद्विभिः सुतम्' (आश्व. श्रौ. ७. १०) इति ॥

१. ख-च-ण-भ-हिरण्यवद्धितरूपः । २. त-हविर्भागवति । ३. ख-च-ण-पालयत ; झ-त-न-भ-र-
पालयत । * ख-च-ण-पुस्तकेष्वस्य मन्त्रस्य संपूर्णं माथ्यं विद्यते (पूर्वसूक्तान्ते द्रष्टव्यम्) ।

अश्विनावेह गच्छतं नासत्या मा वि वेनतम् ।

हंसाविव पततमा सुतां उप ॥ १ ॥

अश्विनौ । आ । इह । गच्छतम् । नासत्या । मा । वि । वेनतम् ।

हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ १ ॥

हे ^१अश्विनौ ^२इह अस्मिन् यागे ^३आ ^४गच्छतम् । हे ^५नासत्या ^६मा ^७वि ^८वेनतम् ।
वेनतिः कान्तिकर्मा । मा विकामौ भवतम् । निःस्पृहावकामौ वा न भवतमित्यर्थः । ^९हंसाविव
तौ यथा निर्मलोदकमागच्छतस्तद्वत् ^{१०}सुतान् अभिपुतान् सोमान् ^{११}उप ^{१२}आ ^{१३}पततम्
उपागच्छतम् ॥

अश्विना हरिणाविव गौराविवानु यवसम् । हंसाविव पततमा सुतां उप ॥ २ ॥

अश्विना । हरिणौऽइव । गौरौऽइव । अनु । यवसम् ।

हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ २ ॥

हे अश्विनौ ^१हरिणाविव ^२गौराविव गौरमृगाविव च । तौ यथा ^३यवसं वासम् ^४अनु धावतः
ताविव ^५हंसाविव च सोममागच्छतम् ॥

अश्विना वाजिनीवसू जुषेथां यज्ञमिष्टये । हंसाविव पततमा सुतां उप ॥ ३ ॥

अश्विना । वाजिनीवसू इति वाजिनीऽवसू । जुषेथाम् । यज्ञम् । इष्टये ।

हंसौऽइव । पततम् । आ । सुतान् । उप ॥ ३ ॥

हे ^१वाजिनीवसू अन्नार्थं वासयितारौ ^२अश्विना ^३यज्ञम् अस्मदीयम् ^४इष्टये अभीष्टार्थेष्णाय
वा ^५जुषेथां सेवेथाम् ॥

अत्रिर्यद्रामवरोहं ऋबीममजोहवीन्नाधमानेव योषा ।

श्येनस्य चिज्जवसा नूतनेनागच्छतमश्विना शन्तमेन ॥ ४ ॥

अत्रिः । यत् । वाम् । अवरोहन् । ऋबीसम् । अजोहवीत् । नाधमानाऽइव । योषा ।

श्येनस्य । चित् । जवसा । नूतनेन । आ । अगच्छतम् । अश्विना । शमूऽतमेन ॥ ४ ॥

अत्रिः अस्मत्पिता यत् यदा वा युवाम् अजोहवीत् अस्तोषीत् वनाधमाना याच-
माना योषा योषिदिव । सा यथा पतिं प्रीणयति तद्वत् कुर्वन् ऋवीसं तुषाग्निमग्निकुण्डे
क्षितः सन् अवरोहन् विमुञ्चन् अजोहवीत् । इयेनस्य चिज्जवसा इयेनस्य गरुडमत इव वेगेन ।
चिदित्युपमार्थे । अथवा इयेनस्य जवसा वेगेन नृतनेन प्रथमोत्पन्नेन सततं गच्छतः इयेनस्य
प्रथमजवेन शान्तमेन अस्माकं सुखतमेन च रथेन तं रक्षितुम् आगच्छतं हे अश्विना ॥ १९ ॥

अत्र ब्रुवन्तीतिहासं सप्तवध्रेः पुराविदः । आतृच्याः पेटिकायां तमृषिं प्रक्षिप्य यत्नतः ॥ मुद्रां
कृत्वा गृहे स्वीये रक्षयित्वा न्यवेशयन् । न संगच्छेत भार्या स्वां यथा राज्ञी तथा कृतम् ॥ प्रातःप्रातः
समुद्राव्य निर्मथित्वन्ति तं मुनिम् । एवं स्थित्वा चिरं कालं पेटायां दुःखितः कृशः ॥ उपायं
चिन्तयामास निर्गमस्य चिरं मुनिः । हृदि निश्चित्य नासत्यावस्तोषीदृष्टमानसः ॥ तमश्विनौ
समागत्य समुद्राव्य च पेटिकाम् । उद्धृत्य तमृषिं शीघ्रं तावदष्टौ बभूवतुः ॥ स ऋषिर्भार्यायां भार्ध
रमित्वाथ पुनर्भयात् । प्रातरेत्य पुनः पेटां प्रविश्य प्रागिव स्थितः । पेटानिवाससमये दृष्टवानु-
गदयं तदा ॥

वि जिहीष्व वनस्पते योनिः सूर्यन्त्याइव ।

श्रुतं मे अश्विना हव सप्तवध्रि च मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

वि । जिहीष्व । वनस्पते । योनिः । सूर्यन्त्याऽइव ।

श्रुतम् । मे । अश्विना । हवम् । सप्तवध्रिम् । च । मुञ्चतम् ॥ ५ ॥

हे वनस्पते वनस्पतिविकाररूपे पेटिके वि जिहीष्व विगच्छ । विवृता भव । सूर्यन्त्याइव
प्रसवोन्मुल्याः स्त्रियाः योनिः इव भगो यथा विव्रियते तथा त्वमपि विवृता भव । तदर्थं हे
अश्विना अश्विनौ मे हवम् आह्वानं श्रुतं शृणुतम् । श्रुत्वा च सप्तवध्रिं च मामृषिं
मुञ्चतं मोचयतम् ॥

भीताय नाधमानाय ऋषये सप्तवध्रये ।

मायाभिरश्विना युवं वृक्षं सं च वि चाचथः ॥ ६ ॥

भीताय । नाधमानाय । ऋषये । सप्तवध्रये ।

मायार्भिः । अश्विना । युवम् । वृक्षम् । सम् । च । वि । च । अचथः ॥ ६ ॥

१भीताय निर्गमात् बिभ्युपे १नाधमानाय विमोक्षं याचमानाय १ससवध्रये १ऋपये हे
१अश्विना अश्विनौ १युवं युवां १मायाभिः १वृक्षं वृक्षविकारां पेटिकां १मं^१ १चाचथः मम निर्ग-
मार्थं संगच्छथः । १वि अचथः १च विभक्तं कुरुथः^२ ॥

यथा वातः पुष्करिणीं समिङ्गयति सर्वतः ।

एवा ते गर्भे एजतु निरैतु दशमास्यः ॥ ७ ॥

यथा । वातः । पुष्करिणीम् । समुङ्गयति । सर्वतः ।

एव । ते । गर्भः । एजतु । निःऽएतु । दशमास्यः ॥ ७ ॥

एतदादि ऋक्त्रयं गर्भस्त्राविष्युपनिपत् । एतदाद्यृक्त्रयेणासौ ससवध्रिः स्वयोपितः । गर्भिण्याः
प्रसवायाशु स्तुतवानश्विनावृषिः ॥ १यथा १वातः १पुष्करिणीं सरआदिकं १सर्वतः १समिङ्गयति
सम्यक् चालयति १एव एवं तव १गर्भः १एजतु कम्पताम्^२ इतस्ततः मंचरतु । १दशमास्यः दश
मासान् गर्भे स्थितः १निरैतु निर्गच्छतु ॥

यथा वातो यथा वनं यथा समुद्र एजति ।

एवा त्वं दशमास्य सहावेहि जुरायुणा ॥ ८ ॥

यथा । वातः । यथा । वनम् । यथा । समुद्रः । एजति ।

एव । त्वम् । दशमास्य । सह । अवे । इहि । जुरायुणा ॥ ८ ॥

वातो यथा कम्पसानो वनं कम्पयति स्वयम् । यथा समुद्रश्चलति चात्यन्ते वाथ वायुना ॥
स्थित्वा दशैव मासांस्त्वं गर्भोल्बेन सुवेष्टितः । निर्गच्छ जठरान्मातुर्जरया सहितः पतेत् ॥

दश मासाञ्छशयानः कुमारो अधि मातरि ।

निरैतु जीवो अक्षतो जीवो जीवन्त्या अधि ॥ ९ ॥

दश । मासान् । शशयानः । कुमारः । अधि । मातरि ।

निःऽएतु । जीवः । अक्षतः । जीवः । जीवन्त्याः । अधि ॥ ९ ॥

दश मासानुपित्वासौ जननीजठरे सुखम् । निर्गच्छतु सुखं जीवो जननी चापि जीवतु ॥ २० ॥

१. ख-च-झ-ण-न-भ-र-सं चाचथः संगच्छथः वि चाचथः विभक्तं कुरुथः ; त-श- सं चाचथः ।
प्रविष्टे मयि निर्गमे वा प्रविष्टशंकापनोदार्थं व्यचयश्च विगमयतम् । मम निर्गमार्थं संगच्छथः व्यचयश्च
विभक्तं कुरुथः । २. ख-च-झ-ण-न-भ-र-कम्पयताम् ।

‘महे नो अद्य’ इति दशर्चं सप्तमं सूक्तमात्रेयस्य सत्यश्रवस आपं पाङ्क्तमुपस्यम् । अनुक-
म्यते च — ‘महे दश सत्यश्रवा उपस्यं तु पाङ्क्तम्’ इति । प्रातरनुवाके उपस्ये कर्तौ पाङ्क्ते
छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । सूच्यते हि—‘महे नो अद्येति पाङ्क्तम्’ (आश्व. श्रौ. ४. १४)
इति ॥

महे नो अद्य बोधयोषो राये दिवित्मती ।

यथा चिन्नो अबोधयः सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ १ ॥

महे । नः । अद्य । बोधय । उषः । राये । दिवित्मती ।

यथा । चित् । नः । अबोधयः । सत्यश्रवसि । वाय्ये । सुजाते । अश्वसूनृते ॥ १ ॥

‘अद्य अस्मिन् यागदिने हे’ उपः उपोदेवि ‘दिवित्मती दीप्तिमती त्वं’ नः अस्मान् ‘महे महते
‘राये धनप्राप्तये’ बोधय प्रज्ञापय । प्रकाशयेत्यर्थः । सति प्रकाशे कतुद्वारा द्रव्यस्योपार्जयितुं शक्य-
त्वात् । ‘यथा’ चित् यथैव पूर्वं नः अस्मान् ‘अबोधयः’ अतीतेषु दिवसेषु यथा बोधितवती तद्वदद्यापि
इत्यर्थः । हे ‘सुजाते’ शोभनप्रादुर्भूते ‘अश्वसूनृते’ । अश्वार्था प्रियसस्यात्मिका स्तुतिवाक् यस्याः सा ।
हे तादृशि देवि ‘वाय्ये’ वय्यपुत्रे ‘सत्यश्रवसि’ मय्यनुगृहाणेत्यर्थः ॥

या सुनीथे शौचद्रथे व्यौच्छो दुहितर्दिवः ।

सा व्युच्छ सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ २ ॥

या । सुनीथे । शौचद्रथे । व्यौच्छः । दुहितः । दिवः ।

सा । वि । उच्छ । सहीयसि । सत्यश्रवसि । वाय्ये । सुजाते । अश्वसूनृते ॥ २ ॥

हे ‘दिवः’ दुहितः दिवः सूर्यस्य पुत्र्युपः ‘या’ त्वं ‘सुनीथे’ एतन्नामके^१ ‘शौचद्रथे’ शुचद्रथ-
स्यापत्ये पूर्वं ‘व्यौच्छः’ व्यवसायस्तमांसि ‘सा’ त्वं ‘सहीयसि’ अतिशयेन बलवति ‘वाय्ये’
वय्यपुत्रे ‘सत्यश्रवसि’ मयि ‘व्युच्छ’ तमो विवासय । ‘उच्छी’ विवासे । विवासो वर्जनम् ।
शिष्टसूक्तम् ॥

सा नो अद्याभरद्रसुव्युच्छा दुहितर्दिवः ।

यो व्यौच्छः सहीयसि सत्यश्रवसि वाय्ये सुजाते अश्वसूनृते ॥ ३ ॥

सा । नः । अद्य । आभरत्सुवसुः । वि । उच्छ । दुहितः । दिवः ।

यो इति । वि । औच्छः । सहीयसि । सत्यश्रवसि । वाय्ये । सुजाते । अश्वसूनृते ॥ ३ ॥

हे ^१दुहितृदिवः उपः ^२आभरद्वसुः आहृतधना ^३सा प्रसिद्धा त्वं ^४नः अस्माकम् ^५अद्य अस्मिन् दिने ^६व्युच्छ तमो विवासय । हे ^७सहीयसि ^८यो या । उकारोऽनर्थकः । या एवं पूर्वं ^९व्यौच्छः साद्यापीति ॥

अभि ये त्वा विभावरि स्तोमैर्गुणन्ति वह्नयः ।

मधैर्मघोनि सुश्रियो दामन्वन्तः सुरातयः सुजाते अश्वसूनुते ॥ ४ ॥

अभि । ये । त्वा । विभाऽवरि । स्तोमैः । गुणन्ति । वह्नयः ।

मधैः । मघोनि । सुऽश्रियः । दामन्ऽवन्तः । सुरातयः । सुऽजाते । अश्वऽसूनुते ॥ ४ ॥

हे ^१विभावरि प्रकाशोपेते ॥ विभाशब्दात् ' छन्दसीवनिषौ ' इति वनिष् । भातेवा कर्तरि वनिष् ॥ उपः ^२त्वा त्वाम् ^३अभि प्रति ^४ये ^५वह्नयः वोढारः ऋत्विजः स्तोतारः ^६स्तोमैः स्तोत्रैः ^७गुणन्ति स्तुवन्ति ते स्तोतारः ^८मधैः हे ^९मघोनि धनैर्धनवति स्वदनुग्रहात् ^{१०}सुश्रियः भवन्ति । सुष्ठुर्थिभिराश्रयणीया भवन्ति । ^{११}दामन्वन्तः दानवन्तो भवन्ति । ^{१२}सुरातयः । रातिदानम् । सुदानाश्च भवन्ति ॥

यच्चिद्धि तै गुणा इमे छुदयन्ति मघत्तये ।

परि चिद्वष्टयो दधुर्ददतो राधो अह्यं सुजाते अश्वसूनुते ॥ ५ ॥

यत् । चित् । हि । ते । गुणाः । इमे । छुदयन्ति । मघत्तये ।

परि । चित् । वष्टयः । दधुः । ददतः । राधः । अह्यम् । सुऽजाते । अश्वऽसूनुते ॥ ५ ॥

हे उपः ^१यच्चिद्धि । ह्रीति पूरणः । यत् ये केचन ^२ते तव स्वभूताः ^३इमे पुरतो वर्तमानाः ^४गुणाः संघभूताः ^५मघत्तये धनदातये धनदानाय ^६धनवत्त्वाय वा ^७छुदयन्ति उपच्छन्दयन्ति ते सर्वेऽप्यस्मान् ^८परि ^९दधुः परितो धारयन्ति ^{१०}वष्टयः अस्मानेव कामयमानाः । किं कुर्वन्तः । ^{११}अह्यम् अह्रियमाणम-
क्षीणमलज्जावहं वा ^{१२}राधः धनं हविलक्षणं ^{१३}ददतः यजन्त इत्यर्थः । अर्थिभ्योऽक्षीणं ददतो वा । ये त्वां हविर्ददतः स्तुवन्ति ते सर्वेऽप्यस्मदर्थमेव फलं धारयन्ति । स्तुवन्तीत्यर्थः । अथवा यच्चिद्धीत्यत्र ^{१४}यष्ट-
पीति व्याख्येयम् । तस्मिन् पक्षे उत्तरवाक्ये तथापीत्यध्याहार्यम् । अवशिष्टं समानम् ॥ ॥ २१ ॥

एषु धा वीरवद्यश उषो मघोनि सुरिषु ।

ये नो राधांस्यहया मघवानो अरासत सुजाते अश्वसूनुते ॥ ६ ॥

आ । एषु । धाः । वीरऽवत् । यशः । उषः । मघोनि । सुरिषु ।

ये । नः । राधांसि । अहया । मघवानः । अरासत । सुऽजाते । अश्वऽसूनुते ॥ ६ ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-धनदातयः ; न-र-धनदत्त्वाय ; श-धनवत्तये । २. झ-भ-यद्यद्धीत्यत्र ; न-यच्चिद्धीत्यत्र ; र-यद्यद्धीत्यत्र ।

हे उपः देवि मघोनि मघवति त्वम् पुषु^१ सुरिषु स्तोत्रेषु वा वारवद्यशः वारैः पुत्रादि-
भिर्येतमन्नं यशो वा आ धाः आधेहि । आदेहि आनय ये मघवानः धनवन्तः सूरयः
नः अस्मभ्यं तव स्तोत्रभ्यः राधांसि धनानि अहया अक्षीणानि अरासत ददुः तेष्वित्यर्थः ॥

तेभ्यो युम्नं बृहद्यश उषो मघोन्या वह ।

ये नो राधांस्यश्या गव्या भजन्त सूरयः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ७ ॥

तेभ्यः । युम्नम् । बृहत् । यशः । उषः । मघोनि । आ । वह ।

ये । नः । राधांसि । अश्या । गव्या । भजन्त । सूरयः । सुजाते । अश्वसूनृते ॥ ७ ॥

हे उपो मघोनि त्वं तेभ्यो युम्नं द्योतमानं हिरण्यादिरूपं धनं बृहद्यशः महदन्नं महतीं
कीर्तिं वा तेभ्यो यजमानेभ्यः आ वह । ये आढ्याः नः अस्मभ्यं राधांसि धनानि अश्व्या
अश्वैर्युक्तानि गव्या गोभिर्युक्तानि गोसमूहानश्चसमूहान् च भजन्त भजेरन् ददुः सूरयः दातारः ॥

उत नो गोमतीरिष आ वहा दुहितर्दिवः ।

साकं सूर्यस्य रश्मिभिः शुक्रैः शोचद्भिरर्चिभिः सुजाते अश्वसूनृते ॥ ८ ॥

उत । नः । गोमतीः । इषः । आ । वह । दुहितः । दिवः ।

साकम् । सूर्यस्य । रश्मिभिः । शुक्रैः । शोचत्सुभिः । अर्चिभिः ।

सुजाते । अश्वसूनृते ॥ ८ ॥

उत अपि च नः अस्मभ्यं गोमतीः गोभिर्युक्तानि इषः अन्नानि आ वह आनय हे
दिवः दुहितः उपः । कदा । सूर्यस्य रश्मिभिः साकं शोचद्भिः दीपयद्भिः शुक्रैः निर्मलैः
अर्चिभिः अग्नेस्तेजोभिश्च साकम् । सूर्योदयकालेऽग्नीन्धनकाले चेत्यर्थः ॥

व्युच्छा दुहितर्दिवो मा चिरं तनुथा अपः ।

नेत्वा स्तेनं यथा रिपुं तपाति सूरौ अर्चिषा सुजाते अश्वसूनृते ॥ ९ ॥

वि । उच्छ । दुहितः । दिवः । मा । चिरम् । तनुथाः । अपः ।

न । इत् । त्वा । स्तेनम् । यथा । रिपुम् । तपाति । सूरः । अर्चिषा ।

सुजाते । अश्वसूनृते ॥ ९ ॥

हे १दिवः २दुहितः उपः त्वं ३व्युच्छ विभाते कुरु । ४अपः अस्मदीयं कर्म प्रति ५चिरं विलम्बं
६मा ७तनुधाः मा ८कृथाः ९ । १०त्वा त्वां ११रिपुं १२स्तेनं १३यथा संतापयति राजादिः तद्वत् १४सूरः सूर्यः
१५अचिपा तेजसा १६नेत् नैव १७तपाति तप्यात् । शीघ्रं नोदेष्टित्यर्थः ॥

एतावद्देष्टुंस्त्वं भूयो वा दातुमर्हसि ।

या स्तोतृभ्यो विभावयुच्छन्ती न प्रमीयसे सुजाति अश्वमून्ते ॥ १० ॥

एतावत् । वा । इत् । उषः । त्वम् । भूयः । वा । दातुम् । अर्हसि ।

या । स्तोतृभ्यः । विभाऽवरि । उच्छन्ती । न । प्रमीयसे । सुजाति । अश्वमून्ते ॥ १० ॥

हे १उपः त्वमस्मभ्यं २वा अथवा दत्तितं किम् ३एतावत् एव ४ । इच्छद् एवकारार्थः ।
अस्मिन् सूक्ते प्रार्थितमेवेत्यर्थः । अथवा ५भूयः ६दातुमर्हसि । अप्रार्थितमपि । यदातव्यमस्ति तत्सर्वं देहि
इत्यर्थः । हे ७विभावरी उपः ८या त्वं ९स्तोतृभ्यः तेषां लौकिकवैदिकव्यवहारार्थं व्युच्छन्ती तमो
विवासयन्ती १०न प्रमीयसे न हंसि । न क्रुध्यसीत्यर्थः । मा त्वं दातुमर्हसीति ॥ 'मीञ् हिंसायाम्'
इत्यस्मात् श्रास्थाने व्यत्ययेन श्यन् ॥ ॥ २२ ॥

'द्युतद्यामानम्' इति षडृचमष्टमं सूक्तम् । अत्रानुक्रमणिका—'द्युतद्यामानं षट्' इति । सत्य-
श्रवा ऋषिः । अनुक्तत्वात् त्रिष्टुप् । 'उपस्यं तु' इत्युक्तत्वात् उपाः ३ देवताः । प्रातरनुवाके उपस्ये
कृतौ त्रैष्टुभे छन्दस्याश्विनशस्त्रे चेदं सूक्तम् । मूत्रितं च—'द्युतद्यामानमुपो वाजेन' (आश्व. श्रौ. ४.
१४) इति ॥

द्युतद्यामानं बृहतीमृतेन ऋतावरीमरुणसुं विभातीम् ।

देवीमषसं स्वरावहन्तीं प्रति विप्रांसो मतिभिर्जरन्ते ॥ १ ॥

द्युतद्यामानम् । बृहतीम् । ऋतेन । ऋतावरीम् । अरुणसुम् । विभातीम् ।

देवीम् । उषसम् । स्वः । आऽवहन्तीम् ।

प्रति । विप्रांसः । मतिभिः । जरन्ते ॥ १ ॥

१द्युतद्यामानं दीप्तार्थां २बृहतीं महतीम् ३ऋतेन सत्येन यज्ञेन वा ४ऋतावरीम् ऋतवतीम्
५अरुणसुम् अरुणरूपां ६विभाती व्युच्छन्तीं ७देवीं द्योतमानाम् ८उपसं ९स्वरावहन्तीं सूर्यं गच्छन्तीम् ।
एवं महानुभावाम् उपसं १०विप्रांसः मेधाविन ऋत्विजः ११मतिभिः स्तुतिभिः प्रति १२जरन्ते स्तुवन्ति ॥

१. ग-घ-ज-झ-त-र-श- 'मा कृथाः' नास्ति । २. ख-च-ण-न-किमेतावदित् किमेतावदेव ; झ-
त-भ-र-किमेतावत् हे यदित् । ३. ग-घ-ज-झ-न-भ-र-श- उपोदेवता । ४. त-उषसं प्रति ।
५. ख-च-ण-त- 'प्रति' नास्ति ।

एषा जनं दर्शता बोधयन्ती सुगान्पथः कृण्वती यात्यग्रे ।

बृहद्रथा बृहती विश्वमिन्वोषा ज्योतिर्यच्छत्यग्रे अहाम् ॥ २ ॥

एषा । जनम् । दर्शता । बोधयन्ती । सुगान् । पथः । कृण्वती । याति । अग्रे ।

बृहत्तऽरथा । बृहती । विश्वम्ऽइन्वा । उषाः । ज्योतिः । यच्छति । अग्रे । अहाम् ॥ २ ॥

दर्शता दर्शनीया ऽएषा उषाः ऽबोधयन्ती । कम् । जनम् । प्रसुप्तमित्यर्थः । पथः ऽसुगान् सुगमनान् ऽकृण्वती ऽअग्रे सूर्यस्य पुरस्तात् ऽयाति गच्छति । कीदृश्याः ऽबृहद्रथा प्रभूतरथा ऽबृहती महती ऽविश्वमिन्वा विश्वं व्याप्नुवाना विश्वतर्पणा वा । ईदृशी ऽउषाः ऽअहाम् ऽअग्रे ऽज्योतिः तेजः ऽयच्छति ॥

एषा गोभिररुणेभिर्युजानास्त्रेधन्ती रयिमप्रायु चक्रे ।

पथो रदन्ती सुविताय देवी पुरुष्टुता विश्ववारा वि भाति ॥ ३ ॥

एषा । गोभिः । अरुणेभिः । युजाना । अस्त्रेधन्ती । रयिम् । अप्रऽआयु चक्रे ।

पथः । रदन्ती । सुविताय । देवी । पुरुऽस्तुता । विश्वऽवारा । वि । भाति ॥ ३ ॥

एषा उषाः ऽअरुणेभिः अरुणवर्णैः ऽगोभिः बलीवर्दैः रथं ऽयुजाना योजयन्ती ऽअस्त्रेधन्ती अशुन्यन्त्यक्षीणा वा । किम् । रयिं धनम् ऽअप्रायु अप्रगन्तु अविचलितं ऽचक्रे करोति । किं कुर्वती । पथः । मार्गान् ऽरदन्ती प्रकाशयन्ती । किमर्थम् । सुविताय सुष्ठु गमनाय ऽदेवी द्योतमाना ऽपुरुष्टुता बहुभिः स्तुता ऽविश्ववारा सर्वैर्वरणीया ऽवि भाति प्रकाशं करोति ॥

एषा न्येनी भवति द्विर्हो आविष्कृण्वाना तन्वं पुरस्तात् ।

ऋतस्य पन्थामन्वेति साधु प्रजानतीव न दिशो मिनाति ॥ ४ ॥

एषा । विऽएनी । भवति । द्विऽबर्हो । आविऽकृण्वाना । तन्वंम् । पुरस्तात् ।

ऋतस्य । पन्थाम् । अनु । एति । साधु । प्रजानतीऽइव । न । दिशः । मिनाति ॥ ४ ॥

एषा उषाः ऽन्येनी भवति विशेषेण श्वेता भवति ऽद्विर्बर्हा द्वयोः प्रथममध्यमयोः स्थानयोः^१ परिवृढोषाः पश्चात् ऽतन्वं स्वीयां तन्म् ऽआविष्कृण्वाना प्रकटीकुर्वती । कुत्र । पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि । किंच ऽऋतस्य आदित्यस्य ऽपन्थां पन्थानं ऽसाधु सम्यक् ऽअन्वेति । किंच ऽप्रजानतीव विश्वं प्रज्ञापयन्ती । इवेति संप्रत्यर्थे । न ऽदिशो मिनाति न हिनस्ति । प्रत्युत दिशः प्रकाशयति । अथवा प्रजानतीव अनुगन्तव्यमिति प्रकर्षेण अवगच्छन्ती^२ च^२ ऋतस्य पन्थामन्वेति ॥

१. ग-घ-ज-श- 'स्थानयोः' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-न-भ-अवगच्छन्तीव ।

एषा शुभ्रा न तन्वो विदानोर्ध्वेव स्नाती दृश्ये नो अस्थात् ।

अप द्वेषो बाधमाना तमांस्युषा दिवो दुहिता ज्योतिषागात् ॥ ५ ॥

एषा । शुभ्रा । न । तन्वः । विदाना । ऊर्ध्वाऽह्व । स्नाती । दृश्ये । नः । अस्थात् ।

अप । द्वेषः । बाधमाना । तमांसि ।

उषाः । दिवः । दुहिता । ज्योतिषा । आ । अगात् ॥ ५ ॥

१ एषा उषाः १ शुभ्रा १ न शुभ्रवर्णा निर्मला स्वलंकृता योषिदिव १ तन्वः अङ्गानि १ विदाना प्रज्ञापयन्ती १ स्नाती स्नानं कुर्वाणा १ ऊर्ध्वेव उन्नतेव स्नानादुत्तिष्ठन्तीव १ नः अस्मदर्थम् अस्माकं पुरतो वा १ दृश्ये सर्वेषां दर्शनाय उत् १ अस्थात् पूर्वस्यां दिशि उत्तिष्ठति^१ । किं कुर्वती । १ द्वेषः द्वेष्याणि १ तमांसि १ अप १ बाधमाना १ दिवो १ दुहिता १ उषाः १ ज्योतिषा तेजसा सह १ आगात् आगच्छति ॥

एषा प्रतीची दुहिता दिवो नून्योषेव भद्रा नि रिणीते अप्सः ।

व्यूर्ध्वती दाशुषे वार्याणि पुनर्ज्योतिर्युवतिः पूर्वथाकः ॥ ६ ॥

एषा । प्रतीची । दुहिता । दिवः । नून् । योषाऽह्व । भद्रा । नि । रिणीते । अप्सः ।

विऽऊर्ध्वती । दाशुषे । वार्याणि । पुनः । ज्योतिः । युवतिः । पूर्वथा । अकरित्यकः ॥ ६ ॥

१ एषा उषाः १ प्रतीची अभिमुखा सती १ दिवः १ दुहिता १ नून् सर्वान् प्राणिनः प्रति १ भद्रा १ योषेव कल्याणवेषा योषिदिव १ अप्सः रूपं १ नि १ रिणीते प्रेरयति । किंच १ दाशुषे हविर्दात्रे यजमानाय १ वार्याणि^२ वरणीयानि धनानि १ व्यूर्ध्वती प्रयच्छन्ती १ युवतिः नित्ययौवना सर्वत्र मिश्रयन्ती वा १ पुनः अद्यापि १ पूर्वथा पूर्वमिव १ ज्योतिः तेजः १ अकः करोति ॥ २३ ॥

‘युञ्जते मनः’ इति पञ्चमं नवमं सूक्तम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘युञ्जते पञ्च श्यावाश्वः सावित्रं तु जागतम्’ इति । श्यावाश्वो नामात्रेय ऋषिः । जगती छन्दः । सविता देवता । पृष्ठयाभिप्लव-षडहयोः प्रथमेऽहनि वैश्वदेवशस्त्रे सावित्रनिविद्धानमिदम् । सूत्रितं च—‘युञ्जते मन इहेह व इति चतस्रः’ (आश्व. श्रौ. ७. ५) इति । आद्या प्रावस्तोत्रेऽपि । सूत्रितं च—‘युञ्जते मन उत युञ्जते धिय आ तू न इन्द्र क्षुमन्तम्’ (आश्व. श्रौ. ५. १२) इति ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः ।

वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥ १ ॥

युञ्जते । मनः । उत । युञ्जते । धियः । विप्राः । विप्रस्य । बृहतः । विपःऽचितः ।

वि । होत्राः । दधे । वयुनऽवित् । एकः । इत् । मही । देवस्य । सवितुः । परिऽस्तुतिः ॥ १ ॥

वविप्राः मेधाविनः ऋत्विग्यजमानाः^१ मनः स्वीयं सर्वेषु कर्मसु व्युञ्जते योजयन्ति । सवित्रनु-
ग्रहाय संकल्पं कुर्वन्तीत्यर्थः । उत अपि च धियः कर्माण्यपि व्युञ्जते प्राप्नुवन्ति । कस्यानुज्ञयेत्युच्यते ।
वविप्रस्य मेधाविनः बृहतः महतः विपश्चितः स्तुत्यस्य ज्ञानवतो वा सवितुः अनुज्ञयेति । ‘सविता
वै प्रसवानामीशे’ (ऐ. ब्रा. ७. १६) इति हि श्रुतिः । स एव सविता होत्राः सप्तहोत्रकाणा-
मुचिताः क्रियाः व्ययुनावित् । व्युनमिति प्रज्ञानाम् । तत्तदनुष्ठानविषयप्रज्ञावेत्ता एक इत् एक
एव वि दधे करोति । पृथक्पृथग्गवधारयति^२ । किञ्च तस्य सवितुः देवस्य परिष्ठातिः स्तुतिः
मही महती अतिप्रभूता । स्तुत्यगोचरस्यर्थः ॥

हविर्धानप्रवर्तने रराट्यामवचनद्वयायां ‘विश्वा रूपाणि’ इत्येषानुवचनीया । सूत्रितं च—
‘विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविरिति व्यवस्तायाम्’ (आश्व. श्रौ. ४. ९) इति ॥

विश्वा रूपाणि प्रति मुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे ।

वि नाकमख्यत्सविता वरेण्योऽनु प्रयाणमुषसो वि राजति ॥ २ ॥

विश्वा । रूपाणि । प्रति । मुञ्चते । कविः । प्र । असावीत् । भद्रम् । द्विपदे । चतुःस्पदे ।

वि । नाकम् । अख्यत् । सविता । वरेण्यः । अनु । प्रयाणम् । उषसः । वि । राजति ॥ २ ॥

कविः मेधावी सविता विश्वा सर्वाणि रूपाणि आत्मनि प्रति मुञ्चते ब्रह्माति धारयति ।
किञ्च भद्रं कल्याणं गमनाद्विषयं प्रासावीत् अनुजानाति । कस्मै । द्विपदे मनुष्याय^३
चतुष्पदे गवाश्वादिकाय । किञ्च सविता सर्वस्य प्रेरको देवः वरेण्यः वरेणीयः सन् वि
अख्यत् ख्यापयति प्रकाशयति । किम् । नाकम् । नास्मिन्नकं दुःखमस्तीति नाकः स्वर्गः ।
यजमानार्थं स्वर्गं प्रकाशयतीत्यर्थः । स देवः उषसः प्रयाणम् उदयम् अनु वि राजति
प्रकाशते । सवितुरुदयात् पूर्वं ह्युषा उदेति ॥

यस्य प्रयाणमन्वन्य इद्युर्देवा देवस्य महिमानुमोजसा ।

यः पार्थिवानि विममे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्वना ॥ ३ ॥

यस्य । प्रयाणम् । अनु । अन्ये । इत् । ययुः । देवाः । देवस्य । महिमानम् । ओजसा ।

यः । पार्थिवानि । विममे । सः । एतशः । रजांसि । देवः । सविता । महिःत्वना ॥ ३ ॥

अन्य इत् देवाः अन्येऽप्यग्न्यादयः यस्य देवस्य द्योतमानस्य सवितुः प्रयाणमनु
ययुः गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । किम् । महिमानं महत्त्वम् । सवितुरुदयाभावे अग्निहोत्राद्यनिष्पत्तेस्तेषां
हविःस्तुत्याद्यभावात् । ओजसा बलेन च युक्ता भवन्ति । यः सविता पार्थिवानि रजांसि

१. ख-च-ण-ऋत्विजः यजमानाः । २. ख-च-ण-पृथक्पृथग्धारयति ; झ-त-न-भ-र- पृथक्पृथग्धा-
धारयति । ३. त-न-भ-र- मनुष्यादये ।

पृथिव्यादिलोकान् ष्वमहित्वना स्वमहत्त्वेन ष्विममे परिच्छिनत्ति ष्वसः ष्वदेवः ष्वएतशः एतवर्णः
शुभ्रः शोभमानः सन् । राजते इति शेषः । ‘ युवशा ताकृणोतन ’ (ऋ. सं. १. १६१. ७)
इत्यादिवत् एतश इत्यादिशकारोपजनश्छान्दसः ॥

उत यासि सवितस्त्रीणि रोचनोत सूर्यस्य रश्मिभिः समुच्यसि ।

उत रात्रीमुभयतः परीयस उत मित्रो भवसि देव धर्मभिः ॥ ४ ॥

उत । यासि । सवितरिति । त्रीणि । रोचना । उत । सूर्यस्य । रश्मिभिः । सम् । उच्यसि ।

उत । रात्रीम् । उभयतः । परि । ईयसे । उत । मित्रः । भवसि । देव । धर्मभिः ॥ ४ ॥

हे ष्वसवितः देव ष्वउत अपि च ष्वत्रीणि ष्वरोचना रोचमानान् ह्यलोकान् ष्वयासि गच्छसि ।
‘ तिस्रो दिवः पृथिवीः ’ (ऋ. सं. ४. ५३. ५) इत्युक्तम् । ष्वउत अपि च ष्वसूर्यस्य ष्वरश्मिभिः
ष्वसमुच्यसि संगच्छसि ॥ ‘ उच्च समवाये ’ इत्यस्येदं रूपम् ॥ उदयात् पूर्वभावी सविता उदयास्त-
मयवर्ती सूर्य इति । ष्वउत अपि च ष्वरात्रीमुभयतः उभयपार्श्वे ष्वपरीयसे परिगच्छसि । ष्वउत अपि
च हे ष्वदेव सवितस्त्वं ष्वधर्मभिः जगद्धारकैः कर्मभिः ष्वमित्रो ष्वभवसि मित्राख्यो देवो भवसि ।
अथवा प्रकाशादिप्रदानेन सखा भवसि सर्वजगताम् ॥

उतेशिषे प्रसवस्य त्वमेक इदुत पूषा भवसि देव यामभिः ।

उतेदं विश्वं भुवन् वि राजसि श्यावाश्वस्ते सवितुः स्तोममानशे ॥ ५ ॥

उत । ईशिषे । प्रसवस्य । त्वम् । एकः । इत् । उत । पूषा । भवसि । देव । यामभिः ।

उत । इदम् । विश्वम् । भुवनम् । वि । राजसि ।

श्यावःश्वः । ते । सवितरिति । स्तोमम् । आनशे ॥ ५ ॥

हे सवितः ष्वत्वमेक ष्वइत् एक एव ष्वप्रसवस्य सर्वकर्मानुज्ञाकरणस्य ष्वईशिषे समर्थो
भवसि । ये लौकिकं गमनादिरूपं वैदिकमग्निहोत्रादिरूपं कर्मानुतिष्ठन्ते तेषां सर्वेषामनुज्ञातुमेक एव
प्रभवसि । ष्वउत अपि च ष्वपूषा पोषकः ष्वभवसि हे ष्वदेव ष्वयामभिः गमनैः । ष्वउत अपि च ष्वइदं
ष्वविश्वं ष्वभुवनं भूतजातं ष्ववि राजसि ईशिषे धारयितुम् । यस्मादेवं महानुभावस्तस्मात् हे ष्वसवितः
ष्वते तुभ्यं ष्वश्यावाश्वः ऋषिः ष्वस्तोमं स्तोत्रम् ष्वआनशे व्याप्नोति करोति । इत्येवमात्मानं परोक्षतया
निर्दिशन्नाह ॥ ॥ २४ ॥

‘ तस्सवितुः ’ इति नवचं दशमं सूक्तं श्यावाश्वस्यार्घम् । अत्रेयमनुक्रमणिका—‘ तस्सवितुर्नव
गायत्रमाद्यानुष्टुप् ’ इति । प्रथमानुष्टुप् शिष्टा गायत्र्यः । ‘ सावित्रं तु ’ इत्युक्तत्वात् सावित्रम् ।

अग्निष्टोमे वैश्वदेवशास्त्रस्याद्यस्तृचः प्रतिपत् 'अद्या नो देव' इत्यनुचरः । सूत्रितं च—'तत्स-
वितुर्वृणीमहेऽद्या नो देव सवितरिति वैश्वदेवस्य प्रतिपदनुचरौ' (आश्व. श्रौ. ५. १८) इति^१ ॥

तत्सवितुर्वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम् । श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥ १ ॥

तत् । सवितुः । वृणीमहे । वयम् । देवस्य । भोजनम् ।

श्रेष्ठम् । सर्वऽधातमम् । तुरम् । भगस्य । धीमहि ॥ १ ॥

वत् प्राप्यत्वेन प्रसिद्धं वभोजनं भोग्यं धनं वयं स्तोतारः वृणीमहे प्रार्थयामः ।
कस्य धनम् । वसवितुः प्रेरकस्य देवस्य स्वभूतम् । लब्ध्वा च श्रेष्ठं प्रशस्यं सर्वधातमं सर्वधातुतमम् ।
सर्वभोगप्रदमित्यर्थः । वतुरं शत्रूणां हिंसकम् । धनेन शत्रून् हन्तुं शक्यत्वात् । तादृशं धनं वभगस्य
भजनीयस्य सवितुरनुग्रहात् धीमहि धारयाम । उपभोगं करवामेत्यर्थः । अथवा धनं वृणीमहे
अर्थिस्वाच्च लभेमहीति ॥

अस्य हि स्वयंशस्तरं सवितुः कच्चन प्रियम् । न भिनन्ति स्वराज्यम् ॥ २ ॥

अस्य । हि । स्वयंशऽतरम् । सवितुः । कत् । चन । प्रियम् ।

न । भिनन्ति । स्वऽराज्यम् ॥ २ ॥

वअस्य वसवितुः वस्वयंशस्तरं स्वयमसाधारणं यशो यस्यातिशयेन भवति तत्तादृशं वप्रियं
सर्वेषां प्रियभूतं वस्वराज्यं स्वयमेव राजमानत्वमैश्वर्यं वकच्चन केचिदप्यसुरादयः वन वभिनन्ति न
हिसन्ति ॥

स हि रत्नानि दाशुषे सुवाति सविता भगः । तं भागं चित्रमीमहे ॥ ३ ॥

सः । हि । रत्नानि । दाशुषे । सुवाति । सविता । भगः ।

तम् । भागम् । चित्रम् । ईमहे ॥ ३ ॥

वस वहि स खलु वसविता वभगः भजनीयो देवः वदाशुषे हविर्दात्रे मह्यं वरत्नानि रमणीयानि
धनानि वसुवाति प्रेरयति प्रयच्छति । वतं देवं वभागं भजनीयं वचित्रं चायनीयं धनम् वईमहे
याचामहे ॥

'अद्या नः' इति चतुर्थीपञ्चमीभ्याममनोऽस्वप्नदर्शने प्रत्युचं जुहुयात् । 'अद्या नो
देव सवितरिति द्वाभ्याम्' (आश्व. गृ. ३. ६. ६) इति हि सूत्रितम् ॥

१. न- इति । उपनयने अञ्जल्यवधारणे तत्सवितुरित्येषा । सूत्रितं च- तत्सवितुर्वृणीमहे इति
पूर्वेनास्य पूर्णमवधारयतीति । तथा पुनरुपनयने गायत्र्या स्थानेऽप्येषा । सूत्रितं च-परिदानकालश्च तत्स-
वितुर्वृणीमहे इति सावित्रीमिति ।

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगम् । परा दुःस्वप्न्यं सुव ॥ ४ ॥

अद्य । नः । देव । सवितरिति । प्रजाऽवत् । सावीः । सौभगम् ।

परा । दुःस्वप्न्यम् । सुव ॥ ४ ॥

हे ऽसवितः ऽदेव ऽनः अस्मभ्यम् ऽअद्य अस्मिन् यागदिने ऽप्रजावत् पुत्राद्युपेतं ऽसौभगं धनं
 ऽसावीः प्रेरय । ऽदुःस्वप्न्यं दुःस्वप्नं दुःस्वप्नवहुःखकरं दारिद्र्यं ऽपरा ऽसुव दूरे प्रेरय ॥

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥ ५ ॥

विश्वानि । देव । सवितः । दुःइतानि । परा । सुव ।

यत् । भद्रम् । तत् । नः । आ । सुव ॥ ५ ॥

हे ऽसवितः ऽदेव त्वं ऽविश्वानि ऽदुरितानि ऽपरा ऽसुव । ऽयद्भद्रं प्रजापशुगृहादिकं ऽतत्
 ऽनः अस्मभ्यम् ऽआ ऽसुव अस्मदभिमुखं प्रेरय^१ । ‘प्रजा वै भद्रं पशवो भद्रं गृहं भद्रम्’
 इति हि श्रुतिः ॥ ॥ २५ ॥

अनागसो अदितये देवस्य सवितुः सवे । विश्वा वामानि धीमहि ॥ ६ ॥

अनागसः । अदितये । देवस्य । सवितुः । सवे ।

विश्वा । वामानि । धीमहि ॥ ६ ॥

वयमनुष्ठातारः ऽसवितुः प्रेरकस्य ऽदेवस्य ऽसवे अनुज्ञायां सत्याम् ऽअदितये अखण्ड-
 नीयायै देव्यै भूम्यै ऽअनागसः स्याम अनपराधिनो भवेम । भूम्यां हि पापाः संभवन्ति ।
 अपगतेष्वागःसु ऽविश्वा सर्वाणि ऽवामानि वननीयानि धनानि ऽधीमहि धारयाम ॥

चातुर्मास्येषु वैश्वदेवे पर्वणि सावित्रस्य द्वादशकपालस्य ‘आ विश्वदेवम्’ इत्यनुवाक्या ।
 सूत्रितं च—‘आ विश्वदेवं सत्पतिं वाममद्य सवितः’ (आश्व. श्रौ. २. १६) इति । प्रायणीये
 एषैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ विश्वदेवं सत्पतिं य इमा विश्वा जातानि’
 (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । देवसुवां हविःपु एषैव सवितुरनुवाक्या । सूत्रितं च—‘आ विश्वदेवं
 सत्पतिं न प्रमिये सवितुर्देव्यस्य तत्’ (आश्व. श्रौ. ४. ११) इति ॥

आ विश्वदेवं सत्पतिं सूक्तैरद्या वृणीमहे । सत्यसवं सवितारम् ॥ ७ ॥

आ । विश्वऽदेवम् । सत्ऽपतिम् । सुऽसुक्तैः । अद्य । वृणीमहे ।

सत्यऽसवम् । सवितारम् ॥ ७ ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-र-प्रेरय प्रजापशुगृहादिकं प्रेरय ; त-प्रेरय प्रजापशुगृहादिकम् ।

वविश्वदेवम् । विश्वे देवा यस्य वशे भवन्ति तं तादृशम् । स हि सर्वात्मा, 'इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुः' (ऋ. सं. १. १६४. ४६) इत्यादिश्रुतेः इतरेषां तद्विभूतित्वात् । वसतिं सता-मनुष्ठातृणां पालकं वसत्यसवं सत्यानुज्ञं वसवितारं देवम् वअद्य अस्मिन् यागदिने वसूक्तैः वआ ववृणीमहे संभजामहे ॥

य इमे उभे अहनी पुर एत्यग्रयुच्छन् । स्वाधीर्देवः सविता ॥ ८ ॥

यः । इमे इति । उभे इति । अहनी इति । पुरः । एति । अग्रयुच्छन् ।

सुऽआधीः । देवः । सविता ॥ ८ ॥

वयः वसविता वदेवः वस्वाधीः बोभनाध्यानः सुकर्मा वा सन् वइमे वअहनी रात्र्यहनी तयोः वपुरः पुरस्तात् वअग्रयुच्छन् अग्रमाद्यन् वएति गच्छति तम् आ वृणीमहे इति संबन्धः ॥

प्रायणीये 'य इमा विश्वा' इति सवितुर्याज्या । सूत्रितं च— 'य इमा विश्वा जातानि सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसम्' (आश्व. श्रौ. ४. ३) इति । अश्वमेधेऽश्वमुत्सृज्यानुसवनं सावित्रीष्टिः कार्या । तस्यामेघा माध्यंदिने सवनेऽनुवाक्या । सूत्रितं च— 'य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरस्तः' (आश्व. श्रौ. १०.६) इति ॥

य इमा विश्वा जातान्याश्रावयति श्लोकेन । प्र च सुवातिं सविता ॥ ९ ॥

यः । इमा । विश्वा । जातानि । आऽश्रावयति । श्लोकेन । प्र । च । सुवातिं । सविता ॥ ९ ॥

वयः देवः वइमा इमानि वविश्वा सर्वाणि वजातानि उत्पन्नान् प्राणिनः । जङ्गमानित्यर्थः । तान् वश्लोकेन यशसा वआश्रावयति । सर्वेऽप्यस्य स्तुतिं शृण्वन्तीत्यर्थः । अथवा गर्जनशब्देन सर्वाणि इमान्युत्पन्नान्याश्रावयति वृष्ट्युन्मुखः सन् । किंच वसविता वप्र वसुवाति वच प्रेरयति तं वृणीमहे इति ॥ ॥ २६ ॥

'अच्छा वद' इति दशर्चमेकादशां सूक्तं भौमस्यात्रेराषम् । अत्रेयमनुक्रमणिका— 'अच्छ दशात्रिः पार्जन्यमुपाद्यास्तिस्रो जगत्य उपान्त्यानुष्टुप्' इति । 'यत्पर्जन्य' इत्येषा नवम्यनुष्टुप् 'वि वृक्षान्' इत्याद्यास्तिस्रो जगत्यः शिष्टाः षट् त्रिष्टुभः । पर्जन्यो देवता । अनेन सूक्तेन प्रत्यृचं वा दिशः उपस्थेयाः । सूत्रितं च— 'संस्थितायां सर्वा दिश उपतिष्ठेताच्छा वद तवसं गीभिराभिरिति चतसृभिः प्रत्यृचं सूक्तेन वा' (आश्व. श्रौ. २. १३) इति ॥

अच्छा वद तवसं गीभिराभिः स्तुहि पर्जन्यं नमसा विवास ।

कनिकददृषभो जीरदानू रेतो दधात्योषधीषु गर्भम् ॥ १ ॥

अच्छ । वद । तवसम् । गीऽभिः । आभिः । स्तुहि । पर्जन्यम् । नमसा । आ । विवास ।

कनिकदत् । वृषभः । जीरऽदानुः । रेतः । दधाति । ओषधीषु । गर्भम् ॥ १ ॥

हे स्तोतः ऽतवसं बलवन्तं ऽपर्जन्यम् ऽअच्छ अभिप्राप्य ऽवद प्रार्थय । पर्जन्यशब्दो यास्केन बहुधा निरुक्तः—‘पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य तर्पयिता जन्यः परो जेता वा जनयिता वा प्रार्जयिता वा रसानाम्’ (निरु. १०. १०) इति । ऽआभिः ऽगीभिः स्तुतिवाग्भिः ऽस्तुहि । ऽनमसा अग्नेन^१ हविल्लक्षणेन ऽआ^२ ऽविवास सर्वतः परिचर । यः पर्जन्यः ऽवृषभः अपां वर्पिता ऽजीरदानुः क्षिप्रदानः ऽकनिकदत् गर्जनशब्दं कुर्वन् ऽओपधीषु ऽगर्भं गर्भस्थानीयं ऽरेतः उदकं ऽदधाति स्थापयति तं स्तुहि ॥

वि वृक्षान् हन्त्युत हन्ति रक्षसो विश्वं विभाय भुवनं महावधात् ।

उतानागा ईषते वृष्ण्यावतो यत्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः ॥ २ ॥

वि । वृक्षान् । हन्ति । उत । हन्ति । रक्षसः । विश्वम् । विभाय । भुवनम् । महाऽवधात् ।
उत । अनागाः । ईषते । वृष्ण्यावतः । यत् । पर्जन्यः । स्तनयन् । हन्ति । दुःकृतः ॥२॥

अयं मन्त्रो निरुक्ते स्पष्टं व्याख्यातः । तदेवात्र लिख्यते—‘पर्जन्यो^३ विहन्ति वृक्षान्विहन्ति च रक्षांसि सर्वाणि चास्माद्धूतानि बिभ्यति महावधात् महान् ह्यस्य वधः । अप्यनपराधो भीतः पलायते वर्षकर्मवतो यस्पर्जन्यः स्तनयन् हन्ति दुष्कृतः पापकृतः’ (निरु. १०. ११) इति ॥

रथीव कशयाश्वां अभिक्षिपन्नाविर्दूतान्कृणुते वर्ष्य^४ अहं ।

दूरात्सिंहस्य स्तनथा उदीरते यत्पर्जन्यः कृणुते वर्ष्य^५ नभः ॥ ३ ॥

रथीऽइव । कशया । अश्वान् । अभिऽक्षिपन् । आविः । दूतान् । कृणुते । वर्ष्यन् । अहं ।
दूरात् । सिंहस्य । स्तनथाः । उत् । ईरते । यत् । पर्जन्यः । कृणुते । वर्ष्यम् । नभः ॥३॥

‘रथीव रथस्वामीव । स यथा कशया अश्वान् अभिक्षिपन् दूतान् भटान् आविष्करोति तद्वदसौ पर्जन्योऽपि ऽकशया ऽअश्वान् मेघान् ऽअभिक्षिपन् अभिप्रेरयन् ऽवर्ष्यान् वर्षकान् ऽदूतान् दूतवत् वृष्टिप्रेरकान् मेघान् मरुतो वा ऽआविः ऽकृणुते प्रकटयति । ऽअह इति पूरणः । एवं सति ऽसिंहस्य । सिंहस्यैव सिंहस्यैव शब्दकर्मणः सिंहशब्दः । अवर्षणेनाभिभवितुः शब्दयितुर्वा मेघस्य ऽस्तनथाः गर्जनशब्दाः ऽदूरात् ऽउदीरते उद्गच्छन्ति । कदा । ऽयत् यदा ऽपर्जन्यः ऽनभः अन्तरिक्षं ऽवर्ष्य वर्षोपेतं ऽकृणुते करोति तदा ॥

‘प्र वाताः’ इति^६ चतुर्थी पर्जन्यस्य^७ चरोर्याज्या । सूत्रितं च—‘प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत इत्यङ्ग्याधेयप्रभृति’ (आश्व. श्रौ. २. १५) इति ॥

१. ख-च-ण- हविल्लक्षणेनाग्नेन । २. त-पर्जन्यस्तृपेराद्यन्तविपरीतस्य । ३. त-वान्तीति ।
४. ख-च-ण-पर्जन्यस्य ।

प्र वाता वान्ति पतयन्ति विद्युत् उदोषधीर्जिह्वे पिन्वते स्वः ।

इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत्पर्जन्यः पृथिवीं रेतसावति ॥ ४ ॥

प्र । वाताः । वान्ति । पतयन्ति । विद्युतः ।

उत् । ओषधीः । जिह्वे । पिन्वते । स्वः । रिति स्वः ।

इरा । विश्वस्मै । भुवनाय । जायते । यत् । पर्जन्यः । पृथिवीम् । रेतसा । अवति ॥ ४ ॥

प्र^१ वान्ति वाताः^२ वृष्ट्यर्थम् । पतयन्ति गच्छन्ति समन्तात् संचरन्ति विद्युतः । ओषधीः ओषधयः उत् जिह्वे उद्गच्छन्ति प्रवर्धन्ते । स्वः अन्तरिक्षं पिन्वते क्षरति । इरा भूमिः विश्वस्मै सर्वस्मै भुवनाय सर्वजगद्धिताय जायते समर्था भवति । कदैवमिति । यत् यदा पर्जन्यः देवः पृथिवीं रेतसा उदकेन अवति रक्षति^३ अभिगच्छति वा तदैव भवति ॥

यस्य व्रते पृथिवी नन्नमीति यस्य व्रते शफवज्जर्भुरीति ।

यस्य व्रत ओषधीर्विश्वरूपाः स नः पर्जन्य महि शर्म यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य । व्रते । पृथिवी । नन्नमीति । यस्य । व्रते । शफवत् । जर्भुरीति ।

यस्य । व्रते । ओषधीः । विश्वरूपाः । सः । नः । पर्जन्य । महि । शर्म । यच्छ ॥ ५ ॥

यस्य पर्जन्यस्य व्रते कर्मणि पृथिवी नन्नमीति अत्यर्थं नमति सर्वेषामधो भवति । यस्य व्रते शफवत् पादोपेतं गवादिकं जर्भुरीति भ्रियते पूर्यते गच्छतीति वा । यस्य व्रते कर्मणि ओषधीः ओषधयः विश्वरूपाः नानारूपा भवन्ति हे पर्जन्य सः महास्त्वं नः अस्मभ्यं महि शर्म महत् सुखं यच्छ प्रयच्छ ॥ २७ ॥

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्र पिन्वत वृष्णो अश्वस्य धाराः ।

अर्वाङ्तेन स्तनयित्नुनेह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥ ६ ॥

दिवः । नः । वृष्टिम् । मरुतः । ररीध्वम् । प्र । पिन्वत । वृष्णः । अश्वस्य । धाराः ।

अर्वाङ् । एतेन । स्तनयित्नुना । आ । इहि । अपः । निऽसिञ्चन् । असुरः । पिता । नः ॥ ६ ॥

हे मरुतः यूयं दिवः अन्तरिक्षसकाशात् नः अस्मदर्थं वृष्टिं ररीध्वं दत्त । वृष्णः वर्षकस्य अश्वस्य व्यापकस्य मेघस्य संबन्धिन्यः धाराः उदकधाराः प्र पिन्वत प्रक्षरत । हे

पर्जन्य त्वम् एतेन स्तनयितुना गर्जता मेवेन सह अवाङ् अस्मदभिमुखम् एहि आगच्छ । किं कुर्वन् । अपः अम्मासि निषिञ्चन् स देवः असुरः उदकानां निरस्तापि सन् नः अस्माकं पिता पालकश्च ॥

अभि क्रन्द स्तनय गर्भमा धा उदन्वता परि दीया रथेन ।

दति सु कर्ष विषितं न्यञ्चं समा भवन्तुद्वतो निपादाः ॥ ७ ॥

अभि । क्रन्द । स्तनय । गर्भम् । आ । धाः । उदन्वता । परि । दीय । रथेन ।

दतिम् । सु । कर्ष । विऽसितम् । न्यञ्चम् । समाः । भवन्तु । उत्स्वतः । निऽपादाः ॥७॥

अभि भूम्यभिमुखं क्रन्द शब्दय । तदेव पुनरुच्यते दाढ्याय । स्तनय गर्ज । गर्भं गर्भस्थानीयमुदकम् ओषधीषु आ धाः आधेहि । तदर्थम् उदन्वता उदकवता रथेन परि दीय परितो गच्छ । दति दतिवदुदकधारकं मेवं विषितं विशेषेण सितं बद्धं न्यञ्चं न्यक् अधोमुखं सु सुष्टु कर्ष आकर्ष वृष्ट्यर्थम् । यद्वा । विषितं विमुक्तबन्धनमेवं कर्ष । एवं कृते उद्वतः ऊर्ध्व-वन्तः उन्नतप्रदेशाः निपादाः न्यग्भूतपादा निकृष्टपादा वा निम्नोन्नतप्रदेशाः समाः एकस्थाः भवन्तु उदकपूर्णा भवन्तिवत्यर्थः ॥

महान्तं कोशमुदचा नि षिञ्च स्यन्दन्तां कुल्या विषिताः पुरस्तात् ।

घृतेन द्यावापृथिवी व्युन्धि सुप्रपाणं भवत्वध्याभ्यः ॥ ८ ॥

महान्तम् । कोशम् । उत् । अच । नि । सिञ्च ।

स्यन्दन्ताम् । कुल्याः । विऽसिताः । पुरस्तात् ।

घृतेन । द्यावापृथिवी इति । वि । उन्धि । सुऽप्रपाणम् । भवतु । अध्याभ्यः ॥ ८ ॥

हे पर्जन्य त्वं महान्तं प्रवृद्धं कोशं कोशस्थानीयं मेघम् उदच उदच्छ । उदमय वा । तथा कृत्वा नि पिञ्च नीचैः क्षारय । कुल्याः नद्यः विषिताः विप्लुताः सत्यः स्यन्दन्तां प्रवहन्तु पुरस्तात् पूर्वाभिमुखम् । प्रायेण नद्यः प्राच्यः स्यन्दन्ते । घृतेन उदकेन द्यावापृथिवी द्विं च पृथिवीं च व्युन्धि क्लेदय जल्यधिकम् । अध्याभ्यः गोभ्यः सुप्रपाणं सुष्टु प्रकर्षेण पातय्यमुदकं भवतु ॥

१. त-कुरु । २. ख-च-ण-पाषाणादिनिम्नोन्नताः ; झ-न-र-निम्नोन्नताः प्रदेशाः ; भ-पाषाणादि-निम्नोन्नताः प्रदेशाः । ३. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-श-उत्कृष्टमुदक । ४. त-प्राच्याः ।

यत्प॑र्जन्य॒ कनि॑क्रदत्स्तनय॒न् हंसि॑ दुःकृतः ।

प्रती॒दं विश्वं॑ मोद॒ते यत्किं॑ च॒ पृथि॒व्यामधि॑ ॥ ९ ॥

यत् । प॑र्जन्य । कनि॑क्रदत् । स्तनय॒न् । हंसि॑ । दुःकृतः ।

प्रति॑ । इ॒दम् । विश्व॑म् । मो॒दते॑ । यत् । किम् । च॒ । पृथि॒व्याम् । अधि॑ ॥ ९ ॥

हे प॑र्जन्य प॒यत् यदा॑ त्वं प॒कनि॑क्रदत् अत्यर्थं शब्दयन् प॒स्तनय॑न् प॒दुःकृतः॑ पापकृतो मेघान् प॒हंसि॑ विदारयसि तदानीम् प॒इदं॑ प॒विश्वं॑ जगत् प॒प्रति॑ प॒मोद॑ते । विश्वं विश्लेष्यते । प॒यत्किं॑ प॒च प॒पृथि॒व्यामधि॑ भूम्यामधिष्ठितं यच्चराचरात्मकं तदिदं विश्वं मोदते हृष्यति । वृष्टेः सर्वजगत्प्रातिकारणत्वं प्रसिद्धम् ॥

अव॑र्षीर्वर्षमु॒दु षू गृ॒भायाक॑र्धन्वान्यत्यै॒तवा॑ उ ।

अजी॑जन॒ ओष॑धीर्भोज॑नाय॒ कमु॑त प्र॒जाभ्यो॑ऽविदो मनी॒षाम् ॥ १० ॥

अव॑र्षीः । वर्ष॑म् । उ॒त् । ऊँ॑ इति । सु । गृ॒भाय॑ । अ॒कः । धन्वा॑नि । अति॑ऽप॒तवै॑ । ऊँ॑ इति ।

अजी॑जनः । ओष॑धीः । भोज॑नाय । कम् । उ॒त् । प्र॒जाभ्यः॑ । अ॒विदः॑ । मनी॒षाम् ॥ १० ॥

इयमतिवृष्टिविमोचनी । हे प॑र्जन्य त्वम् प॒अव॑र्षीः वृष्टवानसि । प॒वर्ष॑मु॒दु षू प॒गृ॒भाय॑ उत्कृष्ट^१ सु सुष्टु गृभाय गृहाण । परिहरेत्यर्थः । प॒धन्वा॑नि^२ निरुदकप्रदेशान् प॒अकः^३ जलवतः कृतवानसि । किमर्थम् । प॒अत्यै॒तवा॑ प॒उ अति॑क्रम्य गन्तुम् । प॒ओष॑धीः प॒अजी॑जनः उदपादयः । किमर्थम् । प॒भोज॑नाय धनाय भोगाय वा । प॒कम् इत्ययं 'शिशिरं जीवनाय कम्' इतिवत्पादपूरणः (निरु. १. १०) । प॒उत॑ अपि च प॒प्रजा॑भ्यः सकाशात् प॒मनी॑षां स्तुतिम् प॒अवि॑दः प्राप्तवानसि ॥ ॥ २८ ॥

'बळित्था' इति तृचात्मकं द्वादशं सूक्तं भौमस्यात्रेराषं पृथिवीदेवताकमानुष्टुभम् । अनुक्रान्तं च—'बळित्था त्वं पार्थिवमानुष्टुभम्' इति । सूक्तविनियोगो लैङ्गिकः । आद्या देवानां हविःषु पृथिव्या अनुवाक्या । 'बळित्था पर्वतानां इळ्हा चिद्या वनस्पतीन्' (आश्व. श्रौ. ६. १४) इति हि सूत्रितम् । भूमिस्तोमे चैषा मरुत्वतीयशब्दे सूक्तमुखीया (आश्व. श्रौ. ९. ५) ॥

बळि॒त्था पर्व॑तानां खि॒द्रं बि॑मर्षि पृथि॒वि ।

प्र॒त्या भूमिं॑ प्रव॒त्वति॑ म॒ह्ना जि॒नोषि॑ महि॒नि ॥ १ ॥

बट् । इ॒त्था । पर्व॑तानाम् । खि॒द्रम् । बि॒मर्षि॑ । पृथि॒वि ।

प्र । या । भूमि॑म् । प्रव॒त्वति॑ । म॒ह्ना । जि॒नोषि॑ । म॒हिनि॑ ॥ १ ॥

१. झ-त-भ-र-उदुत्कृष्टम् । २. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र-जलवतः (त-जलप्रदेशान्) धन्वानि निरुदकप्रदेशानकः ।

द्विरूपा पृथिवी चैषा प्रत्यक्षा^१ देवतापि^२ च । मध्यस्थाना देवतोक्ता सात्र संबोध्य^३ वर्णते^४ ॥ हे पृथिवि प्रथनवति मध्यस्थानदेवते । त्वम्^५ इत्था इत्थम् अमुत्र अन्तरिक्षे वा^६ बद् सत्यं^७ पर्वतानां मेघानां वा^८ खिद्रं खेदनं भेदनं विभर्षि धारयसि । हे महिनि महति हे प्रवत्वति प्रकर्षवति प्रवणोदकवति वा^९ या त्वं भूमिं प्रत्यक्षां पृथिवीं मद्भा महत्त्वेन महतोदकेन वा^{१०} प्र जिनोपि प्रकर्षेण प्रीणयसि ॥

स्तोमासस्त्वा विचारिणि प्रति शोभन्त्यक्तुभिः ।

प्र या वाजं न हेषन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥ २ ॥

स्तोमासः । त्वा । विचारिणि । प्रति । शोभन्ति । अक्तुभिः ।

प्र । या । वाजम् । न । हेषन्तम् । पेरुम् । अस्यसि । अर्जुनि ॥ २ ॥

हे विचारिणि विविधं चरणशाले पृथिवि^३ देवि^३ त्वा त्वां स्तोमासः स्तोतारः अक्तुभिः गमनशालैः स्तोत्रैः प्रति शोभन्ति अभिष्टुवन्ति^४ । किंच या त्वं हेषन्तं शब्दयन्तं वाजं ज अश्वमिव उद्धृतं^५ पेरुं पूरकं मेघं प्र अस्यसि प्रक्षिपसि हे अर्जुनि शुभ्रवर्णे गमनशाले वा ॥

देवानां हविःपु ' हृह्वा चित् ' इति पृथिव्या याज्या । एषैव भूमिस्तोमे निष्केवल्ये सूक्तमुखीया । सूत्रं तु पूर्वमेवोदाहृतम् ॥

हृह्वा चिद्या वनस्पतीन्क्षमया दर्धर्ष्योर्जसा ।

यत्ते अत्रस्य विद्युतो दिवो वर्षन्ति वृष्टयः ॥ ३ ॥

हृह्वा । चित् । या । वनस्पतीन् । क्षमया । दर्धर्षि । ओर्जसा ।

यत् । ते । अत्रस्य । विद्युतः । दिवः । वर्षन्ति । वृष्टयः ॥ ३ ॥

हे पृथिवि^१ या त्वं हृह्वा चित् ॥ ' सुपां सुलुक् ' इति तृतीयाया आकारः ॥ हृह्वा पक्ष्मया भूम्या सह वनस्पतीन् वृक्षान् ओर्जसा बलेन दर्धर्षि धारयसि । अथवा हृहेति^२ विधेय-विशेषणम् । वनस्पतीन् हृह्वा कृत्वा धारयसि इत्यर्थः । यत् यस्याः^३ ते तव संबन्धिनः वृष्टयः वर्षका मेघाः विद्युतः^४ विद्योतमानात् अत्रस्य ॥ पञ्चम्यर्थे षष्ठी ॥ अत्रात् अपां हतुः दिवः^५ अन्तरिक्षात् आदित्याद्वा वर्षन्ति । अथवा^६ यत् यस्यास्ते तवात्रस्य मेघस्य वृष्टय उदकसंवाता विद्युतो विद्योतमानाया दिवः सकाशात् वर्षन्ति पतन्ति^७ ॥ ॥ २९ ॥

१. र-प्रत्यक्षदेवतापि । २. त-संबोध्यते । ३. त-पृथिवीदेवि । ४. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-श-अभिस्तुवन्ति । ५. त-पृथिवी देवि । ६. त-हृह्वेति । ७. त- अस्याः । ८. ख-च-झ-ण-न-भ-र-दिवो द्योतमानात् । ९. ख-च-झ-ण-त-न-भ-र- दिवः नीचैः । १०. ख-ग-घ-च-ज-झ-ण-न-भ-अथवा... पतन्ति नास्ति ।

‘प्र सम्राजे’ इत्यष्टचं त्रयोदशं सूक्तमात्रेयं त्रैष्टुभं वारुणम् । अनुक्रम्यते च—‘प्र सम्राजेऽष्टौ वारुणम्’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

प्र सम्राजे बृहदर्चा गभीरं ब्रह्म प्रियं वरुणाय श्रुताय ।

वि यो जघान शमितेव चर्मोपस्तिरे पृथिवीं सूर्याय ॥ १ ॥

प्र । सम्राजे । बृहत् । अर्च । गभीरम् । ब्रह्म । प्रियम् । वरुणाय । श्रुताय ।

वि । यः । जघान । शमिताऽर्च । चर्म । उपस्तिरे । पृथिवीम् । सूर्याय ॥ १ ॥

अग्निः^१ स्वात्मानं संबोध्य ब्रवीति । हे अग्ने^२ त्वं ऽसम्राजे सम्यक् राजमानायेश्वराय ऽश्रुताय सर्वत्र श्रूयमाणाय ऽवरुणाय उपद्रवस्य निवारकाय जनानामावरकाय चैतन्नामकाय देवाय ऽबृहत् प्रभूतं ऽगभीरं दुरवगाहं बहुर्धोपेतं ऽप्रियं प्रियभूतं^३ ऽब्रह्म स्तोत्ररूपं कर्म ऽप्र ऽअर्चं प्राच्य । प्रोच्चारयेत्यर्थः । ऽयः वरुणः ऽशमितेव ऽचर्म शमिता पशुविशसनकर्ता^४ यथोपस्तरणाय चर्म हन्ति तद्वत् ऽपृथिवीं विस्तीर्णमन्तरिक्षम् ॥ ‘तृतीयस्यां’^५ पृथिव्याम्’ (तै. सं. १. २. १२. १) इति श्रुतेः अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वम् ॥ ऽसूर्याय सूर्यस्य ऽउपस्तिरे आस्तरणाय ऽवि ऽजघान विस्तारयामास । विस्तृतं हि व्यवहारयोग्यं भवति तस्मात् व्यवहाराय अन्तरिक्षं विस्तारितवान् । ‘उरुं हि राजा वरुणश्चकार’ (क्र. सं. १. २४. ८) इति द्युक्तम्^६ ॥

वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान वाजमर्वत्सु पर्य उस्त्रियासु ।

हत्सु क्रतुं वरुणो अप्सर्वत्सु दिवि सूर्यमदधात्सोममद्रौ ॥ २ ॥

वनेषु । वि । अन्तरिक्षम् । ततान् । वाजम् । अर्वत्सु । पर्यः । उस्त्रियासु ।

हत्सु । क्रतुम् । वरुणः । अप्सु । अग्निम् ।

दिवि । सूर्यम् । अदधात् । सोमम् । अद्रौ ॥ २ ॥

अयं ऽवरुणः ऽवनेषु वृक्षाग्रेषु ऽअन्तरिक्षं ऽवि ऽततान विस्तारितवान् । तथा वाजसनेवकं — ‘वनेषु हीदमेषु वृक्षाग्रेष्वन्तरिक्षं विततं तस्मादाह वनेषु व्यन्तरिक्षं ततान’ इति । ऽवाजं बलम् ऽअर्वत्सु अश्वेषु वि ततान । ऽपयः क्षीरम् ऽउस्त्रियासु गोषु । उस्त्रियेति गोनाम उस्त्राविणोऽस्यां भोगा इति तद्व्युत्पत्तिः । ऽहत्सु हृदयेषु ऽक्रतुं कर्मसंकल्पम् । यद्धि मनसा ध्यायति^७ तत्कर्मणा करोति । ऽअप्सु उदकेषु ऽअग्निं वैद्युतमौर्वं वा । सर्वत्र वि ततानेति संबन्धः । किंच ऽदिवि शुलोके ऽसूर्यम् ऽअदधात् स्थापितवान् । ऽसोमं च ऽअद्रौ पर्वतेऽदधात् ॥

१. ख-च-झ-ण-भ-र- अत्र । २. ख-च-ण-र- क्षत्रज्ञ ; झ-न-भ-क्षेत्रज्ञ । ३. ख-च-ण-प्रियरूपम् । ४. ख-च-ण-पशुविवाशनकर्ता ; ग-घ-ज-पशुविवाशनकर्ता ; श-पशुवपा समानकर्ता । ५. त-द्वितीयस्यां तृतीयस्याम् । ६. झ-त-न-भ-र- ह्यत्र निरुक्तम् । ७. ख-च-ण-भ-ध्यायति तद्वाचा वदति ।

नीचीनवारं वरुणः कवन्धं प्र ससर्ज रोदसी अन्तरिक्षम् ।

तेन विश्वस्य भुवनस्य राजा यवं न वृष्टिर्युनत्ति भूमि ॥ ३ ॥

नीचीनवारम् । वरुणः । कवन्धम् । प्र । ससर्ज । रोदसी इति । अन्तरिक्षम् ।

तेन । विश्वस्य । भुवनस्य । राजा । यवम् । न । वृष्टिः । वि । उनत्ति । भूमि ॥ ३ ॥

नीचीनवारम् अधोमुखबिलं प्र ससर्ज कृतवान् । कम् । कवन्धम् । कवनमुदकम् । तत् प्रीयतेऽत्रेति कवन्धो मेघः । तं तथाकरोत् । अथवा कवन्धमुदकम् । तदुदकं नीचीनवारं नीचीन-
निर्गमनबिलं चकार । मेघं विदार्य उदकमधोमुखं चकारेत्यर्थः । किं प्रतीत्युच्यते । रोदसी द्यावा-
पृथिव्यौ अन्तरिक्षं च प्रति । लोकत्रयहितायेत्यर्थः । तेन उदकेन विश्वस्य सर्वस्य भुवनस्य
भूतजातस्य राजा स्वामी वरुणः भूमिं भूमिं व्युनत्ति क्लेदयति । वृष्टिः सेक्ता पुमान् यवं न
यवमिव यवान् यथा प्ररोहाय सर्वत्र प्रसारयति तद्वत् भूमिं सर्वत्रोनत्ति । अथवा वृष्टिर्वरुण इति
संबन्धः । वर्षकः पर्जन्य इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे यवं पुरुष इवेति पुरुषशब्दोऽध्याहार्यः । अत्र 'नीची-
नवारं वरुणः कवन्धम्' (निरु. १०. ४) इत्यादिनिरुक्तं द्रष्टव्यम् ॥

उनत्ति भूमिं पृथिवीमुत द्यां यदा दुग्धं वरुणो वष्ट्यादित् ।

समभ्रेण वसतु पर्वतासस्तविषीयन्तः श्रथयन्त वीराः ॥ ४ ॥

उनत्ति । भूमिम् । पृथिवीम् । उत । द्याम् । यदा । दुग्धम् । वरुणः । वष्टि । आत् । इत् ।

सम् । अभ्रेण । वसतु । पर्वतासः । तविषीऽयन्तः । श्रथयन्त । वीराः ॥ ४ ॥

वरुणः भूमिं पृथिवीं प्रथितमन्तरिक्षम् । अन्तरिक्षस्यापि पृथिवीशब्दवाच्यत्वं पूर्वमुक्तम् ।
उत अपि च द्यां द्युलोकम् उनत्ति क्लेदयति । यदा अयं दुग्धम् उदकपूरणं वष्टि कामयते ।
अथवा दुग्धमुदकम् । तेन तत्कार्यमोषध्यादिकं लक्ष्यते । ओषध्यादयः प्रवर्धन्तामिति यदा कामयते
आदित् अनन्तरमेव सं वसतु समाच्छादयन्ति । के । पर्वतासः पर्ववन्तः^१ अदयः । केन ।
अभ्रेण मेघेन । किंच तविषीयन्तः बलमिच्छन्तः वीराः विशेषेण वृष्टेः प्रेरयितारो मस्तः श्रथयन्त
श्रथयन्ति मेवान् ॥

इमाम् आसुरस्य श्रुतस्य मही मायां वरुणस्य प्र वोचम् ।

मानेनेव तस्थिवाँ अन्तरिक्षे वि यो ममे पृथिवीं सूर्येण ॥ ५ ॥

इमाम् । ऊँ इति । सु । आसुरस्य । श्रुतस्य । महीम् । मायाम् । वरुणस्य । प्र । वोचम् ।

मानेनऽइव । तस्थिवान् । अन्तरिक्षे ।

वि । यः । ममे । पृथिवीम् । सूर्येण ॥ ५ ॥

१आसुरस्य असुरसंबन्धिनः । असुराणामस्य च वध्यघातकभावः संबन्धः । असुरहन्तुरित्यर्थः ।
अथवा असुरो मेघः । प्राणदानात् तत्संबन्धिनः १श्रुतस्य विश्रुतस्य १महीं १महतीम् १इमां १मायां प्रज्ञां
१प्र १वोचं प्रब्रवीमि । कैषा मायेति सोच्यते । १यः वरुणः १अन्तरिक्षे १तस्थिवान् तिष्ठन् १मानेनेव
दण्डेनेव १सूर्येण १पृथिवीम् अन्तरिक्षं १वि १ममे परिच्छिनत्ति तस्यैषा माया ॥ ३० ॥

इमाम् नु कवितमस्य मायां महीं देवस्य नकिरा दधर्ष ।

एकं यदुद्रा न पूणन्त्येनीरासिञ्चन्तीरवनयः समुद्रम् ॥ ६ ॥

इमाम् । ऊँ इति । नु । कविऽतमस्य । मायाम् । महीम् । देवस्य । नकिः । आ । दधर्ष ।

एकम् । यत् । उद्रा । न । पूणन्ति । एनीः । आऽसिञ्चन्तीः । अवनयः । समुद्रम् ॥ ६ ॥

१कवितमस्य प्रकृष्टप्रज्ञस्य १देवस्य द्योतमानस्य स्तुत्यस्य वा वरुणस्य १इमां सर्वप्रसिद्धां
१महीं महतीं १मायां प्रज्ञां १नकिः नैव १आ १दधर्षं न हिनस्ति कश्चिदपि । १ऊँ १नु इति पूरणौ ।
१यत् यस्मात् १एकं १समुद्रम् १उद्रा उदकेन १न १पूणन्ति न पूरयन्ति । काः । १एनीः अन्यः
शुभ्रा गमनशीला वा १आसिञ्चन्तीः उदकमासेचयन्त्यः २ १अवनयः नद्यः । बङ्गयो नद्यः सर्वदोदकेन
पूरयन्त्योऽपि नैकमपि समुद्रं पूरयन्तीति । इदं वरुणस्य ३ महत् कर्म ३ इति । अत्र अन्तरिक्षविस्तारादि-
समुद्रापूरणपर्यन्तं कर्म परमेश्वरस्यैवोचितं न वरुणस्येति न वाच्यं तस्य वरुणादिरूपावस्थानात् । एष
ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ॥

अर्यम्यं वरुण मित्र्यं वा सखायं वा सदमिद्भ्रातरं वा ।

वेशं वा नित्यं वरुणारणं वा यत्सीमार्गश्चक्रमा शिश्रथस्तत् ॥ ७ ॥

अर्यम्यम् । वरुण । मित्र्यम् । वा । सखायम् । वा । सदम् । इत् । भ्रातरम् । वा ।

वेशम् । वा । नित्यम् । वरुण । अरणम् । वा ।

यत् । सीम् । आर्गः । चक्रम् । शिश्रथः । तत् ॥ ७ ॥

हे १वरुण १अर्यम्यम् । अर्यमैवार्यम्यः ॥ स्वार्थिको यत् । अर्तेरिदं रूपम् ॥ प्रदातारमित्यर्थः ।
अथवा ईरणात् मननात् च शास्तीर्यमैमा गुरुः । तम् । १वा अथवा १मित्र्यम् ॥ 'जिमिदा
खेहने' इत्यस्मात् मित्रम् ४ । स्वार्थिको यत् ॥ अनुरक्तमित्यर्थः । १वा अथवा १सखायं
समानाख्यानं १सदमित् सर्वदैव १भ्रातरं १वा । १नित्यं ५ निरन्तरं १वेशं निकटनिकेतनवर्तिनं १वा ।
१अरणं १वा अशब्दमित्यर्थः ६ । अथवा अरणमदातारं वा नित्यं निरन्तरम् । एतान् प्रति १यत्सीं यदेतत्
१आर्गः अपराधं १चक्रम् १तत् १शिश्रथः अस्मत्तो विनाशाय ॥

१. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र- 'इमां' नास्ति । २. ख-च-क्ष-ण-न-भ-र-उदकमासिञ्चयन्त्यः । ३. ख-
च-ण-भ-वरुणमहत्त्वमिति ; क्ष-वरुणमहत्त्वामेति ; न-र-वरुणमहत्त्वमेति । ४. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र-
'मित्रं' नास्ति । ५. ख-च-क्ष-ण-त-न-भ-र- 'नित्यं निरन्तरं' नास्ति । ६. त-अशब्दमित्यर्थः ।

कित्वासो यद्विरिपुर्न दीवि यद्वा घा सत्यमुत यन्न विद्म ।

सर्वा ता वि स्य शिथिरेव देवाधा ते स्याम वरुण प्रियासः ॥ ८ ॥

कित्वासः । यत् । विरिपुः । न । दीवि । यत् । वा । घ । सत्यम् । उत । यत् । न । विद्म ।

सर्वा । ता । वि । स्य । शिथिराऽइव । देव । अध । ते । स्याम । वरुण । प्रियासः ॥ ८ ॥

१ कित्वासः कित्वा द्यूतकृतः । किं तवास्ति सर्वं मया जितमिति वदतीति? कितवः? । ते? २ दीवि १ न देवने द्यूते यथा १ यद्विरिपुः लेपयन्ति पापमारोपयन्ति तथास्मासु द्वेष्टारो मयि त्वमेतत् पापमकरोः इत्याक्षिपन्ति । अत्र पुरस्तादुपचारोऽपि नकार उपमार्थीयः । १ वा अथवा । १ व इति पूरणः । १ यत् पापं १ सत्यम् आरोपमन्तरेण कृतवन्तः स्मः । १ उत अपि च १ यत् कृतं पापं १ न १ विद्म न जानीमः १ ता तानि १ सर्वा सर्वाणि १ शिथिरेव शिथिलानीव शिथिलबन्धनानि फलानीव १ वि १ स्य विमोचय ॥ स्यतिरुपसृष्टो विमोचने ॥ हे १ देव १ अध अनन्तरं १ ते तव १ प्रियासः प्रियाः १ स्याम भवेम ॥ ॥ ३१ ॥

‘ इन्द्राग्नी यम् ’ इति षडृचं चतुर्दशं सूक्तमत्रैरार्पमानुष्टुभमैन्द्राग्नम् । षष्ठी विराट्पूर्वा । ‘ आद्यौ दशकावष्टकास्त्रयः ’ (अनु. ९. ११) इति परिभाषितत्वात् । तथा चानुक्रान्तम्— ‘ इन्द्राग्नी षळैन्द्राग्नमानुष्टुभं विराट्पूर्वान्तम् ’ इति । विनियोगो लैङ्गिकः ॥

इन्द्राग्नी यमवथ उभा वाजेषु मर्त्यम् ।

इच्छा चित्स प्र भेदति द्युम्ना वाणीरिव त्रितः ॥ १ ॥

इन्द्राग्नी इति । यम् । अवथः । उभा । वाजेषु । मर्त्यम् ।

इच्छा । चित् । सः । प्र । भेदति । द्युम्ना । वाणीःऽइव । त्रितः ॥ १ ॥

हे १ इन्द्राग्नी १ उभा उभौ परस्परावियुक्तौ युवां १ यं १ मर्त्यम् १ अवथः रक्षथः १ वाजेषु संग्रामेषु १ सः मर्त्यः १ इच्छा १ चित् दृढान्यपि १ द्युम्ना द्योतमानानि धनानि शत्रुसंबन्धीनि १ भेदति १ भिनत्ति । १ त्रितः ऋषिः १ वाणीरिव प्रतिवादिवाक्यानीव । अथवा त्रिषु स्थानेषु वर्तमानोऽग्निः शत्रूणां वाक्यानीव ॥

या पृतनासु दुष्टरा या वाजेषु श्रवाय्या ।

या पञ्च चर्षणीरभीन्द्राग्नी ता हवामहे ॥ २ ॥

या । पृतनासु । दुष्टरा । या । वाजेषु । श्रवाय्या ।

या । पञ्च । चर्षणीः । अभि । इन्द्राग्नी इति । ता । हवामहे ॥ २ ॥

१या यौ १इन्द्राग्नी १वृत्तनासु १दुष्टरा दुष्टरौ अनभिभाव्यौ । १या यौ च १वाजेषु संग्रामेषु
अश्रेषु वा १श्रवाय्या श्रवाय्यौ स्तुयौ । १या यौ १पञ्च १चर्षणीः । चर्षणयो मनुष्याः । तान् १अभि ।
रक्षतः इति शेषः । १ता तौ महानुभावौ १हवामहे स्तुमः ॥

तयोरिदमवच्छर्वस्तिग्मा दिद्युन्मघोनोः ।

प्रति द्रुणा गभस्त्योर्गवां वृत्रघ्न एषते ॥ ३ ॥

तयोः । इत् । अमऽवत् । शर्वः । तिग्मा । दिद्युत् । मघोनोः ।

प्रति । द्रुणा । गभस्त्योः । गवाम् । वृत्रघ्ने । आ । ईषते ॥ ३ ॥

१अमवत् अभिभावुकं १शर्वः बलं १तयोरित् तयोरेव । १मघोनोः मघवतोः अश्ववतोर्धन-
वतोर्वा तयोः १दिद्युत् वज्रं १तिग्मा तीक्ष्णं वर्तते १गभस्त्योः हस्तयोः । एवंभूतौ देवौ १गवाम्
उदकानां पणिभिरपहतानां वा गवां लाभाय १द्रुणा द्रुमविकारेण गमनशीलेन वा एकेन रथेन १वृत्रघ्ने
आवरकमेवहननाय तथाविधवृत्रासुरवधाय वा १प्रति १ईषते प्रतिगच्छतः ॥

ता वामेषे रथानामिन्द्राग्नी हवामहे ।

पती तुरस्य राधसो विद्वांसा गिर्वेणस्तमा ॥ ४ ॥

ता । वाम् । एषे । रथानाम् । इन्द्राग्नी इति । हवामहे ।

पती इति । तुरस्य । राधसः । विद्वांसा । गिर्वेणऽतमा ॥ ४ ॥

हे देवौ १ता तौ वक्ष्यमाणगुणौ १वां युवां १हवामहे स्तुमः । किमर्थम् । १रथानाम् १एषे युद्धे
रथानां प्रेरणाय । कीदृशौ युवाम् । १इन्द्राग्नी इन्द्रमग्निं च परस्परयुग्मभूतौ १तुरस्य जङ्गमरूपस्य
१राधसः धनादिलक्षणस्य १पती स्वामिनौ १विद्वांसा सर्वज्ञौ १गिर्वेणस्तमा गीमिर्वननीयतमौ । ईदृशौ
युवां हवामहे ॥

ता वृधन्तावनु द्यून्मर्तीय देवावदभा ।

अर्हन्ता चित्पुरो दधेऽशैव देवावर्षते ॥ ५ ॥

ता । वृधन्तौ । अनु । द्यून् । मर्तीय । देवौ । अदभा ।

अर्हन्ता । चित् । पुरः । दधे । अंशाऽइव । देवौ । अर्षते ॥ ५ ॥

१ता तौ १अनु १द्यून् प्रतिदिनं १वृधन्तौ वर्धमानौ । सर्वदा प्रवृद्धाविरथ्यः । वर्धने दृष्टान्तः ।
मतेव मनुष्याविव । तौ यथा प्रतिदिनं वर्धन्ते । १देवौ द्योतमानौ १अदभा अहिंस्यौ १अर्हन्ता

१चित् प्रकर्षेण पूज्यौ । चिदिति पूजायाम् । तादृशौ महानुभावौ १देवौ १अवन्ते अश्वलाभाय १पुरो
१दधे पुरस्कुर्वे । १अंशेव । अशो नाम द्वादशादित्यमध्यवर्ती देवः । स भगस्याप्युपलक्षकः ।
अंशाविव आदित्याविव । दीप्तावित्यर्थः ॥

एवेन्द्राग्निभ्यामहोवि हव्यं शूष्यं घृतं न पूतमद्रिभिः ।

ता सूरिषु श्रवो बृहदर्यि गृणत्सु दिधृतमिषं गृणत्सु दिधृतम् ॥ ६ ॥

एव । इन्द्राग्निभ्याम् । अहावि । हव्यम् । शूष्यम् । घृतम् । न । पूतम् । अद्रिभिः ।

ता । सूरिषु । श्रवः । बृहत् । र्यिम् । गृणत्सु । दिधृतम् ।

इषम् । गृणत्सु । दिधृतम् ॥ ६ ॥

१एव एवमिदानीं क्रियमाणप्रकारेण । स्तुतिसाहित्येनेत्यर्थः । १इन्द्राग्निभ्यां १हव्यं हविः
१अहावि परिस्थितमासीत् । कीदृशं तत् । १शूष्यं बलकरम् । किमिव । १अद्रिभिः प्रावभिः १पूतम्
अभिषुतं १घृतं १न सोमरसमिव । तद्यथा युवाभ्यां प्रदीयते तद्वच्चरुपुरोडाशादिकमपि । १ता तौ देवौ
१सूरिषु मेधाविष्वस्मासु १बृहत् प्रभूतं १श्रवः अन्नं यशो वा १र्यि धनं च १दिधृतं धारयतम् १इषम्
अन्नं १गृणत्सु स्तुवत्सु १दिधृतम् । पुनरुक्तिरादरार्था ॥ ॥ ३२ ॥

‘ प्र वो महे ’ इति नवचं पञ्चदशं सूक्तम् एवयामरुदात्यस्य आत्रेयस्य मुनेरपि मरुदे-
वताक्रमतिजगतीच्छन्दस्कम् । तथा चानुक्रमणिका—‘ प्र वो नवैवयामरुन्मारुतमतिजागतम् ’ इति ।
दशरात्रे षष्ठेऽहनि तृतीयसवनेऽच्छावाकशस्त्रे इदं सूक्तम् । सूत्रितं च—‘ एवयामरुदुक्तो वृषाकपिना ’
(आश्व. श्रौ. ८. ४) इति ॥

प्र वो महे मतयो यन्तु विष्णवे मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् ।

प्र शर्धाय प्रयज्यवे सुखादये तवसे भन्दादिष्टये धुनिव्रताय शर्वसे ॥ १ ॥

प्र । वः । महे । मतयः । यन्तु । विष्णवे । मरुत्वते । गिरिजाः । एवयामरुत् ।

प्र । शर्धाय । प्रयज्यवे । सुखादये । तवसे । भन्दादिष्टये । धुनिव्रताय । शर्वसे ॥ १ ॥

१प्र यन्तु प्रगच्छन्तु १गिरिजाः वाचि निष्पन्नाः १मतयः स्तुतयः । कस्मै । १वः तुभ्यम् । वचन-
व्यत्ययः । १विष्णवे व्याप्तायेन्द्राय विष्णवे वा १मरुत्वते मरुद्भिस्तद्वते । कस्य स्तुतय इत्युच्यते । १एव-
यामरुत् एतन्नामकस्य ऋषेः ॥ षष्ठ्या लुक् ॥ अथवा अयमृषिर्गिरिजाः स्तुतेर्जनयिता भवति । उत्तरार्धे
मरुस्तुतिः । किंच १प्र यन्तु स्तुतयः । कस्मै । १शर्धाय बलाय मारुताय । इतरत् सर्वं बलविशेषणम् ।
१प्रयज्यवे प्रकर्षेण यष्टव्याय १सुखादये शोभनाभरणाय । खादिः आभरणविशेषः । ‘ इस्तेषु खादिश्च ’
(क्र. सं. १. १६८. ३) ; ‘ पस्सु खादयः ’ (क्र. सं. ५. ५४. ११) इति च श्रुतेः । १तवसे

बलवते ऽभन्ददिष्टये । स्तुतिरूपा इष्टिर्यस्य तन्नन्ददिष्टि । तस्मै ऽधुनिव्रताय मेवानां चालनं कर्म यस्य तादृशाय ऽशवसे गमनवते ॥

प्र ये जा॒ता म॒हिना ये च नु स्व॒यं प्र वि॒द्यनां ब्रुवते ए॒वयाम॑रुत् ।

क्र॒त्वा तद्वो मरु॒तो नाधृ॑षे श॒वो दाना म॒ह्ना तदैषा॑मधृ॒ष्टासो नाद्र॑यः ॥ २ ॥

प्र । ये । जा॒ताः । म॒हिना । ये । च । नु । स्व॒यम् । प्र । वि॒द्यनां । ब्रुव॑ते । ए॒वयाम॑रुत् ।

क्र॒त्वा । तत् । वः । म॒रुतः । न । आ॒धृषे॑ । श॒वः ।

दा॒ना । म॒ह्ना । तत् । एषा॑म् । अधृ॒ष्टासः । न । अ॒द्रयः ॥ २ ॥

५ये ५महिना महता विष्णुना इन्द्रेण वा सह ५प्र ५जाताः प्रादुर्भूतास्तान् ब्रुवते । ५ये ५च ५नु क्षिप्रं ५स्वयम् एव ५विद्यना यज्ञगमनविषयज्ञानेन सह ५प्र जाताः प्रादुर्भूतास्तान् मरुतः ५एवयामरुत् ५ब्रुवते स्तौति^१ ॥ प्रेत्ययमाख्यातेन वा संबन्धनीयः । ब्रुवते इति व्यत्ययेन बहुवचनम् । एकवचने वा छान्दसः शः । निघाताभावश्छान्दसः ॥ अथ प्रत्यक्षवादः । हे ५मरुतः ५वः युष्माकं ५तत् प्रसिद्धं ५शवः बलं ५क्रत्वा चालनादिरूपेण कर्मणा युक्तं ५न ५आधृषे कैश्चिदपि आधर्षणीयं न भवति । अन्येषामसुरादीनां कृत्वा कर्मणा वा अनभिभाव्यं भवति ॥ कृत्यार्थे केन् ॥ किंच ५एषां वः ५तत्^२ बलं ५दाना अभिमतदानेन ५मह्ना महत्त्वेन च उपेतम् । यूयं प्रबलाः । ५अधृष्टासः अधर्षणीयाः । तत्र दृष्टान्तः । ५अद्रयः ५न । ते यथा अदृष्ट्यास्तद्वत् यूयमपि ॥

प्र ये दि॒वो बृ॒हतः शृ॒ण्विरे गि॒रा सु॒शुक्लानः सु॒भ्रव॑ ए॒वयाम॑रुत् ।

न येषा॑मिरीं सु॒धस्थ॑ ईष्ट॒ आँ अ॒ग्नयो न स्ववि॑द्युतः प्र स्प॒न्द्रासो धु॒नीनाम् ॥ ३ ॥

प्र । ये । दि॒वः । बृ॒हतः । शृ॒ण्विरे । गि॒रा । सु॒शुक्लानः । सु॒भ्रवः । ए॒वयाम॑रुत् ।

न । येषा॑म् । इरीं । सु॒धस्थे॑ । ईष्टे॑ । आ ।

अ॒ग्नयः । न । स्व॒विद्युतः । प्र । स्प॒न्द्रासः । धु॒नीनाम् ॥ ३ ॥

५ये मरुतः ५बृहतः महतः^३ ५दिवः द्युलोकादागच्छन्तः ५प्र^४ ५शृण्विरे शृण्वन्ति तान् मरुतः ५गिरा ५एवयामरुत् स्तुतवान्^५ । कीदृशास्ते । ५सुशुक्लानः कीप्ताः ५सुभ्रवः सुष्ठु भवन्तः । ५येषां मरुतां ५सधस्थे सहस्थाने स्वकीये निवासे तिष्ठताम्^६ ५इरी ईरिता प्रेरिता^७ ५न ५ईष्टे ५आ न ईशते च चालयितुम् । आ इति चार्थः । ५अग्नयो ५न अग्नय इव ५स्वविद्युतः स्वयमेव विद्योतमानाः ५धुनीनां नदीनां ५स्पन्द्रासः वर्षणेन चालयितारश्च ॥

१. ख-च-झ-ण-त-न-म-र- 'स्तौति' नास्ति । २. ख-च-झ-ण-त-न-म-र- 'तत्' नास्ति ।

३. ग-घ-ज-न-र-श- 'महतः' नास्ति । ४. ख-च-झ-ण-त-न-म-र- 'प्र' नास्ति । ५. त-र-श- स्तुतवान् । तान् शृण्विरे । ६. ख-च-झ-ण-त-न-म-र- 'तिष्ठताम्... प्रेरिता' नास्ति ।

स चक्रमे महतो निरुरुक्रमः समानस्मात्सदस एवयामरुत् ।

यदायुक्त त्मना स्वादधि ष्णुभिर्विष्वर्धसो विमहसो जिगाति शेवृधो नृभिः ॥ ४ ॥

सः । चक्रमे । महतः । निः । उरुऽक्रमः । समानस्मात् । सदसः । एवयामरुत् ।

यदा । अयुक्त । त्मना । स्वात् । अधि । स्नुऽभिः ।

विऽस्पर्धसः । विऽमहसः । जिगाति । शेवृधः । नृऽभिः ॥ ४ ॥

१सः मरुद्गणः १महतः प्रवृद्धात् १समानस्मात् सर्वेषां साधारणात् १सदसः स्थानात् अन्त-
रिक्षात् १उरुक्रमः विस्तीर्णक्रमणः सन् १निः १चक्रमे निरगच्छत् । १एवयामरुत् ऋषिः १यदा १स्वात्
स्वकीयस्थानात् । १अधि इति पञ्चम्यर्थानुवादी । १त्मना आत्मनैव १स्नुभिः गन्तुभिः १नृभिः
स्वनेतृभिरश्वैः १अयुक्त युक्तोऽभवत् आगमनप्रार्थनाय । अथ बहुवदुच्यते । तदानीं १विस्पर्धसः
विविधस्पर्धाः । अहं पुरतो गच्छाम्यहं पुरतो गच्छामीति तेषां स्पर्धा । अथवा विगतस्पर्धाः । न द्वेषां
सार्धं स्पर्धकाः सन्ति । १विमहसः विशिष्टबलाः १शेवृधः शेवस्य सुखस्य वर्धयितारः १जिगाति
निर्गच्छन्ति । व्यत्ययेन एकवचनम् १ ।

स्वनो न वोऽमवान्नेजयदृषा त्वेषो ययिस्तविष एवयामरुत् ।

येना सहन्त ऋञ्जत स्वरोचिषः स्थारदमानो हिरण्ययाः

स्वायुधास इष्मिणः ॥ ५ ॥

स्वनः । न । वः । अमवान् । रेजयत् । वृषा । त्वेषः । ययिः । तविषः । एवयामरुत् ।

येन । सहन्तः । ऋञ्जत । स्वरोचिषः ।

स्थाऽरदमानः । हिरण्ययाः । सुऽआयुधासः । इष्मिणः ॥ ५ ॥

हे मरुतः १वः युष्माकं १स्वनः वेगजनितः शब्दः १न १रेजयत् न कम्पयस्त्वयामरुतं माम् ॥
'सुपां सुलुक्' इति द्वितीयायाः १लुक् १ । स्वनो विशोष्यते । १अमवान् बलवान् १वृषा वर्धिता वृष्टेः
१त्वेषः दीप्तः १ययिः १गन्ता १तविषः प्रवृद्धः १ । १येन स्वनेन १सहन्तः शत्रून् अभवन्तो यूयम् १ऋञ्जत
प्रसाधयथ ॥ लडर्थे लोड् ॥ कीदृशा यूयम् । १स्वरोचिषः स्वायत्तरश्मयः १स्थारदमानः स्थिररश्मयः
१हिरण्ययाः हिरण्याभरणाः १स्वायुधासः स्वायत्तायुधाः १इष्मिणः अश्ववन्तो गमनवन्तो वा ॥ ॥ ३३ ॥

अपारो वो महिमा वृद्धशवसस्त्वेषं शवोऽवत्वेष्वयामरुत् ।

स्थातारो हि प्रसितौ संदृशि स्थन ते न उरुष्यता निदः

शुशुक्रांसो नाग्नयः ॥ ६ ॥

अपारः । वः । महिमा । वृद्धशवसः । त्वेषम् । शवः । अवतु । एवयामरुत् ।

स्थातारः । हि । प्रसितौ । समुदृशि । स्थन ।

ते । नः । उरुष्यत । निदः । शुशुक्रांसः । न । अग्नयः ॥ ६ ॥

हे मरुतः वः युष्माकं महिमा अपारः अनवधिकः । हे वृद्धशवसः प्रवृद्धबलाः त्वेषं दीप्तं शवः युष्माकं बलम् अवतु रक्षतु एवयामरुतं माम् ॥ द्वितीयैकवचनस्य लुक् ॥ यूयं प्रसितौ प्रबलबन्धने नियमनवति यज्ञे संदृशि संदर्शने निमित्ते स्थातारो हि स्थाननियमेन तिष्ठन्तो भवथ खलु । ते नः अस्मान् निदः निन्दकात् शत्रोः सकाशात् उरुष्यत रक्षत । अग्नयः इव शुशुक्रांसः यूयमिति ॥

ते रुद्रासः सुमखा अग्नयो यथा तुविद्युन्ना अवन्त्वेवयामरुत् ।

दीर्घं पृथु पप्रथे सद्ग पार्थिवं येषामज्मेष्वामहः शर्धांस्यद्भुतैनसाम् ॥ ७ ॥

ते । रुद्रासः । सुसुमखाः । अग्नयः । यथा । तुविद्युन्नाः । अवन्तु । एवयामरुत् ।

दीर्घम् । पृथु । पप्रथे । सद्ग । पार्थिवम् ।

येषाम् । अज्मेषु । आ । महः । शर्धांसि । अद्भुतऽएनसाम् ॥ ७ ॥

ते मरुतः रुद्रासः रुद्रपुत्राः सुमखाः शोभनयज्ञाः अग्नयो यथा अग्नय इव तुविद्युन्नाः प्रभूतदीप्तयः । अथवा अग्निसदृशास्तुविद्युन्नाः प्रभूतधनाः अवन्तु रक्षन्तु एवयामरुत् एतन्नामानमृषिं माम् । पार्थिवम् । पृथिव्यन्तारिक्षम् । तत्संबन्धि दीर्घम् आयतं पृथु विस्तीर्णं सद्ग सदनं पप्रथे मरुद्भिः प्रथितमभूत् । अद्भुतैनसाम् अपापानां येषाम् अज्मेषु गमनेषु महः महान्ति शर्धांसि च आ गच्छन्तीति शेषः ॥

अद्वेषो नो मरुतो गातुमेतन् श्रोता हव जरितुरेवयामरुत् ।

विष्णोर्महः समन्यवो युयोतन् स्मद्वथ्यो न दंसनाप द्वेषांसि सनुतः ॥ ८ ॥

अद्वेषः । नः । मरुतः । गातुम् । आ । इतन् । श्रोत । हवम् । जरितुः । एवयामरुत् ।

विष्णोः । महः । समन्यवः । युयोतन् ।

स्मत् । रथ्यः । न । दंसना । अप । द्वेषांसि । सनुतरिति ॥ ८ ॥

हे ऽमरुतः ऽअद्रेपः अद्रेपसो यूयं ऽनः अस्माकं ऽगातुं गमनस्वभावं स्तोत्रं प्रति ऽपुन
आगच्छत । तदर्थं ऽजरितुः स्तोतुः ऽएवयामरुत् एवयामरुतो मम ऽहवं ऽश्रोत शृणुत । ऽविष्णोः
व्यापकस्येन्द्रस्य ऽमहः महतः हे ऽसमन्यवः समानयज्ञा यूयं ऽस्मत् । अयं प्रशस्तनाम । प्रशस्ताः
ऽरथ्यो ऽन रथिनो योद्धार इव । ते यथा शत्रूनपाकुर्वन्ति तद्वदस्माकं ऽदंसना कर्मणा ऽसनुतः ।
अन्तर्हितनामैतत् । अन्तर्हितान् ऽद्वेषांसि द्वेषून् ऽअप ऽयुयोतन दूरे वियोजयत पृथक्कुरुत ॥

अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोः विनियुक्ता^१ (आश्व. गृ. ३. ५) ॥

गन्ता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि श्रोता हवमरक्ष एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासो न पर्वतासो व्योमनि यूयं तस्य प्रचेतसः

स्यात् दुर्धर्तवो निदः ॥ ९ ॥

गन्त । नः । यज्ञम् । यज्ञियाः । सुशमि । श्रोत । हवम् । अरक्षः । एवयामरुत् ।

ज्येष्ठासः । न । पर्वतासः । विऽओमनि ।

यूयम् । तस्य । प्रऽचेतसः । स्यात् । दुऽधर्तवः । निदः ॥ ९ ॥

हे ऽयज्ञियाः मरुतः यूयं ऽनः अस्माकं ऽयज्ञं ऽगन्त आगच्छत । ऽसुशमि शोभनकर्म यथा
भवति तथा । सुकर्मत्वायेत्यर्थः । तदर्थं नः ऽहवम् अस्मदीयमाह्वानं ऽश्रोत शृणुत । ऽअरक्षः रक्षो-
वर्जिता यूयम् ॥ लिङ्गवचनयोर्व्यत्ययः ॥ ऽज्येष्ठासो ऽन ज्येष्ठा इव ऽपर्वतासः विन्ध्यादय इवाति-
प्रवृद्धाः ऽव्योमनि अन्तरिक्षे वर्तमानाः ऽप्रचेतसः ऽयूयं ऽतस्य ऽनिदः निन्दकस्य ऽदुर्धर्तवः दुर्धराः
ऽस्यात् भवत ॥ ॥ ३४ ॥

॥ इति पञ्चमे मण्डले षष्ठोऽनुवाकः समाप्तं चात्रेयं पञ्चमं मण्डलम् ॥

१. न- विनियुक्ता । गन्ता नो यज्ञमिति चोत्तरा च । अयातोऽध्यायोपाकरणमिति खण्डे गन्ता नो यज्ञं
यज्ञियाः सुशमित्युपक्रम्य इति दृचा इति तथोत्सर्ग इति च सूत्रात् ।

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
९	२४	प्रवर्धयत	प्रवर्धयत
११	२१	संबन्धीनि	संबन्धीनि
१२	१२	इध्यमानोः	इध्यमानो
४१	२२	सहितस्वम्	सहितस्वम्
१०८	११	पुराडाशस्य	पुरोडाशस्य
१५३	१२	वद्विषयं	त्वद्विषयं
१७१	१०	प्रेता ।	प्रेता
१७३	१८	वयसाममनोज्ञां	वयसाममनोज्ञा
१९४	३	पोषयितु	पोषयितुः
२०७	५	प्रय	प्रय
२०९	पृष्ठादारभ्य २२३ पृष्ठपर्यन्तं	'द्वितीयोऽष्टकः' इत्यस्य स्थाने 'तृतीयोऽष्टकः'	
		इति पठनीयम्।	
२०९	६	समिरोहत्सुयमा	समिरोहत्सुयमा
२३१	३१	बोरकादेशः	बोरकादेशः
२३९	१९	असूर्य	असूर्य
२४२	१	हविष्प्रदातृभ्य	हविष्प्रदातृभ्यः ^१
२४५	१७	मार्गः	मार्गः
२५९	१६	द्वसंज्ञायाम्	द्वसंज्ञायाम्
२६०	७	भस्मसात्कुरु	भस्मसात्कुरु
२७६	२२	वयोहानौ	वयोहानौ
३००	१४	र्गीभिः	र्गीभिः
३२०	१२	उद्वह	उद्वह
३२४	२८	व्रते	व्रते
३२५	१६	द्विर्वचनस्य	द्विर्वचनस्य
३२७	४	उतृदिः ^२	उतृदिः ^२
३२८	२१	सतसतः	सतःसतः
३३१	१	प्रभूत	प्रभूतं
३४१	२५	°नाम्यकाहे	°नाम्यकाहे
३४२	२६	आङि	'आङि
३४५	७	कलशः	कलशः ।
३४९	१६	पञ्चम्यर्थ	पञ्चम्यर्थे
३५०	२०	थाथघञ्क्ता	थाथघञ्क्त°
३५२	६	विप्रकृष्टाद्देशात्	विप्रकृष्टाद्देशात्

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
३९९	२६	त्वां	त्वा
४०७	८	इपुयुधी°	इपियुधी°
४०९	२९	महामते	महावते
४३०	२४	याहीती	याहीति
४४०	२९	अनैकैः	अनेकैः
४४६	९	ध्रियत	ह्रियत
४४७	२३	उमे	उभे
५०९	२३	धातोर्वेधः	धातोर्वेध
५६२	२५	ख-ग-ण-भ-मनुष्या	ख-ग-ण-भ-न मनुष्या
५७८	२६	°द्वक्तृभेद	°द्वक्तृभेद
५८१	१३	आपः	अपः
६२०	२२	मन्दयध्य	मन्दयध्यै
६२३	१८	चकथं	चकर्यं
६५९	५	कष्टिऽप्रः	कृष्टिऽप्रः
”	”	अभिऽभूतिम्	अभिऽभूतिम्
६६५	२	जानः	जातः
६६९	४	ओजः	आजेः
६९३	२४	द्विपाच्च°	द्विपाच्च°
७२१	८	निपण्णो	निपण्णो
७५६	१८	उपदेशे शिति	उपदेशेऽशिति
८२०	४	एतन्नामकस्यः	एतन्नामकस्य
९०७	२४	शु म्	शुभम्
९३६	१२	शत्रूणाम्	शत्रूणाम्
९४७	९	यज्ञभूमिम्	यज्ञभूमिम्
९५१	२१	नूनम्	नूनम्
९५२	१४	अद्भुतकृत	अद्भुतकृत
९५२	१५	नंसा	तनसा
९६९	१३	सदव	सदैव

*Printed by S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Manager,
Navina Samartha Vidyālaya's, Samartha Bhārat Press, Poona 2*

All Rights Reserved

*Published by N. S. Sontakke and S. K. Bhawe, Secretaries,
Vaidika Samshodhana Mandala, Tilak Memorial, Poona 2 (India)*

निलक-महाराष्ट्र-विद्यापीठ-शाखाभूत

वैदिक-संशोधन-मण्डलेन

प्रकाशिता

॥ ऋग्वेदसंहिता ॥

श्रीमत्सायणज्यार्यविरचितभाष्यसमेता

२-५ मण्डलात्मकः

द्वितीयो भागः

शक १८५८

